פלקס

ושיראַרדאָוו

פנקס

זשיראַרדאָוו

אמשינאוו און וויסקיט

יזכור־בוך צו דער געשיכטע פון די קהילות: זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט,
פון זייער אויפקום ביז זייער חורבן דורך די נאַציס ימח שמם.

דערשיינט צום 20סטן יאָרציים פון דער ליקווידאַציע פון די דערמאָנטע דריי קהילות
1961 — 1941

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

אַרויסגעגעבן דורך די לאַנדסלייט־פאַראיינען אין
אמעריקע, ישראל, פראַנקרייך, אַרגענטינע.

בוענאָס־אירעס
1961

פנקס

ושיראַרדאָוו

אמשינאוו און וויסקיט

ד. זעלדין

פנקס

זשיראַרדאָוו

אַמשינאָוו און וויסקיט

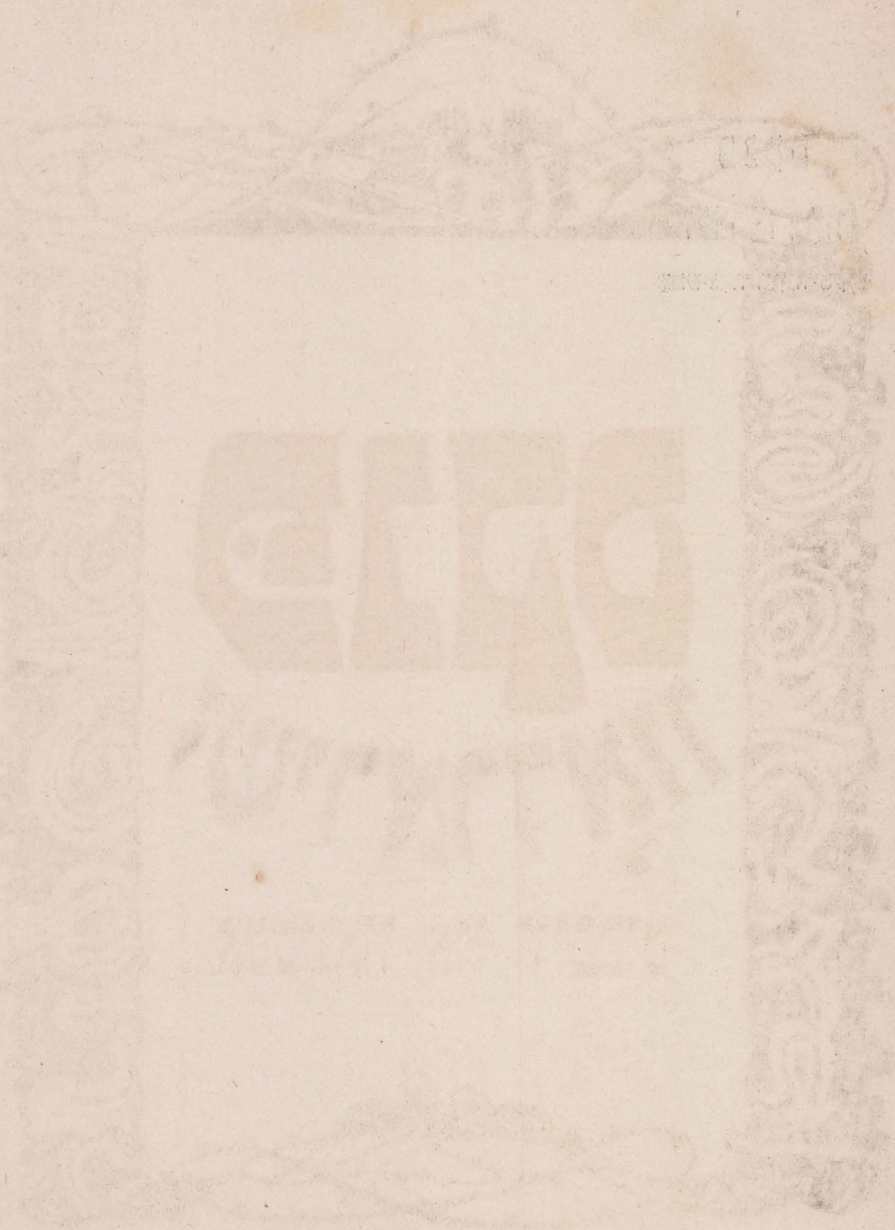

Este libro se terminó de imprimir el 18 de diciembre de 1961 en los Talleres Gráficos **Zlotopioro Hnos. S.R.L.**, calle San Luis 3149, Bs. Aires, República Argentina.

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Hecho el depósito que marca la ley 11.723

צענטראַלער פּנקס־קאָמיטעט

רעדאַקטאָר: מרדכי וו. בערנשטיין

אַרגענטינע:

יצחק בענעק, יוסף פּונטאָוויטש, אליה־בער קאָלטאָן, שמאי גאָלדמאָן, הערשל קויאָווסקי, מרדכי וויסקיטסקי, יידל קויפמאָן, משה יאָקובאָוויטש.

מדינת ישראל:

יוסף ניסנבערג, יוסף האָלדזבאַנד, אַברהם שולעוויטש, זעליג כאַנאַכאָוויטש, יצחק פּראָסט, ראובן וויינבערג, אַברהם קשאָנזשעניצער, אַברהם פּאָסטערנאַק, משה פּאָגעל, חיה מאָסטאָווסקי־גאָלדבערג.

פראַנקרייך:

יאַנקל גוטקינד, ראשעל זעלמאַנאָוויטש, רחל וויינצער, לייבל טיגער, וואָוץ וועגצל, לעאָן ליפשיץ, שלום קריסט, וואָלף מעלצער, איטשע גוטקינד.

קאַנאַדע:

אַברהם זימלער.

פאַראייניקטע שטאַטן פון צפון־אַמעריקע:

יצחק וואָלאָוויטש, מאָקס קריגער, דוד יאָקאָבי, ליפע פעלד, סעם מעפּען, מרדכי באָומאַן, הערי קאָפמאַן, משה גרושקא, מאָריס גלאָס, נתן פישער, נתן ראָטבלאָט.

אינהאלט:

אַריינפיר — — —

ראובן וויינבערג — אַזוי האָט געלעבט זשיראַרדאָוו — — — — — — — — 188
לייבל טיגער — איינגעקריצטע זיכרונות פון מיין אומפאַרגעסלעכן שטעטל — — 192
יצחק בענעק — אַ קאַפּיטל פון אַ שטורעמדיקן פּעריאָד — — — — — — — — 197
איטשע־יאָסל שמיטניקאָוו — אַ לעבן וואָס איז גרויזאַם פאַרשניטן געוואָרן 202
יוסף פונטאָוויטש — זשיראַרדאָוו 1926—1936 — — — — — — — — — — 208
אברהם שולעוויטש — צווישן דער ערשטער וועלט־מילחמה און לעצטן חורבן 220
„די שטימע" — 226
יידל קויפמאַן — וואָס איך דערמאָן זיך — — — — — — — — — — — — — 229
פייגע קורדעלאַס־מילער — אויסגענייט די ערשטע פאָן — — — — — — — 233
מלך ניסנבוים — מיר שפּילן טעאַטער — — — — — — — — — — — — — — 235
אליהו־בער קאָלטאַן — פון „הינטערן וואַלד" — — — — — — — — — — — 236
אברהם זימלער — פון אונדזער יוגנט־צייט — — — — — — — — — — — — 245
בצלאל טיגעל, דוד פרידמאַן — די „מיזרחי"־באַוועגונג אין זשיראַרדאָוו — — 252
לאה קראַקאָוו־יאַקובאָוויטש — דער קצבים־פאַראיין — — — — — — — — 254
מינדל טיגער — זיכרונות פון דער „בלייך" — — — — — — — — — — — — 256
יוסף פונטאָוויטש — אַ שרעקלעכע חילול־המת־געשיכטע אין זשיראַרדאָוו — — 261
משה יאַקובאָוויטש — אַ בינטל יוגנט־זיכרונות — — — — — — — — — — 263
מלכה כאַנאַכאָוויטש־גאָלדבערג — דער ציוניסטישער פרויען־פאַראיין „וויצאָ" 269
הערש קויאַווסקי — היימישע כראָניק — — — — — — — — — — — — — — 270
אברהם קשאָנזשעניצער — מיין שטעטל זשיראַרדאָוו — — — — — — — — 276
הרב ד"ר השיל קלפּפיש — העיירה היהודית ז'ירדוב — — — — — — — — 277
ישראל סרנה — יומן הזכרונות — — — — — — — — — — — — — — — — — 280
דאָקומענטן און בילדער פון געזעלשאַפטלעכן לעבן אין זשיראַרדאָוו צווישן ביידע וועלט־מילחמות — 283
פּרעסע־כראָניק פון זשיראַרדאָוו — — — — — — — — — — — — — — — — — 289

4. יחידים — פערזענלעכקייטן — מישפּחות

א. ז. — זשיראַרדאָווער „אָדם הראשונס" — — — — — — — — — — — — — — 297
דער בלינדער שימאַנאָווער — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 298
שלמה וויסקיטסקי — 301
יוסף ניסנבערג — אינעם גאַנג פון דורות און שטאַמען — — — — — — — — 303
אַהרן אַלבעק — 307
מרדכי באַומאַן — געשטאַלטן פון זשיראַרדאָוו — — — — — — — — — — — 308
ר' אַברהם־מענדל כאַנאַכאָוויטש — הי"ד — — — — — — — — — — — — 314
הרב ד"ר העשיל קלעפּפיש — ר' זלמן קלעפּפיש, הי"ד — — — — — — — — 316
הערשל קויאַווסקי — דער למד־וואָווניק — — — — — — — — — — — — — 320
דער אַמשינאָווער רבי, ר' יעקב־דוד ברבי יוסף קאַליש — — — — — 321
יוסף פונטאָוויטש — ר' חיים־יוספס הילפס־אָרגאַניזאַציע — — — — — — — 322
לאה ק. יאַקובאָוויטש — ראובן סאָבאָל — — — — — — — — — — — — — 324
יוסף ניסבערג — יזכור־ליכטלעך פאַר חברים — — — — — — — — — — — 326
נחמן וויינטרויב — יהושע שטראַסבורג און אַהרן האַלדזבאַנד — — — — — — 328
ר' משה מילענבאַך — 329
יוסף הלזבנד — ציון לנשמת זאב (וולק) ניימן ז"ל — — — — — — — — — — 330
סאַבינע האָלצשטיין־באַומאַן — די ייִדיש־פּוילישע שול אין זשיראַרדאָוו און איר אָנפירער גאַמאָלינסקי — — — — — — — — — — — — — — — 332
גיטל קלעפּפיש־יחסן — אַ בלעטל זיכרונות — — — — — — — — — — — — 334
חנה ווייסמאַן — מיין מומע חנהס גאָלדענע קייט — — — — — — — — — — 337
יוסף האַלדזבאַנד — מיין קדיש אויף זייער אומבאַקאַנטן קבר — — — — — — 338
יוסף ניסנבערג — אויף די פאַריתומטע וועגן פון מיין היים — — — — — — — 341
אַברהם קשאָנזשעניצער (נצר) — אַ מצבה נאָך מיין חרוב־געוואָרענער היים — 345

מלכה כאַנאַכאָוויטש־גאָלדבערג — כראָניק און זיכרונות — — — — — 348
טוביה ראָטשטיין — אַרום פּלומפּ — — — — — — — — — — — — — — — 350
פייגע קימעלפעלד־קאַליקשטיין — געבליבן איז אַ שפּליטער — — — — 351
לייבל בריקמאַן — נישט מער ווי זיכרונות זענען געבליבן — — — — — — — 353
אַברהם וועוויאָרקע — (ביאָ־ביבליאָגראַפישע פּרטים) — — — — — — — 354
אַברהם וועוויאָרקע — יום־כיפּור (ליד) — — — — — — — — — — — — — 356
אַברהם וועוויאָרקע — וואָלקנס — — — — — — — — — — — — — — — 356
וואָלף וועוויאָרקע — (ביאָ־ביבליאָגראַפישע פּרטים) — — — — — — — — 359
משה דלוזשנאָווסקי — וואָלף וועוויאָרקע — — — — — — — — — — — — 360
אַברהם ווייץ — דער שאַפערישער וועג פון וואָלף וועוויאָרקע — — — — — — 363
וואָלף וועוויאָרקע — היימישע קוואַס — — — — — — — — — — — — — — 366

5. אַמשינאָוו

אַברהם מענדעלעוויטש — אַ בליק אויף מיין פאַרשניטן שטעטל אַמשינאָוו — — 381
ירמיה הערשמאַן — מיין טייער אַמשינאָוו — — — — — — — — — — — — 387
לייביש גאָלדשטיין — אונדזער חרוב אַמשינאָוו — — — — — — — — — — 395
הערש־דוד נאָמבערג — (ביאָ־ביבליאָגראַפישע פּרטים) — — — — — — — 403
ה. ד. נאָמבערג — אַ וויגליד — — — — — — — — — — — — — — — — 405
עוזר וואַרשאַווסקי — קאַפּיטלען פון „שמוגלאַרס" — — — — — — — — — 408
משה אַפּעלבוים — (ביאָגראַפישע פּרטים) — — — — — — — — — — — 412
אַ פּאָר שלוסווערטער צום קאַפּיטל אַמשינאָוו (א. ב. קאָלטאָן) — — — — — — — 414

6. וויסקיט

געשיכטע פון ישוב — 417
גרשון־מאיר שמעטאַנקאַ — מיין געבוירן־שטעטל וויסקיט — — — — — — — 423
טוביה און שמאי גאָלדמאַן — וויסקיט צווישן ביידע וועלט־מילחמות — — — 432
דער „בית־לחם" אין וויסקיט — — — — — — — — — — — — — — — — 448

7. חורבן — ווידערשטאַנד — אומקום

זשיראַרדאָוו (באַריכט פון געטאָ) — — — — — — — — — — — — — — — 453
דאָקומענטן פון זשיראַרדאָווער געטאָ — — — — — — — — — — — — — 455
יצחק ליפּסקי — אַ פּליט אין גאַסט־פריינטלעכן זשיראַרדאָוו — — — — — — — 463
מ. בוימערדער — אין יענע טעג — — — — — — — — — — — — — — — 464
רחל פאָגעל — דאָס געוויין פון זשיראַרדאָווער געטאָ — — — — — — — — — 468
מרדכי באַומאַן — עדות פון אומקום — — — — — — — — — — — — — — 474
ישראל מילנבאַך — דער ערשטער פּאָגראָם און נאָך אים — — — — — — — — 481
שמחה האַבערמאַן — אין פינצטערע טעג — — — — — — — — — — — — 486
זשיראַרדאָוו אין תהום פון וואַרשעווער געטאָ — — — — — — — — — — 493
די פינף זשיראַרדאָווער העלדן פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד — 497
פריידל שעראַדזקי — צווישן לעבן און טויט — — — — — — — — — — — — 501
אַברהם מאַרגוליס — סאָביבאָר — דאָס שעכטהויז פאַר מענטשן — — — — — — 505
אַריה דרעוואַל — אַ קינד קעמפט מיט אַ מערדער־אַרמיי — — — — — — — — 511
חיים ליפּשיץ — מיין ברודער פאַלט ווי אַ העלד — — — — — — — — — — — 513
בערל ווייצער — ווי אַזוי מיר האָבן זיך געראַטעוועט פון די נאַצישע הענט — — 517
רבקה יאַקובאָוויטש־קריבוס — חורבן־איבערלעבונגען — — — — — — — 521
עטרה בלומענשטיין — געבליבן איינע — אַ זכר לחורבן — — — — — — — — 524
סאַבינע האָלצשטיין־באַומאַן — אויף „אַרישע פּאַפּירן" — — — — — — — 527
יחיאל עלערט — אַזוי האָב איך איבערגעלעבט — — — — — — — — — — — 539
ישראל אייזמאַן — פון חורבן אַמשינאָוו אין דער וועלט — — — — — — — — 542

איטע קירשבוים־אַלבערט — אַדורך דעם גיהנום ווי אירענאַ קאַוואַלסקאַ — 543
יענטע נאַשילעוויטש — דורך פיין, הונגער און מאַרד — — — — — — — — — — — — 547
ל. טיגער — דער מאַרטירערישער בלוט־צושטייער פון די זשיראַרדאָווער אין פראַנקריך — — — — — — — — — — — —

אַריינפיר

אייַדער מיר טרעטן צו בלעטערן, לייענען און אַריינלעבן זיך אין די ווייטערדיקע זייטן פון אונדזער י ז כ ו ר־פּ נ ק ס ווילן מיר דאָ אַרויסברענגען, אויף וויפל דאָס איז מעגלעך דורך ווערטער און אויפן פּאַפּיר, די געדאַנקען און געפילן, דעם ציל און די שטרעבונג, וואָס האָט אונדז באַוווּיגן אַרויסצוגעבן דעם דאָזיקן ספר.

מ י ר — מיינען מיר דאָ די אַלע יעניקע, וואָס זענען געבוירן געוואָרן און זענען אָפּשטאַמיק פון אונדזער היימשטעטל ז ש י ר אַ ר ד אָ וו, וואָס זענען דורך פאַר־שידענע וועגן, דורך ניסים און צופאַלן, געבליבן לעבן; די וואָס האָבן אויסגעמיטן דורכצומאַכן די נאַצישע שבעה מדורי גיהנום; די וואָס האָבן נישט געטיילט די געפּיי־ניקטע טויטן פון אונדזערע ליבע און טייערסטע.

מ י ר, וואָס זענען געווען געקניפּט און געבונדן מיט אונדזער היימשטעטל, האָבן לאַנגע יאָרן געטראָגן אין זיך דעם טיפן היימוויי, די בענקשאַפט נאָך אונדזער געבוירן־אָרט, ווו מיר זענען דערצויגן געוואָרן; ווו מיר האָבן געשטעלט די ערשטע טריט אין לעבן; ווו מיר האָבן געוואָלט בויען אַ שענער, אַ בעסער לעבן; ווו מיר האָבן געחלומט וועגן אַ וועלט אַ בעסערע, געקעמפט פאַר אַ וועלט אַ גערעכטערע; ווו מיר האָבן געהאַט אַזוי פיל נאָענטע, אייגענע, געליבטע און געאַכטעטע פריינט.

מ י ר, וועלכע האָבן זיך שטענדיק געקילט מיט דער האָפענונג נאָך אַ מאָל צו זיין אין שטעטל; געחלומט ווידער גיין אויף די באַקאַנטע וועגן און טרעפן די גע־ליבטע געזיכטער; געשטרעבט צו רעדן מיט די אייגענע, דערמאָנען צוזאַמען מיט זיי וועגן דעם אַ מ אָ ל זענען געבליבן אַ ב ל י ם.

נישטאָ שוין מער אונדזער זשיראַרדאָוו. געבליבן איז נאָר דער נאָמען פון דעם אָרט, אָבער אָן אונדזערע נאָענטע, אָן אונדזערע ליבסטע. דער נאַצישער תלין האָט זיי אַלעמען פאַרטיליקט מיט די גרויזאַמסטע טויטן.

האָבן מיר, די על־פּי־נס און על־פּי־צופאַל געראַטעוועטע, גענומען אויף זיך דעם הייליקן חוב צו שטעלן אַן אייביקן דענקמאָל פאַר אונדזער פאַרשניטענער עדה און אירע קדושים, אירע מאַרטירער און גיבורים.

ווען מיר זענען צוגעטראָטן צו דער דאָזיקער אַרבעט האָבן מיר פאַר אונדזערע אויגן געזען דאָס ג אַ נ צ ע שטעטל. מיר האָבן „פאַרגעסן" די היציקע וויכוחים און קאַמפן, וואָס האָבן נאַטירלעך עקסיסטירט אין שטעטל.

געווען זענען דאָך אין אונדזער זשיראַרדאָוו פרומע און פרייע; חסידישע ייִדן און פּשוטע ייִדן; „פּני" און „עמך"; „לינקע" און „רעכטע". פּונקט ווי אין אַלע ייִדיש־פּוילישע שטעטלעך האָט ביי אונדז אַרויסגעשיינט דער ייִדיש־געזעלשאַפטלעכער רעגנבויגן מיט אַלע זיינע פאַרבן, וואָס האָט באַצירט דאָס ייִדישע פּוילן.

די דאָזיקע אַלע „שאַטירונגען" זענען אָבער געווען, ביז דער הענקער האָט אָנגע־הויבן זיין פאַרניכטונגס־אַרבעט. ווען די נאַצישע בעסטיע האָט באַוועלטיקט אונדזער שטעטל, זענען אַלע אונטערשידן פאַרווישט געוואָרן. ביים טרייבן אין געטאָ און ביים גירוש פון געטאָ קיין וואַרשע; ביי די „אַקציעס" און „סעלעקציעס", ווען מען האָט געפירט צו די ברידער־קברים אָדער גאַז־קאַמערן, זענען זיי אַלע געווען צ ו ז אַ מ ע ן. דער הענקער האָט דעמאָלט נישט געמאַכט קיין אויסנאַם צווישן די „ריכטונגען".

דעריבער איז פאַר אונדז געווען ה יי ל י ק י ע ד ע ר ש פּ ר אָ ץ פון אונ־דזער קדושים־בלוט. דעריבער האָבן מיר זיך באַמיט, אַז אין אונדזער זיכרון־ספר זאָל

קיינער נישט פעלן; עס זאָל באַקומען פאַר דער אייביקייט איר תיקון יעדע גרופּע, וואָס האָט געווירקט אין אונדזער לעבן; וואָס האָט מיט איר אַרבעט און טעטיקייט געהאָלפן שענער, פעסטער מאַכן אונדזער פאָלק און לויט איר איבערצייגונג בויען אונדזער לעבן אויף גערעכטע יסודות.

מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין זייער פיל מיכשולים; מיר זענען צעזייט און צע־שפּרייט ממש איבער אַלע ערד־ווינקלען. מיטן רוף צו שטעלן דעם דאָזיקן אייביקן סימבאָלישן דענקמאָל האָבן מיר זיך געווענדט צו אַלע אונדזערע לאַנדסלייט, בכל מקום באשר הם שם. ווו נאָר מיר האָבן געהאַט אַ ידיעה, אַז דאָרטן קענען זיך געפי־נען אונדזערע גערא̱טעוועטע פאַראָבלטע ברידער און שוועסטער האָבן מיר געווענדט אונדזער רוף.

איצט, ווען מיר שטייען שוין ביים פאַרטיקן פּאַפּירענעם דענקמאָל, וואָס וועט, ווי מיר גלייבן, טאַקע בלייבן אַן אייביקער זיכרון־עדות פון אונדזער פאַרשניטענער היים, קאָנען מיר זאָגן, אַז אונדז דוכט זיך, אַז מיר האָבן אפשר דערגרייכט אונדזער ציל.

אָבער מיר מוזן פעסטשטעלן, אַז דער געשטעלטער ציל וואָלט געווען נאָר אַ טיילווייזער, ווען מיר וואָלטן זיך געטראַכט, אַז דערמיט האָבן מיר שוין אונדזער חוב דערפילט און זענען פריי געוואָרן פון אַנדערע פליכטן. ניין, טויזנט מאָל ניין! דאָס אַרויסגעבן דעם יזכור־פּנקס איז געווען נאָר אַ מיטל צום ציל. דער ריכטיקער ציל איז געווען, אַז אין דאָזיקן ספר־זיכרון זאָל אונדזער שטעטל פאַראייביקט ווערן אויף עולם־ועד; אַז מיר און אונדזערע קינדס־קינדער זאָלן נישט פאַרגעסן ,וואָס דער נאַ־צישער עמלק האָט אָפּגעטאָן צו אונדזער שווער־געפּרוווטן פאָלק, בעת זיי, די באַר־באַרן פון אונדזער יאָרהונדערט זענען אַרויס אין זייער פאַרכאַפּונגס־מאַרש איבער דער פרייער וועלט. מיר ווילן, אַז דער דאָזיקער באַוווסטזיין זאָל אומעטום און שטענ־דיק לעבן אין פאָלקס זיכרון.

זאָל זיך דעריבער דער יזכור־פּנקס געפינען אין אונדזערע הייזער; זאָל ער שטיין אויף אַן אויבן־אָן־פּלאַץ ווי אַ הייליקע רעליקוויע; זאָל ער מאָנען און דערמאָנען אונדז און אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער וועגן גרויסן חורבן פון אונדזער פאָלק בכלל און אונדזערע נאָענטע בפרט.

זאָלן מיר די פּיין־בלעטער פון אונדזער פּנקס לייענען און לערנען מיט אונדזערע קינדער און זאָלן זיי וויסן, געדענקען און אויך איינלעבן זיך אין אונדזער פאָלקס־קאַטאַסטראָפע.

וועט דער יזכור־פּנקס זיין נאָך איין בלאַט צום גרויסן באַשולדיקונגס־אַקט וואָס אונדזער פאָלק שטעלט צו צום מישפּט פון דער פרייער וועלט קעגן דער אַכזריות פון דער נאַצישער בעסטיע פון נ ע כ ט ן און פון יעדן נייעם פּרווו אויפצולעבן די נאַצישע הידרע מ אָ ר ג ן.

וועט דער יזכור־פּנקס שטענדיק אונדז דערמאָנען די צוואה פון אונדזערע קדושים און גבורים:

נ י ש ט פ אַ ר ג ע ס ן! נ י ש ט פ אַ ר ג ע ב ן!

I

דער בראשית

אין דעם אָפּטייל וועלן געבראַכט מאַטעריאַלן, דאָקומענטן און אַרבעטן, וואָס האָבן אַ שייכות צום אויפקום פון דעם יישוב, צו דער גרינדונג און דער אַנטוויקלונג פון דער פאַבריק און איר ראָלע אין דעם אַלגעמיינעם און יידישן לעבן פון זשיראַרדאָוו, ווי אויך אַ ריי מאַטעריאַלן וועגן דעם אָנהייב פון דעם יידישן יישוב. פאַרשטענדלעך, אַז אין געוויסע מאַטעריאַלן וועלן אַרויסגעפלאָכטן אויך שפּעטערדיקע געשעענישן און פאַקטן, וואָס האָבן זיך נישט געלאָזט אָפּטיילן פון די געבראַכטע אַרבעטן.

דער אויפקום פון ייִשוב און די אַנטוויקלונג פון דער פאַבריק

אין אַ ריי ווייטערדיקע אַרבעטן, מאַטעריאַלן און זיכרונות רעדט זיך וועגן די ערשטע שפּראָצונגען פון דער ייִדישער עדה אין זשיראַרדאָוו. דאָ ברענגען מיר ווייטער די ידיעות וועגן דעם בראשית פון זשיראַרדאָוו ווי ס׳ווערט געבראַכט אין דעם גרויסן זאַמלבוך Polski Stownik Geograficzny (פּוילישער געאָגראַפישער ווערטערבוך), וועלכער איז דערשינען אין סוף פון די ניינציקער יאָרן פון פריִערדיקן יאָרהונדערט. מיר גיבן איבער אַלע אינפאָרמאַציעס פון דעם דאָזיקן ווערטערבוך, אויך דאָס וואָס האָבן נישט קיין די־רעקטן שייכות צו די ייִדן; קלאָר אַז דאָס באַזעצן זיך פון ייִדן אין דעם ייִשוב און זייער איינוואָרצלען זיך אין אים האָט געהאַט אַ זייער נאָענטע שייכות צום מצב, צו דער אייגנאַרטיקער ווירטשאַפטלעכער סטרוקטור פון שטעטל. ביים לייענען די ווייטערדיקע שורות דאַרף מען געדענקען, אַז זיי זענען געשריבן געוואָרן אין יענער צייט (די ניינציקער יאָרן) ווען די ייִדישע באַפעלקערונג אין געווען נאָך גאָר יונג און קליין אין דעם דאָזיקן נייעם ייִשוב.

לייענען מיר אין דעם ווערטערבוך דאָס ווייטערדיקע:

„זשיראַרדאָוו, אַ פאַבריק־ייִשוב, ביי דעם טייך פּיסיאַ (רעכטער צופלוס פון טייך בזוראַ) ליגט אין בלוינער פּאָ־וויאַט. עס געפינט זיך דאָרטן די פאַרוואַלטונג פון דער גמינע און די פּאַראַפיע. דאָ איז דאָ די באַן־סטאַנציע רודאַ־גוזאָווסקאַ, וואָס איז ווייט זעקס מייל פון וואַרשע, און ליגט אויף דעם שאָסיי־וועג וואָס פירט פון אַמשינאָוו קיין וויסקיט.

דער ייִשוב פאַרמאָגט אַ געמויערטן קאַטוילישן פּאַראַ־פיע־קאָשציאָל; אַן עוואַנגעלישן געבעט־הויז; אַ פאַבריק־שולע פאַר ייִנגלעך און מיידלעך מיט עטלעכע קלאַסן; צוויי אָנפאַנגשולן פון דער גמינע; אַ געריכט וואָס געהערט צום פערטן קרייז־געריכט; אַ קינדער־שוץ־הויז מיט עטלעכע צענדליק אָפּטיילונגען פאַר 1.500 קינדער, וואָס ווערט אויס־געהאַלטן פון דער פאַבריק; אַ פאַבריק־שפּיטאָל, אַן אַפּטייק און דריי פאַבריק־דאָקטוירים.

אין שטאָט זענען פאַראַן 426 הייזער מיט 26.500 איינוווי־נערס (אין דער צאָל ביז 8.000 פאַבריק־אַרבעטער).

די פאַבריק נעמט אַרום: אַ פלאַקס־שפּינעריי מיט 23.000 שפּינדלעך; אַ מעכאַנישע וועבעריי מיט 2.100 וואַרשטאַטן; אַ האַנט־וועבעריי מיט 200 וואַרשטאַטן; אַ באַוול־שפּינעריי מיט 1.800 שפּינדלעך; אַ וואָל־שפּינעריי מיט 4.200 שפּינדלעך; אַן אָפּטיילונג פון זאָקנמאַכעריי מיט העכער 700 מאַשינען; פיר בלייכערייען מיט פאַרשידענע הילף־אָפּטיילונגען. אין דער דאָזיקער אונטערנעמונג זענען באַשעפטיקט ביז 8.000 אַרבעטער, בעיקר פּאָליאַקן. עס זענען נאָך אויך פאַראַן צוויי דאַמף־מילן.

דער נאָמען פון דעם דאָזיקן ייִשוב און בכלל זיין אַנט־שטיין איז פאַרבונדן מיט דער טעטיקייט פון דעם באַרימטן דערפינדער פון די שפּינעריי־מאַשינען פּיליפּ זשיראַרד, אַ פראַנצויז, וועלכער האָט אויפן סמך פון אַן אָפּמאַך מיט דער פּוילישער קיניגרייך, אין יאָר 1825 זיך פאַרנומען מיט איינ־אָרדענען ביי אונדז אין פּוילן די ערשטע מעכאַנישע שפּינע־ריי. די דאָזיקע שפּינעריי האָט זיך געשאַפן אין יאָר 1831 אין מאַרימאָנט (ביי וואַרשע) און האָט עקסיסטירט אונטער דער פירמע קאַראָל שאָלטץ און קאָמפּאַניע. צו דער דאָזיקער אונטערנעמונג האָבן געהערט: יוזעף לובאָוויצקי, די ברידער גראַפן הענריק און יאַן לוביענסקי און פּיאָטר שטיינקעלער.

אין יאָר 1833 האָט מען די דאָזיקע אונטערנעמונג אַרי־בערגעטראָגן אין דעם גוט גוזאָוו, וואָס איז דאַן געווען דאָס אייגנטום פון די גראַפן לוביענסקי. לכבוד דעם גרינדער פון דער אונטערנעמונג האָט מען דעם דאָזיקן אָרט אָנגערופן זשיראַרדאָוו.

די מלוכה־באַנק Bank Polski האָט אין יענע שווערע יאָרן פאַר דער אונטערנעמונג, נאָכן יאָר 1831, אַרויסגעהאָלפן די אונטערנעמונג מיט אַ הלוואה פון 3.000.000 פּוילישע גילדן. צום סוף האָט די באַנק געמוזט איבערנעמען די אונטערנעמונג אַלס איר אייגנטום און פון יאָר 1847 ביז 1856 זי געפירט מיט אַן אייגענער אַדמי־ניסטראַציע.

דער נישט־דערפאָלג פון דער אונטערנעמונג האָט גע־בראַכט דערצו, דאָס די באַנק האָט געמוזט איבערגעבן די פאַבריק צו צוויי אינדוסטריעלער היעלע און דיטטריך פון שענלינדע (טשעכיע). צווישן אַנדערע פאַרלייכטערונגען ביים איינקויפן די פאַבריק האָט נאָך די באַנק געגעבן די נייע באַלעבאַטים אַ הלוואה פון 135.000 רובל.

פון דעם דאָזיקן מאָמענט האָט זיך אָנגעהויבן דער, פריער פאַמעלעכער, און שפּעטער אַלץ ראַשיקער, באַרג־אַרויף אין דער אַנטוויקלונג פון דער פאַבריק, וואָס האָט פאַרנומען אַ גאָר אָנגעזעענעם אָרט אין דער וועלט פון דער וועבעריי־אינדוסטריע.

אין יאָר 1865 האָט די פאַבריק שוין געהאַט אַ דאַמף־מאַשין פון 150 פערד־קראַפט און אַ צווייטע מיט 70 פערד־קראַפט; האָט פאַרמאָגט 7.500 שפּינדלעך; 500 וועבשטולן און ביז 1.000 אַרבעטער. דער זאַל וואָס האָט אַרומגענומען די וואַרשטאַטן האָט געהאַט 10.000 קוואַדראַט־איילן שטח.

אין יאָר 1876 זענען שוין געווען 13.000 שפּינדלעך; 1.000 וועבשטולן און 80 האַנטשטולן, ביי וועלכע עס האָבן געאַרבעט 3.350 אַרבעטער (אין דעם 850 אויסלענדער). דאָס ווערט פון דער יערלעכער אויסגעאַרבעטער פּראָדוקציע האָט באַטראָפן 1 מיליאָן און 560.000 רובל.

אין יאָר 1800 זענען שוין אויף דער פאַבריק געווען 16.000 שפּינדלעך; 1.650 מעכאַנישע וועבשטולן און 200 האַנטשטולן. עס האָבן די דאָזיקע שטולן באַוועגט דאַמף־מאַשינען פון 700 פערדקראַפט און וועלכע עס האָבן אין משך פון יאָר פאַרנוצט 960.000 פּוד קוילן. עס האָבן שוין דאַן געאַרבעט 5.600 אַרבעטער, אין דעם 580 אויסלענדער. די יערלעכע פּראָדוקציע האָט באַטראָפן 2 מיליאָן און 200.000 רובל. איצט (געמיינט ווען דער אַרטיקל איז געשריבן געוואָרן, אין מיטן די ניינציקער יאָרן) באַטרעפט די יערלעכע פּראָדוקציע זיכער 5.000.000 רובל.

די געהילף־אונטערנעמונגען געפינען זיך שוין עטלעכע יאָר אין יאַקטאַראַוו, (אַן אָפּשטעל־פּונקט פון דער באַן־ליניע וואַרשע־ווין), אָפּגערוקט בערך אַ מייל פון דער הויפּט־פאַבריק.

אין יאָר 1885 איז געשאַפן געוואָרן די „אַקציע־געזעל־שאַפט פון דער זשיראַרדאָווער פאַבריק היעללע און דיטטריך" מיט אַן אַקציען־קאַפּיטאַל פון 9 מיליאָן רובל. דער פּרעזעס פון דער אַקציען־געזעלשאַפט איז געוואָרן קאַראָל דיטטריך, דער זון פון דעם ערשטן אייגנטימער פון דער פאַבריק.

די פאַבריק האָט אירע מאַגאַזינען אין וואַרשע און אין די גרויסע שטעט פון רוסלאַנד. די אויסאַרבעטונגען פון דער זשיראַרדאָווער פאַבריק ווערן פאַרקויפט אויך אויף די מערק פון קאַווקאַז און מיטל־אַזיע.

אין יאָר 1890 זענען איז זשיראַרדאָוו געווען 19.074 איינוווינערס, דערפון 7.967 שטענדיקע איינוווינערס און 11.107 נישט קיין שטענדיקע. (צווישן די לעצטע 1.433 אויסלענדער). צווישן די שטענדיקע איינוווינערס זענען געווען צוויי פּראַוואָסלאַוונע; 1.852 פּראָטעסטאַנטן און 411 יידן.

אין יאָר 1867 האָט די גאַנצע גמינע געהאַט 5.839 איינוווינערס.

אין יאָר 1880 זענען אין דעם רעגיסטער פון די שטענדיקע איינוווינערס געווען פאַרשריבן 7.126 איינוווינערס: 5.135 קאַטאָליקן; 1.541 פּראָטעסטאַנטן; 244 יידן און 207 פון אַנדערע גלויבנס.

אין צוזאַמענשטעל פון דער גמינע גייען אַריין די ווייטערדיקע יישובים, חוץ זשיראַרדאָוו גופא: גראַנדי, פעליקסאָוו, הענריקאָוו, יוזעפאָוו, קאָזלאָוויצע־סטאַרע און קאָזלאָוויצע־נאָווע, סאַדע־בודי, סאָקולע, שישקאַ, טעקלינאָוו, טאָמאַשאָוו־סטאַרי און טאָמאַשאָוו־נאָווי."

***

די דאָזיקע באַשרייבונג פון זשיראַרדאָוו, וואָס שטאַמט פון דעם לעצטן צענדליק פון פאָריקן יאָרהונדערט, ווייזט סיי וועגן אויפקום פון יישוב, סיי וועגן דער בראשית פון דער פאַבריק און דעם וווקס פון דעם יידישן קיבוץ אין ערשטן יאָרצענדליק: צווישן די פאַרשידענע שטענדיקע איינוווינערס אין יאָר 1880 זענען געווען 244 יידן און בעתן צונויפשטעלן די באַשרייבונג זיינען געווען 441 יידן. די צאָל יידן איז מן־הסתם געווען אַ ביסל גרעסער, ווייל דאָ רעדט זיך וועגן די שטענדיקע תושבים.

וועגן דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער פאַבריק וועלן מיר איבערגעבן אַ ריי פּרטים פון אַ גאָר לעצטן מקור, אַן אַרבעט וואָס באַשעפטיקט זיך מיט דער געשיכטע פון דער טעקסטיל אינדוסטריע אין פּוילן 1).

פון דעם דאָזיקן מקור (זייט 114) דערוויסן מיר זיך, אַז אין יאָר 1834, אַ יאָר נאָך איר גרינדונג, האָט די פאַבריק באַשעפטיקט 300 אַרבעטער. אין יאָר 1854, ווען די אונטערנעמונג איז אַריבער צו די שותפים היללע־דיטטריך, האָבן שוין דאָרטן געאַרבעט 722 אַרבעטער און אין יאָר 1865 איז די צאָל באַשעפטיקטע שוין געווען 1.247.

בעת דעם ערשטן עקאָנאָמישן שטרייק אין זשיראַרדאָווער פאַבריק, וואָס איז אויסגעבראָכן דעם 21סטן אַפּריל 1883, וועגן וועלכן מיר שרייבן שפּעטער אַ ביסל ברייטער, זענען שוין געווען באַשעפטיקט בערך 8.000 אַרבעטער. דער דעמאָלטיקער שטרייק איז פאַרענדיקט געוואָרן מיט אַ פולשטענדיקן ניצחון פון די זשיראַרדאָווער אַרבעטער. עס איז פאַרקירצט געוואָרן דער אַרבעטס־טאָג אויף איין שעה, איינהאַלטנדיק דערביי דעם פריערדיקן אַרבעטס־לוין; מען האָט איינגעפירט פאַבריק־קראָמען מיט ביליקערע סחורות; די דירעקציע האָט באַצאָלט פאַר דער שטרייק־צייט; עס זענען באַזייטיקט געוואָרן עטלעכע פון דער העכערער פאַבריק־אַדמיניסטראַציע און לסוף, די פאַבריק האָט איבערגענומען די הוצאות פון די אַכצן קרבנות פון די דעמאָלטיקע געשעענישן. (דאָרטן זייט 147).

וועגן דעם צושטאַנד פון דער זשיראַרדאָווער פאַבריק ערב דער ערשטער וועלט־מילחמה דערציילט אַ באַשרייבונג, וואָס

1) **Karol Bajer** — „Przemysl Wlókienniczy na Ziemiach Polskich". Lódz 1958.

איז גרינטלעך צוזאַמענגעשטעלט פון פאַכלייט בעת דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע 2). מיר לייענען דאָרטן:

„... די (זשיראַרדאָווער) אונטערנעמונג האָט אויסגעאַרבעט דעם פלאַקס פון קאָנגרעס-פּוילן, פון די שכנותדיקע פלאַכלענדער פון רוסלאַנד און אויך פון בעלגיע. פון די בערד 2 מיליאָן 750.000 קילאָגראַם פלאַקס-פאַדעם, וואָס זענען באַארבעט געוואָרן אויף 22.000 שפּינדלעך און אויף 1.700 וועבשטולן האָט די אונטערנעמונג אויסגעאַרבעט די בעסטע סאָרטן פון ליין-אויס-אַרבעטונגען אויף אַ סומע פון זיבן און אַ האַלבן מיליאָן רובל יערלעך... די פאַבריק האָט פאַר-מאָגט אייגענע בלייכעריין, אַפּעראַטורן, פאַר-בעריין און אַנדערע וויכטיקע אַפּטיילן. אויסער דער פלאַקס-שפּינערי און וועבערי איז נאָך געווען אַ באָול-שפּינערי מיט בערך 35.000 שפּינדלעך; אַ וואָל-שפּינערי מיט קרוב 5.000 שפּינדלעך און באָול-וועבערי מיט בערך 800 וועבשטולן און איינע פון די גרעסטע אין לאַנד זאָלן- און טריקאַטאַזש-פאַבריק מיט קרוב 800 שטריק-מאַשינען, וווּ עס האָבן צוזאַמען געאַרבעט ביז צען טויזנט מאַן. צוזאַמען מיט די מישפּחה-מיטגלידער האָבן פון דער פאַבריק דירעקט געלעבט ביז 35.000 נפשות. דער אַל-געמיינער אומזאַץ פון די אַרויסגעשיקטע סחו-רות אין יאָר 1913—1914 האָט באַטראָפן אַרום 14 מיליאָן רובל".

**
*

די זשיראַרדאָווער פאַבריק איז אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מילחמה שטאַרק צעשעדיקט געוואָרן. די נייע פּוילישע מלוכה האָט זיך אָנגעהויבן פאַראינטערעסירן מיט דעם גורל פון דער פאַבריק און די רעגירונג האָט באַ-שלאָסן אָפּצוהעלפן אין דעם אויפבוי פון דער אונ-טערנעמונג, וואָס איז געווען זייער וויכטיק פאַר דער וווירט-שאַפט פון לאָנד. אין יאָר 1919, אין חודש מיי, האָט די רעגירונג באַשטימט אַ מלוכהשן אַדמיניסטראַטאָר צו פירן די פאַבריק, נאָך דרייַ יאָר האָט די פאַבריק שוין געהאַט באַשעפטיקט 6.000 אַרבעטער.

אין צווישנצייט האָט דער פראַנצויזישער קאָפּיטאַל, די אַזוי גערופענע „בוסאַק-גרופּע", אויסגעקויפט ביי די יור-שים פון דעם אייגנטימער פון דער פאַבריק, קאַראָל דיטטריך, זיין פּעקל אָפּציעס פון דער זשיראַרדאָווער פאַבריק. אין נאָוועמבער 1923 איז באַזייטיקט געוואָרן דער מלוכהשער אַדמיניסטראַציע-לייטער פון דער פאַבריק און די פאַבריק איז אַריבער צו די באַזיצער פון די פאַבריק-אָפּציעס. די בוסאַק-גרופּע, הגם זי האָט נישט געהאַט די מערהייט פון די אָפּציעס איז געוואָרן די פאָקטישע באַזיצערן פון די, שוין דאָן אָפּגעבויטע און פונקציאָנירנדיקע, פאַבריק-אונ-טערנעמונגען.

די דאָזיקע אָפּציאָנערן-גרופּע וואָס האָט געפירט אַ פּשוטע רויב-ווירטשאַפט האָט געבראַכט זייער פיל שאָדן סיי דער מלוכה, סיי דער אַרבעטערשאַפט. אין מערץ 1927 האָט דער זשיראַרדאָווער מאַגיסטראַט צוגעשטעלט דער רעגי-

---

2) **Handbuch von Polen,** Veröffentlichungen der Landeskundlichen Kommision beim Kaiserl. Deutschen Generalgouverment Warschau. Berlin 1918.

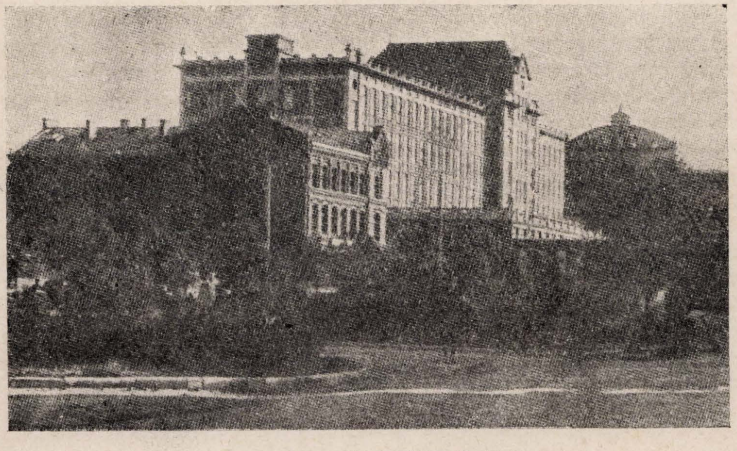

דער אויסערלעכער אויסזען פון דער פאַבריק אין יאָר 1913

רונג אַ מעמאָריאַל וועגן די סיבות און רעזולטאַטן פון דעם דעמאָלטיקן קלאָגעדיקן צושטאַנד אין זשיראַרדאָוו.

אַרום דער סיטואַציע אין זשיראַרדאָווער פאַבריק זענען אַריינגעצויגן געוואָרן סיי אַלגעמיין־מלוכהשע, סיי אָרטיקע פּראָבלעמען. זשיראַרדאָוו איז געוואָרן אַן ענין פון דער געזעלשאַפטלעכער מיינונג. כסדרדיקע שטרייקן און צוזאַ־מענשטויסן. די לאַגע אין זשיראַרדאָוו האָט באַקומען איר אָפּקלאַנג אין דער פּוילישער ראַדיקאַלער ליטעראַטור, באַ־זונדערס אין דעם בוך פון פּוילישן שרייבער פּאַוועל הולקאַ־לאַסקאָווסקי, וועלכער האָט אָנגעשריבן זיין באַרימט בוך „מיין זשיראַרדאָוו".

ביי די דאָזיקע נישט־נאָרמאַלע באַדינגונגען און אונטערן דרוק פון דער געזעלשאַפט, וואָס איז געווען אויפגערודערט צוליב אַ ריי אַנדערע געשעענישן (וועגן טייל פון זיי ברענ־גען מיר ווייטער באַזונדערע מאַטעריאַלן און באַשרייבונגען) האָט די רעגירונג געמוזט רעאַגירן. נאָך לאַנגע און גאָר שווערע אונטערהאַנדלונגען האָט די אַגראַר־באַנק Bank Rolny אויסגעקויפט, אין יאָר 1937 דאָס פּעקל פון די זשיראַרדאָווער אַקציעס וואָס איז געווען ביי די בוסאַקס און די אַדמיניסטראַציע פון דער פאַבריק איז אַריבער אין פּוילישׁ־מלוכהשע הענט.

ביז דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה איז שוין די פאַבריק געווען אונטער דער אָנפירונג פון דער מלוכהשער אַדמיניסטראַציע 3).

***

מיר האָבן פריער דערמאָנט, פאַרבייגייענדיק, וועגן דעם ערשטן שטרייק אין דער זשיראַרדאָווער פאַבריק אין יאָר 1883. ווייטער ברענגען מיר דאָ אַ ריי היסטאָ־רישע אַרבעטן און מאַטעריאַלן, וואָס דערציילן גענויער וועגן דעם דאָזיקן שטרייק, וואָס איז פון די ערשטע סאָציאַלע קאַמפן אין פּוילן. אויפן ערשטן אָרט ברענגען מיר אַן אַרטיקל פון וויקטאָר שולמאַן, וועלכער האָט זיך צווישן אַנדערע אויך באַשעפטיקט מיט דער גע־שיכטע פון דער אַרבעטער־באַוועגונג בכלל און דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג בפרט אין דעם צאַרישן רוסלאַנד.

---

3) די לעצטע ידיעות און פאַקטן זענען אויך אויפן סמך פון דעם פריער שוין דערמאָנטן בוך פון קאַראָל בויער, זייטן 271, 274—275.

וויקטאָר שולמאַן

אַ גאַנצער פּולק סאָלדאַטן און קאָזאַקן קעמפן מיט עטלעכע הונדערט שטרייקנדיקע

דער ערשטער שטרייק אין דער זשיראַרדאָווער פאַבריק אין יאָר 1883. — דער אויפרוף פון „פּראָלעטאַריאַט" וועגן די געפאַלענע קרבנות.

דאָס איז געווען סוף אַפּריל 1883. אין זשיראַרדאָוו האָבן דאַן געקיניגט, חוץ דעם רוסישן צאַר און זיינע פּאָליציי און זשאַנדאַרמען, די פאַבריקאַנטן דיטריך און הילע, וועלכע זענען געווען די פאַקטישע באַלעבאַטים איבער די גופים און נשמות פון די פאַרפינצטערטע פּראָלעטאַריער אינעם גרויסן פאַבריק־שטעטל.

פינצטער איז געווען דאָס לעבן פון זשיראַרדאָווער פּראָ־לעטאַריער מיט העכער אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק. קיין שום סימן פון אַ וועלכער נישט איז אָרגאַניזאַציע, קיין שום פונק פון אַ וועלכן נישט איז פרייען געדאַנק: דער פאַ־בריקאַנט, דער גלח, דער פּאָליציאַנט האָבן פול געמאַכט זיין גאַנצע נעבעכדיקע עקזיסטענץ. 42 קאָפּיקעס אַ טאָג — דאָס איז געווען דער העכסטער פאַרדינסט פון אַ זשיראַר־דאָווער פאַבריק־אַרבעטער. די כסדרדיקע שטראָפן פאַר „שלעכטע" אַרבעט, פאַר נישט דערגרייכן דעם ציל (געאַר־בעט האָט מען דאָס רוב פון שטיק) און נאָך אַזעלכע פאַ־בריקאַנטישע „דערפינדונגען" האָבן אויפגעפרעסן אַ גרויסן טייל אפילו פון אַזאַ נישטיקן לוין.

די עקספּלאָטאַטאָרישע אַפּעטיטן פון די פאַבריקאַנטן פלעגן אויסזייגן דאָס לעצטע ביסל זאַפט פון די ביינער; אויסגעזויגן און — אויסגעשפּיגן! די נויט און עלנט פון די אַרומיקע דערפער האָט געטריבן אַלץ פרישן און פרישן זויג־מאַטעריאַל פאַר די „העלדן פון דער ערשטער קאַפּי־טאַל־אָנזאַמלונג" — פאַר די דיטריכס און הילעס.

און מיטאַמאָל האָט דער געדולד אויך ביי די פאַרחושכטע לוין־שקלאַפן געפּלאַצט. זיי האָבן אַ ריר געטאָן מיט די אויסגעדאַרטע ביינער, ריכטיקער, פאַרקערט: די אויסגע־דאַרטע ביינער האָבן זיך אויפגעהערט באַוועגן, די הענט זענען אַוועק גענומען געוואָרן פון די שפּינרעדער, די אויס־געלאָשענע אויגן האָבן זיך אָפּגעקערט פון די מאַשינען — אַ שטרייק אויף אונדזער היינטיקן לשון!

די דירעקציע האָט געמאָלדן די אַרבעטער, אַז דער לוין פון שטיק מוז פאַרקלענערט ווערן. די דיטריכס און הילעס לייגן נעבעך צו צום געשעפט — מוזן זייערע לוין־שקלאַפן זיך באַגנוגענען מיט ווייניקער פון 40 קאָפּיקעס אַ טאָג. האָבן די אויסגעלאָשענע אויגן אויפגעגלאַנצט פון צאָרן;

האָבן די פויסטן זיך געביילט אין די אויסגעמאָגערטע הענט: האַ, וואָס? דירות קאָסטן אַלץ טייערער, די שטראָפן מאַכן אַ תל פון די פּאָר צענדליק קאָפּיקעס, מיר הונגערן אַזוי אויך כסדר, ברויט און קאַרטאָפל — דאָס איז אונדזער איינציקע שפּייז, און איצט דאָס אויך נישט?

און די הענט האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט, די פיס זענען ווי געליימט געוואָרן: מיר ווילן נישט אַזאַ אַרבעט, וואָס וועט אונדז אַפילו קיין ברויט און קאַרטאָפל נישט געבן צו דער זאַט...

דעם 11טן אַפּריל*) האָבן פאַרשטרייקט 120 אַרבעטערנס, אין אַ פּאָר טעג אַרום — שוין 300, אין משך פון אַ וואָך האָט שוין דער שטרייק אַרומגענומען ביז 800 פּראָלע־טאַריער.

אַ מהומה איז געוואָרן אין דער דיטריך־הילע מלוכה. די אַרבעטער קומען נישט אין די פאַבריקן, די רעדער דרייען זיך נישט, די מאַשינען שטומען — אַ נאַטור־קאַטאַסטראָפע! זענען זיי אַוועקגעלאָפן קיין וואַרשע צום גובערנאַטאָר גע־נעראַל מעדעם: ראַטעווע! גאַנץ זשיראַרדאָוו איז אין גע־פאַר. וואָס קענען אויפטאָן מ׳שטיינס געזאָגט, די פּאָר צענ־דליק אָרטיקע סטראַזשניקעס קעגן 800 „ווילדע ברואים" וואָס ווילן נישט גיין אַרבעטן!

איז דער וואַרשעווער גובערנאַטאָר, גענעראַל מעדעם, אַראָפּגעקומען קיין זשיראַרדאָוו צוזאַמען מיט אַ באַטאַליאָן זעלנער און אַ מאה קאָזאַקן. אין זיין ראַפּאָרט שרייבט ער, אַז די אַרבעטער פאַרהאַלטן זיך גאַנץ רויק, ער האָט אַליין מיט זיי געשמועסט, זיי האַלטן אין איין טענהן, אַז זיי הונ־גערן און קענען פאַר אַזאַ לוין נישט אַרבעטן. דאָך האָט ער אַרויסגעפאָדערט פון אַמשינאָוו אַ פאַרשטאַרקונג — נאָך צוויי ראָטעס סאָלדאַטן און באַפוילן צו אַרעסטירן אַ צענדליק „העצער" פון די אַרבעטער. ער האָפט, אַז דער פּאָלק פּיעכאָטע און די מאה קאָזאַקן צוזאַמען מיט דער גאַנצער פּאָליציי פון דער אַרומיקער געגנט, וואָס ער האָט צונויפגעבראַכט קיין זשיראַרדאָוו, וועט אים זיין גענוג אויף צוריק איינצושטעלן די „נאָרמאַלע אָרדענונג".

פון אַ צווייטן ראַפּאָרט (פון יענער צייט) ווייעט אויף אונדז מיט אַזאַ פרישקייט, אַז עס דאַכט זיך, אַז מיר האָבן דאָס געלייענט ערגעץ אין אַ טאָג־צייטונג.

דער באַקאַנטער נוסח:

„אַ המון שטרייקנדיקע האָט זיך פאַרזאַמלט פאַרן אַרעסט־הויז, ווו עס זענען געזעסן די אַרעסטירטע העצער און גע־פאָדערט מען זאָל זיי באַפרייען". „דער המון האָט געוואָרפן שטיינער אויף די זעלנער. דער מיליטער־קאָמאַנדיר האָט צוויי מאָל געגעבן וואָרענונג־סיגנאַלן, צום דריטן מאָל, ווען די לאַגע איז געוואָרן געפערלעך, האָט ער באַפוילן צו שיסן אין המון". אין רעזולטאַט — דריי טויטע אין פיר פאַרוווּנ־דעטע. פון די טויטע איז איינער אַלט געווען ניינצן יאָר, דער צווייטער — זיבעצן.

דער גובערנאַטאָר ראַפּאָרטירט נאָך ווייטער וועגן דער לוויה. די אַרבעטער האָבן געפּלאַנעוועט אַריינצוטראָגן די טרומנעס מיט די דערמאָרדעטע חברים אין די דירות פון די פאַבריקאַנטן. מען האָט זיי דאָס אָבער נישט געלאָזט טאָן.

אונטערן „שוץ" פון דריי באַטאַליאָנען פּיעכאָטע און הונ־דערט קאָזאַקן האָט מען די געהרגעטע מקבר געווען. אַלע פאַבריקן האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין טאָג פון דער לוויה, קיין איין אַרבעטער האָט נישט געאַרבעט יענעם טאָג.

ערשט נאָך דער בלוט־באָד האָט די דירעקציע פון דיט־ריך־הילעס פאַבריקן געמאָלדן די אַרבעטער, אַז זי ציט

*) די דאָטע פון שטרייק ווערט דאָ און אין אַנדערע ערטער דערמאָנט פאַרשידן צוליב דעם אונטערשיד פון דעם „אַלטן" און „נייעם" קאַלענדאַר־חשבון, וואָס איז גערוקט אין 13 טעג.

PAWEŁ HULKA-LASKOWSKI

MÓJ ŻYRARDÓW

Z DZIEJÓW POLSKIEGO MIASTA

I

Z ŻYCIA PISARZA

WARSZAWA 1934

WYDAWNICTWO J. PRZEWORSKIEGO

דאָס בוך פון פּאַוועל הולקא־לאַסקאָווסקי „מיין זשיראַרדאָוו", ווו עס ווערן גע־שילדערט די פאַרהעלטענישן אין זשי־ראַרדאָוו און אין דער פאַבריק.

צוריק די לוין־רעדוקציע אין אז די אַרבעטער בלייבן אַר־
בעטן אויף די פּרינציפּיקע באַדינגונגען.

די נאָר וואָס געגרינדעטע (אין יאָר 1882) ערשטע אין
פּויליז אינטערנאַציאָנאַלע סאָציאַל־רעוואָלוציאָנערע פּאַרטיי
„פּראָלעטאַריאַט" האָט וועגן דער בלוט־באַד אַרויסגעלאָזט
אַן אויפרוף, אין וועלכן זי פּאַרגלייכט די דריי קרבנות פון
זשירארדאָוו מיט די פינף קרבנות, וואָס זענען געפאַלן אין
וואַרשע אין יאָר 1861 בעת א נאַציאָנאַלער מאַניפעסטא־
ציע. אינעם אויפרוף קומט בולט צום אויסדריק די אידעיש
לויניע פון „פּראָלעטאַריאַט".

„ענע קרבנות — שטייט אין אויפרוף — האָט באַ־
ווינט די גאַנצע געזעלשאַפט, ס'גאַנצע פאָלק האָט גע־
טרויערט נאָך זיי.

„נאָך די קרבנות פון זשירארדאָוו וועלן ווינען בלויז
א ר ב ע ט ע ר. די אַרבעטער פּאַרשטייען שוין, אַז די
זשירארדאָווער קרבנות זענען זייערע קרבנות, נישט קיין
'נאַציאָנאַלע'; נישט קרבנות פון דער געזעלשאַפט, נאָר
פון קלאַסן־שנאה, פון עקספּלאָאַטאַרן. זיי פּאַרשטייען
שוין, אַז מיט די ביקסן, וואָס האָבן געשאָסן אין אומבא־
וואָפנטע אַרבעטער, האָבן אָנגעפירט די קאַפּיטאַליסטן.

„אָן אויב סיעטע איצט אויפרופן א שטורעם פון א
נייעם אויפשטאַנד וועלן די אַרבעטער שוין ווייסן ווהין
צו קירעווען זייער רעוואָלוציאָנערן אימפעט און רעוו־
לוציאָנערן צאָרן, אָזא אויפשטאַנד וויי ס'איז געווען אין
יאָר 1861 וועט שוין נ י ש ט זיין. די אַרבעטער וועלן
זיך נישט לאָזן שוין פּאַרפירן.

„מיטן קאַמף פאַר א י י ג ע נ ע צילן — א י י ג ע נ ע
אידעאַלן וועט דער פּוילישער אַרבעטער טרן די קרבנות
פון זשירארדאָוו".

דער ערשטער שטרייק אין זשירארדאָוו און די ערשטע
בלוט־באַד — דאָס איז געווען דער ערשטער טויף פון פּוי־
לישן פּראָלעטאַריאַט, דער אויסגאַנג־פונקט פאַר דער אַנט־
וויקלונג פון זיין סאָציאַליסטישן קלאַסן־באַוווסטזיין.

(„נייע פּאָלקסצייטונג", וואַרשע, 30סטער אַפּריל, 1934)

דאָקומענטן און מאַטעריאַלן וועגן ערשטן שטרייק אין זשירארדאָוו

וועגן דעם זשירארדאָווער שטרייק פון 1883 איז שוין
פאַראַן א גאַר גרויסע היסטאָרישע ליטעראַטור, ווייל דאָס
איז געווען דער ערשטער גרויסער סאָציאַלער אויפברויז,
וואָס האָט געטראָגן א בולט־פּאָליטישן כאַראַקטער. מיר וועלן
זיך דאָ אָפּשטעלן אויף אַן אַרבעט, וואָס איז לעצטנס פאַר־
עפנטלעכט געוואָרן אין דעם פּוילישן היסטאָרישן זשורנאַל
Z Pola Walki (פון קאַמפּס־פעלד), נומער 3, וואָס איז
דערשינען אין יאָר 1958 אין וואַרשע, צום 75סטן יאָר־
טאָג פון דאָזיקן שטרייק 4). די דאָזיקע אַרבעט באַשטייט אין
אַן אַריינפיר פון דער היסטאָריקערן פון דער פּוילישער
אַרבעטער־באַוועגונג זשאַננע קאַרמאַנאָוו און צען דאָקו־
מענטן אין אָריגינאַל, אין פּויליש און רוסיש, אין וועלכע
עס ווערט אָפּגעשפּיגלט דער דאָזיקער געראַנגל, — דער
ערשטער, וואָס האָט פאַקטיש אָנגעצייכנט דעם קאַמפּס־וועג
פון דער אַרבעטערשאַפט אין דעם פּוילישן געביט.

מיר וועלן דאָ נאָר אָנגעבן דעם אינהאַלט פון די דאָזיקע
דאָקומענטן, וואָס דערמיט וועט אויך באַלויכטן ווערן דער
גאנג פון דאָזיקע דראַמאַטישע געשעענישן.

דער דאָקומענט נומער 1 איז דער ראַפּאָרט, וואָס עס האָט
צוגעשיקט דער קאָמענדאַנט פון בלוינער פּאָוויאָט, דער
הויף־יונגער קרוזענשטיין צום וואַרשעווער גובערנאַטאָר, נ.
מעדעם, וווּ ער מעלדעט אים (דעם 12טן אַפּריל 1883) וועגן
דעם אויסברוך פון שטרייק:

„נעכטן האָט דער וואָיט פון דער זשיראַר־
דאָווער גמינע מיך מודיע געווען, אַז א טייל
פּרויען וואָס אַרבעטן אויף דער אַזוי גערופּע־
נער שפּוילעריי פון דער זשירארדאָווער פאַבריק,
האָבן, צוליב די פּאַרקלענערטע אויסצאָלונגען
פון לוין, זיך נישט געשטעלט צו דער אַרבעט
און אַז נאָך דעם, אין רעזולטאַט פון נישט־
צוגרייטן די גאַרן, זענען געבליבן אַן אַרבעט
אויף די וועבערס..."

דער דאָקומענט נומער 2 איז די טעלעגראַמע פון דעם
וואַרשעווער גובערנאַטאָר נ. מעדעם צום וואַרשעווער גענע־
ראַל־גובערנאַטאָר י. הורקו:

„די אומאַרדענונגען פּאַרשטאַרקן זיך, די
אַרבעטער הייבן אָן אַרויסצוווייזן גוואַלט־אַקטן
קעגן די באַאַמטע פון דער פאַבריק און קלייבן
זיך צונויף אין א המון פון 1.000 מאַן און דער־
לויבן נישט די אַנדערע אַרבעטער צו פאַרוועגן
די אַרבעט אויף דער פאַבריק. אָן דער מיטאַר־

4) Strajk Zyrardowski (23 - 28. IV, 1883) W dokumentach Wladz Carskich.

בעט פון די קאָזאַקן וועט זיין אוממעגלעך איינצושטעלן די רו און אָרדענונג. דעריבער בעט איך דרינגנדיק אָרויסצושיקן א האַלבן הונדערט קאָזאַקן אין רודא-גוזאָווסקא. פיר ראַטעם פון אַמשינאָוו האָב איך שוין אָרויסגעפֿאָדערט".

די דאָקומענטן 3 און 4, ראַפּאָרטירן וועגן צוזאַמענשטויסן צווישן די שטרייקנדיקע אַרבעטער מיטן מיליטער, בעת וועלכע עס זיינען דערהרגעט געוואָרן 3 אַרבעטער און 5 זענען פֿאַרוווּנדעט געוואָרן און וועגן אָרעסט פון 57 מאַן, די נעמען פון די דערהרגעטע זענען:

פראַנץ באָראָוווסקי, 19 יאָר אַלט;
פראַנץ קלעפּאַטש, 17 יאָר אַלט;
יאָן גראָדאָווסקי, 15 יאָר אַלט.

דער דאָקומענט נומער 5 איז אַ ווייטערדיקער ראַפּאָרט פון גובערנאַטאָר נ. מעדעם צום אינערן-מיניסטער נ. טאָלסטאָי, אַז דער שטרייק אין זשיראַרדאָוו קומט נאָך פאָר (15טער אַפּריל 1883).

דער דאָקומענט נומער 6 איז אַן אויפרוף פון פאַבריקאייגנטימער ווילהעלם הילליג צו די אַרבעטער, אַז זיי זאָלן זיך אומקערן צו דער אַרבעט. ער זאָגט צו אַ ריי הבחות

Nr 2

1883, kwiecień 13/25, [Ruda Guzowska]. — Depesza gubernatora warszawskiego N. Medema do generał-gubernatora warszawskiego J. Hurki o zaostrzającej sie sytuacji strajkowej w Żyrardowie i z prośbą o skierowanie do Żyrardowa dodatkowej półsotni kozaków dla stłumienia wystąpień robotniczych.

Беспорядки усиливаются, рабочие начинают проявлять насильственные действия против служащих на фабрике и собираясь толпою до 1000 человек, не позволяют другим рабочим продолжать работы на фабрике. Без содействия казаков представляется невозможным восстановить спокойствие. Посему убедительнейше прошу о командировании полсотни казаков в Руду Гузовскую. 4 роты из Мшонова мною потребованы.

Губернатор Медем

דאָקומענט נומער 2 — טעלעגראַם פון וואַרשעווער גובערנאַטאָר מיט דעם פֿאַרלאַנג אָרויסצושיקן מיליטער קיין זשיראַרדאָוו

Nr 3

[1883], kwiecień 13/25, [Ruda Guzowska]. — Depesza gubernatora warszawskiego N. Medema do generał-gubernatora warszawskiego J. Hurki o starciu strajkujących z wojskiem, o zabitych i rannych wśród strajkujących oraz o ogromnym wzburzeniu wśród robotników

В то время когда полиция при помощи войск была занята рассеянием сборищ рабочих на главной улице, толпа напала на арест, в котором содержалось 10 человек задержанных за сопротивление полиции, и караул при аресте из 12 нижних чинов при унтер-офицере, вынужден был стрелять и положили на месте трех убитыми и 5 раненных. Возбуждение 8 тыс. рабочего населения крайнее. Опасаюсь за ночь и завтрашний день. Необходимо усилить войска в видах избежания дальнейшего кровопролития, по крайней мере еще двумя батальонами. Убедительнейше прошу экстренным поездом прислать эти войска. Прошу также о присилке военного прокурора [1], что отчасти может успокоить население.

דאָקומענט נומער 3 — טעלעגראַם פון וואַרשעווער גובערנאַטאָר וועגן 10 אַרעסטירטע, 3 דערהרגעטע און 5 פֿאַרוווּנדעטע פון די צוזאַמענשטויסן אין זשיראַרדאָוו.

פאַר די אַרבעטער און אַפילו פאַרגיטיקונג פאַר יענע אַר־בעטער, וואָס האָבן צוליבן שטרייק געליטן, אָבער נאָר די יעניקע וואָס וועלן זיך צוריקקערן צו דער געוויינלעכער און ערלעכער אַרבעט. דער אויפרוף פאַרענדיקט זיך מיט דער מעלדונג:

„... מאָרגן פרי וועט דער שטענדיקער פייף פון דער דאַמף־מאַשין רופן צו דער אַרבעט. ווער עס וויל זאָל זיך אומקערן צו רויִקער אַר־בעט; מיין שוין און זאָרג וועל איך געבן מיינע אַרבעטער, וואָס וועלן זיין גרייט צו זיין ערלע־כע אַרבעטער".

דער דאָקומענט נומער 7 איז אַ טעלעגראַמע פון וואַרשע־ווער גובערנאַטאָר צום אינערן־מיניסטער נ. טאָלסטאָי וועגן דער לוויה פון די דערהרגעטע צוויי אַרבעטער און ווייטער־דיקע אומרוען צווישן די אַרבעטער.

דער דאָקומענט נומער 8 איז אַ ראַפּאָרט פון דעם בלוינער נאַטשאַלניק א. קרוזענשטיין צום וואַרשעווער גובערנאַטאָר, פון 30סטן מיי, אַז ער האָט איבערגעלאָזט אין זשיראַרדאָוו דעם 5טן דאָנער קאָזאַקן־פּאָלק, כדי אויסצומיידן ווייטער־דיקע אומרוען.

דער דאָקומענט נומער 9 איז אַ פּרטימדיקער ראַפּאָרט פון וואַרשעווער גובערנאַטאָר וועגן דעם פאַרלויף פון שטרייק. לויטן דאָזיקן באַריכט איז דער שטרייק אויסגע־בראָכן אומגעריכט, סיי פאַר די פאַבריק־אייגנטימער, סיי פאַר דער פּאָליציי, ווייל — ווי ער גיט איבער — די באַ־ציִונגען מיט דער אַרבעטערשאַפט זענען געווען זייער פריינטלעכע, ממש האַרציקע. זייער אינטערעסאַנט איז דער ווייטערדיקער טייל פון ראַפּאָרט:

„... ווען איך האָב סוף־כל־סוף זיך דערשלאָגן צו רעדן צו איין גרופּע פון דעם המון, האָב איך זיי אויפגעקלערט וועגן דער באַדייטונג און די רעכטן פון די מיליטערישע פּאַטרולן. דאָ האָבן זיך פון דעם המון געהערט איינצלנע אויסרופן, וואָס איז איבערגעחזרט געוואָרן אין כאָר פון דעם גאַנצן המון: **'דער צאַר האָט פאַרווערט צו שיסן אין פאָלק'**. אויף מיינע אויפקלערונגען האָט מען מיר אָפּגעענטפערט: **'אין וואַרשע, ווען מען האָט גערויבט די ייִדן, דאַן איז געווען פאַרווערט צו שיסן אין דעם פאָלק, אָבער אין זשיראַרדאָוו, ווען מיר ווילן נישט אַרבעטן פאַר די דייטשן, דערהרגעט מען אונדזערע ברידער און קינדער'**".

דער דאָקומענט נומער 10 איז די רשימה וואָס עס האָט צוגעשיקט דער בלוינער נאַטשאַלניק קרוזענשטיין צום וואַרשעווער גובערנאַטאָר נ. מעדעם, פון 29סטן מיי, וואָס זענען דורך אים פאַרצייכנט ווי די אַקטיווע אויפהעצערס בעתן שטרייק. די רשימה האָט די ווייטערדיקע רובריק: נאָמען, פאַמיליע, נאַציאָנאַליטעט און גלויבן; אין וועלכן אָרט איז ער צוגעשריבן; אונטערטאַן; עקאָנאָמישע סיטואַ־ציע; אין וואָס ווערט ער באַשולדיקט; די מיינונג פון דער

Nr 4

1883, kwiecień 13/25, [Ruda Guzowska]. — Notatka o ofiarach krwawego starcia 13 kwietnia 1883, między strajkującymi robotnikami a wojskiem w Żyrardowie i o aresztowaniach dokonanych wśród strajkujących.

Жертвы катастрофы 13*[25]* апреля

Убиты: 1 Франц Бродовский 19 л.
2 Франц Клепач 17 л.

Ранены: 3 тяжело Ян Градовский 15 л., умер 14[26] апреля
4 Мацей Соколовский 13 л. в левую ногу
5 Макарий Годлевский 13 л. в левую руку
6 Магдалена Кустовская девица 15 л. в левую руку
7 Бальбина Хмелевская 15 л. в левую ногу

דאָקומענט נומער 4 — די נעמען פון די דערהרגעטע און פאַרווונדעטע

פאַבריק־לייטונג: די כאַראַקטעריסטיק פון דער פאַליציי.

די דאָזיקע דאָקומענטן זענען אַן אילוסטראַציע צו דער פּריוערדיקער אַרבעט פון ו. שולמאַן.

*
**

אין יאָר 1932 איז אין וואַרשע דערשאַסן געוואָרן דער דירעקטאָר פון דער זשיראַרדאָווער פאַבריק באַדין קעלער. אין דעם וויטערדיקן אַרטיקל פון י. פאַלסקי, וואָס איז בשעתו פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער נאַכמיטיק־צייטונג „2 בייטאָג" האָבן מיר אינפאַרמאַציעס סיי וועגן דאָזיקן באַרין קעלער, סיי וועגן אַ צווייטן שטרייק, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין זשיראַרדאָוו אין יאָר 1891.

Nr 6

1883, kwiecień 27, Żyrardów. — Odezwa współwłaściciela Manufaktury Żyrardowskiej W. Hiellego do strajkujących robotników z wezwaniem do powrotu do pracy.

Robotnicy!

Tylko przez spokojną pracę jest możebnym wypełniać takową dla dobra i użytku robotników i fabryki. Dla błahego powodu zaprzestaliście pracować, pod pozorem zbyt małej płacy za szpulowanie surowej przędzy.

Gotów byłem pozostawić na 2 miesiące poprzednią płacę, a nawet gwarantuję obecnie poprzednią płacę za szpulowanie.

Jednakowoż dla części tkaczy (weberów) przypada jutro dzień wypłaty, gotów jestem także tym, którzy nadal nie chcą pracować, wypłacić zarobki w lokalu ochronki, a mianowicie o godzinie 2-giej po południu, i przyjmę wypowiedzenie pracy od tych robotników, którzy nadal zupełnie nie chcą pracować, bez zwykłego 12-dniowego wymówienia.

Aby zapobiec dalszym obopólnym niewygodom, zrobię dobrowolną ofiarę przy następnej wypłacie, jako wynagrodzenie za stratę zwyczajnej płacy tym robotnikom, którzy od poniedziałku opuścili robotę i przez to nie mieli zarobku, lecz którzy chcą powrócić do zwykłej i uczciwej pracy.

Jutro rano zwykły znak parowej świstawki wezwie do pracy. Kto chce, niech wróci do spokojnej pracy; opieka i troskliwość moja dla robotników przypadnie i nadal tym w udziale, którzy zechcą być uczciwymi robotnikami.

Zyrardów, dnia 27 kwietnia [18]83

Hielle Wilhelm

דאָקומענט נומער 6 — דער אויפרוף פון פאַבריק־אייגנטימער זיך אומצוקערן צו דער אַרבעט

י. פּאַלסקי

זשיראַרדאָוער נעשיכטעם

זשיראַרדאָו, די גרויסע און אַמאָל באַרימטע, פּאַבריק־שטאָט הינטער וואַרשע, האָט זיך לעצטנס ווידער געלאָזט הערן. פּריער זענען דאָרט פֿאַרגעקומען אימרועון פון אַר־בעטלאָזע. שפּעטער האָט א באַאמטער דערשאָסן אין וואַר־שע, אין מיטן גאַס, דעם דירעקטאָר פון די זשיראַרדאָוער טעקסטיל־פאַבריקן — דעם אויסלענדער באַדין קעלער, וועלכער האָט רוינירט די פּאַבריקן, כדי פּוילן זאָל קענען אָפּזעצן פּראַנצויזישע לייוונט.

זשיראַרדאָו איז פון אייביק אַן באַקאַנט מיט אירע טעקסטיל־מאַגנאַטן, וועלכע האָבן תמיד רעגירט מיט א פּעסטער האַנט. דירעקטאָר באַדין קעלער איז געווען זייער טרייַער יורש. מיר וועלן נישט איבערהזרן קיין שום זאַך פון דעם, וואָס צייטונגען האָבן שוין וועגן אים גע־שריבן. אָבער איין פּרט וועלן מיר דאָ צוגעבן — אַן אינ־טערעסאַנטן און כאַראַקטעריסטישן פּאַר דער פּערזאָן פון דערשאָסענעם דירעקטאָר.

דער ביוראָ־פּערסאָנאַל פון דער דירעקציע האָט געגוי געווואָסט, אַז די ביוראָ־טעלעפאָנען טאָרן נישט אויסגע־נוצט ווערן פּאַר פּריוואַטע געשפּרעכן. א נייַ־צוגענומענער באַאמטער, אַן אינזשיניער, האָט וועגן דעם נישט געווואָסט, ער האָט זיך א מאָל דערלויבט צוצוגיין צום טעלעפאָן און פּאַרפּירט א פּריוואַטן געשפּרעך. ווי א שלאָגג האָט זיך דאָן צוגעגנבעט צום טעלעפאָן דער דירעקטאָר קעלער. אין זיין האָט ער געהאַלטן א לאַנגע שער. זי האָט א בלאַנק געטאָן אין דער לופּטן אַן אויגגבליק — און דער טעלעפאָן־שנור איז אויבערגעשניטן.

אַרבעטער־דעמאָנסטראַציע זענען פּאַר זשיראַרדאָו נישט קיין נייַעס.

די דאָזיקע שטאָט, זשיראַרדאָוו, איז אַן אַלטע פּאַב־ריק־שטאָט. זשיראַרדאָוער אַרבעטער זענען געווען די ער־שטע פון פוילן, וואָס זענען אַרויסגעטראָטן אין א שטרייק קעגן די באַלעבאָטים פון די באַרימטע זשיראַרדאָוער טעקסטיל־אינטערנעמונגען.

עס זענען אַוועק א פּאָר יאָר, אין יאָר 1891 האָט שוין זשיראַרדאָו פּאַרמאָגט א היפּש ביסל באַוווסטזיניקע אַר־בעטער. מען האָט זיך אַנגעהויבן גרייטן צום 1טן מאַי, איבער דער גאַנצער שטאָט האָט מען צעוואָרפן בראָשורן און אויפרופן וועגן 1טן מאַי. ערב דעם 1טן מאַי איז גאַנץ זשיראַרדאָו בוכשטעבלעך באַקלעפּט געוואָרן מיט פּראָ־קלאַמאַציעס, וועלכע די פּאָליציי האָט נישט געקענט אַראָפּ־רייסן. פּאַרמיטיק איז דאָך די צאָל שטרייקנדיקע געווען א קלייניע — זי האָט זיך באַדיטנדיק פּאַרגרעסערט אין צוויי־טן האַלבן טאָג.

די אויבערהאַנט האָבן אָבער געניומען די אומבאַווווסטזי־ניקע אַרבעטער, וועלכע האָבן דערקלערט, אַז אויב מען האָט געשטרייקט אין טאָג זאָל מען שטרייקן לענגער און אַרויסשטעלן די פּאַבריקאַנטן פּאַדערונגען צו העכערן דעם לוין. די אַרבעטער האָבן זיך געזאַמלט אויף די גאַסן, און דאָן האָט זיך אָנגעהויבן די אמתע וואָקאַנאַליעס פון די קאָזאַקן. מען האָט אַרעסטירט אויף רעכטס און לינקס. מען האָט אַלעמען אָפּגעפּירט אויפן טאַרג־פּלאַץ, וווּ ס׳איז גע־וען דער מיליטעריישער שטאַב, און דאָ האָט מען אַלעמען געשמיסן. 4 טעג אַן איבערייס האָט מען כסדר געשלאָגן. די אַרבעטער האָבן אין זייערע קוואַרטאַלן, אויף א געהע־ימ אופן זיך אָפּגערעכנט מיט די קאָזאַקן, וועלכע האָבן דאָרט אַהין פּאַרבלאָנדזשעט.

דער שטרייק איז געבראָכן געוואָרן. פון זשיראַרדאָו האָט מען אַרויסגעשיקט 300 משפּחות. א סך האָט מען פּאַרמשפּט אויף פּאַרשידענע שטראָפן. אין א צייט אַרום האָט אָבער דער פּאַבריקאַנט פּאַרקלענערט דעם אַרבעטס־טאָג אויף א שעה.

(„2 בייטאָג", וואַרשע, 4טער מאַי, 1932)

**
*

מיר האָבן שוין אין אַריינפיר דערמאָנט דעם פּאַרלעצטן עטאַפּ פון דער זשיראַרדאָוער מאָנופּאַקטור, אייידער זי איז אַריבער צו דער מלוכה, די צייט וועגן די פּראָנצויזישע בוסאַק־גרופּע האָט געבאָלעבאָטעוועט אין דער דאָזיקער פּאַבריק. אין דעם ווייטערדיקן אַרטיקל, פון „2 בייטאָג" האָבן מיר א געוויי בילד פון דער דאָזיקער ממשלה, וואָס האָט אָגב אויך געבראַכט צו דעם שאָס אויפן דירעקטאָר באַדין קעלער.

פון פּיליפּ זשיראַרד ביז מאַרסעל בוסאַק

די טראַגעדיע פון זשיראַרדאָוו שרייַט צום הימל. — אַ רויבצוג פון קאַפּיטאַליסטן און דירעקטאָרן, וואָס האָט נישט זייַנס גלייַכן.

מיט הונדערט יאָר צוריק האָט פראַנקרייך געהאַט אַ גרויסן מענטש. דער וועבער זשיראַרד האָט פאַרברענגט טאָג און נאַכט ביי זיין וועב־שטול און כסדר געפאָרשט די מעגלעכקייט, ווי אַזוי צו פאַרלייכטערן דעם גורל פונעם וועבער. ער האָט לסוף דערפונדן די מאָדערנע וועב־מאַשין, וועלכע האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין דער מאָדערנער אינדוסטרי... פיליפּ זשיראַרד איז געוואָרן באַרימט און באַקאַנט.

ווען איר פאָרט אַרויס פון וואַרשע קיין לאָדזש ליגט אין מיטן וועג אַ שטאָט, וואָס איז אויסגעבויט צום רום פון גרויסן פראַנצויזישן דערפינדער. זשיראַרדאָוו הייסט די שטאָט. אַ דאַנק זיינע, זשיראַרדס, מאַשינען איז אין פּוילן אויפגעשטאַנען אַ גרויסע אַרבעטער־שטאָט. אין 1914 האָט איין איינציקע זשיראַרדאָווער טעקסטיל־פאַבריק באַשעפטיקט 9.570 אַרבעטער. 30—40 טויזנט נפשות האָבן פון דעם געלעבט. טויזנטער האָבן געלעבט פון זיי, צוליב זיי, באַדינענדיק זיי.

די אייגנטימער פון דער פאַבריק זענען געווען מענטשן מיט אַ טיפן קאַפּיטאַליסטישן חוש. זיי האָבן געוואָלט אַרויס־באַקומען פון וועבער וואָס מער און זיי האָבן אים דערי־בער געשפּייזט מיט לעקעכלעך: געבויט פאַר זיי וווינונג־הייזער, פאָלקס־הייזער, שולן אַז"גל. דער פאַבריקאַנט דיט־ריך איז געווען „אַ טאַטע און פאָטער"; פעיקע קינדער פון זיינע אַרבעטער פלעגט ער שיקן שטודירן אין גימנאַ־זיע און אַפילו אין אוניווערזיטעט.

צי די האָבן זיך דערויף דערקענט? יאָ, זיי האָבן צוגע־נומען דעם קאַפּיטאַליסטישן גאָב, ווי אַ נאַטירלעכן שטיי־ער. זיי האָבן עס צוגענומען און געפאָדערט זייערע פולע רעכט: אָפּשאַפן דאָס פּריוואַט־אייגנטום און איינפירן אין זשיראַרדאָוו ווי אין גאַנצן לאַנד, אַ סאָציאַליסטישע ווירט־שאַפט. קאָזאַקן האָבן זיי דערפאַר געטרעטן מיט די פערדי־שע קאָפּיטעס, געשאָסן און געהאָנגען. זשיראַרדאָוו איז געווען מוטיק און געקעמפט.

אָבער דער קריג האָט אַלץ חרוב געמאַכט. „פאָניע" האָט פאַרברענט די פאַבריק, איידער די דייטשן האָבן פאַר־נומען די שטאָט. די לעצטע, די דייטשן, האָבן צוגערויבט אַלץ וואָס ס'איז געבליבן.

ערשט אין יאָר 1923 איז די פאַבריק געוואָרן צוריק אָפּ־אָפּגעבויט. 6.020 אַרבעטער האָבן שוין ווידער געאַרבעט אין דער פאַבריק. ביז — ביז ס'איז געקומען די רעגירונג און פאַרקויפט די פאַבריק אַ פראַנצויזישן קאָנסאָרציום. דאַכט זיך, גאַנץ גלייך? פראַנצויזן קויפן אָפּ אַ שטאָט, וועלכע איז געבויט געוואָרן לכבוד אַ פראַנצויז...

אין יאָר 1914 האָט אין שאַטאָרו (פראַקרייך) זיך גע־וווינט אַ מיטלמעסיק סוחרל, בוסאַק. קיין פאַרמעגן האָט ער נישט פאַרמאָגט. דערפאַר האָט ער געהאַט איין גרויסן אוצר: אַ זונדל, וואָס איז ווערט געווען גאָלד. אָט דאָס בנאָקל האָט דווקא געוואָלט איינגעמען די וועלט. ער האָט דעריבער גע־מאַכט אַ פאַרמעגן פון פערציק מיליאָן. אין יאָר 1923 האָט ער זיך גענומען צו פּוילן. בוסאַק האָט דאַן אָפּגעקויפט זשיראַרדאָוו. נישט ער אַליין — ער איז שוין דאַן געווען אַ פירער פון אַ גרויסן פראַנצויזישן ביינוול־קאָנסאָרציום.

דער נאָכמילחמהדיקער בוסאַק האָט גייסטיק קיין שום געמיינזאַמעס נישט געהאַט מיטן פאַרמילחמהדיקן דיטריך. דער לעצטער איז געווען אַ קאַפּיטאַליסט מיט אַ ווייטן קוק און יוסטער קאַלקולאַציע. די בוסאַקס פון נאָך דער מילחמה האָבן נישט קיין צייט צו „סאָליד־קאַפּיטאַליסטישער" פּאָ־ליטיק. זיי מוזן רויבן, ווייל זיי ווייסן, אַז די צייט שטייט נישט אויף אַן אָרט...

ווער ווייסט וויפל צייט, וויפל שעה ס'איז נאָך געבליבן צו רויבן.

אין זשיראַרדאָוו האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעקלעכער גע־ראַנגל. אַ שוידערלעך וואָרט האָט באַדעקט זשיראַרדאָוו מיט פּיין און נויט. ווי הייסט דאָס דאָזיקע וואָרט? —

— ראַציאָנאַליזאַציע!

איצט אַרבעטן אין זשיראַרדאָוו 1.500 אַרבעטער. דאָרט, ווו ס'האָבן געאַרבעט 12 וועבער, איז היינט „גענוג" איין מיידל. דאָס אָרט פון 200 שפּאָלערנס האָבן פאַרנומען 4־5 יונגע קינדער. ראַציאָנאַליזאַציע.

אַלטע אַרבעטער דאַרף מען נישט. יונגע כוחות, גיט

אונדז יוגנט! צו דרייסיק יאָר איז דער אַרבעטער אין זשי־ראַדאָו שוין אַלט. זיין אָרט פֿאַרנעמען יונגע מיידלעך, וועלכע מען בינדט מיט אומגעזעצלעכע קאָנטראַקטן, אַז זיי זאָלן חדשים לאַנג אַרבעטן בחינם, שפּעטער (2־3 יאָר) צו 3 און 5 גילדן וועכנטלעך און נאָך שפּעטער...

נאָך שפּעטער ווערן זיי אַרבעטערנס. מען באַדט זיך אין לוקסוס, וויל מען פֿאַרדינט 30 גילדן אַ וואָך. די שטאָט איז זיי מקנא...

— לעבעדיקער... לעבעדיקער...

דאָס איז דער רוף וואָס גייט אַ גאַנצן טאָג איבער דער פֿאַבריק. ווייַ איז צום מיידל, וואָס געפֿעלט נישט דעם הויפּט־דירעקטאָר.

— אָט דיך! — דער הויפּט־דירעקטאָר, וואָס איז אַ מאָל געקומען פֿון וואַרשע מיט אַ וויזיט, ווייזט מיטן פֿינגער — אָט די, האָט צו דיקע פֿיס! דאָס זענען דאָך בילאַרד־פֿיס, געדענקט אין גאָט...

— אָט יענע באַוועגט זיך צו שווער... געדענקט אין גאָט, מיר ווערן דאָך אומגליקלעך!...

צו דעם אַלעם איז דער הויפּט־דירעקטאָר נישט נאָר פֿרום, נאָר אויך צניעותדיק; ס׳איז אַ היץ! וועמען גייט עס אָן? אַרבעטערנס טאָרן נישט גיין אָן די זאָקן! ס׳איז אויס־געלאָסן! („אָן די זאָקן" מעג גיין נאָר זיין געליבטע — די אָפּערע־טענצערן...).

— זיי זאָגן — פֿרוווט זיי דער אויפֿזעער פֿאַרענטפֿערן — אַז ס׳איז זיי באַקוועמער צו דער אַרבעט.

— באַקוועמער? זאָלן זיי טראָגן זיידענע זאָקן...

און דער דירעקטאָר שטייגט איין אין אויטאָ.

— די מיט די בילאַרד־פֿיס באַזייטיקן... די, וואָס באַ־וועגט זיך אַזוי שווער — אַראָפּזעצן מיט אַ קאָטעגאָריע נידעריקער...

דער וועג פֿון דעם „מיידל מיט די בילאַרד־פֿיס" איז אַ גלייכער:

פֿאַבריק — עסיק־עסענץ — בית־עלמין הינטער דער שטאָט...

די אַרבעטער פֿרוווון זיך ווערן? קענן דעם איז דאָ דער נייַער געגראָל־דירעקטאָר באַדין־קעלער, וועלכע גיט די דערמאָנטע פֿאַראָדענונגען. ער און זיינע געדונגענע וויצע־דירעקטאָרן — שוין נישט קיין אויסלענדישע — הייַמישע מענטשן.

וועט קלאָגט זיך קענן דירעקטאָר? קיינער קלאָגט זיך נישט. אין גערייכט מוז מען האָבן עדות. קיינער וויל אָבער נישט גיין קענן דירעקטאָר. וועט וויל דען שטאַרבן פון הונגער?

מילחמה!

דירעקטאָר באַדין־קעלער האָט אַלץ אָפּגעשאָפּט: נישטאָ קיין פֿאָלקס־הויז, נישטאָ קיין שולן — נישטאָ קיין „לעקעכ־לעך" פֿאַר די אַרבעטער פון דער פֿאַבריק. אַרבעטן זאָל מען!

אין די ווייַנונגען רינט אַריין. אַלץ פֿוילט. דער פֿאַבריק־מייסטער פֿעטאָש איז געגאַנגען אויף אַ דורכגעפֿוילט גא־ניקל און דערהרגעט געוואָרן. וועייב און קינד שטאַרבן פון הונגער. אפשר באַקומט זי כאָטש עמעריט־ר? אָ, ניין! אָפּ־שפֿאָרונגען, מיינע ליבע!...

דער עלעקטראָטעכניק יאַרקיעוויטש פירט מיט די הענט איבער די עלעקטרישע דראָטן און מען וויל אים קיין גומע־נע הענטשקעס נישט קויפן. אַמאָל איז ער געווען אין פֿא־בריק און מער אַ היים נישט געקומען...

אָפּשפֿאָרונגען, מיינע ליבסטע!

דער דאָקטער פון פֿאַבריק־שפּיטאָל קען צו קיין כירור־גישע מכשירים זיך נישט דערשלאָגן. דירעקטאָר באַדין־קעלער זיצט אין וואַרשע ביי זיין געליבטער, דער אָפּערן־טענצערן — קודם־כל מוז ער זי דאָך פֿאַרזאָרגן.

— אָפּשפֿאָרונגען, מיינע ליבע...

***

דאָס איז דער אינהאַלט פון נייעסטן אַרטיקל פון פּוילישן שריפטשטעלער הולקא לאַסקאָווסקי קענן דעם זשיראַרדאָ־ווער גיהנום, באַדין־קעלער איז שוין טויט. זיין מערדער, דער זשיראַרדאָווער באַאַמטער, מאַלאַכאָווסקי, זיצט אין תפיסה און וואַרט אויף זיין פּראָצעס. הולקא־לאַסקאָווסקי וויזיט אָן די סיבות פון דער טראָגעדיע.

מאַלאַכאָווסקיס פּראָצעס, זאָגט הולקא־לאַסקאָווסקי, ווערט זיין אַ גרויסער מישפט איבער די צינישע און לייכטזיניקע פֿאַרברעכער, וואָס זענען שולדיק אין דער פּיין פון זשיראַר־דאָו.

(„2 בייטאָג", יולי 1932)

נתן האַלזאַנד

זשיראַרדאָו – דער קרבן פון קאַפּיטאַליזם

עטלעכע און פערציק קי־לאָמעטער אויף דרום זייט פון וואַרשע, אַרומגערינגט מיט געדיכטע וועלדער, ליגט די פאַבריק־שטאָט זשיראַרדאָו.

אויף דעם אויסערלעכן באָזן כער מאַכט זשיראַרדאָו מיט אירע שיינע גאַסן, גערט־נער, אַלייען, פּאַרק און איין־פּאָרמיקע מיט גערטנדלעך אַרומגעצוימטע רויטע הייזער אָן איינדרוק פון אַ שטאָט אין וועלכער עס פעלט זי־כער גאָרנישט, אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אַז זי זאָל דורכמאַכן איר געשיכטלעכן וועג צוזאַמען מיטן קאַפּיטא־ליזם, און האָט זי באַגליקט מיט אַ ריזיקער פאַבריק פון לייוונט־אויסאַרבעטונגען. אויף דער דאָזיקער פאַבריק בליקט איצט די זשיראַרדאָוער באַפעלקערונג מיט אַראָפ־געלאָזטע ברעמען גלייך, ווי די פאַבריק וואָלט געווען די סיבה פון דער גרויסער פאַרביטערונג, וואָס הערשט אין שטאָט.

די לאַנגע פאַבריק־מויערן, וועלכע שיסן מיט עטלעכע קוימענס אין די וואָלקנס אַריין, וואָלטן זיכער געדאַרפט זיין אַ דערפרייענדיקע דערשיינונג פאַר די פילע טויזנטער אַר־בעטער, אָבער אין דער אמתן איז עס אַנדערש, די פאַבריק איז געווארן אַ שונא פון אַרבעטער, דאָס פייפן פון די סירע־נעס פינף און זיבן אין דער פרי, דערמאָנען אים, אַז ער דאַרף גיין נישט אין דער פאַבריק, נאָר פאַרן טויער פון מאַגיסטראַט, כדי צו זיין פון די ערשטע אין „אַגאַנעק", (אין דער רייע) ביים באַקומען דאָס אַרעמע פּעקל „זשיוואַשטשע" (שפּייז).

אין דער גרויסער אַרבעטסלאָזיקייט און פאַרביטערונג, וועלכע הערשן אין זשיראַרדאָו, איז שולדיק, פון איין זייט, דער היינטיקער מושל פון דער פאַבריק, דער באַקאַנטער פראַנצויזישער פאַבריקאַנט בוסאַק, אין דער צווייטער זייט, די קלייניע פאַראינטערעסירונג פון דער מאַכט מיט זשי־ראַרדאָו, ווי נאָר בוסאַק, איז אַ דאַנק דער „פאַטריאָטיש־קייט" פון געוועזענעם עגדעקישן מיניסטער קוכאַרסקי, גע־וואָרן דער מושל איבער דער זשיראַרדאָוער פאַבריק, איז זיין איינציקער ציל, פונקט ווי אַלע אַנדערע קאַפּיטאַליסטן, געווארן, וואָס מער ריווח אין וואָס קלענערע אויסגאַבן און דער ציל מוז ווערן דערגרייכט אפילו וועג עס זאָל דאַרפן קאָסטן מענטשן־לעבנס.

דעם פלאַן האָט געהאַרכזאַם אויסגעפירט דער הויפט־דירעקטאָר, דער שווייצער קעלער מיט זיין פוילישן חבר וואַשקעוויטש. מען האָט אַנגעהויבן שיקאַנירן יעדן אַרבע־טער, צוגענומען אויסלענדישע אויפזעהער, וואָס האָבן יעדן טאָג געפונען אַנדערע „חטאים" ביי אַרבעטער און מייס־טערס, אפילו ביי אַזעלכע, וועלכע האָבן אלס קוואַליפיצירטע פאַכמענער פאַרנומען דאָס פלאַץ עטלעכע צענדליק יאָר, און אַרויסגעוואָרפן זיי אויפן ברוק אָן מיטלען ווייטער צו לעבן. מען האָט פאַרמאַכט שטופנוויי גאַנצע אפּטיילונגען און אַרויסגעלאָזט אויפן מארק פראַנצויזישע אויסאַרבעטונ־גען מיט פאַלשע שטעמפּלען „זשיראַרדאָוו".

דעם פלאַץ פון די אַרויסגעוואָרפענע אַרבעטער האָבן פאַרנומען יונגע קינדער אין עלטער פון פערצן ביז אַכצן יאָר, וועלכע מען האָט עקספלואַטירט אויף אַ שענדלעכן אופן. דירעקטאָר וואַשקעוויטש האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיינע „פּזשיענטשעס". דער יונגטלעכער האָט גערבעט „אויפן טערמין" זעקס מאָנאַטן אומזיסט, אָדער פאַרן לוין פון דריי ביז פיר זלאָטע אַ וואָך און נאָך דעם, ווען ער האָט שוין, לויט דעם אפּמאַך געדאַרפט באַקומען אַ נאַרמאַלן לוין, פלעגט ער געשטעלט ווערן פאַר אַ מעדיציניש קא־מיסיע כדי פעסטצושטעלן, צי ער איז פיזיש געזונט אין אַרבעטספּעזיק. די דאָזיקע „אונטערזוכונגען" האָבן זיך מערסטנטייל געענדיקט צו גונסטן פאַר וואַשקעוויטשן, און

*) קאַרעספּאָנדענץ אין „דאָס וואָרט", וואַרשע, נומער 105, 9טער נאָוועמבער 1933.

אויפן פרייען אָרט איז צוגענומען געוואָרן אַ פרישער יוגנט־לעכער.

אַזוי האָט מען כסדר געטריבן די ברוטאַלע שפּיל פון עקספּלואַטאַציע.

אויך די עלטערע אַרבעטער זענען יעדעס יאָר געשטעלט געוואָרן פאַר אַ גזר־דין. ווי באַקאַנט קומט לויט דעם אַר־בעטס־קאָדעקס, יעדן פיזישן אַרבעטער אַ צוויי־וואָכעדיקער אורלויב. אויף דעם געביט האָט קעלער צוזאַמען מיט וואַש־קעוויטשן באַוויזן ממש „געניאַלע" אויפטוען. אַ צייט פאַרן אורלויב האָט מען אַלע אַרבעטער פאָרויסגעזאָגט אַ רעדוק־ציע און נאָכדעם זענען זיי צוגענומען געוואָרן אין אַ פאַר־קלענערטער צאָל. דעריבער זענען די דאָזיקע אורלויבן גע־וואָרן אַ קאָשמאַר, וועלכער האָט שווער געדריקט יעדן אַר־בעטער, וואָס פלעגט „זיך אָפּרוען". ער האָט זיך נישט גע־קענט באַפרייען פון געדאַנק, אַז ס'איז גאַנץ מעגלעך, אַז נאָכן אורלויב וועט ער מוזן זיין צווישן די הונגעריקע, וואָס שטייען פאַרן טויער פון מאַגיסטראַט. ס'איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז פון די אַמאָליקע קנאַפּע אַכט טויזנט אַרבעטער איז געבליבן איבער טויזנט און דאָס אין דער צייט, ווען די דירעקטאָרן־פּענסיעס האָבן דערגרייכט פון פינף ביז צען טויזנט זלאָטעס מאָנאַטלעך.

אין דער שטאָט איז אויסגעוואָקסן אַ גוואַלדיקע פאַרבי־טערונג קעגן די דירעקטאָרן, אויף דעם באָדן איז עס געקומען צו דער דערמאָרדונג פון דירעקטאָר קעלער דורך דעם גע־וועזענעם פאָרזיצער פון זשיראַרדאָווער שטאָטראַט בלאָ־כאָווסקי. אין מאָמענט, ווען ער האָט אויף דער ביטע פון בלאַכאָווסקין וועגן צוריק באַקומען דעם רעדוצירטן פּאָסטן אויסגעשריגן אויף דייטש „וועג!" האָבן די נערוון פון פאַרביטערטן אַרבעטער נישט אויסגעהאַלטן.

די דערמאָרדונג פון קעלערן האָבן געצוווּנגען דעם די־רעקטאָר וואַשקעוויטש ענדלעך צו דעמיסיאָנירן. אינטע־רעסאַנט איז, אַז וואַשקעוויטשעס פאָרגענגער, אַ בעלגישער בירגער, האָט פאַרלאָזט דעם אַמט מאָטיווירנדיק זיין שריט דערמיט, וואָס די טעטיקייט פון דעם הויפּט־דירעקטאָר איז אַן אַנטי־מלוכהשע. אָבער דער פּאָליאַק וואַשקעוויטש האָט עס נישט געמאַכט. די לאַגע אין זשיראַרדאָוו האָט זיך אָבער דערמיט נישט געענדערט. נישט געקוקט אויף דער פאַראינטערעסירונג פון דער פּוילישער פּרעסע מיט זשי־ראַרדאָוו, נישט געקוקט אויף די שאַרפע אַרטיקלען פון באַקאַנטן זשיראַרדאָווער ליטעראַט פּאַוו. הולקא־לאַסקאָווסקי אין „וויאַדאָמאָשטשי־ליטעראַצקיע" און פון ח' — א. אָבאָר־סקי אין „ראָבאָטניק" און פיל אַנדערע, האָבן דאָך די מאַכט־אָרגאַנען אַרויסגעוויזן אַ קליינעם אינטערעס צו דער פראַגע. אמת, עס זענען געווען פּראָיעקטן פון אויפשטעלן אַ פאַבריק פון טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען, די פראַגע איז שוין אַפילו באַהאַנדלט געוואָרן אויף אַ זיצונג פון מיניסטאָרן־ראַט, אָבער דערווייל איז פון דעם גאָרנישט געוואָרן.

די אַדמיניסטראַציע אין דער פאַבריק איז געענדערט גע־וואָרן, דער פרישער דירעקטאָר איז פּולקאָווניק קאַזמינ־סקי, אַ חוץ געוויסע זשעסטן פון העפלעכקייט, ווי דאָס אָפּגעבן פון טעאַטער־זאַל אאַז"וו איז גאָרנישט געענדערט גע־וואָרן. אין דער שטאָט הערשט ווייטער אַ גרויסע אַרבעטס־לאָזיקייט, הונגער און נויט, און האָט דערפירט דערצו, אַז אין דעם אַמאָליקן רעוואָלוציאָנערן זשיראַרדאָוו — הערשט צום היינטיקן טאָג — אָפּגעשטאַנענקייט און אַפּאַטיע.

זשיראַרדאָוו לעבט איצט איבער אַ צייט פון געוואַלדיקער ירידה אויף אַלע געביטן. אין אַ קורצער צייט האָט זיך די זשיראַרדאָווער באַפעלקערונג פאַרקלענערט פון איבער פינף און דרייסיק טויזנט אַמאָל, ביז פינף און צוואָנציק טויזנט איצט, אויף דער צאָל איינוווינער זענען אין גאַנצן פאַראַן אַרבעטנדיקע ביז דריי טויזנט — איבער טויזנט אין דער פאַבריק און די רעשט ביי אייגענע וואַרשטאַטן און אויסער דער שטאָט.

אַזוי זעט אויס די טראַגישע לאַגע פון זשיראַרדאָוו, פון דעם אַמאָליקן סימבאָל פון אַרבעט, וואָס איז געפאַלן אַ קרבן פון די אומגעלומפּערטע, גזלניש־קאַפּיטאַליסטישע מאַכינאַציעס.

נישט בעסער איז פון עקאָנאָמישן שטאַנדפּונקט, די לאַגע פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, וועלכע איז, אַגב, ווי אַלע איינוווינער, אָפּהענגיק פון די עטלעכע קוימענס. און דאָך זעט מען ביי דער ייִדישער יוגנט פיל מוט און אָפּטימיזם, אין דעם ייִדישן לעבן האָבן זיך געוויזן שטראַלן פון פרייד און האָפענונג, שטראַלן פון דעם אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל.

***

דער געבראַכטער אַרטיקל פון נתן האַלזבאַנד, ווו עס קומט צום אויסדרוק די לאַגע אין דער זשיראַרדאָווער פאַבריק אין די דרייסיקער יאָרן, געהערט צו דער זעלבער טעמע.

הגם דער אַרטיקל געהערט צו אַ שפּעטערדיקן פּעריאָד באַדין קעלער, סיי וועגן אַ צווייטן שטרייק, וואָס עס איז ווי דער איצטיקער טייל פון פּנקס גיבן מיר אים דאָ, כדי פול צו מאַכן דאָס בילד פון דער פאַבריק.

מיט די אַלע מאַטעריאַלן באַקומען מיר אַ פולשטענדיק בילד פון דער ראָלע פון דער „זשיראַרדאָווער מאַנופאַקטור" ביים אויפקום און אויספורעמונג פון דער שטאָט און במילא ביי דער אַנטוויקלונג און וווּקס פון דעם ייִדישן קיבוץ, וואָס האָט געלעבט אַרום דער פאַבריק, הגם אינעווייניק נישט געאַרבעט דאָך געצויגן חיונה פון די יעניקע, וואָס זייער באַזע איז געווען די פאַבריק.

אין די ווייטערדיקע אַרבעטן קומט טאַקע קאָנקרעט צום אויסדרוק אויף וויפל די פאַבריק האָט משפּיע געווען סיי אויף דער געשטאַלטונג פון דער ייִדישער עדה, אויף איר מיליע, וואָס איז געווען גאָר אַנדערש פון די אַנדערע שטעטלעך פון קאָנגרעס־פּוילן.

הרב ד״ר העשיל קלעפפיש *)

דאָס ייִדישע שטעטל זשיראַרדאָוו

נישט אַזוי לייכט קומט מיר מיר איצט אָן זיך אומ־צוקערן אין געדאַנק צום גע־דאַנק צום שטעטל, ווו איך בין געבוירן געוואָרן און ווו איך האָב פאַרברענגט מיינע קינדער־יאָרן. נישט בלויז די קהילה קדושה, דאָס ייִדישע שטעטל, ליגט אין חורבות. אָפּגעמעקט איז געוואָרן דער לעבנס־שטייגער, וואָס איז געווען צונויפגעוואָקסן מיטן שטעטל. עטוואָס מער: פאַר־שווונדן איז די אַטמאָספער, וואָס איז געווען כאַראַקטעריס־טיש פאַרן דאָזיקן אומגעקומענעם ייִדישן קיבוץ. איך האָב זינט יענע ווייטע קינדער־יאָרן געלעבט אין פאַרשידענע מקומות, איך בין געווען טעטיק אין גייסטיקער און געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט אין פאַרשידענע ייִדישע ייִשובים, אָבער אין קיין שום אָרט האָב איך נישט געפונען דעם לעבנס שטייגער און די אַטמאָספער, וואָס זענען געווען אייגנטימלעך פאַרן ייִדישן זשיראַרדאָוו. און זשיראַרדאָוו קען דאָ דינען ווי אַ ביישפּיל פאַר די אַלע אונטערגעגאַנגענע ייִדישע שטעטלעך אין יענעם טייל פּוילן, וואָס מען האָט גערופן: קאָנגרעס פּוילן.

דאָס איז געווען אַ פּראָווינץ שטעטל. און מען קען נישט זאָגן, אַז זשיראַרדאָוו האָט נישט געהאַט די אייגנטימלעכע שטריכן פון דער ייִדישער פּראָווינץ אין פּוילן אין צווייטן און דריטן יאָרצענדליק פון היינטיקן יאָרהונדערט, דער צייט־אָפּשניט, וועגן וועלכן עס איז די רייד אין אונדזער דערמאָנונג. איר האָט אויך אין זשיראַרדאָוו געקענט הערן דעם פליסטער פון דורות. איר האָט אויך דאָ געהאַט דעם איינדרוק, אַז ייִדישקייט איז פאַרוואָרצלט געוואָרן אין שטעטל מששת ימי בראשית, און דער שטאַרקסטער שטורעם־ווינט איז דעריבער נישט בכוח אַרויסצורייסן די ייִדישע קהילה. איר האָט אויך דאָ געפילט דאָס, וואָס איר האָט געפילט אין די אַנדערע פּראָווינץ־ערטער פון יענער חרוב־געוואָרענער וועלט: דורותדיק ייִדיש איז נישט בלויז דער ייִדישער מענטש, נאָר אויך די נאַטור, דער פּייזאַזש, ייִדיש זענען די וואַסערן און די ביימער, און אַוודאי און אַוודאי, אַז ייִדיש זענען די געסלעך און די הייזער... איר האָט אויך דאָ גע־קענט באַגעגענען די סאָציאַלע דיפערענצן, וואָס האָבן אַלץ שאַרפער זיך גענומען אַרויסשיילן אין דער ייִדישער געזעל־שאַפט, אָבער אויך דאָ האָט זיך איבער אַלע קעגנזאַצן אַרויפ־געהויבן דער מעכטיקער אומבאַזיגבאַרער כלל־באַוווסטזייַן, און אויך דאָ האָט מען זיך געטיילט מיט פרייד און לייד, מיט נחת און מיט צער.

און פאָרט איז זשיראַרדאָוו געווען אַנדערש. מיר זענען גענייגט נאָכן גרויסן חורבן, וואָס איז אויף אונדז אַראָפּגע־פאַלן, אַרומצונעמען מיט איין בשותפותדיקער טרער די גאַנצע רייכע און קאָלירפולע וועלט, וואָס איז פאַרטיליקט געוואָרן. מיר ריידן וועגן דער פאַרשניטענער מיזרח־אייראָ־פּעיִשער פּראָווינץ, ווי זי וואָלט געווען אויסגעגאָסן פון איין שטיק. און דער אמת איז דאָך, אַז דאָס ייִדישע שטעטל אין קאָנגרעס פּוילן האָט פאַרמאָגט אַ גאַנץ באַזונדערן און אייגנ־אַרטיקן כאַראַקטער. דאָס ייִדישע שטעטל אין קאָנגרעס פּוילן איז געווען אַ עולם מלא.

די דאָזיקע שטעטלעך זענען געלעגן נאָענט צו וואַרשע און צו לאָדזש. און אין די שטילע פּראָווינץ־שליאַכן האָט אַריינגעיאָגט דער אימפּעט פון די גרויסשטאָטישע קאָכיקע צענטערן.

וועגן זשיראַרדאָווער ייִדן לאָזט זיך נישט זאָגן דאָס, וואָס מען האָט געקענט זאָגן וועגן די ייִדן, וואָס האָבן געוווינט אין די טיף־פאַררוקטע טיילן פון דער פּוילישער מדינה, אַז זיי זענען געווען אָפּגעריסן פון ווירקלעכן לעבן, אַז זיי האָבן ווייניק וואָס געהאַט צו טאָן מיט רעאַלע פּראָבלעמען, אַז זיי האָבן זיך פאַרוועבט אין שפּינוועב פון אילוזיעס און אויס־געצערט געוואָרן אין פּאַסיווער אָנמאַכט און פאַרוויאַנעט געוואָרן אין הילפלאָזיקייט. אין זשיראַרדאָוו האָט געשלאָגן דער אָטעם פון די שכנותדיקע גרויסע שטעט. פון דאַנען איז מען אָפט געפאָרן קיין וואַרשע, קיין לאָדזש. מען איז געפאָרן האַנדלען, אַרבעטן, באַזוכן קרובים, קאָמיסיאָנערן פלעגן אַפילו פאָרן יעדן פרימאָרגן קיין וואַרשע און זיך אומקערן דעם זעלבן אָוונט אַהיים. מיטן פּראָווינציאָנעלן שטייגער לעבן איז אַזוי אַרום צונויפגעפּאָרט געוואָרן דער אומרו, די אַקטיווקייט, די באַוועגלעכקייט פון דער גרויסער

---

*) די ביאָגראַפישע נאָטיצן צום סוף פונעם אַרטיקל.

שטאָט. דערצו איז זשיראַרדאָוו אַליין געווען אַ פאַבריק־שטאָט. אַרום דער פאַבריק זענען געווען אָפן די קוואַלן פון פּרנסה. זשיראַרדאָווער ייִדן זענען נישט פאַרוועלקט גע־וואָרן אין דער מוראדיקער עקאָנאָמישער נויט, אין וועלכער עס זענען געזונקען די ייִדישע איינוווינערס אין אזוי פיל אַנדערע שטעטלעך. די נאָענטע ברויזנדיקע צענטערן פון דרויסן און די רויכערנדיקע פאַבריק־קוימענס פון אינעוויי־ניק, האָבן אַריינגעברענגט אין ייִדישן לעבן און אין דער ייִדישער פּסיכיק שוווּנג, דינאַמיק, און געעפנט די פענצטער צו דער וועלט.

אָבער דער קאָנטאַקט מיט דער גרויסער וועלט און אירע אידייען האָט נישט אָפּגעשוואַכט די אינערלעכע ייִדיש־גייסטיקע דראַמע אין שטעטל. דער האַרטער לעבנס־רעאַ־ליזם האָט זיך נישט געשטעלט קעגן דער גרויסער ראָמאַנ־טישער ייִדישקייט. און די ניכטערקייט, וואָס איז אויסגע־וואָקסן אין באַריר מיט דער רויער טאָג־טעגלעכקייט, האָט נישט באַדראָעט די חלומות פון דורות.

ווען איך טראָג זיך אַריבער אין מיין געדאַנק צו יענע האַלב־פאַרנעפּלטע קינדער־יאָרן, שלאָגט מיר נאָך איצט אַנטקעגן פון שטעטל דער שטאַרקער אָטעם פון ייִדישער פאָלקסטימלעכקייט. אין דער לאַנגער טויזנטיאָריקער גע־שיכטע פון אונדזער צעשפּרייטקייט זענען אויסגעוואָקסן קהילות אין פאַרשידענע ווינקלען פון דער ערד. נהרדעא און פּומבדיתאָ זענען באַקאַנטע שטעטלעך פון ייִדישן אַמאָל אין בבל, אָבער זיי זענען ווייט נישט די ערשטע ייִדישע פּראָווינץ־ערטער אויסער די גרענעצן פון ארץ־ישראל. נישט נייטיק ערשט אָנצוווייזן אויף די אַלע קלענערע און גרעסע־רע סטאַנציעס פון אונדזערע וואַנדערונגען, ווו עס האָט אויפגעבליט אַ רייך ייִדיש לעבן. וואָרמס און גראַנאַדאַ שיי־נען נאָך היינט צו אונדז אַרויס מיט זייער חותם אויף אונ־דזער גייסט. ליאַדי און ראַדין האָבן אַריינגעשריבן בלעטער פון שעפערישקייט אין אונדזער קולטור. אָבער קיין שום ייִדיש שטעטל, אין אונדזער לאַנגער פאַרגאַנגענהייט און אין דער גאַנצער וועלט אַרומנעמענדיקער ייִדישער געאָגראַפיע, האָט נישט פאַרמאָגט יענעם געוואַלטיקן דראַמאַטישן עלע־מענט, וואָס האָט זיך אַרויסגעהויבן אין דער צענטראַל פּוי־לישער פּראָווינץ. טאָלעדאַ האָט געמעגט זיין דער פּראַכט־פולער גאָרטן אין אונדזער פּאָעזיע. מאַינץ האָט געקענט זיין די רעזידענץ פון ייִדישן לערנען. אין מעזשיבוזש האָבן געמעגט שפּרודלען די קוואַלן פון ייִדישן געפיל. נאָוואַרעדאָק האָט זיך געקענט אַריינשניידן אין אונדזער געמיט מיטן טיפן עטישן געראַנגל. אָבער אין די און אַנדערע קהילות האָט געפעלט דאָס, וואָס איז געווען אייגנטימלעך פאַרן שטעטל אין קאָנגרעס פּוילן: דער שימערירנדיקער רעגנ־בויגן פון פאַרשידענע וועלטן און קעגנזעצלעכע אידייען, וואָס האָבן זיך דאָך אַלע צונויפגעגאָסן אין דער איינער, איינציקער קאָליר פון ייִדישער פאָלקסטימלעכקייט.

זשיראַרדאָוו האָט נישט געהאַט קיין ישיבה, און אירע ייִדן האָבן בדרך־כלל זיך נישט אויסגעצייכנט מיט שאַר־פער לומדות. זשיראַרדאָוו איז נישט געווען קיין צענטער פון ייִדישן וויסן, און אירע ייִדן האָבן נישט געקלעטערט צו די שפּיצן פון געדאַנק. עס זענען דאָ געווען מתנגדים, עס זענען געווען חסידים, עס זענען געווען אויפגעקלערטע, אָבער זשיראַרדאָוו איז נישט געווען קיין פירנדיקער מתנג־דישער צענטער, נישט קיין לייכטנדיקער חסידישער און אויך נישט קיין באַדייטנדיקער משכילישער פּונקט. כאַראַק־טעריסטיש איז, אַז דאָ האָט מען זיך נישט געדאַרפט ערשט אָנשטרענגען אויף צו זיין ייִדן. דאָ האָט מען אַפילו אין תוך נישט באַדאַרפט זיך לערנען אויף צו זיין ייִדן. דאָ האָט מען נישט קיין מורא געהאַט פאַר פרעמדע השפּעות. ייִדיש־קייט איז געווען נאַטירלעך. נאַטירלעך, ווי די נאַטור אַליין. ווי דער לויף פון טייך. ווי דער רויש פון וואַלד. דער היי־סער אָטעם פון קיבוץ האָט געקענט אַריינציִען אין זיך די לופט פון דרויסן, און דאָך נישט פאַרלירן זיין ייִדישן רוח חיים. די יוגנט האָט געקענט זינגען מעלאָדיעס פון דער פרעמד, אָבער זיי זענען פאַרצויגן געוואָרן אין ייִדישלעכע ניגונים און באַהויכט געוואָרן מיט ייִדישן אידעאַל. צווישן די מאָדערנע ביכער, וועלכע מען האָט געלייענט אין דער ניי־געגרינדעטער ביבליאָטעק, און די פאַרצייטיקע ספרים, אין וועלכע מ׳האָט מעיין געווען אין חסידים־שטיבל, האָט זיך אייגנטלעך פאַרווישט די גרענעץ.

אין מיין זיכרון איז פאַרבליבן איינגעקריצט מיט באַזונ־דערער קראַפט די געשטאַלט פון איינעם פון די אויסדרוק־פולסטע רעפּרעזענטאַנטן פון אַלטן דור אין שטעטל: ר׳ יוסף דעם רבס. אַזוי פלעגט מען אים רופן, ווייל זיין שווער איז געווען רב אין זשיראַרדאָוו פאַרן אָנקומען פון הרב מנחם־מענדל אַלבעק. ער אַליין איז געווען דער מורה הוראה. טיף ערלעך און פרום. די פאַרקערפּערונג פון לויטערער צדקות און רירנדיקער, קינדישער תמימות. פאַר זיך פּער־זענלעך האָט ער קיין מאָל נישט געזאָרגט. פאַר זיך און זיינע בני־בית האָט ער גאָרנישט באַדאַרפט. די גרויסע דאגה, וואָס האָט אין אים געלעבט, איז געווען: אויפהאַלטן און אויפהיטן די טראַדיציאָנעלע ייִדישקייט אין דער קהילה. איך געדענק, ווי ער פלעגט אונדז, קליינע חדר־ייִנגלעך, אָפּשטעלן אין די הייסע זומער־טעג אין גאַס, און ביי אונדז בודק זיין, צי מיר האָבן זיך נישט, חלילה, געפוילט אָנצו־טאָן דעם טלית־קטן. עס איז צו פאַרשטיין, אַז צווישן ר׳ יוסף דעם רבס און די גרינדער פון דער ציוניסטישער אָר־גאַניזאַציע אָדער פון דער סאָציאַליסטישער ביבליאָטעק, זענען אָפט מאָל אויסגעבראָכן שאַרפע וואָרט־קאָנפליקטן. אָבער אויך אין די נייע וועלטלעכע אָרגאַניזאַציעס האָט נאָר ייִדישקייט אַרויפגעצויגן אויף זיך אַ נייעם לבוש. ייִדישער אינהאַלט האָט אויך האַסטיק געשלאָגן אונטער דער פרישער צורה. און אויך די שטורמער, די בונטאַרן, האָבן דאָך בעצם זיך באַשעפטיקט מיט לייגן ציגל פאַר דער ייִדישער צו־קונפט.

ניין. נישט בלויז דער געמיינזאמער גורל האָט צונויפגע־
קניפט די פֿאַרשידענע טיילן פון ייִדישן קיבוץ אין שטעטל.

דורותדיק פֿארוואַרצלטע גייסטיקע ווערטן און דורותדיק
איינגעפונדעוועטע לעבנס־פֿארמען האָבן, ווי דער נר־תמיד,
געוואַכט איבער דער ייִדישער אייגנאַרטיקייט. ווי אַ ווייטער
וויִדערקול קלינגט נאָך עד־היום אָפּ אין מייַנע אויערן אַ
דיסקוסיע („קעסטל־אָוונט", ווי מען פֿלעגט אַזאַ מיינונגס־
אויסטויש רופן אין יענע יאָרן און אין יענע מקומות), צו וועל־
כער איך האָב זיך צוגעהערט אין דער אנודת הציונים אין
שטעטל. עס האָבן זיך אין איר באַטייליקט די פֿירנדיקע
משכילים. די פֿראַגע, וואָס איז באַהאַנדלט געוואָרן, איז
געווען: די ייִדישע אמונה. אויך מיין פאָטער, הי"ד, האָט זיך
אין יענעם אָוונט באַטייליקט. און כאָטש אויף אַ פֿאַלקסטים־
לעכן אופן, איז דאָרט דורך מיין פאָטער אַרויסגעזאָגט גע־
וואָרן דער געדאַנק, וואָס האָט שפּעטער אַרויסגעשיינט צו
מיר, אויף די וועגן און אומוועגן פון מיינע גייסטיקע וואַג־
לעניש: אין ייִדישן גלויבן זענען געקומען צום אויסדרוק
אַלע אונדזערע קולטור־דערגרייכונגען. ייִדישע קולטור האָט
דורך לאַנגע תקופות בעיקר זיך אויסגעדריקט אין רעלי־
גיעזן שאַפן. דער באַגינען פון אונדזער פֿאַלק, זיין געשיכט־
לעכער אויפשטייג, זיין גערַאַנגל און הערַאַיזם, האָבן אָנגע־
נומען די פֿארעם פון אַ רעליגיעזן קידוש־השם. און אַרויס־
רייסן דאָס רעליגיעזע בלאָט פון אונדזער געשיכטע, באַטייט
— איבערלאָזן ייִדישע געשיכטע הויל און פוסט...

דאָס ייִדישע שטעטל, וואָס איז, דאָכט זיך, געווען אין
גאַנצן צונויפגעוועבט מיט דער פֿאַבריק, וואָס האָט, דאָכט
זיך, געשפּינט זיינע טעג לויט דעם זיגער פון דער פא־
בריק, האָט דערביי געמאַכט דעם אַיינדרוק, אַז עס לעבט
אין תוך שרעקלעך וויִיט פון איר. אָפּט מאָל האָט זיך אויס־
געוויזן, אַז די ייִדישע מאַסע באַוועגט זיך בכלל נישט אין
דער ספערע פון אָרט. זי באַוועגט זיך אויבער דעם אָרט. זי
לעבט מיט איר אייגענער צייט. זיבן אַ זייגער אינדערפרי
האָט ערשט זיך געהערט דאָס פייפן פון די פאַבריק־סירע־
נעס. אָבער שוין אין גרויען פאַרטאָג האָבן די קרעמער און
די בעלי־מלאכות געשפּרייזט צו השכמה אין בית־המדרש
אַריין. אין דער טעריטאָריע פון צייט, אַזוי צו זאָגן, האָט
דאָס ייִדישע שטעטל געפיינערט זיינע שבתים און ימים־
טובים, זיינע רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע אָנדענק־טעג. אין
דער טעריטאָריע פון צייט האָבן די דאָזיקע בעצם־פּראָק־
טישע ייִדן אויסגעבויט זייער שוועבנדיקן לופט־טורעם פון
ייִדישקייט. די ייִדישע באַפעלקערונג האָט מיט זיך פאַרגע־
שטעלט אַ מינדערהייט. אָבער נאָר אין סטאַטיסטישן זין.
גייסטיק און פסיכאָלאָגיש האָבן אָט די ייִדן, וואָס זענען
ווייט נישט געווען קיין בטלנים און ווייט נישט געווען אויס־
געטאָן פון דער אָרומיקער וועלט, געלעבט אין דער וועלט,
וווּ זיי זענען די מערהייט; וווּ דער גאַט פון ישראל איז דער
גאָט פון דער וועלט און וווּ די ייִדישע תורה איז די תורה
פון דער מענטשהייט... אין מיינע קינדער־יאָרן איז דאָס
שטעטל אויבערגעגאַנגען פון האָבן צו האָבן. דאָס איז געווען
אין דער ערשטער וועלט־מילחמה. מאָכטהאָבערס האָבן זיך
געטוישט, ווי אין פיבער. די רוסן זענען אַרויס. דאָן זענען
אַריינגעקומען די דייטשן. דערנאָך — די פּאָליאַקן. אויך
דער גירוש האָט נישט באַווירן צוצורויבן ביי די ייִדן דאָס
געפיל פון צונויפגעוואַקסנקייט מיטן שטעטל, דעם באַווּסט־
זיין פון המשך, אַוועקצונעמען ביי זיי די זיכערקייט, אַז די
גזירה איז נאָר אַ צייטווייליקע. און ווירקלעך. ווי שנעל
עס האָבן זיך געענדערט די פֿארהעלטנישן, האָט מען גיך
זיך אומגעקערט אין די היימישע, נאָענטע געפֿלעך און הייף,
מען האָט אויפגעבויט די חורבות, און ווידער האָט זיך
ייִדישקייט אויסגעשפרייט דאָרט, פון וואַנען קיינער איז
נישט בכוח געווען זי צו פֿארטרייבן. מען האָט זיך צוגע־
פאַסט צו די געענדערטע אומשטענדן און מיט ענערגיע זיך
געוואָרפן אויף נייַע פֿרנסות. אומדערשיטערט זענען די
מענטשן פֿארבליבן אין זייערע נשמות. די דינאַמיק פון די
געשעענישן האָט נישט איינגעבראַכן זייער ייִדישן בליק
אן נישט געשפּאַלטן זייער בטחון. וואָרעם אַלץ איז עלול
זיך צו קרישלען אין דער צייט פון וואַנזין און כאַאָס, פון
קריג און מהומה, אָבער נישט דאָס געפיל פון שטעטל.

דער ייִדישער יוגנטלעכער איז אין פרייַן עלטער אַריין־
געצויגן געוואָרן אין קאַמף פאַר עקזיסטענץ. זעלטן עמעצער
איז אַוועקגעפאָרן לערנען אין דער פרעמד. וועג מען איז
נאָך געווען נאָר יונג, האָט מען אָנגעהויבן העלפן דעם
טאַטן אין קראָם אָדער אין וואַרשטאַט, מען איז געוואָרן אַ
לערנינגל בייַ אַ בעל־מלאכה אָדער מען האָט אָנגעהויבן
האַנדלען אין ארבעטן אויף אייגענער האַנט. אָבער דער
לעבנס רעאַליזם האָט נישט אַוועקגעפרויבט ביי דער יוגנט
אירע אידעאַלן. זי איז געשטויסן געוואָרן צו ווערן פרי רשע
און ניכטער, אָבער זי האָט נישט אויפגעהערט צו טראָגן אין
זיך דעם צאַרטן גלויבן אין תיקון עולם במלכות שדי, דעם
גלויבן אין ליכטיקע טעג, וואָס וועלן נאָך קומען פאַר מענטש
און ייִד. מיט ביידע פיס געשטאַנען אויף דער ערד, און דאָך
זיך דערהויבן צו אַ העכערער ווירקלעכקייט. פאַר מיינע
אייגן שטייגן נאָך מיינע תלמידים פון שטעטל. איך בין
דעמאָלט אַלט געווען עלף אָדער צוועלף יאָר, און זיי זענען
שוין געווען דערוואַקסענע בחורים, פֿארטון אין טאַג־טעג־
לעכע האָוונעניש. אָבער זיי האָבן געהאַט דעם באַגעגן צו
לערנען די נביאים. פֿארהאַרוועטע, פֿארפֿראַצוועטע פלעגן
זיי קומען, און זיי פלעגן אַראָפּשאָקלען פון זיך דעם שטויב
פון דער וואַך, און דורשטיקע טרינקען די לערע פון ייִדנטום.

אין די פיל יאָרן, וואָס זענען פֿארבייגעגאַנגען זינט אַיך
בין אַוועק פון שטעטל, האָב איך שוין נעדאַוונט אין פֿאַר־
שידענע פלעצער אין דער נאָכט פון כל־נדרי, אָבער אין
ערגעץ בין איך נישט אַדורכגעדרינגען גענוואָרן מיט דעם
הייליקן ציטער פון גרויסער דערוואַרטונג, אַזוי ווי אין יע־
נעם האַלב־טונקעלן, פֿארדביקהטן, פון ליכט פֿארטריפטן,

געוואָרן אַ ריי אַרבעטן אין אַפּהאַנדלונגען אין פּאַר־
שידענע שפּראַכן.

אין ליטעראַרישן זאַמלבוך „ייִדישע שרִיפטן", וואָס
איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורכן פּאַראַיין פֿון ייִדישע
ליטעראַטן אין זשורנאַליסטן אין פֿוילן, גלייך נאָכן סוף
פֿון דער צווייטער וועלט־מילחמה, אין 1946, איז אין
דער רשימה אונטערן קעפּל „זכור", ייִדישע פֿעך־
מענטשן, אומגעקומענע על קידוש־השם", אויסגעצײכנט
צווישן די קדושים, על פּי טעות, אויך ד"ר העשיל
קלעפּפּיש.

ביאָגראַפֿישע נאָטיצן

וועגן הרב ד"ר העשיל קלעפּפּיש

געבוירן אין יאָר 1910 אין זשירַאַרדאָוו. געלערנט
אין חדרים און בײַם פּאָטער. אין עלטער פֿון ניין יאָר
אַוועקגעפֿאָרן לערנען אין ישיבות. צו צוועלף יאָר
אַריינגעטראָפֿן אין בית־מדרש לרבנים תחכמוני אין
וואַרשע. באַקומען סמיכה אויף רבנות אין שכודירט
געשיכטע און ציילאָסאָפּיע אין הויכשול אין פּאַריז אין
אין אַנדערע אייראָפּעישע לענדער. מיטגעאַרבעט אין
פּוילן אין פֿאַרשידענע פּערִיאָדישע אויסגאַבעס. מיט־
רעדאַקטאָר פֿון „דאָס יודישע שאָפֿבלאַט" אין וואַרשע
אין די יאָרן 1931—1939. רעדאַקטאָר פֿון דער יידיש־
פּויליש־וואָכנשריפֿט „עבֿא זשידאָוסקע" 1932—
1934. אַקטיוו באַטייליקט אין „בית יעקב"־שול־וועזן
אין פּוילן. האַרט פֿאַר דער צוויטער וועלט־מילחמה
געלעבט אין ארץ־ישראל אין מיטגאַרבעט אין „הצו־
פֿה", „ההד", און אַנדערע לישטאראישע אין זשורנאַלי־
סטישע צײַטונגען. אין ערשטן יאָר פֿון דער צוויטער
וועלט־מילחמה רעדאַגירט אין פּאַריז די וואָכנצײַטונג
„די וואָך". אין 1940 אויסגענומען געוואָרן פֿאַרן הויפּט־
רב פֿון דער פּויליש־ארמיי אויפֿן מערב־פראָנט. אין
דעם ראַנג פֿון מאיאָר באַגלייט ער די יידישע זעלנער
אין דער פּויליש־ארמיי אין פראַנקרַיך, ענגלאַנד און
דערנאָך אין די קאַמפּן פֿאַר דער באַפֿרייונג פֿון אירע־
פּע פֿון די נאַצ ס. באַקומען הויכע פּויליש, פראַנצויי־
זישע און ענגלישע אויסצייכענונגען, צווישן אַנדערע
— דעם „ספּעציעלן מעדאַל פֿון באַפֿרייונג" פֿון דער
בעלגישער שטאָט גענט. באַטייליקט זיך אין דער הילף־
אַרבעט פֿאַר דער שאַריתּ־הפּליטה. פֿון 1949 ביז 1953
לעקטאָר פֿאַר יידישער עשיכטע און ליטעראַטור אין
קאָלעדזש פֿאַר יידישע שטודיעס אין גלאסגוי, סקאָט־
לאַנד. אין די יאָרן 1953—1958 גייסט קער מיהיג פֿון
דער יידישער קהילה אין קאָסטאַ ריקא, צענטראַל אַמע־
ריקע. פֿון 1958 ווינט אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן,
אין מיאַמי ביטש, ווו ער איז לעקטאָר אין קאָלעדזש
פֿאַר יידישע לימודים אין אין סעמינאַר פֿאַר העברעי־
שע לערער. טרעט אויך אַרויס מיט לעקציעס אין ייִוואָ.

אין אַט די וווּנדערלעכע אינערלעכע האַרמאָניע אינעם
כאַראַקטער פון די מענטשן אין שטעטל, נישט געקוקט אויף
די טיפּע קעגנזאַצן, וואָס האָבן אין זיי עקסיסטירט, שיינט
מיר אויס צו זיין דער וועזנטלעכער שטריך פון יידישן זשי־
ראַרדאָו, דאָס יידישע שטעטל אין קאָנגרעס פּוילן, וואָס
איז צו אונדזער אומגליק פֿאַרטיליקט געוואָרן אין אונ־
דזער דור.

צו דער געשיכטע פון דער שול

קאָרעספּאָנדענץ פון זשיראַרדאָוו אין דער וואַרשעווער פּוילישער צייטונג „איזראַעליטאַ" (ISRAELITA) 9טער יאָרגאַנג, נומער 4, יאַנואַר 1874

פון אונדזער שטאָט, אַן אינדוסטריעלער נעסט, וואָס גע־פינט זיך זייער ווייניק אין אונדזער לאַנד, דערגייען איצט צום ערשטן מאָל ידיעות וועגן אונדזערע גלויבנס־גענאָסן. עס איז מיר אַ פאַרגעניגן, וואָס איך קען ברענגען ידיעות צופרידנשטעלנדיקע, וואָס פאַרשאַפן באַפרידיקונג.

איך ברענג אייך דאָ ווייטער אַ פּאָר ידיעות, וואָס באַווייזן, אַז עס געפינען זיך ביי אונדז בירגער קריסטן, וואָס זענען ווייט פון פאָראורטיילן אין באַציונג צו אַנדערש־גלויביקע און האָבן אַן איידעלע באַציונג צו זייערע ייִדישע מיטביר־גער; פירונגען וואָס זענען ביי אונדז אַזוי זעלטן; זיי ווייזן עס אַרויס אָפן, נישט צוויידייטיק אין זייער הילף.

די ייִדישע קהילה פלעגט ביז איצט אָפּריכטן זייערע תפילות אין אַ קליין שטיבל, וואָס איז מיט אַ לאַנגער צייט צוריק אויפגעשטעלט געוואָרן אויף אַ צינש־באָדן (פּריצישע ערד, פאַר וועלכער מען פלעגט דאַרפן צאָלן אַן אָפּצאָל. — רעד׳). ווען די דאָזיקע געביידע האָט, צוליב אַלטקייט, גע־דראָעט איינצופאַלן, דערביי איז אין דער דאָזיקער בית־תפילה שטאַרק ענג געוואָרן, צוליב דעם וואָס די קהילה איז שטאַרק אויסגעוואָקסן, איז באַשלאָסן געוואָרן אויסצו־בויען אַ נייע און אַ גרעסערע סינאַגאָגע.

צוליב דעם דאָזיקן ציל זענען דעלעגירט געוואָרן פון דער קהילה צוויי הערן ס. גל. און בענ. אָקסן, 1). צום אייגנטי־מער פון די זשיראַרדאָווער גיטער זיין עקסעלענץ סאָבאַנ־סקי, 2) כדי מיט אים צו פאַרהאַנדלען וועגן אַ פּלאַץ אויף דער סינאַגאָגע. דער פּריץ האָט אָן קיין שום באַטראַכטענישן זיי געהייסן אויסצוקלייבן אַ געהעריקן פּלאַץ נאָך זייער איינ־זען. ווען זיי האָבן דעם פּלאַץ אָנגעוויזן איז ער דורך זאַכ־קענער געוואָרן אָפּגעשאַצט אויף 1.100 רובל די ווערט. דאַן האָט דער אייגנטימער פאַרבאָטן צו נעמען פאַרן דאָזיקן פּלאַץ וועלכע נישט איז באַצאָלונג און עס אַוועקגעגעבן דער קהילה אַלס אייגנטום. ביז מען וועט קענען צוטרעטן צו בויען די נייע סינאַגאָגע איז דערווייל די אַלטע רעמאָנטירט געוואָרן פון דעם פאָנד וואָס עס האָבן אויף דעם צוועק גע־געבן די הערן היעלע און דיטריך, די אייגטימער פון די זשיראַרדאָווער טעקסטיל־פאַבריקן.

די דאָזיקע הערן האָבן חוץ דעם זיך אויך באַשטייערט מיט 500 רובל אויף דעם אויפבוי פון דער נייער סינאַגאָ־גע, וואָס וועט זיך אָנהייבן דעם קומענדיקן פרילינג.

דאָס זענען שיינע געשאַנקען, פאַר וועלכע די קהילה האָט נישט קיין ווערטער פון דאַנקבאַרקייט פאַר די דאָזיקע ברייטהאַרציקע מנדבים. אַזעלכע מעשים דאַרפן נישט קיין ספּעציעלע לויבווערטער, זיי אַליין ריידן שוין פאַר דעם.

זאָל מיר אויך דערלויבט זיין צו דערמאָנען, אַז די היגע ייִדן זענען בכלל אַרבעטזאַמע און די דערמאָנטע הויכגע־שטעלטע הערן וואָלטן זיך נישט געלאָזט קאָסטן מיט זייערע ביישטייערונגען כדי צו פאַרגרעסערן די צאָל סתם ליי־דיקגייערס, געזעלשאַפטלעך נישט־פּראָדוקטיווע מענטשן.

אָבער די דאָזיקע טאַטן זענען נישט נאָר פאַר זיך אַליין וויכטיק. פון דעם דאָזיקן ביישפּיל לערנען זיך אָפּ די ני־דעריקערע שיכטן, וואָס הייבן נאָכטאָן דאָס זעלביקע צווישן זיך; עס ווערט פאַרווישט דער פאָראורטייל צווישן די אָנ־הענגערס פון די פאַרשידענע גלויבנס — די קעגנערשאַפט פון די באַזונדערע גרופּעס, וואָס ברענגט אָן אַ שיעור שאָדן, הלוואי זאָל עס אומעטום אַזוי זיין.

די היגע ייִדישע באַפעלקערונג באַשטייט אין איר באַ־דייטנדיקער טייל פון האַנטווערקער וואָס האָבן שטענדיקע באַשעפטיקונג אין דער פאַבריק 3).

די פאַרשידענע אויסשרייטונגען פון יחידים פון דער ייִדישער באַפעלקערונג ווערט דורך די פאַבריק־אייגנטימער נישט אַרויפגעוואָרפן אויפן גאַנצן ייִדישן כלל, ווי עס ווערט,

---

1) גל. און בענ. אָקסן. — דאָ ווערן זיכער געמיינט גלאָווינ־סקי, וואָס איז געוועזן אייגנטימער פון אַ מיל און בנימין אָקסנער, איינער פון די שטאָטישע גבירישע באַלעבאַטים, וועל־כע ווערן גאָר אָפט דערמאָנט אין די ווייטערדיקע אַרבעטן און זיכרונות־קאַפּיטלעך.

רעד.

2) סאַבאַנסקי — זיין נאָמען איז געוועזן פעליקס. איינער פון די יורשים פון פריערדיקן באַזיצער פון זשיראַרדאָווער באָדן לוביענסקי. צו אים האָט אויך געהערט אַ טייל באָדן, אויף וועלכן עס זענען אויסגעבויט געוואָרן די פאַבריק־געביידעס. אין די מאַטעריאַלן וועגן דעם שטרייק אין די זשיראַרדאָווער פאַבריקן, אַפּריל 1883, ווערט ער דערמאָנט ווי איינער וואָס האָט געפּרוווט פאַרמיטלען צווישן די שטרייקנדיקע און דער פאַבריק־דירעקציע.

רעד.

3) דאָ ווערט זיכער געמיינט אַרום דער פאַבריק. אין דער פאַבריק גופא זענען ייִדישע אַרבעטער נישט געוועזן באַ־שעפטיקט.

רעד.

לייִדער, פּראָקטיצירט אין אַנדערע ערטער. דאָס רופט אַרויס אַ פּאַרשטענדיקונג צווישן אַלע טיילן פון דער באָפעל־קערונג...

וואָס שייך וועגן אויסשטרייטונגען פון פּאַרשידענע יחידים פּאַרדינט באַזונדער דערמאָנט צו ווערן דער וויטערדיקער פּאָקט. די לעצטע ציט האָט איינער אַ הענדלער, אַ ייִד, זיך איינגעשאָפן, אויף אַ נישט כשרן אופן, קעגנשטאַנדן וואָס האָבן געשטאָמט פון דער פּאַבריק. די אייגנטימער פון פּאַבריק האָבן, נישט געקוקט אויף דעם וואָס דער פּאַרברער איז געווען קלאָר, דעם דאָזיקן הענדלער נישט אָנגעקלאָגט אין גערישט כדי אויפצומאַנען דעם שאָדן, נאָר האָבן דעם ענין אויבערגעגעבן דעם היגן רב — ער זאָל דאָס באַטראַכטן אין אורטיילן.

דער רב טאָקע האָט אַרויסגעטראָגן דעם וויטערדיקן אורטיל: ער האָט אויפגעפּאַדערט (די ייִדן) נישט צו קויפן בייַ דעם דאָזיקן הענדלער אין משך פון דריי חדשים.

דער דאָזיקער אורטייל איז געווען אַ טרעפלעכער אין איר מיין, אַ ווירקזאַמער, אַז אַזעלכע נישט־דערלאָזנדיקע אויס־שטרייטונגען זאָלן זיך איבערחזרן. אין הסכם מיט די ווייַ־טערדיקע וואָרענונגען, וואָס זענען פּאָראַן אין דעם רבס אורטייל, וועט דער יעניקער וואָס וועט ווידעראַמאָל באַגיין אַזאַ מין טאַט, בכלל באַזייטיקט ווערן פון דער קהילה, אויס־געווייזן ווערן פון דער שטאָט.

די דאָזיקע האַנדלונג פון יחיד האָט אויף אַ האָר נישט־אָפּגעשוואַכט די פריינטלעכע באַציונג פון די פירער פון דער פּאַבריק לגבי דעם יידישן כלל. דאָס קומט טאָקע צום אויסדרוק אין זייער ווילן צו העלפן אונדזער קהילה, ווי דאָס איז צו זען פון זייער קאָנקרעטער שטיצע ביים רעמאָ־טירן די אַלטע סינאַגאָגע און ביים בויען די נייַע. ב.ל. 4)

4) עס קען זיין, אַז דער קאָרעספּאָנדענט איז געווען דער פּעלשטער ליפּינסקי, אַ האַלב־אַסימילירטער, ווען ווען עס דערציילן אַ ריי זכרונות־שרייבער. רעד.

KORRESPONDENCJA.

Żyrardów, w Styczniu.

Z miasta naszego, ogniska przemysłowej działalności, któremu podobnych kraj niewiele liczy, poraz pierwszy to zapewne dochodzą was wieści, dotyczące naszych współwyznawców.. Miło mi jest, że ja tę sprawozdawczą inicjatywę biorę, a stokroć milej, że wiadomości, których wam tu udzielić przychodzę, są wszechmiar pocieszające. Donieść wam pragnę o paru faktach, stwierdzających, że są u nas obywatele chrześcjanie, co dalecy od międzywyznaniowych uprzedzeń, powodując się szlachetniejszemi zasadami, niż to zwykle względem żydów ma miejsce, podają tymże rękę, i w sposób niedwuznaczny im pomagają.

Gmina żyrardowska odprawia dotychczas swe modły w małym domku, wystawionym dawnemi czasy na gruncie czynszowym. Gdy budowa ta skutkiem starości grozi już zapadnięciem się, a przytém jest zbyt szczupłą na pomieszczenie zwiększonej już znacznie gminy, ta więc postanowiła nową sobie wystawić synagogę, i w tym celu wydelegowała z grona swego dwóch członków: pp. S. Gł. i Ben. Aksn. do dziedzica dóbr, Żyrardowa J.W. Szambelana Sobańskiego, dla traktowania o nabycie placu na synagogę. JW. Szambelan bez długich rozpraw kazał im wybrać sobie najodpowiedniejszy plac, i po otaksowaniu go przez biegłych na rs. 1100 wartości, oddał im takowy na własność, wzbraniając się przyjąć jakąkolwiek zapłatę. Nim zaś gmina będzie w możności przystąpić do budowy nowej synagogi, zabiera się do restauracji dawniejszej, a to z funduszu rs. 100, ofiarowanego na ten cel przez WW. Hiele & Dietrich, właścicieli fabryki żyrardowskiej.

Ciż zacni panowie ofiarowali prócz tego rs. 500 na budowę nowej świątyni, która to budowa z nadchodzącą wiosną ma się rozpocząć.

Są to piękne dary, za które gmina nie ma dosyć słów wdzięczności dla wspaniałomyślnych dawców, — czyny podobne nie potrzebują pochwał, gdyż mówią dosyć same przez się. Niechaj mi wolno będzie także nadmienić, że żydzi tutejsi są w ogóle pracowici i porządni, — wspomnieni panowie nie szafowaliby pewnie swojemi dobrodziejstwy dla wspomożenia próżniaków, ludzi nieużytecznych społeczeństwu.

Nie dosyć na samych tych czynach — skutki ich, i w ogóle opieka, jakiej żydzi tutejsi ze strony wspomnianych panów obywateli doznawają, są we względzie moralnym nader zbawienne, gdyż niższe warstwy tutejszej ludności, mając tak piękne przed sobą przykłady, oswajają się ze swymi współobywatelami żydami, i powoli zaciera się owa, przesądna a tak zgubna niechęć międzywyznaniowa, która bodaj wszędzie już zaginęła.

Tutejsza ludność żydowska składa się, w znacznej bardzo części, z rzemieślników, mających stałe zajęcie w fabryce. Wykroczeń pojedyńczych z pośród nich jednostek właściciele fabryki nie kładą na karb całego ogółu, jak to niestety gdzieindziej bywa. Tym silniejszą też podnietę do pracy i porządnego w każdym względzie postępowania, znajduje w tem ogół— a zgoda wzajemna i dobre porozumienie między robotnikami różnych wyznań, niezmiernie na tem zyskuje.

Odnośnie do pojedyńczych tych wykroczeń, zasługuje na zaznaczenie fakt, że gdy ostatniemi czasy pewien właściciel handlu, żyd, nabył sposobem nieprawym przedmioty z fabryki pochodzące, właściciele tejże, pomimo, że bezprawie było dowiedzionem, nie chcieli strat swoich na winnym poszukiwać, lecz sprawę oddali pod rozstrzygnięcie rabina miejscowego. Ten nie omieszkał wyrzec karę na winnego, zabraniając wszystkim kupowania w jego sklepie przez trzy miesiące. Wyrok ten, przy odpowiedniem przemówieniu rabina, w obec obwinionego i poważańszej części gminy ogłoszony, był nadzwyczaj trafnym, i sądzę dosyć skutecznym, by sprawki pobobne więcej się nie powtarzały, gdyż, według dalszej osnowy wyroku, powtórne takie przekroczenie pociągnie za sobą zupełne wydalenie winnego z miejsca pobytu.

Uchybienie to jednostki nie osłabiło bynajmniej w naczelnikach firmy fabrycznej życzliwości i chęci poparcia dla całej gminy, jakto ofiary ich na restaurację starej i budowę nowej synagogi, dostatecznie przekonywają. ***B. L.***

פּאָקסימיל פון דער קאָרעספּאָנדענץ פון זשיראַרדאָוו אין דער „אידאַלישטן". די צייטונג געפינט זיך אין אַרכיוו פון ייִוואָ — ייִוא־אַרק.

די עלטסטע תושבים פון זשיראַרדאָוו

(אויסצוגן פון דעם זשיראַרדאָווער מעטריקע - בוך)

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt Nr. 1/1886

AKT ŚMIERCI

Jakub-Dawid SUKINNIK, lat 7, zmarł dnia 25 stycznia 1886 r. w Żyrardowie.
Imiona rodziców: Izrael-Icek i Boruchy z domu Karpenkopf małż. Sukinnik.
Swiadkowie: Lajzer Rozengart, lat 29 i Josek Gabrielowicz, lat 50.

אקט נומער 1 — 1886

טויט - אקט:

יעקב־דוד סוקיענניק;
געשטאָרבן דעם 25סטן יאַנואַר 1886 אין זשיראַרדאָוו.
נעמען פון עלטערן:
ישראל־איצעק אין ברכה, (פון דער חיים קאַרפענקאַפּ).
עדות: לייזער ראָזענגאַרט, 29 יאָר אַלט און יאָסעק גאַבריעלאָוויטש, 50 יאָר אַלט.

**
*

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt Nr. 2/1886

AKT ŚMIERCI

Towja-Josek LAJFER, 4 miesięcy, zmarł dnia 24 stycznia 1886 r. w Żyrardowie.
Imiona rodziców: Moszek-Zelman i Tauba z domu Gutman małż. LAJFER.
Swiadkowie: Lajzer Rozengart, lat 29 i Josek Gabrielowicz, lat 50.

אקט נומער 2 — 1886

טויט - אקט:

טוביה־יאָסעק לײַפּער, געשטאָרבן דעם 24סטן יאַנואַר 1886 אין זשיראַרדאָוו.
נעמען פון די עלטערן:

דורך אַ ציפאַל איז צו אונדז געקומען אַ צאָל קאַפּיעס פון אַקטן פון דעם זשיראַרדאָווער מעטריקאַלן־אַמט פון יאָר 1886. די דאָזיקע דאָקומענטן דערציילן וועגן די ערשטע יידישע תושבים פון דער קהילה.

טייל פון די דאָזיקע נעמען, אָדער זייערע קינדער און קינדס־קינדער וועלן ביי פּאַרשידענע פאַלן דערמאָנט אין זיכרונות־קאַפּיטלען, אָדער אַנדערע מאַטעריאַלן פון אונדזער פּנקס.

אָבער זענען אין פּויליש און טראָגן דעם אָפּיציעלן טיטל פון דעם זשיראַרדאָווער ציווילן שטאַנד־אַמט.

מיר ברענגען דאָ וויטער די אָריגינעלע טעקסטן פון די אַקטן און גלייך נאָך יעדן אַקט די יידישע איבערזעצונג.

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt Nr. 2/1886

AKT ŚLUBU

Gabryel KUPIEC, lat 30 i Fajga MAJDENBAUM, lat 35 zawarli związek małżeński w dniu 8 maja 1886 r. w Żyrardowie.
Imiona rodziców: Jakub i Sura z domu JAKUB małż. KUPIEC Abram i Necha małż. MAJDENBAUM.
Swiadkowie: Wolf Zynger, lat 38 i Naftuła Horn, lat 30.

אקט נומער 2 — 1886

חתונה - אקט:

גבריאל קופּיעץ, 30 יאָר אַלט און פּייגע מיידענבוים;
חתונה געהאַט דעם 8טן מײַ 1886 אין זשיראַרדאָוו.
נעמען פון עלטערן:
יעקב און שרה (פון דער חיים יאָקוב) קופּיעץ;
אַברהם און נעכע מיידענבוים.
עדות: וואָלף זינגער, 38 יאָר און נפתלי האַרן, 30 יאָר אַלט.

**
*

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt Nr. 2/1886

AKT URODZENIA

Necha - Rojza Wajcner, urodzona dnia 29 kwietnia 1886 r. w Żyrardowie.

Imię ojca: Jakub - Josek Wajcner, lat 38.

Imię matki: Fajga Wajcner z domu Kordelas, lat 36.

Swiadkowie: Naftuła Horn, lat 30 i Wolf Zynger, lat 47.

אַקט נומער 2 — 1886

געבוירן - אַקט:

נעכע־רויזע ווייצנער,

געבוירן דעם 29סטן אַפּריל 1886 אין זשיראַרדאָוו;

דער נאָמען פון פאָטער: יאַקאָב־יאָסעף ווייצנער, 38 יאָר אַלט;

דער נאָמען פון מוטער: פייגע ווייצנער פון דער היים קאַרדעלאַס;

עדות: נפתלי האַרן, 30 יאָר אַלט און וואָלף זינגער, 47 יאָר אַלט.

***

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt Nr. 1/1886

AKT ŚLUBU

Icek - Majer ZAJDE, kawaler, lat 18 i Silka ZYNGER, panna, lat 19 zawarli związek małżeński w dniu 22 stycznia 1886 r. w Żyrardowie.

Imiona rodziców: Fajwel i Noma z domu Lewkowicz małż. Zajde; Wolf i Hinda z domu Perlmuter małż. Zynger.

Swiadkowie: Naftuła Horn, lat 30 i Jakub Josek Wajcner, lat 38.

אַקט נומער 1 — 1886

חתונה - אַקט:

פון איטשע־מאיר זײַדע.

דער אַקט ווערט געבראַכט אין אונדזער פּנקס ביי אַ צווייטער געלעגנהייט אין קאָפּיטל וועלן די „פּרעזומעראַנטן" פון אַ ספר אין זשיראַרדאָוו מיט 60 יאָר צוריק.

מאָשקע־זלמן און טויבע, (פון דער היים גוטמאַן).

עדות: לייזער ראָזענגאַרט, 29 יאָר אַלט און יאָסעף גאַבריעלאָוויטש, 50 יאָר אַלט.

***

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt. Nr. 3/1886

AKT ŚMIERCI

Ruda KAUFMAN, z domu Borensztajn, lat 62, wdowa zmarła dnia 15 marca 1886 r. w Żyrardowie.

Swiadek: Mendel Miller, lat 23.

אַקט נומער 3 — 1886.

טויט - אַקט:

רודאַ קאָופמאַן, (פון דער היים בּאַרענשטיין), 62 יאָר, אַן אַלמנה.

געשטאָרבן דעם 15טן מערץ 1886, אין זשיראַרדאָוו.

עדות: מענדל מיללער, 23 יאָר אַלט.

***

Urząd Stanu Cywilnego
w Żyrardowie
Akt Nr. 1/1886

AKT URODZENIA

Abram-Srul i Bajla-Małka K R U P K A, bliźnięta urodzone w dniu 30 kwietnia 1886 roku w Żyrardowie.

Imię ojca: Jankiel Krupka, żołnierz na urlopie, lat 33.

Imię matki: Ryfka Krupka z domu Anczelowicz, lat 30.

Swiadkowie: Naftuła Horn, lat 30 i Ber Wajnrajch, lat 28.

אַקט נומער 1 — 1886

געבוירן - אַקט:

אַברהם־ישׂראל און בײַלע־מלכה קרופקאַ, אַ צווילינג;

געבוירן דעם 30סטן אַפּריל 1886 אין זשיראַרדאָוו.

דער נאָמען פון פאָטער: יאַנקל קרופקאַ, אַ זעלנער אויף אורלויב, 33 יאָר אַלט;

דער נאָמען פון דער מוטער: רבקה קרופקאַ פון דער היים אַנצעלעוויטש, 30 יאָר אַלט;

עדות: נפתלי האַרן, 30 יאָר אַלט און בער ווינרייך, 28 יאָר אַלט.

זשיראַרדאָוער פּרעזומעראַנטן אויף אַ ספר פון בערד זעבציק יאָר צוריק

אַרויסגעבן אַ יידישן ספר, ווייזט אויס, איז שטענדיק געווען נישט פון די לייכטע זאַכן, פֿון איז שוין אַ באַקאַנטע זאַך, אַז קיין גבירים האָבן קיין ספּרים נישט געשריבן. פֿלעגן די מחברים טאָקע זוכן פֿאַרשידענע מיטלען, ווי אַזוי זייערע חיבורים זאָלן קענען דערזען די ליכטיקע שיין. נישט זעלטן דערציילט טאָקע דער מחבר אין זיין הקדמה, אַז אייגנט־לעך האָט אים גאָרנישט געטראָכט אַרויסצוגעבן דעם ספר, ווען ער האָט געהאַט פּרנסה בריווח. אָבער אַז דאָס רעדל האָט זיך אַ דריי געמאַכט און ער איז, לא־עלינו, געוואָרן אַן אביון, איז אים געבליבן אין אייניציקער אויסוועג... שרייבן אַ ספר און, ווייטער דאַרף מען אַליין פֿאַרשטיין.

פֿלעגן די דאָזיקע מחברים אָלץ טאָן, אַז זייער ספר זאָל פֿאַרשפּרייט ווערן, ריכטיקער געזאָגט, זאָל געקויפט ווערן, און טאָקע פֿאַרויס, כדי צו קענען אַרויסגעבן דעם ספר. ראשית האָבן די מחברים זיך באַזאָרגט מיט הסכמות פון באַקאַנטע אויטאָריטעטן, וועלכע האָבן אין זייער הסכמה אַנערקענט, אַז דער ספר איז טאָקע אַ גאָר וואָזשנער אויפטו אין עס איז אַ מיצווה־גדולה צוציהעלפן דעם מחבר אין זיין הייליקער אַרבעט. מיט די הסכמות פלעגט זיך דער מחבר אַרויסלאָזן איבער דער מדינה און זוכן אָפּנעמער, פֿאַרן ספר וואָס ווען, אים ירצה השם און בלי־נדר,אַרויסגיין. געהייסן האָט עס אין יענער צייט, אַז דער מחבר פלעגט גיין קלייבן פּרענומעראַנטן. די דאָזיקע האָבן אויך געהאַט דעם צוואָג, אַז זייערע נעמען, די „שמות הפּרענומעראַנטן" וועלן אָפּגעדרוקט ווערן און וועלן בלייבן פֿאַראייביקט אין ספר גופא.

הונדערטער ספּרים האָבן אויף זיך אַזעלכע „שמות הפּרענומעראַנטן". די דאָזיקע רשימות פון טויזנטער נעמען, פון הונדערטער שטעט און שטעטלעך, איז געוואָרן אַ מקור פאַר אַן אַ שיעור פֿאַרשונגען און שטודיעס. אַזוי האָט דער מיטאַרבעטער פון דעם ייווא אין ניו־יאָרק, דער ביבליאָטעקאַר בערל כהן, צונויפגעשטעלט אַ ריזיקע קאַרטאָטעקע פון ספּרים מיט די שטעט, וואָס זייערע „פּרענומעראַנטן" ווערן דאָרטן געבראַכט. נישט איין וויכטיק היסטאָרישן פּרט פון אַ שטעטל, אַדער אַ יחיד ווערט מען געווויר פון די דאָזיקע רשימות.

און אָט איז מיר געקומען אין האַנט אַריין אַ ספר מיטן נאָמען

סנהדרי קטנה
ביאור נחמד
על מסכת סנהדרין

וואָס איר מחבר איז הרב רב אַברהם יהושע העשל זצלה"ה, וועלכער איז געווען רב אין קאָזשעניץ, שפּעטער אין מאָגעל־ניצע און געקומען צו קבר ישראל אין ברעזשין.

דעם ספר האָט אַרויסגעגעבן דער זון פון מחבר משה־אליעזר. געדרוקט איז געוואָרן דער ספר אין פּיאָטריקאָוו, אין יאָר 1903.

דער דאָזיקער ספר האָט טאָקע אויף זיך די ווייטערדיקע הסכמות פון:

הר' רב אַברהם, שליט"א — דער סאָכאָטשעווער רבי;
הרב רב מאיר־יחיאל הלוי — דער אָסטראָוצער רבי;
דער וואַרשעווער רב — הרב שמואל־זיינוול קלעפּפיש;
דער וואַרשעווער רב — ר' יצחק ברי"א הכהן פּייגענבוים;
דער ראַדאָמסקער רבי — הרב צבי־מאיר הכהן ראַבי־נאָוויטש;
דער לוויוויטשער רב — הרב בצלאל בהרהג"צ מוהרי"ד;
דער קאָנסקער רב — יואב יהושע;
דער לאָדזשער רב — ר' אליה־חיים מייזל;
דער פּיאָטריקאָווער רב — ר' מרדכי הלוי איש הורוויץ;
דער ראַדאָמער רב — ר' אַברהם־צבי בר' אליעזר פערל־מוטער;
דער שניאָדאָווער רב — ר' גבריאל, אין לאָדזש;
דער בעלכאַטאָווער רב — ר' שמואל־שלמה בר' אַברהם בראָהן;
דער גראָדזיסקער רב — ר' ישראל בה"ר פמ"י שפּירא;
דער מאָגעלניצער רב — ר' חיים־יהודא גינצבערג.

נאָך די דאָזיקע 14 הסכמות דערציילט דער זון פון מחבר, משה־אליעזר בארנשטיין פון טאָמאַשאָוו פאַר וואָס ער האָט באַשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם חיבור פון זיין פאָטער. הייסן הייסט עס צווישן אַנדערע אָט צוליב וואָס:

„... געהאָט האָט ער אייגנטלעך אַ צוואה פון זיין זיי־ליקן פאָטער, אַז מען זאָל נישט רוען ביז מען זאָל אַרויסגעבן אַ ספר פון זיינע כתבים. (ווייזט אויס אַז כל־זמן עס איז געגאַנגען דעם זון כשורה האָט ער וועגן דעם נישט געטראָכט)... אָבער איצט האָט זיך ביי מיר איבערגעדרייט דאָס רעדל און אַ סך צרות האָבן מיר אַרומגענומען, איך בין כמעט אָפּגעשניטן פון דער לעבעדיקער וועלט. מיין ערשטע פּרוי איז מיר געשטאָרבן אין בליענדיקער יוגנט און זי האָט מיר איבערגעלאָזט פּינף קליינע יתומים, וואָס איך דאַרף זיי דערציען און אויסהאָדעווען. האָב זיך

געוואָנדן אויף רעכטס — קיינער העלפט מיר נישט; האָב איך זיך געקערט לינקס — ווידער קיינער שטיצט מיר נישט. יעדע כוואליע וואָס איז אריבער אויף מיין קאָפּ האָט מיר נאָך מער דערדריקט און דאָ האָב איך געטראכט, אז אפשר איז דאָס אלץ צו מיר געקומען ווייל איך בין געשטרויכלט געוואָרן אין נישט מקיים זיין דעם כיבוד־אב...“

הכלל, מיר זעען דאָ צוליב וואָס ער האָט באַשלאָסן אַרויס־צוגעבן דעם ספר. פאַרשטייען מיר דאָך, אז קיין געלט דערויף האָט ער נישט געהאַט, האָט ער זיך אַרויסגעלאָזט אויף דער מדינה מיט די הסכמות צו קלייבן „פּרענומעראַנטן“. הייבט זיך טאַקע אָן דער ספר מיט צען זייטלעך „שמות הפּרענומעראַנטן“, וועלכע האָבן באַשטעלט דעם ספר „ונתנו מעות קדימה“ (געגעבן דאָס געלט פאַרויס). צווישן די 40 שטעט און שטעטלעך מיט די דאָזיקע „פּרענומעראַנטן“ זע־נען אויך פאַראָן די שטעטלעך: זשירארדאָוו, אמשינאָוו און וויסקיט.

די דאָזיקע רשימה האָב איך אויפגעכאַפּט ווי אַן אבן־טוב. די נעמען פון די זשירארדאָווער „פּרענומעראַנטן“ זענען דאָך פון די ערשטע בויער פון דעם דאָן יונגן ישוב. אויב דער ספר איז געדרוקט געוואָרן אין יאָר 1903 זענען די „פּרענומעראַנטן“ געווען פּרימער. די הסכמות זענען כמעט אַלע פון יאָר תרס״א — 1901. הייסט דאָך דאָס, אַז מיר האָבן דאָ אַ גרוס פון אַ קאַלעקטיוו, וואָס נעמט אַפּ אַ ספר. טאָ ווער זענען זיי עס געווען? וואָס איז געוואָרן מיט די דאָזיקע, וואָס האָבן מיט 60 יאָר צוריק זיך אַבאָנירט אויפן „סנהדרי קטנה“?

נאָך אַ ריי אַנפראַגעס; נאָך דעם ווי איך האָב צעשיקט די רשימה צו אַ ריי לאַנדסלייט האָב איך באַקומען אַ זייער גרויסע צאָל אינפאָרמאַציעס. עס האָבן געענטפערט הרב העשיל קלעפפיש (פון מיאַמי־ביטש); עס האָט געגעבן אַ ריי גאָר אינטערעסאַנטע און וויכטיקע אויפקלערונגען דער פריינד ל. פעלד (ניו־יארק); עס האָט וועגן אַ ריי פּערזאָנען געגעבן דערגאַנצונג־ידיעות דער ערן־פאַרזיצער פון דער לאַנדסלייט־פאַריין פון זשירארדאָווער־אַמשינאָווער־ווייסקיט־קער אין אַרגענטינע מאיר־גרשון שמעטאַנקע ז״ל; אין אַ ריי אַרבעטן צום פּנקס, אין די זיכרונות פון טייל מיטאַר־בעטער זענען אַריינגעפלאָכטן געוואָרן טייל נעמען פון די דאָזיקע „פּרענומעראַנטן“; אין קאָפּיעס פון דעם ציווייל־אַמט פון זשירארדאָוו האָבן מיר געפונען ידיעות פון אַ ריי פערזאָנען און לסוף, טאַקע אַחרון־אַחרון — ווערטפולע ידיעות, ממש אויף אַ ווונדערלעכן אופן צונויפגעזאַמלט, וואָס האָט פאַקטיש דערגאַנצט כוללדיק אַלע געווענדענע ידיעות, האָט צוגעשיקט יוסף ניסנבערג פון גבעתיים, מדינת ישראל.

די וויטערדיקע ידיעות זענען בכן פון פּארשידענע קוואַלן געקומען און במילא דארפן זיי באַטראַכט ווערן ווי אַ קאַ־לעקטיוו, שותפותדיקע אַרבעט פון די יענעיקע וועמענס נע־מען איך האָב פריער דערמאָנט.

מ. ו. ב.

דאָס זענען די נעמען פון די זשירארדאָווער „פּרענומעראַנטן“

זשירארדאָוו

הכ׳ יהודה ווינבערג
הכ׳ פּנחס בלאָשטיין
הכ׳ משה־מרדכי ליפּשיץ
הכ׳ בנימין כרל
ר׳ הילל פרידמאַן
ר׳ נרשון מיללער
ר׳ יוסף ווינער
ר׳ יצחק מאיר זיידע
ר׳ מרדכי מנחם נוטענשטיין
ר׳ מתתי׳ גוטגלאָז
ר׳ יהושע אַפּפּעלבלאַט
ר׳ מענדל ליעש
ר׳ זלמן שו״ב (שוחט ובודק)
הבחור נפתלי גלאָווינסקי
ר׳ יהושע בראָמבערג
ר׳ הירש־מענדל שטרייזבערג
ר׳ דוד־צבי ווינבערג
הבחור רפאל־יצחק באָקסנער
בית־החסידים דקאָזעניץ

צוזאַמען זענען עס געווען ניינצן «פרענומעראַנטן» — פון זיי אַ שטיבל, די קאַזענציצער, זעקס זענען דאָ געווען בחורים און די איבעריקע שוין מיטן טיטל רב.

וואָס וויסן מיר פון זיי? וועלן מיר טאַקע גיין לויטן סדר פון דער דאָזיקער רשימה.

הבחור יהודא וויינבערג

דער הבחור איז שפּעטער געוואָרן אַ באַלעבאָס און באַקאַנט אין זשיראַרדאָוו אונטערן נאָמען יידל, משה—סאַנעס; עס הייסט אַ געפלעכט פון דריי דורות. דער טאַטע משה און דער זיידע סאַנע. אָפּגעשטאָמט פון אַ סוחרישע מישפּחה. לאַנגע יאָרן געווען דער הויפּט־אַגענט פון דער גרויסער לעדער־פאַבריק «שמידט» אין זשיראַרדאָוו, וואָס ווערט דער־מאָנט אין אַ טייל זיכרונות אין אונדזער פּנקס. פּאַר דער ערשטער וועלט־מילחמה געוווינט אויף דער וויסקיטסקער גאַס אין הויז פון ר׳ איטשע־לייזער ניסנבערג. שפּעטער שוין אין הויז פון כאַדאַקן אויף דער וואַנסקער גאַס. געווען פון די חשובע באַלעבאָטים אין שטאָט, אַן אַלעקסאַנדער־חסיד. געפירט אַ ברייט יידיש הויז מיט גוטע מידות. דער גרעסטער טייל פון דער וויינבערג־מישפּחה איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ. אין ישראל געפינט זיך זיינער אַ זון ראובן וויינבערג (איז פּאַרטראַטן אין אונדזער פּנקס מיט אַן אַרבעט), וועלכער האָט עולה געווען אַ סך יאָרן פּאַר דער

לעצטע פאָטאָגראַפיע פון יידל וויינבערג

צווייטער וועלט־מילחמה. איז אַ חשובער באַמטער אין לשכת המס (שטייער־אָפּטייל) פון דער «הסתדרות» אין תל־אָביב און בעטיק אין מפא״י. אַ טאַכטער וואָס האָט זיך געראַטעוועט נאָך אין פראַנקרייך.

הבחור פנחס בלאָשטיין

שפּעטער באַקאַנט ווי אַ חשובער באַלעבאָס ר׳ פּיניע בלאָשטיין. זיין פאָטער האָט געהייסן משהל בלאָשטיין, זיין מוטער רייוועלע. פּריינד ל. פּעלד, געדענקט נאָך פּינינן אַלס בחור, בין די יאָרן אַרום 1904—1905. די בלאָשטיינס זענען אין די יאָרן בין דער ערשטער וועלט־מילחמה שוין געווען באַקאַנט פון די רייכסטע חסידישע פאַמיליעס אין זשיראַרדאָוו. זיי זענען געווען אָפּשטאַמיקע פון וויסקיט, וווּ עס איז נאָך געווען אַ גזע פון דער בלאָשטיין־פאַמיליע, וואָס האָט געהערט צו די יחוסדיקע און אָנגעזעענסטע אין וויסקיט (מיר דערוויסן זיך וועגן דער דאָזיקער מישפּחה אינטערעסאַנטע פּרטים, טאַקע אין די אַרבעטן פון וויסקיט). זיי האָבן געפּירט אַ וואַלד־מיסחר און אויך געהאַנדלט מיט תבואה. געווויינט האָבן זיי אין אַן אייגן הויז אויפן שאַסיי (די וויסקיטסקע גאַס). דאָס הויז שטייט עד־היום און אין אונדזער פּנקס ברענגען מיר טאַקע אַ פאָטאָגראַפיע פון דעם הויז. די סקלאַדעס האָבן זיי געהאַט אין דעם טייל שטאָט «רודא», לעבן דעם באַן־פּלאַנט. אין דער מישפּחה איז געווען געפּאַרט תורה און גדולה צוזאַמען, פּיניעס פאָטער, משהל,

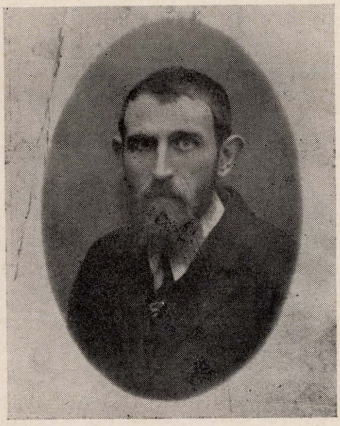

ר׳ פּיניע בלושטיין אויף די עלטערע יאָרן

האָט בכלל געטאָן יחוסדיקע שידוכים מיט די זין און טעכטער. די איידעמס זיינע זענען געווען די צוויי זין פון די זשיראַרדאָווער רב מנחם־מענדל אַלבעק, אַהרן, וועלכער איז שפּעטער געווען דער מיטגרינדער און מיטערעדאַקטאָר צו־זאַמען מיט פּסח קאַפּלאַנען פון דער דעמאָקראַטישער טאָג־צייטונג אין ביאַליסטאָק «דאָס נייע לעבן» און זיין ברודער משה. וויטערדיקע איידעמס פון משהל בלאָשטיין זענען געווען די באַקאַנטע מזרחי־טוער אין וואַרשע ר׳ אַהרן פּיאַטרי־

קאָווסקי און ר׳ לייביש שטשעראַנסקי. ר׳ פּנחס בלאָשטיין האָט אַ סך יאָרן געוווינט אין אַמשינאָוו, ווו ער האָט געפירט אַ געשעפט און געלעבט גאָר באַשיידן. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַ גרויסן טייל פון זיין מישפּחה אין וואַרשע־ווער געטאָ. די בלאָשטיינס אַן אייניקל פון אַ טאָכטער — אסתר פּיאָטריקאָווסקי און אירע צוויי ברידער — איינער מיטן נאָמען יצחק סלע (סעלאַ) האָט אָנגעשריבן עטלעכע פּיעסן, וואָס זענען אויפגעפירט געוואָרן אין ישראלדיקן טעאַטער און איינע אויך פון דער „פאָלקסבינע" אין ניו־יאָרק. טיילן פון דער מישפּחה בלאָשטיין, אַ טאָכטער פון אַהרן בלאָשטיין, געפינט זיך אין פראַנקרייך.

הבחור משה־מרדכי ליפשיץ

זיין פאָטער האָט געהייסן פּנחס און די מוטער עלע־שרה. געווען אַ בית־מדרש־בחור און געלערנט אין ראַדזינער שטיבל. נאָך דער חתונה האָט ער געוווינט אין הויז פון זיינע עלטערן, וועלכע האָבן געהאַט אַ גאַלאַנטעריי־געשעפט אויף דער וויסקיטסקי גאַס. ער איז געווען אומהיילבאַר־קראַנק נאָך אַ פאַרקילונג און אין יאָר 1921 געשטאָרבן. פאַריתומטע דריי קליינע קינדער האָבן זיך אויפגעהאָדעוועט אין הויז פון זיידע־באָבע. זיי זענען נאָך דעם אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע, וווהין עס איז נאָך פריער עמיגרירט זייער מוטער צו די קרובים. צוויי טעכטער פון משה־מרדכין גע־פינען זיך אין ניו־יאָרק.

הבחור בנימין בעראַל

אַן אייניקל פון דער באַקאַנטער אין זשיראַרדאָוו אַבנערטע. בנימין איז געווען דער זון פון אַהרן־הירש, אָפּגעשטאַמט פון אַ רייכער חסידיש־סוחרישער מישפּחה. געוווינט האָבן זיי טאַקע אין אַבנערטעס הויף אויף דער וויסקיטסקע. דער דאָזיקער הויף ווערט גאָר אָפט דערמאָנט אין אַ ריי אַרבעטן פון פּנקס. נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה איז די גאַנצע מישפּחה בעראַל אַוועק קיין וואַרשע, מיט זשיראַרדאָוו שוין נישט געהאַט קיין פאַרבינדונג.

ר׳ הילל פרידמאַן

ער איז געווען אַן איידעם פון דעם אַלטן שמעלקע, אַ גע־וועזענער מילנער, וואָס האָט זיך גערעכנט פון די ערשטע תושבים אין זשיראַרדאָוו און טאַקע געווען געקרוינט מיטן נאָמען „אָדם הראשון" פון זשיראַרדאָוו. הילל איז געווען פון די אָנגעזעענע באַלעבאַטים אין שטאָט. געווען דער אייגנ־טימער פון אַ צוקער־הורטאָווניע און פאַרמאָגט אַן אייגן הויז אויף דער וויסקיטסקי ראָג פאַבריטשנע. הילל האָט גע־האַט אַ גאָר פאַרצווייגטע מישפּחה — זעקס טעכטער און פיר זין. אין אַ ריי אַרבעטן פון אונדזער פּנקס ווערט ער דער־מאָנט. צווישן אַנדערע אין דער אַרבעט פון הרב העשל קלעפּפיש, וועלכער איז אַן אייניקל פון הילל פרידמאַנען. הרב זלמן קלעפּפיש איז געווען הלל פרידמאַנס איידעם. ר׳ הילל פרידמאַן איז געשטאָרבן אין אָנהייב פון דער ער־שטער וועלט־מילחמה. די זין האָבן ממשיך געווען דעם צוקער־געשעפט. פון דער גרויסער פרידמאַן־מישפּחה געפי־נען זיך געציילטע שרידים אין די פאַראייניקטע שטאַטן און אין מדינת ישראל.

ר׳ גרשון מיללער

אין זייער פיל אַרבעטן ווערט דער נאָמען פון דעם דאָזיקן גאָר אָנגעזעענעם שניידער־אונטערנעמער דערמאָנט. חוץ וואָס עס קומט צו רייד בעת די שילדערונגען ביי דעם אָנהייב פון דער אַרבעטער־באַוועגונג ווערט ער כסדר אַריינגע־פלאָכטן אין אַלע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן פון דער ייִדישער קהילה אין זשיראַרדאָוו. געווען פון די רייכע באַלעבאַטים און געהאַט אייגענע הייזער אויף די גאַסן פאַ־מילעינע, וואָנזקע, וויסקיטסקע. געווען אַ געוויסע צייט דאָ־זאָר אין דער קהילה; געווען אויך פון די גבאים אין „חברה קדישא". זיין אָנגעזעענקייט און רייכקייט האָט אים געגעבן אַ מעגלעכקייט צו באַקומען פאַר זיין בת־יחידה, אַ גרויסן בן־תורה, אַן איידעלן יונגנמאַן, וואָס האָט באַשיינט די מישפּחה פון די יגיע־כפּיימניקעס, פאָלקסמענטשן און בעלי־מלאכות — מיר מיינען דאָ זיין איידעם רב יעקל טיגער. דער איידעם האָט געהאַט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט אויף דער ערשטער מיי־גאַס. געציילטע נפשות פון דער דאָזיקער מי־לער־טיגער־מישפּחה האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט. אַן אייניקל פון ר׳ גרשון מילער איז דער אַקטיווער טוער צווישן אונ־דזערע לאַנדסלייט אין פראַנקרייך — לייבל טיגער.

ר׳ יוסף ווינער

אַ חסידישער ייִד, אַ בן־תורה. אויף דער „בלייך" האָט ער געהאַט אַן אייזן־געוועלב, וואָס ער האָט שפּעטער אַרי־בערגעטראָגן אויף דער וויסקיטסקע. ר׳ יוסף איז געשטאָרבן פאַר דער ערשטער וועלט־מילחמה. די פרוי, זייער אַ פרו־מע, געווען באַקאַנט ווי „חנהלע די אייזנהענדלערין" איז שטאַרק פאַראָרעמט געוואָרן. די קינדער — דריי זין און אַ טאָכטער האָבן פאַרלאָזט זשיראַרדאָוו. זי איז געבליבן אַליין. דער גורל פון דער דאָזיקער מישפּחה, אומבאַקאַנט.

ר׳ איטשע־מאיר זיידע

אין די זשיראַרדאָווער מעטריקע־ביכער פון יאָר 1886, אַקט נומער 1, איז פאַרשריבן די חתונה פון דעם פּאָרפאָלק איטשע־מאיר זיידע מיט זיין פרוי סילקע. ברענגען מיר דאָ אין ייִדישער איבערזעצונג דעם דאָזיקן חתונה־אַקט:

„איצעק־מאיר זיידע, אַ בחור, 18 יאָר אַלט און סילקע זינגער, אַ פריילן, 19 יאָר אַלט, האָבן חתונה געהאַט דעם 22סטן יאַנואַר 1886 אין זשיראַרדאָוו.

די נעמען פון די עלטערן:

פייוול און נעמי, (פון דער היים לעווקאָוויטש) זיידע;
וואָלף און הינדע, (פון דער היים פערלמוטער) זינגער

עדות:

נפתלי האָרן, 30 יאָר אַלט און
יאַקוב־יאָסעק וויינצער, 38 יאָר אַלט".

אַלזאָ, דאָ האָבן מיר, על־פי־צופאַל, די גענויע עלטער פון ר' איטשע־מאיר זיידען. געווען איז ער אַ חסידישער ייִד, אַ סוחר. געהאַט אַ גרויס געשעפט פון געפעס, פאָר־צעלאַן און אַנדערע שטוב־ און קיך־כלים. געהאַט זיין גע־שעפט קעגנאיבער נאָענט פון דער לובאַנסקאַ. געהאַט אַ גרויסע מישפחה פון זין און טעכטער. געפירט אַ באַלעבאַ־טיש, חסידיש הויז. מיט די קינדער געטאָן גוטע שידוכים. מיר וועלן דאָ דערמאָנען די איידעמס: לייזער גרינבוים (שימחה ייִדלס), דוד שמעלציגער, מרדכי־יוסף דזשאַלאָווסקי און מלך טענענבוים. אַלע זענען זיי געווען חסידיש־משכילי־שע יונגעלייט, פאַרמאָגט תורה און חכמה און טאַקע געווען געשעצט אין שטאָט. כמעט קיינער איז נישט געבליבן לעבן פון נאָכן נאַצישן חורבן. איין אייניקל פון ר' איטשע־מאיר זיידע, דוד דזשאַלאָווסקי, געפינט זיך אין מדינת ישראל פון פאַר דער צווייטער וועלט־מילחמה, ער וווינט אין קיבוץ רמת הכובש.

ר' מרדכי־מענדל גוטענשטיין

געווען איז ער אַ ייִד אַ בן־תורה און אַ שאַרפער גערער חסיד. זיינע יאָרן האָט ער מער פאַרבראַכט אין גערער „הויף" ווי אין דער היים. דעם גרויסן הורט־געשעפט פון קאָלאָניאַל־אַרטיקלען, וואָס האָט זיך לאַנגע יאָרן געפונען אויף דער וואָנזקע גאַס, כמעט קעגנאיבער דער שול און איז שפּעטער אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויף דער ערשטער מיי־גאַס (אין הויז פון ר' יאָשקע עלווינג), איז אין גאַנצן אָנגעפירט געוואָרן פון זיין פרוי רבקה. זי איז געווען באַ־קאַנט אין שטאָט, ביי ייִדן ווי ביי קריסטן, ווי רבקה די „בעסערטע", נאָך איר מיידלשן פאַמיליע־נאָמען — בעסער. געהאַט האָט זי איינגעבוירענע סוחרישע פעיִקייטן און גע־ווען אויסגעקאָכט און אָנגענומען צווישן אַלע גרויסע סוחרים. זי איז געווען כמעט אין גאַנצן אויסגעטאָן פון ווייבעריש־קייט און איז, אויפן חסידישן שטייגער, מיט עלטערע מאַנס־בילן־סוחרים געווען אויף „דו"... זי איז געווען זייער אַ פרומע ייִדענע, שטאַרק אָפּגעהיט אין ייִדישקייט און אויף איר איז געלעגן דער גאַנצער עול פון דער מישפחה — פרנסה, צער־גידול־בנים, חדרים, ישיבות, שידוכים, פראָ־טעסטירטע וועקסלען וכדומה. פון דעסטוועגן פלעגט זי געפינען צייט זיך אָפּצוגעבן אויך מיט כלל־זאַכן, פריִער פאַר אַלץ מיט צדקה — העלפן אַ בכבודיקע מישפחה, אַ געפאַלענע; אַ קראַנקן מענטש מיט אַ לייטישע נדבה און טאַקע מתן־בסתר. פון דער דאָזיקער מישפחה האָט זיך אָפּגעראַטעוועט אַן אייניקל, דער זון פון עלטסטן זון הערש־בינם. זאָל דאָ, דרך אגב, דערמאָנט ווערן זייער ייִנגסטער זון לייבל ז"ל, וועלכער איז געקומען קיין ארץ־ישראל נאָך פאַר דער מילחמה און ער האָט געוווינט אין ראשון לציון, ווו ער האָט געאַרבעט אין די פרדסים און ביי בוי־אַרבעטן.

ראָג פאַבריטשנע און ערשטער מאַי, פאַטאָגראַפירט אין 1958. דאָ האָט איטשע־מאיר זיידע געוווינט און געהאַלטן זיין גלאָז־געשעפט.

ער איז אין דער באַפרייונג־מילחמה אין יאָר 1948 אומגע־קומען פון באָמבאַרדירונג פון אַ מיצרישן אַעראָפּלאַן.

ר׳ מתותיה גוטגלאַס

די גוטגלאַסעס זענען געווען גרויסע וואַלד־סוחרים, גע־האַט רייכע ברעטער־סקלאַדעס, געפירט שיינע ייִדישע היי־זער, ווו די מידה פון צדקה און הכנסת־אורחים איז געווען אַ טראַדיציע. ר׳ מתות איז געווען דער זון פון ר׳ שמואל גוטגלאַס, וועלכער האָט זיך גערעכנט פון די ערשטע זשי־ראַרדאָווער תושבים. ר׳ שמואל האָט געהאַט פינף זין; חוץ דעם דערמאָנטן ר׳ מתות אויך, לייב, זלמן, דודקע און שלום. ר׳ מתות האָט געוווינט מיט זיין מישפּחה אויף דער פּזשע־יאַזדאָווע גאַס, נאָענט פון דעם וואָקזאַל. זיין האָלץ־סקלאַד האָט ער געהאַט אויף דער וויסקיטסקע גאַס, לעבן דער „ווזאַיעמנע קרעדיט־באַנק" און דעם „סאָנד" (געריכט־גע־ביידע). פון דער צעצווייגטער מישפּחה זענען געבליבן יחידים. אַ טאָכטער געפינט זיך אין ישראל.

ר׳ יהושע אַפּפעלבלאַט

געווען אַ חסידישער ייִד, אַ סוחר, געהאַט אַ גרויס גע־שעפט פון לאָמפּן, זשיראַנדאָלן און בכלל גלאָזוואַרג און געפעס. פריִער איז דאָס געשעפט געווען אויף דער וויס־קיטסקע גאַס, נאָענט פון די גרויסע פאַבריק־האַלעס און יאַטקעס. שפּעטער אין הויז פון ר׳ מרדכי גאָלדבערג.

ר׳ מענדל ליעש

אַ חסידישער פרומער סוחרישער ייִד. געהאַט אַ גאַלאַנ־טעריי־געשעפט אויף וויסקיטסקע, נאָענט פון די פאַבריק־האַלעס, קעגנאיבער גיפּסעס הויז. געהאַט זין און טעכטער. איינער פון די זין איז אויך געווען אַקטיוו אין די רעוואָלו־ציאָנערע קרייזלעך אין די יאָרן 1905—1906. נאָך דעם דורכפאַל פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, פאַר דער ערשטער וועלט־מילחמה, אַוועק קיין אַמעריקע.

ר׳ זלמן שו״ב

זיין פאַמיליע־נאָמען איז געווען קליין. ער ווערט דער־מאָנט אין אַ גאָר גרויסע צאָל זיכרונות־אַרבעטן אין אונדזער פּנקס. לאַנגע יאָרן האָט ער געוווינט אין הויז פון ר׳ לייביש וואַרגאַטש אויף פאַבריטשנע גאַס. פון זיין מישפּחה געפינט זיך אַ טאָכטער אין אַמעריקע און נאָך אַ טאָכטער, וואָס האָט זיך געראַטעוועט, געפינט זיך אין פּוילן.

הבחור נפתלי גלאָווינסקי

מן־הסתם פון דער מישפּחה גלאָווינסקי, וואָס האָבן גע־האַט דעם מיל אין זשיראַרדאָוו, וועגן וועלכע עס ווערט דערמאָנט אין אַ ריי אַרבעטן פון אונדזערע לאַנדסלייט.

ר׳ יהושע בראָמבערג

ער האָט געוווינט „הינטערן וואַלד" אויף פּאַנסקע גאַס. געהאַט אַ געוועלב פון מאַנופאַקטור און קאָלאָניאַל־סחורות. געווען אַ גערער חסיד און האָט זיך גערעכנט פאַר אַ פאַר־מעגלעכן באַלעבאָס און סוחר. צוזאַמען מיט אַלע ייִדן פון זשיראַרדאָוו איז ער „איבערגעזידלט" געוואָרן אין וואַרשע־ווער געטאָ. פון זיין מישפּחה האָט זיך קיינער נישט גע־ראַטעוועט.

ר׳ הירש־מענדל שטרייזבערג

ער איז געווען באַקאַנט אין שטאָט ווי מענדל זייגערמאַ־כער. זיין גאָלדשמיד־געשעפט האָט ער געהאַט אויף וויס־קיטסקע גאַס, קעגנאיבער משהל בלאָשטיינס הויז. זיין שוי־פענצטער מיט לייכטער, פינגערלעך, קידושין־רייפלעך, אויערינגלעך, קידוש־בעכערס און בשמים־ביקסלעך איז טאַקע געווען איינע פון די פיינע מערקווירדיקייטן אין אונ־דזער שטאָט. ער איז געווען פון די באַלעבאַטישע גבאים אין דער „חברה קדישא". ביי אים פלעגט טאַקע די חברה מאַכן זייער טראַדיציאָנעלע סעודת־מיצווה אין ז׳ אָדר. די דאָזיקע חברה־סעודות האָבן אין זשיראַרדאָוו געהאַט אַ שם. עס האָבן זיך אין איר באַטייליקט די חשובסטע באַלעבאַטים פון שטאָט מיטן רב בראש. ער איז געשטאָרבן אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מילחמה. די קינדער: טעכטער, האָבן חתונה געהאַט און פאַרלאָזט זשיראַרדאָוו.

ר׳ דוד־צבי וויינבערג

ליידער איז ניט געלונגען גענוי פעסטצושטעלן פּרטים וועגן אים. אפשר האָט ער געהאַט אַ שייכות צו דעם ערשטן פון דער רשימה — הבחור יהודא ווייַנבערג.

הבחור אליה־יצחק באָקסנער

זיין פאָטער איז געווען ר׳ פייוול שטעפּער. ער איז געווען אַ ישיבה־בחור. די מישפּחה אַ פּשוטע, פרומע ייִדישע היים. ביי זיי איז געווען אַ וועש־נייעריי־וואַרשטאַט. דער פאָטער, ר׳ פייוול, איז געווען אַ גבאי אין „חברה קדישא". געוווינט אין הויז פון ר׳ לייביש וואַרגאַטש (ר׳ לייביש „דודי") אויף פאַבריטשנע גאַס. אליה־יצחק איז אַוועק פון זשיראַרדאָוו מיט אַ סך יאָרן צוריק.

***

הכלל — מיר האָבן זיך באַקענט מיט די נעמען פון די יעניקע זשיראַרדאָווער וואָס האָבן מיט בערך זעכציק יאָר צוריק געהאָלפן דאָס אַרויסגעבן אַ ספר. אין משך פון דעם האַלבן יאָרהונדערט זענען פון די דאָזיקע יחידים אויסגע־וואָקסן גאַנצע שטאַמען, וואָס די מערהייט פון זיי איז גע־וואָרן פאַרוואָרצלט אין זשיראַרדאָוו און זיי האָבן אויף זייער שטייגער געהאָלפן צום אויפשטייג פון דער קהילה.

די מערהייט פון זיי זענען אַוועק אין דער אייביקייט כדרך כל־האָדם, געציילטע זענען אומגעקומען פון דעם נאַצישן אַכזריות־טויט. זייערע קינדער און קינדס־קינדער זענען אָבער אין דער מערהייט קדושים וטהורים — געטיילט דעם גורל פון דער גאַנצער קהילה־זשיראַרדאָוו; דעם גורל פון די זעקס מיליאָן.

II

ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה

דער דאָזיקער אָפּטייל ברענגט בעיקר זיכרונות, ווײַל האָבן אַ שייכות צו דעם פּעריאָד בײַ דער ערשטער וועלט־מילחמה. עס זענען דאָ פּרוּוון פּאַר אַלעמען פּאַר־טרַאָטן די לאַנדסלײַט פון די פּאַראיניקטע שטאַטן פון אַמעריקע, ווײַל זיי געהערן טאַקע צו יענעם דור, ווײַל האָט פּאַרלאָזט די אַלטע חיים פּאַר אין נאָכן שטורעמ־דיקן „פּינפּטן" יאָר. אויך דאָ האָבן די זיכרונות־שרײַ־בער זיך נישט געקענט האַלטן ענוי בײַ דער צייט, טייל בינדן אַן זייערע באשרײַבונגען צו די אָנהײבן פון יישוב אין עס איז פּאַרשטענדלעך, אַז אין די דאָזיקע זיכרונות־אַרבעטן ווערן אויך געהערט די טענער אין מאָמענטן פון דעם גרויסן חורבן, ווײַל געהערט צו דער ווייטער־דיקער געשיכטע פון אונדזער חיימשטאָט.

ל. פעלד

זשיראַרדאָוו

געאָגראַפישע לאַגע — די וועלדער — דער טייך — זומער־געסט

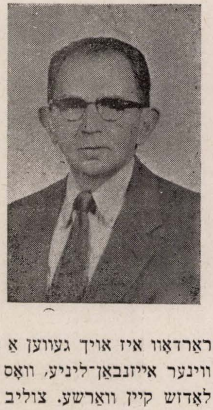

אין מיטן דעם שאַסיי־שליאַך, וואָס האָט זיך גע־צויגן פון דער אַלטער שטאָט לאָוויטש און סאָכאַטשעוו, דער הויפּט־וועג קיין וואַרשע, איז גלעזגן זשיראַרדאָוו. נאָ־ענט אַרום זשיראַרדאָוו זענען גרעוועז די שטעטלעך וויס־קיט (אַרום 6 וויאַרסט) אין אַמשינאָוו (9 וויאַרסט), ווי אויך די דערפער: קאָזלא־וויטש, גלינעק, מאַריאַמפאָל, גוזאָוו און אַנדערע. זשי־ראַרדאָוו איז אויך געווען אַ באַנסטאַנציע פון דער וואַרשע־ווינער אייזנבאַן־ליניע, וואָס האָט קורסירט פון סאָסנאָוויץ, לאָדוש קיין וואַרשע. צוליב דער פאַבריק אין דער שטאָט איז זשיראַרדאָוו געוואָרן איינע פון די וויכטיקע סטאַנציעס אויף דער ליניע אין דער שנעלצוג, וואָס פלעגט עטלעכע מאָל אַ וואָך דורכפאָרן (לאָנדאָן—אָסטענדע—וואַרשע) זשי־ראַרדאָוו פלעגט זיך דאָ פאַרהאַלטן. מיטן שנעלצוג זענען געפאָרן נאָר די אָפיציאַליסטן פון דער פאַבריק, וואָס פלעגן זיך קענען דערלויבן צו צאָלן דעם גרויסן פּרייז פאַר אַזאַ רייזע. אין זעלטענע פאַלן פלעגט מען אויך טרעפן אַ יידן מיטן דאָזיקן עקספּרעס — געשען איז עס דאָו, וועו מען האָט געדאַרפט אויף שנעל פירן אַ שווער־קראַנקן, אויף אַן אָפּעראַציע קיין וואַרשע.

אויף דער סטאַנציע איז געווען אַ זייער שיינער און גרויסער סער עמויערטער וואָקזאַל, וואָס האָט פאַרמאַגט צווייַ וואַרט־צימערן — פון ערשטן און פון צווייטן קלאַס. אין ביידע האָבן זיך געפונען בופעטן, וווּ מען האָט געקענט באַקומען אַ פּינעם איבערבייסן, אַ גלעזל שנאַפּס, טיי אָדער ביר. יידן האָבן נישט געוואָגט אַריינצוגיין אין דעם צווייטן קלאַס. אַפילו די רייכערע, וואָס זענען געווען פּיין אָנגעטאָן האָבן, וויייט אויס, זיך געשעמט דאָרט זיך צו ווייַן מיט זייערע טראַדיציאָנעלע יידישע לאָנגע קאַפּאָטעס. מיט קנאה האָט מען געקוקט אויף יענע יידישע פאַמיליעס פון זשיראַר־דאָו, די אַינציקע וואָס האָבן זיך קורץ געקליידט און אויך אויפן אַינציקן ליטוואָק אין שטעטל (דווקא אַן איינפאַכער בעל־מלאכה, אַ קאַמאַשנשטעפער), וואָס האָבן זיך דערלויבט אַריינצוגיין אין וואַרט־זאַל פון צווייטן קלאַס.

נאָענט פון וואָקזאַל איז געווען אַ גאַנצע רייַ אַלייען מיט שיינע קאָשטאַנביימער. אין אַ גרויסן אַרויסגעצוימטן גאָרטן, מיט אַ וואַסער. אינעווייניק איז געווען אַ פלאָץ פאַר פאַר־פאַרוויילונגען. געראָפן האָט מען דעם גאָרטן דער „קאָליע־גאָרטן" (קאָליע האָט געמיינט אין פּוילישן די אייזנבאַן). דאָ האָט מען זיך זומער געשפּילט אויף לאָדקעס און פאַרבראַכט ביי פאַרשידענע „זאַבאַווע" (פאַרווייַלונגען) מיט מוזיק. ווינטער געגליטשט זיך אויפן אייז. אויך אין דעם גאָרטן זענען כמעט קיין יידן נישט אַריינגעגאַנגען. מיר איז שווער צו זאָגן, צי עס איז ווען דעם געווען אַ פאַרבאָט. איך ווייס נאָר, אַז מען האָט דאָרטן כמעט נישט געזען קיין יידן, נישט זומער ביים פאַרווייַל זיך און נישט ווינטער ביים גליטשן זיך 1).

אונדז, קינדער, זענען די אויגן אַרויסגעקראָכן פון בלויז קנאה, אַריינקוקנדיק פון דרויסן, דורך די שטאַכעטן, אויף די שפּילערייַען און די פאַרגעניגנס זומער און ווינטער.

לענגאויס פון דער באַנליניע זענען געווען ווונדערבאַרע שפּאַצירונגען פון בייַדע זייטן שטאָט. פון אַיין זייט האָבן זיי זיך געצויגן פון גראָדשיסק און פון דער צווייטער זייט קיין סקערניעוויץ. אויף דער גאַנצער לענג איז דער וועג געווען פון בייַדע זייטן באַוואָקסן מיט הויכע שמעקעדיקע סאָסנע־ביימער.

די דאָזיקע וועלדער, האָבן אין די זומער־חדשים צוגע־צויגן אַ גאַר היפּשע צאָל פון זומער־געסט פון וואַרשע. מיר האָבן זיי געראָפן ליעטניקעס (פון פויליש ליאַטאַ — זומער). צווישן די ליעטניקעס איז געווען אַ גרויסע צאָל יידישע פאַמיליעס. מיט זייער באַענמונג און הלבשה זענען זיי גע־ווען אַ ביסל אַ פּרעמדער עלעמענט אין שטאָט. די פּרויען האָבן געטראָגן די איגענע האָר (נישט קיין שייטלעך און

---

1) שפּעטער איז דער „קאָליע־גאָרטן" ליקווידירט געוואָרן און איז געוואָרן באַבוים.

קאָפּקעס ווי אונדזערע שטעטלדיקע פרויען) און די מענער זענען געווען קורץ געקליידט.

דער שטאָטישער ייִדישער עולם, אַפילו דער חסידישער, האָט אַוועקגעקוקט פון דעם דאָזיקן אָפּנויג, וואָס איז געווען קעגן די הערשנדיקע ביי אונדז טראַדיציעס. איך בין זיך משער אַז דאָס איז געשען צוליב דעם וואָס דער צופלוס פון צענדליקער פאַמיליעס, לרוב פון פאַרמעגלעכן מיטל־קלאַס, האָט געהעכערט דעם פּרנסה־מצב אין די זומער־חדשים.

די מאַרק־פרויען און שטאָטישע סוחרים האָבן גאָר הויך געשאַצט דעם דאָזיקן סאָרט קונים, וואָס האָבן נישט געוווּסט

דער וואָקזאַל פון זשיראַרדאָוו

פון דינגען זיך ביים קויפן. גאָר צופרידן זענען געווען די מאַרק־פרויען, וואָס פלעגן צושטעלן פּראָדוקטן אין די הייזער פון די ליעטניקעס און דערביי זיי גערעכנט אַ העכערן, ווי געוויינטלעך, פּרייז.

דער טייך האָט זיך געפונען ביים סוף פון דער שטאָט. דאָרט איז אויך געווען אַ וואַסערמיל. דער טייל שטאָט האָט געהייסן רודאַ. אַזוי האָט מען טאַקע אויך גערופן די טיילן פון פאַבריק וואָס האָבן זיך דאָרטן געפונען — די רודער פאַבריק, וואָס איז געלעגן אויף דער צווייטער זייט פון דער באַנליניע, וואָס האָט דאָרטן דורכגעשניטן דעם שאָסיי.

די געגנט איז אין גרעסטן טייל געווען באַוווינט מיט גויים. געוווינט האָבן דאָרטן געציילטע ייִדישע מישפּחות. דאָרטן זענען אויך געווען די קאַזאַרמעס, ווו עס איז (פאַר די צייטן פון דער צאַרישער הערשאַפט) געשטאַנען אַ ראָטע סאָלדאַטן.

אויסער ערב־שבת איז זעלטן געגאַנגען אַ ייִד זיך באָדן אין טייך. בכלל איז דאָס גיין זיך באָדן צום טייך געווען פאַר ייִדן נישט קיין פּשוטער ענין. עס איז געווען ממש אַן איינשטעלעניש. עס האָט געדראָעט צו קומען אַהיים אַ צע־קאַלעטשעטער פון אַ נאָכגעוואָרפענעם שטיין. דער דאָזיקער טייל פון שטעטל איז גראָד געווען באַוווינט פון אַן אָפּגע־שטאַנענעם קריסטלעכן עולם, נישט קיין פאַבריק־אַרבעטער. די יונגוואַרג איז געווען שטאַרק פאַרווילדעט און עס זענען דאָרטן געווען נאָך ווילדערע הינט. מיר, ייִדישע קינדער, האָבן דאָס דאָזיקע אָרט גערופן דער בראַנד. ייִדישע קינדער האָבן אין אַלגעמיין קיין מאָל נישט איינגעשטעלט אַליין צו גיין צום „בראַנד". דאָס גיין זיך באָדן אין די וואָכנטעג איז בכלל געווען אויסגעשלאָסן. ייִדישע באַלעבאַטישע עלטערן וואָלטן בכלל נישט דערלויבט זייערע קינדער צו גיין, אין אַ פּראָסטן מיטוואָך, זיך באָדן און די קינדער גופא וואָלטן נישט איינגעשטעלט צו קומען אַהיים צעדורסטע.

אַנדערש איז געווען פרייטיק. אין די נאָכמיטאָג־שעהן פלעגט מען זען אַ סך ייִדן, מיט זייערע ייִנגלעך ביי די הענט, וואָס האָבן געטראָגן פּעקלעך ריינע וועש און אַ שטיקל זייף איינגעוויקלט אין אַ האַנטעך, מאַרשירן צום טייך. גע־ציילטע האָבן געכאַפּט אַ שווים. די מערהייט האָט זיך דער עיקר גוט אַרומגעוואַשן און אָנגעטאָן, לכבוד שבת, ריינע וועש. פאַר מיינע צייטן זענען נישט געווען קיין ביידלעך, ווו מען האָט זיך אויסגעטאָן און אָנגעטאָן, מען האָט עס

געטאָן אין אָפענעם פעלד. פלעגט נישט איין מאָל טרעפן, אַז אַ פויליישער לאָבוז פלעגט צוכאַפן דאָס פּעקל אָנטוערן אין עס אַריינוואַרפן אין וואָסער אַריין. מען האָט עס נאָכדעם געדאַרפט אויסזוכן, אויסקלייבן פון וואָסער און נישט שטענדיק האָט מען אָלץ געפונען. מערסטנס זענען פֿאַרלוירן גע־

גאַנגען די שטיוול. מען האָט געדאַרפט גיין אין שטאָט אַריין נאָס אין באָרווס.

יידן אין קריסטן האָבן זיך נישט געבאָדן אויפן זעלביקן פּלאַץ, הגם קיין באַזונדערע פֿאַראַדנונגען איז ווען דעם נישט געווען.

אַרום דער פּאַבריק

פון אָלע אַרומיקע שטעטלעך האָט זשירארדאָוו געהאט דעם קלענסטן יישוב, וואָס איז געווען אינגעשלאָסן צווישן אַן ערך אַ פּיל גרעסערע גויישע אָפּעלקערונג, ווי דאָס איז געווען זייער פראָפּאָרץ אין די ארומיקע שטעטלעך.

מיר זענען אויך געווען דער יינגסטער יידישער יישוב אין פאָרגלייך מיט די שכנותדיקע שטעטלעך: וויסקיט, אמ־שינאָוו, בלויענע, גראָדזיסק.

ביים אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט איז נאָך אַ גרויסער טייל געבוירענע איז זשירארדאָוו, זעלטן געווען ראָוי לחופה. אונדזער שטאָט האָט אויך נישט געהאט קיין אלט־געוועסענע יחוסדיקע גבירישע מישפחות. אין פאָרגלייך מיט אמשינאָוו און גראָדזיסק האָבן מיר אויך נישט געהאט קיין צו גרויסע קבצנים. מיר האָבן אויך נישט פאַרמאָגט קיין בארימטן רב אדער רבי, ווי אמשינאָוו און גראָדזיסק, פון וואָנען עס קומען אַרויס רביאישע דינאָסטיעס. דער אייר־ציקער סימן מובהק פון זשירארדאָוו איז געווען — די פּאַבריק.

די פּאַבריק האָט צוגעגעבן דער שטאָט אַ ספּעציפישן כאַראַקטער, וואָס די אַנדערע שטעטלעך האָבן נישט געהאט און זי האָט טאַקע צוגעגעבן אַ ריי פּרטים, וואָס זענען גע־ווארן כאַראַקטעריסטיש פאַר דער געשטאַלטונג פון דעם יידישן יישוב אין זשירארדאָוו 1).

דאָס שטעטל, פרויער אַ דאַרפישער יישוב, מיטן נאָמען רודא־גוזאָוסקא, האָט בכלל נישט געהאט קיין יידן. ערשט אין מיטן פון 19טן יאָרהונדערט, צוזאַמען מיט דער אָנט־וויקלונג פון דער פּאַבריק, זענען דורך דער פּאַבריק פאַר־וואָלטונג געבראַכט געווארן עטלעכע יידישע מישפחות. אין אַ קורצער צייט איז די צאָל פון דער יידישער באָפעלקע־רונג געוואָקסן אין פאָרהעלטניסמעסיק אינגרעשטיגן די צאָל פון די צוויי נאָענטסטע יידישע שטעטלעך — וויסקיט און אָמשינאָוו, פון וואָנען עס זענען טאַקע געקומען די ער־שטע יידישע פאָמיליעס קיין זשירארדאָוו.

די פּאַבריק מיט איר גרויסער קריסטלעכער באָפעלקע־רונג האָט, ווי אַ פרנסה־שטאָט, געהאט אַ באַזונדערע צו־ציונג־קראַפט. האָט מען טאַקע צווישן יידן גערופן זשיראר־

1) אַ ריי פרטים וועגן דער פּאַבריק, איר אָנטשטייונג און פאָר־נעם, געפינען זיך אויך אין אַ ריי אַנדערע אַרבעטן אין אונדזער פנקס.

פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך האָט זשירארדאָוו געהאט דעם קלענסטן יישוב, וואָס איז געווען אינגעשלאָסן צווישן אַן ערך אַ פּיל גרעסערע גויישע באָפעלקערונג, ווי דאָס איז געווען זייער פראָפּאָרץ אין די ארומיקע שטעטלעך.

מיר זענען אויך געווען דער יינגסטער יידישער יישוב אין פאָרגלייך מיט די שכנותדיקע שטעטלעך: וויסקיט, אמ־שינאָוו, בלויענע, גראָדזיסק.

ביים אָנהייב פון איצטיקן יאָרהונדערט איז נאָך אַ גרויסער טייל געבוירענע איז זשירארדאָוו, זעלטן געווען ראָוי לחופה. אונדזער שטאָט האָט אויך נישט געהאט קיין אלט־געוועסענע יחוסדיקע גבירישע מישפחות. אין פאָרגלייך מיט אמשינאָוו און גראָדזיסק האָבן מיר אויך נישט געהאט קיין צו גרויסע קבצנים. מיר האָבן אויך נישט פאַרמאָגט קיין בארימטן רב אדער רבי, ווי אמשינאָוו און גראָדזיסק, פון וואָנען עס קומען אַרויס רביאישע דינאָסטיעס. דער אייר־ציקער סימן מובהק פון זשירארדאָוו איז געווען — די פּאַבריק.

די פּאַבריק האָט צוגעגעבן דער שטאָט אַ ספּעציפישן כאַראַקטער, וואָס די אַנדערע שטעטלעך האָבן נישט געהאט און זי האָט טאַקע צוגעגעבן אַ ריי פּרטים, וואָס זענען גע־ווארן כאַראַקטעריסטיש פאַר דער געשטאַלטונג פון דעם יידישן יישוב אין זשירארדאָוו 1).

דאָס שטעטל, פרויער אַ דאַרפישער יישוב, מיטן נאָמען רודא־גוזאָוסקא, האָט בכלל נישט געהאט קיין יידן. ערשט אין מיטן פון 19טן יאָרהונדערט, צוזאַמען מיט דער אָנט־וויקלונג פון דער פּאַבריק, זענען דורך דער פּאַבריק פאַר־וואָלטונג געבראַכט געווארן עטלעכע יידישע מישפחות. אין אַ קורצער צייט איז די צאָל פון דער יידישער באָפעלקע־רונג געוואָקסן אין פאָרהעלטניסמעסיק אינגרעשטיגן די צאָל פון די צוויי נאָענטסטע יידישע שטעטלעך — וויסקיט און אָמשינאָוו, פון וואָנען עס זענען טאַקע געקומען די ער־שטע יידישע פאָמיליעס קיין זשירארדאָוו.

די פּאַבריק מיט איר גרויסער קריסטלעכער באָפעלקע־רונג האָט, ווי אַ פרנסה־שטאָט, געהאט אַ באַזונדערע צו־ציונג־קראַפט. האָט מען טאַקע צווישן יידן גערופן זשירארדאָוו אָן שייכות מיט דער צו־גרויסער קריסטלעכער באָפעלקערונג, ווי אויך מיט דער נאָענטער אומגעגנט. דער דאָזיקער העכסטער קוי־לעכקייט איז אָבער אויך געווען דער שוואַכסטער פונקט אין דער קייט. דער פּאַבריק־באַזיצער איז אַ ליבעראַלער מענטש, וואָס האָט אַ פּיל פאַרשטאַנד פאַר דער אַרבעטער־פראַגע, אָבער ער איז אויך אַ שטרענגער קאַפּיטאַליסט, וואָס האָט אַ שאַרפן אויג אויף יעדן פּרוטה. אין דער פּאַבריק האָט מען אויך אַלע יום־טובֿים אָפּגעמאַכט, אָבער ניט אַלע שבתים

קוואַרטאַל פון עטלעכע גלייך־געשניטענע גאַסן, וואָס מען האָט גערופן נאָווי שוויאַט (די נייע וועלט). די הייזער האָט מען גערופן די פאַבריטשנע פאַמיליע־הייזער.

אין קאָנטראַסט צו דער אַזוי פיל באַשריבענער אידילי־שער פאַרשלאָפנקייט און געמיטלעכקייט פון די קליינע פּוילישׁ־ייִדישע שטעטלעך האָט די פאַבריק אַריינגעבראַכט אין לעבן פון אונדזער זשיראַרדאָוו אַ ביז גאָר שטאַרקע די־נאַמישקייט.

דאָס לעבן ביי אונדז אין שטעטל האָט זיך פאָרמירט, איינ־געשטעלט און געאָטעמט מיטן הילכיקן שאַל פון דעם פאַ־בריק־פייפער, געגאַנגען צום טאַקט פון דעם פאַבריק־זייגער. ווען איינער האָט געוואָלט דערציילן ווי פרי ער האָט זיך אויפגעהויבן איז גענוג געווען אַז ער זאָל זאָגן, דאָס ער האָט זיך אויפגעהויבן מיטן „ערשטן פייף". מען האָט שוין דאַן געוווּסט, אַז דאָס מיינט אַ פערטל נאָך פינף פאַרטאָג. דאָס איז געווען דער סיגנאַל וואָס האָט אָנגעהויבן רופן די אַר־בעטער צו דער אַרבעט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן 6 אין דער פרי. דער פאַבריק־זייגער האָט מיט זיין געקלאַנג יעדע פערטל שעה, אָנגעזאָגט דער באַפעלקערונג, אַז די צייט שטייט נישט, מען דאַרף זיך אַ רירטאָן.

הגם קיין איין ייִד האָט נישט געאַרבעט אין דער פאַבריק און דער פייפער האָט אים נישט געוועקט און דער זייגער האָט אים דירעקט נישט גערופן, האָבן די דאָזיקע צוויי פאַבריק־סימבאָלן דינאַמיש באַווירקט אויך דאָס ייִדישע לעבן ביי אונדז אין שטעטל, וואָס איז געוואָרן אַריינגע־וועבט אין דעם ריטעם פון דער פאַבריק־טעטיקייט.

זשיראַרדאָוו האָט נישט געהאַט קיין אויסשליסלעך ייִדישע אָדער אויסשליסלעך גויישע גאַסן. אַפילו אין סאַמע צענטער פון דער ייִדישער גאַס — די שול־גאַס — האָבן געוווינט פּוילישע פאַמיליעס; און אין די גויישע גאַסן — אַרום די אַלייען האָט געוווינט אַ קליינע צאָל ייִדן.

די אַלייען אין זשיראַרדאָוו האָבן געהאַט זייער שם־דבר. די דאָזיקע שיינע אַלייען, וואָס האָבן זיך געצויגן פון וואָק־זאַל און „קאָליע־גאָרטן" ביזן דאָרף טעקלין, דורך די פאַ־מיליע־הייזער און זייערע פּריוואַטע גערטנער האָבן מיט זייער אַקאַציע־ריח פאַרפולט מיט פיינעם אַראָמאַט די שטאָט, וואָס איז געווען באַדעקט מיט דעם קוימען־רויך פון דער פאַבריק. הגם דער דאָזיקער טייל איז געווען אַ קריסטלע־כער האָבן די אַלייען געשפּילט אַ געוויסע ראָל אין ייִדישן לעבן, דער עיקר ביי דער ייִדישער יוגנט. אין מיינע יוגנט־יאָרן — אין ערשטן צענדליק פון היינטיקן יאָרהונדערט — האָט אַ ייִדישער בחור און ייִדיש מיידל נישט געוואַגט צו שפּאַצירן צוזאַמען איבער די ייִדיש־באַוווינטע גאַסן. זענען די אַלייען געוואָרן דער מקום־מיקלט, ווו די יוגנט האָט אין שטילער אָפּגעזונדערטקייט, אַוועק אין די אָוונטן פון די אַפּוטרופּסישע אויגן פון טאַטע־מאַמע אָדער פון אַ בייז־אויג פון שכנים אויסגעלאָדן זייער יוגנט־ענערגיע. אַהער זענען אַריבערגעטראָגן געוואָרן די יוגנט־חלומות און יוגנט־סודות.

די פאַבריק האָט איינגעשטעלט אַן אָרגאַניזירטן ריטעם און אַ לעבהאַפטן אַרבעטס־טעמפּ אין אונדזער טאָג־טעג־לעכן לעבן, וואָס איז געווען לגמרי אַנדערש ווי אין די אַרו־מיקע ייִדישע שטעטלעך. די פאַבריק האָט אָנגעהויבן דעם אַרבעטס־טאָג 6 אַזייגער אין דער פרי, וואָס האָט אָנגע־האַלטן ביז 6 אָוונט. דאָס רופן צו דער אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן מיטן ערשטן הילכיקן פייף שוין 15 מינוט נאָך פינף פאַרטאָג. גערופן האָט דער פייף די פאַבריק־אַרבעטער אָבער ער האָט אויך אויפגעוועקט די ייִדן וואָס האָבן געדאַרפט זיך אַריינכאַפּן אין בית־מדרש אָפּצודאַוונען מיטן ערשטן מנין, כדי אָפּצופאָרן מיטן ערשטן באַן קיין וואַרשע. האָט מען פאַרשלאָפן דעם „ערשטן פייף" איז מיט 15 מינוט שפּע־טער געגעבן געוואָרן אַ „צווייטער פייף" — אַ לענגערער. ביים „דריטן פייף", אַ פערטל צו 6, האָט שוין די שטאָט געקאָכט, געשוויבלט און געגריבלט מיט מענטשן. לאָדנס און טירן האָבן זיך געעפנט און די גאַסן זענען געווען פול מיט טויזנטער מענטשן. יונג און אַלט, וואָס האָבן זיך גע־איילט צו די פאַבריק־טויערן. זעקס אַזייגער איז שוין די גרויסע מענטשן־מאַסע געווען אַריינגעשלונגען אין די פאַר־שידענע אָפּטיילונגען פון דער גרויסער פאַבריק.

אין דער דאָזיקער צייט האָבן שוין די ייִדישע קרעמער און סוחרים אויפגעעפנט זייערע געשעפטן. האַלב ניין האָט די פאַבריק אַרויסגעלאָזט די אַרבעטער אויף אַ האַלבע שעה — צו עסן פרישטיק. באַווייזן צו עסן פרישטיק אין דער האַלבער שעה האָבן געקענט נאָר די יעניקע אַרבעטער, וואָס האָבן געוווינט גאָר נאָענט ביי דער פאַבריק. די גאַסן זענען דאַן ווידער פול געוואָרן מיט מאַסן אַרבעטער און אויך קינ־דער. די ערשטע זענען געווען די אַרבעטער וואָס האָבן גע־וווינט גאָר נאָענט און באַוויזן גרייכן צו זייערע היימען אָפּ־צועסן פרישטיק. די צווייטע, די קינדער, האָבן געטראָגן דעם פרישטיק פאַר זייערע עלטערן, וואָס האָבן אויף זיי געוואַרט אין פאַבריק. 15 צו איינס בייטאָג האָט זיך ווידער געהערט דער רוישנדיקער הילך פון פאַבריק־פייפער, דאָס האָט ער געמאָלדן וועגן דער מיטאָג־צייט. ווידער זענען די גאַסן געוואָרן באַלעבט מיט מחנות אַרבעטער און די קראָ־מען האָבן זיך אָנגעפילט מיט קונים.

די פאַבריק האָט אויך אומדירעקט באַווירקט דאָס געזעל־שאַפטלעכע לעבן צווישן די ייִדן אין זשיראַרדאָוו — ספּע־ציעל דעם סאָציאַליסטישן סעקטאָר. צוליב דער פאַבריק האָט זשיראַרדאָוו פאַרמאָגט אַ גאָר שטאַרקע, געהיימע, סאָ־ציאַליסטישע באַוועגונג. ייִדן האָבן מיט דער דאָזיקער באַ־וועגונג נישט געהאַט קיין דירעקטע שייכות, ווייל ייִדן זענען אין דער פאַבריק נישט געווען באַשעפטיקט. דער אָפּקלאַנג פון דער דאָזיקער באַוועגונג איז אָבער צו אונדז דערגאַנגען צוליב דער נאָענטער שכנותדיקייט. פון די שכנים האָבן מיר גאָר אָפט געהערט וועגן ביינאַכטיקע אַרעסטן, וועגן דעם

אַז מענער, זין און טעכטער זענען אַרעסטירט און פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר. הויפּטזעכלעך האָבן מיר עס דערשפּירט אין שטעטל ערב יעדן ערשטן מיי. יעדעס יאָר, אַרום אַפּריל, איז צו אונדז אין שטעטל געקומען אַ סאָטניע (הונדערט) קאָזאַקן מיט אַן עקסטראַ צאָל זשאַנדאַרמעריע, וואָס די פאַבריק־פאַרוואַלטונג האָט אַרויסגעפאָדערט. עס פלעגן דאַן פאָרקומען צענדליקער אַרעסטן. קריסטן ווי ייִדן פלעגן אויס־מיידן אין די אָוונטן צו גיין אין גרופּעס אין די גאַסן. נישט איין מאָל פלעגן די קאָזאַקן זיך אַרויפלאָזן אויף די טראָ־טואַרן און מיט זייערע נאַהייקעס אָנהייבן קאַטעווען די שפּאַצירנדיקע. ווער עס איז נישט גענוג שנעל אַנטלאָפן אין די הייף האָט אַריינגעכאַפּט דעם ריכטיקן פּסק.

אין יאָר 1903 איז פאָרגעקומען דער ערשטער פּאָליצייִ־שער איבערפאַל אויף אַ צאָל ייִדישע הייזער. געווען איז עס טאַקע אַ פּאָר טעג פאַרן ערשטן מיי. אין דער פרי האָט מען זיך דערוווּסט, אַז אין דער זעלביקער נאַכט זענען אי־בערגעפאַלן געוואָרן אַ סך קריסטלעכע הייזער און די אַרעס־טירטע זענען מיטן ערשטן צוג אַוועקגעפירט געוואָרן אין די וואַרשעווער תפיסות — אין פּאַוויאַק און אין ציטאַדעל. דער אַרעסט פון אַרום 10 ייִדישע יונגעלייט, און דעם איין ייִדיש מיידל, האָט געמאַכט אַ גוואַלטיקן רושם צווישן דער ייִדי־שער באַפעלקערונג.

דער דאָזיקער אַרעסט איז מיר געבליבן שטאַרק איינ־געקריצט אין זיכרון, ווייל אויך אונדזער הויז איז אין יע־נער נאַכט באַפאַלן געוואָרן. צווישן די אַרעסטירטע איז אויך געווען מיינער אַ ברודער, וואָס איז אָפּגעזעסן אָן אַ מישפּט ניין חדשים צייט אין פּאַוויאַק. דאָס איז געווען דער ער־שטער צייכן, אַז די זשיראַרדאָווער פּוילישע סאָציאַליס־טישע פּאַרטיי האָט געהאַט פאַרבינדונגען מיטן אַ צאָל ייִדישע בעל־מלאכות, שניידערס און שוסטערס. פאַר מיין פאָטער און מוטער איז דער אַרעסט פון מיין ברודער געווען אַ שרעקלעכער קלאַפּ. מיין טאַטע האָט זיך פּשוט פאַר חרפּה געשעמט אין דער פרי צו גיין אין בית־המדרש אַריין דאַוונען. זיכער האָט מען שוין דאַן געוווּסט, אַז עס זענען דאָ ייִדישע אַחדותניקעס, וואָס ווילן אַראָפּוואַרפן דעם קיסר — אָבער וועגן דעם האָט מען געהערט פון די גרויסע שטעט, פון וואַרשע און לאָדזש. אָבער די מגיפה זאָל דער־גיין אַזש צו אונדז און זאָל שוין האָבן אָנגעשטעקט אונדזער שטעטל, דאָס האָט שטאַרק אויפגערודערט אונדזער ייִדישן ייִשוב, דער עיקר צוליב דער אומגעריכטקייט, צוליב דער פּלוצעמדיקייט פון דעם געשעענעם פאַקט.

אַ פּאָר טעג האָט מען זיך געקאָכט אין בית־המדרש. ווען און ווו עס האָבן זיך צונויפגעקליבן עטלעכע ייִדן האָט מען גערעדט וועגן דער מעשה און דערביי טאַקע דערציילט נישט־געשטויגענע און נישט־געפלויגענע געשיכטעס וועגן די אַרעסטירטע יונגעלייט.

למען־האמת דאַרף דאָ פאַרצייכנט ווערן, אַז ווי מען האָט שפּעטער זיך דערוווּסט, איז צווישן דער קליינער גרופּע אַרעסטירטע ייִדישע יונגעלייט שוין געווען אַ ייִדישער פּראָ־וואָקאַטאָר. דער אינצידענט אָבער גופא — דאָס וואָס צווישן די אַרעסטירטע זענען אויך פאַראַן ייִדן — האָט פון דער צווייטער זייט אַרויסגערופן ביי דער פּוילישער באַפעלקע־רונג אַ געוויסן חשיבות־געפיל לגבי דער ייִדישער באַפעל־קערונג פון אונדזער שטעטל. דער פאַקט, וואָס די מישפּחות פון די ייִדישע אַרעסטירטע האָבן זיך געטראָפן מיט די פאַ־מיליעס פון די פּוילישע אַרעסטירטע אין דער קאַנצעלאַריע פון דער זשאַנדאַרמעריע און ביי די טויערן פון די תפיסות, ביים אַריינטראָגן עסנוואַרג־פּעקלעך, האָט געבראַכט צו אַ געוויסער פריינטשאַפט און פאַרבינדונג צווישן די דאָזיקע ייִדישע און פּוילישע פאַמיליעס. דאָס איז מיר באַקאַנט טאַקע דורך אונדזער פאַמיליע־דערפאַרונג. אין דער צייט פון די ניין חדשים, וואָס מיין ברודער איז געווען אַרעסטירט, זענען ביי אונדז אין שטוב פאָרגעקומען גאָר אָפטע באַזוכן פון די פּאָליאַקן וועמענס קינדער זענען אויך געזעסן אין די תפיסות. מען האָט זיך מיישב געווען וועגן אַ ריי ענינים וועגן הילף און אינטערווענץ. אויך מיין מוטער און מיין עלטערע שוועסטער האָבן אין די זעלביקע אינטערעסן באַ־זוכט געוויסע פּוילישע הייזער.

די טיף פאַרצווייגטע סאָציאַליסטישע באַוועגונג צווישן דער גרויסער צאָל פאַבריק־אַרבעטער האָט זיך אויף נאָך אַן אופן אויסגעווירקט אויף דער אָרטיקער ייִדישער באַ־פעלקערונג. בעת אין פּוילן האָבן אין פאַרשידענע צייטן, ערב דער ערשטער וועלט־מילחמה, געהערשט אַנטיסעמיטישע שטימונגען און די פּוילישע רעאַקציע האָט דערקלערט אַ באָיקאָט אויף ייִדן — נישט צו קויפן אין ייִדישע קראָמען און אַזוי ווייטער, האָט דער דאָזיקער אַנטיסעמיטישער עקאָ־נאָמישער באָיקאָט זיך זייער ווייניק אויסגעווירקט אין זשי־ראַרדאָוו. דאָ האָט די אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע, ערב דער ערשטער וועלט־מילחמה, ווען זשיראַרדאָוו איז נאָך געווען אַ טייל פון דער צאַרישער אימפּעריע, געהאַט אַ גאָר קנאַפּע ווירקונג.

אויך איז מיר באַקאַנט, פון ידיעות, וואָס איך האָב שפּע־טער באַקומען ווען איך בין שוין געווען אין אַמעריקע, אַז אויך שפּעטער, שוין אין דער צייט פון פּוילנס אומאָפּהענ־גיקייט, ווען דער אַנטיסעמיטיזם פלעגט אָננעמען שאַרפע פאָרמען — סיי אין די צייטן פון די האַלערטשיקעס, סיי שפּעטער אין די צייטן פון דער פּילסודסקי־הערשאַפט, ווען געוויסע ייִדישע שטעט און שטעטלעך פלעגן אַרומגעכאַפּט ווערן פון עקסצעסן און אַפילו פּאָגראָמען, איז ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו די לאַגע געווען פאַרהעלטניסמעסיק בעסער. דאָ איז דער צוזאַמענלעבן פון דער ייִדישער און פּוילישער באַפעלקערונג געווען רעלאַטיוו פריינטלעכער, ווי ערגעץ אַנדערש.

ווי געזאָגט, האָבן ייִדן אויף דער פאַבריק גופא נישט געאַרבעט אָבער אַ צאָל ייִדישע פאַמיליעס האָבן יאָ געצויגן זייער פּרנסה דירעקט פון דער פאַבריק.

חוץ דער גרויסער לייוונט־פאַבריק זענען נאָך ביי אונדז געווען אַ ריי אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, וווּ עס זענען געווען באַשעפטיקט גרעסערע צאָלן אַרבעטער, אויך אויס־שליסלעך פוילישע.

אַזוי איז געווען, וואָס האָט געהערט צו דער דייטשישער פאַמיליע שמידט, די גאַרבעריי האָט זיך גע־פונען אַ ביסל אויסער דער שטאָט, הינטער דעם אַלטן קאָשטשיאָל.

אין שטאָט זענען אויך געווען צוויי מעכאַנישע דאַמף־מילן. אינע האָט געהערט צו דער פאַמיליע היבעל אין די צווייטע צו אַ חסידיש־אַריסטאָקראַטישע פאַמיליע די גלאַ־ווינסקיס. ביידע מילן האָבן זיך געפונען, אינע לעבן דער צווייטער, אויפן שאָסיי, וואָס האָט זיך געזרופן די וויסקיטסקי גאַס. שפעטער, אין דער צייט פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט האָט די גאַס געהייסן „פּיערשי מאַיאַ" (ערשטער מיי). אויך אין דער יידישער מיל זענען נישט געווען באַשעפטיקט קיין יידישע אַרבעטער. די ביוראָ פון דער דאָזיקער מיל איז געפירט געוואָרן פון די זין פון איידעמס פון גלאָווינסקי.

די דאָזיקע „יידישע" מיל האָט פאַר די יידן געהאַט אַ גאָר באַזונדער באַדייטונג. אין די זומערדיקע שבתים, וועו מען האָט נישט געקענט אייגהייצן די שטוביקע אויוונס, זיך נאָכן פיינעם אין פעטן טשאָלנט האָט זיך געוואָלט טרינקען אַ היים גלעזל טיי האָט פאַבריק־פאַרוואַלטונג דערלויבט די יידן צו קומען אין דער פאַבריק אין אָנפילן זיך אַ טשיי־

גרופּע יידישע סאָציאַליסטן פון זשירארדאָוו אין יאָר 1905

פון רעכטס צו לינקס זיצן: אליה לובטשאַנסקי, יאַנקל גרוינער, שמולקע שטשיגליץ, און מייעראָוויטש; שטייגן: גדליה ניידאָרף, פישל לייפער, יחיאל מאיר קויפמאַן, יאָסל נייטאָן.

ניק מיט קאָכעדיק וואַסער פון די מיל־קעסלען. פלעגט מען טאַקע אין די זומערדיקע שבתים קענען זען אַן אמתע דעמאָנסטראַציע צו גלאָווינסקיס מיל. קינדער, פרויען און דערוואָקסענע, האָבן פאַרפולט די גאַסן אין אַ געגיי מיט טשייניקעס און פאַרשידענע טעפּ. דאָרטן האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי און דער פּוילישער וועכטער (דער סטרוזש) פון דער מיל פלעגט אָנפילן די טשייניקעס און טעפּ מיט הייסן וואַסער.

די ערשטע יידישע עדה אין אונדזער שטעטל

לויט אַלע מעשיות וואָס מיר האָבן זיך אָנגעהערט אין די קינדער־יאָרן האָט זיך דער ייִדישער ייִשוב אָנגעהויבן ערשט מיטן אויפבוי פון דער פאַבריק. די ערשטע ייִדישע פאַמיליעס האָבן אַריינגעוואַנדערט פון די צוויי נאָענטע ייִדישע שטעטלעך — וויסקיט און אַמשינאָוו.

די עלטערן פון מחבר

ר׳ שלום־יואל חנאס און זיין פרוי פייגע־מינדל פון די ראשונים אין זשיראַרדאָוו

מיין פאָטער פלעגט דערציילן, אַז ווען ער איז אַריבער־געקומען מיטן זיידן, סוף פון די 60קער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט איז נאָך אין זשיראַרדאָוו נישט געווען קיין מנין ייִדן צום דאַוונען.

נאָר אַ פינף משפּחות האָט מען ביי אונדז פאַררעכנט פאַר זשיראַרדאָווער. דאָס זענען געווען אונדזער זיידע חנא (די עלטערע גוייִם האָבן נאָך מיין פאָטער גערופן „מלאָדי כונעק" — דער יונגער חנא); דער פעטער שמעלקע; בנימין אָקסנער, דער געלער איזיק, ישראל בלאַכאַזש און לייביש שרייבער.

דאָס שטעטל איז אַזוי שנעל געוואָקסן, אַז ווען עס האָבן זיך שוין דאָרטן געפונען עטלעכע הונדערט ייִדישע מישפּחות זענען נאָר די ייִנגסטע קינדער געווען געבוירענע אין זשיראַרדאָוו, די עלטערע זענען געווען אַריינגעפאָרענע מיט די עלטערן.

מיטן אויסנאַם פון די צוגערייזטע אין די זומער־חדשים דאַטשע־געסט איז די הלבשה פון די שטענדיקע זשיראַרדאָווער ייִדישע איינוווינער, ביז דער ערשטער וועלט־מילחמה, געווען אַ טראַדיציאָנעלע. פרויען האָבן געטראָגן קופּקעס אָדער שייטלען און די מענער לאַנגע קאַפּאָטעס מיט טוכענע קאַשקעטן אין די וואָכנטעג און סאַמעטענע אין די שבתים און יום־טובים. אין שטעטל זענען געווען נאָר דריי פאַמיליעס וואָס האָבן זיך געקליידט אייראָפּעיִש: ליפּינסקי דער פעלדשער און די מישפּחות גיפּס און אָקסנער.

די זשיראַרדאָווער פאַבריקאַציע — ספּעציעל די לייוונטענע אַרטיקלען — האָבן געשמט פאַר דער בעסטער קוואַליטעט, ווייט אַריבער די גרענעצן פון פּוילן. די סחורות זענען געוואָרן פאַרקויפט אין דער לענג און ברייט פון דער גאַנצער רוסישער אימפּעריע. נישט געווען כמעט קיין גרעסערע שטאָט, ווו די „זשיראַרדאָווער מאַנופאַקטור" זאָל נישט האָבן אַ מאַגאַזין. אָבער גאָר באַזונדער האָבן די זשיראַרדאָווער אויסאַרבעטונגען געהאַט אַ שם צווישן די ייִדן.

אין יעדן ייִדישן באַלעבאַטישן הויז האָט מען זיך געצאַצקעט מיט אַן אויסגעשפּרייטן פיינעם ווייסן טישטעך פון זשיראַרדאָוו. עס איז געווען גאָר אָנגענומען צו האָבן בעט־איבערצוג פון עכטן זשיראַרדאָווער ווייסן לייוונט.

אַ ייִדיש כלה־מיידל האָט זיך געשאַצט גליקלעך ווען איר חתונה־אויסשטייער, די „גאַרדעראָבע" — אירע העמדער, איר בעט־איבערצוג, האַנטעכער און טישטעכער, איז געמאַכט געוואָרן פון זשיראַרדאָווער לייוונט.

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מילחמה האָבן זיך אין זשיראַרדאָוו געפונען אַרום 500 ייִדישע מישפּחות. לגבי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג וואָס איז באַשטאַנען פון אַרום 10—12 טויזנט פאַמיליעס איז דער ייִדישער טייל געווען אַ גאַנץ קליינע מינדערהייט.

דער אויסערלעכער אויסזען פון שטאָט האָט אויך געהאַט, ווי מיר האָבן עס שוין פריער דערמאָנט, אַ גאַנץ אַנדערן בוי ווי די טיפּיש פּויליש־ייִדישע שטעטלעך. אין אַלע אַנדערע פּוילישע שטעטלעך האָט דעם צענטער פון שטאָט פאַרנומען דער מאַרק, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט די ייִדישע קראָמען און אַרום די אַנדערע ייִדישע גאַסן און געסלעך און עס האָט זיך געשאַפן אַ מין ייִדישער צענטער. ביי אונדז איז אַפילו די ספּעציפיש־ייִדישע גאַס — די שולגאַס — נישט געווען באַוווינט פון אויסשליסלעך ייִדן.

אויפן וועג קיין וויסקיט, אויף דער הויפּטגאַס, די וויס־קיטסקאַ, ווו עס האָבן געוווינט אין דער מערהייט נישט קיין ייִדן, האָבן זיך געפונען די גרעסטע און פיינסטע ייִדישע געוועלבער. דאָ איז געווען דער גרויסער שניט־געשעפט פון לאה דער סאָכאַטשעווערין; דער אייזנגעשעפט פון די בוק־שטיינס; איטשע־מאיר זיידעס גלאָזגעוועלב; דער האָלצ־סקלאַד פון דער פאַמיליע ווינער; גלאָווינסקיס דאַמף־מיל; שיפמאַנס בוכגעשעפט; דער גרויסער הויף מיט געביידעס פון די בלושטיינס; דער קוילן־סקלאַד פון די אָקסנערס.

ביז דער ערשטער וועלט־מילחמה איז דאָס געווען די איינציק־ברוקירטע גאַס אין שטאָט. אין אַלע איבעריקע גאַסן האָט מען אין די נאַסע ווינטער־חדשים געמוזט טאָפּ־טשען אין טיפע געדיכטע בלאָטעס און עס איז געווען שווער אַריבערצוגיין פון איין זייט גאָס צו דער צווייטער. איך גע־דענק ווען מיר, ווי קינדער, גייענדיק אין חדר און מען האָט געדאַרפט אַריבערגיין די פאַבריטשנע גאַס פון דער זייט פון מלכה וואָוועלעס צוקער־געוועבל אויף דער זייט פון איטשע דעם בעקער, האָבן די קינדער גאָר אָפט פאַר־לאָרן זייערע שטיוועלעך אין די בלאָטעס. עס זענען געווען צייטן, נאָך אַ שווערן שניי, ווען מען האָט די גאַסן בכלל נישט געקענט אַריבערשפּרייזן און מען האָט געדאַרפט גיין מיט טראָטואַר ביז וויסקיטסקער גאַס און דאָרטן אַריבערגיין אויף דער אַנדערער זייט.

דער צענטער פון שטאָט איז געווען זייער פיין אויסברו־קירט און האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ לענגלעכן, פיר־עקיקן מאַרקפּלאַץ. פון איין זייט איז געווען די פאַבריק מיט אירע געביידעס, אַנטקעגן איז געשטאַנען דער נייער פּראַכט־פולער פּוילישער קאָשטשאָל, געבויט אין גאָטישן סטיל פון טונקל־רויטע ציגל. לענגאויס דעם מאַרק־סקווער זענען גע־ווען די געביידעס פון דער פאָלקסשול פאַר די פאַבריקס־קינדער, וואָס די פאַבריקס־פאַרוואַלטונג האָט אויסגעבויט. אויך זענען דאָרטן געווען די שפּיל־פּלעצער פאַר די קינדער פון די פאַבריקס־אַרבעטער.

די שול־געביידע און די שפּיל־פּלעצער זענען געווען אַרומגעצוימט מיט אַ פיינעם פאַרקאַן און אַרומגערינגלט מיט אַ גרויסע צאָל טאָפּאָל־ביימער, פון וועלכע די שול־געביידע האָט זיך קוים אַרויסגעזען.

אַנטקעגן איז געשטאַנען די איינשטאָקיקע ביליקע קיך און טיי־הויז, וואָס די פאַבריק האָט ספּעציעל אויסגעבויט פאַר די מאַרק־סוחרים און פּויערים וואָס זענען געקומען צו די מאַרקטעג פאַרקויפן זייערע סחורות און פּראָדוקטן. די דאָ־זיקע האָבן געקראָגן אין קיך אומזיסט אָנגעפילט זייערע טשייניקעס מיט הייסן וואַסער אויף טיי און פאַר אַ גראָשן האָט מען דאָרטן געקראָגן אַ טאָפּ וואַרעמע זופּ.

זשיראַרדאָוו האָט געהאַט צוויי מאַרקטעג — מיטוואָך און שבת. נאַטירלעך איז פאַר די ייִדישע הענדלער דער עיקר מאַרקטאָג געווען מיטוואָך. איז טאַקע ביז אַרום 1907, ווען עס האָט זיך אין פּוילן אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן דער פּוילי־שער עקאָנאָמישער אַנטיסעמיטיזם און דער באָיקאָט קעגן ייִדישע געשעפטן, דער שבתדיקער מאַרקטאָג געוועזן גאָר נישט אָנזעעוודיק. דער פּלאַץ איז געווען כמעט פּוסט, חוץ אַ צאָל צוגעפאָרענע פּויערים מיט זייערע וועגענער.

אין אַלגעמיין איז ביז יענער צייט דער גאַנצער האַנדל און קליין־מלאכה (חוץ שוסטעריי) איינגעשטאַנען אין ייִדי־שע הענט.

דער שול־הויף, בית־המדרש, שטיבלעך און יאַטקעס

זשיראַרדאָוו האָט געהאַט איינאיינציקן בית־המדרש און אַ צאָל פון חסידים־שטיבלעך. נאָענט צום בית־המדרש איז געוועזן צוגעבויט אַ קליינער בנין, וואָס מען האָט גערופן דער „קלאָדעק", אָדער אַן אַנדערש מאָל דאָס „חברה־קדישא שטיבל".

אין חברה־קדישא־שטיבל האָט מען געדאַוונט נוסח אַשכנז און איז אָנגעפירט געוואָרן פון דעם הויפּט פון דער חברה אַברהמעלע כהן. דער דאָזיקער אַברהמעלע איז געווען אַ טיפּישער פאָלקסמענטש. ער איז געווען דער שטענדיקער בעל־תפילה אין דעם שטיבל. אין דעם חברה קדישא־שטיבל האָט מען אָנגעהויבן דאַוונען זייער פרי, ווי נאָר דער הימל האָט אָנגעהויבן גרויען אויף טאָג און מען האָט שוין גע־מעגט זאָגן קריאת־שמע. מיטן ערשטן מנין האָבן זיך אין גרעסטן טייל באַנוצט בעלי־־מלאכות וואָס האָבן זיך גע־דאַרפט זייער פרי שטעלן צו דער אַרבעט און געוואָלט אָפּ־דאַוונען מיט אַ מנין. מען פלעגט אָבער דאָרט אַ מאָל אין דאָזיקן באַלמעלאָכישן מנין אויך זען אַ באַלעבאַטישן ייִדן, אַ סוחר, וואָס האָט געדאַרפט פאָרן מיטן ערשטן צוג קיין וואַרשע און געוואָלט פריִער אַריינכאַפּן אַ דאַוונען בציבור.

אין בית־המדרש האָט מען חוץ דאָס דאַוונען דריי מאָל אין טאָג שטענדיק געקענט טרעפן אַ צוויי אָדער דריי צענד־ליק בחורים, צווישן זיי אַ צאָל גאָר יונגע ייִנגלעך, וואָס זענען געזעסן און געלערנט. פון צייט צו צייט — בייטאָג אָדער אין אָוונט — האָבן זיך אויך אַריינגעכאַפּט געוויסע באַלעבאַטים בעלי־תורה. זיי פלעגן זיך אָפּרייסן פון זייערע געשעפטן און געוועלבער און זיך אַוועקזעצן ביי איינעם פון די לאַנגע טישן און אַריינכאַפּן אַ בלאַט־גמרא.

אויף וויפל איך געדענק דאָס בית־המדרש געדענק איך עס איז ווי אַ חורבה; סיי דער דרויסן און סיי דער אויסנווייניק. די ווענט אינעווייניק זענען זעלטן געווען אויסגעקאַלכט, שטענדיק נאַס פון ווילגאָטש. פון די טישן האָט זיך, פון אַלטקייט, שטענדיק געשאָטן פּרוכנע. אין די ווינטער חדשים,

ווען דער האַלב־צעבראָכענער קאַכלנער אויוון ביים דרום־וואַנט, איז געווען איינגעהייצט, האָט מען שטענדיק אַרום אויוון, חוץ די שטענדיקע לערנערס, וואָס זענען פון צייט צו צייט צוגעקומען זיך אָנוואַרעמען, אויך געטראָפן אַרע־מעלייט, דורכפאָרנדיקע קבצנים, וואָס פלעגן וואַנדערן פון שטאָט צו שטאָט און גיין איבער די הייזער. טייל פון זיי האָבן טאַקע געשלאָפן אַרום דעם אויוון.

אויך איך בין געווען צווישן די בחורים, וועמענס עלטערן האָבן נישט געהאַט די מעגלעכקייטן צו צאָלן שכר־לימוד פאַר אַ גוטן מלמד און האָב געלערנט אין בית־המדרש. וועגן דער דאָזיקער צייט און די פירונג אין בית־המדרש צווישן די לערנער דערצייל איך ווייטער אין קאַפּיטל, ווו עס רעדט זיך טאַקע וועגן דער דאָזיקער צייט צווישן 1901—1905.

דער בית־המדרש איז געשטאַנען מיט דער מיזרח־וואַנט צו דער שמאָלער גאַס, וואָס די ייִדן האָבן גערופן די שול־גאַס. דער מענערישער אַריינגאַנג איז געווען אונטן, דורכן שול־הויף. דער ווייבערישער אַרויפגאַנג איז געווען פון פאָרנט דורך טרעפּ. אונטער די טרעפּ האָט זיך געפונען אַ קאַמער, ווו מען האָט געהאַלטן די „שיימעס" פון ספרים און סידורים. דאָרט האָט אויך חברה־קדישא געהאַלטן דאָס טהרה־ברעט. דאָס ברעט איז געווען אַלט און פאַרפוילט. די טיר פון דער קאַמער איז שטענדיק געווען אָפּגעריסן און פול מיט לעכער. מיר קינדער פלעגן אין די אָוונטן מורא האָבן דאָרטן דורכצוגיין. געהייסן האָט עס, אַז דאָרטן דרייען זיך אַרום מחבלים.

אויפן שול־הויף האָט זיך געפונען אַ הויז, אין וועלכן עס האָט געוווינט דער רב און הערצל שמש. דערנעבן אָפּגעזונ־דערט, מיט אַ שטענדיק צעבראָכענעם פאַרקאַן אָפּגעצאַמט, איז געווען די מיקווה. די מיקווה איז גראָד געווען אַ גע־מויערטע פון ציגל. דערנעבן אין אַן איינגעזונקענער כאַטקע, האָט געוווינט שלמה דער בעדער. שלמה דער בעדער האָט געהאַלטן די מיקווה אין אַרענדע פון דער קהילה. די דאָ־זיקע אינסטיטוציע וואָס האָט געדאַרפט אָפּהיטן די טהרת־המישפּחה פון די זשיראַרדאָווער ייִדן, וואָלט אַפילו דאַן, אין יענע צייטן, ווען די היגיענישע וויסנשאַפט איז נאָך געווען אָפּגעשטאַנען, נישט אויסגעהאַלטן קיין מעדיצינישע אינספּעקציע. אָבער ניסים איבער ווונדער — ווען מען קוקט זיך צו אויף צוריק זעט מען אַז פון יענער מיקווה איז אויס־געוואָקסן אַ גאָר געזונטער ייִדישער דור.

לעבן דאָזיקן קאָמבינאַט — בית־המדרש, בית־הרב און מיקווה — האָט זיך אויך געפונען אַ פּלאַץ וואָס האָט גע־הערט צו קהל. דער דאָזיקער ליידיקער פּלאַץ איז געווען אַרומגעצאַמט מיט אַ הילצערנעם פאַרקאַן. דער דאָזיקער פּלאַץ איז גענוצט געוואָרן פון די ייִדישע קצבים, ווו זיי האָבן געהאַט זייערע יאַטקעס, ווו זיי האָבן פאַרקויפט כשרע פלייש. דאָ אונטערן פרייען הימל, אויף צוזאַמענגעשטעלטע שטעלן און בודקעס האָבן טאָג־טעגלעך די קצבים געפירט זייער מיסחר. אין די פרייטיקן האָט מען דאָ אויך פאַרקויפט פיש אויף שבת.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, פאַר מיין אַוועקפאָרן פון זשי־ראַרדאָוו, אין 1905, האָט די פאַבריק־פאַרוואַלטונג אויפגע־בויט אויף דער וויסקיטקער גאַס, לעבן דער פאַבריק, אַ מאָ־דערנע געביידע אויפן מוסטער פון די וואַרשעווער האַלעס מיט אַלע היגיענישע איינריכטונגען פאַרן פאַרקויף פון פלייש און פיש. דער כשרער פלייש־פאַרקויף איז צוגענו־מען געוואָרן פון שול־הויף.

1901—1905 : השכלה — ציוניזם — סאָציאַליזם

איך בין אַרויס פון חדר גאָר אַ יונג ייִנגל, אין עלטער פון 10—11 יאָר. מיינע עלטערן האָבן מיר אַרויסגענומען פון חדר נישט חלילה כדי מיך אַוועקצוגעבן לערנען אַ מלאכה. מיינע עלטערן, ביי וועמען איך בין געווען דאָס ייִנגסטע קינד, האָבן דווקא גאָר שטאַרק מיך געוואָלט דער־ציִען פאַר אַ בן־תורה. דאַן בין איך געווען דאָס איינציקע קינד אין הויז. מיינע צוויי עלטערע ברידער האָבן נישט געהאַט קיין חשק צו לערנען, האָט מען זיי אַוועקגעגעבן אויף דער לער צו אַ קאַמאַשנשטעפּער. זיי האָבן שוין אין יענער צייט געאַרבעט אין לאָדזש. אַן עלטערע שוועסטער האָט אויך געמוזט פאַרלאָזן דאָס הויז, זי איז געוואָרן אַ שניידערין און אויך געאַרבעט אין לאָדזש. האָבן אַ טאָכ־טער אַרבעטן אין דער פרעמד, אין יענער צייט, האָט פאַר־שאַפט מיינע עלטערן גרויס צער. די אָרעמקייט איז אָבער אין שטוב געווען אַזוי גרויס, אַז סיי די קינדער, סיי די עלטערן האָבן געמוזט מוחל זיין די שאַנדע פון האָבן אַ קינד, אַ מיידל דערצו, וואָס אַרבעט אין דער פרעמד. דע־ריבער האָבן זיי שוין מיך, דעם בן־זקונים, אונטער אַלע אומשטאַנדן געוואָלט איינהאַלטן אין הויז. אַזוי ווי איך אַליין האָב אויך געהאַט חשק צום לערנען, האָבן זיי טאַקע, ביי די שווערסטע באַדינגונגען, אָפּגעשפּאָרט ממש פון עסן פאַר שכר־לימוד, כדי איך זאָל לערנען ביי די בעסטע מלמדים פון שטאָט.

עס איז אָבער געקומען אַ צייט וואָס מען האָט געדאַרפט אָדער מיך שיקן ערגעץ אין אַ ישיבה, אָדער צו אַ הויך־באַצאָלטן מלמד וואָס לערנט מיט בלויז 2—3 בחורים. אַוועקלאָזן מיך פון דער היים האָט מיין מוטער נישט דער־לאָזט. און צאָלן דעם גאָר הויכן שכר־לימוד האָט מען נישט געקענט. בין איך אַוועק לערנען אין בית־המדרש פאַרזיך.

געפּרוּוט דאָרטן פון צייט צו צייט זיך איינבעטן ביי די שטענדיקע לערנערס צו לערנען מיט מיר אַ שיעור.

אַריינגעקומען אין בית־המדרש בין איך אַרום 1902, ווען דאָס לעבן אַרום און אין בית־המדרש איז געווען אין פולער האַרמאָניע, לויט דעם אַלט־איינגעפונדעוועטן טראַדיציאָנעלן סדר. ערשט שפּעטער, אַרום 1905, ווען דאָס אַרומיקע לעבן האָט זיך גאָר שטורמיש צעוויגט איז דער דאָזיקער שלום־בית פונאַנדערגעריסן געוואָרן. די דאָזיקע דריי יאָר פון שטורעם האָבן טאַקע איבערגעלאָזט דעם גרעסטן חותם און כאַראַקטער־שטריכן אין מיין ווייטערדיקן לעבנס־גאַנג. עס איז דאַן געקומען דער שטאַרקער איבערברוך, צווישן דעם יונגן און אַלטן דור, אַרויסגערופן דורך די פאַרשידענע פּאָליטישע און אויפקלערערישע שטרעמונגען און איינפלוסן, וואָס האָבן דאַן פול געמאַכט דעם גאַנצן אַרום — אַרום דער גאַס, שטוב און בית־המדרש. אַפילו די שטאַרק־פאַרריגלטע טירן פון בית־המדרש האָבן נישט געקענט אָפּשטעלן די דרויסנדיקע איינפלוסן, וואָס האָבן זיך אַריינגעריסן דורך די ענגע שפּאַרונעס. דאָס אידיליע בית־המדרש־לעבן איז פונאַנדערגעריסן געוואָרן און פאַרלאָרן אַ גרויסן טייל פון אירע שטענדיקע תושבים.

ווען איך, אַן עלף יאָריק ייִנגל, בין אַריינגעקומען אין בית־המדרש בין איך ווייט נישט געווען צוגעגרייט צו לערנען אַליין, פאַרזיך. איך האָב געדאַרפט עמעצער זאָל מיט מיר לערנען, אָדער איך זאָל, אַמווייניקסטן, זיין אונטער עמעצנס אויפזיכט. דאָס איז פון מיינע עלטערן נישט פאַרזאָרגט געוואָרן. איז טאַקע מיין לערנען געווען אָן שום מעטאָד. איך האָב זיך געפילט ווי אַן אָרעם ייִנגל, וואָס האָט זיך פּשוט אַרומגעוואַלגערט אין בית־המדרש און דאָס לערנען איז ביי מיר נאָר אַ צופעליקע זאַך.

הגם אָן שום מעטאָד קען מען אָבער נישט זאָגן אַז דאָס לערנען איז געווען גאָר אָן שום אויפזיכט. פון צייט צו צייט פלעגן געוויסע בחורים, אָדער אַזוי באַלעבאַטישע לערנערס, וואָס זענען געווען שטענדיקע זיצערס אין בית־המדרש, צוקומען צו אַ ייִנגל, וואָס איז געזעסן איבער אַ גמרא, און אים נעמען אויף אַ פאַרהער. זיי פלעגן זען צי ער פאַרשטייט וואָס עס לערנט. עס פלעגט אויך טרעפן ווען אונדז, ייִנגלעך, איז אַליין עפּעס געוואָרן קשה און מיר פלעגן מיט דער גמרא אין דער האַנט צוגיין צו איינעם פון זיי און געבעטן אונדז אויפצוקלערן דעם שווערן ענין. דורך דעם דאָזיקן קאָנטאַקט איז פאַר די שטענדיקע לערנערס באַקאַנט געוואָרן וועלכער ייִנגל האָט דאָס דעם גוטן קאָפּ אויפצונעמען אַ האַרבע סוגיא אין דער גמרא אָדער אַ שווערן תוספות. ווי איינער פון די בעסטע קעפּלעך האָב איך נאָך אַ קורצער צייט זייענדיק אין בית־המדרש, נישט געהאַט מער קיין זאָרג עס זאָל עמעצער מיט מיר לערנען. מען האָט שוין מיך געזוכט. אַ טייל פון די דאָזיקע לערנערס האָבן גאָר געהאַט אַ ספּעציעלן תענוג־תורה ווען זיי האָבן געלערנט מיט עמעצן. דאָס איז געטאָן געוואָרן מיט ברענענדיקער התלהבות און מיט אַ הילכיקן דורכנעמענדיקן גמרא־ניגון. איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן דעם ספּעציעלן נוסח און דעם דורכויס פאַרכאַפּנדיקן וועג פון לערנען אויפן קול פון אַהרן דעם רבס, וועלכער האָט אַ צייט פאַרבראַכט אין דער סלאָנימער ישיבה. אַזאַ קלאָרקייט פון וואָרט און מעלאָדישקייט פון ניגון איז צווישן די היימישע לערנערס נישט געווען בנימצא.

צו יענער צייט האָט זיך צווישן די בית־המדרש־בחורים אויך געפונען אברהם וועוויאָרקע, אָדער ווי מיר האָבן אים גערופן אברהמעלע דעם חזנס (שפּעטער באַרימט געוואָרן ווי אַ ייִדישער שרייבער, געשטאָרבן אין מאָסקווע), אַ זון פון אונדזער חזן־שוחט ר׳ אַברהם־מענדל. אין 1904 איז ער שוין געווען שוחט אין טשענסטאָכאָוו. אָט דער אַברהמעלע דעם חזנס איז דעמאָלט געווען אַ ייִנגל פון אַ יאָר 16. אָבער שוין דאַן האָט ער געשמט אין פּוילן ווי דער זשיראַרדאָווער עלוי. מען האָט וועגן אים געזאָגט, אַז ער קען כמעט גאַנץ ש״ס אויף אויסנווייניק. אין בית־המדרש האָט מען אים אָבער געהאַלטן פאַר אַ ווילדן יונג. זעלטן האָט מען אים געזען זיצן ביי דער גמרא אַ לענגערע צייט. שטענדיק איז ער אַרומגעלאָפן, געזוכט אָפּצוטאָן פאַרשידענע שפּיצלעך צו די אַנדערע בחורים און גלאַט אַזוי שמד־שטיק. האָט מען טאַקע געזאָגט אויף אים, אַז ער דאַרף גאָרנישט לערנען, גענוג פאַר אים ער זאָל דורכקוקן אַ בלאַט גמרא און ער וועט דעם דף גמרא אָפּזאָגן, הין און צוריק, פון אויסנווייניק.

מען דאַרף אויך דערמאָנען הענעך סוקענעק, אַ זייער הויכער און דאַרער בחור. אים האָט מען קיין מאָל נישט געזען זיך אַרומדרייען אָדער שמועסן מיט וועמען עס איז. מיט זיינע קורצזיכטיקע אויגן איז ער שטענדיק געווען אַריינגעגראָבן אין אַ ספר. פון צייט צו צייט פלעגט ער נאָר אַוועקנעמען דעם קאָפּ פון ספר און אָנהייבן רייבן די גאָמבע און געזוכט עפּעס אַ האָר אויף זיין יונג ווייך באַוואָקסן פּנים. פלעגט ער טאַקע טרעפן אַ האָר פלעגט ער עס מיט כעס אויסרייסן און אַוועקבלאָזן. דאָס זענען געווען די איינציקע הפסקות וואָס הענעך האָט זיך דערלויבט. צו יענער צייט האָט ער געמוזט זיין אַלט אַ יאָר אַכצן. ער איז שוין געווען פאַררעכנט פאַר אַ למדן. שוין געהאַט אַדורכגעלערנט עטלעכע מאָל ש״ס.

דער לאַנגער חיים, שלמה־נתן שוסטערס אַ זון. דער טאַטע איז געווען אַן אָרעמער שוסטער, וואָס האָט בלויז פאַרריכט אַלטע שיך, קיין נייע האָט ער נישט גענייט. די מוטער, די שלמה־נתנטע, אַ הויכע דאַרע ייִדענע, איז געשטאַנען מיט אַ קיישעלע זעמל אויף אַ טישל פאַר איר אייגן הויז יעדן פרימאָרגן און מיט דער אָרעמער חיונה צוגעהאָלפן דעם מאַן אירן, דעם שוסטער־לאַטוטניק און דעם זון וואָס איז געזעסן אין בית־המדרש און געלערנט. שלמה־נתן שוסטער האָט ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפּן און פלעגט נישט זעלטן אַריינפאַלן בגילופנדיק אין בית־המדרש צווישן מנחה און

מעריב. זיין זון, דער לאַנגער חיים, האָט דערפון געליטן בושות, אָבער זיין פּרעסטיזש ווי אַן אָנגעזעענער תושב צווישן די בית־המדרש־בחורים האָט עס נישט געשאַדט. ווי אַן אָרעמער בחור האָט ער זיך פאַרדינט אַ פּאָר גראָשן פון מאַכן פּאַפּיראָסן און פאַרקויפן דריי פּאַפּיראָסן פאַר אַ קאָפּיקע צו די בחורים אין בית־המדרש. די רייכע בחורים, די גלאָווינסקיס און די בלושטיינס, האָבן אים אַרויפגענומען אין זייערע הייזער און אים געגעבן זייער פיינעם טאַבאַק מיט די בעסטע גילזן און ער האָט פאַר זייער גאַנצן הויז געמאַכט די פּאַפּיראָסן. חיים איז אויך געווען באַקאַנט אין בית־המדרש ווי אַ קאַליגראַף, ער האָט געהאַט אַ וווּנדערשיינע האַנטשריפט. מיט זיין געצוקטן און געצאַצקעטן כתב זענען געווען פאַרשריבן יחוסדיקע טאָוולען פון אַלע ספרים. אַזוי האָט ער, זיצנדיק און שאָקלענדיק זיך ביי דער גמרא, שטענדיק געהאַלטן אַ בליישטיפט אין דער האַנט און געדרייט און געצוקט אויף אַלץ וואָס עס אים געקומען אין דער האַנט.

דעם שוואַרצן בנימינס צוויי זין —משה און יִידל — זענען נישט געווען קיין שטענדיקע לערנערס. זיי פלעגן זיך אין בית־המדרש אַריינכאַפּן נאָכמיטאָג אָדער אין אָוונט. זייער פאָטער, דער שוואַרצער בנימין, האָט געפירט אַ הורטאָוון שפּייז־געשעפט — הויפּטזעכלעך הערינג און סעמעטשקעס. די זין האָבן געהאָלפן דעם טאַטן אין געשעפט דעם ערשטן האַלבן טאָג. משה און יִידל זענען געווען בחורים גיבורים. פון קינדווייז אָן צוגעוווינט צו שלעפּן די פעסער הערינג. פון זייערע הענט האָט מען נישט געקענט דערקענען אַז דאָס זענען בחורים וואָס קענען לערנען אַ בלאַט גמרא. אין בית־המדרש האָט מען מורא געהאַט מיט זיי זיך צו פאַרטשעפּען; זיי האָבן געקענט דעם שטאַרקסטן בחור קונציק פאַרדרייען די הענט פון הינטן און דער קרבן איז שוין געלעגן אין דרייען איינגעבויגן אויסגעצויגן אויף דער ערד. משה און יִידל האָבן נאָר געדאַרפט עפענען די טיר פון בית־המדרש האָט מען גלייך דערפילט אַז זיי זענען דאָ, מען האָט זיי נישט געדאַרפט זען — דאָס האָט דער ריח פון הערינג גלייך אָנגעפילט די לופט און אַנטפּלעקט זייער אַריינקומען. די כאַלאַטלעך, זומער, און די אַלטע פּאָלטנס ווינטער זענען שטענדיק געווען שטייף און פאַרפעצט און געגלאַנצט ווי אַטלאַס. זייערע קעשענעס זענען שטענדיק געווען אָנגעפילט מיט סעמעטשקעס, ניס און ראָזשינקעס. זייער אַריינקומען האָט שטענדיק גורם געווען אַז אַ טייל בחורים האָט געמאַכט אַ הפסקה אין זייער לערנען, מען האָט זיך אויפגעשטעלט זיי מקבל־פּנים זיין מיט פאַרפאָרן אין זייערע אָנגעפילטע קעשענעס און אַרויסשלעפּן פון דאָרטן וואָס עס האָט זיך געלאָזט. מען איז נישט צוריקגעגאַנגען צו די גמרות ביז די קעשענעס זענען נישט אויסגעליידיקט געוואָרן.

יעוקעלע לייביש שרייבערס איז געווען זייער אַ קורצינקער און נאָך אַ ביסעלע איינגעהויקערט. ער האָט נאָך דערצו פאַרמאָגט זייער שטאַרק קורצזיכטיקע אויגן. ער איז שטענדיק געגאַנגען איינגעבויגן ווי ער וואָלט עפּעס געזוכט אויף דער ערד. מיט זיין שאַרפן קאָפּ צום לערנען איז ער שטענדיק געווען איינגעגראָבן אין אַ ספר, געדרייט זיין קאָפּ הין און צוריק און מיט זיינע באַקן כמעט אָנגערירט די בלעטער פון דער גמרא.

חוץ די בחורים, די שטענדיקע בית־המדרש־זיצערס, פלעגן אויך טעגלעך זיך אַריינכאַפּן אין בית־המדרש באַלעבאַטים סוחרים ווען זיי האָבן זיך געקענט אָפּרייסן אויף עטלעכע שעה פון זייערע געשעפטן. איך וויל דאָ דערמאָנען אַ פּאָר פון די דאָזיקע אינטערעסאַנטע טיפּן.

ירחמיאל הויקער. דער קאַרק אויף זיין פּלייצע איז געווען אַזוי צוגעוואָקסן, אַז פון הינטן האָט מען זיין קאָפּ נישט אַרויסגעזען. אייגנטלעך איז זיין גאַנץ קערפּערל, וואָס איז געבליבן קינדיש נישט־דערוואַקסן, געווען משונהדיק צעדרייט. סיי פון פאָרנט, סיי פון הינטן. מען האָט אים אין שטעטל געהאַלטן פאַר אַ גרויסן חכם, אין שאַרפן אַריינזאָגעניש. פאַר די וואָס האָבן באַזוכט פרייטיק די מיקווה זיך טובל זיין לכבוד שבת איז געווען באַקאַנט דער אויסטערלישער קוויטש פון ירחמיאל הויקער, ווען ער איז געלעגן אין אַ ברענענדיקער וואַנע מיט הייסן וואַסער און געהאַלטן אין איין שרייען צו יאַנעקן, דעם מיקווה־גוי אויף פּויליש „יעשטשע קובעל גאָראָנצע" (נאָך אַ הייסן קובעל וואַסער). זיינע קרעכצן און געשרייען האָבן אַריבערגעהילכט דעם גאַנצן טומל פון דער ביז גאָר איבערגעפּאַקטער מיקווה.

ירחמיאל הויקער איז געווען אַ טעגלעכער גאַסט אין בית־המדרש. אַ מאָל אין דער פרי גלייך נאָכן אָפּדאַוונען, אָדער אַ ביסל שפּעטער נאָך מיטאָג. ער איז שטענדיק געזעסן אויפן זעלבן פּלאַץ, פון אויבנאָן ביים לאַנגן טיש, לעבן מיזרח־וואַנט. מיר איז געבליבן אין זיכרון זיינס אַ כאַראַקטעריסטיש ווערטל. ייִנגלעך ווי איך, וואָס האָבן געלערנט פאַרזיך און זענען נישט געווען זיכער מיט עפּעס אַ שווערן און פאַרפּלאָנטערטן ענין פלעגן צוגיין מיט דער גמרא אין דער האַנט צו עמעצן פון די עלטערע בחורים, אָדער צו עמעצן פון די באַלעבאַטים, וואָס זענען צופעליק געזעסן ביים זעלביקן טיש און געלערנט. צו ירחמיאלן האָט אַ ייִנגל מורא געהאַט צוצוגיין זיך פרעגן. ווען איך האָב דאָס אַ מאָל געטאָן האָט ער מיך גלייך געשטעלט אין אַ שרעקלעכע פאַרלעגנהייט. זיין ערשטע פראַגע איז געווען: — און ביז אַהער ווייסטו? און דאַן האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות. דאָס ייִנגל איז שוין געבליבן אַ צעטומלטער. אַוועקגיין האָט מען שוין נישט געקענט און עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס פאַרהערן. ר׳ ירחמיאל האָט זיך נישט געפוילט און האָט צוריקגעמישט ביז צו דער משנה און אונטער זיין השגחה האָט ער שטאַרק הנאה געהאַט צו באַווייזן, אַז ווען מען לייגט צו דעם קאָפּ איז גאָרנישט שווער — קאָן מען אַלץ פאַרשטיין.

יוסף דעם רבס. דעם אַלטן זשיראַרדאָווער רבס איידעם. צו יענער צייט שוין געהאַט סמיכה אויף רבנות און איז טאַקע

שפּעטער געוואָרן דער מורה־הוראה אין שטעטל. זיין פרוי, אסתר די רביצינס, איז געווען אַן עקרה. דאָס איז שוין געווען דאָס ניינטע יאָר נאָך זייער חתונה און זי איז נישט געווען פאַרשוואַנגערט. אין שטעטל האָט מען גערעדט אַ סך וועגן דעם, אַז נאָך אַ יאָר, דאָס הייסט אויפן צענטן יאָר, אויב זי וועט נישט געבוירן אַ קינד וועט ר׳ יוסף זי אָפּגטן. עס איז אָבער געשען אַ נס. נאָך אַ סך צוזאָגן און ווונטשן פון גערער רבין איז פונקט צו צען יאָר ביי אסתר דער רביצינס געבוירן געוואָרן אַ מיידעלע. אמת נישט קיין קדיש, ווי ר׳ יוסף האָט זיך געוווּנטשן, אָבער קיין סיבה פאַר אַ גט איז מער נישט געווען. אין שטעטל האָט מען אַ סך גערעדט וועגן דעם גרויסן נס און אַלע האָבן זיך מיט דער געשעעניש געפרייט.

ר׳ יוסף האָט געשמט פאַרן גרעסטן בטלן אין שטאָט. אין געלט־ענינים האָט ער נישט געוווּסט דעם אונטערשייד פון אַ מטבע. זיין אופן ריידן איז געווען ווי ער וואָלט אויס־געשפּיגן יעדעס וואָרט. מען האָט קוים פאַרשטאַנען וואָס ער רעדט. בוכשטעבלעך יום־ולילה געזעסן און געלערנט, אָבער נאָר אין זיך אַליין. מען האָט אים זעלטן געזען אין שטאָט. געוווינט האָט ער אין דער שול־גאַס און דאָס איז געווען זיין גאַנצער טאָג־טעגלעכער מהלך, פון שטוב אין בית המדרש אַריין. זיין גאַנג איז געווען אַ מין שאַרן זיך ביי די ווענט פון די הייזער, כדי ער זאָל חס־ושלום נישט פאַר־טשעפּען אַ פרוי. די פרויען פון שטעטל האָבן שוין געוווּסט אַוועקצוגיין אָן אַ זייט, כדי אים נישט צו פאַרשטעלן דעם וועג. ווען ר׳ יוסף דעם רבס איז אַריינגעקומען אין בית־המדרש האָט ער אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף יעדן איינעם. פאַר אים איז נישט געווען קיין שום היתר פאַר אַ ביסל שיחת־חולין. געוויינטלעך פלעגן בחורים פון צייט צו צייט אי־בערלאָזן זייערע גמרות און געכאַפּט אַ שמועס צווישן זיך. דאָס האָט מען אָבער נישט געקענט טאָן ווען ר׳ יוסף איז געווען אין בית־המדרש. ספּעציעל האָט ער אָפּגעהיטן דאָס קליינוואַרג, וואָס האָט זיך פאַרגלוסט אַ מאָל אַ שפּיל טאָן. חוץ דעם וואָס ער פלעגט אויף זיי אָנשרייען האָט ער עס דאָס נאָך דערציילט די עלטערן, אַז זייערע קינדער לאָבו־סעווען אַרום. פאַר דעם מין פאַרמסרן האָט זיך יעדער איי־נער אויסגעהיט.

אָט דאָס איז געווען די אַטמאָספערע, די מענטשן און זיי־ערע פירונגען, צווישן וועלכע איך האָב זיך געפונען אין דער צייט פון מיינע צען ביז פערצן יאָר.

פון אויבנאויף האָט טאַקע אַלץ אויסגעזען ווי אַ פאָר־זעצונג און המשך פון דעם אַלטן איינגעפונדעוועטן טראַ־דיציאָנעלן לעבנס־שטייגער, אָבער עס האָבן זיך שוין אָנ־געהויבן אַרויסווייזן אַ צאָל סימנים פון אַן אָנקומענדיקן שטורעם. פון אונטער דער אויבערפלאַך פון דעם אַלטן איינגעשטעלטן סדר האָבן אָנגעהויבן זיך אַרויסרייסן גע־וויסע קלאַנגען, וואָס האָבן אונדז יונגוואַרג אויפגערודערט. מיר האָבן שוין געהערט וועגן אַ צאָל אָנגעזעענע חסידישע באַלעבאַטים וואָס זענען נאָך טאָג־טעגלעך אַריינגעקומען דאַוונען מיט מנין און וועגן אייניקע למדנישע ייִדן, וואָס האָבן נאָך נישט פאַרפעלט אַריינכאַפּן אַ פּאָר בלאַט גמרא יעדן טאָג, אַז אין זייערע הייזער, בשתיקה, אַפילו אין געהיים פון זייערע פרויען, לערנען זיי תנ״ך און דיקדוק און לייע־נען אַפילו די אַפּיקורסישע צייטונגען „הצפירה" און „הצופה". שפּעטער אַ ביסל זענען אייניקע פון זיי ווי הענעך ליפשיץ, דער בלינדער יאָשע און שלמה בוקשטיין אַרויס־געטריבן געוואָרן פון גערער שטיבל.

מיט דער צייט האָבן זיי שוין אויך אין בית־המדרש נישט געקענט אַריינקומען. מען האָט זיי פּשוט נאָכגעפאָלגט, ספּע־ציעל מיר ייִנגלעך. מיר פלעגן זיי נאָכשרייען: אַפּיקורסים, שמדניקעס און אַ סך מאָל נאָכגעוואָרפן שטיינער אין גאַס ביז מען האָט זיי פאַרטריבן פון בית־המדרש.

אַרום 1903 האָט מען שוין אָפן גערעדט וועגן אַ חברה ציוניסטן, וואָס האָבן שוין געהאַט אַ מנין צום דאַוונען. די ערשטע צייטן האָבן זיי געדאַוונט יעדן שבת פרי ביי די בוקשטיינס אין הויז. שלומה בוקשטיין איז געווען אַ ריי־כער ייִד מיט אַ גרויס אייזנגעשעפט אויף דער וויסקיטסקאַ גאַס. איבערן געוועלב האָט ער געהאַט אַ גרויסע וווינונג. הענעך ליפשיץ און דער בלינדער יאָשע זענען געווען ייִדן לומדים און זיי האָבן יעדן שבת נאָכמיטאָג אָנגעפירט ביי די בוקשטיינס אין הויז מיט ציוניסטישער און השכלה־אויפ־קלערונגען. מיט דער צייט האָבן זיי אויך צוגעצויגן עטלע־כע בית־המדרש־בחורים און אַ צאָל באַלעבאַטישע ייִדן, באַלמעלאָכעס. די ערשטע וואָס זענען צוגעשטאַנען צו זיי פון די פּראָסטע מענטשן זענען געווען די ברידער רייטאָוו־סקיס, יוסף זייגערמאַכער פון הינטערן וואַלד, אַהרן רידער און נאָך אַ צאָל באַלמעלאָכעס, וועמענס נעמען איך געדענק שוין נישט. נאָך דעם האָט מען ביי די בוקשטיינס אין הויז אין די שבתים נאָכמיטאָג אָנגעהויבן לערנען סיסטעמאַטיש לשון־קודש.

אין יענער צייט איז אָנגעגאַנגען דער רוסיש־יאַפּאָנישער קריג. נייעסן פון קריג האָבן זיך דעמאָלט דורך הינטער־וועגן אַריינגעריסן אויך אין בית־המדרש. מענטשן וואָס זענען געפאָרן געשעפטלעך קיין וואַרשע האָבן פון דער גרויסער שטאָט געבראַכט און איבערדערציילט די קריג־ידיעות. גאָר באַזונדער האָט אַרויסגערופן אינטערעס און אַפילו התלהבות די נייעסן פון די מפּלות וואָס „פאָניע" כאַפּט אַריין פון די יאַפּאָנטשיקעס. די ידיעות פלעגן אויפ־געכאַפּט ווערן און איבערדערציילט ווערן מיט פאַרשידענע צוגאַבעס און אויסטייטשונגען דורך די בית־המדרש־בחורים.

מיט אַ מאָל האָבן זיך אין בית־המדרש באַוויזן עטלעכע צייטונגען — דער „פריינד" און די „הצפירה". עס קען זיין, אַז אייניקע פון די דאָזיקע צייטונגען זענען געווען צופעליק געקויפטע דורך די סוחרים וואָס האָבן זיי מיטגעבראַכט פון וואַרשע. שפּעטער האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די

„הצפירה" איז שוין ספעציעל אַבאָנירט געוואָרן פון אונ־ דזערע שטאָטישע ציוניסטן און אַז איניקע בחורים פון בית־המדרש האָבן שוין געהאַט געהיימע פאַרבינדונגען מיט דער חברה. אין אָנהייב האָט די דאָזיקע צייטונג, וואָס איז תחילת געגאַנגען פון האַנט צו האַנט סתם אַזוי אומ־ שולדיק, מיטן אויסרייד, אַז מען זעט נאָר די מילחמה־נייעס, געוואָרן דער ערשטער אַנזאָג, אַז אין זשיראַרדאָוו האָט זיך געשאפן אַן ארגאַניזירטער כוח פון דער השכלה־באָוועגונג.

שפעטער איז צו אונדז אומדירעקט אויך אַריינגעפאַלן אַ רייַ פון די צייטונגען. אמת די „הצפירה" איז נאָך פאַר אונדז געווען אַ שווערע נוס צו צעקייען. אָבער מיר האָבן זי דורכגעבראַזשעט סייַ־ווי. דערפאַר האָבן מיר זיך גאָר געקוויקט פון דעם „פרייַנד". עס האָבן זיך צו אונדז אויך באָווייזן מעשה־ביכלעך. איך קען בשום אופן זיך איצט נישט אָנשטויסן ווי אַזוי עס זענען צו אונדז געקומען די דאָזיקע יידישע און העברעישע מעשה־ביכלעך. אָט אַזוי איז מיר, און נאָך אַ פאָר חברים, מיינע באַקאַנטע, אויף אַ סודותדיקן אופן געלונגען אָנצוקניפן קאָנטאַקט מיט דער דרויסנדיקער חברה ציוניסטן.

צווישן יאָר נאָך מיין אַריינקומען אין בית־המדרש, וועו איך בין געוואָרן בר־מיצווה, בין איך, מיט מיינעם אַ יוגנט־ חבר איטשע, הערשל קצבס אַ בחורל, כמעט אין מיינע יאָרן, שוין געשטאַנען אונטער דער פולשטענדיקער השגחה פון די פאַלגנדיקע בחורים: דעם רבס ביידע זין — אַהרן און בינם און יאַנקל לייביש שרייבע־ס, וועלכע האָבן אונדז שוין באַ־ זאָרגט מיט די (צו יענער צייט אַפּיקורסישע) ביכלעך פון אַבֿרהם און יהודה־לייב גאָרדאָן אין העברעיש; „די טאָקסע", „דאָס קליינע מענטשעלע" און „פישקע דער קרומער" פון מענדעלע מוכר ספרים אין יידיש. מיר האָבן געמוזט גע־ פינען געהיימע פלעצער וווּ די ביכלעך צו לייענען, אַז קיין אויג פון די עלטערן אָדער וועד פון בית־המדרש זאָל דאָס נישט אויפכאַפן.

מיר האָבן שוין אָבער געווּסט, אַז די טריף־פסולס זענען מערסטנס גלייענט געוואָרן זיצנדיק ביי די גמרות. די ביכ־ לעך זענען געווען פאַרבאַהאַלטן צווישן די בלעטער פון די גמרות. נאָר פאַר די וואָס האָבן וועגן דעם נישט געווּסט איז אין בית־המדרש אַלץ פאַרגעקומען בסדר. פאַר מיר אַליין האָט נאָך פון מיין היים זיך געצויגן אַ רעוואָלטירנדיקער שטראָם, וואָס האָט אונטערמינירט דעם רעליגיעזן פונדאַ־ מענט, אויף וועלכן מיין דערציונג האָט זיך געהאַלטן.

דאָס זענען געווען ביכלעך און סאָציאַליסטישע פראָקלא־ מאַציעס פון מיין עלטערן ברודער, וואָס איז צו יענער צייט געווען געהיים פארבונדן מיט דער פוילישער סאָציאַליסטי־ שער פאַרטיי „פ.פ.ס." (פאַלסקא פאַרטיאַ סאָציאַליסטיטשנא) אין זשיראַרדאָוו. ער פלעגט די דאָזיקע פון צייט צו צייט מיך אונטערוקן.

אָט דער דאָזיקער שטראָם פון אויפקלערונג איז וואָס אַ מאָל שטאַרקער געוואָרן און אינטענסיווער צו ענדע פון 1904. דאָן איז צו מיר און מיין חבר איטשע גרושקע, הערשל קצבס זון, געקומען אַהרן דעם רבס און אונדז באַווירקט,

הסידישע בחורים אין 1905 אין זייער ערשטן אַרויסטריט מיט ווייסע שטייפּע קעלנער און שניפּסלעך
פון רעכטס צו לינקס: יאַנקל בונם שוחטס (בוימערדער, הייַנט אין ישראל), מענדל סקאָוראַנצעק,
חיים־לאַזער ווינער, יחיאל משה־שאַיעס.

אַז מיר זאָלן אַוועקפאָרן קיין ביאַליסטאָק, ווו מיר וועלן פריי, אָן געלט קענען זיך צוגרייטן צו אוניווערסיטעט־ביל־דונג. פאַר אונדזערע עלטערן וועט עס הייסן, אַז מיר זענען געפאָרן לערנען אין אַ דאָרטיקע ישיבה. אין איינעם אַ טאָג האָט מען מיר און מיין חברטע איטשע איבערגעגעבן אַ בריוו פון ד״ר עליאַשעוו פון וואַרשע צו פסח קאַפּלאַן אין ביאַ־ליסטאָק, אַז ער, קאַפּלאַן, זאָל אונדז דאָרטן זען איינאָרדע־נען און שאַפן פאַר אונדז אַ סטודענט, וואָס זאָל מיט אונדז לערנען און צוגרייטן צום עקזאַמען.

נאָך די ימים־נוראים פון יאָר 1904, עס איז דאַן געווען אַ שטאָטישער מאַרקטאָג, ווען אונדזערע עלטערן זענען נישט געווען אין הויז, האָבן מיר — איך און מיין חבר — אַרויסגענומען עטלעכע גילדן פון אונדזערע עלטערנס שופ־לאָדן און מיט אַ הינטערגאַס זיך אַרויסגעלאָזט צו דער באַן און פאַרפאָרן ביז ביאַליסטאָק. אין שטאָט, און באַזונדער אויף אונדזערע עלטערן, האָט אונדזער אַנטלויפן געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. דער טומל האָט זיך איינגעשטילט ווען מיר האָבן שפּעטער געלאָזט וויסן אונדזערע עלטערן, אַז מיר זענען אין ביאַליסטאָק, און לערנען דאָרטן אין דער ישיבה.

ווען מיר האָבן זיך אין ביאַליסטאָק פאָרגעשטעלט מיט אונדזער בריוו פון ד״ר עליאַשעוו פאַר פסח קאַפּלאַנען האָט ער אונדז גלייך דערקלערט, אַז מיר זענען אָנגעקומען אין אַ נישט־גינסטיקער צייט פאַר אונדזער ציל. ביאַליסטאָק די גרויסע טעקסטיל־אַרבעטער־שטאָט האָט צו יענער צייט געפיבערט מיט רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט. די סטודענטן פון די דאָרטיקע שולן זענען אין דער גרעסטער מערהייט געווען אַריינגעצויגן אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. ער האָט אונדז געראָטן, אַז דאָס בעסטע וואָלט געווען פאַר אונדז ווען מיר וואָלטן צוריקגעפאָרן אַהיים. די צייטן זענען צו שטורמיש און עס איז נישט מעגלעך צו קריגן עמעצן פון די סטודענטן, וואָס זאָלן וועלן איצט טאָן די דאָזיקע דערציערישע אַרבעט. מיר האָבן זיך אָבער געשעמט צו־ריקצופאָרן אַהיים. האָבן מיר זיך אַ יאָר צייט אַרומגעוואַל־גערט אין ביאַליסטאָק און געלעבט פון „טעג" וואָס עס האָט אונדז באַזאָרגט דער שמש פון בית־המדרש.

ווען מיר זענען צוריקגעקומען פון ביאַליסטאָק, סוף 1905, האָבן מיר שוין געטראָפן אין זשיראַרדאָוו אַ געוואַלטיקע איבערקערעניש. דער צאַרישער רעזשים איז צו יענער צייט געווען אין קלעם פון שטורמישע אויפשטאַנדן. דער ערשטער גענעראַל־שטרייק, וואָס די רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען האָבן אַרויסגערופן האָט אַרומגעכאַפּט דאָס גאַנצע לאַנד. די צאַ־רישע סאַטראַפּן זענען אויף אַ מאָמענט צעטומלט געוואָרן פון דעם רעוואָלוציאָנערן אויפברויז און עס איז אַרויסגע־געבן געוואָרן אַן אַמנעסטיע פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע. אַ גרויסע צאָל פון די זשיראַרדאָווער סאָציאַליסטישע אַר־בעטער, וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר האָט אָנ־געהויבן צוריקצוקומען אין שטאָט. די אַרבעטער האָבן מיט פענער און רעוואָלוציאָנערע לידער באַגעגנט זייערע צוריק־געקומענע פירערס. די דאָזיקע דעמאָנסטראַציעס האָבן זיך איבערגעחזרט טאָג־טעגלעך, בייטאָג ווי ביינאַכט. די ייִדישע אַרבעטער, דערמוטיקט פון די פּלוצעמדיקע, פרייע און עפנטלעכע אַרויסטרעטונגען פון די פּוילישע אַרבעטער האָבן אויך פאַרלאָזט זייערע קליינע וואַרשטאַטן, אַרויסגעשטעלט פאָדערונגען צו זייערע באַלעבאַטים און מיטגעמאַרשירט מיט די פּוילישע דעמאָנסטראַנטן. די לופט אין גאַס האָט וויברירט מיט רעוואָלוציאָנערער געשפּאַנטקייט.

דאָס אינערלעכע אידילישע בית־המדרש־לעבן האָט נישט געקענט אויסהאַלטן דעם דרויסנדיקן שטורעם און איז אויך אַריינגעוואָקסן געוואָרן אין די שטימונגען פון דער גאַס. די גאַס האָט געלאָקט, גערופן און דערמוטיקט. די אַלע בחורים וואָס האָבן ביז איצט זיך באַהאַלטן מיט זייער אויפקלערונג־אַרבעט האָבן אָנגעהויבן נתגלה ווערן און אַרויסקומען אין דער עפנטלעכקייט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ חברשאַפט צווישן אַ צאָל בית־המדרש־בחורים מיט ייִדישע אַרבעטער. מען האָט שוין געקענט זען בית־מדרש־בחורים אַרום שול־הויף צווישן גרופּקעס פון ייִדישע אַרבעטער און פירן דיס־קוסיעס וועגן ציוניזם. די אַרבעטער זענען אין זייער מער־הייט געווען אויף דער זייט פון סאָציאַליזם. קיין אויסגע־קריסטאַליזירטע פּאַרטיי־ריכטונגען זענען נאָך דאַן צווישן די זשיראַרדאָווער ייִדישע אַרבעטער נישט געווען.

אין אַ געוויסן טאָג, פון יענער אויפגעברויזטער צייט, האָט מען מיך פאַרבעטן צו קומען אין אָוונט אין אַ געוויסע הויז. ווען איך בין דאָרטן אַריינגעקומען האָב איך שוין געטראָפן אַ פולע שטוב מיט מענטשן. ווי איך האָב שפּע־טער אויסגעפונען איז דאָס געווען אַ ספּעציעל אָפּגעדונגענע הויז ווו מען פלעגט אָפּהאַלטן פאַרזאַמלונגען. דער עולם וואָס איך האָב יענעם אָוונט געטראָפן איז געווען אַ שטאַרק אויסגעמישטער און צוזאַמענגעשטעלט פון אַזעלכע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, וואָס ביז דעמאָלט איז מיר נישט אויסגעקומען צו זען אין אַזאַ פריינטלעכן צוזאַמענקום. אמת, אין דער גרעסטער צאָל זענען עס געווען יוגנטלעכע אַרבע־טער־געזעלן, שניידערס, שוסטערס און פון פאַרשידענע אַנ־דערע פאַכן, אויך עטלעכע בית־המדרש־בחורים. דער גרעס־טער סיורפּריז איז אָבער פאַר מיר געווען וואָס דאָרטן האָבן זיך אויך געפונען די איינציקע צוויי ייִדישע סטודענטן אין זשיראַרדאָוו — זיגמונט אָקסנער און לאָלעק שיפמאַן, אָנגע־טאָן אין זייערע סטודענטישע קליידער (לאָלעק שיפמאַן איז ביז דער היטלער־אָקופּאַציע פון פּוילן געווען אַ באַרימטער דאָקטער און אַן אָנגעזעענער ציוניסטישער און געזעלשאַפט־לעכער טוער אין פּוילן. וווינט היינט אין מדינת ישראל)*). מען האָט דאָרטן באַהאַנדלט די פראַגע וועגן אָנטייל פון אַ ייִדישן סעקטאָר אין אַ גרויסער דעמאָנסטראַציע וואָס דאַרף

*) וועגן ד״ר שיפמאַן האָבן מיר ווייטער אין אונדזער פּנקס אַ באַזונדערע אַרבעט.

פאָרקומען דעם נאָענטסטן טאָג. צווישן עולם זענען אָנגע־גאַנגען הייסע דיסקוסיעס וועגן סאָציאַליזם, ציוניזם, פריי־הייט, פּראָלעטאַריזאַציע, טעריטאָריע. די ווערטער זענען נאָך פון אַ טייל פון יענעם עולם זיכער נישט פאַרשטאַנען געוואָרן, אָבער מען האָט זיך צוגעהערט מיט דרך־ארץ און אויפמערקזאַמקייט צו די ראש־המדברים. אין דער זייט, ביי דער וואַנט איז געשטאַנען אַ טיש אויף וועלכן עס איז גע־ווען אויסגעשפּרייט אַ רויטע טוך און אַ צאָל יוגנטלעכע זענען דאָרטן געווען באַשעפטיקט מיט אויפקלעפּן אויפן דאָזיקן טוך ווייסע אויסגעשניטענע אותיות פון פּאַפּיר אין ייִדיש און פּויליש. דאָס זענען צוגעגרייט געוואָרן די לאָזונ־גען אויף דער רויטער פאָן, וואָס האָט געדאַרפט געטראָגן ווערן פון דעם ייִדישן טייל פון דער קומענדיקער דעמאָנ־סטראַציע.

אויף מאָרגן איז די דעמאָנסטראַציע טאַקע פאָרגעקומען. טויזנטער מענטשן אין א געשלאָסענעם צוג, וואָס האָט זיך פאַרמירט באַלד אין דער פרי אויף דער צווייטער זייט פון דער באַנליניע איבער דעם פלאַנט און רודאַ, האָבן מיטן געזאַנג פון רעוואָלוציאָנערע לידער דורכגעמאַרשירט דעם גאַנצן שאָסיי ביז צום מאַרק אין צענטער פון שטאָט. דאָס ערשטע מאָל האָט זשיראַרדאָוו דערזען ייִדישע יונגעלייט צוזאַמענגעשלאָסן, האַנט ביי האַנט, מיט פּאָליאַקן טראָגנדיק אַ רויטע פאָן מיט ייִדישע אותיות. אויפן מאַרק האָט זיך די ריזיקע מאַסע אָפּגעשטעלט ביים פראָנט פון דעם נייעם קאָשטשיאָל. פון די הויכע טרעפּ פון קאַטוילישן טעמפּל האָבן פאַרשידענע רעדנער, איינער נאָכן צווייטן אין משך פון עטלעכע שעה נאָכאַנאַנד געהאַלטן רעוואָלוציאָנערע רעדעס.

קיין פּאָליציי האָט מען אין די גאַסן נישט געזען, ווי זיי וואָלטן זיך ערגעץ אויסבאַהאַלטן. ייִדן זענען געווען שטאַרק צעטומלט פון דער פּלוצעמדיקער איבערקערעניש. עס איז ביי זיי אויסגעקומען אויסטערליש די נייע סאָלידאַרישע באַ־ציִונג פון די פּאָליאַקן צו זייערע ייִדישע שכנים, וואָס האָבן אַלעמען באַגריסט מיט די נייע לאָזונגען ווי „פּרעטש מאָס־קאַלי!" (נידער מיט מאָסקווע); „ניעך זשיע וואָלנאָשטש פּאָלסקי!" (זאָל לעבן די פרייהייט פון פּוילן).

אַ טייל ייִדן האָבן זיך גאָר דערשראָקן פון די אַלע פייע־רונגען וואָס האָט אַרומגעכאַפּט און צעשטורעמט דאָס שטע־טלדיקע לעבן אין יענער אומרויִקער צייט. זיי האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. מיט סקעפּטישער באַציִונג צו דער נייער פרייהייט, האָבן זיי געוואָרנט, אַז דאָס וועט זיך נישט אויסלאָזן צום גוטן.

די יוגנט האָט זיך אָבער נישט געלאָזט באַאיינפלוסן פון די דאָזיקע שטימונגען און איז גרינג מיטגעריסן געוואָרן מיט דער געוואַגטקייט און רעבעלישקייט פון די מער אָר־גאַניזירטע פּוילישע מאַסן. ייִדישע באַלמעלאָכעס האָבן אַרויסגעשטעלט באַדינגונגען צו זייערע באַלעבאַטים. די באַלעבאַטישע בחורים און מיידלעך האָבן רעוואָלטירט און געפּרוווט אַראָפּצוואַרפן פון זיך די השגחה פון די פרומע עלטערן. באַזונדער האָט זיך דער רעוואָלט אויסגעדריקט אין דעם, וואָס מען האָט זיך געלאָזט אָפּקירצן די לאַנגע קאַפּאָטעס, אַרונטערגעוואָרפן די גרויסע סאַמעטענע היטלען און זיי פאַרביטן אויף קלייניקע טוכענע היטעלעך. ביי די מער געוואַגטע האָט מען שוין געקענט זען אַ שוואַרץ שניפּסל אונטער אַ ווייסן קאָלנער פון אַ העמד. אַ גרויסע ענדערונג איז אויך פאָרגעקומען אין די סאָציאַלע באַציִונגען צווישן דער יוגנט פון די פאַרשידענע שיכטן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג אין שטעטל. בחורים און מיידלעך פון חסידי־שע באַלעבאַטישע היימען האָבן זיך אָנגעהויבן חברן און זיך געוויזן אין גאַס צוזאַמען מיט פּשוטע ייִנגלעך און מיידן (אַזוי האָט מען גערופן די יוגנט, וואָס איז געווען באַשעפ־טיקט אין פאַרשידענע מלאכות).

אַ גאָר אינטערעסאַנטער פאַל דאַרף דאָ פאַרצייכנט ווערן, כדי צו קענען אָפּשאַצן און באַגרייפן די ענדערונגען וואָס יענער רעוואָלוציאָנערער שטראָם האָט אַריינגעבראַכט אין דעם שטילן, שטאַרק רעליגיעז־טראַדיציאָנעלן לעבן פון אונ־דזערע פּויליש־ייִדישע שטעטלעך.

אין סודותדיקע איינרוימענישן, פון מויל צו אויער, איז איינעם אַ טאָג פון יענער שטורמישער צייט, דערגאַנגען די מעלדונג, אַז מען זאָל זיך פאַרזאַמלען אויפן שול־הויף אין דער צייט ווען מען גייט דאַוונען מינחה־מעריב. געווען איז עס אַ געוויינטלעכער נאָכמיטאָג און אַ היפּשער עולם יוגנט־לעכע האָט זיך טאַקע פאַרזאַמלט אויפן שול־הויף. אויך אַ צאָל עלטערע וואָס האָבן באַמערקט דעם געגיי פון דער יוגנט און האָבן נישט געוווסט וואָס דאָס מיינט זענען געקו־מען. עס זענען פאַרשטייט זיך אויך געווען די יעניקע וואָס פלעגן שטענדיק קומען צום דאַוונען.

פּלוצעם איז פון מיטן דעם פאַרזאַמלטן עולם אַרויסגע־הויבן געוואָרן אויף די אַקסלען פון עטלעכע יוגנטלעכע אַ יונגערמאַן מיט אַ שוואַרצן נידעריקן רונדן קאַפּעלוש, איינ־געהילט אין אַ שוואַרצע פּעלערינע מיט אַ צעבלאָזענער שוואַרצער שלייף אין זיין קאָלנער. אַ פאַרוווּנדערטער ציטער איז דורכגעלאָפן יעדן וואָס האָט דערקענט דעם דאָזיקן יונגנמאַן — דאָס איז געווען אונדזער אברהמעלע דעם חזנס, אַברהם וועוויאָרקע, דער זשיראַרדאָווער עילוי. זיין פאָטער — בינם־מענדל דער שוחט איז דאַן געווען חזן־שוחט אין טשענסטאָכאָוו. אברהמעלע איז דעמאָלט געווען אַ רעוואָ־לוציאָנערער פונקציאָנאַר און אָראַטאָר פון דער פּועלי־ציון־פּאַרטיי. ער איז אַרומגעפאָרן איבער שטעט און שטעטלעך אין פּוילן. בעיקר האָט ער זיין אַגיטאַציע געפירט צווישן דער באַלעבאַטישער יוגנט און צווישן די בית־המדרש־בחורים.

דער דאָזיקער אינצידענט, מיט אַברהמעלע דעם חזנס רעוואָלוציאָנערער רעדע אויפן שול־הויף, האָט אויפגערו־דערט די שטעטלשע יוגנט און האָט אַריינגעבראַכט אַ גרינטלעכע איבערקערעניש אין זייער אַרט לעבן. די על־

טערע אָבער וואָס האָבן דאָס צוגעזען זענען געווען צעטומלט פון דער פלוצעמדיקער צעטרייסלונג פון דעם ביז דאָן איינגעפונדענעווען לעבנס־נוסח פון אונדזער שטעטל. מיט אומרו האָבן זיי אויפגענומען די דאָזיקע געשעעניש — אויב אַזעלכעס האָט געקענט געשען מיטן ווייל־קענעוודיקן אַברהמעלע, איז וואָס וועט שוין דאָ ווערן מיט זייערע אייגענע קינדער?

אַברהמעלע האָט געריפן אויפצוהערן צו זיין בענקל־קווטשערס, בטלנים, פאַראַזיטן, וואָס ווארטן אויף אַ רייכן און מיט די שרעקלעכסטע רעפרעסיעס האָט זי אָנגעהויבן אונטערצודריקן דעם פאַלקס־אויפשטאַנד אין דער צאַרישער אימפעריע.

אויך קיין זשיראַרדאָוו איז אריינגעשיקט געוואָרן אַ גרעסערע צאָל אָזאַקן און מיליטער. לויט דעם נייעם פריקאַז האָט אין די אָונטן קיינער נישט געטאָרט ארויסגיין אויפן גאַס. אויך בייטאָג האָבן מער ווי דריי מענטשן זיך נישט געטאָרט צוואַמענטרעפן. די אייזנבאַן האָט אָנגעהויבן צוריק קורסירן. אויף די פאַבריק־וועגן זענען אויפגעקלעפט גרויסע פלאַקאַטן, וווּ מען האָט געוואָרנט די אַרבעטער, אַז אויב זיי וועלן נישט צוריקגיין צו דער אַרבעט וועלן זיי אַרעסטירט ווערן. פון די קריסטלעכע שכנים האָבן מיר געווסט וועגן אַ סך אַרעסטן, וואָס זענען דורכגעפירט געוואָרן צווישן די אָנפירנדיקע אַרבעטער פון פאַבריק. דורך די נעכט האָט זיך געהערט דאָס מאָנאָטאָנע קלאַפן פון די קאָזאַקישע פערד און פון דער פאַליציי וואָס האָבן פאַטרולירט אין די גאַסן.

אַ גרויסער פחד האָט ספעציעל ארומגענומען די ייִדישע באַפעלקערונג, וועון עס איז צו אונדז דערגאַנגען די ידיעות וועגן די אַרגאַניזירטע פאַגראָמען אויף די ייִדן אין פאַרשידענע שטעט.

אַ גרופּע ייִדישע אויפגעקלערטע מיידלעך פון זשיראַרדאָוו אין יאָר 1903 פון רעכט צו לינקס: חנה סאטענבערג, דאָרא ניומאַן, צירל רייטאַוואסקי, רבקה קריגער (אַלע לעבן אין פאַריניקטע שטאַטן פון צפון אַמעריקע)

***

דער אָנויק־חודש פון דעם רעוואָלוציאָנערן אויפברויז, פונעם אַלגעמיינעם שטרייק און גאַסן־דעמאָנסטראַציעס, ביים סוף פון „פינפטן יאָר" האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. די צאַרישע רעגירונג איז געקומען צו זיך און צוריק אָרגאַניזירט אירע כוחות. עס איז דערקלערט געוואָרן אין לאַנד אַ קריגס־צושטאַנד. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מוראדיקער טעראָר

דענע שטעט און שטעטלעך. עס האָבן זיך אָנגעהויבן פאַר־שפּרייטן קלאַנגען, אַז אויך ביי אונדז זוכט די פּאָליציי אָנ־צורייצן און אויפצוהעצן די אָפּגעשטאַנענע פּויערישע באַ־פעלקערונג קעגן די ייִדן. ווי עס האָט זיך אָבער שפּעטער אַרויסגעוויזן איז דאָס דער פּאָליציי נישט געלונגען. אין דעם האָט זיכער צוגעהאָלפן דאָס וואָס עס האָט עקסיסטירט אַ געהיימער קאָנטאַקט צווישן די פּוילישע אַרבעטער און די ייִדישע אָרגאַניזירטע אַרבעטערשאַפט. דער דאָזיקער קאָנטאַקט איז נישט איבערגעריסן געוואָרן נישט געקוקט אויף אַלע רעפּרעסיעס און אַרעסטן.

עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן, לויט אַ פאַרשטענדיקונג צווישן אַ צאָל פּאָליאַקן און ייִדן אַ „סאַמאָאָבראָנאַ" — אַ געהיימע זעלבשוץ, וואָס איז גרייט געווען צו פאַרטיידיקן די ייִדישע באַפעלקערונג אין דער צייט פון אַן אויסברוך פון אַ פּאָגראָם. טאַטעס וועמענס קינדער זענען געווען פאַר־מישט מיט די „אַחדותניקעס" האָבן זיך געשושקעט אין בית־המדרש צווישן מנחה און מעריב. מען האָט זיך סודותדיק דורכגעשמועסט וועגן דעם, וואָס אייניקע פון זייערע זין ווערן יעדן טאָג, צו־אָוונט־צו, פאַרשווונדן און קומען נישט אַהיים ביז פאַרטאָג, מען האָט געוואָלט דערגיין וואָס דאָס קען באַדייטן.

מען האָט אויך אָנגעהויבן ריידן אין שטעטל, אַז אייניקע אָנגעזעענע באַלעבאַטים, מיט די דאָזאָרעס בראש, האָבן געהאַט צוזאַמענטרעפן מיט דער פּאָליציי; אַז די פּאָליציי האָט פון זיי פאַרלאַנגט, אַז זיי זאָלן אָנווייזן און אַרויסגעבן די נעמען פון די ייִדישע בונטאָוושטשיקעס. דער רב (וואָס זיינע אייגענע צוויי זין — בינם און אַהרן — זענען שוין דעמאָלט געווען שרעקלעכע אַפּיקורסים און געכאַפּט אין דער מעשה) האָט עטלעכע מאָל, מסתמא לויטן באַפעל פון דער מאַכט, אין זיינע שבתדיקע דרשות געוואָרנט און גע־מוסרט די ייִדישע יוגנט זי זאָל פאַרלאָזן דעם געפערלעכן וועג און די עלטערן אויפגעפאָדערט, אַז זיי זאָלן אָפּהיטן און אויסהיטן זייערע קינדער זיי זאָלן זיך נישט אַרומשלעפּן ביי נאַכט.

אין דער זעלבער צייט זענען אויך אויפגעהאָנגען געוואָרן מודעות אויף די טירן פון בית־המדרש, אויף רוסיש און ייִדיש, ווו מען האָט שטאַרק געוואָרנט מיט באַשטימטע שטראָפן פאַר אַרויסגיין ביינאַכט אָן אַ דערלויבעניש. אויך איז אָנגעזאָגט געוואָרן, אַז אויב עמעצער וועט וויסן פון עפּעס אַ בונטאָוושטשיק זאָל ער דאָס איבערגעבן דער גע־העריקער מאַכט.

קיין אומרוען און עקסצעסן זענען אָבער אין זשיראַרדאָוו נישט פאָרגעקומען. צי דאָס איז טאַקע געווען דער רעזול־טאַט פון דער אָרגאַניזירטער זעלבשוץ אָדער בכלל האָט די פּאָליציי געזען, אַז עס געלינגט איר נישט אויפצוהעצן די פּויערים און האָט זיך אָפּגעזאָגט פון אַזאַ אונטערנעמונג, איז שווער צו פעסטשטעלן. זיכער האָט דער באַוווסטזיניקער און אָרגאַניזירטער טייל פון די זשיראַרדאָווער פאַבריק־אַר־בעטער געשטערט דאָס דורכפירן פון די שוואַרץ־מאהדיקע פּלענער.

די ייִדישע אָרגאַניזירטע אַרבעטערשאַפט האָט אין די דאָזיקע טעג אָבער געהאַט איר קרבן. דער אָנגעזעענסטער און באַקאַנטסטער אַרבעטער־אַקטיוויסט אין יענע טעג צווישן ייִדן איז געווען דער שוסטער־געזעל ביי זיין אייגענעם פאָ־טער אין וואַרשטאַט — לאָזער הויקער (קוביצקי).

קיין אַלגעמיינע אַרעסטן פון ייִדישע יוגנטלעכע און אַר־בעטער זענען נישט פאָרגעקומען. אין איינער פון יענע פינצטערע רעאַקציע־נעכט אין דעצעמבער פון „פינפטן" יאָר איז דער אויבנדערמאָנטער אידעאַליסטישער יוגנטלע־כער שוסטער אַרויסגעשלעפּט געוואָרן פון זיין עלטערנס הויז. מען האָט אים מערדערלעך צעשלאָגן. מען האָט דער־ציילט, אַז מען האָט אים צוגעבונדן צו אַן עק פון אַ קאָזאַקישן פערד און אַזוי געשלעפּט איבער די זשיראַרדאָווער גאַסן. מען האָט אים אַוועקגעפירט אין אַ וואַרשעווער תפיסה. אַ וואָך־צוויי שפּעטער האָבן די עלטערן באַקומען די טרויע־ריקע ידיעה, אַז ער איז געשטאָרבן אין וואַרשעווער צי־טאַדעל.

זאָל זיין נאָמען דאָ פאַראייביקט ווערן צווישן אַלע אַנ־דערע קדושים פון דער חרוב־געוואָרענער זשיראַרדאָווער ייִדישער קהילה.

(ווייטער, אין קאַפּיטל וועגן פאַרשידענע יחידים פון אונ־דזער שטאָט, ברענגען מיר אַ ברייטערע ביאָגראַפישע נאָ־טיץ פון דעם דאָזיקן מערקווירדיקן אידעאַליסטישן קעמפער).

פאָלקס־טיפּן און געשעענישן

די באָבע צימע

זיכער זענען אין זשיראַרדאָוו, אַ שטעטל מיט עטלעכע הונדערט ייִדישע מישפּחות, געווען קינדער וואָס האָבן גע־האַט זייערע אייגענע באָבעס ביים לעבן. זיכער זענען אויך געווען אַזעלכע וואָס האָבן שוין זייערע באָבעס נישט געקענט. אָבער אַלע — יונג אָדער אַלט — האָבן אין זשיראַרדאָוו געהאַט אַ געמיינזאַמע באָבע, איינע וואָס האָט געהערט צו אַלעמען אין דער שטאָט — דאָס איז געווען די באָבע צימע.

די באָבע צימע האָט געוווינט ביי איר טאָכטער לאה מיט איר מאַן ר׳ גרשון שניידער, אַ זייער אָנגעזעענע און חשובע מישפּחה אין זשיראַרדאָוו — אַ פאַמיליע מיט איידעמס, טעכטער, אייניקלעך און אוראייניקלעך. פון דעסטוועגן האָט

עס נישט געשטערט, אַז אַלע אין זשיראַרדאָוו זאָלן זי רופן „די באָבע". די יאָרן אירע האָט מען גענוי נישט געוווּסט — טייל האָבן געשאַצט אין די הויכע אַכציקער, אַנדערע אַפילו אין די ניינציקער.

די „באָבע צימע" איז געוואָרן פאַרבעטן צו אַלע חתונות און צו אַלע בריתן, בכלל צו אַלע ייִדישע שימחות אין שטעטל. נישט געווען קיין קינד אין זשיראַרדאָוו, די באָבע צימע זאָל נישט וויסן דעם נאָמען. טאָמער האָט אַ מוטער דערזען אַז דאָס קינד מאַכט עפּעס אַ קרומע מינע, פילט זיך נישט מיט אַלעמען האָט מען גלייך גערופן די „באָבע" זאָל עס באַטראַכטן. עס פלעגט טרעפן, אַז בלויז דער בליק פון דער באָבע צימע אויפן קינד האָט באַרויִקט די עלטערן. די באָבע צימע האָט געהאַט איר אופן פון אויסהיילן די דאָזיקע קינדער — פלעגט אויסלעקן די אויגן פון קינד און אויסשפּייען אויף ביידע זייטן; אָפּשפּרעכן אַ גוט־אויג, געהאַט אירע ספּעציעלע אַפּריידענישן.

אין שטוב ווו עס איז געווען אַ חולה האָט מען דאָס ערשטע איידער מען האָט גערופן דעם פעלטשער אָדער דעם דאָקטער אַריינגערופן די „באָבע צימע" זי זאָל באַטראַכטן דעם קראַנקן.

אויב די „באָבע צימע" איז אַריינגעקומען אין אַן אָרעמע שטוב ווו עס איז געלעגן אַ קראַנקער און אין הויז איז נישט געווען מיט וואָס דעם חולה אונטערצולענען דאָס האַרץ האָט שוין די „באָבע צימע" געזען, אַז עס זאָל דאָרטן גאָרנישט פעלן. זי האָט דאַן געמאַכט פאַר איר אויפגאַבע צו באַזוכן עטלעכע הייזער פון די רייכע באַלעבאַטים און פון דאָרטן ברענגען אַ גוט ביסל הינערשע יויך אין אַ טעפּל אָדער אַ פּאָמעראַנץ, אויב דאָס מין האָט זיך בכלל געפונען אין זשיראַרדאָוו. די „באָבע צימע" איז פון אַלעמען רעס־פּעקטירט געוואָרן. מען האָט איר קיין שום זאַך נישט אָפּ־געזאָגט.

די „באָבע צימע" האָט אויך געהאַט אַלעמען אין זיכרון. אויב מען האָט געוואָלט וויסן ווען עמעצער איז געבוירן געוואָרן אָדער חתונה געהאַט האָט מען איר געדאַרפט פרעגן, זי האָט אַלץ גענוי געוווּסט. זי האָט געקענט אָנגעבן אַלע סימנים און אָנצייגענישן און די ספיקות זענען פאַרשוווּנדן.

משה־זלמנלע גלעזער

גלעזעריי, ריכטיקער, דאָס אַריינשטעלן שויבן אין צע־בראָכענע פענצטער, דאָס פאַרקיטעווען די שויבן פאַרן ווינטער, איז ביי אונדז אין שטעטל געווען אַ דורכויס ייִדישע פּרנסה. דריי ייִדן אין זשיראַרדאָוו האָבן זיך פאַרנומען מיט דעם דאָזיקן פאַך: יצחק גלעזער, בערל גלעזער און משה־זלמנלע. ביי די ערשטע צוויי איז אָבער גלעזעריי נישט געווען זייער עיקר־פּרנסה. אַזוי האָט שרה די גלעזערין, די פרוי פון יצחק גלעזער, אַ כוואַטסקע ייִדענע אַרויסגעהאָלפן צו דער חיונה. זי האָט אויף איר אייגענעם חשבון אין הינ־טערשטן צימער פון זייער צוויי־שטוביקער וווינונג איינגע־שטעלט אין געהיים אַ שענקל. דאָ האָט מען (פאַרשטייט זיך בגניבה פון דער מאַכט) צו יעדער צייט געקענט קריגן אַ גוטן שנאַפּס מיט אַ פיינעם צובייס.

אויך בערל גלעזערס פּרנסה איז נישט געווען גלעזעריי. גלעזעריי איז ביי אים געווען נאָר כדי אַריינצוכאַפּן אַ זיי־טיקן פאַרדינסטל. זיין הויפּט־חיונה האָט ער געהאַט פון אַ שפּייז־געוועלבל.

האָט מען טאַקע די דאָזיקע צוויי דערמאָנטע גלעזערס זעלטן געזען אין גאַס מיט זייער „וואַרשטאַט" — דאָס קעסטל גלאָז אויף די פּלייצעס. זיי האָבן דאָס נאָר געטאָן ווען מ׳האָט זיי פון ערגעץ ספּעציעל גערופן אַריינצושטעלן אַ שויב, ווען אַזאַ איז צעבראָכן געוואָרן.

ביי משה־זלמנלען איז דאָס אָבער געווען דער הויפּט־מקור פון פּרנסה. זיין אָרעמע חיונה איז טאַקע געווען אָפּ־הענגיק פון דעם קעסטל גלאָז. אויסער שבתים און יום־טובים, האָט מען משה־זלמנלען נישט געקענט טרעפן אָן זיין פּרנסה־געבער — דעם גלאָז־קאַסטן. געווען איז ער אַ ביז גאָר פּיצל מענטשעלע. ווען ער איז געגאַנגען מיט זיין קעסטל גלאָז האָט מען אים קוים אַרויסגעזען. ער איז גע־ווען אַזוי איינגעשפּאַנט אין קעסטל, אַז מען האָט קוים אַרויסגעזען פון אונטער דער משא זיין אַזוי אויך קליינעם און איינגעשרומפּענעם גופל. געגאַנגען איז ער אונטער דער לאַסט אונטערגעדריקט און איינגעבויגן. דאָס אויסזען און די פאָרעם פון זיין קעסטל גלאָז האָט מען מער געקענט ווי זיין פּנים. דאָס געשטאַלט פון משה־זלמנלען איז ביי מיר איינגעקריצט אין זיכרון ווי אַ גייענדיקער גלאָז־קאַסטן.

ער איז געווען אַ שטענדיקער גייער. געגאַנגען איבער די גאַסן פון שטעטל און אויך אין די אַרומיקע דערפער. גע־קענט האָבן אים אַלע, קינד־און־קייט, ייִדן ווי אויך גוייִם פון די דערפער. עס איז נישט געווען קיין שטוב, נישט אין שטעטל און נישט אין די אַרומיקע דערפער, ווו ער איז ווען נישט איז נישט אַריינגערופן געוואָרן אַריינצושטעלן אַ שויב אין אַ פענצטער.

משה־זלמנלע איז אויך געווען אַ גרויסער שטיפער און וויצלער. ליב געהאַט צו דערציילן מעשיות — אמתע און טייל מאָל, זיכער, אויך אויסגעטראַכטע. פון דעם אַרומקריכן איבער די הייזער האָט ער געוווּסט וואָס עס טוט זיך ביי יעדן איינעם אינעם טעפּל. ער האָט געקענט אַלע קינדער פון דער שטאָט מיט זייערע נעמען און האָט ליב געהאַט זיך צו שפּילן מיט זיי. מען האָט אים אָפט מאָל געקענט זען אין גאַס אַרומגערינגלט מיט אַ גרופּע קינדער. ער פלעגט זיי פרעגן פאַרשידענע פראַגן — ווו און אין וועמענס חדר זיי לערנען; וואָס זיי לערנען; אויך זיי דערציילן זיינע מע־שהלעך פון וועלכע סיי די קינדער, סיי ער אַליין פלעגט שטאַרק הנאה האָבן. שטייענדיק צווישן די קינדער, אַרונ־טערגעדריקט פון דער שווערער משא פון זיין גלאָז־קאַסטן, האָט מען אים קוים אַרויסגעזען פון צווישן די קינדער.

אונדזער ליבער און האַרציקער פאָלקסמענטש, משל־זלמנ־לע איז געווען אַ גאָר שטאַרקער טאַבאַק־שמעקער. ער האָט געשמט אין שטאָט מיט זיין קענען צוזאַמענשטעלן דעם גע־שמאַקסטן שמעק־טאַבאַק. גאָר גרויס הנאה האָט ער געהאַט ווען עס איז אים געלונגען אַריינצושטופּן אין נאָז פון אַ דערוואָקסן ייִנגל אַ פולע פּאָרציע טאַבאַק און יענער זאָל זיך שטאַרק צעניסן. ער פלעגט דעמאָלט מיט אַ שטאַרקן געלעכטער נעמען דאָס ייִנגל פאַר דער האַנט און מיט דער רויטער פאַטשיילע, וואָס ער האָט שטענדיק געהאַט אין זיין קעשענע, אָפּווישן און אָפּרייבן דאָס נעזל ביים ייִנגל.

האַלב־פאַרשלאָפענע קרעמער, וואָס זענען געשטאַנען אין פראָנט פון זייערע געוועלבער האָבן זיך שטאַרק דערקוויקט ווען ער איז דורכגעגאַנגען און געקענט אָנפילן זייערע נאָז־לעכער מיט זיין שטענדיק פרישן און געשמאַקן טאַבאַק. אויפגעוועקטע און דערפרישטע האָבן זיי זיך צוגעהערט צו די פאָלקס־חכמות, וויצן און מעשהלעך פון דעם דאָזיקן קליינעם, אָבער ליבן, מענטשעלע.

אָט אַזוי האָט ער שטענדיק, אין משך פון זיין גאַנצן אָרעם לעבן, גייענדיק מיט דער שווערער משא אויף די פּלייצעס, געגעבן פרייד די זשיראַרדאָווער קינדער און אָפּ־געפרישט דאָס שווערע געמיט פון אונדזערע האַלב־פאַר־שלאָפענע קרעמער, וואָס האָבן געוואַרט אויף אַ קונה, וואָס ווייזט זיך נישט...

לאָזער הויקער (קוביצקי)

אין דער געשיכטע פון זשיראַרדאָוו, ספּעציעל אין דער געשיכטע פון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג אין שטעטל, איז ער אַריין ווי דער הירש לעקערט פון זשיראַרדאָוו.

די קוביצקי־מישפּחה איז נישט געווען פון די אַלטע זשי־ראַרדאָווער תושבים. אויב איך מאַך נישט קיין טעות זענען זיי אַריבערגעקומען פון סאָכאַטשעוו. אין זשיראַרדאָוו האָט דער פאָטער (גערופן האָט מען אים דער אַלטער קוביצקי) אָנגעפירט און געווען דער אייגנטימער פון אַ היפּשן שוס־טער־וואַרשטאַט, ווו עס האָבן געאַרבעט זיינע צוויי זין, דער עלטערער ברודער משה און דער ייִנגערער לאָזער מיט נאָך אַ צאָל געזעלן. אין זשיראַרדאָוו האָט נאָך געוווינט זיין עלטסטער זון מאָטיע קוביצקי מיט זיין פאַמיליע, וועלכער איז געווען אַ קאַמאַשנשטעפּער.

די דאָזיקע איינפאַכע שוסטער־מישפּחה איז געווען גאָר באַקאַנט און אַפילו אין אַ געוויסער מאָס באַרימט אין אונ־דזער שטעטל. נישט אַזויפיל צוליב זייער שוסטעריי ווי צו־ליב דעם וואָס זיי זענען געווען מנגנים און טאַקע שטיקלעך יודעי־ספר, געקענט די שוואַרצע פּינטעלעך. איין זון — הירש־לייב — איז געווען אַ באַרימטער חזן אין וואַרשע. אויך דער צווייטער זון, מאָטיע דער קאַמאַשנשטעפּער, איז געווען אַ גרויסער בעל־מנגן און האָט נישט איין מאָל גע־קריגן דעם כיבוד צו דאַוונען פאַרן עמוד, אַפילו אַ שבת־דיקן מוסף.

דער יונגער משה וואָס מיר קענען שוין ווי אַ שוסטער־געזעל אין זיין פאָטערס וואַרשטאַט אין זשיראַרדאָוו איז געווען באַרימט מיט זיין אַלט־שטימע ווי אַ משורר ביי פיל באַרימטע חזנים אין פּוילן.

עס געדענקט זיך מיר נאָך אַזאַ פאַל ווען זשיראַרדאָוו האָט געזוכט אַ חזן. מען האָט אַראָפּגעבראַכט דעם סאָכאַ־טשעווער חזן אויף פּראָבע און משהלע קוביצקי איז דע־מאָלט געווען ביי אים דער אַלט־סאָלאָ. נאָך זיינע ציקלדיקע סאָלאָס ביי דער קדושה און אַנדערע געזאַנגען האָבן די חשובע באַלעבאַטים פון שטאָט זיך געריסן אים צו פאַר־בעטן אין זייערע הייזער און מען האָט דעם ייִנגל פּשוט געטראָגן אויף די הענט. דער סאָכאַטשעווער חזן האָט דעם משהלע מכבד געווען צו דאַוונען פאַרן עמוד אַ וואָכעדיקן מעריב מיט ספּעציעלע געזאַנגען. אין שטעטל האָט דאָס געמאַכט אַ באַזונדערן רושם און דער בית־המדרש איז יע־נעם אָוונט געווען אָנגעפּאַקט אויף טיש און אויף בענק, סיי אונטן ביי די מענער, סיי אויבן אין דער ווייבערשער שול.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אַז גאָר אין אַ קורצער צייט אַרום, ווען די פאַמיליע קוביצקי האָט זיך אַריבערגעצויגן קיין זשיראַרדאָוו, איז דער זעלבער משהלע, שוין אַ דער־וואָקסענער שוסטער־געזעל, אַרעסטירט געוואָרן ווי איינער פון די ערשטע „אַחדותניקעס" אין אונדזער שטעטל בעת דעם גרויסן אַרעסט פון ייִדישע אַרבעטער אין יאָר 1903.

לאָזער — דער ייִנגסטער זון איז געווען אַ געשטראָפטער פון דער נאַטור. ער איז געווען קליין־געוואָקסן מיט אַ שטאַרק צעהויקערטער פּלייצע. פאַרמאָגט האָט ער אָבער אַ פיין־פילנדיק האַרץ און אַ געזונטן פּשוטן פאָלקס־שכל. ער האָט מיט זיין גאַנצן חשק און ברען צו לערנען און וויסן אַריינ־געוואָרפן זיך מיט גרויס התמדה צו לייענען בראָשורן און פּראָקלאַמאַציעס, וואָס האָבן זיך צו אים אויף אַ פאַרבאָר־גענעם אופן באַזאָרגט געוואָרן. ער האָט געשעפּט מיט פולע הויפנס פון אַלע קוואַלן. אָנגעהויבן צום ערשט מיט ציו־ניסטישע תנ"ך־גרופּן און שפּעטער דורך די סאָציאַליסטישע גרופּירונגען ביז ער איז געוואָרן איינער פון די רעספּעק־טירטסטע אָנפירער פון די ייִדישע אַרבעטער אין דער פּוי־לישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי פּ.פּ.ס.

אין אַ פריִערדיקן קאַפּיטל האָבן מיר שוין דערציילט וועגן זיין מאַרטירערישן טויט.

הערצל שמש

הערצל שמש, אָדער ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל הערצעלע שמש איז געווען פון מיטעלער הייך, אַן אויס־געדאַרט מענטשל, מיט אַ שפּיציק־אויסגעצופּט בערדל. אַ ייִד אַ בן־תורה און אין דער זעלביקער צייט אַ פאָלקסמענטש,

אויסגעקאָכט אין שטעטלשן לעבן, ווי אַ קבצן אין זיבן פּאָלעס.

חוץ זיין פונקציע צו האַלטן אין אָרדענונג דעם בית־המדרש איז ער אויך געווען דעם רבס שמש — אַזוי צו זאָגן, דער באַלעבאָס פון בית־דין־שטוב. ווען ייִדן האָבן געדאַרפט האַלטן אַ דין־תורה פאַרן רב אין געשעפט־סיכ־סוכים, ווען זיי אַליין האָבן זיך נישט געקענט אויסגלייכן, האָט מען געמוזט אָנקומען צו הערצלען ער זאָל ביידע צדדים צוזאַמענברענגען אין בית־דין־שטוב.

אָבער דאָס איז נאָך נישט אַלץ וואָס עס איז אַריין אין דער יוריסדיקציע פון הערצל שמש. ער איז אויך געווען דער פאַרמיטלער צווישן דער גאַנצער קהילה און די נאַ־טשאַלסטווע פון שטאָט. איז געבוירן געוואָרן אַ קינד ביי ייִדן, האָט מען געדאַרפט הערצלען ער זאָל דאָס איינמעלדן. דאָס זעלביקע ווען מען האָט געדאַרפט חתונה מאַכן אַ זון אָדער אַ טאָכטער — האָט הערצל געדאַרפט אַרויסנעמען די חתונה־אַקטן. און נישט איין מאָל זענען צוליב זיינע נאַכ־לעסיקייטן אַרויסגעקומען פאַרשידענע סיורפּריזן. עס פלעגט זיך אָפט טרעפן, אַז גייענדיק אַרויסנעמען די חתונה־אַקטן האָט מען גאָרנישט געפונען די געבורט־רעגיסטראַציע פון דעם באַטראָפענעם — הערצל האָט פאַרגעסן רעגיסטרירן דעם געבורט... אין אַזאַ פאַל פלעגט מען לויפן צו הערצלען, דאָס מאָל שוין מיט היציקע טענות און גאָר אויפגערעגטע אויך מיט ביטערע קללות.

הערצל פלעגט אָבער די טענות און קללות אויפנעמען גאָר רויִק, זיך נישט נעמען צום האַרצן. ער איז געווען זיכער, אַז סוף־כל־סוף וועט מען אים דאַרפן בעטן רחמים ער זאָל שנעל לויפן אין קאַנצעלאַריע און זען עפּעס „אויפ־טאָן", אַז מען זאָל קענען די חתן־כלה פירן צו דער חופּה על־פּי־געזעץ. און הערצל האָט שוין שטענדיק געפונען אַ וועג ווי אַזוי דאָס צו פאַרריכטן. ער איז געווען אויסגע־קאָכט מיטן וואָיט און אַלע זיינע באַאַמטע און געהאַט שטאַרק אָנזען ביי נאַטשאַלסטוואָ. ווען ער איז אַריינגעקומען אין דער קאַנצעלאַריע, אַראָפּגענומען זיין גרויסן און פאַרשמאָלצע־נעם סאַמעטענעם קאַשקעט און געבליבן שטיין אין דער יאַר־מעלקע האָבן אַלע טשינאָווניקעס אים אָפּגעגעבן כבוד, שטענדיק אים מכבד געווען מיט אַ ברייטן „דזשיען דאָברי" (גוט־מאָרגן) „פּאַניע הערצעל". ער האָט שוין ביי זיי אַלץ געפּועלט.

עס האָט אויך ביי אונדזער הערצלען געטראָפן אַז ייִנג־לעך זענען דורך אים אין די מעטריקעס פאַרשריבן געוואָרן ווי מיידלעך און אויך קאַפּויר, מיידלעך פאַר ייִנגלעך. האָט זיך טאַקע געטראָפן, אַז בחורים זענען נישט גערופן געוואָרן צום פּריזיוו און די וואָס מען האָט יאָ גערופן זענען גאָר געווען מיידלעך. אָבער האָבנדיק הערצלען פאַרן שמש אין שטעטל און דערצו די רוסישע טשינאָווניקעס, צו וועלכע ער האָט געהאַט דעם ריכטיקן „צוגאַנג", וועלכע מען האָט געקענט אָפּקויפן פאַר קאָפּיקעס, האָט מען מיט דער צייט אַלע טעותים קאָרעגירט.

צוליב די אַלע טובות און באַמיִונגען, פאַר וועלכע מען פלעגט מוזן אָנקומען צו הערצלען, האָט זיך דער אָרעמער און צעבראָכענער מענטשעלע געפילט און אויפגעפירט ווי אַ תקיף אין שטעטל. אַלע האָבן פאַר אים געציטערט. די גבאים, די דאָזאָרעס און אַפילו דער פּראָסטער עולם, אַפילו די קצבים־יונגען, די שטאַרקע האָבן פאַר אים מורא געהאַט אימת־מוות.

שבת ביים אויסטיילן די עליות, און גאָר באַזונדערס שמחת־תורה ביים אויסרופן די הקפות איז ער געווען דער גאַנצער „סאַמאָדערזשאַוויעץ". נו, האָט זיך אונדזער הער־צעלע געהאַט גענוג אויסצושטיין ווען ער האָט שבת צו קריאת־התורה עמעצן געגעבן הגבה ווען יענער האָט גע־דענקט אַז ער האָט גאָר באַקומען אַ שישי... דעמאָלט זענען פאָרגעקומען זידלערייען מיט סטראַשונקעס, אָבער נאָך אַלץ גאָט צו דאַנקען אָן אַ געשלעג.

אָבער נישט איין מאָל געדענק איך ווען עס האָט זיך פּשוט געגאָסן בלוט אין שמחת־תורה. געשען איז עס ווען איינער פון די שטאַרקע קצבים־יונגען האָט נישט באַקומען די ריכטיקע הקפה. נישט איין מאָל איז אונדזער הערצעלע, נאָך שמחת־תורה, אַרומגעגאַנגען מיט אַ פאַרבונדענעם קאָפּ.

אָבער מיט דעם אַלעמען איז ער פאָרט שטענדיק גע־בליבן דער באַלעבאָס.

אין זיין מלוכה — אין בית־המדרש, האָט ער דאָמינירט און אַלע האָבן פאַר אים געהאַט דרך־ארץ. די, וועלכע האָבן אים געקענט וועלן אים שטענדיק געדענקען ווי אַ ליבן, טייערן פאָלקסמענטש.

טויבעלע נאַר און יאַנקעלע נאַר

טויבעלע נאַר איז געווען אַ דינסטמויד ביי זיסקינד קצב. פון וואַנען זי איז געקומען האָט קיינער נישט געוווּסט. זי איז זיכער אין די גאָר ייִנגסטע יאָרן געבליבן אַ קיילעכ־דיקע יתומה.

יאַנקעלע נאַר האָט זיך פּשוט אַרומגעוואַלגערט איבערן שטאָט. אויך יאַנקעלעס אָפּשטאַם האָט קיינער נישט געוווּסט. מען האָט אויך נישט געוווּסט פון וואַנען ער האָט זיך אַראָפּ־געיאַוועט אין שטעטל. מערסטנס האָט ער זיך אַרומפּאָניע־ווערעט צווישן די שטאָטישע קצבים, זיי האָבן זיך מיט אים באַנוצט צו פאַרשידענע פּראָסטע אַרבעטן. ער פלעגט שלעפּן אַ זייטל פלייש פון שעכטהויז אָדער פירן אַ בהמה אין שעכטהויז אַריין. פּונקט ווי די קצבישע הינט האָט ער ביי זיי אָפּגעלעגט אַ ביין. דער אונטערשיד בלויז איז געווען וואָס דער הונט האָט געקראָגן אַ רויען ביין און יאַנקעלע אַן אָפּגעקאָכטן. ווו גענעכטיקט האָט ער נישט געטאָגט.

די נעמען פון יאַנקעלען און טויבעלען זענען געווען באַ־

קאָנט איבערן שטאָט נישט ווייניקער ווי פון די אָנגעזעענ־סטע באַלעבאָטים אין שטאָט.

ווען עס איז באַקאַנט געוואָרן, אַז קהל האָט באַשלאָסן חתונה צו מאַכן דאָס פּאָרל האָט דאָס געמאַכט אַן אומגע־הייערן רושם. קינד־און־קייט האָט זיך געגרייט צו דער חתונה.

נאָטירלעך איז ביילע, זיסקינד קצבס פרוי, ביי וועמען טויבעלע נאָר האָט געדינט, געוואָרן די הויפּט־מחותנתטע. בכלל איז די דאָזיקע ביילע זיסקינד געווען אַ ידענע וועל־כע האָט זיך באַשעפטיקט מיט קהלשע צדקהשע טעטיקייטן. מען האָט איר טאָקע אַ סך מאָל געקענט זען אַרומגיין מיט אַ פּאָרקאָפּטשעטע רויטע פּאָטשיילע איבער די הייזער, צו־זאַמענקלייבן אַ פּאָר גראָשן פּאָר אַ נויטבאַדערפטיקער פּא־מיליע. אַז ביילע איז אַריינגעקומען אין אַ הויז האָט מען געגעבן נישט פרעגנדיק פּאָר וואָס און פּאָר וועמען.

וואָכן און חדשים פּאָר דער חתונה האָט זיך געקאָכט אין שטעטל מיטן צונויפשטעלן די „וויפּראָוע" (אויסשטייער) פּאָר דער כלה און די ציגרייטונגען צו דער חתונה און חופּה־מאָלצייט, ביי וועלכע עס האָט געדאַרפט אָנטיילגענמען דאָס גאַנצע שטעטל.

ביילע זיסקינד, די הויפּט־מחותנתטע, איז אויך געוואָרן די הויפּט־צואַמענגענמערין פון דעם נייטיקן אויסשטייער און מאַכן אַלע צוגרייטונגען. אויך האָט זי באַזאָרגט אַ שטיבל ביי שלמה קלאַפּערזאַך, וואָס האָט געהאַט זיין אייגענע גע־ביידע אין דער שול־גאַס קעגנאיבער דעם בית־המדרש.

די חתונה איז פאָרגעקומען אין מיטן זומער אונטערן פריייען הימל, טאָקע ביי דעם זעלבן שלמה קלאַפּערזאַך אויפן הויף, די גאַנצע שטעטלשע קאַפּעליע קלעזמאָרים האָבן גע־שפּילט; אַ גרויסע צאָל מיידלעך און פרויען האָבן געטאַנצט; ווען מען האָט געבראַכט די כלה צום באַדעקנס אויפן שול־הויף האָט אַברהם מאַרשאַלעק באַזונגען די כלה. עס זענען געווען אויסגעשטעלט טישן באַדעקטע מיט וויסע טישטע־כער פּאָר דער חתונה־מאָלצייט מיט דער גילדענער יויך, וואָס איז געווען צוגעגרייט אויף נאָך דער חופּה.

צו דער חופּה איז שוין דאָס גאַנצע שטעטל מענטשן געווען פּאַרזאַמלט אין דער שול־גאַס. אַרום האַלבע־נאַכט האָט זיך דער גאַנצער עולם מיט די קלעזמאָרים בראש זיך אַרויסגעלאָזט מיט אַ מאַרש צום שול־הויף, וווּ די חופּה איז געשטעלט געוואָרן.

מיט דער דאָזיקער פּאַראַדנער קהלשער חתונה האָט זשי־ראַדאָו פאַרלוירן צוויי שטאָט־נאַראַנים, צוגעקומען איז אַן אַרעמע באַלעבאָטישע שטוב פון יאַנקעלע דער וואָסער־טרעגער מיט טויבעלען זיין וויב.

די וואַנזקא גאַס, וואָס האָט געפירט צו דער שול, וואָס האָט שפּעטער געהייסן ברוך שולמאַן גאַס. דאָס הויז פון יהזקאל גאָלדשטיין. פאָטאָגראָפירט פּאַרן חורבן.

מאַרקוס יאַקובאָוויטש *)

זשיראַרדאָו־אין מיינע זיכרונות

האָט זשיראַרדאָו טאָקע אַזוי געהייסן? האָט מען זי טאַקע אַזוי גערופן? ניין! קיין שום יִיד האָט זי אַזוי נישט גערופן. עפּעס איז דער נאָמען געווען צו גרויס, אַז מען זאָל אים אַרויסזאָגן אין גאַנצן אין עמך האָט דעם נאָמען פון דער שטאָט אַנדערש נישט גערופן ווי: זשעראַדעף... (אַדער — זשי־ראַדאָף), ווען מען האָט אַבער געדאַרפט אַנשרייבן דעם נא־

מען, האָט שוין נישט געהאָלפן קיין שום פֿאַרקירצונגען אין מען האָט טאָקע געמוזט אַרויסרייַדן — בעתן אַנשרייבן — דעם גאַנצן נאָמען, אַז קיין האָר זאָל אַפילו נישט פעלן... זשי־ראַר־דאָוו...

און צוריקגעשמועסט: די שטאָט האָט אַפילו שטענדיק אַזוי נישט געהייסן אין דאָס איז גאָרנישט געווען דער גע־בורטס־נאָמען לויט דער מעטריקע. נישט זי האָט געהייסן זשיראַרדאָוו, נישט זשערעדעף און נישט אַפילו ווי די ווער־שעווער האָבן זי געפלעגט רופן — זשאַרדאָוו. נאָר אין די

*) ביאָגראַפישע נאָטיץ צום סוף פון אַרטיקל.

לעצטע יאָרן פון פרינערדיקן יאָרהונדערט האָט נאָך די שטאָט געהייסן „רודאָ גחאָוסקאָ". מען קען נישט וויסן, צי האָט די שטאָט אַזוי געהייסן, ווייל זי איז געווען נאָענט צום הויף „גוזאָוע" (גיזעוו), אָדער נאָר פֿאַרקערט: גוזעוע האָט אַזוי געהייסן, ווייל זי איז געווען נאָענט צו רודאָ גוזאָוסקי... משנה־השם געווען האָט מען דאָס אַרט, ווייל זי איז שוין אַרויס פון שטח־דאָרף אַדער קליינשטעטל און זי האָט זיך אַנגעהויבן צו רייבן אויף אַ גרויסע פאַבריקן־שטאָט מיט טויזנטער אינווינערס און אַרבעטערס.

דעם נאָמען האָט די שטאָט באָקומען, ווי מען גיט איבער, צוליב אַ געוויסן פראָבלעמ מיטן נאָמען זשיראַרד און ער איז געווען דער ערשטער פּיאָנער פון דער פאַבריקאַציע אין שטאָט 1). מיר, זשיראַרדאָווער, ווייסן אַבער, אַז די גרויסע פאַבריק פון לייוונט און „רעוועלדער" אין דער שטאָט האָט גאָר אַנגעהערט צו די צוויי שותפים גילעל און דיטריך, — אַ רוס מיט אַ דייטש און ביידע נעמען זיינען שטענדיק גע־גאַנגען צוואַמען, ווי די סדרות „נצבים־וילך" און ביידע נעמען האָט מען צואַמען אַרויסגעזאָגט און טאָקע פאַריידישט: הילעל־דיטערעך...

אַלנפאַלס: אין אונדזערע חדר־צייטן האָט שוין די שטאָט געהייסן ווי איך האָב זי אַנגערופן אין קפּל, און די שטאָט זשעראַדאָו איז שוין ביי אונדז חדר־יינגלעך געווען אַ כּרך!

חוץ אַ גרויסע פאַבריק־שטאָט, איז זי אויך געווען אַ צענטער, אַרום וועלכן עס האָבן זיך געוויקלט דערפלעך מיט קליינינקע שטעטלעך און פון וועלכע די יידישע זענען געווען: וויסקיט, אָמשינאָו, און ביידע יידישע שטעטלעך זענען געווען ווי אַן אַרנאָמענט צו דער „גרויסער" שטאָט וואָס האָט געהייסן: זשיראַרדאָוו.

ביים ראַנד פון שטעטל

אַנקומענדיק מיט דער באָן אין שטאָט אַריין און דורכ־גייענדיק די „קאָליע־גאָס", האָרט ביים „קאָליע־גאַרטן", נאָך אייידער מען האָט צעשטערט, פֿאַרשטאָפּנדיק זיין קלאָרן וואַסערקוואָל אין סאָמע מיטן, ווו מיר, חדר־יינגלעך, האָבן

1) וועגן דעם גענויער אין אַ פּריערדיקן קאַפּיטל.

נישט איין מאָל מקנא געווען די שקצים וועלכע זענען כסדר געשטאַנען דאָרטן מיט די „ווענטקעס" און האָבן געכאַפּט פיש. צי זיי האָבן געכאַפּט פיש אין יענעם „ים" — איז טאַקע אַ פראַגע, נאָר אַז מיר, חדר־ייִנגלעך, האָבן נישט איין מאָל געכאַפּט קלעפּ און סטוסאַקעס פון די שקצים, פאַר אונדזער אַריינגאַרן זיך אין „קאָליע־גאָרטן", וואָס איז כמעט געווען פאַרבאָטן פאַר אונדז קליינוואַרג, — אָט דאָס געדענקט זיך נאָך גוט און מען „פילט" נאָך דעם טעם פון יענע אויפ־נאַמעס... ריכטיק: מיר, ייִנגלעך, האָבן טאַקע נקמה גענומען אין די שקצים, בעת מען האָט ליקווידירט דעם „קאָליע־גאָרטן" און מען האָט דאָרטן אויפגעשטעלט הייזער און גאַסן, האָט שוין פאַרן זשיראַרדאָווער ייִד געפעלט דער „קאָליע־גאָרטן", ווי, להבדיל, מען וואָלט געווען אַרויסגעשניטן אַן אבר פון „זיין שטאָט"...

מיט דער „קאָליע־גאַס" האָט מען זיך אָבער אויך נישט געהאַט צו פאַרשעמען. זי איז געווען גענוג לאַנג אַז זי זאָל מעגן טראָגן דעם נאָמען פון אַ גאַס און זי איז טאַקע אויך געווען דער פּרוזדור צו דער שטאָט. אָט אַזוי, ווען מען איז אויסגעגאַנגען די גאַנצע גאַס ביזן ראָג, איז מען שוין גע־בליבן שטיין פאַר דער צענטראַלער גאַס מיטן נאָמען „וויס־קיטסקאַיאַ", וועלכע איז טאַקע געגאַנגען — פון רעכטס — צו דעם שטעטל וויסקיט. פון לינקס אָבער איז מען געבליבן שטיין האַרט ביים „פּלאַנט", וועלכער איז אָפט מאָל געווען פאַרמאַכט מיט אַ האָלצערנעם פּאַרקאַן, אָבער נאָר אויף געציילטע מינוטן, ביז די וואַגאָנען האָבן זיך דורכגעשלעפּט איבער די שינעס און דער טויער־היטער האָט גלייך גע־עפנט דעם טויער און דער „פּלאַנט" איז געווען אָפן און פריי פאַר די דורכגייערס און וועגענער. אָט, דער „באַן־פּלאַנט" האָט דאָס אָפּגעטיילט די שטאָט פון דער פאָרשטאָט „רודאַ", וואָס די ייִדן האָבן גערופן אויף פּראָסט ייִדיש: רידע... אָט דער פּלאַנט צווישן רידע און זשיראַרדאָוו איז געווען פּונקט אַזוי ווי, להבדיל, די קערבעדזשער בריק צווישן וואַר־שע און פּראַגע... פון „יענער זייט פּלאַנט" איז שוין געווען אַן אַנדער ישוב און אַנדערע ייִדן, כמעט ווי פון אַן אַנדערע שטאָט.

ווען מיר, ייִנגלעך, האָבן אָבער געגומען אַריינטראַכטן אין דער אַנדערשקייט פון „רידע" מיט „זשערדעוו", האָט מען ערשט איינגעזען, אַז איינס אָן צווייטן וואָלט גאָרנישט גע־קענט עקסיסטירן! רידע האָט געמוזט האָבן זשערדעוו — צוליב אירע פאַבריקן און אירע אַרבעטער, וועלכע זיינען געווען גוטע קונים און פאַרברויכערס און זשערדעוו האָט געדאַרפט צו האָבן רידע, צוליב אירע... טייכן און בעדלעך. אויב האָט די שטאָט פאַרמאָגט איין וואַסערמיל, איז זי דווקא געווען אין רידע, ווייל דאָרטן זענען איינגעשטאַנען די טייכן. זשיראַרדאָווער קליינוואַרג האָט מקנא געווען רידע מיט אירע „ימים" און מיט אירע „בעדלעך", וועלכע זענען געווען אַוועקגעשטעלט האַרט ביים ברעג און פאַר אַ פּאָר קאָפּיקעס האָט מען געקענט אַריינגיין אינעווייניק און נישט מורא האָבן זיך צו באָדן אין „אָפענעם ים" — צוליב פאַר־שידענע טעמים. איינס: דאָס וואַסער האָט יעדעס יאָר „צו־גענומען" אַ מענטש און ביז מען האָט נישט געפּטרט דעם קרבן, האָט זיך אַ ייִנגל נישט געוואָלט איינשטעלן און אַריינ־גיין זיך באָדן. באַזונדערס, אַפילו ווען מען האָט שוין אַוועק־געגעבן דעם ים „זיין חלק" — איז מען נאָך אויך נישט געווען זיכער — נישט מיט „אים" און נישט מיט די שקצים, ווייל דער „ים" האָט זיך אַ מאָל פאַרגלוסט אַ ספּעצילן „צו־לאָג" צו זיין נאָרמאַלער „פּאָרציע" פון איין קרבן און אויך די שקצים — ווייל זיי האָבן נישט געקענט צוקוקן ווי ייִדי־שע ייִנגלעך, צי אַפילו שוין בחורים פון „שטיבל", קומען אין אַ הייסן תמוז־טאָג, צי אין אַן ערב־שבת ויום־טוב, זיך טובל זיין אין אַן אמתער כשרער מקווה. אָט די זיידענע יונגעלייטלעך, פּונקט ווי די חדר־ייִנגלעך, האָבן אַלע גע־וואָלט באַווייזן זייערע קענטענישן אין „לייגן קלאַפטער" און שווימען „נאַזנאַק"... נישט איין מאָל זיינען די שווימערס געווען אַזוי פאַרטאָן אין זייערע שווים־תורות, אַז זיי האָבן גאָרנישט באַמערקט דאָס שטיקל אַרבעט וואָס שקצים האָבן אָפּגעטאָן בעת זייער שווימען און ווען זיי זענען שוין געווען גוט מיד פון „שווימען אונטערן וואַסער" און זיי זענען אַרויף אויף דער אויבערפלאַך, האָבן זיי שוין פון דער ווייטנס געזען זייער בראָך: די שקצים האָבן זיי צוגענומען די היטלען און עס איז זיי פאָרגעשטאַנען אַז זיי זאָלן דאַרפן צוריקקומען אין שטאָט אַריין בגלוי ראש... אַ מאָל האָבן די שקצים — חוץ די היטלען — אויך מיטגעכאַפּט אַ פּאָר מכנסים און אַ צווייטער בחור האָט געמוזט אַהיימלויפן און ברענגען אַנ־דערע, כדי ער זאָל קענען גיין אַהיים...

פאַרשטייט זיך, אַז אין די בעדלעך איז טאַקע בעסער גע־ווען. מען איז געווען זיכער אַז מען וועט נישט דערטרונקען ווערן, ווייל עס איז געווען מיט אַ פּאָדלאָגע. מען האָט נישט מורא געהאַט פאַר קיין שקצים און פאַר קיין שטיינער, מיט וועלכע זיי פלעגן מכבד זיין די שווימענדיקע... עס האָט טאַקע געקאָסט אַ פּאָר קאָפּיקעס! עס איז אָבער ווערט גע־ווען! זיכער האָט אַזאַ בעדל־מקווה נישט געהאַט דעם זעלבן „ריח" וואָס די ייִדישע מקווה אינעם שולהויף! עס האָט שוין טאַקע געשמעקט מיט גרויסשטאָטישקייט און ווער האָט עס דעמאָלט נישט געוואָלט זיין אַ גרויסשטעטישער מענטש?...

אָט די פאָרשטאָט פון זשיראַרדאָוו, רידע, איז דאָס געווען דער אָנהייב־פּאָר צו דעם גוט־באַקאַנט שטעטל פון די גרעס־טע גאונים און רבנים אין משך פון לאַנגע יאָרן — אַמשינאָוו. אויך אַמשינאָוו האָט מען אַזוי נישט גערופן און זי האָט טאַקע אַזוי נישט געהייסן. האָט מען געוואָלט אָנשרייבן דעם נאָמען פון דער שטאָט, האָט מען געמוזט אָנשרייבן: משטשאָ־נאָוו. האָט מען עס אָבער פאַרצויגן און עס איז געוואָרן אַמשטשינאָוו און טאַקע נאָך קירצער: אַמשינאָוו.

נו, ווער האָט דען נישט געהערט פון דער שטאָט? ווער האָט נישט געקענט דעם גרויסן צדיק און ירא־שמים —

דעם אַמשינאָווער רבין און זיינע באַליבטע אייניקלעך? ווער האָט נישט געקענט דעם יונגן „שימעלע", וועלכער האָט זיך שוין קליינערהייט געגרייט צו רביסטווע און האָט שוין — אַלס „אייניקל" אויסגעזען ווי אַ קליין רבילע...

אָבער... וועגן אַמשינאָוו — זאָלן אַמשינאָווער דערציילן און זיי וועלן האָבן וואָס צו דערציילן און אויב איך דערמאָן דאָס שטעטל, איז עס אויך דערפאַר, וואָס נישט איין מאָל האָב איך געהאַט דאָס מזל זיך אַרויסצולאָזן אויף אַ רייזע איבער דער וועלט און מיין ווייטסטער צענטער איז געווען: אַמשינאָוו. ביי מיינע פעטערס, ביי די מומעס, ביי די קוזינען און ביי די... אייניקלעך. בין איך דאָך געווען אַ יוצא־ונכנס אין רבינס הויף; איז דאָך מיין אַלטע גרייז־גרויער זיידע, ר' משהל ברעסלער (גילזן־מאַכער) געווען דער אייביקער

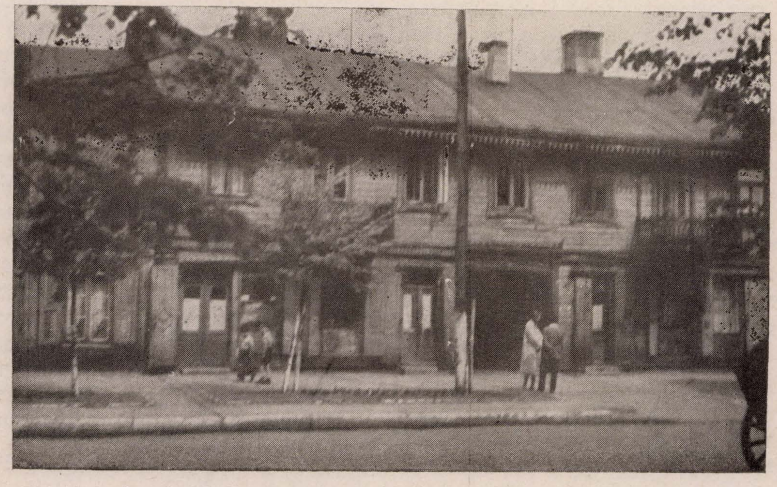

משה אָקסנערס הויז (ערשטע מאי גאַס)

בעל־תפילה אין רבינס בית־המדרש און מיר, די אייניקלעך זיינע, האָבן שוין — צוזאַמען מיט זיינע זין און איידעמס, — מיטגעהאָלפן צוברומען און אויסזינגען ביי די פאַרשי־דענע טראַדיציאָנעלע געזאַנגען פון די ייִדישע ימים־טובים און ווען אַ מאָל אַן אייניקל, אָדער טאַקע די רביצן אַליין איז געקומען מיט אַ שנור צופאָרן קיין זשיראַרדאָוו, ביי ווע־מען איז זי איינגעשטאַנען? ביי אונדז! איז מען נישט גע־פאָרן אין דער זעלבער „רבינס קאָטש" — אויף די ימים־נוראים קיין אַמשינאָוו?

אין זשיראַרדאָווער צענטער

צום זשיראַרדאָווער צענטער איז מען טאַקע דערגאַנגען דורכן אַריינגיין רעכטס — פון דער קאָליע־גאַס, אויף דער וויסקיטסקי־גאַס.

שוין ביים אָנהייב, קעגנאיבער דער קאָליע־גאַס, האָט זיך געצויגן אַ לאַנגער און הויכער פאַרקן און דאָס חדר־קליינ־וואַרג האָט זיך נישט איין מאָל געפּרוווט אַרויפכאַפּן פון אויבן און טאַקע אַריינקוקן זען וואָס איז דאָרטן — מאחורי הפרגוד, הינטער די קוליסן... די „גרויסע" האָבן שוין אָבער געוווסט אַז דאָרטן, הינטערן פאַרקאַן, איז דער גרויסער קוילן־לאַגער פון דער אַלטער אָקסנערטע.

ווער עס איז געווען די אַלטע אָקסנערטע? ווער פון דער שטאָט און אומגעגנט האָט זי דען נישט געקענט? זי איז אפשר געווען די רייכסטע פון שטאָט און די אָנגעזעענסטע פון גאַנצן קאַנט. חוץ דעם — האָבן אַלע געמוזט אָנקומען צו איר און צו אירע קוילן! זי איז געווען די איינציקע אין דעם האַנדל מיט קוילן אין יענער געגנט און מען האָט אַפילו געזאָגט, אַז די רוסישע רעגירונג האָט געמוזט אָנקומען צו איר נאָך קוילן פאַר אירע באַנען. מען האָט אַפילו די „אַלטע אָקסנערטע" געהאַלטן פאַר אַ „פּראַוודזשיווע גויע", ווייל אין דער שול אַריין איז זי קיין מאָל נישט געקומען און מען איז אַפילו נישט געווען זיכער, צי זי באַנוצט זיך מיטן שטאָטישן שוחט פאַר אירע יום־כיפּורדיקע כפּרות... זי האָט אָבער נישט איין מאָל אַרויסגעהאָלפן דער שטאָט מיט גרויסע נדבות. זי האָט מיטגעהאָלפן צום אויפבויען דעם נייעם בית־המדרש. זי האָט געהאָלפן בסתר פאַרשידענע מישפּחות מיט קוילן — אויפן ווינטער — אויב זי האָט נאָר געוווסט אַז זיי נייטיקן זיך דערין. נישט איין מאָל האָט זי אונטערגעוווּנקען איר בוכהאַלטער, ר' דוד ברעסלער (איצטער אין ניו־יאָרק, אַ ייִד מיט אַ ווייסער לאַנגער באָרד — שוין אין די שמונים) אַז ער זאָל — ביים אָפּוועגן די

קוילן פאַר די ייִדישע הענדלער, — געבן אַ גרעסערן „צו־לאָג" און נישט צופיל לייגן אַכט אויף די געוויכטער, נישקשה! גאָט וועט שוין צוריק צאָלן, די אַדמיניסטראַציע פון די רוסישע אייזנבאַנען וועלן שוין באַצאָלן דערפאַר מיט פּראָצענט...

אָבער מיט דעם קוילן־לאַגער פון דער „אַלטער אָקסנער־טע" האָט זיך נאָך איר גרויסקייט נישט געענדיקט. פאַר אונדז, חדר־ייִנגלעך, איז דער „אָקסנערטעס גאָרטן" גע־שטאַנען פיל העכער ווי איר קוילן־לאַגער. דער פּשט דער־פון איז געווען גאָר אַ פּשוטער: אויב האָט מען דאָרטן אַזוי לייכט נישט געקענט אַריינקומען, האָט מען אָבער אין איר גאָרטן אַריין געקענט לייכט אַריינגיין, — אויב מען האָט נאָר פאַרמאָגט איין קאָפּיקע אייגן געלט... און ייִנגלעך האָבן זיך טאַקע אָנגעזאַמלט קאָפּיקעס און „זעקסער" און אַפילו „צע־נערלעך" און מיט אַזעלכע סומעס איז מען בחברותאָ אַריין אין דעם לאַנגן פּרוזדור פון דעם גרויסן סאָד און ערשט אינעווייניק האָט מען געקענט זען, וואָס די אויגן האָבן עס גאָרנישט געוואָלט גלייבן: אַזאַ שפע פון פרוכט און פרוכט־ביימער, וואָס נאָר דער גן־עדן האָט דאָרטן אַמאָל געמוזט זיין... דער סטרוזש פון דער אָקסנערטעס גאָרטן האָט שוין באַקומען אַן אָנזאָג, אַז ער זאָל נישט זשאַלעווען פאַר די חדר־ייִנגלעך קיין פרוכטן און... ווען ער איז נישט קיין אַנטיסעמיט. האָט ער אָבער פאַר איין גראָשן אין גאַנצן נישט געוואָלט געבן, נאָר פאַר אַ צווייער, און ייִנגלעך האָבן שוין געברענגט צווייערס און מען איז אַרויס מיט פולע קעשענעס מיט וויינפּערלעך, אַגרעס, עפּל, באַרנעס, פלוי־מען, ליבעשקעס, יענגעלקעס... דאָס איז געווען, וואָס דער „אַנטיסעמיט" האָט געגעבן, חוץ וואָס מען האָט זיך אַליין גענומען.

קוים עטלעכע הייזער פון דער „אָקסנערטעס גאָרטן" האָבן מיר שוין געהאַט דעם ערשטן חדר פון דעם „רויטן מלמד מייערכיל" (מאיר יחיאל). מען האָט אים גערופן דער „רוי־טער" מלמד, ווייל ער האָט געהאַט אַ לאַנגע רויטע באָרד. ר' מאיר־יחיאל איז שוין געווען אַ גמרא־מלמד און קיין גרויסער „טיש" איז ביי אים נישט געווען. איינס — ווייל עס זענען אין שטאָט געווען נאָך אַנדערע גמרא־מלמדים און ער האָט נישט געקענט אַרונטערנעמען די גאַנצע סמעטענע, און צווייטנס — ווייל ער איז געווען אַ באַלעבאָס פון עט־לעכע קינדער מיט צוויי גרויסע דערוואַקסענע בוגרותן, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר דער רעגירונג און די ניימאַשין האָט אַקאָמפּאַנירט צו דער גמרא. ווען אַ ייִנגל האָט גע־האַלטן ביי אַ שווערע סוגיא אין דער גמרא און זיך פאַר־טראַכט צו קענען ענטפערן אויף דער האַרבער שאלה פון „שור שנגח את הפּרה" — האָט ער גאָר אַ קוק געגעבן צו דער „בלאָנדער פייגע" ווי זי צעשפּרייט אין דער לופט אַ פּאָר „גאַטשעס" וואָס זי האָט נאָר וואָס אויפגענייט פאַר אַ קאָזאַק און דעם רבינס שאלה איז געבליבן הענגען אין דער לופטן. דאָס גאַנצע חדר מיט דער וווינונג און „פאַבריק" אז באַשטאַנען פון איין צימער און נישט איין מאָל איז די רביצן אויך דאָרטן געלעגן אין דער קימפּעט; אָדער אַ טאָכטער איז קראַנק געוואָרן און דער „רויטער מייערכיל" האָט נאָך געמוזט האַלטן שיעורים און לערנען „טור אורח חיים" מיט רש"י. פאַרשטייט זיך, אַז דער רבי איז געווען אַ בייזער, ווי יעדער „געלער" און זיין קאַנטשיק האָט טאַקע כסדר געגעבן קאָנצערט. אָבער די ייִנגלעך האָבן אים ליב געהאַט, ווייל ער האָט ליב געהאַט צו גיין אין דער פרי און פאַרנאַכט אין בית־המדרש צום דאַוונען און מיר האָבן דערווייל אויסגענוצט זיינע בית־המדרש־וויזיטן אויף צו שפּילן אין קנעפּלעך...

האַרט לעבן טויער פון מלמד מאיר־יחיאל — איז ווידער געווען אַן אַטראַקציע פאַר אונדז קינדער: אַ גרויס געשעפט וואָס האָט זיך גערופן דאָס „צוואַנציק־קאָפּיקאָווע", דאָס הייסט, אַז יעדע זאַך אין יענעם געשעפט איז געווען צו 20 קאָפּיקעס. אייַ, וואָס האָט עס פאַרינטערעסירט די חדר־ייִנגלעך? טאַקע יאָ! מען האָט דאָך געוואָלט מאַכן געשעפט אויך! ווייל חוץ לערנען און שפּילן אין קנעפּלעך, האָבן די גרעסערע חדר־ייִנגלעך געהאַט נאָך אַן עובדה: אויספּלעטן... מען האָט געקויפט אַ ווערטפולע זאַך, דערנאָך געמאַכט „פּלעטן" און פאַרקויפט צווישן די ייִנגלעך אין פאַרשידענע חדרים און ביי דער „לאָטעריע", — ווער עס האָט געוווּנען די „ווערטפולע זאַך" — האָט נאָך צוגעצאָלט אַ קליינעם אויסלייז־געלט און ער איז געוואָרן דער אייגנטימער דער־פון. נו! האָט אַזאַ געשעפט ווי דאָס „צוואַנציק־קאָפּיקאָווע" נישט געזאָלט זיך איינקריצן אינעם זיכרון פון אונדז חדר־ייִנגלעך?

קעגנאיבער דעם געשעפט איז געווען אַ גרויסע מיל, וואָס האָט אָנגעהערט צו אַ ייִדישן מילנער. דאָס איז געווען די איינציקע פּאַראָווע מיל און די קינדער פון דעם מילנער זע־נען שוין געווען פון די גרויסע מיוחסים. זיי האָט מען נישט געשיקט אין די חדרים אַריין נאָר צו זיי האָט מען גע־האַלטן אַ ספּעציעלן מלמד, וועלכער האָט געלערנט מיט זיי אין דעם רייכן הויז פון דעם מילנער. דער שרייבער פון די שורות האָט געהאַט דאָס גרויסע מזל צו לערנען עט־לעכע יאָר טאַקע אין דער מיל מיט דעם מילנערס קינדער, ווייל זיין זיידע, דער אַמאָליקער פאַבריקאַנט פון גילזן, ר' משהל, איז געווען דער ערן־מלמד מיט די קינדער. נישט איין חבר האָט מיך מקנא געווען וואָס איך האָב אַזאַ גרויסע זכיה אַריינצוקומען אין דער מיל און צו לערנען אין אַ רייכן סאַלאָן, ווו מען איז יעדן טאָג מכבד מיט טיי... זעט אָבער אויס, אַז מען האָט געגעבן אַן עין־הרע, ווייל צווישן אַ יאָ מיט אַ ניין איז די מיל אָפּגעברענט געוואָרן און איך בין געוואָרן אויס יחסן.

נאָך דער מיל, נעענטער צו דער שטאָט צו, איז געווען דאָס גרויסע בשמים־געוועלבל פון איטשע־לייזערן. ווער האָט נישט געקענט איטשע־לייזערן ביי אונדז אין שטאָט? ער איז געווען דער גרעסטער פאַרזאָרגער פאַר אונדז, קינ־

דער, מיט קאַיעטן און „קלעק" מיט פּענעס — נישט נאָר צו שרייבן, נאָר אויך צו שפּילן. וואָס? איר ווייסט נישט וואָס דאָס איז? האָט איר טאַקע קיין מאָל נישט געלערנט אין חדר! דאָס איז דאָס גרעסטע שפּיל ביי חדר־יינגלעך.

נאָך איטשע־לייזערן האָבן מיר ווידער געהאַט אַ מלמד: יצחק, דודל קאַלושינערס. ער אַליין האָט געהייסן ר' יצחק. זיין טאַטע האָט געהייסן ר' דודל און אַזוי ווי ער האָט גע־שטאַמט פון קאַלושין — האָט מען שוין זיין שטאָט־נאָמען צוגעטשעפּעט צו זיין נאָמען.

געווען נאָך אַ מלמד וואָס האָט געהייסן יצחק, וואָלט מען זיכער נישט איין מאָל געווען פאַרטוישט די צוויי מלמדים, ווייל ביידע זענען זיי געווען גמרא־מלמדים און ביידע האָבן געהייסן יצחק. האָט גאָט געהאָלפן, און איינער איז געווען

איטשע לייזער ניסנבערגס הויז (ערשטע מאי־גאַס)

אַ בלינדער און מען האָט אים גערופן: דער „בלינדער יצחק". כאָטש, צוריקגעשמועסט, — איז ער נישט געווען אין גאַנצן בלינד, ווייל ווען יאָ — ווי אַזוי וואָלט ער געלערנט מיט קינדער? און ווער וואָלט אַוועקגעגעבן זיין קינד צו אַ בלינדן מלמד? ער איז נאָר געווען אַ ביסל שיקלדיק און אַ ביסל קורצזיכטיק, אַ ביסל נאָר... ווען ער האָט געדאַרפט כאַפּן אַ קוק אין דער גמרא אַריין, האָט ער געמוזט צושלעפּן דאָס בלעטל פון דער גמרא ביז נאָענט צו די אויגן און ווען ער האָט זיך דערצו גוט אָנגעשטרענגט — האָט ער טאַקע גוט געזען... ס'הייסט גוט! ער האָט געזען מער מיטן חוש ווי מיט די אויגן. אָבער בלינד? — חס וחלילה!

דערפאַר איז שוין אָבער יצחק דודל קאָלושינערס געווען צופיל זעעוודיק. אַפילו ווען מיר זענען שוין געווען אַרויס פון חדר עטלעכע שעה און מיר האָבן זיך געלאָזט אויפן גליטש אין דער „פאַמילינע"־גאַס נאָענט פונעם „קוועטשער" (אַ פּלומפּ אַזאַ, וואָס אַז מען קוועטשט — גייט וואַסער) האָט דער רבי יצחק דודל קאָלושינערס אויג געזען און ער האָט גלייך מכבד געווען מיט קאַנטשיקעס.

נאָך איטשע־לייזערן מיט יצחק דודל קאָלושינערס האָבן מיר ווידער געהאַט אַ גרויסן יחסן: פּאַניע שיפמאַן. ער איז שוין נישט געגאַנגען אָנגעטאָן אין קיין לאַנגער קאַפּאָטע און נישט מיט קיין ייִדיש היטל. ער איז שוין געווען כחוקת הגוי אָבער ייִדיש האָט ער גערעדט פונקט ווי מיר און דער־פאַר האָבן מיר אים ליב געהאַט. ער האָט געהאַט די איינ־ציקע „קשענגאַרניע" (ביכער־געשעפט) אין שטאָט און ער האָט זיך גערעכנט פאַרן גרעסטן אינטעליגענט פון שטעטל. זיין זון לאָלעק שיפמאַן האָט שוין שטודירט אויף דאָק־טער אין וואַרשע און ער האָט טאַקע אויסגעשטודירט אויך. אָנקוקנדיק דעם „פּאַניע שיפמאַן" האָט מען נישט געקענט גלייבן אַז ער איז אַ ייִד. אפילו דער טלית־קטן (וואָס ער איז דאָך זיכער געגאַנגען!... ווי האָט עס דען אַנדערש געקענט זיין?...), האָט מען אים נישט אַרויסגעזען. אָבער די חדר־יינגלעך האָבן אים ליב געהאַט און זיי האָבן ליב גע־האַט מיט אים צו רעדן דווקא אין פּויליש אָדער רוסיש און ער האָט זיי נאָר געענטפערט אין ייִדיש... ער האָט אויך פאַרזאָרגט די קינדער מיט „סטאַלקעס" (שרייבפעדערן) און דאָס איז שוין גענוג געווען, אַז די קינדער זאָלן אים ליב האָבן. ער איז שפּעטער אויך געווען דער דאָזאָר אין שטאָט.

אין הויף פון „פּאַניע שיפמאַן" איז געווען אַ גרויסע סאָדע־וואַסער־פאַבריק פון דער פאַמיליע אָקסנער. מען האָט אַפילו געזאָגט, אַז די מישפּחה געהערט אויך צו דער זעל־

בער מישפּחה פון דער „אַלטער אָקסנערטע" אָבער דאָס איז אונדז, חדר־ייִנגלעך, נישט אָנגעגאַנגען. פאַר אונדז איז גענוג געווען — פון צייט צו צייט — זיך אַריינצוכאַפּן אינעם הויף פון דער סאָדע־וואַסער־פאַבריק און אַרונטער־כאַפּן אַ שטיקל אייז פון דעם גרויסן וואָגן און אַריינכאַפּן אין מויל אַריין — ווי אַ גוט לעקעכל און אָפּבייסן אויך אַ שטיקל פאַר אַ צווייטן חדר־ייִנגל...

זיכער זענען די חדר־ייִנגלעך געווען צופרידן ווען מען האָט זיי צוגעלאָזט צום אָפענעם פענצטער און זיי האָבן גע־קענט זען ווי אַזוי מען „צאַפּט באַלאָנען", מען פאַרקאָרקע־וועט פלעשער קוואַס, און מען פילט אָן סיפאָנען. מיר זענען געווען צופרידן און מיר האָבן געגלויבט, אַז אפילו אין דער גרויסער שטאָט וואַרשע האָבן זיי נישט אַזאַ גרויסע פאַבריק ווי אונדזער משה אָקסנער האָט און אַז אין וואַרשע צאַפּט מען זיכער נישט אָן אַזוי באַלאָנען מיט סיפאָנען ווי ביי אונדז אין זשיראַרדאָף!... עפּעס אַ קלייניקייט, צו פאַרזאָרגן מיט סאָדע־וואַסער די טויזנטער טעקסטיל־אַרבעטער פון דער פאַבריק? און ווו זענען די ייִדן? ייִדן האָבן אויך ליב אַריינצושטעלן אַ צוואַנציקער באַלאָנדל מיט אַ פּעצענע אייז לכבוד שבת...

אין סאַמע קעגנאיבער דער סאָדע־וואַסער־פאַבריק איז גע־ווען איינס פון די אינטערעסאַנטסטע טיפע טויערן פון שטאָט, וואָס פון פאָרנט האָט עס גאָרנישט געזאָגט און אויף גאָר־נישט אָנגעדייט. איז מען אָבער אַריין אינעם חלל פון דעם טיפן פינצטערן טויער און מען איז אַרויס פון דער צווייטער זייט, ווו עס האָט שוין אַרויסגעגלאַנצט אַ טיפער ליכט־פּאַס, האָט זיך אינעם גרויסן הויף באַוויזן דער שטאָלצער און מאַיעסטעטישער בנין פון „מאָנדזשעיעווסקיס טעאַטער".

זאָל מען וועלן אָנשרייבן אַ שטיק ייִדישע געשיכטע פון דעם טעאַטער, — וואָלט מען געדאַרפט זיך לאַנג ברייען און אַריינחקרענען און טאַקע דורכלופטערן אַ האַלבן יאָרהונדערט ייִדישער ישוב אין דער שטאָט, כדי צו קענען דערגרונטע־ווען און באַווייזן, אויף וויפל די געביידע האָט מיטגעהאָלפן צו פאַרוועלטלעכן דעם יונגן דור און אים אַריינפירן אין אַ נייער וועלט, אין אַ וועלט, וואָס אָן דעם טעאַטער, וואָלטן זיי עס זיכער נישט געוווּסט און נישט דערגרייכט. זיכער האָבן דערין פאַרדינסטן אַ סך פון די זשיראַרדאָווער בחורים און מיידלעך, וועלכע זענען געגאַנגען אויף „קידוש־השם", כדי צו קענען שפּילן ייִדיש טעאַטער און אַריינברענגען גרויסשטאָטיש לעבן אין דער אָפּגעשטאַנענקייט פונעם ישוב. זאָלן מיט גאָלדענע אותיות דערמאָנט ווערן די טרובאַדורן פונעם ייִדישן טעאַטער אין יענער שטאָט, וועלכע האָבן באַ־וויזן מיט גאַנץ קליינע מיטלען און מעגלעכקייטן אַרויפצו־ברענגען אויף דער בינע פון „מאָנדזשעיעווסקיס טעאַטער" אונדזער אַלטן און כסדר מאָדערנעם גאָלדפאַדן, גאָרדין, אַש און צענדליקער אַנדערע ייִדישע טעאַטראָלאָגן. דער נאָמען בנציון טשוטש, משה טשוטש און אַפילו דאָס ייִנגסטע ברי־דערל טשוטש, — וועלכע האָבן גענוג און מיט מסירת־נפש געקעמפט, כדי אויפצושטעלן און צוזאַמענשטעלן אַ ייִדישע טעאַטער־פאָרשטעלונג און זיי זאָלן נישט אַרויס „בשן ועין"... (אין אַ באַזונדער אָרט אין דעם יזכור־בוך זענען דאָ עטלע־כע אַרבעטן וועגן דעמאָלטיקן ייִדישן טעאַטער אין זשי־ראַרדאָוו).

אויפן ראָג ביים טעאַטער איז געווען דאָס גרעסטע טרינק־הויז פון דעם באַלעבאָס פון טעאַטער, מאָנדזשעיעווסקי, וועלכער איז געווען זייער אַן איידעלער און דעמאָקראַטישער קריסט. פאַרשטייט זיך, אַז ביי מאָנדזשעיעווסקין אין פּי־וויאַרנע האָט מען קיין ייִדן נישט געטראָפן. (פּונקט ווי אין קיין שום אַנדערן טרינק־הויז). אָבער ווען די שטיבל־בחורים האָבן געדאַרפט צוגרייטן אַ „פלעשעלע" צו זייערס אַ חגיגהלע און זיי האָבן נישט געוואָלט, אַז די עלטערן זאָלן זיך דערפון דערוויסן האָט מען טאַקע אַזאַ פלעשעלע געקויפט ביי מאָנ־דזשעיעווסקין.

דאַקעגן אָבער, פּונקט אין אַנדערן ראָג פון דער „פאַב־ריטשנע"־גאַס איז געווען די בשמים־קראָם פון פריִער־דער־מאָנטשן „איטשע־לייזערן". און ווען אַ ייִדן האָט זיך פאַר־גלוסט צו מאַכן אַ גרויסע סעודה און זיך אַליין מכבד זיין מיט אַ גוט שטיקל ייִדישן וווּרשט, האָט ער עס דען באַקומען ערגעץ אַנדערש ווי ביי ר' איטשע־לייזערן? עפּעס אַ קלייני־קייט! פאַר צוויי קאָפּיקעס צו באַקומען אַ גאַנצן „לויט" וווּרשט? און ווען אַ גוי האָט זיך אַפילו פאַרגלוסט אַ גוט שטיקל וווּרשט, האָט ער דען נישט געמוזט אָנקומען צו איטשע־לייזערן? אָט, פּונקט ווי נאָך אַ „היטל" צוקער האָט מען געמוזט אָנקומען צום שכן זיינעם, צו ר' הילל צוקער־סוחר...

פאַרשטייט זיך, אַז מיר, חדר־ייִנגלעך, האָבן געהאַלטן פון ר' איטשע־לייזערן אַן עולם ומלואו און ווען מיר זענען אַ ביסל עלטער געוואָרן און מען איז געגאַנגען צו איטשע לייזערן, זענען מיר נאָך מער געווען צופרידן פונעם „לויט" וווּרשט, ווען זיין שיינע, בלאָנדע טאָכטער האָט עס פאַר אונדז אָפּ־געשניטן און אָפּגעווויגן. אָבער, נישט יעדערער האָט גע־האַט מזל דערצו און נישט צו יעדערן האָט זי געוואָרפן אירע חן־בליקן מיט אירע הימל־בלויע אויגן...

שטייט מען שוין ביי דער פאַבריטשנע־גאַס, זאָל מען זיך שוין פאַרדרייען און כאַפּן אַ בליק דאָרט אַהין און זיך דער־מאָנען פון די עמך־ייִדן וועלכע זענען דאָרטן געווען, גע־בוירן דאָרטן, זייערע עלטערן, אור־עלטערן און זיי האָבן דאָרטן געפונען זייער ביטערן סוף פון די נאַציס...

זאָל מען דערמאָנען ר' אבא בלעכער. שטענדיק „געלייט" ייִדישע דעכער, פאַרלאַטעט זיי, כדי עס זאָל נישט אַריינ־גיסן אין ייִדישע היימען.

און ווער געדענקט נישט ר' לייזער „שטשערפּ", אָט דעם שוסטער־לאַטוטניק, וואָס האָט אַ גאַנץ לעבן געאַרבעט אויפן „דרייפוס", פאַרלאַטנדיק ייִדישע אַלטע שקראַבעס, כדי די שטעטלשע בלאָטעס זאָלן נישט האָבן קיין דריסת־הרגל דאָרטן אַריינצוקומען.

און ר׳ משה „באַלימוועך", וועלכער האָט געהאָט אַ קאַמאַשן־שטעפער־וואַרשטאַט און ער האָט אויסגעשטעלט צענדליקער לערנינגלעך אַלס גוטע בעלי־מלאכות און אַזוי אַרום מיטגעהאָלפן צום שאַפן פון אַ גרויסן יידישן פּראָלע־טאַריאַט, וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן צו דער רעוואָלוציע פון 1905.

די גאַס האָט זיך טאַקע פאַרצויגן וויט. מיר וועלן אַבער אַזוי וויט נישט פאַרקריכן. מיר וועלן זיך אַרײַנדרײַען אין דער שול־גאַס.

שול־גאַס, שול־גאַס!... וואָס פאַר אַ זיכרונות דרימלען אין יעדן איינעם זשיראַדאָווער און יעדער איינער וואָלט געהאָט וועגן יענער גאַס אַזוי פיל צו דערציילן. דאָס איז דאָך געווען די יידישסטע גאַס פון שטאָט; אַ גאַס, וווּ עס האָט נישט געווויינט קיין נישט־יידן און וווּ אפילו די שטיינער זענען געווען יידיש... וואָס איז דען אַלץ נישט געווען אין דער שול־גאַס? פאַרשטייט זיך, אַז אויפן ערשטן אָרט פאַר־נעמט די שול דעם אויבנאָן. טאַקע געווען אַמאָל אַן אַלטער אָפּגעלאָזענער בית־המדרש, וואָס האָט געדראָט איינצופאַלן אין מען האָט עס טאַקע פאַרחתמעט אינעם סאַמע ערב די ימים־נוראים. האָבן זיך יידן אַן עצה געגעבן: אַ גרויסער הויף איז דאָ? יידן וועלכע האָבן ברעטער — זענען דאָ? יידישע סטאָלאַרעס זענען דאָ? — האָט מען אַלץ צוזאַמענגעשטעלט און מען האָט געמאַכט אַ דערווייליקן מקום־קדוש און באַלד נאָך יום־טוב איז דער רב פון שטאָט, וועלכער האָט טאַקע געווויינט נאָענט פון דער שול, אַרויס מיט די חשובֿי העיר מיט עטלעכע „רויטע פאַטשיילעס" אין קהל האָט געגעבן געלט די והותר! מען האָט געבויט אַ מאָדערנע שול מיט קינסטלערישע מאָלעריײַען און — כטוב לב המלך, — האָט מען שוין אין איינוועג אויך געמאַכט אַ שיינע מאָדערנע מקווה, טאַקע אינעם שול־הויף. אַ מקווה, וואָס אַפילו די אינ־טעליגענטסטע בחורים האָבן זיך נישט געשעמט דאָרטן אַרײַנצוקומען...

קענגאיבער דער שול איז געווען דאָס גרעסטע הורט־געשעפט פון „קאָלאָניאַל"־אַרטיקלען, וועלכעס האָט געהערט צו דער „בעסערטע". זי, די „בעסערטע", איז, חלילה, נישט געווען קיין אַלמנה, ווייל דאָס געשעפט האָט זיך געריפן אויף איר נאָמען. חלילה וחס! עס איז נאָר געווען דערפאַר, וואָס זי איז געווען די גאַנצע סוחרטע און ער האָט זיך אפילו נישט אויסגעטויגט אַ קאָפּ דעם עק צו פאַרבינדן.

האָט מען טאַקע דערציילט אַ מעשה פון דער „בעסער־טעס" מאַן, וועלכער איז מער געזעסן אין „שטיבל" ווי אין אייגענעם הויז און וואָס פלעגט שטענדיק זיך עוסק זיין אין לערנען. וועג זי האָט אַ מאָל געדאַרפט פאָרן קיין וואַרשע נאָך סחורה און זי האָט געבעטן דעם מאַן אַז ער זאָל דעם טאָג נישט גיין לערנען, נאָר היטן די אָנגעשטעלטע און דאָס געשעפט, איז אַרײַנגעקומען אַ קונה און ער האָט געזוכט „צינאַמאָן" (צימערינג) אַזוי ווי דער קונה האָט שטענדיק גענאַכט געשעפטן נאָר מיט דער פרוי, האָט ער זיך איצ־טער אויך געפרעגט בײַם אייגנטימער:

— זשאַנאַ ניעמאַ? (דאָס ווייב איז נישטאָ?).

ער האָט גענומען זוכן אין אַלע שופלאָדן, קעסטלעך און סאַכן און צום סוף אַרויסגעלאָזט דעם קונה. וועג דאָס ווייב איז בײַנאַכט געקומען פון וואַרשע, האָט ער צו איר געהאָט אַ פּרעטענזיע און געשריגן:

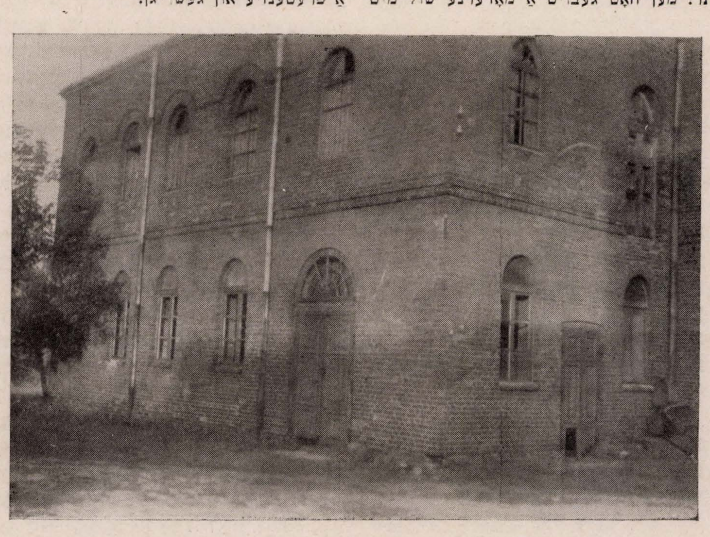

די זשירארדאָווער שול

— דו פאָרסט קיין וואַרשע! דו קויפסט אַלץ, און ווען עס קומט אַ קונה נאָך עפּעס — האָסטו נישט!

די „בעסערטע" האָט אָבער געוווּסט, אַז די קונים וואָס קומען צו איר ווייסן שוין וואָס זי האָט צו פאַרקויפן און זיי פרעגן זיך נישט אויף אַנדערע זאַכן. פון נייגעריקייט — האָט זי אַ פרעג געטאָן:

— וואָס האָט דאָס דער קונה געוואָלט, וואָס עס איז נישט געווען?

— יאָ! — האָט דער מאַן כמעט מיט כעס געזאָגט. — אַלץ האָסטו און ווען עס קומט אַ קונה און זוכט „זשאָנאַ" — איז נישטאָ! אַלץ האָסטו נאָר פּונקט „זשאָנאַ" — האָסטו נישט!...

אין דער אַנקעגנאיבעדיקער גאַס פון דער שול־גאַס, ווו דער רב פון שטאָט האָט געהאַט זיין „בית־הרב" — האָט זיך אויך געפונען דער חדר פון ר' משהל אַמשינאָווער. אויפן שילדל אונטערן פענצטער איז טאַקע געווען אָנגעשריבן: „כעדער מאָשקאָ ברעסלער" אָבער ווען מען האָט געזאָגט משהל ברעסלער, האָט מען טאַקע נישט געוווּסט. ר' משהל אַמשינאָווער איז געווען אַן אָפּגעקומענער פאַבריקאַנט פון גילדזן — די איינציקע פאַבריק אין שטאָט. ווען ער איז נאָך געווען מיט די זין און טעכטער און אַלץ האָט געאַרבעט, איז געווען פּרנסה און מען האָט נאָך צייט געהאַט עוסק צו זיין אין דער תורה. ווען מען האָט שוין אָבער געהאַט אויס־געגעבן אַלע קינדער און עס זענען געבליבן „דזשאַד ז'באַ־באָן" — האָט מען צוגעמאַכט די פאַבריק, מען האָט אויך געשלאָסן דאָס בשמים־קרעמל, וואָס מען האָט געגלייבט צו קענען ציען דערפון פּרנסה, און מען האָט זיך גענומען צום קנעלן. צום ערשט — טאַקע אין דער מיל, ביים מילנערס קינדער און ווען די מיל האָט אָפּגעברענט — טאַקע גענומען לערנען מיט אַ חדר — פאַר זיך.

ר' משהל אַמשינאָווער האָט טאַקע געשטאַמט פון יענער שטאָט, חתונה געהאַט פון דאָרטן און איז געקומען ווערן אין זשיראַרדאָוו אַ פאַבריקאַנט. ער האָט געשטאַמט פון די מקורבים פון „רבינס הויף" און ער איז טאַקע געווען דער אייביקער בעל־תפילה אין די ימים־נוראים אין „רבינס בית־המדרש". דאָס חדר פון ר' משהל אַמשינאָווער האָט געשמט פאַר אַ חדר אַן אַנטיק. ער האָט נישט געשלאָגן די קינדער. ער האָט נישט גענוצט קיין קאַנטשיק און מיט זיין הדרת־פּנימדיקער באָרד האָט ער ביי די קינדער מער אויס־געפּועלט, ווי אַנדערע מיטן קאַנטשיק. באַזונדערס האָבן די שוין דערוואַקסענע בחורים־תלמידים זייער געהאַלטן פון זייער רבין און פון זיינע אויסטייטשונגען און האַרציקע מעשהלעך. איז טאַקע דער חדר פון ר' משהל אַמשינאָווער שטענדיק געווען קאָמפּלעטירט און ווען אַ יחסנדיקער באַ־לעבאָס האָט געוואָלט אַריינגעבן זיין חתן־בחור אין ר' משהלס חדר אַריין, האָט ער לאַנג געמוזט וואַרטן אויף אַ פרייען פּלאַץ.

גייענדיק ווייטער מיט דער „פאַבריטשנע"־גאַס, האָט מען טאַקע געקענט אָנטרעפן אינטערעסאַנטע זשיראַרדאָווער טיפּן. גענוג צו דערמאָנען ר' יעקב־יוסף בעקער. ער האָט טאַקע געהייסן ווייצנער נאָר אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ בעקעריי האָט מען אים שוין גערופן לויטן פאַך. ר' יעקב־יוסף איז געווען אַ ייִד אַ מזג טוב. פאַר זיינס אַ נדבה אָבער אַ טובה האָט מען נישט געדאַרפט קיין סך צו בעטן. ר' יעקב־יוסף האָט געהאַט אַ שיינע שטימע און אין די ימים־נוראים האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד און זיין זון ר' משה ווייצנער, אַ ייִד מיט אַ מוח־שטימע (וואָס איז שפּעטער געוואָרן חזן אין אַ וואַרשעווער שול אויף דער קראָכמאַלנע גאַס) האָט אים גלענצנדיק אונטערגעהאָלפן. פון דער מישפּחה ווייצנער — איז עפּעס פאַרבליבן: איין אייניקל אין אַרגענטינע (אַ זון פון זיין טאָכטער לאה) און אַ צווייט אייניקל — פון זיין זון משה ווייצנער (אין פּאַריז. רחל־מלכה); די גרויסע פאַר־צווייגטע מישפּחה ווייצנער־ברעסלער (מחותנים) זענען אַלע אומגעקומען.

קעגנאיבער ר' יעקב־יוספס בעקעריי איז געווען דער שטאָטישער „מאָנאָפּאָל", וואָס איז געווען פאַר אונדז, חדר־ייִנגלעך, די גרעסטע סענסאַציע. נישט איין מאָל האָבן מיר זיך אַוועקגעשטעלט דאָרטן אויף שעהן לאַנג און זיך צו־געקוקט ווי די „פּייאַקעס" קומען פון דאָרטן אַרויס מיט אַ פלעשל און געבנדיק עס אַ שאָס אויף דער האַנטפלאַך, איז דער קאָרעק ווייט אָפּגעשפּרונגען און מיט איין זופּ האָט ער עס צורעכט געמאַכט. נישט איין מאָל האָט אַזאַ טרינקער זיך ערשט געמאַכט אַפּעטיט מיט אַזאַ פלעשל און ער איז טאַקע גלייך אַריין און אַרויסגעברענגט שוין אַ גרעסערס און טאַקע מיט אַ „גרין־בלעטל" (שטאַרקערן) און טאַקע, אָן אַ שהכול, אַרונטערגעגאָסן אין האַלדז אַריין...

דורכגייענדיק יעקב־יוספס גאַס ביז צו דער „פאַמילינע"־גאַס (מען האָט זי אַזוי גערופן, ווייל דאָרט זיינען געשטאַנען די פאַמיליע־הייזער פון די פאַבריק־אַרבעטער) האָט שוין די רעכטע זייט גאַס געפירט צום „אייביקן וועג" — דורך וואַנען מען קומט שוין מער נישט צוריק, — צום ייִדישן בית־עולם, און פון דער לינקער זייט — צוריק אַרויס צו דער הויפּטגאַס — דער וויסקיטסקאַ. יענע גאַס איז שוין געווען אָנגעשטאָפּט מיט ייִדישע געשעפטן און וואַרשטאַטן.

ווער געדענקט דען נישט דעם „גראָבן גיפּס" מיט זיין ראָגאָווע געשעפט, וועלכער האָט שוין גערעדט „פּאָ פּאָלסקו" און איז געגאַנגען „דייטש געקליידט"... כאָטש אַ האַרץ האָט ער געהאַט אַ ייִדישע און איז געווען דער דאָזאָר אין שטאָט און געזאָרגט פאַר ייִדישקייט; מענדל מילער — דער רייכער שניט־קרעמער און הויז־ווירט; בנציון ליפשיץ — דער סוחר און ייִדישער באַלעבאָס; ר' יעקעלע טיגער — דער רייכער שניט־סוחר און גרויסער קאָזשעניצער חסיד; מענדל דאַ־רעמבוס; ר' משה בלושטיין, „נוטע שניידער", אַ בעל־מלאכה און אַ פרומער ייִד, שמואל לאַסקי — איי ווי עס געדענקט זיך דאָס געוועלב זיינס מיט די שענסטע צוקערקעס און קאַראַמעלקעס, וואָס פאַר איין גראָשן האָט מען באַקומען

אזעלכע גאנצע פינף שטיק און פאר איין גראשן באניקערן — א האלבען טאש... און ערשט דאס געשעפט פון „בוטשע פוי“!... לעולם האט זי געהייסן בוטשע פייגע, נאר מיר, חדר־ינגלעך, האבן זי פארצויגן. דאס געשעפט פון „בוטשע פוי“ איז געווען אינעם זעלבן הויז ווו עס איז געווען דער חדר פון „ליטוואק מלמד“.

דא איז שוין נישט געווען קיין צוגעטשעפעטער נאמען. ער איז טאקע געווען א ליטוואק און איך גלייב אז מען האט אין דער גאנצער שטאט נישט געווסט זיין אמתדיקן נאמען. א שם האט דער ליטוואק געהאט ווי דער בעסטער דרדקי־מלמד. נישט געווען קיין אינד אין שטאט וואס זאל נישט האבן דורכגעגאנגען זיין „אוניווערסיטעט“. זיין חדר האט שטענדיק געהאט איבער די פופציק קינדער אלע „אנפאנגער“. דאס זענען געווען דריי־יאריקע „סטודענטן“ און א מאל טאקע — נאך יינגערע... דאס גאנצע קליינוואג פון שטעטל זענען געווען דעם ליטוואקס תלמידים ביז זיי האבן שוין געקענט „טראף“ (עברי) און דאן זענען זיי שוין אויטאך צו די גרעסערע מלמדים, ווו זיי האבן שוין געפרא־ווען זייער חומש־סעודה. פארשטייט זיך, אז אויב איז אין יענעם הויז געווען אזא חדר ווי דעם „ליטוואקס“, האט דאס געשעפט פון „בוטשע־פוי“ געמאכט מאנטקעס בלויז פון די ניסלעך, באניקערן, קראמעלקעס און „לאנדרינקעס“ וואס דאס קליינוואג פון „ליטוואק“ האבן דארטן געקויפט, האט מען שוין געקענט ווערן רייך...

אט די צענטראלע גאס איז אבער נישט אפגעקומען נאר מיט די עטלעכע חדרים און מלמדים. אין סאמע מיט פון דער גאס, אינעם הויז פון מענדל מילער, ווו עס איז אויך געווען די גרויסע בעקעריי פון ר' משה טשענסטאכאווער (לעולם האט ער נעהייסן משה פונטאוויטש, נאר אזוי ווי ער האט געשטאמט פון יענער שטאט, איז שוין די שטאט־יחוס מיטגענגען מיט זיין נאמען) און וואס פאר א בעקע־ריי! די בעסטע „קייזערקעס“, די זיסטע „בילקעלעך“, די ברוינסטע „ראגאלקעלעך“ און ערשט ווען עס איז געקומען אן ערב־שבת ווי־טוב! וואס פארא חלות האט אלץ דער בעקער משה נישט אפגעבאקן! „צוקער־חלות“ — פאר די רייכערע באלעבאטים. „האלב־זיסע“ — פאר די האלב־רייכע און „פראסט־געפלאכטענע“ — פאר עמך. משה טשענסטא־כאווערס אייוון האט געבאקן און געטשאלנט כמעט פאר האלב זשיראדאו. האט מען געדארפט באקן „פלעצלעך פארן פלאם“ — איז משהס אויוון געווען דער פאסיקסטער דערצו און יידישע באלעבאסטעס האבן גאנץ שיין געפלאמט פארן אויוון, נישט ווי־ניקער ווי זייערע פלעצלעך. און ערשט ווו זענען די אלע צוקער־קיכלעך; אייער־קיכלעך; מאנדל־קיכ־לעך; בוימל־קיכלעך; מאן־קיכלעך; פוטער־קיכלעך און גלאט אזוי קיכלעך! און ערשט אויף יידישע חתונות און שימחות! די שענסטע „בילקעס“, די הערלעכסטע לעקעכער, די גע־שמאקסטע „טורטן“ (טארטן) און וואס נישט? און ווען עס איז געקומען פאר פסח, נאכן „כשרן“ דעם אויוון — האט זיך א כאפטע ארעמע ווייבער ארייגעכאפט אין דער בעקע־ריי און מען האט געבאקן מצות, כמעט אזוי פיל ווי ביי ר' יעקב־יוסף אין דער בעקעריי, וואס יענער איז געווען א מאדים אויף באקן מצות. און ערשט צו מצה־שמורה און, נאך מער, צו די „ערב־פסחדיקע מצות“ דער רב מיט די חסידים פון פארשידענע חסידים שטיבלעך האבן זיך ארייי־געלאזט אין משהס בעקעריי און זיי האבן געקנעטן, דער־לאנגט די „מיירעס“, געווטלגערט, גערעדלט, דערלאנגט צום אויוון און טאקע אליין געשטאנען דארטן, בעת דער רב האט אריינגערוקט די ערשטע מצה־שמורה אין אויוון אריין.

אבער וואס האט דאס אלץ א קעגן דעם חדר פון „קעל־בעלע“ מלמד אינעם סוף פון זעלבן הויף, כמעט נאענט צו די בית־הכסאס פון זעלבן הויף.

„קעלבעלע“ מלמד איז געווען א שם־דבר אין שטאט. ווי ער האט אויף ריכטיק געהייסן — האט קיינער נישט גע־ווסט. מען האט אים גערופן „קעלבעלע מלמד“, ווייל ער האט געהייסן אויפן „ביי־נאמען“ קאלב. נו, האט מען אים אזוי פארצויגן און מען האט אים גערופן ר' „קעלבעלע“ און אפילו זיין שוין דערוואקסענעם זון האט מען גערופן אויפן טאטנס נאמען: מלך קעלבעלעס און זיין ווייב האט מען גערופן „די קעלבערטע“ און אזוי די גאנצע מישפחה.

דאס חדר פון „קעלבעלע“ איז באשטאנען פון אין גרויס צימער אין מיטן האלבירט מיט א שאנק און מיט א קאלדרע — במקום גארדינען. פון פארנט איז טאקע געווען די קיך און דאס קינדער־צימער און פון דער אנדערער זייט פאר־האנג — דאס חדר, עסצימער, שלאפצימער און בעת א קראנקייט אין דער מישפחה — אויך דאס קראנקן־צימער. „קעלבעלעס“ לערנצימער האט נישט פארנומען קיין סך פלאץ: נאר א לענגלעך־שמאל טישל מיט צוויי לאנגע בענק פון ביידע זיימן. דער רבי אליין, ר' „קעלבעלע“, איז כמעט געווען ענלעך צו זיין נאמען און אויב אין גאנצן ווי קיין קאלב האט ער נישט אויסגעזען, אבער א פנים מיט א בארד פון א ציג — האט ער געהאט. דאס פנים — דאר, אויס־געמאגערט און שטענדיק פארפינצטערט, זיכער פון דאגות פרנסה. אנקונדיק „קעלבעלעס“ בעתן לערנען, האט מען געמוזט צוגעבן, אז „כשמו — כן הוא“... נישט נאר הייסט ער קאלב און מען רופט אים „קעלבעלע“, נאר דער נאמען פאסט אים צו זיין גאנצער פיגור אין האלטונג.

דערפאר איז אבער „קעלבעלע“ מלמד געווען א גוטער מלמד, — נישט חלילה וועגן לערנען מיינט מען, דאס האט אים קיינער נישט פארהערט, כאטש ער האט שטענדיק גע־האט א „פול“ חדר און ער האט שוין געלערנט גמרא מיט גרויסע בחורים. אויב מען רעדט וועגן „קעלבעלעס“ — אלס א גוטן מלמד, מיינט מען: ביי די קינדער איז ער געווען גוט. ער איז נישט געווען קיין כעסן. ער האט נישט געוצט קיין קאנטשיק. ער האט קיין מאל נישט געשמיסן — נישט נאר אויפן „בלויזן“... נאר אפילו נישט אויף די הויזן.

אַרויס פון „קעלבעלעס" הויף, ווו עס איז אויך געווען די הויפּט־קוואַרטיר פון „אַברהם קצב" מיט זיין גאַנצער מישפּחה. זיכער! אויב מען וואָלט געדאַרפט באַשרייבן די זשיראַרדאָווער קצבים — פאַר וואָס עפּעס ר׳ אַברהם קצב —דעם ערשטן? אָבער די קצבים וועט מען טאַקע נישט באַשרייבן אָבער ר׳ אַברהם קצב איז אַן אויסנאַם! דאָס איז געווען אַ פרומער ייִד פון טאַטעס און זיידעס קצבים און חוץ דעם איז ער געווען אַ יחיד בימינו אויפן געביט פון אויפ־נעמען „גוטע ייִדן". נישט נאָר האָט ער זיי געגעבן אַ גוטן פּדיון — אויב אַזאַ „גוטער ייִד" איז געקומען אין שטאָט אַריין, נאָר ער האָט שוין אַפילו געהאַט אַ חזקה אויף אַ רבין — דעם „שידלאָווצער", אויב איז ער געקומען אין שטאָט אַריין, האָט ער געמוזט „איינשטיין" ביי אַברהם קצב. ער האָט אָפּגעגעבן דעם גאַנצן ערשטן שטאָק, אַריינפּאַקנדיק זיך מיט דער גאַנצער גרויסער מישפּחה אין צוויי ענגע חדרים אויף אַ העכערן שטאָק און אַלץ צוליב — עולם הבא!... און דער „שידלאָווצער" האָט טאַקע פאַרשטאַנען דעם מיין פון אַברהם קצב און פאַר עטלעכע וואָכן דאָרטן „איינשטיין" — אים פאַרזיכערט, מיט דער גאַנצער מישפּחה, עולם הבא מיט לויתן און שור־הבור.

קעגנאיבער דעם הויף איז געווען אַ ריי מיט ייִדישע געוועלבער פון אַלעם גוטן, וואָס האָט זיך געצויגן ביז צו די יאַטקעס, און „אונדזערע יאַטקעס" זענען נישט געווען גלאַט־אַזוי יאַטקעס! קודם־כל האָבן זיי אָנגעהערט צו דער פאַבריק און זיי זענען געשטאַנען ביים אָנהייב פון דער גרויסער פאַבריק־געביידע. די יאַטקעס, מיט צוויי אָפענע גרויסע אַריינגאַנג־טויערן פון פראָנט, ציען זיך אין דער ווייטער־טיף און זיי פאַרענדיקן זיך אויך מיט צוויי אַזעלכע טויערן אינעם יאַטקע־הויף אַריין, ווו עס איז געווען דער פישמאַרק. די יאַטקע אַליין, וואָס איז גיכער ענלעך געווען צו אַ גרויסע האַלע, איז געווען איינגעטיילט אין צוויי טיילן: פון לינקס ביים אַריינגאַנג אין דער גאַנצער טיף זיינען געווען די ייִדישע יאַטקעס און פון רעכטס אין דער גאַנצער לענג — די „טרפהנע" יאַטקעס. נישט איין מאָל האָט אַ זיך אַ ייִדישער הונט פאַרבלאָנדזשעט אין די טרפהנע יאַט־קעס, וועלנדיק פאַרזוכן דעם טעם פון אַ „טרפהנעם ביין", — האָט ער געהאַט אַ טרפהנעם אָפּשניט. ער האָט שוין פאַרזאָגט אַ צענטן חבר זיינעם, אַז ער זאָל זוכן נאָר „כשר" און נישט וועלן אָפּלעקן אַ גוייִשן ביין.

אָט דאָרטן, אין דעם יאַטקע־הויף איז נאָר געווען אַ שטיקל יאַריד אין די דאָנערשטיקס און פרייטיקס. פאַרשטייט זיך, אין אַן ערב־יום־טוב האָבן דאָרטן אויך נישט געפעלט קיין קונים. און פיש האָט איר דאָרטן באַקומען — ביי די ייִדישע פישערקעס מכל המינים: אַ לעבעדיקן קאַרפּ, אַ ריזיקן העכט, אַן עלעגאַנט סענדאַק. און אַז אַן אָרעמאַן האָט זיך פאַרגלוסט אַ שטיקל פיש לכבוד שבת־יום־טוב, האָט ער דאָרטן אויך געקענט באַקומען אַ פערטל פונט „שטינקעס" — טעם גן־עדן, און חוץ ערשט די ברכות וואָס די „מאַדאַמעשי" האָט אַריינגעכאַפּט ביים איינקויפן די פיש. (די קללות פאַר נישט־קויפן, בין איך אייך שוין מוחל).

אָט די ייִדישע און גוייִשע יאַטקעס זענען געווען ווי אַ גרענעץ־פּונקט פון ייִדן מיט נישט־ייִדן. דאָרטן, ביים אָנהייב די פאַבריק פון איין זייט, אי מיט דער פאַבריטשנע אַפּטייק און פאַבריק־אַמבולאַטאָריום, פון דער אַנדערער זייט, איז שוין אַלץ געווען סאַמע גוייִש. אַזוי, ביזן מאַרק, ווו מען האָט געפּראַוועט יעדע וואָך — אַ פּראָסטן טאָרג און יעדן חודש אַ גרויסן יאַריד, ווו אויך די ייִדישע קרעמערס, כאָטש אין אַ גרויסער מינדערהייט, זענען געווען די דאָרטיקע סוחרים. דערפאַר האָבן ייִדישע באַלעבאָסטעס חלילה נישט באָיקאָטירט דעם גרויסן מאַרק, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביים סאַמע פראָנט, קעגנאיבער דער פאַבריק און האָט זיך פאַרענדיקט מיטן שטאָטישן קאָשטשאָל, פון וועלכן די דאָר־טיקע ייִדן האָבן נישט אַזוי שטאַרק געהאַלטן. ווייל — ווו וואָלט מען געקענט באַקומען אַזאַ פרישע „אָסעלקע" פּוטער און אַזאַ „געדיכטע" סמעטענע, ווי ביי „ס׳גאַיעס" וואָס האָט עס געברענגט? און אַ „קערצל" קאַרטאָפל מיט בוריקעס אויף פּסח, אַ גוטע „כפּרה" — אויף יום־כיפּור, און טאַקע גוטע און אויסגעפּאַשעטע גענדז — אויף אַ ייִדישער חתונה? איז דער זשיראַרדאָווער מאַרק טאַקע געווען אַ שטיק פון דעם אייגענעם ייִדישן לעבן. דער מאַרק איז אויך געווען אַ בעל־פּרנסה פאַר אַ סך אייגענע און צוגערייזטע ייִדישע סוחרים.

מיטן מאַרק פאַרענדיקט זיך דער צענטער פון דער שטאָט זשיראַרדאָוו.

אויף דער „בלייעך"

נאָכן מאַרק הייבט זיך אַן אַ נייע סדרה זשיראַרדאָוו מיט איר אַזוי גערופענער „פאָרשטאָט": „די בלייעך". זיכער שטאַמט דאָס וואָרט פון דער פאַבריק־אָפּטיילונג אין יענעם ראַיאָן, וואָס איז געווען די בלייכעריי און אויף דעם נאָמען איז אָנגערופן געוואָרן דאָס שטיק שטאָט פון נאָכן מאַרק. און פּונקט ווי ביים אָנהייב פאַבריק האָט זיך איבערגעריסן דאָס ייִדישע לעבן אין דער שטאָט, האָט זיך עס מיטן אָנהייב פון „די בלייעך" — צוריק אָנגעהייבן. דאָרטן זענען ווייטער געווען ייִדישע איינוווינערס, ייִדישע קרעמלעך און דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן ביז צו אַן אַנדערער „פאָרשטאָט" מיטן נאָמען: „הינטערן וואַלד". דאָס איז שוין געווען אָפּגע־נויגט פון דעם גלייכן וועג פון דער וויסקיטסקאַ־גאַס און האָט זיך אָנגעהויבן — אויך צוגלייך מיט פאַרשידענע פאַבריק־געביידעס און אויך אייניקע טייכלעך, וואָס איז גע־ווען אַזאַ מין וואַסער־שמוץ־אָפּפאַל פון דער זעלבער פאַבריק.

אויך „הינטערן וואַלד" האָבן געוווינט ייִדן און עס זענען געווען ייִדישע קרעמלעך. מען דאַרף אָבער וויסן, אַז דער זשיראַרדאָווער וואַלד, וואָס האָט זיך טאַקע דאָרטן אָנגע־הייבן, איז געווען אַ סאָסנאָווער טרוקענער וואַלד און צענד־ליקער מישפּחות און קראַנקע האָבן דאָרטן אַהין געצויגן

בעת די זומערדיקע היצן און ווען נישט די שקצים, וועלכע האָבן אונדז, חדר־ייִנגלעך, נישט פאַרגונען דאָרטן צו קלייבן יאַגדעס, וואָלטן מיר זיכער געווען צופרידן, ווען אונדזער רבי וויל איינאָרדענען עטלעכע מאָל דורכן יאָר דעם „ל"ג־בעומר", כדי בחברותאָ מיט אַלע חדר־ייִנגלעך זיך אַראָפּ־צולאָזן אין וואַלד אַריין, קלייבן יאַגדעס עד בלי די.

מיר, חדר־ייִנגלעך, זענען אָבער צופרידן געווען צו גיין „הינטערן וואַלד" צוליב נאָך עפּעס: צוליב דעם „זדרוי". זיכער וועט זיך יעדער זשיראַרדאָווער ייִד דערמאָנען אין דעם קליינעם רערעלע, נאָענט פון אַריינגאַנג אין וואַלד אַריין, ווו עס האָט כסדר געטריפט און גערונען וואַסער אָן אויפהער און ווען אַ ייִדן האָט, חלילה, וויי געטאָן אַן אויג, איז דאָס בעסטע וואַסער אָדער רעצעפּט צום אויג געווען — דאָס קוועלנדיקע וואַסער פון „זדרוי". נישט איין מאָל האָבן מיר זיך פאָרגעשטעלט, אַז אָט דאָס כסדרדיקע גיין פון וואַסער אָן אָפּשטעל, ביי טאָג און ביינאַכט, מוז זיך זיכער אָנגעהערן צום שטיין פון משה־רבינו... נאָך פון דעמאָלט, ווען משה־רבינו האָט געשלאָגן דעם שטיין און עס האָט אָנגעהויבן צו גיין וואַסער, האָט זיך דער שטיין זיכער געמוזט געפינען אָט־אָ־דאָ, הינטערן וואַלד... איז עס טאַקע ביי אונדז, חדר־ייִנגלעך, געווען הייליק דאָס „זדרוי"־וואַסער און עס האָט אונדז געלוינט אַריינצוכאַפּן שטיינער און סטוסאַקעס פון די דאָרטיקע שקצים, אַבי צו קענען אַריינכאַפּן אַ „קיבליקל" וואַסער פון משהס שטיין.

מיטן איבעררייסן די וויסקיטסקאַ־גאַס צום אַריינגאַנג צום „הינטערן וואַלד", האָט זיך נאָך די שטאָט נישט פאַרענדיקט. די גאַס האָט זיך אַזוי געצויגן ביז וויסקיט און ווי לאַנג מען איז נישט צוגעקומען ביז דעם „פּלאַץ פון די קאָזאַקן" — האָט מען עס נאָך אַלץ געהאַלטן פאַר זשיראַרדאָוו. איז מען אָבער צוגעקומען צו די רוסישע קאַצאַפּעס — האָט מען שוין געוווּסט אַז: עד כאן! אויס מיט זשיראַרדאָוו...

זשיראַרדאָווער חסידים

אויב אין קעפּל איז אָנגעצייכנט: „זשיראַרדאָווער חסידים", מיינט עס נישט צו זאָגן, אַז די שטאָט האָט געהאַט אַן איי־גענעם רבין, וואָס „פירט טיש" און האָט זיך זיינע חסידים. ניין, זשיראַרדאָוו האָט אַזעלכעס נישט געהאַט. זי האָט טאַקע געהאַט אַן אייגענעם רב, אַ מורא־הוראה און אַ סך, אַ סך חסידים. אָבער די אַלע חסידים האָבן זיך אָנגעהערט צו פאַר־שידענע רביים און אויף די ימים־טובים — טאַקע געפאָרן צו זיי. אָבער אָפּטיילונגען פון די אַלע רביים זענען אין זשיראַרדאָוו נישט געווען ווייניקער ווי אין די גרעסטע שטעט. גענוג צו דערמאָנען זיך אין די אַלע „שטיבלעך" ווו די חסידים האָבן געדאַוונט: אַמשינאָווער, גערער, אַלעקסאַנ־דערער, גראָדזשיסקער, פּוריסאָווער, קאָזשעניצער, שידלאָוו־צער און אַנדערע. יעדעס שטיבל האָט זיך געהאַט זיינע חסידים און זיינע שליחי־ציבור און איז געקומען אַ שימחת־תורה — האָט די גאַס אַזש מיטגעטאַנצט מיט די פריילעכע חסידים און איז געקומען צו תשעה־באָב — האָט זיך דאָס גאַנצע שטעטל געפילט טרויעריק און דער איכה־טאָן האָט אַלעמען באַהערשט.

און די חסידים! ווער געדענקט זיי דען נישט און ווער קען זיי דען פאַרגעסן! אָט שטייען זיי פאַר די אויגן: ר' יע־קעלע טיגער, כאָטש דער נאָמען איז אַזוי „חיהש" — טיגער, האָט מען אָבער געהאַט פאַר זיך אַ קליין איינגעשרומפּן מענטשעלע, אַ דאַרס, אַ קליין שפּיציק שוואַרץ בערדעלע האָט זיך אַרויסגעהויבן פון זיין דאַרער גאָמבע. ווען אָבער דער יעקעלע האָט זיך אַ שטעל געגעבן פאַרן עמוד און גע־געבן אַ געשריי אויס: הנני! האָט דאָס גאַנצע שטיבל געצי־טערט.

און יוסף־הערש — אַ חסיד פון זעלבן קאָזשעניצער שטיבל. אַ הויכער און אַ דאַרער מיט די פינגער שטענדיק אַריינגעטאָן אין דער גאָמבע, וועלנדיק קעמפן מיט דעם בערדל וואָס האָט אָנגעהויבן צו שפּראָצן נאָך פון בחורווייז און זיינע פינגער האָבן אַזוי געמייסטערוועט שטענדיק אין די געציילטע באָרד־הערעלעך, אַז ער האָט זיי אין קיין פאַל נישט דערלאָזט „קומען צום וואָרט" און דאָס בערדל איז שוין אַזוי געבליבן.

און דער משוגענער מענדל!... ער איז, חלילה, נישט גע־ווען משוגע, כאָטש אונטער דעם נאָמען האָבן אים אַלע געקענט. ער איז אָבער געווען משוגע פאַר חסידות. אַ ריינע און כשרע נשמה, שטענדיק עוסק געווען אין דער תורה און איז שטענדיק געווען פאַרטאָן אין די עולמות העליונים. דער „משוגענער מענדל" איז געווען אַ הערלעכער בעל־תפילה און ער האָט שוין געהאַט זיין חזקה אין קאָזשעניצער שטיבל צו נעילה און ווען ער האָט אַ געשריי געגעבן:

— פּתח לנו שער, בעת נעילת שער כי פּנה יום! — האָבן אַלע מיטגעציטערט און מען איז געווען זיכער, אַז זיין גע־שריי איז טאַקע געהערט געוואָרן דאָרטן „אויבן" און אויב די טויערן זענען טאַקע אָפן, — האָט קהל שוין אַליין פאַר־שטאַנען וואָס מען דאַרף טאָן: זיך אויסבעטן אַ גוט יאָר...

אַ שם אין דער שטאָט האָבן געהאַט דער „מלכים"־שטאַב. דאָ איז זיכער נישט געווען קיין רייד פון קיין קאָרטן־מלכים, ניין! נאָר אַ גרויסע צאָל בחורים פון שטאָט וועלכע האָבן געהייסן מלך — אויפן נאָמען פון דעם גראָדזשיסקער צדיק זצ"ל. און אָט די מלכים, — מלך — יעקעלעס, מלך — יוסף הערשס, מלך — דעם הויכן יאַנקלס, מלך — חיה שפרהס, מלך — קעלבעלעס און נאָך אַ סך מלכים. (אין דעם יאָר וואָס עס איז פאָרגעקומען די פּטירה פונעם גראָדזשיסקער צדיק ר' אלימלך — האָט מען אין שטאָט אַלע ייִנגלעך אַ נאָמען געגעבן נאָכן נפטר). אָט די אַלע מלכס האָבן געלערנט אין איין שטיבל און האָבן צוזאַמען געהאַט אַ „שיעור" און טאַקע יעדן דאָנערשטיק ביינאַכט געלערנט אַ גאַנצע נאַכט אינעם קאָזשעניצער שטיבל אויפן הויף פון בנציון קרעמער און דער אומבאַגרענעצטער חסיד ר' שמואל־נחום האָט זיי

באַדינט. ר׳ שמואל־נחום! צי וועט מען נאָך ווו אין אַן עק וועלט קענען געפינען אַזאַ פרומען און אָפּגעהיטענעם ייִד ווי עס איז געווען ר׳ שמואל־נחום? מען האָט אַפילו גערעדט אויף אים, אַז ער האָט עובר געווען אויף דער ערשטער מצווה פון די תרי״ג הצוות... אַז ער זאָל האָבן געוווינט צען יאָר מיט זיין פרוי און ער האָט זי נישט אָנגערירט — פון הייליקייט און איבערגעגעבנקייט צום רבין, צו גאָט און צו דער תורה...

זשיראַרדאָווער אינסטיטוציעס

אויך אויף דעם געביט איז זשיראַרדאָוו נישט געבליבן הינטערשטעליק. זי האָט פאַרמאָגט אַ גאַנצע ריי מיט אינס־טיטוציעס, וועלכע זענען געשאַפן געוואָרן לטובת דעם ייִדישן ישוב אין דער שטאָט. עס איז געווען אַ הכנסת־כלה, אַ חברה־קדישא, אַ גמילת־חסדים־באַנק, אַ ביבליאָטעק, אַ תלמוד־תורה און — מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז יעדעס חסידים „שטיבל״ צו וואָס פאַר אַ רבין אירע חסידים זענען נאָר נישט געפאָרן, — איז געווען אַן אינסטיטוציע פאַר זיך! אַז אַ חסיד האָט געדאַרפט אַ גמילת־חסד, אָדער ער האָט געהאַט אַ בוגרות אויסצוגעבן, צי גלאַט ער האָט זיך גענייטיקט אין עפּעס, האָבן אַלע חסידים פון דאָרטן שוין געזאָרגט און מען איז נישט אָפּגעקומען מיט צענדליקער זיצונגען און מיט אָננעמען רעזאָלוציעס. די רעזאָלוציע איז גלייך געפאַסט געוואָרן: ר׳ משהן, צי ר׳ שמואלן מוז מען העלפן און כלאחר יד!

איין זשיראַרדאָווער אינסטיטוציע האָט אָבער געהאַט דעם גרעסטן שם צווישן אונדז, חדר־ייִנגלעך, — די „הכנסת־כלה״, — צוליב אירע פאַרשטעלטע... יאָ, יאָ! פאַרשטעלטע! דאָס האָבן זיך דריי ייִדן פאַרשטעלט מיט אַ ספּעציעל רויט אָנטאָן מיט „מאַזשגאַרן״ (מאַסקעס) מיט לאַנגע שוואַרצע בערד און זענען געקומען אויף אַלע שימחות און געזאַמלט געלט פאַר דער אינסטיטוציע. נישט איין מאָל האָבן זיך אַ סך חדר־ייִנגלעך נישט געוואָלט לייגן שלאָפן, וויסנדיק, אַז אויב עס איז אַ חתונה אין שטאָט — וועלן די „פאַר־שטעלטע״ זיכער גיין און ווער פון די חדר־ייִנגלעך האָט עס נישט געוואָלט זען די פאַרשטעלטע! האָט מען טאַקע גע־וואַרט ביז חצות און מען איז נישט אָפּגעטרעטן פון דעם חתונה־זאַל, וואַרטנדיק אויף די „פאַרשטעלטע״ און טאַקע געפּרוווט טרעפן, ווער עס האָט זיך היינט פאַרשטעלט! צו־מאָרגנס, אין חדר, האָט מען געהאַלטן אין איין טרעפן און טאַקע האָפן, אַז אויב דער רבונו־של־עולם וועט העלפן און מיר וועלן אויך זיין גרויסע, וועלן מיר זיך אויך „פאַר־שטעלן״, גיין אויף ייִדישע שימחות און זאַמלען געלט פאַר אָרעמע כלות און טאַקע פאַר ארץ־ישראל אויך! זיכער האָט מען זיך עס אַנדערש נישט געקענט פאָרשטעלן.

זשיראַרדאָווער אַקטיאָרטשיקעס

זאָלן מיט ערנפורט דערמאָנט ווערן די „ערשטע שוואַלבן״ און בויער פון דעם ייִדישן טעאַטער אין זשיראַרדאָוו: די ברידער „טשוטש״.

געהייסן האָבן זיי נישט דעם נאָמען, דאָס איז געווען אַ צונאָמען וואָס די שטאָט האָט זיי געגעבן אָבער ווען מען רופט זיי טאַקע אָן מיט זייערע ריכטיקע נעמען — וואַגנער, וואָלט קיינער נישט געוווּסט ווער זיי זענען.

די ברידער בנציון, משה און דער קלענערער ברודער וואַגנער האָבן זיך מתקנא געווען אין דער גרויסער שטאָט וואָס האָט שוין אייגענע ייִדישע טעאַטער־כוחות און זיי שפּילן כמעט יעדן יום־טוב אַ ייִדיש טעאַטער־שטיק. זשי־ראַרדאָוו האָט עס נאָך נישט געהאַט, כאָטש אונדזער שטאָט איז כסדר געוואָקסן און דער ייִדישער ישוב איז שוין געווען ראוי צו האָבן אייגענע ייִדישע טעאַטער־קינסטלערס.

נישט אַזוי לייכט איז עס זיי אָנגעקומען, אָט די ייִדישע היטלמאַכערס, די ברידער וואַגנער. און ווען זיי האָבן שוין געפונען עטלעכע פּיאָנערן צו זיך צו און ווען מען איז שוין געגאַנגען זיך נעמען צום איינשטודירן אַ פּיעסע, האָט מען ערשט איינגעזען, אַז נישט קוקנדיק וואָס אונדזער שטאָט האָט אַ גרויסן ייִדישן ישוב מיט טויזנטער ייִדן און זיי האָבן אויך ייִדישע טעכטער, וועלכע לייענען ביכער און וועלכע ווייזן זיך פאַר „אינטעליגענט״ — האָט מען דאָך נישט געקענט פּועלן ביי אַ ייִדישע טאָכטער פון זשיראַרדאָוו, אַז זי זאָל גיין שפּילן ייִדיש טעאַטער, עפּעס צו נאַר־מאַכן זיך אין דער עפנטלעכקייט.

האָט מען טאַקע דערציילט, אַז דער עלטערער ברודער בנציון איז אַוועק קיין וואַרשע און זיך דאָרטן פאַרליבט אין אַ מיידל און מיטברענגענדיק זי קיין זשיראַרדאָוו, — האָט ער שוין געהאַט די התחלה און אויב האָט מען געדאַרפט נאָך אַ פרוי האָט מען געטאָן ווי אין גאָלדפאַדנס צייטן: מענער האָבן געשפּילט פרויען־ראָלן. מיט דער צייט האָבן זיי אָבער באַוויזן זיך אַריינצורייסן מיט זייערע ייִדישע טעאַ־טער־פאָרשטעלונגען אינעם האַרץ פון דער יוגנט און אויב האָבן זיי נאָר געוווּנען דער יוגנט — איז שוין זייער וועג נישט געווען מער קיין שטייניקער: די זשיראַרדאָווער יוגנט האָט ליב געהאַט ייִדיש טעאַטער און מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט האָט מען מיטגעהאָלפן די ברידער טשוטש צו זייערע טעאַטער־פאָרשטעלונגען, און אויב האָט דער ייִדישער ישוב אין דער שטאָט געהאַט די זכיה צו באַקענען זיך מיטן ייִדישן טעאַטער און מיט ייִדישע טעאַטער־שאַפונ־גען, איז עס אַלץ געווען דער פאַרדינסט פון די ייִדישע פּיאָנערן־קינסטלערס אין זשיראַרדאָוו — די ברידער וואַג־נער.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

מיינע זיכרונות וועל איך פאַרענדיקן מיט אַ ליד — אַ מצבה פאַר מיין שטאָט ווי פאַר די טויזנטער אומגעקומענע ייִדישע שטעטלעך.

מיין זשיראַרדאָו

זשיראַרדאָוו — מיין געבורטס־היים!
זשיראַרדאָוו — דאָס אָרט פון מיין וויגל.
זשיראַרדאָוו — אין דיין פרייד און פּיין, —
צעבראָכן דאָרטן מיין יחוס־זיגל...

אין נידעריקע הייזלעך, אָרעמע קלייטן,
געלעבט האָבן זשיראַרדאָווער ייִדן.
פּרנסה — בצימצום! — חלילה גאָט נישט פאַרבייטן!
מיט אַלע — געלעבט זיך צופרידן...

דער רבי, דער תלמיד, דער שוסטער און שניידער, —
דער קרעמער און עילוי — צוזאַמען געבונדן.
געלעבט האָט זשיראַרדאָוו זיך רויִק כסדר, —
ביז... אַ פייער־מבול — דער וועלט האָט צעצונדן...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

נישטאָ מער קיין ייִדן, נישטאָ מער קיין זכר!
נישטאָ אין זשיראַרדאָוו קיין ייִדישלעך לעבן!
אין עולמות העליונים — אויב נישט נאָך העכער!... —
זשיראַרדאָוו! — אָן ייִדישער האָפענונג און שטרעבן...

פאָרטאָ־אַלעגרע (דרום־בראַזיל)

31סטן דעצעמבער, 1959

ביאָגראַפישע נאַטיץ וועגן מ. יאַקובאָוויטש

מאַרקוס (מרדכי) יאַקובאָוויטש, איז געבוירן געוואָרן אין זשיראַרדאָוו דעם 16טן מאַי 1897. זיינע עלטערן, ישראל און חיה־שפרה, האָבן אים געגעבן אַ גאָר פרום־ייִדישע דערציונג. זיין פאָטער שטאַרבט גאָר יונג און ער לאָזט איבער זיין מוטער מיט זעקס קליינע יתומים. נישט געקוקט אויף דער אָרעמקייט אין הויז לערנט ער ביי די בעסטע מלמדים און שפּעטער אויך אין שטיבל און אין ישיבות. מען זאָגט אים פאָרויס אַ גאָר גרויסע קאָריערע — אַ רב ביי יידן. דער יונגער מאָטל ווערט אָבער „געכאַפּט אין דער מעשה" און הייבט זיך אָן צו פאַראינטערעסירן מיט וועלטלעכער ליטעראַטור. דאָס לערנען אין ישיבה האָט ער שוין אָפּגעלאָזן. צוליב דער נויט אין שטוב וויל ער זיך נעמען צו מלאכה. תחילת וויל ער ווערן אַ שניידער, אָבער מישפּחה האָט נישט דערלאָזט, היתכן, אַזאַ פלעק אין דער פאַמיליע — אַ שניידאָער־יונג! ער ווערט אָבער שפּעטער אַ קאַמאַשנמאַכער. פּרוווט זיך נעמען צו מאלעריי; ער האָט אָבער באַקומען זיין תיקון אין שרייבעריי.

ער האָט זיך אין וואַרשע באַקענט מיט י. ל. פּרץ און טאַקע אַ דאַנק אים האָט ער — צו 15 יאָר — פאַרעפנטלעכט זיין ערשטע הומאָרעסקע. געווען איז עס אין יאָר 1912. מיט 3 יאָר שפּעטער ווערט ער אַריינגעצויגן איז דער רעדאַקציע פון „לאָדזשער פאָלקסבלאַט", אונטער דער אָנפירונג פון רעדאַקטאָר לאַזאַר קאַהאַן. ער ווערט אין לאָדזש באַקאַנט ווי אַ טאַלאַנטפולער הומאָריסט און פעליעטאָניסט. ער שרייבט אונטער די פסעוודאָנימען: מאָטעלע, מרדכילע, ד"ר אַריסטאָטעלעס. אין יאָר 19922 פאַרעפנטלעכט יאַקובאָוויטש אין דער „זאַגלעמביער צייטונג" (בענדין, פּוילן) זיין ערשטן היסטאָרישן ראָמאַן „אלה תולדות דאַטשע". אין יאָר 1925 איז ער נאָכט־רעדאַקטאָר פון „לאָדזשער מאָרגנבלאַט". אין יאָר 1926 פאַרלאָזט מ. יאַקובאָוויטש פּוילן און באַזעצט זיך אין בראַזיל, פריער אין ריאָ דע זשאַנעיראָ און לעצטנס אין פאָרטאָ אַלעגרע, וואָס איז געוואָרן זיין היים. אין נייעם לאַנד איז ער גאָר אַקטיוו געזעלשאַפטלעך, בעיקר אויפן געביט פון דערציונג, און אויך זשורנאַליסטיק. אין די לעצטע צען יאָר האָט מ. יאַקובאָוויטש אָנגעשריבן עטלעכע ראָמאַנען, וואָס האָבן זיך געדרוקט אין די צייטונגען פון קאַנאַדע („יידישער זשורנאַל"); אַרגענטינע („די פּרעסע"); אורוגוויי („פאָלקסבלאַט") און סאַן פאַולאָ, בראַזיל („נייער מאָמענט").

גדליה שמולעוויטש

וואָס איך געדענק פון זשיראַרדאָוו *)

וואָס מיין מאַמע האָט מיר דערציילט

איידער איך קום צו דעם וואָס איך קען געדענקען וועגן אונדזער היים־שטעטל, פון וואַנען איך בין אַרויס אַלס 15־יאָריק ייִנגל, דאַרף איך איבערגעבן וואָס מיין מאַמע האָט מיר דערציילט, ווו עס זענען פאַראַן געוויסע זאַכן, וואָס דערציילן וועגן דער ייִד' קהילה אין שטעטל.

געווען איז עס, ווען דער „אָדם הראשון" פון זשיראַר־דאָוו, דער אַלטער שמעלקע האָט זיך אַהין אַריינגעצויגן און נאָך אים דער אַלטער ברוך־שמואל, וועלכער האָט איבערגעלאָזט אַ ירושה־הויז, מיט אַ היסטאָרישער פאַרגאַנגענהייט, און האָט באַשלאָסן, אַז אין זשיראַרדאָוו זאָל זיין אַ ייִדישע קהילה. עס האָבן זיך אַהין אָנגעהויבן אַריינציען ייִדן פון וויסקיט, פון אַמשינאָוו און גראָדזיסק. געהאָפט האָט מען אויף פּרנסה פון דער לייוונט־פאַבריך. צווישן די דאָזיקע ערשטע תושבים איז געווען מיין פאָטער משה ניידאָרף, אָדער ווי מען האָט אים גערופן משה שמש.

אָבער אויב מייז פאָטער הייסט ניידאָרף, ווי אַזוי קום איך גאָר צו דער פאַמיליע שמולעוויטש? אָט וועגן דעם וועל איך טאַקע דערציילן דאָס ווייטערדיקע, וואָס מיין מאַמע האָט נאָך דערציילט.

ווען די ערשטע ייִדן האָבן באַשלאָסן צו פאַרבלייבן אין זשיראַרדאָוו, האָט מען תחילת געדאַוונט אין אַ מנין; שפּע־טער, אַז עס איז צוגעקומען נאָך עולם אין שטעטל, האָט מען גענומען אויפבויען די שול. מיין פאָטער, משה, איז געוואָרן דער אויפזעער איבער דער מיקווה און שמש אין שול.

נאָך עטלעכע יאָר וווינען אין זשיראַרדאָוו איז זיין פרוי געשטאָרבן און שטאָט האָט געהאַלטן, אַז ער קען נישט זיצן אַזוי, ווייל אַ מיקווה דאַרף האָבן אַ טוקערין... מיין מוטער (איך בין נאָך דאַן אויף דער וועלט נישט געווען) איז געווען אַ געגטע. אַזוי ווי איר ערשטער מאַן איז, צוליבן אויסמיידן צו גיין אין מיליטער, אַוועק קיין אויסלאַנד און זי האָט מיט אים נישט געוואָלט פאָרן, האָט זי ביי אים גענומען אַ גט. אויפגעהאַלטן האָט זי זיך אין זשיראַרדאָוו ביי איר פעטער ברוך־שמואלן. ער איז טאַקע געווען פון דעם ערשטן ייִדישן מנין אין שטעטל. הכלל, אַזוי איז עס געוואָרן דער שידוך צווישן מיין צוקונפטיקן טאַטן און צוקונפטיקער מאַמען.

צי עס איז געווען אַ גאָר גלייכער שידוך קען איך איצט נישט זאָגן. מיין טאַטע איז שוין דאַן געווען אַ ייִד אין די עלטערע יאָרן — שוין געהאַט זעקס קינדער פון דער ערש־טער פרוי; דריי זין און דריי טעכטער און מיין מאַמע האָט געהאַט איין טאָכטער. אָבער ווי עס זאָל נישט זיין, פון דעם שידוך בין איך געקומען אויף דער וועלט. ביים פאַרשרייבן מיך אין די מעטריקע־ביכער איז מיין מוטער געפאַלן אויף אַ פּלאַן: אַזוי ווי די חתונה איז נאָר געווען אַ ייִדישע, נישט קיין אָפיציעלע, וועט זי מיך פאַרשרייבן נישט אויף מיין טאַטנס פאַמיליע־נאָמען, ניידאָרף, נאָר אויף אירן — שמו־לעוויטש. עס וועט הייסן, אַז איך בין אַ בן־יחיד און וועל נישט דאַרפן גיין דינען פאָניען. אָבער גערופן האָט מען מיך סיי ווי נישט נאָך דעם פאַמיליע־נאָמען ,נאָר גדליה־משה דעם שמשס, אָדער גדליה שרה־איטע דער בעדערינס.

ווי לאַנג מיין טאַטע האָט געלעבט איז ער געווען שמש אין בית־מדרש און געהאַלטן די מיקווה. ער האָט אויך גע־האַט די חזקה צו פאַרקויפן די האָפן, וואָס מען האָט באַנוצט, ווי עס איז ביי אונדז געווען דער מינהג, צו באַשיטן די חתן־כלה ביים פירן צו דער חופה. ער האָט אויך געהאַט דעם „מאָנאָפּאָל" אויף די „פּרוכנע", דעם פּודער, וואָס דער מוהל האָט באַנוצט צו אַ ברית־מילה.

---

*) די דאָזיקע זיכרונות האָט אונדזער אַקטיווער לאַנדסמאַן אָנגעהויבן שרייבן גלייך ווי עס איז אויפגעקומען דער פּראָיעקט פון שאַפן אונדזער יזכור־בוך. ער איז ליידער געשטאָרבן און נישט דערלעבט צו זען דעם אָנדענק נאָך אונדזער פאַרשניטענער קהילה.

אונדזער הויף

אונדזער הויף, מיינט טאקע דער שול־הויף, ווו מיר האבן געווויינט. תחילת איז דער הויף נאך נישט געווען אויסגע־טייילט ווי דער שול־הויף. דארט איז אויך געווען דער יידיש־קייט־מארק, ווו די יידישע פרויען פלעגן קויפן פיש, פלייש, פרוכטוואַרג. ערשט שפעטער, ווען די פאַבריק האָט אויסגע־בויט די מאַדערנע יאַטקעס אויפן שאַסיי, איז דער מארק פון דאַנען צוגעזומען געווארן.

דער שול־הויף האָט אויך געדינט פאַר דעם שפיל־פלאַץ פאַר יונגווארג, פארשטייט זיך יינגלעך. מיידלעך פלעגן זיך נישט שפילן אויפן שול־הויף. די בעסטע צייט פאַר שפילן זיך איז געווען שבת, ווען מיר זענען געווען פריי פון חדר. דער טומל פון דעם יונגווארג פלעגט שטערן מיין טאַטן אין זיין שבת־שלאָף. פלעגט ער ארויסלויפן, זיך בייזערן אויף די קונדסים, אָבער זיי, דאָס יונגווארג, פלעגט אָנשטאָט אָנט־לויפן, אים ארייננעמען אין מיט און מיט אים ארומטאַנצן.

אַ געשלעג צווישן גנבים און פאַליציי

צו יענער צייט האָב איך געלערנט אין חדר ביי פּנחס מלמד, וועלכער האָט געווויינט ביי לאה דער סאַכאַטשעווערין אויפן שאַסיי. גייענדיק איין מאָל פון חדר האָב איך געזען ווי צוויי סטראַזשניקעס פירן יוזשקעל שאַסטאַק (אַ בארימ־טער גנב און שלעגער, וועלכער האָט שפעטער דערהרגעט אַ יידן מיטן נאָמען מאיר שקאָפ אין אַ פאַר וואָס און אין אַ פאַר וועג). אין פראָנט פון מאַנדזשעיווסקיס שענק זענען אַנגעקומען יוזשעקלס חברה־לייט און עס האָט זיך צעפלאַ־קערט אַ מילחמה צווישן דער פאַליציי און די אונטערוועלט־ניקעס. מען האָט זיך געשלאָגן מיט מעסערס און מיט העק. צווישן אַנדערע איז גוט צעהרגעט געווארן דער פאַליציי־וואַכמייסטער ציבולסקי, וואָס די גאַנצע שטאָט האָט פאַר אים עצי־טערט. ער איז געבליבן ליגן צעממיתט אין אַ קאַ־לוזשע בלוט אויפן טראָטואַר. אַ צייט נאָכן געשלעג זענען נאָך די צעשלאָגענע פאַליציי־לייט ארומגעגאַנגען אויבער דער שטאָט מיט פארבונדענע קעפ. אין דער שטיל האָבן די יידן געהאָט אַ נקמה־געפיל, ווייל דער דאָזיקער ציבולסקי, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ גאַנצן גיבור, פלעגט די יידן אַנטאָן געברענטע צרות.

דער ברונעם לעבן איטשע בעקערס הויז

לעבן איטשע בעקערס הויז, אויף דעם ראָג פאַבריטשנע און אַגראָדאָוע האָט זיך געפונען אַ ברונעם. פאַר מיין גע־דענקען איז שוין דארט נישט געווען קיין וואַסער. פאַר מיינע ציינט איז דער ברונעם שוין געווען פארהאקט מיט ברעטער. דאָ ביים ברונעם, אויף אים און ארום אים, איז געווען דער זאַמל־פלאַץ פון די זשירארדאָוער גנבים. דאָ האָט מען אפּ־געשמועסט און אויסגעפלאַנעוועט אלע ביינאַכטיקע גניבות. ביים אַדורכגיין די גאַס פלעגן יידן זיך באַמיען אויסצומיידן דעם דאָזיקן אָרט. הגם אין אַלע פיר ראָגן זענען געווען יידי־שע געוועלבער, איז דאָך פאַר א יידן געווען אן איינשטעלע־ניש דורכצוגיין פאַרביי דעם ברונעם און נישט אויועק אַ צעשלאָגענער.

מיין פעטער דער קליינער אַבעלע, דער גרויסער בקי אין סעדער

באַלד נאָך פסח, ווען די זון האָט נאָר גענומען אויסטרויקע־נען די ווינטערדיקע בלאַטעס, פלעגן זיך די סאַדאָווניקעס אויסזעצן אויף אונדזער הויף און שמועסן ווען סעדער; ווען די פריצים, ווועלכע האָבן סעדער צו פארדינגען, ווען דער גערעטעניש און אזוי ווייטער. צווישן די סאַדאָווניקעס זענען געווען גרויסע ספּעציאַליסטן, ווואָס האָבן גענוי גע־קענט יעדן סאָד אין דער געגנט; זיי האָבן אַפילו געקענט פון פאַראויס אָפּשאַצן ווייפל יעדער סאָד ווען ער ווייסגעבן פירות אין דעם יאָר.

מיין פעטער אַבעלע איז געווען פון די גרעסטע סאַדאָווני־קעס אין שטאָט. עס איז נישט געווען קיין סאָד, אפשר אין גאַנץ פּוילן, ער זאָל נישט ווייסן פון אים. האָב איך ליב גע־האָט צוצוהערן זיך צו זיינע שמועסן מיט די אנדערע סא־דאָווניקעס און טאקע אפט מיטגעפאָרן מיט אים אין די פאר־שידענע סעדער, ווואָס ער האָט געהאַלטן אין די זומער־חדשים.

איך ברען און אברהם וועגראָווער „לעשט" מיך

אברהם וועגראָווער איז געווען אייגער פון די גאָר אינ־טערעסאַנטע און כאַראַקטעריסטישע עמך־טיפן ביי אונדז אין זשירארדאָוו. א גאָר גוטער שניידער אָבער א קבצן אין זיבן פאָלעס, דערצו א הוליאַקע אויף וואָס די וועלט שטייט. שטענדיק געווען גרייט אפּצוטאָן וועמען א שפּיצל, כדי אַרויסצורופן גלעלכטער.

גדעניקט זיך מיר אזא פאַל: געווען איז עס בעת מיין פאָ־טער איז געשטאָרבן. איך בין דאַן געווען א צען־יאָריק יינגל. איך בין געשטאַנען אויפן שול־הויף און געווארט, אז מען זאָל פארענדיקן דאָס דאוונען, כדי צו „עלינו" ארייי־גיין אין שול ארײַן זאָגן קדיש. און אט הער איך טאקע, אז עס האַלט דערבייַ און האָב גראָד געריכטערט א ציגאַרעט. אַוועקווארפן האָב איך נישט געוואָלט און האָב דעם ציגאַרעט ארײַנגעליגט אין קעשענע. אין מיטן קדיש זאָגן פיל איך ווי עס גיסט זיך מיר וואַסער אימערן קאָפּ. איך דרייי זיך אום אין זע, אז אברהם וועגראָווער שטייט מיטן שפּאַ און גיסט. ער לאָכט דערבייַ — גדלקעלע, דו בערענסט דאָך. ווייזט אויס, אז דער רויך פון ציגאַרעט האָט אַרויסגעשלאָגן פון דער קעשענע.

ערב דעם שטורעמדיקן „פינפטן" יאָר

פון יענעם שטורעמדיקן אוּן לעבעדיקן פּעריאָד זענען מיר געבליבן לעבעדיק אין זיכרון אָן אַ שיעור בילדלעך. געווען בין איך טאָקע גאָר יונג, אָבער שוין געזעגן, געהערט אוּן אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער באָוועגונג. דער צענטער פון דער רעוואָלוציאָנערער באָוועגונג איז געווען די מישפּחה קוביצקי, אַ שוסטער־מישפּחה, וואָס האָט געהאָט זייער דירה אוּן וואָרשטאַט ביי מאיר יוטשערס אויפן הויף. צוויי פון די קוביצקיס, משה אוּן לאָזער (אָדער ווי מען האָט אים גערופן לאָזער הויקער) האָבן געשפּילט אַ געוויסע ראָל אין דעם אַרײַנצוּן די יידישע אַרבעטער־יוגנט אין דער סאָציאַ־ליסטישער באָוועגונג, צו דער פּ.פּ.ס. (פוילישע סאָציאַליס־טישע פּאַרטיי), איך געדענק די בירזשע אויף דעם שאָטי, וווּ די יוגנט האָט זיך געטראָפן, וווּ מען פלעגט דיסקוטירן, באַקומען ליטעראַטור צום לייענען. צווישן די וואָס זענען דאָן געווען אַקטיוו געדענק איך נאָך סעם פרענקל, וואָס איז היינט אין אַמעריקע. עס איז געווען אַ צייט פון דעמאָ־סטראַציעס אָבער אויך אַרעסטן. נאָך אַ געוויסן דורכפאַל איז געקומען הערי קויפמאַן (היינט אין אַמעריקע), וועלכער האָט צוריק אויפגעלעבט די באָוועגונג. אין מיטינג געדענק איך, ווען עס איז געקומען פון וואַרשע דער פּאַרשטייער יאָגעלאָ. עס איז געווען אין שייכות מיט אַ גרויסן שטרייק אין יענעם יאָר.

אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט איז דאָן אַוועק קיין אויס־לאַנד, אויך איך בין אַוועק קיין אַמעריקע. זייענדיק אין אַמעריקע האָב איך נאָך אַלץ געהאָט אַ בענקשאַפט צו מיין היימשטאָט זשיראַרדאָוו. אַ געוויסן טאָג, גייענדיק פון דער אַרבעט האָב איך געקויפט אַ צייטונג אוּן בין אויפגעצי־טערט געוואָרן. אין אַווינקל פון דער צייטונג איז געווען אַ מעלדונג וועגן אַ געוואָרפענער באָמבע אין זשיראַרדאָוו אוּן וועגן קרבנות. קיין נעמען זענען נישט געווען אָנגעגעבן. איך האָב אָנגעהויבן זיך נאָכפרעגן, דערווייסן זיך אוּן עס איז מיר באַקאַנט געוואָרן וועגן די דריי קרבנות, וואָס זע־נען אין יענער צייט געפאַלן. איך האָב זיך אויך דערוווסט וועגן דעם מאַרטירער־טויט פון אונדזער ליבן חבר אוּן פירער לאָזער קוביצקי.

ווייטער — בין איך דאָך שוין העכער אַ האַלבן יאָרהונ־דערט פון זשיראַרדאָוו. וועגן שפּעטערדיקע צייטן שרייבן זיכער אָנדערע.

דאָס הויז פון די בלאָשטיינס האָט זיך געצויגן ביז דער פּאָמיליינער גאַס, ביז גרשון מילערס אוּן די פייטשערס. דאָ האָבן געווינקט די פינקעלסטע, מרדכי זאַנדס מישפּחה, נאָטע טיגער, די גיפּסעס אוּן די טיגעלס.

אהרן טופמאן

לזיכרון אונדזער היימשטעטל

אהרן טופמאן ע"ה איז געווען אייגער פון אונדזערע אקטיוויסטע טויער פון אונדזער לאנדסלייט־פאראיין אין ארגענטינע. אין משך פון א ריי יאהר האט ער פארנומען פארשנט־ווארטלעכע אמטן אין אונדזער ארגאניזאציע און די לעצטע יאהר פאהן טויט געווען דער אקטן־סעקרעטאר פון פאראיין. ער האט זיך געזומען פאר א פליכט ערב יעדן יארצייט פון אומקום פון אונדזער קהילה צו פארעפנטלעכן פראגמענטן וואס האבן כאראקטעריזירט אונדזער פארשניטענע היים.

ווייטער ברענגען מיר צווי פראגמענטן, וואס עס זענען געפונען געווארן צווישן זיין עזבון. פראגמענטן, וואס ער האט אנגעשריבן צו דעם פיפצנטן און זעכצנטן יארצייט פון חורבן זשיראראדאוו.

די דאזיקע פראגמענטן ברענגען ארויס א ריי אומבאקאנטע און גאר אינטערעסאנטע פרטים פון אונדזער יישוב, אויף דעם וועג פאראייביקן מיר אויך דעם אנדענק פון אייגעם פון די געטרייע זין פון אונדזער זשיראראדאוו, וואס האט שטענדיק ארויסגעהויבן אונדזער שטאט. ער איז געווען אייגער פון די ענטוזיאסטן ארויסצוגעבן דעם דאזיקן יזכור־פנקס און ליידער עס נישט דערלעבט.

זיין אנדענק וועלן מיר אייביק געדענקען.

די בדחנישע שטוב

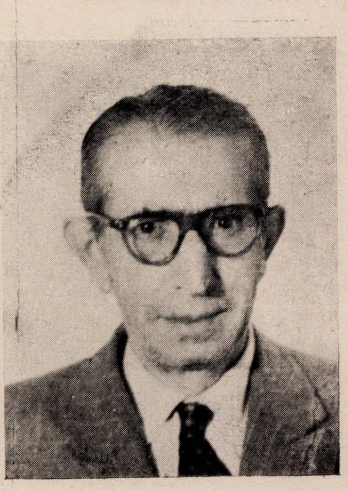

אהרן טופמאן

עס ווערט פופצן יאר זינט די נאצי־בעסטיעס האבן אומ־געבראכט די יידן פון מיין געבוירן־שטעטל זשיראראדאוו, צווישן וועלכע עס האט זיך אויך געפונען מיין מישפחה. וויל איך ביי דער גלעגנהייט אפפרישן אייניקע זיכרונות און איבערגעבן עפעס וועגן מיין פאטער ז"ל, וועלכער איז געווען א באווסטער בדחן אין אונדזער געגנט. דאס וואס איך וועל דערציילן איז טאקע פון פערזענלכן כאראקטער, אבער עס גיט אויך א געוויסע פארשטעלונג וועגן די געוועזענע יידישע שטעטלעך אין פוילן, וואס האבן געאטעמט מיט א פולבלוט־טיק און פילפארביק לעבן.

מיין פאטער האט מען גערופן דוד מארשאלעק. אויך זיין ברודער, משה־הערש, וואס האט געווויינט אין אמשינאוו, האט אויך געהאט א שם פון א גוטן בדחן.

געווויינט האבן מיר אין זשיראראדאוו און געהאט א גע־שעפט פון שטאפן, וואס מיין מוטער ע"ה פלעגט אנפירן; מיין פאטער האט זיך אפגעגעבן מיט זיין בדחנות.

צו זיין א בדחן איז נישט גענוגן פון די לייכטע זאכן. מען האט געדארפט קענען לערנען, האבן א גוטע שטימע צום זינגען, צוגעפשטעלן גראמען און אימפראוויזאציעס, און ענטפערן אויף פראגן וואס מען האט געשטעלט, וועלן מען האט זיך געפונען אויף א רבנישע חתונה, ווו עס האבן זיך געפונען יידן למדנים און בני־תורה.

דאס בדחנות האט אין יענע יארן געשפילט א גרויסע ראלע אין דעם יידישן לעבן. פוילן האט פארמאגט וועלט־באריהמטע בדחנים וווי שמואל מאטלעוויצער, נח נאשעלפ־קער, מערצעלע — א וואַרשעווער, פרץ — א מאגעלניצער,

אבא יאַקובאָוויטש — אַ זשיראַרדאָוער, מיין פעטער משה־הערש פון אַמשינאָוו, אַברהמעלע זילבערשטיין — אַ סאַכאַ־טשעוועער, יאַנקעלע בדחן — אַ וויסלאָוועך, דוד בדחן און אַנדערע וועמענס נעמען איך געדענק נישט.

מיין פאָטער האָט געפירט אַ גרויסע קאָרעספאָנדענץ מיט אַ סך שטעט און שטעטלעך און געהאָט אַרום זיך אַ גאַנצן שטאָב פון בדחנים. די פּראָפעסיע האָט עס געפאַדערט און מיין פאָטער פלעגט אַלע טאָג באַקומען בריוו, ווו מען פלעגט אים אַרויסרופן אויף חתונות. געווען טעג ווען ער האָט גע־האָט עטלעכע חתונות אין פאַרשידענע שטעט, פלעגט מיין פאָטער שיקן אַנדערע בדחנים.

דוד טופמאַן — דער בדחן, באַקאַנט ווי דוד מאַרשאַליק, און זיין פרוי

עס וועט זיין אינטערעסאַנט צו דערציילן: פאַראַן אין פוילן אַ שטעטעלע ביאַלע, נישט וויים פון סקערניעוויץ און ראָזוע־מאַזאָוועצק, אין דאָזיקן שטעטל האָט מיין טאָטע געהאָט דעם ערשטן דעביוט ווי אַ בדחן צו אכצן יאָר און פון דאַן אַן האָט קיין אַנדער בדחן נישט געקענט אויפטרעטן אויף קיין חתונה אין ביאַלע, ווייל מען האָט נאָר פאַרלאַנגט אַז מיין פאָטער זאָל קומען. ער איז שוין געווען אַ זקן און נאָך אַלץ געפאָרן אויף חתונות קיין ביאַלע, אין משך פון גאַנצע פופציק יאָר.

אין דער צייט פון ספירה־ציילן, טאָר מען נישט, לויטן יידישן דין, מאַכן קיין חתונות און דער בדחן איז גאַנצע זעקס וואָכן געווען פריי. אין משך פון דער דאָזיקער צייט איז ביי אונדז אין שטוב געווען לעבעדיק. עס פלעגן קומען צו פאָרן בדחנים צו מיין פאָטער, יעדער האָט געבראַכט מיט זיך לידער, גראַמען און אַנדערע בדחנישע שאָפונגען. עס פלעגן דאַן געמאַכט ווערן אויסטוישן, מען האָט זיך גע־טוישט מיט דער „סחורה"; מען האָט איינגעהאַנדלט ווויילע „שטיקלעך". יעדער בדחן האָט פאַרגעזונגען זיינע לידער און מיין פאָטער פלעגט צושפילן אויפן פידל. מיין פאָטער האָט גוט געקענט מוזיק.

עס דערמאָנט זיך מיר אַן עפּיזאָד: איין מאָל, ביי אַזאַ צוזאַמענטרעף פון בדחנים ביי אונדז אין שטוב זענען געווען די ווילכע איך האָב אויב דערמאָנט און צווישן זיי א גאָר יונגער — אַברהמעלע זילבערשטיין, ווילכער איז געקומען אָפּגעבן זיין ערשטן „עקזאָמען" פאַר בדחן, ווען עס איז געקומען זיין ריי צו זינגען און זאָגן די גראָמען און אימ־פראָוויזאַציעס זענען אַלע באַגיימסטערט געווארן. ער האָט געהאַט א ווונדערבאַרע שטימע צו זינגען און א מערקווויר־דיקע פלינקייט צו זאָגן גראָמען. ער איז אינשטימיק אויפ־גענומען געווארן אין דער מישפּחה פון די בדחנים און ער איז טאַקע שפּעטער געווארן איינער פון די באַרימטסטע בדחנים אין פוילן.

אָט אַזוי פלעגט עס זיך ציען עטלעכע טעג. מיין מוטער און מיינע שוועסטערס ע"ה פלעגן מוזן באַדינען די גאַסט. מען האָט עס געטאָן מיט פרייד און מיט פאַרגעניגן און עס איז געווען א יום־טובדיקע שטימונג. וועז די בדחנים האָבן גענומען זינגען אין אָוונט פלעגט אונדזער גאַס ווערן פול מיט מענטשן, יידן און גויים. די קריסטן האָבן געפרעגט וואָס עס קומט דאָ פאָר, האָט מען זיי אויפגעקלערט, אַז דאָס זענען „ספּיוואָקעס" (זינגערס), אויף יידישע חתונות.

מאָכט זיך א מאָל, אַז צו מיין טאַטן זענען געקומען צוויי דייטשן און דערקלערן אים, אַז אַזוי ווי ביי זיי קומט פאָר א חתונה, ווילן זיי אַז ער זאָל גיין זינגען. זיי ווילן אים באַצאָלן וויפל ער ווייל. פאַרשטייט זיך, אַז מיין פאָטער האָט געענטפערט, אַז ער קען דאָס נישט טאָן, ווייל ער איז א רעליגיעזער יִד און אויף קריסטלעכע חתונות זינגט ער נישט. ווען זיי זענען אָבער צוגעשטאַנען און מיין פאָטער האָט געזען, אַז ער וועט פון זיי זיך נישט קענען אָפּטשעפּען — און זיי זענען טאַקע געווען שכנים פון דער זעלבער גאַס — האָט ער זיי געזאָגט, אַז ער וועט זיי צושטעלן אַזא זינגער פון דעם שטעטל גראַדזיסק, וואָס פלעגט זינגען אויף קריסט־לעכע חתונות. זיי האָבן אים דאַן באַצאָלט 35 רובל.

***

פופציק יאָר האָט מיין פאָטער געפראָווט בדחנות אין די אַלע שטעטלעך וואָס זענען היינט ידנריין. די אַלע כלות און חתנים וואָס מיין פאָטער האָט באַזונגען זענען אומגעקו־מען אויף קידוש־השם. אויך מיין פאָטער איז געווען צווישן די קדושים; אין עלטער פון צווי און אַכציק יאָר, שוין א

בלינדער, האָט ער מיטגעמאַכט דעם זעלביקן טראַגישן גורל פון אַלע זשיראַרדאָווער ייִדן. ער איז געשטאָרבן אין געטאָ; ווי אַ סך אַנדערע ייִדן.

נאַטשאַלסטווע פאַרחתמעט דעם אַלטן בית־המדרש

דאָס האָט פּאַסירט מיט אַ זעכציק יאָר צוריק. צו יענער צייט איז דער בית־המדרש שוין געווען אַזוי אַלט, אַז מען האָט געהאַט דעם איינדרוק, אַז ער שטייט שוין הונדערטער יאָרן. ער האָט ממש געהאַלטן ביים איינפאַלן.

דער שמש אליה־מרדכי, אַ ייִד אַ שרייער, פלעגט כסדר אַלאַרמירן די באַלעבאַטים, אַז מען דאַרף דעם בית־המדרש רעמאָנטירן, צורעכטמאַכן, ווייל עס קען, חלילה, געשען אַן אומגליק. אָבער קיינער האָט זיך צו אים נישט צוגעהערט. אויך דער דאָזאָר פון דער שטאָט, שלמה קויפמאַן, האָט זיך ווייניק וואָס געקימערט וועגן דעם גורל פון דעם מקום־קדוש. ביז אין אַ טאָג ווען דאָס אומגליק איז געשען.

זשיראַרדאָוו האָט דאַן, ווי גאַנץ פּוילן, געהערט צו רוס־לאַנד און אַלע בירגער, אָן אויסנאַם זענען געווען אונטער־געוואָרפן די רוסישע געזעצן. איז געווען איינגעפירט, אַז ווען עס פלעגט אויספאַלן דער רוסישער יום־טוב („גאַלוווו־קאַ" האָט מען אַזאַ יום־טוב גערופן) איז דאָס פאַר אונדז, חדר־ייִנגלעך, געווען אַ גאָר וואַזשנער ענין, ווייל אַלע חדרים האָבן געמוזט זיין געשלאָסן און דער מלמד האָט גע־מוזט פירן זיינע תלמידים אין בית־המדרש, וווהין עס פלעגט אויך קומען נאַטשאַלטסוואָ און מען האָט געמאַכט אַ מי־שברך פאַרן צאַר ניקאָלאַי.

ביי איינעם אַזאַ יום־טוב האָט דאָס אומגליק פּאַסירט. ווען בינם־מענדל דער חזן, אַ דיקער, שווערלייביקער ייִד איז מיט זיינע משוררים אַרויף אויפן באַלעמער אויפצוזינ־גען דעם צאַרישן הימן „באָזשע צאַריאַ כראַני" (גאָט באַשיץ דעם צאַר), האָט זיך דער באָדן פונעם באַלעמער געגעבן אַ ברעך איין און דער חזן מיט די משררים זענען אַראָפּגע־פאַלן אין קעלער אַריין.

עס איז אויסגעבראָכן אַ פּאַניק, מען האָט אָנגעהויבן גוואַלדעווען, שרייען און שטופּן זיך כדי זיי צו ראַטעווען און מיט גרויס מי האָט מען דעם חזן אַרויסגענומען אַ פאַר־חלשטן פון קעלער. די משוררים, יונגע ייִנגלעך האָבן זיך יאַקאָש אַליין אַרויסבאַקומען. דעם חזן האָט מען געמוזט אָפּפירן אַהיים און דער יום־טוב איז פאַרשטערט געוואָרן.

נאַטשאַלטסטווע איז אַוועק באַליידיקט, וואָס דער יום־טוב פאַרן צאַר האָט זיך פאַרענדיקט אַזוי מיאוס. ייִדן זענען, פאַרשטייט זיך, געבליבן צערודערט און באַזאָרגט.

און עס האָט טאַקע פּאַסירט. אין עטלעכע טעג אַרום איז פון גראָדזיסק אַראָפּגעקומען אַן אָפיציעלע קאָמיסיע וואָס האָט דורכגעפירט אַן אינספּעקציע און האָט באַשלאָסן, אַז מען טאָר זיך אין דער שול נישט פאַרזאַמלען, ווייל זי וועט זיך איינברעכן.

די גזירה צו פאַרחתמענען דעם בית־המדרש איז אַרויס־געגעבן געוואָרן צוויי וואָכן פאַר ימים־נוראים און מען קען זיך פאָרשטעלן וואָס פאַר אַ צער דאָס האָט אַרויסגערופן ביי די שטעטלשע איינוווינער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לויפעניש צו דער מאַכט. עס זענען אויסגענוצט געוואָרן אַלע איינפלוסן, אַלע באַקאַנטשאַפטן מיט נאַטשאַלסטווע. אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. דער באַפעל איז געווען, אַז דער מקום־קדוש ווערט פאַרחתמעט.

פאַרשטייט זיך, אַז ייִדן זענען נישט געבליבן זיצן מיט פאַרלייגטע הענט. דער רב פון שטאָט האָט געהאַלטן אַ פייערדיקע דרשה און אָנגעוויזן אַז ייִדן קענען נישט בלייבן גלייכגילטיק; אַז אַ ייִדישער ישוב קען נישט בלייבן אָן אַ מקום־קודש. מען האָט באַלד פאָררופן אַן אַסיפה און גע־נומען טראַכטן וואָס צו טאָן. ביז מען האָט זיך דערטראַכט: עס איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצושטעלן אַ פּראָוויזאָרישע שול, טאַקע אויפן הויף פונעם בית־המדרש.

אָנגענומען דעם באַשלוס האָט עולם זיך גלייך גענומען צו דער אַרבעט. דריי ייִדן האָבן געהאַט סקלאַדן פון געהילץ — אַברהם זיסקינד און זיין ברודער יעקב ווינער און אַברהם גלאָווינסקי — האָבן צוגעשטעלט דאָס געהילץ. שלמה בוק־שטיין, וואָס האָט געהאַט דאָס גרעסטע אייזן־געשעפט, האָט צוגעשטעלט די נייטיקע מכשירים און אייזנוואַרג; די ייִדישע סטאָלאַרעס — יוסף און משה קאַץ און דוד סטאָלער — מיט זייערע געזעלן האָבן זיך פרייוויליק אָנגעבאָטן צו דער אַר־בעט. דער הויפּט־מייסטער פון דער אַרבעט איז געווען — אויך פרייוויליק — אַהרן־בער קויאַווסקי, וואָס איז פון פאַך געווען אַ דרעקסלער, אַ קינסטלער. צענדליקער בעלי־מלאכות פון אַנדערע פאַכן האָבן איבערגעלאָזט זייער אַרבעט און געקומען פרייוויליק צוהעלפן אין דער הייליקער אַרבעט פון אויפשטעלן דעם מקום־קדוש.

מיר, ייִנגלעך, זענען אויך נישט געשטאַנען מן־הצד און צוגעהאָלפן צו דער אַרבעט. מיר האָבן אונטערגעטראָגן ברע־טער און אַנדערע זאַכן וואָס מען האָט געדאַרפט.

די אַרבעט איז געגאַנגען אויף דער גאַנצער פּאַרע, ווייל די צייט איז געווען קורץ און מען האָט געדאַרפט אויפשטעלן אַ גאַנצע געביידע מיט אַ דאַך, אַז מען זאָל אין איר קענען דאַוונען. דער עולם האָט געאַרבעט מיט חשק, מען האָט געקאָמאַנדעוועט און אונטערגעיאָגט איינער דעם צווייטן.

אַזוי האָבן די זשיראַרדאָווער ייִדן זיך ממש מוסר־נפש־געווען, אַז זיי זאָלן, חלילה, נישט בלייבן אָן אַ מקום־תפילה צו די ימים־נוראים.

נאָך צען טעג פון שווערער און אָנגעשטרענגטער אַרבעט, וואָס איז אָנגעגאַנגען בייטאָג און ביינאַכט, איז די געביידע פונעם בית־המדרש פאַרטיק געוואָרן און צו די ימים־נוראים האָט מען דאָרטן געהערט די אייביקע ייִדישע תפילות, די תפילות וואָס דערמאָנען אונדז מיט זייער האַרציקן נוסח דאָס געוועזענע ייִדישע לעבן אין די פּוילישע שטעטלעך.

מאַקס קריגער

זיכרונות פון דער אַלטער צייט

גערופן האָט מען מיך אין זשיראַרדאָוו מלך, בערל זיי־גערמאַכערס, ווייל מיין טאַטע איז געווען אַ זייגערמאַכער. געוווינט האָבן מיר ביי גיפסן אין הויז, קעגנאיבער דעם „קוועטשער" (וואַסערפלומפּ). דאָרטן האָבן מיר געהאַט אַ געוועלב, ווו אויף די ווענט זענען געווען צעהאָנגען פאַר־שידענע מינים זייגערס וואָס מען האָט געבראַכט צו פאַר־ריכטן. ווען עס פלעגט קומען 12 אַזייגער פלעגן זיך די זייגערס צעקלינגען. פון אַ סך טירלעך פלעגן אַרויסשפּרינגען פייגעלעך און זיך צעזינגען מיט דינע שטימעלעך: קו־קו, קו־קו... דער גערויש איז דאַן געוועזן אַ שטאַרק גרויסער, אַ כאָר פון זייגערס... עס איז נאָך געווען אַ נס, וואָס נישט אַלע זייגערס זענען געגאַנגען צו דער צייט.

דער פאָטער האָט געדאַוונט אין קאָזשעניצער שטיבל, אָבער געפאָרן איז ער צום גראָדזיסקער רבין. איך הייס טאַקע נאָכן אַלטן גראָדזיסקער רבין. אַזוי ווי זשיראַרדאָוו האָט געהאַט אַ היפּשע צאָל גראָדזיסקער חסידים איז ביי אונדז טאַקע געווען אַ שפע מיט מלכים, ריכטיקער מלכס.

די מאַמע מיינע האָט געהייסן לאה און זי האָט געבוירן 12 זין און 1 טאָכטער. מיין פאָטער איז דערפון געווען גאָר שטאַרק שטאָלץ — ער האָט, ווי יעקם אָבינו, 12 שבטים און איין טאָכטער...

וועל איך פרווון פאַרנאָטירן אַ פאָר עפּיזאָדן און ביל־דער פון מיינע יוגנט־יאָרן אין זשיראַרדאָוו.

דעם רבינס שידוך

געשען איז עס אין יאָר 1893. ביי אונז איז געווען אַ באַ־לעגאָלע מיטן נאָמען איטשקע, זיין פרוי האָט געהייסן חיה־שרה, האָבן זיך ביי זיי נישט געהאַלטן קיין קינדער. זיי פלעגן אַלע אויסשטאַרבן קליינערהייט. חיה־שרה, איטשקעס פרוי, איז געווען אַ שוועסטער פון יצחק כאָרזשעל (מען האָט אים אַזוי גערופן, ווייל ער האָט אָפּגעשטאַמט פון שטעטל כאָרזשעל). האָט זיך געמאַכט, אַז ביידע שוועגערינס האָבן פאַרשוואַנגערט אין דער זעלבער צייט. זענען זיי אַוועקגע־פאָרן צום אַמשינאָווער רבין נאָך אַ ברכה, אַז זיי זאָלן אויסטראָגן כשורה.

האָט דער רבי זיי צוגעזאָגט, אָבער בתנאי, אַז זיי זאָלן אים געבן אַ צוזאָג, אַז אויב איינע פון זיי וועט געבוירן אַ יינגל און די צווייטע אַ מיידל, זאָלן זיי זיך משדך זיין און צום יאָר זאָלן זיי שרייבן תנאים. דערביי דאַרף די כלה ביז 7 יאָר טראָגן נאָר ווייסע קליידער. עס איז טאַקע אַזוי געשען — איטשקעס פרוי האָט געבוירן אַ מיידל און יצחקס פרוי האָט געהאַט אַ יינגל. צום יאָר האָט מען, ווי דער רבי האָט אָנגעזאָגט, געשריבן תנאים און דאָס מיידל איז ביז 7 יאָר געגאַנגען אין ווייסן. דאָס יינגל האָט געהייסן משה און דאָס מיידל חווה. זיי האָבן טאַקע שפּע־טער גליקלעך חתונה געהאַט; זיי האָבן שוין קינדער און אייניקלעך און זענען מיטגלידער פון זשיראַרדאָווער ברענטש אַרבעטער־רינג, נומער 301. אינטערעסאַנט, אַז מיט אַ יאָר שפּעטער האָט איטשקעס פרוי ווידער געבוירן אַ קינד און דאָס דאָזיקע קינד איז יונג געשטאָרבן.

אַ מעשה מיט אַ גט

געווען ביי אונדז אַ פרוי — לאה די סאָכאַטשעווערן האָט זי געהייסן — משמעות טאַקע אָפּגעשטאַמט פון סאָ־כאַטשעוו. געהאַט האָט זי אַ טאָכטער וואָס איז געווען טויב־שטום. חתונה מאַכן דאַרף מען זי דאָך סיי־ווי־סיי, האָט מען פאַר איר אויסגעפונען אַ שטילן יונגנמאַן, אַ לערנער און אַ חסיד. געוווינט האָט דאָס נייע פאָרפאָלק נישט ווייט פון אונדז. דער יונגערמאַן פלעגט אָפט אַריינקומען צו אונדז אין געוועלב רעדן מיטן טאַטן אין חסידות. גאָר שטאַרק האָט ער זיך אינטערעסירט מיט די צעהאָנגענע איבער די ווענט זייגערס און שטענדיק געזוכט צו דערגיין די חכמה פון זייגערמאַכעריי.

אַ געוויסן טאָג רופט ער מיין טאַטן, באשר ער דאַרף אים זייער נייטיק זען. מיין פאָטער איז טאַקע גלייך אַוועק צו זיי אין הויז. הכלל, ווי דער פאָטער איז אַריין, האָט דער דאָזיקער חסידישער יונגערמאַן אויף שנעל אַרויס־געגומען פון טאַש אַ פאַפיר און געגעבן עס אַ שטעק אַריין זיין שטומער פרוי אין האַנט אַריין און דערביי געזאָגט צו מיין טאַטן:

— ר׳ בערל, זייט אַן עדות, אַז איך האָב געגעבן אַ גט מיין ווייב.

דאָס ווייב, הגם אַ שטומע, האָט זיך, וויזט אויס, באַלד אַריינטערט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך און האָט אויף שנעל דאָס פאַפיר אַוועקגעוואָרפן און האָט אויף איר שטום־לשון אויפגעהויבן אַ מוראדיקן געשריי. עס זענען זיך צוניפגעלאָפן שכנים. מען האָט דעם בעל־דבר גע־נומען צום רב. עס זענען פאַרגעקומען דין־תורות. דער מאַן האָט געטענהט אינס: זי האָט געהאַלטן דעם גט אין האַנט איז זי שוין פאַר אים אַ פרעמדע פרוי און ער טאָר

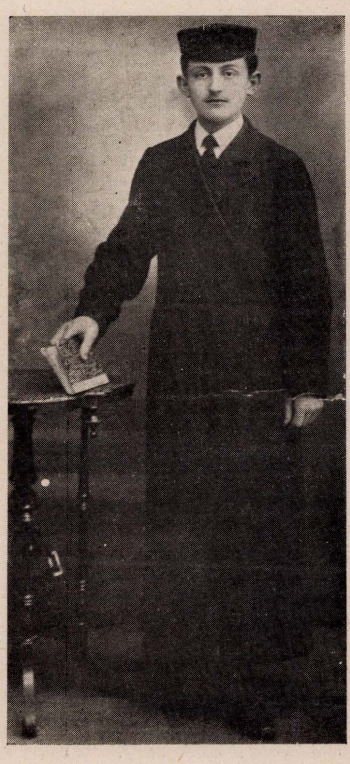

מאַקס קריגער פון ניו־יאָרק אין יאָר 1906

שוין מיט איר מער נישט ווויזען. אַ לאַנגע צייט האָט זיך וועגן דעם ביי אונדז געטומלט. די פאָר אפענע אדער באַ־האַלטענע משכילים אין שטעטל האָבן די דאָזיקע געשיכטע אויסגענוצט, כדי אויפצוקלערן דעם עולם ווי וויכטיק עס איז צו זיין אויפגעקלערט און פארוואָרפן דעם פאַנאַטיזם...

דאָס קאָזשניצער שטיבל

צוזאַמען מיט נאָך אַ פאָר בחורים האָב איך אַ געוויסע צייט געלערנט אין קאָזשניצער שטיבל. ווי אַ נישט־אָפּי־ציעלער משגיח האָט אויף אונדז געהאַלטן אַן אויג ר׳ יוסף־הערש פייטשער, אַ הויכער, דאַרער יִד מיט אַ לאַנג־שפיציק בערדל. אויסגעזען האָט ער ווי אַ בטלן, אָבער געווען איז ער דווקא אַ קלוגער יִד. געהאַט האָט ער אַ שוואַכקייט זיך צוצוקאָפן צום „ברעטל", דאָוונען פאַרן עמוד. אָזוי ווי קיין שטיפע האָט ער נישט געהאַט, פלעגט ער פרובירן אויסצופילן דעם דאָזיקן „בלויז" מיט מאַכן הויכע יעלות און געוואַלדן, וואָס האָבן ממש געשפּאַלטן די הימלען.

פון דער צייט פון מיין פאַרבערגען אין שטיבל האָבן זיך מיר אַממייסטן איינגעקריצט אין זיכרון די מלווה־מלכהס, וואָס זענען יעדן שבת־צונאַכטס געפּראָווען גע־ווארן אין שטיבל. עפּעס אַ הייליקייט און מיסטעריעזקייט האָט געשוועבט אין דער לופטן אין יענע שבת אויפדער־נאַכטן, וועז די חסידים זענען געזעסן ביי די טישן, האָרט אינער ביים צווייטן. די ליכט, וועלכע האָבן געברענט ביים עמוד נאָכן פאַרענדיקן דעם שבת־אויפדערנאַכטיקן מעריב־דאָוונען, האָבן געוואָרפן אַ קאַרגן שיין אויף די צונויפגע־פּרעסטע חסידים ביי די טישן, וועלכע האָבן געהערט גאָר אויפמערקזאַם די וווּנדערלעכע מעשיות און מופתים פון דעם אַלטן קאָזשניצער רבין, וואָס דער אָדער יענער פון דער עלטערער „גוואַרדיע" האָט געדענקט צו דערציילן. צווישן איין מעשה און דער צווייטער האָט דערווייל עמיצער פאַרצויגן אַ זמרל פול מיט דביקות און התלהבות. געווען איז עס מער ווי אַ געזאַנג, צוגעפאַסט צו דער אַטמאָספער אין געמיט־צושטאַנד אין יענע מאָמענטן ביי די קאַרגע דריי אָדער פיר מינינים חסידים ביים טיש.

אָבער פלוצלינג האָט זיך די שטילקייט ביים טיש האָס־טיק איבערגעבראָכן און מיט רעש האָט זיך די טיר געעפנט אין מען האָט אַנגעהויבן אַריינברענגען טעפּ מיט גריץ און קנאָבל־בארשטש. דאָס האָבן די פרויען פון די חסידים, לויט אַ רייע, צוגעגרייט יעדע וואָך צו דער מלווה־מלכה. פאַרשוווּנדן איז די הימלישע שטימונג, וואָס האָט ביז אי־צט געשוועבט אין דער לופטן. אַ געדיכטע פראַזאיש־ערדישע פאַרע האָט זיך אָפּגעזעצט אין דער לופטן אַ דאַנק די הייס־סע טעפּ גריץ מיט דעם שאַרפן ריח פון דעם קנאָבל־בארשטש. אויך צום בארשטש האָבן זיך די חסידים גע־נומען מיט נישט קיין קלענערער התלהבות ווי צו די מעשיות פון דעם רבין.

עס האָבן אַנגעהויבן אַנקומען נייע צייטן. די אַלטע פעסטונג פון ירידישקייט האָט זיך אַנגעהויבן אַביסל טרייסלען. אויך מיר, די בחורים פון שטיבל, זענען אַנגעשטעקט געוואָרן פון די נייע ווינטן, וואָס האָבן אַנגעהויבן בלאָזן אויף דער ירידישער גאַס.

געדענקט זיך אַ פאַל ווי רב יוסף־הערש פייטשער איז אַמאָל אַרײַנגעפאַלן אין שטיבל אַ גוואַלדיק אויפגערעגטער און האָט אויסגעשריגן:

בערל זייגערמאַכער און פרוי לאה קריגער אַ קאָשטעניצער חסיד — געשטאַרבן אין ניר־יאָרק

— הערט, ייִדן, עס ברענט אַ פייער!

אויף די צעשראָקענע בליקן פון די אַרומיקע, האָט ער, שטיקנדיק זיך מיט די ווערטער, דערציילט, אַז גייענדיק אויף דער „בלייך" האָט ער אַליין געזען ווי חיים ביינישעס איז געגאַנגען שפּאַצירן מיט אַ מויד.... מיט... מיט... געלע דעם קעפיקס טאָכטער...

די ייִדן אין שטיבל האָבן מיט אים מיטגעזיפצט און געקומען צום באַשלוס, אַז מיר לעבן היינט, בעוונותינו הרבים, אין שלעכטע צייטן, אַ סימן אַז אַמאָל האָט מען גערעדט אַ שידוך מיט אַ בחור, האָט מען אים געפלעגט לויבן מיט די ווערטער, אַז ער קען גוט לערנען און איז אַ סוחר אויך. היינט זאָגט מען — ער איז אַ סוחר און ער קען לערנען אויך... שלעכטע צייטן געקומען אויף ייִדישקייט...

„אייראָפּעער" און אַנטאָן אַ קאָלנער מיט אַ שניפּס און פאַרלאָגע. איך בין אַוועק צו לייבעלע שאָקלער אין געוואָלב אינקויפן פאַר מיר די זאַכן. קומענדיק דאַרט אַהין זאָג איך צום סוחר:

— ר׳ לייבעלע, איך וויל איר זאָלט מיר פאַרקויפן אַ קאָלנער, אַ שניפּס און אַ פאַרלאָגע.

לייבל גיט אַ קוק פאַרשנדיק, און ער פרעגט מיך:

— פאַר ווען ווילסטו דאָס קויפן די זאַכן?

— פאַר מיר. — זאָג איך אים.

זאָגט ער מיר, אַז ער וועט עס מיר נישט פאַרקויפן. ער וויל נישט, אַז וויל מיין שאָטע איז נישטאָ אין דער היים (מיין טאָטע איז שוין דעמאָלט געווען אין די פאַראייניקטע שטאָטן) זאָל איך דאָ ווערן אַ גוי... נישט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה האָב איך אונטערגעשיקט אַ פריינד, וואָס האָט פאַר מיר אינגעקויפט די זאַכן.

דעם נאָענטסטן שבת בין איך געקומען אין שטיבל אַן אויסגעפוצטער אין קאָלנער, שניפּס און וויסער פאַרלאָגע. אריינקומענדיק האָט מיך יעדער איינער אַנגעקוקט, אָבער גאָרנישט געזאָגט. נאָך שחרית, צו קריאת־התורה, גייט צו מיר צו שמואל נחום, אַן עלטערער קאָזשעניצער חסיד, אַ פאַרביסענער קנאי, און גיט צו מיר אַ געשריי:

— דו פּושע, עוכר־ישׂראל! דיין טאָטע איז טאָקע אין אַמעריקע און דו ווילסט דערווייל ווערן אַ גוי? — ער שפּייט אויס פאַר מיר און גיט צו מיר אַ געשריי: — שוין זאָלסטו אַרויס פון דאָנען.

מער בין איך שוין אין שטיבל נישט געקומען.

מיין פעטער מרדכי דער פאָדראָטשיק

געוואָרן אויס שטיבל־בחור האָב איך אַנגעהויבן צו טראָכטן וועגן אַ תכלית פאַר מיר. האָט מען באַשלאָסן, אַז איך זאָל גיין צוהעלפן מיין פעטער מרדכי גאָלדבערג, אַדער ווי מען האָט אים גערופן, מרדכי פייוויישעס, אין געוועלב, וואָס ער האָט געהאָט אויפן מאַרק.

לאה — בערל זייגערמאַכערס פרוי מיט אירע קינדער — הערמאַן, ווויזע אין ניר־יאָרק; פּעליקס — אין פאַריז. פאָטאָגראָפירט אין 1906.

בכלל איז מיין פעטער געווען אַן אינטערעסאַנטער טיפּ. ער פלעגט אויפשטיין יעדן טאָג 4 אַזייגער אין דער פרי, געזאָגט תהילים ביז אַזייגער 6 און מיטן טלית און תפילין פלעגט ער גיין יעדן טאָג אין שול אַריין, נישט אויסרעדנדיק קיינעם קיין ווארט ביז נאָכן דאַוונען. געווען איז ער אַ „פאָדראָטשיק" — דאָס הייסט, ער האָט געהאַט אַ קאָנטראָקט צוצושטעלן צו די רוסישע קאָזאַקן אוּן סאָל־

דאַטן, וואָס זענען געשטאַנען אין זשיראַרדאָוו, אַלע ניי־טיקע שפּייזן און אויך דאָס זעלביקע פאַר די פערד: האָ־בער, היי און אַנדערע פּראָדוקטן. צוליב דעם איז ער, פאַרשטייט זיך, געווען זייער באַפריינדעט מיט נאַטשאַל־סטוואָ און פלעגט גאָר אָפט דורכפירן ביי זיי פאַרשידענע שתדלנותן, אויב מען האָט געדאַרפט. מאַכט זיך אַ מאָל אַ געשיכטע, אַז אַ ייִדישער סאָלדאַט האָט זיך מיט עפּעס פאַר־זינדיקט און ער איז פאַרמישפּט געוואָרן אויף לאַנגע יאָרן טורמע. איז מיין פעטער דערפון געווויר געוואָרן און ער האָט געטאָן אַלץ מעגלעכע און אוממעגלעכע, כדי דער סאָלדאַט זאָל באַפרייט ווערן. ער האָט אויך געזאָרגט פאַר דעם, אַז יעדער באַלעבאָס זאָל אַהיימנעמען אַ סאָלדאַט אויף שבת.

אַ געוויסן טאָג איז אויסגעבראָכן אַ בעקער־שטרייק פון אַרבעטער אין שטאָט. מיין פעטער אָבער, מוזנדיק צו־שטעלן דאָס ראַזעווע ברויט פאַר די סאָלדאַטן, האָט באַקו־מען (אין הסכם מיט די שטרייקנדיקע) צוגעטיילט אַ בע־קעריי, וועלכע האָט געאַרבעט נאָר פאַרן מיליטער. נאָכן פאַנאַנדערטיילן דאָס ברויט פאַרן מיליטער איז אים דאָך געבליבן אַ פולער וואָגן מיט ברויט צום פאַרקויפן.

זאָגט צו מיר מיין פעטער: — מלך, פאַרקויף דאָס ברויט צו די וועלכע קומען אַהער אויפן מאַרק. — איך טו ווי ער הייסט מיך און איך ווער מאָמענטאַל באַלאַגערט פון פרויען, וועלכע צעכאַפּן ממש דאָס ברויט פון די הענט.

גייט דורך דער פאָטער מיינער (ער איז שוין דאַן געהאַט צוריקגעקומען פון אַמעריקע) און ער זעט ווי איך שטיי אויפן וואָגן און פאַרקויף ברויט, זאָגט ער צו מיר:

— מלך, קום גלייך אַראָפּ פון וואָגן! וואָס הייסט, מענטשן שטרייקן פאַר אַ בעסער לעבן און דו לאָזט זיך אויסגוצן קעגן זיי?

דאָס איז מיר גראָד געפעלן געוואָרן. איך שפּרינג אַראָפּ פון וואָגן און גיי אַריין אין געוועלב צום פעטער און זאָג אים, אַז איך וויל מער נישט פאַרקויפן דאָס ברויט. פרעגט ער מיך — סטייטש? זאָג איך אים וואָס דער טאַטע האָט מיר געזאָגט. קומט ער אַרויס פון געוועלב און זעט נאָך מיין טאַטן אַוועקגיין, שרייט ער צו אים נאָך: — האָ, בערל? דו אויך שוין אַ סאָציאַליסט?... איך וועל זיך שוין מיט דיר אָפּרעכענען אין בית־המדרש...

אַ פּאָר טעג שפּעטער איז געקומען צו מיר אַ ייִנגל פון 12 יאָר אין שטוב אַריין און זאָגט מיר, אַז אַזוי ווי איך בין אַ פּריקאַזשטשיק (אַן אָנגעשטעלטער) ביי מרדכי גאָלד־בערג מוז איך קומען צו אַ „סכאָדקע" (פאַרזאַמלונג, לויטן לשון פון די רעוואָלוציאָנערן אין יענער צייט) ביי איטשע־לייזער ניסנבערגן אויפן בוידעם. טאָמער וועל איך נישט קומען מיטן גוטן ווילן, וועט מען מיך ברענגען אויף אַ „פּלאַכטע", ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט. אַרויסגייענדיק גיט ער נאָך אַ זאָג: — געדענק, קיינעם נישט פאַרציילן!

צו דער באַשטימטער צייט בין איך אַוועק און דאָרטן געטראָפן אַ פופצן ייִנגלעך. עס איז דאָרט געווען טונקל, און איינער מיט שוואַרצע אויגן־גלעזער האָט געהאַלטן אַ גאַנצן רעפעראַט, אַז די וועלט דאַרף זיין פריי פאַר אַלע־מען; מען באַדאַרף אַראָפּוואַרפן דעם קייסער און יעדער איינער זאָל העלפן צו פאַרטיילן די פּראָקלאַמאַציעס און דערמיט וועט מען טאָן אַ הייליקע אַרבעט און נאָך און נאָך... אין מיטן זיין רעדן גיט איינער אַ געשריי: „קאָני יאַדאָן" (פערד פאָרן). עס איז געוואָרן אַ בהלה און אַ גע־דראַנג. יעדער איינער האָט געוואָלט וואָס גיכער אַנטלויפן. דערמיט האָט זיך מיין רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט געענדיקט.

***

אברהם קריגער און זיין פרוי אַנאַ. — אברהם איז אומגעקומען אין אוישוויץ; זיין פרוי לעבט אין פאַריז.

זינט יענער צייט זענען שוין אַדורך 54 יאָר. שוין אַריבער 52 יאָר זינט איך האָב אין יאָר 1908 פאַרלאָזט מיין היימ־שטאָט זשיראַרדאָוו. עס זעט אויס, אַז דער גורל האָט גע־וואָלט אַזוי, אַז מיר זאָלן נישט טיילן דעם בלוטיקן סוף פון אַלע אומגעקומענע.

ווילט זיך טאַקע מיטן שרייבן דאָס בינטל זיכרונות צו־לייגן אַ ציגל צו דער מצבה פון אונדזער חרוב־געוואָרענער קהילה, נאָך אונדזערע טייערע און ליבע קרובים און פריינד, וואָס זענען אויף אַזאַ אַכזריותדיקן אופן אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים.

לאָמיר נעמען אויף זיך די ראָלע צו זיין די מאָנערס און וועקערס פאַר דעם בלוט פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע. לאָמיר זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן — און אונדזערע רוצחים קיין מאָל נישט פאַרגעבן.

אַברהם בירנבוים

מענטשן פון אונדזער היימשטאָט

עס איז שוין באַקאַנט פון די אַנדערע אַרבעטן וועגן דעם, אַז אונדזער זשיראַר־דאָוו איז געווען אַ גאָר יונגער ייִשוב. אויפגעקומען איז ער פון אַריינגעפאָרענע בעיקר פון די שכנותדיקע וויסקיט און אַמשינאָוו. עס איז טאַקע געווען אַ ווערטל אַזאַ: אַז אַ וויסקיטער אָדער אַמשינאָ־ווער ייִד איז געפאָרן קיין וואַרשע, האָט ער אויפן וועג זיך אָפּגעשטעלט אין זשי־ראַרדאָוו, איז אים דאָס שטעטל געפעלן געוואָרן און געוואָרן אַ זשיראַרדאָווער.

די דאָזיקע נייקייט פון דער שטאָט האָט זיך געלאָזט פילן אין אַ ריי הינזיכטן. עס זענען ביי אונדז נישט געווען, ווי אין אַנדערע שטעט אין פוילן, קיין סך אָרעמעלייט (נישט געהאַט ווייזט אויס קיין חזקה פון קדמונים) אָבער עס זענען אויך נישט געווען קיין סך גבירים, מען האָט זיי געקענט אָנציילן אויף די פינגער.

זשיראַרדאָוו האָט נישט פאַרמאָגט קיין סך לומדים, אָבער עס זענען אויך נישט געווען קיין סך עם־הארצים.

נישט געווען ביי אונדז קיין „טראַדיציאָנעלע" מחלוקתן און געשלעגן. מען דאַרף זיך גוט אָנשטרענגען כדי זיך צו דערמאָנען צי עס איז אַמאָל געווען ביי אונדז אַ גע־שלעג צווישן באַלעגאָלעס אָדער קצבים, אַ זאַך וואָס אין ייִדישע שטעטלעך איז עס נישט געווען פון די זעלטנהייטן.

מען פלעגט טאַקע זאָגן: אין זשיראַרדאָוו איז נישטאָ קיין טומאה און אויך נישט קיין קדושה (דאָס הייסט אין צו גרויסע דאָזעס).

איך וועל דאָ פאָרשטעלן אַ ריי קרייזן פון אונדזער היימ־שטאָט, וואָס איך האָב זיי נעענטער געקענט, וואָס צוליב מיין משפּחה און באַשעפטיקונג, האָב איך זיי פריש אין מיין זיכרון.

שוחטים:

פאַר מיין צייט זענען געווען דריי שוחטים: בינם שוחט; דוד ניימאַן, זלמן שוחט און אברהם־מענדל חזן־שוחט.

בינם שוחט איז געווען אַ ייִד אַ הדרת־פּנים, אַ תלמיד־חכם, געקענט גוט לערנען און פיין דאַוונען פאַרן עמוד. ווער געדענקט עס נישט בינם שוחטס „המלך" ראש־השנה און יום־כיפור? איך האָב שטענדיק געוואָלט בעסער הערן בינם שוחטס דאַוונען ווי דעם חזנס זינגען.

ווי אַ שוחט איז ער געווען אַ קינסטלער אין אַראָפּנעמען די שווערסטע סירכא פון אַ ריאה. איך געדענק אַזעלכע מאָמענטן ווען דער שוחט האָט אָנגעזאָגט דעם קצב נאָך דעם בדקנען, אַז ער האָט אָנגערירט אַ סירכאָ. מיט אַ צי־טערדיק האַרץ האָט ער אַרויסגענומען די לונגען פון דער בהמה און אַריינגעטראָגן אין שוחטים־שטיבל און קיין שוחט האָט ער נישט צוגעלאָזט נאָר ר' בינמען. ער איז צוגעגאַנ־גען ווי אַ געניטער פאַכמאַן און געאַרבעט מיט די דינע פינגער און מיטן גראָבן פינגער וואָס האָט געהאַט אַ לאַנגן נאָגל. אַלע קצבישע אויגן, און אויך פון די איבעריקע שוחטים, זענען געווען געווענדט אויף ר' בינמס גראָבן פינגער מיטן לאַנגן נאָגל. ווען די סירכאָ איז שוין געווען אַראָפּגענומען און דער קצב האָט געגעבן אַ בלאָז אין די לונגען און עס האָט זיך נישט באַוויזן קיין שום בלעזל איז געווען כשר, אַלע האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט.

ווען בינם שוחט האָט זיך אויף דער עלטער צוריק־געצויגן פון זיין אַקטיוו אין דער שחיטה האָט זיין איידעם דוד ניימאַן איבערגענומען דעם שווערס חזקה. דוד איז נישט געווען אָנגעשטעלט פון דער קהילה. די שכירות וואָס די שוחטים זענען געווען באַרעכטיקט צו באַקומען האָט ר' בינם באַקומען דעם גרעסטן חלק און דער שווער האָט זיך מיטן איידעם געטיילט מיט די שכירות. דוד שוחט איז געווען דער ייִנגסטער שוחט אין זשיראַרדאָוו. ער איז געווען אַ ייִד וואָס האָט גוט געקענט לערנען. זייער אַ קלוגער און זייער אַ פרומער. די יונגע קצבים האָבן פאַר אים מורא געהאַט. ביי אים איז געווען רעכט צוצוגיין צו אַ קצב און זען צי ער טראָגט אַ טלית־קטן. אויב ער האָט נישט גע־פונען האָט יענער באַקומען אַ געזונטן פאַטש אין פּנים. דוד איז געווען קיין עין־הרע אַזאַ געזונטער מענטש אַז

אפילו אלטע קצבים האבן פאר אים מורא געהאט. איין מאל געדענק איך אזא פאל: ער איז צוגעגאנגען צו א יונגן קצב און האט בודק געווען צי ער טראגט א טלית־קטן. יענער האט זיך נישט געלאזט בודק זיין און עס איז געקומען צו א עגשלעג און דער יונג האט אים גוט מקיים פסק געווען. די שוחטים האבן ארויפגעלייגט א באיקאט אויף דעם קצב און נישט געוואלט פאר אים שחטן קיין בהמות. די זאך איז אנגעקומען צום רב און דער יחוס־אבות פון יונגן קצב איז בייגעשטאנען און ער האט באצאלט קנס און עס איז ווידער געווארן גוט.

זלמן שוחט איז געווען דער זון פון אהרן־מרדכי שוחט. זלמן האט איבערגענומען די חזקה פון זיין טאטן. זלמן איז געווען א שיינער יידֿ, א גוטער שוחט און פיין געדאונט. אלע האבן אים ליב געהאט. ער איז געווען אנדערש פון די איבעריקע שוחטים. ער איז געווען צוגעלאזט צום פראסטן פאלק אין דער צייט וועז די אנדערע שוחטים האבן נישט געהאט קיין מגע־ומשא מיט עמך. זלמן איז שוין געווען א ביסל היינטוועלטיק. זלמנס ערשטע פרוי איז געווען א שטארק־פרומע, שטענדיק געהאלטן א סידור אדער א טהיטש־חומש. אין א געווסן טאג האט מען געהערט, אז זלמן האט אפגעגט זיין פרוי. עס האט זיך געטומלט אין זשיראדאו. ער האט אויפגעהערט שחטן. עס האבן זיך געשאפן צוויי צדדים, איינער האט געהאלטן מיט זלמנען און א צד וואס איז געווען קעגן אים. אזוי ווי אין זשיראדאו איז געווען א שטארקער קצבים־פראיין און זיי האבן געהאלטן מיט זלמנען איז זלמן צוריק געבליבן שוחט. מיט עטלעכע וואכן שפעטער האט זלמן אראפגעבראכט זיין נייע פרוי, וואס האט געשטאמט פון סקערניעוויץ, א הויכע שיינע פרוי.

אברהם־מענדל חזן־שוחט (כאנאכאוויטש) איז געקומען קיין זשיראדאו אין יאר 1904. ער האט אפגעקויפט די חזקה ביי בינם־מענדל וועוויראקע, דער פאטער פון אברהם און וואוטשע וועוויראקע, צוויי באקאנטע יידישע שרייבערס. וועז אברהם־מענדל איז געקומען קיין זשיראדאו האט ער ממש געמאכט ליכטיק אין שטאט. א יונגער, שייגער מענטש האט ער נאך אפגעשטאמט פון א משפחה שוחטים. אברהם־מענדלס פרוי איז געווען א שיינע און געשטאמט פון אן אריסטאקראטישע משפחה אין וועלכער עס זענען געווען דאקטוירים און אדוואקאטן. ביי אברהם־מענדלען האט זיך געפירט זייער א שיינע הויז, נישט קיין פאנאטישע. די קינדער האבן זיך געהאלטן פריי, די בחורים זענען ארויסגעגאנגען מיט מיידלעך און די מיידלעך מיט בחורים. די שטאט האט גערעדט, אז זיי פירן זיך נישט פרום. עס איז אבער געבליבן ביים ריידן. אברהם־מענדל איז געווען א שיינער חזן און גוטער שוחט און די שטאט האט פון אים געהאט נחת. איך דענק, אז עס געפינען זיך נאך עד־היום זייער א סך זשיראדאווער, וואס האבן געזונגען מיט אברהם־מענדלען. אין די שפעטערע יארן האט ער זיך אפגעזאגט צו זיין חזן נאר בלויז שוחט. די שטאט האט ביז לעצטנס נישט געהאט קיין אפיציעלן חזן.

עס וועט זיין כדאי איבערצוגעבן א געווסן געשעעניש וואס איז פאראפן וועז אברהם־מענדל האט איבערגענומען די שחיטה ביי אונדז אין שטאט.

אזוי ווי זשיראדאו איז געווען א פרנסה־שטאט מיט א היפשער באפעלקערונג אין מען האט א סך געשחטן האבן די שוחטים פארדינט בעסער ווי די קצבים. אז עס האט זיך געמאכט א פרייער פלאץ פאר א שוחט האבן א סך געווסלט אנקומען קיין זשיראדאו. איך געדענק ווי מען האט געזומען אויף פרווו א סך קאנדידאטן. אבער נאך דעם ווי מען האט איסגעפרובירט אברהם־מענדלען האט די שטאט מסכים געווען, אז דאס איז דער ריכטיקער קאנדידאט. דער נייער שוחט האט געדארפט אפקויפן די חזקה פון בינם־מענדלען. בינם־מענדל האט באקומען 2.000 רובל. פון דעם האט דער רב געקריגן א שיינע עטלעכע הונדערט רובל; די קהילה האט עקקריגן עטלעכע הונדערט רובל אין ער האט באקומען דאס רעכט פון דער חזקה.

אבער פלוצלינג האבן זיך די קצבים מיישב געווען, אז דער ענין פון שחיטה־חזקה האט א שייכות אויך צו זיי, דער קצבים־פראיין איז געקומען מיט א טענה, אז זיי, די קצבים, זענען די, וואס גיבן פארן רב, פאר די שוחטים, פאר דער קהילה און דעריבער מוזן זיי עפעס האבן פאר זיך פון דעם. אמת נישט פאר זיך, נאר פאר דער ספר־תורה וואס זיי שרייבן אין וואס עס קאסט זיי א סך געלט. און אויב דער נייער שוחט וועט זיי אויך עפעס נישט געבן וועט ער נישט שחטן.

אויף אזא זאך האט זיך קהל נישט ערייכט. מען האט געפרווווט אונטערהאנדלען מיט די קצבים אין עס איז צו קיין אויסגלייך נישט געקומען.

די גבאים פון דער חברה־קצבים זענען דאן געווען חיים קצב, ישו אל קצב אין זיסקינד ניידארף.

אזוי ווי זיי זענען צו קיין אויסגלייך נישט געקענט קומען איז קהל געפאלן אויף א פלאן, זיי האבן דעם גרעסטן און שטארקסטן קצב אנגעבאטן געלט ער זאל פארראטן די חברה און זאל ארפפירן א בהמה אין שעכטהויז און אברהם־מענדל זאל שחטן. דער קצב איז געווען אברהם פזשיטיצקי.

אברהם פזשיטיצקי מיט חיים קצב זענען געווען די צוויי גיבורים פון שטאט. ביידע זענען זיי געווען יוגנט־חברים; ביידע האבן נאך געארבעט ביי דעם ערשטן עלצטן קצב וואס האט איינגעוואנדערט פון ווייסקיט קיין זשיראדאו. חיים און אברהם זענען געווען א פאר ווי ויקהל און פקודי, איינער האט זיך נישט געריכט אן דעם צוויי־טן. אויב איינער האט זיך פארטשעפעט מיט אברהמען האט עס געהייסן, אז ער וועט האבן צו טאן איך מיט חיימען. אפילו די קריסטלעכע קצבים האבן געציטערט פאר זיי. מיט א מאל אזא געשיכטע: — אברהם גייט פארראטן זיין בעסטן פריינד חיימען... ער גייט קעגן חברה בכלל, ער פירט שחטן א

בהמה אין שעכטהויז ווען אַלע קצבים זענען קעגן דעם. די גאַנצע שטאָט איז געווען נייגעריק צו זען וואָס עס וועט דערפון אַרויסקומען, ווער וועמען וועט בייקומען. אַברהמס אָנהענגערס זענען געווען: שוחטים, דאָזאָרעס, חסידים, זיי זענען געגאַנגען פון איין זייט. פון דער צווייטער זייט זענען געקומען אין שעכטהויז חיים מיט זיינע אָנהענגערס.

אברהם פירט אַריין אַ בהמה אין שעכטהויז, לייגט זי אַוועק און בינדט זי מיט שטריק. עס איז שטיל, אַלע שטייען מיט איינגעהאַלטענעם אָטעם. די שטימונג איז זייער אַן אָנגעשטרענגטע. דער יונג וואָס אַרבעט ביי אברהמען האַלט דעם קאָפּ פון דער בהמה מיט דעם האַלדז אַרויף; דער שוחט נעמט אַרויס דעם חלף, גיט אים אַ פיר־דורך דורך דעם לאַנגן נאָגל פון גראָבן פינגער, זעט צי ער איז גוט, אָן פּגימה. ער איז שוין גרייט איבערצושניידן דעם האַלדז פון דער בהמה. דאָ האָט זיך חיים פּלוצלינג ווילד אַ ריס געטאָן מיט אַ גראָב שטיק האָלץ אין האַנט גרייט אַריינצוהאַקן אין דעם חלף ווען דער שוחט וועט שחטן, כדי די בהמה זאָל זיין טריף.

ווען אַברהם־מענדל דער שוחט האָט דאָס דערזען איז ער געוואָרן בלאַס ווי די וואַנט. ער האָט אַריינגעלייגט דעם חלף אין שייד און אַרויס פון שעכטהויז.

עטלעכע מינוט האָט זיך חיים אָנגעקוקט מיט אַברהמען ווי די הענער, גאָרנישט גערעדט און אַלע זענען זיך צעגאַנגען.

דעם זעלביקן טאָג האָט אַברהם־מענדל געסילוקט 300 רובל אין וועקסלען פאַר דער חברה־קצבים, דעם זעלבן אָוונט האָט די חברה־קצבים געפייערט דעם זיג מיט אַ פאַס ביר און געבראָטענע גענדזלעך.

אַרום דער קהילה

ביז דאָס יאָר 1930 איז די קהילה אָנגעפירט געוואָרן פון דריי דאָזאָרעס. געוויילט זענען זיי געוואָרן אויף אַ ייִדישער אַסיפה. אויף דער אַסיפה האָבן געקענט שטימען די וואָס האָבן געצאָלט קהילה־שטייער. שטייערן האָט מען גענומען פון רייכע און אָרעמע. ווער געדענקט עס נישט ווי מען פלעגט צונעמען די לייכטער ביי אַ ייִדן פאַר נישט צאָלן דעם קהילה־שטייער?

דער אינקאַסענט פון די קהילה־שטייערן איז געווען אַ קריסט, אַן אָנגעשטעלטער פון מאַגיסטראַט קאָטלינסקי. דאָס געלט וואָס דער ייִד האָט געדאַרפט צאָלן אין דער קהילה האָט עס אויפגעמאָנט דער דאָזיקער קריסט. האָט מען טאַקע געקענט ביי קאָטלינסקין געפינען אַ פּאָר טוץ לייכטער. פרייטיק שפּעט נאָכמיטאָג פלעגט מען זען אַ ייִדן לויפן צו קאָטלינסקין אויסלייזן די שבת־לייכטער.

די דאָזאָרעס האָבן געזאָלט אויסגעוויילט ווערן פון פאָלק, אָבער ווער האָט אויף דעם געקוקט. געווען ביי אונדז אַ געוויסער גאָמאָלינסקי (מן־הסתם וועט אים ווער אין אונדזער פּנקס באַשרייבן) און אַלע האָבן מיט אים נישט געוואָלט האָבן צו טאָן. ער איז עס געווען דער וואָס האָט אָנגעפירט, אָדער רעפּרעזענטירט די קהילה. ער איז לאַנגע יאָרן געווען דאָזאָר און געהאַט צוויי צוהעלפערס צו זיך, וואָס ער פלעגט צוקלייבן, וועלכע האָבן סיי־ווי נישט געהאַט קיין דעה. ער האָט אויך באַלעבאַטעוועט מיטן קהילה־געלט.

אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען ביזן יאָר 1930... דאַן איז געקומען דער געזעץ, אַז יעדע קהילה, די קלענסטע אַפילו מוז האָבן מינימום אַכט דאָזאָרעס. ערשט דאַן זענען אין זשיראַרדאָוו פאָרגעקומען די ריכטיקע וואַלן. עס האָבן זיך געשאַפן פּאַרטייען, רעכטע און לינקע; מען האָט אַרויסגעשטעלט קאַנדידאַטן.

פון די גרופּן און פּאַרטייען וואָס האָבן אַרויסגעשטעלט קאַנדידאַטן זענען געווען: שניידערס, באַלעגאָלעס, קצבים, אגודה, מזרחי און אַנדערע פּאַרטייען. מיט דעם קצבישן קאַנדידאַט איז צוגעגאַנגען נישט גלאַטיק. ווען די שטאָט האָט זיך דערוווסט, אַז מען האָט אַרויסגעשטעלט אַ קצב פאַר אַ קאַנדידאַט האָט זיך געטאָן חושך. דער רב מיט די חסידים האָבן דאָס נישט געוואָלט צולאָזן. דער מאָטיוו זייערער איז געווען, אַזוי ווי אַ קצב דאַרף זיין אונטערגעוואָרפן דעם דאָזאָר, וועט איצט גאָר זיין פאַרקערט, אַז דער רב און די שוחטים וועלן גאָר זיין אונטערגעוואָרפן אַ קצב...

אין שטאָט איז געוואָרן אַ טומל. עס האָבן זיך געשאַפן צדדים — יאָ קצבישער דאָזאָר און נישט קצבישער דאָזאָר. דער רב האָט געשיקט נאָך מיר און נאָכן קצבישן קאַנדידאַט.

איך קום צום רב און טרעף דאָרטן אַלע „שיינע" באַלעבאַטים פון שטאָט. דער קצבישער קאַנדידאַט איז געווען דוד הערשקאָוויטש (מלאך־המוות). זיי אַפּעלירן צו אונדז, אַז מיר זאָלן זיך צוריקציען. מיר האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו פאָלגן זייער אַפּיל. דודן האָט דער ענין דאָזאָרסטווע שטאַרק געפעלן געוואָרן און מיר איז געגאַנגען אין אַמביציע אַז עס קאָן זיין אַ דאָזאָר אַ קצב. נאָך אַלעמען שטראָמט דאָך אין מיר אַ היפּשע דאָזע קצביש בלוט...

די קעגנערס האָבן זיך נאָר געשטיצט אויף דעם, אַז אפשר וועט דער סטאַראָסטע אים נישט באַשטעטיקן. עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. דער סטאַראָסטע האָט דעם קאַנדידאַט יאָ באַשטעטיקט און דוד הערשקאָוויטש איז מיט מזל געוואָרן אַ דאָזאָר אין דער קהילה־קדושה זשיראַרדאָוו.

עס איז געווען אַ דערגרייכונג — אַ קצב איז געוואָרן דאָזאָר!

שומרי־שבת

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין זשיראַרדאָוו אויסגעוואָקסן אַ זייער שיינע יוגנט, וואָס האָט זיך גאָר גוט אַנטוויקלט — פיזיש און גייסטיק. אמת מען האָט נאָך אַלץ געטראָגן דאָס קליינע „ייִדישע" היטעלע, לאַנגע קאַפטנס און די פאות האָט מען שוין פאַרלייגט הינטער די אויערן.

פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס האָבן געהאַט זייערע יוגנט־גרופּעס; די יוגנט האָט געהאַט אַ שיינע ביבליאָטעק און מען האָט אָנגעהויבן צו ביסלעך נישט אָפּהיטן דעם שבת. עס האָט זיך געטראָפן אַז ייִדישע יונגעלייט פלעגן שבת שפּילן אין פוטבאָל און אַפילו פאָרן אום שבת אויף רייטוועגעלעך (ראָווערן). מען האָט שוין געזען יוגנטלעכע שפּאַצירן נישט באַהאַלטן מיידלעך מיט בחורים און די בחורים האָבן זיך אויך דערלויבט צו גיין, אָפן פאַר אַלעמען איבער די גאַסן בגילוי־ראָש, מיטן בלויז קאָפּ...

פאַרשטייט זיך, אַז דער עלטערער דור האָט עס נישט געקענט ליידן; ווי דערלאָזט מען עס, אַז די ייִדישקייט זאָל אַזוי פאַרשוועכט ווערן און צווישן אַנדערע מיטלען, וואָס די פרומע ייִדן האָבן אונטערגענומען איז געווען דאָס גרינדן אין זשיראַרדאָוו אַן אָרגאַניזאַציע פון „שומרי שבת".

בראש פון דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע זענען געשטאַנען די גאָר שאַרפע חסידים, אָבער זיי האָבן אין דער דאָזיקער טעטיקייט אויך אַריינגעצויגן טיילן פון פּשוטן פאָלק, קצבים, באַלעגאָלעס, טרעגערס, וואָס קיין אַנדערע מיצוות קענען זיי זיך נישט פאַרדינען, זאָלן זיי האָבן דורך דעם אַ מיצווה.

„שומרי שבת" האָט געזאָרגט, אַז די ייִדן זאָלן פרייטיק באַצייטנס פאַרמאַכן די געשעפטן פאַר ליכט־צינדן. אַ גרופּע פלעגט אַוועקגיין צו דער באַנסטאַנציע און נאָכקאָנטראָלירן ווער עס פאָרט אום שבת; אַן אַנדער גרופּע פלעגט זיך אַריינכאַפּן אין דער פאַבריטשנער באָד זען ווער עס באָדט זיך דאָ און גייט נישט אין דער מיקווה.

אַזוי ווי ביי אונדז איז איינער פון די מאַרק־טעג געווען שבת האָט איין גרופּע אָפּגעהיט דעם שבתדיקן מאַרק־טאָג אַז ייִדן זאָלן נישט מחלל שבת זיין בפרהסיא.

בראש פון דער אָרגאַניזאַציע איז געשטאַנען שמואל זאָקאַן און זיין געהילף איז געווען שמואל בראָמבערג, ביי־דע זייער פרומע ייִדן און דערביי אויך אַזעלכע וואָס ווען מען וואָלט געדאַרפט, האָבן זיי געקענט געבן אַ קלאַפּ. קיין דאגות־פּרנסה האָבן ביידע שמואלס נישט געהאַט, די פּרנסה־געבערינס זענען געווען זייערע פרויען און זיי זענען געווען לערנערס און געזאָרגט, אַז ייִדן זאָלן אָפּהיטן בכלל די מיצוות און פריִער פאַר אַלץ שבת.

אויב זיי האָבן וועמען געכאַפּט ביי אַן עבירה איז שוין יענעם נישט געווען וואָס מקנא צו זיין.

שטאָטישע נאַראָנים*)

געווען איז ער באַקאַנט אונטערן נאָמען אווע נאַר, זיין אמתער נאָמען איז אָבער געווען ישראל. זיין טאַטע האָט געהייסן יצחק נאַר און איז געווען אַ וואַסער־טרעגער. זיכער דערציילן וועגן זיי אַנדערע. אַזוי ווי פון טראָגן וואַסער האָט מען געקענט האָבן נאָר וואַסער אויף קאַשע פלעגט יצחק יעדן פרייטיק גיין איבער די הייזער. אַזוי ווי דאָס האָט נאָך אַלץ נישט געגעבן גענוג אויף אויף פּרנסה האָט ער נאָך פון זיין שטוב, וואָס איז באַשטאַנען פון איין צימער,

אָווע נאַר

ווו ער האָט געוווינט מיט דער פרוי און עטלעכע קינדער, געמאַכט אַן „אַכסניא" פאַר פרעמדע אָרעמעלייט. די מדינה־גייערס, וואָס פלעגן פאָרן פון שטאָט צו שטאָט קלייבן נדבות פלעגן ביי אים איבערנעכטיקן און דערפאַר אים צאָלן. צו די אַלע „פּרנסות" איז ער געווען דער גרעסטער קבצן אין שטאָט.

---

*) וועגן אָווע נאַר און זיין פאָטער יצחק ווערט דערציילט אין אַ ריי זכרונות. אין דער אַרבעט געפינען מיר אַ ביסל נייע פּרטים וועגן דאָזיקן אָריגינעלן טיפּ.

פון די קינדער וואס איך געדענק איז געווען איינער אַ זון אַ בלינדער און דער אַוט נאר, וואס מיר האָבן דער־מאָנט. אַוט איז געווען אַ גרויסער צעוואַקסענער יונג אַבער דער שכל איז ביי אים געווען אַנטוויקלט ווי פון אַ קינד. וועז מען האָט אים געפרעגט: ווי הייסטו, האָט ער געענט־פערט: — אַוט, ווייל ער האָט נישט געקענט רעדן. ער האָט נישט געווסט ווי אַלט ער איז און שטענדיק געטראָגן די זעלבע מלבושים — שבת, יום־טוב און אין דער וואָכן. שטענדיק באַרוועס. אַז עמעץ האָט זיך אויף אים דערבאַ־רעמט און אַריינגענומען צום פריזירער און געלאָזט אים אָפשערן, איז ער געווען איבערגליקלעך.

איך געדענק ווי אין יאָר 1921 איז אונדזער פריינד גרושקע געקומען אין זשיראַרדאָוו און דעם אַוט באַ אַריינ־גענומען צום פריזירער, געלאָזט אָפשערן און אים געקויפט אַן אָנצוג, אַ פּאָר שיך און אים אַריינגענומען צום פאָטאַ־גראָפיסט און געלאָזט נעמען אַ בילד פון אים. שטאָט האָט דאָן באַקומען אַן אָנדער פנים.

אַוט נאָר איז געווען אַ געזונטער יונג און יעדער האָט געזוכט אויסצונוצן זיין כוח. אַז עס האָט אים ווער גע־נומען צו אַן אַרבעט פלעגט ער קריגן אַ שטיק ברויט און עטלעכע קאָפּיקעס. וועז מען פלעגט אים געבן אַ מטבע פון 20 קאָפּיקעס פלעגט ער זיך אָנברוגזן. האָט מען אים געגעבן 15 מטבעות צו איין קאָפּיקע פלעגט ער זיך פרייען, גערעכנט אַז דאָס גיט מען אים אַ סך.

וועז אַוט איז געווארן אַ יתום האָט אים זיין פעטער, קלמן וואַסער־טראָגער, אַריינגענומען צו זיך. קלמן איז גע־וועז דער קליגסטער אין דער משפחה. אַ יִד אַ שטילער, אַ בכבודיקער, געהאָט פיינע קינדער. קלמן איז שוין קיין וואַסער־טראָגער נישט געווען, ער איז געווען אַ בעל־עגלה, און אַוט פלעגט אים שוין צוהעלפן. וועז ביי קלמנען איז דאָס פערדל געווארן חולה אַדער זיך אַוועקגעפאָקט, האָט אַוט פאַרנומען דאָס אָרט פון פערדל ביז קלמן האָט גע־קויפט אַן אָנדער פערד.

אַברהם בירנבוים בעת זיין באַזוך אין זשיראַרדאָוו פאָרן פראָצעס פון זשיראַרדאָווער שטאָטראָט

ק. גרושקא

זשיראַרדאָוער קצבים שרייבן אַ ספר־תורה*)

איך וועל דערציילן וועגן דער חברה־קצבים, וואָס איז מיר אַמנאָנטסטן באַקאַנט פון מיינע קינדער־יאָרן. ווען איך בין געווען אַ יאָר 7־8 אַלט פלעג איך שוין מיטגיין מיטן טאַטן דאָוונען יעדן שבת אין שטיבל, וואָס איז געווען ביי ישראל קצב אין הויז (אויף דעם שאָסיי, אַ פאָר הייזער פון פּאַראָווון מיל). נאָכן דאָוונען פלעגט מען מאַכן אַ קידוש און מען פלעגט ריידן וועגן פּאַרשידענע געשעענישן פון דער צייט. איין מאָל, געדענק איך, איז דוד עלווינג אַריינגעקומען צום דאָוונען. עס איז געווען דאַן וועג ער איז געקומען פון אויסלאַנד, און געהאַלטן אַ שמועס וועגן ד״ר הערצל און עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ וויכוח. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַן אַפּיקורס און זיין רעדע האָט אויף קיינעם קיין אייגדרוק נישט געמאַכט.

מיט דער צייט האָט זיך די חברה קצבים פאַראייניגט־ערע־סירט אין לאַזן שרייבן אַ ספר־תורה. אַפּגעמאַכט האָט מען, אז דאָס זאָל זיין אַזוינס, וואָס נאָך אייגע אַזאַ זאָל נישט זיין אין פּוילן. מען זאָל האָבן מיט וואָס צו שטאַלצירן. אַבער ווו נעמט מען אַזוי פיל געלט? איז מען געקומען צו אַ באַ־שלוס, אז יעדער קצב זאָל יעדע וואָך געבן אַ קאַלב־פּעל (אַדער יעדן חודש, איך געדענק נישט גענוי), און מען זאָל עס אויסארבעטן אויף פּאַרמעס.

אַפּגעזוכט האָט מען אַ סיפּר מיט אַ שיינע האַנטשריפֿט אין מען איז צוגעטראָטן צו דער ארבעט. עס איז געמאַנגען כשורה ווי מען האָט געפּלאַנט ביז עס איז אונטערגעקומען אַ געשעעניש, וואָס האָט אַריינגעבראַכט אַ געוויסן אי־בעררייס.

דאָס האָט אָפּגענט געשען אין יאָר 1904 אַדער 1905. אין זשיראַרדאָוו זענען געווען פיר שוחטים: בינם שוחט, בינם־מענדל חזן־שוחט און זלמן שוחט און נאָך איינער וואָס איך געדענק נישט זיין נאָמען, איך געדענק, אַז עס איז געווען בינמס איידעם, וועמען ער האָט אויסגעלערנט שחיטה (אַזוי איז עס טאַקע, געהייסן דוד נייַמאַן — רעד׳).

דאָן האָט בינם־מענדל באַשלאָסן צו פּאַרלאָזן אונדזער שטאָט און מען האָט געזוכט אַ נייעם שוחט־חזן. דערביי זענען אויפגעקומען צדדים. פון אַיין זייט די חברה־קצבים פון דער צווייטער זייט דער רב, וויל דער רב האָט באַקומען 800 רובל פון דעם נייעם חזן־שוחט. די קצבים האָבן פאַר־לאַנגט געלט, וויל זיי האָבן געטענט, אז דער שוחט מאַכט פון זיי אַ לעבן. אַזוי וויַ זיי שרייבן אַ ספר און זיי דאַרפן געלט ווילן זיי אויך, פונקט ווי דער רב. אויב זיי וועלן נישט באַקומען וועלן זיי נישט לאָזן שחטן דעם נייעם שוחט.

אַ געוויסן שבת זענען געקומען צוויי חסידים און גיזאָגט, אז אויב דער שוחט וועט געבן געלט די קצבים וועט דער רב אסרן זיין שחיטה. אויף דעם האָבן די קצבים געענט־פערט, אז אויב זיי וועלן נישט קריגן קיין געלט וועלן זיי דעם נייעם שוחט נישט לאָזן שחטן.

ווען דער נייער שוחט האָט גיזען, אז עס נעמט נישט קיין סוף האָט ער גענומען אונטערהאַנדלען מיט די קצבים און זיי זענען געקומען צו אַן אויסגלייך, אז זיי באַקומען פון אים 400 רובל. ווען דער רב האָט דאָס דערהערט האָט ער דערקלערט, אז ער וועט אסרן די שחיטה און וועט אַריינלאָזן פלייש פון די דערבייקע שטעטלעך, וויסקיט און אַמשינאָוו. אויף דעם האָבן די קצבים געענטפערט, אז אויב מען וועט אויסברענגען בשר־חוץ וועט מען עס אָפּגיסן מיט נאַפט.

דערביי איז דער פראָסט פון די קצבים געבראַכן געוואָרן, אַבראהם קצב, איינער פון די שטאַרקסטע קצבים, וואָס איז געווען באַרימט, מיט לאָזן שחטן די וואַרשעווער אָקסן, האָט געפירט שחטן אַ בהמה. איז געקומען חיים קצב און בעת דעם שחטן טריף געמאַכט דעם אָקס און אים צוגעג־זאָגט, אז ביי אַ צווייטן פרווו וועט ער אים אַליין שחטן אויף טריף...

ווען די זאַך איז דערגאַנגען צום רב האָט ער זיך גע־מוזט איבערבעטן און עס איז געוואָרן שלום.

*) איך די זכרונות פון אונדזער לאָנדסמאַן גרושקא וועלן אי־בערגעהאָרט אַ ריי מאַמענטן, וואָס עס זענען שוין פאַראַן אין די זכרונות פון לאָנדסמאַן בירנבוים. דא זענען זיי אַבער איך אַן אַנדער נוסח או איך זענען דא פאַראַן אַ ריי פראַגמענטן, וואָס פעלן אין די פריערדיקע און דערייבער ברענגען מיר די דאָזיקע אַרבעט כמעט נישט געקירצט.

מיטן שרייבן די ספר־תורה האָט זיך דערווייל פֿאַרצויגן און דער סוּף איז געשטאַנען אין מיטן פון שרייבן. מען האָט אָפּגעלייגט דאָס שרייבן דעם ספר ביז מען האָט געפונען אַ נייעם סופר מיט אַן ענלעכן כתב.

אין דער צייט האָבן זיך מיינע עלטערן אַריבערגעצויגן קיין לאָדזש. געווען איז עס אַנהייב 1906. עס איז אונדז גאָר גוט געגאַנגען די ערשטע צייט. איז צו אונדז געקומען חיים קצב און געבעטן די עלטערן זיי זאָלן צוריקקומען אין זשיראַרדאָוו. מיין פֿאָטער האָט געוואָלט בלייבן אין לאָדזש און מיט דער צייט איז די לאָגע ביי אונדז בעסער געוואָרן.

אַ גרויסע צייט שפּעטער, איך בין שוין געווען אַ 13־יאָריקער בחור און זיך שוין גלעלערנט שניידעריי האָב איך קומענדיק אַהיים פון דער אַרבעט נישט גערטאָפֿן דעם פֿאָטער. די מאַמע האָט מיר דערציילט, אַז חיים קצב איז געקומען פון זשיראַרדאָוו און צוגענומען דעם פֿאָטער ער זאָל קומען קיין זשיראַרדאָוו צו דער שמחה פון דער חברה קצבים, וואָס האָבן פֿאַרענדיקט דאָס שרייבן פון דער ספר־תורה.

וועז מיין פֿאָטער איז געקומען האָט ער זיך נישט גערוּקענט אָפּלויבן פון דער גרויסער שמחה פון דעם סיום־התורה. ער האָט אָבער גהאַלטן אין אין דערציילן וואָס עס איז אַלץ דאָרטן פֿאַרגעקומען. אָבט טעג צייט האָט מען גערטאַנצט אין די גאַסן, מען האָט געגעסן און געטרונקען אויף וואָס די וועלט שטייט.

הערי קויפמאַן

פון אַ שטורעמדיקער צייט

מיין היימישער נאָמען איז יחיאל־מאיר קויפמאַן, אַ זון פון משה קויפמאַן, שלומה דזשעגדזשעוויצערס אייניקל. מיינע זיכרונות געהערן צו די שטורעמדיקע רעוואָלוציאָנערע יאָרן פון ערב דעם „פינפטן יאָר", וועגן דעם אַנטייל פון דער זשיראַרדאָווער יידישער אַרבעטער־יוגנט אין דעם דעמאָלטיקן קאָמף קעגן דעם רוסישן צאַריזם.

מיין היימישער נאָמען איז יחיאל־מאיר קויפמאַן, אַ זון פון משה קויפמאַן, שלומה דזשעגדזשעוויצערס אייניקל. מיינע זיכרונות געהערן צו די שטורעמדיקע רעוואָלוציאָנערע יאָרן פון ערב דעם „פינפטן יאָר", וועגן דעם אַנטייל פון דער זשיראַרדאָווער יידישער אַרבעטער־יוגנט אין דעם דעמאָלטיקן קאָמף קעגן דעם רוסישן צאַריזם.

אין 1903 בין איך געקומען פון וואָלאָמין, וווּ איך האָב גלעלערנט אַ שטיקל צייט. קומענדיק אַהיים האָב איך נאָך אַ געווּסט צייט גלעלערנט אין בית־המדרש און איוך אַביסל ביי מענדל מילער.

אין יענער צייט איז צו מיר געקומען מיין קוזין חיים פֿאָנאַנסקי אין פֿאַרגעשלאָגן, אַז איך זאָל זיך באַקענען מיט זיין פּריינד לאָזער קוביצקי. מיר האָבן זיך טאַקע באַקענט און נאָכן פֿאַרברענגען צוזאַמען עטלעכע וואָכן, ווו מיר האָבן גענשמועסט וועגן סאָציאָליזם, וועגן קאָמף קעגן אומגערעכטיקייט, האָב איך באַשלאָסן זיך אַנצושליסן אין דער אַרטיקער פּוילישער סאָציאָליסטישער פֿאַרטיי און טאַקע געזומען העלפן צו אַרגאַניזירן אין דער דאָזיקער קער פֿאַרטיי די יידישע אַרבעטער־יוגנט. דערביי האָט מיר לאָזער באַקאַנט מיט די חברים פון דער פֿאַרטיי, יידן און קריסטן.

אין אַ געווּיסער נאַכט האָט מען קוביצקין אַרעסטירט. אויף צו מאָרגנס זענען צו מיר געקומען צוויי פּוילישע מיידלעך און מיר געזאָגט, אַז זייער פֿאָטער ווייל עפּעס מיט מיר רעדן. וועז איך בין געקומען אין הויז פון דעם פֿאַלאָק האָט ער אַלעמען אַרויסגעשיקט פון שטוב און מיר זענען געבליבן אַליין. דאָ האָט ער מיר איבערגעגעבן, אַז לאָזער קוביצקי איז אַרעסטירט און, אַז ער האָט אַנגעזאָגט, אַז אויב עס וועט מיט אים עפּעס פּאַסירן זאָל די פֿאַרטיי מיך רופן און דערקלערן, אַז איך דאַרף איבערנעמען די וויטערדיקע אָנפּירונג פון דער אַרבעט צווישן די יידן אין זשיראַרדאָוו. דערביי האָט מיר דער קריסט פֿאַרזיכערט, אַז איך וועל אין דער דאָזיקער אַרבעט באַקומען

הילף פון דער פּאַרטיי אויפן אָרט און פון צענטראַל־קאָ־מיטעט אין וואַרשע.

איך האָב איבערגענומען די דאָזיקע שליחות. מיר איז דעריבער אויסגעקומען גאָר אָפט צו פאָרן קיין וואַרשע, ווו איך האָב באַקומען פאַרשידענע פּראָקלאַמאַציעס, בראָ־שורן און אַנדערע אויפקלערונגס־מאַטעריאַלן, וואָס מיר פלעגן פאַרטיילן צווישן די ייִדישע אַרבעטער אין זשי־ראַרדאָוו.

מיר האָבן טאַקע אָרגאַניזירט אַ גאַנץ שיינע ייִדישע אַרבעטער־באַוועגונג. ראשית האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ פּראָפעסיאָנעלן פאַריין; געזאָרגט אַז אַלע ייִדישע אַרבע־טער זאָלן געהערן צום פאַריין און טאַקע אויסגעקעמפט אַ פאַרבעסערונג פון דער לאַגע פון די אַרבעטער אין אַלע פאַכן. פאַרשטייט זיך, אַז גלאַטיק איז עס נישט אָנגעקו־מען. מען האָט געמוזט שטרייטן. מיר האָבן אָרגאַניזירט שטרייקן. קיין לאָקאַל האָבן מיר נישט געהאַט. אונדזער אָרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעט האָבן מיר געפירט אויף אַ „בירזשע", ווי מען האָט עס דאַן גערופן, ווו מיר פלעגן זיך אַלע אָוונט טרעפן. די בירזשע האָט זיך געפונען אויף דער פראָנטאָווער גאַס (אַזוי האָט זיך דאַן גערופן די וויס־קיטסקי גאַס).

ערשט שפּעטער זענען אויך אויפגעקומען אַנדערע סאָ־ציאַליסטישע פּאַרטייען ביי די ייִדן: דער „בונד", די ציו־ניסטן־סאָציאַליסטן מיטן נאָמען „עס־עס". מיר פלעגן צווישן זיך פירן פאַרשידענע דעבאַטעס. פון צייט צו צייט געבראַכט רעדנערס פון וואַרשע, עס פלעגט גאָר אָפט קו־מען צו הייסע דיסקוסיעס.

די צאַרישע פּאָליציי, וואָס האָט געהאַלטן זשיראַרדאָוו פאַר אַ געפערלעכער רעוואָלוציאָנערער נעסט, צוליב די אָפטע קאַמפן וואָס עס האָבן געפירט די פּוילישע אַרבע־טער פון דער פאַבריק, האָט ביי אונדז געהאַט אַ נעץ מיט שפּיאָנען, וואָס האָבן אַלץ נאָכגעשפּיאָנירט. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן זיך אויך אַריינגעקראָגן צו אונדז, צו די ייִדי־שע אָרגאַניזירטע סאָציאַליסטן. די פּאַרטיי פּ. פּ. ס. האָט אָרגאַניזירט אַן אייגענע „באָיאָווע אָרגאַניזאַציע" (קאַמפס־אָרגאַניזאַציע) אין זשיראַרדאָוו, וועמענס ציל עס איז גע־ווען צו פאַרהיטן די אָרגאַניזאַציע פון דער פּאָליצייאישער טעראָר־אַקציע, אָדער אַנדערע איבערפאַלן. אויך מיר האָבן גענאָסן פון דער שוץ פון דער קאַמף־אָרגאַניזאַציע, ווען מען האָט אין אַ געוויסן מאָמענט געפּרוווט אונדז, ייִדישע סאָציאַליסטן, פיזיש אָנגרייפן. ערשט נאָכן אַרויסטריט פון די פּוילישע חברים האָט מען אונדז געלאָזט צורו.

בכלל איז עס געווען אַ גאָר שווערע צייט. די רעוואָלו־ציאָנערע כוואַליע וואָס האָט פאַרפלייצט גאַנץ רוסלאַנד האָט מצד דער צאַרישער אַדמיניסטראַציע אַרויסגערופן אַ רעאַקציע. עס איז דערקלערט געוואָרן קריגס־צושטאַנד. עס איז פאַרבאָטן געווען זיך צוזאַמענצוקומען אין אַ שטוב, אָדער אין גרופן שפּאַצירן אין די גאַסן. נאָך 9 אַזייגער אין אָוונט איז בכלל געווען פאַרווערט זיך צו באַווייזן אין גאַס. אונדזער אָרטיקע פּאָליציי מיט דעם דאַן ביי אונדז באַקאַנטן ציבולסקי בראש האָט געהאַלטן אונטער אַ בי־טערן טעראָר די גאַנצע באַוועגונג — די פּוילישע ווי די ייִדישע. אָבער נישט געקוקט אויף דעם האָבן מיר מיט מוט אָנגעפירט אונדזער אַרבעט. מיר האָבן דאַן געהאַט אַ גאָר שיינע גרופּע ייִדישע יונגע חברים וואָס זענען געווען איבערגעגעבן מיטן גאַנצן האַרץ, אויף לעבן און טויט צום סאָציאַליזם. איך געדענק די נעמען: גדליה שמולעוויטש, מאַנע סקורניק, פישל לייפער, הערשל פייגענבוים, חיים פּאָזנאַנסקי. זיכער זענען דאָס נישט אַלע, ווייל אַ סך נע־מען זענען אַרויס פון זיכרון.

מיר האָבן אויך אָרגאַניזירט אין וויסקיט אַ קליינע גרו־פּע און אויך מיטגעהאָלפן די אַמשינאָווער אין זייער אַרבעט.

פון יענער צייט איז מיר לעבעדיק אין זיכרון די גרויסע מאַסן־פאַרזאַמלונג, וואָס די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג האָט דורכגעפירט ווען עס איז געקומען דער צאַרישער מאַניפעסט וועגן דעם, אַז אין רוסלאַנד ווערט איינגעפירט אַ קאָנסטיטוציע. מיר האָבן עס געהאַלטן פאַר אַ גרויסן זיג פון דער באַוועגונג און פּונקט ווי אומעטום זענען אין זשי־ראַרדאָוו פאָרגעקומען גרויסע דעמאָנסטראַציעס מיט רוי־טע פענער און מיטן געזאַנג פון רעוואָלוציאָנערע קאַמף־לידער. אין די דאָזיקע מאַניפעסטאַציעס האָבן מיר, ייִדי־שע סאָציאַליסטן, זיך אויך באַטייליקט. צווישן די רעדנער, וואָס זענען דאַן אַרויסגעטראָטן געדענק איך איז אויך גע־ווען אַברהם וועוויאָרקע, דער זון פון געוועזענעם חזן־שוחט אין זשיראַרדאָוו, וועלכער איז געקומען פון דער פרעמד. זיין רעדע האָט שטאַרק אויסגענומען סיי ביי די ייִדן און סיי ביי די קריסטן.

לאַנג האָט אָבער דער דאָזיקער יום־טוב נישט אָנגע־האַלטן. עס איז געקומען די שוואַרצע רעאַקציע און די צאַ־רישע אַדמיניסטראַציע האָט גענומען דערטרינקען די רע־וואָלוציע אין טייכן בלוט, און פריער פאַר אַלץ דורך פּאָגראָמען אויף ייִדן. פּונקט ווי אומעטום האָבן מיר זיך גענומען צו אָרגאַניזירן אַ זעלבסטשוץ קעגן אַ מעגלעכן פּאָגראָם. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין צו ייִדישע פאַר־מעגלעכע מענטשן, זיי זאָלן אונדז העלפן איינצושאַפן אַ פאָנד כדי צו קענען איינקויפן געווער. ליידער האָט זיך עס אונדז נישט איינגעגעבן. די וואָס האָבן געקענט האָבן נישט געוואָלט, זיי האָבן געהאַלטן, אַז אין דער פּראָלעטאַרישער שטאָט זשיראַרדאָוו וועלן קיין פּאָגראָמען נישט זיין. מיר האָבן זיך טאַקע אין דעם פאַל געמוזט פאַרלאָזן אויף דער הילף וואָס עס וואָלט אונדז געגעבן די פּוילישע פּאַרטיי.

אין שייכות דערמיט וואָס די שפּיאָנען־נעץ האָט זיך אין זשיראַרדאָוו פאַרשטאַרקט האָט די זשיראַרדאָווער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע זיך געוואָנדן צו דער אָנפירערשאַפט אין וואַר־שע, וועגן אונטערנעמען עפּעס אַן אַקציע קעגן די הויפּט־

שולדיקע אין דעם טעראָר. אין יאָר 1906, זומער־צייט, האָט טאָקע די „באיאָוע ארגאניזאציע" אַראָפּגעשיקט פון וואַרשע צווייַ מאַן, וועלכע האָבן, צוזאַמען מיט די אַרטיקע חברים, געדאַרפט אָפּראַמען די העכסטע קעפּ פון דער זשיראַרדאָ־ווער פּאָליציי וואָס איז אַזוי דערגאַנגען די יאָרן דער באָ־ווענגונג. דער געפּלאָנטער אַטענטאַט איז נאָר טיילווייז גע־ווען געלונגען. ליידער האָט אייַנער, וואָס האָט געדאַרפט „דעקן" די אָנפאַלערס נישט אויסגעפירט זיין אויפגאָבע. דער וואָס האָט געשאָסן אין דער פּאָליציי האָט ,כדי נישט אַריינצופאַלן אין די הענט פון דער פּאָליציי, זיך אַליין דער־שאָסן. ווי אַן ענטפער אויפן דאָזיקן אַטענטאַט האָבן די קאָ־זאַקן, וואָס זענען איינגעשטאַנען אין אונדזער שטאָט, דורכ־געפירט אין שטאָט אַן אמתע בלוט־באָד. עס זענען דאָן אומגעקומען דריי ייִדישע יונגעלייט, וועלכע זענען געווען טעטיק אין דער באָוועגונג. וועגן דעם וועלט זיכער דער־ציילט אין די זיכרונות פון די אָנדערע לאָנדסלייט.

אויך מיך האָט די פּאָליציי געזוכט. איך בין אַוועק קיין אַמשינאָוו. צוזאַמען מיט מיר איז דאָרטן געווען אויך מיין פּריינט אוֹן חבר פון דער באָוועגונג פישל לייפער. פון דאָרטן זענען מיר אַוועק קיין סקערניעוויץ. דאָרטן האָבן מיר גע־טראָפן די זשיראַרדאָוער פּאָליציאַנטן, דעם לאָנגן מייער, כמעלניק אוֹן אָנדערע. פישל לייפער איז אַוועק צוריק קיין זשיראַרדאָוו, וווּ־טער אַרבעטן אוֹן איך האָב געוואָלט, וווּ געטאָגט נישט גענעכטיקט אין די אַרומיקע שטעטלעך.

די באָוועגונג איז נישט אָפּגעשטעלט געוואָרן. נישט גע־קוקט אויפן טעראָר איז דער קאַמף געפירט געוואָרן. אויך האָב איך געפרווט, נישט געקוקט וואָס די פּאָליציי האָט מיך כסדר נאָכגעשפּאָנירט, ווייטער אַרגאַניזירן די ייִדישע אַר־בעטער. עס האָט זיך אָבער אָנגעהויבן דער באַרג־אַראָפּ פון דער רעוואָלוציע. די שטימונג איז געווען אַלץ מער און מער אַ גענדריקטע. גרויסע טיילן פון דער יוגנט האָט אָנגע־הויבן עמיגרירן קיין אויסלאַנד, אַדער אַוועק אין אַנדערע ערטער. איך פּערזענלעך האָב געהאָט אויסצושטיין אַ קאַמף מיט דער אַרטיקער פּאָליציי, וואָס האָט מיר כסדר געטראָטן אויף די פיס, נאָכאַנאַנד נאָכגעשפּאָנירט.

אין אויגוסט 1907 האָב איך זיך דערווּוסט, אַז מיין פּאָטער, וואָס איז שוין דאָן געווען אין אַמעריקע, האָט געשיקט פאַר מיר אַ שיפסקאָרטע. איך האָב באַשלאָסן אַוועקצופאָרן. צום געזעגענען זענען געקומען מיינע חברים אין פריינד. דער וואָקזאַל איז געווען פול מיט העכער הונדערט מאַן. אַבער אויך די פּאָליציי האָט דאָ נישט געפעלט.

ביז היינט ליגן מיר פריש אין זיכרון יענע וווּנדערלעכע יאָרן פון יוגנט־קאַמף. שוין אַריבער אַזוי פיל יאָרן און אַלץ איז נאָך בייַ מיר לעבעדיק. אין דער נייַער היים האָב איך, צוזאַמען מיט מיינע חברים, אַלץ געטאָן, אַז יענע צייט זאָל נישט פאַרגעסן ווערן. אונדזער בענקשאַפט נאָך דער חרובער היים איז גרויס און וווּיטיקדיק, אַז דאָס אַלץ איז אַזוי ברו־טאַל פאַרשניטן געוואָרן.

א גרופּע אַחדותניקעס אין זשיראַרדאָוו, אין יאָר 1905. — פון רעכטס צו לינקס: 1) מענדל פייגענבוים, 2) יענקל לעש (דער שוואַרצער יענקל), 3) איינער פון וואָגנערס („טשוטשעס"), 4) הירשל פייגענבוים, 5) קיוט בעקערס זון. — (דאָס בילד געהערט צום מחבר פון אַרטיקל האַרי קוויפמאַן)

סעם מעפען

אַ בליק אויף צוריק - צו זשיראַרדאָוו

אַ פאַר ווערטער וועגן זיך

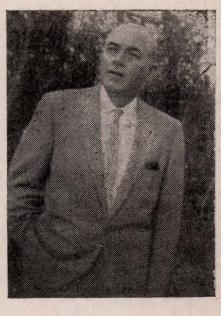

מיין נאָמען איז אַברהם־שלמה מעפּען. יעדער פון אונדזער שטעטל האָט גוט געקענט מיין פאָטער — דעם שניידער יאָסל מעפּען, באַקאַנט ווי גריצער, לויטן נאָמען פון שטעטל פון וואַנען ער איז געקומען קיין זשיראַרדאָוו. איך אַליין בין שוין איצט אין די זעכציקער, אַרבעט אין אַ פאַבריק פון פרויען־קליידער. האָב אַ פרוי מיט צוויי קינדער און געפין זיך אין ניו־יאָרק זינט דאָס יאָר 1920.

איך פאַרמאָג נאָך צוויי ברידער: משה־וואָלף, וועלכער געפינט זיך אויך אין ניו־יאָרק און פנחס, וועלכער וווינט אין מדינת־ישראל. וועגן אים וויל איך דערמאָנען, אַז ער האָט אַ היפּשע מיליטערישע קאַריערע. בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער געווען אַ סערזשאַנט אין דער „ייִדישער בריגאַדע" אין איטאַליע; ער איז אויך געווען אין פּוילן און באַזוכט אונדזער היימשטאָט זשיראַרדאָוו און שפּעטער, שוין אין ראַנג פון אַ קאַפּיטאַן, געקעמפט בעת דער אומאָפּהענגיקייט־מלחמה אין דער ישראל־אַרמיי.

אַלע אַנדערע פון אונדזער גרויסער משפּחה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ שטיף־מוטער, אַ ברודער, פיר שוועסטער און שוואָגערס, אַ גרויסע צאָל פּלימעניקעס, קוזינס און קוזינקעס, פעטערס און מומעס זענען אַלע אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ, וווהין זיי זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זשיראַרדאָוו. דעם טאַטן מיינעם האָט „אָפּגעגליקט" — ער איז געשטאָרבן מיט איין יאָר פריִער איידער היטלער האָט אונטערגעצונדן די צווייטע וועלט־מלחמה.

דער שטורמישער „פינפטער" יאָר

מיין בליק אויף צוריק, מיינע זכרונות, וועל איך אָנהייבן פון דער צייט פון דעם רעוואָלוציע־יאָר פון 1905.

אַ היפּשע צאָל אַרבעטער פון אונדזערע פאַבריקן האָבן געהערט צו דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי (גערופן פאַרקירצט פּ.פּ.ס. — פּעפּעעס). זיי האָבן אָנגעפירט אַ שטענדיקע אַגיטאַציע צווישן די אַרבעטער, זיי גערופן צום קאַמף קעגן דעם צאַריזם און קעגן עקספּלואַטאַציע. עס פלעגן פאָרקומען אָפטע שטרייקן, מאַניפעסטאַציעס און פאַרשידענע אומרוען. די רוסישע פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע האָבן שטענדיק געהאַלטן אַ וואַך אויג אויף די פאַבריקן. ווייזט אויס, אַז זיי האָבן זיך אַליין נישט געקענט קיין עצה געבן און דעריבער זיך באַוואָרנט מיט אַן אָפּטיילונג קאָזאַקן, וואָס זענען געקומען פון דער פרעמד.

דעם צאַר ניקאָלאַיס וועכטער האָבן, ווייזט אויס מיט דער הילף פון שפּיאָנען, גאַנץ גוט געקענט די פירער פון די פּ.פּ.ס. און מורא האָבנדיק פאַר געשעענישן בעת די ערשטע־מיי־דעמאָנסטראַציעס, פלעגן יאָר־יערלעך, פאַרן ערשן מיי־יום־טוב, אַרעסטירן אַלע אַרבעטער־פירער, אָפּהאַלטן זיי אַ שטיקל צייט אין דער וואַרשעווער טורמע („פּאַוויאַק") און דערנאָך זיי באַפרייען.

די גאָר־געפערלעכע, לויט זייער אָפּשאַצונג, פלעגן פאַרשיקט ווערן קיין סיביר. גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז די דאָזיקע סאָציאַליסטישע פּראָפּאַגאַנדע האָט דערגרייכט אויך אויף דער ייִדישער גאַס און צווישן די ייִדישע בעלי־מלאכות און צווישן זייערע געזעלן האָבן זיך געפונען סיי סימפּאַטיקערס, סיי מיטגלידער פון דער פּ.פּ.ס., וועלכע פלעגן העלפן ביים פאַרטיילן פּראָקלאַמאַציעס צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג און אויך אַגיטירן די ייִדישע אַרבעטער צו פאַרבעסערן זייער עקאָנאָמישע לאַגע.

דריי טייערע פּנימער פון אָט אַזעלכע יונגעלייט האָבן זיך אַריינגעשניטן אין מיין זכרון און לעבן נאָך אין מיר ביז איצט. דעם ערשטנס נאָמען איז געווען אליה לובטשאַנסקי. גערופן האָט מען אים „דער געלער אליה", צוליב זיין געלן קאָפּ האָר. ער איז געווען אַ שניידער און טאַקע געאַרבעט ביי מיין טאַטן אין וואַרשטאַט. ער איז געווען אַ האַרציקער בחור, אַ שלאַנקער, אַ פריילעכער, זייער אַן ערלעכער.

דער נאָמען פון צווייטן פּ.פּ.ס.־ניק איז געווען מענדל געלים, מיימאַן. געווען איז ער אַ מיטל־וווקסיקער, פעסטגעבויטער, זייער אַן ערנסטער. אַ פאַרבער פון פאַך.

דער דריטער פּ.פּ.ס.־ניק איז געווען לוזער קוביצקי. ער

איז געווען אַ קאַמאַנדמאַכער. אַ נידערקער, זייער אַ באַ־וועגלעכער מיט אַ האַרב אויף די פלייצעס 1).

איך געדענק ווי אין מאַל, אין זומער פון יאָר 1906, זע־נען פון וואַרשע אַראָפגעקומען צווייַ יונגעלייט, וועלכע האָבן אין אַ פּשוטן מיטוואָכדיקן בייטאָג אַ שליידער געטאָן אַ באַמבע אויפן יאַריד־פּלאַץ, וווּ עס האָט זיך געפונען דער פּאָליציי־צירקל. די צוויי באַמבע־וואַרפערס זענען גלייך אַרומגערינגלט געוואָרן פון דער פּאָליציי אין אַ קינדער־שול, וווּ מען האָט זיי ביידן גלייך דערשאָסן.

איך געדענק אויך ווי דער טאָטע מיינער האָט אין יענעם טאָג פאַרשפּאַרט אין אַ זייטיקן צימער פון אונדזער הויז דעם „גענלן אליה", וועלכער האָט זיך געריסן אין גאַס אַרויס, כדי צו קעמפן מיט דער פּאָליציי אין די קאָזאַקן.

דער „גענלער אליה" האָט זיך אָבער שפּעטער אַרויסגע־גנבעט פון הויז. אין גאַס האָט אים גלייך באַמערקט אייַ־נער פון די זשאַנדאַרמען און געמומען זיך יאָגן נאָך אים. ער האָט אים אָנגעיאָגט אין שולגעסל און אים דערטן דער־שאָסן. קיצמפנדיק מיט דער פּאָליציי איז אין יענעם טנג אויך אומגעקומען מענדל גענלים, מיימאָן. אין דעם זעלבן טאָג איז דורך אַ צופאַל אויך דערשאָסן געוואָרן אַ דריטער יונגערמאַן — יחיאל מיכאָווסקי.

דער טאָטע איז געווען אויסער זיך פון ווייטאָג, אָבער אין הויז האָבן געווינט.

מיט אַ טאָג שפּעטער האָט מען די דריי דערשאָסענע יידישע יונגעלייט געבראַכט צו זייער קבר־רו. דורכגעפירט האָט מען די קבורה אויף אַן אויסערגעווייניטלעך, גרויזאַמען אופן:

---

1) אין דער אַרבעט פון ל. פעלד אין דעם פנקס, איז פאַראַן אַ געזיע ביאַגראַפיע פון דעם דאָזיקן לוזער קוביצקי.

אין מיטן נאַכט האָט מען אַרויפגעלייגט די דריי קער־פערס אויף אַ וואָגן און בלויז דריי יידן פון דער חברה־קדישא האָט מען דערלויבט מיטצופאָרן, וועלכע זאָלן די הרוגים באַערדיקן. צווישן די דאָזיקע דריי איז אויך געווען מיין פאָטער. אַרומגערינגלט פון אַ האַלבע מאה קאָזאַקן און אַ היפּשע פּאָליציי־וואַך, אונטער די קלעפּ פון די פערדישע קאָפּיטעס, האָט זיך דער וואָגן באַוועגט אינעם נאַכט. יידל האָבן, אין טויט־שרעק, אַרויסגעקוקט דורך די פאַרהאַקטע פענצטער און געבעטן גאָט, אַז ער זאָל זיי אָפּהיטן פון דעם קייסער ניקאָלאַיס ווייטערדיקע מער־דעריין.

אָזוי ווי, לויטן דין, (ריכטיקער, לויטן באָפעל פון דער מאַכט — רעד'), האָט מען די דריי דערשאָסענע נישט גע־טאָרט מקבר זיין צווישן אַנדערע בר־מינסן, האָט מען זיי געבראַכט צו קבורה נעבן פּלויט פון בית־עולם. כדי צו באַאָרגן די דריי נאָענטע מענטשן מיט אַ שענערן אָרט אין גן־עדן האָט מיין מאַטע געפּענט אַ קבר, וווּ מען האָט מיט אַ צייט פּריער באַגראָבן אַ פּאָק מיט „שיימעס" און די דער־שאָסענע באַהאַלטן אין זעלבן קבר.

דאָס האָט אונדז דער טאָטע דערציילט אַהיימקומענדיק אין יענער שרעקלעכער נאַכט פון בית־עולם. וועז עך האָט איבערגעגעבן די דאָזיקע פרטים האָבן זיך טרערן געגאָסן פון זייַנע אויגן.

נאָכן באַערדיקן פון די דריי יידישע יונגעלייט האָבן זיך איבערן שטעטל פאַרשפּרייט קלאָנגען, אַז די „שוואַרצע מאה" (אַנטיסעמיטישע רוסישע אָרגאַניזאַציע) קלייבט זיך צו מאַכן אַ פאָגראָם אויף די יידן. אַ שרעק האָט אַלעמען אַרומגעכאַפּט. מען האָט געמומען היטן דורך די נעכט אין די הייף מיט שטיקער אייזנס אין די הענט. די פּאָליציי איז געווען פאַסיוו.

יאָסל גרייצער (מעפּען) מיט זיין פרוי מלכה און משפּחה, קינדער און אייניקלעך אָלע, חוץ זיין זון פּנחס, וואָס לעבט אין מדינת ישראל, זענען אומגעקומען דורך די נאַציס. יאָסל גרייצער גופא איז געשטאָרבן אין שיראַר־דאָוו, פּאָר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

די נעמען פון די אומגעקומענע: יאָסלס פרוי — מלכה; טעכטער — שיינדל, חייה־איטע, חווה־לאה; זון מלך און זיין פרוי פרייַדע; איידעמס: איטשע מילץ און אַברהם נאָדעל; פלימעני־קעס: אַברהם־משה און נתן האָלץ, יוסף נאָדעל; שוועס־טער — חווה סאטענבערג און אייניקל ניעסע־לאהלע

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די ייִדישע קהילה־דאָזאָרעס זיך צוזאַמענגעקומען מיט אַ גרופּע ייִדישע באַ־לעבאַטים אין הויז פון אַברהם פּשעטיצקי, וועלכער איז געווען גוט באַפריינדעט מיט אַ צאָל הויכע רוסישע באַאַמ־טע. נאָך אין דעם זעלבן אָוונט האָט מען טאַקע צוויי פון אָט די באַאַמטע פאַרבעטן צו אַברהם פּשעטיצקין אין שטוב אַריין. דער נאָמען פון איין באַאַמטן איז געווען באַרטאָשעק און פונעם צווייטן ציבולסקי. מען האָט זיך מיט זיי צוזאַנ־מענגערעדט, מען האָט זיי דערלאַנגט אַ גאַנץ היפּשע „אַפּותיקי" אין יד אַריין און זיי האָבן פאַרזיכערט די ייִדן, אַז זיי קענען זיין אין גאַנצן רויִק: עס וועט קיינעם נישט געשען קיין בייז. דאָס שטעטל האָט זיך טאַקע באַרויִקט.

זומער־לעב אין זשיראַרדאָוו

אונדזער שטעטל האָט געהאַט אַ שם מיט די אַרומיקע וועלדער און מיט די קליינע און גרעסערע טייכלעך. יעדן זומער פלעגן די וועלדער גאָר געדיכט באַזעצט ווערן מיט דאַטשניקעס, וועלכע פלעגן קומען נישט נאָר פון דער אַרו־מיקער געגנט, נאָר אַפילו פון וואַרשע. איז דאָך פאַרשטענד־לעך, אַז דאָס וואָס עס איז גוט פאַר יענעם איז דאָך פאַר זיך אויך נישט שלעכט. האָבן טאַקע זשיראַרדאָווער איינ־וווינער, סיי אַלט, סיי יונג, נישט דורכגעלאָזן קיין געלעגנ־הייט צו פאַרברענגען וואָס עפּטער, סיי אין וואַלד, סיי ביי די אַרומיקע טייכלעך.

יעדן שבת, נאָך איידער דער האָן האָט אַפילו אַ קריי גע־טאָן, האָבן זיך שוין גרופּעס זשיראַרדאָווער איינוווינער, פון פאַרשידענעם עלטער, זיך געצויגן צום וואַלד אויף זיי־ערע „מאַיוווקעס". געצויגן האָט זיי נישט נאָר די פרישע וואַלד־לופט, נישט נאָר די טייכלעך, נאָר אויך דער גוט־באַוווסטער „קאַנאַל".

דאָס איז געווען אַן אונטערערדישע רער, דורך וועלכער עס איז פון דער „רודער" פאַבריק געלאָפן אַ הייסער שטראָם וואַסער וואָס איז אַריינגעפאַלן אין איינעם פון די אַרומיקע טייכלעך. אָט דאָ, נעבן דעם „קאַנאַל" פלעגט מען זיך אויס־טאָן, אַריינקריכן אינעווייניק, זיך געדיכט אויסזעצן איינער הינטער דעם צווייטן און זיך גוט אויסבריִען דעם גאַנצן קערפּער. און פּונקט ווי אין אַ היימישער באָד, אַזוי האָט מען אויך דאָ נישט געזשאַלעוועט קיין זייף ווי אויך נישט קיין פאַרגעניגנס־קרעכצן און געשרייען.

נאָך דער הייסער באָד, אַרום 8 אַזייגער, פלעגן די על־טערע זיך אומקערן צוריק אין שטעטל, אין שול אַריין דאַוונען. די יוגנט פלעגט זיך פאַרקלייבן אין וואַלד אַריין זוכן יאַגדעס, אָדער טאַקע אַ שווים טאָן אין טייכל. אָבער אויך זיי האָבן געדענקט, אַז זיי דאַרפן זיך באַצייטנס אומ־קערן אין שטעטל, כדי נאָך פאַרכאַפּן דעם לעצטן מנין — זיי זאָלן וויסן, אין פאַל די עלטערן וועלן פרעגן, ווער עס איז געווען דער בעל־תפילה.

חברות אין שטעטל

אונדזער שטעטל האָט, פּונקט ווי אַנדערע, געהאַט צוויי חברות: חברה־קדישא און אַ חברה „ביקור חולים". ביידע חברות זענען ענג צווישן זיך געווען פאַרבונדן. אין דער אָנפירערשאַפט פון דער „חברה קדישא" זענען געווען: דוד שמעלקיס, ראָזנבערג; יאָסל מעפּען; אבע ווייטצער; נטע טיגער; לייביש וואַרגאַטש; פייוול שטעפּער; משה וואַפּנער; דוד ווילינג (דער קליינער דודל); איטשעלע קריגער (קאַש־טאַן); יוסף קאַופמאַן און אַ צאָל אַנדערע. זייער אויפגאַבע איז געווען צו מקבר זיין אַלעמען אומזיסט, אַלעמען — אַ חוץ גבירים, ביי וועמען מען פלעגט שוין נעמען קבורה־געלט אויך פאַר די אָרעמע. אַזוי ווי קיין רייכע לוויות (אָדער „העכט", ווי מען האָט גערופן די גבירישע בר־מיננס) פלעגן פאָרקומען נישט גאָר אָפט, פלעגן די חברא קדישא־ייִדן עסן און טרינקען אין שענק אויפן חשבון פון די קומענדיקע רייכע לוויות.

די „חברה־קדישא" האָט געהאַט אַן אייגן „שטיבל", אין שולגאַס, ווו זיי פלעגן דאַוונען יעדן שבת און יום־טוב.

די חברה „ביקור־חולים" איז באַשטאַנען פון די פאָלגנ־דיקע באַלעבאַטים: אַברעמעלע דיאַמאַנט (כוהן); אַברהם ווענגראָווער; אַברהם פּשעטיצקי; יאָסל מעפּען; לייביש בלאַנק; נטע טיגער; אַבע דאַרעמבוס; דוד ווילינג; גרשון מילער; שלום גוטקינד און אַ ריי אַנדערע.

זייער אויפגאַבע איז געווען צו באַזאָרגן די אָרעמע חולאים מיט אַ דאָקטער, אַ פעלדשער און מיט מעדיצינען.

געלט פאַר דעם פלעגט מען זאַמלען יעדן פרייטיק פון גאַנצן שטעטל פון די מיטגלידער פון „ביקור־חולים". אַ צווייטע הכנסה פאַר דעם צוועק איז באַשטאַנען אין אַרומ־גיין, גרופּנווייז, פאַרמאַסקירטע, איבער ייִדישע חתונות און זאַמלען געלט פון די געסט. די הויפּט־הכנסה איז אָבער געווען פּורים. דעמאָלט האָט יעדער איינער, בפרט די שטאָ־טישע גבירים, געגעבן גרויסע נדבות צו די פאַרמאַסקירטע גרופּעס, וואָס פלעגן אָנקלאַפּן אין זייערע טירן. פון די גרויסע געבערס פלעגן זיך, געוויינטלעך, אויסצייכענען די שטאָט־גבירים: די בלושטיינס, די גוטגלאַסעס, די ווינערס און אַנדערע.

שטעטלשע יחידים

ביי אונדז, און זיכער איז עס אויך געווען אין אַנדערע שטעטלעך, האָבן זיך געפונען אָריגינעלע יחידים, טיפּן. וועגן איינעם אַזאַ מין פּערזאָן, וועלכער האָט זיך איינגע־קריצט אין מיין זכרון ווילט זיך דערמאָנען. ער האָט טאַקע געוווינט נישט ווייט פון אונדז, אויף דער שולגאַס. דאָס איז געווען אונדזער מורה־הוראה, יוסף איז געווען זיין נאָ־מען. צו אים פלעגן ווייבער קומען פרעגן שאַלות. נישט קוקנדיק וואָס אין שטעטל האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַ שטאַרקן פאַנאַטיקער האָב איך אָבער געפילט אין זיינע

האַנדלונגען טיפע, מענטשלעכע געפילן, וואָס מען וואָלט געקענט אָנרופן סאָציאַלן יושר.

ווען אַן אָרעמע פרוי, צום ביישפּיל, פלעגט צו אים קומען מיט אַ שאלה וועגן אַ הון, פלעגט ער אָפט, נאָכן באַטראַכטן די הון און נאָכן לאַנגן אַריינקוקן אין אַ ספר וועגן דעם כאַראַקטער פון דער שאלה, נעמען אויספרעגן די געקומענע וועגן איר עקאָנאָמישן צושטאַנד און דערוויסנדיק זיך, אַז קיין צווייטע הון האָט זי נישט, פלעגט ער פּסקענען אַז די הון איז כשר.

עס האָט זיך טאַקע איין מאָל געמאַכט, אַז ווען דער טאַטע האָט מיך געשיקט צו אים פרעגן אַ שאלה אויף אַ הון, האָב איך ביי אים געטראָפן אַן אָרעמע פרוי, וועלכע איז אויך געקומען פרעגן אַ שאלה אויף אַ הון. איך האָב אים נאָכגעקוקט ווי ער באַטראַכט דער פרויס הון, דערנאָך אַריינגעקוקט אין אַ ספר און איך האָב אויך געהערט זיינע פראַגעס וועגן דער פרויס עקאָנאָמישער לאַגע און איך האָב זיך דערפרייט הערנדיק, אַז ער האָט געפּסקנט אַז די הון איז כשר.

נאָך דעם, ווען ער האָט באַטראַכט מיין שאלה, האָט ער אויך אַריינגעקוקט אַ וויילע אין ספר און מיט אַ מאָל מיך אַ פרעג געטאָן:

— זאָג נאָר מיר, בחורל, איז ביי אייך אין הויז פאַראַן נאָך אַ הון אויף קוילענען?

— זיכער, — האָב איך געענטפערט, — פאַראַן נאָך צוויי הינער.

— אויב אַזוי, — האָט ער מיט אַ צופרידענעם שמייכל געענטפערט, — גיי אַהיים און זאָג דיין מאַמען, אַז די הון איז טריף.

נישט קוקנדיק אויף מיין יוגנט, האָב איך דערפילט די אויפריכטיקייט פון זיין האַנדלונג און די טיפע מענטשלעכקייט פון אונדזער מורה־הוראה.

***

עס דערמאָנט זיך מיר אויך אַ ווייטע, אַ היימישע סצענע, אַ רירנד בילד אין אונדזער היימישן וואַלד. עס איז געווען זומער, אַרום 40—50 אָרעמע יתומות פלעגן יעדן זומער אַרויסגעשיקט ווערן פון וואַרשע כדי זיך צו דערהאָלן אין אונדזער סאָסנאָוון וואַלד. האָט זיך איינגעשטעלט אַ מין צערעמאָניאַל, וואָס יעדן שבת, נאָך מיטאָג, פלעגן זיך די יתומים אויסשטעלן אין אַ ריי און אונטער דער אָנפירערשאַפט פון זייער בלאָנדער לערערין זינגען ייִדישע און אויך פּוילישע פאָלקסלידער. איך געדענק ווי שטאַרק עס האָט מיך דאַן באַגייסטערט וואַרשאַווסקיס, נאָר־וואָס אויפגעקומען ליד: „אויפן פריפּיעטשנק ברענט אַ פייערל"... הונדערטער מענטשן פלעגן פאַרגאַפטע לאַנג שטיין און זיך צוהערן צו די וווּנדערלעכע טענער פון דעם קינדישן געזאַנג.

דער דאָזיקער „פּריפּיעטשאָק" באַגלייט מיר כסדר, פון יענע, מיט עטלעכע צענדלינג יאָר צוריק ביז צו די איצטיקע טעג.

פּריזיווניקעס

אַלע יאָר, עטלעכע וואָכן פאַרן אָפיציעלן רוף זיך צו שטעלן צום פּריזיוו (צו גיין אין מיליטער), פלעגן די זשיראַרדאָווער אָרעמע יונגעלייט אויפשטיין יעדן פאַרטאָג און גיין אין שול אַריין זאָגן תהילים. די רייכע יונגעלייט, אויך פּריזיווניקעס, פלעגן זיך אָפּזאָגן מיטצוגיין אין שול אַריין. ערשטנס — זענען זיי כמעט ווי זיכער געווען, אַז זיי וועלן בלייבן אין דער היים און צווייטנס איז זיי נישט אָנגעשטאַנען צו זיצן אין שול צוגלייך מיט די שניידערוקעס און שוסטער־יונגען.

פלעגן דערפאַר די אָרעמע יונגעלייט אַלע פרימאָרגן אָנקלאַפּן אין די טירן פון די רייכע פּריזיווניקעס און נישט נאָר צווינגען זיי מיטצוגיין אין שול אַריין, נאָר אויך צו ברענגען מיט זיך לעקעך מיט בראָנפן. דער סוף איז געווען ווי עס האָט באַדאַרפט צו זיין — די רייכע זינדלעך זענען געבליבן אין דער היים און די אָרעמע פלעגן גיין דינען „פאָניען".

צוערשט בייזע, שפּעטער לינדע ווינטן

די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן אין אויגוסט 1914. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און די דייטשישע אַרמייען האָבן זיך גענומען רוקן אין דער ריכטונג פון פּוילן. די באַן־ליניע, וואָס האָט געפירט פון וואַרשע קיין ווין איז צווישן סקערנעוויץ און זשיראַרדאָוו איבערגעשניטן געוואָרן. עס האָט זיך איינגעשטעלט דער שלאַכט־פראָנט. פון ביידע זייטן הויכע ערדענע „אָקאָפּעס", וואָס זענען באַפעסטיקט געוואָרן מיט קאַנאָנען און מאַשין־ביקסן. פון איין זייט די דייטשן, פון דער צווייטער די רוסן.

צוערשט זענען די שלאַכטן אָנגעגאַנגען אין די נאַסע האַרבסטיקע טעג און שפּעטער אין די קאַלטע פראָסטיקע ווינטער־טעג, אין טיפע שנייען; טויזנטער רוסישע פאַרוווּנדעטע זעלנער, צייטנווייז אויך דייטשישע געפאַנגענע, פלעגן טאָג און נאַכט געפירט ווערן פון די שלאַכט־פעלדער. צוליב מאַנגל אין פּלאַץ פאַר די קראַנקע זענען טיילן פון די פאַבריקן אין זשיראַרדאָוו פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שפּיטאָלן.

די מלחמה האָט גלייך פון אָנהייב שלעכט געווירקט אויפן ייִדישן ייִשוב. אַ גרויסע צאָל ייִדישע יונגעלייט און עלטערע, שוין בעלי־משפּחות ביז 45 יאָר, זענען מאָביליזירט געוואָרן אין דער אַרמיי. עס זענען צוגענומען געוואָרן די פּרנסה־געבערס. אויך זענען אַוועק אין דער אַרמיי אַ סך פּוילישע אַרבעטער, וואָס האָט גענומען אין די ייִדישע געוועלבער „אויפן ביכל" און די איבערגעגעבליבענע משפּחות האָבן נישט געקענט צאָלן די חובות נישט אין די קראָמען

און נישט צו די בעלי־מלאכות. נויט און הונגער האבן אנ־געהויבן אריינבליקן אין די יידישע הייזער.

אין א געוויסן פרימאָרגן האָט זיך דאָס שטעטל דערוווסט, אז די רוסישע מאכט האָט ביינאכט אַרעסטירט א געוויסע צאָל דייטשן און אויך פוילישע טעכניקערס, וועלכע האבן געאַרבעט אין דער טעקסטיל־פאַבריק. צווישן די אַרעסטיר־טע האָט זיך אויך געפונען אַן אנגעזעענער שטאָט־באַלעבאָס —יוסף קאָפמאַן. עס האָט אַרויסגערופן אַן אומרו צווישן די יידן. יידן האבן זיך א טומל געטאָן; זיי האבן אָבער פארשטאַנען, אז אין דער איצטיקער צייט, מיט דער מי־ליטערישער אדמיניסטראַציע וועלן זיי גאָרנישט קענען אויפטאָן. מיט א טאָג שפעטער האָט מען טאַקע געזען ווי די פאָליציי האָט געפירט די אַרעסטירטע, צווישן זיי אויך יוסף קאָפמאַנען אין דער ריכטונג צו דער אייזנבאַן — זעט אויס אויפן וועג קיין סיביר..

א צייט שפעטער איז אַרויסגעגאַנגן געוואָרן דער רוסי־שער באַפעל, אז אַלע יידן פון פאַראַדאָוו און דער אומ־גענגט מוזן, אין משך פון 24 שעה, פאַרלאָזן זייערע היימען און אַריבערפאָרן קיין וואַרשע. עס איז געווען א שוידער אַנצוקוקן די לאַנגע רייע פון פויערישע פורן, אַנגעפאַקטע מיט יידישע מענער, פרויען און קינדער, צוזאַמען מיט זיי־ערע בעבעכעס, וואָס האָבן זיך געצויגן אויבער די גלאַטע, מיט שניי פאַרטראָגענע וועגן אין דער ריכטונג פון וואַרשע.

ביטער איז דאָן געווען דאָס לעבן אין זשיראַרדאָוו, אָבער נאָך ערגער איז געווארן אין וואַרשע. די שטאָט איז געווען איבערגעפאָלט מיט אַנגעלאָפענע, מיט אַרויסגעטריבענע און היימלאָזע. עס זענען נישט געווען קיין ווינונגען; עס איז נישט געווען קיין שפייז. די זשיראַרדאָווער האבן זיך גע־מוזט באַזעצן אין קעלערס און צו עטלעכע פאַמיליעס אין איין ווינונג. דאָס שטיקל חיונה האָט מען געצויגן פון פאַר־שידענע צופעליקע אַרבעטן אין פאַרדינסטן, טייל אַרבעטן זענען טאַקע געווען פאַרבונדן מיט דער מלחמה. אַזוי האָבן טייל געניט זעק, וואָס פלעגן אַנגעפילט ווערן מיט זאָמד, וואָס די רוסן האָבן גענוצט פאַר דער פארטיידיקונג פון זייערע אָקאָפּעס. טייל האָבן געארבעט ביי מאַכן באַנדאָושן פאַר די פאַרוווּנדעטע. די שנייידערס און שוסטערס האָבן זיך באַמיט אַריינצוכאַפן, פון צייט צו צייט, א פאַר רובל ביי זייערע אַלטע מלאכות.

דורך דער צייט, וואָס די זשיראַרדאָווער יידן האָבן זיך געפֿלאָגט אין וואַרשע, האָבן אין שטעטל א צאָל פאַליאַקן אַרגאַניזירט „ספולקעס" — קאָאָפּעראַטיוון קראַמען מיט דער לאַנג „סוואי דא סווגא" — אייגענע צו אייגענע. דאָס איז אייגנטלעך געווען שוין א פריִהדיקע אינסטיטוציע אין פאַרשידענע ערטער אין פוילן, וואָס איז אַרגאַניזירט געוואָרן פון די אַנטיסעמיטישע עלעמענטן און געצילט צו־צונעמען ביי יידן זייערע ווירטשאַפטלעכע פאזיציעס אין האַנדל. די „ספולקעס" האָבן אין זשיראַרדאָוו אין נאַרמאַלע צייטן נישט געהאַט קיין דערפאָלג, צוליב דעם וואָס דער אַרטיקער אַרבעטער־עלעמענט איז נישט ענגעוויג געווען זיך צוצוהערן צו די אַנטיסעמיטישע לאָזונגען. איצט, וען די יידן זענען נישט געווען אין שטעטל האָבן די אַנטיסע־מיטישע עלעמענטן געפונען א שעת־הכושר צו גרינדן די דאָזיקע קאָנקורענץ־קראָמען. דער קריסטלעכער עולם האָט נישט געהאַט קיין ברירה, זיי האָבן געמוזט קויפן אין די דאָזיקע געשעפטן, הגם די פרייזן זענען דאָ געווען העכער ווי געווויינטלעך ביי די יידן.

אין חודש אויגוסט 1915 האָבן די דייטשן פאַרנומען וואַרשע. די יידן, צוגלייך מיט דער איבעריקער פוילישער באַפעלקערונג, האָבן זיי אויפגענומען מיט ברויט און זאַלץ — דעמאָלט האָט דאָס געהייסן, אז מיר ווערן באַפרייט פון דער פאַראַסטער צאַריישער הערשאַפט, אז עס קומט אַריין אַן אַרמיי פון דעם „קולטור־פאָלק".

מיט דער צייט איז די אַלגעמיינע לאָגע געווארן בעסער. די אַנגעלאָפענע האָבן זיך ביסלעכווייז געזומען צוריקקערן אין זייערע היימשטעטלעך. אויך די זשיראַרדאָווער יידן זענען אויטאָ אין זייער שטעטל; זיך ווידער באַזעצט אין זייערע אַלטע היימען און זיך טאַקע אנעומען צו די אַלטע פרנסות. דער אַנטיסעמיטישער לאָזונג „סוואי דא סווגא" האָט גאָר גיך געפלאַצט ווי א זייפנבלאָז; די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז גערן געקומען קויפן אין די יידישע קראָמען, ווו די פרייזן זענען טאַקע געווען ביליקער ווי אין די „נאַציאָנאַלע" פוילישע קאָאָפּעראַטיוון.

צוליב דער אלגעמיינער שוועכער עקאָנאָמישער לאָגע האָט די דייטשישע אָקופּאַציע־מאַכט קאָנפיסקירט ביי די פויערים אַלע זייערע פראָדוקטן און זיי אויסגעטיילט צו דער באַפעלקערונג אויף באַשטימטע שפייז־קאָרטלעך. דער עיקר האָט מען זיך ענגיטיקט אין קאָרטאָפל און אין ברויט (דאָס לעצטע איז אָבּ געווען געמישט מיט צעמאָלענעם שטרוי). כדי צו באַקומען די שפייז־קאָרטלעך האָט מען זיך געדאַרפט פאָטאָגראַפירן. די יידן האָבן תחילת א ביסל זיך דערשראָקן פאר דער „פאָטאָגראַפיע־גזירה". מען האָט געמיינט, אז דאָס איז פארבונדן מיט אַרויסיקן ערגעץ ווייט אויף אַרבעט. אָבער מען האָט זיך, גאָר גיך, באַרויקט.

גאָר אין גיכן האָבן פון וואַרשע אָנגעהויבן בלאָזן ליבע־ראָלע ווינטן: די נייע מאַכט האָט דערלויבט צו פירן א ג־ווייסע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט — איינאַרדענען פאַר־זאַמלונגען, עפענען ביבליאָטעקן, אַרגאַניזירן לעקציעס אוּן דראַמאַטישע קרייזן. פאַרשטענדלעך, אז פאַר אזא יעדער אינטערנעמונג האָט מען געמוזט האָבן א דערלויבעניש פון דעם „פאָוויאָצ" (קריז־אַמט).

געזעלשאַפטלעכע אַקטיוויטעטן

די זשיראַרדאָווער יוגנט הנט זיך אַן דער דאָזיקער מע־לעכקייט אָנגעכאַפט מיט גאָר גרויס ענטוזיאַזם. די באַגייס־טערונג האָט אַרומגעכאַפט אַלע קרייזן פון שטעטל.

אין גרופּע איז גלייך אַוועק קיין וואַרשע, האָט איינגע־

האַנדלט אַ צאָל ייִדישע ביכער און טאָקע גלייך געעפנט אַ ביבליאָטעק.

עס האָט זיך אויך געגרינדעט אַ גרופּע פון „בונד" אונטער דער אָנפירונג פון הערצקע שוואַרצשטיין מיטן אַנטיילן פון מלך הערשקאָוויטש, ברוך קושאָנזשעניצער, אַהרן קויפמאַן, געלע ניסנבערג, מיין ווייניקייט (שלמה מעפּען), די צוויי שוועסטער: ציפּע און גיטל דזשאַלאָשינסקי, מלך ראָטשטיין, רחל בירנבוים, איטשע מילקע און אַנדערע.

איטשע מילקע
איידעם פון יאָסל מעפּען אומגעקומען

עס איז אויך געקומען צום לעבן אַ פּועלי־ציון־גרופּע, אין וועלכער עס זענען אַרײַן: יאָסל און רחל־נעכע ניסנבערג, יאַנקל באָומערדער, משה רייטאָווסקי, שילעם בלומענשטיין, הערשל יאַקובסאָן, בלימע באָומערדער, רחל און יצחק אויערבאַך, אַברהם־יעקב מאַזעלשטיין, פייוול ראָטשטיין א״א.

עס איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע אונטער דער אָנפירערשאַפט פון משה וואָגנער. איך געדענק אויך די ווייטערדיקע מיטאַרבעטער פון דער דאָזיקער דראַמאַטישער סעקציע: געלע און רחל־נעכע ניסנבערג, הערצקע שוואַרצשטיין, שלמה מעפּען, אַהרן קויפמאַן, ברוך קושאָנזשניצער, גיטל און ציפּע דזשאַלאָשינסקי, מלך ראָטשטיין, רחל בירנבוים, מלך הערשקאָוויטש און אַנדערע.

די דראַמאַטישע סעקציע האָט גאָר אין גיכן אויפגעפירט: „דער קעניג ליר" — פון יעקב גאָרדין; „ביליסעס פּראָצעס" און אַ ריי אינאַקטערס פון שלום עליכם, י. ל. פּרץ, שלום אַש און אויך אַרויסגעטראָטן אין פאַרשידענע דעקלאַמאַציעס און געזאַנג־נומערן. עס פלעגן פון צייט צו צייט אויך איינגעלאָדן ווערן פאַרשידענע לעקטאָרן פון וואַרשע. פאַרשטענדלעך, אַז ביי יעדער אונטערנעמונג האָט, לויטן געזעץ פון יעדער דייטשישער מאַכט, געדאַרפט זיין אַנוועזנד אַ פאַרשטייער פון דער דאָזיקער מאַכט.

(וועגן די דאָזיקע אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס זענען פאַראַן באַזונדערע פּרטימדיקע אַרטיקלען פון אונדזער לאַנדסלייט אין אונדזער פּנקס. — רעד׳).

***

איך האָב דאָ פריער אָנגערופן אַ גאַנצע ריי נעמען פון די וואָס האָבן דאָ אַדער דאָרטן אַרויסגעוויזן אַקטיוויטעט. זיכער האָב איך גיוויסע נעמען אויסגעלאָזן אַדער פאַרטוישט. דאָס איז דאָך געשען מיט 40 יאָר צוריק און מער.

אַזוי האָט געלעבט אונדזער שטאָט מיט אירע הונדערטער משפּחות — געלעבט, געשאַפן, זיך געמאַטערט, געקעמפט פאַר דער עקסיסטענץ און געשטרעבט צו אַ בעסערן, צו אַ שענערן לעבן. געשאַפן און געטרוימט. יעדער אויף זיין אופן, לויט זיינע אידעען און שטרעבונגען.

אָבער... די אָלע ליכטיקע האָפענונגען און טרוימען זענען שפּעטער ברוטאַל צעטראָטן פון היטלערס און זיינע מיטאַרבעטער; פון דער בעסטיע, וואָס האָט ליידער געטראָגן אַ מענטשלעכע געשטאַלט. דערטרונקען געוואָרן אין בלוט זענען גרויסע טיילן פון אייראָפּע און צווישן זיי זענען אויפן ערשטן אָרט אומגעקומען אונדזערע זעקס מיליאָן, אונדזערע נאָענטסטע, אונדזערע ליבסטע, אונדזערע ברידער און שוועסטער.

צווישן זיי אויך אונדזער שטעטל, אונדזער טייער היימשטעטל, זשיראַרדאָוו. פון אירע זיבן הונדערט משפּחות זענען איצט, ווי מען גיט איבער, געבליבן בלויז צוויי ייִדישע פאַמיליעס.

צוויי פון זיבן הונדערט...

מלך מעפּען און זיין פרוי
אומגעקומען אין ווַארשעווער געטאָ

מלך ראָטשטיין (מלך, משה באָלימאָווערס)

סטאציע זשיראַרדאָוו

סטאַציע זשיראַרדאָוו, אָדער ווי אַלע פלעגן דאָס רופן ייִדישלעך פאַרקירצט זשערדאָוו. עפּעס אַ קלייני־קייט זשערדאָוו! מיר זענען טאַקע געווען אַרומגערינגלט מיט כלערליי שטעטלעך ווי וויסקיט, אַמשינאָוו, סקער־ניעוויץ, גראָדזיסק, אָבער ווי קומט עס צו אונדזער ליבער זשערדאָוו? פאַרגלייך, למשל, אַ בגד, וואָס איז אָנגעטאָן אויפן אייגענעם לייב צו אַן אָנגעטוענעם מלבוש אויפן פעטער שלמה. עס איז דאָך אַן אייגענע זאַך, — לייב און לעבן הייסט עס. עס איז געווען אייגנס און טאַקע איינגעבאַקן אין האַרצן. יעדנפאַלס אַזוי האָבן מיר עס געפילט, מיר קינדער, וואָס זענען געבוירן געוואָרן און אויפגעהאָדעוועט געוואָרן אין אונדזער זשער־דאָוו.

געוויס, מיט דער צייט פון אונדזער וואַקסן און רייפער ווערן האָבן אַנדערע געדאַנקען און אַנדערע האָריזאָנטן זיך אָנגעהויבן שפּרייטן פאַר אונדז. עס האָבן זיך אָנגעהויבן וועבן חלומות פון אַ דרויסנדיקער וועלט. אָבער דאָך, אונ־טער אַלע צייטן, ביי אַלע אומשטענדן, איז דאָס היימשטעטל אונדזערס געבליבן אַלץ פאַרבאָרגן און איינגעבאַקן אין אונדזער האַרצן.

זיכרונות, זיכרונות לויפן פאַרביי מיינע געדאַנקען. טייל זענען גאַנץ אין פאָרעם, פון טייל זענען געבליבן ברעקלעך, שטיקלעך, אָפּגעהאַקטע געשעענישן.

***

זיכער שרייבן אַנדערע לאַנדסלייט וועגן דער פאַבריק, ווי איז עס דען מעגלעך צו דערמאָנען זשיראַרדאָוו און אויסמיידן די פאַבריק. איך קען אויך נישט פּועלן ביי זיך כדי אין מיין זיכרונות־קייט נישט אַריינפלעכטן די פאַב־ריק, וואָס האָט אין יענער צייט צו וועלכע די זיכרונות באַ־ציען זיך געשפּילט די ערשטע פידל אין שטעטל. הגם ייִדן האָט אינעווייניק נישט געאַרבעט איז זי פאָרט געווען דער חיונה־מקור פאַר די ייִדישע איינוווינער פון שטעטל.

איך געדענק ווי אַרום 12 אַזייגער מיטאָג־צייט האָט די פאַבריק אַרויסגעלאָזט אַ גרויסן און לאַנגן פייף און דאָס טויער, וואָס איז געווען אויף דער פאַבריטשנער גאַס, האָט זיך געעפנט און לאַנגע געדיכטע רייען מיט אַרבעטער האָבן מאַרשירט אַהיים פאַרביי אונדזער הויז. די זעלביקע מאַסע האָט שפּעטער, פון מיטאָג־עסן צוריקמאַרשירט אין דער פאַבריק אַריין.

געדענק איך אויך די זעלביקע אַרבעטער־רייען אין דעם טאָג פון 1טן מיי. אויך אין דעם טאָג האָבן זיי מאַרשירט אין מאַסן — אָבער וואָס פאַר אַן אונטערשיד איז געווען אין דעם דאָזיקן יום־טובדיקן גאַנג און דעם געוויינטלעכן וואָ־כעדיקן. די זעלביקע דערשלאָגענע, פאַרהאָרעוועטע מאַסן זענען איצט געגאַנגען געשלאָסן האַנט־אין־האַנט, מיט לי־דער־געזאַנג — לידער פון דערוואַכונג; לידער פון אַ קו־מענדיקער דערלייזונג; לידער פון אויפגעבונדענע קייטן...

איז מען אַליין געוואָרן אַריינגעצויגן אין דעם ליד פון דעם שיינעם פון דעם ליכטיקן מאָרגן...

צום „זדראָי"

עפּעס אַ ווערטעלע אַרויסצוריידן: מיר גייען צום „זדראָי" (צום קוואַל). מיר דוכט זיך, אַז ווען מען נעמט פון אונדז אַוועק דעם „זדראָי" וואָלט געווען ווי מען וואָלט פון אונדז אַוועקגענומען אַ שטיק זשיראַרדאָוו.

ווען מען איז אויף דער וויסקיטסקער גאַס גייט מען אַדורך די יאַטקעס, די פאַבריק, און אַרויפצוצו „הינטערן וואַלד", איז דער „זדראָי".

און אָט זע איך מיר אין אונדזער געליבטער היימ־שטאָט. עס איז זומער־לעב, עס איז שבת נאָכמיטאָג; די זון שיינט און באַשיינט אַלע גאַסן און אויך די וואָס גייען שפּאַ־צירן דאָרט אַהין; יונג און אַלט, אַלץ גייט. צום „ריטואַל" געהערט דאָס קנאַקן ניסלעך — עס איז חי־געלעבט. אָבער דער עיקר איז געווען גיין צום „זדראָי" און טרינקען פונעם קוואַלוואַסער. בעת מען טרינקט פילט מען ממש ווי דאָס ביסל וואַסער צעגייט זיך אין אַלע איברים און אַ שטיק געזונט קומט אונדז ממש באַלד צו. אַזוי פיל יאָרן זענען

דאָך שוין פון יענע צום־קוואַל־שפּאַצירן אוועק אין מיר דוכט, אַז דעם טעם פון זשיראַרדאָוער קוואַלוואַסער ליגט נאָך מיר אַלץ אויפן גומען...

די אַלייַן, דער וואַלד, מאַיווקעס

היינט די אַלייַן אין זשיראַרדאָו; דער זשיראַרדאָוער וואַלד און די זשיראַרדאָוער שקצים.

— וווהין גייסטו ווידער, פלעגט מיר מיין מאַמע ע"ה פרעגן.

— איך גיי, מאַמע, אין די אַלייַן, אַדער אין וואַלד.

זע איך מיר אין דמיון ווי איך גיי טאַקע, איצט, היינט, ווען איך שרייב דאָס, וואָס איז געווען מיט צענדליקער יאָרן צוריק,

דער זשיראַרדאָוער וואַלד, דאַרפט איר וויסן, איז נישט גלאַט אַזוי זיך א וועלדעלע. עס איז א סאָסנע־וואַלד, וואָס איז אָנגעפילט מיט סאָמע ריחות, וואָס קיין שום פאַרפום פון דער וועלט וועט עס מיט אים זיך נישט פאַרגלייכן. א שפּאַציר אין אים איז א מחיה — גייען מיר טאַקע דאָרטן און גאָפּס וועלט איז אונדזערס.

און די מאַיווקעס (די שפּאַצירן אין חודש מײַ)? מיר, יינגלעך און מיידלעך, שטימען מיר זיך אפּ, אַז שבת גאָנץ פרי זאָלן מיר זיך טרעפן ביי חיוהלען. דאָס שטעטל שלאָפט נאָך גאָנץ געשמאַק. דורך די לאָדנס פון די פענצטער הערט מען ממש דאָס שנאַרכן פון די שטאָטישע באַלעבאָטים. אָבער מיר זענען שוין לאָנג וואַך, ווי קען מען גאָר פאַרשלאָפן אזא גן־עדן־התחתון. מיר גייען צו דער מאַיווווקע און עס רייסט זיך א געזאַנג:

וויידער איז דער מײַ געקומען
מיט זיין צוויבער מיט זיין פראַכט;
אַלע פעלדער, אַלע בלומען,
האָבן וויידער אויפגעוואַכט.

נישט נאָר די פעלדער, נישט נאָר די וועלדער — אונדזערע פאַרלאָנגען האָבן אויפגעוואַכט, אונדזערע טרוימען באַקומען פליגלען און מען וויל פליען צו א וועלט וואָס געפינט זיך אינדרויסן, אויף יענער זייט פאַרשלאָפענעם שטעטל; מען וויל זיך אַרייניירייסן אין א וועלט, וואָס מיר וויסן נאָר פון דערציילונגען און פון דעם וואָס מיר האָבן זיך אָנגעלייענט אין די ביכלעך; א וועלט וואָס איז אזוי פרעמד און ווייט און וואָס לאָקט דעריבער פון דער וויטנס מיט טויזנטער כישופן...

דערווייל איז מען צוגעבונדן צו דער פוילישער ערד. די ערד איז נישט אונדזערס. פרעמד צו אונדזער גוף; פרעמד צו אונדזער נשמה. אָבער די היים איז אונדזערס. די היים צו וועלכער מיר זענען געקניפט און געבונדן מיט טויזנטער פעדעם. איז מען יונג גייען מיר אַן מיט אונדזער ארבעט אין שטעטל — מיט פרייד און האָפענונג; וואָס דען זאָלן נאָך יונגע קובדסים?

און דער וואַלד, די אַלייַן — א, וועז זיי וואָלטן געקענט דערציילן וועגן יענע פריילעכע יאָרן וואָלטן זיי דערציילט וועגן אַלע ראַמאַנען און „ערשטע ליבעס", וואָס האָבן זיך דאָרטן געשלאָסן; וועגן „צעבראָכענע הערצער", וואָס האָבן זיך דאָרטן אַראָפּגערעדט; וועגן האָפענונגען וואָס זענען דאָרטן אויפגעקומען; וועגן אַנטוישונגען וואָס האָבן באַגלייט די ערשטע האָפענונגען...

נישט נאָר דער „גולם־הזה" האָט געהאָט זיין אָרט אין די אַלייַן און וואַלד; די גאַנצע וועלט מיט אירע ליידן

מיטגלידער קאַרטע

פיר ה' [illegible]

אירגיזיטערטען דען 6. מאנאט [illegible] יאָר 1915

פון I זיראַראַוער אלגעמיינער יודישער ארבעטער

אונר ביבליאטעק

בעמערקונג: [illegible]

מלך ראַשטיינס מיטגלידס־קאַרטע פון דער „ערשטער זשיראַרדאָוער אַלגעמיינער יידישער ארבעטער ביבליאָטעק", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1915 בעת דער ערשטער אקופּאַציע. ער איז געווען מיטגליד נומער 6.

אין פריידן איז אהערצו אראפגעבראכט געווארן. הייסט דיס־קוסיעס און כל־המינים פראגראמען וויי אזוי בעסער צו מאכן די צעפוילטע וועלט און ווי אמבעסטן צו לייגן די יידן־פראגע. הערן זיך צו די ביימער צו די וויכוחים; וועגן דעם סול־טאן וואס הערשט אין ישראל; מאדנע וועריאציעס; פראלעטאריישער צענטער אין ישראל; נאציאנאלע קולטורעלע אויטאנאמיע. נאך שפעטער זענען צוגעקומען נייע וועריאציעס — דיקטאטור פון פראלעטאריאט אין דעמאקראטיע...

א חלום? ניין! אט איז עס דאך נעכטן, ממש נעכטן, געשען. וואס דערציילן זיי היינט, די אלייען? וועמען נעמט ער היינט אויף דער זשירארדאווער וואלד אין די שיינע מיי־טעג? וועגן וואס שמועסן זיי די געסט פון היינט?

דער שטעמפל פון דער זשירארדאווער ביבליא־טעק בעת דער ערשטער דייטשער אקופאציע אין יאר 1915

רבנים, חזנים, סתם טיפן

האט איר געזען א שטאט, א יידיש שטעטל, אן רבנים, אן שוחטים, אן אייגנארטיקע היימישע געשטאלטן? — אוודאי האט עס אויך זשירארדאו געהאט. האבן זיך עלטערע גע־קהלט ארום דעם אויף זייער שטייגער — געלאדעט די שטאט. מיר, יונגווארג, האבן די דאזיקע קהלשע געשעפטן אויפגענומען אויף אונדזער שטייגער. מיר פלעגן דערפון מאכן פארשידענע אויספירן אויף אונדזער אופן.

אט האבן מיר געהאט אין שטעטל א רב; א גאנץ פיינער בכבודיקער יד. יעדן שבת ביים דאוונען פלעגט ער זאגן א שטיקל דרשה, וואס האט געהאט פאר א ציל צו פירן דעם עולם אין גאטס דרכים. אבער א טבע האט ער געהאט אונדזער רב, אז נאך יעדן זאץ זיינעם פלעגט ער ארייג־פלעכטן א ווערטל: „זאגט ער". ווער איז עס דער „זאגט ער" האט מען זיך נישט פונאנדערגעקליבן, אבער געמיינט האט עס, אז נישט ער, דער רב, זאגט עס, נאר אן אנדערער, א מער חשובערער, א מער אויטאריטעטער.

נו, נו — חברה יונגווארג האבן זיך פארנומען אויפן „זאגט ער" און אין שטעטל איז אזוינע א סדרה מיטן „זאגט ער" און ווי נאר עפעס א געשעענעניש, וווי נאר עפעס א דיס־קוסיע; א פלפול נאר וועגן ערדישע ענינים האט מען אנ־געהויבן ארייגברענגן דעם רבס „זאגט ער"...

געווען חזנים אין פויילן וואס פלעגן נישט האבן קיין שטענדיקע שטעלעס צום דאוונען; אדער זיי האבן פארלוירן זייערע „שטעט" צוליב די קריגערייען פון באלעבאטים; אדער זיי האבן פארלוירן די „שטימע" און פלעגן ארום־פארן איבער דער מדינה. אזעלכע פלעגן זיך אראפכאפן אין שטעטל און ארויסנאפן א שבת.

איין מאל איז אזא חזן געקומען צו אונדז קיין זשיראר־דאוו, פארבאנדשעט פון ערגעץ און געבעטן א דאוונען פרייטיק צו נאכטס. דער חזן, א ייד שוין אין די עלטערע יארן, מיט א בכבודיקע ווייסע בארד האט געמוען דאוונען פארן עולם. פארשטייט זיך, אז ער האט געוואלט ארויס־וויזן אלע זיינע קונצן און טאקע וואס מער. איז ביי אים מאדנע קונציק ארויסגעקומען דער לכה־דודי. עד־היום ליגט נאך דער דאזיקער קבלת־שבת אין מיין זיכרון.

נו, פרעגט שוין נישט וואס איז שטעטל האט זיך אפגע־טאן מיט דעם נייעם אופן פון חזנישן נקבלה; שטעטל איז אויעק כאראס; א לאנגע צייט האט זיך געקאכט און ג־נקבלה־עט ביז עס האט אן אנדער חזן זיך באווינן אין זשיראדאוו און זיך אויך פארגעשטעלט מיט אנדערע דרייד־לעך און חזנישע קונצן.

***

טיפן, אונדזערע זשיראדאווער טיפן. וועט מען אפשר פרעגן — צו וואס? צו וועלן? אלץ איז דאך אזוי אכזריותדיק פארשניטן געווארן. אבער ווער קען זיי ארויסרייסן פון אונדזער געדענקעניש, הגם זיי זענען אזוי ברוטאל פון דיי־טשישע מערדערס אומגעבראכט געווארן. וויללט זיך וועגן א סך דערציילן, אבער נאר איינעם וועל איך דא דערמאנען — אזא וואס אלע האבן אים געקענט און זיכער דערמאנט אים ווער אין זייער זיכרונות. — איך האב דא אין זינען אונדזער שטעטלשן נאר — אוועך נאר.

יעדער איינער האט ביי אונדז אין שטעטל געהאט א ביי־נאמען, א ציטשעפעניש צום ריכטיקן נאמען. אמת מען פלעגט צוגעבן צום נאמען א רב, כדי נישט פוגע בכבוד זיין. אט האט מען איינעם געריפן רב ברוך־משה פעטעלעס, עס איז געווען שענער און חשובער ווי סתם ברוך־משה פעטעלעס און רב ברוך אליין וואלט סיי ווי קיינער נישט געווסט וועמען מען מיינט עס. אנדערש איז געווען אונדזער אוועך, ער איז געווען מער ווי א יחיד, מער ווי סתם א טיפ — ער איז אין זשיראדאוו געווען אן אינסטיטוציע.

אוועך סאטע, יצחק, עדענק איך נאך פון מיינע פרימ קינדער־יארן. ער, יצחק, איז געווען א ווקסיקער, א בריית־ביניקער יד און א נישקשהדיקע געלע בארד האט ער פארמאגט. ווינטער־צייט, ווען עס פלעגן זיך שטעלן גרויסע פרעסט און די גאסלעך זענען געווען פארקאווועט מיט שניי, עדענק איך ווי אויף זיין געלע בארד זענען נאכגעהאנגען צעפלעך מיט אייז.

יצחק איז געווען אן ארעמאן אין זיבן פאלעס. שטענדיק

אַ פאַרהאָרעוועטער. געווען איז ער אַ טרעגער. כמעט שטענ־דיק איז ער געווען אַ פאַרווייסטער פון די זעקלעך מעל, וואָס ער פלעגט אַרונטערנעמען פון די פורן אין די בעקע־רייען אַריין. כמעט אַלע מאָל איז ער געווען אָנגעטאָן אין דעם זעלביקן פאַרשמאָלצענעם רעקל, אַרומגעבונדן מיט אַ שטריקל. איך געדענק ווען יצחק איז געשטאָרבן האָט זיך אַ גרויסער טייל ייִדן פון שטעטל פאַרזאַמלט אויף דער גאַס, ווו יצחק האָט געוווינט און אַרויפגעקוקט צו יצחקס פענצטער. — יצחק איז געשטאָרבן; — געשטאָרבן יצחק. דעמאָלט האָט זיך ערשט שטאָט דערמאָנט אָן יצחקן...

אָווער, יצחקס זון, איז כמעט געגאַנגען אין זיין טאַטנס, יצחקס, פוסטריט. מיט דעם חילוק וואָס אָווער איז גע־בליבן אַ שטענדיקער בחור.

ווי אַזוי האָט אָווער בכלל געקענט חתונה האָבן, אַז גע־לעבט האָט ער אויף גראָשנס. געטראָגן סאָנדעס (קאָראָ־מיסלעס) מיט וואַסער סיי זומער, סיי ווינטער אונטער רעגן און שניי. אָווערס וווינונג און שלאָפצימער איז געווען ביים שטומען בעקער אויפן פיעקעליק.

ווען איך דערמאָן זיך אָן אָווערן זע איך אים אַלע מאָל מיט די סאָנדעס אויף זיינע אַקסלען, נאָכגעהאָנגען פון ביי־דע זייטן מיט קובלעס וואַסער. דאָס טראָגט ער, אָווער, וואַ־סער פאַר שטעטלדיקע באַלעבאָסטעס. דאָס וואַסער גיסט ער אין הילצערנע פעסלעך, וואָס שטייען ביי דער פאָמוי־ניצע.

אָווער פלעגט אויסטאָן זיינע סאָנדעס נאָר שבת. שבת איז געווען דער בעסטער, דער זאַטסטער טאָג זיינער. שבת, נאָך דעם ווי דער עולם האָט שוין געהאַלטן נאָכן טשאָלנט, פלעגט אָווער אַרומגיין פון הויז צו הויז און אויפעסן אַלע פאַרבראָקעכצן. די אַלע גרינצייג, וואָס די שטעטלדיקע באַ־לעבאָסטעס פלעגן איבערלאָזן פאַר אים. אַ שאָד אַרויסצו־וואַרפן — ניעכיי זאָל עס אויפעסן אָווער. אָווער האָט עס טאַקע אויפגעגעסן, אַלץ אויפגעגעסן. אָנגעשטאָפּט זיך פאַר אַ גאַנצע וואָך. און נאָר אָווער האָט דעמאָלט פאַרשטאַנען, אַז פון גרינסן און פאַרבראָקעכץ קומט ממש צו אַ שטיק געזונט...

ווען דער פרילינג איז אָנגעקומען און די ליבע זון האָט אָנגעהויבן אָנוואַרעמען די אַרומיקע געסלעך און די טיפע איינגעפרוירענע בלאָטעס האָבן אָנגעהויבן נאָכלאָזן, ווערן ווייך, האָבן מיר געזען אָווערן מיט זיינע סאָנדעס מיט וואַ־סער טאָפּטשען מיט זיינע נאַקעטע פיס אין דער נאַסער, קאַלטער בלאָטע.

אַרויסקוקנדיק איין מאָל דורך אונדזער פענצטער און זעענדיק זיין הילוך איז מיר געוואָרן אַ גרויס רחמנות אויף אים. איך האָב אים אַריינגערופן אין שטוב און אַרויפגע־שטעלט דעם באָרוועסן פוס זיינע (וואָס איז געווען האַרטער פון לעדער), אויף אַ שטיק ווייס פּאַפּיר און אַרומגעצייכנט דעם פוס פאַר אַ מאָס אויף אַ פּאָר שטיוול. אָווער האָט זיך אונטערטעניק געלאָזט „נעמען די מאָס", געמיינט אַפּנים, אַז איך מאַך חוזק פון אים (און צו חוזק איז ער געווען געוווינט).

מיר האָבן געהאַט אין דער היים אַ פאַבריקל פון קאַ־מאַשנמאַכעריי און אויך אַ לעדער־געוועלב, ווו מען האָט פאַרקויפט די פאַרשידענע טיילן אויסצופאַרטיקן שיך אָדער שטיוול. האָב איך געטראַכט, אַז ווען מיין טאַטע ע"ה, וועט נישט זיין אין דער היים וועל איך די שטיוול מאַכן און דאָס אַוועקגעבן דעם שוסטער אויסצופאַרטיקן. דאָס אַלץ האָט, פאַרשטייט זיך, געדאַרפט זיין בשתיקה.

כך הווא, אַזוי איז טאַקע געווען. אין פאַרלויף פון צוויי וואָכן האָב איך פאַר אָווערן געהאַט פאַרטיק זיינע שטיוול. אויף צו מאָרגנס האָב איך אָווערן אַריינגערופן און אים דערלאַנגט זיינע שטיוול.

אָווער איז בעת־מעשה אַזוי איבערראַשט געוואָרן, אַז ער איז געבליבן אָן לשון. נאָך דעם ווי ער איז געקומען צו זיך האָט ער מיך אַרומגענומען און גענומען דריקן צו זיך און אַרויסגעשטאַמלט פאַרשידענע קלאַנגען, וואָס ער אַליין האָט זיי אויך, מסתמא, נישט פאַרשטאַנען. געווען איז עס אַן אויסדרוק פון דער גרויסער פרייד צוליב די נייע שטיבל. מסתמא זענען עס געווען די ערשטע שטיוול, דערצו נאָך נייע, אין זיין גאַנץ לעבן.

איך האָב אָנגעזאָגט אָווערן, אַז ער זאָל אויף צו מאָרגנס למען־השם אָנטאָן אַ פּאָר אָניטשעס און אַריינקריכן אין די שטיוול און ער זאָל מער נישט טאָפּטשען קיין באָרוועסער אין די בלאָטעס.

עס איז געקומען דער צומאָרגנס און, נאַ, זע, אָווער נאַר גייט נאָך אַלץ מיט באָרוועסע פיס אין די בלאָטעס מיט די סאָנדעס מיט די וואַסער אָנגעהאָנגען אויף די אַקסלען און אויף די סאָנדעס, אויף דער רעכטער זייט אַקסל איז ביי אים איבערגעוואָרפן די פּאָר נייע שטיוול, וואָס זענען גע־ווען צונויפגעבונדן מיט אַ שטריקל...

אַז איך האָב דערזען אַזאַ זאַך בין איך באַלד אַרויסגע־לאָפן צו אים מיט אַ היתכן, און מיט אַ סטייטש. אָווער, נעבעך, איז געבליבן שטיין מיט די סאָנדעס און מיט די נאָכגעהאָנגענע שטיוול אַ פאַרשולדיקטער, אַ פאַרשעמטער און צו מיר אַ זאָג געטאָן:

— כ'בעט דיך, מיילעכל, זיי נישט בייז אויף מיר, ווי קען איך אָנטאָן אַזאָלכענע שאַינע שטיוול און גיין מיט זיי אין אַזעלכע בלאָטעס?...

עס איז געוואָרן וואַרעמער — באַלד, באַלד און עס איז ערב־פּורים. די בלאָטעס אין דער מיט פון די גאַסן זענען שוין אויסגעטריקנט געוואָרן. חברה קונדסים, און גלאַט לייכטע לונג־און־לעבערס, האָבן זיך גענומען גרייטן צו די פּורים־שפּילן, צו די כלערליי ספּעקטאַקלען און פאַרשטע־לענישן ווי, למשל, דאָס שפּיל פון קעניג אַחשורוש מיט דער מלכה וושתי.

אויך אָווער האָט זיך אַריינגעשטעלט פּורים צו דער סעודה אַ פאַרריזטער, אַן אויסגעשמירטער מיט סאַדזע.

חושך! דאָס היטל פֿאַרדריִט אויף אַ זייט. דאָס רעקל זיינס איבערגעדריִט אויף דער לינקער זייט און אַרומגעבונדן מיטן אייגענעם שטריק. עד האָט אויפגעהויבן אין פוס, גע־בליבן שטיין אויף דעם צווייטן פוס, פֿאַרווּאַרפן דעם קאָפּ זיינעם אויף אַ זייט און מיט אַ רחמנות־פֿנים און אַן אויס־געשטרעקטער האַנט געבעטן אַ פֿאָר גראָשן.

***

ווידער זיכרונות.

באַלד און דער ליבער פּסח ליגט שוין אויף דער שוועל. חברה שנייידער־געזעלן איילן זיך אויסצופֿאַרטיקן זייערע נייע מלבושימלעך לכבוד יום־טוב. זייער געזאַנג ביי דער אַרבעט הערט זיך אַרויס אין דער גאַס דורך די אָפּענע פֿענצטער. דאָס זינגט מען די בונדישע שבועה:

ברידער און שוועסטער פון אַרבעט און נויט,
און אַלע וואָס זענען צושויט און צעשפּרייט...

אַדער דאָס ליד פון ברוך שולמאַן, וואָס איז געפֿאַלן ווי אַ העלד אויף די וואַרשעווער גאַסן:

נאָך אַ קבר, נאָך אַ קרבן,
נאָך אַ לעבן איז צעשטערט פון דער וועלט;
נאָך אַ קטמפער איז אָפּגעשטאָרבן,
ברוך שולמאַן דער באַווּוסטער העלד!

עס רייסן די דאָזיקע קאָמפּלידער און מישן זיך צוזאַמען מיט די לידער פון די דינסטמידלעך, ליבע־לידער, לידער פון צעבראָכענע הערצער...

***

יאָ — זיכרונות פון אַמאָל; זיי ווערן צעברעקלט, צערו־נען; מיטן גאַנג פון לעבן און אין אַלע זיינע שטרויכלונגען פֿאַרשווינדן זיי.

די אַלע זיכרונות וואָלטן געקענט אָפּגעפּרישט ווערן, וואָלטן דאָך געקענט אויפגעלעבט ווערן וועגן מיר זאָלן זיך אַראָפּכאָפּן „אָהיים" — נאָר אַלץ וואָלט דאָך זשיראַרדאָו געווען די „היים" — צו גאָסט אין שטעטל. דאָס איז דאָך טאַקע געווען אונדזער לאַנגיאָריקער טרוים. קומען צו אונ־דזערע קינדער־חלומות. צו גיין וווייטער איבער די ליבע ערטער; זען די היימישע געשטאַלטן...

אָבער חרוב און פֿאַרווּוסט איז דאָרט היינט דאָס יידי־שע לעבן. נישטאָ היינט צו ווענען צו קומען. דאָס דייטשי־שע מערדער־פֿאָלק האָט דאָרטן אונדזער יידיש לעבן בלו־טיק אָפּגעווויישט.

איך געדענק ווי אין יאָר 1919, אין אַ קאָלטער האַרבסט־נאַכט, האָב איך פֿאַרלאָזט מיין היים. אַוועק אין דער ברייי־טער, אַזוי אומבאַקאַנטער וועלט און זיך צעזעגנט מיט מיין מאַמען. כ׳האָב זי אַרומגענומען, זיך צעקושט. ווייענדיק האָב איך איר צוגעזאָגט, אַז באַלד, נישט לאַנג ווען נעמען און איך וועל קומען צוריק צו איר; יאָ, קומען איר זען.

ווער האָט זיך דעמאָלט געקענט פֿאָרשטעלן דאָס אָנקו־מענדיקע, דאָס גרויזאַמסטע וואָס האָט פֿאַסירט אין אונדזער דור, אַז אַלע אונדזעריקע וועלן אַזוי אומדערבאַרעמדיק אומקומען און אָפּגעווויישט ווערן — אַז מיר וועלן נאָר „קומען" צו זיי אין זיכרון.

יוסף ליפשיצס הויז, ווו ס׳האָבן געווויינט פּנחס דאַרעמבוס און מענדל לעווּיטאָס

גרשון - מאיר שמעטאַנקע *)

דער בראשית פון ייִדישן טעאַטער אין זשיראַרדאָו

בן ציון וואָגנער
(געשטאַלטן אין בעלגיע נאָך אַ שוועריקייט)

געווען איז עס אומגעפער אין יאָר 1907, ווינטער־צייט. עס איז שוין געווען נאָך דעם ווי דער רעוואָלוציאָנערער אימפעט האָט זיך אָפּגעשטעלט. עס איז געקומען די רעאַקציע־צייט. די יוגנט האָט זיך וויניקער פאַרנומען מיט פאָליטישע טעטיקייטן. אָבער דער אויפגעוואָכטער אינטערעס האָט געשאַפן אַז אומרו אין מען האָט זיך געווארפן צו אַנדערע אַרבעטן. די מער ערנסטערע האָבן אָנגעהויבן צו פירן אַ קולטור־טעטיקייט, און פריער פאַר אַלץ זיך געגרינדעט צו טעאַטער־שפּיל.

איך האָב שוין הינטער מיך געהאַט מיין „שטורעמדיקן" פּעריאָד פון זשיראַרדאָו, שפּעטער וואַרשע, נאָך דעם מיין הייַמשטעטל וויסקיט און ווידער געקומען אין זשיראַרדאָו. איך האָב דאָן געאַרבעט אין דעם שנייַדער־וואַרשטאַט פון לייבוש וואַרגאַטש.

דאָן האָט בן־ציון וואָגנער, אַ היטלמאַכער, וואָס האָט געאַרבעט ביי שבח היטלמאַכער אויף דער וויסקיטסקער גאַס, צוזויפגעקליבן אַ גרופּע יוגנטלעכע און זיי פאַרגעלייגט צו גרינדן אַ יידישן טעאַטער אין זשיראַרדאָו. דער ערשטער צוזויפקום איז געווען ביי יהודה־משה לעקעכבעקער. ווי איך קען זיך דערמאָנען (עס איז דאָך שוין אַ מעשה פון העכער אַ האַלבן יאָרהונדערט), האָבן זיך אין דער דאָזיקער פאַרואַמלונג באַטייליקט חוץ בן־ציון וואָגנערן און איך די ווייטערדיקע יוגנטלעכע:

יאָסל מייזנערס (אַ שוסטער); פייוול ראָטשטיין (משה באָלימאָווערס, אַ קאַמאַשנשטעפּער); מאיר דיאַמענט (אַ שנייַדער); משה דער גלעזערינס; צירל יאירס; אַ פּרוי וואָס מען האָט זי גערופן „די ליטוואָטשקע" — פאַקטיש האָט זי אפּגעשטאָמט פון אָדעס און געקומען איז זי קיין זשיראַרדאָו, ווייל איר מאַן האָט געדינט אין דעם רוסישן מיליטער, וואָס איז דאָן געשטאַנען אין זשיראַרדאָו. נאָכן פאַרענדיקן דאָס דינען זענען זיי טאַקע געבליבן ווינען אין זשיראַרדאָו און אַנדערע.

בן־ציון, דער הויפּט־טוער איז אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע, ווו ער האָט צענזורירט די פּיעסן, וואָס מיר האָבן געוואָלט

*) גרשון מאיר שמעטאַנקע ע"ה איז געווען דער ערך־פאַרזיצער פון דעם לאַנדסלייט־פאַראיין פון זשיראַרדאָו, אַמשינאָו, וויסקיט אין אַרגענטינע. ער האָט חוץ דער אַרבעט אַנגעשריבן דעם הויפּט קאַפּיטל צום וויסקיטער טייל אין אונדזער פּנקס.

שפּילן. דאָרטן אויך געדרוקט די אַפישן, וואָס מיר האָבן געהאַט. אין יענער צייט האָט אין וואַרשע געשפּילט די טרופּע פון קאָמפּאַניעיעץ און זיי פלעגן פאַר אונדז, פאַר גע־צאָלט פאַרשטייט זיך, דערליידיקן די דאָזיקע זאַכן.

די דאָזיקע גרופּע „ליבהאָבערס" (אַזוי האָט מען אונדז דאַן גערופן) האָט די ערשטע זאַך געשטעלט אַ מעלאָדראַמע „משה חייט אַלס געמיינדע־ראַט" פון משה ריכטער. גע־שפּילט האָבן מיר אין אַ סאַלאָן, ווו מען פלעגט שפּילן פּוי־ליש טעאַטער ביי מאָנדזשעיעווסקין, אויף דער וויסקיטס־קער גאַס, אָדער ווי מען האָט די גאַס דאַן גערופן אויפן שאָסיי.

דעם עולם איז דער ערשטער אַרויסטריט שטאַרק געפעלן געוואָרן, בפרט יענע וואָס פלעגן פאָרן קיין וואַרשע און דאָרטן געזען ייִדיש טעאַטער. דער ערשטער אַרויספאָר האָט געהאַט דערפאָלג. אמת קיין מאַטעריעלער ריווח איז נישט געווען, מען איז אָבער געווען צופרידן וואָס מען האָט אויס־געשלאָגן די געמאַכטע הוצאות.

עס איז אַוועק אַ כסדרדיקער פּעריאָד פון סטאַבילע פאָרשטעלונגען. איך געדענק, אַז מיר האָבן געשטעלט:

לאַטיינערס — „חורבן ירושלים"; גאָלדפאַדנס „די צוויי קוני־לעמלס"; י. גאָרדינס „די געברידער לוריע".

דער טעאַטער האָט זיך געהאַלטן אומגעפּער אַ קיילעכ־דיק יאָר. אין יאָר 1908 האָב איך עמיגרירט און וועגן ווייטערדיקן גורל איז מיר נישט באַקאַנט.

איך געדענק, אַז מיטן גרימירן האָבן מיר געהאַט שווע־ריקייטן. אויפן אָרט האָבן מיר נישט געהאַט קיין באַהאַוונטע אין דאָזיקן ענין. גראָד האָט זיך געמאַכט, וואָס עס האָט זיך ביי אונדז דאַן געפונען אַ פריזירער פון סאָכאַטשעוו און ער האָט אונדז אין דעם אַרויסגעהאָלפן. שפּעטער האָט עס שוין געמאַכט וואַגנער ביי דער מיטהילף פון אַן אָרטיקן פּוילישן פריזירער בראָדאַצקי, וועלכער האָט זיך געחברט מיט ייִדן.

דעם רעקוויזיט האָבן מיר לרוב געשאַפן פון די אייגענע היימען. באַשטאַנען איז עס דאָך פון היימישע ייִדישע מלבו־שים: אַן אַטלאַסענע קאַפּאָטע, אַן אַרבע־כנפות, אַ שטריימל וכדומה. די נייטיקע „מעבל" פלעגט אויך דער „ליבהאָבער" קרייז צונויפשלעפּן פון די אייגענע הייזער אָדער באַקאַנטע.

ביי „משה חייט" האָבן מיר אויסגעבאָרגט אַ „קראַפט" פון דער פרעמד. דאָרט האָט אין דער ראָל פון אַסנע טראַסק געדאַרפט שפּילן אַזאַ וואָס האָט געדאַרפט פאָרשטעלן אַ מויד אַ קאָזאַק, טאַקע אַ טראַסק און אַזאַ האָבן מיר נישט געהאַט אין אונדזער קרייז. האָבן מיר געבראַכט אַ מיידל פון וואַרשע, אַגב איז זי געווען אַ פריזירערין.

איין פּיעסע האָבן מיר רעפּעטירט און נישט געשפּילט. געווען איז עס מיט „כינקע־פּינקע". מען האָט צו דער שפּיל געדאַרפט האָבן יאַגד־מלבושים. אַזוינס האָבן מיר אין אונ־דזערע היימען נישט געקענט באַקומען. (גיי שיס חיות אין וואַלד אין אַ קאַפּאָטע...). זענען מיר געפאָרן קיין וואַרשע אויסבאָרגן. האָט מען דאָרטן געפאָדערט ביי אונדז אַזאַ גרויסן זאַלאָג (ערבות־געלט) און מיר חברה פריילעכע קבצ־נים האָבן אַזאַ סומע נישט געקענט צונויפקלייבן און מיר האָבן צוליב דעם רעזיגנירט פון „כינקע־פּינקע".

אונדזער גרופּע האָט אויך געגעבן גאַסטראָלן אין שכנותדיקע שטעטלעך. אַזוי געדענק איך, אַז מיר זענען אַרויסגעטראָטן מיט די „ברידער לוריע" אין סקערניעוויץ.

מצד מיינע פּאָליטישע חברים האָב איך געהאַט אויסצו־שטיין פאָרוווּרפן, הלמאי איך האָב מיך באַזייטיקט פון דער „פּאָליטישער" טעטיקייט און זיך גענומען צו שפּילערייען...

די מישפּחה וואַגנער

אין אַ ריי אַרבעטן ווערן דערמאָנט די ברידער וואַגנער, און פריער פאַר אַלץ בן־ציון וואַגנער, וואָס האָבן געשפּילט אַ גאָר וויכטיקע ראָלע ביים אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט אין זשיראַרדאָוו. מיר ברענגען דאָ ווייטער אָט דעם אויסצוג פון זלמן זילבערצווייגס לעקסי־קאָן פון יידישן טעאַטער וועגן בן־ציון וואַגנער.

וואַגנער בן־ציון

געבוירן אין 1889 אין זשיראָרדאָוו, וואַרשעווער קרייז, פּוילן. פאָטער — אַ מעכאַניק פון ניי־מאַשינען. געלערנט אין חדר און למודי־חוץ ביים שטאָטישן „פּריוואַט־לערער". אין עלטער פון 13 יאָר אָנגעקומען צום רבי ר' יאַנקעלע (שפּע־טער רבי אין זגערזש) און ביי אים געלערנט גמרא און א ביסל קבלה.

1907 — אַריינגעטראָטן אין דער סאָציאַליסטישער־פּאַר־טיי און אַרומגעפאָרן איבער דער פּראָווינץ אַלס אַגיטאַטאָר. 1908 — געזען שפּילן ייִדיש טעאַטער און תיכף באַקומען דערצו אַ שטאַרקע תשוקה. 1909 — אַריינגעטראָטן אין דער טרופּע פון נאָזשיק און לאַטאָוויטש. 1915 — געשפּילט ייִדיש טעאַטער אין סיביר, אוראַל, אאַז"וו. 1917 — באַשטימט גע־וואָרן דורכן קיעווער אַרטיסטן־צוזאַמענפאָר אין דער „ערש־טע קאָאָפּעראַטיווע דראַמע" אין יעקאטערינאָסלאַוו (זאַס־לאווסקי, ליבערט, זשעלאָזאָ). 1919 — געשפּילט אין אָדעס מיט סעגאַלעסקאָ און שפּעטער אין ערשטן ייִדישן מלוכה־טעאַטער (רעזשי בערטאַנאָוו), ווו ער איז אויך געווען סע־קרעטאַר. 1922 — געקומען אין פּוילן, אַריינגעטראָטן אין ייִדישן אַרטיסטן־פאריין און אָפּגעפאָרן שפּילן אין פּאַריז. 1924 — געשפּילט מיט קלארא יאָנג אין בעלגיע, ווו ער שפּילט ביז 1930.

1909 האָט וואַגנער דעבוטירט מיט אַ ליד אין דער וואר־שעווער „טעאַטער־וועלט". 1919 — געשריבן „טאָג־לידער" אין „די שטימע" (רעד' שכנא עפשטיין), 1922 — מיטגעאַר־בעט אין די פאַריזער פעריאָדישע אויסגאבעס „דאָס ייִדישע לעבן" און „פאַריזער בלעטער", 1925 — רעדאַקטירט אין בעלגיע דאָס וואָכנבלאַט „דאָס ייִדישע וואָרט" (דערשינען 6

הינדע לאה וואַגנער
די פרוי פון חיים וואַגנער, געיוען שטאַרק באַקאַנט אין שטאָט ספּעציעל צוליב אירע דריי פעיקע קינדער: בן־ציון, משה און מאַטעס.

נומערן) און שפּעטער געוואָרן אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער אַנטוואָפענער „די ייִדישע צייטונג", ווו ער שרייבט פעליעטאָנען און טעאַטער־קריטיק אונטערן פסעודאָנים בע־ניע פלאַפלער.

וואַגנער האָט געשריבן פאָלגנדיקע פיעסעס: „די פרוי אין קייטן" (אויפגעפירט 1919 אין אָדעס, אין „יעוורעיסקי טעאַ־טער"), „שלמה המלך דער צווייטער" (אויפגעפירט 1915 דורך יעקב זילבערט אין בריסעל, אַנטווערפן), „דער ווילנער גאון" (אויפגעפירט דורך וואָלף זילבערבערג אין 1927 אין לאָנדאָ־נער פאַוויליאָן־טעאַטער) און די נאָך נישט אויפגעפירטע פיעסע „עראָטאָמאניע".

וואַגנער האָט איבערגעזעצט פאָלגנדיקע פיעסעס: „ווען דער טייוול לאַכט" פון סאָפיאַ ביעלאַ (אויפגעפירט אין וואַר־שע דורך זיגמונט טורקאָוו אין 1922), „דער גלח ראַספּוטין" (אויפגעפירט 1922 אין פאַריז ביי בלומענטאַל) „וויעראַ אור־וואַנצאָוו (אויפגעפירט אין 1923 אין פאַריז ביי בלומענטאַל) און די ניט־אויפגעפירטע פיעסע „קרבנות פון זינד" און „דאָס פאַוואָריטן־מיידל", ביידע פון פלעמיש.

וואַגנער האָט דראַמאַטיזירט „די 7 געהאָנגענע" לויט אַנ־דרעיעוו (אויפגעפירט 1923 אין פאַריז דורך אַקסעלראד) און „קדוש השם" לויט שלום אש (אויפגעפירט 1929 אין אַנט־ווערפן ביי בלומענטאַל).

דעם 23סטן פעברואַר 1930 איז וואַגנער געשטאָרבן אין בריסעל.

מאַטעס וואַגנער און זיין פרוי רייזל

געווען באַקאַנט אַלס גוטער פידלער, אַ לאַנגע צייט באַגלייט אין קינאָ ביי קראַסטינען אַלס פידלער. געגעבן קאָנצערטן אין די ייִדישע אָרגאַניזאַציעס. אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

III

צווישן ב״ידע וועלט-מ׳לחמות

אין דאָזיקן אָפּטייל ווערט געשילדערט, בעיקר אין זיברונות, דער שטורעמדיקסטער, אין געזעלשאַפטלעכן פּרט, פּעריאָד פון דעם יידישן יישוב אין זשיראַרדאָה. עס איז געווען די צייט פון דעם גרויסן קולטור־פּאָליטישן געזעלשאַפטלעכן אויפשטייג פון די יידן אין פּוילן איך במילא אין אונדזער שטאָט. עס קומען דאָ צום אויסדרוק די אַלגעמיינע געשעענישן און אויך די טעטיקייטן פון די פּאַרשידענע אידעישע ריכטונגען, וואָס האָבן גע־ווירקט אין אונדזער שטאָט. די דאָזיקע באַווענגונגען זע־נען באַשריבן פון מענטשן, וואָס זענען אין זיי געווען אַקטיוו אָן במילא פילט זיך דאָ אָן דאָרט אַ געוויסע אַפּאַלאָגעטיק. עס איז פּאַרשטענדלעך, אַז סיי דאָ אָן סיי אין אַלע אַנדערע אַרבעטן טראָגן די מחברים די אַחריות פֿאַר די אַרויסגעבראַכטע באַקטן. אויך דעם אָפּטייל האָבן מיר זיך באַמיט צו חאַלטן ווי וויַיט מעגלעך אין אַ כראָ־נאָלאָגישן סדר. נישט אומעטום איז עס אָבער געווען מעגלעך; טייל אַרבעטן שפּרינגען אַריבער דעם דאָזיקן צייט־שטח; זיי בינדן אָן צום פּריערדיקן פּעריאָד, אָדער זיי באַרירן שוין די חורבן־מאַמענטן.

יוסף ניסנבערג

זיכרונות פון פּאַרנאַנגענע טעג און יאָרן

„זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור,
שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך...
(דברים, פ׳, האזינו...)

זייענדיק באַווײַגן פון גע־פילן פון טיפן ווייטיק און צער נאָך אונדזערע נאָענט־סטע און טייערסטע און אויף אַלע אַזוי אַכזריותדיק פאַר־שניטענע לעבנס, און אין האַ־פענונגסלאָזער בענקשאַפט נאָך אַלעם ליבן, וואָס איז אַמאָל געווען און איז מער נישטאָ, וויל איך דאָ ארויס־ברענגען און דערציילן אַ ביסל זיכרונות פון דעם אַלעם וואָס באַווירקט האָרץ און גמיט און וואָס ווארצלט אין די טיפסטע טיפענישן פון־נעם אַמאָליקן — הייַמישן לעבן... אונטערן נאָמען „אַמאָל — איז געווען" אַ ייִדיש היים־שטעטל זשיראַרדאָוו — — —

איך וויל דאָ פרווון ווארפן אַ בליק אויף צוריק, און מאַכן אַ קוועדשניט דורך צייטן און תקופות פון געשעענישן און עפּיזאָדן. אַרויסרופן טיפן אין געשטאַלטן, יחידים און גרו־פּעס, וואָס האָבן געווירקט אין באַווירקט, דערמאָנען פאַס־רונגען און מעשים אינעם גאַנג פון יאָרן. דאָס לעבן פונעם יחיד און כלל אינעם שטעטל, ביז צום גרויסן אומגליק און חורבן...

איז עס טאַקע גאָרנישט פון די לייכטע אויפגאָבן, וואָס כ׳האָב זיך דאָ געשטעלט, ווייל לייַדער האָב איך נישט אין מיין רשות קיין באַזונדערע אַרכיוון און דאָקומענטאַציע־מאַטעריאַלן. איך וועל זיך מוזן באַגנוגענען מיט דעם וואָס כ׳וויים און געדענק, און ... כ׳וועל זיך דאַרפן שטיצן אויף דברי חז״ל (פּרקי אָבות) וועלכע האָבן געלערנט, „לא עליך המלאכה לגמור... ואין אתה בן חורין להפטר ממנה". האָף איך אַז ס׳וועלן קומען אַנדערע און משלים זיין דאָס וואָס איך האָב פאַרפעלט...

***

זשיראַרדאָוו, ווי אַ פּראָווינץ־שטאָט, מיט אַ פאַרהעלטנים־מעסיק נישט קיין לאַנגן עבר לגבי די שכנותדיקע אַנדערע שטעט און שטעטלעך, רעכנט זי איר עקסיסטענץ בערך ביי אַ 150—160 יאָר, האָט זי אפשר אויך דערפאַר אין איר אַלגעמיינער אַנטוויקלונג, פונאַנדערבוי און אויסערלעכע גע־שטאַלטונג אַנגענומען אַ גאַנץ אַנדערן און אייגנאַרטיקן אויסזען, אַנדערש ווי די כאַראַקטעריסטישע טיפּישע אַלט־פוילישע שטעטלעך, וואָס האָבן כמעט אַלע פאַרמאָגט אַ רונדיקן אָדער פּירקאַנטיקן מאַרקפּלאַץ אין סאַמע מיטן פון שטאָט...

זשיראַרדאָוו איז געווען אַ מער מאַדערנע פּראָווינץ־שטאָט, מיט אַ קאַנטיקן דינאַמיש־אימפּולסיוון לעבן, אונטער דער בולטער השפּעה פונעם נאָענטן צענטער ווארשע.

ביים אויסברוך פון דער מילחמה אין 1939, האָט די אַל־געמיינע באַפעלקערונג געצויגן ביי פערציק טויזנט איינ־ווינערס, דערונטער אַ ייִדישע באַפעלקערונג מיט בערך דריי טויזנט פינף הונדערט נפשות.

דער אַנהייב פון ייִדישן יישוב רעכנט זיך לויט פאַראַנענע מקורות אָרום די יאָרן 1840—1850, ווען דאָס אָרט האָט נאָך אָפּיציעל געטראָגן דעם נאָמען „רודא־גוזאָווסקא" און איז געווען נאָך אַ גמינע. ערשט אין שפּעטערע יאָרן, ווען דאָס אַלגעמיינע ווירטשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן איז ווייט שוין געווען אַריבערגעוואַקסן די ענגע גרענעצן פון אַ גמינע איז דעם אָרט באַשטעטיקט געווארן דער סטאַטוס פון אַ שטאָט מיט אַ מאַגיסטראַט מיטן נאָמען זשיראַרדאָוו.

אַגב איז כדאי צו דערמאָנען, אַז מיטן אָפּיציעלן באַשטע־טיקן דעם אָרט אַלס אַ שטאָטישן יישוב, איז אויך בטל געווארן די שטענדיקע סכנה פון אַ גירוש פון ייִדן פון געוויסע טיילן פונעם אָרטיקן שטח, ווו ייִדן האָבן לויט אַן אַלטן „אוקאַז" נישט געטאָרט ווינען אויף דאַרפישן באָדן...

די פאַבריק וואָס איז דאָ געלאָזט געווארן אין יאָר 1831 האָט זיך כסדר אַנטוויקלט און פאַרגרעסערט אין משך פון יאָרן און האָט אַרומגענומען אַ זייער גרויסן שטח, לענג אויס דעם מערבדיקן טייל פון דער שטאָט, פאַראַלעל מיטן הויפּט־שאָסיי פון דער אַמאָליקער ווישקיטסקאַ־גאַס, (שפּעטער גע־רופן ערשטע מײַ־גאַס), וואָס האָט געפירט פון אַמשינאָוו נאָך ווישקיט.

אין דער פאַבריק גופא האָבן ייִדן אַלס אַרבעטער, קיין מאָל נישט געהאַט קיין דריסת־הרגל. אמת, אַז אין די ערשטע יאָרן ווען די פאַבריק האָט זיך נאָך כסדר גע־בויט, און פאַרגרעסערט אירע בנינים, האָבן נאָך אויך איינצלנע ייִדישע בעלי־מלאכות ווי בלעכערס, סטאָלאַרעס, גלעזערס אד״גל, אויסגעפירט פאַרשידענע אַרבעטן.

עס איז געווען אַ קליינע צאָל ייִדן וואָס האָט נושא־חן־געווען ביי דער פאַבריק־דירעקציע, און האָט באַקומען די פריווילעגיע פון אָפּקויפן דעם „אָפּפאַל״, און ווי מיר איז באַוווּסט זענען עס געווען ר׳ בערל גרושקע ז״ל, אַ חסידי־שער ייִד, וועלכער האָט זיך אויך אַרויפגעאַרבעט, געשאַפן אַ פאַבריק מיט פיל אַרבעטערס וואָס האָבן גערייניקט און באַאַרבעט דעם אָפּפאַל; אַזוי אויך ר׳ לייביש ניימאַן ז״ל און זיינע קינדער, וועלכע האָבן געהאַט אַ מין אייביקן זכות אויף אַלערליי „רעשטן״ פון די טעקסטיל־אויסאַרבעטונגען. ביידע אויבן־דערמאָנטע האָבן זיך אויך גערעכנט פון די גאָר ערשטע ייִדן תושבים אויפן אָרט. מ׳פלעגט זיי און נאָך עט־לעכע טאַקע באַצייכענען מיטן נאָמען „אָדם הראשונס״...

ייִדן פלעגן אויפקויפן דעם רויען לען (פלאַקס) ביי די אַרומיקע פּויערים און צושטעלן אין פאַבריק. איינער פון די ערשטע ייִדן וואָס האָבן באַקומען אַ באַזונדער רעכט אויף אַן אַגענטור אויף פאַרקויפן סחורות פון דער פאַבריק איז געווען אַהרן אַלבעק אין ביאַליסטאָק, אַ זון פון זשיראַרדאָ־ווער רב (ר׳ מנחם־מענדל אלבעק ז״ל). אין שפּעטערדיקע יאָרן זענען שוין געווען אַ סך ייִדישע האַנדלס־פאַרטרעטונ־גען אין די גרעסערע שטעט אויפן שטח פון אַמאָליקן רוס־לאַנד צו וועלכן קאָנגרעס־פּוילן האָט דאַן אויך געהערט.

עס איז געווען עפּעס באַזונדערס, אייגנאַרטיקס אינעם ייִדישן נוסח זשיראַרדאָוו, וואָס האָט זיך אויסגעווירקט פאַרשידנאַרטיק און געלייגט אַ כאַראַקטעריסטישן חותם אויף אַלע לעבנס־געביטן פון רשות־היחיד און רשות־הרבים; געווירקט צוציִענדיק און ביישפּילגעבנדיק פאַר די אַרומי־קע ייִדישע ייִשובים און קהילות.

בכלל איז דער פאַקט פון זיין נאָענט געבונדן מיט וואַרשע דורך אַ באַן־סטאַציע, געווען אַ זייער פּאָזיטיווער פאַקטאָר, פאַר דער שנעלער ווירטשאַפטלעכער און קולטורעלער אַנט־וויקלונג פונעם אָרט.

דער יסוד פון ייִדישן ייִשוב האָט געדינט דאָס אַנטשטיין פון דער פאַבריק. שוין אין די גאָר ערשטע יאָרן איז דער פּלאַץ געוואָרן אַ צוציִונגס־פּונקט פאַר ייִדישע מישפּחות, דער עיקר געקומענע פון דעם נאָענטן אַרום: וויסקיט, אַמ־שינאָוו, סקערנעוויץ, גראָדויסק און אַנדערע מקומות.

ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן עפענען אַלערליי קראָמען און בעלי־מלאכהשע וואַרשטאַטן, וועלכע האָבן באַדינט דעם גוייִשן אַרום. וואָס מער דער אַלגעמיינער ייִשוב האָט זיך אויסגעברייטערט און אַנטוויקלט איז אויך אַלץ מער גע־וואָקסן די צאָל ייִדישע מישפּחות, וועלכע האָבן זיך באַזעצט און איינגעאָרדנט אויפן אָרט.

די ייִדישע פּרנסה איז קודם־כל געווען אָנגעוויזן אויפן אַרבעטער פון דער פאַבריק, און אויך אויף די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער, וועלכע פלעגן קומען יעדן מיט־וואָך צום שטענדיקן מאַרק־טאָג, ברענגען צו פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן און מאַכן זייערע איינקויפן.

אויסער דעם פלעגן אַ טייל סוחרים און בעלי־מלאכות אַרויספאָרן אויף מאַרקטעג און ירידים אין די אַרומיקע נאָענטע שטעטלעך, און ווי אומעטום האָט אויך דאָ פיל מיטגעווירקט די דורך דורות דערוואָרבענע ייִדישע צופאַ־סונגס־פעיִקייט און אויסדויער ביי אַלע שווערי־קייטן און שטערונגען. מיט איין וואָרט, ייִדן האָבן געשלאָגן וואָרצלען אויפן נייעם אָרט, וואָס האָט זיך נאָך געפונען אין אַ צו־שטאַנד פון כסדרדיקער אַנטוויקלונג און פאָרמירן.

אין משך פון יאָרן האָט זיך אויך אַלץ מער פאָרמירט און איינגעשטעלט אַ קהילה־לעבן מיט אַלע „סקאַרבאָווע״ יסו־דותדיקע בנינים און אינסטיטוציעס; אָנהייבנדיק פון אַ שול צום דאַוונען, אַ מקווה, אַ תלמוד־תורה און ענדיקנדיק מיט אַ בית־החיים, („דאָס גוטע אָרט״...). כדאַי צו באַמערקן אַז די שטחים פאַר דער שול און אויך פאַרן „בית־החיים״ זע־נען געשאָנקען געוואָרן פון ייִדן־פריינדלעכן כראַביע סאָ־באַנסקי, צו וועמען ס׳האָבן אויך געהערט ס׳רוב שטחים פון די אַרומיקע דערפער. אַגב, אין די גאָר ערשטע יאָרן פלעגט מען מוזן פירן די מתים צו קבורה קיין וויסקיט.

די ערשטע שול איז געווען אַ געבויטע פון האָלץ. ערשט אין יאָר 1909 איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ גרויסע גע־מויערטע שול און בית־המדרש, מיט אַן עזרת־נשים פון אויבן און אַ שיינע געמאָלטע גאַלעריע, אויפן סופיט איז געווען אויסגעמאָלט אַ גרויסער אָדלער מיט צעשפּרייטע פליגלען, אַלס סימבאָל „כנשר יאיר על קנו״... איז כדאַי אויך צו דערמאָנען אין יאָר 1924 איז די שול ווידער גע־מאָלט געוואָרן (ס׳לעצטע מאָל...) דורך דעם באַקאַנטן ייִדישן קינסטלער, משה־מענדל אַפּעלבוים. דאָס געמעל איז געווען פאַרבנרייך פאַרטראַכט מיט פאַנטאַזיע. אַרום דער גאַלעריע אַלע צוועלף סימבאָלישע מזלות פון די חדשים און מיט פיל שטערן איבערן טיפן געוועלב פונעם סופיט, אַ רמז אויף דער געטלעכער השגחה — „ואתן את זרעך, ככוכבי השמים לרוב״...

און ס׳קומט מיר אויפן זיכרון מיין געפינען זיך מיט מיין פאָטער ר׳ יצחק־לייזער ניסנבערג ז״ל, אין שול אַלס אַ יונגער ייִנגל נאָך אויף זיין „שטאָט״ ביי דער מיזרח־וואַנט... און איך זע זיי, די אַלע אַמאָליקע חשובע באַלע־באַטים און שיינע ייִדן אין די גרויסע טליתים און זילבערנע עטרות, און ס׳ווילט זיך מיר דערמאָנען דאָ אייניקע פון זיי...

ר׳ יוסל דעמבינסקי אַ פרומער חסידישער ייִד, אַ הויכער מיט אַ לאַנגער שוואַרצער באָרד, אַ ביסל אַ פאַרכמורעטער, אַ כוהן... פלעגט ער ביים דוכענען בכוונה איבערשרייען אַלע כוהנים — מעשה כוהן גדול; — ער האָט געהאַט אַ גאָר ערנסטן „קאָנקורענט״... אין אַ פאַרמעגלעכן באַלעבאָס

ר׳ יוסף קויפמאַן, אַ יִיד אַ תקיף, וואָס אין הלכות שרייבן איז ער גראָד געווען נישט וויניקער בקי פון אים...; ר׳ אי־טשע קשאַנזשעניצער, ר׳ יאָסל גריצער (מעפען), ר׳ יאָסל סאַבאָל, ר׳ גרשון מילער און יעקב גיפּס, ביידע רייכע באַ־לעבאַטים און געווען אויך דאָזאָרעס אין דער קהילה; ר׳ מרדכי גאָלדבערג, ר׳ אבא וויינצער, ר׳ דוד מאַרשאַליק — טופמאַן, ר׳ יעקב־פייוול גרינבוים, אַ סוחרישער יִיד אַ פֿקח, געווען אויך דאָזאָר; ר׳ יצחק פייגענבוים (דער ביאַלער) ר׳ אַברהם פּשיטיצקי און נטע טיגער, ר׳ נפתלי קייסמאַן, אַ חסידיש־סוחרישער יִיד מיט אַ הדרת־פּנים; ר׳ יחזקאל פּיי־ערטאָג, ר׳ יאָסל עלווינג, ר׳ אַהרן הערשקאָוויטש, ר׳ שלמה לוויוויטשער, ר׳ שלמה־איטשע טיגער, ר׳ בנימין־וואָלף קאַ־שאָט, ר׳ מאירל קריסט, ר׳ אבא יאָקובאָוויטש, ר׳ לייבוש בלאַנק און ר׳ אבא דאַרעמבוס; ר׳ לייבוש וואַרגאַטש, ר׳ אהרן בערקאָוויטש, ר׳ פּנחס פאַבושעוויטש — זייגערמאַכער, מענדל (לערער) לעוויטאַס, ר׳ משה באַלימאָווער, ר׳ משה מגיד — טיגער, ר׳ יעקל ווינגער, די בני־בערל גרושקע, ר׳ שלום וואַרשעוויער (סקאוואַנעק) מיט זיינע זין, און נאָך און נאָך פיל אַנדערע... אָלע די אויסגערעכנטע זענען געווען מער־וויניקער פֿאַרמעגלעכערע באַלעבאַטים, סוחרים און זעלבשטענדיקע בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן געהערט צו די שטענדיקע מתפּללים אין בית־המדרש. אַ חוץ אָלע אַנדערע וועלכע האָבן געהערט צו עפּעס אַ באזונדערן „מנין", אַדער אַ חסידישן „שטיבל", צווישן די מתפּללים אין חסידישע „שטיבלעך" האָבן זיך אויך געפונען די נגידישע־סוחרישע מישפּחות, ר׳ מתית און לייב גוטגלאָס, ר׳ אַברהם און איציק זיסקינד, אָלע וואָלד־סוחרים און אייגנטומערס פון גרויסע האָלץ־סקלאַדעס; ר׳ אהרן בלאָשטיין און אַנדערע.

און אָט קומט מיר אין זיכרון די געשטאַלט פון ה׳ א. שימאָן, אַ נאַציאָנאָלער יִיד, אַ משכיל בן־משכיל, אַן אייג־נימער פון אַ בוכהאַנדלונג און שרייב־מאַטעריאַלן. כ׳זע אים אַ ביסל אַ רויטלעכער אויפן פּנים מיט שארף־באַטאָנטע קאָנטיקע געזיכט־שטריכן און גרויסע בולטע אויגן. ער פֿלעגט אָלע מאָל זיין אַ פֿאַרטיפּטער אין אַ ספר אָדער אַ מחזור, מיט גאָלדענע בלעטער־ברעגעס אין פּויליישער אָדער דייטשער איבערזעצונג. מיך האָט שטענדיק מאָדנע געוויגן צו כאָפּן אַ קוק אויף די פֿאַר מיר עפּעס פֿרעמדע גויִישע פֿאַרטיי־טשונגען... און נאָך מער האָט מיר פֿאַראינטערעסירט און געוויגן די גרויסע פֿאַרגרעסערגלאָז אין אַ דיקער און אַ מעשענעם רעמל, וואָס ער האָט נישט אַרויסגעלאָזט פון האַנט, מיט וואָס כ׳האָב אים ממש מקנא געווען.

באָלד לעבן דעם אויבן־דערמאָנטן דאָרפן דערמאָנט ווערן די רייכע פֿאַבריקאַנטן פון טעקסטיל און סאָדע־געטראַנקען ה׳ משה אָקסנער און זיינע זין קאַראָל און הערמאַן, וועלכע זענען אין פֿאַרשידענע צייטן געווען טעטיק ווי פֿאַרטרע־טער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אָלערלייי שטאָט־שע קאָמיסיעס און אין שטאָטראַט. ריידנדיק ס׳רוב פּויליש האָבן זיי פון דעסטוועגן אַנגעהאַלטן אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיטן יִידישן ישוב און קהילה, און פלעגן אָפט מאָל זיך גאָר גרויסן און דערמאָנענן אַז זייערער אַ פּעטער האָט זיך משדך געווען מיט ר׳ נחום סאָקאָלאָווען... אָגב, איז אויך כדאי צו דערמאָנען אַז די מישפּחה אָקסנער האָט אויך אויפ־געשטעלט דעם נייעם גדר אַרום בית־החיים פֿאַר דער ער־שטער וועלט־מילחמה.

צום סוף זאָל אויך פֿאַרצייכנט ווערן אַ גרופּע שטאַרק־פֿאַרפּוילישטע פֿראָ־אַסימילאַטאָרישע אינטעליגענטן, וועלכע האָט זיך אַ גאַנץ יאָר געהאַלטן גאָר ווייט פון יידישן כלל און לעבן. די „האַלבע דאָקטוירים" און (גאַנצע) פּעלדשער, ה׳ ליפּינסקי, ה׳ פּיינער (גראָד אַ יִיד פון חסידישן שטאָם און האָט אָפילו געקענט לערנען), ה׳ האָבערמאַן אויך אַ פּעלדשער, אַ זייער אַסימילירטער אינטעליגענט, וועלכער האָט מיט די פּיין־געפֿלעגטע גרויע באַקנבערד שטאַרק דערמאָנט דעם קיסר פראַנץ יאָזעף... ה׳ ש. פּשעדעצקי אַ פאַטאָגראַפּיסט און ה׳ הערמאַן גאָמאָלינסקי, דער יאָרן־לאַ־גער דאָזאָר און פֿרעזעס פון דער יידישער קהילה, אויך לערער און דירעקטאָר פון אַ שולע פֿאַר יידישע קינדער. אָליין אַ טיפּ פון אַ באַוווסטזיניקן אַסימילאַטאָר, וועלכער האָט אָזוי ווי די אויבן־דערמאָנטע געקוקט אויפן יידישן לעבן פון אויבן־אַראָפּ, דאָך האָט ער אָבער „גישט געקענט" פּועלן ביי זיך אָפּצוטרעטן פון בענקל אין דער אַלטמאָדישער רעליגיעזער יידישער קהילה...

אָלע דאָ עגשילדערטע טיפּן האָבן זיך לויט אַמאָליקע כאַראַקטעריסטישע באַצייכענונגען אין קליינע שטעטלעך געערבנט פֿאַר „דאָטשן" לויט זייער קליידונג: די לאָנגע פֿאַררונדיקטע זשאַקעטן מיט מעלאָניקעס אָדער צילינדערס אויף די קעפּ און האָבן אין שול אויך ס׳רוב געטראָגן קורצע טליתים, שאָליקעס (וועלכע האָבן געשמעקט מיט נאָפטאַ־לין...), זיי האָבן געהאַט די „פּריוויליגיע" אַריינצופֿאָלן אין שול אין מיטן מוסף און אָנטליופן פֿאַר „עלינו", און ווי אויף להכעיס האָבן זיי אָלע געהאַט זייערע שטענדיקע „שטעט" לעבן רב... וועלכער האָט נעבעך געמוזט בייסן די ליפּן... און ער פלעגט נאָר אָלע מאָל אַ קרעכץ טאָן און טיפּער פֿאַר־דעקן אִיבערן קאָפּ דעם טלית...

אָט די אָלע פֿאַרפּוילישטע „פּני" פונעם שטעטל האָבן ווי צוגעווארפן דעם רבונו של עולם אַ טובהלע צוויי־דריי מאָל אין יאָר קומען „זיך וויזן" אין שול צווישן יידישע יִידן.

אָט זע איך דעם גרויסן שול־הויף... ווו ס׳פלעגט זיך אָזוי טומלען פון קינדער און דערוואַקסענע, בשעתן „ליינענ" דאָס ספר... דערוואַקסענע מיידלעך, אויסגעפּוצטע, פלעגן קומען צו די מוטערס אין שול אַריין „הערן שופר־בלאָזן", און האָלב שמעוודיק זיך אַדורכשליכן צווישן די יונגע בחורים און יונגעלייט אויפן הויף...

און כ׳דערמאָן זיך אָגב, אויך ווי אָזוי מיר, נאָך גאָר יונ־גע קינדער, פלעגן עס „קאָנקורירן" צווישן זיך ווער פון אונדז סע „פּאַסט" מער... האָלטנדיק בשעת־מעשה פּויער אַנגעפּאַקטע פֿאַרבונדענע טיכלעך אין האַנט מיט כל־טוב...

וואָס מאַמעס פלעגן מיטגעבן קינדער שיקנדיק זיי יום־טובדיק אָנגעטאָן אין שול אָריין צום טאַטן אום ראש־השנה און יום־כיפור...

אויפן שולהויף איז געווען אַ באַזונדערע געבירדע, ווו׳ס׳האָט זיך געפונען די „תלמוד־תורה" פֿאַר אַרעמע קינדער, און עס וועט זיין ריכטיק דאָ צו דערמאָנען דעם לאָנגיאָריקן איבערגעבענעם גבאי ר׳ נח ליפשיץ ז״ל, אַ זייער פרומער יִד, אַ למדן און פּיאָסעטשנער חסיד. ער האָט אַ סך יאָרן געטראָגן דעם עיקרדיקן עול וועגן תורה פֿאַר אַרעמע קינ־דער, און איז אויך שפּעטער שוין געבליבן ביים נאָמען „נח גבאי"... דערנאָך איז אַ לאָנגע צייט געווען גבאי ר׳ אברהם־משה בוזשעזשינסקי ז״ל.

אין דער זעלבער געבירדע אונטן איז אויך געווען אַ מין „הקדש" און „הכנסת אורחים" פֿאַר פרעמדע אַרעמע לייט, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאַלטן אייניקע טעג אין שטאָט, (ביי זיי האָבן פֿאַרענדיקט „צו מאַכן אויף דער שטאָט" די נדבות). אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז דער „הכנסת־אורחים" אי־בערגעטראָגן געווארן אין אַ פּריוואָט הויז ביי ר׳ איטשע־בעקער (ווינטלאָנד) און נאָך שפּעטער ביי יעקל קליין אין הויז, וווּ ס׳איז אויך געווען אַ מנין צום דאָוונען שבת.

אין דער זעלבער תלמוד־תורה־געבירדע, אויפן שול־הויף, האָט אויך געווינען הערצל שמש. ער איז געווען דער הויפט־שמש ביים רב און האָט אויך געפירט די מעטריקע־ביכער. וועגן איינעמלדן די נייגעבוירענע יידישע קינדער פלעגט נישט איין מאָל פֿאַסירן אַז נאָכן באָקומען דעם געהעריקן אָפּצאָל, האָט ער „פֿאַרגעסן" גאָר לגמרי איינצומעלדן... דער דאָזיקער הערצל שמש איז געווען אַ פֿרומער יִד, אַ בן־תורה. ער האָט אויסגעהאַלטן ביי זיך אין שטוב אַ מנין פון דער חברה „חיי עולם", פֿשוטע יידן, האַרעפֿאַשניקעס, מיט וועמען ער פלעגט יעדן שבת אין דער פרי לערנען „עין־יעקב" און משניות. געווען איז ער אַ דאָר, קליין מענטשל, מיט אַ מאָדנעם טונקלען פּנים פון אַליוון קאָליר, מיט אַ גאָר שיטערן קליינעם בערדל, געטראָגן אַ סאָטין־דולאָן־היטל, מיט אַ בריטע דענקע. מען האָט אים שטענדיק גע־זען אין אַ מין ברוינעם „שלאָפראָק" מיט אַ גאָרטל אַרום־גענומען האָט ער דערמאָנט עפּעס אַ טיפּ פון אַן אַמאָליקן מיזרח־יִד, אַ משולח פון אַ ישיבה פון ירושלים אָדער צפת.

אויפן שול־הויף איז געווען די געבירדע פון דער מיקווה (מיט אַלע אומבאַקוועמלעכקייטן...) וועמענס שויבן זענען געווען אייביק פֿאַרפֿאַרעוועט. געדענק איך אַז יעדן ערב־פסח פלעגט מיך די מאַמע ע״ה שיקן אין מיקווה טובלען נייע כלים... בין איך אַראָפּגעגאַנגען נישט אַן מורא אין דער טובלער מיסטעריעזער און אין פינצטערניש געהילטער טיפקייט ביז דעם לעצטן טרעפ ביים גרינלעכן מוטנעם וואָס־רקוואָל און טובלען די כלים מאַכנדיק אַ ברכה מיט גרויס ערנסט, מעשה „מאַנסאָפֿרשוין"...

אין נאָך עפּעס דערמאָנט זיך, וואָס כ׳פֿאַרשטיי נישט ביז היינט צו טאָג. אין דרויסן ביי דער וואָנט פון דער מיקווה אונטער די טרעפּן, וואָס האָבן געפירט אַרויף צו ר׳ הערצקע שמש, און שפּעטער צו אַהרן שמש ז״ל, האָט מען אַלע מאָל געקענט זען אָנגעשפּאַרט דאָס גרויסע „טהרה־ברעט" פון דער חברה־קדישא און דאָס האָט אָנגעווארפן אַ שרעק אויף אַלעמען און קודם־כל אויף ווייבער און קינדער, וועלכע האָבן מורא געהאָט צו קומן אין ינענר זייט... מיר קינדער האָבן געהאָט גרויס רחמנות אויפן שמש מיט זיינע קינדער, וועלכע האָבן געווינט איבער דער מיקווה... אויפן שול־הויף האָט זיך אַרומגעדרייט דער קהלשער סטרוזש און „שבת־גוי" געהיטן קינדער זאָלן נישט „חרוב מאַכן די וועלט" און עטוואָן גרייט אויף יעדן רוף וועגן אַ סכנה פֿאַר אַ שריפה אין שול, פון אַן אומגעפּאַלענער אָדער אויסגע־טריפטער ליכט.

ווי געזאָגט איז שוין אין די גאָר פריע אָנהייבן נאָך גע־שאָפן געווארן אַלע נייטיקע קהלדיקע אינסטיטוציעס און אַמטן, סיי פון ריין רעליגיעזן און סיי פון רעליגיעז־דערציע־רישן כאַראַקטער, געמיינט חדרים פֿאַר דרדקי־ און דער־וואָקסענע יינגלעך, מלמדים זענען דווקא געווען לרוב. קיין באַזונדערע לערער־סעמינאַרן האָבן זיי נישט געדאַרפט אַדורכגיין... אין זייער „פּעדאַגאָגיק" האָט געשפּילט אַ גאָר חשובע ראָלע דער קאַנטשיק...

ס׳זענען אויפגעקומען פֿאַרשידענע מינינגס און חסידים־שטיבלעך: קאָצקער, אַלעקסאַנדער, קאָזשעניצער, פּיאַסעטש־נער, גראָדזיסקער און אַמשינאָווער חסידים. בחורים און קעסט־איידעמס זענען געזעסן אין שטיבל און געלערנט, דער קול פון תורה האָט זיך געלאָזט הערן אינעם פּוילישן שטעטל...

ס׳איז געגרינדעט געווארן אַ „לינת־הצדק", און עס האָבן זיך שוין שטענדיק געפונען גוטהאַרציקע מענער און אויך פרויען, וואָס האָבן זיך פיל אָפּגעגעבן מיט „הכנסת־כלה", אין „מתן בסתר". אַלע האָבן זיי געאַרבעט אין געווירקס בכבודיק שטיל און מיט מסירת־נפש, אין גוטן אַלט־יידישן גייסט.

פון די לאָנגיאָריקע איבערגעבענע טוערס פון „לינת־הצדק" איז מיר געבליבן אין זיכרון דאָס געשטאָלט פון „קליינעם אַברהמעלע" אַ פּשוטער עמ־יִד וואָס האָט שווער געהאַרעוועט אויף זיין אַרעמער פּרנסה. אַ קליינווואָקסיקער אין בריטער יִד מיט אַ זייער גרויסע, לאָנגע און פֿאַר־פלאָנטערטע באָרד.

אַוודאי מעגן מיר דערמאָנען די אַלע יידן לומדים און תלמידי־חכמים „שאַרפּע קעפּ" וואָס אונדזער שטעטל האָט פֿאַרמאָגט. אַנהייבנדיק פונעם רב ר׳ מנחם־מענדל אַלבעק און דעם מורה־הוראה ר׳ יוסף קופיעץ ז״ל און די ווייטער־דיקע אויסגעצייכנטע נעמען פון גרויסע חסידישע לומדים, ר׳ אהרן־חיים דזשאלאשינסקי, אַ גרויסער למדן און יראַ־שמים, געווען זייער באַליבט און באַקאַנט אַלס גוטער בעל־דרשן און מגיד אויך אין אַנדערע קהילות; ר׳ בערקע זאַ־כאַריאַש און ר׳ מענדל מילער, וועלכער איז אַגב אויך גע־

ווען אַמאָל אַ דאָזאָר אין דער קהילה, ביידע גרויסע אָנער־קענטע תלמידי־חכמים און באַרימטע „בוררים" ביי אַלע שווערע דין־תורהס; און ר׳ בינם שוחט, אַ גערער חסיד, אַ ירא־שמים און למדן, דערצו אויך אַזאַ באַליבטער אין אַלע קרייזן אַלס לאַנגיאָריקער האַרציקער בעל־תפילה פון ימים־נוראים־דיקן „שחרית" און זעלטענער מזלדיקער „בעל־תוקע" אין דער שטאָטישער שול. זיינע ניגונים זענען געווען זייער

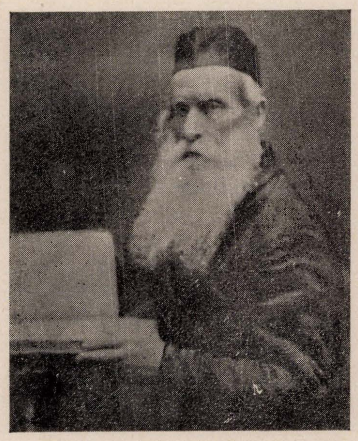

רב אהרן־חיים דזשאַלאָשינסקי — דער בעל־דרשן

פּאָפּולער און עמכאָדיקע בעל־מלאכות פלעגן זיך דערמוטיקן מיט זיינע פּזמונים ביי דער אַרבעט.

כ׳געדענק עס נאָך אַזוי שטאַרק ווי ר׳ בונם האָט גענומען זאָגן „מן המצר" פאַרן שופר־בלאָזן, האָט זיך דער עולם צעוויגט מיט התעוררות ווי אַ צעשטורעמטער ים...; און ס׳דאַרפן אויך דערמאָנט ווערן ר׳ דוד שוחט (ניימאַן), ר׳ יעקל טיגער, ר׳ אָשר פראָסט, ר׳ יודל שולעוויטש, אַלע זיי, זכרונם לברכה.

און אַז מיר האָבן געשריבן וועגן לומדים און שאַרפע קעפּ וועט אויך זיין ריכטיק צו דערציילן אַז אונדזער אַ בן־עיר, אַן אייניקל פון ר׳ זיסקינד ניידאָרף ז״ל (א קצב) איז דער וועלט־באַרימטער גרויסמייסטער און שאַכקינסטלער מנחם־מענדל (מיגעל) ניידאָרף מיטן טיטל שאַכמייסטער פון אַרגענטינע, ווו ער געפינט זיך היינט.

***

אין די יאָרן 1905—1907 ווען אויפן שטח פונעם אַמאָליקן רוסלאַנד האָט זיך פאַרשטאַרקט די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג קעגן דער „סאַמאָדערזשאַוויע", דאָס הייסט, קעגן צאַרישן אַבסאָלוטיזם (באַזונדערס נאָך דער מפּלה פון דער רוסישער אַרמיי אין דער מילחמה מיט יאַפּאָן) האָט די שטייגנדיקע רעוואָלוציאָנערע כוואַליע געפונען אַ גאָר גינסטיקן באָדן אויך צווישן דער זשיראַרדאָווער באַפעלקערונג. קום־כל ביי די אָרעמע שווער־עקספּלאָאַטירטע פאַבריק־אַרבעטער, וועלכע האָבן שוין פון פריער געפירט אַ שווערן קאַמף פאַר אַ בעסערן לוין און מער מענטשלעכע אַרבעטס־באַדינגונגען. די פאַבריק־דירעקציע וואָס האָט זיך געפילט געשיצט פון אייניקע קאָזאַקן־אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן כסדר סטאַנציאָנירט אויפן שטח פון דער פאַבריק, האָט לגמרי נישט געטראַכט וועגן נאָכקומען די גערעכטע פאָדערונגען פון די ליידנדיקע און פאַרביטערטע אַרבעטער. ווערנדיק באַווירקט פון דער רעוואָלוציאָנערער אַגיטאַציע פון פּ.פּ.ס., ס.ד. און אַנדערע אַרבעטער־פּאַרטייען, וועלכע האָבן אויך אויפגעשריבן אויף זייערע פאָנען די אַפּעלירנדיקע לאָזונג פון „נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַפרייונג" זענען די אַרבעטער אַלץ מער מיטגעריסן געוואָרן אינעם פאַרשאַרפטן אָפענעם קאַמף מיטן עקזיסטירנדיקן רעאַקציאָנערן רעזשים.

אין יאָר 1906 זענען אין זשיראַרדאָוו געוואָרפן געוואָרן באָמבעס אויף דעם פּאָליציייִשן וואַכביידל, ביים אַריינגאַנגטויער פון דער פאַבריק. גראָד אין דער זעלבער צייט זענען אויך די אַרבעטער געגאַנגען אַהיים פון דער אַרבעט. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע מהומה, סוחרים האָבן שנעל פאַרמאַכט די געוועלבער, יעדער איינער האָט זיך געזוכט אַן אָרט צו פאַרשטעקן. גלייך נאָכן אויפרייס האָבן די צעוויל־דעוועטע אַלאַרמירטע קאָזאַקן און זייערע אַגענטן זיך געוואָרפן אויף דער אַהיימגייענדיקער אַרבעטער־מאַסע; געעפנט אַ הפקרדיקע שיסעריי אויף סתם אומשולדיקע, וואָס זענען גראָד געווען אין גאַס; געשלאָגן מערדערלעך יעדן אָנגעטראָפענעם וואָס האָט נישט באַוויזן ערגעץ זיך אויסצו־באַהאַלטן. ס׳זענען אויך געווען אַכזריותדיקע פאַלן פון צובינדן מענטשן צום פערדישן זאָטל און לאָזן זיך אין אַ גאַלאָפּ אויפן שטיינערנעם שאָסיי־ברוק. דאַן זענען אַדורכגעפירט געוואָרן גרויסע רעוויזיעס און אַרעסטן. פיל אַרבעטער זענען פאַרשיקט געוואָרן אין סיביר אויף לאַנגע יאָרן. פיל זענען בכלל מער נישט צוריקגעקומען אַהיים.

באַזונדערס שווער און פאַרביסן איז געווען די נקמה קעגן די ייִדישע אַרבעטס־מענטשן, וועלכע זענען געווען אונטערן חשד פון זיין „געכאַפּט" אויף רעוואָלוציע און וועלכע האָבן אָן ספק בייגעטראָגן זייער חלק אין דער רעוואָלוציאָנערער אַגיטאַציע, זייענדיק אָרגאַניזירטע חברים אין פּ.פּ.ס., ס.ד. און אין די באַזונדערע ייִדישע אַרבעטער־פּאַרטייען, וועלכע האָבן דעמאָלט שוין געווירקט אין שטעטל — „בונד", פּועליציון. עס זענען אַדורכגעפירט געוואָרן פיל הויז־זוכונגען און אַרעסטן ביי דער ייִדישער באַפעלקערונג. אין יענעם טאָג זענען אומגעקומען דריי יונגע ייִדישע בחורים רעוואָלוציאָנערן, וועלכע זענען אַרויסגעשלעפּט געוואָרן פון זייערע הייַמען און קאַלטבלוטיק אָן שום מישפּט דערשאָסן געוואָרן אין

דרויסן. ממש לעבן זייערע היימען: מענדל מיימאָן, אליה לובטשאַנסקי און מלך מיכאָווסקי *).

ס׳איז כדאַי צו דערמאָנען אַז איינער פון די ייִדישע פאַרשיקטע בחורים, פישל לאַכמאַן, איז געווען נאָך אַ גאָר יונגער בחור פון אַ זייער פרומע חסידישע היים.

חנהטשע די בעקערן, ר׳ אהרן־חיימס ווייב

ער איז פון דער גמרא ממש אַוועקגעריסן געוואָרן אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג ווי פיל אַנדערע ייִדישע קינדער און ערשט אָנגעהויבן אַרבעטן אַלס היטל־מאַכער. ער איז ביי די צאַרישע פּאָליציי־אַגענטן געווען פאַרצייכנט אַלס „חסיד" צוליב זיין באמת פרום ייִדישן אויסזען. אים איז שפּעטער געלונגען זיך אַרויסצוראַטעווען און אַנטלויפן פון ווייטן סיביר קיין אַמעריקע אַ דאַנק דער מיטהילף פון חברים לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך געפונען שוין אין אַמעריקע.

אַן אַנדערער פאַרשיקטער, אברהמטשע בלומענשטיין, עקיבא בעקערס אַ זון, איז מיט גרויסע מאַטערנישן און שתדלנות געלונגען צו באַפרייען פון טורמע. ער איז געקומען אַהיים אַ צעבראָכענער און קראַנקער אויף שווינדזוכט.

אַ סך אַנדערע יונגע לייט זענען דעמאָלט אַנטלאָפן קיין אַמעריקע, וועלנדיק אויסמיידן אַרעסטן און פאַרפאָלגונגען.

אין יענע יאָרן האָט באַזונדערס אויך מיטגעווירקט אין די געשעענישן דער זון פון געוועזענעם חזן־שוחט אינעם שטעטל בינם־מענדל וויעוויאָרקע דער שפּעטערדיקער זייער באַקאַנטער שרייבער אברהם וועוויאָרקע. אַ פלאַמיקער רעוואָלוציאָנער־אַגיטאַטאָר מיט אַ גוטן רעדנער־טאַלאַנט, פלעגט ער אויפטרעטן פאַר ייִדן און קריסטן אין ייִדיש און פּויליש. גערופן צו פאַרברידערונג און קאַמף „פאַר אונדזער און אייער פרייהייט"... נאָך דעם ווי די רעוואָלוציאָנערע כוואַליע האָט זיך איינגעבראָכן אונטערן דרוק פון די בלוטיקע רעפּרעסיעס אויפן גאַנצן רוסישן שטח, איז ער אויך אַזוי ווי פיל אַנדערע פאַרשוווּנדן פונעם שטעטל. שפּעטער האָט ער זיך געלאָזט הערן שוין אַלס רייפער אָנערקענטער שרייבער אין דער ייִדישער ליטעראַטור. אינטערעסאַנט איז אויך אַז אין איינע פון זיינע נאָוועלן־זאַמלונגען אונטערן נאָמען „פאַרלאָשענע ליכט" האָט ער אַנאָנים פאַרצייכנט אייניקע באַקאַנטע זשיראַרדאָווער טיפּן.

אין פאַרבינדונג מיט די אויבן־דערמאָנטע געשעענישן שווימען מיר אויף ווי לעבעדיקע די כאַראַקטעריסטישע געשטאַלטן און טיפּן פון אָט די דריי טראַגיש־אומגעקומענע ייִדישע רעוואָלוציאָנערן, אָדער „שטרייקערס", ווי מ׳האָט זיי היימיש גערופן...

מענדל־געליס, אַ זון פון אַברהמעלע מיימאָן, אַ מיטל־וווקסיקער בחור מיט אַן איידל ייִדיש פּנים, קלוגע אויגן און אַ ביסל אַן אויסגעבויגענע אָדלער־נאָז. אין פרייע צייטן האָט מען אים געקענט זען איינגעהילט אין אַ מין פּעלערינע און אין אַ ווייכן ליטעראַרישן קאַפּעלוש אויף אַ פיין־געפלעגטן קאָפּ לאָקן, (אַ „גזשיבע" — האָט מען עס מיט ביטל אָנגערופן דעמאָלט אין פרומע באַלעבאַטישע קרייזן...), אַן אויסגעשטייפטער קראַגן מיט אַ מושקע אָדער אַ „פרוואַק" אַלאַ פּרץ; פון די אַרבל האָבן זיך אַרויסגעוויזן ווייסע מאַנזשעטן; שוואַרצע שיך (פאַרקנעפּלטע אין אַ זייט...) האָבן אַפערגעגלאַנצט פון אונטער ברייטע „קלאָשאָווע" געפּרעסטע הויזן. אַזוי גייענדיק, כמעט תמיד מיט עפּעס אַ „טריף פּסול" בוך אין האַנט אונטערן אָרעם, האָט זיך זיין געשטאַלט אַרויסגעהויבן עפּעס גאָר אייגנאַרטיק אויף דער קאַנווע פונעם קליינשטעטלדיקן באַלעבאַטישן אַרום. און גערעדט האָט ער אָפט מאָל מיט גאָר מאָדנע אומבאַקאַנטע ווערטער, אויסדרוקן וועלכע האָבן געשראָקן און געצויגן; ווערטער פון הויכן פּאָליטישן און מאָראַלישן באַטייט וועגן קאַמף מיט דער „סאַמאָדזיערזשאַוויע" און „צאַרישן דעספּאָטיזם", וועגן „אַ נייע אָרדענונג", וועגן יושר, פרייהייט און „ליידנדיקער מענטשהייט". אַלץ אַזעלכע געדאַנקען און באַגריפן נישט אַזוי לייכטע צו פאַרדייען פאַר יעדן בשר־ודם...

אָט דער אידעאַלער יונגערמאַן פון קליינבירגערלעכן חסידיש־סוחרישן שטאַם האָט געאַרבעט ווי אַ זעלבשטענדיקער גאָר פיינער שטובן־מאַלער. מיט פאַרטראַכטער פאַנטאַזיע פלעגט ער אויסמאָלן קאָלירפולע וואַנט־מוסטערן, און ראַזעטקעס אין שטובן און סאַלעס, שטייענדיק אויפן לייטער און דערביי פאַרציען און אויסזינגען פאַרבענקטע רעוואָלוציאָנערע פרייהייט־לידער און ראָמאַנסן פון עדלשטאַדט, ראָזנפעלד, רייזען און אַנדערע. געאַרבעט, געקעמפט און

---

*) וועגן די דאָזיקע געשעענישן געפינען זיך אַ ריי פאַרשידענע נוסחאות אין די באַזונדערע זיכרונות־קאַפּיטלען.

געחלומט, ביז די צאַרישע סאַטראַפֿן האָבן אַזוי פרי אין אַזוי אַכזריותדיק זיין לעבנס־ליד איבערגעריסן...

און אַזוי געדענק איך אויך דעם צוויטן קרבן דעם גלח אליה לובטשאַנסקי אַדער אליה דעם „ליטוואַקס", ווי מ׳האָט געריפן זיין פאַטער ר׳ יוסעלע דער דרדקי־מלמד, טאַקע אַ ליטוואַק. אַליה איז געווען אַ הויכער קרעפטיקער בחור מיט אַ רויטלעכן פּנים פול מיט זומער־שפּרענקלעך.

אויסגעוואַקסן אין אַן אַרעמע היים האָט ער גאָר פרי אָנ־געהויבן טראָגן דעם יאָך פונעם שוערן אַרבעטער־לעבן, אָלס שניידער־געזעל, און איז לייכט אריינגעצויגן געוואָרן אין דער רעוואָלוציאָנערער אַרבעט. און ס׳איז אפשר אויך נישט איבעריק דאָ צו דערמאָנען אַ קליינעם פּרט פון סימ־באָלישן אויסקלאַנג, וואָס האָט אָפּגעגעבן דעם אויך בייגעשטייערט מיט עפּעס אין דעם טראָגישן גאַנג פון זיין יונגן לעבן.

אינעם חדר, ווו דער פאַטער האָט געקנעלט מיט די קינדער דעם אַלף־בית און עברי מיטן ליטווישן דיאַלעקט (קאָמעץ אַלף א...) האָט פונעם נידעריקן באַלקן־סופּיט אַראָפּגעהאָנגען איבערן וואַנט אַ גרויסער איינגעראָמטער פּאָרטרעט פונעם קייסער ניקאָלַי בכבודו ובעצמו מיט אַ הערשערישן בליק און אָנגעלענט אויף אַ שוורד... און ממש ווי מעשה־טען האָט אליה שטענדיק געהאַט פאָר די אויגן דעם פּראָוואָצירנדיקן טיפּישן סימבאָל פון גאַנצן רעאַקציאָ־נערן רעזשים וואָס ער האָט אַזוי געהאַסט... נאָך אַיידער ער האָט באַווייזן די אָנגעזאַמלטע יונג־רעוואָלוציאָנערע ענערגיע צו געבן אַ מער שפּעריישן אָקטיוון אויסדרוק, ער איז אויף אַ גרויזאַמען אופן דערמאָרדעט געוואָרן, ווערנדיק געשליי־דערט דורך די צאַרישע אָגענטן פון אַלע טרעפ פונעם היי־מישן בוידעם־שטיבל און אויפן אָרט דערשאָסן...

דאָן איז אויך פון אַ קאָזאַקישער קויל געפאַלן מלך מי־כאָווסקי, אַן אומשולדיקער קרבן. ער האָט זיך דירעקט אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג נישט באַטייליקט.

דערמאָנען מיר היינט זייערע נעמען און טאָטן מיט יראת־הכבוד, ווייל זיי זענען זייערע מיטצייטלער זענען אויך געווען פון די, וועלכע האָבן אויפגעאָקערט דעם האָרטן באָדן אי־נעם אַמאָליקן שטעטל און דערמעגלעכט דעם שפּעטערדיקן פאָרזיי פאָרן מאָדערנעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן עגדאַנק.

ס׳איז אויך אויפן אָרט צו דערמאָנען אז ערשט אין יאָר 1933 איז אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון פּועלי־ציון (רעכטע) געשאַפן געוואָרן אַ פאַראייניקטער קאָמיטעט פון אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס, וועלכער האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו שטעלן אַ פאַסיקן דענקמאָל אויפן בית־הקברות אויף די פאָרלאָזענע קברים פון די אויבן־דערמאָנטע געפאַלענע פריי־הייט־קעמפערס, וועלכע האָבן פון דער חברה־קדישא ווי „שטרייקערס" און „הפקרניקעס" באַקומען זייער אייביקע רו ביים גדר... און זיי האָבן אויך געדינט א סך יאָרן ווי „א דראַענדיקער סימבאָל" און וואָרענונג אין געוויסע קריזן פון ענגהאָרציקע „מייסטערלעך" קעגן „חוצפהדיקע" פאָדערונגען פון אָרבעטער...

די מיטלען פאָרן דענקמאָל זענען געשאַפן געוואָרן אַ דאַנק דעם וואָרעמען אָפּרופן זיך פון אמאליקע קאַמפּס־חברים פון זשיראַרדאָוואר ברענט פון אַרבעטער־רינג אין אַמעריקע.

ביי דער פייערונג זענען געווען פאָרשטייער פון מאַגיסט־ראַט, קהילה און אַלע יידישע און קריסטלעכע אַרבעטער־פאַרטיייען, וואָס האָבן אָפּגעגעבן דעם פאַרדינסט כבוד די געפאַלענע „פאַר אונדזער און אייער פרייהייט".

דער דענקמאָל אויפן זשיראַרדאָוואר בית־עולם, אויפן קבר פון די געפאַלענע קרבנות פון צאַרישן טעראָר.

און וועג נאָך די בלוטיקע געשעענישן און אַרעסטן אינעם שטעטל, אַזוי ווי בכלל אויפן שטח פון דעמאָקראַטיקן רוסלאַנד, זענען געקומען שוועדע שטימונגען פון יאוש און פאַרביטע־רונג נאָכן אינברכן זיך פון דער רעוואָלוציאָנערער באַ־וועגונג אין די יאָרן 1905—1906 און געשאַפן אַ גינסטיקן באָדן פאַר יחידישע, מער אינזיכיסטישע, שטימונגען, זענען די פּריער־געוואָרפענע קערנדלעך־געדאַנקען נישט געווען אימזיסט. אומבאַמערקט פאָרן אויג האָבן זיי זיך אויסגע־ווירקט ווי געבליבענע פייער־פונקען; דערמאָנט און געווענקט דעם געזעלשאַפטלעכן געדאַנק; נישט געלאָזט דעם יחיד אָפּ־שליסן זיך אינעם ענגן קרייז פון אייגענע ד׳ אמות. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק דורך שפּילן טעאַטער פון הייי־

מיש־געשאַפענע דראַמאַטישע קרייזן; דורך אָרגאַניזירן לי־טעראַרישע אָוונטן מיט אייגענע און פון וואַרשע אַראָפּגע־ברענגטע ליטעראַרישע און אַרטיסטישע כוחות. אַזעלכע פאָרשטעלונגען און קאָנצערטן זענען געווען אַ געשעעניש און האָבן אויפגערודערט און אַריינגעברענגט אַ ביסל לעבן אין ייִדישן זשיראַרדאָוו. און געוואָרן אַ גורם פאַר וועקן אינטערעס און כבוד פאַרן ייִדישן וואָרט און ייִדיש ליד.

אין שייכות מיט דעם איז אפשר אויך ריכטיק צו דער־מאָנען אָט די נישט אָרגאַניזירטע קרייזן און יחידים וועלכע האָבן אויסגעטראָגן אויף זייערע שוואַכע פּלייצעס די דאָזיקע קולטור־טעטיקייט, הגם אויף אַ מער באַגרענעצטן, אָפט מאָל אַפילו האַלב־פּרימיטיוון אופן, לויט די באַדינגונגען מעגלעכקייטן און קולטור־באַגריפן פון יענע יאָרן אינעם קליינעם שטעטל...

צווישן די מער בולטע אין יענע יאָרן היימישע דראַמאַ־טישע „טאַלאַנטן" און „ליבהאָבערס" דאַרפן דערמאָנט ווערן די נעמען פון די ברידער בן־ציון, משה און שפּעטער אויך מתית וואַגנער, דער לעצטער איז אויך געווען מוזיקאַליש באַגאַבט, און זייער שוועסטער ביילע; פייוול ראָטשטיין, אברהם פעלערמאַן, צירל יאירס (רייטאָווסקיס פרוי).

אַגב, דער אויבן־דערמאָנטער בן־ציון וואַגנער האָט טאַקע באמת פאַרמאָגט אַרטיסטישן טאַלאַנט און האָט אַלע זיינע יאָרן זיך אָפּגעגעבן דעם ייִדישן טעאַטער, ער ווערט אויך דערמאָנט מיט אָנערקענונג אין זלמן זילבערצווייגס ייִדישן טעאַטער־לעקסיקאָן. דאָס איז ער געווען דער שטענדיקער רעזשיסער און הויפּט־ראָליסט. כ׳געדענק אים אין זיינע „קרוין־ראָלעס" אין היסטאָריש־ייִדישע אָפּערעטעס, אַלס פּרינץ אָדער טראַגישן קעניג פונעם חרובן ירושלים אין יהודה... דאָס אָנגעצונדענע טעאַטער־פּובליקום האָט גע־דונערט: בראַוואָ — וואַגנער! און „ביס"... ביז אַ גערירטער פלעגט ער אַרויסקומען, נאָך אַ מאָל פאַרוואַרפן מיט פּאָזע די קעניגלעכע פּעלערינע אויפן לינקן אַקסל, און אויסדריקן זיין דאַנק דורך טיפן פאַרנייגן זיך...

וועלן מיר שוין אויך דערמאָנען וועגן אונדזער בן־עיר דוד עלווינג אַלס באַקאַנטער אַרטיסט און טעאַטער־דירעק־טאָר אין ניו־יאָרק.

כ׳געדענק זיי די היימישע „קאַליע געוואָרענע" יונגע לייט פון יענע ווייטע יאָרן, פון פאַר דער ערשטער וועלט־מילחמה, נאָך נישט אין גאַנצן באַפרייטע פון עלטערנס השפּעה און טראַדיציע מיט די קורצע געהאַקטע קאַפּאָטקעס, מיט זיי־דענע וואַלאַגן און פאַנטאַזיע־קעשענעס, נאָך געטראָגן די אייגנאַרטיקע נידעריקע ייִדישע היטעלעך מיט די בענדלעך איבערן קורצן דאַשעק, אין די גלאַנציקע שטיבלעטן, אָפט מאָל מיט בינאָקלען אויף די אויגן, אַ סימן פון — „אינטע־ליגענץ"... פלעגן זיי נאָך אַ מאָל פאַר „יוצא־וועגן" צוליב טאַטע־מאַמע, קומען אין שול אַריין שבת, כאילו דאַווענען... געהאַלטן קליינע סידורימלעך, קליינע ווי די „טל־ומטרס" און קוים באַוועגט די ליפּן... פלעגט מען טאַקע זאָגן, אַז ס׳איז עפּעס נישט געדאַוונט, נאָר „געפאָנפעט".

און געווען אויך אַ צווייטער טיפּ, פון די שוין אין גאַנצן „הפקרדיקע" יוגנט, די שוין „אויסגעשעמטע", קורץ גע־קליידטע ווי די „דאַטשן": אין רעקלעך, „קאַפּעליושניקעס" האָט מען זיי שפּאָטיש גערופן, שוין מיט געשנורעוועטע אָדער גאָר פאַרקנעפּלטע שיך, „פאַצעטן"...

אין יענע צייטן האָבן זיך שוין געלאָזט הערן אַרבעטער־לידער אין די בעל־מלאכהשע וואַרשטאַטן, מיט מוסר־השכל־דיקע אויסקלאַנגען, וועגן אָרעמקייט און נויט, וועגן רייכע זאַטע און הונגעריקע... און אויך נאַציאָנאַלע לידער.

באַלעבאַטישע „לייטישע קינדער" פלעגן זיך שוין אַלץ מער און דרייסטער „אַרויסכאַפּן" פון דער היים, „טרעפן" זיך, „שפּאַצירן" ערגעץ הינטערן פּאַרק און אויף דער „קאָ־לעיוווקע", צום וואַלד צו... און ס׳זענען אַפילו נאָך געווען אַזעלכע קוריאָזן, אַז חברה „וווילע יונגען" האָבן געפּאַקט אַ בחור מיט אַ מיידל „שפּאַצירן" האָבן זיי געפאָדערט לא־ירחץ־געלט... און אויב נישט, וועט זיין אַ צעטל אויפ־געקלעפּט אין בית־המדרש וועגן דעם גרויסן פאַרברעך קעגן דער „מאָראַל"...

***

לאָמיר אויך נישט פאַרזען דעם קליינעם קרייז פון די פּיאָנערן פון ציוניסטיש־נאַציאָנאַלן געדאַנק, אין דעם פריסטן אָנהייב פון זייער טעטיקייט אינעם שטעטל, וועלכער האָט נאָך טיילווייז געוואָרצלט אין ראָמאַנטישן חיבת־ציון...

די פאַרשטאַרקטע און אויסגעוואָקסענע פּראָפּאַגאַנדע סיי פון וואַרשעווער ציוניסטישן צענטער און סיי פון „אָדעסער פּאַלעסטינא־קאָמיטעט" האָט אַזוי ווי אין פיל אַנדערע ער־טער אויך געפונען אין אונדזער שטאָט אַן אָפן אויער און אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אין אַלע קרייזן און שיכטן. געשלאָגן טיפע וואָרצלען, וועלכע האָבן זיך צעבליט און געוואָקסן נאָך מער, און גאָר באַזונדערס אין יאָרן אַרום.

דאָס זענען געווען קודם־כל מענטשן פון קליינבירגער־לעכן שטאַם, גרעסערע און קלענערע סוחרים און קרעמער, זעלבשטענדיקע בעלי־מלאכות, דאָס הייסט, „מייסטערלעך", יונגע לייט, קעסט־קינדער פון האַלב־חסידישן האַלב־משכי־לישן כאַראַקטער, און סתם פאָלקסמענטשן אָן אַ פעסטע עקאָנאָמישע באַזע אונטער די פיס.

און אויף ווי ווייט דער זיכרון דינט מיר פון יענע ייִנגל־שע יאָרן, און אויך פון איבערגענומענע היימישע מקורות מיט יאָרן שפּעטער, דאַרפן דאָ דערמאָנט ווערן די נעמען פון שלמה און דוד בוקשטיין, הענעך ליפשיץ, סוחרים פון אייזנ־געשעפטן אויף די וויסקיטסקע־גאַס, ביידע חסידישע מענטשן און לומדים וואָס זענען, ווי ס׳האָט געהייסן, „קאַליע געוואָרן", אַראָפּ פון דרך־הישר... מאיר שמולעוויטש, אַ קאַמאַשנמאַכער און לעדער־סוחר אויף טאַרגאָווע־גאַס, אַ פאַרברענטער ציו־ניסטישער משכיל. (לייביש קצבס, בלאַנקס, אַן איידעם);

יוסף ראזענצוויג, א זייגערמאכער (הינטערן וואלד ביים וואג־סער) א האלבער ליטוואק מיט א לומדישן קאפ. (לייביש סטאלארס אן איידעם). אן אומדערמידלעכער פראפאגאנדיסט. זיין שטוב איז געפירט געוואָרן אין נאציאנאל־קולטור־רעלן גייסט, דאָ איז געווען אלע יאָר א טרעפפונקט און א ליבע אטמאספער פאר יונגע לייט און מיידלעך דורשטיקע נאך א ציוניסטיש וואָרט און בראשור... מיט זיין גאנצן אויס־זען, דאָס שפיציקע קורצע בערדל, דעם דרייפערטלדיקן פאררונדיקטן רעק און דעם הארטן מעלאניק אויפן קאפ, האט ער געשאפן א כארעקטעריסטישן טיפ פון א געבוירע־נעם ציוניסט... אויך זיינע דריי זין, יהושוע, משה און עקיבא און די טאכטער חוה זענען אויסגעוואקסן וויי אינטעליגענטע קולטורעלע מענטשן און מוטיקע אקטיוויסט ציוניסטן.

ר׳ יוסף ראזענצוויג און זיין משפחה. פון די גאר ערשטע ציוניסטישע עסקנים אין שטעטל. עס זיצן פון רעכט צו לינקס: — ר׳ יוסף ראזענצוויג, זיין פרוי, שאבע, דער עלט־סטער זון יהושע; עס שטייען אין דער זעלבער אָרדענונג: — דער יינגסטער זון עקיבא, זייער טאכטער חוה און דער מיטלסטער זון משה ז״ל. פון זיי קיינער נישט געבליבן.

ווייטער קומט אהרן באָרנשטיין, געווויינט אין „רודע״ (לעבן ציזמערן), געהאט א קאלאניאל־געוועלב. און שפעטער א בוכהאנדלונג מיט צייטונגען. א חסידישער יונגערמאן גע־וען, וואס איז „געכאפט״ געוואָרן אויף חיבת ציון. האט מען אים שטענדיק געקענט זען א פארטרעטענעם, א פארמוחטן אין די „טריף פסולע״ זאכן; אנגעפרעגט קעשענעם מיט ציי־טונגען, ער האט זיך באטראכט אלס ערשטן „קולטור־טרע־גער״ אין שטעטל... מחמת ביי אים איז אויך געווען די ער־שטע ידישע ליי־ביבליאטעק, אויסצובאָרגן ביכער צום ליי־ענען. וועלן מיר אויך דערמאָנען בנימין מיכלזאן, א קא־מאשנמאכער (ר׳ אהרן־חיימס אן איידעם); א. שיפמאן (משה אקסנפרס אן איידעם), אייגנטימער פון א בוכהאנדלונג און שרייב־מאטעריאלן, אן אינטעליגענטער טיפ פון א משכי־ליש־ציוניסטישן אויסזען; ר׳ שיע פישער, יאקובזאן, א פשו־טער פאלקסמענטש, א האַרעפאשניק, א הייסער חובבי־ציון; אהרן האפעלד אן עמך־טיפ, א שניידער, וואס האט זיין גאנצע נשמה אריינגעלייגט אין ציוניסטישן אידעאל. וועלוול, געהאט א הערינג־געוועלב אין שול־גאס, א באבערדלטער און בא־ברילטער חסידישער יונגערמאן, וועלכער איז „אוועק פון גליכן וועג״, אנגעהויבן אונטערזינדיקן מיט לייענען די „הצפירה״ און „פאָרפאלן״ געוואָרן אין „נצח״ פון ציוניזם. און ווי טעטיקע ציוניסטן דארפן אויך דערמאנט ווערן, משה און דוד רייטאוווסקי און ה׳ צווערנער.

אט די מענטשן, און נאך אנדערע, וועלכע איך געדענק ליידער נישט מער, זענען עס געווען די ערשטע פאָן־טרע־גער פון ראמאנטישן אלגעמיין־ציוניסטישן געדאנק און אי־דעאל. ארום זיי האבן זיך גרופירט א צאל יונגע לייט און מיידלעך פון באלעאטישע און חסידישע היימען וואס האבן זיך מיט דורשט געוואָרפן (אפט מאל נאך אין געהיים) אויף די קוואלן פון ציוניסטישער אגיטאציע, ביכער און בראשורן פון דער קאפיקע־ביבליאטעק פון „אדעסער פאלעסטינא קאמיטעט״, „דאס יידישע פאלק״ און „הצפירה״ פון ווילנע און וואַרשע; פארשפרייט שקלים און געזאמלט פארן קרן קימת מיט לישאפט און מיט געפיל פון עבודת־הקודש, פארן פאלק.

כמעט אלע האבן זיי געהאט עפעס געמיינזאמעס אפילו אין זייער אויסערלעכן לבוש און אויסזען. דאס האט זיך באזונדערס גלאזט באמערקן אין די שבתים און יום־טובים, וען חברים און סימפאטיקער זענען זיך צוזאמענגעקומען אינעם באזונדערן ציוניסטישן „מנין״ דאוונען אין א פרייער ציוניסטישער אטמאספערע. (אין הויז פון ה׳ משה אקסנער).

ס׳זענען אויך פון צייט צו צייט געמאכט געוואָרן, הגם קורץ־אטעמדיקע, פרוווון פון ציוניסטישער דערציונגס־ארי־בעט דורך שאפן א פרעבל־שולע, א חדר־מתוקן, מיט העב־רעזיש אלס אינטערריכט־שפראך, ווי אויך העברעישע אוונט־קורסן. זיי זענען ארגאניזירט און אנגעפירט געוואָרן פון די העברעישע לערערס קאזשעבראדסקי און איטשע „ליטוואק״, ר׳ פנחס טאראמאנס אן איידעם, א געשטעמפלטער „ציוניסטי־שער אפיקורס״ אין שטאט. צוליב פארשידענע סיבות פלעגט

א גרופע יונגעלייט פון גערער חסידים־שטיבל „גע־כאפטע״ פון השכלה און ציוניזם, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מילחמה, אין דיישטשער אקופא־ציע. ס׳זיצן פון רעכטס צו לינקס: חיים יצחק אלטמאן, (אין ישראל), משה ביימאן, בינם זיסקינד. עס שטייט משה קייסמאן ז״ל

עס אַלע מאָל איבערגעריסן ווערן, כדי שפּעטער ווידער אַ מאָל באַנייט צו ווערן.

ווי געזאָגט, רעדט זיך דאָ ווענן דער גאָר ערשטער תקופה פון ציוניסטישן אַנהייב אין זשיראַרדאָוו, בערך אין די יאָרן פון 1906—1912 אוו נאָך פריִער. מיט אַלע זייערע פּראָ־ווינציעלע שוואַכקייטן אוו באַשרענקטע האָריזאָנטן, האָבן זיי דאָך דעם פּאַדינטן זכות פון „ראשונים" ביים אויפ־אָקערן דעם האָרטן באָדן פּונעם פּאַרשטיינערטן אָרום. זיי האָבן עס געוואָרפן די ערשטע זויטען־קערנדלעך פּאַר שפּע־טערדיקן אויפבלי אוו דער בריִיטער אַנטוויקלונג פון נא־ציאָנאַל־ געזעלשאַפטלעך לעבן. ביי די ערשטע ענדערונגען אוו פּרייִערע מעגלעכקייטן פון טעטיקייט, וואָס איז אויך געקומען נאָך אין דער ערשטער וועלט־מילחמה, וואָס האָט דערפּירט צו פּוילנס באַפּריִיונג. דאָס איז צוניויפּגעפּאַלן מיט דער נייער תקופה פון אַ גרויסצוגיקער ידישער נאַציאָנאַל־קולטורעלער אוו פּאָליטישער רענעסאַנס־באַוועגונג, וואָס איז אויך געקרוינט געוואָרן מיט דער באַלפור־דעקלאַראַציע.

**
*

נאָך די פּריִער שוין דערמאָנטע בלוטיקע געשעענישן אינעם שטעטל פון 1906 אוו נאָך דעם, ווען די רעוואָלוציאָ־נערע באַוועגונג איז בלוטיק דערשטיקט געוואָרן דורכן רעאַקציאָנערן צאַרישן רעזשים, האָט זיך, ווי געזאָגט, איינ־געשטעלט אַ פאַרהעלטנישמעסיקע רויִקערע תקופה, אין אשר טאָקע אַ מין שטילקייט ווי נאָך אַ שטורעם. דאָס האָט אַנגעהאַלטן עטלעכע יאָר, מיט געוויסע זיגזאָגן אוו צווישנגעשעענישן פון אַלגעמיינעם אוו אפילו ספּעציעל ידישן כאַראַקטער. ביי יידן האָט עס געהייסן „נאָרמאַלע" יאָרן.

אָבער לאַנג אַזוי האָט עס זיך נישט פאָרצויגן. ס'זענען אונטערגעקומען די באַרימטע וואַלן צו דער רוסישער „דומע" אוו דאָס שטימען פון די מערהייט יידן פאָר די קאַנדידא־טור פּונעם פּוילישן לינקן אַרבעטער יאָגעללאָ, קעגן דעם ווייל פון דער מערהייט פון די פּוילישע רעכטע פּאַרטייען, איז געוואָרן דער סיגנאַל פון אַן אָרגאַניזירטער גרויסער אַנ־טי־ידישער קאַמפּאַניע בכלל אוו אַ רוף צו נקמה, דורך באַ־קאָט, בפרט.

אין דעם זין האָט די פּוילישע אוו רוסישע אַנטיסעמיטי־שע רעאַקציע שטענדיק לייכט געפּונען אַ עמיינזאַמע שפּראַך. די „נאַוואָיע וורעמיא" אויף רוסיש, אוו די ספּעציעל גע־שאָפּענע צייטונג „דוואָ גראָשע" אויף פּויליש, האָבן זיך משלים־געוווען איינעם דעם צווייטן...

אינטער דער מכלומרשט פּאַטריאָטישער לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ" (אייגענע צו אייגענע) זענען אַנטשטאַנען אַזוי גערו־פענע „ספּוילקעס", דאָס הייסט, קאָאָפּעראַטיוועס, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאָר אַ ציל אַרויסצורייסן דעם ביסן פון ידישן סוחר אוו בעל־מלאכה. אויך אין זשיראַרדאָוו אין פּאַרשידע־נע טיילן פון שטאָט, האָבן זיך אַזעלכע געשאפן.

אַוודאי האָט עס געשאפן אומרויִקייט אוו אַ עגדריקטע שטימונג ביי יידן. דער קאָמף פאָרן טעגלעכן ברויט איז געווארן זייער באַשוווערט, אוו וואָס אַן אמת האָבן אין שייכות מיט דער באַשוווערטער עקאָנאָמישער סיטואַציע אַ צאָל יידישע מישפחות, וועלכע האָבן נישט געקענט אָדער נישט געוואָלט מער מאָטערן זיך אוו „אויסהאַלטן", „פּאַר־מאַכט די לאָדנס" אוו ביי די ערשטע מעגלעכקייטן אַוועק קיין אַמעריקע, אינעם „גאָלדענעם" אוו פריִיען לאַנד...

עס דאַרף פון דעסטוועגן באַמערקט ווערן, אַז אין אַלגע־מיין געמומען האָט די באַיקאָט־אַגיטאַציע נישט געהאָט קיין גרויסן אָפּקלאַנג ביי דער אַרבעטער־באַפעלקערונג וועלכע זענען אויך געווען געבונדן מיטן ידישן סוחר צוליבן קויפן „אויפן ביכל" ביז צו דער „וויפּלאַטע".

אויך די פּויערים פון אָרום האָבן זיך נישט געלאָזט מיט־רייסן מיטן באַיקאָט־לאָזונג, ווייל זייער פּויערישער געזונ־טער שכל האָט זיי אונטערגעזאָגט, אַז ביי יידן קען מען בילליקער קויפן אוו בעסער פאָרקויפן, בפרט ביי דער נישט גינסטיקער לאָגע פאָר יידן...

אוו די יידן האָבן זיך נישט פאַרלוירן, געמומען צו הילף דעם סוחרישן חוש אוו ידישער צופּאַסונגס־פעיקייט, אויס־געהאַלטן די פאַרשטאַרקטע קאָנקורענץ אוו וויִיטער, אוו וויִיטער געפאָרן. ווי דאָס פאַלקסווארט זאָגט עס אויף: „דער הונט בילט, אוו די באַן פאָרט וויִיטער"...

אין יענער צייט איז אויך געגרינדעט געוואָרן די ערשטע ידישע ליי־ אוו שפּאָר־קאַסע, וואָס האָט געהאַט דעם ציל צו שטאַרקן אוו אונטערהאַלטן די עקאָנאָמיש־שוואַכערע טיילן פון דער ידישער באַפעלקערונג אינעם גרעאָנגל מיטן באַיקאָט.

צווישן די עסקנים גרינדער פון אָט דער ערשטער קאַסע איז אויך געווען הערמאַן גאָמאַלינסקי, אַהרן הערשקאָוויטש, אישטע־לייזער ניסנבערג, אישטע קשאָנזשעניצער אוו א ריי אַנדערע וואָס כ'געדענק נישט.

אין דער זעלבער צייט 1907—1908, איז אויך געווען טעטיק נאָך אַן אַנדערע ליי־ אוו שפּאָר־קאַסע (אין הויז פון ה' אָקסנער) געגרינדעט אוו אָנגעפּירט פון די ה"ה א. שיפ־מאַן, יעקל ווינער, מתית גוטגלאָס, מאיר־חיל אַלטמאַן־גרי־צער אוו אישטע־מאיר זיידע.

אַזוי ווי אומעטום ביי יידן האָבן זיך אויך דאָ געפּירט מחלוקתן וועגן אַלערליי קהלשע ענינים, צווישן חסידים אוו מתנגדים, אוו חסידים צווישן זיך וועגן שוחטים, חזנים, גבאים אוו דאַרעס. מען האָט זיך אפילו אַ מאָל געפּאָטשט אין די שטיבלעך אַדער אין שול, אָלץ „לשם שמים"... אָבער פון דעסטוועגן דערנאָך זיך איבערגעבעטן אוו גע־טרונקען לחיים... ווי זינגט זיך עס אין דעם באַקאַנטן פאָלקס־ליד, „וואָס מיר זענען זענען מיר, אָבער יידן זענען מיר"...

מען האָט פון דעסטוועגן צוזאַמען מיט די מחלוקתן אין קאַמף פאָר השפּעה נישט פאַרגעסן צו פּראָווען פּייערלעכע

סיום־הספרס מיט מוזיק, מיט חופות און מיט טענץ אין די גאַסן...

כ׳געדענק אַזאַ שימחה פון גאָר פריִע ייִנגלשע יאָרן מיינע, ווען ר׳ יענקל גיפּס איז נאָך געווען דאָזאָר און טאַקע פון זיין גרויסן הויף האָט זיך אַרויסגעלאָזט אַ זייער גרויסער עולם מיטן נייעם שיין אויסגעפּוצטן ספר איבער דער הויפּטגאַס, די וויסקיטסקאַ, און פון דאָרטן אין דער שטאָ־טישער שול אַריין. פון אַלע געוועלבער, הייזער און פענצ־טער האָט מען אַרויסגעלויכטן אַנטקעגן מיט לאָמפּן און ליכט... און אויסער פּאָליציי, וועלכע האָט געהיט אָרדענונג (באַקומען אַ „שנעפּסל" און אַ פּעקל פּאַפּיראָסן...) זענען אויך געווען ייִדישע רייטערס, פאַרשטעלטע „קאָזאַקן" אויף פערד, געשלייערטע אין פּאַפּירענע קאָלירטע בענדער און סטענגעס (אַגב, אויב מיין זיכרון נאַרט מיך נישט איז אויך ר׳ אַברהם ווענגראָווער ז״ל געווען איינער פון די קאָזאַקן...).

און ס׳איז מיר גוט געבליבן אין זיכרון די ספּעציעלע סעודות און ברייטן פאַרנעם, וועלכע מען פלעגט מאַכן אַמאָ־ליקע יאָרן, פּרשת וירא, לטובת „הכנסת אורחים", לכבוד אַברהם אָבינו... און די אמתע סעודה פון „חברה קדישא" אין ז׳ אָדר, צו משה רבינוס יאָרצייט. די ווייבער פון די גבאים האָבן עס זיך געהאַלטן פאַר אַ גרויסע מיצווה אַרויס־צוווייזן אַלע בריהשקייטן ביים צוגרייטן די מאָלצייטן. דאָס איז נאָך געווען בימי ר׳ דוד ראָטענבערג און ר׳ מענדל שטראַזבורג (אַ גאָלדשמיד) ז״ל. ביידע יאָרן־לאַנגע הויפּט־גבאים אין חברה־קדישא.

און איך זע נאָך אַזוי קלאָר די געשטאַלט פונעם שמש ר׳ הערצקע, אַ קליינער, אַ קרעפטיקער מיט אַ קורצער פליי־שיקער קאַרטאָפל־נאָז, מיט אַ געלער קאָלטענעוואַטער באָרד, האָט ער געהאַלטן אַ דיקלעכן שטעקן אין איין האַנט, און אונטערן אָרעם פון דער צווייטער האַנט האָט ער געטראָגן אַ שמאָל קעסטל (פון הייוון...) געגאַנגען פון געוועלב צו געוועלב, און אין די שטובן, און געזאַמלט ליכט לכבוד ז׳ אָדר... און ווער האָט עס נישט געגעבן אַ ליכט? איז טאַקע געווען אין שול אַ ים מיט ליכט אָנגעצונדענע אַרום דעם בעלעמער און אויף אַלע לאַנגע טישן, וואָס האָבן געפלאַמט, געצאַנקט און געשאָטנט זיך אויף די ווענט, און אָפּגעשלאָגן זיך אין די שויבן פון די פענצטער. קינדער זענען געשטאַנען אַרום דעם בעלעמער ווי צוגעשמידטע מיט זייערע פאַר־חלומטע בליקן אינעם וואַלד פון ליכטעלעך...

און די יוגנט?... די יוגנט וואָס איז מיטגעריסן געוואָרן אַלץ שטאַרקער מיטן גייסט פון דער צייט און איז אַוועק אויף נייע פּראָגרעסיווע דרכים, ווערנדיק באַווירקט פון נאָענטן וואַרשעווער צענטער האָט „געפירט" ראָמאַנען (אַלץ אָפּענער און דרייסטער...), אַרומגעטראָגן זיך מיטן „וועלט־שמערץ", געחלומט, און „געריסן זיך" אין דער ברייטער וועלט. ס׳האָט זיך אויך אַלץ שטאַרקער געוועקט דער ווילן נאָך בילדונג און וויסן...

די ערשטע פּיאָנערן וועלכע האָבן געדינט ווי אַן אָנרעגנ־דיקער ביישפּיל זענען געווען דער אויסגעוואָקסענער יונגער קרייז פון אַקאַדעמישע יוגנט און אינטעליגענץ ד״ר זיגמונט אָקסנער, ד״ר ל. שיפמאַן, אינזשיניער אַברהם לעוויטאַס און נאָך אַנדערע, וועלכע זענען שפּעטער אויך געוואָרן זייער פּאָפּולערע און אַקטיווע עסקנים אין דער ייִדישער געזעל־שאַפטלעכקייט אין פּוילן, מחוץ זשיראַרדאָוו.

אינזשיניער אַברהם לעוויטאַס

אַזוי איז ד״ר שיפמאַן געווען ראַטמאַן אין לאָדזשער שטאָטראַט, און גאָר באַזונדערס טעטיק אויפן געביט פון מעדיצינישן אויפטו און הילפס־אַרבעט פון וועלט פאַרבאַנד „טאָז", איצט געפינט ער זיך אין ישראל.

אַזוי איז אויך אינזשעניער לעוויטאַס, וועלכער האָט נאָך אַלס יונגער סטודענט שוין אָנגעפירט אַלס לערער אַן אָנער־קענטע פּריוואַטע שול פאַר ייִדישע קינדער אין זשיראַרדאָוו, איז געווען אויך אָפּיציעלער אויפזעער פון בילדונגס־אינס־פּעקטאָר איבער די אַמאָליקע חדרים... שפּעטער איז ער גע־ווען זייער טעטיק אין משך פון אַ סך יאָרן אין קאָברין און אין ראָוונע אַלס דירעקטאָר פון אַ „תרבות"־שול, ווי אַן אויסגעצייכנטער רעדנער האָט ער אויך פיל געווירקט פאַר דעם אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל און ציוניזם בכלל. אין יאָר 1935 עולה געווען קיין ארץ־ישראל, ווו ער האָט אָנגע־פירט אייניקע יאָר מיטן הסתדרותישן צענטראַלן דעפּאַר־טאַמענט פאַר פאַך־שולן אין גאַנצן לאַנד.

און ביי דער געלעגנהייט זאָל אויך פאַרצייכנט ווערן אַז אין יענע יאָרן האָט עקסיסטירט אַ פּריוואַטע ייִדישע „שקאָ־לע", אָנגעפירט פון „פּעסעלע די לערערין" און איר מאַן אבא יאַקובאָוויטש, דאָרט האָבן אויך דערוואָקסענע מיידלעך און דער עיקר דינסטמיידלעך זיך געלערנט שרייבן אַ ייִדישן בריוו.

צווישן אַנדערע דאַרפן אויך דערמאָנט ווערן סאלא גיפּס, און רחל לעוויטאַס אַלס סטודענטינס, וועלכע האָבן אויך

רחל לעוויטאַס

געהאַט געוויסע פאַרדינסטן אויפן געביט פון דערציִונג און בילדונג אינעם שטעטל. אַגב, רחל לעוויטאַס איז אויך גע־ווען זייער טעטיק אין דער ציוניסטישער געזעלשאַפט־לעכקייט.

ס'דאַרף אויך אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז אויך אינעם קרייז פון דער חסידישער יוגנט און אַפילו אַזוי גערופענע לערנערס אין די „שטיבלעך" איז וואָס אַ מאָל געוואָרן אַלץ קענטיקער די השפּעה פון דער נייער צייט. ס'פלעגט נישט איין מאָל פּאַסירן אַז אַזעלכע בחורים און יונגע לייט זענען „געכאַפּט געוואָרן" ביים לייענען, נאָך באַהאַלטן, אַ ציוניס־טישע צייטונג און אַ ייִדיש בוך... און אַוודאי האָט עס זיך אויך נישט איין מאָל געענדיקט מיט אַ געזונטע „משכנתא" און אַרויסגעוואָרפן פון שטיבל...

איינער פון די דאָזיקע יונגעלייט וואָס זענען ווי מען זאָגט „אָפּגעזענקט" געוואָרן פון דער צייט, איז געווען אַ זון פונעם זשיראַרדאָווער רב ר' מנחם־מענדל אַלבעק ז"ל, אַהרן. ער איז אַ געוויסע צייט געווען אַ סעקרעטאַר ביי י. ל. פּרץ און איז מיט יאָרן שפּעטער געווען דער באַקאַנטער פּובליציסט און רעדאַקטאָר פון ביאַליסטאָקער „נייע לעבן".

ביי דער געלעגנהייט וועלן מיר אויך דערמאָנען אַז פון די זעלבע פרומע חסידישע קרייזן האָט אונדזער שטאָט אויך אַרויסגעגעבן נאָך אַ ייִדישן שרייבער, מאָטל (מאַרקוס) יאַקו־באָוויטש, אָדער ווי אַמאָל היימיש גערופן מאָטעלע חיה־שפרהס... ר' משהל מלמדס אַן אייניקל (ברעסלער), וועלכער געפינט זיך היינט אין בראַזיל, און איז אָנערקענט אַלס אַ פיינער נאָוועליסט און ראָמאַניסט.

בכלל האָבן זיך דעמאָלט שוין געהאַט איינגעוואָרצלט נייע געדאַנקען, שטרעמונגען און אידעאַלן, וועלכע האָבן געשטרעבט איבערצובויען דאָס ייִדישע לעבן אויף נייע וועלטלעכע קולטור־יסודות. דאָס שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן פאָרמירן אויף דאָס ניי, און אָנגענומען אַ ניי פּנים פון אַן אונטערגעוואָקסענעם יוגנטלעכן בחור, וואָס ווערט אַלץ מער רייפער פון טאָג צו טאָג.

איז געקומען דאָס יאָר 1914, ס'איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מילחמה, מיט אַלע שווערע באַגלייט־דער־שיינונגען פון רדיפות, צרות און נויט...

גראָד האָט זיך דער קריגס־פראָנט געפונען נאָענט אַרום אונדזער שטאָט, צווישן די טייכן בזוראַ און ראַווקאַ. די שי־סעריי אויפן פראָנט האָט געמאַכט ציטערן די שויבן, די שטאָט איז געווען פול מיט רוסיש מיליטער, וואָס האָבן נישט איין מאָל פּרובירט ראַבירן און אויך אַ ביסל „אַ הוליע" טאָן איבער דער ייִדישער באַפעלקערונג...

ייִדן זענען געמאַכט געוואָרן פאַראַנטוואָרטלעך, און גע־מוזט היטן די גאַנצקייט פון די טעלעגראַף־סלופּעס און דראָטן אין שטאָט און אַרום; מען האָט ייִדן חושד געווען אין שפּיאָנאַזש לטובת די דייטשן.

עס זענען אויך געווען אייניקע קרבנות פון באָמבעס, וואָס זענען געוואָרפן געוואָרן פון דייטשע עראָפּלאַנען אויף דער שטאָט, נאַטירלעך, אַז דאָס האָט נאָך מער פאַרגרעסערט די בהלה און פאַרביטערונג ביי דער ייִדישער באַפעלקערונג...

און נאָך אַלע באַמיונגען וואָס ייִדן האָבן געמאַכט צו מאַ־ניפעסטירן זייער טרייקייט און פּאַטריאָטיזם האָט מען פון דעסטוועגן, סתם אָן אַ פאַר וואָס, אַרעסטירט אייניקע ייִדן, מיטן אויסרייד פון פאַרדאַכט אויף שפּיאָנאַזש און זיי פאַר־שיקט אין טיפן רוסלאַנד און סיביר. דאָס זענען געווען יוסף קאַופמאַן, וואָלף עקמאַן און אַנדערע פּשוטע פאָלקסמענטשן. דאָס זענען געווען ייִדן פאַרטוענע אין מלאכה און טעגלעכע דאגות־פּרנסה. הימל־ווייט פון פּאָליטיק בכלל, האָבן זיי זיך שווער אָנגעליטן אין פרעמדער ווייטקייט, און שפּעטער געקומען צוריק צעבראָכענע און קראַנקע...

צום סוף איז געקומען דער גירוש פון דער גאַנצער ייִדי־שער באַפעלקערונג קיין וואַרשע, אויפן באַפעל פון רוסישן הויפּטקאָמאַנדיר ניקאָלײַ־ניקאָלײַעוויטש, אין משך פון 24

שעה האָבן קיין ייִדישע פיס זיך נישט געטאָרט געפינען אויפן באָדן פון דער היימשטאָט.

האָבן זשיראַרדאָווער ייִדן, אַזוי ווי די פאַרטריבענע ייִדן פון אַנדערע שטעטלעך נאָענט צום פראָנט, מיטגעשלעפּט מיט זיך דאָס סאַמע נייטיקסטע פון דער הפקר־געוואָרענער יאָרן־לאַנגע פּראַצע און גענומען דעם וואַנדערשטעקן.

***

דער גרויסער איבערברוך, אינעם ייִדישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין פּוילן בכלל, און דער אָנהייב פון אַ נייע תקופה איז געקומען אין די יאָרן 1915־1916 אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, אין דער ערשטער וועלט־מילחמה און אונטער דער השפּעה פון די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן פון יענער צייט בכלל.

די ייִדישע באַפעלקערונג פון זשיראַרדאָוו, וועלכע האָט זיך געפּלאָגט ווי היימלאָזע אין וואַרשע, איז גלייך מיטן פאַרנעמען וואַרשע דורך די דייטשן, צוריקגעקומען אין דער אַלטער פאַרלאָזענער היים און האָט טראָץ אַלע שוועריקייטן און שטערונגען, פון מילחמה־צייט און אָקופּאַציע־רעזשים באַוויזן, מיטן כוח פון עקשנותדיקן ווילן, פאַרהעלטנישמעסיק שנעל זיך ווידער איינצואָרדענען אין דער אַלטער היים.

דאָס קהילה־לעבן האָט זיך אויך ביסלעכווייז איינגעשטעלט, און ס׳איז אַפילו אַנטוויקלט געוואָרן אַ געוויסע הילפס־טעטיקייט פאַר פאַראָרעמטע און פּרנסהלאָזע מישפּחות, און ס׳איז אויך פאַרטיילט געוואָרן קוילן, האָלץ און פּראָדוקטן.

דאַן האָבן זיך גענומען וועקן מיט שטייגנדיקער קראַפט אויך גייסטיקע באַדערפענישן, קולטורעלע און פּאָליטישע שטרעבונגען און פאַרלאַנגען. ס׳האָבן זיך אַנטפּלעקט פאַרבאָרגענע כוחות, און עס האָבן אָנגערייפט אויך נייע.

באַפרייט פון די צאַרישע געזעצן און באַגרענעצונגען, וועלכע האָבן גאָר באַזונדערס געשטיקט דאָס ייִדישע לעבן, איז געשאַפן געוואָרן די מעגלעכקייט פאַר אַ ברייטע קולטור־פּאָליטישע טעטיקייט און אַרבעט.

ווי דורשטיקע האָבן די באַפרייטע כוחות אין דער ייִדישער גאַס זיך געוואָרפן אויף געזעלשאַפטלעכע אַרבעט בכלל, און קולטור־אַרבעט בפרט. ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן זענען אויסגעוואָקסן ביבליאָטעקן, קולטור־פאַראיינען, אָוונט־קורסן, דראַמאַטישע קרייזן און כאָרן אין הונדערטער שטעט און שטעטלעך, וואָס האָבן מיטגעריסן מיט זיך אַלץ און אַלעמען, וואָס האָבן נאָר פאַרמאָגט אין זיך אַ ביסל לעבן.

ס׳איז געווען דער גרויסען קולטור־פרילינג און דער נאַציאָנאַלער רענעסאַנס־אויפשטייג ביי ייִדן אין פּוילן, וועלכער איז דערצו אויך שפּעטער נאָך מער באַווירקט געוואָרן מיט דער אַנטשטייונג פון באַנייטן פּוילן. פּוילנס תחית־המתים, האָט אַרויסגערופן קנאה־געפילן, געווירקט ווי אַ ביישפּיל, געוועקט און גערופן צו נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער אויטאָעמאַנציפּאַציע, צו אַ באַנייטן און שענערן לעבן. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אַלץ בולטער, דרייסטער אין די אויסגעוואָקסענע ציוניסטישע, בונדישע און פאָלקיסטישע באַוועגונגען. עפּעס אַ מין האָפערדיקע שטימונג האָט באַהערשט די מאַסן בכלל, וואָס האָט זיך נישט געלאָזט דערשטיקן אַפילו דורך די ווייטיקלעכע אַנטי־ייִדישע באַגלייטדערשיינונגען פון פּוילנס באַפרייונג, די עקסצעסן און פּאָגראָמען פון די „האַלערטשיקעס" און אַנדערע כוליגאַנעס! אָנפאַלן אויף ייִדן אין די באַנען און אָפענע אַנטיסעמיטישע העצע אין דער פּרעסע. פאַרקערט גאָר, עס האָבן זיך געשטאַרקט די פּאָליטישע כוחות, וועלכע האָבן גערופן צום קאַמף פאַר ייִדישע רעכט אַלס נאַציאָנאַלע מינדערהייט.

זשיראַרדאָוו, וואָס איז געווען אַזוי נאָענט צום גרויסן ייִדישן צענטער וואַרשע, איז, נאַטירלעך, נישט געבליבן פון די לעצטע וואָס זענען מיטגעריסן געוואָרן מיטן אַלגעמיינעם שטראָם פון געזעלשאַפטלעכע אַנטוויקלונגען. עס האָבן זיך, ווי אומעטום, אויך דאָ אָפּגעזוכט די נייטיקע געזעלשאַפטלעכע „משוגעים" און „בטלנים", וועלכע האָבן שוין פון אַ סך פריערדיקע יאָרן געחלומט פון ווייס־בלויע און רויטע משיחים און וועלכע האָבן פאַרמאָגט דעם הייליקן מוט און אָנגעצונדן די ליכטיקע פאַקעלן פון נאַציאָנאַלן און סאָציאַלן געדאַנק און קאַמף פאַר באַפרייונג.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט זיך אַלץ מער קרישטאַליזירט פּאָליטיש־אידעאָלאָגיש, און דיפערענצירט אויך קלאַסנמעסיק, אויף ווי ווייט עס איז בכלל געווען מעגלעך אין דער מטושטשער ייִדיש־עקאָנאָמישער סטרוקטור אין אַזעלכע קליינע שטעטלעך ווי זשיראַרדאָוו, וואָס איז אין יענע יאָרן באַשטאַנען בסך־הכל פון אַ 2.500 נפשות בערך, דער עיקר פון קרעמער, קליינע בעלי־מלאכות און „כאַלופּניקעס", באַשמאָלצן מיט אַ קליינעם הייפל מער־פאַרמעגלעכע סוחרים און גבירים (לויט אַמאָליקע באַגריפן). און עס וועט אַגב נישט זיין איבעריק דאָ צו באַטאָנען, אַז, למשל, די עיקרדיקע אָנפירנדיקע כוחות בכלל אינעם שטעטל, האָבן זיך רעקרוטירט ס׳רוב גראָד פון באַלעבאַטישע קינדער, וועלכע זענען אַלץ מער אַראָפּ פון „דרך־הישר". זוכנדיק די גאָלדענע סינטעזע פונעם נאַציאָנאַלן און סאָציאַלן מאָמענט. אונטערן דרוק און השפּעה פון דער אויפגעברויזטער צייט האָבן זיי געבראָכן פאַרגליווערטע אַנטי־סאָציאַלע, מיוחסדיקע „איינרעדענישן" און אָפּגעזונדערטקייט, די פאַלשע פּסיכאָלאָגישע איינשטעלונג פון דורות; „אַראָפּגעלאָזט" זיך אַלץ מער צום פּשוטן פאָלקסמענטש, צו דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט פון דער אַרבעטנדיקער אָרעמקייט. אַריינגעצויגן זיי אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די אַנטשטאַנענע אָרגאַניזירטע קרייזן און ריכטונגען. מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז אין יענע יאָרן, איז אַזאַ מין אַרויסגיין פון די ענגע גרענעצן פון אייגענעם שטאַנד, דאָס אַליין, איז שוין געווען אַ מין היימישע „רעוואָלוציע" און נישט אַזוי לייכט האָבן

מאַנכע עלטערן שלום געמאַכט מיט די נייע דרכים פון די קינדער...

אין דער תקופה צווישן 1918—1930 און שפּעטער נאָך מער האָט שוין זשיראַרדאָוו געהאַט אַ גאַנץ אַנדערן אויסזען אין אַלגעמיין; די שטאָט איז אויסגעוואָקסן, זיך אַנטוויקלט אַלץ מער אויך אין קולטורעלן זין, און נאַטירלעך האָט עס זיך געמוזט אויסווירקן אויך אויפן ייִדישן לעבנס־שטייגער בכלל...

אין יאָר 1916, איז מיט דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע נאַציאָנאַל־געשטימטע מענטשן, וועלכע האָבן פאַרמאָגט אַ ווילן און דראַנג פאַר געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, געגרינדעט געוואָרן די „ערשטע אַלגעמיין ייִדיש־געזעלשאַפטלעכע ביבליאָטעק", וועלכע איז געוואָרן מיט דער צייט אַ גורלדיקער גורם פאַר דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן.

דער דאָזיקער אויפטו, פאַרדינט אָן ספק אַ וואַרעמע אָפּשאַצונג און דאַנקבאַרע דערמאָנונג פון די גרינדער און זייערע נעמען: יוסף ראָזענצווייג, פייוול ראָטשטיין, ישראל יאַקובאָוויטש, הערשל יאַקובזאָן, משה רייטאָווסקי, מענדל פייגנבוים, אסתר דזשאַלאָשינסקי און רחל־נעכע ניסנבערג, ז"ל.

די ביבליאָטעק איז שנעל געוואָרן אַ צענטער פונעם אויפגעוואַכטן געזעלשאַפטלעכן געדאַנק און לעבן, שפּעטער האָט זי געטראָגן דעם נאָמען פון י. ל. פּרץ.

עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פאָרלעזונגען, קעסטלאָוונטן און פרייע וויכוחים אויף קולטורעלע און פּאָליטישע טעמעס; ליטעראַריש־קינסטלערישע אָוונטן; מיט דער צייט איז אויך אַנטשטאַנען אַ דראַמאַטישער קרייז ביי דער ביבליאָטעק, וועלכער פלעגט אויך געבן גאָר פיינע פאָרשטעלונגען פון ייִדישן און אייראָפּעיִשן רעפּערטואַר און איז אין אַ געוויסע צייט אויך געווען אָנגעפירט און אינסטרויִרט פון באַקאַנטן קינסטלער־אַרטיסט און רעציטאַטאָר פון דער „ווילנער טרופּע" אין וואַרשע ה' יעקב ווייסליץ.

אָט די טעטיקייט, האָט געגעבן אַ קאָנטיקן שטויס פאָרויס דאָס אַלגעמיינע געזעלשאַפטלעכע לעבן אינעם שטעטל, און באַזונדערס פון דער יוגנט.

ס'האָט נישט גענומען פיל צייט און ס'איז געקומען די אומפאַרמיידלעכע אויסטיילונג און קרישטאַליזירונג פון די אָנגערייפטע, קעגנזעצלעכע, פּאָליטישע אידעאָלאָגישע כוחות: ציוניזם, בונדיזם, פאָלקיזם אאַז"וו, וואָס האָבן לאַנג נישט געקענט הויזן צוזאַמען אונטער איין דאַך... און מ'האָט אָנגעהויבן „מאַכן שבת פאַר זיך"...

כאָטש אָפיציעל, האָט די ביבליאָטעק געטראָגן אַן אומפּאַרטייִשן כאַראַקטער און איז ווייטער געווען פריי און אָפן פאַר יעדן איינעם, איז אָבער למעשה דער פריִערדיקער שלום־בית געווען שוין אַ צעשטערטער *).

כ'דערמאָן זיך אין די פרייטיק צו נאַכטסן, אין יענע ערשטע יאָרן, ווען עס פלעגן אָנקומען די פּאַרטייִישע צייטונגען און וואָכנבלעטער, דאָס ציוניסטישע „ייִדישע פאָלק" און די בונדישע „לעבנספראַגן", מיט וואָס פאַר אַ ממש חסידישן ברען און פאַרביסנקייט, עס האָבן זיך צעפלאַקערט די קיין מאָל נישט פאַרענדיקטע וויכוחים. דער געדאַנק איז נאָך געווען אַזוי יונג, און דער גלויבן אַזוי שטאַרק...

ליידער איז דאָס ייִדישע עקאָנאָמישע לעבן נישט תמיד געגאַנגען האַנט־ביי־האַנט, מיט די אויסגעוואָקסענע באַדערפענישן און באַגריפן. די באַזע פון פּרנסה אינעם שטעטל האָט זיך נישט אויסגעברייטערט און אפשר אַפילו פאַרקערט. צוליב אַ ריי סיבות און סאָציאַלע ענדערונגען, וועלכע זענען פאָרגעקומען ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג.

דאָס אַנטשטיין פון אַ שיכט קריסטלעכע סוחרים און בעלי־מלאכות, אויפן געביט פון פּראָפעסיעס וואָס זענען יאָרן־לאַנג געווען אונטערן ייִדישן „מאָנאָפּאָל", האָט נאַטירלעכערווייז געמוזט שווער ווירקן אויפן ייִדישן מיסחר און מלאכה, אויף די אַזוי אויך באַשיידענע פּרנסה־מעגלעכקייטן, און דערצו איז נאָך געקומען די אַנטי־ייִדישע אַגיטאַציע פון דער ענדעציע, ביי דער מיטווירקונג פון די גלחים און דער קירכע...

מ'דאַרף, וואָס אַן אמת, צוגעבן, אַז אין זשיראַרדאָוו האָט די באָיקאָט־אַגיטאַציע קיין מאָל נישט געהאַט קיין באַזונדערן דערפאָלג און אַוודאי נישט אָנגענומען קיין הפקרדיקן כאַראַקטער ווי, למשל, ערגעץ אַנדערש. די מערהייט קריסטלעכע תושבים זענען באַשטאַנען פון אַרבעטס־מענטשן, און געווען אונטער דער פּאָליטישער השפּעה פון די סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטייען. דאָך האָב די אַלע אויבנדערמאָנטע סיבות געמוזט האָבן אַ נעגאַטיווע ווירקונג אויף ייִדישע פּרנסות.

האָבן טאַקע עלטערן פון גרעסערע מישפּחות, אונטערן דרוק פון די פאַרהעלטענישן, געבראָכן מיט אַלטע פאָראורטיילן וועגן אַרבעט און מלאכה, און גענומען טראַכטן וועגן תכלית פאַר די איבערגעוואָקסענע קינדער, געמאַכט זיי פאַר בעלי־מלאכות. מען האָט זיך דערמאָנט אינעם אַלטן פאָלקסוואָרט „מלאכה־מלוכה". אַ טייל פון דער יוגנט האָט אויך געפונען באַשעפטיקונג אין וואַרשע.

אַ באַדייטנדיקן איינפלוס אויף די געענדערטע באַציונגען צו אַרבעט און אַרבעטער בכלל האָבן געהאַט די ציוניסטישחלוצישע אידעאַלן און פּראָפּאַגאַנדע, וואָס האָבן אַזוי ווי אין גאַנץ פּוילן אויך דאָ שטאַרק זיך איינגעוואָרצלט און באַהערשט דעם גרעסטן טייל פון דער יוגנט. דאָס ליד פון אַרבעט און קאַמף, האָט זיך אַלץ שטאַרקער געלאָזט הערן פון די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, און וואַרשטאַטן. אויף די שבתדיקע „מייַוווקעס" און אויספלוגן אין די וועלדער אַרום דער שטאָט, האָט די יוגנט געגעבן אַ פרייען אויסדרוק אין וואָרט און אין ליד, די אויפגעוואַכטע בענקשאַפט נאָך אַ נייע באַפרייטע וועלט, אויך פאַרן ייִדישן מענטש און פאָלק...

*) וועגן די פאַרשידענע פּעריאָדן פון דער ביבליאָטעק זענען אין פּנקס פאַראַן אַ ריי אַרבעטן.

אַנהייבנדיק פון די יאָרן 1926 נאָך דער אַזוי גערופענער פילאָדסקי־אייבערקערעניש, זענען געקומען יאָרן פון שוועריקסטע אומשטענדן. עס איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך צו ווערן אַ פּויל־יוצא פון אַ פּויל־יוצא פון אַ פּויל־יוצא פון

דאָס איז געווען אַ יחיד פון מיטעלן וווקס, און אַ ביסל אַ פאַרונדיקטער, מיט אַ הדרת־פנימדיקן אויסזען. געהאָט אַ לויטערן בליק אין די אויגן, וועלכע האָבן אָבער אויך גע־האָט אין זיך אַ געוויסן שיין פון חשיבותדיקן זעלבסטבאַ־וווסטזיין פון אַ תלמיד־חכם, אַ למדן — דאָס איז ער אויך

דער מורה־הוראה הרב יחיאל־מאיר קרעמסקי
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

טאַקע געווען. ער האָט פאַרמאָגט אַ ביסל תקיפותדיקייט פון אַ רב אין שטאָט, געהאָט אַ שוואַרצע גרויליקע באָרד, פיין צעקעמט, און אַ ביסל קרומלעך פאַרשפּיצט, האָט געטראָגן אַן אָטלאָסענע קאַפּאָטע — אַ בעקעשע, וועמענס קראָגן און אַרבל־עקן זענען געווען מיט סאָמעט באַנייט. אַרום האַלדז האָט זיך אַרויסגעזען דער אָפענער וווייסער קראָגן מיט אויס־געלייגטע שפּיצן פונעם העמד. די קאַפּאָטע אָפּט מאָל אַ ביסל אַ לויז־געמאַכטע, אָפן אין דער פלישענער האַרטער רבנישער קאַפּעליוש (און שבת אַ שטרײמל) איז טייל מאָל אויך געווען אַ ביסל מער „פאַרריסן" אויפן שטערן אַרויף... וווייסע זאָקן, אײבערגעצויגן אײבער די הויזן־עקן, אַז אַזוי האָט מען אים געקענט זען אַ מאָל אין גאָס גייענדיק, אַ ביסל זיך וויגנדיק אין שייכות מיט אַ גאָר וויכטיקן ענין, אָדער שבת פרי צום דאַווענען.

ער איז געווען אַ טיפּ פון אַמאָליקן רבנים יושבי־אהל, אָפּגעשלאָסענע אין זייער בית־דין־שטוב, על התורה ועל העבודה, אויף וועמען די צייט האָט קיין שליטה נישט געהאָט.

נאָר אין באַזונדערע ערנסטע מאָמענטן, וועז ס׳האָט גע־דראָעט מיט עפּעס אַ גזירה אויף יידן, זענען זיי געקומען צום פּאָלק מעורר לתשובה זיין...

צום שבח פון אונדזער רב דאַרף אויך געזאָגט ווערן אַז ער האָט עס זיך געהאַלטן פּאָר אַ חוב און אַ גרויסע מיצווה צו גיין בראש מיט חשובע באַלעבאָטים נעמען „מעות־חטין" בײַ מער רייכערע באַלעבאָטים, פּאַר אָרעמע מישפּחות אויף פּסח. און אַוודאי האָט ער אויך געהאָט „אַן אויג" אויף דער תלמוד־תורה, אויך אין שייכות מיט הלבשה פאַר די אָרעמע קינדער ספּעציעל ווינטער־צייט.

דעם אמת געזאָגט האָט ער נישט געהאָט קיין גרויסן כוח־הדיבור, כ׳געדענק, למשל, אַז ער האָט ליב געהאָט זיך אָפּט מאָל אַרויסצוהעלפן אין זיינע מוסר־דרשות מיט אַן אייביקן „משל פון דובנער מגיד ז״ל", וועגן אַ בן־מלך... דער רב איז געווען זייער געאַכטעט אין שטאָט; ער איז דווקא געווען אַ גרויסער מחמיר אין שאלות...

אויך „נאַטשאַלסטוויע" האָט אים זייער רעספּעקטירט, באַ־זונדערס ווען זיי פלעגן קומען אין שול אין אַ „גאַלווקע", אויסהערן שטייף סאָלוטירנדיק דעם מי־שברך און דעם רו־סישן „באַזשע צאַריאַ כראַני" (גאָט היט דעם צאַר), געזונ־גען פון חזן ניט משוררים. געדענקט, דריקנדיק דעם רב די האַנט אין ווידער סאָלוטירנדיק אַוועק.

מען דאַרף אויך צוגעבן, אַז זייענדיק אַ גערער חסיד, האָט ער אויך געהאָט מיט זיך די פאַסיקע אַטמאָספערע און פולע שטיצע אין זיינע אינשטיטוציעלונגען אין קהלשע ענינים, מחמת די גערער חסידים זענען בײַ אונדז געווען די גרעסטע אין צאָל צווישן אנדערע חסידים.

ר׳ מנחם־מענדל אַלבעק ז״ל איז געזעסן אויף דער כסא־הרבנות אין שטעטל אַרום פערציק יאָר און איז נפטר גע־ווארן אין יאָר 1932.

***

משה ניימאַן, זון פון ר׳ דוד שוחט אין זיינע יונגע חסידישע יאָרן. אומגעקומען אין 1948 אין קאַמף פאַר מדינת ישראל

זאָל מיר אויך דערלויבט זיין צו דערציילן וועגן אַן עפּי־זאָדישן „צוזאַמענשטויס" מיטן רב.

ס׳איז געווען אין אַ זומער־טאָג אין די ערשטע צייטן נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע.

די ציוניסטישע באָוועגונג איז דעמאָלט ראָש געגאַנגען באַרג־אַרויף און באַהערשט אַלץ גרעסערע מאַסן אין די שטעט פּונעם יידישן פּוילן. איך בין דעמאָלט געווען נאָך אַ גאָר יונגער יינגל, אָבער שוין אַ גאָר אַקטיווער און „פּאָר־פּלאָמטער" ציוניסטישער „אַגיטאַטאָר"... אין יענע טעג איז גראָד אָנגעגאַנגען אַ ספּעציעלע „שקל"־אַקציע און ס׳איז געווען אין מיין יונגער אָמביציע צו דערוווּרבן און אַריינ־קריגן נייע נשמות, נייע חברים אין דער ציוניסטישער באָ־וועגונג, אין דער אַרגאַניזאַציע אינעם שטעטל „אַגודת־הציונים" אין יענער צייט.

איך בין גראָד געווען אין דער געזעלשאַפט מיט מיין

— וועט ביסטו? — האָט ער אַ פרעג געטאָן מיין חבר משה ניימאַן.

— איך בין פון דוד שוחט...

— אַזוי, און וועט ביסטו? — האָט ער זיך געוואָנדן צו מיר... און בשעת־מעשה עטוואָס זיך אָנגעבויגן און פּאָר־שטעלט זיך די אויגן מיט אין האָנט, ווי קעגן דער זון...

— איך, איך בין איטשע־לייזערס זון — האָב איך געזאָגט.

— אַזוי... אַזוי... איטשע־לייזערס בחור, אַהאָ, דאָס ווילסטו פירן יידן קיין ארץ־ישראל? — האָט ער אַ פרעג געטאָן.

— יאָ, רבי, — האָב איך געענטפערט, — אָבער נישט איך אַליין...

— הם, מנע... משחו; — האָט ער זיך שטרענג געוואָנדן צום שוחטס זון, — שוין; די רגע, געגאַנגען אַהיים!...

ב י ם ר ב

אין בית־דין שטוב

פּאַרשטאַרבענעם חבר און יוגנט־פרײַנד, משה ניימאַן ז״ל (אַ זון פון ר׳ דוד שוחט ז״ל), מיר בײַדע האָבן אויסגעפונען אַ באַנק ערגעץ אין אַ זײַט פון דער „אַלטע היללעגא", נישט ווײַט פון וואָקזאַל, בכדי צו „כאַפּן אַ שמועס" מכּוח ציוניזם.

דער רב האָט געווויינט נישט ווײַט פון דאָרטן (אינעם הויז פון אבא דארעמבום ז״ל) און אַרויסגייענדיק אויף אַ קלייניגם שפּאַציר „אויף דער ליפּט" מיטן פּאַראַסאָל אין דער האַנט, אין דער באַגלייטונג פון דרײַ שמש, איז ער פּלוצעם אויסגעוואָקסן לעבן אונדז... מיר האָבן זיך וואָס אַן אמת געפּילט אַ ביסל „פּאַרלוירן" און זיך באַמיט „האַלטן פּאַסאַן".

— וואָס טוט איר דאָ? — האָט ער אַ פרעג געטאָן.

— אָט, סתם אַזוי, מ׳זיצט אַ ביסל — האָבן מיר געענט־פערט.

וואָס אַן אמת, איז מיר אין די שפּעטערדיקע יאָרן אויס־געקומען נישט איין מאָל נאָך, זיך צוזאַמענשטויסן מיטן רבס אַנטי־ציוניסטישן ווילן און איינשטעלונג, אין שייכות מיט ציוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע אייפן שטח פון שול און בית־המדרש. זאָגט מען אָבער, אַז דער סוף איז גוט, איז אַלץ גוט, אפשר טאָקע נישט אין מיין זכות. אָבער צו מיין חופּה האָט אים מיין פּאָטער ז״ל, ווי אַן אָנגעזעענער באַלעבאָס און דאָזאָר אין דער קהילה, פּאַרבעטן.

דער רב איז געקומען אין באַגלייטונג פון ר׳ אַהרן שמש ז״ל. און טאָקע אַליין אויך געווען דער מסדר־קדושין מיינער און געווונטשן מיר מזל־טוב.

איך דערמאָן עס אים צום גוטן!...

שולן און בילדונג - אַנשטאַלטן אינעם שטעטל

שוין אין די ערשטע יאָרן אין נייעם פּוילן איז געוואָרן שטאַרקער און טיפער דאָס פאַרשטענדעניש ביי עלטערן פאַר מאַכן די נייטיקע אָנשטרענגונגען און דערמעגלעכן קינדער ממשיך צו זיין די לערע אין מיטלשולן, אויפן אָרט אָדער אין וואַרשע. איז טאַקע אין משך פון אייניקע יאָרן האָט עקסיסטירט אַ ספּעציעלע פאָלקסשול פאַר ייִדישע קינדער, אויסגעבויט פון מאַגיסטראַט, אונטער דער פּעדאַגאָגישער לייטונג און דירעקציע פון ה׳ הערמאַן גאָמאָלינסקי, געוועזענער יאָרן־לאַנגער דאָזאָר און פּרעזעס פון דער קהילה. וואָס אַן אמת, איז די לערן־פּראָגראַם געווען גאָר ווייט פון באַפרידיקן נאַציאָנאַל־געשטימטע עלטערן. אַזוי ווייט ווי ס׳איז געווען דער אויבנדערמאָנטער דירעקטאָר פון ייִדיש־

די יידיש־פּוילישע פאָלקס־שול פון הערמאַן גאָמאָלינסקי
אין דער ערשטער ריי זיצט ער אין מיטן און פון ביידע זייטן די לערערס — רעכטס: אָסע פיזשון און לינקס די לערערן בעטי. צווישן די תלמידים זענען דאָ: געצל האַלדזבאַנד, חיה וויינטרויב, באַיער, פלאָנצער, חנה ליפּשיץ, חיה קימעלפעלד, בלאַנק, וואַרגאַטש, קשיאָנזשינסקי, שבע שטראַסבורג, גיטל דזשאַלאָווסקי, קייסמאַן, לערנער, וויינבערג, דוד דזשאַלאָווסקי, גאָלדבערג, טופּמאַן, זאַנד, יעלען.
טייל פון זיי זענען נאָך דעם געווען געזעלשאַפטלעך גאָר אַקטיוו און ווערן דערמאָנט אין אַ ריי אַרבעטן.
די מערהייט האָט געטיילט דעם גורל פון אונדזערע אַלע נאָענטע.

אויסגעוואָקסן אַ גאָר קענטיקע צאָל פון תלמידים גימנאַזיסטן און גימנאַזיסטקעס.

אַ טייל פון דער שול־יוגנט, וואָס האָט פאַרענדיקט די פאָלקסשול און באַזונדערס ייִנגלעך, זענען געפאָרן טעגלעך קיין וואַרשע לערנען אין די פאַכשולן פון דער ייִדישער קהילה א״אַ. אויך אין האַנדלסשולן און אין „תחכמוני״־שול.

אין די ראַמען פון אַלגעמיינעם מלוכהשן שול־געזעץ, נ״ציאָנאַלן געדאַנק בכלל. זענען טאַקע די ייִדישע לימודים, אייגנטלעך בעיקר טאַקע נאָר די רעליגיעזע לימודים, געווען ווי מען זאָגט עס „אויפן שפּיץ פונעם מעסער״ פאַר „יוצא זיין״.

עס האָט אויך עקסיסטירט אַ נאַציאָנאַל־רעליגיעזע העברעיִשע פאָלקסשול, געשאַפן פון דער „מזרחי״־אָרגאַניזאַציע מיט די לערער מלך טענענבוים, ראובן ראָכמאַן פאַר ייִדישע

לימודים און יורעק גאַמאַלינסקי פאַר וועלטלעכע לימודים.

ווייטער איז געווען נאָך אַ העברעישע ציוניסטישע שולע, פון פּריוואַטן כאַראַקטער, אָנגעפירט פון דעם אויסגעצייכנטן לערער־פּעדאַגאָג ה' וואַלמאַן.

באזונדערס דאַרף דערמאָנט ווערן דער פּריוואַטער „חדר מתוקן" אונטער דער לייטונג פונעם חסידישן משכיל און פּעדאַגאָג באַאַבטן לערער ר' זלמן קלעפּפיש ז"ל (ר' הלל פרידמאַנס אַן איידעם *).

כדי דאָס בילד זאָל זיין פולשטענדיק און אָביעקטיוו, דאַרף אויך דאָ פאַרצייכנט ווערן די „בית־יעקב"־שול, געשאַפן פון דער אַגודה אין יאָר 1927.

אין רעזולטאַט פון דעם אויבנדערמאָנטן אַלגעמיינעם דראַנג נאָך בילדונג, איז טאַקע אינטערעסאַנט אין ס'האָט אָנגעריפט אַ נייער שיכט פון קולטורעלע יוגנטלעכע כוחות און יונגע אינטעליגענץ. מיט צופרידנקייט האָט מען אויך געקענט אָנווייזן, אויף די נייע יונגע מעדיצין־דאָקטוירים אַברהם ניימאַן און דוד פלינט, אינזשעניער אַברהם יאָקובאָוויטש און אַנדערע. אַממערסטן זענען זיי געווען קינדער פון אַרבעטנדיקע פּאָלקסמענטשן.

אין די לעצטע 7—8יאָר פאַרן חורבן איז דאָס געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע לעבן שטאַרק אויסגעוואַקסן, געוואָרן מער דינאַמישער און האָט אַרומגענומען דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, און קודם־כל די יוגנט. אונדזער יוגנט איז געווען אַ זייער טעטיקע, אַפּאָליטיש־באַוווסטזיניקע און קולטורעלע; פיל געלעזן, ליב געהאַט טעאַטער, ליטעראַריש־מוזיקאַלישע פאַראַנשטאַלטונגען און פאַרלעזונגען. די דאָזיקע אונטערנעמונגען זענען שטענדיק פאַרגעקומען ביי פול־געפּאַקטע לאָקאַלן, און די פאַרשידענע קולטור־אימפּרעסעס אינעם שטעטל האָבן תמיד געדינט ווי אַ גוטער ביישפּיל פאַר דער יוגנט, און געזעל־שאַפטלעכע כוחות פון די אַרומיקע נאַענטע שטעטלעך.

אויך אין דער פאַרשלאָפענער קהילה האָבן געזומען בלאָזן „נייע ווינטן" און נייע כוחות האָבן געזומען קלאַפן אין די יאַרן־לאַנגע פאַרשלאָסענע טויערן. נאָך אַ לאַנגן געראַנגל, וואָס האָט זיך אייגנטלעך געפירט שוין פון יאָרן, קעגן אי־זרפאַטאָרישע יחידים, און נישט געבעטענע בעלי־טובֿות, איז די קהילה־אָנפירונג אַריבער אין די הענט פון נאַציאָ־נאַלע־ אין אַרבעטער־עלעמענטן, וועלכע האָבן געהאָט מער פאַרשטענדעניש פאַרן גייסט פון דער צייט; פאַר פאַרלאַנגען און באַדערפענישן פונעם פאָלקסמענטש.

אין דער לעצטער קהילה־פאַרוואַלטונג זענען געווען אויס־געוויילט אָלס פרנסים: פייוול ראָטשטיין (אַלגעמיינע ציו־ניסטן); בונם זיסקינד און יעקל באַראָן (מזרחי); ר' איטשע־לייזער ניסנבערג (אומפּאַרטייישע פאָלקסליסטן); בייניש טי־גנבערג (האַנטווערקער); שמואל מאַזעלשטיין און יצחק קאָרן (רעכטע פועלי־ציון).

פאַרזיצער איז געווען בינם זיסקינד ז"ל.

*) הונגן ר' זלמן קלעפּפיש האָבן מ"ר אין אינדזער פונקט אַ קאַפּיטל, געשריבן פון זיין זון ד"ר העשיל קלעפּפיש.

אַ בלימל־טאָג, ארגאַניזירט דורך יוגנט־גרופּע „פרייהייט" פון די רעכטע פועלי־ציון

מרדכי באַזמאַן

דאָס יידיש־נעוועלשאַפטלעכע לעבן אין זשיראַרדאָו

אין די לעצטע צען יאָר פֿאָר דעם צווייטן וועלט־קריג איז אויף דער איניציאַטיוו פון אַ היגן שטעטלדיקן גביר ר׳ אברהם זיסקינד, וועלכער האָט מיט עטלעכע שותפים אָפּגעקויפט דעם אַזוי גערופענעם „שוואַרצן וואַלד״ (אין טייל פון וואַלד ביי זשיראַרדאָו, וואָס איז געווען צו דער סקערניעוויצער גרופּן דער סקערניעוויצער וואַלד, דער טייל, וואָס איז געווען צו וואַרשעווער זייט איז צוליב דער שטאַרקער געדיכטקייט פון די ביימער אָנגערופן געוואָרן דער „שוואַרצער וואַלד״). אויסגעבויט אַ באַן־סטאַנציע מיעגדזיבאַרוו אין מיטן וואַלד, אַן ערך דריי קילאָמעטער פון שטאָט. אויף דעם אָרט זענען אויסגעבויט געוואָרן עטלעכע צענדליק דאַטשע־ווילעס און אין די זומער־חדשים זענען אַהער געקומען פיל מענטשן פון וואַרשעווער געגנט און אָפּילו פון ווייטערע מקומות. דער דאָזיקער „שוואַרצער״ סאַסנאַווער וואַלד מיט זיינע עסטע (לרוב טאָקע יידן) האָט אונדזער שטאָט צוגעגעבן אַ געוויסע אויפגעלעבטקייט און פֿאַרבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט.

אָבּ, מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער איז דאָרטן געשען אַ טראַגישער פאַל, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע שטאָט אין דעם אָרום. דער זעלביקער אַברהם זיסקינד, אויף וועמענס איניציאַטיוו עס איז געשאַפן געוואָרן די נייע באַן־סטאַנציע, איז דאָרטן אומגעקומען. אין אַ געוויסן פאַרנעפּלטן פּרי־מאָרגן איז ער דורך אַ שנעל־לויפנדיקן צוג, איבערגעפאָרן געוואָרן. דער דאָזיקער פאַל האָט צעמאַכט אַ געוואַלדיקן אינדרוק, ווייל די פערזאָן פון אַברהם זיסקינד איז געווען זייער פאָפולער און געשעצט צווישן דער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג אין שטאָט.

עס איז שוין פריער אין אַנדערע אָרבעטן דערציילט געוואָרן ווען אונדזער „זשיראַרדאָווער מאַנופאַקטור״. איך וויל נאָר, אין מיין קאָפּיטל זיכרונות צוגעבן, אַז אין די דריסיקער יאָרן האָט זיך געענדערט דער „סטאַטוט״ פון דער דאָזיקער אונטערנעמונג. אין משך פון די לעצטע יאָרן, בעת דער אומאָפּהענגיקייט פון פוילן, זענען פאַרגרעסערט סיכוים צווישן די רעגירנדיקע פוילישע קרייזן מיט די אייגנטימער פון דער פאַבריק (פראַנצויזן און דייטשן). די אייגנטימער, דאָס הייסט די „פרעמדע״, האָבן געהאָט זעכציק פראָצענט פון די פאַבריק־אַקציעס. אָרום דעם האָבן זיך געפירט שטרייטן — וואָס הייסט „פרעמדע״ וועלן עקסּפלואָטירן דער פוילישער פּראָדוקציע.

נאָך לאַנגע אַרומצאַנקענישן איז די אייגנטימער נמאס געוואָרן די געשיכטע און זיי האָבן טאָקע אין 1930 פאַרקויפט אַ טייל אַקציעס צו דער פוילישער רעגירונג, אַזוי אַז די פאַליאַקן האָבן זיך פאַרזיכערט מיט העכער פּופציק פּראָצענט פון די אַקציעס און איבערגענומען די קאָנטראָל איבער דער פאַבריק. די גאַנצע פוילישע פּרעסע, בעיקר די נאַציאָנאַליסטישע האָט דער דאָזיקער געשעעניש געווידמעט זייער פיל פלאַץ אין באַטראַכט עס ווי אַ ניצחון פון פוילן איבער דעם פרעמדן קאַפּיטאַל. צי עס איז דערמיט פאַרבעסערט געוואָרן די מאַטעריעלע לאַגע פון די וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט איז אַ גרויסע פראַגע. ווידער פלעגן פאַרקומען קאַמפּן און שטרייקן אָרום דעם מאַגערן לוין, וואָס די אַרבעטער פלעגן פאַרדינען.

די פאַבריק האָט געשפּילט אַ גאָר אָנזעוודיקן אָרט אין דער פאַרמירונג פון דעם פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער פון דער שטאָט. זשיראַרדאָו מיט איר גרויסער פּראָלעטאַרישער מאַסע האָט געהערט צו די „רויטע שטעט״. אין די לעצטע יאָרן איז דאָרטן שטענדיק געווען אַ פּראָלעטאַרישע שטאָט־פאַוואַלטונג, אין דער מערהייט פון דער פוילישער סאָציאָליסטישער פאַרטיי. גלייך נאָך דער מילחמה, אין די ערשטע יאָרן פון דער פוילישער אומאָפּהענגיקייט, ווען עס זענען פאַרגעקומען די ערשטע שטאָטראָט־וואַלן אין פוילן, אין יאָר 1918 האָבן די סאָציאָליסטן אין קאָמוניסטן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון פּיר אין צוואַנציק ראָטמענער געהאָט צוואַנציק פאַרטרעטער.

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז ווייט נישט געפעלן געוואָרן די דעמאָלט רעגירנדיקע בירגערלעך־רעאַקציאָנערע פאַקטאָרן פון לאָנד און נאָך אַ דריך פון „אויבן״ האָט מען דעם „רויטן״ מאָגיסטראָט פונאַנדערגעלאָזט.

דאָס האָט אָבער נישט געענדערט די סיטואַציע — די דאָמינירנדיקע השפּעה אין שטאָט האָט געהאַט די אַרבע־טערשאַפט. געווען זענען די צוואָנציקער יאָרן גאָר שווערע: אַ גאָר שאַרפער קריזיס־פּעריאָד; אַרבעטסלאָזיקייט, יקרות, אינפלאַציע, וואָס האָט מיט זיך געבראַכט נויט און הונגער אין די אַרבעטער־משפּחות. די אַרבעטנדיקע באַפעלקערונג פון זשיראַרדאָוו האָט דורך דעמאָנסטראַציעס מיט דער הויפּט־לאָזונג „אַרבעט און ברויט" דאַן באַוויזן איר קאַמפ־גרייטקייט און אָרגאַניזירטקייט. געווען זענען עס אויך שווע־רע צייטן פון פּאָליציישן ווילקיר. נישט זעלטן פלעגן די דעמאָנסטראַציעס באַפאַלן ווערן און עס זענען געווען פאַלן ווען די פּאָליציי האָט אַפילו באַנוצט הייס־געווער אין קאַמף מיט די דעמאָנסטראַנטן.

שפּעטער האָט זיך די לאַגע אַ ביסל סטאַביליזירט. ווייט אָבער איז די לאַגע אויפן אַרבעטס־מאַרק געווען אַזאַ וואָס מען זאָל קענען אויסקומען אָן שטענדיקן שטיין אויף דער וואַך כדי פאַרטיידיקן די אַרבעטער־אינטערעסן. די זשיראַר־דאָווער פּוילישע אַרבעטערשאַפט אונטער דער אָנפירונג פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי (פּ.פּ.ס.) און טייל־ווייז אויך קאָמוניסטן, האָט געפירט אַ האַרטנעקיקן קאַמף אויסצובעסערן די לעבנס־באַדינגונגען פון די טעקסטיל־אַר־בעטער (7.000 בערך), וואָס זענען געווען דער רוקנביין פון דעם עקאָנאָמישן לעבן פון זשיראַרדאָוו.

אָבער נישט נאָר אויפן עקאָנאָמישן געביט האָט זיך אויס־געווירקט דער כוח און די ווירקונג פון דעם אָרגאַניזירטן פּוילישן פּראָלעטאַריאַט אין זשיראַרדאָוו. אויך אויפן גע־זעלשאַפטלעך־פּאָליטישן געביט האָט זיך געלאָזט פילן די השפּעה פון דער דאָזיקער באַוועגונג, זשיראַרדאָוו איז גע־ווען פון די געציילטע שטעט אין אומאָפּהענגיקן פּוילן, וואָס זענען נישט געווען צעפרעסן און פאַרסמט פון דעם צעיו־שעטן, זאָאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט פאַרכאַפּט גאַנץ פּוילן.

די באַציונגען צווישן דער ייִדישער און פּוילישער באַפעל־קערונג זענען געווען מער־ווייניקער דערטרעגלעכע. הגם די פּוילישע געזעלשאַפט האָט נישט געהאַט דירעקטע באַ־ציונגען מיט דער ייִדישער און נישט די ייִדן האָבן געזוכט אַ וועלכן נישט איז קאָנטאַקט מיט די פּאָליאַקן איז אין זשיראַרדאָוו געווען אַנדערש ווי אין אַ סך, ריכטיקער די מערהייט, פּוילישע שטעט. אין אָנבליק פון דעם ווי עס האָט זיך געשטאַלטיקט די באַציונג צווישן דער ייִדישער און פּוילישער באַפעלקערונג בכלל, ווען די אַנטיסעמיטישע און רעאַקציאָנערע כוואַליעס האָבן פאַרפלייצט דעם גרעסטן טייל פון דעם פּוילישן געזעלשאַפטלעכן לעבן, ווען די גאַנצע פּוילישע פּרעסע (מיט קליינע אויסנאַמען) האָט טאָג־טעג־לעך געגאָסן עמערס מיט גיפטיקער שנאה אויף די ייִדישע מיטבירגער פון באַנייטן פּוילן, איז דאָס ייִדישע און פּוי־לישע צוזאַמענלעבן אין זשיראַרדאָוו געווען, אַזוי צו זאָגן, צופרידנשטעלנדיק.

עס איז אַ פאַקט, אַז בעת אין די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך איז צו יענער צייט אָנגעגאַנגען אַ פּיקעטן־אַקציע, ווו פּוילישע געדונגענע כוליגאַנעס האָבן „פּיקעטירט" די ייִדישע געשעפטן און נישט אַריינגעלאָזט, אָפט מאָל מיט כוח, פּוילישע קונים, דאַרף מען זאָגן, צום שבח פון זשי־ראַרדאָוו, אַז דאָ האָט זיך די דאָזיקע אַקציע נישט איינ־געגעבן. דער לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ" (אַן „אייגענער זאָל קויפן ביי אַן אייגענעם") האָט זיך דאָ נישט אָנגענומען. אויב אַ פּאָר כוליגאַנעס האָבן געפּרוווט אַ מאָל זיך אַנידערשטעלן לעבן עטלעכע ייִדישע געשעפטן און פאַרטיילן פלוג־בלעט־לעך מיט זייערע העצערישע לאָזונגען און נישט אַריינלאָזן קיין קריסטלעכע קונים אין די געוועלבער, זענען אויף צו מאָרגנס געקומען אַ פּאָר פּאָליאַקן און האָבן זיי פאַרטריבן פון דאָרט. מער האָבן די אַנטיסעמיטישע „פּיקעטניקעס" נישט געוואַגט זיך צו באַווייזן.

***

עס איז שוין אין אַ ריי אַרבעטן איבערגעגעבן געוואָרן וועגן דער יונגקייט פון דעם ייִדישן ייִשוב אין זשיראַרדאָוו און דער צונויפגעפלאָכטנקייט פון דעם ייִדישן קיבוץ מיט דער הויפּט־אַטראַקציע פון דער שטאָט מיט דער מאַנופאַק־טור־פאַבריק. דאָס האָט טאַקע באַווירקט, אַז דער ייִדישער קיבוץ האָט זיך אַנדערש אויסגעפאָרעמט ווי אין די אַרו־מיגע שטעטלעך. אַנדערש סיי אין אויסערלעכן אויסזען, סיי אין דער באַנעמונג. אויף אַ טייל, די כאַראַקטעריסטישסטע וועל איך דאָ אָנווייזן.

זשיראַרדאָוו האָט קיין מאָל נישט פאַרמאָגט קיין אַלטער־טימלעכע הייזער אָדער „היסטאָרישע" פּלעצער, וואָס זאָלן דערציילן וועגן אַ גלאָררייכער פאַרגאַנגענהייט. אונדזערע הייזער און בנינים זענען געווען פון ציגל און שטיין, לרוב צוויישטאָקיקע. די שטאָט האָט זיך געבויט מיט אַ פּלאַן און מיט מאָדערנע אורבאַניסטישע מעטאָדן, דאָס האָט גורם געוועזן, אַז אין שטאָט איז געוועזן זויבער. האָט טאַקע ביי אונדז געפעלט דער „טראַדיציאָנעלער" פּראָווינציאָנאַליזם פון אַ גאַצע ריי ייִדישע שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן אין דורות־לאַגן טאָפּטשען אין קליינלעכע מחלוקת אַרום רבנים, דיינים, שוחטים און חזנים. נישט געווען ביי אונדז קיין שאַרפע קהלשע „צדדים"; נישט געווען קיין טראַדיציאָנעל „יחוסדיקע" משפּחות און עס האָט נישט עקסיסטירט די גאָר גרויסע צעטיילונג פון „פּני" און „עמך".

אפשר האָט דערצו אויך גורם געווען וואָס מיר זענען געווען מער פאַרבונדן מיט דער הויפּשטאָט, מיט וואַרשע. געאָטעמט מיט דעם דאָזיקן נאָענטן פּולסירנדיקן לעבן און אויך אין דעם כסדרדיקן דינאַמישן טאַקט פון פּראַצע אין זשיראַרדאָוו. מיר האָבן שטענדיק זיך באַמיט אַרויסצוהייבן פון קליינלעכע פּניות, וואָס האָבן באַהערשט די פּראָווינ־צער ייִדישע שטעטלעך.

עקאָנאָמיש האָבן די ייִדן פאַרנומען די פּאָזיציעס פון דעם

אַזוי־געראָפענעם מיכלשטאַנד. קרעמער אָן בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן געפירט זעלבשטענדיקע וואַרשטאַטן, וווּ זיי האָבן געאַרבעט מיט זייערע מישפחה־מיטגלידער. עס איז געווען אַ זעלטנהייט, אַז אין אַ וואַרשטאַט זאָלן זיין באַ־שעפטיקט אַ גרויסע צאָל געדונגענע אַרבעטער. אויב יאָ איז עס נאָר געווען אַ וואַרשטאַט מיט אַ פּאָר יונגטלעכע לערנ־יינגלעך, אָדער לערנמיידלעך. מיט דעם מאָמענט וועט די לערן־געזעלן האָבן שוין באַהערשט דאָס פּאָר, אָדער עס האָט זיך אים אויסגעדרוכט, אַז ער קען שוין „בעסער ווי דער מייסטער“ האָט ער זיך ערגעץ אָפּגעדונגען אַ געוועלב, אַרויסגעהאָנגען אַ שילדל מיט צוויי אויפגעמאָלענע צע־דרייטע שערן — אַ סימן, אַז דאָ גיבט זיך אַ נייַ־געבאָקע נער שניידער. מען האָט אָנגעהויבן מאָכן אַ לעבן אויף אַ זעלבסטשטענדיקן שטייגער. דאָס זעלביקע האָט גיגאָלטן נישט דווקא פאַר שניידער — אַזוי איז עס געווען אין אַנ־דערע ייִדישע פאַכן ווי: שוסטערס, קאַמאַשנשטעפערס, היטל־מאַכערס און אַנדערע. אָלע קליינע וואַרשטאַטלעך זענען געווען קאַנצענטרירט אין ייִדישע הענט.

איך וועל זיך דאָ אָפּשטעלן אויף אַ דערשיינונג, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער גאַנצער צייט פון דער עקסיס־טענץ פון ייִדישן ייִשוב אין זשיראַרדאָו. ייִדן האָבן נישט געאַרבעט אין דער פאַבריק. אין די ערשטע יאָרן האָבן ייִדן אָפּילו נישט געפֿרווט צו וועלן אַריינקומען אין דער פאַבריק, ווייל די פאַבריק האָט געאַרבעט זעקס טעג אין דער וואָך, אַריינרעכענענדיק שבת. אין יענער צייט וואָלט קיי־נער נישט געווואָגט עפּנטלעך מחלל־שבת זיין. אַבער אויך אין די לעצטע יאָרן, וועו עס האָבן זיך שוין יאָ געמאָלדן איינצלנע „דרייסטע“ אין געוואָלט אַרבעטן שבת, זענען אָלע וועגדונגען, אונטער פאַרשידענע אויסרידן אין תירוצים אָפּגעזאָגט געוואָרן. די לייטונג פון דער פאַבריק האָט נישט געוואָלט אַריינלאָזן קיין ייִדן צו אַרבעטן אין פאַבריק. אין ווי מען זאָגט עס ביי ייִדן, צערייסן זיך דעם יאָשטשיק האָט מען צוליב דעם נישט געוואָלט און עס האָט נישט געלוינט. טייל האָבן זיך געטראָכט, אַז אַנדערע פרנסות זענען לייכ־טער און אפשר איך חשובער ווי זיין אַ פאַבריק־אַרבעטער. אַזוי איז די כאַבריק אָלע אירע יאָרן געבליבן ייִדנריין. עס האָבן דאָרטן אפשר געאַרבעט אַ פּאָר געשמדטע ייִדן פון פראַנקרייך אין די ביוראָס, אַ זכר פון די צייטן ווען די לייטונג האָט זיך געפונען אין פראַנצויזישע הענט.

***

נישט געקוקט אויף דעם פאַרהעלטנישמעסיק קליינעם ייִדישן יישוב האָט זשיראַרדאָו, זוי אין אַ מיניאַטור־פאַרעם, פאַרמאַגט דעם גאַנצן פילפאַבריקן רעגנבויגן פון דעם אימ־פּולסיון ריראָוודיקן ייִדישן קיבוץ פון פוילן. אָלע פאַרטייען, אָלע שטרעמונגען אוו ריכטונגען, וואָס האָבן געווירקט אויף דער ייִדישער גאָס אין פוילן, זענען געווען פאַרטרעטן בייַ אונדז אין שטאָט.

חסידים און אָפּיקורסים; פּריַיע און פרומע; נאַציאָנאַליסטן און עקסטרעמע אינטערנאַציאָנאַליסטן, אָלע האָבן זיך באַמיט צו קומען צום וואָרט און אויסשפּרייטן זייער השפּעה אויף דעם גזעזלשאַפטלעכן און גייסטיקן פנים פון די ייִדן אין שטאָט. רבֿיישע הויפן האָבן דאָ געהאַט זייערע אָנהענגער, וואָס זענען געווען אַרגאַניזירט אין די פאַרשידענע „שטיב־לעך“. דאָ האָבן זיי זיך צוזאַמענגעקומען צום דאָוונען, דאָ געלערנט, דאָ דערציילט די מופתים פון זייערע צדיקים און איבערגעזאָגט די תורות פון זייערע רביים; דאָ געפֿראָווען מלווה־מלכה און הילולאָס, די אַרטיקן נאָך זייערע פאַר־שטאַרבענע מנהיגים. וועגן מען האָט געדאַרפט האָט מען זיך אויך געמישט אין שבאַטישע ענינים. מען האָט זיך באַ־מיט, אַז „אַנשי שלומינו“, אַז די חסידים פון אָלע שאַטירונ־גען, זאָלן נישט ווערן באַוונדלט צו אַזוינע, וואָס האָבן באַ־זיך געהאַנדלט בעת וואָלן צו דער קהילה, אויסצוקלייבן דאָזאָרעס אָדער בעת וואָלן צום שטאָטראט.

די ערשטע האָנט אין דער חסידישער גרופּע האָבן געפירט די „גערער“. שפּעטער וועו די גערער דינאַסטיע האָט אינערגענומען דאָס אַרגאַניזירן אַ פּאָליטישע באַוע־גונג פון די חסידישע און פרומע ייִדן — די „אגודת ישראל“ (פֿאַרקירצט די „אגודה“), האָט זיך אויך אָזא געגרינדעט אין זשיראַרדאָו, וואָס האָט איר ווירקונג אויסגעבראַייטערט ווייט איבער די „גערער“.

***

דער אָנהייב פון אַ רירעוודיק פּאָליטישן גייסטיק־געזעל־שאַפטלעך לעבן אין זשיראַרדאָו האָט זיך אָנגעהויבן אין די יאָרן 1917—1918, ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מילחמה און ביים אויפשטיין פון פוילן צו אַ זעלבשטענדיק מלוכהש לעבן. צוזאַמען מיט די ענדערונגען אין גאַר דער וועלט, וואָס האָט מיט זיך געבראַכט דער סוף פון דער מילחמה אין די איבערקרעגנישן אין אַ ריי לענדער אין פּריַער פאַר אַלץ די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, איז אויך געענדערט געוואָרן דער נרמַדיציאָנעלער מצב אין דער ייִדישער סביבה.

אויך די ייִדישע וועלט האָט דאָן מיטגעמאַכט דעם שטו־רעם־ און דראַנג־פּעריאָד אויף איר אייגנארטיקן אופן. אָלע פראָגרעסיוועע באַוועגונגען, וואָס האָבן געווירקט אינעם ייִדישן לעבן האָבן מיטגעאַטעמט מיט די פרייַע ווינטן, וואָס האָבן געבלאָזן פון אָלע זייטן. די סאָציאָליסטישע און פרא־גרעסיוועע באַוועגונגען אויף דער ייִדישער גאָס זענען אויס־געווואַקסן צו אַ גרויסן געזעלשאַפטלעכן כוח. אויך די ציו־ניסטישע באַוועגונג, אין אָלע אירע שאַטירונגען, האָט באַ־דייַטנדיק אויסגעשפּרייט איר השפּעה, פאַרבינדנדיק גרויסע האָפענונגען אויף דער פראָקלאַמירטער דאָן באַלפור־דעק־לאַראַציע און דורך איבערנעמען פון ענגלאַנד דעם מאַנדאַט אויף פּאַלעסטינע. מען האָט געגלייבט אין אַ שנעלער רעא־

ליזירונג פון די פּאָליטישע צילן פון ציוניזם דורכן שאַפן אַ נאַציאָנאַלע היים פאַר די ייִדן אין ארץ־ישראל.

אויך זשיראַרדאָוו האָט מיטגעמאַכט דעם דאָזיקן אויפ־בלי־פּעריאָד אין זיין שענסטער פאָרעם. עס האָבן זיך אָר־גאַניזירט פּאַרטייען פון רעכטס ביז לינקס, אָנהייבנדיק פון די דערמאָנטע פרומע ייִדן, וואָס האָבן זיך גערופן „אגודת שלומי אמוני ישראל" ביז געטרייע נאָכפאָלגער פון קאָ־מוניזם.

עס איז צו יענער צייט אויך געגרינדעט געוואָרן אַ זייער וויכטיקע ייִדישע קולטור־אינסטיטוציע אונטערן נאָמען „די צוקונפט", וואָס האָט זיך שפּעטער גערופן די „פּרץ־ביבליאָ־טעק". די ביבליאָטעק האָט לויט איר כאַראַקטער און אויפ־גאַבן געדאַרפט זיין אַן אומפּאַרטייִשע קולטור־אינסטיטוציע און זי איז עס טאַקע אין אַ געוויסן הינזיכט געווען. אָבער אַזוי ווי עס האָבן צו איר געהערט ווי מיטגלידער מענטשן פון פאַרשידענע פּאָליטיש־פּאַרטייִשע איבערצייגונגען, איז טאַקע די ביבליאָטעק געוואָרן דער צילברעט, וואָס פאַר־שידענע ריכטונגען האָבן געשטרעבט צו באַקומען אונטער זייער השפּעה. די פאַרשידענע גרופּן און פּאַרטייען האָבן געפּרווווט „שטורמען די באַסטיליע", געזוכט אַ געלעגנהייט צו געווינען פאַר זיך אַ מערהייט — אַליין אָדער אין קאָאַ־ליציע מיט קרובהשע גרופּן — אין דער פאַרוואַלטונג פון דער ביבליאָטעק און אַזוי אַרום הייבן דעם פּאַרטייִשן פּרעס־טיזש. אין רעזולטאַט, איז דער אינטערעס פון אַלע געזעל־שאַפטלעך־אָריענטירטע עלעמענטן אין ייִדישן קיבוץ שטאַרק געוואָקסן אַרום דער ביבליאָטעק. עס האָט אויך יעדע גרופּע וואָס האָט „באַהערשט" די ביבליאָטעק זיך באַמיט צו פירן אַ גאָר אינטענסיווע קולטור־טעטיקייט, כדי זיך אַרויסווייזן מיט דער דאָזיקער אַרבעט בעת די נאָענטע וואַלן. אַזוי אַרום איז די טעטיקייט טאַקע געווען אַ גאָר רירעוודיקע.

וועגן און אַרום דער ביבליאָטעק וועל איך נאָך שרייבן באַזונדער. הגם קוקנדיק מיט היינטיקע אויגן וועגן די אַמאָ־ליקע קאַמפן אַרום דער באַהערשונג פון דער ביבליאָטעק זע איך אין דעם נישט ווייניק סימנים פון פּראָווינציעלע נאַיִ־וויטעט. אָבער דער דאָזיקער גאָר שאַרפער קאַמף און דער אידעאַליזם פון יענער צייט איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער שטימונג און די שטרעבונגען מיט וועלכע עס האָט געאָ־טעמט און געלעבט די גרעסטע צאָל פון דער ייִדישער יוגנט פון יענער צייט.

***

זשיראַרדאָוו, ווי אַ סך אַנדערע שטעט, איז מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מילחמה אין 1914 עוואַקויִרט גע־וואָרן קיין וואַרשע. די ייִדן האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייערע אַלט־איינגעזעסענע היימען, איבערלאָזן זייערע פּרנסות און פאַרוואַנדלט ווערן אין אומגליקלעכע נע־ונדניקעס, היימ־לאָזע.

נאָך דעם קריג, ווען מען איז צוריק געקומען אין די פאַרלאָזטע היימען האָט זיך אָנגעהויבן איינשטעלן דער ערשטער קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט, ריכ־טיקער, מיט אונדזערע לאַנדסלייט פון יענער זייט ים. זאָל דאָ טאַקע דערמאָנט ווערן דער גרויסער ביישטייער פון אונדזערע אַמעריקאַנער ברידער, וועלכע האָבן געאיילט מיט הילף פאַר די אויסגעהונגערטע און אָרעמע ייִדן אין זשיראַרדאָוו. די דאָזיקע ייִדן וואָס דער גירוש און זייער היימלאָזיקייט האָט זיי רויִנירט און דער הונגער אין דער גאַנצער צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע האָט זיך איינגעגעסן אין די ביינער.

מיט דער הילף פון די געשיקטע שפּייז אין פאַרשידענע פאָרמען וואָס זענען אַהער געשיקט געוואָרן איז געשאַפן געוואָרן אַ פאָלקסקיך, ווו אָרעמע מענטשן האָבן באַקומען די מעגלעכקייט אָפּצועסן, פאַר כמעט אומזיסט. קינדער פון די פאָלקסשולן, חדרים און תלמוד־תורות האָבן באַקומען צוויי מאָל אין טאָג נאַרהאַפטע שפּייזן. עס איז געוואָרן אַזוי אָרגאַניזירט, אַז יעדער חדר אָדער שולע האָט געדאַרפט אַרויסשיקן אַ דעלעגאַציע פון קינדער, וואָס האָט געבראַכט די שפּייז פון דער קיך פאַר דער צאָל קינדער אין דעם געגעבענעם אָרט.

עס דערמאָנט זיך מיר, אַז איין מאָל גייענדיק אין אַזאַ דעלעגאַציע, טראָגנדיק די שפּייזן וועלכע זענען געווען גע־נוג שווער פאַר יונגע קינדער, האָבן אונדז באַגעגנט צוויי עלטערע קריסטן און מיר האָבן געהערט ווי איינער זאָגט צום צווייטן: — זעסט ווי סאָלידאַריש איין ייִד איז צום צווייטן! דאָס האָבן די אַמעריקאַנער זשידעס געזאָרגט פאַר די היגע ייִדן, נישט אַזוי ווי ביי אונדז פּאָליאַקן, ווו מען קען אויסציען די קאָפּיטעס איינער פאַר דעם צווייטנס אויגן און עס זאָל קיינעם גאָרנישט אָנגגיין. מיר האָבן דעמאָלט (און אויך היינט) גאָרנישט געקענט צוגעבן צו אָט די קאָ־מענטאַרן...

ווי מיר האָבן שוין פריִער באַמערקט איז דאָס פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין זשיראַרדאָוו געוואָרן באַווירקט און אויסגעפורעמט דורך די געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטי־שע גרופּן, וואָס האָבן געווירקט אין יענער צייט אין פּוילן און האָבן טאַקע געהאַט זייערע אָפּטיילונגען אין דער פּראָ־ווינץ, צווישן דעם אויך אין זשיראַרדאָוו. אויסער די דאָזי־קע אַזוי צו זאָגן צענטראַלע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַ־ציעס זענען אויך געווען פאַרשידענע אָרטיקע אינסטיטו־ציעס, אָרגאַניזאַציעס פון לאָקאַלן כאַראַקטער, נישט אָנגע־שלאָסענע אין קיין שום צענטראַלע קערפּערשאַפטן.

מיר וועלן זיך ווייטער באַזונדער אָפּשטעלן אויף די אַלע געזעלשאַפטלעכע כוחות, וועלכע האָבן יעדער אויף זיין סעפּאַראַטן אַרבעטס־אָפּשניט געגעבן זייער ביישטייער צום

אויספורעמען דעם פולן רירעוודיקן געזעלשאַפטלעכן לעבן פון אונדזער שטאָט*).

„אגודה"

מיר וועלן אָנהייבן לויט דער אָנגענומענער רעפערענציע — פון רעכטס ביז לינקס. מיר האָבן שוין דערמאָנט, אַז די אָרטאָדאָקסישע ייִדן האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אַלס רעליגיעזער פאַרבאַנד אונטערן נאָמען „די אגודה". אין סך־הכל האָט די אָרגאַניזירונג געטראָגן אַ לויזן כאַראַקטער. די באמת־אָרטאָדאָקטישע, פרומע ייִדן, יעדנפאַלס דער רוב פון זיי, האָט נישט געוואָלט און נישט געקענט תופס זיין דעם גאַנצן זין פון מיטמאַכן, נאָכן מוסטער פון די פרייע, דאָס זיין אָרגאַניזירט אין אַ פאַרטיי מיט דעם גאַנצן פאַרטיי־טאַראַראַם. פאַר זיי איז דער בית־המדרש, דאָס שטיבל גע־ווען דער פאַרבאַנד וואָס האָט „אָרגאַניזירט" די פרומע ייִדן; דאָ איז געווען די ראַם וואָס האָט געהאַלטן געבונדן און געקניפּט די ייִדן מיט דער אַלטער טראַדיציע, וואָס דער איינציקער ציל איז לערנען תורה און אָפּהיטן אירע געבאָטן, זיין פרום און האַלטן ייִדישקייט. ביי ספּעציעלע געלעגנהייטן, ביי וואַלן פון דאָזאָרעס, אָדער צום שטאָטראַט, האָבן שוין פאַרשידענע פאָליטיקער געזאָרגט, אַז די פרומע זאָלן שטימען פאַר אַן „אייגענעם". מען האָט זיך דערביי אַפילו באַנוצט מיט בריוו פון די רביים צו זייערע אָנהענ־גער, אַז מען דאַרף שטימען פאַר דעם און דעם, אַז מען זאָל זאָרגן, אַז די פרומע זאָלן אויסגעוויילט ווערן. אין אַל־געמיין האָבן זיך די רעליגיעזע ייִדן אויסגעלעבט מער אין די דלד אמות פון דער שול און בית־המדרש ווי אין זייערע היימען. מען האָט געאַרבעט, געלערנט, געזיפצט אויף די שווערע צייטן און געהאָפט אויף בעסערע.

די „מזרחי"

די „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו האָט אַרום זיך גרופירט אַ געוויסע צאָל האַנטווערקער, באַלמעלאָכעס, שול־ייִדן, און גלאַט אַזוי פאָלקס־מענטשן ביי וועלכע רעליגיעזע ייִדישקייט האָט געשפּילט אַ געוויסע ראָלע. זי האָט אַרויס־געוויזן אין אַלע צייטן אַ רירעוודיקע טעטיקייט און אַקטי־וויטעט. זי האָט שטענדיק אויפגעהאַלטן אַ פאַרטיי־לאָקאַל, ווו חברים זענען זיך צונויפגעקומען און אויך אַ רעליגיעזע פאָלקסשול ווו קינדער האָבן באַקומען אַ רעליגיעז־טראַדי־ציאָנעלע דערציונג. די „מזרחי" האָט געהאַט אָנזען אין שטאָט און איז געווען דער אַוואַנגאַרד פון אַריינדרינגען מיט דעם ציוניסטיש־נאַציאָנאַלן געדאַנק צווישן די אָרטאָ־דאָקסישע קרייזן.

אַ גרופּע צעירי־מזרחי אין יאָר 1929. — פון רעכט צו לינקס שטייען: מרדכי בוימער־ער (געפינט זיך אין די פאַרייניקטע שטאַטן); ראובן ווייגבערג; זיצן: יצחק פראָסט און יהושוע קייסמאַן (די לעצטע דריי אין מדינת ישראל).

אין יענע יאָרן ווען ציוניזם און ארץ־ישראל איז ביי גרויסע טיילן פון רעליגיעזע ייִדן געווען דער סינאָנים פון אַפּיקורסות איז עס געווען אַ גרויסער ענין פון קענען משפּיע זיין אויף געוויסע טיילן פון רעליגיעזן ייִדנטום צו נעמען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די אַרבעטן, וואָס האָבן געהאַט דעם ציל צו בויען אַן אייגענע היים אין ארץ־ישראל.

נישט איין מאָל האָט געטראָפן ווי געוויסע רעדנער און מטיפים, וואָס זענען געשיקט געוואָרן פון צענטער פון קרן־היסוד אָדער קרן־קימת צו האַלטן אויפקלערונג־פאַרזאַמלונ־גען פאַר די דאָזיקע פאָנדן האָבן געהאַט גאָר שווערע סי־טואַציעס. דער איינציקער כמעט פּלאַץ, דער פאָפּולערסטער פאַרזאַמלונג־אָרט אין יענע צייטן איז געווען די שול אָדער דער בית־המדרש. פלעגט גאָר אָפט טרעפן, אַז זיי פלעגן געשטערט ווערן אין זייער שליחות.

---

*) דער מחבר, וועלכער גיט דאָ ווייטער איבער אַ כוללדיקן סך־הכל פון די יידישע געזעלשאַפטלעכע גרופירונגען, באַמיט זיך טאַקע צו האַלטן אין דעם מאַקסימום פון אָביעקטיוויטעט, אָבער ווי איינער וואָס האָט געהערט צו אַ באַשטימטער גרופּע, האָט ער נישט געקענט וויסן אַלץ, וואָס עס האָט זיך געטאָן ביי די „אַנדע־רע"". די פעלנדיקע פרטים וועלן זיך טאַקע געפינען אין אַרבעטן פון די געגעבענע באַוועגונגען, וואָס ווערן געשריבן פון יחידים, וואָס זענען אין זיי געווען אַקטיוו.

די רעדאַקציע.

מען פלעגט זיי שטערן און נישט געלאָזט האָבן די פאַר־זאַמלונגען אין שול. פאַרשטייט זיך, אַז קעגן זענען געווען די גאָר קנאידיקע אגודהניקעס, וואָס האָבן ביז האַרט פאַר דעם לעצטן חורבן אין פּוילן געהאַט אַ נעגאַטיווע באַציונג צום ציוניסטישן דרך פון אויפבוי פון ארץ־ישראל.

נישט איין מאָל האָבן זיך אין שול אָפּגעשפּילט דראַמאַ־טישע סצענעס און מען האָט די רעדנער פאַר ישראל נישט געלאָזט קומען צום וואָרט, פאַרשרייענדיק זיי, אַז זיי זענען געקומען פאַרפירן און חלילה אָפּשמדן דאָס ביסל ייִדן און זיי אַוועקפירן נאָך ארץ־ישראל...

פיל מיטגעהאָלפן האָט צו דער פּאָפּולאַריטעט פון „מזרחי" אין זשיראַרדאָוו אויך דאָס, וואָס זיי האָבן אין יענע יאָרן באַוויזן אַריינצוציען אַ געוויסן קרייז פון יוגנט אין זייערע רייען, אָרגאַניזירנדיק אַ יוגנט־גרופּע אונטערן נאָמען „צעירי מזרחי". אמת, נאָך אייניקע יאָרן איז די יוגנט־גרופּע זיך פולשטענדיק צעפּאַלן. די „צעירי־מזרחיניקעס" זענען שפּע־טער געוואָרן פייערדיקע אַקטיוויסטן ביי אַלע אַנדערע, פרייע, פאַרטייען — אָנהייבנדיק פון די אַלגעמיינע ציוניסטן ביז די אולטראַ־לינקע באַוועגונגען. אָבער דאָס איז שוין געווען אַ פּראָצעס, וואָס אַלע רעליגיעזע יוגנט־גרופּן אין פּוילן האָבן מיטגעמאַכט. די קינדער האָבן זיך ביי זיי, לא־עלינו, נישט געהאַלטן... די רעליגיעזע יוגנט־רעזערוון האָבן דווקא, ווי אויף צו להכעיס, פאַרשטאַרקט אומעטום די אולט־ראַ־ראַדיקאַלע באַוועגונגען אויף דער ייִדישער גאַס.

די „מזרחי" איז שטענדיק געווען פאַרטראָטן אין דער קהילה מיט אַ געהעריקער פאָרשטייערשאַפט. אין די לעצטע יאָרן זענען ווי פאַרטרעטער פון „מזרחי" אין דער קהילה געווען בינם זיסקינד און יעקב באַראָן. אויף דעם לעצטן איז אויסגעפאַלן די טרויעריקע אויפגאַבע צו זיין דער פאָרזי־צער פון „יודענראַט", וועלכער איז דורך די דייטשישע נאַצי־אָרגאַנען אויסגענוצט געוואָרן צוצוהעלפן די אויסראָטונג־אַרבעט ביי ייִדן, דורך ייִדן.

אַלגעמיינע ציוניסטן

די אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו איז נומעריש נישט געווען שטאַרק. עס נעמט זיך אפשר דער־פון וואָס ביי אונדז (ווי בכלל כמעט אין אַלע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן) האָט די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע נישט באַוויזן אַריינצוציען אין איר ווירקונג־ספערע די יוגנט, דעם עלעמענט וואָס האָט ביי אַלע אַנדערע אָרגאַניזאַציעס, סיי אין די סאָציאַליסטיש־ציוניסטישע און אַפילו לינקע ראַדי־קאַלע באַוועגונג, געווען דער דינאַמישער כוח וואָס האָט באַוויירקט און אַריינגעגעבן לעבן און אַקטיוויטעט אין דער געגעבענער אָרגאַניזאַציע.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז שטענדיק געווען אַ באַ־לעבאַטיש־בירגערלעכע מיט אַ ביסל איינפלוסרייכע יחידים, וועלכע האָבן ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן אויך פאַרנומען געוויסע שליסל־פּאָזיציעס אינעם ייִדישן (און אויך אַלגע־מיינעם) געזעלשאַפטלעכן לעבן.

דער וועד „מזרחי" צוזאַמען מיט אַ גרופּע אַקטיווע חברים אין זשיראַרדאָוו.
פון רעכטס צו לינקס זיצן: מענדל פלינט, חיים־אַלטער ניימאַן, חיים פילאָזאָף, אַביגדור ליפשיץ, נחמיה ליבהאַבער, אברהם טיגער. — שטייען: שלום גוטקינד, יעקל באַראָן, דוד לעווי, יורעק גא־מאַלינסקי און שיף (נישט קיין מיזרחיסטן, נאָר לערער אין דער מיזרחי־שולע) ראובן ראָכמאַן, שמואל פאָגעל און קהתל בוימערדער. — אויבן פון רעכט שטייט דער דעמאָלטיקער יינגל און שפּעטערדיקער דאָקטער דוד פלינט. — פון די אַלע דאָ דערמאָנטע איז קיינער נישט געבליבן לעבן.

אויך ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו איז געווען דאָס זעלבי־קע. געווען אַ פּאָר איינצלנע יחידים, וועלכע האָבן אין יענע בראשית־יאָרן, ווען ציוניזם און ציוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין ייִדישע הייזער, זיך פאַר־נומען מיט פאַרשפּרייטן שקלים, אַריינברענגען די בלוי־ווייסע פּושקעס אין ייִדישע הייזער און זאַמלען געלט פאַרן קרן־קימת.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן איינער פון די שענסטע באַלע־באַטים פון יענער צייט יוסף ראָזענצווייג, וועלכער איז פון פאַך געווען אַ זייגערמאַכער אָבער האָט אויך געהאָלפן זיין

אַ יוגנט־גרופּע פון אַלגעמיינע ציוניסטן אין זשיראַרדאָוו גלייך נאָך דער 1טער וועלט־מלחמה, פון רעכטס צו לינקס: שטייען: יקיר אַלבעק (זון פון רב), פּיניע וויינער, אברהם איטשע בלאָשטיין. זיצן: פּיינע טשעכאַנאָווסקי, אברהמלע טיגער, דריטער — אומבאַקאַנט.

שווער מיטן האָלץ־מיסחר. ער איז געווען פון די געציילטע ייִדן אין שטאָט, וואָס האָבן געוווינט אין דעם ריין־פּוילישן קוואַרטאַל פון דער שטאָט, וואָס איז באַקאַנט געווען אונ־טערן נאָמען „הינטערן וואַלד". יוסף ראָזענצווייג איז גע־ווען זייער באַליבט און געאַכטעט אין שטאָט ביי אַלע קרייזן. אַפילו די אָרטאָדאָקסישע ייִדן, וואָס האָבן נישט אַלע מאָל זיך אויסגעצייכנט מיט איבעריקע טאָלעראַנץ צו די „פרייע" נישט־רעליגיעזע ייִדן, האָבן פאַר יוסף ראָזענצווייגן ווי גע־מאַכט אַן אויסנאַם. אַלע האָבן ליב געהאַט מיט אים צו פאַרברענגען, כאַפּן אַ שמועס, הערן פון אים אַ קלוג גלייכ־ווערטל. ער איז בכלל געווען זייער אַ קלוגער און סימפּאַ־טישער אין באַנעמונג מיט מענטשן. ער האָט ליב געהאַט צו דיסקוטירן מיט אַלעמען. געוואָלט איבערצייגן, אַז ציו־ניזם — און דווקא אָן וועלכער עס איז באַפאַרבונג, נישט פון רעכטס און נישט פון לינקס — פון אַלגעמיינעם ייִדישן נאַציאָנאַלן באַוווּסטזיין, ווי ער פלעגט זיך אויסדריקן, דאָס איז דער וועג וועלכן אַלע ייִדן דאַרפן אָננעמען.

אין דעם זין האָט ער אויך דערצויגן די קינדער, וועלכע זענען אַלע געווען טרייע איבערגעגעבענע מיטגלידער אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

ווי איינער פון די באַדייטנדיקסטע ציוניסטישע עסקנים אין שטאָט איז אויך געווען באַקאַנט פּיוול ראָטשטיין, וועל־כער איז אַפילו אייניקע יאָר געווען פאָרזיצער פון דער קהילה. צו זיין קרעדיט דאַרף מען צורעכענען וואָס אַ יאָר פאַר דעם אויסברוך פון דעם צווייטן וועלט־קריג האָט די קהילה איבערגענומען אין איר רשות די „פּרץ־ביבליאָטעק" וואָס האָט זיך דאַן גראָד געפונען אונטער דער קאָמוניסטי־שער פירערשאַפט און עס האָט איר געדראָט צו ווערן ליק ווידירט דורך די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען, וואָס האָבן וועגן דעם געוווּסט. שטייענדיק אין דער שפּיץ פון דער קהילה איז אים געלונגען צו איבערצייגן די פּאָר אָרטאָדאָקסישע און חסידישע דאָזאָרעס, וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט אָנצו־נעמען אַזאַ „טריפהנעם" אוצר פון אַ פּאָר טויזנט ייִדישע און פּוילישע ביכער און פאַרוואַנדלען די „פּרץ־ביבליאָטעק" אין אַ ייִדישער שטאָט־ביבליאָטעק. עס איז אים אויך גע־לונגען צו איבערצייגן די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען, אַז די קהילה וועט נישט האָבן קיין שום געמיינזאַמעס מיט דער לינקער פאַרגאַנגענהייט פון דער אינסטיטוציע. ער האָט אויפגעוויזן, אַז ס'איז נאָר אַ פּשוטע געשעפטלעכע טראַנ־זאַקציע, די ליקווידאַציע פון אַ באַנקראָטירטער פירמע. אַ פאַקט איז, אַז דער גאַנצער ביכער־אוצר וואָס איז געזאַמלט געוואָרן אין משך פון עטלעכע צענדליק יאָר איז איבער־גענומען געוואָרן דורך דער קהילה און עס איז געשאַפן גע־וואָרן אַ צווישן־פּאַרטייִשער פּאַטראָנאַט, ווי עס זענען גע־ווען פאַרטראָטן פאָרשטייער פון אַלע דאַן עקסיסטירנדיקע אין זשיראַרדאָוו ייִדישע פּאַרטייען, אויך די „לינקע" זענען געווען פאַרטראָטן אונטער אַן אַנדער נאָמען.

„פּועלי ציון" (פאַראייניקט מיט צ"ס)

פון די שטאַרקסטע און איינפלוסרייכסטע אָרגאַניזאַציעס ביי אונדז אין שטאָט איז געווען די „פּועלי ציון" (פאַראיי־ניקט מיט צ"ס), באַקאַנט אין פּוילן ווי די „רעכטע פּועלי־ציון".

וואָס איז די סיבה פאַר וואָס דווקא די רעכטע פּועלי־ציון האָבן אין זשיראַרדאָוו געהאַט אַ שטאַרקע אָרגאַניזאַ־ציע אין דער צייט ווען אַפילו אין צענטראַלן מאָסשטאַב איז

די דאָזיקע פּאַרטיי, ספּעציעל אין די יאָרן 1925—1930, גע־
ווען פון די שוואַכסטע באַוועגונגען אין פּוילן?

דעם קרעדיט פאַר דער שטאַרקייט פון דער אָרגאַניזאַציע, יעדנפאַלס אין די ערשטע יאָרן פון איר אָרגאַניזירונג, דאַרף מען צושרייבן אויף דער קאָנטע פון חבר יוסף ניסנבערג, היינט אין ישראל. חבר ניסנבערג האָט זיך בכלל אויסגע־צייכנט מיט רירעוודיקער טעטיקייט אויף אַלע געביטן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן ביי אונדז. נישט געווען קיין געזעל־שאַפטלעכער אָפּשניט ווו יוסף זאָל נישט נעמען אַ טעטיקן און אַקטיוון אָנטייל. די קרוין פון זיינע אויפטוען איז טאַקע געווען דאָס אָרגאַניזירן און אויפשטעלן אַ שטאַרקע „פּועלי־ציון"־אָרגאַניזאַציע, מיט וועלכער ער האָט אָנגעפירט ביז זיין אַוועקפאָרן, אין יאָר 1934, קיין ארץ־ישראל.

האָט די אָרגאַניזאַציע געציילט האַרט ערב דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה, בערך 300 מיטגלידער.

די אָרגאַניזאַציע האָט געפירט אַ רירעוודיקע פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע אויפקלער־אַרבעט אויף אַלע געביטן און אַרום די פּראָבלעמען וואָס זענען געשטאַנען אויפן טאָג־אָרדענונג פון דעם שפּרודלדיקן ייִדישן לעבן אין פּוילן. באַזונדערס איז אָפּגעגעבן געוואָרן אויפמערקזאַמקייט דער יוגנט. די „פרייהייט" איז געווען איינגעטיילט אין קרייזן, ווו די עלטערע חברים האָבן געגעבן לעקציעס וועגן ציוניזם, סאָציאַליזם און אַלגעמיין־קולטור־געזעלשאַפטלעכע פראַגן. עס איז דורך דעם דערצויגן געוואָרן אַ גוטער קאַדער פון מדריכים, דערציער, וואָס האָבן שוין אַריינגעצויגן אין דער יוגנט אַפילו צוועלף־און־דרייצן־יאָריקע, גלייך פון דער

די מיטגלידער פון פּאַרטיי־קאָמיטעט פון פּועלי־ציון (צ"ס) און פון דער פאַרוואַלטונג פון דעם ספּאָרט־קלוב „קראַפט־הפּועל". — פון רעכטס צו לינקס: שטייען: שלמה בירנבוים, אברהמטשע קשאָנזשעניצער, משה אהרן זילבערשטיין, שמואל מאזעלשטיין, ישראליק גאָלדבערג. — זיצן: משה־מענדל טופמאַן, יוסף ניסנבערג, יוסף לעוויטאַס, טוביה ראָטשטיין און ניימאַן.

מיט זיין אַוועקפאָרן פון זשיראַרדאָוו האָט די לייטונג אי־בערגענומען אַ גרופּע יונגע חברים, וועלכע האָבן ווייטער ממשיך געווען די דאָזיקע טראַדיציע און באַוויזן אַריינצו־ציען אין דער ווירקונג־ספערע פון דער אָרגאַניזאַציע די גרעסטע טייל פון דער ייִדישער יוגנט אין שטאָט. די אָרגאַ־ניזאַציע איז אַפילו געוואָרן די שטאַרקסטע אין גאַנצן וואַר־שעווער ראַיאָן, הגם עס זענען דאָרטן געווען גרעסערע שטעט מיט גרעסערע ייִדישע קיבוצים. נישט איין מאָל האָבן קעגנער איראָניזירט, אַז לויט דער שטאַרקייט פון דער אָר־גאַניזאַציע האָט מען געדאַרפט איבערטראָגן די צענטראַלע פון די פּועלי־ציון קיין זשיראַרדאָוו. צוזאַמען מיט דער „פרייהייט" — די יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון די פּועלי־ציון,

שולבאַנק. עפנטלעכע רעפעראַטן אויף פּאָליטיש־געזעל־שאַפטלעכע טעמעס; אָפענע פאָרומס אויף ליטעראַריש־קינסטלערישע טעמעס איז געווען אַ סיסטעמאַטישע אַרבעט מיט וועלכער די פּאַרטיי האָט זיך פאַרנומען. די בעסטע לעקטאָרן, שרייבער און ליטעראַטן, וואָס דאָס אַמאָליקע ייִדישע פּוילן האָט פאַרמאָגט זענען געווען פאַרבעטן צו זיין די רעדנער צו די דאָזיקע רעפעראַטן.

איינע פון די וויכטיקסטע אונטערנעמונגען, וואָס עס איז כדאי צו דערמאָנען איז אַזאַ וואָס האָט נאָך זיך איבערגע־לאָזט אַן אויסערגעוויינטלעכן, אומפאַרגעסלעכן רושם. גע־ווען איז עס אין 1938, ווען אין גאָר דער ייִדישער וועלט איז געפייערט געוואָרן הונדערט יאָר מענדעלע מוכר־ספרים.

מיר האָבן באַשלאָסן אין שייכות מיט דער דאַטע איינצולאַדן קיין זשיראַרדאָוו אויף אַ רעפעראַט צו דער דאָזיקער טעמע דעם באַקאַנטן שרייבער און פילאָלאָג, געוועזענער סיים־דעפּוטאַט נח פּרילוצקי. די דאָזיקע מענדעלע־אַקאַדעמיע איז פאָרגעקומען אין איינעם פון די גרעסטע טעאַטער־זאַלן פון דער שטאָט, אין דעם „דאָם לודאָווי". דער טעאַטער איז געווען געפּאַקט ביז איבער די ברעגעס פון ייִדן פון אַלע שיכטן און קרייזן. די אונטערנעמונגען פון דעם מין האָט אָן ספק געהויבן דעם אָנזען פון דער פּאַרטיי און איינצייטיק געהויבן דעם קולטור־געשמאַק און באַוווסטזיין פון דעם ייִדישן עולם אין שטאָט.

נישט קיין קלענערע מאַניפעסטאַציעס, אמת, פון אַן אַנ־דער כאַראַקטער, איז געווען דאָס איינאָרדענען אין זעלביקן „דאָם לודאָווי" אַ רעפעראַט פון דעם סיים־דעפּוטאַט סטאַ־ניסלאַוו דיבוא, איינעם פון די באַקאַנטע טוער פון דער פּ.פּ.ס., וועלכער האָט (אַ פּאָר יאָר פאַרן אויסברוך פון דער מילחמה) געמאַכט אַ באַזוך אין ארץ־ישראל און נאָך זיין צוריקקומען געפאָרן מיט רעפעראַטן איבער פּוילן, ווו ער האָט דערציילט וועגן זיינע איינדרוקן אין ארץ־ישראל. אין יענער צייט, ווען די אַטמאָספער איז געווען פול מיט אַנטי־סעמיטישן גיפט איז עס געווען אַ גרויסע דערגרייכונג און אַן אָפּפרישונג דער באַריכט פון סאָציאַליסטישן דעפּוטאַט, וועלכער האָט דערציילט, מיט גרויס לויב און באַגייסטערונג וועגן דעם אידעאַליזם פון דעם ישראל־ייִשוב בכלל און די קיבוצים בפרט. אויף דעם דערמאָנטן מיטינג, וואָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן דורך די פּועלי־ציון, ביי דער מיט־הילף פון דער פּ.פּ.ס., האָבן הונדערטער פּוילישע אַרבעטער און פאָלקסמענטשן, אפשר צום ערשטן מאָל, זיך דערוווסט, אַז אויסער ייִדן, וואָס מען דאַרף יאָ אָדער נישט אַריינלאָזן אין די אוניווערסיטעטן; אַז אויסער ייִדישע קרעמער, ביי וועלכע מען דאַרף יאָ אָדער נישט קויפן אין זייערע גע־שעפטן, עקסיסטירן נאָך אַנדערע ייִדן אין דעם לאַנד, ווו זיי פּרווון פאַרלייגן די פונדאַמענטן פון אַ זעלבסטשטענדיקן מלוכה־לעבן, באַוויזן אויפצובויען ווערק, וואָס רופן אַרויס רעספּעקט און אָנערקענונג.

אין די לעצטע יאָרן פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה איז בכלל איינגעשטעלט געוואָרן אַ זייער נאָענטער קאָנטאַקט צווישן דער אָרטיקער פּוילישער סאָ־ציאַליסטישער פּאַרטיי און די פּועלי־ציון.

זייט די יאָרן 1934—1938 האָט זיך איינגעשטעלט די טראַדיציע, אַז אין זשיראַרדאָוו איז דער אַרבעטער־יום־טוב געפייערט געוואָרן געמיינזאַם, דורך אַלגעמיינע מיי־מאַני־פעסטאַציעס. די פייערונג איז געווען אַ בשותפותדיקע פון דער פּועלי־ציון־פּאַרטיי און פּ.פּ.ס. אמת, עס האָט זיך גע־פאָדערט נישט וויניק מוט און פּאַרטיי־דיסציפּלין כדי צו באַוועגן דער פּאַרטיי־מיטגלידערשאַפט און די נאָענטע סימ־פּאַטיקער פון דער פּועלי־ציון, וועלכע האָבן זיך רעקרו־טירט אין דער גרעסטער מערהייט פון קליינבירגערלעכע רעליגיעזע היימען, אַרויסצוגיין אין גאַס מיט רויטע פענער און טראַנספּאָראַנטן און מאַרשירן צוזאַמען מיט פּוילישע אַרבעטער. דער ייִדישער צוג האָט געצויגן גרויס אויפמערק־זאַמקייט אין דעם אַלגעמיינעם צוג. די ייִדישע און העברעי־

דאָס זשיראַרדאָווער „פאָלקס־הויז" באַקאַנט ווי דער „דאָם לודאָווי", ווערט גאָר אָפט דערמאָנט אין שייכות מיט די פאַרשידענע אונטערנעמונגען פון ייִדישע אינסטיטוציעס, וואָס פלעגן אין אים פאָרקומען.

שע לאָזונגען, די לידער אין ייִדיש און העברעיש, געזונגען פון ייִדישן טייל פון צוג — בערך דרייַ הונדערט ייִדישע דעמאָנסטראַנטן — האָט געמאַכט אַ רושם.

צום סוף פון דער דעמאָנסטראַציע, ביים אויפלייזן דעם צוג, פלעגט פאַרקומען אַ שלוס־מיטינג אונטערן פרייַען הימל. ווי פאַרשטייט פון פּ.פּ.ס. האָבן שטענדיק גערעדט דעלעגירטע פון זייער צענטראַל־קאָמיטעט, לרוב טאָקע אַנגעזעענע דעפוטאַטן פֿון פוילישן פאַרלאָמענט. אויפן זעלביקן מיטינג פלעגן אויך אַרויסטרעטן פאַרשטייער פון פועלי ציון, וואָס דער צענטער פון וואַרשע פלעגט דעלעגירן.

נאָר באַזונדער דערמאָנט זיך דער ערשטער מיי פון 1935. דעמאָלט איז ווי דער שליח פון צ״ק פון פועלי־ציון געקומען אַדיואָקאַט הערצבערג, אַ מייסטערהאַפטער אַראַטאָר. זיין רעדע האָט אַלעמען באַצויבערט און איז נישט נאָר קאַמענטירט געוואָרן אויף דער פוילישער גאַס, נאָר אויך צווישן די... חסידים. עס איז מיר אויסגעקומען צו הערן פון אַנגעזעענע חסידים פון אונדזער שטאָט, אַז די רעדע פון אַדיואָקאַט הערצבערג, אויפן מאַרקפּלאַץ וועגן ארץ־ישראל האָט אין זיך געהאַט מאַמענטן פון מקדש־השם זייַן ברבים דעם ייִדישן נאָמען צווישן די גויִים.

אין יאָר 1938 האָט צו דער געמיינזאַמער מיי־פייערונג מצד דער פּ.פּ.ס. געקומען איינער פון אירע לידערס, דער הויפט־רעדאַקטאָר פון זייער צענטראַלן פאַרטיי־אָרגאַן „ראַבאָטניק״ — דער דעפוטאַט ניעדזשאַלקאָווסקי (דערשאַסן געוואָרן דורך די נאַציס). מצד דעם צ״ק פון פועלי־ציון האָט געזאָלט קומען איינער פון די פראַמינענטע רעדנער, פּאַסיק פאַר זשיראַרדאָו און טאָקע פאַרן פאַרטנער פון פּ.פּ.ס.. אָבער עס איז געשען אַ מיכשול — דער רעדנער איז נישט געקומען. מיר האָבן בלית־ברירה געשיקט אַן אַרטיקן פאַרשטייער דעם חבר געצל האַלדראַנד, ער זאָל רעדן פאַרן גרויסן פאַרזאַמלטן עולם. הגם דער חבר געצל איז נישט געווען צוגעגרייט צו דער דאָזיקער רעדע איז זיין אָרויסטרעטן אין פוילישן געווען אַזאַ, וואָס זי איז נישט אָפּגעשטאַנען אין אינהאַלט און פאַרעם, לגבי דעם פּראַמינענטן גאַסט־רעדנער, דעם סיום־דעפוטאַט ניעדזשאַלקאָווסקי.

אין די לעצטע יאָרן איז ביי דער פאַרטיי אַרגאַניזירט געוואָרן אַ קרייז פון האַנטוועркער אונטערן נאָמען „העובד״, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט גייסטיק צוגרייטן די דאָזיקע צו עליה קיין ארץ־ישראל.

אין די זומער־חדשים האָט די פאַרטיי אַרגאַניזירט אָפּטע פאַראַמלונגען און אויספלוגן אין די וועלדער אַרום זשיראַרדאָו. אָפט זענען עס געווען גמיינזאַמע צוזאַמענטרעפן, אַדער וויי מיר פלעגן האָס רופן פגישות, מיט די שכנות־דיקע אַרגאַניזאַציעס פון גראַדזשיסק, אַמשינאָוו, סקערניע־וויץ. די דאָזיקע צוזאַמענטרעפן האָבן נאָך מער פאַרטיפט די צוגעבונדנקייט פון דער מיטגלידערשאַפט צו דער באַוועגונג.

ביי די לעצטע קהילה־וואָלן פאַר דער מילחמה האָט די „פועלי־ציון״ דורכגעפירט אַ דאָזאָר אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג, דעם זייער באַליבטן און סימפּאַטישן חיים לעווקאָוויטש, אַן איידעם פון דעם געווענעם בשעתו ראש־הקהל משה־מענדל לעווקאָוויטש. ווען ער האָט פאַרלאָזט זשיראַרדאָו און זיך באַזעצט אין לאָדזש איז אַריין זיין פאַרטרעטער דער חבר שמואל מאזעלשטיין, וועלכער איז געווען דער פאַרשטייער אין דער קהילה ביז די דייטשן

אויספלוג פון די פועלי־ציון (צ״ס) אין סאקולער וואַלד, יוני 1931

זענען אָריק אין שטאָט און פונאַנדערגעטריבן די געוויילטע קהילה־פֿארוואַלטונג און באַשטימט אויף איר אָרט דעם אַזוי גערופענעם „יודענראַט" מיט יעקב בארַאן בראש.

„לינקע פועלי־ציון"

אין קעגנזאַץ צו די רעכטע פועלי־ציון, האָבן פועלי־ציון לינקע נישט געהאַט אַזאַ אַרגאַניזאַציע אין שיראַרדאָוו. אמת, עס איז שטענדיק געווען אַ גרופּע יחידים עקשנים, וועלכע האָבן נישט געלאָזט פאַלן די פאָן פון דער לינקער פועלי־ציון. אַזוי צום ביישפּיל פלעגן זיי פונאַנדערטיילן ביי פאַרשידענע קאַמפּיינען און וואָל־אַקציעס די פאַרטיי־ליטער־ראַטור און אַנדערע פראָפּאַגאַנדע־מאַטעריאַלן, וואָס זיי פלעגן באַקומען צוגעשיקט פון דער צענטראַלע אין ווארשע. פלעגן פאַרשפּרייטן זייער פאַרטיי־פרעסע און אַזוי ווייטער. בעת די פרעסע־אַקציעס פלעגן זיי גיין פון שטוב צו שטוב און פאַרליגן זייער פאַרטיי־צייטונג. אינער פון די טרייסטע עקשנים דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן, דאָס איז דער חבר איטשע יוסף שמיטניקאָוו (היינט אין ישראל). אמת, מיטן באַזעצן זיך אין שיראַרדאָוו פון דעם חבר יצחק בענעק, דעם באַקאַנטן היינט צו טאָג טוער פון די פועלי־ציון־לינקע און שלום עליכם־שול אין בוענאָס־איירעס, איז געווארן אויפגעשטעלט אַ גרופּע פון פועלי־ציון־לינקע מיט אַן אייגענעם לאָקאַל און אַ ריי אינסטיטוציעס. אָבער מיטן אַרויספאָר פון חבר בענעק פון שיראַרדאָוו איז אַלץ געבליבן ביים פריִערדיקן. די קליינע גרופּע אידעאַליסטן האָט אָבער שטענדיק געזוכט דערפאָר, אַז, פאַר דער געשיכטע יעדנפאַלס, זאָל נישט פאַרגעסן ווערן, אַז אין שיראַרדאָוו האָט די לינקע־פועלי־ציון שטענדיק געהאַט אַ טרייען קרייז מענטשן, וועלכע האָבן אָפּגעהיט די פאַרטיי־פאָן.

„ב ו נ ד "

אין דעם אַלגעמיינעם צונויפשטעל פון געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט אין שיראַרדאָוו, האָט דער „בונד" שטאַרק אָפּגעשטאַנען און דאָס דווקא אין אַ צייט ווען דער „בונד" אין פוילן, אין צענטראַלן פאַרנעם, איז געווען אַן אָנגעזעענער פאַקטאָר אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט און געהאַט די השפּעה אויף גרעסערע טיילן פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט און פּאָלקסמאַסן.

געווען אפילו צייטן ביי אונדז אין שיראַרדאָוו ווען דער „בונד" האָט געהאַט אַ לאָקאַל און געפירט אַ געוויסע טעטיקייט און אַראָפּגעבראַכט פרעלעגענטן און לעקטאָרן פון דער צענטראַלע. די הויפּט־טעמע פון די אונטערנעמונגען איז דער דעמאַלטיקער צייט איז געווען דער ציוניזם, וועלכן דער „בונד" האָט באַקעמפט. אין 1927—1928, ווען דער „בונד" און די ציוניסטישע וועלט־באַוועגונג האָבן, יעדער פאַר זיך, געפייערט זייערע 30־יאָריקע יובילעאום־דאַטעס, איז דער באַקאַנטער בונדישער טוער נאַטאַן שאַפּראָן (היינט אין אַמעריקע), וועלכער איז אַרומגעפאָרן איבער גאַנץ פוילן מיט אַ רעפעראַט אויף דער טעמע „דרייסיק יאָר

ערשטע פאַרוואַלטונג פון דער „געזעלשאַפט אונט־קורסן פאַר ארבעטער" אין שיראַרדאָוו, 1928. פון רעכטס צו לינקס, זיצן: אליה ציגלער, מלך מעפאן, יצחק בענעק, יידל קויפמאַן; שטייען: הענאך ראַזנפעלד, חיים באַרט, נחום מילק, ראובן סאַבאַל. אויף דער פאַטאַ פעלט משה יאַקובאָוויטש, וועלכער האָט דאָן געדינט אין מיליטער.

'בונד' — דרייסיק יאָר ציוניזם", געקומען אויך קיין זשי־ראַרדאָוו.

עס געדענקט זיך, אַז אויפן דאָזיקן רעפעראַט זענען גע־קומען אַלע פאַראינטערעסירטע צדדים. די ציוניסטישע יוגנט פון אַלע ריכטונגען זענען געווען היפּש פאַרטראָטן אויפן זאַל און האָבן נישט געזשאַלעוועט קיין צווישנרופן, וואָס עס האָט נאַטירלעך זייער דענערווירט די בונדישע אָרדנער. הגם דער רעפעראַט איז פאָרגעקומען אין אַ קאַלטן שבת־נאָכמיטאָג איז די אַטמאָספער אין זאַל געווען אַזוי אָנגע־גליט, אַז בלויז די פּאָליצייִשע אָרדענונג־היטער, וועלכע פלעגן צו אַלע צייטן „באַשיינען" די ייִדישע אונטערנעמונ־גען, האָבן געגעבן צו פאַרשטיין ביידע ייִדישע צדדים, אַז זיי זענען דער „דריטער" צד, וואָס וועט דעצידירן אין דער ייִדישער דיסקוסיע, אַז אויב מען וועט נישט אויפהערן צו שטערן די „עפנטלעכע רו", וועט דער רעפעראַט נישט פאָרקומען...

דער דאָזיקער אינצידענט געדענקט זיך אָבער נאָר ווי אַן אויסנאַם־פאַל. אין אַלגעמיין גענומען זענען די צווישן־פּאַרטייִשע באַציונגען געווען מער־ווייניקער קאָרעקטע, ספּעציעל אין די לעצטע יאָרן פאַר דעם אויסברוך פון דער מילחמה. עס זענען אַפילו געווען פאַלן פון געמיינזאַמע פאַראַנשטאַלטונגען און סימפּאָזיומס. וועגן איינעם אַזאַ סימ־פּאָזיום אויף דער טעמע: „ציוניזם, 'בונד' און די אַרבעטער־באַוועגונג", וועלכער איז פאָרגעקומען אין לאָקאַל פון „פּוע־לי־ציון", געדענק איך, אַז ער האָט אַרויסגערופן אַ גוואַל־דיקע פאַראינטערעסירונג. נישט געקוקט וואָס די דיסקו־סאַנטן זענען געווען לאָקאַלע טוער פון די פאַרשידענע אָר־גאַניזאַציעס. אַרויסגעטראָטן זענען דאַן פון „בונד" מענדל יאַקובסאָן, פון פּועלי־ציון לינקע — איטשע־יוסף שמיט־ניקאָוו, פון די קאָמוניסטן — יחיאל טאַבאַקסבלאַט און פון „פּועלי־ציון" (צ"ס) מרדכי בוימערדער. דער גרויסער זאַל און די אַרומיקע קאָרידאָרן האָבן נישט געקענט באַווייזן אַריינגעמען דעם גרויסן עולם, וואָס האָט אַגב אויסגעדריקט זיין געוואַלדיקע צופרידנקייט וועגן דעם גאָר הויכן ניוואָ פון דער דיסקוסיע.

אַ געוויסע צייט האָט דער „בונד" באַוויזן צו האָבן אונטער זיין השפּעה די אומפּאַרטייִשע קולטור־אינסטיטוציע די „פּרץ־ביבליאָטעק" און דאָרטן שטיין בראש פון דער אָנפי־רערשאַפט. אָבער וועגן דער ביבליאָטעק און דעם קאַמף אַרום איר, שרייב איך באַזונדער.

די לינקע באַוועגונג

אויב מיר רעדן איצט וועגן דער לינקער באַוועגונג מיינען מיר די ייִדישע קאָמוניסטן. צוליב די פּאָליצייִשע טעמים האָט די קאָמוניסטישע באַוועגונג און איר ייִדישער סעקטאָר נישט געהאַט די מעגלעכקייט צו פירן אָפענע און

אויספלוג פון וואַרשעווער יוגנט־בונד „צוקונפטיסטן" אין זשיראַרדאָוו
פון די זשיראַרדאָווער מיטגלידער פון „בונד" און יוגנט־בונד „צוקונפט" זענען אויפן בילד פאַראַן:
משה־חיים קויפמאַן, אפרים יעשאַנאָוויטש, לייביש יעשאַנאָוויטש, פּאָלע פּלאָצקער, יהודית קירשנבוים.
ירחמיאל דאָמב, יוסף פונטאָוויטש, באשע דיטמאַן, מענדל יאַקובסאָן, אברהם קשאָנזשענסקי.

נאָרמאַלע פֿאַרטיי־אַרבעט, ווי האָבן אַן אייגענעם לאָקאַל, מאַכן עפּנטלעכע פֿאַרלעזונגען און פֿאַרזאַמלונגען. עס האָבן אָבער אָלע געווּסט אין שטאָט (און טאָקע אויך די פֿאָליציי), אַז עס איז דאָ אַ גרופּע יוגנט וואָס טיטולירט זיך ווי די קאָמוניסטישע באָועגונג אויף דער ייִדישער גאַס.

די דאָזיקע גרופּע, וואָס צוליב אַ ריי סיבות האָט נישט געקענט אײַנאַרדענען אייגענע אונטערנעמונגען אין עפּנטלעכע פֿאַר־זאַמלונגען, וואָס עס פֿלעגן אײַנאַרדענען די פֿאַרשידענע גרופּירונגען, וואָס האָבן געווירקט אין זשיראַרדאָו. אויף די דאָזיקע אונטערנעמונגען פֿלעגן זיי אַרויסטרעטן ווי אָפּאַ־נענטן, אָדער דיסקוסאַנטן, וועלכע פֿלעגן אָפּן אָדער האַלב־מאַסקירט מיט פּייער און ברען פֿאַרטיידיקן זייערע פּרינ־ציפּן.

אמת, עס איז געווען זייער שווער צו דיסקוטירן מיט די דאָזיקע מענטשן צוליב עטלעכע סיבות. ערשטנס, יעדע דיס־קוסיע פֿאַרלאַנגט אַז די דיסקוסאַנטן פון ביידע צדדים זאָלן האָבן די גלייכע מעגלעכקייטן אין קענען אַרויסזאָגן זייערע מיינונגען. אין דעם פֿאַל זענען די קאָמוניסטן געווען פון אייַן זייט דער באַוווּסטער צד, זיי האָבן דאָך נישט געקענט אָפּן זיך רעקלאָמירן ווי אַזעלכע — די פֿאַרטיי אין אינ פּוילן געווען אומלעגאַל. פון דער צווייטער זייט אָבער האָט מען דעם "האַלב־מאַסקירטן" אָפּאָנענט נישט געקענט ענג־פערן מיט אַ פּולן מויל, עס וואָלט אין יענער צייט געהייסן אַז מען „פֿראָוואָצירט" די דאָזיקע מענטשן.

נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט צו פּירן אַ לעגאַלע אָפּענע פֿאַרטיי־אַרבעט, האָט די ייִדישע קאָמוניסטישע גרו־פּע זיך באָמיט אַריינצובאָקומען אין אַנדערע אָדער גרינדן פֿאַרשידענע „אומפֿאַרטייישע" אינסטיטוציעס און אַזוי אַרום זיך צו דעקן קעגן די פּאָליציייִשע פֿאַרפֿאָלגונגען. אייניקע יאָר פֿאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה, איז זיי טאָקע גלונגען צו באַהערשן די אומפֿאַרטייישע קולטור־אינסטיטוציע ווי עס איז געווען די „פּרץ־ביבליאָ־טעק", שאָפּנדיק דאָרטן אַ מערהייט פון אייגענע מיטגלידער. די אַנדערע פֿאַרטיי־גרופּן האָבן געהאָט זיי־ערע אייגענע אַר־גאַניזאַציעס, פֿאַראייניגן און לאָקאַלן און זיך נישט אין גאַנצן אינטערעסירט מיט דער דאָזיקער אינסטיטוציע. אַזוי איז געשען, וואָס די דאָזיקע גרופּע האָט אויף אַ גאַנץ פֿאַרלאַ־מענטאַריש סטייגער איבערגענומען די אַנפֿירערשאַפט אין אייגענע הענט.

ווי אייגער פון די וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם דאָזיקן דרמאַ־ און שטורעם־פּעריאָד אַרום דעם גורל פון דער דאָזיקער העכסט־וויכטיקער אינסטיטוציע אין שטאָט, וועל איך טאָקע וועגן דעם ווידמען אַ ספּעציעלן קאַפּיטל.

די „פּרץ - ביבליאָטעק"

די ביבליאָטעק אונטערן נאָמען גזעלשאפט „צוקונפט" איז געגרינדעט געוואָרן אַ יאָר אַדער צוויי נאָך דער ער־שטער וועלט־מילחמה. צוזאַמען מיטן אויפֿקום פון פּוילן אַלס זעלבשטענדיקע מדינה האָט זיך אויך ראשיק געמוען אַרגאַניזירן דאָס ייִדיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן. איבער די ייִדיש־פּוילישע שטעט און שטעטלעך זענען געשאַפן געוואָרן אַרגאַניזאַציעס*) פון דעם פֿאַרשידנסטן כאַראַקטער. אויפן ערשטן אָרט זענען עס געווען די כל־המינים קולטור־אינס־טיטוציעס און פּריִער פֿאַר אַלץ ביבליאָטעקן. אומעטום, אין אַלע קריייזן און שיכטן האָט זיך געפּילט דער דראַנג און ווילן צוצוליגן אַ האָנט צו דער באַנייוג און אויפבויוג פון ייִדישן ציבור־לעבן אין פּוילן. זענען אויפגעקומען קולטור־רעלע, פּילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס, געבויט פון רעלי־גיעזע, נאַציאָנאַלע און סאָציאַליסטישע קרייזן.

דער קרייז מענטשן וואָס האָט געגרינדעט די ביבליאָטעק איז געווען אַ קליינער. ער איז באַשטאַנען פון פּשוטע פֿאָלקס־מענטשן, לרוב האַנטווערקער, וואָס האָבן געפּירט קליינע וואַרשטאַטן ווי די בריידער שוואַרצשטיין, שנייַדער, לזונד יאָקובאָוויטש אין אויך אַ פּאָר אַנדערע, וואָס האָבן אַ ביסל שפּעטער עמיגרירט קיין אויסלאַנד אין וועמענס נעמען עס זענען מיר ליידער נישט באַקאַנט.

אין צוזאַמענאַנג מיט דער גרינדונג פון דער ביבליא־טעק האָט מען דערציילט אַן אַנעקדאָט, וואָס איז כמעט אויס־טענטיש. אויף אַ פּייערלעכער פֿאַרזאַמלונג צום צוויי־־אַריקן יובעלעאום פון דער ביבליאָטעק־גרינדונג האָט זיך איינער פון די גרינדער, אַ טויער פון דעם קצבים־פֿאַראיין, אויפ־געשטעלט אוז געבעטן דעם פֿאַרזיצער פון דעם אוונט, אַז בכדי אָפּצוגעבן כבוד די גרינדער פון דער ביבליאָטעק, וועלכע וויינען שוין אין אַמעריקע, זאָל מען זיי אויסדריקן די געהעריקע אַנערקענונג מיט אויפשטיין פון די ערטער...

די ביבליאָטעק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „צו־קונפט" האָט אין יאָר 1926, אין דעם צענטן יאָרצייט פון אונדזער גרויסן ר'. ל. פּרץ, אַנגענומען דעם נאָמען „פּרץ־ביבליאָטעק" און אונטערן דאָזיקן נאָמען האָט זי וויי־ער עקסיסטירט און געווירקט ביז האָרט פּאָר דעם אויסברוך פון דער מילחמה אין יאָר 1939.

ווי מיר האָבן פּריִער דערמאָנט איז די ביבליאָטעק גע־וען אַן אומפֿאַרטייישע אינסטיטוציע, אַרום וועלכער עס האָט זיך גרופּירט די גאַנצע יוגנט פון שטאָט, און ווו עס איז פֿאַרגעקומען אַ קאַמף פֿאַר דער אַנפֿירערשאַפט. דעם לעצטן פּעריאָד פון איר עקסיסטענץ האָט די ביבליאָטעק געהאַט אַ „לינקע" אַנפֿירערשאַפט. אַזוי ווי די קאָמוניס־טישע באַוועגונג האָט געהאַט אויסצושטיין פֿאַרשידענע רעפּ־רעסיעס פון די פּוילישע מאַכט־אַרגאַנען האָבן זיך אַ פּאָר פֿאַראַנטוואָרטלעכע מנהיגים פון דער לינקער באַוועגונג דעצידירט איבערצוגעבן די ביבליאָטעק אין די הענט פון

*) וועגן דעם בראשית־פּעריאָד פון דער ביבליאָטעק זענען אין אונדזער פּנקס פֿאַראַן אַ ריי זכרונות־קאָפּיטלען פון אירע גרינדער. רעדאַקציע.

דער ייִדישער קהילה און אַזוי אַרום אָפגעראַטעוועט איר עקסיסטענץ. לייִדער נישט אויף לאַנג, ווייל עס איז גאָר אינגיכן געקומען צום אָנפאַל פון די דייטשן אויף פּוילן, אין סעפּטעמבער 1939 *).

די ביבליאָטעק האָט פֿאַרמאָגט אַ פֿאַר טויזנט ייִדישע און פּוילישע ביכער און עטלעכע הונדערט לייענער, וואָס האָבן גאָר אָפטמאָל געלייענט און גלעזערנט דאָס ייִדישע וואָרט און געשעפט פון דאָרטן אַלגעמיינעם וויסן.

עס עגזיסטירט זיך מיר מיין ערשטער אריינקום אין דער ביבליאָטעק מיט בערד דרייסיק יאָר צוריק. איך בין דאָן געווען אַן אָפטמאָל טויער פון „צעירי־מזרחי“ און זיך געפונען אונטער דער השפּעה פון דער רעליגיעז־טראַדיציאָנעלער דערציונג פון דער היים. אין ביבליאָטעק איז דאָן אריין אַ גאַנצע גרופּע פון אונדזער אַרגאַניזאַציע און ווי אַ געשלאָסענע גרופּע אריינגעצויגן געווארן אין דעם קאַמף פאַר דער פּאָליטיש־פּאַרטייישער השפּעה פון דער ביבליאָטעק.

הגם, ווי געזאָגט, די אינסטיטוציע האָט נישט געהאט קיין בולט ענג־פּאַרטייישן כאַראַקטער האָבן דאָך כמעט הונדערט פּראָצענט פון אירע מיטגלידער געווען אָזעלכע וואָס זענען געווען פֿאַרטייישׂ־אָרגאַניזירט אין די דאָן עקסיסטירנדיקע ריכטונגען, יאָ־יערלעך, פֿאַר דער אַלגעמיינער פּאַראַזאַמלונג פלעגט טאָקע קומען צו אַ פֿאַרמעסט פון כוחות. די באַזונדערע גרופּן האָבן געשטרעבט צו האָבן די אָנפֿירערשאַפֿט פון דער אינסטיטוציע, וואָס האָט געפירט אַ זייער פֿאַרצווייגטע קולטור־אויפּקלערערישע טעטיקייט. עגמיינט האָט עס, אַז די געגעבענע פֿאַרטי וואָס וואָלט עזשיגט בייַ די וואָלן פון דער פּאַראַזאַלטונג וואָלט געקענט אויף איר קרעדיט צושרייבן די דאָזיקע טעטיקייט.

פלעגן טאָקע פֿאַר די יערלעכע וואַל־פּאַראַזאַמלונגען געשאַפֿן ווערן „בלאָקן“, מען פלעגט מאַכן „פֿאָקטן“, צוגויפֿשטעלן „קאַאַליציעס“, כדי צו דעראַבערן די מאַכט. נישט שטענדיק זענען די שידוכים געשאַפֿן געווארן צוליב ליבע, מער האָט דאָ געווירקט די שינאה צום דריטן קעגנער... דאָס צוגויפֿפּאָרן זיך פון די פֿאַרטייען איז נישט אַלעמאָל געווען פריי פון שעטנז.

גלעדענק איך ווי אין דער בונדישער „פֿאָלקסצייטונג“ אין וואַרשע איז געווען אַפֿגעדרוקט אַ קאָרעספּאָנדענץ, וואָס האָט פֿאָר דער פּראָלעטאַרישער עפּנטלעכקייט געטאָדלט די לינקע פּועלי־ציון אין זשיראַרדאָוו, וואָס האָט געוואָגט צו שליסן אַ שותפות מיט דער רעאַקציאָנערער „צעירי־מזרחי“ קעגן דעם בונדישן און לינקן בלאָק אין דער ביבליאָטעק.

למען האמת — דאָס מאָל איז די נאַטיץ פון „פֿאָלקסצייטונג“ געווען אַ ריכטיקע. אַזאַ שותפות איז טאַקע געווען. עס איז געווען דאָן, וועט אין זשיראַרדאָוו האָט זיך באַזעצט דער יונגער און דינאַמישער יצחק בענעק, וואָס האָט שוין געהאַט הינטער זיך אַ צענדליק יאָר פון אָקטיוואַר טעטיקייט ביי די לינקע פּועלי־ציון. ער האָט גאָר אין גיכן באַוויזן אויפֿצושטעלן אַן אָקטיוון לינקע פּועלי־ציון־אַרגאַניזאַציע אין שטאָט. צוזאַמען מיט די אַנדערע ציוניסטישע גרופּירונגען האָט ער אויך געוואָלט אויבערנעמען, ביי די נאַענטסטע וואָלן, די אָנפֿירונג פון דער פּרץ־ביבליאָטעק.

דער שרייבער פון די שורות איז צוזאַמען מיטן פּריינד יצחק פּראָסט (היינט אין ישראל) געווען די פֿאַרטרעטער פון דער „צעירי־מזרחי“ אין דער ביבליאָטעק אין דעם ספּציעלן קאָמיטעט צו דעראָבערן די ביבליאָטעק, וואָס בראש פון קאָמיטעט איז געווען דער רירעוודיקער פּריינד בענעק. דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט אויסגעאַרבעט די סטראַטעגיע און די מיטלען ווי צו געווינען אַ מערהייט פון די מיטגלידער ביי דער נאַענטער אַלגעמיינער פֿאַראַזאַמלונג. עס גלעדענקט זיך די שפּעטע נאַכט־זיצונגען אין הויז פון פּריינד בענעק, ווו עס איז געווען דער גענעראַל־שטאַב פֿאַר דער אַנטשיידענער שלאַכט, וואָס האָט געדאַרפט פֿאַרקומען ביי דער נאַענטער אַלגעמיינער פֿאַראַזאַמלונג פון דער ביבליאָטעק.

בראש פון דער ביבליאָטעק איז דעמאָלט געשטאַנען דער זייער אינטעליגענטער און אומפֿאַרטייישער משה לעווענטאַל, וועלכער האָט אַבער צוליב פערזענלעכע סיבות זיך געמוזט צוריקציען פון געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט. עס האָבן זיך געשאַפֿן צוויי בלאָקן: איינער פון די ציוניסטישע גרופּירונגען מיט יצחק בענעק בראש און דער „בונד“ מיט נח ניימאַן און משה ווייניטשאַק בראש.

עס זענען שוין אַדורך קנאַפּע דרייסיק יאָר פון יענער צייט און דאָך געדענקט זיך ווי היינט וואָלט עס געשען, די זייער דראַמאַטישע פֿאַראַזאַמלונג פון אַ ווינטערדיקן פרייטיק־אָוונט, וואָס האָט זיך געצויגן ביז גאָר שפּעט אין איז פֿאַרגעצט געווארן איוף מאָרגן אַ גאַנצן שבתדיקן טאָג. ביידע צדדים האָבן אויסגענוצט דעם גאַנצן אַרסענאַל פון פֿאַראַמענטאַרישע טריקן, כדי צו געווינען אַ מערהייט. דאָס איז פֿאַר ביידע נישט געווען קיין לייכטער ענין, ווייל יעדער צד האָט געפּילט, אַז מיטן זיג פון קעגנער דראָט חס־ושלום אַ סכנה, אַז די זיילן פון דער וועלט קענען זיך צעטרייסלען...

גזיגזט האָט דעמאָלט דער „בונד“ און די „מאַכט“ האָט איבערגענומען דער דערמאָנטער נח ניימאַן, ווי דער פֿאַרזיצער פון דער ביבליאָטעק. ער איז געווען אַ העכסט סימפּאַטישער מענטש, אַ ליבער חבר, אַ גוטער חתן, אַ פֿרומער איד, אַ פֿלייסיקער בעל־קורא, אַ פֿיל־לייענער, אַ פֿיל־שרייבער, אַ פֿיל־רעדנער, אַ פֿיל־ווייסער, אַ פֿיל־ווייניקער, אַ פֿיל־ווייניקער, אַ פֿיל־ווייניק

פאַטישער און גוטברודערישער פריינד מיט אַלע זיינע קע־גנער. סעקרעטאַר איז געווען משה וויינשטאָק, וועלכער איז געווען אַ מלא וגדוש מיט וויסן און קולטור און אין פער־זענלעכן קאָנטאַקט איז ער געווען די באַשיידנקייט אַליין.

אין אַלגעמיין גענומען און נישט געקוקט אויף די העפ־טיקע קאַמפן אַרום דער באַזעצונג פון באַאַמטע (פרייוויליקע, נישט געצאָלטע) האָט די ביבליאָטעק, ווי אַ גאַנצע, שטענדיק געדינט ווי אַ מוסטער פון אַ קולטור־אינסטיטוציע, אומ־אָפהענגיק דורך וועמען זי איז אין א געוויסער קאַדענץ געפירט געוואָרן, אָן אונטערשיד צו וואָס פאַר אַן אידעישן לאַגער די פאַרוואַלטונג איז געווען גענייגט.

חוץ דער ביבליאָטעק האָט די אינסטיטוציע אָרגאַני־זירט פון צייט צו צייט רעפעראַטן, צו וועלכע עס פלעגן איינגעלאַדן ווערן די אָנגעזעענסטע פרעלעגענטן און שריי־בער, וואָס די ייִדישע גאַס האָט דאַן פאַרמאָגט אין פוילן, אָנהייבנדיק פון דעם אולטראַ־נאַציאָנאַליסטישן רויט־האָריקן אורי צבי גרינבערג ביז דעם היינט באַקאַנטן קאָמוניסטישן שרייבער בער מאַרק. אַלע האָבן געפונען די טריבונע פון דער „פרץ־ביבליאָטעק" אויף עפנטלעכע אַרויסטרעטונגען.

אגב, וועגן אורי צבי גרינבערגס אויפטריט איז מיר גע־בליבן אין זיכרון אַ קאָמישער עפיזאָד, וואָס איז זיך פאַר־לאָפן בעת זיין פאָרלעזונג. דער דאָזיקער עפיזאָד קאָן דינען פאַר אַ ביישפיל וועגן דער שטימונג און באַנעמונג פון דער דעמאָלטיקער צייט.

געווען איז עס בערך אין 1925—1926. אורי צבי גרינ־בערג איז אַרומגעפאָרן איבער פוילן מיט אַן אייגנאַרטיקן רעפעראַט אויף אַ באָהעמיש־פוטוריסטישער טעמע: „ווען מעפיסטאָ גרילצט אויף דער פלייט". געווען איז עס די צייט, ווען די ייִדישע דיכטער און שרייבער, ספעציעל די יונגע, האָבן געזוכט אין דער פאָעזיע נייע, מאָדערניסטישע אויסדרוק־פאָרמען, וואָס פאַר געוויינטלעכע ייִדישע לייענער האָט דאָס געקלונגען ווי תרגום־לשון געלייענט פון אונטן אַרויף.

אויך דער דערמאָנטער דיכטער איז געווען פאַרכאַפט פון אָט־די שטימונגען און צווישן דער קאַפעלע יונגע דיכטער האָט ער אַפילו געפירט די גרענדע אין דער דאָזיקער ריכ־טונג. גערעדט האָט ער בכלל מיט אַ געוואַלטיקן טעמפאָ און פאַטאָס. ווי עקסצענטריש עס איז געווען אינהאַלט פון רע־פעראַט, איז נאָך מער געווען די פאָרעם פון אויסדרוק און זשעסטיקולאַציע, מיט וועלכער ער האָט די געדאַנקען אַרויס־געבראַכט. די באַגייסטערונג איז ביי אים כסדר געוואַקסן און זיין רעדן איז געוואָרן וואָס אַמאָל האַסטיקער און שטאַר־קער. יעדעס מאָל פון לייענען דעם רעפריין פון דער פאָעמע, וואָס ער האָט ציטירט, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט דער שורה: „און מעפיסטאָ האָט געגרילצט אויף דער פלייט!" האָט ער מיט אַ געוואַלטיקער התלהבות צוגעטופעט מיט די פיס, אַז די שויבן האָבן ממש געציטערט אין די פענצטער.

געווען איז עס אין אַ ווינטערדיקן פרייטיק אָוונט; שוין היפשלעך שפעט ביינאַכט האָט דער דיכטער נאָך אַלץ גע־האַלטן אין מיטן פון זיין רעפעראַט און איז אַריינגעפאַלן אין אַזאַ עקזאַלטאַציע, אַז ער האָט ממש געטאַנצט אויף דער פאָדלאָגע, ווען ער האָט געדאַרפט באַווייזן דעם עולם ווי אַזוי „מעפיסטאָ גרילצט אויף דער פלייט", ביז... ביז די שכנים אין הויז, ספעציעל דער שכן, וואָס האָט געוווינט מיט אַ שטאָק נידעריקער, האָבן שוין נישט געקענט אויסהאַלטן.

דער שכן איז אַרויף מיט אַ טענה, היתכן? עס איז היינט פרייטיק־צו־נאַכט; נאָך אַ גאַנצער וואָך אַרבעט דאַרף מען זיך אויסרוען און דאָ טאַנצן גאָר שדים אויפן קאָפ... די אָרדענער האָבן אים געפרוווט באַרויִקן, האָבן אים אָפגערופן אין אַ זייט און אויפגעקלערט, אַז דער באַקאַנטער דיכטער לייענט היינט אַ גאָר וויכטיקע זאַך, אַ פאָעמע ווען מעפיסטאָ גרילצט אויף דער פלייט... דאָ ערשט איז דער ייִד אַרויס פון די כלים און זיך צעשריגן אויף אַלע קולות:

— וואָס פאַר אַ מעפיסטער, וואָס פאַר אַ גרילצן, וואָס פאַר אַ פלייט? פאַר מיינעטוועגן זאָל דער מעפיסטער דאָ זיצן אַ גאַנצע נאַכט און זאָל ער זיך געזונטערהייד גרילצן אָדער שפילן אויף דער פלייט, אָבער ער דאָ טאַנצט דאָך גאָר...

ווי געזאָגט, האָט די ביבליאָטעק דורכגעמאַכט אין פאַר־שידענע צייטן אינערלעכע קאַמפן און פאַרטייִשע רייסע־רייען, ווי עס איז געווען דער שטייגער אין יענע צייטן אין פוילן. דאָס ייִדישע לעבן איז געווען שטאַרק דיפערענצירט אויף פאַרשידענע גרופן און יעדע האָט הייליק געגלייבט, אַז נאָר זי האָט דעם ריכטיקן ענטפער אויף אַלע אָנגעוויי־טיקטע פראַגן. אָבער נישט געקוקט אויף די דאָזיקע צאַנ־קערייען און מחלוקתן, האָט די ביבליאָטעק שטענדיק גע־גאָלטן אין שטאָט ווי אַ חשובע אינסטיטוציע, וואָס האָט אַ סך צוגעהאָלפן אויפצוהייבן דעם קולטור־ניוואָ פון דער מיטגלידערשאַפט און איר ווירקונג האָט געלייגט אַ קענטיקן חותם אויף גאָר ברייטע קרייזן פון ייִדיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט.

האַנטווערקער פאַראיין

אין דעם אַלגעמיינעם שטראָם פון פליסנדיקן ייִדישן לעבן אין דער שטאָט, האָבן זיך אויסגעלעבט אין שטאָט אויך אויף אַ בכבודיקן אופן אינסטיטוציעס, וואָס האָבן נישט געטראָגן קיין פאַרטייִשן כאַראַקטער. צווישן זיי דאַרף דערמאָנט ווערן דער האַנטווערקער־פאַראיין, וואָס האָט אַרומגענומען אַ פאָר הונדערט באַלעמעלאָכעס. געהערט האָבן צום האַנטווערקער־פאַראיין שניידערס, שוסטערס, קאַמאַ־שנשטעפערס און אַנדערע. בראש פון דעם פאַראיין, וועל־כער איז פריער פאַר אַלץ געשטאַנען אויף דער וואַך פון פאַרטיידיקן די עקאָנאָמישע אינטערעסן פון זיינע מיטגלי־דער, זענען געשטאַנען די ברידער שוואַרצשטיין, שניידער, אהרן קויפמאַן און אַנדערע. אויב עס האָט זיך געהאַנדלט

אין פראַגן ווי קהילה־וואַלן, אַ רב, א מורה־הוראה האָט מען מיט די גשמיותדיקע אינטערעסן אויך פאַראייניקט די רוח־ניותדיקע. מען האָט זיך באַמיט, אַז די שיינע ייִדן זאָלן נישט פאַרכאַפּן פאַר זיך אַלע „פעטע" עליות, אַז „עמך" זאָל חס־ושלום נישט ווערן באַעוולט. עס איז אַ פאַקט, אַז די האַנט־ווערקער האָבן שטענדיק געוויילט זייערן אַ פאָרשטייער אין דער קהילה. ביי פאַרשידענע אַקציעס און טעטיקייטן האָט מען די שטימע פון ייִדישן באַלמעלאָכע, דעם יגיע־כפּימניק קיין מאָל נישט געקענט איגנאָרירן.

הכשרה — קיבוץ „גרוכוב"

אין די לעצטע יאָרן פאַר דעם אויסברוך פון דער מילחמה האָבן גרויסע טיילן פון דער ייִדישער יוגנט געזוכט דעם וועג נאָך ארץ־ישראל. אין פּוילן זענען אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך געגרינדעט געוואָרן הכשרה־קיבוצים, ווו די פאַרשידענע ציוניסטישע חלוצישע אָרגאַניזאַציעס האָבן זייערע מיטגלידער צוגעגרייט צו דעם לעבן אין ארץ־ישראל, אַ לעבן פון שווערער אַרבעט. אויך אין זשיראַרדאָוו איז געשאַפן געוואָרן אַן אָפּטיילונג פון דער הכשרה־צענטראַ־לע אונטער דעם נאָמען „גרוכוב".

אַן ערך פון 40—50 בחורים און מיידלעך, פון פאַרשידענע שטעטלעך פון פּוילן, זענען זיך צונויפגעפאָרן. מען האָט געדונגען אַ באַשיידענע קוואַרטיר פון צוויי צימערן צום וווינען און מען האָט זיך אַרויסגעלאָזט אין דער שטאָט און געגנט צו זוכן באַשעפטיקונג.

עס איז געווען אַ האַרט און שווער לעבן פאַר אָט דעם יונגוואַרג. די אַרבעטלאָזיקייט, וואָס האָט דאַן געהערשט האָט גורם געווען, אַז אויפן אָרט זענען שוין געווען אַרבעט־לאָזע און דאָס האָט אַרויסגערופן אַ ריי פּראָבלעמען. דאָך האָט זיך דורך דער איניציאַטיוו פון דער אָרטיקער פּועלי־ציון־אָרגאַניזאַציע מיט דעם פאָרזיצער יוסף ניסנבערג בראש, געשאַפן אַ שטאָטישער קאָמיטעט, אין וועלכן עס זענען געווען פאַרטראָטן אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען פון זשיראַרדאָוו ווי אויך אַ סך אומפּאַרטייִישע באַלעבאַטים, וועלכע האָבן געשאַפן א „פּאַטראָנאַט", וואָס האָט געהאַט פאַר אַ צוועק צו געפינען אַרבעט פאַר דער דאָזיקער אידע־אַליסטישער יוגנט.

ווי דער שטייגער, איז זיך דער דאָזיקער פּאַטראָנאַט צע־פאַלן און די יוגנט איז געשטאַנען פּנים־אל־פּנים אַליין זיך צו פאַרזאָרגן מיט אַרבעט און עקזיסטענץ. זיי האָבן אויס־געפונען פאַרשידענע אַרבעטן אין טאַרטאַקן, גאַרבערייען און אַנד' ערטער אין און אַרום דער שטאָט. די מיידלעך זענען געגאַנגען צו פאַרשידענע שטוב־אַרבעטן אין ייִדישע הייזער. הגם דער קיבוץ האָט אין זשיראַרדאָוו עקזיסטירט נישט מער ווי פיר יאָר, האָט ער דאָך באַוויזן אַריינצוברענגען אַ נייעם טאָן אין דער באַציונג צו אַרבעט און צו פּראָדוקטיוון אויס־לעבן זיך אויף קאָלעקטיווע באַשיידענע יסודות. די הכשרה־ניקעס זענען געווען אַ מוסטער און וועגווייזער פאַר אַ סך בחורים און מיידלעך פון אונדזער שטאָט, וועלכע זענען נאָכן דורכמאַכן דעם וועג פון הכשרה אַוועק קיין ארץ־ישראל און באַוויזן זיך אַרויסצוראַטעווען פון פּוילן איידער זי איז געפאַלן אַ קרבן פון דער נאַצישער אָקופּאַציע, וואָס האָט פאַרשניטן דעם דאָזיקן שפּרודלדיקן קיבוץ.

צרות וואָס פאַראייניקן

אין דעם גרויסן פּראָצעס פון צעשפּליטערונג און קאָנ־קורירנדיקע פּאַרטיי־אידעאָלאָגיעס, וואָס האָבן באַהערשט דעם גרעסטן טייל פון דער ייִדישער געזעלשאַפטלעכקייט, זענען אָבער אויך געווען מאָמענטן, וואָס האָט אַלעמען פאַר־אייניקט. דאָס זענען געווען די צייטן פון סכנות, ווען עת־צרות האָבן זיך אָנגערוקט און עס זענען פאַרווישט און פאַרגעסן געוואָרן די אַלע וויכוחים און קריגערייען. עס האָבן זיך דאַן פאַראייניקט דער פרומער און פרייער, דער רייכער און אָרעמאַן, דער האָרעפּאַשניק און אַרבעטער מיטן זעלבסט צופרידענעם באַלעבעסל. אַ סך מאָמענטן זענען עס געווען אין די לעצטע יאָרן אין פּוילן פאַרן חורבן. דריי אַזעלכע וועל איך דאָ דערמאָנען — איין מאָמענט אַן אַלגעמיין־ייִדישער, אַן אוניווערסאַלער פון אַלע קיבוצים אין דער וועלט און צוויי אָרטיקע „היימישע", פּוילישע ענינים. דער ערשטער איז דער פּראָטעסט קעגן דעם ווייסבוך פון דער ענגלישער מאַנדאַטן־מאַכט, וואָס האָט באַגרענעצט די ישראל עליה און די אַנדערע זענען געווען אַקציעס קעגן דעם אָר־טיקן כוליגאַנישן אַנטיסעמיטיזם: איינס וועגן דעם פּאָגראָם אין פּוילישן שטעטל פּזשיטיק און דאָס צווייטע אין שייכות מיטן פּראָיעקט אין פּוילישן סיים צו פאַרבאָטן די ייִדישע שחיטה.

אויב אין ערשטן פאַל האָט די געמיינזאַמע אַקציע פון פּראָטעסט אַרומגענומען די נאַציאָנאַל־ציוניסטישע טיילן פון פּוילישן ייִדנטום, האָבן די אַנדערע צוויי אַקציעס אַרויסגע־רופן אַ סטיכישע פּראָטעסט־רעאַקציע פונעם גאַנצן העכער 3 מיליאָניקן פּוילישן ייִדנטום, וואָס האָט געפילט, אַז דאָס מאָל שטייט אין קאָן די סאַמע עקזיסטענץ פון יעדן איינצל־נעם, אַלס ייִד און אַלס מענטש. סיי דער פיזישער פּאָגראָם אין פּזשיטיק, סיי דער גייסטיקער פּאָגראָם אויף איינעם פון די עיקרים פון ייִדישן ריטואַל, ווי דאָס איז די ייִדישע שחיטה האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלטיקן אומרו צווישן דער ייִדישער באַפעלקערונג אין פּוילן.

פאַר די וועלכע האָבן געוואָלט זען אַ ביסל טיפער, האָבן אין די דאָזיקע געשעענישן געזען דעם אָנקום פון די פינצ־טערע כמאַרעס, וואָס ווערן געיאָגט פון נאַצי־דייטשלאַנד און געדראָעט צו פאַרפלייצן די וועלט און ברענגען אומעטום פאַרניכטונג און אומקום, פריער פאַר אַלץ פּוילן — דאָס שכנותדיקע פּוילן, וואָס האָט נישט געקוקט אויף געפאַרן, וואָס האָבן איר געדראָט, נאָכגעטאָן די נאַציס אין דער ייִדן־

שנאה און העצע. דערפון האָט זיך געבוימען דער גרויסער אַלגעמיינער יידישער סאָלידאַריטעט־געפיל אין דעם פּראָ־קלאַמירטן געגנערשאַל־שטרייק. דער שטרייק איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אויף דעם 17טן מאַרץ 1936. נישט געקוקט, וואָס די איניציאַטיוו איז געקומען מצד דעם צ"ק פון „בונד" און די יידישע פּראָפּאָסיאַנעלע פּאַראיינען, איז ער גלייך געוואָרן אונטערשטיצט פון ביידע פּועלי־ציון־פּאַרטייען און די גאַנ־צע יידישע געזעלשאַפט האָט זיך צום שטרייק פּאַראיניקט.

די יידישע אַחדות, דער מוסטערהאַפּטער שטרייק, וואָס אין אים האָבן זיך באַטייליקט דער אַרבעטער און פּאַברי־קאַנט; דער אַנגעשטעלטער און סוחר; וועז עס זענען געווען געשלאָסן אַלע יידישע וואַרשטאַטן און געשעפטן אין מיטן אַ וואַכעדיקן טאָג, איז געווען איינע פון די מעכטיקסטע דעמאָנסטראַציעס, וואָס מיר האָבן וועז נישט איז געזען.

עס איז ביי אונדז פּאַרגעקומען אַ גרויסער מיטינג אין שול. ווי דעדנער זענען אַרויסגעטראָטן פּאַרשטייער פון אַלע פּאַרטייען און ריכטונגען, וועלכע האָבן אָפּגעשאַצט די רדי־פות און געפּאַרן וואָס רוקן זיך אָן אויף דער יידישער באַ־פעלקערונג און געפונען צו אַחדות פון גאַנצן יידישן כלל, געפונען צו אויסדויער און וואַכזאַמקייט.

וועד האָט אָבער געקענט דאָן פּאַראויסזען, אַז דער סוף וועט קומען אַזוי גיך, אַז דער סוף פון גרויסן מיליאָניקן קיבוץ וועט זיין אַזאַ פינצטערער. וועד האָט עס זיך פּאַרגע־שטעלט, אַז עס האָט זיך דעמאָלט געווויגן דער גורל פון דעם פּוילישן יידנטום.

ליידער שטייען מיר היינט ווי אבלים נאָך דעם וועז מיר דערמאָנען יענע ציטן פון דעם וואָס געווען: דער־מאָנען זיי מיט יראת־הכבוד און דערווועקן צער און פיין. מיר דערמאָנען און ווייסן, אַז מער וועלן מיר שוין נישט קענען זען אָט דעם דאָזיקן שפּרודלדיקן לעבן, וואָס איז פון די ברוינע עמלקים און זייערע משרתים פּאַרשניטן געוואָרן.

ווילן מיר זיך נאָר טרייסטן דערמיט, וואָס דעם שונא פון יידישן פּאָלק איז נישט געלונגען אויסצוראָטן יעדן זכר פון פּאָלק, ווי ער האָט עס געוואָלט. ווילן מיר זיך טרייסטן אין דער נקמה, וואָס מיר האָבן אין דעם שונא, וואָס די שארית־הפּליטה איז אויפגעשטאַנען תחית־המתים אין בויט יידיש לעבן אומעטום און געפינען אַ טרייסט אין דעם וואָס מיר טרעפן אונדזערע זשירארדאָוואר אומעטום, אין מדינת יש־ראל און אין די תפוצות אין די פּאָדערשטע רייען פון בויענדיקן יידישן לעבן און שאַפן.

און אפשר איז עס אויך אַ טרייסט פּאַר אונדז, וואָס מיר קענען פּאַראייביקן אונדזערע קדושים און טהורים, אונדזע־רע גיבורים און מאַרטירער, דורך אונדזערע זיכרונות אין דעם יזכור־פּנקס.

דער הכשרה־קיבוץ „גראָאָוו" אין זשירארדאָוו אין יאָר 1934

געלע נינסבערג־גאָלדבערג

די ביבליאָטעק און דראַמאַטישער קרייז *)

אין דער צייט פון דעם ערשטן וועלט־קריג, ב ע ת דער אָקופּאַציע פון יענע „גוטע דייטשן" האָט זיך דאָס יי ד י ש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין דער גאַנצער דורך די דייטשן אָקופּירטער געגנט שטאַרק צעבליט; אין שטעט און שטעטלעך זענען אויפגעקומען פאַרשידענע קולטור־אינסטיטוציעס, ראשית־כל ביבליאָטעקן. די יוגנט האָט זיך מיט דורשט געזומען צום לייענען. אויך אונדזער שטאָט, זשיראַרדאָו, איז נישט געבליבן מן־הצד. א הייפל טרוימער פון א ליכטיקן מאָרגן האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן אין באַשלאָסן גרינדן א ביבליאָטעק.

דער גרינדונג־קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון די פאָלגנדיקע פערזאָנען: יוסף ראָזנצווייג, ישראל יאָקובאָוויטש, פייוול ראָשטשין, לוזער יאָקובאָוויטש, משהל שוואַרצשטיין, הערשל יאָקובסאָן, משולם בלומענשטיין, נאָטע פייגענבוים, משה רייטאָווסקי, שלמה מעפּען און אַנדערע. פון פרויען זענען געווען: רחל־נעכע ניסענבערג, די שוועסטערס דזשאַלאָשינסקי, חנה ראָטענבערג, עלקע לובטשאַנסקי.

מען איז גלייך צוגעטראָטן צו אַן אינטעסיווער אַרבעט. מען האָט זיך איינגעשאָפן א דירה ביי גיפסן אין הויז. מען האָט די דירה אָנגעהויבן אויסצושטאָטן. מיט דער הילף פון באַשטייערונגען האָט מען איינגעשאָפט א קליינע צאָל ביכער.

די אדמיניסטראַטיוון אַרבעטן זענען איבערגעגעבן געווארן צו א גרופּע פאָר יונגע חברה. דאָס זענען געווען אהרן קויפמאַן, ברוך קושאָנזשעניצער, הערצקע שוואַרצשטיין, מלך ראָטשטיין, און נאָך. זיי האָבן זיך אַריינגעווארפן אין דער אַרבעט מיט יוגנט־ברען.

אין יאָר 1916 איז די ביבליאָטעק אויף גאָר א פייערלעכן אויפן דערעפנט געווארן. זי האָט געטראָגן דעם נאָמען „אַלגעמיינע יידישע ביבליאָטעק און לעזע־זאַל". יענער אָוונט איז אין שטעטל בכלל און בפרט ביי די טויער געווען ממש א דערהויבענער. מיט גרויס פאָראַנטוואָרטלעכקייט האָבן זיך די עלטערע חברים געגרייט צו די רעדעס און די יינגערע צו דעם גאָר פיינעם צוגעגרייטן פּראָגראַם, וואָס איז באַשטאַנען אין אימפּראָוויזירטע סצענקעס, דעקלאַמאַציעס, מאָנאָלאָגן, פאָלקסלידער און א ביסל מוזיק וואָס איז אויסגעפירט געווארן פון יחיאל ניימאַן און מאָטעס וואָגנער.

מיך האָט מען דאָן אַריינגעצויגן אין דער אַרבעט, הגם לויט די סטאַטוטן האָבן יוגנטלעכע פאָר 17 יאָר נישט געטאָרט זיין קיין מיטגלידער אין דער געזעלשאַפט. די עלטערע האָבן אָבער אויסגעפונען, אז איך קען צוניץ קומען אין מיך איבערציען, אז איך דאַרף אָנטייל נעמען מיט זינגען פאָלקס־לידער אין דעקלאַמירן.

און אין אמת געדענק האָט עס מיך גופא געצויגן. אין זעלביקן יאָר האָב איך טאָקע פון דער פאַרוואָלטונג באַקומען א מתנה א מעדאַליאָן און א פיינעם בריוו פאָר מיין אַקטיוויטעט.

די צאָל מיטגלידער איז שנעל געוואקסן. אויך די שענק מיט די ביכער זענען רייכער געווארן. עס האָט פונקציאָנירט א פיינער ליינען־זאַל, וווּ מען האָט געקענט לייענען די פאַרשידענע צייטשריפטן, וואָס זענען אין יענער צייט דערשינען.

אָלע פרייטיק־צונאַכטן פלעגן איינאַראַנדזט ווערן „קעסטל־אָוונט"; מען האָט דיסקוטירט (מיט פיל שאַרפקייט און אייפער) פאַרשידענע אָקטואָלע געזעלשאַפטלעכע פראָגן. די יוגנט האָט טאָקע מיט דורשט געטרונקען פון דעם דאָזיקן וויסן־קוואַל.

*) אין אונדזער פנקס האָבן מיר א ריי אַרבעטן, וואָס שילדערן יענעם פּעריאָד — די צייט פון דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע, כמעט אין אָלע ווערט דערמאָנט די ביבליאָטעק.

עס ווערן דאָ און דאָרטן, אין די אַרבעטן דערמאָנט א ריי נעמען. אין טייל ווערן געווייסע דערמאָנטע אין אין אַנדערע זענען זיי אויסגעלאָזט. די אַרבעט, וואָס איז ספעציעל ווען דער ביבליאָטעק, איז בראשית אין טעטיקייט, דערגאַנצט די בלויזן פון די דערמאָנטע אַרבעטן. מיר האָבן בכן אויך דערלאָזט געווייסע איבערחזורנגען. אָבּ, געפיגען זיך אין די איבערחזורנגען בכלל נייע פרטים, אדער די געשעענישן וועלן באַלויכטן פון אַנדערע קוק־ווינקלען.

די רעדאַקציע

אָפּט פֿלעגן אויך פֿאַרקומען מוזיקאַליש־ליטעראַרישע אָוונטן, וואָס פֿלעגן זייער גוט באַזוכט ווערן. מיר האָבן אויך געהאַט פֿאַרלעזונגען, מיט פֿרעמדע רעפֿערענטן, אויף אינ־טערעסאַנטע טעמעס.

די אַלגעמיינע יערלעכע פֿאַרזאַמלונגען צו ווייל נייע פֿאַרוואַלטונגען פֿלעגן פֿאַרקומען נאָרמאַל. עס האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן באַוויזן רייבונגען צווישן די עלטערע און יינגערע מיטגלידער אַרום פֿאַרטייאיש־פֿאַליטישע פֿראַ־

דער אָנדענק מעדאַליאָן פון דער זשיראַרדאָווער ביבליאָטעק אין יאָר 1916 פֿאַר גרעלע ניסנבערג, אין דעם מאָנאָגראַם זענען טאָקע איינגראַווירט די לאָטייִשע איניציאַלן

בלעמען. די עלטערע האָבן קאָפּיטולירט פֿאַר די יונגע און עס איז אויסגעווייליט געוואָרן אַ נייע פֿאַרוואַלטונג וואָס איז באַשטאַנען פון די פֿאָלגנדיקע פֿערזאָנען: הערצקע שוואַרצ־שטיין, אהרן קאופמאַן, ברוך קושאָנזשעניצער, יחיאל האָלצ־שטיין און אָנדערע.

הגם אַ געוויסע צאָל פון דער זאָזיקער פֿאַרוואַלטונג האָט געהערט צו אַ באַשטימטער פֿאָליטישער ריכטונג איז אָבער די טעטיקייט אין דער ביבליאָטעק אָנגעגאַנגען נאָר־מאָל, דאָס הייסט, מען האָט זיך פֿאַרנומען נאָר מיט קול־טור־אַרבעט.

צו יענער צייט האָט זיך ביי דער ביבליאָטעק געשאַפֿן אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס האָט זיין אויפגאבע זייער גוט דורכגעפֿירט. זאָל דאָ טאָקע געזאָגט ווערן, צום שבח פון עטלעכע חברים, אז אַ דאָנק זייער ערנסטע און אומדערמיד־לעכער באַציונג צום קרייז זענען דאָן, אונטער די גאָר באַשיידענע מעגלעכקייטן, דורכגעפֿירט געוואָרן זייער אינ־טערעסאַנטע און איינגעגעבענע ליטעראַרישע אָוונטן און טעאַטער־פֿאַרשטעלונגען.

מען האָט געשפּילט פֿרצן, אַשן, הירשביינעז, שלום־עליכמען, פּינסקין און נישט זעלטן אויך איבערזעצונגען. עס זענען דאָן געווען זעלטן־גוטע געלעגנהייטן צו באַקו־מען אַנווייזונגען פון באַקאַנטע אַרטיסטן און רעזשיסאָרן. דער הונגער אין וואַרשע, צו יענער צייט, האָט געצווונגען אָט די קינסטלער צו זוכן פֿרנסה אין די פֿראָווינצן. זיי פלעגן ביי די דאָזיקע באַזוכן טאָקע אַנטדעקן צווישן דער אַרטיקער יוגנט פעיקע פאַר די דראַמאַטישע קרייזן. בכלל האָבן זיך די דאָזיקע קינסטלער זייער ערנסט באַצויגן צו דער טעטיקער יוגנט.

איך דערמאָן זיך ווי דער בארימטער רעזשיסאָר דוד הערמאָן האָט אונדז אינסטרוירט בעת עטלעכע פֿרובן ביי דער פֿאַרשטעלונג „שניי" פון פוילישן שרייבער פּשיבי־שעווסקי, אין דער יידישער איבערזעצונג. מיר האָבן אויס־געפּאַלגט יינע אנווייזונגען און נישט אין מאָל איז מיר אויסגעקומען, צוליב דעם צוועק, צו זיין ביי אים אין הויז אין וואַרשע, אויף כמיעלנע 39.

אגב איז מיט דער דאָזיקער פֿאַרשטעלונג פֿאַרבונדן אַן עפּיזאָד, וואָס דערמאָנט זיך מיר גאָר געוני און וואָס ער כאַראַקטעריזירט די באַציונג צום יידישן טעאַטער מצד דער נישט־יידישער סביבה.

וועג מען איז געגאַנגען אין מאַגיסטראַט צו דערלידיקן אַ ריי פֿאַרמאַליטעטן, כדי צו לעגאַליזירן די פֿאַרשטעלונג, האָט אַ יונגער קריסט, אַ גאָר אינטעליגענטער, אַ ביסל אָפּ־געחוזקט פון אונדז. דער דאָזיקער, ביעלסקי איז געווען זיין נאָמען, האָט אַליין געהערט צום פוילישן דראַמאַטישן קרייז ביי דער „רעסורסאַ" — אז אָנגעזעענע אַרגאַניזאַציע אין שטאָט. וועג דער דאָזיקער בעלסקי האָט דערהערט וואָס מיר גייען שפּילן, האָט ער פּשוט אויפגעשפּרונגען פון אויפגעבראַכטקייט — ס׳טייטש, אַ גרופּע יידישע יוגנט וואָגט עס אַזאַ חוצפּה, צו שפּילן אַ ווערק פון אַ פוילישן שרייבער... ער האָט טאָקע געטאָן וואָס ער האָט געקענט, כדי די פֿאַרשטעלונג זאָל נישט צושטאַנדקומען.

די צייט איז אָבער דאָן געווען אַ גינסטיקע פֿאַר אונדז. עס איז שוין געווען וועג די מאַכט האָבן געהאָט די אָפּ־ליאָקן און די דעה־זאָגער ביי אונדז איז געווען די פוילישע סאָציאַליסטישע פֿאַרטיי, די פּ. פּ. ס., וואָס האָט געהאָט איר וואָרט אין דעם שטאָטראַט פון דער אַרבעטנדיקער זשיראַרדאָוו. מיר האָבן נישט נאָר באַקומען אַ דערלויבע־נישט צו שפּילן, נאָר אויך באַקומען דאָס גרויסע פֿאָלקס־

הויז, דעם „דאָם לודאַווי", צו שפּילן אוֹן טאָקע אַן אַן אָפּצאָל. מיר האָבן גלייך באַקומען די דערלויבעניש צו קלעפּן אָפּישן אין גאָס, אַז די פֿאַרשטעלונג איז דערלויבט.

אין דעם אָוונט וועט מיר האָבן געגעבן די פֿאַרשטעלונג, איז אָט דער ביעלסקי מיט נאָך עטלעכע אַזעלכע „יידנפּריינט" געקומען אין טעאַטער זען וויי די יידן שפּילן טעאַטער אוֹן טאָקע מיט דער דעה אָפּצולאָכן פון דער יידישער אומגעלומפּערטער געוואָגטקייט. ווי דערשטוינט זענען מיר אָבער געווארן, וועט גלייך נאָך דעם ערשטן אָקט איז די חברה אַרויפּגעקומען צו אונדז, הינטער די קוליסן, אוֹן וואַרעם געדריקט די הענט די שפּילער אוֹן געבעטן אַנטשולדיקונג.

— מיר האָבן גאָרנישט געוווסט, אַז איר, יידן, פֿאַר־שטייט אַזוי גוט אונדזערן אַ שרייבער... — האָבן זיי זיך פֿאַרענטפֿערט.

דאָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון אונדזער באַציונג צו דער זאַך, וואָס איז געווען אַן ערנסטע אוֹן פּול מיט פֿאַר־זיכטיקייט אוֹן פּיעטעט, דערצו פֿאַלגנדיק די אַנווייזונגען פון בינע־מייסטער דוד הערמאַן. אַגב האָבן מאַנכע פון אונדזער דראַמאַטישן קרייז זיך מיטבאַטיליקט אין קליינע אוֹן באַדייטנדיקע ראָלן, וועט די דאָזיקע ערנסטע טרופּע פון דוד הערמאַנען פלעגט קומען שפּילן קיין זשיראַרדאָו.

צווישן דער טרופּע זענען געווען אַזעלכע וואָס זענען נאָר וואָס געהאַט צוריקגעקומען פון ריינהאַרדטס סטודיע. אַזאַ איז געווען, ווי איך געדענק, מרים שיק. זי האָט דעביוטירט אין דער היפּטראָל פון פּרץ הירשביינס „די פּוסטע קרעטשמע" וואָס איז געשטעלט געווארן ביי אונדז. עס איז געווען ביי אונדז דער נאָך דאָז גאָר יונגער און היינט שוין גאָר באַקאַנטער קינסטלער יוסף בולאָוו. אַפּ־גערעדט פון יעקב וואייסליצן, וועלכער פלעגט גאָר אָפט קומען צו אונדז אוֹן פשוט לערנען אונדזן הלכות טעאַטער־שפּילן. (היינט אין אויסטראַליע)

די ביבליאָטעק האָט שוין דאָז געהאַט איר לאָקאַל אויף טאַראַוווע גאָס ביי משה ראָטענבערגן אין הויז. עס איז שוין געווען אַ באַקוועמערע דירה, אַ גרעסערער לאָקאַל, אַ זאַל מיט אַ שטענדיקע סצענע פאַר אָוונט און פֿאַרלעזונגען.

אַזוי איז אַנגעגאַנגען אַן אומפּילסיוויע טעטיקייט ביז סוף פון 19טן אוֹן אָנהייב 20סטן יאָר. די ניע פּוילישע רעגי־רונג האָט נישט אַרויסגעווייזן קיין צו גרויסע טאַלעראַנץ צו דער טעטיקייט פון דער יידישער יוגנט. עס האָט זיך אויך אונטערגעזוקט די מילחמה צווישן פּוילן אוֹן רוס־לאַנד. צווישן דער יוגנט האָט זיך באַוויזן אַ דראַנג פון עמיגראַציע, וואָס האָט אין געוויסע מאַמענטן (וועט מען האָט זיך געריכט, אַז מען וועט מאַביליזירן אין מיליטער) אַנגענומען די פֿאַרעם פון אַ פּסיכאָז. די עקאָנאָמישע לאַגע איז אויך נישט געווען קיין זיכערע, פֿאַרדינסטן כמעט אויסזיכטלאָזע, האָט די יוגנט גענומען אַרויספֿאָרן. ווער עס האָט נאָר געקענט האָט גענומען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט. טאָג־טעגלעך האָט מען באַגלייט גאַנצע גרופּעס אייגענע און פריינט. אַליין האָט מען זיך נאָך געקלאַמערט אין דער האַפענונג אויף עפּעס אַ נס...

צו דער צייט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיט דער ביבליאָטעק איז עס אויס. די מערהייט פון די וואָס זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ ביי דער טעטיקייט האָבן אויס־געוואַנדערט. די געבליבענע זענען באַהערשט געווארן פון אַ גרויסע אַפּאַטיע. די מיטגלידערשאַפט האָט זיך שטאַרק פֿאַרקלענערט. עס איז פשוט נישט געווען מיט וואָס אויס־צוהאַלטן דעם לאָקאַל.

משה לעבענטאַל

דאָס האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. פון ווילנע האָט זיך אומגעקערט אין זיין היימשטאָט משה לעבענטאַל, אַ מענטש מיט אינטעליגענץ, שוווּנג און גוטע געזעלשאַפטלעכע קוואַ־ליטעטן. ער האָט אָנגעהויבן וועקן, אינספּיריר־ן פון דאָס ניי די יוגנט צו געזעלשאַפטלעכער אַקטיוויטעט. אַזוי איז צוריק אויפגעלעבט געווארן די ביבליאָטעק אונטער אַ נייעם נאָמען — פּרץ־ביבליאָטעק.

מען האָט גענומען, אמת, אַ קלענערע דירה ביי גוט־קינדן אין הויז. דער פֿאַרגעם איז שוין געווען אַ קלענערער אָבער אין קוואַליטעט איז די איצטיקע טעטיקייט נישט אַפּגעשטאַנען פון דער פּריערדיקער.

משה לעבענטאַל האָט געהאט די קראַפט פון מיטרייסן, באַגייסטערן, שטאַרק געגלייבט אין גוטן ווילן... אַליין אַ

גוט־באַהאַוונטער אין דער אַלגעמיינער ליטעראַטור און גאָר באַזונדער אין דער ייִדישער האָט ער געהאַט דעם דראַנג צו טיילן זיך מיט אָט דעם איידעלן ביסן מיט אַנ־דערע. פון זיינע לעקציעס איז טאַקע דער מוח באַרייכערט געוואָרן. מען האָט געוווּסט וואָס צו זוכן אין בוך.

עס איז אויך געווען אַ באַשיידענער בחור משה וויינשטאָק. זיין אויסערלעכער אויסזען האָט, אמת, געמאַכט אַ נעבעכ־דיקן איינדרוק אָבער אינערלעך האָט ער באַזעסן אַ קוואַל פון אַלזייטיקן וויסן, וואָס ער האָט דעראָבערט דורך אַליינ־בילדונג. ער האָט אומדערמידלעך און אוממיטלבאַר אַ סך געלייסטעט פאַר דער פּרץ־ביבליאָטעק.

וועלן מיר אויך דערמאָנען: שלמה שולמאַן, אַן אינטעלי־גענטער בחור; יחיאל האָלצשטיין, אַן ערנסטער זייער באַ־וווּסטזיניקער בחור; דער יונגער נאָך דאַן משה־חיים קאַופ־מאַן; שמואל קריסט, אַ געוויסער ליכטענשטיין; חיים גאָט־האַרט און נאָך. שוועסטערס וויינטראַוב, געלע לעבענטאל, רחלע ניימאַן, געלע ניסנבערג.

און אַפילו די וואָס האָבן זיך נישט באַטייליקט אין דער פאַרוואַלטונג, אָדער נישט געהערט צו דעם דאָזיקן קרייז — האָבן זיי דען זיך נישט באַטייליקט אין דער הילף און מיט־געהאָלפן אין דער אַנטוויקלונג און עקסיסטענץ פון דער ביבליאָטעק? און געווען זענען דאָס: די שוועסטערס מלכה און מאַשע בירענבוים; די שוועסטערס שיפרה און רבקה יאַקובסאָן; די שוועסטערס שולמאַן. און זאָלן מיר מוחל זיין די וואָס איך געדענק שוין נישט זייערע נעמען.

ווידער האָט די דראַמאַטישע סעקציע באַנייט איר אַר־בעט. געגעבן אָוונטן אויף אַ געוויסן ליטעראַרישן ניוואָ. די ניי־צוגעקומענע זענען דערמוטיקט געוואָרן. צווישן זיי זענען טאַקע געווען פעיִקע, אַפילו גאָר באַגאַבטע יחידים.

געווען אַ יונגער בחור, ניימאַן איז געווען זיין נאָמען, זיין פאָטער איז געווען אַ שמש. נישט נאָר האָט ער שיין און האַרציק געשפּילט פידל, ער האָט אויך גאָר פיין גע־צייכנט אַ בילדל.

אָדער דער שטילער שלמה בירנבוים. מוזיקאַליש פאַר־עקשנט. געזוכט און פּרובירט אַרויסצובאַקומען פון דעם פידעלע האַרציקע מעלאָדיעס.

אין די ווינטערדיקע, לאַנגע אָוונטן איז עס געווען אַן אָפּפרישונג פאַר דער יוגנט נאָך די לאַנגע מאָנאָטאָנע טעג. שטענדיק האָט מען צוגעטראַכט עפּעס נייס, מיט וואָס דער יוגנט צו פאַראינטערעסירן, וואָס זאָל דערפון קענען זיך אָפּלערנען.

מיט וואָס פאַר אַן ערנסט האָט משה וויינשטאָק יעדע וואָך זיך צוגעגרייט צו אַ לעקציע פון ייִדישער געשיכטע, וואָס איז אַגב זייער גוט באַזוכט געוואָרן און מיט אינטע־רעס פון אַלעמען אויסגעהערט געוואָרן.

עטלעכע מאָל אין וואָך האָט מען געלערנט שרייבן און לייענען ייִדיש.

משה לעבענטאל איז נישט מיד געוואָרן אויסצוטייטשן, קאַפּיטל נאָך קאַפּיטל, גאַנצע ציקלען פון דער ליטעראַטור, וואָס מיר האָבן געלייענט. האָט מען אויסגעקליבן אַ שריי־בער, און טאַקע אַ גאָר ערנסטן, פלעגט מען נאָך דעם לאַנגע וואָכן זיצן און שטודירן, באַאַרבעטן די דאָזיקע ווערק. דער גענוס איז געווען אַ גרויסער. מען פלעגט גיין אַהיים צע־פלאַמטע, צעזונגענע און ווער עס זאָל אַ זונג טאָן צווישן חברה איז טאַקע געווען.

עס דערמאָנט זיך מיר דער בחור וואַקסמאַן, דער „ליכט־פאַרשפּרייטער", ווי מיר האָבן אים גערופן אין שפּאַס. ער פלעגט שוין גאַנץ פרי צעטראָגן אין די הייזער די צייטונ־גען און פון דער אָ פּרנסה האָט ער געדאַרפט אויסהאַלטן זיינע פאַריתומטע ברידערלעך און שוועסטער מיט אַ בלינדן טאַטן. ער איז פאַרשטייט זיך געווען אַ טיפּ פול מיט פאַרבי־טערונג און סאַרקאַזם אָבער אַ שטימע האָט ער געהאַט אַ שיינע. פלעגט ער אין שטימונגפולע אָוונטן אין דער פּרץ־ביבליאָטעק זיך צעזינגען.

אַ ספּעציעלן דערפאָלג האָט געהאַט דער אַרטיסט יעקב ווייסליץ. ער פלעגט זייער אָפט צו אונדז קומען אויף רעצי־טאַציע־אָוונטן. ער האָט אַגב מיט אונדז אויך עטלעכע מאָל איינגעשפּילט און געשפּילט. דאָס איז געווען ווען מיר האָבן געשטעלט פּשיבישעווסקי „צוליב גליק" און שפּעטער אין אַ ריי איינאַקטערס, צווישן זיי פּרצ'ס „נאָך קבורה".

אַזעלכע טעג פלעגן זיין יום־טובדיקע נישט נאָר פאַר אונדז נאָר אויך פאַר די שכינותדיקע שטעטלעך, מיט וועל־כע מיר, זשיראַרדאָווער, האָבן געהאַט אַ שטענדיקן וואַרע־מען, געזעלשאַפטלעכן קאָנטאַקט.

אין דראַמאַטישן קרייז פלעגן זיך קענען באַטייליקן אַפילו נישט קיין מיטגלידער פון דער „פּרץ־ביבליאָטעק", אויב ער איז נאָר געווען פעיִק האָט ער שוין געזוכט אַ וועג צו אונדז און מיר האָבן קיינעם נישט איגנאָרירט. אַזאַ איז געווען דער, ביי אַלעמען, באַליבטער און שפּרודלדיקער מיט הומאָר מנחם לאַנדאַו; דער אייביק וויצלדיק־געשטימטער פייוול ראָטשטיין, הגם ער איז געווען פון אַן עלטערער גענעראַציע, איז ער געווען פול מיט לעבן, אַ פעיִקער און געהאַט אַ שוואַכקייט צו די בינע־ברעטער נאָך פון זיינע יונגע יאָרן; משה ראָזנצווייג און אַנדערע.

אַגב פלעגט דער דראַמאַטישער קרייז שפּילן פאַר פאַר־שידענע אינסטיטוציעס און צוועקן. צווישן אַנדערע, למשל, האָבן מיר זיך מיטבאַשטייערט מיט צוויי פאָרשטעלונגען, וואָס די הכנסה איז געגאַנגען פאַר דעם אויפבוי פון דער אַקאַדעמישער היים, פאַר ייִדישע סטודענטן אין וואַרשע. באַוווּיגן צו דעם האָט אונדז דער דאָקטער ליאָליעק שיפמאַן. ער האָט טאַקע די פאָרשטעלונגען פּאַטראָנירט.

און ווען איך קוק אויף יענער צייט ווילט זיך אויך דער־מאָנען, אַז נישט גאָר גלאַטיק איז עס אונדז אָנגעקומען. נישט ווייניק מניעות, שטערונגען און שטרויכלונגען האָבן מיר געהאַט. מען דאַרף געדענקען, אַז אין נישט ווייניק היימען האָט מען אויף אַ קורצע קאַפּאָטע געקוקט ווי אויף

אַפּיקורסות; וויפל האָבן געהאַט אויסצושטיין פון זייערע עלטערן פאַר קומען אין דער געזעלשאַפט. די מילחמה אין די היימען, מיט טאַטע־מאַמע, איז אַ גאָר באַזונדער קאַפּיטל. עס פלעגט טרעפן, אַז אַ מאַמע האָט פון אַ אַ אָוונט אַהיימ־געפירט איר טאָכטער שלעפּנדיק זי פאַר די האָר און און שרייענדיק „יאַך דאַרף ניש קאַ טרויאַטער"... וויפל מאָל האָט מען טוער פשוט באַליידיקט, אַרויסגעטריבן ווען מען פלעגט קומען פאַרקויפן בילעטן צו אַ וועלכער נישט איז פאָרשטעלונג?

און געווען איז דאָך אויך, אַז דער זעלביקער וואָס האָט געדאַרפט אַרויסטרעטן מיט אַ לעקציע, מיט אַ רעציטאַציע אָדער פאָרשטעלן האָט געדאַרפט טאָן אַלע טעכנישע אַר־בעטן. גרייטן די לעקציע און זאָרגן פאַר די בענקלעך זיי צושטעלן. גרייטן זיך צו דער פאָרשטעלונג און אַליין פריער אויסקערן דעם לאָקאַל.

אונדזער מי איז אָבער געווען יום־טוב, אַפילו אין די וואָכעדיקע פונקציעס. מיר האָבן יעדע טעטיקייט אַרום דער ביבליאָטעק און אַרום דעם דראַמאַטישן קרייז באַטראַכט פאַר אַ הייליקייט.

און נאָך אַ זאַך האָבן מיר געוווסט, וואָס מער מיר האָבן געלערנט, געלייענט, האָבן מיר געזען וואָס עס פעלט אונדז און וואָס מיר מוזן דערגרייכן. קיינער האָט דאָך פאַר אונדזער בילדונג און דערציונג נישט געזאָרגט; אַלץ האָבן מיר אַליין געדאַרפט דעראָבערן. איז יעדע פאָרלעזונג פאַר אונדז גע־ווען אַ געשעעניש. אונדזער נאָענטקייט מיט וואַרשע האָט אונדז געגעבן די פריווילעגיע וואָס מיר האָבן גוט געקענט „טלאָמאַצקע 13" — די היים פון דעם ייִדישן שרייבער. מיר האָבן דעריבער גאָר אָפט געהאַט געסט, וואָס פלעגן אונדז מהנה זיין מיט זייערע לעקציעס און רעפעראַטן. נאָך די דאָזיקע אַרויסטריטן פלעגט מען נאָך לאַנגע שעהן זיצן און פאַרברענגען. נישט זעלטן פלעגט דער גאַסט, אויב דאָס איז געווען זומער־צייט, בלייבן פאַרברענגען מיט דער יוגנט מאַכנדיק אַ שפּאַציר אין וואַלד אָדער אין פאַרק.

וויל איך נאָך צוגעבן, אַז די געזעלשאַפטלעך־ווירקנדיקע יוגנט, אומאָפּהענגיק פון וועלכע ריכטונגען און פאַרטייען זיי זאָלן נישט האָבן געקומען, האָבן זיי זיך אַלע אויסגע־צייכנט מיט ערנסט; געווען איבערגעגעבן די אויפקלערונג־אַרבעט און ליב געהאַט דאָס בוך. אפשר האָבן מיר טאַקע דאָס צו פאַרדאַנקען אונדזער קליינעם איבערבלייב נאָכן גרויסן חורבן. אין וועלכע וועלט־טיילן מיר זאָלן זיך נישט געפינען און וויפל מיר זאָלן נישט זיין גלידערן מיר זיך טאַקע איין אין נייעם לעבן, אייגנאַרט, שפּראַך, קולטור. אָבער עס ווערט נישט פאַרגעסן יענע היימישע וואַרעמקייט, יענע ליבע צום ייִדישן וויסן, צום ייִדישן וואָרט, וואָס מיר האָבן איינגעזאַפּט אין זיך אין אונדזער קינדהייט און יוגנט.

איך באַדויער זייער וואָס איך קען נישט בייליגן צום אַרויסגעבן פון דעם יזכור־בוך די פאַרשידענע בריוו, פּראָ־גראַמען, בילדער פון פאַרוואַלטונגען, אַפישן, וואָס איך האָב געהאַט אין מיין באַזיץ. זייענדיק צען יאָר ענג־פאַרבונדן מיט דער טעטיקייט פון דער פּרץ־ביבליאָטעק און די לעצ־טע פיר יאָר, ביז מיין אָפּפאָרן פון פּוילן, אין יאָר 1926, גע־ווען דער וויצע־פאָרזיצער פון דער זעלבער.

אין יאָר 1948 אין מצרים, ווו איך האָב געוווינט שוין לאַנגע יאָרן, איז מיין לעבן געוואָרן באַדראָט. מען האָט גע־מוזט פאַרניכטן יעדע זאַך, וואָס האָט אויף זיך געטראָגן אַ ייִדיש אָדער העברעיִש וואָרט. דאָס איז געווען דער באַפעל פון דעם נייעם הערשער אין עגיפּטן אַבדול נאַסער. מיט מיינע אייגענע הענט בין איך געווען געצוווּנגען צו פאַר־ניכטן די דאָזיקע, אפשר איינציקע דאָקומענטן, וואָס זענען פאַרבליבן נאָך אונדזער וויסטן חורבן...

ווי געזאָגט — איך בין אַוועק פון פּוילן אין יאָר 1926. איבערגעלאָזט די ביבליאָטעק ביי איר נאָרמאַלער טעטיקייט. אַ גאָר פיינעם פאַרמעג פון ביכער און אַ שיינער יוגנט, וואָס האָט זיי געשמאַק געלייענט.

וועגן ווייטערדיקן גורל פון דער פּרץ־ביבליאָטעק, ביז דעם חורבן, וועלן זיכער דערציילן די לעבנגעבליבענע חברים, וואָס האָבן געקענט איר ווייטערדיקע אַרבעט.

דוד יאַקובי

„פֿאַר גוויאַזדעם"

(אַ הויף — אַ שטעטל)

אונדזער הויף, ווי אַ סך הייף אין אונדזער שטעטל, איז געווען דאָס באַקוועמסטע אָרט באַליבטסטע אָרט פֿאַר אונדז קינדער פון באַלעבאַטישע און „סטאַטשנע" היימען. ערשט דאָ, אויף די הייף, האָבן מיר געקענט באַווייזן וואָס פֿאַר אַ מאַס פון איניציאַטיוו און ענערגיע מיר קענען פון זיך אַרויסברענגען, ווען מען ווערט אויף אַ מינוט באַפרייט פון דער שטרענגער טאָג־טעגלעכער דיסציפּלין פון אונדזערע היימען. די שענסטע און בעסטע זכרונות פון די פריסטע קינדער־יאָרן זענען טאַקע פֿאַרבונדן מיט די הייף פון אונדזער שטעטל אָן, ספּעציעל, ביי מיר פֿערזענלעך, איז איינגעבאַקן אונדזער הויף, וואָס איז ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו געווען באַקאַנט מיטן אויסטערלישן און ראַמאַנטישן נאָמען „פֿאַר גוויאַזדעם", וואָס אויף פּשוט יידיש האָט עס געהייסן „אונטערן שטערן". פֿאַר וואָס אונטערן שטערן, וויים איך טאַקע נישט.

מיט וואָס האָט זיך אייגנטלעך אונדזער הויף ספּעציעל אויסגעצייכנט?

קודם־כל מיט דער גרויסקייט אין שטח. געווען איז דאָס אַ גרויסער, אַ טאָפּלטער פּירקאַנטיקער הויף, באַבויט מיט אומצאָליקע קאַמערן, קעמערלעך, — אָן אידעאַלער פּלאַץ פֿאַר אונדזערע קינדערישע שפּילעריין און פּריער פֿאַר אַלץ פֿאַר „באַהעלטערלעך". היינט דאָס קריכן אויף די דעכער און דעכלעך? דאָס שפּרינגען פון איינעם אויפֿן צווייטן — וואָס פֿאַר אַ הנאה האָט עס פֿאַרשאַפֿן... און ווען ביי די גרויסע איז אויפֿגעקומען דער פּוסבאָל־שפּיל איז ביי אונדז קליינווערג דער הויף פון „פֿאַר גוויאַזדעם" געווען דער בעסטער אָרט פֿאַר אונדזערע קינדערישע פּוסבאָל־מאַטשן. אמת דאָס שפּילן אין פּוסבאָל איז פֿאַר אונדז קינדער געווען פֿאַרבונדן מיט אַ געוויסער ריזיקע, ווייל טאָמער האָבן אונדזערע עלטערן באַמערקט אין וואָס די קינדער זענען זיך עיסק האָט אונדז נישט געפעלט קיין פֿאַרציץ מוסר; שטענדיק האָט זיך עס פֿאַרענדיקט מיט דער סקאַרבאָווער, אָבער טיפער פֿראָגע: — נו, זאָג־זשע אַליין, וואָס וועט זיין דער תכלית? פלעגן מיר קינדער זיך איינציקווייז אָווענק־שאָרן פון „שפּילפּלאַץ" און איבערלאָזן די עלטערן אַליין צו פֿאַרענטפֿערן די דאָזיקע הארבע שאלה פון „תכלית"... כדי שפּעטער, ווען די „גענאָר" איז אַריבער זיך ווידער אַ מאָל נעמען, מיט באַנייטע כוחות, די פּילקע אין דער אַרבעט.

אַנדערש איז אויך געווען אונדזער הויף פון די אַנדערע, מיט דעם, וואָס דאָ האָבן געווינט אַ צענדליק משפּחות, וועלכע האָבן זיך רעקרוטירט פון די פֿאַרשידנסטע שטאָנדן און קלאַסן — פון סוחרים און בעלי־מלאכות ביז בעלי־עגלות. געווען שטאַרק פֿרומע משפּחות און אויך אַ ביסל פּרייַע, „אויפֿגעקלערטע". יעדער איינער האָט מיט זיין פּי־רונג און שטייגער צוגעטראָגן אַ ביסל אייגנאַרטיקייט, קאַלאָריט און טאַקע געשאַפֿן אַ מין מיניאַטור־שטעטלע אין אונדזער „כרך" זשיראַרדאָוו.

וועלן מיר דאָ וויייטער דערציילן וועגן דעם דאָזיקן „פֿאַר גוויאַזדעם"־שטעטל און פֿאַרשטעלן אַ טייל פון די דאָר־טיקע „העלדן".

היינט נאָך דער דיסטאַנץ פון אָרט און צייט שטייען זיי אַלע פֿאַר מיר ווי לעבעדיקע. אַ ציטער נעמט אַדורך ווען מען גיט זיך אָפּ חשבון, אַז די דאָזיקע אַלע פאַלקסמענטשן זענען נישטאָ, נישט וויייל זיי זענען אַוועק אין זייער נאַטירלעכן דרך כל האדם — נאָר זענען אומגעקומען דורך דער נאַצישער אַכזריות.

די „קוזשעניע" — די ווירטן פון הויף

וואָלט די ווירטן פון הויף, וואָס איז געווען פֿאַפּולער ווי די „קוזשעניע", געלעבט מיט אַ יאָר פּופּציק שפּעטער, ביי אונד איז אַמעריקע, וואָלטן מיר איר גערופֿן, ווי מען באַצייכנט דאָ אַזאָ מין טיפּ נאָמען „אַ פּרוי אין אַן אוירינגל". אין יענער צייט, צו וועלכע מיינע זכרונות עהערן, איז זי געווען אַ מיטליאריקע, דאַרע אָבער שטאַרק־רירעוודיקע פּרוי. גאַנצע טעג פלעגט זי זיך אַרומקריגן מיט די לאָקאַטאָרן אַז זיי מאַכן איר אַ תל פון הויז. אַז מען צעשטערט

איר הויז, זי פלעגט ליב האבן זיך אויסקצושטעלן אין טויער פון הויף און נישט אריינלאזן דארט ארײנפארן קיין פורן. אבער וו׳ אויף להכעיס האבן אין דעם דאזיקן הויף גע־ווינט א פאר בעלי־עגלות, וועלכע האבן אפט גענומזט דורכ־פארן דורכן טויער. די געוואלדן, אז מען צעברעכט איר דעם טויער, אז מען מאכט חרוב איר הויז איז גענאנגען ביז אין הימל ארײן. נאר לעבעדיק איז געווארן ווען עס פלעגט דארפן ארײנפארן אין הויף א וואגן מיט אייזנווארג צו די אייזנהענדלערס יוסף־דוד ליפשיץ, וואס האט טאקע אין דעם הויף געהאט זייער אייזן־געוועלב. זי פלעגט זיך אויסק־שטעלן אין טויער און שרייען צום בעל־עגלה, אז „נאר איבער איר קערפער" וועט ער אדורכפארן. דער בעל־עגלה פלעגט זיך ביי איר תחילת בעטן מיטן גוטן; ארײבער מיט בייזן, זי זאל אפטרעטן. זי פלעגט אויף דעם ענטפערן מיט א מבול פון קללות און חרמות, וואס פלעגן זיך פון איר מויל שיטן נישט געצייליטערהייט... דאן פלעגט דער בעל־עגלה, שוין מיט כעס, געבן א שמיץ די פערד און זיך לאזן אויף איר. זי פלעגט, ממש אין דער לעצטער מינוט, בא־וייזן אפגושפרינגען פון וועג, כדי נישט צעטראטן ווערן פון די פערדישע קאפיטעס... אזעלכע סצענעס פלעגט זיך נאר אפט אפשפילן און איז געווארן א טאג־טעגלעכע פרײ־לעכע פארשטעלונג.

דעם כעס פלעגט זי דאן אויסלאזן צו אונדז קינדער, וועלכע פלעגן זיך שפילן אויפן הויף ארום דעם מאנגל, ווו ידישע באלעבאסטעס פלעגן ברענגען אויסצומאנגלען זייערע וועש. מיט א בעזעם אין האנט פלעגט זי זיך לאזן אויף אונדז ינגלעך מיט געשרייען: „שקצים", „לאבוסעס", שוין זאלט איר ארויס פון הויף! און אויב דאס האט נישט געהאלפן פלעגט זי רופן צוהילף דעם סטרוזש (וועכטער) פון הויף, וועלכער פלעגט זיך פשוט מחייה זיין וואס ער האט געהאט די גלעלעגנהייט צו געבן א פאר קלעפ ידישע ינגלעך...

דער מאן אירער, יחיאל־מאיר פונטאוויטש, האט די גאנצע לאסט פון פירן דאס הויז טאקע אויבערגעלאזן פאר איר, זיין אשת־חיל. אפנים ער האט געוווסט, אז ער האט זיך אויף וועמען צו פארלאזן. געווען איז ער א קליין, געפאקט יידל, א קצב, וואס איז א גאנצן טאג געווען פארנומען אין שעכטהויז. איך פלעג שטענדיק באוונדערן ווי אזוי ער פלעגט קונציק פירן א קעלבל דורך דער וויסקיטסקער גאס (שפעטער ערשטע מיי גאס) אין שעכטהויז ארײן. ער פלעגט גיין פארויס און האלטן א פינגער אין פראנט פון קעלבלס מויל און דאס קעלבל פלעגט אים נאכלויפן...

די בריידער פונטאוויטש

דרײ בריידער זענען זיי געווען: מאטל, ליבל, לייזער. דער יינגסטער פון זיי, מאטל, איז געווען א גוטער פוסבאל־שפי־לער. ער איז געווען דער בעסטער טויערמאן פון דער פוס־באל־דרוזשינע „מכבי". מיר האבן שטענדיק באוונדערט ווי געשיקט ער פלעגט כאפן די פילקע פון די קעגנערישע שפילערס. מיר האבן מיטגעפיבערט וען די פילקע האט זיך דערנענטערט צו זיין טויער... אבער מיר פלעגן מיט דערלייכטערונג אפעטעמען וען ער פלעגט ממש מייסטער־האפט קונציק אויפכאפן די פילקע און איר אוועקשלייד־ערן צום צווייטן טויער.

דער עלטערער ברודער, לייזער, איז געווען א הויכער, א דארער בחור מיט אויגן־גלעזער. ער איז געווען א קונסט־מאלער, א פאנטאזיאר, שטענדיק ארומגעגאנגען פארחושט, פארטראכט. איך פלעג אים נאר אפט טרעפן שטייענדיק אויפן הויף פארטראכט אויף דעם איין־אינציקן בוים, וואס איז אין אונדזער „פאד גוויאדעם" געווקסן. אדער ער פלעגט נאכקוקן דעם פלי פון א פייגעלע אין דער לופט.

דער היפוך פון אים איז געווען דער דריטער ברודער, לייבל. ער איז געווען א היימלעכער, א פריילעכער יונג. ער איז געווען אויסגעקאכט מיט דער גאנצער שטאט. אלעמען גוט־ברודעריש געקלאפט אין דער פלייצע. ער פלעגט אויס־זוכן לייכטע, גרינגע פרנסהלעך. ער האט דורכגעלייענט א פאר פאפולערע ביכלעך ווי צו היילן פארשידענע חולאתן איז ער געווארן א גאנצער ווייסער. ווען עס האט זיך גע־גרינדעט א הכשרה־קיבוץ הינטער ווייסקיט איז מיר דארטן אויסגעקומען צו זיין א געוויסע צייט, דארטן איז אויך געווען לייבל. ער איז באלד געווארן דער גאנצער מאכער און אנפירער פון דער גרופע. ער איז געווען דער שף, דער קוכער, דער שערער און בכלל געהאט אן אויג אויף אלץ און אויף אלעמען. א געוויסע צייט איז ער געווען סעק־רעטאר פון דער קהילה.

די צוויי בריידער, לייבל און מאטל האבן חתונה געהאט מיט צוויי שוועסטער פון אונדזער הויף — דבורה און פע־רעלע די טעכטער פון ישראל יאקובאוויטש.

די פאמיליע יאקובאוויטש

ישראל יאקובאוויטש, אדער ווי מען האט אים אין גערופן ישראל היטלמאכער, האט געווינט אין אונדזער הויף און האט דא געהאט א היטלמאכער־ווארשטאט און אויך א גע־וועלב, ווו מען האט פארקויפט די פארטיקע היטלען. גע־וען איז ער א הויכער יד מיט א קמץ־בערדל. שוין צוליב זיין קמץ־בערדל איז ער אין שטאט געווען פארראכטן צווישן די יעניקע וואס זענען „געכאפט אין דער מעשה" — עס הייסט, שמעקט מיט אויפקלערונג, מיט פרייע געדאנקען. איך האב שטארק ליב געהאט אריינצוקומען אין זייער שטוב, ווו איך בין געווען באפרייעדט מיט זיין זון שמולעק. גע־וען דארטן נאך א ברודער, זלמן.

מיין פאטער ע״ה איז אבער וויט נישט געווען צופרידן פון מיין ארײנגיין אין דער שטוב, וואס שמעקט מיט טריף־פסול. ישראל היטלמאכער איז טאקע נישט געווען פאר־רעכנט צווישן די גאר פרומע ייִדן און זיינע קינדער זענען

געגאַנגען אין „בלויזן קאָפּ", און אין יענע יאָרן האָט דאָס אויסגעזען ביי די פרומע ווי כמעט האַלב־געשמדט. ווען מיין פאָטער ע"ה איז אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע בין איך געוואָרן אַ גאָר אָפטער אַריינגייער אין הויז פון די יאַקו־באָוויטשעס. עס איז טאַקע דאָרטן געווען אַ זייער היימלעכע שטוב. עס פלעגט דאָרטן אַריינקומען יעדן טאָג די ציי־טונגען „היינט" און „מאָמענט". ווען דער טאַטע מיט די זין זענען געווען פאַרנומען מיטן מאַכן די היטלען בין איך געווען דער פאָרלייענער פון אַלע נייסן. אין די לאַנגע ווינטער־נעכט פלעגן דאָרטן אַריינקומען אַ פּאָר גוטע פריינד, ווי לאָזער קומיק, משהל שוואַרצשטיין, אַהרן־דוד שוואַרצ־שטיין, ייִדל ראָזנפעלד און אַנדערע און מען פלעגט גע־שמאַק פאַרברענגען ביים מאַכן אַ קערטל, מיינסטנס אַן אָקעלע. די באַציִונגען צווישן טאַטן און די קינדער זענען געווען זייער נאָענטע, כמעט חברישע, וואָס האָט אויסגעזען אַ ביסל אַנדערש ווי אין אַ סך אַנדערע ייִדישע הייזער, וואָס זענען מיר געווען באַקאַנט. אין יענער צייט פלעגן אין די ייִדישע שטיבער פאָרקומען גאָר שאַרפע צווישנאַנאַנדן צווישן עלטערן און קינדער, עס פלעגט קומען צו גאָר שאַרפע קאַמפן. דאָך, ווען איך פלעג שבת אַריינקומען האָב איך באַמערקט ווי דער טאַטע און די זין פלעגן זיך קעגנזייטיק אויסבאַהאַלטן ביים וועלן פאַררייכערן אַ סיגאַרעט... דאָס הויז פלעגט מיך ציִען ווי אַ מאַגנעט, און אפשר איז עס נישט בלויז געווען צוליב דעם היימישקייט, פריילעכקייט און פרייהייט פון הויז, עס קאָן זיין, אַז די שוואַרץ־חנוודיקע דבורהלע האָט אויך געהאַט עפּעס אַ שייכות צו דעם...

פייוול ראָטשטיין

אַ טיר ביי אַ טיר פון ישראל היטלמאַכער האָט געוווינט פייוול ראָטשטיין. ער האָט געפירט אַ קאַמאַשנמאַכער־וואַר־שטאַט. ער איז געווען אַ פּאָר יאָר אין אַמעריקע. ווען ער איז געקומען צוריק אין שטעטל פון זיין באַזוך אין אַמעריקע האָט ער דערציילט ניסים־ונפלאות. ביי יעדן דריטן וואָרט פלעגט ער אַריינוואַרפן, מעשה־אַמעריקאַנער, אַ פאַרייִדישטן ענגלישן אויסדרוק, וואָס קיינער האָט נישט פאַרשטאַנען און טאַקע דערפאַר געמאַכט אַ ספּעציעלן איינדרוק. געווען אַן אָנגעזעענער באַלעבאָס אין שטעטל. שפּעטער געווען דער יושב־ראש פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אַ געוויסע צייט געווען דער פּרעזעס פון דער זשיראַרדאָווער ייִדישער קהילה.

צדוק בעל־עגלה

וועלכער זשיראַרדאָווער געדענקט נישט צדוק בעל־עגלה מיט זיינע זין? אַ ייִד מיט אַ גרויסער ברייטער באָרד, אַ בעל־עגלה און אַ טרעגער צוזאַמען. ער האָט געהערט צו די אָנגעזעענע באַלעבאַטים אין שטעטל, נישט געקוקט אויף זיין „פּראָסטער" מלאכה. געהאַט אַ פּאָר זין, אַלע שטאַרקע, העלדישע יונגען, וואָס האָבן דעם טאַטן שטאַרק רעספּעק־טירט און שטאַרק אָפּגעהיט די מיצווה פון כיבוד־אב. אין די זומערדיקע פרימאָרגנס פלעג איך אים שטענדיק זען מיטן טלית און תפילין ביים פענצטער, ווי ער קוקט זיך צו ווי די זין שפּאַנען די פערד אין וואָגן. איינער פון די זין איז געוואָרן אַן אַקטיווער מיטגליד פון דער אָרגאַניזאַציע „התאחדות", וואָס האָט טאַקע געהאַט דעם לאָקאַל ביי אונדז אין הויז.

אסתר די בעקערין

און ווער האָט נישט געקענט אסתר די בעקערין, אָדער ווי זי איז באַזונדער געווען באַקאַנט ווי אסתר די זלמן־אהרנטעס. אַ קליין ווייבעלע מיט אַ קופּקעלע אויפן קאָפּ. אַ חוץ אַ בעקערין האָט זי נאָך געהאַט אַ זייטיקע פּרנסה, אַלס... דאָקטאָרשע. מילא פון שטעלן באַנקעס אָדער פּיאַוו־קעס איז דאָך אָפּגערעדט, זי איז אָבער געווען אַ קינסט־לערין אין פאַך, אויב עס האָט ווער זיך אויסגעדרייט אַ פינגער פון גליד אין אַ האַנט אָדער אין אַ פוס. זי פלעגט ממש אויף אַ קינסטלערישן אופן דאָס אויסגעדרייטע גליד צוריק אַריינדרייען אויפן געהעריקן פּלאַץ. נישט איין מאָל האָט זי אונדז, קינדער, אָפּגעראַטעוועט פון קריגן פּעטש. עס פלעגט טרעפן, אַז ביים שפּילן זיך האָבן מיר טאַקע אויסגעלענקט אַ האַנט אָדער אַ פוס פלעגט מען לויפן צו דער זלמן־אהרנטע, זי פלעגט טאַקע פלינק און שטיל צו־רעכט געמאַכט די צעדרייטע גלידער און אין דער היים האָט מען אַפילו גאָרנישט געוווסט דערפון.

דער רבי מאיר־יחיאל בערגמאַן

און ווער קען פאַרגעסן, פריִער פאַר אַלץ פון די תלמידים, וואָס האָבן געלערנט אין זיין חדר, דעם רבי מאיר־יחיאל, אַ ייִד אַ הויכער מיט אַ לאַנגער געלער באָרד, פאַרקעמט אין צוויי לאַנגע שפּיצן. געווען איז ער אַ גמרא־מלמד. דער חדר איז ביי אים געווען אַ באַלעבאַטישער, שטענדיק ריין און ציכטיק אויפגעראָמט. וועגן דעם האָט שוין געזאָרגט זיין פרוי, ברכה, וועלכע איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען מיט דעם בעזעם און באַרשט אין האַנט, געפּוצט, גערוימט און אָנ־געזאָגט די קינדער צו האַלטן ריין און ציכטיק די שטוב. דער רבי מיט דער רביצין האָבן זיך זייער פיין געלעבט, אַנדערש ווי אין די אַנדערע חדרים, ווו מיר האָבן אָבסער־ווירט פאַרשידענע אַרומרייסענישן צווישן מאַן און ווייב. דער גוטער צוזאַמענלעבן פון רבין מיט זיין פרוי האָט ביי אונדז קינדער אַרויסגערופן געפילן פון אַכטונג און סימ־פּאַטיע. זיי האָבן געהאַט אַ שיינע טאָכטער, פייגעלע, אַ ניי־טאָרין. זי איז אַלע מאָל געזעסן אין דער צווייטער שטוב, הינטער אַ פאַרמאַכטער טיר און גענייט. וואָס עס האָט אונדז, קינדער, ספּעציעל פאַראינטריגירט, איז געווען וואָס פון צייט צו צייט פלעגן אַרויפקומען יונגעלייט צום רבין אין

שטוב, זיי פלעגן לייכט אָנקלאַפּן און אַריינגיין צו פייגעלען. מיר קינדער פלעגן זיך סודותפול אָנקוקן ווען די יונגע־לייט האָבן הינטער זיך פאַרמאַכט די טיר. דער רבי פלעגט דאָס באַמערקן און אָנגעהויבן מיט אונדז לערנען העכער און שנעלער, כדי אָפּצוציען אונדזער אויפמערקזאַמקייט פון דער צווייטער שטוב. שפּעטער זענען מיר געוויר־געוואָרן, אַז די פייגעלע איז געווען אַ פּאַרטיי־טוערין אין „בונד" און די יונגעלייט האָבן אַלע געהאַט אַ שייכות צו געוויסע בונדישע פּאַרטיי־אַקטיוויטעטן.

אַ שפּייז־געוועלב, אַ צוקערניע

דער הויף „פּאָד גוויאַזדעם", וואָס איז געווען אין מיניאַ־טור אַ „שטעטל" האָט אויך פאַרמאָגט אַ שפּייז־געוועלבל; דער אייגנטימער פון געוועלבל איז געווען דעם ווירטס אַ זון, ישראלקע פונטאָוויטש. געיוען איז עס אַ קליין, דאַר ייִדל, בלינד אויף איין אויג. זיין פרוי איז געווען דער היפּוך פון אים — אַ שיינע, אַ סימפּאַטישע מיט אַן אָנגענעמען שמייכל. נאָך דעם מאַנס טויט איז דאָס קרעמל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צוקערניע, ווו אירע יונגע טעכטער האָבן איר אַרויסגעהאָלפן. אין די זומערדיקע שבתים, נאָכ־מיטאָג, ווען דאָס געוועלבל איז געווען פאַרמאַכט אין פראָנט, האָבן זיך אַ סך קונים אַריינגעשאַרט דורך דער הינטער־טיר. אין דער טונקלקייט פון געוועלבל האָט מען זיך אויס־געזעצט ביי די טישלעך און זיך אונטערגעלענט דאָס האַרץ מיט די קאַלטע געשמאַקע ליאָדעס (אייזקרעם) וואָס די שיינע טעכטער פון דער אייגנטימערין האָבן מיט אַן אַרויסרופע־רישן שמייכל דערלאַנגט די קליענטן.

מיין טאַטע שמואל יאַקובי ע"ה

מיר זענען געווען פון די אַלטע תושבים פון דעם הויף „פּאָד גוויאַזדעם". דער טאַטע מיינער איז געווען אַ שניי־דער, וואָס האָט געאַרבעט בעיקר פאַר קריסטן. געווען איז ער אַ שטרענג־אָפּגעהיטענער ייִד, מיט אַ שיינע קאַשטאַן־רויטער באָרד. געווען אַ חברה־קדישא־מאַן און האָט גאָר שטרענג מדקדק געווען, אַז די קינדער זאָלן גיין בדרך־הישר. דערביי האָט ער געלייגט אַכט אויף דעם, אַז מען זאָל געדענקען, אַז דעם טאַטנס אַ וואָרט איז אַ געזעץ. אויב דער טאַטע זאָגט אַזוי, מוז עס ווערן אויסגעפירט. איך דער־מאָן זיך, אַז אַ מאָל איז צו אונדז אין שטעטל אַראָפּגעקומען אַ דראַמאַטישע גרופּע און געשפּילט האָט מען דאָרטן „מאָט־קע גנב". מיין שוועסטער האָט זיך פאַרגלוסט צו גיין אין טעאַטער אַריין, הגם זי האָט זיך געגעבן חשבון, אַז אין שטוב וועט זיין טומלדיק. ווען דער פאָטער איז אַהיימגעקו־מען פון מנחה־מעריב און אויסגעפונען, אַז זיין טאָכטער איז געגאַנגען אין טעאַטער איז אין שטוב ממש געוואָרן אַ חורבן, ווי די טאָכטער וואָלט, חס וחלילה, אַוועק זיך שמדן. ער האָט זיך נישט געקענט באַרויִקן ביז איינער פון די קינדער איז נישט אַוועק צו דער פאָרשטעלונג און אַרויסגערופן דער שוועסטער אין מיטן דעם טעאַטער־שפּיל.

נאָך אַ כאַראַקטעריסטישער פאַל וועט באַווייזן זיין רעלי־גיעזע אָפּגעהיטנקייט. אין אַ געוויסן שבת אין דער פרי איז געקומען אַ קליענט, אַ קריסט, פון אַ צווייטע שטאָט אָפּצונעמען זיינעם אַן אָנצוג וואָס איז שוין געווען פאַר־טיק. ווען דער קריסט איז אַריינגעקומען אין שטוב האָט דער פאָטער בכלל מיט אים נישט געוואָלט רעדן. ער איז אַוועק אין שול אַריין, דאַוונען. נאָכן דאַוונען געקומען אַהיים, אָפּגעגעסן און ווי דער שטייגער איז געווען נאָכן עסן זיך צו־געלענט. אויפגעשטאַנען און ווידער אַוועק אין שול אַריין צו הערן אַ קאַפּיטל „עין־יעקב". דער גוי האָט זיך דערווייל קיין אָרט נישט געפונען. זיך אַרומגעדרייט איבערן שטאָט, אַריין צו אונדז און אַרויס — נישטאָ מיט וועמען צו רעדן. ערשט נאָך שלוש־סעודות אַוועק ווידער אין שול, געקומען, געמאַכט הבדלה, אָפּגעזאָגט דעם „ויתן לך" און ערשט דאַן האָט ער פאַרפירט מיטן קריסט אַ לאַנגן שמועס. ער האָט אים געגעבן צו פאַרשטיין ווי הייליק עס איז דער שבת ביי ייִדן. משמעות, אַז דער קריסט האָט זיך איבערצייגט, אַז להבא זאָל ער נישט קומען אום שבת צו ייִדן און נישט שטערן זיי די שבת־רו.

אַלטער שאַכער

אויך אַלטער שאַכער איז געווען אַ תושב פון דעם הויף „פּאָד גוויאַזדעם". דאָס איז געווען אַ ייִד מיט אַ ברייטע שוואַרצע באָרד; לאַנגע שוואַרצע ברעמען, וואָס האָבן פאַר־דעקט די אויגן. געגאַנגען איז ער אַלע מאָל מיט אַ זעקל אויף די אויסגעקרומטע קיילעכדיקע פּלייצעס; אַרומגעגאַנ־גען איבער די הייף און מיט אַן אויסגעצויגענעם ניגון אויס־גערופן: „האַנדעל! וואַנדעל! אַלטע שיך, אַלטע קליידער, אַלטוואַרג, קויף איך!"

פון דעם האָט ער געצויגן זיין חיונה. ער האָט געהאַט אַ חזקה צו דאַוונען יעדן שבת מנחה ביים עמוד. מיט אַ פאַר־בענקטן און אויסגעצויגענעם ניגון פלעגט ער אויסזינגען דעם א־ת־ה א־ח־ד ו־ש־מ־ך א־ח־ד, עס האָט זיך יעדן איי־נעם געלייגט אַן אומעט אויפן האַרצן, וואָס דער ליבער שבת גייט אַוועק... אויך מיר, חדר־ייִנגלעך, זענען געווען באַהערשט פון דעם דאָזיקן אומעט, אַז אַ נייע וואָך הייבט זיך אָן און ווידער מוז מען שוין גיין אין חדר אַריין...

אַוודאי איז נישט גלייך יענער, ערב־וואָך־אומעט, צו דעם היינטיקן צער וואָס מיר לעבן איבער ביים דערמאָנען יענע צייטן, יענע מענטשן, יענע הייזער און הייף. היינט איז דער אומעט הונדערטפאַכיק גרעסער, ווייטאָגדיקער, ווייל דאָס אַלץ איז אויף אייביק פאַרשווונדן; פאַרשווונדן ווי אַ קורצער חלום. ניין, נישט ווי אַ חלום נאָר ווי אַ בייזע, אַן אַכזריותדיקע ווירקלעכקייט.

זאָלן זיי אָבער, אַלע ייִדישע היימען און זייערע ערלעכע, האָרעפּאַשנע און פּשוטע ייִדן, לכל־הפּחות אין אונדזער זיכרון קיין מאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

די גמילת־חסדים־קאַסע אין זשיראַרדאָוו

די ווייטערדיקע מאַטעריאַלן און פאַקטן זענען גענומען פון דאָקומענטן, וואָס געפינען זיך אין דעם אַרכיוו פון דעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט — „ייוואָ" אין ניו־יאָרק. דאָס זענען אַ ריי בריוו, באַריכטן, באַלאַנסן און פּראָטאָקאָלן, וואָס שטאַמען פון די יאָרן 1937—1938. וועגן דער „גמילת־חסדים־קאַסע" דערציילן אַ ריי לאַנדסלייט אין זייערע זיכרונות. דאָ האָבן מיר אַ ריי אויטענטישע דאָקומענטן, וואָס שילדערן סיי דעם עקאָנאָמישן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין זשיראַרדאָוו, אין די דאָזיקע יאָרן בכלל, און וועגן דער טעטיקייט פון דער „גמילת־חסדים־קאַסע" בפרט. מיר האָבן דאָ אויך אַ ריי נעמען פון די טוער פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע, וועלכע זענען שוין היינט אַלע ק ד ו ש י ם.

מיר ברענגען די דאָזיקע דאָקומענטן כמעט אין פולן אינהאַלט; יעדער פרט איז אַ וויכטיקער צושטייער צו דער געשיכטע פון אונדזער פאַרשניטענער קהילה און קיין אַנדערע אַרכיוון האָבן זיך דאָך נישט אויפגעהיט. די דאָקומענטן זענען אין ייוואָ איבערגעגעבן געוואָרן פון אונדזער לאַנדסמאַן אברהם בירנבוים.

דאָקומענט נומער 1

בריוו נומער 67 פון 31סטן יאַנואַר 1937

פון דער „גמילות־חסדים־קאַסע" אין זשיראַרדאָוו
צו די געערטע פאַרוואַלטונג
פון די „זשיראַרדאָווער פּראָגרעסיוו־סאָסייטי"

ניו־יאָרק

זייער געערטע הערן:

אַזוי ווי מיר האָבן געהערט אַרבעט איר פאַר דער וויל־טעטיקייט פון דער זשיראַרדאָווער אָרעמער באַפעלקערונג און איר זענט שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט אייער גע־בורטסשטאָט, וואָס איז אייך נאָענט צום האַרצן און רופט זיך וואַרעם אָפּ מיט אייער שטיצע האָבן מיר דעריבער דעם כבוד זיך צו ווענדן צו אייך מיט דער ווייטערדיקער הייסער ביטע.

אונדזער „גמילת־חסדים־קאַסע", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1926 איז דעמאָלט געווען די ערשטע ייִדי־שע קרעדיט־אינסטיטוציע ביי אונדז אין שטאָט און איז אויך ביים היינטיקן טאָג פאַרבליבן די איינציקע ייִדישע קרעדיט־אינסטיטוציע, ווו עס ווערט אויסגעבאָרגט הלוואות אַלע שיכטן פון שטאָט, ווי קליין־הענדלער, אָרעמע האַנט־ווערקער, ביז דעם וואַסער־טרעגער. אַ דאַנק דעם וואָס מען גיט זיי אַרויס די הלוואה און זיי צאָלן אויס צוריק אין קליינע צוריקצאָלונגען שטעלן מיר זיי אויף די פיס. אַזוי איז עס אין פאַלן פון אַן עקסמיסיע (אַרויסוואַרפן פון דער דירה פאַר נישט צאָלן דירה־געלט), אין פאַלן ווען עס קומט ניי־יאָר, ווען זיי דאַרפן אויסקויפן פּאַטענטן (האַנדלס־דער־לויבענישן) און לעצטנס האָבן מיר דערהאַלטן צענדליקער האַנטווערקער דערמיט, וואָס מיר האָבן זיי אויסגעבראָגט געלט, אַז זיי זאָלן קענען אַרויסנעמען „האַנטווערקער־קאַרטן".

ווען נישט די „גמילת־חסדים־קאַסע" וואָלטן פופציק פּראָצענט פון די זשיראַרדאָווער האַנטווערקער פאַרלוירן דאָס רעכט צו פירן זייער אַרבעט. און אַ דאַנק דעם וואָס מיר זענען געשטאַנען אויף דער וואַך און מען האָט זיי אויסגעבאָרגט געלט און אָנגעשטרענגט אַלע כוחות זיי מיט־צוהעלפן זענען זיי פאַרבליבן האַנטווערקער און קענען וויי־טער אַרבעטן בכדי צו דערהאַלטן זייער עקסיסטענץ. איצט צאָלן זיי צוריק זייערע הלוואות אין קליינע ראַטעס ווי פופציק גראָשן אַ וואָך און העכער.

געוויס האָט איר געלייענט וועגן דער גזירה פון „צעכן־געזעץ", וועגן האַנטווערקער־קאַרטן אין פּוילן. אָבער דורך אונדזער הילף ווערן געשטיצט און געשטעלט אויף די פיס ביי אונדז אין שטאָט הונדערטער אָרעמע קליינהענדלער און האַנטווערקער, אַפילו וואַסער־טרעגער.

דורך דער צייט וואָס די „גמילת־חסדים־קאַסע" עקסיס־טירט האָבן אויך עקסיסטירט עטלעכע ייִדישע בענק. אָבער די אַלע בענק זענען ליקווידירט געוואָרן צוליב די רייבונ־גען וואָס האָבן געהערשט ביי זיי... אָבער אונדזער אָנפּראָ־צענטיקע „גמילת־חסדים־קאַסע" — אַ דאַנק דעם, וואָס די פאַרוואַלטונג, וואָס פירט אָן מיט דער אַרבעט זענען מענטשן ווייט פון פּאָליטיק; מענטשן, וואָס ווידמען צייט און ענער־גיע פאַר דער עקסיסטענץ און גאַנצקייט פון דער קאַסע; מענטשן, וואָס ווירטשאַפטן אָן אונטערשיד פון קלאַס (און דעריבער האָבן מיר דעם פולסטן צוטרוי פון אַלע שיכטן פון שטאָט), עקסיסטירט זי ביזן היינטיקן טאָג און מיר האָפן, אַז זי וועט ווייטער עקסיסטירן.

אָבער אַזוי ווי עס איז אייך באַוווּסט פון דער פּרעסע ווי דאָס אלגעמיינע פּוילישע ייִדנטום לעבט איבער שרעק־לעכע קריזיסן, איבערהויפּט מיר זשיראַרדאָווער ייִדן, וואָס

מיר זענען אַ מינדערהייט אין שטאָט, ווו דער יידישער הענדלער אַדער בעל־מלאכה ווערט פון טאָג צו טאָג אַרויס־געשטויסן פון זייער פרנסה. גלייכצייטיק האָט דער „דזשאָינט דיסטרובישאָן קאָמיטע" אויפגעהערט צו סובסידירן אין אַל־געמיין די „גמילת־חסדים־קאַסעס" אין פוילן. דערצו קומען צו יעדן טאָג מענטשן וואָס ווענדן זיך נאָך הלוואות. עס איז איצט די לאָגע, וואָס פינף און זיבעציק פּראָצענט פון דער (יידישער) באַפעלקערונג דאַרפן האָבן הלוואות. בעטן מיר אייך, אַז אויסער וואָס איר שטיצט די שיראַרדאָווער יידן מיט אַ פּסח־שטיצע און אַזוי ווייטער, זאָלט איר אויך אונדזער „גמילת־חסדים־קאַסע" אונטערשטיצן מיט אַ סוב־סידיע, בכדי מיר זאָלן קענען פאָרגרעסערן אין פאַרבריי־טערן אונדזער אַרבעט.

כדי זיך צו באַקענען פאַרלויפיק אַ ביסל מיט אונדזער טעטיקייט לייגן מיר אייך ביי צו אַ ליסטע פון די באָרגערס, דאָס הייסט פון די מענטשן, וואָס האָבן אויסגעבאָרגט געלט פון דער „גמילת־חסד־קאַסע" (די ליסטע האָבן מיר נישט געפונען — רעדאַקציע). די ליסטע איז לויטן קאָנטאָ־בוך. אויך לייגן מיר ביי אַ באריכט פון דער צייט פון 1טן אַפּריל 1935 ביזן 1טן יאַנואַר 1937 אין אויך אַ נעטאָ־באַלאַנס אויף דעם 1טן יאַנואַר 1937. דער באריכט איז לויט די ביכער, וואָס מיר מוזן פירן, אָנגעוויזן פון דעם רעגירונגס־פאַר־שטייער פון 1טן אַפּריל ביז דעם 1טן מערץ. אַזוי ענדיקט זיך דאָס יאָר פון בוכפירונג.

פון וואָנען נעמען מיר די פּאָנדן? וועט איר שוין זען פון דעם באַלאַנס: פון „דזשאָינט"; מיר ווערן אויך סובסידירט פון די רעגירונג־ביודזשעטן; פון מאָגיסטראַט־ביודזשעטן; פון קהילה־ביודזשעט, אויך האָבן מיר אַן אייגענעם קאַפּיטאַל, ווי עס באַווייזט דער באַלאַנס.

ווי אַזוי גיבן מיר אַרויס די הלוואות? ווען אייגנער ווענדט זיך צו אונדז נאָך אַ הלוואה ווערט פון טאָג צו טאָג אַרויס־געשטויסן פון זייער פרנסה. גלייכצייטיק האָט דער „דזשאָינט דיסטרובישאָן קאָמיטע" אויפגעהערט צו סובסידירן אין אַל־געמיין די „גמילת־חסדים־קאַסעס". אין פוילן. דערצו קומען צו יעדן טאָג מענטשן וואָס ווענדן זיך נאָך הלוואות. עס איז איצט די לאָגע, וואָס פינף און זיבעציק פּראָצענט פון דער (יידישער) באַפעלקערונג דאַרפן האָבן הלוואות. בעטן מיר אייך, אַז אויסער וואָס איר שטיצט די שיראַרדאָווער יידן מיט אַ פּסח־שטיצע און אַזוי ווייטער, זאָלט איר אויך אונדזער „גמילת־חסדים־קאַסע" אונטערשטיצן מיט אַ סוב־סידיע, בכדי מיר זאָלן קענען פאָרגרעסערן אין פאַרבריי־טערן אונדזער אַרבעט.

כדי זיך צו באַקענען פאַרלויפיק אַ ביסל מיט אונדזער טעטיקייט לייגן מיר אייך ביי צו אַ ליסטע פון די באָרגערס, דאָס הייסט פון די מענטשן, וואָס האָבן אויסגעבאָרגט געלט פון דער „גמילת־חסד־קאַסע" (די ליסטע האָבן מיר נישט געפונען — רעדאַקציע). די ליסטע איז לויטן קאָנטאָ־בוך. אויך לייגן מיר ביי אַ באריכט פון דער צייט פון 1טן אַפּריל 1935 ביזן 1טן יאַנואַר 1937 אין אויך אַ נעטאָ־באַלאַנס אויף דעם 1טן יאַנואַר 1937. דער באריכט איז לויט די ביכער, וואָס מיר מוזן פירן, אָנגעוויזן פון דעם רעגירונגס־פאַר־שטייער פון 1טן אַפּריל ביז דעם 1טן מערץ. אַזוי ענדיקט זיך דאָס יאָר פון בוכפירונג.

פון וואָנען נעמען מיר די פּאָנדן? וועט איר שוין זען פון דעם באַלאַנס: פון „דזשאָינט"; מיר ווערן אויך סובסידירט פון די רעגירונג־ביודזשעטן; פון מאָגיסטראַט־ביודזשעטן; פון קהילה־ביודזשעט, אויך האָבן מיר אַן אייגענעם קאַפּיטאַל, ווי עס באַווייזט דער באַלאַנס.

Potwierdzenie Prób. urzędowej
Nr. 67 „GMILAS CHESED"
w Zyzardowie
Ryzyn dnia 31 STCZ 1937
גמילת־חסדים־קאַסע
פון זיראַרדאָוו

1) פרעזעס, ישראל פונטאָוויטש (האַנטווערקער);
2) קאַסירער — פנחס דאַרעמבוס (האַנטווערקער);
3) וויצע־פרעזעס — ירמיה שוויצקי (סוחר);
4) אליעזר יאַקובאָוויטש (האַנטווערקער);

דער אַדרעס פון דעם בריוו נומ׳ 67 פון זשיראַרדאָווער גמילת־חסדים־קאַסע, וואָס מיר ברענגען דא.

5) שמואל טיקאַצינסקי (סוחר);
6) אַברהם־מענדל־כאַנאַכאָוויטש (שוחט);
7) בוּזע פּלאַצקער (סוחר);

קאַנדידאַטן: 1) ראובן ראַכמאַן (לערער) גלייכצייטיק אויך סעקרעטאַר; 2) אליעזר קראַקאָוו (האַנטווערקער).

רעוויזיאָנס־קאָמיסיע 1) שלמה־דוד בראַנשטיין (סוחר); 2) זכריה וואָלמאַן (לערער); 3) משה טורמאַן (סוחר). קאַנדידאַט פון רעוויזיאָנס־קאָמיסיע לייב מאַקאַבאַצקי (האַנטווערקער).

דאָ גיבן מיר איך פֿאַרלויפיק אַ צייטווייליקן באַריכט און מיר וועלן וויטער קומען אין קאָנטאַקט מיט קאָרעספּאָנדענץ און צושיקן וויטערע באריכטן לויט אייער פֿאַרלאַנג.

האָפּנדיק אַז איר וועט אונדזער ביטע נעמען אין אַכט און דערפֿילן וויּ געהעריק דריקן מיר אייך אויס אונדזער דאַנק פֿאַרויס און צייכענען

מיט אַכטונג

פֿרעזעס: ישראל פונטאָוויטש
וויצע־פֿרעזעס: ירמיה שוויצקי
קאָסירער: פּנחס דאַרעמבוס
סעקרעטאַר: ראובן ראַכמאַן
פֿאַרוואַלטונג־מיטגלידער:
בוּזע פּלאַצקער, שמואל טיקאַצינסקי, אליעזר יאַקובאָוויטש.

דאָקומענט נומער 2

בריוו נומער 101, פון 8טן אפּריל 1938

פון דער „גמילת־חסדים־קאַסע" אין זשירארדאָוו זשירארדאָוו זייער געערטער הער א. בירנבוים!

אין צוזאַמענהאַנג מיט אייער בריוו פון 22סטן מערץ דאָס יאָר האָבן מיר דעם כבוד אייך איבערצוגעבן, אַז וועגן איר באַלד אוועקגעשיקט אַ בריוו נומער 67 אין דעם 31סטן יאַנואַר 1937 לויט אייער אָנגעווייזענעם אדרעס (דאָ וועט טאַקע געמיינט דער דאָקומענט נומער 1, וואָס מיר האָבן אויבן געברַאכט — רעד'), צום הער שמולעוויטש, אָלס פֿרעזידענט פון דער „סאַסייטי". אין בריוו איז געווען בייגעלייגט אַ באַריכט, באַלאַנס און אַ ליסטע (לויט דעם קאַסע־בוך) פון די אָלע וואָס וועגן פון דער גמילת־חסדים־קאַסע. אָפּוואַרטנדיק אַ יאַ צייט, נישט דערהאַלטנדיק קיין ענטפער, האָבן מיר זיך נאָכאַמאָל געווענדט מיט אונדזער אפּיל אין דער „סאַסייטי" צום ה' ראָסלאָווסקי. דער בריוו איז

דער סוף פון דעם בריוו פון זשירארדאָווער גמילת־חסדים־קאַסע, מיט דעם שטעמפּל און אונטערשריפטן פון דער פֿאַרוואַלטונג.

געווען נומ׳ 87 אין 13טן דעצעמבער 1937. ביז היינטיקן טאג האבן מיר קיין ענטפער נישט דערהאלטן. איצט ווען איר וועלדט זיך מיט אייער ברויו וועלן מיר צום 3טן מאל זיך וועלנדן צו אייך געווארטע פריינד, אז איר זאלט איבערגעבן אונדזער פאלגנדן בריוו אין „הילפס־קאמיטעט" וועלכער איז געווארן געשאפן ביי אייך אין אמעריקע צו העלפן זשירארדאווער יידנטום.

צו אונדזערע בריידער לאנדסלייט אין אמעריקע!

געוויס איז אייך באקאנט די טרויערקע לאגע פון יידן אין פוילן און איר קאנט אייך שוין פארשטעלן וויי די לאגע פון די יידן זעט אויס אין זשירארדאוו, וועו די יידישע באלקערונג איז ציילט זיך צען פראצענט פון דער אלעמיינער זשירארדאווער באפעלקערונג. פיל קרעמער האבן פארלוירן זייערע פרנסות. זייער א ביטערע נויט הערשט אויך צווישן די ארבעטער, וועלכע האבן נישט ביי וואס צו פארדינען. מיר, וועלכע זענען פארטראטן אין דער „גמילת־חסדים־קאסע" זענען די שליח־ציבור פון דער יידישער באפעלקערונג פון אייער געבורטשטאט.

די „גמילת־חסדים־קאסע" איז דאס ארט, וווּ עס שפיגלט זיך אפ די ביטערע נויט אין וועלכער עס לעבט איצט דאס פויליש יידנטום בכלל און בפרט אינדזער זשירארדאווער יידישע באפעלקערונג. צו דער „גמילת־חסדים־קאסע" וועגן זיך די פיקעטירטע און באיקאטירטע קליינהענדלער און אלע וואס ליידן פון קריזיס. עס וואקסט כסדר די צאל נויט־באדערפטיקע: פארמעגלעכע מענטשן, וועלכע האבן אקארשט געשטיצט די „גמילת־חסדים־קאסע" קומט איצט אין דער קאסע בעטן א הלואה צו דערהאלטן זייער עקסיסטענץ.

די קאסע פירט די טעטיקייט שטרענג לויט דעם רעגולאמין פון די „גמילת־חסדים־קאסעס". אומפארטייש. גלייכע באהאנדלונג פון אלע קלאסן און שיכטן (וואס עס קען אייך באשטעטיקן די ליסטע פון די וואס ענעמען פון דער קאסע, וועלכע איז ארייענגעשיקט געווארן פאריקן יאר, 31סטן יאנואר צום ה׳ שמולעוויטש). די „גמילת־חסדים־קאסע" איז די אינציקע קרעדיט־אינסטיטוציע ביי אונדז אין שטאט.

אין איצטיקן מאמענט ענעמען פון דער „גמילת־חסדים־קאסע" און איר הילף ביי 250 משפחות אין זשירארדאוו, פון אלע קלאסן און שיכטן, דארף ווער אויסקויפן א פאטענט און האט נישט קיין געלט און קומט נאך אן אנפראצענטיקן קרעדיט, קריגט ער דא די הלוואה און אזוי ארום עפנט ער צוריק זיין געוועלב; דארף א שניידער האבן אויף א מאשין אדער אויף א ביסל סחורה אנצוגרייטן אויף די חגאות, באקומט ער אין דער „גמילת־חסדים־קאסע" א הלוואה; דארף א פורמאן האבן א פערד, קומט ער אין „גמילת־חסדים־קאסע"; האבן האנטווערקער געדארפט צו האבן די האנטווערקער־קארטן („קארטא זשעמיעשניצא"), דאס הייסט, א דערלויבעניש צו פירן א וואגשטאט, האבן מיר אנגעשטרענגט אלע כוחות און דערמעגלעכט די ארע־מע האנטווערקער, אז זיי זאלן קענען די דאזיקע קארטן אויסקויפן. א דאנק דער „גמילת־חסדים־קאסע" עקסיסטירן זיי ביז היינט.

פאר די 14 יאר וואס עס עקסיסטירט די „גמילת־חסדים־קאסע" אין זשירארדאוו האט זי דערהאלטן און דערהאלט וויייטער צענדליקער משפחות פון אייערע קרובים און פריינד. העלפט זיי אין זייער קאמף פאר עקסיסטענץ, שטיצנדיק זיי מיט אנפראצענטיקע הלוואות — פון 50 ביז 200 זלא־טעס, אויסצאלנדיק די הלוואות אין גאר קליינע ראטעס.

מיר פראדוקטיוויזירן זיי, מיר דערלאזן נישט זיי זאלן ווערן בעטלערס, וואס זאלן דארפן אויסשטרעקן זייער האנט נאך נדבות. מיט די צוגעטיילטע הלוואות טוען זיי עפעס אויף — קויפן מאטעריאלן צו די ווארשטאטן; קויפן און שאפן זיך אין סחורה אין די ארעמע געווילבער. האנדלען און פארדינען מיט שווייס א גראשן...

מיר וועלדן זיך דערביבער צו אייך מיט אונדזער היסן אפעל: פארגעסט נישט אין אייער היימשטאט! איר זאלט אייער הילף נישט שיקן אין קיין שום זייטיקן וועג, נאר דירעקט צו אונדזער „גמילת־חסדים־קאסע", אזוי ווי עס טוען עס די לאנדסלייט פון אנדערע שטעט... דאס איז דער איינציקער ראציאנעלער מיטל צו העלפן אייערע אייגענע און נישט שאפן קיין בעטלערס... שטיצנדיק די „גמילת־חסדים־קאסע" באקומען די זעלביקע גרעסערע סומעס אין דער פארעם פון אנפראצענטיקע הלוואות, וואס רעגט זיי אן צו אייגענע קאנסטרוקטיוויע ארבעט. די דאזיקע קאפיטאלן וואלטן געווען א קרן־קיימת פאר דער גאנצער שטאט.

איבערהויפט איז אונדז איצט דרינגנד נייטיק די הילף, צוליב דעם וואס מיר ווילן רעאליזירן געווייסע איבערשיי־טונג און אויפבוי־פלענער, ווי צום ביישפיל צו שאפן אין זשירארדאוו פאר די ארויסגעשטויסענע פון זייערע פרנסות נייע פרנסה־צווייגן. אזוי ווילן מיר קויפן עטלעכע מעכא־נישע וועבשטולן, וואס וואלטן געגעבן פרנסה עטלעכע דעק־לאסירטע משפחות אזא״ו. דערויף זענען טאקע נייטיק די מיטלען פון דער קאסע. מיר אפעלירן דערביבער צו אייך, חשובע לאנדסלייט, אין דער איצטיקער שוועררע לאגע איר זאלט אונדז נישט פארלאזן און שטיין מיט אונדז אין קאנ־טאקט און סיסטעמאטיש שטיצן די „גמילת־חסדים־קאסע" אין אייער אלטער היים זשירארדאוו. אין איצטיקן מאמענט זענען „כל ישראל ערבים זה לזה".

מיט אכטונג

פרעזעס: פונטאוויטש

סעקרעטאר: ר. ראבמאן

ביילאגע:

1) באריכט און באלאנס;
2) אויפרוף פון די „גמילת־חסדים־קאסע";
3) אויסצוג פון דער פארוואלטונג און רעוויזיאנס־קאמיסיע.

דאָקומענט נומער 3

קאַסע־באַריכט

פון דער „גמילת־חסדים־קאַסע" אין זשיראַרדאָוו
פאַר דער צייט פון 1טן אַפּריל 1937 ביז 31טן מערץ 1938 יאָר.

הכנסה

	גר' זל'
סאַלדאָ אויפן 1טן אַפּריל. 1937 יאָר	120,82
מזומן אין קאַסע און באַנק.	
„דזשאָינט"־קאָנטאָ	
באַקומען אין משך פון באַריכס פּעריאָד	1.500.—
געזאַמלטע מיטלען פון אָרטיקע קוועלן	681,97
הלוואות־קאָנטע.	
צוריקצאָלונגען פון הלוואות	10.696,55
פּקדונות־קאָנטע.	
געבאָרגטע ביי פּריוואַטע פּערזאָנען און אינסטיטוציעס	1.950,97
ס"ה	14.950,31

הוצאה

הלוואות־קאָנטע.	
אַרויסגעגעבן 150 הלוואות אין דער צייט פון באַריכטס־פּעריאָד	11.923,20
„דזשאָינט"־קאָנטאָ.	
אויסגעצאָלט דעם „דזשאָינט 125 זלאָטעס און „צעקאַבע" 50 זלאָטעס	175.—
אַדמיניסטראַציע־קאָנטאָ.	
א) זאַכלעכע	
	583,62
ב) פּערסאָנאַלע	
צוריקגעצאָלט געבאָרגטע געלטער	1.900,22
סלאַדאָ אויפן 1טן אַפּריל 1938	368,27
פאַרבליבן מזומנים אין קאַסע און באַנק.	
ס"ה	14.950,31

פּרעזעס: י. פּונטאָוויטש סעקרעטאַר: ר. ראַכמאַן

דאָקומענט נומער 4

אויפרוף פון די „גמילת־חסדים־קאַסעס" אין פּוילן

הגם דער אויפרוף איז געווען פאַר אַלע גמילת־חסדים־קאַסעס פון דעם מין, ברענגען מיר אים דאָ, ווייל זיין אינהאַלט מאַכט נאָך מער בולטער און קלאָרער די לאַגע פון די יידן אין פּוילן בכלל און זשיראַרדאָוו בפרט, און די ראָלע פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס, וואָס זענען פאַראַן אין 832 שטעט זענען איינע פון די וויכטיקסטע הילפס־אינסטיטוציעס, וועלכע גיבן אַרויס 180.000 אָנפּראָצענטיקע הלוואות אויף לאַנגע טערמינען און דערמיט האַלטן זיי אונטער צענדליקער טויזנטער ייִדישע משפּחות.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס טיילן אויס אַ דויערנדע הילף. די אַרויסגעגעבענע הלוואות קערן זיך אום און העלפן ווייטער די נויטבאַדערפדיקע.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס זענען דער וויכטיקסטער שטיצפּונקט פונעם ייִדישן בעל־מלאכה, בשעת ער דאַרף איינקויפן רוי־שטאָף, בשעת ער דאַרף אָנזאַמלען סחורה אויפן יריד, אויפן מאַרק־טאָג אָדער איינקויפן זיך אַרבעטס־מכשירים.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסע איז אַן אַנשפּאַר פאַרן ייִדישן קליינהענדלער, ווען ער דאַרף האָבן געלט אויף סחורה, ווען ער דאַרף אויסקויפן אַ פּאַטענט א״אַ.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסע שטיצט אונטער דעם ייִדישן לאַנדווירט און דעם גערטנער, ווען זיי נייטיקן זיך אין קרעדיטן אויף זריעה, אויף אַרבעטס־געצייג א״אַ.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסע העלפט אַרויס מיט אַ הלוואה דעם סאַדאַווניק, אויף דינגען אַ סאָד און האָבן חיונה אויפן גאַנצן ווינטער.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס העלפן מיט צו פּראָדוקטיוויזירן די ייִדישע יוגנט, דערטיילנדיק איר אָנפּראָצענטיקע הלוואות אויף שאַפן זיך אייגענע אַרבעטס־וואַרשטאַטן.

ווייל די גמילח־חסדים־קאַסע וועקט דעם צוטרוי צום באָרגער און העלפט צו באַקומען סחורות־קרעדיטן.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסע קומט צו הילף דעם פאַרטריבענעם דאָרפס־ייִד און העלפט אים דורך אַ הלוואה איינצואָרדענען זיך אין זיין נייעם וווינאָרט.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס העלפן דער ייִדישער באַפעלקערונג אין די געליטענע שטעט און שטעטלעך און ווירקן אַנטקעגן די בהלה־שטימונגען, וואָס דראָען אָפּצושווענקען נישט איין ייִדישן ישוב.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס שטרעבן צו פאַרפעסטיקן דעם ווירטשאַפטלעכן קיום פון דער ייִדישער באַפעלקערונג דורך שאַפן נייע פּרנסות אויפן געביט פון אונדוסטרי, לאַנד־ווירט־שאַפט, גערטנעריי א״אַ.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס האָבן אין איבער 130 שטעט אַדורכגעפירט די אויפבוי־אַרבעט און דערמיט געשטאַרקט די ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס, שאַפנדיק גלייכצייטיק אַ מוסטער פאַר אַנדערע שטעט.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס נעמען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די פאַראייניקטע קאָמיטעטן פאַר די ענינים פון ייִדישער מלאכה, וואָס זאָרגן פאַר צופּאַסן די ייִדישע האַנטווערקער צו די פאָדערונגען פון געזעץ און שאַפן דערמיט אַ צוקונפט פאַר דער ייִדישער מלאכה אין פּוילן.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס האָבן געוווּנען אָנערקענונג און סימפּאַטיע מצד דער ייִדישער גע־זעלשאַפט, וועלכע שטיצט כסדר די גמילת־חסדים־קאַסעס און האָט פאַר זיי געזאַמלט אַ קאַפּיטאַל פון אַן ערך פינף מיליאָן זלאָטעס.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס האָבן געוווּנען דרך־ארץ און אָנערקענונג ביי דער נישט־ייִדישער עפנטלעכקייט, אויסגעקעמפט זיך אין אַ סך שטעט אונטערשטיצונגען פון די קאָמונאַלע אינסטיטוציעס.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס האָבן באַוויזן, אַז אַ ייִדיש שטעטל איז נישט סדום, און עס קען נישט געמאָלט זיין, אַז אַ ייִד זאָל זיך ווענדן נאָך הילף און קיינער זאָל זי אים נישט געבן.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס האָבן געהויבן דאָס מאָראַלישע אַחריות פון דער ייִדישער באַפעל־קערונג און אָרגאַניזירט די הילף פון איינעם פאַרן צווייטן.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס, וואָס האָבן אויסער אייגענע קאַפּיטאַלן, אַ באַדייטנדן קרעדיט פון „דזשאָינט" (5 און אַ פערטל מיליאָן זל׳) האָבן דערנענטערט די פּוילישע ייִדן צו זייערע אַמעריקאַנער ברידער און האָבן זיי געוויזן דעם וועג פון דער צוועקמעסיקסטער הילף פאַר זייערע היימערטער.

ווייל די גמילת־חסדים־קאַסעס זענען אינסטיטוציעס פון מאָדערנער סאָציאַלער הילף, וואָס די־נען אַלס מוסטער פאַר דער פּוילישער און אוקראַינישער באַפעלקערונג.

וויל די גמילת־חסדים־קאַסעס האָבן אַ גרויסע צאָל מאַראַליש געפֿאַלענע אויפֿגעהויבן פון זייער געפֿאַלנקייט, געראַטעוועט זיי פון קצבה און בעטלעריי און זיי געמאַכט פאַר פֿראָדוקטיווע מענטשן, וואָס לעבן פון זייער פֿראַצע און הארעוואַניע.

וויל די גמילת־חסדים־קאַסעס זענען געוואָרן דער צענטער, וואָס אַרגאַניזירט די זעלבסטהילף פון דער יידישער באַפעלקערונג אין זאַרגט פאַרן גורל פון טויזנטער פאַראַרעמטע און דעקלאַסירטע.

דעריבער טאָן קיין אײַן יִד זיך נישט באַפרײַען פון דער פליכט פון זאָרגן פאַר זײַנע געליטענע ברידער!

די לאָגע פון די פוילישע יידן איז אַזאַ פאַרצווייפלטע, אַז קיין אײַן יִד טאָר נישט שטיין בײַ דער זײַט בשעת טויזנטער משפחות ראַנגלען זיך אין קאַמף פאַר דערהאַלטן זייער עקזיסטענץ!

די גמילת־חסדים־קאַסעס מוזן איצט אויסברייטערן זייער טעטיקייט און אַרײַננעמען טויזנט נייע באָרגער!

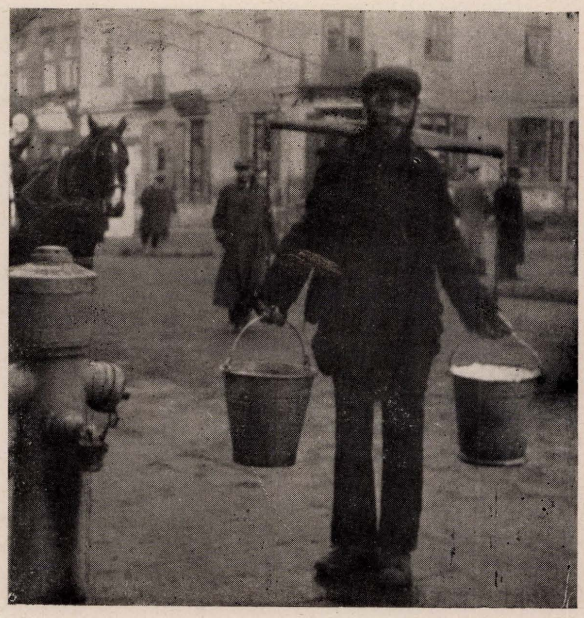

די קאראמיסלאס טראָגט אַ שניידער שמחה, באַקאַנט ווי שמחה פרײַדע־לאהס אייניקל, פריער געאָרבעט אין שניידער־וואַרשטאַט בײַם לאָמזן מענדעלע (קירשבוים) און שפּעטער זיך געזומען צו וואָסערטרעגערײַ. דאָס בילדל איז אין יאָנואַר 1939 צוגעשיקט געוואָרן פֿון וועלוול גרינבערג (וולאָדעק, היינט אין מאַנטרעאל, קאַנאַדע) צו יידל קויפמאַן אין אַרגענטינע. אויף דער לינקער זייט פון בילדל איז דאָ אַן אויפֿשריפֿט, צווישן אַנדערס זאָגט זיך דאָרטן: „איך מוז שרײַבן... אַז נישט לאָגג וועלן אַלע יידן אַזוי דאַרפֿן אויסזען אין פוילן".

בית־שין

אַ שטורמישער „מתן־תורה"

(פּראָווינץ־פּעליעטאָן)

דער ווייטערדיקער „פּראָווינץ־פּעליעטאָן" איז געווען געדרוקט אין דער צייטונג „נייע פאָלקס צייטונג", וואָס איז דערשינען אין וואַרשע. אויף דעם אויסשניט פון דער דאָזיקער צייטונג, וואָס געפינט זיך אין דעם אַרכיוו פון יִיווא אין ניו־יאָרק איז פאַראַן אַ צושריפט: „צוגעשיקט 1936 פון זשיראַרדאָוו לעבן וואַרשע". דאָס מיינט, אַז דער דאָזיקער אויסשניט איז נאָך בשעתו געשיקט געוואָרן צום יִיווא אין ווילנע און שפּעטער, דורכגיינדיק די פאַרשידענע גילגולים בעת דער נאַצישער הערשאַפט איז עס געקומען קיין ניו־יאָרק.

ברענגענדיק דעם דאָזיקן „פּראָווינץ־פּעליעטאָן" פון פאַר 25 יאָר צוריק ווילן מיר זיך נישט שטעלן אויף דעם אָדער יענעם „צד" פון די בעלי־המחלוקת. אַלע זענען זיי שוין היינט קדושים, אַלע באַטייליקטע אין די דאָזיקע רבנישע־צדדים האָבן געטיילט דעם זעלביקן גורל. מיר ווילן נאָר שילדערן די געזעלשאַפטלעכע אַטמאָספער, דעם שטייגער־לעבן און די קוריאָזן וואָס דער שטייגער האָט אַרויסגערופן. די „מלחמות" אין די שטעטלעך זעען דאָך געוועזן פון דעם מין, וואָס זיי האָבן דאָס שטעטל צוגעגעבן אַ באַזונדערן חן און אייגענעם קאָלאָריט. פאַרקערט, שטעטלעך אָן „צדדים" און אָן מחלוקת זענען געוועזן גאָרנישט אינטערעסאַנט און טאַקע נישט אַרויסגעוויזן קיין ווילן און דראַנג עפּעס צו דערגרייכן. אין דעם פאַל פלעגט ביי די שטעטלעך דער באַקאַנטער זאָג: „קנאת סופרים תרבה חכמה" באַקומען אַן אַנדער תיקון — „קנאת אָרגאַ־ניזאַציעס" פלעגט אין די שטעטלעך פאַרגרעסערן די אַקטיוויטעט, דעם ווילן איבערצושטייגן איינער דעם צווייטן. עלעהיי, וואָס די דאָזיקע „קנאה" פלעגט אָפט אָנגעמען צו היציקע, צו דראַסטישע פאָרמען, אין דעם איז שוין שולדיק די מיליע פון אונדזער שטעטלשן געזעלשאַפט־לעכן לעבן.

אַז די ייִדן פון זשיראַרדאָוו לייענען איצט די באַשרייבונג ווי אַזוי גאָט האָט געגעבן די תורה, באַווייזט זיך צווישן זייערע וואָנצעס אַ שמייכעלע פון גרינגשעצונג. אַזוי שמייכלט ראָטשילד, ווען ער הערט ווי אַ קליינשטעטלדיקער גביר באַרימט זיך, אַז ער קען מיט זיין פאַרמעגן „אַ וועלט אָפּקויפן".

„מיט דונערן און בליצן האָב איך געגעבן די תורה"...

„מ'שטיינס געזאָגט, פאַראַן דאָ מיט וואָס זיך צו באַרימען. וואָס זעט זיך דאָס אָן אין פאַרגלייך מיט זשיראַרדאָוו? ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו האָט מען דאָך געגעבן די תורה מיט פּעטש, מיט בלוט און מיט פּאָליציי"...

און שטאָלצירן איצט די זשיראַרדאָווער ייִדן און זיי זענען גערעכט. דער שטורעם, וואָס האָט באַגלייט דעם „מתן תורה" ביים באַרג סיני, זעט אויס ווי אַ קינדער־שפּיל אַנטקעגן דעם שטורמישן „מתן־תורה" אין זשיראַרדאָוו. נאָך איצט קענט איר טרעפן אויף די זשיראַרדאָווער גאַסן ייִדן מיט ווייסע, רויטע און בלויע סימנים פון „מתן־תורה" אויף די פּנימער. אַפילו דער סאַמאָראָדנער קהילה־פּרעזעס גייט אַרום אַ באַנדאַזשירטער. עס זעט אויס ווי די תורה וואָלט נישט געווען פון פאַרמעט, נאָר פון אייזן און דאָס האָט מען אים פון הימל זי גלייך געוואָרפן אין קאָפּ אַריין...

אייגנטלעך האָט זיך דער „מתן־תורה" אָנגעהויבן אין זשיראַרדאָוו, נאָך פאַראַיאָרן זומער, ווען עס זענען פאָר־געקומען נייע קהילה־וואַלן און עס איז געקומען אַ נייער קהילה־פּרעזעס, אַ ייִד, אַ „פּאָסטעמפּאָווער", אַן אַלגעמיינער ציוניסט, אָנשטאָט דעם פריערדיקן „מזרחי"־פּרעזעס. אין אַלע שטעט אין פּוילן פירט זיך אַפילו, אַז די אַלגעמיינע ציוניסטן און „מזרחי" גייען צוזאַמען. זשיראַרדאָוו איז, אָבער, אַן אויסנאַם. דאָ זענען „מזרחי" און די אַלגעמיינע ציוניסטן צווישן זיך אויף מעסער־שטעך. און די סיבה פון דער מלחמה איז נישט, ווי עס קען זיך אויס־דוכטן, דאָס, וואָס „מזרחי" וויל גיין קיין ארץ־ישראל מיטן רעכטן טראָטואַר און די אַלגעמיינע ציוניסטן מיטן לינקן,

נאָר פּונקט פאַרקערט. „מזרחי" איז אַן אָנהענגערן פון „פּראָגרעסיוון" מורה־הוראה, אַ ייִד, אַן אויפגעקלערטער מיט אַ געשליפן צינגל, וואָס אַז ער האַלט אַ פּוילישע רעדע אין אַ נאַציאָנאַלן פּוילישן יום־טוב לעקן די פינ־גער סיי דער אַפּטייקער און סיי דער פּאָסט־נאַטשאַלניק, בעת די אַלגעמיינע ציוניסטן זענען אָנהענגער פון אַלטן רב, וועלכער איז גלייכצייטיק אַמשינאָווער רבי. ווען „מזרחי" האָט געהאַט אין אירע הענט די קהילה, האָט זי כסדר געפּאַשעט מיט פעטע עליות, מיט „ששי", דעם מורה־הוראה. אָבער דעם ערשטן שבת, ווען עס האָט אָנ־געהויבן קיניגן דער נייער פּרעזעס, האָט ער אויסגעשריגן:

— האַלט! גענוג זיך אָנגעפרעסן מיט „ששי" איצט וויל איך „ששי".

האָבן די מזרחיסטישע דאָזאָרעס אויפגערופן צום ספר זייער מורה־הוראה און דעם רבס דאָזאָרעס האָבן אויפ־גערופן דעם נייעם פּרעזעס. זענען ביידע אַרויף אויפן באַלעמער און יעדער האָט אָנגעכאַפּט דאָס תורהלע ביי אַן אַנדער זייט. זיי האָבן זיך אַזוי לאַנג געריסן ביז זיי האָבן צעבראָכן די „עץ־החיימס" פון דער תורה... עס איז געקומען צו אַ געשלעג און דער „ששי" איז געבליבן ליגן אויפן טיש אַ פאַרשעמטער, אַן איבערגעשטאַנענער, אַזוי ווי אַן אָנגעהויבן מיטיק צווישן אַ צעקריגט פּאָרפאָלק...

אויף צומאָרגנס האָט דער רב דערקלערט אַ תענית צוליב דעם, וואָס עס איז פאַרשעמט געוואָרן די תורה און דער מורה־הוראה האָט דערויף געענטפערט מיט אַ באַפעל, אַז אַלע ייִדן זאָלן פון רבס תענית קומען צו די מזרחי־פירערס, ווו זיי וועלן באַקומען אומזיסט לעקעך מיט בראָנפן... דאָס איז געווען גאָר אַ טשעקאַווער זונטיק אין זשיראַרדאָוו. ביי איין טייל ייִדן איז געווען תשעה־באָב און ביי אַנדערע — שמחת־תורה... שטאָטישע לצים, וועלכע האָבן אין יענעם טרויעריק־פריילעכן זונטיק גע־מאַכט דעם אמתן „שהכל", האָבן זיך בעתן טרינקען גע־ווונטשן, אַז דער רב זאָל יעדן זונטיק מאַכן אַ תענית...

פון יענעם טאָג אָן האָט מען גענומען דאָס תורהלע און דערפון אויסגעשניטן צוויי „ששיס". גאַנץ פרי דאַווענען די מזרחיסטן מיט זייער מורה־הוראה און האָבן זיך זיי־ערע אייגענע פעטע עליות און מיטן צווייטן מנין דאַוונט דער רב מיטן קהילה־פּרעזעס.

דעם לעצטן טאָג שבועות האָט אָבער דער קהילה־פּרע־זעס אָפּגעטאָן זיינע שונאים אַ שפּיצל און באַפוילן צו־שליסן אין דער פרי דאָס בית־מדרש. ווען די מזרחיסטן זענען אין דער פרי געקומען צום דאַווענען, האָבן זיי גע־טראָפן די טירן פון בית־מדרש געשלאָסן. באין־ברירה האָבן זיי זיך אַוועקגעשטעלט דאַווענען אויפן הויף. ווען זיי האָבן שוין געהאַלטן ביים לייענען, איז אָנגעקומען דער רב מיטן פּרעזעס און דעמאָלט האָט זיך פאַר זיי אויפ־געפּראַלט די טירן פון בית־מדרש. די מזרחיסטישע „רע־וואָלוציאָנערן" האָבן אָבער מער נישט געוואָלט בלייבן אויפן הויף און זיי האָבן זיך מיט גוואַלט אַריינגעריסן אין בית־מדרש אַריין. דעם רבס אָנהענגער האָבן פאַרכאַפּט דעם עמוד און זיך געשטעלט דאַווענען און אין דער זעל־ביקער צייט האָבן די מזרחיסטן פאַרכאַפּט דעם באַלעמער און דאָרט גענומען לייענען די תורה. האָט זיך באַשאַפן די אמתע קאַקאַפּאָניע. ביי איין „וואַרשטאַט" דאַוונט מען און ביים צווייטן לייענט מען. ביים עמוד ציקלט זיך דעם פּרעזעסעס בעל־תפילה און אויפן באַלעמער „אַרבעט" דער מזרחיסטישער בעל־קורא. צוויי קעלנער טראָגן אונטער דעם הימל צוויי פאַרשידענע פּאָרציעס תפילות און אויבן ווייס מען נישט, וועלכע פריִער צו נעמען. דער רבנישער קעלנער דערלאַנגט די פאָרשפּייז, בעת דער מזרחיסטישער קעלנער טראָגט שוין דעם קאָמפּאָט...

שרייט דער פּרעזעס צו די רעוואָלוציאָנערן אויפן באַ־לעמער:

— נישט לייענען!

— מיר האָבן דאָ די דעה.

— מיר לאַכן פון אייך!

— לאָבוזעס.

— באַנדיטן.

— משומדים.

און אָט גיט זיך אַ שנייד אַריין אין דעם ווערטער־גע־דיכטעניש אַ שאַרף געשריי, ווי דער פייף פון אַ פּאָליציי־פייפל בעת אַ טומלדיקן גאַסן־צוזאַמענגעלויף:

— גוואַלט, מיין פוס!

אָבער ווער קוקט זיך עפּעס אום איצט אויף אַ פוס, אַז אין קאָן שטייען אַלע אברים? קיין איינצלנע פּנימער זעט מען שוין נישט. אין אַ וואָלקן פון שטויב (איז עס נישט אַ מאָל דער זעלביקער וואָלקן, וואָס עס איז געווען ביים באַרג סיני?...) קנוילט זיך אַ געדיכטע מענטשן־מאַסע, גע־הילט אין טליתים, אין קללות און אין פּעטש. וועדליק דער געדיכטעניש, האָט זיך געקאָנט אויסדאַכטן, אַז קיין איין פּאַטש קען דאָ נישט פאַלן. וואָרעם אויף צו פּאַטשן דאַרף מען דאָך האָבן אַ חוץ אַן אייגענע האַנט און אַ פרעמדע באַק, אויך — אָרט. און פון דעסטוועגן האָבן זיך ייִדן אַן עצה געגעבן. לויט דער צאָל פּעטש, וואָס זענען געפאַלן, האָט מען געקאָנט מיינען, אַז די געשעענישן שפּילן זיך נישט אָפּ אין די ענגע ווענט פון זשיראַרדאָווער בית־המדרש, נאָר כאָטש אויף די ברייטע פעלדער פון — מאַ־דאַגאַסקאַר... און אָט טראָגט מען שוין אַרויס אַ צעבלו־טיקטן דעם סאַמאָראָדנעם קהילה־פּרעזעס... אויפן באַלע־מער לעבן דער תורה זעט מען שוין איצט צווישן די טליתים בלויע מונדירן און ווייסע שטעקעלעך, וואָס גיבן צו אַ באַזונדערן קאָלאָריט די פאָרשטעלונג. דאָס איז פּאָ־ליציי געקומען מאַכן אָרדענונג ביים זשיראַרדאָווער באַרג סיני. דערווייל, אָבער, איז נאָך ווייט פון אָרדענונג. די שלאַכט גייט נאָך מיט דער פולער פּאַרע. די קולות פון די פּאָליציאַנטן מישן זיך אויס מיט די געשרייען פון די

קעמפנדיקע. צוזאַמען שאַפט זיך עפּעס אַ מאָדנער לשון פון חצי־ייִדיש, חצי־פּוילישׁ. די געשרייען גייען צום הימל און רופן זיכער אויבן אַרויס אַ סך פאַרוווּנדערונג.

— שוין־זשע — פרעגט מען אויבן — האָבן זיך די גויִים באַזינען און באַשלאָסן צו נעמען די תורה צוזאַמען מיט די ייִדן?...

וואָרעם מיט וואָס דען קען מען אויבן דערקלערן אַזאַ אויסטערלישע דערשיינונג, וואָס גויִים זענען אום שבועות געקומען אין בית־מדרש און זיך צוזאַמען מיט ייִדן און מיטן רב אַוועקגעשטעלט ביי דער אָפענער ספר־תורה?

און דערווייל, בעת אינעווייניק האָבן זיך אָפּגעשפּילט די שטורמישע סצענעס פון מתן־תורה, האָבן זיך דרויסן אויף דער גאַס פאַרזאַמלט מאַסן מענטשן, ייִדן און קריסטן און גענומען שטעלונג צו די געשעענישן. אַפילו די קריסטן זענען אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער מלחמה און אויסגע־בילדעט אין דרויסן צוויי צדדים. איין צד האָט זיך גע־שטעלט אויף דער זייט פון „ראַבין" און דער צווייטער צד האָט געהאַלטן, אַז גערעכט איז גאָר דער „פּאָד ראַבין". עס האָט שיער־נישט געהאַלטן ביי פּעטש צווישן די פּוי־לישע „ראַביניסטן" און „פּאָדראַביניסטן"...

ענדלעך איז דער פּאָליציי געלונגען איינצושטילן די שלאַכט, אָבער דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן די צווייטע טעג יום־טוב... דער צעבלוטיקטער פּרעזעס האָט געמאָלדן דער פּאָליציי, אַז בעתן געשלעג האָבן די „רעוואָלוציאָ־נערן" אים אַרויסגעצויגן פון דער קעשענע טויזנט מיט צוויי הונדערט גילדן. זיי האָבן, הייסט עס, גענומען אי פלייש און אי געלט... איז געוואָרן אַ רעש צווישן עולם: ס'הייסט, דער פּרעזעס איז געקומען אין שול צו „מתן־תורה" מיט געלט אין קעשענע?... שוין־זשע האָט ער גע־מיינט, אַז דער רבונו־של־עולם וועט אויסשטעלן די תורה אויף אַ ליציטאַציע און ער, דער פּרעזעס, וועט זיין דער אויפקויפער?... די פּאָליציי קען זיך אָבער אין אַזעלכע חקירות נישט אַריינלאָזן. אַז דער פּרעזעס ווייזט מיט דער האַנט אויף די גנבים, דאַרף מען יענע אַרעסטירן. איינ־ציקווייז האָט די פּאָליציי אַרויסגעפירט די „גנבים", צווישן זיי אויך דעם בעל־קורא, זיי אויסגעשטעלט אין אַ ריי און —

— מאַרש אין אַרעסט אַריין!

אין מיטן גאַס זענען זיי געגאַנגען די „גנבים", אָנגע־טאָן אין די טליתים מיט די סאַמעטענע קאַפּלעך, אַרומ־גערינגלט מיט אַ געדיכטער קייט פון פּאָליציי און באַ־גלייט פון דער גאַנצער שטאָט. אַזאַ אַרעסטאַנטן־מאַרש האָט נאָך די וועלט נישט געזען...

אין עטלעכע שעה אַרום האָט מען די פאַרברעכער אַרויסגעלאָזט פון אַרעסט, דערמיט איז אָבער די מלחמה נישט ליקווידירט. פאַרקערט, ערשט איצט זאָל זי זיך אָנהייבן. ביידע צדדים גרייטן זיך. גאַנץ זשיראַרדאָוו איז איצט איין גרויסער פּולווער־לאַגער. לאָקאַלע סטראַטעגן גייען אַפילו אַזוי ווייט, אַז זיי פאַרזיכערן, דאָס די וועלט לעבט אין אַ טעות וועגן אָרט, ווו עס וועט אויסברעכן די קומענדיקע וועלט־מלחמה. אַלע מיינען, אַז דאָס וועט זיין טשעכאָסלאָוואַקיע, בעת אין דער אמתן וועט „עס" זיך אָנהייבן אין זשיראַרדאָוו...

יצחק ליפשיצס הויז — צו רעכטס האָט געוווינט נחמיה ליבהאָבער.

שיכלעך פאַר די תלמוד־תורה־קינדער אין זשיראַרדאָוו

א פערמאַנענטע פאַרבינדונג האָט עקסיסטירט צווישן זשיראַרדאָוו און אירע לאַנדסלייט מעבר־לים. נישט נאָר האָבן מישפחה־מיטגלידער אַנגעהאַלטן א כסדרדיקן קאָנטאַקט, אויך די שטאָט ווי אַזעלכע, די יידישע אינסטיטוציעס האָבן געהאָט אין זייער טעטיקייט־געביט א פאַרבינדונג מיט די לאַנדסלייט־ארגאַניזאַציעס, וועלכע פלעגן שטענדיק אונטערשטיצן די טעטיקייט אין דער אַלטער היים.

מיר ברענגען דא ווייטער, ווי א ביישפיל, א בריוו און א באריכט וואס די זשיראַרדאָווער האָבן געשיקט צו זייערע לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק וועגן די באַקומענע פון זיי הילף פאַר אַרעמע תלמוד־תורה־קינדער.

דער דאָזיקער בריוו דערציילט נישט נאָר וועגן דעם פאַקט פון דער בריידערלעכער הילף מיר זענען אויך פון אים די שווערע לאָגע אין וועלכער עס האָט זיך דאָן געפונען אונזרער היימשטעטל.

דאָטירט איז דער בריוו דעם 3טן מערץ 1938, און ער לייענט זיך:

ליבע, טייערע שוועסטער טאָבע ווייניטשקע!

דעם בריוו שרייב איך בלויז וועגן די פופציק דאָלער וואָס איך האָב דערהאַלטן דורך דיר פון דער „לעידיס סאָסייטי" פאַר די תלמוד־תורה־קינדער אויף צו קויפן פאַר זיי שיך.

איך האָב זיך געוועגדט צו דעם הער דוד ניימאַן, אַז ער זאָל מיר העלפן אין דעם, נאָר ער איז א זייער פאַרנומענער מענטש און ער האָט מיר אפגעזאָגט זיך צו פאַרנעמען מיט דעם און איך בין געווען געצוווונגען זיך צו וועגדן צו דעם היינטיקן פרעזעס פון דער יידישער גמינע, ה' פיוול ראָטשטיין. דאָס איז משה באַלעמאָווערס זון און ער האָט מיר די זאַך געהאָלפן דורכפירן.

אין דער תלמוד־תורה לערנען בייַ די זעכציק קינדער. מיר האָבן אַבער ליידער מער נישט געקענט געבן ווי פאַר דריי און דרייסיק קינדער, ווי איר וועט דאָס זען פון דער ליסטע. און דערצו האָבן מיר נאָך געמוזט אויסלייגן 17 דאָלאַטעס מיט 25 גראָשן, ווייל די שיכלעך האָבן געקאָסט 279 זלאָטעס מיט 50 גראָשן, און פאַר די דאָלערס האָבן מיר דערהאַלטן 262 זלאָטעס מיט 25 גראָשן.

מיר האָבן אַלץ געמאַכט אַזוי ווי איר האָט פאַרלאַנגט און מיר שיקן אייך די ברכות וואָס די אַרעמע קינדער האָבן אייך געגעבן. מיר בעטן אונדז צו שרייבן וויפל מאָל האָט איר עשיקט געלט פאַר דער תלמוד־תורה, דען זיי האָבן ביז איצט מער נישט דערהאַלטן ווי צווויי מאָל. שרייבט אויף וועלכן אַדרעס איר האָט געשיקט.

מיר האָפן, אַז נאָכן דערהאַלטן דעם בריוו וועט איר דער־פילן אייער מענטשלעכן און בריידערלעכן צווואָג און גלייך שיקן פאַר אַרעמע אויף פסח, דען די נויט דא אין שטאָט איז זייער גרויס און עס ווערט פון טאָג צו טאָג ערגער. אייער באַלדיקע הילף איז זייער נייטיק.

מיט אַכטונג און באַגריסונג

ד. הערשקאָוויטש

פ. ראָטשטיין".

*
**

די דערמאָנטע נעמען אין דעם בריוו זענען:

דוד ניימאַן איז דער שוחט, אַן איידעם פון דעם אַלטן שוחט בינם. ווערט דערמאָנט אין דער אַרבעט פון י. בירנ־בוים און אין אַנדערע.

דוד הערשקאָוויטש איז דער דאָזיקער אין דער קהילה מצד דער קצבישער חברה, וואָס ווערט דערמאָנט אין דער זעל־ביקער אַרבעט פון בירנבוימען.

פיוול ראָטשטיין, דער קהילה־פרעזעס, ווערט אפט דער־מאָנט און באשריבן אין א ריי אַרבעטן, באַזונדערס אין דער אַרבעט פון מ. באָומאַן, וועגן דעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין זשיראַרדאָוו.

צום דאָזיקן באריכט איז נאָך בייגעלייגט געווארן א „ליסטע פון שיך וואָס זענען פאַרטיילט געווארן די תלמוד־תורה־קינדער אין זשיראַרדאָוו, דעם 12טן מערץ, 1938".

אין דער דאָזיקער ליסטע איז אָנגעגעבן: נאָמען פון קינד; אַדרעס; אונטערשריפט פון די עלטערן; אונטערשריפט פון קינד; נומער פון שיך; פרייז פון די שיך.

מיר ברענגען דא ווייטער טאָקע די נעמען פון די דריי און דרייסיק קינדער, וואָס האָבן געקאָסן פון די דאָזיקע בריידער־

לעכע הילף. די דאזיקע יינגיטשקע ארעמע קינדער וועלן נישט „באליידיקט" ווערן, וואס מיר דערמאנען זיי ווי מקב־לים. אלע זענען זיי דאך קדושים. אלעמען האט דער נאצישער תליון אומגעבראכט. זאלן זיי טאקע אויף אזא אופן באקומען זייער תיקון, וואס זייערע נעמען וועלן בלייבן פאר דער אייביקייט.

עס וועט אונדז זיכער נישט נעמען פאר אומגוט דער יע־ניקער גליקלעכער, וואס האט זיך אפשר געראטעוועט, לעבט על־פי־נס, און איז דערמאנט אין דער רשימה. הלוואי וואלטן געווען א סך אזעלכע „טעותים".

און דאס זענען זייערע נעמען:

יוסף וועצער; לייזער וועגלאדסקי (שמולאקס אייניקל); דוד זעלצער; שמואל פרידריך; וועלוול מייעראוויטש; שלמה לאכטיגער; פישל בארענשטיין; חיים גאלדבערג; הערשל פרידמאן; שמעון קזשאנזשניצקי; נתן מילק; וויגדער שוואַרץ; וויגדער גאלדשטיין; יעקב קירשנבוים; לוי קריגער; יאסל ראזענבלום; פייוול לופט; אשר קירשבוים; בערל טזשעווויק; אליה־דוד טראקסבערטריגער; זרח מאדדיקס, גרשון מעל־זאק; יוסף־הערש בעהר; יאסל מיללער; משה ראזענבערג; יעקב בוימערדער; ישראל מלמד; אברהם וואַרים; בינעם ראטשטיין; משה־אייזיק גאלדבערג; שמעון שטיינבערג; ברוך־יעקב שמאלץ; גרשון מיכלעוויטש.

אין אפשר וועט עס פאר דער געשיכטע אויך זיין אינטע־רעסאנט, אויף וועלכע גאסן עס האבן געווינען די קינדער פון דער ידישער ארעמקייט:

פאמילינא, ערשטער מיז; שולמאנא; לוקאשינסקא; נאר־טאוויטש; מירעצקיגא; מעלטשארסקיגא; אקזשע; אונ־טערן וואלד.

פאטאגראפיע פון די דריי אין דרייסיק תלמור־תורה־יינגלער מיט די באקומענע שיכלעך אויף די אקסלען. אין מיטן דער מורה־הוראה יחיאל־מאיר קרעמסקי און די גבאים פון דער תלמוד־תורה

יוסף ניסנבערג

די ציוניסטישע באַוועגונג

„אַ זאָג מיר וווּ זענען איצט
מיינע חברים,
לעבן זיי וואָנדערן זיי,
אַדער זענען זיי טויט? — — —
זינג פון דעם ווינקעלע,
זינג פון דעם ציגעלע
זינג פון דער יידישער בוים...“
(ל. יפה)

די ציוניסטישע באַוועגונג אין זשיראַרדאָוו ווילכע האָט געהאָט שוין אירע וואַרצלען פון פיל פריערדיקע יאָרן, האָט באַלד אין די ערשטע צייטן פון דער דייטשישער אָקופּאַציע, בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה, באַגייט איר טעטיקייט, און האָט באַזונדערס אויפגעלעבט און איז פאַרשטאַרקט געוואָרן מיט דער דערגרייכטער באַלפור־דעקלאַראַציע, נאָוועמבער 1917.

די „אַגודת הציונים“ וואָס האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט, האָט זיך באַמיט אויסצונוצן די גינסטיקע ארץ־ישׂראלדיקע שטימונג און די התלהבות וואָס האָט אַרומגענומען גרויסע מאַסן פֿון פּוילישן יידנטום.

דאָס וואָרט פון ציוניסטישער פֿראַקאַנדע האָט געפונען אַן אָפּן אויער און וואַרעמען אָפּקלאַנג אפילו אין אַזעלכע קרייזן וו פריִער האָט מען זיך די אויערן פאַרשטאָפּט, ווי פאַר עפּעס טריף־פּסול און „אַפּיקורסות“ ר״ל...

ס׳איז געוואָרן דרינגענד נייטיק צוצופּאַסן די אַרבעטס־מעטאָדן פון דער באַוועגונג צום גייסט פון דער צייט און צו די נייע אויסגעוואָקסענע מעגלעכקייטן. די עקסיסטירנדיקע „אגודת הציונים“ איז צו דעם נישט געווען צוגעגרייט, מחמת דער רוב עסקנים זענען געווען פון עלטערן דור, מער „מיושבדיקע“ באַלעבאַטישע מענטשן, וואָס האָבן נאָך גע־אָטעמט מיט דער אַמאָליקער ראַמאָנטישער חיבת־ציונדיקער אַטמאָספערע, וואָס האָבן זיך באַגרענעצט מיט זאַמלען פאַרן קרן קימת לישׂראל, פאַרקויפן אַ ביסל שקלים און ברענגען אַ מאָל אַ ציוניסטישן „מטיף“ פון וואַרשע.

אין יאָר 1918 איז געגרינדעט געוואָרן אַ נייע אַרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „מרכז הציונים“, וועלכע האָט אַרומגענומען אַלע מער אַקטיווע עסקנים פון פריִער און אויך אַ גאַר באַטייטנדיקע צאָל נייע יונגע חברים, באַזונדערס פון צווישן די ציוניסטיש־געשטימטע יוגנט, וועלכע איז געווען געשטערט און האָט זיך נישט געקענט נאַציאָנאַל פריי אויס־לעבן אין דער אומפאַרטיישער אַלגעמיינער ביבליאָטעק, ווו די אידעאָלאָגישע רייבונגען אין דער געראָנגל פאַר השפּעה אין דער פאַרוואַלטונג האָבן אַנגענומען אַלץ שאַר־פערע פאַרמען.

דער „מרכז הציונים“ איז זייער שנעל אויסגעוואַקסן אין האָט אַנטוויקלט אַ ברייטע ציוניסטישע אַרבעט.

ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַן אייגענע ייִדיש־העברעישע בי־ליאָטעק און אַ ליינן־זאַל פאַר חברים; מען האָט אייגע־אָרדנט פאַרלעזונגען אויף פּאָליטישע און ליטעראַרישע טע־מעס; אַרגאַניזירט פריִיע דיסקוסיע־אָוונטן; מוזיקאַליש־וואָ־

אַ גרופּע אַנפירנדיקע ציוניסטישע עסקנים פון „אגודת הציונים“ אין יאָר 1916—1917. פון רעכטס צו לינקס. ערשטע ריי שטייענ: שולם בלומענשטיין, יוסף ניסנבערג, אברהם־יעקב מאַזלשטיין; צווייטע ריי שטייענ: יחיאל מוסקטער (סקערניעוויץ), אַ צוויטער סקערניעוויצער, יעקב ביימערדער, בוען פּלאָצקער; עס זיצן: הערשל יאָ־קובזאָן, פייוול ראַשטיין, יחיאל לינדענבערג; גאָר אונטן: דוד פּשיקאַרסקי (סקערניעוויץ).

קאָלישע אָונטן, מיט אַרטיקע אייגענע כוחות און אויך אַראָפגעברענגטע פון וואַרשע.

אין פאַרבינדונג מיט דער תקופה דאַרפן דערמאָנט ווערן ווי די עיקרדיקע אָנפירנדיקע אָקטיוויסטן עסקנים די חברים, פייוול דאָטשטיין, אַברהם־יעקב מאָזעלשטיין (וועלכער איז געווען באָזונדערס טעטיק אויפן געביט פון פאַרשפרייטן ציוניסטישע פרעסע און ליטעראָטור), הערשל יאָקובזאָן, יצחק אַרבאָך, שולם בלומשטיין און דער שרייבער פון די שורות (דעמאָלט נאָך ווי אַ מער יינגערער פון די אויבנדערמאָנטע עסקנים, און שוין געטראָגן אויף זיך אַ גאָר אָקטיוון געזעלשאַפטלעכן באָגאָזש), רחל לעווישאָס, מיט פראָפאָגאַנדע־ און אַראָגאַניזאַציע־פעיקייטן; יעקב בוימערדער, און מנחם לאָנדאָ, אַ ביסל שפעטער קומען די בריידער יהושע און משה ראָזענצווייג און זייערע שוועסטערס חווה, רייזל מאָזעלשטיין און אַברהם פאָסטערנאַק, ווי אַ יונגער זייער איבערגעגעבענער אָקטיוויסט חבר (ער איז אָגב, אויך שפעטער טער געווען פון די גאָר ערשטע ציוניסטישע עולים קיין ארץ־ישראל פון אונדזער שטעטל). וועגן עס איז שוין דאָ דער „מרכז הציונים" קומען אויך צו די חברים משה נייגאָן, חיים־יצחק אַלטמאַן, חווה לעוויטאָס און די זייער אייבערגעגעבענע חברים שמואל מאָזלשטיין, מאָטל ווינבערג, אַברהם טיגער, עזריאל גבריאלאָוויטש, חנהקע נייגאָן און לייבל פונטאָוויטש.

די פאָליטישע אָנטוויקלונג און די געשעענישן אין יענע יאָרן, וועגן פויילן איז אויך געווארן באָפריייט און זעלבשטענדיק, די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע יוירונגען און אויפברויזין אין אייראָפּע בכלל און אין רוסלאַנד בפרט, האָבן זיך נאָטירלעך אויסגעווירקט אויך אויף דער יידישער גאָס, במילא אויך אויף דער ציוניסטישער באָוועגונג אין פוילן. עס האָבן זיך די חלוקי־דעות פארשארפט.

דאָן האָבן זיך געשאָפן באָזונדערע קרייזן און פראָקציעס אין דער ציוניסטישער באָוועגונג מיט באָזונדערע אונטערשיידן און „עפעסן". ס׳האָבן זיך אַלץ מער פארטיפט די סתירהדיקע קעגנזעצלעכע אידעאָלאָגישע „שטעלונגען" צו געשעענישן און פראָבלעמען וועגן דעם נייעם מצב בכלל, און דאָס יידישע לעבן בפרט.

דאָס וואָס ס׳איז פאָרגעקומען אין גרויסן צענטער פון יידישן לעבן, אין וואַרשע, האָט זיך אויך אָפּגעשפיגלט אינעם יידישן פראָווינץ־שטעטל.

נאָך פילייראיקע צוזאַמענארבעט (טראָץ אינערלעכע מיינונגס־אונטערשיידן אין רייבונגען) אין רײַן ציוניסטישע אויפגאָבן, איז אויך דאָ געקומען צו אָן אָפענעם אָרגאַניזאַציאָנעלן פונאָנדערגיין זיך.

דער „מרכז הציונים" וועלכער האָט זיך געפונען אָ סך יאָרן אין סאָמע צענטער פון דער שטאָט, אויף די ערשטע מיי־גאָס נומ׳ 19, איז אין יאָר 1927 באָהערשט געוואָרן אין גאַנצן פון אָ נייעם יונגן אויפגייענדיקן כוח אינעם שטעטל,

דער וועד פון „מרכז הציונים" און אָ גרופּע חברים לכבוד דעם אָפּפאָר פון ח׳ אברהם פאָסטערנאַק נאָך ארץ־ישראל. פון רעכטס צו לינקס שטייען: משה ראָזענצווייג, נטע פייגענבוים, ישראל בערקאָוויטש, מנחם לאָנדאָ, יהושע ראָזענצווייג, משה נייגאָן, יוסף ביסנבערג; עס זיצן: חוה לעוויטאָס, יעקב בוימערדער אברהם פאָסטערנאַק, פייוול ראָטשטיין און רייזל מאָזעלשטיין ז״ל

וועלכער האָט פאַקטיש געווירקט שוין אָנהייבנדיק פון יאָר 1919, (אין די ראַמען פון פריִעריקן „מרכז הציונים").

דאָס איז געווען די סאָציאַליסטישע „צעירי ציון"־פּאַרטיי, וועלכע איז שפּעטער נאָך דער פאַראייניקונג מיט די רעכטע „פּועלי־ציון" אויסגעוואָקסן צו איינע פון די גרעסטע, אין צאָל חברים, און אַקטיווסטע אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט.

די אַלגעמיינע ציוניסטן וועלכע זענען געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן דעם בשותפותדיקן לאָקאַל, זענען אַוועק און האָבן שפּעטער געשאַפן אַ נייע אָרגאַניזאַציע „הרצליה" (אין יאָר 1928). עס איז נאַטירלעך נישט אין מיין קאָמפּעטענץ און מעגלעכקייט צו שרייבן וועגן זייער טעטיקייט, דאָס זעלבע מוז אויך געזאָגט ווערן וועגן אַלע אַנדערע ציוניסטישע און נישט־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און באַוועגונגען, וועלכע האָבן געהאַט זייערע קלענערע אָדער גרעסערע פּאָזיציעס אין זשיראַרדאָוו, ווי „לינקע פּועלי־ציון", התאַחדות, רעוויזיאָניסטן, „מזרחי", „אגודה", „בונד" און קאָמוניסטן.

אַגב, איז דאָ אויך כדאַי צו באַמערקן, אַז די צווישנפּאַרטייִשע באַציִונגען בכלל גענומען, זענען אין זשיראַרדאָוו געווען זייער קולטורעלע און מיט קעגנזייטיקן כבוד.

ווי געזאָגט, איז דער שרייבער פון די שורות געווען אינעם שטעטל פון די גאָר ערשטע חברים פון דער פאָלקס־פראַקציע, „צעירי ציון", ביי איר ערשטן אָנהייב אין פּוילישן ציוניזם אין די יאָרן 1918־1919, און איז במילא אויך געווען פון די ערשטע יסוד־לייגער פון דער מיט אייניקע יאָר שפּעטער אַנטשטאַנענער אָרגאַניזאַציע פון די קאָנסאָלידירטע סאָציאַליסטישע „צעירי ציון" (שפּעטער פאַראייניקטע רעכטע פּוע"צ). ער האָט אויך במילא געהאַט דעם כבוד מיטצוווירקן און איבערוואַכן די כסדרדיקע אַנטוויקלונג און דאָס אויסוואַקסן פון דער דאָזיקער באַוועגונג, ווי אַן אָנפירנדיקער חבר ביז צום עולה־זיין קיין ארץ־ישראל אין אָנהייב 1934.

די באַוועגונג האָט אין משך פון עטלעכע יאָרן אַרומגענומען אַ גאָר גרויסן טייל פון דער אונטערגעוואָקסענער יוגנט, וועלכע איז אין אָנהייב געקומען אין אַ קענטיקער מאָס פון קליינבערגערלעכע און אַפילו חסידישע היימען. די דאָזיקע יוגנט האָט, אונטערן דרוק פון די געענדערטע סאָציאַלע באַדינגונגען, אָנגעהויבן אַלץ מער איבערגיין צו מער פּראָדוקטיווע באַשעפטיקונגען און אַרבעט. זייענדיק אין אַ כסדרדיקן קאַמף מיט אַנדערע פּאָליטישע ריכטונגען, און דער עיקר מיט דער קענטיקער און אַקטיווער בונדישער באַוועגונג, פאַר השפּעה אויף די מוחות פון דער יוגנט, האָט די פּאַרטיי פון דעסטוועגן באַוויזן צו באַהערשן די מערהייט פון די יוגנטלעכע און דערוואַקסענע שניידער־ און קאַמאַשנמאַכער־אַרבעטער אין זשיראַרדאָוו. אַ דאַנק די אומדערמידלעכע פּאָליטישע און קולטורעלע אויפקלערונג און דערציִונג, איז בכלל פאַרשטאַרקט געוואָרן אונדזער השפּעה אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פונעם שטעטל...

אָן ספק איז דער כסדרדיקער אויפשטייג פון דער באַוועגונג געווען אַ פּועל־יוצא פון צוזאַמענאַרבעט, מסירתנפשדיקע טריישאַפט און טיפן גלויבן פון אַ גרעסערער צאָל חברים אינעם בשותפותדיקן אידעאַל. זיי האָבן פיל

מיטגלידס־קאַרטע פון אַגודת הציונים אין זשיראַרדאָוו, נומ' 9 פון יאָר 1920.

בייגעשטייערט צום וווקס פון דער פּועלי־ציון־באַוועגונג אין פאַרשיידענע תקופות און יאָרן אָנהייבנדיק פון די גאָר ערשטע חברים פון „צעירי ציון" אַברהם־יעקב מאַזעלשטיין חווה לעוויטאַס, יעקב בוימערדער, מלך אייזענבערג, צוזאַמען מיט דעם שרייבער פון די שורות יוסף ניסנבערג און אַ ביסל שפּעטער אויך דער אונטערגעוואַקסנדיקער שיכט אַקטיווע חברים, וועלכע האָבן אויך אַרויסגעוויזן אַ סך טרייַשאַפט דער באַוועגונג ווי חברים פונעם פּאַרטיי־קאָמיטעט, אַברהם פּאַסטערנאַק, שמואל מאַזעלשטיין, ראובן וויינבערג, אַברהם קשאָנזשעניצער, גוטשע ניסנבערג, יוסף לעוויטאַס און טוביה ראָטשטיין. שפּעטער זענען ווידער צוגעקומען נייע יונגע זייער אַקטיווע כוחות, וועלכע האָבן אויך פיל געווירקט לטובת דעם וווקס פון דער פּאַרטיי זייענדיק חברים פונעם פּאַרטיי קאָמיטעט, יוסף האַלדזבאַנד, יצחק פראָסט, מרדכי בוימערדער, לאה שטראַסבורג, אַברהם בראָמבערג און די יונגע חברים לייבל פונטאָוויטש, שמואל מאָשינסקי, חיה דזשאַלאָווסקאַ, יעקב ברעסלער, משה קימעלפעלד, משה־מאיר פּאָזנאַנסקי, משה־מענדל טופּמאַן, מענדל ניסנבערג. עס דאַרפן אויך דערמאָנט ווערן אַ ביסל שפּעטער די אַקטיווע און טרייע חברים, די ברידער געצל און נתן האַלדזבאַנד, און פון דער לעצטער תקופה די חברים נחמן וויינטרויב און מנחם פּאָזנאַנסקי. ואַחרון אַחרון... גאָר באַזונדערס דער טרייער און אַקטיווער חבר לעווקאָוויטש.

אָט די אַלע אויבנדערמאָנטע חברים האָבן יעדער באַזונדער לויט זיינע בעסטע מעגלעכקייטן, געהאָלפן צו דער אַנטוויקלונג פון דער פּועלי־ציון־באַוועגונג, די יוגנט אָרגאַניזאַציע „פרייהייט", און אַלע אַנדערע צווייגן פון דער באַוועגונג אין זשיראַרדאָוו.

אַ גרויסער טייל פון די דערמאָנטע חברים געפינען זיך שוין ליידער נישט מער צווישן די לעבעדיקע, און זענען אומגעקומען פון די נאַצישע מערדערס. אַ געוויסער טייל חברים געפינען זיך אין ישראל, לרוב געקומענע, ווי עולים, פאַרן אויסברוך פון דער מילחמה און חורבן.

די פּאַרטיי האָט אַנטוויקלט אַ זייער פאַרצווייגטע טעטיקייט אויף אַלע געזעלשאַפטלעכע געביטן. ס'זענען איינגעאָרדנט געוואָרן רעפעראַטן, פאָרלעזונגען און דיסקוסיעאָוונטן; ס'זענען געשאַפן געוואָרן קרייזן פאַר ליטעראַטור; אויספלוגן אין שבתדיקע פאַרטאָגן אין די וועלדער אַרום דער שטאָט; ס'האָט עקסיסטירט אַ דראַמאַטישער קרייז און כאָר „הזמיר" ביי דער פּאַרטיי, אונטער דער לייטונג פון חבר יוסף לעוויטאַס, גענאָסן פון דער שטענדיקער מיטאַרבעט פון די חברים־מוזיקערס שלמה בירנבוים און מתית וואַגנער; אונדזערע ליטעראַריש־מוזיקאַלישע אָוונטן און קאָנצערטן זענען שטענדיק געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג.

ס'איז אויך געווען אַן אַלגעמיין אַנערקענטער פאַקט, אַז די עיקרדיקע ציוניסטישע אַרבעט און אויך געלט־זאַמלונגען פאַרן קרן קימת לישראל און „קרן היסוד" זענען אָרגאַניזירט געוואָרן דורך חברים פון פּוע־צ (רעכטע).

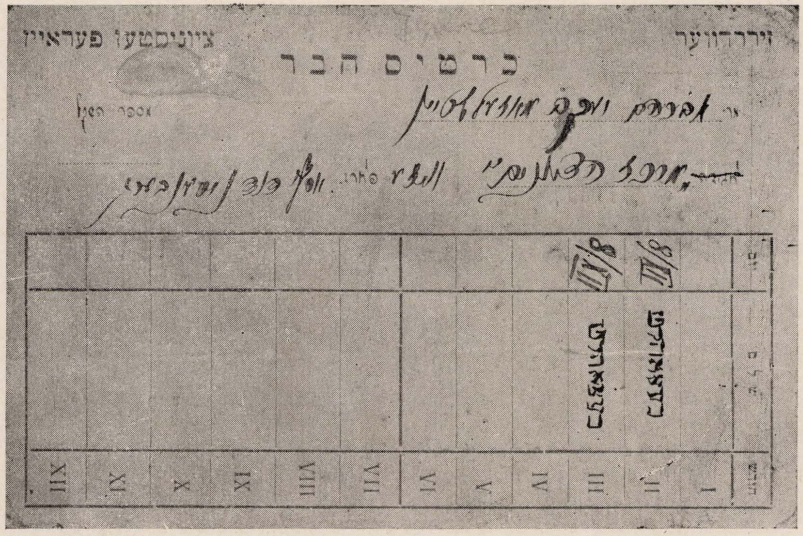

די לעגיטימאַציע פון „מרכז הציונים" פון דעם מיטגליד אברהם־יעקב מאַזעלשטיין פון יאָר 1920.

עס איז געשאפן געוואָרן אַ באַזונדערע יוגנט־אָרגאַניזאַציע לעבן דער פּאַרטיי, די „פּריהיים", וועלכע איז אויך שנעל אויסגעוואַקסן צו אַ גאָר גרויסן כוח, און האָט אויך דערגרייכט צו אַ גרויסער השפּעה אויף דעם גרעסטן טייל פון דער אונטערגעוואַקסענער ארבעטער־ און שול־יוגנט.

אויסער דעם האָט די פּאַרטיי אויך געשאפן אַ „ליגע פאַרן ארבעטנדיקן ארץ־ישראל", וועלכע האָט אריינגענומען אלע פריינד פון דער ארבעטער־הסתדרות אין ארץ־ישראל, און געשאפן באַדייטנדיקע הכנסות פאַרן „פּאַלעסטינער ארבעטער־פאָנד" דורך פּאַרשידענע אקציעס און אימפּרעזעס.

לעבן דער פּאַרטיי איז אויך געשאפן געוואָרן אַ סניף פון דער אָרגאַניזאַציע „החלוץ" וואָס איז געווען אָנגעפירט דורך די חברים ראָבן ווײַנבערג, יצחק פּראָסט, לאה שטראָסבורג, אברהם קשאָנזשעניצער און חנה מאַלאָוואַנטשיק. די עיקר־דיקע ארבעט איז געווען פּראָפּאַגאַנדע פאַרן גיין אויף הכשרה, עליה און עברית־קורסן. דער סניף האָט אויך געהאָלפן אָרגאַניזירן און אײַנאַרדענען אַ הכשרה־אָפּטיילונג פון גראָסאָווער קיבוץ אין זשירארדאָוו.

ס׳איז אויך געווען טעטיק אַ ספּאָרט־קלוב „קראָפּט־הפּועל" אונטער דער איבערגעבענער אָנפירונג פון די חברים משה זילבערשטיין און אקערמאַן. דער קלוב האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שיינעם שפּילן אויך קעגן גרויסע קריסטלעכע ספּאָרטלער.

אין יאָר 1933 איז געגרינדעט געוואָרן דורך פּאַרטיי־חברים אַן אָפּטיילונג פון „העובד", וועלכער האָט אָנטוויקלט אַ ברייטע אַרבעט און אָרגאַניזירט די קליינע בעלי־מלאכות און זעלבשטענדיקע אַרבעטער, און איז געווארן אָנגעפירט דורכן חבר שמואל מאַזעלשטיין.

אין יאָר 1932 איז אין זשירארדאָוו געשאפן געוואָרן אַ סניף פאַר הכשרה פון גראָסאָווער הכשרה־קיבוץ, וועלכער האָט זיך שווער געראָנגלט פאַר זיין מאָטעריעלער עקסיס־טענץ־מעגלעכקייט, דורך אויסגעפינען פּאַרשידענע שווערע אַרבעטן אין שטאָט און אָרום דער שטאָט, און דערצו האָבן די חברים חלוצים נאָך געהאָט אויסצושטיין אַ ספּעציעלן קאַמף פון פּאָליטישן כאַראַקטער. מיט דער איניציאָטיוו פון דער פּאַרטיי איז געשאפן געוואָרן אַ געזעלשאַפּטלע־כער קאָמיטעט פון פּאַרשידענע קרייזן וועלכער האָט געזאָמען אונטער זיין מאַראַלישן שוץ דעם הכשרה־סניף און געהאָלפן זיי שאפן אַרבעט־מעגלעכקייטן און אַ וואָרעמע סימפּאָטישע שטימונג ביי דער מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט.

ס׳זענען געמאַכט געוואָרן אייניקע פּרווון פון בשות־פותדיקע קולטור־אַרבעטן און פּאַרלעזונגען מיט דער י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק, אָבער צוליב פּאַרשידענע סיבות זע נען עס געבליבן פּראַיינצלטע אָנהייבן...

דאָרף דאָ איך ווידערמאָל דערמאָנט ווערן אַז פון דער פועלי־ציון־פּאַרטיי איז געקומען די איניציאָטיוו צו שאפן אַ בשותפותדיקן צווישנפּאַרטיישן קאָמיטעט אויף

די פּאַרוואַלטונג פון אַרבעטער ספּאָרט־קלוב „קראָפּט"

עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: ישראל גאָלדבערג, לייבל ראָזענקראַנץ, משה טופמאַן; עס זיצן פון רעכטס צו לינקס: נח ראָזענקראַנץ, אברהם קשאָנזשעניצער, יוסף לעוויטאָס, מיניע מאַלאָוואַנטשיק און משה זילבערשטיין

צו שאַפן אַ מאָנומענט־מצבה אויף די קברים פון די געפאַ־לענע ייִדישע פרייהייט־קעמפערס פון יאָר 1906 אין זשי־ראַרדאָוו.

דאָס האָט אויך געגעבן פּאָליטישן אָנזען און כבוד דער ייִדישער באַפעלקערונג און פאַרשטאַרקט די פאַרבינדונג מיט די אָרגאַניזירטע פּוילישע אַרבעטער־קרייזן פון פּ.פּ.ס. און דאָס האָט אויך מיטגעווירקט און דערפירט צו בשות־פותדיקע 1טע מיי־דעמאָנסטראַציעס פון פּועלי־ציון מיט דער פּ.פּ.ס.. אַגב, איז דאָס אויפשטעלן דעם מצבה־מאָנו־מענט וואָס אַן אַמת, אויך געווען צו פאַרדאַנקען די הילף פון אַמאָליקע חברים און מיטקעמפערס וואָס האָבן עמי־גרירט און געהערן צום זשיראַרדאָווער אַרבעטער־ברענטש נומער 301, אין אַמעריקע.

מיט איין וואָרט, די פאַרטיי פּועלי־ציון (רעכטע) איז אויסגעוואַקסן צו אַ גרויסן כוח און אַן עיקרדיקן אַקס אַרום וועלכן ס׳האָט זיך געדרייט דאָס צאַפּלדיקע געזעל־שאַפטלעכע לעבן אין זשיראַרדאָוו.

און צום פאַרענדיקן מיינע זיכרונות וויל איך דאָ אויך דערפילן אַ באַזונדערן חוב אַלס עלטערער חבר כלפי אונ־דזערע פינף יונגע „פרייהייט״־חברים, שפּעטערדיקע קעמ־פער, וועלכע זענען העלדיש געפאַלן אינעם הערא̇ישן געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע... יצחק בלאָשטיין, יצחק גרינבוים, אַהרן האַלדזבאַנד, משה ציגלער און פייזל שוואַרצשטיין ז״ל.

מיר דערמאָנען זייערע נעמען מיט הייליקן ציטער און טיפן ווייטיק אויף זייערע יונגע טראַגיש פאַרשניטענע לעבנס.

מיר זענען שטאָלץ מיט דעם פאַקט וואָס אַלע זענען זיי געווען חברים פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער יוגנט־באַוועגונג פון פּוע״צ און האָבן געטרונקען פון אונדזערע קוואַלן. דערצויגענע אינעם גייסט און אויף די טראַדיציעס פון די שענסטע ייִדישע און אַלגעמיין־מענטשלעכע אידע־אַלן, האָבן זיי אין פייער און בלוט אויסגעהאַלטן דעם בי־טערן נסיון, און האָבן באַלייגט מיט כבוד זייער טריישאַפט־עקזאַמען פאַר די אידעאַלן אין וועלכע זיי זענען אויסגע־וואָקסן. אַלע פינף האָבן זיך צוזאַמען דערצויגן, צוזאַמען געחלומט, געגלייבט און געהאַפט, און זענען אויך צוזאַמען העלדיש געפאַלן, פאַרן כבוד פון ייִדישן מענטש און ייִדישן פאָלק.

„הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו״...

געגרויסט און געהייליקט זאָל זיין זייער אָנדענק אין ייִדי־שער אייביקייט !...

אַ גרופּע אַקטיווע חברים פון „מרכז הציונים״
פון רעכטס צו לינקס שטייען: מנחם לאנדא, מתית וואַגנער, אברהם פּאַסטערנאַק, רייזל מאַזעלשטיין, פרץ פרידמאַן, שמואל מאַזעלשטיין; עס זיצן: ישראל בערקאָוויטש, חוה לעוויטאַס און דבורה וואַרגאַטש

**
*

און בליקנדיק אויף צוריק, שווימען אויף אין זיכרון אויך
די אַלע, אַלע פיל צענדליקער טרייע און ליבע חברים און
חברות אונדזערע, מיט אַלע זייערע אייגנשאַפטן, שוואַכקייטן
און שטרעבונגען, און זייערע אַזוי טראַגיש־איבערגעריסענע
האָפענונגען. און ס'האַרץ ווערט פול מיט טרייסטלאָזן
צער — — —

גבעתיים — ישראל פעברואַר 1960

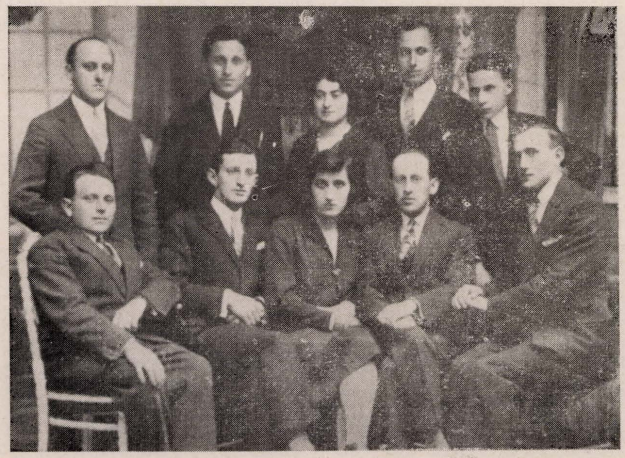

דער וועד פון דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „הרצליה"
פון רעכטס צו לינקס זיצן: מאָטל וויינבערג, יחיאל לעווקאָוויטש, חוה ראָזענצווייג, אברהם
מרדכי ליכטענשטיין, מנחם לאַנדא; עס שטייען: יעקב גרושקאַ, עקיבא ראָזענצווייג, חיה
גאָלדבערג (געפינט זיך אין ישראל), עזריאל גאַבריאָלאָוויטש און יהושיע ראָזענצווייג ז"ל.

די פאַרוואַלטונג און פרעלעגענטן־ראַט פון „פרייהייט" אין זשיראַרדאָוו, אין יאָר 1927
פון רעכטס צו לינקס, עס שטייען: שלמה בירנבוים, לייבל ראָטענבערג, לאה שטראַסבורג, שמואל
סאָשינסקי, אריה גאָטהאַרד; ס'זיצן: יוסף נעלסאָן, שמואל מאַזעלשטיין, אברהם קזשאָנזשעניצער,
פנחס פלאָנצער, לייבל פונטאָוויטש און יוסף ניסנבערג

הערצקע שוואַרצשטיין (פּאַריז)

די אַנטשטייונג פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה

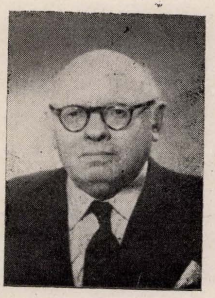

דאָס איז געווען אָנהייב האַרבסט פון 1915. די קאַמף־פּאָזיציעס צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד זענען שוין געווען ווייט פון דער פריער־דיקער גרענעץ, שוין אַריבער דער ווייסל. אויפן לינקן ווייסל־ברעג האָט זיך שוין באַפעסטיקט די דייטשע אַד־מיניסטראַציע און דער אָנ־גריף פון די דייטשן האָט זיך אַלץ טיפער גערוקט קיין רוסלאַנד.

אויף די וועגן האָבן זיך געשלעפּט פערד און וועגענער מיט ייִדן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט אין זייערע היימ־שטעטלעך נאָכן גירוש, וואָס עס האָט דורכגעפירט דער מיליטערישער אויבערקאָמענדאַנט פון דער רוסישער אַרמיי, דער גרויספירשט ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש. אויך אונדזער שטאָט, זשיראַרדאָוו, האָט נישט אויסגעמיטן די גירוש־גזירה. איבערגעגעבן האָט מען דאַן, אַז בעת דער פראָנט האָט זיך געהאַלטן ביי דעם טייך ראַווקאַ, וואָס איז צווישן סקערניעוויץ און זשיראַרדאָוו, און ער האָט זיך אָנגעהויבן איינברעכן, האָט מען באַשולדיקט אין דער מפּלה די ייִדן... און דאַן איז געקומען דער פּריקאַז פון גירוש.

די ייִדן זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן אין משך פון 48 שעה צו פאַרלאָזן זשיראַרדאָוו. מען האָט געכאַפּט וואָס מען האָט נאָר געקענט און מען איז געלאָפן קיין וואַרשע.

אין וואַרשע פלעגן זיך די לאַנדסלייט טרעפן, אַממערסטן אָבער האָט זיך געטראָפן און געהאַלטן צוזאַמען די יוגנט. דאָ אין וואַרשע האָט טאַקע די יוגנט זיך צוגעקוקט צום גרויסשטאָטישן לעבן, צו דער טעטיקייט פון דער יוגנט און טאַקע געחלומט וועגן דעם זעלביקן ווען מען וועט זיך אומ־קערן אַהיים.

ווי נאָר עס האָט זיך געשאַפן אַ מעגלעכקייט האָבן די ייִדן פון זשיראַרדאָוו זיך גענומען אומקערן אין זייער היימ־שטאָט. מען האָט אָנגעהויבן צוריק אויפשטעלן דעם רוי־נירטן לעבן. ביי דער יוגנט און ביי אַ טייל פאָרגעשריטענע עלטערע האָט זיך גלייך געשטעלט די פראַגע וועגן עפּעס אויפצוטאָן אויפן קולטור־דערציערישן געביט. פריִער פאַר אַלץ האָט מען באַשלאָסן צו שאַפן אַ געזעלשאַפט, ווו מען זאָל זיך קענען צונויפקומען.

אויף דער איניציאַטיוו פון אַ ריי פּערזאָנען (פייוול ראָטשטיין, הערשל יאַקובסאָן, ישראל יאַקובאָוויטש, לאָזער יאַקובאָוויטש, משהל שוואַרצשטיין, הערשל יאַקובסאָן, אסתר דזשאַלאַשינסקאַ און דער שרייבער פון די שורות) איז גע־רופן געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג וועגן דאָזיקן ענין. עס זענען געקומען ביז אַ צוואַנציק מאַן און מען האָט באַשטימט צו שאַפן אַ ביבליאָטעק. דריי פּערזאָן זענען געוואָרן אויסגע־קליבן כדי צו פאַרנעמען זיך מיט לעגאַליזירן די געזעל־שאַפט.

דאָס איז בכלל געווען דער ערשטער פאַל וואָס עס איז ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו געשאַפן געוואָרן אַ לעגאַליזירטע ייִדישע געזעלשאַפט. מען האָט שוין נישט איין מאָל, נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געפּרוווט צו באַקומען אַ דערלויבעניש צו עפּענען אַ ייִדישע קולטור־אינסטיטוציע ביי אונדז אין שטאָט, אָבער אָן רעזולטאַטן. עלטערע בני־עיר האָבן דערציילט, אַז די רוסישע מאַכט האָט אונדזער שטאָט געהאַלטן פאַר אַ רעוואָלוציאָנערער נעסט. מען האָט אונדז אויך דערציילט, אַז אין יאָר 1906 זאָל מען האָבן געוואָרפן אַ באָמבע אויף דער פּאָליציי. איך בין דאַן געווען זייער יונג און ווייס נישט קיין פּרטים וועגן דעם 1).

געווען איז עס אין די צווייטע טעג סוכות. אַ דעלעגאַציע פון דריי פּערזאָן: ישראל יאַקובאָוויטש, לאָזער יאַקובאָוויטש, משהל שוואַרצשטיין, זענען אַוועק צום בירגערמייסטער פון דער שטאָט וועגן דער דערלויבעניש. דער בירגערמייסטער איז געווען דער דירעקטאָר פון דער טעקסטיל־פאַבריק. ער

1) וועגן די בלוטיקע געשעענישן אין 1906 זענען אין פּנקס פאַראַן אין אַ ריי זכרונות־קאַפּיטלען.

איז געווען פון דייטשישער אָפּשטאַמונג. ער איז געווען פּער־זענלעך באַקאַנט מיט משהל שוואַרצשטיין, מיט וועמען ער האָט געהאַט מיסחרים.

דער מאַגיסטראַט האָט זיך געפונען אין הויז פון דער פּאָסט, אויפן פּלאַץ קעגנאיבער דער פאַבריק.

די דעלעגאַציע איז באַגלייט געוואָרן פון אַ צען מענטשן, וועלכע האָבן אומגעדולדיק געוואַרט אין דרויסן אויפן ענט־פער. ביי אַלעמען איז געווען זייער אַ גרויסע פרייד ווען די דעלעגאַציע איז אַרויס מיט אַ פּאָזיטיוון ענטפער.

גלייך האָט מען געדונגען אַ לאָקאַל אין הויז פון טריפּנע, דאָס צווייטע הויז פון דער בראָנפן־פאַבריק (גערופן ביי אונדז „גאָזשעלנע"), אויף דער וויסקיטקער גאַס.

די אַרבעט איז אַוועק זייער אינטענסיוו. מען האָט גע־מאַכט טיש און בענק; צוגעגרייט שענק אויף ביכער און מען האָט זיך גענומען גרייטן צו דער פייערלעכער דערעפענונג פון דער געזעלשאַפט.

אין אַ שבת אָוונט איז פאָרגעקומען די דערעפענונג. די פרויען־מיטגלידער האָבן שיין דעקאָרירט די צימערן. בכלל האָבן מיר געהאַט צוויי צימערן און ביידע זענען געווען אי־בערפולט. מען איז געשטאַנען אויפן קאָרידאָר, אויף די טרעפּ. די שטימונג איז געווען זייער אַ פייערלעכע.

די ערשטע פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון פופצן מאַן; מיר דוכט, אַז איך געדענקט זיי אַלע, און דאָס זענען זיי:

1 ישראל יאַקובאָוויטש (היטל־מאַכער); 2 לאָזער יאַקו־באָוויטש (מען האָט אים גערופן קאָמיק, ווייל ער איז געווען זייער אַ פריילעכער); 3 משהל שוואַרצשטיין (דער זון פון חיה־איטקעס); 4 פייוול ראָטשטיין (משה דעם באָלימאווערס); 5 הערשל יאַקובסאָן (דעם שאַכערס); 6 אַהרן קויפמאַן (משה דעם שוסטערס זון); 7 נאָטע פייגנבוים (דעם ביאַלער קצבס); אַלע זענען זיי אומגעקומען דורך די נאַציס אין פּוילן. 8 משה ראַיטאָווסקי (זייגערמאַכער); 9 חנה ראָטענבערג (דוד שמעל־קעס); 10 רחל־נעכע ניסענבערג (איטשע־לייזערס); 11 עלקע לובטשאַנסקי (דעם געלן מלמדס); די אַלע זענען אין אַמע־ריקע. 12 אסתר דזשלאָשינסקי (אהרן־חיימס, דעפּאָרטירט פון פּאַריז און אומגעקומען); 13 פּערל באָמערדער (מען האָט זי גערופן טשאַרנעס אייניקל, איך ווייס נישט ווו זי איז); און 14 הערצקע שוואַרצשטיין (חיה־איטקעס, דער שרייבער פון די שורות). עס פעלט מיר נאָך איין נאָמען, איך מיין אַז דאָס איז געווען יאַנקל בוימערדער, (בינעם שוחטס) איצט אין מדינת ישראל.

איך דערמאָן זיך אַ קוריאָז וועגן יאַנקלען און זיין טאַטנס שטריימל. מיר האָבן שוין געהאַט אַ ביבליאָטעק מיט אַ ביסל ביכער. מייסטנס זענען עס געווען ביכער וואָס די מיטגלידער האָבן געשענקט: ווער צען, ווער צוואָנציק. אהרן קויפמאַן, צום ביישפּיל, האָט געשענקט דרייסיק ביכער; דער שרייבער פון די שורות — פערציק און אַזוי ווייטער. מיר האָבן אָבער געוואָלט פאַרגרעסערן די ביבליאָטעק מיט נייע ביכער און קיין געלט איז נישט געווען האָבן מיר איינ־געאָרדנט אַן אָוונט אין אייגענעם לאָקאַל.

מיר האָבן געשאַפן אַ דראַמאַטישן קרייז און דאָס איז טאַקע געווען דער ערשטער אַרויסטריט. געשטעלט האָבן מיר דריי זאַכן, יעדע זאַך אַן איינאַקטער און מיר האָבן גע־מאַכט אַזוי, אַז די דאָזיקע באַזונדערע זאַכן זאָלן צווישן זיך זיין עפּעס געבונדן, זיי זאָלן האָבן אַ שטיקל צוזאַמענהאַנג. צום לעצטן אַקט האָט מען געדאַרפט האָבן אַ שטריימל און דער איינציקער פון אונדז, וואָס האָט עס געקענט באַזאָרגן איז טאַקע געווען יאַנקל —זיין טאַטע בינעם שוחט האָט פאַרמאָגט אַ שטריימל... יאַנקל האָט טאַקע דאָס שטריימל געבראַכט. אָבער אַזוי ווי די אונטערנעמונג איז פאָרגעקו־מען שבת אָוונט און צו הבדלה האָט בינעם שוחט שטענדיק אָנגעטאָן דאָס שטריימל האָט מען די גאַנצע פאָרשטעלונג געמוזט איבערדרייען און שפּילן די דריטע זאַך פאַר דער ערשטער.

די טעטיקייט פון דער ביבליאָטעק האָט זיך זייער גוט אַנטוויקלט. בכלל איז סיי די אַרבעט, סיי דער צוזאַמענשטעל פון דער מיטגלידערשאַפט געווען אומפּאַרטייִיש.

אין יאָר 1916 איז אין זשיראַרדאָוו געשאַפן געוואָרן אַ בונדישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט באַלד אין אָנהייב באַ־קומען אַ גרויסן אָנזען אין שטאָט. ביי די ערשטע וואַלן צו דער פאַרוואַלטונג פון דער ביבליאָטעק האָט שוין דער „בונד" באַקומען אַ מערהייט. די איבעריקע אין דער פאַרוואַלטונג זענען געווען אומפּאַרטייִישע. אַ טייל ציוניסטן, וועלכע זע־נען געווען אין דער פריערדיקער פאַרוואַלטונג זענען אַרויס־געטראָטן און געשאַפן אַ ציוניסטישן פאַראיין.

עס איז דאַן אויך געשאַפן געוואָרן אַ „יוגנט־בונד". דער דראַמאַטישער קרייז האָט זיך פאַרשטאַרקט און מען האָט געשטעלט אייניקע טעאַטער־פּיעסן.

איך געדענק ווידער אַ קוריאָז: מען האָט געשטעלט פּשי־בישעווסקי „שניי". ביי איין רעפּיטיציע האָט זיך צופעליק געפונען דוד הערמאַן, דער באַרימטער רעזשיסאָר פון וואַר־שע, אָנפירער פון אַ דראַמאַטישער סטודיע. זיין מיינונג איז געווען, אַז עס שמעקט מיט גאָרדינס זאַכן, אָבער עס איז נישט שלעכט.

וואָס ווייטער האָט זיך די אַרבעט אַלץ מער צעצווייגט. מיר האָבן איינגעאָרדנט פאָרלעזונגען מיט חברים רעדנער פון וואַרשע. די פאָרלעזונגען זענען געווען אויף פּאָליטישע־און קולטור־ליטעראַרישע טעמעס. איך געדענק צווישן די געקומענע געסט רעפערענטן: נאַטאַן שאַפראַן, גרשון זיבערט, לייזער לעווין, ד"ר יאָשקע ליפשיץ, דינה בלאָנד (די פרוי פון ביינישׁ מיכאַלעוויטש) א"אַ. די פאָרלעזונגען האָבן צו־געצויגן אַ סך יוגנטלעכע פון אַלע שיכטן פון דער באַפעל־קערונג. די פאָרלעזונגען זענען פאַר דער יוגנט געווען זייער שול פאַר בילדונג און דערציונג. עס זענען טאַקע צווישן דער יוגנט געווען אַזעלכע וואָס האָבן קוים געקענט לייענען.

מיט דער הילף פון זשירארדאוועריזירונג פון דער בונדישער פרעסע, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האבן די בונדישע פירער אויסגעדרייט אויף אלע זייטן. אין דער צייט פון דער מלחמה האבן זיי אויסגעדרייט אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער רעגירונג, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער ארמיי, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער קולטור, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער ארבעטער־קלאסע, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער סאציאל־דעמאקראטיע, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער פרייהייט, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער דעמאקראטיע, אז דער בונד איז אויף דער זייט פון דער דייטשישער סאציאליזם

פּוילן האָבן אויך ביי אונדז, די רעאַקציאָנערע עלעמענטן געוואָלט פּריילעך מאַכן אין שטעטל. דער אַרבעטער־ראַט האָט דאַן געפונען א מיטינג, אויף וועלכן עס זענען אַרויס־געטראָטן אָנגעזעענע פּאַרשטייער. איין רעדנער (פון דער פ.פ.ס.) האָט צווישן אַנדערע געזאָגט: לאָזט אויך נישט פּאַר־פירן פון די נאַראָדאָוצעס או אַנדערע רעכטע, וועלכע העצן קעגן די יידן ביי אונדז אין שטאָט. זאָל אונדזער שטאָט, וואָס איז אַן אַרבעטער־שטאָט נישט באַדעקט ווערן מיט א שאַנדע, אַז עס זאָל באַפלעקט ווערן מיט יידיש בלוט. און מיר קענען טאָקע פעסטשטעלן — ביי אונדז זענען קיין אַנטי־יידישע אָנפאָלן דאָן נישט פּאַרגעקומען.

אין אָנהייב ווינטער פון 1919 זענען פּאַרגעקומען וואָלן צום שטאָראָס. קיין קאַנדידאַטן האָבן מיר נישט אַרויס־געשטעלט, ווייל מיר האָבן עס נישט געקענט טאָן. מען האָט געדאַרפט זיין עלטער פון 25 יאָר, כדי צו קענען קאַנדי־דירן און אַזעלכע האָבן מיר נישט געהאַט. מיר האָבן אָבער געפירט אַן אויפקלערונג־אַרבעט.

דאָן איז אויף אונדזער איניציאַטיוו געשאַפן געוואָרן א פּראָפעסיאָנעלער פּאַראַיין פון נאָדל־אַרבעטער. קיין אַנדער פּאַראַיין איז דאָן נישט געווען. די ערשטע אַרבעט וואָס דער פּאַראַיין האָט דורכגעפירט איז געווען אַן אָקציע פּאַר א נאַרמאַלן אַרבעטס־טאָג און לוין־העכערונג.

גאָר אינטענסיוו האָט געאַרבעט די דראַמאַטישע סעקציע. מען האָט זייער אָפט געשטעלט פּיעסן און אויך אינגעאַרדנט רעציטאַציע־אָוונטן. די אָנפירערס און די באַטייליקטע אין דראַמאַטישן קרייז זענען געווען: גיטל דזשאַלאָשינסקי (אַהרן חיימס); יאָנקל ניימאַן (ווי זיין פּאָטער האָט געהייסן געדענק איך נישט); ברוך קזשאָזשניצער; שלמה מעפּען (יאָסל גרי־צערס); מלך הערשקאָוויטש (אַהרן זיי[illegible]ערמאַכערס) — אַלע אין אַמעריקע. געלע ניסנבערג (איטשע־לייזערס, היינט אין ישראל) 2) און עס זענען געווען נאָך, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. אויב עס געפינט זיך ווער פון זיי צווישן די לעבעדיקע, און איך וואָלט געוואָלט, אַז עס זאָל זיין וואָס מער, זאָלן זיי מיר מוחל זיין פּאַר אויסלאָזן זייערע נעמען.

אויף דער איניציאַטיוו פון „בונד" האָבן מיר אויך באַקו־מען דעם טעאַטער־זאָל פון פּאָלקסהויז, דעם „דאָם לודאָווי", וואָס איז געווען אויפן מאַרק־פּלאַץ, ווו עס זענען פּאַרגעקומען די יאָרידן. היינט זוייס איך נישט וואָס דאָרטן איז. דער טעאַטער־זאָל איז געווען צו דער דיספּא־זיציע פון דעם אַרבעטער־ראַט. געהערט האָט עס אייגנטלעך צו דער פּאַבריק און דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל וואָס א געזעלשאַפט, א יידישע דערצו, וואָס געהערט נישט צו דער פּאַבריק, זאָל באַקומען דעם לאָקאָל. אויך קריסטן האָבן דאָן דעם זאָל נישט באַקומען.

2) וועגן דעם דראַמאַטישן קרייז האָבן מיר אין אונדזער פּנקס א ספּעציעלע אָרבעט פון געלע ניסנבערג (מדינת ישראל).

קאָמיטעט פון „בונד" אין 1918
פון רעכטס צו לינקס: ברוך קזשאָזשניצער, אַהרן קויפמאַן, יאָנקל ניימאַן, יחיאל האַלצשטיין, הערצקע שוואַרצשטיין, מלך הערשקאָוויטש.

יעדע פֿאַרשטעלונג איז געקרוינט מיט דער־פֿאָלג. פון די לעבן־שטעלעך פֿלעגן קומען גאַנצע גרופּן. אויך די האַלב־אַסימילירטע יידן, וואָס מען פֿלעגט זיי זייער זעלטן זען אויף יידישע צוזאַמענקומען זענען שטענדיק גע־קומען זען אונדזערע טעאַטער־פֿאַרשטעלונגען.

פּסח 1919. דער שרייבער פון די שורות איז גראָד געווען אויף דער לאַנד־קאָנפֿערענץ פון „בונד", ווי אַ דעלעגאַט פון וואַרשעווער ראַיאָן. אין מיטן דער קאָנפֿערענץ איז געקומען אַ חבר פון זשיראַרדאָוו (יידל ראָזענפֿעלד, איצט אין פֿאַריז) און מיר געמאַלדן, אַז איך מוז שנעל פֿאָרן אַהיים, מען רופֿט מיך צו מיליטער. דאָס איז געווען דער יאָרגאַנג פון די אַלע וואָס זענען אַמטעטיקסטן געווען אַנגאַזשירט אין דער גע־זעלשאַפֿטלעכער אַרבעט. צוריקקומענדיק פון דער קאָנפֿע־רענץ האָט מען געמוזט קודם־כל פֿאַרבייטן די דאָזיקע חברים מיט אַנדערע און אויך מיט חברטעס.

(דער צופֿאַל האָט געוואָלט, אַז עס זאָל אָפּגעהיט ווערן אַ טייל פון באַריכט וואָס עס איז אָפּגעגעבן געוואָרן אויף דער דאָזיקער קאָנפֿערענץ וועגן דעם מצב פון דער אָרגא־ניזאַציע אין זשיראַרדאָוו אין יענער צייט. עס ווערט אין באַריכט וואָס איז פֿאַרפּנטלעכט אין „אַרבעטער־לוח" פון יאָר 1920 געזאָגט: זשיראַרדאָוו: פּאָליטישע מיטגלידער פון „בונד" — 26; אַלגעמיינער פֿראָפּעסיאָנעלער פֿאַראיין — 108 מיטגלידער; אַרבעטער־קולטור־געזעלשאַפֿט „צוקונפֿט", שע־ראָקע 116 — 187 מיטגלידער; יוגנט־אַרגאַניזאַציע „צו־קונפֿט" — 55 מיטגלידער).

די אַרבעט איז נישט איבערגעריסן געוואָרן אָבער אַ סך חברים האָבן זיך געקליבן צו פֿאַרלאָזן פוילן.

די טעטיקייט איז געגאַנגען זייער אַקטיוו און דער „בונד" איז דאָן, אין יענעם מאָמענט בייַם אָנהייב פון דער נייַער פּוילישער מלוכה געווען די שטאַרקסטע און אָנגעזעענסטע יידישע פֿאַרטיי אין שטאָט. נישט געקוקט אויף דעם וואָס מען האָט געוווסט אַז בייַם „בונד" איז מען ווייט פון פֿרום־קייט האָבן אויך פֿרומע אונדז רעספּעקטירט און נישט גע־וואָגט וואָס צו זאָגן, ווי עס פלעגט פֿאַסירן אין אַנדערע שטעט. בכלל דאַרף געזאָגט ווערן, אַז די בריסטער קריייַן פון דער יוגנט איז דאָך אַרויסגעקומען פון פֿרומע יידישע היימען און זיי זענען דאָך געווען דער רעזערוווּאַר פֿאַר אונ־דזער אַרגאַניזאַציע און אירע טעטיקייטן.

כאַראַקטעריסטיש: צווישן חסידים: אַ וואָלד־סוחר און זיין אַנגעשטעלטער, אַ „שרייבער", האָבן געהאַט אַ סיכסוך, זענען זיי געקומען צום „בונד", אַז ער זאָל זיי אויסגלייכן.

אַזוי איז די טעטיקייט אָנגעגאַנגען ביז פרילינג 1920. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע עמיגראַציע פון פּוילן, פֿרי־ער פֿאַר אַלץ פון דער יוגנט. דער נישט־שלום־צושטאַנד צווישן פּוילן און רוסלאַנד; דער קריג וואָס האָט זיך אָנגע־הויבן, האָט אַרויסגערופֿן אַן אויפרודער וואָס האָט נישט אויסגעמיטן אונדזער שטאָט. עס זענען אַוועק אין דער פרעמד אַ סך חברים, צווישן זיי איך און מיין פרוי.

פון דער וויינטער פלעגן מיר אָפֿנעמען גרוסן, אַז די אַרבעט וואָס מיר האָבן דאָן, נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה, אַנ־געהויבן, איז נישט געגאַנגען לאיבוד. אונדזער אויפגעבויטע אַרגאַניזאַציע האָט, ווי מיר האָבן געהערט, דורכגעמאַכט אַ ריי גילגולים, וואָס וועגן איר דערציילן זיכער חברים, וואָס זענען שפּעטער געבליבן אין פּוילן. ווי עס זאָל נישט זיין, האָבן מיר שטענדיק מיט ליבע געטראָגן אין זיכרון יענע שיינע פרילינג־צייט וועו דער יידישער יוגנטלעכער ברען האָט אין אונדזער זשיראַרדאָוו אריינגעטראָגן נייַע אידעען, נייַע לעבנס־פֿאַרמען.

איצט ווערן די שורות געשריבן וועגן אונדזער היים וואָס איז פון די ברוטאַלע נאַצישע מערדער פֿאַרשניטן געוואָרן. אונדזערע נאָענטע אומעבראַכט. זאָלן טאָקע די דאָזיקע שורות זיין לזכר פון אַלע אונדזערע טייערע מישפּחות, אַלע פרייַנט אין נאָענטע, וואָס זענען פון דער נאַצישער בעסטיע אומגעקומען על קידוש־השם.

ראובן וויינבערג

אַזוי האָט געלעבט זשיראַרדאָוו

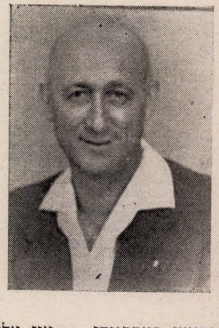

ווען איך טראַכט וועגן זשיראַרדאָוו, פיל איך ווי איך וואָלט מיין געבוירנשטאָט שולדיק געווען אַ גרויסן חוב. אין מיינע געדאַנקען וויקלען זיך אויף קאָלירפולע לענטעס פון מיין קינדהייט, פון מיין יוגנט. ס׳לויפן פאַרביי מענטשן, געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, די לאַנדשאַפט פון שטעטל, ייִדישע הייזער און היימען מיט וועלכע כ׳בין געווען פאַרבונדן — און אַלץ צוזאַמען זעט ביי מיר נאָך אויס, ווי אַ לעבעדיקער חלום אויף דער וואָר.

עס ווילט זיך כאָטש לייגן אַ קליינעם קראַנץ אויף דער מצבה פון אונדזער שטעטל זשיראַרדאָוו, וואָס האָט אַמאָל במשך דורות־לאַנג פולסירט מיט אַ שיין ייִדיש לעבן.

***

פון נישט־אָפיציעלע מקורות ווערט אָנגעגעבן, אַז די ערשטע ייִדישע מישפחות האָבן זיך באַזעצט אין זשיראַרדאָוו אין יאָר 1850. זשיראַרדאָוו איז געווען בעיקר אַן אַרבעטער־שטאָט. אין די גרויסע לייוונט־פאַבריקן האָבן געאַרבעט טויזנטער אַרבעטער.

דער ייִדישער אַרבעטער אין זשיראַרדאָוו האָט געמוזט אַליין געפינען זיין מקור חיונה. דעריבער האָבן ייִדישע אַרבעטער זיך איינגעאָרדנט ביי פאַכן, וואָס זענען איינגעשטאַנען אין ייִדישע הענט, ווי: שניידעריי, בלעכעריי, שטעפער, זייגערמאַכער, אָנגעשטעלטע אין פריוואַטע געשעפטן, האָלץ־און קוילן־סקלאַדעס, טרעגער א״אַ.

די פאַרדינסטן פונעם ייִדישן אַרבעטער אין אַ פראָווינץ־שטאָט זענען געווען קליינע. דער ייִדישער אַרבעטער האָט געמוזט שווער האָרעווען ביז שפּעט ביינאַכט כדי ער זאָל קענען פאַרדינען אויף מפרנס צו זיין די מישפחה. האָט וועלכער אַרבעטער געוואָלט געבן זיינע קינדער בילדונג אין די מיטלשולן — איז דאָס געווען פאַרבונדן מיט שווערע אָנשטרענגונגען צו קענען דערצו דערגרייכן.

נאָך מער האָט דער אַרבעטס־פּראָבלעם געטראָפן די ייִדישע יוגנט. אַ סך בחורים און מיידלעך האָבן געאַרבעט אין וואַרשע, ווייל אין זייער שטאָט האָבן זיי נישט געקענט באַקומען קיין אַרבעט. אַ טייל פון זיי האָט אַ גאַנצע וואָך געוווינט אין וואַרשע און געקומען אַהיים אויף שבת. שבת פלעגט דאָס שטעטל אויפלעבן. ס׳פלעגט זיך אָנהייבן דער שפּאַציר ביז צום פּאַרק. אַ בליענדיקע ייִדישע יוגנט האָט פאַרפלייצט די גאַסן. מען פלעגט פאַנטאַזירן, דיסקוטירן און ווערן באַפליגלט מיט יוגנט־ברען און האָפענונג.

זשיראַרדאָוו איז געווען אַ ברויזנדיק שטעטל. די ייִדישע באַפעלקערונג האָט אַרויסגעוויזן אַן אינטענסיווע טעטיקייט אויפן נאַציאָנאַלן, קולטורעלן און סאָציאַלן געביט. די ייִדישע געזעלשאַפט האָט מיט גרויסע אָנשטרענגונגען זיך איינגעוואָרצלט און געבויט אַ ייִדיש קולטור־לעבן. געזעלשאַפטלעכע אַרבעט איז געטאָן געוואָרן מיט ליבע און איבערגעגעבנקייט. דאָס שטעטל איז געווען אָפן און פריי פאַר יעדן אורח און פאַר יעדן, וואָס האָט זיך געוואָלט דאָ באַזעצן.

אָט דאָס אימפּולסיווע און שיין ייִדיש לעבן האָט צוגעצויגן אַ סך ייִדישע פאַמיליעס פון דער סביבה, וואָס זענען געקומען וווינען אין זשיראַרדאָוו.

פאַרטייען אין זשיראַרדאָוו

איינע פון די הויפּט־פּאָליטישע פאַרטייען אין זשיראַרדאָוו איז געווען די פּועלי־ציון — צ״ס, און איר יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט״, אונטער דער אָנפירונג פון יוסף ניסנבערג.

ניסנבערג איז געווען איבערגעגעבן דער פאַרטיי מיט לייב־און־לעבן. מיט מסירת־נפש האָט ער די פאַרטיי געגרינדעט, פאַרפעסטיקט, דערהויבן און געעפנט פאַר דער ברייטער געזעלשאַפט און דער עיקר פאַר דער באַוווסטזיניקער יוגנט. ער האָט אויך אַריינגעהויכט אַ שטיק פון זיין נשמה אין דער פאַרטיי — די ליבע צו עם־ישראל און ארץ־ישראל. אין לויף פון אַ קורצער צייט פון איר אַנטשטייונג, איז די „פרייהייט יוגנט״ געוואָרן אַ וויכטיקער געזעלשאַפטלעכער כוח אין שטאָט.

ביי דער פאַרטיי האָט אויך עקסיסטירט אַ כאָר אונטער דער לייטונג פון חבר יוסף לשויטאַס. דער כאָר האָט זייער

באַלעבט די קולטורעלע טעטיקייט. ס׳פלעגן פאַרקומען לי־טעראַריש־מוזיקאַלישע אָוונטן, וואָס זענען על־פּי־רוב פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין געלונגענע דעמאָנסטראַציעס פאַרן אַר־בעטנדיקן ארץ־ישראל.

דער פאַרטיי־קאָמיטעט פון פועלי־ציון—צ״ס מיטן לאָנגיאַריקן פאַרזיצער ה׳ יוסף ניסנבערג, צו זיין אפּפאַרן קיין ארץ־ישראל אין ״אר 1934.

פון רעכטס צו לינקס. עס שטייען: יצחק גרינבוים, שמואל סאַשינסקי, יוסף האַלדובאַנד, לייזער יאַקובאָוויטש. עס זיצן: שמואל מאַזעלשטיין, יוסף ניסנבערג, יעקב ברעסלער.

ביי דער זעלבער פועלי־ציון־פאַרטיי האָט אויך עקסיס־מירט א סאַארט־קלוב מיט א גוטע פוסבאָל־דרוזשינע. א סך מעטשן זענען זענגען פאַרגעקומען אויך מיט ארטיקע קרייסטלעכע קלובן. אין אָנהייב האָבן זיך די קריסטלעכע קלובן באַצויגן מיט זלזול צו די יידן, אָבער ווי־נאָר די יידישע דרוזשינע איז געוואָרן טעכניש אויסגעשולט און עס איז זיי שוין מער נישט לייכט געווען צו באַזיגן — האָבן די פּוילישע ספּאָרטלער זיך אָנגעהויבן ערנסטער באַצויגן צו דער יידישער פוסבאָל־מאַנשאַפט און זיך אָפט מיט איר סאַרמאַסטן.

יוסף ניסנבערג איז געשטאָנען אין דער שפּיץ פון דער פאַרטיי ביז זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1934.

„החלוץ״־אָרגאַניזאַציע

דורך מיין איניציאַטיוו איז אין יאָר 1928 פאָרגעקומען אַ באַראַטונג פון אַן ענגער איניציאַטיוו־גרופּע און ס׳איז באַ־שלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ „החלוץ״־אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו.

די ערשטע טעטיקייט איז געווען צו קומען אין ענגן קאָנ־טאַקט מיט דער יידישער יוגנט, וועלכע האָט אַ ווילן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. מיט דער צייט האָט זיך אָנטוויקלט אַ בריטע אויפקלערונגס־אַרבעט (אינעם לאָקאַל פון „פועלי ציון״) צווישן אַלע שיכטן פון דער יוגנט. גרעסערע צוזאַ־מענטרעפן זענען פאָרגעקומען אין די שבתים און ימים־טובים.

די טריירעריקע געשעענישן אין ארץ־ישראל פון יאָר 1929 האָבן ממש אויפגעוועקט די „החלוץ״־יוגנט פון זשי־ראַרדאָוו און זיי זענען צוגעטראָטן צו פראַקטישע „החלוץ״־אַרבעטן. פיל יוגנטלעכע זענען געפאָרן אויף הכשרה אין מאַרשידענע פונקטן פונעם לאַנד. אין אַ קורצער צייט שפּע־טער (נאָך מיין פאָרלאָזן פוילן) איז אין זשיראַרדאָוו גע־שאפן געוואָרן אַ הכשרה־פונקט, אין וועלכן ס׳האָבן זיך איינגעגלידערט יוגנט פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך פון פוילן. דער גרעסטער טייל פון יענע חלוצים האָט באַ־וויזן עולה צו זיין.

ערשטע־מיי דעמאָנסטראַציע

זשיראַרדאָוו האָט געשמט מיט אירע ערשטע־מיי־דעמאָנסטראַציעס. זייער אָפט האָט פאַסירט, אַז אינגם ערשטן מאַי זענען די שפּיטעלער אויבערפולט געוואָרן מיט פאַרוווונדעטע. די „פועלי ציון״ האָט דווקא געמאַכט אַג־שטערגונגען, אַז אירע מיטגלידער זאָלן אַנטיילּ נעמען אין די ערשטע מיי־דעמאָנסטראַציע. אַ גרויסע צאָל מיטגלידער זענען אָבער געווען קינדער פון חסידיש־נגידישע עלטערן און האָבן זיך געשעמט צו גיין אויבער די גאַסן, וווּ מ׳האָט זיי געקענט. דערויבער זענען אָנגעניומען געוואָרן שטרענגע באַשלוסן, אפּילו ביזן אויסשליסן אָלס מיטגליד, קעגן די, וואָס וועלן נישט אָנטיילּ נעמען אין דער דעמאָנסטראַציע.

מיט זייערע פענער און לאָזונגען זענען די „פועלי־ציון״ געגאַנגען אין אַ באַזונדערע גרופּע אינעם אַלגעמיינעם אַר־בעטער־צוג פון די פּוילישע אַרבעטער פּאַרטייען.

געשטאַלטן פון זשיראַרדאָוו

ר׳ אַברהם זיסקינד ז״ל

זשיראַרדאָוו איז אויך געוואָרן באַקאַנט מיט איר זומער־לעב. אין די זומער־חדשים פלעגן פיל יידישע מישפּחות פון

די גרויסע שטעט קומען אויף אָפּרו און געניסן פון דער פרישער וואַלד־לופט אַרום זשיראַרדאָוו.

איינער פון די חשובסטע באַלעבאַטים ר׳ אַברהם זיסקינד האָט גענומען אויסבויען אין מיענדזיבאָראָוו אַ דאַטשע־אָרט. מיענדזיבאָראָוו האָט זיך אַנטוויקלט אין אַ שנעלן טעמפּאָ און איז אינעם „סעזאָן" געווען באַוווינט פון שטאָ־טישער באַפעלקערונג.

ר׳ אַברהם זיסקינד האָט געהערט צו די פּאַטריאַרכאַלסטע געשטאַלטן פון דער שטאָט. ער האָט אָנטייל גענומען אין פאַרשידענע צדקה־אינסטיטוציעס און פלעגט געבן מיט אַ ברייטער האַנט פאַר קהל און יחידים. עס איז אָבער מיט אים געשען אַן אומגליק. ביים אַדורכגיין דעם באַנוועג ביי מיענדזיבאָראָוו איז ער איבערגעפאָרן געוואָרן פון אַ שנעל־צוג און איז אומגעקומען אויפן אָרט.

זיין אומקומען האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן טרויער ביי דער גאַנצער ייִדישער באַפעלקערונג פון שטאָט.

מיין פאָטער ר׳ יודל וויינבערג ז״ל

איך קען אויך נישט פאַרבייגיין, נישט צו ווידמען כאָטש קורצע זיכרונות, וועגן מיין געוועזענער היים, די שטוב פון ר׳ יודל וויינבערג ז״ל, אָדער ווי מען האָט אים גערופן, יודל משה סאַנעס.

כאָטש מיין פאָטער האָט געאַרבעט ביי אַ קריסטלעך־אַנטיסעמיטישע פירמע שמידט, איז ער פון דעסטוועגן גע־ווען זייער אָפּגעהיטן מיט ייִדישקייט.

נישט איין מאָל בעת אַ זיצונג פון דער פאַרוואַלטונג האָט דער אַלטער שמידט אַ זאָג געטאָן צו מיין פאָטער: „ר׳ יודל ס׳איז די צייט פון דאַוונען!". מיין פאָטערס באַלעבאַטים האָבן געוווּסט, אַז יודל וויינבערג איז ביי קיין פאַל נישט מוותר אויף ייִדישקייט. אַפילו בשעת זיינע געשעפטלעכע רייזעס האָט ער געמאַכט אָנשטרענגונגען צו געפינען אַ מנין און דאַוונען בציבור.

מיין פאָטער ז״ל איז געווען אַ סקערניעוויצער חסיד. אויף די ימים־נוראים איז ער געפאָרן צום רבין ר׳ שמעון ז״ל און מיטגענומען מיך און מיין עלטערן ברודער־מאָטל. ער איז שטענדיק אייגעשטאַנען אין דער אַכסניא פון ר׳ יוסף משמש און זיך געלאָזט קאָסטן מיט אַ ברייטער האַנט. דער־פאַר האָט מען אים תמיד מכבד געווען מיט כבודים; אַן עליה, אַ מפטיר...

סיי איך און סיי מיין ברודער מאָטל זענען מיר געווען ווייט פון פרומקייט, אָבער מיר האָבן זייער געשעצט דעם פאָטער און נישט געוואָלט אים פאַרשאַפן עגמת־נפש. צוליב דעם זעלבן טעם בין איך מיט מאָטלען געגאַנגען יעדן שבת צום דאַוונען אין אַלעקסאַנדער־שטיבל, וואָס איז געווען ביי ריוועלע בלאושטיין אין הויז.

אונדזער הויז איז אָנגעפירט געוואָרן דורך די מוטער חיה־שרה ע״ה. געפירט האָט זי אַלץ אין אַ זייער שטרענגן רעליגיעזן גייסט. עס איז געפירט געוואָרן אַ ברייטער אַרט־לעבן, לויטן מוסטער פון אַמאָליקע חסידיש־נגידישע מישפּ־חות. די טירן פון אונדזער הויז זענען געווען אָפן פאַר אַלע אָן אויסנאַם. מיין פאָטער האָט געטיילט צדקה מיט אַ ברייטער האַנט, דערצו איז ער אויך געווען אַ קלוגער ייִד מיט אַן אייגנאַרטיקער רעאַלער אָריענטאַציע.

אַ געוויסע צייט איז מיין פאָטער געווען דאָזאָר אין דער זשיראַרדאָווער קהילה. דאָס איז געווען אין דער צייט, ווען דער ראש־הקהילה איז געווען ה׳ גאַמאָלינסקי. לייטער פון די פּאָוושעכנע שולן. סיי ביי זיך אין הויז און סיי אין דער קהילה איז מיין פאָטער בטבע גרייט געווען צו העלפן יעדן, וואָס האָט געבעטן הילף. פיל מאָל האָט ער בעסער די אונ־טערשטיצונג געגעבן פון זיין אייגענער טאַש, איידער צו באַלעסטיקן די קהלשע אינסטיטוציעס.

אין אונדזער הויז פלעגן זיך זייער אָפט צונויפקומען חסידים. ס׳איז שוין געווען אַן איינגעפירטער מינהג, אַז יעדן שבת און יום־טוב אין דער פרי זענען די חסידים געקומען טרינקען אַ גלעזל וואַרעמס. פון באַגינען אָן האָט זיך די טיר נישט פאַרמאַכט. אַ גאַנצע פאַבריקאַציע איז געווען איינגעאָרדנט אין אַ ספּעציעל צימערל מיט גרויסע באַנקעס אויף קאַפע, וואָס האָבן זיך אויטאָמאַטיש גע־וואַרעמט פון ערב־שבת אָן. מיין פאָטער האָט ליב געהאַט אַליין צו באַדינען די חסידים און האָט דאָס געטאָן מיט גרויס התלהבות. דער עולם האָט זיך מחיה געווען מיט אַ גלעזל טיי און בינו־לבינו געכאַפּט אַ שמועס מעניני דיומא.

מיין פאָטער האָט הנאה געהאַט פונעם אויפנעמען זיינע געסט און האָט אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט צו מאַכן אַ קידושל פאַר זיינע חסידים, אָדער ווי מיר האָבן זיי גערופן „די קאַווע־טרינקערס". ער האָט געהערט צו יענע גרויסע ייִדן אין וועלכע ס׳ברענט דער נר־תמיד פון אהבת־ישראל און אהבת־מענטש. אַ גליִענדיק האַרץ מיט אַן עמפינדלעכע נשמה איז דאָס געווען!

מיין פאָטער, ווי די ייִדן פון זיין דור, האָט וואָס אַן אמת נישט געהאַלטן אין יענע צייטן פון פאָרן און זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל, אָבער צוויי וואָכן פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מילחמה, האָב איך פון אים דערהאַלטן אַ בריוו און זיך איבערצייגט, אַז ער האָט געענדערט זיין מיינונג וועגן ארץ־ישראל. ער האָט אָנגעפרעגט, אויב ס׳איז דאָ אַ מעג־לעכקייט איז ער גרייט צו קומען אינעם לאַנד אַריין. איך האָב זיך אָנגעהויבן אינפאָרמירן און עפּעס טאָן, וועגן זיין רייזע. אָבער אין מיטן דערינען האָט זיך אונטערגערוקט די טרויעריקע דאַטע פון 1טן סעפּטעמבער 1939. ס׳איז אויס־געבראָכן די צווייטע וועלט־מילחמה און דער קאָנטאַקט מיט מיין פאָטערס הויז איז איבערגעריסן געוואָרן אויף אייביק.

אומפאַרגעסלעכע ייִדן

צווישן די געשטאַלטן און טיפּן, וואָס זענען פאַרבייגע־גאַנגען אונדזער שטוב דערמאָן איך זיך אין מלכל מלמד.

ער האָט געקענט אָפּשלאָפן אַ פּאָר שעה ביים טיש און אַז ער האָט זיך אויפגעכאַפּט — האָט ער נישט באַדויערט, אַז ער האָט עפּעס פאַרשפּעטיקט...

נתן כהן (די פינקעלטעס שווער) אַ ייִד, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט זיינע אָפטע באַזוכן ביים רבין. ווען נאָר ער האָט געהאַט אין טאַש אויף די הוצאות איז ער אַפילו אויף אַ „פּראָסטן שבת" געפאָרן צום רבין און קיין מאָל נישט געהאַט קיין חשק צוריקצוקומען...

פאַר די אויגן שטייט מיר נאָך ר' משה וואָרקער, ווי מען האָט אים גערופן, דער הויכער משה. דאָס איז געווען אַ קרעפטיקער ייִד, וואָס איז אַלע מאָל גרייט געווען אייך צו דערציילן אַלע סודות פון דער וועלט, נאָר נישט דעם סוד פון זיין בינטל יאָרן. אָפּגעהיטן האָט איר געזאָלט ווערן, ווען איר האָט אים אַ פרעג געטאָן, ווי אַלט ער איז? דער הויכער משה האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין זקנה־שוואַכקייט. ער איז זיך לייכט אַרויפגעגאַנגען אויפן דריטן שטאָק און זיינע פעסטע שטיוול האָבן געקלאַפּט, ווי ביי אַ יונגן סאָלדאַט. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז ער איז אַלט געווען 90 יאָר.

צו די סטאַבילע געסט פון אונדזער הויז האָבן אויך גע־הערט: דער חזן־שוחט ר' אברהם־מענדל כאַנאַכאָוויטש, יחיאל עסטרייכער, בעריש פּרוסאַק, יחיאל גאָלדבערג, אונדזער מחותן ר' דוד שוחט (נוימאַן) און אַנדערע.

די אַרומיקע שטעטלעך

אין דער סביבה פון זשיראַרדאָוו זענען געווען אַ סך ייִדישע קליינע שטעטלעך. אָבער אַמנאָענטסטן זענען געווען מיט אונדזער שטאָט פאַרבונדן די צוויי שטעטלעך: אַמשי־נאָוו און וויסקיט.

אַמשינאָוו (משטשאַנאָוו)

זיבן קילאָמעטער פון זשיראַרדאָוו איז געלעגן דאָס אַלטע שטעטעלע אַמשינאָוו, מיט אַ באַפעלקערונג פון 7.000 נפשות, צווישן זיי קרוב 500 ייִדישע מישפּחות, 2.500 נפשות.

אַמשינאָוו איז געווען אַ פעסטונג פון חסידות. עס האָט דאָרט געוווינט דער באַוווסטער אַמשינאָווער רבי ר' יוסף קאַליש ז"ל, וועלכער האָט געהאַט אין פּוילן טויזנטער חסי־דים. אויף יעדן יום־טוב און ספּעציעל אויף די ימים־נוראים פלעגן צום אַמשינאָווער רבין קומען הונדערטער חסידים. אַ סך ייִדישע מישפּחות האָבן זיך איינגעאָרדנט גרויסע אַכסניאס און דערוואַרט די יום־טוב־טעג אויפצונע־מען די חסידים, ווי אַ מקור פון זייער פּרנסה. דאָס שטעטל איז באַלעבט געוואָרן מיט ייִדישער טראַדיציע און דעם רבינס הויז האָט געלייגט דעם חותם אויפן ייִדישן לעבן אינעם שטעטל.

אַמשינאָוו האָט אויך אַרויסגעגעבן באַוווסטע ייִדישע פּער־זענלעכקייטן ווי: ה. ד. נאָמבערג. אויך דער באַקאַנטער שריי־בער עוזר וואַרשאַווסקי האָט געלעבט אַ סך יאָרן אין אַמשי־נאָוו און דאָרט האָט ער געשריבן זיין ראָמאַן „שמוג־לערס", אַ שילדערונג פונעם ייִדישן לעבן אין די יאָרן 1914—1918.

דער באַוווסטער קונסט־מאָלער משה־מענדל אַפּעלבאַום שטאַמט אויך פון אַמשינאָוו. אַגב איז כדאַי צו דערמאָנען, אַז דער זעלבער קינסטלער האָט אַוועקגעגעבן פיל מי און אַרבעט ביים דעקאָרירן די זשיראַרדאָווער שול.

אויך אין אַמשינאָוו זענען ייִדן נישט צוגעלאָזט געוואָרן צו קיין אַרבעט אין די פאַבריקן. אין דער גרויסער אַמשי־נאָווער שוועבעלעך־פאַבריק, ווו ס'האָבן געאַרבעט טויזנטער קריסטן, איז צווישן זיי געווען נאָר איין ייִדישער אַרבעטער — בערעלע סטאָלאַרזש. פון 24 ראַטמענער אין שטאָטראַט, זענען געווען 12 ייִדן און 2 ייִדישע לאַווניקעס.

אויך אַמשינאָוו איז נישט געבליבן הינטערשטעליק פון אַנדערע שטעטלעך אין פּוילן און ס'האָט זיך דאָרט אַנט־וויקלט אַ ייִדיש קולטורעל־געזעלשאַפטלעך לעבן. ס'האָבן זיך געשאַפן פאַרשיעדנע פּאָליטישע פּאַרטייען מיט אינס־טיטוציעס. אַ זייער אָנגעזען אָרט אין שטעטל האָט פאַרנו־מען די „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי (צ"ס). די פירער פון דער פּאַרטיי זענען געווען נאָטעל רישמאַן און יהושע זיידמאַן. אין שטעטל איז אויך געווען טעטיק אַ גוט־איינגעאָרדנטע פּרץ־ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך געפונען אין הויז פון ה. ד. נאָמ־בערגס זיידע — ר' בינעם אייזענבערג.

וויסקיט

דאָס צווייטע שטעטל, וואָס איז געווען נישט־ווייט פון זשיראַרדאָוו איז געווען וויסקיט. דאָס גאַנצע שטעטל איז באַשטאַנען פון עטלעכע גאַסן. דער מאַרק מיט זיינע צוויי רייען קראָמען, דער צענטער פון שטעטל, איז געווען באַ־וווינט דורך ייִדן. אין די זייטיקע געסלעך האָבן געוווינט די גויים. די אַלגעמיינע צאָל פון דער באַפעלקערונג איז געווען בערך 7.000. ייִדישע מישפּחות אַן ערך 300. וויסקיט איז געווען באַקאַנט מיט די גרויסע ירידים, וואָס זענען דאָרט פאָרגעקומען. פאַר אַזאַ גרויסן יריד איז זשיראַרדאָוו און די אַרומיקע שטעטלעך ממש געגאַנגען אויף רעדלעך. ייִדישע קרעמער האָבן זיך געגרייט מיט פול־אָנגעפּאַקטע בוידן סחורות אויף די ירידים און דערוואַרט אַ גראָבן פּדיון. פון אָט די מערקטעג האָבן פיל ייִדישע מישפּחות געצויגן זייער חיונה און אַפילו נאָך אָפּגעשפּאָרט געלט.

***

זשיראַרדאָוו אַמשינאָוו און וויסקיט עקסיסטירן נישט מער פאַר די ייִדן. די דייטשע רוצחים האָבן אויסגעמאָר־דעט אַלע ייִדן. די שרידים אין דער וועלט וועלן טראָגן די דאָזיקע זיכרונות אין זייער געדאַנק און אין האַרצן, און מיר ווייסן, אַז דורך דעם נישט פאַרגעסן גיבן מיר אָפּ דעם הייליקסטן כבוד אונדזערע נאָענטע און הייליקע מאַר־טירער פון זשיראַרדאָוו! אַמשינאָוו! וויסקיט!

כבוד זייער אָנדענק!

לייבל טיגער

(זון פון יעקל און חיה־פייגעלע, אייניקל פון גרשון און לאה מילער)

איינגעקריצטע זיכרונות פון מיין אומפאַרגעסלעכן שטעטל

ביי יעדער שטאַט, ווען מען זאָגט אַרויס איר נאָמען, טראַכט מען קודם־כל וועגן עפּעס אַ באַזונדערן שטריך אירן. מען רעדט נישט, נאָר טירלעך וועגן גרויסע שטעט, ווי ווארשע אדער לאָדזש, וואָס זענען שוין פאַר זיך גופא אַ שטיקל וועלט, אָבער די מיטעלע שטעט זענען אַלע געווען פאַרבונדן, ווער מיט אַ נאָמען פון אַ טייך, ווער מיט געוויסע ירידים, היס־טאָרישע געשעענישן, ווער מיט אַ נאָמען פון אַ באַרימטן רבין אָדער שרייבער. דאָס מען אָבער אַרויסגעזאָגט דעם נאָמען זשיראַרדאָוו, דאָס מען קודם־כל געטראַכט: לייוונט. עס איז נישט געווען, קען מען זאָגן, קיין איין יידישע שטוב אין פּוילן, ווו דאָס אייבערצוג פון דעם בעטגעוואַנט זאָל נישט זיין פון דעם באַרימטן זשי־ראַרדאָווער לייוונט. די שענסטע יידישע הייזער זענען באַ־פוצט געווען מיט די שניי־ווייסע טישטעכער פון דער זעלבער לייוונט־פאַבריק. אומעטום פלעגן די יידן זי רופן די וועלט־באַרימטע ריזיקע לייוונט־פאַבריק, אָדער ווי מען פלעגט עס זאָגן ביי אונדז אין דער היים מיט איין וואָרט: די פאַבריק.

די פאַבריק האָט דאָמינירט איבערן גאַנצן לעבן. לויט איר פּייף האָט זיך אַלץ געריכטעט. איר טורעם מיטן גרויסן זייגער האָט נישט בלויז געמאַסטן די צייט, נאָר אויך רע־גולירט יעדע טעטיקייט פון דער גאַנצער באַפעלקערונג.

אַזוי האָט פאַבריק באַהערשט און געפּורעמט אויך דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג. דער גאַנצער יידי־שער ישוב, אַ נייער, אַ צוגעוואַנדערטער, אַזוי צו זאָגן, האָט געלעבט פון דער פאַבריק, הגם אין דער פאַבריק גופא איז נישט געווען קיין איין יִיד, נישט צווישן די אַרבעטער און נישט צווישן די אָנגעשטעלטע. די זשיראַרדאָווער לייוונט־פאַבריק האָט אַ פּאָר מאָל געביטן אירע באַלעבאַטים. דייטשן, פראַנצויזן, פאָליאַקן, אָבער קיין איינער פון זיי האָט קיין יִידן נישט אַרויפגעלאָזט אפילו אויפן שוועל. די פאַבריק מיט אירע פיל טויזנטער אַרבעטער איז אָבער פאַרט געווען די עקאָנאָמישע באַזע פאַר דער יידישער באַפעלקע־רונג. די באַלעמלאָכעס האָבן באַקליידט און באַשוכט די אַר־בעטער: די געוועלבער פלעגן זיי פאַרקויפן לעבנסמיטל און סחורה. ביסלעכווייז האָבן זיך אָנטוויקלט אַ ריי יידישע קליינע פאַבריקלעך, אָדער ווערקשטאַטלעך.

פונקט ווי עקאָנאָמיש, אַזוי האָט אויך גייסטיק די פאַבריק משפּיע געווען אויפן גאַנצן לעבן פון דער שטאָט און במילא אויך אויפן לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג. ווי גרויס עס איז נישט געווען די מחיצה צווישן יידישן ישוב און דעם אָרום, ווי איזאָלירט און אין זיך פאַרשלאָסן עס איז נישט געווען דער יידישער קיבוץ, האָט אָבער דאָס „פרעמדע", אומבאַקאַנטע לעבן, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט הינטער די הויכע פאַבריק־מויערן, זיך אַרײַנפּילטרירט, ווי דורך אום־זעוודיקע קאַנאַלן, אין די יידישע הייזער און געשאָפן דאָרט אַן אַטמאָספער, וואָס האָט זיך מיט עפּעס אויסגעטיילט פון דעם, וואָס איז געווען אין די מייסטע אָנדערע יידישע שטעטלעך.

איך געדענק, ווי פון קינדווייז אָן האָט אין די יידישע שטיבער נישט געהערשט קיין ספּעציפישער פּחד. מיטן גע־פיל פון שרעק, פון אומזיכערקייט האָב איך זיך ערשט שפּעטער צונויפגעטראָפן אין אָנדערע ערטער. דעמאָלט האָב איך, אינערלעך, זיך נישט געקענט אָפּגעבן קיין דין־וחשבון פאַר וואָס דאָס איז אַזוי געווען, הייַנט אָבער פאַר־שטיי איך, אַז דאָס פעלן פון שרעק אין די יידישע הייזער איז אויך געווען א רעזולטאַט פון דער פאַבריק. פונקט ווי די יידישע וווינונגען האָבן זיך געטולידעט אין שאָטן פון די מעכטיקע פאַבריק־געביידעס, אַזוי האָט אויך די יידישע

באפעלקרונג זיך געפילט אין שוץ פון די צענדליקער טויזנטער ארבעטער, וועלכע זענען געווען די גרויסע מער־הייט נישט נאר אין זשיראדאוו, נאר אויך אין די ארומיקע דערפלעך. אין זשיראדאוו זענען קיין מאל נישט פאראגע־קומען קיין שום אנטי־ידישע ארויסטריטן. אין די פינצ־טערסטע ציטן אפילו, וועו איבער גאנץ פוילן האט געבו־שעוועט די כוואליע פון אנטיסעמיטיזם און פון עקסצעסן קעגן יידן, איז אונדזער שטאט געבליבן פארשוינט.

דאס לעבן אין דער פאבריק, די אפטע קאמפן, וועלכע האבן זיך דארט אפגעשפילט, די שטרייקן, ארבעטער־דע־מאנסטראציעס, די אומלעגאלע טעטיקייט פון די רעוואלו־ציאנערע פארטייען דאס האט אויסגאביט א פאליטישן אייג־פלוס אויף דער ידישער באפעלקרונג, געציגן צו זיך די ידישע יוגנט. שוין אין די יארן פון דער ערשטער רעוואלו־ציע פון 1905 האט מען זיך געשושקעט אין די ידישע היי־מען וועגן ידישע יוגנגלייט, וואס באטייליקן זיך אין די געשעענישן, דרייי פון די דאזיקע ערשטע ידישע סאציא־ליסטן, וועלכע זענען דערשאסן געוואָרן אויף די זשיראר־דאוואָ גאסן אין 1906, זענען אריין אין דער געשיכטע פון אונדזער שטאט. יחיאל מיכאוסקי, אליה לובטשאנסקי, מענדל מיזמאן, זייערע נעמען, זענען געווארן ווי א סימבאל פארן ידישן אנטייל אין די רעוואלוציאנערע געשעענישן און האבן געשוועבט פאר די זשיראדאוואר ידישע יוגנגלעך און מיידל־לעך, וואס האבן ביים סוף פון ערשטן וועלט־קריג און אין די ערשטע יארן פון אומאפהענגיקן פוילן געוונען זיך אר־גאניזירן אין פארשידענע רעוואלוציאנערע איינשטעלונג.

א גרויסע איבערקרעגיש אין ידישן לעבן איז פארגע־קומען סוף 1916 אנהייב 1917, וועו עס איז אויסגעבראכן אין דער ידישער געזעלשאפט א גרויסער עפנטלעכער קאנ־פליקט, אמת, אן געשלעגן און אן סקאנדאל. דאס איז געווען די גרינדונג פון דער עפנטלעכער ידישער ביבליאטעק א"נ פון י. ל. פרץ.

ביז דעמאלט האט די ידישע געזעלשאפטלעכקייט זיך גרופירט פון איין זייט ארום די חסידישע שטיבלעך (געראר, אלעקסאנדרער, קאזשעניצער שפעטער פיאסעטשנער, גראי־דזשיסקער) און פון דער אנד' זייט ארום די פארשידענע חב־רות, ס'רוב באלמעלאכישע „לינת־הצדק", „חברה תהילים", „חברה־קדישא", „תלמוד־תורה" אאז"ו. איצט איז צוגעקו־מען א נייער כוח, א דריטער צענטער, ארום וועלכן עס האט זיך געמומען גרופירן די ראדיקאל־אינגעשטעלטע יוגנט. נישט אן קאמף האבן די קאנסערוואטיוון עלעמענטן שלום געמאכט מיט דער שאפונג פון דער ביבליאטעק. זיי האבן נישט געוואלט צוגעבן, אז די וועלט־געשעענישן וועלן דער־גיין ביז צו זיי אויך. און צוזאמען מיט די ידיעות איבער דער פעברואר־רעוואלוציע אין רוסלאנד האט זיך אויך אין ידישן זשיראדאוו געמאן אויף טיש און אויף בענק וועגן דער גרינדונג פון דער ביבליאטעק. חסידישע עלטערן האבן פארווערט זייערע קינדער אהין צו גיין. מען האט געדרשנט, געדארט אין בית־המדרש און אין די חסידישע שטיבלעך קעגן די אפיקורסים, עס האט שיעור נישט געהאלטן ביי א חרם. אבער פארשטייט זיך, אז דאס אלץ האט נישט גע־האלפן. 1917 האט געשפרייזט איבער דער וועלט. אין זשי־ראדאוו האבן געוומען אנטשטיין די ערשטע אפענע קרייז־לער אוו פאליטישע פארטייען.

די וועלט האט געוומען גיין כאדאראם און מיט איר, נא־טירלעך, אויך אונדזער שטאט. 1918 קומט פאר די רעוא־לוציע אין דייטשלאנד און די זשיראדאווער ארבעטער־, וועלכע זענען תמיד געווען לינק, רעוואלוציאנער־איינגע־שטעלט, גרייטן זיך איבערצונעמען די מאכט.

אויף די ידישע יינגלעך און מיידלעך האבן זיך אט די אלע געשעענישן אויסגעווירקט פארשידנארטיק. זיי האבן אפט געהאט אויסצושטיין א שווערן קאמף מיט די עלטערן, אבער עס האט קיין זאך נישט געהאלפן. ווי מיט אייזערנע צוואנגען האט עס די יוגנטלעכע געצוגן צו דער ביבליא־טעק, וואס איז געווארן דער צענטער פאר דער גאנצער ראדיקאלער יוגנט. צווישן אירע גרינדער, טוער און מיט־גלידער האט מען באלד געקענט טרעפן נישט נאר יוגנטלעכע און עלטערע פון באלמעלאכישע קרייזן ווי: ישראל יאקובא־וויטש (דער היטלמאכער), משהל שווארצשטיין, פייוול ראט־שטיין, משה רייטאוואסקי, די יינגערע רחל־נעכע ניסענבערג, ברוך קושאנזשעניצער, געלע ניסענבערג, לאזער יאקו־באוויטש (געראפן לאזער קאמיק) און פיל אנדערע, נאר אויך קינדער פון פרומע חסידישע הייזער. א מהומה איז אויסגעבראכן צווישן די פרומע ידן, וועו זיי האבן דער־הערט, אז דעם אלטן בינעם שוחטס זון, יאנקל, מנחם, דער זון פון שמואל מנקר, ברוך קושאנזשעניצער, יחיאל האלצ־שטיין, די טעכטער פון אהרן בלושטיין, אהרן־חיים דזשיא־לאשינסקי, יעקב־דוד זיסקינד, — אז זיי אלע טרעפן זיך אין דער ביבליאטעק.

נישט קענענדיק ארויסרייסן אט די „נעסט פון אפיקור־סות", האבן די חסידים זיך באמיט נישט צו דערלאזן וויי־ניקסטנס קיין אנדערע אינסטיטוציעס. אזוי האבן זיי נישט דערלאזט אויף פארשידענע אופנים צו שאפן א ידיש־וועלט־לעכע שול. וועו עס האט זיך באווירן א יד וויי זלמן קלעפ־פיש, אליין א חסיד, און האט געשאפן א מין מאדערניזירטן חדר, ווו מען איז געזעסן אויף שולבענק און מען האט געלערנט א ביסל ידיש, העברעיש, פיוליש, האט מען אויף אים אויסגערופן א מין שטילן חרם, א באיקאט מצד די שטארק־פרומע חסידישע באלעבאטים.*)

דאס אלץ האט אבער נישט געקענט אפהאלטן דעם גאנג פון די געשעענישן, ווידער האט די פאבריק אנגעגעבן דעם טאן. אין 1920—1921 איז אויסגעבראכן דער ערשטער גרוי־

*) וועגן זלמן קלעפפיש און זיין חדר איז אין אונדזער פנקס פארצן א ספעציעלע ארבעט.

סער שטרייק פון דער זשיראַרדאָווער לייוונט־מאַנופאַקטור, אינעם אומאָפּהענגיקן פּוילן. די אַרבעטער זענען אַרויס אין גאַס. אַ ריזיקע דעמאָנסטראַציע האָט מאַרשירט דורך דער שטאָט. און ווי אַ דונער האָט איינגעשלאָגן אין די ייִדישע שטיבער די ידיעה, אַז אין דער שפּיץ פון דער דעמאָנסטראַציע, צוזאַמען מיט די פּוילישע אַרבעטער מאַרשירן אויך ייִדישע יונגעלייט. יחיאל האָלצשטיין, מאיר טיגער, הענעך אָרענשטיין, משה קייסמאַן א״אַ.

יאָ, דאָ איז שוין נישט געגאַנגען וועגן אַ שולע צי נישט. די ייִדישע אַרבעטער זענען נישט געבליבן הינטערשטעליק. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן דער שניידער־שטרייק. דער ערשטער שטרייק אין די ייִדישע וואַרשטאַטן זינט 1905. און צו דער גרויסער פאַרוווּנדערונג פון אַ סך מענטשן, וועלכע האָבן געמישפּט דאָס ייִדישע לעבן נאָך אַלץ לויט זיין אויסערלעכן שטייגער, נישט באַגרייפנדיק זיינע טיפע אינעווייניקסטע פּראָצעסן, האָט די דאָזיקע מערהייט פון דער ייִדישער באַפעלקערונג אַרויסגעוויזן אַן אַקטיווע וואַרעמע סאָלידאַריטעט מיט די שטרייקערס. די ייִדישע קרעמער האָבן געוווּסט, אַז אַ פאַרבעסערונג פון דער אַרבעטער־לאַגע וועט זיך אויסווירקן אויך לטובת זיי.

אויך די שניידער האָבן געוווּנען זייער שטרייק. דעם 8שעהדיקן אַרבעטסטאָג און בעסערע לוינען. דער דערפאָלגרייכער שטרייק האָט טאַקע פאַרענדערט זייער מערכה אין דער ייִדישער געזעלשאַפט. מען האָט פון איצט אָן גענומען גאָר אַנדערש קוקן אויף די אַרבעטער. דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט אָנגענומען אַ ברייטן פאַרנעם. עס זענען אַנטשטאַנען ציוניסטישע און בונדישע אָרגאַניזאַציעס און אויך, די ערשטע ייִדישע קאָמוניסטישע גרופּעס, וועלכע האָבן אָנגעהויבן פירן אַ פאַרצווייגטע אונטערערדישע טעטיקייט.

די ברויזיקע געשעענישן פון די רעוואָלוציאָנערע יאָרן רייסן אַזוי מיט די ייִדישע געזעלשאַפט, אַז די ייִדישע קהילה טוט שפּעטער אויפשטעלן אויפן בית־עולם אַ מאָנומענט פאַר די דריי רעוואָלוציאָנערן, וועלכע זענען העלדיש געפאַלן אין די קאַמפן פון 1906. דער דאָזיקער מאָנומענט איז על־פּי־נס פאַרשוינט געבליבן אין דער צווייטער וועלטמילחמה, ווען די דייטשן האָבן פאַרניכטעט נישט נאָר דעם לעבעדיקן ייִדישן ישוב, נאָר אויך זיין בית־עולם.

די ייִדישע קאָמוניסטישע גרופּעס האָבן זיך אויך קאָנצענטרירט אַרום דער ייִדישער ביבליאָטעק, וואָס איז דעמאָלט אָנגעפירט געוואָרן דורך משה לעווענטאַל, משה וויינשטאָק, אַהרן־חיים קויפמאַן, נח ניימאַן. ביסלעכווייז זענען זיי אַריינגעטראָטן אין דער פאַרוואַלטונג פון דער אינסטיטוציע, ווו עס האָבן צוזאַמענגעאַרבעט אַלע גרופּעס.

אין 1923 קומען פאָר אין פּוילן שטאָטראַט־וואַלן, און ווי אַ בליץ לויפט דורך דאָס גאַנצע לאַנד די ידיעה: אין זשיראַרדאָוו איז צום ערשטן מאָל אין פּוילן אויסגעקליבן געוואָרן אַ קאָמוניסטישער שטאָטראַט.

די פאַבריק האָט געזאָגט איר וואָרט. די אַרבעטערשאַפט האָט געשטימט לינקס. גלייך נאָכן פּראָקלאַמירן דעם רעזולטאַט, איז אין „דאָם־לודאָווי" דורך די ניי־אויסגעוויילטע לאַווניקעס, צונויפגערופן געוואָרן אַן עפנטלעכער מיטינג, אַ ריזיקע מאַסע איז געקומען אויף זייער רוף, טויזנטער מענטשן האָבן נישט געקענט אַריין אין ריזן־זאַל וואָס האָט געדינט פאַר די זייער אָפטע פאַרזאַמלונגען, וועלכע פלעגן דאַן פאָרקומען ביי אונדז אין שטאָט.

אויפן מיטינג האָט דער שטאָטראַט באַקאַנט געמאַכט זיין באַשלוס אָנצורופן דריי גאַסן אויף פאָלגנדע נעמען: די הויפּט־גאַס, וואָס שניידט אַדורך דאָס גאַנצע שטעטל און האָבן געהייסן וויסקיטסקאַ וועט הייסן „1טער מיי־גאַס"; די וואָנסקאַ, ווו עס האָט זיך געפונען דער בית־המדרש, וועט הייסן אויפן נאָמען פון באַרימטן ייִדישן העלד „ברוך שולמאַן"; די גאַס וואָס פירט צום באַן, וועט הייסן אויפן נאָמען פון זשיראַרדאָווער העלד, וועלכער האָט אין 1906 אויפגעריסן מיט אַ באָמבע אַ פּאָליציי־צערקל אַנטקעגן דעם בלויען צלם, דעם פּוילישן אַרבעטער „סטעפאַן אָקזשיעאַ". קיין שום שטאָטראַט האָט דערנאָך נישט געוואַגט צו ענדערן די דאָזיקע נעמען, וועלכע זענען געבליבן ביזן היינטיקן טאָג.

מיט אַ ריזן־מערהייט איז אויסגעוויילט געוואָרן דער ערשטער שטאָט־פּרעזידענט, דער קאָמוניסט סטאַשעק טשעלעצקי, אַ שניידער־אַרבעטער, אַן אינטעליגענטער מענטש, אַ גוטער מאַסן־רעדנער און אַ גרויסער ייִדן־פריינד. אָבער נאָר 48 שעה האָט עקסיסטירט דער ערשטער רויטער שטאָטראַט אין פּוילן. די פּוילישע מאַכטהאָבער האָבן נישט געקענט דולדן אַזאַ קאָמוניסטישן זיג. דער שטאָטראַט איז געוואָרן מיט געוואַלט פונאַנדערגעלאָזן. דער שטאָט־פּרעזידענט און די קאָמוניסטישע לאַווניקעס אַרעסטירט. אָבער 48 שעה האָט די רויטע פאָן פאָרט געפלאַטערט איבערן ראָטהויז קעגנאיבער פון דער באַרימטער קאַטוילישער קירכע פון איין זייט און פונעם הויפּט־טויער פון דער פאַבריק פון דער צווייטער זייט.

נאָכן דאָזיקן ווילקיר־אַקט איז אין שטאָט פאָרגעקומען אויפן מאַרק־פּלאַץ אַ ריזיקער פּראָטעסט־מיטינג קעגן דער פּוילישער רעגירונג.

אינעם מיטינג האָבן זיך אויך באַטייליקט אַ גרויסע צאָל ייִדן. עס זענען פאַרביי די צייטן, ווען צווישן דער ייִדישער און נישט־ייִדישער באַפעלקערונג איז געווען אַ מויער. בכלל האָט די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג זיך אויסגעברייטערט אויך אין די ייִדישע אַרבעטער־קרייזן. אַ דאַנק דעם איז טאַקע געלונגען צו אָרגאַניזירן פּראָפעסיאָנעל די ייִדישע אַרבעטער, קודם־כל אין די שניידער־וואַרשטאַטן. דער לאָקאַל פון די ייִדישע פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען איז געווען אין הויז פון לייביש בלאַנק, וואָס איז באַלד געוואָרן אַ צווייטער צענטער פון געזעלשאַפטלעכן לעבן נעבן דער „פּרץ־ביבליאָטעק".

דער ערשטער שניידער־סינדיקאַט איז אָנגעפירט געוואָרן

דורך מאיר טיגער, משה קייסמאַן, אַהרן קויפמאַן, יאַנקל און שלמה לייפער, וואָווע ווענצעל א״אַ. דער צווייטער שטרייק פון די ייִדישע שניידער־אַרבעטער איז אויסגע־בראָכן אין יאָר 1923. ער האָט געדויערט אַ פּאָר וואָכן. אייגנטימער פון שניידער־וואַרשטאַטן זענען דעמאָלט געווען: יוסף קויפמאַן, שמואל־אַהרן (גערופן גאַרליצקי), אַברהם באָרענשטיין (גערופן דער שוואַרצער אַברהם), אינדיק (פון הינטערן וואַלד), לייביש וואַרגאַטש (גערופן לייביש דוידע), מענדל פלינט, יאָסל גריצער, די ברידער אַהרן־דוד און משהל שוואַרצשטיין, נוטע טיגער, אַברהם בלענדאָווער א״אַ.

די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג האָט אָבער געליטן פון אַ שווערן שטער. די ייִדישע יוגנט אין זשיראַרדאָוו, ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך, ווי נאָר זי פלעגט עלטער ווערן, האָט מער נישט געהאַט קיין אָרט פאַר זיך. אין דער פאַבריק פלעגט מען זי נישט אַריינגעמען. די קליינע וואַר־שטאַטן האָבן נישט געהאַט קיין סך אַרבעט. די אַלגעמיינע ווירטשאַפטלעכע דעפּרעסיע, וואָס האָט געהערשט אין פּוילן, האָט שווער געדריקט אויף דער ייִדישער יוגנט. ווי נאָר די ייִנגלעך און אַפילו מיידלעך פלעגן אונטערוואַקסן, פלעגן אַ טייל פון זיי פאַרלאָזן די שטאָט, און דווקא די סאַמע ענערגישסטע, אַקטיווסטע, אַ טייל פלעגט אַוועקפאָרן קיין וואַרשע, לאָדזש זוכן אַרבעט, אַנדערע עמיגרירן קיין אַמע־ריקע, אָדער מערב־אייראָפּע. אַ טייל אויך אַוועק אין די חלוצישע אָרגאַניזאַציעס און אַוועקגעפאָרן אָדער זיך גע־גרייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. דאָס האָט דערפירט צו אַ כסדרדיקער פּלוקטואַציע אין אַלע פּאַרטייען און קרייזלעך, אָבער נישט אָפּגעשטעלט די אַרבעט, ווייל עס זענען שטענ־דיק אונטערגעוואָקסן נייע.

אין די ערשטע חדשים פון 1926 איז אָנגעקומען די ידיעה וועגן דערשיסן פון נפתלי באָטווין. זי האָט אַריינגעשלאָגן ווי אַ באָמבע אין אונדזער שטאָט, סיי ביי דער ייִדישער יוגנט און סיי ביי די פּוילישע אַרבעטער. אין „דאָם לודאָווי״ (פאָלקסהויז) איז פאָרגעקומען אַ ריזיקער מיטינג אויף וועלכן עס זענען געווען אָנוועזנד זייער פיל פּוילישע אַרבעטער און כמעט די גאַנצע ייִדישע יוגנט פונעם שטעטל. עס האָבן גערעדט פון וואַרשע געקומענע רעדנער און אויך רעדנער פון שטאָט. נאָכן מיטינג זענען די אַרבעטער, טראָץ דער אָנוועזנדיקייט פון שטאַרקע פּאָליציי־כוחות אַרויס אויף דער גאַס און האָבן זיך צונויפגעשלאָסן צו אַ ריזיקע דעמאָנסט־ראַציע, וואָס האָט זיך געצויגן פון „דאָם לודאָווי״ אויפן מאַרק־פּלאַץ ביז דעם באַן־גאָרטן.

דער מיטינג און די דעמאָנסטראַציע האָבן געמאַכט אַ טיפן איינדרוק. מען האָט דערפילט, אַז אַ פּאַרטיי, וואָס ברענגט אַרויס אַזעלכע העלדן ווי נפתלי באָטווין, מוז טראָגן אין זיך אַ גרויסן נאָבעלן אמת.

דער ענטפער מצד דער מאַכט האָט נישט לאַנג געלאָזט אויף זיך וואַרטן. אין אַ שיינעם אָוונט זענען אַרעסטירט געוואָרן מיט איין קלאַפּ 67 מענטשן, צווישן זיי איין ייִד, יאַנקל.

באַלד האָבן זיך צעטראָגן איבער דער שטאָט קלאַנגען, איינער מוראדיקער פון אַנדערן. מען האָט דערציילט, אַז עס איז דורכגעפאַלן אַ גרויסע אומלעגאַלע דרוקעריי (וועלכע האָט זיך געפונען הינטערן וואַלד), אין וועלכער מען האָט געדרוקט די באַרימטע וואָכנצייטונג „זשיראַרדאָוויאַק״. די עלטערע לייט האָבן דערציילט, אַז זינט 1905 איז נאָך אַזאַ

מאיר טיגער. זון פון נאָטע שניידער. בעתן ערשטן וועלט־קריג געווען אין רוסלאַנד. מיטגעמאַכט דעם בירגער־קריג און די אָקטאָבער־רעוואָלוציע. — צוריקגעקומען קיין זשיראַרדאָוו 1919. געווען איי־נער פון די ערשטע פּראָגרעסיווע טוער. געווען פּאָליטיש פאַרפאָלגט. געקומען נאָך פראַנקרייך 1922. געוואָרן דעפּאָרטירט מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

מאַסן־אַרעסט אין די זשיראַרדאָווער אַרבעטער־קרייזן נישט פאָרגעקומען.

צווישן די אַרעסטירטע האָבן זיך געפונען דער לעגענדאַ־רער העלד פון דער זשיראַרדאָווער אַרבעטער־באַוועגונג, וועמען קינד־און־קייט אין זשיראַרדאָוו האָט געקענט אונ־טערן נאָמען „דזשיאַדעק״, די באַרימטע אַרבעטער טוערין

וואַנדאַ, קאַראָל קאַזשימסקי, שילמאָוסקי, סטאַשעק סטער־לעצקי, די ברידער קאַראָל א״א. מען האָט געשמועסט, אַז אַלע זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך א פּראָוואָקאַטאָר.

עטלעכע וואָכן שפּעטער איז צו אונדז דערגאַנגען דער קלאַנג, אַז דער פּראָוואָקאַטאָר האָט באַקומען זיין פּאַרדינטן פסק. ער איז אַוועקגעלייגט געוואָרן לעבן טייך הינטער דער שטאָט דורך קרוטשעקן פון וואַרשע.

דער אַרעסט האָט געמאַכט א גרויסן רושם אין דער שטאָט, אָבער א פּאַרקערטן, ווי די פּאַליציי האָט זיך גע־וווּנטשן. די יידישע באַפעלקערונג האָט אַרויסגעוויזן זייער א גרויסע סאָלידאַריטעט לגבי די אַרעסטירטע און זייערע פאַמיליעס. די יידישע קאָמוניסטישע קרייזלעך האָבן פאַר־שטאַרקט זייער טעטיקייט. די שניידער־אַרבעטער פירן דורך א נייַעם שטרייק, סוף יאָר פון 1927, און ער ווערט געקרוינט מיט א גרויסן דערפאָלג. עס ווערט אויסגעקליבן א נייער קאָמיטעט פונעם פּראָפעסיאָנעלן פּאַראַיין פון נאָדל־פּאַך. ער ווערט אָנגעפירט דורך לייבל, וואָוו, לייבל צווערמאַן, הערשל טראָקסאַרטערגער, שבתי פּאָזנאַנסקי, וועלוול גרינ־בערג *) א׳א.

אין דער זעלבער צייט באַקומען די יידישע קאָמוניסטן די מערהייט אין דער פּאַרוואַלטונג פון דער „פּרץ־ביבליאָ־טעק״. די אַנדערע גרופּירונגען האָבן געפרווט אויסצואיבן א דרוק אויפן פּאַרזיצער משה לעווענטאַל און אויפן סעקרע־טאַר משה ווייַנשטאָק, וועלכע זענען ביידע נישט געווען קיין קאָמוניסטן, זיי זאָלן דעמסיאָנירן פון זייערע פּאָסטנס. אָבער ערלעכע, איבערגעגעבענע קולטור־טויער, זענען זיי געבליבן ביי דער אַרבעט; פון די איבעריקע געדענק איך: מענדל יאָקובסאָן, נחמה פייטשער, מענדל זימלער, שמואל און שיפרה האָצקשטיין, וועלוול גרינבערג, משה קראָקאָוו, וועניצל, ווי אויך דער שרייבער פון די שורות, איז געווען צווישן די אָק־טיווע טויער. די ביבליאָטעק האָט נאָך מער אויסגעבריטערט איר טעטיקייט. יעדן פרייטיק צו נאַכט פלעגט זי איינאַר־דענען די דעמאָלט זייער באַליבטע קעסטל־אָונטן, אַדער רעפעראַטן, צו וועלכע עס פלעגן קומען פון וואַרשע די אָנגעזעענסטע רעדנער פון פּאַרשידענע ריכטונגען, צווישן זיי געדענק איך: זאָלאָטאָוו, סעגאַלאָוויטש, גאָרדין, בערל מאַרק, זרובבל, דוד קוטנער א״א.

---

*) דאָ זענען אויסגעלאָזן א ריי נעמען פון די טויער פון דעם פּראָפעסיאָנעלן פּאַראַיין. אין א ריי אַנדערע אַרבעטן אין אונדזער פנקס ווערן די דאָזיקע בלויזן דערגאַנצט. — די רעדאַקציע.

א שטאַרקן רושם האָט געמאַכט אין שטאָט דער גרויסער מיטינג אויפן שול־הויף צום אָנדענק פון סאַקאָ און וואַנצעטי, אין זומער 1927. דער מיטינג איז געווען א געוואַלדיקע אידישע דעמאָנסטראַציע. קיינער האָט זיך נישט געריכט אויף אַזאַ אַרבעטער אין אימפּאָזאַנטן פּאַרלויף. די פּאָליציי האָט גע־פרווט אויסלאָזן איר כעס דורכן אַרעסטירן עטלעכע יידישע יונגעלייט — צווישן זיי דער שרייבער פון די שורות, וועל־כער האָט געראָטן אויפן מיטינג. צוליבן פעלן פון באַוויַיזן אין א דאָנק דער פעסטער האַלטונג פון די אַרעסטירטע האָט מען זיי געמוזט אַלעמען ווידער באַפרייען.

בעת מיין אָוועקפאָרן פון זשיראַרדאָו אין יאָנואַר 1930, איז אין דער שטאָט געווען א פעסט־אַרגאַניזירטע קאָמוניס־טישע אַרגאַניזאַציע, אין וועלכער עס זענען געווען נישט־ווייניק יידן. די אַרגאַניזאַציע איז געווען א רירעוודיקע אין אַקטיוויטעט, כסדר פלעגן אין דער שטאָט ווערן פּאַרשפּרייט בראָשורן, אויפרופן, פּראָקלאַמאַציעס. ביי יעדן אַרבעטער יום־טוב פלעגט מען פאַרוואַרפן רויטע פענער אויף די פּאַב־ריק־געביידעס. דער קאָנטאַקט צווישן די פּוילישע און יידי־שע קאָמוניסטן איז געווען א לעבעדיקער און ענגער. ביי די פּאַרשידענע שטרייקן האָבן די יידישע און די פּוילישע אַרבעטער זיך קעגנזייטיק אונטערגעשטיצט. אין פונקט ווי די פּוילישע אַרבעטער אין זשיראַרדאָו האָבן באַשיצט די יידישע באַפעלקערונג פון עסקצעסן און פּאָגראָמען, אַזוי האָט די יידישע באַפעלקערונג אַרויסגעווויזן, ביי יעדן שטרייק אין דער פאַבריק, א גרויסע סאָלידאַריטעט מיט די שטרייי־קערס און זייערע משפּחות.

די פּאַרבינדונג מיט מיין היימשטאָט האָב איך אויך נישט פאַרלוירן נאָך מיין עמיגרירן קיין פּאַריז. איך האָב געפירט אַן אינטענסיווע קאָרעספּאָנדענץ מיט א סך פון מיינע חברים אין באַקומען פון זיי רעגלמעסיקע ידיעות וועגן דאָרטיקן לעבן. דורך רמזים, וועלכע זענען געווען פאַרשטענדלעך נאָר פאַר אונדז, האָבן זיי דערציילט וועגן דער אַרבעטער־באַוועג־גונג אין זשיראַרדאָו. פון זיי האָב איך זיך דערוווּסט וועגן גרויסן שטרייק אין 1934, וועגן דער העלדישקייט פון די אַרבעטער־פרויען, וועלכע האָבן אויפגעבויט באַריקאַדעס, כדי נישט אַרייַנצולאָזן די פּאָליציי אין דער פאַבריק, וואָס איז געווען באַצעצט דורך די שטרייקנדיקע אַרבעטער. וועגן דער סאָלידאַריטעט פון דער יידישער באַפעלקערונג מיט די שטרייקערס, וועגן דעם, אַז די רעוואָלוציאָנערע אַרבעט האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט אין זשיראַרדאָו.

יצחק בענעק

אַ קאַפּיטל פון אַ שטורעמדיקן פּעריאָד

די לינקע פּועלי־ציון־אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו

הגם איך בין נישט קיין זשיראַרדאָווער איז מיר דאָס שטעטל טיף און הייס איינגעבאַקן אין האַרץ. נישט נאָר וואָס דאָרטן האָב איך געלייגט דעם יסוד פון מיין מישפּחה, חתונה האָבנדיק מיט אַ זשיראַרדאָווערין, נאָר וואָס דאָרטן האָב איך אויך דורכגעלעבט עטלעכע יאָר פון באמת דינאַמישער און פרוכטיקער טעטיקייט פאַר דער באַוועגונג מיט וועלכער איך בין שוין פריער געווען פאַרבונדן אין משך פון צען יאָר. מיין זיין אין זשיראַרדאָוו איז געווען אַ ריכטיקער שטורעם־ און דראַנג־פּעריאָד.

און אַז איך האָב מיך אַדאָפּטירט צו זשיראַרדאָוו בין איך עס שוין געוואָרן, ווי איר זעט, לעולם־וועד.

איז מיר טאַקע אָנגענעם צו דערמאָנען, אַז מיט מיין קומען קיין זשיראַרדאָוו, אין יאָר 1926, האָט זיך פאַר מיר פּערזענלעך געעפנט אַ ניי בלעטל אין מיין מישפּחה־געשיכטע, אָבער עס איז אויך דאַן אַריינגעוועבט געוואָרן אַ שטיק געשיכטע פון דער אָרטיקער אָרגאַניזאַציע פון דער פּועלי־ציון לינקע, וועמען איך האָב אַוועקגעגעבן מיין פרייע צייט, מיין יוגנטברען און גלויבן.

אין יענער צייט זענען שוין אין זשיראַרדאָוו געווען פאַרשידענע ייִדישע געזעלשאַפטלעכע גרופּעס; אָרגאַניזאַציעס און טאַקע דיפערענצירטע פּאָליטישע ריכטונגען, אָבער עס איז אויף אַלץ געלעגן דער חותם פון אַ מין „רויקייט"; יעדער איז זיך געזעסן אין זיין ווינקל שטיל; אַ מין אידיליע איז געווען אין שטעטל. עס איז געווען אַ „מרכז" און אַ „פּרץ־ביבליאָטעק". דאָס האָט עפּעס נישט האַרמאָניזירט מיט דער דינאַמישקייט און מיט דעם אימפּעט צו וואָס איך בין געווען געוווינט אין וואַרשע.

און געווען איז מען יונג, פול מיט איניציאַטיוועס, געהאַט אַ סטאַזש פון צען יאָר פּאַרטיי־אַרבעט; דערפאַרונג ביי יוגנט־טעטיקייט. דאָס איז טאַקע געווען דער ערשטער געביט, צו וועלכן איך האָב זיך גענומען אין זשיראַרדאָוו.

עס איז אַריבער אַ געוויסע צייט און נאָך באַשיידענע, שטילע צוגרייטונגען האָבן מיר טאַקע אויפגעשטעלט אַ „יוגנט"־אָרגאַניזאַציע.

לייכט איז דער ענין נישט אָנגעקומען. עס האָבן זיך נישט אַרומגעוואַלגערט קיין יוגנטלעכע אין די גאַסן און אין דער ריי איז אויך קיינער נישט געשטאַנען. אין זשיראַרדאָוו זענען שוין געווען אָרגאַניזאַציעס מיט אַ געוויסער געשיכטע פון לאַנגער עקסיסטעץ. מיר זענען אין אַ געוויסן הינזיכט געווען אַ נייע דערשיינונג. אמת — מיר האָבן ביז דאַן אויך געהאַט אַ גרופּע טרייע חברים, אָבער מער ווי ביז פאַרשפּרייטן די צייטונג פון דער פּועלי־ציון „אַרבעטער־צייטונג" און פאַרטיילן אויפרופן פון דעם צענטראַל־קאָמיטעט איז עס נישט געגאַנגען.

און אָט, נאָך אַ געוויסע, אַזוי צו זאָגן „אונטערערדישע", צוגרייטונג זענען מיר אַרויס אין דער עפנטלעכקייט. אין דעם נומער 11 (24) פון נאָוועמבער 1927, פון דער „פרייע יוגנט", דעם צענטראַל־אָרגאַן פון דער פּועלי־ציון „יוגנט" איז געווען פאַרעפנטלעכט די ווייטערדיקע קאָרעספּאָנדענץ:

„געשאַפן אַ „יוגנט"־אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו"

„אין זשיראַרדאָוו איז מיט אַ קורצער צייט צוריק געשאַפן געוואָרן אַ „יוגנט"־אָרגאַניזאַציע, וועלכע אַנטוויקלט זיך זייער גוט. דער ערשטער פּאָליטישער אַרויסטריט פון דער נייער אָרגאַניזאַציע איז געווען דער פּראָטעסט־מיטינג קעגן דעם אַרטייל אויף סאַקאָ־וואַנזעטי. שפּעטער איז אויך איינגעאָרדנט געוואָרן אַ פאָרלעזונג פון חבר מאירל פון וואַרשע. עס ווערן געפירט סיסטעמאַטישע לעקציעס. ס'איז אויך פאַראַן אַ ספּאָרט־קלוב".

דאָס איז געווען דער ערשטער עפנטלעכער אָנזאָג פון דער עקסיסטענץ פון דער „יוגנט" ביי אונדז אין שטאָט. אין זעלביקן נומער איז אויך געווען די ווייטערטיקע דערקלע־רונג, וואָס איז געווען גאָר כאַראַקטעריסטיש פאַר יענע צייטן:

„זייענדיק אַ לענגערע צייט אין יוגנט־בונד „צו־קונפט" און איינזעענדיק, אַז דער „בונד" פאַרקריכט אַלץ מער אין זומפּ פון אָפּאָרטוניזם טרעטן מיר אַרויס פון דער „צוקונפט" און טרעטן אַריין אין דער באָראָ־כאָוויסטישער „יוגנט", שווערנדיק געטריי צו דינען אירע אידעאַלן.

עלערט, לובלינער, ראָטשטיין, ציגלער, שטיינ־בערג, י. קאַנטעראָוויטש, וויסקיצקי, פּאָזנאַנסקי".

מאָנט געוואָרן דער ספּאָרט־קלוב. אַזוי איז טאַקע געווען. צו יענער צייט איז דער צוגאַנג צו דער יוגנט געווען דורך ספּאָרט. איך האָב טאַקע די ערשטע זאַך אַלץ געטאָן, אַז אַזאַ קלוב זאָל געשאַפן ווערן און עס איז לעגאַליזירט גע־וואָרן דער ספּאָרט־קלוב „שטערן" (גוויאַזדאַ). דער דאָזי־קער קלוב איז בכלל געווען דער דעק־שילד פון דער פּאַר־טיי „פּועלי־ציון", וואָס הגם זי איז געווען, אַזוי צו זאָגן, טאָלערירט פון דער מאַכט, האָט זי געמוזט האָבן לעגאַלע פּלאַצוווקעס ווו צו פירן די אַרבעט. אָבער דער „שטערן" איז נישט נאָר געווען אַ דעק־מאַנטל פון דער פּאַרטייישער טעטיקייט. אין יענער צייט איז „גוויאַזדאַ" אין וואַרשע געווען פון די בעסערע ייִדישע ספּאָרט־קלובן. איך בין טאַקע געווען איינער פון די גרינדער פון דעם קלוב אין וואַרשע.

נאָענטע פריינד און חברים אויף דער חתונה פון יצחק בענעק מיט שפרה יאַקובאָוויטש.
פון רעכטס צו לינקס, אונטן: זלאַטע בענעק, ראובן סאָבאָל, שיינדל פעפערקאָוויטש; אין מיטן: לייזער גרינבערג, יצחק בענעק, שפרה יאַקובאָוויטש, משה יאַקובאָוויטש; שטייען: שמעון בענעק, פּעסע יאַקו־באָוויטש, שיינדל (פון וואַרשע) שרה־רייזל שמעדרע, רעניע בענעק, יאָסל באָרנשטיין.

הכלל, מיר זענען אַרויס אין גאַס און לאָמיר זאָגן, אָן איבערטרייבונג, עס איז געוואָרן לעבעדיקער אויף דער ייִדי־שער גאַס; אַן אומרו פון טעטיקייט און טאַקע געזונטע קאָנ־קורענץ האָט אַרומגענומען פריִער פאַר אַלץ דער יוגנט. יעדע אָרגאַניזאַציע האָט געוווּסט, אַז אויב זי וועט זיין פּאַסיוו וועט דער אַקטיווער כוח, וואָס איז אויפגעקומען, פּראָפיטירן.

אין דער קאָרעספּאָנדענץ פון „פרייע יוגנט" איז דער־

דער נאָמען „גוויאַזדאַ" איז געווען זייער פּאָפּולער און דאָס האָט געגעבן אַ סטימול אין אַ סך שטעט און שטעט־לעך צו שאַפן אַזעלכע קלובן.

צוגלייך מיט דעם קלוב „שטערן" איז אויך געוואָרן טע־טיק די געזעלשאַפט „אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער", וואָס סיי די צענטראַלע, סיי די אָרטיקע אָפּטיילונגען זענען גע־ווען אינסטיטוציעס פון די פּועלי־ציון לינקע. דער „שטערן" האָט לויט זיין סטאַטוט געקענט פירן נאָר אַ ספּאָרט־טעטי־

קייט. פֿאַר אונדזערע אַנדערע אַקטיוויטעטן: לעקציעס, ביבליאָטעק, לייענ־זאָל, דראַמאַטישער קרייז אא"ו האָבן מיר געמוזט האָבן די דאָזיקע געזעלשאַפט.

דורך ספֿאָרט און אויפֿקלערונג; דורך קאָלעקטיוון צוזאַמענלעבן האָבן מיר אונדזער יוגנט צוניפֿגעשלאָסן. אייניע פון אונדזערע טעטיקייטן איז טאָקע געווען דאָס אַרגאַניזירן אויספֿלוגן אין די דערבייקע שטעטלעך, וווּ עס זענען פֿאַרגעקומען צוזאַמענטרעפֿן מיט די דאָרטיקע גרופּן חברים, ווי אויך וויטערע, ווי למשל, קיין קוזמיר, וואָס איז געווען באַקאַנט סיי מיט איר שיינקייט, סיי מיט איר אַלטקייט און היסטאָרישע מערקווירדיקייטן, ווי דער באַהויז). ליידער האָבן אָבער יידן נישט געהאַט קיין צוטריט צו אים. מיר האָבן אָבער אַלץ געטאָן און פֿלעגן טאָקע פון צייט צו צייט באַקומען דעם לאָקאָל, ווו מיר פֿלעגן מיט דערפֿאָלג דורכפֿירן קולטור־אונטערנעמונגען. געווען איז עס מעגלעך וויייל זשירארדאָוו האָט געהאַט אַ סאַציאַליס־טישן שטאָטראַט.

רעדן מיר וועגן שטאָטראַט איז כדאי צו דערמאָנען, אַז אין יענער צייט איז אויך אויסגעפֿאַלן דער מאַמענט ווען די יידישע באַפֿעלקערונג איז צום ערשטן מאָל געאַנגעגן צו די וואָלן פון שטאָטראַט. געווען איז עס אין 1927. ביז דאָן איז דער שטענדיקער פֿאַרשטייער פון די יידן געווען

אויספֿלוג קיין קוזמיר פון דער „געזעלשאַפט אוונט־קורסן פֿאַר אַרבעטער" פון זשירארדאָוו".
אויפֿן בילד צפֿינען זיך: יצחק בענעק, משה יאָקובאָוויטש, נח סאַבאָל, ראובן סאַבאָל, חיה יאָקובאָוויטש, יהודית קויפמאַן, יוכבד פֿאַסטערנאַק, מלך מעפּען, איטע גאָלדבערג, חוה גאָלדבערג, משה־אהרן זילבערשטיין, נחום מילץ, האָדעס קויפמאַן, יאָסל בארנשטיין, אסתר קויפמאַן־יאָקובאָוויטש, בערל קראָקאָוו, שיע סנאָפקאָווסקי, אַ חבר פון פּולאָוו און אַנדערע, וועמענס נעמען מען האָט נישט געקענט אידענטיפיצירן.
דער רוב פון זיי זענען אומגעקומען פון די נאַציס.

רימטער פֿאַלאַץ פון דער לעגענדאַרער אסתרקע. די דאָזיקע אויספֿלוגן פֿלעגן טאָקע שטאַרקן די חברישקייט צווישן די חברים און אויך געגעבן אַ געלעגנהייט צוניפֿבינדן זיך נעענטער מיט די חברים פון אַנדערע שטעטלעך.

אויף אונדזער איניציאַטיוו זענען פֿאַרגעקומען אָפּטע קולטור־אונטערנעמונגען, צו וועלכע עס זענען פֿאַרבעטן געווארן העדנער פון דער פרעמד. מיר האָבן אָבער נישט געהאט קיין פּאסיקן לאָקאָל. בכלל איז דער אייניציקער לאָקאָל אין שטאָט, וואָס איז געווען צוגעפּאסט צו גרויסע אונטערנעמונגען געווען דער „דאָם לודאָווי" (פֿאַלקס־

דער לערער הערמאַן גאָמאַלינסקי, וואָס ווערט זיכער דערמאָנט אין די זיכרונות פון די זשירארדאָווער אין פנקס. אגב, ער איז עס אויך געווען דער שטענדיקער „קהילה־פֿאַרשטייער". מיט די וואָלן איז די ראָלע פון גאָמאַלינסקין אין דער יידישער געזעלשאַפט אָפּגעווישט געווארן.

צו די וואָלן זענען געגאַנגען זעקס יידישע ליסטעס. קלאָר איז געווען, אַז די יידן ווילן קענען דורכפֿירן מאקסימום אין מאַנדאַט פון די 24, וואָס האָבן געדאַרפט אויסגעוויילט ווערן. מען האָט זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז די קאָמפּאַניע איז נאָר אויף „ציילן שטימען". די ליסטע פון די לינקע

פּועלי־ציון, וווּ איך האָב פּיגורירט אויפן ערשטן אָרט האָט באַקומען די גרעסטע צאָל שטימען — 216. מיר האָבן עס געהאַלטן פֿאַר אַ דערגרייכונג, הגם קיין מאַנדאַט האָבן מיר נישט באַקומען. בכלל איז קיין שום יידישער מאַנדאַט נישט געווייזלט געוואָרן.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אַז אונדזערע באַציונגען מיט דעם סאָציאַליסטישן שטאָטראָט זענען געווען זייער חברישע. איך האָב געהאַט ביים פֿרעזידענט פון מאַגיסטראַט, אָרליק, פון פ.פ.ס. (פוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי) ממש אָפּענע טירן. מיר פלעגן פּועלן אַלץ, וואָס עס איז נאָר געווען מעגלעך, אַ מאָל אָפּילו זאָכן, וואָס עס האָט זיך גאָר דאָכט, אַז דאָס וועט זיין אוממעגלעך צו דערגרייכן.

צווישן אונדזער קולטור־טעטיקייט האָט פֿאַרנומען אַ גאָר וויכטיקן אָרט אונדזער דראַמאַטישער קרייז — מ׳האָט געשפּילט טעאַטער... זייער פיל פון די וואָס האָבן זיך געפֿונען אין זאָל האָבן נישט געווּסט ווי אַזוי עס האָט זיך געהאַלטן די בינע, וואָס מיר האָבן אויפגעבויט ביי איינעם אַ גוסטאָווסקי. געווען איז עס אַ גרויסע שטוב און דאָרטן האָט מען אויפגעשטעלט אַ כּמה־סצענע. חברים האָבן געדאַרפט בעתן שפּילן אונטערהאַלטן די דאָזיקע „סצענע", כדי זי זאָל נישט איינברעכן...

עס האָט זיך ביי אונדז אייגנעשטעלט אַ טראַדיציע — דעם ערשטן מאַי האָבן מיר געפֿייערט אין וואַרשע, וווּ מיר האָבן אַנטייל גענומען אין די ערשטער מאַי־מאַניפעסטאַציעס פון אונדזער פּאַרטיי.

נישט זעלטן פלעגט זיך אַזאַ מאַי־יום־טוב פּאַרענדיקן נישט גאָר יומטובדיק. אַזוי איז אין 1927 אין וואַרשע געווען אַ בלוטיקער ערשטער מאַי. די פּאָליציי האָט דורכגעפֿירט ממש אַ שחיטה צווישן די מאַניפעסטאַנטן. צווישן די פֿאַרוווּנדעטע זענען אויך געווען עטלעכע פון אונדזערע יוגנטלעכע, ליידער געדענק איך נישט זייערע נעמען.

רעדט מען וועגן נעמען — ליידער זענען מיר זייער פיל נעמען אַרויס פון זיכרון. עס טויכן אויף געשטאַלטן, ליבע חברים אין חברטעס, וואָס האָבן נישט געקוקט אויף דער שווערער סיטואַציע, אַרבעטלאָזיקייט אין אַנדערע שווערקייטן, טריי געטאָן זייער אַרבעט, אָפּגעגעבן זיך דער באַוועגונג מיט לייב און לעבן.

איך זויל נישט געשטרויכלט ווערן מיט דורכלאָזן עמעצן אין אים נישט דערמאָנען. איך גלייב, אַז טייל חברים לאָנדסלייט דערמאָנען זיי אין זייערע אַרבעטן. די מערהייט פון זיי זענען היינט קדושים. אָט טאָקע ביים לייענען די קדושים־רשימות זע איך ווי גרויס עס איז געווען די מחנה, וואָס האָט זיך אין דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט באַטיילט.

די דאָזיקע יאָרן, וועגן וועלכע איך דערציילּ, 1927 — 1930, דאָס זענען געווען שווערע קריזיס־יאָרן אין פּוילן בכלל און פֿאַר די יידן גאָר באַזונדער. יעדע צרה, יעדער שווערער געזעץ האָט זיך לגבי דער יידישער באַפעלקערונג: אויסגעווירקט מיט שארפערער שטרענגקייט, אָפט מאָל טאָקע מיט אַנטיסעמיטישער רישעות.

עס איז געווען די צייט פון דער טרויעריק־באַרימטער גראָבסקיס „עגלה", ווען מען פלעגט ביי יידן, אומפאַרמעגלעכע האָנטווערקער און קליינהענדלער, צונעמען די לעצטע בעבעכעס פון שטוב פאַר נישט באַצאָלטע שטייערן.

אין יענער צייט האָב איך געפירט געשפּענט מיט אונדזער שכנותדיק שטעטל אַמשינאָוו. איין מאָל, געווען איז עס אַ בייזער, פֿראָסטיקער ווינטערדיקער טאָג, איך קום צוריק קיין זשירארדאָוו און טרעף טאָקע די „עגלה", דעם וואָגן

אויספלוג פון דער „געזעלשאַפט דוונט־קורסן פאַר אַרבעטער" פון זשיראַרדאָוו קיין קוזמיר; אויף אַ שיפל ביים וויסל־ברעג.

וואָס האָט ביי מיר געוואָלט צונעמען אַלץ וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט.

די דאָזיקע שווערע לאַגע, די רדיפות און אַנטיסעמיטיזם, האָבן אָבער בשום אופן נישט אָפּגעשוואַכט דעם לעבנס־ווילן, דעם קאַמף פאַר עקסיסטענץ פון דער ייִדישער פאָלקס מאַסע אין פּוילן. ווילן מיר אויך צושרייבן צו אונדז אַ טייל פון דער דאָזיקער ייִדיש־נאַציאָנאַלער שטאַנדהאַפטיקייט, מיט דער אויפקלערונג און דערציִונג, וואָס מיר האָבן גע־געבן דער מאַסע, באַזונדערס דער יוגנט.

אין דעם שווערן ווינטער פון 1929 איז אונדז אויסגע־קומען דורכצופירן אַ זייער שווערע, אָבער ממש לעבנס־וויכטיקע אַקציע פאַר דער ייִדישער אָרעמער באַפעלקערונג אין זשיראַרדאָוו. געווען איז אַ ביטערער, שווערער ווינטער. סיי שווער מיט פּרנסה און טאַקע שווערע פרעסט. אַ סך פון דער ייִדישער באַפעלקערונג האָט ממש געהונגערט און געפרוירן געוואָרן. איך בין דאַן אַוועקגעגאַנגען צום סאָ־ציאַליסטישן שטאָט־פּרעזידענט, אָרליק, און געבעטן אַז מען זאָל צוטיילן קוילן פאַר דער ייִדישער אומפאַרמעגלעכער באַפעלקערונג. תחילת איז זיין ענטפער געווען, אַז מען גיט נאָר אַרבעטער און די ייִדן זענען דאָך אַלע האַנטווערקער, זיי פאַרמאָגן מאַשינען. עס איז מיר אויסגעקומען אים אויפ־צוקלערן וועגן דעם ווי גרויס עס איז דער ייִדישער „קאַפּי־טאַליסטן"־קלאַס אין זשיראַרדאָוו. עס איז געלונגען, און מיר האָבן באַקומען אַ ביסל קוילן פאַר דער ייִדישער באַ־פעלקערונג, פאַרשטייט זיך נישט אומזיסט, נאָר פאַר אַ ביליקערן פּרייז.

***

ביי מיר איז היינט אַ מין „יובל"־דאַטע 1930—1960. מיט 30 יאָר צוריק האָב איך פאַרלאָזט פּוילן. פאַרלאָזט אַ טיי־ערע מישפּחה, פאַרלאָזט חברים, פאַרלאָזט פריינד. אין משך פון יאָרן, ווען מיין פרוי איז שוין אויך דאָ געווען, האָבן מיר נאָך אַלץ אָנגעהאַלטן אַ גאָר אָפטן קאָנטאַקט מיט דער היים, מיט די חברים, מיט דער אָרגאַניזאַציע — געהערט פון זייער שווערן לעבן און זייערע ביטערע קאַמפן פאַר דער פּשוטער עקסיסטענץ. גאָר אָפט פלעגט מען פון די טרויע־ריקע באַריכטן אויך הערן פרייד־טענער, פרייד פון איינגע־געבענע אַקציעס, פון דערפאָלגרייכער טעטיקייט.

איז געקומען דער נאַצי־חורבן, וואָס האָט אַלעמען דער־טרונקען אין דעם מבול פון בלוט — אַלעמען. אויס מישפּחה, אויס פריינד, אויס חברים. רעשטלעך זענען על־פּי־נס, אָדער על־פּי צופאַל, אַרויס גאַנץ פון גיהנום. די מערהייט איז צווישן דעם פּאַנטעאָן פון די זעקס מיליאָן הייליקע נשמות; אויסגעלייטערט אין די פּיינען פון קאַלך־אויוונס און גאַז־קאַמערן.

זאָלן זיי אַלע טאַקע דערמאָנט ווערן מיט ערע און יראת־הכבוד. זאָל דאָס אויך זיין מיין קדיש, וואָס איך זאָג נאָך זייער אומפאַרגעסלעכן, קיין מאָל פון זיכרון אויסגעמעקטן אָנדענק.

גרופּע אַקטיווע טוער פון פּועלי־ציון לינקע אין זשיראַרדאָוו.
פון רעכטס צו לינקס, זיצן: ראובן סאָבאָל, חנה־לאה קויפמאַן; שטייען: הענעך ראָזנפעלד, מלך מעפען, אסתר קויפמאַן, יידל קויפמאַן, נחום מילץ, לאה קראַקאָוו־יאַקובאָוויטש, משה יאַקובאָוויטש

איטשע - יאָסל שמיטניקאָוו

אַ לעבן וואָס איז גרויזאַם פאַרשניטן געוואָרן

שרייבן וועגן זשיראַרדאָוו, שרייבן וועגן דעם וואָס זשיראַרדאָוו איז געווען, איז גענוי געגליכן דערצו ווען מען זאָגט צו אַ מענטשן וואָס קען נישט זינגען — זינג!; צו איינעם וואָס קען נישט טאַנצן — טאַנץ!; צו איינעם וואָס קען נישט שווימען — שווים!...

אָבער — מען דאַרף זיך אָנגעמען כוח, אַרויסצוהייבן פון זיכרון די פאַרשווונדענע ריכטיקער, פאַרשניטענע טעג און יאָרן און פרווון זיי, אויף דעם אופן שטעלן אַ מצבה...

זשיראַרדאָוו די יונגע שטאָט און די נאָך יינגערע ייִדישע קהילה איז באַשטאַנען פון אַ באַפעלקערונג וואָס האָט זיך צונויפגעקליבן פון נאָענט און ווייט. ביז אונדזערע טעג האָבן מיר דאָך געהערט אָנרופן אונדזערע היימישע זשיראַרדאָווער מיט די באַצייכענונגען: אַמשינאָווער, גריצער, וואַרשעווער, באַלימאָווער, טאָרטשינער, וויסקיטער, ליטוואַק... און די דאָזיקע „אַריינגעפאָרענע" האָבן זיך איינגעבירגערט. אַלע צוזאַמען האָבן באַשאַפן אַ געשלאָסענע, הגם נישט איינהייטלעכע, עדה; עס איז אויפגעקומען די קהילה זשיראַרדאָוו.

מיר איז נישט באַוווסט גענוי ווער עס איז געווען דער ערשטער ייִד אין זשיראַרדאָוו, אָבער איך געדענק ווי ניסעלע קאָופמאַן (ניסעלע באַלעגאָלע) פלעגט דערציילן, אַז זיין פאָטער איז געווען דער ערשטער בר־מינן אויפן זשיראַרדאָווער בית־הקברות. דאָס מיינט נישט, אַז דאָס איז געווען דער ערשטער נפטר פון שטעטל. אַ געוויסע צייט האָט מען געפירט קובר זיין די געשטאָרבענע ייִדן פון זשיראַרדאָוו קיין אַמשינאָוו און קיין וויסקיט.

פונקט ווי אומעטום, אין אַלע שטעט און שטעטלעך, זענען געווען חברות און געזעלשאַפטן; צדדים וועגן קהלשע ענינים און ריכטונגען וועגן וועלט־ענינים, אַזוי איז עס ביי אונדז געווען. דערציילן זיכער אונדזערע לאַנדסלייט וועגן דעם; יעדער פון זיין סביבה, פון זיין קרייז און גרופּע. וועל איך טאַקע פּרווון דאָ איבערגעבן וועגן דעם יעניקן ווינקל, ווו איך האָב זיך אויסגעלעבט, ווו איך האָב מיין יוגנט־ענערגיע, מיינע טרוימען, שטרעמונגען און אַקטיוויטעטן אָפּגעגעבן.

איך ווייס, אַז איך גיב אפשר נישט אַלץ איבער; אַז איך לאָז דורך געשעענישן און פאַקטן; אַז אפשר זענען געוויסע דאַטעס כראָנאָלאָגיש נישט פּינקטלעך; אַז געוויסע יחידים זענען אויסגעמיטן — דאָס אַלץ איז נישט געטאָן געוואָרן באַוווסטזיניק. יאָרן — און טאַקע פינצטערע, ביטערע יאָרן — טיילן אונדז אָפּ פון יענע הערלעכע צייטן און דאָס האָט געמאַכט פאַרגעסן.

***

דער אָנהייב פון מיינע זיכרונות, געבונדן מיט געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן הייבט זיך אָן און האָט אַ שייכות צו דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „השומר", וואָס איז נאָך דאַן גע־

יאַנקל דאָרעמבוס, אומגעקומען פאַר דער מילחמה פון אַן אַקצידענט, און אָשר כאַנאַכאָוויטש, פון די ערשטע טוער פון „השומר", אומגעקומען בעת דער נאַצי־הערשאַפט.

ווען אַ סקויטישע אָרגאַניזאַציע און מיט „פּאָליטיק" זיך נישט פאַרנומען. צו מיין ברודער דוד־בער זענען יעדן שבת געקומען דעם חזנס זון (אויב איך האָב נישט קיין טעות אָשר כאַנאַכאָוויטש), יאָסל באָרנשטיין, יאָסל און אַהרן לע־וויטאַס און אַנדערע. געווען זענען עס שוין, לויט יענע יאָרן, דערוואָקסענע בחורים און דאָ האָבן זיי זיך גאָר אָנ־געטאָן אין קורצע הייזלעך... זיי האָבן זיך גערופן „השומר". פון דער צייט זענען מיר פאַרבליבן נאָר פאַרנעפּלטע פּרטים. אפשר וועלן אַנדערע ברייטער וועגן דעם דאָזיקן אָנהייב דערציילן.

בכלל וועט מיר אויסקומען צו דערציילן וועגן דער צייט פון ערב־חורבן, דער לעצטער יאָרצענדליק, איידער אונ־דזער היימשטעטל, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע ייִדישע ייִשו־בים זענען פאַרשניטן געוואָרן.

איידער איך קום צו מיינע זכרונות־ברעקלעך ווילט זיך זאָגן אַ פּאָר ווערטער וועגן אונדזער שטעטל בכלל.

איך ווייס נישט ווי ערגעץ־אַנדערש. ביי אונדז האָט יעדער איינער געהאַט עפּעס אַ צושלאָג צו זיין נאָמען: שוואַרצער, אָדער געלער, אַברהם; געלער מענדעלע, ישראל היטלמאַכער, ניסעלע און בערל בעל־עגלה, ייִדל ברענער, משה רעבעלעס, שלמה ווייסקאָפּ און אַזוי ווייטער.

ביי אַ סך איז אין גאַנצן פאַרגעסן געוואָרן דער ריכטיקער נאָמען. ווען איך האָב, למשל, אַ מאָל געזאָגט, אַז איך הייס איטשע־יאָסל שמיטניקאָוו, האָט מען מיר געפרעגט צי איך בין נישט אַ מאָל שלמהלע ווייסקאָפּס זון?

אונדזער זשיראַרדאָוו האָט געהאַט גבירים און אויך גע־האַט אָרעמע; געווען „מיוחסדיקע" מישפּחות און סתם ייִדן — די אָפּטייל־ליניעס זענען געווען, פון מאַטעריעל־עקאָנאָ־מישן שטאַנדפּונקט, גאָר בולטע, אָבער אין דער אימפּולסי־ווער טעטיקייט פון די באַוועגונגען פריִער פאַר אַלץ ביי דער יוגנט, זענען צוביסלעך פאַרווישט געוואָרן די דאָזיקע גרענעצן. אין די אָרגאַניזאַציעס און פאַראיינען האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן קינדער פון עלטערן, וואָס זיי, די על־טערן, וואָלט זיכער נישט „אָנגעשטאַנען" צו זיצן צוזאַמען אויף איין באַנק אין בית־מדרש...

דער עקאָנאָמישער סטרוקטור־צוזאַמענשטעל פון שטעטל האָט זיך געענדערט און פריִער פאַר אַלץ ביי דער יוגנט. אַ טייל „ייִדישע" פאַכן ווי שניידעריי, שוסטעריי האָבן זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן אַרויסגליטשן פון ייִדישע הענט. עס האָבן אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין די דאָזיקע פאַכן פּאָ־ליאַקן. אויך ביים האַנדל איז עס געוואָרן שווערער. דער ענדעקיש־אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע־צוג קעגן די ייִדן, די לאָזונגען פון „סוואָי דאָ סוועגאָ פּאָ סוואָיע" (דער „איי־גענער" צום „אייגענעם" נאָך „דאָס אייגענע") האָט זיך שטאַרק געלאָזט פילן.

דאָס אַלץ האָט זיך געלאָזט פילן פריִער פאַר אַלץ פאַר

אויספלוג פון אַ לינקע פּועלי־ציון־גרופּע פון זשיראַרדאָוו אין קאַזשימיעזש אין 1927.

שטייען: נחום מילץ, ראובן סאָבאָל, בערל קראַקאָוו; זיצן: יוכבד פּאָסטערנאַק, משה יאקו־באָוויטש, לאה קראַקאָוו־יאקובאָוויטש, נח סאָבאָל; אויפן באָדן: חיה יאַקובאָוויטש. פון זיי לעבן יוכבד פּאָסטערנאַק (ישראל), משה און לאה יאקובאָוויטש און בערל קראַקאָוו (אַרגענטינע). די איבעריקע אומגעקומען.

דער יוגנט, וואָס האָט אין די אָרגאַניזאַציעס געזוכט און געפּרוווט געפינען נישט נאָר אַן אָרט פון אויסלעבן די יוגנט־ענערגיע, דעם אויפברויז פון זייער שטורעם־ און דראַנג־פּעריאָד. דאָ האָט מען געפּרוווט „לייזן פּראָבלעמען" — וואָס מיט זיך צו טאָן? „פּראָדוקטיוויזאַציע", „פּראָלעטאַריזאַציע", „עמיגראַציע" זענען געוואָרן נישט נאָר טעאָרעטישע פּראָבלעמען.

***

שוין אין יאָר 1930 האָט זיך אָנגעהויבן, אין רעזולטאַט פון די שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען אין פּוילן, אַ שטאַרקע עמיגראַציע. עפּעס אַן אומרויִקייט האָט בכלל באַהערשט די ייִדישע באַפעלקערונג. פון די אַקטיווע געזעלשאַפטלעכע טוער איז דער ערשטער אַוועק דוד־בער שמיטניקאָוו און באַלד נאָך אים איטשע בענעק, ביידע גאָר אַקטיווע טוער פון די לינקע פּועלי־ציון. מיט זייער אַוועקפאָרן האָט די באַוועגונג באַקומען אַ גאָר פילבאַרן קלאַפּ. עס איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן די שיינע און פרוכטיקע אַרבעט פון דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט טאַקע דורך דער אַרבעט פון די דערמאָנטע שטאַרק אויפגעלעבט.

דער עמיגראַציע־שטראָם האָט נישט נאָר אונדז געטראָפן, אַלע אַנדערע אָרגאַניזאַציעס האָבן דורכגעמאַכט דעם זעלביקן פיבער. ביי אונדז האָבן מיר עס אָבער געפילט, ווייל דאָס איז געווען אייגנס. עס האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירן דער ספּאָרט־קלוב און דער דראַמאַטישער קרייז; עס האָט אויפגעהערט צו אַרבעטן די אינסטיטוציע, וואָס איז געווען פּאָפּולער אונטערן נאָמען „פרייטיק־צו־נאַכטסן", ווען עס פלעגן פאָרקומען „קעסטל־אָוונטן" סיי ביי אונדז, ביי די לינקע פּועלי־ציון, סיי ביים „בונד", סיי ביי דער „פּרץ־ביבליאָטעק".

דאָ איז נאָך צוגעקומען וואָס די פּוילישע מאַכט האָט געמאַכט אומלעגאַל די „געזעלשאַפט אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער", וואָס איז געווען דער לעגאַלער פּלאַץ פון דער לינקער פּועלי־ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אירע טעטיקייטן. די שיינע ביבליאָטעק האָבן מיר איינגעאָרדנט ביים חבר באַרט און דורך דעם זיך באַמיט אויפצוהאַלטן דעם קאָנטאַקט צווישן די חברים. אויך דאָ האָט אונדז די פּאָליציי גאָר שטאַרק באַוואַכט.

נאָך אַ געוויסע צייט האָבן מיר געמאַכט אַ פּרווו צו באַנייען און פאַרשטאַרקן אונדזער אַרבעט. מיר האָבן געעפנט אַן אָפּטיילונג פון דער געזעלשאַפט „פריינד פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל". מיר האָבן ווידער באַנייט די טעטיקייט פון דראַמאַטישן קרייז. ליידער איז אונדז נישט געלונגען צוריק אויפצולעבן דעם ספּאָרט־קלוב. די ליטעראַרישע אָוונטן, וואָס מיר פלעגן פון צייט צו צייט איינאָרדענען האָבן געהאַט דערפאָלג. דער לאָקאַל וואָס מיר האָבן געהאַט אויף דער שולמאַן־גאַס האָט זיך שוין אַרויסגעוויזן פאַר צו ענג און נישט צוגעפּאַסט פאַר אונדזער אַרבעט.

ווי אַ שווערע לאַסט האָט זיך אויף אונדז געלייגט די פּאָליצייִשע „וואַכזאַמקייט"; דאָס כסדרדיקע נאָכשפּיאָנירן פון אונדזער לאָקאַל און אונדזערע אַקטיווע טוער. יעדער צוזאַמענקונפט איז געווען אויסגעשטעלט אויף פאַרשידענע געפאַרן. דער שרייבער פון די שורות האָט געמוזט ביי דער פּאָליציי אויפקלערן פאַר וואָס... הענגען אין דעם לאָקאַל פון דער „נייער" געזעלשאַפט די זעלביקע בילדער, וואָס זיי האָבן באַמערקט אין דער ליקווידירטער „אַלטער" געזעלשאַפט, אין דער „געזעלשאַפט אָוונט־קורסן"... דערביי האָט דער אויספאָרשער מיר געפרעגט וועגן דעם אינערלעכן וויכוח, וואָס איז דאַן פאָרגעקומען אין דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון לינקע" צווישן זרובבל און יצחק לעוו. אים איז זייער געגאַנגען צו דערוויסן זיך מיט וועלכער גרופּע מיר גייען. מיינע אויפקלערונגען זענען געווען, אַז מיר פאַרנעמען זיך נישט מיט קיין שום אַנדערע ענינים ווי נאָר „פּאַלעסטינע" און, אַז קיין שום אַנדער שטרעבונג האָבן מיר נישט ווי נאָר צו פאָרן קיין פּאַלעסטינע. ווייזט אויס, אַז מיינע אויספאָרשערס זענען געווען צופרידן פון מיינע אויפקלערונגען און דער פּאָליצייִשער דרוק און קאָנטראָל איבער אונדז האָט אַ ביסל אָפּגעלאָזט.

דאָס אַרויסוואַנדערן האָט נישט אויפגעהערט. עס האָט זיך אַלץ מער אָנגעהויבן פילן אַ גאָר שטאַרקער פעלן פון אינטעלעקטועלע אָנפירנדיקע חברים. מיטן אַוועקפאָרן פון דעם חבר ייִדל קאַופמאַן איז נאָך מער אָפּגעשוואַכט געוואָרן דער אָנפירנדיקער קאַדער פון דער אָרגאַניזאַציע.

אָבער די טעטיקייט איז נישט איבערגעריסן געוואָרן; מיר האָבן געפּרוווט שטענדיק זיין אויפן אָרט, אַרויסווייזן אונדזער עקסיסטענץ און אַקטיוויטעט. אָט זענען אַ פּאָר קלייניקייטן, אָבער פאַר יענער צייט, גאָר וויכטיקע געשעענישן.

דאָס וואַקסן פון דעם אַנטיסעמיטיזם האָט נישט געלאָזט רוען די חברים. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אַלץ־מער און מער צו פאַרכאַפּן באָדן, אויסשפּרייטן זייער השפּעה אין אייראָפּע און די נאַצישע פּעסט האָט זיך גענומען אַריינכאַפּן אויך אין פּוילן. דאַן האָט דער אָרטיקער קאָמיטעט פון דער פּאַרטיי: חיים באַרק, ייִדל קאַופמאַן און דער שרייבער פון די שורות באַשלאָסן איינצואָרדענען אין גאַס אַ מאַסוווקע קעגן דעם אַנטיסעמיטיזם. קלאָר, אַז דאָס האָט געדאַרפט זיין אומלעגאַל; די פּאָליציי וואָלט אונדז קיין מאָל אַזאַ זאַך נישט דערלויבט צו מאַכן עפנטלעך און לעגאַליזירט. דער ציל פון דער מאַסוווקע איז געווען צו רופן די אויפמערקזאַמקייט קעגן דער אַנטיסעמיטישער געפאַר.

עס איז באַשטימט געוואָרן, אַז עס וועט ריידן דער חבר איש 1). ווי אַ טריבונע וועט דינען דער ברונעם, וואָס האָט זיך געפונען אויף ראָג שולמאַן־גאַס (וואָנסקאַ) און אָקשעיאַ (פאַבריטשע), דאָס הייסט ביי יחזקאל האָלצשטיין.

עס איז מיר איצט זייער שווער זיך צו דערמאָנען גענוי

---

1) דאָ ווערט געמיינט דער מחבר, וועמענס איניציאַלן איז א׳י׳ ש׳.

די דאַטע, איך ווייס נאָר, אַז דאָס איז געווען אַ שבת אין אָוונט. די דאָזיקע מאַסוווקע איז צוגעגרייט געוואָרן לויט אַלע כללים פון קאָנספּיראַציע. און ווען דער חבר איש איז אַרויף אויף דעם ברונעם און אויסגערופן: „חברים! אייך רופט די לינקע פּועלי־ציון!" איז אין פאַרלויף פון געציילטע סעקונדן אַרום דעם ברונעם שוין געווען צענדליקער מענטשן. די צוהערערס זענען געוואָקסן פון מינוט צו מינוט. עס איז שוין אויך געווען אַ גרויסע צאָל פּאָליאַקן וואָס האָבן זיך אינטערעסירט וועגן וואָס מען רעדט. דאַן האָט חבר איש זיך געוואָנדן צו די פּוילישע צוהערער מיט די ווערטער: „פּוילישע אַרבעטער, פּוילישע פאָלקסמאַסן, העלפט אונדז אין קאַמף מיטן אַנטיסעמיטיזם און פאַשיזם; זיי באַדראָען נישט בלויז אונדז יידן, דאָס איז אַ געפאַר פאַר דער גאַנצער מענטשהייט".

עס איז געגעבן געוואָרן אַ סיגנאַל אַז פּאָליציי דערנענ־טערט זיך. מיט די לאָזונגען: „נידער מיטן אַנטיסעמיטיזם!", „נידער מיטן פאַשיזם!", וואָס זענען אונטערגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ הילכיקן נידער! פון יידן און נישט־יידן איז די מאַ־סוווקע פונאַנדערגעלאָזט געוואָרן.

נאָך דעם זעלביקן אָוונט איז אַרעסטירט געוואָרן אַברהם שטשיגעל, וואָס איז גאָר געווען אַ מיטגליד פון די רעווי־זיאָניסטן (גראָסמאַן־גרופּע). די סיבה פון זיין אַרעסט איז געווען דאָס, וואָס ער איז געווען אָנגעטאָן אין די זעלביקע מלבושים ווי דער רעדנער פון דער מאַסוווקע, חבר איש. נאָך אַ שטאַרקע אינטערווענץ פון די אָרטיקע רעוויזיאָניסטן, וועלכע האָבן איבערצייגט דער פּאָליציי, אַז דאָס איז נישט דער מאַסוווקע־רעדנער, איז אברהם שטשיגעל באַפרייט געוואָרן. באַלד נאָך דער באַפרייונג האָט ער זיך געטראָפן מיטן חבר איש, וועמען ער האָט אינפאָרמירט וועגן דעם פאַרלויף פון דער אויספאָרשונג. די אינפאָרמאַציעס זענען געווען זייער וויכטיק פאַרן חבר איש; דאָס האָט טאַקע פיל געהאָלפן, אַז די פּאָליציי זאָל נישט קומען אויף זיינע שפּורן.

דאָ איז זייער אינטערעסאַנט, וואָס עטלעכע צענדליק מע־טער פון דעם אָרט, ווו עס איז פאָרגעקומען די מאַסוווקע האָט געוווינט „יאַקוב", אַ מיטאַרבעטער פון דער געהיים־פּאָליציי. די פּאָליציי האָט פון אים געפאָדערט דעם נאָמען פון רעדנער און ווער איז די אָרגאַניזאַציע וואָס האָט די מאַסוווקע איינגעאָרדנט. „יאַקוב" האָט זיך פאַרבונדן מיט דעם חבר איש און אים אינפאָרמירט וועגן די פאַראַנענע געפאַרן און געבעטן, אַז... נאָך אַ מאָל זאָל מען אַזעלכעס איינאָרדענען אַ ביסל ווייטער פון זיין, „יאַקובס", וווינונג.

אָנהייב 1936 האָבן מיר געהאַט אַ שווערן געראַנגל פאַר

אַרבעטער־ספּאָרט־קלוב „שטערן" (גוויאַזדאַ) אין זשיראַרדאָוו.
פון רעכטס: גדליה קריגסמאַן, שייע גרינבערג, אברהם־מאיר קויפמאַן, אייזיק באָרנשטיין, יאָסל באָרנשטיין, שיעלע סנאַפּקאָווסקי, יידל קויפמאַן, מלך מעפּען, משה יאַקובאָוויטש, א חבר פון גראָדזיסק, משה באָרט. — אונטן: אַ חבר פון גראָ־דזיסק, חיים באָרט, בערל שמעטניקאָוו. — די מערהייט איז אומגעקומען בעת דער נאַצי־צייט. עס לעבן אין אַרגענטינע: משה יאַקובאָוויטש, יידל קויפמאַן, בערל שמעטניקאָוו; אין פּאַריז: אברהם מאיר קויפמאַן; אין די פאַרייניקטע שטאַטן: גדליה קריגסמאַן; אין בעלגיע: יאָסל באָרנשטיין.

דער עקסיסטענץ פון דער אַרגאַניזאַציע. נישט נאָר האָט די עמיגראַציע צוגענומען אונדזערע גוטע חברים. אין דער צייט איז פון אונדז אַריבער צו די רעכטע פּועלי־ציון דער חבר מלך מעפּען. די אַרבעט איז נאָך מער באַשוועדיק גע־וואָרן; מיר האָבן געמוזט שליסן דעם לאָקאַל.

אין יאָר 1937 האָבן מיר אונטערגענומען אַן אַקציע צו שאַפן אַן אַרגאַניזאַציע פּאַר אַלע יוגנטלעכע אַן אונטערשיד פון פּאָליטישע אינטערעסן־יגונגען, דאָס הייסט, שאַפן אַ קולטור־און ספּאָרט־אַרגאַניזאַציע. דער פּלאַן האָט אַרויסגערופן צו־פרידנקייט ביי פיל יוגנטלעכע.

די גרינדונג־פּאַרזאַמלונג איז פּאַרגעקומען אין דער ווינונג פון די בריידער גוטקינד. ווי אַ צופאַל — אין דער זעלביקער הויז איז אַמאָל געווען די „פּרץ־ביבליאָטעק". די פּאַרזאַמלונג איז געווען אַ צאָלרייכע. עס איז באַשלאָסן גע־וואָרן: 1) זיך צו רופן יידישער אַרבעטער־ספּאָרט־קלוב „שטערן"; 2) אַנשליסן זיך אין דער צענטראַלע פון „שטערן" (אירף פּוילישׂ „גווויאַזדא"); 3) אָנהייבן אַ געלט־זאַמל־אַקציע.

דער אָנגעציכנטער טעטיקייט־פּלאַן האָט געפּאַדערט אַ סך אָנגעשטרענגטקייט אין טאָקע מסירת־נפש. די געלט־זאַמלונג איז געווען אַ געלונגענע. גרעסערע סומעס האָבן געשפּענדעט די מילענבאַכס; אַדוואָקאַט סאַרנע און די ברידער גאָמאָלינסקי; ד״ר לאַנדאָ; חיים בדרט; ראובן סאָבאָל; אבא־שמעון וויסקיטסקי. דער דערפּאָלג האָט טאָקע דערמעגלעכט צו רעאַליזירן אונדזער פּלאַן.

אַ שווערע אויפגאָבע איז געווען צו באַקומען אַ לאָקאַל. מיר האָבן ענדלעך געקריגן אַ שאָפּע אויף אָגראַדאָווע 4, וואָס האָט געהערט צום בעקער וויינרייך. כדי פון דער שאָפּע מאַכן אַ „לייט" האָט זיך געפּאַדערט זייער פיל אָנשטרענגונג. די יונעט זענען נישט געווען אויסגעפּערטיקט; קיין פּאַדלאָגס זענען נישט געווען; עס האָבן געפעלט פענצטער. מיר האָבן געדונגען די שאָפּע, וויייל אויף אַ בעסערן לאָקאַל האָבן מיר קיין מעגלעכקייט נישט געהאַט, מיר וואָלטן דאָס קיין מאָל נישט געקענט דערגרייכן.

האָבן מיר באַשלאָסן צו נעמען די דאָזיקע שאָפּע און אויסרעמאָנטירן מיט אייגענע כוחות. האָלץ־אַרבעטער האָבן מיר געהאַט צוויישן אייגענע, די חברים שמחה האָבערמאַן און ליביש קאַץ, אָבער נישט קיין בויּ־אַרבעטער. האָבן וועגן דעם געזאָרגט די חברים וואָס האָבן געהערט צו דער קא־

אַ גרופּע חברים פון חברטעס אויף דעם „שטערן"־צוזאַמענפלי, אין יאָר 1936 אין וואַרשע.

עס ליגן פון רעכטס: משה יאָקובאָוויטש אין בערל קראָקאָוו. צווייטע שורה פון רעכטס: פּעס יאָקובאָוויטש, רחל פייגענבאום, רוזשקע פונטאָוויטש. דריטע שורה פון רעכטס: יחיאל ציגלער (אמשינאוו), העגדל קראָקאָוו, לובא קאופמאַן, מאַכלע גוטגלאָס, שרה ציגלער, א. י. שמיטניקאָוו, מלך מעפּען. פערטע שורה פון רעכטס: אהרן גוטקינד, זשעלאָנקא, לייבל קשאָנזשעניצער, אַן אומבאַקאַנטער, גרינשפּאַן (אמשינאוו), יידל קויפמאַן, חיים בארץ.

מוניסטישער יוגנט. זיי האָבן זיך פאַרבונדן מיט זייערס אַ חבר און ער איז געקומען צו הילף. דאָס איז געווען דער פּוילישער אַרבעטער רישעק (היינט אַ הויכער אָפיציר אין דער פּוילישער אַרמיי).

די אַרבעט האָט געמוזט פאַרענדיקט ווערן אין אַ שנעלן טעמפּאָ. סיי צוליב דעם וואָס די אַרבעט איז אויסגעפירט געוואָרן אָן דערלויבעניש און אָן אַ פּלאַן; סיי צוליב דער הילף פון פּוילישן קאָמוניסטישן אַרבעטער. עס איז געווען ריזיקאַליש; מיר האָבן לייכט געקענט קאָמפּראָמיטירט ווערן ביי דער פּאָליציי, אַז מיר האָבן צו טאָן מיט קאָמוניסטן און אונדזער גאַנצע עקסיסטענץ וואָלט געווען אונטער אַ פראַגע־צייכן. לאָמיר דאָ דערמאָנען, אַז די יינגלעך און מיידלעך, וואָס זענען געקומען צו דער וואָלונטערער אַרבעט העלפן אויספאַרטיקן דעם לאָקאַל, האָבן אַליין שווער און לאַנג גע־אַרבעט ביי יענעם.

מיר האָבן די אַרבעט אויסגעפירט בשלום. פון דער אָפּ־געלאָזענער שאָפּע האָבן מיר געמאַכט אַ שיינעם און באַקווע־מען לאָקאַל און צוגעטראָטן צו דער אַרבעט. פריער פאַר אַלץ איז אָרגאַניזירט געוואָרן די פוטבאָל־סעקציע. אין אַ קורצע צייט אַרום איז געגרינדעט געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז. נישט לאַנג האָט געדויערט און מיר האָבן שוין געהאַט אַ פּינג־פּאָנג־סעקציע און אַ באָקס־סעקציע, אַ זאַך וואָס עס איז געווען אַ נייס אין זשיראַרדאָוו.

אונדזער אַקטיוויטעט האָט אַרויסגערופן צום לעבן באַ־נייטער אַרבעט פון דעם ספּאָרט־קלוב „הפועל", וואָס האָט עקסיסטירט ביי די „פּועלי־ציון" רעכטע.

דער דראַמאַטישער קרייז האָט איינגעאָרדנט ליטעראַרישע אָוונטן. מיר האָבן זיך אַפילו פאַרבונדן מיט דעם וואַרשע־ווער רעזשיסאָר משה וויידע, אַז ער זאָל מיט אונדז איינ־רעזשיסירן די פּיעסע „אַזעף". מיר האָבן עס אָבער נישט באַוויזן אויסצופירן, עס איז אויסגעבראָכן די מילחמה.

די צייט איז געווען אַ זייער שווערע און שטורמישע. דער אַנטיסעמיטיזם האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען אויך צו אונדז אין שטאָט, מיר האָבן דעריבער טאַקע געזוכט וועגן ווי צוצו־קומען צו דער פּוילישער אַרבעטער און פאָלקסמענטשן מיט אונדזער אויפקלערונג. איינע פון די אַקציעס אויף דעם געביט איז געווען די פאָרלעזונג פון דער באַרימטער און טאַקע דאַן גאָר פּאָפּולערער פּוילישער שרייבערין וואַנדאַ וואַשילעווסקאַ. זי האָט איר רעפעראַט געהאַלטן אין „דאָס ליודאָווי" (פאָלקסהויז) די טעמע איז געווען „פאַשיזם און אַנטיסימיטיזם".

ביים אויסברוך פון דער וועלט־מילחמה זענען אין דער פאַרוואַלטונג פון דער „שטערן" געווען: יחיאל עלערט (פאָר־זיצער); יאַנקל גוטקינד (סעקרעטאַר); א. י. שמיטניקאָוו (פאַרוואַלטער); משה מיכלעוויטש (קאַסיר); ישראל גוטקינד (ווירטשאַפטלער); נעשקע קראַקאָוו (קולטור־קאָמיסיע).

מיט כבוד דערמאָן איך די אַנדערע אַקטיווע טוער: בערל און עלע מאָשקאָוויטש; פישל קראַקאָוו; וויליגג; כאַווטשע קראַקאָוו. זיי אַלע זענען אומגעקומען.

אויספלוג פון די לינקע פּועלי־ציון אין זשיראַרדאָוו קיין ראַוואַ־מאַזאָוויעצק.

יוסף פונטאָוויטש

זשיראַרדאָוו 1926 - 1936

מיינע זיכרונות האָבן אַ שייכות צו דעם שטורעמ־דיקסטן פּעריאָד אין דעם אַלגעמיינעם און אין ייִדישן לעבן פון דער ניי־אויפגעקו־מענער פּוילישער מלוכה נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג. אין דאָזיקן יאָר, אין מיי 1926, איז פאָרגעקומען די פּילסוד־סקי־איבערקערעניש, וואָס האָט געזאָלט עפענען אַ ניי בלעטל אין דער געשיכטע פון דער יונגער פּוילישער מלוכה; עס האָט געדאַרפט הייסן, אַז די דאָזיקע „לעגיאָנערן"־איבערקערעניש גייט אָפּרייניקן פּוילן פון דעם רעאַקציאָנערן קורס פון דער „ביענאָ־פּיאַסט", וואָס איז געווען רעאַקציאָנער סיי אין הינזיכט פון איר אינערלעכער פּאָליטיק, סיי אין פּרט פון דער אויסערן־פּאָליטיק און וואָס איז, פאַרשטייט זיך, געווען נישט גאָר ייִדן־פריינדלעך. מען קען נישט זאָגן, אַז די ביז דעמאָלטיקע רעגירערס פון פּוילן זענען גע־ווען „נייטראַלע" לגבי די ייִדן. פאַרקערט, שוין דאַן האָט זיך געפילט דער אַנטי־ייִדישער קורס: עלימינירן ייִדן, אַרויסשטויסן זיי פון די עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, וואָס זיי האָבן אין משך פון לאַנגע דורות אויפגעבויט און אַנטוויקלט; די פּאָליטיק פון באַזייטיקן ייִדן פון עפּנטלעכן לעבן; נישט־צולאָזן ייִדן צו מלוכהשע און שטאָטישע אַמטן — דאָס איז געווען די ריכטליניע. אין דער צייט פון זייער ממשלה איז טאַקע אויסגעפאַלן די טרויעריקע תקופה פון „גראַבסקיס עגלה", וואָס האָט רוינירט הונדערטער ייִדישע שטעטלעך און פאַראָרעמט, געמאַכט פאַר פּשוטע קבצנים, צענדליקער טויזנטער ייִדישע קליינהענדלער, קרעמערס, סוחרים און באַלמעלאָכעס.

די איבערקערעניש פון מיי 1926 האָט געבוירן האָפענונ־גען, אפשר וועלן טאַקע אָנהייבן בלאָזן לינדערע ווינטן אין דעם גאָר־בייזן פּוילישן לעבן; ייִדן האָבן געהאָפט אויף בעסערע צייטן און אויך די אַרבעטער־באַוועגונג, נישט נאָר די, וואָס זענען געגאַנגען מיט דער פּוילישער סאָציאַליסטי־שער פּאַרטיי, מיט פּ.פּ.ס., וואָס האָבן געהאַלטן פּילסודסקין פאַר אַן „אייגענעם", האָט סימפּאַטיזירט מיטן אויפשטאַנד. אויך די פּוילישע קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט אין די רע־וואָלוציאָנערע „מיי־טעג" פון 1926, גערופן אונטערצושטיצן פּילסודסקיס מיליטערישן רעוואָלט.

דאָס וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין גאַנץ פּוילן, און פריִער פאַר אַלץ, אין דער נאָענטער צו אונדז הויפּטשטאָט, האָט געהאַט אַ גאָר לעבעדיקן אָפּקלאַנג אין אונדזער זשי־ראַרדאָוו. איז דאָך זשיראַרדאָוו געווען אַ שטאָט, ווו דאָס פּאָליטישע לעבן, צוליב דער פאַבריק, איז געווען באַזונדער אינטענסיוו. האָט דאָך דער עקאָנאָמישער קריזיס און די פּאָליטישע רעאַקציע זיך ביי אונדז גאָר באַזונדער געלאָזט פילן.

אונדזער זשיראַרדאָוו, מיט אירע דאַן בערך דרייסיק טויזנט איינוווינער, צווישן וועלכע ייִדן זענען געווען אומ־געפער אַ 600 מישפּחות, האָט געטיילט דעם גורל פון גאַנצן לאַנד. מיר זענען טאַקע געווען באַרימט אין דער וועלט מיט אונדזער „זשיראַרדאָווער לייוונט"; מיר האָבן אויך צוגע־שטעלט דער עפּנטלעכקייט אין לאַנד און אין אויסלאַנד גאָר שטורמישע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע צוזאַמענשטויסן.

די פאַבריק האָט טאַקע געשפּייזט די שטאָט, אָבער געגעבן האָט זי אַ הונגעריקע, אַן אָרעמע עקסיסטענץ. שטרייקן, מאַ־ניפעסטאַציעס, צוזאַמענשטויסן זענען געווען אַ גאָר אָפטע דערשיינונג. און אין ייִדישן לעבן זענען די פּרנסה־קוואַלן געווען געבונדן מיט דער לאַגע פון דער פאַבריק, ריכטיקער, מיט די פאַרדינסטן און באַשעפטיקונג פון די פאַבריק־אַר־בעטער. ייִדישע אַרבעטער האָבן אין דער פאַבריק טאַקע נישט געאַרבעט, — אָבער ייִדישע קרעמערס האָבן געהאַט די פאַבריק־אַרבעטער פאַר קליענטן. ייִדישע בעלי־מלאכות האָבן געאַרבעט פאַר די פאַבריק־אַרבעטער און זייערע מישפּחות. הונגער־לוינען און אַרבעטלאָזיקייט האָט דירעקט געטראָפן די היימען פון די פּוילישע פאַבריק־אַרבעטער, אָבער אויך געבראַכט דלות אין די ייִדישע הייזער.

דערפאַר איז דאָס צוזאַמענלעבן פון די פּוילישע אַרבע־טער און דער ייִדישער באַפעלקערונג געווען, אויב נישט קיין ברידערלעכע, אַ גענוג האַרמאָנישע.

ווי אַן אַרבעטער־שטאָט האָבן מיר אין משך פון אַ ריי יאָרן געהאַט אַ סאָציאַליסטישע שטאָט־פאַרוואַלטונג. פאַר דער צייט, וואָס עס ווערט באַהאַנדלט אין מיינע זיכרונות, זענען ווי דער פּרעזידענט פון דער שטאָט געווען אָרליק און דער וויצע־פּרעזידענט פּאַלוך, ביידע באַקאַנטע טוער פון דער פּ.פּ.ס. אונטער דער אָנפירונג פון די סאָציאַליסטישע שטאָט־פאַרוואַלטונגען זענען טאַקע דורכגעפירט געוואָרן אַ ריי גאָר וויכטיקע ענדערונגען אין דער שטאָטישער ווירט־שאַפט, אַזוי איז דער מאַרק אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַן אַנדער אָרט, הינטער דער שטאָט. אין מיטן שטאָט, ווו עס איז געווען דער מאַרק, איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ פּרעכטיקער גאָרטן. אַ גאַנצע ריי גאַסן האָבן באַקומען נייע נעמען. אַזוי איז די הויפּטגאַס, וואָס האָט פריער געהייסן די וויסקיטסקע, אָנגערופן געוואָרן ערשטע־מיי־גאַס און די וואָנסקע גאַס (שול־גאַס) האָט באַקומען דעם נאָמען ברוך שולמאַן־גאַס.

***

ווי אין די פריערדיקע יאָרן איז אויך אין דעם דאָזיקן יאָר־צענדליק, מלאכה געווען דער יסוד פון ייִדישער עק־סיסטענץ. ייִדן האָבן געמאַכט אַ לעבן פון ערלעכער און שווערער אַרבעט. שניידעריי איז געווען די הויפּט־בראַנזשע פון די זשיראַרדאָווער ייִדן. עס זענען געווען עטלעכע וואַר־שטאַטן, וואָס האָבן געאַרבעט אויף באַשטעלונג, ווי שואל אינדיק, דער שוואַרצער אַברהם (באָרענשטיין), משה קויפ־מאַן, לאָזער יאַקובאָוויטש („קאָמיק") און אַנדערע. דאָס זע־נען געווען גוטע באַלעמעלאָכעס, קינסטלער אין פאַך, אָדער ווי מען האָט געזאָגט, געהאַט „גאָלדענע הענט". די מערהייט פון די שניידערס זענען אָבער געווען די טאַנדייטניקעס, וואָס האָבן געאַרבעט אויפן סטאָק און שפּעטער די פאַרטיקע סחורה פאַרקויפט אין שטאָט גופא, אויפן מאַרק, אָדער אין די שכנותדיקע שטעטלעך אויף די מערק און יאַרידן (אַמשי־נאָוו, וויסקיט, סאָכאַטשעוו, בלוינע און אַנדערע). אין יעדן פון די אַרומיקע שטעטלעך זענען געווען מאַרק־טעג, צוויי מאָל אין דער וואָך, און איין מאָל אין חודש אַ יאַריד. זענען די דאָזיקע טאַנדייטערס שטענדיק געווען מיט זייערע סחורות אין דער פרעמד. ספּעציעל פלעגט מען זיך גרייטן צו די יאַרידן. עס דאַרף דערביי צוגעגעבן ווערן, אַז צו יאַרידן פלעגן פירן די סחורה פּויערים פון די נאָענטע דערפער. כדי מען זאָל מיטן פּויער זיין זיכער, ער זאָל אַ מאָל נישט ברעכן זיין וואָרט, פלעגט מען ביי אים נעמען איינלייג־געלט. גאָר באַזונדער האָט מען זיך געגרייט צו די „גרויסע" יאַ־רידן, וואָס פלעגן פאָרקומען איין מאָל, אָדער צוויי מאָל אין יאָר. אין דער מערהייט זענען עס געווען פאַר די קריסט־לעכע חגאות — פאַר ניי־יאָר און ערב־פּאַסכע.

די שניידער־וואַרשטאַטן פון די טאַנדייטערס האָבן זיך קאָנצענטרירט אויף די גאַסן וויסקיטסקע, פאַבריטשנע, פאַ־מיליינע. דורכגייענדיק דורך די דאָזיקע גאַסן, אַפילו גאָר שפּעט ביינאַכט, האָט מען געהערט דאָס כסדרדיקע קלאַפּן פון די מאַשינען און פּרעס־אייזנס. אין דעם דאָזיקן געפּיל־דער פלעגט מען הערן דאָס פריילעכע און מונטערע געזאַנג פון פאָלקס־ און אַרבעטער־לידער. נישט זעלטן אויך עפּעס אַ חזניש שטיקל.

דער זשיראַרדאָווער מאַגיסטראַט

איך וועל דערמאָנען די גרויסע שניידער־וואַרשטאַטן פון די טאַנדייטערס: לייביש וואַרגאַטש („דוידי"); דוד קליינער („טשאָלאָק"); שלום גוטקינד; יאָסל מעפּען („גריצער"); יוסף יאַקובי („דער קליינער יאָסעלע"); מענדל פלינט; יקותיאל (קיסל) לובאַרטאָווסקי; אַברהם יאַקובאָוויטש („דער געלער אַברהם") און אַנדערע.

אין די וואַרשטאַטן האָבן אַחוץ דעם אייגנטימער און די זין אויך געווען באַשעפטיקט לוין־אַרבעטער. פאַר די יאַרידן, ווען מען האָט געדאַרפט אויספאַרטיקן די אַרבעט, האָבן אויך אַרויסגעהאָלפן די פרויען און טעכטער. אין אַלגעמיין האָט די אַרבעט ביי די טאַנדייטערס אָנגעהאַלטן לענגער ווי ביי די באַשטעלטע אַרבעטער. דאָ האָט מען געאַרבעט נאָר אין „סעזאָן", דאָס הייסט, פאַר די יום־טובים — פאַר פּסח, פאַר סוכות. צוזאַמען זענען אין דעם שניידער־פאַך געווען באַשעפטיקט ביי 120 נאָדל־אַרבעטער און אַ צוויי צענדליק היים־אַרבעטער, אָדער ווי מיר האָבן זיי גערופן „כאַלופּניקעס", וועלכע פלעגן אַרויסנעמען פון די פאַבריקן אַרבעט אין די הייזער. אויב די אַרבעטער אין וואַרשטאַט האָבן געאַרבעט פון טאָג (אָדער פון וואָך) האָבן די כאַלופּני־קעס געאַרבעט פון „שטיק" — אויף אַקאָרד.

דער איינציקער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין פון די ייִדישע אַרבעטער איז טאַקע געווען פון די שניידערס. אין דער צייט האָט זיך דער פאַראיין געפונען אין הויז פון ר' לייביש בלאַנק אויף טאַרגאָווע 15 (שפּעטער נאַרוטאָוויטשאַ). דער פאַראיין האָט אָבער ליידער לאַנג נישט עקסיסטירט צוליב די פּאַרטיי־אַרומרייסענישן וועגן דער השפּעה אין דעם פאַראיין.

דער פאַראיין איז תחילת געגרינדעט געוואָרן דורך דעם „בונד" און זיך געפונען אונטער זיין השפּעה, ווייל די ערשטע טוערס זענען געווען בונדיסטן. אַ געוויסע ראָלע האָט דאָ אויך געשפּילט דער פאַקט, וואָס די צענטראַלע פון די שניי־דער־פאַראיין, די אַזוי גערופענע „באַקלייד־צענטראַלע", וואָס האָט זיך געפונען אין וואַרשע און איז געווען אָנגע־שלאָסן אָן דער צענטראַל־קאָמיסיע פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען אין פּוילן איז געווען אָנגעפירט פון בונדיסטן. צום פאַראיין האָבן אָבער געהערט אַלע שניידער־אַרבעטער פון זשיראַרדאָוו און צווישן זיי זענען געווען גרופּעס פון פּועלי־ציון (רעכטע און לינקע) און קאָמוניסטן.

אַזוי ווי דער „בונד" האָט דאַן נישט געהאַט קיין אייגענעם פּאַרטיי־לאָקאַל האָבן די בונדיסטן, די אָנפירערס פון דעם שניידער־פאַראיין, פאַרוואַנדלט דעם פאַראיינס־לאָקאַל אין אַ כמעט בונדישן קלוב, ווו עס פלעגן זיך גרופּן בונדיסטן אַפילו נישט קיין שניידערס. דאָ פלעגן פאָרקומען דיסקו־סיע־אָוונטן, פאַרזאַמלונגען, פאָרלעזונגען, קעסטל־אָוונטן, מאַ־סוווקעס אָדער שמועסן אויף אַקטועלע טעמעס. עס איז גע־ווען אוממעגלעך, אַז די פאַראיין־פירערס זאָלן נישט אַריינ־לאָזן אין לאָקאַל די אַנדערע (אויך נישט־בונדישע) גרופּעס. פלעגן פאָרקומען העפטיקע דיסקוסיעס; צווישנרופן בעת די פאָרלעזונגען און נישט זעלטן פלעגן די דאָזיקע דיסקו־סיעס זיין גאָר שאַרפע און דערגיין צו פּשוטע צוזאַמענ־שטויסן.

אין זעלביקן הויז פון פאַראיין האָט זיך אויך, בשכנות, געפונען די „חברה־קדישא", צו וועלכער עס האָבן געהערט די מערהייט פון די טאַנדייטערס. זיי פלעגן טאַקע גאָר אָפט מאַכן פאָרוווּרפן ר' לייביש בלאַנקן, פאַר וואָס ער האָט אַריינגעלאָזט די „לאָבוזעס" צו זיך אין הויז. ער האָט טאַקע געהאַט דערפון עגמת־נפש. רב לייביש איז געווען מיין שטיף־פאָטער און טאַקע אַ דאַנק דעם האָב איך געפּועלט, אַז ער זאָל אונדז פאַרדינגען דעם לאָקאַל.

אַזאַ לאַגע האָט לאַנג נישט געקענט אָנהאַלטן. דאָס כסדר־דיקע אַרומרייסן זיך האָט אונטערגעגראָבן דעם יסוד פון פאַראיין. אָנשטאָט זיך צו פאַרנעמען מיט קאָנקרעטע פּראָ־פעסיאָנעלע טעטיקייטן איז דער פאַראיין געוואָרן אַן אַרענע פון צווישן־פּאַרטייִשע דיסקוסיעס און אַרומרייסענישן. גאָר גיך איז געקומען דער סוף. דער פאַראיין האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירן נאָך אַ „שטורמישער" ערשטע־מײַ־אַקאַדעמיע, וואָס דער פאַראיין האָט איינגעאָרדנט.

געווען איז עס מסתמא אין יאָר 1927 (אָדער אפשר אַ יאָר שפּעטער, אָדער פריִער). דער פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין (ריכטיקער, דער „בונד", אונטער דער פירמע פון פאַראיין) האָט באַשלאָסן דורכצופירן אַן ערשטע־מײַ־אַקאַדעמיע און צו איר פאַרבעטן פון וואַרשע אַ רעדנער. דער צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" האָט צו דער דאָזיקער אַקאַדעמיע דעלעגירט דעם בונדישן טוער סאַלעק ליכטנשטיין. עס איז געווען אַ סברא, אַז עס וועט אפשר אויסקומען דעם בונדישן רעדנער אַרויסצוטרעטן אויך אין פּויליש, אויף דער געמיינ־זאַמער מײַ־פייערונג מיט די פּוילישע אַרבעטער און דער דאָזיקער שליח האָט טאַקע געהאַט אַ נאָמען, אַז ער טרעט אַרויס גאָר פיין אויך אין פּויליש.

די איינאָרדענערס פון דער מײַ־אַקאַדעמיע האָבן ביים פּרעזידיום אַרויסגעהאָנגען אויסער די פאָן פון דעם פּראָ־פעסיאָנעלן פאַראיין אויך די פאָן פון „בונד". דאָס האָבן די קעגנער נישט געקענט מוחל זיין. די טענה איז געווען, אַז דער פאַראיין איז אַלעמענס... עס איז געקומען צו אַ „דיס־קוסיע" און טאַקע צו סקאַנדאַלן. די אַקאַדעמיע לכבוד דעם אַרבעטער־יום־טוב האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ גרויס גע־שלעג, פאַרשטייט זיך, אַז די קאָנסעקווענצן פון דעם זענען געווען, אַז דער פאַראיין האָט זיך ליקווידירט.

אַ שיינע פּאָר יאָר האָט עס אָנגעהאַלטן. דאָס פעלן פון אַ פאַראיין האָט זיך אָפּגערופן שלעכט אויף דער לאַגע פון די אַרבעטער. דאָס פעלן פון אַן אָרגאַניזאַציע האָבן אויס־גענוצט די באַלעבאַטים ביים צונעמען אָדער אָפּזאָגן אַרבע־טער, ווי אויך ביים אויסצאָלן דעם אַרבעטלוין. בכלל זענען עס געווען שווערע יאָרן פון אַרבעטלאָזיקייט. טייל אַרבע־טער זענען געפאָרן זוכן אַרבעט ערגעץ־אַנדערש און דער אַקטיוו פון דעם פאַראיין האָט זיך צעקראָכן.

ערשט שפּעטער, אין יאָר 1933 (אויב איך מאַך נישט

קיין טעות) איז ווידער אונטערגענומען געוואָרן אַן אַקציע צו באַנייען די טעטיקייט פון פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. אָבער שוין די ערשטע צוזאַמענקונפטן האָבן באַוויזן, אַז מען האָט נישט פאַרגעסן דעם „נעכטן"; עס זענען אויפן טיש אַרויפ־גענומען געוואָרן די אַלטע טענות און חשבונות; מען האָט זיך געוואָלט באַוואָרענען קעגן יעדע מעגלעכקייט פון וועל־כער נישט איז פּאַרטייִשער הערשאַפט אין פאַראיין.

עס איז צוגעקומען אַ נייע פּראָבלעם: „לעגאַליזאַציע". חוץ דעם אַלגעמיינעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון די באַקלייד־אַרבעטער, וואָס איז געווען אָנגעשלאָסן אינעם לאַנדראַט פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, און געשטאַנען אונטער דער אָנפירערשאַפט פון „בונד", האָט דאַן שוין עקסיסטירט אויך אַ רעכט־פּועלי־ציוניסטישע פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַניזאַ־ציע. האָבן זיך געשאַפן „צדדים" — צו וועלכער צענטראַלע זאָל מען געהערן. אין סך־הכל איז אָנשטאָט עס זאָל געשאַפן ווערן אַ פאַראיין, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע באַקליידונג־אַרבעטער, האָבן זיך געשאַפן צוויי פאַריינען:

איינער וואָס האָט אַרומגענומען די אָנהענגערס פון די דריי פּאַרטייען: „בונד", לינקע פּועלי־ציון און קאָמוניסטן. אין דער פאַרוואַלטונג פון דאָזיקן פאַראיין זענען געווען: פּאָרזיצער — שימחה ליגענבערג (קאָמוניסטן); וויצע־פאָר־זיצער — יוסף פונטאָוויטש („בונד"); סעקרעטאַר — איטשע־יאָסל שמיטניקאָוו (לינקע פּועלי־ציון).

דער צווייטער פאַראיין איז אָרגאַניזירט געוואָרן פון די רעכטע פּועלי־ציון און איז אָנגעפירט געוואָרן פון די ברי־דער האַלדזבאַנד — געצל און נתן — ווי אויך אַנדערע.

די לאַגע איז געוואָרן אַ סך ערגער ווי פריִער אָן דעם פאַראיין, ווייל עס האָט זיך צווישן די פאַראיינען אָנגעהויבן אַ נישט־נאָרמאַלע „קאָנקורענץ". וואָס איין פאַראיין האָט אָנגענומען האָט דער צווייטער סאַבאָטירט. יעדער פאַראיין האָט זיך געהאַלטן פאַר דעם „אויטענטישן" און נישט אָנער־קענט דעם צווייטן.

די דאָזיקע אומדערטרעגלעכע לאַגע האָט אָנגעהאַלטן הע־כער אַ יאָר צייט. סוף־כל־סוף איז אַ דאַנק פּריוואַטע שמועסן פון די חברים פון „בונד" און די רעכטע פּועלי־ציון, צו וואָס אויך די אַנדערע זענען צוגעשטאַנען, געקומען די גע־גאַרטע פאַראייניקונג. עס איז פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון אַלע שניידער־אַרבעטער און עס איז אויס־געוויילט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג, וואָס וועגן איר צוזאַמענ־שטעל איז פריִער צונויפגערעדט געוואָרן, דהיינו: פאָרזיצער — יוסף פונטאָוויטש („בונד"); וויצע־פאָרזיצער — שימחה ליגענבערג (קאָמוניסטן); סעקרעטאַר — געצל האַלדזבאַנד (רעכטע פּועלי־ציון); וויצע־סעקרעטאַר — איטשע־יאָסל שמיטניקאָוו (לינקע פּועלי־ציון).

דער פאַראיין איז צוגעטראָטן צו אַ נאָרמאַלער טעטיקייט. ער האָט פאַרמאָגט ביז 120 אָרגאַניזירטע אַרבעטער און אַר־בעטאָרינס און אויך אַ צוויי צענדליק היים־אַרבעטער (כאַ־לופּניקעס) האָבן צו אים געהערט.

ביז מיין אַוועקפאָרן האָט נאָך דער פאַראיין עקסיסטירט און אין די ראַמען פון זיין מעגלעכקייט האָט ער פאַרטיי־דיקט די אינטערעסן פון די מיטגלידער. קאַמפן פאַר פּאַר־טייִשער העגעמאָניע זענען שוין אינערהאַלב פון פאַראיין נישט פאָרגעקומען. יעדע פּאַרטייִשע גרופּע האָט שוין גע־האַט איר לאָקאַל, ווו מען האָט זיך אידעיִש אויסגעלעבט. אָבער וועגן דעם אַ ביסל ווייטער.

***

אַ וויכטיקער קולטור־דערציִערישער צענטער איז געווען אין דער דאָזיקער צייט די „פּרץ־ביבליאָטעק". וועגן די פריִ־ערדיקע יאָרן דערציילן זיכער די עלטערע לאַנדסלייט. דאָס וואָס איך גיב דאָ איבער האָט אַ שייכות צו דער צייט 1926—1936.

אין יענער צייט איז די ביבליאָטעק געווען אָפן דריי מאָל אין דער וואָך צו טוישן ביכער. דער לאָקאַל איז אָבער געווען אָפן טעגלעך, ריכטיקער געזאָגט נאַכטלעך, ווייל די הויפּט־אַרבעט און די צוזאַמענקונפטן פלעגן פאָרקומען אין די אָוונטן. צו יענער צייט איז דאָס געווען דאָס איינציקע אָרט, ווו עס פלעגן זיך צוזאַמענקומען די ייִדישע אַרבעטער־יוגנט און אינטעליגענץ פון אַלע פּאַרטייען און אויך אומפּאַרטייִ־שע. אין דער זעלביקער צייט האָט אויך עקסיסטירט דער ציוניסטישער „מרכז", ווו עס האָבן זיך גרופּירט בלויז ציוניסטיש־געשטימטע.

דאַן האָט די ביבליאָטעק זיך געפונען אין הויז פון ר' שלום גוטקינד אויף פאַבריטשנע־גאַס און האָט פאַרנומען צוויי לאָקאַלן. אין ערשטן האָבן זיך געפונען די שענק מיט ביכער און אויך דער סעקרעטאַריאַט. אין דעם צווייטן איז געווען דער לייען־זאַל, וואָס האָט אויך געדינט פאַר פאַר־זאַמלונגען און אונטערנעמונגען, וואָס פלעגן פאָרקומען יעדן פרייטיק צו נאַכטס אין די ווינטער־חדשים. דאָ פלעגן אויך האַלטן רעפעראַטן די פאַרבעטענע באַקאַנטע רעדנערס פון וואַרשע.

אין יענער צייט (די ערשטע יאָרן) האָט זיך די ביבליאָטעק געפונען אונטער דער אָנפירערשאַפט פון „בונד" — ריכ־טיקער געזאָגט פון בונדיסטן. עס איז ביי די וואַלן פון דער פאַרוואַלטונג נישט געשטימט געוואָרן פאַר קיין פּאַר־טייִשע קאַנדידאַטן־ליסטעס. מען האָט געוויילט פּערזאָנען און גראָד זענען די ביבליאָטעק־טוער פון יענער צייט גע־ווען בונדיסטן, וואָס האָבן געהאַט דעם צוטרוי אַפילו פון נישט־בונדיסטן.

די טוערס זענען געווען משה וויינשטאָק, נח ניימאַן, משה־חיים קויפמאַן, מאַשע בירנבוים, משה לעווענטאַל (וועלכער איז שפּעטער געוואָרן אַ פאָלקיסט) און אַנדערע. דער וויכ־טיקסטער טוער צווישן זיי, וואָס האָט אַוועקגעגעבן זיין גאַנ־צע פרייע צייט, פאַרוואַנדלענדיק די ביבליאָטעק אין זיין צווייטע היים, איז געווען דער חבר משה וויינשטאָק. פון פאַך איז ער געווען אַ שניידער. פון מיטעלער וווקס, מיט דיקע

אויגן־גלעזער. ער האָט פֿאַרמאָגט אויסערגעווײנלעכע אײנ־
געבוירענע אינטעליגענץ. זײנע ידיעות אין דער ייִדישער
ליטעראַטור האָט ער דערוואָרבן דורך מיזאַמער זעלבסט־
בילדונג. ער איז טאָקע געווען גאָר גוט באַהאַוונט אין דער
ייִדישער ליטעראַטור; ספּעציעל האָט מען אים געהאַלטן פֿאַר
אַ גרויסן פֿאָרשקענער. ער איז געווען סעקרעטאַר פֿון דער
ביבליאָטעק און גענאָסן פֿון דעם פּולן רעספּעקט, נישט
בלויז פֿון אײגענע חברים, נאָר אויך פֿון די קעגנער.

אַ געוויסע צייט שפּעטער האָט זיך געשאָפֿן אַן „איינהייט־
לעכער פֿראָנט" פֿון אַלע פֿאַרטייען קעגן דער בונדישער
מערהייט אין דער ביבליאָטעק*). עס איז באַקאַנט געוואָרן
צו באַזייטיקן די בונדיסטן פֿון דער אָנפֿירערשאַפֿט פֿון דער
„פֿרײַ־ביבליאָטעק". אמת, פֿון די „שטורמערס" זענען נאָר
די אײנציקע, די קאָמוניסטן, געבליבן בײַ דער אָנפֿירונג.
די ביבליאָטעק איז דורך זיי אײבערגענומען געוואָרן. עס
דאַרף איצט אויך אײבערגעגעבן ווערן, אַז טײל נישט־בונ־
דיסטן, ציוניסטן פֿון פֿאַרשידענע גרופּן האָבן זיך געוואָנדן
צום „בונד" צוריק צו דערמאָנען די ביבליאָטעק פֿון די
נייע אָנפֿירער. דער „בונד" האָט זיך אָבער קאָטעגאָריש
אָפּגעזאָגט, ווײַל אַ פֿאַרשאַרפּטער קאַמף אַרום דער פֿאָר־
וואַלטונג, וואָלט געקענט ברענגען צו אַן אינטערוועניע פֿון
דער פֿאָליצײ און עס וואָלט געשטעלט געוואָרן אין סכנה
די גאַנצע עקסיסטענץ פֿון דער ביבליאָטעק.

ביסלעכווײַז האָבן אַלע פֿאַרטייען, חוץ די קאָמוניסטן,
פֿאַרלאָזט די ביבליאָטעק. די ביבליאָטעק האָט זיך אַריבער־
געצויגן אין אַ צוויטן לאָקאַל, אויף דער ערשטער־מײַ־גאַס,
לעבן די שטאָטישע יאַטקעס. דאָרטן האָבן זיי, אומגעשטערט
פֿון די ביבליאָטעק־מיטגלידער פֿון אָנדערע ריכטונגען, אונ־
טער דער לעגאַליזאַציע מאַרקע פֿון דער „פֿרײַ־ביבליאָטעק"
געפֿירט זייער טעטיקייט. ווי איך האָב געהערט איז די
ביבליאָטעק אַ יאָר פֿאַר דער צווייטער וועלט־מילכמה אי־
בערגענומען געוואָרן דורך דער קהילה. (וועגן דעם פֿאַל
דערציילן געניער אָנדערע אַרבעטן. — רעדאַקציע).

דאָס אָפּטיילן זיך פֿון אַלע אידעיִשע ריכטונגען פֿון דער
ביבליאָטעק איז טאָקע געווען איינער פֿון די סיבות, וואָס
עס איז נאָר שטאַרק אינטענסיוו געוואָרן די טעטיקייט פֿון
די באַזונדערע פֿאַרטייִשע־אידעיִשע גרופּן. יעדע אָרגאַניזא־
ציע האָט זיך געהאַט איר לאָקאַל; האָט עטמוזט זאָרגן פֿאַרן
אויפֿהאַלט און זען, אַז ער זאָל נישט זיין לירידיק. געפֿרווט
אויספּילן דעם לאָקאַל מיט מענטשן און מיט אָקטיוויטעטן.
די דאָזיקע געזעלשאַפֿטלעכע „קאָנקורענץ" איז געווען גרויס
און מיר דוכט, אַז עס איז אפֿשר נישט געווען קיין איין
יוגנטלעכער אין ישיראָדאָו, וואָס זאָל נישט האָבן געהערט,
סימפֿאַטיזירט, אָדער מיטגעאַרבעט אין דער אָדער יענער
אָרגאַניזאַציע. יעדע אָרגאַניזאַציע האָט געהאַט איר לאָקאַל,
איר ביבליאָטעק, איר דראַמאַטישן קרייז; יעדע האָט גע־
בראַכט רעדנערס; יעדע אָרגאַניזאַציע האָט געוואָלט הייבן
איר פּרעסטיזש מיט מער מעשים, מיט מער אויפֿטוען און
עס איז טאָקע געווען די צייט פֿון דעם גרויסן אויפֿלעב
אין דעם ייִדיש־געזעלשאַפֿטלעכן לעבן פֿון ישיראָדאָו.

מיר איז אַמנאָנסטן באַקאַנט די בונדישע טעטיקייט פֿון
יענער צייט, ווײַל איך בין אין דער דאָזיקער באַוועגונג
געווען אַקטיוו. איך קען אָבער נישט פֿאַרבייגיין נישט דער־
מאָנענדיק מיט אַ פּאָר שורות אויך די אָנדערע גרופּן, וואָס
האָבן געפֿירט זייער אָרטן אין ישיראָדאָו. איך בין זיכער,
אַז חברים פֿון די דאָזיקע אָרגאַניזאַציעס טוען עס פֿיל בריי־
טער, גרינטלעכער און אָרומנעמענדיקער.

פֿון די אָקטיוסטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס דאָרף דער־
מאָנט ווערן די פֿאָרטיי רעכטס פּועלי־ציון. זיי האָבן געהאַט
זייער לאָקאַל אויף דער ערשטער־מײַ־גאַס, אין הויז פֿון ר'
איטשע־לייזער ניסנבערג. זיי האָבן געהאַט אַ ריי גוטע און
אינטעליגענטע טוער ווי יאָסל ניסנבערג, די ברידער יאָסל,
געצל און נתן האָלדזבאַנד, אברהם קושאַנזשעניצער און אַנ־
דערע. זיי האָבן געהאַט א יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פּרייהייט"; אַ
ספּאָרט־קלוב „הפּועל" און אין די לעצטע יאָרן אויך אַ
הכשרה־קיבוץ פֿון זייער צענטער „גראַכאָוו".

די ליינקס פּועלי־ציון האָבן געהאַט זייער לאָקאַל אויך אויף
דער ערשטער־מײַ־גאַס. זיי האָבן געפֿירט זייער טעטיקייט
אונטער דער לעגאַליזאַציע פֿון דער „געזעלשאַפֿט אָוונט־
קורסן פֿאַר אָרבעטער", וועמענס צענטראָלע איז געווען
וואַרשע; זיי האָבן געהאַט אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע „יוגנט";
אַ ספּאָרט־קלוב „שטערן"; אַ דראַמאַטישן קרייז. אין דער
צייט איז זייער אָנערקענטער פֿירער געווען יצחק בענעק. אָבּ
דאָרף דאָ באַמערקט ווערן, אַז בענעק אַליין איז געווען אַ
וואַרשעווער, ער האָט געהייראַט קיין ישיראָדאָו, טאָקע
מיט זײַן אָנקומען קיין ישיראָדאָו האָט די דאָזיקע אָרגא־
ניזאַציע אויפֿגעלעבט, ריכטיקער אויפֿגעקומען. אין משך
פֿון די יאָרן וואָס ער איז געווען אין ישיראָדאָו (ביז 1930,
ווען ער האָט פֿאַרלאָזט פּוילן), האָט ער אין אונדזער שטאָט
אָנגעפֿירט אַ גרויסע געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייט. ער איז
אויך געווען קאָנדידאַט אויף ראָטמאַן צום שטאָטראָט בעת
די וואַלן פֿון יאָר 1927.

זײַער „בונד" האָט געהאַט זײַן לאָקאַל אויף פֿאַבריטשנע־
גאַס. אין יענער צייט האָט ער געפֿירט זײַן טעטיקייט אונטער
דער לעגאַליזאַציע פֿון דעם ספּאָרט־קלוב „מאַרגנשטערן".
עס איז חוץ דער פֿאַרטיי־אָרגאַניזאַציע אויך געווען טעטיק
אַ יוגנט אָרגאַניזאַציע — יוגנט־בונד „צוקונפֿט", וואָס איז
געווען איינגעטיילט אין צוויי קרייזן אַ „וולאַדימיר מעדעם־
קרייז" און אַ „בראַניסלאָו גראָסער־קרייז". עס איז אויך
געווען אַ פֿרעסע־קאָמיסיע, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען סיי
מיט דער פֿאַרשפּרייטונג פֿון „יוגנט־וועקער", סיי מיט דער
„פֿאָלקסצייטונג" בעת די פֿאָליאָרע „פֿרעסע־טעג".

*) געניער וועגן דעם אין דער אָרבעט פֿון מ. בוימאַן.

מיט דער לעגאַליזאַציע פון דעם ספּאָרט־קלוב „מאַרגן־שטערן" האָבן מיר געהאַט צרות. כדי צו מאַסקירן, אַז אונטער דעם דאָזיקן שילד פירן מיר פּאַרטייישע שטעטיקייט פלעגן מיר זיין געצוווּנגען צו „פּראָוון" ספּאָרט. מיר זענען דאָך אַ „ספּאָרט־ארגאניזאַציע". פלעגן מיר דאַרפן פון צייט צו צייט, גיין אין דעם שטאָטישן גימנאַסטיק־זאַל זיך רעפּרע־זענטירן מיט אונדזערע „ספּאָרט־איבונגען". אין אמת גע־דעדט, האָט קיינער פון אונדז צו דעם נישט געהאַט קיין באַזונדערן חשק. דערביי פלעגן גאָר אָפט געשען קוריאָזן. אין אונדזער לאָקאַל פלעגט זיך פון צייט צו צייט באַווייזן פאָליציי. פונקט פלעגט עס געשען וועז מיר האָבן געהאַט אַ פּאַרעזונג, אַ קרייז, אַדער אַ לעקציע. מיר זענען אָבער שוין געווען איינגעאיבט און זיך נישט פאַרלוירן. דער רעד־נער פלעגט אין מיטן דערינען אָנהייבן אַריינבראָכן פּויליש טערמינען וועגן „ספּאָרט" ווי „פוטבאָל", „גימנאַסטיק", „פּינג־פאָנג". דער פאָליציי־אָגענט האָט עס „פאַרשטאַנען" אין אַוועקגעטראָגן אַ באריכט, אַז די „ספּאָרט"־ארגאַניזאַציע פירט איר טעטיקייט, לויט די געפאָדערטע רעגולאַמינען.

סוף־כל־סוף איז אונדז נמאס געוואָרן די דאָזיקע „שפּיל" און מיר האָבן געענדערט די לעגאַליזאַציע אויף „קולטור־ליגע", וואָס האָט אונדז שוין געגעבן אַ מעגלעכקייט פרייער צו פירן די ארבעט. אמת, אַז אין גאַנצן איז דער „מאַרגן־שטערן" נישט געווען אַ פּיקניע. מיר האָבן געהאַט אַ פּוט־באָל־גרופּע, וואָס האָט מיט אַ געוויסן דערפאָלג געשפּילט און געשטאַנען אויף דער וואָך פון די „פאַרטיי־אינטערעסן"...

דער „בונד" האָט געמאַכט אַ פּרווו צו ארגאַניזירן די זשי־ראַרדאָווער טרעגער־ארבעטער אין אַ טראַנספּאָרט־פאַראיין. די צענטראַלע פון די טראַנספּאָרט־פאַראיינען איז געווען אונטער דער אָנפירונג פון דער פ.פ.ס. און די טרעגער־סעקציע אינטער דער פירונג פון „בונד" און עס איז טאָקע געקומען פון צענטער אַן אָנווייזונג צו ארגאַניזירן דעם דאָ־זיקן עלעמענט. דער פאַראיין האָט עקסיסטירט אַ געוויסע צייט. אין אין ערשטן־מיי־צוג האָט דער פאַראיין זיך באַ־טייליקט מיט אַן אייגענע פאָן אין דעם טייל פון „בונד", וואָס האָט מארשירט צוזאַמען מיט דער פ.פ.ס.

וועז עס האָט זיך געגרינדעט די צענטראַלע פון סאָציאַ־ליסטישע האַנטווערקער און כאַלופּניקעס אין וואַרשע איז געקומען די איניציאַטיוו, אַז אויך מיר זאָלן גרינדן אַ סאָציא־ליסטישן האַנטווערקער־פאַראיין, אין וועלכן עס זאָלן זיין אָנגעשלאָסן די היים־ארבעטער, די כאַלופּניקעס. מיר האָבן טאָקע אָזא פאַראיין געשאַפן און אָנצופירן מיט דער ארבעט איז דעלעגירט געוואָרן דער חבר נח נייַמאַן. די דאָזיקע ארבעט איז געווען זייער אַ שווערע. די מיטגלידער זענען באַשטאַנען פון ארעמע ארבעטס־מענטשן, געזעלשאַפטלעך שטאַרק־אָפּגעשטאַנענע און דערצו שטאַרק־רעליגיעז געי־שטימט. דער פאַראיין האָט אָבער נישט געהאַט קיין אַריכת־

דער בונדישער ספּאָרט־קלוב „מאַרגנשטערן" (יוטשניאַ)

פון רעכטס צו לינקס אונטן: שואל בלאַט, נחמיה לייכטער, זלמן ציגלער; 2טע רייַ: פישל שפּיצאַק, לייביש קאַץ, מרדכי שפּיצאַק; 3טע רייַ: יצחק קירשבוים, אפרים יעשענאָוויטש, לייביש שמאַלץ, ישראל ניסענבוים. 4טע רייַ אויבן: יאַנקל בויער, מנחם סאַשינסקי, עלקע סאַבאַל, אַהרן־שייע גרינבערג, וואָלף־הערש יאַקובי.

ימים. מיט דער אַרבעט פון פאַראיין איז פאַרבונדן אַ קור־יאָז, פון וואָס דער „בונד" האָט אַ לאַנגע צייט געהאַט צו זינגען און צו זאָגן. אַ געוויסן ערב־פּסח, געווען איז עס אַ זייער שווערער יאָר, דער ווינטער אַ ביטערער, מיט חיונה איז געווען גאָר שווער. האָבן די כאַלופּניקעס געדונגען אַ בעקעריי און געבאַקן אַליין מצות פאַר זיך. דער מאָטיוו איז געווען: — מצות אויף פּסח מוז מען דאָך סיי־ווי האָבן און קויפן אין די בעקערייען איז צו טייער; באַקן אַליין וועט אויסטראָגן ביליקער. דאָס האָבן אויסגענוצט די קעגנער און געשריבן אין זייערע צייטונגען וועגן דעם ווי טיף־קלעריקאַל דער „בונד" איז געזונקען, ער האָט באַזאָרגט זיינע מענטשן מיט מיט אייגענע, כשרע מצות... לאַנג האָבן מיר געמוזט, און לאָמיר זאָגן, אָן דערפאָלג, זיך צו פאַרטיידיקן פון דעם דאָזיקן פאָרווורף, פון וועלכן מיר האָבן זיך געוואָלט ריינ־וואַשן...

ח׳ נח ניימאַן און זיין פרוי חברטע פייגעלע יאקובסאָן

דער עיקר פון אונדזער אַרבעט איז געווען די קולטור־טעטיקייט. זי איז כמעט אין גאַנצן דורכגעפירט געוואָרן פון אייגענע חברים. קיין דיפּלאָמירטע אינטעליגענץ האָבן מיר נישט געהאַט. אונדזערע קולטור־טוער זענען געקומען פון אָרעמע היימען, זייער וויסן האָבן זיי מיט אייגענער עקשנות דורך אַליינבילדונג, דורך „שלינגען" ביכער דעראָבערט. נישט געקוקט אויף דעם האָבן מיר די דאָזיקע אַרבעט גע־פירט סיסטעמאַטיש אָן איבעררייס. צי איז דאָס געווען אונ־טער דער מאַסקע פון „מאָרגנשטערן" אָדער אונטער דער פירמע „קולטור־ליגע".

יעדן פרייטיק צו נאַכט קעסטל־אָוונטן, ליטעראַרישע מישפּטים, לעקציעס מיט צוגעטיילטע לעקטאָרן. משה וויינ־שטאָק איז געווען דער שטענדיקער לעקטאָר וועגן ליטעראַ־טור; מאַשע בירנבוים איז געווען דער ספּעץ וועגן אינטער־נאַציאָנאַלע פּראָבלעמען; שפּעטער איז צוגעקומען עלקע סאָבאָל וועגן יוגנט־פּראָבלעמען און פּאַרטיי־טעמעס. נאָך די לעקציעס פלעגן פאָרקומען דיסקוסיעס. אָפט מאָל זענען ספּעציעל „פּראָוואָצירט" געוואָרן דיסקוסיעס, כדי חברים זאָלן אויסגעשולט ווערן אין נעמען ווערטער און שפּעטער זענען זיי טאַקע געוואָרן לעקטאָרן, פריער אויף די קרייזן פון דער „צוקונפט" און שפּעטער שוין פאַר דער עפנטלעכ־קייט, סיי אויף בונדישע פאַרזאַמלונגען, סיי ווי פאָרשטייער פון „בונד" ביי צווישנפּאַרטייִישע אונטערנעמונגען.

פון צייט צו צייט פלעגן מיר האָבן רעפערענטן פון וואַרשע — ספּעציעל אויף שבתים, אָדער יום־טובים. אַזאַ באַזוך האָט אַריינגעבראַכט יום־טובדיקייט אין אונדזער אָרגאַניזאַ־ציע. אויך קעגנער פלעגן קומען. בכלל פלעגן רעפעראַטן פאָרקומען „מיט דיסקוסיעס", ווייל סתם אַ „טרוקענער" רעפעראַט האָט קיין טעם נישט געהאַט און איז געווען אויסגעשטעלט אויף אַ דורכפאַל; עס וואָלטן געקומען נאָר די אייגענע חברים. למען האמת, האָבן די זעלביקע טאַקטיק „מיט דיסקוסיעס" אויך אָנגעוואָנדן אַלע אַנדערע אָרגאַני־זאַציעס. איך קען איצט נישט זאָגן ווער עס האָט ביי וועמען דאָס דאָזיקע מיטל, אַז עס זאָל קומען אַן עולם, זיך אָפּ־געלערנט.

איך געדענק, אַז עס האָבן אונדז באַזוכט די רעדנער: לובאַ בעליצקאַ, ברוך שעפנער, מ. בערנשטיין, נאַטאַן שאַפראַן, פינקוס ראָזנבערג, גרישע יאַשינסקי, לייבל קערש, ש. הור־וויץ און אַנדערע. אַ ספּעציעלן דערפאָלג האָט געהאַט ביי אונדז נאַטאַן שאַפראַן מיט זיין ציקל רעפעראַטן וועגן „גייס־טיקן איבערברוך אין דער פּוילישער ליטעראַטור". ער האָט אויסגענומען נישט נאָר ביי אונדז. סוף־כל־סוף זענען זיינע טעמעס נישט געווען קיין ענג־פּאַרטייִישע און מיר האָבן אין זשיראַרדאָוו געהאַט צווישן דעם ברייטן עולם, פון אַלע אַנדערע אָרגאַניזאַציעס און אומפּאַרטייִישע וואָס האָבן ליב געהאַט אַ גוטע ליטעראַרישע לעקציע. מיר האָבן אויך איינ־געאָרדנט אַ ריי רעציטאַציע־קאָנצערטן מיט דער באַקאַנטער קונסט־לערערין רחל האָלצער. אויך אירע באַזוכן זענען גע־ווען אַ געשעעניש פאַר דער יוגנט בכלל. אויך פלעגן מיר אויסניצן וואָס אין „אונדזער" וואַלד פלעגן קומען אויף זומער־אָפּרו וואַרשעווער חברים און זיי טאַקע „עקספּלואַ־טירן". אַזוי האָבן מיר אַמאָל איינגעאָרדנט אַ רעפעראַט פון חבר בערל אַמבאַראַס (היינט אין ניו־יאָרק) אויף אַן אַקטוע־לע טעמע.

דעם ערשטן מײַ האָבן מיר געהאַט אַ טראַדיציע צו דע־מאָנסטרירן אונטער די פענער פון „בונד" און יוגנט־בונד „צוקונפט" אין דעם געמיינזאַמען ערשטן־מײַ־צוג צוזאַמען מיט די פּ.פּ.ס. (טייל יאָרן האָבן אויך די רעכטע פּועלי־ציון אָנטיילגענומען אין געמיינזאַמען צוג; די לינקע פּועלי־ציון האָבן נישט געהאַלטן פון געמיינזאַמע דעמאָנסטראַציעס מיט די רעפאָרמיסטישע פּ.פּ.ס. זיי האָבן געהאַט אַ טראַדיציע דעם ערשטן מײַ צו פייערן אין וואַרשע, אין די דאָרטיקע מאַניפעסטאַציעס פון די לינקע פּועלי־ציון). עס האָט זיך איינגעשטעלט, אַז די צוגעשיקטע רעדנער פון צ״ק פון

„בונד" צום ערשטן מײַ פלעגן אַרויסטרעטן אויך אין פּויליש אויף די געמיינזאַמע מײַ־מיטינגען. איך געדענק, אַז אין געוויסע ערשטע־מײַ־פייערונגען זענען אַרויסגעטראָטן די דעלעגירטע צו אונדז גרישאַ יאַשונסקי (לעבט אין וואַרשע); י. גוטגאָלד (היינט אין ניו־יאָרק) און אַנדערע.

בכלל האָבן מיר געלעבט מיט דער פּ.פּ.ס. אין גוטע באַציונגען. מיר פלעגן קומען צו זיי אין לאָקאַל; זייער יוגנט פון „ט.ו.ר." (טאָוואַזשיסטוואָ אוניווערסיטעטו ראָבאָטנאַטשע־גאָ — געזעלשאַפט פון אַרבעטער־אוניווערסיטעט) פלעגט קומען צו אונדז. פון צייט צו צייט פלעגן מיר אַפילו מאַכן געמיינזאַמע אַקטן. איין אַקט אַזאַ איז פאָרגעקומען בעת עס איז אין וואַרשע ביי אַן אַנטי־פאַשיסטישע דעמאָנסטראַציע פון יוגנט־בונד „צוקונפט" דערמאָרדעט געוואָרן דער צו־קונפטיסט שיע גרינוואַלד. דעם פאָרזיץ אויף דער דאָזיקער טרויער־ און פּראָטעסט־פאַרזאַמלונג האָט געפירט דער ח' נח ניימאַן; אין נאָמען פון „בונד" האָט גערעדט ח' חיים גאָטהאַרט און אין נאָמען פון דער פּ.פּ.ס. דער ח' מאַקס גאָמאָלינסקי.

הערש זשעליכאָווער

איך וויל דאָ פאַרצייכענען אַ גאַנצע ריי חברים פון דעם בונדישן אַקטיוו, וואָס זענען אין זייער צייט געווען טעטיק אין דער אָרטיקער אָרגאַניזאַציע. פריִער פאַר אַלץ וויל איך דערמאָנען דעם ח' הערש זשעלעכאָווער. ער איז פאַקטיש געווען דער גרינדער פון דער באַנייטער בונדישער אָרגאַני־זאַציע אין די צוואַנציקער יאָרן(אומגעקומען אין באַראַנאָ־וויטש זייענדיק דאָרטן ווי אַ פּליט); משה־חיים קויפמאַן (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ); נח ניימאַן (ער צוזאַ־מען מיט זיין פרוי פייגעלע יאַקובסאָן און קינד, אומגעקו־מען ווי פּליטים אויף דער סאָוועטישער זייט בעת דעם נאַ־צישן אָנגריף); מאַשע בירנבוים (אומגעקומען אין וואַרשע־ווער געטאָ); חיים גאָטהאַרט (אומגעקומען אין וואַרשעווער

משה־חיים קויפמאַן און זיין פרוי
חברטע פריידל פּלאָצקער

געטאָ); אַברהם סאָבאָל (היינט אין מאָנטרעאַל — קאַנאַדע); עלקע סאָבאָל (היינט אין לוד, מדינת ישראל); פּאַנטל יע־שאָנאָוויטש (היינט אין טאָראָנטאָ — קאַנאַדע); עס זענען אויסגעוואָקסן און רייף געוואָרן אין דער אָרגאַניזאַציע און פאַרנומען אָנפירנדיקע אַרבעטן די חברים: אַברהם זימלער (מאָנטרעאָל — קאַנאַדע); אפרים יעשאָנאָוויטש (שיקאַגאָ — פאַראייניקטע שטאַטן); לייביש יעשאָנאָוויטש (אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פרוי פייגע שמולעוויטש); יצחק קירשבוים (אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פרוי יענטע באַראָן, אין ווענגראָווער געטאָ); אַברהם קשאָנזשענסקי (אומגעקומען אין ווענגראָווער געטאָ); ירחמיאל דאָמב (אומגעקומען צו־זאַמען מיט זיין פרוי יענטע סאָבאָל אין ווענגראָווער געטאָ); יענקעלע סאָבאָל (אומגעקומען אויף דער סאָוועטישער זייט ווי אַ פּליט, בעת דעם נאַצישן אָנגריף).

אַ פּאָר ווערטער וויל איך ווידמען דעם חבר מענדל יאַ־קובסאָן. ער איז אין משך פון לאַנגע יאָרן געווען אַן אָנגע־זעענער טוער אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, געווען מיט־גליד אין ראַיאָן־קאָמיטעט; אַ גוטער רעדנער אין ייִדיש און פּויליש. זיין אַריינטרעטן אין „בונד" אין יאָר 1930 האָט געמאַכט אַ רושם. ער האָט גיך דעראָבערט דעם צוטרוי פון דער אָרגאַניזאַציע און איז געוואָרן פאָרזיצער פון דער אָרגאַניזאַציע. דעם אַמט האָט ער אָנגעהאַלטן ביז דעם אויס־

ברוך פון דער מילחמה און היטלער־חורבן. ער איז אומ־געקומען וויין טאויס אין וואַרשעווער געטא. *).

אין סעפטעמבער 1936, וועז איך האָב פֿאַרלאָזט פוילן, איז דער קאָמיטעט פון „בונד" באַשטאַנען פון די חברים: מענדל יאָקובסאָן (פֿאָרזיצער); יוסף פונטאָוויטש (סעקרע־טאַר); משה־חיים קויפמאָן, אַברהם קשאָנזשענסקי, ירחמיאל דאָמב.

שטאָטראָט־וואַלן אין יאָר 1927

אין די וואַלן פון שטאָטראָט אין זשירַארדאָוו, וואָס זענען פֿאָרגעקומען אין יאָר 1927 האָט זיך אויך דער „בונד" רעפֿרעזענטירט מיט אַ ליסטע. פון די מעגלעכע דריי ראַ־מענער, וואָס יידן וואָלטן געקענט באַקומען פון 24 וואָס האָבן גע־דאַרפט אויסגעוויילט ווערן האָבן זיך רעפֿרעזענטירט 6 יידישע ליסטעס. די ליסטעס זענען געווען:

1. אַן אַלגעמיינע ליסטע פון די יידישע בירגערלעכע גרופּירונגען;
2. אַ האַנטווערקער־ליסטע;
3. אַ ליסטע פון קצבים;
4. אַ ליסטע פון ד"ר לאַנדאָו;
5. די לינקע פּועלי־ציון — ערשטער קאַנדידאַט יצחק בענעק;
6. דער „בונד", ערשטער קאַנדידאַט משה ווינשטאָק.

ביי אזא צעשפּליטערונג אויף דער יידישער ווייליער־גאַס איז געווען די געפֿאָר, אַז די יידישע באַפעלקערונג זאָל בלייבן אָן אײַן פֿאַרשטייער (אַזוי איז עס טאַקע געשען). עס זענען דערביבער פֿאַרגעקומען שמועסן וועגן אַ געמיינזאַמע ליסטע פון „בונד" און לינקע פּועלי־ציון, וואָס וואָלט גע־זיכערט אַ מאַנדאַט. אָבער דערפון איז גאָרנישט אַרויסגע־קומען, ווייל יעדער צד האָט געוואָלט דעם ערשטן פּלאַץ אין עס איז קלאָר געווען, אַז מער ווי איין מאַנדאַט וועט די ליסטע אין בעסטן פאַל נישט באַקומען, טאָ פֿאַר וואָס זאָל מען האַרעווען פֿאַר „פרעמדע" און יעדער איז טאַקע געגאַנגען אַליין מיט זיך. דאָס גיין מיט אַן אייגענע ליסטע, הגם אַן אויסזיכטלאָזע איז ביי אונדז אויפגעקלערט געוואָרן, אַז מיר וועלן קענען אַנטוויקלען אַן אייגענע וואַל־אַגיטאַציע, מיט אַן אייגענע וואַל־פּלאַטפֿאָרם. אַזוי איז טאַקע געווען עס זענען מאַביליזירט געוואָרן פון דעם יינגסטן ביזן עלטסטן חבר. אַלע זענען געוואָרן אַקטיוו. פֿאַרזאַמלונגען, מיטינגען, שטוב־אַגיטאַציע; פֿאַרשפֿרייטן אויפרופן, קלעפּן פּלאַקאַטן וכדומה. זאָל דאָ געזאָגט ווערן, אַז אין דער וואַל־קאַמפּאַניע האָט מען בעיקר אַרויסגעזען דעם „בונד" און לינקע פּועלי־ציון. די באַלעבאַטישע און פּריוואַטע ליסטעס האָט מען אַפֿילו נישט באַמערקט. מיר האָבן געבראַכט צו די וואַל־

*) געווי וועגן זיין אומקום אין דער גבית עדות פון זיין שוועס־טער רבקה קריבוס־יאָקובסאָן.

דער קאָמיטעט פון „בונד" אין זשירַארדאָוו, סעפטעמבער 1936, ביים געזעגענען דעם ח' יוסף פונטאָוויטש צו זיין אָפּפֿאָרן קיין אַרגענטינע. — פון רעכטס צו לינקס: אברהם קשאָנזשענסקי, מענדל יאקובסאָן, יוסף פונטשאָוויטש, משה־חיים קויפמאָן און ירחמיאל דאָמב.

מיטינגען די ראַטמענער פון וואַרשעווער שטאָטראַט, שלמה גילינסקי און איסר גאָלדבערג. צוליב אונדזערע גוטע באַ־ציונגען מיט דער פּ.פּ.ס. האָבן מיר באַקומען זייער סאַלאָן, דעם אַרבעטער־קלוב, אויף די וואַל־מיטינגען.

איך וויל דאָ אַגב איבערגעבן אַן עפּיזאָד פון דער דאָזיקער וואַל־קאַמפּאַניע, וואָס וועט געבן אַ באַגריף פון די פאַרהעל־טענישן פון „פּראָפּאַגאַנדע" אין יענע צייטן אין אונדזער שטאָט. די שכנותדיקע אָרגאַניזאַציע פון „בונד" אין סקער־ניעוויץ האָט געהאַט אַן „אילוסטרירטן" וואַל־פּלאַקאַט. דעם דאָזיקן פּלאַקאַט האָבן זיי געמאַכט פאַר די וואַלן צו זייער שטאָטראַט. אָבער נאָך די וואַלן האָבן זיי אים נישט אַרויס־געוואָרפן, פאַרקערט, מען האָט עס אָפּגעהיט, טאָמער וועט מען אים דאַרפן ניצן ביי נאָך אַ געלעגנהייט... דער פּלאַקאַט האָט פאָרגעשטעלט אַ גרויסן אָקס, וואָס יעדער גליד זיינער האָט סימבאָליזירט אַן אַנדער פּאַרטיי; דער אָקס איז געווען אין דער פּאָזיציע פון אַטאַקירן... אַטאַקירט האָט דער אָקס אַן אַרבעטער, וואָס האָט געמיינט דעם „בונד" און געהייסן האָט עס: אַלע קעגן „בונד"... אָן ספק האָבן די חברים פון סקערניעוויץ געהאַלטן, אַז דאָס דאָזיקע בילד איז פון גאָר קינסטלערישן ווערט און זיי האָבן אונדז דעם פּלאַקאַט אויסגעבאָרגט מיטן תנאי, אַז מיר זאָלן אומקערן, דעם פּלאַ־קאַט מיטן אָקס, גאַנצערהייט צוריק. ביי יענע צווישן־פּאַר־טייִשע פאַרהעלטענישן וואָלטן זיכער די קעגנער נישט דערלאָזט אַזוי זיך פראַנק און פריי הענגען אַזאַ „מעכטיק" פּראָפּאַגאַנדע־ווערק קעגן זיי.

מיר האָבן זיך פאַרפליכטעט אָפּצוהיטן דעם דאָזיקן אוצר. אַרויסגעהאָנגען האָבן מיר דעם פּלאַקאַט אויף דער ערשטער מיי־גאַס, ראָג פאַבריטשנע, אויפן הויז פון חיים פילאָסאָף; דאָס איז געווען אַ גוטער „סטראַטעגישער" פּונקט אין דעם געדיכטן וווין־קוואַרטל פון דער ייִדישער באַפעלקערונג. צוויי טעג — גאַנצע מעת־לעתן, בייטאָג און ביינאַכט — זענען געשטאַנען אונדזערע חברים און אָפּגעהיט, אַז מען זאָל חלילה נישט צעשעדיקן אונדזער מעכטיקן פּראָפּאַגאַנדע־ווערק. אין טאָג פון די וואַלן נאָך דעם וואַל־אַקט האָבן מיר דעם פּלאַקאַט אַראָפּגענומען און אים אומגעקערט אַ גאַנצן צו די סקערניעוויצער חברים.

דער רעזולטאַט פון די וואַלן איז געווען ווי מען האָט זיך געקענט פאָרשטעלן — קיין איינע פון די ייִדישע ליסטעס האָט נישט באַקומען די נייטיקע צאָל שטימען פאַר 1 מאַנ־דאַט. אויף דער פּוילישער גאַס האָט די סאָציאַליסטישע פּאַרטיי אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן זיג, באַקומענדיק אַן אַבסאָ־לוטע מערהייט.

איך וויל דאָ דערביי באַמערקן, אַז פון דאַן אָן איז ליק־ווידירט געוואָרן די ראָלע פון זעלבסטגעקרוינטן „פאָר־שטייער פון די ייִדן" (סיי אין דער קהילה, סיי אין שטאָטראַט) דער ה' הערמאַן גאָמאָלינסקי. ער איז געווען דער דירעקטאָר פון דער אָנפאַנג־שולע (שקאָלאַ פּאָוושעכנאַ) פאַר ייִדישע קינדער. ער האָט גאָרנישט געהאַט קיין שייכות צום ייִדישן לעבן, נישט מיט זיין פירונג און אַפילו נישט מיט זיין אויס־זען. אַ דיקער פון מיטעלן וווקס, מיט אַ גלאַט־ראַזירטן קאָפּ האָט ער אויסגעזען ווי אַן עכטער פּאָליאַק. ער האָט געהאַט דריי זין. איינער איז געווען אַ העכערער אָפיציר אין דער פּוילישער אַרמיי און דער צווייטער, מאַקס, איז געווען אַ פירער פון די פּ.פּ.ס. און געווען ביי זיי פאַררעכנט פאַר אַ גוטן רעדנער.

בעת די דאָזיקע וואַלן פון 1927, ווען עס האָבן זיך צו די וואַלן געשטעלט פּאַרטייען, איז הערמאַן גאָמאָלינסקי, וואָס איז שטענדיק אָנגעגאַנגען ווי דער „פאָרשטייער" פון די ייִדן, באַזייטיקט געוואָרן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן. דאָס זעלביקע איז געשען אויך אין דער קהילה.

אויך איינער פון די ברידער אָקסנער (פעטערס פון ד"ר לעאָן שיפמאַן, אַ זשיראַרדאָווער, וואָס האָט געוווינט אין לאָדזש, אַ פירער פון פּועלי־ציון לינקע, געווען וויצע־פּרע־זידענט פון לאָדזשער מאַגיסטראַט) האָט אויפגעהערט צו זיין דער פאָרשטייער פון די ייִדן. די אָקסנערס האָט שטענדיק בייגעשטאַנען זייער גבירישער יחוס און זייער נאָענטקייט און באַקאַנטשאַפט מיט די שפּיצן פון דער פּוילישער גע־זעלשאַפטלעכקייט. איצט ווען עס האָבן אָנגעהויבן ווערן אַקטיוו ייִדישע פּאַרטייען זענען זיי אַוועקגערוקט געוואָרן פון דער רעפּרעזענטאַנץ־ראָל פון דער ייִדישער געזעל־שאַפט.

נישט געקוקט וואָס מיר, דער „בונד", איז נישט געווען פאַרטראָטן אין שטאָטראַט, האָבן מיר דאָך געהאַט אַ גע־וויסן צוטריט, כדי אינטערווענירן ביי נייטיקע פאַלן. פאַר־שטייט זיך, אַז דערצו האָבן מיטגעווירקט די פריינטלעכע פאַרבינדונגען מיט די פּוילישע סאָציאַליסטן. אַזוי איז גע־שען וואָס אין יאָר 1929, אַ שווערער ווינטער — סיי אַ קרי־זיס־יאָר, סיי אַ קאַלטער יאָר — אין די אָרעמע ייִדישע הייזער האָט מען געפרוירן ממש פון קעלט. דער מאַגיסטראַט האָט דאַן אונטערגענומען אַ קוילן־אַקציע, וואָס האָט גע־האָלפן אויף גאָר ביליקע (און טייל מישפּחות טאַקע אומ־זיסט) איינצושאַפן קוילן. האָבן מיר צווישן אַנדערע אויך באַקומען אַ געוויסן סכום קוילן, וואָס מען האָט אַראָפּ־געבראַכט צו אונדז אין לאָקאַל, ווו מיר האָבן עס געטיילט.

די באַציונגען צווישן די יידן און פּאָליאַקן

די באַציונגען צווישן דער ייִדישער און פּוילישער באַ־פעלקערונג ביי אונדז איז געווען מער אַ דערטרעגלעכע ווי אין גאַנץ פּוילן. עס איז אַ פאַקט, וואָס אונדזערע זשיראַר־דאָווער סטודענטן, וואָס אין דער פרעמד, ווו זיי האָבן גע־לערנט זענען געווען גאָר גרויסע אַנטיסעמיטישע אויפטוערס זענען ביי אונדז אין שטאָט געווען שטיל. דאָ איז נישט געווען קיין אַטמאָספער פאַר זייערע כוליגאַניש־אַנטי־ייִדישע אַרויסטרעטן.

אָבער עס איז כדאי צו פאַרצייכענען אַ פאַל, וואָס האָט

באַוויזן ווי אַזוי די זשיראַרדאָווער ייִדישע באַפעלקערונג האָט אויף אַן אָרגאַניזירטן אופן „אָנגעלערנט" אַן אַנטיסעמיט, ווען ער האָט געפּרוווט באַליידיקן ייִדן.

אין מאַגיסטראַט איז געווען אַן ענדעקישער לאַווניק מושקאָווסקי. האָט מען זיך דערוווסט, אַז אויף איינער פון די מאַגיסטראַט־זיצונגען האָט ער זיך אויסגעדריקט באַליידיקנדיק אויפן אַדרעס פון די ייִדן. דער דאָזיקער מושקאָווסקי איז געווען דער אייגנטימער פון דעם קינאָ „טעררא", ווי אויך פון דעם גרעסטן הויז אין שטאָט, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי „קראַסטינס הויז" (אַ ירושה פון זיין שווער קראַסטין). עס איז דאַן פאָרגעקומען אַ באַראַטונג פון אַלע ייִדישע פּאַרטייען און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו באַיקאָטירן זיין קינאָ. וועגן דעם דאָזיקן באַשלוס איז געמאָלדן געוואָרן דער ייִדישער באַפעלקערונג. עס זענען אויך אַרום קינאָ אַוועקגעשטעלט געוואָרן פּיקעטן, וואָס האָבן צוגעהיט, אַז ייִדן זאָלן דעם דאָזיקן באַיקאָט נישט ברעכן. וועגן דעם באַיקאָט און די מאָטיוון האָט מען געמאָלדן מושקאָווסקין.

מען דאַרף דאָ באַמערקן, אַז הגם ייִדן זענען געווען אַ גאָר קליינער פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג זענען זיי אָבער געווען די מערהייט פון די קינאָ־באַזוכערס. חוץ דעם פלעגן צו יעדער פּראָגראַם קומען גרעסערע גרופּעס ייִדן פון שכנותדיקן וויסקיט (זעקס קילאָמעטער פון זשיראַרדאָוו), ווו עס איז נישט געווען קיין קינאָ. עס האָט זיך איינגעשטעלט ביי די וויסקיטער אַ מינהג, אַז זיי פלעגן קומען יעדן שבת בייטאָג קיין זשיראַרדאָוו פאַרברענגען און אין אָוונט גיין אין קינאָ.

דער באַיקאָט האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע וואָכן. דער אייגנטימער האָט געפּרוווט ברעכן דעם באַיקאָט מיט שיקאַנעס, מיט פּאָליציי, מען האָט אַרעסטירט די ייִדישע פּיקעטן, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן.

לסוף האָט זיך מושקאָווסקי געוואָנדן דורך אַ פאַרמיטלער, אַז ער אַנטשולדיקט זיך, אַז מיט זיין אַרויסטריט האָט ער נישט געמיינט צו באַליידיקן די ייִדן. ער האָט אָנגעפרעגט וואָס זענען די באַדינגונגען, אַז מען זאָל אָפּרופן דעם באַיקאָט. מיר האָבן דאַן פאַרלאַנגט אַ גרעסערע סומע פאַר ייִדישע צוועקן און אָפּדרוקן אַן אַנטשולדיקונג אין די צייטונגען. וועגן געלט האָט ער גלייך נאָכגעגעבן, אָבער געבן אַ דערקלערונג אין די צייטונגען דאָס האָט ער זיך קאָטעגאָריש אָפּגעזאָגט. צום סוף איז מען דורכגעקומען. ער האָט געשאָנקען, אין גאַנצן אומזיסט, דעם קינאָ־סאַלאָן ווען מיר האָבן דאַן אויפגעפירט אַ פאָרשטעלונג „די זיבן געהאָנגענע", די הכנסה איז געגאַנגען פאַר דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון די שניידערס, וואָס איז דאַן געווען אַ פאַראייניקטער. לאָמיר דאָ טאַקע פעסטשטעלן, אַז די אַקציע קעגן דעם דאָזיקן אַנטיסעמיטישן אַרויסטריט איז געפירט געוואָרן פריער פאַר אַלץ פון די אַרבעטער־גרופּירונגען, פון דער יוגנט פון די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס. סוף־כל־סוף זענען זיי אויך געווען די הויפּט־קאָנסומענטן פון דעם קינאָ.

דער אויסגאַנג פון דער אַקציע, ווי אַזוי מען האָט אויף אַן איינהייטלעכן אופן אָנגעלערנט אַן אַנטיסעמיט, איז מיט גרויס סאַטיספאַקציע אויפגענומען געוואָרן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג. עס איז אויך געווען אַ וואָרענונג, אַז אין זשיראַרדאָוו דאַרף מען זיין פאָרזיכטיק מיט אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען.

ווען מיר רעדן וועגן אַנטיסעמיטיזם ביי אונדז, וויל איך דאָ איבערגעבן נאָך אַ פאַקט.

געווען איז עס אין מיטן די דרייסיקער יאָרן. נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט האָט זיך דער זאָאָלאָגישער אַנטיסעמיטיזם צעבליט און איז טאַקע אונטערגעהאַלטן געוואָרן דורך דער פּילסודסקישער „סאַנאַציע" — רעגירונג. אין שטעט און שטעטלעך האָבן זיך אָנגעהויבן די טרויעריקבאַרימטע „עקסצעסן", אָנפאַלן אויף מערק, צעשטערן די סטראַגאַנעס פון די מאַרק־שטייערס; אַרויסטרייבן ייִדן פון די הויכשולן און אַזוי ווייטער. מיר האָבן דאַן באַקומען פון

אַ גרופּע חברים אין שטוב ביים ח' יוסף פונטאָוויטש פאַר זיין אָפּפאָרן. 1טע ריי אונטן:, פון רעכטס צו לינקס: רחל קאזשעניצקי, ירחמיאל דאָמב, כעלע פונטאָוויטש, אברהם קשאָנזשענסקי, העלע מעלאָוואַנטשיק; 2טע ריי: כאַנטשע דאַוויד, שאול בלאַט, רחל פונטאָוויטש, יוסף פונטאָוויטש, פעסע יאַקובאָוויטש

צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" גרויסע רויטע פלאַקאַטן, וווּ עס איז געווען אַ וועגדונג צו דער פּוילישער באַפעלקערונג זיך נישט לאָזן אַרייַנציען אין די אַנטיסעמיטישע אַרויס־טריטן.

זענען מיר אַוועק צום פּאָליציי־קאָמענדאַנט אַ דעלע־גאַציע, אַז מען זאָל אונדז דערלויבן אויסצוקלעפּן די פּלא־קאַטן אין שטאָט. געגאַנגען בין איך מיט חבר יצחק קירשבוים.

פּאָליציי־פּשאַדאָוניק אין זשיראַרדאָו איז געווען אייי־נער, וואָס זיין נאָמען האָט מען נישט גאָר גוט געוווסט, אָבער ער איז געווען פאָפּולער מיטן צונאָמען „מאָרש סקאָק", ווייל דאָס איז געווען זיין באַליבט ווערטל. ער פלעגט יעדן איינעם פון זיך אָפּיאָגן מיטן ווערטל: „מאָרש סקאָק", וואָס האָט געהייסן, טראָג זיך אָפּ, סיי גיי צום טייוול, סיי — אויב וועסט נישט גיין וועסטו קריגן אַנגעבראַכן די ביינער.

אַ טייל פון קאָמיטעט פון „בונד" אויף דער תּנאים־פּייערונג פון ח' משה־מרדכי טשער־קעוויטש. פון רעכטס צו לינקס: יוסף פונטאָוויטש, שאול בלאָט, משה־מרדכי טשערקע־זויטש, אברהם קשאַנזשענסקי און ירחמיאל דאָמב.

דרוקט לעגאַל אין וואַרשע. (אויף די פּלאַקאַטן איז שטענ־דיק געווען אָנגעגעבן דער נאָמען און אַדרעס פון דרוקערייַ).

אמת, מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז באַקאַנט געוואָרן, אַז דער פּלאַקאַט איז פון וואַרשעווער רעגירונג־קאָמיסאַר קאָנפיסקירט געוואָרן. מען האָט אין אַ ריי שטעט אַרעסטירט חברים. ביי אונדז איז עס אָבער אַראָפּ גלאַטיק, משמעות, אַז „מאָרש־סקאָק" האָט זיך נישט געוואָלט קאָמפּראָמיטירן, וואָס ער האָט אַליין געגעבן זיין הסכם אויסצוהענגען די פּלאַקאַטן.

**
*

אין מיינע זיכרונות האָב איך זיך אָפּגעשטעלט אויף דער טעטיקייט פון „בונד", וווּ איך בין געווען אַקטיוו. איך זע אָבער אויך פאַר מיינע אויגן אַלעמען — חוץ „מיינע" לאָ־קאַלן און „אונדזערע" חברים אין „אייגענע" אָקציעס. יעדער פון מיין דור, צו וועלכער אַרגאַניזאַציע ער זאָל נישט האָבן

וועג מיר זענען געקומען אין פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט האָט אונדז אויפגענומען דער דעזשורנעער פּאָליציאַנט און מיט די פּלאַקאַטן אַריין צום קאָמיסאַר. עס האָט נישט געדויערט אַ ווייַלע און דער דאָזיקער „מאָרש־סקאָק" איז אַרויסגע־לאָפן מיט אַ רציחה: — וואָס מיינט מען זיך, וואָס טראַכט מען זיך און אַ ווייַ געטאָן אונדז אויף דער טיר און אויס־געזונגען זיין פּיזמון: „מאָרש־סקאָק". מיר האָבן נאָך נישט באַווויזן אַרויסגיין פון קאָמיסאַריאַט, ער רופט אונדז צוריק. געהייסן וואַרטן. ער איז אַריין צוריק אין זיין קאַבינעט; עס האָט געדויערט אַ גוועסע צייט און ער איז אַרויס אַ בא־רויקטער און געמאָלדן, אַז היות דאָס זענען נישט קיין פּלא־קאַטן פון אַ געשעפטלעכן, אָדער ליטעראַרישן אינהאַלט, וואָס עס פאַרלאַנגט זיך אַן אָפּצאָל פאַר אַרויסהענגען זיי זאָלן מיר גיין אין מאַגיסטראַט וועט מען זיי אָפּשטעמפּלען אַן גערלט און מען וועט זיי קלעפּן, וויבאַלד זיי זענען גע־

אַברהם שולעוויטש

צווישן דער ערשטער וועלט־מילחמה און לעצטן חורבן

(זיכרונות־שפּליטערס פון דער היים — זשיראַרדאָוו)

מיין פּאָטער ז״ל, יודל שולעוויטש, איז געווען אַן „א מ ת דיקער וואַרשעווער" מדור דורות. אָבער אַז דער זיידע ז״ל יחיאל־מאיר אַלט־מאַן, אַדער ווי מען האָט אים גערופן ביים ביינאָמען: יחיאל גריצער (און ווער האָט עס אין שטעטל נישט געהאַט קיין צ ו נ א מ ע ן) האָט געוואָלט אַראָפּברענגען א י ן שטעטל פּאַר זיין עלטסטער טאָכטער פּייגעלע אַן איידעם א צאַצקע, א ווייל־לערנער און למדן, מיט וועמען מען זאָל זיך טאָקע קענען באַווייזן אין גערער שטיבל, האָט ער „אָנגעשפּאַרט" קיין וואַרשע. אָזוי טאָקע איז מיין טאָטע געוואָרן א זשי־ראַדאָווער איידעם און קעסט־קינד; געהאַט האָט ער דאָן בסך־הכל נײַנצן יאָר.

הגם דער טאָטע איז געווען א תלמיד אין דער ישיבה פון רב חיים בריסקער, ווײַל איז געווען א פּעסטונג פון מתנגדות האָט עס נישט משפּיע געווען, אז דער טאָטע זאָל ווייטער שפּינען דעם פּאָדעם פון קאַצקער און גערער חסידות.

אין יאָר 1909 האָט הערצל שמש, ווײַל האָט געפּירט די מעלדונג־ביכער ביים זשיראַרדאָווער רב, ר׳ מנחם־מענדל אַלבעק, פּאַרשריבן א נייעם בירגער אין רודא גוואָוסקע אין דער רוסישער שפּראַך, מיין נאָמען...

מיין רודע־גוואָוסקער קינדהייט־וועג האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן, מיר האָבן זיך אַריבערגעצויגן קיין וואַרשע ווען דעם טאָטנס קעסט־טערמין האָט זיך געענדיקט. פון צייט צו צייט איז מען געפּאָרן באַזוכן דעם זיידן, באָבען און דער גאַנצער מישפּחה.

דער זיידע האָט געווויינט אויף דער וויסקיטסקער גאַס (שפּעטער ערשטער מי־גאַס) ביי מרדכי גאַלדבערגן אין הויז. ווען די ערשטע וועלט־מילחמה איז אויסגעבראָכן זע־נען די זשיראַרדאָווער יידן, כדי זיי זאָלן נישט „שפּיאָנירן" פאַר די דייטשן, אַרויסגעטריבן געוואָרן דורך די רוסישע חיילות קיין וואַרשע.

אין זיכרון זענען געבליבן די בילדער פון זשיראַרדאָווער „מישפּחה־פּיגל", וועלכע האָבן כמעט געענדיקט אונטער אין דאַך ביים פּעטער בן־ציון ליפּשיץ אין הויז, ווו עס האָט „געקיניגט" די מומע עלע־שרה. (אַגב, א פּרויען־נאָמען „עלע", וואָס איז געווען א מענערישער מאָנאָפּאָל...).

דאָרט האָט געווויינט דער זיידע און די קינדער פון פּע־טער ווי איין מישפּחה. אויפן הויף צווישן דער הילצערנער אָפּיצינע און דער פּראָנטיקער הילצערנער הייזקע איז אינעם קליינעם גערטנדל געשטאַנען א געפּאָסט סוכהלע א גאַנץ יאָר. ווען עס איז געקומען סוכות האָבן זיך אין סוכהלע אָנגעזעזן די שטריימלעך פון זיידנס און פּעטערס קינדער און אייניקלעך ווי אין א רבישן הויף.

ווען זיי אַלע זענען געוואָרן געצווונגענע מילחמה־היים־לאָזע זענען זיי די ערשטע טעג געווען ביי אונדז אין וואַרשע ביז זיי האָבן זיך אינגעאַרדנט ערגעץ אין דירות. דער זיי־דע מאיר־יחיאל איז געבליבן מיט אונדז. בייידע שוואָגערס האָבן שוין נישט דערלעבט זיך אומצוקערן קיין זשיראַר־דאָוו און געשטאַרבן אין „פּרעמדן" וואַרשע...

***

די ערשטע וועלט־מילחמה האָט זיך געענדיקט. אויף מיזרח פלאָקערט די רעוואָלוציע. אויף די בריידע שטחים פון גע־וועזענעם צאַרישן רוסלאַנד אנטשטייען נייע אומאָפּהענגיקע מלוכות און צווישן זיי אויך א ני פּוילן, פונעם אויסגעהונ־גערטען וואַרשע קומען צוריק די היימלאָזע אין זייערע

היים־שטעטלעך און אויך זשיראַרדאָוו פילט זיך ביסלעכווייז צוריק אָן מיט אירע געוועזענע ייִדישע תושבים.

פון די טירן זענען אַראָפּגענומען די מעשענע קליאַמקעס — די טירן ווערן געעפנט מיט שטיקלעך האָלץ; די מעשענע פאַנען און מערזערס, וואָס האָבן אַזוי געפינקלט און גע־שייערט געוואָרן יעדן פרייטיק דורך די כלה־מיידלעך, זע־נען אויך נישטאָ, נישט געבליבן פון זיי קיין זכר; צוזאַמען מיט די קופּערנע גלעקער פון די קאָשטשיאָלן זענען זיי דורכן דייטשן אָקופּאַנט קאָנפיסקירט געוואָרן, כדי זיי אי־בערשמעלצן אויף קוילן. שוין דאַן האָט עמלק־דייטשלאַנד באַוויזן וואָס עס קען...

מיין טאַטע ווערט אַ תושב אויף דער „בלייך", אַנטקעגן דער לאַנגער רויטער פּאַרקאַן־מויער פון דער פאַבריק.

געציילטע ייִדן וווינען נאָך דאַן אין יענער געגנט. עזריאל ליפשיץ האַלט אַן אייזן־קרעמל; טוביהלע שטיינזאַלץ אַ שפּייז־געוועלבל; פלאַמבוים אַ שוסטער־וואַרשטאַטל; מיין טאַטע אַ קליין פאַבריקל פון שווייצער־קעז... די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער ברענגען צו אונדז פאַרקויפן די מילך, אָבער גנבענען פריִער אַראָפּ די סמעטענע. זיי האַלטן אין איין פאַרענטפערן זיך, אַז די מילחמה האָט אויסגעמאָ־גערט די קי און דערפאַר איז „קרוכע" מיט דער סמעטענע...

אין חדר האָבן די חדר־ייִנגלעך געמוזט גיין אַזש אין שטאָט. ווער צו הערש־יצחק מלמד, ווער צום „ליטוואַק", אָדער צו שמואל בוימערדער (אַ ברודער פון ר׳ בינום שוחט). מיט שרעק איז מען אַדורך די גוייִשע גאַסן ביז מען איז שוין צוגעקומען צו עק פאַמילעינאַ ביי די יאַטקעס, ווו עס האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די ייִדישע געוועלבלעך. נישט איין שטיין און סתם־קלעפּ זענען אַריינגעכאַפּט געוואָרן דורך „שקצים", ביז מען האָט דערזען דעם רבינס היימישן קאַנטשיק...

***

דער רב ר׳ מנחם־מענדל אַלבעק, וואָס איז אַזוי טריי געשילדערט געוואָרן דורך יוסף ניסבערג, איז געוואָרן אונ־דזער שכן. נישט ער איז געקומען צו דער „בלייך", נאָר מיר זענען געוואָרן זיינע שכנים אויף דער פאָקסאַלנע, נאָענט פון וואָקזאַל. צוזאַמען מיטן טאַטן בין איך געוואָרן אַן אָפטער אַריינגייער צום רב.

שבת האָט דער רב, צוליב דער ווייטקייט פון דעם שטאָ־טישן בית־המדרש, געהאַט ביי זיך אין בית־דין־שטוב אַ מנין. די געציילטע ייִדישע מישפּחות, וועלכע האָבן געוווינט אַרום דעם וואָקזאַל האָבן געדאַוונט ביים רב. סאַרנע, יחזקאל זילבערשטיין, משה וויינטרויב, אבע דאָרעמבוס, זלמן גוט־גלאַס, מיין פאָטער. פון צייט צו צייט פלעגט זיך אויך באַווייזן אַ גאַסט פון שטאָט.

אין דער עס־שטוב האָט זיך שטענדיק געפונען די ביאַ־ליסטאָקער טאָג־צייטונג „דאָס נייע לעבן", וואָס איז דער־שינען אונטער דער רעדאַקציע פון פּסח קאַפּלאַן. דעם רבס זון, אהרן אַלבעק, איז געווען דער אַרויסגעבער פון דער דאָזיקער צייטונג און ער האָט עס טאַקע שטענדיק צוגע־שיקט צו זיין פאָטער, דעם רב. האָבן דאָ בשלום גענעסטעט די אַגודהשע טאָג־צייטונג „דער ייִד" אָדער „דאָס ייִדישע טאָגבלאַט" מיטן וועלטלעכן ביאַליסטאָקער „דאָס נייע לעבן"...

ביים רב אין שטוב האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו אָבסערווירן די גרינדונג פון דער רעליגיעזער אָרגאַניזאַציע „אגודה", אָדער ווי זי האָט זיך גערופן אין אָנהייב „אגודת שלומי אמוני ישראל".

דאָרט זענען זיך צונויפגעקומען די ערשטע עסקנים, חוץ דעם רב אויך ר׳ שלמה־דוד בראָנשטיין, יעקל טיגער, משה־מענדל לעווקאָוויטש, דוד שוחט, זלמן גוטגלאַס, הענעך לאַנדסבערג, אָשר פראָסט, מיין פאָטער און אַנדערע. עס איז איינגעלאַדן געוואָרן דער אגודה־אינסטרוקטאָר און רעדנער אליהו שעראַדזקי, וואָס האָט געהאַלטן אַ גרינדונג־רעפעראַט אין שול. עס דאַרף באַמערקט ווערן, אַז דער הויפּט־מאָטאָר פון דער „אגודה" איז געווען דאָס גערער שטיבל, און דאַן די אַנדערע חסידישע שטיבלעך. די איינציקע אָפיציעלע קעגנער זענען געווען די אַלעקסאַנדער חסידים. צווישן אַזוי גערופענעם פּשוטן עולם עמך „שער־און־אייזן" און סתם באַלעבאַטים ייִדן איז דער ערשטער אָפּקלאַנג געווען אַ שוואַכער.

צווישן דער ערשטער טעטיקייט פון די אויבנדערמאָנטע עסקנים איז געווען דאָס גרינדן אַ מאָדערנעם חדר — אַ שולע „יסודי התורה", ווו עס זאָל אויך געלערנט ווערן לימודי־חול. קיין געלט צו דינגען אַ ספּעציעלן לאָקאַל איז נישט געווען האָט מען אויסגעקליבן די דירה פון גערער שטיבל, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם אַדורכגאַנג־הויף וואָנסקע־וויסקיטסקע. מען האָט אָפּגעקויפט די שולבענק פון ר׳ זלמן קלעפּפישס פאַרמאַכטן „חדר מתוקן". קיין לאַנגע אריכת ימים האָט די „יסודי־התורה"־שולע נישט געהאַט. נאָך אַ קורצער צייט האָט זי זיך פאַרמאַכט. אַן ערנסטע קאָנקורענץ איז געווען די „מזרחי"־שולע, וואָס האָט אויס־געהאַלטן ביז ערב דעם חורבן.

אין פּוילן האָט זיך דאַן אָנגעהויבן דאָס גרינדן פון די ערשטע רעליגיעזע שולעס פאַר מיידלעך, „בית־יעקב". צווישן די ערשטע שטעט ווו עס האָט זיך געגרינדעט אַזאַ שולע איז געווען זשיראַרדאָוו. עס איז געדונגען געוואָרן אַ לאָקאַל אין הויז פון שמואל־ידידיה האַלדזבאַנד אויף עק פאַמילעינע און קאָשטשיעלנע. עס איז אַראָפּגעבראַכט גע־וואָרן אַ לערערן פון דעם „בית־יעקב"־סעמינאַר פון קראָקע. זי איז געוואָרן איינגעקוואַרטירט ביי רב זלמן גוטגלאַס (שפּעטער איז זי טאַקע געוואָרן אַ שנור פון זיינעם אַ זון).

אין צוזאַמענהאַנג דערמיט דערמאָן איך זיך אין אַן אינ־טערעסאַנטן פאַקט. אַ קורצע צייט נאָכן עקסיסטירן פון דער „בית־יעקב"־שולע איז אָנגעקומען אַן אויסשניט פון ניו־יאָרקער „פאָרווערטס" צו מענדל פייגענבוים. אויבן אַ גרוי־

סער קאָפּ פון קידוש־לבנה־אויתיות: „אַ ׳קאָלעדזש׳ וווּ מען לערנט מיידלעך זאָלצן פלייש און בענטשן ליכט". אויף עט־לעכע צייטונג־שפּאַלטן איז געווען באַשריבן, אין אַ הומאָ־ריסטישן טאָן, די אַנטשטייונג פון דער שולע; ווער עס זענען די עסקנים און וואָס עס ווערט דאָרטן געלערנט... געווען איז עס בערך אין די יאָרן 1925—1926. דער מחבר פון דער קאָרעספּאָנדענץ איז געווען ג. קופּער (אַ פּסעוודאָ־נים פון פאַרשטאָרבענעם שרייבער י. י. זינגער, וועלכער איז דאַן געווען דער „פאָרווערטס"־קאָרעספּאָנדענט פון פּוילן).

די זשיראַרדאָווער „אגודה"־עסקנים האָבן זיך געפילט גע־טראָפן פון דעם חוזקדיקן טאָן און פאַרעפנטלעכט אין די ייִדישע צייטונגען פון וואַרשע אַ פּראָטעסט־בריוו קעגן שריי־בער און אויך געשיקט אַ פּראָטעסט־בריוו צום „פאָרווערטס" קיין ניו־יאָרק.

אויפן געזעלשאַפטלעך־עקאָנאָמישן געביט האָט אויך די זשיראַרדאָווער „אגודה" געגרינדעט אַ קאָאָפּעראַטיווע־באַנק אונטערן נאָמען „באַנק קופּיעצקי" (סוחרים־באַנק). דער אָנ־פירער איז געווען זלמן גוטגלאַס.

„וואָס גרויסע קייען טוען די קליינע שפּייען" — אַזאַ ווערטל האָט דאָס פאָלק. פּאַראַלעל מיט די אַלטע האָבן זיך טאַקע אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די זין און געשאַפן אַן אגודישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע: „צעירי אגודת־ישראל". אמת, נישט אַלע אגודהשע טאַטעס האָבן געהאַט אגודהשע זין... אָבער אייניקע זענען געווען. דער שרייבער פון די שורות, אהרן קופּיעץ, שמואל לאַנדסבערג, ישראל גוטגלאַס, שמואל און איטשקע בראָמבערג און נאָך אייניקע. די פונקציעס פון אַזאַ רעליגיעזע יוגנט־אָרגאַניזאַציע זענען געווען באַגרע־נעצטע. שאַפן אָוונט־קורסן צום לערנען לימודי־קודש; גרינדן אַ ביבליאָטעק (וואָס זאָל קאָנקורירן מיט דער „פּרץ־ביבליאָטעק"...); העלפן שאַפן געלט פאַרן אגודהשן „קרן־הישוב" (אַ קאָנקורענץ צום „קרן קימת"־פאָנד) אאַז"וו.

דער דערפאָלג פון דער „צעירי אגודת ישראל" איז געווען גאָר אַ קליינער. עס איז דעריבער אַנטשטאַנען אַ פּלאַן אַרויסצוגעבן אַ צייטשריפט (אַ געביט וואָס איז נאָך געווען פריי און נישט פאַרכאַפּט פון די קעגנער) און אַזוי אַרום אַריינברענגען אַ געוויסע השפּעה אויף דער ייִדישער גע־זעלשאַפט.

מיין ווייניקייט האָט באַקומען די אויפגאַבע פון זיין דער רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער פון דער דאָזיקער צייטשריפט.

אַזוי ווי אין זשיראַרדאָוו איז נישט געווען קיין ייִדישע דרוקעריי בין איך אַוועק קיין וואַרשע מיטן צוגעגרייטן מאַ־טעריאַל, געפונען אַ דרוקעריי און נאָך גרויסע מי געבראַכט אַהיים אַ פּעקל צייטונגען פון פיר זייטלעך, וואָס האָט גע־טראָגן דעם נאָמען: „די שטימע" — אומפּאַרטייִשער אָרגאַן פאַר זשיראַרדאָוו און אומגעגנט. אַן איינציקער עקזעמפּלאַר האָט זיך אָפּגעפונען ביי מיין פעטער און בן־עיר חיים אַלטמאַן.

את חטאי אני מזכיר היום — איך בעט אַנטשולדיקונג פאַר דער חוצפּה און דרייסטקייט פון פּרוּוון זיין דער ער־שטער און לעצטער רעדאַקטאָר פון אַ זשיראַרדאָווער ייִדיש בלעטל... איך בעט אַנטשולדיקונג ביי די לייענער פאַר דעם ייִדיש און פאַר די דרוק־גרייזן וואָס שוויבלען לרוב אין דער דאָזיקער „שטימע", אמת, נישט אַלע זענען צוליב מיין שולד...

מיינע געוועזענע חברים, וואָס איך האָב אויבן דערמאָנט, ה"יד, האָבן נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסן ענטוזיאַזם און פלייס ביים פאַרשפּרייטן די „צייטונג" און איך האָב זיך אָפּגעזאָגט פאָרצוזעצן ווייטער די דאָזיקע געזעלשאַפטלעכע „ליטעראַרישע" טעטיקייט.

***

איך פּרוּוו ווייטער בלעטערן אין מוח קאַפּיטלען זיכרונות און עס דערמאָנען זיך ווייטערע עפּיזאָדן:

עס איז דער וואַל־קאַמף צום פּוילישן סיים. פון איין זייט איז געשטאַנען אויף דער ייִדישער גאַס דער ייִדישער נאַ־ציאָנאַלער וואַל־בלאָק וואָס האָט געהאַט דעם נומער 17 און פון דער צווייטער זייט די „אגודה" מיט אַ רעשטל פאָלקיסטן פון נח פּרילוצקיס מחנה, וועלכע האָבן געהאַט דעם נומער 33.

די וואַל־קאַמפּאַניע איז געווען אַ ליידנשאַפטלעכע, ווי אין יענע צייטן אויף דער ייִדישער גאַס. מיר, די „אגודה־צעירים" וואַרטן אויף וואַל־מאַטעריאַל, וואָס די פּאָסט דאַרף אונדז ברענגען קיין זשיראַרדאָוו. נישט קענענדיק זיך דערוואַרטן ביז דער פּאָסט־טרעגער וועט ברענגען לויף איך אויף דער פּאָסט זיך נאָכפרעגן. אָבער אין קול ואין עונה. איך פאָר אַוועק קיין וואַרשע צום וואַל־שטאַב פון „נומער 33" מיט אַ טענה, היתכן, פאַר וואָס האָט מען אַזוי באַליידיקט די זשיראַרדאָווער „אגודה" (קיין פאָלקיסטן זענען ביי אונדז נישט געווען) און נישט אַרויסגעשיקט קיין וואַל־מאַטעריאַל... מען קאָנטראָלירט נאָך און עס ווייזט זיך אַרויס, אַז עס איז יאָ אַרויסגעשיקט געוואָרן, פּונקט אַזוי ווי צו די אַנדערע ערטער. איך נעם בלית־ברירה אַ פּעקל וואַל־סחורה אויף די פּלייצעס און שלעפּ צום צענטראַלן וואַרשעווער וואָקזאַל. אין קופּע פון צוג זיצן זשיראַרדאָווער שפּיליטערן מיט פּעק צעלניק און אַנדערע סחורות, וואָס זיי פירן פאַר זשיראַר־דאָווער סוחרים. — וואָס ביסט שוין אויך געוואָרן אַ שפּי־ליטער? הערן זיך האַלב־ערנסטע און האַלב־חוזקדיקע פראַגן.

מיר צעקלעבן אויף אַלע ווענט גרויסע פּלאַקאַטן און אין וואַלטאָג צעשיט מען איבער די טראָטואַרן צענדליקער טויזנ־טער וואַל־צעטלען; מען טיילט פאַר דער שול, פאַר דער מיקווה, פאַר די חסידים־שטיבלעך און מען וואַרט אויף אַ ניצחון... אָבער עס איז געקומען אַ וויסטע מפּלה; אַלע מאַנ־דאַטן האָבן צוגענומען די ציוניסטן און שותפים פון גרינ־בוימס חדר. איך שעם זיך צו ווייזן אין גאַס ווי דאָס וואָלט געווען מיין פּערזענלעכע מפּלה. די חברה קעגנער האָבן זיך

דערנאָך באַרימט, ווי זיי האָבן שוין אויסגעהייצט די אויוונס אין ווינטער מיט אונדזער וואַל־מאַטעריאַל, גלייך ווי זיי האָבן (פאַר אונדז, כלומרשט) אָפּגענומען די „סחורה" פון דער פּאָסט...

כאַראַקטעריסטיש איז געווען פאַר זשיראַרדאָוו אין יענע הייסע פּאַרטיי־יאָרן און די צעפלאַקערטע מחלוקתן איבער חזנים, רבנים, שוחטים, גבאותן וכדומה. ווען די דאָזיקע אַרומרייסענישן האָבן פאַרנומען אַן אָפטן פּלאַץ אין דער רובריק פון „פּראָווינץ־שפּיגל", וואָס פלעגט זיך דרוקן אין די ייִדישע צייטונגען. זשיראַרדאָוו איז אין אַ געוויסער הינ־זיכט געווען אַ מין אָאַזיס אין אַ צעשטורעמטן מידבר 1).

דאָזאָרעס צו דער קהילה האָט מען נישט געוויילט. מען האָט פאַררופן אַן אַסיפה ביים רב אָדער אין גערער שטיבל און מען איז אַדורכגעקומען ווער עס זאָלן זיין די באַשטימטע דאָזאָרעס. צומאָרגנס איז מען אַוועקגעפאָרן צום סטאַראָסטע, וועלכער האָט זיך געפונען אין גראָדזיסק, מיט גאָמאָלינסקין, דעם שטענדיקן קהילה־פאָרזיצער, בראש, ווי דער אָנפירער פון דער דעלעגאַציע און די דאָזיקע גמינע־פאָרשטייער־שאַפט איז אַזוי באַשטעטיקט געוואָרן.

אַ יוצא־דופנדיקער עפּיזאָד פון אַ ליסטע־קאַמף קומט אויף אין זיכרון. אין שטאָט זענען געווען ייִדישע קצבים, זיי האָבן געהאַט אַן אייגענעם „פאַראיין". שבת האָבן זיי געהאַט אַן אייגענעם „מנין". פאַרמאָגט האָבן זיי די גרעסטע ספר־תורה פון דער גאַנצער שטאָט, וואָס איז נאָך געשריבן גע־וואָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מילחמה 2). ווען מען האָט שימחת־תורה געברענגט דעם „ספר" אין בית־המדרש צו הקפות, האָט מען געדאַרפט אויסזוכן פון די גרויסע און גע־זונטע באַלעבאַטים וועמען מכבד צו זיין אויפצוהייבן דעם „ספר". דער „קצבים־פאַראיין" האָט אין דער וואָכנס געהאַט צו טאָן מיט „פּראָפעסיאָנעלע" ענינים. דער עיקר צו „חורשן" די כאָליציי, אַז מען זאָל נישט שטערן דאָס פאַרקויפן פלייש זונטיק און חגאות דורך די הינטער־טירן... צו די גוייִם וואָס גייען צוריק פון קאָשטשאָל. די ברידער מענדל און נאָטע פייגנבוים זענען געווען די הויפּט־מאַכערס פון פאַראיין. אַ געוויסן מאָל האָבן זיי באַשלאָסן צו גיין צו די שטאָטראַט־וואַלן מיט אַן אייגענער ליסטע, וואָס האָט געהאַט דעם נומער 11 און... באַקומען עטלעכע צענדליק שטימען.

דער קינסטלער משה אַפּלבוים מאַלט די שול

געווען איז דאָס בערך אין יאָר 1924. די דאָזאָרעס פון דער גמינע זענען געווען גאָמאָלינסקי, יעקב־פייוול גרינבוים, משה־מענדל לעווקאָוויטש און יוסף קאָזשעניצקי.

אין בית־המדרש — שול (יעדער איינער האָט גערופן ווי ער האָט געוואָלט) איז אַריינגעצויגן געוואָרן עלעקטריש ליכט. עס איז אויך באַשלאָסן געוואָרן צו באַשיינען די ווענט מיט פיינע מאָלעריי. די אַרבעט איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם באַקאַנטן ייִדישן קונסט־מאַלער משה אַפּלבוים (אַ גע־בוירענער אין אַמשינאָוו). צו דער דאָזיקער מלאכת־הקודש האָט ער נישט געוואָלט באַנוצן קיין גוייִם און אין זשיראַר־דאָוו זענען נישט געווען בנמצא קיין ייִדישע מאַלערס. האָט ער אַראָפּגעבראַכט פון אַמשינאָוו אַ טאַטן מיט צוויי זין און מען האָט זיך גענומען פלייסיק צו דער אַרבעט. איך בין דאַן געווען אַ ייִנגל פון פערצן יאָר און אַזוי ווי אַפּלבוים איז געווען אונדזערס אַ קוזין האָב איך מיט גרויס אינטערעס נאָכגעפאָלגט די אַרבעט.

צום ערשטן האָט ער אָנגעהויבן און אויסגעפאַרטיקט די ווייבער־שול. צווישן די פענצטער איז צווישן אַנדערע גע־וואָרן אָרנאַמירט מיט דריי־רערנדיקע מנורות מיט פלעמלעך פון גאָלד אויף ווייסע ליכט. אין דער הויך אַרום די ווענט גירלאַנדן אַדורכגעפלאָכטענע מיט די געהעריקע פּסוקים פון תנ"ך, ווו עס ווערט דערמאָנט די פרוי. צום ביישפּיל: „אשת חיל מי ימצא" און נאָך.

אינעם סופיט פון דער שול איז געווען אַ גרויסער פירעק מיט פענצטער, וואָס האָבן אויסגעזען ווי אַ וואַגאָן. אַפּלבוים האָט אויסגענוצט די דאָזיקע נישט־איבעריק געלונגענע אַר־כיטעקטאָנישע פאָרעם און איר אינעווייניק אויסגעקלעפּט מיט לייוונטן און ראַמען ווי אָנגעהאָנגענע פּאָרטרעטן; נאָר אָנשטאָט בילדער האָט ער דערויף אויסגעמאָלט די צוועלף מזלות. אַ שווער פּראָבלעם איז געווען מיט דער מזל בתולה... ווי אַזוי צו מאָלן, אַז עס זאָל זיין כשר לכל־הדיעות...

דעם פּלאַפאָן פון „טראַמוויי" האָט ער אויסגעמאָלט מיט אַ טיפן נאַכטיקן בלוי, באַצירט מיט קלייניינקע זילבערנע שטערנדלעך. אויף דער זייטיקער וואַנט וואָס האָט געהאַט די פאָרעם פון אַ האַלבן קיילעך, האָט ער אויסגעמאָלט די השגחה־העליונה אין דער פאָרעם פון אַן אויג פון וועלכן עס צעשפּרייטן זיך צוויי מלאכים־פליגלען, וואָס באַשיצן די קהילה זשיראַרדאָוו... די סופיטן פון דער מענער־שול האָט ער איינגעטיילט אין זעקס וויין־רויטע חופּה־דעקן מיט גאָלדענע טראָלדן אין די זייטן.

אין משך פון דער אַרבעט וואָס האָט געדויערט אייניקע וואָכן האָט מען נישט איבערגעריסן דאָס דאַוונען. זענען טאַקע זייער אַ סך פון די מתפּללים געוואָרן „מבינים" וועגן דער אַרבעט. אַפילו אין מיטן טאָג האָבן זיך אַריינגעכאַפּט „מבינים" — ליידיקגייערס.

אויף דער מיזרח־וואַנט זענען געווען גאָלדענע מנורות. האָט „עמך" פאַרדראָסן פאַר וואָס קומט עס דעם מיזרח אַלץ...

די מבינותן האָבן שטאַרק דאָקוטשעט אַפּלבוימען און דער סוף איז געווען, אַז עס איז אויסגעבראָכן אַ קאָנפליקט צווישן אים מיט די דאָזאָרעס. ער האָט איבערגעלאָזט די אַרבעט

---

1) זע דעם „פּראָווינץ־שפּיגל" פעליעטאָן פון בית־שין אין אונ־דזער פּנקס.

2) וועגן דעם גענוי אין די אַרבעטן פון א. בירנבוים און ק. גרושקע.

נישט פאַרענדיקט, נאָר באַצירט דעם ארון־קודש מיט קינסט־לעך־ווייסן מאַרמאָר און די אותיות תרס"ט, ווען די שול איז געבויט געוואָרן, מיט גאָלד — און אַוועק...

שיינע עטלעכע יאָרן האָט געדויערט ביז מען האָט דורך אַנדערע פאַרענדיקט די מאָלעריי פון דער שול.

די תלמוד - תורה

לינקס פון שול־הויף — לעבן אַרויפגאַנג צו דער ווייבער־שול — האָט זיך געטוליעט אַ הילצערנע הייזקע פון צוויי שטאָק. (לויט ווי מען האָט דערציילט האָט דאָרטן געוווינט דער ערשטער זשיראַרדאָווער רב). אין די צימערן האָט זיך געפונען די תלמוד־תורה. דאָ האָבן געלערנט די קינדער וואָס זייערע עלטערן האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו צאָלן פאַר פריוואַטע מלמדים.

די גבאים פון דער תלמוד־תורה זענען געווען ר' נח ליפשיץ און ר' אַברהם־משה בזשעזשינסקי. זיי האָבן אויך געזאַמלט דאָס געלט אויסצוהאַלטן די תלמוד־תורה.

די „חברה - קדישא"

די ראָל פון דער „חברה־קדישא" איז געווען זיך צו מטפל זיין מיט טויטע; זאָרגן פאַר די לוויות. טהרת המתים, אָרדענונג אויפן בית־החיים און אַזוי ווייטער. אין לעקסיקאָן פון די „חברה־קדישא"־לייט זענען באַנוצט געוואָרן אַ סך לשון־קודשדיקע ווערטער, ווי: טהרה, ט'קבין, טומאה, קרשים, בגדים, תכריכים, טבילה, קשר, גדר, מצבה, בר־מינן, מיטה, עגלה, חסד־של־אמת און נאָך. מיט דער „חברה־קדישא" האָט אָנגעפירט עמך — שער און אייזן... בעלי־מלאכות. די חסידים און „שיינע ייִדן" זענען נאָר געווען די „קליענטן"... פון צייט צו צייט. עס איז אויך געווען אַ ווייבערישע טייל וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט נשים.

כאָטש זיי האָבן געהאַט צו טאָן — אָן באַצאָלט — מיט אַ „טרויעריקע" אַרבעט, זענען זיי געווען אַ פריילעכע חברה. פאַר יעדער לוויה האָט מען געמאַכט אַ כוסה איבער ריינעם אָקוויט, סיי ווינטער, סיי זומער.

ביי לייביש בלאַנקן אין הויז — אַנטקעגן דער שול, האָבן זיי געהאַט אַן אייגענעם מנין; אויפן שול־הויף, לעבן דער מיקווה, האָט געהאַט איר „דירה" די „עגלה". קיין אייגענע פערד האָט מען נישט אויסגעהאַלטן און אַז מען האָט געדאַרפט האָט מען אויסגעבאָרגט אַ פערד ביי אַ בעל־עגלה.

דער „וועטעראַן" פון דער „חברה־קדישא" איז געווען ר' יאָסל עלווינג. ער האָט שטענדיק געהאַט אַ רויטע נאָז. חברה האָבן זיך געוויצלט, אַז דאָס איז פון אַן איבעריקע צאָל „לחיימס"; ער אַליין האָט זיך פאַרענטפערט, אַז די רויטקייט פון דער נאָז איז ביי אים אַן איבערבלייבעניש פון אַ סיבירער פראָסט... מען האָט אים טאַקע געקענט אויך מיטן נאָמען דער „סיבירניק".

ר' לייביש וואַרגאַטש, ר' שלום גוטקינד, ר' אַבא ווייצער, ר' לייביש בלאַנק זענען געווען די שטענדיקע גבאים.

זיי האָבן אויך געהאַט אַן אייגענעם יום־טוב — ז' אָדר, אין טאָג פון משה־רבינוס יאָרצייט. צו דער דאָזיקער סעודה איז געקומען די גאַנצע „פני" פון שטעטל מיטן רב בראש. אַ פאָר וואָכן האָבן געדויערט די הכנות — איינקויפן הינער מיט גענדז. ביי די קצבים האָט מען פון פריִער באַשטעלט פעטע קישקעס און ביי ר' שלמה־דוד בראָנשטיינען — שנאַפס. ביר האָט מען געטרונקען נישט פון פלעשער, נאָר פון הילצערנע פעסלעך (אַנטאַלקעס); מען האָט אַריינגעדרייט אַ גלאַנציקע מעשענע פלומפּ און דאָס ביר האָט זי געשוימט ווי שאַמפּאַניער.

דאָס גערער שטיבל

חסידים־שטיבלעך האָבן, ווי באַוווסט, געשפּילט אַן אָנגעזעענע ראָלע אין ייִדישן לעבן אין פּוילן. חוץ דעם וואָס זיי זענען געווען באַסטיאָנען פון פרומקייט האָבן זיי אויך גענומען אַן אַקטיוון געזעלשאַפטלעכן אָנטייל ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן פון ייִדישן לעבנס־שטייגער אין דעם אַמאָליקן ייִדישן שטעטל.

דער רירעוודיקסטער, צאַפּלדיקסטער גליד פון די רביאישע שטיבלעך זענען בלי שום ספק געווען די „געו'ער" שטיבלעך. זיי האָבן דאָמינירט אין געוועזענעם קאָנגרעס־פּוילן, סיי מיט זייער צאָלמעסיקייט, סיי מיט זייער דינאַמישן „חסידישן ברען" און „שאַרפקייט". אין די דאָזיקע שטיבלעך איז אויך געווען אַ געוויסע קאַטעגאָריע - פאַנאַנדערטיילונג — געווען גאָר „שאַרפע" (אַזאַ מין חסידישער גראַד צו מעסטן די מדריגה פון יראת־שמים...) און „מאָדערנע" (פלעגן דערביי די „שאַרפע" צוגעבן רחמנא־ליצלן — זאָל אונדז גאָט אויסהיטן).

אין זשיראָרראָוו האָט עקזיסטירט איין גערער שטיבל, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ 6־7 מינינים אָנהענגער. געוויינטלעך האָט זיך דער קהל גערער־חסידים אויך דאָ אויסגעטיילט אויף די פריִער־דערמאָנטע קאַטעגאָריעס.

דאָס שטיבל האָט זיך געפונען אין אַ דורכגאַנג־הויף אויף דער ערשטער־מאי גאס — וואָנזקע, אין דעם הויז וואָס האָט געהערט צו די באַלעבאַטים ר' יעקב־פייוול גרינבוים, יאָסל דעמבינסקי און מלך באַראָן. געווען איז דאָס „שטיבל" אויפן ערשטן שטאָק, אין 2 געוויינלעכע צימערן.

דער אונטערשיד פון אונדזערע ,זשיראַרדאָווער, „שאַרפע" און „מאָדערנע" איז געווען אין אויפשטיין שבת און יום־טוב צו דער עבודת־הבורא... די „שאַרפע" האָבן געדאַוונט מיטן „ערשטן מינין" — 7 אין דער פרי, געמאַכט אַ הפסקה פאַרן „לייענען" און זיך אַוועקגעזעצט לערנען ביי די לאַנגע טישן.

אַריינקומענדיק האָט מען דאַן געקענט זען זיך כוואַליען בערד: — גרייז־גראָע בערד, וואָס האָבן זיך געגעלבט ביי די שפּיצן, פּונקט ווי די גמרא־בלעטער פון בלעטערן; בערד וואָס האָבן זיך אין זיי שוין אָנגעהויבן צו באַווייזן גראָע האָר מיט סימנים, אַז מען באַקומט שוין אַ „פּאָוויעסטקע" (לויט

חסידישע רמזים) זיך צו גרייטן צום מישפט אויף יענער וועלט; שווארצע און בלאנדע בערדלעך פון נאך יונגע חסידים שע יונגעלייט און קיים־געווארענע טאטעס; פוכיקע הערצלעך פון איידעלע בערדלעך און וואנסעס...

וועז די "שארפע" זענען שוין געזעסן ביי א בלאט גמרא, ביי א "מדרש רבא", "זוהר" אדער "פרשת השבוע" — דער זייגער האט שוין געקענט זיין נאך 9 — האט זיך געשטעלט דאוונען דער "צווייטער מיניין", פון די "מאדערנע".

דא זענען שוין געווען בערדלעך אביסל צוגעפוצטע מיט א שערל און די יונגווארג אפילו ראזירט... אויפן האלדז א גע־קראכמאליעט שטייפער וויסער קאלנער און אויף די פיס גלאנציקע צעפוצטע שיך... ביי די "מאדערנע" האבן זיך פון די קעלנער ביז די שיך געפאלדעווט די גלאנציקע זיידענע קאפאטעס פונקט ווי ביי די "שארפע".

איך וויל דא פרווון דערמאנען איניקע נעמען פון די גרייז־גראץ — ר' בונם שוחט, רב אהרן־חיים דזשאלאשינסקי, ר' מענדל מילער, ר' איטשע־מאיר זיידע, רב אברהם דעם רביס — זאנאבענד, ר' יאסל לאנדסבערג, ר' יוסף קופיעץ (דער מורה־הוראה), ר' יוסף פרידמאן און אנדערע.

די עטוואס יינגערע: ר' דוד שו"ב — נייפאן, ר' הענעך לאנדסבערג, ר' שלמה־דוד בראנשטיין, ר' אשר פראסט, ר' יודל שולעוויטש, ר' יהושע אפפעלבלאט, די ברידער יהושיע, סענדער און ראובן בראמבערג, ר' אברהם־מרדכי ליכטענשטיין, ר' זלמן גוטגלאס, ר' שמואל בראמבערג, ר' איטשע זיסקינד, זיין איידעם יוסף טוסק, יעקב פייוול גרינ־בוים, ר' מרדכי־מענדל גוטענשטיין, ר' דוד שמעלצינגער, ר' שמחה כמיעל, ביידע אהרן לישפיצס, ר' שמערל זינגער, ר' שלום שפיליטער, ר' חיים זיידע, ר' חיים זימלער, ר' הענעך אייזנבערג, ר' פסח שוואַרץ, ר' שאול בוימערדער.

פון די גאר יינגערע: אברהם מילער, משה מילער, מרדכי־יוסף דזשאלאוסקי, ואחרון־אחרון דער אלטער ר' כתריאל דער יינגסטער חסיד אין שטיבל...

און פון די גאר־גאר יונגישקע... אזוי פיל פנימער דער־מאנען זיך און קומען אויף אין זכרון; אזויפיל קולות און שטי־מען טויכן אויף אין מוח, ביז עס ווערט איין גרויסער וויר־וואר און עס הייבט אן צו שווינדלען אין די אויגן.

***

איך קען זיך שוין נישט האלטן ביי א סדר, די פעדער הייבט אן אנצווואנדפן שפליטערס־פראמענטן...

ניגונים קלינגען נאך אין די אויערן. קבלת־שבת. מען ברענגט א נייעם ניגון פון גער צו "לכה־דודי". אמאל נוצט מען אויך א מיליטעריש! מארש, וואס האט זיך אהער פאר־וואגלט פון א צוריקגעקומענעם סאלדאט... מען באנוצט אויך א ניגון פון דעם "מאדושיצער" הויף.

אויף דער וואנט הענגט א רשימה ווער עס דארף אהיימנע־מען אן אורח אויף דעם שבת. דערנעבן א רשימה פון נדרים פאר דער ישיבה "שפת אמת" אין ירושלים. בשבנות א גרוי־סער לוח פון קופת ר' מאיר בעל הנס אין טבריה...

שבת — שלוש־סעודות. אין חלל איז פינצטער; מען זיצט צווישן פגעפרעסט; די פינגער האבן צעפיצלט א חלה; מען האט צערויבט א הערינג; מען זינגט צוזאמען "בני היכלא", ווער עס ברומט נאר אונטער. צו "מזמור לדוד" ווערט שוין לעבע־דיקער; מען בענטשט. אין דרויסן פינקלען שטערן.

מען דאוונט מעריב, מען מאכט "הבדלה". די סוחרים איילן זיך אהיים, עפענען די קראמען. די פאליטיקער בלייבן. לכבוד די נייע "מזלדיקע וואך" כאפט מען נאך אריין א פארציע פא־ליטיק. אשר פראסט צעקויט איטשעלעס "פאליטישע בריוו".

איך האלט שוין ביי פאליטיק — און דא האב איך זיך גאר דערמאנט, אז געזונגען האט "בני היכלא" דער ברודער פון בינם שוחט' ר' שאול בוימערדער. געהאט האט ער אמת א היי־זעריקע שטימע, אבער דאס איז שוין געווען זייז חזקה...

סליחות, ימים נוראים. דער טאטע וועקט מיך אין די ברי־דער, אין פינצטערן, שוין קילן פארטאג — מען דארף אויפ־שטיין. פוילקייט און שרעק מישן זיך צוזאמען. די צעצונדענע לאמפן אין "שטיבל", וואס איז פול מיט סליחות־זאגערס צע־וואקענען און גיסן אן צוריק אין די פארשלאפענע גלידער א האפענונג פאר א ניי גוט יאר.

תקיעות, ר' אהרן־חיים דער בעל־תוקע שפארט זיך אן אויף דעם הילצערנעם פוס זיינעם און מיט זיין "מן המיצר" הויבט ער אן זיין אנגריף אויפן שטן... די תקיעות קוילערן זיך ארויס פון שופר נישט ווי פון א זקן און דערגרייכן העט וויים צום כסא הכבוד. רב בינם שוחט דאוונט מוסף מיט ברען און התלהבות ווי א יונגערמאן.

הקפות: פענער מיט עפל. ס'איז שמחת־תורה, מען דאוונט א טייל ביים רב אין שטוב; מען גייט מאכן קידוש צום "חתן־תורה", צום "חתן־בראשית" און בכלל, ווו עס לאזט זיך... דאס בעסטע געשעפט מאכט מען ביי ר' שלמה־דוד בראנ־שטיין, דא איז דאך דער צענטער פון משקה...

***

אזוי קייקלט זיך יאר נאך יאר; מיט יום־טובים און תשעה־באבס; מיט תעניתים און מיט שמחהלעך; מיט סעודות און ה' שבט, דער פטירה־טאג פון אלטן גערער רבין, דעם "שפת־אמת", ביז... עס איז געווארן אויס "ייִדיש זשירארדאוו" — צוזאמען מיט אויס יידיש־פוילן.

פאר די אויגן שווימען אויף חורבות פון יידישן געטא אין וואַרשע באלד נאך דער מלחמה: די קופעס ציגל און ברוך פארדעקן דעם אמאליקן געקרייץ פון גאסן און געסלעך; עס ווערט שווער זיך צו דערמאנען פרטים, געשטאלטן, די צרות פארדעקן די צורות.

זשיראדאוו איז געבליבן גאנץ פיזיש. פאר אונדז, די אי־בערגעבליבענע זשיראדאווער יידן, זענען עס אבער די זעל־בע בערג ברוך און חורבות ווי אין שכונתדיקן וואַרשע.

„די שטימע"

אין דער זכרונות־קאַפּיטל פון א. שולעוויטש אין אונדזער פנקס ווערט צווישן אַנדערע אויך דערציילט וועגן דעם, אַז די אַגודה־יוגנט האָט געפּרוווט אַרויסגעבן אין זשיראַרדאָוו אַ צייטונג. מיר האָבן באַקומען אַ פאָטאָסטאַטישע קאָפּיע, פון דעם, משמעות, איינציקן אָפּגעהיטן עקזעמפּלאַר, פון דער דאָזיקער צייטונג. עס איז כדאי זיך באַקענען מיטן אינהאַלט און כאַראַקטער פון דעם דאָזיקן זשורנאַליסטישן פּרווו, אין אונדזער שטאָט.

די צייטונג, איר נאָמען „די שטימע", איז דערשינען ווי אַן איינמאָליקע אויסגאַבע Jednodniowka מיט דער ייִדי־שער דאַטע תשרי־חשון, תרפ"ז, און פּוילישע דאַטע 1926 Wrzesien-Pazdziernik עס הייסט, סעפּטעמבער־אָקטאָבער. אַן אונטערקעפּל האָט די צייטונג געהאַט: אומפּאַר־טייאיש געזעלשאַפטלעכער קרייז־אָרגאַן, דערשיינט אין זשי־ראַרדאָוו. דער פּרייז איז געווען אָנגעגעבן 25 גראָשן. געהאַט האָט די צייטונג 4 זייטן.

דער פאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר איז געווען אָנגעגעבן א. שולעוויטש, זשיראַרדאָוו, וואָנסקע גאַס 17, וווינונג 15. געדרוקט אין וואַרשע, אין דער דרוקעריי וואַרמאַן — פער־שטאַנד, גזשיבאָווסקי 23.

אויף דער ערשטער זייט געפינען מיר אַ מין פּראָספּעקט „צו אונדזערע געערטע לעזער", וואָס עס איז די פּראָגראַם, דער אַני־מאמין פון דער דאָזיקער צייטונג. מיר האָבן דאָרטן אין גאָר שאַרפע ווערטער שניידיקע קריטיק וועגן דעם גע־זעלשאַפטלעכן מצב אין קרייז (נישט נאָר אין זשיראַרדאָוו). אָט, למשל, זענען אַ פּאָר ציטאַטן (ריכטיקער לאָזונגען) פון דער דאָזיקער ווענדונג צו די געערטע לייענער:

— צופיל בלוטיקן שוין אונדזערע אינטערעסן!

— צופיל ווערן די וויכטיקסטע ברענענדיקע פראַגן אדורכגעלאָזט מיט אַ שטילשווייגן!

— צופיל ווערט שוין באַהאַלטן און דורכגעשמוגלט פאַרן דורכשניטלעכן אַזוי צו זאָגן יאָר־ייִד!

אין דעם גאָר גרויסן קול־קורא ווערט מיט אַ רמז אפילו נישט אָנגעדייט, אַז דאָס איז געווען אַ רעליגיעזער (אָדער פון אַ רעליגיעזער גרופּע אינציאירטער) אָרגאַן. די וואָס זענען געווען באַקאַנט מיטן שטעטל האָבן וועגן דעם געקענט אפשר זיך אָנשטויסן פון די מעלדונגען און אַנאָנסן, וועגן וועלכע מיר וועלן שפּעטער עפּעס זאָגן.

אין נומער זענען פאַראַן אַרטיקלען: „צי דראָט אונדז די שקאַרלאַטין־עפּידעמיע", פון ד"ר ה. לאַנדאַו. „זוכט דעם פעלער ביי זיך אַליין" פון א. י. ש.; א דערציילונג — „די ווידוי פון לעבן" פון ש. אַבראַמאָוויטש; אַ ליד — „היים" פון הסובל ומעלי; „די אייביק־ליידנדע הושענה" (צייט־מאָטיוון) פון בן־מאיר און אַ לעזער־טריבונע, ווו עס געפינט זיך אַן אַרטיקל פון זלמן גוטגלאַס אונטערן טיטל: „כלל־טוער, ווו זענט איר?" — עס רעדט זיך דאָ וועגן דער נישט־געהע־ריקע באַציונג צו דער „גמילת־חסד־קאַסע".

פון די גמר־חתימה־טובה־וווּנטשן דערוויסן מיר זיך, אַז עס איז אין זשיראַרדאָוו געווען אַ „קצבים־פאַריין" און אַ „סוחרים־פאַריין" (פאָרזיצער מענדל פייגענבוים און פאָר־זיצער זלמן גוטגלאַס); פון אַנדערע נאָטיצן האָבן מיר ידיעות וועגן דער „פאָלקס־באַנק" און „גמילת־חסדים־קאַסע".

קאָמערציע־אַנאָנסן זענען דאָ:

ש. באָרנשטיין, ערשטע מאַי גאַס 18 — וויין, שפּירט, ליקערן, קאָניאַקן.

זלמן גוטגלאַס, ערשטער מאי — פּשעיאַזד — קוילן, דאָמבראָווער און שלעזיער, האָלץ, קאַלך, קאָקס און צע־מענט ווי אויך אַלע בוי־מאַטעריאַלן.

עס פעלט נישט קיין הומאָריסטישער ווינקל, ווו מען נעמט אויפן צימבל אָרטיקע כלל־טוער.

אין דעם רוף צו די לייענער איז געזאָגט געוואָרן, אַז פון דעם 15־טן קומענדיקן מאָנאַט וועט „די שטימע" אַרויס וועכנטלעך — אָבער דער דאָזיקער נומער איז געווען דער איינציקער וואָס איז דערשינען.

פון „לעזער־פראַגן" דערוויסן מיר זיך אַ פּאָר פּרטים פון אָרטיקן געזעלשאַפטלעכן לעבן. אַזוי למשל שרייבט איינער, וואָס צייכנט זיך אונטערן מיטן פּסעוודאָנים „אַ ייִדישיסט" אָט וואָס:

„פאַרוואָס נישט ייִדיש?

איך גיי אַדורך פרייטיק פאַרנאַכט. איך באַמערק פון דער ווייטנס אַ פריש־געמאָלענע שילד. מיינע אויגן האָבן אָנגעהייבן בלישטשען פון פרייד, דאָ האָט זיך גע־עפנט די „ייִדישע פאָלקס־באַנק". אַ זייער וויכטיקע פי־נאַנציעלע אינסטיטוציע פאַר דעם ייִדישן האַנטווערקער און סוחר ביים איצטיקן מאָמענט.

נאָר אַ קליין וווּנדער איז מיר געווען און צעשטערט מיין ענטוזיאַזם. היתכן? אין אַ ריין־ייִדישער אינסטיטו־ציע זאָל צו מאָל נישט זיין אַ צושריפט אין ייִדיש, אין

הארץ

ירושלים, יום ראשון כ"ה באדר תש"ח — 25 במרס 1928 — שנה שלישית

הרשות המנדטורית מכריזה על מצב חירום בכל ארץ ישראל

הגבלת התנועה בלילות — איסור על נשיאת נשק — סגירת בתי הקפה והבידורים

ההכרזה נמסרה לידי הנציב העליון בשעה 6 בבוקר

הודעת הנציב העליון

הוראות לאוכלוסין

הגבלת התנועה

איסור נשיאת נשק

סגירת בתי הקפה והבידורים

ההכרזה נמסרה לידי הנציב העליון בשעה 6 בבוקר

הודעת הנציב העליון

הוראות לאוכלוסין

הגבלת התנועה

איסור נשיאת נשק

סגירת בתי הקפה והבידורים

אונדזער מאַמע־לשון... מיינט איר דאָך זיכער, אַז הע־ברעיִש יאָ, — חלילה. וואָלט געווען כאָטש אין העברעיִש וואָלט עס מיר אַזוי פיל נישט געאַרט, אָבער בלויז פּוי־ליש? טאָ ווי אַזוי וועלן עס לייענען און וויסן די וואָס קענען נישט לייענען פּויליש?

איך פאַרהאָף, אַז די פאַרוואַלטונג פון באַנק וועט זיך דעם פעלער פאַרריכטן".

אַ צווייטער וואָס שרייבט זיך אונטער מ. קר־קי שרייבט:

„ווי פּאַסט עס?

אַלס פרעמדער בעט איך אייך ליבער לייענער, ענט־פערט איר אויף מיין פראַגע:

איך קום קיין זשיראַרדאָוו און פרעג זיך נאָך אַן אָרט, ווו עס זאָל קענען איבערנעכטיקן אַ גאַסט. — נישטאָ! איז דער באַקומענער ענטפער.

— פאַר געלט?

— אויך נישט...

עס וווּנדערט מיך, אַז אין אַזאַ קיבוץ ייִדן, כן ירבו, ווי אין זשיראַרדאָוו, זאָל נישט עקסיסטירן קיין אָרט, ווו איבערצונעכטיקן, ווען עס געשעט אַזוי אָפט, ביים איצטיקן מאָמענט, דאָס נעמען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט פון אַ ריי בכבודיקע פּערזאָנען".

אין אַ בריוו אין רעדאַקציע, וואָס עס שרייבט דער פּרע־זעס פון „סוחרים־פאַריין" אין זשיראַרדאָוו, זלמן גוטלאַס, לייענען מיר:

. . . דער „סוחרים־פאַריין" אין זשיראַרדאָוו פאָדערט אויף אַלע סוחרים, אָן אונטערשיד פון בראַנזשע, אין זייער אייגענעם אינטערעס, איינצושרייבן זיך אין פאַריין אין דעם לאָקאַל פון פאַריין, 1טער מאַי 28, וועל־כער איז אָפן יעדן זונטיק, פון 2־5 נאָכמיטאָג.

דער ניי־אָרגאַניזירטער „סוחרים־פאַריין" שטייט אויף דער וואַך צו פאַרטיידיקן אַלע אינטערעסן פון היגן סוחרימטום.

עס ווערט געמאָלדן, אַז ביים „סוחרים־פאַריין" איז געגרינדעט געוואָרן אַ „גמילת־חסדים־קאַסע", ווו יעדע וואָך וועט, לויט אַ גורל געבאָרגט ווערן 300 זלאָטעס, אָן פּראָצענט, נאָר אויסצוצאָלן צו 6 זלאָטעס אַ וואָך אין משך פון אַ יאָר".

הגם אַן איינמאָליקע אויסגאַבע, אָבער איצט איז „די שטימע" אַ מין אַרכיוו־רעליקוויע און דערציילט טאַקע וועגן אינטערעסאַנטע, פאַר יענער צייט, פאַרהעלטענישן אין זשיראַרדאָוו.

די אבנרטעס הויז אויף ערשטער מאַי גאַס

יידל קויפמאַן

וואָס איך דערמאָן זיך

אונדזער מישפּחה־געשיכ־טע איז פאַרבונדן מיט דעם בראשית פון דעם ייִדישן זשיראַרדאָוו; אויב נישט מיט דעם אָנהייב פון ייִשוב איז זיכער מיט דעם אָנהייב פון דעם זשיראַרדאָווער בית־עולם.

מיין זיידע האָט געהייסן ייִדל (איך בין טאַקע אַ נאָ־מען נאָך אים) און געוווינט האָט ער אין אַמשינאָוו. גע־ווען איז ער אַ ניקאָלאַיעוו־סקער סאָלדאַט. נאָכן אָפּדי־נען דעם טערמין פון פופצן יאָר אין טיף־רוסלאַנד איז ער געקומען אין זיין היימשטאָט און חתונה געהאַט מיט דער באָבע ליבע.

ער האָט געאַרבעט אין דער אַמשינאָווער ברויעריי; ער פלעגט פונאַנדערפירן דאָס ביר אין די אַרומיקע שטעטלעך. איין מאָל איז אים, ביי אַ באַזוך אין זשיראַרדאָוו, שטייענ־דיק ביים ברונעם פון איטשע בעקער, ראָג פאַבריטשנע און וואָנזקע (שפּעטער שולמאַנאַ), פּלוצלינג נישט־גוט געוואָרן און טאַקע אויפן אָרט געשטאָרבן.

מ׳האָט אים געבראַכט צו קבורה אויפן זשיראַרדאָווער בית־עולם. ער איז געווען דער צווייטער בר־מנן אויפן דאָזיקן בית־עולם. ביז דאַן איז דאָרטן געווען נאָר איין קבר און נאָך אַן אַלטן מינהג האָט מען דאָרטן דעם דאָזיקן איינציקן קבר כסדר, טאָג און נאַכט געדאַרפט אָפּהיטן. מיטן טויט פון מיין זיידן איז די חברה־קדישא באַפרייט געוואָרן פון דער דאָזיקער, גאָרנישט לייכטער, פליכט.

מיין פאָטער איז געווען אַלט אַ יאָר פינף ווען ער איז געבליבן אַ יתום. די באָבע מיינע איז דאַן אַריבער קיין זשיראַרדאָוו, ווו זי האָט חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל.

דאָס האָט געקענט זיין אין יאָר 1883 בערך, ווייל מיין פאָטער איז אַ געבוירענער פון יאָר 1878.

בלייבנדיק אַ קליינער יתום האָט מיין פאָטער געהאַט אַ גאָר שווערן לעבן ביי דעם שטיפטאַטן, וועלכער האָט אים ממש אַרויסגעיאָגט פון שטוב. ער האָט זיך אַרומגעוואַלגערט איבער פרעמדע היימען ביז עס האָט זיך אויף אים מרחם געווען הערצקע באַלעגאָלע און האָט דעם טאַטן מיינעם אַריינגענומען צו זיך.

דער דאָזיקער הערצקע האָט געהאַט די קאָנצעסיע פון דעם מלוכהשע מאָנאָפּאָל פונאַנדערצופירן דעם בראָנפן אי־בער די אַרומיקע שטעטלעך. געוווינט האָט הערצקע אין אַ שטוב ביי דער שול. אין דער דאָזיקער מישפּחה האָט זיך טאַקע מיין פאָטער אויפגעצויגן. ער איז מיט הערצקען מיטגעפאָרן, אומעטום אים באַגלייט. דאָ איז ער געווען ביז זיין חתונה.

אויך מיין מוטער, שיינדל, האָט געהאַט נישט גאָר קיין גליקלעך און זיס יוגנט־לעבן. אויך זי איז געווען אַ יתומה און זיך אויפגעהאָדעוועט ביי אַ שטיפמאַמע. ווי עס זאָל נישט זיין — צווישן מיין טאַטע־מאַמע איז פאָרגעקומען אַ ליבע און זיי האָבן חתונה געהאַט.

נאָך דער חתונה האָט מיין פאָטער ניסעלע געקויפט אַ דראָשקע און געפירט פּאַסאַזשירן צו דער באַן.

געוווינט האָבן מיר אויף דער וואָנזקע, נומער 23. ייִדן האָבן דאָס געסל גערופן די שול־גאַס, שפּעטער האָט די דאָזיקע גאַס באַקומען אַ יחוסדיקן נאָמען, אַ היסטאָרישן, נאָך דעם ייִדישן רעוואָלוציאָנער ברוך שולמאַן, וועלכער האָט אויף דער וואַרשעווער גאַס געוואָרן אַ באָמבע אויף אַ צאַרישן סאַטראַפּ.

דאָס אַלץ, וואָס איך האָב דאָ דערציילט וועגן מיין מישפּחה האָב איך געהערט פון מיינע עלטערן. איצט קום איך צו דער צייט וואָס איך אַליין געדענק, זאַכן, וואָס זענען גע־בליבן איינגעקריצט אין מיין זיכרון.

געווען זענען מיר אַ מישפּחה זאַלבע־אַכט — עס הייסט חוץ טאַטע־מאַמע זענען נאָך געווען 3 ברידער און 3 שוועס־טער. דערצויגן האָבן מיר זיך, הגם נישט אין צו גרויסער רחבות און זאַטקייט אָבער אויף אַ ייִדיש־טראַדיציאָנעלן אופן. דער טאַטע, הגם ער האָט נישט געהערט צום חסידים־קלאַס, נישט געפאָרן צום רבין, און נישט אָנגעהערט צו קיין שום רבישן הויף, איז אָבער געווען אָפּגעהיט אין טראַ־דיציאָנעלער ייִדישקייט. ער האָט אויף זיין אופן און מעג־לעכקייט זיך באַטייליקט און איז געווען איינער פון די

טוערס אין אַ חברה, וואָס האָט אין אונדזער שטעטל פֿאַר־נומען אַ ספּעציעלן אָרט.

די חברה האָט געהייסן „נר תמיד". די חברה האָט אייגנט־לעך געאָנצט דריי נעמען. חוץ איר אָפּיציעלן נאָמען, וואָס מיר האָבן דאָ געבראַכט האָבן טייל אין שטאָט די דאָזיקע חברה אָנגערופן מיטן נאָמען „חברה שומערס", ווייל דער רוב פון די מיטגלידער זענען טאַקע געווען שומ־טערס. און ליצנים, וואָס פלעגן ליב האָבן מאַכן אַ ווּיץ פלעגן די דאָזיקע חברה רופן מיטן נאָמען „חברה פרע־סערס". פֿאַר וואָס? — ווייל זיי פלעגן גיין דאָוונען גאָר אַז דער „נר־תמיד", וואָס האָט אין אונדזער שטעטל פֿאַר־נומען אַ ספּעציעלן אָרט, זאָל נישט אויסגעלאָשן ווערן. די מיטגלידער פון דער חברה האָבן געצאָלט אַ שטענדיקן מיטגלידס־אָפּצאָל און די גבאים האָבן געהאָט די פליכט צו קויפן בוימל און זאָרגן, אַז אין לאָמפּ פון „נר־תמיד" זאָל שטענדיק זיין בוימל.

ווי עס איז פריִער דערמאָנט געווארן האָט מען זיי גע־רופן „חברה שומערס", אָבער באמת האָבן דאָ געהערט עמך פון שטעטל — אויך שנייידערס, סטאָלאַרעס און באַלע־גאָלעס.

די חברה האָט געהאָט אַן אייגענעם מינין, וווּ מען פלעגט

די מישפּחות פון די מחותנים ניסעלע קויפמאַן און אַברהם יאָקובאָוויטש (אברהם דער געלערן). פון רעכטס צו לינקס. זיצן: אסתר קויפמאַן־וויסקיטסקי; אויבן שויס איר יינגעלע יידל; ניסעלע קויפמאַן; זייַן פרוי שיינדל קויפמאַן אויבן שויס דאָס אייניקל רחלע; פעסע יאָקובאָוויטש־קויפמאַן; ביילע־רבקה יאָקובאָוויטש; אַברהם יאָקובאָוויטש (דער געלערן אַברהם).
שטייַען: שמעון וויסקיטסקי, פרימעט יאָקובאָוויטש, שבעלע יאָקובאָוויטש, ליבע קויפמאַן; אַברהם־זאָוול קויפמאַן; זיין פרוי, חיה יאָקובאָוויטש, הערשעלע יאָקובאָוויטש.
פון די דאָזיקע זענען געבליבן לעבן: ליבע קויפמאַן (ישראל) און די מישפּחה וויסקיטסקי (בוענאָס אייַרעס).

פרי, צו השכמה. געווען זענען זיי עמך־יידן, האַרעפאַשניקעס און גדאַרפט זיך פרי נעמען צו זייערע מלאכות. וועז אָלע פלעגן נאָרמאַל גיין צום דאָוונען זענען שוין די דאָזיקע „נר־תמידניקעס" געגאַנגען צוריק פון דאָוונען. האָט עס געהייסן, אַז זיי האָבן אויף שנעל אָפּגעפּטרט דעם דאָוונען, כדי לויפן פרעסן... אין דער אמתן זענען זיי ווייט געווען פון צו זיין פרעסערס. ביי נישט איינעם פון די דאָזיקע פאַר־טאָג־דאָוונערס איז מען אין שטוב געווען ציפרידן מיט אַ טרוקן שטיקל ברויט.

דער ציל פון דער דאָזיקער חברה איז געווען אָפּצוהיטן, דאָוונען נאָר שבתים און יום־טובים. פאַר מיין געדענקען האָט דער מינין פון „נר־תמיד" געדאָוונט אין די ווייטע־רע דיקע הייזער: ביי דוד קליין (דוד טשאָלעק), אויף דער פאָב־רישטשער; שפּעטער ביי יוסף מלמד (יוסף לאָקש).

די חברה האָט פֿאַרמאָגט 4 ספּר־תורהס. פאַר מיין צייט האָט מען געשריבן 2 ספּרים. די סיומס פלעגן פֿאַרקומען מיט גרויס פֿאַראָד. דאָס גאָלט איז געגאַנגען פון דער קאָסע פון דער חברה. חוץ פון שטענדיקן מיטגלידס־אָפּצאָל האָט די חברה געהאָט אויך געווויסע הכנסות פון עליות און נדרים.

בעל־תפילה און בעל־קורא איז געווען משה קויפמאַן (משה כלאָפּ). הגם אַ שוסטער, איז ער געווען אַ בן־תורה און זיין דאַוונען און זיין לייענען דעם ספר האָט געהאַט אַ שם.

אַלע יאָר, חול־המועד סוכות, פאַר שימחת־תורה, פלעגן פאָרקומען די וואַלן פון נייע גבאים. שימחת־תורה פלעגט איינגעאָרדנט ווערן די סעודה פון דער חברה, ווו מען פלעגט אָפּזעגענען די אַלטע גבאים און אויפנעמען די נייע. געווען איז עס אַ סעודה כיד המלך.

די חברה האָט געהאַט אַ פּנקס, וואָס פלעגט געפירט ווערן פון די גבאים. אין פּנקס, וואָס זיינע ערשטע בלטער זענען געווען באַצירט מיט פאַרשידענע צייכענונגען און מאָלע־רייען, זענען געווען פאַרשריבן אַלע נעמען פון דער חברה־מיטגלידער. יעדער מיטגליד האָט געהאַט אַ בלעטל, ווו עס זענען געווען פאַרשריבן זיינע ביישטייערונגען. ווען אַ מיט־גליד האָט זיך חס־ושלום געפעלט איז אַרום זיין נאָמען גע־מאַכט געוואָרן אַ שוואַרץ רעמל און מען האָט פאַרצייכנט זיין יאָרצייט.

אָפט איז דער פּנקס געלעגן ביי אונדז אין שטוב, ווייל מיין פאָטער איז געווען איינער פון די גאָר אָפט־געוויילטע גבאים פון „נר־תמיד".

די חברה פלעגט זיך טרעפן אַלע שבת נאָכן טשאָלנט־שלאָף און מאַכן אַ שפּאַציר אויף דער אַלייע און שפּעטער אַריינגיין צו חיה־שרהן און הייסן שטעלן ביר. פאַר אונדז קליינוואַרג, וואָס די טאַטעס האָבן אונדז מיטגענומען, איז עס געווען אַ גאַנצער יום־טוב. געטרונקען האָבן מיר טאַקע נישט, אָבער די פּלעצלעך און די אַרבעסלעך פלעגן מיר אָפּרוימען פון טיש.

איך געדענק די ווייטערדיקע מיטגלידער פון דער חברה „נר־תמיד": אייזיק קאַררעלאַס (פון דער „בלייך"); דער הויכער נאָטע (פון הינטערן שעכטהויז); דער ראַווער שוס־טער, מענדל (פון הינטערן וואַלד); אליה ברוקאַזש (פון רו־דע); משה כלאָפּ און אַנדערע.

***

אַ פּאָר פראַגמענטן שוין פון די שפּעטערדיקע צייטן, ווען מען איז אַריינגעפלאָכטן געוואָרן אין יאָך פון דער מישפּחה און אויך שוין אין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן.

זיכער דערציילן שוין אַנדערע וועגן דעם ווי גאַנץ זשי־ראַרדאָוו (די ייִדן) צוזאַמען מיט די ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך זענען דורך דער רוסיש־צאַרישער מאַכט אַרויס־געטריבן געוואָרן פון זייערע שטעטלעך קיין וואַרשע.

ווען דער דייטש האָט פאַרנומען וואַרשע זאָגט אונדז דער פאָטער — קינדער, צוריק אַהיים. נישטאָ דאָ וואָס ווייטער צו זיצן. מיר האָבן אַזוי געטאָן. נאָך אַכצן שעה פאָרן זענען מיר ענדלעך געקומען קיין זשיראַרדאָוו. געטראָפן האָבן מיר אַ פּוסטקייט, אַ טרויעריקייט. די לאַגע איז געווען אַ פאַר־צווייפלטע, נישט געווען ביי וואָס צו פאַרדינען אויף אַ טרוקן שטיקל ברויט אַפילו.

האָט זיך מיין פאָטער גענומען צו אַ נייער פּרנסה — האָלץ. ער האָט געדונגען אַ שאָפּע און פון וואַלד געבראַכט האָלץ, וואָס מיר האָבן עס דאָרטן געקויפט. אין דער שאָפּע האָבן מיר עס צעזעגט, צעהאַקט און פאַרקויפט. מען האָט זיך דערפון אויסגעהאַלטן.

די אַנדערע ייִדישע פאַכן האָבן אויך נישט געגעבן קיין פּרנסה. שניידערס, שוסטערס און אַנדערע פאַכלייט האָבן נישט געהאַט קיין אַרבעט. האָט מען זיך געלאָזט איבער די דערפער און אויף פאַרשידענע אופנים זיך איינגעשאַפן — אַ ביסל מעל, אייער, פּוטער, אַ הון. געהאַט פאַר זיך, אַ טייל פאַרקויפט, געביטן — מען האָט געהאַט אויף צו דער־האַלטן די נשמה.

אין יענער צייט איז געקומען אַ באַפעל פון דער דייטשי־שער אָקופּאַציע־מאַכט, אַז מען זאָל אַוועקגעבן אַלע כלים פון מעש און קופּער. מען האָט אַוועקגעטראָגן לייכטער, חנוכה־לאָמפּן, טעפּ, פאָנען — די דייטשן האָבן פאַר דעם געצאָלט געציילטע מאַרקן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט זיך באַוויזן אַ מעלדונג, אַז די דייטשן האָבן געגעבן צוויי וואַרשעווער ייִדן אַ קאָנצעסיע, אַז זיי קענען אויפקויפן די אויסגעשאָסענע גילזן פון ביקסן און האַרמאַטן־קוילן.

ביז דאַן האָט זיך קיינער נישט אַרומגעקוקט אויף דעם מין „סחורה", וואָס איז געווען צעשאָטן אויף די פעלדער און די וועגן. בכלל האָט מען מורא געהאַט דאָס צו נעמען, ווייל אפשר טאָר מען עס נישט אָנרירן. אָבער מיטן קומען פון די דאָזיקע קאָנצעסיאָנערן איז די זאַך אַוועק אַנדערש. ראשית האָבן זיי צוגענומען אַ זשיראַרדאָווער ייִדן פאַר אַ שותף — דאָס איז געווען דער קליינער איטשעלע בוימער־דער, וועלכער האָט שוין פון פריִער געהאַנדלט מיט אַלטן אייזנוואַרג.

די מענטשן פון שטאָט האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צו דער דאָזיקער פּרנסה, ווייל מען האָט טאַקע געצאָלט, פאַרהעלט־נישמעסיק, גאָר גוט פאַר דעם געבראַכטן מעטאַל. נישט אַלע געפונענע קוילן זענען געווען אויסגעשאָסענע און עס איז געשען, וואָס ביים אָפּרייניקן דעם מעטאַל, זענען גע־טראָפן צוויי אומגליקפאַלן מיט ייִנגלעך. איינער האָט גע־הייסן אַברהם, בערל גילערס אַן אייניקל, זיי האָבן געוווינט ביים פּזשעיאַזד. ער איז אומגעקומען. דער צווייטער איז געווען פייוועלע קצבס, קריגערס, אַ זון בן־ציון. עס האָט אים אָפּגעריסן עטלעכע פינגער און אויסגעהאַקט אַן אויג.

פון די דאָזיקע איינגעקויפטע מעטאַלן פלעגן פון זשי־ראַרדאָוו אַוועקגיין צוויי וואַגאָנען אַ טאָג.

פון הונגער, אויסגעשעפּטקייט, אָפּגעלאָזנקייט האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן קראַנקייטן, פריִער פאַר אַלץ פלעק־טיפוס. די דאָזיקע עפּידעמיע האָט צוגענומען אַ סך קרבנות. כדי קעגנצוווירקן די דאָזיקע מגיפה האָבן די דייטשן אָרגאַ־

ניזירט אַ דיזענפעקציע־אַקציע. מען האָט געבראַכט אַ דאַמף־מאַשין און עס אויפגעשטעלט אויפן שול־הויף, ווו מען האָט געבראַכט די קליידונג פון דער באַפעלקערונג. אַ גרופּע באַשעפטיקטע דערביי פּאָליאַקן זענען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און צונויפגענומען די זאַכן. דער דאָזיקער גרופּע האָט מען גערופן „די לויזערס". זיי פלעגן אויך כאַפּן יידן — מענער, פרויען, קינדער — אָפּשערן זיי די האָר און זיי געיאָגט אין באָד אַריין.

ווען עס איז ווער אין אַ מישפּחה קראַנק געוואָרן פלעגט מען אויפן זעלביקן אופן געבראַכט אַנדערע סחורות, וואָס מען האָט אין זשיראַרדאָוו נישט באַקומען. די דאָזיקע זאַך איז געווען פאַרבונדן מיט גרויס געפאַר, אָבער מען האָט איינגעשטעלט ממש דאָס לעבן. מען דאַרף זאָגן, אַז אַ דאַנק דעם דאָזיקן שמוגל זענען טויזנטער געראַטעוועט געוואָרן פון זיכערן הונגער־טויט.

נישט געקוקט אויף די דאָזיקע שווערע צייטן איז ביי דער יוגנט געווען אַ זייער שטאַרקער דראַנג צו געזעלשאַפטלע־כער טעטיקייט. עס האָבן זיך מיט דער צייט אויסגעטיילט

מישפּחה און חברים פון פּועלי־ציון לינקע ביי דער געזעגענונג פון יידל קויפמאַן בעת זיין אָפּפאָר קיין אַרגענטינע:
פון רעכטס צו לינקס, אונטערשטע ריי: אַכטונג, רחל פונטאָוויטש, יידל קויפמאַן, זיין פרוי פּעסע יאַקו־באָוויטש־קויפמאַן, עפּעלבוים (ראַווע), חייה־רייזל שמיטניקאָוו, חיים באָרט.
עס שטייען: אַברהם קשאָנזשינסקי, איטשע־יאָסל שמיטניקאָוו, שימחה האבערמאַן, אַ חברטע און אַ חבר פון ראווע, ביילע־ליבע קויפמאַן־שמיטניקאָוו, קלמן עפּעלבוים, קאַץ, חיה יאַקובאָוויטש, אַהרן שמש'ס זון, משה רימער, רחלע פייגענבוים, זיינוול קויפמאַן, בינם טיקעל.
די מערהייט פון זיי זענען אומגעקומען.

עס די מישפּחה האַלטן בסוד, ווייל עס איז געווען די געפאַר, אַז מען וועט דעם חולה נעמען אין שפּיטאָל אַריין און פאַר דעם האָט מען זיך גאָר באַזונדערס געשראָקן, ווייל חוץ דעם וואָס פון שפּיטאָל איז מען גאָר זעלטן געקומען אַהיים, האָט מען נאָך די געזונטע פון דער מישפּחה צוגענומען און גע־האַלטן דרייסיק טעג אין אַ קאַראַנטין. דאָס האָט געמיינט פּשוט הונגער אין בוכשטעבלעכן זין פון וואָרט.

אַ ווייטערדיקער מקור פאַר פּרנסה איז געוואָרן שמוגל. מען האָט אויף זיך אָנגעטאָן טאָרבעלעך מעל, צוקער און אַנדערע פּראָדוקטן און עס געפירט קיין פאַרשע. צוריק האָט צוויי גרופּירונגען אַ ציוניסטישע און אַ סאָציאַליסטישע. ביי דער ביבליאָטעק, וואָס איז שפּעטער געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען י. ל. פּרץ האָבן זיך גרופּירט אַלע סאָציאַליסטישע גרופּעס. די ציוניסטישע גרופּעס האָבן זיך געפונען אין דעם „מרכז".

אין יאָר 1919-1920, ווען די מילחמה איז געווען פאַר־ענדיקט, עס האָט זיך איינגעשטעלט די נייע פּוילישע מאַכט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ גאָר שטאַרקע עמיגראַציע. נאָך מער איז די דאָזיקע אויסוואַנדערונג פאַרשטאַרקט געוואָרן ווען די נייע פּוילישע מאַכט האָט אָנגעהויבן מאָביליזירן אין דער

פּוילישער אַרמיי. כאַראַקטעריסטיש, אַז די דאָזיקע עמיגראַ־ציע האָט אין דער ערשטער ריי געטראָפן די טוערס און מיטגלידער פון דער ביבליאָטעק. דער ציוניסטישער „מרכז" האָט אַזוי פיל דערפון נישט געליטן. דערפאַר איז טאַקע אין די נאָענטע יאָרן דער ציוניסטישער סעקטאָר, אַלע גרו־פּעס פאַרשטאַרקט געוואָרן.

פון אָנהייב איז דער „מרכז" געווען אַ גראַיניקטער, אָבער מיט דער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן אויסטיילן באַזונ־דערע ריכטונגען אין דעם ציוניסטישן לאָגער, ספּעציעל די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע, וועלכע יעדע האָט געפֿרווט מיט גוטער און אָקטיווער טעטיקייט געווינען אָנהענגערס — פֿריִער פאַר אַלץ צווישן דער יוגנט.

ווייל איך אויך דערמאָנען, אַז ביים סוף פון דער מילחמה איז די נייע אַ ביסל גלילינדערט געוואָרן אַ דאָנק דער הילף פון אונדזערע לאָנדסלייט מעבר לים. עס איז געקומען הילף פון נאָרד־אַמעריקע. מיט דער דאָזיקער הילף האָט פאַרוואָלטעט אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, אין וועלכן עס זיי־נען געזעסן דער דירעקטאָר פון דער יידיש־פּוילישער שולע — גאָמאָלינסקי, יעקב־פייוול גרינבוים און אָנדערע. זיי האָבן געשאַפֿן אַ קיך און מען האָט פאַר קינדער געטיילט זופ, פאַרווייסט מיט נעסטלע־מילך. אויך קליידונג האָט מען געטיילט. למען־האמת דאַרף מען זאָגן, אַז עולם איז דאָן נישט שטאַרק צופֿרידן געווען פון דער אַרבעט פון קאָמי־טעט. מען האָט זיך געקלאָגט, אַז די פאַרטיילונג איז נישט אין גאַנצן יושרדיק.

די באַצוגונג צו די יידן מצד דער אָפּיציעלער רעגירונג און אירע אינסטאַנצן איז געווען אַ נישט־גאָר פריינטלעכע. יעדער געזעץ, יעדער באַגרענעצונג האָט זיך לגבי די יידן אויסגעווירקט מיט מער שארפקייט. אַזוי, למשל, געדענק איך, אַז אונטערן אויסרייד פון קאַמף קעגן „ליכווע" (שפּע־קולאַציע) פלעגן באַפֿאַלן וועלן נאָר די יידישע געשעפטן, ווו מען פלעגט קאַנפיסקירן די סחורות, אונטערן אויסרייד פון דעם פאַרדאַכט, אַז מען באַהאַלט עס אויף צייטן וועמ די סחורה וועט וועלן טייערער. די פּוילישע געשעפטן, וואָס האָבן אין דעם פּרט גאָרנישט אָפּגעשטאַנען פון די יידישע, זענען אין דער אַקציע אויסגעמיטן געוואָרן.

פייגע קורדעלאַס־מילער

אויסנעניט די ערשטע פּאָן

(זיכרונות פון נאָך דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע)

נאָך דעם ווי מיר זענען צוריקגעקומען קיין זשיראַר־דאָו פון וואַרשע, וווהין די רוסן האָבן אונדז אין 1915 פאַרטריבן, איז צוזאַמען מי־טן איינשטעלן זיך אַ מער־ווייניקער נאָרמאַל לעבן אויך געוואָרן לעבעדיקער ביי דער יוגנט. מיר האָבן געפֿרווט צו אונדז אין שטעטל אַרי־בערטראָגן דאָס, וואָס מיר האָבן געזען אין וואַרשע. מיר פלעגן זיך צוזאַמענטרע־פן און טאַקע שמועסן וואָס עס איז פאַראַן צו טאָן. די ערשטע צייט פלעגן מיר זיך צוניפקומען אין וואַלד. די צוזאַמענטרעפן פלעגן מיר אָר־גאַניזירן אין געהיים. פון די ערשטע געדענק איך הערצקע שווארצשטיין, ברוך קזשאַנשעניצער, מלך הערשקאָוויטש, ציפּע דזשאַלאָשינסקי, הינדע־רבקה גרושקע, איך, פייגע קורדעלאַס (שפּעטער מילער, ווען איך בין געוואָרן די שנור פון וואָוע מילער).

נאָך דעם ווי מיר זענען שוין געווען מער־ווייניקער אַ פּעסטערע גרופּע, האָבן מיר געדונגען אַ לאָקאַל ביי אי־טשע קזשאַנשעניצער אין הויף אויף דער וויסקיטסקער גאַס. אַהין זענען שוין אַרויפגעקומען מער יוגנט. עס האָבן אויך אָנגעהויבן מיטאַרבעטן עלטערע פון אונדז יוגנט, ווי פייוול ראָטשטיין, הערשל יאָקובסאָן און אַנדערע.

אויך די דירה איז געוואָרן צו ענג און מיר האָבן געדונ־גען, אויף דער זעלבער וויסקיטסקער גאַס אַ גרעסערע אין באַקוועמערע דירה. דאָרטן ווו עס האָט געווויינט דער דאָק־טער ראָזענבערג. די מיטגלידער־צאָל איז געווען אַ גאָר היפּשע. דער נומער פון מיין מיטגליד־קאָרטע אין דער ביבליאָטעק איז געווען 20.

אונדזער אַרבעט האָט זיך שטאַרק אויסגעבריטערט און מיר זענען אריבער אין אַ גרעסערן לאָקאַל, שוין אויף דער שעראָקא גאַס, אויפן ראָג פון דער פּאַמיליינער. דאָ האָבן מיר שוין געהאַט אַ גרויסן לייען־זאַל און אויך אַ בופעט צו

טרינקען טיי און אויך צו באַקומען אַ קיכל אויף צו פאַר־בייסן.

אין דער צייט איז שוין געגרינדעט געוואָרן אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע און עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ פּראָפּע־סיאָנעלער פאַראיין, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע ייִדישע אַרבעטער פון שטאָט. אַלע אָרגאַניזאַציעס, די ביבליאָטעק, די יוגנט און דער פּראָפּעסיאָנעלער פאַראיין האָבן זיך גע־פונען אין זעלביקן לאָקאַל. איך האָב געהערט צו דער פאַר־וואַלטונג. ביים בופעט זענען געווען פרייוויליקע חברטעס. יעדע האָט געהאַט איר טורנע, ווען זי האָט דיזשורירט און באַדינט די באַזוכערס.

מיט דער צייט האָבן זיך אין דער אַלגעמיינער געזעל־שאַפט באַוויזן פאַרשידענע ריכטונגען. דער ציוניסטישער טייל איז אַרויס פון דער ביבליאָטעק און פון דער געזעל־שאַפט און געשאַפן דעם „מרכז הציונים", וואָס אין שטאָט האָט מען עס גערופן קורץ דער „מרכז", פון וואַנען עס זע־נען נאָך דעם אַרויסגעקומען אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַ־ציעס, וואָס זענען געווען טעטיק אין זשיראַרדאָוו.

איין מאָל, געווען איז עס אין אַ פרייטיק צונאַכטס, ווען איך האָב געהאַט דיזשור אין בופעט, איז פאָרגעקומען אַ זיצונג פון דער פאַרוואַלטונג אין דעם סעקרעטאַריאַט. די טיר איז געווען פאַרשלאָסן, ווייל קיין זייטיקע האָבן נישט געקענט זיך באַטייליקן אין דער זיצונג, וואָס איז געווען פון „בונד". האָט זיך גראָד געמאַכט, וואָס איינער פון זיי איז אַרויס, געווען איז עס יאַנקל ניימאַן, ישראל פּלאָצקערס אַ שוואָגער, און האָט פאַרגעסן צו פאַרמאַכן די טיר. דערווייל איז אָנגעקומען זשאַנדאַרמעריע און געטראָפן די פאַרזאַמל־טע. ערשט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער אָנפירער פון דעם פּאַטרול איז אַליין געווען אַ סאָציאַליסט און נאָכן באַ־קוקן דעם לאָקאַל מיט די בילדער פון קאַרל מאַרקס און אַנדערע, ווי אויך די לאָזונגען: „זאָל לעבן דער סאָציאַליזם", האָט ער געהייסן די זעלנער אַרויסגיין. גראָד איז עס גע־שען ווען אין אַנדערע שטעט, מיט וואַרשע בראש, האָט מען פּשוט פּאָגראָמירט די אַרבעטער־לאָקאַלן און די בילדער געריסן און פאַרניכטעט.

די דאָזיקע ידיעה, אַז זשאַנדאַרמעריע איז אין לאָקאַל איז באַלד באַוווסט געוואָרן אין דער גאַנצער שטאָט. ייִדן האָבן זיך געזאַמלט אַרום לאָקאַל און געוואַרט, אַז מען זאָל אונדז אַלע אָפּפירן אין פּאָליציי־קאָמיסאַריאַט. אַנדערע האָבן שוין געזאָגט, אַז דאָס איז אַ שטראָף פאַר וואָס מיר זענען מחלל שבת (די פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען פרייטיק אין אָוונט). אָבער, ווי געזאָגט מיר, מיר האָבן גוט אָפּגעשפּילט.

געדענקט זיך מיט וואָס פאַר אַ ליבע מיר האָבן דאַן גע־אַרבעט, געפירט די טעטיקייט. אָט זע איך פאַר מיר עלקע לובטשאַנסקי, דעם ליטוואַקס טאָכטער, זי איז געווען די סעקרעטאַרן; אָט איז פאַר די אויגן חנה־פייגע גאָלדבערג, זי איז געווען די ביבליאָטעקאַרין, פלעגט אַרויסגעבן די ביכער (פון מאַן איז זי ליבהאַבער און וווינט היינט אין דעטראָיט); אָט איז אברהם־שלמה מעפען, איינער פון די וואָס האָט אונדז ייִנגערע א ביסל געלערנט, געוויזן.

טייער איז מיר געווען די אָרגאַניזאַציע, דער לאָקאַל, עס איז פּשוט געווען מיין צווייטע היים.

געדענקט זיך ווי מיר זענען אין אַ געוויסער נאַכט געזעסן און צוזאַמען מיט אַנדערע געהאָלפן אויפנייען די ערשטע רויטע פאָן; געהאָלפן אויסהעפטן די אויפשריפטן אויף דער פאָן, וואָס איז אין עטלעכע טעג אַרום געטראָגן געוואָרן אין שפּיץ פון דער אָרגאַניזאַציע פון „בונד", אין יאָר 1918, אין דער ערשטער פרייער מײַ־דעמאָנסטראַציע. אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר, חברטעס, געזעסן געגרייט די פאָן און רוי־טע בלימלעך פאַר דעם דאָזיקן יום־טוב.

דאָס יאָר 1920 האָט אַריינגעבראַכט אַ גרויסע ענדערונג אין פּוילן; די מלחמה מיט די באָלשעוויקעס האָט געבראַכט צו דעם, וואָס די יוגנט איז זיך צעלאָפן, ווער עס האָט עמי־גרירט קיין פראַנקרייך, ווער קיין אַמעריקע. איך האָב חתונה געהאַט מיט משה־ראובן מילערן און אַוועק קיין בוענאָס־איירעס.

אָבער אויך פון דער ווייטנס האָבן מיר געהערט, אַז אונדזער אָנגעהויבענע אַרבעט איז נישט געווען אומזיסט. אין משך פון די ווייטערדיקע 20 יאָר איז די אַרבעט פאָרגע־זעצט געוואָרן. עס זענען געקומען אַנדערע, וואָס האָבן פאַר־נומען אונדזער אָרט אין דער געזעלשאַפט, אין דער ביבליאָ־טעק און אויסגעטראָגן די דאָזיקע הייליקע אַרבעט ביז עס איז געקומען דער גרויסער בראָך, וואָס האָט אַלעמען פאַר־טיליקט. זייער אָנדענק וועט אָבער שטענדיק ביי אונדז נישט פאַרגעסן ווערן.

מלך ניסענבוים (מלך סאָבאַטער)

מיר שפּילן טעאַטער

(פון דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע)

געווען איז עס אין יאָר 1915, ווען מיר זענען צוריקגעקו־מען קיין זשיראַרדאָוו נאָך דעם ווי די צאַרישע מאַכט האָט אונדז אַרויסגעשיקט קיין וואַרשע. געטראָפן האָבן מיר אונ־דזערע היימען וויסט און צעשטערט. געקומען צוריק אַהיים, אָבער שווער געווען צוריק אָנהייבן בויען אַ לעבן אויף דאָס ניי. אָבער די נויט האָט געצוווּנגען.

איך האָב באַשלאָסן זיך נעמען צו מיין אַלטן פאַך, קאַ־מאַשנמאַכעריי און גראָד איז מיר אַוועק נישט שלעכט. איך האָב זיך דאַן גענומען אויך צו געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

איך האָב זיך צונויפגערעדט מיט עטלעכע פריינד, ווי: יחיאל ניימאַן, אַברהם־יעקב מאַזעלשטיין, הערשל יאַקובאָ־וויטש, נאָטע פייגענבוים, שלום בלומענשטיין און נאָך אַ ריי אַנדערע, וועמענס נעמען איך געדענק נישט, און מיר האָבן באַשלאָסן איינצואָרדענען אַ טעאַטער־פאָרשטעלונג און די הכנסה זאָל גיין צו העלפן די אָרעמע ייִדן, וועלכע זענען נאָר וואָס צוריקגעקומען פון וואַרשע און דערווייל האָבן זיי נישט פון וואַנען צו לעבן.

זייענדיק דער גרעסטער „גביר" צווישן דער גרופּע האָב איך אויסגעלייגט געלט און מיר האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ טרופּע פון וואַרשע, וועלכע האָט געשפּילט די באַקאַנטע קאָמעדיע „די באָבע יאַכנע" פון גאָלדפאַדען. צו אונדזער אומגליק איז אָבער די דאָזיקע „יאַכנע" נישט געפעלן גע־וואָרן אונדזער עולם, וואָס איז צו דער אונטערנעמונג נישט געקומען און אָנשטאָט צו פאַרדינען האָבן מיר גאָר צוגע־לייגט געלט.

דאָס האָט אונדז אַביסל אַנטמוטיקט אָבער נישט אויף לאַנג.

מיר האָבן באַשלאָסן אויפצופירן אַ פּיעסע וועגן בייליס־פראָצעס. צו דעם צוועק האָבן מיר אַראָפּגעבראַכט פון וואַרשע אַ רעזשיסאָר, וועלכער האָט איינגעשטודירט מיט אונדזער אַמאַטאָרן־גרופּע די פּיעסע, וועלכע דער רעזשיסאָר האָט אַגב אַליין אָנגעשריבן. בכדי נאָך מער זיך פאַרזיכערן מיטן דערפאָלג פון דער פאָרשטעלונג האָבן מיר אויך אַראָפּ־געבראַכט דעם פּאָפּולערן דעמאָלט חזן סיראָטע פון וואַרשע און זיין טאָכטער אויף אַ קאָנצערט. דער מאַטעריעלער און מאָראַלישער דערפאָלג איז טאַקע געווען אויסערגעוויינ־לעך. עס זענען געקומען מענטשן פון די אַרומיקע שטעט־לעך ווי: וויסקיט, אַמשינאָוו, גראָדזיסק, סקערניעוויץ, בלוי־נע און נאָך ווייטער, אָפּגערעדט פון אונדזערע היימישע זשיראַרדאָווער ייִדן, וועלכע זענען אַלע געקומען און אויס־געפילט דעם גרויסן טעאַטער־זאַל.

אונדזער פרייד איז געווען זייער גרויס ווען מיר האָבן געמאַכט דעם באַלאַנס, אַז נאָכן אַראָפּרעכענען אַלע הוצאות האָבן מיר פעסטגעשטעלט, אַז מיר האָבן ריינעם ריווח בערך אַ טויזנט מאַרק, וואָס איז דאַן געווען אַ גאָר גרויסע סומע.

מיר האָבן דאַן אַרויסגעהאָנגען אַ באַקאַנטמאַכונג אין בית־המדרש אַז די אַלע וועלכע נייטיקן זיך אין הילף זאָלן זיך מעלדן אויף אַ באַשטימטן אַדרעס. געווען איז עס גראָד פאַר פּסח. זענען מיר געווען צופרידן צו קענען העלפן די נויטבאַדערפטיקע מענטשן אַריינצוברענגען דעם יום־טוב אין שטוב אַריין.

מן־הסתם איז עס געווען די ערשטע אונטערנעמונג פון דעם מין. עס האָט זיך שפּעטער איינגעשטעלט אַ גאָר אָפטע דערשיינונג, אונטערנעמונגען פאַר הילף־אַקציעס.

מיר האָבן געקענט האָבן די סאַטיספאַקציע, אַז דאָס האָבן מיר געמאַכט דעם אָנהייב פאַר דעם מין טעטיקייטן.

אליהו־בער קאַלטאַן

פון „הינטערן וואַלד"

זיכרונות פון די יינגלשע יאָרן אין זשיראַרדאָוו

דער „הינטערן וואַלד" איז געווען יענער טייל פון דער שטאָט, וואָס האָט געפֿירט קיין וויסקיטסקער גאַס איז מען צוגעקומען צו אַ קריזיק־גאַס, וואָס האָט געהייסן די דלוגע. רעכטס האָט די גאַס געפֿירט, דורך אַ ביימער־אַלעע צום קריסטלַכן צמענטער. פון אַנדערן ראַנד, לינקס, האָט זיך געפֿונען אַ הויז מיט אַ גרויסן גאָרטן. אַ ביסל ווייטער, אויף רעכטס, האָט מען זיך פֿאַרנומען צו אַ סקווער. ווייטער מיטן זעלביקן וועג, גייענדיק מיט דער דלוגע־גאַס, האָט זיך געפֿונען די געביידע פון דער פֿאַבריק־קאַנטאָר; נאָכער איז געווען דער גרויסער טויער דורך וועלכן די אַרבעטער פלעגן אַריין־ און אַרויסגיין פון דער פֿאַבריק. אויף לינקס האָט זיך געפֿונען די פֿאַבריק־באַד, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי די „פֿראַלניע". אָט אַזוי גייענדיק איז מען צוגעקומען צו אַ בריק. אַריבערגעגאַנגען איבערן בריק איז לינקס געווען דער וועג וואָס האָט געפֿירט צום „הינטערן וואַלד".

שוין בייַם אָנהייב פון „הינטערן וואַלד" האָבן אין פֿאַרשידענע צייטן געווווינט די משפּחות פון יוסף ראָזנצוויַיג, אַ משכיל, אינער פון די ערשטע ציונים אין שטעטל; שאול אינדיק, אינער פון די באַקאַנטע שניידערס; חיים־יאָסל קאַלטאַן (מיין פֿאָטער); לאָזער יאָקובאָוויטש (באַקאַנט מיטן צונאָמען „קאָמיק"); אברהם ווייס, אַן איידעם פון שמואל אברהם פּעפּערקאָוויטש; יעקב פרידמאַן; יצחק ווינשטאָק, דער קצב; שמואל בראָמבערג; אברהם שלאָק (באַקאַנט ווי לופּע); מענדל רימער פון ראָוזע; ישיעיה טיגער (באַקאַנט ווי שיעלע האָק); הערש ראָטשטיין (דער באָלימאָווער — געבליבן פון 1915 אין ווארשע); ישיעיה בראָמבערג (דער לאָמער שוּע); דער פעלדשער האָבערמאַן זיינען אַ קרוב אַזשעכאָווסקי (ביידע אַסימילירטע יידן); ישראל קייסמאַן (שפּייז־געוועלב); משה־הענעך לאַנדס־בערג (שפּייז־געוועלב); באַראַן יעקב; סענדער ברָאמבערג; ישראל ווייַנטרויב (שניט־קרעמער); איטשע ווינשטאָק (שנידער); ליפּשיץ (אייזנהענדלער) אין נאָך אַנדערע, וועמענס נעמען עס זענען אַרויס פון זיכרון.

אָט דעם „הינטערן וואַלד" זענען געווידמעט מיינע זיכרונות, וואָס באַציען זיך צו מיינע קינדערשע אָן יוגנט־צייטן.

*

עס איז געווען אַ הייסער זומער שבת פון חודש אב. נאָכן עסן זענען מיר, ווי שטענדיק, געזעסן בייַם טיש. אָבער עפּעס איז נישט געווען די שטענדיקע נאָך־זמירות־שטימונג ווי בעת די אַנדערע שבתים. מיר, קליינוואָרג, פֿאַרשטייען נישט פֿאַרוואָס טאַטע־מאַמע אין די עלטערע שוועסטערס האָבן פֿאַרזאָרגט פּנימער. פּלוצלינג עפּנט זיך די טיר, הגם עס איז נאָך שבת, אין עס קומט אַריין אונדזער פעטער זישע עטינגער, פון וויסקיטקי, דער מאַמעס יינגסטער ברודער. דער פעטער איז בייַ אונדז געווען באַליבט. ער איז געווען אַ זייער רעליגיעזער מענטש, אין אַ פֿאַלקסטימלעכער, מיט אַ גוטער נשמה. זיין אָנקומען אין מיטן שבת האָט אונדז אַלעמען פֿאַרוווונדערט.

— סטייטש!... דער פעטער זישע? אום שבת?...

זייער גיך האָט זיך פון די רייד פון די עלטערע דערהערט דאָס שרעקלעכע וואָרט: מ י ל ח מ ה !... דער פעטער זישע איז עס געקומען זיך געזעגענען מיט אונדזער מוטער — זיין שוועסטער טשיפּע. ער איז געגאַנגען פון וויסקיט קיין זשיראַרדאָוו, וווּ ער האָט זיך געדאַרפט שטעלן צום מיליטערישן מאָביליזאַציע־פונקט.

ווי יונג איך בין דאָס געווען האָט זיך מיר אינגעקריצט

אין זיכרון די געזעגענונג־סצענע פון מיין מוטער מיט איר ברודער. זי איז אים נאכגעלאפן אין געוואלט געבן א שטיקל צירונג, נאר ער האט איר געזאגט פערט:

— טשיפע, צו וואס דארף מען דאס? אז גאט וועט געבן יארן וועט עס זיין אן דעם אויך! לאמיר האפן צום רבונו של עולם.

ער איז טאקע געקומען צוריק א גאנצער פון דער מילחמה.

*

עס זענען געלאפן וואכן און חדשים. דורך אונדזער שטעטל זענען דורכגעגאנגען א סך מיליטער־אפטיילונגען; צווישן די זעלנער זענען אויך געווען יידישע. פלעגט טרעפן, אז אויב דאס פלעגט זיין אין א שבת־טאג פלעגן די זעלנער ארייזקומען אין שול אריין; פלעגן ארייזכאפן א קדושה, אבער אויך געהאט אין זינען, אז עמיץ וועט זיי נעמען אויף שבת כדי צו זיין ביי א יידישן טיש, עסן א יידישע סעודה.

שוין דאן האב איך באמערקט, אז די שטאט־באלעבאטים, די „פני", האבן נישט איבעריק זיך פארנומען מיט די דאזיקע סאלדאטן־אורחים, נאר דווקא האט זיך „עמך" דערמיט איבערגענומען.

אט שטייען זיי די יידישע זעלנער אן א זייט, טייל טאקע שמעווודיק, וויסן נישט וואס צו טאן — יא ארויסגיין אדער נאך בלייבן אין בית־המדרש... איך זע, מיין טאטע לייגט אויף זיין טלית גאר פאמעלעך, ער האט צייט...

— טאטע! — זאג איך צו אים — אלע זענען שוין באלד ארויס פון שול.

דער טאטע ענטפערט נישט. ער וועגדט זיך, זע איך, צו עטלעכע עמך־יידן פון שטעטל אין דער ענין ווערט גלייך דערליידיקט. מען נעמט די זעלנער אהיים אויף שבת.

די דאזיקע מצווה פון הכנסת־אורחים איז פון לאנג שוין געווען איינגעוואָרצלט אין מיין טאטנס נשמה. נישט איין מאל איז מיין טאטע געשטעלט געווארן פאר א ניסיון ווען ער האט, נישט אנאגנדיק פריער, אהיימגעבראכט אורחים אין שטוב. מילא אז דאס איז געווען אינער איז נאך געווען צו דערליידיק.

זייער אפט איז מיר אויסגעקומען צו זיין דער וואס פלעגט די אורחים פונאנדערפירן. דאס פלעגט מיר דער טאטע אנפארטריען די ארבעט צוצויפרן אז אורח צו דעם געלן אברהם (יאקובאוויטש), צו חיים בעקער און נאך אנדערע. איך בין זיך איצט מודה־ומתוודה, אז איך האב דאן די דאזיקע ארבעט נישט גאר גערן אויסגעפירט.

שוין זייענדיק אין ארגענטינע האב איך אפגענומען גרוסן פון דער היים, אז מיין פאטער איז וויטער אנגעגאנגען מיט זיין הייליקער מיסיע פון הכנסת־אורחים וואס ער האט דערפירט צו אן אמתער אינסטיטוציע.

*

צוריקגייענדיק צו די יידישע זעלנער־אורחים ווייל איך דערמאנען איינעם פון זיי, וואס איז ביי אונדז אין זיכרון געבליבן אויף א גאר לאנגער צייט.

איין מאל האט דער טאטע געבראכט א זעלנער פון שול. געווען איז ער א מילטוואוקסיקער, מיט א שיין־געבויטער פיגור. געווען איז ער א ליטוואק, ער האט שטארק עפהוזקש וועז מען האט אים גערופן בורעך; ער האט געבעטן מ׳זאל אים רופן בארוך. געווען איז ער זייער א ליבלעכער. לויט זיינע דערציילונגען האט ער אפגעשטאמט פון א יחוסדיקער פויליש־יידישער משפחה. זיין טאטע איז געווען א גרויסער תלמיד־חכם, אבער ער האט זיך אוועקגעגעבן מיט פארשידענע ביזנעסן, אן עס איז אים קיין מזל נישט אויפגעגאנגען. ער האט אויך אמאל אפגעמאכט אז ער וועט ווערן א רב, אבער ער האט זיך אנדערש באטראכט, ער האט אויפגעהערט מיט לערנען, ווייל ער האט נישט געוואלט זיין אויף קיין פרנסה אן תורה.

משפחה קאלטאן אין יאר 1927 בעת א באזוך פון זייער מאכטער און אייניקלעך אין בעלגיע.

פון רעכטס צו לינקס, זיצנדיק: שרה־ליבע קאלטאן מיטלער, אדאלפא קאצענעלענבאגען (גאסט פון בעלגיע), טשיפע קאלטאן (עטינגער), חיים־יוסף קאלטאן. שטייענדיק: אברהם מיטלער (אייזעם) ביילע קאלטאן—קאצענעלענבאגען און חנהלע קאצענעלענבאגען (ביידע פון בעלגיע), סאנע קאלטאן. פון די וואס אויפן בילד זענען געבליבן לעבן ביילע און איר טאכטער חנהלע קאצענעלענבאגען.

קער און נגידישער מישפחה. זיין איידעלע באנעמונג האט טאקע עדות געזאגט וועגן דעם. וויפל צייט ער איז ביי אונדז איינגעשטאנען, קען איך זיך נישט דערמאנען. איך גדעדענק נאר, וועז זיין קאמפאניע האט פארלאזן זשיראר־דאוו האט ער זיך מיט אונדז געזעגנט, גאר באזונדער מיט מיין מוטער. מיט טרערן אין די אויגן האט ער געדאנקט פאר אלץ און צוגעזאגט, אז אויב גאט וועט אים העלפן איבערלעבן די מילחמה, וועט ער קומען מיט אונדז זיך זען. מיר האבן נאך אים געבענקט. מער אבער האבן מיר פון אים נישט געהערט.

*

אין א געוויסן טאג האבן מיר דערהערט דאס דערנענטערן זיך פון א מיליטעריישער אפטיילונג מיט פערד, זיי־ער פאדקאוועס־קלאפן האט פארהילכט די גאס. ציקומענדיק צו אונדזער הויז האבן זיי זיך אפגעשטעלט. מיר קוקן ארויס און דערזעהן מאדנע מכשירים אויף וועגענער מיט לופעס. מיר האבן נאך דאן נישט געווסט, אז דאס זענען לייכטע הארמאטן. נישט בעטנדיק קיין דערלויבענים האבן

די זעלנער אויפגעפּראַלט דעם טויער צום הויף און אַ מחנה מיט וועגענער האָט זיך אַריינגעלאָזט אין הויף אַריין.

דער הויף איז געווען אַ גרויסער — ווייזט אויס, אַז די זעלנער האָבן געוווּסט וווּהין אַריינצופאָרן. אונדזער מישפּחה איז געווען די איינציקע ייִדישע אין הויף און דער צופאַל האָט נאָך געוואָלט, אַז מיר זאָלן וווינען אין דער נידער. די מורא ביי אונדז איז געווען גאָר גרויס, בפרט נאָך אַז דער אויסזען פון די זעלנער איז געווען אַ מוראדיקער — מער רויט ווי שוואַרץ, דערצו האָט מען זיך דערוווּסט, אַז דאָס זענען טאַטאַרן! עס איז אונדז געוואָרן גאָר נישט היימלעך.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט און אין אונדזער דירה האָט זיך אַ שטעל־אַריין געגעבן דער עלטסטער פון דער גרופּע. גראָד האָט ער זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט פאַר־מאָגט אַ ביסל מענטשלעכקייט. די מאַמע שטייט אַ בלייכע, אַרומגערינגלט פון אַלע קינדער. דער טאַטאַר שטעלט פראַגן און מיין פאָטער ענטפערט אים — און טאַקע אומ־דערשראָקן. דער מיליטערמאַן חידושט זיך אויפן טאַטן:

— פון וואַנען יעווריי (ייִד) קענסטו אַזוי גוט רוסיש? פאַר וואָס ביסטו נישט אויפן פראָנט?

מיין פאָטער דערקלערט אים אַז ער האָט געדינט פינף יאָר אין רוסישן מיליטער און נאָך דעם באַפרייט געוואָרן אויף אַ „בלויען בילעט" פון מיליטערדינסט.

עפּעס האָט דעם דאָזיקן עלטסטן אימפּאָנירט און ער גיט אַרויס אַ באַפעל, אַז דעם יעווריי זאָל מען נישט טשעפּען. ער האָט נאָך דעם גאָר געשמאַק געגעסן ביי אונדז אַ פיי־נע פּאָרציע געפילטע פיש מיט חלה... געווען איז עס אַ פרייטיק.

די מחנה מיליטער איז ביי אונדז געבליבן שטיין אַ שטיקל צייט. אונדזערע ייִדישע שכנים פון „הינטערן וואַלד" האָבן אונדז שטאַרק באַדויערט, וואָס מיר זענען די איינציקע ייִדן אין דאָזיקן הויף, וואָס איז פול מיט טאַטאַרן... צום גליק איז אונדז אָבער גאָר נישט געשען.

*

די פראָנט־ליניע האָט זיך כסדר גערוקט נענטער. הינ־טער ראַווע איז פאָרגעקומען אַ גאָר גרויסע שלאַכט אין משך פון גאָר לאַנגע וואָכן. אין אַ געוויסן טאָג איז אין זשי־ראַרדאָוו אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ מין מאָביליזאַציע־דע־קרעט, אַז אַלע מענער — ייִדן און קריסטן — דאַרפן זיך צושטעלן אויף אָפּצוהיטן די טעלעפאָן־דראָטן. ייִדן האָט מען דערביי געשיקט אויף די געפערלעכסטע פּלעצער. געשען איז עס אין דעם ערשטן ווינטער פון דער מילחמה. אין יענער נאַכט, ווען דער טאַטע פלעגט דאַרפן גיין אויף דער וואַך אָפּצוהיטן די דראָטן איז קיינער אין שטוב נישט געשלאָפן.

דאָס אָפּהיטן די דראָטן האָט אָבער נישט געראַטעוועט די רוסישע אַרמייען פון די כסדרדיקע מפּלות. דעם כעס פון די מפּלות האָט מען אויסגעלאָזט צו די ייִדן. עס קומט אַ באַפעל, אַז די ייִדן פון די שטעט און שטעטלעך, וואָס זענען נאָענט צום פראָנט, דאַרפן צוליב זייער „אומלאָיאַ־ליטעט" צו דער רוסישער מאַכט, צוליב זייער „געבן סיג־נאַלן" צו די דייטשן און אַזוי ווייטער, פאַרלאָזן זייערע שטענדיקע וווינערטער.

געווען איז עס אין אַ שבת, ווינטער 1915, ווען ייִדן זע־נען געגאַנגען אין שול אַריין דאַוונען, האָט שוין איינער דעם צווייטן איבערגעגעבן די פינצטערע בשורה פון די אויסגעקלעפּטע פּלאַקאַטן אין די גאַסן, אַז אַלע ייִדן דאַרפן אין משך פון 48 שעה פאַרלאָזן זשיראַרדאָוו.

פון מינוט צו מינוט איז די שרעק געוואַקסן און אַ פּאַ־ניק האָט אַלעמען אַרומגעכאַפּט, בפרט אַז מען האָט זיך דערוווּסט, אַז די גזירה איז נישט נאָר פאַר די ייִדן אין זשי־ראַרדאָוו נאָר פאַר אַלע אַרומיקע שטעטלעך — אַז אַלע מוזן פאָרן קיין וואַרשע. און דאָ איז גאָר שבת אויף גאָטס וועלט...

אַ סך ייִדן קומען אַריין צו אונדז אין שטוב פון „הינ־טערן וואַלד". זיי ווילן זיך באַראַטן, זוכן הילף ביי ר' חיים־יוספן:

— איר קענט דאָך אַזוי גוט רוסיש און פּויליש; דערצו זענט איר דאָך באַקאַנט מיט אַ סך פּויערים וואָס האָבן פערד און וועגענער; אפשר וועלן זיי איינוויליקן צו פירן אונדז קיין וואַרשע?

אין שטוב איז אַ בהלה. די מאַמע ברעכט די רעכט און מורמלט: רבונו של עולם! וואָס טוט מען? פאַר וואָס אַזאַ שטראָף? אָט נעמט זי אַרויס געוויסע זאַכן פון דער קאָ־מאָדע־שראַנק, אָט לייגט זי די דאָזיקע צוריק אַריין.

ערשט נאָך הבדלה האָט מען זיך גענומען זאָרגן ווער עס זאָל פירן די ייִדן קיין וואַרשע. אויף מאָרגן, זונטיק, האָבן צוויי קריסטן — גאַלינסקי און יאַנקאָווסקי — באַוויליקט, פאַר גוט געלט, צו שפּאַנען פערד־און־וואָגן און אַריבער־פירן די זאַכן פון די ייִדן קיין וואַרשע. איין וואָגן האָבן זיי פאַרדונגען אונדז, דעם באַקאַנטן זשידעק... דעם אַנדערן פאַר צוויי שכינים פון „הינטערן וואַלד" — אברהמל שלאַק און פרוי מינדל רימער. איינפּאַקנדיק אַ ביסל בעבעכעס מיט אַ זאַק קאַרטאָפל (וואָס איז אגב אויפן וועג פאַרפרוירן געוואָרן) איז דער טאַטע מיט די עלטערע צוויי שוועס־טערס אַרויסגעפאָרן מיטן פערד און וואָגן. מיטן באַן האָט געדאַרפט פאָרן די איבעריקע מישפּחה — מיין מוטער מיט אַ קליין יאָריק קינד אויפן האַנט, איך, מיין עלטערע שוועסטער, וואָס איז היינט אין בוענאָס איירעס און מיין ייִנגערע שוועסטער פרימעטל, וואָס איז צו טאַטע־מאַמעס צער, שוין מער קיין זשיראַרדאָוו נישט צוריקגעקומען און געבליבן אויפן פּראַגער בית־עולם אין וואַרשע.

איך געדענק דעם מאָמענט איידער מיר האָבן זיך גע־לאָזט אין וועג, ווי מיין ייִנגערע שוועסטערל, פרימעטל, איז געזעסן ביים טויער פון אונדזער הויף און שטאַרק גע־

וויינט. זענען דורכגעגאַנגען די פּוילישע שכנים און פרעגן איר:

— וואָס וויינסטו אַזוי, פראַניע? האָט זי געענטפערט:

— פאַר וואָס זאָל איך נישט וויינען? צי קען איך דען וויסן צי איך וועל צוריקקומען אַ לעבעדיקע.

ווייזט אויס, אַז קינדער האָבן טאַקע אַ מין פאָרגעפיל. פרימעטל האָט פאָרויסגעפילט, זי איז נישט צוריקגע־קומען...

גייענדיק צום וואָקזאַל, די מאַמע מיט די קינדער, יעדער מיט זיין פּעקל, האָבן מיר אָנגעטראָפן אויפן וועג די פורן פון די וויסקיטער ייִדן מיט זייערע בעבעכעס ווי זיי ציִען צום אַמשינאָווער וועג. אַ סך פון זיי האָבן מיין מאַמען אָפּ־געגעבן גרוסן פון אירע עלטערן. דער זיידע האָט געמוזט אַרויספּראַווען אין דאָזיקן נע־ונד־וועג דריי טעכטער, וואָס יעדע האָט געהאַט צו פינף־זעקס קינדער. די מענער זע־נען אַלע געווען אין מיליטער, ערגעץ־ווו אויף די פראָנטן.

דאָס אָנלאַדעווען זיך אויפן באַן איז פאָרגעקומען מיט פיינען, בהלות און איזדיעקעווען זיך פון די צאַרישע סטראַזשניקעס. געווען זענען עס נאָר פרויען און קליינע קינדער. האָט מען זיי געיאָגט פון איין צוג אין צווייטן. אַריין, לויטן אָנווייז פון איין סטראַזשניק, אין אַ צוג איז גע־קומען אַ צווייטער סטראַזשניק און געהייסן אַריבערגיין אין אַנדערן. ביי דער פּאַניק האָבן קינדער פאַרלוירן זיי־ערע עלטערן. די קולות, געוואַלטן, דאָס רופן די נעמען פון די קינדער, איז דערגאַנגען עד לב השמים. בכלל זע־נען די טרעפּ פון די וואַגאָנען געווען משונהדיק הויך. זיי־ער ווייניק פון אונדזערע מאַמעס האָבן געקענט די קונץ פון שפּרינגען. זענען געבליבן אָן זיץ־ערטער גראָד די עלטערע, די שוואַכערע פרויען מיט קליינע קינדער...

אין באַן, שוין פאָרנדיק, האָבן זיך אָנגעהויבן אומבאַ־קוועמלעכקייטן... אָבער דאָס וואָס איז דאַן אויסגעקומען אַזוי שרעקלעך איז דאָך ממש אַ קינדערשפּיל פון דעם ווי אַזוי אונדזערע טייערע זענען מיט 25 יאָר שפּעטער גע־טריבן געוואָרן דורך די נאַציס. די דערציילונגען פון די נאַצישע גירושים מאַכן דאָך בלייך דאָס וואָס מיר זענען אויסגעשטאַנען ביי יענער עוואַקואַציע, ריכטיקער גירוש פון 1915.

ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין וואַרשע האָט זיך די גאַנצע מישפּחה, צוזאַמען מיט די וויסקיטקער פאַמיליעס געטראָפן אויף איין אַדרעס, אויף טוואַרדע 16, ביי אַ קו־זינע רחל. דאָ האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַן אומגע־לומפּערטן לאַנגן צימער, ווו מען האָט אויסגעשטעלט אין דער לענג בעטלעך. טייל זענען אויך געשלאָפן אויפן טיש, אַנדערע אויסגעבעט אויף דער פּאָדלאָגע. צוויי טעג האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אין דער דאָזיקער „לוקסוס־דירה". שפּעטער האָט זיך יעדער געפּרוווט איינאָרדענען ווי נאָר מעגלעך. דאָס זיין אין וואַרשע איז אַ באַזונדער קאַפּיטל. איך קען זיך נישט דערמאָנען ווי גרויס עס איז געווען פאַר די אַרויסגעטריבענע ייִדן די הילף מצד די וואַרשעווער ייִדישע עסקנים. עס געדענקט זיך נאָר, אַז עס האָט אונדז שטאַרק פאַרדראָסן דער נאָמען מיט וועלכן מען האָט אונדז געקרוינט און וואָס מיר האָבן געהערט אויף שריט און טריט: „היימלאָזע"! געזאָגט האָט מען עס ניט אין רחמנות־טאָן נאָר ווי אין חוזק און אָפּשפּאָט.

זיכער האָבן די עלטערע געהאַט שווערער ווי מיר קליינ־וואַרג. פאַר אונדז האָבן די שיסערייען, וואָס האָבן זיך דער־נענטערט גאָר געווען אַ פיינער ספּעקטאַקל. מיר פלעגן אַרויסלויפן אין גאַס, כדי צו זען די פליִענדיקע אַ עראָפּלאַ־נען —עס איז אונדז געווען אַ חידוש — עס פליט אַן איי־זערנער פויגל!...

נאָך דעם ווי דער דייטש האָט פאַרנומען וואַרשע און דער פראָנט האָט זיך אַריינגעשניטן טיפער אין דער פּוי־ליש־דייטשער טעריטאָריע, איז געקומען די מעגלעכקייט פון אומקערן זיך אַהיים. סוף 1915 אָנהייב 1916, האָבן די זשיראַרדאָווער אָנגעהויבן צוריקפאָרן צו זייערע איבער־געלאָזטע היימען. יעדער האָט צוריק אָנגעהויבן אויפבוי־ען זיין עקסיסטענץ.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גאָר שווער לעבן. דער דייטש, וואָס האָט שוין געהערשט איבער גאַנץ פּוילן, האָט איינ־געשטעלט אַ גאָר שטרענגע אַדמיניסטראַטיווע מאַכט מיט שווערע געזעצן. עס זענען איינגעפירט געוואָרן פּראָדוקט־קאַרטן. אָן דעם האָט מען גאָר נישט געקענט באַקומען. מען האָט זיך נישט געקענט רירן פון אָרט אָן אַ דערלויבע־ניש — דאָס האָט געהייסן אַ „שיין". פאַר די געשעפטן פון פּראָדוקטן זענען אויסגעוואַקסן לאַנגע רייען. נאָך שעהן אָפּשטיין אין די רייען פלעגט מען ערשט גאָר נישט באַקו־מען. עס איז אויסגעוואַקסן דער אומלעגאַלער האַנדל, עס האָט זיך צעבליט דער שמוגל, וואָס פאַר געוויסע איז עס טאַקע געוואָרן אַ מקור רייך צו ווערן, אָבער פאַר דער מערהייט האָט עס באַדייט יקרות, הונגער, נויט.

די דעמאָלטיקע, הגם נאָך „קולטורעלע" דייטשן האָבן שוין באַוויזן זייערע סאַדיסטישע שטיק, טאַקע ביי די רייען נאָך שפּייז. אַזוי געדענקט זיך מיר אַ פאַל אין אַ געוויסן דאָנערשטיק, ווען מיר זענען געשטאַנען אין דער רייע נאָך ברויט (פאַקטיש איז דאָס ברויט געווען אַ געמיש פון שטרוי, קלייען און אַ ביסל מעל). פאַרביי דער רייע האָט זיך פּלוצ־לינג באַוויזן דער בורמיסטזש, אַ מיטלוווקסיקער דייטש, מיט פּענסנע אויף די אויגן; אין אַ פּאָר ברוינע געפּאַסטע שטיוול; מיט אַ הונט ווי אַ באַגלייטער און אין האַנט אַ געפלאָכטענעם לעדערנעם שפּיצרוט. אָט שפּאַצירט ער פאַר־ביי די ברויט־רייע; פאָכעט מיטן שפּיצרוט אין דער לופט, פּאַטשט מיט דעם איבער די שטיוול און איז פון צייט צו צייט מכבד דעם עולם איבער די פּלייצעס. ווען מען איז שוין געווען גאָר נאָענט ביים טיר צו דער בעקעריי, האָט ער געגעבן אַ באַפעל אָפּצושטעלן דאָס אַרויסגעבן ברויט און אויף זיין צעבראָכענעם פּויליש געמאָלדן: „אוטראָ פּאָנ־

טעק, פּאַנטי כלעב!" — עס האָט באַדייט, אַז מאָרגן פרייטיק פינף פאַרנאַכט וועט מען געבן ברויט. געמיינט האָט עס פאַקטיש, אַז ייִדן וועלן שוין בלייבן אָן ברויט, ווייל פרייטיק צו נאַכט וועט מען זיך דאָך נישט גיין שטעלן אין דער רייע צוליב חילול שבת. אמת, ייִדן פלעגן זיך אַן עצה־געבן. מען האָט געבאַקן געהיימערהייט. אויך מיט כשרן פלייש האָט מען זיך באַזאָרגט, הגם עס איז געווען פאַרווערט.

דער הונגער, די נויט האָט אַרויסגערופן פאַרשידענע קראַנקייטן, עפּידעמיעס. גאָר שטאַרק איז פאַרשפּרייט גע־וואָרן אַ מין קרענק, וואָס דער עולם האָט עס גערופן „שוועזבע" (קרעץ). אַן אויסשיט אויפן גאַנצן קערפּער, בעיקר צווישן די פינגער. דאָ האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו קעמפן מיט דער דאָזיקער חולאת. קעמפן אויף זייער שטייגער, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט איזדיעקעווען זיך. מען האָט איינגעפירט „פּאַרוווקעס". מען פלעגט כאַפּן גאַנצע מישפּחות און זיי פירן אין באָד אַריין. ווען דער עולם איז געווען אין באָד פלעגן די דייטשן צונויפנעמען דאָס אָנטועכץ, אויסמישן עס און אַריינוואַרפן אין א דאַמף־קעסל. עס פלעגט זיך אָפּטאָן חושך ביז יעדער האָט זיין אָנטועכץ געפונען, אָבער אויך דאַן ווען מען האָט שוין געפונען די מלבושים, האָט מען עס נישט געקענט אָנטוען. ייִדן האָבן בכן געטאָן אַלץ, כדי אויסצומיידן די דאָזיקע „פּאַרוווקעס".

*

די געשעענישן אויף די פראָנטן; פריער די דייטשע נצחונות און שפּעטער די מפּלות, ספּעציעל אויפן מערב־פראָנט; די איבערקערעניש אין רוסלאַנד, ווו עס איז אַראָפּגעוואָרפן געוואָרן די צאַרישע מאַכט און די שפּע־טערדיקע רעוואָלוציע אויך אין דייטשלאַנד האָט געענ־דערט די לאַגע אין פּוילן. די פּאָליאַקן, נאָך לאַנגער אונ־טעריאָכונג האָבן זיך אויפגעוועקט צו אַן אייגן מלוכהשן לעבן. די פּוילישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס דער פּונקט „ניע־פּאָדלעגלאָשטש" (אומאָפּהענגיקייט) האָט ביי זיי פאַרנומען אין זייער פּראָגראַם אַ גאָר וויכטיק אָרט, האָבן אויסגע־נוצט די סיטואַציע. דערצו איז געקומען דער פאַקט פון פּילסודסקיס אַרמיי, געשטיצט פון די אַליאירטע. די פּאָ־ליאַקן האָבן אַנטוואָפנט די דייטשע באַטאַליאָנען, געוואָרן באַלעבאַטים אין די שטעט איידער די נייע מלוכה האָט זיך איינגעשטעלט. אויך אין זשיראַרדאָוו, ווו עס איז גאָר שטאַרק געווען די אָרגאַניזירטקייט פון דער פּוילישער אַר־בעטערשאַפט, וואָס דער אומאָפּהענגיקייט־מאָמענט איז גע־ווען גאָר שטאַרק ביי זיי, זענען פּאָליאַקן געוואָרן די באַלע־באַטים. אין דער ייִדישער געזעלשאַפטלעכקייט האָט עס אַרויסגערופן שטאַרקע האָפענונגען. אמת, אַז אין אַ געוויסן הינזיכט האָט די ייִדן־שנאה ווידער אָנגעהויבן אַרויסקריכן. אויב פריִער איז מען ביי די רוסן געווען אַ „פּאַרכאַטער יעווריי", ביי די דייטשן אַ „שמוציקער יודע", איז איצט דאָס ווערטל „פּאַרשיווי זשיד" גאָר אָפט געהערט געוואָרן און נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע איז דער צורוף „זשי־דזשי דאָ פּאַלעסטיני" גאָר אָפט נאָכגעשריגן געוואָרן.

די ייִדישע יוגנט האָט אָבער נישט געמאַכט דערפון קיין אָפּהאַלט און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפלעבונג אויפן געזעלשאַפטלעכן, קולטור־פּאָליטישן געביט. אָבער וועגן דעם דערציילן זיכער די־יעניקע וואָס האָבן זיך אין דער דאָזיקער אַרבעט אַקטיוו באַטייליקט.

געווען איז דאָס די צייט, ווען מיר ייִנגערע זענען נאָך געגאַנגען אין חדר, ריכטיקער אין די חדרים פון די פאַר־שידענע מלמדים, וואָס זענען דאַן געווען. און אָט זענען א טייל פון זיי, וואָס שטייען פאַר מיינע אויגן:

אָט איז איטשע־מאיר מלמד, אָדער איטשע-מאיר דער ראַדזינער ווי מען האָט אים גערופן.

שאול בוימערדער — דער וואַטשאַזש, ווייל ער האָט זיך אויך באַשעפטיקט מיט מאַכן וואַטע.

יחיאל־מאיר, וועלכער האָט געוווינט אין „קוזשעניעס" הויז — אַ שטילער מענטש, אָבער געווען באַקאַנט מיט זיין „פּאַסיקל", וואָס איז געווען אָנגעבונדן אויפן גראָבן פינ־גער פון זיין רעכטער האַנט. ער פלעגט אויף אַן אמת־סטראַטעגישן אופן מיטן פּאַסיקל אַ שמיץ טאָן גראָד דאָרט ווו יענער האָט זיך אַמווינציקסטן געריכט. גאָר אָפט פלעגט מען אים דאָס פּאַסיקל אָפּגנבענען (ווען ער פלעגט אַנט־שלאָפן ווערן אין מיטן לערנען); אָבער אויף צו מאָרגנס האָט ער שוין געהאַט אַ צווייטנס; געהאַט משמעות אַ גאָר גרויסן רעזערוו פון דעם;

געווען אַ מלמד חיים הערש דער ליטוואַק.

אַ גאָר אָנגעזעענעם אָרט האָט פאַרנומען דער מלמד הערש־יצחק. געווען איז ער הויך ווי עוג מלך הבשן. גע־טראָגן האָט ער אַ לאַנגע שוואַרצע קאַפּאָטע, וואָס האָט אים נאָך לענגער געמאַכט. פאַרמאָגט האָט ער אַ שיין הדרת־פּנים. זיינע שוואַרצע אויגן און דאָס פּנים זענען געווען איינגעראַמט אין אַ שוואַרצער באָרד. זיין חדר איז געווען אין אַ באַזונדערן צימער אויפן צווייטן שטאָק פון יוסף קויפמאַנס הויז. דער חדר האָט פאַרמאָגט אָנשטאָט טישן גאָר „לאַווקעס", בענק ווי אין אַ שקאָלע. די בעסערע ייִנג־לעך מיט די גוטע קעפּלעך האָט ער געהאַלטן אויף די הינ־טערשטע בענק; די שוואַכערע האָט ער געהאַלטן אויף די פאָדערשטע. אמת, אַז מען האָט געדאַרפט באַשטראָפן אַ „זינדיקן" האָט ער מיט זיינע לאַנגע הענט דערגרייכט ביז דער דריטער באַנק און דאָס ייִנגל וואָס האָט באַקומען פון אים אַ פּאַטש, האָט ער עס געפילט אַ לאַנגע צייט.

דער היפּוך פון מלמד איז געווען זיין פרוי חנהלע. זי איז איז געווען אַ נידעריקע, מיט אַ גוט פּנים, נישט גע־וואַרט מען זאָל איר זאָגן גוט־מאָרגן, נאָר געטראָגן דעם גוט־מאָרגן און גוטן אָוונט יעדערן אַנטקעגן. נישט איין מאָל האָט זי אָפּגעראַטעוועט אַ ייִנגל פון דער ביטערער

עקזעקוציע — דאָס אַריבערלייגן זיך אויף דער באַנק אין אַריינכאַפן די שמיר.

געהאַט האָבן זיי צוויי זין: דער עלטערער, געהייסן האָט ער חיים־אַלטער איז געווען הויך ווי דער טאַטע, אָבער געהאַט האָט ער אַ מער ליבלעכן פנים ווי זיין פאָטער, דער יינגערער — לייבישׂ.

די מערהייט יידישע קינדער פון זשיראַרדאָו זענען געגאַנגען אין הערש־יצחקס חדר. ערשטנס איז ער טאַקע גרוון אַ גוטער מלמד; ווידער האָט מען אין דעם חדר אויך געלערנט שרייבן און לייענען יידיש. דאָס איז געפירט געוואָרן אויפזיכט פון זיין זון חיים־אַלטער. די יינגלעך האָבן גערן געוואָלט הערן פון דעם חיים־אַלטערן די מעשׂיות וואָס ער פלעגט דערציילן אין דער צייט וועט דער רבי פלעגט אַוועקגיין דאָוונען מנחה־מעריב.

יצחק הערשׂ יינגערער זון לייביש איז נישט געגאַנגען אין פאָטערס דרכים. זיין קאָפאָטקעלע איז שוין געווען קירצער ווי לענגער. ער איז געווען דער מוטערס הויך, פאַרמאָגט אַ פאָר קלוגע רעדנדיקע אויגן; דאָס קליינע יידישע היטעלע איז שוין בייַ אים געלעגן אויף אַ זייט. ער איז מעגלעך געווען „געכאפט אין דער מעשׂה" — אַזוי פלעגט מען זאָגן וועגן יענע, וואָס פלעגן אָפטוויכן פון דעם טראַדיציאָנעל־רעליגיעזן דרך.

אין יענער צייט איז אין שטאָט אויך געפענט געוואָרן א מאָדערנער חדר דורך דעם רב זלמן קלעפפיש*). אים האָט מען שוין גערופן נישט רבי נאָר מורה. זיין אויסזען איז געווען ריין, ציכטיק, אַ צוגעפוצט געלבלעך בערדל, אַ פאָר גאָלדענע פענסנע. אין דעם חדר האָט מען שוין מער געלערנט תנ"ך, העברעיש און בכלל לייענען און שרייבן. סוף וואָך האָט מען שוין געמוזט קענען מעביר־זיין די סדרה פון דער וואָך. דעם מפטיר האָט מען געדאַרפט קענען גוט אויסציען מיט דעם טראָפּ. די הויפטזאַך פון דאָזיקן חדר איז געווען וואָס פון אים האָט מען נישט געדארפט גיין שפּעט בייַנאַכט אַהיים מיט אַ לאָמטערן געמאַכט פון פאַפּיר און אַ ליכטל אינעווייניק. די תלמידים פון קלעפפישעס חדר האָבן געהאַט מער צייט און געלעגנהייט צוצוקוקן זיך צו דער עלטערער יונגט; זיי האָבן שוין באַמערקט, אַז זיי גייען עפּעס אויף שעראָקע גאַס, אין אַ ביבליאָטעק, ווו די עלטערע יונגט האָט זיך געפירט גאָר אַנדערש אפילו ווי אין דעם מאָדערנעם חדר.

עס געדענקט זיך מיר אַזאַ פאַקט. איין מאָל אין אַ שבת בין איך אריוס פון שטוב כדי צו זען ווהין יאָגן זיך עס מיינע שוועסטערס. פון דער נאַטור בין איך טאַקע געווען אַן אלצוערער, אָבער ניט קיין מסור. דערציילן דעם טאַטן פלעג איך ניט. אַזוי נאָכגייענדיק זיי ביז צום וואָקזאל, האָב איך געזען ווי עס שלייכט זיך אַריוס פון וואָקזאל אַ פרעמדער מענטש אין דער מיט פון אַ גרופּע יונגווּאַרג. דער פרעמדער איז געווען אַנגעטאָן אין אַ קאַפּעליוש פון וועלכן עס איז אַריוסגעקראָכן אַ געדיכטע טשופּרינע. ער איז אַפּגעפירט געוואָרן אין דער ביבליאָטעק. איך הער אַ נאָמען יעקב וויסלין, אַ נאָמען וואָס איז מיר דאָן געווען אומבאַקאַנט. איך קריג זיך אַרויף דורך די טרעפּ אין דער ביבליאָטעק אַריין — איך זע צוויי צימערן פול מיט יונגווּאַרג, קאָפּ אויף קאָפּ. איך האָב פאַרנומען אַן אָרט בייַ א טישל, זיך באַמיט זען דעם „אַרטיסט" — אַזוי האָט מען אים טיטולירט. ער האָט דאָן רעצישירט דעם „דאָרפס־יונג". עולם האָט געשלונגען יעדעס וואָרט, עפּעס אנדערש ווי דעם חומש מיט רשי אין חדר... פלוצעס הער איך ווי עפּעס רוישט הינטער מיר. איך קער זיך אום און זע אַן אויסטערליש בילד... אין סאָמע שבת שטייט אַ פרימוס אויף וועלכן עס קאָכט אַ טשיניק טיי... און עס גייט אַ שפּעטשערייַ: „חברטע, מיר אַ גלאָז טיי"; „נאָך אַ גלאָז טיי..." אנדזשר שטוב איז נישט געווען קיין שטאַרק־חסידיש־פרומע שטוב, אָבער רעליגיעזע יידישקייט איז אָפּגעהיט געוואָרן. אזא זאַך, מאָכן טיי אום שבת... אומדערהערט! איך וויל אַוועקגיין, מיינע אויגן זאָלן עס נישט זען, אָבער אַט הער איך די התלהבותדיקע וועדטער פון וויסליצן און בין געבליבן... און עס האָט אַנגעהויבן עפּעס וויטקן. פון חדר, הגם דעם מאָדערנעם בין איך שוין אַוועק.

אַנד בין איך נישט געווען פון די ערשטע... האָט מען געוואָלט גיין אַ ביסעלע וווייטער ווי מעביר זיין די סדרה. אָבער אַריינגיין אין דער אַלגעמיינער שולע פון דער מלוכה (די פאָוושעכצע שקאָלע) איז פאַרן יידישן קינד נישט געווען פון די לייכטע זאכן. עס האָט זיך אַרויסגעווּיזן, אַז די פון דורות אונטערגעאַכטע פאַליאַקן האָבן זיך נאָר שנעל אויסגעלערנט די אַנטיסעמיטישע תורה. דאָס האָט געגעבן די געלעגנהייט גאַמאַלינסקין, פון פאָך אַ לערער נאָך פון די צאַרישע צייטן, אַן אַסימילירטער יידּ, ער זאָל שאָפן א „פאָוושעכצע שולע" נאָר פאָר יידישע קינדער. די שולע האָט געהאַט די רעכטן פון 7קלאַסיקער מלוכה־שול אין מען האָט נאָכן פּאַרענדיקן די דאָזיקע שולע געקענט אַריין אין גימנאַזיע (אויב מען האָט געהאַט מעגלעכקייטן וויי־טער צו לערנען און אויב מען האָט אַנגענומען).

*

די עקאָנאָמישע לאָגע איז דאָן אין זשיראַרדאָו געווען אַ גאָר שוועריע. אין רעזולטאט פון דער מילחמה זענען צעשטערט געוואָרן די אַלטע פרנסה־קוואַלן פון די יידן. צו הילף זענען געקומען די יידן פון אמעריקע, פונקט ווי אין גאַנץ פוילן אַזוי האָט זיך אויך אין זשיראַרדאָו געשאפן א הילף־קאָמיטעט, וואָס זיינע פאָנדן האָט ער געענטפון דער אמעריקאַנער שטיצע. אין קאָמיטעט זענען געזעסן יידן פון דער באַלעבאַטישער „פּני", פּאַרשטייט

*) וועגן ר' זלמן קלעפפיש איז שוין פנקס פאַרן אַרטיקל. רעד.

זיך, אַז צווישן זיי איז אויך געווען דער דערמאָנטער גאָ־מאָלינסקי. עס זענען שוין אַזוי פיל יאָרן אַוועק; זייער פיל עוולות האָט די צייט אָפּגעווישט, אָבער פאַר דער געשיכ־טע דאַרף מען זאָגן, אַז מען האָט גאָר שטאַרק דאַן גע־מורמלט אויף דער פירערשאַפט פון דאָזיקן קאָמיטעט, וואָס האָט באַלעבאַטעוועט לויט זייער איינזען.

ביי דער ייִדישער פּאָוושעכנער שול איז געשאַפן געוואָרן אַ קיך, ווו די קינדער האָבן געקענט פאַר אַ צוואנציקער באַקומען אַ מיטאָג. מיט דער אַדמיניסטראַטיווער זייט פון דער דאָזיקער אונטערנעמונג האָבן אָנגעפירט דער שריי־בער פון די שורות און אברהמטשע קשאָנזשעניצער, היינט אין ישראל. מיר האָבן זייער אָפט אויך אַרויסגעגעבן די פּראָדוקטן פאַר דער אַלגעמיינער קיך, וואָס האָט עקסיס־טירט אין שטאָט. אין דער שולע האָט זיך געשאַפן אַ באַ־דינונגס־פאַרוואַלטונג פון צווישן די שילער. איך געדענק די ווייטערדיקע נעמען: די שוועסטערס העניע און מאַלגאָ־שע גרונוואַלד (איטשקע קלעזמערס טעכטער); שפרה האָלצשטיין, נחמה פּייטשער, לאה קראַקאָוו, פּעסע יאַקו־באָוויטש, מלכה וואַרגאַטש און אנדערע וואָס איך געדענק נישט. יעדן פרייטיק פלעגט מען טיילן צום מיטאָג נאָך אַ חלהלע מיט קאַקאָאָ.

די אונטערגעוואַקסענע יוגנט האָט דערווייל גאָר אויס־געברייטערט זייער קולטור־טעטיקייט. עס פלעגן טאַקע פאָרקומען צוזאַמענשטויסן און צאַנקערייען מיט די רעלי־גיעזע עלטערן, אָבער דאָס האָט נישט געשטערט, פאַר־קערט, אפשר טאַקע דערפאַר איז די פאַרביסנקייט געווען אַ שטאַרקערע. דער אַרטיסט ווייסליץ איז געוואָרן אַ גאָר אָפטער באַזוכער אין זשיראַרדאָוו. זיינע וויזיטן האָבן אָנ־גערעגט צו שאַפן אַן אייגענעם טעאַטער־קרייז. מען האָט אָנגעהויבן שפּילן ייִדיש טעאַטער, וואָס איז געוואָרן א וויכ־טיקער טייל פון דער קולטור־טעטיקייט פון דער יוגנט. אויב איך מאַך נישט קיין טעות, איז די ערשטע זאַך וואָס איז געשפּילט געוואָרן געווען „הערצעלע מיוחס". פון די שפּילערס געדענק איך: געלע ניסנבערג, יוסף ניסנבערג, ביילע קאָלטאָן און אַנדערע.

*

אין מיטן פון דעם דאָזיקן אויפברויז און באַרג־אַרויף איז געקומען דער איבעררייס. עס איז אויסגעבראָכן די פּויליש־באָלשעוויסטישע מילחמה. אַ גאָר גרויסע צאָל יונגוואַרג, גראָד פון די אַקטיווע טוער פון דער ביבליאָ־טעק, איז גערופן געוואָרן צום מיליטער־דינסט. נישט אַלע־מען האָט געשמעקט אַוועקצולייגן דעם קאָפּ פאַר דעם פּוילן, וואָס אירע ערשטע האָניק־חדשים זענען געווען אויסגעווייקט מיט ייִדיש בלוט; ווען די יעניקע וואָס זע־נען געגאַנגען קעמפן פאַר פּוילן, די ייִדישע זעלנער זענען גאָר פאַרשפּאַרט געוואָרן אין דעם טרויעריק־באַרימטן לאַ־גער יאַבלאָננע, ווו זיי זענען אויסגעשטאַנען סיי פיזישע יסורים, הונגער און קעלט, סיי מאָראַלישע פּיינען, ווערנ־דיק דערנידעריקט. עס האָט זיך דעריבער אָנגעהויבן אַ מאַסנהאַפטע עמיגראַציע, ריכטיקער אַנטלויפן, פון פּוילן. מען איז געלאָפן ווו עס האָט זיך געלאָזט. טייל זענען אַוועק קיין דייטשלאַנד. דאַן האָט דאָך דייטשלאַנד נאָך געגאָלטן פאַר אַ דעמאָקראַטישער און קולטורעלער מדינה.

זשיראַרדאָווער ייִדן האָבן אויך פאַרזוכט דעם טעם פון די אַכזריותן פון די האַלערטשיקעס, די טרויעריק־באַרימ־טע פּוילישע טיילן פון גענעראַל האַלער, וואָס האָבן זיך באַרימט געמאַכט מיט זייערע אָנפאַלן, מיט זייער „שערן בערד", און בכלל איזדעקעווען זיך איבער ייִדן.

הכלל זשיראַרדאָוו איז נאָך יענעם פּעריאָד געוואָרן יוגנט־אָרעם.

*

ווידער קומט שפּעטער אַ געוויסע סטאַביליזאַציע. עס נעמען זיך צוריק די יונגע כוחות צו זייער געזעלשאַפט־לעכער אַרבעט. עס קריסטאַליזירן זיך דאַן אויס פאַרשי־דענע גרופּעס, אידעען און ריכטונגען. פון איין זייט די רוסישע רעוואָלוציע און די נייע ווינטן אין אייראָפּע בכלל, וואָס האָבן זיך געוואָנדן צו דעמאָקראַטיע און פרייהייט. פון דער צווייטער זייט די באַלפור־דעקלאַראַציע מיט די האָפענונגען פון שיבת ציון. וויכוחים „רעכט" און „לינקס". די ביבליאָטעק ווערט באַהערשט פון די בונדיסטן און הייסט „צוקונפט". די קאָמוניסטישע באַוועגונג איז בכלל פאַרבאָטן; די ציוניסטישע אָנהענגערס (דאַן זענען נאָך נישט געווען קיין באַזונדערע ציוניסטישע פּאַרטייען) שאַפן אין הויז פון איטשע־לייזער ניסנבערגן, דעם „מרכז"; אָשר כאַנאָכאָוויטש, דער ייִנגערער זון פון חזן־שוחט מנחם־מענדל האָט געגרינדעט דעם „השומר הצעיר". עס הייבן זיך אָן שאַפן ספּאָרט־קלובן, אויפן ערשטן אָרט דער פוט־באָל־ספּאָרט. דער ערשטער ייִדישער קלוב איז געווען דער „מכבי". נישט גרינג איז אָנגעקומען ביז מען האָט אָנער־קענט די ייִדישע ספּאָרטלערס. דער שטאָטישער פּוילישער קלוב „זשיראַרדאָוויאַנקאַ" און זיינע שפּילערס פלעגן זיך מיט חוזק באַציען צו די ייִדישע שפּילערס. אָבער נאָך עטלעכע מאָל זיך טרעפן אויף מעטשן האָט „מכבי" דער־וואָרבן אָנערקענונג. וואַקסן נאָך דעם אויס פאַרשידענע ספּאָרט־קלובן און ספּאָרט־אָרגאַניזאַציעס ביי די פאַרשי־דענע אָרגאַניזאַציעס. אַ באַזונדער ראָלע האָט געשפּילט די „גוויאַזדאַ" (שטערן), וואָס איז שפּעטער אָנגעפירט גע־וואָרן שוין דורכן חבר בענעק.

*

ייִדן האָבן זיך געשטיקט אין זייערע פאַכן — שניידעריי און קאַמאַשנמאַכעריי. אין דער פאַבריק פון די באַרימטע לייוונט האָט מען קיין ייִדן נישט אַריינגעלאָזט. ייִדישע קונים פאַר די טישטעכער און האַנטעכער אדרבא, אָבער

ייִדישע אַרבעט־הענט ניין. בין איך אויך אַוועק אויף דער לער צו שניידעריי. געווען אַכט חדשים ווי אַ לערניינגל ביים באַקאַנטן שניידער שאול אינדיק און נאָך דעם אַוועק קיין וואַרשע אַרבעטן. קומענדיק אויף די יום־טובים אַהיים האָב איך געזען דעם ראַשיקן באַרג־אַרויף פון דער זשי־ראַרדאָווער יוגנט. עס האָט עקסיסטירט אַ קאָמוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע, הגם די אָרגאַניזאַציע איז געווען פאַרבאָטן פון דער רעגירונג; אַ יוגנט ביי דער בונדישער פּאַרטיי (אַגב האָבן אין יענער צייט די בונדישע פירערס געהאַט די אייבערהאַנט אין שטעטל); גרויסן פּראָגרעס האָבן געמאַכט די ציוניסטישע פּאַרטייען פון אַלע גרופּעס, רעכטע און לינקע.

*

עס איז פּסח 1925. ווי שטענדיק בין איך געקומען אויף יום־טוב אַהיים, ווו איך בין שוין פאַרבליבן ביז מיין אַוועקפאָרן קיין אַרגענטינע. אַרומגיין ליידיק שיקט זיך נישט ; בין איך אַריין אַרבעטן צו אַברהם באָרנשטיין (דער שוואַרצער אַברהם), אַ שוואָגער פון יעקל טיגער.

אַ גאַנצע וואָך איז ביים שוואַרצן אַברהם געווען אַ שניי־דעריי, אָבער אָט איז פרייטיק, עס קומט אָן די מלכה שבת. אויס שניידעריי, אויס וואָכיקע געשעפטן. קריסטלעכע קונים האָבן שוין געוווּסט, אַז זיי דאַרפן באַצייטנס אָפּנע־מען זייערע באַשטעלונגען. און אַ גאַנץ שבת איז אַברהם דער שוואַרצער אויסגעטאָן פון זיין וואָכעדיקער מלאכה. אין זיין שטיבל איז ער אין גאַנצן שבת־מנוחהדיק. זונ־טיק ווידער געוואָרן וואָכעדיק, אָבער אַ גאַנצן זונטיק האָט נאָך אַברהם אונטערגעזונגען די ניגונים, וואָס ער האָט געהערט אין זיין „תהילים־שטיבל".

איך בין אַריבער אַרבעטן צו יוסף קויפמאַן. אָבער אין דער ערשטער וואָך איז אויסגעבראָכן דער שניידער־שטרייק. אַ שטרייק צווישן מענטשן מיט וועלכע מען לעבט צוזאַמען, טאָג־טעגלעך טרעפט מען זיך — אייגענע מענטשן. געדענק איך ווי דער באַלעבאָס, יוסף קויפמאַן, שטייט ביי דער טיר פון וואַרשטאַט און זיין גאַנצע הויכע פיגור, מיט דער באָרד און די ברילן איבער די אויגן און טרייסלט זיך פאַר אויפרעגונג — ער קוקט נאָך ווי יעדער פון זיינע אַרבעטער לייגט די אַרבעט און פאַרלאָזט דעם וואַרשטאַט און דערצו נאָך אַ צולאָג... זיין ייִנגערער זון אַריה, סאָלידאַריזירט זיך אויך מיט די שטרייקערס... מיר האָבן געמיינט, אַריה האָט פאַרלוירן זיין היים... ווער האָט עס געקענט פאַרשטיין דאַן דעם טאַטן זיינעם... אָבער עס איז נישט געוואָרן קיין טראַגעדיע — כרחם אָב על בנים!

מיר זענען אַוועק אין נאָענטן וואַלד ביים פּאַרק אויף אַ באַראַטונג. דער שטרייק איז נישט פאַרשפּילט געוואָרן, אָבער געוווּנען האָבן מיר אויך נישט קיין סך.

שפּעטער בין איך אויך צוגעצויגן געוואָרן צו דער אַר־בעט אין דעם שניידער־פאַראיין. אין דער פאַרוואַלטונג זענען אויך פּנחס פלאַנצער, לייבל טיגער, נאָך איינער אַ נייער מיטגליד, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט. די זיצונגען מוזן פאָרקומען אין פּריוואַטע הייזער. נעכטן ביי דעם, מאָרגן ביי יענעם; היינט ביי מיר. אגב ביי איינער אַ זיצונג, טאַקע אין הויז פון מיינע עלטערן, איז באַשלאָסן געוואָרן אַז מען זאָל צאָלן אַ מאָנאַטלעכן אָפּצאָל פון דריי זלאָטעס. אַלץ איז געווען גוט, אָבער קיין לאָקאַל האָט מען נישט געהאַט. עס האָט געפעלט אַן אייגענער מקום.

איך האָב פאָרגעשלאָגן צו מאַכן אַ טעאַטער־פאָרשטע־לונג. האָבנדיק אַ פאַרבינדונג מיט דעם באַקאַנטן דראַ־מאַטישן קרייז פון קאַרמעליצקע 23 פון דער „אַרבעטער־היים" ביי די לינקע פּועלי־ציון, וואָס איז אָנגעפירט גע־וואָרן פון רעזשיסאָר משה וויידע, איז איינשטימיק באַ־שלאָסן געוואָרן צו דעלעגירן מיך און פּנחס פלאַנצערן קיין וואַרשע. מיר האָבן טאַקע געהאַט אַ צוזאַמענטרעף מיט וויידען ווי אויך מיט אַ צווייטן פון דראַמקרייז מאַקס איי־זענבערג (היינט אין פּאַריז) אָבער עס איז גאָרניט אַרויס־געקומען.

האָט מען אונדז רעקאָמענדירט צו אַן אַרטיסט שוואַרצ־בארד. מיר האָבן אָפּגעמאַכט מיט אים און ער האָט גע־שטעלט אוריאל אַקאָסטאַ. עס איז אונדז געלונגען צו באַ־קומען דעם „דאָם ליודאָווי" (פאָלקסהויז אויפן מאַרק). אָבער פון דער פאָרשטעלונג האָבן מיר אויך נישט גע־האַט אויף קיין לאָקאַל. די הכנסה האָט קוים געדעקט די הוצאות און בכלל האָט דער עולם געטענהט, אַז אונדזערע אָרטיקע ליבהאָבערס וואָלטן אַזוי אויך געשפּילט, אויב נישט נאָך בעסער.

אין יענער צייט האָט זיך שוין ביי מיר אָנגעהויבן די צייט פון מיין רייזע־פיבער. אין יענער צייט איז עס אָנ־געקומען קיין זשיראַרדאָוו יצחק בעניעק. זיין קומען איז געוואָרן אַ געזעלשאַפטלעכער אויפברויז — אָבער דאָס קאַ־פּיטל ווערט דאָך זיכער דערציילט פון אַנדערע חברים.

*

דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיינע לעצטע טעג אין זשי־ראַרדאָוו זאָל איך איבערלעבן אין אַ ייִדיש־טראַדיציאָנעלן, מאָמענט, וואָס לאָזט מיך נישט אָפּ ביז היינט. געקומען בין איך אין סעפּטעמבער 1926, צו ימים־נוראים, כדי זיך געזעגענען מיט מישפּחה, מיט פריינט, מיט חברים. איז מען געגאַנגען אין שול אַריין — סטייטש, כל נדרי!

פאַרן גיין אין שול — די צערעמאָניע פון די ליכט־בענטשן; די מאַמע בענטשט אָפּ די ליכט, וויינט — אי פאַר אירע „זינד" וואָס זי האָט נישט, און אפשר צוליב דעם, וואָס זי דאַרף געזעגענען אַ זון, וואָס פאָרט אין אַזעל־כע מרחקים... דער טאַטע נעמט מיך, שוין אַ בחור פון 19 יאָר און דעם ייִנגערן ברודער סאַנע, אַ 13־יאָריקן, דעקט

זויבער מיטן טלית און בענטשט: — כאפרים וכמנשה... ער בעט מיך דערבייַ איך זאָל געדענקען צו זיין אַ ייִד...

אין שול אַ געדיכטענישן מען ווינטשט זיך: מען בענטשט זיך — לשנה טובה תחתמו!

רב מנחם־מענדל מיט זיין משוררים־כאָר הייבט אָן זאָגן כל־נדרי...

אַזוי דער גאַנצער יום־כיפור — רב בינום שוחט, בויַ־מערדער מיט זיין שחרית, זיין המלך און נאָך דעם נעילה...

דער מוסף, ווידער פּון חזן רב מנחם־מענדל...

מוצאי יום־כיפור — זאָל זיין אַ גוטע חתימה!

*

זאָל זיין אַ גוטע חתימה... אָבער געקומען איז אַ פּינצט־טערער גזר...

זענען זיי אַלע — די כל המינים חסידים: גערער, אַמשי־נאַווער, אַלעקסאַנדרער, גראָדזיסקער, סקערניעוויצער, פּשיס־סעכער — און ציוואַמען מיט זיי די פּרייַע, די וועלטלעכע — אַלע מינים ציוניסטן, רעכטע, לינקע זוי: לינקסערע — און די גאָר פּרייַע, די בונדיסטן, די קאָמוניסטן; אַלע אַלע צוזאַמען, אויך די וואָס האָבן נישט געהאַט קיין סימן פּון אַ „שטיבל" אָדער אַן „אַרגאַניזאַציע". די טאַטעס, די מאַמעס, די ברידער, די שוועסטער — אַלע, ממש אַלע האָבן געטיילט זיין גורל — דער גורל פּון דעם אַכזריותדיקן קדושים־טויט.

זאָל מיין זיכרונות־קאַפּיטל זיין טאַקע נאָך אַ שורה אויף דער סימבאָלישער מצבה פּון אונדזערע קדושים אין טהורים, וועמענס אָנדענק מיר שוערן אייביק אָפּצוהיטן.

ערשטע־מאַי־גאַס אין זשיראַרדאָוו.

אַברהם זימלער (מאָנטרעאַל, קאַנאַדע)

פון אונדזער יוגנט־צייט*)

מיינע ווייטערדיקע זיכרונות שרייב איך נישט האָבנדיק פאַר מיר די מאַטעריאַלן און דאָקומענטן פון יענער צייט. קען דעריבער זיין, אַז דאָ אָדער דאָרטן האָב איך דורכגע־לאָזט נעמען, אָדער טייל פאַקטן זענען נישט באַרירט גע־וואָרן; עס האָט זיך אויך געקענט אַריינכאַפּן אין געוויסע ערטער טעותים. וועלן מיר מיינע פריינד און חברים מוחל זיין דערפאַר.

ווען איך בין אַריין אין דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון „בונד" האָב איך זיכער נישט געטראַכט, אַז מיר וועט אויסקומען צו שרייבן זיכרונות פון דער באַוועגונג, און נאָך מער, אַז דאָס וועט אויסקומען צו שרייבן וועגן אַ זאַך וואָס איז בלוטיק פאַרשניטן געוואָרן. אָבער איך האַלט עס פאַר מיין חוב איצט צו טאָן, ווייל דער גורל האָט געוואָלט, אַז איך זאָל זיין פון די געציילטע זשיראַרדאָווער בונדיסטן, וואָס זענען דורך דעם גהינום־וועג פון לעצטן חורבן, מילחמה, נע־ונד און בלייבן לעבן. ווילט זיך ביים שטעלן די סימבאָלישע מצבה נאָך אונדזער היימשטאָט אויך אַריינ־פלעכטן אונדזער בלעטל אין דעם געשיכטע־קאַפּיטל פון ייִדישע געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען פון אונדזער הייס־געליבטער און דורך די נאַציס פאַרטיליקטער שטאָט.

די בונדישע אָרגאַניזאַציע אין אונדזער שטאָט האָט גע־האַט איר פאָרגעשיכטע ביז וואַנען איך בין אין איר אַריין. וועגן דעם שרייבן זיכער אַנדערע; איך וויל דערציילן פון מיינע צייטן — די דרייסיקער יאָרן ביז דעם חורבן, ביזן גורל־יאָר 1939.

***

געדענק איך גוט יענע יאָרן, ווען איך בין נאָך מיט מיין פאָטער געגאַנגען אין גערער שטיבל און עס פלעגט מיר ציען „אַהין"... איך פלעג מקנא זיין די עלטערע בחורים, וואָס פלעגן גיין אין דער ביבליאָטעק, שוין זיך געקליידט אַ ביסל „פאַצעטיש"... עס האָט טאַקע נישט לאַנג געדויערט און אויך דאָס איז געוואָרן מיין וועג. איך געדענק דאָס ערשטע מאָל ווען איך בין אַרויפגעקומען אין דער ביבליאָ־טעק האָב איך ביי דער ביכער־שאַנק געזען משה וויינ־שטאָקן אַלס ביבליאָטעקאַר. איך האָב זיך נאָך דעם דער־וווסט, אַז די דאָזיקע אינסטיטוציע, פון וואַנען עס איז טאַקע אויפגעקומען די שפּעטערדיקע בונדישע אָרגאַניזאַ־ציע איז געשאַפן געוואָרן פון ייִדישע ראַדיקאַלע אינטעלי־גענץ און אַרבעטער. נישט קיין שליח פון צענטראַל־קאָמי־טעט איז געקומען כדי צו שאַפן די אָרגאַניזאַציע. דאָס האָבן זשיראַרדאָווער ייִדישע אַרבעטער און יוגנט געטאָן. דאַרף פאַרשריבן ווערן דער פאַקט, אַז די גרינדונג פון דער באַנייטער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין די מיטן 20ער יאָרן איז פאָרגעקומען אין דער פריוואַטער הויז פון געצל קאַץ (געצל סטאָלאַזש), און, ווי מען האָט איבערגעגעבן, האָבן זיך אין דער גרינדונג־פאַרזאַמלונג באַטייליקט: משה וויינ־שטאָק, הערש זשעלעכאָווער, מאַשע בירענבוים, נח ניימאַן, פּנחס בלאַט, הערש יאַקובע, יצחק קירשבוים, לייזער גרינ־בערג, יעקב קאַץ און אַנדערע. דער גרעסטער טייל פון זיי זענען טאַקע געווען שניידערס. די פאַרזאַמלונג איז געווען אַן אומלעגאַלע און אין מיטן איז אָנגעקומען פּאָליציי. מען האָט זיך צעלאָפן ווער דורכן טיר און ווער דורך פענצטער...

די אַרבעט איז אָבער נישט איבערגעריסן געוואָרן. בראש פון דער אָרגאַניזאַציע איז געשטאַנען הערש זשעלעכאָווער, פון פאַך אַ דאַמען־שניידער, זייער אַן ענערגישער און אַ גו־טער אָרגאַניזאַטאָר, וואָס איז געווען באַליבט נישט דווקא אין די קרייזן פון „בונד". ביי דער אָרגאַניזאַציע איז גע־שאַפן געוואָרן אַ יוגנט־קרייז אויפן נאָמען פון „בראָניסלאַוו גראסער". די אויפגאַבן זענען געווען זיך בילדן, לערנען און לייענען. היות די גרעסטע צאָל פון די מיטגלידער זענען געווען שניידערס האָבן מיר טאַקע באַשלאָסן צו שאַפן אַ פּראָפעסיאָנעלן שניידער־אַרבעטער־פאַראיין. דער וויכטיק־סטער טוער איז ביי דעם געווען הערש זשעלעכאָווער, וועל־

---

*) די אַרבעט פון אונדזער לאַנדסמאַן אברהם זימלער איז גע־ווען אַ גאָר ברייטע; עס זענען פון איר עלימינירט געוואָרן די יעניקע פאַקטן און טיילן, וואָס ווערן שוין געבראַכט ביי אַנדערע; די פאַרעפנטלעכטע דאָ דאַטן און געשעענישן, נעמען און אַקטיווי־טעטן דערגאַנצן בכן דאָס בילד, וואָס איז שוין געשילדערט גע־וואָרן פון אַנדערע.

כער איז שוין געווען באַקאַנט אין וואַרשע און אָפט געפאָרן אין דער צענטראַלע וועגן דעם.

דאָס אָרגאַניזירן דעם פאַראיין איז אָנגעקומען נישט גאָר לייכט; פאָרענישן צום סטאַראָסטע אין גראָדזיסק, וועלכער האָט געמאַכט שטערונגען. ערשט די אינטערווענץ פון דער סעקרעטאַרין פון דער באַקליידונג־צענטראַלע חברטע שרה שוועבער, האָט געווירקט. די לעגאַליזאַציע איז אַרויסגע־געבן געוואָרן אין יאָר 1926.

מיר האָבן געדונגען אַ לאָקאַל ביי לייביש בלאַנק. די אָפיציעלע דערעפענונג פון לאָקאַל איז באַשטימט געוואָרן

גראָסער־קרייז פון יוגנט־בונד „צוקונפט" אין זשיראַרדאָוו, בערך 1927.
אויפן בילד געפינען זיך: אַהרן־שייע גרינבערג, פנחס בלאַט, הערש זשעלעכאָווער, נח ניימאַן, ירחמיאל דאָמב, אברהם קזשאָנזשענסקי, בנימין קימעלפעלד, לייביש קאַץ, לייב ווינאָגראַד, ציגלער, יוסף פונטאָ־וויטש, זלמן ציגלער, ישראל ניסענבוים, משה־מרדכי טשייקעוויטש, מרדכי שפּיצאַק, אפרים יעשאָנאָוויטש, יאַקובע, מייעראָוויטש, אברהם זימלער, שאול בלאַט, ישראל פאַלמאַ, פייוול ראָטמאַן און אַנדערע.
די גרעסטע מערהייט פון זיי זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדערס

אויפן 1טן מיי; עס האָט געדאַרפט זיין אַ דאָפּלטער יום־טוב. מיר האָבן צוגעגרייט צוויי רויטע פענער — איינע פון פאַראיין און די צווייטע פון יוגנט־בונד „צוקונפט". אויסגעפּוצט יום־טובדיק דעם לאָקאַל. פאַקטיש איז עס גע־ווען כמעט דאָס ערשטע מאָל וואָס מען האָט זיך ביי די ייִדישע אַרבעטער געגרייט צו פייערן דעם 1טן מיי מיט אַן אַקאַדעמיע. מיר האָבן אַפילו געפּועלט ביים צענטראַל־קאָמיטעט ער זאָל אונדז צושיקן אַ רעדנער און עס איז געקומען דער חבר סאַלעק ליכטענשטיין.

דער יום־טוב איז אָבער פאַרשטערט געוואָרן. אָט האָט געעפנט הערש זשעלעכאָווער די אַקאַדעמיע מיט די געהע־ריקע קאַמף־ און יום־טוב־ווערטער. עס קומען אַריין פאָנען־טרעגער מיט צוויי פענער — עס איז אַ פייערלעכער מאָ־מענט. אָבער די קעגנער פון „בונד" האָלטן, אַז עס קען דאָ נישט זיין קיין פּאַרטייִשע פאָן. זינגען די בונדיסטן די בונדישע שבועה. הייבן די אַנדערע אָן זינגען זייער פּאַרטיי־הימן. צום פאַראיין האָבן דאָך געהערט אַרבעטער פון פאַר־שידענע ריכטונגען. אָט רעדט שוין דער גאַסט פון צענטער... אָבער דער שטורעם איז נישט פאָריבער. דער סוף — די אַקאַדעמיע איז נישט דערפירט געוואָרן ביזן סוף...

דאָס איז געשען מיט העכער דרייסיק יאָר צוריק. דאַן אין יענער צייט, ביי יענע צווישן־פּאַרטייִישע באַציִונגען; ביי דעם ברען און עקשנות פאַר דער אָרגאַניזאַציע איז עס געווען „פאַרשטענדלעך". עס האָט די געשיכטע געהאַט נאָכווייענישן, אָבער יעדער האָט געמיינט און געווען אי־בערצייגט, אַז ווי ער האָט געהאַנדלט האָט ער בעסער געדינט די אינטערעסן פון דער גערעכטיקייט און דעם קאַמף פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

דער סוף איז אָבער געווען, אַז די בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט רעזיגנירט צו פירן איר פּאַרטייִישע אַרבעט אין

פאַראיין און כדי אומגעשטערט טאָן די אַרבעט געדונגען אַן אייגענעם לאָקאַל. מען האָט אָבער נישט אָפּגעלאָזט די פראַגע פון פאַראיין. נאָך עטלעכע צווישן־פּאַרטייִשע באַראַטונגען איז גערופן געוואָרן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון אַלע שניידער־אַרבעטער און דאָרטן איז אויפן יסוד פון פּראָפּאָרציאָנעלע וואַלן, אויסגעקליבן געוואָרן אַ נייע פאַר־וואַלטונג אין וועלכער עס זענען אַריין פיר בונדיסטן: הערש זשעלעכאָווער (פאָרזיצער); פּ. בלאַט; א. גרינבערג; מאַשע בירענבוים. איין „רויטער" (אַזוי האָט מען דאַן גערופן די אָנהענגערס פון די קאָמוניסטן) — לייבל טיגער; איין רעכטער פּועלי־ציוניסט — יאָסל נעלסאָן (אַ וויסקיטקער) און איין לינקער פּועלי־ציוניסט — שיע סנאָפּקאָווסקי.

אין רעזולטאַט פון דער אָרגאַניזירונג האָבן מיר דער־קלערט אַ שטרייק פון די שניידער קעגן די שלעכטע אַר־בעט־באַדינגונגען און נידעריקן לוין. דער שטרייק איז גע־ווען אַ סאָלידאַרער און איז טאַקע געוווּנען געוואָרן. יעדן אין דער פרי פלעגן די שניידער־אַרבעטער זיך צונויפקלייבן ביים ברונעם, נעבן כאַסקל האָלצשטיינס הויז. מען פלעגט אַלע אין איין צייט אַריינגיין צו דער אַרבעט און גלייך נאָך דער אַרבעט, נאָך די אַכט שעה, פלעגן זיך ווידער אַלע טרעפן. אַזוי אַרום איז קאָנטראָלירט געוואָרן דאָס אָפּהיטן דעם אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. מען דאַרף אונטער־שטרייכן, אַז אונדזער שניידער־פאַך איז דאַן צווישן די האַנטווערקער געווען די איינציקע בראַנזשע, ווו דער דאָ־זיקער אַכט־שעהדיקער אַרבעטס־טאָג איז אָפּגעהיט געוואָרן.

דער פאַראיין איז געוואָרן דער זאַמלפּונקט ווו עס האָט זיך גרופּירט די ייִדישע אַרבעטער־יוגנט, ווו עס זענען געפירט געוואָרן לעקציעס, שמועסן, קרייזן, געזונגען לי־דער; מיר האָבן געבראַכט רעדנער פון וואַרשע (חבר לו־ציאן בליט, לובע בעליצקא און אַנדערע). מיר זענען, ווי געזאָגט, געשטערט געווען צו פירן אונדזער פּאַרטיי־אַרבעט אין פאַראיינס־לאָקאַל און דערפאַר האָבן מיר גאָר אין קורצן לעגאַליזירט אַן אָפּטיילונג פון דער געזעלשאַפט „קולטור־ליגע" און געדונגען אַ לאָקאַל אויף פאַבריטשנע 14. אין משך פון דער צייט איז אונדז צוגעקומען נאָך אַ גרופּע יוגנט און עס איז שוין געשאַפן געוואָרן אַ צווייטער „צו־קונפט"־קרייז אויפן נאָמען פון וולאַדימיר מעדעם.

מיר האָבן אויך געשאַפן אַ רעפערנטן־קרייז, וואָס זיין ציל איז געווען צוצוגרייטן רעפערענטן פאַר די קרייזן, שמועסן און אויך עפנטלעכע אַרויסטריטן. פון דעם דאָזיקן קרייז זענען אַרויסגעוואָקסן גאָר גוטע טוער, וואָס האָבן צוגעגרייט רעפעראַטן, אָנטייל גענומען אין עפנטלעכע אונ־טערנעמונגען.

די ערשטע עפנטלעכע אַרויסטרעטונג איז געווען דער חנוכת־הבית פון לאָקאַל, וואָס איז אויסגעפאַלן פּונקט צום 30סטן יובל פון „בונד". מיר האָבן עס דורכגעפירט מיט גרויס פאַרנעם, איינגעלאַדן די שכינותדיקע אָרגאַניזאַציעס. געקומען איז ווי אַ רעדנער פון וואַרשע דער חבר ש. הור־וויטש. אויף דער דאָזיקער אַקאַדעמיע איז אַרויסגעטראָטן אונדזער כאָר אונטער דער אָנפירונג פון בעריש וואַקסמאַן.

אין דער אויפקלערונג־אַרבעט האָבן געשפּילט אַ גאָר וויכטיקע ראָלע די אויספלוגן, צוזאַמענפליִען און לאַגערן. מיר פלעגן טאַקע גאָר אָפט מאַכן באַזוכן אין די הינטער־שטאָטישע וועלדער, ווו צוזאַמען מיטן פאַרברענגען, שפּיל און געזאַנג האָבן מיר געהאַט לעקציעס. אין יאָר 1928 האָבן מיר געהאַט דעם ערשטן צוזאַמענטרעף מיט דער אָרגאַני־זאַציע פון אַמשינאָוו. די טוער פון דער אַמשינאָווער אָרגאַ־ניזאַציע האָבן אויף אונדז געמאַכט אַ גאָר גוטן איינדרוק. צווישן זיי זענען געווען מאיר לובאַרטאָווסקי (היינט אין מאָנטעווידעאָ — אורוגוויי); אַברהמטשע סאָבאָל (היינט אין מאָנטרעאַל — קאַנאַדע); עלקע סאָבאָל־עטינגער (היינט אין מדינת ישראל); מאָטיע טשעקאַנאָווסקי, בערל ווילינג און אַנדערע. דאָס זענען שוין געווען גוט־אויסגעשולטע טוערס, איבערצייגטע סאָציאַליסטן, גוטע רעדנערס און אָרגאַניזאַ־טאָרן. דער דאָזיקער אויספלוג איז אונדז געבליבן איינגע־קריצט אין זיכרון.

אַ צוזאַמענטרעף, אָדער ווי עס האָט ביי אונדז געהייסן אַ „צוזאַמענפלי" פון די אַרומיקע „צוקונפט"־אָרגאַניזאַציעס האָבן מיר געהאַט אין מיעדזיבאָראָוו, אין אַזוי גערופענעם „שוואַרצן וואַלד". געקומען זענען דאַן די אָרגאַניזאַציעס פון: סקערניעוויץ, אַמשינאָוו, גראָדזיסק, פּרושקאָוו, גריצע; פאַר־שטייט זיך, אַז די גאַסט־געבערס זענען געווען מיר, זשי־ראַרדאָווער. צווישן די טוערס האָבן זיך געפונען: יאָשקע וועטער און ישראל דזשאַלאָווסקי (סקערניעוויץ); לווי ווייס־בערג (אַ לערער פון פּרושקאָוו); מיילעך פוימאַן (גראָדזיסק); פולעק קלעפּפיש (גריצע) און אַנדערע. ביז 200 יוגנטלעכע זענען דאַן געקומען. געווען איז עס אין יאָר 1930.

בעת דעם ראַיאָן־צוזאַמענפלי אין וואַרשע, אָקטאָבער 1928, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט ביז 2.000 יוגנט־לעכע איז געווען אַ גאָר היפּשע דעלעגאַציע פון זשיראַר־דאָווער „צוקונפט".

דאָס זעלביקע איז געווען אין יאָר 1932, בעתן לאַנד־צוזאַמענפלי פון דער „צוקונפט" ווען מיר זענען געקומען קיין וואַרשע אין אַן אייגענעם וואַגאָן, צוזאַמען מיט די חברים פון גראָדזיסק און פּרושקאָוו.

אַ גאָר וויכטיקן אָרט האָט אין אונדזער שטאָט פאַרנומען צווישן דער יוגנט דער ספּאָרט, ריכטיקער, פריִער פון אַלץ דער פוטבאָל־שפּיל. עס דערציילן זיכער אַנדערע וועגן די פאַרשידענע קלובן: פריִער דער „מכבי", שפּעטער „שטערן־גוויאַזדאַ" פון די לינקע פּועלי־ציון; „הפּועל" פון די רעכטע פּועלי־ציון. מיר האָבן געהאַט דעם „מאָרגנ־שטערן" (יוטשניא). אָנגעהויבן האָבן מיר מיט גימנאַסטישע איבונגען אָנגעפירט פון הערש זשעלעכאָווער, וועלכער איז טאַקע געווען אַ גוטער אינסטרוקטאָר. ווען ער איז אַוועק־געפאָרן קיין וואַרשע האָט די אַרבעט איבערגענומען אַהרן־שאַיע גרינבערג. תחילת פלעגן מיר זיך איבן אין אונדזער

לאָקאַל. מען פלעגט ארויסנעמען די טישן, בענק, אָבער שפעטער האָבן מיר באָקומען דעם גימנאַסטישן זאַל פון די פּאָוועשכנע שולן. מיר האָבן אויך געהאַט א פּוטבאַל־קלוב אונטער דער אָנפירונג פון מנחם סאָשינסקי. דער קלוב פלעגט שפּילן מיט אַנדערע קלובן סיי אין שטאָט, סיי אין די שכינותדיקע שטעטלעך.

א וויכטיקער טייל פון אונדזער אַרבעט איז געווען דאָס אַרגאַניזירן פּראָפעסיאָנעל די יידישע ארבעטער. וועגן די שנייידער האָב שוין פריִער דערמאָנט. אין א גרויסן מאָמענט האָבן מיר געפרוווט ארגאַניזירן די טרעגער־ארבעטער. אין דער ארגאַניזיר־קאָמיסיע האָבן מיר דע־לעגירט דעם חבר מנחם סאָשינסקי, א קאָמיטעט־מיטגלידער, הערש לייכטער. ביידע טראַנספּאָרט־ארבעטער, און ווי סעקרעטאַר איז צוגעטיילט געווארן נח נייַמאַן. עס איז אויך געקומען פון דער צענטראַלע דער חבר יוסף ליפשיץ, וועלכער האָט געהאָלפן די ארגאַניזירונג. דער עלטסטער איז דאָ געווען אַן אַנדערער ווי אין אַנדערע פאָלן. ראשית זענען נישט געווען קיין שטענדיקע ארבעט־פלעצער; עס איז נישט געווען קיין פראָגע פון ארבעטס־צייט. עס האָט זיך געהאַנדלט אין איינשטעלן א סאָלידאַרן סדר ביי דער צופעליקער ארבעט פון די טרעגער־ארבעטער; יושר־דיקע צעטיילונג פון דער ארבעט, אז עס זאָל נישט זיין, אַז דער אַדער יענער זאָל צונעמען פאָר זיך געוויסע אר־בעטן. עס איז געגאַנגען אין דעם, אז די סוחרים זאָלן אַנער־קענען דעם פאראיין. שפּעטער איז נאָך אויסגעארבעט גע־וואָרן א טאריף וויפל עס קומט פאָר א זעקל מעל אַדער פאָס העריִנג. די סוחרים האָבן אויפגעהויבן א ויצעקו: — זע נאָר וועט עס גייט זאָגן א דעה וויפל מען דארף צאָלן... געווען פאָלן ווען געווינט סוחרים האָבן געפרווט ברענגען פוילישע ארבעטסלאָזע, אז זיי זאָלן אויסלאָדן די סחורות. צווייַ פאָלן געדענקט זיך פון יענע קאַמפּן.

אט וויל די פינקלטע (פון דער ערשטער מאי־גאָס) נישט אַנערקענען דעם טרעגערישן „אַחדות", זי וויל נישט צאָלן דעם געשטעלטן פרייז און אראָפגעבראַכט פוילישע ארבעט־לאָזע, וואָס דער מין האָט אין זשיראַדאָוו נישט געפעלט. מען האָט געמוזט זיין גאָר פאַרזיכטיק; עס האָט געקענט קומען צו בלוטיקע געשלעגן צווישן יידן און פאָליאַקן... מען האָט אַבער איבערצייגט דעם פירער פון דער פוילישער גרופּע אין וואָס עס גייט. דער קאָמף איז געווונען געווארן.

א צווייטער סוחר, יצחק־מענדל פּלינט, האָט געבראַכט א טראַנספּאָרט פעסלעך מיט העריִנג. ער האָט נישט נאָכ־געגעבן די פאַרלאַנגען פון פאראיין. א לאַנגע צייט האָט געדויערט דער קאָמף ביז עס זענען געקומען צוהילף די ארגאַניזירטע יידישע טראַנספּאָרט־ארבעטער אין וואַרשע. לויט דער וועגדונג פון די זשיראַדאָוער טרעגערס האָבן די וואַרשעווער זיך אָפּגעזאָגט צו אויפלאָדן די סחורה פאַרן דאָזיקן סוחר... דער סוף איז געווען ער האָט נאָכגעגעבן.

עס איז ביי אונדז געווען א גאָר גרויסע צאָל שטוב־ארבעטער, כאָלופניקעס ווי זיי האָבן געהייסן. וועגן עס איז אין 1928 געשאַפן געווארן אין פוילן דער סאָציאַליס־טישער האַנטווערקער־פאַראיין, וואָס איז אַנגעפירט געווארן פון „בונד", האָבן מיר אויך ביי אונדז אַרגערינדעט אזא אָפּ־טיילונג. די ארגאַניזאַטאָרן פון דאָזיקן פאראיין זענען געווען: ברוך מאַרקעוויטש, בעריש וואַקסמאַן, משה ווינישטאָק, חיים גאָטהאָרט, דוד דיאַמאַנט און אַברהם ציגלער — דער לעצטער איז געווען א פּוילי־ציוניסט. געווען איז עס די צייט וועגן די פּוילישע רעגירונג אין איר פרווו שווערער צו מאַכן דאָס לעבן די יידן אין פאָרשמעלערן זייערע עקא־נאָמישע פאָזיציעס האָט ארויסגעגעבן דעם „צעכן־געזעץ", אז אַן די עהערריקע האַנטווערקער־קאָרטעס, וואָס באַצייכנט דעם געגעבענעם בעל־מלאכה ווי א קוואַליפיצירטן האַנט־ווערקער, קען ער נישט פירן קיין וואַרשאַט. עס איז גע־וען ממש א גזירה אויף די יידישע האַנטווערקער. געשיכ־טעס מיט „עקאָמענעס" וכדומה. זייער פיל ארבעט האָט דאָן אריינגעלייגט משה ווינישטאָק, וועלכער איז געווען דער ביטע־שרייבער און אויספירער פון אַנדערע פּראָמא־ליטעטן ארויסצובאַקומען אזא קאָרטע. דער פאראיין האָט איין געפירט אקציעס ארויסצולעפּן זיינע מיטגלידער מא־טעריעל און ווינטער־צייט האָט דער פאראיין באַזאָרגט זיינע מיטגלידער מיט האַלץ און קוילן אויף בילליקע פריַיז.

פאַרשטייט זיך, אז פון די וויכטיקסטע טעמיקייטן איז געווען אונדזער פאָליטישע ארבעט. ערשטע־מאי־פייערונ־גען; באַטיילינגען אין די וואַלן צום סיים און שטאָטראַט. מיר פלעגן זיך באַמיִען דאָס דאָזיקע צו קאָאַרדינירן מיט דער פ.פ.ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי). גאָר באַ־זונדער האָבן מיר געארבעט געמיינזאַם מיט דער פ.פ.ס. שישער יוגנט, וואָס האָט געהייסן „טור" (ראשי־תיבות פון טאָוו־זשיסטווא אוניווערסיטעטו האַמטסטיסטעק — פון ארבעטער־אוניווערסיטעט). זייער פירער איז געווען מאָקס גאָמאַלינסקי, דער זון פון דעם יידישן לערער הער־מאַן גאָמאַלינסקי, וואָס ווערט זיכער דערמאָנט אין פיל ארבעטן אין פנקס. ער איז געווען א סטודענט פון וואַרשע־ווער אוניווערסיטעט און ער פלעגט ארויסטרעטן אויף אונדזערע אונטערנעמונגען, לרוב געמיינזאַמע, ווי אינטער־נאַציאָנאַלער יוגנט־טאָג, אַנטי־מילחמה־מאַסווקעס און בא־זונדער בעת דעם טרויער־אָקט, וואָס מיר האָבן איינגע־ארדנט לזיכרון דעם צוקונפטיקס שיע גרינוואַלד, וועלכער איז געפאַלן אין וואַרשע בעת א „צוקונפט"־דעמאָנסטראַציע.

עס ווערט שוין פריִער, אין אַנדערע ארבעטן, זיכער, דערציילט געווארן וועגן דעם אַנטייל פון יידן אין די שטאָט־ראַט־וואַלן. זאָל דאָ געזאָגט ווערן, אַז הגם עס זענען נישט געווען קיין יידישע ראַטמענער זענען מיר געווען צופרידן, אז די גרעסטע מערהייט פון די אויסגעווייַלטע ראַטמענער (18 פון 24) זענען געווען סאָציאַליסטן (פּוילישע סאָציאַליסטן מיט דעם שטאָטראַט. זיי האָבן געמאָלדן, אז די זיצונגען וועלן זיין עפנטלעכע און מיר פלעגן עס טאָקע אויסנוצן. א גאָר

אינטערעסאַנטער פאַל איז געווען אויף אַ געוויסער זיצונג, ווען עס איז באַהאַנדלט געוואָרן די פראַגע פון עלעקטרי־שער באַלייכטונג; וועגן דעם וואָס עס ווערט פון צייט צו צייט קאַליע די עלעקטרישע באַדינונג. דער צושטעלער פון עלעקטרישן שטראָם איז געווען אַבע דארעמבוס. דאַן האָט דער שטאָט־פּרעזידענט אָרליק דערקלערט, אַז הגם דאַרעמ־בוס איז נישט קיין ראַטמאַן וועט מען אים מאַכן אַן אויס־נאַם און ער וועט אויפטרעטן מיט דערקלערונגען פאַרן פאָרום פון שטאָטראַט. ער האָט טאַקע באַקומען אַ וואָרט צו אַ דערקלערונג. די דאָזיקע האַנדלונג איז געווען אַן אויסדרוק פון דעם סאָציאַליסטישן ליבעראַליזם און פאַר־שטענדעניש פאַר די נויטן און אינטערעסן פון דער גאַנצער באַפעלקערונג, אָן אונטערשייד פון נאַציאָנאַליטעט.

אַקטיוו פון „בונד" אין זשיראַרדאָוו אין יאָר 1935.

פון רעכטס צו לינקס, זיצן: יצחק קירשנבוים, אברהם קזשאָנזשענסקי, מענדל יאַקובסאָן, יוסף פונטאָוויטש, נח ניימאַן, פריידל פּלאָצקער; שטייען: פייוול ראָטמאַן, אפרים יעשאָנאָוויטש, משה־חיים קויפמאַן, ירחמיאַל דאָמב, באַשע דיטמאַן.

פון זיי זענען נאָר געבליבן לעבן: יוסף פונטאָוויטש (בוענאָס איירעס), אפרים יעשינאָוויטש (טשיקאַגאָ, פאַראייניקטע שטאַטן).

מיר האָבן געפירט אַ גאָר פאַרצווייגטע קולטור־אויפ־קלערערישע אַרבעט. יעדן פרייטיק אָוונט פלעגט אין דער „קולטור־ליגע" פאָרקומען אַ „קעסטל־אָוונט", אַ לעקציע, אַ שמועס, אַ דיסקוסיע. אָרטיקע חברים פלעגן דערמיט אָנפירן. עס פלעגט אונדז אָפט באַזוכן דער חבר יאַשקע וועטער פון סקערניעוויץ, וועלכן מיר האָבן גערופן דער „פּרציסט", צוליב זיין אויסערגעוויינלעכער באַהאַוונטקייט אין דער ייִדישער ליטעראַטור.

גאָר אָפט פלעגן מיר ברענגען רעדנער פון וואַרשע. אַזוי האָבן אויף אונדזער איניציאַטיוו אונדז באַזוכט נאַטאַן שאַפּ־ראַן ב. שעפנער, מלך ראַוויטש, דער אַרטיסט סאַמבערג איז געקומען צו אַ רעציטאַציע־אָוונט, ווו ער האָט רעצי־טירט „שיילאָק".

מיטן באַזוך פון ב. שעפנער האָט פאַסירט אַ זאַך, וואָס האָט כאַראַקטעריזירט די דעמאָלטיקע צווישן־פּאַרטייִשע פאַרהעלטענישן. דעם שבת פרי ווען ער האָט געזאָלט קו־מען איז פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג, אַז שעפנער קומט נישט. פון וואַנען דאָס האָט זיך גענומען האָבן מיר נישט געוווּסט. פאַר אונדז וואָלט עס געמיינט נישט נאָר אַ מאַ־טעריעלער שאָדן נאָר אַ מאָראַלישער דורכפאַל. אַרום 12 אַזייגער, ווען אַ גרופּע חברים זענען געווען ביים באַן איז טאַקע אָנגעקומען דער חבר שעפנער. מיר זענען געווען איבערגליקלעך. דערביי דערציילט ער אונדז, אַז פרייטיק 12 ביינאַכט באַקומט ער אַ טעלעגראַמע, אַז דער רעפעראַט איז אָפּגערופן געוואָרן, ער זאָל נישט קומען. די געשיכטע איז אים אויסגעקומען עפּעס פאַרדעכטיק און ער האָט באַ־שלאָסן איינצושטעלן און זיך אַראָפּכאַפּן קיין זשיראַרדאָוו, וואָס איז נישט אַזוי ווייט פון וואַרשע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען אַ „שפּיצל" אָפּגעטאָן פון קעגנער. ער, שעפנער, איז שוין געווען אויף דעם געוווינט.

מיר האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ ייִדישע טעאַטער־טרופּע, וואָס האָט געשפּילט „קידוש־השם". אונדזערע חברים האָבן זיך באַטייליקט ווי סטאַטיסטן.

צום צענטן יאָרצייט נאָך מעדעמען האָבן מיר איינגע־אָרדנט אַ טרויער־אַקאַדעמיע. פאָרגעקומען איז זי אין דעם אַרבעטער־קלוב „קלוב ראָבאָטניטשי" פון דער פּ.פּ.ס.. מען האָט דערציי געשטעלט ערנסט טאָלערס „מאַסנמענטש". די הויפּטראָלעס האָבן געשפּילט הערש זשעלעכאָווער און נחמה פייטשער; בעריש וואַקסמאַן האָט אויסגעזונגען ש. אַנ—סקיס „סלושאַי!".

איך וואָלט נאָך געדאַרפט אפשר דערציילן וועגן די אי־נערלעכע דיסקוסיעס אין אונדזער באַוועגונג: „איינסער", „צווייער" — יאָ, אָדער נישט אָנשלוס אין סאָציאַליסטישן

אינטערנאַציאָנאַל, אָבער דאָס וואָלט ציפיל פּלאַץ פֿאַרנומען. איינס איז קלאָר, אַז מיר האָבן דורכגעמאַכט די אַלע דיס־קוסיעס און וויכוחים ווי אומעטום.

ווי אין אַלע שטעט פֿלעגט זיין פון צייט צו צייט פֿאַלן פון אַריבערגיין פון יוגנטלעכע פון איין אַרגאַניזאַציע אין דער צווייטער. חברים פון אונדז זענען אַריבער צו לינקע פּועלי־ציון; מאַנכע פון די ציוניסטישע גרופּן זענען אַוועק צו קאָמוניסטן; טייל מיזרחיסטן זענען געוואָרן רעכטע פּועלי־ציוניסטן. א זאָך וואָס איז געווען „בארמאל". מיר האָבן די לעצטע פּאָר יאָר צובאַקומען א חבר פון די „רויטע" וויל איך צום סוף נאָך דערמאָנען וועגן א געוויסע שווע־ריקייט וואָס עס האָט געהאַט איינסצושטיין אונדזער אַרגא־ניזאַציע (און מן־הסתם אויך די אַנדערע). די נאָענטקייט פון וואַרשע פלעגט ביי אונדז צונעמען כסדר, אַן אויפהער חברים. גראָד די בעסטע האָט עס געצויגן אין דער גרויסער שטאָט. אָט אזוי זענען אַוועק קיין וואַרשע די וויטערדיקע בונדיסטן און צוקונפטיסטן: הערש און פייוול זשעלעכאָווער, מאָשע בירענבוים, נח און פייגעלע ניימאַן, ישראל פאַלמאַ, אַברהם זימלער, די ברידער און שוועסטער פאַנטל, אפרים, לייביש און פייגע יעשאַנאָוויטש; פייוול ראָטמאַן, די מישפּחה

דער קאָמיטעט פון „בונד" אין זשיראַרדאָוו נעמט אויף אין יאָר 1936 די ערשטע פליטים פון נאַצישן דייטש־לאַנד: די מישפּחה לענטשנער איז פון דייטשלאַנד אַרויסגעטריבן געוואָרן ווי פּוילישע בירגער.

פון רעכטס צו לינקס, זיצן: ירחמיאל דאָמב, פרוי לענטשנער, יוסף פונטאָוויטש, פנחס בלאָט. שטייען: מענדל יאָקובסאָן, לענטשנער, אַברהם קושאָנזשענסקי.

אויף דער ערד, דער זון פון די לענטשנערס.

אויסער יוסף פונטאָוויטשן, וועלכער געפינט זיך אין אַרגענטינע, זענען אַלע אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס.

וואָס האָט אונדז שטאַרק מיטגעהאָלפֿן אין דער פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. דאָס איז געווען מענדל יאָקוב־סאָן, א זון פון יידל לערער. געווען איז ער א זייער אינ־טעליגענטער חבר, א גוטער רעדנער און געווען געשעצט אויך ביי די קעגנער. ער האָט אַראָבעט ווי דער סעקרעטאַר פון יידישן קצבים־פֿאַראיין.

בכלל דאַרף מען זאָגן, אַז אין זשיראַרדאָוו האָט געהערשט א גאָר גרויסע צווישן־פֿאַרטיייש טאָלעראַנץ; דאָס איז נישט געווען קיין חיסרון, ידעדר האָט געהאָט זיין פעלד פון טעטיקייט. צוזאַמענגענומען איז עס געווען א קאָליר־פול פעלד פון געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן פון אַלע אַרגאַני־זאַציעס, פֿאַרשטייט זיך מיט דער גהעריקער דאָזע פון פּריינטלעכן פֿראָווינציאַנאַליזם אין גוטן זין פון וואָרט.

סאָבאָל — פינף פֿאַרטיי־מיטגלידער; חיים וויינשטאָק, שמעון רייכיערט — העכער א צוואַנציק חברים און חברטעס. דער אַרגאַניזאַציע פלעגט גאָר שווער טרעפן אַזא אָפּפלוס פון אַקטיוויט טוערס.

דאַרף מען אָבער אויך זאָגן, אַז אין וואַרשע זענען די זשיראַרדאָווער חברים נישט פֿאַרלוירן געגאַנגען אין גרויס־שטאָטישן טומל. זיי פלעגן גלייך אַרײַנגעוואָקסן ווערן אין דער אַרטיקער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אַזוי איז זשעלעכאָווער געווען פֿאַרוואָלטונג־מיטגליד אין „מאַרגן־שטערן" אין „באקלייונג־ארבעטער־פֿאראיין". זיינע צוויי שוועסטערס האָבן געאַרבט אין די מוסטער־גרופּן פון „מארגנשטערן"; ישראל פאַלמאַ איז געווען אקטיוו ביי דער יוגנט און פֿאַרזיצער פון דעם קריייז „ראָזע לוקסעמבורג"

פון דער „צוקונפט"; אַברהם זימלער איז געווען פּרעזידיום־מיטגליד פון דאָזיקן קרייז און שפּעטער סעקרעטאַר פון דער פאַך־קאָמיסיע פון דאַמען־פּריוואַט־אַרבעטער פון באַקלייד־פאַראיין; נח ניימאַן איז געווען אַקטיוו אין האַנדלס־אָנגעשטעלטן־פאַראיין; אפרים יעשאַנאָוויטש האָט גאָר אַקטיוו זיך באַטייליקט אין דער „צוקונפט"־אַרבעט באַדינענדיק די פאָרשטעט־פראַגע און אָכאָטע; שמעון רייכערט האָט געאַרבעט ביי דער פאַך־קאָמיסיע פון מענער־פּריוואַט פון

מענדל יאַקובסאָן, איינער פון די פירער פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו ביז 1939. אומגעקומען משמעות אין וואַרשעווער געטאָ.

באַקלייד־פאַראיין. פאַנטל יעשינאָוויטש — אין דער פאַך־קאָמיסיע פון מענער־מאַגאַזין; אַברהם סאָבאָל — אין דער פאַך־קאָמיסיע פון מענער־פּריוואַט און פלעגט גאָר אָפט אַרויספאָרן אין שליחות פון צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" מיט רעפעראַטן אויף דער פּראָווינץ; עלקע סאָבאָל איז געווען טעטיק ווי אַ רעפערענטין אויף קרייזן פון „צוקונפט". מיר האָבן אָבער זשיראַרדאָוו נישט פאַרגעסן. פון וואַרשע פלעגן מיר זיך אָפט אַראָפּכאַפּן אין אונדזער היימשטאָט. מיט וואָס מיר האָבן געקענט האָבן מיר אַרויסגעהאָלפן אין דער אַרבעט.

די געציילטע, וואָס זענען געבליבן זענען צעזייט און צעשפּרייט איבער גאָר דער וועלט: מדינת ישראל, קאַנאַדע, אַרגענטינע, פאַראייניקטע שטאַטן. אויך איצט אין זייער אַרבעט פּרווון זיי ממשיך זיין די דאָזיקע טעטיקייט, וואָס איז זיי געווען הייליק. זיי שפּינען ווייטער די איבערגעריסענע פעדעם פון זייער צעשטערטן אַמאָל.

***

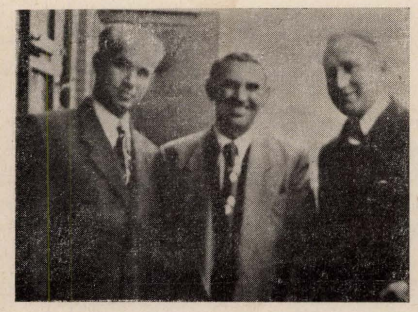

דריי לעבנגעבליבענע בונדישע טוערס פון זשיראַרדאָוו. יעדער פון זיי איז אַדורך דעם בע־ונד־וועג פון מלחמה, פיין, פליטים און געפינען זיך היינט אין קאַנאַדע, ווו זיי זענען געזעלשאַפטלעך אַקטיוו. פון רעכטס צו לינקס: אברהם זימלער (מאָנטרעאל), פאַנטל יעשאָנאָוויטש (טאָראָנטאָ), אַברהם סאָבאָל (מאָנטרעאַל).

זאָל מיין אַרבעט זיין אַ מצבה אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון מיינע טייערע חברים און חברטעס, מיט וועלכע איך האָב געלעבט, געאַרבעט און געקעמפט צוזאַמען. זאָלן מיינע ווערטער זיין אַ טרער און אַ קראַנץ פאַר די אַלע מיט וועמען עס איז געקומען אַפילו צו „שטרייטן" פאַר זייערע אמתן.

אייביק וועלן מיר, לעבנגעבליבענע, זיי געדענקען און מאָנען ביי דער וועלט חשבון פאַר זייער אומברחמנותדיקן פריצייטיקן, אַכזריותדיקן טויט.

בצלאל טיגעל אין דוד פרידמאַן

די „מזרחי"־באַוועגונג אין ישיראַרדאָוו

אין יאָר 1925 איז ביי אונדז אַרגאַניזירט געוואָרן דער סניף פון „מזרחי" און דאָס איז אויך געשאַפֿן געוואָרן אַ שולע אונטערן נאָמען „יבנה".

די שולע האָט זיך אַנטוויקלט גאָר גוט און איז געווען די ערשטע און די גרעסטע מאַדערנע שולע ביי אונדז אין שטאָט. דער גייסט פון דער דערציונג איז געווען אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלער. איר פּראָגראַם האָט אַרומגענומען די וויטערדיקע קעגנשטאַנדן: לימודי־קודש (תנ"ך, גמרא), העברעיש, פויליש, געלערנט האָבן דאָרטן קינדער פון אַלע שיכטן. אין געוויסע צייטן האָבן די אָרעמע קינדער אויך באַקומען אַ גלאָז מילך און ווערמען עס איז געווען גאָר נייטיק אויך עפּעס מלבושים.

די לערערס פון דער „יבנה"־שול זענען געווען: אלימלך טענענבוים, ראיבן ראָכמאַן, שיף, ריבאַק; פוילישע און אַל־געמיינע לימודים האָבן געלערנט יוזשעק גאָמאָלינסקי (דער

גרופּן פון דער מזרחיסטישער יוגנט אין זשיראַרדאָוו.

אויבערשטע גרופּע: זיצונג פון דעם קאָמיטעט פון מזרחי־יוגנט מיט אַ שליח פון ישראל. פון רעכטס צו לינקס: דוד פרידמאַן, ישראל גרינבוים, וואָלאָנאָוויע, בצלאל טיגעל, שליח ישראל־מאיר פינגערהוט, העניע זינגער, מענדל בראָנשטיין. — די אונטערשטע צווייַ בילדער, גרופּן פון דער מזרחיסטישער סקויטישער אַרגאַניזאַציע „השומר הדתי" אין זשיראַרדאָוו. אויף די בילדער געפינען זיך: לייבל טיגעל, פנחס טאָרמאַן, באומערדער, ליכטענשטיין, בצלאל טיגעל, קראָקאָוו, טופמאַן, קליין, מילער, שלום קעסטענבערג, מאַניע האָלצשטיין, העניע זינגער, אבא טיגעל, בן־ציון קראָקאָוו, שוואַ ליבהאָבער, ישראל גרינבוים, מענדל בראָנשטיין.

די מערהייט פון זיי האָבן געטיילט דעם קדושים־טויט פון אונדזער פאָלק און אימגעקומען פון די נאַצישע מערדערס.

זון פון דעם אַלטן פּוילישן לערער, וועלכער האָט געהאַט אַן אייגענע פּוילישע שולע) און סמאָליכאָווסקי.

בראש פון דער שולע איז געשטאַנען דער קאָמיטעט פון „מזרחי“ פון די ווייטערדיקע עסקנים: שמואל פאָגעל, בינם טיגעל, חיים פילאָזאָף, יעקב באָראָן, שלמה זשעלעכאָווסקי, ראובן ראָכמאַן, חיים־אַלתר ניימאַן און בינם זיסקינד.

חוץ דער ארבעט ארום דער שול האָט נאָך די „מזרחי“־ארגאניזאַציע געטאָן א רייַ אַנדערע געזעלשאַפטלעכע טע־טיקייטן. ווי: ארגאַניזירט די גמילת־חסדים־קאַסע, פון וועל־כער עס האָבן גענאָסן פיל ייִדישע האַנטווערקער און קליין־העגדלער; האָט געפירט א רעליגיעז־ציוניסטישע אויפקלע־רונג־ארבעט אין שטאָט; געזאַמלט געלט פאַר די ציוניס־טישע פאָנדן (קרן־קיימת לישראל, קרן־היסוד), דער „מזרחי“־סניף האָט אויך געשריבן א ספר־תורה. דער סיום־הספר איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א גרויסאַרטיקער פייע־רונג, אין וועלכער עס האָבן אַנטייל גענומען די תלמידים פון דער „יבנה“־שולע; עס האָבן זיך באַטייליקט גאָר ברייטע קרייזן פון די ייִדן אין זשיראַרדאָוו. אויך האָט „מזרחי“ געמוען א גאָר אַקטיוון אַנטייל אין דער ייִדישער קהילה פון זשיראַרדאָוו.

די „יבנה“־שולע האָט געהאַט פינף קלאַסן אין פּויליש. פון צוויישן די שילערס איז געווען דער רעזערוווּאָר פאַר דער מיזרחי־יוגנט. עס איז געשאַפן געוואָרן א סקויטישע יוגנט־ארגאניזאַציע אונטערן נאָמען „השומר הדתי“, וועלכע האָט אָנגעהויבן פירן א גאָר אָנזעעוודיקע ארבעט צווישן דער ייִדישער יוגנט ביי אונדז אין שטאָט. זיי האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די זאַמלונגען פאַר די ציוניסטישע פאָנדן און געשאַפן העברעישע אוונט־קורסן. זיי האָבן אויך געהאַט א דראַמאַטישן קרייז, וואָס איז ארגאניזירט געוואָרן און אָנגעפירט געוואָרן דורך די לערערס פון דער „יבנה“־שולע. אויף די אוונט־קורסן זענען געווען גלעערנט געוואָרן: תנ“ך, תלמוד, ייִדישע געשיכטע, ציוניסטישע געשיכטע. עס פלעגן איינגאַרדנט ווערן קעסטל־אוונטן, רעפעראַטן און עס איז אויך ארויסגעגעבן געוואָרן א „וואַנט־צייטונג“. לסוף דאָרף דערמאָנט ווערן די זומער־קאָלאָניע, וואָס דער „השומר־הדתי“ פלעגט איינארדענען.

דער „השומר־הדתי“ איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1931 דורך די חברים: נחום קייסמאַן, דוד פרידמאַן, מרדכי כ“ץ, בצלאל טיגעל, שלמה באָראָן, אבא טיגעל, ברוך גרושקא.

עס איז אויך געווען טעטיק א „החלוץ המזרחי“ אין וועלכן עס זענען געווען אַקטיוון די פאָלגנדיקע חברים: ישראל גרינבערג, אַברהם דזאַלאָווסקי, דוד דזאַלאָווסקי, יצחק וואָלאָנאָוו, יצחק פאָגעל און יצחק וואָלאָוויטש.

לייִדער האָט די מערהייט פון די „מזרחי“־חברים נישט דערלעבט צו זען פאַרווירקלעכט זייער ציל. נאָר געצייליטע זענען נאָך דער מילחמה אין חורבן, דורך פאַרשידענע גילגולים עקסיסטירן קיין ישראל. די מערהייט האָט געטיילט דעם גורל פון אונדזערע זעקס מיליאָן קדושים וטהורים. זאָל זייער אָנדענק נישט פעלן אין אונדזער ספר־הזיכרון.

די פאַבריטשנע גאַס. פון פראָנט דאָס הויז פון פייוול חנניהס, פיבושעוויטש.

לאה קראַקאָוו - יאַקובאָוויטש

דער קצבים־פאַראיין

שוין פאַר דער צייט פון דער ערשטער דייטשער אָקו־פּאַציע אין די יאָרן 1915—1918 זענען די זשיראַרדאָ־ווער קצבים געווען אָרגאַני־זירט. חוץ זייערע חברה־ענינים האָבן זיי זיך טאַקע פאַרנומען מיט די פראַגן פון דעם פאַך. אין יענע ערשטע צייטן האָבן מיטן פאַראיין אָנגעפירט די קצבים אברהם פּזשיטיצקי, איטשע קראַקאָוו און מענדל פייגענבוים. דער דאָזיקער פאַראיין איז געווען אַ דורכויס ייִדישער, הגם ער האָט זיך גערופן די „ספּולקע".

אין יאָר 1923, שוין אונטער דער הערשאַפט פון פּוילן, איז געשאַפן געוואָרן דער ערשטער, אָפיציעלער פאַראיין, צו וועלכן עס האָבן געהערט אַלע קצבים פון זשיראַרדאָוו. געהאַט האָט דער פאַראיין 27 מיטגלידער.

דער פאַראיין האָט זיך פריִער פאַר אַלץ פאַרנומען מיט פאַרטיידיקן די פאַך־אינטערעסן. עס זענען געווען פראַגן פון שטייערן, פון פּרייזן פאַר כשרן און טריפן פלייש. זיי האָבן אָבער אויך גענומען אַ גאָר אַקטיוון אָנטייל אין ייִדישן קהלשן לעבן. הגם זיי זענען געווען אַ גאָר קליינער טייל פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, אָבער זייער ראָלע איז געווען אַ פיל גרעסערע, ווייל אין די הכנסות פון קהל האָבן זיי אַריינגעטראָגן אַ וויכטיקן, אויב נישט דעם וויכטיקסטן, טייל. האָבן זיי טאַקע געהאַט אַ דעה ביי פראַגן וועגן שוחטים, רבנים און אַנדערע קהלשע פּראָבלעמען, וואָס זענען פון זיי, פון די קצבים געווען אָפּהענגיק.

דער ערשטער פאָרזיצער פון פאַראיין איז געווען מענדל פייגענבוים, באַקאַנט ווי מענדל דער ביאַלער קצב.

צווישן די קצבים זענען געווען יחידים מיט אַ גוט־אַנט־וויקלטן געזעלשאַפטלעכן חוש און האָבן אָנטייל גענומען אין אַלגעמיין־שטאָטישע אינסטיטוציעס און טעטיקייט. צווישן זיך האָט די קצבים־אָרגאַניזאַציע איינגעשטעלט אַ האַר־מאָנישע אַרבעט און אין פאַלן, ווען מען האָט געדאַרפט אונטערשטיצן אַן אָרעמען קצב אין אַ נויט־לאַגע. אַזוי איז למשל, געשען מיט דעם מנקר שמואל לאַנדאו. ער איז גע־שטאָרבן אין די צוואַנציקער יאָרן און איבערגעלאָזן זיין מישפּחה — די פרוי נחמה, צוויי טעכטער און דעם זון מנחם — אָן פּרנסה. די קצבים האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט זייער מצב און באַשלאָסן צו פאַרזיכערן דעם מנקרס מישפּחה אַ מינימום־עקסיסטענץ. מען האָט דער מישפּחה אָפּגעגעבן די קישקעס פון די געשאָכטענע בהימות (כשרע און נישט־כשרע), וועלכע עס זענען נאָך דעם פאַרקויפט געוואָרן צו די קריסטלעכע קיילערס, וועלכע פלעגן עס נוצן צו ווורשט.

געווען צייטן, ווען די קצבים האָבן געמוזט איינשטעלן אַ מין קאָאָפּעראַטיוו. מען האָט געדאַרפט איינקויפן אַ גאַנצן טראַנספּאָרט מיט בהמות. אָבער נישט אַלע קצבים האָבן געהאַט מזומן געלט אויסצולייגן פון פאָרויס. דאָ פלעגט קומען צו הילף דער פאַראיין, וועלכער פלעגט פאַר די נישט־פאַרמעגלעכע קצבים אויסלייגן און שפּעטער, נאָכן אָפּלייזן פון דעם פלייש, איינקאַסירן.

דער קצבים־פאַראיין האָט זיך דערשלאָגן צו האָבן אַ פאָר־שטייער אין דער קהילה. אויך צום שטאָטראַט האָט דער פאַראיין אַמאָל אַרויסגעשטעלט אַ ליסטע, אָבער פּונקט ווי אַנדערע ייִדישע ליסטעס, איז אויך די ליסטע געבליבן אָן אַ פאָרשטייער. אָבער מען פלעגט די פאָרשטייער פון קצבים־פאַראיין פאַרבעטן אין מאַגיסטראַט, ווו מען האָט זיך מיט זיי באַראַטן וועגן די פראַגן פון די פּרייזן אויף פלייש.

דער קצבים־פאַראיין האָט איינגעשטעלט אַ ספּעציעלע סיסטעם פון שטייער־אָפּצאָל (סיי מלוכה־שטייער, סיי פאַר דער קהילה), וואָס איז געווען אַנדערש ווי אין אַנדערע בראַנזשעס. דאָ איז דער אָפּצאָל געווען ביים שעכטן, אַן אָפּצאָל פון די געשאָכטענע בהמות. חוץ דעם איז געווען דער אָפּצאָל, וואָס איז געגאַנגען פאַר די שוחטים.

דאָס יאָר 1936 האָט אַריינגעבראַכט אַ גאָר שאַרפע ענדערונג אין דעם מצב פון די ייִדישע קצבים. געווען איז

עס אין דער צייט פון די גאָר פאַרשאַרפטע אַנטי־ייִדישע טענדענצן פון די לעצטע פּויליש רעגירונגען, די אַזוי גערופענע „סאַנאַציע"־רעגירונגען. מען האָט כסדר געזוכט מיטלען ווי אַזוי ארויסצושטויסן די ייִדן פון אַלץ מער און מער עקאָנאָמישע פאָזיציעס. דאָן איז געקומען דער פּראָיעקט פון דער דעפּוטאַטין פון פּוילישן סיים (פּאַרלאַמענט) מאַדאַם פּריסטאָר, אַז עס זאָל פאַרבאָטן ווערן די ייִדישע שחיטה. עס האָט זיך אין פּויליַן אָנגעהויבן אַ גרויסע באַוועגונג ביי די ייִדן קעגן די דאָזיקע גזירות. עס איז געווען קלאָר, אַז די אַנטיסעמיטן גייט נישט אין דעם, וואָס די ייִדישע שחיטה איז נישט „הומאַניטאַר" נאָר וואָס דער פּוילישׂ־האַנדל און פּי־פּאַרמיטלונג ליגט אין ייִדישע הענט. צונעמען דעם דאָזיקן האַנדל פון די ייִדן, האָט געמיינט צונעמען פרנסה ביי צענדליקער טויזנטער מישפחות.

די ייִדישע באַפעלקערונג האָט דורך אַ ריי אַקציעס געוווּנגען דער רעגירונג צוריקצוציען זיך פון דעם דאָזיקן אַלגעמיינעם שחיטה־פאַרבאָט. אַזוי זענען אין פּויליַן אַרגאַניזירט געוואָרן פּליישלאָזע שטרייקן, אַ געוויסע צייט האָבן ייִדן באַשלאָסן נישט צו נוצן קיין פּלייש, נאָר פּיש, און די קאָסעס פון אַ סך שטראָטראָטן האָבן דאָס שטארק געפּילט.

די רעגירונג האָט געמאַכט אַ פּשרה, אַז די ייִדישע שחיטה ווערט בכלל נישט פאַרבאָטן, אָבער אויף כשר וועט מען שעכטן נאָר אַזוי פיל ווייפל די ייִדן דאַרפן האָבן פאַר זייער כשרן באַנוץ, געהייסן האָט עס 10 פּראָצענט בערך. אין רעזולטאַט דערפון האָבן אין זשיראַרדאָוו באַקומען נאָר פּיר קצבים די קאָנצעסיעס צו קענען פּירן כשרע יאַטקעס. עס האָבן באַקומען די דערלויבעניש אויף כשר פּלייש־האַנדל די קצבים: דוד הערשקאָוויטש, איטשע קראַקאָוו, איטשע גרינבערג, אברהם סלופּסקי. אין די דאָזיקע יאַטקעס האָבן נישט געטאָרט אַריינקומען קיין קריסטלעכע קונים.

דער קצבים־פאַראיין האָט אָבער אין דעם פאָל געהאַנדלט סאָלידאַריש. פאַרמעל האָבן טאָקע נאָר די פּיר קצבים געהאָט כשר פלייש, אָבער מען האָט אָלץ געטאָן צוויישן זיך, אַז די גזירה זאָל אַזוי שאַרף נישט טרעפן דעם קצבים־כלל.

אָבּ איז די צוגעטיילטע קוואָטע געווען צו ווייניק צו דעקן דעם פאַקטישן באַנוץ פון כשר פלייש פאַר דער ייִדישער עפאָלקערונג, וואָס האָט ווי אַ כלל געגעסן נאָר כשר פלייש. דאָן האָבן די רבנים אין פּויליַן ארויסגעגעבן אַ היתור צו טרייבערן דעם הינטערשטן טייל פון די בהימות, כדי צו האָבן גענוג כשר פלייש פאַר די ייִדן.

דער קצבים־פאַראיין האָט נישט געהאָט קיין אייגענעם לאָקאָל. זיי האָבן אָבער געהאָט אַן אייגענעם מנין, וואָס האָט שוין געהאָט אַ גאָר גרויסע טראַדיציע. מען פלעגט זיך אין מנין צונויפקומען דאָונען נאָר די שבתים. זיי האָבן געהאָט אַן אייגענעם ספר און אַן אייגענעם בעל־קריאה. דער מנין פלעגט זיך אַריבערטראָגן פון איין אָרט צום צווייטן. איך געדענק ווי דער קצבישער מנין האָט זיך געפּונען ביי נפתלי טיגער, חיים בירנבוים און מענדל פייגענבוים.

די משפּחה פון איטשע קראַקאָוו. — פון רעכטס צו לינקס, זיצנדיק: טאָכטער זלאָטע קראַקאָוו־יאָס, איטשע קראַקאָוו, אייניקל, ביילע צירעלע (טאָכטער פון זלאָטע און גרשון יאָס), איטשעס פרוי חיה־שרה, איידעם גרשון יאָס. שטייענדיק: די קינדער: פישל נעשע, בערל, פּריידל, הענדל.

פון דער גאַנצער משפּחה זענען נאָר צעבליבן לעבן: בערל קראַקאָוו (בוענאָס אייראָס) און לאה, וואָס איז אין יאָר 1936 געקומען קיין אַרגענטינע צו איר מאַן משה יאָקובאָוויטש.

מינדל טיגער (געבוירן פלאַמבוים)

זיכרונות פון דער „בלייך"

די גרענעץ פון די „בלייך" האָט זיך אָנגעהויבן ביים „בלויען צלם", שוין ביים בלויען צלם, מיט דער גאַס טעקלינאָווסקא, וואָס פירט צו דער „קאָזע", ווי מען האָט ביי אונדז גערופן די תפיסה. דער נאָמען „בלייך" האָט אָפּגעשטאַמט דערפון, וואָס דאָרטן האָט מען געבלייכט (געמאַכט ווייס) דעם לייוונט פון דער פאַבריק. נאָך דעם ווי דער לייוונט איז אַרויס פון דער פאַבריק האָט מען געדאַרפט דורכפירן א ריי אָפּע־ראַציעס, וואָס דער ציל איז געווען ברענגען אים צו דעם פיינעם צושטאַנד ווי ער האָט אויסגעזען אין די פאַרטיקע פּעקלעך. מען האָט דעם לייוונט געדאַרפט פלאָרקעווען, שווענקען און רייניקן. געשווענקט האָט מען די אומצאָ־ליקע שטיקער לייוונט אין דעם פליסיקן וואַסער וואָס האָט דורכגעשניטן אונדזער שטאָט. נאָכן דאָזיקן שווענקען איז דער פּראָצעס פון פאַרטיק מאַכן די סחורה שוין געווען ביים סוף און מען פלעגט די לייוונטן אויסציען אויף די גרויסע ערד־פלאַכן, אויף די לאָנקעס, וואָס זענען געווען באַוואַקסן מיט הויכע גראָזן. אָט אויף די דאָזיקע גראָזן אונטער דער זון, דורכגענומען פון ווינט, פלעגט דער לייוונט באַקומען זיין שניי־ווייסן אויסזען. געהייסן האָט טאַקע די דאָזיקע פּראָצעדור בלייכן. פון דאַנען שטאַמט טאַקע דער נאָמען פון דעם דאָזיקן געגנט די „בלייך".

וועגן דעם דאָזיקן שטאָט־טייל „די בלייך", ווו איך בין דערצויגן געוואָרן, וויל איך דאָ דערציילן.

***

אמת טאַקע, אַז הגם די „בלייך" איז געווען באַשאָנקען מיט ביימער, מיט גרינסן איז אָבער גאָר קיין גרויסע באַ־קוועמלעכקייטן דאָרטן אין די גאַסן ניט געווען. ביידע זייטן גאַס האָבן באַזוימט טראָטואַרן, און ביי זיי גרויסע, טיפע ראָוון באַוואַקסן מיט ווילדגראָז און עס האָט זיך דאָרט צו־נויפגעקליבן אַלערליי אָפּפאַל און מיסט. זומערצייט, בעת אַ גרויסן רעגן, האָבן זיך די ראָוון אָנגעפילט מיט וואַסער, ווו מען וואָלט אַפילו געקענט שווימען. דאָ האָט דאָס קליינ־וואַרג טאַקע געהאַט וואָס צו טאָן. פאַר די יינגלעך איז עס געווען דער בעסטער פאַרגעניגן. ווען זיי פלעגן פאַרשאַרצן די קאַלאָשעס פון זייערע הייזלעך און מיידלעך פלעגן פאַר־הייבן זייערע קליידלעך און אַזוי אַריינגיין אין וואַסער אַריין און טרייבן דאָס וואַסער קעגן דעם שטראָם. בכלל איז מען זומערצייט געגאַנגען אָן שיכלעך — מען האָט געהאַלטן, אַז אַזוי איז געזינטער... אמת מיר האָבן געוווסט וואָס עס דער־וואַרט אונדז אין שטוב נאָך אַזאַ מין עקספּעדיציע.

ביי ביידע זייטן פון וועג זענען געוואַקסן טאָפּאָלעס, וואָס האָבן צוגעגעבן חן דעם דאָזיקן שטאָט־טייל. צו אונדזער באַדויערן האָט מען אָבער מיט דער צייט אויסגעהאַקט די טאָפּאָלעס און די ראָוון ביים וועג האָט מען אויך פאַרשאָטן. די שטאָט האָט צוגענומען די פריִערדיקע שלעכטע טראָ־טואַרן; האָט געמאַכט נייע ברייטע. אויסגעטריקנט די בלאָ־טיקע ראָיון און פאַרזעצט בלומען פון ביידע זייטן און עס באַ־פּוצט מיט יונגע ביימלעך. אָבער אונדז איז עס נישט געפעלן געוואָרן — מיר האָבן געוואָלט דווקא די פריִערדיקע פּאַ־נאָמאַרע, ווו מיר זאָלן קענען אויסלאָדן אונדזער יוגנט־ענערגיע.

אָנגעהויבן האָט זיך עס מיט דער מישפּחה לאָזער און רחל טאַבאַקסבלאַט מיט זייערע צוויי טעכטער: פּאַיע און הענ־ציע און זייער איינציקן זון יחיאל. יחיאל איז געווען אַ חבר מיט מיין יינגסטן ברודער משה. יחיאל מיט משהן זענען טאַקע, צוזאַמען מיט אַנדערע יוגנטלעכע פון אונדזער שטאָט, געווען די ערשטע קרבנות פון זשיראַרדאָוו אין דעם איצ־טיקן חורבן. הענטשע, לאָזערס יינגערע טאָכטער איז געווען מיינע אַ יוגנט־חברטע; צוזאַמען געגאַנגען אין שולע; צוזאַ־מען געוואַקסן און געשפּינט אונדזערע יוגנט־חלומות און פאַנטאַזיעס. די גאַנצע מישפּחה איז אומגעקומען, בלויז הענ־טשע לעבט אין ישראל מיט איר פאַמיליע.

אָט איז די מישפּחה טוביה און מלכה שטיינזאַלץ. זיי האָבן געהאַט אַ שפּייז־געוועלבל. אַ געוויסע צייט זענען זיי געווען אונדזערע נאָענטסטע שכנים. ווי יונגע קינדער צוזאַמען אויסגעוואקסן. פון דער פאַמיליע איז געבליבן נאָר דער עלטסטער זון, ישראל, וועלכער לעבט אין מדינת ישראל.

ווייטער האָבן געוווינט שלמה שפּיצאַק מיט זיין פרוי שרה. ער איז, ווי מיין פאָטער, געווען אַ שוסטער און געהאַט אַ פולע שטוב מיט קינדער. שלמה איז געווען אַ קראַנקער, קוים וואָס געלעבט. מען האָט דאַן נישט געקענט וויסן אין וואָס אייגנטלעך באַשטייט די קראַנקייט — לונגען, האַרץ, אַסטמע אָדער אַלץ צוזאַמען. שלמה האָט שווער געאַרבעט כדי צו דערנערן זיין מישפּחה. ווען די קינדער זענען אונטערגעוואקסן האָבן זיי אַרויסגעהאָלפן דעם קראַנקן פאָטער אין דער פּרנסה.

די מישפּחה פלאַמבוים פון דער בלייך
פון רעכטס צו לינקס זיצן: יצחק פלאַמבוים און זיין פרוי דינה; שטייען: משה, זייער יינגסטער זון, איינער פון די ערשטע קרבנות פון דער נאַצישער אכזריות, דערשאָסן דורך די דייטשן בעת זייער אַריינמאַרש אין זשיראַרדאָוו; רעכל, זייער עלטסטע טאָכטער, געווען פאַרהייראַט צו יאַנקל ראָטבלאַט פון אַמשינאָוו; זייער זון אברהם זאַוול, געווען פאַרהייראַט מיט רבקה פון אַמשינאָוו. — אַלע אומגעקומען אין דער נאַצישער אויסראָטונג.

ביי די אייזנבערגס אין הויז, לעבן העבעלן דעם בעקער, האָט זיך נאָך זייער חתונה אַריינגעצויגן כאַסקל האָלצשטיינס טאָכטער לאה מיט איר מאן דעם ליטוואַק און די קינדער. גערופן האָבן מיר אים דער „ליטוואַק", ווייל ער האָט געשטאַמט פון ליטע. דער ליטוואַק האָט געהאַט אַ שפּייז־געוועלבל. ער האָט נישט געמאכט קיין גרויסע גליקן. איך ווייס נישט צי ער איז בכלל געווען צוגעפּאַסט צו אַזאַ האַנדל. ער איז אָבער געווען אַ גאָר אַנטוויקלטער און באַהאַוונט אין וועלט־ענינים. ער פלעגט אָפט אַריינקומען צו אונדז און פלעגט שמועסן וועגן וועלט־פּאָליטיק מיט מיין פאָטער. ער מיט מיין פאָטער און נאָך איינער פלעגן שטענדיק זיך צונויפנעמען און מחדש זיין אין דער געהעריקער צייט די לבנה. זייענדיק נאָך גאָר יונג האָב איך זיך שטילערהייט צוגעהערט ווי דער ליטוואַק האָט אָנגעהויבן דעם דריי־מאָליקן „שלום עליכם" - עליכם־שלום". די פּוילישע שכנים האָבן אויף דעם קיין אַכט נישט געלייגט. זיי זענען געווען צוגעוווינט צום אופן ווי די ייִדן פלעגן אָפּריכטן זייערע תפילות.

צווישן די איינוווינערס פון „בלייך" איז אויך געווען יחיאל הערשקאָוויטש מיט זיין פרוי אסתר און זון מיילעך. געווען זענען זיי גרויסע אביונים, הגם זיי האָבן געהאַט אַ שפּייז־קרעמל. אסתר איז שטענדיק געלעגן אין בעט און געקרענקט. שבת נאָכן עסן פלעגט מיין מוטער נעמען די ייִנגסטע פון די קינדער און גיין מבקר־חולה־זיין אסתרן. יחיאל איז געזעסן אין דער שבתדיקער אַטלאַסענער קאַפּאָטע, מיט אַ קאַפּל אויפן קאָפּ און זיך געשאָקלט איבער אַ ספר. די שטימונג אין שטוב איז פאַר אונדז, קינדער, געווען אַ נישט־היימלעכע און אין פּחד פלעגן מיר זיך טוליען צו דער מוטער.

שפּעטער האָט זיך יחיאל אַריבערגעצויגן אין דער שטאָט אַריין — געהייסן האָט עס, אַז אפשר וועט עס אים בעסער גיין, ווי מען זאָגט משנה מקום משנה מזל. ער האָט פאַר זיך אויפגעשטעלט אַ הייזקע און געעפנט דאָרטן אַ שפּייז־געוועלב, שוין נישט קיין נעבעכדיקן, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט זיין זון מלך. יחיאל איז געוואָרן אַ שותף צו דער זשיראַרדאָווער עלעקטראָווניע. אסתרקע איז געזונט געוואָרן און מזכה געווען זייער מישפּחה מיט צוויי געראָטענע טעכטערלעך. צו מיין חתונה האָט יחיאל געהייסן צוציִען עלעקטרישע באַלייכטונג אין אַלע אונדזערע שטובן — זאָל זיין ליכטיק אויף אַ ייִדישער שימחה.

און ווער האָט נישט געקענט יחיאל־מאיר ליפשיץ, דעם „פּאַראַסאָלניק", שוואָגער פון עלע־שרה ליפשיץ געוווינט אויף דער „בלייך", מיט זיין פרוי חיה־גיטל מיט צוויי זין און צוויי טעכטער איטע־פייגע און וויטל. דער עלטסטער זון זייערער, אַבע, איז בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה פאַרשיקט געוואָרן דורך די רוסן און שוין צוריק נישט געקומען. חיה־גיטל איז געווען אַ גאָר שטאַרק פרומע ייִדענע מיט אַ גוט האַרץ. אַן אָרעמאַן איז פון איר הויז נישט אַרויס קיין הונגעריקער, זי האָט אים אַוועקגעגעבן דאָס אייגענע לעצט שטיקל ברויט. גאָר אַנדערש איז געווען ווען ביי איר איבערן שוועל איז אַדורכגעגאַנגען אַ קריסט — דאָ האָט זי געציטערט, אַז מען האָט איר עפּעס „טריף געמאַכט". ווו דער דאָזיקער „אורח" האָט זיך נאָר צוגערירט האָט זי שפּעטער געשייערט, געברענט, געגאָסן עמערס וואַסער ווי בעת אַ שריפה ביז איר האָט זיך שוין אויסגעדאַכט, אַז עס איז געוואָרן „כשר". ווען זי פלעגט גיין צום „קוועטשער" נאָך אַן עמער וואַסער האָט זיך נאָך איר געמאַכט אַ גאָר לאַנגע ריי, ווייל חיה־גיטלס וואַסער־נעמען איז געווען פאַרבונדן מיט אָן אַ שיעור צערעמאָניעס. ראשית פלעגט זי

אַרומקוקן דעם קוועטשער, צי האָט מען חס־וחלילה נישט אַרײַנגעוואָרפן עפּעס אומרײַנס; שפּעטער האָט זי אָנגעהויבן שוועמקען דעם עמער דורך אַנשפּאָן וואַסער איינס נאָכן אַנדערן און ערשט וען זי איז שוין געווען גאָר זיכער, אַז האָט שוין דערגרייכט דאָס רײַנסטע, דאָס בעסטע האָט זי עס געטראָגן אַהיים. אָבער גייענדיק שוין מיטן עמער וואַסער אַהיים פּלעגט קענען געשען אַ מיכשול — אַז האָט זיך חיה־גיטלען אויסגעדוכט, אַז אויף דער צווייטער זייט גייט זיך אַ חזיר, הגם זי איז נישט געווען זיכער צי דער חזיר האָט זיך גערײַבן בײַם „קוועטשער" — האָט זי קיין סך נישט געטראַכט, אויסגעאָסן דאָס וואַסער אוןווידער אָנגעהויבן נעמען מער ריינערע, מער כשרערע וואַסער פון „קוועטשער"...

יחיאל־מאיר איז נישט געווען פון די גרויסע פֿרנסה־געבערס אין דער מישפּחה. ער פלעגט גאָר פּרי נעמען דאָס זעקל אויף די פּלייצעס און זיך אַרויסלאָזן איבער די הייף און אויסשרייען זיין געווײַנלעכן „האָנדעלע, האָנדעלע!". ער איז שנעל מיד געוואָרן פון לאָנגווייליקייט און אַזוי ווי מיר האָבן געווויינט אויף דער ערשטער מיי־גאָס, בײַ העבעלן אין הויז, און צום גאָס איז אַרויס דאָס געוועלב, ווו מיין פֿאָטער איז געזעסן בײַם פּענצטער און געאַרבעט האָט זיך דאָ יחיאל־מאיר אָפּגעשטעלט צו כאַפּן אַ שמועס. גראָד איז פֿאַר אונדזער שטוב שטענדיק געשטאַנען אַ שטול. דאָ פלעגן זיך פֿאַרהאַלטן די יעניקע וואָס פלעגן נעמען אַ בריטשקע צו פֿאָרן קיין וויסקיט און וואַרטן בײַ די בריטשקע וועט אָנקומען. דאָ פלעגן זיך איך אָפֿרופן די דורכ־גייערס פון שטאָט. יחיאל־מאיר האָט גאָר אָפט פֿאַרנומען דעם דאָזיקן שטול. מיר זענען געווען מיט זיין מישפּחה מחותנים. געזעסן, געכאַפּט אַ שמועס און איז ווייטער גע־גאַנגען צו זיין „מיסחר". זיין פרוי חיה־גיטל פלעגט גאָר אָפט אויסגיסן פֿאַר מיין מוטער איר ביטער האָרץ. זיי זע־נען געווען חברטעס נאָך פון מיידלווייז, בייידע אָפּגעשטאָמט פון אַמשינאָוו. זי האָט גאָר באָזונדער באַדויערט אירע צוויי טעכטער — איטע־פּייגען און ווייטלען, וואָס מוזן נעבעך שוועד האָרעווען כדי אַרײַנצוברענגען די פּרנסה אין שטוב אַריין.

איטע־פּייגע און ווייטל זענען געווען נייטאַרינס און געווען זענען זיי ממש קינסטלערינס. זיי האָבן מיט זייער וווּנדער־לעכן טאַלאַנט און פאַנטאַזיע אויסגעניצט די שענסטע שפּיצן און טאָפּטן; פֿאַרשידענע שלייפּעלעך, פּעטעלקעס, מאָטיל־קעס און פּייגעלעך פֿאַר די כלהשע וויפֿראָוועס. אַלע יידישע כלות און חתנים האָבן די דאָזיקע צוויי שוועסטערס בא־קליידט מיט זייערע חתונה־אויסשטייערס. זיי האָבן מיט זייער קענטעניש זיך געטיילט מיט אַנדערע. אַ סך יידישע מיידלעך פון זשירַאַרדאָוו האָבן זיך בײַ זיי אויסגעלערנט די דאָזיקע נייטאַריי־מלאכה.

יחיאל־מאיר און חיה־גיטל זענען געשטאַרבן קורץ פֿאַר דער צווייטער וועלט־מילחמה. די גאַנצע מישפּחה זייערע, שוין אַלע חתונה געהאַט, זענען אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע בעסטיעס.

אין דעם זעלביקן הויז פון חיה־גיטלען, ווו דער דאָך האָט זיך געהאַלטן אויף די הילצערנע וועגטלעך, האָט גע־ווויינט דער קליינער מלכל מיט זיין מישפּחה. ער האָט געהאַט אַ שניט־קראָם און געווען אַ גאָר שאַרפער חסיד. וועז די קינדער זענען קוים אונטערגעוואַקסן זענען זיי מיט

איטע פּייגע ליפּשיץ, די טאָכטער פון דער פרומער חיה־גיטל פון דער בלייך

לאָזער צאַלעל פון דער בלייך, אומ־געקומען צוזאַמען מיט זיין פרוי איטע־פּייגע ליפּשיץ און זייער קינד אין ווַארשעווער געטא

טאטע־מאמע ארומגעפאלן אויף אלע יארידים אין די ארו־מיקע שטעטלעך. די גאנצע משפחה איז אומגעבראכט גע־ווארן אין דעם היטלער חורבן.

ביים אנהייב פון דער „בלייך", אויף דער ערשטער־מאי־גאס האט אויך געווינען עזריאל ליפשיץ, אן איינ־העגדלער, מיט זיין משפחה. עזריאל איז געווען א פעטער פון יצחק ליפשיץ. ער איז געווען אן אפגעהיטענער אין פרומקייט יד

מענדל ליפשיץ, זון פון חיה־גיטל (געראפן די פרומע) פון דער „בלייך", אומגעקומען מיט זיין פרוי חנה גאטהארד מיט 2 קינדער אין ווארשעווער געטא

אבער אן איבערגעטריבנקייט. אויך די דאזיקע גאנצע מיש־פחה איז אומגעקומען.

פאר דער ערשטער וועלט־מילחמה האט אויף דער „בלייך" געווויינט די מישפחה קריסט. באלד נאכן צוריקקערן זיך אין 1915 פון וואַרשע, ווו אלע זענען געווען ארויסגעטריבן, איז די מישפחה געבליבן לעבן אין שטאט און ביסלעכווייס אנגעהויבן ארויסוואנדערן קיין אמעריקע. איין זון שלום לעבט אין פראנקרייך מיט זיין פאמיליע. זיין ברודער משה איז געבליבן אין פווילן און איז ביים אנהייב פון דעם היטלער־אנגריף אויף פוילן אין נאוועמבער 1939 געווען פון די ערשטע קרבנות. ער איז דערשאסן געוואָרן צוזאמען מיט מיין ברודער משה און אנדערע.

נאך דעם ווי די „היימלאזע", לויט דער באצייכענונג פון די וואַרשעווער פאר די וואס זענען ארויסגעיאגט פון די שטעטלעך, זענען צוריק געקומען אין יאר 1915 קיין זשירארדאוו האבן א טייל שוין נישט געטראפן זייערע פרי־ערדיקע ווינונגען און האבן זיך ארייגגעצויגן אויף דער „בלייך". אזוי האט זיך בשכינות מיט אונדז ארייגגעצויגן די מישפחה פון יידל שולעוויטש, דער מנקר, מיט זיין פרוי פייגעלע און זייערע דריי יינגלעך, וואס זענען געווען גאר יונג. זיי האבן דאן געטראגן זיידענע קיילעכדיקע היטלעך, פון וואנען עס האבן זיך ארויסגעזוכן די פיאה־ערך. אין דעם געווילב וואס זיי האבן פארנומען, זייער ווינונג, איז אין מיטן געשטאנען עפעס א מאדנע קיילעכדיקע מאשין און

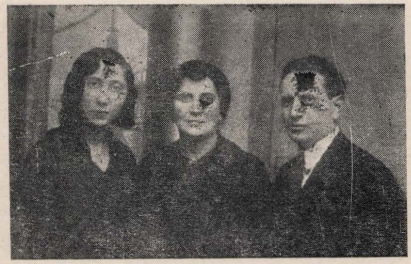

די משפחה קריסט פון דער „בלייך". פון רעכטס צו לינקס: משה קריסט, געוואָרן דערשאסן צוזאמען מיט נאך עט־לעכע יוגנטלעכע גלייך ביים ארייגקומען פון די דייטשן. שרה קריסט, געשטארבן אין אמעריקע, רבקה קריסט אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא.

וועג מען האט באדארפט האט זי זיך געדרייט. וואס פארא פראדוקציע עס ווערט דארטן געמאכט האבן מיר, קינדער, נישט געהאט קיין אנונג. עס איז פאר אונדז געווען עפעס א סענסאציע. מיר האבן נאר געזען, אז מען גיסט ארייַן אין דער דאזיקער מאשין אן א שיעור קאנען מילך. פאר אונדז איז עס געווען א געהיימנישפולער וווּנדער. מיט די דאזיקע נייע שכינים האבן מיר זיך נאר גוט פארהאלטן. יידל מנקר פלעגט אפט ארייַנקומען צו מיין פאטער און זיך צוזעצן צום שוסטער־וואַרשטאט און זיך אינטערהאלטן אין א שמועס. זיין פרוי פייגעלע, א שטילע צארטע און פרומע פרוי, וואס מען האט קוים געהערט איר רעדן, פלעגט זיך נאר אפט מיט מיין מוטער האלטן עצות ווען די ענינים פון דער שטוב־ווירטשאפט. פייגעלע האט גע־האלטן, אז דינהלע (מיין מוטער) קען זיך בעסער איס אויף די דאזיקע זאכן, ווייל זי איז דאך שוין, קיין עין־הרע, אן עלטערע באלעבאסטע. לאנג האבן זיי נישט געווויינט אויף דער „בלייך" און זיך שפעטער ארייבערגעצויגן אין דער שטאט.

אין דער זעלביקער דירה האט זיך נאך דעם ארייַנגע־צויגן בנימין גאלדבערג, א קצב מיט זיין פרוי טויבע, 2 זין און א טאכטער מאניע. בנימין האט שטענדיק געוועדט הויך,

געווען אַ בייזער און נישט גערעדט, נאָר כמעט געשריגן. באַהיט האָט מען געדאַרפט זיין צו רעדן צו בנימינען ווען עס איז אים טריף געוואָרן אַ קאַלב אָדער אַ קו ביים שעכטן. גערופן האָט מען אים בנימין „קוזשע". ער האָט געהאַט אַ טבע, אַז קומענדיק אין שעכטהויז פלעגט ער אָנהייבן כסדר זאָגן (משמעות צוליב אַ „סגולה") כשר, כשר, אַזוי אָן אַ שיעור מאָל, ביז עס פלעגט ביי אים אַרויסקומען „קוזשע" און אַזוי האָט זיך באַשאַפן דער דאָזיקער צונאָמען.

ווי טומלדיק און רוישיק עס איז בנימין געווען אין זיין מיסחר און ביי דער אַרבעט האָט ער אָבער אין שטוב נישט געקענט פאַרליידן דעם מינדסטן גערודער. בנימין האָט געהאַלטן, אַז די פולשטענדיקע רו אין זיין שטוב געהערט אים. אַפילו דעם זייגער, וואָס פלעגט אויסשלאָגן נאָרמאַל יעדע שעה האָט ער אויך אָפּגעשטעלט. בנימין פלעגט זיך אויפהייבן יעדן טאָג גאַנץ פרי כדי צו גיין אין שעכטהויז. ווינטער אין שנייען פלעגט ער נאָכן אָפּעסן אַ פעטע ווע־טשערע זיך באַצייטנס לייגן שלאָפן. אָפּשלאָפנדיק אַ פּאָר שעה פלעגט זיך אים אויסדאַכטן, אַז עס איז שוין „גרויסער טאָג". פלעגט ער זיך שנעל אין דער פינצטער אָנטאָן, אַרויפ־געכאַפּט אויף זיך די זאַכן און אַוועקגיין מיט איין אָטעם אין שעכטהויז. דער וועכטער האָט שוין געוווּסט, אַז דאָס קלאַפּט בנימין, פלעגט ער אים נישט עפענען, נאָר אַרויס־שרייען צו אים: — „בנימין ביסט משוגע געוואָרן, עס איז דאָך ערשט צוועלף ביי נאַכט, שלאָף זיך אויס"...

זיין ווייב טויבע איז געווען אַ שטילע, פרומע פרוי. זי איז קיין מאָל נישט אַוועק אין דער יאַטקע איידער זי האָט נישט אָפּגעדאַוונט. אין גוטן מוט פלעגט זי זיך אויסדריקן — שווערער צו לעבן מיט אַזאַ מאַן ווי בנימין ווי אויס־לערנען אַ בלאַט גמרא. יעדן שבת נאָכן שלאָף פלעגט זיך טויבע אַוועקזעצן איבערן „צאינה וראינה". ווייבער, שכינה־טעס פלעגן זיך צוזאַמעננעמען און מיט ערנסטע זיפצן זיך איינגעהערט ווי טויבע האָט געזאָגט דעם טייטש־חומש. בנימין פלעגט ביי אַזעלכע צוזאַמענקומען זיין גאָר יום־טובדיק געשטימט. נישט געלאָזט קיינעם קיין הויך וואָרט אויסרעדן. עס איז געווען שבת, איין טאָג נישט ווי אַלע טעג, ער פלעגט זיך אין גאַנצן אויסטאָן פון טאָג־טעגלעכן טומל. בנימין איז שפּעטער מיט זיין מישפּחה אַוועק קיין אַמעריקע, ווו ער האָט געהאַט אַן אויסגעגעבענע טאָכטער עלקע. געבליבן איז אין זשיראַרדאָוו זיין חתונה־געהאַטער זון ליפּע מיט זיין פרוי חנה און זייערע צוויי קינדער. חנה איז געווען די טאָכטער פון חיים און מינטשע גינזבורג.

ווען בנימין מיט דער מישפּחה זענען אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע האָבן זיי זייער פאַרמעגן איבערגעלאָזט פאַר ליפּען. ליפּע און חנהס צוויי קינדער, מינטשע און שלמה, זענען כמעט ווי אויסגעהאָדעוועט געוואָרן אין אונדזער שטוב, זיי זענען ביי אונדז געווען ווי אייגענע קינדער. ווען איך בין אַוועק פון פּוילן זענען זיי נאָך געווען קליינע קינ־דער. אין יאָר 1938 איז מינטשע געקומען קיין פראַנקרייך צו אירע פעטערס און מומע, די ברידער און שוועסטער פון איר מוטער (איינער פון די פעטערס, לייבל, איז דעפּאָרטירט געוואָרן מיט זיין מישפּחה און נישט צוריקגעקומען. דער יינגערער, מאָטל, און זיין פרויס שוועסטער לאה גינזבורג, זענען אין פּאַריז). מינטשע בענקט דאַן אַהיים צו אירע על־טערן און ברודער. זי קען זיך אין פּאַריז נישט געפינען קיין

ליפּע גאָלדבערג מיט זיין פרוי חנה די טאָכטער פון אַהרן חיים גינזבורג מיט זייערע קינדער. אַלע משמעות אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

אָרט. זי איז אַוועק צוריק און געטיילט דעם גורל פון אַלע אונ־דזערע ברידער און שוועסטערס, דעם גורל פון אַלע קדושים.

איך האָב געפּרוווט אין זיכרון אַרויסרופן מיין אַלטע היים, מיין מישפּחה, מיינע יוגנט־ און קינדער־חברטעס און חברים פון אונדזער „בלייך".

געווען זענען עס מענטשן נישט קיין גבירישע ייִדן, האָ־רעפּאַשניקעס, געהאָרעוועט שווער און ביטער אויף דער פּרנסה.

איך האָב געוואָלט דערמאָנען אַלעמען, אָבער זיכער זענען טייל אַרויס פון זיכרון. וויל איך, אַז מיינע שורות זאָלן זיין אַ קראַנץ אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון די דאָזיקע קדושים, וואָס זענען אומגעקומען פון די אכזריותדיקע אומ־ריינע הענט פון די נאַצישע מערדערס. אייביק זאָל לעבן זייער אָנדענק ביי אונדז.

יוסף פונטאָוויטש

אַ שרעקלעכע חילול־השם־געשיכטע אין זשיראַרדאָוו

אַ געוויסן טאָג, איך דערמאָן זיך נישט אין וועלכן חודש, משמעות אין יאָר 1929, איז די זשיראַרדאָווער באַפעלקע־רונג, גאָר באַזונדער די יידישע, אויפגעציטערט געוואָרן פון אַ גרויסער חילול־השם־געשיכטע, וואָס איז פאַרלאָפן אויף יידישן בית־עולם. די געשיכטע האָט געמאַכט אַ פיינ־לעכן אייגדרוק נישט נאָר אויף די אָרטיקע יידן, נאָר אויך אויף די אָרומיקע ישובים און געהאָט איר אָפּקלאַנג אין דע־גאָר גרויסער יידישער וועלט. די געשיכטע איז באַשריבן געוואָרן אין די וואַרשעווער יידישע צייטונגען. גאָר באַזונ־דערס זענען געווען דערדריקט די משפחות, וואָס האָבן גע־קענט טראָכטן, אַז פון דעם דאָזיקן חילול־השם האָבן אפשר געליטן זייערע נאָענטע וואָס זענען אין יענער ציט גע־שטאָרבן.

די געשיכטע איז אָזאָ:

אין זשיראַרדאָוו איז געווען אַ פּאָליציי־שול, ווו די אויסגעדינטע זעלנער פון דער אָרמיי, וועלכע האָבן גע־וואָלט אַריינטרעטן אין דער פּאָליציי, פלעגן זיך דאָ פּער־פעקציאָנירן, אַדורכגיין אַ צוגרייטונגס־קורס פאַר דער פּא־ליציי־דינסט.

אין דאָזיקן מאָנאַט איז גראָד אָנגעקומען אַ פרישע גרופּע שילערס אין דער דאָזיקער שול. געווען איז שוין אייניגע־פירט, אַז די פרישע פלעגן מאַכן אַ שפּאַציר אויבער די זשיראַרדאָווער גאַסן, וועלדער, אָרומיקע פלעצער, כדי זיך צו באַקענען מיט דער געגנט.

אומקערנדיק זיך פון אָזאָ שפּאַציר, אין וועלכן עס האָט זיך באַטייליקט אַ גרעסערע גרופּע, איז זיי אויסגעקומען פאַרביצוגיין דעם יידישן בית־עולם. געווען איז עס שוין אין אָוונט. צוקומענדיק צום בית־עולם און אַריינבליקנדיק אינעווייניק האָבן זיי דערזען אַן אויסערגעווינלעך און אויסטערליש בילד, וואָס האָט געצויגן זייער אויפמערק־זאַמקייט.

ביי אַן אָפענעם קבר איז געשטאַנען אַ מענטש און אָראַפ־געצויגן די תכריכים פון אַ מת און דעם מת שפּעטער צוריק אַריינגעוואָרפן אין גרוב און אים פאַרשאָטן.

תחילת האָבן זיי געמיינט, אַז דאָס איז אָזאָ מין קבורה־צערעמאָניע. אָבער עס איז זיי געווען שטאַרק אויפפאַלנדיק אַן פאַרדעכטיק, וואָס עפּעס קומט פאָר די קבורה אַזוי שפּעט ביינאַכט און פאַרוואָס זעט מען נישט קיין באַטיי־ליקונג פון מענטשן. עס איז פאַר זיי קלאָר געוואָרן, אַז דער ענין איז נישט גלאַטיק, אַז אפשר האָנדלט זיך דאָ אין אַ שרעקלעכן פאַרברעכן.

זיי האָבן זיך אומבאַמערקט פון פאַרשוין אומגעקערט אין שטאָט אַריין און דאָס געמאָלדן אין פּאָליציי־קאָמיסאַ־ריאַט. עס איז זייער שנעל דורכגעפירט געוואָרן אַן אויס־פאָרשונג. קודם־כל האָט זיך די פּאָליציי אינפאַרמירט, צי עס איז אין דעם טאָג פאַרגעקומען אַ לוויה. עס האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן, אַז עס איז אין דעם טאָג געבראַכט גע־וואָרן צו קבורה אַ יונג 16־יאָריק מיידל, אַ טאָכטער פון דער מישפּחה יעלען — אַ טאָכטער־אַרבעטער — וואָס האָט געווינט אויף דער ערשטער־מאי גאַס.

כדי זיך צו איבערצייגן אין דעם אמת פון דער געשיכטע איז דורך דער פּאָליציי פאַראַרדנט געוואָרן צו עפענען דעם קבר. עס האָט זיך, צום באַדויערן, באַשטעטיקט דאָס שרעק־לעכסטע — מען האָט דעם מת געפונען אַ נאַקעטן.

נאָך אַ שנעלער אויספאָרשונג איז אַרעסטירט געוואָרן דער דאָזיקער מאַראָדער, עס איז געווען אַ זון פון דעם הי־טער פון קריסטלעכן בית־עולם.

נאָך אַ שטרענגער אויספאָרשונג האָט ער זיך מודה גע־ווען, אַז ער פלעגט אין דעם זעלבן טאָג נאָך אַ לוויה באַ־גנבענען די מתים. אין שטוב ביי אים האָט מען טאַקע גע־פונען די בעטגעוואַנט, ליילעכער און זונע, וואָס זענען גע־מאַכט געוואָרן פון די צוגעגנבענטע תכריכים. ער האָט ביים מודה זיין זיך דערציילט, אַז די דאָזיקע שוידערלעכע אַרבעט האָט ער שוין דורכגעפירט אַ לענגערע צייט.

דער זשיראַרדאָווער רב האָט גלייך צונויפגערופן אַ באַראַטונג פון רבנים פון דער גאַנצער געגנט. אין דער אַסיפה האָט זיך אויך באַטיילקט דער אַמשינאָווער רבי און אַ פאַרשטייער פון וואַרשעווער ראַבינאַט. עס איז אַנ־גענומען געוואָרן אַ באַשלוס צו עפענען די קברים פון די געשטאָרבענע אין די לעצטע חדשים, אויב מען וועט באַ־

מערקן אַז די קברים זענען גערירט, און זיי טאָן זייער רעכט, אויב מען וועט זיי געפינען אָן תכריכים.

ביים עפענען טייל קברים, מיט דער באַטייליקונג פון די פאַמיליע־מענטשן פון די געשטאָרבענע, האָבן זיך אָפּגע־שפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס. עס האָט זיך אויך אַרויס־געוויזן, אַז דער שענדלעכער פאַרברעכער האָט זיך נישט נאָר באַנוגנט מיט באַגנבענען די מתים, נאָר ער פלעגט זיי אויך שענדן. אַזוי, למשל, האָט מען פעסטגעשטעלט, אַז ביים פאַרשטאָרבענעם אָרזשעכאָווסקי, דעם פעלדשער, וועמענס קבר איז געווען צעשטערט און מ׳האָט אים געעפנט, האָט ער אַרויסגעריסן די גאָלדענע ציין. דער דאָזיקער מאָנסטער איז שפּעטער געשטעלט געוואָרן פאַרן געריכט, און ער איז פאַרמישפּט געוואָרן אויף אַ יאָר טורמע.

די דאָזיקע געשעעניש האָט אויף די זשיראַרדאָווער ייִדן געווירקט שטאַרק דערדריקנדיק. אַ לאַנגע צייט האָט מען גערעדט וועגן דעם. כדי אויסצומיידן, אַז אַזעלכעס זאָל זיך נישט איבערחזרן, האָט די קהילה אויסגעבויט אויפן בית־עולם אַ שטוב און אַ ייִדישע מישפּחה (אַלטער ערטעל — באַקאַנט ווי אַלטער שאַכער) האָט זיך דאָרט אַריינ־געצויגן.

די פרומע ייִדן האָבן דאַן אויסגערופן אַ תענית־ציבור און זיי זענען געגאַנגען צום בית־עולם צו בעטן מחילה ביי די טויטע.

אַ „פּאַטריאָטישע“ מאַניפעסטאַציע

געווען איז עס אין יאָר 1935. אין פּוילן איז דאַן געפירט געוואָרן אַ פּאַטריאָטישע אַקציע „פּוילן פון ים צום ים“. די רעגירונג־פאַקטאָרן פלעגן אין דעם מין מאַניפעסטאַציעס אויך „איינשפּאַנען“ די ייִדן.

דאָ זעען מיר דעם ייִדישן טייל פון אַזאַ מאַניפעסטאַציע אין זשיראַרדאָוו.

דעם טראַנספּאַרענט טראָגט יעקב־יוסף ראָטמאַן (אַ וואַסער־פירער). ווייטער געפינען זיך אַרום אים: שלום גוטקינד, חנא גאָטהאַרד, שלום גוטגלאַס, אַ זון פון אברהם שלאַק (שוסטער פון „הינטערן וואַלד“); יאקובע („דער קליינער יאָסעלע“), פּנחס־מענדל ראָזענקראַנץ, אַהרן בערקאָוויטש, אַברהם סוקעניק, משה ווייצנער, ראובן בראָמבערג, מלך טיגער, אַהרן ברעסלער, יוסף טוסק, אַברהם יאַקובאָוויטש (דער געלער אַברהם), ר׳ יעקל טיגער, הערש־יצחק ניימאַן, נפתלי קייסמאַן, יחיאל עסטרייכער, מרדכי גאָלדבערג, צעבולאַ, לאָזער טאַבאַקסבלאַט, יחיאל פּראָמאַן, סענדער בראָמבערג.

אַלע זענען זיי היינט קדושים — קרבנות פון דער נאַצישער בעסטיאַליטעט:

משה יאַקובאָוויטש

אַ בינטל יונגנט־זיכרונות

די גאַס, אויף וועלכער מיינע עלטערן האָבן געוווינט בעת מיין געבורט איז געווען די פאַמיליענע. פונקט אַנטקעגן אונדזער ווינונג האָט זיך טאַקע געפונען די „פאַמיליענע" הויז, וואָס אויף איר נאָמען האָט אַזוי גע־הייסן די גאַס. תחילת זענען אין דער דאָזיקער געביידע געווען די ערשטע פאַבריק־לאָקאַלן. שפעטער, וען עס איז אויסגעבויט געווארן די גרויסע פאַבריק האָבן זיך אין איר אַרײַנגעצויגן די אַרבע־טער־פאַמיליעס אין דעריבער האָט די גאַס טאַקע אַזוי גע־הייסן — פאַמיליענע. אין דער דאָזיקער ווינונג זענען גע־בירן געווארן איך, מיינע שוועסטערס און ברידערס: פעסע, איטשע, חיה, פרימעט און שבעלע. די אַנדערע שוועסטערס: שפרה און רויזע זענען געבוירן פריִער — אין אַמ־שינאָוו.

אויף דער זעלביקער גאַס איז געווען דער „קוועטשער", פון וואָנען מען פלעגט נעמען גוט וואַסער צום קאָכן און טרינקען. די דאָזיקע גאַס האָט געפירט צום שעכטהויז און צו די יאַטקעס און פון דער צווייטער זייט צום בית־עולם, אַדער ווי מען האָט עס ביי אונדז אין ערופן „דאָס הייליקע ארט".

געווען אַ הויז אויף דער דאָזיקער גאַס, עק פאַמיליענע און ערשטער מאַי־גאַס מיטן נאָמען „דאָס וויסע הויז". שטייען פאַר מיינע אויגן די ייִדישע שכנים פון דער דאָזיקער גאַס. אַט איז די „ייִדישע אַפטייק", וואָס האָט אויך ביי די קריסטן געהייסן „זשידאָווסקאַ אַפטעקאַ" און איר אייגנטימער יאָסל אַפטייקער. פאַר וואָס דער דאָזיקער געשעפט, ווו מען האָט גראָד געקויפט וויין אויף קידוש האָט געהייסן „אַפטייק" וויס איך נישט. אמת איז, אַז מען האָט ביי יאָסלען אויך געקריגן פאַרשידענע קרייטעכצער אוֹן גראָזן — אַבער קיין אַפטייק איז עס פאַרט נישט געווען.

דאָ אויף דער גאַס האָט אויך געוווינט אַהרן ברעסלער, אַ טייערער ייִד, וועלכער האָט דאָ געהאַלטן זיין שפייז־גע־וועלבל; מיין שוועסטער איטשע קראַקאָוו מיט זיין מישפּחה; די מעמעלער אוֹן אַנדערע.

גאָר באַזונדערס געדענק איך קיווע בעקער (בלומענ־שטיין), וועלכער פלעגט באָקן ברויט פאַר די רוסישע קאָ־זאַקן, וואָס זענען געשטאַנען אין אונדזער שטאָט. זיינע זין זענען געווען אַ שם־דבר. **אָט איז אברהמטשע, וועלכער** איז געווען פון די קעמפּער אין „פינפטן" יאָר, געווען פאַר־שיקט קיין סיביר אוֹן נאָך דעם געקומען צוריק. אוֹן ווער געדענקט עס נישט זיין זון שילעם, איינער פון די ערשטע ציוניסטן אוֹן העברעיש־קענער. מיר פלעגן אים קוקן אין מויל אַרײַן ווי ער פלעגט רעדן העברעיש **מיט די ציוניס־**טישע יונגטלעכע יוסף ניסנבערג, נטע פייגענבוים, משה דעם בעלפערס אוֹן אַנדערע. נאָך אַ זון האָט קיווע בעקער געהאַט, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי לאָזער „פלאָם", צוליב זיין פלעק אויפן פנים.

אויף דער גאַס האָט אויך געווווינט משה מאַגיד (אַ דאַמען־שנײדער) מיט זיינע קינדער: יאַנקל, אַהרן, נעכע, עלקע, פייגע אוֹן חיים־אַלטער, וועלכער האָט שוין געלעבט אין דער ישיבה. דאָ האָט געווווינט דער „געלער מענדעלע", (באָרט), ייִדל היטלמאַכער (קושאָנזשעניצער), יוסף פייטשער (דער פאָטער פון נחמה פייטשער, וואָס איז צוזאַמען מיט איר ברודער אין מדינת ישראל).

בכלל איז די גאַס געווען געטיילט: אין זייט אַ קריסטלעכע און די צווייטע זייט, קעגנאיבער איז געווען באַווווינט כמעט פון ייִדן. אויף דער „גויישער" זייט זענען געווען אַ פאָר ייִדישע איינווויינער — שמואל האַלדזבאַנד און אַ קאַמאַשנ־מאַכער יוסף זעליקעלס אוֹן אַנדערע.

אויב די זשיראַרדאָוער ייִדן זענען אַרויסגעטריבן גע־ווארן בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה א שטיקל צייט נאָך דעם ווי די מילחמה איז אויסגעבראָכן איז מיט אונ־דזער מישפּחה געווען אַנדערש. גלייך **ווי די מילחמה איז**

אויסגעבראכן אין עס איז געקומען דער דעקרעט פון מאַבי־ליזאַציע, איז מיין פאַטער, וואס האָט געהערט צום „זאַ־פאס" (רעזערוו, וואס איז געווען אונטערגעוואָרפן זיך צוצו־שטעלן בעת מאַביליזאַציע־דערקלערונג) אַוועק־קיין וואַר־שע און מיך זאָל מיטגענומען. מיר זענען אַריין צו מיין פע־טער יעקב־יצחק (דעם פאַטערס ברודער), וואס האָט גע־וויינט אויף פאַנסקע ראָג וויעלקע, וווּ ער האָט געהאַט אַ שוכגעשעפט. מיין פאַטער איז אַוועק צום מאַביליזאַציע־פונקט צוזאַמען מיט מיין פעטער און גלייך געקומען צוריק אַ באַפרייטער... משמעות, אַז מען האָט עס דערלויבט דורך עפעס אַ „מאַכער". מיין פאַטער איז גלייך אַוועקגע־פאָרן קיין זשיראַרדאָוו און איך בין פאַרבליבן אין וואַרשע. דאָ געגאַנגען אין חדר.

פון מיין זייַן אין וואַרשע ביים פעטער געדענקט זיך מיר אַ זייער אינטערעסאַנטער פאַקט. מיין פעטער האָט חוץ זיין שוכגעשעפט געהאַט נאָך אַנדערע באַשעפטיקונגען. ער פלעגט דעריבער גאָר אָפט פאַרלאָזן דאָס געוועלב, כדי צו דערלויבטיקן זיינע אַנדערע געשעפטן. פרייטיק פלעגט ער אָבער פון געשעפט נישט אַוועקגיין. איך האָב באַמערקט, אַז אין די דאָזיקע ערב־שבת־טעג פלעגן אַריינקומען צו אים יידן בארגן געלט, טאָקע אויף מאָכן שבת. דער פעטער פלעגט עס פאַרשרייבן אין אַ בוך. מיר פלעגט אויסקומען אַז דאָס פאַרשרייבן איז עפעס גאָרנישט קיין ריכטיקער פאַרשרייבן. דער פעטער האָט מיר טאָקע שפּעטער אויפ־געקלערט, אַז פאַקטיש פלעגן די יידן קומען נעמען „הלוואות" וואס זיי פלעגן קיין מאָל נישט אומקערן. דאָס איז געווען אַ מין „מתן בסתר" — נישט פאַרשעמען די דאָזיקע וואס האָבן פאַקטיש גענומען אַ נדבה.

דער דאָזיקער פעטער, וואס האָט געהאַט אַזעלכע זעל־טענע מידות, האָט זיין גוטסקייט אויך אַריסקגעוויזן שפּע־טער, ווען זשיראַרדאָוו איז דאָן געווען אָקופירט פון די דייטשן. ער פלעגט פון צייט צו צייט קומען צו אונדז, ווו מיט פּראָדוקטן איז געווען לייכטער, און אַוועקפירן פון אונדז אַ פור עסנוואַרג קיין וואַרשע, ווו ער האָט עס צע־טיילט צווישן נויטבאַדערפטיקע — מישפּחה און באַקאַנטע.

זייענדיק אין וואַרשע ביים פעטער געדענק איך, אַז ער האָט מיך צוזאַמען מיט זיינע זין חיים־בעריש, לייזער, אברהם און שמולקע, און טאָכטער שפרה מיטגענומען צו פרצעס לוויה.

די צייט אין וואַרשע בעת דער ערשטער מילחמה, ליגט מיר נאָך גוט אין זינען. אמת, אַז מיין פאַטער קומענדיק דאָן, בעת דעם גירוש, האָט גאָר גיך זיך איינגעאָרדנט מיט אַ קאָנפעקציע־געשעפט. דאָן איז אונדזער גאַנצע מישפּחה געווען צוזאַמען. עס האָט ביי אונדז געווינט מיין זיידע, דער שוואַרצער אייזיק מיט דער באָבען בריינדל.

וועל איך אריבערשפרינגען אַ שטיקל צייט און דערמאָנען, אַז וואַרשע איז געוואָרן מיט יאָרן שפּעטער נאָך אַ מאָל מיין „היים" — עס איז געווען וועג איך האָב געדינט אין פוי־לישן מיליטער אין 36סטן פאָלק. געוויסן האָט מען דעם פאָלק „משה רבינוס", ווייל ס'זענען דאָרטן, פארהעלט־נישמעסיק, געווען אַ גאָר גרויסער פּראָצענט יידן. צווישן זיי אויך די זשיראַרדאָווער לייזער פונטאָוויטש (דער קונסט־מאָלער) שלמה קליין (יאַנקל „טשאָלאָקס" זון); שמואל מא־זעלשטיין, משה פאָגעל, שמעון וויסקיטסקי און פיל אַנדערע.

די באָבע בריינדל, די פרוי פון זיידן דעם „שוואַרצן" אייזיק לובאַרטאָוסקי

די יידישע זעלנער האָבן געהאָט אַן אייגענע כשרע קיך אויף די זאָמבקאָוסקע גאַס אין פּראָגע, ווו עס איז אויך געווען אַ שול, ווו מען פלעגט דאָוונען אין די יום־טובים. דאָן פלעגן אויך קומען די יידישע זעלנער פון די אַנדערע פאָלקן. פסח־צייט פלעגן מיר דאָרט אפריכטן סדרים. עס פלעגן קו־מען פאַרשטייער פון דער וואַרשעווער קהילה און בכלל כלל־טוערס, וואָס פלעגן זיך מיט דער דאָזיקער יידישער סאָלדאַטן־קיך אָפּגעבן. מצד דער אפיציעלער מאָכט פלעגט זיך מיט אונדז פאַרנעמען דער פאָלקָוואוניק ראַבינער מיזעס.

קום איך צוריק צו די צייטן פון ערשטן וועלט־קריג און שפּעטער שוין אין דער צייט פון פוילנס ערשטע אומאָפּ־הענגיקייט־יאָרן.

פון דער צייט פון דער ערשטער דייטשער אקופאַציע האָט זיך מיר גאָר באַוונדערט איינגעקריצט אין זיכרון די טיפּוס־עפּידעמיע. מיר זענען ממש אַלע געווען קראַנק, אין אַ געוויסער צייט זענען אין אינדזער הויז געלעגן צוזאַמען קראַנק, דער פאָטער, מיינע שוועסטערס שפרה, חיה און מיין

ברודער איטשע. אויך מיין מוטערס ברודער יקותיאל (געַ־
רופֿן קיסל) לובאַרטאָווסקי מיט זיין גאַנצער מישפּחה; זיינע
פּינף זין: בערל, יידל, איטשע, אברהם און אייזיק. (פון יענע
קראַנקייטן זענען זיי אַרויס, אָבער פון דעַר נאַכּישער פּאַר־
ניכטונג האָבן זיי זיך נישט אַרויסגעדרייט). עס איז כּמעט
נישט געווען קיין שטוב אָן עטלעכע חולאים און טאָקע אין
בית, אשר אין שם מת — עס האָבן נישט געפּעלט קיין
קרבנות.

**
*

קיסל לובאַרטאָווסקי מיט זיין פּרוי פּייגעלע
(בריקמאַן), אומגעקומען דורך די נאַציס

און אָט איז מען פּטור געוואָרן פון די דייטשן („יענע"
דייטשן — די ערשטע)) און פּוילן איז געוואָרן אַ מלוכה.
צוזאַמען מיט די אַנדערע געביטן איז געקומען אַן אויפּ־
לעבונג פון דער געזעלשאַפטלעכער באַוועגונג. דערציילן
אַנדערע וועגן די באַזונדערע אַספּעקטן און איך וויל דער־
מאָנען די ספּאָרט־אַקטיוויטעטן, וואָס אין זיי האָב איך מיך
גאָר לעבעדיק באַטייליקט.

שוין אין די ערשטע יאָרן, טיילווייז שוין בײַם סוף פון
דער אָקופּאַציע, איז בײַם „מרכז", וווּ עס האָט זיך גרופּירט
די גאַנצע ציונ.־געשטימטע יוגנט געוואָרן אַ גרופּע
„ציקליסטן"; קיין ספּעציעלע ספּאָרט־טעטיקייט האָט די דאָ־
זיקע גרופּע נישט געפּירט, סיידן מען זאָל פּאַררעכענען
ווי „ספּאָרט" דאָס אַרויספּאָרן קאָלעקטיוו אין די פּאַר־
שידענע שכנותדיקע שטעטלעך, ווו עס פלעגן פּאָרקומען
פּאָרלעזונגען אָדער אנדערע קולטור־אונטערנעמונגען.

די פּינף זין פון קיסל און פּייגעלע לובאַרטאָווסקי:
בערל, יידל, איטשע, אברהם און אייזיק.
אָלע אומגעקומען דורך די נאַציס

שפּעטער האָט זיך געשאַפן, אויך בײַם „מרכז" א פּוט־
באָל־גרופּע מיטן נאָמען „מכבי", וואָס האָט זיך שוין פּאַר־
נומען מיטן דאָזיקן ספּאָרט.

אָזוי ווי אין שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן א שטרייט צווישן
„רעכטן" און „לינק", האָט עס געהייסן, אַז „מכבי" איז פון
רעכטן לאָגער. פון דאָנען האָט זיך אָפּגעטיילט א גרופּע,
וואָס איז אַוועק אויפן „לינקן" וועג און געשאפן א נייעם
קלוב, וואָס האָט געהייסן „יוגנט־קראָפט". די גרינדונג איז
פּאָרגעקומען אונטער דער אָקטיווער מיטווירקונג פון הערש
זשעלעכאָווער, דער שפּעטערדיקער בונדישער אָקטיוויסט.
דער קלוב האָט טאָקע עקסיסטירט ביז דער „פּרץ ביבליאָ־
טעק", וואָס איז געווען אומפּאָרטייאיש. די גרינדונג־פּאַר־
זאַמלונג איז פּאָרגעקומען אין הויז פון זשעלעכאָווערן. צווישן
די גרינדער פון „יוגנט־קראָפט" זענען געווען, חוץ זשעלע־
כאָווער און דעם שרייבער פון די שורות, אויך לייזער גרינ־
בערג, נח ניימאַן, דוד פּיזאַן, הערשל טראָקטענערגער (ער
איז אומגעקומען אין שפּאַנישן בירגערקריג).

דער דאָזיקער קלוב האָט לאַנג נישט עקסיסטירט. אין

1923 איז געקומען לייבעלע פונטאָוויטש פון „מכבי" אין אונטערגעאַנדלט וועגן פאַראייניקן ביידע קלובן „מכבי" און „יוגנט־קראַפט". זיי האָבן זיך פאַראייניקט און דער דאָזיקער קלוב האָט עקסיסטירט פון 1923 ביז 1927.

סוף יאָר 1926 איז געקומען קיין זשיראַרדאָוו אונדזער היינטיקער פאַרזיצער, מיין שוואָגער יצחק בענעק, וואָס אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו, מיטווירקונג און שפּעטער אונטער זיין אָנפירונג, איז געגרינדעט געווארן דער קלוב „שטערן" („גוויאַזדאַ"), ווי דער נאָמען פון דעם וואַרשעווער לינק־פּועלי־ציוניסטישן קלוב „גוויאַזדאַ", אין וועלכן ער, בענעק, איז געווען גאָר אַקטיוו.

די אַרבעט איז אַוועק גאָר אינטענסיוו, ווייל „גוויאַזדאַ" איז געווארן אַ צענטער אַרום וועלכן עס האָט זיך אָנגעהויבן איך וויל אָבער זיך אָפּשטעלן טאָקע אויף אונדזער ספּאָרטיוער אַרבעט, פּריער פּאַר אַלץ דערמאָנען די יחידים, וואָס האָבן זיך געווידמעט דער דאָזיקער אַרבעט.

אין „מכבי" זענען געווען טעטיק די יוגנטלעכע: עקיבא ראָזנצוויג, מאָטל פונטאָוויטש, יאָסל באָרענשטיין, לייבעלע פונטאָוויטש, נחום מילץ, מלך מעפּען, יאנקל דאָרעמבוס, גרונם דאָוויד, יידל קויפמאַן, משה יאָקובאָוויטש, משה קראַקאָוו, משה־אהרן זילבערשטיין, בערל שמיטניקאָוו, גראָנדע ישראל („דער נעגער") און לייזער פונטאָוויטש. אין דאָזיקן יאָר האָט שוין „מכבי" געשפּילט אַ מעטש מיט דער „זשיראַרדאָוויאַנקאַ", אַ פּוילישער קלוב אויף דעם נייעם שטאָטישן ספּאָרט־פּלאַץ.

אין „גוויאַזדאַ" זענען אַקטיוו געווען טעטיק: חיים באָרט,

קלוב „מכבי" אין יאָר 1924.
פון רעכטס צו לינקס, שטייענדיק: משה־אהרן זילבערשטיין, משה יאָקובאָוויטש, לייזער פונטאָוויטש, יאָסל באָרנשטיין, משה קראַקאָוו; אין מיטן: מלך מעפּען, יידל קויפמאַן, לייבעלע פונטאָוויטש;
עס זיצן: מאָטל פונטאָוויטש, דוד פּיזאַן, נחום מילץ.
אויסער מ. יאָקובאָוויטש און י. קויפמאַן (ביידע אין אַרגענטינע) און יאָסל באָרנשטיין ((אין בעלגיע), זענען אַלע אַנדערע אומגעבראַכט געווארן דורך די נאַצישע מערדערס.

פירן אַ פאַרטיאיש־אידעיש אַרבעט פון די לינקע פּועלי־ציון, וואָס אַ דאַנק דעם קומען פון חבר בענעק איז די דאָזיקע אַרגאַניזאַציע טאָקע אויפגעקומען צו אַקטיוויער טעטיקייט. עס איז דאָן געשאַפען געווארן די „געזעלשאַפט אוונט־קורסן פאַר אַרבעטער".

עס איז דאָן טאָקע אַוועק אַ צייט פון גאָר שטורעמדיקער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אָפּטע באַזוכן פון רעדנער פון דער פרעמד. געדענק איך די וויכטערדיקע געסט־רעדנער, וואָס די פאַרטיי־אַרגאַניזאַציע האָט אַראָפּגעבראַכט: זרובבל, נתן בוקסבוים, וואַקס, קיווייקאַ, פּעטערזיל, ד"ר גערשוני, שטיינבערג און נאָך פיל אַנדערע. אַ באַזונדער קאַפּיטל איז אונדזער אַרבעט אַרום די קהילה־וואָלן; דער קאַמף פאַר העגעמאָניע אין דער ביבליאָטעק אוו אַנדערע אַקטיוויטעטן.

זיי. י. שמיטניקאָוו, גדליה קריגסמאַן, מאיר קויפמאַן, אייזיק באָרענשטיין, יאָסל באָרענשטיין, שיע סנאפקאָווסקי, יידל קויפמאַן, מלך מעפּען, משה יאָקובאָוויטש, בערל קראַקאָוו, משה באָרט, איטשע יאָקובאָוויטש, פּנחס מעפּען, די ברידער באַק און נאָך אַנדערע. אונדזער פאַרזיצער איז געווען יצחק בענעק.

די פאַרמעסטונגען און שפּילן צווישן די קלובן פלעגן פאַרקומען שבת נאָך מיטאָג. מיר פלעגן אויך אַרויספאָרן פון צייט צו צייט אין שכנותדיקע שטעטלעך צו שפּילן מיט אַנדערע (סיי חברישע, סיי קעגנערישע) קלובן.

ביי אונדז איז דאָס שפּילן געווען נישט נאָר לשם ספּאָרט, עס איז געמאַנגען אין אַ מין „פּאָליטישן" פאַרמעסט צווישן

אידעען". עס איז נישט געגאַנגען אין סתם שיסן גאָלן, נאָר טאַקע „פּאָליטיש" געווינען די שפּיל.

איין מאָל האָבן מיר געהאַט אַ גאָר שווערן קאַמף. מיר

גרופּע, דריטער זון פון שלום דאוויד.
געקומען קיין פּראָנקרייך אין 1925. געווארן
דעפּאַרטירט און נישט צוריקגעקומען.

האָבן געדאַרפט שפּילן מיט די רעכטע פּועלי־ציון. עס איז געווען אַ פּאָליטישע געשעניש אין זשיראַרדאָוו. מיר האָבן

דער ספּאָרט־קלוב „הפּועל" פון די רעכטע פּועלי ציון

ספּעציעל געבראַכט אַ לערער פון וואַרשעווער „גוויאַזדאַ", דעם שפּילער סימעק לערנער. ער איז געקומען מיט זיינעם אַ ברודער לאָלעק (גאַרבוס)). זיי האָבן עס אונדז געדאַרפט צוגרייטן צום קאַמף מיט די „רעכטע"...

אָבער אויך די רעכטע פּועלי־ציון האָבן נישט געשווינגן. זיי האָבן פּאַר זייער „הפּועל"־קלוב געבראַכט אַ לערער פון וואַרשעווער „מכבי".

געהאַט האָבן מיר אונדזער אַ שפּילער, וואָס האָט געאַר־בעט אין לאָדזש, דער חבר משה באָרט. צו די מעטשן פלעגט ער קומען צו פּאַרן אויף גאַנצע 4 וואָכן, כדי זיך גרייטן צום קאַמף.

אויפן שפּיל־פּלאַץ האָט זיך געקערט וועלטן. די פּאָליטישע פּאַרטייען האָבן זיך אין דאָזיקן „קאַמף" אַנגאַזשירט. מיט שרעק און דערוואַרטונג האָט מען אָפּגעווארט דעם „ניצחון" אָדער „מפּלה" חס־ושלום. מען האָט געקעמפט נישט מיט דער פּילקע, נאָר די פּאַרטייע־אידעען זענען געשטאַנען אין קאָן. עס איז געווען אַ קאַמף צווישן „רעכטס" און „לינקס", עס פלעגן אויך קומען די אָנהענגער פון די „צדדים" פון די אַרומיקע שטעטלעך ווי וויסקיט, אַמשינאָוו, גראָדזיסק.

כדי דער פּאַרמעסט זאָל זיין אַ ריכטיקער האָבן מיר גע־בראַכט אַ ספּעציעלן ריכטער פון וואַרשע, אַ „נייטראַלן".

מען האָט דאָן געדאַרפט זען דעם חבר בענעק, ווי ער האָט עס געפלאַטערט און געוואַכט ביים שפּילפּלאַץ. אַ קליניקייט, עס קען, גאָט באָהיט, די „גוויאַזדע" זיך אַדעקן מיט חרפּה, אויב זי וועט פּאַרשפּילן.

לאָמיר אויך דאָ זאָגן, אַז אין די דאָזיקע פּאַלן האָבן „געקעמפט" ברידער קעגן ברידער. אָט אַזוי האָב איך געהערט צו „גוויאַזדאַ" אין מיין ברודער איטשע גאָר צו די רעכטע;

מלך מעפּען האָט געקעמפט ביי די „לינקע", זיין ברודער פּנחס — ביי די „רעכטע"; חיים באָק איז געווען אַ שפּילער ביי די „לינקע" און זיין ברודער בערל ביי די „רעכטע".

אָבער ווי געזאָגט, זענען די ספּאָרט־פאַרמעסטונגען גע־ווען נישט נאָר יוגנט־פאַרוויילונגען. די מערהייט פון די וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דעם זענען געווען יוגנטלעכע וואָס האָבן געאָטעמט מיט די אידעען פון די וואָס האָבן אָנ־געפירט מיט די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס. פון אונדזערע שפּילערס זענען אַרויסגעקומען אַקטיווע טוערס פון דער פּועלי־ציון לינקע. טייל אויפן אָרט, טייל אין מדינת ישראל, אָדער אין די אַנדערע לענדער וווהין זיי האָבן עמיגרירט. אומעטום זענען זיי אַקטיוו אין דער געזעלשאַפט און זעצן פאָר די אָנגעהויבענע אַרבעט.

זע איך זיי אַלעמען, די גרויסע יוגנט מחנה. ווער קען עס זייערע נעמען אויסרעכענען. די מערהייט איז אָבער, צום גרויסן צער, אומגעקומען דורך די נאַצישע בעסטיעס.

אין אונדזער פּנקס געפינען זיך אַ סעריע מיט בילדער פון אונדזערע טייערע חברים און חברטעס. יעדע פאָטאָ־גראַפיע דערציילט טאַקע וועגן די דאָזיקע וווּנדערלעכע טייערע איבערגעגעבענע חברים.

אָבער נישט נאָר צווישן דער אידעאַליסטישער יוגנט. עס זענען מיט אונדזער באַוועגונג, אַ דאַנק אונדזערע אַקטי־וויטעטן, מיטגעצויגן געוואָרן אויך עלטערע פאָלקס־ייִדן, פריִער פאַר אַלץ אונדזערע עלטערן. גאָר באַזונדער האָט עס זיך געפילט צווישן די קצבים, וואָס האָבן אַרויסגעוויזן גאָר בולטע סימפּאַטיעס פאַר אונדז. איך וועל אָנרופן אַ פּאָר נעמען: דוד הערשקאָוויטש (מלאך־המוות); מיין שווער, איטשע קראַקאָוו, אַלטער ניידאָרף, משה בירנבוים, די ברי־דער גרינבערג, אברהם סלופּסקי און אַנדערע.

***

איך האָב דערמאָנט געציילטע נעמען. איך ווייס, אַז איך האָב זייער פיל אויסגעלאָזן, ווייל ווער קען געדענקען נאָך אַזוי פיל יאָרן? אָבער זיי אַלע שטייען פאַר מיר לעבעדיקע און עס ווילט זיך נישט גלויבן, אַז דאָס רעדן מיר וועגן זיי ווי וועגן „קרבנות"... אָט נעכטן צוזאַמען געווען אויף פאָר־לעזונגען, צוזאַמען געשפּילט דעם מעטש, צוזאַמען געפאָרן אויף אויספלוגן; אָט אין קוזמיר געשיפט זיך אויף דער ווייסל...

ליידער איז עס נאָר אַ פאַנטאַזיע. אין דער ווירקלעכקייט האָט זיי דער נאַצי־מערדער אומגעבראַכט. דערמאָנען מיר זיי מיט צער און יראת־הכבוד; מיט אייביקער ערע פאַר זייער זכרון און אייביקן צאָרן און אַ קללה פאַר זייערע מערדערס.

די מאַנשאַפט פון ספּאָרט־קלוב „קראַפט הפועל" אויפן שפּיל־פּלאַץ ביים פאַרק גרייטע צום מעטש. נעבן זיי די אָנפירנדיקע פאָרשטייער פון קלוב. פון רעכטס צו לינקס שטייען: משה־אַהרן זילבערשטיין, משה פאָזנאַנסקי, מרדכי־איטשע פונטאָוויטש, צוויי „אויסגעבאָרגטע" ספּאָרטלער פון פוילישן קלוב, יעקוש ברעסלער, ישראליק גאָלדבערג, משה־מענדל טופּמאַן. עס זיצן אין דער מיטלסטער ריי: קליין, באַראָן, משה יאַקובאָוויטש. עס זיצן אונטן: פּנחס מעפּען, נח ראָזנקראַנץ, משה סוקעניק.

דער ציוניסטישער פרויען־פאַראיין „ויצא"

אין זומער 1933 איז ביי אונדז אין זשיראַרדאָו גע־גרינדעט געוואָרן דער אָר־טיקער סניף פון דעם ציו־ניסטישן פרויען - פאַראיין „ויצא".

די איניציאַטאָרנס פון דעם זענען געווען די וויטערדי־קע פרויען; העניע שוויטש־קאָ, רודעלע טיטעלמאַן־גרונוואַלד, פרוי בראָנשטיין (די שנור פון ר' שלמה־דוד דעם וויינהענדלער), די פרוי פון ד"ר לאַנדאָ, און מיינע חברטעס: זלאַטע ראָטנבערג־קשאָנשעניצער, דבורה ניסנבערג־לאַנדאָ, חווה וואַסער־צוג־ראָזנצווייג און די שרייבערן פון די דאָזיקע שורות.

מיר האָבן געדונגען אַ לאָקאַל פאַרן פאַראיין אויף דער אַגראַדאָוע גאַס, וווּ עס האָט געווינט איציק זיסקינד ז"ל. אין דאָזיקן לאָקאַל האָבן מיר אַנטוויקלט אַ גאָר פאַרצווייג־טע טעטיקייט.

מיר האָבן גלייך דורכגעפירט אַ געלט־זאַמלונג וואָס האָט זיך איינגעגעבן און אונדזער וויטערדיקע טעטיקייט איז אַוועק גאָר דערפאַלגרייך, וואָס האָט אין שטאָט אַרויסגע־רופן גרויס אַנערקענונג. אונדזערע אונטערנעמונגען האָבן אין שטאָט אַרויסגערופן גרויס פּאָפּולאַריטעט. איך וויל דאָ באַזונדער דערמאָנען מיין שוועסטער חייהלע, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ באַזונדערער אַקטיוויטעט. פון די גאָר טעטיקע טוערנס וויל איך דערמאָנען די פרוי חיה מאַסטאָווסקא־גאָלדבערג, וואָס לעבט אין ישראל.

אייניע פון אונדזערע אייגעגעבענע אַקציעס איז געווען דאָס שאַפן אַ קינדער־גאָרטן, וואָס איז געווארן אַ מוסטער פאַר דער גאַנצער געגנט.

נאָכן עולה זיין קיין ישראל אין יאָר 1934, האָב איך ביזן חורבן נאָך אַלץ אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט דער פאַרוואַלטונג פון זשיראַרדאָוער „ויצא" און געווסט פון זייער טעטיקייט. ציזאַמען מיטן גרויסן בראָך איז אַלץ אומגעקומען, און די טרייע טוערנס האָבן געטיילט דעם גורל פון אונדזערע זעקס מיליאָן.

קינדערהיים פון דער „ויצא" אין זשיראַרדאָוו, ציזאַמען מיט דער לייטערן רבקה גאָלדבערג (היינט אין ישראל)
די מערהייט פון די קינדערלעך זענען דורך די נאַציס אומגעבראַכט געוואָרן.

הערש קויאַווסקי

היימישע כראָניק

איך בין שוין לאַנג אַוועק פון מיין היימשטאָט זשיראַרדאָוו; אייגנטלעך בין איך שוין מחוץ זשיראַרדאָוו טאָפּלט יאָרן וויפל איך בין דאָרט געווען און אַלץ פון דאָרטן זע איך ווי דורך אַ שלייער, פאַרגעפּלט און דאָך בולט אין די געדאַנקען. עס האָבן אַנדערע געשריבן וועגן דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן און איך וואָלט גאָרנישט מחדש געווען. איך וויל דאָ דעריבער אַרויסברענגען אַ בילד פון מיין מישפּחה. הגם עס קען זיך דאַכטן, אַז דאָס זענען „פּערזענלעכע" ענינים איז עס נישט אַזוי. די דאָזיקע פאַקטן, דאַטעס, בילדער און געשעענישן, זענען כאַראַקטעריסטיש פאַרן שטייגער פון גאַנצן שטעטל. איך וואָלט געזאָגט, אַז דאָ איז גאָר אָנגעמאָסטן דאָס ווערטל: „אין אַ טראָפּן שפּיגלט זיך אָפּ דער גאַנצער ים". ווידער איז אויך ריכטיק, אַז הגם עס רעדט זיך וועגן דעם קרייז פון מיין מישפּחה, איז דאָ אַריינגעפלאָכטן אַ קייט מיט אַנדערע מישפּחות, גרופּן, קרייזן מיט זייער שטייגער און פירונגען; זייערע יום־טובים און צערעמאָניעס. דאָס זענען, אַלץ וויכטיקע פּרטים, וואָס דאַרפן אין אונדזער פּנקס באַקומען אַ תיקון, זיי זאָלן אויף אַלע דורות בלייבן אין זיכרון פון אונדז, אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער.

מיין זיידע יחיאל־וואָלף

מיין זיידע יחיאל־וואָלף איז געבוירן געוואָרן אין דאָרף סטאַרע וויסקיטקי (אַלט־וויסקיט) לעבן וויסקיט. ווען זיינע זין האָבן געדאַרפט גיין אין חדר, האָט ער זיך אַריינגעקליבן קיין וויסקיט. בכלל האָט מיין זיידע געהאַט פיר זין און דריי טעכטער. דעם עלטסטן זון האָב איך נישט געקענט. מיין פאָטער, ווי בכלל אין דער מישפּחה, האָט קיינער וועגן אים קיין מאָל נישט גערעדט. שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דער דאָזיקער זון איז אַוועק פון ייִדישקייט. מיין זיידע האָט דערפון זייער פיל געליטן.

וועגן אַוועקגיין פון מיין פעטער פון ייִדישן פאָלק ווערט דערציילט די ווייטערדיקע געשיכטע. ער איז אַוועק דינען אין מיליטער. דאָרט האָט ער זיך אַרויסגעוויזן פאַר גאָר אַ פעיִקן און ער איז אַוועקגעשיקט געוואָרן אין אַ מיליטעריש ער שולע, ווו ער האָט זיך דערשלאָגן, נאָך זיין לערנען צו אַ גרויסער קאַריערע. ווייזט אויס, אַז דאָס האָט ער דערגרייכט דורך „בייטן דאָס רענדל" — פּשוט, ער האָט זיך געשמדט.

ווערט די דאָזיקע געשיכטע שוין אַריינגעפלאָכטן מיט אַ צווייטער, וואָס ווייזט דעם כאַראַקטער פון מיין זיידן און זיין באַציונג צו ייִדישקייט.

געווען איז מיין זיידע זיינע אַלע יאָרן אַן אָרעמאַן; געהאַנדלט האָט ער מיט אַלטע זאַכן. געפאָרן פון דאָרף צו דאָרף — געקויפט און פאַרקויפט. אין ענינים פון ייִדישקייט געווען פּשוט — נישט קיין לומדישער מתנגד און אויך נישט קיין שאַרפער חסיד. געהאַלטן האָט ער פון האַרציקער ייִדישקייט, נישט פון געקינצלטער. טרעפט טאַקע אַז אין אַ געוויסן טאָג באַקומט ער פון אַ וואַרשעווער באַנק, אַז ער זאָל קומען מיט זיינע דאָקומענטן. דער זיידע איז געפאָרן קיין וואַרשע מיט שרעק, ווייל וואָס וויל עפּעס אַ באַנק פון אים, אַ קבצן? געקומען אין באַנק, באַוויזן זיינע דאָקומענטן האָט אים אַ באַאַמטער געהייסן אונטערשרייבן זיך. אויף דער פראַגע פון זיידן, וואָס דאָס באַטייט? האָט מען אים איבערגעגעבן, אַז זיינער אַ זון, אַ געוויסער קויאַווסקי, אַ גאָר הויכער שררה, האָט אים געשיקט אַ סומע געלט. דערהערנדיק דאָס איז מיין זיידע אַנטלאָפן. ער האָט דאָס געלט נישט גענומען. ער האָט דעם באַאַמטן דערקלערט אַז דאָס איז זיכער אַ טעות, ווייל ער האָט ניט אַזאַ זון. די סומע, זאָגט מען, איז געווען אַזוי גרויס, אַז זי וואָלט פאַרזיכערט דעם זיידן אַ גאָר רויִק לעבן. ער האָט אָבער געטענהט, אַז ער וויל נישט געניסן פונעם געלט פון אַ משומד. מען דערציילט אויך אַז שפּעטער האָט דער געשמדטער זון זיך געוואָלט זען מיטן פאָטער, אָבער דער זיידע האָט עס בשום אופן נישט געוואָלט.

די דאָזיקע געשיכטע האָט מיר דערציילט מיין מוטער.

אגב, איך געדענק נאָך מיין עלטער־זיידן, דעם זיידן יחיאל וואָלפס פאָטער. ער איז שוין געשטאָרבן, ווען מיר האָבן געוווינט אין זשיראַרדאָוו. ער איז געווען העכער הונדערט יאָר אַלט. עס געדענקט זיך מיר קלאָר, אַז ווען מען האָט אים מטהר געווען, האָט מען מיך צוגעפירט צו דער „טהרה" כדי „אָפּצושפּרעכן אַ ביינדל" — אַ סגולה אַזאַ. איך האָב דאַן אויף עפּעס געליטן.

דעם זיידן איז שפּעטער געווען שלעכט. מיט די קינדער האָט ער נישט געקענט וווינען. געווען קראַנק און די ערשטע מילחמה האָט פאַרגרעסערט די נויט. זיין מחותנתטע, מיין באָבע פייגע־אסתר, פלעגט אים שטיצן, צושיקן חלות אויף

שבת און בכלל פּראָדוקטן. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1921. פון אַלע פּיר זין איז אים געבליבן נאָר איין קדיש, זיין זון פּישל, וואָס איז שפּעטער אומגעקומען אין לאָדזשער גטאָ. זיינע צוויי טעכטער פון זשיראָרדאָוו, מיינע מומעס חיה, פּייטשער און פּיגע־פּעסע וואָרגאָטש, זענען אומגעקומען אין וואַרשעווער גטאָ.

מיין באָבע פּייגע אסתר ווייצנער

גאַנץ זשיראָרדאָוו — יידן ווי נישט־יידן — האָט גאָר גוט געקענט די דאָזיקע קליינשטעטלדיקע פּרוי — פּייגע־אסתר די בעקערן. איר פאָמיליע־נאָמען איז געווען ווייצנער. געווען זענען אייגנטלעך ביי אונדז נאָך אַנדערע בעקרייען און טאָקע גרעסטערע ווי מיין באָבעס, אָבער קיין אייניע איז נישט געווען אַזוי באַוווסט ווי פּייגע־אסתרס.

מיין באָבע איז געבוירן געוואָרן אין אַמשינאָוו אין יאָר 1880 און האָט חתונה געהאַט מיט איר מאַן יעקב־יוסף *), וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר 1908, זי איז געבליבן אַן

פּייגע־אסתר ווייצנער. געוועזן — פּייגע־אסתר די בעקערן. זי איז געווען אייניע פון די ערשטע יידישע אייגנווייבער פון אונזער דזשר שטעטל. זי האָט אויך אויפגעשטעלט די ערשטע פּלומפּ אין ראָג פון דער פאַבריטשנע אין שול־גאַס.

אלמנה מיט זיבן קינדער — זעקס טעכטער און איין זון, וועלכער האָט געלעבט אין דער ישיבה.

געווען איז די באָבע בשעתּה אַ גבירנטע. עס האָט צו איר געהערט דאָס הויז פון שלמה־איטשע טיגער (צווישן דער שול־גאַס און פאַבריטשנע גאַס). דאָרטן האָט זי טאָקע געהאַט איר בעקעריי. וועגן איר בעקעריי פלעגט מיין באָבע דערציילן פאַרשידענע געשיכטעס. אייניע וועל איך דאָ ברענגען, ווייל עס איז פאַרבונדן מיט דער צייט פון דעם רעוואָלוציאָנערן אויפברויז פון 1905 און די געשיכטע גופאָ קליבגט ווי אַ לעגענדע, אָבער זי איז געווען וואָר.

אין יענער שטורעמדיקער צייט האָבן ביי דער באָבען געאָרבעט יידישע בעקער־אַרבעטער, וועלכע זענען געווען אַרייניגעצויגן אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. אין אַ געוויסן טאָג איז מען געקומען אַרעסטירן וועמען פון די אַרבעטער. צוויישן די אַרבעטער איז געווען אַ געוויסער אברהם, גערופן „שודמאַק", ווייל אויף אים האָבט האָט ער געהאַט זיבן פינגער („שודמאַק" אין פויליש מיינט דער זיבענער) דער דאָזיקער אברהם איז געווען אַ גיבור. עולם איז אַנטלאָפן אויפן בוידעם, אָבער דאָ איז געשען ממש אַן אומגלויבלעכע זאַך — „שודמאַק" איז צו אַ קאָזאַק וואָס איז געשטאַנען אויפן הויף און האָט אים אַ נעם געטאָן אין זיינע הענט, אַנטוואָפנט און אַנגעטאָן זיינע מיליטערישע קלייַדער און אַזוי זיך גערעטעוועט אין טאָקע גלייך אַנטלאָפן קיין אַמעריקע.

אין יאָר 1923 איז דער דאָזיקער געוועזענער רעוואָלוציאָנער געקומען קיין זשיראָרדאָוו אויף אַ באַזוך. עס איז שוין נישט געווען דער קעמפער פון יאָר 1905 נאָר אַ יידּ אַ גביר, אַן אַריסטאָקראַטער. ער איז אָבער אַריין צו מיין באָבען און זיך פאַרגעשטעלט: — „פּייגע־אסתר, דאָס בין איך שודמאַק".

פּייגע־אסתר איז געווען שטאַרק פרום. פאַר אייניע פון די מיצוות האָט זי געהאַט מהנה צו זיין יעדן שבת אין דער פרי יידן, וואָס גייען אין שול אַריין מיט אַ הייס גלעזל טיי. זי פלעגט ערב שבת אַרייגשטעלן אין אויוון אַריין אַ ריזיקן טשייניק, און פרום־אָפּגעהיטענע חסידים האָבן געוווסט, אַז ביי פּייגע־אסתרן איז עס כשר שבתדיקע טיי. צוויישן די באַזוכערס איז אויך געווען ר' יוסף דער מורה־הוראה.

***

איבערגעריסן איר בעקעריי־פּראָפּעסיע האָט זי נאָר בעת דעם גירוש אין יאָר 1915, וועז די רוסן האָבן בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה אַרויסגעטריבן די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, זשיראָרדאָוו בתוכם, קיין וואַרשע. געקומען צוריק קיין זשיראָרדאָוו, האָט זי זיך גענומען צו איר פאַך. אָבער די לאָגע איז געווען אַ סך אנדערש. דאָס ברויט האָט מען נישט געקענט פריי באַקן און פריי פאַרקויפן. די דייטשן האָבן איינגעפירט „באָנעס" און מען האָט עמעזט באַקן די באַשטימטע „נאָרמע" ברויט. אויך איז דאָס ברויט געווען שרעקלעך קלעפיק, געמישט מיט קלייען. עס האָט זיך אַנטוויקלט דער שמוגל פון גוטן און וויסן מעל. מען איז

*) אין קאָפּיטל „די עלטסטע תושבים פון זשיראָרדאָוו", אין אונזער דזשר פנקס, ז' 40, פּיגורירט טאָקע די מישפּחה צוויישן די פאַרעפּנטלעכטע מעטריקעס.

אַנגעקומען צו דעם, אַז כדי מען זאָל באָקן ריכטיק ברויט האָט מען געמוזט ריכטיק „שמירן". די דייטשן פלעגן גאָר שטאַרק קאָנטראָלירן — זיי האָבן לויט די רויכערנדיקע קוימענס געקומען זוכן די געהיימע ברויט־בעקעריין.

גלייך ווי די צייט האָט זיך נאָרמאַליזירט איז אַוועק די אַלטע סדרה פון פייגע־אסתרס בעקעריי. אַ גאַנצע וואָך — פון זונטיק ביז דאָנערשטיק — האָט מען אין איר בעקע־ריי געבאַקן וויים און שוואַרץ ברויט; זעמל, בייגל, פלעצלעך. אָבער דאָנערשטיק ביינאַכט איז געקומען אַן ענדערונג, ממש אַ יאָריד.

באַלעבאָסטעס זענען געקומען מיט אייגענעם מעל, צו־קער, אייער, בוימל און אַנדערע צופראָוועס, כדי צו מאַכן זייערע אייגענע חלות. נישט אַלע פלעגן קויפן פאַרטיקע חלות. ביז שפּעט ביינאַכט האָט זיך דאָ געטאָן אויף טיש און אויף בענק. געווען זענען באַלעבאָסטעס מער פאַרמעג־לעכערע און ווייניקער פאַרמעגלעכע, אַפילו אָרעמע. עס איז געווען אַ טראַדיציע צו האָבן אויף שבת אייגענע גע־באַקטע חלות. פלעגט יעדע פרוי צוהיטן איר געבעקס. די באָבע פלעגט פאַר דעם נישט נעמען קיין געלט, ווייל דאָס זענען געווען די שטענדיקע קונים, וואָס פלעגן אַ גאַנצע וואָך קויפן ביי איר ברויט און זעמל.

פייגע־אסתרס געבעקס האָט געהאַט אַ שם, אירע חלות, אָדער די כל־המינים קיכלעך: איי־קיכלעך, אייער־קיכלעך, פּוטער־קיכלעך, מאַן־קיכלעך, שטרודל — היינט בעת יום־טוב די יאָגדע־ און קאַרשן־בילקעלעך און עפּל־קוכן.

אַ גאָר באַזונדערע פּרשה איז געווען דאָס באַקן מצות.

אַ חודש פאַר פּסח האָט מען זיך שוין אָנגעהויבן גרייטן צו דעם מצה־סעזאָן. די בעקעריי איז אויסגערייניקט גע־וואָרן פון דעם עגוויינלעכן חמץ. דעם גאַנצן מצה־רעקווי־זיט האָט מען געהאַט אַ פּסחדיקן, וואָס מען האָט געגנבעט פון איין פּסח צום צווייטן; טייל האָט מען געדאַרפט כשרן. ביים כשרן די כלים איז געווען דער רב. אָבער פריער איז געכשרט געוואָרן דער אויוון. מען האָט אָנגעלייגט אַזוי פיל האָלץ, אַז מען האָט געמוזט דערמיט פאַרדעקן דעם גאַנצן שטח פון אויוון. אין מיטן פלאַקערן פון האָלץ פלעגט דער רב פון צייט צו צייט אַראָפגיין אין „פיסגרוב" (די פאַר־טיפונג פאַר דעם אויוון) און געהייסן צולייגן אָלץ מער און מער האָלץ־שטיקער, אַז דער אויוון איז געווען אָנגעגליט ממש ווי אין שטיק פייער. ווען דער רב האָט געהאַלטן, אַז דאָס איז שוין כדת וכדין האָט ער געגעבן אַ זאָג: כ ש ר ! און דער אויוון איז פאַרמאַכט געוואָרן.

די קלענערע מכשירים האָבן שוין געכשרט אָדער נאָכגע־קוקט די משגיחים. די לאָפּעטקע, די וואָלגער־העלצער, די רעדלעך זענען בכלל געווען אין דער חזקה פון פּסחדיק, אָבער מען האָט עס געדאַרפט נאָכקוקן.

וועז דאָס „כשרן" איז אָדורך כשורה האָט זיך אָנגעהויבן די אָרבעט. זעקס אין דער פרי פלעגן קומען די אויבער־משגיחים און צעשטעלט אויף זייערע ערטער די שיקסעס — די קנעטערקעס, וואָלגערקעס. יעדע האָט געדאַרפט טראָגן אַ פאַרטעך און אַ טיכל אויפן קאָפּ. קיינער האָט נישט געטארט מיטברענגען מיט זיך עפּעס צום עסן פון די הייי־מען — עס איז געווען חמץ. פאַר דער אָרבעט האָט מען גע־מוזט גוט וואַשן זיך די הענט (אָבער אַן זייף, ווייל זייף איז דאָך חמצדיק...) אַזוי איז עס געווען אין דער פרי אין דאָס האָט זיך אויסגעשמירט וועז זיי פלעגן קומען נאָך מיטיק צו דער אָרבעט. פון צייט צו צייט פלעגט זיך אָרויסגאָפן דער רב. דער מורה־הוראה ר' יוסף פלעגט נישט אָפטרעטן, אויב ער האָט עפּעס אויסגעפילט אַ חשש...

די פאַרטיקע מצות פלעגן גלייך אָוועק צו די קונים. זיי פלעגן קומען מיט געפלאָכטענע קוישן און גלייך אָפּטראָגן די מצות אַהיים.

איציק לייזעראָוויטש מיט זיין פרוי הענע וויינצער, די יינגסטע טאָכטער פון פייגע אסתר די בעקערן — אומגעקומען מיט דריי קינדער אין ווארשעווער געטא.

אַזוי האָט עס געדויערט אַ חודש צייט ביז מען האָט אָנ־געהויבן באָקן די שמורה־מצות, עטלעכע טעג פאַר פּסח. דאָס איז שוין געווען ווידער אַן אָנדער פראָצעדור.

מען האָט נאָך אַ מאָל אַלץ „איבערגעכשרט" פון דאָס ניי. עס פלעגן זיך צונויפקומען די פרומסטע באַלעבאָטים פון שטאָט און געבראָכט זייער אייגן שמורה־מעל. יעדער האָט אויך מיטגעבראָכט זיין אייגן וואָלגערהאָלץ און מען האָט זיך געמוזט צו דער אָרבעט. דאָ האָבן שוין נישט געאָרבעט קיין קריסטלעכע מיידלעך, אַפילו יידישע מיידלעך האָבן זיך דערצו נישט געטארט צוריקן. יידן וואָס אַ גאַנץ יאָר האָבן זיי נישט איינגעטונקט קיין פינגער אין קאָלטן וואַסער האָבן דאָס מאָל פאַרשאַרצט די אָרבל. „איינגעריכט" זיי־ערע אייזעלע לומדישע הענט, וואָס האָבן געגנבעט צו מישן די בלעטער פון ספרים, געגנומען קנעטן, שניידן די מיידעס, טיילן די טייגלעך, וועלגערן, רעדלען. מיין באָבע האָט בעת דער דאָזיקער צייט אין גאַנצן זיך נישט געמישט. זיי האָבן

אַליין געטראָגן דאָס וואַסער, און טאַקע מיט אייגענע עמערס, געבראַכטע פון שטוב. אליין געפּאַקט עס אין די קוישלעך...

יאָ — די אַרבעט פון אַן אויוון־מייסטער האָבן זיי נישט געקענט, האָט זיי אין דעם אַרויסגעהאָלפן אונדזער שטומער מענדל. ער איז טאַקע געווען זייערער אַ גוטער שליח־ציבור און פלעגט אויספאָלגן אַלץ, וואָס זיי האָבן אים געהייסן.

ליידער קען איך נישט אויסרעכענען די אַלע יעניקע, וועלכע האָבן געבאַקן אויף דעם אופן ווי איך האָב פריער איבערגעגעבן, זייער מצה־שמורה, נישט אַלע נעמען געדענק איך. אָבער אָט שטייען זיי פאַר מיר די דאָזיקע אָפּגעהיטענע שמורה־ייִדן: קודם־כל דער רב מנחם־מענדל אַלבעק; דער מורה־הוראה ר׳ יוסף קופּיעץ און ווייטער די באַלעבאַטים: איטשע־מאיר זיידע, די זיסקינדס, די בלאָשטיינס, די לעווקאָוויטשעס, כאַצקל האָלצשטיין, מיין מלמד הערשיצחק, ר׳ חיים מלמד, ר׳ משהל מלמדס זין אַהרן און דוד ברעסלער, מיין פעטער משה ווייצנער, ר׳ בינם שוחט און זיין איידעם דוד שוחט, ר׳ זלמן שוחט, יענקל וווילער — משה מלמדס אַן איידעם, אַ ייִד אַ למדן און אַ וויצלער. ער פלעגט טאַקע בעת מעשה פריילעך מאַכן דער גאַנצער חברה. דאָ האָט מען דערציילט וויצן; זיך „געשטאָכן" מיט ווערטלעך קעגן די „פרעמדע" רביים. געווען זענען צווישן זיי חסידים פון אַמשינאָווער, אַלעקסאַנדערער און גערער הייף.

איך געדענק אויך גאָר באַזונדער אַ באַזוך פון אַמשינאָווער רבין ביי דער באָבען אין דער בעקעריי. דער באָבעס איינציקער זון, משה ווייצנער, איז געווען אַן אַמשינאָווער חסיד. מיין פעטער איז געווען אַ שטיקל צייט קראַנק. ווען דער רבי איז געווויר געוואָרן אַז ער איז קראַנק, איז ער אים געקומען מבקר־חולה זיין. אָנגעקומען איז ער פון אַמשינאָוו און זיך געפרעגט אויף משהן. האָט מען אים געהייסן גיין צו פייגע־אסתרן. איז ער געקומען אין דער בעקעריי. ווען ייִדן האָבן זיך דערוווסט, אַז דער רבי געפינט זיך ביי פייגע־אסתרן האָט זיך געטאָן ממש חושך. ייִדן האָבן זיך צוזאַמען געשטופּט, געוואָלט פריִער אַריינגיין, אָפּשטעקן שלום דעם רבין. בעת דעם באַזוך פון רבין זענען אויך געווען דער רב ר׳ מנחם־מענדל אַלבעק, דער מורה־הוראה ר׳ יוסף און אַ סך אַנדערע אָנגעזעענע חסידים. פאַרן אָפּפאָרן איז אונדזער רבי נאָך אַ מאָל געקומען אין דער בעקעריי. ווי־דער האָט זיך איבערגעחזרט די זעלביקע פּראָצעדור. מיין באָבע איז פון די וויזיטן געווען גאָר איבערגליקלעך. ממש ייִנגער געוואָרן אויף אַ יאָר צען. ביי איר איז עס געוואָרן אַ מין באַשטימטע דאַטע: — „געווען איז עס צען יאָר נאָכן רבינס אַוועקפאָרן"...

די באָבע האָט צוגעמאַכט אירע אויגן פּונקט ווען עס איז אויסגעבראָכן אין 1939 די צווייטע וועלט־מילחמה און אויסגעמיטן דעם גורל פאַרפייניקט צו ווערן אין אַ געטאָ אָדער אומצוקומען אין אַ גאַז־קאַמער.

חדרים און מלמדים

פאַר מיין צייט און נאָך מיין זיכרון נאָך זענען אין זשיראַרדאָוו דאַן געווען זיבן חדרים; אין פינף פון זיי האָב איך געלערנט. וועל איך פּרווון טאַקע וועגן יעדן איינעם פון זיי, וואָס האָבן דערצויגן עטלעכע דורות ייִדישע קינדער אין אונדזער שטאָט, עפּעס דערציילן.

דער ערשטער אלף־בית־חדר איז געווען פון יוסף־לייב מלמד, באַקאַנט ווי דער „געלער יאָסל". ביי אים האָבן געלערנען 3-4־יעריקע ייִנגלעך. יוסף־לייבס חדר איז געווען אין שלמה־איטשע טיגערס הויז אין אַן אויבערשטן צימער. געווען איז דאָרט שטאַרק ענג. איך געדענק, ווען מיין פאָטער האָט מיך אַריינגעגעבן צו יוסף־לייב מלמד בין איך שוין געווען אַ בחור פון אַ יאָר פיר. עס איז דעמאָלט געמאַכט געוואָרן אַ גאַנצע צערעמאָניע. מען האָט מיך באַשאָטן מיט ניס, פייגן, טייטלען, צוקערלעך און נאָך אַנדערע נאַשוואַרג. די קינדער האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן כאַפּן דאָס נאַשוואַרג און איך האָב נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס טוט זיך

יאַנקל קויאַווסקי, אַן אייניקל פון פייגע־אסתר די בעקערן. געוואָרן דעפּאָרטירט פון לאַגער פיטיוויע (פראַנקרייך). זיין פרוי און טעכטערל האָבן זיך באַוויזן צו ראַטעווען.

דאָ. מען האָט מיך שיִער דערשטיקט. דער „געלער יאָסל" האָט געהאַט אַן עין־הרע אַ היפּש ביסל קליינוואַרג און האָט געהאַט אַ באַהעלפער (גערופן האָבן מיר אים „בעלפער"), ווייל מיט אַזוי פיל קליינוואַרג איז אים געווען אַליין אומ־מעגלעך זיך אַן עצה צו געבן. יעדע וויילע האָט אַן אַנדער „בחור" געוואָלט גיין אויף „נקבים"... די דאָזיקע מלאכה

האָט טאַקע אויסגעפירט דער בעלפער. געווען אויך אַ סך קינדער, וואָס מ׳האָט זיי געמוזט פירן, אָדער פּשוט אָפּטראָגן אַ היים און אין דער פרי זיי ברענגען אין חדר.

פון ר׳ יוסף לייבס חדר האָט מען מיך אָנגעדונגען ביי איטשע־מאירן. אויך ביי אים האָבן געלערנט קליינע ייִנגלעך, אָבער דאָ זענען שוין געווען דריי גרופּעס: גאָר קליינע, גרעסערע און אַ ביסל דערוואַקסענע. געהאַט האָט ער צוויי חדרים — איינעם פאַר ייִנגלעך און דעם צווייטן פאַר מיידלעך. מיט די מיידלעך האָט געלערנט זיין פרוי. אָבער אָפּשמייסן די מיידלעך פלעגט איטשע־מאיר אַליין. געווען איז ער אַ קליין ייִדעלע מיט אַ געלבלעך בערדעלע. די רביצין איז דערפאַר געווען מיט צוויי קעפּ העכער פון אים. געהאַט האָט זי אים אַ סך קינדער, אָבער דער טויט איז געווען אַן אָפטער גאַסט. פלעגן מיר טאַקע האָבן אָפטע „יום־טובים", ביי לוויות פון די קינדער, אָבער אויך ווען די רביצין פלעגט געלעגן ווערן... איטשע־מאירס חדר איז געווען אין אַן אויבערשטן צימער און זייער שמוציק. ביי אַ גרויסן טיש זענען מיר אַלע געזעסן און דער רבי מיטן טייטל האָט געפירט איבערן אלף־בית און אויסגעזונגען: „קמץ אלף אָ"; „קמץ בית באָ"... און אַזוי כסדר. דער קאַנטשיק איז קיין מאָל נישט געווען אַרבעטסלאָז... ער איז געווען זייער אַ בייזער. מיר קינדער האָבן אים נישט ליב געהאַט. היינט פאַרשטיי איך, זיין בייזקייט האָט געשטאַמט פון זיינע צרות. ער איז געווען שטאַרק אָרעם.

מיין דריטער חדר איז געווען ביי הערש־יצחקן. דאָס איז געווען בלי־ספק דער בעסטער חדר פון זשיראַרדאָוו. הערש יצחקס חדר איז געווען ריין, ציכטיק. ער האָט שוין געהאַט מאָדערנע שול־בענק. יעדער תלמיד האָט פאַרמאָגט זיין אייגענעם טינטער. מען האָט דאָרט טאקע געלערנט שרייבן אויך. אויך ביי אים זענען געווען דריי גרופּן — פון אלף־בית ייִנגלעך ביז גמרא־בחורים. פאַר אים האָבן שוין די תלמידים געהאַט דרך־ארץ. געווען איז ער, ווי איך וואָלט עס היינט געזאָגט „אימפּאָזאַנט": אַ הויכער מיט אַ ביסל אן איינגעבויגענער פּלייצע פון שטענדיקן זיצן מיט די קינדער. אַ שוואַרצע באָרד, שוין אַדורכגעפלאָכטן מיט גרויע הערעלעך. געהאַט אַ שטרענגן בליק און געווען גאָר ערנסט צו די תלמידים. ער איז געווען אין גרונט אַ גוטער מענטש שטענדיק ווען מען פלעגט אים פאָלגן. אָבער באַהיט האָט מען געדאַרפט זיין, ווען הערש־יצחק איז אַריין אין גרימצאָרן. זיין חדר איז געווען באַרימט מיט זיין קאַנטשיק, וואָס איז באַשטאַנען פון לעדערנע „לאָקשן", וואָס זענען געווען צוגעפעסטיקט צו אַ שעפּסן פיסל... ביי הערש־יצחקן אין חדר האָט מען געלערנט פון אין דער פרי ביז אין אָוונט. אין דער פרי פלעגן די גרעסערע ייִנגלעך לערנען חומש און רשי און די קלענערע האָט ער געלערנט דאַוונען און זאָגן מיט זיי „מודה אַני". דערנאָך האָט מען געלערנט שרייבן. ביי דעם האָט אים אויך אַרויסגעהאָלפן זיין זון. מען פלעגט אָנשרייבן געוויסע ווערטער מיט אַ בלייער און מיר האָבן עס געדאַרפט איבערשרייבן מיט טינט.

געווען אַ חדר פון מלמד חיים יאַקובסאָן. זיין חדר איז געווען אויף דער שול־גאַס. דאָ האָבן שוין געלערנט בלויז גמרא־בחורים. ער האָט געהאַט זייער ווייניק תלמידים. געווען איז ער אַ גרויסער תלמיד־חכם אָבער זייער אַ שטרענגער. ער איז געווען אַ ברודער פון ד״ר וויקטאָר יאַקאָבסאָן, מיטגליד פון דער ייִדישער אַגענץ. געלעבט האָט ער נישט נאָר פון מלמדות, אין געהיים פלעגט ער מאַכן בראָנפן. איין מאָל איז טאַקע אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה צוליב זיין „גאָזשעלניע". די מאַכט האָט זיך דאַן אָפּגערעכנט מיט די ייִדן... געווען איז עס שבת, האָט מען די ייִדן געצוווּנגען גיין פּאָמפּען וואַסער און לעשן... „אייער זשיד האָט די שולד, פּאָמפּעט וואַסער..."

אַ ווייטערדיקער חדר איז געווען ביי משהל מלמד. ר׳ משהל איז געווען אַ ייִד מיט אַ הדרת פּנים, וואָס אַ צווייטן אַזאַ האָט מען אין זשיראַרדאָוו נישט געטראָפן. די צוויי שפּיצן פון זיין לאַנגער, ווייסער באָרד האָבן דערגרייכט ביז זיין גאַרטל. דערצו האָט ער נאָך פאַרמאָגט אַ לולקע, וואָס האָט אויסגעזען ווי עפּעס אַ מוזיק־אינסטרומענט. ר׳ משהל איז געווען אַן אַמשינאָווער חסיד און מיין פעטער משה ווייצנער איז געווען זיינער אַן איידעם. ווען מיין פעטער האָט

פייגע־אסתרס זון אַברהם־משה ווייצנער האַלט ביי זיך זיין זעקסיאָריק זונעלע מנחם, ווייטער זיצט זיין פרוי הדס־לאה, משהל ברעסלערס טאָכטער, גערופן משהל מלמד. — עס שטייען רעכטס אויף לינקס: די ייִנגסטע טאָכטער פערעלע, חיה, ראַשעל (געוואָרן דעפּאָרטירט פון פראַנקרייך, געווען אין אוישוויץ, פון די איינצלנע וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון אוישוויצער גיהנום, לעבט אין פראַנקרייך). די לעצטע שורה — ביילע.
אַלע, אויסער ראַשעל, זענען אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

חתונה געהאַט מיט הדס־לאה, משהלס טאַכטער, איז ער גאָר געווען אַן אַלעקסאַנדערער חסיד. דער שווער האָט אָבער דווקא געוואָלט ער זאָל ווערן אַן אַמשינאָווער, געדראָט מיט אַ גט... מיין פעטער האָט געמוזט נאָכגעבן און אָנגעהויבן פאָרן קיין אַמשינאָוו. משהלס חדר האָט אויסגעזען ווי אַ קליינע ישיבהלע. ביי אים האָבן שוין אויך געלערנט חתונה־געהאַטע. ער האָט ניט געלעבט בלויז פון מלמדות. ער האָט צו זיין חדר נאָך געהאַט אַ פאַבריקל פון גילזן צו ציגאַרעטן.

פון אַן אנדער מין איז געווען דער חדר פון ר׳ זלמן קלעפפיש. נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה האָט ר׳ זלמן קלעפפיש געגרינדעט אַ מאָדערנעם חדר, אַזאַ וואָס איז גע־ווען האַלב־חדר, האַלב־שולע. ר׳ זלמן האָט שוין נישט גע־האַט קיין קאַנטשיקעס; נישט געריסן פאָר די אויערן און שוין אָפגערעדט, אַז דאָ האָט מען נישט געשמיסן... דאָ האָט מען געלערנט אויך העברעיש. מיר האָבן אויך געזונגען העברעישע לידער. ביי קלעפפישן האָב איך געלערנט צוויי זמנים.

„פאַניע" פיינער — דער שטאָטישער פעלדשער

הענריק פיינער איז נישט געווען פון דעם טיפ פעלדשער פון די פוילישע שטעטלעך. ביי אונדז איז ער געווען כמעט ווי אַ פראַקטיצירנדיקער דאָקטער. ראשית איז ער געווען אַ דענטיסט. אַרויסנעמען אַ צאָן איז ביי פיינערן געווען פון די געווייגלעכסטע זאַכן. איך ווייס נישט צי פיינער האָט געלערנט אין אַן אוניווערסיטעט, צי ער האָט געהאַט אַ דאָק־טער־צייגעניש. ביי אים אין שטוב האָט ער אָבער געהאַט אַ פולשטענדיק איינגעאַרדנטע קאַנסולטאַריע ווי ביי אמתע דאָקטוירים. קינד־און־קייט האָבן ביי אונדז געקענט פיינערן אין טאָקע פריִער פאַר אַלץ די קינדער מיט וועלכע מען פלעגט תיכף לויפן צו פיינערן אויב עמעצן האָט וויי־געטאָן אין האַלדז, אַדער דער בויך האָט געדרייט. דער נאָמען פיי־נער האָט אים באמת געקליידט. ווען ער פלעגט קומען צו אַ קראַנקן האָט ער נישט געוואָרט ביז מען וועט אים אַצאָלן. פאַרמאָגט האָט ער פיינע מאַניערן; געווען געקליידט מא־דערנע מיט אַ האַרטן קאַפּעליוש. מיר האָבן געהאַט צו אים אַ בלינדן צוטרוי. ער פלעגט ליב האָבן מאָכן וויצן. מיט יידן געדעדט אויסשליסלעך יידיש. זיינע אַלע קינדער זע־נען שוין געווען דאָקטוירים. געווען ביי אונדז עט־לעמע גוטע דאָקטוירים, אָבער קיינער פון זיי האָט נישט געהאַט אזא פאָפולאַריטעט ווי דער פעלדשער פיינער. מען האָט אים מער געטרויט ווי די באמת דיפלאָמירטע דאָק־טוירים. ווי געזאָגט, האָט ער מיט יידן זיך געהאַלטן היימיש. ראש־השנה און יום־כיפור פלעגט ער קומען, אמת אויף זיי־ער קורץ, אין שול אַריין. אין אַ געוויסן יום־כיפור איז דער שטאָט פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג אַז פיינער איז געשטאָרבן. אַלעמען האָט די דאָזיקע שרעקלעכע ידיעה מצער געווען. אַלע האָבן אים באַווינט. אַפילו די פרומע יידן האָבן געהאַלטן, אַז ער האָט געהאַט אַ גוטע נשמה. גאַנץ שטאָט — יידן און קריסטן — האָבן פענומען אַנטייל אין זיין לוויה. נישט געקוקט וואָס די קינדער זענען געווען אַסימילירט איז איינגעאַרדנט געוואָרן אַ טראַדיציאָנעל־רע־ליגיעזע לוויה. אונדז איז די דאָזיקע לוויה אויסגעקומען מאָדנע, אויסטעראַליש — אַ יידישע לוויה אין פון דער מישפּחה ווייניט קיינער נישט.

יאָשע זעלצער מיט זיין זון שטעלן צו וואָסער צו די יידן אין זשיראַרדאָוו.
(בילד צוגעשיקט פון ייוואָ־אַרכיוו אין ניו־יאָרק).

אברהם קשאַנזשעניצער (נצר)

מיין שטעטל זשיראַרדאָוו

שטימונגען און געדאַנקען

כ׳האָב דיך ליב געהאַט מיין שטעטל, ליב געהאַט דיך אַזוי ווי דו ביסט געווען. מיט דיינע ברייטע גאַסן און שמאָלע געסלעך; מיט דיינע רייכע און אָרעמע קוואַרטאַלן; מיט דער גרויסער פאַבריק און קליינע וואַרשטאַטלעך; מיט דעם שטענדיקן קלאַפּן פון דער גרויסער מיל און די רויקע טריט פון די נאַכט־וועכטערס; מיט דיינע שיינע הייזער און קליינע כאַלופּקעס; מיט דעם גרויסן מאַרקפּלאַץ און פארמושבטע האַלעס; מיט דיין שיינעם פּאַרק און פאַרוואָרלאָזטע הייף; מיט דיינע פּרעכטיקע וועלדער און פּוסטער פּלעצער; מיט דיין גרויסן „דאָם־לודאָווי" (פאָלקסהויז) און קליינע לאָקאַלן; מיט דיינע לאַנגע אַלייען און פאַרלאָזענע נאַטור־ווינקעלעך.

אַלץ וואָס איז געווען אין דיר האָב איך ליב געהאַט; ביסט מיר געווען טייער און ליב מיין ייִדיש שטעטל זשיראַרדאָוו.

ווייל אין דיין שויס בין איך אויסגעוואַקסן; אַ דאַנק דיר האָב איך געלערנט אונטערשיידן צווישן גוטס און שלעכטס; האָסט גערייצט און געוועקט אין מיר מיינע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע געפילן; אָנגעצונדן און באַרויקט מיין ברויזנדע נאַטור; געלערנט מיך זיין שטאַרק און שטאָלץ און נישט ווערן איינגעבראָכן.

איך האָב דיך ליב געהאַט מיין ייִדיש שטעטל זשיראַרדאָוו.

***

געוווּסט האָב איך אויך דיך צו האַסן, מיין גוייִש שטעטל זשיראַרדאָוו... האַסן פון מיין גאַנצן האַרצן, ווייל אויף דיינע גאַסן פלעג איך גיין נישט רויק; האָסט פאַר מיר פאַרמאַכט די טויערן פון דער גרויסער פאַבריק און מיין פוס האָט דאָרט קיין מאָל נישט געקענט איבערטרעטן; ביסט נישט געווען מיין היים... האָסט אויף שריט און טריט מיך באַליי־ליידיקט, אויסגעלאַכט; כ׳האָב פון דיין ריינע לופט נישט געקענט געניסן; האָסט זי מיר פאַרפּעסטעט; כ׳האָב זיך געשטיקט אין דיינע וועלדער און פּאַרקן; האָסט מיך נישט געלאָזט פריי אָטעמען; האָסט מיך געמאַכט פילן ווי אַן איינגעבעטענעם אורח...

און דערפאַר האָב איך דיך געהאַסט מיין גוייִש שטעטל זשיראַרדאָוו; געהאַסט מיט מיין גאַנצן האַרצן.

אָבער נישט אין מיר ליגט די שולד, די האַס צו דיר! איך האָב דיך געוואָלט ליבן; ליבן דיך ווי אַ מאַמע. האָסטו דאָך מיין ליבע אָפּגעשטויסן. האָסט אָנשטאָט דעם גאָר אָנגעוואָרפן אויף מיר אַ פּחד; האָסט געוואָלט איך זאָל אויסוואַקסן אַ קריפּל; נישט געוואָלט מיך זען ווי אַ געזונטן שטאָלצן מענטש. מיט אַלע דיינע כוחות האָסטו אונטערדריקט מיין ווילן צו זיין אַ שותף צו דיין פרייד און לייד. האָסט אויסגענוצט מיין נאַיִווקייט און גלויבן אין דיר. איך האָב דיר געהאָלפן זיך אויפבויען, אנטוויקלען; געוואָלט האָב איך צוזאַמען מיט דיר לעבן, אין דיר לעבן — האָסט דאָך מיך אַזוי ברוטאַל אָפּגעשטויסן, פאַרטריבן פון זיך...

האָסט עס געטאָן נישט ווייל דו האָסט אין מיר געזען אַ לא־יצלח, אַ טויגעניכטס; פאַרקערט, האָסט יאָ געגלויבט אין מיין כוח; אויסגענוצט מיין וויסן! גענומען פון מיר אַלץ וואָס דו האָסט געקענט — און דאַן מיך אויסגעלאַכט...

האָב איך דיך דערפאַר געהאַסט מיט מיין גאַנצן יוגנטלעכן און ייִדישן שטאָלץ. דיין פרייד איז דעריבער מיר געווען פרעמד; דיינע ליידן האָבן נישט דערוועקט קיין מיטלייד צו דיר; איך האָב נישט געפונען קיין פּלאַץ אין דיינע דלד־אמות.

אייגנטלעך איז דאָך דאָס געווען דיין פאַרלאַנג. האָסט טאַקע דיין ציל דערגרייכט, איך האָב דיך פאַרלאָזן אויף אייביק.

***

פון מיין ייִדיש נייער היים, אַ היים וואָס איז פול מיט ליכט און זון; אַ היים וואָס איז מיר ליב און טייער; אַ היים וואָס איך העלף בויען און שאַפן; אַ היים אין וועמענס שויס איך פיל מיך אַזוי פריי און גליקלעך — שיק איך דיר אַ גרוס מיין גוייִש שטעטל זשיראַרדאָוו. אַ גרוס פון האַס און ליבע...

איך וועל דיך קיין מאָל נישט פאַרגעסן מיין שטעטל; געדענקען דיך אייביק; געדענקען ווי דו ביסט געווען צו מיר...

הרב ד״ר השיל קלפפיש

העיירה היהודית ז׳יררדוב

לא כל כך קל לי עתה לשוב על כנפי דמיוני לעיירה, בה נולדתי ובה עברתי את הילדות שלי. לא רק הקהילה הקדושה, העיירה ה י ה ו ד י ת, בחורבנה היא. אורח החיים, שהיה בגוף העיירה, נכחד. יתירה מזו: נעלמה האוירה, שהיתה אופינית לקיבוץ יהודי זה, שהושמד. מאז שנות הילדות הרחוקות הייתי במקומות רבים. פעיל הייתי בעבודה רוחנית וציבורית בישובים יהודים שונים, אולם בשום מקום לא מצאתי אותו ההוי ואותה האטמוספירה, שהיו זהות לז׳יררדוב, היהודית. וז׳יררדוב יכולה לשמש לנו כדוגמה לכל אלה העיירות היהודיות, שהושמדו באותו חבל ארץ, שהיה נקרא: קונגרס פּולין.

היתה זו עיירת שדה. ואי אפשר לומר, שז׳יררדוב לא נשאה בתוכה אותן התכונות של הפרובינציה היהודית בפולין, בעשור השני והשלישי של המאה הנוכחית, התקופה, בה אנו עוסקים בהזכרתנו זו. יכולת אף להקשיב בז׳יררדוב ללחש הדורות וקיבלת את הרושם, שהיהדות השתרשה בעיירה משׁשת ימי בראשית, שאף הסערה החזקה ביותר לא היתה יכולה להרוס את היהדות הזו וקהילתה.

חשת גם בז׳יררדוב את מה, שהיית מרגיש במקומות פרובינציה אחרים מאותו עולם שנחרב: לא רק האדם היהודי יהודי הוא מדורי דורות, אלא אף הטבע, הנוף, העצים ומי הנהרות, ובגדר שאין צריך לומר הוא: שהסטטאות והבתים — יהודיים המה... אפשר היה גם להיתקל בהבדלים סוציאליים, שהלכו והחריפו בציבוריות היהודית בעיירה, אבל גם כאן, על אף כל הניגודים, התרוממו היהודים והתעלו בעוצמת ההכרה הכלל יהודית, הבלתי מנוצחת, ושיתפו עצמם בחדוה ובמצוקה, בנחת ובצער.

בכל זאת שונה היתה ז׳יררדוב. נוטים אנו, אחרי האסון הגדול, שירד עלינו, להוריד דמעה אחידה וכוללת על חורבנו של עולמנו הרב־גווני. מדברים אנו על הפרובינציה של אירופה המזרחית, שנכרתה, כאילו היתה זו מעור אחד, אולם האמת היא, שהעיירה היהודית, שבקונגרס פולין, נשאה אופי משלה; העיירה היהודית בחבל ארץ זה — עולם מלא היתה.

העיירות הללו סמוכות היו לוורשה וללודז׳, וקצב החיים, של המרכזים הגדולים הללו, הדביק הנתיבים השקטים של העיירות הקטנות, הסמוכות להם. הווי בהווי נתערבב. עולם בעולם נשק.

על יהודי ז׳יררדוב אין לומר את הדברים, שאפשר היה לומר על היהודים, שהיו גרים במקומות המרוחקים, שבמדינת פּולין; שמנותקים היו מהחיים הממשיים; שהיה להם ולא כלום עם בעיות ריאליות; שטוו עצמם בקורי עכביש של אשליות והסתגפו באדישות של אזלת יד וכמשׁנטולי עזרה. בז׳יררדוב הורגשה הנשימה של הערים הגדולות השכנות. מכאן נסעו תכופות לורשה, ללודז׳, נסעו לסחור, לעבוד, לבקר קרובים וכיוצא בזה. סוכנים למיניהם היו נוסעים מדי בוקר בבוקרו לוורשה, והיו שבים לעת ערב לביתם. עם אירח החיים הפרובינציאלי נתמזגו האי־שקט, הפעילות והתנועה של הכרך הגדול. נוסף לכך היתה ז׳יררדוב עצמה עיר תעשיה. מסביב לבתי החרושת, שבעיירה, פתוחים היו מעיינות הפרנסה. יהודי ז׳יררדוב לא כמשׁו במצוקה הכלכלית האיומה, בה שקעו תושבים יהודים בעיירות כה רבות אחרות. המרכזים הרועשים מבחוץ והארובות המעשנות של בתי החרושת לבפנים, הכניסו לחיים היהודיים, ולפסיכיקה היהודית מעוף, דינאמיקה ופתחו לאלה את האשנבים לעולם הגדול.

אבל הקשר, עם העולם הגדול הזה והאידיאות שלו, לא החליש במאומה את הדרמה היהודית הרוחנית בתוך תוכה של העיירה. הריאליזם הנוקשה של החיים לא התקומם נגד היהדות הרומנטית הגדולה. ההתפקחות, שנבעה מהמגע בחיי יום יום האפורים, לא איימה על החלומות של דורות.

כשאני מטלטל את עצמי בדמיוני לאותן שנות הילדות המעורפלות למחצה, קולטות עדיין אוזני הד רחוק של הדופק היהודי, ההולם בחוזקה בעממיות יהודית בעיירתי. בהיסטוריה הארוכה של אלפי שנות פיזורנו צצו קהילות יהודיות בפניות שונות עלי תבל, סורא ופומבדיתא עיירות ידועות הן בעבר היהודי בבבל, אולם רחוקות הן מלהיות ראשונות

*) בהסכם מיט דער פֿאַרשטענדיקונג מיט די לאַנדסלייט פון ישׂראל, ווערן דאָ געברַאַכט די צוויי אַרבעטן אין העברעיש, וואָס שליסן די זיכרונות־אַרבעטן פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג.

בפרובינציה היהודית בחוץ לגבולות ארץ ישראל. אין זה נחוץ עתה להצביע על אי אלה תחנות, קטנות כגדולות, בנדידה שלנו, מקום שם צצו ועלו חיים יהודיים עשירים. וורמייזא וגרנדה זוהרות לנו עדיין בפארן ותפארתן; לוניל ופדוא הטביעו את חותמן הרוחני על חיינו; ליאדי וראדין רשמו דפי יצירה מפוארים בתרבות שלנו. אולם שום עיירה יהודית, בגיאוגרפיה הכוללת שבכל העולם יהודי בעבר הרחוק, לא היה לה אותו האלמנט הדרמטי, שגדל ועלה בפרובינציה של פולין המרכזית. טולידו היוותה הגן הנהדר של השירה שלנו; מיינץ שימשה אכסניה של תורה; במזי׳בוז׳ זרמו מעייני הרגש היהודי; נובורדוק חדרה עמוק לנפשותינו במאבק המוסרי שלה. אבל באלה ובקהילות אחרות חסרה אותה הספציפיות, שהיתה לעיירה היהודית, שבקונגרס פולין: צבעי הקשת של עולמות שונים ואידיאות מנוגדות — ואף על פי כן התמזגו לצבע האחיד והייחיד של יהדות עממית.

לז׳ירדוב לא היתה ישיבה משלה ויהודיה לא הצטיינו, בדרך כלל, בלמדנות חריפה. ז׳ירדוב לא שימשה מרכז למדעי היהדות והיהודים שלה לא טיפסו לפסגת ההר של המחשבה. היו יהודים מתנגדים ויהודים חסידים וכן יהודים משכילים, חקרנים — אבל ז׳ירדוב לא היתה מרכז של מתנגדים; לא מבצר של חסידות ואף לא מרכז חשוב של משכילים. אופיני הוא הדבר, שכאן לא היה צורך להתאמץ כדי להיות יהודים ואף לא היה ללמוד כיצד להיות יהודי. כאן לא חששו מפני השפעות זרות. היהדות, בעיירה זו, טבעית היתה; טבעית, כטבע עצמו; כזרם מי הנהר; כרשרוש עצי היער. הקיבוץ וחתוסס הזה יכול היה להרשות לעצמו לשאוף לתוכו את האויר של העולם החיצוני ובכל זאת לא לאבד את רוח החיים המיוחדת לו. הנוער יכול היה להנעים נעימות זרות ולהפכן, בלי משים, למנגינות יהודיות, כשהן נאצלות באידיאל יהודי. בין הספרים המודרניים החיצוניים, שהיו קוראים בהתמדה בספריה החדשה לבין ספרי הקודש, שהיו מעיינים בדבקות חסידות ב״שטיבל״ — נטשטשו הגבולות.

כחי עומד לנגד עיני אחד מנציגי הדור הישן, שנחרת בזכרוני במיוחד, דמות רבת רושם בעיירה: ר׳ יוסף בן הרב — כך היו רגילים לקרוא לו מפני, שאביו היה רב בז׳ירדוב לפני ביאו של הרב מנחם מנדל אלבק. הוא עצמו, ר׳ יוסף, שימש כמורה הוראה, בעיירה. ישר היה בתכלית הישרות ואדוק מאד. התגלמות של צדקות זכה ותמימות טהורה, של ילד, נוגעת עד הלב. מעולם לא דאג לעצמו ואף לא ראה צורך בשום דבר בשבילו ובשביל בני ביתו. הדאגה היחידה, שהעסיקה את כל ישותו היתה: להחזיק ולשמור על גחלת היהדות המסורתית בקהילתו. נזכר אני, איך שבימי החגים הגדולים, בעיצומו של קיץ, היה רגיל לעצור אותנו, ילדי ״חדר״ קטנים, באמצע הרחוב ולבדוק אם לא שכחנו, חלילה, או התעצלנו, לכלול בלבושנו את הטלית קטן. מובן, שבין ר׳ יוסף בן הרב לבין מיסדי הארגון הציוני, או הספריה הסוציאליסטית, פרצו לעתים תכופות סכסוכים מלוליים חריפים. אולם צריך שייאמר, שגם בארגונים המודרניים השונים לבשה היהדות לבוש חדש, ותוכן יהודי פעם בחוזקה תחת הלבוש החדש הזה. גם המתקוממים והמהפכנים למיניהם, אף הם עסקו בעצם להניח לבנה ללבנה לבנין העתיד היהודי.

לא, לא רק הגורל המשותף קישר ואיחד את החלקים השונים של הקיבוץ היהודי בעיירה. אוצרות רוחניים מושרשים מדורי דורות ואורח החיים, שעבר מדור לדור, הם, הם אשר שמרו על הסגולה היהודית, כנר התמיד. כהד רחוק מצלצל עדיין באוזני, עד היום הזה, ויכוח — או ״בשף שאלות״, שהיו קוראים לויכוח כזה בימים שעברו ובמקומות ההם — שאליו הקשבתי באנודת הציונים שבעיירה. בפולמוס זה השתתפו מצמרת אנשי ההשכלה ואחרים. הנושא היה: האמונה היהודית. גם אבי הי״ד השתתף באותו הנשף. דעתו, שהובאה על ידי אבא ז״ל, אם כי בצורה עממית, שימשה לי כמגדל אור בדרכי הנידודים שלי:

באמונה היהודית באו לידי ביטוי כל השיגינו התרבותיים, תרבות יהודית התבטאה בעיקר, במשך תקופות ארוכות, ביצירה דתית. השחר של קיומנו כעם, עליתו ההיסטורית, מאבקו וגבורתו, לבשו צורה של קידוש השם, ולהשמיט את הדף הדתי הזה מתולדות חיינו פירושו של דבר — להשאיר חלל ריק בהיסטוריה היהודית רבת התהלה.

באמונה היהודית באו לידי ביטוי כל השיגינו התרבותיים.

לכאורה נדמה היה, שהעיירה היהודית נשתזרה כולה בבית החרושת עד כדי קביעת יומיה לפי שעונו ולמעשה נתקבל הרושם, שבעצם חיו היהודים את חייהם מרחק רב למדי מחרושת ותעשיה. תכופות נראה היה, שהמון העם היהודי אינו מתנועע כלל וכלל לפי סביבת המקום, כי אם מעל לסביבה, מעל למקום. היהדות, בעיירות הללו, קבעה בעצמה את הלך חייה היא ולפי המושגים שלה ביחס לשעה וזמן, בשעה שבע בבוקר נרעשה העיירה בצפירותיהם של צופרי בתי החרושת, כשהם קוראים את הפועלים לעמל יומם, אולם שעות לפני כן, עם עלות השחר, יכולה לראות אותם הפועלים, בעלי מלאכה, חנוונים, סוחרים וסתם יהודים, כשהם צועדים בשמחה לבתי הכנסת לעבודת בוראם. במסגרת הזמן המיוחדת לה — אם אפשר להתבטא כך — קדשה וחגגה העיירה היהודית, את שבתותיה וחגיה, ימי הזכרון הדתיים והלאומיים שלה. במסגרתם זו הקימו להם, אותם היהודים, שבעצם פרקטיים היו, מגדל אויר מרחף של יהדות יציבה. האוכלוסיה היהודית במיעוטה היתה, אולם רק במובן המספרי. מבחינה רוחנית ופסיכולוגית חיו היהודים הללו — שהיו רחוקים מבטלנות ומעורים בעולם שמסביב להם — בעולם בו היו הם הרוב; שבו אלוקי ישראל אדון כל העולם הוא ותורת ישראל תורה של כל האנושות היא...

בילדותי עברה העיירה שלי מיד ליד. היה זה במלחמת

העולם הראשונה. שליטים התחלפו בקדחנות. הרוסים יצאו והגרמנים נכנסו ולאחר צאתם של אלה הגיעו הפולנים, אולם היהדות נשארה קבועה בעיירה... גם הגירוש, שנגזר אז על היהודים, לא הצליח לגזול מהם את התאחותם עם העיירה ואת ההכרה של המשך היהדות בעיירתם, ממנה גורשו. בטוחים שגזרה זו זמנית היא ותחלוף חיש מהר. ואמנם, כשרק השתנו פני הדברים, חזרו אלה לסמטאותיהם וחצרותיהם, שכל כך קרובים היו ללבות תושביהם. הקימו מחדש את ההריסות, והיהדות התפשטה שוב והשתרשה ועמדה איתנה נגד כל המתנכלים לעקרה. התאימו עצמם לתנאים החדשים ובמרץ רב ביקשו ומצאו להם מקורות מחיה חדשים. איתנים נשארו האנשים בדעתם ודתם ושלמים באמונתם. הדינאמיקה של המאורעות לא פגעה במאומה בנקודת המבט היהודית ובטחונם לא נבקע. כי הרי הכל עלול להתנפץ לרסיסים בשעת תהו ובהו, מלחמה ומהומה — פרט לאמונה בנצח ישראל, שהיתה טבועה בדמם ושכנה עמוק, עמוק בלבותיהם של היהודים בעיירה.

הצעירים נרתמו בעול החיים ובמלחמת הקיום בעודם נערים. דבר נדיר היה שמישהו מהם יעזוב את העיירה לשם לימודים. בגיל צעיר מאד התחיל הנער לעזור לאביו, מי בחנות ומי בסדנה, או נהיה לשוליה ואף סוחר, או עובד לעצמו. אולם החיים הריאליים הללו לא הרסו בנוער היהודי את האידיאלים שלו. אמנם הנוער הזה נדחף לבגרות והתפק־חות קודם זמנו, אולם הוא לא חדל, אף לרגע, לשאת בקרבו את האמונה בתיקון עולם במלכות שדי וציפה לימים נהורים שיבואו לאנושות כולה. בשתי הרגלים עמדו הם כאילו מחוברים לקרקע ואף על פי כן התרוממו למציאות יותר נעלה ונשגבה. לנגד עיני עומדים עדיין תלמידי העיירה שלי. הייתי אז כבן אחת עשרה, או שתים עשרה והם, תלמידי — בחורים בגיל ההתבגרות, כשעול הפרנסה רובץ על שכמיהם הצעירים. טרודים היו בעמל יומם, אולם נפשם חשקה בתורה. עייפים ומיוזעים מיגיעת כפם, היו מנערים מעצמם את האבק חולי החולין של ימות השבוע, והיו באים לאהלי שם, צמאים לדבר ה', כשהם שותים בצמא ממעייני החיים של תורת ישראל.

שנים רבות עברו מאז עזבתי את עיירתי ויותר מכל נחרתו בזכרוני הלילות של כל נדרי בעיירה. נזדמנתי כבר להתפלל במקומות רבים שונים בליל כל נדרי, אולם בשום מקום לא חדרה לתוכי אותה חרדת קודש של צפיה, כבאותו „שטיבל" דגור, האפלולי למחצה מאור הקלוש של גרות השעוה המטפטפים. בית החסידים הזה, ששרוי היה בדבקות מפליאה, נשקף אלי עדיין כמבתוך ערפל של אותם ימי הילדות הרחוקים. בטליתות מצהבות מיושן ורטובות מזיעה ודמעות, היו עומדים הם, המתפללים צפופים וכפופים, כשהשכינה מלטפת את ראשיהם ומעליהם מרחפת ההבטחה המסתורית: שהנה באים ימים, בהם יחלוף הרשע ותכלה השנאה, ובחסד ורחמים יסלחו העוונות והחטאים של אלה, שמעולם לא חדלו להתפלל ולהתחנן, לבקש וליחל. אותו רטט, של צפיה עמוקה וממושכת, נישא משירת „התקוה", שהיתה מושרת, באדיקות ובהתלהבות, באספות ופגישות ציוניות בעיירה. לא היתה זו שירה לשם שירה; בשיר „התקוה", שהפך להמנון של עם ישראל, ביקשו ציוני העיירה למצוא ביטוי לכאב הלאומי הממושך ולהתלהבות העילאית, שנצטברו בעמנו במשך דורות רבים של פיזורנו. אף באספות הסוציאליסטיות בעיירה, שספוגות היו רומנטיקה לאין שיעור, יכולת להרגיש אותו להט יהודי והתלהבות יהודית, שנבעו ממתח הדורות. גם הם, הסוציאליסטים שלנו, חדורי אמונה היו, שיבואו ימים נהודים וטובים של שוויון, חרות ואחוות עמים לכל האנושות. המרחק האידיאולוגי, בין המחנות השונים בעיירה, לא הפריע כלל וכלל לקירבה היהודית ביניהם, כי הרי אלה ואלה, מימין ושמאל, שאבו יחד ממקור אחד והחלום היהודי הנעלה איחד את כולם.

הבנים והבנות של העיירה היהודית, שבמרכז פולין — שראשם ורובם טרודים היו ועסוקים בעולם המעשה — היו חזורים בעצם, בנוסחאות שונים, על הקריאה עתיקת היומין של הנביא, שהסעיר את ירושלים עיר הקודש בנבואתו: „כי הנה היום בא... יום ה' הגדול והנורא"...

כאן, בפרובינציה הסלאבית של מדינת פולין, לאורך היערות עצי האורן, טיפחו אלה את האמונה בלבם פנימה, בשכנעם את עצמם, שגם כאן מסוגלים הם, החולמים והלוח־מים, לעקור הרים ולהבקיע שחקים והאמינו בתום לבם, שבכוחם להכריע ולשנות את מהלך המאורעות בתבל ומלואה, בעליונים ובתחתונים, ולקרב את הגאולה הנכספת...

האופי, של יהודי העיירה, בנוי היה על הניגודים הבולטים ביותר: פעילות להוטה וחלום רך; ריאליזם נוקשה ודמיון מתנדנד; מזג סוער ותקוה חרישית. ערות מאומצת לבעיות של „היום" השתזרה במעגל הקסם של ה„אתמול" וה„מחר".

אולם הניגודים הללו, שנדמה היה, שלא ניתנים לאיחוד — התמזגו בכל זאת להרמוניה מופלאה בין היהודים בעיירה.

ואם נשאל עצמנו: מי זה חולל את הפלא הגדול הזה? הרי אין לנו אלא להודות לעממיות היהודית, ששררה כאן ואשר חדרה עמוק ללב כל יהודי בעיירה.

העממיות היהודית, שפעמה כאן, שאבה את כוחותיה הקד־מוניים מבראשית והיתה, על כן, איתנה ויציבה עד כדי לפיצץ את כל אבני הנגף ולהתגבר על כל המכשולים, בהם נתקלה בדרכה. נשמו את העממיות הזו יחד עם האויר; ינקוה יחד עם החלב משדי אמא. היתה זו, העממיות היהודית, שקודם לכן ובשום מקום אחר בעולמנו היהודי, לא הופיעה בכוח טבעי ומכריע כזה, במשך כל תולדות ימי חיינו.

נראה לי, שההרמוניה הפנימית הנפלאה הזו, שטבועה היתה באופיים של יהודי העיירה — למרות הניגודים השונים ביניהם — שימשה כראש פינה לתכונתם וישותם של יהודי ז'ירדוב — העיירה היהודית, שבקונגרס פולין, שהושמדה, לאסוננו הגדול, בדור האומלל שלנו.

ישראל סרנה

יומן הזכרונות

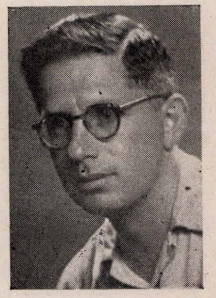

רב כבר המרחק, ארוכה הדרך, כבירים המאורעות שהתחוללו — אבל חרותים וחקוקים זכרונות של אותה ילדות יהודית נפלאה, ילדות גלותית.

במרחק של 44 קילומטרים מורשה הבירה שוכנת לה עיר ז׳ירדוב. מסביבה יערות עצומים, נהר פיסה הקטן ועיירות יהודיות טפוסיות. מערבה יער רדזיבילוב המשתרע על שטח עשרות קילומטרים, מזרחה יער מינדזי׳בורוב ובו תחנת רכבת קטנה וביתני קיטנים — מקום שנוסד על ידי אחד מתושבי העיר המכובדים, אברהם זיסקינד. וישנה גם טרגדיה יהודית במקום הקטנטן הזה, מיסדה נהרג ברצותו לחצות את אותם פסי רכבת, שסמלו את מפעל חייו.

בואך ז׳ירדוב הנך עובר דרך חדר ההמתנה הגדול של בית הנתיבות. אתה יורד מדרגות מספר והנה עיניך נתקלות בבתים הגבוהים והיפים; אלה הם מעונות עובדי הרכבת. עוד צועד אתה פסיעות ספורות והנה הככר הגדולה מלאת מרכבות. העגלונים בתלבושתם האוגינית, יהודים ברובם, מחכים לאותם הנוסעים הגרים בעיירות הסמוכות ויסקיטקי ומשצ׳ונוב, ואשר תחבורתם היחידה הן מרכבות רתומות סוסים.

מתקדם אתה בזהירות — כי הכבישים סלולים אבנים גדולות והנחפז עלול עוד לפול לתוך רפש או שלולית מים. המדרכות סדוקות ועקומות.

מול תחנת הרכבת בבתים הגדולים הנך פוגש ביהודים הראשונים, בני המקום. הנה בית הקפה הקטן של ויינטרוב בבית משפחת דורמבוס האומללה, אותו דורמבוס אשר בנה את תחנת החשמל הראשונה בעיר ואותו דורמבוס אשר קונן את קינתו על מותם ללא עת של בניו ובנותיו. אתה חוצה את הרחוב — עוד חנות יהודית של משפחת זילברשטיין. נותרו עוד מטרים אחדים. הנה ביתי, בית אבי. החנות סגורה, כי הרי זה יום ראשון. עובר אני על פני החצר הגדולה, נכנס אל חדר המדרגות האחרון ופותח את הדלת הראשונה בצד שמאל — הנני כבר בין כתלי דירתנו. אמי, אבי ואחותי מקבלים את פני תוך רגשות מעורבים; שמחה וסקרנות. הרי זה עתה חזרתי מורשה לאחר שלא הצלחתי להתקבל כסטודנט באוניברסיטה. «אין מקום ליהודי» — אמרו לי כמעט בגלוי, בפשטות ובצורה שאינה דורשת כלל פרושים. פשוטו כמשמעו — אין לנו צורך באינטליגנציה יהודית, «ז׳ידזי דו פלשתיני».

החלטתי היתה ברורה — ויהי מה, אחת ויחידה. לא היה לי כל צורך לנהל וכוחים בבית. כולם הבינו לרוחי. אבי עזר לי במיוחד; גם הוא חלם על ארץ ישראל. חלם עליה בלילות הארוכים, באותם הלילות בהם שנתו נדדה ממנו. יהלילות האלה רבים היו בתקופה הזאת. גל האנטישמיות גבר; הלך וגבר. ההתנפלויות על יהודים הפכו לחם חוקי. יהודים רבים הוכו. תלמידים הושלכו החוצה מקרונות רכבת. אפילו בעירנו, בה תמיד שררו שקט ויחסי שכנות טובים, הורגשה אוירה אחרת. אוירת המתיחות הכלל פולנית.

למראית עין עוד רעש וגעש הרחוב היהודי בז׳ירדוב. היהודים עוד ישבו בבתיהם לבטח, אבל רק בתוך בתיהם, כי רחובות מסוימים הוכרזו כבר כאיזור מסוכן. פה ושם נדקר נער יהודי; פה ושם נשדד סוחר יהודי; פה ושם נלקח רשיון מחנוני יהודי; פה ושם הושלך יהודי מתוך חברתו הנוצרית; פה ושם נופצו שמשות בחנות יהודית — אבל הבטחון היהודי האופיני עדיין שלט — עדיין פעמה האמונה האיילית, הטרגית במחר הטוב יותר.

בשנת התקוות הקלושות האלה עזבתי את פולין בדרך לארץ ישראל.

עזבתי את הרחובות היפים של ז׳ירדוב; את רחוב פושיאזד, שבה חונכתי ובליתי את ימות ילדותי הנהדרים. מכאן, מדי בוקר בבוקר, עם תרמילי על שכמי, הלכתי לגמנסיה הפולנית. יפה וגדול היה בנין בית ספרי. בשתי דרכים יכלתי להגיע אליו. משדרות פילסודסקי ומרחוב

שינקביץ. סביב בית הספר השתרע מגרש גדול, ששימש מגרש משחקים ומקום טיולים בשעת ההפסקות. מעטים היינו היהודים בגמנסיה. אפשר היה למנות אותנו על אצבעות יד אחת. ואולי בגלל הסיבה הזאת — טובים היו היחסים בינינו לבין הגוים. בחגים היהודיים הרשמיים שוחררנו מהלמודים. בימים הנדירים האלה היינו הולכים עם הורינו לתפילה בבית הכנסת שברחוב וונסקה.

זוכר אני היטב את הימים האלה: ימים בהם כל בית יהודי לבש איצטלת קודש חגיגית. לאמיתו של דבר מעולם לא הלכתי, כרוב בני הנוער, מתוך רצון עז להתפלל; בכל ההליכה הזאת היה מלוי חובה כלפי האב.

בימי חג אלה רוב החנויות היו סגורות — סימן שכמעט כל המסחר היה בידי יהודים. הרחוב הראשי אחד במאי הומה ממטיילים יהודיים. היו אלה על פי רוב צעירים אשר הצליחו להתחמק מבית הכנסת כדי לשאוף אויר צח ולחטוף שיחת רעים.

הטילת הרשמית הפכה מסורת: היא נמשכה לאורכו של רחוב אחד במאי עד לפרק העירוני המפואר. חבל שבימי החג החנויות נעולות היו, אחרת יכלת עם התחלת ה„טרסה" לטעום מהגלידה הטובה של טופמן, להצטיד בשקית דובדבנים בחנות גברת מילר הכרסנית, להסתכל בחלון ראוה לכלי כסף אצל קשונזניצר, לחטוף מבט סקרני לעבר חנותו של מנדל פלינט ולראות את האומנות יהודית הגסה והבלתי מכובדת בתפקיד מדידת סוגי לבוש שונים על בני כפר פולניים; לרכוש כלי בית ומטבח אצל זידה הישיש, איש בעל הצורה הפטריארכית המובהקת; עם בית גיפס הקטן והעזוב נגמרה בעצם הנקודה היהודית האחרונה; רק יהודי אחד העיז לחדור לשטח הפולני הטהור — זהו השען רוזנצויג, איש הציונות של תקופת ההשכלה, איש הגאוה הלאומית ותרבות מתקדמת. אם שחק לך גם מזל בדרכך הארוכה נתקלת באחד ממשפחת העתונאים, הפילוסופים המקומיים — אחד מההוקסמנים אשר מדי יום ביומו עשו ברגל את הדרך מעירנו לויסקיטקי הסמוכה. אותם הוקסמנים רכשו לעצמם שתי סגולות חשובות: פרס בעד הצטיינות בריצה ובניון בעל שלש קומות, בנוי מעתונים, כמו שהיו אומרים ליצני העיר...

לאורך אותה טיילת חנה רחוב פבריצ'נא הסואן, פאמילינא, ככר העיריה עם בנין הכנסיה מתקופת הרנסנס, עם „דום לודובי" המשמש במה להופעות אומנותיות, הרצאות ונשפים, קצת הלאה בית הדאר הקטנטן, משרדי העיריה ואחרון, אחרון לא חביב — בנין המשטרה.

באותם ימי החג היינו במקום הזה מפסיקים את טיולנו על מנת לחזור לבית הכנסת. בית הכנסת היה מלא בחגים עד אפס מקום. יהודים צעירים בטליתותיהם הסתובבו בחצר ונהלו ביניהם שיחות חולין. בפנים סיים בדיוק החזן והשוחט דוויד את תפילת שחרית. לאחר קריאת התורה לתפילת מוסף בא תורו של החזן והשוחט אברהם מנדל, אשר בקולו הצלול והרענן כבש תמיד את לבות המתפללים. החזן שר בלוית מקהלת צעירים מבני המקום.

הנני רואה לפני עוד את פניו האצילים של הרב של ז'רר־דוב הרב אלבק ז"ל. היינו כמעט שכנים — חפרידו בינינו רק בתים מספר. הרב הישיש ביקש מאבי להפסיק את למודי בשבת. מובן שהדבר לא קוים, אבל תמיד בשבת הייתי הולך לבית הספר בדרכים עקלקלות בכדי לפסוח על ביתו של הרב. פעם בשמחת תורה הלכתי עם אבי להתפלל למנין בדירתו של הרב. הרב החליט כנראה לדבר אל לבי. הוזמנתי לחדרו הפרטי. נבוך במקצת הסתכלתי בעיניו של הרב הזקן. לא הבנתי את דבורו ומסיבה זו לא נעשה מצדי כל נסיון כדי להתגונן... אבל קולו הרועד והרך עוד מצלצל באוזני.

מעטים היו היהודים בעירנו אשר השפה היידית לא היתה שגורה בפיהם. לדוברי פולנים קראו בעירנו מתבוללים. לאמיתו של דבר לא היו כלל מתבוללים בז'ירדוב, כי המושג הזה קבל אצלנו צורה מיוחדת במינה. כמה משפחות יהודיות אשר השתמשו בבתיהם בלשון הפולנית ולא בקרו בבתי הכנסת בחגים — נכללו ברשימת המתבוללים. מובן שההגדרה הזאת לא היתה כלל נכונה, אבל מציאותית בז'ירדוב.

עד כמה שאני זוכר לא היו חיי תרבות יהודיים במובן היותר רחב, מפותחים בעירנו. הם התרכזו והצטמצמו בעיקר בכמה מועדוני המפלגות ובנהול וכוחים פוליטיים. בשנת 1933 הוקם חוג ספרותי בין הנוער היהודי בז'ירדוב. צורפו אליו כמה מבני הנוער המקומי הלומד, גומרי גמנסיה ומספר של בחורים ובחורות בעלי ידיעות נרחבות בשטחי הספרות הכללית והעברית. ישיבות החוג הספרותי התקיימו במועדון של מפלגת פועלי ציון ימין, אשר עודדה ועזרה הרבה בפעולה זו.

מאורע מיוחד במינו היתה תמיד בעירנו התחרות כדור רגל בין קבוצה נוצרית מקומית ובין קבוצה יהודית מורשה. אנו, בני הנוער, היינו באותו יום היסטורי רצים לאיצטדיון כמה שעות לפני התחלת המשחק. אם הקבוצה היהודית היתה המנצחת — נאלץ הקהל היהודי לעזוב את המגרש לפני גמר המשחק מפחד של התעוררות יצרי הנקמה אצל הגוים. לא פעם קרה ששחקנים יהודיים היו מועברים מהמגרש ישר לבית החולים.

בדרך כלל לא שמשה עירנו מעולם זירה להתפרצויות אנטישמיות. יחסי שכנות עם הגוים היו בדרך כלל טובים וזה בגלל האופי המיוחד של עירנו. ז'ירדוב היתה מתמיד עיר תעשיתית גרידא — עיר פועלית. השלטון בעיריה היה בידי נבחרי המפלגה הסוציאליסטית. ספר מקומי אדמונט אורליק, שמש במשך שנים רבות כראש העיר. היהודים המקומיים השתתפו רק לעתים נדירות כחברי מועצת העיר. הסיבה לכך היתה נאוצה בקיום סיעות יהודיות למכביר.

מעולם לא ישב יהודי כפקיד במשרדי הממשלה המקומיים, במשרדי העיריה. אף פועל יהודי אחד לא עבד בבתי חרושת העצומים. היהודים היו ברובם סוחרים זעירים ובעלי מלאכה. הרופא היהודי היחידי בעיר, ד״ר לנדאו, דודי ועורך הדין היהודי היחידי, בן דודי, סרנה לא היו מבני המקום

לינקס דער יונגער דאָקטער דוד פלינט, אומגעקומען שרעקלעך דורך די נאַצישע מערדער. נעבן אים זיין פריינט ישראל סאַרנאַ, מחבר פון דעם זיכרונות־קאָפּיטל.

והתישבו בז׳יררדוב. מסורת ארוכה היתה בעירנו למקצוע הפלצרים. בתקופות שונות של ילדותי שני פלצרים שלטו בז׳יררדוב. פיינר, אציל הנפש והנמוסין, היה מקובל בבתי היהודים כרופא ממש וכגאון הרפואה בימים ההם; אוזגובסקי — הוסמך על ידי בני המקום בתאר פרופסור ונסע לבקורי חולים במרכבה מפוארת רתומה סוסים לבנים.

שני אנשים זכורים לי היטב — אנשים אשר הטביעו את חותמם על דרך מחשבותי ורעיונותי. אלה הם שני מורי לעברית. הראשון זלמן קלפפיש, בעל הזקן הגזוז והעינים החודרות והפקחיות — איש אשר הצליח להחדיר את גזוי הדקדוק העברי. השני שיף, תושב אוטבוצק, מורה בבית ספר מזרחי בז׳יררדוב, תאר לפני את יופיה של הלשון התנכית והצליח להחיותה ולהעלותה לפני בכל הדרה.

בדרכי זו עמד תמיד לעזרתי בעל חנות הספרים ומכשירי כתיבה — בורשטין. היה זה יהודי משכיל ונבון, אחד מחובבי ציון הנלהבים. הוא מסר לידי לקריאה את הספרים העבריים הראשונים הוא גם דאג לספק לי את העתון העברי ״בדרך״ שהודפס בורשה.

ז׳יררדוב מעולם לא הצטיינה במספר גדול של נוער יהודי לומד. היו בעצם שתי קבוצות נפרדות של אותו נוער. אנו תלמידי הגמנסיה המקומית ואחרים אשר למדו בבתי ספר יהודיים בבירה. דרכינו נפרדו לאחר סיום למודים תיכוניים. אברהם ניימן נסע לצרפת וסיים שם פקולטה למדיצינה. מת על משמרתו כרופא בגיטו ורשה. דוד פלינט הוכתר בתואר דוקטור למדיצינה במודנה שבאיטליה — נורה ונהרג על ידי ״חברינו״ הפולניים צעדים מספר מהחנות ברזל של

ד״ר אַרנאַלד לאַנדאוו. דער אינציקקער יידישער דאָקטער אין שטעטל.

אחים ליפשיץ. פישק קשונז׳ניצר, אשר עבד כפקיד אחראי בגוז׳לניא של דאומן נרצח בדם קר בבית הוריו. אברהם יקובוביץ סיים בהצטיינות את הפוליטכניקה בורשה — עתה עובד כמהנדס במוסקוה. רק שנים מהחבורה הזאת נמצאים בארץ — פנחס מפן וכותב שורות אלה. אחרים אינם כבר בחיים. נרצחו, נשרפו חיים — בז׳יררדוב, בטביבתה, בגיטו ורשה. הם נפלו כגבורים, כגבורי האומה המתחדשת — הם חלמו על ארצנו החופשית. הם הקדישו לה הרבה מזמנם, ממרצם, מנפשם. הם לא הצליחו כבר לראות את התגשמות חלומותם.

הגורל רצה אחרת — הגורל האכזרי והמר.

דאָקומענטן און בילדער פון נעזעלשאַפטלעכן לעבן אין שוראַרדאָוו צווישן ביידע וועלט־מילחמות

מיר האָבן אין דעם דאָזיקן טייל פון פּנקס געבראַכט זיכרונות און מאַטעריאַלן וואָס האָבן אַ שייכות צו דער פאַרצווייגטער, גאָר דינאַמישער, געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון די באַזונדערע גרופּן און קרייזן אין זשיראַר־דאָוו, צווישן ביידע וועלט־מילחמות. מיר נעמען אָן, אַז מן־הסתם זענען געווען פרטים פון דער דאָזיקער פיל־פאַרביקער טעטיקייט אפשר דורכגעלאָזן געווארן. טייל וועלן דערגאַנצט ווערן אין די וויטערדיקע אַרבעטן, אין דער אָפּ־טיילונג וואָס איז אָפּגעגעבן פאַר יחידים און מישפחות. אָבער אויך נאָך דעם וועלן בלייבן פאַרהוילט געוויסע פראַג־מענטן פון דעם דאָזיקן שטורמישטן פעריאָד פון יידישער געשיכטע אין פוילן במילא אויך פון אונדזער שטאָט.

מיר ברענגען דאָ וויייטער א סעריע פאָטאָסטאַטן פון דאָקו־מענטן וועגן א ריי געזעלשאַפטלעכע אָקציעס און געשעע־נישן וווי אויך א גרופּע מיט בילדער פון פאַרשידענעם גע־זעלשאַפטלעכן כאַראַקטער. פאָקטיש דערגאַנצן די דאָזיקע דאָקומענטן און פאָטאָגראַפיעס די פריערדיקע אַרבעטן, זיי באַקרעפטיקן נאָך מער א ריי שוין געבראַכטע פאָקטן און שילדערונגען אין די זיכרונות.

מיר באַגרענעצן זיך דאָ נאָר מיט באַשרייבן די דאָקו־

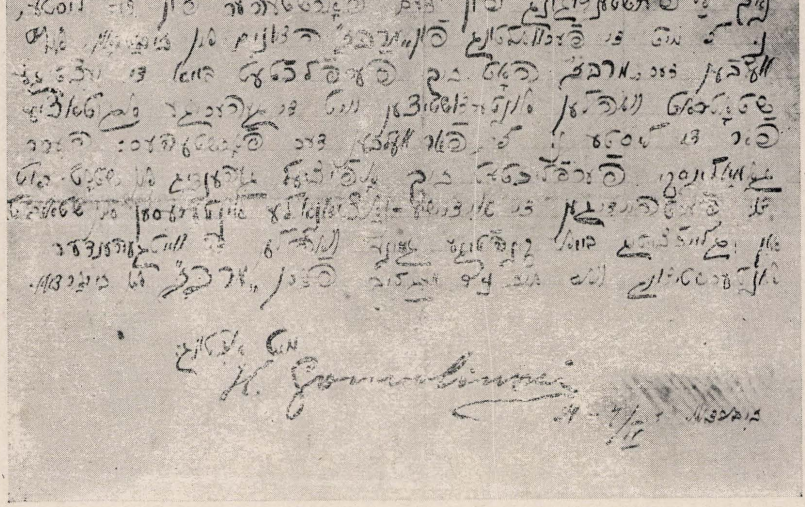

די „פאַרפליכטונג" פון הערמאַן גאַמאַלינסקין פאַרן „מרכז".

מענטן, אָן וועלכע נישט איז קאָמענטאַרן, און ביי די פאַטאָ־גראַפיעס גיבן מיר אָן די נעמען, וואָס מיר האָבן געקענט פעסטשטעלן. די אייספירן וועלן שוין אונדזערע לאַנדסלייט, די לייענער פון פּנקס, אַליין מאַכן.

די דאָזיקע דאָקומענטן און פאָטאָגראַפיעס זענען אונדז צוגעשטעלט געוואָרן פון די זשיראַרדאָוער לאַנדסלייט אין מדינת ישראל.

זייער אָפט איז דערמאָנט געוואָרן דער נאָמען הערמאַן גאָמאָלינסקי, דער האַלב־אָסימילירטער לערער, וועלכער איז אין געוויסע צייטן געווען דער פאָרשטייער פון יידישן כלל אין דער קהילה און אין מאָגיסטראַט. דער דאָקומענט, וואָס מיר ברענגען דאָ איז גאָמאָלינסקיס אָ פאַרפליכטונג לגבי דעם ציוניסטישן „מרכז", אַז ער וועט האַנדלען אין די אינטערעסן פון די יידיש־נאַציאָנאַלע פאָסטולאַטן. דער אינ־האַלט פון דאָקומענט איז:

„פאַרפליכטונג.

נאָך אָ פאַרשטענדיקונג פון דעם פאָרשטייער פון דער ליסטע נומער 5, מיט די פאַרוואַלטונג פון „מרכז" אין זשיראַרדאָוו, אַלס וועלכן דער „מרכז" האָט זיך פאַרפליכ־טעט ביי די איצטיקע שטאָטראַט־וואָלן אונטערצושטיצן מיט דער געהעריקער אָגיטאַציע די ליסטע נומער 5, פאַר וועלכער דער פאָרשטייער הער גאָמאָלינסקי פאַר־פליכטעט זיך אָפיציעל, גייענדיק אין שטאָטראַט, צו פאַרטיידיקן די יידישע נאַציאָנאַלע אינטערעסן אין שטאָטראַט. און גלייכצייטיק ביי די קינפטיקע גמינע־וואַלן צו ווייטערדיקער אונטערשטיצונג וואָס איז נאָר מעגלעך פאַרן „מרכז" אין זשיראַרדאָוו.

זשיראַרדאָוו, 11טער אַפּריל 1924.

מיט אַכטונג

פּוילישער אונטערשריפט

H. Gomolinski.

**
*

אין יאָר 1925 איז אין דער גאָרער וועלט געפייערט גע־וואָרן דער ערשטער אַניוועַרסאַר פון דער גרינדונג פון ירו־שלימער אוניוועַרסיטעט. אַזאַ פייערונג איז אויך פאָרגעקו־מען אין זשיראַרדאָוו, דעם 1טן אַפּריל 1925. מיר ברענגען דאָ וויייטער צווייי באָפולמעכטיקונגען פאַר דעלעגאַטן צו דער דאָזיקער פייערונג. איינע איז פאַר דעם פאָרשטייער פון „צעירי־מזרחי" אברהם טיגער. אונטערגעשריבן איז דער מאַנדאַט פון דעם סעקרעטאַר יצחק לעווקאָוויטש. די צווייי־טע איז פון דעם „קצבים־פאַראיין" פאַר זיין פאָרשטייער נטע פיגענבוים. אונטערגעשריבן איז דער מאַנדאַט פון פֿרעזעס פון פאַראיין מענדל פייגענבוים און וויצע־סעקרע־טאַר אברהם שולעוויטש.

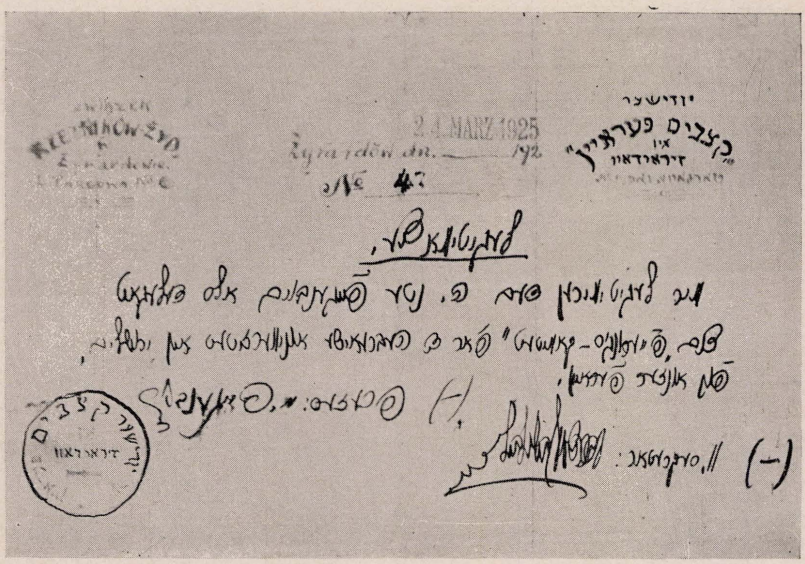

די לעגיטימאַציע זאַרן פאָרשטייער פון קצבים־פאַראיין, נטע פייגענבוים.

די ביבליאָטעק א״נ פון י. ל. פּרץ האָט אין יאָר 1926 אונטערגענומען אַן אַקציע פאַר דעם ייִדיש־וועלטלעכן שול־וועזן אין פּוילן. זי האָט זיך באַמיט אַריינצוציִען אין דער אַקציע אַ ריי געזעלשאַפטלעכע גרופּן. ווייטער ברענגען מיר דעם פאָטאָסטאַט פון דער ווענדונג צו די פּועלי־ציון (צ״ס) אין זשיראַרדאָוו. דער אינהאַלט פון בריוו איז:

זשיראַרדאָוו דעם 19טן יוני 1926.

צו דער פאַרוואַלטונג פון דער י.ס.א. פּ. „פּועלי־ציון" פאַראייניקטע מיט צ״ס „צעירי־ציון" — דאָ.

חשובע חברים:

אין צוזאַמענהאַנג דערמיט וואָס איבערן גאַנצן לאַנד ווערט איצט אַדורכגעפירט אַ ברייטע אַקציע אינעם קאַמף און דער פאָדערונג פאַר די רעכטן פון דער ייִדיש־וועלטלעכער שול, האַלטן מיר אַז ס׳איז דער חוב פון די אָרגאַניזאַציעס אין אונדזער שטאָט, וועלכע האָבן א פּאָזיטיווע באַציאונג צו דער ייִדיש־וועלטלעכער שול, נישט צו בלייבן הינטערשטעליק און אַריינטראָגן אויך אונדזער שטים צוזאַמען מיט אַלע פאָרגייער און קעמפער פון דער ייִדיש־וועלטלעכער שול.

מיר האָבן, דערום, דעם כבוד איינצולאַדן דער חשובער פאַרוואַלטונג, עווענטועל פאָרשטייער פון דער פאַרוואַל־טונג, אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג, כדי אָנצונעמען אַן אַנטשפּרעכנדיקע רעזאָלוציע, פאַר די רעכטן פון דער ייִדיש־וועלטלעכער שול אויף זונטיק דעם 20סטן דעם חודש 8 אָוונט אין לאָקאַל פון דער ביבליאָטעק א״נ „י. ל. פּרץ אין זשיראַרדאָוו.

מיט חברישן גרוס

וויצע־פאָרזיצער און סעקרעטאַר

מ. ווייַנשטאָק.

***

אין יאָר 1926 איז אין זשיראַרדאָוו געשאַפן געוואָרן אַן „אָרגאַניזיר־קאָמיטעט פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל". דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט זיך געמיט צו געווינען פאַר דער דאָזיקער טעטיקייט די מיטאַרבעט פון אַ ריי געזעלשאַפט־לעכע אָרגאַניזאַציעס. צווישן אַנדערע האָט זיך דער „אָר־גאַניזיר־קאָמיטעט" אויך געווענדט צום זשיראַרדאָווער שניידער־פאַראיין. מיר ברענגען דאָ ווייטער דעם פאָטאָ־סטאַט פון דעם ענטפער פון דעם באַקליידונג־אַרבעטער־

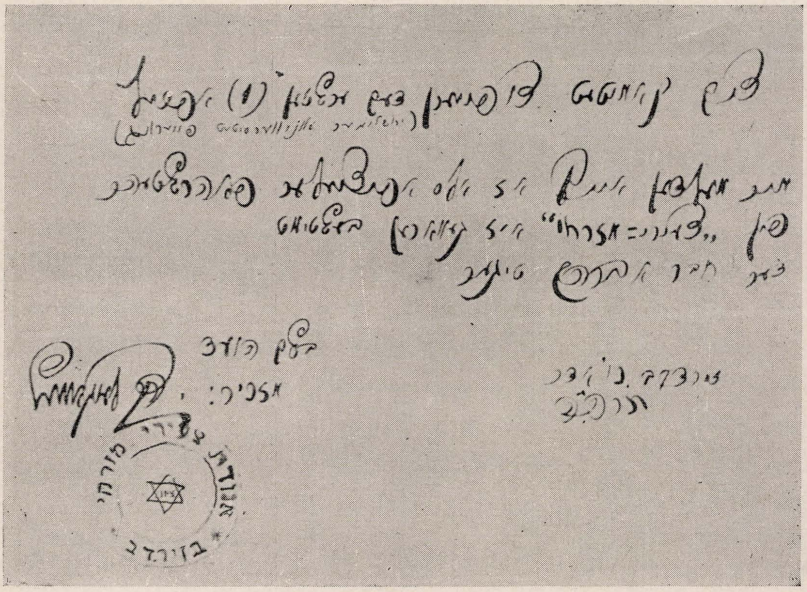

דער מאַנדאַט פאַרן פאָרשטייער פון „צעירי מזרחי", אברהם טיגער.

פאַראיין אויף דער דאָזיקער ווענדונג. אין ענטפער ווערט געזאָגט:

זשיראַרדאָוו דעם 22סטן יוני 1926.

דעם „אָרגאַניזיר־קאָמיטעט פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל — דאָ.

(פון) פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון באַקלייד־אינדוס־טריע אַרבעטער, אָפּטיילונג זשיראַרדאָוו.

חשובע חברים.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם פאָרשלאַג וואָס איר האָט זיך צו אונדז געווענדעט דורך אייער פאָרשטייער, אַז מיר זאָלן אַריינטרעטן אינעם „קאָמיטעט פאַר אַרבעטנדן ארץ־ישראל" האָבן מיר דעם כבוד אייך מודיע זיין, אַז אויף דער זיצונג פון אונדזער פאַרוואַלטונג דעם 21סטן דעם חודש איז אָנגענומען געוואָרן דער פאָלגנדער באַשלוס:

אין הסכם מיט די צילן און אויפגאַבן פון אונדזער לאַנדעס־אָרגאַניזאַציע, וועלכע שטייט אויפן יסוד פון קלאַסן־קאַמף און אינטערנאַציאָנאַלע סאָלידאַריטעט פונעם אַרבעטער־קלאַס, האַלטן מיר פאַר אונדזער חוב מיטצוהעלפן די אַרבעטער פון וועלכן עס איז לאַנד, אין פּאַלעסטינע, ווי אומעטום, ווען זיי שטייען אלס באַזונדערער קלאַס אין קאַמף פאַר זייערע רעכטן.

מיר האַלטן אָבער, אַז די אַרבעט פון דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל", וועלכער געפינט זיך אונטער דער דירעקטער און פולסטער השפּעה פון די פאַרשידנסטע ציוניסטיש־פּאַרטייאישע ריכטונגען, און ווערט געפירט לויט די טענדענצן פון די דאָזיקע ריכטונגען, האָט אַ קנאַפּן שייכות צו דעם קלאַסן־קאַמף פון די פּאַלעסטינער אַרבעטער און האָט מער צו טאָן מיט דער אַל־

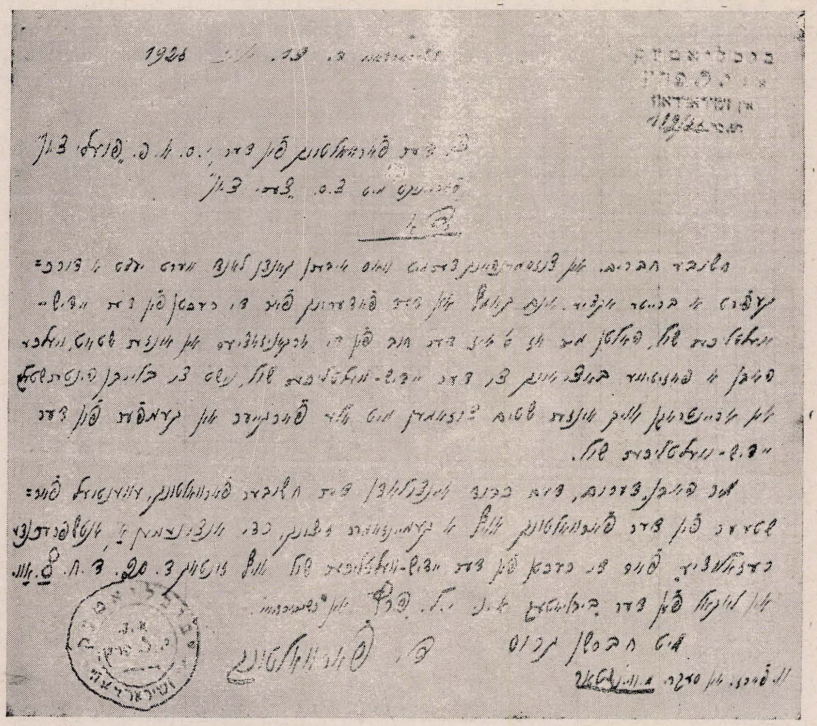

בריוו פון דער י. ל. פרץ־ביבליאָטעק צו פּועלי־ציון (צ"ס) וועגן דער אַקציע פאַרן יידיש־וועלטלעכן שול־וועזן

געמיינער ציוניסטישער אַרבעט, וועלכע האָט נישט קיין שום געמיינזאַמעס מיט די אויפגאַבן און צילן פון אונ־דזער לאַנדעס־אָרגאַניזאַציע.

צוליב די דאָזיקע סיבות קענען מיר נישט אַריינטרעטן אין דעם קאָמיטעט. מיר וועלן אָבער תמיד זיין גרייט און גערן בייטראָגן אונדזער אַקטיווסטע מיטהילף ביי יעדער אַרבעט וואָס וועט נאָר אַנטשפּרעכן אונדזערע אַל־געמיינע פּראָלעטאַרישע אויפגאַבן.

מיט פּראָלעטאַרישן גרוס

פאַר דער פאַרוואַלטונג:

פאָרזיצער: ש ל מ ה ק ל י י נ ב ע ר ג

סעקרעטאַר: מ אַ ש אַ ב י ר נ ב ו י ם.

דער דערמאָנטער קאָמיטעט פאַרן אַרבעטנדיקן א״י האָט זיך אויך געווענדט מיטן זעלביקן ענין צו דער י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק. די ביבליאָטעק האָט געענטפערט מיטן וויי־טערדיקן בריוו:

זשיראַרדאָוו, דעם 27סטן יוני 1926.

צום קאָמיטעט פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל

דאָ.

חשובע חברים:

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם פאָרשלאָג, וואָס אייערע פאָרשטייער האָבן זיך צו אונדז געווענדט אַריינצוטרעטן אין „קאָמיטעט פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל", האָבן מיר דעם כבוד אייך מודיע זיין, אַז אויף דער זיצונג פון אונ־דזער פאַרוואַלטונג, דעם 26סטן דעם חודש, איז וועגן דעם אָנגענומען געוואָרן פאָלגנדע רעזאָלוציע:

די ביבליאָטעק י. ל. פּרץ שטעלט פעסט: אַלס אומפאַר־טייאישע קולטור־געזעלשאַפט קען זי נישט אַריינטרעטן אין דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל", ווייל זי קען נישט סאַנקציאָנירן די קאָנסעקווענצן פון דער פּאָ־ליטישער אַרבעט אין פּאַלעסטינע. אָבער נעמענדיק אין אַכט די שווערע לאַגע פון די קאָלאָניעס אין פּאַלעסטינע האַלט די פאַרוואַלטונג פאַר מעגלעך איר מאַטעריעלע אונטערשטיצונג צוליב הומאַניטאַרע טעמים.

מיט חברישן גרוס:

פאָרזיצער: מ ש ה ל ע ב ע נ ט אַ ל

סעקרעטאַר: מ. וו י י נ ש ט אָ ק

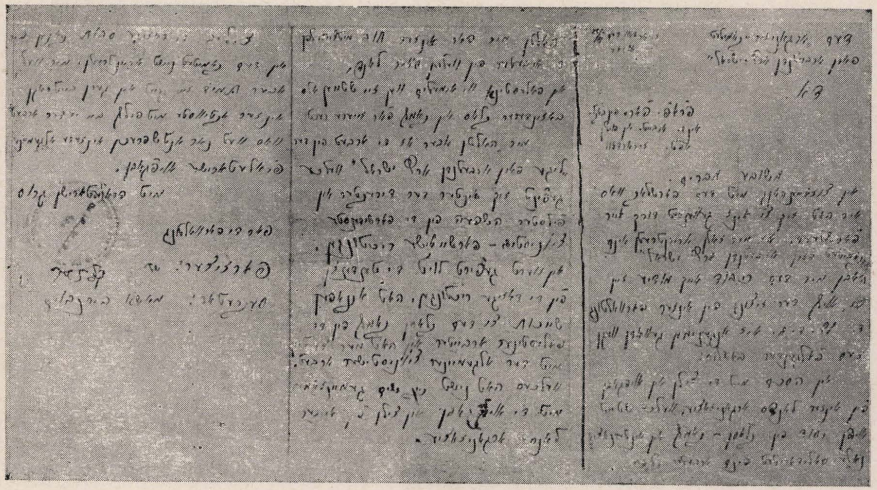

בריוו פון פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון באַקליידונג־אַרבעטער צום קאָמיטעט פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל וועגן אָנשליסן זיך אין דער דערמאָנטער אָרגאַניזאַציע.

בריוו פון דער י. ל. פרץ־ביבליאטעק צום קאמיטעט פון אַרבעטנדן ארץ־ישראל

שטעמפל פון דער „וויצא"

אין זשירַארדאָוו

פֿרעסע־כראָניק פֿון זשיראַרדאָוו

מיר ברענגען דאָ ווייטער אַ צעטל פֿון ידיעות, וואָס עס זענען בשעתו געווען פֿאַרעפֿנטלעכט אין דער וואַרשעווער טאָגצייטונג „היינט", וווּ עס זענען געווען ידיעות פֿון זשיראַרדאָוו. מיר ברענגען די דאָזיקע כראָניק אַן וועלכע נישט איז קאָמענטאַרן און אין סדר ווי זיי זענען געווען פֿאַרעפֿנטלעכט.

2טער יוני 1924

„דוואַ גראָשע" (אַנטיסעמיטישע טאָג־צייטונג, רעד.), ווייסט שוין באַצייטנס צו מעלדן פֿון אַ זיכערער קוועלע, אַז דער נייער זשיראַרדאָווער שטאָטראָט, (וואָס איז אויסגעקליבן געווארן בסך־הכל מיט זעקס וואָכן צוריק) וועט פֿונאַנדערגעלאָזט ווערן. ביי די לעצטע שטאָטראָט־וואָלן אין זשיראַרדאָוו זענען ווי באַווּסט אַדורכגעגאַנגען זיבן קאָמוניסטן, זעקס פּ.פּ.ס., דריי נפּ״ר, צוויי יידן און בלויז זעקס נאַראָדאָווצעס. פֿאַרשטייט זיך, אַז די נאַראָדאָווצעס האָבן דערלאַנגט אַן אַנ־קלאָגע מיט דער פֿאַדערונג צו פּסלען די וואָלן. קודם־כל האָט די מאַכט אָפּגעשטעלט די טעטיקייט פֿון שטאָטראָט. איצט מעלדעט די זעלבע צייטונג, אַז די אַנקלאָגע איז אַנגענומען געווארן און עס איז באַשטימט געווארן, אַז די וואָלן ווערן אַנולירט.

„דוואַ גראָשע" פֿאַרענדיקט איר נאָטיץ מיט די ווערטער:

מיר האָפֿן, אַז די נייע וואָלן וועלן געבן בעסערע רעזולטאַטן.

31סטן אויגוסט 1924

ק ר ן־ ה י ס ו ד

ר׳ יעקב גורזשאלקא ווילט איצט אין זשיראַרדאָוו. אין זיינער צייט האָט ה׳ גורזשאלקא געפֿירט מיט דערפֿאָלג די קרן־היסוד־אַקציע אין דער זעלבער שטאָט. אַ דאַנק זיין השפּעה און פּראָיעקטן האָבן דאָן די עסקנים באַווּיזן צו שטיין ביי דער ארבעט אויף אַ געהעריקער הויך. אויך איצט דערווארטן מיר, אַז די עסקנים אין זשיראַרדאָוו וועלן אין אַ פֿאַרגרעסערטער צאָל זיך אָפּגעבן די אַרבעט, ווי עס פֿאַדערט דער איצטיקער מאָמענט אין אויפבוי פֿון ישראל.

28סטן מיי 1931

ק ה י ל ה־ ו ו אַ ל ן

אין זשיראַרדאָוו זענען אויסגעוויילט געווארן אין דער קהילה־פֿאַרוואַלטונג: ציונים מיט האַנדווערקער — צווויי; לינקע האַנדווערקער — איינער; מזרחי — איינער; באַלעבאַטים — איינער; קצבים — צווויי; אגודה — איינער.

12טן יולי 1936

צוליב דעם שטרייק פֿון די אַרבעטער אין די זשיראַרדאָווער פֿאַבריק־אַנשטאַלטן האָט די פֿאַרוואַלטונג געשלאָסן די פֿאַבריק און אַנטזאָגט זיך צוריק אָנצושטעלן די אַלטע אַרבעטער.

דער סיכסוך איז אַנשטאַנען צוליב דעם וואָס די אַרבעטער האָבן זיך אָפּגעזאָגט אונטער־צושרייבן דעם אָפּמאַך, וואָס איז זיי פֿאַרגעלייגט געווארן פֿון דער פֿאַרוואַלטונג. די פֿאַבריק באַשעפֿטיקט זעקס טויזנט צווויי הונדערט אַרבעטער.

9טער יולי 1939

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אָקציע פֿאַר דער לופֿט־הלוואה האָט די פֿאַרוואַלטונג פֿון דער „גמילות־חסד־קאַסע" אין זשיראַרדאָוו ספּעציעל געראָפֿן אַ זיצונג און געצייכנט הונדערט זלאָטעס.

אויך האָט די פֿאַרוואַלטונג געשאַפֿן אַ קאָמיטעט פֿאַר פֿראָפּאַגאַנדירן די הלוואה. עס וואָלט געווען אַ יושר אַז אַלע „גמילות־חסדים־קאַסעס" אין פּויליז זאָלן נאָכטאָן דעם ביישפּיל און זיך אויך צייכענען אויף דער הלוואה.

די דאָזיקע כראָניק־נאָטיצן האָט צוגעשיקט פֿרייַנד ל. פּעלד, וועלכער האָט עס קאָפּירט פֿון די יאָרגענג פֿון „היינט", וואָס געפֿינען זיך אין דער ביבליאָטעק פֿון ייוואָ, ניו־יאָרק.

די לערערן עלקע לובטשאַנסקי (דעם ליטוואַקס מלמדס טאַכטער) מיט איר שולע
דאָס בילד איז פון נאָך דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע. די דאָזיקע שול ווערט גאָר אָפט
דערמאָנט אין אַ ריי זיכרונות.

פּייוול ראָטשטיין (דעם באָלימאָווערס) אייניער פון די וויכטיקסטע ציוניסטישע טוערס פון זשירארדאָוו,
בעת זיינעם אַ באַזוך אין ארץ־ישראל אין דעם קרייז פון זיינע לאָנדסלייט, יוגנט־חברים פון דער היים.
עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: אַברהם פּאַסטערנאַק (אין רחובות, פּאַרשטייער אין הסתדרותישן
אַרבעטער־ראַט און מפא"י־פּאַרשטייער אין שטאַטראַט), נעבן אים בראַנפמאַן, עס זיצן: אשר כאַנאַכאָוויטש
(זון פון זשירארדאָווער חזן־שוחט), פּייוול ראָטשטיין, יונתן זינגער און עקיבא ראָזענצוויג ז"ל.

צען־טאָגיקער סעמינאַר פון דער אַרגאַניזאַציע „פרייהייט" און „החלוץ־הצעיר", וואָס איז פאַרגעקומען אין אָנהייב יאָר 1939 אין זשיראַרדאָוו. — עס געפינען זיך אויפן בילד: יצחק בלאָשטיין (שפּעטער דער העלד פון וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד), פּאָלע כילעוויטש, ברכה ראָזנקראַנץ, בערל שוואַרצשטיין, אַהרן האַלדזבאַנד (שפּעטערדיקער העלד פון וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד), נעכע האַבערמאַן, חיים וואַגנער, רויזע בלומענשטיין, צבי מעלניצער, דינה שטראָזבורג, משה ראָזענקראַנץ, נפתלי אַלטמאַן, בערל יאָקר־באַוויטש, לאה עלווינג, יצחק מאַשקאָוויטש, יאָסעלע יאָקובאָוויטש, אסתר קאָלב, לאה פיש (אַ דעלעגירטע פון ראַיאָן־קאָמיטעט, געפאַלן אין קאַוולער שול), יצחק גרינבוים (שפּעטערדיקער העלד פון וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד), דבורה וואַגנער, קשאַנזשענסקי, רייכערט, מלך גרושקא און אַנדערע. וויסענס געמען עס איז נישט געלונגען צו אידענטיפיצירן. עס געפינט זיך אויך אַ פּאָרשטייערן פון וואַרשעווער ראַיאָן־קאָמיטעט זוי אויך אַ חבר פון גראָאָווער קיבוץ. וועלכער איז היינט דער סעקרעטאַר פון דער ישראלדיקער אַמבאַסאַדע אין וואַרשע, פּוילן. — די מערהייט פון זיי זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע בעסטיעס.

אַ צוזאַמענטרעף פון פּועלי־ציון רעכטע פון זשיראַרדאָוו מיט אַ גרופּע חברים פון דער זעל־ביקער אַרגאַניזאַציע פון אַמשינאָוו.
אויפן בילד געפינען זיך: לאה אָרענבאַך (אַמשינאָוו), ראובן ווינבערג, בריינדל גיסנבערג, חנה מאַלאָוואַנטשיק, ווינטרויב, בלומע יאָסט־זשעמבסקי, חיה דזשאַלאָווסקי, גאָדל רישמאַן (אַמשינאָוו), אַברהם בראָמבערג, יעקב ברעס־לער, לאה שטראָזבורג, סאָשינסקי, מרדכי־איטשע פונטאָוויטש, רישמאַן (אמשינאָוו) קראָקאָוו.

מלוכהשע פאלקס־שול פאר יידישע קינדער אויפן נאמען פון „עליזא אזשעשקאיץ". — 7טער קלאס פ'ן יאר 1932. — די שילער זענען געמישט שוין מיט א טייל קריסטלעכע תלמידים. אונטן צווישן דעם לערער־פערסאנאל געפינט זיך אויך הערש־יואל ראטענבערג (פארשטייער פון דעם שולראט פון די עלטערן).

דער קרייז אויפן נאמען פון „ברענער" ביי די העברעישע אוונט־קורסן פאר דערוואקסענע אין זשיראַרדאוו, 1934. — פון רעכטס צו לינקס, שטייען: מלך מעפען, מיט זיין פרוי, גאב־ריאלאוויטש, איטשע קימעלפעלד, דער העברעישער לערער וואלמאן זכריה, קאן, ציפע קויפמאן, שימעלע שטראסבורג; עס קנינען: גאלדבערג, יעקב שוואַרץ; אויף דער ערד: מלך גרושקא און יהודית קירשבוים.

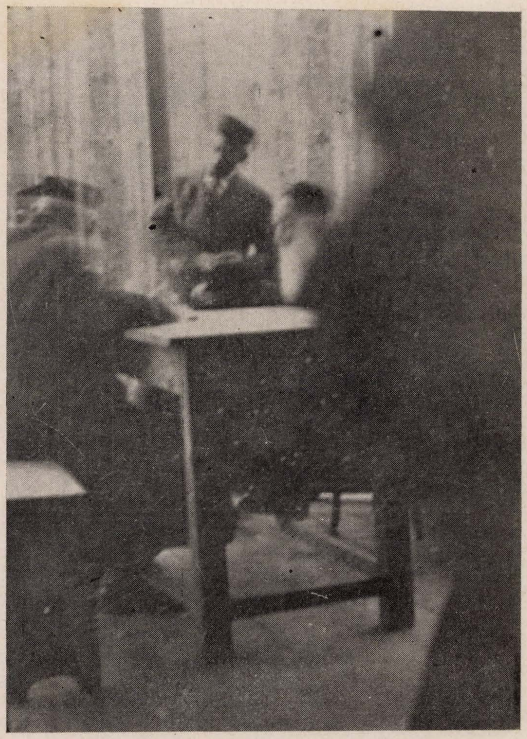

אין בית־דין־שטוב. עס זיצט דער רב מנחם אַלבעק.
עס שטייט דער שוחט בונם, דער דריטער
אומבאַקאַנט.

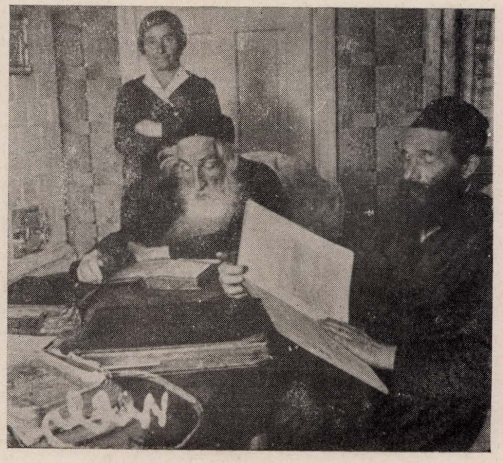

ר׳ בונם שוחט און זיין איידעם ר׳ דוד שוחט
פאַרטיפטע אין לערנען... מ׳זעט דאָ אויך
ר׳ דודס פרוי יענטעלע ז״ל.

די יידישע זעלבער פון „משה רבינוס" פאלק (36סטער פאלק) אין וואַרשע, פאטאגראפירט ביים סדר. צווישן זיי געפינען זיך די זשירארדאוער משה יאקובאוויטש, לייזער פוגטאוויטש, שלמה קליין, שמואל מאזעלשטיין, משה פאגעל, שמעון וויסקיטסקי און נאך.

א געזעגענונג־פאטאגראפיע לכבוד דעם עולה־זיין פון א גרופע פועלי־ציון (צ״ס) פון זשירארדאוו קיין ישראל אין יאר 1934.

IV

יחידים - פערזענלעכקייטן - מישפחות

די דאָזיקע אָפּטיילונג איז געווידמעט פֿאַר ביאָגראַפישע נאָטיצן און שילדערונגען פון יחידים, געשטאַלטן, פֿערזענלעכקייטן און ספּעציעלע טיפּן פון אונדזער היימישן שטעטל. אָ טייל זיכרון־ארבעטן זענען דאָ פֿאַראַן וועגן אַ רייַ מישפּחות.

אָ טייל יחידים און מישפּחות זענען שוין אַרויסגעגעבן אין די אַרבעטן, די זיכרונות און אַרטיקלען פון די פֿרייַערדיקע אָפּטיילונגען. טייל וועלן דאָ ווידער דערמאָנט אין שייכות מיט נייע פֿרטים און שילדערונגען.

מיר גיבן זיך אָפּ חשבון, אַז זיכער זענען דורכגעלאָזט געוואָרן יחידים, פֿערזענלעכקייטן, געשטאַלטן, טיפּן, און מישפּחות, וואָס וואָלטן געדאַרפט אַרויסגענומען וועלן אין דאָזיקן טייל. לויפֿער, נישט צולייב אונדזער שולד, האָבן מיר מער נישט געהאַט קיין מאַטעריאַלן אין אונדזער רשות.

אָ באַזונדער אָרט גיבן מיר אין דער אָפּטיילונג פֿאַר די יחידים ליטעראַטן, וואָס האָבן געווירקט אָדער עפּעס געשטאַמט פון אונדזער שטאָט.

אָזוי ווי די ביאָגראַפישע נאָטיצן וועלן געשריבן פון די נאָענטסטע מענטשן פון די געשילדערטע, איז קלאָר און פֿאַרשטענדלעך דער אָפּאַלאָגעטישער טאָן אין די סופֿערלאַטיוון, וואָס זענען פֿאַראַן אין די אַרבעטן. דאַרף מען אויך דאָ, ווי אין די פֿרייַערדיקע אַרבעטן, אונטערשטרייכן, אַז די אַחריות פֿאַר די דאָזיקע אַרבעטן טראָגן אויפֿשלילפֿלעך די מחברים. חיות די דאָזיקע נאָטיצן זענען געשריבן געוואָרן על־פּי זיכרון איז מעגלעך, אַז דאָ אָדער דאָרטן זאָל אַ דאַטע אָדער אַנדער פּרט נישט שטימען.

צווישן די יחידים זענען דאָ פֿיי אַזעלכע, וואָס זענען אימגעקומען ווי קדושים, פֿיי אַזעלכע, וואָס האָבן געווירקט פֿריער אין אַוועק אין דער אויבּיקייט אויפֿן נאַטירלעכן וועג. לויפֿער האָבן מיר זיך נישט געקענט האַלטן בייַ אַ שטרענגן כראָנאָלאָגישן סדר.

אין דער אָפּטיילונג ברענגען מיר אויך אַ געוויסע צאָל בילדער פון זשיראַרדאַווער מישפּחות, וואָס זענען פֿאַרגראָפירט געוואָרן ביי פֿאַרשידענע געלעגנהייטן. לויפֿער האָבן מיר צו די דאָזיקע נישט געהאַט קיין ספּעציעלע אַרבעטן, נאָטיצן, באַשריבונגען. דאָס ברענגען די דאָזיקע בילדער חאָטש פֿאַר אַ ציל, אַז לכל־חפֿות אויך דעם דאָזיקן אופֿן זאָלן זיי באַקומען אַ תיקון — בלייבן אין זיכרון, צווישן די מיליאָנען קדושים פון אונדזער פֿאַלק בכלל און אונדזערע חיימישע קדושים בפרט.

זשיראַרדאָווער „אָדם הראשונס“ *)

דאָס וואָס איך ברענג ווייטער איז אויפן סמך פון מיינע אויספראַגעס ביי עלטערע זשיראַרדאָווער. קען דעריבער זיין, אַז געוויסע יחידים פון די דאָזיקע „ראשונים“ זענען דורכגעלאָזן, אָדער אַנדערע זענען אַריינגעפאַלן אַהער צו־פעליק.

ייִדן האָבן דער פריִערדיקער רודאַ־גוזאָווסקאַ (דאָס שפּע־טערדיקע זשיראַרדאָוו) גערופן האַרטער גרונט, ווייל דער גרונט פון דעם דאָרטן פליסנדיקע טייך איז געווען האַרט ווי אייזן.

ווייסן מיר שוין, אַז דער ייִדישער ייִשוב, ווי בכלל די שטאָט, האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען מיטן אויפקומען פון דער פאַבריק.

די ערשטע ייִדן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין זשיראַרדאָוו איז טאַקע געווען אין שייכות מיט זייער אַרבעט אַרום דער פאַבריק און מען האָט זיי געקרוינט מיטן נאָמען „אדם הראשונס“. אָט איז אַ צעטל פון די ערשטע זשיראַרדאָווער תושבים:

דער ערשטער ייִד וואָס האָט זיך באַזעצט אין זשיראַרדאָוו זאָל זיין שמעלקע. געבליבן איז ער ביים צונאָמען „אָדם הראשון“.

ווייטער איז געווען לייבוש מיימאָן דער שרייבער. ער איז געווען אַ שרייבער ביים גיזעווער גראַף און האָט געהאַט די אויפזיכט איבער דעם פונאַנדערלייגן די שטיינער איבער די זשיראַרדאָווער גאַסן און אין דער פאַבריק.

זיין איידעם אברהם מאַרגאָלים פלעגט פאָרן קיין וואַרשע און טוישן געלט פאַר דער פאַבריק צו אויסצאָלן דעם גע־האַלט.

יצחק פישל טאָקער האָט צוגעשטעלט שיצן און שפּולן צום וועבן פאַר דער טעקסטיל־פאַבריק אין די 60ער און 70ער יאָרן.

ישראל בלאַכאַרזש האָט געהאַט רעכט צו וווינען אין זשי־ראַרדאָוו, ווייל ער האָט געאַרבעט ווי אַ בלעכער אין דער פאַבריק.

אבע בלאַכאַרזש (ווייצער) איז געווען זיין געהילף (אויך אין די 70ער יאָרן).

בנימין אָקסנער, און זיין ווייב שיינדל, זענען געווען פון די ערשטע, וואָס דער גיזעווער כראַביע האָט געגעבן רעכט צו פאַרקויפן צוקער און אַנדערע פּראָדוקטן.

אויך הלל פרידמאַן איז געווען פון די ערשטע צוקער־הענדלער אין זשיראַרדאָוו.

דער אַלטער קאָסל איז געווען פון די ערשטער וואָס האָט אויסגעאַרבעט וואַטע און איז געווען בונם שוחטס פאָטער (אָדער שווער?).

דער אַלטער אברהם שימאַנאָווער איז געווען פון די ער־שטע וואָס האָבן געהאַנדלט מיט קוילן.

יוסף טשוטש (וואַגנער) איז געווען איינער פון די ערשטע שניידערס אין שטאָט.

ירחמיאל הויקערס איידעם שמואל לאַנדאַו איז געווען דער ערשטער מנקר.

אליהו מרדכי, שוחט, זלמן שוחטס פאָטער איז געווען פון די ערשטע שוחטים.

שלמה נאָסעק איז געווען פון די ערשטע מלמדים.

אַראָפּגעבראַכט האָט מען מלמדים פון דער פרעמד: קעל־בעלע מלמד, פון אַמשינאָוו; דער געלער מלמד פון וויסקיט.

יוסף מורה־הוראהס שווער איז געווען דער צווייטער רב אין זשיראַרדאָוו.

לאַפּינסקי איז געווען דער ערשטער ייִדישער פעלדשער אין שטעטל. ער איז געווען אָנגעשטעלט פון דעם גוזאָווער גראַף און האָט געאַרבעט צוזאַמען מיטן פּוילישן דאָקטער יאָוואָרעק.

דער שוואַרצער בנימין, ייִדל ברענערס טאַטע, איז געווען דער איידעם פון ערשטן רב אין זשיראַרדאָוו.

שקאָקע דער שוסטער, איינער פון די ערשטע תושבים, האָט געהאַט די חזקה צו אָנצינדן דעם נר־תמיד אין בית־המדרש.

שלמה־זלמן גלעזער, איינער פון די ראשונים האָט געהאַט דעם „מאָנאָפּאָל“ צו געבן שמעקן טאַבאַק ייִדן אין בית־המדרש און פלעגט זיין דער צונויפזאַמלער פון געלט פאַר די דורכפאָרנדיקע מגידים און בעל־דרשנים.

א. ז.

*) אַן אויסצוג פון אַ גרעסערער אַרבעט פון אונדזער לאַנדס־מאַן אברהם זימלער, מאָנטרעאל, קאַנאַדע.

דער בלינדער שימאַנאָווער

זיין ריכטיקער נאָמען איז טאַקע געווען: אַברהם קאַצע־נעלענבויגן, אָבער געקענט האָט מען אים לויט זיין צורוף: אַברהם שימאַנאָווער, אָדער דער בלינדער שימאַנאָווער. גע־נומען האָט עס זיך, וואָס ר׳ אַברהם האָט אָפּגעשטאַמט פון דאָרף שימאַנאָוו און איז טאַקע געהער אַ סגי־נהור, אַ בלינדער.

ר׳ אברהם שימאַנאָווער (קאַצענעלענבויגן) מיט זיין פרוי, באקאנט ווי דער „בלינדער שימאַנאָווער״, לויט דעם דאָרף פון וואַנען ער איז געקומען קיין זשיראַר־דאָוו. איינער פון די ערשטע תושבים בעתן אויפקום פון דעם יישוב.

געווען איז ער פון די ערשטע זשיראַרדאָווער איינוווינער. געוווינט אויף דער פאַמיליינע גאַס, אין אן אייגן הויז, וואָס איז טאַקע געווען באַקאַנט ווי דעם שימאַנאָווערס הויז.

דאָ האָט ער געהאַט זיין קוילן־סקלאַד. ווי איך געדענק אים פלעגט ער ביי יעדער צייט, אויב דער וועטער האָט דער־לויבט, (אויב עס איז נישט געווען קיין שניי אָדער רעגן) זיצן אויף אַ שטול פאַר דער טיר פון דעם קוילן־געשעפט. הגם ער איז געווען בלינד, מיט פאַרמאַכטע, אויסגעלאָשענע אויגן, האָט ער מיט זיין גאָר אַנטוויקלטן און פאַרשטאַרקטן חוש־השמיעה און קאָנצענטרירטן מוח דערקענט יעדן פאַר־בייגייענדיקן. ער פלעגט זיי אויספילן לויט זייערע טריט. אַ סך מאָל איז געווען גענוג בלויז עפענען דאָס מויל און ער האָט גלייך דערקענט ווער דאָס איז. אַזוי איז דאָס געווען סיי ייִדן סיי קריסטן. אַפילו קינדער אין גאַס האָט ער דערקענט און האָט זיי אָנגערופן ביי די נעמען.

יעדן טאָג פלעגט ער קומען אין בית־מדרש דאַוונען. מיר געדענקט זיך אַזוי גוט זיין געשטאַלט און אויפפירונג, טאַקע אין בית־מדרש, נאָך פון יענער צייט ווען איך בין געווען אַ גאָר קליין ייִנגל, ווען איך פלעג שטיין ביים דאַוונען לעבן מיין טאַטן. אַברהם שימאַנאָווערס „שטאָט״ איז געווען לעבן דאָזיקן ווינקל, זייער נאָענט איינער פון צווייטן.

ווען ער איז אַריינגעקומען אין בית־מדרש, אין דער וואָכן אָדער שבת, האָט ער נישט געוואַרט מען זאָל אים זאָגן גוט־מאָרגן אָדער גוט־שבת. האָט ווער געפרוווט עפענען דאָס מויל, האָט שוין דער שימאַנאָווער אויסגעפילט, אָנגערופן אים ביים נאָמען און אָפּגעגעבן אַ ברייטן גוט־שבת אָדער גוט־יום־טוב.

אַפילו דאָס קליינוואַרג האָט ער נישט איגנאָרירט. ער האָט דערקענט זייערע שטימעלעך און געדענקט זייערע נע־מען, הגם ער איז געווען אַ בלינדער ממש. ווייזט אויס, אַז זיין פאַרלוירענע חוש־הריאה איז קאָמפּענסירט געוואָרן מיט דער פאַרשטאַרקונג און פאַרשאַרפונג פון דער פילבאַר־קייט פון אַנדערע חושים.

זיין זיכרון איז געווען אויסערגעוויינלעך. ער האָט גע־קענט אויף אויסנוויניק אַלע תפילות פון די וואָכנטעג און אויך אַלע מיזמורים, פּיוטים און יוצרות פון די שבתים און יום־טובים. ער האָט געקענט דעם גאַנצן חומש און הפטו־רות — דאָס איז ביי אים געווען ווי אַן אָפן ספר; געוווּסט גענוי מיט דעם טראָפּ, מיט דער מינדעסטער נקודה און קנייטש. נישט איין מאָל פלעגט ער כאַפּן ביי אַ גרייז דעם בעל־קורא.

פלעגט אַ מאָל טרעפן, אַז אַ בעל־תפילה האָט זיך עפּעס

פאַרגרייזט, האָט דער בלינדער שימאַנאָווער געגעבן גלייך אַ קלאַפּ אין זיין שטענדער. דער בעל־קורא אָדער דער בעל־תפילה האָט דעם גרייז קאָרעגירט.

פאַר דעם דאָזיקן סופּער־סענסיטיוון כוח השמיעה און זיין בקיאישקייט אין די קליינע אותיותלעך איז דער בלינדער שימאַנאָווער געווען שטאַרק רעספּעקטירט און געאַכטעט ביי גרויס און קליין; ביי בעלי־תורה און ביי פּשוטע באַלעבאַטים. זיין זיכרון איז געבליבן אויף אייביק איינגעקריצט ביי יעדן איינעם וואָס האָט אים נאָר געקענט.

ל. פעלד

***

וועגן דעם זעלביקן בלינדן שימאַנאָווער דערציילן זיינע אייניקלעך, די קינדער פון שימאַנאָווערס זון מענדל קאַצענעלבויגן. מיר ברענגען געוויסע אויסצוגן, וואָס דערגאַנצן דאָס פריער געשילדערטער און ווו עס זענען פאַראַן אַ ריי פּרטים וועגן דעם עקאָנאָמישן מצב פון זשיראַרדאָוו אין יענער צייט.

אַברהם שימאַנאָווערס אַן אייניקל, דער זון פון מענדל שימאַנאָווער, שלמה־הערש קאַצען (ניו־יאָרק) שילדערט זיין קינדהייט אין זשיראַרדאָוו, פון וואַנען מיר נעמען אַרויס די ווייטערדיקע פּרטים:

איך בין געבוירן געוואָרן אין אַ חסידישער מישפּחה. געווען זענען צען קינדערלעך און עסן האָט געדאַרפט באַזאָרגן דער אויבערשטער, אָבער הונגעריק איז מען פאָרט געווען. פלעגט מיט פּרנסה זיין גאָר ביטער און די מאַמע פלעגט אונדז „פאַרשטאָפּן די מיילער" (ווי מען האָט עס דאַן געזאָגט) מיט אַן „אָנגעברענטער" זופּ...

אַז איך בין אַלט געוואָרן עלף יאָר האָט זיך מיר געוואָלט עפּעס בעסערס און איך האָב באַשלאָסן צו גיין אויף דער לער צו אַ שניידער. די מאַמע האָט געוויינט — וואָס הייסט ווערן אַ שניידער? אין אונדזער מישפּחה איז קיין שניידער נישט געווען, אַזאַ שאַנדע!...

אָבער מיט מיין יחוס בין איך פאָרט געווען הונגעריק. האָב איך מיר אויסגעזוכט אַ שניידער — שיעלע הוק. געווען איז ער פון די גוטע שניידערס און געהערט האָט ער אויך צו דער „חברה קדישא". מיין פאָטער האָט מיך פאַרדונגען אויף פינף יאָר מיט עסן. ווי אַ גאַראַנטיע אַז איך וועל אויסהאַלטן דעם טערמין האָט מיין זיידע, אברהם שימאַנאָווער און מיין פאָטער, מענדל דעם שימאַנאָווערס, איינגעלייגט ביי שיעלע הוקן אַ וועקסל פון הונדערט רובל.

פאַרדונגען האָב איך מיך מיט עסן — עס זאָגט זיך נאָר עסן... מיין מייסטער האָט ספּעציעל פאַר מיר איינגעקויפט ביי די קאָזאַקן דאָס שוואַרצע ברויט, וואָס זיי האָבן נישט געוואָלט עסן... דאָס איז געווען מיין קעסט.

אויפשטיין פלעג איך דאַרפן 5 פאַרטאָג, צעבלאָזן די האָלץ־קוילן אין פּרעס־אייזן און שפּעטער געדאַרפט ברענגען זעקס עמערס וואַסער פון דעם „קוועטשער". פלעגט גאָר אָפט טרעפן, אַז ווען מיין מייסטער האָט זיך צעווערטלט מיט דער מייסטעראָווע פלעגט ער אויסלאָזן דעם כעס צום פעסל וואַסער און עס איבערדרייען. פאַרשטייט איר דאָך אַז איך בין ווידער געווען די כפּרה.

אָבער אַ געוויסן מאָל האָב איך מיך נוקם געווען. געווען איז עס אַ זונטיק ווען איך בין געווען פריי האָב איך גענומען די צוויי שילדן פון מיין מייסטער, אויף איינעם איז געווען אויסגעמאָלן אַ מאַנטל, אויפן צווייטן אַן אָנצוג. האָב איך מיט אַ מעסערל „צערעכט געמאַכט" די דאָזיקע שילדן און אַנטלאָפן אַהיים — גענוג געאַרבעט האָב איך געטראַכט. אָבער אויף מאָרגן טרעפט שיעלע הוק מיין טאַטן אין שול און האָט צו אים אַ טענה: — האַ, מענדל, האָסט אונטערגעשריבן אַ וועקסל; קומט נישט דיין זון צו דער אַרבעט צאָל זשע די 100 רובל. פאַרשטייט זיך אַז איך בין אַוועק צוריק צו דער אַרבעט, צו מיין שניידעריי.

אַזוי האָב איך ווידער אָנגעהויבן און זיך אָפּגעמאַטערט

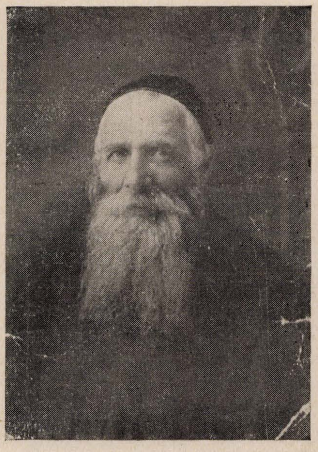

מענדל שימאַנאָווערס, דער זון פון אַברהם דעם „בלינדן שימאַנאָווער".

דריי מיט אַ האַלבן יאָר ביז איך בין אַוועק אין אַן אַנדער שטעטל.

דער וועקסל פון ביידע שימאַנאָווערס, פון מיין זיידן אַברהם און מיין טאַטן מענדל ליגט נאָך אפשר ערגעץ אין אַן אַרכיוו...

***

פון אַן אַרבעט פון מענדל שימאַנאָווערס אַ טאָכטער, פרידע ווינער, נעמען מיר אַרויס די ווייטערדיקע שורות:

מען האָט ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו כמעט יעדן איינעם

געקרוינט מיט אַ נאָמען, צו זיין ריכטיקן פאַמיליע־נאָמען. מען פלעגט זיך צוגעווויגען צום צווייטן נאָמען און טאַקע נישט וויסן דעם ריכטיקן נאָמען. אַזוי זענען מיר געווען „אַברהם שימאַנאָווערס אייניקלעך" און „מענדל שימאַנאָ־ווערס קינדער".

דער זיידע, דער אַלטער שימאַנאָווער איז געווען פון די ערשטע תושבים אין זשיראַרדאָוו. געקומען פון דאָרף שי־מאַנאָוו האָט ער זיך גענומען צו מיסחר און ער האָט מצליח געווען. ער האָט געהאַנדלט מיט קויל.

מיט דער צייט זענען זיינע אויגן אָנגעגריפן געוואָרן און צו 35 יאָר האָט ער אין גאַנצן פאַרלוירן זיין ראיה. קיין שום דאָקטער אין יענער צייט האָט אים נישט געקענט העלפן. אָבער ער האָט געפירט זיין געשעפט און אַזוי חתונה געמאַכט פינף טעכטער און אייז זון, מיין פאָטער, מענדל.

אונדז, קינדער, האָט ער אַלע שבת פאַרהערט. די יינגלעך האָבן געמוזט קענען די פּרשה פון דער וואָך. איך ווי אַ מיידל, האָב פאַר אים פאַרגלייַנט פון „צאינה וראינה". פאַרשטייט זיך, אַז הגם אַ בלינדער פלעגט ער כאַפן אוי־דזערע גרייזן. די באָבע חיה פלעגט זיך קוים דערוואַרטן זי זאָל אונדז קענען מכבד זיין מיט שבת־אויבס.

גאָר אייניגעבאָקן זענען אין אונדזער זיכרון די יום־טובים און באַזונדערס דער יום־טוב פורים. געווען שוין אייניגע־פירט ביי אונדז, אַז מיר פלעגן אַלע גיין צום זיידן־באָבע צו דער פורים־סעודה. דער זיידע פלעגט אָנגרייטן קליינ־געלט פאַר די פאַרשטעלטע פורים־שפילערס און די באָבע חיה פלעגט טיילן די שפילערס שטיקער פון דעם סעודה־קוכן.

מיטן אויסברוך פון דער מילחמה אין 1914 האָט זיך אונ־דזער לאַגע געענדערט. דער גירוש פון די זשיראַרדאָווער יידן האָט צעשטערט אונדזער לעבן בכלל. אין אונדזער מישפּחה איז דאָן געשען אַן אומגליק. אַבט טעג פאַרן גירוש איז געשטאָרבן אונדזער מאַמע אין עלטער פון אַבט און דרייסיק יאָר. שפעטער האָבן די יידן געזאָגט, אַז אונדזער מוטער געווען אַ צדיקת, זי אין געשטאָרבן איידער עס האָבן זיך אָנגעהויבן די שווערע פיין־יאָרן פאַר אונדזערע יידן.

געבליבן זענען מיר אַ שטוב מיט יתומים. אָבער דאָס געהערט שוין צו אַנדער קאַפּיטל.

די מישפּחה פון יאָנקל „פּאַראָסאָלניק" און זיין פּרוי דבורה־מינדל. — די קינדער: אייזיק, דוד, רבקה־מרים, משה, מאיר און מנחם.
אַלע אומגעקומען אין ווַאַרשעווער געטאָ.

שלומה וויסקיטסקי

געקענט האבן אים אלע אין שטאט און אין דער סביבה מיטן נאמען שלומה „קאטעק". געשטאמט האט דער דאזיקער צונאמען דערפון, וואס זיין פאטער, לייבעלע וורענצער, האט פארמאגט 2 וויסע פערדעלעך און די פוילישע שכנים פון

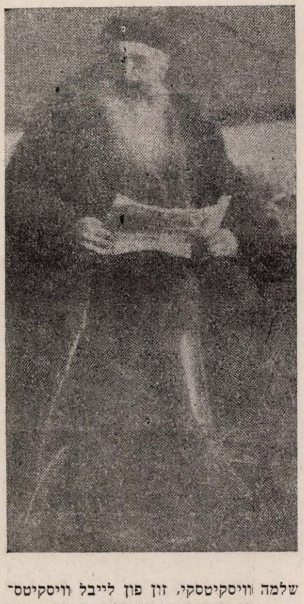

שלמה וויסקיטסקי, זון פון לייבל וויסקיטסקי, איינער פון די ערשטע תושבים אין זשיראַרדאָוו. פאטאגראפירט פון דעם רעפארטער פון „מאמענט" מ. קיפניס, וועלכער האט מיט אים אין וואַרשע געמאכט דעם אינטערוויו, ווי מיטן „קעניג פון די באלאגאלעס".

דארף וורענצע, וווּ ער האט געהאלטן אין ארענדע די מיל, האבן די דאזיקע פערדלעך געפונפן „קאטקי" — קעצלעך.

שלומה וויסקיטסקיס פאטער, לייבעלע, האט, ווי דער־מאנט, געווויינט אין דארף וורענצע, צווישן אמשינאוו און זשיראַרדאוו. געהאט האט ער 4 זין און 2 טעכטער. וועז מען האט אין 19טן יאהרהונדערט ארויסגעטריבן די יידן פון די ארומיקע דערפער איז ער אריינגעפאלן אין אמשינאוו. תחילת האט ער געהאט א „שוויג" (מילך־פאטערייי) אין דעם היף קאריטאוו, פון דעם ראדזיוויצער גראף. שפעטער האט ער געהאלטן א שענק אין אמשינאוו.

לייבעלע וויסקיטסקי איז געווען צווישן די ערשטע פאר מנינים יידן, וועלכע האבן זיך באזעצט אין זשיראַרדאוו בעת עס האט זיך אנגעהויבן אויסואקסן דער ישוב.

צוזאמען מיט אים איז געקומען זיין גאנצע משפחה, צווישן זיי דער עלטסטער זון שלומה, וועמען עס זענען געווידמעט די וויטערדיקע שורות.

שלומה האט זיך פון זיינע ערשטע זשיראַרדאווער יאָרן אנגעהויבן באשעפטיקן מיט באלעגאלעריי. פון אנהייב, ווען עס איז אויפגעקומען די באן־סטאנציע, האט ער געהאט זיין אייגנס א בריטשקע צו פירן די פאסאזשירן. שפעטער איז ער געוואָרן איינער פון די וויכטיקסטע טראנספארט־פאר־מיטלער פון סחורות און פראדוקטן צווישן וואַרשע און זשיראַרדאוו. צווישן ביידע וועלט־מלחמות האט שוין שלומה וויסקיטסקי פארמאגט 3 געשפאנען, וואס פלעגן פון זשיראַרדאוו פירן פארשידענע פראדוקטן און אויסארבעטונגען פון דער ארטיקער אינדוסטריע און פון וואַרשע ברענגען פארשידענע סחורות. אזוי פלעגן זיינע וועגענער ברענגען פון וואַרשע די רויע פעלן און די נייטיקע כעמיקאליען פאר די גארבעריייען (שמיד, מילענבאך און אנדערע). די אויס־געארבעטע לעדער האט ער געפירט קיין וואַרשע. אויך די בראנפן־ברענעריי (די „גאזשעלניע") פלעגט זיך באנוצן מיט דעם דאזיקן טראנספארט־מיטל.

פארשטייט זיך, אז די יידישע סוחרים, האבנדיק צוטרוי צו שלומה וויסקיטסקי, וועמען זיי פלעגן טיטולירן רב שלומה, פלעגן דורך אים באזארגן די פארשידענע באשטע־לונגען פון סחורות פאר זייערע געוועלבער. טייל פלעגן מיט־שיקן געלט; אבער עס פלעגן נישט זעלטן זיין פאלן וועז שלומה וויסקיטסקי פלעגט דאַרפן פאר טייל סוחרים, וואס זענען געווען געדריקט, אויסלייגן זיין געלט.

שלומה וויסקיטסקי איז אין דער יידישער סוחריש־באַ־לעגאַלישער וועלט געווען א שם־דבר. ערופן האט מען אים טאקע לשבח מיטן נאמען „דער קעניג פון די באלעגאלעס". א געוויסן טאג איז דער באקאנטער פאטאגראף־רעפארטער

מ. קיפּניס געקומען אויף גזשיבאָוסקי 38, דעם באַקאַנטן „זאַיאַזד", וווּ עס פלעגן פאַרפאַרן די פּראָווינצער דילי־זשאַנסן, כדי צו נעמען אַן אינטערוויו בײַם „קעניג" שלומה וויסקיטסקי. ער האָט אים דאָן טאָקע „אַראָפּגעכאַפּט" מיט דער צייטונג אין האַנט. די דאָזיקע פּאַטאַ, צוזאַמען מיט אַ רעפּאָרטאַזש איז געווען פאַרפּנטלעכט אין דער וואַרשע־ווער טאָגצייטונג „דער מאָמענט".

ש. וויסקיטסקי איז געווען פון די אַריגינעלסטע יחידים פון זשיראַרדאָוו. הגם אַ באַלעגאָלע, איז ער געווען פאַר־רעכנט פאַר אַ יודע־ספר. ער איז געווען אין דער „חברה תהילים", פון די גבאים, געווען דער לאַנגיאָריקער בעל־תפילה און בעל־קורא אין זייער מנין. געווען אויך אַ מיט־גליד פון דער „חברה־קדישא".

ער האָט פאַרמאָגט אַן אייגן הויז אויף דער אַגראָדאָוא־גאַס, נישט ווייט פון שולהויף. דערצויגן האָט ער 9 קינדער: 5 זין אוֹ 4 טעכטער.

זיינע עלטערע קינדער האָבן אין משך פון דער צייט עמיגרירט מעבר לים. צווי זין אוֹן אַ טאָכטער קיין אַרגענ־טינע אוֹן אַ זון אין לאָנדאָן.

אין יאָר 1938, ווען שלומה איז שוין געווען אַ זקן אוֹן די לאָגע אין פוילן איז געווען אַ שווערע, האָבן זיינע קינ־דער פון אַרגענטינע אים אוֹן זיין פרוי, זייער מוטער גאָלדע, אוֹן 2 קינדער — אַ פאַראייראַטן זון אוֹן אַ טאָכטער, גע־בראָכט קיין אַרגענטינע.

זאָט אײַ יאָרן, צו זיינע 86 יאָר, איז ער, אין יאָר 1954, געשטאָרבן, אַרומגערינגלט פון זיינע נאָענטע.

געווען איז ער אין דער היים אַ גרויסער בעל־צדקה, פלעגט געבן געלט פאַר פאַרשידענע ישיבות, פון וועלכע ער פלעגט באַקומען קבלות. געבראַכט האָט ער טאָקע פון פוילן קיין אַרגענטינע אַ גאַנצן „פאַרמעגן" — אַ גרויסן פאָק מיט די דאָזיקע צדקה־קבלות. פאַרוואָס טויט האָט ער געבעטן, אַז מען זאָל די דאָזיקע קבלות אים אַריינליגן אין קבר.

פאַרן טויט האָט ער שוין געוווסט וועגן דעם ביטערן גורל פון זיינע קינדער, וואָס זענען געבליבן אין פוילן און דאָרט אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַצישע מערדער. עס זענען אומגעקומען זייערע טעכטער:

רחל מיט איר מאַן יום־טוב לייפֿא וויסקיטסקי;

טויבע מיט איר מאַן יחיאל־מאיר גרושקע און קינדער;

ליבע מיט איר מאַן שמחה ליגנבערג און קינד;

דער יינגסטער זון יאָסל וויסקיטסקי מיט זיין פרוי און קינד.

(איבערגעגעבן פון זיין זון מרדכי וויסקיטסקי).

שלמה וויסקיטסקי אוֹן זיין מישפּחה אין זשיראַרדאָוו ערב זיין אָפּפאָרן פון זשיראַרדאָוו צו זיינע קינדער אין אַרגענטינע. — פון רעכטס צו לינקס: זיצן — זיין ברודער אוֹן אייִדעם יום־טוב־ליפּע וויסקיטסקי (אומגעקומען), שלמה וויסקיטסקי, רבקה וויסקיטסקי (זיין שׂכטער, געקומען צוזאַ־מען מיט אים קיין אַרגענטינע); זיין פרוי גאָלדע (געשטאָרבן אין בוענאָס־אייִרעס אין יאָר 1940); די עלטסטע שׂכטער רחל (אומגעקומען); עס שטייען — טאָכטער ליבע (אומגעקומען); שנור אסתר מיט איר מאַן שמעון (געקומען צוזאַמען מיט אים קיין אַרגענטינע); זון מלך (לאָנדאָן); פּליִמעניצע רבקה מאַגעלניצקי (אַמשינאָוו, אומגעקומען); זון יאָסל (אומגעקומען); טאָכטער טויבע (אומגעקומען).

אינעם גאַנג פון דורות און שטאַמען

(זשיראַרדאָווער מישפחות)

א. די אָקסנער־מישפחה

צווישן די מער־אָנגעזעענע מענטשן אין אונדזער שטעטל, וועלכע האָבן אויך מיטגעווירקט אינעם געזעלשאַפטלעכן גאַנג און אויספאָרמירן זיך און פאַרפעסטיקונג פון ייִנגן ייִדישן ישוב, דאַרפן אָן ספק דערמאָנט ווערן אַ ריי יחידים פון דער גאָר פאַרצווייגטער אָקסנער־מישפחה.

דאָס איז געווען אַ גאָר רייכע אַריסטאָקראַטישע מישפחה, וואָס איז געווען באַאיינפלוסט פון דער פוילישער שפּראַך און קולטור און דאָך האָבן זיי געוווסט אָפּצוהיטן זייערע אינערלעכע געפילן און פאַרבונדנקייט מיטן ייִדישן כלל.

אין די פריִערדיקע יאָרן האָט די מישפחה געהאַט אַ רייכן ערד־באַזיץ; פאַרמאָגט אַ גוט אין מיעדניעוויצע צווישן סאָכאַטשעוו און גוזאָוו, וואָס האָט געהערט צו רב לייביש אָקסנער ז״ל. דער גוט האָט טאַקע געהייסן „אָקסנערוווקאַ״. ר׳ לייביש איז געווען דער שטאַם־פאָטער פון די דריי זין די ברידער משה, בנימין און אַדאַם און פיר טעכטער.

פון דאָזיקן גוט איז די מישפחה אַריבער קיין זשיראַר־דאָוו אין די אָנהייב אַכציקער יאָרן פון ניינצנטן יאָרהונ־דערט, ווען עס האָט אָנגעהויבן אַנטשטיין די ערשטע ייִדי־שע עדה אַרום דער שפּעטער באַרימט־געוואָרענער לייוונט־פאַבריק.

די אָקסנער־מישפחה איז געווען אַ גרויסע אין צאָל און אויך מיט פיל איניציאַטיוו און גרויסן שעפערישן פאַרנעם אויפן געביט פון מיסחר און אינדוסטריע. עס איז אונדז שוין אויסגעקומען, אין פריִערדיקע קאַפּיטלען צו דער־מאָנען די מישפחה פון ר׳ משה אָקסנער און זיינע זין קאַראָל און הערמאַן, ווי פאַבריקאַנטן פון טעקסטיל און סאָדע־וואַסער. עס דאַרף נאָך דערמאָנט ווערן, אַז דער ייִנג־סטער זון פון משה אָקסנער ד״ר זיגמונט אָקסנער, וועל־כער האָט געוווינט און פּראַקטיצירט ווי אַ באַקאַנטער מע־דיקער אין לעמבערג, איז אין דער טראַגישער היטלער־תקופה באַגאַנגען אין לעמבערג זעלבסטמאָרד צוזאַמען מיט זיין פרוי. פון דער דאָזיקער מישפחה איז נאָר געבליבן אַ זון פון ייִנגסטן ברודער זיגמונט, אויך אַ מעדיצין־דאָק־טער און אַ באַקאַנטער דראַמאַטורג, וועלכער געפינט זיך היינט אין פּוילן.

ב. ר׳ בנימין אָקסנער ז״ל

מיר וועלן דאָ גאָר באַזונדער דערמאָנען דעם אַנדערן צווייג, ר׳ בנימין אָקסנער, וועלכער האָט זיך בכלל אויס־געצייכנט מיט שיינע און וואַרעמע ייִדישע מידות. ער האָט

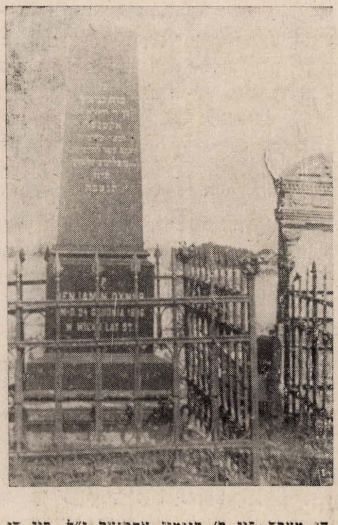

די מצבה פון ר׳ בנימין אקסנער ז״ל, פון די געציילטע מצבות אויפן זשיראַרדאָווער בית־עולם, וואָס איז געבליבן גאַנץ נאָכן הורבן.

געפירט אַ גרויסן מיסחר אין הורט פון קוילן, קאָקס, קאַלך און געהילץ. זיינע סקלאַדעס זענען געווען נישט ווייט פון דעם באַן־פּלאַנט, וואָס האָט געפירט קיין „רודע״, האַרט ביי דער באַן־ליניע, קעגנאיבער דער ראַמפּע פון סחורות.

ווי אַ ייִד אַ גביר מיט וועלטלעכער בילדונג און קול־

טור, האָט זיך ביי אים געפירט אַ שיין אַריסטאָקראַטיש הויז אין אַ ברייטן פאַרנעם. זיין פרוי שיינדל איז אויך געווען אינטעליגענט און אַ זייער בריהשע פרוי, אַן אויפטוערן. ביידע האָבן זיי געהאַט אַן אָפן אויער, און דער עיקר אַן אָפענע האַנט, פאַר די באַדערפענישן פונעם ייִדישן כלל און פאַר דער פאַראָרעמטן בפרט. וועלן מיר דאָ פאַרצייכענען אַ פּאָר עפּיזאָדן, וואָס האָבן אַ שייכות צו דער געשיכטע פון אונדזער ישוב און זענען פאַרבונדן מיט דער פערזאָן פון ר׳ בנימין אָקסנער.

ווערט, למשל, דערציילט וועגן דער אַנטשטייונג פון זשיראַרדאָווער בית־עולם אָט וואָס: עס איז באַוווּסט, אַז אין די ערשטע יאָרן פלעגט מען די זשיראַרדאָווער ברמיננס פירן צו קבורה אויפן בית־עולם פון שכינותדיקן וויסקיט. אין שייכות דערמיט פלעגן פון צייט צו צייט אַרויסקומען מיספאַרשטענדענישן צווישן די חברה־קדישאס פון ביידע שטעטלעך. אַ געוויסן מאָל (געווען איז עס אין די אַכציקער יאָרן פון פריִערדיקן יאָרהונדערט) האָט פאַסירט אַ געשיכטע, אַז בעת ר׳ בנימין אָקסנער איז געפאָרן פון וויסקיט קיין זשיראַרדאָוו אין זיין רייכער קאַרעטע האָט ער אויפן וועג אָנגעטראָפן אַ לוויה פון אַ זשיראַרדאָווער פרוי. האָט ער גלייך אויפן אָרט באַשלאָסן, אַז אַזוי קען ווייטער נישט זיין. ער האָט אָפּגעשטעלט זיין קאַרעטע און צוגעקומען צו דער לוויה און אויסגערופן: „היינט, שוין איצט, ווערט געשאַפן און געהייליקט אַן אייגענער בית־החיים פאַר זשיראַרדאָוו!“ ער האָט באַפוילן אויסדרייען די עגלה און די לוויה איז אַוועק צוריק קיין זשיראַרדאָוו. ער האָט אויף זיך גענומען די גאַנצע אחריות פאַרן געזעץ און ער איז פאַרפאָרן אויף אַ שטח פרייען פעלד און אָפּשטעלנדיק זיך האָט ער פייערלעך אויסגערופן: „רבותי! אָט דאָ איז דאָס הייליקע אָרט!“ מען האָט טאַקע גלייך געגראָבן דעם ערשטן קבר און אַזוי איז אויפגעקומען דער זשיראַרדאָווער ייִדישער בית־הקברות.

עס האָט זיך אָבער אָפּגעפונען אַ מסור און „איינגערוימט“ אַ סוד ווו מען דאַרף. פון דער גובערניע איז פאַרפירט געוואָרן אַן אויספאָרשונג און עס האָט געהאַלטן ביי אַ קרימינעלן פּראָצעס. ר׳ בנימין אָקסנערן איז אָבער געלונגען, אַ דאַנק זיינע גאָר ברייטע פאַרבינדונגען און איינפלוסן, צו באַקומען אַ באַשטעטיקונג אויפן דאָזיקן באָדן פון דעם ייִדן־פריינטלעכן גראַף סאבאנסקי, צו וועמען דער באָדן האָט געהערט. ביי אַ ספּעציעלער אויפנאַמע פאַר די העכערע באַאַמטע, טאַקע ביי בנימין אָקסנערן אין שטוב, איז דער ענין ווי געהעריק געוואָרן „פאַרגאָסן“ מיט אַ לייטישן לחיים. דער ענין איז ליקווידירט געוואָרן און דאָס בית־החיים איז געוואָרן פון דער רעגירונג אָפיציעל באַשטעטיקט פאַר די ייִדן. ר׳ בנימין אָקסנער איז געשטאָרבן אין יאָר 1898.

אין יאָר 1913, ווען די אלמנה נאָך ר׳ בנימינען איז געשטאָרבן, האָט איר זון קלמן־חיים, וועלכער האָט געוווינט שוין אין וואַרשע, אויפגעשטעלט אַ פּלויט אַרום „בית־החיים“. פאַרן טויט האָט די אַלמנה איבערגעגעבן אַ באַדייטנדיקע געלט־סומע פאַר די אָרעמע תלמוד־תורה־קינדער. די קינדער צוזאַמען מיט זייערע מלמדים האָבן זיך באַטייליקט אין דעם גרויסן לוויה־צוג.

כדאי צוצוגעבן, אַז דער זעלבער קלמן־חיים אָקסנער פון וואַרשע האָט זיך משדך געווען מיט נחום סאָקאָלאָוו; פלאָריאַן סאָקאָלאָוו, נחומס זון, איז געוואָרן קלמן־חיימס אַן איידעם.

די מצבה פון שיינדל אקסנער ז״ל. אויך אַן אויסנאַם געבליבן גאַנץ נאָכן חורבן. רעכטס איז די מצבה פון ר׳ אברהם פישמאַן, דער איידעם פון די אקסנערס און פאָטער פון ד״ר ל. פישמאַן.

לסוף נאָך אַ פרט, וואָס וועט דערגאַנצן די כאַראַקטעריסטיק פון ר׳ בנימינען. ער האָט געהאַלטן פאַר זיין הייליקער אויפגאַבע צו גיין יעדן פרייטיק צום וואָקזאַל און נאָכקוקן צי עס זיצן דאָרטן נישט פאַרהאַלטן ייִדן, וואָס זענען געפאָרן אָן בילעטן אויפן באַן און זיצן אָפּ זייער שטראָף. ער פלעגט די דאָזיקע פאַרזינדיקטע אויסקויפן און געגעבן זיי אַ מעגלעכקייט צו קענען פאָרן אויף שבת אין זייערע היימען...

ג. די שיפמאַן־מישפּחה

מיט דער מישפּחה אָקסנער איז אויך געבונדן דער נאָמער פון דער מישפּחה שיפמאַן, דהיינו פון ר׳ אַברהם

שיפמאַן ז״ל, ווועלכער איז געווען אַן איידעם פון אַלטן משה אָסקנער. אַבערהם שיפמאַן האָט געווינט ביים שווער אין הויז, אויף דער וויסקיטסקער גאַס, ווו ער האָט געזעסן אַ זייט בוכהאַנדלונג און צייטונג־אַגענטור. ר׳ אַבערהם שיפמאַן, ווי מיר האָבן שוין אין אַ פרינציפיקן קאַפיטל דערצײלט, איז געווען אַ זייער אינטערעסאַנטער טיפּ פון אַ דענקענדיקן מענטשן און אַ טיף־נאַציאָנאַלן און טראַדיציאָנעלן ייִדישן פאָלקסמענטש מיט אַ גאָר אָנטוויקלטער באַציונג צום ייִדישן ווועלט־באַגעגן. אינטערעסאַנט, אַז נישט געקוקט אויף דער גאָר פאַרפּוילישטער אָטמאָספּער, וואָס האָט עגהערשט אָרום אים, ווי אַ רעזולטאַט פון דער ווירקונג פון דעם מישפּחה־קרייז פון די אָסקנערס, האָט ער באַווײַזן צו גיין זיין אייגענעם ווועג, וואָס ער האָט געירשנט פון זיין עלטערן־הײַם בכלל און זיין פאָטער בפרט וואָס האָט געשטאַמט פון זאָמאָשטש.

ווי אַ משכיל בן משכיל איז ער יעדע פרייַ מינוט געווען אַריינגעטאָן אין לייענען און לערנען פאַרשידענע ספּרים און ביכער פון ערנסטן אינהאַלט. ער איז געווען היימיש סיי מיטן רמב״ם „מורה נבוכים״ און סיי מיט די נייַע מאָדערנע און ווועלטלעכע ביכער פון מאָראַליש־פילאָסאָפישן כאַראַקטער. ער האָט געפירט אַ לעבנס־שטייגער פון אַ רעליגיעזן ייִדן און אַ משכיל. ער האָט פאַרמאָגט אַ גאָר גרויסע אינטערעסאַנטע ביבליאָטעק, וואָס ער האָט געירשנט פון זיין פאָטער ר׳ דוד שיפמאַן, וואָס איז געווען אַ ייִד אַ תלמיד־חכם און איינער פון די ערשטע משכילים אין דער באַרימטער פרץ־שטאָט זאָמאָשטש, ווועלכער פלעגט שרייבן מאמרים אין דעם „המליץ״ און באַקאַנט מיט זיין ליטעראַרישן פסעוודאָנים רד״ש.

וועגן דוד שיפמאַן ווערט זייער פיל דערציילט אין די דערשינענע זאָמאָשטשער פּנקסים און ווערט דערמאָנט אין די זיכרונות פון י. ל. פּרץ.

איז טאָקע די ביבליאָטעק פון ר׳ אַבערהם שיפמאַן געווען אַן אוצר און אַ קוואַל פון וויסן און אויפקלערונג פאַר די ערשטע משכילים און אויפגעקלערטע אין זשיראַרדאָוו. אין דער דאָזיקער ביבליאָטעק האָט מען געקענט זייט ביי זייט געפינען דעם ש״ס און וויכטיקע ביכער פון ווועלטלעכן און נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, די גאָר רייכע חקירה־ און השכלה־ספּרים אין העברעיִש, ייִדיש און אַנדערע אייראָפּעיִשע שפּראַכן.

ר׳ אַבערהם שיפמאַן איז געווען זייער באַשייַדן, אַן אמתער מצניע לכת, נישט געשטופט זיך נאָך כיבודים און דאָס האָט אים טאָקע פאַרשאַפט גאָר גרויס חשיבות. ער האָט אויך משפּיע געווען אויף זיין פרוי, רוזשע אָקסנער, ווועלכע איז געקומען גאָר פון אַן אַנדער שטאָם און שטייגער־לעבן, אַז זי האָט איר הויז געפירט אין ייִדיש־טראַדיציאָנעלן גייסט. אויך זי איז געווען געשעצט און באַליבט ביי אַלעמען.

ר׳ אַבערהם שיפמאַן איז געשטאָרבן אין יאָר 1923. זיין פרוי רוזשע איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר ברודער הערמאַן אָקסנער אין וואַרשעווער געטאָ.

פון דער מישפּחה שיפמאַן האָט זיך געראַטעוועט נאָר זייער אייניקער זון ד״ר לייב שיפמאַן, ווועלכער געפינט זיך אין ישראל.

ד. ד״ר לייב שיפמאַן

ד״ר לייב שיפמאַן (אַדער „ליאָלעק״, ווי מען האָט אים גערופן היימיש), איז געווען דער ערשטער בן־יחיד און דער שטאָלץ פון דער שיפמאַן־אָקסנער־מישפּחה. געבוירן אין זשיראַרדאָוו אין יאָר 1891 אין דער מישפּחה, וואָס האָט אין זיך פאַראייניקט די טראַדיציעס פון דער השכלה פון אייַן זייט און דער אַריסטאָקראַטישקייט פון פוילישער קולטור פון דער צווייטער. געלערנט האָט ער תחילת ביי אַן אַרטיקן מלמד אָבער שפּעטער איז ער אַוועק קיין הרו־ביעשאָוו, ווו ער האָט געהאַט קרובים אין דאָרטן געלערנט אין גימנאַזיע. ער האָט אָבער אין דער פעריען־צייט דער־גאַנצער זיינע ייִדישע לימודים: תנ״ך, גמרא, העברעיִש און דיקדוק. שפּעטער האָט ער שטודירט אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט אויפן מעדיצינישן פאָקולטעט, ווועלכן ער האָט פאַרענדיקט. דעם דאָקטאָראָט האָט ער באַקומען אין ראָסטאָוו, רוסלאַנד, ווו ער האָט זיך געפונען בעת דער ערשטער

ד״ר לייב שיפמאַן, ווועמענס ביאָגראַפיישע נאָטיצן מיר ברענגען דאָ אין דעם קאַפּיטל.

וועלט־מילחמה, אין יאָר 1916. ער האָט גלייך אָנגעהויבן פּראַקטיצירן ווי אַ רוסישער מיליטער־דאָקטער.

שוין ווי אַ יונגער סטודענט האָט ער אַרויסגעוויזן גרוי־סע פאַראינטערעסירונג צו געזעלשאַפטלעכע פּראָבלעמען און אין דער צייט פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, אין שטורעמדיקן „פינפטן" יאָר זיך באַטייליקט אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. ער באַטייליקט זיך דאַן אין דער דאָזיקער שטורעמדיקער צייט, וואָס איז גאָר אויפ־געברויזט געוועזן אין אונדזער אַרבעטער־שטאָט, אין די „סכאַדקעס" אין דעם גראָדזיסקער „שוואַרצן וואַלד" און אין רעוואָלוציאָנערער פּראָפּאַגאַנדע־אַרבעט ווי אַ סימפּאַ־טיקער פון פּועלי־ציון.

אַלס יונגער סטודענט האָט ער שוין אַרויסגעוויזן ניי־גונג צו זשורנאַליסטישער אַרבעט. געשריבן אַרטיקלען אין דעם מעדיצינישן זשורנאַל „דער הויז־דאָקטאָר", וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פון דער טאָגצייטונג „היינט". פון שטענדיק אָן אַרויסגעוויזן פאָרשערישע נייגונגען אויפן מעדיצינישן געביט, ספּעציעל וועגן צוקער־קראַנקייט. פלעגט אויך אַרויסטרעטן מיט עפנטלעכע פאָרלעזונגען וועגן מעדיצין און פּאַטראָניזירט קולטור־אימפּרעזעס לטובת דער ייִדישער „אַקאַדעמישער היים" אין וואַרשע, ווו ער איז געווען דער פאָרזיצער פון „אַקסיליום אַקאַדעמיקום יו־דאַיִקום".

אין יאָר 1922 האָט ער זיך באַזעצט אין לאָדזש. ער איז דאָרטן גאָר שנעל געוואָרן זייער פּאָפּולער ווי אַ גוטער און געוויסנהאַפטער דאָקטער. אין לאָדזש איז ער אויך אַקטיוו געזעלשאַפטלעך, סיי אין אַלגעמיין־ייִדישן לעבן, סיי ווי אַ חשובער חבר פון פּועלי־ציון (לינקע). ווי דער פאָרשטייער פון די ייִדישע אַרבעטער איז ער געווען אין די יאָרן 1923—1928 דער וויצע־פאָרזיצער פון דעם לאָ־דזשער שטאָטראַט.

ווי אַן אַקטיווער טוער אין „טאָז" העלפט ער גרינדן אין לאָדזש אַן אָפּטיילונג פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט. ער איז אַ מיטגליד פון צענטראַל־ראַט פון „טאָז" און פאַר דער צווייטער וועלט־מילחמה געווען דער פאָרזיצער, דער לעצטער פאָרזיצער, פון דעם צענטראַל־ראַט פון פּוילישן „טאָז". ער באַטייליקט זיך אין דעם מעדיצינישן זשורנאַל „פאָלקסגעזונט" (רעדאַקטירט פון ד"ר צמח שאַבאַד) און אַנדערע פּובליקאַציעס.

מיט זיין טיפער סאָציאַלער דערקענטעניש פון לעבן און דעמאָקראַטיש־פאָלקסטימלעכן כאַראַקטער, האָט ער שטענ־דיק געוועקט צוטרוי און סימפּאַטיע ביי אַלעמען, סיי ווי אַ דאָקטער, סיי ווי אַ געזעלשאַפטלעכער טוער.

ד"ר לייב שיפמאַן האָט זיין שווערן ליידנסוועג אַדורכ־געמאַכט ווי אַ קריגס־געפאַנגענער פּוילישער מיליטער־דאָקטער אין אַ דייטשן לאַגער. ער איז ממש על־פּי־נס ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט, צוזאַמען מיט נאָך פיל אַנדערע ייִדישע מיליטערישע געפאַנגענע שוין אין די גאָר לעצטע טעג פון דער נאַצישער מפּלה. האָבנדיק צו טאָן מיט זיך האָבן די נאַצישע מערדערס פאַרשפּעטיקט אויס־צופירן זייער פינצטערע אַרבעט אינעם געפאַנגען־לאַגער...

זיין פרוי און זייערע צוויי טעכטערלעך פון 15 און 12 יאָר, וועלכע זענען אין דער צייט פון נאַצישן אָנגריף אַנט־לאָפן פון לאָדזש קיין וואַרשע זענען דאָרטן שפּעטער פאַר־שיקט געוואָרן אין לאַגער פּאָניאַטאָוואַ ביי לובלין. נאָך פאַ־ראַנענע ידיעות האָט די עלטערע טאָכטער געהערט צו אַן אונטערערדישער אַנטי־נאַצישער אָרגאַניזאַציע. זיי זענען שפּעטער אַלע אומגעקומען אין אַ פאַרניכטונג־לאַגער ביי לובלין.

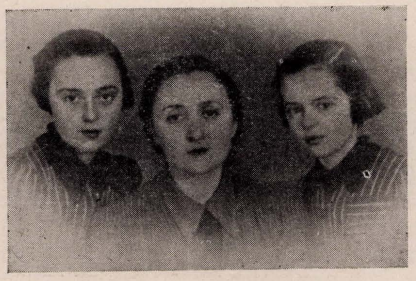

די אומגעקומענע מישפּחה פון ד"ר ל. שיפמאַן:
זיין פרוי רבקה, זייער עלטערע טעכטערל
אַננאַ און יינגערע טעכטערל אירענא

כדאי צו באַמערקן, אַז פון דער עלטערער טאָכטער איז אויך געבליבן אַ ליד וואָס זי האָט געשריבן אין וואַרשעווער געטאָ (אין פּויליש). דער אינהאַלט איז: שטימונגען און איבערלעבענישן, וואָס זאָגן עדות וועגן אַ גאָר באַזונדער באַגאַבטקייט און אינטעליגענץ.

די אַלע שווערע און טראַגישע איבערלעבונגען האָבן נאַטירלעך איבערגעלאָזט טיפע שפּורן אינעם געמיט־צושטאַנד פון ד"ר שיפמאַן, וועלכער איז בכלל אַ זייער וואַרעמער און צוגעבונדענער פאָמיליע־מענטש.

ווי שוין דערמאָנט געפינט זיך ד"ר לייב שיפמאַן אין ישראל; ווילן מיר דאָ צוגעבן אייניקע פּרטים וועגן זיין טעטיקייט פון די ערשטע נאָכמילחמה־יאָרן ביזן היינטיקן טאָג.

נאָך דער באַפרייונג קומט ער קיין פראַנקרייך. אין די יאָרן 1946—1950 איז ער איינער פון די גענעראַל־סעקרע־טאַרן פון וועלט־פאַרבאַנד פון „אָזע" אין פּאַריז. ער באַ־זוכט דעמאָלט ווי אַ דעלעגאַט פון „אָזע" די שארית־הפּליטה־לאַגערן אין דייטשלאַנד. שפּעטער איז ער ווי אַ פאָרשטייער פון „טאָז" טעטיק אין אַלזשיר, טוניס, מאַראָ־קאַ אין שייכות מיט דער עליה פון די דאָזיקע לענדער

קיין ישראל. אין יאָר 1949 איז ער געקומען אויף אַ דריי־חדשימדיקן באַזוך אין ישראל ווי דער גענעראַל־סעקרע־טאַר פון „אָזע", ווו ער האָט אָרגאַניזירט אַ ברייטע הילפס־אַקציע פאַר די קינדער פון עולים אין ישראלדיקן „אָזע".

אין יאָר 1950 איז ער געפאָרן אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע צוליב וויסנשאַפטלעכע צוועקן, וואָס איז געווען געבונדן מיט זיין געפּלאַנטער ווייטערדיקער טעטיקייט אין ישראל.

אין יאָר 1951 איז ער עולה קיין ישראל, ווו ער האָט זיך דערוואָרבן אַ גאָר חשובן פּלאַץ אין דער אַרבעט פון „מלבן", וועמענס אויפגאַבע עס איז בעיקר די מעדיצינישע הילף פאַר כראָניש־קראַנקע עלטערע און שוואַכערע טיילן פון דער שארית־הפּליטה.

ד"ר לייב שיפמאַן איז דער מעדיצינישער באַראַטער איבער די „מלבן"־שפּיטעלער און נעמט אַן אַקטיוון אָנ־טייל אין דער מעדיצינישער פאַרפולקאָמונגס־אַרבעט פאַר דאָקטוירים אין לאַנד. גלייכצייטיק איז ער ממשיך זיינע ערנסטע פאָרשונג־אַרבעטן אין די ראַמען פון „מלבן".

עס איז טאַקע אויך אַ פרייד פעסטצושטעלן, אַז נישט געקוקט אויף זיינע שווערע איבערלעבונגען און טראַגישע געשעענישן אין זיין מישפּחה־לעבן איז ד"ר לייב שיפמאַן ווייטער אַקטיוו און פול מיט שעפערישן גייסט און מוט. ער געהערט ווייטער צו אונדזער זשיראַרדאָווער חברותא און לאַנדסמאַנשאַפט.

פאַרצייכנט דורך יוסף ניסנבערג

אַהרן אַלבעק

אין אַ ריי זיכרונות פון אונדזער פּנקס ווערט דערמאָנט דער נאָמען פון אַהרן אַלבעק, דער זון פון זשיראַרדאָווער רב הרב מנחם־מענדל. מיר ברענגען דאָ ווייטער די גאָר קורצע ביאַ־ביבליאָגראַפישע נאָטיץ, וואָס איז פאַרעפנט־לעכט אין ערשטן באַנד פון „לעקסיקאָן פון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור" (ניו־יאָרק 1956). דאָס בילד פון אַהרן אַלבעק האָבן מיר גענומען פון „ביאַליסטאָקער לעק־סיקאָן", יובל־אויסגאַבע פון ביאַליסטאָקער „דאָס נייע לעבן" פון יאָר 1935, ווו אַהרן אַלבעק איז געווען מיט־רעדאַקטאָר.

אַלבעק אַהרן, — געבוירן אין אָסטראָוו־מאַזאָוויעצק, פּוילן. זון פון דעם זשיראַרדאָווער רב, ר' מנחם־מענדל. געלערנט תורה און השכלה. צוליב זיין קאָנספּיראַטיווער אַרבעט אין דער פּועלי־ציון־באַוועגונג געליטן רדיפות פון דער רוסישער זשאַנדאַרמעריע. געגרייט זיך צו מאַטורע אין וואַרשע. סוף 1913 זיך באַזעצט אין ביאַליסטאָק. בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה געווען טעטיק אין קאָנסום־פאַראיינען און אין „הזמיר", ווו ער איז געווען וויצע־פאָר־זיצער. סוף 1918 — מיטגרינדער פון דער פאָלקס־פּאַרטיי. 1926, ביי דער גרינדונג פון דער פאָלקס־פּאַרטיי אין ווילנע, אויסגעקליבן געוואָרן אין צענטראַל־קאָמיטעט. מיט־גרינדער און רעדאַקציע־מיטאַרבעטער פון ביאַליסטאָקער „דאָס נייע לעבן", ווו ער האָט פאַרעפנטלעכט אַרטיקלען און אַ סעריע דערציילונגען פון חסידישן לעבן. 1921 גע־שאַפן אַ פאַרלאַג אַלבעק, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ גאַנצע ריי ווערק, דערין נח פּרילוצקיס „ייִדיש טעאַטער"; פּ. קאַפּלאַנס „קרילאָווס משלים"; יאַפּאָנישע מעשהלעך און אַנדערע. אַ צייט געווען ראַטמאַן אין דער קהילה און אין שטאָטראַט. געשריבן ווערטפולע זיכרונות וועגן ייִדישע שרייבערס. אומגעקומען אין ביאַליסטאָקער געטאָ אין 1943.

(ביאַליסטאָקער לעקסיקאָן, 1935; ב. מאַרק, דער אויפשטאַנד אין ביאַליסטאָקער געטאָ, וואַרשע 1950, זייטן 141—142)".

מרדכי באומאַן

געשטאַלטן פון זשיראַרדאָוו

מיין זיידע ר׳ בונם שו״ב ז״ל

געווען איז מיין זיידע איינער פון די 4 עלטסטע שוחטים פון שטאָט. די פונקציע זיינע, ווי אַ שוחט, האָט ער אויסגעפירט ביז זיין טיפן עלטער. ווען ער האָט אָנגעהויבן פילן, אַז די הענט ציטערן אים האָט ער געבעטן מען זאָל אים באַפרייען פון דער פאַראַנטוואָרטלעכער עובדה צו זיין שוחט און קהל האָט אים, לויט יענע מעגלעכקייטן באַשטימט אַ בכבודיקע פענסיע.

ר׳ בונם שוחט ז״ל — דער באַליבטער יאָרן־לאַנגער בעל־שחרית אין בית־המדרש אין די ימים־נוראים, און דער אויסגעצייכנטער בעל־תוקע.

ער האָט אָבער געהאַט נאָך אַ פונקציע, פון וועלכער ער האָט נישט געוואָלט און נישט געקענט זיך באַפרייען ביז גאָר אין טיפן עלטער אַריין — דאָס איז געווען זיין חזקה צו זיין בעל־שחרית אין די ימים־נוראים אין דער גרויסער שול, ווי אויך אין שבתים ווען מען האָט געבענטשט ראש־חודש, שבת־מברכים. די וואָס געדענקען יענע צייטן, וואָס זענען געבליבן לעבן נאָך דעם חורבן, רעדן נאָך ביז היינט וועגן דעם איינדרוק וואָס דער דאָזיקער דאַוונען האָט אויף זיי איבערגעלאָזט.

דער זיידע האָט ניט געהאַט קיין ספּעציעל־הויכע און אויסגעשולטע שטימע ווי אַ חזן אָדער אַ זינגער — זיין דאַוונען האָט אָבער געהאַט אין זיך עפּעס אזוינס וואָס האָט צענומען; זיין „זאָגן״ האָט דערפירט צו השתפּכות־הנפש ממש. מ׳האָט געפילט אַז פאַרן עמוד שטייט טאַקע דער ריכטיקער שליח־ציבור, וואָס מאָנט ביים רבונו־של־עולם פאַר זיין עדה, פאַר זיין קהילה פאַר דעם גאַנצן כלל־ישראל.

מען פלעגט הערן ווי די פרויען, אַרויסגייענדיק פון דאַוונען, פלעגן ביים איבערגעבן זייערע איינדרוקן פון די תפילות, צוגעבן מיט אַ שטילן קרעכץ: „אַי האָט ר׳ בונם היינט געדאַוונט, אַז נאָר ישועות און נחמות דאַרפן קומען אויף ייִדן״.

אין די שבתים ווען ער האָט נישט געדאַוונט אין דער שול האָט ער געדאַוונט אין גערער שטיבל, ווו ער האָט געהאַט זיין שטאָט אויפן סאַמע אויבנאָן, לעבן די בכבודיקסטע באַלעבאַטים פון שטיבל.

צו יענער צייט, ווען איך בין שוין געוועזן אַפילו „געכאַפּט אין דער מעשה״, אַריינקומענדיק שוין אין דער ביבליאָטעק און אַנדערע געזעלשאַפטן, האָב איך פון דעסטוועגן יעדן טאָג איינגעהאַלטן דאָס לערנען דעם שיעור ביים זיידן. דער עיקר פון דעם לערנען איז געוועזן אויסגעפילט מיט לערנען מוסר. ער האָט זיך באַמיט מיט אַלע מעגלעכע אַרגומענטאַציעס אויסצוגלייכן און אָפּשלאָגן אַלע דורכרייסן און אָפּנייגן פון דעם טראַדיציאָנעלן ייִדישן לעבנס־שטייגער. ער האָט געפּרוווט ווירקן אויף דער יוגנט, וואָס אַ גרויסער טייל פון איר האָט זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון דעם אָנגענומענעם טראַדיציאָנעל־פרומען דרך.

דאַרף דאָ באַמערקט ווערן אַן אינטערעסאַנטע דערשיינונג. דער זיידע, זייענדיק שטאַרק ערלעך־פרום און אַ גאָר שטרענג אָפּגעהיטער ייִד, האָט דאָך באַוויזן אויפצוכאַפּן די נייע ווינטן, וואָס האָבן אָנגעהויבן בלאָזן און זיי זיך קעגנגעשטעלט נישט מיט עקסטרעמע נטורי־קרתאדיקע מיטלען ווי עס איז געוועזן דער שטייגער אין געוויסע אָרטאָדאָקסישע קרייזן. פאַרקערט, ער האָט אָנגענומען אַן אַנדער סטראַטעגיע, ער האָט געפּרוווט

מיט קליינע קאָנצעסיעס, אָפּגעבנדיק געוויסע „לייכטע" פּאָזי־ציעס, איינהאַלטן די גאַנצקייט פון דעם אַלגעמיינעם בנין.

עס דערמאָנט זיך מיר דער ווייטערדיקער עפּיזאָד: אויף אַ געוויסן שבת איז געקומען צו פאָרן אַ גאַסט פון וואַרשע קיין זשיראַרדאָוו. געווען איז עס אַ ייִד וואָס פלעגט זיך האַלטן פאַר אַ גערער חסיד און געדאַוונט אין גערער שטיבל. ער איז אָבער מיט דער צייט „קאַליע געוואָרן" — אָנגעהויבן זיך קליידן אייראָפּעיִש און געוואָרן אַן אַקטיווער טוער אין צענט־ראַל־קאָמיטעט פון „מזרחי" אין פּוילן. דאָס איז געווען ר' לייביש שטשעראַנסקי, וואָס איז שפּעטער געווען באַקאַנט ווי דער מזרחי־דאָזאָר פון דער וואַרשעווער קהילה און אויך געוועזן דער אינסטרוקטאָר פון דעם „קרן־היסוד" אין פּוילן.

פאַמיליע שטשעראַנסקי צוגאַסט אין זשיראַרדאָוו, אויף זומער־וווינונג. (אומגעקומען אין געטאָ).

געקומען איז ער צו גאַסט אין זיין היימשטעטל און עס האָט זיך אים פאַרגלוסט צו גיין דאַוונען אין „זיין" גערער שטיבל, ווו ער האָט טאַקע פריער געדאַוונט אַ סך יאָרן.

פאַר די גבאים פון שטיבל האָט זיך געשטעלט אַ שווערע פּראָבלעם. פון איין זייט איז ער דאָך אַ גאַסט, און אַן אורח דאַרף מען מכבד זיין מיט אַן עליה; אָבער, פון דער צווייטער זייט, האָט זיין אייראָפּעיִשע קליידונג און זיין צוגעפּוצט, צו־געשוירן בערדל זיך נישט האַרמאָנירט מיט דער גאַנצער סביבה פון גערער שטיבל און האָט זיך ניט אַריינגעפּאַסט אין דעם נאָרמאַלן סדר פון שטיבל.

גבאי־ראשון פון שטיבל איז דאַן געוועזן דער, פון אַלעמען זייער געאַכטעטער, ר' ראובן בראָמבערג. געדענק איך, איך בין דאַן געשטאַנען נישט ווייט פון זיידן, ווי עס זענען פאָר־געקומען די „פאַרהאַנדלונגען" צווישן אים און דעם זיידן וועגן דער געשאַפענער סיטואַציע און ווי צו לייזן די דאָזיקע „פּראָבלעם". צו מיין צופרידנהייט (מיין סימפּאַטיע איז שוין צו יענער צייט געווען אויף דער זייט פון די קירצערע קליי־דער און אַרומגעשוירענע בערדל...) האָט דער זיינע אַנט־שידן צו געבן דעם גאַסט אַן עליה.

שבת פאַרנאַכט, צו שלוש־סעודות, אין דער אָפּוועזנהייט פון גאַסט, האָט זיך טאַקע אין שטיבל אָנגעהויבן אַ שרעקלע־כער שטורעם — היתכן, הלמאי האָט מען דעם מזרחיסטישן מנהיג מכבד געוועזן מיט אַן עליה אין גערער שטיבל...

געדענק איך, ווי דער זיידע האָט, מיט זיין שטילן געלאַסע־נעם טאָן, באַוויזן צו פאַרטיידיקן זיין שטאַנדפּונקט און איינ־שטילן די צעהיצטע געמיטער מיט דער אַרגומענטאַציע, אַז מיטן געבן די עליה האָט מען אויסגעמיטן פון עובר זיין אויף דער זינד פון זיין המלבין פני חברו ברבים (פון פאַרשעמען עמיצן עפנטלעך). וואָלט דער גאַסט נישט באַקומען קיין עליה וואָלט ער זיך דאָ זיכער פאַרשעמט. אויך דאָס וואָס דער גאַסט אַרבעט פאַרן ישוב ארץ־ישראל, הגם מיט די פרייע צוזאַ־מען, דאַרף מען צורעכענען פאַר אַ זכות.

און אַ צווייטער עפּיזאָד דערמאָנט זיך:

געוועזן איז עס ביי דער דערעפענונג פון דעם העברעיִשן אוניווערסיטעט אין ירושלים, וואָס איז געפייערט געוואָרן מיט גרויס באַגייסטערונג פון דעם ייִדישן ישוב אין פּוילן. אויך אין זשיראַרדאָוו איז אַזאַ פייערונג דורכגעפירט גע־וואָרן עס זענען געווען רעדעס און באַגריסונגען, פאַרשטייט

זיך, אַז פריִער פאַר אַלץ פון אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט. צווישן די באַגריסערס איז אויך געוועזן ר׳ יעקב פייוול גרינבוים, אַ גערער חסיד און אַ דאָזאָר אין דער קהילה.

דעם נאָענטן שבת האָט די האַנדלונג פון אָרטאָדאָקסישן דאָזאָר אַרויסגערופן אַ שטורעם אין גערער שטיבל. עס האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן זיך שטאַרק געהיצט און פשוט

ר׳ דוד שוחט ז״ל. דער איידעם פון ר׳ בינם שוחט, וועלכער האָט אין די שפּעטערדיקע יאָרן איבערגענו־מען די„ירושה״ פון שווער אין בית־המדרש, און גע־לערנט אויך עין־יעקב מיט פשוטע פרומע „עמך״־יידן.

פאַרלאַנגט, אַז פאַר דער דאָזיקער גרויסער „עבירה״ פון באַ־גריסן אַזאַ טריפנע זאַך ווי אַן אוניווערסיטעט, דאַרף מען רב יעקב־פייוולען אַרויסוואַרפן פון שטיבל.

אויך דאָ איז דער זיידע געוועזן אויף דעם צד פון די „מקי־לים״, די לייכט־מאַכערס. די אוניווערסיטעט, האָט ער גע־טענהט, איז דאָך באַשאַפן געוואָרן ארויסצוגעבן ייִדישע דאָק־טוירים און קיינער וועט דאָך נישט אָפּפרעגן צו אַ ייִדישער דאָקטער איז זייער אַ נוצלעכער ענין, סיי פאַר די ייִדן אין ישראל, סיי אויף דער וועלט. עס איז דעריבער גאָרנישט אַזאַ עברה אויב מען באַגריסט די שאַפונג פון אַן אוניווערסיטעט.

דער זיידע פלעגט אַריינקומען צו אונדז יעדן טאָג און לייענען די ייִדישע טאָג־צייטונגען דעם „היינט״ אָדער „מאָ־מענט״, וואָס די „אויפגעקלערטע״ אייניקלעך פלעגן ברענ־גען אין שטוב אַריין. ער איז געוועזן אַלזייטיק אינפאָרמירט וואָס עס טוט זיך אין ייִדישן לעבן. איך פלעג האָבן אַ ספּע־ציעלע סאַטיספאקציע זעענדיק אָפט ווי דער זיידע לייענט מיט אינטערעס אַ מאמר פון נחום סאָקאָלאָוון אין אַ פרייטיק־דיקן „היינט״, האָבנדיק דערביי הנאה פון סאָקאָלאָווס פּרעכ־טיקן און שאַרפזיניקן סטיל. ער האָט געהאַט פאַרגעניגן, הגם ער איז מיט דער מיינונג און געדאַנקען פון מחבר ניט שטענ־דיק געווען איינשטימיק.

ביז די גאָר שפּעטע יאָרן, ווען ער איז שוין געוועזן שוואך אין געזונט, פלעגט ער נישט וועלן אויפגעבן זיין שבת נאָכ־מיטאָג־שיעור אין דער שול, ווו ער האָט מיטן עולם געלערנט „עין־יעקב״. ווען ער האָט ניט געקענט אַרויסגיין איז ער גע־זעסן אין שטוב, אין זיין חדר־מיוחד און עוסק געווען אין לער־נען. די שטוב איז אָבער שטענדיק געוועזן פול מיט מענטשן, וועלכע פלעגן קומען צו אים וועגן פאַרשידענע שטאטישע ענינים און גאָר אָפט טאַקע זיך אַן עצה האַלטן וועגן ריין פּרי־וואַטע ענינים. זיין גראדליניקער שכל־הישר האָט אים נישט פאַרלאָזט ביז זיינע לעצטע טעג.

אין דעם לעצטן ראש־השנה פאַר זיין פּטירה, ווען ער האָט צוליב זיין גאָר שוואַכן געזונד שוין נישט געקענט מער קומען צום דאַווענען, האָט די לאַנגע ריי פון מענטשן, וועלכע זענען געקומען צו אים אין הויז ווינטשן אַ לשנה־טובה, אַרויסגערו־פן די אויפמערקזאַמקייט פון די פּאָר נישט־ייִדישע שכנים אין הויז. ווען זיי האָבן זיך דערוווּסט וועגן וואָס עס האַנדלט זיך זענען זיי אויך געקומען צום זיידן און געבעטן, אַז ער זאָל זיי אויך בענטשן צום ייִדישן ניי־יאָר...

געשטאָרבן איז ער בערך אַ יאָר פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אַרומגערינגלט מיט כבוד און פאַרערונג פון זיינע קינדער, אייניקלעך און משפּחה בכלל. דער ייִדישער קיבוץ אין זשיראַרדאָוו האָט אויפריכטיק גע־טרויערט אויף דעם אַוועקגיין פון איינעם פון יענער צייט, דאַן שוין אויך ווייניק געבליבענע געשטאַלטן, וואָס האָבן דערמאָנט די צייטן, ווען דאָס טראַדיציאָנעלע לעבן האָט כאַ־ראַקטעריזירט און פּערזאָניפיצירט דאָס פּוילישע ייִדנטום.

מיט דער טאָטאַלער פאַרניכטונג און פאַרוויסטונג וואָס עס איז געקומען אויף דעם ייִדישן קיבוץ אין פּוילן און אין דעם אויך אויף אונדזער היימשטאָט זשיראַרדאָוו, זענען אויך די קברים פון אונדזערע נאָענטסטע געבליבענע פאראיינזאַמט, פאַרוויסט און פון דער אויבערפלאַך פאַרווישט. זאָלן די שו־ות זיין ווי אַ סימבאָלישע מצבה, וואָס וועט שוועבן אין דער לופטן, אַז קיין שום בייזער כוח זאָל זי קענען פאַרניכטן.

הרב רב יוסף קופּיעץ ז״ל

מיט זיין אויסערלעכן אויסזען און זיין הלבשה האָט ער זיך נישט אונטערשיידט פון קיין שום אַנדערן ייִד ביי אונדז אין שטאָט. נישט געקוקט וואָס ער האָט אין משך פון פערציק יאָר אָנגעהאַלטן דעם בכבודיקן אַמט פון מורה־הוראה אין זשיראַרדאָוו, האָט ער די גאַנצע צייט נישט געוואָלט אָנטאָן דעם רבנישן „קאָלפּאַק״ און די ברייטע רבנישע קאַפּאָטע. די איינציקע „קאָנצעסיע״ וואָס ער האָט זיך דערלויבט צו

מאַכן, כדי צו אונטערשיידן די חשיבות פון זיין רבנישער פונקציע, איז געווען וואָס ער האָט, נישט נאָר בלויז שבת, נאָר אויך אין יעדן פּראָסטן וואָכן־טאָג, געטראָגן אַ סאַמעטן היטל, ווי עס פלעגן עס טראָגן אַ סך ייִדן נאָר לכבוד שבת.

אַ לאַנגע שוואַרצע קאַפּאָטע, די הענט אַריינגעשטעקט אין גאַרטל, סיי ביים דאַוונען און סיי נאָכן דאַוונען, אַ צעשויבער־טע ווייסע באָרד מיט שוואַרצע געדיכטע אויגן־ברעמען, פלעגט מען אים אָפט זען אין גאַס, האַלטנדיק זיך וואָס נענ־טער צו דער וואַנט; די אויגן אַראָפּגעלאָזט צו דער ערד, היטנדיק זיך אַזוי אַרום, חלילה נישט צו קומען צו נאָנט צו וועלכער נישט איז פאַרבייגייענדיקער אישה. טאָמער איז אָבער דאָך אַנטקעגנגעקומען, אומגערן, אַ פרוי אויפן וועג, פלעגט ער איר „ריטערלעך" אָפּטרעטן דעם וועג, אַפילו ווען ער האָט צוליב דעם געמוזט אַרויפגיין אויפן מיטן גאַס, ווו די פורן זענען געפאָרן און האָבן מיט זייער רעש אים זיכער מבלבל געווען זיינע געדאַנקען, וואָס זענען שטענדיק געווענדט געווען צום הימל.

אויף וויפל עס איז אים ניט אָנגעגאַנגען די גאַנצע וועלט, וועלכע ער האָט פּשוט איגנאָרירט, האָט ער אָבער אַרויסגע־וויזן אַ געוואַלטיקע עקשנות, עקסטרעמקייט און שטאַרקן ווילן, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט צו פאַרטיידיקן די פּרינ־ציפּן וועלכע ער האָט געהאַלטן פאַר הייליק. געווען איז דאָס ביי אים די פרומע, טראַדיציאָנעלע ייִדישקייט מיט אַלע אירע צוימען און סיגים, אָן וועלכע נישט איז קאָמפּראָמיסן, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין דער נייער צייט.

אין די 20ער יאָרן, אין דער צייט פון אויפבלי און פאַר־שטאַרקטער אַקטיוויטעט פון די וועלטלעך־ייִדישע געזעל־שאַפטלעכע באַוועגונגען, אָנהייבנדיק פון די ציוניסטישע ביז די עקסטרעם־לינקע סאָציאַליסטישע גרופּירונגען, איז ער שטענדיק געווען דער מאָנער און וועקער אין די רעלי־גיעזע חסידישע קרייזן, אַז מען זאָל אַנטקעגנווירקן און נישט לאָזן אויסצושפּרייטן אויפן שטאָטישן לעבן די השפּעה פון די פרייע אָרגאַניזאַציעס אָדער די סיטרא־אחרא, ווי ער פלעגט זיי רופן.

אַליין אַ גערער חסיד פלעגט ער אין גערער שטיבל נישט איין מאָל מעכב־הקריאה זיין, נישט לאָזן לייענען, און גע־רופן די חסידים צו קעמפן קעגן דער פאַרשפּרייטונג פון די פרייע אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט.

דערמאָנט זיך מיר איין מאָל, יום־כיפּור נאָך שחרית, איז ער אַריינגעלאָפן אין גערער שטיבל גוואלטיק אויפגערעגט און אויפגעבראַכט מיט אַ ליאַרעם, אַז בכן נישט ווייט פון גערער שטיבל, אין דעם ייִדישן פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין, עסן יונגען מיט מיידן בפרהסיא אַ מיטאָג אין דעם הייליקן יום־כיפּור־תענית.

פאַרשטייט זיך אַז דאָס האָט אַרויסגערופן אין שטיבל אַ רעש. עס האָבן זיך באַלד געפונען אַ פּאָר פרייוויליקע, וועל־כע זענען מיטן מורה־הוראה אַוועק צו דעם פּראָפעסיאָ־נעלן פאַראיין זען וואָס עס קומט דאָרט פאָר. צוגעקומען צום לאָקאַל זעען זיי דורך די אויפגעפּראַלטע פענצטער צום הויף, ווי אינעווייניק שטייט אַ יונגערמאַן ביי אַ טישל און ער רעדט פאַר אַ שיטערן עולם, אפשר פאַר אַ צוויי צענדליק בחורים און מיידלעך, וועלכע זענען ביים אָנקומען פון די חסידים געוואָרן זייער דערשטוינט, נישט וויסנדיק מיט וואָס אויסצוטייטשן דעם וויזיט פון די אומגעריכטע געסט.

אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז די אינפאָרמאַציע פונעם מורה־הוראה איז געווען אַ ביסל נישט פּינקטלעך, אָנשטאָט אַ מיטאָג איז גאָר אין לאָקאַל פאָרגעקומען אַ מיטינג, וועגן דער באַדייטונג פון די רעליגיעזע יום־טובים. אַגב איז דער דאָזיקער מיטינג נישט גאָר שטארק געווען באַזוכט, ווייל אויך דער פרייער עולם האָט אָנשטאָט צו קומען אויפן אַנטי־רעליגיעזן מיטינג אויסגעזוכט אַנדערע ערטער, ווו צו פאַרברענגען אין דעם יום־כיפּור־טאָג...

איינע פון די מיצוות פאַר וועלכע דער מורה־הוראה האָט געקעמפט מיט ברען און אייפער איז געווען, אַז די ייִדן פון זיין שטאָט זאָלן נישט מחלל־שבת זיין.

יעדן פרייטיק פאַרנאַכט פלעגט מען אים זען אַרומגיין איבער די ייִדישע קראָמען און געשעפטן און צווינגען די סוחרים זיי זאָלן צומאַכן די געוועלבן צו דער צייט, פאַר ליכט־בענטשן. אָפט מאָל האָבן די קרעמער געמוזט מקריב זיין דעם בעסטן פּידיון פון דער וואָך, נישט וועלנדיק קומען אין אַ קאָנפליקט מיט רב יוספן.

וועגן איינעם אַן עפּיזאָד, וואָס האָט אויף מיר איבערגע־לאָזט אויף לאַנגע יאָרן אַן איינדרוק, וויל איך דאָ דערציילן. געווען איז עס אין איינעם פון די שבתים פון סוף־זומער, ווען עס איז דורך גרויסע פּלאַקאַטן אַנאָנסירט געוואָרן אין די ייִדישע קוואַרטאַלן, אַז אויף אַ געוויסן שבת וועט אַראָפּ־קומען פון וואַרשע דער באַקאַנטער און זייער פּאָפּולערער געזעלשאַפטלעכער פירער פון די לינקע פּועלי־ציון חבר זרובבל, וועלכער וועט האַלטן אַ רעפעראַט אין אַ גרויסן עפנטלעכן זאַל. רב יוסף האָט אין דעם געזען חילול־שבת בפרהסיה, בפרט אַז דאָס איז געווען אין שבת־תשובה. דער מורה־הוראה האָט דאַן באַשלאָסן זיך אַוועקצושטעלן אַליין, בכבודו ובעצמו, האַרט ביים אַריינגאַנג פון זאַל און אויף אַ גאָר מאָדערנעם אופן, וואָלט איך געזאָגט, „פּיקעטירן" די פאָרלעזונג. ער האָט זיך פאָרגעשטעלט, אַז מיט זיין שטיין „אויך דער וואַך" וועט ער אָפּהאַלטן די באַלעבאַטים און די יונגוואַרג פון די רעליגיעזע היימען צו באַזוכן די פאָר־לעזונג. אין אָנהייב האָט זיך טאַקע אויסגעדאַכט, אַז דער מורה־הוראה האָט געזיגט. זייער פיל מענטשן און באַזונ־דער די יוגנט פון די רעליגיעזע היימען, האָבן זיך טאַקע געוואַקלט צו קומען אין קאָנפליקט מיט די עלטערן. אין גרופּן האָבן זיי שפּאַצירט אויף דער צווייטער זייט גאַס, אָננעמענדיק דערווייל „אַן אָפּוואַרטנדיקע" שטעלונג, צו־קוקנדיק זיך צום רעזולטאט פון דעם מורה־הוראהס אינטער־ווענץ. ביסלעכווייז אָבער האָבן זיך געפונען יחידים פון

אָט די קרייזן, וועלכע האָבן געבראָכן די „בלאָקאַדע" און האַלב־שעמעוודיק זיך אַריינגעשלייכט אין זאַל. דאָס איז געווען אַ דערמוטיקנדיקער ביישפּיל פאַר אַ סך אַנדערע, שוואַכערע, וועלכע זענען שוין איצט מיט מער דרייסטקייט אַריינגעקומען אויף דער פאָרלעזונג.

אַ געוואַלטיקער צער און אומעט האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין די אויגן פון אַלטן מורה־הוראה, ווען ער האָט געזען ווי די יוגנט, זיין יוגנט, וועלכע האָבן זיך ביז איצט געוואַקלט, האָבן איצט דרייסט און אָפן, שנעל און האַסטיק, ווי וועלנדיק דורכברעכן אַלע שטערונגען און שטרויכלונגען, אַריבער־געשפּרייזט די שוועל פון דעם גרויסן פאָרלעזונגס־זאַל.

ווי אַ פעלדז, וואָס ווערט פאַרפלייצט פון אַ שטראָמיקן טייך, איז ער געשטאַנען, דער מורה־הוראה, אויפן מיטן טראָטואַר, ווען די שטורעמדיקע לעבעדיקע „כוואַליעס" האָבן איצט פראַנק און פריי געפלאָסן פון אַלע זייטן, און ווי געזוכט אַ וועג מיטצושלעפּן אַלץ מיט זיך.

איך ביז געווען איינער פון די לעצטע אַריינצוגיין אין זאַל. אויף אַ קורצער רגע האָבן זיך אונדזערע בליקן באַגע־גנט. עס האָט זיך אויף אַ סעקונדע אין זיינע אויגן אָפּגע־שפּיגלט מער פאַרוווּנדערונג אין שטוינונג, ווי צער און ווייטיק. ווען ער האָט אַרויסגעשעפּטשעט די ווערטער, וועל־כע איך האָב באַוויזן אויפצוכאַפּן: אויך דו, בונם שוחטס אייניקל?!...

ווען איך האָב אַ סעקונדע שפּעטער געכאַפּט אַ בליק אין דער זייט, האָב איך רב יוספן געזען לאַנגזאַם אַוועק־שפּאַנען אין דער ריכטונג צו זיך אַהיים. איין האַנט פאַר־שטעקט אין גאַרטל און די צווייטע אין לינקן בוזעם און דער קאָפּ אַריינגעצויגן אין די אַקסלען, נאָך נידעריקער געבויגן ווי אין אַלע צייטן.

אַ פּאָר וואָכן שפּעטער איז ער נפטר געוואָרן.

ד"ר אַברהם ניימאַן ז"ל

אַ הויכער, סימפּאַטישער בחור, שוואַרצע מילדע אויגן, וואָס האָבן אויף זיין בלייכן פּנים אויסגעדריקט סיי איידל־קייט און סיי חשיבות. זיין אויסזען האָט אַבסאָלוט האַרמאָ־נירט מיט זיין אינערלעכער געשטאַלטונג פון איינגעבוירע־נער אינטעליגענץ און זאָרגפעליקע דרך־ארצדיקע באַציונג צו די מענטשן און סביבה מיט וועמען ער איז געקומען אין וועלכן נישט איז קאָנטאַקט.

געשטאַמט האָט ער פון אַ מיטלמעסיק־באַלעבאַטישער מישפּחה. דער פאָטער זיינער, משה ניימאַן, האָט געהאַט אַ בעקעריי אין זיין אייגן הויז אויף איינער פון די גאַסן, וואָס האָבן זיך שוין נישט גערעכנט פאַר ריין־ייִדישע — אויף דער פאַמיליינער גאַס, וואָס איז געווען באַוווינט פון פּוילישע פאַבריק־אַרבעטער אין די איינשטאָקיקע רויטע ציגלנע הייזקעס מיט גרינע פּאַרקענדלעך אַרום זיי. ביי די דאָזיקע הייזקעס האָבן די פּוילישע שכנים, אויף קליינע שטחים אויך געהאַט יעדע גרינס־גערטנדלעך.

דער פאָטער זיינער, וועלכער האָט געהאַט זיין אייגן הויז און בעקעריי, האָט זיך שוין גערעכנט צו די מער פאַרמעג־לעכערע מענטשן אין שטאָט. דאָך איז עס אים אָנגעקומען מיט גרויס מי און מאַטערניש צו קענען געבן זיין זון אברהם, וועלכער איז געווען איינער פון די דריי קינדער, וועלכע ער האָט געהאט, אַ מעגלעכקייט צו שטודירן אויפן אוניווערסי־טעט, און דווקא אויף מעדיצין, וווהין עס איז דעמאָלט, אין דער צייט פון פארשאַרפטן אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן, געווען אַ נישט־דערגרייכבאַרער ציל, וואָס נאָר יחידים האָבן עס מיט גרויס מי און עקשנות געקענט דערגרייכן. דאָס האָט באַווויגן זיינע עלטערן צו ברענגען אַ גרויסן מאַטע־ריעלן קרבן צו יענער צייט, ווען זיי האָבן אים אַוועקגעשיקט צו שטודירן מעדיצין אין פראַנקרייך.

די וואַקאַציע־צייט פלעגט אַברהם פאַרברענגען אין דער היים, אין זשיראַרדאָוו. עס איז פאַר דעם שרייבער פון די שורות, זייענדיק אין יענער צייט טעטיק אין אַ געוויסער פּאָליטישער אָרגאַניזאַציע, געווען אַ סאַטיספאַקציע, ווען דער אויבן דערמאָנטער אברהם ניימאַן, צוזאַמען מיט אברהם יאַקובאָוויטש, לאָזער קאמיקס אַ זון, וועלכער איז דאַן גע־ווען אַ סטודענט אין פּאָליטעכניקום, האָבן זיך געווענדט, אַז מיר זאָלן זיי צוהעלפן צו אָרגאַניזירן אין זשיראַרדאָוו אַ ליטעראַרישן קרייז פון שטודירנדיקער יוגנט, מיטן צוועק צו לערנען ייִדישע געשיכטע און ליטעראַטור. זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ גרופּע פון אַ פּאָר צענדליק יוגנטלעכע גימנאַזיסטן און סטודענטן, וועלכע זענען ביז דאַן געווען ווייט פון וועלכע נישט איז ייִדישע געזעלשאַפט. איצט האָבן זיי געזוכט אַ וועג צו באַקענען זיך מיט ייִדישע פּראָבלע־מען און פראַגן פון אַלגעמיינעם און ליטעראַריש־געזעל־שאַפטלעכן כאַראַקטער.

געדענקט זיך ווי אויף די ערשטע צוויי אָוונטן, וועלכע מיר האָבן איינגעאָרדנט אין לאָקאַל פון די פּועלי־ציון, פון דעם דאָזיקן קרייז, וועלכער האָט געהייסן „ליטעראַרי־שער יוגנט־קרייז", ווי מען האָט די גרופּע גערופן, איז מיר אויסגעקומען צו רעדן אויף דער טעמע: „פּראָבלעמען פון דער ייִדישער ליטעראַטור". הגם די טעמע, ווי בכלל אַ ייִדישער רעפעראט, איז פאַר אָט דעם קרייז געווען ניי און פרעמד, דאָך האָט דער ווילן און דער נייגער צו באַקענען זיך מיט דער ייִדישער פּראָבלעמאַטיק געהאָלפן צו פאַר־ווישן אַלע שפּראַכלעכע און פּסיכאָלאָגישע גרענעצן צווישן זיי און דער ייִדישער געזעלשאַפטלעכקייט.

אַברהם ניימאַן צוזאַמען מיט דעם דערמאָנטן אברהם יאַ־קובאָוויטש, האָבן באַוויזן אַריינצוציען אין אָט דעם קרייז די גאַנצע שטודירנדיקע יוגנט ביי אונדז אין שטאָט. צווישן די אַקטיוויסטן געדענקט זיך מיר א. סאַרנאַ, דעמאָלטיקער יונגער גימנאַזיסט, היינט אַ לערער אין ישראל; דוד פלינט, אַ שפּעטער געענדיקטער דאָקטער מעדיצין; די שוועסטערס בלאָשטיין, אַ זון פון גוטגלאַס (חתונה געהאַט מיט איינער

פון די בלאָשטיינס, היינט אין פראַנקרייך); דעם יונגן זייער אינטעליגענטן גימנאַזיסט לאָלעק מאַרגאָלעס, אַ ברודער פון דעם מאַרגאָלעס, וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל און איז באַטייליקט מיט אַן אַרבעט אין אונדזער פּנקס: מינע אַלטמאַן און איר חברטע ב. פראָסט און נאָך פיל אַנדערע.

לאַנגע שעהן פלעגן מיר דיסקוטירן סיי אין לאָקאַל, סיי אין די שפּעטע אָוונט־שפּאַצירן איבער די שטילע, האַלב־אָפּגעליידיקטע גאַסן און געסלעך פון אונדזער שטעטל. די אַלע פראַגן פון דער ייִדישער ווירקלעכקייט און פּראָבלעמאַטיק זענען דאַן אין די שפּעטע נאַכט־שעהן געוואָרן אַרויס־געהויבן און דורכגעלופטערט.

ווי אַ דורשטיקער פון אַ לויטערן קוואַל, האָט אַברהם ניימאַן געשלונגען און איינגעזאַפּט אין זיך אַלע ידיעות און אינפאָרמאַציעס, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צום ייִדישן לעבן, ווייל הגם ער האָט אויך ביז דאַן געלעבט אין דער געדיכטקייט פון אַ ריין־ייִדישער סביבה, האָבן אים אָבער אַנדערע געדאַנקען און פּראָבלעמען פאַרנומען, ביז נישט צו קענען אויפכאַפּן און באַנעמען אונדזער טאָג־טעגלעכער ייִדישע ווירקלעכקייט אין דעם גאַנצן גוייִשן אַרום.

מיטן אָנקומען פון דעם היטלער־חורבן זענען אַלע אונדזערע טעטיקייטן געוואָרן איבערגעריסן. אברהם ניימאַן האָט געטיילט דעם גורל פון אונדזער גאַנצער זשיראַרדאָווער קהילה, ער איז צוזאַמען מיט זיין מישפּחה געוואָרן אַריינגעטריבן אין וואַרשעווער געטאָ.

זייענדיק שוין דעמאָלט אַ דאָקטער האָט ער גלייך באַקומען אַ פּאָסטן אין דעם דעמאָלטיקן ייִדישן שפּיטאָל אויף טשיסטע, וועלכער איז געווען טעטיק אין דער פאַרמאַכטער געטאָ. אַ דאַנק זיינע קוואַליפיקאַציעס און פעיִקייטן און דער עיקר, אַ דאַנק זיין פּערזענלעכער מסירות־נפשדיקער איבערגעגעבנקייט צו זיינע פליכטן, איז ער אין גיכן געוואָרן איינער פון די שפּיטאָל־אָרדינאַטאָרן. ער האָט זיך אויף דעם אַמט ספּעציעל אויסגעצייכנט. ער איז געווען באַליבט און געאַכטעט פון דעם גאַנצן שטאַב באַאַמטע און דאָקטוירים. ער איז אויך געוואָרן דער ליבלינג פון די קראַנקע אין שפּיטאָל, וועלכע האָבן אין אים געזען אַ האַרציקן איבערגעגעבענעם פריינד און באַשיצער, וועלכער האָט זיין גאַנצע יוגנט־ענערגיע אַריינגעלייגט צו העלפן די קראַנקע און בכלל אַלעמען וועמען ער האָט נאָר מיט עפּעס געקענט העלפן אין יענע שווערע צייטן.

לאַנג איז אים אָבער נישט באַשערט געווען דאָרט צו אַרבעטן. צוזאַמען מיט די טאָג־טעגלעכע טרויעריקע ידיעות און באַריכטן אין יענער פינצטערער תקופה, איז אין דעם קליינעם רעשטל פון זשיראַרדאָווער לאַנדסלייט אין וואַרשעווער געטאָ, איבערגעגעבן געוואָרן די טרויעריקע בשורה, אַז דער איידעלער אברהם ניימאַן איז אויך שוין נישטאָ צווישן אונדז. ער האָט זיך אָנגעשטעקט מיט טיפוס ביים דערפילן זיינע פליכטן ווי אַ דאָקטער, און געשטאָרבן.

זיין טויט האָט אַרויסגערופן אַן אויסערגעוויינלעכן רושם, אפילו אין דער וואַרשעווער געטאָ, ווו דער טויט האָט שוין כמעט נישט געמאַכט קיין איינדרוק אויף קיינעם. ד״ר אברהם ניימאַן, זייענדיק אַן אָפטער און היימישער גאַסט אין אַלע ייִדישע הייזער און שטיבער, איז ביי אַלע געווען באַליבט. אויף זיין לוויה איבער די אָפּגעשלאָסענע שטומע וואַרשעווער גאַסן זענען מיטגעגאַנגען טויזנטער מענטשן, וועלכע האָבן אויפריכטיק געוויינט איבער דעם גרויסן און שווערן פאַרלוסט פון אַ טייערן יונגן האַרציקן פריינד.

צוזאַמען מיט די טויזנטער באַגלייטער איז אויך מיטגעגאַנגען אַ קליינינקע גרופּע פון זיינע זשיראַרדאָווער לאַנדסלייט און פריינד, וואָס האָבן מיט אים געטיילט לאַנגע יאָרן פון פריינדשאַפט אין געמיינזאַמע חלומות פאַר אַ שיינער און ליכטיקער וועלט. דאָ האָבן מיר געזען דעם לעצטן שוידערלעכן סך־הכל פון אונדזערע יוגנט־פאַנטאַזיעס.

צוזאַמען מיט אַלע אונדזערע טראַגיש־פאַרשניטענע נאָענטסטע און טייערסטע זאָל זיין נאָמען זיין געאַכטעט לדורדורות.

יאָסל וואַגנער. — איינער פון די ערשטע ייִדישע איינוווינער פון זשיראַרדאָוו.

ר׳ אַברהם־מענדל כאַנאַכאָוויטש הי״ד

(דער זשירארדאָוער חזן - שוחט)

צווישן די טיפֿן און געשמאַלטן, וועלכע האָבן אויך מיט עפּעס בייגעשטייערט אין באָווירקט אויף זייער שטייגער דאָס גייסטיקע און געמיטלעכע לעבן אין שטעטל, טיילט זיך אַרויס באַזונדערס, דאָס שיינע און באַליבטע געשטאַלט פון דעם זשירארדאָוער חזן־שוחט רב אַברהם־מענדל כאַנאַכאָוויטש ז״ל.

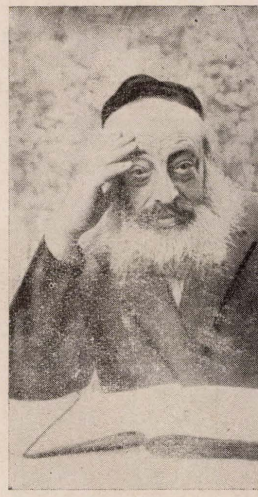

רב אַברהם־מענדל איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1872 אין פֿלאָצק, אין א חטידישער משפּחה פון רבנים, שוחטים און חזנים פון דורות, און האָט פֿאַרמאָגט אַן אינגעבוירענעם יראת־שמים, אַ קלוגן שכל און אַ גוטן האַרץ.

אין יאָר 1903 איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס שוחט אין חזן אין דער זשירארדאָוער קהילה.

ער איז געווען א ביסל העכער פון מיטעלער וווקס, א בריטפּלייציקער יד מיט א חסידישן הדרת־פּנימדיקן אויס־זען, א שוואַרצע באָרד, און א גוטמוטיקן בליק אין די אויגן, און א באַהאַלטענעם שמייכל אַרום מויל.

זייענדיק אַן אַלעקסאַנדרער חסיד און א יראַ־שמים איז ער פון דעסט וועגן געווען א מילדער אין כאַראַקטער און א צוגעלאָזענער צו אַלעמען און אַפילו ליב געהאַט א קלוג הלצהלע, און ער איז דערפאַר אויך געווען געשעצט אין אַלע קרייזן.

רב אַברהם־מענדל, וועלכער האָט געהאַט א שיינעם לי־רישן טענאָר איז גלייכצייטיק אויך געווען א האַרציקער בעל־תּפילה, ער האָט געזונגען פון נאָטן און האָט פֿאַרמאָגט מוזיקאַלישע פֿאַנטאַזיע, און האָט אויך קאָמפּאָנירט אייגענע געשמאַקע ניגונים און פּיזמונים צו געוויסע תּפילות. ער האָט ליב געהאַט אָפּפּרישן זיך פון צייט צו צייט מיט נייע מאָטיוון־וואַריאַנטן, אייגענע און פּרעמדע ניגונים, וועלכע ער פֿלעגט איינשטודירן מיטן צוגעקליבענעם כאָר משוררים.

מיט זיין אייגנאַרטיקן חזנות־בעל־תּפילהדיקן נוסח און געשמאַקן „זאָגן״ אין וועלכן ער האָט אַרייגגעלייגט א סך געמיט, האַרץ און נשמה, האָט ער געפּונען א וואַרעמען אָפּקלאַנג און באָווירקט די געמיטער פון די מתּפּללים, וועל־כע האָבן געפילט א באַזונדערן טעם אין זיין אַרט דאָוונען. א באַזונדער רעשדיקן אָפּרוף פלעגט ער האָבן אויבן, אין „עזרת־נשים״, בעת די ימים־נוראים אָנטרעפּנדיק מיט זיי־נע האַרציקע תּפילות אָנגעוויטיקטע סטרונעס...

ווי א געוועזענער משורר געדענק איך, ווי אַזוי רב אַברהם מענדל, האָבנדיק א זייער שאַרפן חוש־השמיעה, איז געווען א גרויסער מקפּיד ביים אינזינגען מיט די משוררים... ביים מינדסטן אָפּנייג פון ריכטיקן טאָן פלעגט ער ממש ספּאַז־מאָטיש אויפשפּרינגען, פֿאַרשטעלן זיך די אויערן און שרייי־ען: „אַיי! אַיי! אַיי! ווי דאָס שרייט ווי א גוי!...״ דערפאַר וועט דאָס דאָוונען איז אַדורך בשלום איז ער געווען א צע־שטראָלטער פון צופרידנקייט.

ביי אַברהם־מענדלען איז געווען א וואַרעמע שיינע יידישע היים און א דאַנק זיין פרוי רחומהלע די שוחטקע, אַדער די חזנטע, ווי מען האָט איר געפון, וועלכע איז אויך געווען אַן איידעלע פרוי פון א חשובן משכילישן שטאָם פון פֿלאָצק, האָט דאָס הויז געשמט מיט גוטע מידות, הכנסת־אורחים און מתּן־בסתּר...

אין דער מישפּחה זענען געווען דריי טעכטער און צוויי זין, פון וועלכע עס איז נאָר געבליבן דער עלטערער זון, זעליג, וועלכער געפינט זיך אין ישראל.

אַט אַזוי יאָרן פֿאַרבי... רב אַברהם־מענדל איז געווען

דער באַליבטער שליח־ציבור פון דער קהילה, באַווירקט אין באַשיינט יידישע שבתים, יום־טובים אין שימחות מיט זיינע תפילות אין געזאַנגען. נישט איין מאָל האָבן זיך געלאָזט הערן פון בעל־מלאכהשע ווערשטאַטן זיינע „שטיק־לעך", וועלכע זענען ווערעם אויפגענומען געוואָרן אין אַלע קרייזן...

ביז עס איז געקומען דער גרויסער חורבן... רב אַברהם־מענדל און זיין מישפחה האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון דער גאַנצער פאַרטריבענער זשיראַרדאָוו־עדה אין ווער־שעווער געטאָ... פאַרטריבן אין פאַרשוווּנדן שוין איך אייביק.

אַ לעצטער אין טרויעריקער גרוס פון אַברהם־מענדלען אין זיין מישפחה איז ווערשעווער געטאָ, דערציילט אונדז:

ערב־יום־כיפור 1942 פאַרנאַכט האָבן זיך שטיל צוזאַמענגעקליבן יידן פון שכנישע הייזער צו „כל־נדרי"...

די שטימונג איז געווען זייער אַ געדריקטע; אימהדיקע בשורות אין ידיעות האָבן זיך געיאָגט אין געטראָגן אין דער לופטן וועגן די פינצטערע מעשים אין פלענער פון נאַציס...

אָשר, דער יינגערער זון פון חזן, איז נאַכגעקומען די בקשה פון די מתפללים אין געזאָגט „כל־נדרי" (מיטן פאָ־טער נוסח) און די אָנגעזאַמלטע יסורים אין פיינען, וואָס האָבן אַלעמען געדריקט, האָבן זיך אַרויסגעריסן פון די אָנגעווייטיקטע הערצער אין אַ ביטערן געוויין.

געענדיקט דאָס דאָוונען איז יעדער אַוועק אין זיין היי־מישן פליטים־נעסט.

אַ צעבראָכענער אין אַליין, איז אַברהם־מענדל געבליבן זיצן ביז שפּעט אין אָוונט אינעם צימער אָן אָפּגעזונדערטער אוון ווי אַן אויסגעטאָנענער פון אַלעם אַרום, געבויגן איבער אַ ספר תהילים, באַטאָנענדיק אַלע מאָל מיט אַ העכערן קול געווויסע פסוקים פון דעם קאָפּיטל... ער האָט טיף אין שווער אָפּגעזיפצט אוון ווייטער געזאָגט...

ער האָט פלוצלינג איבערגעריסן, געבליבן זיצן אַ פאַר־טראַכטער ווי אַן עפּעס זיך דערמאָנט, פון נאָענט־ווייטן עבר, פון היימישן צעשטערטן לעבן אין שטעטל — אוון מיט אַ מאָל ווי געכאָפט זיך אוון געקומען צוריק צו דער טרויע־ריקער ווירקלעכקייט האָט ער געזונגען ווייטער זאָגן דעם קאָפּיטל תהילים ק"מ: „חלצני ה' מאדם רע, מאיש חמסים תנצרני..."

ער האָט זיך שטאַרק צעווייניט... פון זיינע אויגן זענען געפלאָסן גלייקע טרערן אוון געקייקלט זיך איבער דער גרויער באָרד, אויף די געלע בלעטער פון תהילים...

אַ געווען משורר

יוסף נ—ג

די מישפחה פון חזן כאַנאַכאָוויטש

פון רעכטס צו לינקס, שטייען: דער יינגערער זון אשר, מיט זיין קינד אויף דער האַנט; זיין פרוי רעגינע; די יינגסטע טאָכטער פון חזן, רבקהלע; אַן איידעם און ברודער־זון, מנחם; די עלטערע טאָכטער נעמי. עס זיצן: אַן אייניקל דאָנושאַ (געפינט זיך אין קאָנאָדע); די צוויייטע טאָכטער רחטשע; דעם חזנס פרוי רחומהלע; דער חזן־שוחט ר' אברהם־מענדל הי"ד.

הרב ד״ר העשיל קלעפפיש

רבי זלמן קלעפפיש הי״ד

מיין פאָטער, מורי ורבי ר׳ זלמן קלעפפיש ז״ל, איז געווען איינער פון די מערקווירדיקסטע פערזענלעכקייטן אין ייִדישן זשיראַרדאָוו אין די יאָרן פאַר און נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה. ער האָט אַרויפגעלייגט דעם חותם פון זיין פאַרבנ־רייכער געשטאַלט אויף דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דער קהילה. ער האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט, אַזוי צו זאָגן, דעם איבערגאַנג פון די אַלטע לעבנס־פאָרמען אין דער קהילה צו די נייע אידעען און נייעם שטייגער, וואָס האָבן זיך לאַנגזאַם אָנגעהויבן אויסקריסטאַליזירן אין ישוב.

ר׳ זלמן קלעפפיש
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

ער האָט געשטאַמט פון גרויסן ייִדיש־פוילישן יחוס. פון דער משפחה פון באַרימטן וואַרשעווער רב, רבי שמואל זיינוויל קלעפפיש ז״ל. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תרמ״ד (1884) אין שצוצין, לאָמזשער געגנט, ווו זיין זיידע פון דער מוטערס צד, דער גאון רבי העשיל שאַפּיראָ, ז״ל, איז געווען רב. פון זיין פריסטער יוגנט האָט ער זיך אויס־געצייכנט מיט עלויישע פעיִקייטן. געלערנט אין די גרוי־סע ישיבות אין פוילן און ליטע, און באַקומען סמיכות אויף רבנות. ער האָט אויך אַרויסגעוויזן אַ נייגונג צו השכלה און בילדונג, און ער איז אַריינגעצייגן געוואָרן אין דער חיבת־ציון־באַוועגונג.

געקומען איז ער אין די ערשטע יאָרן פון היינטיקן יאָר־הונדערט קיין זשיראַרדאָוו, ווייל ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ פרוי פון זשיראַרדאָוו, מיט ברכה פרידמאַן, מיין מו־טער, אמי מורתי ע״ה. זי האָט געשטאַמט פון איינער פון די שענסטע חסידיש־נגידישע מישפחות אין שטעטל. איר זיידע, ר׳ שמעלקע ז״ל, איז געווען פאַררעכנט צו די ערשטע ייִדישע איינוווינערס אין ניינצנטן יאָרהונדערט אין זשיראַר־דאָוו, און איז דערפאַר גערופן געוואָרן אין מויל פון פאָלק „אָדם הראשון". איר פאָטער, ר׳ הילל פרידמאַן, ז״ל, אַ פאַטריאַרכאַלע געשטאַלט אין ישוב, איז געווען אַ באַוווס־טער צוקער־סוחר, אַן עושר, אַן עסקן פון גרויסן פאָרמאַט, איינער פון די בויערס פון דער קהילה, און דער באַליבטער, האַרציקער בעל־תפילה אין די ימים־נוראים. זיין פרוי, חנה ע״ה, „חנה היללס", ווי מען האָט זי גערופן אין שטעטל, איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער געגנט מיט איר צדקות און גוטהאַרציקייט.

גלייך נאָך זיין אָנקומען קיין זשיראַרדאָוו, איז דאָס הויז פון רבי זלמן קלעפפיש געוואָרן אַ צענטער פון תורה און השכלה. לומדים פלעגן אַריינקומען צו אים רעדן אין לער־נען. חסידים פון „שטיבל" האָבן געוווסט, אַז קיינער פון זיי קען אים נישט איבערשטייגן אין באַהאַוונטקייט אין די שיטות און אין דער געשיכטע פון חסידות. יונגעלייט משכי־לים, „אויפגעקלערטע", פלעגן מיט אים דיסקוטירן איבער די ניי־דערשינענע אויסגאַבעס אין דער העברעיִשער און ייִדי־שער ליטעראַטור. צו זיין אומגעוויינלעכער בקיאות אין אַלע צווייגן פון ייִדישן וויסן, צו זיין אומגעהייערער חריפות, איז אויך צוגעקומען זיין זעלטענע אייגנשאַפט, ווי אַ שמו־עסער. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסער פקחות, און אין געשפּרעך האָט ער געבליצט מיט שאַרפקייט פון געדאַנק. אין זיין נשמה האָט געלעבט אַ ווונדערלעכער סינטעס פון אַלע שטרעמונגען פון ייִדישן גייסט.

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מילחמה און דער גירוש פון די ייִדן פון זשיראַרדאָוו האָט צעבראָכן די עקאָ־נאָמישע עקסיסטענץ פון דער פרידמאַן־מישפחה. דער צו־

קער־מיסחר איז געוואָרן רויִנירט. מיין פאָטער האָט פאַר־ברענגט די יאָרן פון היימלאָזיקייט מיט זיין פאַמיליע אין וואַרשע. נאָך דער מפּלה פון דער רוסישער אַרמיי, ווען די ייִדן איז דערלויבט געוואָרן זיך אומצוקערן אין שטעטל, האָט מיין פאָטער אָנגעהויבן בויען זיין לעבן אויף די חורבות פון דאָס ניי.

און דאַן הייבט זיך אָן זיין געבענטשטע טעטיקייט פאַרן ייִשוב.

ער גרינדעט אַ בית־ספר־עברי. דאָס איז געווען דער ערשטער „חדר מתוקן", ווי מען פלעגט דעמאָלט רופן דער־ציונגס־אַנשטאַלטן פון דעם כאַראַקטער, אין דער געשיכטע פון ייִדישן זשיראַרדאָוו.

אַ פּעדאַגאָג פון גאָטס גנאָד, אַדורכגעדרינגען מיט אַ געפיל פון פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דער צוקונפט פון דער אומה און מיט אַ טיפער ליבשאַפט צו תורה, האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן מיט זיין גאַנצער נשמה און האַרץ אין דער דערציִונגס־אַרבעט פון יונגן דור. ער האָט פאַרשטאַ־נען, אַז די חדרים פון אַלטן סטיל זענען מער נישט צוגע־פּאַסט פאַר דער יוגנט אין דער נייער צייט. נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אין די שטעטלעך. דער איינגעפונ־דעוועטער לעבנס־שטייגער האָט זיך גענומען ברעכן. און בכדי דער בנין פון דער דורותדיקער ייִדישער טראַדיציע זאָל אין גאַנצן זיך נישט פונאַנדערפאַלן, איז נייטיק געווען צו רעדן צו דער יוגנט אין אַ נייער, פאַרשטענדלעכער שפּראַך, צוגיין צו איר מיט נייע, מאָדערנע מעטאָדן.

אָן גענוגנדיקע מאַטעריעלע מיטלען, אָבער מיט אַ שטאַרקן גלויבן אין דער דערהויבנדיקייט פון זיין אידעע, האָט רבי זלמן אויפגענומען דעם רוף פון דער שעה.

שוין אויסערלעך האָט דער בית־ספר מיט זיך פאָרגע־שטעלט אַ גאַנץ פאַרשידענע אינסטיטוציע, ווי די אַנדערע חדרים אין שטאָט. די איינריכטונגען זענען געווען מאָדערנע. טאַפלען אויף די ווענט. בענק צום זיצן און שרייבן. דאָ איז מען נישט געזעסן אַרום טישן, ווי אין אַלע חדרים.

דער בית־ספר איז געשטאַנען גייסטיק אויף אַ הויכער מדרגה, און ער האָט געקענט פאַררעכנט ווערן צו די מוסטערהאַפטע ייִדישע דערציונגס־אַנשטאַלטן אין יענער תקופה. מען האָט געלערנט תפילות, חומש, רש"י, גמרא. אָבער פיל צייט איז אויך אָפּגעגעבן געוואָרן דעם תנ"ך. אַ באַזונדערער קעגנשטאַנד, וועלכן עס איז געווידמעט גע־וואָרן פיל אויפמערקזאַמקייט, איז געווען די העברעיִשע שפּראַך.

מיין פאָטער איז געווען פון די ווונדערלעכע ייִדישע דער־ציִער, וואָס דאָס פּוילישע ייִדנטום האָט אַרויסגעגעבן אין דער איבערברוך־תקופה אין זיין געשיכטע. ער האָט אַנט־וויקלט דעם כאַראַקטער פון זיינע שילער, ער האָט גע־שטאַרקט זייער ייִדישן באַוווסטזיין און שטאָלץ, און אין זיי אַריינגעטראָגן דעם ניצוץ פון קידוש־השם, דער ניצוץ, וואָס האָט אין זיי אויפגעלויכטן מיט אַזוי פיל התלהבות אין די שפּעטערדיקע יאָרן פון חורבן.

אויסער אין בית־ספר, האָט אויך מיין פאָטער געגעבן שיעורי־ערב (אָוונט־קורסן) פאַר דערוואָקסענער יוגנט. די קורסן האָבן צוגעצויגן אַ סך תלמידים און תלמידות. דאָ

אַ גרופּע יוגנט אין זשיראַרדאָוו אין יאָר 1924. — פון רעכט צו לינקס, זיצנדיק: מלכה (פאַמיליע־נאָמען אומבאַקאַנט); שרה האָלצשטיין (אומגעקומען); גיטל קלעפּ־פיש; חנה בוימערדער (אומגעקומען); שטייען: הערשל פרידמאַן (אומגעקומען); ישראליק (פאַמיליע־נאָמען אומבאַקאַנט); יעקב גרושקע (אומגעקומען); העשיל קלעפּפיש (מחבר פון אַרבעטן אין אונדזער פּנקס).

האָבן זיי געהאַט די געלעגנהייט צו לערנען די געשיכטע פון ייִדישן פאָלק און די שאַפונגען פון ייִדישן גייסט אין ביידע שפּראַכן, אין לשון־הקודש און אין ייִדיש, וואָרעם אויך ייִדיש לשון, פלעגט ער זאָגן, איז געהייליקט געוואָרן אין ייִדישע טרערן. דאָ האָבן זיי אַריינגעזאַפּט אין זיך ליבשאַפט צו אַלע אַנטפּלעקונגען פון דער ייִדישער קול־טור. מרביץ תורה זיין, — דאָס איז געווען דער אידעאַל פון רבי זלמן. און די צוגעבונדנקייט, וואָס זיינע שילער האָבן געפילט צו אים, האָט אים געגעבן דערהויבענע באַ־פרידיקונג און פרייד.

דער בית־ספר האָט עקסיסטירט קרוב זיבן יאָר. הונ־דערטער קינדער האָבן אין אים באַקומען זייער דערציִונג. פיל פון די, וואָס האָבן געלערנט ביי דעם גרויסן ייִד און אידעאַליסטישן מחנך, לעבן נאָך היינט אין פאַרשידענע זוינקלען פון דער וועלט, און טראָגן נאָך זיכער אין זייער האַרץ דאָס געפיל פון דאַנקבאַרקייט צו זייער לערער פאַר דער רייכקייט, וואָס ער האָט אַריינגעברענגט אין זייער אינערלעך לעבן.

מיין פאָטער האָט, נאַטירלעך, געהאַט זייער פיל איבער־געגעבענע פריינד אין שטאָט. ער האָט געציילט אָנהענגער און פאַרערער אין אַלע קרייזן פון דער ייִדישער געזעלשאַפט, צווישן די לומדים, צווישן דער אינטעליגענץ און אויך צווישן עולם בעלי־מלאכות און אַרבעטער, וועלכע ער האָט צוגעצויגן צו זיך מיט זיין אהבת ישראל. זיין ידיד־נפש איז געווען דער רב, רבי מנחם־מענדל אַלבעק, ז״ל. אָבער ער איז נישט, ליידער, ריכטיק פאַרשטאַנען און אָפּגעשאַצט געוואָרן דורך אַלע אין דער קהילה. געווען ייִדן פון עלטערן דור, וואָס האָבן מיט אַ קרום אויג געקוקט אויף זיינע אויפ־טוען, אויף זיינע נייע וועגן אין חינוך. אין דער הינזיכט איז זיין גורל געווען ענלעך צום גורל פון פיל גדולי־הדור. אָבער ער איז דורך דער קליינלעכער קריטיק נישט אָפּגע־שוואַכט געוואָרן אין זיין טעטיקייט. מיט מוט און מסירת־נפש האָט ער כסדר געטאָן זיין גרויסע אַרבעט פאַר תורה און ייִדישער קולטור.

די באָלפור־דעקלאַראַציע און די פאַרשטאַרקטע אָנ־שטרענגונג פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל, האָבן אַריינגע־ברענגט אַ נייעם אינהאַלט אין זיין לעבן. זיין האַרץ, וואָס האָט געווייטיקט פון יעדער ייִדישער צרה, איז געוואָרן אויפגעמונטערט פון דער גרויסער נאַציאָנאַלער האָפענונג. און אין דעם זיכרון פון זיינע תלמידים האָבן זיך געוויס איינגעקריצט די שיעורים, וואָס ער האָט דעמאָלט געהאַלטן וועגן דער מיסטעריעזער ליבשאַפט, וואָס די אומה האָט תמיד געפילט צום הייליקן לאַנד. ער איז אויך אַרויסגע־טרעטן אויף עפנטלעכע פאַרזאַמלונגען רופנדיק צו טראָגן די ווייטגייענדיקסטע הילף פאַרן אויפבוי פון ארץ־ישראל. אַלץ, וואָס איז דורך אים געזאָגט געוואָרן, איז געקומען פון האַרץ. מעומקא דליבא. דערפאַר איז אויך זיין קריאת התורה געווען אַזוי איינדרוקספול און אומפאַרגעסלעך. די, וועלכע האָבן אים אַמאָל געהערט לייענען תשעה באָב מגילת איכה, טראָגן שטענדיק אין זייער געמיט דעם רירנדיקן ניגון פון אומעט, מיט וועלכן ער האָט אויסגעקלאָגט דעם חורבן בית־המקדש. און די, וואָס האָבן זיך צוגעהאָרכט צו דער מעלאָ־דיע, מיט וועלכער ער פלעגט אויסזינגען פּסח שיר־השירים, שלאָגט אין זיי תמיד די פרייד פון דער פּראַכטפולער ייִדישער פאַרגאַנגענהייט אויף דער אייגענער ערד.

ער האָט פאַרעפנטלעכט אַרטיקלען און קאָרעספּאָנדענצן אין דער העברעיִשער און ייִדישער פּרעסע אין וואַרשע, אין „הצפירה", „וואַרשאָווער טאַגעבלאַט", „מאָמענט" און אַנדערע פּעריאָדישע אויסגאַבן. ער האָט באַהאַנדלט אין זיינע מאמרים פאַרשידענע פראַגן פון ייִדישן לעבן, און זיי זענען דערשינען אונטער די פּסעוודאָנימען ש. יצחקי; ש. זלמן און אַנדערע. סיי די גרויסע רבנישע אויטאָריטעטן פון דור און סיי די באַרימטע שרייבערס זענען געשטאַנען מיט אים אין בריוולעכער פאַרבינדונג. צווישן זיינע פאַר־ערער אין דער רבנישער וועלט האָבן זיך גערעכנט ר׳ שלמה

ברכה קלעפּפיש־פרידמאַן הי״ד

דוד כהנא ז״ל, רבי לייב יודקאָווסקי ז״ל, רבי משה סאָלאָ־ווייטשיק ז״ל און אַ ריי אַנדערע גאונים. צו זיינע פריינד אין די שרייבער־קרייזן האָבן געהערט ה. ד. נאָמבערג ז״ל, ב. יאושזאָן ז״ל, ש. פּיעטרושקאַ ז״ל און פיל אַנדערע. דער באַקאַנטער העברעיִשער פילאָלאָג, מחבר פון „ספר הדקדוק", אַהרן־יעקב שאַפּיראָ ז״ל, פלעגט זיך מיט אים באַראַטן אין פילאָלאָגישע פּראָבלעמען און האָט צו אים צוגעשיקט זיין „ספר הדקדוק" אין כתב־יד, מיט דער בקשה אַרויסצוזאָגן זיין מיינונג איבערן ספר. אין די פירנדיקע גייסטיקע ייִדישע ספערן אין גאַנץ פּוילן איז רבי זלמן קלעפּפיש באַטראַכט

געווען ווי אַ גאון, אַ חכם הכולל, מיט ענציקלאָפּעדישן וויסן און פענאָמענאַלן זיכרון.

מיין מוטער ברכה, אַ קלוגע, צאַרטע פרוי, האָט געהאָלפן איר מאַן אין זיין שווערן, דאָרנדיקן לעבנס־וועג. קיין מאַ־טעריעלן רייכטום האָט איר די דערציִונגס־טעטיקייט פון איר מאַן נישט געברענגט. און מיט אירע שטילע תפילות, מיט אירע תחינות, און גאָט פון אַברהם־געבעטן, וואָס זי פלעגט אויספליסטערן אין די שבת צו נאַכטן פאַר הבדלה, פלעגט זי אַריינפירן שטילן געמיט און לויטערקייט אין הויז, וואָס האָט תמיד גערוישט פון מענטשן.

נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער, דער באַרימטער למדן רבי יצחק־מדרכי שו״ב ז״ל, וועלכער איז געווען שוחט אין וואַרשע, האָט ר׳ זלמן מיט זיין פאַמיליע זיך אַריבערגעצויגן אין די צוואַנציקער יאָרן קיין וואַרשע, ווו ער איז אויפגע־נומען געוואָרן פאַר שוחט אויף זיין פאָטערס אָרט. דאַן איז זיין טעטיקייט אין זשיראַרדאָוו געקומען צו אַן ענדע. אָבער זיין גייסטיקע השפּעה איז דאָרט פאַרבליבן אויף לאַנגע יאָרן. די יוגנט האָט נאָך לאַנג שפּעטער דערמאָנט זיין נאָמען מיט בענקשאַפט און אָנערקענונג. און אַפילו היינט קען מען נאָך באַגעגענען דאָ און דאָרט תלמידים, וואָס טראָגן פאַר זייער גרויסן לערער דאָס געפיל פון יראת הכבוד.

ער מיט מיין מוטער זענען אומגעקומען אין די פינצטערע היטלער־יאָרן צוזאַמען מיט אַלע קדושים. עס זענען אומגע־קומען מיט זיי על קידוש־השם, אין בלִיענדיקן עלטער, מיין שוועסטער, די באַגאַבטע „בית־יעקב״־לערערין, אַ דיפּלאָמירטע פון „בית־יעקב״־סעמינאַר און קראָקע, בריינדל קלעפּפיש, און מיין ברודער, דער עילוי, וועלכער האָט צו זיבעצן יאָר באַקומען סמיכות אויף רבנות, הרב רב יצחק־מרדכי קלעפּפיש, הי״ד. ביידע זענען זיי געבוירן געוואָרן אין זשיראַרדאָוו. מיין ברודער האָט זיך באַטייליקט אין די קאַמפן אין געטאָ אין וואַרשע, און זיין לייכטנדיקער נאָמען איז דערמאָנט צווישן די קדושים און גיבורים, וואָס זענען געפאַלן אין לעצטן טראַגישן באַוואָפנטן געראַנגל פון פּוי־לישן ייִדנטום. ארץ אל תכסי דמם.

פון די קינדער פון ר׳ זלמן לעבן היינט צו טאָג אויסער דעם שרייבער פון די שורות, זיין טאָכטער שרה־גיטל מיט איר מאַן יהושע יחסן, אין מיאַמי ביטש.

די חז״ל זאָגן: אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהם הן הן זכרונן. דער דענקמאָל פאַר רבי זלמן קלעפּפיש הי״ד איז די תורה וואָס ער האָט פאַרשפּרייט און די ליבשאַפט צו ייִדישער גייסטיקייט, וואָס ער האָט פאַרזייט אין די הערצער.

זיין נאָמען פאַרדינט פאַראייביקט צו ווערן צווישן די גיבורי הרוח, וואָס דאָס פּוילישע ייִדנטום האָט אַרויסגע־געבן אין דער ערב חורבן תקופה.

פון רעכטס צו לינקס: ברכה קלעפּפיש (**ר׳ הילל פרידמאַנס אַ טאָכטער**; הרב יצחק קלעפּפיש הי״ד (**אומגעקומען אין געטאָ**); ד״ר העשל קלעפּפיש (**אָפּגעראַטעוועט און לעבט איצט אין אַמעריקע**); בריינדל קלעפּפיש הי״ד (**אומגעקומען**); רוזשקע וויידענפעלד־קלעפּפיש, פרוי פון העשל קלעפּפיש, הי״ד (**אומגעקומען**)

הערשל קויאַווסקי

דער למד־וואָווניק

וועגן רב יוסף דעם מורה־הוראה

נישט געקוקט וואָס ער איז געווען באמת אַ גדול אין תורה האָט ער זיך נישט אַרויסגערוקט אויבנאָן; געהאַלטן זיך מיטן פשוטן פאָלק, מיט „עמך". פלעגט דאַוונען מיט די פשוטע ייִדן מיטן ערשטן מנין. ווען די חשובע באַלעבאַטים פלעגן נאָך שלאָפן, פלעגט מען הערן דעם שווערן גאַנג פון זיינע שטיוול־טריט: דאָס גייט שוין ר' יוסף פון השכמה.

זיין גאַנץ לעבן איז ער געווען אַן אָרעמאַן. איך ווייס ניט צי די קהילה האָט אים געצאָלט אַ געהאַלט; אויב אַפילו יאָ, איז עס מן־הסתם געווען אַ קלייניקייט. זיין חיונה פלעגט ער ציען פון פאַרקויפן הייוון. געוווינט האָט ער אין צוויי קליינע אייבערשטע צימערלעך. די וווינונג כמעט אָן מעבל, דער־פאַר איז אָבער דאָרטן געווען אַ גאָר גרויסער אַלמער מיט ספרים. געלעבט האָט ער ווי אַן אַסקעט — נישט גערוי־כערט און הגם אַ חסיד נישט מיטגעהאַלטן מיט די אָפטע „תיקונס" און „לחיימס", וואָס חסידים זענען זיך נוהג כדי אַריינצוכאַפּן אַ ביסל בראָנפן.

מען האָט ר' יוספן קיין מאָל נישט געזען מיט רוגזה, מיט כעס. ער פלעגט אָבער גאָר שטאַרק קעמפן פאַר ייִדישקייט לויט זיין שטייגער, פאַר פרומער, אָפּגעהיטער, ביז די קלענ־סטע קלייניקייטן ייִדישקייט; געטאָן האָט ער עס מיט נעימות, אָן פאַרביטערטקייט. אים פלעגט אפשר מער וויי טאָן יע־נעמס עבירות...

אַ פאָר עפּיזאָדן וויל איך דאָ אַרויסברענגען.

עס איז געווען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מילחמה. אין טאָג פון דעם גירוש פון די זשיראַרדאָווער ייִדן קיין וואַרשע, איז אים געשטאָרבן זיין פרוי. די גאַנצע עדה ייִדן איז געווען פאַרטאָן מיט זיך. דער באַפעל פון דער צאַרישע מאַכט איז געהאָנגען איבערן קאָפּ ווי אַ שאַרפע שווערד און יעדער האָט געהאַט צו טאָן מיט זיך. ר' יוסף האָט קוים געפונען אַ פאָר פרויען וואָס זאָלן דורכפירן די טהרה פון זיין פרוי. די קבורה האָט ער אַליין דורכגעפירט. ער האָט נאָך דער טהרה זיך איינגעשפּאַנט אין דער עגלה און איינער אַליין אַוועקגעפירט דעם בר־מינן אויפן גוטן אָרט און אַליין דורכגעפירט די קבורה. פאַרטיק געוואָרן איז ער מיט זיינע צוויי קינדער אַוועק קיין וואַרשע. געווען איז עס אין יענע טעג ממש אַ העלדישקייט. ווער קען זיך עס פאָרשטעלן זיין דעמאָלטיקן געמיט?...

ווי געזאָגט איז ער געווען אַ שטאַרקער קנאי, לגבי זיך און אַנדערע. אָבער ער האָט אָנגעהויבן איבערלעבן אַנטוי־שונגען. נאָך דעם ווי די עדה האָט זיך צוריקגעקערט, אין 1915־1916 פון וואַרשע קיין זשיראַרדאָוו, איז אַ ביסל אַנ־דערש געוואָרן אין דער פירונג, פריִער פאַר אַלץ ביי דער יוגנט. קירצערע קאַפּאָטעס און פאות... שיטערער מיט בחו־רים, לערנערס, אין בית־המדרש...

אָט האָט ער דערקלערט אַ קאַמף די פאַספּאָרטן. די פרי־ערדיקע, די רוסישע פאַסטפּאָרטן האָבן נישט געדאַרפט האָ־בן קיין פאָטאָגראַפיע. די דייטשן האָבן אָבער איינגעפירט דאָקומענטן מיט פאָטאָגראַפיעס. האָט זיך ר' יוסף נישט געוואָלט פאָטאָגראַפירן. ער האָט זיך געהאַלטן ביים זאָג פון דער תורה: „לא תעשה פסל וכל תמונה...", דו זאָלסט זיך נישט מאַכן קיין שום בילד... עס איז געקומען צו אַ פשרה, ער האָט זיך פאָטאָגראַפירט מיט דער יאַרמלקע.

זיין אָפּהיטן שבת, ריכטיקער אַז אַנדערע זאָלן נישט מחלל־שבת זיין, איז אַ באַזונדער קאַפּיטל. גלייך אַרויסגיי־ענדיק פון מרחץ איז ער שוין געלאָפן איבער די קראָמען. היץ אָדער קעלט, רעגן, ווינטן, שטורעמס, שנייען — גאָר נישט האָט אים געשטערט אין דער דאָזיקער מיסיע. פלעגט אַ מאָל טרעפן, אַז ער פלעגט פאַרמאַכן אַ געוועלב מיט די קונים אינעווייניק. מען האָט אָבער פאַר אים געהאַט דרך־ארץ. אַנדערש איז עס געווען מיט די „שומרי־שבתניקעס", מיט וועלכע עס פלעגט טאַקע קומען צו צוזאַמענשטויסן.

געהאַט האָבן מיר אַ מאָל אַ טועכץ מיט די טשאָלענטער. ביי מיין באָבע פייגע־אסתר אין דער בעקעריי פלעגן די שכנים שטעלן טשאָלנט. פלעגט ער קומען זען, אַז מען זאָל

נישט פֿאַררוקן דעם טשאָלנט לאחר זמן, נאָר דער צייט פון ליכט־בענטשן. איין מאָל איז אונדזער אויוון־שיבער, דער שטומער מענדל קראַנק געווען. מיר האָבן די דאָזיקע אַר־בעט געדאַרפט אַליין טאָן. האָבן מיר אַ קאָפּעטשקע פֿאַר־שפּעטיקט. האָט ר' יוסף אויף צו מאָרגנס פון בעלעמער אין שול אויסגערופן אַן איסור אויף אַלע טשאָלנטער פון פייגע־אסתרס אויוון. אַ סך יידן האָבן טאָקע יענעם שבת געמוזט אויסקומען אָן טשאָלנט און קוגל...

א געוויסן מאָל האָבן כוליגאַנעס, אונטערן אויסרייד פון א „סאָניטאַרער" נויטוועגדיקייט אים אָפּגעשווירן באַרד און פּיאות. פֿאַר ר' יוספן איז עס געווען א גרויסער מאַראַלישער קלאָפּ. עטלעכע טעג איז ער נישט אַרויס פון שטוב... מען האָט אים געשענדט זיין צלם־אלוקים. שבת איז ער געקו־מען אין שול אַרײַן מיט אַן אַרומגעבונדענעם פּנים, מען זאָל זיין שאָנדע נישט אַרויסזען.

געהאָט האָט ער א וואַרעם האַרץ, מיטגעפילט מיט יע־נעמס צער. פלעגט ער זיך דערוויסן וועגן א נויטפאַל ביי עמעצן פלעגט ער, וואָס האָט אַליין געלעבט אין דחקות, שוין זאָרגן, אַז יענער זאָל באַקומען הילף און טאָקע מתן־בסתר.

געווען איז ער א וווּנדערלעכער מענטש, מיט הויכע מע־לות, וואָס איז ליידער, אין זיין סביבה נישט דערשאַצט גע־וואָרן. אפשר האָט ער גאָר געוואָלט טאָקע אַזוי זיין, אַז מען זאָל אים נישט אויסטיילן פון זיין עדה.

אויב עס זענען טאָקע פֿאַראַן, ווי די לעגענדע זאָגט, למד־וואָו צדיקים, איז ר' יוסף, אונדזער מורה־הוראה, מסתמא געווען איינער פון זיי.

דער אַמשינאָווער רבי, הרב יעקב־דוד ברבי יוסף קאַליש

דער לעצטער זשיראַרדאָווער רב

רבי יעקב־דוד קאַליש איז געבוירן געווארן אין אַסטרא־ווע, די אַלטע אַמשינאָווער חסידים האָבן אויף אים געזאָגט, אַז נישט נאָר מיטן נאָמען, נאָר אויך מיטן אויסזען איז ער ענלעך צום „אַלטן" אַמשינאָווער, זיין זיידן רבי יעקב־דוד דעם ערשטן.

געלערנט האָט ער בייַ זיין פאָטער, רבי יוסף קאַליש, וועל־כער איז געווען רב אין אַסטראָוו־מאַזאָוויעצק. נאָך זייענדיק גאָר יונג איז ער געווען פאַרעכנט פאַר איינעם פון די גרע־סטע למדנים, געקענט דעם גאַנצן „שולחן־ערוך" און „אור־החיים" אויף אויסזייניק.. צום זיבעצן יאָר האָט ער חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון רבי שלמה יאָסקאָוויטש, דער איידעם פון גערער רבין רב אברהם־מרדכי אַלטער.

א געוויסע צייט האָט ער געגעסן קעסט אין גער, וווּ ער האָט געלערנט א שיעור יעדן פאַרטאָג, טאָקע בייַ זיין שווערס שווער — דער גערער רבי. ער איז גאָר שטאַרק באַליבט גע־וואָרן בייַ די גערער חסידים, וואָס זענען גאָר שטאַרק געווען פאַרגלייבט אין גערער רביישער דינאַסטיע. מיט זיין אויס־פּירונג און זיין אויפריכטיקער באַשיידנקייט האָט ער געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון אַלעמען אין גערער „הויף". אפילו דער גערער גופא האָט געהאַלטן פון זיין איידלקייט און האָט אים גאָר אפט גערימט אין די אויגן פון זיינע קינדער אויך חסידים.

א געוויסע צייט האָט ער נאָך דעם געווויבט אין וואַרשע, אין הויז פון זיין שווער, רבי שלמה יאָסקאָוויטש, און גע־לערנט אין אַמשינאָווער שטיבל. וועז ער איז באַרימט גע־

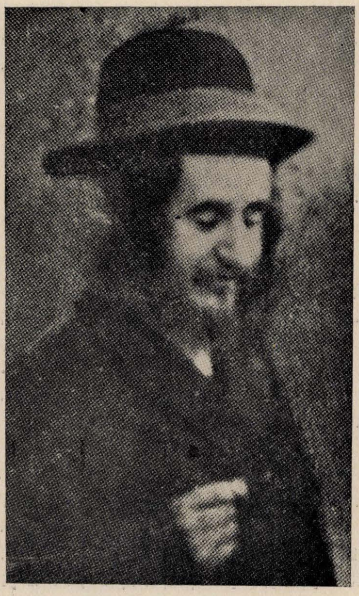

לעצטער זשיראַרדאָווער רב, הרב ר'יעקב־דוד קאַליש, זון פון אַמשינאָווער רביז

וואָרן ווי אַ גדול אין תורה און הלכה, איז ער אויסגעקליבן געוואָרן ווי דער אב־בית־דין אין זשיראָרדאָוו. געקומען איז ער קיין זשיראָרדאָוו אַ יאָר נאָך דעם ווי עס איז נפטר גע־ווארן דער זשיראָרדאָווער רב ר' מנחם־מענדל אַלבעק, וואָס האָט דאָרטן פאָרנומען דעם כּסא־רבנות בערך 40 יאָר.

הגם ער איז געווען זייער יונג, האָט ער זיין רבנות־שטול געפירט ווי אַ געניטער און אַלטער. אַלע קהילה־ענינים זע־נען דורך אים דערליידיקט געוואָרן. מען דאַרף אויך פעסט־שטעלן, אַז די איבערגעגעבנקייט פון דעם זשיראָרדאָווער כלל איז געווען צו אים אָן אַ שיעור.

זיין שיינער אויסזען, די שוואַרצע געלאָקטע פיאות האָבן אים געגעבן ממש אַ מלכותדיקן אויסזען.

אין יאָר תרצ"ו (1936) נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער רבי יוסף, וואָס האָט געפירט די רבנות און „הויף" אין אַמ־שינאָוו איז רבי יעקב־דוד אָנערקענט געוואָרן ווי א ממלא־מקום אויפן שטול פון זיין פאָטער.

די חסידים פון זיין פאָטער האָבן זיך צו אים דערנענטערט מיט ליבע און טרייסיט. אין זיין פירונג איז ער געגאַנגען אין וועג פון זיין פאָטער. ער פלעגט מקרב זיין יעדן מענטשן, זיך אינטערעסירט מיטן מצב פון יעדן איינעם.

די אַמשינאָווער קהילה האָט פון אים פאָרלאַנגט, אַז ער זאָל אַריבערפאָרן קיין אַמשינאָוו און פאָרנעמען זיין פאָטערס רבנות־שטול. אָבער די זשיראָרדאָווער קהילה האָט נישט געוואָלט מוותר זיין אויף איר רעכט. נאָך געוויסע אונטער־האַנדלונגען איז מען געקומען צו אַ פשרה — ער וועט פאָר־נעמען דעם אַמט פון אב־בית־דין אין ביידע קהילות.

אין דעם טאָג פון דער הילולא, דעם יאָרצייט פון זיין פאָ־טער, פלעגן זיך צונויפקלייבן הונדערטער אַמשינאָווער חסי־דים, געקומענע אויך פון דער פרעמד, פריער פאָר אַלץ פון וואַרשע. ביי דער געלעגנהייט פלעגט ער פראָווען טיש און געזאָגט תורה. אין זיין תורה־זאָגן האָט ער זיך געהאַלטן אין דעם דרך פון זיין פאָטער און די צאָלרייכע אַמשינאָווער חסידים האָבן זיך געטרייסט, אַז דער זון פארטרעט דעם פאָטער מיט ווערדע.

וועג עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מילחמה איז ער געווען געצוווּנגען, צוזאַמען מיט דער גאַנצער זשיראָר־דאָווער קהילה, צו פאַרלאָזן די שטאָט און אָוועק קיין וואַר־שע, אין געטא. ער האָט זיך אין געטא אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע ערטער בערך צוויי יאָר. זיין לעצטע באַהעל־טעניש איז געווען אויף אַ בוידעם. דאָרטן איז ער קראַנק גע־ווארן אויף טיפוס. אָבער באַמיינגען פון די דאָקטוירים האָבן נישט געהאַלפן, אין איינעם פון דיווינטער־חדשים פון תש"ב (1942) איז זיין נשמה אויסגעגאַנגען אין דער צע־וונדענער וואַרשע. ער איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין דעם איהל פון זיין זיידן רבי פנחס, ביי דעם קבר פון זיין פאָטער, רבי יוסף.

זיין פרוי, די רביצן, צוזאַמען מיט די פיר קינדער זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס.

לעשטש.

(פאָטאָ און ביאָגראָפישע נאָטיצן פון „פנקס אסטרובה", תל־אָביב ישראל 1960, זז' 32־33)

יוסף פונטאָוויטש

ר' חיים־יוספס הילפס־אָרגאַניזאַציע...

פון דער מאַסע פאַקטן פון יידישער קעגנזייטיקער הילף, פון דעם ווילן אונטערצושטיצן נויט־באַדערפטיקע, וואָס איז געווען גאָר שטאַרק אָנטוויקלט אין אונדזער היימשטאָט זשי־ראַרדאָוו, וועל איך דאָ אַרויסהייבן אַ גאָר כאַראַקטעריסטישן פאַקט.

געווען ביי אונדז אין שטאָט פאַרשידענע מינים אַרעמע־לייט, געווען פאָטענטירטע, שוין באַקאַנטע קבצנים, וועמען אָלע האָבן זיך געקענט און געווּוסט. דאָס זענען געווען אָזעלכע וואָס האָבן זיך שוין נישט געשעמט מיט זייער אביונישקייט און געווּוסט, אַז קיין אָנדער וועג ווי גיין קלייבן נדבות איז פאָר זייער עקסיסטענץ נישטאָ.

געווען זענען אָבער אויך אָזעלכע וואָס האָבן דעם ווייי־טיק פון נויט געשטיקט אין זיך. באַלעבאַטישע משפחות, וואָס זענען פריער אַלייך גאָר געווען פון די נותנים, פלעגן זיך אַראָפקייקלען צו אַ געדריקטער לאָגע. מען האָט עס בא־האַלטן פאָר שכנים, פאָר באַקאַנטע. פלעגט דורכגיין אַ לאַנגע צייט און אין די דאָזיקע הייזער האָט געהערשט פשוט הונ־גער־נויט. די דאָזיקע פאַראַרעמטע באַלעבאַטישע פאַמיליעס האָבן אויסערלעך נאָך אָנגעהאַלטן זייער רוטין, דעם גבי־רישן־באַלעבאַטישן שטאָט, אָבער אין די דלד אמות פון זייע־רע הייזער האָט געפייפט דער דלות.

אין אָזעלכע פאַלן פלעגן זיך שוין בעפינען יחידים, צו וועמען די דאָזיקע פאַלן פלעגן דערגיין. די דאָזיקע פלעגן איבערנעמען אויף זיך די עובדה פון ברענגען הילף — אין דעם פאַל מתן־מסתר — די דאָזיקע געפאַלענע, יורדים.

ביי אונדז איז געווען אָזאַ איינער, וואָס האָט געהאַט אַן אויג אויף דעם. אין אינדזער יזכור־פנקס וויל איך טאָקע שטעלן דעם דאָזיקן וווּנדערלעכן יחיד אַ מצבה. זיין נאָמען איז געווען ר' חיים יוסף קאַלטאַן.

האָט ער זיך דערווּוסט פון אַן אָנגעזעענער פאַמיליע,

וואָס איז דערגאַנגען צו אַ לאַגע, וואָס זי האָט נישט אויף שבת (ווייל אַ גאַנצע וואָך איז דאָך נישט קיין פּראָבלעם, אָבער ש ב ת !) האָט ער זיך מיט דעם ענין פאַר־אינטערעסירט.

בכלל האָט מען דעם דאָזיקן ר׳ חיים־יוספן ווייניק גע־זען אין שטאָט. ער האָט מיט זיין משפּחה געוווינט אין דער געגנט וואָס מען האָט ביי אונדז גערופן „הינטערן וואַלד", ווייל דאָס זענען געווען די לעצטע שטאָטישע הייזער וואָס נאָך זיי האָבן זיך אָנגעהויבן די שטאָטישע וועלדער. דאָרטן האָט ער געוווינט און געהאַט זיין שוסטער־וואַרשטאַט, ווו ער האָט געפירט אַ באַשיידן לעבן, ווי אַ יגיע־כפּימניק פון

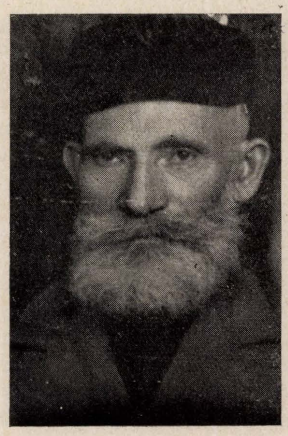

ר׳ חיים־יוסף קאָלטאַן —
דער מתן בסתר

אַזאַ פּראָווינץ־שטאָט. געקומען אין שטאָט איז ער נאָר אין זעלטענע פאַלן, חוץ שבתים און יום־טובים, ווען ער איז געקומען אין שול אַריין.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען ר׳ חיים־יוספן געזען אָנגע־טאָן אין דער שבתדיקער קאַפּאָטע אַריינגייענדיק אין עט־לעכע רייכע הייזער. באַלד איז באַקאַנט געוואָרן די סיבה פון אַזאַ אומגעריכטן וויזיט. מען דאַרף צונויפנעמען פאַר אַ באַלעבאַטישער משפּחה וואָס האָט נישט אויף שבת. קיי־נער האָט נישט געפרעגט ווער דאָס איז — מתן בסתר, זאָל דער ניצרך נישט האָבן קיין שפיכת־דמים.

פון דעם ערשטן פאַל איז נאָך דעם געוואָרן אַ סיסטעם. ר׳ חיים־יוסף פלעגט זיך שוין כסדר דערוויסן פון אַנדערע משפּחות, וואָס מען דאַרף זיי העלפן. עס האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז די צאָל פון אַזעלכע ניצרכים איז גאָר נישט קליין. געווען אין דעם אויבנאויף אויסגעפּוצטן זשיראַר־דאָוו אַ סך הייזער ווו די נויט האָט געפייפט גאַנץ געשמאַק.

פון דאַן אָן האָט ר׳ חיים־יוסף אויסגעברייטערט זיין טעטיקייט און זיך פאַרוואַנדלט אין אַ פּערמאַנענטער אינ־סטיטוציע, וואָס איז געווען פון אים אַליין אָנגעפירט און אויסגעפירט.

אַ גאַנצע וואָך האָט ר׳ חיים־יוסף געאַרבעט פאַר זיין משפּחה. אַז עס איז געקומען דאָנערשטיק, האָט ער פאַר־דעקט זיין שוסטער־וואַרשטאַט, אָנגעטאָן זיין שבתדיקע קאַפּאָטע און געקומען פון „הינטערן וואַלד" אין שטאָט־צענטער, ווו עס האָט געוווינט די ייִדישע באַפעלקערונג. געקומען, כדי דורכצופירן זיין אַקציע, וואָס ער האָט אין איר אַריינגעפירט אַ סיסטעם.

דעם גאַנצן דאָנערשטיקן טאָג איז ער געווען פאַרנומען מיטן זאַמלען געלט אין די פאַרמעגלעכע הייזער. פרייטיק איז ער געגאַנגען צו די יעניקע וואָס האָבן זיך אין דעם גענייטיקט און זיי די דאָזיקע הילף פאַרטיילט.

מיט דער צייט איז צו ר׳ חיים־יוספן צוגעקומען נאָך אַ פונקציע — אַ שבתדיקע זאַמל־אַקציע. נאָכן טשאָלנט איז ער אַרויס אין גאַס און ער האָט צונויפגעקליבן ברויט, חלה און אַנדערע עסנוואַרג. ייִדישע פרויען האָבן שוין גע־וווסט וועגן דעם און ביים באַקן פלעגן זיי האָבן אין זינען ר׳ חיים־יוספן, וועלכער פלעגט פאַר די ניצרכים זאַמלען די שבת־מאכלים.

***

פאַרשניטן איז געוואָרן אונדזער זשיראַרדאָוו מיט אי־רע ייִדן, צווישן זיי גאָר־גאָר מערקווירדיקע פאָלקס־טיפּן, וואָס וועגן זיי וואָלטן מען געקענט שרייבן וווּנדערלעכע געשיכטעס. איינער פון זיי איז טאַקע דער דערמאָנטער ר׳ חיים־יוסף.

צוזאַמען מיט די רייכע ייִדן, וואָס האָבן געהאָלפן זיין „אינסטיטוציע" און די געפאַלענע, וועמען ער האָט גע־האָלפן, איז ער דורך די נאַצישע בעסטיעס אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט זיין פרוי און זון סאַנע. אין אַרגענ־טינע געפינט זיך זיין עלטערער זון און אַ טאָכטער, וואָס האָבן באַוויזן באַצייטנס צו קומען אַהער.

לאה ק. יאַקובאָוויטש

ראובן סאָבאָל

צווישן אַנדערע טרויעריקע ידיעות איז צו אונדז אויך אָנגעקומען וועגן דעם פאַרפייניקטן צום טויט פון אונדזער האַרציקן חבר און אַלעמענס פריינד ראובן סאָבאָל. וויל איך דאָ טאַקע וועגן אים זאָגן אַ פּאָר ווערטער.

ער איז געבליבן גאָר יונג אַ יתום. זיין מוטער איז געשטאָרבן בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה און זיין פאָ־

פון רעכטס צו לינקס: מלכה, ראובן און נח סאָבאָל אַלע אומגעקומען

טער, דער שוואַרצער ישראל, א דאַמען־שניידער איז שפּעטער אומגעקומען בעת אַ טראַגישן צופאַל. פאָרנדיק צו אַ חתונה קיין גראָדזיסק איז ער געפאַלן ביי דער באַן און געשטאָרבן.

געבליבן זענען פאַריתומט אויסער אים נאָך איין שוועסטער און דריי ברידער, יינגערע פון אים און ער איז דאַן אַלט געווען אַ יאָר 9־10.

דאַן האָט אים די מישפּחה קעווקאָוויטש, אַ פריזירער, אַריינגענומען צו זיך אויף דער לער. די דאָזיקע מישפּחה האָט קיין קינדער נישט געהאַט. דער אַנשטאַלט האָט זיך געפונען אין קראסטינס הויז.

ווען די מישפּחה קעווקאָוויטש איז אַוועק קיין אַמעריקע, האָט דעם פריזיר־אַנשטאַלט אָפּגעקויפט אַ דייטש — שינדלער. אויך ביים דייטש האָט ראובן אַ געוויסע צייט געאַרבעט ביז ער האָט געעפנט זיין אייגענעם פריזיר־אַנשטאַלט.

צו שינדלערן פלעגט קומען די פריערדיקע קליענטעלע — יידן. דאָרטן איז געוואָרן אַ מין יידישער יוגנט־קלוב, וווהין עס פלעגן זיך אין די שבת־פרימאָרגנס, ווען די עלטערן פלעגן אַוועקגיין דאַוונען, צונויפקלייבן די יוגנט און פאַרברענגען, דיסקוטירן. צווישן אנדערע פלעגט אַהין אויך קומען מאַטעס וואַגנער פון די „טשוטשעס", ווו ער פלעגט שפּילן פידל. דאָ איז ראובן סאָבאָל אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער געזעלשאַפטלעכער באַוועגונג.

ווען ער האָט געעפנט זיין אייגענע ראַזורע, פריער אויף דער ערשטער מײַ־גאַס אין הויז פון איטשע־לייזער ניסנבערג, איז טאַקע ביי אים געוואָרן אַ יוגנט־קלוב. שטענדיק איז דאָרט געווען פול מיט עולם, וואָס איז געקומען נישט נאָר כדי זיך צו שערן. הגם ער איז אידעיש געווען אָנגעשלאָסן צו די פּועלי־ציון לינקע האָבן זיך אין זיין ראַזורע געטראָפן אָנהענגער פון אַלע אידעישע ריכטונגען. צו דיסקוסיעס איז נישט געווען קיין ענדע. פלעגן אַריינקומען קריסטלעכע קונדן האָט מען דעם „קלוב" אַריבערגעטראָגן צו אים אין פריוואַט־וווינונג, וואָס האָט געפירט פון דער ראַזורע.

ער איז געווען אַ מענטש אַ פריינדלעכער צו אַלעמען. געווען באַליבט צוליב זיין פּשוטקייט און געהאָלפן יעדן איינעם מיט וואָס ער האָט געקענט.

ער איז ניט געווען פון די פירערס און רעדנערס; ניט פון די אָרגאַניזאַטאָרן און טעאָרעטיקערס, אָבער זיין אָנזען און די ליבע צו אים איז געווען אומגעהייער.

נישט נאָר ער איז אומגעקומען, אומגעקומען איז זיין גאַנצע מישפּחה — זיינע דריי ברידער: יידל, בערל (זיי האָבן שוין געאַרבעט מיט אים) און נח און די שוועסטער.

ער איז אָבער אומגעקומען, ווי עס ווערט איבערגעגעבן אין גבית־עדות פון דער שארית־הפּליטה, אויף אַ באַרבאַרישן אופן. די נאַצישע בעסטיעס האָבן אים ממש פאַרפרוירן ביז טויט, גיסנדיק אויף אים קאַלט וואַסער אין א גרויסן פראָסט, ביז ער איז געוואָרן אַ שטיק אייז.

אייביק וועלן מיר אים געדענקען און דערמאָנען און אייביקע שנאה צו זיינע פאַרפייניקערס.

יזכור־ליכטלעך פאַר חברים

שמואל מאַזעלשטיין

איינער פון די שטילע און איבערגעגעבענע חברים־עסקנים, איז געווען חבר שמואל מאַזעלשטיין ז״ל.

אויפגעוואַקסן אין פרום־חסידישע היים, ביי אָרימע עלטערן האָט ער שוין פון פריער יונגטלעכן עלטער געזוכט מיט אַלע כוחות און איינגעבוירענע פעיקייטן אַ מעגלעכקייט פאַר אַ זעלבסשטענדיק לעבן, בכדי אויך צו דערלאַנגען אַ האַנט די עלטערן אין דער זעלבער צייט האָט ער געאַרבעט איבער זיך מיט התמדה ווי אַן אויטאָדיקטאַט און זיך דערוואַרבן קולטור און וויסן, פיל געלייענט און געהאַט די פעיקייטן פון קענען זיך טיילן מיט אַנדערע מיט זיין וויסן. ער האָט מיט שכל אויפגעפאַסט די דערשיינונגען פון לעבן און מיט האַרץ עס באַנומען. אַליין אַן אויפריכטיקער האָט ער, אָפט מיט אַ ביסל בייסיקייט פאַרלאַנגט אויך פון די אַנדערע ערנסטקייט און אויפריכטיקייט פון דעסטוועגן האָט ער זיי־ער ליב געהאַט אַ קלוגן וויץ און הומאָר.

ווי אַ ראָמאַנטישע נאַטור האָט ער געהאַט אַ טיפן געפיל און אַפילו פאַרשטענדעניש פאַר מוזיק. געריסן זיך און געלערנט שפּילן פידל. ליב געהאַט אַלץ וואָס נאָר שיין אויף גאָטס וועלט. אזוי איז ער אַ שטילער און אַן אַרבעטסזאַמער געגאַנגען אין שפּאַן פון לעבן, געאַרבעט און נאָך עפּעס געבענקט...

פאַרשטייענדיק אויסצונוצן צוועקמעסיק יעדע מינוט פון טאָג האָט ער אויך גענומען אַ גאָר ערנסטן אָנטייל אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן בכלל און אין דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער באַוועגונג בפרט. ער איז טאַקע געוועזן געשעצט ווי איינער פון די אָנפירנדיקע חברים פון קאָמיטעט אין דער „פּועלי־ציון" (צ״ס) אָרגאַניזאַציע, וועמען ער האָט אויך פאַרטראָטן ווי אַ געוויילטער פרנס אין דער לעצטער קהילה אין זשיראַרדאָוו.

מיט ווייטאָק אין האַרצן דערמאָנען מיר דעם נאָמען שמואל מאַזעלשטיין... פאַרן שרייבער פון די שורות אַ ליבער חבר, פריינט און נאָך מער. . .

מנחם לאַנדאָ

עס שיינט מיר כמעט ווי אַ פּאַראַדאָקס פון דער ביטערער ווירקלעכקייט צו שרייבן וועגן מיין חבר און פריינט מנחם לאַנדאָ ווי וועגן אַ ניט־לעבעדיקן... ווער עס האָט אים נאָר

געקענט אביסל נעענטער ווייסט ווי שווער־סתירהדיק עס איז צוגוי־פבינדן אז דעם צאפלדיקן, לעבעדיקן, הומאָרפולן, גוטן מענטש מיט אכזריותדיקייט און טראגישן אומקום...

ווי א זון פון ר׳ שמואל מנקר ז״ל, א זייער פרומער, חסי־דישער יידי, א למדן, האט ער באקומען א שטרענג־טראדי־ציאנעלע דערציונג. געלערנט אין חדר און שפעטער אין „שטיבל״. איז ער טאקע אויך געקומען מיט חסידישן ברען א האלב „קאליע־געמאכטער״ שטיבל־בחור אינם פרייען לעבן אריין. געכאפט זיך, צו ערשט האלב־גהיים, צו יידי־שע ליטעראטור פון ציוניסטישע בראשורן.

ווי א פרי־פאריתומטער פון דעם פאטער איז ער אויך פרי אינגעשפאנט געווארן אין לעבן און אויסגעטראגן דעם שווערן עול מפרנס צו זיין די היים — א מאמע מיט שוועס־טערס — און מיט א טיפן אחריות־געפיל האט ער זיין אויפ־גאבע אויסגעפירט מיט כבוד און באהבה. נישט נאר ווי א זון אין ברודער נאר עפעס ווי א יונג־אלטער טאטע...

און מערקווירדיק: ער איז אין זיין לעבן און אין זיין גאנצן וועזן שטענדיק געווען און פארבליבן ווי א יונג צעשפילט און פרייליך בחורל, מיט ראמאנטיק, שפאס און לעבנס־לוסט... א קלוגער און ליבער מענטש און חבר איז ער אויך פון דער נשמה געווען א גוטער, איידעלער און גרייט שטענ־דיק צו העלפן ווו מען דארף. ער איז טאקע געווען באליבט אין אלע קריזן.

ער האט פארמאגט אן אוצר פון שפרורלדיקן הומאר און א באזונדערע שוואכקייט פאר טעאטראלן נאכקאפירן און שארזשירן ספעציעלע קאמישע טיפן (בנוסח שלום־עליכם).

זיין אנטייל אין עפעס א ליטעראריש אוונט אין „מרכז הציונים״ מיט א מאנאלאג אדער אן אינסצעניזאציע איז שטענדיק געווען א באזונדער „ראזשינקע״ אין דעם פרא־גראם, אויף וועלכן עס האבן אלע געווארט מיט אומגעדולד. ווי ער האט זיך נאר באוויזן אויף דער ביבע, אן צו זאגן א וואָרט אפילו איז שוין זיין דערשיינען אליין גענוג געווען פאר א הוראגאן פון געלעכטער... ער איז געווען אן אמתער עמך־טיפ, א צוגעלאָזטער פאלקס־מענטש און א קוואל פון געזונטן הומאר, פון וועלכן עס האבן גערן געטרונקען אלע קריזן — געטרונקען און אים געבענטשט.

ווי א טרייער פאמיליע־מענטש האט ער געפירט א גליק־לעך לעבן מיט זיין פרוי דבורה (ניסנבערג). אויך א גוטע און אידעלע געווען, וועלכע האט אויך מיט איר פריילעכ־קייט משלים געווען זיין טיפ, און געשאפן א ליבע אטמאס־פער אין זייער היים.

ער האט זיך אבער נישט אפגעשלאסן אין די ד׳ אמות פון זיין צעפרידענעם לעבן און איז געווען א מעורב בין הבריות, א טעטיקער חבר אין דער ציוניסטישער ארגאני־זאציע און א געווייליטער פרנס אין דער קהילה, און איז ביי אלעמען געווען באליבט.

משה ניימאן

ס׳איז ווייטיקלעך שווער צו שרייבן וועגן א טייערן חבר און יוגנט־פריינט, מיט וועמען ס׳בינדן אזויפיל דערינע־רונגען, איבערלעבונגען און אייביקע נישט פארלאשענע בענקשאפטן — באזונדערס היינט, נאך דעם גרויסן חורבן פון יידישן פוילן, אויף וועלכן באדן ער איז אויך אויס־געוואקסן מיט אלע אייגנארטיקע שטריכן פונעם היימישן שטעטל, וועמענס נאמען זשיראדאוו האט פאר אונדז אזא צערפולן, טרויעריק־זיסן אפקלאנג אינעם הארצן... כ׳שרייב וועגן מיין ליבן חבר משה, וועלכער איז אזוי אכזריותדיק פלוצלינג אוועקגעריסן געווארן פונעם לעבן און כ׳גלייב מיר עפעס אליין נישט, אז דער ליבער, שטילער און ער־לעכער מענטש און פריינט איז טאקע נישטא מער...

משה ניימאן (אדער ווי מ׳פלעגט אים היימיש רופן „משה דוד שוחטס״) איז געבוירן געווארן אין זשיראדאוו אין 1900. אין זיין היים מיט חסידישער טראדיציע האט ער באקומען א שטרענג־פרומע דערציונג, געלערנט אינעם באקאנטן אמאליקן „חדר״, שפעטער אלס דערוואקסענער בחור געלערנט מיט נאך בחורים־לומדים אינעם „שטיבל״. וועז די נאציאנאלע רענעסאנס־באוועגונג האט אלץ ברייטער און טיפער ארומגענומען שטעט און שטעטלעך — באזונ־דערס נאך דער באלפור־דעקלאראציע — איז ער אויך מיט־גערישן געווארן מיטן שטראם, צוערשט אלס „גהיימער״ חבר אין „צעירי־מזרחי״. נאך זיצנדיק אינעם „שטיבל״ איבער דער גמרא האט ער זיך מיט דורשט געוואלגן אויף יעדן געדרוקטן וואָרט פון ציוניסטישן אינהאלט; אויך די יידישע ליטעראטור האט אים אלץ מער פאראינטערעסירט, ער האט אלץ מער און מער געלייענט און „בגנבה״ ביז אין שפעטער נאכט ביים שיין פון א ליכטל. מיט אלץ שטיגנדי־קער בונטאריישקייט איז ער געגאנגען אויף דעם נייעם וועג, אריבער שנעל אין דער אלגעמיין־ציוניסטישער באוועגונג („מרכז הציונים״) וואס האט אים אויך געגעבן מער מעגלעכ־קייטן צו אנטוויקלונג און פריינן קולטורעלן אויסלעבן זיך. דאס האט אבער אומפארמיידלעך דערפירט צו זייער אנ־געשטרענגטע וויטיקלעכע באציונגען מיט זיין פרומער חסידישער היים און מישפחה.

דער זיידע זיינער ר׳ בונים שוחט, אן אלטער „גערער חסיד״, א גרויסער למדן און ירא־שמים, א טיפ פון א ליב־הארציקן, היימיש־סקארבאוועזער בעל־תפילה, אויף וועמענס זכות און השפעה ביים ממונה אויף די „שערי־רחמים״ איינעם הימל די זשיראדאוועזער קהילה האט זיך אין משך פון צענ־דליקער יארן שטארק סומך געווען. דער פאטער ר׳ דוד שוחט, אויך א גרויסער למדן און קנאי, האט בשום אופן נישט געקענט משלים זיין מיט דעם וואס זיינס א קינד איז אראפ פון דרך־הישר ר״ל... ער איז אבער ווייטער געגאנ־גען זיין וועג, נישט קוקנדיק אויף אלע שטערונגען, געווארן אלץ מער אקטיווער אינעם געזעלשאפטלעכן לעבן בכלל

און פאַר ארץ־ישראל בפרט. שטענדיק אַן ערנסטער, אַ פאַרשלאָסענער, האָט ער פון דעסט וועגן אויך געקענט זיין האַרציק פריילעך און זינגען מיט חסידישן פייער. גרייט תמיד צו העלפן סיי דעם יחיד, סיי דעם כלל, האָט ער אַליין געהאַט די פעיִקייט צו ליידן שטיל, פריי פון קנאה און ווייט פון רכילות. ער איז טאַקע דערפאַר געווען זייער באַליבט צווישן פריינד און באַקאַנטע. אַלע זיינע בענקשאַפטן און פאַרלאַנגען וואָס האָבן געדריקט און געברויזט אין זיין

משה ניימאַן, געפאַלן ווי אַ חבר פון דער הגנה אין אָנהייב פון דער באַפרייונגס־מילחמה אין ישראל 1947, תל־אַביב.

נשמה, פלעגט ער מיט גליִענדיקן ווייטיק אויסזינגען אין די פאַרנאַכטיקע שטימונגספולע שפּאַצירן אין וואַלד און פעלד, וואָס ער האָט אַזוי ליב געהאַט. ער האָט שטענדיק געליטן און געגאַרט נאָך מער זעלבסטשטענדיקייט. די באַ־גרענעצטע מעגלעכקייטן אינעם שטעטל האָבן אים די פליגל געבונדן. זיין יוגנט־וועג איז פול געווען מיט דערנער. ער האָט געגאַרט נאָך זון און לעבן.

דעם פולן „תיקון" האָט ער ערשט באַקומען אין ארץ־ישראל, ווו ער איז געקומען אין יאָר 1926. אין ירושלים, ווו ער האָט צוערשט געוווינט, האָט ער פיל געליטן יאָרנ־לאַנג פון אַרבעטלאָזיקייט, שפּעטער בלוטיקע אומרוען. אין יאָר 1933 איז ער אַריבער אין תל־אַביב, אויסגעלערנט און געוואָרן אַ קוואַליפיצירטער אינסטאַלאַציע־אַרבעטער און שפּעטער אָנגעפירט מיט אַרבעט אינעם גרויסן קאָאָפּע־ראַטיוו פון „חרות". ער האָט פרייער אָפּגעאָטעמט. ער איז געווען זייער געשעצט און באַליבט צווישן זיינע אַרבעטס־חברים פאַר זיין חברישער און מענטשלעכער באַציִונג צו יעדן איינעם. אַ געטרייער ליבער מאַן און פאָטער, פאַר דער מישפּחהס גליק איז אים גאָר נישט שווער גע־ווען. פון דעסט וועגן האָט ער אַוועקגעגעבן יעדע פרייע שעה פאַר דער „הגנה", ווו ער איז געווען זייער אַקטיוו אין משך פון פיל יאָרן, אָנהייבנדיק נאָך מיט דער פאַר־טיידיקונג פון ירושלים אין 1929, אויף די געפערלעכ־סטע שמירה־פּונקטן, און אַלץ איז ביי אים געווען אַזוי פּשוט, אָן פּאָזע, באַשיידן, ווי אַ נאַטירלעכע פליכט פון יעדן ייִדישן מענטשן. ער איז געווען איבערגעגעבן דער זאַך פון „הסתד־רות" און אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. ליב געהאַט דאָס לאַנד אָן אַ גרענעץ, האָט ער גלייכצייטיק געהאַט אויך אַן אָפן אויג און אויער פאַר אַלעם וואָס איז שיין און מענטשלעך. ער האָט ליב געהאַט דאָס לעבן, באַצאָלט זיין רעכט מיט שווערער אַרבעט וואָס איז אים קיין מאָל נישט צו־שווער געפאַלן, אָבער ער אַליין האָט ליידער זייער ווייניק דערפון גענאָסן. ער איז בכלל עפּעס שטענדיק ווי אין דער זייט געגאַנגען. אַ נחבא אל הכלים געווען, ווי ער וואָלט מורא האָבן ער זאָל וועמען חלילה נישט באַעוולהנען. כאַראַקטע־ריסטיש: אינעם טרויעריקן טאָג פונעם אומגליק, איז ער פרייוויליק געקומען צום געפערלעכן שמירה־פּונקט אָן אַ פּקודה (באַפעל). ער האָט גראָד געהאַט אַ קורצן אורלויב נאָך פיל שווערע טעג און נעכט. ייִדיש האָב און גוטס איז דורך אַראַבער אונטערגעצונדן געוואָרן אין אַ תל־אַביבער פאָרשטאָט. די פייערלעשער האָבן מיט מסירת־נפש אין סכנהדיקער שיסעריי געאַרבעט, מ'האָט זיי געדאַרפט געבן שוץ. האָט ער נישט געקענט איינרוען אין שטוב ביי זיך און איז אַליין געקומען, געגאַנגען נאָך דעם רוף פון וואַרע־מען, טרייען ייִדיש־מענטשלעכן האַרצן און געפאַלן. ער פלעגט שטענדיק ענטפערן אויף אַלע טענות און אַפּעלאַציעס פון פאַמיליע און פריינד: „איך נישט און דו נישט — טאָ ווער דען?"...

אייניקע טעג בלויז נאָך דער גרויסער בשורה פון לעיק־סוקסעס, אויף דער שוועל פון דער פאַרווירקלעכונג פון זיין אידעאַל, דעם 4טן דעצעמבער 1947, איז ער געפאַלן. און ווי סימבאָליש: ער האָט זיין נאָמען געענדערט פון ניי־מאַן אויף נאמן (געטרייער). אַזאַ איז ער אויך געווען — טריי ביז צום סוף. מיר וועלן זיין ליבן און ליכטיקן אָנדענק שטענדיק מיט כבוד דערמאָנען!

יוסף ניסנבערג

נחמן וויינטראַוב

יהושע שטראַסבורג און אַהרן האַלדזבאַנד

געווען איז דאָס אין אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן, אין דער צייט ווען די דעמאָלטיקע אָנפירנדיקע חברים פון דער יונגט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט", לאה שטראַסבורג, יצחק פראָסט א"אַ, האָבן זיך געקליבן עולה צו זיין און אַוועק פון קאָמיטעט, איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייער „פרייהייט"־קאָמיטעט. אין נייע קאָמיטעט זענען אויסגעוויילט געוואָרן אַהרן האַלדזבאַנד, יהושע שטראַסבורג, רבקה וואָלאַנאָוו, מנחם פּאָזנאַנסקי, דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע.

חיה־ראָבע קויפמאַן, די שוועסטער פון אַהרן קויפמאַן די פרוי פון נח סאָבאָל. — אומגעקומען מיט איר מאַן און איינציק יינגעלע חיים.

עס האָבן זיך נאָך דעם כסדר געביטן די צוזאַמענשטעלן פון די קאָמיטעטן, אָבער קיין מאָל איז נישט געווען אַ פאַל אַז די חברים י. שטראַסבורג און א. האַלדזבאַנד זאָלן נישט אויסגעוויילט ווערן.

מיר, ווי דער סעקרעטאַר פון דער „פרייהייט", איז כסדר אויסגעקומען מיט זיי מיטצואַרבעטן. זיי זענען געווען די לעקטאָרן, די רעפערענטן און דערציערס פון די „פרייהייט"־קרייזן, וואָס איז געווען דער אַוואַנגאַרד פון די פּועלי־ציון (פאַראייניקט מיט צ"ס).

זיי האָבן זייער אַרבעט אויסגעפירט מיט ערנסט און טריישאַפט. מיט ברען געפירט זייערע קרייזן און שטענדיק געווען פאַרנומען מיט ווערבירן נייע אָנהענגערס און מיט־גלידער. אָן גוזמא — נישט געווען קיין איין וויכטיקערע אָרגאַניזאַציע־אַרבעט, ווו זיי זאָלן נישט האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן.

אָבער נישט נאָר אין דער דערציונג־אַרבעט. אויך אין דער דראַמאַטישער סעקציע זענען זיי געווען גאָר טעטיק. מיר האָבן געשטעלט אַ ריי פּיעסן: „די זיבן געהאָנגענע", „דער אויפשטאַנד", „גרינע פעלדער" א"אַ. געשפּילט האָט מען אין דעם גרויסן „דאָם לודאָווי" און דער רעזשיסאָר איז געווען חבר זשורקאָווסקי פון גראָדזיסק־מאַזאָוויעצק. יהושע און אַהרן האָבן דאָ געשפּילט די הויפּט־ראָלן.

געווען ביי אונדז אַ ספּאָרט־קלוב „קראַפט". אין דער פוטבאָל־גרופּע, וואָס אין איר זענען געווען טעטיק: נח ראָזענקראַנץ, יעקב ברעסלער, מרדכי פונטאָוויטש, איטשע יאַקובאָוויטש און אַנדערע. זיי האָבן באַשלאָסן אָפּצוטרעטן דעם פּלאַץ פאַר דער גרופּע יונגע. האָבן מיר אונטער דער אָנפירונג פון יאָסל שוואַרצשטיין און מיך געשאַפן דעם ספּאָרט־קלוב „הפּועל", אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט די שפּילערס: בונים וואַרשאַוויאַק, יאָסל שוואַרצשטיין, שאול שוואַרצשטיין, יהושע שטראַסבורג, אַהרן האַלדזבאַנד, געלער און אַנדערע.

ליידער האָבן זיי נישט דערגרייכט זייער לעבנס־ציל, צו קומען אין דעם לאַנד צו וועלכן זיי האָבן געטרוימט און וועמענס אויפבוי זיי האָבן אַוועקגעגעבן זייערע כמעט יוגנט־יאָרן — זיך און אַנדערע געגרייט צו עליה.

אַהרן איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

יהושע אין ווילנע, ביים וועלן דערשלאָגן זיך צו די גרענעצן פון ארץ־ישראל.

קיין מאָל וועל איך זיי נישט פאַרגעסן.

כבוד זייער אָנדענק!

ר׳ משה מילענבאַך

דאָס איז געווען אַ זייער פאַרמעגלעכע ווארשעווער מישפּחה. דער פאָטער ר׳ משה און זיינע זין זענען געווען ספּעציאַליזירטע פאַכלייט אין דער גאַרבער־אינדוסטריע. ווען זיי האָבן זיך באַזעצט אין זשיראַרדאָוו, אין די יאָרן

משה מילענבאַך, געשטאַרבן אין ווארשעווער געטא 1941 און זיין כּלה צעשע, אומגעקומען אין ווארשעווער געטא 1943.

1928־1929, האָבן זיי דאָ געגרינדעט אַ גרויסע גאַרבערייַ־פאַבריק, וווּ עס זענען געווען באַשעפטיקט פיל אַרבעטערס.

עס האָט נישט געדויערן קיין סך צייט און די מישפּחה מילענבאַך, הגם אַ געקומענע פון דער פרעמד, האָט געשלאָגן גאָר טיפע ווּאָרצלען אינעם שטעטל ווי אַלטע בכבוד־דיקע תושבים אין יעדער הינזיכט.

ביי ר׳ משה מילענבאַך ז״ל האָט זיך געפירט אַ ווּאַרעם יידיש הויז אין אַ קולטור־נאַציאָנאַלן גייסט. ער איז אויך געווען באַקאַנט מיט זיין אָפּענער טיר און ברייטער האַנט פאַר אַלערליי געזעלשאַפטלעכע צוועקן און גאָר באַזונדער פאַר צדקה און הילף פאַר נויטבאַדערפטיקע.

שוין זייענדיק אין ווארשעווער געטא האָט זיך ר׳ משה מילענבאַך זייער פיל אָפּגעגעבן מיט ברענגען הילף די זשיראַרדאָווער גירושים. מיט אמתער מסירת־נפש פלעגט ער אַליין ברענגען יעדן טאָג פולע עמערס געקאָכטס, וואָס ער פלעגט צעטיילן צווישן די פיל באַדערפטיקע און הונגעריקע אין די פּליטים־הייזער.

טוענדיק די דאָזיקע הייליקע יידיש־מענטשלעכע הילף־אַרבעט אין משך פון אַ לענגערער צייט האָט ער זיך אָנגעשטעקט צווישן די פיל טיפוס־קראַנקע ביי די זשיראַרדאָווער פּליטים און אָזוי האָט ער אויך פאַרענדיקט זיין לעבן ווי אַ יידיש־מענטשלעכער קדוש.

פרוי טאַלאַ כעווּעל־מילענבאַך און איר טאָכטער האַלינאַ, אומגעקומען אין ברווינאָוו ביי ווּאַרשע.

ציון לנשמת זאב (זולף) ניימן ז"ל

מה דואב הלב על אבדנו בדמי ימיו של זאב עדין הנפש.

עוד שמורה בזכרוני דמותו הצנועה, עת הופיע אצלי ברא־שונה: קומה בינונית, פני ילד עגולים וביישניים, עיניים כחולות וגדולות. הופעתו עוררה בי שמחה לאין שיעור. מדרך הטבע ששאלתיו רבות: על חייו בגיטו, על רב נדודיו־יסוריו לאחריה, על משפחתו וחברים משותפיעם ושאלות דומות לאלו, הקשורות בתקופת השואה, שנפלה בגורלו המר. אך הוא לא היה להוט לדבר, לענות. נראה שמועקה כבדה מדי העיקה על לבו בכדי שיוכל על נקלה לדבר על אותם מוראות הזוועה, שהיו כוס התרעלה של יהודי אירופה בשש שנות השואה, ושהוא היה אחד מהם.

נולד בינואר 1927, להוריו דוד וחנה ז"ל, שהיו אנשים ישרים ונעימים, וביתם — יהודי מסורתי.

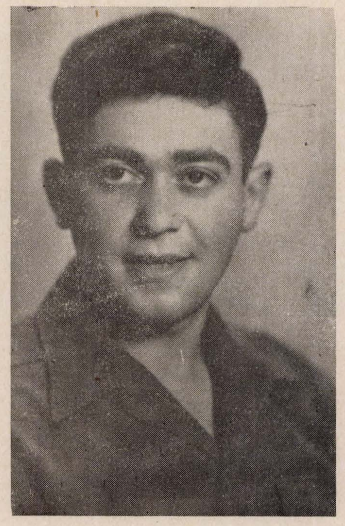

יחד עם קהילת ז'ירדוב גורשה כל המשפחה, בינואר 1941, לגיטו ורשה. כעבור זמן קצר והם עוברים לעיר הסמוכה רווה מזוביצקיץ מחמת קשי המצב שם עובר זאב שוב לגיטו מלווה, שם נמצאה אחותו, הנשואה לליבל קוז'נני (בזמנו היה בקיבוץ ההכשרה בז'ירדוב, ונשאר בחיים). לא ייפלא שגם בגיטו מלווה היו התנאים קשים מנשוא. האקציה השניה שימשה לגרמנים לחיסולו של הגיטו.

מספר לי מר א. שקלר, איש מלווה: ב־18.11.1942 שולחנו — זאב, אני (המספר), לייבל קוז'נני ואשתו, היא אחותו של זאב, — לאושביץ. כל הזמן היינו, זאב ואני, יד ביד, יחד. עם בואו לו זאב למחנה הוא נשלח מיד ללמוד את מקצוע הבנין וכמו בן בתנאי רעב, מכות ועלבונות. אחרי שלושה חדשי לימוד המקצוע עבד באושביץ בבנין אצל פירמות גרמניות, שבנו בשטח העצום של המחנה בתי־חרושת גדולים. עבודת החינם בתנאים המזוועים של מחנה־העבדים בהקמת בתי־חרושת אלה הביאה לגרמנים הון תועפות. ומר שקלר מציין העיניים, כי חרף הרעב, שקשה להמחישו למי שלא נתנסה בכך, ועל אף המכות והעינויים, שהגורל הרע מינה לו, לא איבד זאב את צלם האדם. וכך הוא מספר, שבעבדו יחד בבנין עם פועלים פולניים — והוא אז רק בן 16 — מצא לו זאב אפשרות להוציא מהמחנה חפצים שונים, שבתמורתם קיבל מזון, אשר היה מחלק אותו, ביד נדיבה ובסכנת־נפשות, בין חבריו וחברותיו במחנה.

כשנה לפני השיחרור תיכנן זאב, יחיד עם כמה מידידיו, בריחה מהמחנה, ולצורך זה רכשו להם אקדח, שזאב החביאו ושמר עליו לעת־ מצוא, אך בגלל יחסם העויין של הפולנים וגם מהיעדר פרטיזנים בסביבה — לא יצאה תכניתם אל הפועל.

בפברואר 1945, עם התקרב הצבא האדום, כשבנסיגתם סוחבים אתם הגרמנים את מעוניהם מערבה, הצליח זאב להתחבא במחנה, ועם הגיע הצבא הסובייטי המנצח — שוחדר זאב על־ידיו.

אחרי נדודים על פני פולין, בחפשו אחר קרובים וידידים אפשריים, נפגש הוא עם חבריו למחנה בגיטו מלווה. הם עוב־נים יחד לעיר הנמל דנציג, ומשם הם מגיעים, דרך ברלין, ביוני 1945, למרבורג שע"י פרנקפורט.

בהיותו במרבורג מצא זאב בן־דוד, חייל בצבא ארה"ב, שרצה לקחתו אתו לשם, אך הוא דחה את הצעתו, כי חלומו חיה — כחלום חברי הקבוצה כולה — להגיע לארץ־ישראל. בחתרם למטרה הנשגבה של עליה לארץ, הוא הגיע יחד

עם הקבוצה, באוקטבר 1945, אחרי מאמצים רבים, לצרפת, שם עבר תקופה הכשרה, ומשם הגיעו ארצה, ב־28.3.46, בעליה ב'.

בארץ הוא נמצא בטיפולה של „עלית הנוער", והיא כיוונה אותו לבית־הספר החקלאי עיינות. שהותו בעיינות גרמה לו אושר, התפתח, היה שופע חיים ומלא מרץ־עולמים. מכתביו למשפחתו באנגליה ובארה"ב, בתקופת עיינות, היו נלהבים ביותר.

הגיעה שנת 1948, שנת הקמת המדינה ומלחמת השיחרור הכרוכה בה הנוער נקרא להתגייס, זאב מתנדב לצבא ההגנה. היה זה בפברואר של אותה שנה. אחרי אימונים קצרים הוא צורף לגדוד „דרור" שבחטיבת גולני. בהתקפת קאוקג'י על קיבוץ משמר־העמק, בחודש אפריל, זאב בין הראשונים שנחלצו לעזרת המשק, והוא בא לשם ברגל מכפר־ברוך. במשמר־העמק שהה שבועות מספר, מילא תפקיד בשמירה על המקום ובסיורים בכפרים הערביים שברמת־אפרים, שנכבשו בהתקפת־הנגד. במחצית מאי השתתף בהתקפה על הכפר העברי לג'ון, שבה נפצה ברגלו, שכב עשרה ימים בבית־חולים ואחר־כך נשלח לחופשה.

ארבעה ימים לפני גמר חופשתו חזר לגדודו. וכששאלתיו מה הוא ממהר. מדוע הוא אינו מנצל את ארבעת ימי החופשה — לא נעניתי. רק אחר־כך נודע לי, שבשבת לפני־כן נפגש במקרה בתל־אביב עם כמה חברים מפלוגתו, ובהיוודע לו מפיהם, כי הם חוזרים לעלוגה — מחליט אף הוא לחזור עמהם.

כשבא למחנה התכונן גדודו להתקפה על הכפר העברי הגדול והעשיר שבגליל התחתון לוביה, שהיה ידוע במאות לוחמיו. במסדר שלפני ההתקפה הסתדר זאב בשורה עם כולם. מפקדו, שידע על היותו פצוע ברגלו, ושבגלל כך קיבל חופשה, שאלו אם גם הוא יוכל להצטרף ולהשתתף בפעולה, ועל כך באה התשובה הנועזת האפיינית, שציינה את מיטב הנוער בימים ההם בארץ: איזו שאלה? הוא העלים ממפקדו את דבר היות רגלו נפוחה ונתונה בגרב גומי.

ההתקפה נועדה ליום רביעי, 9. 6. 48, לפנות בוקר. ההתקפה לא השיגה את מטרתה — הכפר לא נכבש, אך היא היתה רוויית דם — 8 בנים יקרים נפלו בה, וזאב בתוכם. היה זה יומיים לפני ההפוגה הראשונה.

רק בהתקפה שניה, שנערכה אחרי ההפוגה, נכבש המקום, ואז נאספו גוויותיהם והובאו לקבורה בקבר־אחים בקיבוץ משמר־העמק.

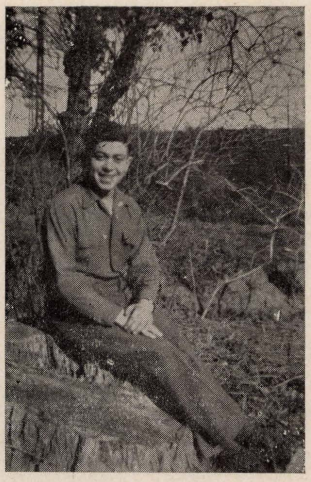

וואלף ניימאן. דער יינגסטער זון פון דוד ניימאן דער בעקער. — בעת דעם אויסברוך פון קריג, זיך געראטעוועט ביי פאַרשידענע פויערים. געווען אין פאַרשידענע לאַגערן. — דער ערשטער געקומענער נאָך פראַנקרייך אין יאָנואַר 1946. געבראַכט די ערשטע טרויעריקע גייעסן פון אונדזער שטעטל. געפאַרן אומלעגאַל נאָך ישראל. געפאַלן אין ישראל, יולי 1948.

כך נקפדו חייו הקצרים אבל מלאי המעש של זאב ניימן, אשר דרכו היתה, למן גיל 12, עת פרצה המלחמה, רבת סבל ויסורים לא ישוערו, בהיותו עד לסופם המר של יקיריו, בני משפחתו; לא ניתן לו להגיע למטרתו הנכספת, אשר בלבו החם יקדה אש אליה, לעם ולארץ, ואשר בכל נימי נפשו ערג לעתיד ולחיים יפים.

זאב, בן־דודי היקר, לעולם יגון זכרך בלבי ובלב ידידיך וחבריך אשר כה אהבוך והעריצוך.

בלב כולנו ובלב כל עם ישראל יהיו חרותים לנצח זכר שמות הגבורים, שנפלו על שיחרור הארץ ובדמם הטהור הרווה וקידשוה.

יוסף הלזבנד

תל־אביב, אוגוסט 1960.

סאַבינע האָלצשטיין־באַומאַן

די ייִדיש־פּוילישע שולע אין זשיראַרדאָוו און איר אָנפירער גאָמאָלינסקי

הערמאַן גאָמאָלינסקי האָט ביי אונדז אָרגאַניזירט די ערשטע ייִדישע פאָלקסס־שול, אין דער פּוילישער שפּראַך נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה. די דאָזיקע שולע האָט זיך געפונען אין דריי קליינע צימערן אין הויז פון כאָדאַקן. דער שול־פּערסאָנאַל איז באַשטאַנען פון דריי פּערזאָנען: גאָמאָלינסקי, ווי דער לייטער פון דער שולע און פּעדאַגאָג און צוויי ייִנגערע לערערינס. געהאַט האָבן זיי אַ גאָר נישט לייכטע אויפגאַבע. די קינדער זענען געווען פון פאַרשידענעם עלטער און האָבן בכלל נישט געוווסט וואָס דאָס איז אַזוינס אַ שולע, ווייל אין דער מילחמה־צייט זענען די שולעס, אין אַלגעמיין, געווען געשלאָסן. די אויפגאַבע פון די דערציִערס איז געווען: די דאָזיקע פּשוט באָרוועסע און הונגעריקע קינדער, וואָס זענען פאַר דער צייט „דערוואַקסן" געוואָרן אויסצולערנען לייענען. געווען פאַלן אין מישפּחות, ווו די דאָזיקע מינדעריעריקע קינדער זענען געווען דער אָנשפּאַר פון דער מישפּחה, אַרויסגעהאָלפן אין דער חיונה, און עס איז גאָר שווער געווען די עלטערן צו שיקן די קינדער זיך לערנען.

ווען די שווערע צייטן פון דער מילחמה האָבן זיך געענדיקט און די צייט איז אַ ביסל לייכטער געוואָרן, האָט זיך די שולע פאַרפעסטיקט. ווען גאָמאָלינסקי האָט נאָך לאַנגע באַמיִונגען באַקומען הילף פון אַ מלוכהשן פאָנד, איז די שולע באַדייטנדיק אויסגעברייטערט געוואָרן און דער פּערסאָנאַל איז פאַרגרעסערט געוואָרן. גאָמאָלינסקי גופא איז פון דעם מלוכהשן־שול־קוראַטאָריום נאָמינירט געוואָרן ווי דער דירעקטאָר פון דער שולע. ער האָט אַלץ געטאָן, לויט די דעמאָלסטיקע מעגלעכקייטן, כדי צו געבן די ייִדישע קינדער אַ גוטע דערציִונג. די לער־פּראָגראַם איז געווען פון קוים אַ פּאָר אָפּטיילונגען פון אַ נאָרמאַלער שול, אָבער די תלמידים און די תלמידות פון גאָמאָלינסקיס שולע האָבן אין שטאָט געהאַט אַ גאָר גוטן נאָמען. מיר האָבן ליב געהאַט צו גיין אין שולע.

ביז דעם היינטיקן טאָג געדענק איך די ליכטיקע מאַיוווקעס, די פרילינג־שפּאַצירן אין די אַרומיקע שיינע וועלדער. אַ סך וואָכן פאַר דער מאַיוווקע פלעגן מיר זיך שוין גרייטן צו דער דאָזיקער, פאַר אונדז קינדער, דאַן זייער וויכטיקע געשעעניש. ווען די קינדער צוזאַמען מיט די לערער פלעגן, אָנשטאָט זיצן אין די ענגע קלאַסן פון דער שולע, זיך אַוועקלאָזן אין די סקערניעוויצער וועלדער, ווו מיר האָבן זיך אַרומגעשפּילט אונטער דער ליכטיקער זון, ביים געזאַנג פון פאַרשידענע לידער.

ווער רעדט נאָך, אויב די דאָזיקע מאַיוווקע איז פאָרגעקומען אין טאָג פון 3טן מאַי, דעם פּוילישן נאַציאָנאַלן יום־טוב, כדי צו באַערן די קאָנסטיטוציע. דעם דאָזיקן טאָג האָט מען געפייערט גאָר יום־טובדיק. נאָכן אָנקומען אין וואַלד פלעגט פאָרקומען אַ מין אַקאַדעמיע. איינע פון די שילערינס איז שוין געווען צוגעגרייט מיט אַ רעדע וועגן דער באַדייטונג פון יום־טוב. שפּעטער פלעגט מען זינגען און דעקלאַמירן. זייער אָפט פלעגט פעלע קייזמאַן זינגען סאָלאָ. זי איז געווען אַ גאָר פיינע זינגערין. שפּעטער האָט מען זיך צעשאָטן איבערן וואַלד, ווו מען האָט פאַרבראַכט ביי פאַרשידענע שפּילן. אונדזערע געזאַנגען און געלעכטערס פלעגט דער עכאָ צעטראָגן איבערן גאַנצן וואַלד. גאָר לאַנג פלעגט מען דערמאָנען אַן איינגעגעבענע מאַיוווקע.

זייענדיק שוין אין פינפטן קלאַס האָט די לערערין אָפט מיט אונדז איינרעזשיסירט אַ פאָרשטעלונג. געווען זענען עס פאַר אונדז שווערע טעג — בייטאָג לערנען און שפּעטער בלייבן אין די אָוונטן אין שול, כדי צוצוגרייטן די פאָרשטעלונג. אונדזער מי איז געוואָרן באַלוינט, ווען מיר האָבן די דאָזיקע פאָרשטעלונג געגעבן אין „דאָם ליודאָווי", וואָס איז

אין שטאָט געווען אַ געשעענישׂ. דער גרויסער זאָל איז געווען איבערפולט און מיר, די אַקטיאָרן, מיידלעך און יינגלעך, האָבן באַוויזן וואָס מיר קענען אין די קאָסטיומען פון קאַרבירטן פאַפיר, וואָס מיר האָבן זיך אַליין אויפגענייט. מען האָט אונדז שטאַרק אַפּלאָדירט און אַרויסגערופן אויף ביס. צו אונדזער גליק איז גאָר נישט געווען קיין גרענעץ. לאַנגע חדשים נאָך דעם האָט מען נאָך אַלץ אין זשיראָר־דאָוו געהערט וועגן דעם ספּעקטאַקל. ביז דעם היינטיקן טאָג גיפּינט זיך אין מיין האַרצן אַ וואַרעמער ליבע־זויגקל פאַר אונדזער לערער, וועלכער האָט זיך באמת פאַרנומען מיט אונדזער יסודותדיקער דערציונג. פאַר זייער פיל פון אונדזער דור איז גאָמאָלינסקיס שולע געווען די ערשטע און די גרונטיקסטע שולע. פון דאָנען זענען אַ טייל אָוועק אין אַנדערע, העכערע לערן־אַנשטאַלטן און אנדערע צו פאַרשידענע פאַכן. די פרייִנדשאַפטן, וואָס זענען דאָ אין דער שולע געשלאָסן געווארן, האָבן גאָר לאַנג גיעדויערט און דויערן ביז היינט, ביי די יעניקע, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן.

די שולע האָט זיך כסדר אַנטוויקלט. דער שול־לאָקאַל האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר צו ענג און עס איז גיעווען אַק־טועל די פראָגע פון אַ גרעסערן אייגענעם לאָקאַל, אַ פאַדע־רונג, וואָס גאָמאָלינסקי האָט כסדר אַרויסגעשטעלט. דער מלוכהשער שול־קוראַטאָריום האָט אָבער די דאָזיקע פּא־דערונג כסדר אָפּגעוואָרפן מיטן מאָטיוו, אַז עס פעלן אויף דעם אָפּגנדן. דער דאָזיקער חלום איז אָבער סוף־כל־סוף פאַרווירקלעכט געוואָרן. עס איז אויפגעבויט געוואָרן אַ נייַ־ער שול־בנין און גאָמאָלינסקי איז באַשטימט געוואָרן ווי דער דירעקטאָר, נישט געקוקט וואָס לויט זיין עלטער האָט ער שוין געקענט זיין אויף עמעריטור, האָט ער זיך נישט געוואָלט געזעגענען מיט דער שולע און איז געווען דער ערשטער דירעקטאָר און דערציער פון דער שולע אין נייַעם בנין. אָבער וועלכע האָבן געלעבט אין זשיראַרדאָו צווישן ביידע וועלט־מילחמות געדענקען זיכער די נייַ פאָלקס־שול אויפן נאָמען פון עליזאַ אזשעשקאָוואַ.

וועג גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה האָט אַנ־געהויבן אָנקומען הילף פון אַמעריקע, איז אין זשיראַרדאָו געשאָפן געווארן אַ הילף־קאָמיטעט און גאָמאָלינסקי האָט זיך פאַרנומען מיטן פונאַנדערטיילן פראָדוקטן און מלבושים.

וועג עס האָבן זיך אין באַנייטן פּוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה, געשאפן די שטאָטראָטן, איז גאָמאָלינסקי געזעסן אין זשיראַרדאָווער שטאָטראָט ווי דער פאַרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג. איך זוייס נישט ווי אַזוי אין צי ער האָט טאָקע גוט פאַרטראָטן די יידישע אינטע־רעסן אין שטאָטראָט. עס האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס זענען פון זיין אַרבעט נישט געווען צופרידן. די יוגנט, וואָס האָט שוין דאָן געהערט צו פאַרשידענע פאָליטישע אַרגאַני־זאַציעס אין זיך געהאַלטן פאַר אַוועסטזיניק, האָבן בא־טראַכט גאָמאָלינסקין פאַר אַן אַסימילאַטאָר וואָס איז אָפּגע־ריסן פון די יידישע פראָבלעמען; אַז ער וועיסט נישט וועגן די נויטן און באַדערפענישן פון די יידישע פאָלקס־מאַסן און איז דעריבער נישט ראוי צו זיין דער פאַרטרעטער פון דעם יידישן כלל. די דאָזיקע יוגנט האָט טאָקע אָנגעהויבן זיך באַטייליקן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן און בעת וואָלן אַרויסגעשטעלט אייגענע קאַנדידאַטן־ליסטעס. די אָפּאָזי־ציע לגבי גאָמאָלינסקין האָט טאָקע געבראַכט דערצו, וואָס ער איז לסוף עלימינירט געוואָרן פון צו זיין דער רעפּרע־זענטאַנט פון די יידן, סיי אין דער קהילה, סיי אין שטאָט־ראַט.

וועג מען האָט, בעתן היטלער־חורבן פאַרטריבן די זשי־ראַרדאָוער יידן קיין וואַרשע, איז גאָמאָלינסקי, צוזאַמען מיט זיין מישפּחה, אַרייגעגעטריבן געוואָרן אין וואַרשעווער געטא. ער האָט געלעבט און געליטן אין געטא צוזאַמען מיט אַלעמען. ער האָט אויך געטיילט דעם גורל פון אַלע יידן — ער איז אַוועק אויף דעם פּיין־ און אומקום־וועג פון די מיליאָנען יידן.

וויל איך, זיין שילערין, אין דעם אַלגעמיינעם יזכור אויך אַריינפלעכטן זיין נאָמען.

גיטל קלעפפיש — יחסן

א בלעטל זכרונות

דער שרייבער אין אונד־זער משפחה איז מיין ברוי־דער העשל, אדער ווי די זשירארדאוער געדענקען אים אלס „ה ע ש ק ע " און ווי עס קאן אים היינט די וועלט, ווי ד"ר העשיל קלעפפיש. אבער וועז איך האב געהערט וועגן זשי־ראדאוער יזכור ־ בוך האלט איך פאר. מיין חוב איך צוצולייגן א ווארט צו דער אויפשריפט אויף דער טרויעריקער מאסן־מצבה. דאס איז דאך פאקטיש דער לעצ־טער פאדעם, וואס פארבינדט אונדז מיט אונדזערע טייערע אן ליבסטע, וועל איך דא פארצייכענען צווי טיפן, וועלכע איך געדענק פון מיינע קינדער־יארן אין זשירארדאוו.

מיין באבע חנה

אן אומפארגעסלעכע פרוי איז זי געווען, מיין באבע חנה, אדער ווי מען האט איר גערופן חנה־הללס. מיין מאמע איז געווען ברכהלע, חנה־הללס, און מיר קינדער זענען געווען חנה־הללס אייניקלעך.

איך געדענק מיין באבען א שטענדיק שמייכלדיקע מיט א פאר טיערע, קלוגע אויגן. נישט גאר קיין הויכע, אבער א גלייכע, גראציעזע מיט א לענגלעכער „קופקע", באצירט מיט בלומען, וואס האט שטארק געפאסט צו איר איידעלן פנים.

זי איז געווען דער „קאפ" פון דעם גרויסן הורטאוון צו־קער־געשעפט, ווו עס זענען געווען באשעפטיקט איר מאן רב הלל, אירע זין, טעכטער און די גאנצע משפחה.

מיין זיידע איז ארומגעגאנגען תמיד א בייזער; מיינע פע־טערס זענען געווען פארדאגהט; מיינע מומעס, וועלכע זע־נען אריינגעקומען נאך א פאר גילדן און סתם זיך ארומ־קוקן זענען געווען אנגעברוגזט. די איינציקע וואס איז פאר־בליבן געלאסן, ליבלעך און נישט פארלארן איר געמיט־לעכקייט אין דער גאנצער „אימפעריע", איז געווען די באבע חנה.

איר גרויס הארץ איז געווען אפן פאר פרעמדע פונקט ווי פאר אייגענע. איר צירונג איז שטענדיק געווען פאר־זעצט, ווייל תמיד האט זי געמוזט האבן געלט אויף אויסצו־לייזן עמיצן פון פריזיזו, אדער חתונה־מאכן א יתומה.

מיט איר מאגענטישער, הויך־באזעלטער פערזענלעכ־קייט האט זי צו זיך צוגעצויגן סיי יידן, סיי גויים. איר חכ־מה, ערלעכקייט און גוטסקייט האבן אלע באוווּנדערט.

געווען איז זי די עלטסטע טאכטער פון ר' שמעלקן. ווי מ'האט געשמועסט איז ער געווען ערשטער יתד אין זשיראר־דאוו. אלס מילנער האט ר' שמעלקע מצליח געווען און זיך משדך געווען מיט יחוס, אזוי ארום איז ר' הלל, א גרויסער למדן געווארן איר מאן.

דאס געשעפט, ווו מען האט פארקויפט „היטלעך" צוקער איף הורט איז, א דאנק די גרויסע סוחרישע פעיקייטן פון מיין באבען, געוואקסן און איז מיט דער צייט געווארן דאס באדייטנדסטע צוקער־געשעפט אין זשיראדאוו, אמשינאוו, וויסקיט און אלע אנדערע שטעטלעך ארום. „חנה הללס" — איז געווען אן אינסטיטוציע אין שטאט. דאס געשעפט האט פארנומען איר הויז אויף דער וויסקיטסקע גאס. און אין די פיל איבעריקע צימערן האט געווויינט די משפחה. וועז אי־רע 4 טעכטער האבן חתונה געהאט און געגאנגען ווייטען פאר זיך, האבן עטלעכע דירות זיך פארדונגען צו אנדערע, אבער מיין מומע דבורהן און מיין מאמען, וועלכע איז גע־וען די יינגסטע האט זי נישט אוועקגעלאזט פון זיך, און מיר האבן דארטן טאקע געווויינט די גאנצע צייט.

חוץ אירע סוחרישע פעיקייטן און גוט הארץ האט איר מיין באבע חנה געהאט א מאגענטישע פערזענלעכקייט. איך וועל דא איבערגעבן אן עפיזאד, וועלכן מיין מאמע האט אונדז דערציילט.

וועז מיין מאמע איז נאך געווען א יונג מיידל, האט זיך אויפגעמאכט אנטקעגן איבער זייער געווילב א גרויס ge־שעפט פון פארשידענע פראדוקטן און איף פון צוקער. דער אייגנטימער איז געווען א רייכער קריסט און ער האט באַ־שלאסן דער באבען ארויסצוטרייבן פון מיסחר. האט ער געווארפן די פרייזן, איז מען נאכגעקומען די ביליקע פרייזן.

מיין לערער גאַמאַלינסקי

א צווייטער טיפּ, וועלכער האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון איז געווען מיין ערשטער לערער הערמאַן גאַמאַלינסקי. ער האָט געהאַלטן ביים פֿאַרלירן דאָס שטיקל ברויט. מען איז געווען אומגליקלעך און קיין אויסוועג האָט מען נישט גע־זען. איין טאָג האָט זיך די באָבע אָנגעטאָן אירע שבתדיקע קלייַדער, מיט א ניי „קופּקעלע" און זי איז אַריבערגעגאַנגען רעדן צום קריסט. וואָס זי האָט דאָרט געריידט, ווייסט מען נישט גענוי. אָבער נאָך איר אינטערוועניע איז געווארן שלום. ער האָט צוגעזאָגט מער נישט צו קאָנקורירן. און ער האָט טאַקע מער קיין מאָל דאָס נישט געטאָן.

נאָך א עפּיזאָד געדענק איך שוין אַליין:

עס פלעגט זיך פירן ביי דער באָבע, אַז אַלע אָוונט נאָכן פאַרמאַכן דאָס געשעפט, האָט מען אויסגעציילט דאָס געלט אויפן גרויסן קייליקדיקן טיש אין א זייטיק צימער. האָט איין מאָל פאַסירט, אַז אייַנער פון מיינע פעטערס, האָט גע־געבן א קונה א רעשט, אָנשטאָט א פּעקעלע פון איינצלנע רובלס — א פּעקעלע פון הונדערטער. און דער קונה איז גע־ווען אַן אָנטיסעמיט, פֿאַרשטייט זיך, אַז מען האָט געהאט גרויס עגמת־נפש. מיין באָבע האָט א ווייל געטראַכט און געלאַסן געואָגט: „זאָרגט זיך נישט, קינדער, איך וועל דאָס געלט, מיט גאָטס הילף, צוריקקריגן". זי איז אַריין אין צווייטן צימער, זיך איבערגעטאָן, איך געדענק נאָך אַפילו ווי שיין זי האָט אויסגעזען, אַלע אַרומיקע האָבן איר פאַר־שטעלט דעם וועג, מען האָט איר נישט געלאָזט גיין צו אַזא „גזלן" שפּעט בייַנאַכט. אָבער זי האָט זיך פעסט גע־האַלטן, אַז גאָרנישט וועט איר געשען, און דאָס געלט וועט זי צוריקברענגען. און אַזוי איז עס טאַקע געווען. אַרום א שעה שפּעטער איז זי צוריקגעקומען א שמייכלענדיקע, א שיינענדיקע, מיטן גאַנצן געלט. ווען זי האָט אויפגעמאַכט די טיר, האָט זי דערציילט, האָט ער זיך איבערגעצלמט. „איך זע אין דיר א הייליקע" האָט ער געזאָגט און מיר דער־לאַנגט דאָס געלט.

געשטאַרבן איז זי אין טיפן עלטער אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און דער זשיראַרדאָוער רב האָט איר מספּיד געווען אויף דעם שול־הויף. מיט די ווער־טער: „רב חנה איז נפטר געוואָרן" האָט ער אָנגעהויבן זיין הספּד.

כּמעט גאַנץ זשיראַרדאָו איז געווען ביי איר לוויה, און ידער איינער האָט געטראָגן אין הארצן א דאַנקבאַרקייט צו איר פאַר עפעס א טובה, אַן עצה, אַדער כאָטש א גוט וואָרט. אויך איך, אַלס קינד, האָב געוואָלט איר זאָגן, אין קורצן, ווי שטאַרק איך האָב זי ליב געהאַט. מיר איז געווען ספּעציעל א רחמנות אויף מיין מאַמען. איך האָב געוואָלט געפינען דאָס פאַסיקע וואָרט, אָבער חוץ טרערן האָב איך פון גאָר־נישט געקענט טראַכטן. עד־היום איז זי ביי אונדז פאַרבליבן וואָס א ליכטיקער סימבאָל. און אַזוי איז זי געשטאַרבן, מיין ליבע באָבע חנה: זאָס אין יאָרן, רייך אין לעבנס־חכמה אָבער יונג אין איר גייסט.

יעקב בלאַשטיינס צווי מיידלעך האָבן זיך אויך דאָרטן געלערנט.

איז גאַמאַלינסקיס שולע געווען אַ וויכטיקע דערשיינונג אין זשיראַרדאָו.

די שולע איז באַשטאַנען פון אַ שיינעם ליכטיקן צימער מיט בענק און אויך מאַדערנע מכשירים. געריכט האָט מען דאָרט בלויז פוילישׂ. גאַמאַלינסקי אַליין האָט נישט אויסגערעדט קיין אייִדיש וואָרט. אַפילו ביי אים אין הויז האָבן אַלע גערעדט פויליש. און זיין פויליש האָט אַזוי שטאַרק געשמעקט פון גאַליציע, אַז מען האָט אים אויך גערופן "גאַליצייַנער". אַדער אין הויף, אין אויב מען האָט געהערט זיין קול, איז געווען אַ סימן אַז, עס איז דאָ.

דאָס יידישע זשיראַרדאָוו האָט געהאַט רעספעקט פאַר גאַמאַלינסקין. לויט זיין אַרט לעבן, האָט אים, ווייזט אויס, גאַרנישט געפעלט אויך מאַטעריעל. עס האָט געהאַט עטלעכע זין און איין טאָכטער האַלושאַ, אַ שיין מיידעלע, אַן אייִדעלע, און זי האָט זיך געהאַלטן ווי אַ פוילישע "פאַניענקע". זיין פרוי איז געווען אויך אַסימילירט. געווויינט האָבן זיי אין דעם זעלבן הויז, ווו עס האָט געהאַט זיין שולע. מען האָט דאָרט מיט דער צייט אויך אייִנגעפירט העברעישע קורסן.

דער 5טער קלאַס פון דער יידיש־פוילישער פאַלקסשול א"נ „אַזשעשקאָווא", יאָר 1930.

אין דער ערשטער ריי פון רעכטס צו לינקס זיצן: שילערן בערסלער, די לערער סמאַלעכאָווסקי, גערטשאַק, יאָסענפישען, דער שול־דירעקטאָר הערמאַן גאַמאַלינסקי (געווען אויך לאַנגיאָריקער פרעזעס פון דער יידישער קהילה), די לערערין שענוויץ, לערער מאַזור, העברעישער לערער יוסף ווינער, שילערינס קאָפמאַן, ליבערמאַן.

עס שטייען אין צווייטער ריי פון רעכטס: שילערס כענצינסקע, וואַלאַנאָוו, ליבהאַבער, דאָרעמבוס, דאָרעמבוס פייגע, ניסנבערג, קרישטאַל, נישט דערקענט, נישט דערקענט, צירל יאָקובאָוויטש, זילבערשטיין, דושאַלאָווסקע.

רעכטס אין דער דר־טער ריי: אומבאַקאַנט, ל. גאַלדשטיין, ווילינג, אַהרן האַלדזבאַנד, שטיינזאַלץ, שטראַזבורג, בראַמבערג, פלאַנצער, מאַרגולים, נחמן ווייַנטרויב.

שרי־ען, אַזוי ווי ער וואָלט געוואָלט אַלעמען לאָזן וויסן, אַז דאָס איז נישט אַבי וואָס, אַ „זשידאָווסקע שקאָלע" נאָר אַן אמתע מאָדערנע שולע. און אונדזער גאַמאַלינסקי איז אויך נישט אַבי ווער, נאָר אַן אמתער, פולבלוטיקער פאַלאַק פון משהס גלויבן. אַפילו זיין געשטאַלט האָט אַנגעזאָגט גרויס וויכטיקייט. אַ בריייטער מיט אַ פול צעפרידן פנים. איך געדענק, אויב מען האָט געוואָלט וויסן צי דער לערער איז דאָ אין דער היים, איז געגנג געווען צו שטיין אויף דער גאַס, אַזוי אַרום איז זיין שולע געווען נאָך אַ וויכטיקער בייטראָג צום יידישן לעבן אין שטעטל.

אין אַלגעמיין אין די שולע געפירט געווארן אויפן מאַדערנעם שטייגער און לויט דער פוילישער שיטה. מען האָט דאָרטן געלערנט אויסער די עלעמענטאַרע קענטשאַפטן, אויך געאָגראַפיע, געשיכטע, אַ ביסל פיזיק אא"ו. צום סוף יאָר זענען פאַרגעקומען עקזאַמענעס דורך צייַן קוויטלעך, ביי דער אַנווענדונג פון אַנגעזעענע עסטס, געלערנטע. וועג

מען האָט, למשל, אַרויסגעצויגן אַ נומער. גאָמאָלינסקי אַליין, אָדער ווער פון די געסט, האָט אַרויסגעזאָגט דעם פסק, וועגן וואָס פאַר אַ טעמע מען דאַרף זאָגן אויף אויסנווייניק. אָפּגעזאָגט, האָט מען פאַרלאָזט דאָס צימער אַ האַלב־פאַר־חלשטע, נערוועזע, צי מען האָט געקראָגן אַ גוטן גראַד. פון דאָרט האָט מען, ווי איך האָב שוין דערמאָנט, געקאָנט אַריין אין אַ גימנאַזיע און בשלום אַדורכמאַכן דעם עקזאַמען.

גאָמאָלינסקי אַליין האָט זיך אויך שפּעטער, אויף זיין שטייגער, צוגערוקט נעענטער צום ייִדישן לעבן און ייִדיש־געזעלשאַפטלעכן אַרבעט. ער איז אַפילו געווען מיטגליד אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג (ביז וואַנען עס זענען איינגע־פירט געוואָרן וואַלן).

היטלער האָט אַלע מיינע נאָענטסטע און ליבסטע אויס־געהרגעט, און צווישן זיי אויך מיין ערשטן לערער גאָמאָ־לינסקי.

חנה ווייסמאַן

מיין מומע חנהס גאָלדענע קייט

מיין פעטער הלל און די מומע חנה זענען געווען די גבי־רים פון דעם שטעטל — זיי האָבן פאַרמאָגט אַ גרויס צו־קער־געשעפט. די משפּחה איז באַשטאַנען פון זעקס טעכטער און 4 זין — אַלע שיין ווי ליכט. דאָס הויז איז געפירט גע־וואָרן אויף גאָר אַ שיינעם אופן.

דער פעטער הלל איז געווען אַ ייִד אַ בן־תורה, אָבער אויך אַ גרויסער קמצן. אָרעמע לייט, האָט ער סתם פיינט געהאַט. די מומע חנה איז געווען מיין מאַמעס אַן עלטערע שוועס־טער. זי איז געווען אַ גרויסע צדיקת. זי האָט געהאַט אַ וואָ־רעם, מענטשלעך האַרץ צו העלפן אָרעמע און נויט־באַ־דערפטיקע, וואָס האָבן נישט אויסגעפעלט אין אונדזער שטעטל.

איך געדענק זי, ווי זי איז אַלעמאָל געווען אָנגעטאָן אין אַ ברייטער קלייד מיט פאַלדן און טיפע קעשענעס, וואָס זע־נען שטענדיק געווען פול מיט קליינגעלט און שטיקלעך צוקער. אַזוי איז זי אַרומגעגאַנגען צווישן אָרעמע און קראַנ־קע מענטשן און זיי געהאָלפן, מיט וואָס זי האָט נאָר גע־קענט. דאָס האָט געדויערט אַזוי לאַנג ביז דער פעטער הלל האָט זיך דערוווּסט פון אירע מעשים און האָט זי מער נישט צוגעלאָזט צום געלט־שופלאָד.

אָבער דאָס האָט איר נישט אָפּגעשטעלט פון דער ווויל־טעטיקער אַרבעט. די מומע חנה האָט פאַרמאָגט אַ גאָלדענע קייט — אַ חתונה־מתנה. די קייט איז געווען אויסגעאַרבעט מיט רינגעלעך אַזוי, אַז מען האָט געקענט אַרונטערנעמען אַ רינגעלע מ׳זאָל אַפילו נישט באַמערקן, אַז ס׳פעלט עפּעס אין דער קייט, אַזוי לאַנג איז די קייט געווען. בערל גאָלד־שמידט האָט שוין געוווּסט ווי אַזוי דאָס צו טאָן. זי האָט דאָס געטאָן כדי אָנצוגיין מיט איר הילף און האָט אַזוי אַרונטער־גענומען אַ רינג נאָך אַ רינג פון איר גאָלדענער קייט — ביז דעם לעצטן רינגעלע.

ווען די היטלער־באַנדיטן האָבן אומגעבראַכט די זעקס מיליאָן פון אונדזער פאָלק האָבן זיי אָבער נישט געקענט פאַרניכטן די גייסטיקע אוצרות, וואָס שיינען ארויס פון די פריִערדיקע דורות און האָבן נאָך געווירקט און באַ־ווירקט אונדזערע טעג. צווישן די דאָזיקע פאַרשניטענע ליכטיקע געשטאַלטן שיינט אַרויס מיין מומע חנהס גאָל־דענע קייט מיט די ארונטערגענומענע רינגעלעך. די דאָזיקע רינגעלעך וועלן באַשיינען אונדזער ווייטערדיקן וועג און דאָס פאַרבליבענע רינגעלע וועט ווייטער ווערן אַ גרויסע, אַ לאַנגע קייט.

יוסף האַלזבאַנד

מיין קדיש אויף זייער אומבאַקאַנטן קבר

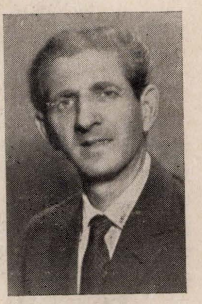

ס׳איז אונדז נישט געבליבן, מער ווי זכרונות, פון דעם אַלע־מען, וואָס ס׳איז אונדז געווען טייער און ליב, פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע. וויל איך ווידמען אַ פאָר שורות, דעם הייליקן אָנדענק מיין משפּחה, וועלכע האָט געגעבן, דער זשי־ראַרדאָוער געזעלשאַפטלעכקייט איניקע עסקנים — מיינע אומ־פאַרגעסלעכע בריידער: ג ע צ ל, נתן און אַהרן ז״ל, וועלכע זענען אין די לעצטע 10 יאָר, פאַר דעם צווייטן וועלט־קריג, געווען אַקטיוו, אין דער „פּועלי־ציון" צ״ס־פאַרטיי אין „פּרייהייט"־אַרגאַניזאַציע און אויך אויף אַנדערע געביטן.

דאַרף איך, פאַר אַלעמען, זאָגן אַ פאָר ווערטער, וועגן דער שטוב, וווּ עס זענען געשטאַנען אונדזערע וויגעלעך, וועגן אונדזערע טייערע עלטערן ז״ל, וועמענס השפּעה מיר האָבן פיל צו פאַרדאַנקען, אונדזער ווייטערדיקן וועג.

מיין פאָטער שמואל־ידידיה ז״ל, איז געבוירן אין אַמשי־נאָוו אין יאָר 1875. געשטאַמט האָט ער פון זייער אַן אָרע־מער היים. דער זידע, זיין פאָטער — הערשל האַלדזבאַנד, אַדער ווי מען האָט אים געוווּנען — הערשל ביקופקער, (פון דאַרף ביקופקא), איז געווען, אַ דאַרף־הענדלער. זומער צייט אָפט געהאַלטן אַ סאָד. די באָבע רבקה, וועלכע איז געווען זייער אַ קלוגע, האָט אים צוגעהאָלפן אין דער פּרנסה.

מיין פאָטער האָט שוין פון 12 יאָר אָן פאַרדינט זיין „שטיקל בראָיט", זייענדיק פיר יאָר אויף דער לער, ביי אַ שניידער. ביים מייסטער האָט ער באַקומען אַ ביסל עסן, און אַ געלעגער. געווען איז ער זייער פלייסיק, און איבערגעגעבן זיין משפּחה. אין דער אַרבעט האָט מיין פאָטער, געזען אַ יסוד — פאַר ערלעכקייט, נישט חלילה צו דאַרפן וועמען אָנרירן אַדער צונעמען.

ער פלעגט אונדז שטענדיק אויפמערקזאַם מאַכן, אַז אַר־בעט, און קענען אַ פאַך איז דער וועג פאַר מענטשלעכער, ערלעכער עקסיסטענץ. ער איז געווען דורכגעדרונגען מיט אַן אויפריכטיקן ווילן וועג ס׳איז נייטיק געווען, עמעצן קאָנסטרוקטיוו שטעלן אויף די פיס, אַדער — העלפן. ליב געהאַט דעם אמת. פון זיינע ווערטלעך געדענק איך: „וועג מען פרעגט דיך אויף וועמען אַ מיינונג, זאָלסטו נישט זאָגן קיין שלעכטס, ווייל, מיט אַ דריי מיט דער נאָז קען מען אַ מאָל אומברענגען אַ מענטש". ער האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף אונדזער דערציונג, אינפלאַנצדיק אין אונדז דאָס געפיל פאַר ישר און גערעכטיקייט.

הינדע־רבקה האַלדזבאַנד

מיין אומפאַרגעסלעכע מוטער, הינדע־רבקה, אַדער ווי מען האָט איר גערופן רבקהלע, איז געבוירן אין יאָר 1880 אין זשיראַרדאָוו. איר פאָטער, ליטמאַן — יעקב ניימאַן, איז

געקומען קיין זשיראַרדאָוו אין די זעכציקער יאָרן; געווען אַ גאָסטענינער חסיד און בר־אוריין, אַ טייערער און איי־דעלער מענטש, ער פלעגט זאָגן: (ווי מיין מוטער האָט דער־ציילט): „אַ געמיינער מענטש — איז אַ אַנדערע אומה", ביי אים האָט אַ ייִד באַדאַרפט זיין דער סימבאָל פון פיינקייט. גאָר יונג איז זי געבליבן אַ יתומה. צו זיבן יאָר איז איר געשטאָרבן די מוטער און זייענדיק אַלט פופצן יאָר, איז אויך געשטאָרבן דער פאָטער, וועלכן זי האָט גוט געדענקט, און שטאַרק פאַרערט. געווען איז זי אַ צאַרטע און איידעלע פרוי.

מיין מוטער האָט חתונה געהאַט אין יאָר 1900, געבוירן איין טאָכטער און זיבן זין, פון וועלכע פינף האָט זי דער־צויגן, לייביש, יוסף, געצל, נתן און אהרן. אונדזערע עלטערן פלעגן, ווי געזאָגט, זייער פיל אַכט לייגן אויף אונדזער דער־ציִונג. אין די שווערסטע יאָרן פון הונגער, ביי דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע פון 1915, האָבן מיר — איך און מיין ברודער לייביש ז"ל, געלערנט ביי מלמדים, און אָפט מאָל געגאַנגען אין חדר אָן אַ שטיקל ברויט. אַ חוץ דעם, זענען אַריינגעקומען אין שטוב די לערערן ניוטאַ גיפּס ז"ל און אַ לערער (וועלכער האָט געוווינט ביי שלמה־איטשע), זיי האָבן מיט מיר, מיין שוועסטער פּעסע און ברודער ליי־ביש געלערנט וועלטלעכע לימודים, „אַז די צייט זאָל נישט גיין פאַרלוירן".

אונדזער פאָטער האָט געהאַט מער אינטערעס פאַר רעלי־גיע־לימודים. אונדזער מוטער איז אָבער אויסער דעם גע־ווען פאַראינטערעסירט צו געבן אונדז אַ וואָס ברייטערע וועלטלעכע דערציִונג. וויפל צער האָט מיין מוטער געהאַט דערפון, וואָס זי האָט נישט געהאַט די מאַטעריעלע מיט־לען צו געבן אונדז מיטעלע און הויכע בילדונג. זי האָט זיך אויסגעצייכנט, מיט אַן איינגעבוירענע אינטעליגענץ און מיט אַ פילבאַר איידל האַרץ. געווען באַגייסטערט, פאַרן ציוניסטישן געדאַנק, און אויך סימפּאַטיזירט, מיט דעם טיפן הומאַניזם, פון דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג.

כ'וויל דערמאָנען איין פּרט אין איר דערציִונג. ווען מיר זיינען געווען קליינע קינדער פלעגט אונדזער מוטער, אין תשעה־באָב, אונדז אַוועקזעצן אויף אומגעלייגטע בענקלעך און אונדז פאָרלייענען קאַפּיטלען, וועגן חורבן ירושלים, דערביי דערציילן אונדז פון קמצא בר קמצא. עס האָבן זיך ביי איר דאַן געפּערלט טרערן פון אירע ליכטיקע אויגן, און פאַרגעלבט איר ספר. ווען מיר זענען שוין געווען גרעסערע בחורים, האָט די טראַדיציע נאָך אָנגעהאַלטן. נאָר דאַן זע־נען מיר געווען די לייענערס פון גאַנצע פּרקים, פון גרעצס, אָדער דובנאָווס ייִדישע געשיכטע. אונדזערע עלטערן ז"ל, האָבן געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפּעה, אויף אונדזער וויי־טערדיקן וועג.

געצל האַלדזבאַנד ז"ל

מיין ברודער געצל, איז געבוירן אין יאָר 1910. געווען פון מיטעלן וווקס, שוואַרצע האָר, שוואַרצע שמייכלנדיקע אויגן און אַ קלוגן בליק. געווען זייער באַגאַבט און אינ־טעליגענט. געהאַט אַ גוטן קאָפּ און געווען אויך אַ מתמיד. ער האָט געקענט זיצן גאַנצע טעג ביז שפּעט ביי נאַכט און זיך לערנען, געגרייט זיך צו זיינע עקזאַמענס אַלס עקסטערן. זיין חלום צו קומען צו הויכע בילדונג האָט ער נישט אויס־געפירט, ווייל אין וואַרשע האָט מען יעדן ייִד דורכגעוואָרפן ביי די עקסטערן־עקזאַמענס.

געצל האַלדזבאַנד

געצל איז געווען פון די אָנגעזעענסטע עסקנים, אין דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון" (צ"ס) און אין דער יוגנט־אָרגאַניזאַ־ציע „פרייהייט" און אויך אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג אין זשיראַרדאָוו. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דער אייגנשאַפט שנעל זיך צו באַפריינדן מיט מענטשן. געווען אַ גוטער רעדנער, אין דער ייִדישער ווי אויך אין דער פּוילישער שפּראַך.

איך דערמאָן זיך אַ מאָמענט, ווען אין יאָר 1934, דאַן איז פאָרגעקומען אונדזער ערשטע געמיינזאַמע 1טער מיי־דע־מאָנסטראַציע מיט פּ.פּ.ס.; עס איז באַשטימט געוואָרן אַ רעד־נער פון צענטראַל־קאָמיטעט און ער איז נישט געקומען. דאַן טרעט געצל אַרויס מיט אַ גלענצנדיקע רעדע אין דער פּוילישער שפּראַך. ער מאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק מיט זיין טיפן גלויבן, און שטאַרקן טעמפּעראַמענט. ער איז

געוואָרן פֿאָפולער אין די פּ.פּ.ס.־קרייזן. די באַקאַנטע דאָן טוערן און פֿאַרשטייערן אין מאָגיסטראַט פון פּ.פּ.ס. פּרוּוו טאָמאַשעווסקאָ, האָט זיך צו אים אייניקע מאָל געווענדט, ער זאָל אויבערגיין אַרבעטן, אין קרייז־קאָמיטעט פון פּ.פּ.ס. אין וואַרשע. געצאָלט, וועלכער איז אָבער געווען זייער אַ באַשיי־דענער און אויבערגעגעבן די אידעאַלן פון ציוניסטישן סאָ־ציאַליזם, האָט אירע פֿאַרשלאָגן נישט אָנגענומען.

נאָכן פֿאַרנעמען זשיראַרדאָוו דורך די נאַציס מוז ער אַנטלויפן. די געשטאַפּאָ זוכט אים, ער איז אָוועק מיט מיין יינגסטן ברודער אַהרן קיין באַראַנאָוויטש, שפּעטער איז אַהרן אָוועק צוריק אַהיים, ווייל אונדזערע עלטערן האָבן נישט געוואָלט זיין אַליין אין אַזאָ שווערער צייט. געצאָל איז געבליבן אַליין. אין זיינע בריוו צו מיר גיסט ער אויס זיין שטאַרקע בענקשאַפט נאָך דער משפּחה; זיין אינציקע הייסע שטרעבונג — נאָך דערלעבן זיין צוזאַמען און נישט אָפּגעריסן פֿון אַלעמען.

וועג די היטלעריסטישע האַרדעס זענען באַפֿאַלן ראַטן־פֿאַרבאַנד, איז אויך די פֿאַרבינדונג מיט אים געוואָרן אי־בערגעריסן; און כ׳האָב מער נישט דערהאַלטן די טייערע בריוו מיט זייער פֿרעכטיקן ייִדיש מיט דעם גרויסן בטחון אין די פֿלאַמיקע ברודערלעכע ליבע. אַלץ איז אַנטשוויגן געוואָרן און אין טייכן ייִדיש בלוט איז אויך דערטרונקען געוואָרן מיין קלוגער, אייִדעלער און זייער אינטעליגענטער און האַרציקער ברודער געצאָל ז״ל.

נתן האַלדזבאַנד ז״ל

מיין ברודער נתן איז געבוירן אין יאָר 1911. ער איז געווען מיט אַנדערהאַלבן יאָר יינגער פון געצאָלן, אָבער זיי זענען געווען ווי אַ צווילינג. געגאַנגען אין אייִן קלאַס אין דער פֿאָלקסשול; געלערנט צוזאַמען, גרייטנדיק זיך צו דער מאַטורע. נתן איז געווען אַ הויכער און שלאַנקער, מיט קלוגע דורכדרינגענדיקע גרויע אויגן. ער האָט נישט ליב געהאַט פיל צו רעדן, אָבער ווען ער האָט באַרירט אַ פֿראַ־לעם, אַדער געענטפערט אויף אַ פֿראַגע, — איז עס געווען, דורכגעטראַכט און אַנאַליזירט.

נתן איז געקומען אין דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פּרייהייט״ באַלד נאָך איר גרינדונג, אין יאָר 1927, און איז שפּעטער געווען פון די אַקטיוווע טוערס אין דער „פּרייהייט״ און דער פּועלי־ציון (צ״ס) פֿאַרטיי, און ווען די סעקרעטאַרן פון פֿאַרטיי־קאָמיטעט, לאה שטראָסבורג, (היינט בראָמבערג, גלעפּינט זיך אין ישראל), איז אין יאָר 1933 אַוועק אויף הכשרה, האָבן בת־שבע שטראָסבורג ז״ל אין נתן פֿאַרנו־מען איר פֿלאַץ. איך, זייענדיק דאָן פֿאַרזיצער פון דער פֿאַרטיי, האָב נתנען איבערגעגעבן צו פירן די קאָרעספּאָנ־דענץ מיטן צענטראַל־קאָמיטעט און ער האָט די אַרבעט גלעצנצנד אויסגעפירט.

ער האָט זיך אויסגעצייכנט אין דער שולע אַלס גוטער מאַטעמאַטיקער; געהאַט אַ באַזונדערע ליבע (אויך אַ געוויסן טאַלאַנט) צו קונסט־מאָלעריי. זיינע בילדער האָבן באַצירט די וועגנט פון דער פֿאַרטיי אין „פּרייהייט״־אָרגאַניזאַציע.

נתן האָט געהאַט אַ שאַרפן מוח; זיך גוט אָריענטירט אין פיל יורידישע פֿראַבלעמען; געווען אַ גוטער ראַטגעבער און פיל אַרעמע מענטשן זענען צו אים געקומען זיך באַראַטן וועגן משפּטים און אַנדערע פראָבלעמס. ער האָט געשריבן זיי ביטעס אין פֿאַרשידענע אָמטן און אין געריכט. פֿאַר דער דאָזיקער אַרבעט האָט ער קיין מאָל נישט געמומען באַצאָלט.

איך, גלעצל און נתן, זענען געווען טעטיק, צוזאַמען אין דער פֿאַרטיי אין „פּרייהייט״־אָרגאַניזאַציע; מיר האָבן גע־האָט אַ געמיינזאַמע שפֿראַך, געווען נישט נאָר ברידער, נאָר טרייַע פריינט און חברים. אָפט שפּאַצירט צוזאַמען, ווי מען האָט אונדז אַנגערופֿן — „בראָטשיאַ האַלדזבאַנד״.

נתן האָט דעם 28סטן פעברואַר 1939 חתונה געהאַט מיט דער אומפֿאַרגעסלעכער, האַרציקער, שוואַרץ־חנאָודיקער ברייַנדעלע ניסנבערג ז״ל, זיי האָבן זיך איינגעאַרבעט אין זשיראַרדאָו, זענען געווען גליקלעך בויענדיק זייער גע־מיינזאַמע נעסט. ער שרייבט דאָן וועגן אירː „זי איז ווייטער די לאָכנדיקע און ווויליטשקע, גוט ווי אַ טויב״. דאָס איז געווען דער לעצטער בריוו פון אים פון יולי 1939. די כוואַ־ליע פון נאַציזם האָט אויך זייער אידילישע נעסט צעשטערט. די לעצטע ידיעות — וואָס כ׳האָב געהאַט זענען, אַז ברייַנ־דעלע האָט געבוירן אַ קינד אין וואַרשעווער געטאָ אין יאָר 1941.

וועגן מיין דריטן ברודער אַהרן האַלדזבאַנד, דעם העלד פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד, וועלט געשריבן אין אַ ווייטערדיקן טייל פון פּנקס.

***

פיל יאָרן זענען פֿאַרבי און יענע פינצטערע טעג, אָבער דער ווייטיק אין האַרצן איז אַזוי גרויס, אין פון די אויגן פליסן די טרערן באַווייַנענדיק זייער יונג פֿאַרשניטענעם לעבן.

יוסף ניסנבערג

אויף די פאַריתומטע וועגן פון מיין חיים...

אונדזער היים האָט זיך געפונען אין משך פון אַ סך יאָרן אינעם הויז אויף ערשטער מאַי־גאַס 19. (פריער וויס־קיטסקאָ גאַס).

דער פראָנטיקער טייל האָט פריער געהערט צו אונדזער פאָטערס אַ פעטער, ר׳ ישראל עפשטיין ז״ל, אַ בלעכער, זייער אַ פרומער ייִד, אַ בן־תורה. ער איז געווען פון די גאָר ערשטע ייִדן אין זשיראַרדאָוו, און האָט זיך אויך גע־רעכנט, אין יענע בראשית־יאָרן, צו די וויניקע „פריוויליג־גירטע״ ייִדישע באַלמעלאָכעס אין דער גרויסער לייוונט־פאַבריק. שפעטער איז דאָס הויז אַריבער אין איגנטום פון אונדזער פאָטער, וועלכער האָט צוגעבויט די גרויסע צוויי־שטאָקיקע אָפיצינע אינעם לאַנגן הויף.

אינעם זעלבן הויז האָבן זיך אויף געפונען, צוערשט דער „מרכז הציונים״ און דערנאָך די אַרגאַניזאַציעס פון די „פועלי־ציון״ — צ״ס און „פרייהייט״. אַזוי איז דאָס הויז פאַראַנדלט געווארן אין אַ זייער פאָפולערן געזעלשאַפט־לעכן אָדרעס.

אַגב איז אויך כדאי צו באַמערקן, אַז אינעם גרויסן הויף פונעם זעלביקן הויז, וואָס איז געווען באַווינט פון ייִדן, האָבן זיך נאָך מיט פיל יאָרן פריער (פאַר דער ערשטער־וועלט־מילחמה), געפונען די „שטיבלעך״ פון דער „חברה־קדישא״ און פון די גערער און אַלעקסאַנדערער חסידים, און משך פון יאָרן האָט זיך דאָס קול פון תורה געלאָזט הערן איבערן גאַנצן הויף...

איך געדענק אויך נאָך יענע גאָר פריִע קינדער־יאָרן מיינע, וועָן מיין רבי, איטשע־מאיר ז״ל, (ראדזינער) האָט דאָרטן געהאַט זיין חדר. כ׳געדענק אַזוי גוט די מיט שטרוי אָנגעפילטע „שלאָפבאַנק״, אויף וועלכער מיר יינגלעך זענען געזעסן אָרום טיש, כאילו געלערנט און געמאַכט גאָר אוני־טערן טיש פאַפירענע פיגעלעך... און אַז מ׳האָט אונדז אַראָפגעלאָזט אַ מאָל אויף אַ פאָר מינוטן אויפן הויף „כאַפּן לופט״... זענען מיר געפלויגן פון די טרעפ אָראָפּ מיט אַ רעש און צעשפרייטע פאָלעס, ווי אַ טשאָטע געגנדז מיט צע־שפרייטע פליגל...

בכלל איז דאָס פון תמיד אַן געווען אַ זייער היימלעכער הויף.

אָט דערמאָן איך זיך סוכות־צייט, ווי עס פלעגן פאָרפאָרן „סאָדאָוויקעס״ מיט שווערע אָנגעלאָדענע וועגעגער מיט שמעקנדיקע האָרבסט־ און ווינטער־עפּל, וואָס זיי האָבן באַהאַלטן אין אויסגעבעטן שטרוי אויף די גרויסע בוידע־מער, און אין די גוטע קעלערן פון דער געמויערטער אָפּי־צינע... נו, האָט זיך געטומלט אַ ביסל; און שפּעטער, וועָן זיי האָבן שוין געהאַט אויספאָרקויפט ס׳אויבסט אין ווינטער־חדשים, און האָבן שוין אָפּגעגעבן די שליסלען אונדזער פאָטער, האָבן מיר קינדער נאָך גענישטערט אינעם שטרוי און אָנטדעקט „אוצרות״ פון קליינע עפעלעך...

אין די שפּעטערדיקע יאָרן ווידער אַ נייער טומל און יאַריד, אָרום די סקלאַדעס אונדזערע פונעם גרויסן פאָרבן־געשעפט, פון קרייד און קאָלך, באַזונדערס אין די סעזאָנען פאַר פּסח, און אין ימים־נוראים־צייט. ס׳פלעגן קומען פּוי־ערים און מאָלערעס, און דער גאַנצער שטח אָרום איז גע־ווארן פול מיט פאַרביקן טומל און געשריי...

צווישן די אויבנדערמאָנטע אַרגאַניזאַציעס בכלל, און די פועלי־ציון — צ. ס.־באַוועגונג בפרט, און אונדזער היים, האָבן זיך אין משך פון יאָרן אינגעשטעלט גאָר נאָענטע פאָרבינדונגען, וועלכע האָבן אָפּט־מאָל ווי פאָרווישט די גרענעצן צווישן היים און אָרגאַניזאַציע. געשען איז דאָס אַ דאַנק דער אַקטיווער אָנגעהעריקייט פון אונדזערע דער־וואַקסענע שוועסטער און ברידער צו אָט די דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס בכלל, און קודם־כל טאָקע צוליב דער אַנ־פירנדיקער פאָזיציע, וואָס דער שרייבער פון די שורות האָט פאָרנומען אין דער אידעאָלאָגישער און קולטורעלער אָר־בעט פון די דאָזיקע אָרגאַניזאַציעס. דער אָפּיציעלער און פאַקטישער אָדרעס פאַר אַלערליי ענינים און קאָרעספּאָנ־דענצן איז געווען אויפן נאָמען פון אונדזער היים.

איך געדענק, אַז נישט אין מאָל פלעגט מען פשוט „לקחענען״ קוילן און האָלץ, אינעם היימישן קוילן־סקלאַד פונעם טאָטן, כדי אינצוהייצן דעם אויוון אין לאָקאָל, ווייל די קאָסע פון דער אָרגאַניזאַציע איז צוזאַמען מיט די שויבן געווען ליידיק און פאַרפרוירן...

איז געקומען אַ שליח, אַ חשובער שרייבער, אַדער רעד־

נער פונעם צענטער, איז ביי אונדז אין דער היים געווען זיין ערשטע אויפנאם־סטאנציע.

אזוי ווי פריער אמאל, פלעגט מען הערן דאס קול תורה פון די „שטיבל"־בחורים אין „קעסט־איידעמלעך" איבערן הויף, האט מען שפעטער שוין געהערט גאר אנדערע נייע לידער און קלאנגען, פון נאציאנאלן און סאציאלן אינ־האלט, פון דער נייער יוגנט וואס האבן אייביק ביז אין שפעטע אוונט־שעהן געווימלט און געשוויבלט מיט אקטי־ויטעט און לעבנסלוסט.

ביי אונדזערע עלטערן ר׳ איטשע־לייזער און רבקהלע זי״ל איז געווען א פאלקסטימלעך־באלעבאטיש סוחרישע היים, ווו צווישן עלטערן און קינדער האט זיך איינגע־שטעלט — פריער ווי אין א סך ענלעכע היימען פונעם זעל־ביקן שיכט — א מין נישט־געשריבענער הסכם, אז אנערי־קענונג „די פאקטא" דעם נייעם קורס פון די אונטערגע־וואקסענע קינדער. אוודאי איז דאס געקומען ווי א רעזול־טאט פון א געוויסן געראנגל („קולטור־קאמף").

ר׳ איטשע־לייזער און זיין פרוי
רבקהלע ניסנבערג

דאס איז געקומען צום אויסדרוק אין דער גרעסערער באוועגונג־פרייהייט פון די קינדער מיט זייערע חברים, וועלכע פלעגן קומען אין אונדזער שטוב; אין אנגענעריקייט און אקטיוויטעטקייט אין דער געשאפענער ערשטער יידי־שער ביבליאטעק, אין אנטשטאנענע ארגאניזאציעס, אד״גל.

אונדזער פאטער, א טיפ פון א לאנג־געקליידעטן סוחרישן ייד ביי וועמען דאס קליינע געלע בערדל איז פון דעסטוועגן געווען א ביסל דיסקרעט און „פשרהדיק" שטיל ארומגע־שוירן, מיט קלוגע רעדעווידיקע אויגן, א מיטלוווקסיקער און זייער רירעווידיקער און שנעלער אין געדאנק און אין טאט. ער איז געווען א מעורב בין־הברירות, און האט גלייכ־צייטיק פארמאגט די אייגנשאפט פון סוחרישער ערנסט און פראקטישקייט, און א טיפן שארפן חוש פאר קלוגן הומאר. נישט ארויסגעלאזט קיין מאל די בלייפעדער פון דער ליב־קער האנט; געוחשבנט, און אפט מאל אויך „געסטראשעט" דאס גרויסע בני־בית (9 קינדער געווען!) מיט „דעציס",

ד״ה מיט דראנדיקן דעפיציט. אין תוך געגנומען איז ער גאר געווען א בעל־בטחון. ער האט פארמאגט א גרויסן אוצר מיט קלוגע ווערטלעך און פסוקים ביי פארשידענע ענינים און סיטואציעס. ער איז געווען פול מיט פשטות־דיקייט און געזונטער לעבנס־חכמה, וועמען מ׳פלעגט אויך צושרייבן באגונדערער אויפטורישקייט און הצלחה אין מסחר... (אן אביעקט פאר נישט־פארגינערישע בעלי־גוזמא־דיקע „שאצערס"...).

האבנדיק אן אפן אויג און אויער פאר ענינים פונעם ארומיקן כלל, פלעגט מען טאקע אויך אפט מאל קומען צו אים בעטן זיין עצה, אדער זיין אנטייל אין עפעס א בוררות אין סכסוכים צווישן שותפים, אדער ירושהדיקע מחלוקת, זייענדיק א פארטונער און פאריאטער מענטש, א בעל־תכלית, האט ער אבער אויך פארמאגט א סך געפיל פאר שבת־יום־טובדיקייט.

כ׳דערמאן זיך: אז ער איז געווען אין גוטן הומאר, פלעגט ער א מאל אויך ליב האבן שפאסיק צו באנוצן א ביסל דעם אויסדרוק „חברים". וואס האט ביי אים געהאט עפעס א בא־זונדערן בייגעשמאק און כוונה... ווייל ער האט דעם אויס־דרוק געדענקט און „געירשנט" נאך פון יענע אמאליקע פארלאשענע רעוואלוציאנערע געשעענישן אינעם שטעטל פון 1905–1906, וועו די רעוואלוציאנערע „בערזע", דער זאמל־פונקט פלעגט זיך קאנצענטרירן לעבן אונדזער קא־לאניאל־גרוועלב, און אפילו אויף די שפייז־זעק אין גרוועלב וואס מיר האבן געהאט אין יענע יארן אינעם זיידנס ירושה־דיקן הויז, אנטקעגן איבער דעם טויער פון דער גרויסער לייוונט־פאבריק, חברה „שטרייקערס" און יונגווארג פלעגט ארייננקומען קויפן פאפיראס, טרינקען לימאנאדע און סא־דע־וואסער מיט סאק און רעדן אויפן קייסער... אגב, א טשעקאווע זאך: אויפן שילד פונעם גרוועלב איז געווען אויסגעמאלט א פיש, ווי א סימבאל, לויטן זיידנס וווינט, א סימן פון מזל־ברכה...

אונדזער פאטער האט זייער ליב געהאט טאן א טובה א היימישן מענטש, אן ארעמען שכן, וואס פלעגן כאפן ביי אים כסדר א גמילת־חסד, אדער א טובה־זשירע, פאר וועלכן ער האט אויך נישט איין מאל באצאלט „ווי א טאטע". ער פלעגט זיך זייער אויסהיטן פון באעוולהנען אדער אויפ־האלטן דעם שכר פון א באלמלאכע.

אין פארלויף פון יארן איז ער אויך געווען טעטיק אין פארשידענע געזעלשאפטלעכע מוסדות און חברות, אנהייבנ־דיק אלס מיטגרינדער אין דער פארוואלטונג פון די ער־שטע ליי־ און שפאר־קאסע, אין ועד פון „הכנסת־אורחים", אין באלעבאטים־פאראיין, אינעם אלגעמיינעם געזעלשאפט־לעכן הילפס־קאמיטעט נאך די געשעענישן אין ארץ־ישראל אין יאר 1929, פאר וועלכן ער האט אגב אויך געהאט א באזונדערע ליבשאפט, געצאלט זיין שטייער פארן „קרן־היסוד" און „קרן־קימת". אין די דרייסיקער יארן איז ער אויך געווארן אויסגעווייולט אלס דאזער פון אן אומפארטיי־

שער פֿאַלקס־ליסטע אין דער קהילה, ווו ער איז אויך געווען וויצע־פֿרעזעס.

ער האָט נישט געקענט פֿאַרשווייגן אַן עוולה קעגן וועמען עס איז, אפֿילו ווען ס׳איז געווען פֿאַרבונדן מיט שאָדן אַדער אַ סכנה פֿאַר זיך, ווי ס׳האָט אויך נישט אין מאָל פֿאַסירט (כאָטש ער איז וואָס אַן אמת ווייט נישט געווען קיין גיבור...). איך געדענק אין אַמאָליקע מער נאָרמאַלע צייטן, ווען פוילישע לאָבוזעס, אַדער אַפֿילו אַ צעווילדעווע־טער זעלנער האָט זיך סתם געטשעפּעט צו א יידן... קודם־כל האָט ער אים אַ זאָג אַריין געטאָן: „היי טי אַנדרוסיע אַ פֿאַטשעש פֿאַראַפּישו?“... און דערמיט האָט ער אים „פֿאַר־שעמט“ און „קאָלט געמאַכט“... ס׳איז אָבער אויך געווען אַן ערנסטער פֿאַל, ווען ער האָט שיעור מיטן לעבן באַצאָלט.

פון דער צווייטער זייט, אונדזער מוטער ע״ה, רבקהלע איטשע־לייזערס, ווי מען האָט זי היימישלעך גערופֿן, איז געווען אַן איידעלע אין אויסזען און כאַראַקטער; אַ קלוגע פרוי, בייַ וועמען יעדעס אַרויסגעזאָגטע וואָרט איז פֿריער גוט אַדורכגעטראַכט געווארן, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ באַזונדערן הומאָר, אָפּט מאָל געמישט מיט אַ ביסל אי־ראַנישקייט, וואָס טרעפֿט אין פּינטל אַריין.

אויך איר איז נישט גאָנץ פֿרעמד געווען דאָס געפּיל און אינטערעס פֿאַר ענינים פונעם געזעלשאַפֿטלעכן אָרום — אויסער אירע אייגענע גאָר נישט לייכטע אויפֿגאָבן פונעם טאָג־טעגלעכן היימישן לעבן, ווי אַ גוטע מוטער און געליב־טע באַלעבאָסטע, און דערצו אויך אַ געטרייע מיטהעלפֿערין דעם טאַטן אינעם געווען לעבן. שטענדיק, אונטער אַלערליי אומ־שטענדן, געזונט מיט אַלע כוחות אָפּהיטן דעם כבוד פון דער שטוב. געווען איז עס גאָר נישט קיין לייכטע אויפ־גאָבע, בייַ די אויסגעוואַקסענע באַדערפענישן פון אַ גרויס הויזגעזינד, אָפילו אין אַ פֿאַרמעגלעכער באַלעבאַטישער שטוב. צו דעם אַלעם האָט זי נאָך געהאַט אַן אָפּן אויער אין האַרץ אויך פֿאַר אַ פֿרעמדן קרעכץ, און שטענדיק גרייט געווען צו טאָן וואָס נאָר מעגלעך, כדי צו העלפֿן אַ בכבודי־קער מישפּחה, אַ קראַנקן מענטש. און זאָל איר דאָ אויך דערמאָנט ווערן צום שבח, איר אַקטיוויטע מסירת־נפשדיקע אַרבעט אַלס אָנפירערין פונעם פרויען־קאָמיטעט אין יאָר 1924 ביים זאַמלען גאָלד, זילבער און צירונג פֿאַרן „קרן־הגאולה“, פֿאַר וועלכן זי איז טאָקע אויך זייער געלויבט גע־ווארן פונעם צענטראַל־קאָמיטעט אין וואַרשע.

זי האָט פֿאַרמאָגט אַ באַזונדערע פֿעיקייט פֿאַר אָבסער־

די מישפּחה ניסנבערג אין יאָר 1934, פֿאַר דער עליה פֿון יוסף ניסנבערג, פֿרוי און קינדער קיין א״י.
פון רעכטס צו לינקס: עס שטייען: דיר טעכטער דבורה, בריינדל, פייגעלע; דער זון מענדל; אַן אייניקל פון דער עלטסטער טאָכטער (רחל־נעכע) פערעלע, ניו־יאָרק; דער שפּעטערדיקער איידעם שמואל מאזלשטיין; די טאָכטער גוטשע; דער זון יוסף (ישׂראל).
עס זיצן: דער איידעם מנחם לאַנדאַ; די טאָכטער רחל־נעכע (געשטאָרבן 1950 אין ניו־יאָרק); דער פֿאַטער איטשע־לייזער; זיין פרוי רבקהלע; די שנור טאָכטשע (יוספס פרוי) מיטן אייניקל, משה־לייבעלע אויפן האַנט. (ביידע לעצטע אין ישׂראל).
דיצן גאָר אונטן: די יינגסטע טעכטערל פייגעלע און די צוויי אייניקלעך לאהלע בירנבוים (ניו־יאָרק) און שמואליק לאַנדאַו.
עס זענען געבליבן לעבן נאָר די וואָס זענען אין ישׂראל און ניו־יאָרק, אַלע איבעריקע אומגעקומען דורך די נאַציס.

ווירן און נאָכקאָפּירן אַלערליי מענטשן־טיפּן מיט וואָרט און טאַט און גוטמוטיקן הומאָר.

אויפן פאָן פון דעם אַלעם דערציילטן, ווערט אויך לייכ־טער צו פאַרשטיין די פאַרהעלנישמעסיקע ליבעראַלע באַ־ציונג פון אונדזערע עלטערן צו דעם שטאַרק אַנטוויקלטן געפיל און דראַנג צו געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, וואָס איז געווען אַ געמיינזאַמער כאַראַקטער־שטריך ביי כמעט אַלע אונדזערע שוועסטערס און ברידער. און אָט ווי כ׳געדענק זיי אַלע מיינע טייערע און ליבע.

אָנהייבנדיק פון אונדזער עלטסטער שוועסטער רחל־נעכע ע״ה (געשטאָרבן אין אַמעריקע אין יאָר 1950), וועלכע איז געווען צווישן די גרינדער פון דער ערשטער געזעלשאַפט־לעך־ייִדישער ביבליאָטעק אינעם שטעטל. אָנטייל גענומען אין טעאַטער־שפּיל פון אַ היימישן דראַמאַטישן קרייז, און אין שפּעטערע יאָרן געווען זייער טעטיק אין דער פאַר־צווייגטער הילפס־אַרבעט פונעם געשאַפענעם „פרויען־קרייז״ ביים זשיראַרדאָווער אַרבעטער־רינג אין אַמעריקע בכלל, און גאָר באַזונדערס פאַר אונדזער שארית־הפּליטה, וואָס געדענקען איר שטענדיק מיט כבוד און האַרציקן דאַנק.

אַזוי אויך דער שרייבער פון די שורות „אַ פאַרפאַלענער״ געזעלשאַפטלעכער טוער, אָנהייבנדיק נאָך אַלס ייִנגסטער קאָמיטעט־חבר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין יאָר 1916־1917 עד־היום.

באַזונדערס וועט זיין ריכטיק צו דערציילן וועגן אונדזער שוועסטער געלע, צו לאַנגע יאָרן, (געפינט זיך אין ישראל), וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איינגעבוירענע דראַ־מאַטישע אייגנשאַפטן און פעיִקייטן, אין געזאַנג, דעקלאַמאַ־ציע, רעציטאַציע, און דער עיקר אין טעאַטער־שפּיל, שוין אַלס אַ גאָר יונג מיידל, און זייענדיק שפּעטער אויך טעטיק אין דער פאַרוואַלטונג פון דער י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק, אַזוי אַז איר אָנטייל אין אַ וועלכער עס איז ליטעראַריש־קינסט־לערישער אָדער טעאַטראַלער אימפּרעזע איז שטענדיק גע־ווען אַ מין גאַראַנטיע פאַרן מאָראַלישן און מאַטעריעלן דערפאָלג פאַר דער ביבליאָטעק.

אויך אונדזער שוועסטער דבורה ע״ה האָט פאַרמאָגט פאַנטאַזיע פאַר נאָכקאָפּירן קאָמישע קרעאַציעס און טיפּן און פאַר הומאָריסטיש־סאַטירישן וואָרט־שפּיל, און פלעגט נישט איין מאָל „איבערקערן״ די שטוב מיט אירע „איינ־פאַלן״ און אויפטוען. אין אַזעלכע מאָמענטן געדענק איך, פלעגט איר די מאַמע האַלב־ערנסט און האַלב־גוטמוטיק אָנ־שרייען: נו גענוג שוין! — „כישופמאַכערין!״ זי איז געווען אַ צאַרטע, מילדע און גוטהאַרציקע.

דאַן קומט אונדזער שוועסטער גוטשע ע״ה, די קלוגע, מיט איר אינטעליגענטן פיינעם חוש פאַר ליטעראַטור און מוזיק.

דאָס זעלבע אויך אונדזער שוועסטער בריינדעלע ע״ה, די שוואַרץ־חנעוודיקע און צאַרטע, מיט איר שטיל באַ־האַרצטן געפילפולן זינגען.

אַזוי אונדזער טייערער ברודער מענדל ע״ה, דער ליכ־טיקער, קלוגער און פריילעכער, דער אַזוי געטרייער זון, ברודער און פאַרטיי־חבר, וואָס האָט אַלץ געטאָן אָן שום כבוד־זוכעניש, ווי אַ נחבא אל־הכלים — געטריי געווען ביזן טראַגישן סוף.

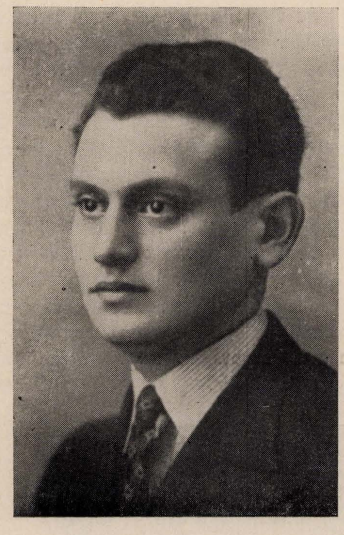

מענדל ניסנבערג

קומען נאָך צו דעם צו די ייִנגסטע צוויי שוועסטערלעך: פייגעלע און פערעלע ע״ה וועמען די נעמען האָבן אַזוי אמת־דיק געפּאַסט. אָפּשפּיגלענדיק, ווי סימבאָליש אַ סך פון זייערע אינערלעכע נשמהדיקע אייגנשאַפטן, לייכטקייט, שלאַנגקייט, פריילעכקייט, צעזונגענקייט און באַחנטקייט וועל־כע האָבן עפּעס ווי משלים געווען איינע די אַנדערע. אַרום וועלכע ס׳האָבן זיך אַזוי גערן גרופּירט פיל חברים און חברטעס פון דער „פרייהייט״־יוגנט...

פיל יאָרן זענען פאַרביי ווי כ׳האָב מיינע טייערע פאַר־לאָזט. ס׳שטייען מיר נאָך ווי לעבעדיקע פאַר די אויגן די שבתים און ימים־טובים מיט זייערע אייגנאַרטיקע באַזונ־דערע דעקאָראַציעס און שטימונגען אין אונדזער היים.

האָבן אונדזערע טייערע עלטערן געוואַרעמט מיט ליב־שאַפט און האַרציקן ציטער, דעם גאָלדענעם חלום פון ייִדישע טאַטע־מאַמע, וועגן נחת וואָס דאַרף קומען, וועגן המשך פון ווייטערדיקע דורות — ביז ס׳זענען געקומען די נאַצישע רוצחים און מיט גרויליקער אַכזריות איבערגעריסן דעם חלום.

ועל אלה אני בוכיה.

אַברהם קשאָנזשעניצער (נצר)

אַ מצבה נאָך מיין חרוב־געוואָרענער הײם

זשירארדאָוו 1914. איך בין אַלט געווען זיבן יאָר, וועז מיין טאַטע איז אַריין אַ צעשראָקענער אין שטוב, זיינע העגט האָבן זיך געטרייסלט אוֹן זיין פּנים האָט אויסגעזע־ דריקט פּחד. ער האָט זיך געוועגדט צו מיין מאַמען — „לאה, עס איז אויסגעבראָכן אַ מלחמה". פּון זיין צעשראָקענעם פּנים אוֹן פּון דער מאַמעס גוטמוטיקע אויגן, וועלכע זענען גלייך פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין אומעטיקע, טרוייעריקע אוֹן פּון איר פּאַרבראכן די העגט, אוֹן איר אויסגעשריי: „אוי, גאָטעניו!" האָב איך פּאַרשטאַנען, אַז מלחמה מוז זיין עפּעס שרעקלעכעס.

אונדזער פּאַמיליע איז צו יענער צייט באַשטאַנען פּון מיין זיידן רב חיים, אַדער ווי מען האָט אים ביי אונדז געוּרופן רב חיימלע, וועמען איך האָב געקענט פּון מיין פּריסטער קינדהייט. שטענדיק אַ ציכטיק אויסגעפּוצטער, מיט זיין שטענדיק וויסע שיין פּאַרקעמטע בּאָרד פלעגט ער זיצן נעבן אונדזער געווּלב אויף דער וויסקיטסקע גאַס, אוֹן געמיטלעך באַגריסן אַלע דורכגייערס מיט אַ שיינעם אוֹן פּריילעכן גוט־מאָרגן. וועמען דערציילן אַ ווּיך אַדער גאָר אַרויסצוזען דעם גרויסן „דאָסקאָ"־זיגער, וואָס איז געהאַנ־ גען מיט אַ זילבערנער קייט איבער זיין ברוסטקאַסטן אוֹן פּרעגן דעם פּאַרבייגייער כלומרשט, צי וויים ער ווי שפּעט עס איז? אַדער גוטמוטיק אַנבאָטן אַ שמעק טאַבאַק.

אָ, מיין זיידנס טאַבאַק! זיין טאַבאַק איז געווען באַוווסט. ער האָט זיין טאַבאַק אַרייַנגעלייגט אַ שטיק נשמה. וואַכנ־ לאָנג פלעגט ער גרייטן דעם טאַבאַק אוֹן יעדעס מאָל קו־ מען צום באַשלוס, אַז ער איז נאָך נישט ראַוי געשמעקט צו ווערן, ביז ער איז, אים, מיין זיידן אַליין, ענדלעך געפעלן געווּאָרן. דאָן פלעגט אים דער זיידע אַליין צעטיילן אין פּאַרשידענע פּושקעלעך... אויף די ימי־חול, וואָכן־טעג, פלעגט ער דעם טאַבאַק אַרייַנטאָן אין אַ הילצערנער פּוש־ קעלע, אויף שבת אין שול אַריין פלעגט דער טאַבאַק זיין אין אַ זילבערנער פּושקעלע. צו דעם שבתדיקן טאַבאַק פלעגט שוין מיין זיידע צוגעבן פּאַרשידענע געשמאַקן, אַבער גאָר באַזונדערס פלעגט צוגעגרייט ווערן דער טאַבאַק, וואָס איז געווען באַשטימט לכבוד די ימים־נוראים. דער דאָזיקער טאַבאַק פלעגט ביי אים ליגן אין אַ גאָלדן פּושקעלע און זיינע ריחות פלעגן צעגיין איבער אַלע איברים. אין די יום־ טוב־טעג פלעגט דער טאַבאַק צעכאַפּט ווערן און קיין שום יִד אין שול האָט נישט געוואָלט מוותר זיין פון שמעקן רב חיימלס טאַבאַק. מיין זיידע פלעגט שטאַרק הנאה האָבן פון זיין אַרבעט. ער פלעגט זיך זיצן בריטלעך ביי דער מזרח־ וואַנט און פון אַלע עקן שול יעדן מכבד זיין פון יום־טוב־ דיקן טאַבאַק. צו צוויי מענטשן פלעגט אַבער מיין זיידע אַליין ציטראָגן דעם טאַבאַק — צום רב פון שטאָט רב מנחם־ מענדל אלבעק און אויך צו אונדזער חזן־שוחט רב אַברהם־ מענדל כאַנאַכאָוויטש.

איצט, אַז איר קענט שוין מיין זיידן, ווּעל איך פאַר איך פאַרשטעלן זיין זון, מיין טאַטן, יצחק קשאָנזשעניצער. וועגן זיין ערשטן נאָמען בין איך קינדווייס געווען סתם צעטומלט, ווייל גייענדיק מיט אים אין שול אַריין שבת, פלעג איך הערן אים אויפרופן צו דער עליה — רב יצחק בן חיים; אין שטוב פלעגט אים מיין מאַמע רופן איצעלע; אין שטאָט פלעגט מען אים רופן דער „קליינער איצעלע". דער צונאָמען אין שטאָט איז אים טאַקע געגעבן געוואָרן צוליב זיין קליי־ נער וווקס. מיך פלעגט שרעקלעך ווייַ טאָן דער דאָזיקער נאָמען פון מיין טאַטן. געטרייסט האָב איך מיך אָבער דער־ מיט וואָס אויסער דעם „קליינעם איצעלע" איז ביי אונדז אין זשירארדאָוו אויך געווען אַ „קליינער יאָסעלע", אַ „קליינע חיהלע" און נאָך אַ סך „קליינע" יִדעלעך...

פון מיין זיידן האָט דער טאַטע געירשענט זיין פּינקטלעכ־ קייט אוֹן פּעדאַנטישקייט. מיין טאַטע פלעגט טאַקע שטענדיק זיין אויסגעפּוצט אוֹן אָנגעטאָן מיט געשמאַק. די שיך זענען ביי אים געווען אויסגעפּוצט אוֹן געגלאַנצט. אויך זיין קליין ברוין בערדל האָט אים צוגעגעבן פיל חן. ער איז געווען אַ באַלעבאַטישער יִד מיט אַ בריט האָרץ אוֹן אָפענער האָנט אוֹן מקיים געווען די מיצווה פון „מתן בסתר". פון הכנסת־אורחים פלעגט דער טאַטע שטאַרק הנאה האָבן. ער פלעגט יעדן פרייטיק צו נאָכט, קומענדיק פון שול, מיטברענגען מיט זיך אַן אורח, זעצן אים אויבנאָן אוֹן מאַכן אים פילן זיך היימישלעך. מיין מאַמע פלעגט שוין ווּיסן,

אַז די טעלער פון מיין טאַטן מיטן אורחס טעלער דאַרפן זיין גלייך אָנגעפילט. זונטיק ווען דער אורח פלעגט פאַרלאָזן אונדזער שטוב, פלעגט זיין צוגעגרייט פאַר אים אַ ספּעציעל פּעקעלע מכל טוב.

פאַר מיין טאַטן איז שוין טאַבאַק נישט געווען קיין ענין. ער פלעגט זיין פרייע צייט אַוועקגעבן פאַר קהלשע גע־שעפטן. אַ סך יאָרן איז ער געווען דאָזאָר פון דער קהילה און געהערט צו די גרינדער פון דער גמילת־חסדים־קאַסע, וואָס איז געווען אין יאָסל עלבינגס הויז. מיין טאַטע איז אויך געווען דער לאַנגיאָריקער קאַסירער פון דער דאָזיקער קאַסע.

מיין טאַטע האָט ליב געהאַט אַ גוטן בוך, אַ גוטן פעליע־טאָן; ספּעציעל פלעגט ער יעדן פרייטיק פאָרלייענען אין שטוב די „פּאָליטישע בריוו" פון ב. יאושזאָן (איטשעלע). איז טאַקע מיין טאַטע געווען פון די געציילטע ייִדן פון פאַר דער ערשטער מילחמה, וואָס האָט באַשטעלט אַלע ווערק פון מענדעלע מוכר־ספרים און שלום־עליכם.

אַז מיין מאַמע האָט געהייסן לאה, ווייסט איר שוין. אין שטאָט האָט מען זי גערופן די „שיינע לאהלע". געווען איז זי אַ בילד־שיינע פרוי, מיט אַ האַרציק טייערע נשמה, און ביי אונדז אין שטעטל פלעגט מען זאָגן, אַז זי געהערט צו די לאַמעד־וואָוו־צדיקים.

קינדער אין שטוב זענען מיר געווען זעקס. פיר ברידער און צוויי שוועסטער. מיין עלטסטער ברודער ברוך, אַ הוי־כער שיינער בחור מיט אַ קאָפּ געלאָקטע האָר איז געווען שטאַרק אויסגעצערטלט דורך מיין טאַטע־מאַמע. ער איז געווען ביי אונדז פאַררעכנט פאַרן בכור, הגם עס זענען פאַר אים שוין געבוירן געוואָרן עטלעכע קינדער, וועלכע האָבן זיך נישט געהאַלטן, זיי פלעגן שטאַרבן אין די ערשטע חדשים פון זייער לעבן. ווען מיין ברודער ברוך איז געבוירן געוואָרן האָבן מיינע עלטערן איינגעריסן וועלטן, געפאָרן צו „גוטע ייִדן" בעטן אַ סגולה; געשריבן „קוויטלעך" צו רביים; „געריסן קברים", נו, האָט עס טאַקע געהאָלפן. איז מיין ברודער אויסגעוואָקסן אַ שיינער געזונטער בחור מיט אַ גוטן קאָפּ. געלערנט האָט ער ווי דער שטייגער אין אַ חדר. ווען ער איז אונטערגעוואָקסן האָט מען אים איבער־געפירט לערנען ביי רב חיים יאַקובסאָן, אַ ייִד אַ תלמיד־חכם, וואָס האָט געקליבן גוטע תלמידים, נישט געוואָלט צעשטערן דעם פיינעם נאָמען פון זיין חדר. האָבן טאַקע ביי אים געלערנט די בעסטע קינדער פון שטאָט.

רב חיים האָט שטאַרק געלויבט מיין ברודער און צוגע־זאָגט דעם טאַטן צו האָבן פון אים אַ סך נחת. אין דער צייט פון אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מילחמה האָט שוין ברוך געאַרבעט ווי אַן אָנגעשטעלטער ביי רב יעקל טיגער, אַ באַלעבאַטישער ייִד און אַ שאַרפער חסיד. צו זיין חסידיש־קייט האָט ער אויך געוווּסט ווי אָנצופירן אַ גרויס מאַנו־פאַקטור־געשעפט.

נאָך אים קומט מיין שוועסטער זלאַטקע. אין וווקס גע־ראָטן אין מיין טאַטן, נישט קיין הויכע אָבער אַ פּרעכטיק שיין מיידל מיט צוויי לאַנגע צעפּ, וועלכע האָבן איר גע־גרייכט ביז צו די קני. מענטשן אין שטעטל פלעגן זאָגן: „צו גאָט און צו לייט". אין יענער צייט האָט זי שוין גע־לערנט אין דער איינציקער פּוילישער גימנאַזיע פאַר מייד־לעך אין אונדזער שטעטל. געווען פון די ערשטע ייִדישע מיידלעך, וועלכע האָבן גענומען אויף זיך די גרויסע סכנה, צו לערנען צווישן גוייִם. געווען זייער געאַכטעט און באַ־ליבט ביי אַלעמען. אירע צוויי נאָענטע חברטעס זענען געווען לאָדזשע בלאָשטיין און העניעלע זיסקינד.

נאָך מיין שוועסטער זלאַטקע קומט מיין ברודער שיע־דוד און איך. אַלץ וואָס איך קען זאָגן פון אונדז פון יענער צייט איז דאָס, אַז מיר זענען געווען צוויי קליינע קינדער און, אַז ביידע האָבן מיר געלערנט ביי די זעלבע מלמדים. דער ערשטער מלמד איז געווען דער „ליטוואַק". זיין גע־שטעל געדענק איך אין גאַנצן נישט. נאָך דעם האָבן מיר געלערנט ביים מלמד איטשע־מאיר. ער פלעגט זיצן אויבנאָן פון דעם לאַנגן טיש און מיר, קינדער, אַרום. ער פלעגט שטענדיק זיין ברוגז אויף דער גאַנצער וועלט. ער פלעגט האַלטן אין איין האַנט אַ לאַנגן קאַנטשיק און אין דער צוויי־טער אַ גרויסן טייטל. פלעגט אָפט אויפשטיין פון זיין פּלאַץ און שפּאַצירן אַרום דעם טיש און דערביי גאַנץ גוט רייסן ביים אויער ביי אונדזער קלענסטע „עבירה".

די רביצן, דאָס מיינט זיין ווייב, פלעגט אים צוהעלפן צו זיין מלמדות. זי האָט אָבער אויך געהאַט אַ זייטיקע פּרנסה — זי פלעגט פאַרקויפן פאַר די קינדער אויסגע־זאָדענע „זכר־אַרבעס", וואָס זי פלעגט מעסטן מיט אַ קליין מעסטל. מיר קינדער פלעגן אין שטוב בעטן אַ קאָפּיקע, כדי צו קויפן ביי דער רביצן די „זכר־אַרבעס". אונדזער רבי, רב איטשע־מאיר, פלעגט גערן אונדז אין מיטן לערנען באַ־פרייען, כדי מיר זאָלן קענען געבן צו לייזן דער רביצן...

נאָך מיר קומט מיין שוועסטער חנהלע און מיין ייִנגסטער ברודער פישל. זיין ברית געדענק איך זייער גוט, ווייל ער איז געפּראַוועט געוואָרן מיט גרויס פּאַראַד צוזאַמען מיט דער חנוכת־הבית פון דער נייער הויז, וואָס מיין טאַטע האָט ספּעציעל צוגעבויט. ביז דאַן האָבן מיר געוווינט ווי שכנים ביי ריוועלע בלאָשטיין. די שימחה איז געווען זייער גרויס. אָבער עס האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. מיטן אויס־ברוך פון דער ערשטער וועלט־מילחמה איז אַלץ צעשטערט געוואָרן. מיר האָבן אָנגעהויבן פילן דעם מילחמה־טעם. די פּוילישע באַפעלקערונג אין שטעטל איז געוואָרן אַגרעסיוו קעגן די ייִדן, געהעצט דאָס רוסישע מיליטער, וואָס האָט אָנגעהויבן צו אַריינדרינגען אין אונדזער שטעטל. זיי האָבן געוואָלט פאַר יעדן פרייז באַווייזן, אַז די ייִדן זענען פאַר־קויפטע שפּיאָנען צו די דייטשן. אַזוי ווי די דייטשן האָבן

אָפּגעהאַלטן ניצחונות אויפן פראָנט איז דאָס מיליטער גע־
וואָרן ווילדער.

אין יענער צייט איז אונדזער שטוב פאַרוואַנדלט געוואָרן
אין אַ צענטער פון ייִדישער אַקטיוויטעט. ייִדן פלעגן צו
אונדז אַריין, אַרויס. באַראַטונגען און באַשלוסן; דעלעגאַ־
ציעס. אַזוי ווי דער טאַטע מיינער איז דאַן געווען דאָזאָר
פון דער קהילה איז געווען פאַרשטענדלעך, אַז ער, צוזאַ־
מען מיט די אַנדערע צוויי דאָזאָרעס, האָבן געטראָגן אויף
זיך די הויפּט־אַחריות פאַרן גורל פון דער קהילה. צווישן
אַ סך אַנדערע וואָס זענען געווען אַקטיוו געדענק איך דעם
לערער הערמאַן גאָמאָלינסקי, אַ לערער פון פאַך. געווען
איז ער אַ ברייטפּלייציקער, דיקער מאַן מיט אַ גאַנץ היפּשן
בויך, מיט אַ גרויסן פּליך אויפן קאָפּ, מיט גרויסע לאַנגע
געדרייטע וואָנצעס. דרך־אַגב איז ער געווען דער איינ־
ציקער אַריינגייער אין אונדזער שטוב, וואָס האָט נישט
געטראָגן קיין באָרד, דערצו נאָך אייראָפּעיִש געקליידעט.
ער האָט גערעדט אַ גוטן רוסיש און פּויליש און איז געווען
דער הויפּט־רעדנער פון יעדער דעלעגאַציע. דער צווייטער
דאָזאָר פון שטעטל איז געווען לייב גוטגלאַס.

צווישן אַלע אַנדערע, וועלכע פלעגן קומען צו אונדז אין
שטוב איז מיר געבליבן אין זיכרון אַ רוסישער פּאָליציי־
מייסטער. ער איז געווען אַ גאָר אָפטער אַריינגייער. ער
איז דאָס געווען דער „פאַרמיטלער" צווישן די ייִדן און דער
מיליטער־מאַכט. נאָך יעדן באַזוך זיינעם פלעגט ער „הייבן
דעם פרייז" פאַר „אָפּשרייען" פאַרשידענע גזירות און רדי־
פות... נאָך יעדן באַזוך פון דאָזיקן פּאָליציי־מייסטער פלעגט
מיין טאַטע שטאַרק אָפּזיפצן, זיין פּנים פלעגט ווערן או־
מעטיקער.

אין איינעם פון אַזעלכע פּיינלעכע אָוונטן האָט זיך באַ־
וויזן אונדזער פּאָליציי־מייסטער און געמאָלדן, אַז די מילי־
טער־מאַכט פאַרלאַנגט, אַז אַ ייִדישע דעלעגאַציע זאָל צו
זיי קומען. די פּאַניק איז געוואָרן זייער גרויס. מיין מאַמעס
וויינען קלינגט מיר נאָך אין די אויערן. פאַר אַלע פאַרזאַמל־
טע איז געוואָרן קלאָר, אַז די וואָס וועלן אַוועקגיין מיטן
פּאָליציי־מייסטער וועלן שוין אפשר אַזוי גיך נישט קומען
צוריק...

אַ שטיקל צייט האָט געהערשט אַ שטילקייט און אויף
וויפל מיין זיכרון נאַרט מיך נישט אָפּ איז מיין פאָטער
אויפגעשטאַנען דער ערשטער, נאָך אים גאמאלינסקי און
גוטגלאַס. עס איז אויפן אָרט באַשטימט געוואָרן ווער עס
זאָל פאַרטרעטן די דאָזיקע פאָרשטייערס אין פאַל זיי וועלן
זיך טאַקע נישט אומקערן. דאָס געזעגענען זיך מיט די
אַוועקגייענדיקע איז געווען אַ פּיינלעכע.

נאָך אַ לאַנגן וואַרטן זענען זיי ענדלעך געקומען צוריק.
זייער באַווייזן זיך אויפן שוועל פון אונדזער הויז האָט
אַרויסגערופן אַן אומבאַשרייבלעך פרייד. די דריי צוריק־
געקומענע האָבן מיט זיך געבראַכט אַ נייע גזירה:

היות ווי אין דער לעצטער צייט טרעפט גאָר אָפט, אַז
עס ווערן איבערגעריסן די טעלעפאָן־דראָטן, פון וואָס עס
ליידט דאָס מיליטער, און אַזוי ווי דאָס איז די אַרבעט פון
די „פאַרקויפטע שפּיאָנען" צו די דייטשן — די ייִדן, מאַכט
די מיליטערישע מאַכט פאַראַנטוואָרטלעך די ייִדן פאַר דעם
דאָזיקן.

עס האָבן נישט געהאָלפן די אויפקלערונגען פון די ייִדן,
אַז זיי זענען גאָט די נשמה שולדיק. נישט האָבנדיק קיין
אַנדער ברירה האָבן די ייִדן גענומען אויף זיך די פאַראַנט־
וואָרטלעכקייט אָפּצוהיטן די גאַנצקייט פון די טעלעפאָן־
דראָטן אין שטאָט. מיט דער הסכמה פון די מיליטער־אָרגאַ־
נען איז געשאַפן געוואָרן אַ ייִדישער פּאַטרול. די באַטייליק־
טע אין אים האָבן באַקומען אַ ספּעציעלן אָפּצייכן. עס איז
אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל צו אַלע מיליטער־פּאַטרולן,
אַז זיי דאַרפן געבן הילף יעדן ייִדישן שומר אין פאַל אַזאַ
וועט זיין נייטיק.

גלייך אויפן אָרט איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אַ רשימה
פון אַלע ייִדן אין שטעטל, וואָס זענען פעיִק צו דער דאָזיקער
שמירה־אַרבעט. די שטאָט איז צעטיילט געוואָרן אין ראַיאָ־
נען. די ייִדן האָבן טאַקע איבערגענומען דעם אויפזיכט אי־
בער די טעלעפאָנען. ביי דער דאָזיקער אַרבעט האָבן די
ייִדן, צו אַלעמענס איבערראַשונג, באַקומען די גרעסטע
הילף דווקא פון די מיליטער־אָרגאַנען. די זשיראַרדאָווער
ייִדן האָבן אויף אַ געוויסע צייט אָפּגעאָטעמט פריי.

אַ צייט שפּעטער, נאָך דעם ווי די דייטשישע ניצחונות
האָבן זיך געשטאַרקט, זענען די ייִדישע פאָרשטייערס ווידער
אַ מאָל גערופן געוואָרן צו דער מיליטערישער קאָמענדאַנ־
טור. דאָס מאָל זענען זיי געקומען מיט דער טרויעריקער
ידיעה, די גזירה, אַז אַלע ייִדן פון זשיראַרדאָוו מוזן פאַר־
לאָזן די שטאָט. קיין שום שתדלנות און שוחד האָט נישט
געהאָלפן. דער באַפעל איז געקומען פון פּעטערבורג און
קען נישט געענדערט ווערן. עס האָט זיך נאָר געלאָזט
דערגרייכן, אַז די גזירה ווערט אָפּגעלייגט אויף אַכט און
פערציק שעה.

פּונקט צו די אַכט און פערציק שעה איז זשיראַרדאָוו
געוואָרן ריין פון ייִדן. מיר זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין
היימלאָזע. די דאָזיקע עפּאָפּעע, דאָס אַריבערפאָרן קיין וואַר־
שע, דאָס דאָרטיקע לעבן און דער צוריקקער, ווערט זיכער
שוין דערציילט פון אַנדערע לאַנדסלייט.

נאָך דעם ווי פּוילן איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן
האָבן מיר זיך צוריקגעקערט קיין זשיראַרדאָוו. ביי די נייע
באַדינגונגען האָט מען אָנגעהויבן אויפצובויען דאָס צע־
שטערטע לעבן אויף דאָס ניי.

פּוילן ווערט דערווייל זעלבשטענדיק. די אונטערוואַקסנ־
דיקע יוגנט, געטריבן פון די נייע באַדינגונגען, שטימונגען
און בכלל געשעענישן אויף דער וועלט, האָט אָנגעהויבן
שטרעבן אַרויסצורייסן זיך פון די דלד אמות פון געוועזענעם

שטיל־פרומען ייִדישן שטעטל־שטייגער. דער דורשט צו וויסן, צו קולטור; דער אינטערעס צו פאַליטישע פראַבלעמען, קריסטאַליזירן זיך אויס געזעלשאַפטלעכע גרופּעס, פאַליטישע פאַרטייען. מיינע ברידער נעמען אין דעם אַן אָנטייל.

אָבער עס קומט אַ צייט ווען עס הייבט זיך אויף אַ בהלה־עמיגראַציע, וואָס האָט פריִער פאַר אַלץ צוגענומען די יוגנט. מיינע ברידער ברוך און שיע־דוד עמיגרירן אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן. איך בין אַוועק קיין ארץ־ישראל.

אין זשיראַרדאָו זענען צעבליבן מיין פאָטער — יצחק, מיין מוטער — לאה, מיין שוועסטער זלאָטע, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט באַריס ראָטענבערג, אַן אינטעליגענטער בחור פון רוסלאַנד, וועלכער איז געקומען קיין זשיראַרדאָו אָנצופירן מיט דער „גאַזשעלינע" (בראַנפן־ברענעריי). בייַ זיי זענען געבוירן געווארן צוויי טעכטער העלע און מירע. מיין שוועסטער חנהלע, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט יהושיע ראָזענצוויג און מיין יינגסטער ברודער פישל.

זיי אַלע זענען אומגעקומען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן דורך די חייהשע נאַצישע מערדערס.

זענען טאַקע מיינע שורות געווידמעט דעם הייליקן אַנדענק פון מיינע ליבסטע און טייערסטע. מיינע שורות זענען געשריבן מיט בלוט; געשריבן מיט טרויער אין האַרצן. זאָלן די דאָזיקע שורות זיין אַ מצבה, וואָס איך שטעל צייער הייליקן אַנדענק.

מלכה כאַנאַכאָוויטש - גאָלדבערג

בראָניק און זיכרונות

אַזוי האָט די באָבע פערעלע, די פייוויושטע ז״ל, דערציילט ווען מיר זענען נאָך קינדער געווען:

— קומט קינדערלעך, זעצט זיך נעבן מיר טייערע אייניקלעך, וועל איך אייך דערציילן און אַז איר וועט אַליין, אם ירצה השם, זיין באָבעס־זיידעס, זאָלט איר דאָס אייער אייניקלעך דערציילן.

האָבן מיר, קינדער, אַרומגערינגלט מיט ליבשאַפט דער באָבען און מיט נייגעריקייט זיך צוגעהערט צו אירע מעשיות. נישט אַלץ קען מען דאָ דערציילן, אָבער וואָס עס האָט אַ שייכות צו דער געשיכטע פון אונדזער פאַר־שניטענער היים און אירע יידן וויל זיך דאָ איבערדער־ציילן.

— מיר זענען געווען, — האָט די באָבע אָנגעהויבן, — אייגע פון די ערשטע צען יידישע מישפחות, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין רודאָ־גוראָווסקאָ, וואָס איז שפּעטער גע־וואָרן זשיראַרדאָו. איך מיטן זיידן ז״ל האָבן שווער גע־האַרעוועט ביז מיר האָבן זיך דערשלאָגן צו אַ שטיקל פּרנסה.

צו אונדז אין שטוב פלעגט אַריינקומען דער דייטש היללע (דער שפּעטערדיקער שותף צו דער גרויסער לייוונט־פאַבריק „היללע און דיטריך"), אַליין אַ וועבער פון פאַך. ער האָט געארבעט אויף אַ האַנט־מאַשין און די אויסגע־אַרבעטע סחורה פאַרקויפט אַליין אויף די מערק און אין די שכינותדיקע דערפער. איין מאָל, ביי זיינעם אַ וויזיט, קומט היללע מיט אַ פּאַרשלאָג און זאָגט זיך אַזוי פשוט אויף יידיש (וואָס ער האָט זיך גוט אויסגעלערנט ביי די יידישע שכינים) צו אייער זיידן:

— רב פייוויש, געלט באַארגט איר דאָך מיר סיי ווי, האָב איך אַ פּלאַן, אַז איר זאָלט אַרייַנלייגן אַ ביסל מער געלט און מיר זאָלן וועלן שותפים; איך וועל פאַרן קיין דייטשלאַנד אינקויפן עטלעכע וועב־מאַשינען, וועלן מיר אויסאַרבעטן מער סחורה, מען וועט גוט פאַרדינען און אַפּילו רייך וועלן.

דער זיידע אָבער האָט דערפון נישט געוואָלט הערן, געווען פאַרעקשנט און געזאָגט: — ניין, איך וויל נישט רייך וועלן צו פיל; איך וויל נישט איבערלאָזן לאַחר מאה שנה אַ צו גרויסע ירושה, וואָס צוליב איר זאָל מען זיך נאָך מיין טויט אַרומקריגן. פרנסה, געלויבט צו גאָט האָבן מיר, שטייען מיר אויף אייגענע פיס. מער האָט ער דער־פון נישט געוואָלט הערן.

אַזוי ווי דער דייטש איז געווען אונדזערער אַ שטוב־מענטש האָבן מיר שוין שפּעטער, ווען זיינע געשעפטן זענען געוואַקסן און טאַקע עולה לגדולה געווען מיט זיין פאַבריק, געהאַט פון אים פאַרשידענע טובות. אַגב האָבן מיר, — דערציילט ווייטער די באָבע, — באַקומען אַ דירה אין די פאַבריטשנע הייזער, קעגנאיבער דער פאַב־ריק. דירה־גערעכט האָבן מיר נישט געצאָלט. אין דער דירה, וווּ עס האָט געווויינט דער פעלדשער פיינער. די באָבע איז דאָרטן טאַקע געבליבן ווויינען ביז דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מילחמה.

גייען דורך צווישן די זיכרונות פאַרשידענע קינדער־איבערלעבענישן. צווישן זיי די געשיכטע ווי אַזוי איך מיט מיין ברודער פייוויש ז״ל, ווען מיר זענען נאָך קינדער געווען, זענען אַרויס לעבעדיק על־פּי־נס, פון דעם אַטענטאַט, בעת רעוואָלוציאָנערן האָבן אין יאָר 1906 געוואָרפן אַ באָמבע. איך געדענק טאַקע נישט די דאָזיקע זאַך, אָבער שטענדיק פלעגט מען באַוווּנדערן דעם נס און עד־היום ווייזט מען נאָך די פאַרהיילטע וווּנדן פון די באָמבע־שפּליטערס וואָס האָבן דאַן פאַרוווּנדעט מיין קערפּער.

דער פאָטער מיינער האָט אָנגעהויבן צו שפּילן אַ גאָר אָנגעזעענע ראָלע אין מיסחר. אָנגעהויבן האָט ער גאָר דורך אַ צופאַל ווען ער איז געווען אַ זעלנער אין רוסישן מיליטער ערגעץ ווייט אין אַ רוסיש שטעטל. געדינט האָט ער דאָרטן פיר יאָר אין דעם מיליטערישן אָרקעסטער, ווו ער האָט געשפּילט אויף אַ קלאַרנעט. האָט ער זיך גאָר נאָענט באַפריינדט מיט די אָרטיקע ייִדן און אַפילו דאָרטן אָנגעהויבן זיך אַ ביסל צו קהלן. געהאַט אַ שיינע שטימע פלעגט ער אָפט ביי זיי דאַוונען פאַרן עמוד. האָט זיי אַפילו געהאָלפן איינשאַפן אַ ספר־תורה.

דאָ האָבן זיך אַרויסגעוויזן זיינע סוחרישע פעיִקייטן. די באָבע פּערעלע פלעגט אים צושיקן סחורות פון דער פאַבריק און ער איז דאָרטן געוואָרן אַ קאָמיסיאָנער פון די דאָזיקע סחורות און טאַקע גוט פאַרדינט. געקומען איז ער פון מיליטער־דינסט מיט אַ היפּשע געלט־סומע. געקומען איז ער אויך מיט אַ גוטער רוסישער שפּראַך. דאָס האָט אים שטאַרק געהאָלפן אין דער שפּעטערדיקער פּרנסה, ווען ער איז געוואָרן דער „פּאָדריאַטשיק״, וועלכער האָט צוגעשטעלט פּראָדוקטן פאַר די רוסישע מיליטער־אָפּטיילונגען, די קאָזאַקן, וואָס זענען געשטאַנען אין אונדזער שטאָט. דער פאָטער מיינער, מרדכי גאָלדבערג, באַקאַנט ווי מרדכי פייוווּשעס האָט אין שטאָט פאַרנומען אַ חשובן אָרט.

נישט געקוקט וואָס ער האָט געהאַט צו טאָן מיטן מיליטער איז ער געווען גאָר שטאַרק אָפּגעהיט אין טראַדיציאָנעלער ייִדישקייט. איינע פון זיינע שטרעבונגען איז געווען צו זען מיט די אייגענע אויגן ארץ־ישראל. אין יאָר 1924 איז ער טאַקע געפאָרן אויף אַ לוסטרייזע קיין ארץ־ישראל, אַ זאָך, וואָס איז דאַן געווען אַ גאָר זעלטענע. ער האָט איבערגעלאָזט זיינע אַלע געשעפטן און פאַרבראַכט אין לאַנד זעקס וואָכן.

קומענדיק צוריק האָט ער געזאָגט צו מיין מוטער: — רבקהלע, עס איז נאָך נישט געקומען די צייט, אָבער איך זאָג דיר צו נאָך אַ מאָל פּרובירן און דאַן וועלן מיר שוין פאָרן אַלע צוזאַמען. ער האָט עס טאַקע שפּעטער פאַרווירקלעכט.

בכלל, זייענדיק אין זשיראַרדאָוו איז ער געווען באַקאַנט מיט זיינע טובות און אינטערווענצן אין שווערע פאַלן ווען מען האָט געהאַט צו טאָן מיט דער מאַכט. אין דער צאַרישער צייט זענען געווען פאַלן ווען ער האָט אַרויסגעראַטעוועט עטלעכע ייִדישע סאָציאַליסטן, וועמען עס האָט געדראָט לאַנגע יאָרן תפיסה פאַר זייער רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט.

אין די דרייסיקער יאָרן, ווען די היטלער־פּעסט האָט

ר׳ מרדכי גאָלדבערג און זיין פרוי רבקה

פאַרכאַפּט דייטשלאַנד און זיך גענומען רוקן צו פּוילן און אין פּוילן איז אויך געוואָרן ענג, האָט ער דערקלערט מיין מוטער: — נו, רבקהלע, איצט איז געקומען די צייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

עס האָט גענומען אַ געוויסע צייט צו ליקווידירן די געשעפטן. געבליבן איז, אַז ער מיט מיין מוטער מיט אַ פּאָר קינדער וועלן גלייך פאָרן און די איבעריקע וועלן שפּעטער קומען. אין יאָר 1939, אין דעם גורל־יאָר, ווען היטלער איז באַפאַלן פּוילן, זענען מיינע עלטערן געקומען קיין ישראל. צו אונדזער גרויסן צער האָבן אָבער שוין די איבעריקע קינדער דאָס שוין נישט באַוויזן און זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדערס. דאָס זענען מיין ברודער פייוויש מיט זיין פרוי און דריי קינדער; מיין שוועסטער חייהלע און מיין ייִנגסטער ברודער יצחק־אַהרן ז״ל.

מיר, איך און מיין מאַן זעליג, זענען שוין געווען פון פריִער, פון 1933—1934, אין לאַנד. דאָ איז זיי פון אָנהייב געווען שווערלעך, אָבער זיי האָבן זיך איינגעלעבט אין לאַנד און דאָ אויך אויף זייער שטייגער געטאָן אַרבעטן לטובת הכלל.

ביי מיינע עלטערן אין שטוב איז געווען אַ מין „עזרת־חולים״; אין צוויי שענק זענען געווען פאַרשידענע מכשירים אויסצובאָרגן פאַר קראַנקע. ווי איינער פון די עלטסטע זשיראַרדאָווער האָט מיין פאָטער געפילט אַ פליכט צו אינטערעסירן זיך מיט די ייִנגערע. פלעגט ער טאַקע זיין דער אָפטער גאַסט ביי די שימחות פון די זשיראַרדאָווער.

אַ טראַדיציע האָט זיך איינגעשטעלט, אַז אַלע חול־המועדס פלעגט ער פאָרן אין קרית־ביאַליק צו רב שמואל פאָגעל, דעם עלטסטן עולה און תושב פון אונדזער שטאָט אין ישראל מיט וועמען זיי זענען געווען יוגנט־חברים. סיי מיט אים, סיי מיט זיין פרוי שרה־רבקה.

געווען איז זיי באַשערט, צוזאַמען מיט דער פרייד צו זען דער ייִדישער מדינה אויך דורכלעבן דעם צער פון דעם אומקום פון די פאַרבליבענע קינדער אין פוילן.

מיין מוטער איז געשטאָרבן דעם 19טן אויגוסט 1953; מיין פאָטער מיט 2 יאָר שפּעטער, דעם 29סטן יולי 1955.

דערמאָנען מיר זיי דאָ און געפינען אַ געוויסע טרייסט, וואָס אַ דאַנק דעם יזכור־פּנקס ווערט אַזוי אַרום פאַראייביקט דער געפלעכט פון די זשיראַרדאָווער דורות: — פון דעם ערשטן ייִדישן אָנהייב אין זשיראַרדאָוו ביז זייערע אָפּשטאַמיקע וואָס בויען די נייע היימען אין גאָר דער וועלט און אין מדינת ישראל.

טוביה ראָטשטיין

אַרום פּלומפּ

עס איז פרייטיק פאַרנאַכט, דער טאַטע איז שוין גרייט צו גיין אין שול אַריין. די מאַמע האָט זיך געגרייט צו צינדן די שבת־קודש־ליכט. די שטוב איז שוין ריין און שיין, אויסגערוימט די וואָכעדיקייט. דער טיש איז געווען באַדעקט מיט אַ ווייסן טישטעך. די חלות אויפן טיש, קעגנאיבער די שבת־לייכטער, זענען איבערגעדעקט מיט אַ חלה־טישטעכל. עס שיינען אַראָפּ די אויסגעהאָפטענע ווערטער „לכבוד שבת־קודש" און אויבן אַ מגן־דוד. אַלץ אין שטוב האָט זיך געגרייט אויפצונעמען דער שבת מלכתא.

אויך פון דרויסן האָט מען שוין געפילט דעם אָנקומענדיקן שבת. דאָס לעצטע טשאָלנט איז שוין פאַררוקט. די געוועלבער זענען שוין פאַרמאַכט. ניסל באַלעגאָלע האָט זיך אַ ביסעלע פאַרשפּעטיקט און טרייבט גאָר שנעל דאָס פערדל און די בריטשקע קנאַקט איבער דעם ברוק; ער האָט מורא נישט אַריינצופאָרן אין שבת אַריין... יוסף דעם רבס איז שוין געגאַנגען צוריק פון זיין „אינספּעקציע'" צווישן די געוועלבער, וווּ ער האָט בודק געווען צי אַלץ איז כשורה.

איבער דעם פאַבריק־קוימען האָט זיך שוין אַראָפּגעלאָזט די זון, אָט האַלט זי ביים פאַרגיין, לאָזט איבער הינטער זיך אַ שטיק פּורפּור־רויטן הימל... אויך דער הימל איז זיך מכין צום שבת.

נישטאָ וואָס צו טאָן אין שטוב. איך בין שוין דאַן אַ דערוואַקסן בחורל און איך בין אַרויס אין גאַס אַריין.

מיר האָבן געוווינט אויף פאַבריטשנע 9, ביי אבא ווייצנערן. דאָס איז געווען נאָענט פון איטשע בעקער, וווּ ער האָט געהאַט אַ בעקעריי. שפּעטער האָט דאָרטן געוווינט יחזקאל האָלצשטיין. דאָ איז טאַקע געווען איינע פון די זשיראַרדאָווער מערקווירדיקייטן די פלומפּ. די פּלומפּ איז געווען אַ שם־דבר. זי איז שוין געווען זייער אַן אַלטע. ווען איך בין נאָך געווען אַ קליין ייִנגל האָט שוין די פּלומפּ געשמעקט מיט אַלטקייט. די דיקע ברעטער וואָס האָבן באַדעקט די פּלומפּ זענען שוין געווען האַלב צעפוילט. די קינדער, וואָס דער פּלאַץ איז פאַר זיי געווען אַ באַליבטער שפּיל־אָרט, פלעגן דורך די אויסגעפוילטע לעכער פון די ברעטער אַריינוואַרפן אין פּלומפּ אַריין שטיינדלעך און כל־המינים שמוץ. פלעגט מען אויפהייבן די „האַנטאַבע" (דאָס פּלומפּ־הענטל) פון פּלומפּער, פלעגט זי אַראָפּפאַלן אין אָנמאַכט, ווי זי וואָלט נישט געהאַט קיין חיות. די שרויפן וואָס האָבן אַמאָל באַפעסטיקט דעם פּלומפּער צו דער וואַסער־רער, זענען שוין געווען אַרויסגעפאַלן...

אָבער נישט נאָר פאַר קינדער איז דער פּלומפּ געווען אַ צוזאַמענטרעף־פּונקט. שבת פאַר מנחה פלעגן זיך ביי דער פּלומפּ צונויפקומען ייִדן, דערציילן וועגן פאַרשידענע געשעענישן, אַרומרעדן וואָס עס האָט זיי געטראָפן אין די וועגן אָדער אין די וואַרשטאַטן (לרוב זענען עס געווען באַלעגאָלעס אָדער באַלמעלאָכעס). פלעגט מען דערציילן מעשיות וועגן גיבורים און וועגן איינגעהאַנדלטע גוטע פערד אָדער חס־ושלום ווען ביי עמעצן איז אַ פערד „געפאַלן"; פלעגט מען אויך שמועסן וועגן פאָליטיק. דאָ האָבן באַוויזן זייערע פעיִקייטן די יעניקע וואָס פלעגן קענען דערציילן וועגן כישוף־מאַכערס און אַנדערע שרעקלעכע זאַכן. מיר יונגוואַרג פלעגן אויך זיך צוהערן צו די דאָזיקע געשיכטעס.

זונטיק פלעגן זיך אַרום דער פּלומפּ אַרומדרייען שיכורים; דאָ פלעגן זיך אויך טרעפן די גנבים און אָפּשמועסן וווּ און וועמען צו „אויסרייניקן" די דירה. דאָ פלעגן אָפט מאָל

אויך פֿאַרקומען די בלאַטע אונטערוועלט „מישפּטים" און נישט זעלטן פלעגט זיך אַזאַ „דין־תורה" פֿאַרענדיקן מיט אַ בלוטיקן געשלעג.

ווינטער־צייט פלעגן דאַרטן חברה קונדיסים אויפשטעלן לן אַ שניי־מענטש. ביינאַכט פלעגט דער דאַזיקער גולם אי־ בערשרעקן זייער פיל מענטשן.

אָט טאַקע איז מאָל, אין אַ פרייטיק פֿאַרנאַכט, ווען איך בין אַרויס פון שטוב, בין איך דערגאַנגען ביזן פּלומפּ, גע־ טראַכט וווהין זיך נעמען ווייטער. אין דעם איז אַנגעגאַנ־ גען אַ חסידישער יונג, וואָס איז געגאַנגען אין גערער שטיבל, וואָס האָט זיך געפונען אין הויז פון דער אברנטע. וועג דער יונג איז אַנגעקומען צום פּלומפּ זענען אויך צוגע־ קומען עטלעכע פון דער פּוילישער אונטערוועלט און אים אַריינגענומען אין דער מיט... איך האָב געפּילט אַז דער ענין וועט זיך שלעכט ענדיקן, אַז דער יונג וועט פון זייערע הענט נישט אַרויס מיט כבוד און אויך נישט מיט קיין גאַנ־ צע ביינער. הכלל, איך בין אַריין אין מיטן, דעם יונגן מציל געווען פון די ידים די עשו. אמת, בשכר זה האָב איך אויך אַריינגעכאַפּט אַ פּאָר קלעפּ, אָבער עס האָט געלוינט...

אַן אַריינפיר צו קבלת־שבת איז עס געווען אַ גוטער.

פייגע קימעלפעלד־קאַליקשטיין

נעבלינן איז אַ שפּליטער זיכרונות

עס איז שווער שלום צו מאַכן מיטן געדאַנק, אַז פון אונדזער גאַנצער פאַרגאַנ־ גענהייט איז מיר נישט גע־ בליבן ווי אַ בלעטל זיכרו־ נות. ווי אין אַ חלום איז אַלץ פאַרבי. געווען אַ שטעטל ווו יידן האָבן געלעבט, געשאפן, געאַנגלט זיך פאַר דער טאָג טעגלעכער עקסיסטענץ און אויס — מער נישטא.

וועג איך דערמאָן זיך אין מיין הימ זענען די זיכרונות שטענדיק פאַרבונדן מ י ט דעם שווערן געראַנגל פאַרן קיום. דאָס איז אייגנטלעך געווען דער גורל פון דעם גרע־ סטן טייל פון דער יידישער זשיראַרדאָווער באַפעלקערונג, אַ חוץ אַ גאָר קליינעם פּראָצענט וועמענס לאָגע איז געווען מער־ווייניקער צופֿרידנשטעלנדיק.

איך געדענק מיינע עלטערן תמיד פאַרהאַרעוועטע, ארומגערינגלט מיט קליינע קינדער. און שפּעטער, וועג די קינדער זענען אונטערגעוואקסן האָט מען געזאָרגט וועגן אַ תכלית פאַר זיי. וואָס פאַר אַ פערספּעקטיוון האָט דען געהאט די אונטערוואקסנדיקע יידישע יוגנט אין אַ שטאָט ווו אַלע וועגן — סיי פאַר בילדונג, סיי פאַר אַרבעט זענען פאַר איר געווען כמעט ווי פארשטעלט?

איז טאַקע ווי אַ שטראָל פון האָפענונג געווען די חלוצי־ שע באַוועגונג אין שטעטל, ווו אַ טייל יוגנט האָט געפרווט דאַרטן גפּינען אַ תיקון. צום גרעסטן באַדויערן האָט דער „החלוץ" נישט ארומגענומען קיין בריטע קרייזן. די פּועלי ציוניסטישע יוגנט איז טאַקע געווען באַדייטנדיק, אָבער צו פאַרווירקלעכן די חלוצישע „הכשרה" זענען נישט געווען פיל.

וועג איך האָב דאָס ערשטע מאָל דערקלערט מיינע על־ טערן אַז איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן אויף „הכשרה" האָבן זיי דאָס בכלל נישט אָנגענומען פאַר ערנסט — וואָס? אַ מיידל וועט זיך לאָזן אין דער פרעמד?... צו ביסלעך האָבן זיי זיך יאָ צוגעווויזנט צום געדאַנק און איך האָב זיי טאַקע געשטעלט פאַר אַ געשעענעם פאַקט.

לייִדער האָבן מיר, איך מיט מיין מישפּחה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַכט פערזאָן, נישט פאַרשטאַנען, וואָס דאָס באַדייט פאַר אונדז. מיין ברודער, משה, איז געווען אויף

פון רעכטס צו לינקס: חיה קימעלפעלד־לוואוויטש, איטשע קימעלפעלד, שרהלע קימעלפעלד. — אַלע אומגעקומען.

„הכשרה" און צוריק אַוועק. מיין ברודער בנימין און די שוועסטער חנה זענען צוליב „אידעישע" טעמים געווען קעגן „הכשרה".

האָט דער טראַגישער גורל געוואָלט, אַז איך איינע בין געבליבן לעבן פון דער דאָזיקער מישפּחה פון אַכט...

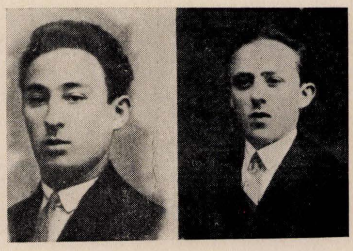

די ברידער בנימין קימעלפעלד (רעכטס) און משה קימעלפעלד. ביידע אומגעקומען.

ווייל איך דאַ פאַרצייכענען אַ פאַר מאַמענטן פון מיין „הכשרה" און עליה.

ווען איך בין, אין יאָר 1934, אַרויסגעפאָרן אין קיבוץ אויף „הכשרה" האָב איך מיר נישט פאָרגעשטעלט, אַז עס וועט מיר אויסקומען צו וואַרטן גאַנצע 4 יאָר אויף עליה. פיל חברים האָבן טאַקע נישט אויסגעהאַלטן דעם ניסיון און געפאָרן צוריק אַהיים. איך בין אָבער געבליבן.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָב איך איבערראַשט די על־טערן מיט מיין קומען און דערקלערן, אַז מען שיקט מיר אַרויס אויף אַ קאָלאָניע אָבער דערווייל דאַרף מען איינ־צאָלן געלט פאַר עליה. איך האָב זיי נישט דערציילט, אַז איך בין שוין גרייט אַוועקצופאָרן.

איך וועל נישט פאַרגעסן דעם צער פון מיין פאָטער וועז איך האָב זיך מיט אים געזעגנט אין טראַמווי, וועז איך האָב אים געהייסן אַראָפגיין אין מיטן וועג, ווייל אָלץ איז געשען בסוד. ער האָט נישט געטאָרט וויסן וווּ איך טרעף זיך מיט די איבעריקע חברים צו פאָרן אויף דער כלו־מרשטער „קאָלאָניע". פאַקטיש בין איך דאָן מיט דער גרופּע אַוועק אויף אומלעגאַלער עליה.

איך שטעל מיר פאָר די ליידן פון מיינע עלטערן וועז זיי האָבן פון מיר לאַנגע וואָכן נישט געהאַט קיין ידיעה, ווי אַרײַנגעפאַלן אין ים אַריין.

ווער וויס — וועז איך וואָלט זיך דאָן פאַרגעשטעלט, אַז מיר וועלן זיך שוין מער נישט זען, וואָלט איך אפשר אַזוי „לייכטזיניק" נישט געהאַנדלט.

די מישפּחה פון וואַוע מילער:

וואַוע מילער, זיין זון הערש־מאיר, שנור חנה־רחל און זייערע קינדער. אַלע אומגעקומען.

לייבל בריקמאַן

נישט מער ווי זיכרונות זענען געבליבן

איך געדענק זשיראַרדאָוו פון דעם אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט, איך בין דאַן געווען קוים 5 אָדער 4 יאָר אַלט.

אָט זע איך מיך ווי אַ „שומר", איך דער 4 יאָריקער האָב עס געדאַרפט האָבן „אַן אויג" אויף קיסל לובאַרטאָווסקי, אייזיקס זון, וועלכער האָט דאַן אָנגעהויבן אַריינקומען צו אונדז אין שטוב אַריין. געקומען איז ער אייגנטלעך צו מיין שוועסטער פייגעלע, מיט וועלכער ער האָט טאַקע שפּעטער חתונה געהאַט. מיין מאַמע האָט אָבער געוואָלט זיין זיכער, פלעגט זי מיך אַרויסרופן, ווען זי פלעגט דאַרפן גיין אין מאַרק אַריין, מיר איינרוימען אַ סוד אויפן אויער, איך זאָל נישט פאַרלאָזן די שטוב ביז זי וועט צוריקקומען... זי פלעגט מיר ברענגען אַלס שכר אַ קיכל מיט סיראָפּ.

אָבער טאַקע מיט קיסלען איז געשען אַ גאָר אויסטערלישע געשיכטע אין יאָר 1905, ווען עס האָט זיך ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו גערודערט מיט די רעוואָלוציאָנערע אַרויס־טריטן. מיין צוקונפטיקער שוואָגער קיסל איז, ווייזט אויס, נישט געשטאַנען מן־הצד פון דער באַוועגונג. אַ געוויסן פאַרנאַכט, ווען איך האָב אַראָפּגעקוקט דורכן פענצטער פון איטשע בעקערס הויז, ווו מיר האָבן געוווינט, אויף דער גאַס, זע איך ווי פּאָליציי פירט אַרויס אַ גרופּע יונגעלייט פון שענק, צווישן זיי אויך קיסל, וועמען פּאָליציי האָט געהאַלטן פאַר ביידע הענט. אָבער פּלוצים האָט ער זיך אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון אונדזער דירה. די פּאָליציי האָט אויסגעשאָסן עטלעכע מאָל און גענומען מאַכן אַן אָבלאַווע. אָבער קיסל איז אַריינגעלאָפן אין אונדזער דירה, אין דעם איין־איינציקן צימער. אויף שנעל זיך אויסגעטאָן און אַריינגעלייגט זיך אין בעט אַריין און זיך פאַרבונדן דעם קאָפּ. ווען פּאָליציי איז אַריין צו אונדז אין שטוב, האָט זי געטראָפן אַ „קראַנקן" אין בעט, אַ קינד דערביי (מיך), מיין מוטער און מיין שוועסטער. זיי זענען אַוועק אָן אַ פאַרדאַכט. זיי זענען נאָך דעם אַריין צו טויבע דער זאָקנמאַכערן; צו אַ קריסטלעכער שכנה זשלאָמיעצנע און צום אייגנטימער פון הויז, איטשע בעקער. זיי האָבן דעם אַנטלאָפענעם נישט געפונען. פאַר זיי איז עס געווען ממש אַ רעטעניש, ווי די ערד וואָלט אים איינגעשלונגען.

אגב, ווי איך געדענק, איז גראָד אין יענער צייט צווישן מיין שוועסטער און קיסלען געווען אַ ברוגז... דער דאָזיקער פאַל האָט זיי צוריק צונויפגעפירט. אַז עס איז געווען באַ־שערט... אמת, אַז נישט אַזוי שנעל איז דער שידוך צוריק געשלאָסן געוואָרן. מיר האָבן שוין געוווינט אין וואַרשע און קיסל האָט געוווינט אין זשיראַרדאָוו. אָבער אויף אַ חתונה האָבן זיי זיך געטראָפן און צוריק באַנייט די פריִערדיקע פריינטשאַפט, וואָס האָט דערפירט צו זייער חתונה.

עס איז ביי זיי אַוועק אַ גליקלעך לעבן. געאַרבעט, געלעבט פון ערלעכער פּראַצע. ביז עס איז געקומען די ערשטע וועלט־מלחמה און דער גירוש פון די זשיראַרדאָווער ייִדן קיין וואַרשע.

מיר זענען שוין דאַן געווען וואַרשעווער תושבים, וווהין מיר זענען געקומען אין יאָר 1907. צו אונדז זענען געקומען ווי היימלאָזע, חוץ מיין שוועסטער פייגעלע און איר מאַן קיסל און זייער זון בערל, וואָס איז דאַן אַלט געווען צוויי יאָר, אויך איז געקומען דער פעטער דער „קליינער יאָסעלע" מיט זיין פרוי מינדל, וועלכע איז די לעצטע ניין יאָר געלעגן פאַראַליזירט. קיין וואַרשע האָט מען זי געמוזט פון באַן ברענגען אויף אַ טראָג־בעטל. עס איז אויך דאַן געקומען מיין שוואָגערס שוועסטער ביילע־רבקה מיט איר מאַן „דער געלער אַברהם" (יאַקובאָוויטש).

פייגעלע לובאַרטאָווסקי

פון יענעם גירוש זענען די מישפּחות אַרויס לעבעדיק. געליטן הונגער, פּיין, צרות, אָבער אַרויס מיטן לעבן. אַנ־דערש איז אָבער געווען איצט בעת דעם היטלער־חורבן...

געווען אַ מאָמענט, ווען די אַליאירטע האָבן צעטראָטן די נאַצישע קראַפט האָט ביי מיר אויפגעלעבט אַ האָפענונג — אפשר וועט עמעץ זיך אָפּגעפינען... אפשר האָט ווער אויס־געמיטן דעם טויט פון די נאַצישע הענקערס...

ליידער איז אומזיסט געווען מיין האָפענונג. אומזיסט דער וואַרטן. קיינער איז נישט געקומען; קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן. געבליבן זענען נאָר שטיקלעך זיכרונות און פאָ־טאָגראַפיעס, צוגעשיקטע בילדער פון פריִערדיקע צייטן.

אברהם וועוויאָרקע

אברהם וועוויאָרקע (דער זון פון דעם זשיראָרדאָווער חזן־שוחט מנחם־מענדל, וועלכער האָט אין 1904 איבערגענומען די חזנות־ און שחיטה־שטעלע אין טשענסטאָכאָוו) וועט גאָר אָפט דערמאָנט אין די זכרונות פון אונדזערע לאָנדסלייט, וועלכע דערציילן וועגן ערשטן צעגדליק פון הייַנטיקן יאָרהונדערט. ווייטער ברענגען מיר אַ פאָר נאָטיצן און מאָטעריאַלן מיט ביאָ־ביבליאָגראָפישע ידיעות וועגן א. וועוויאָרקע, ווי אויך אַ פאָר מוסטערן פון זיין ליטעראָרישן שאַפן.

אין דעם „לעקסיקאָן פון דער נייַער יידישער „ליטעראַטור", אַרויסגעגעבן פון דעם אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס, דרייטער באַנד, ניו־יאָרק 1960, איז פאָראָן די ביאָ־ביבליאָגראָפישע אַרבעט פון ז. ד. (זיינוול דימאָנט) וועגן

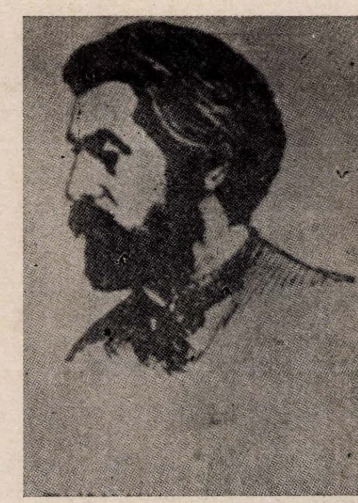

אברהם וועוויאָרקען, פון וואָנען מיר נעמען אַרויס דעם ווייטערדיקן פראָגמענט:

וועוויאָרקע אַברהם — (1887 — 15 דעצעמבער 1935). געבוירן אין שטעטל באביאק, קאָלישער געגנט, פוילן. גע־שטאָמט פון אַ חסידישער משפחה. זיין פאָטער איז געווען אַ שוחט, זיין יונגערער ברודער איז דער יידישער דערציי־לער און זשורנאַליסט וואָלף וו. (זע ווייטער). אברהם וועוויאָרקע האָט באַקומען אַ שטרענג רעליגיעזע דערציונג און זיך געגרייט צו ווערן אַ רב. אין די יונגע יאָרן צוגעצויגן געווארן צו דער פּועלי־ציון־פאַרטיי. האָט גאָר יונג אָנגע־הויבן צו שרייבן. פאַרעפנטלעכט זיינע ערשטע דערציילונ־גען און לידער אין טאָגבלאָט „דער וועג", וואַרשע 1906 און אין וואָכנבלאָט „ראָמאַנצייטונג", וואַרשע 1907. אין יאָר 1908 איז ער אַוועק קיין גאַליציע, וווּ ער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט ליטעראָרישער אַרבעט; האָט זיך באַטייליקט אין אַ קאָנקורס פון „יידישן וואָכנבלאָט" ניו־יאָרק, געווונען די פּרעמיע פאַר זיין דערציילונג „דער בעל־תשובה". זינט דעמאָלט אָפט געדרוקט זיינע אַרבעטן אין פאַרשידענע אַמעריקאַנער צייטשריפטן. זינט 1911 געווען אַ מיטאַרבע־טער און אַ צייט אויך ליטעראָרישער רעדאַקטאָר פון קרא־קעווער טאָג (רעד' יונה קרעפל). 1912 האָט וועוויאָרקע אין בערלין ארויסגעגעבן און רעדאַקטירט „דאָס בוך", מאַנאַ־שריפט פאַר קונסט און קריטיק, וווּ ער האָט פאַרעפנט־לעכט די ערשטע קאַפּיטלעך פון זיין ראָמאַן „דער מתבודד", געדרוקט אויך לידער (אונטערן פסעוודאָנים א. ביעלקא און אב"ג), פּובליציסטישע אַרטיקלען, רעצענזיעס, נאָטיצן און דאָס גלייכן. ער האָט שפּעטער געלעבט אין אַנטווערפן און אין לאָנדאָן, וווּ ער האָט אין 1912 רעדאַקטירט אַ „שבו־עות־בלאָט" און דאָס וואָכנבלאָט „דאָס יודישע וואָרט", האָט מיטגעאַרבעט אין אברהם רייזענס „דער נייַער זשור־נאַל" (פּאַריז 1912) „די צייט" (רעדאַקטאָר מאָריס מייער, לאנדאן) און „דאָס נייַע לעבן", זאַמלבוך פאַר ליטעראַטור, קונסט און קריטיק, לאָנדאָן 1916. אין דעם זעלבן יאָר אַוועק קיין רוסלאַנד, וווּ ער איז אין 1917, נאָך דער אקטאָבער־אי־בערקערעניש, צוגעשטאַנען צו די באָלשעוויקעס. געווען אַ צייט אַ בריוו־צענזאָר ביים יידישן קאָמיסאַריאָט. 1920 געקומען קיין מאָסקווע, דאָרט געווען אַ נאָענטער מיטאַרבע־טער אין „עמעס" ביז 1930. אויך מיטגעאַרבעט אין זאַמלבוך „שטראָם" און אַנדערע צייטשריפטן און אָנגעשריבן עטלעכע פּיעסעס וויי: „האָנענקריי" — אַ מיסטעריע אין 2 אַקטן אין פערזן, וווּ עס ווערט געשילדערט די באָלשעוויסטישע רע־

וואָלוצע אין דער סביבה פון דעם קליינבירגערלעכן יידישן שטעטל; „137 קינדער־הייזער" (שפּעטער אַרויס אין בוך־פֿאָרם אונטערן נאָמען „אויף דער גרענעץ"; „נפֿתלי באָטווין" (1926), אויפגעפּירט געוואָרן דורכן יידישן מלוכה־טעאַטער אין מאָסקווע און אַנדערע שטעט אין רוסלאַנד. שפּעטער האָט וועוויאָרקע אָנגעשריבן אַנדערע פּיעסעס ווי: „דרייענדיקע פליגל", „דער סטעפּ ברענט", „א פאַטש", „מיין שונא", די משפּחה מיימאַן" און אַנדערע. פון וועוויאָרקעס פּובליציסטישע אַרבעטן האָט אַרויסגעקומען א סך אויפֿמערקזאַמקייט און מיינונגס־פאַרשידנקייט זיין פּרווו צו רעהאַביליטירן שמ"רס נאָמען אין דער יידישער ליטעראַטור (אין צוזאַמענהאַנג מיט „שמרס משפּט" פון 1888); דער פּרווו איז געקומען צום אויסדרוק אין א ריי אַרטיקלען, וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין דער סאָוועטישער פּרעסע און זענען שפּעטער אַריין אין זיין בוך „רעוויזיע".

***

דער וויטעדיקער טייל פון דער ביאָ־ביבליאָגראַפֿיע שער נאָטיץ גיט אינפֿאָרמאַציע וועגן וועוויאָרקעס רשימה פון וועלכע ער האָט אַליין רעדאַגירט אָדער מיטגעאַרבעט. אין בוכפֿאָרם זענען פון יאָר 1909 ביז 1931, צוזאַמען 17 איינסן. אין די נאָטיץ פֿאַרענדיקט זיך מיט דער וויטערדיקער אינפֿאָרמאַציע:

געשאַפֿן פון א הארץ־קראַנקייט איז קיצור.

וועוויאָרקעס פּרוי, אסתר וועוויאָרקע, א שוועסטער פון דעם סאָוויעטישן־יידישן שריפֿטשטעלער נח לורייע, האָט איבערגעזעצט אויף יידיש „אין שאַטן פון עלעקטריזשן שטול" פון הערמיניא צור מילען, קיצור, 1932, 62 זייטן און געטאָן אַנדערע ליטעראַרישע אַרבעט אין ריגע. זינט סוף 1948 איז איר גורל אומבאַקאַנט.

וויטער קומט אין דער נאָטיץ א גאָר גרויסע רשימה פון ביבליאָגראַפֿישע מקורים צו דער דאָזיקער נאָטיץ.

נאָך זיין טויט זענען אָפּגעדרוקט געוואָרן, סיי אין דיסאָוועטישע ציטשריפטן, סיי אין דער גאָרער וועלט אפֿרופֿן, דערמאָנונגען, נעקראָלאָגן. פון א בריוויטערן נעקראָלאָג אין דעם זשורנאַל „סיגנאַל", ניו־יאָרק, יאָנואַר 1936, נעמען מיר אַרויס די וויטערדיקע פּרטים:

אַברהם וועוויאָרקע, פּראָמינענטער יידיש־סאָוויעטישער שריפֿשטעלער און קריטיקער איז דעם 15טן דעצעמבער 1935 געשטאָרבן אין קיצור. ער איז אַלט געווען 48 יאָר.

...אין 1927 איז אויפגעפּירט געוואָרן אין מאָסקווער יידישן קונסט־טעאַטער זיין קאָמעדיע „בריליאַנטן", א קאָמעדיע וועגן דער נייער נעפּישער בורזשואַזיע.

...די לעצטע יאָרן האָט ער געווויגן איז כאַראַקטער, וווּ ער איז געווען ליטעראַרישער רעדאַקטאָר אין דער יידישער אָפּטיילונג פון מינדערהייטן־פאָלקס און אין 1934 אַריבערגעפֿאָרן קיין קיצור.

ער איז געווען זייער פּראָדוקטיוו און אונטערנעמעריש. זיין לעצטע דראַמע „מיין שונא" איז אין יאָר 1935 אויפֿגעפּירט געוואָרן פון קיצוער יידישן מלוכה־טעאַטער ווי אויך פון אַנדערע נישט־יידישע טעאַטערס.

וועוויאָרקע איז געווען איינער פון די ערשטע שריפֿטשטעלער אין סאָוויעטן פאַרבאַנד זיך אָנצושליסן אין דער פּראָלעטאַרישער שרייבער־אַרגאַניזאַציע.

וועוויאָרקע איז אויך באַווּסט אין אַמעריקע. זיינע פּיעסעס „נפֿתלי באָטווין", „דער סטעפּ ברענט", „ברילליאַנטן" זענען אויפֿגעפּירט געוואָרן פון יידישן אַרבעטער־טעאַטער אין אַמעריקע, דער „אַרטעף".

***

אין זאַמלבוך „טשענסטאָכאָוו" (ניו־יאָרק 1958) איז פאַראַן א גרעסערער קאַפּיטל זכרונות פון ד"ר צבי כהן וועגן אברהם וועוויאָרקעס ישיבה־בחורישע יאָרן, וועלכער איז געווען דער „עילוי" אין דער ישיבה פון דעם סאָכאַטשעווער רבינס ישיבה אין סאָכאַטשעוו.

אין זעלביקן זאַמלבוך „טשענסטאָכאָוו" איז פאַראַן אַן אַברהם וועוויאָרקע ביבליאָגראַפיע פון יעפּיס ישורין, וווּ עס זענען פאַרצייכנט 60 ווערק, וווּ אברהם וועוויאָרקע ווערט באַהאַנדלט.

אין „טשענסטאָכאָוו" איז אויך פאַרעפנטלעכט זיינס א ליד, געשריבן אין יאָר תרע"ז — 1917. די טעמע איז אַזאַ, וואָס זי וואָלט זיך אויך געקענט אַריינפּאַסן אין דער טרויעריקער פון לעצטן היטלער־חורבן. מיר ברענגן דאָ וויטער דאָס ליד.

1923

ווילנער פאַרלאָג פון ב. א. קלעצקין

שער־בלאַט פון אברהם וועוויאָרקעס בוך „פאַרלאָשענע ליכט", פון וואָס עס איז אַרויסגעגעבן די וויטערדיקע דערציילונג „וואַלקנס".

אברהם וועוויאָרקאַ

יום־כיפור

א. גאָט אל־רחום, גאָט, אל־חנון —
עס שטייט דיין פאָלק פון גרויס ביז קליין
און בעט ביי דיר אויף זיינע זינד,
און קלאַפּט אין האַרצן. נאָר איך אַליין,

מיין מויל איז צו, און קיין אל־חטא.
מיין בליק איז שטום און האַרט ווי שטיין
דאָך שענק מיר גאָט, איך בין דיין קינד,
דיין קינד וואָס נערט זיך מיט דיין פּיין.

און וואָלט איך וועלן תשובה טאָן
און וויינען: גאָט, איך וועל נישט מער.
אוי, האָט מיין האַרץ שוין נישט קיין זיפצן
און מיין אויג קיין טרער!

כ׳האָב מיין לעצטע טרער געגעבן
אַ שוועסטער אין דעם ווייטן לאַנד,
וועלכע האָט אין דניעסטערס טיפקייט
איר פּיין פאַרלאָשן און איר שאַנד.

כ׳האָב מיין לעצטן זיפץ געגעבן,
צוזאַמען מיט אַ ציינער־קריץ,
אַ זקן, וועמענס הייסע זעלע
איז אויסגעגאַנגען אונטער שמיץ.

איצט האָב איך, גאָט, פאַר דיר שוין גאָרנישט,
נישט קיין זיפץ און נישט קיין טרער:
מיין אויג איז טרוקן ווי אַ דאָרן
און מיין האַרץ איז לער...

תרע״ז (1917)

וואָלקנס *)

איך בין דעמאָלט נאָך געווען אַ פופצן־יאָריקער בחור. מיין טאַטע איז געווען אַ סאָכאַטשאָווער חסיד. דעמאָלט האָט געפירט ר׳ אַברהמעלע. מיר האָבן געוווינט אין אַ קליין פּויליש שטעטל און דאָרטן האָב איך געלערנט אין בית־מדרש.

איין מאָל האָבן מיר באַמערקט אין אונדזער בית־מדרש זיך אַרומדרייען אַ פרעמד פּנים. דאָס איז געווען אַ בלייכער בחור פון אַן ערך צוואָנציק יאָר.

בלאָנדע פּאות האָט ער געהאַט, וואָס זענען געווען צע־שויבערט און גרויסע בלויע אויגן, וועלכע האָבן געהאַט אַ גלאַנץ ענלעך צו אַ געשליפענעם קלונג פון אַ מעסער. אַרומ־געדרייט האָט ער זיך שטענדיק שווייגנדיק, צו קיינעם קיין וואָרט נישט גערעדט. אַז עמעצער איז צו אים צוגעגאַנגען און אים געגעבן „שלום־עליכם״, האָט ער גאָרנישט געענט־פערט, נאָר אויסגעשטרעקט זיין האַנט און דערביי געקוקט יענעם אין די אויגן אַריין, ווי ער וואָלט געוואָלט דערגיין, צי יענער האָט נישט עפּעס אַ באַהאַלטענע מחשבה — און לאַנגזאַם די האַנט צוריקגעצויגן. אַז מען האָט אים געפרעגט, פון וואַנען ער איז, האָט ער גאָרנישט געענטפערט, נאָר גע־קוקט אין די פענצטער. טייל מאָל האָט ער עפּעס אומפאַר־שטענדלעכס געברומט, פון וואָס עס האָבן זיך אַרויסגעהערט די ווערטער:

וואָלקנס... וואָלקנס...

און נאָך דעם פלעגט ער צוגיין צום פענצטער און קוקן אויפן הימל מיט פייכט־גלאַנציקע בליקן, אַז עס האָט זיך געדאַכט, אַז דינע פעדעם ווי שטראַלן ציען זיך פון זיי צום הימל אַרויף...

אין אָנהייב פלעגט מען אין בית־מדרש פיל אים פרעגן — מען איז געווען נייגעריק צו וויסן פון וואַנען און וואָס ער איז, נאָר אַז מען האָט גאָרנישט פון אים געקענט אַרויס־באַקומען, האָט דער עולם אויפגעהערט מיט אים צו טענהן. די חדר־יינגלעך נאָר האָבן אים אַרומגעיאָגט און געשריגן אויף אים: „משוגענער״, „הימל־קוקער״...

איין מאָל, ס׳איז געווען אין אַ ווייסער ווינטער־נאַכט, אַ זייגער צען — איך בין געגאַנגען פון בית־מדרש אַהיים. ס׳איז געווען אַ פראָסטיקע אָבער שטילע לופט און די לבנה האָט פון דעם בלוי־אַטלאַסענעם הימל אַראָפּגעטריפט אַ גרינלעכע ליכט אויף די ווייסע דעכער, וואָס האָבן זיך גע־טוליעט איינער צום צווייטן צוגעדעקט מיט ווייכע ווייסע דעקן. — פּלוצלינג, פיל איך ווי אַ האַנט האָט זיך אויף מיין אַקסל געלייגט. יענער מאָדנער משוגענער בחור איז פאַר מיר געשטאַנען און מיט זיינע גרויסע אויגן, וועלכע האָבן זיך צוזאַמענגעגאָסן מיט דער ווייכער בלוי־גרינלעכער

*) דערציילונג פון א. וועוויאָרקעס בוך „פאַרלאָשענע ליכט״. דער מאָטיוו איז געבויט אויף אַ געשיכטע וואָס איז טאַקע פאַרלאָפן.

שיין פון דער ווינטער־נאַכט, האָט ער טיף אין מיינע אַריינ־געקוקט.

ער האָט צוערשט געברומט עפּעס אַ פּאָר ווערטער, וועל־כע כ׳האָב נישט פאַרשטאַנען, דאַן האָט ער געזאָגט מיט אַ ציטעריקן קול און געהאַקטע זילבן:

— איך האָב דיך ליב, משה, יאָ, יאָ, ליב...

— איך הייס נישט משה, האָב איך געענטפערט עטוואָס דערשטראָקן, איך הייס שמואל...

— יאָ, יאָ, האָט ער געענטפערט קוקנדיק דערביי אין הימל אַריין — ס׳קען זיין דו הייסט שמואל... ער האָט גע־הייסן משה.

איך האָב אים געוואָלט ענטפערן, ריידן מיט אים. נאָר ער האָט זיך פּלוצלינג אָנגערופן מיט זיין טרויעריק־קלינ־גענדיקן קול:

— אייַ, משה, כ׳וויל דיך עפּעס בעטן... כ׳האָב דיך דאָך ליב... דו ביסט דאָך נישט אַזאַ עם־הארץ ווי זיי... דו ווייסט דאָך, אַז איך בין נישט משוגע, זאָג מיר, ווו איז ביי אייך דער טייך? כ׳דאַרף נייטיק האָבן די וואָלקנס...

ער איז געשטאַנען מיט זיינע פייכטע בלויע אויגן און געקוקט אין הימל אַריין, און זיין בלייך פּנים האָט געהאַט אַן ענלעכן אויסזען צום שניי, וואָס איז אויף די דעכער גע־לעגן. אַז כ׳האָב אים אַ וויילע נישט געענטפערט, האָט ער צוגעגעבן מיט אַ מינע פון אויסגעקרימטן ווייטיק אויפן פּנים:

— אוי, וויי, כ׳מוז דאָך האָבן די וואָלקנס!

— נאָך וואָס דאַרפסטו האָבן די וואָלקנס? — האָב איך אים געפרעגט.

— אָ, דו ווייסט נישט... וועסט נישט דערציילן? שווער מיר ביי עולם־הבא... שווער, וועל איך דיר דערציילן.

און נישט וואַרטנדיק אויף מיין שבועה האָט ער ווייטער גערעדט:

— ווייסט נישט? ווען זי איז נאָך אַ מיידל געווען, האָב איך דאָך געמיינט, אַז זי וועט מיין כלה זיין... זי איז דאָך געווען אַזוי שיין... זיי האָבן דאָך געוווינט ביים מורה־הוראה... כ׳האָב זי יעדן טאָג געזען... איין מאָל האָב איך זי געזען מיט צעלאָזטע האָר — אין פענצטער איז זי געשטאַנען און געקוקט צו די וואָלקנס... אירע האָר האָבן אויסגעזען ווי גאָלדענע וואָלקנס אָנגעוואָרפן איינער אויפן צווייטן... און אירע אויגן האָבן אויסגעזען ווי וואָלקנס — אויף נאמנות... ווי וואָלקנס פאַרנאַכט, ווען... ווען... ווען די שעפּסן גייען אַהיים פון פעלד!...

איך האָב דעמאָלט געמיינט, אַז זי וועט אַ צעפּלאָשע טאָן אירע האָר און אַוועקפליען דורכן פענצטער... און איך האָב געמיינט, אַז זי וועט מיין כלה זיין!... נאָר דער טאַטע האָט נישט געוואָלט, ווייל מיין זיידע איז געווען אַ רב... איר זיידע איז געווען... איך געדענק שוין נישט וואָס ער איז געווען!... קיין רב איז ער נישט געווען... אפשר אַ משו־גענער!

משה איז געוואָרן איר חתן, דו ווייסט? זיי האָבן חתונה געהאַט און אין זייער שטוב זענען געשטאַנען צוויי בעטן מיט ווייך בעטגעוואַנט, איינס האַרט צום צווייטן צו־געדריקט... משה איז געווען מיין חבר... נאָר זייט ער האָט חתונה געהאַט מיט רבקהלען איז ער אַ פּושע־ישראל... אַ ימח־שמוניק... ער וועט פאַרפאַלן ווערן אין גיהנום, דער רשע!

ער האָט נישט געוווסט, אַז איך האָב אים פיינט, ווייל כ׳האָב געוואָלט צו זיי... צו רבקהלען אַריינקומען... איך בין צו זיי איין מאָל אַריינגעקומען... איך האָב רבקהלען געטראָפן וואַשנדיק זיך... דו ווייסט? איר האַלדז האָט געהאַט דעם קאָליר פון אַ ווייסן אויפגעשניטענעם עפּל... ניין, ער האָט געהאַט דעם קאָליר פון וואָלקנס!... פון אַ ווייסן, גאָר אַ ווייסן וואָלקן...

דו ווייסט, דער טאַטע האָט מיך געוואָלט מאַכן פאַר אַ חתן מיט זיסעלען... איך האָב נישט געוואָלט... איך האָב גערעכנט, אַז משה וועט זיך גטן מיט רבקהלען און איך וועל פאַר איר אַ חתן ווערן... האַלב צען וועט זיין די חופּה...

איך בעט דיך, וואָס איז טייטש געשטאָרבן?... דו ווייסט נישט? אַז איך בין אַריינגעקומען אַמאָל צו זיי און רבקהלע איז געלעגן צוגעדעקט מיט... כ׳געדענק שוין נישט מיט וואָס... באַלד... ס׳דאַכט זיך מיר, מיט אַ שטיק שוואַרצן וואָלקן — — האָט דאָס געהייסן געשטאָרבן... משה האָט זיך געריסן דאָס היטל פון קאָפּ און אומגעוואָרפן אַ שטול... איך האָב דעמאָלט דאָס האַרץ פאַרלוירן... און אָנשטאָט דעם האָט מען מיר אַ בינטל שטעכעכץ אַריינגעלייגט... דו ווייסט? די זון איז דאָך דעמאָלט געוואָרן געל... און זי האָט געוויינט, די זון... מ׳האָט זי אַוועקגעפירט און איך האָב נישט געוווסט ווו... זי איז געשטאָרבן — האָט מען געזאָגט... געשטאָרבן... געשטאָרבן... און איך האָב געמיינט, ס׳איז וואָר... און איך האָב געוואַרט איך זאָל אויך שטאַרבן... דערנאָך האָב איך אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז זי איז נישט געשטאָרבן — וואָלקנס קענען דען שטאַרבן?... און אַז איך לעב, איז זי דאָך נישט געשטאָרבן!...

איין מאָל, כ׳בין אַרויסגעגאַנגען פאַרנאַכט, האָב איך זי געזען צווישן די וואָלקנס... מיט די זעלבע צעלאָזענע האָר האָט זי זיך צווישן זיי געוויגט... און זי האָט צו מיר די הענט געשטרעקט — — כ׳האָב געוואָלט צו איר. נאָר כ׳האָב נישט געקענט אַרויפשפּרינגען — ס׳איז צו ווייט... און זי איז אויבן אַליין... יעדן פאַרנאַכט קענסטו זי זען: דער וואָלקן מיט די גאָלדענע צעלאָזטע האָר און צוויי גלאַנציקע אויגן — דאָס איז זי.

איך האָב דאָס דערציילט אין דער היים, אַז רבקהלע איז צווישן די וואָלקנס, נאָר די מאַמע האָט מיך געלייגט אין בעט אַריין און מ׳האָט מיר געגעבן פלעשלעך צו טרינקען... די קינדער שרייען מיר נאָך אין דער גאַס: „יצחקל וואָלקן", „משוגענער!" זיי פאַרשטייען דאָך דאָס נישט, אַז זי איז געווען אַ וואָלקן און דאַדורך האָט זי געמוזט צוריק אַרויף

אין דער הויך. יעדן פאַרנאַכט שטרעקט זי צו מיר די אָרעמס אויס — איך וויל אַרויפשפּרינגען, נאָר כ׳קען נישט... איך האָב נישט געוווּסט, וואָס פאַר אַן עצה איך זאָל מיר געבן: כ׳בין שיעור משוגע געוואָרן פון קלערן! נאָר איין מאָל בין איך פאַרבייגעגאַנגען אַ וואַסער האָב איך ערשט פאַרשטאַנען: דאָס בעסטע קומען צו די וואָלקנס איז דאָך דורכן וואַסער... קיינער ווייס דאָס נישט — אַז מען קוקט אַריין אין וואַסער, זעט מען, ווי דאָרטן טיף, טיף ליגן די וואָלקנס אויסגעשפּרייט... פאַרשטייסט, ווי קלוג דער רבונו־של־עולם האָט די וועלט באַשאַפן! אַז מ׳וויל אַרויף צו די וואָלקנס, איז פאַראַנען אַ פּשוטער טויער — דער טייך! כ׳האָב אָנגעהויבן יעדן פאַרנאַכט זיך דרייען ביים וואַסער — די וואָלקנס ליגן דאָרט טיף, וויגן זיך און רבקהלע צווישן זיי... זי האָט צו מיר געוווּנקען פון דאָרט און רחמים געבעטן מיך, כ׳זאָל טאָן אַ שפּרונג צו איר... כ׳האָב אַפילו מורא געהאַט, נאָר איין מאָל האָט זי צו מיר אַזוי געוווּנקען און געבעטן מיך, אַז כ׳האָב עס געמוזט טאָן! מיין האַרץ האָט זיך גענומען וואַרפן ווי דער בלאַט אויף דעם בוים... דו ווייסט דאָך. רבקהלע איז געווען אַ טייערע נשמה, שענער ווי אסתר המלכה... און איך האָב דאָך גע־וואָלט זי זאָל זיין מיין כלה... איך האָב געמוזט און — האָב געטאָן אַ שפּרונג... כ׳בין שוין כמעט געווען צווישן די וואָלקנס — שוין באַלד לעבן איר — כ׳האָב זיך שוין געוויגט און געפילט אויף זיך אַזעלכע לייכטע גרינגע קושן... נאָר די רשעים, עמי־הארצים! מ׳האָט מיך מיט גוואַלד צוריק־געשלעפּט... די רוצחים! זיי וועלן נישט האָבן קיין חלק לעולם־הבא... מ׳האָט מיך נאָך דעם געהיט, נישט געלאָזט גיין צום וואַסער... און רבקהלע איז אַליין צווישן די וואָלקנס... און יעדן פאַרנאַכט ווינקט זי צו מיר, שטרעקט מיר אויס די הענט און בעט מיך רחמים, כ׳זאָל אַרויף צו איר — און די רשעים לאָזן מיך נישט... און דאָס האַרץ וויל אין מיר פּלאַצן, ווי ס׳פּלאַצט אַ דונער צווישן די וואָלקנס, און אין מוח שטעכן דינע, פייערדיקע שפּיזלעך, אַזוי ווי די, וואָס די זון וואַרפט אין הייסן טאָג... און זי איז דאָרט אַליין... ווו איז דאָ דער טייך?... משה, איך בעט דיך. זאָג מיר, וועל איך דיר שענקען אַ שטערן און אַ שוואַלב. כ׳וועל רבקהלען בעטן וועט זי מיר געבן...

***

ער איז שטיל געבליבן און זיינע בליקן האָבן געבלאָנ־דזשעט אין דער טיפקייט פון דער העלער נאַכט... מיר איז אַ פּחד באַפאַלן אָנקוקנדיק זיינע אויגן און איך האָב אים געזאָגט, אַז אויף דער נאַכט קען מען נישט אַהין קומען צום טייך, מאָרגן אין בית־מדרש וועל איך אים שוין זאָגן... ער האָט זיך שטאַרק דערפרייט און פאַר שימחה מיר גע־פרעגט:

— דאָ ביי אייך גייט דאָס אייגענע וואַסער, וואָס ביי אונדז אין זשערעדאָוו? אין אונדזער וואַסער ליגן אַלע וואָלקנס פאַרטונקט...

כ׳האָב אים געענטפערט: יאָ, און בין אַהיים געגאַנגען.

אין דער היים האָב איך די מעשה דערציילט: מיין טאַטע איז שנעל אַוועק צום רב און יענער האָט טעלעגראַפירט צום זשיראַרדאָווער רב און צומאָרגנס שוין זענען זיינע עלטערן געקומען און אים אַהיים גענומען.

ס׳זענען פון יענער צייט אַ צוויי יאָר אָפּגעלאָפן. אין די ווייסע ווינטער־נעכט פלעגט פאַר מיינע אויגן שטיין דאָס בילד פון דעם אומגליקלעכן מיט זיין בלייך פּנים און משוגע־אומעטיקע אויגן, וועלכע קוקן ווייט, ווייט און שעפּטשעט: אוי, זע, כ׳מוז גיין צו די וואָלקנס...

איין מאָל האָט מיר דער טאַטע מיטגענומען אויף שבועות קיין סאָכאַטשאָוו צום רבין. פּלוצלינג, ערב יום־טוב אַ זייגער איינס, ווערט אַ געלויף צום דאָרטיקן טייך, די בזורע. איך בין מיטגעלאָפן מיטן המון, וועלכער איז געטראָגן געוואָרן אַזוי ווי די ערד וואָלט אים אונטער די פיס געגליט און לאָזט נישט שטיין אויף זיך. אַז איך בין אַהין געקומען צום טייך, האָט מען שוין פון דאָרטן געהאַט אַרויסגעצויגן אַ טויטן גוף. איך האָב אָנגעקוקט דאָס פּנים און דערזען — יצחק וואָלקן!

אויף זיין פּנים איז געלעגן אַ מאָדנער שמייכל, וועלכן דער וואַסער־טויט האָט אויסגעקרימט; דאָס איז אַוודאי גע־ווען זיין לעצטע שימחה אויף דעם, וואָס ער האָט דאָך די וואָלקנס מיט זיין רבקהלען דערגרייכט... מען האָט אים אויסגעצויגן אויפן גראָז אַרויף מיטן פּנים, איבער וועלכן ס׳האָבן געצויגן אויפן הימל ליכטיקע וואָלקנס מיט זון־ליכט באַטרונקען...

וואָלף וועוויאָרקע

וועגן אונדזער בן־עיר, וועוויאָרקע וואָלף, דער יינגערער ברודער פון שרייבער אברהם וועוויאָרקע, וואָס האָט פאַרנומען אַ גאָר חשובן אָרט אין אונדזער ליטעראַטור, איז פאַראַן אַ גאָר היפּשע ביאָ־ביבליאָגראַפישע אָפּשאַצונג־ און דערמאָנונג־ליטעראַטור. מיר ברענגען דאָ ווייטער די פאַרצייכענונגען וואָס עס עס געפינט זיך וועגן אים אין דריטן באַנד פון „לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור", אַרויסגעגעבן פון אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס, ניו־יאָרק 1960. ווי אויך די אַרבעט פון אברהם ווייץ, וואָס איז געווען פאַר־עפנטלעכט אין דעם „יזכור־בוך" צום אָנדענק פון 14 אומגעקומענע פאַריזער יידישע שרייבער, פאַרלאַג „אויפסניי", פאַריז 1946; אַ דערמאָנונג פון משה דלוזשנאָווסקי, ווי אויך איין דערציילונג פון זיין בוך „באָדנלאָזע מענטשן" (פאַריז 1937), אַ דערציילונג, וואָס איר אינהאַלט האָט טאַקע אַ שייכות צו דעם מחברס היימשטעטל און דעם „היימוויי" נאָך איר.

וועוויאָרקע וואָלף — (1896 יאַנואַר 1945). — יינגערער ברודער פון אַברהם וועוויאָרקע. געבוירן אין זשיראַרדאָוו, פּוילן. געלערנט אין חדרים, בית־מדרש, ישיבה און וועלטלעכע לימודים ביי פּריוואַטע לערערס און דורך אַליין־בילדונג. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אויסגעוואַנדערט קיין דייטשלאַנד, אַ צייט געלעבט אין בערלין

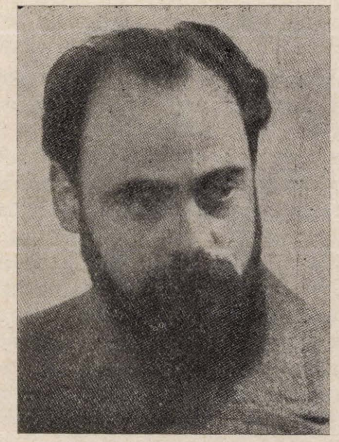

און זיך באַקאַנט מיט די יידישע שרייבער־עמיגראַנטן, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט זינט דער רוסישער רעוואָלוציע. אין 1924 אויסגעוואַנדערט קיין פאַריז, געהאַלטן אין לאַטיינישן קוואַרטאַל אַ ביליקן רעסטאָראַן פאַר סטודענטן, וואָס איז שפּעטער געוואָרן אַ טרעף־פּונקט פאַר יידישע שרייבערס און ליטעראַטור־מענטשן. וועוויאָרקע האָט אונטערן פּסעוודאָנים „איש חסיד" דעביוטירט אַרום 1920 מיט אַ דערציילונג. האָט אין 1925 אַרויסגעגעבן און רעדאַקטירט „נעסט" (זשורנאַל פאַר קינסטלערישן וואָרט־אויסדרוק), פאַריז; האָט געדרוקט דערציילונגען, חסידישע מעשיות און אַרטיקלען אין די „פאַריזער בלעטער" (וואָכנשריפט און שפּעטער טאָג־צייטונג, דערשינען צווישן סעפּט' 1924 און אָקטאָבער 1926), „פאָלקס־צייטונג" (וואַרשע); „פאָרווערטס" (ניו־יאָרק); „די פּרעסע" (בוענאָס־איירעס); פון די לעצטע צוויי איז ער אַ צייט געווען (אויך אונטערן פּסעוודאָנים י. פעלדמאַן) פאַריזער קאָרעספּאָנדענט. אין 1932 געווען שטענדיקער מיטאַרבעטער פון דער פאַריזער טאָג־צייטונג „דער טאָג" (רעדאַקטאָר נח פּרילוצקי). 1933 — 1934 צוזאַמען מיט ש. ל. שניידערמאַן און שלמה ראָזענבערג, רעדאַקטירט דאָס „פאַריזער וואָכנבלאַט". אין 1937 געוואָרן אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער טאָג־צייטונג „פאַריזער היינט", ווו ער איז שפּעטער געווען זיין ליטעראַרישער רעדאַקטאָר. ער האָט דעם פּאָסטן אָנגעהאַלטן ביז דעם לעצטן נומער (10 יוני 1940), ווען די דייטשן האָבן זיך דערנעענטערט צו פאַריז. אין בוכפאָרם דערשינען: „מיזרח און מערב", געזאַמלטע שריפטן, ערשטער באַנד, פאַריז, 1936, 190 זייטן; „באָדנלאָזע מענטשן", געזאַמלטע שריפטן, צווייטער באנד, פאַריז, 1937, 190 זייטן. אין די דאָזיקע ביכער האָט וועוויאָרקע בעיקר אַריינגענומען זיינע דערציילונגען פון פאַריזער יידישן לעבן צווישן ביידע וועלט־מלחמות, ווו עס ווערן געשילדערט אַריבערגעקומענע וואַרשעווער „ווילע יונגען"; אַרויפגעאַרבעטע עמי־הארצים; יונגעלייט מיט רעוואָלוציאָנערע אידעען, וואָס פאָרן קיין שפּאַניע מקריב זיין זייערע

יונגע לעבנל פאַרן זיג קעגן פאַשיזם; טיפּן פון אינטעלי־גענטן און קינסטלערס פון פאַריזער מאָנמאַרטר, מאָנפאַר־נאַס, „פּלעצל" און בעלוויל און דאָס גלייכן.

ווען די נאַציס האָבן זיך, יוני, 1940, דערנענטערט צו פאַריז, האָט זיך וועוויאָרקע, פּונקט ווי אַנדערע, אַרויסגע־לאָזט צו פוס אין דער ריכטונג פון דרום־פראַנקרייך, האָט אַ צייט געלעבט אין מאָנטאַבאַן, לעבן טולוז, און איז דערנאָך אַוועק קיין ניצע, האָט זיך פון דאָרטן באַמיט צו ראַטעווען קיין אַמעריקע, אָבער דאָס איז אים נישט געלונגען. אין דער צייט פון דער איטאַליענישער אָקופּאַ־ציע פון ניצע האָט ער, צוזאַמען מיט די שרייבערס יחיאל אַראָנסאָן, זיינוול דיאַמענט, י. ח. קלינגער און שמחה שוואַרץ, מיטגעאַרבעט אויפן קולטור־געביט מיט לאָקאַלן הילפס־קאָמיטעט פאַר ייִדישע פּליטים, און וועוויאָרקע האָט ספּעציעל מקרב געווען און געהאָלפן די שרייבער־קאָלעגן, וואָס האָבן זיך אַהין דערשלאָגן. אין נאָוועמבער 1943, נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן באַזעצט די דרום־זאָ־נע פון פראַנקרייך, איז וועוויאָרקע אַרויסגענומען געוואָרן פון זיין באַהעלטעניש און דעפּאָרטירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד. לויט דעם עדות־זאָגן פון דעם יונגן לאָדזשער פּאָעט אברהם־פּנחס ציקערט, איז וועוויאָרקע אין 1944 געווען אין אוישוויץ און געאַרבעט אין דער אַזוי־גערופע־נער „קאַנאַדע" (אָפּטיילונג פון אויסלאָדן די ניי־געבראַכ־טע טראַנספּאָרטן). לויט אַן אַנדער גבית־עדות, איז ער אומגעבראַכט געוואָרן אין בירקענאו (ביי אוישוויץ) דעם 18טן יאַנואַר 1945. זיין פרוי צוויי טעכטער און איידעמס זענען אויך אומגעקומען אויף דעפּאָרטאַציע. אַ זאַמלונג פון אַ טייל פון זיינע געדרוקטע אַרטיקלען געפינט זיך אין ייִוואָ (ניו־יאָרק).

(עס קומט גאָר אַ רייכע ביבליאָגראַפישע נאָטיץ).

ז. ד. (זיינוול דיאַמאַנט)

משה דלוזשנאָווסקי

וואָלף וועוויאָרקע *)

...זיין וווינונג האָט זיך־געפונען אין די קוואַרטאַלן, ווו עס האָט גערוישט און גע־זשומעט לעבן מיט אַלע פּי־טשעווקעס. דאָס איז געווען אַן ערך אין דעם יאָר 1933, ווען איך האָב זיך באַקענט מיט וואָלף וועוויאָרקען און זיין משפּחה. זיין וווינונג האָט זיך געפונען אויפן בעל־וויל, דער אַרבעטער־קוואַר־טאַל פון פּאַריז, דאָרט ווו עס האָבן זיך באַזעצט הונדער־טער ייִדישע משפּחות, געקומענע פון ווייטע שטעט און שטעטלעך פון פּוילן, רומעניע, ליטע און אונגאַרן. די אַריינ־געוואַנדערטע ייִדן האָבן זיך אַריינגעפּאַקט אין די קליינע צימערלעך פון אַלטע איינגעהויקערטע הייזער, וואָס זענען געשטאַנען אין די בערגיקע, קרום־געדרייטע געסלעך. דאָרט אויפן בעלוויל, האָבן ייִדן פאַרלייגט שניידער־וואַרשטאַט־לעך און אויסגעאַרבעט סחורות פאַר גאַנץ פראַנקרייך. קאָנ־פעקציע, אינדוסטרי, דאָס דאַמען־טאַשן־פאַך. דאָס דאָזיקע פאַך האָבן זיי ממש דערהויבן צו אַ פאַכמענישער האנט־ווערקער־מלאכה. דאָרט האָבן זיך אויך געפונען ייִדישע קרעמלעך, ווו מען האָט פאַרקויפט אַלע שפּייזן, מאכלים היימישע און מעדנים פון דער אַלטער היים.

וואָלף וועוויאָרקעס הויז איז אין פּאַריז געווען אַ בית־וועד לחכמים. זעלטן אַז ייִדישע שרייבער, קולטור־טוער — סיי די, וואָס זענען געקומען צו גאַסט, סיי די וואָס זע־נען שוין געווען תושבים אין פּאַריז — זאָלן נישט האָבן באַזוכט וועוויאָרקעס קליינע, אָבער היימיש־ציכטיקע און געמיטלעכע וווינונג. דאָרט פלעגן אַלעמאָל אָנגיין וויכו־חים וועגן ליטעראַטור און קונסט, און דאָרט פלעגט טאַ־קע צום ערשטן באַהאַנדלט ווערן יעדעס ייִדיש בוך, וואָס איז דערשינען אין פּאַריז אין יענער צייט, אָדער וואָס פלעגט אָנקומען פון ערגעץ וועלכן עס איז ייִדישן ייִשוב. ביי וועוויאָרקען אין הויז פלעגט דער איינזאַמער, פאַרבלאָנ־דזשעטער ייִדישער שרייבער, וועמען די פיר ווענט פון זיין בוידעם־שטיבל האָט אַרויסגעטריבן אין גאַס אַריין — זיך פילן היימישער ווי ביי זיך אין דער היים. וועוויאָרקעס פרוי, גיטעלע, איז געווען אַן אמתע אשת־חיל, זי האָט געטאָן אַלץ, געגאַנגען אין „פייער און אין וואַסער" צו מאַכן איר מאַן באקוועם, אַראָפּנעמען פון זיינע פּלייצעס דעם עול־פּרנ־סה, די ביטערע זאָרג פאַרן טעגלעכן אויסקומעניש, כדי ער זאָל זיך קענען מער אָפּגעבן מיט זיין ליטעראַרישער אַר־בעט. איר קאָן מען נאָכזאָגן דעם שבח אַז זי האָט נישט

*) פראַגמענטן פון משה דלוזשנאָווסקיס דערמאָנונג־אַרטיקל נאָך וואָלף וועוויאָרקען, וואָס איז פאַרעפנטלעכט אין זאַמלבוך „טשענסטאָכאָוו", ניו־יאָרק 1958, זייטן 125—129.

געוואָלט זיין מער ווי דאָס פוסבענקעלע ביי איר מאַן אין גן־עדן אין זכות פון זיין שאַפן.

פון וועוויאָרקעס שטוב אין פּאַריז האָט זיך געלאָזט הערן דער פּסוק: „כל דכפין יתי ויאכל". זעלטן איז אַ שרייבער אַרויס פון דאָרטן אַ הונגעריקער און זעלטן איז אַן איינזאַמער טרויעריקער שרייבער, אָדער סתם אַ ייִד, אַרויס פון זיין שטוב מיטן טרויער מיט וועלכן ער איז אַריין צו אים אין שטוב. דער טרויער איז אויסגערונען ביי דער שוועל פון וועוויאָרקעס הויז.

וועוויאָרקע האָט געהאַט אַ גרויס הויז־געזינד. עס האָט זיך אין זיין הויז אַלע מאָל געהערט דאָס געלעכטער און די רייד פון זיינע זין און טעכטער. שיינע קינדער, גוט־אַנטוויקלטטע, גייסטיק און פיזיש. זיי האָבן באַקומען אַ פיינע ייִדישע דערציִונג, על צד היותר טוב.

פּסח צו די סדרים פלעגט וועוויאָרקע איינלאַדן פיל געסט, מאַלערס, אַקטיאָרן און סתם־ייִדן. בעת די סדרים האָט אין דער קליינער וווינונג געהערשט אַ וווּנדערלעכע שטימונג, אַ יום־טובדיקע פרייד. די „ליטעראַרישע שטוב" האָט געאָטעמט מיט אַזאַ היימישקייט, וואָס עס איז באמת געווען שווער צו געפינען אין אַנדערע שטיבער אין דעם גרויסן פּאַריז.

וועוויאָרקעס „ליטעראַרישע שטוב" איז אין די ערשטע מלחמה־חדשים געווען פול מיט שרייבערס און סתם וואַנ־דערנדיקע ייִדן. אין זיין שטוב האָט מען אויך געקענט טרעפן סיי פרייוויליקע פראַנצויזישע סאָלדאַטן, סיי גע־צוווּנגענע. אין די אָוונטן איז די שטאָט פון ליכט געוואָרן פינצטער, קיין ברעקל ליכט האָט זיך נישט געזען אין די גאַסן, בולווארן און סקווערן. אויף די גאַסן האָט פּאָליציי געזוכט אויסלענדער, געפרעגט אויף פּאַפּירן און געכאַפּט מענטשן, ווי אַמאָל דער היצל, וואָס פלעגט כאַפּן הינט אויף די גאַסן.

ביי וועוויאָרקען אין הויז איז געווען אי היימלעך, אי טרויעריק. איין איידעם זיינער איז געהאַט אַוועק אין קריג. אין דרויסן האָט די פינצטערניש געהויערט, פון דעסט־וועגן האָט מען זיך דאָ געאַמפּערט איבער אַ ניי־דערשי־נענער ייִדישער אָדער פראַנצויזישער דערציילונג.

נאָך דעם איז דער דייטש אַריין אין פראַנקרייך און מאַרשירט צו די טויערן פון פּאַריז. עס איז געווען דער אָוונט פון 11טן יוני 1940.

...יענעם אָוונט איז ביי וועוויאָרקען אין הויז געווען פאַרזאַמלט אַ גרויסע צאָל ייִדישע שרייבער. מען האָט גע־מאַכט פּלענער, ווי אַזוי זיך אַרויסצורייסן פון פּאַריז. יע־דער האָט געמאַכט אַן אַנדער פּלאַן, יעדער האָט גערעדט ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. אָבער קיינער האָט נישט גע־וווּסט וואָס מען הויבט אָן צו טאָן.

מיר, אַ גרופּע ייִדישע שרייבערס, האָבן זיך אָפּגע־שמועסט אויף צו מאָרגנס צו פאָרלאָזן פּאַריז און צו נע־מען דעם וועג צו די שפּאַנישע גרעניצן דורך די שטעט אָרלעאַן, בלואַ, טור און באָרדאַ, און דערגיין ביז די פּי־רענייען־בערג — שפּאַניע.

צו מאָרגנס האָט גאַנץ פּאַריז געשטראָמט צו די אַרויס־גאַנגען פון דער שטאָט. הונדערטער טויזנטער מענטשן האָבן פאַרלאָזן זייערע היימען, איבערגעלאָזט אַלץ אויף הפקר און געלאָזט זיך גיין וווּהין די אויגן האָבן געטראָגן.

איך האָב זיך באַגעגנט מיט וו. וועוויאָרקען און זיין עלטערן זון אברהם. מיר האָבן גענומען די מעטראָ (סוב־טע) צו דער לעצטער סטאַציע, דער וועג וואָס פירט קיין אָרלעאַן. מיר זענען אָפּגעפאָרן עטלעכע צענדליק סטאַ־ציעס, אַרויס אין דרויסן. מיר האָבן זיך געפונען ביים „טויער פון אָרלעאַן".

מיר האָבן זיך געזעגנט מיט פּאַריז, די שטאָט ווו ווע־וויאָרקער איז שוין געווען 18 יאָר, און איך — 8 יאָר צייט. דער אַרויסגאַנג פון דער שטאָט, דער לאַנגער וועג קיין שפּאַניע — אַן ערך טויזנט מייל — איז געווען איבערגע־פּאַקט מיט מענטשן, יונג און אַלט, מענער, ווייבער און קינדער. אַ גרויסער טייל אויך ייִדן. יעדער איז געווען אָנ־געלאָדן מיט האַק און פּאַק.

מיר האָבן זיך געלאָזט גיין צופוס. אויסגעמישט זיך מיט די הונדערטער, טויזנטער מענטשן, וועגענער, וועג־לעך, פערד און מיליטער. מיר האָבן זיך געמיט צו זיין אין אַ גוטער שטימונג, עס איז געווען שווער. וועוויאָרקע האָט געטראָגן אַ רוק־זאַק אויף די פּלייצעס מיט אַ ביסל צידה־לדרך. איך האָב געשלעפּט אַ שווערע טעקע און מיר זענען געגאַנגען און גערעדט שטיל, פאַר זיך, אין אַ שטימונג פון טרויער און פאַרלאָזנקייט.

ביינאַכט זענען מיר איבערגעלעגן עטלעכע שעה אין סטויגן היי, צוגלייך מיט דער גרויסער וואָגלענדיקער מאַסע. איבער אונדזערע קעפּ זענען געפלויגן אַעראָפּלאַ־נען, פראַנצויזישע, דייטשישע און איטאַליענישע. אין הימל זענען פאָרגעקומען די קאַמפן. און איבער אונדזערע קעפּ האָבן געהאָגלט קוילן און פון צייט צו צייט האָבן אויפגעריסן באָמבעס.

...צו מאָרגנס, אין אָוונט, זענען מיר אָנגעקומען אין דער שטאָט אָרלעאַן. דער באַנהויף האָט געברענט, אַ האַל־בע שטאָט איז געשטאַנען אין פלאַמען. מיר האָבן באַ־געגנט צענדליקער באַקאַנטע ייִדן, צווישן זיי דעם באַ־קאַנטן קינסטלער און מעטאַל־פּלאַסטיקער אריה מערזער, וועלכער געפינט זיך איצט אין ישראל. מיר האָבן איבער־גענעכטיקט אויף אַ פעלד. די ערד האָט זיך די גאַנצע נאַכט געטרייסלט פון די באָמבאַרדירונגען, וואָס זענען אָנ־געגאַנגען איבער דער שטאָט.

פאַרטאָג איז מיר געלונגען אַרויפצוקריגן זיך אויף אַ שטיקל וואָגן, וואָס איז אַוועק איבער אַ וועג פאַרפלייצט מיט מענטשן. וואָלף וועוויאָרקען האָב איך פאַרלוירן אין

דער גרויסער בהלה. ערשט מיט 2 טעג שפעטער האָבן מיר זיך ווידער באַגעגנט אין דער באַרימטער אַלטער בלוּאָ, וואָס ליגט אויף אַ בערגיקער הויך, אַרומגערינגלט מיט גערטנער און וויין־פעלדער; אין מיט דער שטאָט שניידט אַדורך דער גרויסער טייך לואַר. די שטאָט בלוּאָ איז געווען איבערגעפאָלקט מיט וועגענער, און מיט מענטשן וואָגלענדיקע, פֿאַרחושכטע און קראַנקע. עס איז געווען אַזאַ וויסטע בהלה אין בלוּאָ, וואָס מען קען זיך עס גאָר נישט פֿאַרשטעלן.

עס איז געווען באַגינען. די זון האָט נאָר וואָס אָנגעצונדן די טורעמלעך פון די אַלטע פֿראַנצויזישע שלעסער מיט די ווינט־הענער אויך זייערע שפּיצן. אַ קיל ווינטל האָט געבלאָזן און אָפּגעפרישט די אָנגעשוואָלענע אויגן, דאָס צעיאַמערטע פּנים, די צעקאָליעטשטע ליפּן. פּלוצעלינג האָבּ איך דערזען וועווייַאַרקען מיט זיין זון.

— וועווייַאַרקע, טייערע! האָבּ איך אַ געשריי געטאָן.

די פּרייד אונדזערע איז געווען אין לשער. ער האָט מיר אויף שנעל דערציילט, אַז עס איז אים געלונגען אַרויפצוקריגן זיך אויף אַ מיליטעריש וואָגן, וואָס גייט קיין באַראַ. עס איז אים נישט לייכט אָנגעקומען. צוליב זיין שוואַרץ בערדל און שטאַרק פֿראַנצויזישן אַקצענט האָט מען אים חושד געווען, אַז ער איז אַ שפּיאָן. דורך געווינען און דורך וויין זיינע פֿרעמד־קאָרטן, אַז ער איז אַ זשורנאַליסט האָט דער פֿראַנצויזישער קאָמיטאַן פון דעם וואָגן אים אַרויפגענומען מיט זיין זון, און אָט פֿאָרן זיי קיין באַרדאָ.

— „אפשר וועט אויך זיין פּלאַץ פֿאַר מיר“ — האָט מיך וועווייַאַרקע געטרייסט מיט זיין שטענדיק אָפּטימיסטישן שמייכל.

אויפן קלאָרן, בלויזן הימל האָבן זיך געזען 3 פּינטע־לעך. איך האָבּ אינסטינקטיוו אויפגעהויבן די אויגן.

— פֿראַנצויזישע אַעראָפּלאַנען! — האָט וועווייַאַרקע אַ זאַג געטאָן, — נישטאָ וואָס זיך צו שרעקן.

איידער ער האָט נאָך געענדיקט רעדן האָט מען געהערט מוראדיקע אויפרייסן, פֿאַר אונדזערע אויגן זענען גע־פֿאַלן שטיקער פּייער פון הימל, וויסטע דונערן האָבן אויפגעריסן די לופֿט, מוראדיקע געשריייען האָבן זיך גע־טראָגן צוזאַמען מיט די אויפרייסן. דאָ האָט שוין גע־ברענט אַ הויז, אַן אויטאָמאָביל, אַ פֿערד, איבער אונדז האָבן געשניטן קוילן פון אַ מאַשין־ביקס פון די דייטשי־שע און איטאַליענישע אַעראָפּלאַנען, וואָס האָבן זיך אראָפּ־געלאָזט נידעריק. אַן אָטעם בין איך געלאָפן צוזאַמען מיט אַ מחנה צעטרייסלטע מענטשן, די בריק איבערן טייך האָט שוין געברענט. אַ טויזנטסטל טייל פון אַ מינוט און עס איז מיר געלונגען אריבערצולויפן די ברענענדיקע בריק איבער פֿראַנקרייכס שענסטן טייך — דער לואַר...

מער האָבּ איך שוין וועווייַאַרקען נישט געזען...

...דער גורל האָט מיר נאָכדעם געבראַכט צו די ברעגן פון צפון־אַפריקע, אין דעם לאַנד מאַראָקאָ.

אין קאַסאַבלאַנקאָ איז צו מיר אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז וועווייַאַרקע מיט זיין משפּחה געפינען זיך אין מאַנטאַבאַן, נישט וויט פון טולוז. נאָך דעם האָט צו מיר דערגרייכט די נייס, אַז זיי זענען אין דער שטאָט ניצע, אויף דער פֿראַנצויזישער ריוויערע.

איך בין אָנגעקומען אין אַמעריקע און זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק.

אין יאָר 1942 איז צו מיר אָנגעקומען אַ בריוו פון וועווייַאַרקען, פון דער שטאָט ניצע און ער האָט מיר אין דעם בריוו מודיע געווען, אַז ער האָט גרויסע האָפֿענונגען אָנצו־קומען קיין אַמעריקע. מען באַמ־ט זיך פֿאַר אים זייער שטאַרק.

דער בריוו האָט מיר זייער דערפרייט. איך האָבּ אים גלייך געענטפֿערט אַ בריוו און אים פֿאַרזיכערט, אַז עס ווערט דאָ אַלץ געטאָן, אַז ער און נאָך אַ גרופּע יידישע שרייבערס זאָלן קענען אָנקומען אין אַמעריקע.

אַלץ איז געטאָן געווארן, און אפשר נישט אַלץ. איך בין געלאָפן צו אַרגאַניזאַציעס, נאָכגעפרעגט, געבעטן...

איך אַליין בין ערשט אין לאַנד געווען געצייילטע חד־שים.

מער האָבּ איך פון וועווייַאַרקען נישט געהערט.

איך האָבּ זיך מיט עטלעכע יאָר שפּעטער דערווווסט, אַז וואָלף וועווייַאַרקע איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און טעכ־טער דעפּאַרטירט געווארן אין אָקטאָבער פון יאָר 1943...

פון דעמאָלט אָן איז מער נישט געווען קיין ידיעה. וו. וועווייַאַרקעס לעבן איז אויפגעשניטן געווארן אין מיטן פון זיין שענסטן אויפבלי. ער אינאיינעם מיט זיין פרוי, זיי זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט דעם גרויסן טייל פון יידישן פֿאָלק, צוזאַמען מיט מיליאָנען אומשולדיקע יידן.

דער גרויסער חלום האָט זיך אויסגעלאָזן. דאָס געזאַנג איז אויפגערעגט גענווארן אין מיטן...

זיין אָרט איז געבליבן לידיק אין דער יידישער ליטע־ראַטור.

אברהם ווייץ

דער שאַפּערישער וועג פון וואָלף וועוויאָרקע *)

וו. וועוויאָרקע איז געבוירן געוואָרן אַרום 1896 אין פּוילישן שטעטל זשיראַרדאָוו.

אין הויז ביי זיין פאָטער, אַ שוחט, האָט ער באַקומען אַ שטרענגע רעליגיעזע דערציונג, וואָס האָט געלייגט אַ חותם אויף זיין גאַנץ־לעבן. אין חדר איז ער געווען דער בעסטער תלמיד. שפּעטער ביים גמרא־מלמד, איינער פון די בעסטע תלמידים.

וועוויאָרקעס עלטערער ברודער, אברהם וועוויאָרקע, איז אין דער ייִדישער ליטעראַטור גוט באַקאַנט. איבער־הויפּט מיט זייַנע דראַמאַטישע ווערק, וואָס זענען מיט גרויס דערפאָלג אויפגעפירט געוואָרן אויף אַלע ייִדישע בינעס. דעם גרעסטן דערפאָלג האָבן זייַנע דראַמען געהאַט אין ראָטנפאַרבאַנד, ווו אברהם וועוויאָרקע האָט געלעבט און געשאַפן.

דער ברודער אברהם איז פאַר זיין ייִנגערן ברודער וואָוטשע געווען דער ערשטער סטימול, דער ערשטער אַנרעגער אויפצוועקן אין אים אַ געוואַלטיקן דראַנג צו לייענען און אויך אַליין צו שרייבן.

י. י. לינעצקיס „דאָס פּוילישע ייִנגל" האָט איבערהגע־לאָזט אַ טיפן רושם אויף א. וועוויאָרקעס יונגער נשמה, וואָס האָט זיך שוין ווי אַ דורשטיקער צום קוואַל — גע־ריסן צו ליטעראַטור, צו וויסנשאַפט, צו וועלטלעכער ביל־דונג און איז ווי יעדער גוטער לייענער פון יענע עפּאָכע שטאַרק פאַרכאַפּט געוואָרן פון מ. ז. פייערבערגס: „ווהיזן?"; פון ז. אנסיס: „גבריאל"; פון אברהם מאַפּוס: „אהבת ציון"; פון ראובן ברייניגס: „אינטעליגענטער טישלער"; פון פרישמאַנס שאַפונגען און פאַר אַלעם פון פּרץ „פּאָלקס־טימלעכע געשיכטן", וואָס וו. וועוויאָרקע איז נישט מיד געוואָרן צו לייענען זיין גאַנץ לעבן.

אַ קורצע צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה עמי־גרירט וועוויאָרקע קיין בערלין, ווו ער פאַרקערט אין דער דאָרטיקער ייִדיש־ליטעראַרישער סביבה.

ער קומט פון דאָרט קיין פאַריז מיט אַ היפּש ביסל לי־טעראַטור־ווייסן, מיט נישקשהדיקן באַגאַזש אַנגעשריבענע ווערק, מיט פיל האַפענונגען צו קענען זיך דאָ אין פאַריז איינאַרדענען אַ היים, ווו ער זאָל קענען פאַרזעצן זיינע לי־טעראַרישע אַרבעטן.

און פון דעמאָלט אָן האָט זיך פאַר וועוויאָרקען אַנגע־הויבן אַ שוועער געמאַטערט לעבן. אַבער דווקא אין די דאָ־זיקע ליידן און ראַנגלענישן איז וועוויאָרקעס טאַלאַנט גע־קרעפטיקט געוואָרן. דווקא דעמאָלט, אין די טרויעריקסטע פינצטערע טעג פון זיין לעבן האָט ער פיל געלייענט און געשאַפן.

נאָך פיל שווערקייטן האָט וועוויאָרקע ענדלעך אַנגע־הויבן צו פאַרעפנטלעכן זיינע דערציילונגען אין דער וואַרשעווער „פאָלקס־צייטונג", אין ניו־יאָרקער „פאָר־ווערטס" און אין דער אַרגענטינער „די פרעסע".

אויף זיין ערשטער אַפּגעדרוקטער דערציילונג האָט זיך וועוויאָרקע אונטערגעשריבן: איש חסיד. אויף זיינע ערש־טע קאָרעספּאָנדענצן: י. פעלדמאַן.

שוין אין 1924 פרווועט וועוויאָרקע אַרויסגעבן אין פּא־ריז אַ ליטעראַרישע חודש־שריפט „די נעסט". אין ערשטן נומער האָבן זיך באַטייליקט, אויסער וועוויאָרקען: א. נ, שטענצל, א. בערן, א. בלאָשטיין, ש. גוטמאַן און אַנדערע. פאַרשטענדלעך, האָט זיך „די נעסט" צו יענער צייט, ווען פאַריז איז נאָך אויפן ייִדישן קולטור־געביט געווען אַ מדבר, נישט געקענט אויסהאַלטן.

באַלד נאָך דעם קומט וועוויאָרקע אונטער מיט די „פּא־ריזער בלעטער", וואָס האָבן אויך נישט געהאַט קיין אריכת־ימים.

אין יאָרן אַרום, ווען אין פאַריז האָט אַנגעהויבן צו דער־שיינען „די אילוסטרירטע ייִדישע פּרעסע", ווערט וועי־וויאָרקע איר הויפּט־רעדאַקטאָר. אויסער דעם, וואָס ער האָט דאָרט פאַרעפנטלעכט עסייען וועגן באַקאַנטע ייִדי־שע שרייבער, ציט ער אויך צו צום זשורנאַל אַזעלכע שרייבער ווי: ז. שניאור, ז. סעגאַלאָוויטש, ש. האַראַנטשיק, און די וואַכנשריפט באַקומט, אַ דאַנק וועוויאָרקעס ענער־

*) פאַרעפנטלעכט אין דעם „זכור־בוך" צום אַנדענק פון 14 אומגעקומענע פאַריזער ייִדישע שרייבער. פאַרלאַג „אויפסניי", פאַריז, 1946.

גיע און ליבשאַפט צום ייִדישן קינסטלערישן וואָרט, אַ פּנים פון אַ ליטעראַרישער אויסגאַבע. אויך די ייִדישע מאָלער פון מאָנפּאַרנאַס פאַרגעסט נישט וועוויאָרקע אריינ־צופירן אין דעם זשורנאַל. און גאַנץ אָפט באַשיינען די נו־מערן מאַנע קאַצס „ישיבה־בחורים", מאַרק שאַגאַלס „כלי זמרים", ביבל־אילוסטראציעס און אַנדערע ווערק פון ייִדישע מאָלער, וואָס מאַכן די אויסגאַבע לעבעדיק, אָנ־ציִענדיק און גיבן איר צו אַן עסטעטישן אויסזען.

דאָס ייִדישע פאַריז האָט אויך דעם זשורנאַל נישט גע־קענט אויסהאַלטן און נאָך אַ קאַרגן יאָר דערשיינען איז ער אונטערגעגאַנגען, און צו וועוויאָרקעס קייט אַנטוישונגען איז צוגעקומען נאָך אַ רינגעלע.

אין 1931 פּרוווט נח פּרילוצקי אַרויסגעבן אין פּאַריז אַ טאָג־צייטונג א. נ. „דער טאָג". וועוויאָרקע ווערט אין דער צייטונג אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער. די צייטונג אָבער האָט אויך ווי אַלע אַנדערע קוים עטלעכע חדשים אויסגעהאַלטן.

ערשט אַרום 1936, דערשיינט אין פּאַריז וועוויאָרקעס אַ באַנד נאָוועלן א. נ. „מזרח און מערב". דער באַנד האָט אין דער היגער פּרעסע, ווי אין אויסלאַנד, געהאַט וואַרע־מע אָפּרופן.

אין אַ יאָר אַרום איז דערשינען וועוויאָרקעס צווייטער באַנד נאָוועלן „באָדנלאָזע מענטשן".

די דאָזיקע צוויי בענדער נאָוועלן זענען געווען דער ווענדפּונקט אין וועוויאָרקעס שאַפן. מען האָט זיך מיט וועוויאָרקען אָנגעהויבן רעכענען און ער האָט באַקומען אַ פּלאַץ אַלס ליטעראַרישער רעדאקטאָר אין „פּאַריזער היינט", ווו ער האָט זייער אָפט געדרוקט זיינע לייכטע דערציילונגען אויף פּאַריזער טעמעס, וועלכע האָבן אויס־גענומען ביים לייענער. אין די פרייטיק־נומערן האָט וועוויאָרקע געדרוקט עסייען וועגן ייִדישע שרייבער, אַ מאָל אַ יאָרצייט־אַרטיקל וועגן י. ל. פּרץ, אָדער ה. ד. נאָמבערג א. א., אַ מאָל אַן אָפּהאַנדלונג וועגן אַ ניי־דערשינען בוך, אַ מאָל אַן אַרטיקל וועגן אַ קולטור־ענין. אין זיין „ליטעראַ־רישער שטוב" האָט אָנגעהויבן אַריינשיינען די זון. זיין מאַ־טעריעלע לאַגע האָט זיך צום ערשטן מאָל אין זיין לעבן אַביסל אויסגעבעסערט. זיין טיש האָט אָנגעהויבן צו ווערן אַרומגערינגלט מיט פּאַריזער ייִנגערע און עלטערע שריי־בער, וואָס זענען דאָ אַריינגעקומען לייענען זייערע פריש־געשאַפענע ווערק און הערן אַ מיינונג. אָבער מיט אַ שווער האַרץ שרייב איך אויף די שורות: וועוויאָרקעס לי־טעראַרישער פרילינג האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן — די מלחמה איז אויסגעבראָכן און אַלץ צעשטערט, ווי ביי פיל אַנדערע ייִדישע שרייבער.

***

סוף מאַי 1940 האָב איך זיך מיט וועוויאָרקען געזעגנט. איך בין אַוועק אין דער פּוילישער אַרמיי. מיט טרערן אין די אויגן האָבן מיר זיך געדריקט די הענט און געוווּנטשן, מען זאָל זיך אַמשנעלסטן ווידער צונויפטרעפן און פאָר־זעצן אונדזערע אַרבעטן, אונדזערע צונויפקומען און ליטע־ראַרישע שמועסן.

אין נאָוועמבער 1941, ווען איך בין אַהיימגעקומען פון קריגס־געפאַנגענשאַפט־לאַגער, האָב איך זיך דערוווּסט, אַז וועוויאָרקע מיט זיין גאַנצער משפּחה געפינט זיך אין דער „פרייער זאָנע". אין 1940 האָט ער פאַרלאָזט פּאַריז. געלעבט אַ שטיקל צייט אין מאָנטאַבאַן און נאָך דעם אַרי־בער קיין ניצע (ניס).

איך האָב אים גלייך איבערגעשיקט אַ קאַרטל און באַ־קומען אַ תשובה:

ליבער ווייץ:

פון איין זייט האָט אונדז שטאַרק געפרייט אייער ארויס־באַקומען זיך פון געפאַנגענשאַפט, פון דער צווייטער זייט זענען מיר אַלע דאָ אומרויִק וועגן אייער גורל... מיר ראַטן אייך צו קומען קיין ניצע. מיר האָבן דאָ אַ ליטעראַרישע סביבה: איך, ח. אַראָנסאָן, ז. דיאַמאַנט, י. כ. קלינגער און אַנדערע. מיר פּלאַנירן צו פאָרן קיין אַמעריקע דורך פּאָר־טוגאַל.

זייט געזונט און האַרציק געגריסט פון אַלעמען".

אייער: וו. וועוויאָרקע (ניצע)

און מיר איז בשום אופן דעמאָלט נישט געקומען אויפן געדאַנק, אַז דאָס איז געווען וועוויאָרקעס לעצטע קאַרטל צו מיר...

דעם 14טן יוני, 1945 בין איך אַהיימגעקומען פון קאָנ־צענטראַציע־לאַגער. זיך נאָכפרעגנדיק אויף וועוויאָרקען,

האָב איך זיך דערוווּסט, אַז וועוויאָרקע איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און טעכטער דעפּאָרטירט געוואָרן אין אָקטאָבער 1943 און נאָך ביז איצטער נישט צוריקגעקומען, ווי אַ סך אַנדערע ייִדישע שרייבער און קינסטלער.

נאָך ביז איצטער קען איך זיך דאָס נישט פאָרשטעלן, אַז ווען מען וועט אַדורכשפּאַנען דעם „פּלאַץ דע לאַ רעפּובליק", די קאַפע „טענען", וועט מען אים מער נישט טרעפן...

נאָך ביז איצטער איז מיר שווער צו גלייבן, אַז ווען איך וועל זיך באַווייזן אויף דער שוועל פון וועוויאָרקעס, „ליטעראַרישער שטוב" וועל איך אים נישט טרעפן זיצן ביים טיש בלעטערנדיק אַ בוך, אָדער שמועסנדיק מיט קאָלעגן...

און איך בין אַוועק אין וועוויאָרקעס אַמאָליקער וווינונג.

איך קום אַריין. די „ליטעראַרישע שטוב" איז אויפגעפרישט. דאָ וווינט וועוויאָרקעס טאָכטער אסתר. די איינציק לעבן־געבליבענע פון די דריי טעכטער. נישטאָ וועוויאָרקע ביים טיש... בלויז אויף דעם קאַמין שטייען זיינע פּאָרטרעטן. נישטאָ מער אויף דער וואַנט דאָס „שטיל לעבן" פון אסתר קאַרפּ. נישטאָ מער די מעטאַלפּלאַסטישע אַרבעט פון א. מערזער „דאָס לויפנדיקע הירשעלע", וואָס איז ווי אַ סימבאָל פון ייִדישער וואַנדערונג דאָ געווען פאַרקערפּערט אויף דער וואַנט. דאָס איינציקע, וואָס איז דאָ יאָ געבליבן — מיט מסירת־נפש אָפּגעהיטן פון וועוויאָרקעס טאָכטער, איז וועוויאָרקעס שענקל ביכער. איך לאָז מיך צו צום שענקל, ווי אַ פרומער ייִד צו דעם ארון־הקודש...

איך נעם אַרויס פון שענקל וועוויאָרקעס ביידע בענדער. איך בלעטער און קוק מיט פרייד אויף די נעמען פון זיינע העלדן, ווי אויף צוריקגעפונענע ייִדן. אַ גאַנצע גאַלעריע וועוויאָרקעס טיפּן דרייען זיך פאַר מיינע אויגן: היימישע וווילע ייִנגען, פּראָווינצער ווייבער, פּאַריזער „פּאַמאַלניקעס", די פּעסימיסטקע, דער דיכטער וואָס פאָרט קיין שפּאַניע, מאַניע פון „הונגער", דער מאָלער פּערסקי, מאַדאַם מאָרעטעק, גאָלדמאַן דער הויפּט העלד פון „צווישן צוויי וועלטן" און נאָך אַנדערע. איך לייען אַ נאָוועלע נאָך אַ נאָוועלע און קוויק זיך מיט דער לייכטקייט פון וועוויאָרקעס פיינעם סטיל. כאָטש מיין קאָפּ איז מיר אַזוי שווער...

די אַלע דאָ אויסגערעכנטע און נישט אויסגערעכנטע העלדן פון וועוויאָרקעס שאַפונגען, זענען אימיגראַנטן, אויסגעוואַנדערטע יעדער מיט זיין חלום פון מזרח קיין מערב. איינער איז געקומען מיט דער אילוזיע צו ווערן רייך, אַ צווייטער מיט אַ אינערלעכן דראַנג צו ווערן אַ קינסטלער. און וועוויאָרקע קען ביידע זשאַנערן פון זיין טיפּאַזש אויסגעצייכנט, און האָט זיי גלייך ליב. ער באַשרייבט זיי מיט אַ דינעם שמייכל אויף די ליפּן פון סאַטיריקער, אַ רעאַליסט, אָבער נישט אַלע מאָל געלינגט וועוויאָרקען אַרויפצופירן זיינע העלדן אויף דעם וועג פון קינסטלערישע שלימות. טייל מאָל בלייבט זיין סיוזשעט נישט אין גאַנצן אויסגענוצט.

איך ווייס, אַז וועוויאָרקע האָט געהאַלטן אין שרייבן אַ ראָמאַן א. נ. „רחלע". געלייענט האָט ער מיר עטלעכע קאַפּיטלעך אין יאָר 1938. איך ווייס נישט צי דער ראָמאַן האָט זיך פאַרמאָסטן אויף אַ ברייטער לייוונט און די ערשטע קאַפּיטלעך, אָנגעהויבן אין אַ שטעטל אין פּוילן, האָבן פאַרמאָגט יענעם נאַיִוון ראָמאַנטישן חן פון אַשס שטעטלדיקע שילדערונגען. אָט איז וועוויאָרקעס אַ ווינטער־בילד פון זיין נאָוועלע „דאָרפיש".

„... האָט זי אַראָפּגעקוקט צו דעם פענצטער, געזען גרויסע ווייסע פראָסט־בלומען, קאָלטענוואַטע אייז־בערד העגנען אַראָפּ. זי האָט זיך משער געווען, אַז אין דרויסן, אויף דעם שאָסיי, פאָרן באַפּעלצטע פּויערן מיט די קוטשמעס איבער די אויערן. גלעקלעך פון די פּויערישע שליטלעך קלינגען אין דער ווייסער וועלט אַריין".

די נאָוועלע איז קרעפטיק, ווייל אין וועוויאָרקען איז אויף דעם גאַנצן לעבן פאַרבליבן אַ בענקשאַפט צו דער אַלטער היים און אָט־אָ די נאָסטאַלגיע געפינט איר תיקון אין עטלעכע פיינע נאָוועלן, צו וועלכע עס געהערט אויך: „דער ממזר" (ערשטער באַנד) און „היימישע קוואַס" (צווייטער באַנד).

אין ביידע בענדער זענען פאַראַן נאָוועלן, וואָס שילדערן מיט אַן אייגנאַרטיקן קאָלאָריט, דאָס ייִדישע לעבן אין פּאַריז.

דאָ, אין די דאָזיקע שאַפונגען, שפּירט מען מער די אָריגינאַליטעט פון וועוויאָרקען ווי דעם איינפלוס פון אַנדערע ווי למשל פון אברהם רייזן און יונה ראָזענפעלד.

אָט איז אַ פּאַסאַזש פון אַ סקיצע, „אויף דעם בולוואַר דע בעלוויל":

„אַ הייסער זומערדיקער שבת־נאָך־מיטיק. אויף דעם גרויסן ברייטן בולוואַר דע בעלוויל, וואָס שיקט אַרויס פון זיך, ווי דינע אָדערלעך, קליינע שמאָלע געדרייטע געסעלעך, געדיכט־באַוווינטע — שפּאַצירן ייִדן אין אַלטע גלאַנציקע שוואַרצע רעק, האַרטע קאַפּעליושן מיט פאַרפעצטע ראַנדן; ווייבער מיט אַלטע צעקנייטשטע פּנימער און אָנצייניקע מיילער, זענען אויסגעפּוצט אין זיידענע בלוזקעלעך און ווייסע פאַרטעכלעך. מען שפּאַצירט גלאַט אַזוי לכבוד שבת".

די דאָזיקע פּיטאָרעסקע שילדערונג אַליין, איז אומשטאַנד צו באַווייזן וועוויאָרקעס קינסטלעריש אויג אויפצונעמען סצענעס, בילדער און מענטשן.

אויך די נאָוועלע „הונגער" אין ערשטן באַנד מאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק. עס איז נאָר פאַרדריסלעך, פאַר וואָס די נאָוועלע איז געגעבן אין פאָרם פון מאָנאָלאָג, דאָס שוואַכט אָפּ דעם איינדרוק פון די פיינע אָנגעוואָרפענע נשמהשטריכן, פּסיכאָלאָגיש־קאָמפּליצירטע, וואָס קומען אין „הונגער" אַמשטאַרקסטן צום אויסדרוק, ווי אין אַנדערע וועוויאָרקעס שאַפונגען.

איך לייג אויף אַ וויילע אַוועק די נאָוועלן און צי אַרויס פון שאַנק אַ באַנד עסייען, וואָס וועוויאָרקע האָט זיי אַליין

געזאַמלט. דאָס זענען צייטונגס־אויסשניטן מיט זאָרגפעלטי־קייט אַריינגעקלעפּט אין אַן אַלבום. זיכער מיט דער כוונה אַמאָל צו קענען זיי אַרויסגעבן אין בוך־פאָרם.

זיין עסיי, ווי זיין נאָוועלע, לייענט זיך לייכט און אָנגע־נעם. ער באַמיט זיך צו זאָגן וועגן יעדן שרייבער דאָס סאַמע טרעפלעכסטע. און זאָגן זאָגט ער דאָס מיט גרויס ליבשאַפט. איך באַמערק אין זיין אַלבום עסייען וועגן י. י. זינגער, וועגן ב. שלעווינס בוך נאָוועלן „גרויע פּראָפילן".

און נאָך דעם ציט זיך דאָ אַ גאַנצע ריי עסייען איבער ש. ניגערס „מענדעלע", וועגן ז. סעגאַלאָוויטשן, וועגן בורשטינס „טייכן פון מאַזאָוויע", י. י. טרונק, וועגן שלום עליכמען, שטענצלס „עפּל", וועגן דער ייִדישער ענציקלאָפּעדיע „ייִוואָ", וועגן סאָוויעטישע ייִדישע דיכטער, וועגן דניאל טשאַרני־בוך, דעם 15־טן יאָרצייט פון בעל מחשבות, וועגן ה. לייוויקס 50 יעריקן יובילייי און אהרן בעקערמאַנס „אַנאַ־טאָל פראַנס". און איך קום צום סאַמע לעצטן אַרטיקל, אַ שטיק סימבאָל איז דאָס, דער סאַמער לעצטער אַרטיקל אין אַלבום איז: שלום אַש — 60 יאָר אַלט. וועוויאָרקע איז גע־בליבן שטיין ביי אַשן, וועמען ער האָט ליב געהאַט מיט אַלע פיבערן פון זיין נשמה.

אין דעם לעצטן אַרטיקל זאָגט וועוויאָרקע:

„דער „תהילים־ייִד", איז אַ שילדערונג פון דאָס ראַנגלען זיך פון דעם ייִדן קעגן דער פיינטלעכער וועלט און די זו־כענישן זיך צו ראַטעווען אין די אַלטע טראַדיציעס, פאָר־שטעלונגען, סימבאָלן און לעגענדעס, וואָס זענען דורך ייִדי־שע איבערלעבונגען און דורות פון טויזנטער יאָרן געשאַפן געוואָרן".

און אָט גיט מיין האַרץ אַ ציטער. . . איך האָב דעם גאַנצן אַלבום אויסגעבלעטערט און געבליבן זענען מיר אין די הענט ווייסע ליידיקע בלעטלעך, ווי איך וואָלט געזען פאַר זיך וועוויאָרקעס פריצייטיק און טראַגיש־איבערגעריסן לעבן.

וואָלף וועוויאָרקע

היימישע קוואַס*)

— 1 —

פינף און דרייסיק יאָר זענען שוין פאַריבער זינט מיסיע רובין האָט פאַרלאָזט זיין שטעטל. ער איז דורך דער צייט שוין אויסגעווען ווו די וועלט האָט נאָר אַ עק; ווי מען זאָגט קאַלטס און וואַרעמס, געווען שוין נישט איין מאָל נאָר טאַקע עטלעכע מאָל אי אַ שיינער גביר, אי אַ גרויסער קבצן. ער איז שוין געווען, מיסיע רובין, אויף אַזעלכע צרות, אַז ער האָט געמעגט מקנא זיין דעם הונט אויף דער גאַס. איצט איז אים ווידער גוט, אַזוי גוט, אַז ער מעג רעכענען דאָס די פּאָר יאָר וועלכע זענען אים נאָך איבערגעבליבן צו לעבן אויף דער וועלט, וועלן שוין זיין רויִקע, גוטע און צופרידענע.

מיסיע רובין איז אַ ייִד אַ גביר, אַ חוץ אַ שיינע, גרויסע שניידער־אַטעליע, אין וועלכער עס אַרבעטן עטלעכע צענ־דליק מענטשן, פאַרמאָגט ער אויך צוויי גרויסע קאָנפעקציע־געשעפטן, אין וועלכע עס פאַרקויפט זיך די אויסאַרבעטונג טאַקע פון זיין אַטעליע. חוץ דעם האָט ער אויך נחת, מיסיע רובין! אַ שיינע, יונגע פרוי (פופצן יאָר ייִנגער פאַר אים), אַ הויכע און שלאַנקע, אַ ריי געראָטענע קינדערלעך, וואָס אַלע לערנען זיי זיך זייער גוט אין שולע. אויך אַ ביסל כבוד האָט ער, מיסיע רובין, ער איז פּרעזידענט אין גאַנצע דריי „סאָסיעטעס" און ווען ער וויל זיך נאָר לאָזן אַריינשלעפּן, וואָלט ער געקענט זיין פּרעזידענט אין נאָך אַ פּאָר סאָסיע־טעס, אָבער, ער וויל נישט, וואָרעם ער איז זייער פאַרנומען, מיסיע רובין, ער האָט נישט קיין צייט זיך צו פיל אָפּצוגעבן מיט אַזעלכע זאַכן און ער יאָגט זיך אויך נישט אַזוי שטאַרק נאָך קיין כבוד.

ערשט אַנומלט זענען געווען ביי אים צוויי ייִדן, וועלכע האָבן זיך אָנגעגעבן פאַר זיינע לאַנדלייט, זיי זענען פון שניאַ־דעווע האָבן זיי געזאָגט, און זיי ווילן דאָ אין פאַריז גרינדן אַ שניאַדעווער „סאָסיעטע", ווו מען זאָל זיך קענען טרעפן מיט אַ היימישן, מיט אַ לאַנדמאַן, זיך אַמאָל דערמאָנען, איז דעם היים־שטעטל; האָט זיי רובין גאַנץ פיין משלח געווען, זיי געזאָגט, אַז ערשטנס איז ער זייער פאַרנומען, צווייטנס בענקט ער נישט אַזוי נאָך זיין היים־שטעטל...

און עס זענען טאַקע אמת ביידע זאַכן, וואָס מיסיע רובין האָט געזאָגט די צוויי שניאַדעווער ייִדן: עס איז אמת, אַז ער איז זייער און זייער פאַרנומען און עס איז אויך אמת אַז ער בענקט נישט נאָך זיין געבוירן־שטעטל.

---

*) פון זיין בוך „באָדנלאָזע מענטשן", פּאַריז 1937. די דערציי־לונג טראָגט אויף זיך אַלע סימנים פון היימישן, טאַקע זשיראַר־דאָווער שטייגער.

ניין, מיסיע רובין בענקט נישט נאָך שניאַדעווע זיין געבוירן־שטעטל, ער האָט נאָך דעם קיין מאָל נישט גע־בענקט. זיין קינדהייט און זיין ערשטע יוגנט וואָס זענען פאַר־בונדן מיט זיין שטעטל, זענען אַוועק אין הונגער, אין דחקות און אין נויט, ער בענקט נישט, ווי אַנדערע מענטשן אין זיין גראָד, נאָך די „גוטע זיסע קינדהייט"; אים דערמאָנט זי, די קינדהייט, בלויז ביטערניש: א בייזער, פאַרכמורעטער טאָטע, א פאַרווויינטע מאַמע... אפילו נאָך די שטילע, רוזקע שבתים אין דער אַלטער היים בענקט ער אויך נישט; אים דערמאָנען די דאָזיקע שבתים, נישט אין קיין שטילקייט און נישט אין קיין רויקייט; אים דערמאָנען די שבתים אין דער היים קלעפּ און ביילן אויף דעם קאָפּ. פאַר נישט זיין אין שול ביי „קדושה", פאַר וואַרפן שטיינער אום שבת אין פאַר נאָך אַנדערע זאַכן.

און ווייל ער איז נישטאָ ביי מיסיע רובין דער דאָזיקער סענ־טימענט פאַר זיין אַלטער היים, חזקט ער טאָקע אָפּ פון די, וועלכע האַלטן זיך שטענדיק אין באַקלאָגן, אז א שטיקל קעל־בערנע פלייש דאָ, קומט נישט צו דעם געשמאַקן קאַלבס־פלייש „אין דער היים", אז דאָס היגע ברויט זעטיקט נישט, ווי עס האָט געזעטיקט דאָס געשמאַקע היימישע ברויט, אז די היגע פוטער און די מילך קענען זיך נישט פאַרגלייכן צום היימישן שטיקל פוטער און צום היימישן גלעזל מילך...

— פוסטע אינערעדענישן — זאָגט מיסיע רובין מיט ביטול — דאָס היגע קעלבערנע פלייש איז בעסער פאַר דעם היימישן, און דאָס ברויט איז בעסער, און די פוטער, און די מילך — אָבער איז בעסער. רעדט זיך נאָר נישט איין, יידן, קיין נאַריש־קייטן.

— 2 —

איז ער הייסט עס, מיסיע רובין, באַפרייט אין גאַנצן פון דעם סענטימענט צו דער „אַלטער היים", וואָס עס האָבן גע־ווינעלעך עלטערע עמיגראַנטן, וועלכע זענען שוין לאַנג אַוועק פון זייער געבורט־שטעטל. עס איז נישטאָ ביי אים, איז ער זיכער, קיין זכר פון אָט דעם דאָזיקן היים־וויי; פון דעסטוועגן איז דאָ ביי אים א שטיקל אויסנאַם, איין זאַך, דאָכט זיך אים, איז יא געווען אין שטעטל אַוועלכעס, וואָס האָט געהאַט גאָר א באַזונדערן טעם, דאָס איז — דער היימישער קוואָס, אָדער, בעסער געזאָגט — דער קוואָס פון דער שילימטע...

ער איז א מבין אויף א גוטן טרינק, מיסיע רובין, און ער האָט שוין געטרונקען אַלערליי געטראַנקען, וואָס זענען פאַראַן: קאַלטע אוו וואַרעמע, מיט אַלקאָהאָל, אָזעלכע, וואָס מען טרינקט זיי דירעקט פון גלאָז און אָזעלכע, וואָס מען ציט זיי דורך א שטרויעלע. און א גוט גלאָז שאַמפּאַניער דער־לויבט ער זיך אויך אַמאָל — און נישט איין מאָל, נאָר טא־קע גאַנץ אפט.

אָבער — א מאָדנע זאַך: יעדעס מאָל, וועז מען טרינקט עפּעס איבערהויפּט דעמאָלט, וועז ער שפּירט א שטאַרקן דורשט אין ער האָט דערפאַר א הנאה פון דעם טרינקען, קומט אים אויף דעם זינען אָלץ דער זעלביקער געדאַנק: — עס קומט נישט צו די שילימטעס קוואָס...

אין וואָס עס איז נאָך מער חידוש — און עס וווּנדערט טא־קע שטאַרק מיסיע רובינען — איז דאָס, וואָס ער געדענקט אָפילו נישט, וואָס פאַר א טעם ער האָט געהאַט, דער דאָזי־קער היימישער קוואָס. פרעגט אים בחרם, צי ער איז גע־וועז זיס צי זויער — ער געדענקט נישט. אָלץ וואָס ער גע־דענקט איז, אז אָזא הנאה, ווי ער האָט געהאַט פון גלעזל קוואָס, וואָס ער פלעגט טרינקען אין זומערדיקע שבת נאָך מיטיקן ביי דער שילימטע, האָט ער נאָך אין זיין לעבן נישט געהאַט.

מיסיע רובין האָט שוין א סך מאָל געפרווווט אָנשטרענ־גען זיין זיכרון צו דערמאָנען זיך וואָס פאַר א טעם האָט גע־האָט דער דאָזיקער געטראַנק, נאָך וועלכן ער בענקט שוין אַזוי פיל יאָרן. דאָס האָט זיך אים פאַר קיין פאַל נישט אייר־גענגעבן, זיין זכרון, וועלכער איז געווייגלעך נישט קיין שלעכטער, וויל אים עס דעם פאַל נישט דינען... אָנשטאָט דעם טויכן אויף אין זיין געדעכטניש בילדער, מיט וועלכע אָט דער קוואָס איז פאַרבונדן...

...זומערדיקע שבת נאָכמיטאָגס, די היץ ברענט. די זון גליט אָן די שטיינער פון ברוק, די משופּעדיקע דעכלעך. אין דעם מויל איז קלעפּיק און פעט פון פעטן טשאָלנט. יידן טרינקען טיי פון ערדענע באַניעס, מיט געדעמפּטע, מידע קולות און א עצוביגענעם, שלעפּעריקן ניגון לערנען יידן מדרש. פון דעם לעבלעכן טיי פילט זיך אַרויס א טשאָלנט־ריח אין פון דעם מדרש־ניגון קען מען פאַרנעמען א באַ־קלאָגן זיך, אז עס איז שווער צו דערשלעפּן אָזא הייסן טאָג...

נאָכמיטאָגס די טאַטעס ביים מדרש און די מאַמעס ביים טיישטיש־חומש, מען גייט צו דער שילימטע, א יידענע, אַן אלמנה, מיט א פאַרצייטישט קופּקע אויף דעם קאָפּ, וואָס דערנערט זיך מיט אירע צווויי שיינע טעכטערלעך, טא־קע־נאָר פון דעם גוטן קוואָס, וואָס זי מאַכט, אָט דער קוואָס, וועלכן ער, מיסיע רובין, קען נישט פאַרגעסן ביז דעם היינ־טיקן טאָג און עס דאַכט זיך אים, אז ער וועט אים נישט קיין מאָל נישט פאַרגעסן, כאָטש זיין טעם קען ער זיך פאַר קיין פאַל נישט דערמאָנען...

— 3 —

ווי עס וואָלט אַרויסגעקאָכן פון עפּעס אַן אינעווייניקסטע באַהעלטעניש טיף־טיף אין אים, שווימט אויף צו דער אוי־בערפלאַך פון זיין זכרון א בילד:

... ביי דער שילימטע אין אַלקערל, די לאַדנס זענען פאַר־מאַכט ווייל די זון ברענט, באַקט אַן רחמנות. כמעט דאָס גאַנצע יונגוואַרג פון שטעטל איז דאָ פאַרזאַמלט. מען זיצט אויף די שטולן, אויף דעם טיש און אָפילו אויף דעם אייר־זערנעם בעטל, דאָס פיין־פאַרבעטע און מיט א ווייס ליילעך צוגעדעקט, אין וועלכן עס שלאָפן דער שילימטעס צוויי

טעכטערלעך, זעלדע און כאַווטשע... די מיידלעך פּאָרען זיך דאָרט ערגעץ אין צווייטן חדר, שווענקען איבער די גלעזער פון קוואַס און דאָ גייט דערווייל אַ שפּאַרעניש: ווער פון זיי ביידע איז שענער...

בשעת דאָס בילד טויכט־אויף אין אים מיט אַזאַ קלאָר־קייט, זעט רובין פאַר די אויגן ביידע שוועסטער, גענוי ווי זיי האָבן אויסגעזען, און ער קען טאַקע היינט נישט געבן קיין קלאָרן ענטפער אויף דער פראַגע: ווער פון די ביידע איז שענער צי זעלדע, די שוואַרץ־חנעוודיקע, מיט דעם שיינעם דינעם שמייכל, און די בריִענדיקע אויגאַנעס, ווי צוויי גלי־ענדיקע קוילן, אָדער כאַווטשע, די שיינע, שלאַנקע בלאָנדינ־קע, מיט דעם מילך פּנים, מיט די בלויע אויגן, וואָס זיי קוקן אויף עמיצן, דאַכט זיך, אַז זיי פרעגן עפּעס אַזעלכעס, אויף וואָס מען קען קיין ענטפער נישט געבן. . .

די שילימטע מיט אירע צוויי שיינע טעכטערלעך האַלטן אין איין דערלאַנגען פלעשער קוואַס פון דעם קילן קעלער אַרויס און חברה טרינקט געשמאַק, מען עפנט די פלאַשן מיט אַ קנאַק, מיט אַ שאָס און די פלאַש לויפט־איבער מיט אַ שוים. נישט ווייניקער שוימיק זענען די הילכיקע געלעכ־טערס פון פריילעכן יונגוואַרג. דער קוואַס איז שניידיק קאַלט, ער קילט אָפּ פון דער ברענענדיקער חמימה און לעשט דעם דורשט; און די אויגן פון די צוויי מיידלעך בריען און דערוואַרעמען. אָבער דאָס בריען פון די מיידלעכס אויגן איז נישט ווייניקער אָנגענעם, ווי די קילקייט און דאָס לעשן דעם דורשט פון קוואַס...

אַ סברה, אַז מען קומט קוקן אויף דער שילימטעס צוויי שיינע טעכטער און זיך אונטערהאַלטן מיט זיי, נישט ווייניקער ווי טרינקען דעם גוטן קוואַס. די שילימטע ווייסט דערפון, און עס ווייסן דערפון אויך אירע צוויי שיינע טעכ־טערלעך; אָבער סיי דער מוטער, סיי די טעכטער אַרט עס נישט, וואָרעם נישט נאָר בעלי־מלאכות, בחורים פון ני־דעריקן שטאַם קומען אַריין צו דער שילימטע טרינקען קוואַס, עס קומען אַריין אויך באַלעבאַטישע קינדער. אַפילו דעם רבס זונדל, וואָס האָט זיך גאָר פּלוצים מיישב געווען און האָט אויסגעביטן די אַלטע קלוגע ספרים אויף עפּעס נייע ביכלעך — אַפילו ער קומט אַריין שבת נאָך מיטאָג צו דער שילימטע טרינקען קוואַס. און ביי דער מאַמען וואַקסט טאַ־קע דאָס האַרץ פאַר פרייד, ווען דאָס איידעלע רבנישע בחורל הייסט זיך דערלאַנגען אַ פלאַש קוואַס און ער נעמט דערביי אויס אַ תנאי:

— אָבער זי, כאַווטשעלע, מוזן מיר העלפן טרינקען.

זי ווייסט, שילימטע (די גאַנצע שטאָט ווייסט עס), אַז דער רב האָט שוין געפּאַטשט זיין בחורל דערפאַר, וואָס ער גייט אין דעם „קיטל־הויז". דערביי האָט דער רב גערעדט נאָך מיאוסע ווערטער אויף דעם חשבון פון אירע טעכטער... די שילימטע, ווען זי האָט געהערט, האָט געוואָלט גיין אויס־האַקן אַלע שויבן ביים רב און אַז מען האָט זי קוים מיט צרות דערפון אָפּגעהאַלטן, האָט זי געזאָגט, אַז גאָט, וואָס איז „אַ טאַטע פון יתומים און אַ ריכטער פון אַלמנות", וועט זיך אָננעמען איר קריוודע.

אָבער נישט נאָר דער רב — אין גאַנצן שטעטל האָט מען גערעדט וועגן די שבת־נאָכמיטאָגדיקע צוזאַמענקונפטן ביי דער שילימטע.

די שאַרפע גערער חסידים, ווען זיי זענען אַדורכגעגאַנגען דעם מאַרק און געזען פון דער ווייטנס דאָס ווייס־אָפּגעקאַ־לעכטע הייזל מיט די פאַרמאַכטע לאָדנס, האָבן געזאָגט גאָר פּשוט און פּראָסט:

— אָט דאָרט ברענט אַ פייער...

וואָס מען האָט נישט אַלץ געזאָגט וועגן אָט די שבת נאָכ־מיטאָגס ביי דער שילימטע. מען האָט געמורמלט, אַז ווען עס ווערט די בחורימלעך אַביסל הייס, וואַרפט מען אַראָפּ די היטלעך פון די קעפּ. אַנדערע האָבן אַפילו געוואָלט זאָגן, אַז דער קוואַס ווערט פאַרקויפט, נישט נאָר אויף קרעדיט, נאָר טאַקע פאַר באַרעס געלט. זי, די אלמנה, האָט עס געהייסן, נעמט טאַקע נישט קיין געלט אום שבת, אָבער אירע טעכ־טערלעך נעמען שוין יאָ. נאָך אַנדערע האָבן אויך געוואָלט זאָגן, אַז מען רויכערט דאָרטן אַפילו אום שבת;

אָבער דאָס, אויף וויפל מיסיע רובין געדענקט, איז געווען נישט אמת. איין איינציק מאָל האָט געטראָפן, אַז אַ בחורל אַ טאַטנס קינד (דאַכט זיך, אַז עס איז געווען טאַקע דעם רבס זונדל), האָט געפּרוווט פאַררויכערן אַ פּאַפּיראָס, אָבער אַז די שילימטע איז אַריינגעקומען און דערפילט אַ רויך אין שטוב און זי האָט געזען, ווי עס רויכערט יענעם פון אַרבל אַרויס גלייך דער אַרבל וואָלט געווען אַ קוימען, האָט זי געזאָגט מיט דעם האַרבן וואָרט, אַז זי וויל נישט אַזעלכע זאַכן זאָלן פאָרקומען ביי איר אין שטוב, מען רעדט שוין אין שטאָט גענוג אַלדאָס בייז אויף איר.

***

די דאָזיקע שבתדיקע נאָכמיטאָקס זענען דער איינציקער ליכטיקער שטראַל, וואָס קוקט צו אים אַרויס פון זיין גרויער קינדהייט און יוגנט און זיי ווערן אויפגעלעבט אין זיין זכ־רון, יעדעס מאָל, ווען ער שטילט זיין דורשט מיט וואָס פאַר אַ געטראַנק עס זאָל נישט זיין און ער טראַכט זיך בשעת מע־שה אַז צו דער שילימטעס קוואַס קומט עס נישט. עס פאַר־דריסט אים נאָר, פאַר וואָס ער קען נישט אַרויסרופן אין זכ־רון דעם טעם, וואָס ער האָט געפילט, טרינקענדיק דעם גוטן קוואַס ביי דער שילימטע, דעם געטראַנק, וואָס איז די גאַנצע 35 יאָר פון זיין וואַנדערן איבער דער וועלט האָט ער נאָך אַזאַ גוטן טעם נישט געפילט און ער גלויבט, אַז ער וועט שוין נישט פילן.

— 4—

מיסיע רובין האָט באַשלאָסן, דאָס ערשטע מאָל נאָך 35 יאָר זינט ער איז אַוועק פון דער היים, אַהיים צו פאָרן היינ־טיקן זומער אויף אַ פּאָר וואָכן. און כדי דאָס זאָל נישט אויס־

זען ווי אַן אָפּלייקענונג פון דעם, וואָס ער פֿאַרזיכערט שטענדיק, אַז ער איז אין גאַנצן פריי פון דעם סענטימענט צו זיין געבוירן־שטעטל, וואָס מען רופט אים „היים־וויי“ — פֿאַרזיכערט מיסיע רובין, אַז נישט דערפֿאַר וויל זיין היים־שטעטל לאָקט אים אַזוי, נעמט ער אונטער זיין רייזע, נאָר ווייל ער וויל זיך זען מיט זיין אַלטער, אַכציק יאָריקער מוטער. זי בעט אים, די מוטער, אין יעדן בריוו אירן, אַז זי וויל אים נאָך זען פֿאַר דעם טויט, און ער אַליין וויל זי טאָקע אויך זען.

דאָס איז אַלץ, פֿאַרזיכערט מיסיע רובין, וואָס האָט אים געבראַכט צום באַשלוס אַהיים צו פֿאָרן.

מיסיע רובין האָט זיך געשלעפּט עטלעכע מעת־לעת אויף באַנען אַהיים, צו זיין שטעטל. ער האָט זיך דעם גאַנצן וועג נישט געפילט קיין יום טובדיקער. זיין מוח איז געווען פֿאַר־נומען מיט געשעפטן: בריוו, וואָס ער דאַרף שרייבן פון וועג, אַ טעלעגראַמע צום ווייב, זי זאָל נישט פֿאַרגעסן צו צאָלן דעם צוועלפטן אַ וועקסל און נאָך אַנדערע געשעפטלעכע ענינים. אויף אַ סטאַנציע ווי דער צוג האָט עדאַרפט שטיין אַביסל לענגער, איז ער טאָקע אַראָפּגאַנגען, מיט דער דעה צו דערלייזידיקן די אַלע זאַכן. אָבער פֿאַרבייגייענדיק דעם בו־פעט, האָט ער זיך אין אין וועג דערמאָנט אַז ער איז זייער דורשטיק און ער האָט זיך גיהייסן געבן אַ פּלעשל לימאָ־נאַד. דער לימאָנאַד איז געווען קאַלט און ער האָט זיך מיט אים דערקווישט, אָבער אין גאַנצן זיין שטאַרקן דורשט האָט ער נישט געשטילט. מיסיע רובין האָט ערשט נאָך דעם לי־מאָנאַד נאָכגעטרונקען אַ גרויסע קופּלע ביר — אויך גאַנץ נשקשהדיק ביר, און בשעת ער האָט עטרונקען דאָס ביר איז אים איינגעפֿאַלן, אַז עס וואָלט געווען אַ שיינע זאַך, ווען ער קריגט אַצינד אין דער היים צו טרינקען דעם היימישן קוואָס, דער שילימטעס קוואָס. און אַצינד האָט זיך אים שוין אויף אַ ווייליק אויסגעדאַכט, אַז ער דערמאָנט זיך דעם טעם פון יענעם געשמאַקן געטראַנק, נאָך וועלכן ער בעגקט.

די רעשט וועג, וואָס ער איז געפֿאָרן, האָט רובין פֿריש איבערגעלעבט בילדער און סצענעס ביי דער שילימטע אין שטוב, אין הייסע, זומערדיקע שבת־נאָכמיטאָגס. די בילדער זענען דאָס מאָל אַרויסגעטראָטן אין זיין זכרון מיט אַ מאַד־נער שארפקייט און קלאָרקייט. עס האָט אים עפּעס אזוי אויסטערליש ענגאָגט ביים הארץ, און עפּעס אַזוי הייס איז אים געווען, כאָטש אין דרויסן איז גראד געווען אַ לינדער טאָג. און אַ דורשט, אַ שרעקלעכן דורשט האָט ער געשפּירט דעם גאַנצן וועג. אָבער — וואָס עס איז נאָך מער מאָדנע — ער האָט אַצינד נאָר קיין חשק נישט געהאַט צו טרינקען. וואָרים עס איז געווען ביי אים עפּעס אַזאַ געפּיל, אַז קיין שום עטראַנק וועט אים אַצינד נישט לעשן זיין שטאַרקן דורשט. יאָ, ער האָט אַליין געלאָבט פון זיין נאַרישקייט — עס איז געווען ביי אים אַ באַוווסטזיין און אַ זיכערקייט, אַז ווען ער טרינקט אַצינד אַ פֿאָר גלעזלעך פון דער שילימ־טעס קוואָס, וואָלט דער דורשט פון אים אָוועק.

עס איז געווען אַ שמחה אין שטעטל ווען מיסיע רובין איז אָנגעקומען. די צוויי שטיבלעך ביי זיין מוטער, וועלכע האָבן אויסגעזען פונקט אַזוי ווי ער האָט זיי איבער געלאָזט, ווען ער איז מיט פּינף און דריסיק יאָר צוריק פון דער היים אַוועק, זענען געווען פול מיט מענטשן. די אַלטע מאָמע האָט אים געגלעט, ווי מען גלעט אַ קליין קינד און מיט אַ צי־טערדיק קול האָט זי אַלץ אין איינעם געהאַט צו אים די איי־נע טענה:

— פֿאַר וואָס האָסטו דיין ווייב נישט מיטגענומען? זי איז דאָך אויך מיין קינד.

יידן מיט גרויע בערד און אייגעדאָרטע ווייבער, זייע־רע בריידער, שוועסטערס, שוואָגערס און שוועגערינס, האָבן גע־האָלטן אין איין צו פירן אים קינדערלעך, אויסגעשמירטע מיט צעשראָקענע אייגעלעך:

— דאָס איז מיין משהלע, ער הייסט נאָך דעם טאַטן עליו השלום.

— און ווי געפעלט דיר עפּעס מיין מינדעלע? זאָלסט זען ווי שיין זי שרייבט שוין.

עס זענען געקומען יידן מיט צעקאָשמעטע בערד, וועלכע האָבן רובינען דערמאָנט, אַז זיי האָבן מיט אים צוזאַמען גע־לערנט אין חדר; עס איז געקומען זרח מלמד, אַ זקן פון קרוב נייניציק יאָר, וועלכער האָט מיט אַ ציטערדיק קול געהאַלטן אין איין טענה:

— איי, האָב איך אים געקאָטעוועט, איך האָב אים אַזוי לאַנג געקאָטעוועט, ביז איך האָב אַ לייט געמאַכט פון אים.

מיסיע רובין האָט זיך מיט קיינעם נישט געפּרייט, זיך אויף קיינעם נישט אומגעקוקט, פון יוצא וועגן האָט ער די קינדערלעך אַ גלעזל געטאָן איבער די קעפּלעך, אַריינגע־שטיפט זיי אַ פּאָר מטבעות אין די הענטלעך אַריין. די קינ־דערלעך האָבן פֿאַרשטעמט זיך געקוועטשלט און די מאָמע האָבן זיי אונטערגעגעבן קוראַזש.

— נעם, נאָרעלע, עס איז דאָך אַ פּעטער, דער פּעטער גאָדל פון פּאַריז.

ער איז געווען נערוועז, מיסיע רובין, נערוועז און אומ־רויִק, כאָטש ער האָט פֿאַר קיין פֿאַל נישט געקענט זאָגן, וואָס און וועמען ער זוכט. אָבער עפּעס אַ טונקעלע אַנונג האָט ער געהאַט, אַז עס פעלט אים דאָס וויכטיקסטע צו וואָס ער איז אייגנטלעך אהערגעקומען. . .

עס איז רובינען מיט איין מאָל הייס געווארן, שרעקלעך הייס, און ער האָט געטראַכט, אַז ווען די אַלע מענטשן גיינען אַוועק און לאָזן אים צורו, וואָלטן זיי אים געטאָן אַ גרויסע טובה. אָבער קיינער האָט זיך גאָרנישט געקליבן אַוועקצו־גיין. פֿאַרקערט, עס האָבן ערשט פּרישע מענטשן געהאָלטן אין איין קומען. מיסיע רובין האָט גזעזן אַז אין דער צוויי־טער שטוב פֿאַרעט מען זיך ביים קאָכן טיי. און ערשט אצינד האָט ער דערפּילט אַ שרעקלעכן דורשט און עס האָט אים

עפּעס געריצט דאָס פֿאַרען זיך דאָרט אין דער קיך ביים טיר, וואָרעם ער האָט געפילט מיט אַזאָ קלאָרער זיכערקייט אַז מיט קיין טיר קען מען דעם דאָזיקן דורשט נישט לעשן...

— אפשר קען מען קריגן אַ טרונק — האָט ער געפרעגט

— עפּעס אַ קאַלטן טרונק?

עס איז געקומען אַ ענטפער פון דער קיך, אַז שוין דער־לאַנגט מען טיר. רובינס גאַנצע נערוועזקייט און אומפרידן־קייט האָט זיך אַצינד אָפּגעשפּיגלט אויף זיין פּנים. ער האָט פֿלוצלינג אַ פרעג געטון:

— די שילימטע, וואָס האָט געמאַכט קוואַס, לעבט נאָך?

— זיך דערמאַנט — האָט די אַלטע געענטפערט מיט אַ קרעכץ — שוין לאַנג אויף דער אמתער וועלט, אונדז צו לאַנגע יאָר.

רובין האָט זיך טיף פֿאַרטראַכט, אָבער זיין געדאַנק איז געווען אַ פֿאַרנעפּלטער און נישט קלאָרער, און אַזוי אין זיין פֿאַרטראַכטקייט האָט ער זיך אָנגערופן:

— גוטער קוואָס געווען בייַ איר. איך האָב נאָך אַזאָ קוואָס אין ערגעץ נישט געטרונקען.

— נו, דעם קוואָס מאַכט איר איידעם, הערש־לייב, טאָ־מער ווילסטו, קען מען אַריינגעמען אַ פלעשל קוואָס.

און נישט וואַרטנדיק אויף זיין ענטפער, האָט די מוטער מיט אַ ציטעריק קול זיך געווענדעט צו אַן אייניקל:

— גיי, טאַכטערשי, אַריבער צו הערש־לייב דער שילימ־טעס נאָך אַ פלעשל קוואָס.

איידער מיסיע רובין האָט באַוויזן זיך אַרומצוקוקן, איז שוין אין שטוב אַריינגעקומען אַ הויכע יידענע, אין אַ בלאָנדן פֿאַרוק. זי האָט געהאַלטן אין ביידע הענט צוויי פּלאַשן קוואָס, וועלכע זי האָט אַנידערגעשטעלט אויף דעם טיש. זי איז צוגעגאַנגען נאָענט צו רובינען, מיט דער דעה, זיך גאָר, גאָר פריינטלעך צו באַגריסן, מיט אים, אָבער אַז זי האָט געזען די אויסטערלישע פֿאַרוווּנדערטקייט, מיט וועלכע רובין קוקט אויף איר, האָט זי זיך אָנגערופן אַ לאכן־דיקע און איר שטים איז צעגאַסן און האָט רובינען שרעק־לעך געגרילצט אין די אויערן.

— וואָס קוקן זי אַזוי אויף מיר — האָט די הויכע יידענע געפרעגט און רובינען האָט זיך אויסגעדאַכט אַז איר קול איז געווען געשפּאַלטן — זי דערקענען מיך טאַקע נאָך אַלץ נישט?

באַלד האָט זי געריידט צו דער שטוב:

— גלייבטס מיר, ער דערקענט מיך נישט. איך אים האָב באַלד דערקענט.

מען האָט רובינען געזאָגט, אַז די הויכע יידענע איז כאַווטשע, דער שילימטעס יינגערע טאָכטער; מען האָט אים דערציילט אַז די עלטערע טאָכטער, זעלדע, האָט חתונה געהאַט פון גראָדזיסק, ווו זי מאַכט אויך קוואס, דעם זעל־ביקן קוואָס וואָס איר מוטער האָט געמאַכט. מען האָט אים דערציילט נאָך פֿאַרשידענע אַנדערע נייעסן פון שטעטל. אָבער ער האָט שוין כמעט גאָרנישט געהערט, מיסיע רו־בין. ער האָט זיך געפילט אָפּגענאַרט. גאָר שטאַרק אָפּגע־נאַרט. שוין דאָס, וואָס מען ווייזט אים אָט אַזאָ יידענע, און מען וויל אים איינרעדן אַז דאָס איז כאַווטשע, איז גענוג גרונד פאַר אים ער זאָל זיך פילן אָפּגענאַרט, אָבער נאָך מער אָפּגענאַרט פילט ער זיך נאָך דעם אויסטרינקען אַ גלעזל קוואָס. דאָס זאָל עס זיין דער זעלביקער קוואָס פון אָמאָל, דער געטראַנק, נאָך וועלכן ער האָט געבענקט אזוי פיל יאָרן? אָט דער נודנער געטראַנק, פון וועלכן עס פילט זיך עפּעס אַזאָ זויערע ביטערקייט און אַזאָ טוכלער קעלער־ריח? — ניין, מען נאַרט אים, אָדער — ער וויס אַליין נישט וואָס צו טראַכטן. . .

מיסיע רובין איז געבליבן אין דער היים נישט עטלעכע וואָכן, ווי ער האָט זיך געהאַט פֿאַרענומען, נאָר קוים דריי טעג. אָבער אויך די דריי טעג האָבן אים אויסגעוויזן אייבי־קייטן גאַנצע. אַוועקגעפֿאָרן איז ער מיטן געפיל, אַז די גאַנצע רייזע זיינע איז געווען אַן איבערריקע.

די זשירארדאווער מישפחה ראזענהאלץ, אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

די אומגעברַאכטע דורך די נאַציס מישפחה פון יידל ווייגבערג (יידל משה סאנעס). אויפן בילד יידל ווייג־בערג, זיין פרוי חיה־שרה, זייער טאָכטער וויטל און יינגסטער זון סאַנעלע.

א גרופּע חברים פון זשירארדאָוו. עס לעבן פון זיי אַברהם־מאיר קויפמאַן (פּאַריז); אבא־שמעון וויסקישסקי (ב"א); הערשל טראַקסבעטריגער (גענאַלן אין שפּאַניע); משה שטיינבערג און דער ר'אַמער כאַסקל ביידע אומגעקומען.

די מישפחה פון אַהרן פיאַטריקאָווסקי. אַלע זענען אומ־געקומען אין דער נאַצי־צייט אָחוץ דעם זון משה, וועל־כער איז געשטאַרבן אין יאָר 1952 אין פּאַריז, זייענדיק דאָרטן אין שליחות פון ישראל.

פון רעכטס צו לינקס. זיצן: — לאה קראַקאָוו־יאַקובאָוויטש, געשע קראַקאָוו־עקמאַן (אומגעקומען). בערל יאַקובאָוויטש; דבורה עקמאַן (וויסקיט, אומגעקומען); הגר עקמאַן־קראַקאָוו (אומגעקומען); אויפן שויס זייער קינד (אומגעקומען). שטייענ: — משה יאַקובאָוויטש; אַברהם עקמאַן (וויסקיט — אומגעקומען); מרדכי קראַקאָוו (וויסקיט — אומגעקומען).

פון די לעצטע חתונות אין זשיראַרדאָוו ערב דעם היטלער־חורבן. ס׳איז די חתונה פון לאַזער יאַקובאָוויטש (קאַמיקס) טאַכטער, אין יאָר 1939. אַלע, חתן־כלה, מחותנים און געסט — זענען אומגעקומען.

פינף חברים זענען זיי געווען. — פון רעכטס צו לינקס: סרוליק יאַקובאָוויטש. זון פון פּעסעלע דער לערעריי און אבע מאַרשעליק. — געלעבט אין פראַנקרייך, גע־וואָרן אינטערנירט אין לאַגער פיטיווע. דעפּאָרטירט גע־וואָרן. אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פרוי לאה און די שוויגער מינדל רימער.

דער צווייטער: פרץ פרידמאַן. — זון פון אַהרן־הלל פרידמאַן. געלעבט אין פראַנקרייך, געווען אינטערנירט אין באָן־לאַ־ראָלאַנד. שפּעטער אין פּאָליטישן לאַגער קאמפּיען. געוואָרן דעפּאָרטירט מיט דער ערשטער גרופּע יידן פון פראַנקרייך. אומגעקומען אין אוישוויץ.

דער דריטער: שלום קריסט. — געוואָרן דעפּאָרטירט. איינער פון די איינצלנע וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון אוישוויץ. באַפרייט געוואָרן; לעבט אין פראַנקרייך.

דער וואָס זיצט רעכטס: לייזער קירש. — זון פון דוד־יאָסל קצב יינגסטער זון. געלעבט אין פראַנקרייך. אינ־טערנירט געוואָרן אין לאַגער פון באָן־לאַ־ראָלאַנד. דע־פּאָרטירט געוואָרן. אומגעקומען אין אוישוויץ.

דער פינפטער: איטשע גוטקינד. — זון פון שלום שניי־דער. שרה די בעדערנס אַן אייניקל. געווען אין דער אַרמיי בעתן קריג־אויסברוך. אַריינגעפאַלן אין לאַגער. זיך געראַטעוועט. געווען אַקטיוו אין דער טולוזער ווי־דערשטאַנד־באַוועגונג. איינער פון די ערשטע בויער פון דער זשיראַרדאָווער סאָסיעטע אין פראַנקרייך.

די גרופּע פון די פינף חברים זענען צוזאַמען געקומען קיין פראַנקרייך און געווען שטאַרק באַפריינדעט צווישן זיך.

די מוטער פון אבע דארעמבוס מיט זיינע קינדער ווען זיי זענען נאָך געווען קליין.

חיימל קורדעלאס און זיין מישפחה; פרוי מרים (געשטאַרבן פֿאַר דער מילחמה) און קינדער: הערש־יואל און רבקהלע. אומגעקומען.

אהרן קויפמאַן, אייגער פון די אַקטיוט געזעלשאַפטלעכע טוער פון זשירַאַרדאָוו; אייגער פון די ערשטע גרינדער פון שנייַדער־אַרבעטער־פאַראיין, שפּעטער פון האַנטווערקער־פאַראיין; די לעצטע יאָרן געווען אויסגעוויילט אַלס דאַזאָר, פאַרטרעטער פון יידישע האַנטווערקער. אומגעקומען.

די מישפּחה פון הערשל ראַטשטיין (באלימאוורס): — הערשל ראַטשטיין, זיין פרוי הינדע. זין: דוד, יחיאל. טעכטער: פייגע און אסתר.
אויסער פייגע און אסתר, וואָס וווינען אין בוענאָס־איירעס אַלע אומגעקומען.

די מישפּחה עזריאל וואַרגאַטש מיט זיין פּרוי אסתר־מלכה האָפמאַן־וואַרגאַטש; זייערע קינדער רוזשקע און פּרעדעק. שוועגערן חנה פּערל האָפמאַן; ראובן סאַבאַל; לאה יאַקובאָוויטש. אויסער לאה יאַקובאָוויטש זעלע אומגעקומען.

הערשל קורדעלאַס מיט זיין מישפּחה, פּרוי מרים־שרה און קינדער מאַטל און פּייגעלע. זעלע אומגעקומען.

א גרופּע פּריינט: — זיצן. ביילע קאַלטאַן (גיר־יאַרק), מרים־שרה יאַנושעוויטש (אומ־געקומען); שיא טיגער (אומגעקומען); אַברהם־שמחה קויפמאַן (נוי־יאַרק); שיינדל מעפּען (אומגעקומען); איטשע מילץ (אומגעקומען).

די מישפחה פון פייוול חנניהס — פייבושעוויטש און זיין איידעם שמואל לעווקאָוויטש און קינדער.

פון רעכטס אויף לינקס: — די פרוי פון אַהרן קויפמאַן, איידל. הינטער איר די מוטער חיה די פאַרבערן; די פרוי פון ברוך פאַרבער ציפערמאַן. די צווייטע פרימטשע קליינער, אסתר־רחל די שנור פון חיה די פאַרבערן, די פרוי פון שמאי ציפערמאַן, געשטאָרבן בעת די ערשטע טעג פון דער אָקופאַציע אין פאַריז. דאָס קינד, רייזעלע, די יינגסטע טאָכטער פון אַהרן און איידל קויפמאַן. — די וואָס שטייען, דער ערשטער שלמה קליין, דער צווייטער שמאי ציפערמאַן.

די פאָטאָ איז גענומען געוואָרן עטלעכע טעג ביים אויסברוך פון קריג. שמאי ציפערמאַן האָט זיך דאַן געפונען אין זשיראַרדאָוו, עס איז אים על־פי־נס געלונגען צו נעמען דעם לעצטן צוג וואָס איז דאַן אָפּגעפאָרן, אויסער שמאי, זענען אַלע אומגעקומען.

די מישפחה טיגעל, פאָטאָגראַפירט שוין אין זשי־ראַרדאָווער געטאָ אין יאָר 1940. פון רעכטס צו לינקס: ערשטע ריי טאָכטער מאַשעלע, דער פאָטער בונם, מוטער אסתר, טאָכטער איטעלע. צווייטע ריי —די קינדער לייבעלע, דוד פייגע. אַלע אומגעקומען.

מישפחה בזשעזשינסקי: חיים בזשעזשינסקי; זיין פרוי חנהלע (פון רעכטס); זייערע צוויי קינדער און איטע באָרנשטיין־בזשעזשינסקי. אַלע אומגעקומען

פון רעכטס צו לינקס: — משה־אַהרן סלופסקי, דאָס קינד, רחל פונטאָוויטש, דבורה פונטאָוויטש, שלומה פונטאָוויטש, חווה־שרה פונטאָוויטש.

אויפן זשיראַרדאָווער בית־עולם אין יאָר 1935, ביי דער מצבה פון חווה־שרה סלופסקי־פונטאָוויטש. שטייען: — כעלע פונטאָוויטש — קאַנטאָר; יוסף פונטאָוויטש; יידל פונטאָוויטש.

ביי דער חתונה פון הערשל באַלעמאוועדס — ראַטשטיינס טאַכטער. רעכטס זיצן: — משה באלימאוער און אַברהם מאַרשעליק. לינקס: — הערשל ראַטשטיין און זיי פרוי געלע; — די מחותנים. עס זיצן חתן־כלה; — שוועסטער און ברודער און זייערע קינדער. די גאַנצע פאַמיליע אומגעקומען אין געטאָ — וואַרשע.

אַ גרופע אינטימע חברים פון זשיראַרדאָוו. פון רעכטס צו לינקס. זיצן: — נפתלי קליגאָוויצקי (לעבט אין די פאַראייניקטע שטאַטן); דוד זיסקינד, שמחה ליפשיץ. שטייען: — משה־יוסף בלאָשטיין, אַברהם זיסקינד. — **די אַלע אומגעקומען.**

V

אמשינאוו

אין אונדזער פּנקס פאַרנעמט איר אָרט אַ מ ש י נ אָ וו, די שכנותדיקע קהילה פון זשיראַרדאָוו. אין אַ ווייטערדיקער אַרבעט פון סעקרעטאַר פון אונדזער בוענאָס איירעסער לאַנדסלייט־פאַראיין ווערט שוין אָנגעגעבן ווי אַזוי עס איז געשען, וואָס די דאָזיקע אַלטע און יחוסדיקע קהילה פאַרנעמט אַזאַ פּלאַץ אין אונדזער פּנקס.

מיר האָבן אַלץ געטאָן, אַז עס זאָל אין דאָזיקן טייל אַריינגענומען ווערן דער מאַקסימום פון אַרבעטן וועגן אַמשינאָוו. פריִער פאַר אַלץ טאַקע באַווירקט, אַז די אַמשינאָווער, וואָס געהערן צום ל"ל־פאַראיין אין אַרגענטינע זאָלן זיין פאַרטראָטן. דאָס האָט אַ שייכות סיי צו דעם זיכרונות־טייל, סיי צום שפּעטערדיקן חורבן־טייל.

ווילן מיר דאָ צוגעבן נאָך אַ פּאָר פּרטים צו דער אַלגעמיינער געשיכטע פון דער שטאָט, אויפן סמך פון דעם „פּאָלסקי סלאָווניק געאָגראַפיטשני" (פּוילישער געאָגראַפישער ווערטערבוך), איינער פון די וויכטיקע און פאַרלעסלעכע מקורים פאַר רעגיאָנעלער געשיכטע. מיר לייענען דאָרטן:

אַמשינאָוו געהערט צום בלוינער פּאָוויאַט; 42 קילאָמעטער פון וואַרשע און 9 קילאָמעטער פון דער באַן־סטאַנציע רודאַ־גוזאָווסקאַ (דאָס שפּעטערדיקע זשיראַרדאָוו). עס וווינען אין דער שטאָט (אין יאָר 1881) 5291 איינוווינער, אין דעם 3.200 ייִדן. פאַראַן אין דער שטאָט די ווייטערדיקע אינדוסטרי־אונטערנעמונגען: צוויי ברויערייען, אַ בראָנפן־דיסטעלאַציע; דריי גאַרבערייען; אַן עסיק־פאַבריק; אַ קאַפלעס־פאַבריק; אַ שוועבעלעך־פאַבריק און אַ צעגעלניע (די דאָזיקע דאַטעס האָבן אַ שייכות צום יאָר 1879).

שוין אין יאָר 1377, איז אַנטשטאַנען דער דאָזיקער יישוב אויפן סמך פון דער פּריווילעגיע פון זימאָוויטש דעם 3טן, דער מאַזאָוושער פירשט. אין יאָר 1437 האָט זימאָוויטש דער 5טער, אויף אַ זיצונג אין ראַווע־מאַזאָוויעצק, געגעבן דעם יישוב שטאָטישע רעכט. אין יאָר 1775 האָט דער סטאַראָסטע יוזעף לעשטעשניאַווסקי באַקומען די פּריווילעגיע, אַז אין אַמשינאָוו זאָלן פאָרקומען פינף יאָרמערק.

אין יאָר 1800 איז אויסגעבראָכן אַ שרפה, וואָס האָט פאַרניכטעט דאָס גאַנצע שטעטל.

אין יאָר 1806 האָט אַמשינאָוו פאַרמאָגט 1.100 איינוווינער, אין דעם 400 ייִדן.

אין יאָר 1860 זענען עס שוין געווען 3.469 איינוווינער און אין דעם 1736 ייִדן.

אַ צווייטע שרפה איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1862, דעם 9טן אָקטאָבער. פון די 303 הייזער, וואָס אַמשינאָוו האָט דאַן פאַרמאָגט, זענען געבליבן גאַנץ נישט מער ווי 30. עס איז דאַן אויך פאַרברענט געוואָרן דער הילצערנער קאָשציאָל, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר 1324.

לויט דער אַרבעט פון באָהדאַן וואַשיוטינסקי „די ייִדישע באַפעלקערונג אין פּוילן אין 19טן און 20סטן יאָרהונדערט", וואַרשע 1930 (אין פּויליש) איז די ייִדישע באַפעלקערונג אין אַמשינאָוו באַשטאַנען:

פּראָצענט	דערפון ייִדן	איינוווינער	אין יאָר
39.9	485	1.267	1808
50.9	1.011	1.986	1827
47.9	1.693	3.537	1857
49.9	2.437	4.886	1897
43.6	2.188	5.014	1921

די פאַרקלענערונג פון דער צאָל אין יאָר 1921 דאַרף מען צושרייבן צום צושטאַנד אין דעם גאַנצן וואַרשעווער געגנט, פון וואַנען די ייִדן זענען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מילחמה אַרויסגעטריבן געוואָרן דורך דער צאַרישער מאַכט פון די שטעטלעך און געבראַכט קיין וואַרשע. געוויסע מישפּחות זענען טאַקע שוין דאָרטן געבליבן וווינען.

אַברהם מענדעלעוויטש (אברהם, מענדל ישראל־יעקבס)

אַ בליק אויף מײַן פֿאַרשניטן שטעטל אַמשינאָוו

נישט מיט קיין לייכט גע־
מיט הייב איך אָן צו דערי־
ציילן וועגן אונדזער היימ־
שטאָט אַמשינאָוו. ביי יעדן
איז פֿאַראַן אַ וואָרט: „מען
וועט עס דערציילן אין פּריי־
דן"; ביי אונדז קומט אונדז
אויס אַבער צו דערציילן וע־
גן אונדזער פּריערדיקן לעבן
אין ליידן.

יעדער פון אונדז האָט דאָך
געהאַט וואָס צו דערציילן
וועגן זײַן היים, וועגן זײַן
יוגנט, וועגן זײַן מישפּחה, זײַנע חברים פון חדר; וועגן די
גאַסן און געסלעך, וווּ מען איז אויסגעוואַקסן. אין משך פון
יאָרן האָט מען מיט ליבשאַפט דערמאָנט די היים, הגם זי
איז גאָרנישט געווען אַזאַ קאָמפֿאָרטע; מען האָט מיט בענק־
שאַפט דערמאָנט די היימישע הייזער און גאַסן פון שטעטל,
הגם זיי זענען געווען קלענער און ארעמער פון די וואָס
מיר האָבן אין די נייע היימען. זיי — די אַלטע, נידעריקע
הייזקעס זענען געווען נענטער, עס איז געווען אייגנס, שט־
קער פון אונדזער אייגענעם לעבן. אויך אונדזערע היימען,
וווהין עס האָט גאָר אָפט אַריינגעבליקט נויט און דלות,
אין פֿאַרגלייך מיט אונדזער נייעם לעבן דאָ, האָבן אונדז
אויסגעזען פּייגער, שענער. שטענדיק האָט אונדז אָנגעפּילט
אַ גרויסע פרייד און בענקשאַפט, ווען מיר פלעגן אין זיכרון
טראָכטן וועגן אונדזער שטעטל. דאָס האָט אַרויסגערופן
אָנגענעמע געפילן, בענקשאַפט און פֿאַרהערלעכונג.

לייַדער קומט אויס היינט צו דערציילן אין אונדזער פּנקס
וועגן אונדזער היים ווי וועגן אַ זאַך וואָס איז שוין נישטאָ;
וועגן אַ פֿאַרגאַנגענער זאַך. אונדזער אַמשינאָוו איז נישט
פֿאַרגאַנגען, ווי עס פֿאַרגייט אַן אָפּגעלעבטע, פון אַלטקייט,
זאַך; אויך אונדזערע נאָענטע וואָס זענען דאָרט געווען זע־
נען נישט אַוועק אין דער אייביקייט אויפן נאָטירלעכן וועג.
דאָס יידיש שטעטל און אַלע אונדזערע טייערע זענען פֿאַר־
שניטן געוואָרן, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די ווילּ־
דע נאַצישע בעסטיעס מיט אַלע מיתות־משונות.

עס איז וועגן דעם אַלעם זייער שווער צו דערציילן. אָבער
איך גיב מיר אָפּ חשבון, אַז דאָס שטעלן מיר דאָך אַ מצבה
פֿאַר אונדזערע פֿאַרפֿייניקטע קדושים. ווייל איך טאָקע, איי־
נער פון די, וואָס האָט אויסגעמיטן דעם ביטערן גורל,
צוטראָגן אַ קלייניעם חלק צו פֿאַראייביקן דעם זכר פון אונ־
דזער פֿאַרשניטענער קהילה און אירע טייערע יידן.

**
*

אונדזער שטעטל אַמשינאָוו, הגם עס האָט נישט געהערט
צו די גרויסע פון געווען קאָנגרעס־פוילן, האָט
אָבער געהאַט אַ גאָר בריטן שם אין דער יידישער וועלט.
די דאָזיקע באַווּסטקייט האָט זי געהאָט צוליב אַ ריי אָר־
טיקע סיבות.

אַמשינאָוו איז געווען דער זיצאָרט פון אַ חסידיש־רבישן
שטאָם, וואָס האָט געצויגן דעם יחוס פון באַרימטן רב יצחק
וואָרקער. דער אַמשינאָווער רבי האָט געהאַט זיינע אָנהענ־
גער אין אַ סך שטעט און שטעטלעך אין פוילן, וווּ עס זע־
נען געווען אַמשינאָווער „שטיבלעך"; עס פלעגן אויף די יום־
טובֿים אָנפאָרן חסידים פון נאָענט און וויַיט און זיי פלעגן
צעטראָגן דעם שם פון אונדזער שטאָט איבער דער בריי־
פון דער מדינה.

אַמשינאָוו האָט אויך פֿאַרנומען אַ חשובן אָרט אין דער
יידישער ליטעראַטור: דאָ איז געבוירן געוואָרן ה. ד. נאָמ־
בערג; דאָ איז אויך געווען גאָר אַקטיוו ליטעראַריש עזרא
וואַרשאַווסקי, וואָס האָט טאָקע אין זיין ווערק „שמואל־אַרס",
אַריינגעפֿלאָכטן שטיקער פון אַמשינאָווער לעבנס־שטייגער
אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע.

פון דאָנען האָט אויך געשטאַמט דער באַקאַנטער יידישער
קונסט־מאָלער משה־מענדל אַפּעלבוים, וועלכער האָט זיך
קונה־שם געווען מיט זיין אויסמאָלן און באַצירן אַ סך יידי־
שע שולן אין פוילן.

אַמשינאָוו געהערט צו די עלטערע יידישע קיבוצים אין
געגנט. מען האָט געטראָפן אין אַ ריי אַרומיקע שטעטלעך

געוועזענע אַמשינאָווער; אויך איז אין וואַרשע געווען אַ גע־וויסע צאָל געוועזענע אַמשינאָווער. ספּעציעל האָבן פריִער־דיקע אַמשינאָווער תושבים זיך געפונען אין אונדזער שכנותדיק שטעטל זשיראַרדאָוו, וואָס איז פון די גאָר ייִנג־סטע קהילות.

דאָס אַלץ האָט טאַקע געבראַכט דערצו, אַז אונדזער שטע־טל איז געווען באַוווסט אומעטום.

איך בין אַוועק פון דער היים אין די צוואָנציקער יאָרן פון היינטיקן יאָרהונדערט. קאַרגע דרייסיק יאָר פון מיין לעבן ביז איך געווען פאַרבונדן מיט אַמשינאָוו, ווו איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן. מיינע זיכרונות האָבן טאַקע צו טאָן מיט יענע יאָרן. זיכער זענען פיל גע־שעענישן און נעמען פון יחידים אַרויס פון זיכרון. איך גלייב אָבער, אַז איך וועל אַרויסברענגען דאָס בילד פון אונדזער היימשטאָט, ווי איך האָב עס געזען אין יענע יאָרן.

***

אַמשינאָוו איז געווען אַ ייִדיש שטעטל, הגם ייִדן האָבן נישט אויסגעמאַכט דעם רוב פון שטעטל, אַדרבא, ייִדן זע־נען געווען אַ קנאַפּע העלפט פון דער באַפעלקערונג. אַרויס־געזען האָט מען אָבער אין שטעטל כמעט נאָר די ייִדן. די ייִדן האָבן באַוווינט דעם צענטער פון שטעטל און די וויכ־טיקסטע אַרומיקע גאַסן און געסלעך. די ייִדישע באַפעל־קערונג איז געווען דער לעבעדיקסטער, דער רירעוודיק־סטער עלעמענט. האַנדל, מלאכה, פאַרמיטלונג איז כמעט אויף 100 פּראָצענט געלעגן אין ייִדישע הענט. אויך דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן, סיי דאָס רעליגיעזע, סיי דאָס קול־טורעל־וועלטלעכע האָט מען ביי די ייִדן אַרויסגעזען מער ווי ביי די איבעריקע, הגם מערהייט, נישט־ייִדישער באַפעל־קערונג (פּאָלאַקן און דייטשן).

ווי האָט אויסגעזען אונדזער אַמשינאָוו? מן־הסתם האָבן אַלע ייִדישע שטעטלעך געהאַט זייער מאָדעל, אָבער מיר קומט אויס, אַז אונדזער אַמשינאָוו האָט געהאַט איר איי־גענעם סטיל.

דער מיטן־שטאָט איז געווען פאַרנומען מיטן מאַרק, פון וואַנען עס האָבן זיך פאַרנומען פאַרשידענע גאַסן און געס־לעך. איין הויפּט־גאַס האָט געפירט קיין וואַרשע. גערופן האָט מען די דאָזיקע גאַס ראַדזעוויצער גאַס צוליב דעם גאָר נאָענטן דאָרף מיטן דאָזיקן נאָמען, וואָס האָט זיך געפונען דריי קילאָמעטער פון שטעטל. אין דאָזיקן דאָרף האָט גע־וווינט איין ייִד, אַ ייִשובניק פון לאַנגע צייטן, אפרים. אויף דעם וועג איז אויך געלעגן דאָס שטעטל נאַדאַזשין. דאָ איז געווען איינער פון די באַליבטסטע שפּאַציר־ערטער פון דער יוגנט.

פּונקט קעגנאיבער פון דאָזיקן וועג איז געווען די ראַווער גאַס וואָס האָט געפירט צו ראַווע־מאַזאָוויעצק. אויפן וועג איז געווען ביאַלאַ־ראַווסקאַ, אָדער ווי ייִדן האָבן עס גערופן קליין־ראַווע. דאָס איז געווען דער וועג וואָס האָט זיך גע־צויגן פון וואַרשע קיין טאָמאַשאָוו־מאַזאָוויעצק.

אַ דריטע גאַס האָט אַריינגעפירט אין שטאָט, צום מאַרק, דאָס איז געווען דער וועג פון זשיראַרדאָוו־וויסקיט. דאָ פלעגט מען דאַרפן פאַרבייפאָרן דעם באַרימטן ביי אונדז באַרנעצקים גאָרטן. דער וועג האָט ביי אונדז געהייסן דער צעקע־וועג. פאַר וואָס ווייס איך נישט. אויף דעם וועג איז אויך געווען דאָס דאָרף גראַבצים, וווהין מען פלעגט זיך גיין באָדן.

פון גרויסן פּאַרק האָט געפירט אַ גאַס צום שול־הויף גערופן האָט מען דאָס געסל דאָס שול־געסל. דאָ אויפן שול־הויף איז טאַקע געווען דער גאַנצער ייִדישער רעליגיעז־גייסטיקער צענטער פון שטעטל. דאָ איז געווען דער הויף פון רבין. דאָ האָט דורך אַ טויער געפירט דער הויף צום בית־המדרש און צו דער „קאַלטער שול". אין בית־המדרש פלעגט מען דאַוונען יעדן טאָג, עטלעכע מנינים. אין שול פלעגט מען דאַוונען נאָר פרייטיק צו נאַכטס, שבת פרי און יום־טובים.

דאָ אויפן שול־הויף האָבן זיך געפונען די חסידים־שטיב־לעך פון די גערער, גראָדזיסקער און אַלעקסאַנדערער חסי־דים.

דער רבי האָט געהאַט אין זיין הויף אַן אייגענעם בית־המדרש, ווו ער פלעגט דאַוונען סיי אַלע טאָג און סיי אין די שבתים און יום־טובים, נאָר ערב יום־כיפּור, צו כל־נדרי, פלעגט ער קומען אין דער באַגלייטונג פון איינעם פון די נאָענטסטע מקורבים פון הויף, ר' יעקב־יוסף וואַרשעווער, אין דער שול אַריין. דאָ פלעגט טאַקע ר' יעקב־יוסף זאָגן כל־נדרי. אויף מאָרגן, יום־כיפּור האָט דער רבי שוין ווידער געדאַוונט אין זיין בית־המדרש.

ביי דעם שטעטל איז געפלאָסן אַ טייכל, ייִדן האָבן דאָס טייכל גערופן די דזשיקע, עס איז געווען אַן אָפּצווייג פון דער בזוראַ.

דורכן שטעטל איז אַדורך אַ וואַסערל, וואָס האָט ביי די ייִדן געהייסן דאָס „רינעלע". עס איז געווען אַ שטענדיק פלי־סנדיק וואַסער, וואָס איז אַפילו ווינטער־צייט נישט פאַר־פרוירן געוואָרן. דאָס וואַסער האָט זיך געצויגן פון באַרג, ווו עס האָט זיך געפונען דאָס „גוטע אָרט" (אַזוי האָט ביי אונדז געהייסן דער בית־עולם). ייִדן פלעגן פון „רינעלע" נעמען דאָס גוטע וואַסער צום קאָכן, צום טיי.

פון גרויסן מאַרק האָט זיך געצויגן אַ דורכגאַנג צום קליי־נעם מאַרק. אויפן גרויסן מאַרק פלעגן פאָרקומען יאַרידן איין מאָל אין וואָך, מאָנטיק. געהייסן האָט עס סיי ביי ייִדן, סיי ביי די קריסטן דער טאַרג.

איין מאָל אין חודש פלעגט פאָרקומען אַ גרויסער יאַריד, אָדער ווי מיר פלעגן עס רופן דער יאַרמאַרק. סיי צו די וועכנטלעכע, סיי צו די חודשלעכע יאַרידן פלעגן זיך צו־נויפפאָרן ייִדישע הענדלערס און באַלמעלאָכעס פון דעם גאַנצן אַרום.

אויפן קליינעם מאַרק האָבן געהאַט זייערע יאַטקעס די קצבים, סיי די כשרע, סיי די חזירניקעס.

ביים ראַנד פון שטאָט האָט זיך געפונען די בלאָטנע גאַס, וואָס איז געווען בעיקר באַוווינט פון קריסטן (פּאָלאַקן און דייטשן). אָבער פון לאַנגע יאָרן האָט דאָרט געוווינט איין ייִד, לייביש זאַמאָש, אַ תבואה־סוחר. ער האָט דאָרטן גע־האַט זיין אייגן הויז און תבואה־סקלאַדעס. קעגנאיבער ליי־בישעס הויז האָט זיך געפונען אַ וואַסערקוואַל, ייִדן האָבן עס גערופן „דאָס זדראָיאָווע וואַסער". אַהער פלעגט מען קו־מען טרינקען דאָס גוטע וואַסער און אַ טייל פון שטאָט האָט פון דאַנען גענומען דאָס וואַסער צום קאָכן. טייל האָבן דאָס דאָזיקע אָרט גערופן „דאָס ברייזל". עלטערן ייִדן האָבן דערציילט, אַז דאָ איז טאַקע געווען אַמאָל אַ ברויז.

נאָך דער בלאָטנער גאַס איז געווען אַ פּלאַץ וואָס האָט ביי ייִדן געהייסן דאָס טימעלע. אויף דעם אָרט פלעגט אין די מאַרק־טעג פאָרקומען דער חזיר־האַנדל. אַהער פלעגן די פּויערים ברענגען די חזירים און פלעגן זיי עס פאַרקויפן די חזירניקעס. ייִדן האָבן מיט דעם דאָזיקן פּונקט נישט גע־האַט צו טאָן. דאַקעגן אויפן פי־מאַרק, וואָס האָט זיך געפו־נען נעבן „גוטן אָרט" זענען שוין ייִדן געווען גאָר שטאַרק פאַרטראָטן. דאָ האָבן די קצבים און פערד־הענדלערס גע־מאַכט זייערע געשעפטן — געקויפט און פאַרקויפט.

אין שטאָט איז אויך געווען אַ געסל וואָס האָט געהייסן די טייוע־גאַס; אַנדערע האָבן עס גערופן נחס תיבה־גאַס. דאָ האָט געוווינט דער דלות פון שטעטל: באַלמעלאָכעס, אָרעמע הענדלערס און סתם עמך.

אויפן שול־הויף פלעגן פאָרקומען די חופּות פון שטעטל. מען פלעגט אַהער פירן די חתן־כלה פון זייערע הייזער, ווו זיי פלעגן „איינשטיין". דאָס פירן צו דער חופּה איז געווען אויף אַ פייערלעכן אופן. סיי דעם חתן, סיי דער כלה פלעגט מען פירן מיט מוזיק. בעת מיינע צייטן איז דער פירער פון דער קאַפּעלע געווען לייבטשע, דער עלטסטער קלעזמער. ער פלעגט שפּילן אויף אַ פידל, דאָס איז געווען זיין באַ־שעפטיקונג. אין זיין קאַפּעלע איז געווען אַ פלייט, געשפּילט האָט אויף דער פלייט דער בלינדער זלמן. געווען אויך אַ באַס (אַ באַנדורע), אויף וועלכער עס האָט געשפּילט קאָליע האָקע (אַזוי האָט ער געהייסן). מיט דער פּויק איז געגאַנגען פישל, געווען איז ער אַ וואַסער־טרעגער, פלעגט טאַקע טראָגן דאָס „גוטע וואַסער" פון דער רינעלע צו רייכערע שטאָטישע באַלעבאַטים, וועמען עס האָט נישט געפּאַסט צו גיין אַליין נאָכן וואַסער.

דער מסדר־קידושין איז געווען דער מורה־הוראה. אויך פון דער חופּה, שוין צו דער געמיינזאַמער דירה, פלעגט דעם פּאָרפאָלק באַגלייטן די קאַפּעלע מיט מוזיק. אַ גאָר וויכטיקע ראָלע האָט ביי דער חתונה (סיי ביים באַדעקנס, סיי בעת די סעודות) געשפּילט דער בדחן, אָדער ווי מיר האָבן אים גערופן דער מאַרשאַלעק. פאַר מיינע צייטן איז עס געווען משה־הערש. זיינע „שטיקלעך" סיי די טרויעריקע בעתן באַדעקנס, סיי די פריילעכע גראַמען בעת די סעודות האָבן געהאַט אַ שם.

חתונות פלעגן פאָרקומען אין די הייזער פון די מחותנים; בעת גרעסערע חתונות פלעגט מען עס מאַכן ביי שכנים אָדער באַקאַנטע, וואָס האָבן געהאַט גערוימערע דירות. גע־וויינלעך פלעגט מען אַליין באַקן און קאָכן צו דער חתונה; אין אויסנאַם־פאַלן ביי גרעסערע גבירישע חתונות, פלעגט מען דינגען אַ חתונה־קעכן, זי איז אויך געווען אַ הייבאַם, פלעגט „אָפּנעמען קינדער".

רעדן מיר וועגן חתונות דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז מיר האָבן געהאַט אין שטעטל אַ חברה „הכנסת כלה", וואָס איר ציל איז געווען העלפן חתונה־מאַכן אָרעמע פּאָרפאָלקן. (יתומים, קבצנים). מען פלעגט העלפן מיט אויסשטייער פאַר דער כלה; אַ שטיקל דירה און מעבל. די „הכנסת־כלה" האָט געהאַט אירע מיטגלידער, וואָס פלעגן צאָלן וואָכן־געלט. די חברה־לייט פלעגן אָבער גיין זאַמלען אויף גבי־רישע באַלעבאַטישע חתונות און אַנדערע שימחות. זיי פלעגן גיין מאַסקירט. מען פלעגט די דאָזיקע פאַרשטעלטע פון דער חברה זייער פיין אויפנעמען און טאַקע געבן פיינע נדבות.

די „חברה כלה" פלעגט זיך געפינען אין אַ פּריוואט הויז. פאַר מיינע יאָרן איז עס געווען ביי איטשע־מאיר טאַנדיי־טער.

פון שול־הויף פלעגט אויך פירן אַ געסל צום שעכטהויז. ס'שעכטהויז האָט געהערט צו דער שטאָט. דאָ האָט מען גע־שאָכטן סיי אויף כשר, סיי אויף טריף. עופות פלעגט מען קוילענען ביי די שוחטים אין זייערע הייזער. פאַר מיין צייט זענען געווען מאָטל שוחט (געווען אויך חזן אין דער „קאַל־טער שול") און לייביש שוחט (האָט געדאַוונט ביים עמוד אין בית־המדרש). געווען אויך אַ מנקר יאָסל.

מיטן שעכטהויז זענען געווען פאַרבונדן די קצבים. זיי זענען צווישן זיך געווען באַקאַנט. זיי האָבן געהאַט זייערן אַן אייגענעם מנין, וואָס פלעגט דאַוונען בלויז שבת און יום־טוב ביי דער „חברה כלה". זיי האָבן געהאַט אַן אייגענע ספר־תורה. בעל־קורא ביי זיי איז געווען נח שניידער. בראש פון דער קצבישער חברה איז דאַן געווען ישראל קצב.

דער שול־הויף איז אויך געווען פאַרבונדן מיט ייִדישן צער — דורך דאַנען פלעגן דורכגיין אַלע לוויות; זיי פלעגן זיך אָפּשטעלן צווישן שול און בית־המדרש און מען פלעגט זאָגן דאָס קאַפּיטל „ויהי נועם". ביי גאָר חשובע נפטרים פלעגט מען דאָ מאַכן דעם הספּד. פון שול־הויף פלעגט די לוויה גיין צום „גוטן־אָרט".

בכלל פלעגט מען פירן דעם בר־מינן. נאָר אין איינצלנע פאַלן, ביי אַן אָדם חשוב, אָדער אַ געפאַלענעם חבר פון אַן אָרגאַניזאַציע, פלעגט מען דעם אָרון טראָגן.

אויפן „גוטן־אָרט" האָט זיך געפונען דאָס „טהרה־שטיבל"; דאָרטן איז געשטאַנען די מיטה, דאָס טהרה־ברעט און די עגלה. קיין פערד האָט חברה־קדישא נישט געהאַט. מען פלעגט בעת אַ לוויה אויסבאָרגן ביי אַ באַלעגאָלע.

ביי א טויט־פאל פלעגט דער שטאט־שמש (פאר מיין צייט איז עס געווען מיין זיידע ישראל־יעקב) ברענגען דאס טהרה־ברעט צום בר־מינן אין שטוב, ווו חברה־קדישא האט אים געטאן דאס רעכט.

דאס „גוטע־ארט" האט נישט געהאט קיין פארקאן, נאר א דראטענע צוים. דערנעבן האט געווויזט א יד, איטשע פאניק, מיט זיין מישפחה (איין זון זיינער איז געווען א מלמד —יחיאל־מאיר פאניק). זיין אויפגאבע איז געווען אפהיטן דאס „גוטע־ארט". ער איז געווען כמו אן אנגע־שטעלטער ביי קהל. וויפל האט ער באקומען, צי ער האט בכלל באקומען שכירות, ווייס איך נישט. ער פלעגט יעדע וואך ארויסגיין מיט דער צדקה־פושקע איבער דער שטאט אוו באלעבאטים פלעגן אים, יעדער נאך זיין אינזען אוו ווילן עפעס ארייגווארפן.

מיט די נפטרים פלעגט זיך מתעסק זיין די „חברה־קדישא". צו דער חברה האבן דער עיקר געהערט באלמעלא־

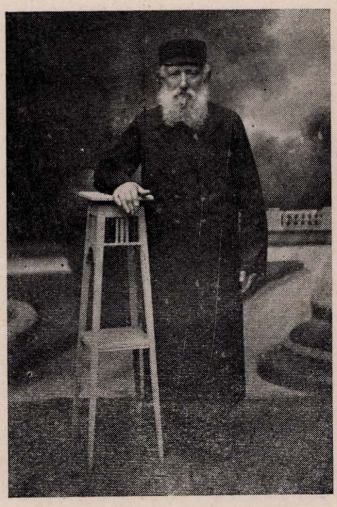

מענדל מענדעלעוויטש, דער פאטער פון מחבר. אומגעקומען דורך די נאצים.

כעס — שניידערס, שוסטערס, שמידן. פון די גבאים אין מיין צייט געדענק איך, מיין פאטער מענדל, ישראל־יעקב (א שניידער); יעקב־יוסף (ער איז געווען דעם רבינס שניי־דער); הערש־לייב (א שניידער). זיי פלעגן ביים בר־מינן דורכפירן אלץ — פון „אפהייבן" דעם נפטר ביז פארשיטן דעם קבר.

יעדעס יאר, ארום חנוכה, פלעגט פארקומען די סעודה פון דער חברה, ביי הערש־לייב שניידער אין שטוב. עס האבן זיך באטיילקט נאר די מיטגלידער פון דער „חברה־קדישא".

בכלל פלעגט מען ביי ארעמע בר־מינגס נישט נעמען קיין געלט פאר דער קרקע. דערפאר פלעגט מען „שינדן די הויט" ביי די גבירים, וואס פלעגן בעת זייער לעבן זיין קארג און נישט געבן אויף צרכי־ציבור. עס פלעגט טאקע גאר אפט קומען צו סקאנדאלן. אין אזעלכע פאלן פלעגט זיך דער רבי ארויינמישן און אויסגלייכן דעם סיכסוך.

רעדט מען וועגן חברות, וויל איך דערמאנען די „חברה משניות", וואס פלעגט בין מנחה־למעריב לערנען משניות אין בית־המדרש. צום טיש פלעגט קענען צוקומען יעדע־רער וואס האט נאר גענוגלט, אבער עס איז געווען א שטענ־דיקע גרופע פון משניות־לערנערס. מיטן עולם האט גע־לערנט א רבי. איך געדענק די רביים אין דער דאזיקער חברה: ר' יאסל אברהם־שיעס און אויך משה ראזוער.

געווען אויך א „חברה־תהילים", וואס פלעגט בציבור זאגן תהילים פארן דאונען. די מערהייט פון די דאזיקע תהי־לים־זאגערס זענען געווען באלמעלאכעס, באלעגאלעס, עמך־יידן.

די באלעגאלעס, געווען זענען ביי אונדז א פאר צענדליק, האבן געהאט אן אייגענעם מנין, ווו זיי פלעגן דאונען נאר אין די שבתים און יום־טובים. געווען איז עס ביי לייזער פעסעס, פאמיליע־נאמען פייטשער. ער איז געווען א פערד־הענדלער. די באלעגאלעס זענען געווען פון פארשידענע קא־טעגאריעס — געווען אזעלכע וואס פלעגן פארן נאר צו דער באן־סטאנציע, פירן פאסאזשירן און אזעלכע, וואס פלעגן פירן סחורות, פון ווארשע און אנדערע ערטער. געווען איין באלעגאלע, זלמן קאזע, וואס זיין חזקה איז געווען צו פירן פארשוינען קיין גריצע.

די חברה באלעגאלעס האבן געהאט אן אייגענע ספר־תורה. בעל־קורא איז ביי זיי געווען וועלוול וואלדשטיין, א סטעלמאך.

צו די שטאטישע חברות דארף מען אויך צורעכענען אונ־דזער „הקדש". געפונען האט ער זיך אין הויז פון לייזער דוד סטעלמאך אויף דער ראוער גאס. דארטן זענען געווען אויסגעטיילט צוויי צימערן, וווהין עס פלעגן פארפארן די ארעמע לייט, מדינה־גייערס. לייזער־דוד פרוי, רבקה, פלעגט נאך די דאזיקע ארעמע לייט מהנה זיין מיט גע־קאכטס, מיט מיטאגן אדער וועטשערעס. אין דאזיקן „הקדש" זענען געווען בעטן. די בעטלערס פון דער פרעמד, וועו זיי פלעגן קומען איז שטעטל, האבן שוין געווויסט זיך נאכצו־פרעגן אויף דער דאזיקער אכסניא, ביים סטעלמאך לייזער־דוד.

מיט דער דערציונג פון יידישע תלמידים האבן זיך פאר־נומען מלמדים. געווען אזעלכע וואס האבן געלערנט עברי, אנדערע, וואס האבן שוין געלערנט חומש, משניות און די העכערע, ביי וועמען מען האט שוין געלערנט א בלאט גמרא. פאר מיין געדענקען זענען געווען די מלמדים: דער בלינ־

דער שבח־לייב, דער בלינדער נח, יאָסל אברהם־שיעס, משה ראָזער.

וועז מען איז אַרויס פון חדר, פלעגן די עלטערע בחורימ־לעך לערנען אין בית־המדרש פאַר זיך. טייל פלעגן פאַרן אין דער פרעמד, אין ישיבות, אַפילו אין דער ליטע. די

אסתר מענדעלעוויטש, די מ׳טער פון מחבר.
געשטאַרבן פאַר דעם חורבן.

וואָס פלעגן קומען פון די ליטווישע ישיבות האָבן זיך גע־רעכנט פאַר לומדים.

***

אַזוי האָט אויסגעזען אונדזער שטעטל, הגם עס האָט גע־האָט אַ שיינדל, דעם רבביישן הויף, איז אָבער די מערהייט געווען ייִדן פּשוטע, ערלעכע, יגיע־כפּיימניקעס, וואָס האָבן גאָר שווער געהאַרעוועט אויף חיונה. די הויפּט־פרנסה איז געווען מלאכה. שניידערס (סיי באַשטעלטע, סיי טאַנדיי־טערס); שוסטערס; קאַמאַשן־שטעפּערס; סטאָלאַרעס (סיי בוי־סטאָלאַרעס, סיי מעבל פאַר פּויערים); היטלמאַכערס, בלע־כערס; קאָוואַלעס. געאַרבעט האָט מען דער עיקר פאַר די שטעטלדיקע און דאַרפישע פּויערים און פריצים.

געוועלבער פון אַלע מינים סחורות: פון שפּייז, צעלניק, אייזנווארג, מאַנופאַקטור און אַנדערע — אַלץ איז געווען אין ייִדישע הענט. אויך דאָ זענען די קונים געווען פון די דער־פער.

געווען זענען אַ פּאָר ייִדן, וואָס פלעגן אַרומגיין מיט שניט־סחורה אין די דערפער, נערופן האָט מען זיי די פּעקל־טרעגערס, וויל זייער פּאַק סחורה האָבן זיי טאַקע געטראָגן אויף די פלייצעס און גיין צו פוס פון דאָרף צו דאָרף. אָזאָ איינער איז מיר גאָר באַקאַנט געווען וואָווע פּעקלטרעגער. זיי פלעגן אַרויסגיין מאַנטיק פאַרטאָג און קומען פרייטיק, פאַר שבת, אַהיים.

פאַרשטייט זיך, אַז די יאָרידן, סיי די אָרטיקע, סיי פון די שכנותדיקע שטעטלעך, האָבן אין צונויפשטוקעווען די חיונה, געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע.

קום איך צו מיין שטוב, צו מיינע נאָענטע.

מיין פאָטער איז געווען אַ שניידער. איך האָב שוין דער־מאָנט, אַז ער איז געווען גבאי פון חברה־קדישא. געהערט האָט ער צו די ייִדן, וואָס זענען געווען אין שטאָט געשעצט, הגם מיט גרויס גבירישקייט איז ער ניט געווען געבענטשט. שניידערי איז געווען נאָר אַ טייל פון זיין פרנסה. זומער האָט ער געפאַכטעט סעדער. די אויבס פלעגט ער פאַרקויפן אין די אָרומיקע שטעט און אַפילו געפירט קיין וואַרשע.

געווען איז אונדזער מישפּחה געבענטשט מיט אַ סך קינ־דער: 6 ברידער און 2 שוועסטער זענען מיר געווען. פון אונדז האָט די מוטער, אסתר, וואָס איז געשטאָרבן פאַר דעם חורבן און דריי ברידער (איך, צוויי ברידער, וואָס האָבן עמיגרירט קיין נאָרד־אַמעריקע) אויסגעמיטן דעם ביטערן גזר. אַלע איבעריקע זענען דורך די נאַצישע מערדערס פאַרשניטן געוואָרן. און דאָס זענען זייערע נעמען:

משה־מרדכי, זיין פרוי פייגע (געשטאָמט פון גראָדזיסק) און זייערע קינדער: יצחק, אברהם, קלמן און ישראל־יאָנקל און דריי טעכטער: פייגע, פרימעט, מינדל. אַלע זענען שוין געווען חתונה־געהאַט און געהאַט קינדער און קינדס־קינ־דער.

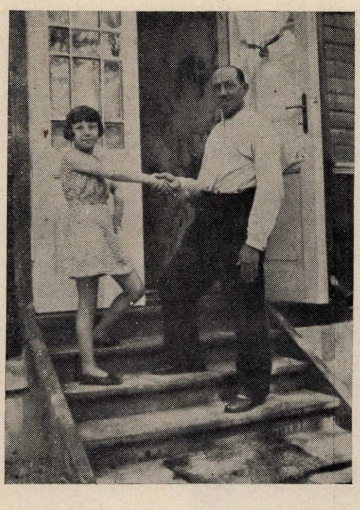

לייביש מענדעלעוויטש מיט זיין טאָכטער סאָבינע. אומגעקומען.

לייבוש זיין פרוי חיה (אפגעשטאמט פון וואַרשע) און זייערע דריי טעכטער: סאַלע, פייגע, סאַבינע. די עלטערע טאַכטער איז שוין געווען פאַרהייראַט.

מלך, זיין פרוי נעכע (פון גראָדזיסק) געהאַט צוויי זין.

מלך מענדעלעוויטש.
אומגעקומען מיט זיין משפחה.

פייגע, חתונה געהאַט מיט משה אַלטמאַן פון גראָדזיסק, געהאַט זעקס קינדער.

רבקה, חתונה געהאַט מיט פּיניע קויפמאַן, אַ קצב פון אַמשינאָוו, פאַרמאָגט אַ גרויסע מישפּחה.

זיי אַלע זענען אומגעקומען. צוזאַמען מיט אַנדערע נאָענטע קרובים: ברידער און שוועסטער פון מיינע עלטערן און זייערע קינדער; האַט אונדזער מישפּחה געציילט העכער הונדערט נפשות. פון דער דאָזיקער בריט־צעצוויגטער מישפּחה זענען געבליבן נאָר מיר, דריי ברידער: איך און די ברידער דוד און ליפּע פון ניו־יאָרק.

***

אמאָליק יאָרן האָט מען געוווסט די יאָרצייטן; מען האָט געוווסט ווען אָנצוזינדן די יאָרצייט־ליכט; ווען זאָגן קדיש; ווען גיין אויף קבר־אָבות. היינט נישט נאָר וויסן מיר נישט ווען זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות, נאָר מען וויסט אָפילו נישט, וווּ עס איז זייער געביין אַהינגעקומען — ווי־הין גיין אויף קבר־אָבות.

זאָל טאַקע דער איצטיקער פּנקס זיין די סימבאָלישע מצבה, וואָס וועט אונדז נישט מאַכן פאַרגעסן דעם מאָרטי־רער־טויט פון אונדזערע נאָענטסטע; וואָס וועט פּאָר אונדז אויך דינען ווי די סימבאָלישע און פּאַקטישע מצבה נאָך אונדזערע טייערסטע און ליבסטע.

דער דאָזיקער פּנקס וועט נישט נאָר העלפן אונדז שטענ־דיק טראָגן אין זיכרון דעם הייליקן אָנדענק פון די קדושים — ער וועט אויך שטענדיק אין אינדז וועקן דעם צער אין צאָרן קעגן די מערדערס, שטענדיק אונדז דעו־מאָנען דעם גרויסן אומגליק, וואָס עס האָט אויף אונדז געבראַכט דער נאָצישער עמלק.

אייביק טייערע היימשטאָט און ליבע פאָטער, מוטער, ברידער, שוועסטער וועט איר לעבן ביי אונדז. אייביק וועלן מיר אייך דערמאָנען מיט ליבע און פאַרהיילקונג.

אַ גרופּע אַמשינאָווער יידישע „פרי־זיוניקעס", פון פּוילישן מיליטער בעת דער באָלשעוויסטישער אינ־וואַזיע אין יאָר 1919.

ירמיה הערשמאַן (קאָרדאָבאַ)

מיין טייער אַמשינאָוו

איך בין ווידער ביי דיר, אַמשינאָוו — די שטאָט פון מיין יוגנט-היים, ווו איך האָב פאַרבראַכט מיינע שענ־סטע יונגע יאָרן; אַמשינאָוו — שטאָט וואָס איז געלייטערט פון ייִדן חסידישע און פון פּראָלעטאַריער האָרע־פּאַשניקעס; שטאָט פון גע־טרייע ייִדן, וואָס אירע קינ־דער האָבן טריי געלעבט און העלדיש געפאַלן פאַר ייִדן.

זע איך דיך, מיין יוגנט־היים, דיינע גאַסן מיט גאָרנדיקע הייזער און קראָמען; דער גרויסער מאַרק, רייך געצירט און דער צווייטער פּראָסט און אָרעם ייִדיש... שטאָט מיינע, וואָס ביסט אַ רינג געווען פון דער ייִדישער קייט, ווו אויך איך בין געווען איינגע־שלאָסן. אונטער דיינע הימלען בין איך אויסגעוואַקסן; ביי דיר אָנגעזאַפּט זיך מיט צער און פרייד; פון דיינע קוואַלן געטרונקען מיין ייִדישקייט־פאַרמעג.

איצט דאַרף איך אייך דערמאָנען — אייך אַלע מיינע ברי־דער, אייך אַלע וואָס זענט פאַרשטומט געוואָרן; וועגן דיר, מיין שטאָט, מיין וויסטע היים, וואָס ביסט אַזוי ברוטאַל געשענדעט און פאַרטיליקט געוואָרן, דאַרף איך דערציילן.

איך, דער נס פון צווישן הונדערטער טויזנטער.

טאָ פון וואָס זאָל איך אָנהייבן, אַז יעדעס ווינקל שטייט ביי מיר לעבעדיק; יעדע גאַס און געסל, יעדעס הויז און מויער — עס ווילט זיך גאָר נישט גלייבן, אַז דאָס דאַרף איך דערציילן, אַז איך דאַרף באַקלאָגן אַ לעבן וואָס איז נישטאָ.

ליידער איז עס טרויעריק וואָר — איך, דער על־פּי־נס געראַטעוועטער דאַרף עס טאָן. אָבער ווי קען איך עס טאָן? ווי קען איך דערציילן וועגן אַזאַ שטאָט, מיט אַזוי פיל ייִדן, פון אַזוי פיל יאָרהונדערטער פאַרפונדעוועטע? נעם איך טאַקע די דאָזיקע שווערע פליכט אויף מיר און ווייס, אַז מיין באַריכט וועט נישט זיין קיין גאַנצער, אַז נאָר אַ ברעקל פון אַמשינאָוו וועל איך קענען אַרויסברענגען; אַ ווינקל, וואָס איך געדענק פון יענער צייט, פון בערך 30 יאָר צוריק, ווען איך האָב פאַרלאָזן אונדזער היימשטאָט.

***

מיינע זיכרונות וועגן אַמשינאָוו גרייכן אויף צוריק ביז דער ערשטער וועלט־מילחמה פון 1914—1918.

הגם מיינע עלטערן זענען געווען געבירטיקע אין אַמשי־נאָוו האָבן זיי געוווינט אין לאָדזש. ערשט ווען די מילחמה אין 1914 איז אויסגעבראָכן, האָבן די עלטערן גענומען זיי־ערע קינדער — מיין עלטערע שוועסטער שרה פון אַ יאָר 8, מיך אַ 6־יאָריקן בחור און מיין ייִנגערן ברודער איטשע־מאיר און אַוועקגעשיקט צו דער באָבען קיין אַמשינאָוו. אין דעם קליינעם שטעטל, האָבן די עלטערן געהאַלטן, וועט זיין פאַר די קינדער זיכערער און דער עיקר עס וועט זיין וואָס צו עסן.

פון דעם איז אַרויסגעקומען, אַז נאָך דעם ווען די רוסישע מאַכט האָט אויפן באַפעל פון דעם הויפּט־אָנפירער פון די צאַרישע אַרמייען, ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, אַרויסגעטריבן די ייִדן פון די שטעט און שטעטלעך פון אַרום וואַרשע, זענען מיר, צוזאַמען מיט אונדזער באָבע, פאַריאָגט געוואָרן קיין וואַרשע. מיר זענען אין גאַנצן געווען אָפּגעריסן פון די עלטערן.

צוריק קיין אַמשינאָוו זענען מיר געקומען, ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען דעם גאַנצן געגנט. שפּעטער, ווען עס האָט זיך געמאַכט אַ געלעגנהייט, האָט אונדז די באָבע אַוועק־געפירט צו די עלטערן קיין לאָדזש. די פאָר יאָר צעשיידונג האָט אונדז אָפּגעפרעמדט פון די עלטערן. מיר האָבן זיי ממש נישט דערקענט און איך געדענק, אַז איך און מיין ייִנגערער ברודערל האָבן נישט געוואָלט גיין צו טאטע־מאַמע...

די לאַגע אין לאָדזש אין יענער צייט, סוף פון דער מילחמה און אָנהייב פון דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט, איז געווען

אַ זייער קריטישע. עס איז געווען שווער מיט פּרנסה. הונ־גער און נויט האָט געהערשט אומעטום. מיין פאָטערס באַ־שעפטיקונג, תבואה־מיסחר, איז דאַן נישט געווען קיין ענין. די לאַנדווירטשאַפט איז געווען רויניירט; גרויסע ערד־שטחים — נישט באַאַרבעט; עס איז נישט געווען קיין עודף פון תבואה אין די דערפער און אין די הויפן. מען איז גע־ווען צופרידן וואָס עס האָט געסטייעט פאַרן אייגענעם באַנוץ. האָט ווער געהאַט צו טאָן מיט תבואה־מיסחר איז עס בעיקר געווען קליינער שמוגל פון די דערפער און שטעטלעך אין דער גרויסער שטאָט.

אונדזער מישפּחה האָט זיך דעריבער אַריבערגעצויגן אין זייער היימשטעטל, אין אַמשינאָוו. דאָ האָבן מיר אָנגעהויבן אַ לעבן אויף ס׳ניי. דער פאָטער האָט אָפּגעלאָזן זיין פריער־דיקן מיסחר און געעפנט אַ צעלניק־קראָם.

ווי בכלל אומעטום אין פּוילן, האָט אַמשינאָוו גאָר שווער דורכגעמאַכט דעם דאָזיקן איבערגאַנג־פּעריאָד. די וווּנדן פון דער מילחמה האָבן זיך נאָך נישט פאַרהיילט. די נייע פּאָליטישע און ווירטשאַפטלעכע ענדערונגען אין לאַנד האָבן זיך פריער פאַר אַלץ אָפּגערופן אויף דער יידישער באַ־פעלקערונג. דער מילחמה־חורבן האָט זיך אויף יידן שווער אָפּגערופן און אויך דער פּראָצעס פון צוריק־אויפבוי איז פאָרגעקומען שווערער. דער דאָרף האָט זיך ווי עס איז דורכ־געשלאָגן — פאַרזייט די פעלדער און שוין געהאַט דעם מינימום־עקסיסטענץ. ביי די יידן זענען אַלע פּרנסה־קוואַלן געווען צעשטערט. סוחרים האָבן נישט געהאַט קיין סחורות, נישט געווען ווו צו קויפן און אייגנטלעך אויך נישט וועמען צו פאַרקויפן. האַנטווערקער האָבן נישט געהאַט פון וואָס און פאַר וועמען צו נייען מלבושים אָדער שיך.

די נויט צווישן די יידן איז אַ ביסל געלינדערט געוואָרן דורך דער אויסלענדישער הילף, וואָס איז געקומען פון די יידן אין נאָרד־אַמעריקע. אין שטעטל האָט זיך געשאַפן אַ הילף־קאָמיטעט, בראש פון קאָמיטעט זענען געווען: הערשל גראָסבאַרד (אַן אייגנטימער פון אַ שענק אויף דער ראַווער גאַס), מרדכי גאַ־בער (טאַקע אַן אייגנטימער פון אַ גאַר־בעריי) און מרדכי פּערקאַל (אַן אייגנטימער פון אַ צעלניק־קראָם).

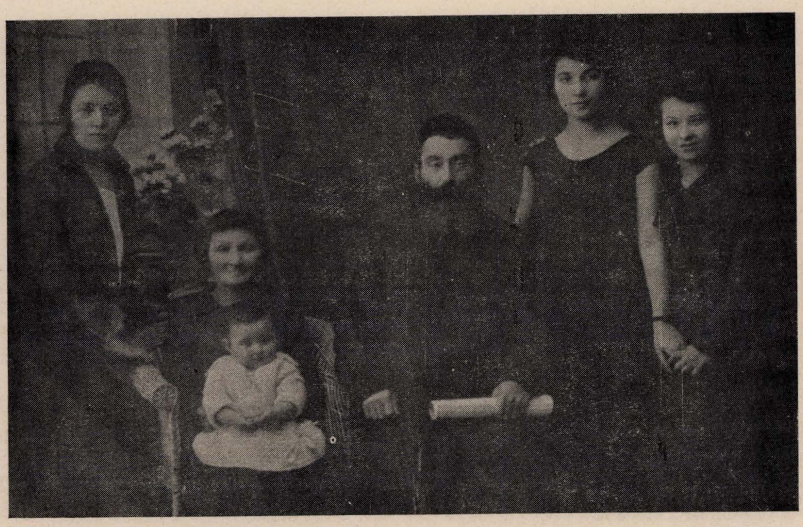

מישפּחה הערשמאַן. פאָטאָגראַפירט אין אַמשינאָוו אין יאָר 1925.
פון רעכטס צו לינקס: — טעכטער: חנה, בלומע, דער פאָטער שלמה־יוסף, די מוטער צירל, טאָכטער פייגע.
אויפן שויס דאָס אייניקל שוהלע, פייגעס קינד.
אַלע, חוץ בלומען, די פרוי פון ירמיה הערשמאַן (קאָרדאָבע) זענען דורך די נאַצים אומגעבראַכט געוואָרן.

דער הילף־קאָמיטעט האָט געשאַפן אַ קיך, ווו עס פלעגט יעדן טאָג אַרויסגעגעבן ווערן מיטאָקן פאַר דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג. די פּראָדוקטן פאַר דער קיך זענען טאַקע געווען פון די געשיקטע אַמעריקאַנער פּראָדוקטן. די קיך האָט זיך געפונען אין דער שולע פון פאַלעק לערער אויפן גרויסן מאַרק.

דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט אויך פאַרטיילט מלבושים, וואָס זענען אָנגעקומען פון אַמעריקע. דער זיצאָרט פון

קאָמיטעט איז געווען איז שטוב פון וואָווע בעקער אויף דער ראָוועך גאַס.

ביסלעכווייז האָט זיך דאָס לעבן אָנגעהויבן נאָרמאַליזירן און מענטשן האָבן זיך איינגעלעבט מיט דער נייער ווירק־לעכקייט. אין שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן סיי ווירטשאַפט־לעך־עקאָנאָמישע טעטיקייט, אויך האָבן זיך באָוויזן די ער־שטע אָנהייבן פון געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן.

אָלס יינגל האָב איך געלערנט אין חדר. מיין רבי איז געווען יאָנקל היבעל. (אין אָמשינאָוו זענען דאָן געווען נאָך אָנ־דערע מלמדים: מענדל אברהם־שיעס, נח מלמד — דער „בלינדער נח"). אָרויס פון חדר, האָט זיך די מערהייט געגנו־מען צו מלאכה, העלפן טראָגן דעם יאָך פון פרנסה פאָר דער מישפחה. טייל, געציילטע, זענען אָווען לערנען אין בית־המדרש.

צו 13 יאָר בין איך שוין אָווען אויף דער לער צו אָ קאָ־מאָנמאָכער, צו לאָזער נאָסעק. צוויי יאָר האָב איך געאָר־בעט אָן לוין — דאָס איז געווען דער טערמין אויסצולער־נען דאָס פאָך. וועג איך האָב פאָרענדיקט די צוויי יאָר, האָב איך באָקומען אָ מתנה, אָ פאָר שטיוועלעך.

אין יענער צייט, ביים סוף פון דער ערשטער דייטשער אָקופאַציע און אָנהייב פון דער נייער פוילישער מלוכה, האָט זיך אין אָמשינאָוו געשאפן דער ערשטער קולטור־פאָראיין. אין אונדזער פרום־חסידישער שטאָט איז עס געווען אָ נייס, ממש אָן איבערקערענישׂ. פאָרשטייט זיך, אָז די טוער, גרינדער און אויך מיטגלידער איז געווען די יוגנט. דערוואָקסענע יונגעלייט האָבן נישט געווואָגט, דאָן פון אָנ־הייב, צו ווייזן זיך אין דער דאָזיקער חברה.

דער נאָמען פונעם פאָראיין איז געווען „יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק". מען האָט נישט געקראָגן קיין דירה ביי יידן, ווייל אין אָן אפשר האָט מען גאָר נישט געזוכט ביי יידן, אין פאָראיין האָט מען זיך געפירט גאָר פריי — יונגען מיט מיידן האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן, געזונגען, געליאָרעמט און די הויפט־צוזאַמענקונפטן זענען געווען אין די שבת־יום־טוב־טעג. איז די געשיכטע פון שמירת־שבת גאָר נישט געווען גלאַטיק. יעדנפאַלס, דער ערשטער לאָקאַל איז געווען אויף דער בלאָטנער גאַס אין אָ קריסטלעך הויז.

די דאָזיקע געזעלשאַפט איז געוואָרן דער צענטער פון דער גאַנצער יידישער אויפגעקלערטער יוגנט. לכתחילה איז דאָס געווען אָן אומפאָרטיישע אינסטיטוציע. שפעטער אָבער, וועג אין די ראָמען פון דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע האָבן זיך אָנגעהויבן אויסבילדן פאָרשידענע גרופּן האָט זיך די אינסטיטוציע צעטיילט — געווען בונדישע און ציי־ניסטישע לאָקאַלן.

צווישן די גרינדער פון דער דאָזיקער ביבליאָטעק זע־נען געווען: מלך שטראָסבערג, מלך גילבאָרט, אָברהם נייי־דאָרף, עזור וואַרשאָווסקי, אברהמטשע סאָבאָל, איטשע גאָלד־שטיין, יחיאל פערקאָל, מלך איזנבערג, עטינגער און אָנ־דערע.

הגם די אָנפירערשאַפט פון דער ביבליאָטעק איז געווען בלויז פון מענער האָבן צו דער געזעלשאַפט געהערט אויך

אָ גרופּע אָקטיוע געזעלשאַפטלעכע טוער אין אָמשינאָוו, גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה.

מיידלעך. אָבער ס׳איז עפּעס נישט געווען אָנגענומען, דאַן אין דער ערשטער צייט, אַז פרויען זאָלן שטיין בראש פון אַן אָרגאַניזאַציע. שפּעטער האָט זיך עס שוין געענדערט און אַמשינאָווער מיידלעך האָבן זיך, צוגלייך מיט די ייִנגלעך, אַרויסגערוקט ווי גוטע אָרטיקע טוערנס. זאָל דאָ טאַקע דער־מאָנט ווערן עלקע סאָבאָל, אַ שוועסטער פון פריִער־דער־מאָנטן אברהמטשע, וואָס איז געווען אַ גאָר אַקטיווע טוערן

אַ גרופּע ציוניסטישע טוער אין אַמשינאָוו אין די ערשטע יאָרן פון דער נייער פּוילישער מלוכה, אין 1920 און ווייטער.
אויפן בילד: רישמאַן, ליפשיץ, אַברהם ניידאָרף, מלך אייזנבערג א״אַ. דער וואָס זיצט זאָל זיין אַ געקומענער דעלעגאַט פון צענטער.

ביי דער בונדישער יוגנט, שפּעטער אויך אין זשיראַרדאָוו (היינט אין מדינת ישראל).

אין דער געזעלשאַפט איז געווען אַ ביבליאָטעק און אַ לייען־זאַל. עס איז אויך געווען אַ דראַמאַטישער קרייז. יעדן אָוונט איז דער לאָקאַל געווען פול מיט יוגנט, וואָס האָט מיט אמתן דורשט געשלונגען וויסן. יעדן פרייטיק אָוונט איז פאָרגעקומען אַ וועלכע נישט איז אונטערנעמונג. אייגענע, אָרטיקע טוער פלעגן זיך צוגרייטן און האַלטן לעקציעס; עס פלעגן זיין קעסטל־אָוונטן אָדער אַ פּראָגראַם צוגעגרייט פון דעם דראַמאַטישן קרייז.

פון צייט צו צייט פלעגן מיר אַראָפּברענגען אַ רעפערענט פון וואַרשע. עס פלעגן אונדז באַזוכן גאָר באַקאַנטע שרייבער. איך געדענק די רעפעראַטן פון מלך ראַוויטש, לייזער לעווין, אַלטער קאַציזנע, ז. סעגאַלאָוויטש און אַנדערע. די געסט־שרייבער, וואָס פלעגן צו אונדז קומען האָבן עס געהאַלטן פאַר אַ יחוס, וואָס זיי זענען אין דער געבוירן-שטאָט פון ה. ד. נאָמבערגן. פאַר אונדז גופא איז דער דאָזיקער יחוס אויך געווען גאָר גרויס.

פלעגט דאַרפן קומען אַ טעאַטער־טרופּע פון דער פרעמד איז דער אַדרעס געווען די דאָזיקע געזעלשאַפט. די טוער פון דער ביבליאָטעק פלעגן זיין דערמיט באַשעפטיקט צו העלפן דורכפירן די פאָרשטעלונגען. איינאָרדענען די אַר־טיסטן; באַזאָרגן די נייטיקע דערלויבעניש; רעקוויזיט און דעם פּלאַץ, ווו צו שפּילן. אַזעלכע געסט־טרופּעס פלעגן שפּילן אין דער פייערלעשער־שאָפּע פון דעם מאַגיסטראַט.

די יוגנט איז געווען די אַקטיווסטע ביי אַלגעמיינע וואַלן צום סיים און סענאַט. דאַן האָט זיך יעדע פּאָליטישע גרופּע געהאַט אירע אָנהענגער, וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט דער פּראָפּאַגאַנדע: טיילן אויפרופן, קלעפּן פּלאַקאַטן, פירן אַ שטוב־אַגיטאַציע. ביי די דאָזיקע פאַלן פלעגן פאָרקומען אַ ריי מיספאַרשטייענישן. די פרייע באַוועגונגען, פריִער פאַר אַלץ די סאָציאַליסטישע, האָבן דאָך נישט געהאַט קיין אייגענע גרויסע לאָקאַלן, איז דער איינציקער אָרט געווען דער בית־המדרש. פלעגן טאַקע פאָרקומען שאַרפע צוזאַמענשטויסן ווען דער „בונד״, למשל, האָט געוואָלט מאַכן אַ וואַל־מיטינג אין בית־המדרש. מצד די עלטערע, חסידישע ייִדן איז געקומען אַ גאָר בולטע קעגנערשאַפט.

צו קיין אָרטיקע וואַלן — קהילה אָדער שטאָטראַט — איז פאַר מיינע צייטן (ביזן יאָר 1928) כמעט נישט געקומען. ייִדן האָבן שוין געהאַט זייערע שטענדיקע „פאָרשטייער״ אין שטאָטראַט, געווען איז עס וואָווע זאַמלינסקי. און אויך די קהילה האָט געהאַט איר צוזאַמענשטעל, ווו די ייִדן פון בית־המדרש און די שטיבלעך פלעגן זיך צונויפרעדן.

אַ פּאָר מאָל אין יאָר פלעגט די שטעטלדיקע עפנטלעכקייט באַהערשט ווערן פון דער יוגנט. געווען איז עס ל״ג־בעומר, ווען די קינדער פון די חדרים פלעגן מיט זייערע רבייִם אַרויסגיין אויסער דער שטאָט, אין די פעלדער און וועלדער. ווען עס איז אויפגעקומען די ציוניסטישע באַוועגונג האָבן יוגנטלעכע פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס מיטגעמאַכט, פאַרשטייט זיך, נישט צוזאַמען מיט די חדרים, דעם ל״ג־בעומר־מאַרש.

אויך דער ערשטער מאַי איז געווען אַ כמו ייִדישער יום־טוב. הגם אין שטאָט איז געווען א געוויסע צאָל פּוילישע

א גרופע אמשינאווער יוגנט אויף אן אויספלוג אין א סאד, וואס איז געווען געפאכטעט פון נאטע שניידער (אבראמאוויטש). דער דאזיקער נאטע שניידער (שטייט אין הינטער־גרונט) איז געווען א שטיקל צייט אין די פאראייניקטע שטאטן און געקומען צוריק. ער פלעגט זיך פארנעמען מיט שניידעריי און זומער פאכטן סעדער.

קרייז פון יוגנט־בונד „צוקונפט" אין אמשינאוו אויפן נאמען פון ק. מארקס. אין צענטער זיצן די אנפירער פון דער ארגאניזאציע: פרנס, אברהם סאבאל, בערל ווילינג, חיה־פעשע קנעכט, מאטל טשעקאנאווסקי, מנחם אייזנוואסער.
די מערהיים אומגעקומען דורך די נאציס.

אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די אונטערנעמונגען, וואָס מיר וועלן זיי באַלד דערמאָנען, האָבן זיי דעם דאָזיקן אַרבעטער-יום-טוב נישט מיטגעמאַכט. עס קען זיין, אַז זיי פלעגן אַוועק קיין זשיראַרדאָוו, וווּ עס איז געווען א גרויסע אַרבעטער-שטאָט און דאָרטן מאַניפעסטירט. יעדנפאַלס, בייַ אונדז איז דער מאַי-טאָג געווען אַ יידישער. סיי די פענער (פון „בונד" און יוגנט-בונד „צוקונפט") זענען געווען מיט יידישע אותיות; סיי די טראַנספאַראַנטן פון „זאָל לעבן" און „נידער" זענען געווען יידיש; סיי די לידער וואָס מען האָט געזונגען זענען געווען יידיש; חוץ די פאָר באַקאַנטע פויליש „טשערוואָני שטאַנדאַר" און „נאָ באַראַקאַדי". דער עיקר די באַטייליקטע זענען געווען יידישע יוגנטלעכע. די מאַניפעסטאַציע פלעגט טאָקע אַרויסגיין פון דער בלאָטנער גאַס, וווּ עס האָט זיך צעפונען דער לאָקאַל פון דער ביבליאָטעק, זי פלעגט, מיט די פענער בראָש, אונטער דעם געזאַנג פון לידער, דערגיין ביזן מאַגיסטראַט. דאָ איז אָפּגעהאַלטן געווארן אַ מיטינג, געווארפן געווארן אַ פאָר לאָזונגען און זי איז אַוועק צוריק צום לאָקאַל, וווּ זי איז אויפגעלייזט געווארן.

איין מאָל האָבן מיר געהאַט אַ גאָר אומאַנגענעמע געשיכטע מיט אַ מאַי-פאַראַד. אַ געוויסן יאָר איז דער ערשטער מאַי אויסגעפאַלן שבת. מילא, דאָס וואָס די חברה יוגנט מאַכט זיך אַ פאַראַד מיט פענער און געזאַנגען — דערצו איז שוין דאָס שטעטל געווען געווינט אַבער אַזאַ חילול-שבת בפרהסיא, דאָס האָט מען נישט געקענט באַגרייפן. עס האָט זיך טאָקע אין שטעטל געטאָן אויף טיש און אויף בענק. מען דאַרף געדענקען, אַז די אלע יוגנטלעכע, וואָס זענען געווען אָנגעשלאָסן אין דער ביבליאָטעק אַדער אין די אַרגאַניזאַציעס וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער מאַי-מאַניפעסטאַציע, זענען געווען פון שטאַרק פרום-יידישע היימען. נישט איין סקאַנדאַל האָט אַ יוגנטלעכער געהאַט אויסצושטיין און נישט איין טראַגעדיע האָבן די עלטערן דורכגעלעבט, עגמת-נפש און חרפות, וואָס מען פלעגט זיי אָנטאָן אין בית-המדרש אַדער אין שטיבל.

און מען דאַרף זאָגן, אַז אין שטעטל זענען געווען צוויי וועלטן — די עלטערע און די יוגנט.

אייגנטלעך האָט די יוגנט געהאַט דעם זעלבן דרך פון די עלטערע; געפירט זיך ווי זיי, נאָר דער אינהאַלט איז געווען אַ צווייטער. דער לאָקאַל האָט פאַרביטן דאָס שטיבל; סיי דאָ, סיי דאָרט איז געווען תורה (פון פאַרשידענעם אינהאַלט) און געזאַנג; מען פלעגט אויפנעמען געסט פון דער פרעמד — בייַ די עלטערע איז עס געווען א רבי, א משולח — בייַ דער יוגנט אַ רעדנער, אַ שרייבער. פלעגן די עלטערע פאָרן צום רבין (הגם מיר האָבן געהאַט אַן אייגענעם רבי, זענען פאָרט געווען חסידים, וואָס האָבן געהאַט זייערע רביים אין דער פרעמד — געהרער, אַלעקסאַנדערער); האָט די יוגנט אייגנאָרדנט אויספלוגן, עקסקורסיעס אין די שכנותדיקע שטעטלעך.

די יוגנט האָט אין אַלגעמיין געוואָלט נאָכקאָפּירן די גרויסע שטאָט, מיט וועלכער זי איז געקומען אין קאָנטאַקט. ווי עס האָט זיך נישט נאָרמאַליזירט די צייט איז פון דעסטוועגן נישט געווען גענוג באַשעפטיקונג פאַר דער אונטער-וואַסנדיקער יוגנט. זענען טאָקע געווען זייער פיל אַמשי-נאָווער, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער פרעמד — בעיקר אין ווארשע און אין לאָדזש. זיי פלעגן קומען אַהיים נאָר אויף די יום-טובים און פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן מיט זיך געבראַכט נייס. די יוגנט בכלל פלעגט פון צייט צו צייט

רעכטס מלך אייזנבערג בעת ער איז געווען אָק-טיוו אין אַמשינאָוו אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, איידער ער איז געקומען קיין אַרגענטינע. דער צווייטער זיינער אַ פּריינט.

טאָקע באַזוכן די גרויסע שטאָט, בפרט די געזעלשאַפטלעך-אַריענטירטע, אויפגעקלערטע יוגנט.

אַבער נישט געקוקט אויף דער דאָזיקער פונאַנדערטייטלונג פון די עלטערע און יינגערע דורות קען מען נישט זאָגן, אַז מיר האָבן אין שטעטל געלעבט אין כסדרדיקע „קאַמפן" און „שטרייטן". פאַקטיש האָט מען שלום געמאַכט מיט דער סיטואַציע און יעדער האָט זיך געטאָן זיינס.

די מישפחות זענען בכלל נישט געווען צעריסן, ווייל

לרוב איז מען געווען צוזאַמען מיט די עלטערן. צי דאָס זע־נען געווען באַלמעלאָכעס אָדער קרעמערס, האָבן די קינדער געאַרבעט צוזאַמען מיט די עלטערן. געווען אויך פאַלן ווען די קינדער האָבן חתונה געהאַט זענען זיי געוואָרן שותפים צו דעם וואַרשטאַט אָדער קראָם פון די עלטערן.

רעדן מיר וועגן די פּרנסות פון שטעטל דאַרף געזאָגט ווערן, אַז דער יסוד פון דער ייִדישער חיונה איז געווען מלאכה און האַנדל. די דאָזיקע צווייגן זענען כמעט אין הונ־דערט פּראָצענט געלעגן אין ייִדישע הענט. דער הויפּט־קאָנ־סומענט איז געווען דער דאָרף און די קריסטלעכע שטאָ־טישע באַפעלקערונג.

שניידעריי, שוסטעריי, קאַמאַשנשטעפּעריי און אַלע אַנ־דערע מלאכות זענען געווען אין ייִדישע הענט. דאָס זעל־ביקע דער האַנדל.

בכלל איז די באַציונג מיט דער נישט־ייִדישער באַפעלקע־רונג געווען אַ דערטרעגלעכע. קיין ספּעציעלע פריינטשאַפט איז נישט געווען, אָבער אויך נישט קיין בולטע אַנטיסעמי־טישע שטימונגען. זיכער פלעגן צו אונדז קומען אָפּקלאַנ־גען פון אַנדערע ערטער, ווו עס פלעגן זיין גאָר שאַרפע אַנטי־ייִדישע עקסצעסן. מיר, ייִדישע יוגנט, פלעגן האָבן צוזאַמענשטויסן מיט דער קריסטלעכער, ווען מען פלעגט אַדורכגיין די גוייִשע גאַסן. אָבער דאָס איז שוין געווען א מין „טראַדיציאָנעלע" פירונג. פון קדמונים האָט מען גע־וווסט, אַז די שקצים זאָלן וואַרפן שטיינער, אָדער אָנרייצן הינט אויף ייִדן. פלעגט זיך אַ מאָל טרעפן, אַז אַ גרופּע אָרגאַניזירטע כוליגאַנעס זאָלן וועלן אָנגרייפן די ייִדן, זע־נען צווישן די ייִדן געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך גאָר שאַרף קעגנגעשטעלט. געווען צווישן דער ייִדישער באַ־פעלקערונג, וואָס האָבן געקענט „דערציילן אַ מעשה" — קצבים, באַלעגאָלעס, טרעגערס, וויראָווניקעס. איין מאָל געגעבן אַ ווידערשטאנד האָבן די כוליגאַנעס פאַרזאָגט אַ צענטן זיך נישט צו פאַרטשעפּען אָדער אָנגרייפן די ייִדן.

געווען אין שטאָט אַ ריי גרעסערע אונטערנעמונגען האָבן זיי געהערט צו נישט־ייִדן, און דאָרטן האָבן געאַרבעט נאָר פּאָליאַקן אָדער דייטשן. אַזוי איז עס געווען אין דער צי־געלניע און אַזוי אין דער שוועבעלעך־פאַבריק, וואָס האָט געהערט צו אַ דייטשער קאָמפּאַניע. אין דער לעצטער האָט געאַרבעט איין ייִד, אַ סטאָלער, בערל, וועלכער פלעגט מאַכן די קאַסטנס פאַר דער סחורה. געווען איז ער אַ חסידישער ייִד און, פאַרשטייט זיך, שבת צו דער אַרבעט נישט גע־גאַנגען.

גרעסערע ייִדישע אונטערנעמונגען זענען געווען צוויי גאַרבערייען, ווו עס איז אויסגעאַרבעט געוואָרן סיי ווייכע, סיי האַרטע לעדער. איינע האָט געהערט צו מרדכי וואַלד־שטיין; אויך דאָ האָבן געאַרבעט די אייגנטימער מיט זייערע מישפּחה־מיטגלידער.

זיכער איז ביי אונדז געווען „פּני" און „עמך" — רייכערע און אָרעמערע. אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט שיין פּרנסה און אַזעלכע וואָס האָבן געמוזט גאָר שווער האָרעווען פאַר אַרויסציִען זייער טעגלעך ברויט. אָבער אין טאָג־טעגלעכן אַלגעמיינעם לעבן איז דער צוזאַמענלעבן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג געווען אַ האַרמאָנישער. אָן מחלוקת קען דאָך ניט זיין, אָבער דאָס זענען געווען ניט אויף דער „קלאַסן" ליניע. עס פלעגן זיך שאַפן צדדים ביי געוויסע שטאָטישע, קהלישע ענינים און עס פלעגט זיך יאַקאָש אויסגלייכן. דער רבי איז אין דער הינזיכט געווען אַן אויטאָריטעט, וואָס האָט מיט זיין וואָרט און פּסק איבערגעווויגן.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין ספּעציעלע צדקה־חברות.

אַרבעטערינס פון דעם דאַמען־שניידער־וואַרשטאַט פון חנה דער שניידערינס (הערשמאַן).

פון רעכטס צו לינגס: — זיצן: סאָבאָל, זעליק קאַמאַשניקס אַ טאָכטער. שטייען: אין מיטן בלומע הערשמאַן (קאָרדאָ־בע); פון ביידע זייטן פּוילישע מיידלעך אַרבעטערינס.

געווען אָרעמעלייט, וואָס האָבן שוין געהאַט זייער חזקה אויף גיין נאָך נדבות. פלעגט טרעפן אַן אויסנאַם־פאַל, אַן אומגליק ביי אַ באַלעבאַטישער, נישט־רייכער מישפּחה; אַ פאַל פון אַ קראַנקייט אָדער עפּעס אַן אַנדער צרה, פלעגן זיך שוין געפינען אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט די חזקה אַרויס איבער דער שטאָט, צו די גבירישע באַלעבאַטים און זען, אַז מען זאָל שאַפן די נייטיקע הילף. אַזוי איז עס אויך גע־ווען ביים חתונה־מאַכן אַן אָרעמע כלה; ביי העלפן אַן אָרע־מער קימפּעטאָרן. פלעגט מען דאַרפן מאַכן אַ קליינעם נדן,

אַן אויסשטייער, צוגרייטן אַ סעודה — פלעגן זיי עס שוין טאָן.

ווייל איך דאָ דערמאָנען זייַנע פון די דאָזיקע פאַרזאַרגערנס, אַן אמתע צדקנית, וואָס האָט געוווסט פון אלע שוועריע הערצער. דאָס איז געזונט מיין באָבע חנה נאָסלס. צו איר פלעגט מען שוין אין אזעלכע פאַלן קומען און זי האָט שוין געטאָן וואָס מען האָט געדאַרפט אין געקענט. זי האָט שוין אויך געהאָט אַרום זיך אַ ריי פרויען, וואָס האָבן איר אין דער דאָזיקער צדקה־אַרבעט אַרויסגעהאָלפן.

**
*

מיינע זיכרונות באָציען זיך צו אמשינאָוו ביז דעם יאָר 1928, וועו איך בין אויף שטענדיק אַוועק פון אונדזער באַליבטער, פשוטער אָבער טייערער, היימשטעטל. אויך ביז דאָן איז מיר אויסגעקומען צו ארבעטן אין דער פרעמד, אָבער זייענדיק אין פוילן בין איך מיט דער היים, מיט די עלטערן, מיט דער מישפּחה און מיט מיינע יוגנט־חברים געווען פאַרבונדן.

פון 1928 ביז דעם חורבן האָבן מיר, איך און מיין פרוי, וואָס איז צו מיר געקומען אין יאָר 1930, וואָס איז אויך

צווייַ אמשינאָווער חברים ביים באַפרייען זיך פון פּוילישן מיליטער אין יאָר 1927.
רעכטס גדליה גאָלדשטיין (יאָסל בעקערס זון, אומגעקומען); ירמיה הערשמאַן (קאַרדאָבע).

פון אונדזער היימשטעטל, אַנגעהאַלטן אַ כסדרדיקע פאַרבינדונג. מיר האָבן געוווסט פון אַלע פרייַדן און ליידן, סיי אַלגעמיינע, סיי מישפּחהדיקע.

עס האָט אינעווייניק געגאָגט אַ בענקשאָפט, נאָך וועו עס איז זיך אַראָפּכאָפּן און אַ בליק טאָן אויף אונדזער שטעטל, וווּ מיר זענען געבוירן, דערצויגן געוואָרן און געשטעלט די ערשטע לעבנס־טריט. נאָך מער איז געווען דער פאַרלאַנג, די שטרעבונג צו זען די אייגענע, די נאָענטע. מען פלעגט זיך באַגנוגענען מיט אַטאַגראַפיעס, מיט בריוו און געהאָפט אויף אַ גליקלעכער געלעגנהייט פון אַ שפּאַציר...

דער ביטערער גזר האָט אָבער אַנדערש באַשלאָסן. אונ־דזער אמשינאָווּ, צוזאַמען מיט די אַנדערע שטעט און שטעט־לעך פון יידישן פוילן, עקסיסטירן מער נישט. זיכער זענען נאָך דאָרטן פאַראַן די גאַסן און געסלעך — דער גרויסער מאַרק און דער קליינער. אָבער עס זענען שוין נישטאָ די יידישע שניידערס, און שוסטערס; מען הערט מער נישט דאָס געקלאַפּ פון זייערע מאַשינען און נישט דעם געזאַנג פון די פּועלים. נישטאָ די יידישע קרעמערס, די הונדערטער קרעמערס פון מאַרק...

זיכער איז זי פאַראַן די וואַרשעווער, אָדער ראָדזיעווי־צער גאַס. אָבער נישטאָ שוין מער די יידישע יוגנט, וואָס האָט מיט מונטערן שפּאַציר און זייערע לידער פריילעך געמאַכט און פאַרהילכט די דאָזיקע „גויישע" געגנטן.

עס פליסט נאָך אַלץ דאָס „רינעלע" דורך דער שטאָט, אָבער יידישע מיידלעך טראָגן שוין מער נישט קיין וואַסער פון דאָרטן אויף שבת־טיי.

געבליבן עפעס אַ שיריים, אַן איבערבלייב פון דעם שול־הויף — אָבער ער זעט מער נישט קיין יידישע פרייד, קיין יידישע לייד. עס וועו מער נישט געשטעלט קיין יידישע חופות און עס גייען אויך נישט פאַרביי קיין יידישע לוויות.

און דאָס „גוטע אָרט" — קיינער גייט נישט אַהין אויף קבר־אָבות און קיינער קומט נישט רייסן קברים, קיינער קומט נישט מיט „קוויטלעך" צום רבינס אוהל...

**
*

אָנשטאָט אַ שטרעבונג צו קומען אָנקוקן אונדזער היים,

אַ גרופּע פריינט פאַטאָגראַפירט אין אמשינאָוו אין 1929. פון רעכטס צו לינקס: — זיצן: בלומע הערשמאַן, יאָסל וואַלדשטיין, גיטל וואַלדשטיין. שטייען: צירל וואַלדשטיין, קירשבוים, וואַלדשטיין.
אַלע, חוץ בלומע הערשמאַן, זענען אומגעקומען.

דאַרף איך גאָר איצט דערמאָנען דעם אונטערגאַנג פון אונ־דזער אַמשינאָוו.

קלאָג איך אויף אייך אַלעמען, אַלע קדושים, וואָס אייערע פאַרפייניקטע גופים און געלייטערטע נשמות האָבן זיך צו־נויפגעוועבט מיט די זעקס מיליאָן און וויל, ווי אַ פליכט פון אַן על־פּי־נס געראַטעוועטן, דאָ זאָגן יזכור ביי די אומ־באַקאַנטע קברים און אומבאַוווסטע יאָרצייטן פון מיינע נאָענטסטע:

מיין פאָטער סענדער;

מיין מוטער דינה, חנה־נאָסלס;

מיין שוועסטער שרה, חתונה געהאַט קיין זשיראַרדאָוו מיט יודל קאָהען און אירע צוויי קינדער .

מיין ברודער איטשע־מאיר, חתונה געהאַט קיין וויסקיט, מיט דער טאָכטער פון חיימל קירנבערג און קינדער;

מיין שווער און שוויגער שלמה־יוסף און לאה הערשמאַן און זייערע קינדער;

אייביק, אייביק וועט איר לעבן אין אונדזער זיכרון. אייביק וועלן מיר געדענקען אייער פיין; אייביק וועלן מיר גע־דענקען און נישט פאַרגעסן, וואָס דער נאַצישער עמלק האָט אָנגעטאָן צו אונדזער פאָלק.

זאָלן די דאָזיקע שורות טאַקע זיין אַן אייביק יאָרצייט־ליכט פאַר זייער הייליקן אָנדענק.

לייביש גאָלדשטיין (לייביש יאָסל בעקערס)

אונדזער חרוב אַמשינאָוו

איך בין אַוועק פון אַמשי־נאָוו אין יאָר 1928. מיטן אויסנאַם פון אַ געוויסע צייט, וואָס איך האָב געאַרבעט אין וואַרשע, ביי קאַמאַשנשטע־פּעריי, בין איך כסדר געווען אין אַמשינאָוו און טאַקע צו יענע יאָרן האָבן אַ שייכות מיינע זיכרונות.

אונדזער מישפּחה, די על־טערן זענען פון דור־דורות אַמשינאָווער. מיין זייד ע, מאיר שישקע, איז געווען אַ פּעקל־גייער, פלעגט גיין אי־בער די דערפער און פירן מיסחר. מיין פאָטער איך נאָך דער חתונה געוואָרן אַ בעקער.

בכלל איז בעקעריי ביי אונדז געווען אַ ייִדיש פאַך. די ייִדישע בעקערס פלעגן באַקן סיי פאַר די ייִדן, סיי פאַר דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. ביז דער ערשטער וועלט־מילחמה פלעגן נאָך די בעקער אויך שטיין מיט זייערע געבעקסן אויף די יאַרידן. נאָך דעם איז עס פאַרווערט געוואָרן.

פון אונדזער בעקעריי, וואָס האָט זיך געפונען אויפן שול־הויף, פלעגט דער רבישער הויף נעמען דאָס געבעקס. מען דאַרף זאָגן, אַז דער הויף האָט געגעבן גוטן פּדיון, ווייל מען האָט געדאַרפט האָבן אַ סך געבעקס. שטענדיק פלעגן זיך ביים רבין געפינען חסידים פון דער פרעמד און אויך שטענדיקע זיצערס אין הויף האָבן נישט געפעלט. דער רבי גופא האָט געהאַט אַ גאָר גרויסע מישפּחה און אַ סך מקורבים, וואָס פלעגן עסן ביי זיין טיש. גאָר גרויס איז געווען די צאָל אויף די שבתים און באַזונדערס אויף יום־טובים. דעמאָלט פלעגט מען קומען פון רבינס הויף און מאַכן אַ ספּעציעלע באַשטעלונג.

יאָסל בעקער, גאָלדשטיין מיט זיין פרוי בריינדל (פון דער היים קורדעלאס). ביידע געשטאָרבן פון הונגער אין וואַרשעווער געטאָ.

אייגנטלעך האָבן מיר מיטן רבינס הויף געפירט אַ מין „טויש־האַנדל". דער רבי פלעגט פון זיינע אָנהענגערס, מילנערס, באַקומען מתנות מעל. געהייסן האָט עס, אַז דער רבי איז אַ „שותף" צום געשעפט און עס איז אַ סגולה צו פּרנסה. פון הויף פלעגט מען אונדז ברענגען דאָס מעל פאַר וואָס מיר פלעגן געבן געבעקס.

ערב־פּסח פלעגט מען ביי אונדז באַקן מצות; אויך פאַרן רבינס הויף האָט מען ביי אונדז געבאַקן די מצות. ווען מען האָט געבאַקן די מצות פאַרן רבין פלעגן אָפט זיך אַריינכאַפּן חסידים, צוקוקן זיך צו די כשרות, כסדר דער־מאָנען, אַז דאָס איז לשם מצות־מיצווה. דאָס באַקן פאַרן רבין די מצות האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג.

די מצה־שמורה פלעגט דער רבי באַקן ביי זיך אין בית־המדרש, ווו עס איז געווען אַן אויוון. דעם דאָזיקן אויוון האָט מען טאַקע גענוצט נאָר צו מצות באַקן.

ביי די מצה־שמורה איז די גאַנצע אַרבעט דורכגעפירט געוואָרן נאָר פון די חסידים, סיי אָרטיקע, סיי געקומענע פון דער פרעמד. זיי אַליין פלעגן קנעטן די מיירעס, שיטן דאָס מעל און גיסן דאָס וואַסער; וועלגערן און רעדלען. מיין פאָטער האָט געהאַט אַ חזקה צו זיין דער שיבער, דאָס הייסט שטיין ביים אויוון, פון דעם רבינס מצה־שמורה.

דער דאָזיקער אופן פון באַקן דעם רבינס מצה־שמורה האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט.

***

ווען עס איז אויסגעבראָכן די דייטש־רוסישע מילחמה אין 1914 איז שפּעטער געקומען דער גירוש פון די ייִדן פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך און אויך די ייִדן פון אַמשי־נאָוו זענען פאַריאָגט געוואָרן פון זייערע היימען. מיר זענען אַוועק קיין וואַרשע. אויך דאָ האָט אונדזער מישפּחה זיך פאַרנומען מיט בעקעריי. דער טאַטע איז געוואָרן אַ פּאָד־ריאַטשיק און געבאַקן ברויט פאַר דער רוסישער אַרמיי.

ווען דער דייטש האָט פאַרנומען אַמשינאָוו זענען מיר געקומען צוריק אַהיים. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיר וועלן אין אונדזער קליינער הילצערנער הייזקע נישט קע־נען פירן די בעקעריי. דער דייטש האָט פאַרלאַנגט, אַז עס זאָלן איינגעפירט ווערן אַ ריי מאָדערנע איינריכטונגען; מער היגיענישע אָפּהיטונגען וכדומה. דאַן האָבן מיר אָפּ־געקויפט אַ מאָדערנע, געמויערטע בעקעריי פון אַ פּאָליאַק. מיט דער בעקעריי האָט דער פאָטער אָנגעפירט ביז דער צווייטער וועלט־מילחמה.

בעקעריי איז געוואָרן אונדזער מישפּחה־פּראָפעסיע. חוץ מיר זענען אַלע מיינע ברידער געווען אין דאָזיקן פאַך. צוויי ברידער מיינע, ייִדל און גדליה, זענען געבליבן אַר־בעטן אין דעם טאַטנס בעקעריי, אויך נאָך דעם ווי זיי האָבן חתונה געהאַט. דריי אַנדערע ברידער מיינע האָבן געהאַט בעקערייען אין אַנדערע שטעט: הערשל און איטשע אין זשיראַרדאָוו און שלמה־דוד אין גראָדזיסק.

איך איינער האָב זיך פון דעם פאַך אַרויסגעלאָזט און געוואָרן אַ קאַמאַשנשטעפּער.

תחילת, ווי עס איז דאַן געווען דער מינהג, בין איך געגאַנגען „אויף דער לער". צוויי יאָר האָב איך געאַרבעט אומזיסט ביים קאַמאַשנמאַכער־מייסטער לאָזער נאָסעק. ביים פאַרענדיקן דעם טערמין האָב איך באַקומען אַ מתנה — אַ פּאָר האַרטע שטיוול.

זיך אויסגעלערנט דאָס פאַך האָב איך נאָך געאַרבעט אין שטעטל אין אַ פאָר ערטער און שפּעטער אַ געוויסע צייט אין וואַרשע.

הגם אַמשינאָוו האָט נישט געהאַט קיין פאַבריק־אינ־דוסטרי, ווי דאָס שכנותדיקע זשיראַרדאָוו, האָבן ייִדן, אין זייער מערהייט, געצויגן זייער פּרנסה פון אַרבעט, פון מלאכה. דאָס האַנטווערקעריי איז געלעגן כמעט אויף 100 פּראָצענט, אין ייִדישע הענט.

פון גרעסערע אינדוסטריע־אונטערנעמונגען איז געווען די שוועבל־פאַבריק, ווו מען האָט געאַרבעט דריי טורנעס, וואָס האָט געגעבן אַרבעט ביז 1.200 אַרבעטער. צווישן זיי איז געווען איין איינציקער ייִד — בערל סטאָלער.

בערל סטאָלער איז געווען אַ חסידישער אָפּגעהיטער ייִד. די פאַבריק־אייגנטימער, הגם זיי זיינען געווען אַנטיסע־מיטן האָבן דעם דאָזיקן בערלען נישט געקענט פאַרבייטן מיט קיינעם און ער האָט טאַקע געשטעלט באַדינגונגען. ער וועט אַרבעטן אין דער פאַבריק, אָבער שבת וועט ער נישט אַרבעטן. די באַלעבאַטים האָבן נאָכגעגעבן די דאָ־זיקע פאָדערונג.

יעדן פרייטיק, 3 אַזייגער ווען די סירענע פון דער פאַב־ריק האָט געגעבן איר פייף־סיגנאַל, האָט מען געקענט זען ווי רב בערל סטאָלער גייט אַרויס פון דער פאַבריק און שלעפּט מיט זיך אַ שווערן זאַק מיט געהילץ. דאָס נעמט ער „אַרבעט" אַהיים, וואָס ער וועט אין זונטיק אָפּ־אַרבעטן פאַרן שבתדיקן טאָג.

אָבער בערל איז נישט געווען דער איינציקער ייִד, וועמען די פּאָליאַקן האָבן נישט געקענט פאַרבייטן. אויך קליידער און שיך האָב זיי אָפּגעגעבן מאַכן צו ייִדישע באַלמעלאָכעס, וואָס פלעגן אויספאַרטיקן די בעסטע אָנציגער און מאַנט־לען. ווען אַ קריסטלעך מיידל האָט געזאָלט חתונה האָבן האָט זי געוווסט, אַז איר „שלובנע" קלייד וועט זי נייען ביי דער ייִדישער נייטאָרן חנטשע, וואָס האָט אַגב געוווינט נישט ווייט פון קלויסטער, אויפן גרויסן מאַרק. קיין שום קריסטלעכע נייטאָרן האָט אַזוי נישט געקענט צוגרייטן די חתונה־קלייד, ווי זי, חנטשע.

געוועזן ביי אונדז אַ שותפותדיקער וואַרשטאַט פון ייִדי־שע סטעלמאַכעס און שמידן, וואָס פלעגן אויסאַרבעטן די וועגענער פאַר די פּויערים פון דאָרף. זיי האָבן כמעט גע־האַט די אויסשליסלעכע, נישט מלוכהשע, אָבער פאַקטישע קאָנצעסיע פאַר דער דאָזיקער בראַנזשע. קריסטן האָבן עס נישט געהאַט.

אַפילו די גאַסן זענען ברוקירט געוואָרן פון אַ ייִדן מענדל ברוקאַזש.

פאַרשטייט זיך, אַז אויך דער האַנדל איז געווען אין יידישע הענט.

דער מאַרק־טאָג יעדע וואָך און דער יאָריד איין מאָל אין חודש איז געווען דער וויכטיקסטער פּרנסה־קוואַל פון שטעטל. אין די טעג פלעגט די דאָרפישע באַפעלקערונג ברענגען זייערע פּראָדוקטן, וואָס די הויפּט־אָפּנעמערס זע־נען געווען יידן, און פלעגן פירן אַהיים די פּאָר זיי נייטיקע פּראָדוקטן און סחורות, וואָס זיי האָבן איינגעקויפט ביי די יידן.

צום יאָריד, וואָס פלעגט אויספאַלן נאָך דעם 28סטן פון יעדן חודש, פלעגן זיך צוזאַמענפאָרן באַלמעלאָכעס מיט זייערע אויסגעאַרבעטע סחורות פון אַ גאַנצן חודש. שוין פון האַלבע נאַכט האָט מען געהערט דאָס געקלאַפּעריי פון די פורן מיט די סוחרים, וואָס האָבן געבראַכט זייערע געשטעלטן. יעדער האָט שוין געהאָט זיין באַשטימטן פּלאַץ און עס איז זעלטן געווען אַ געקריגעריי ביי די יידישע הענדלערס און באַלמעלאָכעס ביים וועלן פאַרנעמען אַ פּלאַץ.

די הורט־סוחרים פלעגן זייערע סחורות נעמען אין די גרויסע צענטערן וואַרשע און לאָדזש. פאַרשטייט זיך, אַז לייוונט האָט אונדז געליפערט זשיראַדאָוו.

אַמשינאָוער יידן זענען בכלל געווען טיף רעליגיעז און דערצויגן זייערע קינדער אין דעם אַלטן טראַדיציאָנעל־רעליגיעזן וועג. פון פיר יאָר אָן האָט מען שוין די יינגלעך געשיקט אין חדר אַריין צו אַ מלמד. מלמדים האָבן מיר געהאַט פון דער אָנהייב־קאַטעגאָריע, אלף־בית־מלמדים ביז הויכע וואָס האָבן שוין מיט דערוואַקסענע בחורים געלערנט אַ בלאַט גמרא מיט תוספות.

צווישן דער גאַלעריע פון די מלמדים זענען געווען גאָר אינטערעסאַנטע טיפּן. אָט, למשל, דער דרדקי־מלמד שעפּסל לייב. ער פלעגט אויסלערנען די קינדער דעם אלף־בית. ער האָט שטענדיק געהאַט ביי אַ הונדערט קינדער. נישט געקוקט אויף דעם וואָלט ער פון זיין קנעלונג נישט געהאַט גענוג אויף פּרנסה. זיין פרוי און קינדער האָבן גענייט ווייסע וועש און טאָקע געגעבן דעם וויכטיקסטן טייל אויף דער חיונה. פון דעסט וועגן האָט דער מלמד קיין מאָל נישט געשיקט קיין קינד צוריק אַהיים, אויב ער האָט נישט געבראַכט קיין שכר־לימוד. ער האָט זיין אַרבעט באַ־טראַכט ממש ווי אַן עבודת הקודש און פלעגט טאָקע פרווון איינפלאַנצן אין קינד אַ טיפן הייליקן גלויבן.

געווען אויך העכערע מלמדים: בונים מלמד, דער בלינ־דער נח, משה ראַווער, מענדל שיע בונמס, יאָסל אַברהם־שיעס און אַנדערע.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן, אויב מען קען זיך אַזוי

אַ גרופּע אַקטיוּע טוער אין דער ערשטער אומפאַרטייאישער קולטור־געזעלשאַפט, וואָס האָט זיך געשאַפן אין אַמשינאָוו נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה.

פון רעכטס צו לינקס. אויבן: — ראָזענקרענץ, שמואל; — וועלווול גוטמאַן (מדינת ישראל); משה־לייב יאָקובאָוויטש (אומגעקומען). אויבן: — ראָזענבלאַט (פאַראייניקטע שטאַטן); שלמה־דוד גאָלדשטיין (אומגעקומען); מאַגעלניצקי (אומגעקומען).

אויסדריקן, האָט זיך אָפּגעשפּילט אין אַ ריי פאַרשידענע הילף־חברות, וואָס זענען טאַקע אָנגעפירט געוואָרן פון די פרומע בית־מדרש־ און שטיבל־ייִדן.

אָט איז געווען אַ חברה „הכנסת־כלה", וואָס האָט זיך געפונען אין אַ צימער פון דעם מלמד, דער בלינדער נח. פּרעזעס פון דער חברה איז געווען משה־איטשע טשאַק.

פאַרשטייט זיך, אַז אין שטעטל איז געווען אַ „חברה קדישא".

עס איז געווען אַ „הכנסת־אורחים".

שטעטל האָט פאַרמאָגט אַ גבאי, וואָס ער איז געווען דער שתדלן פון שטעטל. לאַנגע יאָרן האָט ער אויף זיין אופן פאַרטיידיקט די אינטערעסן פון די ייִדן. געווען איז עס ייִדן האָבן געהאַט זייערע פאָרשטייערס אין שטאָטראַט. קיין ספּעציעלע פאַרטייען ייִדישע וואָס זאָלן גיין צו וואַלן איז פאַר יענער צייט נישט געווען. שטענדיקע פאָרשטייער האָבן די ייִדן אין אַמשינאָוו געהאַט אין די ייִדישע ראַט־מענער וואָווע זאַמלינסקי און רישמאַן, וועלכער איז גע־ווען לאַווניק.

עס פלעגט זיי ממש מיט בלוט אויסקומען אויסצוקעמפן קלייניקייטן פאַר ייִדן. אָט דאָס קריגן אַ קוויטל פאַר אַ ייִדישן קראַנקן צו פאָרן קיין וואַרשע איז אָנגעקומען מיט גרינע ווערעם; אין דער זעלביקער צייט האָט דער אַנטי־סעמיטישער שטאָט־פּרעזידענט קראַשינסקי אונטערגעשריבן צענדליקער קוויטלעך פאַר פּוילישע קראַנקע.

אַ גרופּע יוגנטלעכע קולטור־טוער פון פאַרשידענע ריכטונגען אין אַמשינאָוו, פאָטאָגראַפירט צום אָפּפאָר פון מאיר טענענבוים קיין בעלגיע אין יאָר 1930. צווישן זיי: — חמה־לאה; יחיאל־מאיר לובאַרטאָווסקי; מאיר טענענבוים; ציגלער; אָרענבאַך; ישראל דאַנציקער; אַברהם סאָבאָל; מנחם אייזנוואַסער; ייִדל גאָלדשטיין.

יעקב־יוסף ערטעל. נישט איין ייִדן פלעגט ער „אויסלייזן" פון שלעכטס. קיין „זינד" האָט אין שטעטל נישט געפעלט. אַז אַ ייִד האָט זונטיק פאַרקויפט אַ פּעקל שוועבעלעך פון זיין גראָשעדיק געוועלבל האָט עס געהייסן אַ חטא, מען האָט מחלל־זונטיק געווען... האָט מען דעם ייִדן גענומען אין אַרעסט (אָדער ווי מען האָט עס ביי אונדז גערופן „די קאָזע"). יעקב־יוסף האָט אָבער נישט געקענט דערלאָזן, אַז אַ ייִד זאָל גיין זיצן. ער האָט שוין געפונען אַן עצה און אַ וועג. דער וועג האָט געפירט דורך מענדל־שעפּסלס רעסטאָראַן, וווהין ער פלעגט פאַרבעטן דעם שטאָטישן פּאָליציי־קאָמענדאַנט און ער האָט געפּועלט...

דאָס שטעטלשע לעבן פלעגט זיך פון פרימאָרגן אָן אָנ־הייבן מיט דעם בית־המדרש און זיך פאַרענדיקן גאָר שפּעט ביינאַכט מיטן בית־המדרש.

פאַרטאָג פלעגט שוין געדאַוונט ווערן מיטן „ערשטן מנין" — דאָס זענען געווען באַלמעלאָכעס אָדער הענדלער, וואָס האָבן פרי זיך געדאַרפט נעמען צו זייערע אַרבעטן. שפּעטער זענען געקומען די פרייערע, וואָס האָבן זיך גע־קענט דערלויבן אי אַ ביסל שפּעטער אָנהייבן דאַוונען, און אויך נאָכן דאַוונען נאָך איבערבלייבן, ווער צו לערנען עפּעס אין אַ ספר, ווער צו כאַפּן אַ שמועס.

נאָכן טאָג פון האָרעוואַניע, אָדער זוכעניש נאָך פּרנסה

איז מען ווידער געקומען אין בית־המדרש צו מינחה־מעריב. דאָ פלעגט מען שוין בין מינחה למעריב האָבן וואָס צו טאָן — ווער עס פלעגט לערנען אַ פּרק משניות, ווער ווידער צו פּאָליטיק.

ערב־שבת איז אין שטעטל שוין פון מיטיק אָן געווען קענטיק, אַז עס קומט דער הייליקער טאָג, אַז מען גרייט זיך מקבל־פּנים זיין אַ גאָר חשובן גאַסט — דעם שבת.

ייִדן פלעגן לויפן אין שוויצבאָד, ווו עס האָט געגליט אַן אויוון רויטע שטיינער, וואָס נאָכן באַגיסן זיי מיט עמערס וואַסער האָבן זיי דערלאַנגט די הנאהדיקע פּאַרע... אויס־געשוויצט זיך פון דער וואָכעדיקער פּיין, פון די וואָכעדיקע זאָרגן איז געוואָרן גרינגער, איז מען אַוועק אַהיים דער־לייכטערטע.

אין אָוונט האָט שוין שטעטל גערוט. שטיל אין די גאַסן און די פענצטער; די אַרויסשיינענדיקע שבת־לייכטער מיט די אָנגעצונדענע ליכט האָבן דערציילט, אַז עס איז שבת־מנוחה.

דעמאָלט האָט מען טאַקע געקענט מיינען, אַז עס זענען אין אַמשינאָוו נישטאָ קיין אַנדערע אויסער ייִדן.

ייִדישע שבתדיקע טישן האָבן געהאַט אורחים. זיי פלעגן קומען פון דער פרעמד, פאַרשידענע מדינה־גייער, וואָס נישט שטענדיק האָט מען געוווסט צוליב וואָס זיי וואָגלען אַרום (זיכער נישט צוליב ווילטאָג), זענען געשטאַנען ביים טיר פון בית־המדרש און געוואַרט מען זאָל זיי נעמען אויף שבת.

איך געדענק, אַז מיין פאָטער עליו־השלום איז קיין מאָל כמעט נישט געקומען אַהיים אָן אַן אורח.

***

פאַרמאָגט האָט אונדזער אַמשינאָוו פאַרשידענע טיפּן, וואָס יעדער האָט געהאַט זיינע פירונגען. אָט האָט בונם מלמד גענומען אויף זיך די מיצווה אָפּצוהיטן דעם עירוב. ער פלעגט יעדן ערב־שבת מאַכן אַן אינספּעקציע אין די אַלע ערטער, ווו עס זענען געווען די שטאַנגען פון עירוב און קאָנטראָלירן צי עס איז חס־ושלום נישט איבערגע־ריסן געוואָרן דער דראָט און ייִדן וועלן בלא־יודעים מחלל שבת זיין. פלעגט ער טרעפן טאַקע אַזאַ פאַל האָט ער שוין מודיע געווען אין אַלע בתי־מדרשים, שטיבלעך און מנינים, אַז דער עירוב איז צעריסן און מען טאָר נישט טראָגן. אין אַזאַ שבת פלעגט שוין דער עולם גיין פון דאַוונען מיט טליתים אָנגעטאָן איבער די גאַסן, די העלדזער אַרומגע־בונדן מיט זייערע קאָלירטע נאָזטיכער. ער האָט געהאַט נאָך אַ חזקה — טיילן שמעק־טאַבאַק און אויך אשר־יצר־פּאַ־פּירלעך אין בית־המדרש.

***

נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה האָבן אין אונדזער שטאַרק פאַרפרומטער אַמשינאָוו אָנגעהויבן בלאָזן נייע ווינטן. עס הייבן זיך אָן באַווייזן שפּראָצונגען פון אַ וועלט־לעכער קולטור־טעטיקייט. עס ווערט געשאַפן אַ „פאָלקס־ביבליאָטעק". דאָס אָרט פון די גמראס הייבט אָן ביי אַ טייל יוגנט צו פאַרנעמען די מאָדערנע ליטעראַטור. עס ווערט אויך געשאַפן אַ דראַמאַטישער קרייז, ווו עס איז גאָר אַקטיוו דער שרייבער עוזר וואַרשאַווסקי, דער מחבר פון „שמוגלאַרס", וועלכער האָט דאַן געוווינט אין אַמשינאָוו. עס איז דאַן דער שטורעמדיקער פּעריאָד, וואָס די יוגנט ווערט אַריינגעצויגן אויך אין געזעלשאַפטלעכער און פּאָ־ליטישער טעטיקייט,עס שאַפן זיך דאַן פאַרשידענע פּאָ־ליטישע גרופּן און פּאַרטייען.

צוויי אַמשינאָווער חברטעס. רבקה ניידאָרף און גנענדל קאַלב. אַקטיווע טוערינס אין דער קולטור־אַרבעט ביי דער יוגנט און דראַמאַטישן קרייז. ביידע אומגעקומען.

די נאָענטקייט פון וואַרשע ווירקט, פאַרשטייט זיך, אויך. עס באַזוכן אונדז אָפט געסט, פאַרשידענע שרייבער און געזעלשאַפטלעכע פירער. גאָר אָפט קומען פאָר ביי אונדז רעפעראַטן מיט די פון דער פרעמד געבראַכטע לעקטאָרן. פון זיי געדענק איך די באַזוכן פון יואל מאַסטבוים, אַל־טער קאַציזנע, נח פּרילוצקי, מלך ראַוויטש.

די ביבליאָטעק, ווי מיר האָבן דערמאָנט, איז געווען אַן

אַלגעמיינע, הגם עס האָבן זיך שוין אָנגעהויבן שאָפן פאַר־
שידענע גרופּן, פון עקסטרעם רעכטס ביז לינקס.

אין שטאָט האָבן עקסיסטירט אַ ריי פּאָליטישע אָרגאַני־
זאַציעס, וואָס זייער אָרבעט איז געווען צו העלפן די צענ־
טראַלע אָקציעס פון די פּאַרטייען (למשל בעת סיים־וואַלן)
אָדער בעת אָרטיקע וואַלן צו דער קהילה.

אַזוי איז געווען אַן „אגודת ישראל" — אירע אָנפירער
זענען געווען מרדכי פּערקאָל און ליפשיץ (צעלניק קלייט).

ביי די ציוניסטן זענען געווען טעטיק: מלך אייזנבערג
(קאָמאַנמאַכער), ער האָט שפּעטער עמיגרירט קיין אַר־
גענטינע; געווען אויך דאָ טעטיק און געשטאָרבן אין בו־
ענאָס איירעס: איטשע גאָלדשטיין, דער לאָוניק פון שטאָט־
ראָט רישמאַן.

ביי די פּועלי־ציון זענען געווען טעטיק: ישראל זגלינא־
ויטש, נאָטע רישמאַן, מענדל אברהם־שיעס.

מלך אייזנבערג אין זיין פרוי עטל. פאָטאָגראָ־
פירט אין אַמעריקאָ איידער זיי האָבן עמיגרירט
קיין אַרגענטינע. — ביידע געשטאָרבן אין
בוענאָס־איירעס.

די טוער אין „בונד" זענען געווען: אברהם סאָבאָל, מאיר
לובאַרטאָווסקי, מנחם אייזנוואַסער, גדליה גאָלדשטיין, פרנס.

איך האָב דאָ אויסגערעכנט אַ ריי נעמען. איך מוז אָבער
אונטערשטרייכן, אַז זיכער זענען דאָס נישט אַלע טוערס
פון די געגעבענע אָרגאַניזאַציעס. נישט אַלע געדענק איך
אויך דאָרף געמומען ווערן אין אַכט, אַז די דאָזיקע נע־
מען האָבן אַ שייכות צו די צוואַנציקער יאָרן. שפּעטער
זענען זיכער געווען נאָך אַנדערע, וואָס זענען געווען אַק־
טיוו.

מרדכי־שמעון דיקערמאַן. מענדל־שיע בנימינס
דעם מלמדס אַ זון. (חתונה געהאַט מיט חנה,
שלמה־יוסף הערשמאַנס טאָכטער). אַ שניידער.
געווען אַקטיוו אין דער קאָמוניסטישער גרופּע
אין אַמשינאָוו. געווען אָפּ אָרעסטירט און פּאָר־
פאַלגט בעת דער פּויליישער הערשאַפט ביז 1939.
אומגעקומען דורך די נאַציס צוזאַמען מיט זיי
פרויי חנה און אַ קינד.

**
*

אונדזער מישפּחה איז ערב דעם חורבן באַשטאַנען פון
מיינע עלטערן יאָסל און בריינדל גאָלדשטיין. ביידע זענען
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ פון הונגער און נויט.

מיין עלטסטער ברודער, הערשל, האָט שוין געווינט אין
זשיראַרדאָוו, וווּ ער האָט חתונה געהאַט מיט רייכל וויי־
לין. געהאַט האָבן זיי דריי קינדער. זיי ביידע און צוויי

גדליה גאָלדשטיין, זון פון יאָסל בעקער מיט זיין
פרוי (וואָלדשטיין). אומגעקומען מיט
זייערע קינדער.

קינדער: ישראל־מאיר און נעשע, זענען אַרויסגעפירט גע־וואָרן פון זשיראַרדאָווער געטאָ קיין וואַרשע און אומגעקו־מען. איין זון זיערער, אַהרן־לייב, וועלכער איז אין אָנהייב פון דער מילחמה אַוועק ווי אַ פּליט קיין רוסלאַנד, און אַריינגעטראָטן אין דער פּוילישער אַרמיי, האָט זיך דער־שלאָגן קיין מדינת ישראל.

דער צוויייטער ברודער, יצחק גאָלדשטיין. אויך ער האָט לעצטנס, נאָך זיין חתונה, געווויינט אין זשיראַרדאָוו. ער האָט דאָרטן געהאָט אַ בעקעריי. און צוזאַמען מיט זיין פרוי רחל געטיילט דעם גורל פון אַלע דאָרטיקע יידן.

דער דריטער ברודער, שלומה־דוויד, וועלכער האָט נאָך דער חתונה געווויינט אין גראָדזיסק, ווו ער האָט גע־פירט אַ בעקעריי, איז צוזאַמען מיט זיין פרוי חווה און זייער קינד אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

מיין ברודער יידל. חתונה געהאָט מיט מלכה קירשבוים. ער האָט צוזאַמען מיט די עלטערן געאַרבעט אין דער בע־קעריי. ער איז געווען דער ערשטער קרבן פון דעם דיי־טשישן אַנגריף. שוין אין די ערשטע טעג פון דער מילחמה וועז די נאַצישע אַראָפּלאָנען האָבן באָמבאַרדירט אַמשי־נאָוו, איז ער, טראָגנדיק זיין טעכטערל חנהלע, געטראָפן געווארן פון אַ באָמבע־שפּליטער און ביידע זענען אומ־

רייכל גאָלדשטיין, פרוי פון הערש גאָלדשטיין, שנור פון יאָסל בעקער אין אַמשינאָוו. (אומגעקומען).

יצחק גאָלדשטיין, זון פון יאָסל בעקער פון אַמשינאָוו. לעצטנס געווויינט אין זשיראַרדאָוו. אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין גאַנצער משפּחה.

די קינדער פון הערשל גאָלדשטיין. פון רעכטס: אהרן־לייב, ישראל מאיר און נעשע. עס לעבט נאָר איינער, דער ערשטער, אין מדינת ישראל. די אַנדערע אומגעקומען.

געקומען. זיין פרוי מלכה קירשבוים איז שפעטער אומ־
געקומען.

מיין יינגסטער ברודער גדליה. ער האָט אויך נאָך זיין
חתונה מיט דער טאָכטער פון וואָלדשטיין, געאַרבעט אין
דער בעקעריי מיט מיין פאָטער. ער צוזאַמען מיט זיין
מישפּחה זענען אומגעקומען.

דאָס איז דער בלוטיקער סך־הכל פון דער גאַנצער
מישפּחה: די עלטערן און פינף ברידער מיט זייערע מיש־
פּחות זענען דורך די נאַציס אומגעבראַכט געוואָרן.

בין איך איינער געבליבן — כדי זייער פאַרפּיניקטן
טויט צו דערמאָנען און זייערע נעמען צו פאַראייביקן.

הערשל גאָלדשטיין, עלטסטער זון פון יאָסל
בעקער. לעצטנס געווינט אין זשיראַרדאָוו.
אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין מישפּחה.

הערש דוד נאָמבערג

(ביאָגראַפישע שטריכן לויט אויסגעקליבענע שריפטן, אויסגאָבע פון יוסף ליפשיץ־פאָנד, ביים קולטור־קאָנגרעס אין אַרגענטינע, בוענאָס איירעס 1958)

ה. ד. נאָמבערג

געבוירן דעם 4טן אַפּריל 1876 אין אָמשינאָוו, ביי וואַרשע אין אַ נגידישער מישפּחה פון חסידים־מיוחסים. דער טאַטע יונג געשטאָרבן, געווען אַן אוראיניקל פון פּראָגער מחבר פון „בית מאיר", און אַן אוראיניקל פון לאָדזשער רב יחזקאל. הערש־דוד האָט זיך דערצויגן ביי דער מאָמעס טאַטן, אייזנבערג, אַן אייניקל פון „חושן משפּט", אַ יד מיט אַריסטאָקראַטישע פּירונגען. ביז 18 יאָר געלערנט אין ישיבה, בית־מדרש; שטרענג־חסידיש, געריעדט לשון־קודש און געשעמט פאַר אַן עילוי.

באַווירקט פון דער העברעישער ליטעראַטור, זיך פאַרנומען מיט אַלײַנבילדונג אין רוסיש, פּויליש און דייטש, און דערפילט אַן איבערברוך אין זיין רעליגיעזן דרך. זוכנדיק אַ נייעם וועג, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אויפן ביכל „העוגב".

מיט דער הילף פון סאָציאַליסטישע סטודענטן איז ער געקומען אין 1897 קיין וואַרשע, אויפגעוזוכט דעם מחבר פון די העברעישע לידער י. ל. פּרץ, צו אים געבראַכט העברעישע שירים און — דאָ געפּונען זיין וועג. געפּאָלגט פּרצן און גענומען שרייבן אויף ייִדיש, אין זיך צו אים צוגעבונדן אויפן גאַנצן לעבן. צוערשט געווען עטלעכע יאָר לערער אין אַ

ה. ד. נאָמבערג — וועלטלעך געקליידט. זיינע זין, דערצויגן ביי זייער חסיד־דיש־פרומער מישער און באָבע־זיידן אין אָמשינאָוו אין חסידישע קליידונג.

העברעישער שול און געהאָט אָנדערע באָשעפטיקונגען. געשריבן אי אויף העברעיש אי אויף מאָמע־לשון; אָריבערגייענדיק צו זשורנאַליסטיק אין די רעדאַקציעס פון צייטונגען, העברעישע און ייִדישע, אָבער נאָך דעם יאָר 1910 אָריבער כמעט אין גאַנצן צו פּובליציסטיק. זיינע העברעישע

דערציילונגען און שירים זענען טיילוויים איבערגעזעצט געוואָרן אויף ייִדיש (עטלעכע איינגעשלאָסן אין 7טן באַנד פון זיינע שריפטן, דערציילונגען אין 1930).

נאָמבערג דעביוטירט אין יאָר 1900 אין „דער יוד" מיטן ליד „דער נביא", און אין א. רייזינס „דאָס צוואנציקסטע יאָרהונדערט" מיטן מעשהלע „דאָס גליק". זיינע נאָוועלן „פון אַ פּוילישער ישיבה" און „פליגעלמאַן" (צום ערשטן מאָל געדרוקט 1905 אין רייזינס „וואָכנבלאַט" אין קראָקע), מאַכן אים אַ רעגאָמע פון אַן אַריגינעלן בעלעטריסט מיט אַ נייעם צוגאַנג צו מענטשן און אידייען. זיין ליד „עס לויפן עס יאָגן שוואַרצע וואָלקנס", געשריבן פאַר אן אומלעגאַלער אויסגאַבע פאַרן ערשטן מאי, איז געווארן פון די פאָפולערסטע לידער אין דער אַרבעטער־באַוועגונג.

די ערשטע פרווון אין רעדאַקציע־אַרבעט האָט נאָמבערג געמאַכט אין דער העברעישער צייטונג „הצופה". אָנגעהויבן פון מיט איבערזעצן טעלעגראַמעס און נאָר גיך געווארן דער רעדאַקטאָר, רופנדיק די אויפמערקזאַמקייט ווי אַ פּעליעטאָניסט (באַנוצט די פּסעוודאָנימען: א. קוצין, הצידוני, כף המכשלים, שאנני, הרן). מיטאַרבעט נאָך דעם אין „דער וועג". נאָכן דורכפאַל פון דער רעוואָלוציע אַוועק קיין שווייץ. זיך צוריקגעקערט אין 1907, צוערשט אין ווילנע, וווּ מיטגעאַרבעט אין „הזמן", „די וועלט", „ליטעראַרישע מאָנאַטשריפטן", אַרויסגעגעבן „לכבוד פסח" און דער נאָך אַריבער קיין וואַרשע אין „פרייַנד". אין 1912 אַריין אין דער צייטונג „היינט", וווּ געמאַכט פוראָר מיט זיינע „וואָכעדיקע שמועסן", געדרוקט פרייטיק (לכבוד שבת), וואָס ער האָט פאָרגעזעצט אין „דאָס וואַרשעווער טאָגבלאַט", די צייטונג וואָס ער האָט רעדאַגירט אין די מילחמה־יאָרן, און לסוף אין „מאָמענט", וווּ ער איז אַריינגעטראָטן אין 1918, דרוקנדיק אויך דאָרטן קורצע פּובליציסטישע אַרטיקלען און אַנדערע, מיטאַרבעטנדיק אויך אין ניו־יאָרקער „פאָרווערטס" און „דער טאָג", בועגאָס איירעס „די אידישע צייטונג", לאָנדאָנער „צייט" און אין ליטעראַרישע זשורנאַלן.

נאָמבערג האָט אַ חוץ רעאָגירן אויף אַקטועלע פראָגעס אויך געמוסען אָנטייל אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און געשפּילט אַ פירנדיקע ראָלע: 1908 — אויף דער טשערנאָוויצער שפּראַכן־קאָנפערענץ, דורכזעצנדיק די רעזאָלוציע, אַז ייִדיש איז אַ נאַציאָנאַלע שפּראַך „בישט קוקנדיק אויף דער קעגנערשאַפט פון רעכטס און פון לינקס". ער איז דער באַגרינדער פון ייִדישיזם און פאָלקיזם; געגרינדעט אין 1916 צוזאַמען מיט נח פּריילוצקין און אַנדערע די „פאָלקס־פאַרטיי" און וועלט דעפוטאַט אין פּויליש סיים (פאַרלאַמענט). ער שטעלט זיך אין פאַר די ייִדיש־וועלטלעכע שולן. יאָרנלאַנג פאָרזיצער, און די נשמה, פון ליטעראַטן־ און זשורנאַליסטן־פאַראיין אין פּוילן. אונטער זיין סטימול איז געגרינדעט געוואָרן אין אַרגענטינע דער ייִדישער שרייבער־פאַראיין (וואָס טראָגט טאָקע זיין נאָמען) און דער אַקטיאָרן־פאַראיין. נאָמבערג איז אַ סך אַרומגעפאָרן: זייער אָפט איבער מערב־אייראָפּע, ממש אַ שטאַם־גאַסט אין בערלין. אין 1911 און אין 1926 אין נאַרד אַמעריקע, אין 1922 אין אַרגענטינע און אין 1924 אין ארץ־ישראל, אין 1926 אין ראָטנפאַרבאַנד. פון די אַלע לענדער געשריבן און זיינע רייזע־אינדרוקן זענען דערשינען אין בוכפאָרעם .

אין פאַרשידענע אויפלאָגעס זענען געזאַמלט זיינע נאָוועלן, אויך זיינע עסייען וועגן ליטעראַטור, אידייען, באַוועגונגען, זיין לעבנס־דראַמע „די מישפּחה" (געשפּילט אין טאָענער אויך אין העברעיש) און אייניקע פון זיינע איבערזעצונגען, ווי פון טאָגאָרע, הויפּטמאַן און אַנדערע.

נאָמבערג איז געשטאָרבן דעם 22סטן נאָוועמבער 1927 אין אַ קוראָרט ביי וואַרשע.

***

נאָמבערג ווערט באַטראַכט אין דער פּרייַער יוגנט צוזאַמען מיט שלום אַש און אברהם רייזין ווי דער „דרייבונד" פון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור. ער איז געווען די הויפּט־פיגור פון ייִדישן וואָרט אין פּוילן נאָך יצחק לייבוש פרץ.

אויף דער טשערנאָוויצער קאָנפערענץ 1908. רעכטס צו לינקס, זיצנדיק: — ה. ד. נאָמבערג, ד״ר זשיטלאָווסקי, יצחק לייבוש פרץ, אַברהם רייזען שטיינדיק: — שלום אַש.

ה. ד. נאָמבערג שריפטן אין בוכפאָרעם

„מען וועקט" — וואַרשע 1905.
„סיפורים" — פאַרלאָג ספרות, וואַרשע 1905.
„אין אַ חסידיש היזין" — פאַרלאָג קולטור, מינסק, 1906.
„שריפטן" — 5 קליינע בענד אין איינעם, פאַרלאָג ביכער פאַר אַלע, וואַרשע 1908.
„שכנים אליין" — אין אַנדערע דערציילונגען און לידער, פאַרלאָג ביכער פאַר אַלע 1909.
„שריפטן" — 4 בענד, וואַרשע 1909.
„כתבים" — פאַרלאָג תושיה 1911.
„קינדער ערציילונגען" — פאַרלאָג האור, וואַרשע 1911.
„די משפחה" — דראַמע, פאַרלאָג ב. קלעצקין, ווילנע 1914.
„שריפטן" — ייִדישער פאָלקס־פאַרלאָג, קיעוו 1919.
„י. ל. פרץ" — בראָשור, פאַרלאָג גייסט, 1919.
„געזאַמלטע ווערק" — 2 בענד, בערלין 1922.
„די משפחה — כלל־פאַרלאָג, בערלין 1921.
„אין אַ פוילישער ישיבה" — כלל־פאַרלאָג, בערלין 1922.
„דאָס בוך פעליעטאָנען" — פאַרלאָג יאַטשקאָווסקי, וואַרשע 1924.
„ארץ ישראל" — פאַרלאָג ח. יאַקובסאָן און מ. גאָלדבערג, וואַרשע 1925.
„געזאַמלטע ווערק", 5 בענד, „קולטור־ליגע" 1926.
„געזאַמלטע ווערק" — 6טער באַנד, מיין רייזע איבער רוס־לאַנד, וואַרשע 1928.
„געזאַמלטע ווערק' — 7טער באַנד, וואַרשע 1930.
„אַמעריקע" — 2 טיילן, וואַרשע (1926 ?)
„פאַר יוגנט" — פאַרלאָג קינדער־פריינד, וואַרשע 1937.

ה. ד. נאָמבערג

אַ וויגליד *)

ס'לויפן, ס'יאָגן שוואַרצע וואָלקנס,
ס'פייפט און ברומט דער ווינט —
פון סיבּיריע שיקט דיין דאַטע
דיר אַ גרוס, מיין קינד!

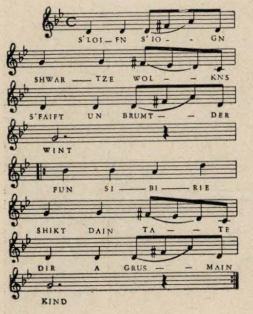

נישט דער ערשטער, נישט דער לעצטער
פאַלט ער אויפן פעלד!
זאָרג נישט, קינד מיינס, דיך געבוירן
האָט אַ גרויסער העלד.

און ער גראָבט אַלײן טיפער, טיפער
ווּאַרפט די ערד אַרויס.
ניט געזאָרגט דאָך! פאַרן שקר
גראָבט ער קברים אויס.

נאָר דער ווינט — ער ברענגט אונדז גרוסן
פון דעם קאַלטן לאַנד;
דאָרטן שטייט ער: אַ לאָפּאַטע
האַלט ער אין דער האַנט.

און אַ העלד וועסטו אויסוואַקסן,
שלאָפּ־זשע, שלאָף אַצינד!
זאַמל כוחות פאַר דער צוקונפט
זאַמל, איינציק קינד!

*) דאָס דאָזיקע ליד איז געווען גאָר פאָפולער אין די יאָרן פון דער ערשטער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד און איז נאָך עד־היום אייגע פון די גאָר באַליבטע לידער, וואָס ווערן געזונגען אויף דערמאָנונגס־אָוונטן.

עוזר וואַרשאַווסקי

אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע האָט געווינט אין אַמשינאָוו דער יידישער שרייבער עוזר וואַרשאַווסקי. דאָ טאָקע, אין אַמשינאָוו, האָט ער געזומען דעם שטאָף און דעם פערסאָנאָזש פֿאַר זיין בוך „שמוגלערס", וואָס האָט געמאַכט אַ רושם אין דער יידישער ליטעראַרישער וועלט. אין דאָזיקן בוך וועט געשילדערט דאָס לעבן פון שטעטל אין דער צייט פון דער ערשטער מילחמה און דייטשער אָקופּאַציע. די טיפֿן פון דאָזיקן ראָמאַן זענען טאָקע אַמשינאָוער און מ׳האָט בשעתו אַנגעוויזן וועלכע לעבע־דיקע אַמשינאָווער תושבים באַהאַלטן זיך פֿאַקטיש אונטער די אויסגעטראַכטע דורך וואַר־שאַווסקין נעמען. אויך האָט עוזר וואַרשאַווסקי זיך באַטייליקט אין דער געזעלשאַפֿטלע־כער טעטיקייט, אין דער ביבליאָטעק, קולטור־אינסטיטוציעס, וואָס זענען אויפֿגעקומען אין שטעטל אין יענער צייט — סוף פון דער דייטשער אָקופּאַציע און אָנהייב פון דער עקסיסטענץ פון אומאָפּהענגיקן פּוילן.

מיר ברענגען דאָ ווייטער אויסצוגן פון וואַרשאַווסקיס ביאָ־ביבליאָגראַפֿיע ווי עס וועט געבראַכט אין דריטן באַנד פון „לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור" (ניו־יאָרק, 1960).

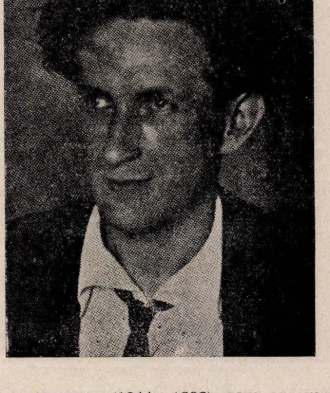

וואַרשאַווסקי עוזר (1898—1944). געבוירן אין סאָכאָטשאָוו, וואַרשעווער געגנט, פּוילן, אין אַ באַלעבאָטישער יִד. וואָס האָט אַ צייט געהאַט געווינט אין אָנדאַן. עוזר האָט באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע דערציונג. איז אַ שטיקל צייט געווען אַ העברעישער לערער אין דערנאָך זיך אויסגעלערנט זיין אַ פֿאַטאָגראָפֿיסט. אָנגעהויבן שרייבן בעת דער ערשטער וועלט־מילחמה. אין יאָר 1920 האָט יצחק־מאיר וויסנבערג אַרויסגעגעבן וואַרשאַווסקיס ווערק „שמוגלאַרס", ראָמאַן אין דרײַ טיילן פון יידישן לעבן אין פּוילן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דאָס בוך האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם צווישן די יידישע לייענערס אין פּוילן, רוסלאַנד און פֿאַראייניקטע שטאַטן. אין אַ קורצער צייט איז ער אַרויס אין עטלעכע אויפלאָגעס. עס איז אויך דערשינען אַ העברעישע איבער־זעצונג פון ייבין אונטערן טיטל „מבריחים" אָן אין אַ רו־סישער איבערזעצונג פון יעקב סלאָנים.

נאָכן גרויסן דערפֿאָלג פון זיין בוך איז שוין וואַרשאַווסקי געבליבן אין וואַרשע. ער האָט וויייטער געשריבן. געדרוקט קאָרעספּאָנדענציעס אין לאָנדאָנער „צייט", געדרוקט אַרבעטן אין „צוקונפט"; „כאַליאַסטרע"; „אַלבאַטראָס"; „מיל־גרוים"; „ליטעראַרישע בלעטער"; „די רויטע וועלט" א״א.

צוליב עפּעס אַ פֿלאָנטער מיט זיינע דאָקומענטן איז ער אין יאָר 1923 אַוועק פון פּוילן. אַ געוויסע צייט האָט זיך פון פֿאַרבראַכט אין בערלין אָן אין לאָנדאָן אין האָט זיך פון 1926 באַזעצט אין פֿאַריז, ווו ער איז ליטעראַריש אַגאַר טעטיק.

...מיטן אויסבראָך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה איז אין וואַרשאַווסקין פֿאַרגעקומען אַ גייסטיקער איבערבראָך. ער האָט מיט זיין קינסטלערישן חוש פֿאַרגעפֿילט, אַז עס רוקן זיך אָן גרויליקע געשעענישן, ספּעציעל פֿאַר יִדן, און ער האָט זיך פיבעדדיק געמומען גרייטן צו דער גרויסער טע־מע: יידן בעת דער צווייטער וועלט־מילחמה. ער האָט כסדר פֿאַרנאָטירט, פֿאַרשריבן, פֿאַרצייכנט אַלץ, וואָס ער האָט גע־

זען אין וואָס עס איז פֿאַרגעקומען אַרום אים. אין מײַ 1941, וועז די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו פֿאַריז, האָט ער זיך דערשלאָגן קיין מאַרסעיל, דאָרט געזוכט אַ מעגלעכקייט צו עמיגרירן ערגעץ אין אַ מדינה מעבר־לים, אוז נאָך דעם ווי ער האָט זיך פון דעם דאָזיקן פֿלאַן מייאש געווען, איז ער אַוועק אין דעם קלײנעם דאָרף גארד אין וואַקלוזער דעפּאַר־טאַמענט. ער איז דאָרט געווען צוזאַמען מיט זײַן פרוי, ווײ אַ סך יידן אין יענער צייט, אויף „געצוווּנגענער רעזידענץ" אוז אונטער פֿאַליציייישער אויפזיכט. אין יאָר 1942 איז ער געווען אַ צייט אין ניצע. אין זומער 1943, וועז די דייטשן האָבן באַזעצט גאַנץ פֿראַנקרייך, איז וואַרשאַווסקין געלונגען זיך צו ראַטעווען אין סעז־זשערוויי, אין סאַווויַ, וואָס איז געווען אונטער דער איטאַליענישער אָקופּאַציע, נאָך דעם ווי די איטאַליענער האָבן געשלאָסן אַ סעפּאַראַטן וואָפנשטיל־שטאַנד אוז דער ניצער ייִדישער קאָמיטעט האָט צונויפגע־זאַמלט די יידן פון דער דרום־זאָנע, כדי — לויט אַן אָפּמאַך מיט דער איטאַליענישער מאַכט — זיי צו עוואַקויִרן קיין איטאַליע, איז וואַרשאַווסקי, כאָטש דער פלאַן איז נישט צו־שטאַנד געקומען, אַוועק מיט דער אָפּטרעטנדיקער איטא־ליענישער אַרמיי. ער האָט זיך אין סעפּטעמבער 1943 דער־שלאָגן קיין רוים, זיך דאָרט אין לויף פון עטלעכע חדשים געמאַטערט אין זייער שווערע באַדינגונגען, אויף באַהעלטע־נישן, איז אַ לענגערע צייט געזעסן אין תפיסה אין רוים אוז אין 1944 פון דאָרט דעפּאַרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ.

מלך אייזנבערג, זיין פרוי עטל אוז זיין שוועסטער שרה־דבורה, אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע אין אַ געהיימער „בראָנפֿן־פאַבריק".

עוזר וואַרשאַווסקי

דער גוטער קאָמידאַנט *)

דאָס שטעטל האָט דער שמוגל אַרומגענומען, ווי אַ פייער, וואָס כאַפט אַלץ אַרום און וואָס קריכט, שמעקט און לעקט אויס אַלע באַהאַלטנסטע ערטער, אַלע פאַרהוילנסטעווינקעלעך.

עס „פאַרן" שוין נישט נאָר אַזעלכע ווי דודל און שעהקע — נאָר אויך אַ סטודענט, אַז ער דאַרף טוישן, אַדער קויפן אין וואַרשע די לערביכלעך, פאַקט ער זיך אין אַ פּעקל און פאַרדעקנדיק עס מיט די ביכלעך, פאָרט ער און „שלאָגט זיך אויס" די הוצאות. זעט ער, אַז ס'איז גוט נאָך לערביכלעך צו פאָרן ... — פאָרט ער דרייַ מאָל אין דער וואָך. ער זיצט סיי ווי סיי אין דער היים — „די לימודים גייען נישט..."

פאָרט אויך דער אינציקער לערער פון שטעטל, וואָס איז אָנגעדונגען ביי קהל און האָט נאָך פאַר דער מילחמה געפירט די חשבונות פון דער ליי־קאָסע, וועלכע איז הייַנט שוין נישטא, צייט די מילחמה האָט אויסגעבראָכן און דאָס ווייב מוז דאָדורך נעמען וועש צו נייַן — אַ צושפּרונג צו דער פרנסה.

עס פאָרט אפילו אויך דעם דיינס אַ טאַכטער — אַ כלה־מיידל. וואָרעם דער דיין, וואָס האָט כל־ימיו געהאַט אַ חזקה אויף די הייזער, וואָס אַמאָל פלעגט זיי אים אַ שפּילי־טער בײַ־ענגען פון וואַרשע, און ער פלעגט זיי ערשט צו צעטיילן די בעקערס, וויל זיך אָבער הייַנט קיינער נישט באַשעפטיקן מיטן ברענגען, ווייל דאָס איז גאָר „טריף שבטריפה". און דער דיין איז אַ חלוש, אַ נישׂ, וואָלט ער אַליין, נעבעך, „געפאָרן" — קען ער נישׂ, און דאָס ווייב אויך נישׂ, דער ווינט וואָלט זי נעבעך אַוועקגעיאָגט, אַזא „שפּענדעלע" מ'שטיינסגעוואָגט איז זי, — מוז טאָקע די כלה־טאַכטער אַליין פאָרן. ס'פאַסט אפילו נישט. אַזא גראַ־טענע, אַזא שיינע — ווי קומט זי אויף פאַנטלס פור אַרויף? אָבער וואָס זאָל מען טאָן? — זיפצט נעבעך דער דיין. און אגב, וועון זי קומט שוין צוריק און ברענגט טאָקע דאָס ביסל הייוון — לייכטן ערשט טאָקע אויף די אויגן ביים אויסגעדאַרטן פנים זיינעם, וועלכעס ער הייבט אויף מיט אַ לויב, שבח והודיה צו גאָט ברוך־הוא, וואָס ער פאַרלאָזט טאָקע נישׂ, קאַ' וואָרעם אונטער דר'ערד. וואָרעם, אַז נישׂ — וואָס וואָלט זיי חלילה אויסגעקומען צו טאָן... צי פון שטאָט האָט ער דען וועון געהאַט אויסצוקומען...

און ס'פאָרן, להבדיל, נישט נאָר פון יידן, נאָר אויך ס'גאַיעס. אָנפאַנגס — אַליין און האָבן די טעכטער געלאָזט די שטובן צו רוימען, צו קאָכן אַן עסן פאַר די קלענערע. דערנאָך, אַז ס'איז גוט געגאַנגען און וואָס אַ האָנט מער איז אַלץ בעסער, — האָבן זיי אויך מיטגענומען די טעכ־טער און געפירט אין צווייַען, אָדער אין דרייַען, וואָס קומט אָבער דערויס, די מוטערס האָבן עס געמיינט פאַר אַ תכלית, נאָר די טעכטער די שיקסלעך, ס'קומט אויפן וועג, קריכן זיי אַראָפּ פון דער פור, פאַרשטעקן זיך בלימלעך מיט טשאָטשקעס אין די קעפ אַריין, אַ זעלכע גרינגע קעפ, און צוריקריכנדיק אין וואָגן אַריין, באַגעגנט מען זיך מיט פריידן־אויגן מיט די יינגען, אָדער די שקצים, לויט די אָנגענעמענע מינהגים פון פאָנטלס און קאָפּלס פורן... אפילו דודלס תמימות איז שוין אויך קאַליע געוואָרן. ער וווייסט שוין צו העלפן אפּטשעפּען דאָס קליידל פון אַ שיקסל, וועון זי פאַרטשעפּעט זיך אַראָפּגייענדיק פון וואָגן... און ס'זעט זיך בשעת מעשה אַרויס דאָס פּיסל מיטן שטרימפּ... טייל מאָל ווערט נאָר אויך פאַרפאַלן אָזא שיקסל מיט אַ יינג אין פעלד אַריין, וווּ ער העלפט איר רייסן טשאָטשקעס... קרעכצן טאָקע די מוטערלעך, וועון ס'טרעפט אַזוינס אין האַלבער נאָכט און צלמען זיך איבער: אוי, יעזו'... און עס פירט דערצו, אַז מאָמעס מיט קינדער בלייבן זיך פרעמד. וואָרן, וווּ עס זיצט אַ מאָמע, זיצט די טאָכטער מיטן יינג שוין נישט דאָרט, נאָר אויף אַן אַנדערע פור. „שמוגלט" מען זיך באַזונדערס, מ'האָט זיך אויך באַזונדערע „קניפלעך",

*) מיר האָבן פריער דערמאָנט עוזר וואַרשאַווסקיס ראָמאַן „שמוגלאָרס", וואָס איז געשאָפן געוואָרן אויף דער קאָנווע פון אַמשינאָוו און דאָרטיקן לעבן בעת דער ערשטער דייטשער אָקו־פּאַציע. מיר ברענגען דאָ טאָקע ווייטער צוויי פראַגמענטן פון דאָזיקן ווערק — קאָפּיטלען, וואָס באַווייזן דאָס לעבן פון אַמ־שינאָוו אין יענער צייט, ביי פאַרשידענע גרופּן.

מיר האָבן נישט געענדערט דעם סטיל און לאָקאַלן לשון, וואָס ע. וואַרשאַווסקי האָט געוווצט אין זיין בוך.

די טאַכטער ווייסט נישט פון דער מאַמען און די מאַמע נישׂ פון דער טאַכטער... אַך, די שיקסלעך, די שיקסלעך... וואָס פאַר אַ גליק זיי האָבן עס אַריינגעברענגט אין דעם ווערג... און צוועלף ביינאַכט, אַז מ׳גייט אויפן שאַסיי הערט מען קלינגען דאָס שמוגל־ליד...

בינו לבינו גייט עס די פורן אַזוי, אַז ס׳שטעטל גע־דענקט שוין נישט די צייט, ווען ס׳זאָל אַזוי מזלדיק זיין... „אַן אויסטערליש מזל״ — זאָגט מען אין שטאָט און מ׳פרעגט זיך — „ווי לאַנג איז שוין צייט מ׳האָט נישט צוגענעמען גאָר נישט?...״ און טאַקי, צייט ס׳איז אַנגעקומען דער קאָמידאַנט מיט די פידל, איז אין שטאָט ששון ושמחה... „שפילט זיך טאַקי גאָר אַנדערש...״ ווי דאָס שטעטל דריקט זיך אויס. מ׳פידלט באַטאָג, מ׳פידלט באַנאַכט, מ׳אַרבעט אויף אַלע זייטן. ס׳זענען טאַקי דאָ לאָבוסעס אויך, — אָבער דער עיקר אי׳ דעך א׳ דע׳. „קאָפּ״ שוויגט — אי׳ דעך פאָר אַ מאַרק צו פאַרמאַכן די מיילער פון די קליינע — אָפּ־געדעדט!...

נאָר זיי, די פורן, האָבן דעך נישׂ בלויז צוטון מיטן שטעטל, זיי האָבן דעך אַ גאַנצן וועג מיט „וואַכט!״ און צום סוף גאָר די וואַרשעווער וואַך — נישׂ קא׳ קלייניקייט! דאָך פאַרט מען, און שוין חדשים צוויי — פאָר קא׳ פענ־ג־נישׂ צוגענעמען...

און דאָס שטעטל האָט זיך טאַקי געווסט ווי צו פירן, בשעת ס׳האָט גענדאַרפט פאַרקומען אַ באַל פאַר די קרייז־בעאַמטע און דער קאָמידאַנט האָט זיך אויך גרייט געמאַכט צו׳ן אים, — נו, האָט מען אים נישט צוגעשיקט אַן „אַבראַ־ניע״, טאַקי פון אַהרלע קוואַרטירמייסטערס אַרבעט?... איז ער דאָס געווען קאַנטענט! ער האָט אַליין דעמאָלט געזאָגט, אַז אַלע מענטשן זייערע מלאכות... נאָר ס׳פאַרשטייט זיך — נישׂ אויפצורייסן קיינעם ד׳אויגן... — און אויב ס׳עט קומען צו׳ן אים אַ מסור — ׳עט ער זיך לאָזן נאָרן?... די פורן האָבן אים נאָך באַזונדער געבערענגט אַ זייגער מיט אַ קייט און פאַרן ווייבס וועגן — אַ פינגערל... וואַרן וואָס האָבן דען שמוגלערס נישט געווסט? אָפילו, אַז ער האָט אַ ווייב אין דייטשלאַנד... און דערמיט האָט מען אים גאָר אָפּגעקויפט... האָבן איצטער די זשאַנדאַרן מיט דער מי־ליציע קא׳ן אַנדערע אַרבעט נישט געהאַט, ווי צו שטיין בא די באָנע־קאָמיטעטן, אכטונג צו געבן אויפן „אָגאָנעק״ און ווייטער — גאָר נישׂ.

און כוויינאַרסקי פירט די שענק גאָר אויפן גוטן שטיי־גער: האָנדלט מיט מעל, אָחוץ, וואָס אויך מיט בראָנפן... און מ׳זאָגט, אַז ער לייגט אָפּ פעסלעך מיט געלט... די צוויי טעכטער זיינע קומען נאָך אַלץ אַרויף צום קאָמידאַנט. וועל־כער האָט טאַקי אַ ווייב, נאָר איז נאָך גאָר אַ יינגערמאַן, און זיי זענען, אַז באַ די „שוואַבעס״ זענען אויך דאָ שיינע און ליבע מענטשן...

די יינגערע, די געלע, טוט זיך יעדן זונטיק אַן די „קרא־קאָוויאַצקע״ און די שטיינער אינטער אירע פיסלעך ברע־נען. טייל מאָל, אַז זי זעט, ווי דער שיינער קאָמידאַנט גיט זיך מער אָפּ מיט דער שוועסטער, ווי מיט איר — פאַר־דריסט עס זי, אָבער גאָר אויפן גרויסן אופן, און זי האָט שטאַרק פאַראיבל אויף אים... פרעגט זי יענע אויף דעם בלוזקעלע, אויב ס׳איז גוט פאַרמאַכט; אויב ס׳ליגט שיין; — ענטפערט זי מיט אַן אַוועקגעדרייטן קאָפּ... איין ווארט: „די געלע כווינאַרשטשיקע איז מקנא איר עלטערע שוועס־טער...״

אין שטאָט גייען ווענן זיי אַרום פאַרשידענע קלאָנגען.

נישט איין יידענע האָט שוין אין שטעטל געזאָגט אי־בער זיי:

— אָבער ווער ס׳אי׳ שיין, בין איך קליג... כ׳אָב באַלד געזאָגט, אַז די שיקסעס זענען נישט קיין לייט.. דאָס טרעפט אַ מיינסט, ווען אייגע פון די שיקסעס איז עפעס נישט געזונט... נאָר ווען פון דעם לאָזט זיך אויס אַ „בוידעם״ — זעט ערשט די שטאָט, אַז צינגען קענען אַלץ זאָגן... כאָטש שיקסעס, און דאָך אַרנטלעך...

פונדעסטוועגן האָט די שטאָט דאָס בייז נישט אויסגע־מיטן און געטראָפן האָט עס יידעלעך. וואַרן ווען איין מאָל איז דער קאָמידאַנט געזעסן באַם פענצטער און געקוקט אַזוי אויף די צוויי שוועסטערלעך, האָט ער דערזען, אַז די יינגערע, די געלע, פון וועלכער ער איז ביז אַהער געווען אַ ביסל פון דער ווייט, הייבט אים אַן שענער צו געפעלן, און עפעס די עלטערע — איז מיט אַ פריטענציע אין פנים... עפעס איז זי אויך אַ ביסעלע בריייטער געוואָרן... איז ער געזעסן אַזוי און געטראַכט:

„האָב איך דען שילד?... האָבע איך זי דען געגן איר — יאָ — האָבע איך דען יאָ עטוואָ פאַרשפראָכן?...״

און טראַכטנדיק אַזוי איז ער פונדעסטוועגן געקומען צום „באַשלוס״ אָנגעבן צום קרייז־שעף ווענן טוישן דאָס אָרט...

איז אָט דאָס, אָ, האָט געטראָפן אַלע דאָרטיקע יידן, ווי אַ דונער אין מיטן העלן טאָג... וואָס הייסט, דער קאָמידאַנט גייט אַוועק?... נאָר קיין ברירה... אַלע האָבן שוין געווסט, אַז שולדיק איז עס די עלטערע שוועסטער... אַז דאָס פנים איז באַ׳ן איר געווארן אַ ביסל ווייניעדיק... האָבן זיך אַלע געזאָגנט מיט אים, אָנגענוינטשן, אַז עס זאָל אים אומעטום גוט גיין... און גענדאַנקט אים פאַר זיין גוטער באַהאַנדלונג. די צוויי שוועסטערס זענען אויך געקומען און באַ דער ברונעטקע זענען איצטער ד׳אויגן געווען טונקעלער, ווי אַלע מאָל... אָפּנים, געווייגט פאַר וואָס ער פאָרט אַוועק... ער האָט שוין אָבער נישט געקענט לענגער בלייבן, די „דינסט!״ רופט אים אַוועק...

מילא איז ער אַוועק... און דאָס שטעטל האָט אָנגעהויבן אויסצוקוקן דעם פרישן קאָמידאַנט...

דער פרישער איז געווען אַן עלטערער מענטש שוין, און

כאטש מ׳האט אים געקוקט אין פנים אריין, וואס פאר א מינע ער וועט מאכן... האט מען גאר נישט געקענט אראפ־לייענען... דאן איז אנגעפאלן אויפן שטעטל א מין מרה־שחורה, אז די רויקע ציינען האבן זיך שוין געענדיקט... אזוינע די זיבן יארן גוטע — ערשט גייט שוין א נייע סדרה...

דעמאלט האט ירוחם, וואס האט ליב א מאל א גלייך ווערטל צו זאגן, געזאגט:

— מ׳האט דעם שבת געליינט: ויקם מלך חדש, איז דער טייטש: ס׳איז אנגעקומען א נייער קאמידאנט, וואס עט טון קנעטן מיט די יידעלעך בחומר ובלבנים... בחומר איז דער טייטש — צונעמען דעם שמוגל, ובלבנים איז — מיט „שטראף...“

— שוין אנגעשפראכן... — בייזערט זיך אן אויף אים א צווייטער — ס׳זאל דיר אראפ די „נאז!...“

אין ספעציאליסטן האבן געווארגן און געמאסטן און מ׳איז געקומען צו דעם אויסרעכענונג: אזוי ווי אויף דער וועלט געפינט זיך מער שלעכטס, ווי גוטס, על כן — איז שוין ערשט געקומען די צייט, אז חלילה דאס שלעכטס זאל זיך אנהייבן.

אזוי האט זיך דאס שטעטל אליין אנגעמאסטן.

א טעאטער־טרופע אין שטעטל

מיט די ערשטע סמנים פון זומער איז אראפגעקומען א „טרופע“. איינגעפארן אין שטעטל זענען זיי מיט איינעם א יעקב־עשו, וועלכער האלט א בריטשקע צו דער באן. אפגע־שטעלט זיך פארן קאשציאל, האט מען דערזען א האלב טוץ צעפאלדעוועטע קאפעליושן מיט א דרייַ דאמען־היטעלעך. האט מען זיך געשטעלט ארום דער בריטשקע, ווי אן ערן־וואך און געוומען באראכטן די גאסט. יענע ווידער האבן זיך מיט אזא אינטערעסירן שטארק דערפרייט און, אייגער, דער „גראדואטער“, אין א קורץ סאקל און מיט א פוי־געליש פנים, שפרינגט עלעגאנט ארויס פון דער בריטשקע, העלפט צו די „דאמען“ ביים אראפגיין און זאגט צו דער קורצער האר־געשוידענער, וואס גייט אנגעטון אין עפעס א מאנטעם פעניואר — אוודאי די פריאדאנע — מיט זייער א צופרידן קול:

— מ׳עט נאך קאנען היינט „אנגיין“ דאכט זיך...

שמייכלט יענע אויך צופרידן, קוקנדיק פון דער בריטש־קע אראפ, בשעת ארום פון גאנצן מארק טייטלט מען שוין מיט די פינגער און יאסל קאפשטיק פרעגט:

— וואס זענען דאס פאר א לייט?

— זעסטו, דו זאלסט פרעגן, ביסט ׳עך עפעס א „קאפ־שטיק...“

און פיניע גרעגער גיט זיך שוין א ריק צו און פרעגט דעם גראדואטן:

— זענט עץ די אקטיארן?

— יא — ענטפערט יענער, צוקווטשנדיק די גאמבע צום האלדז, אז עס זאל אויסקומען מיט א גוידער... און צום קורץ געשווירענעם מיידל:

— דער מאן וווייסט אפשר פון אין האטעל?...

— קא׳ האטעל איז בא אונדז נישטא — רופט זיך אן פיניע און עס טוט אים א הנאה, וואס זיי גייען זיך טאקי מיט אים באהעלפן, — נאר איך וועל שוין באזארגן, וואס עץ דארפט צו האבן.

— און א טעאטער? — פרעגט פלוצלינג דאס מיידל פון וואס פיניע וועט שטארק צעקאכט.

— איך ׳על... איך ׳על... — זאגט ער — וואלטץ... ארויסרופן אברמל ארטיסט...

הערן דאס די ארטיסטן, קוקן זיי זיך אן:

„וואס זאגסטו נישט צו דעם?...“

און זיי ווילן אים איינהאלטן... נאר ווי? נישטא שוין קא׳ פיניע גרעגער און אין א פאר מינוט ארום שווימט ער צוריק אויף אויפן מארק ארויף, לויפנדיק מיט נאך איינעם אהער צו דער בריטשקע.

די אקטיארן האבן דערווייל באצאלט יעקב־עשון און געוומען שפאצירן איבערן מארק און באטראכטן דאס „ארט“ וועלכעס זיי נעמען איצט „בעארבעטן“. דער דירעק־טאר (אלץ דער גראדואטער) טוט צו וויסן, ראשית וועט מען „געבן“ די „אמעריקאנערן“, אין וואס דאס קורץ גע־שווירענע מיידל האט א „ראל“.

זענען דא אברמל ארטיסט מיט זיין באגלייטער דעם גרעגער און ער קוקט אויף זיי — (ער וווייסט שוין ווי אזוי צו קוקן...) און גיט א שטעל אן א מינע, ווי בשעת ער האט אמאל „דיקלימירט“ „א רעגן גייט“, און ער גיט א פרעג:

— איר ווילט אונדז „געבן“ א „ספעקטאק?“

וועדט די חברה אקטיארן מיט א מאל קלאר מיט וועמען זיי האבן דא צוטאן און זיי ענטוועדט אים:

— אוודאי!...

און בא באנדל ליטוואק, דער „קאמיק“ פון דער טרופע וואס בא אים הייסט א זעלכער, ווי אברמל — א „דויל!...“

— מאכט ער אזוי צו א מויד, וואס הייסט די „שוואנצע אניוטא“ און וואס שפילט בלויז מוטער־ראלן צוליב איר „מויל...“

— אט דאס איז גוט...

נאר דער דירעקטאר ענטפערט זאכלעך:

— מיר וועלן שטעלן „די אַמעריקאַנערן".

— יאָ, — זאָגט אַברמל — אַ שיין שטיק. און ווער ׳עט שפּילן פאַר איר, די אַמעריקאַנערן?

— איך, קאָלעגע! — רופט זיך אָן דאָס געשוירענע מיידל, איינבייגנדיק דאָס פּנימל און קוקנדיק אים שיפּ־לעך אין די אויגן אַריין. דערביי טוט זי אַ שאַר מיטן פיסל. אַ הייב דאָס קליידל צוזאַמען מיטן „פּעניואַר", מיינענדיק אַז ס׳איז אויף דער סצענע און פאַרגעסנדיק אַפּנים, אַז ס׳איז אין מיטן מאַרק...

— יאָ, יאָ... — זאָגט אַברמל — זי קערן צו שפּילן די ראָל...

לאָזט ער דעם גרעגער פון הינטן און ער גייט צוזאַמען מיט די אַקטיאָרן פאָרויס.

איבערן וועג שרייט ער אַרויף צו אַ פענצטער פון אַ גאָרן, צו ברוך פּלייטניק, דעם איינציקן רעכטן קלעזמער אין שטעטל.

יענער קומט אַראָפּצולויפן, מיט שפּאַקולן אויף דער נאָז, פון מיטן דעם לעקציע, וואָס עס נעמט ביי אים אַ נגידישער בחור אויף פידל־שפּילן...

שטעלט אים אַברמל פאָר פאַר די אַקטיאָרן און מען גייט אַוועק צו דער „סטראַזשאַצקע" (פייער־לעשער) שאָפּע, ווו ס׳געפינט זיך אויך אַ סצענע מיט דריי ווענטלעך, אויך קוליסן און אַ לאָך — פאַרשטעלט מיט אַ ברעטל פאַר אַ סופלאָר — אַן אמת טעאַטער...

אָבער איבערן וועג נאָך איז ברוך פּלייטניק עפּעס נישט אַהער און נישט אַהין: דאָ דאַרף ער גיין, וואָרן ער גייט דאָך... און דאָ שרייט אים דאָס ווייב נאָך פון פענצטער אַרויס:

— ברוך, וואָס האָסטו דעך גענעמען פּליצ׳ אין מיט׳ דרינע׳ שפּאַצירן? דער בחור שטייט דעך?...

נאָר אַברמל גייט נעבן דער ראָזאַ, דאָס געשוירענע מיידל, און רעדט מיט איר פון פאַרשידענע „שטיקעס". ער האָט ליב היסטאָרישע פּיעסן.

— צי וועלן זיי געבן „בר־כוכבא?" — פרעגט ער.

— אַוודאי, אַוודאי.

— און „געלט, ליבע און שאַנדע?"

— אַוודאי, אַוודאי.

— און „די באָבע מיטן אייניקל?"

— „זי זענען אַ וואַרשעווער?" — פרעגט זי.

— ניין. אַ היגער. קייגן וואָס?

— ווייל זי האָבן אַ נייגונג צו דער סצענע... זע איך... איר ווייסט אַזוי פיל שטיקער...

איז אַברמל צופרידן און באַמבקעט עפּעס אַ לידעלע...

באַקוקט די שאָפּע, באַרעכנט, וויפל עולם ס׳קען אַריין, פרעגט דער דירעקטאָר, באַ וועמען מ׳קען דינגען דאָס טעאַטער. אַנטשולדיקט זיך אַברמל באַ „ראָזאַן", דערנאָך באַ די איבעריקע אַקטיאָרן און צוזאַמען מיטן דירעקטאָר גייט ער אַוועק אין מאַגיסטראַט און ווענדט זיך גלייך צום בורגעמייסטער.

זאָגט יענער: ניין... נאָר נאָך אַ סך בעטן הייסט ער זיי גיין צום נאַטשאַלניק פון „סטראַזש", אפשר וועט יענער ערלויבן...

קומען זיי שוין צום סקלאַד־אָפּטעטשניק און יענער פרעגט זיי נישט מער, נאָר אויף וועלכער שפּראַך מ׳עט שפּילן?...

— אויף ייִדיש... — ענטפערט דער דירעקטאָר.

— קען מע׳ ניש׳... — זאָגט ער.

— וואָס הייסט? אַ געזעץ איז דאָ אַ זעלכעס?

— ניין — אַ געזעץ ניש׳, נאָר מיר האָבן אַזוי באַשלאָסן אויף אַ זיצונג...

דאָ איז נישט גוט. און מען בלייבט שטיין אין מיטן מאַרק פאַרקלערטע...

אַברמלס מינע איז כמעט טראַגיש, די הענט האַלט ער פאַרקרייציקט אויף דער ברוסט, ווי אַן אמתער „שוישפּי־לער..."

— נישט גיט...

— וואָס־זשע טוט מע׳?...

טוט מע׳ דאָס אייגענע, וואָס מ׳טוט אין אַנדערע שטעט־לעך אין דעם פאַל. שפּילט מען אין אַ חדרל פון פאַראיין. האָבן זיך אָנגעפּאַקט ייִנג און אַלט, אויך דער נייער וואַכ־מייסטער. (נישט צו פאַרזינדיקן, נישט ערגער פון לאַנדס־מאַנען) האָט עס אים שוין אַליין ביים האַרץ אָנגענומען. ווען אויף די פּאָר ברעטלעך האָבן די אַרטיסטינס געדאָרפן „אויפטרעטן", האָבן זיך די צוויי קלעצלעך, וואָס זענען געווען אונטערגעלייגט אונטער זיי כדי די „סצענע" זאָל אויסקומען העכער, זיך צעריקט, אפשר, ווייל זיי זענען געווען קיילעכדיק... און די „שוואַרצע אַניוטאַ", וואָס שפּילט די מוטער ראָלן — „באַץ!" אַריין מיט אַ פיס דאַצווישן און זי ליגט שוין...נאָראַגעפאַלענעם העלפט דאָך מסתמא גאָט?... איז דעמאָלט אַרויף אויף דער סצענע, וואָס איז שוין גע־לעגן אויף דר׳ערד גלייך מיט דער פּאָדלאָגע... דער וואַכ־מייסטער, בכבודו ובעצמו, וואָס עס איז אים זייער שטאַרק געפעלן דאָס ווייסע שטיקל מייטקע, וואָס האָט זיך אַנט־פּלעקט פון הינטער „אַניוטאַס" קליידל, וואָס איז אַזוי אויך קורץ געווען ובפרט נאָך בשעת אין פאַלן, ווי ער האָט בחוש געזען די צוויי פּוכקע פיס, וואָס ליגן נעבעך אַזוי צעצווייגטערהייט אין די ווייסע מייטקעס, — איז ער אַרויף צו׳ן איר און געזאָגט: קומען זי מאָרגן צו מיר וועט מען בעשפּרעכן איבער דאָס שאָפּפאַ... איז צומאָרגנס אויף די אייגענע אַרויסגעהאַנגענע אַפישן צוגעשריבן געוואָרן, און צעוויסן געגעבן געוואָרן — אַז מע׳ שפּילט אין דאָס שאָפּפאַ... און קינד און קייט און ייִנג און אַלט האָבן זיך געגרייט מיט בילעטן אין טעאַטער.

משה אַפּעלבוים

מיר האָבן שוין אין אַ ריי אַרבעטן, בעיקר אין די זיכרונות וועגן דער זשיראַרדאָווער שול, דערמאָנט דעם נאָמען פון דעם קינסטלער, דעם מאָלער משה אַפּעלבוים, וואָס האָט אָפּגעשטאָמט פון אָמשינאָוו. מיר ברענגען דאָ ווייטער אַ ריי נאָטיצן וועגן דאָזיקן בן־ערך, וואָס האָט צוזאַמען מיט זיין נאָטיטקייט אויך אַרויסגעהויבן דעם נאָמען פון אונדזער פאַרשניטענער היימשטאָט.

אין דעם „לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור", ערשטער באַנד, ניו־יאָרק 1956, לייענען מיר די ווייטערדיקע ביאָגראַפישע דאַטעס:

אַפּעלבוים משה: געבוירן געווארן דעם 15טן אַפּריל 1887, געשטאָרבן דעם 3טן יאַנואַר 1931. געבוירן אין אָמשינאָוו, פּוילן. געלערנט אין חדר און אין אַ צייכענונג־שול אין קאָליש. שטודירט מאָלערײ אין ווין, אָמסטערדאַם, פּאַריז און לאָנדאָן. געענדיקט אַ געווערב־שול אין ליוועריפּול. פון 1920 אין וואַרשע, וווּ ער האָט אייגענאַרדנט צאָלרייכע אויסשטעלונגען פון זיינע מאָלעריײַן. דעקאָרירט דעם זאַל פון יידישן ליטעראַטן־פּאַראיין אויף טלאָמאַצקע 13. געשריבן אַרטיקלען וועגן קונסט אין: „צייט", לאָנדאָן; „מאָמענט" און „ליטעראַרישע בלעטער" וואַרשע; נאָך זיין טויט איז דערשינען אַ זאַמלבוך וועגן זיין לעבן און זיין טעטיקייט: „וושה אַפּעלבוים — זיין לעבן און זיין שאַפן" צוזאַמענגעשטעלט דורך ח. גאָלדבערג (חגי), וואַרשע 1931. מיט אַרטיקלען פון ח. גאָלדבערג, ד"א אָטאָ שנייד און ח. וועבער."

***

נאָך זיין טויט איז אין די וואַרשעווער „ליטעראַרישע בלעטער", נומער 2(3449) פון 15טן יאַנואַר 1931, דערשינען דער ווייטערדיקער נעקראָלאָג:

„משה אַפּעלבוים

אין קאַטאָוויץ איז געשטאָרבן אין עלטער פון 44 יאָר דער באַקאַנטער יידישער מאָלער משה אַפּעלבוים.

געבוירן אין אָמשינאָוו האָט יונג אויסגעוואַנדערט קיין אויסלאַנד, וווּ ער האָט שטודירט מאָלעריי.

אַ לאַנגע צייט האָט ער געווינט אין לאָנדאָן, וווּ ער האָט אַנטוויקלט אַ בריט־פאַרצווייגטע טעטיקייט. אין אויסשטעלונג זיינע, אין לאָנדאָן, איז געפענט געווארן דורך מאַקס נאָרדוי.

מיט אַן ערך אַכט יאָר צוריק איז משה אַפּעלבוים צוריקגעקומען קיין פּוילן. דאָ האָט ער פּיבערהאַפט געאַרבעט.

הקפות (שטריך)

ער איז געווען פון די פרוכטבאַרסטע יידישע מאָלער. זיין אַרבעטס־קראַפט איז געווען אומפאַרגלייכלעך. ער האָט געקענט אַ מעת־לעת אַרבעטן, ווען עס איז אים נייטיק געווען צו ענדיקן דרינגעדיק אַ ווערק.

ער איז אויך געווען דער דעקאָראַטאָר פון דעם יידישן טעאַטער אין ווּאַרשע, אונטער דער דירעקציע פון זיגמונט טורקאָוו.

ער האָט געהאַט אַן אינגעבוירענע נייגונג צו דער פילפאַרביקייט, צום אַרנאַמענטאַלן, ווי אַ מיזרח־מענטש. זיין דעקאָראַציע צום „זינדיקן טשו" איז געווען באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש אין דער הינזיכט. ער האָט אויך דעקאָרירט דעם זאַל פון יידישן ליטעראַטן־פאַראיין, — בונט אַראַבעסקן־אַרטיק.

משה אַפּעלבוים איז אויך געווען אין פּוילן דער פּיאָנער פון דער יידישער שול־מאָלעריי. ער האָט דעקאָרירט די שול אין לאָוויטש. זיין הויפּט־ווערק איז די דעקאָרירונג פון דער בעזדינער שול, וואָס ער האָט אַדורכגעפירט צוזאַמען מיטן סקולפּטאָר חיים האַנפט און צינגלער.

לעצטנס האָט ער געווינען אין קאָנקוויס, וווּ ער האָט פיל געאַרבעט, זייער אָפט אינגעאַרדנט אויסשטעלונגען אין אויבערשלעזיע און זיך דערוואַרבן דאָרט פיל פרײַנד.

ער האָט איבערגעלאָזט פאַריתומט אַ פרוי און אַ קליין קינד. זיין פלוצלינגדיקער טויט האָט אַרויסגערופן פיל מיטגעפיל ביי דער יידישער מאָלער־מישפּחה אין פּוילן."

***

מיר ברענגען דאָ אַ סעריע בילדער פון משה אַפּעלבוימס מאָלעריי־ען, בעיקר אַזעלכע וואָס האָבן צו טאָן מיטן יידיששטייגערישן לעבן פון שטעטל. די דאָזיקע בילדער פאַרבייקן אַזוי אַרום די פאַרשוווּנדענע מינהגים, פּייסאָזשן און פּערסאָנאָזשן פון שטעטל, וואָס איז דורך די נאָציס חרוב געוואָרן.

די קלעזמער־קאַפּעלע (אייל)

דער תהילים־ייד.

וואַסער־טרעגער (שטריך)

אַ פּאָר שלוס־ווערטער צום קאַפּיטל אַמשינאָוו

איך מיין, אַז מען דאַרף צוגעבן אַ געוויסע אויפקלערונג צום קאַפּיטל אַמשינאָוו.

ווער עס וועט אַ מאָל אַ בלעטער־טאָן אונדזער יזכור־ספר און וועט אָנטרעפן די צאָל באַשיידענע (אין פאַרגלייך מיטן גאַנצן פּנקס) בלעטער פון אַמשינאָוו וועט אפשר זיך שטעלן די פראַגע:

— אויפן שער־בלאַט שטייט בפירוש אַז דאָס איז אַ פּנקס פון דריי קהילות, אַמשינאָוו אַריינגערעכנט, און דאָ גאָר אַזוי באַשיידן, היתכן? דאַרף מען עס טאַקע אויפקלערן.

מיר זשיראַרדאָווער אין בוענאָס איירעס, האָבן געשאַפן דעם געמיינזאַמען פאַראיין פון אַלע דריי קהילות — זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט. געהאַט האָבן מיר דערביי צוויי צילן: ערשטנס, יעדע פון די דאָזיקע קהילות האָט דאָ צו ווייניק אירע לאַנדסלייט, כדי צו האָבן אַ באַזונדערן פאַראיין און צווייטנס, דאָס וויכטיקערע, — מיר האָבן זיך דאָ געהאַלטן צוזאַמען, ווייל פאַקטיש זענען די לאַנדסלייט פון די דאָזיקע דריי שטעטלעך פאַמיליאַר ענג צוזאַמענגע־בונדן. נישט איין זשיראַרדאָווער ייִד האָט געשטאַמט פון אַמשינאָוו אָדער וויסקיט. אָט זענען די עלטערן פון שרייבער פון די דאָזיקע שורות — דער פאָטער איז פון אַמשינאָוו און די מוטער איז פון וויסקיט. ערשט די קינדער פון דער דאָזיקער „געמישטער" פּאָרפאָלק, זענען געבוירן געוואָרן אין זשיראַרדאָוו. אַזוי איז עס געווען אין אַ סך מישפּחות.

אויך זענען די דאָזיקע שטעט געווען געבונדן נישט נאָר מיט ענג־פאַמיליערע פעדעם, זשיראַרדאָוו, הגם אַ ייִנגערער ישוב איז אָבער געווען, צוליב די שוין פריִער דערציילטע סיבות, מער אונטערנעמערישער אין דעם פּרט פון געזעל־שאַפטלעכער, קולטורעלער און אויפקלערערישער אַרבעט, ספּעציעל ביי דער יוגנט. די השפּעה פון זשיראַרדאָוו איז בכן געווען אַ גאָר באַדייטנדיקע און דירעקטע. אָפטע צוזאַמענטרעפן; אָפטע עקסקורסיעס פון איינע צו די צווייטע. מען פלעגט קומען איינע צו די צווייטע בעת דעפעראַטן פון געסט; בעת אַ פאָרשטעלונג פון טעאַטער און אַזוי ווייטער.

נישט נאָר אין פריידן — אויך אין ליידן, בעת פאַרשידענע גזירות און צרות האָט דער גורל צונויפגעבונדן די דאָזיקע דריי שטעט. אַזוי איז עס געווען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מילחמה, ווען אונדזערע שטעטלעך זענען דורך דעם צאַרישן באַפעל אַרויסגעטריבן געוואָרן קיין וואַרשע. אַזוי איז עס אויך געווען בעת דעם לעצטן חורבן. מען האָט דעם דאָזיקן קהילות־דריילינג צוזאַמען געטריבן אין דעם טרויער־טאָל פון וואַרשעווער געטאָ און דאָרטן האָבן זיי צוזאַמען געטיילט דעם ביטערן גורל פון דער נאַצישער אַכזריות. צוזאַמען זענען זיי געגאַנגען זייער לעצטן וועג, דעם וועג פון קידוש־השם.

אונדזער באַשלוס פון אַ געמיינזאַמען לאַנדסלייט־פאַראיין איז בכן געווען אַ פולשטענדיק באַגרינדעטער. ווען מיר האָבן אויפן דענקמאָל פאַר די זעקס מיליאָן קדושים אויפן בית־עולם אין טאַבלאַדאַ דורך אַ פּלאַקע פאַראייביקט אונדזערע קדושים, איז די דאָזיקע אויך אַ געמיינזאַמע.

ווען עס איז געקומען די איניציאַטיוו וועגן אונדזער יזכור־בוך איז פאַר אונדז בוענאָס איירעסער גאָרנישט געווען קיין פראַגע; עס איז געווען קלאָר, אַז פּונקט ווי אין אַנדערע פאַלן וועט עס זיין אַ געמיינזאַמען זכרון־ספר.

ליידער אָבער איז עס נישט צוליב אונדזער שולד, נאָר צוליב דער פּשוט אומפאַרשטענדלעכער שטעלונג פון די אַמשינאָווער לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַציעס אין ניו־יאָרק און אין מדינת ישראל, נישט געקומען צו דער געהעריקער פאַרשטענדיקונג.

אליהו־בער קאָלטאן

סעקרעטאַר פון לאַנדסלייט־פאַראיין פון זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט אין בוענאָס־איירעס.

יידן זענען מחדש די לבנה
בילד פון משה אַפּעלבוים.

VI

וויסקיט

אין הסכם מיט דעם באַשלוס פון דעם פּנקס־קאָמיטעט גיבן מיר דאָ ווייטער די אָפּטיילונג וואָס איז געווידמעט דער קהילה וו י ס ק י ט. אין דער דאָזיקער אָפּטיי־לונג ווערן געבראַכט אַ ריי היסטאָרישע אינפאָרמאַציעס ווי אויך אַ פּאָר זיכרונות־קאָפּיטלען פון וויסקיטער לאַנדסלייט, מיטגלידער פון דער לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַ־ציע אין אַרגענטינע.

זיכער שעפּט דער דאָזיקער מאַטעריאַל נישט אויס די געשיכטע, די גאָר אַלטע און נייע, פון ייִדישן ישוב אין דאָזיקן אָרט. מיר האָבן זיך געמוזט האַלטן אין די ראַמען און אין דעם פאַרנעם פון אונדזער פּנקס. מיר שטעלן אָבער פעסט, אַז אַלע מאַטעריאַלן, וואָס זענען געשטעלט געוואָרן אין אונדזער רשות און וואָס מיר האָבן אַליין געקענט באַקומען זענען אויסגענוצט גע־וואָרן.

אין דעם חורבן־אָפּטייל פון פּנקס איז אויך פאַראַן אַ גבית־עדות פון דעם אומקום פון דער דאָזיקער עדה.

וויסקיט

געשיכטע פון יישוב

דער דאָזיקער יישוב איז גאָר אַלט, ער ציט זיין ייחוס פון יאָר 1297. אינטערעסאַנט, וואָס זיין אָפיציעלער נאָמען איז וויסקיטקי אָבער הייסט ביי ייִדן וויסקיט. דער דאָזיקער נאָמען (אָן דעם „קי") איז טאַקע געווען דער ערשטער נאָמען פון אָרט. פון יאָר 1297 ביזן יאָר 1349 האָט דאָס שטעטל געהייסן וויסקיט. ערשט אין דעם דאָזיקן יאָר איז דער נאָמען געענדערט געוואָרן אויף וויסקיטקי.

אָט זענען אַ ריי אויסצוגן, וואָס עס שרייבט וועגן וויסקיט דער „פּאָלסקי סלאָווניק געאָגראַפיטשני", פון וואַנען מיר האָבן אגב אַרויסגענומען אויך די פריערדיקע פּרטים.

אין יאָר 1873 זענען אין וויסקיט געווען די ווייטערדיקע „אָפיציעלע" בנינים: אַ געמויערטער רוימיש־קאַטוילישער קלויסטער; אַ הויז פאַר אָרעמע לייט; אַן עוואַנגעלישער קלויסטער; צוויי אָנפאַנג־שולעס; אַ געזעלשאַפט פאַר אָפּשפּאָרונגען. אין שטאָט זענען געווען אַ שפּירט־דיסטילאַציע; אַ פאַבריק פון זיסע געטראַנקען; אַ קליינע פאַרבעריי; צוויי ציגל־פאַבריקן.

געווען זענען דאַן בערך צוויי הונדערט הייזער און 3449 איינוווינער. צווישן די שטענדיקע איינוווינער זענען רעגיסטרירט: 6 פּראַוואָסלאַוונע (רוסן); 207 פּראָטעסטאַנטן (דייטשן) און 1602 ייִדן. (די אַנדערע זענען געווען פּאָלאַקן).

אין יאָר 1824 זענען געווען אין וויסקיט 120 הייזער און 955 איינוווינער, צווישן זיי 32 טעקסטיל־אויסאַרבעטער.

ווי מיר זעען פון די דאָזיקע אינפאָרמאַציעס האָבן ייִדן פאַרנומען אַ גאָר אָנגעזעענעם אָרט אין שטעטל מיט בערך 100 יאָר צוריק. עס איז אויך אינטערעסאַנט, וואָס אין יאָר 1824, דאָס הייסט אין דער צייט, ווען עס קומט אויף דער זשיראַרדאָווער טעקסטיל־צענטער, זענען שוין אין וויסקיט פאַראַן עטלעכע צענדליק טעקסטיל־אַרבעטער.

פון זעלביקן מקור דערוויסן מיר זיך, אַז וויסקיט האָט פאַרנומען אַ גאָר חשובן אָרט אין דער פּוילישער פירשטלעכער, שלאַכעצקער סביבה. לאָמיר דאָ דערמאָנען עטלעכע דאַטעס, וואָס האָבן צו טאָן מיט דער ייחוסדיקייט פון דער פּוילישער קיניגלעכער מישפּחה און אַנדערע שררות, אין שייכות מיטן דאָזיקן אָרט.

— אין יאָר 1297 האָט דאָ באָלעסלאַוו, דער קיניג פון מאַזאָוויע באַשטעטיקט אַן אָפּמאַך פון דעם נאַשעלסקער קאַשטעלאַן, טאָמאַשאָוו, מיט דעם אייגנטימער פון מיסלי־קאָוו־פּאַליסלאַוון.

— דאָ האָט דער קיניג באָלעסלאַוו אין יאָר 1349, אונטערגעשריבן דעם דאָקומענט, אַז ער גיט איבער דעם ווישעגראָדער געגנט פאַר זיין מוטער עליזאַבעט.

— אין יאָר 1365, אין אַ דאָקומענט צום קיניג קאַזימיעזש דעם גרויסן, ווערט וויסקיט דערמאָנט ווי אַ שטאַט, צוגלייך מיט וואַרשע, סאָכאַטשעוו, ציעכאַנאָוו, נאָוואָגראָד און נאָווידוואָר.

— מיר געפינען אויך, אַז אויפן אַקט פון יאָר 1399, ווו זיעמאָוויטש, דעם קיניג, יאַגעללאָס שוואָגער, האָט געגעבן פּריווילעגיעס די דערפער שווידנאַ און גזשימאָנצע, אַז דער אַקט איז אונטערגעשריבן געוואָרן אין „אונדזער וויסקיט".

— דאָ האָט דער קיניג יאַגעללאָ, אין יאָר 1410, ווען ער האָט זיך אומגעקערט פון דער שלאַכט מיט די קרייצטרעגער הינטער גרונוואַלד, פאַרבראַכט פיר טעג ביי זיין שוועסטער אַלעקסאַנדראַ (זיעמאָוויטשס פרוי).

וויסקיט האָט געהאַט די דאָזיקע זכיה אויפצונעמען אַזעלכע געהויבענע שררות, ווייל דאָ איז געווען אַ שלאָס, וווהין עס פלעגן קומען די מאַזאָוושער פירשטן אויף יאַגד. די יאַגד־עקספּעדיציעס האָבן געהאַט אַ גאָר גרויסן נאָמען, ווייל די אַרומיקע וועלדער, די אַזוי גערופענע יאַקטאָראָווער פּושטשע איז געווען רייך מיט כל־המינים חיות.

אין אָן אַ שיעור אַלטע כראָניקעס, פירשטלעכע שטאַמביכער און זיכרונות פון דער שליאַכטע ווערט וויסקיטקי אַריינגעפלאָכטן.

איז טאַקע נישט קיין וווּנדער, וואָס ייִדן, ווי עס איז געווען דער שטייגער, האָבן דאָ זיך גאָר פרי באַזעצט ווי פּאַכטערס פון פּריצישע הייף, ווי אַרענדאַרן, ווי קרעטשמע־באַזיצערס, ווי שווייגערס (מילך־פּאַקטערס). נישט געווען קיין איין אַרומיקער דאָרפישער אָדער הויפישער ישוב, ווו עס זאָלן דאָרטן נישט האָבן געווען ייִדישע תושבים. שפּעטער האָבן די דאָזיקע טאַקע אויפגעבויט דער ייִדישער עדה אין וויסקיט.

די יידישע באַפעלקערונג אין וויסקיט

זייער אינטערעסאַנט זענען די ציפערן פון דעם וווקס פון דעם ייִדישן קיבוץ אין וויסקיט אין משך פון די לעצטע 130 יאָר, בערך. אָט זענען די ציפערן, וואָס עס ברענגט אין זיין בוך וועגן דער ייִדישער באַפעלקערונג אין פּוילן אין 19טן און 20סטן יאָרהונדערט, דער פּוילישער היסטאָ־ריקער און סטאַטיסטיקער באָהדאַן וואַשיוטינסקי. (זיין בוך איז דערשינען אין וואַרשע, אין יאָר 1930, אין פּויליש).

אָט איז אַ פאַרגלייך־טאַבעלע פון דער אַלגעמיינער און ייִדישער באַפעלקערונג אין משך פון די ווייטערדיקע יאָרן אין וויסקיט:

באַפעלקערונג

יאָר	אין אַלגעמיין	דערפון יידן	פּראָצענט יידן
1808	656	88	13.4
1827	1.020	192	18.8
1857	1.652	552	33.4
1921	2.785	951	34.4

אַלזאָ, אין משך פון די יאָרן זענען אויסגעוואָקסן פון העכער 13 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג צו העכער 34 פּראָצענט. נאָך בולטער זעט מען דעם וווקס אין אַבסאָ־לוטע ציפערן. פון 1808 ביז 1921 איז די אַלגעמיינע באַ־פעלקערונג געוואָקסן בערך פירפאַכיק (פון 656 אויף 2785) און די ייִדישע באַפעלקערונג איז אויסגעוואָקסן בערך צוועלפפאַכיק (פון 88 נפשות אויף 957).

ווי מיר ווייסן פון אַ פריִערדיקע נאָטיץ איז שוין זייער צאָל ווי „שטענדיקע איינוווינער" דערגאַנגען ביז 1.602. גע־וווינט האָבן זיי אָבער אַנדערש־ווו. דאָ זענען זיי נאָר געווען נכתבים, צוגעשריבענע.

מען דאַרף אויך נעמען אין אַכט, אַז דאָס יאָר 1921 איז געווען די צייט ווען אַ געוויסער טייל פון דער ייִדישער באַפעלקערונג איז נאָך נישט געקומען צוריק אין זייער פריִערדיקן וווין־אָרט אין רעזולטאַט פון דעם צאַרישן גי־רוש קיין וואַרשע און אין רעזולטאַט פון דער צעטרייסלונג צוליב די רעוואָלוציעס און מילחמות פון די יאָרן 1917—1921.

פּרענומעראַנטן פון „סנהדרי קטנה" אין וויסקיט

מיר האָבן שוין פריִער, זייט 41—46 דערמאָנט דעם ספר „סנהדרי קטנה", אין וועלכן עס זענען פאַראַן פּרענומעראַנטן פון אַ ריי שטעטלעך. אויך וויסקיט פיגורירט צווישן די דאָזיקע שטעטלעך מיט די פּרענומעראַנטן, יחידים, וואָס האָבן פון פאַרויס באַצאָלט פאַרן דאָזיקן בוך. געדרוקט גע־וואָרן איז דער ספר אין יאָר 1903 אין פּיאָטריקאָוו, הייסט עס, אַז די דאָזיקע יחידים זענען געווען פון די שטאָטישע עסקנים אָדער לומדים. זייערע נעמען זענען:

וויסקיט

ר׳ מיכאל גינצבערג
הב׳ ראובן פינצעווסקי עבור ביהמ״ד דקהל
ר׳ משה שרגא ווייס
ר׳ חיים בן הה״ק זללה״ה מנאַדעזין
ר׳ שלמה בן ר׳ גבריאל ז״ל שו״ב
ר׳ צבי ליב האַבערמאַן
ר׳ מרדכי בצלאל בן ר׳ ליפוש הכהן
ר׳ יהודא זילבערבערג
ר׳ יהושע פרידענזאָן
ר׳ אברהם חיים ליבלינער
ר׳ יחזקאל ציבאַללע
ר׳ יהושע דאלמאן

ר׳ מיכאל גינצבורג;
הבחור ראובן פינצעווסקי עבור בית־המדרש דקהל;
ר׳ משה־שרגא ווייס;
ר׳ חיים בן הרב הקדוש זללה״ה מנאַדעזין (נאַדאַזשין);
ר׳ שלמה בן ר׳ גבריאל ז״ל שו״ב (שוחט ובודק);
ר׳ צבי לייב האַבערמאַן;
ר׳ מרדכי־בצלאל בן ר׳ ליפוש הכהן;
ר׳ יהודא זילבערבערג;
ר׳ יהושע פרידענזאָן;
ר׳ אברהם־חיים ליבלינער;
ר׳ יחזקאל ציבאַללע;
ר׳ יהושע דאלמאן.

טייל מישפּחה־אָפּצווייגן פון די דאָזיקע יחידים ווערן דערמאָנט אין די ווייטערדיקע זיכרונות־קאַפּיטלען. וועגן איינעם, ר׳ יהושע פרידנזאָן, וועט קומען צו רייד אין דער נאָענטער אַרבעט וועגן זיין זון דעם אַגודה־טוער ר׳ אליעזר גרשון פרידנזאָן, וואָס איז אומגעקומען דורך די נאַציס.

ר׳ אליעזר־גרשון פרידנזאָן הי״ד *)

דער דערמאָנטער איז אַ זון פון ר׳ יהושע פרידענזאָן פון דער פּרענומעראַנטן־רשימה.

---

*) די ביאָגראַפישע פּרטים האָבן מיר גענומען פון דעם דריטן באַנד „אלה אזכרה", ניו־יאָרק תשט״ז, ווו עס איז פאַראַן אַ גרע־סערע אָפּהאַנדלונג וועגן אים, געשריבן פון זיין זון יוסף פרידענ־זאָן, וועלכער איז אַן אַקטיווער טוער פון „אגודת ישראל" אין ניו־יאָרק.

ר׳ א. ג. פרידענזאָן איז געווען איינער פון די גאָר אַק־טיוסטע טוערס פון דער רעליגיעזער באַוועגונג אין פוילן, וואָס האָט זיך גרופירט אַרום דער „אגודת ישראל״. ער איז געבוירן געווארן י״ז חשון תר״ס (1900) אין וויסקיט. זיין פאָטער איז געווען הרב ר׳ יהושע, אַ תלמיד־חכם און אַן אייניקל פון ר׳ חיים אויערבאַך, דער מחבר פון „דברי משפט״, זיין זיידע איז געווען ר׳ שמעלקע, אַ דיין אין לאָדזש.

ר׳ אליעזר־גרשון פרידענזאָן

ער האָט גאָר יונג געגעהויבן זיין געזעלשאפטלעכע טע־טיקייט. געווען פון די מיטגלידער פון „צעירי אגודת ישר־אל״ אין פוילן און זיך מיטבאַטייליקט, צוזאַמען מיט שרה שענירער ביים גרינדן דער „בית־יעקב״ שול־באַוועגונג.

ער איז אַרייגעצויגן געווארן אין דער דאָזיקער באַוועג־גונג דורך דעם ד״ר ראָבינער עמנואל קאַרלבאַך, איינער פון די גרינדער פון „אגודת־ישראל״, וועלכער איז אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשישער אקופאַציע געווען אַ דייטשישער ארמיי־ראָבינער און זיך געפונען אין לאָדזש, וווּ עס האָט דאָן געווווינט די פרידענזאָן־מישפחה.

א. ג. פרידענזאָן דאַרף מיט רעכט פאַררעכנט ווערן צו די פיאָנערן פון דער זשורנאַליסטיק ביי דער „אגודת־ישראל״. ער איז דער אַרויסגעבער פון אַ סעריע פעריאָדישע אויסגאָבעס וווּ בכלל ליטעראַטור פאַר קינדער און יוגנט. ער איז אויך געווען דער אַרגאַניזאַטאָר פון די אַרטאַדאָק־סישע שרייבערס אין אַ ספעציעלן פארבאַנד. אין יאָר 1939 האָט ער פאַררופן אין לאָדזש אַ צוזאַמענטרעף פון אַרטא־דאָקסישע שרייבערס, ווו עס איז געשאפן געווארן דער „אַלף״, וואָס מיינט „אַרטאַדאָקסישער ליטעראַטן־פאַרבאַנד.

פון 1930 איז א. ג. פרידענזאָן פרנס פון לאָדזשער קהילה.

אין דער צייט פון דער נאַצישער הערשאַפט איז ער געווען אין וואַרשעווער געטא, ווו ער האָט פאַרגעזעצט זיין טעטיקייט.

די דאָזטע, ארט און געגויע באַדינגונגען פון זיין טויט זענען נישט באַקאַנט. עס איז באַווויסט, אַז אין דער ער־שטער סדר־נאַכט פון 1943, וועגן עס האָט זיך אַנגעהויבן דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא, האָט ער זיך גע־פונגן אין דעם בונקער פון אַ באַקאַנטן מאַדזשיצער חסיד, אַ גביר, ר׳ יוסף פאַסטאַג.

לויט איין ווערסיע זאָלן די נאַציס האָבן אויפגעדעקט דעם בונקער אוּן אַלעמען אומגעבראַכט. ווי אַנדערע גיבן איבער איז דער בונקער פאַרשאַטן געווארן און אַלע זענען אונטער די חזרבות דערשטיקט געווארן. צוזאַמען מיט אים איז אויך געווען זיין פרוי ביילע און זיין צוויטער זון שמשון־רפאל.

פון אַ בריוו, וואָס עס שרייבט אַ פעטער פון אַ. ג. פרי־דענזאָן, משה פרידענזאָן, אַ ברודער פון דעם דערמאָנטן אין דער פרענומעראַנטן רשימה, ר׳ יהושע פרידענזאָן, געמען מיר אַרויס אַ ריי פרטים וועגן דער דאָזיקער מישפחה וואָס האָט אַ שייכות צו וויסקיט אוּן אַ ריי דאָרטיקע תושבים. דער בריוו־שרייבער איז אויך איינער פון די אגודה־זשורנאַליסטן פון פוילן פאַר דער צווייטער וועלט־מילחמה. געווען רעדאַק־ציע־סעקרעטאַר פון זשורנאַל „בית־יעקב״. זייענדיק צווישן דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד אין די יאָרן 1946—1953 אַקטיוו אין דער יידישער פרעסע פון דער שארית־הפליטה. היינט אין אַמעריקע, וווּ ער פאַרגעסט זיך מיט ליטעראַריש־פאַרשערישע אַרבעטן. מיר גיבן איבער פראַגמענטן פון זיין בריוו ווי זיי זענען גשריבן טאָקע אין זיין נאָמען.

איך בין אַ ברודער פון דעם אומגעקומענעם על קידוש־השם אליעזר־גרשון פרידענזאָן אוּן ביידע זענען מיר זיך פון דעם דערמאָנטן אין דער פרענומעראַנטן־רשימה פון דעם ספר „סנהדרי קטנה״.

מיין פאָטער, הרב יהושע פרידענזאָן, איז געווען אַ ווייס־קיטער איידעם. דער שווער זיינער, דאָס הייסט מיין זיידע, האָט געהייסן ר׳ משה האָבערמאַן. צו יענער צייט געווען אַ יִד אַ נגיד, געהאָט אַן אייגן הויז. זיין פרנסה איז געווען, וואָס ער איז געווען אַן אריינגייער ביי גראָפן.

ר׳ משה האָבערמאַן איז געווען אַ פרומער יִד, אַ בעל־צדקה און אַ דבוק באמונת צדיקים. געפאָרן צו עטלעכע רביים. איז געפאָרן צום גראָדזיסקער רבי ר׳ אלימלך שפירא (אַ זון פון אַלטן מאָגעלניצער); צום בלענדאָווער רבין ר׳ יעקב שפירא (אַ ברודער פון דערמאָנטן ר׳ אלימלך) און אויך צום קאָזשעניצער ר׳ ירחמיאל־משהלע האָפשטיין. וועגן דער קאָזשעניצער פלעגט קומען קיין וויסקיט פלעגט ער אינגשטיין ביי מיין זיידן ר׳ משה האָבערמאַן.

אונדזער מוטער איז געווען אַ טאָכטער פון דערמאָנטן ר׳ משה האַבערמאַן. ר׳ משה האָט געהאַט אַ זון אַברהם האַבערמאַן. ער האָט זיך שוין אַרויסגעצויגן קיין וואַרשע און געפירט גרויסע מיסחרים מיט דאַנציק.

ר׳ משה האַבערמאַן האָט בכלל, ווי עס פּאַסט פאַר אַ נגיד, גענומען פאַר זיך גאָר פיינע איידעמס, זיי האָבן זיך אָבער נישט געהאַלטן אין וויסקיט. אַזוי האָט איין איידעם זיינען ר׳ אליה־זלמן באַרענשטיין געוווינט אין זגיעזש. געווען איז ער אַן אש תם געזעסן על התורה ועל העבודה. די געשעפטן האָט געפירט מיין מוטערס שוועסטער, די מומע זאָנדע, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי אַן אמתע אשת־חיל. אַגב איז דער באַקאַנטער אָרטאָדאָקסישער שריפטשטעלער משה פּראַגער, אַן אייניקן פון דער מומע הינדע און פעטער אליה־זלמן.

אַ צווייטער איידעם איז געווען ר׳ מענדל בוכווייץ, געוווינט אין לאָדזש, אַן אַלעקסאַנדער חסיד, אַ ייד אַ סוחר.

ר׳ משה האַבערמען האָט אין וויסקיט געהאַט נאָך אַ ברודער מיטן נאָמען ר׳ פישל האַבערמאַן. געלעבט כלימיו אין וויסקיט, געווען אַ סוחר, דאָרטן געשטאָרבן.

אויך איז ר׳ מענדל בלאָשטיין געווען אַ שוואָגער פון דעם זיידן ר׳ משה האַבערמאַן. געווען איז ער אַ ייִד אַ למדן, אַ חסיד און אַ גרויסער נגיד. מען האָט געזאָגט, אַז ער האָט, צו יענער צייט, פאַרמאָגט קרוב אַ האַלבן מיליאָן רובל.

ווי געזאָגט איז מיין פאָטער ר׳ יהושע, געווען אַן איידעם אין וויסקיט. געבוירן איז ער געווען אין קאַליש אין יאָר 1873. זיין פאָטער ר׳ שמואל פרידענזאָן, איז געווען אַן איידעם פון דעם גאון ר׳ חיים אויערבאַך, באַקאַנט ווי דער לענטשיצער רב און מחבר פון ספר „דברי משפט“ אויפן „חושן משפט“.

מיין פאָטער האָט אַ געוויסע צייט געגעסן קעסט ביי זיין שווער ר׳ משה האַבערמאַן אין וויסקיט. נאָכן אַראָפּגיין פון קעסט האָט ער געפּרוווט זיך נעמען צו מסחר אין וויסקיט. ער האָט געעפנט אַ לעדער־געשעפט אָבער אַזוי ווי ער האָט נישט מצליח געווען איז ער אַוועק קיין לאָדזש. דאָס איז געווען אין יאָר 1908. אין וויסקיט זענען געבוירן געוואָרן אויסער איך און מיין ברודער ר׳ אליעזר־גרשון אויך אַ שוועסטער, וואָס געפינט זיך אין ישראל.

מיין פאָטער האָט, נאָכן אַריבערציען זיך קיין לאָדזש, זיך פאַרנומען מיט מיסחר. געווען אָבער אויך אַ ספרא רבא און אַ דאַנק אים זענען אַרויס אַ ריי ספרים צווישן אַנדערע אויך פון דעם זיידן שמעלקע פרידענזאָן, געוועזענער מורה־הוראה אין לאָדזש און זיינע אייגענע חידושים. אין עלטער פון 68 יאָר איז ער אין יאָר 1942 געשטאָרבן אין לאָדזשער געטאָ, אויסגעגאַנגען פון נויט און הונגער.

אין ניו־יאָרק איז אַקטיוו טעטיק אַ זון פון ר׳ אליעזר־גרשון פרידענזאָן, יוסף פרידענזאָן. ער איז איינער פון די אַקטיווע עסקנים אין „אגודת ישראל“.

רב אליהו בן אַברהם־יוזפא, רב אין וויסקיט פון ניינצנטן יאָרהונדערט

מיר ברענגען דאָ ווייטער צוויי שער־בלעטער פון ספרים, וואָס זייער מחבר איז אַ געוועזענער רב פון וויסקיט אין 19טן יאָרהונדערט. אויפן סמך פון אַ ריי פּרטים, וואָס געפינען זיך טאַקע אויף די דאָזיקע ספרים דערוויסן מיר זיך אַ ריי ביאָגראַפישע ידיעות פון דאָזיקן רב, וואָס איז געווען מחבר נישט נאָר פון די ספרים, וואָס מיר ברענגען זייערע שער־בלעטער נאָר אויך אַנדערע. אויך ווייסן מיר פון די אַנדערע ערטער, ווו ער איז געווען רב ביז זיין קומען קיין וויסקיט. די דאָזיקע ידיעות דערגאַנצן מיר מיט אַ ריי אַנדערע פון צווייטע מקורים.

דער דאָזיקער רב איז געווען, ווי מיר זעען אויף די שער־בלעטער פון זיינע ספרים און אויך די הסכמות, וואָס זענען צו זיי געגעבן געוואָרן, אין די שטעט פּולאַוו, טאַרלאָוו און וואָנוואָלניץ, און לסוף אין וויסקיט. דאָ אין וויסקיט איז

ספר

דבר אליהו

והוא

שאלות ותשובות

אשר חברתי בעזהשית ובחמלתו עלי הצעיר והדל מדעת ולא בינת אדם לי אליהו בן להאי בוצינא קדישא חסידא ופרישא מו״ה אברהם יוזפא זללה״ה. מעיר פולאב האבד״ק וואנוואליין וק״ק טרלא.

והנני נוזר אומר שאל יסמוך שום אדם עלי בחבורי זה להוראה כי לא הקורן למדה זו. רק להעיר לב המעיין באתי. ואני תפלה יזכני השית ללמוד בשמוד לשמור ולעשות ולקיים. ויתקיים בי מה שכתוב לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך וגו׳ מעתה ועד עולם. אנס״ו.

ווארשא

בדפוס ר׳ חיים קעלטער נ״י ברחוב נאוואליפע נומר 9

שנת תרמ״ד לפ״ק

СЕФЕРЪ ДВАРЪ ЭЛІОУ

т. е. Вопросы и Отвѣты о религіи

СОЧИНЕНІЕ РАВВИНА

Эляша Лермана въ Ново-Александріи.

ВАРШАВА

въ Типографіи и Литографіи Х. Кельтера, на улицѣ Новолипіе № 9.

1884.

ספר „דבר אליהו“ פון וויסקיטער רב אליה בן אברהם־יוזפא. געדרוקט אין יאָר 1884.

ער געשטאַרבן כ"ה סיון תרמ"ז (1887), זיין פאַמיליע־נאַמען איז געווען לערמאַן.

אין ווייסקיט איז ער געווען רב משמעות אַ פאַר יאָר, ווייל אין זיין ערשטן ספר „דבר אליהו", וואָס זענען שאלות־ותשובות, וואָס איז געדרוקט אין יאָר תרמ"ד (1884) אין וואַרשע, איז ער נאָך נישט געווען רב אין ווייסקיט. ערשט אין צווייטן ספר, „אזור אליהו", געדרוקט אין יאָר תרמ"ה (1885) אויך אין וואַרשע, ווערט שוין אָנגעגעבן, אַז ער איז דער אב בית־דין פון ווייסקיט. אָזוי ווי ער איז געשטאַרבן אין 1887 קומט אויס, אַז ער האָט פאַרנומען דעם ווייסקיטער כסא רבנות בסך הכל אַ צוויי יאָר.

אויף זיין ספר „דבר אליהו" געפינען זיך די הסכמות פון די ווייטערדיקע רבנים:

ר' ישראל־יהושע פון קוטנע, מחבר פון ספר „ישועות ישראל", באַקאַנט ווי רב שיעלע קוטנער;

ר' יצחק־אלחנן, דער באַרימטער רב און ראש־ישיבה פון סלאַבאָדקער ישיבה;

ר' חיים־אליעזר וואַקס, פון קאַליש, בעל־מחבר פון ספר „נפש חיה".

ר' יוסף־בער הלוי פון בריסק באַרימט ווי רב יאַשע־בער סאָלאָוויטשיק, דער מחבר פון ספר „בית הלוי";

ר' ברוך־מרדכי ליבשיץ פון שעדלעץ, פריערדיקער רב אין וואַלקאָוויסק און נאָוואַרעדאָק, דער מחבר פון די ספרים „ברית יעקב" און „בית מרדכי";

ר' שמואל מאָהליווער פון ביאַליסטאָק, איינער פון די גרינדער פון דער „מזרחי";

ר' אליהו־חיים מייזל, דער רב פון לאָדזש;

ר' ישראל־איסר שפירא, רב פון מעזריטש.

פון דער הקדמה פון אַ זון פון דעם מחבר, וואָס איז פאַראַן אין דערמאָנטן ספר דערוויסן מיר זיך, אַז ער, דער מחבר גופא, האָט גאָרנישט געטראַכט אַרויסצוגעבן דעם ספר, אַז דאָס האָבן זיינע קינדער אים דערצו באַווויגן.

זאָגט זיך דאָרטן אין דער הקדמה אָזוי:

... זאָלן זיך פרייען די חכמים ווען זיי ווּעלן זען די ערשטע

ספר „אזור אליהו" פון ווייסקיטער רב, אליהו לערמאַן, געדרוקט אין יאָר 1885.

ספר

אזור אליהו

על התורה ועל זמנים ומועדים ולקוטים על פסוקי דין ומאחז.

בית הרב הגאון המפורסם בתורה ובחסידות, בננלה ובנסתר לו עשר ידות, בן של קדושים, כקש"ת מוהר"ר אליהו שליט"א מעיר פולאב האבדק ווייסקיט. בעהמ"ח שו"ת דבר אליהו. ועוד חבורים אשר עודם כעת בכתובים. הה ספר מנחת אליהו על הש"ס. ספר משנת אליהו על הרמבם. ועוד חדושים ושו"ת. יזכו ה' להוציאם לאור עולם.

הובא לבית הדפוס בהשתדלות בני המחבר המופלגים יחוי.

וואַרשא

בדפוס ר' חיים קעלטער רחוב נאיוליפע נומער 9

שנת תרמ"ה לפ"ק

СЕФЕРЪ АЙЗОРЪ ЭЛІОУ

т. е. КОМЕНТАРЪ БИБЛІИ

Сочиненіе Раввина Эліаша Лермана.

Типо-Литографія Х. Кельтера, улица Новолипіе № 9 (новый 11).

въ Варшавѣ.

1885.

פרוכט פון מיין פאָטער דעם רב און גאון... אַזוי ווי עס איז באַווּסט צו אַלע זיינע באַקאַנטע, אַז ווען ער איז נאָך אין זיינע יונגט־יאָרן געזעסן אויף דעם שטול פון רבנות אין פּולאַוו און שפּעטער אין ווּאַנוואָלניץ פלעגט ער כסדר פאַרשרייבן חידושים... שפּעטער, אַז ער איז געוואָרן רב אין טאַרלאַוו האָב איך אים געבעטן, אַז ער זאָל זיינע חידושים און פּילפּולים אַרויסברענגען אין אַ ספר, כדי זיי זאָלן בלייבן אויף אייביק און איך האָב מיך דערמאָנט די מאמרים, ווו עס זאָגט זיך, אַז דער וועמען מען האָט מגלה געווען חידו־שים פון הימל איז מחוייב זיי צו פאַרשרייבן... האָבן מיר אים אבערגערעדט (דאָ רעדט שוין דער אַריינפירער אין לשון רבים, ווייל געווען זענען עס דריי ברידער) און מיר האָבן צוגעגרייט דעם ערשטן ספר, שאלות ותשובות, און די ווייטערדיקע וועלן מיר ווידער אם ירצה השם אַרויס־געבן.

די דאָזיקע הקדמה שרייבט דעם מחברס אַ זון וואָס הייסט אַברהם־יוזפא. ער דערמאָנט אויך די מיטאַרבעט פון זיין ברודער דעם חריף און בקי, דעם מופלג בתורה חיים, וואָס האָט געהאָלפן אין צוגרייטן צום דרוק דעם ספר, ווייל ער, אַברהם־יוזפא, איז באַלאָדן מיט אַ שטעלע פון רבנות. אויך אַ דריטער זון ישראל ווערט דערביי דערמאָנט צום גוטן.

פון דער אונטערשריפט פון דעם מחברס זון דערוויסן מיר זיך אויך געוויסע פרטים פון דעם יחוס־בוים פון דעם מחבר.

דער מחבר ר׳ אליהו איז געווען אַ זון פון אַברהם־יוזפא, וועלכער איז געווען רב אין קאָנסקאָוואָליע, ווו ער איז גע־שטאָרבן; דער דאָזיקער אַברהם־יוזפא איז ווידער געווען אַ זון פון הרב הגאון אַא״ו ר׳ בנימין, אַ בן־דור פון וויל־נער גאון, אַ געבוירענער אין ליטע, וועלכער איז געווען רב אין די פּוילישע שטעט אין פּולאַוו, וולאָדעווע, שע־לישטש. ווען ער איז געפאָרן קיין איסלאַנד אין די וואַרעם־בעדער איז ער געשטאָרבן אין בערלין, ווו ער איז געקומען צו קבורה. וויייטער ציט זיך דער יחוס, פון אַנדערע אָפּ־צווייגן צום לובלינער רבי, רב יעקב־יצחק און צום של״ה הקדוש.

דער זעלביקער ר׳ אליהו ב״ר אַברהם־יוזפא האָט חוץ די דאָזיקע צוויי ספרים, וואָס מיר ברענגען דאָ זייערע שער־בלעטער, נאָך מחבר געווען די וויייטערדיקע ספרים: משנת אליהו; מנחת אליהו; סערת אליהו; נפש אליהו; תורת אליהו. די דאָזיקע ספרים זענען שוין זיכער אַרויס נאָכן טויט פון מחבר.

לאָמיר צוגעבן, אַז די ספרים, וואָס זייערע שער־בלעטער ווערן דאָ געברענגט, געפינען זיך אין דעם טעאָלאָגישן סע־מינאַר אין ניו־יאָרק, וועלכער האָט דערלויבט אַראָפצו־נעמען פאָטאָסטאַטן פון די דאָזיקע.

משמעות, אַז חוץ אַ גדול בישראל איז דער דאָזיקער וויסקיטער רב געווען גאָר באַקאַנט אין די חסידישע קרייזן. אין דעם חסידישן ספר „שיח שרפי קודש״, וווּ עס זענען פאָראַן זייער פיל חידושים און סיפורים פון דעם געראַר, קאָצקער, וואַרקער, פּוזשיסכער און אַנדערע פּויליישע חסי־דישע רביים, ווערט ער גאָר אָפט דערמאָנט מיט זיינע חידושים, ווערטלעך אין מופתים.

אין פאַרשידענע זיכרונות און אינפאַרמאַציעס ווערט אי־בערגעגעבן, אַז אויפן וויסקיטער בית־עולם האָט זיך גע־פונען אַן אוהל פון אַ צדיק, וווהין מען פלעגט אַרײַנלייגן „קוויטלעך״. עס קען זיין, אַז דאָס איז טאַקע דער אוהל פון דעם דערמאָנטן רב אליהו, וואָס איז אין דער חסידישער וועלט געווען באַקאַנט ווי רב אליהו וויסקיטער, אָדער רב אליהו פּולעווער.

די ניגונג פון מחבר זיין ספרים האָט איבערגענומען זיין זון רב חיים לערמאַן, וועלכער איז געווען רב אין סקער־ניעוויץ. דער דאָזיקער רב האָט אַרויסגעגעבן די וויייטער־דיקע ספרים: אורח לחיים; משנת חיים; נתיבות חיים; פרי חיים צדקת חיים; שנות חיים; תורת חיים, צוואָמען זיבן ספרים.

גרשון־מאיר שמעטאַנקאַ*)

מיין געבוירן־שטעטל וויסקיט

די ווייטערדיקע שורות זענען זיכרונות פון דער קינדהייט און יוגנט. איך בין אַרויס פון שטעטל מיט 58 יאָר צוריק און זיכער זענען אַ סך פרטים אַרויס פון זיכרון. עס קען אויך זיין, אַז געוויסע קלייניקייטן זענען נאָך דעם אין אויסזען פון שטעטל, אין דער פירונג פון די שטעטלשע יידן געווען אַנדערש. אָלע אַנגערופענע נעמען און באַצייכענונגען האָבן אַ שייכות צו יענער צייט, וואָס מיין זיכרון נעמט אַרום.

איידער איך וועל צוקומען שילדערן מיין היים, מיין סביבה, מישפּחה און פֿרעזענלעכע איבערלעבענישן, וויל איך דאָ פֿאַרשטעלן, אויף ווי ווייט עס איז מעגלעך מיט אַ צוריקבליק פון אַזוי פיל יאָרן, ווי עס האָט דאָן אויסגעזען אונדזער שטעטל.

*) גרשון־מאיר שמעטאַנקאַ איז געווען דער ערן־פֿאַרזיצער פון דעם לאַנדסלייט פֿאַראיין פון זשיראַרדאָוו. אַמשינאָוו און ווייסקיט אין ב"א. ליידער האָט ער נישט דערלעבט צו זען אַפּגעדרוקט זיין אַרבעט אין פּנקס. ער איז געשטאָרבן דעם 17טן אַפּריל 1960.

בכלל איז דער אַפּיציעלער נאָמען פון שטעטל געווען ווייסקיטקי. מיר יידן האָבן עס אַ ביסל „געיידישט", ביי אונדז האָט עס געהייסן ווייסקיט, דעם „קי" האָבן מיר אַרויסגעוואָרפן.

געהערט האָט דאָס שטעטל צום גראָדזיסקער פּאָוויאָט, וואָרשעווער גובערניע. פון אַן־סטאַציע איז געווען זעקס קילאָמעטער ווייט — די סטאַציע איז געווען אין זשיראַרדאָוו.

אין יענער צייט זענען אין ווייסקיט געווען ביי 300 יידישע מישפּחות.

דאָס שטעטל איז געווען צעטיילט אויף צוויי טיילן, עס האָט אין מיטן דורכגעשניטן אַ טייכל, וואָס די יידן האָבן עס גערופן די דושיקע וואַסער.

אין איין טייל פון שטעטל, אַנקומענדיק פון זשיראַרדאָוו, האָט געוווינט דאָס עמך פון שטעטל — באַלמעלאָכעס. באַלעגאָלעס, קצבים און דאָ זענען אויך געווען די יאַטקעס. (אויך די טריפענע גויישע יאַטקעס, די קיילערס האָבן דאָ געהאַט זייערע יאַטקעס). דאָ איז געווען דער שול־הויף, וווּ עס איז געשטאַנען דער בית־המדרש, די מיקווה מיט דעם מרחץ, אויך האָט דאָ געוווינט דער רב. אין דאָזיקן טייל פון שטאָט, פון וואַנען מען איז אַנגעקומען פון זשיראַרדאָוו, איז טאַקע געווען די זשיראַרדאָווער גאַס, פון וועלכער עס האָט זיך אָפּגעגלידערט דאָס יאַטקע־געסל. עס איז אויך געווען דער רביצנס גאַס. מיטן דעמאָלטיקן רב האָט דאָס געסל נישט געהאַט קיין שייכות, ער האָט דאָרטן נישט געוווינט. געוווינט האָט אָבער דאָרטן די יונעווצער רביצן, פֿאַר וואָס די „יונעווצער", וווייס איך נישט.

אין דעם טייל שטעטל, ביים טייך, האָט זיך אויך געפונען אַ וואַסערמיל, וואָס האָט געהערט צו אַ דייטש קאָראָל העלע. דאָס דורכגיין פֿאַרבי דער מיל איז פֿאַר יידישע קינדער געווען סכנות־נפשות. דער דייטש האָט געהאַט אַ כלב, וואָס האָט ליב געהאַט צו בייסן יידישע קינדער. אויך איך בין אַ מאָל געפֿאַלן אַ קרבן פון דעם דאָזיקן כלב.

דער צוויייטער טייל איז שוין געווען באַוווינט פון שטעטלשער פּני. דאָס איז געווען דער מאַרק, די קלייטן. דאָ האָבן

געוווינט די סוחרים, די קהילה־דאָזאָרעס וכדומה פיינע לייט. די הויפּטגאַס איז דאָ געווען די גיזעווער גאַס.

אין דעם טייל זענען געווען שטיבלעך פון די גראָדזיס־קער, גערער און אַלעקסאַנדערער חסידים.

אין מיטן מאַרק איז געווען אַ פּלומפּ פון וואַנען שטאָט פלעגט נעמען דאָס „גוטע וואַסער" צום טרינקען און קאָכן.

אויפן מאַרק איז אויך געווען דער פּלאַץ, ווו עס זענען געשטאַנען די באַלעגאָלעס, וואָס פלעגן פירן די פּאַסאַזשירן צום באַן. אַהער פלעגן קומען די פּאַסאַזשירן און אַהער פלעגן קומען די געסט פון באַן.

יעדן דינסטיק איז געווען אַ מאַרקטאָג. עס פלעגן אָנפאָרן ייִדישע סוחרים און באַלמעלאָכעס פון די אַרומיקע שטעט־לעך: שניידערס, טאַנדעטניקעס, שוסטערס, רימאַרעס, סטאָ־ליאַרעס פלעגן ברענגען זייערע אויסאַרבעטונגען. קצבים פלעגן דאָ איינקויפן פי און ייִדישע פערד־הענדלער האָבן דאָ געשלאָסן מיסחרים, געקויפט אָדער געביטן זייערע פערד. דער מאַרקטאָג, דער דינסטיק, איז געווען פון די וויכ־טיקסטע הכנסה-קוואַלן פון שטעטל. איין מאָל אין חודש איז געווען אַ יאַריד. ער איז שוין געווען גרעסער ווי דער גע־וויינלעכער וועכנטלעכער מאַרקטאָג.

נאָך דעם דאָזיקן טייל פון שטאָט האָט זיך געצויגן אַ וועג צו די צוויי צעגעלניעס (זיי האָבן געהערט צו דייטשן). אויפן וועג אַהין איז געשטאַנען די דייטשע קירכע.

פון דער גיזעווער גאַס האָט זיך אויף לינקס גענומען דאָס ראַוועל געסל.

ביידע טיילן פון דער שטאָט זענען געווען פאַראייניקט מיט אַ בריק, בערך אַ צען מעטער די לענג.

האַרט ביים שטעטל, ביים טייך, איז געשטאַנען אַ קאַטוי־לישער קאָסציאָל. דאָרטן איז געווען אַן אַלייע און אַ גאָרטן. דאָ איז געווען דער באַליבטער שפּאַציראָרט פון דער יוגנט אין די אָוונטן אָדער אין די יום־טוב־טעג. ביי די ייִדן האָט דער דאָזיקער פּלאַץ געהייסן די „פּראָבאָסטוואָ" (דער דאָזי־קער נאָמען האָט זיך גענומען פון פּוילישן וואָרט פּראָ־באָשטש — אַ גלח).

ייִדן האָבן באַוווינט דעם צענטער פון שטעטל (פון ביידע זייטן טייך). ביים ראַנד פון שטעטל האָט געוווינט די קריסט־לעכע באַפעלקערונג — פּאָליאַקן און אַ טייל דייטשן.

די ייִדן האָבן זיך פאַרנומען מיט קליינהאַנדל און בעיקר מיט האַנטווערקעריי, וואָס איז כמעט געלעגן (חוץ אַ פּאָר פאַכן) אין ייִדישע הענט. עס זענען געווען ייִדן שניידערס, שוסטערס (געציילטע קריסטן זענען געווען אין דעם פאַך), סטאָליאַרעס, האָלץ־טאָקאַרעס (פלעגן מאַכן די פיסלעך צו די מעבל, פאַרשידענע באַפּוצונגען „גאַלקעס" צו בעטן, צו שענק), גלעזערס, בעקערס, בלעכערס, קצבים, טעפּערס, פּעלצנייערס. אויך ייִדישע פרויען האָבן זיך באַשעפטיקט מיט מלאכה. געווען נייטאָרנס, מאָדיסטקעס, ווייסע־וועש־נייערנס, אַ שייטלמאַכערן (מען האָט זי גערופן די פריזי־רערקע). געווען פרויען וואָס פלעגן שטיין אין מאַרק מיט זיס־וואַרג, פרוכטן און אַנדערע נאַשערייען. טייל האָבן געהאַט אַ פּאָר פּרנסות — אַזוי איז הערשל טעפּער אויך געווען אַ סאַדאָווניק, פלעגט אָפּדינגען סעדער. געווען אויך אַ ייִדי־שער פריזירער, וואָס איז אויך געווען דער פעלדשער פון שטעטל. פלעגט חוץ דאָס שערן און ראַזירן אויך שטעלן באַנ־קעס, רייסן ציינער וכדומה. עלטערע ייִדן האָבן אים גערופן רב רפאָל, ביים עולם איז ער געווען באַקאַנט ווי רפאל דער פעלטשער.

באַלעגאָלעס האָט דאָס שטעטל געהאַט צוויי קאַטעגאָ־ריעס: אַזעלכע וואָס פלעגן פירן פּאַסאַזשירן צום באַן, דאָס הייסט קיין זשיראַרדאָוו און צוריק. די זעלביקע פלעגט מען פון צייט צו צייט דינגען אויף ספּעציעלע נסיעות אין שכנותדיקע שטעטלעך אָדער דערפער.

פון אַ צווייטן מין זענען געווען די יעניקע וואָס פלעגן ברענגען סחורות פון וואַרשע פאַר די אָרטיקע סוחרים (פון וויסקיט ביז וואַרשע פלעגט זיך רעכענען אַכט מייל, בערך 56 וויאָרסט). לרוב פלעגן די סוחרים פאָרן מיטן באַן. די באַלעגאָלעס האָבן גענאָסן מצד די סוחרים דעם פולן צוטרוי. עס פלעגט אָפט טרעפן, אַז מען פלעגט דורך די באַלעגאָ־לעס מאַכן די נייטיקע באַשטעלונגען. דורך זיי פלעגט מען צושיקן די רשימות פון די געפאָדערטע סחורות און אַפילו דאָס געלט, פאַר די הורטאָווניקעס אין וואַרשע. דאָס פאַך באַלעגאָלעריי איז געווען א פאַך וואָס פלעגט אַריבער פון טאַטן צום זון, ווי אַ חזקה. אַזוי האָט דער שוואַרצער ליי־בוש, אַליין אַ גראָדזיסקער חסיד, איבערגעגעבן דאָס פאַך זיין זון אָשרן — אָשר, דעם שוואַרצן לייבושעס.

אַ באַזונדער אָרט האָבן די קצבים פאַרנומען אין אונ־דזער קהלשן לעבן. זיי האָבן געשפּילט אַ ראָלע אין די מחלוקתן אַרום רבנים, שוחטים. זיי האָבן עס אַרום די דאָזי־קע ענינים, צוליב זייער פאַך־אינטערעס, טאַקע געשאַפן די באַזונדערע צדדים. ווען עס איז אין 1905 צו אונדז אויך דערגאַנגען די שטורעם־באַוועגונג פון דער ערשטער רו־סישער רעוואָלוציע (וועגן וואָס איך וועל באַזונדער דער־ציילן ווייטער) זענען געווען די קצבים די יעניקע וואָס מען האָט זיי געפּרוווט אָנרייצן קעגן דער דאָזיקער באַוועגונג.

די סוחרים האָבן געהאַט קלייטן פון שוכוואַרג, שניט־סחורה (מאַנופאַקטור), צעלניק (גאַלאַנטעריי־סחורות און צודאַטן), געפעס, שפּייז. עס פלעגן דאָרט קויפן סיי די ייִדן, סיי די דאָרפישע באַפעלקערונג.

געווען אויך אַ קאַשע־מיל, געטריבן מיט אַ פערד, ווו עס פלעגן אויסגעאַרבעט ווערן פאַרשידענע גרויפּנס.

געווען זענען אויך דאָרף־גייער, וואָס פלעגן אויף אַ גאַנ־צער וואָך אַוועק איבער די דערפער, ווו זיי פלעגן קויפן פאַרשידענע סחורות, טוישן אויף שטאָטישע סחורות די דאָרפישע פּראָדוקטן. צווישן די דאָרף־גייערס זענען אויך געווען די גלעזערס, וואָס פלעגן גיין איבער די דערפער אַריינשטעלן שויבן.

די קינדער האָבן זיך געלערנט אין חדרים. פֿאַר מיין צייט זענען געווען די ווייטערדיקע מלמדים:

חיים־דוד, אַ דרדקי־מלמד, די פרוי זיינע, ביילע, איז גע־ווען אַ שטיקל ווייסע־וועש נייערן.

יוסף־לייב, אַ חומש און רש״י־מלמד.

שאול־אַהרן, אויך אַ מלמד פון חומש און רש״י. זיין פרוי איז געווען אַ נייטאַרן.

דער קליינער יאָסעלע — אַ גמרא־מלמד.

געלערנט האָט מען ביים מלמד אין שטוב. אַ יום־טוב פלעגט זיין אין שטעטל פֿאַר די חדר־יינגלעך ווען עס פלעגט קומען אַ רעוויזאָר פון דער גרויסער קריי־שטאָט. די מלמדים פלעגן דעמאָלט „צעלאָזן״ דעם חדר. געפֿעבן די קינדער פריי. משמעות, אַז דאָס לערנען אין חדר איז נישט אין גאַנצן געווען אַ לעגאַלע אינעריכטונג.

אין די חדרים איז געווען אַבליגאַטאָריש דאָס לערנען אַ שעה רוסיש. עס פלעגט דער גאַנצער חדר גיין צו אַ לערער. דער דאָזיקער לערער איז געווען אַ יִיד, אַן אַלטער בחור, וואָס איז געקומען ערגעץ פון דער פרעמד. קיינער האָט נישט געוווסט פון וואַנען. מען פלעגט וועגן אים דערציילן פֿאַרשידענע מעשיות.

אין שטעטל זענען אויך געווען אַ ריי חברות. איך גע־דענק, למשל:

די חברה תהילים. צו דער דאָזיקער חברה האָבן געהערט בעיקר דאָס פֿשוטע פֿאָלק, באַלעגאָלעס, קצבים, דאָרף־גייערס. זיי פלעגן זיך צונויפקלייבן שבת נאָך מיטאָג אין בית־המדרש און איינער פון דער חברה (לויט אַ באַשטימ־טן סדר) פלעגט צוגיין צום עמוד און זאָגן פסוקימווייז דעם תהילים. ער פלעגט זאָגן אַ פסוק און דער גאַנצער עולם פון דער חברה פלעגט עס אויבערחזרן. די חברה איז אַנ־געפירט געווארן דורך אויסגעקליבענע גבאים. שבועות, ווען עס פאַלט אויס דער יאָרצייט פון דוד המלך, פלעגן זיי מאַכן אַ סעודה.

די חברה „עין יעקב״ איז בעיקר באַשטאַנען פון באַלמע־לאָכעס: שניידערס, שוסטערס און אויך איינצלנע קצבים און באַלעגאָלעס. אַלע שבת פאַרנאַכט פלעגט מיט זיי לערנען אַ „רבי״ דעם עין־יעקב. לערנען פלעגט מען אין בית־המדרש אָדער אין פֿריוואַטע הייזער, ווייזט אויס נאָך אַ באַשטימטן סדר. איך געדענק ווען אין דער חברה איז גע־ווען „רבי״ אַשר שנייידער אַ לאטוטניק, וואָס האָט זיך גוט פונאַנדערגעקליבן אין די שווארצע פינטעלעך. קיין געצאָלט פלעגט ער נישט נעמען פֿאַר דעם לערנען. מען פלעגט אים אַבער פון צייט צו צייט, בייַ אַ רגל, געבן אַ מתנה אַ מלבוש. פֿאַר יענער צייט זענען געווען גבאים מרדכי אַליק — אַ קצב און זיינוול „קיכע״ יעשאַנאָוויטש, אַ באַלעגאָלע. זייער סעודה איז געווען שמחת־תורה. זיי פלעגן פֿראָווען אייגענע הקפות פון דער חברה. איך געדענק אז דער „רבי״, אַשר לאָטוטניק, האָט אַ מאָל זיך צעטאַנצט מיט דער ספר־תורה, אַז עס איז אים שווער געווען איינצושטילן. געווען איז ער שוין דאָן אַ יִיד אַ זקן, אַבער געטאַנצט האָט ער מיט ברען און התלהבות ווי אַ יונגערמאַנטשיק.

די חברה קדישא איז שוין געווען אַ חברה פון מיוחסים. נישט אַלע האָבן אַהין געקענט אַריין. מען פלעגט דאָרפן זיין אַ געוויסע צייט אַ קאַנדידאַט ביז מען איז געוואָרן אַ ריכטיקער חברה־מיטגליד. די גבאים אין דער חברה קדישא זענען געווען די קהילה־דאָזאָרעס (איך געדענק די באַלע־באַטים די דאָזאָרעס לייבל און פייוול פונטאָוויטש, ווען זיי זענען געווען די גבאים). געווען זענען אין דער חברה מע־נער און פרויען. חברה קדישא פלעגט נעמען אָפּצאָל פֿאַר דער קרקע. גאָר שטרענג פלעגט זי באַהאַנדלען די יעניקע בר־מינסן, וואָס פלעגן פֿאַרן לעבן זיין קאָרג און נישט געבן פֿאַר קהלישע הצטרכותן. ביי אַזאלכע פלעגט מען ביי די יורשים בעטן געזאַלצענע פרייזן און עס פלעגט קומען צו שארפּע מחלוקתן. דער בית־עולם איז געווען אויף דער צוויי־טער זייט פון שטעטל, נאָך דעם גיזעווער וועג. געהייסן האָט ער ביי אונדז דאָס גוטע אָרט. אויפן גוטן אָרט איז געווען אַן אוהל פון עפּעס אַ צדיק, ווהין מען פלעגט אַרײַנ־לייגן „קוויטלעך״ מיט בקשות. גאָר „לעבעדיק״ איז אויפן גוטן אָרט געווען אין חודש אלול, ווען מען פלעגט גיין אויף קבר־אָבות. עס פלעגן קומען זייער אַ סך פון דער פרעמד, וואָס האָבן געהאָט זייערע עלטערן אָדער אַנדערע מישפּחה־מיטגלידער אייַנן וויסקיטקער בית־עולם. די חדר־יינגלעך האָבן געהאָט זייער אַ בית־עולם־„יום־טוב״, דאָס איז גע־ווען תשעה־באָב ווען מען פלעגט גיין אויפן בית־עולם מיט הילצערנע שווערדלעך.

פֿאַר מיין צייט איז געווען דער זשיכלינער רב דער מרא דאתרא. איין מאָל, געדענק איך, אַז אין שטעטל איז געקומען ר׳ ישיעהלע קוטנערס אַ זון. ביי וואָס פֿאַר אַ אַנ־גלעגנהייט וויי־ס איך נישט. ווען דער זשיכלינער איז אַוועק איז געוואָרן רב אַ גבירטיקער פון וויסקיט, אַ מיטגליד פון דער מיוחסדיקער בלוישטיין־מישפּחה. שכירות פלעגט דער רב באַקומען פון דער קהילה.

פֿאַר מיין געדענקען איז אויך געווען אַ דיין — מאָטל דיין. ער פלעגט זיצן ביי ברירות, ביי דין־תורות. אַליין איז ער געווען אַ גרויסער בטלן און ממש נישט געווסט פון קיין צורת־מטבע. די פרנסה־געבערן איז געווען די דיינטע. זי (אייגנטלעך ער) האָט געהאָט דעם מאַנאָפּאָל פון הייוון און פון וויין אויף קידוש. צו זיינע פונקציעס האָט אויך גע־הערט דאָס זאָגן די תפילות פֿאַר די תקיעות.

געווען אין יענער צייט אין שטעטל צוויי שמשים: אַ בית־דין־שמש (משה־יחיאל) און אַ בית־מדרש־שמש (אליה שמש). דער בית־מדרש־שמש פלעגט אַלע פרייטיק רופן אין שול, אַנזאָגן אז דער ליבער שבת קומט אָן. ער פלעגט אויך יעדן פֿאַרטאָג ווען איז שול אַריין. ער פלעגט געבן דרייַ קלעפּ אין די לאָדנס פון פענצטער אָדער טיר. אויב ער האָט גע־געבן צוויי קלעפּ איז געווען אַ סימן, אַז אין שטעטל איז דאָ לא־עלינו, אַ בר־מינן.

חתונות פלעגט מען פֿראָווען מיט מוזיק. מיר האָבן גע־האָט אַ שטעטלשע קאַפּעליע, מיט וועלכער עס פלעגט אָנ־פירן איטשקעלע כלי־זמר. ער אַליין פלעגט שפּילן אויפן פידל, געווען אויך אַ באַס און אַ פויק. די חופה פלעגט מען שטעלן אויף דער גאַס פֿאַר דעם בית־המדרש.

בריתן פלעגט מען אויך פֿראָווען אין בית־המדרש.

איך געדענק אַ גאָר גרויסן יום־טוב וועו מען האָט אַרייַנ־געפירט אַ נייע ספֿר־תורה אין בית־המדרש. געטראָגן האָט מען די ספֿר־תורה אונטער אַ חופה. אונטערפֿירערס זענען געווען די חשובע שטאָט־באַלעבאָטים. פון פֿאָרנט איז גע־גאַנגען די „מוזיק" פון איטשקעלע כלי־זמר.

געווען זענען דאָן דריי שוחטים: דער עלטסטער איז גע־וען ישׂראל שוחט, וועלכער איז אויך געווען חזן. וועו עס האָבן ביי אים אָנגעהויבן ציטערן די הענט און ער האָט נישט געטאָרט שעכטן, האָט שטאָט אַראָפּגעבראַכט כּאַסקל שוחט, אַ ליטוואַק, וועלכער איז געווארן אויך חזן. די חזקה אויף שחיטה פון ישׂראל שוחט האָט אַבער איבערגענומען זיין איידעם שלמה שוחט. ביים אָנקומען פון דעם ליטוואַק איז אין שטאָט געווארן אַ מחלוקת מיט צדדים. ער איז גע־ווען רעקאָמענדירט פון אַ רבין. געווען איז אויך יאָסל שוחט. געשאָכטן האָבן זיי די עופות ביי זיך אין דער היים, ווו זיי האָבן געהאַט דערצו שפּעציעלע ווינקלען. די בהמות פלעגט מען שעכטן אין יידישן שעכטהויז, וואָס האָט זיך געפונען אויף אַרשעווער וועג.

ביים שעכטהויז איז געווען אַ וואַסער, וואָס האָט זיך גע־צויגן פון טייך. צום דאָזיקן וואַסער פלעגט מען ראַש־השנה גיין צו תשליך — געפרופן האָט מען דאָס ארט די גראָבע.

צו די באַקאַנטע געבויידעט אין וויסקיט האָט געהערט דעם „כראָביעס קאַמעניצע". געשטאַנען איז זי אויפן ראָג פון מאַרק און דער גיזעווער גאַס. געווען איז עס אַ גרויס געמויערט הויז פון אַ פֿאַרטער און אַן ערשטן שטאָק. צום הויז האָבן געפירט אַריינגענג סיי פון מאַרק, סיי פון דער גיזעווער גאַס. איז דעם פֿאַרטער האָבן זיך געפונען פֿאַר־שידענע קלייטן, וואָס האָבן געהערט צו יידן. די קרעמערס האָבן דאָרט אויך געהאַט זייערע דירות.

פֿאַר מיין געדענקען האָבן דאָרט געהאַט זייערע געשעפטן: ישׂראל בענדלמאַכער (פֿאַמיליע־נאָמען ליפשיץ) האָט דאָרט געהאַט זיין אייזנגעוועלב; שיינע־הינדל קאָנער האָט דאָרט געהאַט איר שפּייז־געוועלב דאָרט האָט זיך אויך געפונען אַ ביר־שענק, וווּ מען האָט באַקומען פֿאַרשידענע ענטראָנ־קען און פֿאַרבייסענקע; פון אַ שטיקל הערינג ביז אַ פערטל ענדזנס. דער ביר־שענק האָט געהערט צו דוד זימלער. געגאַנגען איז אָבער דאָס געשעפט אויפן נאָמען פון זיין פרוי מרים־געלע.

אויפן גאָרן האָבן וועווינט באַלמעלאָכעס, צווישן זיי מרדכי מענדל (אַ שניידער); מעכל (אַ גלעזער), יצחק, אַ דאָמענשניי־דער), לייביש־יצחק (אַ שוסטער). עס האָט דאָרט אויך גע־וווינט שלמה שוחט. דאָן האָט מען בכלל קיינעם נישט גע־קענט מיט די פאַמיליע־נעמען.

זיכער זענען עס נישט אַלע באַוווינער פון דער דאָזיקער „קאַמעניצע".

אין אַלגעמיין האָבן אין דעם דאָזיקן הויז געווינט נאָר יידן, בערך אַ צענדליק מישפחות. געווען איז עס דאָס גרעס־טע וווינהויז פון שטעטל.

דער נאָמען „כראָביעס קאַמעניצע" האָט געשטאמט דער־פון, וואָס דאָס דאָזיקע הויז איז געווען דאָס אייגנטום פון דעם כראָביע וואָס האָט געווויינט אין דעם הויף גוזיזו (יידן האָבן עס גערופן גיזעווע), 5 קילאָמעטער פון שטעטל. אויפן הויז האָט געהאָט אויפזיכט אַן אַדמיניסטראַטאָר, קאָביליאַנ־סקי, אַן אַלטער פֿאַליאַק נאָך פון דער „פּאָווסטאַניע", וועל־כער האָט 28 יאָר פֿאַרבראַכט אויף סיבירער פֿאַרשיקונג. וועו ער פלעגט קומען יעדן חודש נאָך דעם דירה־געלט פלעגט ער שטענדיק האַלטן אין איין דערציילן וועגן די גבורות פון דעם אויפשטאַנד און וועגן זיינע פֿאַסירונגען אין סיביר.

בכלל האָט דאָס שטעטל עצויגן חיונה פון גיזעווער הויף. סיי די באַלמעלאָכעס, וואָס פלעגן ארבעטן פֿאַרן הויף, סיי די הענדלערס וואָס פלעגן קויפן ביים הויף פראָדוקטן אַדער פֿאַרקויפן סחורות.

אין הויף האָט פאַקטיש געהערשט די כראָביניע, וואָס איז אַנגעגאַנגען פֿאַר זייער אַ ליבע אין ליבעראַלע פערזאָן. אין הויף איז געווען אַ שפּיטאָל, וווּהין מען פלעגט אויפנע־מען, אָן באַצאָלט, די קראַנקע פון די דערפער אין אויך פון דעם שטעטל. יידן פלעגן זיך קוועלן צו גיין אין דאָזיקן שפּיטאָל צוליב כשרות. אָבער וועו עס האָט געוואָלט האָט געקענט זיך באַאָרגן עסן פון שטאָט.

אין אַ געוויסן יאָר (געווען איז עס אין די 90ער יאָרן, נאָך דער כאָליערע־עפּידעמיע), וועו עס האָט געהערשט אַ גרויסער הונגער־נויט צוליב אַן אומגערעטענישׂ, האָט די כראָביניע געגרינדעט אין שטעטל צוויי בחינמדיקע קיכן, איינע פֿאַר דער קריסטלעכער באַפֿעלקערונג אין אַ צווייטע, אַ כשרע, פֿאַר יידן. די יידישע קיך האָט זיך געפונען ביים „לאַנגן וויידער" אויף דער יאַטקע־גאַס.

אָבר, אין דער צייט פון דער כאָליערע־עפּידעמיע האָט זיך געשאפן אַ חברה פון עזונטע מענער, וואָס פלעגן „רא־טעווען" די קראַנקע. קיין דאָקטער איז אין שטעטל נישט געווען. זיי פלעגן זיצן אין בית־המדרש און האַלטן דיזשור. וועו עס פלעגט באַווסט ווערן, אַז עמעץ איז שלאַף גע־ווארן אויף דער „שווערער קרענק" פלעגן גיין צום חולה אַ פֿאַר שטאַרקע יונגלייט און פלעגן דעם חולה גוט אייַנ־רייבן מיט שפּירט. אין יענער צייט זענען זייער אַ סך אויס־געשטאַרבן. אין איין טאָג זענען געשטאַרבן די עלטערן פון דעם באַקאַנטן ביי אונדז שניידער דער קליינער הערשעלע. בכלל האָט דאָן דער קהל געגעבן אַן עצה, מען זאָל זיך אַרויסצינען פון דער שטאָט. יידן האָבן דאָן אויפגעשטעלט

ביידלעך אויפן פעלד, ווו זיי האָבן געוווינט אַ שטיקל צייט ביז די מגיפה איז אַריבער.

בכלל איז דער ייִדישער קיבוץ אין שטעטל געווען כמעט אַן איינהייטלעכער און דאָס צוזאַמענלעבן איז געווען אַ פרידלעכס, הגם עס זענען געווען מישפּחות רייכערע און מיווחסדיקע און אויך גאָר גרויסע קבצנים. קיין שאַרפער תהום צווישן די „פּני" און „עמך" איז נישט געווען. מען פלעגט דאַוונען אין די זעלבע שטיבלעך, געפאָרן צום זעלבן רבין, געשיקט די קינדער צו די זעלביקע דרדקי־מלמדים.

שטאָט פלעגט זיך מיט כבוד באַציִען צו אירע אָרעמע־לייט (וואָס פלעגן מוזן גיין איבער די הייזער) עס זענען אָבער אויך געווען אָרעמע לייט וועמען מען פלעגט די הילף אַריינברענגען אין שטוב. באַלעבאַטים פלעגן פון פרייטיק צו פרייטיק זיך אַרויסלאָזן איבער דער שטאָט און צונויפ־קלייבן נדבות פאַר די דאָזיקע, וואָס מען פלעגט זיי די נדבה איבערגעבן ווי אַ מתן־בסתר. איך געדענק, אַז אַ געוויסן ערב יום־כיפּור ווען מען פלעגט אַרויסשטעלן ביים אַריינגאַנג פון בית־המדרש די פאַרשידענע קערות פאַר קהלשע און צדקה־ענינים, איז אויך געשטאַנען אַ קערה מיט אַן אויפשריפט פאַר אַן עני־חשוב. דעם נאָמען האָט מען געהאַלטן בסוד. מען האָט אָבער געוווּסט, אַז דער דאָזיקער עני־חשוב איז געווען ישראל־יוסף, אַ מעקלער, אַ יורד.

מען פלעגט די נויטבאַדערפטיקע אין די קאַלטע ווינטער־חדשים אויסטיילן אומזיסט קוילן צו באַהייצן די דירות. די קוילן פלעגט קהל, פאַר אַ גאָר אַ ביליקן פּרייז, קויפן ביי פרוי שיינדל אָקסנער פון זשיראַרדאָוו, וואָס האָט געהאַט אַ קוילן־האַנדל.

***

עס האָבן זיך אָבער דאָך אין וויסקיט אַרויסגערוקט צו־ליב אַ ריי סיבות פאַרשידענע מישפּחות און יחידים, וועלכע פאַרדינען פאַרצייכנט צו ווערן, כדי צו האָבן אַ פול בילד פון דעם דאָזיקן ייִדישן קיבוץ.

אויפן ערשטן אָרט וועלן מיר נעמען די מישפּחה בלאָ־שטיין, וואָס איז ביי אונדז געווען גאָר באַקאַנט.

געוווינט האָט די דאָזיקע מישפּחה ביים מאַרק קעגנאי־בער דער „כראַביעס קאַמעניצע". דאָ האָבן זיי געהאַט אַן אייגן הויז מיט אַ גרויסן רחבותדיקן הויף מיט שפּייכלערס און שטיבלעך אינעווייניק. געווען איז עס פון די שענסטע הייזער אין שטעטל.

די מישפּחה איז באַשטאַנען פון אַ פּאָרפאָלק — מענדל און לאה בלאָשטיין. געהאַט האָבן זיי צוויי אויסגעגעבענע טעכטער. די עלטערע, שפּרה, איז געווען דעם סקיערניעווי־צער רבינס אַ שנור; איר מאַן חיימל, איז געזעסן און גע־לערנט. די צווייטע טאָכטער, חיה, האָט חתונה געהאַט פון דער פרעמד; איר מאַן איז שוין געווען א סוחר. ביידע טעכ־טער האָבן שוין געהאַט קינדער. אַלע האָבן געוווינט אין דעם זעלביקן הויף.

דער אַלטער בלאָשטיין, מענדל, איז געווען אַ קליין ייִדע־לע, געקליידט האָט ער זיך ווי אַ רבי, אין אַ קאַפּעליוש און שטענדיק געגאַנגען אין שטוב אין אַ געבלימלטן שלאָפ־ראָק. ער איז געזעסן יומם־ולילה און געלערנט. די געשעפטן האָט געפירט זיין פרוי, וואָס איז געווען פאַררעכנט פאַר אַן אשת־חייל. אין שטעטל און אין אַרום איז זי געווען באַ־קאַנט מיטן נאָמען לאה כאַצקעלעס, לויטן נאָמען פון איר פאָטער.

אירע מיסחרים האָט זי געפירט מיט די אַרומיקע פּרי־צים. זי פלעגט ביי זיי אויפקויפן די הויפישע פּראָדוקציע, בעיקר תבואה. אויפן הויף זענען טאַקע געווען גרויסע שפּייכלערס, וווהין מען פלעגט פון די אַרומיקע פּריצישע הייף אַריינפירן די גערעטעניש. פון דאַנען פלעגט עס גע־פירט ווערן צו פאַרשידענע מילן און סוחרים. זי פלעגט אויך באָרגן די פּריצים געלט.

מענדל בלאָשטיינען פלעגט מען כמעט קיין מאָל נישט זען. ער פלעגט יעדן טאָג גיין אין דער פרי אין דער מיקווה דורך פאַרשידענע הינטערוועגן, וואָס האָט אַרויסגעפירט פון אַ הינטערטירל פון זיין הויף. ער איז געווען אַן אַלעק־סאַנדערער חסיד און אין זיין הויף האָט ער טאַקע אויפגע־בויט אַן אַלעקסאַנדערער שטיבל.

אויפן זעלביקן הויף האָט אין אַ דירה געוווינט ירחמיאל הויקער, וואָס איז געווען דער גמרא־מלמד פון מענדלס אונטערגעוואַקסענע אייניקלעך. אַגב איז איינער פון די דאָ־זיקע אייניקלעך, שוין נישט אין מיין צייט, נאָר שפּעטער, געווען רב אין וויסקיט.

לאה בלאָשטיין, אָדער לאה כאַצקלס, האָט געהאַט איר שטענדיקן באַלעגאָלע וואָס פלעגט איר פירן אין די פּרי־צישע הייף אָדער דערפער ווען זי פלעגט דאַרפן אַרויספאָרן וועגן אירע געשעפטן. געווען איז עס נחום־לייזער ליפשיץ, אַ זייער אָרנטלעכער ייִד און אַ חברה־קדישאניק.

די בלאָשטיינס האָבן געהאַט זייערע שניידערס און שוס־טערס וועלכע פלעגן קומען צו זיי אין שטוב נעמען אַ מאָס און אָפּטראָגן די פאַרטיקע זאַכן. זיי פלעגן קיין מאָל נישט גיין צו די באַלמעלאָכעס אין די וואַרשטאַטן.

ביי די בלאָשטיינס פלעגט מען מאַכן שימחות כיד־המלך. תנאימס, חתונות און בריתן פלעגן פאָרקומען ביי זיי אין הויף. כלי־זמר פלעגט מען ברענגען פון דער פרעמד, דער עיקר פון סאָכאַטשאָוו, וואָס איז געווען באַרימט מיט דער קאַפּעלע פון די ראָטשטיינס.

כדי די שטעטלדיקע ווייסע־חברהניקעס זאָלן נישט שטערן די שימחה פלעגן זיי, די בלאָשטיינס, ספּעציעל אַראָפּברענ־גען פון דער פרעמד „שטאַרקע" וואָס האָבן געהאַלטן אָר־דענונג. איך געדענק, אַז ביי דער חתונה פון איינעם פון די אייניקלעך פון די בלאָשטיינס האָט מען געבראַכט פאַר אַ שומר איינעם פון אַמשינאָווער „שטאַרקע", וואָס איז געווען אַ שם־דבר אין דער גאַנצער געגנט.

***

ווי געזאגט, באצייגן זיך מיינע זיכרונות צו דער צייט וועז איך בין געווען אין וויסקיט. וועל איך דא וייטער גאר קורץ שילדערן מיין משפחה און אויפן פאן פון דער דאזיקער דערציילונג וועט נאך בולטער ארויסקומען דאס בילד פון אונדזער לעבן אין יענער צייט.

מיין פאטער, אברהם־יצחק שמעטאנקא, איז געווען א שניידער. גראד האט זיך אונדזער מישפחה אין יענער צייט אויסגעצייכנט דערמיט, וואס מען האט אונדז גערופן נאך דעם פאמיליע־נאמען — די סחעטענעס (גאר מעגלעך, אז אנדערע האבן עמיינט, אז דאס איז א צונאמען). מיין פאטער און מיין מוטער — וויטל — זענען געבוירן אין וויסקיט. אונדזער מישפחה האט זיך מיט נאך עפעס אויסגעצייכנט, מן־הסתם איז אין שטעטל קיין גרעסערע קאבאנסק נישט געווען.

מיין מוטער, ווי מען האט איבערגעגעבן, האט געבראכט אויף דער וועלט 13 נפשות. אויסגעהאדעוועט האט זי נאר פינף. די איבעריקע זענען גאר יונג געשטארבן.

געווויינט האבן מיר אויף דער זשירארדאוער גאס, אין א קאמער ביי א קריסט, מאיעווסקי, א שענקער.

הגם מיין פאטער איז געווען פאררעכנט פאר א שניידער האט ער זיך לעצטנס מיטן פאך כמעט נישט פארנימען צוליב זיין גאר שוואכע ראיה. ער איז ממש געווען האלב בלינד. איך געדענק, אז וועז איך בין אלט געווען א יאר פינף, מיין פאטער איז נאך דאן נישט געווען קיין גאנצע 50 יאר אלט, האב איך אים עמיזט אינגפעדעמען א נאדל־פאדעם. עס איז ממש געווען א וווּנדער וויּ ער פלעגט נייען, וויּיל ער האט די סחורה כמעט נישט געזען — פלעגט אויסטאפן מיט די פינגער און נייען... פארשטייט זיך, אז מען פלעגט אים נישט געבן צו נייען קיין נייע מלבושים. ער פלעגט נאר איבערנייען, איבערניצעווען אלטע מלבושים.אויך דאס פלעגט מען אים געבן צוליב רחמנות וועגן.

די מאגערע חיונה פלעגט ארויסברענגען מיין מוטער, וואס פלעגט זיך פארנעמען מיט קנעלן — זי האט געהאט א חדר פאר מיידלעך; זי האט מיט זיי גלעלערנט ברכה־מאכן, זאגן מודה־אני און עברי. שרייבן האט זי זיי נישט גלעלערנט. איך גלייב קוים, צי מיין מוטער האט געקענט שרייבן. חוץ דעם איז זי אין זיי ימים־נוראים געווען א פירזאגערן. עס פלעגן דאן פון די ארומיקע דערפער אנפארן די ישובניקעס (דאס רוב זענען עס געווען שוויגערס —מילכהענדלערס, וואס פלעגן האלטן די מילך־פאקטן ביי די פריצים) און זייערע פרויען, וואס האבן נישט געקענט קיין עברי פלעגט מיין מוטער זיין זייער פירזאגערן אין דער וווייבערשול בעת דעם דאוונען. מיין מוטער האט דארטן געהאט א טישל, ארום וועלכן עס פלעגן זיצן די דארפישע פרויען און פלעגן נאכזאגן דאס וואס מיין מוטער האט ארויסגעזאגט פון מחזור אדער פון א תחינה. איך געדענק נישט צי זי פלעגט ביי זיי נעמען גלעלט פאר דעם. זיי פלעגן איר קויפן עפעס א מתנה, א קליידל אדער אויך עפעס פון די דארפישע פראי־דוקטן.

פון ביידנס פרנסות — דעם טאטנס שניידעריי און דער מאמעס קנעלונג — האבן מיר געהאט ווענסטע אויף קאשע, האט מען טאקע גאר געשמאק געהונגערט. וועגן מלבושים איז שוין אפגערעדט.

דאס איז טאקע געווען די סיבה פאר וואס די קינדער ביי אונדז האבן זיך נישט געהאלטן און פלעגן גאר יונג אפ־שטארבן.

גלייך ווי א קינד איז אונטערגעווואקסן איז ער אווענק צו א באשעפטיקונג, כדי צו טראגן דעם חיונה־יאך. אזוי זענען מיינע צווייי עלטערע שוועסטערס געווען אויף שטעלעס ביי רייכערע באלעבאטישע מישפחות אין שטאט. זיי פלעגן דארטן עסן און איך שלאפן. זיי פלעגן אבער ברענגען דער מאמען „דירה־געלט", אזוי האט געהייסן זייער צושטייער צום ביודזשעט פון דער מישפחה.

דער עלטערער ברודער, מרדכי־מענדל, איז שוין געווען א שניידער. נאך דעם ווי ער האט חתונה געהאט פלעגט ער פון צייט צו צייט מיטהעלפן די עלטערן.

וועז מיין מוטער איז געשטארבן, איז די היים, אפילו אין איר נעבעכדיקער פארעם, צעשטערט געווארן. מיינע על־טערע שוועסטערס זענען שוין געווארן זעלבסטשטענדיק. ביידע האבן חתונה געהאט. איך בין געבליבן א 12 יארי־קער בחור, וואס בין שוין געגאנגען אויף לער צו א שניידער. מיין יינגערע שוועסטער, א 10 יאריקע, איז אווענק אויף א שטעלע. קיין פולע דינסט האט זי נאך נישט גע־קענט זיין — מען פלעגט איר שיקן א שליחות עפעס ברענ־גען — איר אויסקום האט זי פארדינט.

דער פאטער שוין כמעט אין גאנצן בלינד, איז געווען אויסגעשטעלט אויף דער קליינער אונטערשטיצונג פון ברו־דער און אויפן חסד פון גוטע מענטשן.

וועלנדיק אויסבעסערן מיין לאגע און טאקע גוט זיך אויס־לערנען די מלאכה, בין איך צו פערצן יאר אוועק פון וויסקיט קיין זשיראדאוו, וווּ עס האט.אגב, שוין געווויינט מיין על־טערע שוועסטער. מיין שוואגער (געהייסן האט ער ברוך עלקעס, פאמיליע עדיגער) האט מיר געשאפן א פאסטן ביי א שניידער, א גאר ארנטלעכן באלעלאכע, שיעלע הוק. איך האב דארט געארבעט, געגעסן, געשלאפן און באקומען עפעס קליינגלט. לאנג האב איך דארטן נישט געארבעט און איך בין אריבער ארבעטן צו אהרן האפעל. אויך דארט האב איך געארבעט מיט עסן און קווארטיר.

אין יענער צייט איז אויסגעבראכן די רוסיש־יאפאניש מילחמה. מיין באלעבאס וואס האט זיך געדארפט צושטעלן אין מיליטער איז אנטלאפן קיין אמעריקע; ער האט נישט געוואלט גיין לייגן זיין קאפ פאר פאניע־גנב. דער וואַרשטאט איז געבליבן הפקר, אן א באלעבאס.

משמעות, אז האפעל איז געבליבן שולדיק א חוב א צוויי־טן שניידער גרשון מילער, איז ער געקומען אין וואַרשטאט צו

האָפעלן און מיך געטראָפן. ער האָט מיר דאַן פאָרגעלייגט איך זאָל גיין צו אים אַרבעטן. קיין פולער פאַכמאַן בין איך נאָך נישט געווען און איך האָב אָנגענומען זיין פאָרשלאָג.

ביי גרשון מילערן האָבן דאַן געאַרבעט אַ ריי געזעלן — קוואַליפיצירטע פאַכלייט און לערן־יינגלעך. צווישן זיי איז געווען חיים פאָזנאַנסקי (חיים ביינישעס). ער איז געווען איי־נער פון די ערשטע אָרגאַניזירטע ייִדישע אַרבעטער, וואָס האָבן זיך שוין געפונען אונטער דער השפּעה פון דער פּ.פּ.ר. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי). דער דאָזיקער חיים האָט מיך טאַקע אַריינגעצויגן אין דער באַוועגונג. ער פלעגט מיר באַזאָרגן מיט ייִדישע ביכלעך און פּראָקלאַמאַציעס. איך גע־דענק אַז דאָס ערשטע ביכל וואָס ער האָט מיר געבראַכט האָט געהייסן „אַ וועלט מיט וועלטעלעך"; דאָס צווייטע ביכל האָט געהייסן „אַ לעבן אין אַ טראָפן וואַסער". 1).

קיין גרויסע ייִדישע אַרבעטער־באַוועגונג איז דאַן אין זשיראַרדאָוו נישט געווען. עס איז אָבער געווען אַ גרופּע, גאָר געציילטע, ייִדישע געזעלן, וואָס זענען שוין געווען באַ־וווסטזיניק און פלעגן זיך פון צייט צו צייט צוזאַמענטרעפן אין וואַלד, ווו עס פלעגן פאָרקומען געהיימע פאַרזאַמלונ־גען, צו וועלכע עס פלעגן אויך קומען ספּעציעלע פּרעלע־נענטן. דער עיקר אָבער איז געווען דאָס באַזוכן די גרויסע פּוילישע אַרבעטער־פאַרזאַמלונגען, וואָס פלעגן אויך פאָר־קומען אומלעגאַל.

פון די אַקטיווע טוער דאַן אין זשיראַרדאָוו געדענק איך:

פריִער פאַר אַלץ אַ דרייליגנג וואָס איז צווישן זיך געווען צו־זאַמענגעבונדן אויף לעבן און טויט. דאָס זענען געווען דער פריִער דערמאָנטער חיים פאָזנאַנסקי און צו אים לוזער קו־ביצקי (הויקער, אַ קאַמאַשנשטעפּער) און דער געלער יאַנקל (אַ ברודער פון אליהן, איינער פון די דריי דערשאָסענע אין 1906). די דריי זענען געווען, אַזוי צו זאָגן, די אָנפירער פון דער באַוועגונג. צו דעם קרייז האָבן שוין געהערט די ייִנגע־רע פון מיין עלטער. דאָס זענען געווען:

יחיאל מאיר קאַופמאַן (דער בלינדער יחיאל־מאיר, ער איז געווען שטאַרק שיקלדיק); פישל לייפער (דער שוואַרצער פישל — אַ קאַמאַשנמאַכער); אליה לובטשאַנסקי (דער דער־מאָנטער „געלער עליע", אַ שניידער, זיין פאָטער איז געווען אַ מלמד); מאַנעלע בנימין־דודס (אַ שניידער); אהרן יאירס; דער קליינער פישל (אַ היטלמאַכער, וועלכער איז שפּעטער פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר); אברהמטשע קיווע בעקערס (אַ בעקער — ער איז געווען אַ גבור. ווען מען האָט אים שפּע־טער אַרעסטירט און געהאַלטן אין פּאַוויאַק. מען האָט אים דאָרטן משמעות אַזוי צערעכט געמאַכט, אַז ער איז געקומען אַהיים אַ קראַנקער און געשטאָרבן).; הערשל דעם ביאַלער קצבס. זיכער זענען דאָס נישט אַלע, איך האָב אויסגערעכנט די וואָס זענען מיר געבליבן אין זיכרון. אפשר וועלן די אַנ־דערע דערמאָנט ווערן אין די זיכרונות פון אַנדערע.

פון זשיראַרדאָוו בין איך אין יענעם יאָר — 1905 — אַוועקגעפאָרן קיין סקערניעוויץ. פון סקערניעוויץ בין איך געפאָרן קיין וואַרשע. אין וואַרשע אַ ביסל געאַרבעט. דאָרטן ערשט געזען וואָס עס מיינט אַ באַוועגונג אין דער גרויסער שטאָט. געגאַנגען אויף דער אַרבעטער־בירזשע. דאָ געזען, אַז צווישן די ייִדישע אַרבעטער זענען פאַראַן באַזונדערע פּאַרטייען: „בונד", „עס־עס". אָבער לאַנג בין איך אין וואַר־שע אויך נישט געווען. איך בין געקומען קיין וויסיקט.

קומענדיק קיין וויסקיט האָב איך, נאָך דעם ווי איך האָב עס געזען אין זשיראַרדאָוו און אין דער הויפּטשטאָט צוגעטראָטן צו אַן אויפקלערונג־אַרבעט צווישן די אָרטיקע ייִדישע יוגנטלעכע, פאַרשטייט זיך פריִער פאַר אַלץ די געזעלן. אויף מיר האָט מען שוין געקוקט, הגם איך בין נאָך געווען יונג, ווי אויף אַן אַלצווייסער... גרויס איז די צאָל פון די אַרבעטער־געזעלן ביי אונדז ניט געווען. בכלל האָב איך געהאַט אַ צוטריט נאָר צו די ייִנגלעך. ס'איז אין יענער צייט אַפילו נישט מעגלעך געווען, אַז מיר זאָלן אַריינציִען מייד־לעך אין אונדזערן אַ קרייז. די באַלעבאַטים פון שטעטל, און פריִער פאַר אַלץ די עלטערן פון די יוגנטלעכע, האָבן גאָר קרום געקוקט אויף דער דאָזיקער אַרבעט. מען האָט מיך אָנגעהויבן צו רודפן און מיך פאַרשריען פאַר אַן עוכר ישראל, וואָס וועל פירן די יוגנט צו שמד און קיין סיביר...

איך האָב אָבער געפונען אַן עצה מען זאָל אונדז לאָזן

---

1) די דאָזיקע אויסגאַבעס זענען געווען די ערשטע ביכלעך, וואָס עס האָבן אַרויסגעגעבן די יידיש־סאָציאַליסטישע קרייזן, וואָס האָבן געשאַפן די באַרימטע „זשאַרגאָנישע קאָמיטעטן", כדי צו פאַרשפּריין וויסן צווישן דער יידישער אַרבעטערשאַפט און יוגנט. עס איז כדאַי דאָ צו ברענגען, וואָס עס שרייבן וועגן איינעם פון די דערמאָנטע ביכלעך א. ליטוואַק (איינער פון די פּיאָנערן פון „בונד") אין דעם ערשטן זאַמלבוך „רויטער פּנקס", וואַרשע 1921 אין אַרטיקל: די „זשאַרגאָנישע קאָמיטעטן".

„פאַר פּסח (1895) איז אין ווילנע אַרויס אַ ביכל פון איינעם בן אריה (קרייער — אַ לערער פון ווילנער תלמוד־תורה). דאָס ביכל האָט געהאַלטן 4־5 דרוקבויגן און האָט געהייסן „אַ וועלט מיט וועלטעלעך". דאָס איז געווען אַ האַלב־בעלעטריסטישע פּאָפּולאַריזאַציע פון די ערשטע באַ־גריפן אין אַסטראָנאָמיע און מאַטעמאַטישער געאָגראַפיע, נאָכגעמאַכט אַ רוסיש ביכל פון איוואַנאָוו („ראסקאַזי א זעמליע אי נעבע"), אָבער איינגעפאַסט אין אַ יידישער מעשה מיט משלים פון יידישן לעבן. דאָס ביכל האָט גע־האַט אַ גרויסן דערפאָלג און האָט אויסגעהאַלטן 5־6 אויפ־לאַגעס. בן אריה האָט געקריגן אַ שטיקל נאָמען. א סימן האָט איר, אַז דער בוכהענדלער און פאַרלעגער מ. קאַצענ־עלבויגן האָט אין א האַלב יאָר אַרום באַשטעלט ביי דעם זעלביקן בן אַריה אַ ביכל, וואָס זאָל הייסן „אַ מענטש מיט מענטשעלעך". שרייבט, האָט ער געזאָגט, וואָס איר ווילט, אַבי דער נאָמען זאָל פאַרכאַפּן. דער עיקר איז דער נאָמען. פאַר וואָס מיינט איר, איז אייער ערשט ביכל געגאַנגען? אַ ייד זעט אין פענצטער אַ „וועלט מיט וועלטעלעך" דער־לאַנגט עס אים אַ שלעפּ און ער מוז אַריינגיין קויפן".

ד י ר ע ד אַ ק צ י ע.

צו רו. פון אונדזער שטעטל פלעגן כסדר פאָרן סוחרים קיין וואַרשע איינצוקויפן סחורות. האָט זיך געמאַכט אַ מאָל און עס איז געפאָרן קיין וואַרשע אַ סוחרל, טאַקע פון יענע וואָס האָבן צו פיל געליאַרעמט קעגן מיר און מיין אָרגאַניזירן די יוגנטלעכע. אַזוי ווי איך האָב שוין געהאַט אַ פאַרבינדונג מיט די וואַרשעווער חברים, הגם איך האָב אָפיציעל נישט געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע, אָבער פלעג קומען אויף דער בירזשע פון די שניידערס, האָב איך געקענט די בונ־דאָווצעס; האָב איך אָנגעזאָגט אַז עס קומט קיין וואַרשע דער און דער; אָנגעגעבן דעם נאָמען און ווו ער שטייט איין און אַז מען דאַרף אים „אָנלערנען" ער זאָל לאָזן צו רו די אָר־גאַניזאַציע. געווען זענען אויך אין וואַרשע אַ פּאָר וויסקי־טער, וואָס האָבן געאַרבעט אין וואַרשטאַטן און געווען אָר־גאַניזירט און זיי האָבן אין דעם צוגעהאָלפן. הכלל מען האָט דעם סוחרל אָפּגעוואַרט, עס זענען צו אים געקומען אַ פּאָר יאַטן פון דעם „באָיעוואָי אָטריאַד" (אָדער גאָר סתם יונג־וואַרג), מען האָט דעם דאָזיקן קליינשטעטלדיקן חסידישן ייִדן געוויזן אַ „שפּייער" (און אפשר אַ שפּילצייג — ער האָט אַ סך געוווסט וואָס דאָס איז אַ רעוואָלווער?) און אים אָנ־געזאָגט, אַז אויב ער וועט ווייטער העצן און אָנגרייפן קעגן דער „אָרגאַניזאַציע" און קעגן מיר וועט מען וויסן וואָס צו טאָן...

אַז דער דאָזיקער איז געקומען צוריק אין שטעטל האָט ער די געשיכטע אפשר מיט נאָך אַ ביסל פאַנטאַזיע איבער־געזאַלצן. דערציילט אַ מעשה־נורא ווי אַ מחנה באַוואָפנטע יונגען האָבן אים געוואָלט דערהרגענען, אָבער ער האָט זיך אָפּגעבעטן און צוגעזאָגט נישט טשעפּען די „אָרגאַניזאַציע פון די שטרייקערס". אויף די אַנדערע איז פּשוט אָנגעפאַלן אַ מורא. נישט נאָר האָט מען אונדז אויפגעהערט צו רודפן, נאָר מען האָט פאַר אונדז אָנגעהויבן מורא האָבן.

אָבער מיר האָבן באַקומען אַ שטערונג פון אַן אַנדער זייט. אויב די קרעמער און סוחרים פון דעם שטעטל האָבן פאַר נקמה אין וואַרשע מורא געהאַט אימת־מוות איז געווען אַ גרופּע אין וויסקיט, וואָס האָט אויף דעם געפייפט — דאָס זענען געווען די קצבים. זיי האָבן מיט וואַרשע גאָר נישט געהאַט צו טאָן און זיך נישט געשראָקן פאַר די וואַרשעווער „שפּייערס". די קצבים האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט, צוליב אַ סך סיבות, אַ געשלאָסענע גרופּע און האָט זיך גאָר אָפט אַריינגעמישט ווי אַ צד אין שטעטל, ביי קהלישע ענינים, ווען עס האָט געהאַלטן ביי אַ רב, אַ שוחט, בויען אַ מיקווה אאַ"וו. זיי האָט אונדזער אויפקלערונג־אַרבעט נישט געאַרט. אידעיִש האָבן זיי צו אונדז גאָר נישט געהאַט. זיי האָט נאָר געאַרט וואָס עפּעס אַ חברה שניידער־ייִנגלעך, שוסטער־ייִנגלעך, בעקער־ייִנגלעך און שמייסערס זענען געוואָרן גאַנ־צע „יאַ־טעבע־דאַמס" און קלייבן זיך זאָגן אַ דעה אין שטעטל. אויף דעם, האָבן זיי געטענהט, זענען זיי פאַראַן. זיי האָבן אונדז געדראָט, געסטראַשעט, אָבער עס איז צו קיין צוזאַ־מענשטויסן מיט זיי נישט געקומען. סוף־כל־סוף האָבן זיי געזען, אַז אין זייערע „ענינים" קלייבן מיר זיך נישט אַריינ־צומישן.

אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין דעם וואָס מיר פלעגן זיך צוזאַמענקומען, דער עיקר אויפן פעלד, ביי דער „פּראָ־באָסטווא". דאָרטן פלעגן מיר שמועסן; דערציילן נייעס פון דער רעוואָלוציע און עפּעס לייענען. איך קען מיך שוין איצט נישט דערמאָנען ווי אַזוי דאָס איז געווען, אָבער מיר פלעגן באַקומען צוגעשיקט פון זשיראַרדאָוו און עס פלעגן ברענגען חברה יאַטן פון וואַרשע פאַרשידענע אומלעגאַלע בראָשורן און צייטונגען פון דער „באַוועגונג" (אַזוי אייגנטלעך האָט עס געהייסן — די באַוועגונג, פון ספּעציעלע פּאַרטייען האָט מען ביי אונדז אין וויסקיט נישט געוווסט).

דער עיקר איז אָבער געווען דאָס זינגען לידער. געהאַט האָבן מיר אויסגעצייכנטע זינגערס. איך ווייס נישט מיט וואָס דאָס צו דערקלערן, אָבער ביז היינט צו טאָג זענען וויסקיט־קער גוטע זינגערס. די לידער וואָס מיר האָבן געזונגען זע־נען געווען עדעלשטאַטס, באָוושאָווערס. עד־היום ליגט מיר נאָך אין זיכרון די התלהבות וואָס מיר יונגע שניידערס און שוסטערס האָבן אַריינגעלייגט אינעם זינגען פון:

„מיר ווערן געהאַסט און געטריבן",
„אָ מוזע רוף מיך נישט",
„ברידער מיר טראָגן אַ דרייפאַכע קייט",
„עס לויפן עס יאָגן שוואַרצע וואָלקנס"

און אַנדערע, דעמאָלט גאָר פּאָפּולערע אַרבעטער־ און קאַמף־לידער. עד־היום, אַז איך וויל אַ ביסעלע „ייִנגער ווערן", פאַרצי איך די מעלאָדיעס פון יענע לידער, הגם די ווערטער זענען שוין אַרויס פון זיכרון.

פון די בראָשורן וואָס מיר האָבן ממש „געלערנט" געדענק איך שמואל דיקשטיינס אַ קליין ביכעלע „פון וואָס איינער לעבט". יעדער פון אונדז האָט שוין אַפילו אויף אויסנווייניק געקענט די דאָזיקע בראָשור, הגם נישט אַלע האָבן מיר גוט צעקייט די שווערע עברי פון „עקספּלאָאַטאַציע", „מער־ווערט", „פּראָפיטן" אאַ"וו.

פון צייט צו צייט פלעגט צו אונדז קומען ווער פון דער פרעמד. צווישן אַנדערע איז עס געווען אַ געוויסער מאַנעט אַ ייִדישער פּעפּעעסאָוויעץ, וואָס איז געווען גאָר אַקטיוו ביי די זאָקנמאַכערס אין גראָדזיסק.

צוזאַמען מיטן אָפּקלאַנג פון דער רעוואָלוציע האָט מען אין שטעטל אָנגעהויבן אויך רעדן וועגן פּאָגראָמען. פאַר־שטייט זיך, אַז די ייִדן האָבן פון איין זייט געוווסט אַז דער צאַר מאַכט די פּאָגראָמען, ווייל די „שטרייקערס" ווילן אים אַראָפּוואַרפן פון טראָן. זיי האָבן אָבער אויך געוווסט, אַז די דאָזיקע יונגען זענען עס די יעניקע וואָס דערלאָזן נישט צו קיין פּאָגראָמען.

מיר, די באַוועגונג, האָבן מיר אויך פאַרטראַכט עפּעס אַ דעמאָנסטראַציע ווי אַזוי אָנצולערנען דעם צאַר. מיר האָבן געפונען אַן עצה. אַ געוויסן שבת, ווען מען פלעגט אין

שטעטל מאַכן דעם צאָר און דער גאַנצער קייסערלעכער מישפּחה אַ „הנותן תשועה", זענען מיר געקומען אין בית־המדרש און פֿאַרלאַנגט, אַז מ׳זאָל נישט מאַכן דעם „הנותן תשועה".

די באַלעבאָטים, די גבאים האָבן זיך געפונען אין אַ שלעכטער סיטואַציע. גוט, זיי וועלן אונדז נאָכגעבן. אָבער טאָמער וועט מען עס צוטראָגן צו מלכות, וועט מען דאָך דאָס גאַנצע שטעטל „שמידן אין קייטן"...

מיר האָבן פון אונדזער פאָדערונג נישט אָפּגעטראָטן. מיר זענען אַוועק אויף אַ פּשרה: אַלע אָנדערע שבתים זאָלן זיי טאָן ווי זיי ווילן, אָבער דעם שבת וועט מען נישט „הנותן תשועהנען". און וועט עמעץ אונטערטראָגן, דאָס הייסט אָפּמסרן צו דער מאַכט, זאָל ער וויסן, אַז ער האָט צו טאָן מיט אונדז, מיט דער באַוועגונג. עס האָט אונדז צוגעשפּילט, וואָס די קצבים האָבן זיך געהאַלטן „נייטראַל". די באַלעבאָטים זענדיק, אַז אויך די קצבים זענען מיט די „שטריימקערס" האָבן נאָכגעגעבן. דאָס שטעטל האָט עטלעכע וואָכן גלעלעבט אין שרעק, געוואַרט אייף די קאָנסעקווענצן, מען זאָל אָנהייבן אַ חקירה ודרישה. אָבער עס איז גאָר נישט געוואָרן. מיר האָבן געזיגט.

עס דאַרף אָבער אויך געזאָגט ווערן, אַז מיר האָבן דעראָפֿבערט געוויסע דערגרייכונגען פאַר די יונגע אַרבעטער. מען האָט אָנגעהויבן וויניקער אַרבעטן (אמת פון אַן אכט־שעה־דיקן אַרבעטס־טאָג איז קיין רייד נישט געווען). מען האָט אַראָבעסערט די שכירות. מען האָט מיט די געזעלן געפֿאַרפֿט „לייטיש", „מענטשלעך".

**
*

צום סוף פון יאָר 1905 אָנהייב 1907 האָט די רעוואָלוציאָנערע כוואַליע אָנגעהויבן גיין באַרג־אַראָפּ. איך בין וויידער אָפּגעפאָרן קיין זשיראַרדאָוו. אַ סך פון מיינע חברים האָבן איך שוין נישט געטראָפֿן. וועט עס האָט זיך אָפּגעטראָגן אין אָנדערע שטעט און וועט עס האָט עמיגרירט מעבר לים. בכלל האָט דער ענין עמיגראַציע זיך דאָן פאַרשפּרייט ווי אַן אמתע עפּידעמיע. עס האָט אַלעמען אַרומגעכאַפּט אַ פּסיכאָזע אַוועקצופֿאָרן קיין אויסלאַנד.

איך האָב דאָן געאַרבעט אין זשיראַרדאָוו ביים שנײַדער לייביש וואַרגאָטש.

אין יאָר 1908 האָב איך חתונה געהאַט מיט אַ ווייסקיטער, וואָס האָט זיך אַריבערגעצויגן קיין זשיראַרדאָוו. מיין פרוי איז געווען חיה־שׂרה, דער קאַוואַלטעס טאָכטער.

מיין פרוי האָט דאָן געהאַט אַ ברודער אין אַרגענטינע און מיר האָבן באַשלאָסן צו עמיגרירן.

פאַר די 50 יאָר וואָס מיר זענען דאָ האָבן מיר נאָך אַנגעטאָן פאַרבינדונגען מיט אונדזער היימשטעטל. וואָס דאָרט איז אין דער צייט פאַרלאָפֿן וועלן אפשר דערציילן אַנדערע, וואָס זענען שפּעטער פון מיר אַוועק פון שטעטל. איך וויייס נאָר, אַז ביז דער היטלער־תליון האָט נישט פאַרטילקט דאָס פוילישע יידנטום איז וויסקיט געווען אַ יידיש שטעטל מיט לייטן צוגלייך. איך האָב געהאַט גרוסן אַז דאָרטן לעבט מען נישט אין גאָר גרויס עשירות, אָבער אַז עס זענען דאָ יידישע חברות, אַראַניזאַציעס, גרופּן; אַז וויסקיט ציט אין המשך פון די לאַנגע יאָרהונדערטער פון איר געשיכטע.

איז געקומען דער ביטערער סוף. נישטאָ דאָס שטעטל, נישטאָ אירע יידן. וויל איך מיינע שורות, וואָס זענען אייגנטלעך אין עכּא פון אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק, זאָלן זיך מצרף זיין צו דער מצבה וואָס די על־פּי־נס לעבנגעבליבענע שטעלן פאַר אונדזער מיט בלוט־אָפּגעאַנגענער היים.

טוביה און שמאי גאלדמאן

וויסקיט צווישן ביידע וועלט־מילחמות

מיר האבן זיך באקענט מיט די זיכרונות פון אונדזער לאנדסמאן גרשון־מאיר שמעטאנקא ע"ה, וועלכער האט די כראניק פון אונדזער שטעטל דערפירט, כמעט ביז ערב דער ערשטער וועלט־מילחמה. מיר האבן גארנישט צוצוגעבן — אדרבא, מיר מוזן זאגן, אז אונדזער טיערער לאנדסמאן האט מיט זיין קאפיטל געשטעלט א ווירדיקע מצבה פאר אונדזער היימשטעטל ביים גרענעץ פון 19טן און 20סטן

טוביה גאלדמאן

שמאי גאלדמאן

יארהונדערט און אויך זיך פאראיביקט מיט דער דאזיקער ארבעט.

אונדזערע זיכרונות וועלן זיך טאקע אנהייבן אומגעפער אין יענער צייט, וווּ דער פריערדיקער האט איבערגעריסן, אין אונדזער זיכרון לעבט וויסקיט פון ערב דער וועלט־מילחמה פון 1914 און די וויטערדיקע יארן, אין מיטן די דרייסיקער, וועלן מיר האבן פארלאזט אונדזערע אומפאר־געסלעכע עלטערן און דאס שטעטל, וווּ מיר זענען געבוירן דער דערצויגן געווארן.

די טעג פון דער ערשטער וועלט־מילחמה, איר אנהייב איז אין אונדזער זיכרון אייגנעקריצט מיט א טראגישע גע־שעניש אין אונדזער מישפחה. דער פאטער אונדזערער, פיזול, האט ווי שטענדיק געהאלטן אין פאכט א סאד, וואס עס איז געווען זיין באשעפטיקונג. דער סאד האט זיך גע־פונען אין דעם דארף וואלא פינקשטעוסקא, צוזאמען מיט אונדזער עלטערן ברודער ליפא, איז ער מיט א פור אויבסט געפאהרן איז שטעטל אריין. אויפן וועג האט זיך דער פערד צעברייקעווט און דער וואגן איז איבערגעקערט געווארן. דער פאטער האט דערביי צעבראכן א פוס. א פארוווונדעטן האט מען אים געבראכט אין הויז. געווויינט האבן מיר אין ראווער גאסל, צווישן צוויי קריסטן, די אשינסקיס (איינער אן ארעמער, דער צווייטער א רייכער).

געפארן איז שטעטל אריין. אויפן וועג האט זיך דער פערד צעברייקעווט און דער וואגן איז איבערגעקערט געווארן. דער פאטער האט דערביי צעבראכן א פוס. א פארוווונדעטן האט מען אים געבראכט אין הויז. געווויינט האבן מיר אין ראווער גאסל, צווישן צוויי קריסטן, די אשינסקיס (איינער אן ארעמער, דער צווייטער א רייכער).

געווען איז שוין דאן מילחמה־צייט. דער פראנט איז געלאפן פארבי אונדזער שטאט. די געגנט איז עטלעכע מאל ארויבער פון די רוסן צו די דייטשן און פון די דייטשן צוריק פארנומען געווארן פון די רוסן. טאקע אין דער צייט, וועז די רוסן זענען צוריק אריין אין וויסקיט, האט א קריסט געמסרט פאר די קאזאקן, אז ביי אונדז אין הויז באהאלטן זיך דייטשן. די קאזאקן זענען געקומען און געזוכט דעם דייטש. דער פאטער איז געווען געצווונגען מיט זיין צע־בראכענער פוס ארויפקריכן אויפן בוידעם, וויזן זיי צו עס גפעפינען זיך דארטן דייטשן. עס האט טאקע גאר שמאל דאן געהאלטן מיטן פאטער. בכלל האבן זיך די רוסן ge־טשעפעט צו די יידן און זיי באשולדיקט אין שפיאנאזש. ערשט א דאנק דאס עדות זאגן פון דעם ארעמען אשינסקי איז געלונגען אפצוראטעווען אונדזער פאטער פון א זי־כערן טויט.

אינטערעסאנט דא צוצוגעבן א מאדנעם צופאל, וואס יידן

האָבן עס באַטראַכט ווי אַ גאָטס־וווּנדער. דער קריסט, דער מסור, איז מיט אַ וואָך שפּעטער געפאָרן פאַרביי דער „פּראָ־באָסטוואָ"; געווען איז עס ווינטער־צייט. דער פערד האָט דאַן דעם קריסט מיטן וואָגן אַריינגעשלעפּט אין טייכל אַריין און דער מסור האָט זיך דערטרונקען. דער דאָזיקער פאַל האָט דאַן אַרויסגערופן, נישט נאָר ביי אונדז, אַ זייער גרויסן רושם. דעם ביטערן סוף פון דאָזיקן שונא־ישראל האָבן קאָמענטירט סיי ייִדן, סיי קריסטן.

בכלל האָבן די רוסן דאַן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע ייִדן זאָלן פאַרלאָזן וויסקיט. מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן קיין וואַרשע. מיט אַ צייט צוריק איידער מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן זענען קיין וויסקיט אָנגעקומען די ייִדן פון סקערניעוויץ. אויך זיי זענען פון זייערע היימען אַרויסגע־טריבן געוואָרן. זיי האָבן תחילת געטראַכט, אַז זיי וועלן פאַרבלייבן אין וויסקיט. אָבער נאָך דעם האָט מען אַלעמען פאַריאָגט. ביים פאַרלאָזן אונדזער היים האָבן מיר די שטוב־זאַכן איבערגעגעבן אויף אָפּהיטן אונדזער שכן, דעם אָרע־מען אשינסקי. ווען מיר זענען געקומען צוריק האָבן מיר אַלץ, ביז אַ האָר, באַקומען אין אָרדענונג צוריק.

אַברהם־פייוול גאָלדמאַן מיט זיין פרוי שפרה (וויסקיט). אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

אונדזער מישפּחה איז דאַן באַשטאַנען חוץ פון אונדזערע עלטערן אויך פון זיבן קינדער: זעקס זין און איין טאָכטער. איין ברודער אונדזערער (דער עלטסטער, יחיאל), איז שוין דאַן געווען אין אַרגענטינע.

אַ גאַנצע נאַכט האָט זיך דער אָבאָז מיט די אַרויסגע־טריבענע געצויגן ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין וואַרשע. וואַרשע איז שוין געווען פאַרפלייצט מיט אַרויסגעיאָגטע פון צענדליקער שטעטלעך. אומעטום איז געווען פול מיט די דאָזיקע „היימלאָזע", ווי מען האָט אונדז גערופן.

מיר זענען פאַרפאָרן צו אַ לאַנדסמאַן, משה־בער פּעלצנ־מאַכער (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ). מיר האָבן זיך דאָרטן נאָר אויפגעהאַלטן אַ פּאָר טעג און גלייך גע־דונגען אַ דירה אויף גזשיבאָווסקי 56. דאָס לעבן איז גע־ווען ביטער. נישט קיין אַרבעט, נישט קיין פאַרדינסטן און דער יקרות איז געווען אומגעהייער. בכלל איז געווען שווער צו קריגן די נייטיקסטע פּראָדוקטן.

אין וואַרשע זענען מיר געבליבן ביז די דייטשן האָבן פאַרנומען די געגנט און האָבן פאַרפעסטיקט זייער הער־שאַפט. בכלל איז די פּאָליטיק פון די אָקופּאַנטן געווען צו אָפּרייניקן די הויפּטשטאָט, וואָס איז געווען אָנגעשטאָפּט מיט מענטשן. די אַפּראָוויזאַציע איז געווען שווער. די ענג־שאַפט גרויס. עס האָבן געדראָט עפּידעמיעס. אַז עס איז נאָר געשאַפן געוואָרן די ערשטע מעגלעכקייט צוריקצו־פאָרן אין די היימשטעטלעך האָבן עס אַלע צדדים אָנגע־נומען פאַר געוווּנטשן.

אין 1915 זענען מיר שוין געווען צוריק אין וויסקיט. דאָס שטעטל גופא איז כמעט ווי נישט צעשטערט געוואָרן. נאָר אַרום שטעטל זענען די גערטענער און די פעלדער געווען צעגראָבן, ווו עס האָבן זיך געפונען אָקאָפּעס פון די קעמפנדיקע אַרמייען.

אַרום שטעטל האָבן זיך געפונען קברים פון געפאַלענע זעלנער. טייל הרוגים האָבן זיך נאָך געוואַלגערט כמעט נישט צוגעדעקט. פון דעם האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן אין דער ערשטער צייט צו ציִען חיונה.

די אַלטע פּרנסות זענען כמעט ווי בטל געוואָרן. קרעמער האָבן זייערע קראָמען נישט געעפנט — נישט געווען ווו צו קריגן סחורות. בעלי־מלאכות האָבן נישט געהאַט קיין אַרבעט. מען האָט נישט גענייט קיין נייע מלבושים. מען פלעגט נאָר איבערנייען, איבערניצעווען. בכלל האָט מען אויף דעם ענין קליידונג נישט געלייגט קיין אַכט. פריִער פאַר אַלץ איז געשטאַנען פאַר יעדן די פראַגע פון איבער־לעבן דעם טאָג.

דאָ האָבן די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער אָנגע־הויבן ברענגען אין שטאָט צו פאַרקויפן פאַרשידענע מלבו־שים און שוכוואַרג, שטיוול, וואָס זיי האָבן אַראָפּגעצויגן פון די געפאַלענע זעלנער. זיי פלעגן די דעראָבערטע מאַ־טעריאַלן פון זייערע מאראדער־אַקציע ברענגען פאַרקויפן. מען פלעגט טאַקע פון דעם זיך מאַכן וואָס אָנצוטאָן.

אַ גאָר וויכטיקער אַרטיקל איז געווען דער מעטאַל, וואָס עס האָט זיך אַרומגעוואַלגערט פון דער אויסגעניצטער און נישט־אויסגעניצטער אַמוניציע. דאָס מעש פון די גילזן פון די ביקסן־ און האַרמאַטן־קוילן איז געווען אַ גאָר טייערער פּראָדוקט. דאָס זעלביקע אויך דאָס בליי. די דאָזיקע מעטאַלן האָבן אויפגעקויפט די ברידער שימשון און אליה פעלדמאַן (געוועזענע שמאַטע־הענדלערס). זיי האָבן זייער סקלאַד פון דעם דאָזיקן ברוכוואַרג געהאַט אין געוועזענעם הויז פון די בלאָשטיינס, וואָס איז אָפּגעקויפט געוואָרן פון מאיר שטיגליץ (מאיר פּרצעס).

ביים קלייבן די מעטאַלן האָבן זיך אויך באַטייליקט איינצלנע ייִדן. דערביי זענען פאָרגעקומען אַ פּאָר אומגליק־פאַלן; טייל קוילן זענען געווען נישט קיין אויסגעשאָסענע,

פלעגט דער פּולווער אויפרייסן ביים פּרווו אָפּצוטיילן די בלייענע קויל פון דעם מעשענעם גילז. אַזוי איז ביי אַזאַ מאַניפּולאַציע דערהרגעט געוואָרן ברוך פונטאָוויטש, אַ באַ־לעבאַטישער ייִד, געווען דאָזאָר פון דער קהילה (באַקאַנט אין שטאָט מיטן נאָמען „כוליע") ביי איינעם אַ ייִנגל איטשע אינדיק (באַקאַנט מיטן צונאָמען „טאַטע זאַזע"), זענען אָפּגעריסן געוואָרן די פינגער פון אַ האַנט.

אונדזער פאָטער האָט זיך גענומען צו זיין באַשעפטיקונג — סעדעריי. אין דעם דאָזיקן יאָר האָבן מיר געהאַלטן די סעדער אין די דערפער קאַווענצין און שימאַנאָוו. ביידע סעדער האָבן געהערט צום פּוילישן פּריץ בזשעזשינסקי. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס דער בזשעזשינסקי האָט פאַרדונגען צו ייִדן זיינע סעדער. געווען איז ער א שונא־ישראל, אַ פאַרביסענער אַנטיסעמיט. ווען די ענדע־קעס האָבן אָנגעהויבן אין די שטעטלעך אַרויסווייזן זייער אַקטיווע אַנטי־ייִדישע קאַמפּאַניעס איז ער געווען פון די גאָר אָנזעעוודיקע אין דער שנאת־ישראל. מיט אים האָט אָבער אונדזער פאָטער געהאט אַ זייער אינטערעסאַנטן פאַל. ווען ער איז געקומען צו אים, מיט אַ צייט שפּעטער, בעטן ער זאָל אים פאַרדינען די סעדער האָט זיך בזשע־זשינסקי אָנגערופן צום פאָטער: — ווייסט דען נישט ,אַז איך וועל נישט פאַרדינגען צו קיין ייִדן די סעדער? נאָך וואָס קומסטו אַהער? אונדזער פאָטער איז אָבער ביי אים געווען גאָר געשעצט און דאָ איז געשען ממש אן אומ־גלייבלעכע געשיכטע. — הער פייווקא, זאָגט בזשעזשינ־סקי, — איך וועל דיר טאַקע מיין סאָד נישט פאַרדינגען, אָבער איך וועל דיר געבן אַ רעקאָמענדאַציע צו אַ צווייטן, וואָס ער וועט דיר יאָ פאַרפּאַכטן דעם סאָד. ער האָט זיך געזעצט און טאַקע אָנגעשריבן אַ גאָר פיינע רעקאָמענדאַ־ציע צום פּריץ הענריק סוסק, וואָס האָט געהאַט זיינע סע־דער אין קאָזלאָוואַ ביסקופּ. אונדזער פאָטער איז טאַקע אַוועק מיטן דאָזיקן בריוו צו סוסקן. יענער האָט זיך שטאַרק געחידושט, וואָס דער דאָזיקער באַקאַנטער שונא־ישראל רעקאָמענדירט אַ ייִדן מען זאָל אים פאַרדינגען אַ סאָד.

אין שטעטל האָט זיך צעבליט אַ נייע פּרנסה — שמוגל. די גרויסע שטאָט, וואַרשע, איז געווען איבערפולט מיט מענטשן און דער לעגאַלער צופיר פון פּראָדוקטן איז כמעט ווי נישט געווען. דאָס וואָס מען פלעגט קריגן פון די אָפי־ציעלע באַשפּייזונג־אַמטן איז געווען ווייט צו ווייניק, ווייל די דאָזיקע באַשפּייזונג־ סטאַנציעס האָבן אַליין נישט געהאַט. אין דער פּראָווינץ זענען געווען פּראָדוקטן. די פּויערים אָבער האָבן עס געהאַלטן פאַרבאָרגן. די אָפיציעלע פּרייזן, וואָס די דייטשע מיליטערישע מאַכט האָט געצאָלט איז געווען ממש לעכערלעך — גראָשנס. פלעגט מען אין געהיים אויפקויפן ביי די פּויערים די פּראָדוקטן (מעל, פּוטער, אייער, עופות, קעז, גרויפּן וכדומה) און עס אַריבערשמוג־לען קיין וואַרשע. די דאָזיקע אַרבעט איז געווען אַ גענוג רי־זיקאַלישע. דאָס רוב פלעגן די היימישע היטערס אויך זיין מיטשותפים צום שמוגל. סצענעס פון דעם דאָזיקן מין „האַנדל" זענען מייסטערהאַפט געשילדערט אין „שמוגלאַרס" וואָס עס האָט אָנגעשריבן עוזר וואַרשאַווסקי פון אונדזער שכנותדיקן שטעטל אַמשינאָוו.

בכלל קען מען זאָגן, אַז קיין גאָר שטאַרקן הונגער האָט אונדזער שטעטל נישט געליטן. מיר האָבן אָבער נישט אויס־געמיטן די טיפוס־עפּידמיע, וואָס האָט דאַן געבושעוועט אין גאַנץ פּוילן. די דייטשן האָבן אויף זייער אופן געקעמפט מיט דער דאָזיקער אָנשיקעניש. זיי האָבן איינגעפירט אַ צוואַנג־היגיענע. פלעגן כאַפּן ייִדן אין באָד אַריין, דורכפירן „אַנטלויזונג" פון די מלבושים. דאָס האָט מער געהאַט צו טאָן מיט איזדיעקעווען זיך איבער די ייִדן, וועמען מען פלעגט אָפּשערן די האָר פון קאָפּ און פון באָרד, אַריינוואַרפן אין מיקווה, איידער מיט אמתער היגיענישער פּראָפילאַק־ציע. די שטערבלעכקייט איז געווען אין יענער צייט גרע־סער ווי אין די נאָרמאַלע יאָרן.

מען פלעגט אויך נעמען ייִדן צו פאַרשידענע צוואַנג־אַר־בעטן, בעיקר פאַר דעם מיליטער.

נישט געקוקט אויף דער אָקופּאַציע און דער מילחמה־אויפטרייסלונג איז דאָס אינערלעכע לעבן פון די ייִדן אין שטעטל נישט צעשטערט געוואָרן. ייִדן האָבן געדאַוונט, גע־זאָרגט פאַר דער דערציִונג פון זייערע קינדער, עס פלעגן פאָרקומען חתונות — אמת נישט מיט אַזוי פיל פרייד און פאַרנעם ווי פריִער; האָט מען וועמען געדאַרפט העלפן, אויב ער האָט זיך גענייטיקט, האָט מען עס געטאָן.

אין הינזיכט פון דערציִונג איז נאָר געקומען די דאָזיקע ענדערונג, וואָס אָנשטאָט די באַזונדערע חדרים פון די פאַר־שידענע מלמדים, וואָס דאָס שטעטל האָט געהאַט ביז דער מילחמה, איז איצט געמאַכט געוואָרן איין גרויסער חדר. גע־רופן האָט מען אים טאַקע דער „גמינע־חדר". דאָרטן האָבן געלערנט אַלע מלמדים פון שטעטל און אַהין האָט מען גע־שיקט אַלע ייִנגלעך (קיין מיידלעך האָבן זיך אין חדר, ווי בכלל ערגעץ אַנדערש נישט געלערנט).

מיר געדענקען די ווייטערדיקע מלמדים:

אָשר וויסקיטסקי („דער לאָמער אָשר"); שאול־אַהרן פּינ־טשעווסקי („שאָקע"); יעקל „פּיפּעק" (ער איז אויך געווען שמש און שול־קלאַפּער, וואָס פלעגט פאַרטאָג וועקן דעם עולם אין שול אַריין מיט אַ קלאַפּ פון האַמער אין די לאָדנס; פרייטיק, ווען מען האָט געדאַרפט מאַכן שבת, פלעגט ער אויך אַרומגיין און רופן „אין שול אַריין"); אַברהם „סאַמאָ־כאָדל" (פריִער געווען אַ באַלעבאַטישער ייִד); יוסף שמולע־וויטש (דער „קליינער יאָסעלע") און זיין ברודער דער „קליי־נער אַבעלע"; משה־לייב פּייטשער.

דער „גמינע־חדר" האָט זיך געפונען אין בלאָשטיינס קאַ־מעניצע. ער האָט עקסיסטירט ביז דעם סוף פון דער ערש־טער דייטשער אָקופּאַציע. צום סוף, שוין נאָך דעם ווי די מילחמה האָט זיך געענדיקט, ווען עס איז שוין געווען אַ פאַרבינדונג מיט דער וועלט, איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין

דער שול אַ קיך, ווו מען פלעגט געבן מיטאָגן און די קינדער פלעגן קריגן צו עסן.

די פּראָדוקטן זענען געקומען פון אַמעריקאַנער הילף, וואָס איז געטיילט געוואָרן דורך דעם „דזשאָינט". בכלל האָט זיך אין שטעטל געשאַפן אַ הילף־קאָמיטעט, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט פאַרטיילן די פאַרשידענע הילף, וואָס עס איז פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע געקומען.

גאָר באַזונדער איז געווען לעבעדיק צווישן דער יוגנט. גראָד אין דער דאָזיקער שווערער צייט איז געקומען צו דער שאַפונג פון די ערשטע ייִדישע יוגנט־קרייזן, וואָס פון זיי זענען אויסגעוואַקסן די שפּעטערדיקע טוערס אין די אָרטיקע קולטור- און דערציִונג־אינסטיטוציעס.

שטעטל געווען אַן אמתע איבערקערעניש — סטייטש יונ־גען מיט מיידן צוזאַמען...

פון דער דאָזיקער גרופּע איז אויפגעקומען די איניציאַ־טיוו צו שאַפן די ערשטע ייִדישע ביבליאָטעק. די ביבליאָ־טעק איז געווען אַן אַלגעמיינע. זי האָט ניט געהאַט קיין שום פּאַרטייאישע באַפאַרבונג. אמת, צווישן די טוער אין דער ביבליאָטעק זענען געווען יחידים, וואָס האָבן געהערט, אָדער געווען סימפּאַטיקערס פון פאַרשידענע געזעלשאַפט־לעכע גרופּן. בכלל איז אין יענע ערשטע יאָרן אין אונ־דזער שטעטל נאָך נישט געווען באַקאַנט אַזאַ זאַך ווי פּאַרטייען.

די ביבליאָטעק האָט זיך אין דער ערשטער צייט געפונען

אַ גרופּע יוגנט פון וויסקיט אין די צוואַנציקער יאָרן.
פון רעכטס צו לינקס: — זלמן פרידמאַן, סאַנע וויינשטאָק, נחמן פישלעוויטש, יאָסל ציטרינבוים, סאַנע דאַנציקער, אַברהם־יואל האַפמאַן. — עס לעבט נאָר זלמן פרידמאַן, אַלע אַנדערע אומגעקומען.

גענוי ווי די דאָזיקע געזעלשאַפטלעכע אַקטיוויטעט פון דער יוגנט האָט זיך אָנגעהויבן, פון וואַנען זי איז סטימולירט געוואָרן און ווער עס איז געווען דער איניציאַטאָר, קענען מיר זיך גענוי נישט דערמאָנען. אפשר איז דער וויכטיק־סטער איניציאַטאָר געווען יצחק פּינטשעווסקי (דער זון פון שאול־אַהרן דעם מלמד), וועלכער איז געקומען פון לאָדזש, ווו ער האָט געאַרבעט, מיט אַ געוויסן געזעלשאַפטלעכן באַ־גאַזש. חוץ אים געדענקען מיר, אַז פון די ערשטע, וואָס האָבן געשאַפן דעם יוגנט־קרייז זענען געווען לייבוש ליפשיץ (לייביש מאירס); שמעון ריירערט; נח פונטאָוויטש, אייזיק אינדיק; די ברידער יאָסל און מאיר ליפשיץ; די ברידער מענדל און בעריש פרידמאַן; שמעון זינגער; אונדזערע ברי־דער שלמה און גדליה גאָלדמאַן, משה בעקער; לייביש גאָט־גענאַדער און ראובן לעווקאָוויטש. גאַנץ מעגלעך, אַז מיר האָבן דאָ, ווי בכלל אין אַנדערע ערטער, אויסגעלאָזן נעמען, וואָס זענען אונדז אַרויס פון זיכרון.

אויך מיידלעך האָבן געהערט צו דער דאָזיקער פּיאָנערן־גרופּע. דאָס זענען געווען: שיינע־גיטל וואַרעס; יענטע יע־שענאָוויטש; ביילטשע מילער. דאָס איז טאַקע אין אונדזער

אין הויז פון חנה עקמאַן (גרשונס). עס איז געווען אַ גביריש הויז, אַ באַקוועמס, ווו מען האָט טאַקע געקענט פירן די אַר־בעט פון דער ביבליאָטעק און אַנדערע אַקטיוויטעטן, וואָס מען האָט דורכגעפירט. קיין געלט האָט זי פאַר דעם נישט גענומען. אַגב וואָלט זי פאַרלאַנגט געלט, וואָלט נישט גע־ווען פון וואַנען עס נעמען צו צאָלן. געגעבן האָט זי איר דירה פאַר דער ביבליאָטעק, ווייל אירע טעכטער: לאה, שפרה, רחל, רבקה, הגר, זענען געווען מיטגלידער אין דער דאָזיקער אינסטיטוציע.

די ערשטע ביכער אין דער ביבליאָטעק זענען געשאַפן געוואָרן דורך דעם וואָס יעדערער האָט אַריינגעגעבן די בי־כער וואָס ער האָט פאַרמאָגט. שפּעטער פלעגט מען צוקויפן פון דעם געלט, וואָס עס פלעגט אַריינקומען פון די אונטער־נעמונגען וואָס מען פלעגט איינאָרדענען. די אונטערנעמונ־גען מיינט די פאָרשטעלונגען וואָס עס פלעגט צוגרייטן דער דראַמאַטישער קרייז פון דער ביבליאָטעק. צום דראַמאַטישן קרייז האָבן געהערט כמעט אַלע טוער פון דער ביבליאָטעק.

די פּרימאַ־דאָנאַ איז געווען די פרִיער דערמאָנטע שיינע־גיטל וואַרעם.

געשפּילט האָט דער דראַמאַטישער קרייז תחילת טאַקע אין הויז פון דער ביבליאָטעק, ביי חנה גרשונס. שפּעטער האָט מען שוין די פאָרשטעלונגען געגעבן אין דער פייערלעשער־שאָפּע.

די דאָזיקע ערשטע ייִדישע ביבליאָטעק איז געווען די צענטראַלע אַלגעמיין־שטאָטישע קולטור־אינסטיטוציע אין משך פון יאָרן.

עס זענען אַדורך אַ פּאָר יאָר ביז עס האָט זיך סטאַבילי־זירט די לאַגע אין שטעטל, סיי די עקאָנאָמישע סיי די געזעל־שאַפטלעכע. ייִדן האָבן זיך נישט גאָר שנעל צוגעוווינט צו די ענדערונגען וואָס די מילחמה האָט געבראַכט אין דער וועלט. בכלל איז נישט געווען קלאָר ווער איז דער באַלע־באָס אין לאַנד. הגם די מילחמה איז געווען פאַקטיש געענ־דיקט, איז נאָך אַלץ קיין אמתער שלום נישט געווען. די דייטשע אָקופּאַנטן זענען אַוועק; קיין רוסישע מאַכט איז שוין נישטאָ. עס איז טאַקע פאַראַן אַ נייע פּוילישע מדינה, אָבער מען האָט זיך נאָך מיט איר נישט איינגעלעבט. עס איז נאָך אַלץ מילחמה מיט די רוסן, אמת דאָס מאָל מיט די רויטע, מיט באָלשעוויסטישע רוסן, אָבער פאָרט מילחמה. ייִדן זענען פון דער נייער פּוילישער מלוכה אין די ערשטע האָניק־חדשים גאָר נישט געווען אַנטציקט. זיי האָבן דאָס נייע פּוילישע מיליטער דערקענט דורך די אָנפאַלן פון די „האַלערטשיקעס", וואָס פלעגן זיך אַריינרייסן אין שטעטל, רויבן, שלאָגן, כאַפּן ייִדן און שערן זיי די בערד.

איז פאַרשטענדלעך, אַז ווען די נייע פּוילישע מלוכה האָט גענומען מאָביליזירן די ייִדישע יוגנט, האָבן זיך גאָר היפּשע טיילן פון דער דאָזיקער יוגנט אויסבאַהאַלטן, אָדער ווי מיר האָבן עס גערופן, זיי פלעגן זיך „קרִיען". פון אונ־דזער שטעטל זענען מאָביליזירט געוואָרן די ייִדישע בחו־רים פון 17 יאָר אָן און ווייטער. פון אונדז זענען פיר ברידער געווען אין דעם נייעם פּוילישן מיליטער: מרדכי, שלמה, גדליה און ליפּע — דער לעצטער איז אינגאַנצן אַלט געווען 17 יאָר. אין שטוב ביי אונדז האָט זיך געטאָן חושך, בפרט אַז עס איז באַקאַנט געוואָרן דער שוידער־לעכער פאַל פון אָפּטיילן די ייִדישע זעלנער, כדי זיי צו אינטערנירן אין ספּעציעלע לאַגערן, צווישן דעם אין לאַ־גער פון יאַבלאָנאַ, פון וואַנען עס זענען אַרויסגענומען גע־וואָרן ייִדישע זעלנער און זענען דערשאָסן געוואָרן. איי־נער פון אונדזערע ברידער, מרדכי, האָט זיך טאַקע געפונען אין דעם דאָזיקן שרעק־לאַגער.

ייִדן האָבן זיך דעריבער באַמיט אויסצובאַהאַלטן. מיר ווייסן פון אַ פאַל האָס איינער האָט זיך „געקרִיעט" העכער אַ יאָר צייט. דאָס איז געווען יחיאל קירנבערג, אָדער ווי מען האָט אים אין שטאָט גערופן יחיאל מאַנעסעס.

אַ גרופּע יוגנטלעכע פריינט פון וויסקיט אין די צוואַנציקער יאָרן.
פון רעכטס צו לינקס. זיצן: — מרדכי וואלקאוויטש, סאנע ווינשטאָק, ברוך־יאַנקל ווינשטאָק. שטייען: — מאיר ליפשיץ, טוביה גאָלדמאַן, הערשל סלוד, אַברהם אַלטמאַן, סאנע דאַנציקער. חוץ ברוך־יאַנקל און טוביה גאָלדמאַן זענען אַלע אומגעקומען.

עס איז נאָך דעם אַרויס אַ באָפעל, אַז מען וועט מוחל זיין די יעניקע וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און וועלן זיך פרייוויליק צושטעלן. דאָקענען וועמען מען וועט נאָך דעם באשטימטן טערמין כאפּן וועט באקומען טויטשטראָף. דאָן זענען כמעט אַלע אַרויס פון די באהעלטענישן.

נאָך דעם ווי די מילחמה מיט רוסלאַנד האָט זיך פאַר־ענדיקט און דאָס עפנטלעכע מלוכהשע לעבן אין פוילן האָט זיך איינגעשטעלט איז אויך געקומען צו אַ נאָרמא־ליזירונג פון לעבן אין שטעטל.

גדליה גאָלדמאַן אין איטשע פונטאָוויטש אלס זעלנער פון דער פוילישער ארמיי.
אומגעקומען דורך די נאַצים.

יעדער האָט זיך געזומען צו זיין אַמאָליקער באַשעפ־טיקונג. בכלל האָט דאָס שטעטל געלעבט פון אַרבעט, פון האַנטווערקעריי און קליינעם האַנדל. די קאָנסומענטן זע־נען אין ביידע צוויגן געווען די פויערים פון דאָרף. מען האָט געפרוווט צוריק עפענען די געוועלבער. מען האָט גע־בראָכט סחורות פון וואַרשע. די פויערים האָבן זיך אַנגע־הויבן צו ביסלעך קלייד.

עס איז אָבער אריינגעקומען אַ נייס אין שטעטל, עס איז אויפגעקומען אַ נייע אינדוסטריע — זאָקנמאַכערײ.

געווען איז עס אַרום יאָר 1925. דער פּיאָנער פון דעם דאָזיקן נייעם פּרנסה־קוואַל איז געווען י צ ח ק פ י נ־ ט ש ע ו ו ס ק י . זייענדיק אין לאָדזש האָט ער געאַרבעט ביי זאָקן. זיין פּראָקטיק און זיינע קענטענישן האָט ער געפרוווט אויסנוצן אין דעם געבורט־שטעטל. ער האָט גע־בראָכט מאַשינען. אין אָנהייב האָט ער אַליין געאַרבעט און שפּעטער האָט ער אויסגעלערנט אַ פּאָר מיידלעך די מלאכה. נאָך זיין מוסטער נאָך האָבן אָנגעהויבן וואָקסן אין וויסקיט זאָקן־„פּאַבריקן“ ווי שוואַמען נאָך אַ רעגן.

אין משך פון אַ פּאָר יאָר איז שוין כמעט נישט געווען קיין הויז אין וויסקיט, פון וואָנען עס זאָל זיך נישט הערן דער גערויש פון אַ זאָקן־מאַשינדל. געאַרבעט האָט מען מיט דער האַנט, נישט געווען קיין קראָפט־מאַשינען. די מערהייט פון די יידישע מיידלעך און אויך יינגלעך זענען אַריינגעצויגן געווארן אין דעם דאָזיקן „גאָלדענעם“ פאַך. מען האָט אויבערגעלאָזט די פריערדיקע פאַכן ווי שנײ־דערײ, שוסטערײ, קאַמאַשנשטעפּפּערײ, אין מען האָט זיך איבערגעקוואַליפיצירט אויף זאָקן־מאַכערײ, וואָס קיין גאָר גרויסע תורה איז עס נישט געווען און די סחורה איז גע־ווען עובר לסוחר.

בכלל האָט יעדער געאַרבעט פאַר אַ „פאַבריק“ — פאַר אײנעם, פון וועלכן ער פלעגט באַקומען פאַדים („פּשענ־דזע“) און וועמען ער האָט געדאַרפט צושטעלן פאַרטיקע סחורה. די גרעסטע מערהייט איז טאַקע געווען היים־אַר־בעטער, כאַלופּניקעס. געווען זענען נאָר געציילטע גרע־סערע פאַבריקלעך, וווּ מען האָט געאַרבעט אויף עטלעכע מאַשינען. דאָס זענען געווען די פאַבריקן פון דעם דער־מאַנטן יצחק פינטשעווסקי, שיע לאַנפערט, שייע נאַשע־לעוויטש, ווײנשטיין (דער ליטוואַק) און חיים־לייזער פונ־טאַוויטש.

געאַרבעט האָט מען פון שטיק, ריכטיקער געזאָגט, פון טוץ. אפילו די וואָס האָבן געאַרבעט ביי די פאַבריקאַנטן, האָבן דעם לוין באַקומען נישט פון טאָג אַדער וואָך, נאָר פון טוץ. די מערהייט אין דער דאָזיקער בראַנזשע זענען געווען מיידלעך. דאָס פאַך איז געווען אַ הונדערט פּרָא־צענטיק יידישס.

די סחורה פלעגט אָפּגעזעצט ווערן אין וואַרשע. משמעות, אַז די אַרבעט אין וויסקיט איז געווען גאָר ביליק, ווײל וויסקיטער זאָקן האָבן פאַרקאַנקורירט די אַנדערע שטעט...

עס זענען אָנטשטאַנען נייע פּראָבלעמען אין שטעטל. די פאַבריקאַנטן האָבן געוואָלט פאַרדינען און זענען גע־ווען פאַראינטערעסירט אין ביליקע אַרבעטס־הענט. די אַרבעטער האָבן פאַרלאַנגט דאָס זייעריקע. עס איז גע־שאַפן געוואָרן אַ פּראָפעסיאָנעלע אַראָגאַניזאַציע אין שטעטל פון די זאָקנמאַכער, אַ פּראָפעסיאָנעלער פאַריין. דער פאַריין איז לעגאַליזירט געוואָרן און האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער צענטראַלע פון טעקסטיל־אַרבעטער־פאַראיינען, וואָס האָט זיך געפּינען אין לאָדזש.

די ערשטע אַרגאַניזאַטאָרן פון דעם דאָזיקן פּראָפעסיא־נעלן פאַראיין זענען געווען: שמואל־איטשע יאַשינאַוויטש, אַברהם־שמואל פישעלעוויטש, די ברידער טוביה און יאסל גרינזשאַק, חיים־יאַנקל וואַרשאַווסקי, מיכאל בעלסאן, די ברידער סאַנע און ברוך־ יאַנקל וויינשטאָק, נחום ליפשיץ, משה ליפשיץ, בונם רוסאק, שפּרה הערשקאָוויטש, דבורה יעשינאַוויטש, יענטע ליפשיץ (אפשר האָבן מיר וועמען אַדורכגעלאָזט).

ווי מיר זענען האָבן אין דער אָרגאַניזירונג זיך באַטיי־ליקט אין דער גרעסטער מערהייט מענער, הגם פרויען זענען אין בראַנזשע מער באַשעפטיקט געווען.

דער פאַראין האָט זיך טאַקע געשטעלט פאַר אַ ציל צו רעגולירן די אַלע פראָבלעמען פון אַרבעט, לוין, באַדינ־

גונגען. אויף דעם דאָזיקן באָדן זענען פֿאַרגעקומען שטרייטן. עס איז געקומען צו שטרייקן, אַפֿילו צו גאָר שאַרפּע צוזאַמענשטויסן.

הגם דער פֿאַראיין האָט געדאַרפט זיין נאָר אַ פּראָפּעסיאָנעלע אַרגאַניזאַציע, וואָס זאָל זיך פֿאַרנעמען נאָר מיט די עקאָנאָמישע אינטערעסן און פּאָדערונגען איז ער גאָר גיך פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בולט פּאָליטישע אַרגאַניזאַציע און אין איר האָבן באַקומען די השפּעה די ראַדיקאַלע עלעמענטן מיט די קאָמוניסטן בראש.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן אין פֿאַראיין חילוקי־דעות; דיסקוסיעס וואָס האָבן געפּירט צו גאָר שאַרפּע קעגנזייטיקע אָנגריפן צווישן די אַרבעטער פון דער זעלביקער בראַנזשע און טאָקע נישט זעלטן צווישן אַרבעטער פון דער זעלביקער קער פֿאַבריק. די פֿאַרוואַלטונג פון פֿאַראיין האָט געבראַכט רעדנער, וועמען זי האָט געהאַלטן פֿאַר פּאַסיק אוֹן געווען זענען עס טאָקע שטענדיק „לינקע".

געבראַכט האָט עס דערצו, וואָס געוויסע טיילן פון דער פֿאַראיינס־מיטגלידערשאַפט האָבן נישט געקענט הויזן אוֹנטער איין דאַך. דער קאָמוניסטישער דרך איז נישט געפֿעלן געוואָרן די אומפֿאַרטייאישע און נאָך מער זענען קעגן דעם געווען די אַנטיקאָמוניסטישע עלעמענטן צווישן די זאָקן־אַרבעטער, ציוניסטיש־געשטימטע, פֿרומע. עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַ צוויטער פֿאַראיין, וווּ די דאָזיקע האָבן זיך אָנגעהויבן צו גרופּירן.

אין דער צייט האָבן זיך עס טאָקע אין וויסקיט אויסגעקריסטאַליזירט באַשטימטע פֿאָליטישע ריכטונגען. פון איין זייט איז געווען דער „טעקסטיל־פֿאַראיין", וואָס איז באַטראַכט געוואָרן מער ווי אַ פֿראָפֿעסיאָנעלע אַרגאַניזאַציע אוֹן פון דער צוויטער זייט האָט אָנגעהויבן זיין פֿאַרשטאַרקטע טעטיקייט דער „תרבות".

די דאָזיקע קאָנקורענץ צווישן די באַזונדערע אידעישע גרופּן האָט טאָקע אַרײַנגעבראַכט אין וויסקיט אַ גאָר גרויסע געזעלשאַפטלעכע און קולטור־פֿאָליטישע אָקטיוויטעט.

דער „תרבות" האָט שוין אײַגנטלעך עקסיסטירט פון פּרײַער. עס האָבן זיך אָרום דער דאָזיקער אינסטיטוציע גרופּירט ציוניסטישע סימפּאָטיקער, וואָס פֿלעגן טאָן, פון צייט צו צייט, ציוניסטישע אָרבעט: פֿאַרקויפן שקלים, זאַמלען פֿאַרן קרן־קיימת און קרן־היסוד. פון צייט צו צייט פֿלעגט

די פֿאַרוואַלטונג פון „מכבי" אין וויסקיט אין אָקטאָבער 1932.

פון רעכטס צו לינקס. אויבן באָדן: — מרדכי בעקער, זלמן פֿרידמאַן, לייבל באַשילעוויטש. זיצן: — חיים־לייב שטיגלין, זלמן לעווקאָוויטש, רבקה ליבערמאַן, ראובן לעווקאָוויטש, רוזשקע גרינוואַלד, טוביה האבערמאַן, דוד פרעגער. שטייגן: — מנשה גאָלדבערג, דוד פונטאָוויטש, משהל ווינשטיין, טוביה גאָלדמאַן, ברוך זשולקאָווסקי, ישראל־לייב האבערמאַן, לייבוש גאָטעסגנאָדער. — די מערהייט אומגעקומען.

קומען אַ ציוניסטישער דעלעגאַט אָדער רעדנער. ערשט מיט דער דאָזיקער פּאָליטישער אַקטיוויטעט, מיט דעם פאַרמעסט צווישן די באַזונדערע ריכטונגען זענען די ציוניסטישע עלעמענטן געוואָרן מער אַקטיווער איז די אַרבעט פאַרשטאַרקט געוואָרן.

אין דעם „תרבות" איז שוין פון פריִער געווען איינגעשלאָסן די ייִדישע ביבליאָטעק, וואָס איז געשאַפן געוואָרן נאָך אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע, איצט האָט זי אָנגעהויבן בעסער פונקציאָנירן.

ביים „תרבות" האָט זיך אויך געפונען אַ קורס פאַר לערנען העברעיִש אין די אָוונטן. די לעקציעס האָבן געגעבן לערער פון דער פרעמד. אַ גאָר גרויסן פאַרדינסט האָט אין יענעם אויפבוי פון „תרבות" דער לערער אַלטמאַן, וואָס איז געקומען פון זשיראַרדאָוו (היינט אין מדינת ישראל). שפּעטער די לערערס לעווי און דרעביאַצקי.

דאַרף מען דאָ זאָגן, אַז די ייִדישע יוגנט פון וויסקיט איז אין דעם דאָזיקן פּעריאָד געווען כמעט הונדערט פּראָצענטיק אָרגאַניזירט. ווער אין איין אָרגאַניזאַציע און ווער אין דער צווייטער. יעדע האָט געזוכט צו באַקומען אונטער איר השפּעה וואָס גרעסערע גרופּן. איז אַוועק אַ פאַרמעסט מיט רעפעראַטן, קעסטל־אָוונטן, לעקציעס, געזעלשאַפטלעכע משפּטים, פאָרשטעלונגען.

אויך די אָרטאָדאָקסישע, די פרומע יוגנט איז נישט געבליבן מן־הצד. זי האָט זיך נישט געקענט געפינען קיין פּלאַץ אין קיינע פון די פריִער־דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס. וועלנדיק זיין אָרגאַניזירט און אויף זייער אופן אויך באַווירקן אַ געוויסן קרייז פון דער יוגנט, האָבן זיי געשאַפן אַ פרומע „בית־יעקב"־שול פאר מיידלעך. געקומען איז אַ לערערן פון דער פרעמד, וואָס האָט פאַרענדיקט דעם פרומען סעמינאַר פון שרה שענירער אין קראָקע. די שטיבלשע ייִדן, די פרומע, האָבן פון זייער זייט געהאָלפן דער „בית יעקב"־שול.

דער לאָקאַל פון טעקסטיל־ פאַראיין איז געווען אויף דער יאַטקע־גאַס.

דער „תרבות" האָט אַ פּאָר מאָל געביטן זיינע דירות. תחילת איז ער געווען אויף דער ראווער גאַס — אין הויז פון דער קריסטן רוזשאַנסקי; שפּעטער אויף דער גיזעווער גאַס, אין הויז פון קריסט שמיגיערא; שפּעטער אין „כראַביעס קאַמעניצע"; און לסוף ביי דוד־הערש גאָלדבערג.

דער „בית־יעקב" האָט זיך געפונען אויפן מאַרק.

אַלע לאָקאַלן פון די דאָזיקע גרופּירונגען זענען שטענדיק געווען פול מיט יוגנט. פּונקט ווי אין אַמאָליקע צייטן, פלעגן די פרומע עלטערן אויספילן אַ בין מנחה למעריב די שטיבלעך און אַריינכאַפּן אַ פּרק משניות, אַ בלאַט עין־יעקב אָדער אַ קאַפּיטל תהילים, אַזוי זענען די דאָזיקע לאָקאַלן אָוונט אין אָוונט און גאָר באַזונדער די פרייטיק צו נאַכטסן און שבת צו נאַכטסן פול געווען מיט יונגוואַרג. דאָס אָרט פון אַמאָליקן מגיד אָדער רבי האָט פאַרנומען דער לעקטאָר — אָנשטאָט די הייליקע ספרים האָט מען געלערנט די נייע ייִדישע ליטעראַטור; אַמאָל פלעגט מען דערציילן וועגן משיחס צייטן און ניסים ונפלאות פון גוטע ייִדן. די יוגנט האָט גערעדט וועגן די היינטיקע משיחים — ווער וועגן דער גאולה וואָס וועט קומען פון אַ ייִדישער מלוכה און ווער עס האָט געפּרעדיקט אַ גאולה פון דער גאַנצער וועלט.

אָנשטאָט די חסידישע ניגונים, וואָס פלעגן זיך הערן פון די שטיבלעך און ייִדישע הייזער האָבן זיך פון די דאָזיקע לאָקאַלן געטראָגן נייע לידער, מיט נייע מעלאָדיעס, פון איין אָרט האָט מען אַרויסגעזונגען דעם „אינטערנאַציאָנאַל", דעם „טשערוואָני שטאַנדאַר" און „ווי לאַנג, אָ ווי לאַנג וועט איר בלייבן אַלץ שקלאַפן". פון דעם צווייטן אָרט האָבן זיך געהערט די לידער פון „התקווה", פון „שאו ציונה נס ודגל"; און „דאָרט ווו די צעדער בליִען".

אַ געוויסער קאָמפּראָמיס איז טאַקע געווען דער „בית־יעקב" — הגם אויך זיי האָבן געהאַט נייע לידער, אָבער דער אַמאָל האָט זיך ביי זיי גאָר שטאַרק געפילט. צוזאַמען מיט אַ חסידישן ניגון האָבן זיך אויך געהערט נייע מעלאָדיעס פון אַלט־נייע לידער פון אַ „אָבינו מלכינו", א „אַני מאמין", פון „שבת קודש־ליד".

***

ווען מיר האָבן גערעדט וועגן דער נייער אינדוסטריע אין שטעטל — די זאָקן־בראַנזשע, מיינט עס נישט, אַז דאָס האָט בכלל צעשטערט די אַלטע עקאָנאָמישע באַזע פון שטעטל. דער עלטערער דור בכלל האָט זיך געהאַלטן ביי זיינע באַשעפטיקונגען. אין דעם נייעם פאַך האָט זיך אריינגעטאָן די יוגנט, וואָס נאָרמאַל פלעגט זי אַוועקפאָרן אין דער פרעמד און דאָס האָט איר געגעבן אַן אָנהאַלט אין שטעטל. מיר וועלן דאָ טאַקע פּרווון, אויף וויפל דער זיכרון וועט אונדז דערלויבן, רעסטאַוורירן אונדזער שטעטל אין שפּיגל פון די באַשעפטיקונגען פון די ייִדן, ווי דאָס האָט אויסגעזען אין די 30ער יאָרן, ווען מיר האָבן פאַרלאָזט וויסקיט.

אין אונדזערע יאָרן זענען אין וויסקיט נישט געווען קיין גאָר גרויסע גבירים-אַדירים. געווען זענען מישפּחות באַלעבאַטישע, געהאַט פּרנסה, ווער מער בריווח און ווער עס האָט זיך גאָר שטאַרק געמאַטערט אויף חיונה. דער עיקר מקור פון דער פּרנסה איז געווען פון האַנדל און מלאכה. עס זענען אָבער אין שטעטל געווען אויך מישפּחות, וועלכע האָבן געמוזט אָנקומען צו פרעמדער הילף. איינצלנע זענען שוין געווען באַקאַנטע איבער־די־הייזער־גייערס (פון פרייטיק צו פרייטיק)). גרעסער איז געווען די קאַטעגאָריע אָרעמע לייט, וועמען מען פלעגט אַריינברענגען אין שטוב אַריין זייער קיצבה. עס פלעגט אויסקומען מאַנכע צו העלפן ביי ספּאָראַדישע, פּלוצעמדיקע אומגליק־פאַלן, ביי אַן עת־צרה. עס איז קראַנק געוואָרן ווער אין אַן אָרעמער מישפּחה און

אַ גרופּע יוגנטלעכע טוער פון „תרבות" אין וויסקיט.
פון רעכטס צו לינקס. זיצן: — ליפּע גאָלדמאַן, אסתר־פייגע פישלעוויטש, רבקה ליבערמאַן, ראובן לעוו־קאָוויטש (פאָרזיצער), רוזשקע גרינוואַלד, שרה־רחל לעווקאָוויטש, טאָבטשע לעווקאָוויטש. שטייען: — דוד פרעגער, שבע האָפמאַן, לייביש גאָטעסגנאדער, זלמן לעווקאָוויטש, משהל וויינשטיין, גרינוואַלד, ברוך זולקאָווסקי, טביה גאָלדמאַן, פריידל אינדיק, חיים־לייב שטיגלער. — די מערהייט אומגעקומען.

אַ גרופּע „תרבות"־טוער אין וויסקיט.
פון רעכטס צו לינקס. זיצן: — זלמן לעווקאָוויטש, ביילע־מינדל גאָלדבערג, אליה גאָלדבערג. שטייען: — ראובן לעווקאָוויטש, זיסל אייזיקס, טוביה האבערמאַן, גאָלדע פונטאָוויטש, אסתר־פייגע פישלעוויטש, חיים־לייב האבערמאַן, לאה גאָלדבערג, יאשקע אייזיקס. — די מערהייט אומגעקומען.

מען האָט דעם חולה געמוזט פירן צו אַ דאָקטאָר אָדער אין שפּיטאָל אין דער פרעמד; עס איז ביי אַ באַלעגאָלע געפאַלן זיין שקאַפּע און מען האָט געמוזט העלפן אַז ער זאָל קענען איינהאַנדלען אַן אַנדערע און דאָס גלייכן אַזעלכע פאַלן.

קיין סטאַבילע צדקה־חברות זענען נישט געווען. געהערט האָבן מיר, אַז גאָר פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה איז געשאַפן געוואָרן אַ „בית־לחם". ביי די פאַלן פון הילף פלעגן זיך מתעסק זיין יחידים, וואָס האָבן שוין אויף דעם געהאַט אַ „מאָנאָפּאָל" — אַ חזקה. צו זיי האָבן געהערט: דער בלינדער יחיאל (אַ שניידער); זעליג זימלער און אונדזער פאָטער פייוול גאָלדמאַן, וואָס איז אין וויסקיט געווען באַקאַנט מיטן נאָמן פייוול משה־ברוכס.

ווי מיר האָבן פריער באַמערקט איז דער עיקר מקור פון חיונה געווען האַנדל און מלאכה. מען דאַרף צוגעבן, אַז זייער פיל וויסקיטער האָבן געהאַט צו עטלעכע באַשעפטיקונגען. אָדער זיי פלעגן איין באַשעפטיקונג האָבן פאַרן זומער, די צווייטע פאַרן ווינטער, אָדער טאַקע ביידע צוזאַמען אין דער זעלביקער צייט.

בכלל איז קרעמעריי געלעגן אין יידישע הענט. אמת, אין די 20ער יאָרן איז אונטער דער ווירקונג פון די אַנטי־ייִדישע טענדענצן געשאַפן געוואָרן אַ פּוילישער געוועלב, אַ מין קאָאָפּעראַטיוו, וואָס איז אין שטעטל געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „ספּולקאַ". מיטן לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ" (אייגענע צו אייגענע) האָט דער דאָזיקער געוועלב געוואָלט צונעמען די קריסטלעכע קונים ביי די ייִדן. די קריסטן, סיי שטאָטישע, סיי די דאָרפישע, האָבן ווייטער געקויפט ביי די ייִדן. דאָ האָבן זיי באַקומען צום אויסוואַל מער סחורות, געקענט זיך אויסקלייבן, דינגען זיך און טאַקע נעמען אויף באָרג, אויסצוצאָלן. אַזוינס האָבן זיי ביי די „ברידער־פּאָליאַקן" נישט געהאַט. סוף־כל־סוף איז דער דאָזיקער קאָנקורענץ־פּונקט אונטערגעגאַנגען.

עס איז כדאי צוצוגעבן ווי אַ קוריאָז, אַז דעם דאָזיקן אַנטי־ייִדישן קאָנקורענץ־געשעפט האָט איבערגענומען אַ ייִד — איטשע פונטאָוויטש, וועלכער האָט דאָרטן געעפנט אַ שפּייז־געוועלבל (ביי אונדז האָט אַזאַ מין געוועלבל געהאַט אַ נאָמען — בסאָם און קראָם; וואָלט ווער געזאָגט אַ שפּייז־געוועלבל, וואָלט מען נישט געוווסט וואָס ער מיינט דערמיט).

ייִדן האָבן געהאַט קראָמען פון אַלע מינים סחורות. מיר וועלן דאָ ווייטער פּרווון אויסרעכענען די ייִדישע קרעמער, וועלכע מיר געדענקען פון אונדזערע צייטן, לויט זייערע מיסחרים:

מאַנופאַקטור־קראָמען: בונם גאָטסגענאָדער (בונעם לייביש שוחטס); ברוך בינענטאַל (ברוך שניט־סוחר); מאַנעלע חייטשעס; דער הויכער פּנחס; אברהם אַלבערט (דער ראַווער).

אייזן־געוועלבער: שמואל־אַהרן ליבערמאַן; דוד ליפשיץ; נח זאַנד (דער מוהל); לאָזער ליפשיץ.

אין די געוועלבער פלעגט מען קריגן אַלע מינים אייזנוואַרג, סיי צו בנינים, סיי די פּויערישע לאַנדווירטשאַפטלעכע מכשירים.

תבואה־סוחרים: מאיר קאַנער, דוד קאַנער, אברהם גאָלדבערג (דער געלער אַברהם), לייביש זינגער (לייביש קאַסיאַזש), חיימל קירנבערג (דער הויכער חיימל), מאיר־יחיאל גאָלדבערג (מאיר יחיאל אליהס), איטשע וואַרגאַס (איטשע קאשאזס — ער האָט געהאַט אַ קאַשע־מיל און געמאָלן גרויפּן). זיי פלעגן אויפקויפן ביי די פּויערים די תבואה, וואָס יענע פלעגן ברענגען צו די יאַרידן און מערק, סיי פאָרן איבער די דערפער און הויפן און אויפקויפן דאָרטן די תבואה. טיילן פלעגן עס ווייטער פאַרקויפן ווי תבואה, טייל פלעגן עס לאָזן מאָלן און עס פאַרקויפן די בעקערס.

צו דער דאָזיקער גרופּע דאַרפן צוגערעכנט ווערן די איינציקע דאַן ישובניקעס פון אונדזער סביבה, פון דאָרף אָרשעוו: יחיאל אָרשעווער, אליה אָרשעווער. זייער פאַמיליע־נאָמען איז געווען זשולקאָווסקי. דאָס דאָרף איז געווען אין גאַנצן אַ דריי קילאָמעטער פון וויסקיט און זיי האָבן זיך בכלל געפירט ווי די שטעטלדיקע, בפרט אין די יום־טובים געווען אין שטאָט; פלעגן לייגן אַן עירוב, כדי נישט אַרויסגיין שבת מחוץ לתחום.

לעדער־געשעפטן: דאָ זענען געווען סחורות פאַר שוסטערס, פאַר שטעפּערס. די פונטאָוויטשעס (יורשים פון פייוול פונטאָוויטש); וויגדער גרינבערג; מאָטל וואַרשאַווסקי; אברהם מילער (אָדער גריצער); פייוול און גדליה גאָלדמאַן.

בסאָם־קראָמען (בשמים - געוועלבער, שפּייז - קראָמען): מאָטל גרונוואַלד (ביי אים איז אויך געווען דער מאָנאָפּאָל); ישראלקע פונטאָוויטש (ער האָט אויך געהאַט אַ צווייטע פּרנסה — ער פלעגט אויפקויפן די פעל פון די געשאָכטענע בהמות ביי די קצבים אין שעכטהויז, סיי אין וויסקיט, סיי אין זשיראַרדאָוו און פלעגט עס פאַרקויפן אין די זשיראַרדאָווער גאַרבערייען); רחל גראַנאַטאָוויטש (די בעריש־טע); איטל קירנבערג (די אַלמנה פון יאַנקל דעם שוואַרצן לייבישעס); אָשר קירנבערג (אָשר דעם שוואַרצן לייבישעס), ער איז געווען דער איינציקער שפּיליטער, וואָס פלעגט ברענגען סחורות אויך פון וואַרשע פאַר די אַנדערע סוחרים); יאַנקל צוקערקאָרן (דער שוואַרצער יאַנקל); מרדכילייב קאַנער.

דאָרף־גייער: דאָס זענען געווען ייִדן פון אַ סך „פּרנסות" — אַלץ האָבן זיי איינגעהאַנדלט, אַלץ איז פאַר זיי געווען סחורה: פעלעכלעך פון חיות און קעלבער; עופות, אייער, פי, רויכוואַרג; חזיר־האָר, פערדישע עקן, פלאַקס, שמאַטעס וכדומה. געווען צווישן זיי פוסגייערס און אזעלכע, וואָס האָבן פאַרמאָגט פערד־און־וואָגן. זיי פלעגן די סחורות קויפן, אָדער טוישן מיט שטאָטישע סחורות. צווישן די דאָזיקע זענען געווען: די ברידער יאַנקל און פייוול גרוינא;

לייבעלע נייַדאָרף און זיין זון אָבע; מרדכי גאָלדמאַן; יצחק האָבערמאַן (יאָיצאָזש — פֿלעגט האַנדלען מיט אייער); יאַנקל בעקער (דער קליינער יאנקעלע) און שלמה; אברהם גאָלדבערג („ביביק"); זיין ברודער חיים גאָלדבערג („אוי־ציץ") יאַנקל צוקער; שלמה „שליעפאַק" און אנדערע. גע־וען זענען אויך פרויען צווישן זיי, ווי: שבע־רחל בעטקעס, הינדע־אסתר מארקעוויטש.

קצבים און פי־סחרים: דאָס דאָזיקע פּאַך איז געווען אַ מין חזקה־באַשעפטיקונג, וואָס פלעגט איבערגיין פון טאַטן צו זון און אייניקלעך. פֿאַר אונדזער צייט זענען געווען: יאַנקל בידע מיט זיינע זין שלמה און גדליה; בנימין עקמאַן

אַ גרופּע חברטעס נאָן וויסקיט.

זיצן: — מינדל גאָלדבערג, טויבע־גיטל גאָלדבערג, פּערל פּינטאָוויטש. שטייט: — יצחק זינגערס יינגסטע טאָכטער. אַלע אומגעקומען.

און זיינע זין וואָלף, נח, אליה און אברהם; נתן ראָטשטיין און זיינע זין איטשע און אברהם; מרדכי „אלעק" גאָלדבערג און זיינע זין חיימל, שיע, איטשע און הערשל; דוד־יאָסל גאָלדבערג און זיינע זין אַבע, לייזער, משה־אליה און אב־רהם; דוד־הערש גאָלדבערג און זיינע זין אליה, מנשה און שייע. חיימל גאָלדבערג; אברהם־איטשע גראָבער (פויער"), מרדכי קראָקאָוו; יאנקל קראָקאָוו („יאָנעק"); יאַנקל נייַ־דאָרף; מאיר־יחיאל פּייטשער און אַנדערע. געווען אויך אַ פּרוי אין דער מיט — פּערל־לאה געלבשטיין, די געגנדזל־טע, וואָס פלעגט פאַרקויפן דרויב פון עופות.

ווי געזאָגט איז דאָס דאָזיקע פּאַך געווען אַ „מישפחה־אייגנטום". זיי זענען געווען כמו אַרגאַניזירט און טאָקע זיך גאָר שטאַרק מישן אין אַלגעמיין יִידישע קהלשע עני־נים. אַ געוויסן מאָל האָבן זיי געמאַכט יד־אַחת מיטן אי־לעוועך שוחט אין מען האָט געהעכערט דאָס שחיטה־געלט. שטאָט האָט דאָן פאַרשטרייקט; מען האָט 6 חדשים נישט געגעסן קיין פלייש. דאָן זענען טאָקע אין שטעטל געווען גרויסע געשלעגן צווישן די „צדדים".

שוחטים — פאַרשטייט זיך, אַז צוזאַמען מיט די קצבים דאַרפן דערמאָנט ווערן די שוחטים. פֿאַר אונדזער צייט זענען געווען יאָסל שוחט; זיין איידעם טוביה שוחט; שלמה שוחט און דער אילעווער חזן־שוחט.

פערד־סוחרים: — דאָס דאָזיקע פּאַך איז געווען געבונדן מיט די קצבים און פי־הענדלערס. זיי פלעגן זייערע „חיות" איינהאַנדלען אויף די יאָרידן און מערק אין וויס־קיט און אַרומיקע שטעטלעך און אויך אַרומפאָרן איבער די דערפער. זיי פלעגן קויפן, פאַרקויפן און טוישן פערד. פון דער גרופּע געדענקען מיר: משה וויִיצער („בעטקעס") און די זין: כאַוויע, בענדעט; מלך קראָקאָוו; לייבטשע גאָלד־בערג; הערשל גדאַנסקי; שמואל יונהס.

באַלעגאַלעס: — זיי דאַרף מען קרוביש פאַרבינדן מיט די פערד־סוחרים. געווען זענען ביי אונדז צוויי קאַטע־גאָריעס, אזעלכע וואָס פלעגן פּאָרן קיין וואַרשע נאָך סחו־רורות פאַר אונדזערע קרעמערס און אַנדערע וואָס פלעגן פירן פּאַסאַזשירן צום און פון באַן (די באַן־סטאַנציע איז געווען אין זשיראַרדאָוו).

די סחורה־פּירער פלעגן פון די קרעמער באַקומען דאָס צעטל מיט די נייטיקע פּראָדוקטן און זיי האָבן שוין גע־וווסט, ביי וועמען און וואָס די קרעמער האַנדלען איין אין וואַרשע. לרוב פלעגט מען טאָקע מיט די דאָזיקע באַלע־גאָלעס מיטשיקן געלט פאַר די וואַרשעוווער הורטאָווניקעס. פון דער דאָזיקער גרופּע זענען אין אונדזערע יאָרן געווען: משה לעווקאָוויטש (משה, הערשל טעפערס — זיין טאָטע האָט געהאַנדלט מיט טעפּ און געהאָט נאָך פרנסות אויך); פישל יעשאַנאָוויטש (פישל זאַנוולס).

די פאַסאַזשירן פירער זענען געווען: יהודה ליפשיץ (יהודה נחום־לייזערס, אַדער דער „הויכער יהודה"); מאיר ליפשיץ (מאיר נחום־לייזערס, אַ ברודער פון פרייערדיקן); משה יע־שיאָוויטש (משה „קיכע"); שמואל יאָקובאָוויטש (שמואל „בארטקע"); די ברידער אַברהם און בן־ציון אינדיק; די ברידער אליה און מנשה גאָלדבערג (די זין פון לייביש קא־וואַל); כאַוויע וויִיצער („בעטקיעס"). יואל יאָקובאָוויטש (אויך געהאָט אַ שעטשקאַרניע, ווו ער פלעגט שניידן שטרוי פאַר דעם פערדישן אַבראַק) און לייבטשע באַלעגאָלע.

ביי די באַלעגאָלעס דאַרפן דערמאָנט ווערן די טרעגערס. זייער אַרבעט איז געווען אַראָפצוטראָגן די סחורות, וואָס די בעלי־עגלות פלעגן ברענגען צו די קרעמער. אויף די יאָרידן אַראָפנעמען די תבואה־זעק פון די דאַרפישע וועגע־

נער; פאַרלאָדן ווען מען פלעגט עס פירן אין מיל אַריין צום מאָלן; ווינטער ביים אַראָפּנעמען האָלץ פון די שליטנס און דאָס גלייכן. געווען זענען ביי אונדז: דודל טרעגער, ליי־בעלע וויסקיטסקי און בן־ציון טרעגער. געהאַט האָבן מיר אויך אַ וואַסער־טרעגער, מאיר, וואָס פלעגט אין באַלעבאַ־טישע הייזער אַריינטראָגן וואַסער.

בעקערייען: — בכלל האָט די גאַנצע באַפעלקערונג, די ייִדישע און קריסטלעכע אַליין נישט געבאַקן קיין ברויט נאָר געקויפט אין די בעקערייען. ייִדן פלעגן נאָר אויף שבתים און יום־טובים יעדערער באַקן פאַר זיך דאָס שבת־יום־טובדיקע געבעקס. ייִדישע בעקערייען זענען געווען פון: מאיר שטיגליץ (מאיר פרצעס); מענדעלע מענדעלע־וויטש (מענדל סמאָך); שייע מענדעלעוויטש (זיין זון); אַברהם גאָלדבערג (אַברהמעלע בעקער); דוד דיטמאַן (דוד „קאַפטן"); משה פרידמאַן מיט זיינע זין בעריש, מענדל און זלמן.

בכדי צו פאַרענדיקן מיט די מלאכות פון שפייז־אַרטיקלען וועלן מיר דערמאָנען די סאָדע־וואַסער־פאַבריק, וואָס האָט אָנגעפירט די פרוי חנה גראַנאַטאָוויטש, וואָס איז געווען באַקאַנט ווי „איטשעליכע", אויפן נאָמען פון איר מאַן איטשע. געפירט האָט זי די אונטערנעמונג צוזאַמען מיט אירע זין משה, חיים און יאַנקל. דאָ האָט מען באַקומען סאָדע־וואַסער אין סיפאָנען און גרויסע מעשענע באַלאָנען, ווי אויך קוואַס.

גרויס איז געווען די צאָל ייִדישע באַלמעלאָכעס, פריִער פאַר אַלץ אין דעם טייל פון באַקליידונג. זיי פלעגן אַרבעטן סיי פאַר דער ייִדישער באַפעלקערונג, סיי פאַר דער קריסט־לעכער פון דער שטאָט און די אַרומיקע דערפער. מיר וועלן דאָ גיין לויט די באַזונדערע פאַכן.

שניידערס: — געווען זענען זיי נאָר באַשטעל־שניידערס, נישט קיין טאַנדייטערס. נישט שטענדיק האָבן זיי געאַרבעט נייע מלבושים; גאָר אָפט פלעגן זיי איבערניצעווען, אָפּגע־בליאַקעוועטע פון איין זייט איבערדרייען אויפן צווייטן זייט אָדער איבערמאַכן פון אַן עלטערן זון פאַרן ייִנגערן. פאַר־שטייט זיך, אַז גבירים פלעגן דערצו נישט דאַרפן אָנקומען, אָבער קיין סך גבירים האָבן מיר נישט פאַרמאָגט. נייע מלבושים פלעגט מען נאָר נייען צו יום־טובים, אויף חתונות, אָדער אַנדערע שימחות. פאַר אונדזער צייט האָבן געהאַט שניידער־וואַרשטאַטן: משה בעקער (משה דעם קליינעם יאַנקעלעס); הערשל ליפשיץ (דער „גרויסער הערשל") מיט זיינע זין יאָסל און מאיר; ראובן לעווקאָוויטש (ראובן, הערשל טעפּערס. ער איז אויך געווען פון די אָנפירער פון אָרטיקן „תרבות"); הערש דאַנציקער (הערש מעכלס) מיטן זון סאנע; יעקב „שנעבעלע"; משה־ברוך קירנבערג; יחיאל פישלעוויטש (דער „בלינדער יחיאל") מיט די זין איטשע, אַברהם־שמואל און נחמן; הערשל פרעגער (דער „קליינער הערשעלע") מיט די זין יעקב און דוד; שמעון קאָס (משה־בער פעלצנמאַכערס איידעם); אַברהם וויינשטאָק.

אין דאָזיקן פאַך זענען אויך געווען באַשעפטיקט פרויען ווי שניידערקעס, מאָדיסטקעס און וועש־נייטאָרקעס; די שוועסטערס שרה, רויזע און צוועטל זימלער (זעליגס טעכ־טער); בלומע וואָלקאָוויטש; ציטרינבוים (שלמה זאַנוולס טאָכטער).

פעלצנמאַכערס: — משה־בער האָפמאַן (דער „געלער משה"); משה־בער בערג (משה־בער חבלס) מיט זיין זון יעקב (דער „הויכער יעקב").

שוסטערס: — משה־לאָזער גרוינע; יחזקאל שמיעטאַנע (כאַסקל „פעשטשאַטשער") מיט די זין יאַנקל און יאָסל; זעליג עטינגער; יעקב־לאָזער פונטאָוויטש מיטן זון מענ־דעלע; משה בעקער (דער „קליינער משהלע"); די ברידער יאָסל, פיניע, שלמה און מרדכי גריזשאק; נח אינדיק; בצלאל סטאַרישעווסקי; אליה עוזרס; טוביהלע בזשעזינסקי; מנשה־קעלע שוסטער (ער איז אויך געווען שמש, מיקווהניק און קברן); יעקב־דוד נעלסאָן מיט די זין; שלמה זיינוול ציט־רינבוים; אַברהם קראַקאָוו (דעם בלינדן הערשלס) מיט די זין; לייבישל קירנבערג; נאסל שמיעטאַנקע (נאסעלע „שפּי־לעט"); אַברהם שומאַכער („סמאָך") מיט די זין מענדל און בענדעט; מאָטע, פערל־לאהס איידעם; משהלע געלבשטיין (משהלע „קלים"); משה וויינשטאָק (דער „שוואַרצער משה") מיט די זין הערשל און ברוך־יאַנקל; יצחק קויאַווסקי; בערל אינדיק מיט די זין אייזיק, איטשע, זלמן; יאַנקל האָפמאַן (דער „געלער יאַנקל"); בנימין זשעלעכאָווער, יאַנקל לוי־פער (יאַנקל „שאַפּס").

ייִדן זענען אין די בוי־פאַכן געווען פאַרטראָטן.

גלעזערס: זיי פלעגן גיין איבער די דערפער מיט אַ „קאַסטן" גלאָז, צוגעגרייטן קיט און באַגלאָזן די שייבלעך פון גאַנצע דערפער. פאַר אונדזער צייט זענען עס געווען: מעכל דאַנציקער (מעכל גלעזער); מאַניס קירנבערג מיטן זון יחיאל; הערשל לעווקאָוויטש (אויך אַ טעפּער דערצו).

געווען אַ ייִדישער טאָקער דוד קירנבערג. ער פלעגט אויסטאָקן פאַרשידענע טיילן צום מעבל; הענטלעך צו מכשי־רים; צו די דאָרפישע סערפּן צו שניידן תבואה און דאָס גלייכן.

געוועזן אַ בלעכער ייִדל פילץ, גערופן דער מאַשעניק (מעסאָנזשיק), ממש אַ קינסטלער אין פאַך פלעגט קענען מאַכן די קאָמפּליצירטסטע מעטאַל־טיילן צו מאַשינען. גע־האַט אויך אַ וועש־מאַנגל, וווהין שטאָט פלעגט ברענגען דאָס וועש אויסצומאַנגלען.

צוויי פריזירערס האָט וויסקיט געהאַט: ליפּע גאָלדמאַן און זכריה זימלער. אַהער פלעגן זיך קומען שערן סיי ייִדן און סיי קריסטן; סיי מענער, סיי פרויען. די פריזיר־הייזער זענען געווען טרעף־פּונקטן, ווו מען פלעגט כאַפּן אַ שמועס אין פּאָליטיק, אין וועלט־נייס. די קליענטן פלעגן זיין פון פאַר־שידענע קרייזן און דאָ איז טאַקע געווען אַ געלעגנהייט צו טיילן זיך מיט נייס, אַ פּליאָטקע, אַ רכילות אַ קהלשע אָדער אַ פערזענלעכע. אַהער פלעגן אויך אָנקומען די צייטונגען, די קליענטן, וואָס עס קומט אויס צו וואַרטן זאָלן זיך נישט

ליינגווייליקן. במילא זענען עס אויך געווען נישט־אָפיציעלע לייען־זאַלן פאַר סתם יונגוואַרג, וואָס פלעגט נישט קומען זיך שערן אָדער ראַזירן.

געווען ביי אונדז אַ מעדיצינישע מישפּחה: יוזעף פעלזנ־שוואַלב, אַ פעלדשער; זיין שוועסטער דינה איז געווען אַ דענטיסטקע; און אַ צווייטע שוועסטער מאַניע איז געווען אַן אַקושערקע. זיי זענען געווען אַריינגעפאָרענע.

ווי מיר זעען איז אונדזער קליין שטעטל געווען פול מיט עמך־ייִדן, ייִדן יגיע־כפּימניקעס, וואָס האָבן געהאָרעוועט פאַר זייער חיונה. אָבער זייער פיל פון זיי האָבן געהאַט צו עטלעכע מלאכות. ווינטער איין פאַך און צו זומער געהאַט אַ צווייטע באַשעפטיקונג. די דאָזיקע אַנדערע באַשעפטי־קונג איז געווען סעדעריי, דאָס פּאַכטן פון פרוכט־סעדער אין דער געגנט. פאַר אונדזער צייט זענען געווען די וויי־טערדיקע סאַדאָווניקעס: אונדזער פאָטער פייוול גאָלדמאַן (פייוול משה־ברוכס) מיט זיין חתונה געהאַטן זון און די איבעריקע זין; הערשל קראַקאָוו (דער „בלינדער הערשל"); שמואל דאַווידסאָן און זיין ברודער אליהו (אליהו „כעלעם"); די ברידער יאַנקל און שלמה צוקער (באַקאַנט לויטן נאָמען פון זייער מוטער די זין פון ביילע־גאָלדע); הערשל לעוו־קאָוויטש (וואָס איז אויך געווען אַ טעפּער); נאָסעלע שמיע־טאַנקע („שפּילעט").

די דאָזיקע סאָדאָווניקעס פלעגן שוין די סעדער אָפּדינגען אין ווינטער־צייט, אָדער „אויפן בלי", ווען די ביימער האָבן זיך שוין צעבליט. די קניה איז געמאַכט געוואָרן אויפן טראַף, ווי עס וועט אָפּגליקן. נישט זעלטן פלעגט מען טאַקע מאַכן אַ טעות אין חשבון — עס פלעגן שטורעמס אַראָפּ־טרייסלען דאָס בליִעכץ; עס פלעגן אָנפאַלן ווערעם און צע־שעדיקן די פרוכט; ס'פלעגט אויך טרעפן, אַז אַ גאָר געראָ־טענער יאָר האָט קאַליע געמאַכט די פרייזן פון דעם אויבס.

אַרויספאָרן פלעגט מען אין די סעדער מיט מישפּחה, מיט די אונטערגעוואָקסענע זין, ווייל מען האָט געדאַרפט די ביימער אָפּהיטן פון פאַרשידענע זייטן; אָפּהיטן פון קריכנ־דיקע ווערעם; אונטערשטעלן טיטשקעס (פּאָדפּאָרקעס) ווען די ביימער זענען געווען באַלאָדן מיט פרוכט און פאַרשטייט זיך אָפּהיטן קעגן יענע וואָס האָבן נישט געהאַלטן פון דעם לא תחמוד און לא תגנוב. אין סאָד פלעגט מען אויסבויען אַ ביידל פון שטרוי. דאָ האָט מען געפירט אַ ווירטשאַפט. אָפּגעהיט כשרות און שבת. עס איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. צו דעם רעקוויזיט פון ביידל האָט געהערט אַ הונט.

די סאָדאָווניקעס פלעגן האָבן אייגענע פערד און וואָגן, מיט וואָס זיי פלעגן פונאַנדערפירן זייערע אויבס קיין וואַר־שע אָדער אַנדערע שטעט. אין וויסקיט האָט מען געהאַט קעלערס און בוידעמער פאַר אָפּלייגן די פרוכט. טייל שפּעטע סאָרטן פרוכט פלעגט מען לייגן אויף שטרוי, זיי זאָלן אַזוי ליגנדיק פאַרטיק ווערן.

אין סאָד גופא זענען געווען עטלעכע סעזאָנען, פון לייכטע און שווערע אויבסן. גענומען האָט מען דעם גאַנצן סאָד און עס פלעגן דאָרטן וואַקסן עפּל, באַרנעס אויך קאַרשן און פלוימען אָבער אויך מאַלינעס, טרוסקאַווקעס, אַגרעסן, וויינפּערלעך וכדומה.

***

האָבן מיר דערציילט וועגן אונדזער וויסקיט, וועגן איר אויסזען, אירע ייִדן מיט זייערע פּרנסות פון העכער פינף און צוואָנציק יאָר צוריק. מיר זענען אַוועק פון אונדזער היימשטעטל אַן ערך אַ צענדליק יאָר פאַרן חורבן. אין משך פון די דאָזיקע לעצטע יאָרן פאַר דעם חורבן האָט זיך דאָס לעבן אין שטעטל נישט געענדערט. אַזוי האָט עס אויס־געזען אויך שפּעטער, ביז דאָס יאָר 1939, ווען היטלערס אַרמיי איז אָנגעפאַלן אויף פּוילן. אַ שטעטל פול מיט אַרבעטזאַמע ייִדן, מיט ייִדן פּראָדוקטיווע, וואָס האָבן ממש געלעבט פון דעם שווייס פון זייער פּראַצע.

מיר האָבן דאָ דערציילט פון שטעטל פון פאַר פינף און צוואָנציק יאָר. מעגלעך, אַז מיר האָבן מאַנכע פּרטים אויס־געלאָזט, פּשוט ווייל זיי זענען אַרויס פון זיכרון. מיר זענען געגאַנגען אין די געדאַנקען פון גאַס צו גאַס, פון שטוב צו שטוב און זיך באַמיט אַלעמען צו פאַרצייכענען. די גרעסטע מערהייט פון די דאָזיקע זענען אומגעקומען, זענען קדושים, האָבן געטיילט דעם גורל פון אונדזערע זעקס מיליאָן פאַר־פּייניקטע דורך די נאַצישע מערדערס.

זאָלן אונדזערע שורות דערפאַר זיין אויך אַ יזכור פאַר די טייערע און ליבע אונדזערע וואָס זענען אומגעקומען מיט אַלע שווערע טויטן פון די אומווירדיקע היטלערישע הענט.

מיר האָבן דערציילט ווי אַזוי די ייִדן האָבן געלעבט אין אונדזער שטעטל; זיי זענען מיט טויזנטער פעדעם געווען צונויפגעבונדן מיטן אַרומיקן, נישט־ייִדישן, עלעמענט. גע־אַרבעט פאַר די שטאָטישע און דאָרפישע פּויערים; פאַר זיי גענייט מלבושים און שיך; זיי פאַרקויפט סחורות און ביי זיי געקויפט זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן. ביי זיי געפּאַכטעט די סעדער; ביי זיי אָפּגעקויפט די רינדער און פערד. געלעבט ווי גוטע שכנים אין משך פון לאַנגע צייטן.

אָבער ווען עס איז געקומען די בייזע צייט פון די נאַצישע גזירות זענען זיי געבליבן גלייכגילטיק צו אונדזערע פּיינען. עס דערציילן וועגן דעם די געציילטע שארית־הפּליטה־ניקעס. נאָר איינצלנע פאַלן פון מענטשלעכקייט (אמת, מיט געפאַר פאַר זייער אייגענער עקסיסטענץ) האָבן אַרויסגע־וויזן אונדזערע קריסטלעכע שכנים.

איצט איז דאָס שטעטל „ייִדן־ריין". אַ שטעטל וואָס איז אויסגערויבט געוואָרן פון ייִדישע ענערגיע, פון ייִדישע איניציאַטיוו, פון מוח און כוח פון ייִדישע מענטשן.

וויסקיט איז געוואָרן ווי איינע פון די אַנדערע הונדערטער

און הונדערטער קהילות וואָס זענען אַכזריותדיק אויסגע־מעקט געוואָרן פון אונדזער ייִדישן לעבן.

ווילן מיר, לעבנגעבליבענע, מיט אונדזערע פאַרצייכע־נונגען נישט דערלאָזן, אַז אונדזער היימשטעטל און אירע ייִדן; אַז אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע זאָלן פאַרגעסן ווערן. זאָל זיי טאַקע אויף אייביק לעבן אין אונדזער זיכרון און אין זיכרון פון די קומענדיקע דורות.

***

נאָך דעם ווי מיר האָבן געפּרוווט, אויף וויפל דער זיכרון האָט אונדז דערלויבט, צו דערציילן וועגן אונדזער היימ־שטעטל וויסקיט, וואָס די נאַצישע רוצחים האָבן חרוב גע־מאַכט צוזאַמען מיט די דאָרטיקע ייִדן, ווילן מיר די וויי־טערדיקע שורות ווידמען אונדזער נאָענטע מישפּחה, וואָס איז פון דור־דורות געווען איינגעוואָרצלט אין וויסקיט און דער שטאַם אירער איז געווען שטאַרק צעצווייגט.

אָנהייבן וועלן מיר פון אונדזער עלטער־זיידן, ר׳ פייוועלע קבצן, נאָך וועלכן אונדזער פאָטער פייוול משה־ברוכס איז געווען אַ נאָמען.

שוין דער נאָמען ר׳ פייוועלע קבצן האָט הינטער זיך איר מישפּחה־געשיכטע, וואָס פלעגט אין אונדזער פאַמי־ליע שטענדיק איבערדערציילט ווערן, און מיר פלעגן זיך דערמיט גאָר שטאַרק ייחוסן. די געשיכטע איז אַזאַ:

אונדזער עלטער־זיידע, דער דערמאָנטער פייוול, איז גע־ווען אַ מאָגעלניצער חסיד, אַ גאָר שטאַרקער מקורב פון מאָגעלניצער רבין, רב חיים־מאיר־יחיאל שאַפּיראָ, וועל־כער איז געווען באַקאַנט ווי דער „שרף"*). דער עלטער־זיידע פלעגט אָפט זיין ביים רבין אויף יום־טובים. גאָר אָפט פלעגט ער טאַקע אַהין גיין צו פוס. אַ געוויסן מאָל, ווען ער איז געווען ביים רבין אויף יום־טוב, דאָס זאָל האָבן געווען שמחת־תורה, האָט דער עלטער־זיידע געטאַנצט צו־זאַמען מיטן רבין. אין מיטן דעם התלהבותדיקן טאַנצן האָט זיך דער רבי אָנגערופן צום זיידן:

— פייוול, איצט איז אַ שעת־הכושר זיך אויסצובעטן וואָס דו פאַרלאַנגסט, ווילסט עשירות אָדער קינדער יראי־שמים?

דער עלטער־זיידע האָט אויסגעקליבן דאָס צווייטע.

האָט דער רבי זיך אָנגערופן:

— פייוול, וועסט טאַקע בלייבן אַ קבצן, נחת פון קינדער וועסטו דערפאַר האָבן. פון דאַן אָן איז געבליבן דער נאָמען פייוול קבצן.

ביים עלטער־זיידן זענען געווען דריי זין און איין טאָכ־טער: אונדזער זיידע, משה־ברוך און זיינע ברידער שמאי און שלמה און אַ טאָכטער מרים. דעם רבינס ברכה איז מקוים געוואָרן. יראת־שמים האָבן זיי אַלע געהאַט און דער־צו האָט נאָך מיט לומדות געשמט זיין איידעם, מרימס מאַן, וועלכער האָט אָפּגעשטאַמט פון סקערניעוויץ און איז גע־ווען פאַררעכנט פאַר די גאָר גרויסע לומדים, נישט דווקא ביי אונדז, נאָר אין דער גאַנצער געגנט.

דער עלטער־זיידע איז געשטאָרבן גאָר יונג, אין גאַנצן אַלט זייענדיק 45 יאָר. וועגן זיין טויט ווערט אויך אַריינ־געפלאָכטן אַ מעשה־נורא, וואָס ווערט דערציילט ווי אַ מופת פון מאָגעלניצער רבין.

עס ווערט דערציילט, אַז אַ געוויסן מאָל, ווען פייוול קבצן איז ווי זיין שטייגער געקומען אויף שבת צום רבין, איז ער, ווי עס פירט זיך, אַריין צום רבין געבן שלום. דער רבי האָט אים אָבער ביים שלום־געבן געהייסן גלייך פאָרן אַהיים. עס איז געווען ערב־שבת, מען האָט עס געדאַרפט מאַכן אויף גיך, האָט אים דער רבי געגעבן זיין קאָטש און אים אָפּגעשיקט פון מאָגעלניצע קיין וויסקיט. ער האָט אים דאַן מיטגעגעבן עפּעס אַ קוויטל, אַ קמיע אַזאַ. דער עלטער־זיידע האָט גלייך פאַרשטאַנען, אַז דער ענין איז נישט גלאַטיק און געפרעגט דעם רבין: — רבי, מיר וועלן זיך נאָך זען? האָט דער רבי געענטפערט:

— יאָ, היינטיקס יאָר וועלן מיר זיך נאָך טרעפן.

דער זיידע איז געקומען אַהיים. דער גאַנצער שבתדיקער טאָג איז אַדורך כשורה, ווי שטענדיק. שבת־צו־נאַכטס, נאָך הבדלה איז ער פּלוצלינג געשטאָרבן. ווען מען האָט גע־עפנט דאָס קוויטל, וואָס דער רבי האָט אים מיטגעגעבן, האָט מען געזען, אַז דאָרטן איז טאַקע אָנגעוויזן וואָס עס איז געשען.

אויך דער ענטפער פון רבין, אַז ער וועט זיך מיטן על־טער־זיידן „טרעפן אין זעלביקן יאָר" איז מקוים געוואָרן.

נחמה ראָזענהאָלץ־גאָלדמאַן. די טאָכטער פון שמחהלע בעקער (וויסקיט־זשיראַרדאָוו). (אומגעקומען).

---

*) דער „שרף" איז געווען דער זון פון ר׳ אבי־עזרא זעליק פון גדעניץ, אַ פאָרשטעטל פון גניעוואַשאָוו און זיין מוטער איז געווען די „פרומע פערעלע", אַ טאָכטער פון קאָזשעניצער מגיד. ער איז געווען אַן איידעם פון רבין ר׳ אליעזר פון ליזשענסק, תלמיד פון רבין ר׳ אברהם־יהושע־העשל פון אַפּט. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תר״ט — 1849.

דער מאָגעלניצער רבי איז טאַקע אין דעם זעלביקן יאָר נפטר געוואָרן.

***

וויבאַלד דער עלטער זיידע איז געווען אַ קבצן, האָט ער נישט געקענט אויסקויפן זיינע זין ווען עס איז געקומען די צייט זיי זאָלן זיך שטעלן צו די זעלנער. צוויי פון זיינע זין — דער זיידע משה־ברוך און זיין ברודער שלמה זע־נען געווען ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאַטן; געדינט צו 25 יאָר ערגעץ אין ראַסיי. מיר געדענקען נאָך ווי מען האָט דעם זיידנס ברודער גערופן שלמה זעלנער.

פלעגט מען ביי אונדז אין דער מישפּחה דערציילן, ווי אַזוי די פרויען פון די דאָזיקע ניקאָלאַיעווסקע זעלנער פלעגן פאָרן אין רוסלאַנד, כדי צו זיין צוזאַמען.

דער זיידע משה־ברוך האָט חתונה געהאַט מיט טויבע,

שרה גאָלדמאַן מיט אירע קינדער טויבע און ניכע (וויסקיט). — אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

פון דער היים ניידאָרף, וואָס איז געווען אַן אָפּשטאַמיקע פון דאָרף אַלט־וויסקיט. פון דעם זיווג איז אַרויסגעקומען אונדזער פאָטער אברהם־פייוול און זיין שוועסטער אסתר־מינדל.

אונדזער פאָטער, ווי אַ בן־יחיד, האָט אויסגעמיטן דאָס מיליטער־דינסט. גאָר יונג, צו צען יאָר, האָט ער זיך איינ־געשפּאַנט אין עול פון דער פּרנסה. ער איז אַוועק אויף דער לער צו אַ שוסטער. האָט חתונה געהאַט מיט שפרה וויסקיטסקי, אַן אָפּשטאַמיקע פון דאָרף וורענצע הינטער מאָגעלניצע. זי איז געבליבן גאָר יונג אַ יתומה און זיך אויפגעהאָדעוועט ביי איר מוטער איטע אין וויסקיט.

נאָך דער חתונה האָט דער פאָטער געאַרבעט שוסטעריי פאַר־זיך און די מוטער האָט געהאַט אַ בסאָם־געשעפט (בשמים־געשעפט, אַ שפּייז־געוועלב). דער בסאָם־געשעפט איז נישט אַוועק ווי ס׳באַדאַרף צו זיין, האָט זי זיך גענו־מען צו נייען ווייבערישע קופּקעס. אין יענע יאָרן איז דאָס געווען דער איינציקער קאָפּ־צודעק פון די ייִדישע פרויען. טראָגן אַ שייטל האָט געהייסן אַ ביסל פאַרשייט, „אויפ־געקלערט". ווען עס איז שפּעטער אויפגעקומען די מאָדע פון שייטלען און דער פרומער עולם האָט דערמיט שלום געמאַכט האָט זיך דאָס פאַך פון מאַכן קופּקעס געענדיקט.

מיט דער צייט האָבן אונדזערע עלטערן איינגעקויפט אַ הויז, אויפגעבויט אַ באַלעבאַטישקייט און געבראַכט אויף דער וועלט נייע דורות.

בסך־הכל זענען מיר געווען לעבעדיקע אַכט קינדער — זיבן ברידער און איין שוועסטער. געבן חיונה אַזאַ מישפּחה איז געווען אַ שווערע הלכה. האָט טאַקע דער פאָטער תחילת געהאַט אַ פּאָר פּרנסות — ווינטער געאַרבעט שוסטעריי און זומער געהאַנדלט מיט סעדער.

ווען די קינדער זענען אונטערגעוואַקסן זענען די על־טערע זין — יחיאל און גדליה — אַוועק אויף דער לער צו קאַמאַשנמאַכעריי (צו פייוול פונטאָוויטש). ווען זיי האָבן שוין אַ ביסל געקענט דאָס פאַך, האָט יחיאל עמיגרירט קיין אַרגענטינע און גדליה איז אַריבער אַרבעטן אין שטוב מיטן פאָטער. מען האָט געקויפט מאַשינען און עס איז ליקווי־דירט געוואָרן דאָס שוסטעריי. צו קאַמאַשנמאַכעריי האָבן מיר נאָך געהאַט אַ געשעפט ווו מען האָט געהאַנדלט מיט לעדער־סחורות.

חוץ די פריִערדיקע צוויי ברידער האָבן שפּעטער נאָך עמיגרירט קיין אַרגענטינע מיר ביידע און אונדזער ברודער שלמה אין די פאַראייניקטע שטאַטן. אין דער היים זענען געבליבן דריי קינדער: שרה, מרדכי און יחיאל.

דער ברודער מרדכי — חתונה געהאַט מיט שרה וויי־צער („בעטקעס"), זיי האָבן געהאַט פינף קינדער.

דער ברודער גדליה — חתונה געהאַט מיט נחמה ראָזענ־האָלץ פון זשיראַרדאָוו, ווו זיי האָבן געוווינט און געהאַט צוויי קינדער: משהלה און איטעלע.

דער ברודער ליפּע — חתונה געהאַט אין זשיראַרדאָוו מיט חנה־חיה, יאָסל בעקערס אַ טאָכטער, געהאַט איין ייִנגעלע.

זיי אַלע זענען אומגעקומען פון די נאַצישע מערדערישע הענט.

***

אונדזער פאָטער האָט געהערט צו די דינאַמישסטע עס־קנים אין שטעטל. ער איז געווען אַקטיוו אין אַלע שטעטל־שע חברות. אין „חברה־קדישא"; אין „בית־לחם". אין די

שטאָטישע ענינים וועגן רבנים, שוחטים, חזנים, איז אָן אים גאָר נישט געטאָן געווארן. אמת ער פלעגט זיך אַרויס־דרייען פון צו זיין דאָ אַדער דאָרט גבאי. ער פלעגט ווי אַ פשוטער זעלנער זיך עוסק זיין בצרכי ציבור באמונה.

הגם אַ באַלמעלאָכע איז ער געווען פאַררעכנט ווי דער פעיקסטער אויסצוגלייכן סיכסוכים. ער פלעגט אין די פאַר־פלאָנטערטסטע ענינים געפינען אַן אויסוועג. אַפילו אין פאַרוויקלטע סיכסוכים, ווו דער רב אַדער דער דיין פלעגן זיך נישט קענען צעבן אָן עצה האָט שוין פייוול משה־ברוכס געפינען אַ פסק, וואָס איז געווען אָננעמבאַר פאַר אַלע צדדים.

חוץ מיט גראַדן שכל איז ער געווען געבענטשט מיט גוטמוטיקייט און פיקחות. פלעגט אָפט מאָל מיט אַ גלייכ־

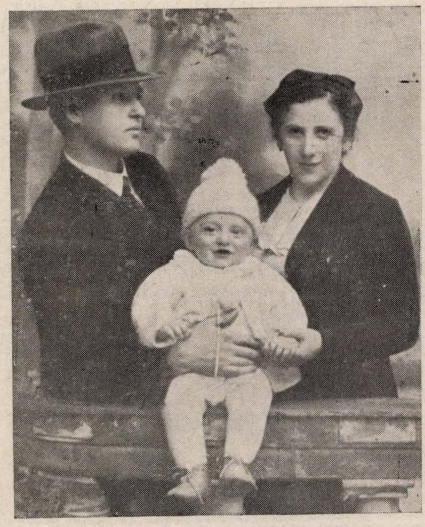

ליפע גאָלדמאַן און זיין פרוי חנה־חיה און קינד. פון וויסקיט. — אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

ווערטל, אַ משל אַדער אַ וויץ אויסגלייכן און פאַרגלעטן גאָר שווערע סיטואַציעס.

אין אונדזער שטוב איז שוין נישט געווען קיין סורפריז ווען מען פלעגט אָנקלאָפן אין מיטן נאַכט. געקענט האָט עס זיין אַ שוערע זאַוערוכע ווינטער־נאַכט. דער טאַטע האָט לאַנג נישט געקלערט, זיך אָנגעטאָן און אַוועק וווהין מען האָט געדארפט. מען פלעגט צו אים טרעפן אויף אָפט אין זומער־צייט, ווען מען איז געווען אין די סעדער. מען האָט געוווסט, אַז די תשובה „איך האָב נישט קיין צייט" ווועט מען פון אים נישט הערן.

דאַרף מען אויך זאָגן, אַז ער איז געווען אַ בר־מזל צו די דאָזיקע ענינים. ער פלעגט זיך אונטערנעמען דורכצו־פירן אויסערסט פאַרפלאָנטערטע ענינים; פלעגט ממש ריי־זיקירן און עס פלעגט אים געלינגען.

***

וועגן די נאַציס האָבן פאַרנומען וויסקיט און מען האָט די יידן אַרויסגעטריבן פון דער שטאָט און פאַרטריבן אין וואַרשעווער געטאָ איז די גאַנצע מישפּחה אַהין אַוועק. פון וואַרשעווער געטאָ האָבן מיר נאָך באַקומען אַ ריי מיט בריוו און קאַרטלעך, שוין געשטעמפלטע מיט דער היטלעריי־שער סוואַסטיקע און צענזורירטע.

אין טייל בריוו זענען שוין געווען ידיעות, אַז מען האָט ווועמען פון דער מישפּחה „אַרויסגעשיקט אויף אַרבעט". היינט ווייסן מיר שוין, אַז דאָס האָט געמיינט, אַז מען האָט זיי פאַרשיקט אין די טויט־לאָגערן.

וועגן ברודער גדליה האָבן מיר געהאַט אַ ידיעה, אַז וועגן די נאַציס זענען אים געקומען נעמען צו דער „אויס־זידלונג" האָט ער זיך אַראָפגעווארפן פון אַ הויכן שטאָק און דערהרגעט געווארן.

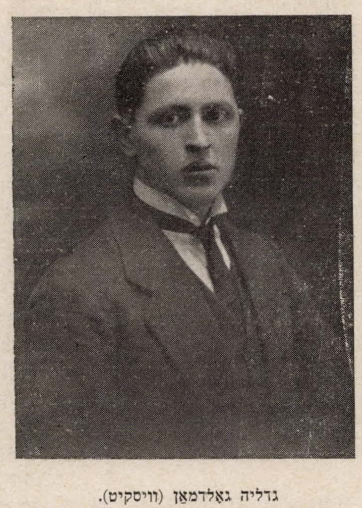

גדליה גאָלדמאַן (וויסקיט).
(אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ).

דאָס איז דער סך־הכל פון אונדזער מישפּחה, פון דעם צעוואַקסענעם בריטן שטאַם, וואָס האָט פאַרנומען אַזאַ אָרט אין אונדזער היימשטעטל וויסקיט.

אַזוי איז איך דער סך־הכל פון אונדזער גאַנצן היימ־שטעטל, וואָס איז פאַרשניטן געווארן פון די נאַצישע מער־דערס.

דער „בית־לחם" אין ווִיסקיט

גרויס איז געווען די בויט אין אונדזערע שטעט און שטעטלעך פון פּוילן. כדי צו לינדערן די דאָזיקע בויט פלעגן זיך שאָפן פאַרשידענע חברות, וואָס האָבן אויף זייער אופן, יעדער אויף זיין שטייגער, געפרוווט צו העלפן, צו שטיצן די יענעיקע. וואָס האָבן זיך אין דער הילף געוויטיקט.

ווי אַ כלל פלעגן די דאָזיקע פילאַנטראָפישע חברות פון קעגנזייטיקער הילף באַקומען זייער צושטייער — אָן נישט זעלטן די הויפּט־הכנסה — פון דער הילף, וואָס עס פלעגן שיקן די אויסגעוואַנדערטע מעבר־לים לאַנדסלייט.

ליגט פאַר אונדז אַ בריוו, וואָס דער „בית־לחם" פון ווִיסקיט האָט אין יאָר 1929 געשיקט קיין אַרגענטינע, צו זייער לאַנדסמאַן מרדכי ווִיסקיטסקי און זיין פרוי שרה־דבורה. פון דאָזיקן בריוו ברענגען מיר אַ פאַר פראַגמענטן. די דאָזיקע שורות דערציילן וועגן דעם עקאָנאָמישן שוועריקייט, וואָס האָבן זיך נעמען וואָס זענען דאָרטן אויס־גערעכנט זענען דאָך שוין הייבט נישט סתם נעמען, נאָר דאָס זענען פאַרפּייניקטע קדושים, וואָס מיר וועלן אויף אַזאַ אופן אויף אייביק פאַראייביקן.

ווִיסקיט דעם 22סטן טשערוויעץ (יוני) 1929.

לכבוד האברך כש"ת מו"ה ר' מרדכי עם כבודה ז' האשה שרה־דבורה שתחי'

מיר דאָ אונטערגעשריבענע טוען זיך וועגדן צו אייך מיט זייער איין הייסע, ערנסטע שטאַרקע ביטע. מיר בעטן אייך זייער און זייער זיין אַזוי גוט נעמען אין אַכט, מיט אַן ערנסטע אויפּריכטיקייט די שריפט, וואָס מיר טוען צו אייך

— — — —

ליידער קענען מיר אַבער אונדזערע אויפגאַבן נישט דערפילן, אַנשטאָט וואָס מיר וואָלטן געדאַרפט געבן פּראָדוקטן וועכנטלעך גיבן מיר אין מאָל דורך עטלעכע וואָכן און אויך דאָס איז שווער, ווייל ליידער ברענגט די הכנסה פון וואָכנגעלט, וואָס מיר שאַפן, נישט מער ווי א צען פּראָצענט פון דעם וואָס מיר דאַרפן. מיר טיילן די הילף די סאָמע באַדערפטיקסטע, וואָס האָבן ממש דעם טאָג נישט איבער־צולעבן. זיי טוען צו אונדז זיך וועגדן מען זאָל געבן א שטיקל ברויט, און מיר מוזן זיי אַנטזאָגן. מיט גרויס האַרץ־וויייטיק און אינערלעכע ליידן זעען מיר זיך צו צום הונגער און קענען גאָרנישט טאָן — — —

משה ווייגשטאָק (לינקס) פון וויסקיט אַלס רוסישער זעלנער אין דייטשישער געפאַנגענשאַפט אין דער ערשטער וועלט־מילחמה. מיט אַ צווייטן חבר — אומגעקומען

איטשע פישלעוויטש (וויסקיט) אומגעקומען

די מישפחה פון משה און חווה ווייגשטאָק (וויסקיט) אויסער אייגעם (ברוך־יאַנקל) אלע אומגעקומען

אברהם שמואל פישלעוויטש (וויסקיט) אומגעקומען

VII

חורבן - ווידערשטאנד - אומקום

אין דאָזיקן אָפּטייל ברענגען מיר אַלע מאָטעריאַלן וועגן דעם לעצטן, דעם סוף־קאַפּיטל, פון אונדזערע קהילות, זייער אומקום דורך די נאַצישע מערדערס.

מיר האָבן דאָ סיי דאָקומענטן, סיי גבית־עדותן, סיי זיכרונות און איבערלעבונגען, ווי אויך פּרטים וועגן ווי־דערשטאַנד.

מיר האָבן זיך באַמיט צו האַלטן ביי דעם כראָנאָלאָגישן סדר פון די געשעענישן, אָבער נישט שטענדיק איז עס אונדז געלונגען.

אין דער מאָס פון מעגלעכקייט האָבן מיר אויסגעמיטן צו גיבן איבערחזרונגען פון געשעענישן, פאַקטן און דאַטעס.

טייל מאָל ווערן געוויסע פאַקטן און סיטואַציעס פאַר־שידנאַרטיק געשילדערט אין איבערגעגעבן. אין די דאָ־זיקע פאַלן, ווי בכלל אין אַלע אַרבעטן זענען די מחברים פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער ריכטיקייט פון דעם וואָס עס ווערט דאָרטן דערציילט.

אין דאָזיקן אָפּטייל ווערט אויך איינגעשלאָסן דער נאָך־חורבן־פּעריאָד, די שילדערונגען פון די חרובע חיי־מען ווי עס האָבן זיי געזען די גערעטעוועטע יחידים פון דער שאריית־הפּליטה, וואָס האָבן באַזוכט די היימ־שטעטלעך.

אין דעם קאַפּיטל זענען איינגעשלאָסן די חורבן־שיל־דערונגען פון אַלע דרײַ קהילות. דער דאָזיקער גרויזאַ־מער לעצטער וועג פון די דאָזיקע קהילות איז דאָך געווען אַ געמיינזאַמער.

זשיראַרדאָוו

(באַריכט פון געטאָ)

די וויטערדיקע שילדערונג האָט מען געפונען אין דעם רינגעלבלום־אַרכיוו, וואָס איז אויסגעגראָבן געוואָרן נאָך דער באַפרייונג פון וואַרשע און געפינט זיך איצט אין דעם אַרכיוו פון דעם ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט, וואַרשע, וועלכער האָט אים אונדז צוגעשיקט, דער דאָזיקער באַריכט האָט דעם נומער R. I/1261 דער דאָזיקער באַריכט איז זיכער שוין צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן נאָך דעם ווי די זשיראַרדאָווער ייִדן זענען אין פעברואַר 1941 „אויסגעזידלט" געוואָרן קיין וואַרשע. מען זעט עס פון דער באַמערקונג אין פונקט וועגן גערי כטס־וועזן, ווו עס ווערט אונטערגעשטראָכן, אַז די מאַטעריאַלן פון דאָזיקן געריכט זענען „פאַרלאָרן געגאַנגען ביי דער איבערזידלונג". דער דאָזיקער באַריכט איז משמעות צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אויפן סמך פון אַן אַנקעטע, וואָס עס איז דורכגעפירט געוואָרן אין געטאָ — טאַקע ביי דער מיטבאַטייליקונג פון ד"ר רינגעלבלום. מיר האָבן פון באַריכט עלימינירט דעם אַריינפיר, ווו עס ווערט דערציילט וועגן דעם מצב פון דעם ייִדישן קיבוץ אין זשיראַרדאָוו ביז דעם אויסברוך פון דער מלחמה. די דאָזיקע ידיעות געפינען זיך דאָך אין דעם פנקס ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן. אַז דאָס איז אַן ענטפער אויף אַן אַנקעטע ווייזן די פאַרשידענע שיפער־ציפערן ביי די אונטערקעפלעך פון דעם באַריכט. אין די אינפאָרמאַציעס פון באַריכט האָבן מיר גאָרנישט געענדערט.

... מיט דעם מאָמענט פון מילחמה־אויסברוך איז אין שטאָט אין אַלגעמיין אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע מהומה. דורך דער שטאָט האָט אָנגעהויבן שטראָמען אַ ריזיקע כוואַליע פּליטים, מערסטנס ייִדן. אַלטע ייִדן מיט לאַנגע בערד, מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם, האָבן קוים, שלעפּנדיק די פיס, געוואַנדערט אין דער וועלט אַריין. די כוואַליע פּליטים און די באָמבאַרדירונג פון שטאָט האָבן געווירקט, אַז אויך די ייִדישע איינוווינער פון דער שטאָט האָבן אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די היימען און וואַנדערן ווו די אויגן פירן, ווו די פיס טראָגן.

יונגעלייט האָבן זיך אָפּגעזעגנט מיט טאַטע־מאַמע, מיט ווייב און קינדער. גענומען אַ פּעקעלע אונטערן אָרעם און היידאַ! פיל פון זיי זענען אומגעקומען אויפן וועג, פיל האָבן זיך געפונען אויף דער אַנדערער זייט גרענעץ און דער גרעסטער טייל איז שפּעטער צוריק געקומען אין שטאָט. אונטער דער צייט האָט מען דערווייל פונאַנדער געטראָגן דאָס ייִדישע האָב און גוטס. דאָס שיינע שטיקל אַרבעט איז דורכגעפירט געוואָרן מערסטנס דורך דער אָרטיקער פּוי־לישער באַפעלקערונג. עס איז פאַרשטענדלעך, אַז די אומשטענדן האָבן גלייך געווירקט אויף די ייִדישע פּרנסות. טייל געוועלבער זענען באַלד אַריבער צו נישט־ייִדן, טייל האָט מען פאַרמאַכט און אַנדערע האָבן זיך אַליין פאַרמאַכט. וועגן וועלכער עס איז הילף־אַרבעט האָט קיינער אַפילו נישט געטראַכט, זי איז אויך נישט געווען אַזוי דרינגענדיק, ווייל יעדער איינער האָט זיך געהאַט פיל־ווייניק פאַרזאָרגט מיט שפּייז אויף אַ פּאָר וואָכן, און מער ווי וועגן עסן האָט מען דאָך נישט געטראַכט.

עס מוז אָבער דערמאָנט ווערן די הילף, וועלכע די זשיראַרדאָווער ייִדן האָבן געטראָגן אין די שרעקלעכע טעג, די פּליטים, מערסטן טייל לאָדזשער, וועלכע האָבן נישט באַוויזן צוצוקומען אויף אַן אָרט און געבליבן שטעקן אין מיטן וועג. זיי זענען אַלע צונויפגענומען געוואָרן אויף אַ ספּאָרט־פּלאַץ הינטער דער שטאָט, ווו מע האָט זיי געהאַלטן צוויי וואָכן אונטערן פרייען הימל, און עס האָט כסדר גערעגנט. די אָרטיקע ייִדן האָבן אָן אויפהער געזאַמלט עסנוואַרג און קליידונג. די ייִדישע מיידלעך האָבן זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן און אָן אויפהער צוגעטראָגן עסן די הונגעריקע. מען האָט געטאָן אַלץ מעגלעכע און אומעגלעכע אַרויסצוראַטעווען די ייִדן פון אַ זיכערן טויט. די ייִדישע פּליטים, וועלכע האָבן זיך צו יענער צייט געפונען אויף דעם דערמאָנטן ספּאָרט־פּלאַץ און זענען נאָך לעבעדיקערהייט אַהיימגעקומען האָבן עס אין דער גרעסטער מאָס צו פאַרדאַנקען די זשיראַרדאָווער ייִדן.

***

אַ פּאָר וואָכן נאָכן מילחמה־אויסברוך האָבן זיך די פאַר־

העלטענישן אָנגעהויבן צו נאָרמאַליזירן. סוחרים האָבן אָנ־
געהויבן צו ביסלעך האַנדלען, האַנטווערקער — צו ביסלעך
אַרבעטן. די גאַנצע פּרנסה האָט זעלטן ווער פאַרדינט, האָט
מען צוגעצערט פון דעם, וואָס איז נאָך פאַרבליבן. קיין נייע
פּרנסות האָבן ייִדן נישט צוגעקריגן. עס זענען אויך נישט
געווען קיין ספּעציעלע פּרנסות, וועלכע זאָלן זיך האָבן
גענצלעך אָפּגעשטעלט, יעדער איינער האָט זיך אין אַ גע־
וויסער מאָס באַשעפטיקט מיט דעם זעלבן וואָס פאַר דער
מילחמה.

דירות־פראַגע

אין דער פראַגע פון דירות האָבן די אָרטיקע ייִדן דורכ־
געמאַכט פיר פאַזן. אַ פּאָר מאָנאַטן נאָכן מילחמה־אויסברוך
האָט מען באַזייטיקט אַ גרעסערע צאָל ייִדן פון די בעסערע
און שענער־איינגעריכטעטע וווינונגען, אַוועקגעבנדיק די
וווינונגען מיט די איינריכטונגען צו נישט־ייִדן. די באַזיי־
טיקטע האָבן זיך געדונגען קלענערע דירות. מאַנכע פון זיי
האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי קרובים. די צווייטע פאַזע איז
געווען, ווען עס זענען אין די גרעסטע פרעסט אָנגעקומען
אַ פּאָר הונדערט פּליטים פון לוביען און קאָוואַל (וולאָצלאַוו־
קער געגנט. רעד.) און מען האָט זיי געמוזט באַזעצן. קיין
נייע דירות צו דעם צוועק האָט דער ייִדנראַט נישט געהאַט.
האָט מען גענומען אַ טייל ביי די באַזיצער פון גרעסערע
וווינונגען און באַזעצט פּליטים. מען האָט אָפילו צוגעזעצט
פּליטים צו קליינע מישפּחות, וועמענס דירה איז באַשטאַנען
פון איין צימער. עס זענען געווען פיל פאַלן פון ווידער־
שטאַנד, דאָס הייסט, מען האָט די פּליטים נישט געוואָלט
צו זיך אין וווינונג אַריינלאָזן. דאָ אָבער האָט דער ייִדנראַט
אָנגעווענדט אַלע מיטלען, אַפילו מיט קראַפט, און די פּלי־
טים באַזעצט. שפּעטער זענען אויף דעם באָדן פון צוזאַמענ־
וווינען אַנטשטאַנען כסדרדיקע רייבונגען, וועלכע דער שיד־
געריכט ביים ייִדנראַט האָט געמוזט אויסגלייכן.

אין ווינטער 1940 איז געקומען די פאַראָרדענונג וועגן
באַזעצן די ייִדן אין אַ געטאָ. דאָ איז די ייִדישע באַפעלקע־
רונג געוואָרן אויסערגעוויינלעך צוזאַמענגעפּרעסט אין די
דירות. די ייִדן האָבן זיך אין פאַרלויף פון 24 שעה געמוזט
אַרויסציִען פון די גאַסן, וועלכע האָבן נישט געזאָלט געהערן
צום געטאָ, דאַקעגן די נישט־ייִדישע באַפעלקערונג האָט
די דירות אין געטאָ נישט געדאַרפט פאַרלאָזן. און ווידער
האָט מען געמוזט אַריינפּאַקן די מענטשן אין די שוין אַזוי
אויך גענוג ענגע דירות און דאָס מאָל איז עס אָנגעקומען
פיל שווערער, ווייל יעדער איינער האָט געוואָלט ערגעץ־
וווּ אַריינשטעלן זיינע שטוב־זאַכן, און קיין אָרט איז נישט
געווען. האָבן זיך טאַקע די זאַכן אַרומגעוואַלגערט אויף
די הויפן און ווער עס האָט געוואָלט האָט געגנבעט. אויב
דאָס איז נאָך געווען ווייניק, האָט מען צוגעשיקט פון סאָ־
כאַטשעוו אין געטאָ פרישע 900 פּליטים און דאָס אויך
אין די גרעסטע פרעסט. עס זענען אָנגעקומען קליינטשיקע
קינדער, אַלטע לייט, קראַנקע און אויף דער גאַס אין אַזעל־
כע פרעסט האָט מען זיי נישט געקענט לאָזן. און ווידער
האָט מען געשטויסן די פרישע פּליטים אין די ענגע דירות.
אָבער דאָך האָט דער ייִדנראַט די לאַגע פולשטענדיק באַ־
הערשט און קיין איינציקער מענטש איז אַפילו קיין איין
שעה נישט געבליבן אין גאַס אויף דער קעלט.

עס איז ווערט צו באַמערקן, אַז נישט געקוקט אויף דער
געוואַלטיקער ענגשאַפט איז נישט געווען די גאַנצע צייט
קיין איין פאַל פון עפּידעמישע קראַנקייטן און די שטערב־
לעכקייט איז געווען אַ גאַנץ קליינע, זי האָט נישט איבער־
געשטריטן דעם נאָרמאַלן ציפער פון פאַר דער מילחמה.

די לאַגע האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן, נאָך צוויי וואָכן
זענען אַלע ייִדן פון זשיראַרדאָוו, סיי די אָרטיקע, סיי די
פּליטים אויסגעזידלט געוואָרן קיין וואַרשע.

געריכטס־וועזן

ביים ייִדנראַט אין זשיראַרדאָוו איז געשאַפן געוואָרן און
האָט עקזיסטירט אַ לענגערע צייט אַ שידס־געריכט. אָנגע־
הויבן האָט זיך עס דערפון, וואָס מען האָט אָנעגהויבן קו־
מען צום ייִדנראַט אויסגלייכן סיכסוכים. די פאַלן זענען
כסדר געוואַקסן און די נויטווענדיקייט האָט געשאַפן אַ
שטענדיקע שידס־קאָמיסיע ביים ייִדנראַט.

דאָס שידס־געריכט איז מיט דער צייט פאַרוואַנדלט גע־
וואָרן אין אַ פאָרמעלן געריכט און די ייִדישע באַפעלקע־
רונג האָט אויפגעהערט צו גיין אין שטאָטישן געריכט און
אַלע סיכסוכים דערליידיקט אין „ייִדישן סאָנד", ווי זיי
האָבן אים גערופן. די אורטיילן פון שידס־געריכט זענען
כמעט שטענדיק געהאַלטן געוואָרן דורך די צדדים און זע־
נען אויך רעספּעקטירט געוואָרן דורכן שטאָטישן געריכט,
אין פאַל אויב איין צד האָט זיך צו אים אָפּגערופן. קיין
געשריבענע געזעצן האָט דאָס שידס־געריכט נישט געהאַט.
מען האָט זיך נאָר געריכטעט לויט די אַנטשטאַנענע פאַר־
העלטענישן און לעבנס־באַדינגונגען פון די צדדים. דער
אָרעמער צד איז שטענדיק געוואָרן באַפאָרצוגט, איבער־
הויפּט איז געלייגט געוואָרן אַכט דערויף, אַז קיין עקסמי־
סיע פון קיין וווינונג זאָל נישט געשען. זייער אינטערעסאַנט
איז געווען דער מאַטעריאַל, איבערהויפּט די אָנקלאַגעס.
ליידער איז אַלץ פאַרלוירן געגאַנגען ביי דער אויסזידלונג.

ווירטשאַפטלעכע הילף

אויף דעם געביט איז קיין שום טעטיקייט אין דער מיל־
חמה־צייט נישט געווען. די יעניקע, וועלכע האָבן געהאַט די
מעגלעכקייט צו פאַרדינען האָבן עס געקענט אָן הילף. די
יעניקע, וועלכע האָבן זיך גענייטיקט אין הילף, זענען גע־
וואָרן געשטיצט מיט געלט, פּראָדוקטן, מיטאָגן אד"גל.

דאָקומענטן פון זשיראַרדאָווער געטאָ

די ווייטערדיקע דאָקומענטן האָבן מיר באַקומען צוגעשיקט פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, ווו זיי געפינען זיך אין אַרכיוו פון דעם זעלביקן אינסטיטוט. די דאָזיקע דאָקומענטן — קאָרעספאָנדענץ פון זשיראַרדאָווער געטאָ־עלטסטן און געטאָ־הילף־קאָמיטעט מיט דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף־אינסטיטוציע, וואָס האָט זיך געפונען אין ק ר אָ ק ע, דערגאַנצן דאָס בילד פון די פאַרהעלטענישן אין געטאָ און מיר האָבן דאָרטן אַ סעריע מיט דאָטעס און ציפערן וועגן דער סטרוקטור פון זשיראַרדאָווער געטאָ, ווי אויך אינפאָרמאַציעס פון אַ ריי אַנדערע יישובים מחוץ זשיראַרדאָוו.

די דאָקומענטן זענען אין דער פוילישער שפּראַך.

דאָקומענט נומער 1

שטעמפּל:

אַריינגעקומען דעם 30סטן נאָוועמבער 1940
נומער 2067/40
דערליידיקט .....

זשיראַרדאָוו, דעם 27סטן נאָוועמבער 1940

צום

פּרעזידיום פון דער ייִדישער סאָציאַלער אַליינהילף

אין ק ר אָ ק ע

אין שייכות מיטן באַקומענעם פון אייך צירקולאַר־בריוו נומער 8 (650) וואָס איז נוגע די פאַרטיילונג פון פאַרשי־דענע פּראָדוקטן און מלבושים פאַר דער אָרעמער ייִדישער באַפעלקערונג, ווענדן מיר זיך צו אייך מיט די ווייטערדיקע אויפקלערונגען, ווי אויך מיט אַ הייסער בקשה:

די שטאָט זשיראַרדאָוו איז איצט באַלאַסטעט מיט אַ גרע־סערער צאָל איבערגעזידלטע, וואָס געפינען זיך אויף דעם ראַנד פון גרעסטער נויט. די צאָל פון די וואָס דאַרפן די שטיצע דערגרייכט ביז העכער 1.300 פּערזאָן. פון טאָג צו טאָג וואַקסט די דאָזיקע צאָל, ווייל די עקאָנאָמישע באַדינ־גונגען אין זשיראַרדאָוו שטעלן זיך פאַר פאַר דער ייִדישער באַפעלקערונג זייער קריטיש. אין אַנדערע שטעט געניסן די אויסגעזידלטע פון פאַרשידענע הילף פון דער אַרומיקער דאָרפישער באַפעלקערונג, וואָס גיט די אויסגעזידלטע גע־וויסע אַרבעטן, ביי וואָס זיי פאַרדינען. דאַקעגן זשיראַרדאָוו, ווי אַ פאַבריק־שטאָט, האָט ניט די דאָזיקע מעלה, דעריבער איז טאַקע די לאַגע ביי אונדז אַזאַ ווי מיר האָבן פריִער געשיל־דערט: די ייִדישע באַפעלקערונג, די אויסגעזידלטע בערך 1.300 נפשות, וואָס מיינט 40 פּראָצענט פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, געפינט זיך אין עקאָנאָמישן און אויך היגיע־נישן שטאַנדפּונקט אין זייער קלאָגעדיקע באַדינגונגען.

אין שייכות מיטן אויבנדערמאָנטן ווענדן מיר זיך צו אייך, חשובע הערן, אַז ביי דער נאָענטער פונאַנדערטיילונג פון פּראָדוקטן און קליידונג זאָל גענומען ווערן אין אַכט דער מצב פון די אויסגעזידלטע אין אונדזער קהילה און צוטיילן פאַרן הילף־קאָמיטעט פון אונדזער קהילה ווי ווייט מעגלעך אַ גרעסערע אונטערשטיצונג.

מיר וועלן אייך אויך זייער בעטן אונדז מודיע זיין וועגן די צוגעשיקטע זאַכן.

צום סוף ווילן מיר אונטערשטרייכן, אַז חוץ דער אויבנ־דערמאָנטער צאָל איבערגעזידלטע געפינט זיך אויך די מערהייט פון אונדזער אָרטיקער ייִדישער באַפעלקערונג אין גאָר אַ גרויסער אָרעמקייט, און אויך צוליב דעם בעטן מיר אייך צו נעמען אין אכט אונדזער ווענדונג.

אין דער האָפענונג, אַז אונדזער בקשה וועט פּאָזיטיוו דערליידיקט ווערן, פאַר וואָס מיר דאַנקען אין פאָרויס, בלייבען מיר מיט דרך־ארץ

דער פּרעזעס פון דער פאַרוואַלטונג

(—) י.באַראָן

קיילעכדיקער שטעמפּל אין דייטש:

דער יודענראַט אין זשיראַרדאָוו

דאָקומענט נומער 2

אַריינגעקומען דעם 18טן יאַנואַר 1941
נומער 335
דערליידיקט .....

זשיראַרדאָוו, דעם 14טן יאַנואַר 1941

צום

פּרעזידיום פון דער ייִדישער סאָציאַלער אַליינהילף

אין ק ר אָ ק ע

דער הילף־קאָמיטעט ביי דעם עלטסטן־ראַט אין זשיראַר־דאָוו ווענדט זיך צו אייך מיט דער ווייטערדיקער בקשה:

Wpłynęło dnia 30.XI.40
L. 2067/40
Załatwiono

Żyrardów, dn. 27 XI 1940 r.

Prezydium Żydowskiej Samopom. Społecz.
w Krakowie

W związku z otrzymanym od WPP okólnikiem Nr 8/650 WP/S.b.g. dotyczącego rozdziału różnych produktów i odzieży dla biednej ludności żydowskiej zwracamy się niniejszym z następ. wyjaśnieniami, jak również gorącą prośbą:

Miasto Żyrardów obarczone jest większą liczbą wysiedlonych znajdujących się w nader skrajnej nędzy. Liczba osób podopieczonych sięga powyżej 1300. Z dnia na dzień liczba ta ciągle wzrasta, gdyż warunki gospodarcze miasta Żyrardowa przedstawiają się dla ludności żydowskiej nader krytycznie. W innych miastach wysiedleni korzystają z różnych usług od okolicznej ludności wiejskiej, dającej wysiedlonym pracę zarobkową. Natomiast Żyrardów jako miasto fabryczne nie posiada powyższej zalety, wobec czego jak już zaznaczyliśmy, ludność żydowska - wysiedleni około 1300 osób t.j. 40% ludności żydowskiej znajduje się tak pod względem materjalnym jak i sanitarnym w nader opłakanych warunkach.

Wobec powyższego zwracamy się do W.P.P., aby przy przyszłym rozdziale produktów i odzieży uwzględnili stan wysiedlonych zamieszkałych

אָנהייבנדיק פון דעצעמבער 1939 אַנטוויקלען מיר אַ ברייטע געזעלשאַפטלעכע הילף־אַרבעט און נעמלעך:

1. אַ פאָלקס־קיך, וואָס איז געשאַפן געוואָרן סוף 1939. סעגלעך גיט די דאָזיקע קיך אַרויס 700 מיטאָגן. פון דער קיך געניסן בעיקר די אויסגעזידלטע פון קאָוואַל, לוביען, ביי וולאָצלאַוועק, קאַליש, לאָדזש, די נשרפים פון אונדזער שכנותדיקע קהילה אַמשינאָוו, ווי אויך די פאַראָרעמטע ייִדישע באַפעלקערונג פון זשיראַרדאָוו.

2. פּראָדוקטן־פאַרטיילונג. פון צייט צו צייט פאַרטיילן מיר אומזיסט פאַרשידענע פּראָדוקטן ווי: קאַרטאָפל, גרויפּן, מעל און דאָס גלייכן. פון דעם געניסן די אָרעמע מישפּחות וואָס קענען נישט, צוליב געוויסע סיבות, געניסן פון דער הילף פון דער פאָלקס־קיך. פון דער דאָזיקער הילף געניסן בערך 600 מאַן.

3. אין חודש דעצעמבער 1940 איז געשאַפן געוואָרן דער ייִדישער וווין־קוואַרטאַל. צוליב דעם האָבן הונדערטער ייִדישע מישפּחות פאַרלאָרן זייער פּרנסה־מקורות און מאַסנווייז ווענדן זיי זיך צום הילף־קאָמיטעט וועגן מאַטעריעלער הילף. אויך די איבערגעזידלטע פון אַנדערע שטעט האָבן פון הילף־קאָמיטעט בעת דעם שאַפן דעם ייִדישן וווין־קוואַרטאַל באַקומען ספּעציעלע הילף.

4. ווי עס איז אונדז באַקאַנט דאַרף אין אונדזער ייִדישן וווין־קוואַרטאַל אין דער נאָענטער צייט געבראַכט ווערן אַ סך טויזנטער ייִדן פון דעם גאַנצן פּאָוויאַט סאָכאַ־

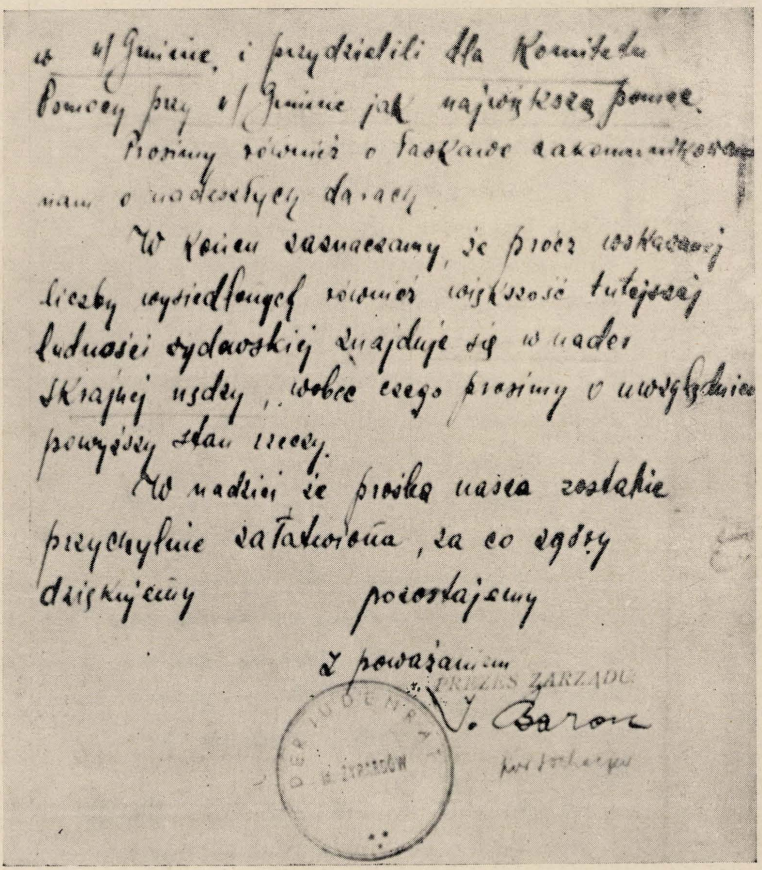
w n/Gminie, i przydzielili dla Komitetu
Pomocy przy n/Gminie jak największą pomoc.
Prosimy również o łaskawe zakomunikowanie
nam o nadeszłych darach.
W końcu zaznaczamy, że prócz wskazanej
liczby wysiedlonych również większość tutejszej
ludności żydowskiej znajduje się w nader
skrajnej nędzy, wobec czego prosimy o uwzględnienie
powyższy stan rzeczy.
W nadziei że prośba nasza zostanie
przychylnie załatwiona, za co zgóry
dziękujemy pozostajemy
z poważaniem
PREZES ZARZĄDU
J. Baron
kor. sochaczew
DER JUDENRAT
m. ŻYRARDÓW

צווייטע זייט פון דאָקומענט נומער 1.

Żyrardów dn. 14 stycznia 1941.

Do

Prezydium Żydowskiej Samopom. Społecznej
w Krakowie

Wpłynęło dnia 18 IV
L. 336
Załatwiono

Komitet Pomocy przy Radzie Starszych w Żyrardowie zwraca się niniejszym z nast. prośbą:

Od grudnia 1939 roku rozwijamy szeroką działalność pomocy społecznej, a mianowicie:

1) Kuchnia Ludowa stworzona w końcu 1939 r. wydaje dziennie około 700 obiadów. Z kuchni korzystają przeważnie wysiedleni z: Kowala, Lubienia, Włocławka, Kalisza, Łodzi, pogorzelcy z sąsiedniego miasteczka Mszczonowa, jak również bardzo zubożała ludność żydowska m. Żyrardowa.

2) Rozdawnictwo produktów. Od czasu do czasu rozdajemy bezpłatnie różne produkty, jak: kartofle, kasza, mąka itp. Z tego rozdawnictwa korzystają biedne rodziny nie mogące z różnych przyczyn korzystać z pomocy Kuchni Ludowej. Z pomocy tej korzystają około 600 osób.

3) W m. grudniu 1940 r. została utworzona dzielnica żydowska, z powodu czego setki rodzin żydowskich straciły wszelkie możliwości zarobkowania i masowo zwracają się do Komitetu Pomocy o udzielenie pomocy materjalnej. Także przy przesiedleniu żydów do dzielnicy żydowskiej Komitet Pomocy udzielił pomocy materjalnej dla przesiedleńców.

4) Jak nam wiadomo do dzielnicy żydowskiej w Żyrardowie mają przybyć w najbliższej przyszłości kilkanaście tysięcy żydów z całego powiatu Sochaczew. Błonie. Trudno jest przedstawić obraz zgrozy z powodu tak masowego dopływu szerokich mas ubogich wysiedlonych do naszego miasta.

Komitet Pomocy działa dotychczas z funduszów następ.:

1) Składki mieszczane od żyd. mieszkańców Żyrardowa
2) Subwencje od Rady Starszych przy Gminie Żydowskiej
3) " " Tow. „Americ. Joint Distrib. Committee"
4) Opłaty 10-groszowe od wydanych obiadów.

2. תרגום הנמצא לפי הוא מהשרה

טשעוו, בלאָנינ. עס איז איבעריק זיך פאָרצושטעלן דאָס בילד פון שרעק און נויט וואָס עס וועט שאַפן אַזאַ מאַסנהאַפטער צופלוס פון אָרעמע איבערזידלטע אין אונדזער שטאָט.

דער הילף־קאָמיטעט פירט זיין ביז־איצטיקע טעטיקייט אַ דאַנק די ווייטערדיקע פאָנדן:

1) חודשלעכע ביישטייערונגען פון דער אָרטיקער ייִדישער באַפעלקערונג;

2) סובווענציעס פון דעם עלטסטן־ראַט ביי דער ייִדישער קהילה;

3) סובווענציעס פון דעם „חשאַינט";

4) 10 גראָשן־אָפּצאָל פון די אַרויסגעגעבענע מיטאָגן.

ליידער קומט אויס דעם הילף־קאָמיטעט אין די לעצטע חדשים צו קעמפן מיט אַ סך שווערייקייטן, ווייל אין דער צייט, ווען דער „חשאַינט" האָט אין די ווינטער־חדשים פון 1940 אונדז צוגעטיילט אַ חודשלעכע סובווענץ אין דער הייך צווישן 5.000 און 10.000 זלאָטעס. איצט, ווען די טעטיקייט פון דעם קאָמיטעט איז אומגעהייער אויסגעוואָקסן איז באַשטימט געוואָרן נאָר 1.000 זלאָטעס יעדן חודש און דאָס ווערט אויך נישט רעגולער אויסגעצאָלט.

אויך איז דער פּראָבלעם פון באַזאָרגן אונדזער פאָלקסקיך מיט לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן זייער קאָמפּליצירט, ממש קריטיש. די פּראָדוקטן מוזן מיר איינקויפן אויפן פרייען מאַרק, ווייל מיר האָבן נישט פון דער מאַכט קיין דערלויבעניש צו איינשאַפן די פּראָדוקטן דורך די פאַרזאָרגונג־קאַרטן (בעצוגשיין).

צוליב דעם אויבנדערמאָנטן בעטן מיר דעם חשובן פּרעזידיום פון דער ייִדישער סאָציאַלער אַליינהילף אָנצוווענדן אַלע השתדלותן, אַז עס זאָל לעגאַליזירט ווערן דאָס אונדזער קאָמיטעט זאָל באַקומען די דערלויבעניש איינצוקויפן פּראָדוקטן פון די (אָפיציעלע) קאָנטיגענטן.

מיר בעטן גלייכצייטיק צוצוטיילן אונדז פינאַנסיעלע הילף פאַר אַזאַ גרויסער צאָל פון ייִדישע אָרעמעלייט (בערך 1.300 פּערזאָן), וואָס געניסן פון דער הילף פון אונדזער קאָמיטעט. די דאָזיקע הילף איז אַן אומבאַדינגטע, ווייל אין קעגנפאַל איז פאַראַן אַ געפאַר אַז די ווייטערדיקע טעטיקייט פון דעם קאָמיטעט פאַר סאָציאַלער הילף זאָל אָפּגעשטעלט ווערן.

אין דער אָפּוואַרטונג פון אַ פּאָזיטיווער תשובה פאַר־בלייבן מיר

מיט אַכטונג

(—) ח. זיסקינד

פּרעזעס

קיילעכדיקער שטעמפּל אין דייטש און פּויליש פון דער ייִדישער סאָציאַלער אַליינהילף אין זשיראַרדאָוו.

(צום סוף פון דאָזיקן בריוו איז פאַראַן דער ווייטערדיקער צוגאָב):

דער עלטסטער־ראַט (ראַדאַ סטאַרשיך) ביי דער ייִדישער קהילה אין זשיראַרדאָוו באַשטעטיקט מיט דעם, אַז פון אונדזער ראַט איז באַשאַפן געוואָרן אַ הילף־קאָמיטעט וואָס באַשטייט פון די פאָלגנדיקע פּערזאָנען:

1) זיסקינד כאַסקעל (פּרעזעס)

2) בזשעזשינסקי חיים

3) ליגענבערג ביינישׁ

4) סיטטען נפתלי

5) לאַנדאַו פעליציא

6) גרינבוים מלכה

7) גוטענשטיין איטע

8) ליבערמאַן יענטע

פּרעזעס פון דער פאַרוואַלטונג

י. באַראָן

קיילעכדיקער שטעמפּל פון ייִדנראַט אין דייטש

Niestety w ostatnich miesiącach Komitet dał przed niezmiernymi trudnościami, gdyż w czasie kiedy Sz. J. Pr. w zimie 1940 r. udzielił nam subwencje miesięczne w wysokości 5000 – 10000 zł, obecnie kiedy działalność Komitetu z wielu warstw subsydje wynoszą tylko 1000 zł nieregularnie co miesiąc.

Również sprawa zaopatrzenia naszego magazynu Kuchni Ludowej w różne produkty przedstawia się dla nas nader krytycznie, gdyż produkty musimy zakupić na wolnym rynku, nie mając od Władz żadnego zezwolenia na zakup produktów za pomocą kart zaopatrzenia (Bezugscheine).

Wobec powyższego uprzejmie prosimy Szan. Prezydium J. S. S. o łaskawe dołożenie wszelkich starań do zalegalizowania naszego Komitetu, a to celem uzyskania odpowiedniego zezwolenia na zakup produktów kontygentowych.

Prosimy również o udzielenie nam pomocy finansowej dla tak szerokich mas biednych żydów (około 1300 osób) korzystających z pomocy n/ Komitetu. Pomoc ta jest bezwzględnie potrzebna niezwłocznie, gdyż w przeciwnym razie istnieje obawa wstrzymania dalszej działalności pomocy społecznej.

W oczekiwaniu przychylnej odpowiedzi pozostajemy z poważaniem

Ch. Zyskind

PREZES

Rada Starszych przy Gminie Żydowskiej w Żyrardowie niniejszym zaświadcza, iż z naszego ramienia został utworzony Komitet Pomocy, składający się z nast. osób:

1) Zyskind Chaskiel – Prezes
2) Brzeziński Chaim
3) Szymberg Bajnisz
4) Sylten Haftula
5) Landau Felicja
6) Grynbaum Małka
7) Jutenszlajn Ita
8) Liberman Jenta

PREZES ZARZĄDU

Baron

DER JUDENRAT
IN ŻYRARDÓW

2. רשמה מנהלת הוד מה שמחה

דאָקומענט נומער 3

דער ווייטערדיקער דאָקומענט איז משמעות אַ ביילאָגע צו אַ בריוו פון דעם זשירארדאָווער יודן־ראַט צום הויפט־קאָמיטעט פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף אין קראָקע.

שטאָט זשירארדאָוו, פּאָוויאַט סאָכאַטשעווּ־בלוינע, וואַרשעווער קרייז

צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג (בערך) 3.500 און 1.500 (איבערגעזידלטע פון סאָכאַטשעוו) צוזאַמען 5.000

צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג וואָס באַקומען שטיצע פון דער סאָציאַלער הילף — 2.500.

די ליסטע אויסגעקלייבענע פינף מיטגלידער פון דער שטאָט זשירארדאָוו:

לויף־נומער	נאָמען און פאָמיליע	אַדרעס	פאָרמילחמהדיקע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט	אינטיקער אָמט
1.	גרינבוים מאיר־העניך	אָקזשעיא 19	פאָרוואַלטונג פאָלקסבאַנק	עלטסטן ראָט
2.	שולמאַן שלמה	נאָרוטאָוויטש 21	פאָרוואַלטונג ביבליאָטעק „קולטור"	עלטסטן ראָט
3.	סיטטען נפתלי	ערשטער מיי 35	פאָרוואַלטונג „מזרחי"	סוחר
4.	זיסקינד שמחה־בונים	שולמאַן־גאָס 18	וויצע־פּרעזעס פון קהלה	עלטסטן ראָט
5.	בזשעזשינסקי חיים	נאָרוטאָוויטש 21	פאָרוואַלטונג „מזרחי"	עלטסטן ראָט

קיילעכדיקער שטעמפל פון יידנראַט אין דייטש פּרעזעס י. באַראַן

דער דאָזיקער דאָקומענט איז, משמעות, דער לעצטער פון זשירארדאָווער געטא, געשיקט שוין נאָך דעם בריוו פון 14טן יאַנואַר 1941, אין וועלכן עס האָט זיך געזאָגט, אַז עס דארפן קומען טויזנטער אויסגעזידלטע פון סאָכאַטשעוו. אין דאָזיקן דאָקומענט פיגורירט שוין די צאָל פון 1.500 אין בערגעזידלטע פון סאָכאַטשעוו. די ליסטע איז, ווייזט אויס, פון די מיטגלידער פון דער אַרטיקער קאָמיסיע פון סאָציאַלער הילף ביים יידנראַט. פון שרייבן דעם בריוו ביז דער ליקווידאַציע פון זשירארדאָווער געטא איז נישט געוען לאַנג — סוף יאַנואַר, אָנהייב פֿעברואַר 1941 זענען די זשירארדאָווער יידן אויפגערעזידלט אין וואַרשעווער געטא.

אלפי יהודים גורשו
מעיירות הסמוכות לוארשה

ז י ד י ך (פאלקוי). אלפי יהודים מהעירים הסמוכות לוארשה גורשו ממקומות מגוריהם והגיעו לוארשה. בפקודת השלטונות הנאציים גורשו היהודים מהעיירות: פיאסעטשנע, יאזוֹרנא, וולוכי, קאַרצ'ב, רודקי, פרושקוב, בליניה, ז'ראַדוב, סובאצ'אָב ומשצ'יוב.

העתון „נאשא זיהובספקא", המופיע בקראקא, מודיע שמספר היהודים המגורשים הגיעו לוארשה — הולך וגדל מיום ליום, והקהילה היהודית בוארשה עושה מאמצים נואשים על מנת להשכין את המגורשים בתוך העציפות הרבה, השוררת בין הומית הגאטו הוארשאי. כמה אלפים מבין המגורשים היכנסו לבנין הקהילה שברחוב סטאווקי 21, ואנשים יושבים שם בתנאי צפיפות שקשה לתאר.

מ„חיי" היהודים בלודז'

צ י ד י ך (פאלקוי). העתון תגרמני בלודז' „לויטמיטטאַרטאַגסצייטונג" מודיע, כי שני יהודים נידונו, האחד ל־4 והשני ל־6 חדשי מאסר, על צאתם מתחומי הגאטו בלי רשיון.

ידיעה אין די ישראלדיקע ציטונגען וועגן דעם גירוש פון די יידן פון ארום וואַרשע אין וואַרשעווער געטא ארײן. צווישן זיי אויך אויסגערעכנט די שטאָט זשירארדאָוו און אמשינאָוו.

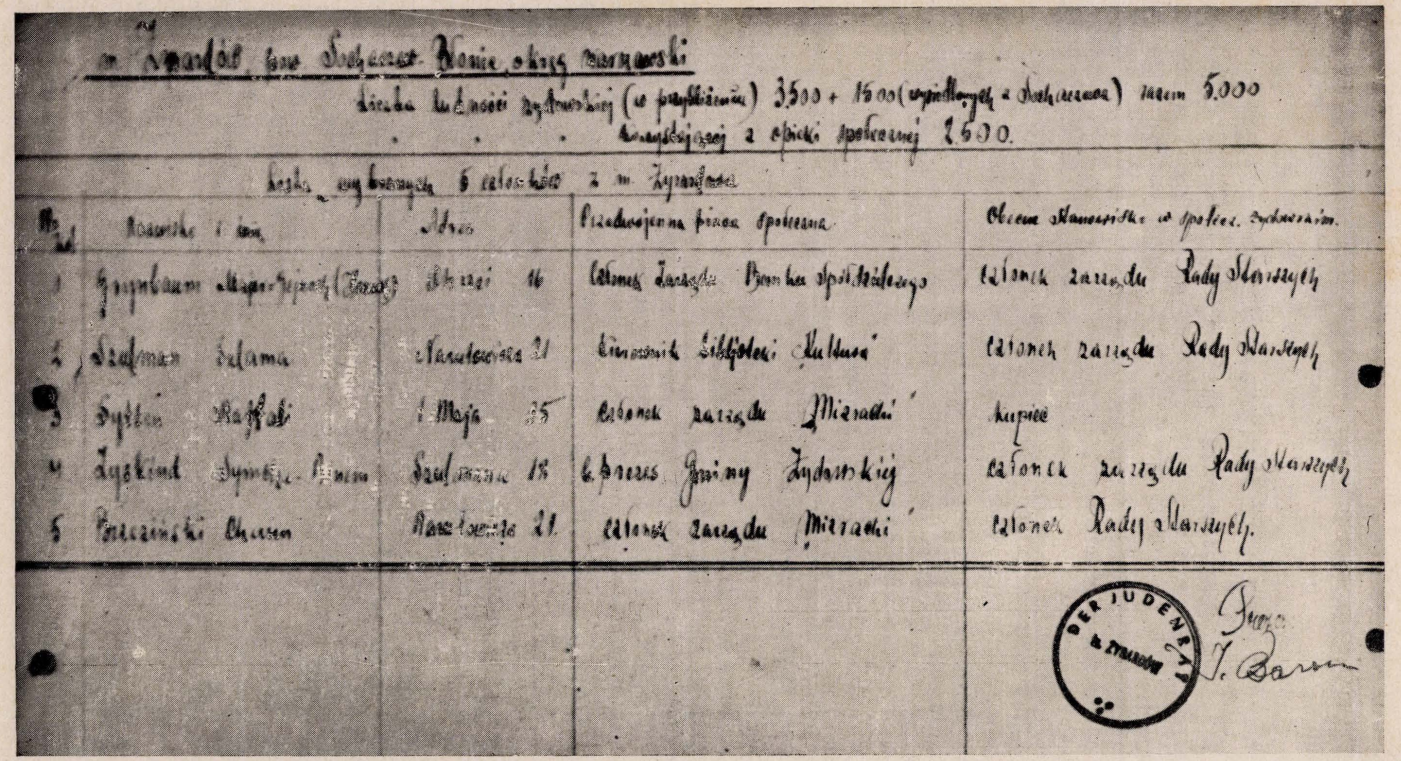

m. Żyrardów, pow. Sochaczew. Błonie, okręg warszawski

Liczba ludności żydowskiej (w przybliżeniu) 3500 + 1500 (wysiedlonych z Sochaczewa) razem 5.000

" " " korzystającej z opieki społecznej 2.500.

Lista wybranych 5 członków z m. Żyrardowa

Nr. kol.	Nazwisko i imię	Adres	Przedwojenna praca społeczna	Obecne stanowisko w społecz. żydowskim.
1	Grynbaum Major-Gejzoch (Tarasz)	Strzeż 16	Członek Zarządu Banku Spółdzielczego	Członek zarządu Rady Starszych
2	Szulman Salama	Narutowicza 21	Kierownik Bibljoteki Kultura	Członek zarządu Rady Starszych
3	Sytten Raffali	1 Maja 35	Członek zarządu „Mizrachi"	Kupiec
4	Zyskind Symcze-Binem	Szulmana 18	b. prezes Gminy Żydowskiej	Członek zarządu Rady Starszych
5	Brzeziński Chaim	Narutowicza 21.	Członek zarządu „Mizrachi"	Członek Rady Starszych.

DER JUDENRAT
b. ŻYRARDÓW

Prezes
J. Baron

דער דאָקומענט נומער 3.

יצחק ליפסקי

אַ פּליט אין נאַסטפריינטלעכן זשיראַרדאָוו

עס איז מיר קיין מאָל נישט אויסגעקומען צו זיין אין שטעטל זשיראַרדאָוו, אָבער געהערט פון זשיראַרדאָוו האָט מען שוין אין לאָדזש דווקא יאָ. אין די טראַגישע טעג פון אָנהייב סעפּטעמבער 1939, ווען די דייטשע קריגס־מאַשין האָט אַזוי טראָציק און באַרימעריש געזייט טויט און חורבן האָב איך זשיראַרדאָוו נענטער דערקענט.

עס איז שוין געווען דער זעקסטער טאָג קריג. מען לויפט אין אַ סעפּטעמבער־נאַכט פון לאָדזש. עס לויפט קודם־כל די מענלעכע באַפעלקערונג. ווער קען זיך עס פאָרשטעלן, אַז די „קולטורעלע" דייטשן וועלן דאָס זיין די מערדער פון פרויען און קינדער?

מען לויפט אין בהלה, אין די פרימאָרגנס מיטן זון־אויפ־גאַנג, און גאָלדיקן האַרבסט פון סעפּטעמבער באַווייזן זיך די מחנות „שטאָלענע פייגל", וואָס לאָזן זיך אַראָפּ ממש אי־בער די קעפּ פון די לויפנדיקע און פון מאַשין־ביקסן שטעפּט מען בלייענע קוילן אין דער מאַסע.

מיטלויפער נאָענטע ליגן פאַרוווּנדעטע, טויטע, מען קוקט זיך נישט אום, מען לויפט צו ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן. אַוודאַי זענען דאָ גרופּעס וואָס האַלטן זיך צוזאַמען, לאָזן נישט איבער קיין אייגענעם, נעמען אים אויף די אַקסלען, שלעפּן אים ביז צו אַ וועלדל, צו אַ שטיקל באַהעלטעניש.

אָבער די נאַכט באַשיצט קעגן די פלי־אָנפאַלן. לויפט מען איבער חרובע וועגן, צעטראָטענע פעלדער, ברענענדיקע דערפער און שטעט — אָן ציל, מען וויל אָבער לויפן קיין האַרשע, וואָס האָט זיך גענומען צו העלדישער פאַרטיידיקונג.

איז מען געלאָפן דורך ברענענדיקן בזשעזשין, סטריקאָוו, דורך סקערניעוויץ. הייזער, קאָשאַרן ברענען. ס'קראַכן ווענט, פלאַמען טראָגן זיך צו די הימלען. געוויינען, קרעכצן — דער ברוק איז הייס פון די שרפות. מען וויל דאָך אין דער נאַכט, אַדורכמאַכן וואָס מער קילאָמעטערס.

געפינען מיר זיך אין אַ פאָרגעסל פון זשיראַרדאָוו. מען איז הונגעריק, מיד, באָרוועס, באַוואַקסן. עס דערטראָגן זיך פון ערגעץ ייִדישע רייד. קומען מיר אַ גרופּע פון 5־6 מענטשן (דריי ברידער מיינע) אַהין אַריין. אַן אָרעמע ייִדישע אַלמנה, אַ פינצטער אַלקערל. עס זיצן אויף קלומיקעס היימלאָזע. נעכטן, אייערנעכטן נאָך געווען מענטשן און דאָ שוין שלע־פּערס. אין אונדזערע היימען זענען שוין דאָ דייטשן. אין זשיראַרדאָוו — נאָך נישט. אָבער די ייִדישע אָרעמע פרוי, די עלטערע אַלמנה, שניידט פּענעצלעך ברויט פאַר אַלע פרעמדע, וואָס קומען אַריין, האַרטע סקארניקעס ווייקט מען אין וואַסער.

מיר דערוויסן זיך פון אַ ייִדישער בעקעריי, מיר גייען אַהין. עס איז פול מיט מענטשן, פּאָליאַקן און ייִדן. דערווייל זענען מיר נאָך גוטברודעריש לויפנדיק אַהין קיין וואַרשע. אַלע וואַרטן דאָ ביים ייִדישן בעקער אויף אַ ברויטל, אָבער פליטים האָבן קיין צייט ניט, ניטאָ קיין געדולד. גייט מען צו צום אויוון, מען עפנט דאָס טירל און מיר הונגעריקע נעמען האַלב־רוי ברויט פון אויוון, נעמען עס מיט זיך, באַ־צאָלן דעם בעקער און אַבי געווינען צייט צום לויפן.

זענען מיר שוין פרייטיק אין דער פרי, דעם 8טן סעפּטעמ־בער 1939 אין זשיראַרדאָוו. פאַבריקן, קוימענס, אַ קליין לאָדזש. טייל הייזער שוין איינגעפאַלן, באָמבאַרדירט. ייִדן מיט צעשראָקענע בליקן, תושבים הייסן קומען אויפן הויף פון בית־המדרש. מען טרעפט דאָרטן הונדערטער, טויזנטער. וועמען זעסטו נישט דאָ? אַ טוער, אַ ראַטמאַן, אַ חבר, אַ קרוב, אָפּגעריסן, אָפּגעשליסן, שמוציק, באָרוועס, צעבלו־טיקטע פיס...

אָבער זשיראַרדאָווער באַלעבאַטים קומען ניט ליידיק, מען ברענגט ברויט, טיי, מילך, אַ באַנדאַזש, אַ ביסל באָרנע־וואַסער צו די פיס. לאַנג דויערט נישט די מנוחה. דייטשע באָמבאַרדירער זייען טויט און פאַרניכטונג.

פאַרנאַכט. מיר שטייען לעבן קרעמלעך, קאָאָפּעראטיוון, וואָס פאַרטיילן באַגרענעצטע שפּייז־זאַפּאַסן.

לעבן אַ פּלאַץ נישט ווייט פון שול־הויף — אַ געזעמל פון פּליטים, וואָס איז דאָ? אַ גביר פון שטעטל שטייט פאַר זיין קאַמעניצע מיט אַ גרויסן קעסל לאָקשן און דערלעבן אַ טישל מיט טעלער און לעפל, און יעדער פּליט גייט צו און באַקומט פריש געקאָכטע שבתדיקע לאָקשן. עפּעס א חלום, עס גלייבט זיך קוים. ווי הייסט ער דער ייִד? ווי הייסט ער, דער רויקער מענטש, וואָס טיילט ערב שבת הונגעריקע פליטים אַ לעפל געקעכץ?

— עסט ייִדן, און לאָמיר האָבן אַ רויקן שבת!

מיר שלינגען זשעדנע דאָס געקעכץ און טרערן רינען פון אונדזערע אויגן, און דער מכניס־אורח וויינט אויך.

פּלוצלינג — אַן אומגעריכטע באָמבאַרדירונג. מען לויפט אין קעלער, מען טרעט איינער אויפן צווייטן. מען רופט נע־מען. נאָך דעם אַדורכפלי, ווען מיר גייען אַרויס, ליגן אויף דעם דאָזיקן פּלאַץ עטלעכע קרבנות פון די פּליטים און צווי־שן זיי לעבן דעם גרויסן קופּערנעם קעסל, מיט נישט אויס־גענוצטע לאָקשן ליגט איינער פון די האַרציקע זשיראַרדאָ־ווער ייִדן. געפאַלן ביים טאָן אַ גרויסע ייִדישע מיצווה.

אַ טרער אויף אַ נאָמענלאָזן קבר פון אַ זשיראַרדאָווער ייִד.

מ. בוימערדער (בונם שוחטס אן אייניקל)

אין יענע טעג...

געווען איז עס אין סאמע מיטן אויפמארש פון די שוואַרצע כוחות אין איראָפּע. צעטראַטן אין צעקוועטשט אונטער דעם אָקופּאַנטישן שטיוול איז שוין געלעגן דאָן דאָס דע־מאָקראַטישע און אייביק פרייהייט־ליבנדיקע פראַנקרייך. אין בעלגיע, האָלאַנד, גריכנלאַנד און אין אַנדערע מזרח־און מערב־אייראָפּעישע לענדער האָט געהולעט און געבו־שעוועט דער שוואַרצער טעראָר פון דער דייטשישער סאָל־דאַטעשינע. די פעלקער פון האַלב אייראָפּע, ווערנדיק ארומ־געמומען ווי מיט אַן אייזערנער רייף אונטער די אַלמעכ־טיקע גיגאַנטישע לאָפּעס פון דער דייטשישער טייוולס־ארן פאַרניכטונגס־מאשין, האָבן מאכטלאָז זיך געוואָרט אין גע־שטיקט קעגן דער אַלץ־גרעסערער און וואס אַ מאָל אַלץ מער חוצפהדיקער אַרויספאַדערונג פון דער היטלעריסטיש־פאַשיסטישער באַהערשונג. דיסקרימינאַציע, אויסראָטונג, פאַרניכטונג איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג אין די לענדער, וועלכע זענען געוואָרן פאַרכאַפּט דורך די פא־שיסטישע כוחות. די ווילדע בעסטיע האָט געשטשירעט מיט די ציין, ווערנדיק פאַרכלינעט פון אירע איגענע דער־פאַלגן און ניצחונות אויף אַלע קאַמפס־אָפּשניטן, זייענדיק ספעציעל פאַרשיכורט פון זיג אויפן מערב, האָט דאָן פאַר־רעטעריש זיך צוגעגרייט צום פאַרמעסט מיטן סאָוועט־פאַראַנד, גלייבנדיק אין אַ הוראַ־גאַלאָפּ, שנעל צו פאַר־כאָפּן רוסלאַנד — און דאָן איז דער וועג פריי צו אַ פולער באַהערשונג און פאַרניכטונג פון גאַנץ אייראָפּע.

שוין מער ווי אַ יאָר ווי פוילן האָט געקרעכצט אונטערן יאָך פון דייטשישן פאַשיזם. אין פוילן, נאָך מער ווי אין אַלע אַנדערע לענדער, האָט זיך די דייטשישע אָקופּאַציע טיף אינגעגרעסן אין די ביינער פון דער אַרטיקער באַפעל־קערונג. שוין דער אַרײַנמאַרש פון די דייטשישע חיילות אין די פויליש שטעט און שטעטלעך, איז געוואָרן באַגלייט פון אַ ווילדן טעראָר לגבי דער פרידלעכער ציווילער באַפעל־קערונג. פאַרברענונג, פאַרניכטונג, צעשיסונג אַן אַ פאַר וואס אין אַן אַ פאַר ווען, איז געווען אַ באַגלייט־דערשיינונג אומעטום ווו נאָר דאס מיליטער האָט באַווייזן צו שטעלן דעם ערשטן טריט אויף דער פוילישער ערד. אויב אין אַנפאַנג פון דייטשישן אַרײַנמאַרש אין פוילן האָט דער טע־ראָר געטראָגן מער אַ סטיכישן כאַראָקטער, ווי וועלנדיק אָנשרעקן די אַרטיקע באַפעלקערונג נישט אַרויסצוטרעטן קעגן דער אָקופּאַנטישער מאַכט, דעמאָנסטרירנדיק די „שטאַרקייט" פון דער מיליטעריישער קליקע אויסצוווּאַרצ־לען יעטוועדן פרווו פון אַ וועלכן עס איז ווידערשטאַנד, איז עס אַבער אין די צייטן, וועגן וועלכע מיר שרייבן דאָ, דאס הייסט, ענדע 1940, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פערמאַנע־טער טאָג־טעגלעכער דערשיינונג. אונטערן אויסרייד פון אַנטדעקן געוועזן, אומלעגאַלע אַנטי־פאַשיסטישע אויסגאַבן, און אפט מאָל אין גאַנצן אן אַ שום פאַר וואס, האָט מען געמאַכט ארעסטן, אַנגעפילט די טורמעס מיט מענטשן פון פאַרשידענע שיכטן פון דער פוילישער אינטעליגענץ, אויס־געפירט מאסן־עקזעקוציעס און נאַכהער אויסגעהאַנגען גרויסע רויטע פלאַקאַטן מיט אַ לאַקאָנישער מיטטיילונג: „די און די פערזאָנען (אויסגערעכנט די נעמען) זענען גע־וואָרן געהאַנגען אַדער געשאָסן פאַר באַטייליקן זיך אין קאָנספיראַטיווער דיווערסיע־ארבעט קעגן דער דייטשישער אַרדענונג". אַדער, נישט ריכטנדיק זיך אויף גאַרנישט, איז מען פאַרפאַרן מיט פאָליציייִשע קעטשלעך צו די היימען וווּ די מענטשן האָבן געווויונט אַדער געאַרבעט, אַרויסגע־שלעפּט זיי פון די ווינונגען אַדער וואַרשטאַטן און פאַר־שיקט זיי אין די פאַרשידענע פאַרניכטונגס־ און קאָנצענט־ראַציע־לאַגערן, וועלכע זענען געווען צעזייט אין צעשפּרייט איבער פוילן אין דייטשלאַנד, פון וועלכע די גרעסערע טייל פאַרשיקטע האָבן שוין מער זייערע היימען נישט אָנגעזען. אַז אזוי אַרום האָט מען זיך באַמיט קודם־כל צו מאַכן „אַרדענונג" ביי זיך, נישט צו האָבן אינעלעך קיינע „סיור־פריזן" וועגן עס וועט געמאַכט ווערן דער גרויסער חשבון מיט דעם רוסישן פאָלק.

אויב אַבער בנוגע דער פוילישער באַפעלקערונג האָט די דייטשישע אָקופּאַציע־מאַכט זיך נאָך באַמיט פון צייט צו צייט אינצוהאַלטן אַ געוויסע שיין פון רעכט און אַרדע־נונג, איז אַבער וועג עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן יידן — דאָן זענען אַלע רעכט און אַלע געזעצמעסיקייטן פאַרוואַרפן געוואָרן אָן שום שפּור. נאָקעט און הפקר איז געוואָרן גע־שטעלט דער יידישער יחיד און כלל אַנטקעגן אַ שונא וועל־כער האָט געשפּריצט מיט פייער און האס קעגן אַלע וואס איז יידיש און האָט געהאַט אַ שייכות מיט יידן.

די ערשטע געזעצן, וועלכע דער היטלעריזם האָט איינגע־פירט בנוגע די יידן אין פוילן, דאָס איז — אַז זיי ווערן געזעצלאָז. און עס האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אַ מבול פון דעקרעטן און גזירות, וועלכע האָבן געדארפט „בארבטיקן" אַלע אומרעכטן. דאָס אַלץ איז אַבער געווען ערשט דער פּראָלאָג צו דעם וואָס זיי האָבן געצילט. געקומען איז אַזעלכס כּעס וואָס אפילו די שווארצסטע פאַנטאַזיע ביים טיוול וואָלט עס אויך באין אופן נישט געקענט אויסמאָלן.

אין זשיראַרדאָוו. שוין קנאַפּע אָנדערהאַלבן יאָר אוי־טערן דייטשישן טעראָר. לאַנגזאַם, זייער לאַנגזאַם האָט זיך געצויגן די צייט זינט יענעם היינט, שפּעט־זומערדיקן 12טן אויגוסט 1939 אין דער פרי, ווען די ווילדע הארדעס האָבן זיך אריינגעריסן אין שטאָט, אונטערצינדנדיק קודם־כל דעם ערשטן קוואַרטאַל, וועלכער האָט געפירט צו דער הויפּט־גאַס ערשטער מיט. צוגויפגעטריבן אַלע מענער אויף איין פונקט, נאַכהער אַרויסגענומען זיך אַ 200 יונגע יידישע מענער און זיי ציללאָז געטריבן צופוס אַ פּאָר וואָכן אַזש ביז הינטער ווראַצלאָוו (ברעסלויי). פיל זענען שוין פון אָט דער „עקסקורסיע" צוריק אין שטאָט נישט געקומען. דער וועג פון זשיראַרדאָוו ביז דעם היינטיקן ווראַצלאָוו איז שיטער באַלייגט מיט איינצלנע איינזאַמע קברים פון הייס־מיש־שטעטלדיקע געבוירענע, וועלכע האָבן זיך, ווי יונגע ביימעלעך, שוין ביים ערשטן ווינט איינגעבראָכן. נאַכהער איז שוין אַלץ געגאַנגען אַסטיקער, אימפּעטיקער. עס האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אַ ריי עזעצן און גזירות, וועלכע האָבן קודם־כל געצילט צו דערנידעריקן און באַליידיקן און גלאָט אַזוי צו פאַרמיאוסן דאָס לעבן. שפּעטער ערשט האָט מען פלאַנמעסיק, מיט אַ סדר, „מיט דייטשישער פינקטלעכקייט" זיך באַמיט אויסצופירן דעם אַנגעצייכנטן פּראָגראַם בנוגע אונדז.

זשיראַרדאָוו איז געווען ווי אַ פילבאַרער גליד אינעם יידישן פולסירנדיקן לעבן אין פוילן, אפילו די גזירות, וועל־כע האָבן דערווייל דירעקט נישט אָנגעריכט אונדזער שטאָט, האָבן אַבער מיט זייער עצם־דערשיינען, אַרויסגערופן אַ קאָנווילסירנדיקן ציטער ביי אַלע קלאַר־דענקנדיקע. די ערשטע פאַראדענונגען וועגן ארומצוימען אַ טייל פון די ווארשעווער גאַסן, איבערהויפּט דעם יידישן קוואַרטאַל, איז געווארן פאַרשידנארטיק קאָמענטירט אין דער פּראָווינץ און אויך ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו. עס האָבן זיך געפּונען מענטשן, וועלכע האָבן אין די אַלע אָנטי־יידישע און אָנטי־מענטשלעכע עזעצן געוואָלט אריינלייגן פאַרשידענע פּשט־לעך און סברות: מען האָט עס קאָמענטירט מיט פאַרשידענע סטראַטעגישע און מיליטעריש טעמים; מען האָט זיך גע־בראַכט ראיות פון די אַדער יענע אַרויסגעזאָגטע מיינונגען, אַדער אפילו אפּגעהאַקטע זאַצן, פון דעם אַדער יענעם דייטשישן גדול, וועלכע זענען אַלע אויסן געווען מיט כּיט־רעקייט און שווינדל צו דעזאָריענטירן די וואָכזאַמקייט פון דער יידישער עפנטלעכער מיינונג. געראָטן ליידער

נונגען, אַלע גזירות און קאָנטריבוציעס לגבי דער ייִדישער באַפעלקערונג. די היטלעריסטישע בעסטיעס זענען געווען אויף אַזוי פיל ראַפינירט אויסגערעכנט, אַז עס האָט זיי בעסער געלוינט אַז די ברודיקע אַרבעט קעגן דער ייִדי־שער באַפעלקערונג זאָל אויף ווי ווייט מעגלעך אויסגעפירט ווערן נישט דורך זיי זעלבסט, נאָר דווקא פון ייִדן קעגן ייִדן. פאַרשטענדלעך, אַז נישט אַלע ייִדן האָט מען געקענט אָנ־טרויען אַזאַ אויפגאַבע. דערפאַר איז די ערשטע אויפגאַבע זייערע געווען, אויסצוזוכן אַזעלכע ייִדן, וועלכע וועלן זיך לאָזן גלייכשאַלטן און עס וועט זיין לייכט מיט זיי מיטצו־אַרבעטן. פאַרשידן איז געווען דער אָפּקלייב פון מענטשן־מאַטעריאַל, וועלכע די „געשטאַפּאָ" האָט גערופן צו שטיין אין שפּיץ פון ייִדישן לעבן אין יענע טרויעריקע צייטן. עס זענען אין אַלגעמיין געווען מענטשן פון אַלע שיכטן און קלאַסן.עס האָבן אָבער אויך נישט געפעלט אין דעם גע־זינדל פון די „יודענראַטן" גלאַט אַזוי מענטשן פון דער אונטערוועלט און פינצטערע פּאַרשוינען, וועלכע האָבן איצט געפונען אַ שעת־הכושר צו מאַכן „לינקע" געשעפטן אויפן חשבון פון דער נידערגעשלאָגענער ייִדישער באַפעלקערונג. עס מוז אָבער געזאָגט ווערן, אַז עס האָבן זיך געפונען אויך אַ געוויסע צאָל „יודענראַטן" אין פּוילן, וועלכע זענען אין תוך נישט געווען דעגענערירט, וועלכע האָבן מער־ווייניקער געוואָלט העלפן די ייִדישע באַפעלקערונג „אָפּשרייען" גע־וויסע גזירות און זיי האָבן געגלויבט, אַז מיט דער הילף פון געלט, גאָלד און אַנדערע ווערטזאַכן, וועלכע זענען גע־וואָרן אַרויסגעצויגן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, וועט מען באַווייזן צו צוימען די בלוטדורשטיקע חיה.

און די מענטשן, וועלכע האָבן מיטגעמאַכט אָט די שפּיל: אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס אויף דער ייִדישער באַפעל־קערונג, געזאַמלט קאָסטבאַרע חפצים וועלכע האָבן זיך נאָך דאַן געפונען ביי געוויסע ייִדן, פאַרקויפט אָפט מאָל אויך דעם לעצטן קישן ביי אַן אָרעמאַן, וועלכער האָט שוין נישט געהאַט מער וואָס צו געבן, זענען אין רעזולטאַט געוואָרן פאַרפירט און האָבן אַנדערע פאַרפירט און געמאַכט גלייבן, אַז מיט געלט וועט זיך לאָזן „ווייך מאַכן דאָס האַרץ פון דייטש".

צו אָט דער לעצטער קאַטעגאָריע „יודענראַטן" האָט אויך געהערט דער זשיראַרדאָווער „יודענראַט", אין וועמענס שפּיץ עס איז געשטאַנען דער אַמאָליקער „מיזרחי"־דאָזאָר, יעקב באַראָן.

און דערפאַר, די ערשטע רעאַקציע אויף דער ידיעה וועגן שאַפן אַ „געטאָ" אין זשיראַרדאָוו, איז געווען דאָס צונויפ־זאַמלען אַ גרעסערע סומע געלט, וועלכע איז אָפּגעגעבן געוואָרן אין דייטשישע הענט, און האָבן אַלס פאַרגיטיקונג דערפאַר געזאָלט די געטאָ־גזירה דערווייל אָפּלייגן. די דייטשן, וועלכע האָבן געדאַרפט דעצידירן וועגן דעם, זע־נען געווען אַזוי „ברייטהאַרציק", אַז זיי האָבן באַוויליקט דאָס געלט צוצונעמען ביי די ייִדן און סיי ווי אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז אין משך פון 48 שעה זאָל זיך קיין ייִד נישט געפינען אויף דער ערשטער מיי־גאַס און אַ טייל פון פאַבריטשנע־גאַס. אויך דאָס מאָל זענען די ייִדן געוואָרן אָפּגענאַרט.

און גלייך האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין שטאָט וועגענער מיט מענטשן פון די אַרומיקע שטעטלעך וויסקיט, סאָכאַ־טשעוו, אַמשינאָוו, וועלכע זענען געוואָרן אַריינגעטריבן אַלע אין זשיראַרדאָוו.

טרויעריק איז געווען צו זען דאָס בילד ווי מענטשן, וועלכע האָבן אַ לעבן־לאַנג זיך צונויפגעלעבט מיט זייערע היימען, אַרבעטס־וואַרשטאַטן און געבוירן־שטעט, האָבן דאָס אַלץ געמוזט פאַרלאָזן אין משך פון 48 שעה, מיטנעמענדיק מיט זיך אָפט מאָל נאָר אַ קישן, בכדי צו האָבן אויף וואָס דעם קאָפּ אַנידערצולייגן.

זשיראַרדאָוו האָט די פּליטים פון די אַרומיקע שטעטלעך אויפגענומען זייער און זייער האַרציק. עס איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַ פּליטים־קאָמיטעט, וועלכער האָט געזאָרגט דער־פאַר, אַז קודם־כל זאָלן די מענטשן האָבן ווו אַריינצוקומען. מען האָט זיי איינגעקוואַרטירט צוזאַמען מיט די זשיראַרדאָ־ווער, וועלכע האָבן געוווינט אין די גאַסן וואָס זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן, ביי די מער „גליקלעכע", וועלכע האָבן זיך דערווייל נישט געדאַרפט איבערציִען, וווינענדיק שוין אין די גאַסן, ווו עס האָט געזאָלט זיין דער ייִדישער קוואַר־טאַל. עס איז גלייך אָרגאַניזירט געוואָרן אַ קיך, ווו די „פרעמדע" האָבן באַקומען אָנשטענדיק אָפּצועסן. עס איז געטאָן געוואָרן אַלץ צו פאַרלייכטערן דעם גורל פון די גע־יאָגטע היימלאָזע. די זשיראַרדאָווער ייִדן האָבן געהאַט עפּעס אַ פאָרגעפיל, אַז מעגלעך גאָר אין קורצן וועלן זיי זעלבסט פאַרוואַנדלט ווערן אין אומגליקלעכע היימלאָזע, נע־ונדני־קעס וואָס וועלן מוזן אָנקומען נאָך הילף צו באַקומען אַן אָרט ווו דעם קאָפּ אַנידערצולייגן.

און ווירקלעך, מען האָט נאָך נישט באַוויזן זיך איינצו־בירגערן אין דער ניי־געשאַפענער סיטואַציע, אין די נייע וווינונגס־ און לעבנס־באַדינגונגען, וועלכע האָבן גאָרנישט צוגעזאָגט צו זיין זייער האָפערדיק, און שוין האָט מען ווי פון דער לופט אָנגעהויבן עפּעס דערפילן, אַז עס רוקן זיך אָן אויף אונדז זייער געדיכטע, שוואַרצע כמאַרעס. עס זענען דערגאַנגען צו אונדז קלאַנגען, אַז מען גרייט צו די פול־שטענדיקע ליקווידאַציע פון זשיראַרדאָווער ייִדישן ישוב, וועלכער וועט צוזאַמען מיט די אַנדערע שטעט און שטעט־לעך ווערן אַריינגעוואָרפן אין דער וואַרשעווער דעמאָלט שוין פאַרמאַכטער געטאָ.

מען קען נישט זאָגן, אַז די זשיראַרדאָווער ייִדן זאָלן זיך נישט האָבן אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון וועגן דער ערנסט־קייט פון דער לאַגע. עס האָבן אַלע געפילט, אַז דאָס איצ־טיקע פאַרלאָזן זשיראַרדאָוו באַטייט — דאָס פאַרלירן די אַלטע היים, אין דער צייט ווען קיין נייע היים וועט מען שוין נישט שאַפן. דאָס קומען אין וואַרשעווער געטאָ, דאָס

איז נאָר אַן עטאַפּ, אַ סטאַנציע אויף דעם לעצטן אייביקן וועג, פון וואַנען עס איז שוין נישטאָ קיין צוריק.

אויך איצט, ווי אין אַ סך אַנדערע שווערע מאָמענטן, האָט מען אָנגעהויבן צונויפצוזאַמלען געלט און אַנדערע ווערטזאַכן, פּרוווּנדיק זיך דערמיט אויסצוקויפן, כאָטש שוין אָנגעלערנט פון דער פּראַקטיק, אַז מען ווערט אין די פאַלן בלוטיק אָפּגענאַרט דורך די גיריקע היטלעריסטישע באַנדיטן, וועלכע נעמען צו דאָס געלט, אָבער דעם נפש פאַרלאַנגען זיי סיי ווי... דער „יודענראַט", מיט יעקב באַראָן בראש, האָבן דאַן געהאַט זייערע „גרויסע טעג". צונויפזאַמלענדיק לויט די דעמאָלטדיקע פאַרהעלטענישן אַ גרויסע סומע געלט, אַרויסשלעפּנדיק אָפט מאָל דאָס לעצטע חפץ ביי דעם אָרעמאַן, וועלכן ער האָט ציטערדיק באַהאַלטן אויף „אַ שוואַרצער שעה", האָט מען דאָס אַלץ אויסגעליפערט אין דייטשישע הענט, וועלכע האָבן גערנוויליק צוגענומען. די „יודענראַטלער" מיט יעקב באַראָן בראש האָבן דערפאַר איינגעהאַנדלט אַן „אייזערנעם צוזאָג" פון די סאַמע גדולים, אַז די ייִדן מעגן שלאָפן רויִק, מען וועט זיי נישט טשעפּען. כאָטש געשלאָפן רויִק איז זיכער קיינער נישט אין יענע טעג, זענען אָבער די באַרויִקנדיקע דערקלערונגען אין אָנבליק פון די געשעענישן וואָס האָבן זיך אַנטוויקלט ווייטער, געווען אויף אַזוי פיל שעדלעך פאַר די ייִדישע אינטערעסן, אַז ווידער האָבן זיך פיל ייִדן געלאָזט איינוויגן פון דער אילוזיע, אַז אפשר וועט מען דערווייל אויסמיידן די צרה. דערפאַר איז די פאַרצווייפלונג און די פּסיכישע פונאַנדערברעכונג געווען נאָך שמערצלעך־שווערער, ווען אין אַ פראָסטיקן פרימאָרגן, דעם 30סטן יאַנואַר, 1941, האָבן זיך אויף די מויערן פון די זשיראַרדאָווער גאַסן באַוויזן רויטע פּלאַקאַטן מיט אַ פאַראָרדענונג אונטערגעשריבן פון דעם דיסטריקט קאָמיסאַר פון וואַרשעווער ראַיאָן, פישער, אַז „אין משך פון 48 שעה מוזן אַלע ייִדן וואָס באַוווינען זשיראַרדאָוו, פאַרלאָזן די שטאָט און קומען אין וואַרשעווער געטאָ. באַגאַזש האָט יעדער איינער דאָס רעכט מיטצונעמען מיט זיך ביז 25 קילאָ. וועלכן ייִד מען וועט טרעפן נאָך דעם טערמין אין זשיראַרדאָוו ווערט זאָפאָרט דערשאָסן".

אַ גוואַלדיקע מהומה און פּאַניק האָט אַרומגעכאַפּט די ייִדישע באַפעלקערונג. מענטשן זענען אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע. די שמאָלע, ענגע געסלעך אין דעם ייִדישן תחום זענען געוואָרן שוואַרץ פון מענטשן, וועלכע זענען האַלבוואַנזיניקע געלאָפן פון איין אָרט אויפן צווייטן און מיט פאַרבראָכענע הענט און פאַרצווייפלטע בליקן געזוכט ווי פון ערגעץ אַ שטראַל פון הילף. די מער מיושבדיקע האָבן דורך פאַרשידענע אומוועגן זיך באַמיט גלייך אַרויסצופירן וואָס מער זאַכן קיין וואַרשע, נאָך פאַר דעם ענטגילטיקן טערמין פון פאַרלאָזן די שטאָט. דאָס האָבן זיך אָבער נאָר געקענט דערלויבן די מער־פאַרמעגלעכע, וועלכע האָבן זיך צוזאַמענגעלייגט און בשותפות געדונגען וועגענער, איבערגעקויפט די דייטשישע וואַך און אַרויסגעפירט אַ ביסל סחורה און עסנוואַרג.

די אַלגעמיינע ייִדישע באַפעלקערונג איז געווען פולשטענדיק הילפלאָז און דערשיטערט. מיט אַראָפּהענגענדיקע קעפּ האָט מען געוואַרט אויף דעם סוף וועלכער וועט באַשטימט קומען אין 48 שעה...

און געקומען איז דער פאַרטאָג פון 1טן אויף דעם 2טן פעברואַר, 1941.

זייער אַ קאַלטער און פינצטערער פאַרטאָג. די נאַכט האָט אַזוי ווי נישט געוואָלט זיך שיידן מיט איר הערשונג איבער דעם אַרום. און ווי פאַרוווּנדערט און מיט אָנגעשפּיצטע אויערן האָט זי אויפגענומען אַזעלכע קלאַנגען און קולות, וועלכע זי האָט קיין מאָל זייט „איר לעבן" דאָ נישט געהערט... עס האָט דורכגעשניטן די לופט דאָס האַרצרייסנדיקע געוויין פון די פּיצלעך קינדער, געטראָגן אויף די הענט פון זייערע קרעכצנדיקע טאַטע־מאַמע.

נאָך קיין מאָל האָבן די רעדער אַזוי ווילד נישט געקלאַפּט אויף זייער וועג פון זשיראַרדאָוו קיין וואַרשע. דאָס האָבן אייזן און שטאָל אויסגעדריקט זייער רעשיקן פּראָטעסט קעגן דער עוולה וואָס געשעט די ענג־צונויפגעפּרעסטע עדה זשיראַרדאָווער ייִדן אין די הערמעטיש־פאַרמאַכטע פראַכטוואַגאָנעס, באַגלייט דורך שפּאָטיש־חיהשע זידלערייען פון שיכורע ס. ס.־לייט און „געשטאַפּאָ". דער וועג פון זשיראַרדאָוו קיין וואַרשע, וואָס דויערט נאָרמאַל עפּעס מער ווי איין שעה, איז דאָס מאָל, ווי כדי אונטערצושטרייכן די „וויכטיקייט" פון דער נסיעה, געדויערט פינף שעה. דאָס האָבן די שיכורע ס. ס.־לייט, וועלנדיק אַ הוליע טאָן אויף די נערוון פון די אומגליקלעך־פאַרשפּאַרטע ייִדן אין די וואַגאָנעס, געפירט דעם צוג אַהין און צוריק, אַזוי אייניקע מאָל ביז אויך זיי איז דאָס שוין געוואָרן פאַרמיאוסט. דאַן האָבן זיי אין אַ שנעלן גאַלאָפּ צוגעפירט דעם צוג צו אַ זייטיקער ליניע נישט ווייט פון הויפּטוואָקזאַל, האַסטיק האָבן זיי אויפגעפּראַלט די טירן און מיט שרעקלעך־ווילדע קולות האָבן זיי אָנגעהויבן אַרויסטרייבן די מענטשן פון די וואַגאָנעס.

מיטן אָנקומען אין וואַרשעווער געטאָ האָבן די זשיראַרדאָווער ייִדן געפילט, אַז איצט לייזן זיי זיך אויף אַלס איינהייטלעך־צונויפגעלעבטער קיבוץ, און ווי אומגליקלעכע פּאַסאַזשירן פון אַ זינקנדיקער שיף, וועט זיך יעדער איינער זוכן צו ראַטעווען ווי אַזוי ער וועט קענען. עס האָט זיך געענדיקט, אָדער בעסער געזאָגט, עס האָט זיך אָפּגעהאַקט דאָס קאַפּיטל זשיראַרדאָוו און עס האָט זיך אָנגעהויבן דער טיטאַנישער געראַנגל פון יעדן יחיד באַזונדער פאַר דעם גרויען, טאָג־טעגלעכן נאַקעטן „לעבן" אין יענע קאָשמאַרפולע טעג און נעכט, וועלכע לייגן זיך ווי אַ וואָלקן אויף דער נשמה פון די ווייניק איבערגעבליבענע.

רחל פאָגעל

דאָס געוויין פון זשיראַרדאָווער געטאָ

רחל פאָגעל־פייטשער, געבוירן אין זשיראַרדאָוו. די טאָכטער פון שמואל און שרה־רבקה. באַשעפטיקונג כון די עלטערן: פאַרבן־געשעפט. געוווינט אין זשיראַרדאָוו ביז 1936 און שפּעטער פון זומער 1940 ביזן ליקווידירן די געטאָ. — היינט אין קרית־ביאַליק. ביי חיפה, ישראל.

רחל פאָגעל און איר זון אַברהמל
ווי ער זעט איצט אויס.

אין 1939 האָב איך געוווינט אין סאָכאַטשעוו. ווען די מילחמה איז אויסגעבראָכן האָב איך גענומען מיין קינד, אין עלטער פון פינף און צוואנציק חדשים און בין אַוועק קיין וואַרשע אויף וואָלסקע גאַס.

דאָרט האָב איך געלעבט אין נויט. כ׳האָב גענומען קלערן צו וועמען זיך צו ווענדן אין דער גרויסער שטאָט? כ׳האָב זיך דערמאָנט אין אַ סוחר עלבוים, אויף נאַלעווקי 35.

די עלבוימס האָבן מיך זייער וואַרעם אויפגענומען און כ׳בין פאַרבליבן אין זייער שטוב. אַ וואָך שפּעטער איז געקומען מיין מאַן. אים איז געלונגען אָפּצוראַטעווען אַ טייל פון אונדזער פאַרמעגן און מיטברענגען מיט זיך.

דערווייל האָט זיך אָנגעהויבן די דייטשישע באָמבאַר־דירונג פון דער פּוילישער הויפּטשטאָט. אונטער אַ האָגל פון באָמבעס זענען מיר געלאָפן פון הויז צו הויז.

דווקא אונטער דעם שרעקלעכן פייער האָב איך געהאַט דעם גרויסן באַגער נאָך צו דערלעבן צו זען מיינע עלטערן, וואָס האָבן דאַן שוין געוווינט אין ארץ־ישראל.

ווען די דייטשן זענען אַריין אין דער שטאָט, איז מיין מאַן מיט עלבוימען אַוועק אויף דער רוסישער זייט, קיין ביאַליסטאָק, איך מיטן קינד זענען געבליבן אין וואַרשע.

אויף מיין פאַרלאַנג איז מיין מאַן צוריקגעקומען און איך מיטן קינד זענען אַריבערגעפאָרן צו מיין מישפּחה קיין זשיראַרדאָוו.

אָבער אויך דאָ אין געטאָ־זשיראַרדאָוו האָבן מיר גע־לעבט אין שרעק און נישט געווען זיכער מיטן מאָרגן.

יעדן טאָג האָט מען געהערט שלעכטע ידיעות. מ׳האָט גע־שמועסט, אַז מיר וועלן ווערן פאַרשפּאַרט אין אַ פאַרמאַכ־טער געטאָ, מ׳האָט געעצהט זיך אָנצוגרייטן אַ ביסל סחורה מען זאָל האָבן פון וואָס צו לעבן. מיר פלעגן זיך זייער אָפט טרעפן מיט מיין פעטער איטשע־לייזער ניסנבערג ז״ל און אים פרעגן, ווי ער שטעלט זיך פאָר די סיטואַציע. אָבער מיין פעטער, וואָס איז געווען אַ קלוגער און ענערגישער מענטש איז גלייך פון אָנהייב־אָן געווען נידערגעשלאָגן און רעזיגנירט. די קלוגע, פריילעכע מומע רבקהלע (ניסנבערג), וואָס פלעגט שטענדיק מיט איר הומאָר דערמוטיקן און דער־פרייען — איז געווען פאַראומערט און פאַרביטערט און מען האָט פון איר קיין וואָרט נישט געקענט אַרויסבאַקומען.

נישט נאָר די רויע אויסערלעכע פאַרשקלאַפונג איז גע־ווען שווער איבערצוטראָגן, נאָר אויך דאָס, ווען מ׳האָט זיך צוגעקוקט צו דעם פּסיכישן איבערברוך, וואָס עס איז פאָרגעקומען ביי יידן און אַפילו ביי נאָענטע האָט גענומען שרעקן און וויי טאָן.

יעדער איינער איז געוואָרן אַ זאַך פאַר זיך און גע־טראַכט ווי אַזוי נאָר ער אַליין זאָל קענען איבערלעבן די מילחמה. יעדער האָט זיך באַמיט צו שאַפן אַ ביסל עסן פאַר זיך און ווי אַזוי אויסצומיידן די בייטש פון שונא. איך פלעג טרעפן מענטשן, וואָס מיר זענען אַמאָל געווען נאָענט באַפריינדעט אָבער איצט האָט יעדער איינער אויסגעזען פרעמד.

דאָס איינציקע ווינקל אין וועלכן כ׳האָב זיך געפינען

היימיש און צווישן אייגענע איז געווען ביי מיין מישפחה די ניסנבערגס. מיר פלעגן זיך זייער אָפט טרעפן מיט מיינע קוזינעס: בריינדעלע, פייגעלע און פערעלע (ניסנ־בערג). די זינגענדיקע פייגעלע פלעגט זיך שטאַרקן און אַ זינג טאָן פאַר אונדז אירע שיינע ייִדישע פאָלקסלידער. זי האָט אונדז געמאַכט פאַרגעסן אין אַלע צרות, אָבער ווי נאָר זי האָט אויפגעהערט זינגען זענען מיר ווידער געווען פול מיט דער געטאָ־ביטערניש. רעזיגנירט און גלייכגילטיק צום לעבן איז אויך געווען מיין קוזינע גוטשע מאַזעלשטיין. זי האָט געהאַט אַן אַפּאַטיע אַפילו צו עסן און מ׳האָט זי נישט געקענט מיט קיין שום זאַך טרייסטן.

זייער אָפט פלעג איך פאַרברענגען ביי מיין קוזינע דבורה ניסנבערג. זי האָט אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד און ווילן צום לעבן.

איין מאָל איז צו אונדז אַריינגעקומען אַ מונדירטער פאָלקסדייטש און דערציילט אַ סוד, אַז מיר וועלן פאַרצוימט ווערן ערגעץ אין אַ ייִדישער געטאָ און ער ראַט אונדז מיר זאָלן זיך אָנגרייטן מיטלען צום לעבן.

איך בין גלייך אַוועק צום ייִדנראַט־עלצטן יענקל באַראָן און אים געפרעגט, אויב דאָס איז וואָר, וואָס דער דייטש האָט דערציילט? באַראָן האָט מיר געענטפערט, אַז ער ווייסט פון גאָרנישט און ס׳וועט גאָרנישט פאָרקומען. אָבער פאַר־נאַכט, נאָך פון דעם זעלביקן טאָג, זענען געווען פּלאַ־קאַטן אין די גאַסן, אַז אַלע ייִדן מוזן זיין גרייט עוואַקויִרט צו ווערן. באַלד האָבן זיך פאַרשפּרייט פאַרשידענע ווער־סיעס: מ׳האָט געשמועסט, אַז מען וועט אונדז נעמען אין קאַראַנטינעס. פרויען וועט מען אָפּשערן די האָר און די מענער איזאָלירן. איך בין ווידער געלאָפן צו יענקל באַראָן, וואָס איז געווען אַ ידיד פון מיין פאָטער און געפרעגט אויב דאָס איז וואָר? אָבער ער האָט מיר פאַרזיכערט, אַז אין זשיראַרדאָוו וועט גאָר נישט פאָרקומען. איך האָב באַראָנען דערציילט, אַז מיין ברודער האָט אָנגעקויפט סחורות, ווייל מ׳האָט געמיינט, אַז מיר וועלן דאָ בלייבן אין אַ פאַרמאַכ־טער געטאָ — און איצט ווען מ׳טרייבט אונדז אַרויס און מען קאָן דאָס נישט מיטנעמען, וואָס זאָלן מיר טאָן?

ער האָט באַקומען אַ פּנים פון פאַרלוירנקייט, און אַ מאַך געטאָן מיט צעפירטע הענט — — —

דאָס געוויין פון דער זשיראַרדאָווער געטאָ

און אָט איז אָנגעקומען די לעצטע טראַגישע נאַכט, ווען מיר האָבן שוין געוווּסט, אַז באַגינען וועלן מיר מוזן פאַר־לאָזן אונדזערע היימען.

ווי נאָר די נאַכט איז צוגעפאַלן זענען די גאַסן פון געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן מיט דייטשישע פּאָסטנס און פּוי־לישע פּאָליציי. איך בין ביינאַכט געלאָפן צום פעטער איטשע־לייזער ניסנבערג און מומע רבקהלע און געבעטן זיי זאָלן קומען צו אונדז און מיר זאָלן זיך צוזאַמען האַלטן.

נאָך לאַנג בעטן און וויינען זענען זיי געקומען צו אונדז אין הויז אויף פאַבריטשנע 14 און מיר זענען געווען די נאַכט צוזאַמען. אין דער טראַגישער נאַכט האָט יעדער איי־נער אויסגעזאָגט דעם צווייטן די סודות ווו ער האָט עפּעס באַהאַלטן. ס׳איז געווען די כוונה אַז ווער ס׳וועט בלייבן זאָל קענען די קאָסטבאַרקייטן האָבן פאַר זיך. מיר זענען אַוועק אין קעלער און דאָרט האָבן מיר דאָס גאָלד און די גאַנצע ביזשוטעריע פאַרקאָפּעט אין דער ערד.

אַ גאַנצע נאַכט איז פאָרגעקומען אַ שיסעריי אין די גאַסן פון געטאָ. דאָס האָבן די דייטשן געשאָסן כדי אָפּצושרעקן, אַז מען זאָל נישט וואַגן אַנטלויפן.

דער פעטער איטשע־לייזער ניסנבערג איז אַ גאַנצע נאַכט געזעסן מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, פאַרטיפט אין געדאַנ־קען און שפּעטער געזאָגט:

„איך האָב אַמאָל מיין שוואָגער, שמואל פאָגעל, ליידער, נישט פאַרשטאַנען: ער פאַרלאָזט קינדער און מישפּחה, אַ גוטע היים און פּרנסה און אַוועקגעפאָרן קיין ישראל. איצט זע איך, אַז זיין שריט איז געווען אַ קלוגער, אַ נאָרמאַלער און מיר זענען געבליבן די נאַראָנים...“

נאָך דעם זאָג איז ער גלייך צוריקגעגאַנגען צו זיך אין שטוב.

עס איז אָנגעקומען דער טראַגישער מאָמענט. די דייטשן זענען אַריין אין די הייף און גערופן אַרויסצוגיין פון די שטובן. זיי האָבן געשאָסן אין דער לופטן און אַרויסגע־טריבן די ייִדן אין גאַס. ווער עס האָט נישט באַוויזן אַרויס־צוגיין מיט די פּעקלעך איז דערשאָסן געוואָרן. אויך קראַנקע, וואָס זענען געלעגן אין די בעטן, זענען דערשאָסן געוואָרן. ביי דער מישפּחה זיידע, וואָס האָט זיך אַ ביסל פאַר־שפּעטיקט זענען דערשאָסן געוואָרן עטלעכע מענטשן. לאה זיידע (אסתר זיידעס שוועסטער) איז דערשאָסן געוואָרן אין בעט.

עס איז געווען אַ פראָסט און אַ שניי. אַלע זענען גע־גאַנגען באַגלייט מיט אַ וואַך ביז צו דער באַן. יעדער האָט געהאַט דאָס רעכט צו האָבן פּעקלעך ביז צוואָנציק קילאָ און דאָרט האָט מען אונדז אויפגעלאָדנט אויף משא־וואַ־גאָנעס.

ווי נאָר די ייִדן זענען אַרויס פון זייערע וווינונגען זענען גלייך אַריין פּאָליאַקן און צוגערויבט אַלץ, וואָס ס׳איז גע־בליבן נאָך די ייִדן. דאָס גרעסטע ייִדישע פאַרמעגן איז אָבער סיי ווי שוין פריִער איבערגעבליבן ביי די פּאָליאַקן, ווייל ווו נאָר אַ ייִד האָט געהאַט אַ באַקאַנטן פּאָליאַק האָט ער צו אים אַוועקגעפירט זיין פאַרמעגן אויף צו באַהאַלטן...

אין וואַרשעווער געטאָ

אין וואַרשעווער געטאָ האָט מען אונדז אַריינגעקוועטשט מיט מישפּחות פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך און מיר

האָבן באַלד דערפילט דאָס אימדערטערגלעכע און שרעקלע־כע לעבן פון די גוט־באַקאַנטע „זאַמלפונקטן".

פון הונגער, קעלט און אַנטיסאַניטאַרע באַדינגונגען זענען גלייך אויסגעבראָכן עפּידעמיעס פון קלעפּיקע קראַנקייטן און מענטשן זענען געפאַלן ווי די פליגן.

עס איז פאַר מיר נישט געבליבן קיין אַנדערער אויסוועג, ווי זיך צו פאַרשטעלן פאַר אַ גויע, אַריינפאָרן קיין זשיראַר־דאָוו און אַרויסנעמען דעם אוצר, וואָס מיר האָבן באַהאַלטן אין קעלער.

טרעף דעם, וואָס מ׳האָט געהערט, אַז ביי אַזאַ רייזע איז דערשאַסן געוואָרן דער אַדוואָקאַט סאַרנאָ, און איינער פון דער מישפּחה זיסקינד — האָב איך דאָך באַשלאָסן צו פאָרן.

דער וועג איז געווען פול מיט געפאָרן. פאָרן מיט דער באַן האָט געהייסן איינשטעלן דאָס לעבן. איך בין אַבער אַנגעקומען אין שטאָט אַריין. אין סאַמע זשיראַרדאָוו האָבן מיך דערקענט צוויי פּאָליאַקן און כ׳בין קוים אַרויס מיטן לעבן.

וועג כ׳האָב זיך באַווייזן ביים דאָזאָרצע פון הויז האָט ער מיך צוריקגעשטויבן. איך האָב אַבער אים דער־ציילט וועגן אוצר און כ׳האָב באַווייזן אויסצופּילן, אַז ער זאָל מיך אויסבאַהאַלטן אביערן טאָג. 12 אַזייגער ביינאַכט זענען מיר אַראָפּ אין קעלער אויסגראָבן אונדזער ביזשו־טעריע. א ביסל גאָלד האָב איך געגעבן דעם דאָזאָרצע פאַר זיין אָרבעט און 5 אַזייגער פאַרטאָג בין איך שוין געווען אויפן וועג צו דער באַן און צוריק אַנגעקומען אין געטאָ־וואַרשע.

מיט דעם גאָלד און ביזשוטעריע, וואָס כ׳האָב געבראַכט האָט זיך איינגעטיילט די גאַנצע מישפּחה. דעם גרעסטן טייל האָבן מיר געגעבן מיין ברודער יצחק, וועלכער איז גע־בליבן אַן מיטלען צום לעבן.

מיין ברודער דוד איז אַוועק קיין אָסטראָוו־לובעלסקי. כ׳בין געווען מיט אים אין קאָנטאַקט און אפּילו געפאָרן צו אים אַלס גויע. אויפן וועג האָב איך ווידער געזען אַ שוי־דערלעך בילד. ביי דער סטאַנציע לוקאָוו האָבן די דייטשן אויסגעשאָסן אַ גאַנצן צוג רוסיש־געפאַנגענע סאָלדאַטן.

אין וואַרשעווער געטאָ האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין מישפּחה די ניסנבערגס, זיי פלעגן פיל פּלאַנירן ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. אָבער זיי זענען געבליבן אין די דייטשישע הענט. ניסנבערגס טאָכטער איז געפאָרן מיט איר מאַן און צוויי קינדער קיין הרובישאָוו.

איך האָב איינגעזען, אַז עס איז נישטאָ קיין שום האָפענונג זיך צו ראַטעווען אין דער וואַרשעווער געטאָ און באַ־שלאָסן פון דאָרט אַנטלויפן. אונדזערס אַ באַקאַנטער האָט געמאַכט פאַר אונדז אַ „שיין" אַרויסצופאָרן קיין לובלין. דאָרט האָבן געזאָלט זיין יידן און מען האָט נאָך געקענט זיך אויפהאַלטן... מיר האָבן געוואָלט אָפשטייגן אויף דער סטאַנציע מינסק־מאַזאָוויעצק, אָבער גראָד האָט מען דאָרט אַריינגעזעצט יידן, אין די פראַכט־וואַגאָנעס. מיר האָבן מורא געהאַט אויסצושטייגן און זענען געפאָרן וויטער. אַנגעקו־מען קיין לוקאָוו זענען מיר גראָד אין מיטן פייער. אויף דער סטאַנציע זענען שוין געשטאַנען פראַכט־וואַגאָנעס און מען האָט דאָרט אַריינגעפאָקט יידן. איך בין אַראָפּ פון דער באַן און גלייך אַנטלאָפן פון וואָקזאַל. די איבעריקע יידן פון מיין גרופּע זענען געכאַפט געוואָרן און מ׳האָט זיי גלייך אַריינגעשטופּט אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנעס און אָפּגעשיקט אין אַ פאַרניכטונגס־לאָגער.

צוויישן לעבן און טויט

אין קיין יידיש שטעטל איז שוין נישט געווען מעגלעך אַריינצוקומען. איך האָב אַנגעהויבן צו וואַנדערן מיט מיין פיר־יאָריק קינד איבער דערפער. די פויערים האָבן נישט אַריבערגעלאָזט איבער די שוועל. אַזוי האָב איך געוואַנדערט פון שטוב צו שטוב, ביז איך האָב געטראָפן אַן אָרעמע פרוי, וואָס האָט מיר דערלויבט איבערנעכטיקן.

וועג אין אָוונט, מיר האָבן זיך אַ ביסל צעשמועסט, האָט די קריסטלעכע פרוי מיר דערציילט, אַז ערשט היינט איז איר געלונגען צו באַקומען פון דער דייטשישער זשאַנדאַר־מעריע אַן „אַרבעטס־שיין" און מיט דעם דאָקומענט מעג זי גיין אומעטום.

דערהערנדיק דאָס, האָט ביי מיר אויפגעבליצט אַ געדאַנק, אַז אָט אַזאַ „שיין" קען זיין פאַר מיר אַ רעטונג. איך האָב באַשלאָסן ביינאַכט אַרויסצוגנבענען דעם דאָקומענט און אַנטלויפן.

פאַרטאָג האָב איך שטילערהייט פאַרלאָזט די שטוב און אין מיין בוזעם האָב איך שוין געהאַט אַ לעבנסוויכטיקע לע־גיטימאַציע מיט אַ האָקנקרייץ־שטעמפּל.

געגאַנגען אַ גאַנצן טאָג מיט פעלדער און אומוועג, כדי זיך וואָס וויייטער צו גיפינען פון יענער שטוב, האָב איך דערווייל אויסגעלערנט מיין קינד ווי עס הייסט זיין נייער „טאַטע" און „מאַמע" לויט ווי ס׳איז פאַרשריבן אין דעם דאָקומענט.

פאַרנאַכט בין איך אַנגעקומען אין אַ פרעמדן דאָרף. איך האָב געמוזט ווערן מער דרייסטער. כ׳בין אַוועק צום סאָל־טיס בעטן ער זאָל מיר צוטיילן אַ נאַכטלאגער.

אַזוי האָב איך אַרומגעוואַנדערט אַלס בעטלערין גאַנצע דריי חדשים.

מיט אַ מאָל איז מיר דאָס תמיד אויסגעשטעלטע לעבן אויף גאָפאָר און אויך דאָס בעטלברויט פאַרמיאוסט געוואָרן אין כ׳האָב באַשלאָסן צוריקפאָרן קיין וואַרשע.

כ׳האָב זיך אַרומגעדרייט אויף דער אַריישער זייט, געגעכ־טיקט אויף אַלע וואָקזאַלן. אָפט מאָל גענעכטיקט מיטן קינד אין די חורבות פון די באָמבאַרדירטע הייזער. דער קאָפּ פלעגט אַרבעטן און אריינקלערן, ווו צו גפּינען א מענטשן, וואָס זאָל מיך קענען פאַרשטיין און מיר לאָזן אַרומוואַנדערן זיך.

איין מאָל האָב איך זיך דערמאָנט אין מיינעם אַ באַקאַנטן פּוילישן שול־חבר. איך האָב אים אויפגעזוכט און ער האָט מיר פאַרשאַפט אַן אָרט ווו זיך אויפצוהאַלטן. דאָס איז געווען אויף דער פאמארסקע גאַס אין וואַרשע. אין דער זעלבער שטוב זענען געווען נאָך באַהאַלטענע יִדן. נאָך עט־לעכע וואָכן האָט מיר די באַלעבאָסטע טעפּסאָוואַ געזאָגט, אַז זי האָט שוין צו פיל יִדן און איך מוז פאַרלאָזן דאָס אָרט.

געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ בין איך ווידער אַוועק צו מיינעם אַ באַקאַנטן פּאָליאַק טשעסלאַוו וורובלעווסקי, אויף מאַרשאַלקאָווסקע גאַס. ער האָט מיר דערלויבט אי־בערצונעכטיקן אין דער ביוראָ, ווו ער האָט געאַרבעט און שפּעטער מיר פאַרשאַפט אַ „מלינה" אויף דער טשערני־קאָווסקע גאַס, ביי אַן אַלטער בעטלערין. דער בעטלערינס זון איז פאַרשיקט געוואָרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד און די קריסטין האָט נישט געהאַט פון וואָס צו לעבן. ביי אָט דער קריסטין בין איך געווען ביזן פּוילישן אויפשטאַנד אין וואַרשע.

ביים ליקווידירן דעם פּוילישן אויפשטאַנד בין איך צו־זאַמען מיט דער פּוילישער באַפעלקערונג אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין אָדזיוואָל און דאָרטן האָט מען מיר צוגעטיילט אַ שטוב צו וווינען. כ׳בין דאָרט געווען צוויי וואָכן, אָבער פּלוצלינג האָבן די קריסטלעכע קינדער אָנגעהויבן שרייען אויף מיין אַברהמעלע „זשיד" און כ׳האָב געמוזט פון דאָרט אַנטלויפן.

כ׳בין אַוועק קיין קראַקאַ און זיך איינגעלאָקירט אין אַ זאַמלפּונקט פון ר. ג. א.,ווו עס זענען געווען היימלאָזע פּאָ־ליאַקן פון וואַרשע. דער גורל האָט באַשטימט, אַז מען האָט מיך ווידער אַרויסגעשיקט צוזאַמען מיט אַנדערע פּוילישע פאַמיליעס אין דעם זעלבן שטעטל אָדזיוואָל, אָבער אין אַן אַנדער גאַס. איך בין געגאַנגען זוכן אַ באַשעפטיקונג און אויף צו־להכעיס באַקומען באַשעפטיקונג אַלס דאָלמעטשע־רין (איבערזעצערין) ביי דער דייטשישער זשאַנדאַרמעריע.

איך פלעג אויך אַ ביסל האַנדלען אויפן מאַרקפּלאַץ. דאָרט האָב איך געטראָפן דעם ד״ר לאַנדאַוס פרוי מיט זייער טאָכ־טער האַלינאַ און זון.

אין דעם שטעטל האָב איך איבערגעלעבט אַלס קריסטין ביז עס האָט אַריינגעמאַרשירט די רוסישע אַרמיי.

נאָך דער באַפרייַונג

נאָך דער באַפרייונג בין איך מיט דער קריסטלעכער פרוי מאַטושקאָוואַ (די בעטלערין) געקומען צוריק קיין זשי־ראַרדאָוו.

ווי נאָר כ׳בין אַריינגעקומען אין שטאָט האָב איך דערפילט די פּוסטקייט און פאַרשטאַנען אַז אין אַזאַ טראַגעדיע וועל איך דאָ מער נישט קענען לעבן. כ׳בין געגאַנגען אין אונ־דזער הויז. דער ערשטער האָט מיך באַגעגנט דער סטרוזש און מיר באַלד דערלאַנגט אַזאַ ברוך הבא: „ווו האָבן די ווערעם איבערגעהאַלטן?". אין אונדזער שטוב האָט מען מיך נישט אַריינגעלאָזט. כ׳בין געגאַנגען אין מאַגיסטראַט בעטן אַ וווינונג. דאָרט האָט מען מיר געזאָגט, אַז די מישפּחה מילנבאַך זענען געווען די ערשטע יִדן וואָס זענען צוריק־געקומען, די ווייצערס די צווייטע און איך די דריטע.

ס׳ערשטע בין איך געלאָפן זען די מילנבאַכס. נאָך שווע־רע באַמיִונגען האָב איך צוריקבאַקומען אונדזער וווינונג. אָבער ביינאַכט זענען געקומען אונטערן פענצטער פּאָליאַקן און מיך געוואָרנט, אויב כ׳וועל זיך נישט אָפּטראָגן פון דאַנען וועלן זיי מיך דערשיסן. דאָס איז אין יענע צייטן נישט געווען גרינגצושעצן, ווייל הונדערטער יִדן זענען נאָך דער באַפרייונג דערמאָרדעט געוואָרן דורך פּוילישע באַנדעס.

און איך האָב געמוזט אַנטלויפן פון מיין שטעטל זשי־ראַרדאָוו.

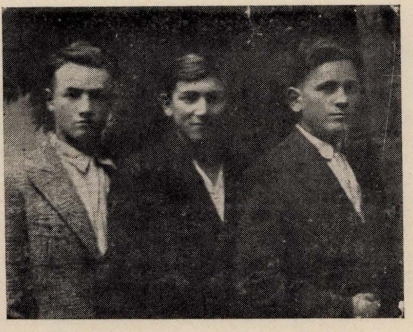

דריי חברים זענען זיי געווען. — פון רעכטס צו לינקס: חיים גאָלדבערג, הערשל יעלען און יאָסל וויסקיטסקי. די נאַציס האָבן זייער יונגן לעבן איבערגעהאַקט.

מאפע פון די יידישע שטעטלעך פון וואַרשעווער ראַיאָן אין דאַטעס ווען זיי זענען ״אויסגעזוידלט״ געוואָרן אין וואַרשעווער געטא. — צווישן זיי אויך די שטעטלעך זשירארדאָוו, אמשינאָוו, וויסקיט.

Kreishauptmannschaft SOCHACZEW – BŁONIE — קרייז סאָכאטשעוו — בלוינע

	ארט	צאָל יידן			איינזידלונג אדער צאָל פליטים און גולים		איבערזידלונג
		ביזן 1 IX 1939	1940	1941	1939 XII — IX	1940	1941
1	בלוינע BŁONIE	2800[1]		[1]2100 — II		צ. פ. ג. 1/V — 617 פון קאוואל, לובצין, אלאָה, לאָדוש, לאָדושער אלעקסאנדער[2] צ. פ ג. 1/VI — 926[3]	II (פארן 20/II) — קיין וואַרשע[4]
2	גראָדזישסק GRODZISK	3600[5]	VIII — 3793(543)[3] XI — 4500[6]	II — קרוב 6000[7]	XII — פון פרוזגער אין לאָדושער געגנט[8]	צ. פ. ג. 14/I — 1103 פון גראָדזיסק וויעלקאָפּאָלסקי, אלעק־ סאַנדער, שאמאָטוי, קאָנסטאַנטינאָו, לאָדוש, וורשאָקי אין אנד.[9] ? — פון קראָקע[10]	12/II — 20/II — קיין וואַרשע[11] געבליבן א כיסר יידן באשעפטיקט ארן וואַרשאסאן VII — קיין וואַרשע[12]
3	לעשנא LESZNO gm. Radzików	320[13]	XII — קרוב 300[14]				1 — 1200 פון ברוזינאָו, נאָראָדשין, פּאָדקאָוא לעצנא, מילאָאוועק[15] II — קיין וואַרשע[16]
4	אמשינאָו MSZCZONÓW	קרוב 2200[17]		I — קרוב 2000[18]			II — קיין וואַרשע[19]
5	סאָכאטשעוו SOCHACZEW	קרוב 4000[20]	העכער 3000[18]	I — [18]2300	צ. פ. ג. 1/II — 102 פון לאָדוש און זגיערוש[21] צ. פ ג. 1/VI — 150[22]		18/I — 900 קיין זשיראָרדאָוו[23] 15/II — קיין וואַרשע[24]
6	וויסקיטקי WISKITKI	1500[25]		I — קרוב 2000 [18](500)	צ. פ. ג. 1/III — 419 פון לאָדוש, לובצין, קאָוואל, ליפנא, פּלאָצק, זגיערוש[26] צ. פ. ג. 1/VI — 490[27]		3/I — קיין וואַרשע[28]
7	זשיראָרדאָוו ŻYRARDÓW	VII — 3200(1100)[3]		טוך I — קרוב 5000[29]	צ. פ. ג. 18/II — 280 פון לובצין, קאָוואל, אלעקסאנדער [26] צ. פ ג. 1/VI — 440[27]		18/I — 300 פון סאָכאטשעוו[30] אנגעקו II — קיין וואַרשע[31]

1) יאו"ם 202
2) „דושאָוונ" 414
3) „דושאָוונ" 415
4) יאו"ם 102, ריונ. I, 352
5) „דושאָוונ" 404
6) יאו"ם 104
7) ריונ. I, ב. 1125 וועגן אויסזיעלונג...
8) ריונ. I, 1125, 1187, חורבן פון קחילה נאדא־ זשין, יאו"ם 104
9) ריונ. I, ב. 352, כיולעפון פון סאָפּאָטשין אָפּשוויל פון יוזעפאָוו ב. 14
10) ריונ. I, ב. 8, גראָדזישסק—מאָזאָוועצקי
11) „דושאָוונ" 115
12) יאו"ם 410
13) ריונ. I, ב. 1228, „א קליין בלוטעלע פון דער פּאָרעמערישער מעטריקיעס פון סאָכאטשעווער יודענראַט"
14) „דושאָוונ" 354; ריונ. I, ב. 353, Abordnung
15) ריונ. I, 1260, „וויסקיטקי"
16) יאו"ם 453

טאָבעלע פון דעם סאָכאטשעוו־בלוינער קרייז, אין דעם די שטעטלעך זשיראָרדאָוו, אָמשינאָוו, וויסקיט.
צאָל יידן אין זיי אין דער וויטערדיקער גורל פון די דאָזיקע יידישע ישובים.

מרדכי באַומאַן

עדות פון אומקום

ערב דעם חורבן

עס איז געווען אַ הייסער זומער־פאַרנאַכט אין די לעצטע טעג פון אויגוסט 1939. מיר האָבן אָפּגעהאַלטן אַ קאָמיטעט־זיצונג פון דער „פּרץ־ביבליאָטעק". די ביבליאָטעק האָט זיך שוין געפונען אונטער דער אפּוטרופּסות פון דער קהילה, וואָס האָט זי איבערגענומען פון די „לינקע".

די זיצונג פון קאָמיטעט אונטערן פאָרזיץ פון חבר שמואל מאַזלשטיין (דאָזאָר פון די פּועלי־צין — צ"ס אין דער קהילה) איז געווען אַ געוויינלעכע. מען האָט דערליידיקט אַ ריי לויפנדיקע ענינים. דער אָוונט איז געווען אַ זייער הייסער, אָן לופט צו אָטעמען. מיר האָבן, ווי ווייט מעגלעך, גע־פּרוווט די ענינים דערליידיקן שנעל, בקיצור. מען האָט שוין געפילט, אַז מיר שטייען ערב גאָר־גרויסע געשעענישן, וואָס פאַרמעסטן זיך צו פאַרווישן און פאַרשווענקען אונ־דזערע אַלע באַשלוסן פון היינט און נעכטן.

די גאַס האָט גערעוועט מיט מלחמה. פון אַלע טירן און פענצטער האָט זיך אַרויסגעריסן די הייזעריקע, גרילצנדי־קע שטימע פון דעם „פירער" — ימח־שמו, וועלכער האָט דורך דעם דייטשישן ראַדיאָ גערעדט, געהעצט, און גע־שטעלט אולטימאַטומס צו דער פּוילישער רעגירונג, אַז זי זאָל אָפּגעבן דייטשלאַנד די פרייע האַפן־שטאָט דאַנציק מיטן גאַנצן „קאָרידאָר". פון דער אַנדערער זייט האָט די פּוילישע ראַדיאָ־סטאַנציע אָפּגעענטפערט מיט שאַרפע אָרויסטרעטונגען פון די פּוילישע מלוכה־מענער. אויסערן־מיניסטער בעק און דער פאַרטיידיקונג־מיניסטער גענעראַל רידז־סמיגלי און אַנדערע האָבן דערקלערט, אַז פּוילן וועט נישט אָפּגעבן קיין איין שפּאַן פון איר ערד — „אַפילו אַ קנעפּל וועלן מיר נישט געבן"...

די מענטשן אַרום די ראַדיאָ־הילכערס זענען געשטאַנען מיט רויט־צעפלאַמטע פּנימער צוהערנדיק זיך צו די באָמ־באַסטישע כוואַטסקע רעדעס פון די פּוילישע מיניסטאָרן, וועלכע האָבן אויף די דייטשישע דראָונגען געענטפערט מיט איבערצייגטער אָדער געמאַכטער זעלבסטזיכערקייט אין זיך. גלייבנדיק צו קענען באַהאַלטן די אייגענע שוואַכקייט און מאַכטלאָזיקייט אין אַ ים פון שיינע הויך־קלינגענדיקע פּאַטריאָטישע פראַזן, געמישט מיט אַ פּאָרציע פון ניבול־פּה אויפן חשבון פון שטאַרקן, פון קאָפּ ביז די פיס באַ־וואָפנטן, דייטשישן קעגנער.

עס געדענקט זיך ווי מיר זאַלבע פינפט — שמואל מאַזל־שטיין, געצל האַלזבאַנד, מענדל יאַקובסאָן, יחיאל טאַבאַקס־בלאַט און איך זענען אַזוי געגאַנגען אייניקע מינוט שטיל־שווייגנדיק און זיך צוגעהערט און צוגעקוקט צו דער מלחמה־וואַקכאַנאַליע און פּסיכאָז, וואָס רוקט זיך אָן פון מינוט צו מינוט ווי אַ לאַווינע, וואָס דראָט אונדז אַלעמען איינצושלינגען.

מיר דערנענטערן זיך אַזוי שווייגנדיק צום סוף פון דער ערשטער־מאַי־גאַס אין דער ריכטונג ווו די באַנען קרייצן אַדורך די שטאָט, ביי דעם אַזוי־גערופענעם שלאַבאַן און אָט הערן מיר ווי פון דער ריכטונג פון וואַרשע קומט אָן אַ צוג. דער צוג איז געווען אַ פול־געפּאַקטער. צוליב דער ענגעניש און דריקעניש האָט מען די טירן נישט געקענט פאַרמאַכן: די מענטשן זענען געפאָרן אויף די דעכער און טרעפּלעך, טייל כמעט הענגענדיק אין דער לופטן. די לופט איז פאַרפולט מיטן געזאַנג פון שיכורע הייזעריקע קולות. דאָס פאָרן די ערשטע מאָביליזירטע סאָלדאַטן, וואָס ווערן געשיקט קיין דאַנציק צו פאַרהיטן דאָס לאַנד פאַרן ערשטן אַדורכברוך פון די דייטשישע אַרמייען אויף דער פּוילישער גרענעץ. ווען דער צוג איז שוין געווען לאַנג פאַרביי האָט נאָך אין דער לופט ווי געשוועבט דאָס פריי־לעכע, הפקרדיקע געזאַנג פון דער באַטרונקענער יונגער חברה.

דאַן רופט זיך אָן דער אייביק־סקעפּטישער, אָבער שטענ־דיק קלוגער, שמואל מאַזלשטיין: — ווי מיינט איר וועט פּוילן מיט דער הילף פון פלעשל קענען איינהאַלטן די גי־גאַנטישע אַרמייען?

עס ענטפערט אים דאַן יחיאל טאַבאַקסבלאַט: — מעגלעך, אַז ווען איך וועל מאָרגן באַקומען די מאָביליזאַציע־אויפ־פאָדערונג וועל איך זיך אויך אָנשיכורן, כאָטש איך טרינק נישט און קען נישט פאַרטראָגן דעם ריח פון בראָנפן. אָבער כדי צו נעמען אַ געזונטן, ניכטערן קאָפּ און גיין אין מלחמה אַריין, איז פּשוט אַ פאַרברעכן פאַר דער מענטשהייט.

יאָ, רוף איך זיך אָפּ צו אים אין אַ מער שפּאַסיקן טאָן,

וועך וועלכן וואָס געהאַלפן. אין דעם ביז דאָן פֿאַרהעלט־ נישמעסיק רויקן צוזאַמענלעבן פון די יידן אין פֿאַלאַקן פון אונדזער שטאָט איז פֿאַרגעקומען אַן ענדערונג. עס האָבן זיך באַלד אָפּגעפונען געווען־ענע פֿאַליאַקן (לרוב פון דעם אונטערוועלט־אָפּפאַל) וואָס האָבן זיך דערווונט, אַז זיי זע־ נען גאָר באמת דייטשן... יאָרן־לאַנג האָבן זיי געלעבט ווי פֿאַליאַקן אין איצט האָבן זיי זיך דערקלערט פֿאַר „פֿאָלקס־ דייטשן". די זענען עס געווען די ערשטע וואָס האָבן אַנגע־ הויבן אַנצוווייזן וווּ צו רויבן. זיי האָבן אַרומגעפֿירט די דייטשישע זשאַנדאַרמעריע איבער די יידישע קראָמען; אַנגעווויזן וווּ עס וווינען יידן און מיט גרויסע בוכשטאָבן באַמאָלט די טירן מיטן וואָרט „יודע". דאָס איז געווען אַ מין סיגנאַל, אַן אָנווייז, אַז דאָס איז אַ יידישע קראָם, אַזוי אַז די פּוילישע באַפעלקערונג זאָל אָהין נישט וואָגן אַריין־ צוגיין אין אויך, אַז דאָס איז אַ הפקר־פֿאַרמעגן.

פֿאַרפּינטערט און פֿארחושכט זענען די יידישע קרעמער געשטאַנען אין זייערע קראָמען פֿאַר זייערע האַלב־ליידיקע פֿאַליצעס. קיין נייע סחורה האָט מען סיי־ווי נישט גע־ קענט קויפן און ווען אפֿילו יאָ האָט עס נישט געלוינט. עס איז אויך געווען אַ מורא די פֿאַראַנטעע סחורה צו פֿאַרקויפן, ווייל אפֿט מאָל האָט דער „קונה" אַנשטאָט צו באַצאָלן גאָר אַרויסגענומען אַ לעגיטימאַציע, אַז ער איז עפּעס אַ משרת ביי דער דייטשישער וועראַמאַכט און מען האָט געדאַנקט גאָט וואָס דער פֿאַרשוין גייט אַוועק מיט דער סחורה נישט מיטנעמענדיק מיט זיך דעם סוחר.

אָט איז באַלד געקומען די ערשטע גזירה, אַז די יידן וואָס וועלן באַגעגענען אַ דייטשישן מיליטער־מאַן, מוזן זיי אים אָפּטרעטן דעם וועג און אַראָפּנעמען דעם הוט. דאָס דורכגיין די גאַס איז בכלל געווען אַ שווערע אָפּקומענ־ש פֿאַר יעדן יידן. נישט וועלנדיק זיך אַנטרעפן פנים־אל־פנים מיט די אַנגעפֿרעסענע פרעכע פרצופים פון דעם „הערן־ פֿאָלק" האָבן יידן בכלל זיך באַמיט וואָס וויניקער זיך צו וויזן אין גאַס, אויסער אין די טונקעלע אוונט־שעהען.

עס איז בכן פֿאַרשטענדלעך, אַז אין דאָזיקן שווערן עקאָ־ נאָמישן און פסיכישן מצב אין וועלכן די יידן האָבן זיך דאָן געפונען זענען די ידיעות וועלכע זענען צו אונדז דערגאַנגען פון מיזרח־זייט פון פוילן געווען, אַזוי צו זאָגן, דערפֿרייענדיק. מען האָט דערציילט, אַז די יידן אין די אָקופּירטע געגנטן — אין און אַרום ביאַליסטאָק, בריסק, לעמבערג, לעבן דאָרטן פריי און צופֿרידן. וויידער האָט מען איבערגעגעבן, אַז אין די גרענעץ־שטעטלעך פון דעם פֿאַר־ נומענעם דורך די רוסן געביט געפינען זיך טויזנטער יידן וועלכע לויפן אַריבער צו די סאָוועטן און די דאָזיקע לאָזן זיי אַריין, הגם עס זענען פֿאַראַן אַ ריי גרענעץ־רעגולירונ־ גען וואָס באַגרענעצן אָבער מין „פֿריינען" גרענעץ־פֿאַרקער.

און באמת איז עס טאַקע אַזוי געווען. אין דער ערשטער צייט האָבן די רוסן אַריינגעלאָזן די יידן, אויך די דייטשן

וועך וווייניק וואָס שיכורן צושטאַנד איז אַנשטאָט אויף בערלין וועסטו גאָר מאַרשירן אויף מאָסקווע.

ער האָט מיר אָבער אין אַ האַלב־לייכטן און האַלב־ ערנסטן טאָן טרעפלעך געענטפערט:

— מען מוז טאַקע צוערשט זיין שיכור כדי צו וועלן מארשירן אויף מאָסקווע...

לאַנגע שעהען האָבן מיר אַזוי שפּאַצירט איבער די זשי־ ראַדאָוער גאַסן, וואָס האָבן זיך ביסלעכווייז אָפּגעלידיקט פון מענטשן; די ראַדיאָ־הילכערס זענען אַנטשוויגן געוואָרן; טירן און פענצטער האָבן זיך צוגעמאַכט; די ליכט אין די שטיבער זענען געוואָרן זעלטענער; הינטער די פֿאַרמאַכטע טירן און פענצטער האָבן אפשר דאָ מענטשן געמאַכט זייער לעצטן סך־הכל מיט דער פרידלעכער וועלט, ספּעציעל די יונגע מיליטער־פליכטיקע, וואָס זענען געווען געוואָרן צו ראַטעוועון דאָס פֿאָטערלאַנד און מיט זייערע קערפּערס פֿאַר־ באַריקאַדירן דעם דורכריס פון דער דייטשישער ארמיי אי־ בער די פּוילישע גרענעצן.

וועך מיר האָבן זיך שפּעט אין אוונט צעשיידט האָט הויך אויפן הימל אַ בלאַסע העל־שיינענדיקע לבנה רויק אַראָפּ־ געקוקט אויפן שלאָפנדיקן שטעטל. ביי אונדז אָבער אין יעדן איינעמס געדאַנק האָט געגאָגט דער אומרו, אַז מיר זענען ווי קליינע שיפעלעך, וואָס טראָגן זיך אויף אַ צע־ ברויזטן, צעשטורעמטן ים, נישט וויסנדיק וווהין עס וועט אונדז פֿאַרטראָגן אין צי מיר וועלן זיין בכוח אויסצוהאַלטן דעם מעכטיקן שטורעם פון דעם צעבושעוועטן געוויטער, וואָס יאָגט זיך אַן אויף אונדז.

דער אַנטלויף קיין מזרח

שוין אין די ערשטע וואָכן פון דער דייטשישער אָקופּא־ ציע זענען מיר געוואָר געוואָרן, אַז אין רעזולטאַט פון דעם דייטש־סאָוועטישן פּאַקט זענען טיילן פון דער געוועזענער פּוילישער טעריטאָריע אַריבער צום ראַטנפֿאַרבאַנד, אַז די אַזוי־גערופענע מזרח־קרעסן, ווילנער געגנט און מזרח־גא־ליציע געפינט זיך אונטער דער סאָוועטישער הערשאַפט. אַנדערש איז דער דאָזיקער פאַקט אויסגעטייטשט געוואָרן פון די פֿאַליאַקן און אַנדערש איז עס קאַמענטירט געוואָרן פון די יידן. פֿאַר גרויסע טיילן פון דער יידישער באַפעל־ קערונג האָט אַט דער אויסטערלישער אָפּמאַך פון בערלין און מאָסקווע געגעבן די מעגלעכקייט זיך אַרויסצוראַטעווען פון די דייטשישע נעגל און זכון אַ וועג צו אַנטרינען און אַנט־ לויפן אין די געוועזענע פּוילישע געביטן, וואָס זענען גע־ וואָרן אַ טייל פון רוסלאַנד.

אין זשיראַרדאָו האָבן מיר שוין געהאַט איבערגעקומען אַרייניאַרש פון די דייטשישע חיילות, וואָס איז בא־ גלייט געוואָרן מיט רדיפות און פּיניקונגען קעגן דער יידי־ שער באַפעלקערונג. מיר האָבן זיך באַמיט צי זיין „שטיליער פון וואַסער" און „נידעריקער פון גראָז", הגם דאָס האָט

האָבן די ערשטע צייט נישט גאָר שטאַרק געהיט דעם דורכ־גאַנג צו די רוסן.

אין דער ערשטער ריי זענען דורך דער גרענעץ געלאָפן יוגנטלעכע פון אַלע קרייזן און שיכטן, ווי שטענדיק זייענ־דיק דרייסט און געוואַגט צו ריזיקאַלישע אונטערנעמונגען. עס זענען אָבער אויך געוועזן נישט ווייניק פאַלן ווען גאַנצע מישפּחות, מיט גאָר קליינע קינדער, האָבן זיך געלאָזן אויף דעם דאָזיקן ריזיקאַלישן און געפערלעכן וועג — זיך אַדורכרייסן דער דייטשישער בלאָקאַדע און זיך אַריינגנבע־נען אויף דער סאָוועטישער זייט.

אין די ערשטע טעג און וואָכן, ווען די דייטש־רוסישע גרענעצן זענען נאָך נישט געוועזן סטאַביל (די גרענעץ־ליניע איז אַגב אַ פּאָר מאָל געענדערט געוואָרן), האָבן זיך אויף אַזאַ אופן טויזנטער ייִדישע פאַמיליעס געראַטעוועט פון די דייטשישע הענט. שפּעטער נאָכן איינשטעלן רעגו־לערע און שווער־באַוואַכטע גרענעץ־פּונקטן איז דאָס אַנט־לויפן געוואָרן וואָס אַ מאָל שווערער. דערצו איז נאָך דער ווינטער 1939־1940, די צייט פון מאַסנווייזן אַנטלויפן, גע־וועזן אַ מוראדיק־קאַלטער מיט גרויסע שניי־זאַוויערוכעס און פרעסט. מען האָט געדאַרפט פאַרמאָגן אָן אַ שיעור כוח און מוט, כדי דורכצומאַכן אַ שיינע פּאָר צענדליק קי־לאָמעטער צופוס, איבער פאַרשנייטע פעלדער, אונטער דער סכנה פון געכאַפּט ווערן פון די נאַצישע שפּירהינט (פיר־פיסיקע און צוויי־פיסיקע).

לאַנגע יאָרן זענען שוין פאַרביי פון יענער ווינטער־נאַכט ווען איך און מיין פרוי האָבן געשוואַרצט די גרענעץ און געלאָפן פון דעם דייטש־אָקופּירטן טייל צום רוסישן און איך קען נאָך די דאָזיקע קאָשמאַרע סצענעס פון דער דאָ־זיקער עפּאָפּעע נישט פאַרגעסן.

אין משך פון די אַלע יאָרן: פון דער היטלער־אָקופּאַציע און פון דעם נע־ונד האָבן אונדזערע אויגן זיך שוין צו־געוווינט צו זען גענוג טרויעריקע בילדער, וועלכע האָבן זיך איינגעקריצט אין אונדזער זיכרון. אָבער דאָס וואָס מיר האָבן דורכגעלעבט אין יענער ווינטער־נאַכט ווען מיר זענען געלאָפן איבער דער גרענעץ, פאַרטונקלט אַלע אי־בערלעבענישן און די טרויעריקע זיכרונות פון אַלע צייטן.

געוועזן איז דאַן אַ שטאַרק־פראָסטיקע ווינטער־נאַכט. די פעלדער און וועלדער, און בכלל אַלע שטעגן, וואָס האָבן געפירט צו דער סאָוועטישער זייט זענען געוועזן הויך באַ־לייגט מיט אַ ווייסן געדיכטן שניי, וועלכער האָט געהאַלטן כסדר אין איין שיטן אין משך פון די לעצטע טעג און נעכט. צוזאַמען מיט אַ קליינער גרופּע ייִדן שלייכן מיר זיך קריכנדיק אויפן בויך, אין די הויכע שנייען, וועלנדיק זיך באַהאַלטן און באַשיצן דעם קערפּער פון די קוילן פון די גרענעץ־וועכטער, וועלכע שיסן זיך סתם אין דער וועלט אַריין פון „היימלעכקייט" וועגן אין דער לאַנגער פינצטע־רער נאַכט און כדי אָפּצושרעקן אַלע יעניקע, וואָס זוכן אַנטרונען צו ווערן פון די נעגל פון די דייטשישע חיות.

מיר וואַנדערן שוין לאַנגע שעהען לענגאויס די קליינע דערפלעך און ייִשובים, וואָס זענען שיטער צעוואָרפן ביים גרענעצפּאַס. אָט דערנענטערן מיר זיך צו אַ לאַנג, פּוסט פעלד, וואָס ווערט באַטראַכט פון ביידע זייטן ווי אַ „נייטראַ־לער פּאַס". דאָס איז אַ לאַנגער פּוסטער שטח צווישן די דייטשישע און סאָוועטישע טעריטאָריעס, וואָס ביידע צדדים רופן עס „קיינעמסלאַנד". אויף דעם פּלאַץ האָבן זיך אין די ערשטע טעג און וואָכן פון דעם בהלהדיקן אַנטלויפן גע־פלעגט פאַרזאַמלען צענדליקער און הונדערטער אַנטלאָפע־נע קרבנות פון דייטשישן טעראָר. די סאָוועטישע וואַך פלעגט זיי אָפט מאָל פאַרהאַלטן נישט וועלנדיק זיי אַריינ־לאָזן צו זיך און צו די דייטשן האָבן זיי שוין נישט גע־וואָלט און נישט געקענט גיין. פלעגן זיי דאָ אָפּליגן טייל מאָל צו עטלעכע טעג און נעכט ביז עס האָבן זיך געטוישט די וואַכן פון דער סאָוועטישער זייט אָדער די וואַכלייט פלעגן באַקומען אַ באַפעל פון דעם צענטער זיך צו מאַכן נישט זעענדיק ווי די מענטשן פאַרשווינדן אויף דער סאָ־וועטישער זייט.

היינט, אין אונדזער נאַכט, איז צוליב די לעצטע שניי־זאַוויערוכעס און ווינטן וואָס האָבן דאָ געבושעוועט די לעצטע טעג, דער גאַנצער שטח הויך באַדעקט מיט שניי, וואָס דער ווינט האָט אַהער צונויפגעבלאָזן פון אַלע זייטן און עס דאָ אויסגעפאָרעמט אין שנייבערג. אויף געוויסע ערטער זענען די שנייבערג אייניקע מעטער די הייך. מיר גייען, ריכטיקער, מיר קריכן אויפן בויך, אין די הויכע גע־דיכטע קופּעס שניי וועלנדיק דורכמאַכן דעם פרייען שטח אין דער טונקלקייט פון דער נאַכט, ווייל אָט הייבט אָן צו טאָגן און עס הייבן זיך שוין אָן אַרויסצוזען די סילועטן פון דעם אַנטקעגנאיבערדיקן וועלדל, וואָס איז שוין אויף דער סאָוועטישער זייט.

אָבער פּלוצלינג באַמערקן מיר פון דער ווייטנס דריי טונקעלע קעגנשטאַנדן אַרויסטאַרטשען פון אַ בערגל ווייסן שניי, ווי דריי אָפּגעשניטענע שטאַמען פון ביימער. אין אָנ־פאַנג האָבן מיר געוואָלט אויסמיידן די דאָזיקע „שטאַמען", ווייל זיי זענען נישט געלעגן דירעקט אויף דעם וועג וואָס מיר האָבן געזאָלט דורכמאַכן. יעדער איבעריקער שפּאַן ביים שוואַרצן אַ גרענעץ איז געוועזן געפערלעך. ווייזט אויס, אַז אַ געוויסער אומפאַרשטענדלעכער אינסטינקט האָט גע־שטויסן די ערשטע פון אונדזער גרופּע דורכצוגיין דורך יענעם אָרט און מיר אַלע זענען זיי נאָכגעקראָכן. ווען די ערשטע פון אונדזער ריי זענען צוגעקומען האַרט צו דעם פּלאַץ פון די דריי „שטאַמען" האָבן מיר אין דער שטילקייט פון דער נאַכט דערהערט אַ פאַרשטיקטן אויסגעשריי פון אַן „אוי!". אינסטינקטיוו איז יעדער געבליבן שטעקן אויף זיין אָרט אין דערוואַרטונג, אַז מיר ווערן דורך דעם מענטש־לעכן „אוי" אויפגעדעקט און וועלן באַשאָסן ווערן דורך די גרענעץ־היטערס פון ביידע זייטן. נאָך אַ פּאָר מינוט טויט־שווייגעניש, וואָס האָט זיך אין יענעם מאָמענט אויס־

געדוכט ווי אַ לאַנגע אייביקייט, האָבן מיר געוואַגט אויפ־צוהייבן אונדזערע קעפּ און מיר האָבן באַמערקט די זעל־ביקע אומהיימלעכע שטילקייט ווי עס איז געוועזן פריִער. ווען דער שפּיץ פון אונדזער קאַראַוואַן האָט אָנגעהויבן פאָרצוזעצן דעם ווייטערדיקן מאַרשרוט זענען מיר אַלע אַדורך דעם פּלאַץ, וואָס האָט אַזוי אויפגערודערט די ער־שטע פון אונדז. יעדער וואָס האָט געוואָרפן אַ בליק אין יענער ריכטונג האָט אַ צאַפּל געטאָן און אַ קאַלטער שווייס האָט אונדז באַגאָסן פון אויבן ביז אַראָפּ. די דריי שוואַרצע קעגנשטאַנדן, וואָס האָבן פון דער ווייטנס אויסגעקוקט ווי שטאַמען פון ביימער זענען אין דער אמתן געוועזן דריי צום טויט פאַרפרוירענע מענטשן. ווייזט אויס אַ מוטער און צוויי קינדער. אַלע דריי זענען געוועזן אין זיצנדיקע פּאָזעס איינגעהילט אין טיכער און שמאַטעס. די מוטער אין מיטן און די צוויי קינדער צוגעטוליעט אין ביידע זייטן...

איך ווייס נישט צי עס געפינען זיך וועלכע נישט איז מענטשלעכע ווערטער אין וועלכער נישט איז שפּראַך, וואָס זאָלן זיין בכוח איבערצוגעבן דעם אָטעם־פאַרכאַפּנדיקן גע־פיל פון רחמנות, צער, יאוש און צאָרן מיט וועלכן מיר זענען געוואָרן אַדורכגענומען אין דעם איינציקן אויגנבליק, ווען אונדזערע אויגן האָבן זיך באַהאָפטן מיט די דריי אומ־גליקלעכע געשטאַלטן. עס האָט פון די דריי טויטע פּנימער אַרויסגעקוקט אַזאַ שטומע הילפלאָזיקייט, וואָס האָט ממש געקענט שפּאַלטן הימלען און אַרויסרופן אַ מבול וואָס זאָל אָפּשווענגען דעם גאַנצן מענטשלעכן מין. אונדז, לעבעדיקע, איז דאָך ווי עס איז געלונגען זיך דורכצושלייכן אומבאַ־מערקט דורך די לעצטע דראָט־פאַרצוימונגען און האַלב־טויטע, מידע און דערשעפּטע האָבן מיר דערגרייכט דאָס וועלדל, וואָס איז שוין געוועזן באַוואַכט דורך די רוסישע גרענעץ־וועכטער.

די נאַכט האָט זיך געזעגנט מיטן טאָג. מיר האָבן גע־וואָרפן אונדזער לעצטן בליק צו דער דייטשישער זייט און עס האָט זיך אונדז אויסגעדוכט, אַז גאַנצע וועלטן טיילן אונדז אָפּ פון דאָרטן. מיר האָבן זיך קוים געקענט פאָר־שטעלן, אַז אָט ערשט נעכטן, געציילטע שעהען צוריק טיילן אונדז אָפּ פון דעם „דאָרטן", ווו די טריט אונדזערע זענען געברענט געוואָרן ווי מיר וואָלטן געגאַנגען אויף הייסע קוילן.

די גאַנצע קאָשמאַרפולע נאַכט מיט אירע שרעק־בילדער און געשפּענסטער האָט זיך אונדז אויסגעדוכט ווי אַן אילו־זיע, עפּעס אַ וויסטער חלום פון וועלכן מען דאַרף זיך וואָס גיכער אָפּטרייסלען און זיך באַמיִען תיכף פאַרגעסן.

פון דער צווייטער זייט האָט זיך אונדז אויסגעדוכט, אַז מיר זענען דורך דער נאַכט מיט פיל יאָרן עלטער און שווערער געוואָרן, אַז דאָס, וואָס איז דורך אונדז דורכגע־מאַכט געוואָרן וועט באַשווערן אונדזער געמיט און פול־שטענדיק צעשטערן די פרייד פון דעם, וואָס מיר זענען דאָס אַלץ איבערגעקומען בשלום.

מיר האָבן זיך געלאָזט אויפן וועג קיין ביאַליסטאָק — די ערשטע סטאַנציע און דער וויכטיקסטער צענטער פאַר די טויזנטער אַנטלאָפענע פון דעם דעמאָלטיקן גיהנום־טאָל וואָס עס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דער אָקופּירטער דורך די דייטשן טייל פון אונדזער היימלאַנד, פּוילן.

ביאַליסטאָק

שוין ביים אָנקומען אויף דער סטאַנציע אין ביאַליסטאָק האָט מען געקענט באַמערקן, אַז די שטאָט באַקומט יעדן טאָג אַ צושטראָם פון נייע מענטשן. מיט יעדן צוג, וואָס איז אָנגעקומען פון דער גרענעץ־ריכטונג זענען אָנגעקומען הונדערטער מענטשן, מענער און פרויען, אין דער מער־הייט יוגנט. אויף אַלעמענס פּנימער איז געלעגן אויסגע־גאָסן די דראַמאַטישע איבערלעבענישן פון די לעצטע טעג און נעכט ביים אַרויסרייסן זיך פון די נאַצישע נעגל דורך שוואַרצן דעם גרענעץ.

די שטאָט האָט געווימלט און געשוויבלט מיט מענטשן. פריינד און באַקאַנטע וואָס זענען געגאַנגען צוזאַמען און האָבן זיך נאָך דעם פאַרלוירן אויף די גרענעץ־וועגן האָבן זיך דאָ ווידער אָפּגעזוכט און געפונען. די באַגעגענישן זע־נען געוועזן פול מיט פרייד, מען האָט זיך אַרומגעכאַפּט, זיך נאָכגעפרעגט אויף די אַנדערע וואָס זענען מיטגעגאַנגען און זענען פאַרלוירן געגאַנגען אויפן וועג. מען האָט זיך דערציילט יעדער זיינע ניסים און מען איז צוזאַמען גע־גאַנגען זוכן עפּעס אַ קוואַרטיר, אַ שטיקל ווינקל, ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן, וואָס עס איז נישט געוועזן פון די לייכ־טע זאַכן.

די הייזער פון די אַלט־איינגעזעסענע ביאַליסטאָקער זע־נען ממש געוועזן איבערגעפּאַקט פון די צענדליקער טויזנ־טער אַנטלאָפענע פון „יענער זייט", וועמען מען האָט באַ־טיטלט מיטן שיינעם נאָמען „ביעזשענצעס".

די ביאַליסטאָקער ייִדן האָבן אין אָנהייב גאָר פריינד־לעך און האַרציק אויפגענומען די ערשטע אַריבערגעלאָפענע ייִדן. אָבער שפּעטער, ווען דער צושטראָם איז געוואָרן וואָס אַ מאָל גרעסער און גרעסער, איז די לאַגע געוואָרן שווע־רער. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָפטע צאַנקערייען און מחלוקתן צווישן די אַלטע תושבים און די אָנגעקומענע. אין שטאָט האָבן אָנגעהויבן אויסצופעלן פּראָדוקטן פון סאַמע ערשטן געברויך. כדי צו באַקומען אַ קילאָ ברויט האָט מען גע־דאַרפט שטיין לאַנגע שעהען אין דער ריי. דאָס זעלביקע איז געווען אויך מיט די אַנדערע נייטיקע זאַכן פון טאָג־טעגלעכן געברויך.

די ביאַליסטאָקער האָבן געטענהט, אַז שולדיק אין דעם זענען די „ביעזשענצעס", זיי עסן אויף דאָס גאַנצע ברויט... די „ביעזשענצעס" האָבן זיך פאַרענטפערט, אַז זיי זענען נעבעך גאָרנישט שולדיק, וואָס די טבע פון מענטשן איז אַזאַ וואָס זיי דאַרפן עסן... זיי האָבן אָפּגעשיקט די טענות

צו די רוסן, אַז דאָס האָבן זיי אימפּאָרטירט פון זייער לאַנד די „אָטשערעד"־סיסטעם, ווו דאָס אָפּשטיין אַ האַלבע נאַכט אויף עפּעס אַן אַרטיקל איז אַ טאָג־טעגלעכע און אַ נאַכט־נעכטלעכע דערשיינונג. די רוסן האָבן זיך אָבער דערפון אין גאַנצן אויסגעלאַכט, זיי האָבן דאָס אַלץ אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט, אויף אַלץ האָבן זיי געהאַט איין עצה „נאַדאַ פּריוויקאַט", מען דאַרף זיך נאָר צוגעוווינען.

מען האָט זיך ווירקלעך אָנגעהויבן צוגעוווינען דערצו. די „אָטשערעדן", די לאַנגע רייען פאַר די פּראָדוקטן פון טאָג־טעגלעכן געברויך זענען געוואָרן אַ וויכטיקער באַשטאַנד פון דעם גאַנצן לעבן אין דעם געדיכטן, פול איבער־געפּאַקטן, ייִדישן ייִשוב אין ביאַליסטאָק.

דערצו נאָך האָט מיט דעם איבערגאַנג־פּעריאָד פון דער פריִערדיקער פּריוואַטער ווירטשאַפט־סיסטעם צו אַ נייער אַ סאָציאַליסטישער עקאָנאָמישער איינשטעלונג געשאַפן אַ גרויסע אַרבעטסלאָזיקייט. מענטשן האָבן פּשוט נישט געהאַט קיין געלט אויסצוקויפן די פּראָדוקטן, וואָס מען האָט יאָ באַקומען אין די רעגירונג־מאַגאַזינען, אמת, נאָך לאַנגע, לאַנגע שעהען פון שטופּענישן, שטיין אין „אָטשערעד" און קעמפן מיט די עלנבויגנס (די פּרייזן אין די רעגירונג־מאַגאַזינען זענען געוועזן ביליקע).

אַ באַגלייט־דערשיינונג פון אָט די נישט־נאָרמאַלע באַדינגונגען איז געוואָרן אַ נייער פּרנסה־קוואַל פאַר אַלע פּרנסהלאָע און אַרבעטסלאָזע — „מיסחר", ריכטיקער שפּעקולאַציע. פון גאָר פרי באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט איז מען געלאָפן און פאַרכאַפּט איין „אָטשערעד" נאָך דער צווייטער. מען האָט געקויפט, אַלץ וואָס מען האָט נאָר באַקומען צו קויפן און שפּעטער האָט מען עס פאַרקויפט אויפן אַזוי־גערופענעם „שוואַרצן מאַרק" פאַר אַ גאָר הויכן פּרייז מיט אַ געהעריקן ריווח. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַפילו אין דער סאָציאַליסטישער געזעלשאַפט געפינען זיך אַזעלכע וואָס „קענען זיך אַן עצה געבן", וואָס האָבן גענוג געלט כדי צו קענען צאָלן געזאַלצענע פּרייזן.

שעהען לאַנג איידער מען האָט אויפגעמאַכט די געשעפטן האָבן זיך שוין געבילדעט לאַנגע רייען אַרום די מאַגאַזינען ווו מען האָט געוווסט (אָדער מען האָט געטראַכט) אַז דאָרטן וועט מען עפּעס פאַרקויפן. עס האָט דאַן קיינעם נישט גע־אַרט, ווען אָפּשטייענדיק אַ פּאָר שעה נאָך אַ שטיקל זייף האָט זיך גאָר אַרויסגעוויזן, אַז אין דעם געשעפט האָט מען גאָר דאָס מאָל פאַרקויפט זאַלץ, ביידע זאַכן זענען געוועזן פּראָדוקטן עובר לסוחר...

עס דערמאָנט זיך מיר אַן עפּיזאָד פון יענע טעג. מיר זענען אַמאָל געוויר געוואָרן אַז אין אַ געוויסן געשעפט וועט מען מאָרגן „געבן" נאַפט (אַגב דאָס וואָרט „געבן" מיינט נישט חלילה אומזיסט, נאָר דאָס געלט האָט נישט געהאַט קיין וועזנטלעכע באַדייטונג, אַבי מען האָט עס באַקומען). צוליב דעם גרויסן מאַנגל אין האָלץ און קוילן, און די גרויסע באַגרענעצונג אין עלעקטריע איז נאַפט געוואָרן אַ גאָר וויכטיקער פּראָדוקט ביים אָפּקאָכן אַ ביסל עסן. פאַר־שטענדלעך, אַז שוין פון גאָר פרי האָבן די יעניקע, צו וועמען עס איז דערגאַנגען דער נאַפט־קלאַנג געקומען צום מאַגאַזין גאָר פרי, ווען די שטערן האָבן נאָך געפינקלט אויפן הימל, כדי צו פאַרכאַפּן אַ בעסערע סטראַטעגישע פּאָזיציע, נעענטער צום אַריינגאַנג און זיין פון די סאַמע ערשטע... אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז ווי פרי עס איז נישט ווער געקומען איז דער שכן זיינער געקומען נאָך פריִער... צום עפענען דעם מאַגאַזין האָט זיך אָנגעקליבן אַ גאָר גרויסער עולם, וואָס האָט מיט פלעשלעך, בלעכלעך, קענדלעך גע־וואַרט אויפן נאַפט. ענדלעך, 9 אַזייגער, האָט מען געעפנט די טירן און מען האָט אָנגעהויבן אַריינלאָזן די סאַמע ער־שטע, וועלכע זענען שוין געשטאַנען, ריכטיקער, געהאָנגען, לאַנגע שעהען אויף די טירן. עס האָט זיך אָבער אַרויסגע־וויזן, אַז היינט ווערט דאָ פאַרקויפט הערינג, גרויסע גע־זאַלצענע הערינג...

מיינט איר אַוודאי, אַז עס האָט ווער רעזיגנירט פון זיין „רשות" אין דער רייע, ווייל ער איז געוואָרן אָפּגענאַרט? חס וחלילה! אויך געזאַלצענע הערינג זענען געווען אַן ענין!

צומאָרגנס טרעף איך אונדזערן אַ גוטן פריינד פון סקער־ניעוויץ, דעם שטענדיק גוט־אויפגעלייגטן און קלוגן לאָזער צודקאָוויטש און ער זאָגט מיר מיט אַזאַ תמימותדיקייט און ערנסטקייט: — דו ווייסט, מרדכי, איך האָב זיך קיין מאָל נישט פאָרגעשטעלט אַז הערינג זאָלן קענען ברענען, נאָך בעסער ווי דער נאַפט, און ווייזנדיק אין דער ריכטונג פון האַרץ, זאָגט ער מיר, — זיי ברענען און ברענען אַזוי ווי אַ ריכטיקער נר־תמיד...

אין אַלגעמיין גענומען האָט זיך יעדער איינער באַמיט צוצופּאַסן צו די גאָרנישט לייכטע לעבנס־באַדינגונגען, וואָס האָבן געהערשט אין ביאַליסטאָק ווי בכלל אין אַלע פאַר־נומענע געביטן אין די ערשטע מילחמה־צייטן דורך די סאָוועטן.

פון צייט צו צייט האָבן מיר, דאָס ביסל זשיראַרדאָווער ייִדן, וועלכע זענען דאַן געווען אין ביאַליסטאָק זיך צונויפ־געטראָפן אין דעם זייגערמאַכער־געוועלב ביי אַ זשיראַרדאָ־ווער לאַנדסמאַן, יהונתן זינגער, וועלכער האָט זיך איינ־געאָרדנט אַ וואַרשטאַט צו פאַרריכטן זייגערלעך און האָט זייער גוט פאַרדינט.

שפּעטער נאָך זיין צוריקפאָרן אַהיים נאָך פּוילן האָב איך איבערגענומען ביי אים דאָס געוועלבל ווי אַ פּריוואַטע ווויי־נונג און די טראַדיציע פון צונויפטרעפן זיך פון באַקאַנטע פריינד פון זשיראַרדאָוו און אומגעגנט איז פאָרגעזעצט גע־וואָרן ביז דער גורלדיקער שעה פון דער „פּאַספּאָרטיזאַ־ציע". די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן פאַרלאַנגט פון די „פרעמדע", די געקומענע פון פּוילן, אָדער זיי זאָלן אַרויסנעמען רוסישע פּעסער, אָדער זיי זאָלן נאָכטאָן דעם ביישפּיל פון אַ סך אַריבערגעקומענע פון פּוילן, וועלכע האָבן באַלד ביים אָנקומען זיך פאַרשריבן און אַוועקגעפאָרן קיין

טיף־רוסלאַנד אויף אַרבעט. געגעבן האָט מען די „פרעמדע" נישט געוויינלעכע סאָוועטישע פּעסער נאָר מיט אַ „פּאַ־ראַגראַף 11", וואָס האָט געהייסן, אַז מען איז געוואָרן ביר־גער פון אַ צווייטער מדריגה. די דאָזיקע האָבן נישט געהאַט קיין רעכט צו וווינען אין די אַזוי־גערופענע „רעזשימנע שטעט" ווי ביאַליסטאָק, לעמבערג און בכלל אין קיין שום אָרט נאָענט ביי דער גרענעץ.

ייִדן האָבן נישט געוווּסט וואָס צו טאָן. אין ערשטן פאַל, נעמען פּעסער, האָבן זיי געהאַט אין זיכרון די יאָרן פון נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה, ווען טייל איז געבליבן פאַרשטעקט אין רוסלאַנד פון וואַנען זיי האָבן זיך נישט געקענט אַרויסקריגן אין דער פרייער וועלט. יעדער האָט איצט געמאַכט דעם חשבון (ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויס־געוויזן, דעם פאַלשן), אַז די מילחמה וועט זיך דאָך שנעל ענדיקן. די פּערספּעקטיוו צו בלייבן אין רוסלאַנד און ווערן אָפּגעריסן פון דער גאַנצער וועלט, דאָס האָבן אַפילו די הייסטע קאָמוניסטן נישט געלאָקט.

פון די יעניקע וואָס האָבן זיך פון די ערשטע פאַרשריבן אַוועקצופאָרן קיין טיף־רוסלאַנד אויף אַרבעט, טייל אין קוילן־גרובן, טייל ערגעץ־אַנדערש, זענען פון אומעטום גע־קומען נישט קיין געהויבענע גרוסן. כמעט אַלע האָבן גע־שריבן, אַז זיי באַדויערן זייער דעם שריט. שוואַרצע אַרבעט, מאַנגל אין עסן און דער עיקר שלעכטע באַהאַנדלונג. דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַזאַ לאַגע, אַז אָפּאַרבעטנדיק דאָרטן איי־ניקע חדשים זענען אַ סך פון די יעניקע, וועלכע זענען מיט אַזאַ ענטוזיאַזם אָפּגעשטאַנען לאַנגע טעג און נעכט אין די רייען כדי זיך צו פאַרשרייבן אַוועקגעשיקט צו ווערן אין רוסלאַנד, צוריקגעקומען פאַרחושכטע און אַנטוישטע.

ביאַליסטאָק און די גרעסערע שטעט פון די פאַרנומענע דורך די רוסן געביטן זענען געוועזן פאַרפלייצט מיט טויזנ־טער אַזעלכע צעבראָכענע מענטשן וועלכע האָבן דאַן אַנט־מוטיקט די אַלע וועלכע עס איז שוין נימאס געוואָרן די שווערע לעבנס־באַדינגונגען אין דעם ענגן מיט פּליטים אָנגעשטאָפּטן ביאַליסטאָק. די יעניקע וואָס האָבן געטראַכט וועגן עוואַקויִרונג און איבערשיכטונג קיין רוסלאַנד איז דאַן, נאָך די דאָזיקע אויטענטישע גרוסן, דער חשק צו דעם אָפּגענומען געוואָרן.

דעמאָלט איז ביי אַ סך געבוירן געוואָרן דער געדאַנק, אַז אפשר איז טאַקע בעסער צוריקפאָרן „אַהיים", קיין פּוילן, ווו יעדער איינער האָט נאָך דאַן געהאַט די נאָענטע, די מישפּחה, מיט וועמען מען האָט זיך, דורך פאַרשידענע וועגן, אַדורכגעשריבן. כאַראַקטעריסטיש, די גרוסן פון דאָרטן, פון פּוילן, זענען אַלע מאָל געווען באַרויִקנדיקע. עס זענען געווען געוויסע צייטן, ווען די דייטשן פלעגן אַ ביסל אָפּלאָזן די פאַרפאָלגונג־מאַשין און די ייִדן האָבן אין דער דאָזיקער אָטעם־פּויזע באַוויזן זיך צוצופּאַסן צו די גענוג־אומדערטרעגלעכע באַדינגונגען, איינריידנדיק זיך און אַנדערע, אין זייער נאַיִוויטעט, אַז אפשר איז דאָס שוין די גרענעץ ביז וואַנען די דייטשן זענען דערגאַנגען מיט זייער רשעות, און עס וועט שוין אַזוי בלייבן... איז מילא! וועט מען זיך צופּאַסן און מען וועט איבערלעבן! — דאָס איז געווען דער געדאַנקען־גאַנג פון גרויסע טיילן פון די ייִדן אין פּוילן.

טייל, וואָס זענען געבליבן אונטער דער דייטשישער אָקו־פּאַציע, זענען געגאַנגען נאָך ווייטער און געשריבן צו די קרובים און נאָענטע וואָס זענען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, צו וואָס דאַרפט איר דאָרטן זיצן און ווערן פאַרשוואַרצט אין דער פרעמד נישט האָבנדיק וואָס צו עסן און ווו צו שלאָפן. קומט בעסער אַהיים, ווו „יאַקאָש מען טוט זיך אַן עצה" און לאָמיר אַלע זיין צוזאַמען.

אַזוי האָט מען מיט גוט־מיינענדיקע כוונות געטאָן אַ רעה, סיי זיך, סיי די נאָענטע, וואָס מען האָט שפּעטער באַדויערט. הונדערטער און טויזנטער האָבן זיך געשוואַרצט די גרענעץ צוריק קיין פּוילן און גלייך אַריינגעפאַלן אין דער פּאַסטקע פון דער דייטשישער טייוול־מאַשין, וואָס האָט דאַן קאָנ־צענטרירט די ייִדן אין די געטאָס און שפּעטער באַוויזן כמעט טאָטאַל זיי צו פאַרניכטן.

אויף מיין גורל איז אויסגעפאַלן צו זיין פון די גאָר וויי־ניקע פון די זשיראַרדאָווער ייִדן, וואָס זענען צוריקגעקומען פון די סאָוועטיש־פאַרנומענע געביטן. אָנגעקומען איז עס מיר מיט גרויסע יסורים. און שפּעטער מיט יאָרן לאַנגע ביטערע ראַנגלענישן איז מיר געלונגען אויסצומיידן צו צאָלן „דעם העכסטן פּרייז" פאַרן פאַטאַלן טעות.

עס וועט מיר אָבער שטענדיק בלייבן אין זיכרון די קור־צע צייט וואָס עס איז אונדז אויסגעקומען צו פאַרברענגען מיט פרייד מיט די גאָר נאָענטע, וועלכע מיר האָבן נאָך געטראָפן אין דער היים, נאָך אונדזער נע־ונד אין ביאַליס־טאָק. עס האָט אָבער פון אַלעמען אַרויסגעבליקט דער שטו־מער חרטה־געפיל פון מענטשן וואָס האָבן אויף זיך גופא געבראַכט אַן אומגליק.

די „היים" איז דאַן גאָר גיך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן ענגן קאַסטן פון פיר גאַסן, ווו די קרבנות זענען געווען צוזאַמענגעשטיקט, אַז עס איז נישט געווען מיט וואָס צו אָטעמען. אָבער אויך דאָס גליק פון צוזאַמענאָטעמען האָט מען אונדז נישט פאַרגונען. עס איז געקומען דער דייטשי־שער באַפעל פון ליקווידאַציע, פון אַרויסשיקן אַלע ייִדן פון די שטעט און שטעטלעך קיין וואַרשע, אין דער דאָר־טיקער הערמעטיש־פאַרמאַכטער געטאָ. דאָ האָבן מיר זיך דאָס ביסל זשיראַרדאָווער ייִדן צעשאָטן ווי זאַמדעלעך אין דעם גרויסן עמק־הבכא, וואָס האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט די וואַרשעווער געטאָ.

אין דער וואַרשעווער געטאָ

אין דעם גרויסן תחום פון וואַרשעווער געטאָ האָבן זיך די פּאָר הונדערט ייִדישע פאַמיליעס פון זשיראַרדאָוו זייער

ווייניק אַנגעזוכט. זיי זענען געוואָרן צעפלאָסן און צעשוווומען אין די גרויע טאָג־טעגלעכע זאָרגן ווי אַזוי דעם טאָג אי־ בערצולעבן.

אונטער די אָפּגרונדערטע און שטרענג־באַוואָכטע מויערן פון געטאָ האָבן זיך געפונען אַ פאָר הונדערט טויזנט לעבנס, וועלכע האָבן געצאָפלט פון כסדרדיקן שרעק, צעפרעסן פון הונגער, טיפוס, עפידעמיעס פון פאַרשידענע קראַנקייטן. דאָס קעטשל פון „חסד־של־אמת" איז אומאויפהערלעך געפאָרן אידער די וואַרשעווער גאַסן און אויפגעקליבן די טויטע, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט איבער די גאַסן. באַדעקט די דאָזיקע קרבנות מיט פאָפּיר און אויף דעם אַרויפגעלייגט אַ שטיין, אַז דער פאָפּיר זאָל נישט אַראָפּפאַלן, איידער עס האָט זיך נאָך אָנגעהויבן די אויסזידלונג־ און פאַרניכטונג־ פּראָצעס האָט שוין דער הונגער און טויט צוגענומען פון וואַרשעווער געטאָ טויזנטער און טויזנטער קרבנות.

אויך דער קליינער ייִדישער קיבוץ פון זשיראַרדאָו האָט געגעבן זיין בלוט־צושטייער צו אָט דער אָקציע. אין יענע שוועָרע טעג, וועָן עס האָבן זיך געטראָפן באַקאַנטע און פרייַנד פון אונדזער שטאָט, איז צוזאַמען מיט די ידיעות פון קריג און פראָנט, וואָס זענען אָפּ גארנישט געווען קיין פרייַלעכע, האָט מען אויך איבערגעגעבן וועגן דעם אַדער יענעם באַקאַנטן פון אונדזער שטאָט, וואָס האָט זיך שוין אויף אייביק באַפרייט פון אונדזערע טאָג־טעגלעכע דאגות און זאָרגן...

אָט איז נעכטן געשטאָרבן הרב קרעמסקי, אַן איידעלער סימפּאַטישער מענטש, וועלכער איז צו אונדז קיין זשיראַר־ דאָו געקומען פון דער שטאָט ליפּנע און נאָך אַ גרויסן וואַלד־קאַמף, ווי עס איז געווען דער שטייגער פון יענע צייטן, איבערגענומען דעם אָמט פון מורה־הוראה. פאָר דער פאַר־ העלטנישמעסיקער קורצער צייט וואָס ער האָט אָמטירט האָט ער באַוויזן צו ווערן באַליבט און געאַכטעט פון אַלע קרייזן פון שטאָט. געשטאָרבן איז ער ערגעץ אין אַ וואַר־ שעווער קעלער פון הונגער אין דערשעפונג.

אָט איז געשטאָרבן אַברהם נימאַן, דער ליבער סימפּאַ־ טישער יונגער דאָקטער פון אונדזער שטאָט, וועלכער האָט זיך אין דעם גרויסן קעסל פון וואַרשעווער געטאָ אויף אַרויסגעוויזן. אַ קורצע צייט איז ער געווארן איינער פון די הויפּט־דאָקטוירים פון דעם טשיסטע־שפּיטאָל, אין זיין מסירת־נפשדיקער אַרבעט ווי אַ דאָקטער האָט ער זיך אַנ־ געשטעקט מיט טיפוס און געשטאָרבן.

מאָכטאָ פלעגן מיר אַראָפּלאָזן די קעפּ נאָך אַזעלכע ידיעות.

צוויי פאָלן פון אַ סך, וואָס איך האָב געזען, וויל איך דאָ פאַרצייכענען.

אויך קאַרמעליצקע גאָט אין אַ הייסן זומער נאָכמיטאָג ליגט אַ יִד אויף אַ שוועל פון אַ הויז און שרייט. ער שרייט מיט אומגעהיירע באַנומענע קולות, וואָס איז געווען אַ זעלטנהייט אין וואַרשעווער געטאָ, ווו מען איז געווען גע־ וווינט צו אַ שטיל שפּאַטשעריי אין מורמלערי, כדי מען זאָל אין דרויסן, ביים שונא נישט הערן. דער יִד האָט שוין דעמאָלט נישט געהאַט אין זינען די אַלע פאַרזיכט־ מיטלען. ער האָט מיט די לעצטע הייזעריקע קולות געי שריגן: — יִידן ראַטעוועט! כ׳בין הונגעריק! שענקט אַ שטיקל ברויט! דער יִד איז געווען אַ באַקאַנטער וואַסער־ פירער פון אונדזער שטאָט.

און ווייטער, אַ שטילער פאַקט:

אויף אייגער פון די וואַרשעווער גאַסן, דאָס זיך עק זאַמענהאַף־גענשע. עס איז אַ שיינער זומער־פאַרנאַכט אין דער טרויעריקער וואַרשעווער געטאָ. די גאַסן זענען פאַר־ פולט מיט שטראַמענדיקע מאַסן מענטשן, וועלכע לויפן האַס־ טיק אין אַלע זייטן. דאָס איילן זיך די מענטשן אין די פאַר־ נאַכט־שעהען אַהיים, כדי צו קומען איידער די טויערן ווערן הערמעטיש פאַרמאַכט אויף אַ גאַנצע נאַכט, ווען קיין יִד טאָר זיך אויף דער גאַס נישט באַווייזן. שטייט אַ מענטש אָנגעלענט אויף דער מויער מיט אַן אויסגעשטרעקטע האַנט — ער בעט אַ נדבה. צופעליק האָבן זיך אונדזערע אויגן באַגעגנט און דאָס הארץ איז מיר ווי אויף אַ מינוט געבליבן שטיין. געווען איז עס אַ ליבהאַרציקער מענטש מיט ווענען עס האָט מיך געבונדן פערזענלעכע גוט־פריינדשאַפט צוזאַ־ מען מיט עמיינזאַמע פּעזעלשאַפטלעכע אידעאַלן. ער רעדט קוים וואָס מען הערט: — „די פרוי געשטאַרבן, דאָס איינ־ ציקע קינד אונדזערס ליגט קראַנק אין שפּיטאָל, איך וועל שוין אויך אַוודאי לאַנג נישט אויסהאַלטן"... איך האָב קיין וואַרט נישט געקענט אַרויספרעסן פון מיר וואָס זאָל אים געבן אַ וועלכע נישט איז טריייסט. איבעריקנס עס וואָלטן זיך דאָן קיין מענטשלעכע רייד ניט אַריינגעפאַסט, וואָס זאָלן קענען אויף אַ וועלכן עס איז אופן לינדערן דעם אומגע־ הייערן צער און יאוש, וואָס האָבן אַרויסגעבליקט פון זיינע נישט־דאָקטאָר אויגן...

און אַ פאַסירונג וועגן וואָס איך האָב געהערט:

געווען איז עס נאָך אין די ערשטע חדשים פון געטאָ. דער הונגער און דער מאַגל אין שפּייז־פּראָדוקטן האָט זיך שוין שטאַרק געפֿאַזט פילן. דער איינציקער וועג פון באַזאָרגן זיך מיט אַ ביסל עסן־פּראָדוקטן איז געווען דער שמוגל. דורך די מויערן וואָס האָט אָפּגעטיילט דעם געטאָ פון די פוילישע גאַסן האָט מען פאַר געלט געקענט אַלץ אַריינבאַקומען. ייִדישע קינדער זענען געווען פלינק און רי־ רעוודיק און האָבן דורך קליינע שפאַלטן אַדער פּשוט דורך אַריבערקלעטערן די געטאָ־מויערן, זיך אַריינבאַקומען אין די פּוילישע גאַסן און דאָרט אויפֿגעקויפט אַ ביסל שפּייז און עס צעבראַכט אין געטאָ. עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז אַזאַ „עסקורסיע" איז געווען פאַרבונדן מיט סכנת־נפשות. נישט איין מאָל האָט מען געקענט זען הענגען אויף די מוי־ ערן פון געטאָ די פאַרשטאַרטע גופימלעך פון דורכגעשאַ־ סענע ייִדישע קינדער וואָס זענען געבליבן הענגען אויף די דראָטן.

געווען אָבער אַ צייט ווען די נאַצישע בעסטיעס האָבן געוואָלט אַריינברענגען אַ ביסל נייעס אין זייער פאַרניכ־טונג־אַרבעט. זיי האָבן דאַן צונויפגעקליבן עלף קרבנות, קינדער, וועלכע זיי האָבן געכאַפּט ביים אַריבערקריכן די מויערן. געווען זענען עס אונטערוואַקסנדיקע קינדער צווישן 10—12 יאָר, וועמען דער הונגער האָט אַרויסגע־טריבן פון די הייזער, כדי איינצושטעלן זייער יונג לעבן איינצושאַפן עפּעס שפּייז פאַר זיך און דער מישפּחה. די דייטשן האָבן דאַן מיט דער גאַנצער אומפאַרשעמטקייט אינסצעניזירט אַ פּראָצעס ווו די עלף קינדער זענען גע־מישפּט געוואָרן פאַר ברעכן דעם דייטשישן געזעץ און זע־נען געוואָרן פאַראורטיילט צום דערשיסן. דאַן האָט מען איבערגעגעבן אין געטאָ, פון מויל צו מויל, די ווייטערדי־קע גרויל־כראָניק:

צווישן די עלף קינדער, וועלכע מען האָט אויסגעשטעלט צו דער עקזעקוציע איז געווען אַ מיידעלע מיט לאַנגע בלאָנדע צעפּ, וועלכע האָט זיך קאָנווולסיוו געווערט און נישט געלאָזט זיך דערשיסן. אַז די ייִדישע פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן געמוזט זיין אָנוועזנד ביי דער עקזעקוציע זע־נען פון דערשיטערונג שיעור נישט אַראָפּ פון זינען.

געווען איז עס אַ מיידעלע פון זשיראַרדאָוו. אפשר האָט איר אַ מאָל געהערט פון אַהרן־לאָזער דעם סאָדעמאַכער? צופעליק האָבן מיר געוווינט בשכנות מיט דער דאָזיקער פאַמיליע אין זשיראַרדאָוו. דאָס מיידעלע מיט די בלויע אויגן און גאָלדענע האָר האָב איך כמעט יעדן טאָג געזען פאַר מיינע אויגן, דאַן ווען די היטלער־בעסטיע האָט נאָך נישט אונטערגענומען דעם אויסראָטונג־מאַרש.

דאָס מיידעלע מיט די לאַנגע בלאָנדע צעפּ איז געווען דאָס גאָלדן־האָריקע מיידעלע, דעם סאָדעמאַכערס טעכטערל. די דאָזיקע, וואָס האָט זיך געווערט אין די רוצחישע הענט, דאַרף ווי אַ סימבאָל פון צער און צאָרן, ווי אַ סימבאָל פון קדושה אויף אַלע אייביקייטן, געהייליקט ווערן אין אונדזער אַלעמענס זיכרון.

ישראל מילנבאַך

דער ערשטער פּאָגראָם און נאָך אים

ישראל מילנבאַך, דער זון פון משה און צעשיאַ, און זיין פרוי אידאַ (פון דער היים וויסאָצקאַ) געוווינט אין זשיראַרדאָוו, שטשעלעצקאַ גאַס 7, (אַזוי גערופן „טעקלין"). איצט אין תל־אָביב.

בשעת די דייטשן זענען אַריין אין זשיראַרדאָוו האָבן מיר געוווינט אין וואַקסמאַנס הויז.

נישט יעדער זשיראַרדאָ־ווער ווייסט דערפון, אַז באַלד אינעם ערשטן טאָג פון מיל־חמה־אויסברוך האָט די שטאָט געקענט פאַרברענט ווערן. אָפּגעהיט פון דעם אומגליק האָט דער ייִד קאַ־ראָל ראָזענצווייג, וואָס האָט געאַרבעט אַלס מעכאַניקער אין דער גאָזשעלניע.

די זשיראַרדאָווער גאָזשעלניע האָט אויסגעאַרבעט 100 פּראָצענטיקן אַלקאָהאָל פאַר דער פּוילישער אַוויאַציע. ווי נאָר די ערשטע דייטשע עראָפּלאַנען האָבן אָנגעהויבן באָמבאַר־דירן נאָענט פון דער גאָזשעלניע, האָט ראָזענצווייג אויף זיין אייגענער אַחריות געעפנט דעם הויפּטקראַן פון ספּירט־רע־זערוואַר און אַרויסגעלאָזט דעם גאַנצן אַלקאָהאָל אין דעם טייכל אַריין, וואָס פליסט ביי דער גאָזשעלניע. ווען דער ספּירט איז שוין געווען אויסגעגאָסן, זענען דאָרטן געפאַלן באָמבעס, אָבער שוין אָן וועזנטלעכן שאָדן. ווי ס'האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן זענען אינעווייניק געווען רעזערוון פון מיליאָנען ליטער ספּירט, און ס'איז גענוג געווען, אַז די גאַנצע שטאָט זאָל דערפון אַוועקגיין אין פלאַמען. דאָס גאַנצע טייכל האָט געברענט עטלעכע טעג און די שטאָט איז אָפּ־געהיטן געוואָרן פון אַן אומגליק.

ווי נאָר די ערשטע באָמבעס זענען געפאַלן האָבן מיר פאַר־לאָזט אונדזער דירה און זיך אַריינגעצויגן אין אונדזער לע־דער־פאַבריק.

אונדזער פאַבריק אַ באַהעלטעניש פאַר ייִדן

אַזוי ווי דייטשן זענען אַריין אין דער שטאָט האָבן זיי געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע זאָלן אַרויסגיין אויפן פעלד הינ־טער דער שטאָט. נישט אַלע ייִדן האָבן זיך אונטערגעגעבן דעם באַפעל. ביי אונדז האָט מיין פאָטער ז"ל אויסגערופן: „ווער ס'איז דאָ אין דער פאַבריק זאָל נישט אַרויס, ווייל דאָס זענען דייטשן! אַז זיי הייסן גיין רעכטס, דאַרף מען גיין לינקס". אַן ערך 200 מענטשן האָבן זיך באַהאַלטן ביי אונדז

אין פאַבריק און נישט געגאַנגען אין פעלד זיך אַוועקצו־לייגן אונטער דער שמירה פון באַוואָפנטע דייטשן מיט מאַ־שין־ביקסן.

די שטאָטישע ייִדן האָט מען אַרויסגעיאָגט. פיל האָט מען פאַרשלאָסן אין וואַגאָנעס און אַוועקגעשיקט קיין ברעסלאַו אויף אַרבעט. נאָך עטלעכע טעג זענען זיי צוריקגעקומען.

שוין די ערשטע אַקציע האָט געקאָסט עטלעכע ייִדישע קרבנות. איינער פון די אומגעקומענע איז געווען פון דער פאַמיליע גרושקאַ.

דער ערשטער פּאָגראָם

עטלעכע טעג נאָך דעם, ווי די דייטשן זענען אַריין אין דער שטאָט, האָבן די פאָלקס־דייטשן, צוזאַמען מיט פּאָליאַקן פון דער אונטערוועלט, גענומען רויבן ייִדישע געשעפטן. פיל געוועלבער האָבן זיי אַליין אויפגעבראָכן און צעראַבירט די סחורות. צווישן אַנדערע איז אויך אויסגעראַבירט געוואָרן: ראָטשטיינס שיך־געשעפט; מילערס שניט־געוועלב; קזשאָנ־זשעניצערס יובילער־געשעפט.

אַז די פאָלקסדייטשן זענען שוין געווען זאַט מיט רויב, האָבן זיי דעם פּאָגראָם אָפּגעשטעלט און פונאַנדערגעטריבן די פּאָליאַקן. אָבער דאָס איז נאָר געווען אַ פאָרשפּיל צו דעם, וואָס עס האָט פּאַסירט שפּעטער אין דער סדר־נאַכט פון יאָר 1940.

אין אָקטאָבער 1939 איז שוין געקומען די פאַראָרדענונג פון גרינדן אַ ייִדנראַט. עטלעכע וואָכן זענען פאַרביי שטיל, אָן רויב און רציחות, אָבער אין דעצעמבער פון דעם זעלבן יאָר האָבן מיר שוין דערפילט די נעגל פון דער געשטאַפּאָ.

מיר האָבן געהאַט אַ גרויסע לעדער־פאַבריק און דער־וואַרט, אַז יעדן טאָג וועט מען אונדזער פאַרמעג קאָנפיסקירן און אונדז הייסן גיין. האָבן מיר געזוכט אַ רפואה פאַר דער מכה. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט מיט די זשיראַרדאָווער פאָלקסדייטשן פישער און פרעקמאַן, אַז זיי זאָלן די פאַבריק רעפּרעזענטירן, ווי זייערס אַן אונטערנעמונג, און מיר, די ייִדן, זאָלן הייסן זייערע אָנגעשטעלטע און אַרבעטער.

די דאָזיקע „טראַנזאַקציע" האָט פאַרהיטן די פאַבריק פון רויב און מיר זענען דערווייל געווען באַשעפטיקט אין אונ־דזער אונטערנעמונג.

אַן עצה פון אַן אַלטן דייטש

גראָד דער דאָזיקער דייטש איז נישט געווען פאַרבלענדט מיטן „זיג איבער פּוילן". ער האָט צו אונדז גערעדט אַזעל־כע ווערטער, וואָס ס'איז געווען אַ מורא צו הערן און נאָך דערצו פון אַ דייטש. דאָס איז געווען דער קאָמענדאַנט פון דער צוקראָווניע אין דעם גוט גוזאָוו, אַן עלטערער כיטרער פאָלקסדייטש. ער איז געווען מיט אונדז גוט באַפריינדעט און פלעגט אונדז זייער אָפט באַזוכן. אין אַ געשפּרעך, וואָס עס האָט זיך אַנטוויקלט וועגן דער געשאַפענער לאַגע פאַר ייִדן האָט דער דאָזיקער דייטש גענומען אַ לעבהאַפטן אָנטייל און צום סוף צו אונדז געזאָגט:

— מיר האָבן פאַרשפּילט. פאָלגט מיך צעטיילט זיך און גייט אַוועק פון דאַנען. גייט אויף יענער זייט בוג. דאָרט האָט איר אפשר מער שאַנסן די מילחמה איבערצולעבן, ווי דאָ אין זשיראַרדאָוו.

די ווערטער פון דייטש האָבן אויף אונדז געמאַכט אַ קאָלאָ־סאַלן איינדרוק, און נאָך דעם, ווי ער האָט פאַרלאָזט אונדזער הויז האָבן מיר זיך גענומען באַראַטן וואָס צו טאָן.

עס איז געבליבן, אַז איך מיט מיין פרוי און קינד זאָלן אַוועק קיין ביאַליסטאָק.

אין ביאַליסטאָק האָט געוווינט מיין שווער. מיר זענען גלייך אַוועק צו זיי אין הויז. מיין פרויס פאָטער איז געווען דער רייכער טעקסטיל־פאַבריקאַנט וויסאָצקי און מיר האָבן זיך איינלאָקירט ווי אייגענע.

אַ שטיקל צייט האָבן מיר טאַקע דאָרט געלעבט במנוחה. די איינציקע זאָרג, וואָס מיר האָבן געהאַט איז געווען, דאָס איבערקלערן וועגן גורל פון אונדזער פאַמיליע אין זשי־ראַרדאָוו. מיר האָבן אַפילו נישט געטראַכט זיך צו רירן פון אָרט, אָבער פּלוצעם זענען מיר אויפגעציטערט געוואָרן פון אַ באַנאַכט־רעוויזיע דורכגעפירט דורך דער סאָוועטי־שער פּאָליציי אינעם הויז. בעת דער רעוויזיע זענען מיינע שוואָגערס אַרעסטירט געוואָרן און אַוועקגעשיקט געוואָרן ערגעץ אין רוסלאַנד אין אַן אומבאַקאַנטער טורמע. מיר זענען גלייך צוריקגעפאָרן צו דער גרענעץ און זיך צוריק אַריינגעשמוגלט קיין וואַרשע. אין מערץ 1940 זענען מיר שוין ווידער געווען אין זשיראַרדאָוו.

דער ערשטער קבלת־פּנים

מיר האָבן זיך נאָך נישט באַוויזן אָפּרוען פון דער רייזע, ווי עס איז אַריינגעקומען צו אונדז אַ פאָלקסדייטש, יאַ־נאָווסקי. ער האָט זיך סאַרקאַסטיש דערפרייט מיט מיין אָנוועזנהייט און אָן צערעמאָניעס זיך געוואָנדן צו מיר:

„געדענקסטו, ייִד, אַז דו האָסט מיך אַמאָל געפּאַטשט? איך קאָן איצט טאָן מיט דיר, וואָס מיר געפעלט. איך וועל אָבער דיר נישט טאָן קיין שלעכטס, דערפאַר וועסטו מיר מוזן געבן יעדע וואָך עטלעכע פאַרטיקע לעדער!".

אין יענער צייט זענען אַ פּאָר שטיק פאַרטיקע לעדער ווערט געווען אַ סך געלט. איך האָב דעם דייטש גאָר נישט געענטפערט. דאָס האָט געמיינט אַ שטילע הסכמה צו זיין שאַנטאַזש. מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז דער דייטש טאַקע געקומען אויפמאָנען זיין „חוב". און אַזוי האָט זיך שוין געפירט און איינגעפירט די גאַנצע צייט, ווען מיר זענען געווען אין דער פאַבריק האָבן מיר געמוזט צאָלן דעם שאַנטאַזש.

אין געטאָ זשיראַרדאָוו

אין פאַרגלייך מיט דעם שטרענגן רעזשים אין אַנדערע שטעט, איז נאָך אין אָנהייב אין אונדזער געטאָ געווען לייכטער דורכצוקומען. די געטאָ איז נישט געווען קיין אָפּגעשלאָסענע און אַ ביסל שפּייז האָט נאָך יעדער געהאַט ביי זיך אין שטוב. דאָס ערגסטע איז געווען די שטימונג. מען האָט זיך יעדן טאָג געקענט ריכטן אויף דעם ערגסטן. ייִדן האָבן געפּרוווט אַרויספירן אַ ביסל סחורה צו באַקאַנטע פּויערים אין די דערפער אַריין. די פּויערים האָבן זייער גערן צוגענומען די סחורות צו „באַהאַלטן" און ווי ס'איז שפּעטער געשען זענען שוין קיין מאָל די ייִדן נישט צוריקגעקומען אָפּנעמען זייערע סחורות...

פּסח 1940, ווען מיר זענען געזעסן ביים סדר־טיש האָט ווער געקלאַפּט אין דער טיר. ס'איז אַריינגעקומען אַ באַקאַנטער פאָלקסדייטש און אונדז געזאָגט, אַז די נאַכט וועט פאָרקומען אַ פּאָגראָם אויף ייִדן.

מיר זענען שוין מער נישט געשלאָפן און מיט ציטערניש דערוואַרט די געשעענישן. אַרום 3 אַזייגער ביינאַכט האָט מען געהערט אַ רויש פון מאָטאָציקלען. עס זענען אָנגעקומען צענדליקער פאָלקסדייטשן. זיי זענען באַפאַלן ייִדישע שטובן, אַלעמען מערדערלעך געשלאָגן און געראַבירט ייִדישע געשעפטן. די בעסטע סחורות האָבן זיי צוגענומען און די ערגערע איבערגעלאָזט. פאַר דעם שטיקל אַרבעט האָבן זיך די פאָלקסדייטשן געהייסן באַצאָלן. דער ייִדנראַט האָט אָפּגעשאַצט, וויפל יעדער ייִד דאַרף געבן „אויסלייזגעלט" פאַרן באַפרייען זיינע סחורות. די אַלגעמיינע קאָנטריבוציע־סומע האָט דער ייִדנראַט איבערגעגעבן די דייטשן.

אינעם ייִדנראַט זענען דעמאָלט געווען:

יעקב באַראָן, הענעך גרינבערג, ד"ר לאַנדאַו, ב. פּלאָצקער, יחזקאל (כאַצקל) זיסקינד.

ערב דעם 3טן מאַי

ערב דעם 3טן מאַי 1940 זענען פאָרגעקומען גרויסע אַרעסטן. אויך פיל פּאָליאַקן זענען אַרעסטירט געוואָרן. פון ייִדן האָט מען אַרעסטירט די אָנגעזעענסטע פון שטאָט. פון אונדזער הויז האָט מען אַרעסטירט אַלע מענער. נישט ווייט פון אונדז איז געווען אַ קירכע פון די אַזוי־גערופענע „באַפּטיסטן". מיר זענען געווען באַפריינדעט מיט די דייטשן, אָבער ווען זיי האָבן אין 3טן מאַי אונדז געזען פירן אַרעסטירטע, האָבן זיי זיך אַפילו נישט אומגעקוקט, גלייך ווי זיי קענען אונדז בכלל נישט.

אונדזער אַרעסטירטע גרופּע האָט מען אַריינגענומען צום מישפּט. ס'ערשטע האָט מען גערופן מיין פאָטער, אָבער שמידט, דער פאָרזיצער פון געריכט, האָט געזאָגט: „אים מיינט מען נישט!". מען האָט גלייך גערופן מיך.

ווען איך בין אַריינגעפירט געוואָרן צום מישפּט, האָב איך דערזען ווער די „ריכטער" זענען. דאָס „געריכט" איז באַשטאַנען פון די זשיראַרדאָווער פאָלקסדייטשן: שמידט (אַן אייגנטימער פון אַ גאַרבעריי), דאַקס, העגעמאַן און קונט.

די ערשטע פראַגע, וואָס דער פאָרזיצער האָט מיר געשטעלט איז געווען:

— זאָג מיר נאָר, פון וואַנעט האָט פישער גענומען געלט צו קויפן ביי אייך די פאַבריק?

— פרעג בעסער שמידטן פון וואַנעט ער האָט גענומען געלט צו קויפן יעדע 3 חדשים אַ הויז אין וואַרשע — האָב איך געענטפערט.

שמידט איז אויפגעשפּרונגען:

— דערלאַנג אים איין מאָל...

באַלד איז מיך באַפאַלן העגעמאַן און מיך גענומען שלאָגן מיטן רעוואָלווער־הענטל איבערן קאָפּ. ער האָט מיר געגעבן אַ פּאָר פעסטע קלעפּ אין די אויגן אַריין. דערנאָך האָבן זיי מיך געהייסן שפּרינגען איבער טישן און בענק און דערביי מערדערלעך געשלאָגן ביז וואַנען איך האָב פאַרלוירן דאָס באַוווּסטזיין און אַנידערגעפאַלן באַגיסנדיק זיך אין בלוט.

אין אַזאַ צושטאַנד האָט מען מיך געהייסן אַריינטראָגן צו די איבעריקע אַרעסטירטע.

ווען דער „מישפּט" האָט זיך געענדיקט און אַלע אַרעסטירטע זענען געוואָרן גוט צעפּייניקט — האָבן די דייטשן אַרויסגערופן דעם ייִדנראַט און דערקלערט: אויב מען וועט זיי געבן אַ סכום פון אַ פערטל מיליאָן זלאָטעס וועט מען אַלע אַרעסטירטע ייִדן באַפרייען — אַ נישט — שיסן!

איינע פון די אַרעסטירטע, די רייכע פרוי קירשנבוים האָט אָפּגעזאָגט צו געבן געלט, האָט מען זי געהייסן רייניקן די קלאָזעטן מיט די הענט און דערביי שפּרינגען אויף די קני.

נאָך דריי טעג, ווען די געפאָדערטע קאָנטריבוציע איז איינגעצאָלט געוואָרן זענען מיר אַלע באַפרייט געוואָרן.

נאָכן אַהיימקומען האָבן אונדז באַזוכט דער דייטש קלאַט, אַ דייטשישער לערער און שילבערג, ביידע אונדזערע שכנים און זיי האָבן מיר געגעבן אַ קורצע לעקציע:

„אויסהאַלטן און דאָס מויל האַלטן!".

ערב־יום־כיפּור אין דער געטאָ

אין דער געטאָ איז שוין געווען אַ ביטער לעבן. ייִדן זענען געוואָרן אַ שפּילכל פאַר יעדן דייטש און כוליגאַן. אַז מען איז געגאַנגען אין גאַס און געזען אַ דייטש האָט מען געמוזט אַראָפּנעמען דאָס היטל, אַ נישט האָט מען באַקומען געבראָכן די ביינער. האָט אָבער אַ ייִד יאָ געצויגן דאָס היטל — איז צו אים צוגעשטאַנען דער דייטש און געפרעגט: — „דו ביסט מיינער אַ חבר, וואָס דו באַגריסט מיך?" און געשלאָגן דעם ייִד צוליבן אַראָפּציען דאָס היטל. באַזונדערס האָט אַרויסגערופן אַ טרויער דאָס פאַרפּייניקן ראובן סאָבאָל ז"ל. ווינטער האָבן אים די דייטשן געכאַפּט און אַרונטערגעשטעלט אונטער אַ וואַסערקראַן. זיי האָבן

אויף אים אַזוי לאַנג געגאָסן קאַלט וואַסער ביז ער איז אויסגעגאַנגען.

ערב יום־כיפּור, ווען ייִדן זענען געגאַנגען צום דאַווענען, איז אַנטשטאַנען אַ טומל אין די גאַסן. דייטשן האָבן גע־כאַפּט יעדן ייִד, וואָס איז געגאַנגען מיט אַ טלית. אַלעמען האָבן זיי אַריינגעזעצט אין „דאָם לודאָווי" (פאָלקסהויז). צווישן די אַרעסטירטע איז אויך געווען דער מורה־הוראה קרעמסקי, שמעלצינגער, פייוול ראָטשטיין, הערשל בעוועל, מיין שוואָגער. צו די אַרעסטירטע זענען אַריינגעקומען באַ־וואָפנטע דייטשן, זיי געזאָגט, אַז באַלד וועט מען זיי אַרויס־פירן און דערשיסן, און געפרעגט ווער ס'וויל גיין דער ערשטער? האָט זיך אָנגערופן דער מורה־הוראה, אַזוי ווי איך בין דער מרא־דאתרא, דאַרף איך גיין דער ערשטער. נאָך דעם ענטפער האָט מען דעם הרב קרעמסקי ז"ל אַרויס־געפירט אויפן הויף און עס האָבן זיך דערהערט שאָסן. אַזוי האָט מען געפירט יעדן באַזונדער, און געשאָסן אין דער לופט, — די אַנדערע זאָלן מיינען, אַז מען דערשיסט.

יום־כיפּור אין דער פרי האָט מען זיי געגעבן לאָפּעטעס און אין די טליתים געפירט זיי איבער דער גאַס קיין קאָר־טאָוו אויף אַרבעט, די גוייִם האָבן געלאַכט.

די זשיראַרדאָווער געטאָ איז באַשטאַנען פון די גאַסן: וואָנסקאַ (שיל־גאַס), אָגראָדאָוואַ ביז פאַבריטשנאַ. אויף דער גלאָוונער גאַס ערשטער מאַי, האָט מען אין איין זייט נישט געטאָרט גיין.

אין אָנהייב 1941 האָט מען אַרויסגעטריבן די ייִדן פון סאָכאַטשעוו און אַריינגעשטופּט אין דער זשיראַרדאָווער גע־טאָ. דעמאָלט האָבן זיך זשיראַרדאָווער ייִדן געטרייסט און דערפון אַרויסגעדרינגען: „אויב מען טרייבט אַריין ייִדן פון אַנדערע שטעט אין אונדזער געטאָ — איז אַ סימן, אַז זשי־ראַרדאָווער געטאָ וועט בלייבן".

אין געטאָ און פאַר ייִדן בכלל איז געווען גילטיק אַ פאַר־אָרדענונג, וואָס האָט פאַרבאָטן, אונטער טויטשטראָף, אַרויסגיין פון געטאָ. פאַר טראָגן נייע שיך האָט געדראָט טויטשטראָף. פאַר פאָרן מיט דער באַן, פאַר באַזיצן אָדער עסן ווייס־ברויט. די פאַראָרדענונג איז געווען אין געדרוק־טע אַפישן און אונטערגעשריבן פון וואַרשעווער גובערנאַ־טאָר פישער.

עס האָבן זיך פאָרשפּרייט קלאַנגען, אַז די זשיראַרדאָווער געטאָ וועט בקרוב ליקווידירט ווערן. אונדזער פאַבריק־קאָ־מיסאַר איז געפאָרן צום לאַנדראַט אויספּועלן, מיר זאָלן פאַרבלייבן. „מילנבאַך איז אומפאַרטרעטבאַר" — האָט ער געטענהט. — דערויף איז דער לאַנדראַט אויפגעשפּרונגען מיט צאָרן: „נאָר דער פירער איז אומפאַרטרעטבאַר"! און ער האָט אונדזער שליח אָנגעזידלט, דערפאַר, וואָס ער איז געקומען זיך משתדל זיין פאַר אַ ייִד.

ווען פישער, אונדזער פאַבריק־קאָמיסאַר, איז אַהיימגע־קומען אַ בייזער מיט דער תשובה פון לאַנדראַט, האָבן מיר באַשלאָסן בעסער אַליין פאַרלאָזן די געטאָ, איידער וואַרטן ביז מען וועט אונדז ערגעץ־וווּ פאַרשיקן.

ס'ערשטע איז אַרויסגעפאָרן מיין פרוי מיטן קינד און מיטגענומען מיט זיך אַ ביסל געלט. דער פּאַסטאָר פון די באַפּטיסטן האָט איינגעוויליגט אונדז צו געבן זיין פּריוואַטן פיאַקער און מיין פרוי איז בשלום אָנגעקומען אין דער וואַרשעווער געטאָ. איך בין געבליבן ביזן לעצטן מאָמענט און געפאָרן צוזאַמען מיט אַלעמען ביי דער „אויסזידלונג" אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנעס. דער ערשטער קרבן פון די פאַרמאַכטע וואַגאָנעס איז געווען דער זשיראַרדאָווער ייִד מאַלאָוואַנטשיק ז"ל. אין וואַרשע האָט מען אַלעמען אַריינ־געקוועטשט אין עפנטלעכע געביידעס, שולן, און די נויט איז געוואָרן שטאַרקער פון טאָג צו טאָג.

אין וואַרשעווער געטאָ האָבן מיר געוווינט אויף פראַנ־צישקאַנער 21. דאָרטן איז געווען אַ גרויסע שול, וווּ עס האָבן זיך געפונען זייער פיל זשיראַרדאָווער, וועלכע האָבן געלעבט אין שווערער נויט. זייער פיל פלעגן אַרויפקומען צו אונדז בעטן אַ ביסל עסן. דאַן האָט מיין מוטער ע"ה יעדן טאָג געקאָכט אַ קעסל עסן און מיין פאָטער איז יעדן פרי־מאָרגן געגאַנגען אין פאַרשידענע ערטער, וווּ עס האָבן זיך קאָנצענטרירט זשיראַרדאָווער ייִדן, מיט אַ קויש ברויט און אַנדערע שפּייזן און עס געטיילט.

נאָך אַ קורצער צייט אין געטאָ, האָבן מיר זיך אַרומגע־זען, אַז מיר זענען געבליבן אָן געלט. זיין אָן געלט אין געטאָ־וואַרשע האָט געמיינט אונטערגיין. דעמאָלט האָבן מיר באַשלאָסן, אַז איינער פון אונדז, מוז צוריקפאָרן אין אונ־דזער פאַבריק און אַרויסנעמען דאָס געלט און גאָלד, וואָס מיר האָבן דאָרט באַהאַלטן.

אַדורכצופירן די דאָזיקע ריזיקאַלישע אונטערנעמונג האָט מיין פאָטער מתחייב געווען מיין אומפאַרהייראַטן ברודער.

דער זשיראַרדאָווער אַדוואָקאַט סאַרנאַ, וואָס האָט גע־וווינט אין וואַרשעווער געטאָ האָט געשאַפן פאַר מיין ברו־דער אַ פּאַספּאָרט, אַלס מעקסיקאַנער בירגער. (דאָס האָט געקאָסט 1.000 דאָלער). מיט אָט דעם דאָקומענט איז ער אַריינגעקומען קיין זשיראַרדאָוו. אונטער אַן אויסרייד איז ער געבליבן אין דער פאַבריק אַזוי לאַנג ביז עס איז אים געלונגען אַרויסצונעמען דעם אוצר און צו אַנטלויפן מיט אים ביינאַכט. ער איז אָנגעקומען בשלום אין דער געטאָ און דאָס געבראַכטע פאַרמעגן האָט אונדז ווידער געגעבן מיטלען צו לעבן.

מיט עטלעכע חדשים שפּעטער האָט ווידער מיין פאָטער פּלאַנירט זיך אַריינצובאַקומען אין זשיראַרדאָוו. אין יענע צייטן האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן „גרינע לענטעס" פאַר שמאַטע־קלייבער, וואָס האָבן צוגעשטעלט שמאַטעס פאַר די דייטשישע רוישטאָף־פּונקטן. פאַר אַ גוט באַצאָלטן פּרייז האָט מיין פאָטער באַקומען אַזאַ לענטע און געפאָרן קיין זשיראַרדאָוו. ער האָט זיך אָפיציעל געמאָלדן ביים לאַנד־

ראַט, אַז ער איז געקומען אַרבעטן אַלס שמאַטע־קלייבער, אָבער די זשיראַרדאָווער פאָלקסדייטשן האָבן אים באַלד פאַרטריבן פון שטאָט.

אין וואַרשעווער געטאָ האָבן מיר מיטגעמאַכט דאָס שווערסטע לעבן. דער מאַלער לייזער פונטאָוויטש ז״ל איז דערשאָסן געוואָרן אין גאַס אין דער געטאָ. איך האָב גע־אַרבעט אין דעם שאַפּ פון שולצן. מיט מיר צוזאַמען האָבן אויך געאַרבעט די דריי ברידער בזשעזשינסקי.

גענעראַל סטראָפּ דאַרף נישט קיין לעדער! ער דאַרף נאָר אויסראָטן די ייִדן

אַ ציטערניש איז אויף אונדז געפאַלן, ווען מיר האָבן דערהערט, אַז דער באַקאַנטער מאַסן־מערדער גענעראַל סטראָפּ איז געקומען אויף אַן אינספּעקציע אין שאַפּ. עס האָט אים אויפגענומען דער אייגנטימער פון שאַפּ, שולץ. אַרומגעפירט איבער דעם וואַרשטאַט און אים שטאַרק צו־גערעדט, אַז מען זאָל דעם שאַפּ נישט ליקווידירן, אָבער דער געשטאַפּאָ־גענעראַל האָט אים שאַרף געענטפערט: „מיר דאַרפן שוין נישט קיין לעדער צו העלמען, מיר דאַרפן נאָר אויסראָטן די ייִדן!“.

נאָך דער דערקלערונג האָבן מיר געוווסט, אַז אַלע זענען מיר שוין פאַרמישפּט צו פאַרניכטונג. איין מאָל איז צו מיר געקומען אַ דייטש, ווייסקע, און געזאָגט: „כ׳בין דיך גע־קומען ראַטעווען. מאָרגן וועלן פון די צוועלף טויזנט שאַפּ־אַרבעטער נישט בלייבן קיין איינער“. כ׳בין אַוועק צום פי־רער פון שאַפּ און אים דערציילט די בשורה. אַברהם הענדעל האָט באַצאָלט פאַר מיר 20 גאָלד־דאָלער, איינעם אַן אוקראַי־נער, וואָס איז געווען אַ שאָפער פון דער געשטאַפּאָ. דער אוקראַינער האָט מיך אַריינגעפּאַקט אונטערן באַגאַזש־דעקל פון דער מאַשין און ווען די געשטאַפּאָ־לייט האָבן זיך אַריינגעזעצט איז ער אַרויסגעפאָרן פון דעם פאַרמאַכטן שאַפּ.

דער שאָפער האָט צוערשט אָפּגעפירט די געשטאַפּאָ־לייט אין האָטעל „בריסטאָל“ און דערנאָך מיך צוגעפירט אויף צעגלאַנאַ גאַס 16 (אַגב אין דעם הויז האָט אַמאָל געלעבט י. ל. פּרץ). דאָרט האָט געוווינט אַ סטודענט פון דער אונ־טערגרונט־באַוועגונג. דער סטודענט האָט מיך געלאָזט אי־בערנעכטיקן און שפּעטער מיך געהאָלפן איבערפירן קיין מילאַנוּוועק, אין דער צוגעגרייטער באַהעלטעניש, ווו ס׳איז שוין געווען באַהאַלטן מיין פרוי און קינד. דאָרט טאַקע האָבן מיר איבערגעלעבט די מילחמה.

נאָך דער באַפרייַונג

בעת מיר, די ערשטע ייִדן, זענען נאָך דער באַפרייונג, אַריין אין זשיראַרדאָוו, האָבן מיר נאָך געטראָפן אַרעסטיר־טע פאָלקסדייטשן, וואָס האָבן נישט באַוויזן צו אַנטלויפן. זיי זענען געווען פאַרשפּאַרט אין דער שול. איך בין געגאַנ־גען אין שול אַריין זיי זען. אין דער שול איז אַלץ געווען פאַרניכטעט, אַפילו די פּאָדלאָגע איז געווען אָפּגעריסן. די פאָלקסדייטשן זענען געווען אין די הענט פון דער פּוי־לישער מיליץ. איך בין צוריקגעלאָפן אין דער גאַס און געוואַרט, אפשר וועט אָנקומען אַ ייִד. דעם ערשטן ייִדן, וואָס מיר האָבן באַגעגנט איז געווען אַ טאַנקיסט פון דער סאָ־וועטישער אַרמיי. מיר האָבן זיך קעגנזייטיק דערפרייט.

צוריקקומענדיק אין אונדזער הויז און פאַבריק האָבן מיר קיין פרייד נישט געפילט. מיר האָבן באַמערקט, אַז מיר זענען, ווי אַ דאָרן אין די אויגן פון די פּאָליאַקן. דעם ערשטן טאָג, ווען מיין פרוי איז געגאַנגען אין גאַס אַריין האָט מען איר גלייך געוואָרפן פאַרפוילטע עפּל אין קאָפּ אַריין. די ערשטע פרייד איז פאַר אונדז געווען, ווען מיין פרוי האָט אויפן מאַרקפּלאַץ דערקענט אַ ייִדיש ייִנגל. דאָס איז געווען אריה דרעוואַל, דער זון פון דוך־ראובן און יהודית. זיינע עלטערן האָבן געוויונט אויף אָקזשעאַ־גאַס. מיר האָבן דאָס ייִנגל אַריינגענומען צו אונדז אין שטוב. נאָך דריי חדשים האָט זיך אָפּגעזוכט נאָך אַ ייִדישער בחור חיים ליפשיץ. שפּעטער האָבן מיר אויך געטראָפן קובאַ גוטגלאַס, אַלס אָפיציר אין דער רוסישער אַרמיי. ס׳איז אויך געקומען ווייצער (וווינט איצט אין אַמעריקע).

אין אונדזער הויז האָבן זיך געהאַלטן די עטלעכע אָפּ־געראַטעוועטע ייִדן. דער טרויער איז געוואָרן וואָס אַ מאָל שטאַרקער. עס האָט געריסן ביים האַרצן צו זען זשיראַר־דאָוו אָן ייִדן, און מיר אַלע האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן אויף אייביק אונדזער אַלטער היים זשיראַרדאָוו.

שמחה האַבערמאַן
זון פון יוסף (סטאָלער) און גיטל. געוווינט אין זשיראַרדאָוו, אויף דער פאַמילעינע גאַס נומער 8; אין הויזפון וואַרשאַוויאַק.

אין פינצטערע טעג...

אייניקע טעג פאַר דעם אויסברוך פון דער מילחמה האָט דער זשיראַרדאָווער מאַגיסטראַט פאַרעפנטלעכט אַ ווענדונג צו דער באַפעלקערונג, אַז מען זאָל זיך צושטעלן פרייוויליק צו גראָבן שוץ־גריבער.

די ערשטע פון דער ייִדישער באַפעלקערונג אין דער שטאָט, וועלכע האָבן זיך פרייוויליק אָפּגערופן זענען געווען דער דעמאָלטיקער ראש־הקהל בינום זיסקינד, דער מורה־הוראה ר׳ יחיאל־מאיר קרעמסקי, די שוחטים זלמן און דוד און נאָך פיל אַנדערע חסידישע און באַלעבאַטישע ייִדן.

דאָס איז געווען אַ גרויסע בריגאַדע, וואָס איז אַרויס צו דער אַרבעט לויט אַ באַשטימטן פּלאַן אויף אַלייע פּילסודסקעגאָ און האָבן זיך גענומען פלייסיק אַרבעטן. עס איז גלייך אָנגעלאָפן אַ גרופּע קריסטלעכע לאָבוסעס, וועלכע האָבן גענומען אָפּשפּאָטן און חוזק מאַכן פון די חסידישע ייִדן. זיי זענען אָבער גלייך צעטריבן געוואָרן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט אַרויסגעוויזן גרויס אָנערקענונג פאַר דער אָפּגעטוענער אַרבעט פון די ייִדן.

אין געציילטע טעג אַרום האָבן מיר שוין ביי זיך געפילט די מילחמה.

שוין ביים ערשטן לופט־אָנגריף פון די נאַציס איז די ערשטע באָמבע געפאַלן אויף דעם הויז פון פרוי גיפּס, אויף דער ערשטער מיי־גאַס, ווו עס האָבן געוווינט די פאַמיליעס פון אַהרן בערקאָוויטש, שמחה כמיעל, יצחק ליפשיץ, קאַלב און שמואל זאַקאָן. ביי די כמיעלס איז דערהרגעט געוואָרן אַן אייניקל. די אַלע מישפּחות זענען תיכף געבליבן אָן פּרנסה און אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ.

אַ צווייטע באָמבע האָט געטראָפן אין דער גאָזשעלניע, וואָס האָט געהערט צו אַ ייִדישן אייגנטימער, ה׳ דאָמאַן פון כעלם. דאָ איז אַרויסגערופן געוואָרן אַ גרויסע שריפה.

די ידיעות וועגן דעם שנעלן פאָרויסמאַרש פון דעם נאַצישן מיליטער האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע פּאַניק ביי די ייִדן. פון לאָדזשער געגנט האָבן די ייִדן גענומען לויפן מאַסנווייז קיין וואַרשע און דאָס האָט אויך שטאַרק געווירקט אויף די זשיראַרדאָווער, וועלכע האָבן אויך גענומען לויפן קיין וואַרשע, הגם קיינער האָט נישט געוווּסט וועמענס גורל וועט זיין בעסער — צי פון דעם וואָס וועט בלייבן אויפן אָרט, אָדער וואָס וועט לויפן אין דער פרעמד.

ווי עס האָט זיך טאַקע שפּעטער אַרויסגעוויזן זענען אויפן וועג קיין וואַרשע דערשאָסן געוואָרן פינף יונגע בחורים: משה פלאַמבאַום; יחיאל טאַבאַקסבלאַט; רובינשטיין; בער וואַרגאַטש; הערש עלערט.

שוין ביים ערשטן אַריינגיין פון די דייטשן אין שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן דאָס שווערע לעבן פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען פול מיט גרוילן און שרעק. אין מיטן די קאַמפן מיט די פּאָליאַקן, ביים באַזעצן די שטאָט האָבן זיי אַרויסגעפירט ייִדישע מישפּחות אויף די גאַסן און זיי געצוווּנגען צו שטיין אין מיטן וועג בעת די שיסערייען. אַזוי זענען דעמאָלט אומגעקומען אייניקע מענטשן: יאָסל קריסט, וויטל ליפשיץ (דעם פּאַראַסאָלניקס טאָכטער פון דער „בלייעך") און צוויי גייסטיק־קראַנקע ייִדן. איינעם פון זיי, יאָשע גאָלדבערג, דעם שווייגערס אַ זון (דאָ מיינט „שווייגער" — אַ מילכהענדלער), האָבן די דייטשן אַריינגעוואָרפן אין אַ ברענענדיק הויז... דעם אַנדערן וואָס זיי האָבן דערשאָסן איז געווען אליה באָסע, וועלכער האָט אַרויסגעשטעקט אַ צונג דורך דעם פענצטער צו די צעווילדעוועטע דייטשן, וועלכע זענען געלאָפן איבער די גאַסן. די דייטשן האָבן דעם דאָזיקן אומגליקלעכן דערשאָסן.

גלייך נאָכן באַהערשן די שטאָט האָט מען אַלע ייִדן געטריבן, מיט די הענט אויף די קעפּ, צום באַנהויף. דאָרט האָט מען אַלעמען באַזוכט און צוגענומען זייגערס און אַנדערע ווערטיקע זאַכן און געהייסן צוריקגיין אַהיים, ווידעראַמאָל מיט אויפגעהויבענע הענט. אין אַ צוויי שעה שפּעטער

האָבן די דייטשן ווידער, אויף אַ ווילדן אופן, גענומען טרייבן די ייִדישע באַפעלקערונג הינטער דער שטאָט. דאָס איז געווען 2 אַזייגער נאָכמיטיק. געטריבן האָט מען אויף צוויי באַזונ־דערע פּלעצער. איין טייל אויף די פאַבריק־פעלדער אַרום פאַביאַנס וואַסער, און דעם אַנדערן טייל אַרום דער נייער עלעקטראָווניע.

די גרעסטע מערהייט ייִדן איז געווען אויף די פאַבריק־פעלדער אַרום דעם וואַסער. דאָ זענען זיי געזעסן אַ גאַנצע נאַכט — מענער און פרויען, אַלטע לייט און קליינע קינ־דערלעך — אָן עסן, אָן וואַרעמע מלבושים. די נאַכט איז געווען אַ מוראדיק קאַלטע. מען איז געזעסן אויף דעם פייכטן באָדן, געקאָרטשעט זיך פאַר קעלט און געציטערט פון שרעק...

ערשט צומאָרגנס האָט מען באַפרייט פרויען און קינדער ביז פערצן יאָר, וועמען מען האָט געשיקט אַהיים. די גע־בליבענע מענער האָט מען אויסמושטרירט און געפירט זיי אויפן דאָזיקן פּלאַץ הין און צוריק אָן אויפהער. פיל פון די עלטערע מענטשן זענען אַוועקגעפאַלן און פאַרחלשט געוואָרן. רב מענדל מילער איז געלעגן ווי אַ טויטער. אַ הויכער דייטשישער אָפיציר איז געשטאַנען מיט אַ בינאָקל געקוקט און אַרויסגעגעבן די אָנווייזונגען צו די נאַצישע זעלנער.

אין מיטן פון די דאָזיקע „מושטרירונגען" און „מאַרשן" איז צוגעקומען אַ גרופּע פּוילישע אונטערוועלטניקעס און אָנגעוויזן אויף ייִדן וואָס זענען געווען בעסער אָנגעטאָן. די דייטשן האָבן געהייסן די ייִדן אויסצוטאָן די בעסערע פאַלטנס און גוטע שיך און די פּאָליאַקן האָבן אַלץ צוגע־נומען.

עס איז געווען אין מיטן טאָג. מיט מיר איז אויך געווען מיין שוואָגער אַהרן־שייע גרינבערג, מיין ברודער גדליה און דער ייִנגסטער ברודער שלמה, וואָס האָט נאָך נישט געהאַט קיין 14 יאָר. די דייטשן האָבן אים אָבער נישט גע־וואָלט אָפּלאָזן, נישט געגלייבט, אַז דאָס איז זיין ריכטי־קער עלטער. אין אַ געוויסן מאָמענט, ווען מיר האָבן פאַר־ביימאַרשירט פאַרן הויכן דייטשן אָפיציר, גאָר נאָענט צו אים, האָב איך מיך אָנגענומען מיט מוט און צו אים אַ זאָג געטאָן אין ייִדיש, אַז מיין ברודער איז נאָך נישט אַלט קיין 14 יאָר. ער איז צוגעגאַנגען, אָנגענומען מיין ברודער פאַרן קאָלנער און אים אַרויסגעשליידערט פון דער ריי און גע־הייסן שנעל אַהיים גיין.

מיר האָבן אַזוי כסדר מאַרשירט אַ לאַנגע ריי איבער דער ערשטער מאַי־גאַס. מען האָט אונדז ענדלעך אַריינגעפירט אין דער גרויסער זשיראַרדאָווער לייוונט־פאַבריק. אַ קוריאָז: יאָרן לאַנג איז קיין ייִדישער פוס נישט אַריבערגעטראָטן די שוועל פון דער פאַבריק. איצט האָט מען זיי אַריינגע־טריבן אין דעם דאָזיקן, פאַר זיי, פאַרבאָטענעם אָרט...

עס איז גראָד געווען ערב ראש־השנה ביינאַכט. אַהער האָט מען אויך געבראַכט אַלע ייִדישע מענער פון וויסקיט. אונ־דזער מורה־הוראה האָט געפּועלט ביי די דייטשן, אַז מ'זאָל דערלויבן דאַוונען מעריב. אין מיטן שמונה־עשרה איז פּלו־צים אַריינגעקומען אַ דייטש מיט אַ באַגנעט אויפן ביקס און איז צוגעגאַנגען צום מורה־הוראה און גענומען אים שטופּן מיט דער ביקס אין פּלייצע אַריין, אַריינגעשטופּט אים אין אַ ווינקל און ווילד געשריגן: „איר ייִדן בעט גאָט קעגן אונדז, ווייל איר ווייסט, אַז מיר האָבן אייך פיינט..." אַזוי האָט ער אַלע צעיאָגט און צעטריבן אין די ווינקלען פון דער גרוי־סער פאַבריק־האַלע.

אויף מאָרגן אין דער פרי האָט מען אַלע ייִדן אַרויסגע־טריבן אין דרויסן און ווידער אַ מאָל געמאַכט מיט זיי „גימ־נאַסטיק". עלטערע ייִדן מיט בערד האָט מען געהייסן זיך לייגן אויף דער פּלייצע און אויפהייבן די פיס אין דער הייך און מאַכן מיט די פיס אַזעלכע באַוועגונגען ווי זיי וואָלטן געפאָרן אויף אַ ראָווער. איז ווי לאַנג האָבן זיי געקענט אַזוי מאַכן מיט די פיס? טויט־מידע און פאַרמאַטערטע האָבן זיי זיך קוים אויפגעהויבן פון דער ערד...

שפּעטער אַ ביסל האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט אַלע ייִדן אין אַ ראָד און זיי געגעבן זייערע זעלנערישע פּאַס־קעס און געהייסן, אַז לויפנדיק זאָל איין ייִד שלאָגן דעם צווייטן, וואָס שטייט נעבן אים און דער צווייטער זאָל אי־בערגעבן דעם פּאַסעק און ווייטער שלאָגן דעם דריטן און אַזוי כסדר... טאָמער האָט איינער נישט אַזוי גוט געשלאָגן האָט דער נאַצי אויף דעם ייִדנס פּלייצע געוויזן ווי אַזוי מען דאַרף שלאָגן.

צוויי טעג שפּעטער האָט מען באַפרייט און געשיקט אַהיים עלטערע ייִדן פון העכער 45 יאָר. אַלע געבליבענע האָט מען אויסגעשטעלט אין רייען און באַוואָפנטע זעלנער האָבן אונדז אין אַ שנעלן מאַרש־טעמפּאָ געפירט איבער דער ערשטער מאַי־גאַס צו דעם אַמשינאָווער וועג. עס איז דאַן גראָד געפאַלן אַ רעגן. מיר זענען אַלע געווען דורכגעווייקטע, נאַס ביז צו די ביינער. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן אייניקע ייִדישע פרויען און מיידלעך פון אַמשינאָוו, וועלכע האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט, באַהאַלטנדיק זיך אויפן בית־עולם נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן אין גאַנצן אָפּגעמעקט און חרוב געמאַכט דאָס שטעטל אַמשינאָוו.

גייענדיק אַזוי אָן אָפּרו זענען מיר אַלץ מער מידער גע־וואָרן און די דייטשן אַלץ מער ברוטאַלער. זיי האָבן אַלץ האַסטיקער אונטערגעיאָגט און געשלאָגן מיט שטעקנס און מיט די קאָלבעס פון די ביקסן.

אָנגעקומען קיין אַמשינאָוו, האָבן אונדז די דייטשן איבער־געגעבן צו אַ צווייטער גרופּע זעלנער, וועלכע האָבן שוין גע־וואַרט אויף אונדז. ווידער אַמאָל האָט מען אונדז גענומען טרייבן איבער די אַמשינאָווער געסלעך, אַראָפּ פון אַ גרויסן באַרג אַרויס אויפן וועג פון ראַווע־מאַזאָוויעצק.

די נאַכט איז צוגעפאַלן און צוויי רעפלעקטאָרן האָבן באַ־לויכטן די טיפע ראָוון פון ביידע זייטן שאָסיי, אַז קיינער זאָל

חלילה נישט קענען זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד, אין פעלד, אָדער גאָר טראַכטן צו אַנטלויפן.

פון די הינטערשטע גאַסן, וואָס זענען געווען ווייט פון אונדז האָט מען געהערט ווילדע געשרייען פון די צעיושעטע דייטשן: „אַופגיין — לאַופען!". די געשרייען זענען געווען באַגלייט מיט שיסערייען.

באַזונדער שווער איז געווען דער וועג איבער דעם הויכן באַרג נעבן דאָרף באַבסקאַ. אַלע זיינען געווען דערשעפּט פון הונגער און כסדרדיקן גיין. מיר האָבן זיך אַזוי קוים דערשלעפּט ביז באַבסקאַ. דאָרטן האָבן מיר גערוט אַ פּאָר מינוט, ביז די דייטשן וואָס האָבן אונדז געבראַכט, האָבן אונדז ווידער איבערגעגעבן צו אַנדערע דייטשן, וועלכע האָבן שוין אויף אונדז געוואַרט... און ווידער האָט מען אונדז גענומען טרייבן אָן רחמנות; ווידער שטעקנס איבער קאָפּ און רוקן ביז מיר האָבן קוים דערלעבט אַריינצוקומען אין ראַווע־מאַזאָוויעצק.

דאָ האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ פּאַרק נעבן דער קירכע, וועלכער איז שוין געווען איבערפולט מיט גריצער ייִדן, וועלכע מען האָט דאָרטן געשלאָגן.

אַ גאַנצע נאַכט האָט גערעגנט און מיר זענען באין־ברירה אַזוי געבליבן זיצן אויפן בלאָטיקן באָדן פונעם פּאַרק. פאַר דעם רוב פון אונדז וועלכע האָבן שוין געהאַט געשוואָלענע פיס פון גיין איז דאָס זיצן, הגם אין דער בלאָטע, געווען אַן אָפּרו, אַ געווינס...

באַלד אין דער פרי האָט מען אונדז ווידער גענומען טרייבן קיין יעזיף. דער וועג איז געווען אַ שווערער, פּשוט, ווייל אַלע זענען מיר געווען דערשעפּט פון די כוחות. גיין האָט מען געמוזט שנעל, מען זאָל נישט באַקומען אַכזריותדיק גע־שלאָגן און אָפּפאַלן. איז עמעצער אומגעפאַלן האָבן אים די אַנדערע פּשוט צעטראָטן אין גרויס אָנגעשטרענגטקייט אי־נעם האַסטיקן גאַנג. די דייטשן האָבן דעם געפאַלענעם און פאַרחלשטן אויף אַ גאָר קורצן אופן דערליידיקט, פּשוט דער־שאָסן. מיר האָבן זיך אויסגעמישט מיט די ייִדן פון די אַנ־דערע שטעטלעך, וואָס זענען צוזאַמען מיט אונדז געטריבן געוואָרן. דאָך האָבן מיר, זשיראַרדאָווער, געפּרוווט זיך האַלטן צוזאַמען, מיר זאָלן זיך נישט פאַרלירן און ווי ווייט מעגלעך אונטערהאַלטן איינער דעם צווייטן.

לייבוש קאָן איז געלאָפן אַ באָרוועסער, די הויזן פאַרוויקלט אַרויף ביז איבער די קני און אַ צעטומלטער געהאַלטן אַ וועסטל אין האַנט. טיקאָצינסקי, יודע לעדער־סוחרס איידעם (פרידריך) אַ ייִדיש־געקליידטער איידעלער יונגערמאַן איז געגאַנגען מיט אַ משונהדיקן אימפּעט, ווי ער וואָלט לגמרי נישט געפילט ווי אַ האַלב פּנים איז ביי אים שוואַרץ פאַר־לאָפן און איין אויג איז ביי אים אַרויסגעזעצט אין דרויסן, אַ רויטס, און העכער איבערן גאַנצן פּנים, פון באַקומענע קלעפּ. משה קשאָנזשניצער האָט מיט איין האַנט געשלעפּט מיט זיך איטשע מיכלעוויטשן... און אָט שלאָגט אַ דייטש מיט אַ שטעקן אברהם סלופּסקין... און דאָס אַלץ שפּילט זיך אָפּ אינעם שנעלן לויפן אין דער זייט פון שאָסיי, ווו די בלאָטעס זענען גרויס, ווייל אין מיטן וועג זענען געפאָרן גאַנצע קאָלאָנעס אויטאָס מיט מיליטער.

דער רעגן, וואָס האָט אונדז באַגלייט כמעט די גאַנצע צייט, האָט אונדז אויך אַ ביסל דערפרישט, כסדר אָפּגענעצט די פאַרחלשטע טרוקענע ליפּן...

פּלוצלינג האָט מען אונדז אַלעמען געהייסן זיך זעצן, אָפּ־רוען אַ ביסל, אויפן נאַסן באָדן. אַ פּאָר מינוט שפּעטער איז אַרויסגעקומען אַ פרוי פון אַ פּויער, געגעבן אַ וווּנק צו אַ דייטש, וועלכער איז גלייך צוגעקומען צו מיר, געגעבן מיר אַ קלאַפּ מיטן ביקס איבער דער האַנט און געשריגן איך זאָל אויפשטיין און אָנגעוויזן אויף מיין פּעלצל, וואָס איז געווען איבערגעצויגן מיט לעדער, אויף וועלכן איך האָב זיך געהאַט אַוועקגעלייגט אָפּצורוען. דאָס פּעלצל איז אַ פּנים געפעלן געוואָרן דער פּויערטע... איך האָב עס שוין מער נישט געטאָרט אויפהייבן...

באַלד האָט מען אונדז באַפוילן אויפשטיין צום ווייטער־דיקן מאַרש. פאַר דער מערהייט איז עס געווען מוראדיק שווער. ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, זענען דאַן אויפן ווייטערדיקן וועג געפאַלן עטלעכע זשיראַרדאָווער: דעמבינ־סקי, גרושקע און איינער אַ שניידער, וואָס איך געדענק נישט זיין נאָמען.

נאָך מיטאָג זענען מיר אַריינגעקומען אין שטעטל יעזיף. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין שול אַריין. מיר האָבן זיך געפילט גליקלעכע, וואָס מען קען זיך ווייניקסטנס אַוועק־זעצן אויף דער טרוקענער פּאָדלאָגע פון ברעטער.

גלייך זענען אויך אָנגעקומען די וואָס זענען געגאַנגען אין די הינטערשטע רייען. צווישן זיי איז אויך געווען דער פרי־ער דערמאָנטער טיקאָצינסקי. ער איז אַריין אין שול מיט אַ געשריי: „געלויבט איז גאָט, אַז איך געפין זיך שוין אין אַ מקום־קדוש!"... און איז אַנידערגעפאַלן אַ דערשעפּטער אויף דער ערד. מען האָט אים צוגעלייגט קאַלטע טיכלעך מיט וואַסער. אַזוי איז אויך סענדער באַראָן געווען אַ פאַרחלש־טער און נאָך פיל אַנדערע. אויף אַ באַנק איז געזעסן אַ דערשעפּטער הערש שולעוויטש (דער מנקר). איך האָב אים עפּעס געפרעגט, האָט ער מיר פאַר שוואַכקייט נישט געקענט ענטפערן. ער איז שפּעטער אומגעקומען.

אַ טאָג שפּעטער, ביינאַכט, האָט מען אונדז אַרויפגעזעצט אויף לאַסט־אויטאָס. מיר האָבן נישט געוווּסט וווּהין מען פירט אונדז. ביים אָפּפאָרן פון יעזיף האָט אונדז דער אָר־טיקער רב און שטאָטישע באַלעבאַטים אַרויפגעוואָרפן ברויט אויף די אויטאָס.

אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט מיט פינצטערע געדאַנקען אין דער פינצטערער נאַכט אויף אומבאַקאַנטע וועגן ביז מיר זענען דערפאָרן קיין פּאַביאַניץ. דאָ האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין די גרויסע האַלעס פון קינדלערס פאַבריק. אַ טייל פון די האַלעס איז געווען דאַכלאָז. פון דאַנען האָט מען אונדז כסדר געשלעפּט אויף אַרבעט.

איך געדענק: איין מאָל האָט מען (מעשה שטן) גראָד געזומען אויף אַרבעט טיקאַצינסקין ער זאָל וואָשן אויטאָס מיט אַ גומענע קישקע. וועג ער איז ביינאַכט צוריקגעקומען פון דער אַרבעט, האָבן מיר פּאָר אונדז דערוואַרט אַן אויסטער־ליש בילד. ער איז געווען אין גאַנצן אַ דורכגעוויקטער, אַ נאַסער און געציטערט פּאָר קעלט. ער האָט דערציילט, אַז נאָך דעם ווי ער האָט פּאַרענדיקט וואָשן די אויטאָס האָבן די דייטשן אים גענומען „וואָשן" מיט דער זעלביקער קישקע....

מען האָט אונדז אַזוי געהאַלטן אין אין שלעפּן צו פּאַר־שידענע אַרבעטן. קיין עסן האָבן מיר נישט באַקומען. בייַ דער אַרבעט האָט מען אַבער געקענט געפינען שטיקער ברויט אין די... מיסט־קאַסטנס, וווהין די דייטשן האָבן עס אַרײַנ־געוואָרפן.

נאָך אַזעלכע שוועריע, ביטערע טעג זענען געקומען שרעק־לעכע נעכט פון פּיין. מידע און צעבראָכענע זענען מיר גע־לעגן אויף דער ערד, איינגעקאָרטשעטע און געפרוירענע, גע־חלשט נאָך אַ ביסל שלאָף און נישט געקענט איינשלאָפן, ווייל אויך דאָ האָט מען מורא געהאַט פּאַר אַ „באַזוך" פון דייטשישע אָפּיצירן אין מיטן דער נאַכט, מיר פלעגן זיך מאַכן אַז מיר שלאָפן און זענען זיי נישט... פלעגט אָפּט פּאַ־סירן, אַז אַן אָפּיציר פלעגט אַ געשריי טאָן: „העי, דו יודע, בייַ דער וואַנט, קאָם מיטן" אַנווייזנדיק אויף דעם אָדער יענעם פון אונדז. די וואָס מען האָט אַרויסגערופן זענען שוין מער צוריק נישט געקומען.

אין אַ געווויסן טאָג האָט מען אונדז אַלעמען געהייסן זיך אויסשטעלן. מען האָט אויסגעקליבן הונדערט מאַן און זיי אַוועקגעשטעלט אַן אַ זייט, באַזונדער. אַלע איבעריקע האָט מען אַוועקגעשיקט קיין ברעסלאָו...

איך, אַברהם סלופּסקי און מאָטל ווייַנבערג און נאָך עט־לעכע זשיראַרדאָוער זענען געווען צווישן די 100 „אָפּגע־קליבענע". אונדזער אויפּגאַבע איז געווען צונויפּצוזאַמלען אַלע צעבראָכענע און פּאַראָזענע מילחמה־כלים, וואָס זענען געבליבן נאָך די קאַמפּן און וואַלגערן זיך אַרום אויף די פעלדער אַרום לאָדזש. דאָס האָבן מיר געדאַרפט ברענגען קיין פּאַביאַניץ. בייַם ערשטן מאָל אַרויסגיין צו דער דאָזיקער אַרבעט האָט מען אונדז געוואָרנט, אַז אויב איינער פון אונדז וועט אַנטלויפן וועלן דערשאָסן וועלן אַנדערע צען... אַז איינער זאָל היטן דעם אַנדערן...

יעדן טאָג פלעגן מיר באַקומען אַזאָ מין „פרישטיק": מען האָט אונדז אַרויסגעלאָזט דורך אַ שמאָלע אייזערנע טיר, בייַ וועלכער עס זענען געשטאַנען דריי דייטשן. איינער פון זיי האָט געהאַלטן אַ קוישל מיט צעשניטענע שטיקלעך ברויט, יעדעס שטיקל 100 גראַם. די אַנדערע צוויי דייטשן זענען געשטאַנען בייַ בייַדע זייטן פון דער טיר מיט שטעקנס. אַרויסגייענדיק פון דער טיר האָט מען יעדן איינעם נישט געגעבן זיין שטיקל ברויט גלייך אין האַנט אַרײַן, נאָר מען האָט עס אַ וואַרף געטאָן אין דער הויך, ווי מען גיט אַ וואַרף פֿאָר אַ דרעסירטן הונט, און מען האָט עס געדאַרפט כאַפּן. אָט אַזוי צילנדיק מיט די הענט צו כאַפּן דאָס צוגעוואָרפענע שטיקל ברויט האָבן דערווייל די דייטשן געהאַקט מיט די שטעקנס אויבערן קאָפּ, אַדער וווּ עס איז זיי נאָר אײַנגעפֿאַלן.

פּאַרטיק געווארן מיטן „אָבדייסן" האָט מען אונדז אויס־געשטעלט און מיר האָבן אָפּגעמאַרשירט ביי אַ צען קילאָ־מעטער און מען האָט אונדז געגעבן צו שלעפּן האַרמאַטן, צען מאָן אַ האַרמאַט. צווישן האָבן זיך איינגעשפּאַנט פון פּאַרטן און געשלעפּט און די איבעריקע אָבט האָבן געשטופּט.

דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן אַן שטיקל צייט. וועג די ייִדישע פּרויען האָבן זיך דערוווּסט וווּ מיר געפּינען זיך פלעגן זיי זיך שטעלן און אָפּווארטן יעדן טאָג ביי דעם וועג וווּ מיר האָבן געדאַרפט אַדורכגיין און נישט וואָגגדיק צוגיין נאָענט צו אונדז פלעגן זיי דאָס ברויט אַדער אַנדערע עסנוואָרג לאָזן פון דער ווייטנס, געבנדיק אונדז צווויסע סימנים און צייכנס פון דער ווייטנס. מיר פלעגן אויסנוצן די געלעגנהייט וועג די דייטשן באַמערקן עס נישט און עס אויפהייבן. איך האָב זיך דערצו גוט אויסגעוויגט און וועג מיר פלעגן זיך שפּעטער זעצן אַ ביסל אָפּרוען האָב איך זיך מיטן עסן גע־טיילט מיט מיין „אַרבעט־שותף", מיט וועלכן איך האָב צוזאַמען געשלעפּט דעם דישעל פון האַרמאַט.

איין מאָל בעת דעם אָפּרו האָט מיר מיין „שותף" דער־ציילט, אַז ער הייסט שטיקגאָלד און איז אַ באַרימטער אַדוואָקאַט פון לאָדזש. איך מאָל אַזוי מאַרשירנדיק איז פלוצלינג אַנגעקומען אַ פרוי, אַנגעטאָן אין אַ שיינעם פוטער אין באַגלייטונג פון אַ „פאַלקסדייטש" מיט אַ האַקנקרייץ און דערלאַנגט אַ פּאַפּיר איינעם פון אונדזערע אַנפירנדיקע דייטשן. יענער האָט גלייך אָפּגעשטעלט דעם טראַנספּאָרט. די פרוי איז צו צו מיין „שותף" און זיך צעקושט מיט אים. זי האָט אים געבראַכט מלבושים. ער האָט זיך איבערגעטאָן און איז גלייך אַוועק מיט איר. די דייטשן האָבן עפּעס אַדורכגערעדט צווישן זיך, אַנגעווינקט אויף מיר... איך האָב זיך אַ ביסל דערשראָקן. צו מאָרגנס האָט זיך אַרויסגעווינקט, אַז זיי האָבן באַשלאָסן צו געבן מיר אַרבעט אין קיך בייַם מיליטער. יעדן טאָג פלעגט קומען אַ דייטש, נעמען מיר צו דער אַרבעט און בייַנאַכט ברענגען צוריק אין דער שאָפּע.

איין מאָל, אין אַ פּאַרנאַכט, האָט מען אונדז אַלעמען אויס־געשטאַלט אין ריייען, אָפּגעהאַלטן עטלעכע שעה, שפּעטער אונדז באַפּרייט און געהייסן גיין אַהיים.

עס איז שוין געווען אין די טונקעלע אָוונט־שעהן וועג מיר זענען אַרויס פון דעם טויער, וווּ אונדזער לאָגער האָט זיך געפונען. דאָס האָט אויף אונדז אָנגעוואָרפן אַ פחד... דער וועג אַהיים איז אַ ווייטער און דאָ טאָר מען בייַנאַכט נישט גיין. עס איז פּאַראַן אַ סכנה מען זאָל אונדז ווידער אַ מאָל כאַפּן... ווידער ערגעץ־וווּ פּאַרשיקן אין אַן אָנדער לאָגער. דאָ איז צו מיר צוגעקומען מאָטל ווייַנבערג און געהייסן רופן נאָך צווויי זשיראַרדאָוער און האָט אונדז

מיטגענומען קיין לאָדזש. מיר זענען מער געגאַנגען ווי גע־פאָרן. מיט אים זענען מיר אַריין צו אַברהם זיסקינדס טאָכטער, קאלטשע. דאָ האָט מען אונדז געגעבן די ערשטע מענטשלעכע הילף. מיר האָבן זיך אָפּגעוואַשן; אָפּגעגעסן און באַקומען אַ ריין געלעגער...

עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז דעמאָלט האָט מען נישט געטאָרט גיין גרופּנווייז און דערצו נאָך שפּעט ביינאַכט. מיר האָבן זיך אָבער געלאָזט פירן פון מאָטלען; מיר האָבן ריזיקירט און געפילט אַ טיפע דאַנקבאַרקייט צו מאָטלען פאַר דעם אַלעמען.

מיר האָבן איבערגענעכטיקט, אַ ביסל אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם פון אַלע איבערלעבענישן און אויף צו מאָרגנס אין דער פרי, נאָכן פרישטיק, זענען מיר אַוועק הינטער דער שטאָט און געדונגען אַ וואָגן קיין לויוויטש. דער וועג האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג, ווייל צום שליממזל האָבן מיר גע־טראָפן אויף אַן אָפּגעשטאַנען פערדל און האָבן גאָר גע־דאַרפט נאָכשטופּן דעם וואָגן. אויפן וועג זענען דורכגעפאָרן דייטשן. זעענדיק דאָס „בילד" ווי מיר שטופּן דעם וואָגן איז עס געווען ביי זיי אַן „אַטראַקציע", אַ פרייד... ווער ווייס, אפשר טאַקע צוליב דעם דאָזיקן זכות האָבן זיי אונדז נישט געטשעפּעט...

פון לויוויטש זענען מיר געפאָרן קיין באָלימאָוו און פון דאָרטן קיין וויסקיט. אין וויסקיט זענען מיר זיך איינציק־ווייז צעגאַנגען. איך בין דער ערשטער אָנגעקומען קיין זשיראַרדאָוו. געגאַנגען מיט הינטערוועגן, איבער פּלויטן, פעלדער און הינטערגעסלעך. באַלד ווי מען האָט זיך דער־וווסט וועגן מיין צוריקקומען זענען אין מיין שטוב געקומען פאַרשידענע פרויען צו פרעגן זיך אויף זייערע זין און מענער. צווישן זיי איז אויך געווען חנקע, מאָטל וויינבערגס פרוי, דוד שוחטס אַ טאָכטער. איך האָב זיי דערציילט וואָס איך האָב נאָר געהאַט צו דערציילן וועגן זייעריקע. מאָטלס פרוי איז אַוועק; זי איז אָבער באַלד ווידער געקומען, אַן אומרויקע איז זי צו מיר צוגעשטאַנען, געבעטן: „שמחה! זאָג מיר דעם אמת... מאָטל איז נאָך אַלץ נישט געקומען... פאַר וואָס?". אין שטאָט איז אַרומגעגאַנגען אַ קלאַנג, אַז מיר אַלע לעבן נישט מער, מחמת מיר זענען טאַקע געקומען אַהיים שפּעטער פון אַנדערע. באמת אָבער זענען אַלע פון אונדזער גרופּע, וואָס מיר זענען געפאָרן צוזאַמען, בשלום אַהיימגעקומען.

ביי דער ייִדישער באַפעלקערונג אין שטאָט האָט בכלל געהערשט אַ גרויסער פּחד און אומרויקייט, צוליב דעם וואָס עס האָבן געפעלט ידיעות פון אַ סך מענטשן וואָס זענען פאַרשלעפּט געוואָרן אין פאַרשידענע אַרבעטס־לאַגערן. מען האָט די אויגן אויסגעקוקט וואַרטנדיק אויף עפּעס אַ ידיעה פון זיי און ווען וועלן זיי שוין קומען צוריק. דאָס האָט אויך געהאַט אַ שייכות צו די מענער וואָס זענען אַנטלאָפן קיין וואַרשע און וואָס מען האָט פון זיי נישט געוווסט וווהין זיי זענען אָהינגעקומען. ליידער זענען טאַקע פיל פון זיי שוין נישט צוריקגעקומען. עס זענען אַרומגעגאַנגען פאַר־שידענע קלאַנגען, אַז מען האָט זיי פאַרשיקט הינטער קראָקע אאַז"וו.

אין שטאָט איז דאָס לעבן געווען ווי פּאַראַליזירט און עס האָט זיך געלאָזט פילן דער הונגער; קיין ברויט איז שוין נישט געווען צו באַקומען און די שטימונג איז געוואָרן אַלץ מער געדריקטער.

די טעמע פון טאָג איז געווען — וואָס הערט זיך מיט די וואָס זענען נישטאָ; מען האָט געהאַלטן אין איין נאָכזוכן ווער אַ זון, ווער אַ פאָטער. אין דער מערהייט פון די הייזער האָט עמעצער געפעלט און טאַקע פון די פּרנסה־געבערס.

אַ זייער איבערנעמענדיק בילד איז געווען צוצוזען ווי לוזער טאַבאַקסבלאַט איז אַרומגעלאָפן זיך נאָכפרעגן ביי מענטשן צי ווייס מען נישט עפּעס וועגן זיין זון יחיאלן. איך בין גראָד געווען ביי דער מישפּחה מוזעסמאַן (רימאַ־רעס), ווו עס פלעגן זיך אָפטער צוזאַמענקומען יוגנט. ווען מיר פלעגן דערזען דורכן פענצטער ווי עס גייט לוזער, האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ צווייטע שטוב. מיר האָבן גע־וווסט פון דעם אומגליק מיט יחיאלן און קיינער האָט נישט געהאַט דעם מוט צו זאָגן דעם טאַטן דעם פינצטערן אמת... ער איז אַריינגעקומען, געפרעגט און באַזונדערס צוגעשטאַ־נען צו מיר:

— שמחה! — האָט ער מיך געבעטן, — דו מוזט דאָך יאָ עפּעס וויסן פון מיין זון! זאָג מיר, זאָג! עפּעס אַנטלויפן אַלע פון מיר, קיינער וויל מיט מיר נישט רעדן וועגן דעם...

ביי מיר איז דאָס לשון ווי אָפּגענומען געוואָרן. איך האָב נאָר ווי אַ פאַרשטומטער געשאָקלט מיטן קאָפּ — ניין... איך ווייס גאָרנישט... אַז ער איז אַוועק האָבן אַלע, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר אים, געהאַט פאַרוויינטע אויגן.

אַזוי האָט עס אויסגעזען אין פיל ייִדישע הייזער ווו מען האָט געוואַרט אין געשפּאַנטער אומרויקייט, אַז עמעצער זאָל צוריקקומען פון דעם נע־ונד אָדער פון פאַרשיקונג אויף אַרבעט. די וואָס זענען יאָ געווען אין דער היים זענען געווען אויסגעשטעלט, יעדן טאָג אַוועקגעשלעפּט צו ווערן אויף וועלכער נישט איז אַרבעט, פון וואַנען מען איז אָפט מאָל שוין נישט געקומען צוריק. דערביי האָבן אַ נידער־טרעכטיקע ראָלע געשפּילט געוויסע קריסטלעכע קינדער, וואָס פלעגן אַרומפירן די דייטשן און זיי אָנווייזן, ווו עס וווינען ייִדן.

אין דער ספּירט־פאַבריק האָבן געברענט אייניקע מאַגאַ־זינען קוילן. מיר האָבן געמוזט אייניקע טעג אַרבעטן ביים איבערוואַרפן די קוילן פון איין פּלאַץ אויפן צווייטן, הין און צוריק, כדי לעשן די אָנגעכאַפּטע פון פייער קוילן.

אויך ייִדישע פרויען האָט מען געכאַפּט צו דער אַרבעט. לרוב האָט מען זיי באַשעפטיקט ביים וואַשן פּאָדלאָגעס און פּוצן די וווינונגען פון די דייטשישע מיליטער־אָפּטיילן אָדער אָפיצירן. אַזוי האָבן זיי געוואַשן די פּאָדלאָגעס אין דער פּאָליציי־שולע(שקאָלאַ פּאָליציינאַ), אין די פאַבריק־

האַלעס און ביוראָען. דערביי האָט מען זיי נישט געגעבן קיין שמאַטעס צום רוימען. מען האָט זיי געהייסן אויסטאָן עפּעס אַ מלבוש פון זיך און וואַשן...

טייל מאָל האָט די אַרבעט געהאַט דעם ציל זיך איזדע־קעווען, אויסחוזקן פון די ייִדן. אַזוי איז, למשל, איין מאָל מלך כילעוויטש געווען געצווונגען צו קערן מיט זיין שטוב־באַרשט דעם פּלאַץ נעבן דער קירכע...

די ייִדישע סוחרים האָבן געמוזט אויסבאַהאַלטן זייערע סחורות; די געוועלבער זענען אויסגעליידיקט געוואָרן; פיל האָבן באַהאַלטן זייער האָב־און־גוטס ביי באַקאַנטע, ביי „גוטע" שכנים — „פאָלקס־דייטשן" אָדער פּאָליאַקן. זיי האָבן עס אָבער שוין מער נישט צוריקגעזען.

ביי איציק זיסקינד האָט מען געהאַלטן אין איין אַרויס־פירן און אויסליידיקן זיין גרויסן ברעטער־סקלאַד. אָנגע־לאָדענע אויטאָס פלעגן אַרויספאָרן פון סקלאַד און ביים אַרויספאָר, מיט אַ שמייכעלע, פלעגן זיי איבערלאָזן אַ „שיין", אַ שטיקל פּאַפּיר. דאָס זעלבע האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין אַנדערע האָלץ־סקלאַדעס. פון די רייכע ברעטער־זאַפּאַסן האָבן די אייגנטימער קוים באַוויזן אָפּצוראַטעווען און אַרויפ־שלעפּן צו זיך אין וווינונג אַ ביסל דיקטן און פאָרניר... אָבער שפּעטער האָט מען עס פון זיי ווידער אַוועקגעשלעפּט, אָדער די באַלעבאַטים האָבן עס סיי ווי איבערגעלאָזט ביים אַריבערגיין אין געטאָ, אָדער ביים גירוש פון זשיראַרדאָוו אין וואַרשעווער געטאָ...

פון שוך־געשעפט ביי לישקא און פון אַנדערע געוועלבער האָט מען פּשוט די סחורות אַרויסגעוואָרפן אויפן גאַס... קיין „אויפהייבערס" האָבן נישט געפעלט.

אינעם גרויסן אייזנגעשעפט אויף דער ערשטער מיי־גאַס, וואָס האָט געהערט צו דבורה ליפשיץ און אירע זין שמחה און הערשל זענען געשטאַנען דייטשן מיטן פּאָליאַק מאַטו־שעווסקי און מען האָט אַריבערגעפירט גאַנצע וועגענער סחורות אין זיינע אייזן־סקלאַדעס אויף דער זעלביקער גאַס... דערביי האָבן עס געדאַרפט טאָן ייִדישע באַלעגאָלעס, וועלכע האָבן בחינם געדאַרפט אַריבערפירן צו די רויבער דאָס ייִדישע האָב־און־גוטס.

די בעקערס האָבן נישט געהאַט קיין מעל צום באַקן און עס איז אויך נישט געלונגען צו באַקומען פון דער זייט אַ מעטער קאָרן און צעמאָלן עס. דאָס ברויט איז בכלל געווען ווי ליים. אויך פאַר דעם דאָזיקן ברויט איז אַ גאַנצע נאַכט שוין געשטאַנען אַ לאַנגע ריי פאַר די בעקערייען.

איין מאָל האָט פּאַסירט, אַז דוד ניימאַן האָט ערגעץ גע־קראָגן אַ זעקל ראַזעווע מעל און זיך גענומען צום באַקן. דערווייל האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ גרויסע צאָל מענטשן און עס האָט זיך פאַרצויגן ביז אין דער שפּעטער נאַכט אַריין. דערווייל זענען אָנגעקומען דייטשן און אָנטרעפנדיק אויף אַזאַ מענטשן־פאַרזאַמלונג האָבן זיי אַרויסגענומען די גאַנצע מישפּחה ניימאַן, אַרויסגעפירט אויפן הויף און אַוועקגע־שטעלט זיי ביי דער וואַנט און געוואָלט דערשיסן. די גע־וואַלדן און דאָס געוויין איז געגאַנגען עד־לב־השמים. זיי האָבן זיך קוים אָפּגעבעטן דאָס אָרעמע לעבן. פון דעמאָלט אָן האָבן זיי אויפגעהערט צו באַקן ברויט.

די שניידערס פלעגן נייען פאַר די פּויערים און דערפאַר באַקומען אַ ביסל קאַרטאָפל, מעל; דאָס גלייכן אויך די שוסטערס. קיין געלט האָט מען נישט גענומען. אַזוי איז אויך געווען ביי די קצבים, זיי האָבן געהאַנדלט אויף „טריף", ווייל פלייש האָט מען געזוכט אויך ביי די פּוילישע קצבים. די דייטשן האָבן נישט דערלאָזט צו גאָרנישט. זיי פלעגן זוכן אין ייִדישע שטובער „געווער" און, פאַרשטייט זיך, אַז געמיינט האָבן זיי צו געפינען עפּעס אַנדערש.

ביים שוסטער נטע נייבורג, אויף פאַמילעינע גאַס, האָט אַ דייטשישער אָפיציר געגעבן צו פאַרריכטן די שטיוול. נאָכן מאַכן די אַרבעט האָט דער אָפיציר גענומען די שטיוול און פאַר דער אַרבעט האָט ער „באַצאָלט" מיט אַ קאָפּע מיטן זעלביקן שטיוול.

אויף די גאַסן פלעגט מען זען פּלאַקאַטן וועגן טעאַטער, קינאָ, אַנדערע פאַרוויילונגען, אויף וועלכע עס האָט זיך געפונען אַ ספּעציעלע באַמערקונג: „פיר יודען פערבאָטען!".

איין מאָל האָבן זיך די דייטשן אַריינגעריסן ביינאַכט צו דער פרוי טיקאָצינסקי (יהודה פרידריכס זייפנזידערס טאָכ־טער) און האָבן אויף איר צעריסן די קליידער. צומאָרגנס האָבן איר די שכנים געפונען אַ פאַרחלשטע.

אַן אַנדערש מאָל, ווידער, איז אין שטאָט אָנגעקומען אַ פרישע גרופּע עס־עס־לייט. געווען איז עס באַלד אין דער פרי. זיי האָבן געזוכט עפּעס „אויפצוטאָן". דאָ האָבן זיי אויף דער ערשטער מיי־גאַס דערזען דורך אַ פענצטער ווי נח ניידאָרף (אַ קצב) שטייט און דאַוונט אין טלית. זיי זענען אַרויף צו אים אין שטוב, אַרויסגעשלעפּט אים אויף דער גאַס אין טלית און געבנדיק אים אַ שוועבעלע האָבן זיי אים געצווונגען אונטערצוצינדן דעם טלית... דער טלית האָט אָבער נישט געוואָלט ברענען... די אָנגעלאָפענע קריסטן פון דער גאַס האָבן, זעענדיק ווי דער טלית וויל נישט ברע־נען, זיך אָנגעהויבן צלמען, אויסגעטייטשט עס ווי אַ גאָט־זאַך... די דייטשן זענען געוואָרן ווילד פאַר כעס און האָבן דעם טלית צעריסן אויף שטיקער און געטראָטן מיט די פיס...

ייִדן מיט בערד האָבן זיך פאַרבונדן די פּנימער. אַ טייל האָבן זיך אָפּגעשוירן די בערד און ביי אַנדערע האָבן די דייטשן אָפּגעשוירן האַלבע בערד...

אין שול זענען געווען אויסגעהאַקט אַלע שויבן. אין די ערשטע טעג האָבן די דייטשן אין שול אַריינגעשטעלט פערד.

די „פּרץ־ביבליאָטעק" איז געווען פאַרמאַכט און אַהרן־שייע גרינבערג צוזאַמען מיט אַ פּוילישן אַרבעטער, מענ־ציעראַ, האָבן אַרויפגעלייגט איבער צוויי טויזנט ביכער ביי מיר אויפן בוידעם. זיי זענען שפּעטער פאַרניכטעט געוואָרן צוזאַמען מיטן הויז.

נאָך שווערער איז געוואָרן דער מצב ווען די נאַציס האָבן

אַרויסגעטריבן די יידן פון פאַמערן און אַ טייל פון אָט די היימלאָזע יידן זענען געקומען קיין זשיראַרדאָו וויי זיי זענען געגאַנגען און געשטאַנען. זיי האָבן דאָרטן איבערגע־ לאָזט זייערע היימען און אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. אין יעדער שטוב האָבן זיך געפונען עטלעכע היימלאָזע מענטשן אַזוי אויך אין אַלע „שטיבלעך"; דער הונגער האָט זיך נאָך מער פאַרגרעסערט... די קהילה האָט זיך באַמיט זיי צו העלפן, געעפנט אַ קיך, אָבער עס איז נישט געווען וואָס צו קאָכן. די פרעסט זענען געווען גרויסע און עס איז נישט געווען מיט וואָס צו הייצן. ביי אַברהמטשע זיסקינד (איציקס אַ זון) וואָס האָט געהאַט אַ קוילן־סקלאַד נעבן סאַנד (געריכט) איז נאָך יאָ געווען אַ ביסל שטייגערנע קוילן, האָט אַ דייטש באַמערקט, אַז ער וועגט אָפּ אַן עמער קוילן פאַר אַ פרוי איז ער אויף אים אָנגעפאַלן און געשלאָגן.

דער טאָרטאָק וואָס האָט געהערט צו די יידן ראַזענאַוויטש און גלאָווינסקי, וווּ עס האָבן זיך געפונען אַ פאָר טויזנט מענטער ברעטער און רונד־האָלץ איז צעראַבירט געוואָרן אין געציילטע שעהן.

אויף דעם נייעם סטאַדיאָן נעבן „שוואַרצן וואַלד" זענען געווען צונויפגעזאַמלט פיל טויזנטער פוילישע געפאַנגענע סאָלדאַטן און צווישן זיי זענען געווען אַ סך יידישע סאָל־ דאַטן, וועלכע האָבן געליטן הונגער און קעלט. יידישע פרויען און מיידלעך פון זשיראַרדאָו האָבן געקאָכט עמערס עסן און געטראָגן פאַר די יידן, ריזיקירנדיק דערביי נישט איין מאָל צו באַקומען געשלאָגן פון די דייטשן פאַר דעם דאָזיקן „פאַרברעכן". זיי זענען אָבער נישט אָפּגעשטאַנען און געהאָלפן מיט אַלע מעגלעכקייטן; מיט אָנטוליכקייט און עסן.

די לעצטע טעג פאַר מיין פאַרלאָזן די שטאָט זענען אַרעס־ טירט געוואָרן פופצן אָנגעזעענע מענטשן פון דער שטאָט. איך קען זיך ליידער נישט דערמאָנען זייערע נעמען. איינעם געדענק איך פון זיי, דאָס איז געווען ד"ר לאָנדאָו, געוועזענ האָט מען זיי ווי ערובניקעס. די דייטשן האָבן געפאָדערט אויסקויף־געלט ביי דער יידישער באַפעלקערונג.

זשיראַרדאָוו אין תהום פון וואַרשעווער געטא

אין דער סעריע פון די גבית־עדותן, וואָס עס געפינט זיך אין אונדזער פּנקס ווערט כסדר איבערגעגעבן די דאָטע פון אָנהייב פעברואַר 1941, ווען די יידן פון זשיראַרדאָוו זע־נען אַרויסגעטריבן געוואָרן קיין געטאָ־וואַרשע. עס זענען דאָ „אויסגעזוידלט" געוואָרן נאָך אַ ריי שטעטלעך פון וואַר־שעווער דיסטריקט און פּריַער פאַר אַלץ די שטעטלעך פון סאָכאַטשעוו — בלוימער קרייז, צו וועלכן עס האָט געהערט זשיראַרדאָוו. דאָס זענען געווען די שטעטלעך: בלוימע, גראָ־דזשיסק, לעשנאָ, אָמשינאָוו, סאָכאַטשעוו, וויסקיט. פון זשי־ראַרדאָווער געטאָ זענען דאָן אויך מיטגעקומען די יענע־קע וואָס מען האָט אין דעם דאָזיקן געטאָ „אויבערגעזוידלט" פון אַנדערע געטאָס. אַזוי האָט מען קיין זשיראַרדאָוו געבראַכט (אין פעברואַר 1940) 280 יידן פון די געטאָס אין לובּיען, קאוואל, אַלעקסאַנדער פון וולאַדיסלאַווקער געגנט און דעם 18טן יאַנואַר 1941 האָט מען געברַאכט 900 מאַן פון סא־כאַטשעוו 1).

אין וואַרשעווער געטאָ האָט עקסיסטירט די געזעלשאַפט „יידישע גמילות־חסדים פאַר אַלייניקלעך", וואָס האָט אַ דאַנק אַ ריי געזעלשאַפטלעכע פאָנדן, פּריַער פאַר אַלץ פון דעם „דזשאָינט", געפֿרווט לינדערן די שוועריע לאָגע פון די גע־טא־פאַרשפּאַרטע. ביי דער דאָזיקער געזעלשאַפט האָט עק־סיסטירט אַ רעסאָרט פאַר פּאַטראָנאַטן אידער פּליטים.

ליגט פאַר אונדז אַ באריכט פון דעם דאָזיקן פּאַטראָנאַט וואָס דערציילט ווען דער לאָגע פון פּליטים־שטאָטל זשיקע און ניסקע 2). דער באריכט איז דאָטירט פעברואַר 1942 און נעמט אַרום דעם חודש יאַנואַר 1942. ווייט זיך אַרויס, אַז דאָס דאָזיקע „שטעטל" איז געשאַפן געוואָרן טאָקע פון די אַרויסגעטריבענע פון די אַרומיקע געטאָס פון וואַרשעווער דיסטריקט. מיר האָבן דאָרטן ידיעות ווען זשיראַרדאָווער און שכנהשע קהילות. דער דאָזיקער אַרגינעלער מאַטער־יאל, ריכטיקער דער צייט־דאָקומענט, באַשטעטיקט טאָקע די אַלע שפּעטערדיקע, על־פּי זיכרון־געשריבענע זיכרונות און גבית־עדותן און הייבט אַרויס נאָך מער פּרטים, פון אַלגעמיינעם כאַראַקטער, וואָס די יחידים האָבן ווען דעם נישט געקענט וויסן. וועלן מיר טאָקע פון דעם דאָזיקן:

יאַנואַר־באַריכט

פונעם פּליטים־„שטעטל" זשיקע און ניסקע

אַרויסנעמען אַ ריי אויסצוגן. מיר ווילן זיי געבן ווי זיי שטייען און גייען אַן יעטוועדער פאַרפּוצונג און קאָמענטאַרן. הייבט זיך אָן דער באַריכט:

„דער חודש יאַנואַר פון 1942 יאָר איז דער שווערס־טער פאַר די פּליטים אויף די פונקטן בכלל 3) און פאַר די איינוווינער פון „שטעטל" בפרט.

נישטאָ קיין צרה און חולאַתן, ווועלכע זיי זאָלן נישט האָבן מיטגענומאַכט פאַר דער ציַיט, וואָס זיי פאַרברענגען אין זוּאַרשע.

הונגער, קרענק און נויט זענען זיערע שטענדיקע באַגלייטער און דער טויט איז דער אינצידקער אַריַין־גייער אין זיערע שטובן.

פאַר די לעצטע חדשים פון פאַרגאַנגענעם יאָר האָט דערט געבושעוועט די טיפוס־מגיפה, ווועלכע האָט נישט אויסגענומען קליין און גרויס; הונדערטער מישפּחות זע־נען צעברעכן געוואָרן — טאָטע און מאַמע זענען פון דער ווועלט אַוועק, קינדער־לעבנס פאַרשניטן און די לעצ־טע זקנים־מאַיזיקאַנער ציען אויס אויפן מיאוסטן אופן.

אין חודש יאַנואַר ה"י זענען די ט י פ ו ס־ פּ א ל ן אויף די דערמאַנטע פונקטן געווען איינצלנע — דער־פאַר זענען די פּליטים געפאַלן ווי פליגן פון ק ע ל ט א ן אויסגעשעפּטקייט פון כוחות, און די שטערבלעכקייט האָט דערגרייכט די צאָל פון 539 מתים — 18 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל.

אויף די פונקטן ארבעט איצט דער ניי־געשאַפענער פּ ו ן ק ט ר א ן א ט, ווועלכער כאַמיט זיך צו לינדערן די נויט

---

1) ט. ברוסטין־בערנשטיין — די גירושים און די פאַרניכטונג פון די יידישע יישובים אין וואַרשעווער דיסטריקט. פאַרעפֿנט־לעכט אין „בלעטער פון געשיכטע", באַנד 4, העפט 5, וואַרשע אַפּריל־יוני, 1951. זע פּריער די טאַבעלע און מאַפּע פון די אויסזידלונגען. זד' 472, 473.

2) דער דאָזיקער באַריכט געפינט זיך אין דעם אַרכיוו פון ייוואָ, ניו־יאָרק, קאַלעקציע ה. וואַסער, נומער 48; דאָקומענט 1 און 3. פון וואַנען מיר האָבן באַקומען קאָפּיעס.

3) מיינט די פאַרשידענע באַשפּייזונג־פּונקטן. (דער לויפנומער אין די קלאַמערן איז דער נומער פון דער רשימה אין באריכט)

און פאַרלייכטערן דעם טרויעריקן מצב פון די אומ־גליקלעכע פליטים.

די גרעסטע פלאָג אויף די פונקטן איז איצט ד י־ז ע נ ט ע ר י ע און דער מיטשותף ק ר ע ץ.

די אַלגעמיינע צאָל פליטים ווערט קלענער פון טאָג צו טאָג ביים היינטיקן טאָג (סוף חודש יאַנואַר) געפינען זיך אויף די פונקטן 2.977 פליטים. די פונקטן דזשיקע 7, 9 און 11 זענען ליקווידירט געוואָרן. אין הויף נומער 9 ווערט געשאַפן אַ גרעסערער קינדער־אינטערנאַט.

אויב די הילף פאַרן פליטים־„שטעטל" וועט נישט פאַרגרעסערט ווערן, די סאַניטאַר־היגיענישע באַדינגונ־גען נישט אויסגעבעסערט, די גלייכגילטיקייט צו די אויסגיינדיקע פליטים מצד דעם וואַרשעווער יידישן קיבוץ נישט באַקעמפט און די ש ט ע ר ב ל ע כ ק י י ט — אין שייכות מיטן געזאָגטן — זאָל זיך, חלילה, נישט אָפּשטעלן — וועט פונעם „פליטים־שטעטל", אויב מען קאָן אַזוי זאָגן, ווערן אַ „פליטים־דערפל".

דער דאָזיקער אַריינפיר זאָגט קלאָר וועגן דער לאַגע. מען דאַרף נאָר צוגעבן, אַז געוויסע פרטים האָבן אין דעם דאָזיקן אָפּיציעלן באַריכט, משמעות צוליב לעגאַלע טעמים נישט געקענט אַרויסגעבראַכט ווערן. צו דער האַסטיקער פאַרקלענערונג פון דעם „שטעטל" איז געווען נאָך אַ סיבה,

די כסדרדיקע „אַקציעס", די אָן־אויפהער דורכגעפירטע „אויסזידלונגען" וואָס האָבן געהאַט אַן אָרט אין וואַרשע־ווער געטאָ אין דער דאָזיקער צייט. אין אַן אָפּיציעלן ראַ־פּאָרט האָט מען, משמעות, וועגן דעם נישט געקאָנט דער־מאַנען.

זעען מיר פון דעם אַריינפיר, אַז טייל הייזער פון דאָ־זיקן „שטעטל" אויף סטאַווקע זענען שוין ליקווידירט גע־וואָרן. דער באַריכט גיט איבער וואָס עס טוט זיך אין די יאָ עקסיסטירנדיקע טיילן פון דעם „פליטים־שטעטל". וועלן מיר אויך דעם דאָזיקן טייל פון באַריכט געבן ווי ער גייט און שטייט:

„די לאַגע צום סוף חודש שטעלט זיך פאָר:

ס ט אַ ו ו ק י 9.

די אַלגעמיינע צאָל פליטים צום סוף פון חודש — 1.100; צימערן 170. די צימערן ווערן אין אַלגעמיין נישט באַהייצט. קיין וואַרעם־שטוב איז אויפן פונקט נישטאָ. וואַסער־לייטונג און אוביקאַציעס נישט טעטיק. טיפוס־פאַלן איינצלנע. צווישן די פליטים זענען פאַראַן ביים היינטיקן טאָג 200 פערזאָן, וועלכע זענען פון מ י ט אָ ג־אָ פּ צ אָ ל נ י ש ט ב אַ פ ר י י ט. טויט־פאַלן אויפן פונקט 280 פערזאָן. די שטערבלעכקייט פון

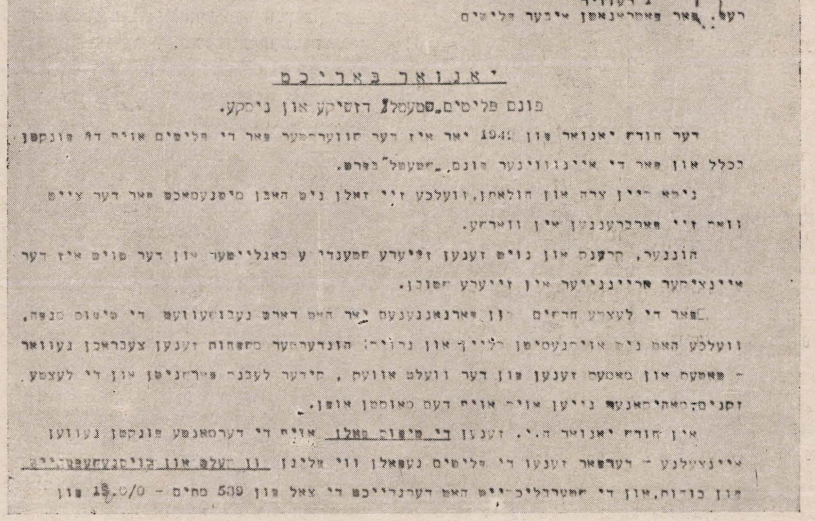

יידישע געזעלשאַפט פאַר אליינהילף
ג רעוויר
רעפ. פאַר פאַטראַנאַטן איבער פליטים

יאַנואַר באַריכט

פונם פליטים„שטעטל" דזשיקע און נימקע.

דער חודש יאַנואַר פון 1942 יאָר איז דער שווערסטער פאַר די פליטים אויף דע פונקטן בכלל און פאַר די איינוווינער פונם „שטעטל" בפרט.

נישט קיין צרה און חולאַתן, וועלכע זיי זאָלן ניט האָבן מיטנעמאַכט פאַר דער צייט וואָס זיי פאַרברענגען אין וואַרשע.

הונגער, קרענק און נויט זענען זייערע שטענדיקע באַגלייטער און דער טויט איז דער איינציקער אַריינגייער אין זייערע שטובן.

פאַר די לעצטע חדשים פון פאַרגאַנגענעם יאָר האָט דאַרט געבושעוועט די טיפוס מנפה, וועלכע האָט ניט אויסגעמיטן קליין און גרויס; הונדערטער משפחות זענען צעבראָכן געוואָר - פאַטעס און מאַטעס זענען פון דער וועלט אַוועק, קידער לעבנס פאַרשניטן און די לעצטע זקנים, מאַהיקאַנער נייען אויף אויף דעם מאַטעס אופן.

אין חודש יאַנואַר ה.י. זענען די טיפוס פאַלן אויף די דערמאַנטע פונקטן געווען איינצלנע - דערפאַר זענען די פליטים נעפאַלן ווי פליגן פון קעלט און צוקנעשעפטיים פון כוחות, און די שטערבלעכקייט האָט דערגרייכט די צאָל פון 539 מחים - 18.0/0 פון

דאָס ערשטע זייטל פון אָריגינאַל פון דעם באַריכט פון „פליטים־שטעטל" אין וואַרשעווער געטאָ, יאַנואַר 1942

פונקט איז די גרעסטע: 25 פּראָצענט פון דער אַלגעמיי־נער צאָל איינוווינער".

דער באַריכט גיט ווייטער אָן אַ גענויע טאַבעלע וויפל פון יעדן עלטער עס זענען געשטאָרבן אין דאָזיקן חודש. די טאַבעלע איז טאַקע גאָר באַלערנדיק. מיר וועלן אָבער אויס־רעכענען נאָר אין ראַמען פון געוויסע קאַטעגאָריעס.

פון די דאָזיקע 280 טויטע אין איין חודש זענען געוועזן:

קינדער פון 1 יאָר ביז 10 יאָר	58;
קינדער פון 11 יאָר ביז 15 יאָר	38;
יוגנט פון 16 יאָר ביז 20 יאָר	26;
יונגעלייט פון 21 יאָר ביז 50 יאָר	86;
צווישן 50 און 60 יאָר	12;
צווישן 61 און 70 יאָר	7 ;

ווי מיר זעען איז דער גרעסטער שניט פון טויט געווען ביי די קינדער. די קליינע צאָל צווישן די גאָר אַלטע זקנים דאַרף פאַרשטאַנען ווערן, וואָס עס זענען שוין דאַן, אַ פּאָר יאָר עקסיסטענץ פון געטאָ, בכלל געווען ווייניק זקנים, זיי זענען אויסגעגאַנגען אָדער „אויסגעזידלט" געוואָרן אין משך פון דער צייט.

אין דאָזיקן „שטעטל" האָבן געוווינט פּליטים פון 34 ייִשובים אַרום וואַרשע, צווישן זיי אויך זשיראַרדאָווער.

גייען מיר ווידער צום אָריגינאַל פון באַריכט:

„דזשיקע 3:

די אַלגעמיינע צאָל (פּליטים) — 1.613; צימערן — 153. באַהייצט זענען נאָר די יתומים־צימערן און קינ־דער־קלוב. וואַסער־לייטונג און אוביקאַציעס נישט טע־טיק. פון מיטאָג־אָפּצאָל זענען באַפרייט אַן ערך 10 פּראָ־צענט. אויפן פונקט געפינט זיך אַ פאַרשידנאַרטיקער עלעמענט (ווירטשאַפטלעכער, געזונטער, בעטלער און פשוטע פאַרברעכער). לויט ווי די פונקט־לייטער באַ־מערקן — צוליב שלעכטע דערנערונג, פרנסה־לאָזיקייט און נידעריקער קולטור־מצב.

אַן אומגליק פאַרן פונקט איז דאָס, וואָס קראַנקע אויף דיזענטעריע בלייבן אויפן פונקט — און אַפילו מענטשן מיט צקבראָכענע גלידער ווערן נישט אָפּגע־שיקט אין שפּיטאָל. אויפן פונקט פעלן נאָרעס. די פּלי־טים זענען אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן. פאַראַן אַזעלכע וועלכע זענען פולשטענדיק אָדם־נאַקעט.

מתים אין משך פון חודש זענען געווען 183. די שטערבלעכקייט מאַכט אויס 11.50 פּראָצענט".

אויך דאָ ברענגט דער באַריכט אַ גענויע טאַבעלע פון די מתים לויטן עלטער. אויך דאָ איז די זעלביקע דערשיי־נונג — קינדער אויפן ערשטן אָרט.

די געשטאָרבענע זענען דאָ געווען פון אַכט און צוואָנציק שטעטלעך אַרום וואַרשע — צווישן זיי זשיראַרדאָוו, אַמשי־נאָוו און וויסקיט.

דער ווייטערדיקער טייל פון באַריכט איז פון:

„דזשיקע 9:

דזשיקע 9 ווערט איצט פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסן קינדער־אינטערנאַט. דאָס הויז איז שמוציק. די קאָרי־דאָרן און שטיגן מיט בלאָטע און צואה. די אייבערשטע שטאָקן ווערן צוגעגרייט פאַר קינדער. דערווייל געפי־נען זיך די קינדער אין די שוידערלעכסטע לאָקאַלע און סאַניטאַרע באַדינגונגען. די באַשפּייזונג נישט קיין גענוגנדיקע. אָבער אין באַצוג צו די לעבנס־באַדינגונ־גונגען אויף די פונקטן — אַ דערטרעגלעכע.

די צאָל קינדער, 191; אין משך פון חודש זענען אויפ־גענומען געוואָרן 87 קינדער.

(דאָ קומט די רשימה פון 10 שטעט, פון וואַנען די קינדער שטאַמען).

די וואַסער־לייטונג און אוביקאַציעס נישט טעטיק. אין אינטערנאַט צווישן די קינדער בושטועט דיזענטע־ריע. אַ גרויסע צאָל קינדער ליידט אויף קרעץ. די קינ־דער זענען נאַקעט און באָרוועס. עס שלאָפן צו עטלעכע קינדער אויף איין פּריטשע.

אין משך פון חודש זענען גע־שטאָרבן 63 קינדער.

די שטערבלעכקייט צווישן די קינדער איז דערגאַנגען צו 33 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל.

קיין צוגאָב־באַשפּייזונג פון פּאַטראָנאַט באַקומען נאָך לעת־עתה נישט די קינדער".

דער ווייטערדיקער טייל פון באַריכט באַהאַנדלט דעם הויף:

„דזשיקע 19:

דער פונקט ציילט 136 פּליטים. צימערן — 8. די צי־מערן זענען נישט געהייצט. די וואַסער־לייטונג פונק־ציאָנירט טיילווייז, איין אוביקאַציע איז טעטיק. טיפוס־פאַלן זענען אויפן פונקט נישט געווען. דאַקעגן זענען געווען 3 פאַלן פון דיזענטעריע. פאַראַן אויך פאַלן ווען דער פליט באַקומט נישט קיין מיטאָג — מחמת דעם, וואָס אַ טייל איז נישט באַפרייט פון מיטאָג־אָפּצאָל.

באַהייצט איז נאָר דער קינדער־קלוב.

מתים־פאַלן זענען געווען 13, צווישן זיי 5 קינדער, 10 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל".

נאָכדעם ווי דער באַריכט גיט אָן אַ גאַנצע ריי טאַבעלעס פון טויט־פאַלן אויך אין די פריערדיקע חדשים קומען די באַריכט־צוזאַמענשטעלערס מיט אַ פּאָר באַמערקונגען און אויספירן, וואָס דאַרפן, ווי זיי שרייבן, פאַרצייכנט ווערן:

א) געבורטן: 0; אין דעצעמבער איז געווען איין געבורט אַ טויט־געבוירן קינד;

ב) טויט־פאַלן ביי קינדער ביז 14 יאָר — 42 פּראָצענט;

ג) טויט־פאַלן זענען אַן ספק אַ פּועל־יוצא פון די שווער־רע לעבנס־ און סאַניטאַר־היגענישע באַדינגונגען אויף די דערמאָנטע פונקטן פון „פּליטים־שטעטל";

ד) אַלגעמיינע שטערבלעכקייט איז געווען 18 פּראָצענט.

צו דעם דאָזיקן ממש אויפשוידערדיקן דאָקומענט איז נאָך דאָ אַ ביילאָגע: נאָמענטלעכע רשימה פון מתים צום יאָנואַר־באַריכט פון 1942סטן יאָר.

די דאָזיקע רשימה נעמט אָרום די 539 נעמען פון די געשטאָרבענע אין חודש יאַנואַר אין דעם „פּליטים־שטעטל", מיט ווערן אָנגעגעבן חוץ דעם נאָמען און פאָמיליע אויך דער עלטער פון געשטאָרבענעם און שטאָט.

עס פעלן דאָטעס פון די ערשטע 61 אין דער ליסטע, ווי עס זענען דאָ נאָר די נעמען און פאָמיליעס, אָן די אַדערע אָנווייזונגען. עס זענען אויך נישטאָ די נעמען פון די 63 קינדער פון דעם פונקט דזשיקע 9, פון קינדער־אינטערנאַט.

פון דער רשימה קלייבן מיר דאָ ווייטער אויס די נעמען פון זשיראָרדאָן און שכנותדיקע אָמשינאָן און וויסקיט. עס איז אָבער אָנצונעמען, אַז די דאָזיקע רשימה איז נישט קיין פולע, ווייל צווישן די ערשטע 61 נעמען, ווו עס זענען נישט אָנגעגעבן די נעמען פון די אָפּשטאָם־ערטער זענען פאָראַן פאָמיליע־נעמען, וואָס האָבן גלעבט אין אונדזערע דער־מאָנטע שטעטלעך.

אט זענען די נעמען, וואָס מיר האָבן געפונען אין דער רשימה, וווּ זייער אָפּשטאָם־אָרט איז אָנגעגעבן.

זשיראַרדאָווער:

(דער לויף־נומער אין די קלאַמערן איז דער נומער פון דער רשימה אין באַריכט).

		יאָר	אַלט
1.	(62)	קליינבערג טויבע	30
2.	(67)	יאַקובאָוויטש ביילע	38
3.	(69)	ציגלער יעקב־דוד	4
4.	(71)	איזראָעלעוויטש חיים	4
5.	(72)	צוואַנג רחל	35
6.	(86)	לאַכטיגער משה	6
7.	(90)	קזשאָנזשעניצקי יחזקאל	3
8.	(93)	לעדערמאַן שרה־חיה	57
9.	(100)	ווילינג יאַנקל	24
10.	(102)	גאָטפריד משה	8
11.	(103)	זיידמאַן חנה	28
12.	(140)	מייראָוויטש פייגע	45
13.	(142)	גאָלדפאַרב יענטע	35
14.	(146)	גוטקינד גאָלדע	51
15.	(155)	קירשבוים מענדל	65
16.	(156)	קירשבוים בריינדל	39
17.	(338)	נייד‌אָרף הענע	41
18.	(352)	לינדענבערג גאָלדע	17
19.	(353)	לינדענבערג פרימעט	20
20.	(392)	בייטשער חווה	43
21.	(471)	זשאָלאָנדזש מענדל	55

אָמשינאָווער:

		יאָר	אַלט
1.	(83)	גאָלדבערג דוד	23
2.	(128)	שלאָק נתן	75
3.	(167)	לוקסמבערג יאָסעק	52
4.	(175)	מינץ דבורה	35
5.	(178)	מענדעלעוויטש חיה	42
6.	(179)	שמעדרא איצעק	22
7.	(350)	גערשטנער חנה	3
8.	(368)	בוכנער לאה	55
9.	(377)	ציגלער אַברהם	4
10.	(409)	גראָזשיצקי רבקה	41
11.	(460)	אָקערמאַן יאַנקל	51
12.	(468)	אָקערמאַן מרדכי	45

וויסקיטער:

		יאָר	אַלט
1.	(74)	אַלטמאַן הינדע	11
2.	(94)	עדינגער חווה	32
3.	(95)	ראָזענטאָל חיה	8
4.	(105)	ריצער ליבע	38
5.	(123)	גרוינע רבקה	6
6.	(124)	ליכטענשטיין אַברהם	6
7.	(135)	מענדעלעוויטש שאַיע	51
8.	(165)	בעקער שלום	2
9.	(170)	מענדעלעוויטש שלמה	15
10.	(177)	דאַנציקער ברוך	21
11.	(183)	גאָלדמאַן שרה	46
12.	(335)	לינדענבערג פייגע	50
13.	(64)	יאַקובאָוויטש רחל	55
14.	(181)	האָלצמאַן נח	64
15.	(385)	איגעלמאַן שיינדל	52
16.	(414)	גערשטער הינדע	31

ווי געזאָגט האָבן מיר געבראַכט די פראַגמענטן פון דעם דאָזיקן באַריכט, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אויף דער הייסער מינוט. מיר האָבן דאָ אַ וויכטיקן מאַטעריאַל, פּרייַער פאַר אַלץ די נעמען פון אונדזערע קדושים. זאָלן טאָקע די דאָזיקע שורות פאַר זיי זיין די מצבה אויף זייערע אומבאַ־קאַנטע קברים. די אויפזעער פון דעם „פּליטים־שטעטל" האָבן זיי געבראַכט צו קבר ישראל. צו קבר־אבות ווען דאָך אַבער צו זיי קיינער נישט קומען.

די פינף זשיראַרדאָוער העלדן פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד

אין דער העלדישער עפּאָפּעע פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד האָבן זיך באַטייליקט נישט נאָר וואַרשעווער געבוירענע אָדער איינוווינער. אין וואַרשעווער געטאָ זע־נען אַריינגעטריבן געוואָרן צענדליקער שטעט און שטעט־לעך; הונדערטער טויזנטער „פרעמדע" יידן זענען געווען אין געטאָ. אויך די האָבן זיך אַריינגעפלאָכטן אין דעם לעבן פון דעם וואַרשעווער ציבור, וואָס איז אויסגעוואקסן צו אַ האַלבן מיליאָן.

נישט נאָר צו די לייդן, אויך אין דעם ווידערשטאַנד האָבן די „איינגעזידלטע" אַרויסגעווויזן זייער גורל־געמיינשאַפט פון פאַלק און פיל פון דער פּראָוויניץ זענען טאָקע געשטאַ־נען בראש פון אַ רייַ קאַמף־אָפּשניטן פון וואַרשעווער געטאָ אין דעם טאָג־טעגלעכן קאַמף און גאָר באַזונדער זיך אַרויסגערוקט אין דעם הערא̈ישן ווידערשטאַנד, אין דעם אויפשטאַנד, וואָס איז אויסגעבראָכן ערב פּסח, דעם 19טן אַפּריל 1943. צווישן די דאָזיקע פאַרנעמען קינדער פון זשיראַרדאָוו אַ חשובן ערן־וואַרט.

פינף זשיראַרדאָווער נעמען ווערן כסדר דערמאָנט אין אַלע כראָניקעס פון דעם דאָזיקן אויפשטאַנד, דאָס זענען:

יצחק בלוישטיין;
יצחק גרינבוים;
אהרן האלדזבאנד;
משה ציגלער;
פייוול שוואַרצשטיין.

מיר ברענגען דאָ ווייטער די ביאָגראַפישע נאָטיצן, וואָס עס האָט וועגן זיי אויפגעקליבן מלך נויטשטאָט אין זיין קלאַ־סיש ווערק: „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַר־שע". בייַ טייל האָבן מיר נאָך צוגאָבן, וואָס עס האָבן גע־שריבן נאָענטע פון די געפאַלענע.

יצחק בלוישטיין

קאַמענדאַנט פון אַ קאַמף־גרופּע פון „דרור", געבוירן אין זשיראַרדאָוו נעבן וואַרשע אין 1923. געלערנט אין אַ פאַלק־שול. זייענדיק נאָך אַ קינד האָט ער שוין מיטגעטראָגן דעם פרנסה־עול פון זיין מישפּחה. ער איז געווען אייגער פון די לעבהאַפטיקע און אַקטיוויע יינגלעך פון דער „פרייהייט"־אַרגאַניזאַציע אין זיין שטעטל, וואָס סיי די פּועלי־ציון (צ.ס.)־באַוועגונג און סיי איר יוגנט־אַרגאַניזאַציע האָבן זיך דאָרט אויסגעצייכנט מיט שטאַרקער אַקטיוויטעט. אין די פינצטערע אָקופּאַציע־יאָרן איז ער געווען צווישן די אַק־

יצחק בלוישטיין

אייגער פון די פינף געפאַלענע „פרייהייט"־חברים אינעם קאַמף פון געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע.

טיוויע אינעם אונטערגרונט פון דער באַוועגונג. ער האָט צוזאַמען מיט זכריה ארטשטיין און אַנדערע געטאָ־קעמפער געלערנט אינעם אונטערערדישן סעמינאַר פון דער באַ־וועגונג אין דער מילחמה־צייט. זיין ווינאָרט איז געוואָרן דער צענטער און אַ טרעפּונקט פאַר חברים, נישט געקוקט אויף דער גרויסער סכנה. שפּעטער האָט ער זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן דער אַרבעט פון אַרגאַניזירן דעם אויפשטאַנד. אין די טעג פון געטאָ־אויפשטאַנד האָט ער זיך באַטייליקט אין אַ סך קאַמפן אין דער שפּיץ פון זיין אָפּטיילונג. נאָך

דער ליקווידירונג פון אויפשטאַנד, נאָכן 10טן מאי 1943, איז ער פֿאַרבליבן מיט זיין קאָמף־גרופּע צווישן די געטאָ־חורבות צוזאַמען מיט די לעצטע־פֿאַרבליבענע קעמפֿער, וועלכע האָבן נאָך פֿאַרגעזעצט דעם קאָמף. זיין נאָמען גע־פינט זיך אין דער ליסטע פון געפֿאַלענע אין וואַרשעווער געטאָ־קאָמף.

מקר נייעשטאָט "חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע". צוויי־טער טייל: די געפֿאַלענע אויף דער וואַרפֿ זז', 414־415. תל־אביב, תש"ח, 1948.

מרדכי באָומאַן גיט צו צו די דאָזיקע ביאָגראַפֿישע פּרטים די וויי־טערדיקע שורות צו דער כאַראַקטעריסטיק פון יצחק בלוישטיינען.

יצחק בלוישטיין, געבוירן אין זשיראַרדאָוו, ביי אַ זייער אָנגעזעענער און רייכער פֿאַמיליע, וועלכע איז געווען רע־ליגיעז־טראַדיציאָנעל געשטימט, און אָזאַ דערציונג האָט אויך באַקומען יצחק בלוישטיין. שוין פון די פּריסטע קינ־דער־יאָרן האָט יצחק בלוישטיין אַרויסגעוויזן אַ נישט־דורכ־שניטלעכע פּעזיקייט סיי אין לערנען אין שול, סיי אויך אין די חברישע באַציונגען מיט זיינע שול־קאָלעגן, וועלכע האָבן אים, דעם "קליינעם יצחקלן", ווי זיי האָבן אים צערטלעך גערופֿן, ביז גאָר ליב געהאַט. דער פּאָטער איז אים זייער יונג אָפּגעשטאָרבן און די מוטער זיינע האָט צום צווייטן מאָל געהיראַט מיט דעם באַקאַנטן מזרחי־טוער אין זשי־ראַרדאָוו, ה' חיים פילאָסאָף.

צו 14־15 יאָר האָט ער, ווי אַ סך יוגנטלעכע צו יענער צייט אין זשיראַרדאָוו, זיך אָנגעשטעקט מיט דעם פּרייַן ציוניסטיש־סאָציאָליסטישן געדאַנק. ער אַרגאַניזירט גלייך פון דער שול־באַנק אַ גרופּן־אַריינטריט פון אַ גרעסערער צאָל יוגנטלעכע צוזאַמען מיט אים בראש אין דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון די פּועלי־ציון (צ"ס) "פּרייהייט". ער האָט דורכשטיק געלערנט די אידייען פון באַראַכאָוויזם, אַנטייל גענומען אין אַ "פּרייהייט"־סעמינאַר און שפּעטער ביז דעם אויסברוך פון קריג, טראָץ זיין פֿאַרהעלטניסמעסיק יונגן עלטער, געווען איינער פון די אָנפּירנדיקע חברים אין דער "פּרייהייט"־אָרגאַניזאַציע אין זשיראַרדאָוו.

מיטן אַריינטרייבן דִי זשיראַרדאָווער יידן אין וואַרשעווער געטאָ, טראָץ די שווערע לעבנס־באַדינגונגן אין וואַרשע, באַמיט ער זיך צו האַלטן דעם קאָנטאַקט מיט דער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע, וווּ ער האָט זיין דערציונג באַקומען. ער טרעט אַריין אין קיבוץ "החלוץ" אויף דושעלנע 33, דאָרט וווּ עס האָט זיך אויסגעפּיקט דער ערשטער געדאַנק פון רע־וואָלט און קאָמף, פון נישט לאָזן זיך פּירן ווי די שאָף צו דער שחיטה דורך די דייטשישע רוצחים, פֿאַרנעמט ער זיין אָרט אין די פֿאָדערשטע רייען פון די יוגנטלעכע, וועלכע האָבן מיט זייער געוואָגטקייט געצויגן אויף זיך די אויפ־מערקזאַמקייט פון אַלעמען.

דאָס יידישע זשיראַרדאָוו מעג שטאָלץ זיין וואָס אין דער געשיכטע פון הערואיק און פּיין, וואָס וועט ווערן פֿאַראי־ביקט לדורות, וועלן אויך זיין די נעמען יצחק בלוישטיין, אַהרן האַלדזבאַנד און אַנדערע, וואָס זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין דער שטאָט זשיראַרדאָוו.

מ. באָומאַן

גרינבוים יצחק

געבוירן אין זשיראַרדאָוו ביי וואַרשע. צווייי יאָר פֿאַרן מילחמה־אויסברוך איז ער אַריינגעטראָטן אין דער וואַרשע־ווער „פּרייהייט"־אָרגאַניזאַציע, געווען אַ מיטגליד אינעם קריין „פּלאַקער". זיין גרופּע האָט דערפילט צענטראַלע

אויפגאַבעס אין דער באַוועגונג. אויך אינעם אונטערערד־האָט יצחק בלוישטיין אויסגעפירט מיט טרייהייט און איבער־געגעבנקייט די אויפגאַבעס, וואָס מען האָט אויף אים אַרויפ־געלייגט. אַ סך מוט האָט ער אַרויסגעוויזן, וועז ער איז אין יאָר 1941 געווען אַרעסטירט אַ געוויסע צייט אינעם קאָנצענטראַציע־לאָגער, וואָס די דייטשן האָבן דאָן איינגע־אָרדנט אין דער געגנט פון קאָמפּינאָווער וואַלד. ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אַ קאָמף־גרופּע פון „דרור". בשעת דעם געטאָ־אויפשטאַנד האָט ער געקעמפט אין „צענטראַל־געטאָ", אין דער קאָמפּס־גרופּע פון ז. אָרטשטיין. ער איז פֿאַרבליבן אין געטאָ נאָכן 10טן מיי 1943. דרייַ אָן צוואַנציק יאָר איז ער אַלט געווען בעת ער איז אומגעקומען. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער ליסטע פון געפֿאַלענע אין וואַרשעווער געטאָ־קאָמף.

מלך ניישטאַט „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע", צווייטער טייל: די געפאַלענע אויף דער וואַך, זייט 606. תל־אביב תש"ח — 1948.

אַהרן האַלדזבאַנד

ווייטער ברענגען מיר וואָס עס שרייבט אַהרנס עלטערער ברודער יוסף האַלדזבאַנד פון ישראל.

מיין יינגסטער ברודער אַהרן — געבוירן אין זשיראַרדאָוו ערב תשעה־באָב 1916, איינִיקע חדשים נאָך אונדזער צוריק־קומען פון וואַרשע, ווו מיר זענען געווען פּליטים. די שטאָט האָט אויסגעזען פּוסט און טרויעריק; די ריזיקע פאַבריקס־געביידעס זענען געווען צעשטערט; די רוסישע אַרמיי האָט זיי אויפגעריסן אָפּטרעטנדיק פון שטאָט; און דערמיט פאַר־

ניכטעט דעם הויפּטקוואַל פון פּרנסה. די נויט אין שטאָט איז געווען אַ גרויסע, איך געדענק — עס האָט זיך צוגע־רוקט דער ווינטער. דער פראָסט האָט שטאַרק פאַרבלומט די שויבן, אין גאַס הערט זיך דאָס הילכן פון די האָלצענע „טרעפּקעס" וואָס די מענטשן האָבן געטראָגן אָנשטאָט שיך. דאָס קלאַפּן פון זיי — פלעגט אויף מיר אָנוואַרפן אַ פּחד.

דער הונגער האָט גענאָגט, מיין טאַטנס פּרנסה — די שניידעריי האָט געפּוסטעוועט, דאַן האָט מיין ענערגישע מוטער ז"ל אָנגעהויבן האַנדלען, אָדער ריכטיקער, צו שמוג־לען, זי איז געגאַנגען, יעדן טאָג, פון אַמשינאָוו קיין זשי־ראַרדאָוו צו פוס אַ מרחק פון עלף קילאָמעטער, טראָגנדיק אויף זיך אַ פּוד מעל באַהאַלטן, צו קענען דערנערן אירע זעקס פּיצעלעך קינדער.

איך, דער ניין־יאָריקער, האָב זיך פאַרנומען מיטן האָדע־ווען אַהרנען, ער איז געווען צו מיר זייער צוגעבונדן. כ'האָב אים שטאַרק ליב געהאַט פאַר זיין חכמה. געוווסט שטענדיק ווי אַזוי באַקומען, ביי מיר, נאָך אַ צוקערל, און ווי אַזוי אויספירן אַ סך פון זיינע איינפאַלן.

אַהרן איז געווען אַ הויכער און שלאַנקער, טונקל־בלאָנדע האָר מיט בלויע אויגן, און אַן אָנגענעמען מילדן בליק, אַ רויקער און איידעלער; ער ענדיקט די פאָלקס־שול, ווייטער צו שטודירן האָט ער נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן; ער טרעט אַריין אין דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" ביים פּועלי־ציון צ"ס; ער לייענט און לערנט, אין אירע קרייזן, באַרייכערט זיין וויסן, נעמט אָנטייל אין זומער־קאָלאָניעס אין קאַזשימיערזש און אין גראָדזיסק. מיר, די עלטערע ברידער — האָבן אויף אים געהאַט אַ גרויסע השפּעה, ער ווערט אַריינגעצויגן אין דער אַקטיווער אַרבעט אין „פרייהייט".

נאָכן באַזעצן זשיראַרדאָוו דורך די נאַציס, איז ער אַוועק מיט מיין ברודער געצל, נאָך באַראַנאָוויטש; אָבער די לאַגע פון די עלטערן, האָבן אים נישט געלאָזט רוען, און ער איז צוריקגעקומען, צו זיי.

אין פעברואַר 1941 איז ער צוזאַמען מיט דער זשיראַר־דאָווער עדה געקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

אין וואַרשע טרעט ער גלייך אַריין אין דער חלוצישער קאָמונע אויף דזיעלנאַ 34.

די פרוי שרה שעליבאָווסקאַ־גאָלדבערג, פון קיבוץ שפּיים, וועלכע איז געווען צוזאַמען מיט אַהרנען אין דער קאָמונע אויף דזשיעלנאַ דערציילט: כ'געדענק זייער גוט אַהרן האַלדז־באַנד, פון די יאָרן 1941—1942, פאַר דער גרויסער אַקציע, אין וואַרשעווער געטאָ; מיר זענען דאַן געווען אין דער קאָ־מונע אַ 90 חברים. די באַדינגונגען זענען געווען זייער שווע־רע, מיר האָבן אויסגעמיטן צו גיין אויף צוואַנגס־אַרבעט.

אַהרן פלעגט יעדן טאָג אַרבעטן פרייוויליק, אין אַ פּליטים־לאַגער. (מעגלעך אַז עס רעדט זיך וועגן דעם „פּליטים־שטעטל" אויף דזיעלנאַ 3, ווו ס'זענען געווען פיל זשיראַר־דאָווער). ער פלעגט מיר אָפט מאָל אין אָוונט דערציילן, וועגן די צרות און פּיין וואָס ער זעט זיך אָן, דורך דעם טאָג.

ס'האָט דאָרט געבושעוועט די טיפוס־עפּידעמיע, און יעדן טאָג זענען מענטשן אויסגעגאַנגען, ער פלעגט אַרויסשלעפּן די טויטע, ראַטעווען די קוים לעבעדיקע, געבנדיק אַ לעפל וואַרעמס; לויפן פאַר זיי אין דזשאָינט נאָך שטיצע, און אַזוי זיך אָנזאַפּן מיט צער.

און ס'איז נאַטירלעך דאָס זיינע ליידן, און דער וועג, פון זיין דערציינונג, האָט אים געפירט, אין די קאַמפס־

גרופּעס פון „דרור״, ווו ער איז געווען איבערגעגעבן זיינע חברים, מיט אַ פאָטערלעכער זאָרג זייענדיק דער עלטסטער אין זיין קאַמפס־גרופּע.

ער האָט געקעמפט אין בערל ברוידעס קאַמפס־גרופּע אין צענטראַלן געטאָ. צוזאַמען מיט זיין חברה נאשא צוקער פון טשעכאָטשינעק.

זיי זענען געפאַלן דעם 8טן מאַי 1943, אין בונקער פון דעם הויפּטשטאַב, אויף מילאַ נומ׳ 18.

אַזוי האָט פאַרענדיקט זיין ייִנגן לעבן, אַהרן — מיין ייִנגסטער ברודער, וועלכער איז געווען אַן עדות פון טראַגישן אומקום, פון אונדזער גאַנצער מישפּחה. ער האָט געקעמפט, נעמענדיק נקמה, פאַר זייער אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט, פאַרן כבוד פון ייִדישן פאָלק.

אין גרויסן ברודער־קבר אונטער די חורבות פון וואַרשעווער געטאָ, ווו ס׳ליגט באַגראָבן, דאָס שענסטע און אידעאַלסטע פון דער ייִדישער יוגנט אין פּוילן, רוט אויך זיין אייביקן רו מיין אומפאַרגעסלעכער ברודער אהרן ז״ל.

ציגלער משה

געבוירן אין זשיראַרדאָוו, ביי וואַרשע, אין אַן אַרבעטענדיקער מישפּחה. דער פאָטער האָט געאַרבעט ביי וועגאַרבעטן, וואָס עס איז געווען אַ זעלטענע באַשעפטיקונג צווישן ייִדן אין פּוילן. די קינדער זענען אַריין אין אַרבעטסלעבן פון זייער פריִער קינדהייט־אָן. משה איז געווען אַ שניידער, און אַן אַקטיווער און געטרייער חבר אין דער „פרייהייט״־באַוועגונג. אין דער צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע איז ער אַריבער קיין וואַרשע. ער איז געווען אין דער „חלוץ״־פאַרעם אין טשערניאַקאָוו און דערנאָך אין דער חלוצישער קאָנצענטראַציע פון „דרור״־מיטגלידער אויף מילע 34. טעטיק אין דער אונטערערדישער אַרבעט פון דער באַוועגונג און אין דער ייִדישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע — אַ מיטגליד פון אַ קאַמף־אָפּטיילונג פון „דרור״. אין די געטאָ־קאַמפן פון אַפּריל־מיי 1943, האָט ער געקעמפט אין זכריה אַרטשטיינס אָפּטיילונג. ער איז פאַרבליבן אין געטאָ שטח אויך נאָכן 8טן מאַי 1943. 25 יאָר איז ער אַלט געווען ווען ער איז געפאַלן אין די לעצטע קאַמפן אינעם שוין חרובן געטאָ. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער ליסטע פון די געפאַלענע אין וואַרשעווער געטאָ־קאַמף.

מלך ניישטאַט, „חורבן און אויפשטאַנד פון די ייִדן אין וואַרשע״, צווייטער טייל: די געפאַלענע אויף דער וואַך, זייט 606, תל־אביב תש״ח — 1948.

שוואַרצשטיין פייוול (פייעק)

געבוירן אין יאָר 1916, אין זשיראַרדאָוו, נעבן וואַרשע, אין אַן אָרעמער מישפּחה. דער פאָטער איז געווען אַ שניידער. אין דער יוגנט איז ער אַריינגעטראָטן אין דער „פרייהייט״־באַוועגונג און מיט דער צייט געוואָרן אַ קאָמיטעטמיטגליד אין דער אָרטיקער אָרגאַניזאַציע, ווו ער איז געווען אַקטיוו אויף אַלע טעטיקייט־געביטן, — אויך אין דער ספּאָרט־באַוועגונג „הפּועל״. ווען ער איז אַריבער אין דער פּועלי־ציון (צ״ס) פּאַרטיי האָט ער איר געווידמעט זיין גאַנצע פרייע צייט און זיין גאַנצע ענערגיע. ער איז געווען איינער פון די אָרגאַניזאַטאָרן פון דער אָרטיקער זעלבשוץ.

בשעת דער דייטשישער אָקופּאַציע איז ער אַריבער קיין וואַרשע, ווו ער האָט פאָרגעזעצט זיין איבערגעגעבענע טעטיקייט אין דער באַוועגונג. ער האָט געטריי דערפילט אַלע אויפגאַבעס, וועלכע זענען אים איבערגעגעבן געוואָרן אין יענע שווערע צייטן. ער איז געווען אין דער החלוץ־פאַרעם אין טשערניאַקאָוו און נאָך איר ליקווידאַציע אין הערבסט 1942, איז ער אַריבער אין דער חלוצישער גרופּע אויף מילע־גאַס. אַ מיטגליד אין אַ קאַמף־אָפּטיילונג פון „דרור״. אים, צוזאַמען מיט אַברהם דרייער איז איבערגעגעבן געוואָרן די אויפגאַבע אויסצופירן דעם טויט־אורטייל איבער אַלפרעד נאָסיג. אין די קאַמפן האָט ער זיך באַטייליקט אין זכריה אַרטשטיינס אָפּטיילונג. ער ווערט באַזונדערס דערמאָנט אין טוביה באַזשיקאָווסקיס טאָגבוך, ווי אַ באַטייליקטער אין די פילע און שווערע קאַמפן, אויף די פאַרשידענע קאַמף־אָפּשניטן, אינעם „צענטראַל געטאָ״. אַ יאָר 27 איז ער אַלט געווען, ווען ער איז אומגעקומען. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער ליסטע פון געפאַלענע אין וואַרשעווער געטאָ־קאַמף.

מלך ניישטאַט, „חורבן און אויפשטאַנד פון די ייִדן אין וואַרשע״, צווייטער טייל: די געפאַלענע אויף דער וואַך — זייטן 683־684. תל־אביב, תש״ח — 1948.

פריידע שעראַדזקי

צווישן לעבן און טויט

פריידע שעראַדזקי, פון דער היים טוסק, די טאָכטער פון יוסף און חווה. געבוירן אין זשיראַרדאָוו. באַשעפּטיקונג פון פאָטער: מאַגופאַקטור־סוחר. געוווינט אין זשיראַרדאָוו ביז דער געטאָ־ליקווידאַציע, פעברואַר 1941. איצט אין תל־אָביב.

ווען דאָס קאַלענדאַר־בלעטל האָט געוויזן די דאַטע פון 1טן סעפּטעמבער 1939 — בין איך נאָך געווען אין גאָר יונגן עלטער. דאָס וועטער איז געווען שיין און וואַרעם. דער הימל איז געווען קלאָר און באַגאָסן מיט אַ מילדער גאָלדן־זוניקער ליכטיקייט, אָבער ביי מיינע עלטערן און די ייִדן פון שטאָט איז פּלוצלינג געוואָרן אַ שטאַרקע ענדערונג, ווי שוואַרצע וואָלקנס וואָלטן פאַרהילט זייערע פּנימער, און פון זייערע אויגן האָט אַרויסגעקוקט אומרו און פּחד.

אויף צו מאָרגנס, שבת דעם 2טן סעפּטעמבער, זענען שוין ייִדן און פּאָליאַקן געווען באַהערשט פון דער מילחמה־פּאַניק. אויפן הימל האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשישע אויסשפּיר־עראָפּלאַנען. פון דער ווייטנס האָט מען געהערט שווערע באָמבאַרדיר־דעטאָנאַציעס, און די אויסגעבראָכענע בהלה צווישן פּוילישן מיליטער און רעגירונגס־אַדמיניסטראַציע, האָט אָנגעזאָגט וועגן אָנקום פון דייטשישן שונא.

מיט יעדן טאָג האָט זיך פאַרגרעסערט די סומאַטאָכע. אין די זשיראַרדאָווער גאַסן באַווייזן זיך טויזנטער פּליטים, וואָס לויפן פון לאָדזש און די אַרומיקע שטעט. אויף די שאָסייען און באַנליניעס פאַלן באָמבעס, און קיינער צווייפלט שוין נישט, אַז באַלד וועלן מיר אַריינפאַלן אין די הענט פון אַ בלוטיקן שונא.

און עס האָט נישט געדויערט מער ווי אַ וואָך צייט און די דייטשע פּיעכאָטע האָט אַריינגעמאַרשירט קיין זשיראַרדאָוו.

באַלד, ווי די ערשטע מיליטער־פּאַטרולן זענען אַריין אין שטאָט, האָבן מיר דערהערט די ערשטע פאַראָרדענונג:

— הערא̱וּס! (אַרויס!).

באַוואָפנטע דייטשישע סאָלדאַטן האָבן זיך באַוויזן ביי די טירן און פענצטער און אַרויסגעטריבן די גאַנצע ציווילע באַפעלקערונג פון די הייזער און געטריבן אויף אַ פעלד הינטער דער שטאָט, לעבן דער גאָזשעלניע. אין שטאָט גופא זענען אַלע טירן געבליבן אָפן, אין די הייזער איז נישט געבליבן קיין לעבעדיקער מענטש.

שעהען לאַנג זענען מיר געליגן אויפן פעלד אָן אַ ביסל וואַסער. איך האָב עפּעס מיט אַ געפיל פון נייגער זיך צוגעקוקט צו די לופעס פון די מאַשין־ביקסן, וואָס זענען געווען אָנגעשטעלט צו מיין ברוסט, צו אונדז אַלעמען. באַטראַכט די זעלנער, וואָס האָבן געקניט לעבן די מאַשינביקסן. זייערע אויגן זענען געווען פאַרשטעלט מיט גרוי־שטאָלענע העלמען, און פון זייערע פאַרביסענע פּנימער האָט מען נישט געקענט דערגיין דעם סוד „וואָס ווילן זיי פון אונדז", וואָס טראַכטן זיי צו טאָן מיט אונדז?

אַזוי זענען מיר אַ גאַנצע נאַכט אָפּגעלעגן אויפן פעלד. אויף צו מאָרגנס האָבן זיי גענומען סאָרטירן דעם עולם. דעם רוב באַפרייט און עטלעכע הונדערט יונגע מענטשן אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. אָבער אויך די, וואָס מ'האָט אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט האָבן זיך צוריקגעקערט אַהיים פון וועג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז אין דייטשלאַנד האָט מען נישט געוואָלט אַריינלאָזן קיין ייִדן, אַפילו ווי קנעכט.

ווען מיר זענען בשלום צוריקגעקומען אין די שטובן און גענומען ווידער ברענגען אַלץ אין אָרדענונג — האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט, אַז מען וועט קענען אַדורכקומען. אין שטאָט איז געווען רויק. קיין ספּעציעלע פאָרפאַלן מיט ייִדן זענען אין די ערשטע אָקופּאַציע־טעג נישט פאָרגעקומען. קיינער האָט זיך נישט געוואָלט צעשטערן די האָפענונג, אַז מען וועט אין אַזאַ מצב קענען איבערלעבן די מילחמה.

אָבער גאָר גיך האָבן די ווינטן אָנגעהויבן בלאָזן אין אַ גאָר אַנדערער ריכטונג... ביסלעכווייז האָבן מיר דעם נאַצירעזשים אָנגעהויבן פילן אויף דער אייגענער הויט. קודם־כל האָבן די דייטשן געשאַפן אַ „יודענראַט". ס'איז איינגעפירט געוואָרן צוואַנגס־אַרבעט פאַר ייִדן. ס'האָבן זיך באַ־

וויזן „כאַפּערס". באַלד האָט מען אויך אַרויפגעלייגט אויף דער ייִדישער באַפעלקערונג אַ קאָנטריבוציע און עס איינ־געמאָנט מיט דער פולער שטרענגקייט.

וואָס ווייטער האָט זיך די פּעטלע מער פאַרצויגן. די פריי־הייט פאַר ייִדן איז אין גאַנצן אונטערגעגאַנגען. דער ייִד איז גלייך געשטעלט געוואָרן אויסערן געזעץ. ייִדיש לעבן און פאַרמעגן איז געוואָרן הפקר. פאַר ייִדן איז געוואָרן אויסגעטיילט אַ באַזונדערער קוואַרטאַל, ווו זיי מעגן וווי־נען. אַ געטאָ, אָבער נישט קיין פאַרמאַכטע. איבער די ייִדן האָבן שוין געהערשט די דייטשישע זשאַנדאַרמען. מ׳האָט שוין געקרעכצט און געזיפצט, אָבער טיף אינעם האַרצן האָט נאָך געטליִעט אַ האָפענונג: „הלוואי נאָר נישט ערגער — מ׳וועט איבערהאַלטן".

ערשט ווען ס׳איז אָנגעקומען דער שרעקלעכער טאָג און מ׳האָט אַלע זשיראַרדאָווער ייִדן אַכזריותדיק אַרויסגעטריבן פון זייערע היימען, אויך פון דער זשיראַרדאָווער געטאָ, דעמאָלט האָט מען אָנגעהויבן פילן דעם ביטערן טעם פון אומגליקלעכע נע־ונדניקעס.

איך פאַרמייד מיט אַ כוונה אויספירלעך צו דערציילן וועגן דער שרעקלעכער נאַכט, ווען מיר האָבן זיך געגרייט צו פאַרלאָזן די געטאָ זשיראַרדאָוו. איך ווייס, אַז דאָס איז געווען די ערגסטע טראַגעדיע, וואָס דער ציבור פון קהילת־זשיראַרדאָוו האָט איבערגעלעבט. כ׳פיל, אַז כ׳בין צו שוואַך צו שילדערן די דאָזיקע יסורים און איך וויל דעריבער אי־בערגיין צו דעם פּעריאָד, ווען מיר האָבן זיך שוין געפונען אין געטאָ־וואַרשע און אונטערשטרייכן די ראָל, וואָס עס האָט געשפּילט „שולצס שאַפּ" אין דעם דעמאָלטדיקן טרויע־ריקן לעבן.

צווישן געפאַר, נויט און עלנט

כאָטש די וואַרשעווער געטאָ איז געווען גענוג גרויס און דער האַלבער מיליאָן ייִדן, וואָס איז אין איר געווען פאַר־שלאָסן, האָט געמאַכט דעם רושם, פון אַ גרויסער ייִדישער שטאָט — פון דעסטוועגן, האָב איך זיך געפילט ענג און הינטערן שלאָס, ווי כ׳וואָלט געוואָרן אַריינגעוואָרפן אין אַ פאַרמאַכטער שטייג.

וואָס אַ לענגערע צייט מיר זענען געווען אין געטאָ, אַלץ מער האָט געמאַטערט נויט, עלנט און דערנידערונג. מען איז קיין מאָל נישט געווען זיכער מיטן מאָרגן און אַפילו נישט מיטן היינטיקן טאָג. אַ סך זשיראַרדאָווער זענען גע־ווען אין אַ שרעקלעכער לאַגע. זומער 1942 האָב איך גע־טראָפן אין גאַס דעם זשיראַרדאָווער מורה־הוראה קרעמסקי, שטייענדיק אין גאַס און בעטלען. די שוועסטער פעפערקאָ־וויטש און העניעק וואַגנער זענען אַרומגעגאַנגען אָפּגעריסן, ממש נאַקעט און באָרוועס. זיי האָבן נישט געהאַט קיין אַרבעט און האָבן שוין געהאַט פאַרקויפט ביזן לעצטן העמד פון לייב. זיי זענען געווען הונגעריק און רעזיגנירט.

יעקב באַראָן, דער געוועזענער פאָרזיצער פון זשיראַר־דאָווער ייִדנראַט, וואָס איז אויך געווען אין געטאָ־וואַרשע, איז אויך געפאָרן אַלס „פרייוויליקער" אויף אַרבעט, און פאַרשטייט זיך מער נישט צוריקגעקומען.

אין שולצס שאַפּ

מיט מיר, קען מען זאָגן, האָט פּאַסירט אַ גליקלעכער צופאַל. איך האָב באַקומען אַרבעט אין שולצס שאַפּ אויף נאָוואָליפּקי 44. כ׳האָב געאַרבעט אין דער קיך. אין וואַר־שעווער געטאָ האָט מען געהאַלטן פאַר אַ גרויס גליק צו זיין באַשעפטיקט אין שולצס שאַפּ. קודם־כל האָט מען גע־האַט אַ „שיין", אַ לעגיטימאַציע אַזאַ, אַז מען טאָר נישט געכאַפּט ווערן פון גאַס, און די אַרבעט אַליין האָט זיך אויך „געלויענט", ווייל מען האָט ראַיעל באַקומען 1/8 (איין אַכטל) פון אַ קילאָדיקן ברויטל און אַ ביסל שיטערע זופּ. געאַרבעט האָט מען 12 שעה. אינעם זעלבן שאַפּ האָט אויך געאַרבעט מיין ברודער בונעם.

שולצס שאַפּ האָט אויסגעאַרבעט זאַכן פאַר די דייטשישע ווערמאַכט (אַרמיי) און איז געווען מער פּריווילעגירט, ווי אַנדערע צוואַנגאַרבעטס־שטעלן. דער לייטער פון דעם וואַר־שטאַט, הענדל, איז גראָד געווען אַ פרומער ייִד. ער האָט זיך באַצויגן מענטשלעך צו די אַרבעטער. מיט פיל מסירת־נפש האָט ער גענומען אויף זיך צו העלפן באַוווסטע רבנים און רביים געבנדיק זיי אַ מקום־מקלט אינעם שאַפּ.

כ׳געדענק, ווי ס׳האָבן זיך דאָרט געפינען דער פּיאַ־סעטשנער רבי, קרובים פון גערער רבין. די מישפּחה פון אַלכסנדרער רבין — דאַנציקער. דאָס מיידל שושנה בוימ־גאַרטען, אַן אייניקל פון אַלכסנדרער רבין און פיל אַנדערע רבנים און רביים. די רבנים זענען דאָרט געקומען און עס האָט געהייסן, אַז זיי אַרבעטן. די רביים זענען תמיד גע־ווען אַרומגעבונדן מיט אַ טיכל אַרום די בערד, אַ שטייגער, ווי זיי וואָלטן געליטן פון ציינווייטיק. זיי האָבן באַקומען דעם ביסל עסן פון דער כשרער קיך, גלייך מיט אַלעמען.

אין די הענט פון געשטאַפּאָ

עס האָבן זיך דערנענטערט די ימים־נוראים. ייִדן האָבן געדאַוונט אין געטאָ. תפילה געטאָן געשריִגן און געבעטן. ראש־השנה זענען מיר געגאַנגען צו דער אַרבעט, אָבער אויף יום־כיפּור האָט אונדז דער שעף פון דער שיך־פאַבריק הענדעל באַפרייט פון קומען אַרבעטן. איך בין געבליבן אין דער היים, אָבער באַלד האָט מען געקלאַפּט אין דער טיר און עטלעכע פּאָליציאַנטן זענען געקומען נאָך מיר. זיי האָבן מיך אַרעסטירט און אַוועקגעפירט אין ייִדנראַט. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן פיל מענטשן פון מיין שאַפּ. באַלד האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז די געשטאַפּאָ איז געקומען נאָך אונדז און אונדזער לאַגע איז אַ געפערלעכע. מיין ברודער, בונעם, דערוויסנדיק זיך אין וועלכער געפאַר איך

געפין זיך, איז געלאָפן צום אַרבעטשעף הענדעלן. יענער איז גלייך געקומען, מיך אַרויסגענומען פון דער געשטאַפּאָס הענט און צוריקגעפירט צו דער אַרבעט אין שאַפּ אַריין.

געבליבן אַליין

מיין „גליק" פון אַרבעטן אין שאַפּ איז מיר נישט באַשערט געווען. אין אַ געוויסן טאָג, ווען איך בין אַהיימגעקומען אַ פאַרמאַטערטע פון דער אַרבעט האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען האָט אין גאַס געכאַפּט מיין פאָטער און אַוועקגעשיקט אין פאַרניכטונגס־לאַגער מאַידאַנעק. אַ פּאָר טעג שפּעטער איז מען ווידער באַפאַלן אונדזער הויז און צוגענומען מיין מוטער, מיין ברודער בונעם און שוועסטער מינדל און זיי אַוועקגעפירט קיין טראַווניקי. באַלד דערנאָך האָט מען זיך אויך גענומען צו שולצס שאַפּ.

מיטן תירוץ, אַז מען פירט איבער דעם וואַרשטאַט קיין טראַווניקי, האָט מען גענומען קוועטשן, אַז אַלע אַרבעטער זאָלן זיך פאַרשרייבן אַלס פרייוויליקע, און ווען דאָס האָט נישט געגעבן קיין רעזולטאַטן — האָט די געשטאַפּאָ עוואַקוירט מיט כוח אַ טייל מענטשן פונעם שאַפּ. אויפן ערשטן אָרט זענען צוגענומען געוואָרן די אַרבעטער פון די שוסטער־ און קירזשנער־וואַרשטאַטן. דעמאָלט האָבן מיר דערפילט, אַז קיינער פון שאַפּ וועט נישט געשוינט ווערן.

מיין רוף נאָך הילף

פאַרצווייפלט ביז גאָר האָב איך נישט געהאַט קיין אַנדערן אויסוועג, ווי זיך צו פאַרבינדן מיט גוטע פּאָליאַקן פון מיין אַלטער היים. מיר האָבן געהאַט אַ באַקאַנטע און גוט־באַפריינדעטע קריסטלעכע פאַמיליע אין מיענדזיבאַראָוו. מיר איז געלונגען אַרויסצושיקן צו די פריינד אַ בריוו מיט אַ פאַרצווייפלט געבעט מיך צו ראַטעווען.

אַ פּאָר טעג שפּעטער, דעם 10טן אַפּריל 1943, איז אַריינגעקומען צו מיר אין געטאָ מיין באַקאַנטער טאַדעק לאָשיצאַ דער מאַן פון צירל קאַופמאַן, פון דעם ערשטן געשפּרעך מיט אים, בין איך געווען איבערצייגט, אַז ער איז דעצידירט מיך צו ראַטעווען פאַר יעדן פּרייז, אַפילו פאַרן העכסטן פּרייז פון זיין לעבן. טאַדעק לאָשיצאַ האָט מיך אויף אַ געוואַגטן אופן אַרויסגענומען פון דער געטאָ און אַוועקגעפירט אין זיינע עלטערנס הויז, אין מיענדזיבאַראָוו.

אין דער נייער היים

צוויי יאָר צייט בין איך געווען באַהאַלטן ביי דער פאַמיליע לאָשיצאַ. די קריסטלעכע פריינד האָבן אויסגעבויט אַ טאָפּלטע וואַנט אין אַ זייטיק שטיבל און דאָרט בין איך געווען באַהאַלטן די גאַנצע צייט. די גאַנצע פאַמיליע האָט זיך צו מיר באַצויגן ווי צו אַן אייגן קינד. צוזאַמען מיט מיר איז אויך געווען באַהאַלטן נאָך אַ זשיראַרדאָווער מיידל צילאַ (צירל) קאַופמאַן, וועלכע האָט שפּעטער געהייראַט מיט איר רעטער און וווינט מיט אים ביז היינט צו טאָג אין זשיראַרדאָוו.

אָבער אויך אין דער דאָזיקער באַהעלטעניש האָט כסדר געדראָעט די געפאַר אַריינצופאַלן אין די הענט פון די געשטאַפּאָ־רוצחים. נאָך מער האָט געפּייניקט דער געדאַנק, אַז ביי אַזאַ דורכפאַל שלעפּסטו אויך מיט דאָס לעבן און פאַרמעגן פון דיינע קריסטלעכע פריינד.

די ערגסטע און בלוטיקסטע הינט זענען געווען די פאָלקסדייטשן פון זשיראַרדאָוו און סביבה. זיי זענען געווען מער געפערלעכער דערמיט, וואָס זיי האָבן יעדן געקענט. פיל פון די פאָלקסדייטשן האָבן געדינט אין דער דייטשישער זשאַנדאַרמעריע און געשטאַפּאָ. איך וויל דאָ ברענגען כאָטש אַ קליינע רשימה פון אָט די דאָזיקע בלוטיקע הינט:

פרענק אַרטור: — אַ פאָלקסדייטש. געווען אַ זשאַנדאַר און איבערזעצער. ער איז דערשאָסן געוואָרן אין יאָר 1943, דורך דער פּוילישער אונטערגרונט־באַוועגונג.

פּאַפּרזשיצקי: — אַ פּאָליאַק. געווען אַ קאָנפידענט אין דער זשאַנדאַרמעריע. ער האָט אַפילו קיין פּאָליאַקן נישט געשוינט און איבערגעגעבן אין געשטאַפּאָ. ער איז אין 1943 דערשאָסן געוואָרן דורך דער פּוילישע אונטערגרונט־אָרגאַניזאַציע.

קובאַ: — אַ קצב, געוווינט פאַר דער מילחמה אויף דער 1טער מיי־גאַס. ער האָט שפּעטער מורא געהאַט צו זיין אין זשיראַרדאָוו און איבערגעטראָגן געוואָרן אין דער זשאַנדאַרמעריע קיין אָטוואָצק.

דעש: — אַ זשאַנדאַר, אַ פאָלקסדייטש. ער האָט פריִער געוווינט אין קאָזלאָוויעץ, ביי וויסקיט.

ראָזנער עדוואַרד: — געוווינט פאַר דער מילחמה אין מאַריענפּאָל, נאָך זשיראַרדאָוו. ער האָט אָנגעטאָן געברענטע צרות. ער איז געוואָרן אַרעסטירט און דורכן פּוילישן געריכט פאַרמישפּט געוואָרן אויף אַכט יאָר טורמע. איצט וווינט ער, ווי פריִער, אין זיין דאָרף.

רודניצקי: — האָט אַרויסגעגעבן אַ קליין ייִדיש מיידעלע צו דער זשאַנדאַרמעריע. פאַרמישפּט געוואָרן דורכן פּוילישן געריכט אויף עטלעכע יאָר טורמע.

זאַלעסקי: — אַ פּאָליאַק, די רעכטע האַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע. האָט דערמאָרדעט צענדליקער מענטשן. געוואָרן דורכן פּוילישן געריכט פאַרמישפּט דריי מאָל צום טויט.

קייזער: — אַ פאָלקסדייטש, געדינט אין דער פּוילישער פּאָליציי. ער איז געווען צוויי מאָל אין דעם הויז ווו מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און געמאַכט אַ שטרענגע רעוויזיע, אָבער אונדז נישט געפונען. ער האָט אַרעסטירט אונדזער רעטער, אים מיטגענומען אויף דער זשאַנדאַרמעריע און געפאָרשט, אויב ער באַהאַלט נישט קיין ייִדן.

נישט איין מאָל האָבן מיר טאַקע געשפּילט מיסן לעבן און נאָר דורך אַ גליקלעכן צופאַל אַרויס פון געפאַר.

איין מאָל, ווען מיר זענען אַרויסגעקראָכן פון באַהעל־טעניש אין דער קיך, איז טאַדעק אַריינגעלאָפן מיט אַן אַלאַרם „ניעמצי"! (דייטשן!). מיר האָבן קוים באַוויזן אַריינ־צוקריכן אין אונדזער באַהעלטעניש און שוין זענען אין שטוב געווען די זשאַנדאַרן. זיי זענען אַריין מיט ווילדע קולות און גענומען נישטערן און זוכן אין אַלע ווינקעלעך. און אָט שטייען זיי שוין לעבן אונדזער באַהעלטעניש, עס איז גענוג געווען אַ רוק צו טאָן אַ קעסטל, אָדער אַ קלאַפּ טאָן אין דער וואַנט און מיר זענען שוין אַנטדעקט און פאַר־לוירן... מיר הערן זייערע בייזע קולות, אַ דין ווענטל פאַר־שטעלט אונדז פון זייערע אויגן. איך מיט צילאַן פּרעסן זיך צוזאַמען. מיר האַלטן איין דעם אָטעם און דערוואַרטן, אַז יעדע סעקונדע וועלן מיר דערזען די רוצחישע פּנימער און זיך געזעגענען מיט דען ליכטיקער וועלט.

געשען איז אָבער אַנדערש. מיר זענען אָפּגעקומען מיט שרעק. זיי האָבן אַלץ אַדורכגענישטערט אין שטוב, אָבער אונדז האָבן זיי נישט געפונען.

נאָך דעם ווי די זשאַנדאַרמען זענען אַוועק, האָבן אונ־דזערע באַשיצער געהייסן מיר זאָלן אַרויס פון באַהעלטע־ניש און מיט געשטיקטע טרערן האָבן מיר זיך אַלע צע־קושט — אַלע זענען מיר געווען אונטער איין גורל...

דעם דאָזיקן מאָמענט קען איך נישט פאַרגעסן ביז היינט צו טאָג, און יעדעס מאָל, ווען כ׳דערמאָן זיך אין מיינע איבערלעבונגען געפינט זיך אַ ברכה אויף מיינע ליפּן פאַר די נאָבעלע און העלדישע מענטשן פון דער פאַמיליע לאָ־שיצאַ פון מיענדזיבאַראָוו.

נאָך דער באַפרייַונג

ענדלעך האָט זיך דערנענטערט דער טאָג פון באַפרייונג.

אין מיטן ווינטער פון יאָר 45/1944 זענען שוין דורך מיענדזיבאַראָוו דורכגעגאַנגען דייטשישע סאָלדאַטן אין דער גרעסטער אומאָרדענונג. אַ גרופּע אַזעלכע סאָלדאַטן זענען אַריינגעקומען צו אונדז אין שטוב און געבעטן קאַווע און וואַרעמס. מיר האָבן שוין פאַר זיי ווייניק וואָס מורא געהאַט. איך בין געזעסן אין שטוב און געהערט זייערע שמועסן. זיי האָבן נאָר אַריינגעקלערט, ווי אַזוי צו דעזערטירן און אַנטלויפן קיין בייערן. אין די ביינאַכטן איז דער הימל פון מיזרח־זייט געווען רויט־פלאַמיק. דער דייטשישער פראָנט ביי דער ווייסל איז געבראָכן געוואָרן און דעם 17טן יאַ־נואַר 1945 זענען די ערשטע סאָוועטישע טאַנקן מיט שטו־רעם אַריין קיין זשיראַרדאָוו.

***

נאָך דער באַפרייאונג האָט פאַר ייִדן זשיראַרדאָוו אויס־געזען ווי אַ פאַרוואָרלאָזטער בית־עולם. קיין ייִד אין גאַס האָט מען נישט געזען. אין אַלע ייִדישע הייזער האָבן גע־וווינט פּאָליאַקן. מ׳האָט געשמועסט, אַז עס זענען לעבן־געבליבן אַן ערך פופציק נפשות פון די זשיראַרדאָווער ייִדן אָבער קיין ייִדיש לעבן האָט שוין מער נישט פּולסירט. די איינצלנע ייִדן, וואָס האָבן זיך באַוויזן האָבן זיך אַרומ־געדרייט, ווי שאָטנס ביי פרעמדע ווענט... אַלע זענען מיר געווען פאַרטרויערט און פאַרביטערט. דער איינציקער אויס־וועג איז געווען צו זוכן אַ נייע היים, בויען פון דאָס ניי אַ עקסיסטענץ.

און איך האָב באַשלאָסן צו מאַכן פאַר מיין היים ארץ־ישראל.

הגיטו בוארשה הורחב

לונדון, 20 (סט"א־אלחוט). ממ־קורות פולנים מוסמכים מוסרים ידי־עות אחרונות אלו מצרות היהודים בפולין הנאצית:

הגאָטו היהודי בוארשה הורחב שוב, כדי להכניס בו המוני גולים יהודים ממחוזות שונים בפולין. לגאָטו כופחו גושי בתים רבים מרחובות דזיקה, סטאווסקה, לאחר שהדיירים הפולניים נעקרו משם בתוקף פקודה נאצית. באג־נף החדש של הגאָטו אוכסנו בעיקר גולי היהודים מז׳יראַרדוב.

במחוז לובלין התחילו הנאצים בחו־דש מרס ב„טיהור" פתאומי. חלקי העיר ז׳יראַרדוב שהיו מאוכלסים יהו־דים היקפו ע"י המשטרה ובמשך שעות מועטות גורשו משם כל היהודים לבית חנתיבות. לפני הסעתם ניטלו מהם כל מטלטליהם המעטים שהורשו תחילה לקחת עמהם. 1500 יהודים הובאו לוארשה. בו ברגע שבתי היהודים בז׳י־ראַרדוב התרוקנו מתושביהם הגולים, עטו הגרמנים על השלל בבתים אלה. במכוניות משא גדולות הוציאו מבתי היהודים כל כלי וכל חפץ בעל ערך.

ידיעה אין ישראלדיקער פרעסע וועגן אַריינטרייבן די זשיראַרדאָ־ווער יידן אין וואַרשעווער געטאָ.

אַבֿרהם מאַרגוליס

סאָביבור – דאָס שענטהויז פֿאַר מענטשן

מאַרגוליס אַבֿרהם, דער זון פֿון יעקב־מרדכי און אסתר. געבוירן אין זשיראַרדאָוו, געווינט אויף שיע־קיעוויטשאַ־גאַס. באַשעפטיקונג פֿון די עלטערן: א קאָ־מיסאָנער פֿון דער זשיראַרדאָווער פּאַבֿריק. געווינט אין זשיראַרדאָווער געטאָ ביז צו דער ליקווידאַציע. איצט אין בת־ים, ישראל.

פֿון מיין יוגנט איז מיר געבליבן אין זיכרון די גע־זעלשאַפט פֿון „קאָלאָ ליטע־ראַצקיע" אין זשיראַרדאָוו, אין וועלכן כ׳בין געווען א מיטגליד.

דער „קאָלאָ ליטעראַצקיע" האָט געהאַט בערך הונדערט מיטגלידער. די טעטיקייט איז באַשטאַנען פֿון איינאַ־דענען סימפֿאָזיומס, דיסקו־סיעס אויף ליטעראַרישע און קולטור־טעמעס און דער עיקר דאָס דורכפֿירן עפּנטלעכע משפּטים איבער ביכער.

שוין אין די ערשטע טעג פֿון סעפּטעמבער 1939 האָב איך געזען ווי געפֿערלעך עס זענען די פֿאַלקסדייטשן, וואָס לעבן אין פּוילן און וואָס פֿאַר א ראָל זיי וועלן שפּילן בײַ דער קומענדיקער דייטשישער אָק׳פּאַציע.

בעת איך האָב געהאַט בײַנאַכט דיזשור אין דער „אַכראַא פֿזשעטשיור־לאָטניטשאַ" (קעגן לופט־אַנגריף) האָב איך גע־זען, ווי פֿון דאָך פֿון אונדזער הויז וועלן אַרויסגעשאָסן ראָקעטעס אין דער ריכטונג פֿון דער באַנליניע אין דער גאַזשעלניע... דאָס איז געווען א סימן פֿאַר די דייטשן וווּ ס׳זאָל וועלן באַמבאַרדירט. א טאָג שפּעטער זענען די דאָ־זיקע אַנגעצייכנטע פֿונקטן טאַקע באַמבאַרדירט געווארן דורך די דייטשישע ראָפֿלאַנען. די ראָקעטעס פֿון דאָך האָבן אַרויסגעשאָסן ציווילע פֿאָלקסדייטשן, אונדזערע שכנים פֿון הויז.

אַזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן

צוזאַמען מיטן גרויסן געלויף פֿון יונגע מענטשן, וואָס האָבן נישט געוואָלט אַרײַנפֿאַלן צו די דייטשן, יידן און פֿאָלאַקן, בין איך אויך געלאָפֿן קיין ווארשע.

פֿון וואַרשע האָבן מיר עהאַט בדעה צו לויפֿן ווייטער אויפֿן מיזרח. אָבער קומענדיק אין דער הויפּטשטאָט איז אַרויס א באַפּעל פֿון מיליטערישן שטאָט־קאָמענדאַנט פּול־קאָוניק אומיאַסטאָווסקי (שפּעטער זאָל ער זיך האָבן אַרויס־געווינן אַלס דייטשישער שפּיאָן), אז מען זאָל נישט לויפֿן ווייטער אויף מיזרח, נאָר בלייבן אין דער שטאָט.

איך און מיין ברודער זענען מיר געבליבן אין וואַרשע און דורכגעמאַכט די שוועריע באַמבאַרדירונג. ערשט ווען די דייטשן האָבן פֿאַרנומען וואַרשע זענען מיר צוריקגע־גאַנגען צופוס קיין זשיראַרדאָוו.

אין זשיראַרדאָוו איז שוין געווען א ייִדנראַט און מען האָט שוין גענומען צו צוואַנגס־אַרבעט. איך בין געווען פֿון די ערשטע, וואָס דער ייִדנראַט האָט „מכבד" געווען מיט צוואַנגס־אַרבעט.

ביי די אַרעסטן פֿון 3טן מײַ בין איך אויך צופֿעליק אַרעסטירט געוואָרן. צו אונדז אין שטוב איז אַרײַנגעקומען א באַוואָפֿנטער פֿאָלקסדייטש און אַרעסטירט מיין פֿאָטער. אויף צו מאָרגנס, ווען כ׳האָב דערזען פֿירן די אַרעסטירטע צוזאַמען מיט מיין פֿאָטער, בין איך צוגעלאָפֿן און געוואָלט עפּעס ריידן מיט אים. די באַוואָפֿנטע דייטשן פֿון דעם עס־קאָרט האָבן מיך אַרײַנגעשטופּט צווישן די אַרעסטירטע און מיך אַרײַנגעזעצט אין „דאָם לודאָווי".

דער ייִדנראַט האָט אונדז אויסגעקויפֿט. מען האָט אונדז באַפֿרייט אינצלוויז, אָבער איידער מ׳האָט אונדז באַפֿרייט האָט יעדער אינער באַקומען מערדערלעך געשלאָגן.

א חודש שפּעטער, ווען דער ייִדנראַט האָט געדאַרפט צו־שטעלן פּופּציק ייִדן צו צוואַנגס־אַרבעט, האָט מען מיך גע־נומען און אַוועקגעשיקט אויף שווערע אַרבעט אין אַרבעט־לאָגער בעלזשיץ *). דאָרט האָבן מיר געאַרבעט עבודת־פֿרך פֿינף חדשים. מען האָט אונדז געהאַלטן אין אוממענטשלעכע

*) דאָס האָט מען עס געגרייט דעם פֿלאָן פֿאַרן קינפּטיקן פֿאַר־ניכטונג־קאָמבינאַט.

רעד׳

באַדינגונגען. פון בעלזשיץ בין איך צוריקגעקומען אין ווינ־טער 1940.

ייִדישע פּליטים אין זשיראַרדאַוו

אין דעצעמבער 1940, האָט מען אַרויסגעטריבן די ייִדן פון אַמשינאָוו, סאָכאַטשעוו און וויסקיט און זיי געבראַכט אין דער זשיראַרדאָווער געטאָ. אַ סך פּליטים זענען איינ־לאָקירט געוואָרן אין דער שול. דייטשישע זשאַנדאַרמען זענען אָפט מאָל באַפאַלן די פּליטים און זיי מערדערלעך געשלאָגן. די קולות און יללות זענען געגאַנגען עד לב השמים, אָבער קיינער האָט נישט געוואַגט זיי צו קומען צו הילף. אָט אַזוי האָבן געלעבט די דאָזיקע פּליטים, ביז מען האָט ליקווידירט אויך אונדזער געטאָ און אַלעמען איינ־געשלאָסן אין דער וואַרשעווער געטאָ.

אין די ערשטע טעג פון חודש פעברואַר 1941 זענען מיר אָנגעקומען אין דער וואַרשעווער געטאָ. אַ שרעקלעכע ענג־שאַפט און נויט איז געווען אין געטאָ. מיר האָבן אויף איי־גענער האַנט געפונען אַ שטיבל ביי באַקאַנטע און דאָרט געווען צוזאַמען מיט מיינע עלטערן, ברודער לאָלעק, באָבע און מומע.

איך אַנטלויף פון וואַרשעווער געטאָ

אין געטאָ איז מיין לאַגע געוואָרן וואָס אַ מאָל ערגער. ס׳האָט מיך געפּייניקט הונגער און נויט. כ׳בין געווען מאַכט־לאָז אַנטקעגן דעם ביטערן גורל און זיך נישט געקענט העלפן. כ׳האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון געטאָ. אין מיי 1941 בין איך אַנטלאָפן פון געטאָ און געוואַנדערט צופוס קיין ווענג־ראָוו. אין דעם שטעטל ווענגראָוו זענען נאָך געווען ייִדן. אַריינקומענדיק אין דער דאָרטיקער געטאָ האָט מען מיך אַריינגעצויגן צו צוואַנגס־אַרבעט און מען האָט מיך אַוועק־געשיקט אויף אַרבעט ביי אָקאָפּעס אויף דער גרענעץ.

דערפילנדיק די געפאַר, וואָס עס שטייט פאָר ביי די אַר־בעטן, ווען אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט געקענט טרעפן אַז די דייטשע זאָלן אַלע אַרבעטער דערשיסן — ווי זיי פלעגן עס טאָן אויף אַנדערע ערטער — בין איך אַנטלאָפן פון דער צוואַנגס־אַרבעט און נאָך וואַנדערונגען איבער די דערפער געפונען אַ שטעלע אַלס פּאַסטעך ביי אַ פּויערטע. דאָרט האָב איך רויִק געפּאַשעט די סטאַדע ביזן אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מילחמה, דעם 22סטן יוני 1941.

פּאַשענדיק די סטאַדע נאָענט ביים שאָסיי האָב איך גע־טראָפן פאַרבייגיין מיין קוזין פון וויסקיט, וועלכער איז אַנטלאָפן פון דער וואַרשעווער געטאָ. ער האָט מיר דער־ציילט וועגן מיינע נאָענטע, נאָר נישט דערמאָנט מיין מוטער. ווען כ׳האָב אים איבערגעפרעגט וועגן מיין מוטער, האָט ער געשוויגן. עפּעס אַן אומגעהייערע קראַפט האָט אין מיר אויפגעבראָכן; כ׳האָב אַלץ געלאָזט שטיין און געלאָפן אין וואָרשעווער געטאָ זען, וואָס ס׳איז געשען מיט מיין מוטער.

אויפן וועג האָבן מיך מענטשן געפּרוווט אָפּהאַלטן כ׳זאָל נישט גיין אין גיהנום־געטאָ, אָבער קיין שום געפאַר האָט מיך נישט געקענט אָפּהאַלטן פון זען מיין מוטער.

אין פּראַגע בין איך פאַרהאַלטן געוואָרן. די פּוילישע פּאָ־ליציי האָט מיך אַריינגעשליידערט אין דער וואַרשעווער געטאָ, אָבער מיין מוטער האָב איך מער נישט געטראָפן. זי איז טראַגיש אומגעקומען. אויפן פּלאַץ לובעצקיעגאָ איז אַ דייטשישער באַוואָפנטער אויטאָ אַריינגעפאָרן אין אַ גע־זעמל מענטשן און מיין מוטער ע״ה איז דאַן אומגעקומען.

פון מיין פאָטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מיין ברודער איז אַנטלאָפן קיין זאַמאָשטש.

פאַר מיר, דעם „פרייען פּאַסטעך" איז שוין אוממעגלעך געווען איינצוזיצן אין דעם דאָזיקן זודיקן גיהנום, וואָס מ׳האָט גערופן געטאָ־וואַרשע און אַ וואָך צייט שפּעטער בין איך ווידער אַנטלאָפן אויפן וועג קיין זאַמאָשטש.

אין זאַמאָשטש האָב איך ווירקלעך געטראָפן מיין ברו־דער. דאָרט האָב איך מיט אים געאַרבעט ניין חדשים ביי צוואַנגס־אַרבעט אין יאַנאָוויצע.

ביי דער צוואַנגס־אַרבעט האָב איך צעבראָכן אַ האַנט און געבליבן צוויי טעג אין שטוב. באַלד איז געקומען די פּוילישע פּאָליציי און מיך אַרעסטירט. מ׳האָט מיך צוריק־געבראַכט אינעם אַרבעטסלאַגער און דער עס־עס־מאַן פּיענ־קאָווסקי *) האָט מיך באַשטראָפט מיט זיבעציק שמיץ אויפן לייב.

ביי דער אַלגעמיינער אויסראָטונגס־אַקציע פון די ייִדן אין זאַמאָשטש האָט מען אויך מיך אַוועקגעשיקט אין דעם פאַרניכטונגס־לאַגער סאָביבאָר, לעבן וולאָדעווע. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן אַ זשיראַרדאָווער פרוי ליבהאַבער מיט איר טאָכטער.

סאָביבאָר — דאָס שעכט־הויז פאַר מענטשן

זייענדיק אין סאָביבאָר אַ וואָך צייט האָבן מיר ערשט פאַרשטאַנען, אַז מיר געפינען זיך אין אַ שעכטהויז פאַר מענטשן. מיר האָבן דערפילט דעם ריח פון פאַרברענטע מענטשן. מיר האָבן געזען דאָס שרעקלעכסטע וואָס די דיי־טשישע מערדער האָבן אויסגעפירט איבער לעבעדיקע מענטשן. דער קעניג איבער אונדזער לעבן איז געווען דער עס־עס־מאַן פּאַול.

דאָס איז געווען אַ ווילדע בעסטיע פון ערגסטן מין סאַ־דיסטישע מענטשן־פרעסער. ווען עמעצער האָט זיך באַ־קלאָגט אַז ער האָט פאַרוווּנדעט אַ פינגער ביי דער אַרבעט האָט ער אים גלייך פאַרשריבן און געזאָגט: „קומסט אין שפּיטאָל אַריין". יעדן טאָג האָט ער צוזאַמענגענומען אַזאַ

---

*) דער דאָזיקער נאַצישער סאַדיסט ווערט גאָר באַזונדער גע־שילדערט אין די גבית־עדותן אין „פּנקס זאַמאָשטש" — רעד׳.

גרופּע, וואָס דאַרפן גיין אין שפּיטאָל און זיי אַוועקגעפירט אין דעם נאָענטסטן וועלדל און דערשאָסן.

כ׳האָב באַרעכנט, אַז דעמאָלט זענען אין דעם פאַרניכטונג־לאַגער סאָביבאָר אַריינגעבראַכט געוואָרן טאָג־טעגלעך פון פופצן ביז צוואָנציק טויזנט מענטשן!, וועלכע זענען יעדן טאָג ביזן אָוונט דערמאָרדעט געוואָרן.

עס זענען אַ חוץ דעם אויך געווען פאַלן פון ספּעציעלע סאַדיסטישע פאַרברעכנס. אַזוי איז, למשל, בעת עס איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט ייִדן פון ביאַלע־פּאָדלאַסקאַ האָבן די געשטאַפּאָווצעס אַרויסגענומען אַ קרעפטיקן ייִדן פון די וואַגאָנעס. אים געהייסן אויסטאָן זיך נאַקעט און ער האָט געמוזט טאַנצן אין אַ ראָד און אַלע עס־עס־מענער האָבן אים געשלאָגן מיט שטעקנס ביז די הויט פון זיין לייב איז גע־וואָרן שוואַרץ. דערנאָך האָט דער קרבן געמוזט עסן זאַמד מיט מאַרמעלאַד. ערשט נאָך די אַלע טאָרטורן האָבן זיי אים אויפגעהאָנגען.

איך האָב געאַרבעט ביים סאָרטירן די זאַכן נאָך די פאַר־גאַזטע און פאַרברענטע. אַלע גוטע קליידער, גאָלד און ווערטזאַכן פון די דערמאָרדעטע ייִדן האָט מען אויסגעסאָר־טירט, אָנגעלאָדן אויף משא־וואַגאָנעס און אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד.

נאָך שרעקלעכער האָט אויסגעזען די עקזעקוציע איבער אַן אַרבעטער־גרופּע, וואָס מען האָט געברענגט אין פּלאָמ־בירטע וואַגאָנען פון לאַגער בעלזשעץ.

גלייך, ווי דער פראַכטצוג איז אַריין אינעם לאַגער איז געפאַלן אַ באַפעל עפענען די וואַגאָנעס. און ווען די טירן זענען געווען אָפן האָבן די עס־עס־מענער געעפנט אַ פייער פון מאַשין־געווער און אַזוי איז דער גאַנצער טראַנספּאָרט פון פינף הונדערט מענטשן דערמאָרדעט געוואָרן.

אונדז האָט מען געהאַלטן פאַרמאַכט אין אַ הילצערנעם באַראַק נישט ווייט פון עקזעקוציע־פּלאַץ און ווען די געש־טאַפּאָ האָט פאַרענדיקט די שחיטה האָט מען אונדז אַרויס־געלאָזט אָפּצורייניקן דעם פּלאַץ פון די קרבנות.

אין זומער 1943 האָט מען געבראַכט אַ טראַנספּאָרט ייִדן פון ביאַליסטאָקער געגנט. אַ דייטש איז צוגעגאַנגען עפע־נען אַ וואַגאָן און ער איז אינסטיקטיוו אָפּגעשפּרונגען און זיך אַ וואַקל געטאָן פון דעם מוראדיקן בילד. אָנשטאָט די דערוואַרטעטע לעבעדיקע מענטשן זענען אין וואַגאָן גע־לעגן שיכטן טויטע מענטשן, איינער אָנגעוואָרפן אויפן צווייטן. די קערפּערס זענען שוין געווען אין אַ צעפאַלנ־דיקן צושטאַנד. פון צווישן די טויטע האָבן נאָך אַרויסגע־קוקט עטלעכע, וואָס האָבן אַרויסגעוויזן סימנים פון לעבן. זיי זענען געווען דאַר ווי שטעקנס און אויסגעזען נישט נאָרמאַל און ווילד.

דעם דאָזיקן פאַל, דאָס שרעקלעכע בילד קאָן איך נישט פאַרגעסן.

אַ פאַרבינדונג מיט דער וועלט

עס איז מערקווירדיק, אַז גראָד אין די דאָזיקע טרויערי־קע באַדינגונגען האָבן מיר געוואָלט וויסן וואָס עס הערט זיך אויף דער וועלט. מיר האָבן געהאַט אַ פאַרבינדונג מיטן דרויסן דורך פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן אונדז איבערגעגעבן וועגן דער דייטשישער מפּלה ביי סטאַלינגראַד. דאָס האָט אונדז צוגעגעבן געוואַגטקייט צו אָרגאַניזירן און אויספירן אַ דרייסטן אויפשטאַנד... מיר האָבן אין אַ ענגער גרופּע זיך באַראַטן דערוועגן. צו פאַרלירן איז נישט געווען וואָס. מיר האָבן געוווסט, אַז לאַנג האַלטן לעבעדיקע וועט מען אונדז נישט.

דער הונט באַרי און דער אויבערשאַרפירער פרענצל

אויבערשאַרפירער פרענצל האָט זיך נישט גערירט אָן זיין הינט באַרי. דאָס איז געווען אַ ריזן „וואָלף", ווילד און שטאַרק. ווי נאָר דער עס־עס־מאַן האָט אים אָנגערייצט איז ער אַ שפּרונג געטאָן אויפן מענטשן, אים אומגעוואָרפן און זיך איינגעגריזשעט אין זיין לייב, ביז ער האָט פון אים אַרויסגעריסן אַ שטיק פלייש און געבראַכט צו זיין האַר. יעדעס מאָל האָט דער אויבערשאַרפירער אַ גלעט געטאָן דעם הונט און זיך געפרייט מיט דער בלוטיקער „מתנה".

דער אויפשטאַנד אין לאַגער סאָביבאָר

מיר זענען געווען אין לאַגער אַ גרופּע פון זעקס הונדערט „טויטן־אַרבעטער", צווישן וועלכע ס׳איז געווען צוויי הונ־דערט און צוואָנציק פרויען. הונדערט און אַכציק מיידלעך זענען געווען פון האָלאַנד. דער געדאַנק פון מאַכן אַן אויפ־שטאַנד האָט אונדז נישט געגעבן קיין רו. אויך אַנדערע קלענערע גרופּעס האָבן זיך געגרייט צו מאַכן אַן אויפשטאַנד. אין מערץ 1943 האָבן זיבעציק ייִדן פון האָלאַנד אָנגעהויבן צוגרייטן אַן אויפשטאַנד. זיי האָבן זיך פאַרשטענדיקט מיט אַן אוקראַיִנער ער זאָל זיי העלפן מיט אינפאָרמאַציע און געווער. דער אוקראַיִנער האָט די קאַצעטלערס פאַרראַטן און אַלע זיבעציק ייִדן זענען דערשאָסן געוואָרן.

צוליב די ספיקות, וואָס זענען אַנטשטאַנען ביי אונדז, צי דער אויפשטאַנד האָט שאַנסן פאַרווירקלעכט צו ווערן — איז ביי אונדז אַנטשטאַנען אַ מער טראַגישער פּלאַן. מיר האָבן געוואָלט פאַרסמען די עס־עס־מענער און גלייכצייטיק זיך אַליין. סם האָבן מיר געקענט לייכט באַקומען. פון די מענטשן־טראַנספּאָרטן, וואָס זענען אָנגעקומען האָבן מיר אָנגעזאַמלט אַ סך גיפט אין פּולווער און פליסיקייט. עס זענען געווען אַ סך מעדיקער, וואָס האָבן מיטגענומען מיט זיך סם און נישט באַוויזן אויסצונוצן. די דייטשן האָבן זיך אָבער אָריענטירט און מ׳האָט גלייך אַרויסגענומען אַלע ייִדן, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער קיך.

נאָך דעם דורכפאַל, זענען מיר ווידער איינגעגאַנגען מיט

אַ גרופּע אוקראַיִנישע געפאַנגענע און געוואָלט צוזאַמען מיט זיי מאַכן אַן אויפשטאַנד. די דייטשן האָבן דאָס אויך דער־שנאַפּט און אַוועקגעשיקט די אוקראַיִנער און אויף זייער אָרט געבראַכט אַנדערע.

דעם סוד פון צוגרייטן אַן אויפשטאַנד האָבן אויך געוווּסט אַ גרופּע לובלינער ייִדן. איינער פון זיי האָט געהייסן פעלד־הענדלער. דער סיגנאַל צום אויפשטאַנד האָט געזאָלט זיין דאָס אונטערצינדן די באַראַקן פון זאַכן וואָס מיר האָבן סאָרטירט נאָך די פאַרברענטע און דערשאָסענע.

דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַרן לאַגער איז געווען דער עס־עס־מאַן וואַגנער. דאָס איז געווען אַ בעסטיאַלישער פאַר־ברעכער. ווי נאָר ער האָט געהאַט עפּעס אַ פאַרדאַכט האָט ער גלייך געהייסן מאָרדן טויזנטער מענטשן. דעם 14טן אָקטאָבער 1943 האָט מען געבראַכט אין לאַגער אַריין אַ טראַנספּאָרט ייִדן פון רוסלאַנד און צוזאַמען מיט זיי אויך געפאַנגענע סאָלדאַטן פון דער רוסישער אַרמיי, וואָס זענען דערקענט געוואָרן אַלס ייִדן. דער טראַנספּאָרט איז באַשטאַ־נען פון אַ פּאָר טויזנט מענטשן. דער צוג איז אַריין אין לאַגער. די וואַגאָנעס זענען געעפנט געוואָרן און די געפאַנ־גענע זענען אַראָפּ פון די וואַגאָנעס. דער לאַגער־קאָמענ־דאַנט האָט באַפוילן אויסקלייבן אַכציק מענטשן צו דער אַרבעט און אויף די איבעריקע האָבן די עס־עס־רוצחים געעפנט אַ פייער פון מאַשין־ביקסן און אַלע ביז דעם לעצטן דערשאָסן. איך האָב געזען ווי די מענטשן האָבן זיך אין מיטן שיסעריי געוואָרפן אויף די דייטשן מיט טעפּלעך, וואָס זיי האָבן געהאַלטן אין די הענט, אַנטקעגנגעלאָפן מיט שטיי־נער, געוואָרפן פּעקלעך און מיט געביילטע פויסטן זיך גע־וואָרפן אויף די מערדער, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. זיי זענען אַלע אומגעקומען!

באַלד ווי די לעבנגעבליבענע אַכציק מאַן זענען אַריינ־געקומען צו אונדז האָבן זיי באַלד געוואָלט מאַכן אַן אויפ־שטאַנד, אָבער מיר האָבן זיי דערפון אָפּגעהאַלטן און אויפ־געקלערט, אַז דאָ מוז מען מאַכן אַן אויפשטאַנד זייער פאָר־זיכטיק און אויף אַן אָרגאַניזירטן אופן. דער אָנפירער פון די אַכציק איבערגעבליבענע רוסיש־ייִדישע סאָלדאַטן איז געווען סאַשקע פּיטשערסקי.

פון די קאַצעטלער האָבן נישט מער ווי פופציק מענטשן געוווּסט וועגן אויפשטאַנד. עס איז גראָד געווען פאַר יום־כיפּור, האָט איינער דעם צווייטן געוווּנטשן „נקמה און פרייהייט"!

עס האָט זיך געמאַכט אַ גוטע געלעגנהייט אויסצופירן דעם אויפשטאַנד. דער הויפּטשעף פון לאַגער און דער „שפּיז" וואַגנער זענען אַוועקגעפאָרן אויף אורלויב קיין דייטשלאַנד. זייער פאַרטרעטער איז געווען אונטערשטורעמ־פירער נימאַנד. דער אויפשטאַנד איז שוין געווען באַשטימט אויף מיטוואָך, דעם 13טן אָקטאָבער, אָבער גראָד זענען אין דעם זעלבן טאָג אָנגעקומען אויף באַזוך אין לאַגער אַ גרו־פּע פון פופציק עס־עס־לייט און מיר האָבן די אַקציע אָפּ־געלייגט אויפן צווייטן טאָג, 14טן אָקטאָבער 1943.

דער סטראַטעגישער פּלאַן איז געווען אַזאַ: מ'האָט גע־וווּסט, אַז אינעם לאַגער געפינען זיך הונדערט און פופציק באַוואָפנטע אוקראַיִנער קאַלאָבאָראַציאָניסטן און דרייסיק עס־עס־מענער. אויסער זיי האָבן פון דרויסן געהיטן דעם לאַגער מער ווי הונדערט אוקראַיִנער. אַרום דעם לאַגער זענען אויך געווען וואַך־טורעמס מיט שווערמאַשין־געווער און דייטשישע פּאָסטנס. מיר האָבן געקענט די געאָגראַפי־שע לאַגע פונעם אָרט. נישט ווייט פון לאַגער זענען פאַראַן גרויסע וועלדער. דאָס שטעטל וולאָדעווע ביים בוג איז גע־ווען אַכט קילאָמעטער ווייט. פון דער אַנדערער זייט איז געווען דריי און דרייסיק קילאָמעטער קיין כעלעם. דער אויפשטאַנד איז געווען באַשטימט אויף פיר אַזייגער נאָך מיטאָג. אין דער צייט האָט זיך געפונען אַ גרויסע טייל פון דער וואַך אויף איבונגען אין די פעלדער. מיר האָבן אויך געוווּסט אַז דער אויפשטאַנד קאָן נאָר דעמאָלט גע־לינגען, ווען מיר וועלן אים מאַכן אומגעריכט פאַר די דייטשן.

דער אויפשטאַנד האָט זיך אָנגעהויבן

אין לאַגער סאָביבאָר זענען געווען וואַרשטאַטן פון שניי־דעריי, וואָס האָבן גענייט מונדירן פאַר די עס־עס־מענער און פאַר די אוקראַיִנער פון דער וואַך.

פּונקט פיר אַזייגער איז אַריינגעגאַנגען אין שניידער־וואַרשטאַט פּאַסן אַ מונדיר דער עס־עס־מאַן פון לאַגער, ניימאַן. ווי נאָר ער איז אַריין אין וואַרשטאַט איז אים הינטנ־אַרום באַפאַלן אַ קאַצעטלער און אים דערלאַנגט מיט אַן אייזן איבערן קאָפּ. פאַרטיק געמאַכט דעם עס־עס־הונט, איז גלייך איינער פון וואַרשטאַט אַרויס אויפן הויף און געגעבן אַ צייכן, אַז דער דייטש איז שוין טויט. צופעליק האָב איך דאַן געאַרבעט ביים אַריינגאַנג אין די שניידער־וואַרשטאַטן און געזען דעם פאַל פון אַוועקלייגן דעם ערשטן עס־עס־מאַן פון לאַגער. איך האָב געגעבן אַ שאָקל מיטן קאָפּ, דאָס איז געווען דער אָפּגערעדטער סימן, אַז מען ווייסט דערפון, אַז עס האָט זיך אָנגעהויבן. מיין צייכן האָבן אויפגענומען אַנ־דערע קאַצעטלערס און אַלע זענען געווען צוגעגרייט צום קאַמף. דערווייל האָבן מיר שוין געהאַט דעם ערשטן רע־וואָלווער פון דעם דערהרגעטן אין וואַרשטאַט עס־עס־מאַן. מיר האָבן דאָס דעראָבערטע געווער איבערגעגעבן סאַשקע פּיעטשערסקין און מיט שפּאַנונג דערוואַרט דעם מאָמענט פון שטורעמען די טויערן פון לאַגער.

עטלעכע מינוטן שפּעטער איז ווידער אַריין דער קאָמענ־דאַנט פון דער אוקראַיִנישער וואַך צו זיינע שניידער. אויך אויף אים האָבן זיך די שניידערס געוואָרפן מיט אייזנס און אים אַוועקגעלייגט אויפן אָרט. גראָד אין דעם מאָמענט, ווען דער אוקראַיִנער איז געלעגן אַ טויטער ביי דער שוועל,

איז אָנגעקומען אַ פאָלקסדייטש פון דער לאַגערוואַך און ראַפּטום אַריין אינעווייניק אין וואַרשטאַט. דערזעענדיק דעם דערהרגעטן האָט ער זיך געוואָלט צוריקציִען און אַנטלויפן, אָבער ס׳איז שוין געווען צו שפּעט. די מענטשן האָבן אים אַריינגעשלעפּט אינעווייניק און אַוועקגעלייגט לעבן דעם אוקראַיִנישן מערדער.

אין די שוסטער־וואַרשטאַטן איז אַריין אַן עס־עס־אונטער־שאַרפירער מעסטן אַ פּאָר שטיוול. אין מיטן מעסטן די שטיוול האָט אים דער קאַצעטלער יצחק ליכטמאַן דערלאַנגט מיט אַן אייזן איבערן קאָפּ און דער דייטש איז שוין מער קיין לעבעדיקער פון דאָרטן נישט אַרויס.

דער פינפטער פאַל איז אַזוי געווען: אין דער לאַגער־ביוראָ זענען אַריינגעגאַנגען צוויי ייִדן מיט עפּעס אַן אויס־רייד און באַפאַלן דעם דיזשורנעם דייטש. ער האָט נאָך באַ־וויזן צו וואַרפן זיין באַגנעט, אָבער באַלד איז ער געליגן אַ טויטער ביי די פיס פון די קאַצעטלערס.

דער זעקסטער פאַל האָט פּאַסירט ביי די פערדשטאַלן. עס איז געקומען פון דרויסן אַן עס־עס־מאַן און זיך אָפּגעשטעלט מיט זיין בריטשקע. דער דייטש האָט אַפילו נישט באַוויזן אַ געשריי צו טאָן — און גלייך איז ער געווען אַ דערשטיק־טער און געלעגן מיט אַן אַרויסגעשטאַרצטער צונג.

דער זיבעטער פאַל האָט פּאַסירט אין די באַראַקן, ווו מ׳האָט סאָרטירט די קליידער פון די דערמאָרדעטע ייִדן. איינער פון די ייִדן האָט געזאָגט דעם וואַכמאַן, אַז מען רופט אים אין אַ צווייטן באַראַק אַריין. ווי נאָר דער דייטש האָט דאָרט געעפנט די טיר האָבן אים די קאַצעטלערס גע־כאַפּט און געבונדן. פאַרשטופּט דאָס מויל און אים אַזוי לאַנג געשלאָגן ביז ער איז געפּגרט.

אַזוי איז פאָרגעקומען דער אויפשטאַנד אין דער שטיל ביז האַלב פינף דעם זייגער נאָך מיטאָג.

לויטן פּלאַן האָט אַ גרופּע קאַצעטלער מיט איינעם פעלד־הענדלער פון זשולקעווקע, באַדאַרפט מאַכן אַן איבערפאַל אויפן געווער־צימער פון דער וואַך און אַ צווייטע גרופּע האָט באַדאַרפט אַטאַקירן דעם לאַגער פון דער אוקראַיִנישער וואַך, אָבער דאָס האָט זיך נישט איינגעגעבן. אין דעם מאָ־מענט איז פון דרויסן אַריינגעקומען אַ לאַסטאויטאָ מיט פּראָוויאַנט. דער שאָפער פון אויטאָ איז געווען אַן עס־עס־מאַן באַוואָפנט מיט אַ מאַשין־ביקס. ער איז אַראָפּ פון אוי־טאָ און געגאַנגען אין צימער, וואָס איז געווען אין הויז פון דער לאַגער־ביוראָ. אויף די טרעפּ האָבן אים שוין דער־וואַרט צוויי קאַצעטלער. זיי האָבן דעם דייטש אַוועקגעלייגט און צוגענומען דאָס געווער.

אין דעם מאָמענט האָב איך געזען, ווי איינער פון די אַר־בעטער סטאַניסלאַוו שמייזנער, אַ גאָלדשמיד, האָט געטראָגן אַ מאַשין־ביקס, איינגעוויקלט אין אַ קאָלדרע און דערמיט אַריינגעגאַנגען צו זיך אין וואַרשטאַט.

אַזוי איז אַלץ אָנגעגאַנגען שטילערהייט ביז פינף אַזיי־גער. דעמאָלט האָט זיך געענדיקט די אַרבעט און מען האָט געמוזט זינגען און זיך שטעלן צום אַפּעל.

מיין לעצטער אַפּעל אין פאַרניכטונגס־לאַגער

פון אַלע זעקס בלאָקן האָבן מיר זיך בלאָקנווייז אויסגע־שטעלט צום אַפּעל. ווי געוויינטלעך איז צום אַפּעל געקו־מען דער אויבערשאַרפירער פרענצל. און אָט הערן מיר ווי איין דייטש רופט אַ צווייטן, וועלכן מיר האָבן שוין געהאַט דערשטיקט. אַלע האָבן מיר געפילט, אַז די שעה האָט גע־שלאָגן און יעדע מינוט איז טייער. איך האָב געהאַט אַ מעסער אין שטיוול און אין צווייטן אַ קליינעם טאָפּאָרעק (העקל). אין דער צייט פון אַפּעל פלעגט אַלע מאָל זיין פאַרשטאַרקט די וואַך ביים טויער. מיר האָבן געוואַרט, אָבער פרענצל איז נישט געקומען. אין דעם מאָמענט איז אָנגעקומען אויפן אַפּעלפּלאַץ אַ באַוואָפנטער אוקראַיִנער. איך מיט נאָך עטלעכע זענען צוגעלאָפן צום אוקראַיִנער און אים אַנטוואָפנט. ס׳האָט אויסגעבראָכן אַ „הוראַ"! דער פּאָסטן ביים טויער האָט באַוויזן אויסצושיסן. באַלד איז געלעגן טויט אויפן אַפּעלפּלאַץ דער דיזשורנער אונטעראָפיציר. די גאַנצע מחנה איז געלאָפן צום הויפּט־טויער, זיך געוואָרפן צום פּלויט. מיר האָבן געהאַט צווענגלעך צו שניידן די דראָטן. אַלע האָבן זיך געוואָרפן אויפן פּלויט. עס האָט זיך דערהערט אַ געשריי: „שניידן די דראָטן!". אין דעם מאָ־מענט האָב איך געזען ווי סאַשקע פיטשערסקי שיסט צו די דייטשן. עס האָט געדויערט געציילטע מינוטן און די מענטשן־כוואַליע האָט אויפגעבראָכן און אומגעלייגט דעם פּלויט. די וואַכטורעמס האָבן געעפנט אַ פייער פון מאַשין־געווער. מענטשן פאַלן אין אַלע זייטן, אָבער קיינער האָט זיך נישט אָפּגעהאַלטן פון ווייטער שטורעמען. מיר שטו־רעמען דעם צווייטן פּלויט, וואָס איז געווען אַ מעטער וויי־טער פונעם ערשטן. אויף יענער זייט פּלויטן איז דער צו־גאַנג געווען מינירט. מיר לויפן און עס רייסן אויף מינעס אונטער די פיס. עטלעכע מענטשן פאַלן, אָבער די איבע־ריקע רייסן זיך פאָרויס אונטער אַ האָגל קוילן. אָט זע איך אַ יונג מיידל איז געבליבן הענגען אויפן פּלויט אַ דערשאָ־סענע. מיר זענען אַדורך דעם צווייטן פּלויט ווייט פון די מינעס און לויפן אויפן פרייען פעלד. מיר לויפן אין דער ריכטונג פון כעלעם. אָפּגעלאָפן אָנדערהאַלבן קילאָמעטער זענען מיר אַריין אין אַ וואַלד. ערשט דאָ אינעם וואַלד האָבן מיר זיך אָפּגערוט. מיר זענען אָנגעקומען אין וואַלד דריי און פערציק מענטשן און געהאַט איין־און־איינציקן רעוואָלווער. צוזאַמען מיט אונדז זענען געווען צוויי מייד־לעך פון לובלין.

מיר הערן ווידער פרענצלס קול

מיר האָבן געוואָלט אַנטלויפן אין דער ריכטונג פון בוג. איינער אַ וולאָדעווער ייִד האָט געזאָגט, אַז ער קען דעם וועג

און אונדז דאָרט אַהינגעפירט. ער האָט אונדז אַרומגעפירט איבערן וואַלד און נאָך אַ גאַנצע נאַכט וואַנדערן האָבן מיר זיך ווידער געפונען אויפן זעלבן אָרט, גאָר נאָענט פונעם לאַגער.

באַגינען, ווען מיר זענען געזעסן אין וואַלד און געקלערט, וואָס ווייטער צו טאָן, האָבן מיר פּלוצעם דערהערט פרענצלס געשרייען און באַלד אַ שיסעריי פון מאַשין־ביקסן. די דייטשן זענען געווען זייער נאָענט פון אונדז. מיר זענען געלאָפן טיף אין וואַלד אַריין. באַלד זענען מיר איבערראַשט גע־וואָרן, דערהערנדיק דעם גערויש פון לייכטע טאַנקן (טאַנ־קעטקעס) אין מיטן וואַלד. דאָס לויפן האָט אונדז געקענט פאַרראַטן. דעריבער האָבן מיר זיך אויפן אָרט פונאַנדער־געשפּרייט און אויסגעלייגט זיך צווישן קשאַקעס און קוס־טעס. אָט דוכט זיך אונדז, ווי די טאַנקן האָבן אונדז אַנט־דעקט. זיי פאָרן אַרויף גלייך אויף אונדז... אָבער מיר ליגן אומבאַוועגלעך און קיינער גיט זיך נישט קיין ריר פון אָרט. די טאַנקן זענען טאַקע געשיקט געוואָרן אונדז צו טויטן, אָבער צום גליק האָבן זיי אונדז נישט אַנטדעקט.

אויפן צווייטן טאָג האָט אונדז גענומען פּייניקן הונגער און דורשט. מרדכי גאָלדפאַרב מיט נאָך אַנדערע זענען אַרויס פון וואַלד זוכן עסן, אָבער שוין מער נישט צוריקגעקומען קיין לעבעדיקע. איך מיט נאָך עטלעכע זענען אַרויס ביי־נאַכט פון וואַלד און אָנגעקומען אין דאָרף קאָסין, פינף קי־לאָמעטער פון לאַגער. עס איז געלונגען פאַר אַ פּאָר גאָלד־שטיקלעך צו באַקומען אַ ביסל שפּייז. די פּויערים האָבן אונדז דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַ־לוינונג פון פיר הונדערט מאַרק פאַר יעדן קאָפּ, וואָס די פּויערים וועלן באַקומען פאַר כאַפּן די אַנטלאָפענע.

די צווייטע נאַכט בין איך מיט מיין באַגלייטערין באַפאַלן געוואָרן פון באַוואָפנטע אוקראַינער, וועלכע האָבן אונדז באַרויבט און דערפאַר געשענקט דאָס לעבן. דער רויב איז געווען אַ גרויסער, ווייל מיר האָבן געהאַט מיטגענומען אַ פּעקל גאָלד פון דער „סאָרטאָווניע", ווו מען האָט צוגענו־מען דאָס געלט און גאָלד פון די דערמאָרדעטע.

אַזוי האָב איך געלעבט אין די וועלדער. בייטאָג אין וואַלד, און ביינאַכט אַרויס זיך שאַפן אַ ביסל עסן.

איין מאָל, ווען כ׳בין אָנגעקומען ביינאַכט אין דער קאָ־לאָניע אָקאָניקי האָבן מיר די פּויערים געזאָגט: „דאָ אין אונדזער דאָרף, מעגסטו אַריינגיין אומעטום, נאָר נישט צום סאָלטיס".

יעדער טאָג און יעדע נאַכט איז געווען פול מיט געפאַרן, אָבער עפּעס אַ מעכטיק נקמה־געפיל האָט געטריבן צום וויי־טערדיקן לעבן. דאָס געפיל פון דערלעבן די נקמה קעגן די מערדערס פון אונדזער פאָלק האָט געפלאַקערט און גע־שטאַרקט דאָס אַלץ איבערצולעבן.

אין יענע פינצטערע טעג האָב איך נאָך געגלויבט, אַז אין פּוילן וועט נאָך זיין אַ ייִדישע וועלט, אַז זשיראַרדאָוו וועט נאָך זיין אַ ייִדיש שטעטל, אַז כ׳וועל נאָך אפשר וועמען האָבן פון מיין פאַמיליע. נאָך דער באַפרייונג האָב איך ערשט דערזען דעם גרויסן חורבן. דאָס ייִדישע זשיראַרדאָוו אויף דער פּוילישער ערד איז אונטערגעגאַנגען.

אַ גרופּע יוגנטלעכע אין זשיראַרדאָוו, פאָטאָגראַפירט שוין אין געטאָ מיט די נאַצישע „יידן־אָפּצייכענונגען". — צווישן זיי: אייזיק לובאַרטאָווסקי, גרינבערג, יאַקובאָוויטש. אַלע אומגעקומען.

אַריה דרעוואַל

אַ קינד קעמפט מיט אַ מערדער־אַרמיי

אַריה דרעוואַל, דער זון פון דוד־ראובן און יהודית, געבוירן אין זשיראַרדאָוו. באַשעפטיקונג פון די על־טערן שוך־הענדלער. געוווינט אויף לוקאַשינסקי גאַס נומ׳ 2. געווען אין זשיראַרדאָוו ביז דער געטאָ־ליק־ווידאַציע. איצט אין נס־ציונה — מדינת ישראל.

איך בין זיכער, אַז דאָס וואָס כ׳בין געבליבן לעבן איז אין זכות פון מיין באָבען.

מיין באָבע האָט געוווינט אין בלוינע און איז געווען אַ סעדערין. דעם גאַנצן זו־מער האָט זי געוווינט אין די דערפער. געדונגען סעדער ביי די פויערים און אָפּגע־היטן דאָס אויבס. איך פלעג שטענדיק פאָרן באַזוכן מיין באָבען און פאַרברענגען די זומער־חדשים אין די דערפער. כ׳האָב זיך איינגעלעבט מיט די דאָרפישע קינדער, זיך געשפּילט מיט זיי, גע־ריטן אויף פערדלעך, געהאָלפן פּאַשען די שעפּסן און בכלל געוואָרן אַ פאַרטיקער שייגעץ. אָט דער דאָזיקער צו־פאַל האָט מיר אָפּגעראַטעוועט דאָס לעבן בשעת כ׳בין גע־בליבן אַליין און זיך אויסבאַהאַלטן אַלס גויִיש ייִנגל. ווו נאָר כ׳בין געקומען אין אַ דאָרף האָט מען געזען, אַז כ׳בין נישט קיין „גרינער״ אין לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט און ס׳איז מיך נישט מעגלעך געווען אונטערצושיידן, סיי אין דער שפּראַך און סיי אין דער אויפפירונג פון אַ דאָרפסקינד.

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין זשיראַרדאָוו בין איך געווען ביי מיינע עלטערן. איך בין דעמאָלט אַלט געווען זיבן יאָר און ווי אַ קינד נישט באַנומען די טראַגישע לאַגע. אַלס זיבן־יאָריק קינד איז מיר שוין אויסגעקומען צו קעמפן פאַר מיין לעבן, קעמפן מיט אַן אָרגאַניזירטער אַרמיי פון רוצחים, וואָס האָט געהאַט אַ באַפעל אויסצומאָרדן ייִדישע קינדערלעך.

מיט קינדערישן נייגער האָב איך נאָך געקוקט אויף די דייטשישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן אַלעמען אַרויסגעיאָגט אויפן פעלד. מיין פאָטער האָט מיך פעסט געהאַלטן ביי דער האַנט און מיט מיר געגאַנגען הינטער דער שטאָט, ווו אַלע האָבן זיך געמוזט אַנידערזעצן אונטער אַ וואַך פון מאַשין־ביקסן. כ׳געדענק ווי היינט — דאָס ביטערע לעבן אין דער זשי־ראַרדאָווער געטאָ, אָבער אין זיכרון האָט זיך מיר איינ־געקריצט דער הונגער, וואָס כ׳האָב געליטן אין דער וואַר־שעווער געטאָ.

אין דער וואַרשעווער געטאָ בין איך אָנגעקומען אַליין. ביי דער ליקווידאַציע פון דער זשיראַרדאָווער געטאָ האָב איך אין דער אַלגעמיינער סומאַטאָכע פאַרלוירן מיינע על־טערן און ערשט אין וואַרשע האָבן זיי מיך געפונען אינעם הויז אויף זאַמענהאָף 3. מיר זענען פון דאָרטן אַרויס און געפונען אַ צימערל אויף פּאַנסקאַ־גאַס 13אַ. אין דער הונ־גער־געטאָ האָב איך געבענקט נאָך די פעלדער, סטאַדעס און דער באָבעס סעדער מיט זאַפטיקע פרוכטן. איך האָב געליטן אַ שרעקלעכן הונגער און געבעטן מיין פאָטער מיך לאָזן אַנטלויפן פון געטאָ. מיין פאָטער האָט געציטערט כ׳זאָל נישט אַרויס, ווייל ער האָט געוווסט, וואָס עס דער־וואַרט מיך אויף יענער זייט מויער... אָבער ערשט ווען איך בין געשוואָלן געוואָרן פון הונגער האָט מיך מיין פאָ־טער צוגעפירט צו דער געטאָ־מויער וואָס איז געווען ביי די גאַסן פּאַנסקאַ—וויעלקאַ. צוערשט האָט ער זיך גוט אַרומגעקוקט, דערנאָך האָט ער מיך צוגעדריקט צום האַרצן, פון זיינע אויגן האָבן זיך געקייקלט הייסע טרערן, ווי ער וואָלט אַ תפילה געשעפּטשעט. ער האָט מיך אויפגעהויבן, אונטערגעשטופּט כ׳זאָל דערגרייכן דעם פּלויט און כ׳בין אַריבערגעשפּרונגען אויף דער אַרישער זייט.

געקומען אויף דער פרייער זייט וואַרשע — בין איך געגאַנגען צופוס ביז דער גראָדזיסקער קאָלייקע, געקויפט אַ בילעט און אָנגעקומען קיין גראָדזיסק. פון דאָרט האָב איך ווידער געוואַנדערט קיין זשיראַרדאָוו. אין זשיראַרדאָוו האָבן געוווינט מיין פעטער־מומע (זיי זענען געווען גע־שמדטע), דערזעענדיק מיך האָבן זיי מיר געגעבן עסן און צידה־לדרך און מיך געהייסן פאַרלאָזן זייער הויז.

כ׳בין אַוועק צו אַ קריסט, אַ פריינד פון מיין פאָטער. ער איז געווען אַ דאָזאָרצע אין אַ גימנאַזיע. ער האָט מיר דער־לויבט איבערצונעכטיקן אָבער ער איז געווען זייער אָרעם און נישט געקענט מיר געבן קיין עסן.

קעגנאיבער איז געווען אַ קאַנטינע פֿאַר דייטשישע סאָל־דאַטן. איך בין דאָרט געווארן אַן אפטער אַרייַנגייער. די סאָלדאַטן האָבן מיר צוגעווארפן אַ שטיקל ברויט, אָדער געגעבן די איבערבלייבעניע פון עסן און אַזוי האָב איך מיך אַליין אויסגעהאַלטן.

גייענדיק איין מאָל אין גאַס, האָבן מיך פֿאַרהאַלטן אַ באַנדע „היטלער־יוגנט" און פֿענומען שרייַען „דאָס איז אַ יודע"! זיי האָבן מיך צוגעפֿירט אין דער קאַנטינע און „פֿאַר־געשטעלט" פֿאַר די סאָלדאַטן אלס יִיד. די סאָלדאַטן האָבן מיך געפֿערעגט: „ביסטו יודע?", אָבער איך האָב געלייקנט און געטענהט, אַז „די יונגען זענען פֿאַרריקט". די סאָל־דאַטן האָבן מיך אפֿגעלאָזט און איך האָב זיך שנעל אפֿ־געטראָגן און באַהאַלטן.

כ׳האָב פֿאַרשטאַנען, אַז כ׳מוז באַלד פֿאַרלאָזן זשיראַר־דאָו. כ׳האָב באַקומען אַ ביסל שפּייז און געגאַנגען צו דער באַן מיטן ציל צוריקצופֿאָרן אין גטאָ־וואַרשע. אויפֿן וועג האָבן מיך אפֿגעהיטן די „היטלער־יוגנט", דערזען׳ענדיק זיי בין איך אַנטלאָפֿן. אָבער זיי האָבן מיך נעכגעיאָגט. אין דעם געיאָג האָבן זיך אַרייַנגעמישט פּוילישע יינגלעך. זיי האָבן פֿאַרשטעלט פֿאַר די דייטשן דעם וועג און איך בין אַנטלאָפֿן.

כ׳האָב זיך געוואָלט ראַטעווען פון זשיראַרדאָו און בין דערביבער געגאַנגען צו דער באַנסטאַנציע מיענדזיבאָזש, אָבער אויך דאָרט האָבן מיר געלאָקערט די יונגע היט־לעריסטן און מיך געכאַפט. זיי האָבן פון מיר געפֿאָדערט דריי הונדערט מאַרק אויסלייז־געלט, אויב נישט, פֿירן זיי מיך אין דער זשאַנדאַרמעריע. כ׳האָב נישט געהאַט קיין געלט און זיי האָבן מיך אביערגעגעבן דער זשאַנדאַרמעריע. אין דער זשאַנדאַרמעריע האָב איך געטראָפֿן באַוואָפנטע פֿאַלקסדייטשן. זיי האָבן מיך געפֿרעגט, ווער כ׳בין און איך האָב געזאָגט דעם אמת. זיי האָבן גלייך אַנגעטעלעפֿאָנירט אין דער פּוילישער פֿאַליציי און מיך אביערגעגעבן מיט אַ באַפעל אַרייַנצופֿירן אין גטאָ־וואַרשע.

כ׳האָב אביערגענעמטיקט אין דעם געפֿענגעניש פון דער פּוילישער פֿאַליציי און אויף צו מאָרגנס האָט מיך אַ פּוי־לישער פֿאַליציסט געפֿירט אין גטאָ־וואַרשע. ער האָט מיך צוגעפֿירט ביזן טויער, אביערגעגעבן דעם דייטשישן פֿאָסטן. דער זשאַנדאַרם האָט מיך מערדערלעך געשלאָגן און נאָך דעם מיט די שטיוול אַרייַנגעקאָפּעט אין דער גטאָ און אביערגעגעבן דעם יִידישן פֿאַליציסט. דער יִידישער פֿאַלי־ציסט האָט מיך אויפֿגעהויבן פון דער ערד און מיך גע־פֿירט אין דער יִידישער גמינע. מ׳האָט אַרויסגערופֿן מיינע עלטערן זיי זאָלן קומען מיך אָפּנעמען.

מיין פֿאָטער האָט געאַרבעט אין „שולצס שאָפּ" און ער האָט אויסגעפֿועלט מען זאָל מיך פֿאַרשרייבן אין אַ קינדער־קיך; דאָרט האָב איך באַקומען אַ ביסל שיטערע זופּ.

כ׳בין פֿאַרבליבן אין גטאָ אַ האַלב יאָר. דעם הונגער איז געווען שרעקלעך אביערצוטראָגן און איך האָב ווידער גע־טראָכט וועגן אָנטלויפן.

איין מאָל, וועז כ׳האָב זיך שוין באַלד געהאַט אַריבער־באַקומען איבער דער מויער האָבן מיך באַמערקט זשאַנ־דאַרמען. זיי האָבן אויף מיר אָנגעריצט אַ הונט. דער הונט האָט מיר צעביסן אַ פּוס און כ׳בין קוים מיטן לעבן אַרי־בערגעשפרונגען צוריק אין גטאָ אַריין. אָבער איך בין געווען פֿאַרביסן און געוואָלט זיך אַרויסבאַקומען פון דער גטאָ. באַלד אויף מאָרגן בין איך ווידער אַרויף אויף די מויער און אָנטלאָפן פון גטאָ־וואַרשע.

כ׳בין גלייך געלאָפן צו מיין מומע קיין זשיראַרדאָו. וועז כ׳האָב מיין פּעטער און מומע דערציילט וועגן דער נויט וואָס מיר ליידן אין גטאָ — האָבן זיי מיר געגעבן אַ זעקל שפּייז־פֿראָדוקטן און פֿאַר גרויס פּרייַד בין איך ווידער מיט דעם פּעקל געלאָפן צו מיינע עלטערן אין דער גטאָ.

כ׳בין מיטן זעקל שפּייז אָנגעקומען ביז וואַרשע, אָבער ביי דער סאַמע גטאָ־מויער, וווּ איך האָב זיך געוואָלט אַריַי־באַקומען, האָט מען מיך עכאַפט. די דייטשן האָבן מיר צו־גענומען דאָס עסן און מערדערלעך געשלאָגן מיט שטעקנס.

דערנאָך האָבן זיי מיך אַריַינגעוואָרפן אין גטאָ.

אין גטאָ בין איך קראַנק געוואָרן. אָבער ווי נאָר כ׳האָב ווידער געקענט גיין אויף די פֿיס, האָב איך דערפֿילט, אַז דעם הונגער וועל איך נישט אביערהאַלטן. דעמאָלט האָב איך געזאָגט צו מיינע עלטערן „איצט אָנטלויף איך און קום שוין מער נישט צוריק!".

מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך אַרויפגעדראַפּעט אויף דער גטאָ־מויער און אָנטלאָפן אויף דער פֿרייַער זייט. כ׳בין פֿשוט אוועק צום הויפּט־וואָקזאל און געפֿאָרן ביז מילאַנאוועק. פון דאָרט בין איך געגאַנגען אביבער דער־פֿער און געפֿרעגט יעדן פּויער, אויב ער דאַרף נישט קיין פּאַסטעך. ביים דאָרף כשאַנאוועק האָב איך געטראָפֿן אַ פּוי־לישן מילך־הענדלער, וועלכער האָט מיר געזאָגט, אַז כ׳קען קומען צו אים אַרבעטן. דער מילך־הענדלער האָט געווויזט זייער וויים און מיר איז דערווייל געלונגען צו באַקומען אַ שטעלע ביים פּויער סטאַניסלאַוו גאַך.

דער פּויער איז געווען צופֿרידן פון מיר און איך האָב געטאָן מיין טאָג־טעגלעכע אַרבעט, אָבער נאָך אַ קורצער צייט האָט מען מיך פּיזיש דערקענט אלס יִיד און דער פּויער האָט מיך אַרויסגעוואָרפן.

כ׳האָב ווידער געוואַנדערט און געפונען אַרבעט אין אַן אַנדער דאָרף. נאָך עטלעכע טעג האָט דער פּויער פון מיר פֿאַרלאַנגט אַ געבורט־מעטריקע און כ׳האָב געמוזט פֿאַרלאָזן דאָס הויז.

די אַבלאָווע פון די דייטשן אין וואַרשעווער געגנט זענען געווארן שטאַרקער און אפטער. קיין שום פּויער האָט נישט געוואָלט אַרייַנלאָזן אַ פֿרעמדן. איך האָב זיך אַרומגעבלאָנ־קעט נע־וגד און ביינאַכט געשלאָפן אויף די צמענטאזשן (קריסטלעכע בית־עולמס). אין די טעג פון 1טן ביזן 3טן נאָוועמבער, וועז די קאַטאָליקן צינדן גאַנצע נעכט ליכט אויף די קברים — האָב איך שוין די „אַכסניא" אויך נישט

געהאַט און זיך קוים דערוואַרט ביז די „זאַדושקעס" וועלן זיך ענדיקן. דערווייל האָב איך גענעכטיקט אין קאַרטאָפל־גריבער אויפן פעלד.

כ׳האָב ווידער געוואַנדערט און אויסגעפונען דעם מילך־הענדלער. דאָרט בין איך געבליבן אַ שטיקל צייט אויף „פּראָבע". דער באַלעבאָס איז געווען פון מיר צופרידן. צו־ערשט האָט ער נאָכגעקוקט מיין אויפפירונג אַלס פּאַסטעך און קריסטלעך ייִנגל. ער איז געווען איבערצייגט, אַז כ׳בין אַ קריסט און ער האָט זיך צו מיר גוט באַצויגן. ביי אים אין הויז האָב איך איבערגעלעבט ביז די דייטשן זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זשיראַרדאָווער געגנט.

נאָך דער באַפרייונג

נאָך דער באַפרייונג בין איך נאָך געבליבן ביי מיין באַ־לעבאָס. אָבער פּלוצלינג האָב איך דערפילט, אַז כ׳בין שוין גענוג געווען ביי גוייִם, און כ׳בין צוריקגעגאַנגען קיין זשי־ראַרדאָוו.

כ׳בין געקומען אין אונדזער שטוב, אַלע גוייִם האָבן מיך דערקענט, אָבער קיינער האָט מיך נישט געלאָזט אַריינגיין אין אונדזער שטוב.

כ׳בין געגאַנגען צו מיין מומע. זי האָט זיך מיט מיר גע־פרייט און אַריינגענומען אין שטוב. כ׳האָב איר געהאָלפן פאַרקויפן פרוכטן אין מאַרק. אַזוי שטייענדיק אין מאַרק האָט מיך דערקענט פרוי מילנבאַך. באַלד איז ה׳ מילנבאַך געקומען צו מיין קריסטלעכער מומע און איר אויפגעקלערט, אַז עס זענען דאָ נאָך ייִדן און ער וויל מיך נעמען צו זיך.

און פון מילנבאַכס הויז האָט דער וועג פאַר יעדן ניצול־געוואָרענעם ייִדן געפירט קיין ארץ־ישראל.

חיים ליפשיץ

מיין ברודער פאַלט ווי אַ העלד

חיים ליפשיץ, דער זון פון יצחק־אהרן און בלומע געבוירן אין זשיראַרדאָוו. באַשעפטיקונג פון די על־טערן: אייגנטימער פון אייזן־געשעפט. געוווינט 1טער מיי־גאַס נומ׳ 32. ביז דער געטאָ־ליקווידאַציע אין זשי־ראַרדאָוו. איצט אין חולון — ישראל.

פון דעם ערשטן טאָג אָן, זינט די דייטשע בעסטיעס זענען אַריין אין אונדזער שטאָט, בין איך צוזאַמען מיט אַלע זשיראַרדאָווער ייִדן דורכגעגאַנגען דעם גיהנום־וועג פון פּיין און יסורים. כ׳בין געלעגן הינטער די דייטשע מאַשין־ביקסן, בעת זייער אַריינמאַרש אין שטאָט, ווען די ציווילע באַפעלקע־רונג איז אַרויסגעטריבן גע־געוואָרן אויפן פעלד. כ׳בין דורכגעגאַנגען דעם געטאָ־עטאַפּ און די טראַגישע אויסזידלונג פון דער זשיראַרדאָווער גע־טאָ. אָבער די שווערסטע יסורים האָבן זיך ערשט פאַר אונדז אָנגעהויבן אין געטאָ־וואַרשע.

אין וואַרשעווער געטאָ האָט מען אונדז איינלאָקירט אין היימלאָזע־הייזער. אונדזער אַרט לעבן איז אַראָפּגענידערט געוואָרן צו אַן אוממענטשלעכן שטאַפּל. ביי אונדז האָט גע־הערשט: הונגער, שמוץ און פּחד.

מיין עלטערער ברודער וועלוול איז גלייך אַנטלאָפן קיין ביאַלאַ־ראַווסקאַ. דאָרט איז נאָך נישט געוען אַזאַ הונגער. ער איז נאָך אַ קורצער צייט צוריקגעקומען מיך אַרויסנע־מען. מיין פאָטער איז אָבער געווען אַ גערער חסיד און ער האָט נישט געוואָלט מסכים זיין כ׳זאָל פאַרלאָזן די געטאָ. ערשט וועלוולס צוזאָג, אַז איך וועל קיין טריפס נישט עסן און ער וועט מיך האַלטן צווישן ייִדן — האָט איבערגעצייגט מיין פאָטער און ער האָט דערלויבט כ׳זאָל פאַרלאָזן די געטאָ.

ווייזט אויס, אַז מיין ברודער האָט געהאַט אַ געפיל, אַז די ייִדישע געטאָס וועלן זיך נישט לאַנג האַלטן — און גלייך ווי כ׳בין אָנגעקומען האָט ער גענומען פאַר מיר זוכן אַ שטעלע ביי גוייִם.

ער האָט געפונען פאַר מיר אַ פּלאַץ ביי אַ זאַקאָניצע אין דאָרף לוטקאָוו (לוטקאָווסקיע פּיענקי). די מאָנאַשקע האָט געהייסן מאַריאַ ראַיעק. די קריסטין האָט מיך געקענט פון דער היים און זי האָט מיך צוגענומען אַלס פּאַראָבעק.

פאַר איר, דער פרומער מאָנאַשקע, וואָס האָט זיך קיין מאָל נישט געשיידט מיטן צלם אויפן האַרצן — איז געווען אַ הייליקע אויפגאַבע מיך איבערצוצייגן און אַריינפירן אין

קריסטנטום. זי האָט איר אויפגאַבע גענומען צוגרייטן. שעהן־לאַנג האָט זי מיך געלערנט דעם נייעם גלויבן און פאַר־בראַכט מיט מיר אין הייליקע שמועסן.

אָבער אין זומער 1941 האָט זיך מיר שטאַרק פאַרבענקט צו זען מיינע עלטערן און איך האָב פאַרלאָזט די פרומע מאָנאַשקע און אַוועק קיין וואַרשע.

אין וואַרשעווער געטאָ איז שוין דעמאָלט געווען זייער שלעכט. דער הונגער איז געווען גרויס. קלעפּיקע קראַנ־קייטן האָבן געריסן קרבנות צווישן די געטאָ־איינוווינער. מיינע צוויי ברידער זענען ממש אויסגעגאַנגען פון הונגער. דעם טאַטן האָב איך אויך געטראָפן קראַנק. גלייך ביים אָנ־קומען האָט מיין פרומער פאָטער מיר געזאָגט, אַז כ׳מעג עסן טריפס, אַבי נאָר כ׳זאָל זיך ראַטעווען.

אין פרילינג 1942 בין איך ווידער אַנטלאָפן פון געטאָ־וואַרשע און בין צוריקגעקומען צו דער זעלבער קריסטין, די זאַקאָניצע מאַריאַ ראַיעק.

זי האָט מיך זייער גוט אויפגענומען. מיין ברודער וועלוול האָט זיך אַרומגעדרייט אין די דערפער פון דער געגנט. ער פלעגט אָפט אַריינקומען אין דעם הויז און באַקומען עסן.

איך האָב געקענט ביי דער מאָנאַשקע רויִק לעבן. זי האָט אָפּגעהיטן כ׳זאָל זיך אויפפירן ווי אַ קריסטלעך ייִנגל. די צרה איז אָבער געווען, וואָס אין דעם הויז איז געווען אַ פּאַראָבעק און דער שייגעץ האָט אויף מיר געוואָרפן אַ חשד, אַז כ׳בין אַ ייִד.

ער האָט מיר נאָכגעשפּיאָנירט אויף טריט און שריט. איין מאָל, ווען ער האָט מיך געטראָפן אין פעלד צוזאַמען מיט מיין ברודער איז פאַר אים קלאָר געוואָרן ווער איך בין און ער האָט מיך אָנגעהויבן דראָען און פאַרפאָלגן. ער האָט אויך אויפגעקלערט דער באַלעבאָסטע, אויף וואָס פאַר אַ געפאַר זי שטעלט זיך אויס, אויסבאַהאַלטנדיק אַ ייִדן.

כ׳האָב דערוועגן דערציילט מיין ברודער און געוואָלט פון דאָרט אַנטלויפן. ער האָט מיר נישט געראַטן צו פאַר־לאָזן דאָס הויז. ביינאַכט, ווען דער פּאַראָבעק איז געשלאָפן אין דער סטאָדאָלע איז מיין ברודער צו אים אַריין מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט און אים געוואָרנט, אַז אויב ער וועט מיר שלעכטס טאָן, וועט ער אים דערשיסן.

אַן איבערראַשטער פון דעם „נאַכטוויזיט" איז דער פּאַ־ראָבעק אַוועק צו דער מאָנאַשקע און איר דערציילט, אַז מיין ברודער וויל אים דערשיסן. מיט ווייכע רייד האָט די פרומע מאָנאַשקע מיך גענומען איבערצייגן, אַז פאַרן גוטס פונעם גאַנצן דאָרף מוז איך גלייך פאַרלאָזן איר הויז.

כ׳בין אַוועק פון דער מאָנאַשקע און גענומען וואַנדערן איבער דערפער. נאָך עטלעכע טעג וואַנדערן האָט מיך אַ פּויער צוגענומען אַלס פּאַסטעך. איין מאָל האָט פּאַסירט אַ טראַגישער פאַל: צוויי היימלאָזע קינדער זענען געגאַנגען איבערן דאָרף. פּלוצלינג האָבן זיי געזען אָנפאָרן אַ בריטש־קע מיט דייטשישע זשאַנדאַרמען. די קינדער האָבן גענומען לויפן און די בעסטיעס האָבן זיי נאָכגעשאָסן און דערהרגעט.

אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז עס זענען געווען ייִדישע קינדער. מיין פּויער, וועלכער האָט זיך משער געווען אַז כ׳בין אַ ייִד, האָט מיך אַרויסגעטריבן פון שטוב.

כ׳בין ווידער אַרומגעגאַנגען נע־ונד, אָבער דאָס מאָל איז מיין ציל געווען צו געפינען מיין ברודער. נאָך עטלעכע וואָכן האָב איך אים געטראָפן. דאָס ערשטע, וואָס מיין ברו־דער האָט געוואָלט דורכפירן, איז געווען — אַריינצוברענגען אַ ביסל שפּייז פאַר מיין פאָטער קיין וואַרשע. ער האָט צונויפגעקליבן אַ פּעקל נאַרהאַפטע שפּייזן און איך בין אַוועק אין וועג אַריין אין געטאָ־וואַרשע.

ס׳איז נישט אַזוי לייכט צו זאָגן „כ׳בין געפאָרן קיין וואַרשע" — גרינע ווערעמלעך זענען מיר געקראָכן פון די אויגן ביז איך האָב שוין דערלעבט צוקומען צום געטאָ־טויער. איך האָב געוואַרט אויף דער אַרישער זייט ביז נאָך האַלבער נאַכט. פאָרזיכטיק האָב איך זיך דערנענטערט צו דער געטאָ־מויער. אַ פּוילישער פּאָליציאַנט איז געשטאַנען אויף דער וואַך. ער איז געגאַנגען אַהין און צוריק און ביי יעדע עטלעכע טריט זיך אָפּגעשטעלט און אַרומגעקוקט זיך אין אַלע זייטן. אַריינגנבענען זיך, האָב איך פאַרשטאַנען וועט זיין אוממעגלעך — דעריבער בין איך גלייך צוגעגאַנגען צום פּאָליציאַנט אים געבעטן ער זאָל מיך לאָזן אַריינגיין אין געטאָ און אים דערלאַנגט אַ ביסל געלט. דער פּאָליציסט האָט זיך ווי עפּעס אַליין דערשראָקן, ער האָט דאָס געלט נישט געוואָלט נעמען און ער איז בכיוון אַוועקגעגאַנגען אַ ביסל ווייטער פונעם טויער. אין דעם מאָמענט בין איך אַריין אינעווייניק אָבער דאָ האָט מיט מיר געטראָפן דאָס, אויף וואָס כ׳האָב זיך נישט געריכט. ווי נאָר כ׳בין אַריין אין געטאָ האָט מיך געכאַפּט אַ ייִדישער פּאָליציסט. ער האָט מיך מערדערלעך צעשלאָגן מיט דער פּאַלקע. ער האָט ביי מיר צוגענומען דאָס זעקל שפּייז און מיך געפירט צו דער פּאָליציי. אויפן וועג האָב איך זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט און אַנטלאָפן.

אין געטאָ איז געווען פאַרבאָטן צו גיין ביינאַכט. כ׳האָב זיך געגנבעט פון טויער צו טויער ביז כ׳בין צוגעקומען צום הויז, ווו ס׳האָבן געוווינט מיינע עלטערן. דער טויער איז געווען געשלאָסן. כ׳האָב זיך אַרויפגעדראַפּעט אויף דער רינע צום באַלקאָן פון ערשטן שטאָק. כ׳האָב אָנגעקלאַפּט שטיל, דערנאָך העכער, אָבער קיינער ענטפערט נישט. כ׳האָב אויסגעהאַקט אַ שויב און אַריין אין דער וווינונג.

אין שטוב איז שוין מער קיינער נישט געווען. מיינע עלטערן און דאָס גאַנצע הויז זענען שוין געווען עוואַקויִרט און פאַרשיקט אין פאַרניכטונגס־לאַגער. דערווייל האָט אַ זשאַנדאַרמען־פּאַטרול דערהערט דעם קלאַנג פון דער אויס־געהאַקטער שויב. זיי האָבן אָנגעהויבן באַלייכטן און זוכן אין דער געגנט און אָנגעקומען אינעם הויז.

דערהערנדיק זייערע געשרייען האָב איך זיך באַהאַלטן אין דער טרופיאַרניע, וואָס איז געווען אין קעלער פון דעם הויז. ס׳זענען דאָרט געלעגן עטלעכע טויטע קערפּערס. איך

האָב זיך אַוועקגעלייגט צווישן זיי און פאַרדעקט זיך אַליין. באַלד האָב איך געהערט טריט ביים קעלער. אויך דאָ זענען זיי געקומען זוכן, אָבער מיך נישט אַנטדעקט.

באַגינען בין איך אַנטלאָפן פון דעם הויז. אין דעם זעלבן טאָג האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער ייִדישער געטאָ־אויפ־שטאַנד. עס איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע פּאַניק. כ׳בין גע־לאָפן פון בונקער צו בונקער ביז איך בין אַרויס פון געטאָ. אַרויסגעבאַקומען האָב איך זיך נאָענט ביי דער בריק אויף זשעלאַזנע־גאַס און כ׳בין גלייך אַנטלאָפן פון וואַרשע.

אויך דאָס מאָל איז מיר געלונגען צו געפינען אַרבעט אַלס פּאַראָבעק. כ׳בין אָנגעקומען אין דאָרף לינדאוו און דער פּויער אַנדריכאָוויטש האָט מיך צוגענומען אַלס פּאַראָבעק. כ׳בין אָנגעגאַנגען אַלס גוי. די לערע פון דער מאָנאַשקע איז מיר צוניץ געקומען. דער פּויער איז אָבער געווען אַ כיטרער, ער האָט מיך געהאַלטן ביזן ווינטער און נאָכן אַרבעטס־סעזאָן האָט ער מיך אַרויסגעיאָגט.

נישט געהאַט קיין ברירה בין איך ווידער אַוועק צו דער מאָנאַשקע. זי האָט מיך אָבער מער נישט געקענט האַלטן. ביי איר האָב איך זיך דערוווּסט ווו עס געפינט זיך מיין ברודער.

אין יענער באַהעלטעניש האָב איך שוין מיין ברודער נישט געטראָפן. ער האָט עפּעס מורא באַקומען ווייטער זיך דאָרטן אויפצוהאַלטן. דאָס הויז איז געשטאַנען ביים הויפּט־שאָסיי, דעריבער האָט ער גענומען זיין שוואַנגערער פרוי און זיך אַריבערגעקליבן אין אַ פאַרלעגענעם דאָרף און דאָרט זיך באַהאַלטן.

איך בין גלייך אַוועק אין דעם דאָרף לודקאָווקע זען מיין ברודער. אָבער אַריינקומענדיק אין דאָרף האָב איך געזען ווי עפּעס אויסערגעוויינטלעכס האָט דאָ פּאַסירט.

די פּויערים זענען צעהיצטע געלאָפן אין צווייטן עק דאָרף. פון ווייטנס האָט מען געזען, ווי ס׳זענען דאָרט פאַרזאַמלט אַ סך מענטשן. מ׳האָט געכאַפּט ייִדן — האָט איינער דעם אַנדערן אונטערגעזאָגט. איך האָב זיך שוין נישט געקענט צוריקציִען, ווייל כ׳וואָלט אויך געוואָרן פאַרדעכטיק, דערי־בער בין איך געלאָפן מיט אַלעמען. געוווּסט האָב איך אויך אַז די פּויערים לויפן נישט פון אייגענעם ווילן, נאָר עס איז דאָ אַ באַפעל פון די דייטשן. ווען כ׳בין אָנגעקומען נעענטער האָבן זיך מיינע פיס גענומען ברעכן און מיינע אויגן זענען געוויס געווען ווילד, ווי ביי אַ צערייצטע חיה. אַרום איז גע־שטאַנען אַ גרויס ראָד מיט פּויערים. אין מיטן ראָד איז גע־שטאַנען מיין ברודער מיט אַ לאָפּאַטע אין דער האַנט און געגראָבן אַ גרוב פאַר זיך. לעבן אים זענען געשטאַנען זשאַנ־דאַרמען און אים מיט שפּאָטישע ווערטער אונטערגעיאָגט. מיין ברודער איז געווען אין די אונטערוועש און באָרוועס. ער האָט אַרויסגעוואָרפן די ערד פון גרוב און זיינע אויגן זענען געווען ווי צוגעשמידט צו דער ערד. איך האָב גע־וואַרט, אפשר וועט ער נאָך אויפהייבן זיין פּנים איך זאָל אים זען צום לעצטן מאָל. פאַר די אויגן האָבן מיר גענומען לויפן די שרעקלעכסטע בילדער. אַ היץ האָט מיר אַ שלאָג געטאָן אין קאָפּ אַריין. איך האָב געוואָלט אַ שפּרונג טאָן אויף איינעם פון די זשאַנדאַרמען און אים שטיקן ביים האַלדז. אָבער באַלד זענען מיר די הענט אַראָפּגעפאַלן ווי אין אָנמאַכט און כ׳בין געבליבן שטיין אומבאַוועגלעך. דער ווילן צו ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן האָט מיך באַהערשט. עס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז מיין ברודער וועט עס נאָך מער שווער זיין צו דערטראָגן, ווען ער וועט זען, אַז איך, דער לעצטער פון דער מישפּחה בין אויך אומגעקו־מען. אַזוי האָט געדויערט מינוטן, וואָס האָבן אויסגעזען צו זיין יאָרן — אָבער פּלוצלינג בין איך אויפגעשפּרונגען פאַר איבעראַשונג. עס קען זיין אַז איך האָב אַפילו עפּעס אַרויס־געשריגן, אָבער קיינער האָט אַפילו מיין געשריי נישט באַ־מערקט און נישט געהערט. די אַלע פאַרזאַמלטע פּויערים זענען אויך אויפגעשפּרונגען פאַר איבערראַשונג. זיי האָבן זיך סטיכיש צוריקגעצויגן פונעם ראָד, פון דעם גרוב. אין דער סעקונדע האָט מיין ברודער אויפגעהויבן דעם קאָפּ גלייך און הויך. זיין פאַרצווייפלטער בליק האָט צוערשט זיך אַרומגעקוקט אויפן עולם און האָט זיך איינגעגריזשעט אין די זשאַנדאַרמען. בליץ־שנעל איז ער ווי אַ טיגער אָנגעפאַלן אויף די זשאַנדאַרמען מיט דער לאָפּאַטע. ער האָט זיך אַ דריי געטאָן אין אַ ראָד און מיט דער לאָפּאַטע דערלאַנגט די זשאַנדאַרמען אין די פּנימער אַריין. ביי די דייטשן האָט דאָס בלוט אַ זעץ געטאָן פון די פּנימער. מיין ברודער האָט אַ וואָרף געטאָן די לאָפּעטע, זיך אַדורכגעריסן דורכן מענטשן־ראָד און אַנטלאָפן. די זשאַנדאַרמען האָבן אַראָפּ־געכאַפּט די ביקסן און געוואָלט אים נאָכשיסן, אָבער דער עלטסטער פון די מערדער האָט אַ מאַך געטאָן מיט די הענט: „האַלט"! און זיי געהייסן נאָכיאָגן און כאַפּן דעם ברודער לעבעדיק.

און אָט גייט אָן דער געיעג. מיין ברודער איז באָרוועס און ער לויפט אויף שטעכעדיקע זשיסקעס. דריי זשאַנדאַר־מען נאָך אים. אָט, אָט דערגרייכן זיי אים, עס דאַכט זיך, אַז עס איז גענוג אויסצושטרעקן אַ האַנט און אים אָנצוכאַפּן. און ווידער רייסט ער זיך מיט אַלע כוחות פאָרויס צום וואַלד. אָט איז ער שוין הונדערט מעטער צום וואַלד און ער לויפט אַלץ אין אַ זיג זאַג פאָרויס, אָבער דאָ, ביים סאַמע ראַנד פון וואַלד, האָבן די זשאַנדאַרמען מורא געהאַט ווייטער אים צו לאָזן לויפן און אים נאָכגעשאָסן.

די פּויערים זענען מיט פּחד זיך פונאַנדערגעגאַנגען. מאַנ־כע האָבן זיך איבערגעצלמט, אָבער אַלע האָבן באַוווּנדערט די גבורה פון ייִד!

מיט אַ שעה פריִער האָבן די זשאַנדאַרמען אים געכאַפּט אין זיין באַהעלטעניש. ער האָט אַפילו נישט באַוויזן זיך צו פאַרטיידיקן. מיט אים צוזאַמען איז געווען זיין פרוי און אַ געבוירן קינד. די דייטשן האָבן באַלד די קימפּעטאָרן מיט דעם קינד דערשאָסן אין בעט און אים אַרויסגענומען אויף אַ ליידיקן פּלאַץ, צונויפגערופן די פּויערים צו זען די

עקזקוציע. זיי האָבן אים נישט געקענט שענקען זיין העל־דישקייט און געוואָלט אים כאָפּן און סאָדיסטיש פֿאַרפּיי־ניקן. דאָס איז אָבער זיי נישט געלונגען און מיין ברודער איז געפֿאַלן מיט אַ העלדישן טויט.

איך גיי גלייך אין פּייער אַריין

דער העלדישער טויט פון מיין ברודער האָט מיך צע־טרייסלט און גלייכצייטיק געמאַכט מער הפקרדיק. כ׳בין אַוועק אין די וועלדער. אין לודקאָוסקי־באָר בין איך געווען עטלעכע וואָכן. ביינאַכט בין איך אַרויס אין די פעלדער זוכן קאַרטאָפֿל. כ׳האָב געלעבט ווי אַ חיה, אָבער אויך אין די וועלדער האָט מען זיך נישט געקענט לאַנג האַלטן. די דייטשן האָבן אַראָפּגעבראַכט גאַנצע פּולקן וולאָסווּוצעס צו מאַכן רעוויזיעס און „אַדורכקעמען" די וועלדער.

כ׳בין געוואָרן גלייכגילטיק צום גאַנצן בלוטיקן שפּיל און ווידער אָנגעהויבן גיין אין די דערפער און זוכן אַרבעט.

קיינער פון די פּויערים האָט מיך נישט געוואָלט אַרייַ־נלאָזן אין שטוב, זיי האָבן מיר אָבער האַלב־שפּאָטיש און האַלב־ערנסט געזאָגט, אַז אַ רייכער פֿאָלקסדייטש זוכט אַ פֿאַראָבעק. כ׳האָב נישט לאַנג געטראַכט און געגאַנגען צום פֿאָלקסדייטש. דער דייטש האָט מיך געפרעגט אויב איך האָב דאָקומענטן. כ׳האָב אים דערציילט, אַז כ׳בין פון אַ „שיעראַטשיניץ" פון וואַרשע. דאָס יתומים־הויז איז פֿאַר־ברענט געוואָרן און אַלע „קאָטוילישע קינדער" זענען גע־בליבן אָן דאָקומענטן.

— אויב אַזוי, — זאָגט צו מיר דער פֿאָלקסדייטש, — מוזסטו מיט מיר גיין אין דער זשאַנדאַרמעריע און אויב דער „לאַנדראַט" וועט דערלויבן, וועל איך דיך אויפּנעמען ביי מיר צו אַרבעטן.

אַרויסדרייען זיך פון דעם פֿאַרשלאָג וואָלט געהייסן מער ווי ריזיקאַליש. מיר זענען אָוועק צו דער זשאַנדאַרמעריע.

עפּעס אַ באַהאַלטענער אינסטינקט האָט מיר דיקטירט כ׳זאָל זיך האַלטן אַ ביסל צינגיש און פּרימיטיוו. ווען כ׳בין שוין געווען אינעווייניק האָב איך געפּילט, ווי די דייטשן פֿאַרשן יעדן בליק מיינעם. יעדער אויסדרוק פון פּחד האָט געקענט מאַכן אַ סוף צו מיין לעבן. אָן איבעריק וואָרט האָט מיך געקענט פֿאַרראַטן.

און אָט שטיי איך שוין פֿאַרן טיש, ווו עס זיצט דער „לאַנדראַט". לעבן מיר שטייט דער פֿאָלקסדייטש, וואָס האָט מיך געבראַכט.

רעכטס ביים לאַנדראַט איז געשטאַנען אַ דאָלמעטשער. דער לאַנדראַט האָט מיר געשטעלט די ערשטע פראַגע, וואָס כ׳האָב פֿאַרשטאַנען אין דייטש, אָבער כ׳האָב רויק געוואָרט ביז דער איבערזעצער וועט מיר זאָגן אין פּויליש. ער האָט געפרעגט:

— וויפֿל ברידער האָסטו געהאַט אינעם פינדל־הויז? איך האָב גלייך געענטפֿערט:

— איבער הונדערט!

דער לאַנדראַט האָט אויסגעבראַכן מיט אַ פֿאַרשייט גע־לעכטער. ער האָט נאָך צוגעגעבן אַ פּאָר פרעכע וויצן און אַלע האָבן אויסגעבראַכן מיט אַ געלעכטער, נאָר אויף מיין פּנים האָט זיך קיין שמייכל נישט באַוויזן, גלייך ווי איך פֿאַרשטיי נישט די הענקער־שפּראַך.

דער וויץ און די פרעכע רייד פון די דייטשן האָבן זיי אַרייַנגעבראַכט אין אַ גוטער שטימונג. זיי האָבן מיר נאָך געשטעלט אַ פּאָר אַנדערע פראַגן, אָבער די שטימונג איז שוין געווען גינסטיק פֿאַר מיר.

— וויפֿל האָסטו געהאַט מומעס?

— איבער זעכציק!

— און וויפֿל...

דער לאַנדראַט האָט זיך אַוש פֿאַרכלינעט פון געלעכטער און געגעבן אַ צייכן אַז כ׳קען שוין גיין...

מען האָט מיך געהייסן וואַרטן און דער פֿאָלקסדייטש איז באַלד אַרויסגעקומען מיט אַ דאָקומענט פֿאַר מיר, אויסגע־שטעלט אויף מיין אָנגענעבענעם פּוילישן נאָמען און כ׳בין געוואָרן אַ כשרער אַריער.

מיט דעם דאָקומענט בין איך געווען פריי. כ׳האָב געאַר־בעט ביים פֿאָלקסדייטש און אויך געווען דער קוטשער פון זיין זון, אַן עס־עס־מאַן. כ׳בין מיט דעם עס־עס־מאַן אפֿט אַרומגעפֿאָרן אין די דערפער.

איין מאָל דורכפֿאָרנדיק אַ דאָרף בין איך געבליבן שטיין מיט דער בריטשקע אין דרויסן. דער עס־עס־מאַן איז אַריין אינעווייניק אין אַ שענק. קומט מיר אָנטקעגן אַ פּויער, אַ באַקאַנטער. ער האָט מיך געקענט אָלס יידן. דער פּויער האָט זיך דערנענטערט צו מיר און אַ געשריי געטאָן אויף מיר „גודלבי"! (אַ זידל וואָרט), און איז זיך רויק וויטער גע־גאַנגען.

איך האָב געוווסט, אַז אַזאַ אָנזאָג וועט מיט זיך קיין גוטס נישט ברענגען און די זעלבע נאַכט בין איך פון דעם דייטש אָנטלאָפֿן.

מיט מיין דאָקומענט פון דעם לאַנדראַט האָב איך זיך געקענט פריי באַוועגן. איך בין אָוועק אין דאָרף לינדאָף און דאָרט געאַרבעט ביי אַ פויער ביז דער באַפרייונג.

נאָך דער באַפרייונג

כ׳מוז מודה זיין, אַז נאָך דער באַפרייונג האָב איך נישט געהאַט קיין חשק צוריקגיין צו יידן. כ׳בין געווען שרעקלעך פֿאַרביטערט. טראָץ דער טראַגעדיע, וואָס איך האָב מיט־געמאַכט האָבן מיך דערשיטערט צווייַ פאַקטן, וואָס ווען כ׳האָב זיך דערמאָנט אין זיי האָב איך געוואָלט אָנטלויפן פון יידן: די ליכטיקייט און דערנידערונג מיט וועלכע עס איז געלונגען אומצוברענגען די יידן פון פּוילן און דער פאַקט פון דעם יידישן פֿאַליציסט, וואָס האָט מיר צוגענומען

דאָס זעקל שפּייז און מיך מערדערלעך געשלאָגן, אין דער צייט וועז דער פּוילישער פּאָליציסט האָט מיך מיטגענפּילט און אָפּילו נישט געוואָלט נעמען קיין געלט פֿאַרן אַרייַנלאָזן אין גענטאָ. דערצו נאָך האָט די „לערע" פון דער מאַנאַשקע זיך גענומען אָפּרופן אין מיר און דערביבער איז פֿאַרגעקומען אַן ענדערונג אין מיין פּסיכיק.

עס איז שוין געווען נאָך דער באָפֿרייונג, אָבער איך בין געבליבן ביים פּויער און אָפּילו נישט געוואָלט גיין אין שטאָט אַרײַן.

ערשט אַ צופֿאַל האָט מיך צוריקגעבראַכט צו יידן. אַ צווייטער טער פּויער, בײַ וועמען כ'האָב פֿריער געאַרבעט האָט מיך דווקא נאָך דער באָפֿרײַונג געוואָלט נעמען צו זיך אָלס פּאָראָבק. מיין באַלעבאָס האָט אָבער מיך נישט געוואָלט באָפֿרייען. איז דער צווייטער פּויער גפּעקן קיין לאָדזש אין דעם יידישן קאָמיטעט און געמאָלדן, אַז אַ יִד געפֿינט זיך אין דאָרף, מען זאָל קומען אים אָפּנעמען. עס זענען געקומען צו מיר יידן, אָבער איך האָב זיך אָפּגעזאָגט אַוועקצוגיין פון דאָרף. דער פּויער האָט אָבער נישט געקענט פֿאָרגינען זיין קעגנער דעם גליק פון האָבן אַ בחינמדיקן קנעכט און ער איז געלאָפֿן ווייטער אַלאַרמירן יידן מען זאָל מיך קומען נעמען. פון שטאָט האָט מען צו מיר געשיקט אַ יידיש מיידל, וועלכע האָט מיך געמוען איבערריידן כ'זאָל פֿאָרן מיט איר אין שטאָט צו יידן. איך האָב איר אויך אָפּגעזאָגט. ביים סוף פון אונדזער געשפּרעך האָט זי צו מיר אַ זאָג געטאָן, אַז מיינער אַ ברודער לעבט און ער איז צוריקגעקומען קיין זשיראַרדאָוו. דאָס האָט אויף מיר געווירקט. כ'האָב אַלץ געלאָזט שטיין אָון אָוועק קיין זשיראַרדאָוו. מיין ברודער האָב איך נישט געטראָפֿן. דאָס איז נאָר געווען אַן אויסגעטראַכטער מיטל מיך אַרײַנצובאַקומען אין שטאָט אַרײַן. און וועז כ'בין אַרײַנגעקומען צו די מילנבאַכס אין הויז האָט זיך ווידער אין מיין האַרצן אָפּגערופן דאָס פּינטעלע יִד און כ'בין שוין געבליבן צווישן יידן — אין ישראל.

בערל וויצער

ווי אַזוי מיר האָבן זיך נעראַטעוועט פון די נאַצישע ענט

גלייך ווי די דייטשן זענען אַרײַן אין זשיראַרדאָוו, די ערשטע וואָך פון סעפּטעמבער 1939, איז געשאָפֿן געוואָרן אַ יידנראַט און יאָנקל באַראַן איז געוואָרן פֿרעזידענט. דער יידנראַט האָט געהאַט צוויי שיקן די יידן אויף אַרבעט און נעמען בײַ די יידן קאָנטריבוציעס פֿאַר די דייטשן. די דאָזיקע אַרבעט האָט דער יידנראַט דורכגעפֿירט פּינקטלעך.

אין פֿעברואַר 1941 האָט מען די יידן פון זשיראַרדאָוו איבערגעזידלט אין וואַרשעווער געטאָ אַרײַן. יאָנקל באַראַן האָט משמעות וועגן דעם געווען נאָר ער האָט עס געהאַלטן בסוד, קיינער האָט וועגן דעם נאָרנישט געווען און זיך נישט געקענט צוגרייטן צו דעם און דערפֿאַר זענען טאָקע אַלע אַרויס נאָקעט און באַרוועס.

עס איז געווען אַ פֿרייטיקדיקער טאָג, עס איז געווען אַ גרויסער פֿראָסט און עס האָט געשאָטן אַ שניי. די פֿרויען האָבן געטראָגן די טשאָלנטער אין אויוון אַרײַן. אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט, אַז מען וועט זיי נישט אַרויסלאָזן פֿון דעם ענט. אַלע זענען געווען איבערצייגט, אַז מען וועט זיי נאָר אַרויסלאָזן פֿון דעם ענט אויף אַרבעט. אַזוי איז עס אויך געווען ביז דעם טאָג, ווען מען האָט אַלע אַרויסגעטריבן אין דער גאַס, אַלע מענטשן, יונג און אַלט, מיט קינדער אויף די הענט, מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס, אַלע זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן אין דער גאַס. אַלע זענען געווען אין אַ גרויסער פּאַניק, ווייל מען האָט נישט געוווּסט וואָס עס וועט זיך מאַכן. מען האָט אַלע אַרויסגעטריבן אין דער גאַס,

אייגנטלעך האָט מען אונדז נישט געזאָגט וווהין מען פירט אונדז. מען האָט אונדז אַריינגעשטופּט אין משא־וואַגאָנעס און נאָכן אַרומפירן אונדז אַ טאָג און אַ נאַכט האָבן מיר ערשט דערזען, אַז מיר זענען אין וואַרשע. מען האָט אונדז דאָרטן אַלעמען געפירט אין באָד. געהייסן אַלע־מען אויסטאָן זיך נאַקעט און די מלבושים האָט מען אויס־געפּאַרעט. אַ סך פרויען האָט מען אָפּגעשאָרן די האָר ביז צו דער הויט. ביז מיר זענען אַריין אין געטאָ האָט זיך אָפּגעשפּילט אַן אמתער גיהנום. מענטשן האָבן געחלשט און טייל אַפילו געשטאָרבן.

אין וואַרשעווער געטאָ בין איך געווען דריי חדשים. מיר האָבן נישט געקענט צוזען די גרויסע צרות. מענטשן האָבן געקליבן די קאַרטאָפל־שאָלעכץ פון די מיסטקאַסטנס, האָבן עס געקאָכט און געגעסן. דער יקרות איז געווען זייער גרויס. דאָס ראַזעווע ברויט איז געווען בלויז זאַמד; עס איז געווען פון קאַרטאָפל־שאָלעכץ מיט זייער ווייניק קאָרן און דאָס האָט געקאָסט 25 זלאָטעס.

איך האָב געטראָפן אונדזער געטאָ־פּרעזידענט, יאַנקל באַראַן, אין וואַרשעווער געטאָ. פרעגט ער מיך: — פאַר־וואָס זענען אים די זשיראַרדאָווער ייִדן אַזעלכע שונאים? אָבער וואָס האָב איך אים געקענט זאָגן? אים איז אין געטאָ נישט געווען שלעכט.

מיר האָבן איינגעזען, אַז מיר וועלן אין געטאָ אומקומען פון הונגער. האָב איך פאַרקויפט אַ שטיקל צירונג אויף ברויט, האָט עס אויסגעהאַלטן אויף אַכט טעג. אַלזאָ האָבן מיר זיך צונויפגערעדט זיבעצן ייִדן און געדונגען אַ משא־אויטאָ, וואָס האָט אַרויסגעפירט דעם אָפּפאַל פון געטאָ. מיר האָבן דעם קריסט גוט באַצאָלט און אין אַ געוויסע נאַכט האָט ער אונדז אַרויסגעפירט פון געטאָ. און מיר זענען אַוועקגעפאָרן קיין מעזריטש, שעדלעצער געגנט.

אין מעזריטשער געטאָ האָט זיך געפונען אַ געשטאַפּאָ־מאַן מיטן נאָמען באַוער. ער האָט געשטאַמט פון טשעכאָ־סלאָוואַקיי. געווען איז ער אַ געפערלעכער סאַדיסט. מען פלעגט אויף אים זאָגן, אַז ער קען פריִער נישט גיין עסן איידער ער האָט נישט געזען ייִדיש בלוט. ער פלעגט אַרויס אין גאַס און יעדן טאָג געשאָסן, אָן אַ פאַר־וואָס און אָן אַ פאַר־ווען, 8—10 ייִדן.

יעדער ייִד האָט דאָרטן געמוזט האָבן אַן אַרבעטס־קאַר־טע, אַז ער אַרבעט פאַר די דייטשן. פאַרשטייט זיך, אַז פאַר דער אַרבעט האָט מען נישט געצאָלט. איך האָב געאַרבעט ביי טאָרף. מען איז געשטאַנען ביז אין דער העלפט אין וואַסער, כדי דעם טאָרף פון דעם זומפּ אַרויסצובאַקומען. ווען דער טאָרף האָט זיך געענדיקט האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן אין דעם הויף פון גראַף פּאָטאָצקי, וואָס געפינט זיך ביים שטעטל. דאָרטן האָבן געאַרבעט 150 ייִדן — מע־נער און פרויען.

אַ געוויסן מאָל ווען איך בין געגאַנגען אין שטאָט אַריין, ווו עס האָט זיך געפונען מיין פרוי און קינד, כדי צו נעמען וואַרעמע וועש, האָבן מיך ייִדישע געטאָ־פּאָליציאַנטן פאַר־האַלטן. זיי האָבן מיך אַריינגעוואָרפן אין אַ קעלער ווו עס האָבן זיך שוין געפונען אַ 20 ייִדן. מען האָט אונדז אַלעמען געזאָלט אַוועקשיקן אויפן „קאָנטיגענט". געמיינט האָט עס צום טויט. דער „יודענראַט" האָט געדאַרפט צושטעלן אַ גע־וויסע צאָל מענטשן לויט דער דייטשישער פאָדערונג. האָט מען עס אונדז אָנגעכאַפּט.

נאָך אַ געוויסער צייט איז אַריינגעקומען אַ געשטאַפּאָ־מאַן מיט אַ דיקן שטעקן און יעדן איינעם פון אונדז גע־האַקט מיטן שטעקן איבערן קאָפּ. מיר האָבן זיך באַגאָסן מיט בלוט. שפּעטער איז צוגעקומען אַ פאַרמאַכטער אויטאָ און מען האָט אונדז אַרויסגעפירט צום טויט.

צו מיין גליק האָב איך ביי מיר געהאַט מיין אַרבעטס־קאַרטע ווי אַ בלעכער און דאָס האָט מיר געראַטעוועט. גראָד האָבן זיי געזוכט אַזאַ פאַכמאַן. מען האָט מיך אָפּגע־שיקט צו מיין אַרבעטס־פּלאַץ.

אין דער זעלביקער צייט האָט מען אין מעזריטשער געטאָ דורכגעפירט אַ „פוטער־אַקציע", בעת וועלכער עס זענען צוגענומען געוואָרן ביי די ייִדן זייערע פוטערס און צוויי „גאָלד־אַקציעס", ווען מען האָט ביי די ייִדן צוגענומען דאָס גאַנצע גאָלד. מען האָט אין דער צייט אויך אויסגעשאָסן 17.000 ייִדן. אַלעמען האָט מען קובר געווען אין איין גרויסן ברודער־קבר. מענטשן האָבן דערציילט, אַז עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד האָט זיך די ערד פון ברודער־קבר געהויבן, ווייל מען האָט פאַרשאָטן אויך האַלב־לעבעדיקע קרבנות.

אין מעזריטשער געטאָ האָבן זיך נאָך געפונען די וויי־טערדיקע זשיראַרדאָווער ייִדן: בינם טיגעל, מלך טיגעל, שמערל זינגער מיט זיין פאַמיליע, ירמיה שוויעצקי, איטשע קראַקאָוו, דער קצב, מיט זיין פאַמיליע, איטשע גרינבערג, יאָסל מעפּענס אַ טאָכטער.

שבת בראשית 12 בייטאָג, האָט מען אונדז פּלוצלינג אַרומגערינגלט דורך אוקראַיִנער און דייטשיש מיליטער. מיר זענען נאָך געווען אין פעלד אויף דער אַרבעט. מיין פרוי און מיין שוועסטער זענען אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין. מיין פרוי האָט מען נאָכגעשאָסן. די קויל איז אַדורך צווישן די פיס. דער פוס איז געווען צעבלוטיקט, אָבער זי איז דערגאַנגען ביזן וואַלד.

מיך מיט מיין 4־יאָריק ייִנגעלע האָט מען געפירט קיין מעזריטש. אויפן מאַרק זענען שוין געווען קאָנצענטרירט אַלע מעזריטשער ייִדן, כדי מען זאָל זיי אויסזידלען. עס זענען דאָרטן געווען אויך ייִדן פון דער אַרומיקער געגנט.

מען האָט אונדז אויסגעזעצט צו אַכט מאַן אין אַ ריי. אַנטקעגן מיר איז געזעסן אַ פרוי וואָס האָט דעם זעלביקן טאָג געבוירן אַ קינד. זי האָט דאָס קינד געהאַלטן אויפן האַנט. זי האָט געבעטן אַ טרונק וואַסער, אָבער עס איז נישט געווען ווער עס זאָל איר געבן. מיר זענען געווען אַרומגערינגלט פון דייטשן און אוקראַיִנער. אין מיטן מאַרק איז געווען אויסגעשטעלט מאַשינען־געווער. אַלע עלטערע

מענטשן האָט מען באַלד, אויפן אָרט אויסגעשאָסן. די ייִדי־שע געטאָ־פּאָליציי האָט די קרבנות אַרויפגעוואָרפן אויף וועגענער און דאָס ייִדישע בלוט האָט זיך געגאָסן איבער די גאַסן. דעם זעלבן טאָג האָט מען אויסגעשאָסן איבער 3.000 ייִדן און מען האָט זיי מקבר געווען אין איין קבר. ביז 10 אַזייגער זענען מיר אַזוי געזעסן.

מען האָט אונדז אַלעמען נאָך דעם געפירט צו דער באַן. ביי דער באַן איז צוגעקומען אַן אוקראַיִנער סאָלדאַט מיט אַ ברויט אין האַנט און ער האָט געזאָגט אַז ער וויל 200 זלאָ־טעס פאַר דעם ברויט. ווען מען האָט אים געגעבן דאָס געלט האָט ער עס צוגענומען און דאָס ברויט נישט געגעבן און געגאַנגען ווייטער און אַזוי אויסגענאַרט געלט ביי די ייִדן.

עס איז צו מיר צוגעגאַנגען אַ דייטש און געפרעגט צי איך וויל ראַטעווען מיין קינד. ער האָט מיר צוגעזאָגט אַרי־בערפירן דאָס קינד אויף דער צווייטער זייט אויב איך וועל אים אַוועקגעבן אַלץ וואָס איך פאַרמאָג. איך האָב אים גע־געבן 700 זלאָטעס. האָט ער גענומען זיין ביקס און מיך געוואָלט דערשיסן. אין דעם מאָמענט האָב איך פאַרלוירן דעם באַוווסטזיין. אין דער זעלביקער רגע האָט מען צוגע־פירט צו דער ליניע משא־וואַגאָנעס. מען האָט אונדז אַריינ־געפּאַקט אַזוי ווי הערינג. געפירט האָט מען אונדז קיין טרעבלינקע.

אויף די דעכער זענען געזעסן אוקראַיִנער מיט ביקסן און כסדר געשאָסן. די וואַגאָנעס זענען געווען פון דרויסן פאַר־שלאָסן. דער צוג איז זייער שנעל געגאַנגען. אין דעם האָבן זיך עפּעס ייִדן אָנגעהויבן קריגן אין וואַגאָן. זאָגט צו מיר מיין שוואָגער, וואָס איז געווען אין זעלביקן וואַגאָן: — בערל, אין 15 מינוט אַרום וועלן מיר שוין ברענען אין טרעבלינ־קע. אַזוי ווי איך האָב דאָס דערהערט האָב איך גענומען אויסהאַקן די אייזערנע קראַטן פון קליינעם וואַגאָן־פענצ־טערל. איך האָב געהאַט אין קעשענע אַ קליין האַמערל און אַ דלאָטע, וואָס איז ביי מיר געבליבן פון מיין אַרבעט. איך האָב פריִער אַרויסגעוואָרפן מיין 4־יאָריק ייִנגעלע און איך האָב זיך גלייך נאָך אים נאָכגעוואָרפן. געווען איז עס אַ זייגער 2 ביינאַכט. די באַן איז זייער שנעל געפאָרן און איך האָב שוין נישט געקענט געפינען מיין קינד.

געפאַלן בין איך מיטן קאָפּ צו דער ערד און בין געוואָרן אין גאַנצן פאַרגאָסן מיט בלוט. איך האָב נישט געוווּסט וואָס מיט מיר איז. ווען איך בין געקומען צום באַוווּסטזיין בין איך אַריין אין וואַלד און דאַן אַוועק צום זעלבן פּלאַץ, ווו איך האָב איבערגעלאָזט מיין פרוי, ווי מיר האָבן זיך אָפּ־גערעדט. ווייל איך האָב איר געזאָגט, אַז אויב די דייטשן וועלן מיר נעמען צום טראַנספּאָרט וועלן זיי מיך נישט נעמען קיין לעבעדיקן. ווען מיין פרוי וואָלט אַריינגעפאַלן אין טראַנספּאָרט וואָלט זי נישט געקענט שפּרינגען פון וואַגאָן. אָבער אַזוי ווי זי איז אַנטלאָפן פריִער און איך האָב פון טראַנספּאָרט געשפּרונגען האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין פרוי. דורך אַ נס האָבן מיר, מיט צען טעג שפּע־טער, געפונען אונדזער קינד. עס איז שוין געווען געשוואָלן פון הונגער און דאָס גאַנצע לייב פול מיט וווּנדן. די נאַכט, וואָס איך האָב אים אַרויסגעוואָרפן פון וואַגאָן איז געווען אַ גרויסער רעגן און ער האָט זיך דערצו פאַרקילט.

ווען מיר זענען שוין געווען אַלע צוזאַמען זענען מיר אַריין צו אַ באַקאַנטן קריסט אין מעזריטש. זיי האָבן אונדז געהאַלטן אין אַ שטאַל פון חזירים צען טעג, ביז עס האָט זיך אַ ביסל אָפּגעשטעלט די שחיטה אויף די ייִדן.

דער קריסט האָט אונדז באַזאָרגט מיט פּוילישע מעטרי־קעס, מיר האָבן אים דערפאַר באַצאָלט. אויך מיין שוועסטער מיטן מאַן האָבן געמאַכט די זעלביקע מעטריקעס. 4 פאַרטאָג זענען מיר אַלע צוזאַמען אָפּגעפאָרן מיט דער באַן קיין וואַרשע. געפאָרן זענען מיר שוין נישט ווי ייִדן. מיר האָבן אָפּגערעדט אַז מיר זאָלן זיך נישט האַלטן אַלע צוזאַמען נאָר יעדער פון דער ווייטנס. וועט מען אונדז דערקענען, אַז מיר זענען ייִדן זאָלן נישט אַלע אומקומען.

קומענדיק אויפן וואַרשעווער הויפּט־וואָקזאַל האָט מען גלייך דערקענט מיין שוועסטער, זי האָט געהאַט אַ שטאַרקן ייִדישן אויסזען. מער האָבן מיר איר שוין נישט געזען.

אַ פּוילישער פּאָליציסט האָט דערקענט מיין שוואָגער, אַז ער איז אַ ייִד. ער האָט זיך אָבער ביי אים אויסגעקויפט פאַר 40 אַמעריקאַנער דאָלער און ער האָט אים אָפּגעלאָזט.

מיין פרוי איז שיעור נישט דורכגעפאַלן. זי האָט אָנגע־הויבן רעדן צו מיין שוואָגער, וועמען דער פּאָליציסט האָט אָבסערווירט. האָט ער פאַרשטאַנען, אַז אויך זי איז אַ ייִדי־שע. זי האָט זיך אָבער אויסגעקויפט מיט אַ רינגל וואָס זי האָט געטראָגן.

מיר זענען ווייטער געבליבן אָן אַן אויסוועג. מיר שטייען אונטערן פרייען הימל אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. מיר האָבן נישט וווּהין צו גיין שלאָפן. ערשט אַ פּוילישער דראָזשקאַזש האָט אונדז מיטגענומען צו זיך אין שטוב. ער האָט אונדז געמאַכט אַ געלעגער אויף דער פּאָדלאָגע. מיר האָבן אים דערפאַר באַצאָלט 100 זלאָטעס.

4 אַזייגער אין דער פרי האָט ער אונדז געהייסן גיין. אָבער וווּהין?

האָבן מיר געהערט, אַז אין ראַווע־מאַזאָוויעצק געפינען זיך נאָך ייִדן אין געטאָ. באַשליסן מיר אַהין צו פאָרן און געפאָרן זענען מיר מיט דער באַן. פאָרנדיק מיט דער באַן האָבן די דייטשן ביי זשיראַרדאָוו אָפּגעשטעלט דעו צוג און די קריסטן זאָגן, אַז מען גייט כאַפּן מענטשן צו שיקן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. אַנטלויפן קען מען נישט, ווייל די באַן איז געווען דורך די דייטשן באַוואַכט און ווען מיר זאָלן אַראָפּגיין וואָלט מען אונדז אַלע דערשאָסן. בכלל וואָלטן די קריסטן אין זשיראַרדאָוו מיך גלייך דערקענט; איך האָב געהאַט אין שטאָט אַ ליקער־געשעפט.

צו אונדזער גליק איז געקומען אַ פאַראָרדענונג, אַז די באַן זאָל ווייטער גיין. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען 10 ביי־נאַכט קיין ראווע. מיר זענען אַריין אין אַ פּוילישן האָטעל

און געבעטן אַ צימער צום שלאָפן. מיר האָבן טאַקע דאָרטן איבערגענעכטיקט.

אויף מאָרגן איז מיין פרוי אַרויס אין שטאָט אויסצוגיין פינגן וווּ די געטאָ געפינט זיך. פרעגן וועגן געטאָ האָט זי נישט געטאָרט. זי האָט עס אָבער אויסגעפונען און אַריין אומבאָמערקט אין געטאָ.

אין געטאָ האָט זי געפּועלט ביי דער פאַליציי מען זאָל אונדז אַריינגענעמען אין געטאָ. צווויי יידישע געטאָ־פאָליציאַנטן זענען געקומען אין האָטעל און מיך אַריינגעבראַכט אין געטאָ. די ראָווער געטאָ האָט בכלל נישט געוווסט וואָס עס קומט פאָר מיט די יידן אין די אַנדערע געטאָס.

אויך אין ראָווער געטאָ האָבן זיך געפונען אַ ביסל זשי־ראַדאָווער יידן. אָלע זענען זיי געקומען צולויפן הערן עפּעס פון אונדז. מיר האָבן דאָרטן גערטראָפן לייבוש וואַר־גאַטשס פרוי מיט אָלע אירע קינדער. איך האָב זיי אָלע איבערגעגעבן, אַז מען ליקווידירט אָלע יידן, אַז מען פירט זיי אין די קרעמאַטאָריעס און מען פאַרגאַזעוועט זיי. האָט לייביש וואַרגאַטשס איידעם צו מיר געזאָגט: — איך בין נישט בכוח צו קעמפן קעגן היטלערן, מיר מוזן גיין צום טויט.

גלייך איז געקומען צו מיר דער ראָווער רב און מיך געפרעגט וואָס ראָט איך צו טאָן. האָב איך אים געפרעגט וואָס דענקט ער צו טאָן. האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער האָט גוזר געווען אויף אָלע יידן, אַז זיי זאָלן פאַסטן צוויי טעג אין דער וואָך און גיין אויפן בית־עולם און בעטן אַז דער גזר זאָל ווערן צעריסן. האָב איך אים געענטפערט, אַז ביי אסתר־המלכה און מרדכי איז די גזירה געהאָלפן געוואָרן מיט ליים און אונדזער גזירה איז געהאָלפן געווארן מיט בלוט. ער האָט מיר אויך גיפרעגט צי נייטיק איך זיך אין עפּעס, וועלן זיי מיר העלפן. איך האָב זיי גאָנץ פיין באַאַנטפּ און געזאָגט, אַז אין איצטיקן מאָמענט דאָרף מען שוין נישט קיין געלט.

איך האָב די ראָווער יידן געזאָגט, אַז זיי זאָלן זען אַנט־לויפן אין די וועלדער און נישט לאָזן זיך אומברענגען פון די מערדער. אַזוי האָב איך זיך געזעגנט מיט די ראָווער יידן און דער ראָווער רב האָט מיר צוגעווונטשן איך זאָל מצליח זיין אין מייַנע וועגן.

אַ גאַנצע פאַמיליע ראָווער יידן האָבן זיך צוליב אונדז גערעטעוועט. מיר האָבן ביי זיי געווויינט אַכט טעג. אויפן אכטן טאָג האָבן מיר געהערט די ידיעה, אַז דאָס שכנות־דיקע שטעטל ביאַלאָ־ראָוואסקא איז אַרומגערינגלט פון דער געסטאַפּאָ. איך האָב דאָן געזאָגט צו די ראָווער יידן — ראַטעוועט אייך וויי איר קענט.

ביינאַכט זענען מיר אַרויס פון געטאָ און אָפּגעפאָרן קיין וואַרשע־פראָגע. דאָרטן זענען מיר געשלאָפן ביי אַ קריסטין. מער ווי פיר נעכט האָבן מיר דאָרטן נישט געקענט זיין. מיר האָבן דאָרטן אויסגעפונען אַ מאַכער יאָס מאַכט פּוי־לישע פעסער און איך האָב געטראַכט, אַז מיט די דאָזיקע פעסער וועלן מיר שוין דאָרטן קענען לעבן. צום גרויסן באַדויערן האָט דאָס אויך נישט געהאָלפן. די גויים האָבן אונדז גלייך דערקענט.

ווידער זענען מיר געבליבן האָפענונגסלאָז. און עס איז אונדז געבליבן, פאַרפאַלן, איידער זיך אַזוי אַרומצובלאָנקען וועלן מיר פאָרן קיין טרעבלינקע, זאָל מען פאַרברענט ווערן. מיר זענען געגאַנגען נאָך בילעטן. זאָגט אונדז דער קאַסיר, אַז דער באַן איז איז שוין היינט נישטא. געגאַנגען איז די באַן איך מאָל אין מעת־לעת.

גייען מיר וויטער אַזוי איבער די וואַרשעווער גאַסן. פאַלט מיר איין אַ געדאַנק איך זאָל אַריינפאָרן קיין זשי־ראַדאָוו. זאָגט צו מיר מיין שוואָגער — גלייך ווי דו וועסט אַראָפגיין פון באַן ווועט מען דיך שיסן ווי אַ הונט. ענטפער איך אים: — עס איז מען שוין אָלץ איינס, צי איך ווועל ליגן אין טרעבלינקע צי אין זשיראַדאָוו.

מיין שוואָגער האָט זיך דעצידירט און איז אַוועק אין וואַרשעווער געטאָ, ווו עס זענען נאָך געווען יידן. דאָרטן איז ער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלעמען.

איך מיט מיין פרוי און קינד האָבן אָפּגעוואָרט ביז אין אָוונט און ווען עס איז געווארן טונקל בין איך מיט מיין פרוי און קינד אַריינגעפאָרן קיין זשיראַדאָוו. איך בין אַריין צו אַ באַקאַנטן גוי און האָב אים געבעטן, אַז ער זאָל מיט אונדז טאָן אַ חסד־של־אמת, ווי מען טוט צו אַ טויטן. איך האָב אים געבעטן רחמים, אַזוי ווי מיר שלאָפן שוין נישט זיבעצן נעכט, זאָל ער מיר לאָזן איבערנעכטיקן איין נאַכט ביי אים אין הויז. די טערערן האָבן זיך פון מיר געגאָסן ווי טייכן וואַסער.

דער קריסט האָט זיך איבערגענומען מיט אונדזער טראַ־געדיע און האָט אונדז דערלויבט צו שלאָפן. מיך האָט ער ביי זיך געהאַלטן דריי וואָכן און פאַר מיין פרוי און קינד האָט ער געדונגען אַ צימער אין ראָדזיוויללאָוו, דאָס איז 12 קילאָמעטער פון זשיראַרדאָוו. לאַנג האָט עס נישט אָנגע־האַלטן. נאָך צווויי חדשים רו האָט מען אונדז דערקענט, אַז מיר זענען יידן. האָבן מיר געמוזט אויך פון דאָרט אַוועקגיין.

מיין ווייב און קינד זענען אַוועק צו פּויערים פאַשען קי און איך האָב געלעבט אין וואַלד. זונטיק פלעגט מיין פרוי זאָגן, אַז זי גייט אין קאָשטשיאָל און זי פלעגט מיר ברענ־גען אַ שוואַרצן ברויט און אַ פלאַש וואַסער, וואָס האָט גע־דארפט זיין ענוג פון איין זונטיק צום צווייטן.

איך האָב באַקומען ווייסע בלאַטערן אין האַלדז און האָב אַפּילו נישט געקענט אַראָפּשלינגען אַ ביסל וואַסער. דאָן איז מיין פרוי אַוועק און געדונגען אַ צימער, ווי אַ קריסטן, וווּ זי האָט געלעבט מיטן קינד. ביינאַכט האָט זי מיר אַריינ־געלאָזט אין צימער, וווּ איך האָב געלעבט אין אַ לאָך הינ־טערן אויוון. קיינער האָט נישט געוווסט, אַז איך געפין זיך דאָרטן.

דעם 20סטן דעצעמבער 1944 ביינאַכט זענען אַריין גע־שטאַפּאָ און האָבן געזוכט מענער. מיך האָבן זיי נישט גע־זען נאָר מיין ווייב און קינד. זענען זיי אַוועק.

מיר האָבן אין דעם דאָזיקן צימער געלעבט 14 חדשים, ביז דער באַפרייאונג, ביזן 17טן יאַנואַר 1945, ווען די געגנט איז באַפרייט געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי. געווען זענען עס פאַקטיש אונדזערע לעצטע טעג, לענגער וואָלטן מיר נישט געקענט אויסהאַלטן. דאָס געלט האָט זיך אונדז אויסגעלאָזט.

ווען די מילחמה האָט זיך געענדיקט האָבן מיר זיך געפונען 6 מייל פון זשיראַרדאָוו. אַהיים בין איך געגאַנגען מיט צוויי שטעקנס, קוים זיך באַוועגט. איך האָב געוווינגן 70 פונט (35 קילאָ).

אין זשיראַרדאָוו, נאָך דעם סוף פון דער מילחמה, האָבן מיר געלעבט 18 חדשים. ווען עס איז אויסגעבראָכן, אין יוני 1946, דער בעסטיאַלישער פּאָגראָם פון די פּאָליאַקן אויף די ייִדן אין קיעלץ, האָבן מיר פאַרלאָזט פּוילן.

מיר זענען אַוועק קיין דייטשלאַנד, ווו מיר זענען צוויי און האַלבן יאָר געווען אין אַ די־פּי־לאַגער ביז מיר זענען גליקלעך אָנגעקומען קיין אַמעריקע, ווו מיר האָבן געטראָפן מיינע עלטערן און ברידער.

35 יאָר האָב איך נישט געזען מיינע ברידער. אין ניו־יאָרק האָב איך נישט געקענט פאַרבלייבן. דער גרויסער רעש און טומל האָט אויף מיר, נאָך מיינע איבערלעבענישן, שלעכט געווירקט. איך האָב געקויפט אַ הינער־פאַרם, ווו מיר לעבן איצט צופרידן.

רבקה יאַקובזאָן - קריבוס

טאָכטער פון יודל און רחל יאַקובזאָן.

דער פאָטער באַקאַנט ווי „יודל לערער".

חורבן־איבערלעבונגען

בעת דעם אויסברוך פון דער מילחמה דעם 1טן סעפּ־טעמבער 1939, האָט די זשי־ראַרדאָווער באַפעלקערונג — די ייִדישע ווי די קריסטלע־כע — געפּרוווט נעמען איר גורל אין די אייגענע הענט. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ בירגער־מיליץ, אין וועלכער עס זענען געווען פאַרטראָטן כמעט אַלע געזעלשאַפטלעכע טוערס פון שטאָט.

ס׳כאַאָטישע אַנטלויפן פון פּוילישן מיליטער און דער גיכער אַריינמאַרש פון די נאַציס האָבן צעבראָכן דאָס לעבן בכלל און פון די ייִדן בפרט. באַלד אין ערשטן טאָג פון דער נאַצישער אָקופּאַציע, נאָך דעם ווי מיר זענען געלעגן אַ געוויסע צייט באַהאַלטן אין די „סכראָנעס" (שוצקעלערס קעגן לופט־אָנגריפן) און מען האָט אָן אויפהער באָמבאַר־דירט, איז אַ קליינע דייטשישע מיליטער־אָפּטיילונג אַריין אין שטאָט. דאָס פּוילישע מיליטער האָט זיי איין מאָל אָפּ־געשטויסן.

צום צווייטן מאָל, דעם 3טן סעפּטעמבער האָבן די פּאָליאַקן אַליין אונטערגעצונדן דעם וואָקזאַל; אַפילו וואַגאָנען האָבן געברענט. עס איז געוואָרן אַ שרעקלעכע בהלה, מענטשן זענען געלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען. גלייך ווי מען האָט זיך דערוווּסט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער, פּאָליציי און באַאַמטע האָבן פאַרלאָזט זשיראַרדאָוו איז אויך איבער־געגעבן געוואָרן, אַז עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז יונגע מענער זאָלן מיטגיין מיט זיי; די פרויען און קינ־דער זאָלן בלייבן אויפן אָרט.

זשיראַרדאָוו איז שוין דאַן געווען אָנגעפּיקעוועט מיט מענטשן, אַנטלאָפענע פון לאָדזש, זגיעזש, לויוויטש, סקער־ניעוויץ און נאָך אַנדערע שטעט און שטעטלעך. זיי האָבן געוואָלט לויפן ביז וואַרשע, אָבער נישט באַוויזן, ווייל די דייטשישע אַעראָפּלאַנען פלעגן זיך אַראָפּלאָזן גאָר נידעריק און באַשיסן די פּליטים־מאַסע אויף די וועגן.

נאַקעטע און באָרוועסע, מיט אָפּגעריבענע פיס פון לויפן, זענען ביי אונדז געווען טויזנטער. נישט געווען קיין הויז — אָרעם אָדער רייך — ווו עס האָבן זיך נישט געפונען קיין אַנטלאָפענע.

עס זענען גלייך געשאַפן געוואָרן קאָמיטעטן, וואָס האָבן מיט אומבאַשרייבלעכן מסירת־נפש גענומען העלפן די דאָ־זיקע היימלאָזע. זאָל דאָס טאַקע דערמאָנט ווערן צום לויב פון אונדזערע אומגעקומענע... די היימלאָזע זענען געווען גערירט ביז טרערן פון דער וואָרעמקייט און האַרציקייט וואָס זיי האָבן אָנגעטראָפן ביי די זשיראַרדאָווער ייִדן.

מיט יעדן טאָג זענען אַלץ כסדר צוגעקומען נייע פּליטים. מען האָט געמאַכט קיכן; מען האָט זיי געגעבן וועש און קליי־דער איבערצוטאָן זיך; אַליין איז מען געשלאָפן אויף דער

ערד און די אַנטלאָפענע האָט מען אָפגעגעבן די בעטן. מיר האָבן געווּסט, אַז אונדז דערוואַרט אויך דאָס זעלביקע...

אַ טייל פון די היימלאָזע זענען אַוועק צוזאַמען מיט אונ־דזער יוגנט, וואָס איז אָפגעטראָטן צוזאַמען מיטן פּוילישן מיליטער. דער וועג, איבער וועלכן זיי האָבן זיך געצויגן, קיין ווארשע, איז געווען זייער געפערלעך. אויפן וועג זענען כסדר געפאַלן דערהרגעטע און פאַרוווּנדעטע.

דעם 8טן סעפּטעמבער 1939, 6 אזייגער פאַרנאַכט, נאָך אַ גאַנצן טאָג באַמבאַרדירן פון די דייטשישע אַעראָפּלאַנען, איז אונדזער שטאָט, זשיראַרדאָוו, פאַרנומען געוואָרן דורך דעם דייטשישן מיליטער. גלייך האָט מען אַרויסגעטריבן אַלע מענטשן פון זייערע שטיבער. מיר זענען אַלע געווען איינ־געהילט אין טויט־שרעק. מיט די הענט אין דער הויך האָט מען דער גאַנצער שטאָט (יידישע) איינווויזנער געטריבן צו דער באַן. דאָרטן זענען אויסגעטיילט געוואָרן מענער באַזונ־דער, פרויען באַזונדער... אָט האָט מען געמיינט, אַז אַלע וועלן דערשאָסן ווערן...

פלוצלינג איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע ווי איינער זאָלן אַהיים גיין. זענען מיר שוין גרעוועט גליקלעך. אָבער מיר האָבן נאָך נישט באַווייזן עפּעס צו טאָן אין עס איז געקומען אַ פּרישע פאַראַדענונג. אַלע דאָרפן אַרויסגעטריבן ווערן פון זייערע היימען, גלייך, זאָפאָרט!

עס איז שוין געווען פינצטער, דער־בסטיקע נעכט. מען טרייבט ברוטאַל; אַלע מוזן לויפן שנעל אין דער ריכטונג צו „רודע", אויב נישט, שיסט מען. די הענט דאָרף מען האַלטן אין דער הויך. קיינער האָט נישט באַווייזן עפּעס אַנצוטאָן אויף זיך, עפּעס מיטצונעמען. די טירן האָבן די דייטשן נישט געלאָזט פאַרשליסן...

די עלעקטראָוניע ברענט; עס ברענען אַ סך הייזער; מען ווערט אָפגעבריט פון די פייערן בעתן לויפן; קיינער לעשט נישט דעם פייער.

עס קומט כסדר אַז אַלע מער און מער דייטשיש מיליטער און אַלע וואַרפן זיך אויף די אומגליקלעכע.

א נייע פאַראַדענונג: אַלע מוזן בלייבן שטיין; זיי ווערן געפירט אויף די פעלדער פון „רודע"; אויפן וועג קיין אָמשינאָוו. עס איז שטאַרק פינצטער; איינער טוליעט זיך צום צווייטן; עס וואַרפט אין קעלט... די דייטשן לויפן צווישן אונדז מיט לאָמטערנעס; עס איז אַ טויטע שטילקייט; מיר וויסן נישט וואָס דער טאָג וועט ברענגען...

עס הייבט אַן טאָגן און ווידער אַ באַפעל: אַלע ווי איינער מוזן זיך אויפשטעלן; מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער און קינדער באַזונדער... אויך די מענער זאָלן זיך אויסטיילן — העכער פון זעכציק יאָר באַזונדער; יינגערע באַזונדער. צום סוף קומט אַ באַפעל, אַז פרויען און קינדער קענען גיין אַהיים, אָן די מענער בלייבן איבער... אַ בהלה... מיר האָבן דאָך געווּסט וואָס פאַר אַ סוף עס וואַרט אויף זיי. מיר האָבן אונדזער פאַטער „אַרויסגעגנבעט". מיר האָבן אויף אים אַנגעטאָן אַ פרויען־שלאָפראָק און אַרומגעדרייט דעם קאָפּ מיט אַ טוך...

וען די פרויען זענען געקומען אַהיים זענען שוין אַ סך הייזער און געשעפטן געווען צעראַבירט דורך די פּאָליאַקן — דורך די „בעסטע" שכנים...

עס האָט אונדז באַנג געטאָן פאַר וואָס מיר האָבן „אַרויס־געגנבעט" דעם פאַטער, ווייל די דייטשן האָבן אַנגעהויבן זוכן אין די הייזער און ווו זיי האָבן געפונען באַהאַלטענע מענער פלעגן זיי דערשיסן אויפן אָרט. אָבער צוריקפירן אים אויפן פעלד איז שוין אויך געווען אוממעגלעך.

די פרויען זענען אַוועק אויפן פעלד כדי צו אויבערגעבן עסן די מענער. דאָס איז נישט געווען מעגלעך, ווייל די דייטשן האָבן נישט צוגעלאָזט אין טאָקע ברוטאַל אָפּגע־שטויסן די פאַרהאַלטענע יידן. צווישן דער מאַסע פאַרהאַל־טענע זענען געווען נישט נאָר זשיראַרדאָווער, עס האָבן זיך דאָרטן גפּונען אויך פּליטים פון די אויבנדערמאַנטע שטעטלעך.

שפּעטער האָט מען אַלע יידן געטריבן איבער די גאָסן מיט די הענט אין דער הויך, מען האָט זיי אַריינגעאָגט אין פאַבריק־בנין. איפן וועג האָבן די דייטשן עצווונגען די דאָזיקע „מאַרשירנדיקע" יידן צו זינגען פאַרשידענע לי־דער און תפילות... דערצו האָבן זיי נאָך, צוליב פרייליכקייט וועגן, געשאָסן אין דער לופטן, איבער דער גייאָגטער מאַסע.

נאָך דרייַ טעג האַלטן זיי אין פאַבריק־בנין האָט מען אַ סך יידן דערלויבט צו גיין אַהיים און אַ סך האָט מען אָוועק־געשיקט אויף אַרבעט. פון די דאָזיקע זענען שוין פיל נישט געקומען צוריק.

דורך גרויסע פלאַקאָטן האָבן די היטלעריסטן מודיע גע־ווען, אַז יידן זענען מחוץ דעם געזעץ... איף דער דאָזיקער גזירה האָבן טאָקע געווארט די פינצטערע עלעמענטן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג... עס זענען צעראַבירט גע־ווארן די געשעפטן פון די יידישע סוחרים. אין דער וויסטער מהומה האָבן די פאַליאַקן און „פאַלקס־דייטשן" געכאפט און געשלעפּט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט פון די יידישע הייזער און געשעפטן. מען האָט זיך נישט געטאָרט קלאָגן איף די רויבערס און פאַגראָמירערס.

עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ ווילדע כאַפּעריי איף צוואַנגס־אַרבעט. די „פאַלקס־דייטשן", וואָס האָבן שטענדיק געווויינט אין זשיראַרדאָוו האָבן צוגעהאַלפן די נאַצישע בעסטיעס בייַם אויסגעפינען יידן...

דורך דער שטאָט פון אַלע ווינקן און שאַסייען, אין דער גאַנצער געגנט האָט זיך געציגן אַ שרעקלעכע מאַטאַריזירטע דייטשישע אַרמיי; מיליטעריש אינהייטן איינע נאָך די צווייטע האָט זיך כסדר געראוקט פאַרויס מיט רעש — אַלע זענען זיי געגאַנגען אין דער ריכטונג צו וואַרשע. אַזוי האָט עס אַנגעהאַלטן דריי וואָכן צייט, ביז וואַרשע איז פאַרנומען געוואָרן. דאָס פּוילישע מיליטער, צוזאַמען מיט דער ביר־גערלעכער באַפעלקערונג פון דער פּוילישער הויפּטשטאָט,

וואָס האָט זיך העלדיש פאַרטיידיקט קעגן דער נאַצישער אַרמיי, האָט לענגער נישט געקענט אויסהאַלטן דעם ברוטאַלן דרוק און האָט קאַפּיטולירט.

איין מאָל ביינאַכט, דאָס איז שוין געווען אַ צוויי וואָכן ווי מיר זענען געווען אונטער דער נאַצישער הערשאַפט, האָט מען פּלוצלינג געהערט שטאַרק שיסן, עפּעס אַזוי ווי מען וואָלט געוואָרפן גראַנאַטן אין די נאָענטע הייזער. ווען עס איז געוואָרן טאָג בין איך אַרויס אין גאַס און זיך דער־וווּסט אָט וואָס: ביי פּרושקאָוו האָבן די דייטשן פאַרהאַלטן אַ פּאָר הונדערט ייִדן, וואָס זענען געלאָפן צוריק אין זייערע היימען, מיינענדיק, אַז די פּאָליאַקן האָבן שוין צוריק באַ־פרייט זייערע שטעט, פון וואַנעט זיי זענען אַנטלאָפן. די דייטשן האָבן זיי אַרומגערינגלט און געטריבן צוריק ביז קיין זשיראַרדאָוו. אויף דער ערשטער מיי־גאַס, נעבן קראַס־טינס הויז, האָט מען אין מיטן דער נאַכט, סתם אַזוי זיך גענומען שיסן אין דער מאַסע ייִדן... זייער פיל זענען טאַקע דעמאָלט געהרגעט געוואָרן און פיל זענען פאַרוווּנדעט גע־וואָרן. די איבעריקע האָבן די נאַציס גענומען ווי געפאַנגענע, אַוועקגעפירט זיי אויף דעם סטאַדיאָן ביי מיענדזיבאָרוו...

ווען די שטאָטישע ייִדן האָבן געזען דעם חורבן איז מען גלייך צוגעטראָטן צו אַ רעטונג־אַקציע. די דערהרגעטע האָבן די דייטשן באַפוילן באַגראָבן אין איין ברודער־קבר... מיט דעם האָט זיך פאַרנומען די חברה־קדישא, וועלכע האָבן דערפילט זייער טרויעריקע אויפגאַבע ווי מענטשן פון „רויטן קרייץ", וועלכע האָבן טאַקע געטראָגן קרייץ־בענדער אויף זייערע אָרעמס...

פאַר די פאַרוווּנדעטע האָבן מיר געמאַכט אַ מין שפּיטאָל אין דעם לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אויף אָגראָדאָווע גאַס. עס זענען באַלד געשאַפן געוואָרן בעטן, בעטגעוואַנט, ליילעכער, האַנטעכער, אַלץ — אַ חוץ דאָקטוי־רים... דאָס האָבן מיר נישט געהאַט. עס זענען צווישן די קראַנקע געווען גאָר שווער־פאַרוווּנדעטע אין אַ זייער גע־פערלעכן צושטאַנד, זיי האָבן כסדר געבלוטיקט. מיר זענען אָבער געווען ממש הילפלאָז, פאַרצווייפלט. קיין שום פּוילי־שער דאָקטער האָט נישט געוואָלט זיך פאַרנעמען און געבן הילף די ייִדישע פאַרוווּנדעטע, זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די נאַציס. דער איינציקער ייִדישער דאָקטער לאַנדאַו איז געווען אַרעסטירט.

די זשיראַרדאָווער ייִדן האָבן אָבער זייער ייִדיש־מענטש־לעכע פליכט געטאָן איבער זייערע כוחות און מעגלעכקייטן. אַליין קאַנדידאַטן אויף הונגער, נויט און טויט, האָט מען פון דעסטוועגן אַלץ געטאָן צו העלפן אונדזערע ברידער.

***

די ערשטע קרבנות אין אונדזער שטאָט זענען געווען: אַ מיידעלע פון אַכט יאָר, שמחה כמיעלס אַן אייניקל, וואָס איז געטראָפן געוואָרן פון אַ באָמבע־שפּליטער און די צוויי חברים פלאַמבוים און טאַבאַקסבלאַט, וועלכע זענען דער־שאָסן געוואָרן אין נאַדאַזשין דורך די דייטשן, ווען זיי זענען געלאָפן קיין וואַרשע.

אויפן וועג קיין לאָדזש איז דערשאָסן געוואָרן יאָסל דעמ־בינסקיס זון. ליפשיץ דעם פּאַראַסאָלניקס איידעם, פון דער „בלייך", דער מאַן פון דער ייִנגערער טאָכטער, איז דער־שאָסן געוואָרן אויפן וועג קיין וויסקיט, ער האָט געטראָגן אויף די הענט אַ קינד, וואָס ער האָט געכאַפּט אין דער ערשטער בהלה. די פרוי איז משוגע געוואָרן פון גרויס צער און דערשיטערונג. זי איז אויך באַלד געשטאָרבן.

אויסער דעם האָבן די דייטשן דערשאָסן אַלע גייסטיק־קראַנקע.

פון שרעק איז קראַנק געוואָרן מענדל פלינט דער שניי־דער, נאָך דעם ווי ער איז צוזאַמען מיט אַלעמען געווען אויפן פעלד און איבערגעלעבט די פּיין איז ער געקומען אַהיים, קראַנק געוואָרן און נישט דערוואַרטנדיק קיין מעדי־צינישע הילף אויסגעגאַנגען. די לוויה איז געווען אויף אַ מיסט־וואָגן, וואָס אַ גוי האָט געפירט באַזונדער אַליין. די מישפּחה איז צום בית־הקברות געגאַנגען דורך אַ צווייטער גאַס...

שפּעטער זענען געשטאָרבן מענדל מילער און זיין פרוי אין איין טאָג, לאהטשע, קלמנס אַ טאָכטער; גרינע פרידמאַן, יאָסל־הללס ווייב.

פּלוצלינג איז געקומען אַ פרישער אומגליק — מען האָט גענומען אַרעסטירן אַלע געזעלשאַפטלעכע טוערס פון אַלע פּאַרטייען; דאָקטוירים, אינטעליגענטן בכלל און רייכע מענטשן פון שטאָט. אויך מיין ברודער מענדל יאַקובזאָן, וועלכער איז געווען זייער פּאָפּולער און באַקאַנט אין שטאָט ווי אַן אַקטיווער געזעלשאַפטלעכער מענטש, איז געווען אויף דער ליסטע פון די וואָס האָבן געזאָלט אַרעסטירט ווערן. ווען די געשטאַפּאָ־לייט האָבן אַרומגערינגלט אונדזער הויז האָבן מיר זיך ביידע, איך און מיין טראַגיש־אומגעקומענער ברודער, אַרויסגעריסן אויף אַן אויסערגעוויינלעכן אופן פון זייערע לאַפּעס און אַנטלאָפן קיין וואַרשע.

עס הייבט זיך אָן אַ ווייטערדיקער טרויעריקער קאַפּיטל, וואָס דאַרף דערציילט ווערן באַזונדער.

עטרה בלומענשטיין (עקיבא בעקערס אַן איניקל)

געבליבן איינע - אַ זכר לחורבן...

(קיבוץ אלונים — ישראל)

איך וויל זיך דאָ קאָנצענטרירן אויף דער צייט פון די לעצטע חדשים פון פאָרן נאָצישן גירוש פון דער יידישער קהילה אין זשיראַרדאָוו און דעם גירוש גופא.

זומער 1940. דער ערשטער זומער פון דער מילחמה. זייער אַ שיינער זומער אין זשיראַרדאָוו און אין דער וואַלדיקער סביבה. די יידישע באַפעלקערונג לעבט איבער דערווייל אַ „רויקע" צייט. נאָך דער ערשטער צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע. נאָך די כאַפּענישן אויף אַרבעט און אַנדערע פֿלאָגן האָט זיך דאָס „לעבן" איינגעשטעלט אין אַ מער־ווייניקער נאָרמאַלער פֿאָרעם. יעדער איינער באַשעפטיקט זיך מיט זיין אַלטער פֿרנסה. מען אַרבעט, מען האַנדלט, די באַשטימטע צאָל אַרבעטער וואָס די יידן האָבן געדאַרפט צו־שטעלן פֿאַר די דייטשן האָט דער יודנראַט באַזאָרגט לויט אַ געוויסן סדר. פֿאַרשטייט זיך, אַז אויפן דאָזיקן געביט זענען געמאַכט געוואָרן געוויסע מיסבריכן, אָבער אָזוי איז עס... מען האָט עס געקענט אויבערטראָגן. יידן האָבן אָנגעהויבן טראַכטן, אַז אויב אָזוי, וועט מען אויבערלעבן די מיל־חמה און עס איז נישט אָזוי געפֿערלעך...

דעם דאָזיקן זומער האָט מען אין שטאָט כמעט נישט געזען קיין דייטש. די יידישע יוגנט האָט אויך אָנגעהויבן אַ ביסל צו שפּאַצירן און פֿאַרברענגען כמעט ווי אין די פֿריערדיקע צייטן. פֿשוט מיר האָבן געלעבט אין אַ גן־עדן פון טיפֿשים.

אין דער צייט האָט מען מאָביליזירט אַ געוויסע צאָל מיידלעך אויף אַרבעט אין אַ פֿאָלווארק (אַ גוט)) אין דער געגנט פון סאָכאַטשעוו. פֿאַרשטייט זיך, אַז די יידישע מא־מעס האָבן אָנגעהויבן אויסבאַהאַלטן זייערע טעכטער. אָבער אַ טייל האָט דאָך געמוזט פֿאָרן און דאָס זענען, פֿאַרשטייט זיך, געווען די יענקע, וועלכע האָבן זיך נישט געקענט אויסקויפן, אָדער אָפּצאָלן אַ צווייט מיידל זי זאָל פֿאָרבייטן די יענקע וואָס איז געווען אויפן צעטל. צווישן די דאָזיקע מיידלעך בין איך אויך געפֿאָרן. איך האָב פֿאָרביטן מיין על־טערע שוועסטער, וואָס איז געווען באַשטימט צו דער דאָזי־קער אַרבעט.

די אַרבעט ביי לאָנדווירטשאַפט פֿאָר מיידלעך, וואָס זענען נאָך דערצו נישט געווען געווינט איז געווען אַ שווערע. מיר האָבן געאַרבעט אונטער דער אויפזיכט פון אַן „עס־עס"־מאַן. די דערנערונג איז געווען זייער אַ שלעכטע. אָבער ווי גוזאָגט אין די היימען איז די לאָגע נאָך נישט געווען אַזוי שווער און מען פלעגט אונדז פון דער היים צוהעלפן מיט פּעקלעך.

אַזוי האָבן מיר אָפּגעאַרבעט אַ מאָנאַט און מען האָט אונדז צוריק געשיקט. די צווייטע גרופּע וואָס האָט אונדז געדאַרפט פֿאַרבייטן איז שוין געגאַנגען אַרבעטן מיט וויניקער פּחד.

אין דער צייט האָבן זיך קאָנצענטרירט אין זשיראַרדאָוו פיל יידן פֿאַרטריבענע פון פּויזנער געביט און פון פֿאַמערן ווי אויך אַ סך אַנטלאָפענע פון לאָדזשער געטאָ, ווו עס איז שוין געווען אַ גאָר שווערער הונגער. די דאָזיקע מענטשן זענען איינגעאַרדנט געוואָרן דורך דעם יידנראַט ביי יידי־שע מישפּחות, לויט די ווויזונג־באַדינגונגען. אין אַלגע־מיין האָט מען די דאָזיקע פֿליטים אויפגענומען גאָר גוט. יעדער האָט דאָך געלעבט מיט אַן אינערלעכן צייטער אין האַרצן; ווער ווייסט צי דאָס זעלבע וועט מיט אים גאָר בקרוב נישט געשען.

אין דעם זומער האָט די יוגנט זיך אָנגעהויבן ווידער צו אַרגאַניזירן. דאָס איז פֿאַרשטייט זיך געטאָן געוואָרן אויף אַ קאָנספּיראַטיוון, געהיימען אופן און אין גאָר שווערע באַ־דינגונגען. ערשטנס איז דאָך אין די אָוונטן געווען פֿאַר־ווערט די יידן אַרויסצוגיין אין גאָס און בכלל איז דאָך ge־וועז פֿאַרבאָטן יעדע מין געזעלשאַפטלעכע און פֿאָליטישע טעטיקייט.

איך ווייס, אַז אין מיין יוגנט־אַרגאַניזאַציע „פּרייהייט" האָבן מיר זיך געטראָפן אין פֿאַרשידענע שטיבער בגניבה. עס איז אויך געקומען אַ דעלעגאַט פון דער צענטראַלע פון וואַרשע און זי האָט אָנגעבונדן צוריק אַ קאָנטאַקט מיט דעם אַרטיקן קאָמיטעט. עס זענען געווען פֿאַרשידענע פֿלע־נער, אָבער זיי האָבן נישט באַווייזן צו פֿאַרווירקלעכט וועלן

אין זשיראַרדאָוו, ווייל די געשעענישן האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען מיט אַ גאָר גרויזאַמער שנעלקייט.

די ערשטע גזירה איז געקומען מיטן ווינטער. מען האָט אָנגעהויבן אין זשיראַרדאָוו אָרגאַניזירן דעם געטאָ. דער געטאָ האָט זיך קאָנצענטרירט אין עטלעכע גאַסן ווי די שול־גאַס, די טאַרגאָווע גאַס, די פאַבריטשנע גאַס און אַ האַלבע פאַמיליינע גאַס. מען האָט פאַרבאָטן צו וווינען אויף דער ערשטער מאַי־גאַס. און אין די ריין־קריסטלעכע גאַסן. מאָ־מענטאַל איז געווען ענג. אָבער וואָלט עס זיך געהאַנדלט נאָר וועגן די זשיראַרדאָווער ייִדן אַליין, וואָלט מען זיך געקענט אַן עצה געבן און מען וואָלט זיך אַ ביסל צונויפגעקוועטשט. אָבער צוזאַמען מיט די אָנגעפאָרענע פון אַנדערע ערטער און די געקומענע פּליטים איז די לאַגע געוואָרן אַ גאָר קרי־טישע. די ענגשאַפט איז געוואָרן זייער גרויס און צוזאַמען מיט דעם איז געקומען דער הונגער.

דער גאַנצער פּראָיעקט פון געטאָ אין זשיראַרדאָוו איז ווייזט אויס ביי די דייטשן געווען אַ צייטווייליקער, ווייל נאָך עטלעכע חדשים איז געקומען די ווייטערדיקע, ערגערע, גזירה — דער פולשטענדיקער גירוש פון דער זשיראַרדאָ־ווער קהילה אין געטאָ וואַרשע.

הגם מיר האָבן זיך אויף דעם געריכט, ווייל מיר האָבן שוין באַקומען ידיעות פון אַנדערע קהילות פון וואַרשעווער געטאָ, וועלכע מען האָט אַהין פאַרטריבן איז דאָך דער אומ־גליק אויף אונדז געקומען אומגעריכט. מיר האָבן דאָך גע־האַט עפּעס אַ האָפענונג, אַז זשיראַרדאָווער געטאָ וועט בלייבן. מען האָט דאָך אים ערשט איצט איינגעאָרדנט. אָבער די דייטשע טאַקטיק איז געווען אַן אַכזריותדיקע און אַ קאַלט אויסגערעכנטע. זיי האָבן אַלץ געטאָן, כדי פריִער זאָלן מיר ווערן מאָראַליש און פּסיכיש צעבראָכן און שפּעטער אונדז קענען לייכטער פיזיש פאַרניכטן.

דער גירוש איז פאָרגעקומען אין פעברואַר 1941. דער באַפעל האָט געזאָגט, אַז מען קען מיטנעמען מיט זיך 25 קילאָגראַם אויף אַ פּערזאָן. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס אַליין האָט גלייך פון אָנהייב צעדרייט דעם עולם, וואָס נעמט מען פריִער? אַ פּערענע, אַ קישן, אַ ביסל וואַרעמע וועש און אַ ביסל פּראָדוקטן צום עסן און שוין — עס זענען שוין דאָ די 25 קילאָגראַם.

איז דאָס געווען ווייניק... איז געקומען אַ גזירה נאָך אַ גזירה. מען האָט געשראָקן דעם עולם אַז מ׳וועט די פּעקלעך וועגן און מען זאָל מער נישט נעמען. די בהלה איז געווען גרויס. פאַמיליעס מיט קליינע קינדער האָבן ספּעציעל גע־ליטן. זיי האָבן נישט געקענט שלעפּן דאָס וואָס עס איז גע־ווען דערלויבט צו נעמען — ווי אַזוי האָבן קינדער געקענט נעמען אויף זיך 25 קילאָגראַם?

מען האָט אונדז אַרויסגעיאָגט אין משך פון דריי טעג לויטן סדר פון די גאַסן. דער צוג פון די ייִדן האָט אויסגע־זען שרעקלעך. ייִדן, ווייבער, קינדער מיט פּעקלעך אין די הענט און אויף די פּלייצעס זענען אַרויס אין גלות־וועג. דעמאָלט האָבן מיר נישט געטראַכט, אַז דאָס איז דער לעצ־טער וועג אונדזערער.

מען האָט אונדז אויפגעלאָדן אין לאַסט־וואַגאָנעס און גע־בראַכט קיין וואַרשע.

אין וואַרשע האָט זיך געבילדעט אַ ווייטערדיקער צוג, וועלכער האָט זיך געצויגן קילאָמעטער לאַנג אויף דער ספּאָקאָינע גאַס. דאָס האָט דאָרטן געדאַרפט זיין אַן אי־בערגאַנג־פּונקט און אַ דעזינפעקציע־קאַראַנטין. מיר זאָלן אַריין געלייטערטע אין דעם „גן־עדן" פון וואַרשעווער געטאָ...

דאָ האָט מען פון אונדז צוגענומען דאָס ביסל האָב־און־גוטס, ריכטיקער געזאָגט, דאָס ביסל אָרעמקייט, וואָס די ייִדן האָבן מיט זיך מיטגעשלעפּט. דאָ האָט מען אַלץ גע־וואָרפן אין איין באַרג אויפן הויף. דורך דער נאַכט איז געפאַלן אַ שניי און די פּעק זענען געלעגן אין דער נעץ און געפוילט. די ייִדן האָבן אין גרויס איילעניש גאָרנישט גע־טראַכט צו מאַכן „סימנים" אויף זייערע פּעקלעך, ווייל ווער האָט זיך גאָר געקענט ריכטן אויף אַזאַ זאַך. יעדער האָט גע־מיינט, אַז אָט האָט ער זיין פּעקל צוריק. דאָס האָט גורם גע־ווען, אַז אַ גאָר גרויסער טייל און אפשר טאַקע די מערהייט אַרויסגעטריבענע איז גלייך געבליבן הויל און נאַקעט. אַ גאָר גרויסער טייל האָט שוין אין די ערשטע טעג פון גע־פינען זיך אין וואַרשעווער געטאָ נישט געהאַט וואָס צו עסן און אויף וואָס דעם קאָפּ אַוועקצולייגן.

איך מיין, אַז די גרעסטע טייל זשיראַרדאָווער ייִדן זענען געשטאָרבן אין וואַרשעווער געטאָ פון הונגער און עפּידע־מיעס און האָבן נישט דערלעבט די צייט פון „אַקציעס", „אויסזידלונג" און ליקווידאַציע.

נישט קיין סך צייט בין איך געווען אין וואַרשעווער גע־טאָ. איך און מיין עלטערע שוועסטער רויזע האָבן זיך פאַר־בונדן מיט אונדזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" און מיר זענען אַרויסגעפאָרן אויף אַ הכשרה־פּונקט אין אַ דאָרף אין דער געגנט פון סאָקאָלאָוו־פּאָדלאַסקי. אויך אונדזערע על־טערן זענען אַוועק אין שטעטל ווענגראָוו, אין יענער געגנט.

ווייל איך דאָ באַצייכענען נאָך אַ פאַקט, זייער אַ טרויעריקן פון מיין לעצטן באַזוך אין זשיראַרדאָוו. אַ יאָר שפּעטער, נאָך דעם גירוש, אין ווינטער 1942, האָב איך באַקומען אַ ידיעה פון מיינע עלטערן, אַז זייער לאַגע אין נייעם וווין־אָרט איז זייער קריטיש. זיי האָבן מיר דערביי איבערגעגעבן, אַז זיי האָבן אין זשיראַרדאָוו, פאַרן גירוש, געלאָזט ביי אַ קריסטן, אַ פריינדן זייערע, די הייבאַם, וואָס האָט געוווינט ביי מאַלטשעווסקין אין הויז, עק פאַבריטשנע און ערשטער מאַי־גאַס, אַ טעקע מיט ווערטפולע זאַכן. דאָס וואָס איז דאָרט געווען האָט זיי געקענט אין אַ געוויסער מאָס ראַטע־ווען און אפשר פאַרלענגערן דאָס לעבן. איך האָב איינגע־שטעלט און אין אַ געוויסן פאַרנאַכט אַריינגעפאָרן קיין זשי־

ראַדאָו. אָן דאָקומענטן און אַלס יידישע האָב איך זיך דורכגעגנבעט אַלע געפאַר־פונקטן: די באַן, די וואַרשעווער גאַסן און גאָר באַזונדער די זשיראַרדאָווער גאַסן, וווּ מען האָט מיך געקענט. וועג איך האָב אָנגעקלאָפט אין טיר פון דער קריסטן און זי האָט עפענענדיק מיך דערזען, האָט זי מיך געהייסן גלייך זיך אָפטראָגן, ווייל איך שטעל אין גע־פאָר איר לעבן. איך האָב איר געבעטן, אַז זי זאָל אָפגעבן די זאַכן פון מיינע עלטערן, דאָן האָט זי מיר מיר געבייזערט געזאָגט: — „אויב דו טראָגסט זיך נישט מאָמענטאַל אָפּ גיב איך דיך איבער אין די הענט פון די דייטשן". פאַר־שטענדלעך, אַז איך האָב זיך געמוזט אָפטראָגן. דער אַרגו־מענט אירער איז פאַר מיר געווען גענוג איבערצייגנדיק...

איך האָב דאָן ריזיקירט און זיך אַוועקגעשלייכט אויף דער „בלייך" צו מיין פאַטערס אַ באַקאַנטן קריסט. ער האָט מיך דווקא אויפגענומען גאָנץ שיין. געגעבן א נאַכטלעגער, גע־געבן צו עסן און מיט דער הילף פון נאָך אַ באַקאַנטער קריסטן און איר זון מיך אָפּגעטראַנספּאָרטירט צו פוס ביז מענדזיבאַראוו און פון דאָרטן מיט דער באַן קיין וואַרשע און פון דאָרטן אויף מיין אויפהאַלט־פונקט.

דאָס איז געווען מיין לעצטער באַזוך אין זשיראַרדאָו.

איך האָב מיך אומגעקערט אויף מיין הכשרה־פונקט אין דאָרף. מיינע עלטערן, אַ ברודער און אַ שוועסטערל זענען געשטאַרבן פון טיפוס אין וועגראָווער געטא. מיין קלעזערן ברודער האָט מען צוגענומען אין מיין אָפּוועזנהייט אין אַ טראַנספּאָרט קיין טרבלינקע. מיין עלטערע שוועסטער רוי־זע, וועגן איר זענען פאַראַן פאַרשידענע ווערסיעס. אין ידיעה זאָגט, אַז זי איז אומגעקומען בעת דעם אויפשטאַנד אין טשענסטאָכאָווער געטא און אַן אַנדערע ידיעה זאָגט, אַז זי איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא בעת דעם אויפשטאַנד. איין זאָך איז יעדנפאַלס זיכער, אַז זי האָט גע־נומען אַן אָקטיוון אַנטייל אין דער יידישער קאַמפּס־אַר־גאַניזאַציע אין די גרופּן פון דער חלוצישער יוגנט „דרור".

דער גורל האָט געוואָלט, אַז איך איינע זאָל בלייבן פון מיין גאַנצער מישפּחה. נאָכן אומקום פון מיין פאַמיליע האָב איך זיך אַרומגעוואַלגערט נאָך אויף פאַרשידענע פונקטן אויף „אַרישע"/ פאַפּירן, וואָס קריסטן האָבן מיר געהאָלפן צו שאַפן.

אַ געוויסן מאָל, פאַרנדיק פון וואַרשע קיין סאָקאָלאָוו, האָט מען מיך „געכאַפט" אויף דער באַן אָבער שוין אַלס „אַריערן" און מען האָט מיך אַריינגעזעצט אין „פאַוויאַק". פון דאָרט האָט מען מיך געפירט קיין מיידאַנעק. דאָס איז געווען אין די ערשטע מאָנאַטן פון יאָר 1943.

אין מיידאַנעק האָב איך צווישן אַנדערע יידישע מיידלעך געטראָפן טאָבטשע ראָטשטיין (פייוול באַלימאָווערס טאָכ־טער); צוויי שוועסטער דאָרעמבוס (די טעכטער פון פּינע בלעכער); רייזל מאָשקאָוויטש (דוד הענאָכס טאָכטער) און די לערערן פערלמוטער. אין מיידאַנעק בין איך געווען דריי חדשים און אַלס „קריסטן" בין איך באַפרייט געוואָרן. די אַנדערע יידישע מיידלעך זענען אומגעקומען אויסער איין טאָכטער דאָרעמבוס, וועלכע איז געבליבן לעבן (געפינט זיך איצט אין קאַנאַדע).

צוריקקומענדיק פון מיידאַנעק קיין וואַרשע און זעענדיק די לאַגע אָרום און אָרום (דאָס איז שוין געווען נאָכן אויפ־שטאַנד פון וואַרשעווער געטא) האָב איך באַשלאָסן זיך פאָר־שרייבן פרייוויליק צו פּאָרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד.

אין וואַרשע האָבן זיך אָרומגעדרייט טויזנטער יידישע מיידלעך אויף „אַרישע" פּאַפּירן. די מיידלעך זענען כסדר שאָנטאָזשירט געוואָרן פון פּאָליאַקן, וועלכע מען האָט גערופן „שמאַלצאָווניקעס". זיי האָבן זיך פאָרנומען מיט אויספּרעסן געלט פון זייערע קרבנות און צום סוף זיי דאָך איבערגעגעבן אין דייטשע הענט. פיל פון די דאָזיקע מיידלעך, איך צוויישן זיי, האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין דייטשלאַנד, וווּ עס וועט זיין זיכערער, ווייל די דייטשן אַליין וועלן זיכער נישט דער־קענען מיין יידישקייט. און פאַקטיש איז עס טאַקע אָזוי גע־וועז. מורא געהאַט האָב איך נאָר, וועג איך האָב צופעליק געטראָפן אַ קריסטלעך מיידל פון זשיראַרדאָוו. איך האָב געאַרבעט אין אַ שפּיטאָל אין שטעטל העסלינגען לעבן שטוטגאַרט. דאָרט האָבן מיר זיך שוין דערווואָרט די באַ־פרייונג דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

איך בין געבליבן איינע, אַ זכר־לחורבן פון דער מישפּחה פון לוזער בלומענשטיין (לוזער פלאָם), וועלכער האָט געהאַט אַ בעקערייַ אויף דער פאַבריטשנע גאַס.

סאַבינע האַלצשטיין - באַומאַן

אויף „אַרישע פּאַפּירן"

ביז האַרט פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה איז פּוילן געווען ממש פאַרכאַפּט מיט אַ פאַרמע־לער שינאה צו די ייִדן. אויף די אוניווערסיטעטן פלעגט מען שלאָגן די ייִדישע סטודענטן. עס איז ממש איינגעפירט געוואָרן דער אַריער־פאַראַגראַף אין די פאַך־פאַראייניקונ־גען פון אינזשעניערן, אַדוואָקאַטן, מעדיקערס און אַנדערע פרייע פּראָפעסיעס. אַנטיסעמיטיש־פאַשיסטישע באָיוווקעס פלעגן באַפאַלן ייִדן, אויך ביי אונדז, אין זשיראַרדאָוו, האָבן זיך באַוויזן די נאַציאָנאַליסטישע „פּיקעטן" ביי ייִדישע קראָ־מען, וועלכע האָבן געהיט אַז עס זאָלן אַהין נישט אַריינ־קומען קיין פּאָליאַקן.

ווען פּוילן איז באַפאַלן געוואָרן פון נאַצי־דייטשלאַנד איז געשאַפן געוואָרן אַ מין געשלאָסענער פראָנט. עס האָבן זיך פאַראייניקט אַלע, אָן אונטערשיד פון אַלע פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע ריכטונגען אין איין ווילן צו שיצן דאָס באַ־פאַלענע היימלאַנד. די אַלע מיינט דאָ דער ייִדיש־פּוילישער געזעלשאַפטלעכער פראָנט. אַנדערש איז עס געווען מיט דער דייטשער מינדערהייט, וועלכע האָט זיך אין אַ גאָר באַ־דייטנדיקער צאָל געפונען אין זשיראַרדאָוו, זיי האָבן זיך גאָר געפרייט און באַגריסט דעם דייטשישן אָנגריף. די דאָזיקע דערשיינונג איז אָבער געווען נישט קיין ספּעצי־פיש זשיראַרדאָווער, אַזוי האָבן זיך די דייטשן פאַרהאַלטן כמעט אין גאַנץ פּוילן.

ווען דער פּויליש־דייטשישער פראָנט האָט זיך איינגע־בראָכן האָט די יוגנט אויפן רוף וואָס איז געמאַכט געוואָרן דורך דער ראַדיאָ, זיך געלאָזט גיין קיין וואַרשע, ווו עס האָט זיך געזאָלט פאָרמירן אַ נייע פאַרטיידיקונגס־ליניע אָפּצושלאָגן דעם נאַצישן פאָרויס־מאַרש.

הינטערן שטעטל נאַדאַזשין האָבן אָבער די דייטשן אָנ־געיאָגט די לויפנדיקע אין דער ריכטונג פון וואַרשע און זיי דערשאָסן. פון געפונענע פאָטאָגראַפיעס און דאָקומענטן האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דאָרטן זענען אומגעקומען: די זשיראַרדאָווער יחיאל טאַבאַקסבלאַט (לאַנגיאָריקער אַק־טיווער חבר אין דער קאָמוניסטישער באַוועגונג; ער איז געווען דער לעצטער פאָרזיצער פון דער י. ל. פּרץ־ביבליאָ־טעק אין זשיראַרדאָוו איידער זי איז אַריבער אין רשות פון דער קהילה); משה פלאַמבוים; משה באַוער, וואַרגאַטש — אַלע געטרייע און איבערגעגעבענע חברים. דאָס איז געווען דער ערשטער קלאַפּ. אָבער שפּעטער, אין אָנבליק פון די ווייטערדיקע נאַצישע אַכזריותן און פּיינען האָבן מיר שוין זייער גורל באַטראַכט ווי אַ „גענאָד פון גאָט".

דורך אונדזער שטאָט האָט געשטראָמט אַ פּליטים־כוואַ־ליע. ווען די דייטשן האָבן דער דאָזיקער מאַסע ביי אונדז אָנגעיאָגט האָבן זיי ביי דער עלעקטראָווניע אַרומגערינגלט די פּליטים און אויף זיי געלאָזט זאַלפּן פון מאַשין־געווער. פאַרטאָג האָבן מיר אויפגעזאַמלט די איבערגעבליבענע, וועלכע האָבן נאָך געלעבט און זיי אַריבערגעטראָגן אין לאָקאַל פון דער ייִדישער באַנק, ווו מיר האָבן איינגעאָרדנט אַ פּראָוויזאָרישן און געהיימען שפּיטאָל־פּונקט.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן שוידערלעכע רויב־סצענעס. מען האָט אַלץ צוגענומען, מלבושים, מעבל, סחורות. עס הייבן זיך אָן די ערשטע כאַפּערייען, וואָס האָבן דעם עולם צע־רודערט. מען האָט די מענטשן געפאַנגען ממש ווי ווילדע חיות; דערביי האָט מען אַ טייל פון די דאָזיקע שוצלאָזע דערהרגעט. דייטשן פלעגן אַרומלויפן איבער דער שטאָט ווי משוגענע הינט. קיינער איז נישט געווען זיכער מיט זיין לעבן. אויך איך בין געכאַפּט געוואָרן אויף אַרבעט. איך האָב געשייערט די פּאָדלאָגעס אין שמוציקע שטאַלן. צוזעענדיק וואָס עס ווערט געטאָן מיט דער ציווילער באַ־פעלקערונג האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַנטלויפן קיין מזרח, אויף די געביטן וואָס זענען אָקופּירט געוואָרן דורך די סאָוועטן. עס האָט אויסגעזען ווי אַן אמתע פעלקער־וואַנ־דערונג.

איך האָב צוזאַמען מיט מיין מאַן מרדכי בוימערדער און מיין שוועסטערקינד אַברהם ווייסבראָט זיך געלאָזט מיט דער פּליטים־כוואַליע אויף יענער זייט בוג. מיט אַכט חדשים שפּעטער זענען מיר דורך דער גרינער גרענעץ געקומען צוריק פון יענע געביטן קיין זשיראַרדאָוו.

קומענדיק האָבן מיר גלייך איינגעזען אונדזער פאַטאַלן טעות. דאַן האָט מען שוין געמויערט די געטאָ־ווענט אין וואַרשע. די ייִדן זענען דאַן אָבער נאָך נישט געווען באַ־וווּסטזיניק וועגן זייער טראַגישער צוקונפט.

ביי אַ גאָר גרויסן פראָסט האָט מען אונדז אין יענעם ווינטער פון 1941 אַריינגעשליידערט אין וואַרשעווער גע־טאָ. מיר האָבן געהאַט דאָס געפיל, אַז יעדער האָט דאָס רעכט אונדז צו שלאָגן; אַז מיר מוזן אומקומען פון הונ־גער און עפּידעמיעס. פון דרויסן האָט מען אויף אונדז גע־קוקט מיט פאַראַכטונג. די געטאָ איז געווען שטאַרק אי־בערבאַפעלקערט; עס איז פּשוט געווען שווער זיך דורכצו־באַקומען אין די גאַסן. נישט געקוקט אויף דער דאָזיקער „באַוועגונג" האָבן מיר זיך אָבער געפילט ווי פאַרשפּאַר־טע אין אַ תפיסה. אין געטאָ האָבן מיר, זשיראַרדאָווער, זיך באַמיט צו זיין צווישן זיך אין קאָנטאַקט. די מערהייט פון אונדז האָט דורכגעמאַכט שווערע צייטן, פּשוט עס איז נישט געווען פון וואָס צו לעבן. נאָר געציילטע האָבן באַוויזן ווי עס איז זיך איינצואָרדענען. צווישן די דאָזיקע גליקלעכע זענען געווען רחל רייכערט, וועלכע האָט געהיט אַ קינד ביי אַ שמוגלער־מישפּחה. אַן ענלעכע שטעלע האָט געהאַט אַנדזשע קזשאָנזשעניצער. איך פלעג זיך אויך טרעפן מיט מיטיע אַלטמאַן, מיט וועלכער איך בין עטלעכע מאָל אַרויס מחוץ דער געטאָ מיט דער כוונה ערגעץ דאָרטן זיך איינ־צואָרדענען. מיר האָבן דורכגעשניטן אַ שטיק פּוילן, דער־גאַנגען אַזש ביז לובלינער געגנט, ווו מיטיע האָט געהאַט קרובים. נאָך צען טעג זיך אַרומוואַלגערן זענען מיר געקו־מען צוריק קיין געטאָ מיט גאָרנישט.

מיר פּרווון ווערן „שמוגלערס"

בכלל האָבן קינדער אָנגעהויבן צו ווערן די באַשפּייזערס פון די מישפּחות. זיי, די קינדער, איז געווען לייכטער אומ־באַמערקטערהייט אַרויסצובאַקומען זיך פון געטאָ און זיך פאַרנעמען מיט אַריינשמוגלען לעבנס־פּראָדוקטן אין געטאָ אַריין. אויף אַזאַ אופן האָבן טאַקע די קינדער פון מיין ברודער עזריאל, די פערצן־יאָריקע בראָנקע און די צוועלף־יאָריקע רעגינע, געשמוגלט שפּייז און אויסגעהאַלטן די מישפּחה. דער אופן ווי אַזוי די קינדער פלעגן זיך אַרויס־קריגן פון געטאָ זענען געווען פאַרשידענע. זיי פלעגן זיך אַרויפכאַפּן אויפן לויפנדיקן טראַמוויי דורך דער געטאָ. ער פלעגט דאָרטן לויפן מיט דער פולער קראַפט. מיטן דאָ־זיקן טראַמוויי פלעגן די קינדער אַריבערפאָרן אויף דער „אַרישער זייט". אָפטער פלעגן זיי זיך אָבער אַריבער־דראַפּען איבערן געטאָ־מויער, אַריבערשפּרונגען אויף דער צווייטער זייט און דאָרטן פאַרשוווּנדן איידער דער דייטשי־שער וועכטער האָט זיי באַמערקט.

אויך איך האָב געפּרוווט מאַכן אַזאַ עקספּעדיציע. די קינדער פון מיין ברודער לערנען מיך די דאָזיקע שמוגל־מלאכה. מיין אויסזען איז אַ „גוטער"; אַן „אַרישער". צוזאַ־מען מיט בראָנקען שפּרינגען מיר אַרויף אויפן דורכפאָרנ־דיקן טראַמוויי און מיר ווערן אַרויסגעפירט פון געטאָ. אָפּפאָרנדיק נאָך עטלעכע סטאַנציעס גייען מיר אַראָפּ. בראָ־ניע ווערט פאַרשוווּנדן אין איין ריכטונג, בשעת איך פאַר־נעם זיך אויף אַן אַנדער זייט. אָבער די „שמאַלצאָווניקעס" 1) האָבן מיר גלייך באַמערקט. שוין בין איך פון זיי אַרומגע־רינגלט און זיי פאָדערן פון מיר אויסקויף־געלט, אין קעגנ־פאַל דראָען זיי מיך מיט „אַלעיאַ שוכאַ" 2). איך זאָג זיי, אַז דאָס מאָל מאַכן זיי אַ טעות, איך בין נישט קיין ייִדישע. איך ווייס נישט צי זיי האָבן מיך געגלייבט, יעדנפאַלס זיי האָבן מיך אָפּגעלאָזט.

געשמוגלט האָב איך ביים פּאַרקאַן, וואָס איז געווען ביים סוף פון עלעקטראָראַלנע גאַס צום פּלאַץ גזשיבאָווסקי צו. אויפן צווייטן זייט געטאָ־פּאַרקאַן פלעגט געוויינטלעך אָפּ־וואַרטן מרדכי. ביים פּאַרקאַן אין געטאָ האָט פּאַטרולירט משה יאַקובאָוויטש און איך בין געווען זיכער, אַז משה וועט באַקומען אַ וואָרענונג אויב עס וועט דראָען אַן אומ־דערוואַרטע געפאַר. אָבער איך האָב נישט באַמערקט ווי פון הינטן האָט מיך אַ כאַפּ געטאָן אַ „גראַנאַטאָווער" פּאָ־ליציאַנט 3), פּונקט אין יענעם מאָמענט, ווען איך האָב מיך געוואָלט אַריבערכאַפּן איבערן מויער. דער אויסקויף־פּרייז וואָס דער פּאָליציאַנט האָט פאַרלאַנגט איז געווען אַ צו הויכער און נישט האָבנדיק קיין ברירה האָב איך מיך גע־לאָזט אַרעסטירן. מען האָט מיך אַוועקגעפירט אין קאָמי־סאַריאַט. דאָרטן האָט מען צונויפגעבראַכט ענלעכע ווי איך. ווען עס האָט זיך אָנגעקליבן אַ גרופּע פון אַ מאַן דרייסיק האָט מען אונדז אַלעמען, ביי דער באַגלייטונג פון צוויי פּאָליציאַנטן, גענומען פירן אין אַ מאַרש אין דער ריכטונג פון געטאָ־טויער פון נאַלעווקי. פון אָנהייב האָט זיך גע־דוכט, אַז זיי וועלן זיך באַנוגענען מיט דעם, וואָס זיי וועלן אונדז אַריינוואַרפן אין געטאָ. אָבער גלייך איז אונדז גע־וואָרן קלאָר, אַז זיי פירן אונדז גאָר צו דער תפיסה, וואָס איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען „גענשוווקע" 4). הכלל עס איז קלאָר, אַז עס לוינט בעסער זיך אָפּטראָגן.

מיר האָבן מאַרשירט אויף נאַלעווקי אין מיטן גאַס. גע־היט האָט אונדז איין פּאָליציאַנט פון פאָרנט און איינער פון הינטן. ביז דעם טראָטואַר, ריכטיקער, פון דער „פריי־הייט", האָט אונדז אָפּגעטיילט נישט מער ווי צוויי טריט. דורך נאַלעווקי איז דאַן דורכגעגאַנגען מאַניע וויינטראַוב. דערזעענדיק מיך האָט זי מיט וווּנקען צוגעגעבן מוט און אָנגעדייט, אַז מען וועט מיר העלפן. זי האָט אַלאַרמירט מיינע און מרדכיס מישפּחות. מיר דרייען זיך אַריין אין גענשע. די גאַס איז געווען געפּאַקט מיט אַ געדיכטער מאַ־

---

1) „שמאַלצאָווניקעס" — פּוילישע אונטערוועלטניקעס, וואָס פלעגן לויערן איבער די וואַרשעווער „אַרישע" גאַסן אויף יידן און זיי שאַנטאַזשירן.

2) „אַלעיאַ שוכאַ" — אויף דער דאָזיקער אַלייע האָט זיך גע־פונען די געשטאַפּאָ.

3) „גראַנאַטאָווע" פּאָליציי — די פריערדיקע פּוילישע פּאָליציי, וואָס האָט זיך איינגעגלידערט אין דינסט פאַר די דייטשן.

4) „גענשוווקע" — די תפיסה האָט זיך געפונען אויף גענשע געס.

סע. ווען איך וואָלט געקענט מאַכן אַ שפּרונג, די צוויי טריט צום טראָטואַר, וואָלט איך געווען אַ געראַטעוועטע. איך האָב אָבער מורא פאַר מיינע מיטגייערס, די אַנדערע וואָס ווערן געפירט דורך דעם קאָנוואָי. זיי קענען רעאַגירן לרעה, צוליב מורא, אַז מען וועט זיך אָן זיי נוקם זיין. איך האָב דעריבער וועגן מיין פּלאַן איבערגעגעבן מיין נאָענטן שכן אין מאַרש און באַקומען זיין הסכמה. נישט טראַכטנדיק לאַנג, ווען די גרופּע האָט זיך דערנעענטערט צום ראָג פון די גאַסן גענשע־זאַמענהאָף האָב איך אויסגענוצט דעם מאָמענט, ווען דער פּאָליציאַנט האָט פאַררויכערט אַ פּאַפּיראָס און בין אַנטלאָפן.

מיר ווערן „אַריער"

די דאָזיקע כסדרדיקע שוידערלעכע נערוון־שפּאַנונג האָט אונדז געצוווּנגען אַרויסצוגיין פון געטאָ. פאַר מרדכין איז דאָס געווען נישט גאָר פון די גרינגע זאַכן. אומעטום האָבן געלויערט די שמאַלצאָווניקעס. די גראַנאַטאָווע פּאָליציי האָבן אַרום געטאָ אָפּגעהיט יעדן מעגלעכן דורכגאַנג. מען האָט דעריבער געמוזט אָנקומען צו מאַכערס, וואָס האָבן פאַר גוט געצאָלט דאָס דאָזיקע שוין דערליידיקט. צוזאַמען מיט אַ גרופּע ייִדן פון די דייטשישע שעפּער און מיט אַ דייטשישן אַרויספאָר־שיין, איבערגעדעקט מיט אַ ברעזענט, איז מרדכי אַרויסגעפאָרן מחוץ דעם געטאָ־טויער.

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָב איך באַקומען די ידיעה, אַז ער איז גליקלעך אָנגעקומען קיין ווענגראָוו און דעם אָנזאָג אַז אויך איך זאָל קומען. כ׳בין אַרויס פון געטאָ דורך דער גרויסער געריכטס־געביידע, וואָס איז לעצטנס, פאַר דער מילחמה, אויסגעבויט געוואָרן אויף דער לעשנאָ גאַס און געווען פאַראייניקט מיט דער אָגראָדאָווער גאַס. דער טאָג איז געווען אַ זוניקער און אַ וואַרעמער. ווען איך בין אַרויף אויף די טרעפּ פון דער געריכטס־געביידע האָט דער קאָשטשיאָל־גלאָק פון לעשנאָ גערופן צום געבעט. עס איז געווען אַ מאָדנע בילד — אין קאָשטשיאָל אַריין האָבן זיך געצויגן מענטשן מיט די ייִדישע אָפּצייכענונגען די מגן־דודס, אויף די אָרעמס. געווען זענען עס משומדים 5). דער אַריינגאַנג צו די געריכטן איז געווען פון דער ייִדישער געטאָ־זייט, פון לעשנאָ. ווער עס האָט אָבער געוווּסט דעם פּלאַן פון דער דאָזיקער געביידע האָט לייכט געקענט זיך אָריענטירן און געפינען דעם אַרויסגאַנג אויף דער אַרישער זייט. מען האָט נאָר געדאַרפט זיין זייער פאָרזיכטיק. שוין זייענדיק אינעווייניק אַראָפּנעמען פון אָרעם דעם ייִדישן צייכן און שוין ווי אַן „אַריערין" אַרויסגיין אויף דער צוויי־טער זייט, דער „אַרישער" — אויף דער אָגראָדאָוואַ גאַס.

אין ווענגראָוו האָבן מיר געטראָפן אַ הייפל זשיראַרדאָווער. אין דאָזיקן שטעטל איז נאָך פאַרהעלטנישמעסיק געווען לייכטער צום לעבן. כדי צו פאַרדינען אויף חיונה האָבן מיר געקויפט אַ האַנט־מילכל (די גרייס כמעט פון אַ פלייש־מאַשינקע). נאָך דעם זיך באַזאָרגט מיט תבואה און גע־מאָלן מעל. נאָך אַ געוויסער צייט האָט זיך מרדכי אַזוי אויסגעספּעציאַליזירט, אַז ער האָט פּראָדוצירט מיטן דאָזיקן פּרימיטיוון מילכל פיינע ווייצענע מעל.

אין ווענגראָוו האָבן מיר אָפט געזען צעשע קליין און איר מישפּחה. זלמן שוחט האָט דאָ געהאַט אַ רייכן ברו־דער, מענדל קליין, אַ מילנער, ביי וועמען זיי האָבן געוווינט. זלמנס ברודער, מענדל, איז געווען אַ טיפּ, וואָס איך האָב אים גוט באַהאַלטן אין מיין זיכרון. ער איז געווען אַ הוי־כער מיט אַ שטאָלצער פיגור, אַ ווייסע באָרד און ווייסע האָר, און שטענדיק געגאַנגען אין שניי־ווייסע זאָקן. ער איז דורך אַלעמען געווען געשעצט. כדי צו פאַרדינען אויף לעבן פלעגט צעשע אָפט אַרויסגיין פון געטאָ און צו דעם צוועק פלעגט זי לייען ביי מיר מיינע אַרישע פּאַפּירן. ביידע האָבן מיר געוווּסט, אַז די דאָזיקע דאָקומענטן זענען ווערט־לאָזע, פאַלסיפיקאַטן. נישט האָבנדיק קיין ברירה פלעגן מיר ביידע, בייטנדיק זיך צווישן זיך, נוצן די דאָזיקע „פּאַפּירן".

„אסתר המלכה" און וועלוול קצב פון ווענגראָווער געטאָ

די מאַכט איבער די ייִדן אין ווענגראָוו האָט געהאַט, ווי אומעטום, אַ ייִדנראַט. נישט־אָפיציעל איז אָבער דער גורל פון די ייִדן געלעגן אין די הענט פון אַ פרוי — איר נאָמען איז געווען אסתר און די ייִדן האָבן איר טאַקע גערופן „אסתר המלכה". זי איז געווען אַ קליינע, אַ גראָבע, מיט אַן אָנגעבלאָזענעם פּנים. זי האָט עפּעס געהאַט קאָמבינאַ־ציעס מיט דער געשטאַפּאָ און עס איז בעסער געווען איר אָפּצוטרעטן דעם וועג. גלייך פון אָנהייב האָבן מיך אַלע פאַרזיכערט, אַז זי איז אַ גוטע און אַ גערעכטע און פאַר־דינט דעם נאָמען אסתר־המלכה, מיט וועלכן מען האָט איר געקרוינט. זי פלעגט ראַטעווען ייִדן פון די הענט פון דער געשטאַפּאָ. דערביי ריזיקירט מיט איר אייגענער זיכערקייט. די מענטשן האָבן געגלייבט אז אסתר היט אונדז אָפּ פון אַל דאָס בייז. עס זענען אָבער געווען פאַלן וואָס אַפילו אסתר איז קעגן זיי געווען מאַכטלאָז. צו די דאָזיקע פאַלן דאַרף פאַררעכנט ווערן די געשיכטע פון דעם קצב וועלוול, וואָס האָט געהאַט אַ יאַטקע.

מען האָט וועלוולען קצב געכאַפּט ווען ער האָט אומלע־גאַל געשאָכטן אַ קאַלב. גלייך אויפן אָרט האָט מען אים אַרעסטירט און אין דריי טעג אַרום האָט מען אים געפירט צו דער תליה אויפן תפיסה־הויף. וועלוול איז געווען אַ גיבור, ער האָט זיך אָפּגעריסן פון דער תליה־שטריק און אַנטלאָפן צו דער פרוי און קינדער. די הענקערס זענען געוואָרן אַזוי איבערראַשט, אַז זיי האָבן זיך אין דער ער־שטער מינוט פאַרלוירן און נאָך אים זיך נישט נאָכגעיאָגט.

---

5) די דייטשן האָבן אויך די משומדים, אָפּשטאַמיקע פון ייִדן באַטראַכט ווי „ייִדן", און זיי פאַרשפּאַרט אין געטאָ.

אין משך פון ווייטערדיקע דריי טעג איז וועלוול קצב געווען ביי זיין פרוי. דאָס גאַנצע שטעטל איז געקומען אים אָנקוקן און יעדערער האָט אים געגעבן פאַרשידענע עצות.

ווען עס זענען סוף־כל־סוף געקומען די זשאַנדאַרן אים אַרעסטירן, האָבן זיי אים שוין נישט געפונען. דאַן איז אַרויס דער באַפעל צום ייִדנראַט, אַז וועלוול זאָל זיך צו־שטעלן אין משך פון געציילטע שעהן. אויב דאָס וועט נישט געשען וועלן זיי צונעמען דעם גאַנצן ייִדנראַט מיט דעם פאָרזיצער בראש. מען האָט אומעטום געזוכט וועלוולען, דעם דאָזיקן ריז, אָבער אָן דערפאָלג.

די באַפעלקערונג איז געווען פאַרצווייפלט. די ייִדן האָבן דאָס באַטראַכט פאַר זייער סוף. עס האָט דעריבער אַרויס־גערופן אַן אַלגעמיינע פאַרוווּנדערונג ווען אין דער באַ־שטימטער שעה איז וועלוול אַרויס פון זיין באַהעלטעניש און זיך פרייוויליק איבערגעגעבן אין די הענט פון דער זשאַנדאַרמעריע. אַ בית־עולם־שטילקייט האָט זיך אַראָפּ־געלאָזט אויפן שטעטל; מען האָט פאַרמאַכט די הייזער; פאַר־האַקט די לאָדנס און אין די גאַסן האָט מען נישט געזען קיין לעבעדיקן נפש ווען מען האָט צום צווייטן מאָל געפירט וועלוולען צו דער תליה. אַ טיפער אומעט האָט אַרומגענומען דאָס שטעטל. די מענטשן האָבן נישט געוואַגט אָנצוקוקן איינער דעם צווייטן אין די אויגן אַריין. יעדערער האָט גע־פילט, אַז ער האָט פאַרלוירן עפּעס אַ ווערטיקס.

וועלוול קצב איז געווען אַ פּשוטער עמך־ייִד. ער האָט זיך אָבער נישט געוואַקלט צו ברענגען זיך פאַר אַ קרבן, כדי צו באַפרייען די איבעריקע ייִדן פון דער פאַראַנטוואָרט־לעכקייט. אָבער וואָס פאַר אַ ווערט האָט געהאַט זיין קרבן, אַז מיר זענען שוין אַלע סיי ווי געווען פאַרמישפּט צום טויט.

עס איז אונדז נישט געגעבן געוואָרן די געלעגנהייט גוט צו באַוויינען ווי געהעריק דעם דאָזיקן קרבן ווי אין אַ גע־וויסן טאָג איז פאַרשפּרייט געוואָרן די ידיעה, אַז מען האָט „אסתר המלכהן" אַרויסגערופן צום דייטשישן קאָמיסאַר און איז זי נישט נישט געקומען ביינאַכט צוריק אַהיים. אין דער פרי איז באַקאַנט געוואָרן די טרויעריקע נייס, אַז אסתר איז אין דער זעלביקער נאַכט אַריבערגעפירט געוואָרן קיין שעדלעץ און דאָרטן האָט מען איר אַוועקגעשליידערט צו די דרעסירטע געשטאַפּאָ־הינט, וועלכע האָבן איר צעריסן אויף שטיקער.

איצט האָבן מיר שוין אַלע געזען, אַז אונדזער סוף איז באַשיינפּערלעך נאָענט. די ייִדן האָבן אָנגעהויבן צו בויען באַהעלטענישן; אַ טייל זענען אַנטלאָפן אין די אַרומיקע וועלדער, כדי זיך פאַראייניקן מיט די פּאַרטיזאַנער. צום שלאָפן פלעגט מען זיך שוין נישט אויסטאָן. מען האָט אויס־געשטעלט נאַכט־וואַכן, וועלכע האָבן באַצייטנס געדאַרפט מודיע זיין וועגן די מעגלעכע געפאַרן וואָס קומען אָן.

הגם מיר זענען געווען פאַרמישפּט צום טויט האָבן מיר דאָך אין אַ געוויסער פאָרעם געפירט אַ קאַמף פאַרן לעבן.

אין אַזאַ אָט אַטמאָספער האָט זיך דערנעענטערט דער דעמאָלטיקער יום־כיפּור. עס איז גאָר נישט שווער זיך פאָרצושטעלן ווי עס האָט אויסגעזען דער דעמאָלטיקער כל־נדרי. אויף דעם דאָזיקן טאָג האָבן זיך כמעט אַלע אַנט־רונענע ייִדן אומגעקערט פון די וועלדער און דערפער; זע־נען אַרויסגעקראָכן פון די באַהעלטענישן און שוץ־קעלערס, כדי צו פאַראייניקן זיך מיט די אייגענע, מיטן גאַנצן ייִדישן כלל, אין דעם קאָלעקטיוון געבעט אויף אַ נס... געוווּסט האָבן מיר טאַקע, אַז נאָר אַ נס קען אונדז ראַטעווען.

די „אַקציע" אין ווענגראָווער געטאָ

די דייטשן האָבן גראָד דעם דאָזיקן טאָג אויסגעקליבן כדי דורכצופירן זייער בלוטיקע „אַקציע". ווען מיר אַלע זענען געלעגן אין די אָנטועכצן, אויף די געלעגערס, איז געקומען דער סיגנאַל פון אונדזערע נאַכט־וועכטערס, אַז די געפאַר רוקט זיך אָן. מיר זענען געוואָרן אויפגעציטערט, ממש ביז טויט.

עס איז שווער זיך אומצוקערן אין די רעיונות און דער־ציילן אַלע פּרטים פון יענע געשעענישן. איך וויל אָבער דאָ, כאָטש פיל־ווייניקער דערציילן וואָס עס איז דאַן געשען. עס איז געווען קעגן אונדזערע כוחות זיך לאָזן צו אומברענ־גען פון די פאַרהאַסטע דייטשן מיט הכנעה; זיך צו לאָזן אויסקוילענען אָן ווידערשטאַנד. מיר האָבן נישט געוואָלט, אַז זיי זאָלן דערלעבן זען אונדזער אומקום אָן פּראָטעסט. מען האָט זיך געמוזט נעמען אין אייזערנע צוואַנגען און אַוועקגיין. אויפרייסנדיק זיך פון די בעטן און נאָכן געזעגע־נען זיך מיט די יעניקע וואָס זענען געבליבן, זענען מיר, אין דער נאָך פינצטערער נאַכט, אַרויס אין גאַס. די גאַסן האָבן געווימלט מיט גרופּעס מענטשן, וועלכע האָבן זיך געשאַרט ביי די ווענט. אויספילנדיק די געפאַרפולע לאַגע האָט יעדער פון זיי געזוכט אופנים ווי אַזוי זיך צו אַרויס־צובאַקומען פון געטאָ אָדער זיך אויסבאַהאַלטן.

עס איז שוין אָבער געווען צו שפּעט. דאָס שטעטל איז געווען אַרומגערינגלט פון די נאַצישע מערדערס. מיר האָבן זיך פאַקטיש געפונען אין אַ פּאַסטקע. האַנט ביי האַנט מיט מיין מאַן מרדכי האָבן מיר זיך גערוקט פאָרויס, געטאַפּט און געזוכט אין דער פינצטער אַלע מעגלעכע דורכגענג און שפּאַרונעס, אָבער נישט געפונען אין ערגעץ די מעגלעכ־קייט אַרויסצובאַקומען זיך פון דער נעץ. געטריבן פון בלינדן אינסטינקט האָבן מיר זיך דערשלעפּט ביז די דייטשישע מיליטערישע באַראַקן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ, ווו מיר האָבן זיך באַהאַלטן.

מיטן זון־אויפגאַנג איז טאַקע אויפן זעלביקן ספּאָרט־פּלאַץ פאָרגעקומען דאָס וואָס די דייטשן האָבן גערופן „אַקציע" — פאַקטיש אַן אַכזריותדיקער מאַסן־מאָרד איבער שוצלאָזע זקנים, פרויען און קינדער. אויפן פּלאַץ האָט מען פאַר אונ־דזערע אויגן אויסגעמאָרדעט אונדזער פאָלק. עס איז נישט געווען קיינער וואָס זאָל זיך פאַר אונדז אָננעמען.

ליגנדיק אין אונדזער באַהעלטעניש, אויפן דריטן טאָג, האָבן אונדז פּאָליאַקן אַרויסגעצויגן. זיי האָבן אונדז געגעבן וואַסער זיך אָנצוטרינקען און צוגעיאָגט מיר זאָלן זיך וואָס גיכער פון דאַנען אָפּטראָגן, ווייל די דייטשן נישטערן נאָך אַלץ אַרום. מיט דער כוונה זיך צו דערשלאָגן צום וואַלד האָבן מיר אָנגעהויבן גיין אין דער דאָזיקער ריכטונג מיט די זייטיקע גאַסן.

די הייזער זענען געשטאַנען פאַרמאַכטע, שווייגנדיקע. די מענטשן וואָס מיר טרעפן אָן אין וועג קוקן אונדז אָן און שווייגן. זיי האָבן מורא פאַר די דייטשן.

די האַרבסט־זון האָט גאָר געמיטלעך געשיינט. די וועלדער און די פעלדער האָבן געאָטעמט מיט רויקייט. איך האָב אָבער געפילט, אַז די פּעטליע אַרום אונדזער האַלדז ווערט אַלץ ענגער, אַז דער גורל פון די ייִדן איז שוין אַ גע־חתמעטער. וואָס ווייטער? מיר זענען אויסגעמאַטערט, אויס־געפּייניקט, אָנמעכטיק.

אַ שטיקל אָנהאַלט און האָפענונג האָט מיר צוגעגעבן דער געדאַנק, אַז איך האָב ברידער אין אַמעריקע. דאָס האָט לייכטער געמאַכט דעם ווייטיקדיקן געפיל, אַז מען איז אַ געיאָגטע חיה...

די נעכט האָבן מיר פאַרבראַכט ביים היטער פון דעם עוואַנגעלישן בית־הקברות אין פּרושקאָוו. אָבער אין טעג? די טעג זענען געווען לאַנגע און פול מיט געפאַר. אָן אַ וועלכן עס איז ציל, פלעגן מיר, טאָג־איין טאָג־אויס, זיך אַרומ־שלעפּן וואָס ווייטער פון פּרושקאָוו, כדי נישט צו דעמאַס־קירן אונדזער נאַכטיקע „מאַלינע".

דער דאָזיקער אופן נע־ונד איז געווען ביטער און אָן אַ שטראַל פון האָפענונג. די טאָג־טעגלעכע ידיעות האָבן גע־בראַכט כסדר וואַקסנדיקע ניצחונות פון די דייטשן.

מיר האַנדלען מיט „הייליקע בילדער"

אין אַ געוויסן טאָג איז אונדז איינגעפאַלן, אַז עס וועט זיין זיכערער ווען מיר וועלן זיך צונויפמישן מיטן המון. דאַן זענען מיר אַוועק קיין וואַרשע. אָבער גייענדיק אויף דער גאַס נאָווי־שוויאַט האָבן מיר דערפילט די גיריקע נאָכ־שפּיאָנירנדיקע אויגן פון אַ שמאַלצאָווניק. מען האָט גע־דאַרפט עפּעס צוטראַכטן אויף שנעל, ווייל אַנדערש, אַ ניט־אויסגערעכנטער שריט און מיר זענען פאַרלוירן. וווהין אַנט־לויפן איז נישט געווען. אין דעם דאָזיקן מאָמענט האָט זיך אין אונדזער ריכטונג דערנעענטערט אַ יונגע און סימ־פּאַטישע קלויסטער־שוועסטער. אָ, ווי זיכער, טראַכט איך, וואָלט איך געווען ווען איך געפין זיך אין איר שוואַרצן קלויסטער־טראַכט. אָדער לכל־הפּחות אונטער איר פריינט־שאַפט, וואָס וואָלט אונדז אויף אַ וויילע אָפּגעראַטעוועט פון דעם פאַרפאָלגנדיקן שמאַלצאָווניק.

אויסגלייכנדיק אונדזערע טריט מיט אירע, זענען מיר צו איר צוגעגאַנגען און זיך באַגריסט מיט איר אין אַ טאָן פון אַלטע באַקאַנטע, בעטנדיק איר זי זאָל גיין צוזאַמען מיט אונדז, ווייל מיר דאַרפן טאַקע קויפן הייליקע בילדער. עס וואָלט גוט געווען ווען זי באַגלייט אונדז, כדי בייהיל־פיק צו זיין אין דעם. מיר דערקלערן איר, אַז דאָס קויפן מיר די דאָזיקע זאַכן נישט נאָר פאַר אונדז, נאָר פאַר דער גאַנצער גמינע מיר וואָלטן דעריבער געדאַרפט געפינען אַ הורטאָווניק, ווו די פּרייזן זאָלן זיין צוגעפּאַסטע.

זייטיק פאַרקוק איך און אָבסערוויר אונדזער פאַרפאָלגער, וועלכער פילט זיך טאַקע ווי אַן אַנטוישטער אין זיינע שפּורן אָבער פאָרט נישט אין גאַנצן זיכער, אַז ער האָט גע־בלאָנדזשעט.

די קלויסטער־שוועסטער איז געווען אַ ביסל פאַרוווּנ־דערט, אָבער זי האָט אונדז גערן געהאָלפן. זי האָט אונדז מיט דער גאַס נאָווי־שוויאַט געפירט צו איינעם פון די דאָרטן פאַראַנענע הורט־געשעפטן, ווו מען האָט פאַרקויפט די קריסטלעכע „תשמישי־קודש". מיר זענען אַריין אין גע־שעפט און אין דער זעלביקער צייט האָבן מיר פון אויג ניט אָפּגעלאָזט דעם שמאַלצאָווניק, וועלכער האָט אונדז אַלץ פאַרפאָלגט. ער האָט זיך געדרייט פאַר דעם געשעפט און, משמעות, געוואַרט ביז מיר וועלן אַרויסגיין. סוף־כל־סוף איז עס אים נמאס געוואָרן, געהאַלטן, ווייזט אויס, אַז ער האָט דאָס מאָל פאַרשפּילט און איז פאַרשוווּנדן.

מיר האָבן באַטראַכט די הייליקע בילדער און זיך נישט שטאַרק געאיילט מיטן איינקויפן. ווען מיר זענען אַרויס פון דעם געשעפט צוזאַמען מיט דער קלויסטער־שוועסטער, מיטן פּעקל איינגעקויפטע סחורה איז שוין געווען פינצטער.

אין דער דאָזיקער נאַכט זענען מיר שוין געקומען קיין פּרושקאָוו ווי סוחרים פון די קלויסטערשע הייליקייטן. מען האָט נאָך געדאַרפט אויספּרובירן אויף ווי ווייט אונדזער נייער פאַך וועט אונדז טאַקע ברענגען נוצן. מיר זענען אַוועק קיין בלוינע. עס איז גראָד געווען זונטיק. נישט ווייט פון קאָשטשיאָל האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט און דאָרטן זיך צעלייגט מיט אונדזער סחורה און געוואַרט. די מענטשן זענען פּונקט דאַן אַרויס פון דעם קאָשטשיאָל און זיך טאַקע פאַר־האַלטן ביי אונדזער שטעל — זיי האָבן אויף אונדז נישט געקוקט, נאָר באַטראַכט די סחורה, אויף די אויס־געשטעלטע הייליקע בילדער. געפרעגט אויף די פּרייזן און טאַקע געקויפט, הגם, מיטן אמת גערעדט, האָבן מיר נישט מיט גאָר גרויסן חשק די דאָזיקע זאַכן פאַרקויפט. אַזוי איז ווידער אַריבער נאָך אַ טאָג און מיר האָבן שוין געהאַט די מעגלעכקייט זיך אומצוקערן קיין פּרושקאָוו.

פון דעם דאָזיקן טאָג אָן האָבן מיר זיך שוין מער קיין מאָל זיך נישט צעשיידט מיט אונדזערע „הייליקע". וווהין מיר זענען נאָר געגאַנגען זענען זיי געווען מיט אונדז. זיי האָבן אונדז געדינט ווי אַ שוצמיטל קעגן די שאַנטאַזשיסטן, וועלכע זענען געווען גרייט צו פאַרקויפן אַ ייִדן צו די דייטשן אַפילו אָן די פאַררעטערישע דרייסיק זילבערשטיק. די דאָזיקע בילדער האָבן אונדז אויך געהאָלפן אַרויסצו־רופן צוטרוי ביי אונדזערע באַלעבאַטים פון דעם בית־

הקברות; זיי האָבן נאָך מער געגלייבט, אַז מיר זענען טאַקע די יעניקע וועמענס נעמען עס געפינען זיך אין די דאָקו־מענטן. אָבער נאָך דעם אַלעמען האָט שטענדיק געלויערט אַ געפאַר און מען האָט זיך געמוזט שטענדיק האַלטן אויף דער וואַך און אָפּהיטן יעדן שריט.

אָבער סוף־כל־סוף האָבן אונדז די זשאַנדאַרן געכאַפּט בעת אַן אָבלאַווע אויף שמוגלערס. צוזאַמען מיט די אַנדערע פאַרהאַלטענע האָט מען אונדז אָפּגעפירט צום אַרבעטסאַמט אין סאָכאַטשעוו. דאָ האָט מען אַלעמען לעגיטימירט. אונ־דזערע דאָקומענטן זענען דאָך געווען פּשוטע פאַלסיפיקאַטן. דער באַוווסטזיין, אַז די דאָזיקע דאָקומענטן האָב איך אַליין „פאַבריקירט" האָט נאָך מער ביי אונדז פאַרשטאַרקט די שרעק.

אויף שקלאַפן־אַרבעט קיין דייטשלאַנד

אָבער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעם דייטשישן אַרבעטסאַמט אין סאָכאַטשעוו איז געגאַנגען דער עיקר אין ווערבירן אַרבעטס־כוחות כדי זיי צו שיקן קיין מיזרח־פּרייסן. מרדכי האָט דורך זיין פאָרגעפיל זיך אַריינגעשאַרט אין דער אויסגעטיילטער גרופּע ווערבירטע אַרבעטער. דאָס זעענדיק בין איך אויך אַריבער אין דער דאָזיקער גרופּע. צוזאַמען מיט די אַנדערע האָט מען אונדז אָפּגעפירט קיין וואַרשע און דאָרטן איינגעאָרדנט אין דער געביידע פון דער פריִערדיקער גימנאַזיע אויף דער סקאַרישעווסקע גאַס. פון דאַנען פלעגט מען יעדע פּאָר טעג איבערשיקן אַרבעטער־טראַנספּאָרטן קיין דייטשלאַנד. און אָט דאַרפן מיר אַדורכ־גיין דער מעדיצינישער קאָמיסיע, ווו מרדכי האָט גלייך געקענט דעמאַסקירט ווערן... אָבער וואָס האָבן מיר געהאַט צו פאַרלירן. גראָד האָט דעם טאָג דיזשורירט אַ דאָקטערין... מרדכי איז אַדורך דער דאָזיקער אינספּעקציע ממש על־פּי־נס נישט דערקענט געוואָרן אַז ער איז אַ ייִד. נאָכן וואַרטן אַ פּאָר טעג זענען מיר אַרויסגעפאָרן ווי סטאַניסלאַוו און מאַריאַ סאָשינסקאַ אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין דייטש־לאַנד.

ווי שקלאַפן ביים „הערן־פאָלק" האָבן מיר געאַרבעט אין בערלין אין דער פאַבריק פון אַוויאָן־טיילן „טים־אוניטאַט". געטראָגן האָבן מיר דעם בוכשטאַב „פּ" אויף דער ברוסט, דער סימן אַז מען איז פּאָליאַקן. אונדזער טראַנספּאָרט איז באַשטאַנען פון 40 מאַן און ווען מיר האָבן זיך מיט אונ־דזערע מיטפאָרערס נעענטער באַקענט האָבן מיר זיך אי־בערצייגט, אַז מיר זיינען נישט די איינציקע ייִדן אין דאָ־זיקן טראַנספּאָרט. אָט איז דאָרטן געווען מאַריאַ קאָוואַלסקאַ, וועלכע האָט געטראָגן אַ שוואַרצן טרויער־וווּאַל, אַראָפּגע־לאָזט איבערן פּנים; געווען איז דאָרטן אירקע פון זגיעזש, פאַר דער מילחמה האָבן זיי געהאַט אַ זאָקן־פאַבריק. די שיינע קאַזיע איז גאָר געווען די טאָכטער פון אַ ייִדישן שניידער אין גראָדזיסק, זיי האָבן געהאַט דעם וואַרשטאַט אויף דער בלוינער גאַס, ווי זי האָט עס מיר שפּעטער דער־ציילט. גאַלאָווסקאַ מיט די שפּורן פון פּאָקן, וואָס האָט גע־האַט אַ הונדערט פּראָצענטיקן אַרישן אויסזען איז געווען אַ ייִדיש מיידל פון וואַרשע. צום סוף דאָרע, מיט וועמען עס האָט מיך שפּעטער געבונדן אַן אמתע פריינטשאַפט — אויך זי איז געווען אַ ייִדישע טאָכטער. נאָך דעם וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט אין די לעצטע וואָכן איז אונדז דאָ געווען גוט. מיר האָבן געהאַט וואָס צו עסן און ווו צו שלאָפן. מען האָט נאָר געדאַרפט פאַרגעסן ווער מען איז. אַפילו אין שלאָף האָט מען געמוזט געדענקען, אַז מען איז סטאַשיעק און מאַריסיע. מיט באַדויערן האָב איך נאָר געטראַכט, וואָס צווישן די דאָזיקע 40 זענען פאַראַן נאָר זיבן ייִדישע — עס האָבן דאָך געקענט זיין מער.

מיר האָבן געוווינט אין אַ באַראַק פאַר אויסלענדער. דאָ האָבן איינע נעבן די אַנדערע געוווינט די זין פון די פעלקער, וואָס היטלער האָט זיי אונטערגעיאָכט. אַלע זענען מיר אַהער געוואָרן צונויפגעטריבן צו צוואַנגס־אַרבעט, אַרבעטן פאַר די דייטשן ביי ממש הונגער־עקסיסטענץ. הגם מיר האָבן גערעדט אויף פאַרשידענע לשונות האָבן מיר זיך פאַרשטאַ־נען און געלעבט אין פריינטשאַפט. וואַרטנדיק אויף דער זיכערער מפּלה פון די דייטשן האָבן מיר געפּרוווט איינער דעם צווייטן אונטערצוהאַלטן אין דער שטימונג, צוגעגעבן מוט. יעדע נאַציאָנאַלע גרופּע האָט אונטערגעשטראָכן איר אָנגעהעריקייט צום פאָלק אָן שרייענדיקע דעמאָנסטראַ־ציעס. יעדע גרופּע האָט עפּעס אייגנס אַריינגעטראָגן אין דעם לעבן פון דעם לאַגער; דאָס האָט אין אַ געוויסן זין אונדזער לעבן געמאַכט פאַרשידנאַרטיק. גאָר פריילעך איז געווען אין דעם לאַגער פון די רוסן. זיי פלעגן אָן איבער־רייס טאַנצן קאָזאַצקעס, ווי נאָר רוסן קענען ביי דעם אַקאָמפּאַניאָמענט פון די טענער פון מויל־האַרמאָניקעס. עס פלעגט גלייך אַרום די טאַנצנדיקע זיך אַרומשטעלן אַ ראָד, וואָס פלעגט מיטן צוזינגען די מעלאָדיעס און צופּאַטשן מיט די הענט געהאָלפן דער מוזיק. זייער אָפט פלעגן זיי דערביי־צוזינגען גאָר געפעפערטע ווערטער אין רוסיש און דאַן פלעגט צום געלעכטער גאָרנישט זיין קיין ברעג, מען האָט אים געהערט גאָר ווייט.

פאַרן באַראַק פון די גאָר פריינטלעכע און ליבע פראַנ־צויזן פלעגט מען טאַנצן וואַלסן מיט פיגורן. זיי זענען גע־ווען אַזוי באַרעדעוודיק און קאָמיש, אַז מיר פלעגן נישט פאַרשטייענדיק זייערע רייד זיך גוט פאַרשטיין.

עס פלעגט אויך טרעפן, אַז אַ טייל פלעגט זיך אָנטאָן אין זייערע נאַציאָנאַלע טראַכטן, דאַן האָט מען געהאַט דעם איינדרוק, אַז מען געפינט זיך ערגעץ אין אַ טעאַטער.

מיר, פּאָליאַקן, פלעגן אַמבעסטן ליב האָבן צו טאַנצן אַ פּאָלקע ביי דער באַגלייטונג פון אַ האַרמאָניע. אין די שבת־דיקע אָוונטן איז אין דעם באַראַק פון די פּאָליאַקן געווען גאָר טומלדיק. אויף אונדזערע פאַרוויילונגען פלעגן אַלע קומען. עס איז געווען פריילעך און מיר האָבן זיך פאַר־שטאַנען אָן ווערטער. נאָך דער פאַרוויילונג פלעגן מיר איי־

נע די אַנדערע אָפּפירן צו די באַראַקן, הין און צוריק. לאַנג נאָך פלעגן מיר זיצן, שוין נאָך דעם ווי דאָס ליכט איז געווען אויסגעלאָשן, און זיך טיילן מיט די איינדרוקן פון דער פּאַרווויילונג.

אין גאַנצן אַנדערש זענען געווען די זונטיקדיקע פּרי־מאָרגנס. די מער ערנסטערע פלעגן אָפּריכטן די תפילות אין גרופּן, אַנדערע פלעגן אפילו גיין אין קאָשטשיאָל. טייל פלעגט זיך אויסרוען נאָך דער נאַכטיקער שפּעטער הולאַ־קע. פון צייט צו צייט פלעגן צו אונדז קומען צוגאַסט פּאָליאַקן פון די אַנדערע לאַגערן. דער זונטיקדיקער טאָג איז געווען פון די אָנגענעמסטע אין אונדזער דאָרטיקן לעבן, אַ שאָד נאָר ווּאָס ער איז געווען צו קורץ...

דער מייסטער מיינער אין אויך פון מיין חברטע דאָרע איז געווען דער דייטש פּאָלאָם. געווען איז ער אַן אַלטער סאָציאַל־דעמאָקראַט, וועלכער איז אַריינגעזעצט געווארן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאָגער. נאָכן אָפּזיצן אַ שטראָף איז ער אַרויס און צוליב דער שוועדער לאָגע זיינער (זיין פרוי איז געווען קראַנק) האָט ער זיך „גליכגעשאלטעט". אָבער דאָס איז געווען נאָר לפּנים. זיינע זין האָט ער נישט עשיקט אין דער שולע, כדי מען זאָל זיי נישט צווינגען אַריינצוטרעטן אין דער „היטלער־יוגנט". ער איז געווען זייער אַ פריינטלעכער, פלעגט צו אונדז אַרויסוויין סימפּאַטיע אין וועלט מען האָט געדאַרפט פלעגט ער אונדז פאַרטיידיקן קעגן דעם אָבער־מייסטער. מיר פלעגן מיט אים אָפט רעדן און אָפילו זיך וויצלען. ער פלעגט אונדז באַהאַנדלען ווי מענטשן אין נישט ווי שקלאַפן. אין די פּרימאַראגנס פלעגט ער אונדז געווינטלעך באַגריסן מיטן געבן די האַנט. מען האָט אים אָבער אַרויסגערופן אין ביורא אין מען האָט אים שטרענג פאַרווארט צו ברידערן זיך מיט פאָליאַקן... ער פלעגט גערן צוזאַמען מיט אונדז אַרבעטן. אפשר טאָקע צוליב דעם ווּאָס ער האָט זיך אָנגעשטויסן, אַז מיר זענען יידישקעס. פאַרטרוילעך פלעגט ער אונדז אפט אויפן אויער איבער־געבן די לעצטע נייעסן פון אויסלענדישן ראַדיא (דאָס איז געווען אַ פאַרבראָך, ווּאָס דערפאַר האָט מען באַשטראָפט מיט טויט). מיט זיין ווייסן און דערלויבעניש און מען קען זאָגן, אַז אפילו מיט זיין צוגעבן חשק, פלעגן מיר דורכפירן פארשידענע סאַבאָטאַזש־אקטן. ער האָט אונדז אויסגעלערנט ווי מיר זאָלן, אומבאמערקט פון אַנדערע, קאַליע מאַכן מאַטעריאַלן. די טיילן, ווּאָס מיר פלעגן אויסאַרבעטן פלעגן טאָקע אפטמאָל זיין אַדער צו קליין אַדער צו גרויס. אַ מאָל זענען די מעסערס געווען קרומע, אַדער די מאַשין האָט בכלל נישט געאַרבעט. שטענדיק האָט מען געקענט די דאָזיקע זאַכן אויסטיטשטן, פאַרענטפערן און קיין מאָל איז אויף אונדז נישט געפאַלן אפילו אַ שאָטן פון פארדאָכט. פאַלס האָט געהאָט שטענדיק צוגעגרייט אינטער דעם ביורא־טיש אַ סך מעסט־מכשירים און אין פאַל פון אַ געפאָר פלעגן מיר זיצן און מעסטן די טיילן אויף ס'ניי — מיר זענען בכן שטענדיק געווען באַשעפטיקט.

אין אַוונט נאָך דער אַרבעט אין דער פאַבריק פלעג איך גיין מיט מרדכין אין בערלין. מיר האָבן פון דער נאָענט אַבסעהווירט די דיישטן. עס איז באמת געווען שווער צו גלייבן, אַז ערגעץ־וווּ עקסיסטירן געטאָס, אַז דאָס האָבן זיי געשאפן די אַרבעטס און פיין־לאַגערן פאַר די יידן: אַז דאָס זענען עס די וואָס זענען שולדיק אין דער יידישער מאַר־טיראָלאָגיע; אַז זייערע זין זענען עס די וואָס מאַרדן אויס אומשולדיקע מענטשן.

אויף דער „טים־אוניטאָס"־פאַבריק האָבן נאָך דאָן גע־אַרבעט דייטשישע יידן, וועלכע האָבן געטראָגן אַ געלע לאַטע אויפן ברוסט. די דאָזיקע יידן האָבן געאַרבעט רוּיק אַז פאַר גוטער אַרבעט וועלן זיי באַקומען דאָס רעכט אי־בערצולעבן די מילחמה. זיי האָבן נישט געוווסט פון אש־וויענצים, ווען מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אַרי־בער אין דאָזיקן אָרט, האָבן זיי געגלייבט אין דעם וואָס מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אַהין אויף אַרבעט.

און די דייטשן פון אונדזער פאַבריק? צי האָבן זיי יאָ געווווסט וואָס מען מאַכט מיט די מענטשן אין אשוויענצים? מען האָט געדאַרפט אויף אַ וועלכן נישט איז אופן צווויסן געבן די דאָזיקע יידן, אַז זיי זאָלן אויפהערן צו גלייבן אין די דאָזיקע דייטשישע ליגנס. פאַרזיכטיק האָט מרדכי זיך באַמיט אַנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט די דאָזיקע מענטשן. אָבער עס איז געווען שווער.

כדי זיך נישט צו פאַראַטן האָבן מיר געפרווט די קאָנ־טאַקטן אַנצוקניפּן מחוץ דער פאַבריק. נאָכן אַרויסגיין פון דער פאַבריק, אין אַ זיכערן אָרט, וווייטער פון דער פאַבריק, האָבן מיר אַנגעהויבן מיט זיי שמועסן. די יידן האָבן צו אונדז נישט געהאַט קיין צוטרוי, זיי האָבן אונדז נישט גע־גלייבט. מיר האָבן זיך אָבער נישט געלאָזט בארויקן. אָבער קאָנקרעטעס האָבן מיר דאָן גארנישט געקענט טאָן.

אַן אוקראַיניעץ מסרט מרדכין

אין דער דאָזיקער, אין אַלגעמיין, פריינטלעכער אַטמאָס־פער פון לאַגער, וווּ מיר האָבן זיך געפילט ווי גלייכע מיט גלייכע (מיט די אַנדערע לאַגערניקעס), האָט זיך אָבער געפונען אַן אוקראַינער, וועלכער האָט אַפּגעמסרט מרדכין, ווען מען האָט מרדכין ענגומען אין געשטאַפּ אויף אַ פאַר־הער האָט אַר זיך נישט מודה געווען, אַז ער איז אַ יִד. ערב דעם טאָג וואָס מען האָט שוין געדאַרפט איבער אים דורכ־פירן די עקזעקוציע איז ממש געשען אַ נס, אין מיטן העלן טאָג איז ער אַנטלאָפן פון דעם געשטאַפּ־הויז פון בערלין. עטלעכע טעג האָט ער זיך איסבאַהאַלטן אויפן בית־הקב־רות, נישט ווייט פון דער פאַבריק, וווּ איך האָב געאַרבעט. לסוף האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר אַנטלויפן ביידע. דעם 20סטן אַפּריל, אין דעם „פירערס" געבוירנטאָג, אויסער־כענענדיק, אַז די דייטשן וועלן זיין פאַרנומען מיט זיך, מיט זייערע הולאַנקעס, וועט עס אונדז לייכטער זיין דורכצו־

פירן. מיר האָבן זיך אַריינגעזעצט אין דעם נאַכט־עקספּרעס, וואָס איז געפאָרן אין דער ריכטונג פון דער שווייצאַרישער גרענעץ. מיר האָבן נישט געהאַט קיין אילוזיעס, אַז אונדז וועט זיך איינגעבן זיך דורכצורייסן דורך דער גרענעץ, אָבער וואָס האָבן מיר געהאַט צו פאַרלירן?

דאָס איז נישט געווען אונדזער ערשטער אַנטלויפן, דאָס איז שוין געווען דאָס פופצנטע מאָל, וואָס מיר האָבן עס געטאָן, עס איז געוואָרן אונדזער טעגלעך ברויט.

אין דער פרי האָבן די זשאַנדאַרן אָנגעהויבן דורכגיין דעם צוג און געפרעגט אויף „אויסווייזן"; מיר האָבן נאַטירלעך אונדזערע דאָקומענטן נישט געהאַט. ביי אַ געלעגנהייט ווען דער צוג האָט אַ ביסל פאַרלאַנגזאַמט דאָס פאָרן זענען מיר אַרויסגעשפּרונגען פון צוג און אַוועק אין וואַלד אַריין. מיר האָבן זיך געפונען אין שוועביש־האַל, אין ווירטעמ־בערג. עס איז געווען פרילינג, וואַרעם, און דער שיינער אַרום האָט געווירקט באַרויִקנדיק, ווען מיר האָבן פאַר־מאַטערטע און אויסגעשעפּטע זיך אַרויפגעדראַפּעט אויף דעם נאָענטן בערגל, האָבן מיר געהאַט נאָר איין איינציקן פאַרלאַנג — רויִק דאָ אויפן אָרט צו שטאַרבן. מיר האָבן שוין נישט פאַרמאָגט קיין ווידערשטאַנד־פאַרלאַנג. מרדכי האָט אָנגעהויבן אויסצוליידיקן זיינע קעשענעס מיט דער האָפענונג, אַז ער וועט אפשר דאָרטן געפינען אַ ראַזיר־מעסערל... עס וואָלט אונדז איצט צוניץ געקומען. אָבער ער האָט נישט געפונען.

די זון האָט געוואַרעמט מילד. די לופט איז געווען דורכ־זיכטיק אָן אַ ווינטל. אַרום האָט געשמעקט מיט גרינס. וווהין מען האָט נאָר געווענדט דעם בליק האָבן זיך געזען ווונדערלעכע בערגלעך. דאָ און דאָרט זענען ווי אַרויסגע־וואָקסן פון דעם גרינס, געשטאַנען שטיבלעך. אין דעם דאָ־זיקן מאָמענט האָט זיך פון אַ שטיבל נישט ווייט געעפנט אַ פענצטער און מיר האָבן דערהערט די מעלאָדיע פון דאַן אין דייטשלאַנד אַ גאָר פּאָפּולער לידל; אַ לידל ווו די דייטשן האָבן אויסגעזונגען די האָפענונג אויף גוטע צייטן און דעם ווילן אויסצוהאַלטן. די ווערטער זענען:

עס גייט אַלעס פאַריבער,
עס גייט אַלעס פאַרביי,
נאָך דעם דעצעמבער,
קומט ווידער דער מאַי!

די דאָזיקע ווערטער זענען געזונגען געוואָרן ווי דאָס וואָלט זיין געווענדט צו אונדז און האָבן אונדז טאַקע אָנ־געפילט מיט נייע האָפענונגען.

מיר האָבן טאַקע דערפילט, אַז עס איז פרילינג, אַז מיר זענען יונג און טאַקע הונגעריק דערצו און מיר האָבן באַ־שלאָסן ווייטער צו קעמפן פאַרן לעבן, נאָך אַ מאָל פּרווון — צום לעצטן מאָל.

ווען נאָך אַ חודש צייט זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועל־דער האָבן אונדז ווידער דערשנאַפּט די זשאַנדאַרן איז שוין נישט געווען קיין צוריק.

אין שטוטגאַרטער געשטאַפּאָ

מען האָט אונדז גענומען קיין שטוטגאַרט אין דער געש־טאַפּאָ. מרדכי האָט זיך נישט מודה געווען, אַז ער איז אַ ייִד. ווען מען האָט מיר גערופן ווי אַן עדות אויפן פאַרהער האָב איך אויך פעסטגעשטעלט, אַז ער איז נישט קיין ייִד, אַז ער איז מיין מאַן און איך קען אים פון קינדווייז אָן. מען האָט דאַן אַרויסגערופן אַ דאָקטער, וועלכער האָט געדאַרפט פעסטשטעלן צי מרדכי איז אַ ייִד. מען קען זיך פאָרשטעלן די סצענע ווען מען האָט מרדכין, אין מיין אָנוועזנהייט, אַריינגעפירט אין אַ שכנותדיקן צימער, דורכצופירן די עקספּערטיזע, דערביי האָט מען מיר גאָר שאַרף אָבסער־ווירט. דער קלענסטער אויסדרוק פון פּאַניק אָדער אומזי־כערקייט אין דער דאָזיקער באמת האָפענונגלאָזער סיטו־אַציע וואָלט באַדייט אונדזער סוף. עס איז אָבער אונדז באַשערט געווען אַנדערש. ווען מען האָט מרדכין געפירט צוריק פון דער אונטערזוכונג און ער איז אַדורך פאַרביי מיר האָט ער צו מיר מיט אַ לייכטן וווּנק געגעבן אַ סימן, אַז עס איז אַלץ אַדורך כשורה. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער דאָקטער האָט נישט פעסטגעשטעלט, אַז ער איז אַ ייִד... אין דעם מאָמענט איז מיר אַדורכגעלאָפן אַ געדאַנק וועגן בונם שוחט, אָבער איך האָב אויף אַ סעקונדע נישט געטאָרט זיך פאַרגעסן ווו איך געפין זיך. די סיטואַציע איז געווען ממש אַ קאָמישע און אינעווייניק האָט אין מיר אַלץ געלאַכט. עד־היום ווייסן מיר נישט וואָס צו טראַכטן וועגן דעם דאָזיקן דאָקטער וועלכער האָט אונדז דאַן גע־ראַטעוועט דאָס לעבן.

נישט געקוקט אָבער אויף דעם האָט מען מרדכין, ווי אַ פאַרדעכטיקן צו זיין אַ ייִד, אַוועקגעשיקט אין דעם קאַצעט פון אראניענבורג, ווו ער האָט געדאַרפט זיצן ביזן סוף פון דער מילחמה. מיך האָט מען אָפּגעשיקט צוריק אין דער פאַבריק קיין בערלין. אויפן וועג קיין בערלין האָב איך מיך אין טראַנספּאָרט געטראָפן מיט אַן אַרעסטירטע פון וואַרשע. זי האָט דערציילט וועגן דעם וואָס דאָרטן טוט זיך, צווישן אַנדערע, אַז די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן די געטאָ; אַז די ייִדן שיסן פון די פענצטער צו די דייטשן און לאָזן זיך נישט אַרויספירן צום טויט. איך בין געווען ממש הונגעריק נאָך נייס פון געטאָ, אָבער איך האָב מיך נישט געטאָרט דעמאַסקירן מיט מיין צו גרויסער נייגע־ריקייט.

נאָך דריי יאָר מילחמה האָט נאָך אַלץ בערלין נישט געענדערט איר אויסזען. מען האָט דאָ נישט געזען די מילחמה. די דורכגייערס זענען געווען גאָר פיין געקליידט, די פרויען אין היט. די דייטשן זענען געווען זיכער אין זיך. עס איז זיי געווען גאָר באַקוועם זיך צו באַנוצן מיט שקלאַפן־אַרבעטער. עס האָט זיי געשמייכלט צו הערשן און

האבן אונטער זייער שטיוול גאנץ אייראפע. די דייטשן פלעגן אויפהייבן זייערע הענט צו „הייל היטלער!"־גרוס נישט נאר אין גאס, ווו מען האט זיי געקענט נאכשפּיאנירן; אויך אין די וואראטעזאלן ביי דאקטוירים אדער דענטיסטן פלעגן זיי הייבן דעם ארעם צום „הייל היטלער!" און טאקע מיטן גוטן ווילן.

עס איז אנגעקומען דער קריסטלעכער פסח אין גאר גע־ענדערטע באדינגונגען. מרדכי איז געווען אין קאצענ, איך בין אליין געווען אין לאגער מיט פּאליאקן, פאר וועמען דער פסח־יום־טוב איז אייגנער פון די הייליקסטע טעג. איך בין דערצוניג געווארן אין א חסידישער מישפּחה און קא־טאליציזם איז מיר געווען פרעמד. אין דעם טאג בין איך געלעגן אויף מיין פּריטשע מיטן פנים צום וואנט, כדי צו פארדעקן דעם פאקט, אז איך זאג נישט די געהעריקע תפילות צוואמען מיט די אנדערע. די פּאליאקן האבן אין אן ענגן קרייז, מיט שטילן ווייטיק, געזאגט זייערע געבעטן.

איך האב געפילט די טרערן וואס שטיקן מיר, ווייל וואס פאר א פארגליידיק איז עס געווען יעזוסעס פיין מיט דער גאלגאטע פון מיין גאנצן פאלק. אין געדאנק בין איך מיטגעגאנגען צום טויט צוזאמען מיט יעדן באקאנטן יידישן קינד; צוזאמען מיט יעדן מיטגליד פון מיין אזוי גרויסער מישפּחה. זיי אלע זענען אוועק מיט דעם דערנער־וועג צו דעם זיכערן טויט.

די פּאליאקן האבן געווייניגט ביים דערמאנען די פיינען פון יעזוס; ווי האב איך שוין געדארפט ווייניגן אויפן גורל פון מיינע נאענטסטע, וועגן וועלכע איך האב אפילו נישט געוווסט, וועלן, ווו אין ווי אזוי זיי זענען אומגעקומען?

אין דער דאזיקער צייט איז אנגעקומען דער ערשטער אפּיציעלער בריוו פון מרדכי פון קאצענ. ער האט אין בריוו געשריבן, אז עס איז אים גוט, אז ער איז זייער צו־פרידן פאר דעם פעקל וואס איך האב איך געשיקט און רעכנט אויס ענעני די אלע זאכן, וואס איך זאל אים האבן כלומרשט עגשיקט.

איך האב זיך מיישב געווען מיטן דייטש פאלם, מיט מיין חברטע דארע און מיר האבן ציטעדרייט א געהעריק פעקל. איך האב אבער באשלאסן, אז איך אליין, פערזענלעך וועל אוועקפירן דאס פעקל. מען האט מיר אפגערעדט איך זאל עס נישט טאן; אז מען וועט אויך מיר צונעמען; אז אים וועל איך נישט העלפן און זיך ברענגען א רעה. מיט א קלא־פנדיק הארץ האב איך מיך געגרייט אויף דאס ערגסטע וועג איך בין אדורך דעם טויער פון קאצענ. איך בין דע־ריבער געווען באמת פארוווונדערט אין פריי אפּגעאטעמט וועג איך האב מיך שוין געפונען צוריק אויף דער גאס.

נאך דעם דאזיקן ערשטן אינגעגעבענעם וויזיט האב איך מיך אנגענומען מיט מוט אוז פלעג יעדע וואך אוועקפירן פעקלעך קיין אראניבורג. איך האב אגב אויך געווווסט, אז די דאזיקע אפטע פעקלעך העלפן מרדכין אין זיינע בא־ציונגען מיט די אנדערע קאצענ. עס האט זיך גע־לוינט צו האבן א פרוי „מאריסיע", וואס ברענגט פעקלעך פון בערלין. אין די פעקלעך פלעג איך אריינלייגן פארשי־דענע קליניקייטן, וואס זענען געווען א נייטיקייט אין די באדינגונגען פון לאגער־לעבן. ווי איך האב זיך שפּעטער דערווווסט האבן די פעקלעך נישט אין מאל געראטעוועט מרדכין דאס לעבן.

בערלין ווערט באמבארדירט

עס האבן זיך אבער שוין אנגעהויבן ווייזן שפּאלטן אין דער געבויידע פון דער דייטשישער קראפט. נאך דער מפלה הינטער סטאלינגראד האבן די דייטשן אנגעהויבן צו טראגן שוואכצע אפּציינענונגען אין די קלאפּעס, ווי א סימן פון נאציאנאלן ווייטיק און ווי א פראטעסט קעגן דער דאזיקער אומגעריכטער מפלה, וואס ווערט, ווי זיי האבן געגלייבט, צוריק פירן צו ניצחונות. די רויטע ארמיי האט אבער גע־קעמפט ניצחונדיק און זיך געוווקט פארויס. די דייטשן האבן געפרווווט צו מאסקירן זייערע מפלות דורך געבן כסדרדיקע (פאלשע) ידיעות, אז זיי שלאגן אפ די רוסישע אטאקעס און שטויסן אפ די רוסן. אבער די ידיעות, אז עס זענען שוין פארנומען געווארן סמאלענסק, קיעוו, זשיטאמיר און לסוף סארני, א שטאט, וואס האט ביז 1939 געהערט צו פוילן, האבן באווירן דעם ווערט פון די אפיציעלע דייטשי־שע אינפארמאציעס.

דער פיפיקער פאראל „דער פיינט הערט זיך צו", וואס די דייטשן האבן כסדר ארייגגעהאמערט אין די מוחות פון די בירגער האט טיקע אויף א געווייסע צייט געצוווונגען די דייטשן צו האלטן פארמאכט זייערע מיילער, זיין שטארק פארזיכטיק ביים רייידן. דער פלאקאט, וואס שטעלט מיט זיך פאר ווי א פארשוין „דער שונא" האלט אנגעשטעלט זיין אויער האט שטום געמאכט די דייטשן. אין די באנצן און די טראמווייען זענען די דייטשן געפארן מיט אינגע־גראבענע קעפ אין זייערע צייטונגען נישט רעדנדיק צו קיינעם פון די מיטפאהרער. פרויער איז גראד געווען כא־ראקטעריסטיש דאס אפענע און פולע פלוידערן און וויצלען זיך. עס איז אוועק די האפערדיקייט.

די אלייערטע הייבן אן צו באמבארדירן דייטשלאנד. עס באזייזן זיך די ערשטע דייטשישע פלימים. עס פארן גאנצע קאראוואנען מיט וואגנס, אויף וועלכע זיי פירן זייער גאנצע האב־און־גוטס. זיי אנטלויפן אין טיף דייטשלאנד. שוהן לאנג האב איך אבסערווירט די דאזיקע פלימים־קארוואנען פון די דייטשן און געטראכט, אז דאס איז נאך נישט ענוג. איך האב זיך דערמאנט ווי די יידן זענען געלאפן... איך האב געווווסט, אז די שטראף איז נאך צו קליין; אז א פאלק וואס האט פארגעטערט פארברעכערס איז א שותף צום פאר־ברעכן, אז עס איז נישטא קיין דייטש אן א זינדר.

די באן־סטאנציעס זענען געווען באלאגערט מיט היימ־לאזע. ווען מען האט זיי וואס געפרעגט האבן זיי זעלטן געענטפערט און עס איז געווען שווער פעסטצושטעלן פון

וואַנען זיי לויפן. און עס איז אונדז גוט געווען צו הערן, אַז דאָס לויפן זיי פון ליצמאַנשטאַט (לאָדזש), פון קראָקע, פון פּויזן. נישט געקוקט וואָס זיי זענען שוין אין זייער געלאַף חדשים האָבן זיי נאָך אַלץ נישט פאָרלוירן דעם קוראַזש, זיי האָבן געגלייבט אין דער מעכטיקער פּאָטענץ פון דער דייטשישער מאַכט, אַז דאָס רעדל פון דער געשיכטע וועט זיך ווידער, לטובת זיי, אַ דריי טאָן. זיי האָבן דערציילט וועגן אַ נייעם סאָרט געווער, וואָס וועט צוריקוואַרפן די רוסן.

ווען מען האָט געוואָרפן אַ באָמבע אויפן „פירער" האָבן די דייטשן דאָס אָנגענומען ווי אַ פאַרראַט פון די גענעראַלן. ווען מען האָט די שולדיקע און אויך אומשולדיקע אומגעבראַכט, געקעפּט צוזאַמען מיט זייערע מישפּחה־מיטגלידער, האָבן נאָך אַלץ די דייטשן געשוויגן און געגלייבט, אַז זיי וועלן געווינען דעם קריג; ווייל היטלער ווייס וואָס ער טוט.

די אַלייִרטע הייבן אָן צו באָמבאַרדירן בערלין. אין אַ סך ערטער אין שטאָט הייבן אָן, ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן, אויסוואַקסן שוץ־קעלערס, עפנטלעכע בונקערס. די אַלאַרם־סיגנאַלן צווינגען די דייטשן זיך צו באַהאַלטן אין די שוץ־גריבער. די אַלייִרטע באָמבאַרדירן די באַן־ליניעס, פאַבריקן, אַלץ. נאָכן אָפּרופן דעם אַלאַרם קערן זיך אום די דייטשן צוריק צו זייערע אַרבעטס־פּלעצער. אין שטאָט איז פינצטער, מען זעט זייער ווייניק דורכגייערס. די לופט־אָנגריפן הייבן אָן צו ווערן אָפטער און רעגולערער. מיר האָבן געמוזט יעדן טאָג קומען צו דער אַרבעט. די באַנען זענען געגאַנגען כמעט נאָרמאַל, ווייל די דייטשן פלעגן תיכף־ומיד נאָך אַ באָמבאַרדירונג גלייך פאַרריכטן די ליניעס, זיי פלעגן דאָס טאָן מיט אַ מאָדנער איינגעשפּאַרטקייט עס טרעפט אָבער אַלץ אָפטער אַז מיר מוזן צוריקגיין אין לאַגער צופוס. די באָמבאַרדירונג פון בערלין ווערט כסדר פאַרשטאַרקט. טויזנטער אַוויאָנען פאַרשטעלן די זון. דער גערויש פון די מאָטאָרן איז פאַר אונדז די בעסטע מוזיק. איך פיל קלאָר, אַז אומזעבאַרע פעדעם פאַראייניקן מיך מיט די יעניקע אין הימל שוועבנדיקע אייזערנע פייגל, וואָס דרייען זיך איבער אונדזערע קעפּ. אַלץ ווייטער און ווייטער ווערט די באָמבאַרדירונג פאַרשטאַרקט. בערג מיט ברוך פאַרשטעלן די גאַסן און מיט שוועריקייטן קען מען זיך באַוועגן. די דייטשן האָבן איינגעשטעלט ריזיקע, ביז דאַן נישט־געזעענע מאַשינעס אָפּצורייניקן דעם ברוך פון די גאַסן.

בערלין איז אין חורבות. די דייטשישע הייזער זענען פאַרברענט און זייערע מישפּחות דערהרגעט, אָבער די דייטשן גלייבן נאָך אַלץ אין היטלערן. מען רעדט כסדר וועגן אַ נייעם געווער, אָבער מען דאַרף דאַנקען גאָט, וואָס דאָס דאָזיקע געווער האָבן גאָר די אַמעריקאַנער און נישט די דייטשן.

די אַלייִרטע גרייטן זיך אַרויסצוזעצן אויף דער יבשה, אָבער די דייטשן אין זייערע צייטונגען דראָען: — זאָלן זיי נאָר פּרווון, מיר וועלן זיי אַריינוואַרפן אין ים. די דייטשישע צייטונגען זענען פול מיט באַשרייבונגען פון זייערע אָפּווערכוחות אויפן דאָזיקן פראָנט... ווי אַן עלעקטרישער שטראָם איז דורך אונדז אַדורך ווען מיר האָבן דורך ראַדיאָ דערהערט די ידיעה, אַז די אַלייִרטע האָבן זיך אַרויסגעזעצט אין נאָרמאַנדיע. איצט זענען מיר, ווי די דייטשן, געווען אויסגעשטעלט אויף באָמבעס. ווייזט אָבער אויס, אַז די אַלייִרטע האָבן געוווּסט וווּהין צו צילן און נישט באָמבאַרדירט די לאַגערן פון די אויסלענדער שקלאַפן־אַרבעטער...

מרדכי זאָל ווערן אַ „פאָלקסדייטש"

פון מרדכין פון אָראַניענבורג פלעגן יעדע צוויי וואָכן קומען בריוו. יעדע וואָך פלעג איך אַוועקפירן פּעקלעך. זייענדיק דערמוטיקט וואָס די געשטאַפּאָ האָט מיר ביז איצט נישט געשטערט אין באַזאָרגן די פּעקלעך האָב איך ריזיקירט און אַוועק צו דער געשטאַפּאָ מיט דער בקשה, אַז מען זאָל מרדכין אַרויסלאָזן. אייגנטלעך האָב איך נישט געהאַט קיין שום האָפענונג, אַז מיין ווענדונג וועט דערפילט ווערן, איך האָב אָבער געוואָלט, אַז זיי זאָלן וויסן, אַז עס איז פאַראַן עמעצער, אויף דער פריי, וואָס אינטערעסירט זיך מיט אים. נישט געקוקט אויף דער קעגנערשאַפט פון מיינע פריינט בין איך אַוועק צו דער הויפּט־קוואַרטיר פון דער געשטאַפּאָ, אין דער קאַנצעלאַריע פון הימלערן. עס האָט מיך אויפגענומען אַ באַאַמטער וועמען איך האָב איבערגעגעבן מיין בקשה. אויסהערנדיק מיך און נאָך אַ קליינעם ייִשוב־הדעת האָט דער באַאַמטער מיך געפרעגט צי איך קען גוט מרדכיס מישפּחה און אָפּשטאַם. אין דער ערשטער מינוט האָט מיך אַרומגעכאַפּט די באַקאַנטע פּאַניקשטימונג, גלייך אָבער בין איך געקומען צו זיך, הייסט עס, אַז עס האַלט מיט מרדכין נישט אַזוי שלעכט, אַז מיינע פעסטשטעלונגען, אַז ער איז נישט קיין ייִד קענען געגלייבט ווערן... דער באַאַמטער האָט אָבער גלייך צוגעגעבן, אַז אויב איך קען אויפווייזן מרדכיס דייטשישע אָפּשטאַמונג וועט מען אים באַפרייען אונטער דעם באַדינג, אַז ער וועט אָנטאָן אַ מונדיר פון דער „עס־עס" און אָפּגעשיקט ווערן אויפן פראָנט. פאַר מיינע אויגן האָט זיך מיך פאָרגעשטעלט ווי מרדכי זעט אויס אין אַ נאַצישן „עס־עס"־מונדיר, באַפּוצט מיט דעם „טויטנקאָפּ"־צייכן. דאָס דאָזיקע בילד איז מיר אויסגעקומען שטאַרק קאָמיש. כדי צו מאַסקירן מיין פריילעכע טראַכטעניש, האָב איך זיך געמאַכט ווי איך הייב אָן צו זוכן אין מיין זיכרון עפּעס פּרטים, און איך האָב געמוזט פעסטשטעלן, אַז ניין, איך קען זיך נישט דערמאָנען, אַז מיין מאַן איז פון דייטשישן אָפּשטאַם, ער איז אַ פּאָליאַק.

די דאָזיקע געשיכטע האָט מיך אָבער אויף אַ געוויסער צייט באַרויִקט;; הייסט עס, אַז מיט די דייטשן האַלט עס שוין אַזוי שמאָל, אַז זיי זענען גרייט אַריינצונעמען אין דער „עס־עס" אויך אויסלענדער... ווייל ביז איצט איז

געווען באַקאַנט, אַז אַפילו הונדערט־פּראָצענטיקע דייטשן האָבן זיך מיט עפּעס געדאַרפט פאַרדינען כדי אַריינגענו־מען צו ווערן אין דער „עס־עס". שפּעטער אָבער האָב איך מיך דערוווּסט, אַז מען פלעגט טאַקע אויסקלייבן פון צווישן די אַרעסטירטע יחידים און מיט צוואַנג אַרויפציען אויף זיי די „עס־עס"־מונדירן און אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף געצוווּנגען זיי אויסצופילן זייער דינסט.

אין דער פאַבריק האָבן אויסגעפעלט מאַטעריאַלן. די דייטשן זענען געווען צערייצט. די מערהייט איז שוין גע־ווען מאָביליזירט אין דער אַרמיי און אויך די עלטצטע און קאַליקעס זענען געצוווּנגען געווען נאָך זייער אַרבעט אויס־צופירן פאַרשידענע דינסט־אַרבעטן אין די מיליטערישע באַטאַליאָנען. מיר פלעגן נאָך אַלץ כסדר קומען אין דער פאַבריק און יעדער טאָג האָט אַלץ נעענטער געבראַכט דער רויטער אַרמיי. מיין אומגעדולדיקייט איז געוואָרן גרויס. דער דייטש פּאַלם האָט עס באַמערקט און מיר געוואָרנט נישט צו פרייען זיך פריצייטיק, ווייל די דייטשן פאַרמאָגן נאָך גענוג מאַשין־געווער כדי אין דער לעצטער מינוט צו ליקווידירן אַלע קאָנצענטראַציע־לאַגערן. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט ער מיר אָבער איינגערוימט אַ סוד אויפן אויער, זייענדיק כלומרשט גלייכגילטיק, אַז ער האָט שוין געזען סאָוועטישע אַוואַנגאַרד־גרופּן אויף די פּעריפעריעס פון בערלין, וועלכע האָבן זיך תיכף צוריקגעצויגן. פון דעם אויסדרוק פון זיין פּנים האָב איך נישט געקענט פאַרשטיין — צי איז ער צופרידן אָדער אויך ער וואַרט עפּעס אויף אַ נס פון היטלערן.

„אַבי ביז מאַי..."

אין דעם דאָזיקן לעצטן מילחמה־יאָר איז דער ווינטער געווען אַ שווערער. מיר זענען געווען הונגעריק און שלעכט באַקליידט. די באַראַקן זענען נישט געווען געהייצט. די אָפטע נאַכט־אַלאַרמען זענען דערגאַנגען די יאָרן. דער פאַ־בריק־פייף האָט אונדז געוועקט דריי אַזייגער פאַרטאָג. מען האָט עפּעס נישט געזען, אַז עס זאָל נעמען אַ סוף. מיר זענען געווען אָפּגעלאָזן, די שטימונג אַ געבראָכענע. עס זע־נען מער נישט געווען קיין פריילעכע פאַרוויילונגען. עס איז געוואָרן פינצטער און ביטער. עס האָט זיך געדוכט, אַז גראָד איצט, אין דער לעצטער מינוט וועט אונדז אויספעלן ווילן אויסצוהאַלטן. עמעץ האָט דאַן געוואָרפן אַ ווערטל, אַזוי זיך אין דער שטיל — לאָמיר נאָר אויסהאַלטן ביז מאַי... דאָס איז טאַקע געוואָרן אונדזער לאָזונג. „אַבי ביז מאַי", האָט אונדז טאַקע געהאָלפן אויסצוהאַלטן; געהאָלפן שטיין אויף די פיס בעת די נאַכט־אַלאַרמען און נאָך די טאָג־טעגלעכע מאַרשן צו דער פאַבריק. „אַבי ביז מאַי" האָט אונדז געהאָלפן צו שטיין געדולדיק אין דער לאַנגער רייע נאָך דער קאַלטער קרויט־זופּ, וואָס איז געווען פול מיט ווערעם. דער לאָזונג „אַבי ביז מאַי" האָט אונדז געהאָלפן זיך האַלטן אין די ראַמען לגבי די צערייצטע דייטשן. מען האָט טאַקע געדאַרפט פאַרקריצן די ציין און אויסהאַלטן „ביז מאַי"...

געווען איז דאָס אַן איבערברוך־טאָג. מען האָט אָן אויפ־הער באָמבאַרדירט. עס איז געווען פינצטער און עס האָט געשטיקט פון די שריפות און רויכן. די הייזער האָבן גע־ציטערט און איינגעפאַלן. מיר זענען געזעסן אין דעם פלאַכן שוץ־קעלער און מיר האָבן שוין פאַר קיין שום זאַך נישט מורא געהאַט. די האַרמאַטן־קוילן זענען אריבערגעפלויגן איבער אונדזערע לאַגערן. מיר הערן גאָר פון נאָענט דעם ענטפער פון די רוסישע „קאַטיושעס" אויף די דייטשישע אַרטילעריע־שאָסן. אַוויאָנען דרייען זיך איבער אונדזערע קעפּ... פּלוצלינג האָט זיך אַלץ איינגעשטילט. אַ טיפע שטיל־קייט האָט געהערשט אַרום און אַרום. פאָרזיכטיק האָבן מיר אַרויסגערוקט אונדזערע קעפּ פון בונקער, מיר האָבן דער־זען ווי איבער די דעכער, איבער די לעצטע גאַנצע הייזער, פון בערלין, פלאַטערן ווייסע פענער...

די דייטשן האָבן קאַפּיטולירט.

דער קרעמאַטאָריום אין אָראַניענבורג

נאָכן פאַלן פון בערלין האָבן זיך אָנגעהויבן אויסליידיקן די לאַגערן פון די אויסלענדישע שקלאַפן־אַרבעטער. מען האָט זיך געזעגנט מיט די חברים פון לייד. אַלע האָבן זיך אומגעקערט אין זייערע לענדער. איך בין אָבער עטלעכע טעג געזעסן אין דעם אויסגעליידיקטן לאַגער, איך האָב געוואַרט, אַז מרדכי וועט צו מיר קומען. ער איז אָבער נישט געקומען. די מענטשן אין די „פּאַסיאַקעס" (געמיינט די לאַגער־קליידער, וואָס זענען געווען פון סחורות מיט שטרייפן־מוסטערן) האָבן זיך אומגעקערט אין זייער הונ־גער־מאַרש. צווישן זיי איז אָבער קיינער נישט געווען פון אָראַניענבורגער לאַגער. נאָך אָפּוואַרטן די פּאָר טעג האָב איך מיך דעצידירט צוצופאָרן אין לאַגער אַריין. די באַנען זענען דאַן נישט געגאַנגען. איך האָב דעריבער גענומען אַ ראָווער און אַוועקגעפאָרן קיין אָראַניענבורג. עס האָט מיך אָפּגעטיילט פון דאָרטן אַ דרייסיק קילאָמעטער, דעם וועג האָב איך גוט געקענט פון מיינע פריערדיקע באַזוכן. קו־מענדיק אַהין האָב איך דאָרטן געטראָפן דעם פּוילישן סער־זשאַנט סוואָבאָדקאַ, וועלכער איז דאָ געשטאַנען מיט זיין מיליטערישער אָפּטיילונג. ער איז געווען גרייט מיך צו העלפן מיט אַלעמען. ער האָט מיר אַרומגעפירט איבערן לאַגער. דער לאַגער איז אָבער שוין געווען אַן אויסגעליי־דיקטער פון מענטשן. עס זענען געבליבן נאָר די קראַנקע און אַ פּאָר סקעלעטן, וואָס זענען אַמאָל געווען מענטשן.

מיר זענען דאַן אַריבער צום קרעמאַטאָריום. אָראַניענ־בורג איז בעיקר געווען אַ לאַגער פאַר דייטשן און נישט קיין טויט־פאַבריק און דעריבער בין איך נישט געווען צו־געגרייט צו דעם וואָס איך האָב דאָ דערזען.

אין דער טיף פון דעם לאַגער־שטח איז געווען נאָך איין טויער, וואָס האָט געפירט נאָך טיפער אין הויף צו פאַר־

שידענע בנוגים. עס האָט אויסגעזען, אַז דאָס איז אַ לאַגער אין אַ לאַגער. וועז איך בין אַריין דורך דעם טויער האָב איך באַמערקט אַ פּיין־אָפּגעהיטן גראָז־פּלאַץ, פּאָר אַ נידע־ריקן נייעם בנין געבויט מיט אַ הויכן קוימען פון רויטן ציגל. עס האָט אויסגעזען ווי דאָס וואָלט געווען אַ פּאַבריק־גע־ביידע. צו די טויערן פון דאָזיקן בנין האָבן געפירט שטעגן. די דאָזיקע שטעגן זענען געווען פּיינע, ווייסע, שיינענדיקע. איך האָב זיך פּאַרווונדערט ווי אַזוי די דייטשן האָבן באַווייזן אויפצוהיטן דעם דאָזיקן שיינעם גלאַנץ פון די שטעגן אין אַזאַ אַרט. איך האָב נישט געהאַט קיין פּאַרדאַכט, אַז אָט באַלד וועלן מיר אויפגעדעקט ווערן די סודות פון די דאָזיקע שטעגן. מיר זענען אַריין אינעווייניק, אין בנין. עס איז געווען אַ גרויסער בנין אין נישט מער, קיין שום ספּעציעלעס. מיר זענען אַדורך אַ פּאָר צימערן, ביז מיר זענען ענדלעך געקומען צו דעם לעצטן, פון וואַנען מען האָט מיט וועגלעך אַרויסגעפירט די קערפּערס אין אַ שכנותדיקן בנין, ווו עס האָבן זיך געפונען אמתע קרעמא־טאָריוס־אויוונס. געווען זענען עס דרייַ אויוונס. אויסגעזען האָבן זיי ווי אויוונס ווו מען באָקט ברויט, נאָר מיט ברייַ־טערע טירלעך. צו יעדן אויוון האָט געהערט אַ וועגלעל, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ קויש אויף רעדלעך. אויף איינעם פון די דאָזיקע וועגלעך איז נאָך געלעגן אַ מענטשלעכער סקעלעט, האַלב פּאַרוויקט אין אויוון. אויף דער ערד ביי יעדן אויוון זענען געלעגן הויפנס מיט ביינער. איך האָב מיך איינגעבויגן און גענומען צווייַ ביינדלעך, איך האָב עס איינגעוויקלט אין מיין טיכל און אַריינגעלייגט אין קעשענע. אויף מיינע וואַקלדיקע פּיס בין איך אַרויס פון קרעמא־טאָריום. איצט האָב איך שוין געוווסט פאַר וואָס די שטעגן צו דעם הויז זענען ווייס און גלאַנצן — דאָס האָט מען געמאַלן מענטשלעכע ביינער און מיט דעם דאָזיקן «מאַטער־יאַל» באַשאַטן די שטעגן.

מיר זענען אַריין אין אַן אַנדער בנין, אַ שאָפּע. זי איז געווען אויף דריי־פּערטל פול מיט אָפּגעשאָרענע האָר פון מענטשן; האָר פון פּאַרשידענע קאָליר־ן און פון פּאַרשידענער לענג. צי איז דען מעגלעך זיך פּאַרצושטעלן צו וויפל קפּף די דאָזיקע האָר האָט געהערט? אַ צווייטע שאָפּע איז געווען ביז די ברעגעס אָנגעפולט מיט דאָמען־מאַשן פון פּאַרשי־דענער גרויס, פּאַרב און מאָדעל. מיין אויג האָט זיך אָפּגע־שטעלט אויף איין בייטל. פונקט אַזאַ בייטל האָט געהאַט מיין גלייבטע שוועסטער שרה. איך האָב זיך איינגעבויגן און גענומען דעם בייטל.

וווייטער אַרומגיין איבער די געביידעס האָב איך נישט געקענט. אַלע זענען זיי געווען איבערגעפולט מיט פּאַרשי־דענע חפצים, וואָס האָבן געהערט צו די פּאַרשידענע מענטשן מיט וועמענס ביינער מען האָט באָפּוצט די שטעגן פון דעם אַראַניענבורגער לאַגער. אפשר זענען צווישן זיי געווען אויך מיינע נאָענטסטע?

איך האָב מיך אומגעקערט קיין בערלין. מער האָב איך מרדכין נישט געזוכט...

***

עס איז געווען זעקס אַזייגער פּאַרטאָג וועז איך בין אַרויס פון צוג אויף דער באַן־סטאַנציע אין זשיראַרדאָוו. דער טאָג איז געווען אַ זוניקער, אָבער אין מיין נשמה איז געווען פּראָסט. די געצייטלטע דורכגייערס פון אַזאַ פּריזער שעה האָבן זיך אויף מיר אומגעקוקט. איך האָב נישט געהאַט וווהין צו גיין. איך האָב נישט געהאַט וואָס מיט מיר צו טאָן.

וועז איך בין אָכט אַזייגער אין דער פרי אַריבער דעם שוועל פון דעם געוועלב פון צעשע קויפמאַן האָט זי מיך באַגריסט אויפן סאַמע שוועל מיט דער בשורה:

— דיין מאַן איז דאָ...!

איך האָב זיך מיט מיין מאַן געטראָפן ביי די וווייצערס. יעדער אינער האָט נאָך זיינע אויבערלעבענישן זיך געצויגן קיין זשיראַרדאָוו, וווּ עס האָבן געשטעקט אונדזערע וואַרצ־לען. אַהער, וווּ אַ פּאָר דורות, זיידעס און עלטער־זיידעס האָבן געבויט, געשאַפן.

***

וועגן מיין עלטער־זיידן שמעלקע האָלצשטיין וועט דער־ציילט אַ לעגענדע; פון דור צו דור פלעגט מען זי אויבער־דערציילן.

ער, שמעלקע, איז געווען דער עלטסטער יידן, וועלכער האָט געוואָגט צו קומען קיין זשיראַרדאָוו וועז אַרום זענען נאָך געווען וועלדער און פּוסטע פעלדער. מען האָט אים דעריבער אַ נאָמען געגעבן שמעלקע «אַדם הראשון»...

און אָט האָבן דורות געלייגט אַ ציגל צו אַ ציגל, געבויט און געשאַפן, אויפגעבויט אַ יידיש לעבן און באַרייכערט די שטאָט...

און זיין אייניקל, «אַדם הראשון» אייניקל, איז געקומען אין האָט נישט צו וועמען אַריין, האָט נישט צו וואָס זיך צו נעמען.

איך בין מיט מרדכין געגאַנגען איבער די גאַסן פון זשי־ראַרדאָוו. פון יעדן הויז האָט געווייעט מיט זיכרונות...

זאָלן די דאָזיקע זיכרונות בלייבן ביי אונדז לעבעדיק אויף די אייביקע אייביקייטן. אָמן.

יחיאל עלערט / גבעתיים

אַזוי האָב איך איבערגעלעבט

יעדער זשיראַרדאָווער ייִד וואָס איז ניצול געוואָרן פונעם לעצטן חורבן איז אַ נס און אַ שטיק וווּנדער־געשיכטע פון אַ מענטשן וואָס האָט זיך איינגעעקשנט צום לעבן, טראָץ דעם וואָס ער האָט זיך געפונען צווישן קראָקאָדיל ציינער. אַלס עדראיה פונעם אומקום פון אונדזערע זשיראַרדאָווער ייִדן, טראַכט איך נאָך אַלץ ביז היינט צו טאָג, אַז דעם טראַגישסטן סוף האָט געטראָפן זשיראַרדאָוו, הגם איך ווייס, אַז הונדערטער ייִדישע שטעט אין שטעטלעך אין פּוילן און ליטע האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל. די ספּעציפישקייט פון דער זשיראַרדאָווער שאַרית־הפּליטה באַשטייט אין דעם וואָס יעדער לעבנגעבליבענער נפש פון אונדזער שטאָט האָט זיך געראַטעוועט דורך פאַרשידענע מיטלען, און אפשר וועט בעסער זיין צו זאָגן — ניסים! און געשען איז עס אַזוי:

נישט לאַנג, נאָך דעם ווי עס איז פאַרענדיקט געוואָרן צו מאַכן אַ געטאָ איז באַלד געקומען דער באַפעל אויסצוזידלען אַלע ייִדן פון זשיראַרדאָוו אין דער וואַרשעווער געטאָ אַריין. מיר זענען געוואָרן צעזייט און צעשפּרייט. דער רוב איז טאַקע געגאַנגען הינטער די מויערן פון וואַרשעווער געטאָ, אָבער אויך פיל זענען אַנטלאָפן אין די דערפער. אַנדערע ווידער אין פאַרשידענע שטעטלעך, וווּ ייִדן האָבן נאָך געלעבט אין געטאָס אין קאָמפּאַקטע מאַסן. די מער דרייסטערע האָבן זיך געלאָזט צו די ברעגן פון בוג, געגנבעט די גרענעץ אויף דער סאָוועטישער זייט.

פון דעם צופאַל נעמט זיך טאַקע, וואָס יעדער זשיראַרדאָווער האָט אַן אייגנאַרטיקע געשיכטע פון זיינע איבערלעבונגען.

איך וויל דאָ טאַקע דערציילן, כאָטש בקיצור וועגן מיינע איבערלעבונגען, אָבער פריִער וויל איך זיך אַליין פאָרשטעלן ווער איך בין. מיין זיידע ר׳ שמואל־יצחק עלערט ז״ל, איז געווען אַ גערער חסיד און אַ גרויסער למדן. ער האָט געלערנט אַ שיִעור מיט דערוואָקסענע בחורים און חסידים פון שטאָט. ער איז געווען כמעט אויסגעטאָן פון דער וואָכעדיקייט. די ערלעכקייט פון אַ מענטשן האָט ער געהאַלטן פאַר אַ גרויסער סגולה, און אין זיין לערנען האָט ער אַלע מאָל אַריינגעלערנט אַ משל מיט אַ נמשל פון ערלעכקייט. מייִן זיידע איז געווען אַ מטופּל מיט צען קינדער, איינס קלענער פונעם צווייטן, אָבער אַפילו דער עול־פּרנסה האָט אים נישט געקענט אָפּרייסן פון זיין תורה.

וועגן פּרנסה האָט געמוזט זאָרגן זיין ווייב, מיין באָבע שרה. די באָבע האָט געאַרבעט שווער און ביטער; געהאַנדלט, געהאָרעוועט און אַרויסגעצויגן חיונה פאַר די צוועלף מיילער.

מיין פאָטער האָט געהייסן משה. פון פאַך איז ער געווען אַ שניידער. ער איז געווען אַ שיינער מענטש מיט לאַנגגעשניטענע שוואַרץ־סאַמעט־אויגן. שטענדיק אַן אויפגעלייגטער, אַ פריילעכער, אַ שמח בחלקו, צופרידן פון דעם וואָס ער האָט געהאַט. גערופן האָט מען אים משה רבילע. ער האָט נישט פאַרליטן קיין עצבות. אַז ער איז געקומען אין אַ ייִדישע שטוב אַריין, וווּ די מענטשנס פּנימער זענען געווען זויער אָדער טרויעריק, האָט ער באַלד געמאַכט פריילעך. ער איז געווען זייער באַליבט אין שטאָט.

משה און האָדעס עלערט.
אומגעקומען אין געטאָ.

מיין מוטער האָדעס ע״ה איז שוין געווען גאָר אַן אַנדערער טיפּ. זי איז תמיד געווען אַן ערנסטע. איר שלאַנקע פיגור און ערנסטע האַלטונג האָט איר צוגעגעבן נאָך מער חשיבות. געווען איז זי זייער אַ שיינע מיט בלויע אויגן און בלאָנד־

געלאָקטע האָר. זי האָט געשטאָמט פון דער פאַמיליע וועלצער פונעם שכינותדיקן שטעטל וויסקיט.

איך בין געווען דער עלטסטער פון די זעקס קינדער אין מיינע עלטערנס הויז. שוין פון דער פריסטער יוגנט אָן האָט מיך בעצויגן צו געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. כ׳בין געווען זייער אַקטיוו אין דער „פרייהייט״ארגאניזאַציע און אַ מיטגליד פון קאָמיטעט. וועז די מילחמה איז אויסגעבראָכן בין איך געווען אין אַקטיוון פוילישן מילי־טער־דינסט, אינעם 21סטן פוסגייער פאָלק, וואָס האָט סטאַ־ציאָנירט אין וואַרשע. מען האָט אונדז גלייך אויפגעוואָרפן צו דער גרענעץ פון מיזרח־פרייסן. אונדזער פאָלק האָט געליטן אַ וויסטע מפלה און זיינע רעשטלעך זענען אַנטלאָפן אַזש ביז אויבער דער ווייסל. דאָרט האָט מען אונדז בחפזון ווידער צוזאַמענגעקליבן און איך האָב זיך ווידער געשלאָגן אין מאָדלינער פעסטונג און נאָך עטלעכע טעג זענען מיר אויבערגעפאַנגען צו פאַרטיידיקן וואַרשע. איך בין געווען אין מיליטער ביז וואַנען פוילנס הויפטשטאָט איז געפאַלן.

צוזאַמען מיט מיין באַטאַליאָן בין איך אַריינגעפאַלן אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט. אונטער אַ שטרענגער וואַך האָבן אונדז די דייטשן געפירט אין אַ לאַגער קיין זשירארדאָוו. דאָרט האָב איך געטראָפן די חברים מלך מע־פען, לייבל ראָזענקראַנץ, בונם וואַרשאָווסקי און שאול שוואַרצמאַן. באַלד ווי מיר האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן האָבן מיר אָנגעהויבן פלאַנירן, ווי אַזוי צו אַנטלויפן פון לאַגער. אָבער פרייַער נאָך ווי מיר האָבן זיך צו עפעס דערטראָכט, האָבן די דייטשן באַפריידיקט אַלע געפאַנגענע סאָלדאָטן, וואָס האָבן פארטיידיקט די הויפטשטאָט.

ווי נאָר כ׳האָב זיך געפונען אויף דער פריי, בין איך גלאָפן אַהיים. וועז כ׳בין אַריין אין שטוב האָבן זיך אַלע מיט מיר דערפרייט. מיר האָט זיך געדאַכט, אַז מיר זענען אַלע ווידער גלייקלעך, אָבער נישט אַלע האָב איך שוין גע־טראָפן אין אונדזער הויף. דאָס ערשטע האָב איך אינ־סטינקטיוו אַ פרעג געטאָן:

— אַלע לעבן?

— יאָ, — האָט מען מיר געענטפערט.

— און וווּ איז מיין ברודער הערשל?

— מען האָט אים גענומען קיין דייטשלאַנד אויף אַר־בעט — האָט מיר מיין פאָטער געענטפערט.

אין אַנהייב האָב איך דעם ענטפער אַנגענומען ווי אַ פאַקט, אָבער באַלד האָב איך באַמערקט, ווי מיין פאָטער־ליקע מוטער גייט אַריין אין דער צווייטער שטוב, לענט זיך אַן אויפן טאָפשאַן און אַ הייסער שטראָם טרערן נעמט זיך גיסן פון אירע אויגן. לויף איך צו מיין מוטער און הייב אָן צו איר היסטעריש רופן:

— זאָג מיר מאַמע, וווּ איז מיין ברודער הערשל?

דער מאַמעס הארץ האָט מער נישט געקענט אויסבא־האלטן פאַר מיר די שרעקלעכע בשורה. אירע ליפן האָבן גענומען ציטערן, ווי זיי וואָלט זיך אין פיבער געווארפן. איר שטימע האָט זיך געבראָכן און קוים, קוים האָט זי גע־נומען פליסטערן:

אינעם זיבעטן טאָג פונעם מילחמה־אויסברוך האָבן זיך די דייטשן דערנענטערט צו זשירארדאָוו. עס איז אָנטשטא־נען אַ גרויסע בהלה. אַלע יידן האָבן אין אילעניש פאַרלאָזט די שטאָט, איבערלאָזנדיק זייער האָב און גוטס, וועלנדיק ראָטעווען דאָס לעבן. די שאָסייען און וועגן זענען געווען איבערפולט מיט פליטים. דאָ האָבן די דייטשן געפאָנט אַ שרעקלעך ארטילעריע־פייער און דערנאָך אַ באָמבארדירונג פון דער לופט. צענדליקער ערפאָלגען האָבן באָשאָסן די אָנטלויפנדיקע ציווילע מענטשן און נעבן אונדז איז דער הרגעט געוואָרן דיין ברודער הערשל. די באָמבארדירונג איז געווען אַזאַ שטארקע, אַז מיר זענען געווען געצוווונגען וויייטער צו לויפן איבערלאָזנדיק זיין קערפער אויפן וועג. דער מאָטע האָט נאָך באָוויזן צו נעמען זיין מאַנטל און אים צו פארדעקן און מיט אייגענע הענט אים אָוועקגע־טראָגן אין אַ זייט פון וועג. איז דאָס נאָך געווען וויניק — איז, אַז מיר זענען אָנגעקומען קיין וואַרשע האָט מען אונדז נאָך אָנגעזאָגט די „בשורה״, אַז אויך דו ביסט געפאַלן אין שלאַכט. דעמאָלט האָב איך זיך שוין איינגעבראָכן. אין איין מאָל צו פארלירן ביידע זין.

— איצט — האָט די מוטער אַ ביסל פרייער אָפגעעטעמט און גענומען צערטלען מיין פנים און קאָפּ — איצט ביסטו כאָטש דאָ, מיין זון, מיין האָפענונג! און אין דער מינוט בין איך גלייקלעך, אַז כ׳האָב נאָך דערלעבט דיך צו זען מיט מיינע אייגענע אויגן.

דאָס דערלעבן צו זען מיין היים איז ביי מיר פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ תשעה־באב. דער פארלוסט פון מיין בדורער האָט ווי מיט אַ שארף מעסער געשניטן מיין הארץ. דערצו נאָך האָב איך געזען, ווי אין שטוב הערשט הונגער. פון דרויסן האָבן זיך געהערט די קולות פון די דייטשן, וואָס האָבן געמאַפט יידן צו ארבעט און מערדערלעך געשלאָגן. איך האָב גלייך דערפילט אין וואָס פאַר אַ סכנה מיר געפי־נען זיך, אָבער קיין עצה איז דערווייל נישט געווען.

מיט דריי וואָכן שפעטער האָבן די דייטשן ארויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די אַלע וואָס זענען באַפרייט געוואָרן פון דער געפאַנגענשאפט מוזן זיך צוריקשטעלן. איך האָב זייער מורא געהאַט זיך אַליין איבערצוגעבן אין די מערדער־הענט און איך האָב זיך נישט געמאַלדן. מיט אַ מאָל דערהער איך ווי די דייטשן מיט הינט האָבן ארומגערינגלט אונדזער הויז. איך האָב באַלד פארשטאַנען, אַז מען וויל מיך כאָפּן און אינסטינקטיוו עפן איך דאָס פענצטער און אַזוי ווי איך שטיי און גיי שפרינג איך ארויס און אַנטלויף.

איך האָב אפילו נישט באָוויזן ארויסצוזאָגן אַ וואָרט, אָדער אַ קוש טאַן מיין מאַמען. אָבער ביז היינט צו טאָג קלינגט מיר אין די אויערן די לעצטע ווערטער, וואָס איך האָב געהערט פון מיין מאַמען:

— זון מיינער איך וועל דיך שוין מער נישט זען, בלייב געזונט און ראַטעווע דיך.

צעטומלטערהייט בין איך געלאָפן צום וואָקזאַל. אויפן וועג האָב איך געטראָפן דעם אַכזריותדיקן ייִדן־שלעגער וואַלדעק. דאָס איז געווען אַ יונגער פאָלקס־דייטש, וואָס האָט, זינט די דייטשן זענען אַריינגעקומען, זיך פאַרוואַנדלט אין אַ וואַמפּיר. ער האָט מיט מיר צוזאַמען געלערנט אין דער שולע „עליזאַ אָזשעקאָוואַ". ער האָט קיין שום ייִדן נישט דורכגעלאָזט אָן קלעפּ, אָבער איך האָב באַמערקט ווי מיך וויל ער נישט זען...

עס איז מיר געלונגען זיך אַריינצובאַקומען אינעם אי־בערגעפּאַקטן צוג קיין וואַרשע און פון דאָרטן האָב איך געוואָלט ווייטער פאָרן צו דער סאָוועטישער גרענעץ.

פון וואַרשע ביז דער גרענעץ איז דער וועג געווען זייער אַ שווערער, אַ בלוטיקער. דייטשן זענען אַרויפגעקומען אויפן צוג און אַראָפּגעוואָרפן ייִדן פון דער לויפנדיקער באַן. די גרענעץ איז געווען ביי מאַלקין. ביז מען איז צוגעקומען צו דער גרענעץ האָבן די דייטשן געמאַכט רעוויזיעס, גע־שלאָגן און צוגענומען ביזן לעצטן העמד.

קוים דערלעבט אָנצוקומען אויפן „הפקר־שטח" פונעם גרענעץ־פּאַס, איז ערשט געווען שלעכט; די רוסן האָבן אונדז נישט געוואָלט אַריינלאָזן אין זייער געביט און צו די דייטשן האָבן מיר מורא געהאַט צוריקצוגיין. אַזוי האָבן מיר זיך דאָרטן אַרומגעוואַלגערט אויפן אָפענעם פעלד, טעג מיט נעכט. מענטשן זענען אויסגעגאַנגען פון הונגער און קעלט. ערשט נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען איז מיר געלונגען זיך אַדורכצוגנבענען די גרענעץ און איך בין אָנ־געקומען קיין ביאַליסטאָק.

ביאַליסטאָק איז דעמאָלט געווען איבערפולט מיט פּלי־טים. עס איז נישט געווען ווו איבערצונעכטיקן. אַז מען האָט זיך אַריינגעקריגן אין אַ שול אָדער בית־המדרש אי־בערצונעכטיקן איז מען שוין געווען צופרידן. די רוסן האָבן געפאָדערט, אַז די פּליטים זאָלן פאָרן קיין טיף רוס־לאַנד אויף אַרבעט און נעמען רוסישע פּעסער. דער רוב האָט זיך אָפּגעהאַלטן פון פאָרן פרייוויליק קיין רוסלאַנד און נישט געוואָלט נעמען קיין סאָוועטישע פּעסער. שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן אַרעסטירן אַלע, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין רוסישע פּעסער. אין מיטן נאַכט בין איך אַלס „ביע־זשעניעץ" (פּליט) אויך אַרעסטירט געוואָרן און אַריינגע־בראַכט געוואָרן אין אַן אַרעסטאַנטן־לאַגער. נאָך עטלעכע טעג האָט מען אונדז גענומען טראַנספּאָרטירן קיין רוסלאַנד.

דורכן גאַנצן וועג פון אונדזער רייזע קיין טיף רוסלאַנד האָבן מיר געליטן הונגער און געלעבט אין שמוץ. מיר זע־נען געפאָרן אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען דריי וואָכן ביז מיר זענען אָנגעקומען צו דער סיבירער גרענעץ אין אַ פאַר־מאַכטן לאַגער קאָטלאַס. דאָרט זענען געוואָרן געהאַלטן קרי־מינעלע פאַרברעכער און אויך פּאָליטישע אַרעסטירטע. פאַרשטייט זיך, אַז אַחינו בני ישראל האָבן אויך דאָרט נישט געפעלט. אין דעם לאַגער האָב איך געטראָפן אַ באַקאַנטן פון וואַרשע, וועלכער האָט מיר באַלד מודיע געווען, אַז אונדזער עשאַלאָן וועט דאָ נאָר איבערנעכטיקן און ממשיך זיין די רייזע אין טיפן סיביר.

אַזוי איז טאַקע געווען. מיר זענען לאַנג געפאָרן ביז מען האָט אונדז אויסגעלאַוועטע אין אוסטאַ. דאָרט איז געווען דאָס ריכטיקע גיהנום. מען האָט אונדז אַוועקגעפירט אין אַן אוראַלטן וואַלד און געהייסן אַרבעטן ביים האַקן ביימער. מיר האָבן געליטן פּיינלעכן הונגער, קעלט. די באַראַקן זע־נען געווען איבערפולט און וועגן קיין געלעגער איז נישט געווען וואָס צו רעדן. דער פראָסט האָט געקנאַקט און קיין ביסל וואַרעמס האָט מען נישט באַקומען. מענטשן זענען גע־וואָרן געשוואָלן פון הונגער און געפאַלן ווי די פליגן. נישט לאַנג האָט געדויערט און אויך איך בין ביסלעכווייז געשוואָלן געוואָרן פון הונגער. די געדאַנקען זענען אָבער נאָך געווען קלאָר, און אין איינעם אַן אָוונט האָבן מיר זיך צוזאַמענגענומען עטלעכע געשוואָלענע חברים און באַ־שלאָסן, אַז מען מוז עפּעס טאָן כדי זיך צו ראַטעווען. איי־נער האָט דערמוטיקט דעם צווייטן: „סיי ווי האָסטו גאָר נישט וואָס צו פאַרלירן", „מיט איין פוס וועסטו בעסער איבערהאָלטן ווי מיט צוויי"...

אויף צו מאָרגנס האָט איינער פון אונדז בעת דער אַר־בעט אין וואַלד זיך אַדורכגעהאַקט אַ פוס מיט דער האַק. מען האָט אים גלייך גענומען אינעם „קראַנקן־צימער". דאָרט איז שוין געווען אַ „גן־עדן". מען האָט געגעבן איין מאָל אין טאָג אַ ביסל שיטערע זופּ און מען האָט שוין גע־קענט לעבן.

איצט האָב איך געטראַכט איז די ריי אויף מיר. איך האָב זיך געמוזט צואיילן, ווייל אויב די פאַלן וועלן זיך פאַר־מערן וועט זיך נאַטשאַלסטווע כאַפּן...

דעם טאָג, ווען כ׳בין אַרויס צו דער אַרבעט, איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט. איך האָב שוין געוווסט אַז צוריק וועל איך שוין נישט גיין אויף מיינע פיס. ווי נאָר כ׳בין געקומען אין וואַלד אַריין האָב איך צוזאַמענגענומען אַלע מיינע כו־חות און מיטן גאַנצן אימפּעט אַראָפּגעלאָזט די שאַרפע האַק אויף מיין רעכטן פוס. אַ שטראָם וואַרעם בלוט האָט אַ שפּראָץ געטאָן אויפן ווייסן שניי. דער גרויסער פינגער איז שוין געווען איינגעהאַקט ביזן ביין און איך בין געפאַלן אין אָנמאַכט.

אויפגעכאַפּט האָב איך זיך שוין אין „קראַנקן־צימער". ערשט ליגנדיק דאָרט אויפן בעטל ביי אַ געהייצטן בלע־כערנעם אייוועלע, האָב איך דערפילט ווי קלוג און גוט איך האָב געטאָן... אָבער די צרה איז געווען, וואָס נאָך אַ וואָך צייט האָט זיך די וווּנד גענומען פאַרהיילן... איך האָב פאַרשטייט זיך געטאָן אַלץ, אַז די וווּנד זאָל אייטערן און מען זאָל מיך פון דאָרט נישט משלח זיין, ווידער צוריק אַ הונגעריקן אין וואַלד אַריין...

אַזוי האָב איך געלעבט ווי אַ «פּריוווילעגירטער» 21 טעג. צווישן טעג שפּעטער, ווי כ׳בין פון דאָרט אַרויס איז געקומען די באַאַמטע היסטאָרישע פּאַראַדענונג צו באַפרייען אַלע פּוילישע בירגער, וואָס געפינען זיך אין ראַטנפאַרבאַנד. אָבער די יונגע האָט מען ווידער געגנומען אין מיליטער און איך בין אינגעגלידערט געוואָרן אין אַנדערס אַרמיי. מיט אַנדערס אַרמיי האָב איך מאַרשירט פון רוסלאַנד, איבער פּערסיע ביז איך בין געקומען קיין ארץ־ישראל.

פון דעמאָלט אָן ווויס איך דאָ אינעם לאַנד. און דאָס איז דער סוד פון מיין לעבנס־געשיכטע — זיך געראַטעוועט מיט מיין בלוט — דורכן באַפאַרבן מיטן אייגענעם בלוט דעם ווייסן שניי אין אוראַלטן וואַלד אינעם ווייטן אין קאַלטן סיביר.

ישראל אייזמאַן (אַמשינאָוו־פּאָריז)
(זון פון דוד און פייגע אייזמאַן)

פון חורבן אַמשינאָוו אין דער וועלט

ווען די דייטשן זענען אַריין אין אַמשינאָוו בין איך געווען אין וואַרשע. עס האָבן זיך דאָן געמאַכט די ערשטע הונגער־טעג. האָב איך געשמוגלט פּראָדוקטן פון וואַרשע קיין אַמשינאָוו און צוריק.

פּילנדיק אַז עס ווערט וואָס אַ מאָל ערגער, האָב איך אַלץ איבערגעלאָזט און זיך געלאָזט לויפן קיין ראַטנפאַרבאַנד. איך בין אַנגעקומען קיין ביאַליסטאָק אין חודש נאָוועמבער 1939.

אין ביאַליסטאָק איז דאָן געווען אַן אַ שיעור מענטשן, פּליטים אין די צענדליקער טויזנטער. זענדיק וואָס דאָ טוט זיך בין איך אַוועק אין אַ ביורע וואָס האָט רעגיסטרירט אַרבעטער צו פּאַרן קיין ראַטנפאַרבאַנד. אַ רוסישער ייד מיטן נאָמען קראַטשקאָוו, האָט מיר פּאַרזיכערט, אַז איך וועל געשיקט ווערן קיין לובאַן אין מינסקער אָבלאַסט (קרייז). איך האָב דאָרט געאַרבעט אַלס שאָפער ביזן יאָר 1940. דאָן האָט זיך אַנגעהויבן אַ מגפה פון לויפן צוריק קיין ביאַליסטאָק און וואַרשע מיט פאַרשידענע אילוזיעס.

בין איך אַנגעקומען קיין קיעוו. זענדיק וואָס דאָרטן טוט זיך האָט מען מיר געזאָגט, אַז אין האָמעל וועל איך באַקומען אַ דערלויבעניש צו פּאַרן קיין לידע, לעבן ווילנע.

דאָרט האָב איך געזען אַ פיינלעך בילד: טויזנטער מענטשן, יידן און קריסטן האָבן געשריגן, געוואָלדעוועט — מיר ווילן צוריק אַהיים, צו זיך קיין פּוילן.

מען האָט אונדז אַלעמען צוגעזאָגט אַז מען וועט אונדז פירן אַהיים, אָבער מיר זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין דער תפיסה פון האָמעל.

דעם אמת דאַרף מען אָבער זאָגן און דאָס דאַרף באַטאָנט ווערן. ווען מיר זענען אַנגעקומען אויף די אַרבעטס־פּלעצער אַהין האָט מען אונדז אַלעמען געגעבן צו 50 רובל און וואַרעמע מלבושים, ווייל עס האָט שוין עהערשט דער ווינטער און מען האָט אויסגעטיילט די אַרבעט לויט די פּאַכן. אָבער אַ גרויסע צאָל האָט די אַרבעט נישט געוואָלט אָננעמען און צוליב דעם האָבן די איבעריקע גלילטן.

אין דער תפיסה בין איך געזעסן אכט חדשים ביזן גערייכט. אויפן גערייכט בין איך געוואָרן באפרייט, ווייל מען האָט אינגעזען, אַז איך בין נישט געווען שולדיק אין דעם מאָכן די פאַרשידענע פאַלשע מאַניפעסטאַציעס.

איך בין גלייך צוריקגעפאָרן אין דעם שטעטל לובאַן בייַ מינסק. דאָרטן האָב איך פאַרבראַכט ביז דעם דייטשישן אַנפאַל אויפן ראַטנפאַרבאַנד. דאָן איז געגעבן געוואָרן דער באַפעל פון פּרעזידענט פון ראַטנפאַרבאַנד, קאַליניז, ווען עוואַקואַציע. עס האָבן זיך עוואַקויירט אַ רייַ אינטערעסאַנטע גען און אַמטן און צוזאַמען מיט זיי די יידן, וואָס זענען דאָרט געווען באשעפטיקט. ווי אַ שאָפער בין איך עוואָרן צוגעטיילט צו אַ לאַסט־אויטאָ און בין געפאָרן אין פּאַרשידענע ריכטונגען, געוואַנדערט ביז טיף רוסלאַנד אַלס מיליטערמאַן.

איך בין אַנגעקומען ביז אירשעיעווסק, אַרמורער רעפובליק. דאָרטן בין איך אַדורך אַ מיליטעריש שולע, שפּעטער זענען מיר פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַרבעט־באַטאַליאָן. מיר האָבן געאַרבעט אין פאַרשידענע פאַברייקן פון די עוואַקויירטע שטעט.

איך האָב שפּעטער באַקומען אַ דערלויבעניש, כדי צו זיין מיט באַקאַנטע, אַריבערצופאָרן קיין אוזבעקיסטאַן. דאָרטן האָב איך ווידער געאַרבעט ווי אַ שאָפער ביז אַנהייב 1943.

אין יענע טעג האָבן אַנגעהויבן אַנקומען די ידיעות וועגן דעם, אַז די דייטשן הרגענען אויס אונדזערע משפּחות. האָב איך מיך געוענדט צו די מיליטעריש אַמטן, אַז איך ווייל גיין ווי אַ פריווויליקער, כדי צו קעמפן קעגן די דייטשן. נישט אַלעמען האָט מען אָבער אַנגענומען אַלס

פרייוויליקע. איך האָב אָבער געהאַט מזל. היות איך האָב מיין אַרבעט אויסגעפירט ערלעך, האָט מען מיין קאַנדי־דאַטור אָנגענומען און צוזאַמען מיט מיליאָנען סאָלדאַטן פון אַנדערע פעלקער האָב איך מיט געווער אין האַנט גע־נומען נקמה און געהאָלפן מיט מיינע כוחות צו דערגיין ביז מיידאַנעק ביי לובלין.

דאָרטן האָט זיך פאַר מיר אַנטפּלעקט דאָס גרויליקע און שרעקלעכע בילד פון אונדזער חורבן.

סוף 1944 ביז איך צוגעטיילט געוואָרן צו די פּוילישע מיליטערישע אָפּטיילונגען ביים ערשטן סאַפּיאָרן־פּאָלק ווי אַ שאָפער. אַזוי בין איך דערגאַנגען ביז בערלין. דעם 12טן מײַ 1944 האָבן מיינע פיס געטראָטן אויף דער ערד פון דער דייטשער הויפּטשטאָט, פון וואַנען עס זענען אַרויסגע־קומען די מערדערישע באַפעלן אומצוברענגען דאָס גאַנ־צע ייִדישע פאָלק. גרויס איז געווען אונדזער נקמה און טרייסט, וואָס ייִדישע זין האָבן דאָס דערלעבט.

נאָכן פאַרענדיקן דעם קריג בין איך געשיקט געוואָרן לויט מיין ביטע קיין לאָדזש, ווו איך בין באַפרייט געוואָרן פון מיינע מיליטערישע פליכטן. איך האָב אָנגעהויבן זוכן מיינע נאָענטע, מיין אומגעקומענע מישפּחה — ליידער קיי־נעם נישט געטראָפן.

אויסגעפינענדיק מיין שוועסטער, וואָס האָט זיך געפו־נען אין פּאַריז, בין איך נאָך אַ וואַנדערונג דורך דייטש־לאַנד, פון איין לאַגער צום צווייטן, אָנגעקומען קיין פּאַ־ריז אין יאָר 1946.

דאָ האָב איך געפונען אַ תיקון, געקומען צו אַ ברעג. איך בין אַריין אין דער געשאַפענער געזעלשאַפט פריינד פון זשי־ראַרדאָוו, ווו איך האָב געפונען אַ טיילווייזע מישפּחה. וויל איך גלייבן היינט, 20 יאָר נאָך יענע גרויליקע געשעענישן, אַז מיין איינציק קינד וועט שוין לעבן אין אַ וועלט פון שלום און וווילשטאַנד.

איטע קירשבוים־אַלבערט

אַדורך דעם ניהנום ווי אירענאַ קאַוואַלסקאַ

גבית־עדות פון איטע קירשבוים, געבוירן אין אַמשינאָוו אין יאָר 1931. עלטערן: יעקב קירשבוים און גיטל (פון דער היים גאָלדפאַרב) באַשעפטיקונג פון די עלטערן תבואה־האַנדל. זיך געפונען אין וואַרשע פון 1937. איבערגעלעבט אויף אַרישע פּאַפּירן. נאָך דער מילחמה באַזוכט אַמשינאָוו. היינט אין בוענאָס־איירעס.

ביים אויסברוך פון דער דייטש־פּוילישער מילחמה בין איך געווען אין וואַרשע, וווהין איך בין געקומען פון מיין היימשטעטל אַמשינאָוו אין יאָר 1937. געוווינט האָב איך ביי מיין פעטער און מו־מע יהושע און דאָבע אַל־בערט, דאָבע איז געווען מיין מוטערס שוועסטער. ווען דער געטאָ איז געשאַפן געוואָרן האָבן מיר געוווינט אויף נאָוואָליפּיע 44. די גאַנצע מיש־פּחה האָט געאַרבעט אין דעם געטאָ־שאַפּ „שולץ".

פון אָנהייב 1943 האָט מלך, דער זון פון מיין פעטער, מיין איצטיקער מאַן, אָנגעהויבן מאַכן פּלענער ווי אַזוי אונדז אַרויסצונעמען פון געטאָ אויף דער אַרישער זייט. ער האָט אָנגעקניפּט פאַרבינדונגען מיט אַ ריי פּאָליאַקן און נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען, מיט אַ סך קאָסטן איז עס אים טאַקע געלונגען. פריִער איז אַרויסגעפירט געוואָרן אויף דער „אַרישער זייט" מיין פעטערס טאָכטער יענטע מיט אַ קינד. שפּעטער, דעם 27סטן פעברואַר 1943, איז אַרויס מיין מומע דאָבע און לסוף, דעם 6טן מאַרץ 1943 זענען מיר: — מיין פעטער, מיין קוזין און איך אַרויס פון געטאָ.

דאָס אַרויסגיין פון געטאָ איז געווען פאַרבונדן מיט אָן אַ שיעור שוועריקייטן און געפאַרן. מען האָט געמוזט זיין גרייט אויף אַלץ, אויף דעם ערגסטן. די סיסטעם איז גע־ווען אַזאַ: מען פלעגט אַרויסגיין מיט אַרבעטס־קאָלאָנעס, וואָס פלעגן אַרבעטן מחוץ דער געטאָ. פאַרשטייט זיך אַז אַלץ איז געווען „געשמירט" — סיי די גרופּן־פירערס, סיי די היטערס זענען געווען „בלאַט". דאָס פאַראייניקן זיך מיט די אַרויסגייענדיקע אַרבעטס־קאָלאָנעס איז נישט גע־ווען שווער. די הויפּט־געפאַר איז געווען ווי זיך אָפּצוטיילן פון דער אַרבעטס־גרופּע, ווי אַזוי „פאַרלוירן גיין" אויף דער צווייטער זייט פון געטאָ. דאָרטן האָבן זיך אָנגעהויבן די ביטערע געפאַרן.

ביים אַרויסגיין פון געטאָ האָט מען שוין ביי זיך געמוזט האָבן די פאַלשע „אַרישע" דאָקומענטן, אויף וועלכע מען האָט געדאַרפט לעבן ווי פּאָליאַקן. ווידער האָט מען גע־דאַרפט האָבן אין זינען, אַז ווי גוט עס איז נישט געווען דער „אַרישער" פּנים האָט דער געטאָ־איינוווינער בכלל געהאַט אַן אַנדער אויסזען און געווען אַנדערש געקליידט

ווי די פון „דרויסן". די פּראָצעדור איז געווען אַזאַ, אַז קו־מעדיק אויף דער אַרבעטס־פּלאַצווווקע מחויב דער געטאָ האָט מען אויף שנעל געמוזט פּטור ווערן פון דעם „יידישן צייכן"; אַראָפּרייסן אים פון אַרבל און זיך אויף שנעל פאַר־וואַנדלען אין דעם „נייעם" מענטשן אויף וועמענס נאָמען עס איז געווען אויסגעשטעלט דער פאַלשער דאָקומענט.

דעם 6טן מאַרץ 1943 בין איך טאָקע אויף אַזאַ אופן פאַרוואַנדלט געווארן פון איטע קירשבוים אויף אירענע קאָוואַלסקאַ.

איידער איך בין נאָך געקומען אויף דער „פּלאַצווווקע" האָבן מיר זיך צעטיילט. איך בין אַוועק, שוין ווי קאָוואַל־סקאַ, אויף סאָלעץ 13 צו אַ קריסטן און שפּעטער זיך דער־שלאָגן צו דער גרעמיזאַמער באַהעלטעניש, ווו עס האָט זיך געפונען מיין פּעטער, מומע און נאָך עטלעכע יידן, צוזאַמען אַ צענדליק מאַל.

אָבער אַזוי לייכט איז עס נישט אָנגעקומען. פון 6טן מאַרץ ביז אין מיטן נאָוועמבער 1943, בין איך אין מיין קוזין, מיין שפּעטערדיקער מאַן, דוכסגעגאַנגען פאַרשידענע גילגולים. עס איז אונדז געווארן ענג אין וואַרשע, ווו מיר זענען געווען אַרומגערינגלט מיט גרעפּאַרן נישט נאָר פון די דייטשן. פּריִער פאַר אַלץ האָבן אויף אונדז געלויערט די פּוילישע אונטערוועלטניקעס, די אַזוי גערופענע „שמאַל־צאָוועניקעס", וואָס האָבן שאָנטאַזשירט און לסוף אויסערגע־צוואָגן צו די נאַציס די יענעיקע וועמען זיי האָבן פאַרדעכ־טיקט, אַז דאָס זענען יידן. מען האָט ביי די דאָזיקע מענטשן געצאָפּט געלט און בלוט צוזאַמען און ערשט שפּעטער, וועגן זיי האָבן אַלץ צוגענומען, איבערגעגעבן די דאָזיקע אומגליקלעכע ממש צום טויט.

נאָך לאַנגע אַרומשלעפּענישן, אָפּגעריסענע, דערפרוירע־נע האָבן מיר זיך דערשלאָגן צו דער גרעמיזאַמער באַהעל־טעניש.

די דאָזיקע באַהעלטעניש האָט זיך געפונען אין אַ הייזקע אין אַ פאַרוואַרפן אָפּגעזונדערט פעלד, צווישן לאָנקעס, ווו פון אין זייט איז געווען די וואַרשעווער פאַרשטאָט טשער־ניאָקאָוו און פון דער צווייטער די הייזקע, וואָס האָט גע־הערט צו אַ געוויסן פּאָליאַק יוזעף ווישניעווסקי.

יוזעף ווישניעווסקי איז פון פאַך געווען אַ מוליער, וואָס האָט געמויערט אַזעלכע זומער־הייזקעס און פלעגט עס שפּעטער פאַרקויפן. די דאָזיקע הייזקע האָט ער טאָקע אויסגעבויט פאַר זיך. ער האָט דאָרטן פאַרנומען דעם פאַר־טער, וואָס איז שוין געווען פולשטענדיק אויסגעפאַרטיקט.

איבער דעם פאַרטער איז געווען דער נאָך נישט אין גאַנצן פאַרענדיקטער סקעלעט פון ערשטן שטאָק, וואָס האָט געהאט צוויי צימערלעך און איבער דעם אַ בוידעם. דאָ האָבן טאָקע מיר, די „אַרישע" יידן, זיך געדאַרפט אויס־באַהאַלטן.

דער בוידעם, וואָס איז געווען פון הילצערנע ברעטער, איז געווען דער „סטראַטעגישער" אָבסערוואַציע־פונקט. פון דאָנען האָט מען דורך די שפּאַרונגעס פון די ברעטער געקענט זען אַ גאַר גרויסן שטח אַרום דער הייזקע; דורך די שפּאַרונגעס האָט מען געקענט זען וואָס עס טוט זיך אַרום, ווער עס קומט, צי עס דערנענטערט זיך נישט עפּעס אַ געפּאַר. דאָס איז אָבער געווען וויניק, מען האָט נאָך דערצו געמוזט האָבן אַ זיכערע און פאַרמאַסקירטע באַהעל־טעניש, ווהין מען זאָל קענען נעלם ווערן טאָקע דעמאָלט ווען עס זאָל קומען חס־ושלום אַ געפּאַר, אַ נישט־פאַרויס־געזעענער וויזיט. אויסביזיען אַזאַ באַהעלטעניש איז גע־ווען די ערשטע אויפגאָבע.

געפּאַרן האָבן געדאַרפט פון אַלע זייטן. נישט נאָר אַ וויזיט פון דייטשן אַדער פון דער פּוילישער „גראַנאַטא־ווער" פּאָליציי. ווי מען זאָל זיך נישט האָבן אויסגעהיט איז מען נישט געווען באַוואָרנט פון אַ סתם פּריינטלעכן שכנים־וויזיט צו די ווישניעווסקיס. די באַלעבאָטים אונ־דזערע האָבן דאָן געמוזט אויפנעמען געסט, אַרייגלאָזן שכנים, שוין צוליב דעם פאַרדאַכט וואָס אַזאַ „איזאָלי־רונג" קען אַרויסרופן. בעת אַזעלכע באַזוכן האָט מען דאָך געמוזט זיין פאַרזיכערט.

מען האָט אויך געדאַרפט געדענקען, אַז ווי מען זאָל זיך נישט האָבן געהיט, האָבן פאַרט די שכנים אַרום דער הייזקע, אַדער די קרעמערס, געקענט אַנהייבן טראַכטן צו ליב וואָס קויפן עפּעס די ווישניעווסקיס אַזויפיל פראַדוקטן, בעת זייער מישפּחה באַשטייט בסך־הכל פון 3 פערזאָן — מאן און וויב און איין זון. עס האָט געקענט פאַלן אַ חשד, אַז דאָס איז פאַר „עמיצן" און דער „עמיצער" האָט גע־קענט זיין אַדער יידן אַדער... ח ז י ר י ם — ביידע זאַכן זענען געווען פאַרבאָטן — סיי אויסבאַהאַלטן יידן, סיי קאָרמענען חזירים.

אַליין אַ מויערער, האָט ווישניעווסקי פאַר די אויסבאַ־האַלטענע יידן (פּריִער זענען עס געווען 5 מאָל, שפּעטער 9) אויסגעבויט אַ וווּנדערלעך מאַסקירטן „סכראָן". ווי איך האָב שוין פריִער געזאָגט, האָבן מיר צו אונדזער דיספּאָ־זיציע געהאַט דעם ערשטן שטאָק און דעם בוידעם. אויפן ערשטן שטאָק איז געווען אַ צימער און אַ קיך. צו דער דאָזיקער קיך האָט ווישניעווסקי אויסגעבויט אַ טאַפלטע וואַנט, וואָס איז געווען אויסגעהוילט מיט אַ חלל פון 70 צענטימעטער. סיי פון דרויסן, סיי פון אינעווייניק איז גאָר־נישט געווען צו באַמערקן, אַז דאָ געפינט זיך עפּעס אַ לידיקער רוים. אויבן, אין קיך־וואַנט, איבער דער פליטע איז געווען אַ כלומרשט שענקל אויף געשיר, אָבער הינ־טער די געשיר איז געווען אַ געהיים טירל דורך וואַנען מען האָט זיך געקענט „אַראָפלאָזן" אין סכראָן. דער דורכ־גאַנג איז געווען אַ גאָר שמאָלער און קורצער. מען האָט געמוזט זיין גוט אויסגעשולט, כדי שנעל דורכצומאַכן דעם מאַנעוור פון באַהאַלטן זיך. מען האָט פריִער געמוזט אַרייי־

רוקן די פיס און שפּעטער זיך אַראָפּלאָזן אין דעם ענגן חלל. דאָרט איז געווען אַ זייער שמאָל אָרט, נאָר אויף צו שטיין. מען קען זיך שוין פֿאַרשטעלן וואָס דאָס מיינט אַרײַנצושטופּן אַהין 9 פֿערזאָן... שטיין ווער ווייסט ווי לאַנג, אָן לופט צו אָטעמען. מען האָט געמוזט האָבן ווער עס זאָל נאָכן לעצטן פֿאַרמאַכן דאָס „געשיר־שענקל“... מען האָט געמוזט געדענקען, אַז עס זאָל נישט בלייבן קיין שום סימן אין דעם דאָזיקן ערשטן שטאָק, וואָס זאָל אָפּ־מסרן, אַז עס ווועלען דאָ מענטשן חוץ די דריי ווישניעוו־סקיס.

געלעבט האָבן מיר אין דער דאָזיקער באַהעלטעניש אין אַ שטרענגן רעזשים, וואָס איז צייטנווייז געווען אַ נאָך שוועריקער ווי אין געטאָ. אין געטאָ האָט מען געהאַט די מעגלעכקייט אַרויסצוגיין פון די הייזער אינעם געטאָ־שטח, דאָ האָט מען געמוזט זיך עפּעניגן נאָר אין דער כאַטקע. אָפֿילו צו דערלידיקן די נאַטירלעכע באַדערפענישן האָט מען נישט געקענט אַרויסגיין. אויפן בוידעם איז געשטאַנען אַ עמער ספּעציעל פֿאַר דעם. יעדער פון אונדז פלעגט לויט אַ באַשטימטער רײַ, מוזן ביינאַכט דעם עמער אַרויס־טראָגן אין בית־הכסא. מען האָט נישט געטאָרט הויך רעדן, אָפּגעריבן זינגען. צו די פענצטער האָט מען נישט גע־טאָרט צוגיין. די פענצטער האָבן אויך נישט געטאָרט זיין מיט פֿאַרהאָנגען, וויייל דאָס וואָלט דאָך געמיינט, אַז עמעץ וווינט דאָרט... אָנצינדן ליכט האָט מען נישט געטאָרט; הייצן דעם אויוון האָט מען נישט געקענט — דער רויך פון קוימען וואָלט „פֿאַרראָטן“, אַז עס וווינען דאָ מענטשן. ביי יעדן מינדסטן פֿאַרדאַכט אַז עמעץ גייט האָט מען אויף שנעל זיך געמוזט אַריינפּאַקן אין „סכראָך“.

שוין זייענדיק דאָרטן האָבן מיר דורכגעלעבט אַן אַ שיעור שאָנטאָזשן טאָקע פון אינדזער „רעטער“. ער האָט דאָך דאָס נישט געטאָן צוליב אידעיש טעמים. אמת, ער האָט אינגעשטעלט זיין לעבן און דאָס לעבן פון זיין מישפּחה, אָבער געטאָן האָט ער עס פֿאַר גאָר שווערע געל־טער. מיר זענען געווארן פֿאַר אים אַ קוואַל פון חיונה. ער האָט כסדר געדריקט אונדז און אַרויסגעזויגן פון אונדז דאָס לעצטע וואָס מיר האָבן פֿאַרמאָגט.

געקומען איז אָפֿילו אַ מאָמענט ווען ער האָט געוואָלט פון אונדז בכלל פּטור ווערן, אָבער פּרייַער פֿאַר אַלץ אונדז אָפּירשענען. ער האָט נאָך אַלץ געטראַכט, אַז מיר האָבן באַהאַלטענע פֿאַרמעגנס. געווען איז עס דעם 24סטן אַפּריל, 1944, שוין אין מיטן די קאַמפּן פון דעם פּוילישן אויפ־שטאַנד אין וואַרשע.

ער האָט פּשוט דענונציירט דער פּוילישער פּאָליציי, וואָס האָט אונדז אַרויסגעשלעפּט פון „סכראָך“. אָבער עס איז געשען אַ נס. עס זענען שוין געווען די לעצטע חדשים פון דער נאַצישער הערשאַפט די פֿאַלאַקן האָבן שוין געפילט, אַז עס קומט דער סוף פון דער היטלעריישער הערשאַפט. מיר זענען אָפּגעקומען מיט שרעק און ווישניעווסקי איז אַרויס אַן „אַנטוישטער“.

וועגן דער דאָזיקער ספּאָפּעע דערציילט גענוי מיין שווער יהושע אַלבערט אין זיין בוך „ייִדישע וואַרשע דורך פֿיר, בלוט און טויט“, וואָס איז דערשינען אין בוענאָס־אייַרעס אין יאָר 1958.

נאָך דעם ווי פּוילן איז באַפרייט געוואָרן, האָב איך מיך געלאָזט צו מיין היימשטעטל, כדי זיך דערוויסן אפֿשר איז ווער געבליבן; זיך דערוויסן דעם גורל פון מיינע נאָענט־סטע. אייגנטלעך האָב איך שוין, זייענדיק אין געטאָ, גע־האָט די ערשטע חורבן־ידיעות פון אַמשינאָוו. געווסט, אַז דאָס שטעטל איז כמעט ווי אָפּגעברענט געוואָרן גלייך אין סעפּטעמבער, בעת די ערשטע דייטשישע באָמבאַרדירונ־גען. די ייִדן זענען אַוועק אין די אַרומיקע שטעטלעך, די מערהייט קיין זשיראַרדאָוו; שפּעטער צוזאַמען מיטן גירוש פון זשיראַרדאָווער ייִדן געקומען קיין וואַרשע אין געטאָ.

פון אונדזער מישפּחה זענען אַלע אומגעקומען:

מיין פאָטער יעקב קירשבוים; מיין מוטער גיטל (פון דער חיים גאָלדפּאַרב); מיין שוועסטער רייזל, געווען פֿאַרהיראַט מיט אַטלאַס און אירע צוויי קינדער; מיין שוועסטער מלכה, געווען פֿאַרהיראַט מיט ייִדל גאָלדשטיין, און אַ מיידעלע;

מלכה קירשבוים—גאָלדשטיין. — אומגעקומען מיטן מאַן ייִדל גאָלדשטיין און טעכטערל חנהלע.

פאקטיש איז יידל גאלדשטיין געווען דער ערשטער קרבן פון אמשינאוו, געפאלן בעת דער ערשטער באמבע; מיין ברודער בן־ציון קירשבוים און זיין פרוי; מיין שוועסטער בלומע און מיין יינגערער ברודער אברהם.

זיי אלע זענען אומגעקומען אין געטא ראוונ־רוסקע. מיין ברודער אברהם איז פון דארטן געקומען אין וואַרשעווער געטא און טאקע געבראכט די דאזיקע אינפארמאציעס. ער איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא־אויפשטאנד, אין א בונקער.

פייגע־רייזל קירשבוים—אטלאס. — אומגעקומען מיטן מאן אטלאס און זייערע צוויי קינדער.

וועז איך בין אין 1945 געקומען קיין אמשינאוו האב איך שוין פרינער געוווסט די דאזיקע טרויעריקע ידיעות מיטן פינצטערן סך־הכל.

אין שטעטל האב איך געטראפן געציילטע יחידים, גע־בליבענע רעשטלעך פון גרויסע מישפחות. יעדער האט גע־האט זיין באזונדער נס־געשיכטע. געווען איז דארטן מאנע בעקערס זון; צוויי פרויען שטראסבורג; אינדיק — זיי האבן זיך אויסבאהאלטן ביי קריסטן.

איך בין געווען איין טאג צייט און מורא געהאט צו בלייבן שלאפן אין מיין היימשטעטל און געקומען קיין זשירארדאוו אויבערנאכטיקן.

געקומען בין איך אין דעם שטענדיקן מארקטאג, דאנער־שטיק. טויט, ליידיק, פוסט און וויסט איז געווען דאס שטעטל. אן אימה, א פחד פול מיט גרוילן האט פון אלע זייטן געיאגט. געטראפן אן ארטיקן קריסט — שוועצקי. זיין שמועס האט דערגאנצט דאס וואס מיר האבן שוין גע־וווסט. ער האט געראטן: «קומט יידן צוריק אין שטעטל, איר וועט צוריק אנהייבן א לעבן. איר זעט דאך, אז אן איך איז דא גארנישטא»...

אבער ווער האט געקענט ווען דעם טראכטן. די גייש־פענסטער פון די מארדן האבן נאך אלץ געשוועבט אין דער לופטן.

געקומען בין איך פאקטיש אויף קבר־אבות, אבער קיין קברים האב איך אפילו נישט געפונען, ווי פון א פעסט בין איך אנטלאפן, אנטלאפן אויף אייביק פון מיין היים־שטעטל...

געבליבן זענען נאר די זיכרונות; די פיין און דער ווייטיק, וואס איך ווייל אים דא פאראייביקן אין אונדזער יזכור־פנקס.

יענטע נאַשעלעוויטש

דורך פּיין, הונגער און מאָרד

די ווייטערדיקע שילדערונג באַשטייט פון פראַגמענטן פון פיר בריוו, געשריבענע ווי אַ גבית־עדות פון יענטע נאשעלעוויטש, געבוירן יעשאַנאָוויטש פון וויסקיט, צו איר חברטע שרה־דבורה וויסקיטסקי אין בוענאָס־איירעס. די בריוו זענען געשריבן שוין פון מ״י, ווו די שרייבערין געפינט זיך איצט. די שרייבערין, אַ געבוירענע אין וויסקיט, די טאָכטער פון זיינוול יעשאָנאָוויטש.

מיין ליבע טייערע שרה־דבורה.

איך וועל פּרווון באַשרייבן וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט פון דעם ערשטן טאָג זינט די היטלער־מערדער זענען אַריין אין אונדזער שטעטל וויסקיט...

אַריין זענען זיי צו אונדז אין אַ דינסטיקדיקן טאָג, נאָך מיטיק. פון דער ערשטער מינוט האָבן זיי אָנגעהויבן ראַבע־ווען די ייִדן.

דער ערשטער באַפעל איז געווען, אַז אַלע ייִדן זאָלן פאַר־לאָזן די הייזער און זיי זענען געטריבן געוואָרן הינטער דער שטאָט, לעבן שרויענטי יאַן, אויף דעם זשיראַרדאָווער וועג, אויף דער פּאַסטוויסקאַ. אַלע ייִדן, יונג און אַלט, מע־נער, פרויען מיט קליינע קינדערלעך זענען געזעסן אויפן פעלד און זיך צוגעקוקט ווי עס איז פאַרביי אַ ריזיקע דייטשישע אַרמיי. ביז היינט שוידער איך אויף פון דעם בילד ווי מען האָט אונדז געטריבן פון דער שטאָט אויפן פעלד. אַלע ייִדן האָבן געמוזט האַלטן די הענט אין דער הויך און אויפן גאַנצן וועג געדאַרפט שרייען: הייל היטלער! הייל היטלער!

... מיר האָבן פאַרלוירן די האָפענונג, מיר האָבן זיך געריכט, אַז מען וועט דאָ אונדז אַלעמען אויסשיסן. עס איז שוין געווען גאָר פינצטער ווען מיר האָבן דערהערט דעם באַפעל: — אַלע יודען צו האַוזע!

... עס הייבן אָן צו אונדז קומען די טרויעריקע גרוסן פון אַנדערע שטעטלעך, פון אַמשינאָוו און אומעטום. עס איז ביי אונדז געבליבן שטיין אַן אָפּטיילונג מיט דייטשי־שע מיליטער. זיי האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער שול, אַלץ דאָרטן צעשטערט, צעבראָכן, פאַרניכטעט און אַריינגעשטעלט פערד...

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע פּייניקונג — דאָס כאַפּן אויף אַרבעט. די מענער צו שווערע איבערמענטשלעכע אַרבעט; די פרויען צו וואַשן פּאָדלאָגעס, רוימען די הייזער, ווו די נאַציס האָבן געוווינט. ביי דער אַרבעט האָט מען געפּייניקט, געשלאָגן מכות רצח; געטאָן האָבן זיי עס מיט בעסטיאַלן סאַדיזם און טאַקע באַוויזן ווי זיי האָבן פאַרגע־ניגן פון ייִדישע צרות.

... מען האָט אָנגעהויבן שערן די בערד ביי די ייִדן. נישט מיט קיין שערעלעך, נאָר מיט מעסערס. מען פלעגט כאַפּן אַ ייִדן און די חיות האָבן זיך אויף אים געוואָרפן און מיט מעסערס, אָפט טעמפּע, געשניטן די בערד; דערביי אָפּגעשניטן שטיקער פלייש פון פּנים.

... אַ נייער באַפעל — ייִדן דאַרפן טראָגן אַ באַנד אויפן אָרעם. די „אָפּאַסקע" האָט געדאַרפט זיין פון ווייסע לייוונט, פיר פינגער די ברייט און אין מיטן האָט זיך געדאַרפט געפינען אַ בלויער מגן־דוד. דעם דאָזיקן „יודענצייכען" האָבן געדאַרפט טראָגן אַלע ייִדן פון צוועלף יאָר אָן. אויך האָט מען געדאַרפט אויף אַלע ייִדישע טירן און אויף די שויבן פון די געשעפטן אויסמאָלן מיט רויטע אַמאַליע, מיט איילפאַרב דאָס וואָרט „יודע" JUDE. פאַר די דייטשן איז דאָס געווען דער בעסטער סימן, ווו זיי קענען אַריינ־קומען, רויבן, שלאָגן, מאָרדעווען.

... דער ערשטער ווינטער איז געווען אַ שווערער; שרעק־לעכע פרעסט און מוראדיקע שנייען; דאָ איז נישטאָ מיט וואָס צו באַהייצן די וווינונגען. ייִדן איז פאַרבאָטן אַרויס־צופאָרן — נישט מיט פורן, נישט מיט דער באַן. די פאַר־בינדונג מיט דער וועלט איז אָפּגעשניטן געוואָרן.

דערווייל האָט מען אַלץ געשלעפּט צו דער אַרבעט. איצט האָט מען געדאַרפט רוימען די הויכע בערג שניי. פון יעדן הויז האָט זיך געדאַרפט מעלדן איין מאַן. איז נישט געווען קיין מאַן האָט געמוזט גיין אַ פרוי מיט אַ שפּאַדעל, וועלכע מען האָט געטריבן רייניקן די וועגן. פריִער האָט מען אויסגערייניקט די שטאָט; נאָך דעם האָט מען אָפּגע־

רייניקט דעם וועג פון וויסקיט ביז זשיראַרדאָוו, ביז צו דער „בלייך" פון איין זייט און פון וויסקיט ביז גוזאָוו (צום שפּיטאָל) פון דער צווייטער זייט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן אַ קלאַנג וועגן אַ געטאָ. פריִער האָבן די נאַציס געמאָלדן (נישט אָפיציעל), אַז עס וועט ווערן אַ צענטראַלער געטאָ אין זשיראַרדאָוו, וווהין מען וועט ברענגען די ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך: גראָדזיסק, אַמשינאָוו, וויסקיט, באַלימאוו, סאָכאָטשעוו. מיט אַ פיר וואָכן שפּעטער איז געקומען אַ צווייטע ידיעה, אַז עס וועלן זיין עטלעכע געטאָס. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געמאַכט געוואָרן אַרויסצוציִען מיט „גוטן" דאָס געלט און אַנדערע ווערטזאַכן פון די ייִדן. מען האָט קיין סאָכאַטשעוו אַרויסגערופן די ייִדישע קהילה-

די ברידער וויינשטאָק פון וויסקיט: ברוך־יאַנקל, הערשל און אברהם וויינשטאָק. איינער פון זיי, ברוך־יאַנקל, געבליבן לעבן

דאָזאָרעס, אַז די וויסקיטער ייִדן זאָלו צושטעלן אַ געוויסע צאָל געלט (איך געדענק נישט די סומע, אָבער איך ווייס אַז דאָס איז געווען אַ קאָלאָסאַלע סומע) און דאָס שענסטע שלאָפצימער וואָס וויסקיט פאַרמאָגט. דערפאַר, האָבן זיי די נאַציס געזאָגט, וועט מען וויסקיט נישט טשעפּען; מען וועט גאָר אין וויסקיט מאַכן אַ געטאָ, וווהין מען וועט אַריבערפירן די ייִדן פון זשיראַרדאָוו און, אַז אויך אַנדערע שטעטלעך וועלן האָבן באַזונדערע געטאָס. מען האָט זיי אַלץ צוגעשטעלט וואָס זיי האָבן פאַרלאַנגט און ערשט נאָך דעם האָט מען באַקאָנט געמאַכט, אַז אַלע ייִדן ווערן אַריבערגעפירט אין וואַרשעווער געטאָ.

דאָס אַרויסטרייבן אונדז פון וויסקיט איז געווען אַ שרעקלעך בילד. פאַרפרוירענע זענען מיר געגאַנגען צופוס קיין זשיראַרדאָוו. פרויען האָבן געטראָגן פּיצעלעך קינדער וואָס זענען אויפן וועג פאַרפרוירן געוואָרן. געווען איז עס אין מיטן פון גרויסע פרעסט און טיפע שנייען.

געווען איז עס דעם 1טן פעברואַר 1941, דינסטיק. די זשיראַרדאָווער האָבן זיי אַרויסגעטריבן מיט אַ טאָג פריִער, מאָנטיק. ווען מיר זענען געקומען קיין זשיראַרדאָוו האָבן מיר שוין נישט געטראָפן די דאָרטיקע ייִדן. מען האָט אונדז אַרויפגעטריבן אויף דער אָגראָדאָווע גאַס. אַלע ייִדישע הייזער זענען געווען אָפן, פאַרלאָזן, ליידיק, אַלץ איז געוואָרן אויסגערויבט. מיר זענען אין די הייזער געזעסן אַ גאַנצע נאַכט און זעקס פאַרטאָג האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן פון די הייזער און געיאָגט ווי חיות צו דער באַן. מען האָט אונדז אָנגעלאָדעוועט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנעס, ווי מען פירט בהמות...

וויפל עס דויערט דער וועג פון זשיראַרדאָוו ביז וואַרשע ווייסטו דאָך; אָבער מיר זענען די דאָזיקע שטרעקע געפאָרן, אָנשטאָט אַ האַלבע שעה, פון מיטוואָך פרי ביז ביינאַכט דריי אַזייגער. מען האָט אונדז געפירט הין און צוריק און ווידער אַהין און ווידער צוריק. קוים לעבעדיקע האָט מען אונדז ביינאַכט אָפּגעלאָזט פון דער באַן; מען האָט אונדז געפירט אין באָד אַריין. דאָס איז שוין געווען אַ באָדן, וואָס האָט אונדז נאָך מער פאַרפּייניקט... ביז מיר זענען געקומען אויפן אָרט, אין וואַרשעווער געטאָ האָט גענומען טעג. אין געטאָ זענען מיר אַריין שבת נאָכמיטיק.

***

ווען מיר זענען אַריין אין וואַרשעווער געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל מיט פּיינען. מען האָט אין געטאָ אַריינגעשטופּט די ייִדן פון דער גאַנצער וואַרשעווער וואָיעוווּדסטווע, פון אַלע שטעט און שטעטלעך. מענטשן זענען געווען צונויפגעפּרעסט; מען האָט געוווינט צו צוויי־דריי מישפּחות אין איין שטוב. דער שטח פון געטאָ איז געווען אַ קליינער וואָס איז נאָך טאָג־טעגלעך איינגעשרומפּן געוואָרן. די געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט מיט אַ דיקן מויער, פּונקט ווי דער מויער פון דער זשיראַרדאָווער פאַבריק. אויבן איז געווען אָנגעשאָטן געהאַקט גלאָז, מען זאָל נישט קענען זיך אַרויפדראַפּען מיט די הענט. מען האָט כסדר פאַרקלענערט די געטאָ; די מויער איז אַלץ מער און מער אַריינגעשטופּט געוואָרן; קיין אומזיסטע אַרבעטער האָט די דייטשן אויך נישט געפעלט. ביי דער דאָזיקער אַרבעט האָט געאַרבעט מיין גאָטזעליקער מאַן מיטן עלטסטן זון משהלע און מיין גאָטזעליקער ברודער פישל. מען איז אַוועק צו דער אַרבעט אין דער פרי מיט אַ שטיקל טרוקן ברויט

און פלעגן קומען פיר נאכמיטיק. אזוי האבן זיי אפגעאר־
בעט עטלעכע וואכן. קיין עסן האבן זיי נישט געקראגן.

שפעטער האט מען אנגעהויבן צוטיילן פראדוקטן אויף קארטן. אבער דער הונגער איז דאך געווען גרויזאם. מענטשן האבן אנגעהויבן צו ווערן געשוואלן; עס האבן אנגעהויבן צו פאנעווען קראנקייטן, דער עיקר טיפוס, מען איז געפאלן ווי די פליגן. יעדן טאג זענען געווען הונדערטער לוויות. ווען מען איז געגאנגען דורך די גאסן איז געווען א מורא. יעדע פאר טריט איז געלעגן א מענטש, א טויטער, וואס איז אויסגעגאנגען פון הונגער; צוגעדעקט מיט א גרויסן בויגן פאפיר און ארומגעלייגט מיט שטיינדלעך אויפן פא־
פיר, אז דאס פאפיר זאל נישט ארויפפליען. אויף די טרא־
טוארן ביים וואנט זענען געזעסן פארהונגערטע פרויען; ע־
האלטן די קינדער אויף די הענט און שוין נישט געווסט, אז דאס האלטן זיי אויסגעגאנגענע, טויטע קינדער; אויך זיי, די מוטערס, האבן א ביסל שפעטער געטיילט דעם זעלביקן גורל.

... ווען מיר האבן געזען, אז אויך ביי אונדז ווערט בי־
טער אז דער הונגער האט אנגעהויבן צו אונדז ארויסקריכן, האבן מיר אנגעהויבן זוכן מיטלען. איך האב אנגעהויבן ארויסצוגיין פון געטא אויף דער פויליישער זייט און אוועק אין די דערפער, וווּ מיר האבן געהאט באקאנטע. פון ווארשע בין איך געפארן ביז מיענדזיבארוווּ, פאר זשירארדאוו. דארטן בין איך אראפ און אוועק צופוס, דורכגעגאנגען עטלעכע דערפער ביז איך בין געקומען אין יענעם דארף, וווּ אלע פויערים האבן געקויפט ביי מיין מאן — אין טשער־
וואנא ניווא. גיין אהין איז געווען נישט זייער שווער. אבער דאס גיין צוריק א באלאדענע מיט פראדוקטן איז געווען מיט מאטערנישן. איך האב יעדעס מאל געשמוגלט צו פופצן ביז זעכצן קילא אויף מיינע פלייצעס: ברויט, מעל, קאשע, ארבעס, א ביסל צוקער, א צווי פלעשער מילך, וואס איך זאב נאר געקענט. נישט נאר די שווערע משא האט גיפייניקט, ערגער איז געווען מיט דער מורא — טאמער כאפט מען מיר. אזוי האב איך געשלעפט אויף מיינע פלייצעס אבי צו קענען דערהאלטן אינדזערע נשמות.

איין מאל, ווען איך בין ארויס פון געטא און געגאנגען צו דער באן האט מיך פארהאלטן א פאלקס־דייטש און מיך שוין נישט אפגעלאזט; ער האט מיך געשלאגן און אווע־
געשלעפט אויף דעם פאסטארנעק, צו דער קאמענדאטור און פון דארטן האט מען מיר אוועקגעפירט אין דער תפיסה, וווּ איך בין געזעסן עטלעכע וואכן. ווען איך בין ארויס פון דער תפיסה האב איך געמאכט א סוף מיט מיינע ארויס־
פארענישן אין דארף ארייך.

אין אלגעמיין איז שוין געווארן שווערער ארויינצוקומען אין די דערפער צו די פויערים. די דייטשן האבן אויסגע־
קלעפט פלאקאטן אין די דערפער, אז ווער פון די פויערים ביי וועלכע מען וועט טרעפן א יידן אין הויז וועט דער יידּ דער ערשטער דערשאסן וווערן און די גאנצע פאמיליע פון פויער וועט אויך דערשאסן וווערן. פארשטייט זיך, אז ארויסקומען צו די פויערים איז שוין געווארן כמעט ווי נישט מעגלעך.

דערווייל האבן די דייטשן געגעבן מעלדונגען, אז יידן וואס ווילן ארויסגיין צו דער ארבעט אויף דער פוילישער זייט זאלן זיך רעגיסטרירן. מיין מאן האט זיך רעגיסטרירט. געארבעט האט מען ביי די באנען. שווערע ארבעט און נישט זעלטן קלעפּ. מען פלעגט אבער קריגן עפעס צום עסן און עס איז אויך געווען א מעגלעכקייט ארויינצוטראגן עפעס פראדוקטן פון דער צווייטער זייט מויער אין געטא

דריי חברים פון וויסק׳ט
שלמה גרזשאק, זלמן לעווקאוויטש און ליפע גאלדמאן. — אימגעקומען.

ארויין. פלעגט ער טאקע פון צייט צו צייט עפעס מיט זיך ברענגען.

... די קינדער האבן זיך עפעס דערוווסט, אז עפעס פארלאזן א סך יוגנטלעכע די געטא. עס האט זיך ארויס־
געוויזן אז זיי גייען אוועק אין דער געגנט פון ביאלא־
פאדלאסקא און אסטראוו־מאזאוויעצק, וווּ מען קען זיך אייג־
ארדענען ביי פארשידענע ארבעטן ביי פויערים. האבן זיך צונויפגעערעדט אונדזערע קינדער: אונדזער לאהלע און דער מיטלסטער זון משהלע און מיין ברודער פישלס זינדעלעך שימעלע מיט לייזערן און זענען ארויס פון געטא. זיי זענען א ביסל געגאנגען צו פוס, א ביסל געפארן און טאקע ביי ביאלא־פאדלאסקא אין א דארף ביי א פויער געארבעט און פארדינט זייער עסן.

אין עטלעכע חדשים שפּעטער בין איך, ווי אַ קריסטין, אַהין עפּאָרן צו די קינדער, זען ווו זיי געפינען זיך. איך בין דאָרטן געווען פּיר טעג. זיי האָבן זיך גוט געפילט, גוט אויסגעזען. מיר האָבן זיך אָפּגעפּרייט און איך בין צוריק־געפאָרן אין גטאָ אַרײַן.

מיין ברודער פישלס זון, שימעלע, איז גלייך נאָך מיר געקומען אין גטאָ כדי צו נעמען זיין טאַטן אַהין, אין דאָרף אַרײַן. אָבער ער האָט עס נישט געקענט טאָן, ווייל זיין פּאָטער איז שוין געווען שוואַך. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און זיין פּאָטער, מיין ברודער פישל, איז געשטאָרבן און שימעלע איז געבליבן אין גטאָ, מיט זיין מוטער. דעמאָלט איז פון הונגער געשטאָרבן אויך מיין עלטסטער ברודער, יאָסל צוזאַמען מיט זיין פּרוי רחל־לאה. זייער טאָכטער דבורה מיט איר מאַן און קינד זענען אַרויס־געפירט געוואָרן, צוזאַמען מיט אַלע ייִדן, אין קרעמאַטאָריום. מיין ברודער יאָסלס זון, איצעלע מיט פּערל־גאָלדע און

משה פּונטאָוויטש (וויסקיט) אומ־געקומען אין וואַרשעווער געטא

שרה־דבורהס ברודער נחמן און נאָך אַנדערע וויסקיטער זענען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. די מערדער האָבן זיי פּאָר־כאַפּט ביי וואָלקאָוויסק און זיי אויסגעשאָסן.

מיין יינגסטער ברודער ייִדל מיט זיין פּרוי רבקהלע און איין־אייניק קינד אפּרים־יצחקל; יוסף פּעלדזענשוואלבער, דער פּעלשער מיט זיין פּרוי און איטשע אינדיק מיט זיין פּרוי און קינד זענען אַוועק אַלע צוזאַמען אין דער געגנט פון וואַנע עס האָט געשאָמט יוזעף. דאָרטן זענען זיי אַלע געווען אין אַ דאָרף. פון אַנהייב האָבן זיי זיך רויק געלעבט. דעם לעצטן יאָר 1942, דעם 14טן מאַי, איז אין אַ שיינעם פרימאָרגן געקומען אין דאָרף אין אַ טאַקסי מיט די היטלע־רישע עס־עס־מערדער און געגעבן אַ באַפּעל צו אַ פּויער, אַז ער זאָל אויסלײדיקן זיין הויז. אין דאָזיקן הויז האָט מען אַרײַנגעטריבן אַלע צוויי און פערציק ייִדן וואָס זענען געווען אין דאָרף. מען האָט דאָס הויז פון אַלע זײַטן פּאָר־מאַכט, באַגאָסן מיט נאַפט און אונטערגעצונדן. אַלע זענען פּאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט.

... אַ געוויסן טאָג האָבן זיך אין גטאָ באַווײַזן מעל־דונגען, אַז די ייִדן וואָס האָבן קרובים אין פּאָלעסטינע זאָלן זיך מעלדן, ווייל די דייטשן ווילן אויסבייטן די גטאָ־ייִדן אויף די דייטשן וואָס ווינענען אין פּאָלעסטינע. מענטשן זענען געלאָפן מאָסנווייז זיך צו רעגיסטרירן. אויך מיר האָבן שוין געוואָלט גיין זיך פּאָרשרייבן. אָבער מיין מאַן האָט זיך מיישב געווען, אַז מיר זאָלן וואַרטן וואָס עס וועלן שרייבן די יעניקע וואָס וועלן אַרויספּאָרן...

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די ריכטיקע טרויעריקע שפּיל.

געווען איז פּאָר שבת־נחמו, 1942. דער נאַצי־מערדער פון וואַרשעווער גטאָ, גענעראַל פישער, האָט געגעבן אַ באַפעל צום פּרעזעס פון דער ייִדישער גמיינע פון וואַרשע טשערניאָקאָוו, אַז ער זאָל צו אים תיכף קומען. ער איז גלייך אַוועק. דאָרטן האָט מען אים דערלאָנגט אַ פּאָפּיר ער זאָל אונטערשרייבן, אַז ער, טשערניאָקאָוו, זאָל צושטעלן אַלע ייִדן פון וואַרשעווער גטאָ. האָט טשערניאָקאָוו געענט־פּערט, אַז ער קען עס אַליין נישט טאָן, ער מוז זיך פּאָר־שטענדיקן מיט די איבעריקע פון דער גמיינע. ער מוז נעמען דעם פּאָפּיר און מאָרגן וועט ער דאָס דערליידיקן. ער איז אַוועק אַהיים און אויפן וועג האָט ער זיך באַלד געקויפט אַ פלעשעלע סם. ער איז אַריין אין שטוב און גאָרנישט גענזאָגט. ווען אַלע זענען שוין געשלאָפן האָט ער זיך אַוועק־גענזעצט און אָנגעשריבן אַ בריוו, אַז דער נאַצי־מערדער האָט ביי אים געפּאָדערט ער זאָל אונטערשרייבן אַז ער וועט אַרויסגעבן אַלע ייִדן פון גטאָ. אָזוי ווי ער קען דאָס נישט טאָן וויל ער אַליין זיין דער קרבן *).

איך בין נישט בכוח צו באַשרייבן דעם דאָזיקן דאָנער־שטיקן טאָג אין וואַרשעווער גטאָ. פון דער פרי ביז נאָכט זענען מענטשן געגאָנגען הין און צוריק אָזוי ווי פּאַרמסטע איבער די גאַסן. די סומאַטאָכע איז געווען שרעקלעך, גרוי־זאַם. דער פּרעזידענט טשערניאָקאָוו איז געוואָרן באַערדיקט דאָנערשטיק נאָכמיטיק. עס זענען אַריבער אַ פּאָר טעג און די מערדער האָבן אַליין אָנגעהויבן זייער אַרבעט. זיי האָבן אַליין אָנגעהויבן כאַפּן די מענטשן צום אַרויסשיקן. דערווייל האָט מען זיך דערוווסט, אַז די מעשה מיטן פּאָרן קיין פּאָלעסטינע איז נישט ריכטיק געווען. מען האָט די מענטשן פּאָרנאָרט און איבער זיי געמאַכט די ערשטע פּראָ־בעס אין די קרעמאַטאָריעס.

---

*) מיר ברענגען די דאָזיקע ווערסיע, כדי צו ווייזן די פּאָר־שידענע געשיכטעס וואָס זענען אין גטאָ געווען. רעדאַקציע. געווארן.

אַ שבת, אין חודש אויגוסט פון 1942, האָבן מיר געהאַט די ערשטע בלאָקאַדע. דייטשן און אוקראַינער האָבן אַריינ־מאַרשירט אין געטאָ, זענען באַפאַלן די הייזער און אַרויס־געשלעפּט די מענטשן ווער עס האָט געקענט גיין. ווער עס האָט נישט געקענט גיין האָבן זיי גלייך דערשאָסן אויפן אָרט. אַזוי ווי די דייטשן האָבן מורא געהאַט פאַר אַ ווידערשטאַנד האָבן זיי מיט עטלעכע נעכט פריִער אויסגעשאָסן אַלע גרוי־סע מענטשן: דאָקטוירים, אינזשעניערן, אַדוואָקאַטן און נאָך אַזעלכע, אויף וועמען זיי האָבן געהאַט אַ פאַרדאַכט. זיי האָבן געכאַפּט קינדער אויף די גאַסן (די עלטערן זענען שוין פריִער געהאַט צוגענומען געוואָרן, זענען געווען אָן אויפ־זיכט, נישט געהאַט ווו צו גיין).

יעדן טאָג האָבן זיי אָפּגעפירט טראַנספּאָרטן מיט די מענטשן אין בהמה־וואַגאָנעס. אין די וואַגאָנעס האָבן זיך געפונען מענער אָן פרויען; פרויען אָן מענער; קינדער אָן עלטערן, ווייל זיי האָבן געכאַפּט די מענטשן, ווו עס האָט זיך נאָר געלאָזט. עס איז געווען שרעקלעך צוצוקוקן זיך ווי די מענטשן זענען געלאָפן, פּונקט ווי מייז פאַר די קעץ — די מייז זענען מיר געווען. איין קינד אונדזערס, קאָפּעלע, האָבן זיי אַוועקגעכאַפּט. די פרוי פון אונדזער עלטסטן זון, לייבע, האָבן זיי געכאַפּט, ווען ער איז געווען ביי די דייטשן אויף אַרבעט. אין אַ וואָך אַרום האָבן זיי אים צוגענומען. נאָך דעם האָבן זיי צוגענומען מיין מאַן און אַוועקגעפירט. איך בין געבליבן מיט מיין הענעכלען...

די דייטשן האָבן די געטאָ געמאַכט אַלץ קלענער און נענ־טער צום אומשלאָג־פּלאַץ. דער אומשלאג־פּלאַץ איז געווען אַ גרויסע געביידע, לעבן דער טאָוואַראָווע באַן־סטאַציע, נישט ווייט פון גרויסן שפּיטאָל. פון דאָרטן האָבן זיי די גע־כאַפּטע מענטשן געלאַדעוועט אויף די וואַגאָנעס און געפירט קיין מיידאַנעק, טרעבלינקע, אָשוויענטשים. די מענטשן האָבן שוין געוווּסט וווּהין מען פירט זיי, אָבער זיי האָבן נישט געגלייבט אַז דאָס איז אמת, אַז דאָרטן פּטרט מען אַזוי טויזנטער מענטשן...

פאַר יום־כיפּור האָבן די דייטשן אַ ביסל אָפּגעשטעלט די „אַקציעס", ווייל די גאַז־קאַמערן זענען געווען איבער־פולט. מיין מאַן איז אַרויסגעפירט געוואָרן צוזאַמען מיט 2.0000 אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אויף אַ פּלאַצוווקע ביי די דייטשן אויף דער אַרישער זייט. געווען איז עס אַ דריי טעג פאַר ראש־השנה, אַ דינסטיק. אַרויסגעפירט האָבן זיי די גאַנצע פּלאַצוווקע קיין לובלין. מיר האָבן פון דאָרטן טאקע באַקומען אַ בריוו, אַז זיי זענען אין לובלין אויף דער ליפּאָווע גאַס נומער 7. שפּעטער איז שוין מער פון זיי קיין ידיעה נישט געקומען. פון דאָרטן איז שוין נישט געווען ווייט קיין מיידאַנעק, וווּהין די מערדער האָבן זיי אַריינגע־פירט און אַלעמען פאַרברענט...

אונדזער לאַגע איז געווען גאָר שווער. כל־זמן דער מאַן איז געווען און געאַרבעט, פלעגט ער נאָך פון צייט צו צייט עפּעס ברענגען — אַ שטיקל ברויט, אַ פּאָר אוגערקעס מיר זאָלן קענען דערהאַלטן די נשמה. איצט זענען מיר אויסגע־שטעלט געוואָרן פּשוט אויף אַ לאַנגזאַמען הונגער־טויט. איך האָב געזען אַז עס איז געקומען דער סוף פאַר מיר און מיין עלנטן יתום, וואָס איז מיר געבליבן פון אַזוי פיל קינדער.

אונדזער עלטסטן זון, לייבע, מיט נאָך אַרבעטער האָבן די היטלער־באַנדיטן אַריבערגעפירט אויף דער פּוילישער זייט, ווו זיי האָבן געאַרבעט צוויי וואָכן צייט. איין טאָג פאַר ערב יום־כיפּור האָבן די מערדער זיי אַריינגעבראַכט אין געטאָ אַריין. ווען מיין זון לייבע איז צוריקגעקומען האָט ער שוין נישט געפונען זיין פאָטער, מיין מאַן. ער האָט געוויינט, גע־ספּאַזמירט, געשלאָגן דעם קאָפּ אין וואַנט. ער האָט שוין מער קיינעם נישט, נאָר מיך און דעם קליינעם הענעכל.

אויף מאָרגן אין דער פרי, ערב יום־כיפּור איז געקומען לייבע און האָט אונדז גענומען מיט זיך, ווו ער מיט נאָך אַרבעטער האָבן באַקומען אַ הויז וואָס איז געווען ספּעציעל פאַרבלאָקירט פאַר די אַרבעטער. מער קיינער האָט זיך דאָרט נישט געקענט געפינען. פאַרנאַכט, צו כל־נדרי האָבן מיר אויפגעזוכט אויפן דריטן שטאָק אַ מיטלצימער, אַז די נאַצי־מערדערס, וואָס דרייען זיך אַרום אויף דער גאַס זאָלן נישט הערן. עס האָט זיך אַוועקגעשטעלט איינער פון די אַרבעטערס און ער האָט אָפּגעדאַוונט כל־נדרי. איך וועל אויף מיין לעבן נישט פאַרגעסן אונדזערע געבעטן, אונדזער געוויין...

אויף מאָרגן אין דער פרי, יום־כיפּור, איז געקומען צו פאָרן אַ טאַקסי מיט עס־עס־מערדער, אַריין אין הויף און געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע אַרבעטער זאָלן אַרויסגיין, מען דאַרף זיי איבערציילן. דערווייל האָבן זיי דערזען אַ פרוי אין פענצטער פון הויז.זיי האָבן גלייך געפרעגט וואָס עס טוען דאָ פרויען און געגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז אַלע פרויען זאָלן אַראָפּגיין. ווער עס וועט זיך דאָרטן ערגעץ ווו אויסבאַהאַלטן און וועט געפינען ווערן וועלן זיי שיסן אויפן אָרט. מען האָט זיי אין דעם געקענט גלייבן, ווייל אַזעלכע זאַכן זענען אָפט געשען. זענען מיר טאַקע אַראָפּ־געגאַנגען. צוזאַמען זענען מיר געווען דרייצן פרויען, צווישן זיי אויך מיין הענעכל. פון די אַרבעטער האָט ווער מיטגעבראַכט אויסצובאַהאַלטן ווער אַ מוטער, ווער אַ שוועסטער, ווער אַ פרוי, אַ קוזינקע און אַנדערע. די אַר־בעטער האָבן זיי געהייסן אַרויפגיין צוריק און אונדז אַלע־מען האָבן זיי געטריבן צום אומשלאַג־פּלאַץ.

צוקומענדיק צום אומשלאג־פּלאַץ האָט מען אויפגעמאַכט פאַר אונדז דעם גרויסן אייזערנעם טויער און מיר האָבן שוין געזען, אַז מען גרייט אַ נייעם טראַנספּאָרט. מיר האָבן געזען פיל מענטשן זיצן און מיר זענען געגאַנגען זוכן עפּעס אַ פּלאַץ זיך אויסצובאַהאַלטן, אַ קעלער אָדער אַן אַנ־דער לאָך. מיר זענען צוגעקומען צו אַ קעלער און געוואָלט אַריינגיין אַהין האָבן מיר געזען, אַז ער איז פול מיט וואַ־סער. זענען מיר אַריין אין דעם גרויסן הויז וואָס איז גע־

ווען אויפן הויף. דורכן פענצטער האָבן מיר זיך צוגעקוקט ווי מען טרייבט די מענטשן צו די וואַגאָנעס וואָס וואַרטן. מיר זענען מיד געוואָרן און זיך געזעצט אויף דער פּאָד־לאָגע. זאָגט איינער: — עס איז היינט יום־כיפּור, האָט מען אונדז שוין אָפּגעמישפּט, עס איז אונדזער ענדע...

צוויי אַזייגער האָבן די נאַצי־מערדערס גערופן אויף מי־טאָג. זייער אַ סך זענען געלאָפן אַראָפּ צום הויף. מיר זענען געבליבן אַליין און האָבן אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער. מיר האָבן געזען די מענטשן פּאַקן זיך אין אַ ריי צו אַ טיר ווו עס שטייען צוויי נאַצי־מערדערס און עס שטייט אַ קעסל מיט זופּ און קוישן ברויט. איינער פון זיי גיט די זופּ; דער צוויי־טער גיט אַ ברויטל און שטופּן אַריבער די מענטשן וואָס באַ־קומען דאָס אויף דער צווייטער זייט, ווו עס איז געשטאַנען דער צוג פון דעם מענטשן־טראַנספּאָרט. מענטשן האָבן גע־נומען זוכן פאַרזשאַווערטע פּושקעס אין וואָס צו נעמען די זופּ. אַנדערע האָבן געפונען פלעשער, האָבן זיי אָפּגעהאַקט די העלדזלעך און זיך געריסן צום קעסל. איך האָב געזאָגט צו מיין הענעכלען: קום אַראָפּ און מיר וועלן זיך אויך עפּעס אויסזוכן, כדי צו נעמען אַ ביסל עסן. האָט ער מיר געענט־פערט: — ניין, מיר וועלן נישט אַראָפּגיין. קוק וועסטו זען, ווי דאָרט שטייען צוויי אָפיצירן האַלטן די הענט אין די באָ־קעס און פּלאַצן פון געלעכטער. קום, זאָגט ער צו מיר, מיר וועלן גיין פון דאַנען.

מיר זענען אַרויף אויף דעם צווייטן שטאָק; פון דאָרטן אויפן דריטן; אויפן פערטן, ווייטער איז שוין נישט געווען וווהין צו גיין. באַשליסן מיר אַרויפצוקריכן אויפן דאַך און מיר וועלן דאָרט איבערליגן ביז עס וועט ווערן פינצטער און שפּעטער צוריק אַראָפּגיין און וועלן ווייטער זוכן ווו זיך אויס־צובאַהאַלטן.

דערווייל גיט הענעכל אַ קוק, אַז עס איז דאָ אַ טירל אַריינ־צוגיין אין סטריך, אויפן בוידעם. דאָס טירל איז נישט געווען פאַרמאַכט, אַ ביסל אָפן. זענען מיר צו און אַריין אויפן בוי־דעם און הינטער זיך צוגעמאַכט דאָס טירל. עס איז געווען נידעריק און מיר האָבן זיך געמוזט ציען אויף די הענט. ווען מיר זענען שוין געווען אין דער מיט פון בוידעם, הער איך אַ קול, עמעץ זאָגט: עס ציען זיך שוין צו אונדז פרישע געסט. זאָג איך צו מיר: גאָטעניו, איך הער, אַז עס זענען דאָ פאַראַן מענטשן, אַבי מיר זענען נישט אַליין און מיר ציען זיך אַזוי ווייטער, כדי צו זיין נענטער צו אַ וואַנט. ווען איך האָב זיך געוואָלט זעצן האָב איך אָנגעטאַפּט אַ באַרג און האָב דערפילט אַ שלעכטן ריח. האָב איך געפרעגט וואָס דאָס איז. האָבן זיי מיר געענטפערט, אַז דאָס איז אַ מת. האָבן מיר זיך איבערגערוקט אויף דער צווייטער זייט, האָב איך געטראָפן דאָס זעלביקע. האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט נאָענט פון די אַנדערע מענטשן, לעבן זייערע פיס. מיר זענען געווען צו־פרידן, אַבי מיר זענען נישט איינזאַם.

אַ שעה שפּעטער האָבן מיר שוין געהערט ווי די מערדערס פּאַקן די מענטשן אויף דעם צוג, אין די וואַגאָנעס אַריין. די געשרייען און געוויינען זענען געגאַנגען ביז אונטערן הימל. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און מיר הערן ווי מען קריכט אויפן דאַך. מיר זיצן פאַרקלעמט און מיר הערן שוין די מערדער ביי דעם טירל און זיי לייכטן אַריין צו אונדז מיט אַן עלעקטריש לעמפּל. דאָס ליכט איז אָבער נישט דערגאַנ־גען ביז אונדז. האָבן זיי געגעבן אַ קלאַפּ צו דאָס טירל און אַוועק. גאָר נישט לאַנג האָבן מיר געהערט ווי דער צוג פייפט, דער טראַנספּאָרט איז אָפּגעפאָרן. מיר זענען גע־בליבן געראַטעוועט.

פאַרטאָג, אפשר פיר אַזייגער, האָב איך געזען ווי עס גייען אַראָפּ עטלעכע מענטשן, האָב איך גענומען הענעכלען און בין נאָך זיי נאָכגעגאַנגען. מיר זענען אַראָפּ אין פּאַרטער פון הויז און באַלד האָב איך געזען צוויי ייִדישע פּאָליציאַנטן און עטלעכע מענטשן כאַפּן זיי אַריין אין אַ ווינקל אַריין. בין איך אויך נאָכגעגאַנגען און איך הער ווי זיי זאָגן, אַז ווער עס האָט געלט וועלן זיי אַרויסראַטעווען פון דאַנען. דאַן האָב איך פון הענעכלען אַראָפּגענומען אַ טאָרבעלע, ווו איך האָב געהאַט אַ ביסל גאָלד און איך בין צו צום פּאָליציאַנט און האָב דאָס אים געגעבן אַ פּאַק אַריין אין זיין האַנט. ער האָט עס נישט געוואָלט נעמען — ער וויל נישט קיין גאָלד! געלט זאָל איך אים געבן. האָב איך אָנגעהויבן צו וויינען און בעטן, ער זאָל אונדז ראַטעווען דאָס לעבן. מיר זענען געבליבן צוויי עלנטע שטיינער פון מיין גרויסער פאַמיליע און דאָס קינד איז געבליבן איינס פון זעקס קינדער. איך האָב אים געקושט די הענט און געוויינט. ער האָט געקריגן רחמנות אויף אונדז און זיי האָבן אונדז צוגעפירט צום טויער. עס האָט געהייסן, אַז זיי פירן אונדז אין „פּאַרוווקע" (פּאַרע־באָד). ווען די מערדער האָבן באַמערקט דעם קליינעם ייִנגל, הענעכלען, האָבן זיי אונדז צוריק אַריינגעטריבן אין הויף. די קליינע קינדער, האָבן זיי געזאָגט, דאַרפן גיין אין אויוון, אויפן ער־שטן פייער. זענען די פּאָליציאַנטן צוריקגעקומען און האָבן אונדז געזאָגט, אַז באַלד וועט קומען אַ צווייטע וואַך, וועט זי אפשר זיין אַ בעסערע. אַזוי איז טאַקע געווען. מיר זענען מיט הענעכלען אַרויס גליקלעך. הענעכל האָט זיך אָבער גע־דאַרפט שאַרן ביי דער וואַנט די נאַציס זאָלן אים נישט באַ־מערקן. מיר זענען ווידער אַרויס לעבעדיק פון דער געפאַר וואָס איז אָט געשטאַנען פאַר אונדז.

מיר זענען אַריין אין דער שטוב ווו מיר זענען פריִער גע־ווען צוזאַמען מיט מיין מאַנס אַ קוזינקע, חיה ראָזנער מיט צוויי קינדער. מיר זענען נאָך דאָרט געווען זעקס וואָכן. אין אַ געוויסן טאָג איז געקומען שימעלע, מיין ברודער פישלס זון, פון דער אַרבעט און זאָגט צו מיר: — מימעשי, היינט האָט דער היטלער־מערדער גערעדט דורך ראַדיאָ, אַז איצט מוז דער וואַרשעווער געטאָ ווערן ריין פון ייִדן; מימעשי, אויב דו ווילסט זיך ראַטעווען פאָר אַרויס מיט הענעכלען אין דאָרף.

געוואָלט האָב איך אַז אויך שימעלע זאָל מיט אונדז מיט־גיין אין דאָרף אַריין. אָבער ער האָט עס נישט געוואָלט. זיין

מוטער, האָט ער געטענהט, קען נישט גוט קיין פּויליש און דעריבער מוז ער מיט איר בלייבן אין געטאָ.

מיר האָבן אָפּגערעדט אַ דאַטע און אין אַ פרייטיק פאַר־נאַכט האָט שימעלע אַרויסגעפירט מיך און הענעכלען פון געטאָ אויף דער פּוילישער זייט, קיין פּראַגע צו זיינער אַ באַקאַנטער קריסטן. ער איז מיט אונדז אָפּגעזעסן אַ גאַנצע נאַכט. שבת פאַרנאַכט האָט ער געגעבן דער קריסטן געלט און זי האָט פאַר אונדז איינגעקויפט באַן־בילעטן. שימעלע האָט אונדז צוגעגעבן אַ ביסל געלט, איך זאָל האָבן אין דאָרף און מיר האָבן זיך אָפּגעזעגנט מיט אונדזער שימעלען אויף אייביק. ער איז צוריק אַוועק אין געטאָ און מיר צו דער באַן, אַוועקגעפאָרן קיין זשיראַרדאָוו.

אויפן וועג האָבן מיר געהאַט פרישע שרעק, ווייל ווען מיר זענען צוגעפאָרן צו גראָדזיסק האָבן מיר געמוזט אַרויסגיין פון באַן און אַריינגיין אין וואָקזאַל. אין דעם טאָג איז פאַר זשיראַרדאָוו געווען אַ באַן־קאַטאַסטראָפע און דער וועג איז געווען צעשטערט. נאָך צוויי שעה וואַרטן זענען מיר צוריק אַריין אין צוג און געפאָרן ווייטער. אָנגעקומען קיין זשיראַר־דאָוו זענען מיר גאָר שפּעט. צוליב דער דעמאָלטיקער פּאָ־ליציי־שעה האָבן מיר געמוזט וואַרטן אין וואָקזאַל ביז עס וועט אָנהייבן טאָגן. אויך דאָ האָבן מיר איבערגעלעבט טויט־שרעק. יעדעס מאָל איז צוגעקומען אַן אַנדער דייטש, אָדער סתם אַ באַנדיט וואָס האָט געזוכט ייִדן און אונדז באַטראַכט. הענעכל האָט געהאַט אַ פאַרבונדן אויג, כלומרשט, אַז מיר פאָרן פון דאָקטאָר, וואָס האָט אים געמאַכט אַן אָפּעראַציע. מען האָט אונדז כסדר קאָנטראָלירט. איך פלעג זיך מאַכן, אַז איך פאַרשטיי נישט וואָס זיי רעדן. מיר האָבן קוים דערלעבט טאָג.

זעקס אין דער פרי זענען מיר אַרויס פון וואָקזאַל. מיר זענען געגאַנגען דורך הינטער־געסלעך. אַ קילאָמעטער פאַר וויסקיט האָב איך אין אַ דאָרף געהאַט אַ באַקאַנטע קריסטן, אַ גוטע שכנה פון אַמאָל. איך בין אַריין צו איר און מיר זענען דאָרט געווען עטלעכע טעג. זי האָט אונדז אָפּגעפירט אין דעם דאָרף ווו עס האָבן געוווינט מיין מאַנס קונדן, וואָס האָבן שטענדיק ביי אים געקויפט. ווען מיר זענען אַריינגע־קומען האָבן זיי אונדז אַרויסגעטריבן. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר דער שטראָף פון די נאַצישע באַנדיטן. פאַר טרעפן אַ ייִדן ביי פּאָליאקן פלעגן זיי אויסשיסן די גאַנצע מישפּחה. האָבן מיר שוין נישט געהאַט וווהין בייטאָג אַריינצוגיין און ווו איבערצונעכטיקן.

אַזוי האָבן מיר זיך אַרומגעבלאָנקעט ניינצן טעג. דעם לעצטן טאָג האָבן מיר איבערגעלעבט אַ שרעקלעכע אָבלאַ־וע. די דייטשן האָבן געזוכט אין אַלע אַרומיקע דערפער פאַרטיזאַנער און ווו זיי פלעגן טרעפן אַ ייִדן פלעגן זיי אים דערשיסן. ממש דורך אַ נס האָבן מיר זיך ווידער אַרויסגע־דרייט פון די מערדערישע הענט.

אַ פּאָר וואָכן שפּעטער האָב איך באַמערקט, אַז מיין עלנ־טער יתומל איז שוין נישט געווען דאָס וואָס ער איז געווען. ער האָט אָנגעהויבן קרענקען און צו קיין דאָקטאָר האָב איך דאָך נישט געקענט און נישט געטאָרט גיין. בכלל טאָרן מיר דאָך קיין מענטשן נישט זען און קיין שום מענטש טאָר אונדז נישט זען. דערביי זענען געווען אַזעלכע הינטישע גוייִם, פאַר וועלכע מען האָט זיך געדאַרפט היטן פּונקט ווי פאַר די נאַ־צישע מערדער.

אין דעם זעלביקן טאָג נאָך דער גרויסער אָבלאַווע האָב איך גענומען מיין הענעכלען פאַרנאַכט און בין געגאַנגען צו־ריק צו מיין קריסטן, ווו איך בין געווען די ערשטע טעג. ווען איך בין צו איר געקומען איז שוין געווען צען אין אָוונט. איך האָב געקלאַפּט אָבער זי האָט נישט געעפנט. זי האָט אונדז נישט געוואָלט אַריינלאָזן. זענען מיר אַריין אין דער סטאָדאָלע. אין דער פרי, ווען זי האָט אונדז דערזען, האָט זי אונדז געזאָגט אַז מיר מוזן שוין אַוועקגיין. האָב איך איר געזאָגט, אַז איך גיי נישט, זאָל זי מיט אונדז טאָן וואָס זי וויל. האָט זי אונדז געדראָט, אָבער עס האָט גאָרנישט גע־האָלפן. אונדז איז שוין געווען אַלץ איינס וואָס עס וועט מיט אונדז געשען. האָט זי אונדז אַריינגענומען נישט אין דעם פינצטערן קעמערל, ווו מיר זענען געווען פריִער, נאָר אויף דעם בוידעם פון דער שטוב, וואָס איז געווען מיט דער שטאַל צוזאַמען. איך האָב איר אַוועקגעגעבן דאָס לעצטע ביסל געלט וואָס איך האָב נאָך געהאַט. מיר זענען דאָ גע־ווען עטלעכע וואָכן.

אין אַ געוויסן טאָג, 12 אַזייגער, איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין עטלעכע הייזער פאַר אונדזער הויז. דאָס פייער האָט זיך געצויגן צו אונדזער דאַך. מיר זענען געזעסן און עס איז געווען שרעקלעך. אַנטלויפן איז נישט געווען ווי אַזוי. פאַר אונדז האָבן שוין געברענט זעקס פּויערישע גאָס־פּאָדאָרקעס (ווירטשאַפטן). מיר זענען געווען דאָס לעצטע הויז און דאָס פייער איז טאַקע צוגעקומען צו אונדז. אַרום און אַרום זענען שוין געווען אַ סך אויטאָס מיט נאַציס. און מיר שטייען אין פייער און קוקן זיך אַרום. אַרויסגיין פון בוי־דעם מיינט דערשאָסן ווערן פון די נאַציס; בלייבן מיינט פאַרברענט ווערן. מיט אַ מאָל האָב איך זיך באַשלאָסן — איך בין אַראָפּגעשפּרונגען אין שטאַל. אָנגעשטעלט די הענט און געהייסן הענעכלען ער זאָל שפּרינגען אין מיינע הענט. ער האָט זיך אָבער אויסגעגליטשט און צעדרייט אַ פוס. ער איז געבליבן ליגן און קען זיך נישט רירן. איך שלעפּ אים אין דרויסן אַרויס פון פייער, אָבער עס גייט נישט.

פּלוצים האָט אונדז דערזען אַ פייערלעשער, וועלכער האָט פון דרויסן געלאָשן דאָס פייער. ער קוקט אַריין און זעט אונדז. האָט ער עס איבערגעגעבן אַ צווייטן. יענער איז גע־קומען און פרעגט מיך וואָס איז מיטן קינד געשען. האָב איך אים דערציילט. דאָ האָט ער אַ כאַפּ געטאָן הענעכלען אויף די הענט און איז אַרויס, אַריבער אויף דער צווייטער זייט שאָסיי און אים אַנידערגעלייגט אין דעם ראָוו. דער דאָזיקער פייערלעשער איז געווען אונדזערס אַ וויסקיטער, ער הייסט

סטאַשעק מאיטשאק. ער האָט געראַטעוועט אונדזער קינד פון פייער און בכלל אונדזער לעבן.

איך בין דערנאָך אַרויס. איך האָב געזען אַלע מערדערס און אַלע גויים, אָבער קיינער האָט מיך נישט געזען, ווייל זיי זענען געווען פאַרנומען מיטן פייער. איך בין צוגעגאַנ־גען צו הענעכלען, גענומען אים און אים אָפּגעשלעפּט ווייטער אין פעלד. ער האָט זיך געפּרוווט שטעלן אויף די פיס. לאַנגזאַם, טריט נאָך טריט, זענען מיר ווייטער געקראָכן און דערגאַנגען ביז גוזאָוו. עס איז שוין געווען שפּעט אין דער נאַכט און מיר זענען געבליבן זיצן הינטערן שפּיטאָל נישט ווייט פון דעם כראַביעס פּאַלאַץ, ווו עס איז געווען דער דייטשער שטאַב און אַרום האָט זיך געדרייט אַ זעלנערישע וואַך.

גלייך ווי עס האָט אָנגעהויבן טאָגן זענען מיר אַוועק צום דאָרף, ווו מיר זענען פריִער געווען, טשערוואָנא ניווא. הענעכל איז שוין געווען גוט קראַנק, איצט איז אים צוגעקומען די געשיכטע מיטן פוס — איין אומגליק יאָגט דעם צווייטן. מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט צו אַ פעלד, ווו עס איז געווען אַ וואַסער, וואָס איז געווען אַרום און אַרום באַוואקסן מיט הויכע ביימעלעך. מיר האָבן זיך דאָרט אַנידערגעזעצט און פון מידקייט אַנטשלאָפן געוואָרן. איבערגעוועקט זיך און ווידער אַנטשלאָפן געוואָרן. ווען מיר האָבן זיך איבערגעוועקט דאָס לעצטע מאָל איז שוין געווען פינצטער. האָבן מיר מורא געהאַט זיך צו רירן פון דאַנען. הונגעריק זענען מיר געווען. עס ציט ביים האַרץ. איך פרעג דעם אָרעמען קינד, צי ער וויל עסן, הער איך קוים זיין שטימע. איך שלעפּ אים אַראָפּ צום וואַסער און אים אַ ביסל אָפּגעפרישט דאָס מויל מיט וואַסער. ער האָט זיך אַ ביסל דערפרישט.

מיר האָבן זיך דערוואַרט ביז עס וועט אָנהייבן טאָגן. מיר זענען צוגעקומען צו אַ גוטן קריסט און אים געבעטן ער זאָל אונדז דערהאַלטן ביים לעבן. ער האָט אונדז געהייסן אַריינגיין אין שטאַל אַריין. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און אַ קריסטן האָט אונדז געבראַכט עסן. איך זאָג צו דער קריסטן, אַז מיר האָבן שוין נישט געגעסן פון נעכטן אין דער פרי. זי האָט זיך אָנגעהויבן צלמען און געוויינט, וואָס פון אונדז איז געוואָרן. נאָכן עסן האָט זי אונדז מיטגעגעבן ברויט און מיר זענען ווייטער אַוועק איבער די פעלדער.

אונדזער ווייטערדיק לעבן איז ווידער געווען אין די פעלדער, אין די גערטנער. ווו אַ גרוב, ווו אַ קזשאַק, ביי אַ וואַסער — דאָס איז געווען אונדזער „היים". אַ מאָל האָב איך הענעכלען געלאָזט אין אַ סטערטע שטרוי און געגאַנגען צו אַ קריסט בעטן אַ שטיקל ברויט. איך בין אַריין אין דער שטוב, איז דאָרט גראָד געזעסן אַ פרעמדער שגץ, אַ חבר פון דעם קריסטס אַ זון. האָט ער אַ זאָג געטאָן — זשידוווקאַ! גיב נאָר אַ שטריק און איך וועל איר בינדן און אָפּפירן צו די זשאַנדארן. איך בין אַרויסגעלאָפן און געפאַלן, אויפגעהויבן זיך, געלאָפן און ווידער געפאַלן. איך בין צוגעקומען צו אַ צווייט הויז. איז אַרויס דער קריסט און געפרעגט וואָס איך שריי אַזוי. ווייז איך אים אויף יענעם און זאָג: ער וויל מיך בינדן און אָפּפירן צו די זשאַנדאַרן. האָט זיך דער קריסט אָנגעבייזערט אויפן שגץ. וואָס דאַרפסטו האָבן איר לעבן אויף דיין געוויסן. די דייטשן וועל איר דאָך סיי ווי כאַפּן, נישט היינט איז מאָרגן, איבערמאָרגן. ער האָט מיך טאַקע אָפּגעלאָזט און איך בין ווידער אַוועק דורך אַנדערע וועגן, מען זאָל מיך נישט זען און איך בין געקומען צום קינד אָן אַ שטיקל ברויט, אָן אַ ביסל וואַסער. זאָגט מיר הענעכל — איך וויל גאָר נישט אַבי דו ביסט דאָ צוריק; איך האָב געוויינט, געקלערט, ווער ווייסט צי די מערדער האָבן דיך אַ מאָל נישט געכאַפּט. איך דאַנק גאָט וואָס דו ביסט אַ לעבעדיקע צוריק געקומען.

ווען עס איז געוואָרן נאַכט, בין איך מיט הענעכלען אַרויס פון דאַנען און אַריבער אויף דער צווייטער זייט, ווידער צו אונדזערן אַ גוטן קריסט. הענעכלען האָב איך אַנידערגעזעצט הינטער דער סטאָדאָלע און אַליין בין איך אַריין אין שטוב. ווען איך בין אַריינגעקומען האָט די קריסטן געהאַלטן אין מיטן מאַכן עסן פאַר איר מאַן, זי האָט אים געגרייט אַ טעלער מיט צוויי געפּרעגלטע אייער. דער קריסט פרעגט מיך ווו איז דער קליינער. זאָג איך אים, אַז ער זיצט הינטער דער סטאָדאָלע און איך בין געקומען בעטן אַ שטיקל ברויט און אַ ביסל מילך. נעמט דער קריסט דעם טעלער און גיט מיר אים איך זאָל עס געבן הענעכלען און זאָגט, אַז ער וועט נאָך באַלד עסן, עס קאָכט זיך שוין פאַר אים. איך האָב אַרויסגעטראָגן דעם קינד דעם טעלער עסן און ברויט האָט ער זיך פאַר פרייד צעוויינט. צו מיר האָט די קריסטן געזאָגט, אַז מיר זאָלן אַריינגיין אין שטאַל און זי וועט אונדז ברענגען עסן. מיר זענען אַריין אין שטאַל און די קריסטן האָט אונדז געבראַכט אַ שיסל מיט עסן. מיר האָבן אָפּגעגעסן, געדאַנקט איר און געקושט פאַר איר גוט האַרץ. זיי האָבן אונדז נאָך מיטגעגעבן אַ שטיק ברויט און מיר זענען אַוועק אין אַ פרישער סטערטע פון שטרוי, ווו מיר זענען ווידער געבליבן עטלעכע טעג.

ווידער איז אונדז אויסגעקומען צו איבערלעבן שרעק, צו שטיין אַ מינוט פאַרן טויט. מיר ליגן אַזוי אין אַ סטערטע פון שטרוי, הערן מיר ווי עס פאָרן דייטשן מיט פורן און שטעלן זיך אָפּ פאַר דער סטערטע. זיי גייען אַראָפּ כדי אָנצונעמען פון דער סטערטע אַ ביסל שטרוי. עס ווערט אונדז הייס און קאַלט — אָט און מיר זענען פאַרטיק. אַ דייטש נעמט מיט אַ ווידלע אַ ביסל שטרוי און מיר הערן ווי ער זאָגט, אַז עס געפעלט אים נישט, עס איז „דרעק־שייסע". ער איז אַרויף אויפן וואָגן, אַ שמיץ געטאָן די פערד און אַוועקגעפאָרן. ווידער אַ נס...

עס איז אַוועק אַ צייט פון כסדרדיקן ראַטעווען זיך פון טאָג צו טאָג. ווו געטאָגט נישט גענעכטיקט. אַריינגעגנבעט זיך אין שטאַלן, די באַלעבאַטים האָבן אַפילו נישט געוווּסט פון דעם. אַריין שפּעט און אַרויס פרי, איידער די באַלעבאַטים זענען אויפגעשטאַנען. זומער האָבן מיר אויסגענוצט די

שטאַלן; ווינטער האָבן מיר זיך אַרײַנגעקומען אין די פערד־אויס קי־שטאַלן, זיך צוגעטוליעט צו די חיות עס זאָל אונדז ווערן וואַרעמער.

אַזוי זענען מיר געקומען צווישן לעבן און טויט ביז עס איז געקומען דער גליקלעכער טאָג פון דינסטיק, דעם 16טן יאַנואַר 1945, וועו מיר האָבן דערזען די ערשטע דרײַ רוסי־שע טאַנקען. וועו מיר האָבן זיי דערזען האָב איך מיט הע־נעכלעך זיך אַנגעהויבן צו קושן אוו ווײַנען. מיר האָבן אי־בערגעלעבט — אָבער אונדזער טאַטעשי, אונדזערע שוועס־טער אוו ברידער ווייסן מיר נישט ווו זיי זענען.

מיר זענען נאָך געווען דרײַ טעג אין דעם דאָרף אוו זענען אַוועק קיין ווייסקיט. איך בין אַוועק צו אַ דאָקטאָר, האָט ער גלייך אָפּגעשיקט הענעכלעך קיין זשירארדאָו אין שפּיטאָל אַרײַן. ער איז דאָרטן אָפּגעווען זעקס חדשים אוו עס האָט גאָר נישט געהאָלפן. עס איז אים נישט געוואָרן בעסער אוו איך האָב אים צוגענומען אַהיים. פּונקט איז אַנגעקומען אַ פּרעמדער דאָקטאָר קיין ווייסקיט, נישט ווייט פון אונדז. האָב איך אים אַרײַנגעבעטן. ער איז באַלד געקומען אוו האָט אים באַטראַכט און האָט מיר געזאָגט, אַז ער וועט אים היילן. ער איז יעדן טאָג געקומען אים זען, באַטראַכט. איך האָב אים זייער געבעטן ער זאָל נישט זיין אין פֿאַרדרוס וואָס איך קען אים נישט צאָלן. איך וועל קריגן געלט פון אַמעריקע, האָב איך אים געזאָגט, וועל איך אים מיט דאַנק באַצאָלן פֿאַר אַלץ. אויף דעם האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער דאַרף גאָר נישט, אַז אויב איך וועל קריגן זאָל עס זיין פֿאַרן קינד. אויב אָבער איך קען שרייבן קיין אַמעריקע מען זאָל אים שיקן סטרעפּטאָמיצינא וועט ער אים, הענעכלעך, גאָר שנעל אויס־היילן. איך האָב טאַקע אַזוי געטאָן. איך האָב געשריבן אוו מען האָט מיר געשיקט. אוו אַ דאַנק די דאָזיקע מיטלען אוו דער מי פון דעם דאָקטאָר אין הענעכל געוואָרן אַ מענטש.

אין ווייסקיט זענען מיר געווען אַנדערטהאַלבן יאָר. מיר זענען נאָך דעם אַריבערגעפֿאָרן קיין נידערשלעזיע. דאָרט זענען מיר געווען פיר יאָר ביז אין יאָר 1950. דאָן זענען מיר אַריבערגעפֿאָרן קיין ישראל, ווו מיר לעפּיגען זיך איצט.

אַזוי זעט אויס, גאָר בקיצור, אונדזער פּייַן־ווען; אונדזערע ליידן אוו אונדזערע ממש אומגלויבלעכע ניסים.

ל. טיגער

דער מאַרטירערישער בלוט־צושטייער פון די זשיראַרדאָווער אין פֿראַנקרייך

אין פֿאַריז, וווהין איך בין געקומען אין יאָר 1930, האָב איך געטראָפֿן עטלעכע זשיראַרדאָווער, וועלכע האָבן זיך פֿאַרנומען מיט געזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט. איך דאַרף צוויש; זיי דערמאָנען דעם אַרבעטער־טויער, אַנפירער פון דער יידי־שער אינטערסינדיקאַלער (צווישן פֿראַפּעסיאָנעלער) קאָמי־סיע ביי דער ס. זש. ס. (אַלגעמיינע אַרבעטער קאָנפעדעראַ־ציע) יאָסל דאַרעמבוס (אַ זון פון דעם פֿאַראַסאַלניק) אין פֿראַנקרייך האָט מען אים געריפן, יאָסל ווארשאַווסקי, וועל־כער איז שפּעטער געוואָרן אייַנער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פונעם אויפֿשטאַנד אין קאָנצענטראַציע־לאָגער בירקענאַו אוו איז דערביי דאָרט אומגעקומען.

אויך זיין פרוי, אַ זשוועזענע לערערין פון די יידישע פֿאָלקס־שולן, איז אומגעקומען. זייערס אַ קינד, איז געראַ־טעוועט געוואָרן דורך די יידישע פרויען ביי דער ווידער־שטאַנד־באַוועגונג.

נאָך דער באַפרייונג איז ער דערצוריגן געוואָרן אין באַ־רימטן יתומים־הויז אין אַנדרעזי, ביי דער צענטראַלער קינ־דער־קאָמיסיע.

דער חשובער פרייַנט מאַקס קריגער האָט אים באַזוכט בעת זיין רייזע אין פֿאַריז, אין יאָר 1949.

כ׳האָב דאָ אויך געטראָפֿן מאיר טיגער, אייַנער פון די ערשטע אַרגאַניזאַטאָרן פונעם שטרייק אין יאָר 1923. (ער איז שפּעטער דעפּאַרטירט געוואָרן דורך די דייטשן מיט דער גאַנצער פאַמיליע און איז אומגעקומען); לייזער קירש (אויך דעפּאַרטירט געוואָרן און אומגעקומען); מיין חבר סראָליק יאָקובאָוויטש, וואָס איז שפּעטער מיט מיר געווען צוזאַמען אינטערנירט אינעם לאָגער פון פּיטיוויע. (אויך ער איז מיט זיין פרוי לאה און זיין שוויגער מינדל רימער, זיין ברודער דוד דעפּאַרטירט געוואָרן און אומגעקומען).

***

וועו ס׳האָט זיך אַנגעהויבן דער בירגערקריג אין שפּאַניע, בין איך אַוועקגעגאַנגען ווי אַ פרייוויליקער א״ן די אינטער־נאַציאָנאַלע בריגאַדעס. צו מיין גרויסער איבערראַשונג האָב איך דאָרט, ווו עס איז פֿאַרגעקומען דער ערשטער גרויסער באַוואָפנטער פֿאַרמעסט קעגן פֿאַשיזם, באַגעגנט זשיראַר־דאָווער. צווישן די העלדן, געפֿאַלענע פֿאַר דער פֿאַרטיידי־קונג פון מאַדריד, זענען געווען אויך צווויי זשיראַרדאָווער לאַנדסלייט. דער ערשטער איז געווען אברהם גרינבערג, אַ

זון פון מילנער וואָס האָט געהאַט די מיל אויף דער אָגראָ־דאָווער גאַס.

ער איז געפאָרן זייער יונג קיין ישראל, אַרויסגעשיקט געוואָרן פון לאַנד נאָכן אָפּזיצן עטלעכע יאָר אין דער באַ־רימטער תפיסה פון בת־ערום פאַר פּאָליטישע אַקטיוויטעט, געקומען איז ער קיין שפּאַניע אין יאָר 1937; ער איז געווען אין דער דאָמבראָווסקי־בריגאַדע און געפאַלן אויפן פראָנט פון אַראַגאָן, ער איז געווען גוט באַפריינט מיט יחיאל דעם מנקרס זון.

דער צווייטער זון איז געווען הערשל טראַקסבאַטרעגער, אַ שטילער באַשיידענער מענטש, וואָס איז געווען אַקטיוו אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג אויך אין דער ביבליאָטעק, געווען איינער פון די ערשטע אין דער ייִדישער קאָמוניס־טישער יוגנט, געפאָרן קיין בעלגיע אין יאָר 1933, געקומען קיין שפּאַניע אין די ערשטע טעג פון אויפשטאַנד, איז אומ־געקומען אויפן פראָנט פון מאַדריד.

אַ דריטער זשיראַרדאָווער בחור, אַרי (האַנרי) קראַקאָווער פון דער מישפּחה עלי און שרה ליפשיץ, געקומען אַלס קינד קיין פראַנקרייך, באַזוכט די פראַנצויזישע שול, זיך אַנגאַ־זשירט אַלס פרייוויליקער נישט אָנגעבנדיק זיין ריכטיקן עלטער, ער איז געפאַלן ביי מאַראַ דעל עבראָ. אין דער באָטווין־קאָמפּאַניע. אַ חוץ מיר, אויך געווען דער זשיראַר־דאָווער יחיאל, דעם מנקרס אַ זון.

ביים אויסברוך פון דער מילחמה אין יאָר 1939, האָבן זיך איבערגעריסן אַלע שריפטלעכע קאָנטאַקטן מיט אונדזער היים־שטאָט. מיר, די זשיראַרדאָווער אין פראַנקרייך, זענען געווען פול מיט שרעקלעכער זאָרג וועגן גורל פון אונדזערע אייגענע, וואָס זענען געבליבן אין דער אַלטער היים. אָבער קיינער פון אונדז האָט זיך נאָך דעמאָלט נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז די ווירקלעכקייט וועט אַזוי גרויליק איבער־שטייגן אונדזערע סאַמע שרעקלעכע זאָרגן.

מיט אַ קנאַפּ יאָר שפּעטער הייבן מיר אָן דאָ, אין פראַנק־רייך, צו פילן אויף אונדזער אייגענער הויט די דייטשישע לאַפּעס.

עס הייבן זיך אָן שיטן גזירות איינע שווערער פון דער צווייטער.

דעם 14טן מיי 1941 אַנטשטייען די ערשטע לאַגערן פון ייִדן אין פיטיוויע און באָן־לאַ־ראָלאַנד. אין סעפּטעמבער איז זעלבן יאָר דערשיינט דאָס שרעקלעכע געשפּענסט פון ייִדן־לאַגער „דראַנסי".

אין יוני 1942 ווערט איינגעפירט דורך אַ געזעץ די „געלע לאַטע".

דעם 16טן יולי פון זעלביקן יאָר ווערן אַרעסטירט אין אַ שרעקלעכער אָבלאַווע בעת די ערשטע פרימאָרגן־שעהן אי־בער דרייסיק טויזנט ייִדן, אַלטע לייט, פרויען, מענער, קראַנקע, קינדער און זיי ווערן אַריינגעוואָרפן ביי אומ־מענטשלעכע באַדינגונגען אין דער באַרימטער ספּאָרט־האַלע וועלאָדראָם ד'היווער. צווישן דער דאָזיקער ריזיקער מאַסע געפינען זיך אויך פיל פון אונדזערע לאַנדסלייט. נישט ווייניקער ווי פערציק מישפּחות פון אונדזערע לאַנדסלייט, מענער, פרויען און קליינע קינדער זענען געוואָרן פון דאָרט דעפּאָרטירט אין די טויט־לאַגערן, בלויז געציילטע לאַנדס־לייט איז געלונגען זיך צו ראַטעווען דורך פאַרשידענע ניסים, מיט דער הילף פון נאָבעלן פראַנצויזישן פאָלק.

דער שרייבער פון די שורות איז געווען אינטערנירט אין טרויעריקן באַרימטן לאַגער פון פיטיוויע, צוזאַמען מיט מיין אומפאַרגעסלעכן חבר סראָליק יאַקובאָוויטש, דוד, פעפער, יאַנקל קויאַווסקי, דערנעבן אין אַ צווייטן לאַגער באָן־לאַ־ראָלאַנד, זענען געווען אינטערנירט, לייזער קירש, דוד יאַ־קובאָוויטש, לייזער גרינבערג, קאָפּל לאַנדסבערג, לייבל עלערט, שאול דאָוויד, פּרץ פרידמאַן.

פּרץ פרידמאַן — יינגסטער זון פון אַהרן־הלל פרידמאַן, געלעבט אין פראַנקרייך פון 1925. גע־ווען אַ קירזשנער, פוטער־בראַנזשע. געוואָרן אַרע־סטירט דעם 14טן מאַי 1941. געווען אין לאַגער פון באָן־לאַ ראָלאַנד. אַנטלאָפן פון לאַגער דעם 21סטן אויגוסט אין זעלבן יאָר. זיך באַהאַלטן אין פּאַריז, געוואָרן אַרעסטירט צום צווייטן מאָל אין מאַי 1942. אָפּגעשיקט אין באַרימטן לאַגער פון דראַנסי, פון דראַנסי אין פּאָליטישן לאַגער פון קאָמפּיען. פון דאָרטן געווען פון די ערשטע ייִדן וועלכע זענען דעפּאָרטירט געוואָרן נאָך אוישוויץ. נישט צוריקגעקומען.

אין לאַגער פון פיטיוויע איז אונדזער לאַנדסמאַן דוד פעפער באַשטימט געוואָרן דורך דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג ווי אַ שעף פון אַ באַראַק. פאַר זיין מוטיקער האַלטונג ביים פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון די אינטערנירטע בעת אַן אַקציע, איז ער צוזאַמען מיט נאָך צוויי שעפן געוואָרן

אַרעסטירט און אַריבערגעשיקט, נאָכן אָפּזיצן אַכט טעג אין קאַרצער, אינעם לאַגער פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע אין שאַטאַבריאָן, פון וואַנען ער איז דערנאָך דעפּאָרטירט גע־וואָרן און שוין נישט צוריקגעקומען.

דעם שרייבער פון די שורות איז נאָך צען חדשים אינטער־נירונג געלונגען, מיט דער הילף פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, צו אַנטלויפן פון לאַגער.

משהלע — זון פון אסתר און פרץ פרידמאַן. גע־בוירן אין פּאַריז דעם 5טן פעברואר 1933. געווען אין זשיראַרדאָוו אַלס גאַסט ביי זיין זיידן און באָ־בע יידל און חיה־שרה וויינבערג. נישט באַוויזן צוריקצוקומען און מיטגעמאַכט דעם גאַנצן גרויל פון חורבן. אומגעקומען אין עלטער פון 10 יאָר אין וואַרשעווער געטאָ צוזאַמען מיט זיין גאַנצער מישפּחה.

אין ליאָן האָב איך באַגעגנט אונדזער לאַנדסמאַן יחיאל שולעוויטש, אויך די לאַנדסלייט שיע וואַסערמאַן מיט זיין פרוי הענדל, זיי האָבן פיל מיטגעהאָלפן די ייִדישע ווידער־שטאַנד־באַוועגונג.

אין טולוז האָבן געהאָלפן אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג די לאַנדסלייט זשאַק גוטקינד און שלום קריסט, דער לעצטער איז דעפּאָרטירט געוואָרן בעת אַ גרויסער אָבלאַווע קעגן ייִדן, ער איז פון די געציילטע, וואָס האָבן געהאַט דאָס גליק צוריקצוקומען.

מינדל טיגער (די טאָכטער פון יצחק פּלאַמבוים פון דער בלייעך), האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער ייִדישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פּאַריז און דערנאָך אין ליאָן.

יאַנקל, וואָווע אין די צפון־פּראָווינצן פון פראַנקרייך, זיי האָבן געגעבן אַ גרויסע אַקטיוויטעט.

אסתר פרידמאַן (געבוירן וויינבערג) איז געווען שטאַרק אַקטיוו אין פּאַריז, אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, אין די גרופּעס אויפן סינדיקאַלן געביט.

שאול הערש — ערשטער זון פון שלום דאַוויד. געלעבט אין פראַנקרייך פון 1923. געוואָרן דע־פּאָרטירט. נישט צוריקגעקומען.

דער שרייבער פון די שורות איז אין מערץ 1942 צום צווייטן מאָל אַרעסטירט געוואָרן אין ליאָן בעת אַ שליחות פאַר דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. עס איז אים געלונגען, מיט דער הילף פון די פּאַרטיזאַנער, אויך דאָס מאָל נאָך זיבן חדשים זיך אַרויסצובאַקומען פון די נאַצישע לאַפּעס.

קומענדיק סוף 1943סטן יאָר צוריק קיין פּאַריז האָב איך זיך דערוווסט די טרויעריקע ידיעה, אַז אונדזער לאַנדסמאַנ־קע ראַשעל זעלמאַנאָוויטש (די טאָכטער פון משה ווייצנער), איז אַרעסטירט געוואָרן, פיר חדשים שפּעטער נאָכן אַרעסט פון איר מאַן לעאָן זעלמאַנאָוויטש, וועלכער האָט געהאַט אַ פּאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט אין דער אָרגאַניזירונג פן די ברייט־פּאַרצווייגטע אומלעגאַלע דרוקערייען.

ראַשעל, וועלכע איז געווען אַקטיוו ביי אַ טעכנישער אָפּ־טיילנג, איז אַרעסטירט געוואָרן אין יאָר 1943 צוזאַמען מיט אַ סך פן אירע חברטעס, זי ווערט דעפּאָרטירט; זי האָט געהאַט דאָס גליק צוריקצוקומען פון היטלערישן גהינום.

צווי זשיראַרדאָוער קינדער זענען געפאַלן ווי העלדן אין דער פראַנצויזישער ווידערשטאַנד באַוועגונג. האַנרי יאַקובאַ־וויטש (א זון פון דוד, אַן איניקל פון פּעסעלע די לערערין און אַבע מאַרשעליק), ער איז דערשאָסן געוואָרן אין סוף 1943סטן יאָר, נאָך אַ באַוואָפנטן איבערפאַל אויף אַ מיליטע־ריש האָטעל אין סאָמע צענטער פון פּאַריז. און אין דעפּאָר־טאַמענט פון קאַרעזז איז בעת די שלאַכטן פון די מאַקיזאַרן העלדיש געפאַלן וואַגנער (פון דער מישפּחה וואַגנער).

אַזוי ציט זיך אַ פּאָדעם אַדורכגעוויקט מיטן בלוט פון די קינדער פון אונדזער שטעטל. פון די ערשטע העלדן, וועלכע זענען געפאַלן אין 1906טן יאָר אויף די זשיראַרדאַ־חער גאַסן, קעמפנדיק פאַר יושר און גערעכטיקייט, ביז צו די, וואָס זענען געפאַרן פרייוויליק קעמפן אויף די שלאַכט־פעלדער אין שפּאַניע קעגן דייטשישן און איטאַליענישן פאַשיזם, ביז צו די, וועלכע זענען אומגעקומען ווי די ערשטע קרבנות, דערשאָסן ווי נאָר די נאַצישע מערדער האָבן אי־בערגעטראָטן די שוועל פון אונדזער שטאָט. בער וואַרגאַטש, משה קריסט, יחיאל פלאָמבוים (דערשאָסן אויפן וועג פון נאַדאַזשין), דעמבינסקי, פּאָזניאַנסקי, שולעוויטש (דערשאָסן אויפּן וועג פון ראַווע־מאַזאָוויעצק און יעזיף), ביז צו די וואָס האָבן געהאַלפן אייַנשרייבן מיט זייער יונג לעבן, דאָס שענסטע און רומפּולסטע קאַפּיטל אין אונדזער מאַרטירער־געשיכטע און האָבן זיך באַטייליקט אַקטיוו אין דעם הע־רואישן אויפשטאַנד פון וואַרשעוער געטאָ, וווּ עס זענען גע־פאַלן אין קאַמף די העלדן, יצחק בלושטיין, יצחק גרינבוים, אַהרן האַלדזבאַנד, משה ציגלער, פייוול (פייעק) שוואַרצ־שטיין; ביז צו די וואָס האָבן אַוועקגעגעבן זייער לעבן פאַר־דער אומאַפּהענגיקייט פון ישראל און פאַר שאַפן די יידישע מדינה.

צווי זשיראַרדאַוער זענען געפאַלן ווי העלדן אינעם אומ־אַפּהענגיקייט־קריג פון ישראל. דער אַלטער ישראל־תושב, דוד שוחטס אַ זון, משה ניימאַן, און אַ נייַ־געקומענער, איינע־וואָס האָט איבערגעלעבט די נאַצישע אָקופּאַציע אין פּוילן און האָט אונדז אין פּאַריז דער ערשטער, סוף 1946סטן יאָר, געבראַכט די שרעקלעכע ידיעות וועגן חורבן פון אונדזער היימשטאָט, דער יינגסטער זון פון דוד ניימאַן (דער בעקער) וואַלך.

ביידע — סיי דער ערשטער, וואָס האָט שוין לאַנגע יאָרן געלעבט אין ישראל, און סיי דער צווייטער, וואָס איז געפאַרן אומלעגאַל, כדי זיך צו באַטייליקן אינעם קאַמף, זענען גע־פאַלן אין זעלבן קריג, סימבאָליזירנדיק דעם בייטראָג, וואָס אונדזער זשיראַרדאַוער יישוב האָט געגעבן אינעם קאַמף פאַר דער פרייהייט און אומאַפּהענגיקייט פון דער יידישער מדינה.

ראַשעל זעלמאַנאָוויטש־ווייצנער (משה מלמדס אַן אייניקל פון זשיראַרדאָוו)

פון אַוועני דע־ווערסאַיל - קיין אוישוויץ־בירקענאַו

(אַ עפּיזאָד פון אונטערערדישן קאַמף מיטן היטלעריסטישן אָקופּאַנט אין פראַנקרייך)

געווען איז דאָס אין פרי־לינג פון 1942. כ׳האָב געאַר־בעט אַקטיוו אין דער אונ־טערערדישער אָרגאַניזאַציע פאַר קעגנזייטיקער הילף און קאַמף מיטן אָקופּאַנט, אין א״ג „סאָלידאַריטעט״, וואָס האָט אָנגעהויבן אַרומנעמען אַלץ ברייטערע קרייזן אין דעם פּאַריזער ייִדישן לעבן. אויסער דער מאַטעריעלער הילף פאַר די אינטערנירטע אין די לאַגערן פּיטיוויע, באָן־לאַ־ראָלאַן און דראַסני, וואָס זענען צוגעגרייט גע־וואָרן צום דעפּאָרטירן אין דער אייביקייט... הילף פאַר די געבליבענע פרויען און קינדער א״אַ, איז אָנגעגאַנגען אויך דאָס פאַרשפּרייטן פון אומלעגאַלע אויפרופן און אונ־טערערדישע פּרעסע, די אומלעגאַלע „נייע פּרעסע״, דאָס מוטיקן און רופן נישט צו פאַרצווייפלען. דורך די מאָגערע קליינע בלעטלעך איבערגעבן די לויפנדיקע קריגס־באַריכטן פון די אויסלענדישע ראַדיאָ־סטאַנציעס אאַז״וו. דאָס אַלץ האָט געפאָדערט זייער פיל אָנשטרענגונגען, איבערגעגעבנ־קייט, מוט און הערא̇יזם.

אין יענער צייט איז באַשלאָסן געוואָרן איבערצוטראָגן און איינאָרדענען אַ פּונקט פון דרוקן אויפרופן ווייט פון די קוואַרטאַלן, ווו עס האָבן געוווינט געוויינטלעך די האָרע־פּאַשנע פאָלקס־מאַסן.

אַזאַ לאָקאַל איז געפונען געוואָרן אויף אַוועני דע ווערסאַיל 22. מיר האָט מען איבערגעגעבן די מיסיע פון ווערן די „אייגנטימערין״ פון דאָזיקן פּראַכטפולן אַפּאַרטאַמענט, איינ־געאָרדנט לוקסוסאַרטיק, ווי עס פּאַסט פאַר אַ מעטרעסע פון אַ רייכן מאַגנאַט וואָס קען זיך פאַרגינען צו האָבן געליבטע...

כ׳בין פאָרגעשטעלט געוואָרן פאַר דער קאָנסיערזשין צום ערשטן מאָל אַלס „מאַדאַם דיברעי״, וואָס וועט פאַרנעמען די וווינונג. אַ צווייטע חברטע, וועלכע איז מיט מיר באַ־שטימט געוואָרן צוצוהעלפן אין דער אַרבעט, איז פאָרגע־שטעלט געוואָרן אַלס דינסט־מיידל. נאָכן באַקומען אַ שיינעם טרינק־געלט, האָט די קאָנסיערזשין שמייכלענדיק אונדז באַגלייט צו דער נייער וווינונג.

אַלפרעד גראַנט — דער היינטיקער גענעראַל־סעקרעטאַר פון דעם פאַרבאַנד פון ייִדישע געזעלשאַפטן, און איך זענען געווען אין ספק צי די דאָזיקע „לוקסוסיעזע מלינע״ איז פּאַסנד פאַר דעם צוועק.

אין פאַרלויף פון אייניקע וואָכן איז אויסגעמעבלירט גע־וואָרן אַ פּראַכטפולע וווינונג מיט דיוואַנען און בלומען־טעפּ, בילדער, אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט און... אַ „ראָנעאָ״־מאַשינדל.

ביסלעכווייז איז אַרויפגעבראַכט געוואָרן אין עלעגאַנטע טאָרבעס — וואָס דינען צום איינקויפן פאַר באַלעבאָסטעס — אונטער מערן און קאָליפלאָרן, אונטער ציבעלעס און

לייבל גינזבורג — מיט דער פרוי אדעל. געקומען נאָך פראַנקרייך 1919. בעת די גרויסע אָבלאַוועס אין פּאַריז גענומען געוואָרן נאָך דראַנסי מיט דער פרוי און אַ דריי יאָריק קינד, סילווא. אַלע דריי אומגעקומען אין אוישוויץ.

קאַרטאָפל — פּאַפּיר, פאַרב און צוגעגרייטע סטענסילן צום דרוקן.

ווען אין די אַרומיקע שכנישע וווינונגען האָט מען צו־געגרייט די בורזשואַזע מיטיקן; די ראַדיאָ־אַפּאַראַטן האָבן צעעפנט זייערע מיילער און דערלאַנגט פּאָרציעס לייכטע מוזיק, און אין די עלעגאַנטע שכנישע עסצימערן איז סער־ווירט געוואָרן די געוויינטלעכע טעגלעכע מאָלצייטן, און עס האָבן זיך צעקלונגען די זילבערנע לעפל־מעסער־גאָפּלען — האָט אונדזער ראָנעאָ־מאַשינדל זיך צעוויגט אין גאַנג, אַרויסגעוואָרפן בויגן נאָך בויגן, שורות אָנגעזאַפּטע מיט ווערטער פון האַס און נקמה, פון האָפענונג און אויסדויער.

בערל עליע — זון פון שמואל־יצחק דעם מלמד. געווען אַ קורצע צייט אין פראַנקרייך, באַקומען אַן אויסווייז, צוריקגעפאָרן נאָך פּוילן. אומגעקומען אין אוישוויץ. זיין ברודער לייבל, געווען אינטער־נירט אין פיטיוויע, געוואָרן דעפּאָרטירט. אומ־געקומען.

איך האָב געדרייט די מאַשינקע, פאָרזיכטיק אָפּגענומען די בויגנס און עס פאַרפּאַקט אין קליינע פּעקלעך, וואָס זענען שוין אַוועקגעטראָגן געוואָרן אויף די באַשטימטע פּונקטן. די אויפגאַבע פון דער „דינסט" איז געווען דאָס אַרויסרוימען וואָס שנעלער די „פאַרטיקע סחורה"...

נאָך יעדן מאָל אָפּדרוקן די נייטיקע צאָל, וואָס זענען דערגאַנגען אָפט מאָל צו צוואָנציק טויזנט עקזעמפּלאַרן, האָב איך אויסגעפּולווערזירט מיט אַ פיינעם פּערפום און אָדעקאָ־לאָן דאָס צימער, כדי צו פאַרטושן דעם ספּעציפישן ריח פון דער פאַרב און עס האָט אָנגעהויבן שמעקן מיט אַ בודואַר...

איך דערמאָן זיך דערביי אַ טרויעריקן פאַקט, וואָס אי־לוסטרירט די אַחריות פאַר דער דאָזיקער אַרבעט. כ'האָב באַקומען אַ ידיעה, אַז מיין מאַן, וואָס האָט אויך גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אונטערערדישער אַרבעט, איז געוואָרן אַרעסטירט. שטייענדיק ביי אַן עפנטלעכן טעלעפאָן־אַפּאַראַט צו קאָנטראָלירן די דאָזיקע טרויעריקע ידיעה, רוימט מיך איין אַלפרעד גראַנט אויפן אויער:

— היינט מוז פאַרטיק ווערן פינף טויזנט עקזעמפּלאַרן... טראָץ מיינע פּריוואַטע געפילן אין דאָזיקן מאָמענט — האָט דאָס מאַשינדל אַרויסגעגעבן דורך מיינע הענט די געפאָ־דערטע צאָל עקזעמפּלאַרן.

אַ יאָר איז אַזוי אַדורך ביז... ס'איז „פאַרשאָטן" געוואָרן.

אין מערץ, 1943, איז פאָרגעקומען אַ ריזיקער אַרעסט פון אַן ערך זעכציק יידישע אַקטיוויסטן דורך דער „ספּע־ציעלער בריגאַדע".

פון פאָדעם צום קנויל, האָט מען זיך דערוווסט, אַז ס'ציט זיך ביז אַוועני דע מאַרסעיל 22.

מיט אַ ברויטל אין טאַש גיב איך די אָפּגערעדטע דריי קלינג ביי דער טיר, און אָנשטאָט ס'זאָל מיר עפענען די „דינסט" אַננאַ — באַווייזן זיך פאַר מיינע אויגן צוויי ציווילע אַגענטן מיט רעוואָלווערן אין די הענט.

מיין האַנט־טאַש ווערט באַלד ביי מיר צוגענומען, און צוויי פלאַמיקע פּעטש לאָזן זיך מיר אַראָפּ אין פּנים אַלס אַ „קאָנטע". אַ פּאָר קייטעלעך אויף די הענט. אַן ערשטע אויספאָרשונג אין שטוב, נאָך אַ גרינטלעכער רעוויזיע וואָס האָט אויפגעדעקט אַלצדינג, בין איך אָפּגעפירט געוואָרן אין דער פּאָליציי־פּרעפעקטור.

דריי מאָנאַטן זענען מיר אָפּגעזעסן אין ראָמאַנוויל. מיין אורטייל איז געווען: טויט דורך שיסן. אין יענעם מאָמענט איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון די „אייבערשטע בערלינער פענצטער" אַז איבער פרויען זאָל מען נישט אויספירן קיין שיס־אורטיילן, נאָר דעפּאָרטירן...

ווען אין דראַנסי־לאַגער זענען צוגעגרייט געוואָרן צוועלף הונדערט מאַן צום דעפּאָרטירן, בין איך מיט זיי מיטגעשיקט געוואָרן נאָך אוישוויץ.

וועגן אוישוויץ נעם איך זיך נישט אונטער צו דערציילן אָדער שרייבן... אויף דעם איז דאָס פּאַפּיר צו טונקל און דער טינט — צו העל...

אַ שטים פון יענער וועלט

אין דער אַרבעט פון אונדזער לאַנדסמאַן ל. טיגער, וועגן דעם בלוט־צושטייער וואָס די זשיראַרדאָווער האָבן געגעבן אין דעם היטלער־אומקום וועלט דערמאָנט ישראליק יאָקו־באָוויטש, זיין פרוי לאה און איר מוטער, וועלכע זענען דעפּאָרטירט געוואָרן און שוין פון דאָרטן נישט געקומען. מיר ברענגען דאָ ווייטער אַ בריוו וואָס י. יאָקובאָוויטש האָט געשיקט צו זיין פרוי פון דעם לאָגער, וווהין ער איז פאַרשיקט געוואָרן. עס איז דער לעצטער בריוו צו זיין פרוי, וואָס איז נאָך דאָן געווען אויף דער פריי. דער לעצטער בריוו איידער מען האָט אים צוגענומען פון דעם לאָגער, כדי אַפּצוטראַנספּאָרטירן אין אייגעם פון די נאַצישע טויט־פאַבריקן. דער בריוו גויטיקט זיך נישט אין קיין שום קאָמענטאַרן. מיר האָבן דאָ פאַר זיך, אין אַן אינטים־משפּחהדיקן דאָקומענט, דעם שוידער פון דער נאַצישער אָקופּאַציע און די שטימונג פון די יענ׳קע, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די ברוינע באַנדיטן.

מיר גיבן דעם בריוו אָן וועלכע נישט איז קירצונגען, נישט אַרויסגענומען אפילו די „פּריוואַטע" פּערזענלעכע מאָמענטן.

מיין ליבע לאה!

כ׳גיי פֿרובירן שרייבן אַ פּאָר וואָרטער, אפשר וועט עס צו דיר דערגיין, כאָטש איך גלויב נישט אַליין, ווייל דאָ איז נישט דאָרט. אַלזאָ פון וואָס זאָל איך אָנפֿאַנגען?

גלייב מיר איך וויס אַליין נישט. מן־הסתם וויסטו שוין, אַז איך בין אין קאָמפּיען, (אַ קאָנצענטראַציע־לאָגער אין פּאָריזער ראיאָן), ווייל וועגן מען האָט מיך אַוועקגעשיקט האָב איך פון דער באַן אַראָפּגעוואָרפן אַ פּאָר וואָרטער צו דיר. צי זיי זענען צו דיר דערגאַנגען, וויס איך נישט. איצט האָב איך דיר שוין געשיקט פון דאָנען דאָס צווייטע קאָרטל און כאָטש איך האָב נאָך פון דיר ביז איצט גאָר־נישט דערהאַלטן קיין ענטפער, און אויך נישט קיין פּעקל, פונדעסטוועגן וויל איך האָפן, אַז ביידע וועלן אָנקומען.

ענטפער אויף דעם ערשטן קאָרטל (פון דאָנען) האָט נאָך קיינער נישט באָקומען, אָבער פּעקלעך דערהאַלט מען שוין יאָ. אין די ביידע קאָרטלעך האָב איך געשריבן, אַז מיר האָבן דאָס רעכט צו שרייבן און צו דערהאַלטן יעדן חודש צוויי קאָרטלעך וויּ אויך צוויי בריוו וויּ אויך צוויי פּע־קלעך. כאָטש אָפּיציעל דאַרף מען שיקן אַ פּעקל פון צוויי ביז דריי קילאָ, פונדעסטוועגן קען מען שיקן גרעסערע פּע־קלעך, מען נעמט גאָרנישט צו בלויז שוועבעלעך.

אין דעם קאָרטל וואָס איך האָב אַוועקגעשיקט די וואָך האָב איך דיר געשריבן, וואָס דו זאָלסט מיר שיקן, נאַטיר־לעך אויפן ערשטן אָרט גייט עסן, ווייל אמווייניקסטן וואָס דאָ איז דאָ — איז עסן, און גראָד דאָס דאַרף איך נייטיק האָבן. איך גלייב אָבער דאָך, אַז אַ ליאָדע טאָג וועט אָנקו־מען פּאָר מיר אַ פּעקל. אויב דו האָסט נישט געשיקט דאָס צווייטע, שיק עס באַלד נאָך, ווייל ווי מען זאָגט, וועט מען אונדז דאָ לאַנג נישט האַלטן, און טאָמער איז עס אמת, ווייל איך ביי מיר אין דער וואַליזקע האָבן עפּעס אַ ביסן, ווייל מיר וויסן נישט וווהין מען וועט אונדז שיקן.

סרוליק יאָקובאָוויטש — אַ זון פון אבא מאַרשעליק, אומגעקומען אין דעפּאָרטאַציע פון פּאַריז.

דו קענסט מיר אויך שיקן עפעס געלט אויף אַ פּאַסט־מאַנדאַט לויט דעם אַדרעס פון קאַרטל. מענטשן האָבן שוין, אויף דעם אופן, באַקומען געלט. אויך דאַרף איך זייף צום וואַשן וועש און מיך אַליין צו וואַשן; זייף צום רעזירן און זשילעטקעס. עס קען מעגלעך זיין, אַז איך וועל שיקן צו טויבען אַ קאַרטל פון מיינעם אַ חברס אַ נאָמען, דאָן זאָלסטו זען צו שיקן אַ פּעקל אויף זיין נאָמען אויך, דאָן וועל איך זען זיך טיילן מיט אים מיטן עסנווארג.

יעדנפאַלס זאָג איך דיר נאָכאַמאָל, אַז דו קענסט שיקן אַ פּעקל ביז פינף קילאָ. אין יעדן פּעקל לייג אַריין עפּעס פון וועש, דאָס הייסט אַ העמדל, אַ פּאָר קורצע גאַטקעס אָדער אַ טאַשן־טיכל. די הויפּטזאַך איז אָבער עסן.

אויב דו ווילסט מיר שיקן אַ ברירה איז נאָר אָדער אין אַ גלאָז קאָנפּיטור פון אונטן אָדער אויף אַ קלעצל פּאָדעם אין נישט אין בייטל, ווייל אַלע פּאַפּירן פון פּעקל ווערן צוגענומען, ווייטער לאָזט מען אַלץ דורך, מען נעמט גאָרנישט צו. אָבער עס וואָלט געווען אַ נאַרישקייט, ווען דו שיקסט מיר נאָשעריין צו עסן. די הויפּטזאַך איז: ברויט מצות, ביסקווִיט, צוקער, אַ קליין פלעשעלע טינט צום שרייבן, אָבער אַלץ לייג נישט אַריין אין אין פּעקל. נאָדל־פּאָדעם פּאַרגעס נישט. דאָ מוז מען זיך האַלטן ריין.

לאה יאַקובאָוויטש, געבוירן רימער —אומגעקומען אין דעפּאָרטאַציע פון פּאַריז.

מינדל רימער — די מוטער פון לאה יאַקובאָוויטש אומגעקומען אין דעפּאָרטאַציע פון פּאַריז.

זאָל דיר נישט איינפאַלן אַמאָל צו קומען אַהער. וועסט מיך נישט קענען סיי־ווי־סיי זען. וועסט מיך שוין אוודאי־נישט זען פריער ביז איך וועל אַהיימקומען.

שרייבן דיר פון דאָנען (ווי דאָ זעט אויס), וואָס איז דאָס וויכטיק? זעסט דאָך מען לעבט דאָ אויך אזן ווי זאָגט מען דאָ? אַז עס וועלן בלייבן ביינער וועט קומען פליישׁ, מיט דער צייט. איך וואָלט אפּילו באַשטאַנען דאָ אויך צו בלייבן, מען זאָל נאָר צולאָזן אַ פּעקל. אָבער מען שמועסט שטאַרק וועגן שיקן אונדז אויף אַרבעט. פּאַראַן אפּילו אַזעלכע, וואָס זאָגן, אַז אויף אַרבעט וועט אונדז זיין בעסער ווי דאָ.

איך וויל גאָר נישט קלערן — וואָס עס וועט אונטער־קומען וועל איך זען אויפצונעמען מיט קוראַזש. אזן דו, מיין טייערע לאה, זע אויך צו זיין מוטיק, פאַרליר נישט דעם קוראַזש. זיי ווי ביז איצט מוטיק אזן זע עס טאָקע אי־בערצוהאַלטן. מיר האָט שטאַרק ווייַ געטאָן פאַר דיר, ווען מען האָט מיך אַוועקגעשיקט אזן איך האָב מיר פאַרגע־שטעלט דעם מאַמענט, ווען דו וועסט זיך דאָס דערוויסן. אָבער וואָס קען מען טאָן. וועלן מוטלאָז אזן אַפּאַטיש וועט גאָר נישט העלפן. דאָ מוז מען זיין פעלזנפעסט. איך וועל זיך באַמיען אַלץ אַדורכצוהאַלטן. אויך דו, פון דיין זייט, זע אויך דורכצוהאַלטן. זאָל דיך נישט אַרן וואָס דו וועסט

דאַרפן טראָגן אַן אָפּצייכענונג (יידן־צייכן), מען וועט דאָס אַלץ אויבערלאָזן און זיך נאָר דערציילן אין פריידן.

אויב מען וועט אונדז פון דאָנעז אָוועקשיקן, נעם עס אויך אויף רויק. דו זעסט דאָך אַליין, אַז מען וועלט נישט אין ערגעץ פאַרלוירן. ווי נאָר איך וועל האָבן אַ געלעגנהייט, וועל איך דיר פון איבעראַל שרייבן. לאָמיר האָפן, אַז עס וועט פון דעם נאָר נישט אַרויסקומען.

כ׳האָב נישט קיין קוראַזש צו שרייבן אַ גרעסערן בריוו, ווייל איך ווייס נישט צי ער וועט אַוועקגיין. בלייב מיר געזונט און שטאַרק און פון גאַנצן האַרצן קוש איך דיך.

דיין ישראליק.

גריס דער מאַמען ווי אויך אַלע נאָענט.

(משמעות, אַז דער בריוו איז גלייך נישט אָפּגעשיקט געוואָרן — ער האָט שפּעטער צוגעגעבן):

ליבע לאהז היינט אין דער פרי האָט מען אונדז צונויפגערופן און מ׳האָט אונדז געזאָגט, אַז מיר זאָלן מאָכן די פּעקלעך אויף צווי אָ זיגער און די זאָכן וואָס מען דאַרף נישט זאָל מען אַהיימשיקן. מאָ איך טאָקע אַ קליין פּעקעלע אַהיימצושיקן און וויל מיטלייגן דאָס בריוול *). אפשר וועט עס צו דיר דערגיין. אַלזאָ, מיט מוט און קוראַזש. וווּ איך זאָל זיך נישט געפינען וועל איך זיך נאָך באַמיען דיר צו שרייבן. זיי שטאַרק און האַלט אויס ביז צום סוף. איך וועל זיך אויך באַמיען אויפצוהאַלטן. איך גלייב, אַז איך וועל אַלץ איבערקומען. פאַרבלייב געזונט און שטאַרק. גריס אַלע.

דיין ישראליק.

אליעזר גאָלדבערג. לעצטנס געווויזן אין בעלגיע. אומגעקומען אין פראַנקרייך.

*) וווייזט אויס, אַז דאָס פּעקל מיטן בריוול זענען טאָקע אָנגעקומען, ווייל דאָס בריוול איז געבליבן און צו אונדז דערגאָנגען. אָבער לאה און איר מוטער, און אויך ער, ישראליק, האָבן נישט דערלעבט צו „דערציילן אין פריידן" — זיי זענען, צוזאַמען מיט די מיליאָנען קדושים, דורך דער גאַצישער בעסטיע פאַרשניטן געוואָרן.

די משפּחה פון יאָסל מאָגעלניצקי פון אָמשינאָוו. די מערהייט אומגעקומען דורך די גאַציס.

יוסף יאַקובאָוויטש (יאָסעלע)

באַגעגענישן מיט זשיראַרדאָווער ייִדן אין דער צייט פון צווייטן וועלט־קריג

איך וויל אין דער באַשרייבונג פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אַ ריי זשיראַרדאָווער ייִדן. ייִדן פּשוטע, ייִדן פון אַלע טעג, נישט קיין כלל־טוערס, נישט קיין פּערזענלעכקייטן, ייִדן מיט וועמען דער גורל האָט מיך אין דער צייט צונויפ־געפירט. די דאָזיקע ייִדן זענען אומגעקומען אונטערוועגנס, ווייט פון זייער געבורטשטאָט. ערגעץ־וווּ אין נע־ונד — אין די ווייטקייטן פון רוסלאַנד, אָדער אין די געגנטן פון פּאָלע־סיע, ווייסרוסלאַנד, ליטע, וווּ זיי זענען געווען ווי פּליטים. ווער עס איז אומגעקומען פון די דייטשישע מערדערס און ווער עס איז אין דער מילחמה־צייט געשטאָרבן פון הונגער.

פאַר אָריענטאַציע וועגן וועל איך זיך באַמיִען אויך צו באַשרייבן די אומשטענדן און די סיבה וואָס האָט מיך פאַר־וואָרפן אין די יעניקע פּלעצער, וווּ איך האָב די מענטשן געטראָפן. מיין איינציקער באַגער איז: די מענטשן זאָלן דערמאָנט ווערן פון צייט צו צייט. ווען אַ זשיראַרדאָווער ייִד וועט נעמען דעם בוך אין האַנט און אים דורכבלעטערן, זאָל ער די דאָזיקע נעמען דערמאָנען.

פעברואַר 1941

די מילחמה האָט שוין אָנגעהאַלטן אנדערהאַלבן יאָר. די זשיראַרדאָווער ייִדן זענען שוין פאַרשפּאַרט אין וואַרשע־ווער געטאָ. איך גופא געפין זיך אין שאַוול, אַ ליטווישע שטאָט מיט אַ גרויסער ייִדישער באַפעלקערונג, זייער סימ־פּאַטישע ייִדן.

אַנטלאָפן בין איך אין יאָר 1939 פון ביאַליסטאָק קיין ווילנע. ווילנע איז דאַן פון דעם סאָוויעטן־פאַרבאַנד איבער־געגעבן געוואָרן צו ליטע, ווי די הויפּטשטאָט פון ליטע. ליטע איז נאָך אַ געוויסע צייט געווען זעלבסטשטענדיק און אַ טייל ייִדן האָבן פון דאָרטן נאָך באַוויזן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. איך בין געווען אין אַ הכשרה־קיבוץ און אויך געמאַכט באַמיִונגען עולה צו זיין. אין צווישנצייט איז ליטע סאָוועטיזירט געוואָרן און דער וועג פון עליה איז פאַרמאַכט געוואָרן.

אין דער צייט זענען נאָך די באַציִונגען צווישן די דייטשן און סאָוויעטן געווען פריינדלעכע און די פּאָסט איז געווען טעטיק. פון וואַרשעווער געטאָ זענען אָנגעקומען צו אונדז האַרצרייסנדיקע בריוו. פאַרשטענדלעך, אַז די בריוו זענען געווען געשריבן מיט רמזים און סימנים. אָפן האָט מען נישט געקענט שרייבן. און די אָנדייטן זענען געווען אַזעלכע: „ברויטמאַן און פּוטערמאַן האָבן מיך שוין לאַנג נישט באַ־זוכט" און ענלעכע. איך האָב זיך באַמיט צו שיקן פּעק־לעך פון ליטע אין וואַרשעווער געטאָ. עטלעכע זענען אָנ־געקומען. מיינע שוועסטערס האָבן עס דורך בריוו באַשטע־טיקט.

די שטימונג צווישן אונדז פּליטים־חלוצים איז געווען אַ געדריקטע. אין דעם האָב איך באַקומען אַ ידיעה, אַז מיין עלטערער ברודער, זלמן יאַקובאָוויטש, געפינט זיך ווי אַ פּליט אין דער געגנט פון ביאַליסטאָק. אויך האָבן זיך דאָרטן געפונען צוויי פון מיינע קוזינען, קראַסנאָבראָדאַ, פון גראָדזיסק.

אין דער זעלביקער צייט האָב איך זיך דורכגעשריבן מיט לישקאַס טאָכטער און זי האָט מיך געבעטן אָפּצוזוכן איר קליינעם ברודער, וועלכער האָט זיך געדאַרפט געפינען אין שטעטל דראָהיטשין, פּינסקער געגנט.

איך האָב געמאַכט באַמיִונגען ביי דער סאָוויעטישער מאַכט צו באַקומען אַ דערלויבעניש צו פאָרן זוכן מיין ברו־דער. אָבער אומזיסט, און איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן אומ־לעגאַל זוכן מיין ברודער. מען האָט געמוזט אַריבערגיין פון איין סאָוויעטישער רעפּובליק (ליטע) צו דער צווייטער (ווייסרוסלאַנד). אַלט בין איך דאַן געווען 19 יאָר. מוט האָט נישט געפעלט, האָט מען ריזיקירט. בכלל האָט מען אין דער מילחמה זיך אויסגעלערנט פיל צו ריזיקירן.

איך בין געפאָרן מיט נאָך צוויי חברים פון ביאַליסטאָקער געגנט. זיי האָבן דאָרטן געהאַט זייערע מישפּחות און די על־טערן. פאַרשטייט זיך, אַז מיט זיי איז מיר געווען לייכטער. דער עיקר בין איך נישט געווען געצוווּנגען צו נעכטיקן אויף די וואָקזאַלן און אויסגעמיטן די פּאַטרולן.

אין ביאַליסטאָק האָב איך דאַן טאַקע געטראָפן מיין קוזין קראַסנאָבראָדאַ פון גראָדזיסק. ער האָט דאָרטן געאַרבעט ווי

א בוכהאלטער אין א ספירט־פאבריק. ער האט פון מיין ברודער נישט געהאט קיין ידיעות שוין א יאר צייט. (מיין קוזין איז נאכן אנגריף פון די דייטשן, אין יוני 1941, צו־ריק געלאפן קיין ווארשע אין געטא צו זיין פאמיליע און דארטן אומגעקומען צוזאמען מיט אלע יידן).

איך בין געפארן ווייטער זוכן און פרעגן. אין די ער־טער קאוועל, לודמיר, סארנע, לוניניעץ, פינסק. ליידער האב איך נישט געפונען קיין שפורן פון אים. אנטוישט פון מיין רייזע האב איך באשלאסן זיך אומצוקערן קיין ווילנע און פון דארטן קיין שאוול.

איך האב נאך דעצידירט צו באזוכן דאס שטעטל דראהי־טשין, כדי אויסצוזוכן דעם קליינטשיקן לישקא. (זיין פא־טער איז געווען פארשיקט קיין סיביר צוזאמען מיט יצחק ליפשיץ, ביידע לעבן אין פוילן). פארנדיק מיטן צוג בין איך געווען דערשלאגן, פארביטערט. קאלט איז געווען, דער פראסט האט געקנאקט, דער צוג נישט באהייצט, פיל שוויבן אויסגעבראכן. איך האב זיך איינגעטוליעט אין א ווינקעלע און פרוביר זיך דערוואכעמען מיט מיין אייגענער פארע פון מויל.

א סטאנציע. מענטשן גייען ארויף, גייען ארא, מען שטופט זיך, מען טומלט זיך. פיל יידן זענען געווען אין צוג. די געגנט איז דאך געווען א שטארק יידישע. פלוצים הער איך אן אפקלאנג פון א באקאנטער שטימע, א הייזע־ריקע, אויך די אויסשפראך א היימישע —— א זשירארדא־ווער, נישט קיין ליטווישע, ווי מען האט געוועדט אין יענער געגנט. איך כאפ זיך איוף, לויף ארײן אין דער צווייטער קופע, פון וואגען דער קול איז צו מיר דערגאנגען און זע פאר זיך א באקאנט זשירארדאווער פנים: ישראליק מיימאן, יאנקל דעם שמשס זון, דער פידלער.

דערזעענדיק מיך איז ער ממש צעשטרייט געווארן פון פרייד. מיר האבן זיך ארומגעכאפט קושנדיק זיך ווי ברי־דער. אונדזער פרייד איז יענעם מאמענט איז נישט צו בא־שרייבן. ווייזט זיך ארויס, אז אויך ער פארט קיין דראהי־טשין, ער איז גענפארן מיט א וואגדערנדיקער טעאטער־טרופע פון פליטים. פארשטענדלעך איז ער געפארן מיט זיין פידעלע. ער דערציילט מיר, אז דאס פידעלע ראטעוועט אים די גאנצע צייט פון הונגער און נויט. ער פרעגט מיך: וואס וואלט איך געטאן אן דעם? דו ווייסט דאך, יאסעלע, אז אן דעם וואלט איך קיין קיום נישט געהאט; צו וואס קען איך טויגן מיט מיין זעקל דארע ביינער? און ער דער־ציילט מיר א געשיכטע ווי אזוי ער האט דאס פידעלע אדורכגעשמוגלט איבער דער גרענעץ ביי די דייטשן. די דייטשן האבן אים גכאפט, געוואלט ביי אים דאס פידעלע צונעמען אדער צעברעכן. ער האט זיך ביי זיי געבעטן מיט געוויין, אז דאס איז זיין ברויט. געראטעוועט האט אים אן עלטערער דייטישער אפיציר, וועלכער האט געמאכט א פשרה מיט די סאלדאטן, אז ער, ישראליק זאל אויסשפילן און אויסטאנצן פאר זיי א מה־יפית־טענצל. מיט בלוטיקע טרערן האט ער עס געטאן און אפגעראטעוועט זיין ברויט־געבער... אזוי ארום האט ער געוואנדלט איבער די שטעט־לעך פון וואלין, פאלעסטינע, באראנאוויטש און ביאליסטאקער געגנט. ער האט אזוי ארום געטראפן א סך זשירארדאווער פליטים. פון אים טאקע האב איך באקומען די פולע אינ־פארמאציע וועגן מיין ברודער זלמן און פון אנדערע זשי־ראדאווער יידן.

לישקאס יינגעלע האב איך שוין איר שטעטל נישט גע־טראפן. מען האט אים אוועקגעשיקט אין א קינדערהיים.

מיין ברודער האט געווויינט אין שטעטל סטאלפצע (סטויפץ), וואס האט זיך געפונען ביי דער פרישרדיקער, ביזן יאר 1939, רוסיש־פוילישער גרענעץ. ער האט חתונה געהאט. זיין פרוי האט געשוואנגערט און געזאלט געבוירן. ער האט דארטן געלעבט אין גהאקטע צרות. איך האב אים געראטן אריבערפארן אין דער סאוועטישער ליטע, ווו עס איז געווען פארהעלנישמעסיק גוט. ער האט עס טאקע גע־זאלט טאן נאכן געבורט פון קינד.

אין באראנאוויטש האב איך געטראפן געצל האלדזבאנד. ער האט געארבעט ביי שניידעריי און געהאט פרנסה. ער האט מיר דערציילט וועגן חיהלע מאלאוואנטשיק, וועלכע האט זיך דאן געפונען אין קלעצק ביים ברודער.

די אלע פערזאנען זענען, ווייזט אויס, אריינגעפאלן צו די דייטשן עטלעכע חדשים שפעטער, וועז די נאציס זענען אנגעפאלן אויף רוסלאנד, אין יוני 1941. ווייזט אויס, אז אלע זענען אומגעקומען, ווער פרינער, ווער שפעטער, ביי די שחיטות, וועלכע די דייטשן האבן דורכגעפירט מיט דער הילף פון די אוקראינער און ליטווינער.

איך בין צוריקגעפארן קיין ווילנע, ווו איך האב זיך גע־טראפן מיט די זשירארדאווער, וועלכע האבן דארטן גע־ווויינט ווי פליטים־חלוצים. געוועז זענען דעמאלט דארטן: שיעלע שטראסבורג, אברהם גאלדבערג, מענדל בראנשטיין.

אויך זיי זענען, ווייזט אויס, אומגעקומען אין ווילנער געטא אדער ערגעץ־וווי אונטערוועגנס. מער פון זיי האב איך נישט געהאט קיין ידיעות.

פון ווילנע בין איך געקומען קיין שאוול. דער גורל האט מיר צוגעשפילט איך זאל בלייבן לעבן. דער דייטשישער אנגריף אין יוני 1941, האט מיך געטראפן אין שאוול. פון דארטן האב איך, מיט א קליינעם טייל פון מיין הכשרה־קיבוץ באוויזן צו אנטליפן קיין רוסלאנד דורך ריגע. די דאזיקע עפאפעע וועל איך איצט נישט באשרייבן, ווייל מיין אויפגאבע איצט זע איך אין דער באשרייבונג וועגן די אנ־דערע זשירארדאווער, וואס איך האב געטראפן אין מיין ווייט־טערדיקן וואנדער־וועג.

מערץ - אפריל 1942

געווען איז עס אין אוזבעקיסטאן. דורך דעם יאר, וואס איז פארבי האב איך שוין באוויזן אדורכצוואנדערן אי־בער גרויסע שטחים פון ראטנפארבאנד. פון קירגיז, אין

צפון, דורך קאזאן, קויבישעוו (געווענדט סאמארא), טשקא־
לאוו (געווענדט ארענבורג) געקומען קיין טאשקענט, די
הויפטשטאט פון דער גרעסטער סאוויעטישער רעפובליק
אין מיטל־אזיע, אוזבעקיסטאן. דער אימפעט האט אונדז
געזאגט צו די גרענעצן פון די לענדער, וואס זענען געווען
נעענטער צו ארץ־ישראל... די גרענעץ איז אבער געווען
אוממעגלעך דורכצוגיין. מענטשן, וועלכע האבן פאר אונדז
ריזיקירט, זענען בארויבט געווארן פון שאנטאזשיסטן פון
די ארטיקע פעלקער און איך איבערגעגעבן געווארן אין די
הענט פון דער עההים־פאליציי.

איך האב דורך דער צייט שוין באוויזן צו זיצן אין תפיסה
און פארשיקט צו ווערן אין אן „ארבעט־לאגער" אויף דער
אפגאניסטאנער גרענעץ אין א שטעטעלע, וואס הייסט קושקא.
די גרענעץ דארט מיט אפגאניסטאן איז א קינסטלעכע. די
ענגלענדער האבן ספעציעל איבערגעגעבן די אפגאניסטא־
נער א גרענעץ־פאס, כדי די סאוועטן זאלן נישט האבן קיין
שותפותדיקע גרענעץ מיט אינדיע.

די באנעז און די וועגן זענען געווען באלאגערט מיט
פליטים, פאליאקן און פוילישע יידן באפרייטע פון די לא־
גערן און פארשיקונג־ערטער אויפן סמך פון דעם אפמאך
צווישן דער סאוועטישער רעגירונג און דער פוילישער
גלות־רעגירונג פון לאנדאן (שיקארסקי־אמנעסטיע פון אוי־
גוסט 1941). עס זענען אויך געווען פליטים, רוסישע יידן
אנטלאפענע אדער עוואקויירטע פון וויסרוסלאנד, אוקראי־
נע, אפילו קאווקאז. דער הונגער איז דאז געווען א שרעקלע־
כער. עס האבן געבושעוועט עפידעמיעס — טיפוס, דיזענ־
טעריע, מאלאריע, כאלערע און אנדערע. מענטשן אין מי־
ליאנען זענען געשלאפן אין די גאסן, אויף די פלעצלעך ביי
די וואקזאלן, איז די „טשייכאס" און אנדערע ערטער ביז
מען האט זיי באווייזן ערגעץ־ווו איינצוארדענען.

דאן איז צו אונדז דערגאנגען די ידיעה, אז מען ווערבירט
א פויליש ארמיי (אנדערס־ארמיי). די דאזיקע ארמיי וועט
פארלאזן רוסלאנד און זיך פארבינדן מיט דער פויליש ער
ארמיי אין נאענטן מיזרח.

געווען זענען מיר א גרופע חברים פון אן הכשרה־קיבוץ
אין טורקמענישן שטעטל מארי.

נישט פיל געקלערט האבן מיר איינגעפאקט אונדזערע
רוקזעקלעך און זיך געלאזט אין וועג אריין צום קאנצע־
טראציע־פונקט אין אוזבעקישן שטעטל קערמינע, צווישן
סאמארקאנד און בוכארע, ווו עס איז געשטאנען דער שטאב
פון דער פויליש ער 7טער דיוויזיע.

די נסיעה אליין איז געווען פול מיט געפארן. געפארן
אויף דעכער אן א דערלויבעניש. די „שפאנא" (גנבים און
באנדיטן) זענען באפאלן מענטשן אין די צוגן און צוגע־
רויבט, וואס מען האט נאר פארמאגט. פארשטייט זיך, אז
די ערשטע קרבנות זענען געווען די פארערט אויף די דע־
כער און די וואס פלעגן זיך אנהענגען אויף די טרעפ פון
די וואגאנעס.

די פאליציי און מיליטער־פאליציי האבן געזוכט דעזער־
טירן און הגם מיר פוילישע זענען געווען „פריוויליגירט",
פלעגט יעדע קאנטראל נישט שטענדיק ארא־פגיין גלאטיק.

סוף־כל־סוף זענען מיר אנגעקומען בשלום אין דעם
שטעטל און זיך צוגעשטעלט צום פוילישן פונקט. פאר
אונדז זענען שוין דארטן געלעגן אויפן פלאץ טויזנטער
פוילישע יידן, פליטים ווי מיר, און טויזנטער יידן באפרייי־
טע פון די לאגערן אויפן סמך פון דער אמנעסטיע.

עס האט זיך אבער ארויסגעווייזן, אז די פאליאקן נעמען
מער נישט צו קיין יידן אין מיליטער. זיי האבן געמאכט א
קוואטע פון צען פראצענט (לויט דעם פראצענט פון דער
יידישער באפעלקערונג אין פוילן ביז דעם אויסברוך פון
דער מילחמה). צווישן די פליטים איז אבער דער פראצענט
יידן געווען אומגעהייער העכער, ווייל געלאפן פון היטלערן
איז דאך בעיקר די יידישע באפעלקערונג. פאליאקן זענען
נישט געווען קיין פליטים, נאר באפרייטע קריגס־געפאנג־
נע אדער פארשיקטע פאליציאנטן, אסאדניקעס וכדומה פון
די מערב־ווייסרוסישע און מערב־אוקראינישע געביטן.

הגם מיר האבן שוין געוווסט וועגן דעם, האבן מיר זיך
געוואלט פערזעלעך איבערצייגן. עפעס האט זיך נישט ג־
וואלט גלייבן, אז אין די איצטיקע צייטן, ווען די פאליאקן
און יידן האבן צוזאמען גלעליטן צרות און קרעניק און נאך
דערצו אויף סאוועטישער ערד, וועלן די פאליאקן האנדלען
אזוי אפן אנטיסעמיטיש.

מיר האבן זיך פארשריבן צו דער מיליטערישער אויפ־
נאם־קאמיסיע. אין דער ריי האבן מיר געמוזט ווארטן
דריי טעג. בייטאג האט געברענט די הייסט אזיאטישע זון
און ביינאכט איז געווען א בייזע קעלט. אויפן צווייטן טאג,
אין מיטן טאג, וועו די זון האט עפסאליעט, האב איך גע־
פילט ווי עס נעמט מיך שוידערן און א קעלט האט מיך
ארומגענומען. עס האט מיך געוונדערט ווי אזוי אלע
מענטשן זיצן נאקעט און עס איז זיי נאך הייס און מיר איז
קאלט. איך האב עס דערציילט מיינע חברים און זיי האבן
געלאכט פון מיר. מיך האט אבער פארט געשוידערט אין
קעלט. איך האב זיך אוועקגעלייגט אין א זייט און צוגעג־
דעקט זיך מיט אלע שמאטעס וואס מיר האבן נאר געהאט.
עס האט אבער נישט געהאלפן. ביז איינער פון די ארטיקע
יידן האט מיך באמערקט ליגנדיק און ער האט געזאגט, אז
איך האב אן אטאקע פון מאלאריע. א שעה שפעטער איז
מיר געווארן הייס און איך האב געפילט ווי איך ווער פאר־
ברענט פון היץ. א יד האט מיר געמאסטן די היץ און דער
טערמאמעטער האט געוויזן 41 גראד היץ. פארנאכט איז
מיר בעסער געווארן און צומארגנס פאר דער קאמיסיע האב
איך זיך געפילט אין גאנצן גוט.

מיר, צען יונגע בחורים אין עלטער פון 20־25 יאר זענען
אריין צוזאמען, אלע פון ווארשעווער געגנט, רעדן גוט פוי־
ליש. מיט אונדז זענען אריין אויך צווויי פאליאקן, קריסטן,
אויסגעדארטע ווי הערינג, דער מלאך־המוות איז זיי שוין

געלעגן אויפן פּנים. די דאָקטוירים און אָנגעשטעלטע האָבן מיט אונדז נישט געמאַכט קיין צערעמאָניעס. אויסגעטאָן זיך אין גאַנצן נאַקעט, רעגיסטרירט, פאַרשריבן, געפרעגט דעם נאָמען און פאַמיליע. ווער עס האָט געטראָגן אַ פּוילישן נאָמען האָט מען אויך געפרעגט דעם גלויבן. און פאַר זי־כערקייט וועגן האָט דער דאָקטער, אַ פּאָליאַק זיך צוגעוויצלט און צוגעגעבן דעם אָנגעשטעלטן „אַן אָפּגעשניטענער" Obrzezany גלייך אויפן פּלאַץ האָט מען אונדז אַרויס־געגעבן צעטלען מיט דעם צייכן „דע", דאָס הייסט נישט פעיִק צו מיליטער־דינסט.

ביים אויסשרייבן די צייגענישן, אַז מיר זענען נישט פעיִק צו מיליטער־דינסט, איז אַרויסגעטראָטן איין בחור און דערקלערט, אַז ער איז נישט מער קיין ייִד (פאַרשטענ־דלעך, אַז ער איז געווען געמלט), אַז ער האָט זיך געשמדט אין יאָר 1938. אין אונדזער אָנוועזנהייט האָט מען אַרויס־גערופן אַ גלח און ער האָט אים איבערגעגעבן די פאַקטן פון זיין שמדן זיך אין וועלכן שטעטל, ביי וועלכן גלח און אַנדערע סימנים.

אויפן פּלאַץ האָט מען אים געביטן די צייגעניש און אים צוגענומען אין מיליטער.

דאָס גאַנצע בלוט האָט אין מיר אויפגעקאָכט זעענדיק דעם פאַקט און דאן האָב איך געפרעגט דעם פּוילישן אָפי־ציר: צי דאָס דאַרף זיין די גלייכבאַרעכטיקונג פון דעם נייעם פּוילן, וואָס דאַרף אויפשטיין? ווי שעמט איר זיך נישט צו פירן אַזוי גראָב? אייער אַרמיי עקסיסטירט דאָך סוף־כל־סוף נאָר פון ענגלישער שטיצע, און פאַר וואָס זאָל דער אַנטיסעמיטיזם ביי אייך בושעווען אויך אין גלות?

דער אָפיציר האָט מיר געזאָגט, אַ וווּנק געבנדיק צום „שמש" זיינעם, אַ יונגער פּויער מיט אַ פּאָר לאַנגע וואָנ־צעס, אַז איך קאָן זיך פאַרקלאָגן פאַר די העכערע אינ־סטאַנצן, אויב איך וויל נאָר.

אין מיין נאַיִווקייט האָב איך גלייך מסכים געווען און דאַן האָט ער געזאָגט דעם „שמש" ער זאָל מיך פירן צום מאַיאָר.

איך בין מיט אים אַוועק. ער האָט מיך געפירט ווייט אין פּוילישן לאַגער אַריין, צווישן טויזנטער ווייסע פעלד־צעלטן און צוגערופן צו זיך נאָך עטלעכע חברים.

דאַן האָט ער מיך אַריינגעפירט אין אַ ליידיקן געצעלט, און עטלעכע פּאָליאַקן זענען מיך באַפאַלן שלאָגן און קאָ־פּען אין גאַנצן קערפּער, נישט רעכענענדיק זיך מיט קיין אָרט, שלאָגנדיק מיך האָבן זיי געשריגן: — דו פּאַרשיווער זשיד, דאָ באַקומסטו פאַרן קושן די סאָוועטישע טאַנקען אין ביאַליסטאָק, אין לעמבערג, אין יאָר 1939. דו מיינסט, אַז די רוסן וועלן דיך ראַטעווען. זיי האָבן דיך אויך ליב פּונקט ווי מיר.

צעבלוטיקט און צעביילט בין איך געפאַלן אָן באַוווּסט־זיין אויף דער ערד. איך האָב זיך אויפגעוועקט אויסערן לאַגער אויף דער ערד און איך האָב ווייטער באַקומען אַן אַטאַקע פון מאַלאַריע.

דאָ האָבן מיך געפונען מיינע חברים, וועלכע זענען גע־ווען אומרויִק פון מיין נישט אומקערן זיך. זיי האָבן גע־וואָלט גיין מעלדן די סאָוועטישע מאַכט־אָרגאַנען וועגן דעם, וואָס עס האָט פּאַסירט מיט מיר. איך האָב זיי אָבער איינ־געהאַלטן. צו מאָרגנס איז מיר בעסער געוואָרן (די מאַלאַריע־אַטאַקעס זענען געווען יעדן צווייטן טאָג) און מיר האָבן באַ־שלאָסן צו פאַרלאָזן דעם פּלאַץ. מיר האָבן געזען, אַז דאָ וועלן מיר גאָרנישט אויפטאָן. פון ידיעות וועלכע מיר האָבן באַקומען האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי נעמען אָן נאָר ייִדן וואָס האָבן פיל געלט אונטערצוקויפן אַן אָפיציר, אָדער וועלכע עס טרעפן באַקאַנטע אָפיצירן פון פּוילן. ביידע זאַכן האָבן מיר נישט געהאַט.

גרייטנדיק זיך אין וועג אַריין, קויפנדיק אַ שטיקל ברויט, הער איך ווי לויפנדיק צו מיר שרייט איינער — „יאָסעלע". איך קוק זיך אום און דערקען נישט דעם לויפנדיקן. ערשט ווען ער איז צו צו מיר און אַרומגעכאַפּט מיר קושן האָב איך זיך איינגעקוקט און דערקענט דעם בחור. אַ זשיראַר־דאָווער בחור לייבל מיכלעוויטש. פון דער מישפּחה וואָס מען האָט גערופן „שמעריק", אַן עלטערער פון מיר. אין זשיראַרדאָוו האָט ער שטענדיק געהאַנדלט מיט כאַלווע אָדער מיט מאַראַנצן, אַרומגעגאַנגען אין די גאַסן און אויסגעשריגן זיין סחורה:

chalva grecka!, pomerancze katanskie!:

עס איז אים נישט געווען צו דערקענען; געשוואָלן פון הונגער; פיל קרעץ אויפן גאַנצן קערפּער; אין האַנט האָט ער **געטראָגן** אַ בלעכענע פּושקע אין וועלכער ער האָט צונויפגעקליבן וואָס צו עסן.

ער האָט זיך צעוויינט לעבן מיר ווי אַ קליין קינד. ער האָט מיר דערציילט: ער איז באַפרייט געוואָרן פון לאַגער צוזאַמען מיט אַלע פּוילישע ייִדן. ער וואַלגערט זיך שוין מאָנאַטן אין הונגער, שמוץ און פּיין. די פּאָליאַקן האָבן אים נישט געוואָלט אָננעמען אין דער אַרמיי, כאָטש ער איז געקומען פון די ערשטע. ער קען נישט די רוסישע שפּראַך און ער קען שוין נישט אַרבעטן; ער איז קראַנק. ער פילט, אַז ער ענדיקט זיך אויס.

איך האָב אים געגעבן אַלץ וואָס איך האָב נאָר פאַרמאָגט. מיין ברויט און ביי די חברים נאָך צוזאַמענגענומען אַ ביסל געלט. איך האָב אים צוגעפירט צו אַן אָרטיקן ייִדן און גע־בעטן ער זאָל אים זען אַריינגעבן אין שפּיטאָל. דער ייִד האָט מיר אָבער געזאָגט, אַז אין שפּיטאָל נעמט מען אָן נאָר עפּידעמישע קראַנקע.

ליידער האָב איך אים, אין דעם דאָזיקן צושטאַנד געלאָזט אין קערמינע, ווייל מיר אַליין זענען שוין געווען אָן געלט און אָן לעבנס־מיטלען. דער לעבנס־ווילן האָט אונדז גע־טריבן ווייטער זוכן מיטלען ווי דורכצולעבן און אַדורכ־שטופּן די טעג.

מער פון אים האָב איך שוין נישט געהערט. אויך זיין ברודער, משה, וועלכער איז געקומען פון רוסלאַנד קיין

פּוילן האָט אויך פון אים נישט געהערט. ווייזט אויס אַז ער איז דאָרט, אין יענער געגנט, אויסגעגאַנגען.

איך מוז פאַרצייכענען פאַר די זשיראַרדאָווער ייִדן, אַז אונדזערע שונאים די פּאָליאַקן, האָבן אַ גרויסן חלק אין טויט און אומקום פון צענדליקער טויזנטער ייִדן, ווייל בלויז אין דעם אָפּשניט פון אַרויספירן ייִדן פון רוסלאַנד אין יאָר 1942 האָט מען געקענט אַרויסראַטעווען נאָך 100.000 ייִדן, פון וועלכע עס זענען צוליב זייער נישט אַרויספאָרן שפּעטער טויזנטער געשטאָרבן פון קרענק, נויט, הונגער.

דאָ באַצייכן איך נישט וויפל ייִדן עס האָבן בכלל זיך געקענט ראַטעווען אין פּוילן בעת דער דייטשישער אָקופּאַציע, ווען די פּאָליאַקן וואָלטן נישט אָנגעוויזן די דייטשן אויף די ייִדן.

דער גורל האָט מיך צוריקגעפירט אין דעם טורקמענישן שטעטל מאַרי.

מיט דער אַרמיי פאָרויס קעגן די נאַציס
1945—1943

איך לאָז פאַרביי אַ צייט־אָפּשניט. די באַשרייבונג פון די פאַרגאַנגענע יאָרן קענען געבן מאַטעריאַל פאַר אַ באַזונדערן גאַנצן בוך. איך וויל זיך נאָר קאָנצענטרירן אויפן פּונקט: זשיראַרדאָווער ייִדן.

אין משך פון דער צייט האָב איך שוין כמעט קיינעם נישט געטראָפן אויסער איינעם, וועלכער לעבט ווייזט אויס ביזן היינטיקן טאָג אין מאָסקווע — דאָס איז איינער פון שמערל זינגערס זין, אַברהם.

דורך די דריי יאָר האָב איך באַוויזן: לעבן אַ קורצע צייט אין טורקמענישן שטעטל מאַרי; זיצן אין תפיסה עטלעכע מאָנאַטן פאַר נישט וועלן אָננעמען די סאָוועטישע בירגערשאַפט; קראַנק ווערן לעבנס־געפערלעך אויף אַ פלעק־טיפוס; ליגן אין שפּיטאָל איבער אַ מאָנאַט און אַ דאַנק די געטרייע הילף פון מיינע חברים בין איך געראַטעוועט געוואָרן; גע־קרענקט ווייטער אויף מאַלאַריע; מאָביליזירט געוואָרן אין אַן „אַרבעטס־לאַגער" אין ווייטן אוראַל אין דער שטאָט ניזשני טאגיל, ווייט אויפן צפון פון סווערדלאָווסק; אַנטלאָפן פון דאָרט מיט מיינע חברים און זיך מאָביליזירט אין דער פּוילישער אַרמיי אויפן נאָמען פון „קאָסציושקאָ", וועלכע איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך וואַנדאַ וואַסילעווסקאַ מיט דער הילף און איניציאַטיוו פון דער סאָוועטישער רעגירונג.

מיט דער פּוילישער אַרמיי האָב איך אַדורכגעמאַכט דעם גאַנצן באַפרייונגס־וועג פון פּוילן דורך אוקראַינע. אין יוני פון יאָר 1944 געפין איך זיך שוין אויף די געביטן פון אוקראַינע, וועלכע האָבן ביזן יאָר 1939 געהערט צו פּוילן. אין יולי 1944 געפין איך זיך אין לובלין, דאַן איז פּראָקלאַמירט געוואָרן די נייע פּוילישע פאָלקס־רעפּובליק. דאָ האָב איך געזען מיידאַנעק.

מיט דער אָפענסיווע פון דער רויטער אַרמיי שטראָמען מיר פאָרויס און אין דעם זעלבן חודש געפינען מיר זיך שוין אין דער געגנט פון וואַרשע.

מיר געפינען זיך אין די שטעטלעך פון דער אָטוואָצקער ליניע. דאַן ברעכט אויס אין וואַרשע דער פּוילישער אויפשטאַנד, אָרגאַניזירט דורך דער לאָנדאָנער גלות־רעגירונג און אונדזער אָפענסיווע בלייבט שטיין. מיר זעען די קאַמפן אין וואַרשע איבער דער ווייסל. וואַרשע ברענט זעקס וואָכן פאַר מיינע אויגן. דער אויפשטאַנד ווערט דערשטיקט דורך די דייטשן. דאַן זענען אומגעקומען נאָך טויזנטער ייִדן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט ווי פּאָליאַקן.

איך בין אין דעם מאַרש פאַרבייגעגאַנגען הונדערטער שטעט און שטעטלעך פון אוקראַינע ביז וואַרשע, וועלכע זענען מיט 2—4 יאָר צוריק געווען באַפעלקערט מיט גע־דיכטע ייִדישע קיבוצים. איך טרעף אומעטום חורבות.

אין יעדן שטעטל האָבן זיך באַוויזן איינער אָדער צוויי ייִדן, וועלכע זענען אַרויסגעקראָכן פון די לעכער אָדער פון די וועלדער. זיי זענען געווען צעבראָכענע, פאַרחושכטע און אָן אַ טראָפּן מוט צום לעבן.

די וועלט איז פינצטער, פּוילן איז אָן ייִדן, דאָס וואָס עס האָט זיך נישט געגלייבט איז ווירקלעך. די ייִדן זענען פאַר־ברענט און דערשטיקט געוואָרן אין די גאַזקאַמערן. מיר, אַ גרופּע ייִדישע סאָלדאַטן פון מיין דיוויזיע, באַמיִען זיך צו העלפן מאַטעריעל און מאָראַליש די געבליבענע רעשטלעך.

עס ברענט אין אונדז דער פייער פון נקמה און מיר גרייטן זיך צום טאָג פון אַריינמאַרשירן אויף די ריין־דייטשישע געביטן.

סעפּטעמבער 1944. מיר באַפרייען פּראַגע, דער מיזרח־טייל פון וואַרשע. די גאַנצע רעכטע זייט פון דער ווייסל אין דער וואַרשעווער געגנט איז שוין באַפרייט. עס פירן זיך פאַרביטערטע קאַמפן מיט די דייטשן וועגן די איבערגאַנגס־פּלעצער אויף דער ווייסל, וואָס מיר האָבן פאַרכאַפּט. די דייטשן באָמבאַרדירן נאָך אונדזערע פּאָזיציעס מיט די לעצטע כוחות און רעזערוון. די זעניט־אַרטילעריע אונדזערע אָבער האָט די אויפגאַבע נישט צו דערלאָזן די דייטשישע באָמבאַרדירערס. דאָס זענען שוין פאַקטיש די גסיסה־אַטאַקעס פון דער דייטשישער אַרמיי.

די אַרמייען קאָנצענטרירן נייע כוחות צו דער הויפּטאַטאַקע, צו באַפרייען וואַרשע. איך שטיי בסך־הכל פופציק קילאָמעטער פון מיין גַעבורטס־שטאָט זשיראַרדאָוו און זי איז נאָך אָבער ווייט... פיר חדשים זענען מיר אַזוי געשטאַנען, ביזן טיפן ווינטער. דעם 12טן יאַנואַר 1945 האָבן מיר אַדורכגעבראָכן דעם פראָנט און באַפרייט וואַרשע. דעם 13טן יאַנואַר אין דער פרי בין איך געגאַנגען איבער די וואַרשעווער גאַסן און געזוכט אַ ייִדן פאַר די אויגן.

די שטאָט איז נישט געווען צו דערקענען; די גאַסן — חורבות; איינגעפאַלענע הייזער האָבן פאַרשאָטן די גאַסן פון ביידע זייטן. איך בין צוגעגאַנגען צו דער געגנט פון

וואַרשעווער געטאָ. אַליין האָב איך די געגנט נישט דערקענט. פּאָליאַקן האָבן מיר אָנגעוויזן דעם פּלאַץ.

די געגנט איז געווען איין שטיק רוינע. איין שטיק חורבה. דאָס איינציקע אָרט וואָס האָט דערמאָנט ווירקלעך די פאַר־גאַנגענהייט איז געווען דער גענשער בית־הקברות, וואָס איז געבליבן גאַנץ. די דייטשן האָבן נישט באַוויזן זיך צו ספּראַ־וויען מיט די טויטע און דער בית־הקברות איז געבליבן דער איינציקער „לעבעדיקער" פּלאַץ פון געטאָ.

שטייענדיק צווישן די חורבות פון וואַרשעווער געטאָ, וועל־כער איז געווען פאַקטיש דער לעצטער צענטער פון זשי־ראַרדאָווער ייִדנטום האָב איך דערמאָנט מיין מישפּחה, מיין קהילה, און מיינע חברים פון דער יוגנט־באַוועגונג „פריי־הייט" אין זשיראַרדאָוו, וועלכע האָבן אַקטיוו אָנטייל גענומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד.

במשך פון די חדשים, וואָס איך בין געשטאַנען מיט דער אַרמיי אין די פאָרשטעט פון וואַרשע האָב איך געטראָפן חברים און איינצלנע געראַטעוועטע פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד און זיי האָבן מיר איבערגעגעבן אינפאָרמאַציעס וועגן די זשיראַרדאָווער קעמפער.

איך וויל זיי דערמאָנען ביים נאָמען, בכדי זיי זאָלן פאַר־אייביקט ווערן אין דער געשיכטע פון אונדזער קהילה:

1 — יצחק בלוישטיין, פילאָסאָפס שטיפזון, אָנגעפירט מיט אַ גרופּע פון „דרור" אין וואַרשעווער געטאָ;

2 — יצחק גרינבוים, אַ קאַמאַשנמאַכערס אַ זון, געוווינט אין הויז פון דוד ניימאַן, אַ פעיִקער קעמפער אין בלוישטיינס קאַמפס־גרופּע;

3 — פיוול שוואַרצשטיין, משה שוואַרצשטיינס אַ זון; אַן אויסגעצייכנטער קעמפער, אויסגעפירט אַן אַטענטאַט אויף אַ ייִדישן פּאָליציי־שעף, אַ געשטאַפּאָ־מיטאַרבעטער;

4 — אַהרן האַלדזבאַנד — דער ייִנגסטער ברודער פון די האַלדזבאַנדס; אַ פעיִקער קעמפער; אומגעקומען אין בונקער פון דעם שטאַב פון וואַרשעווער געטאָ־ אויפשטאַנד.

5 — משה ציגלער.

און לויט געוויסע פּריוואַטע ידיעות זענען אויך געפאַלן אין קאַמף:

אירקע יאַקובאָוויטש, לאָזער יאַקובאָוויטשעס ייִנגסטע טאָכטער, אַקטיווע קעמפערן אין אַ קאַמפס־גרופּע.

רויזע בלומענשטיין, לאָזער בלומענשטיינס (פלאַמס) אַ טאָכטער.

וועגן די לעצטע צוויי מיידלעך פון „פרייהייט" זענען קיין אָפיציעלע באַשטעטיקונג נישטאָ. מעגלעך אַז נאָך אַנדערע האָבן געקעמפט, אַלנפאַלס די נעמען האָב איך באַקומען גענוי און זיי זענען פאַרקריצט ביי מיר אין זיכרון. די אַלע האָב איך געקענט. די צייט דאַן איז נאָך געווען פריש און די זיכרונות זענען נאָך געווען גאַנץ קלאָרע.

זיי צוזאַמען מיט אַלע קעמפער פון געטאָ האָבן געראַטע־וועט דעם כבוד פון אונדזער פאָלק. זאָל זייער אָנדענק זיין הייליק.

דער פראָנט און די אַרמיי רעכענען זיך אָבער נישט מיט קיין סענטימענטן. נאָך דעם זעלבן טאָג האָבן מיר פאַרלאָזט וואַרשע און געשטעלט זיך אין פּרושקאָוו. איך בין געווען זיכער, אַז מיר וועלן שפּאַנען ווייטער דורך דער ליניע גראָדזיסק־זשיראַרדאָוו.

ווי אַנטוישט בין איך אָבער געוואָרן, אַז אָנשטאָט אויף דעם וועג זענען מיר אַוועק דורך בלוינע — סאָכאַטשעוו גלייך אויף בידגאָשטש. צו מיין האַרץ־ווייטיק איז נישט געווען קיין גרענעץ. אָבער איך האָב דעצידירט, אַז פון פראָנט וועל איך נישט אַוועק פאַר קיין שום פּרייז. איך האָב געטראַכט אויב איך וועל בלייבן לעבן וועל איך קומען קיין זשיראַרדאָוו שפּעטער.

אין בידגאָשטש האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע דערשיינונג: געראַטעוועטע ייִדן פון די דייטשישע קאָנצענטראַציע־לאַ־גערן. צוערשט איינצלנע, נאַכהער אין די הונדערטער און טויזנטער. אין בידגאָשטש האָבן מיר באַפרייט אַ לאַגער פון ייִדישע פרויען פון אונגאַרן. עס איז מיר איצט שווער צו באַשרייבן דאָס בילד. די האַרצרייסנדיקע געוויינען פון פרויען צו וועלכע איך האָבן זיך געוואָנדן אין ייִדיש. מען איז מיר באַפאַלן קושן ווי אַ „גוטן ייִדן". מען האָט זיך גע־שטופּט אַרום מיר, בכדי מיר אָנצורירן. עס האָט זיך זיי נישט געגלייבט, אַז אַ סאָלדאַט אין אַ פּוילישן מונדיר רעדט ייִדיש.

מיר, די ייִדישע סאָלדאַטן, טרעפנדיק זיך האָבן מיר שנעל אָרגאַניזירט הילף. געשאַפן נייע דירות; אַרויסגע־וואָרפן די דייטשן; געברענגט זיי עסן; מיר האָבן זיך פאַר־שטענדיקט מיט ייִדישע סאָלדאַטן און אָפיצירן פון דער רויטער אַרמיי, ביי וועלכע דאָס פינטעלע ייִד איז געווען גאָר שטאַרק און צוזאַמען אָרגאַניזירט די הילף אין די מעגלעכע ראַמען פון פראָנט.

דער פראָנט איז אָבער נישט געשטאַנען. טאָג־טעגלעך האָבן מיר זיך גערוקט פאָרויס. מיר זעען אַריין אין דייטשלאַנד.

דאָס ערשטע דייטשישע שטעטל איז געווען אין פּויזנער געגנט אָדער גאָר פּרייסן. דער נאָמען יאַסטראָוו אָדער פּלאַ־טאַו. די גאַנצע דייטשישע באַפעלקערונג איז אַנטלאָפן. עס זענען געבליבן נאָר עטלעכע אַלטע לייט. אַריינקומענדיק אין שטעטל האָב איך געהאַט דעם איינדרוק ווי איך וואָלט נאָר וואָס געהאַט איבערגעלייענט אַ באַשרייבונג פון אַ פּאָגראָם אין אַ ייִדיש שטעטל אין „תחום המושב". דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען באַדעקט ווי מיט אַ שניי; די פע־דערן פון די צעריסענע פּערענעס זענען געפלויגן גאַנצע טעג אָן איבערריים.

ווייזט אויס, אַז דאָס שטעטל האָט ספּעציעל געליטן, ווייל עס איז געווען פון די ערשטע און דאָ איז געקומען אַ ספּאָנטאַנישער אויפברויז פון די אַלע, וועלכע האָבן געוואָלט די דייטשן באַצאָלן, און נישט טרעפנדיק קיין מענטשן האָט מען אויסגעלאָזט די נקמה צו די פּערענעס.

די דייטשן האָבן אָבער נישט געהאַט וווהין ווייט צו לויפן. קומענדיק ווייטער אין אונדזער אָנגריף האָבן מיר שוין אָנגעטראָפן עשאַלאָנען מיט פּליטים — פּליטים דייטשן; ווי שיין דאָס קלינגט. ביז איצט איז דאָס געווען אַ ייִדיש פּאָר און איצט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו פילן דעם טעם הערפון.

ווי הכנעהדיק זיי זענען געווען; ווי גוט; ווי אייִדל. די גרעסטע טייל פון זיי האָט געטענהט, אַז זיי ווייסן פון נאָר־נישט וועגן לאָגערן, וועגן געטאָס און גאַז־קאַמערן.

די סאָלדאָטן האָבן זיך געלאָזט ווויליגין מיט די דייטשי־שע פרויען. די פרויען האָבן זיך גאָרנישט קעגנגעשטעלט. פּאַרקערט, עס זענען געווען פּאַלן, און דאָס האָב איך אַליין געזען, ווי עלטערן האָבן געשיקט זייערע טעכטער צו „פּאָר־ברענגען" מיט סאָלדאָטן אָדער אָפּיצירן, בכדי זיי זאָלן ברענגען עסן און אָפּהיטן די שטוב. דאָס זעלבע האָבן געטאָן מענער — אויך זיי האָבן צו דער דאָזיקער „טעטיקייט" געשיקט זייער פרויען.

די קאַמפּן זענען נאָך אַלץ פאָרגעזעצט געווארן. אומ־ברחמנותדיק האָבן מיר דעראָבערט שטאָט נאָך שטאָט, דאָרף נאָך דאָרף.

אין אַפּריל פון יאָר 1945 זענען מיר אַריבער דעם טייך אָדער ביי פראַנקפורט און גענומען אַרומרינגלען בערלין.

די נאָכט פון 2טן אויפן 3טן מיי פון יאָר 1945 בין איך אַריין, צוזאַמען מיט מיין פּאָלק, קיין בערלין.

דעם 3טן מיי בייטאָג האָב איך שפּאַצירט איבער די בערלינער גאַסן. שווער צו פאָרגעסן דעם טאָג. די דייטשי־שע געפאַלענע זענען נאָך גאָלעגן אין די טויזנטער אין די גאַסן. ציווילע דייטשן, אונטער דער אויפזיכט פון רויטע אַרמייער, האָבן אָפּגעריניקט די גאַסן.

די שטימונג אין שטאָט איז געווען ווי דער פרילינג פון די פעלקער וואָלט געקומען. הונדערטער, טויזנטער מענטש און פרויען פון צענדליקער לענדער, פאַרשיקטע אויף נאַצי־שער צוואַנגס־אַרבעט זענען געשטאַנען אין די גאַסן און באַגריסט די באַפרייער. מען האָט אונדז באַוואָרפן מיט בלו־מען; מען האָט אונדז געקושט, געהאַלדזט; געראַדט אויף אַלע שפּראַכן: פראַנצויזיש, פלעמיש, ענגליש, גריכיש, סערביש א״א. מיין פּרייד איז אָבער געווען פאַרשטערט. עס האָט מיר געפעלט דער קלאַנג פון דער ייִדישער שפּראַך. דערפאַר האָט עפּעס געפעלט אין אַרקעסטער פון די פעלקער־שטימען. אפשר זענען דעם טאָג יאָ געווען ייִדן אין בערלין — זיי האָבן אָבער, משמעות, מורא געהאַט זיך צו באַווייזן; מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון אונטער דער ערד.

מיט זעקס טעג שפּעטער האָט זיך פאָרענדיקט די מילחמה. געענדיקט האָט זי זיך אויפן דייטשישן באָדן, אין צוזאַמען־טרעף פון דער רויטער מיט דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

אויף „אורלויב" קיין זשיראַרדאָו

נאָך דריי חדשים האָט געדויערט ביז איך בין געקומען קיין זשיראַרדאָו. צוויי חדשים זענען מיר געבליבן אין אַ וואַלד אין דייטשלאַנד. אַן אומזיסטע, אָבער איבעריקע פאַר מיר דאָטשע. נאָך דעם זענען מיר צוריקגעפאָרן קיין פוילן אוּן זיך אינגעקוואַרטירט אין שטעטל כעלמעק, וווּ עס איז פאַר דער מילחמה געווען די באַרימטע שיך־פאַבריק פון באַטא. זיבן קילאָמעטער פון דעם טרויעריק־באַרימטן לאַגער אוישוויץ. איך האָבן דעם לאַגער געזען.

אין אויגוסט האָב איך באַקומען אַ דערלויבעניש צו פאָרן אויף אורלויב אין מיין שטאָט זשיראַרדאָוו. איך האָב זיך צום ערשטן מאָל דורך בריוו פאַרשטענדיקט מיט דעם בירגערמייסטער און ער האָט מיר פאַרבונדן מיט די בריי־דער מילענבאַך.

אויגוסט 1945, זשיראַרדאָוו. איך בין אָנגעקומען אין שטאָט פאַרנאַכט. געקומען בין איך מיט דער באַן. איך האָב באַשלאָסן דורכמאַרשירן דעם וועג צופוס פון דער באַן־סטאַנציע ביז די מילענבאַכס.

איך נעם זיך גיין מיט דעם עוועיינלעכן וועג, דורך די גאַסן קאַלעיאָוע ביז צו דער ערשטער מיי־גאַס. אַלע הייזער גאַנץ, די זעלבע, קיינע ענדערונגען. מענטשן, נאָר מיט אַנדערע געזיכטן.

איך כאַפּ דעם ערשטן קוק אויף וויינטראָובס געשעפט אַנטקעגן דער באַן־סטאַנציע. איך וויים, אַז די וויינטראָובס זענען דאָרטן נישטא, אָבער דער אינסטינקט טרייבט מיר דאָרט אַ קוק געבן. די ערשטע דערשיטערונג. פרעמדע גויישע באַלעבאַטים. דער רעסטאָראַן איז דווקא טעטיק.

איך קום צו דער ערשטער מיי־גאַס. טופמאַנס געשעפט איז געווען פאַרמאַכט. איך גיי וויטער. איך קום צו קויפמאַנס דורכגאַנג־הויז. איך בין אַריין אין קויפמאַנס געשעפט. דאָרט זיצט אַ באַקאַנטע פערזאָן — צירל קויפמאַן. איך גיי אַריין מאָך זיך פרעגן וועגן געוויסע זאַכן. איך וויל, אַז זי זאָל מיר דערקענען. אָבער ניין, זי דערקענט מיך נישט. אפשר איז אין דעם געווען שולדיק דער סאָלדאַטן־מונדיר. איך גיב זיך צו דערקענען. וויי דערשטוינט ווערט זי, זי ברעכט אויס אין אַ געווייַן. זי רופט אַריין אין מאַן, דעם פּאָליאַק לאָסיצאַ, וועלכער האָט איר געראַטעוועט און איך געהאָלפן ראַטעוועז טוסקס אַ טאָכטער. ער דערפרייט זיך איך מיט מיר.

זיי דערציילן מיר וועגן דעם ביסל ייִדן, וועלכע האָבן זיך צוזאַמענגענומען אין שטעטל. נח ראָזנקראַנץ איז צוריקגע־קומען פון לאָגער פון מילייטער־געפאַנגענע. שמעטניקאָווס אַ טאָכטער, די וועננגראָווערינס אַ טאָכטער, נעמי, איז פאָראַן. כענששינסקיס צוויי טעכטער. דוד־הענעך מאָשקאָוויטשעס אַ זון, בערל. מרדכי בוימערדער מיט זיין פרוי שיפרה שלאַ־שטיין. די מילענבאַכס. בערל וויצער מיט זיין פרוי. אַ קליינע

ייִדישע קהילה. ריכטיקער, שפּליטערן פון דער געוועזענער ייִדישער קהילה פון זשיראַרדאָוו.

איך מייד אויס אונדזער שטוב, וווּ איך בין געבוירן גע־וואָרן, און גיי צו די מילענבאַכס נעכטיקן. פאַר דעם טאָג האָב איך געהאַט גענוג איינדרוקן.

ביי די מילענבאַכס געפין איך אַ גאַסטפריינטלעכע שטוב ווי פון אַלע מאָל. עס האָבן זיך דאָרטן אויפגעהאַלטן בערל מאָשקאָוויטש און דרוואַלס אַן אייניקל.

זיי האָבן מיך דערציילט וועגן זייערע איבערלעבונגען, ווי זיי האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט, און וועגן די אַנדערע ווי זיי זענען אומגעקומען, וועגן מיינע שוועסטערס און ברי־דער, ווען זיי האָבן זיי געזען.

אויף מאָרגן האָב איך זיך געטראָפן מיט די איבעריקע לעבנגעבליבענע ייִדן און לויטן אַלטן ייִדישן מינהג בין איך אַוועק צום בית־הקברות אויף קבר־אָבות. איך בין געגאַנגען מיט נח ראָזענקראַנץ. דער בית־הקברות האָט זיך פיל נישט געענדערט, אָבער ער איז פאַרוואָקסן געוואָרן ווי אַ דזשונגל. מיין מאַמעס קבר האָב איך נישט געקענט געפינען. דעם טאַטנס קבר האָב איך געפונען. די מצבה איז געווען צע־בראָכן. מיט דער הילף פון נח ראָזענקראַנצן האָב איך זי צוריק איינגעשטעלט און אַוועק. איך האָב געפילט, אַז אַזוי שנעל וועל איך שוין דאָ צוריק נישט קומען.

איך האָב נאָך באַזוכט מרדכי בוימערדער און איך האָב זיך געוווּנדערט ווי אַזוי קען ער איינזיצן אין זשיראַרדאָוו און נאָך מיט אַזאַ רויִקייט זיצן און אַרבעטן. ער האָט מיר געענטפערט, אַז דאָס לעבן קען צו אַלעם צוברענגען און צו אַלעם קען מען זיך צוגעוווינען. אויך ער האָט מיר דערציילט זיינע קאַפּיטלען ווי אַזוי זיי האָבן זיך געראַטעוועט.

איך האָב באַשלאָסן צו באַזוכן די שטוב פון מיינע עלטערן, אין וועלכער איך בין געבוירן געוואָרן. שווער צו זאָגן, אַז איך האָב זיך נישט איבערראַשט פאַר דעם שריט. וויפל איך בין געווען צוגעגרייט צו דער ביטערער ווירקלעכקייט, פון דעסטוועגן בין איך אַריין מיט אַ ציטערניש אין האַרצן אין שטוב. איך בין אַריין פון פאָרנט, דורך דעם געוועלב פון דער ערשטער מיי־גאַס. כ׳האָב זיך באַמיט צו גיין שטאָלץ אין מיליטערישן פּוילישן מונדיר. געעפנט די טיר. אין געוועלב איז קיינער נישט געווען. אַלץ איז געענדערט, נישט ווי עס איז געווען. נאָר די ווענט מיט געוויסע פּאָליצעס האָבן דערמאָנט דעם פריִערדיקן אויסזען.

איך בין געגאַנגען ווייטער, אין דער צווייטער שטוב, אַזוי גערופענע ביי אונדז „אַרבעטס־שטוב". דאָרט האָט מען ביי אונדז גענייט. דאָרטן זענען געשטאַנען די מאַשינען, דאָרט האָט מען געקאָכט און געפּרעסט די היטלען. דאָרט איז אויך געווען דער שלאָפצימער פון די גרעסערע קינדער, מיינע ברידער און שוועסטערס. איצט האָב איך אויך דאָרט געטראָפן אַ שטוב מיט בעטן. איבער די בעטן זענען גע־האָנגען איקאָנעס, צלמים און בילדער פון דער הייליקער מאַדאָנע.

אַ ציטערניש האָט מיך אַרומגענומען זעענדיק דאָס. אין דעם צימער איז קיינער נישט געווען. ווי אַ געפּלעפטער שפּאַן איך ווייטער. איך גיי אַריין אין קיך. אויך דאָ אַ פּוסטקייט. די קיך נישט איינגעהייצט. איך דערקען געוויסע כלים אונדזערע, ספּעציעל וואַרפט זיך מיר אין די אויגן אַ קופּערנע פאַן מיט וועלכער מען האָט זיך באַנוצט פּסח...

פון קיך פירן אַרויף צוויי הויכע טרעפּלעך אין אַזוי גערו־פענעם ביי אונדז „לעצטן צימער". דאָס איז געווען דער שלאָפצימער פון מיינע עלטערן. דער סאַלאָן, דער צימער, איז געווען אויסגעמעבלירט מאָדערנע לויט יענער צייט, דאָ איז געשטאַנען די פּיאַנע פון מיין שוועסטער. דאָ בין איך געשלאָפן אַלס קינד מיט מיינע עלטערן. אין דעם צימער בין איך אויך געבוירן געוואָרן.

מיט אַ הייליקן ציטער האָב איך געשפּאַנט אין דעם צימער אַריין. די טיר איז געווען פאַרמאַכט. איך קלאַפּ אָן. ענטפערט מען מיר אין פּויליש: „קטאָ טאָ?" (ווער איז דאָס). איך עפן די טיר און גיי אַריין. איך קוק זיך אום. איך דערקען דאָס מעבל, וואָס מיין ברודער שמוליק האָט געקויפט ווען ער האָט חתונה געהאַט. די בעטן, די שאַנק, דעם טיש און שטולן און די טואַלעט. די בעטן נישט פאַרבעט; עס וואַרפט זיך אין די אויגן די שמוציקייט פון די נייע באַלעבאַטים. די אומאָרדענונג אין צימער. אין בעט ליגט צוגעלייגט אין אָנטאָן אַ גויע אין די דרייסיקער יאָרן, צעפּלאָשעט די האָר. אויף דער ערד האָבן זיך געשפּילט צוויי קינדער.

איך קוק זיך אַרום און פון זיך אַליין נעמען זיך מיינע אויגן פאַרנעפּלען. ווי פון אַ חלום רייסט זיך אַרויס די פראַגע פון דער קריסטן: — „צאָ פּאַן אוּוואַזשאַ?" (וואָס פאַר־לאַנגט איר?). איך קוק איר אָן און זאָג איר: — „איך וויל פון דיר גאָרנישט. איך בין דאָ, אין דעם צימער, געבוירן געוואָרן. איך האָב דאָ געלעבט און איך האָב דאָס געוואָלט נאָך אַ מאָל זען".

ווייזט אויס, אַז זי האָט זיך פאַר דעם דערשראָקן. זי האָט פאַרשטאַנען, אַז איך בין אַ ייִד. און דאַן האָט זי מיר אויפן קול געזאָגט:

— איך האָב גאָרנישט פון אייערע זאַכן גענומען. די שטוב איז איצט מיינע, איך האָב זי געקראָגן פון מאַגיסטראַט און דאָס איז אַלץ.

ווי אַן אָפּגעצוואָגענער פון אַ קאַלטער באָד בין איך שנעל אַרויס פון צימער. איך האָב דאָרטן מער נישט געקענט זיין. נישט פון מורא האָב איך עס געטאָן, נאָר פון עקל צו די מענטשן, וועלכע האָבן קיין אַנדער וואָרט פאַר מיר נישט געפונען. איך האָב סיי ווי נישט געהאַט בדעה פון איר וואָס צו נעמען, אָדער דאָרט פאַרבלייבן. אירע ווערטער האָבן נאָר באַוויזן ווי געמיין דער מענטש איז געוואָרן און ווי שווער עס איז אים זיך צו שיידן מיט גערויבטן פאַרמעגן.

ווי אַ געפּלעפטער האָב איך זיך געדרייט איבער די זשי־ראַרדאָווער גאַסן. איך האָב זיך געוואָלט באַרויִקן אין שטילן קריסטלעכן צענטער. איך בין אַוועק אין געגנט פון קאָש־

טשיאל. דער ריינער שיינער סקווער איז ווי געווען אין די הינטערגאסן פון קאשטשיאל איז, ווי שטענדיק, געווען רויק, שטיל, זויבער. שיינע הייזקעס, פיל גרינס.

גייענדיק אזוי וואַרפט זיך מיר אין די אויגן אַ שילד: פּאָוול הולקא לאסקאוסקי. איך דערמאָן זיך ווען דעם דע־מאָקראַטישן פּוילישן שרייבער, וועלכער האָט געשריבן אַ בוך Mój Zyrardów (מיין זשיראַרדאָוו). געווען באַווסט אין פּוילן אַלס ראַדיקאַל־ליבעראַלער מענטש אין דער צייט פון די יידן־העצעס. די טאַכטער זיינע האָט, בשעתו, געפירט אַ גרויסע ביבליאָטעק, וווּ עס האָט די גאַנצע לערניונגט גע־נומען ביכער. איך האָב געקענט די מישפּחה און איך האָב באַשלאָסן זיי צו באַזוכן. איך האָב געוואָלט הערן ווי באַצייט זיך די פּוילישע אינטעליגענץ צו דער אויסראָטונג פון די יידן. איך בין אַריין צו זיי אין שטוב. עס האָט מיר אויפגע־נומען די מוטער. איך האָב זיך פאַרגעשטעלט ווער איך בין. די גאַנצע מישפּחה איז געווען אין שטוב.

דער אַלטער שרייבער איז געווען שטאַרק טויב. די טאַכ־טער האָט אים אויפגעקלערט ווער איך בין. זיי האָבן זיך שטאַרק געוווּנדערט, דערזעענדיק אַ יידישן סאָלדאַט פון דער פּוילישער אַרמיי. איך האָב זיי דערציילט פון וואַנען איך קום און ווי אזוי איך האָב איבערגעלעבט. זיי האָבן מיר זייער העפּלעך אויסגעהערט און דאַן האָב איך זיי געזונגען פּרעגן וועגן זייערע איבערלעבונגען. וועגן זייער קוק אויף דער פאַרניכטונג פון די יידן, וועגן אַלגעמיינעם קוק אויף דעם נייעם פּוילן וואָס אַנטשטייט. דאָ האָב איך געהאַט די גרעסטע אַנטוישונג. מיט אזא גלייכגילטיקייט האָבן זיי גע־הערט און גערעדט וועגן די יידן ווי עס וואָלט געווען אַ נאַרמאַלע זאַך. קיין שום געדאַנקען וועגן חרטה, קיין שום געפיל, אַז אויך פאַליאַקן האָט אַ טייל מיטשולד אין דעם, קיין שום געדאַנק וועגן דעם אַז דווקא פּוילן איז געווען דער צוגעגרייטער באַדן צו דער מאַסן־פאַרניכטונג פון די יידן.

פאַרקערט, אין זייערע רייד זענען געווען געוויסע פאַרווונדרן, איז יידן זענען אַליין שולדיק אין דער געשאַפענער לאַגע. אזא שטראָף איז זיי געקומען. פאַרשטענדלעך, אז ניט אזא האַרבע. ווי אַ פאַקט ווייזן זיי אויף אז זייערע פריינט האָבן פרובירט צו ראַטעווען פּושערעצקיס אַ טאַכטער און דאַן האָט זיך ארויסגעווויזן, אז זי האָט זיך „שלעכט אויפגעפירט" אין שטוב ביי אירע רעטערס. דאָס האָט ווייזט אויס באַרעכטיקט, אַז די פרוי (די „רעטערין") האָט אויסגעגעבן דאָס יידיש מיידל צו די דייטשן... אזא אומדאַנקבאַרקייט פון יידן...

דער ווייזט האָט מיך גאָר שטאַרק אַנטוישט. איך האָב באַשלאָסן, אַז איך האָב שוין אין זשיראַרדאָוו מער גאָרנישט וואָס צו טאָן.

אין זעלבן טאָג נאָך האָב איך זיך געזעגנט מיט דעם ביסל יידן אין שטאָט און גאַלאָזט זיך אין וועג צו דער באַן.

מיט אַ שווער גענומיט האָב איך פאַרלאָזט די שטאָט. מיין שטאָט פון געבוירן, פון קינדער־יאָרן, פון דערצוונג, אַלס מענטש, אַלס ציוניסט, אַלס סאָציאַליסט, אַלס חלוץ. פאַר־לאָזט די שטאָט אויף שטענדיק.

איך בין צוריק אין מיליטער. געענדיקט דאָס דינגן. גע־פאָרן זיך טרעפן מיט מיינע חברים פון די חלוצישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס. אַרייַנגעוואָרפן זיך אין דער אַרבעט פון אַר־גאַניזירן די יידישע יוגנט און סתם יידן, כדי זיי צו ברענגען קיין ארץ־ישראל.

אין דער אַרבעט האָב איך געפונען אַ טרייסט, אַן אינטע־רעס און אַ ציל.

געוואַנדערט איבער לענדער, לאַגערן פון פליטים. ge־פירט יידן אין עשאַלאָנען. ביז איך בין געקומען צו אַ נייעם קריג — דאָס מאָל שוין אין אייגענעם לאַנד, אין ארץ־ישראל.

אָקטאָבער, 1960, אפקים — מדינת ישראל.

מענדל קירשענבוים און זיין פרוי רחל.
אומגעקומען אין אוישוויץ.

דריי שוועסטער, קרבנות פון נאַצישן אומקום.
רבקה, האָלע און דינקע כענטשינסקי.

ל. טיגער

אויף קבר־אָבות

מיין באַזוך אין פּוילן אין יאָר 1948

אין 1948, וועז איך בין געקומען קיין פּוילן ווי אַ דע־לעגאַט פון דער ייִדישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פראַנקרייך צו דער אַנטהילונג פונעם דענקמאָל פאַרן וואַר־שעווער געטאָ־אויפשטאַנד, בין איך צוואַמען מיט מיין טיי־ערן פרייַנד לעאָ פעלד פון אַמעריקע, געפֿאָרן באַזוכן אונ־דזער היימשטאָט זשיראַרדאָוו. מיר האָבן דאָרט סך־הכל גע־טראָפן פינף ייִדן, די איינציקע לעבנגבליבענע פון דער גאַנצער עדה.

מיר זענען געזעסן פינף ייִדן בייַם טיש. מרדכי באָומער־דער, אַ לאַנגיאָריקער איבערגעבענער לייענער פון דער פרי־ביביליאָטעק, זיין פרוי שפּרה האָלצשטיין, מיינע אַ יוגנט חברטע, וואָס איז געווען אַן אַקטיוויסטין אין דער זעלבער פרי־ביביליאָטעק; אונדזער גאַסטגעבער יצחק ליפּשיץ (וואָס איז אין מאַמענט, וועז איך שרייב דער אינציקער ייִד וואָס לעבט נאָך היינט אין זשיראַרדאָוו), לאָמיר פעלד און איך.

מיר זענען געזעסן בייַם טיש און יעדער האָט דערציילט זיינע אויבערלעבונגען בעת דער שרעקלעכער מילחמה. און די דאָזיקע דערציילונגען זענען געווען אָלע ווייַלע אויבער־גערייסן דורך אַ לאַנגן שווייגן, בעת וועלכן יעדער איינער איז געזעסן פאַרזונקען אין מחשבות און פאַר זיינע אויגן האָבן געשוועבט די אומפאַרגעסלעכע געשטאַלטן פון זיינע נאָענטע און ליבע, וועלכע דער נאַצי־רוצח האָט פאַרטיליקט.

פון די דערציילונגען פון ליפּשיצן און באָומערדער האָבן מיר זיך דערווווסט אַ סך פרטים וועגן חורבן זשיראַרדאָוו. אַ מוראדיקע שטימונג, אַ טרויער אָן גרענעץ, אַ צאָרן, וואָס געפּינט נישט קיין אויסוועג, אַ נאָגנדיקער ווייטיק האָט גע־דריקט אויף אונדזער געמיט.

פון אָט די דערציילונגען בין איך ענדגילטיק געווויר גע־וואָרן דאָס וואָס כ׳האָב שוין כמעט געוווסט פון פריִער.

פון מיין גאַנצער מישפּחה — זיידע גרשון און די באָבע לאה מילער, טאָטע יעקל, מאַמע חיה־פייגעלע, פינף ברי־דער: מלך, יוסף־פייוול, אַברהם־שלמה, משה־דוד, ירחמיאל יצחק; דריי שוועסטער: הינדע־שיינדל, רבקה־עטל, ציפּעלע; פיר פון די בריידער זענען געווען פאַרהייראָטע, יעדער מיט צוויי קינדער, אין שוועסטער פאַרהייראָט, מיט צוויי קינדער, פיר פעטערס, מיט מומעס און זייערע קינדער, צענדליקער קוזינען און קוזינקעס, מיין שוועסטער יצחק פלאַמבוים, מיין שוויגער דינה, מיינע שוואָגערס: יענקל, אברהם־זייוול, משה; מיינע שוועגערינס: רעכל, רחל, ברכה, צפּורה מיט זייערע קינדער, קוזינען און קוזינקעס — אַ מישפּחה פון איבער הונדערט נפשות, זענען נישט מער געבליבן לעבן ווי איך און צוויי גליד־שוועסטערקינדער, וועלכע זענען אין די אָק־פאַציע־יאָרן נאָך געווען קינדער. זיי זענען על־פּי־נס געראַ־טעוועט געוואָרן און האָבן זיך באַהאַלטן ביי פּויערים, דורכ־מאַכנדיק שרעקלעכע פּיין און ליידן. דאָס איז געווען אַלץ, וואָס איז געבליבן פון מיין מישפּחה.

איך בין געזעסן און איבער מיין פּנים האָבן זיך געקייקלט טרערן. כ׳האָב געטראַכט וועגן מיינע נאָענטע, טייערע, וועל־כע זענען אַזוי שרעקלעך אַכזריותדיק פאַרשניטן געוואָרן. וועגן מיין זיידן גרשון מילער, וואָס איז געווען איינער פון די ערשטע תושבים באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט, אַ לאַנג־יאָריקער „דאָזער" פאַרן ערשטן וועלט־קריג; וועגן מיין טאַטן אַן אלטן קאָזשעניצער, שפּעטער פּיאַסעטשנער חסיד, אַ מענטש, וואָס האָט קיין פליג אויף דער וואַנט נישט גע־טשעפּעט; וועגן מיין מאַמען, אַ פרוי, וואָס האָט זיך בעריימט, אַז דער „סופיט האָט קיין מאָל איר בלויזן קאַפּ נישט געזען"; וועגן מיין טייערער און ליבער גוטער באָבע, וואָס האָט מיך דערציִגן, די טאָכטער פון דער בעריימטער באָבע צימע; וועגן מיין שוועסטער, אַן ערלעכער אַרבעטס־מענטש, וועלכער פלעגט אַדורכגיין שטענדיק די גאַס מיט אַ שטאָלצן אויפגעהויבענעם קאָפּ; וועגן מיין שוויגער, אַ תמיד שמייכ־לענדיקן, ליבלעכע, האַרציקע פאָלקס־פרוי; וועגן מיינע ברידער באַזונדערס וועגן די צוויי, וואָס זענען געווען טויב־שטומע; וועגן מיין שוועסטער, אויך אַ טויב־שטומע; וועגן מיינע יוגנט־חברים און חברטע, וואָס האָבן זיך מיר אַזוי איינגעקריצט אין מיין זכרון, משה־יוסף בלושטיין, אברהמ־טשעלע זיסקינד, שמחה ליפּשיץ, טאָבציע זיסקינד; מיינע קאָמפּס־חברים און חברטע לייבל צווערמאַן, מענדל יאַ־

קובזאן, משה קריסט, משה קראַקאָוו, כאַצקל כאַדיקעוויטש, מענדל זימלער, אהרן פּערקאַל, משה פּאָזניינסקי, רייבערט, איטשע מינץ, טאָבע וויסקיצקי, אברהם־משה גרושקע, יצחק קאַץ, וואָלף שלעכגעלט, יוכבד לעוונטאַל און אהרן־שייע גרינבערג.

אָט די אָלע, וואָס זענען אומגעקומען דורכן זעלבן שונא, וועלכער האָט קיינעם נישט געשאָנעוועט. אָלעמען אומ־ברחמנותדיק אויסגעמאָרדעט, דעם רייכן ווי דעם אָרעמען, דעם פרומען און דעם אַפּיקורס, דעם ציוניסט, סאָציאָליסט, קאָמוניסט, אומפאַרטייישן; אָלעמען האָט די שׂרפּע שרעק־

דער אָנדענק־טאָוול אויף דער פּאָבריק־מויער אין זשיראָרדאָוו נאָך די 24 דערשאָסענע, דורך די נאַציס, פּוילישע אונטערגרונד־קעמפּער פון דער שטאָט.

לעכע האַק פאַרניכטעט. נאָך קיין פאָלק האָט נישט געליטן אַזאַ שרעקלעכע שחיטה. נאָך קיין מאָל נישט אין אונדזער בלוטיקער געשיכטע האָט אונדזער פאָלק געליטן אַזאַ חורבן.

שפּעט אין אָוונט זענען מיר געגאַנגען דורך די גאַסן, ווו ס'האָט אַמאָל גערוישט און געברויזט אַזאַ אינטענסיוו לעבן. יעדע גאַס, יעדעס הויז און יעדער הויף, יעדער שטיין דאָ איז געווען פול מיט זיכרונות פאַר אונדז. מיר האָבן אָבער נישט געפילט אין אונדזערע הערצער יענע לייכטע מעלאַנכאָליע, וואָס עס פילט יעדער מענטש, וועלכער קומט באַזוכן די ערטער, ווו ס'האָט זיך אָפּגעשפּיגלט זיין קינד־הייט און זיין יוגנט. אַ ווייטיקלעכער צער האָט אונדז גע־ריסן די נערוון, און אונדזער האַרץ איז געווען ווי צונויפ־געדריקט דורך אַ מוראדיקן צוואַנג. אונדז האָט זיך געדאַכט, אַז פון יעדן שטיין, פון יעדער וואַנט שרייען צו אונדז די פאַרשטיקטע קולות, טראָגן זיך די לעצטע קרעכצן פון אונ־דזערע פאַרפייניקטע מישפּחות און פריינד.

מיר זענען פאַרביי ביי דער וואַנט פון דער פאַבריק, ביי וועלכער די דייטשן האָבן דערשאָסן 24 פּוילישע קאָמוניסטן, סאָציאַליסטן און אַרבעטער. אַ טאָוול מיט זייערע נעמען האָט אַראָפּגעשיינט פון דער מויער.

מיר זענען אַוועק אויפן בית־עולם, ווו אַלץ איז געווען צעשטערט. די באַנדיטן און מערדער האָבן אַפילו די טויטע נישט געלאָזט צורו. נאָר ווי אַ סימבאָל, ווי אַ זכר לעולם, איז געבליבן שטיין דער מאָנומענט, וואָס די ייִדישע קהילה האָט געהאַט אַוועקגעשטעלט ערב דער מלחמה פאַר די ייִדי־שע רעוואָלוציאָנערן, געפאַלענע אין 1905. ווי זייער מצבה זאָל דערמאָנען די וועלט, אַז דאָ האָט אַמאָל עקזיסטירט אַ ייִדישער ישוב, וואָס האָט געשאַפן און געבויט, געהאָפט און געקעמפט און איז אומגעקומען, נישט האָבנדיק דערלעבט דעם טאָג פון באַפרייונג.

בעת איך שרייב אָט די שורות, אַרומגענומען פון צער איבער אונדזערע אבידות, שטייען מיר, כ'וויל עס האָפן, אויפן שוועל פון נייע, בעסערע יאָרן פון אַנטשפּאַנונג, פון שלום. זאָל דער שלום פאַרזיכערן אונדז און אונדזערע קינ־דער און קינדס־קינדער זיי זאָלן מער קיין מאָל נישט אי־בערלעבן אַזעלכע גרוילן און, אַז אין אַ גרויסער וועלט פון שלום און פריינטשאַפט זאָל אויך אונדזער פאָלק קענען בליקן אויף זיין צוקונפט רויִק, זיכער און גליקלעך.

פנחס מעפען

ווי איך האָב געטראָפן מיין היים *)

דעם 20סטן נאָוועמבער 1945 בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע און גלייך אָפּגעפאָרן אין זשיראַרדאָוו. דער אַריינ־פאָר אין מיין געבורטשטאָט, ווו איך האָב פאַרבראַכט מיין קינדהייט און יוגנט, האָט אויף מיר זייער שטאַרק געווירקט.

אויף דער סטאַנציע האָב איך באַגעגנט אַ ייִד און מיר זיינען אַוועק צוזאַמען צו אַ באַקאַנטן. שפּאַצירנדיק, האָב איך אים געפרעגט וועגן די ייִדן. אַלע פון די זילבערשטיינס ביז דעם לעצטן ייִדן אין דער געטאָ זענען דערמאָרדעט געוואָרן. אַלע, אַלע — די טופּמאַנס, די קזשאָנזשעניצערס, די קויפּמאַנס, די זיסקינדס, קיינער איז נישט פאַרבליבן.

איך בין אַריין צו ב. ער האָט זיך באַגאָסן מיט טרערן. ער האָט נישט געקענט רעדן. ער האָט אָנגעהויבן צו שטאַמ־לען, און נישט געקענט אַרויסרעדן אַ וואָרט. דאָס פּנים ממש אַטראָפירט פון מורא. אַ צווייטער ייִד איז אַריין. ער איז געווען אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער אין דייטשלאַנד.

מיר האָבן דערמאָנט די אַלע, וואָס זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע, וועמעס קערפּערס זענען פאַרברענט געוואָרן, וועמען מען האָט פאַרמאַטערט און געפּייניקט צום טויט.

אין דער פרי בין איך אַוועק אויפן בית־עולם. די מערסטע פון די מצבות זענען צעשטערט געוואָרן. נאָר געציילטע זע־נען געבליבן שטיין. דעם פאָטערס מצבה איז געבליבן גאַנץ מיט דער אויפשריפט:

„רב יוסל גריצער, דער גבאי פון דער חברה קדישא, דער שטאָלצער ייִד מיט דער גרויער באָרד".

נאָך דעם האָבן מיר באַזוכט נאָך אַ פּאָר פון די געציילטע לעבן־געבליבענע. ווידער געהערט אַ פאָרזעצונג פון די גרויל מעשיות. אין אונדזער געשעפט וווינט איצט אַ גוי. איך האָב אָנגעקוקט אונדזער מעבל, אונדזער בעטגעוואַנט. איך האָב פאַרביסן מיט די ליפּן און בין אַוועק. דירה־געלט צאָלט מען דער רעגירונג.

וועגן אונדזער פאַמיליע האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אין 1941 האָט מען זיי אַוועקגעפירט אין דער געטאָ. ביז 1942 האָט מען זיי נאָך געזען לעבעדיקע. נאָך דעם — מסתמא טרעבלינקע, אפשר האָט זיך איינער באַהאַלטן אין די וועל־דער אין רוסלאַנד. דערווייל האָב איך נישט קיין איין נאָמען פון אונדזערע אויף די ליסטעס. איך האָף אין גיכן צוריק־צופאָרן אין ארץ־ישראל און דעמאָביליזירט ווערן.

פנחס מעפען איז אַ זשיראַרדאָווער פון ישראל, אַ סאָלדאַט אין דער יידישער בריגאַדע, אים איז געלונגען צו פאָרן אין פּוילן און באַזוכן זיין געבורטשטאָט זשיראַרדאָוו.

אין אַ בריוו צו זיין ברודער סעם מעפען, האָט דער יונגער סאָלדאַט באַשריבן דעם חורבן, וואָס ער האָט דאָרטן געפונען. מיר ברענגען דאָ אַ פראַגמענט. דער בריוו איז פון יאָר 1945.

איטשע - יאָסל שמיטניקאָוו (רמת־גן)

מילחמה, חורבן, נע־ונד, אוים חיים

אויגוסט, 1939.

עס איז אומרויִק אין שטאָט, מען הערט נישט אויף צו רעדן וועגן מילחמה; מען גיט איבער אַז די גפאַר איז גאָר נאָענט; מען מאַכט איבונגען ווי זיך צו שיצן קעגן לופט־אַנגריפן.

דער באַפעל צוצוגרייטן שוצגריבער („סכראָנעס" אויף פויליש) האָט די באַפעלקערונג אויפגענומען מיט אומדעער־מידלעכער אַרבעט. בייס גראָבן די גריבער האָט די יִידישע באַפעלקערונג געאַרבעט צוזאַמען מיט די פּאָליאַקן. דערביי זענען אויף די אַרבעט־ערטער פּאַרצייכנט געוואָרן אַ ריי אַנטיסעמיטישע אַרויסטריטן, בפרט פון די „אויפגעקלערטע", די סטודענטן. זיי האָבן געזאָגט, אַז דאָס זענען נישט קיין שוצגריבער, אַז דאָס גרייט מען „קברים פאַר די יִידן"...

די וויכוחים צי עס וועט יאָ זיין מילחמה, אַדער נישט, האָבן נישט אויפגעהערט. אַפילו די וואָס האָבן די מילחמה קלאָר פאַרויסגעזען און פאַרויסגעזאָגט האָבן אויך נישט געגלייבט אַז זי איז אַזוי נאָענט, ממש פאַר דער טיר. וען פרייטיק דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, האָבן די סירענעס אַלאַרמירט דעם מילחמה־אויסברוך האָט עס אַלעמען צע־טומלט; אייִדער וואָס־וועג האָט מען שוין געהערט אין דער לופט אַנגעזאָגט דער נאָענטער פאַרניכטונג.

דעם זעלביקן פרייטיק אָוונט האָבן מיר שוין געזען די ערשטע מילחמה־גרויל. מען האָט געבראַכט פון גראָדזיסק פאַרוווונדעטע, וואָס זענען געטראָפן געוואָרן פון די ערשטע דייטשישע באַמבעס. עס איז דאָרטן געווען אַ געוויסע צאָל טויטע און אַ סך פאַרוווונדעטע.

עטלעכע טעג שפּעטער איז דורך זשיראַרדאָוו געאָנגען אַן אומציילויקע מענטשן־מאַסע, וואָס האָט געשטראָמט פון לאָדזש און אומגעגנט. עס איז געווען אַ שרעקלעך בילד, וואָס איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן. זיכער האָב איך שוין שפּעטער געזען טרויעריקערע און שוידערלעכערע סצענעס, אָבער די דאָזיקע ערשטע און אומגעריכטע בילדער האָבן איבערגעלאָזט זייער רושם אויף אייביק. די וואָס זענען לעבנגעבליבן פון דעם דאָזיקן „מאַרש" וועלן זיכער דערמאָנען זשיראַרדאָוו. מיר האָבן זיי געהאַלפֿן מיט וואָס מיר האָבן נאָר געקענט. איך בין אַרויס הינטער דער שטאָט כדי... איך וויייס אַליין נישט צוליב וואָס. מקבל־פּנים־זיין? וועמען?... איך האָב געזען אַ מידע, הונגעריקע, ביז טויט־דערשעפּטע מאַסע. זיי האָבן אין די לייִדיקע פעלדער אַרום־גאָזוכט מערן, בוראָקעס, קאָרטאָפל און אַנדערע גרינסן, וואָס איז מיט יעדער מינוט אַלץ זעלטענער און זעלטענער געוואָרן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן זיך אויך גרויסע טיילן אַרטיקע, זשירארדאָווער, אָנגעשלאָסן אַן דעם מאַרש, וואָס איז געגאַנגען טאָג און נאָכט, זיך געצויגן קיין וואַרשע. מען האָט געגלייבט, אַז די דייטשן וועלן וואַרשע אַזוי גיך נישט דערגרייכן, אַז מען וועט פאַר דער הויפּטשטאָט שטעלן אַ וויידערשטאַנד.

איך וויייס נישט ענעוי ווער עס איז אויף דעם וועג געבליבן נישט דערגייענדיק צו זייער ציל. פאַר אונדזערע אויגן איז אומגעקומען הערשל, משה עלערטס זון. אויף דעם אַרט, וווּ ער איז געפאַלן האָט אים זיין פאָטער אויסגעגראָבן אַ קבר, צוגעדעקט מיט זיין מאַנטל און אַזוי אים מקבר געווען.

אין סעפּטעמבער איז אויך וואַרשע געפאַלן. ביסלעכווייז האָבן זיך די זשירארדאָווער ייִדן אומגעקערט אַהיים.

דעם וועג צוריק האָט מען געדאַרפט אַדורכמאַכן צופוס, און דאָס אויך אונטער דער דייטשישער קאָנטראָל. יעדער שריט איז געווען לעבנסגעפערלעך, ווייל אומעטום זענען געווען די ווילדע היטלער־בעסטיעס.

זשירארדאָוו איז געווען נישט צו דערקענען; מיר זענען געווען פולשטענדיק הפקר, דער פּחד איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג; מען האָט געכאַפּט צו צוואַנגס־אַרבעט; די ספּירט־פאַבריק איז באַמבאַרדירט געוואָרן און די קוילן האָבן נאָך געברענט.

אויף אַלעמענס ליפּן איז געווען די אייניציקע פראָגע: — וואָס טאָן? ביסלעכווייז האָט זיך די יוגנט געלאָזט אין וועג אַריין; יעדער פון אונדז האָט געגלייבט, אַז עס איז נאָר צייטווייליק, אַז דאָס וועט אַזוי נישט בלייבן.

עס איז אויפק אַ לאַנגער פּיין־וועג, וואָס איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

מיי 1945 — איך בין צוריק אין זשיראַרדאָוו.

דעם וועג האָב איך געמוזט אַדורכמאַכן אין אַן אוניפאָרם פון אַ פּוילישן זעלנער, ווייל עס זענען געווען זייער פיל פאַלן פון אַרויסוואַרפן ייִדן פון דעם וואַגאָן אין מיטן פאָרן.

פון מיין גאַנצער מישפּחה האָב איך אין זשיראַרדאָוו געטראָפן נאָר מיין שוועסטער מאַלע. עס זענען דאָרטן דאַן געווען נאָך זעקס ייִדישע מישפּחות.

שלמהלע באָרק. געבוירן 1טן יאַנואַר 1936. אומגעקומען אין קאָסטאָפּאָל.

חיה־רייזל באָרק־שמיטניקאָוו אומגעקומען אין קאָסטאָפּאָל.

שוין אין די ערשטע מינוטן האָב איך געזען — זשיראַרדאָוו איז געוואָרן ייִדן־ריין. נישטאָ קיין איין ייִדישער דראָשקאַזש; נישט מער דער רעסטאָראַן פון דער ייִדישער מישפּחה וויינטראַוב; נישטאָ דער ייִדישער וויין־געשעפט פון סאַרני... נישטאָ קיין ייִדישער צייכן, קיין ייִדישער סימן...

איך בין געגאַנגען איבער די געוועזענע ייִדישע גאַסן פון זשיראַרדאָוו און אומעטום איז געווען אַ פּיינלעכע טויט־שטילקייט — נישטאָ מען קיין ייִדיש לעבן אין זשיראַרדאָוו; מען הערט נישט מער די שרהלעך און פייגעלעך; די משהלעך און יאַנקעלעך. יעדעס הויז אויף דער ערשטער מיי־גאַס און אויף דער פאַבריטשנער, אויף דער וואָנסקע און אויף דער מערעצקע, וואָס איז מיר געווען אַזוי נאָענט און אייגן איז מיר געוואָרן פרעמד און ווייט. איך קען נישט פאַרשטיין פאַר וואָס איך האָב דאַן נישט געקענט וויינען, הגם אַ קוואַל מיט טרערן האָבן געשטיקט און זיך געריסן אַרויס־צושטראָמען. עס האָט זיך מיך געדוכט, אַז פון יעדן הויז הער איך דעם רוף — פאַרלאָז!...

איך האָב געפילט, אַז איך טאָר דאָ לאַנג נישט בלייבן. עס האָט מיר געצויגן אויפן בית־הקברות. אָט שטיי איך ביים קבר פון מיין פאָטער, די מצבה איז נישט צעשעדיקט. עס זענען אָבער שוין דאַן געווען סימנים פון שענדן די מצבות, שוין נאָכן באַפרייען די שטאָט פון די נאַצישע אָקופּאַנטן. נאָך דער באַפרייונג איז מיין שוועסטער מאַלע געווען

חנה־אסתר שמיטניקאָוו — דערשאָסן געוואָרן אויפן גראָדזיסקער וואַקזאַל.

אויפן בית־הקברות און נאָך געזען גאַנץ די מצבה פון הערשל קאַופמאַן (דער ברודער פון מיין פרוי) נישט באַשעדיקט. ווען איך בין געווען איז שוין די מצבה, ווי אויך נאָך אַנדערע, געווען געשענדעט.

בלויז צוויי ערטער איז מיר געווען נאָענט: דער ייִדישער בית־הקברות און דער פּלאַץ, ווו עס זענען דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשישע באַנדיטן פיר און צוואַנציק פרייהייט־קעמפער. דאָס איז די פאַבריקס־וואַנט, קעגנאיבער דעם קאָשטשיאָל. איך בין לאַנג געשטאַנען און אין די געדאַנקען אָפּגעגעבן כבוד די העלדן, וואָס האָבן זייער לעבן מקריב געווען אין קאַמף מיט די ווילדע היטלעריסטישע בעסטיעס. איך האָב געלייענט די נעמען; פיל פון זיי זענען געווען באַקאַנט.

איך האָב באַזוכט די געציילטע יידישע מישפחות, וואָס האָבן זיך נאָך דאַן געפונען אין זשיראַרדאָוו און באַשלאָסן, איך גיי אַוועק. אויף אייביק האָב איך פֿאַרלאָזט מיין געבורט־שטאָט זשיראַרדאָוו.

מיר איז באַקאַנט, אַז אויף דעם גראָדזיסקער וואָקזאַל האָט מען געכאַפּט מיין שוועסטער חנה־אסתר און העניע־מאַלע מיכלעוויטש (דוד שמעריקס פרוי). די עס־עס־לייט האָבן זיי געהייסן קנייען. די צוויי פרויען האָבן זיך אָפּגע־זאָגט אויסצופילן דעם באַפֿעל. זיי זענען אויף דעם אָרט דערשאָסן געוואָרן; זיי זענען באַגראָבן געוואָרן נישט ווייט פון דעם גראָדזיסקער וואָקזאַל.

**
*

דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון אונדזער זשיראַרדאָווער שארית־הפליטה איז פֿאָרגעקומען אין יאָר 1947. איך בין דאַן געווען מדריך פון דעם עליה־קיבוץ „זרובבל" אין פעל־דאַפינג (בייערן — דייטשלאַנד).

איך האָב אויסגענוצט דעם קיבוץ פאַר אַ צוזאַמענטרעף פון אַלע זשיראַרדאָווער, וועלכע האָבן זיך דאַן געפונען אין דייטשלאַנד.

אויפן סמך פון אַ מעלדונג אין די יידישע שארית־הפליטה־צייטונגען זענען געקומען אַלע זשיראַרדאָווער און אויך אַ וויסקיטקער. דאָס איז געווען אַ רירנדיקער צוזאַמענטרעף. די וווּנדן זענען נאָך געווען פריש און קיינער האָט נאָך זיך נישט געפונען, נישט געקומען צו זיך...

די פאַרזאַמלטע האָבן פון זיך אויסגעטיילט אַ קאָמיסיע אין דעם באַשטאַנד פון די לאַנדסלייט: פאָליע פלאָצקער, אפרים יעשינאָוויטש, זלמן ציגלער, נחמן ווינטרויב און דעם שרייבער פון די שורות, אַז זיי זאָלן זיך פאַרנעמען מיט זאַמלען מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון אונדזער זשיראַרדאָווער קהילה און איר טראַגישן אומקום.

דייטשלאַנד איז נישט געווען דער פּאַסיקער פּלאַץ פאַר דורכפירן און רעאַליזירן די דאָזיקע אויפגאַבע, ווייל אין אַ קורצער צייט אַרום זענען זיך אַלע צעפאָרן אין פאַרשידענע וועלט־טיילן. וועדט איצט דער דאָזיקער פּלאָן רעאַליזירט. עס וועדט מקיים אַ שטרעבונג, וואָס איז אויפגעקומען תיכף נאָכן חורבן.

ערשטער צוזאַמענטרעף פון די זשיראַרדאָווער לאַנדסלייט אין לאַגער פעלדאָפענג דעם 2טן אָקטאָבער 1947.
אויפן בילד: נחמן ווינטראוב, פּאָלאָ פּלאָצקער, זלמן ציגלער, אברש פּיזאָן, מלך מויזעסאָן, מאכלע ציגלער (גוטגלאס), א. י. שמיטניקאוו, זיין פרוי ליובא קויפמאַן־שמיטניקאוו און קינד, מירעלע קעסטענבערג, אפרים יעשאַוויטש אָן צוויי וויסקיטער.

ל. פעלד

מיין באַזוך אין ישיראַדאָו אין 1948

פּרילינג 1948 בין איך דעלעגירט געוואָרן פון דער פּאָר־איניקטער ישיראַדאָווער רעליף־אַרגאַניזאַציע אין די פּאָר־איניקטע שטאַטן אַנצוביגן אַ קאָנטאַקט מיט דער שארית־הפּליטה פון אונדזער שטעטל, וואָס האָבן נאָכן חורבן זיך אַרומגעבלאָנקעט נע־ונד איבער אַ צאָל אייראָפּעיִשע שטעט.

מיין ערשטער אָפּשטעל איז געווען פּאַריז, וווּ עס האָט שוין עקסיסטירט אַן אַרגאַניזירטע גרופּע ישיראַדאָווער, מיט וועלכע מיר זענען שוין געשטאַנען אין שריפטלעכער פּאַרבינדונג. אַן ענלעכע גרופּע איז אויך געווען אין בריסל — בעלגיע.

מיט דער פינאַנציעלער הילף פון אונדזער אַמעריקאַנער אַרגאַניזאַציע איז מיר געלונגען צו פּאַרשטאַרקן די דער־מאָנטע גרופּעס און דורך זעמיינאַמע אָנשטרענגונגען איז אונדז געלונגען אַריבערצוברענגען אַ געוויסע צאָל ישיראַדאָווער פון די דייטשישע לאַגערן, וועלכע האָבן זיך צייט־ווייליק איינגעאָרדנט אין פּאַריז און אין בריסל. דער גרעס־טער טייל פון אונדזער שארית־הפּליטה האָט זיך אָבער אין יענער צייט גלפּונען אין פּוילן, די מערהייט פון זיי אין נידערשלעזיע. אַ היפּש צאָל איז אויך געווען אין ישי־ראַדאָו.

אין יאָר 1948 איז אויסגעפּאַלן דער פינפטער יאָרציים פון וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד. דעם 19טן אַפּריל פון דאָזיקן יאָר איז טאַקע לזיכרון דער דאָזיקער דאָטע אַנט־הילט געוואָרן אין וואַרשע דער דענקמאָל פאָר די גיבורים אין קדושים פון אויפשטאַנד, ווי בכלל פאָר די מיליאָנען אומגעבראַכטע יִידן. פון גאָר דער וועלט זענען דאָן געקו־מען דעלעגאַציעס צו דער דאָזיקער צערעמאָניע. מיט אַ פּאָר טעג פריִער בין איך און מיין חבר און לאַנדסמאַן לייבל טיגער, ווי אינער פון דער פראַנצויזישער דעלעגאַציע, גע־קומען קיין וואַרשע. איך האָב געהאַט אַ מאַנדאַט פון אונ־דזערע לאַנדסלייט צו זיין אָפּיציעל פאָרטרעטן ביים אָקט פון אויפדעקן דעם מאָנומענט. אין פּוילן האָבן מיר גע־דאַרפט זיך טרעפן מיט אַ קאָמיטעט פון אונדזערע לאַנדס־לייט אין פּוילן.

דעם 12טן אַפּריל, אָרום 5 אַזייגער פּאַרנאַכט, זענען מיר אָנגעקומען אין וואַרשע. אויפן וואָקזאַל האָבן אונדז אָפּגע־וואַרט אונדזערע לאַנדסלייט, אַ גאָר קליינע גרופּע. די צוויי בריידער נילענבאַך — צוי יענער צייט די פאַרוואַלטערס פון דער גאַרבעריי אין זשיראַרדאָוו, וואָס איז פאַר דער מילחמה געווען זייער אייגנטום און איז איצט געוואָרן נאַציאָנאַלי־זירט פון דער רעגירונג (איינער פון די מילענבאַכס געפינט זיך איצט אין מדינת ישראל). יצחק ליפשיץ, וועלכער איז אין דער צייט פון דער מילחמה געווען אין ראָטנפאַרבאַנד און איז ביים היינטיקן טאָג דער אינציקער יִידישער תושב אין זשיראַרדאָוו און מרדכי בוימאַן מיט זיין פרוי שׂפרה, וואָס זענען צוריקגעקומען קיין זשיראַרדאָוו פון אַ דייטשישן אַרבעטס־לאַגער (היינט וווינען זיי אין ניו־יאָרק).

מיין האַרץ איז שוין געווען אויבערגעפּולט מיט אַ דער־דריקנדיקן וויטיק צוזעענדיק די חרוב־עמאַכטע שטעט און שטעטלעך, דורכפאָרנדיק דעם גאַנצן וועג פון דער פוילישי־טשעכישער גרענעץ ביז וואַרשע. נאָר באַזונדער איז מיר ענג געוואָרן אין האַלדז און איך האָב נישט געקענט איינ־האַלטן מיינע טרערן וועז דער צוג איז דורכגעלאָפן מיין היימשטעטל זשיראַרדאָוו. וועז מיר זענען אַראָפּגעגאַנגען אויפן וואַרשעווער וואָקזאַל בין איך אין גאַנצן צוהאַמענגע־בראָכן געוואָרן וועז מיר זענען אין דעם דעמאַלטדיקן בין־השמשות געבליבן שטיין אָרום חורבות, און לעבן אונדז די צעווייטיקטע שארית־הפּליטהניקעס. אַ פּחד האָט מיך אַרומגענומען וועז איך האָב דערזען די פאַרחושכזיקטע פּני־מער פון אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס האָבן אונדז אָפּגע־וואַרט. העכט און פיס האָבן מיר אָנגעהויבן ציטערן וועז איך האָב דערהערט ווי אונדזערע לאַנדסלייט רייַדן צווישן זיך פּויליש... מיין מויל האָט זיך פּשוט נישט געקענט רפּע־נען אויף זיך באַגריסן מיט זיי.

איך בין געקומען אַ ביסל צו זיך וועז מיר האָבן זיך אָנ־געהויבן צוזאַמענריידן אויף אונדזער היימישן יִידיש. מיר האָבן זיך גלייך אריינגעזעצט אין אַ צוויי־טן צוג, וואָס האָט אונדז געבראַכט קיין זשיראַרדאָוו. וועז מיר זענען אָנגעקו־מען אַהין איז שוין געווען פינצטערלעך.

אויפן וואָקזאַל און אָרום אים האָט אַלץ אויסגעזען — אויסערלעך — ווי אַמאָל. זשיראַרדאָוו איז נישט צעשטערט געוואָרן. (מען האָט געדעדט, אַז די דייטשן האָבן זשיראַר־דאָוו נישט באַמבאַרדירט, ווייל זיי האָבן עס געהאַלטן פאָר אַן אייגענער, פאָר אַ דייטשישער שטאָט). אָבער דער או־

מעט און ווייטיק האָט געהאַלטן דאָס מויל פֿארשלאָסן און פייכט געמאכט די אויגן. עס האָט געעגבערט אין מוח — דאָס איז עס אונדזער שטעטל, אונדזער זשיראַרדאָוו? אָט איז געקומען אַ צוג פון ווארשע — טאָ ווו זענען עס ערגעץ אונדזערע באַלעגאָלעס? די יענע געזונטע חברה, וואָס האָבן זיך דאָ שטענדיק ארומגעפֿארעט; ארויסגעכאפט די פּעקלעך פון די היימישע סוחרים, וואָס זענען אַנגעקומען פון וואַרשע? ווו איז ערגעץ דער יונגער שמיאַלעק, דער געלעער בעל־רעלע און שמעריק?

יצחק ליפשיץ האָט אונדז אַלעמען ארויפגענומען צו זיך אין הויז אויף דער ערשטער מיי־גאָס (די געווען ווייס־קיטסקע), אדער ווי יידן האָבן עס גערופן „דער שאָסיי". ביי אים אין שטוב האָבן מיר שוין געטראָפן אַ גרעסערע צאָל מענטשן, זשירארדאָוער, וויסקיטער און אַמשינאָוער, וואָס זענען געווען פֿארבעטן און געקומען באַגריסן די אויס־לענדישע געסט — די צווייַ דעלעגאַטן פון אַמעריקע און פֿראַנקרייך.

ביים גרויסאַרטיק צוגעגרייטן אָוונטבּרויט האָט דער עולם אַנגעהויבן אויסלאָדן פֿאַר אונדז, יעדער אייגער אויף זיין אופן, זייער וויניד און וויי. יעדער האָט געהאַט זיין גריי־לי־געשיכטע און יעדער האָט דערציילט זיינע ניסים וויי אַזוי ער איז געבליבן ביים לעבן, וויי אַזוי ער האָט זיך אָפּגעראַ־טעוועט. דאָ האָט זיך מיין חבר לייבל טיגער צוואַמענגע־בראַכן אין אַ היסטעריש געיאָמער, אַז עס האָט געגומען אַ לאַנגע צייט בין מען האָט אים באַרוקט. אויף איבערצו־שלאָפן די נאַכט אין זשירארדאָוו האָבן אונדז פֿארבעטן די ברידער מילענבאַך צו זיי אין הויז, וואָס האָט זיך געפונען ביי דער גאַרבערייַ, אַ ביסל הינטערן שטאָט, נישט ווייט פון דעם פוילישן צמענטאָזש, אויפן וועג צום דאָרף טעקלין.

אַן ערך פון 10—12 מענטשן האָבן אונדז באַגלייט צו די מילענבאַכס אויסערן שטאָט. וועג איך דערמאָן זיך איצט דעם דעמאַלטיקן אָוונט־שפּאַציר איבער דער ערשטער מיי־גאָס לענגויס דער פאַבריק, קלינגט מיר נאָך אַלץ אין די אויערן אַ פּיינלעכע און ווייטיקטיקע באַמערקונג וואָס מיר האָבן דאָן געהערט. עס איז אונדז בעת יענעם שפּאַציר אַנ־געקומען אַנטקעגן אַ גרופּע פּוילישע מיידלעך. דערזעענדיק אונדז האָבן זיי זיך אָפּגערופן: „אַ סקאַנד שיע וחיענלאַ ט־ליע זשידזוו?" (פון וואַנען האָבן זיך דאָס געגומען אַזוי פיל יידן?). דאָס איז געווען דער ערשטער ברוך־הבא צו מיין ערשטן באַזוך אין מיין היימשטעטל נאָכן גרויסן חורבן.

די אויסגעליידיקטע פון יידן זשירַארדאָוו

אויף מאָרגן האָבן מיר אַנגעהויבן אונדזער שפּאַציר אי־בער די זשירארדאָווער גאָסן, וואָס זענען געווען אויסגע־רייניקט פון יידן. יאָ, אָבער יידישע הייזער און קראָמען זענען נאָך אָבער געשטאַנען גאַנץ אויף זייערע פּלעצער, אַבער איך האָב געפּילט אַז איך בין דאָ צוריקגעקומען נאָך אַ ריזיקן שטורעם אַדער פֿארפֿלייצונג, וואָס האָט אָבער אַפּגעווישט, חרוב געמאַכט; ווי אַ הוראַקאַן וואָלט אַראָפּגעטראָגן דאָס וואָס עס האָט דאָ געלעבט און געשאַפן.

מיר קריכן אַזוי פון גאָס צו גאָס און דאָס ארץ קלעמט, די אויגן פייכט און דאָס מויל שפּאַטשעט צו זיך, ווי אין עפּעס אַ מאַקאַבעריישן חלום:

דער בית־מדרש פֿאַטאַגראַפֿירט אין יאָר 1948. טיר און פענצטער פֿארהאַקט

— אָט דאָ האָט דאָך שיפמאַן געהאַלטן זיין בוך־געשעפט;
—און דאָ האָבן געוווינט די בלאָשטיינס; — אין דאָס איז
די אָקסנערס הויז; — און דאָרט איטשע־לייזער ניסנבערג;
— און דאָ קעגנאיבער יעקעלע מיט זיין שניט־געשעפט; —
יוסף קויפמאַן דאָ... — אין אָט איז די אַוונערטעס הויז; —
אָט דאָ האָט דאָך געווווינט דעמבינסקי; די נעמען האָמערן
כּכדר אין קאָפ — זיי זענען געווען, געווען! און ווו זענען
זיי ?

אָט זענען מיר שוין אויף דער אָגראָדאָוועך־גאַס, אונדזער
אַלט־היימיש שול־געסל. מיר שטעלן זיך אָפּ אויפן שול־
הויף, ביי דעם חרובן און אויסגעלייקטן בית־המדרש. די
שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט אָנגעשטעלט אַ וועכטער, וואָס האָט
געהיט דעם צעפּלינדערטן בית־המדרש, וואָס איז געווען
פאַרמאַכט אויף אַ שלאָס. אונדזער לאַנדסמאַן יצחק ליפשיץ
האָט ביים סטרוש (וועכטער) געגומען די שליסלען און גע־
עפנט פאַר אונדז די טירן. אַריינגעקומען אינווויניק האָט
מיר אַרומגעקאָפּט אַ שרעק און אַ מרה־שחורה. די טירן
פון ארון־קודש, פון אויסגעלייקטן ארון־קודש, אַראָפּגע־
ריסן; דער עמוד צעבראָכן; די טישן און בענק צעבראָכענע,
צעוואַרפענע; די צעבראָכענע פענצטער־שויבן זענען פאַר־
האָקט מיט ברעטער; דורך די שפאָרונגס פון די דאָזיקע
ברעטער רייסן זיך אַריין פּאַסן ליכט פון דרויסן און באַ־
לייכטן טיילווייז די בית־המדרש־וועגט; עס זענען זיך אָן
טיילן פון די וועגט־מאָלעריייַן, וואָס דער באַרימטער קינסט־
לער, משה אַפּעלבוים, אַ תושב פון אונדזער שכנותדיק
שטעטל אַמשינאָוו, האָט געמאָלט...

דעם דאָזיקן לעצטן באַזוך אין דעם בית־המדרש, ווו
איך האָב פאַרבראַכט אַ טייל פון מיינע יוגנט־יאָרן וועל
איך קיין מאָל נישט פאַרגעסן.

אַרויס פון בית־המדרש, צוריק אויף דער שולגאַס און
פון דאָרטן זיך פאַרנומען איף דער פאַמיליענער־גאַס, כדי
צוצוקומען צו אונדזער אַלטן בית־עולם.

ווידער באַטראַכטן מיר די הייזער און ווידער רוקן זיך
אַרויס באַקאַנטע געשטאַלטן, אין די רעיונות שווימען אויף
די יעניקע וואָס האָבן די הייזער באַווויינט, באַלעבט —. אָט
איז דאָס הויז פון מאַלינאָווסקין, ווו מיר האָבן געווויינט.
קעגנאיבער האָט רבקה די בעסערטעס געהאַט איר גרויסן
הורטאָוון שפּייז־געשעפט. ביים ראָג שולגאַס און דער פּאַ־
מיליענער איז פון איין זייט געווען מעמעלעס הויז און פון
דער צווייטער, גרשון מילערס מיט זיין גרויסן שניידער־
וואַרשטאַט. אין די זומער־חדשים האָבן זיך פון די אָפענע
פענצטער שטענדיק געהערט דאָס מונטערע און פריילעכע
געזאַנג פון זיינע שניידער־געזעלן. און אָט דאָ דערלעבן
האָט געווויינט דער טויבער שניידער. און אָט איז דאָס האַלב־
איינגעזונקענע הייזל, ווו עס האָט שטענדיק געווויינט יידל
שוסטער.

איבערגעהאָקט די טאַרגאָווע־גאַס און מיר זענען שוין
ביים אַלטן לייביש שרייבערס הויז. דאָ האָבן מיר אַליין אַמאָל
געווויינט און פון דאָנען האָב איך אָנגעהויבן גיין אין חדר.
מיין ערשטער דרדקי־מלמד איז געווען דער באַלעמאָווער.
שפּעטער, שוין אַ דערוואַקסענער יינגל, דאָ אין הויף זיך
געשפּילט און פאַרבראַכט מיט מיינע יוגנט־חברים די ברי־
דער דוד און יאַנקל מאַרגאָליעס, לייביש שרייבערס אייניק־
לעך. איצט האָב איך זיך דערווויסט, אַז יאַנקל מיט זיין אָנ־
צער פאַמיליע איז אומגעקומען אין דעם וואַרשעווער געטאָ.

געדריקט אין צפּלאָגט פון די אַלע ביטערע מחשבותן
זענען מיר ווייטער געקראָכן איבער דער פאַמיליענער־גאַס.
פון אין זייט שטייען אַלע פּאַבריק־הייזער מיט זייערע גערט־

ל. פעלד און זיין פרוי בעת זייער באַזוך
אין זשיראַרדאָוו. פאָטאָגראַפירט צוזאַמען
מיט יצחק ליפשיץ ביים מאָנומענט פאַר די
קרבנות פון צאַרישן טעראָר אין יאָר 1906,
וואָס איז געבליבן גאַנץ אויפן זשיראַרדא־
ווער בית־עולם.

נער, אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט פאַסירט. פון דער צוויי־טער זייט זענען אויך איבערגעבליבן די הייזער. אָבער וווּ זענען די אינווויניער, די סוחרים פון די געוועלבער? וווּ זענען די פאַמיליעס פון די ראָטנבערגס, דוד דעם טויבן בעקערס מיט זיין בעקעריי, יאַנקל גרושקאָ? אָפגעמעקט און אָפגעוויישט.

מיר האָקן איבער די אַלייע און דערנענטערן זיך צום שעכטהויז. אָט אויף דעם וועג פלעגן יידישע קצבים, שבת צו נאַכט, נאָך הבדלה, פירן זייערע בהמות און קעלבער צום שעכטן.

דאָס אַלץ איז נישטאָ... מען האָט אַלעמען געפירט צו דער שחיטה... אַ שטאָט אַ גאַנצע אויסגעקוילעט, פאַרטיליקט.

אויפן בית־עולם

אַריבערגעשפרייזט דעם נייעם מאַרקפלאַץ זענען מיר אַנגעקומען צום יידישן בית־עולם. דאָ האָבן מיר ערשט ריכטיק דערזען דעם גרינטלעכן חורבן, וואָס די דייטשישע בעסטיע האָט איבערגעלאָזט אין אונדזער היימשטאָט.

נישטאָ מער קיין זכר פון דעם פאַרקאַן, גאָרנישט גע־בליבן פון דעם טהרה־שטיבל. די גרעסטע צאָל מצבות זענען גענלגן אַרויסגעריסענע פון זייערע קברים, צע־בראָכן, צעהאַקט אויף שטיקער און צעשפרייט איבער דעם גאַנצן פעלד. די קברים צעטראָטן און פאַרוואָקסן מיט ווילד־גראָז.

קריכן מיר אַזוי אַרום צווישן די ברוכשטיקער מיט אונ־דזערע פאַרקלעמטע הערצער און פאַרטרערטע אויגן, מיר פרווון זוכן צווישן די צעבראָכענע מצבות־שטיקער, אפשר וועלן מיר געפינען די נעמען פון אונדזערע עלטערן און מישפחות. אָבער מיר האָבן נישט געפונען קיין שום סימן דערפון.

בלויז עטלעכע מצבות האָבן געהאַט מזל צו בלייבן נישט צעשטערט. זיי זענען געבליבן ווי עדות, שטומע שטיינערנע עדות, אַז דאָ איז אַמאָל געווען אַ לעבעדיקער, אַ פרידלע־כער, אַ שעפערישער יידישער יישוב.

געבליבן זענען די צוויי פון שוואַרצן מירמלשטיין מצבות פון אַלטן בנימין אָקסנער און זיין פרוי. די מצבה פון אַלטן רב און אויך דער מאָנומענט, וואָס איז אויפגעשטעלט גע־ווארן אין די דרייסיקער יאָרן, מיט קהלשע געלטער, אויך מיט דער מיטהילף פון זשירארדאָווער ברענטש פון אַרבע־טער־רינג אין ניו־יאָרק.

דער דאָזיקער מאָנומענט, אַ זייער אייגנדרוקספולער, אויפן קבר פון דריי יידישע יונגעלייט. מענדל מיימאָן, עלע לוב־טשאַנסקי און יחיאל מיכאָוסקי, וועלכע זענען דערשאָסן געוואָרן דורך דער צאַרישער פאָליציי, זומער 1906, נאָך אַן אויפרייס פון אַ באָמבע אויפן זשירארדאָווער פאָליציי־צירקל.

ווי פרישע אבלים, מיט געבויגענע קעפ און צעבראָכענע געמיטער, זענען מיר אַוועק פון אונדזער היימישן בית־הקברות. אַוועק מיטן צוזאָג צו זיך, קיין מאָל נישט פאַרגעסן די מתים און די קדושים פון אונדזער היימשטאָט.

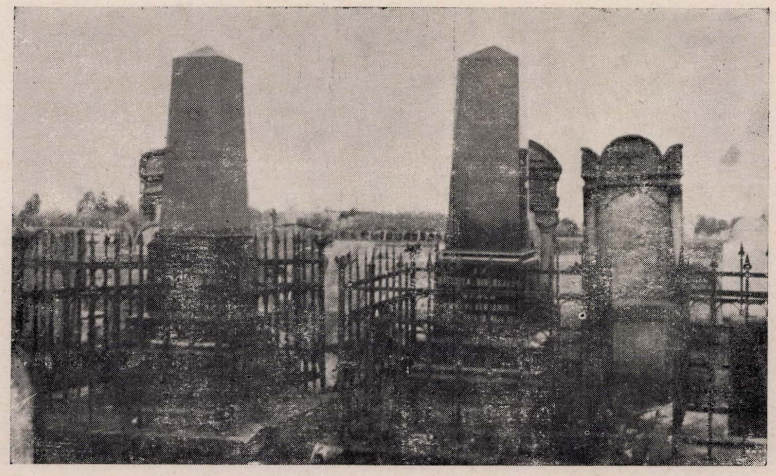

פון די געציילטע מצבות וואָס זענען געבליבן אויפן זשירארדאָווער בית־עולם פון דער משפחה אָקסנער

אַברהם שולעוויטש (יודל דעם מנקרס אַ זון)

אונדזער שטעטל איז געבליבן גאַנץ...

(רעפלעקסן פון אַ באַזוך אין זשיראַרדאָוו ענדע 1945)

איך בין אַוועק פון אונדזער שטעטל אויף אייביק. דאָס קען איך זאָגן אויף זיכער.

אַמאָל, אַז ס׳איז ווער אַוועק פון זיין געבוירן־אָרט אין אַ מדינה מעבר־לים, האָט עס פּאַסירט, אַז נאָך יאָרן זאָל ער זיך אַראָפּכאַפּן אין „זיין" שטעטל צו באַזוכן טאַטע־מאַמע, שוועסטער־ברידער, קרובים און באַקאַנטע.

עס האָבן זיך געשטופּט צום גאַסט אין שטוב, גאַס, שול, ביבליאָטעק און ווו נאָר עס האָבן זיך באַוויזן די גאַסטלעכע פיס — הענט... הענט טרעגערישע, קצבישע, האָרעפּאַשנע און מאַזאָליענדיקע; הענט איידעלע, אויסגעצערטלטע, נגי־דיש־חסידישע. זיי זענען דערלאַנגט געוואָרן מיט דרך־ארץ:

— שלום־עליכם; ווילקאָמען; גאָט מיט אייך; ברוך־הבא, אַ גאַסט! אַזאַ גאַסט, אַזאַ גאַסט!...

און נישט בלויז יידן האָבן געהאַט דרך־ארץ, נאָר אַפילו גויים... די היימישע גויים: אַנטעק דער חזיר־יונג, סטעפאַן דער באָד־הייצער, וואַלענטי פון מאַגיסטראַט, די פּאַני קאַ־פּוסטאַ — אַלע האָבן צוגעשאָקלט מיט די קעפּ ווען דער גאַסט האָט דורכגעשפּאַצירט איבער די שטעטלדיקע גאַסן:

— „פּראַוודאַ, פּראַוודאַ, טען סאַם מענדעל... טילקאָ פּאָ אַמעריקאַנסקו"...

די באַזוכן האָבן זיך געענדיקט אויף אייביק. אויב עס וועט אַ מאָל אַריינפאַלן אַזאַ פאַריתומטער יתום פון אַמעריקע צי ישראל, פון דרום־אַפריקע אָדער אויסטראַליע — וועלן די אַנטעקס און וואַלענטיס נישט מער באַוווּנדערן. זיי וועלן קריצן מיט די ציין — ווער העכער און ווער שטילער — און נאָך שנעלער ווי ער איז געקומען, וועט ער אַנטלויפן פון די „אויסגערייניקטע" שטעט און שטעטלעך...

***

דער לעצטער באַזוך אין „מיין" שטעטל זשיראַרדאָוו איז אויסגעפאַלן אין דעצעמבער, 1945.

נאָך 7 יאָר האָב איך איר געטראָפן אַ גאַנצע... נישט באַ־שעדיקט. זי האָט אַפילו נישט באַקומען קיין שראַם אויפן פּנים. ס׳האָט איר דאָרטן אַ קוש געטאָן אַ דייטשישער האַר־מאַט אין אַ סעקונדע פון ליבע־דראַנג, איר צו באַהערשן; ביי דער פּעריפעריע אויף יענער זייט באַן־שלאַבאַן, אין אַזוי גערופענעם קוואַרטאַל „רידע".

כ׳בין געגאַנגען אין יענעם דעצעמבערדיקן טריבן פרי־מאָרגן איבער די צעמענטענע טראָטואַר־פּליטן פון דער הויפּטגאַס, די ערשטע מיי־גאַס, אָדער ווי זי האָט אַמאָל געהייסן „וויסקיטסקאַ" און נישט געוווּסט ווי אַזוי צו די־ריגירן מיינע פיסטריט. צי גיין שנעל אָדער שלעפּן זיך אַזוי פּאַמעלעך ווי אַן אָבל נאָך אַ לוויה וואָס איז נישט פאָרגעקומען...

די ביימער פון ביידע זייטן גאַס זענען געשטאַנען ווי שטומע עדות. זיי זענען דורך דער צייט דיקער געוואָרן מיט אַ זיבן־יאָריקער שיכט. די בלויע שילדלעך מיט די ווייסע נעמען פון די געוועזענע יידישע הויז־אייגנטימער שטייען נישט באַרירט. אָט איז דאָ הויז פון איטשעלע קזשאָנזשע־ניצער, פון יוסף קויפמאַן. נאָר די שילד איבער יוסף קויפ־מאַנס געוועזענער קאָנפעקציע־קראָם איז אַ צווייטע... דער נאָמען ענדיקט זיך אויף אַ „סקי"... און פּטור.

ס׳איז געווען מער ווייניקער אין דער צייט ווען יוסף קויפמאַן מיט זיין הדרת־פּנימדיקער באָרד פלעגט גיין מיט טלית און תפילין אין בית־המדרש אויף ברוך שולמאַנס געסל. כ׳האָב געוואָלט צוגיין צו דער געוועלב־טיר און אַריינשטעקן דעם קאָפּ מיינעם מיט אַ:

— גוט מאָרגן אייך, ר׳ יוסף! ס׳איז שוין טאָג. קומט מיט מיר. וואָס? איר זייט באַזאָרגט, ס׳קען שוין נישט זיין קיין מנין? אָט וועל איך געבן אַ טרעט אָפּ אויפן וועג ביי איטשע־לייזער ניסנבערג, שלמה־דוד בראָנשטיין, יאָסל דעמבינסקי, לייביש וואַרגאַטש, מרדכי־מענדל גוטשטיין, דוד שוחט, יעקיל טיגער. וואָס? ס׳פעלט נאָך איינער צו מנין? וועל איך געבן אַ לויף צו מיין טאַטן יודל שולעוויטש, ער וועט אַגב זיין דער בעל־תפילה...

***

נישטאָ מער שוין קיין ייִדן אין זשיראַרדאָוו. מען האָט זיי אַלע אַרויסגעפירט אין ווינטער פון יאָר 1941 אין וואַר־שעווער געטא. נישטאָ דאָרט שוין מער: געצל דער סטאָלער, רבקהלע די זאָקן־מאַכערן, חיים קצב, שלום שניידער, מענדל דער שוסטער, אַהרן קאַמאַשנמאַכער, אַהרן זייגערמאַכער, משולם בעקער און אַנדערע... אין זייערע געווען הייזער האָבן זיך צעלייגט נייע בירגער פון יעזוס קריסטוסעס גלויבן און איבער זיערע בעטן קוקט אַראָפּ פאַרוווּנדערט דער געקרייציקטער...

גאַנצע צוויי ייִדן האָב איך אַנגעטראָפן אין יענעם פרי־מאָרגן אין זשיראַרדאָוו, פון פינף הונדערט ייִדישע פאַמי־ליעס, וואָס האָבן דאָ אַמאָל געווויינט; בערל ווייצער און מרדכי בוימערדער.

ווי אַזוי זענען זיי לעבן געבליבן?

בערל ווייצער מיט זיין פרוי און קינד האָבן זיך אויס־באַהאַלטן ביי אַ גוי און מרדכי בוימערדער מיט זיין ווייב שיפרה האָלצשטיין זענען געפאַלן אויף אַ ענינאַלער המצאה: זיי האָבן פאַרקויפט אין די אַרומיקע שטעטלעך פאַר די קירכעס, צו פרומע קאַטאָליקן, הייליקע צלמימלעך מיט קריסטוסעס געקרייציקטער פיגור צו שפּאַט־ביליקע פרייזן, נאָך ביליקער ווי ס'האָט זיי אַליין געקאָסט. דער חשד אַז דאָס זאָלן זיין ייִדישע קינדער, וואָס וואַנן אויף אַזאַ חוצפה־דיקן אופן זיך צו ראַטעווען דאָס לעבן — איז שוין נישט איינגעפאַלן אפילו דעם סאַמאַראַנעם פאַן ס. ס.־אָווסקי.

מרדכי בוימערדער האָט זיך געפילט אַ ביסל נישט אין „אַרדענונג" און געווארט מסתמא אַז איך זאָל אים מאַכן אַ פאַרווורף:

— האָ, מרדכי, בונם שוחטס אַן אייניקל, זאָל האַנדלען מיט טריף־פסול אונטער די קאָשטשיאָלן פון בלוינע, אַמשי־נאָוו, גראָדזשיסק און סקיערניעוויץ?

איך האָב זיי נישט געמאַכט קיין פאַרווורף.

— איר האָט זייער גוט געטאָן, מרדכי און שיפרה.

כ'בין געזעסן אַנטקעגן זיי אין נאָקעטן שׂכּל און אויס־גהערט זיי בלויז מיט פאַרווונדערונג.

***

ס'איז שוין אַזוי נישטאָ אין זשיראַרדאָוו „אוע נאָר", דער וואַסערטרעגער, און זיין „קאָנקורענט" — „יאָנקעלע נאָר"...

— יאָנקעלע, וואָר ווערט מאַכן פאַפּירענע פייגעלעך און שיפעלעך פאַר די זשיראַרדאָווער ייִדישע קינדערלעך?

וועמען האָסטו געקוועלט מיט דיין וואַסער־טראָגן?...

געהייסן האָסטו טאָקע „יאָנקעלע נאָר", אָבער פון וואַנען האָסטו פאָרט געוווסט צו ענטפערן באָלד אויף דער פראָגע:

— יאָנקעלע, ווען ווערט זיין אין דרייַ יאָר אַרום דער ערשטער טאָג פּסח?

דו האָסט אַראָפּגעלאָזט די אויגן און געענטפערט:

— דינסטיק, דינ־סטיק...

האָסט געוווסט, יאָנקעלע, נאָך פינקטלעכער ווי דער לוח... און אַז מ'האָט דיך געפרעגט:

— יאָנקעלע, וואָס לאָכסטו?

— האָ, כ'לאַך, וואָס מיין טאָטע האָט נישט אין גן־עדן מיט ווערמען צו שפּילן אַ קערטל...

ווערמען האָבן געשאָדט דיינע פאַפּירענע פייגעלעך און דיין „לעבעדיקער לוח"?...

און אַז אַפילו שמואל זאָקאָן האָט זיך אַריינגעמישט אין אַלע קהלשע געשעפטן — האָט ער דען ווערמען שלעכטס געטאָן?

און ווערמען האָט דעמאָלט געזאָלט אויספאַלן, אַז לאַנדס־בערג איז אַ שטאָט אין בייערן, ווו היטלער האָט אָנגעשריבן „מיין קאַמף" כדי אויך דערמיט צו פאַרטילקן די זשי־ראַרדאָווער ייִדן?...

***

יאָ, אונדזער שטעטל איז געבליבן גאַנץ.

אויסער די פאָר נידעריקע, קליינע הילצערנע הייזלעך, וואָס האָבן געהערט צו ייִדישע באַלעבאָטים, וואָס זענען אויפן באָפעל פון די דייטשן גילאָטינירט געוואָרן, איז אַלץ גאַנץ, פונקט ווי כ'האָב עס באַזוכט מיט צען יאָר צוריק...

די שול אויף ברוך שולמאַנס־גאַס איז אַ קיך פאָר אַרעמע פאַליאַקן; אַנטקעגן אין לייבוש בלאַנקס הויז, אין דעם גע־ווען דעם מנין פון דער חברה־קדישא, איז פוסט פונקט ווי אין דער תלמוד־תורה...

„אונדזער" שטעטל איז געבליבן גאַנץ...

קאָמיטעט פון דער זשיראַרדאָווער שארית־הפליטה אין פליטים־לאָגער פעלדאָפינג. פון רעכטס צו לינקס, זיצן: — אפרים יאשינאָוויטש, פאַלאַ פלאָצקער, נחמן ווייג־טראוב. שטייען: — מלך מויזעסאָן, איטשע־יאָסל שמיטניקאָוו.

מינדל ט—ר

וווּ וועט איר מיינע טייערע?

אַ באַזוך אין אויסגעשאָכטענעם זשיראַרדאָוו

נאָכן איבערלעבן די שרעקלעכע מילחמה מיט אַלע אירע גרויליקן האָב איך מיר געגעבן דאָס וואָרט, אַז ביי מיין לעבן מוז איך נאָך פּאַרן קיין פּוילן און זיין אין מיין געבוירנשטאָט זשיראַרדאָוו. איך האָב געוואָלט אָנקוקן די שטיינער אויף וועלכע איך בין אויסגעוואקסן; זוכן וועמען פון די שכנים, מיט וועלכע איך האָב געווינט; אפשר וועט זיך אָפּגעפּינען וועמען, וואָס וועט מיר קענען עפּעס דערציילן פון דעם גרויסן בלוטיקן חורבן.

אין יאָר 1957 בין איך געפּאָרן קיין פּוילן,

איך קום קיין זשיראַרדאָוו און דאָס ערשטע וואָס איך טו, איז גיין אויף דער „בלייך". וועמען זוך איך דאָרטן? וועמען וועל איך דאָרט זען? אָבער עס ציט מיך אַהין — עס איז דאָך מיין געוועזענע היים.

איך שטעל מיך אָפּ און קוק אַריין אין די פענצטער. איך רעד צו די וועגט און שטיי און וואָרט. אָבער קיינער קומט נישט אַרויס מיך צו באַגעגענען, מיט מיר זיך פרייען — אַזאַ גאַסט! איך קום דאָך פון אַזוי ווייט און נאָך אַזא לאַנגער צייט ווי זיי האָבן מיך נישט געזען.

וווּ זענען זיי? מיר האָט זיך דאָך געדאכט, אַז זיי האָבן מיך געוווסט — קום מינדעלע, מיר וועלן דיר צוריק אומקערן די רייזע־הוצאות; דו וועסט זיך אויסרוען; מיר וועלן אַלע מיט דיר האָבן דעם פאַרגעניגן; דו וועסט זען ווי מיר האָבן זיך איינגעאָרדנט נאָך דיין אַוועקפאָרן. וועסט האָבן א סך פרישע לויפט מיט זון. וועסט גאָר נישט דאַרפן טאָן...

אָבער וווּ איז מיין פאָטער, וואָס איז יעדן פרימאָרגן געשטאַנען אינגעהילט אין טלית און תפילין און געדאַוונט. און אָט זע איך ווי עס גייט אַריין אַ קונה, אַן אַרבעטער, וואָס איילט זיך אין דער פאַבריק. זעט ער דעם פאָטער דאַוונענדיק לאָזט ער איבער די אַרבעט און קומט שפּעטער נאָך אַ מאָל.

און וווּ איז מיין מאַמע, וואָס פלעגט יעדן פרימאָרגן אַרויס מיטן קאָשיק אין גאַס אַריין אינקויפן. אָט איז זי אַוועק אַ שמייכלענדיקע, זי האָט דאָך שוין געדאַרפט זיין צוריק, שוין אַזוי לאַנג אַוועק, פאַר וואָס זאָמט זי זיך אַזוי לאַנג אין גאַס?

און וווּ איז מיין שוועסטער רחל מיט איר מאַן יאַנקל? די שוועסטער מיינע איז געווען דאָס צוויטע קינד ביי די עלטערן נאָך מיין עלטערן ברודער רפאל. (רפאל האָט זיך מיט זיין פאַמיליע אויסבאַהאַלטן אין דער צייט פון דער נאַצי־ממשלה אין פוילן. נאָכן פאַרענדיקן די מילחמה איז ער געקומען קיין פראַנקרייך. ער הערט נישט אויף צו קרענקען צוליב די פאַלגן פון זיינע שוועכע איבערלעבונגען און שטאַרבט אין פאריז ענדע 1957).

און וווּ איז מיין ברודער אברהם זאָוול מיט זיין פרוי רבקהלע און זייער אייניציק קינד? ער איז דאָך שטענדיק געזעסן ביים פענצטער און געאַרבעט צוזאַמען מיטן פאָטער. צי זעט ער דעמ מיך נישט דורכן פענצטער?

און מיין יינגסטער ברודער משה? וואָס ער איז נאָך אַלץ נישט געקומען פון דער אַרבעט, וווּ ער האָט געאַרבעט ביי מענדל פלינט?

וווּ זענען זיי אַלע? נאָך וואָס האָבן זיי מיך אַהער געריפן?, גהייסן מיך קומען און קיינער איז מיך נישט מקבל־פּנים.

איך כאַפּ מיך אויף און זע, אַז דאָס איז גאָר אַ בייזער חלום — איך שטיי נישט ביי זייער הויז, נאָר גאָר ביי זייערע קברים...

איין טייל פון אונדזערע פוילישע שכנים, וואָס וווינען נאָך דאָרטן האָב מיך גלייך דערקענט. זיי האָבן מיך ארומגעהילט מיט זייערע אויגן פאַרשפּרייט, מיט מיר זיך אַוועקגעזעצט אויף דער באַנק פון אונדזער הויף, הינטער אונדזערע פענצטער, און האָבן דערציילט ווי דער תליון האָט געהאַקט קפּא.

צווישן אַנדערס האָבן זיי מיר דערציילט ווי מינטשע גינזבורג איז אומגעקומען מיט א שרעקלעכן טויט. זי האָט פאַרמאַגט אַ סך קוראַזש און פלעגט שוין דאַן, ווען די יידן זענען פאַריאָגט געוואָרן אין וואַרשעווער געטא פון צייט צו צייט זיך באַוויזן אין שטאָט, כדי צו באַקומען אַ

ביסל שפּיז פֿאַר איר פֿאַמיליע אין וואַרשעווער געטא. איין מאָל האָט מען איר געכאַפּט און פֿאַרפֿיניקט.

אַזוי האָבן זיי דערציילט וועגן דעם לאָמען גאָטליב. דער לאָמער גאָטליב איז ווי אַ סך אַנדערע געווען אַן אַריינגייער צו אונדז אין שטוב. געווען איז ער נישט קיין יִיד, ער האָט אָבער געלערנט יִידיש ווי אַ ריכטיקער יִיד, אַפֿילו אַריינגעבראַקט אין זיין רעדן העברעיִשע ווערטלעך. ער איז געווען דער שטענדיקער הייצער אין די יִידישע הייזער אין די שבתים. יעדן ערב פּסח פלעגט ער אָפּקויפן דעם חמץ ביים רב. ער פלעגט מורא האָבן טאָמער וועט ווערן שפּעט און דער רב וועט חס־וחלילה פֿאַרשפּעטיקן מיטן „געשעפּט" פלעגט ער אים צויאָגן: — רעבע, רעבע, איילט אייך צו, עס וועלט שפּעט. דער רב, וועלכער פלעגט וועלן צו אים אויסלאָדן זיין שווער געמיט, פלעגט אויסרופֿן: — שוויִג, דו פּושע ישׂראל! גאָטליב האָט אויך געהאַקט האָלץ ביי די זיסקינדס אין האָלץ־סקלאָד. דערציילט מען אַז איין מאָל האָט אַ קונה זיך אָנגערופֿן צום סוחר: — צי

מאָשע לעווקאָוויטש, אומגעקומען מיט איר מאַן סרולעק צאלעל פון דער „בלייך", מיט אַ קינד אין וואַרשעווער געטא.

וואָלט נישט די „כפּרה" געוואָלט מיר צעהאַקן דאָס האָלץ, אַנוויזנדיק אויפן לאָמען גאָטליב. גאָטליב איז געווען דערצערנט, אָנגרויבן אונטערשפּרינגען מיט זיינע לאָמע פיס און געענטפֿערט: — אַ כפּרה זאָלט איר זיין פֿאַר כל ישׂראל...

מיטן אַרײַנקומען פון די דייטשן, איז גאָטליב געוואָרן אַ „פֿאָלקס־דייטש". ער האָט דערפֿאַר באַצאָלט מיט זיין פֿאַרדינטן פּסק. זיין זון, דאָקטער, אַן אַרבעטער פון דער פֿאַבריק, איז געווען אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג און אומגעקומען מיט נאָך אַנדערע, וואָס איך האָב געקענט אויף דער „בלייך". אויף דעם טאָוול, וואָס הענגט אויף דער פֿאַבריק, ווו עס איז דאָ די רשימה פון די דערשאָסענע דורך די דייטשן פֿאַר זייער אונטערערדישער טעטיקייט, האָב איך אַראָפּגעלייענט אַ רײַ נעמען, וואָס איך האָב געקענט ווי מיין פֿאָטערס קליענטן.

אָנגעפּילט מיט צאָרן און האָס פון דעם אַלעמען, וואָס איך האָב געזען און וואָס מען האָט מיר דערציילט, האָב איך פֿאַר מיינע אויגן אויפֿסניי געזען דאָס וואָס איך אַליין האָב איבערגעלעבט אין די פינף יאָר מילחמה, וועו איך האָב זיך אויך באַטייליקט אין דער אונטערגרונט־באַוועגונג. וועו עס איז מיר אויסגעקומען נאָכן אַרעסט פון מיין מאַן, מיט אַן אָכט־מאָנאַטנדיק קינד זיין צוויי מאָל אַרעסטירט אוו דורך ניסים געראַטעוועט צו ווערן...

***

איך בין געווען אין זשיראַרדאָוו ביי יצחק ליפשיצן, דעם איינציקן יִידן, וואָס איז דאָן געווען אין שטאָט, זעקס טעג. ער אוו זיין פרוי פעלע האָבן מיך אויפגענומען מיט פיל האַרץ אוו אין פריינטשאַפט. מיר האָבן זיי געבעטן קומען צו אונדז קיין פּאַריז, מיר וועלן זיי אויפנעמען ווי זיי האָבן פֿאַרדינט. מיר האָבן טאָקע געוואָרט אויפן זיקן טאָג.

צום גרויסן אומגליק איז אָבער געשען אַנדערש. וועו איך שרייב די שורות ווייסן מיר שוין, אַז אויך יצחק איז שוין נישטאָ... נישטאָ אויך דער לעצטער יִיד פון אונדזער שטאָט.

פון זשיראַרדאָוו האָב איך עולה־לרגל געווען קיין אויש־ווייץ. דאָרט האָט זיך פאַר מיר אָנטפּלעקט דאָס ריכטיקע גיהנום־בילד פון די נאַצישע רציחות אוו אַכזריותן. דאָ האָב איך מיט די אויגן געזען דעם פֿאַרניכטונגס־אָרט פון אונדזערע נאָענטסטע אוו טייערסטע.

טאָ ווי קען מען עס פֿאַרגעסן? ווי מען מעג מען עס פֿאַרגעסן? זאָל מיין שרייבן טאָקע זיין אַ באַשיידענער ביישטייער צו אונדזער ווילן, אַז מיר זאָלן די דאָזיקע בלוטיקע געשיכטע, דעם היטלער־חורבן קיין מאָל נישט פֿאַרגעסן.

אַברהם זימלער

אויף די חורבות פון מיין היים

אין יאָר 1946, ווען איך בין צוריקגעקומען מיט דער רוסישער רעפּאַטריאַציע, איז די לאַגע פון די ייִדן אין פּוילן געווען אַ גאַנץ טרויעריקע. מען האָט איבערגעגעבן אַז עס איז אַ סכנה צו פאָרן אין די פריִערדיקע וווינערטער, אַז מען שטעלט אָפּ די צוגן און מען שלעפּט אַרויס ייִדן וועלכע מען דערמאָרדעט. די דאָזיקע אַרבעט האָבן געטאָן פּאָליאַקן, וועלכע זענען פריִער אַליין געווען אונטער דער דייטשישער אונטעריאָכונג. אין פאַרשידענע ערטער זענען אַפילו פאָרגעקומען פּאָגראָמען און דער שוידערלעכסטער פון זיי איז געווען אין קעלץ, וואָס האָט געקאָסט צוויי און פערציק קרבנות. אַ טייל פון די דאָזיקע אומגעקומענע זענען טאַקע געווען געראַטעוועטע, וועלכע זענען אַדורך די נאַצישע גהינומס. די פּוילישע רעגירונג האָט דעריבער די רעפּאַטריאַנטן פון רוסלאַנד געפירט אין די ניי־דעראָבערטע געביטן, דאָס הייסט, דער געוועזענער דייטשער געגנט, נידערשלעזיע, וואָס איז אַריבער צו פּוילן. אויך דאָ זענען פאָרגעקומען אָנפאַלן און די ייִדישע קאָמיטעטן און די באַזונדערע פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציעס האָבן געמוזט האָבן זייערע באַוואָפנטע גרופּעס, כדי זיך צו באַשיצן פון אָנפאַלן.

צוליב דעם האָב איך, הגם איך בין שוין געווען אין פּוילן, זיך אָפּגעהאַלטן פון פאָרן קיין זשיראַרדאָוו און אויך נישט קיין וואַרשע, ווו איך האָב שוין געוווינט פאַר דער מילחמה. איך האָב זיך איינגעאָרדנט אין נידערשלעזישן שטעטל ריכבאַך (פאַר די דייטשן רייכענבאַך), דאָ האָב איך געטראָפן די ערשטע זשיראַרדאָווער, די מישפּחה סאָבאָל, די מישפּחה קויאַווסקי. מיר האָבן זיך, פאַרשטייט זיך, דערפרייט. מיט קויאַווסקין איז מיר אויסגעקומען צו דערמאָנען די אַמאָליקע קאַמפן אין דער פּרץ־ביבליאָטעק און וואָס דערפון איז אַרויסגעקומען, ווי אַזוי מען האָט די באַזונדערע „צדדים" געמיינזאַם ליקווידירט.

איך האָב דאָרטן אויך געטראָפן עטלעכע אַמשינאָווער און אויך עטלעכע וויסקיטקער, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וויסקיט ביי פּאָליאַקן. איך האָב איינגעשטעלט אַ קאָנטאַקט מיט זשיראַרדאָוו און שפּעטער איז צו מיר געקומען מרדכי בוימערדער און זיין פרוי שפרה, מיט וועמען איך האָב זיך שטאַרק דערפרייט. ער איז דער איינציקער לעבנגעבליבענער פון מיין מישפּחה, וועלכער איז ממש דורך ניסים אַרויס פון די נאַצישע אַכזריותן.

עס זענען אויך געקומען די ברידער פאַנטל און אפרים יעשאָנאָוויטש און פון זיי האָב איך אָפּגענומען די ערשטע גרוסן ווער עס איז געבליבן לעבן פון דעם איצטיקן מבול. קוים אַ קליינע גרופּע, פאַרצווייפלטע, איינצלנע געראַטעוועטע פון גרויסע מישפּחות, וואָס האָבן נישט געוווּסט, ווי זייער מאָרגן וועט זיין, ווייל אין די דעמאָלטיקע באַדינגונגען איז מען נאָך אַלץ געזעסן אויף די פּעקלעך און אַ סך זענען טאַקע, נאָכן קעלצער פּאָגראָם, אַריבער קיין דייטשלאַנד און עסטרייך אין די דאָרטיקע פּליטים־לאַגערן.

איך בין דערווייל געבליבן. אין 1947, ווען די לאַגע האָט זיך שוין אַ ביסל סטאַביליזירט, בין איך אַוועק קיין וואַרשע. שווער צו באַשרייבן וואָס וואַרשע, און ספּעציעל די געוועזענע ייִדישע געגנט, האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט. געוויסע גאַסן זענען נישט געווען צו דערקענען, און ווי לאַנג איז דאָס געווען ווי דאָ האָט פּולסירט אַ פולבלוטיק אינטענסיוו ייִדיש לעבן.

איך האָב פאַרלאָזט וואַרשע און מיט אַ צעבראָכן געמיט אַוועק קיין זשיראַרדאָוו. פאָרנדיק מיטן באַן און אַרויסקוקנדיק דורכן פענצטער איז מיר געווען זייער טרויעריק, אַדורכפאָרנדיק די אַלע שטעטלעך, ווו עס איז שטענדיק געווען פול מיט ייִדן, זעט מען היינט קיינעם פון זיי. זייערע לעבנס פאַרשניטן און זייערע פאַרמעגנס צערויבט, און קיינער טרויערט אַפילו נישט נאָך זיי.

אָט האָט זיך די באַן אָפּגעשטעלט אין מיענדזיבאָרווו, אַ נייע באַן־סטאַנציע, וואָס איז אויסגעבויט געוואָרן ערב דער צווייטער וועלט־מילחמה. מען האָט דעם פּלאַץ אַמאָל גערופן דער „שוואַרצער וואַלד" — דאָס איז אַ גאָר אַלטער, געדיכטער סאָסנאָווער וואַלד, וואָס ציט זיך קילאָמעטערס לאַנג, ווו מען האָט דאָ נישט געוווינט. ערשט אין די דרייסיקער יאָרן האָט אַברהם זיסקינד, אַ וואַלד־סוחר פון זשיראַרדאָוו, אָפּגעקויפט אַ סך וואַלד און אויפגעבויט די ערשטע וויליעס און זשיראַרדאָווער ייִדן פלעגן אַהער אַרויספאָרן אויף דאַטשע. דאָ האָט געוווינט ישראל פּלאָצקער, יחיאל ליבערמאַן, משה־חיים קויפמאַן, די זיסקינדס און נאָך. היינט וווינען דאָ

זייערע „יורשים“ און געניסן פון דעם וואָס די זשיראַר־דאָוור יידן האָבן אויפגעבויט.

אַזוי טראַכטנדיק בין איך אָנגעקומען קיין זשיראַרדאָוו. אַראָפגייענדיק פון דער באָן, זיך אומגעקוקט און קיין איין באַקאַנטן נישט געטראָפן. די וועלכע איך האָב יאָ געטראָפן האָבן פאַר מיר גאָרנישט באַדייט. אַמאָל ווען מען איז געקומען פון וואַרשע האָט שטענדיק ווער ווען מען אָפּ־געוואַרט. אין דעם זאָל פון ערשטן קלאַס שטייט דער לאַנ־גער טיש ווי פרייער. דאָ פלעגן יידישע פאַרליבטע פאַרלעך, וואָס זענען געגאַנגען ווינטער שפּאַצירן אין די אַלייען און ווען זיי זענען מיד געוואָרן, אַרייגקומען זיך אָפרוען אַ ביסל. היינט איז דאָ פּוסט און טרויעריק. דער וואָקזאַל איז אָפּגע־לאָזן, שמוציק און עס יאָגט אַרויס פון אים. אין דרויסן זע־נען שוין מער נישטאָ די יידישע באַלעגאַלעס מיט זייערע דראָשקעס. אין אייניקער שטומער עדות איז דאָ גע־בליבן — דאָס איז דער בייט־צעצוויגטער בוים אונטער וועלכן די באַלעגאַלעס פלעגן זיך אין הייסע זומער־טעג אויסבאַהאַלטן פון דער ברענענדיקער היץ.

ר׳ אבא דאַרעמבוס

אָנטקעגנאיבער איז דאָס צוויי־שטאָקיקע הויז וואָס האָט געהערט צו אבא דאַרעמבוס. ער איז געווען דער יע־ניקער וואָס האָט אַריינגעפירט די עלעקטרישע באַלייכטונג און אַ דאַנק אים איז עס געווארן ליכטיק אין די זשיראַר־דאָוור גאַסן און הייזער. זיין לעבן, דאָס לעבן פון זיין גאַנ־צער מישפּחה, האָבן די דייטשן פאַרפינצטערט. אין זעלבן הויז האָט דאָ געווויינט דער אַלטער זשיראַרדאָוור רב, אַלבעק, פאַר וועלכן אַלע האָבן געהאט גרויס דרך־ארץ. דאָס שטעטל איז אַמאָל געגאַנגען אויף רעדלעך, ווען זיינס אַ זון האָט אָנגעטאָן אַ קאַפּאָטל... אַנדערע חסידישע יונ־געלייט האָבן עס נאָכגעטאָן. זיי האָבן אָנגעווינן, אַז אויב דעם רבס זון מעג, מעגן זיי אויך... אין זעלביקן הויז האָט אויך משה ווייטרויב, יחיאל אָרשעווערס איידעם, געהאט אַ געוועלב. יידן פלעגן דאָרטן איבערלאָזן אַ פּעקל, דורכ־פאָרנדיקע פלעגן דאָרטן טרינקען טיי און אַ מאָל אויך בלייבן איבערנעכטיקן.

אין אַ הויז ווייטער האָט געווויינט יחזקאל זילבערשטיין. אויך ער האָט געהאט אַ געוועלב, ווו דורכפאָרנדיקע יידן פלעגן איינשטיין. ער האָט אויך געהאַנדלט מיט ווייסע לייוונט פון די זשיראַרדאָוור פאַבריקן. דאָס געוועלב עק־סיסטירט טאָקע ווייטער, אָבער יחזקאל זילבערשטיין מיט זיין מישפּחה זענען אומגעקומען.

גייענדיק אַזוי איבער דער קאַלעיאָוע גאַס איז מיר אנט־קעגנגעקומען אַ פאַלאָק און אויסגערופן:

— אַבראָם, דו לעבסט?

איך האָב אים נישט דערקענט. ער האָט מיר אָבער אויס־גערעכנט זיין ייחוס און איך האָב זיך דערמאָנט ווער ער איז. ער ווייל איך זאָל מיט אים גיין צו זיין שוויגער, זי וועט זיין צופרידן מיך צו זען, זי קען מיך גוט, ווייל מיר האָבן מיט איר געווויינט אין אין הויז. ווען איך האָב אים געפרעגט וואָס עס הערט זיך, האָט ער מיר געענטפערט, אַז דא וועט נישט זיין גוט, ווייל עס זענען נישטאָ קיין יידן און עס וועט נישט זיין מיט וועמען צו פירן קיין געשעפטן אין, אַז די דייטשן זענען אין אַלץ שולדיק.

אַזוי גייענדיק מיט אים בין איך דורכגעגאַנגען דאָס גע־שעפט, וואָס האָט געהערט צו סאַרנען. ער פלעגט פאַרקויפן בראַנפן. ער איז געווען אַן אינטעליגענטער מענטש. אין שטאָט האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַן אַסימילאַטאָר. ראש השנה און יום־כיפּור פלעגט ער קומען אין שול אַריין אין שטיין אויפן מזרח. קליינערהייט, ווען מיר זענען אַמאָל פון שטיבל געקומען אין שול אַריין, האָבן מיר געוואָלט זען פון וואָס פאַר אַ מחזור ער דאָווענט. האָט זיינס אַ יינגל אונדז געוויזן זיין מחזור, וואָס איז געווען אויף לשון־קודש און פויליש. פאַר אונדז יינגלעך איז דאָס געווען אַ נייס, מיר האָבן נאָך דעמאָלט נישט געוווסט, אַז דער רבונו של עולם קען אויך פאַרשטיין פויליש.

אין אָט גייען מיר ווייטער. מיר גייען פאַרבייַ דאָס הויז פון דעם יידישן האַנטוורקער וואַסערמאַן. ער האָט גע־דאָווענט אין דער „חברה־תהילים“. עס האָט אויך דאָרטן געווויינט אַ שניידער, באַקאַנט ווי דער „געלער משה“. אויך ער איז געווען אַ דאָווענער אין „חברה־תהילים“ און זיך עוסק געווען בייַ „חברה־קדישא“. אין זעלבן הויז האָט גע־האָט אַ יידּ אַ שפּייז־געוועלב, זיין נאָמען איז געווען קאָשע־ניצקי. אַ הויכער יידּ מיט אַ גלעזער בארד. געהאָט צווי זין מיט אַ טאָכטער. געפירט אַ שיין פאַמיליע־לעבן. דאָ האָבן אויך געווויינט די ברידער וואַסקמאַן. פיר ברידער זענען זיי געווען און אַ שוועסטער, וואָס האָבן זיך אויפגע־האָדעוועט אַן טאָטע־מאָמע. זיי זענען געווען צייטונגס־פאַר־

שפּרייטערס און זענען געווען גוטע זינגערס. פון דאָרטן פלעגט שטענדיק געהערט ווערן דער געזאַנג פון ייִדישע פאָלקס־לידער. בעריש, דער עלטסטער, איז געווען אַ גאָר אינטעליגענטער און זיך פאַרנומען מיט געזעלשאַפט־לעכער טעטיקייט. היינט איז דאָס הויז שטיל, פינצטער...

בעריש וואקסמאַן

אַרויפגייענדיק אויף דער ערשטער מדרגה איז אַ גוטע וואוינונג פון בעריש וואקסמאַן. ער איז אַ פּראָפעסיאָנעלער רעוואָלוציאָנער, וואָס האָט פאַרבראַכט יאָרן אין צוכטהויז, אין סיבירן, אין עמיגראַציע. ער איז אַ מענטש פון ברייטע אינטערעסן, אַ לייענער פון אַלע ייִדישע ביכער, אַ מענטש וואָס ווייסט אַלץ וואָס פאַסירט אין דער ייִדישער ליטעראַטור. ער איז אַ מענטש מיט אַ גרויסן הומאָר, אַ מענטש וואָס האָט ליב צו לאַכן, אַ מענטש וואָס ווייסט ווי צו לאַכן. ער איז אַ מענטש וואָס האָט ליב צו לעבן.

מיר גייען פאַרבי רפאלס אַפּגעברענטע מיל, אין אָט איז איטשעלע קשאַנזשניצערס הויז. ער אליין האָט געהאַט אַ גרויס געשעפט פון זילבער, גאָלד און אַנדערע זאַכן. דאָרט פלעגט מען קויפן מתנות פאַר חתן־כלה. אויפן הויף איז געווען אַ ברונעם מיט „גוטן וואַסער". יעדער וואָס האָט געוואָלט נוצן דאָס דאָזיקע בעריטע וואַסער, האָט געדארפט צאָלן 5 גראָשן אין עמער. אין זעלבן הויז האָט אויך געווווינט ווינשטאָק דער שניידער; פּושעדעצקי, דער פּאָטאַגראַפיסט; משה בוימערדער, דער שניידער און נאָך אַנדערע ייִדן.

אַ ביסל ווייטער איז דאָס הויז, וווּ עס האָט געווווינט מרדכי גאָלדבערג, אַ תּבואה־סוחר מיט זיין מישפּחה. אין די צייטן פון דער גראָבסקי־בהלה איז ער אַוועק קיין ארץ־ישראל. צוריקגעקומען, איז ער שפּעטער ווידער געפאָרן קיין ישראל.

אין זעלבן הויז האָט געווווינט שטראָסבורג, דער גאָלד־שמיד מיט זיין מישפּחה, וועלן איך בין אין יאָר 1939, וועלן די דייטשן האָבן שוין פאַרנומען וואַרשע, פאַר מיין אַוועק־פאָרן קיין רוסלאַנד געקומען אויף אַ קורצער צייט קיין זשיראַרדאָוו, זיך צו געזעגענען מיט מיין מישפּחה, בין איך אויך ביי אים געווען, ווייל ער איז געווען אונדזערער אַ מחותן. איך האָב זיי דאַן אַלעמען געטראָפן אין זייער אַ גערדיקטער שטימונג. דער אַלטער שטראָסבורג אַליין איז געווען אַ פיאַסעטשנער חסיד און אַ גוטער בעל־תּפילה. ער האָט מיר דערציילט ווי די דייטשן האָבן צוגויפגענומען די ייִדן אין „דאָם לודאָווי" (פאַלקס־הויז) און זיי געפיניקט. אַ גרויסע זאָרג איז געווען אויסגעגאַסן אויף זיין פּנים, נישט וועגן דעם וואָס עס איז שוין געשען, נאָר פאַר דעם וואָס עס קען נאָך קומען. ער אַליין האָט נישט געקענט אַראָפּגיין אין זיין וואַרשטאַט, ווייל ער איז געווען לאַנג געקלידט, מיט אַ בארד און ייִדיש היטל און נישט געוואָלט זיך וואַרפן אין די אויגן פון די דייטשע סאָלדאַטן, וואָס זענען אַרײַנגעקומען אין זיין גאָלדשמיד־וואַרשטאַט זיך אויסצוגרעווירן פאַרשידענע דאָטעס און נעמען אויף פּינגערלעך און זייערלעך, וואָס זיי האָבן אָנגערויבט ביי פאַרשידענע ייִדן. אין וואַרשטאַט האָבן געאַרבעט די עלטערע צוויי זין — מלך און משהל. ווען איך בין געזעסן מיט אים און געשמועסט איז משהל אַרויפגעקומען אַ דער־שראָקענער און בלייכער און דערציילט האָט ער, אַז אַ דייטשער סאָלדאַט, וועלכער איז געקומען אָפּנעמען זיין ארבעט, האָט אָנשטאָט צו באַצאָלן פאַר דער ארבעט, גאָר אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און צו אים געזאָגט, אַז אויב דו פאַרלאָנגסט באַצאָלט, וועל איך דיר באַצאָלן מיטן רעוואָלווער. די איבעריקע סאָלדאַטן, וועלכע זענען ביי דעם עווען, האָבן געזאָגט: האָב נישט מורא, מיר וועלן באַצאָלן, ער איז א שטויל'ער (אַ גנב). אָבער צי האָט מען געקענט זיין זיכער אין דעם. ער האָט צוריק געמוזט אַראָפּגיין אַרבעטן פאַר זיי, וויי'ל איבערלאָזן אַליין זיין עלטערן ברודער האָט ער נישט געקענט. אַזוי האָבן זיי געלעבט אין פּחד פאַרן היינט און פאַרן מאָרגן. איך האָב נאָך דעם געטראָפן משהלען אין ביאַליסטאָק, אויף דער סאָוועטישער זייט. ער האָט דאָרטן פאַרקויפט אַ ביסל סחורה (זיי־גער־לעך), וואָס ער האָט געהאַט מיטגענומען פון דער היים. איך האָב אים דאָס אָפּגעלייזטע געלט אינגעניט אין פּאָלטן און ער איז צוריקגעפאָרן זאָגנדיק, אַז ער קען נישט אי־בערלאָזן זיינע עלטערן און די גאַנצע מישפּחה אין אַזאַ

שוועדער צייט. ער האָט געגלייבט, אַז מיטן גאלט וואָס ער פירט זיי, וועלן זיי קענען לעבן אין אויסהאַלטן. אייגנטלעך האָט קיינער פון די וואָס זענען צוריקגעפאָרן אויף דער דייטשער זייט נישט געקענט זיך פאָרשטעלן, אַז עס וועט קומען צו אַזאַ פאַרטיליקונג. דאָס אַלץ איז מיר אויפגעוועקט געווארן אין זיכרון שטייענדיק פאָר שטראָסבורגס געשעפט. זיי זענען אַלע אומגעקומען.

אין זעלביקן הויז האָט אויך געווויינט יוסף דזשאַלאָווסקי, אַ געדעך חסיד, געפירט אַ שיין לעבן — היינט איז קיינער פון זיי נישטאָ.

אָט איז יוסף קיפמאַנס הויז. געווען איז עס אַ דורכגאַנג־הויף. עס האָבן דאָ געווויינט אַ סך יידן. ער אַליין איז געווען אַ שניידער, אַ שיינער יידי, אַ הויכער, געטראָגן ברילן. פלעגט גיין דאָוונען צום ערשטן מנין, כדי קומען פרי אין זיין גרויסן שניידער־וואַרשטאַט פון דאָמען־מאַנטלען. ער האָט אויך געהאַט אַ געשעפט אין פראָנט אויף דער 1טער מיי־גאַס. עס האָבן ביי אים געאַרבעט אַ גרעסערע צאָל אַרבעטער. איך געדענק, למשל, באשע דיטמאַן, סימע בראָטבעקער (בונדיסטקע), נעלסאָן, אַ רעכטער פּועלי־ציוניסט פון וויסקיט. ער איז אויך געווען אַ פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון שניידער־אַרבעטער פאַראיין, אַ גוטער רעד־נער. מען האָט אין וואַרשטאַט געזונגען פאַרשידענע לי־דער. אָפט מאָל האָט מען די לידער (פאָראָדיעס) געזונגען איינע קעגן די אַנדערע. עס איז געווען גוט פאַרבייצוגיין דעם דאָזיקן הויף.

דאָרט האָט געווויינט וואָלף בעקער. ער האָט געבאַקט די באַקאַנטע אין זשיראַרדאָו „גראַדזיסקער גריסקעלעך". דאָס איז געווען א ספּעציעל געבעקס באַשאַטן מיט צוקער. אַזוי ווי דעם „מאַדעל" האָט ער געבראַכט פון גראַדזיסק, פון וואַנען ער האָט אָפּגעשטאַמט, זענען זיי געווען „גראַ־דזיסקער"...

עס האָט דאָרט אויך געווויינט הערש־יצחק דער מלמד. עטלעכע יידישע דורות זענען אַדורך זיין חדר. געווויינט האָט ער אַמאָל אין סקערניעוויץ, אָבער עס האָבן זיך ביי אים נישט געהאַלטן קיין קינדער. האָט אים דער סקער־ניעוויצער רבי געהייסן משנה־מקום זיין, אַריבערצוזיצן זיך קיין זשיראַרדאָו. דאָ טאָקע האָט ער אויסגעהאַלטן צוויי זין און אַ טאָכטער. נישטאָ היינט שוין דאָ דער מלמד, נישטאָ זיין מישפּחה, עס זענען אויך נישטאָ זיינע תלמידים.

אין זעלביקן הויז האָבן נאָך געווויינט: בעריש וואַרשאַו־סקי, אַ כהן און אַ בערער חסיד מיט זיין מישפּחה. אברהם גאָטהאַרט (אַדער אברהם אַשערס), אַן אַמשינאַווער חסיד, געהאַנדלט מיט אַלץ וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. זיין זון איז פרייער געווען אַ מזרחיסט און דערנאָך אייגער פון די אָקטיוויסט טויער פון „בונד". דער אַנדערער זון, אַריה, איז געווען אַ רעכטער פּועלי־ציוניסט. ער האָט נאָך גע־האָט דריי טעכטער. קיינער פון זיי איז נישטאָ. אַלע פאַר־טיליקט פון די נאַציס.

דאָרטן איז אויך געווען דאָס פּיאַסעטשנער שטיבל. אייי־נער פון די בעל־תפילות איז דאָרטן געווען דער אַלטער שטראָסבורג.

גיי איך אַזוי וווייטער.

אָט איז דאָס הויז וווּ עס האָט געווויינט שמחה ראָזענ־האַלץ, אַ בעקער און נאָך אַנדערע — קיינער איז נישטאָ...

אָט איז דאָס געווען פון אַ פריזורע. געהערט האָט עס צו ראובן סאָבאָל. די פריזורע עקסיסטירט נאָך. איך בין טאָקע אַהין אַריין זיך אָפּשערן. אַלץ זעט דאָ אויס ווי געי־וען, אָפּילו דאָס זעלבע שילדל, עס איז נאָר פאַרשמירט דער פריזערדיקער נאָמען. פון אונטער דער פאַרב איז אָבער נאָך מעגלעך איבערצולייענען דעם פריערדיקן נאָמען „רישאַרד".

וווייטער איז אַ געווען וואָס האָט געהערט צו נח ליפשיץ. ער איז געווען א הויכער ייִד מיט אַ גרויער באָרד. זיין ווייב אַ קליינע, מיט אַ קופּקעלע. זי האָט געהאַט אַ געווויינטהייט עטלעכע מאָל איבערציילן די רעשט, וואָס זי האָט געגעבן אַ קונה. פלעגט אויך טרעפן, אַז וועגן דער קונה איז שוין געווען ביי דער טיר, פלעגט זי אים צוריקרופן און נאָך א מאָל איבערציילן צי זי האָט זיך נישט טועה געווען. צו די לערן־יינגלעך, וואָס פלעגן ביי איר קויפן איז זי געווען זייער גוט. וועג זיי פלעגן ביי איר קויפן פאָר א גרעסערער סומע. דאָס הייסט פאָר פופציק גראָשן, פלעגט זי צוגעבן אַ מתנה, אַ נאָדל... מען זאָל ווידער צו איר קומען אין געווּעלב.

אַ ביסל וווייטער האָט געווויינט אַ שניידער אברהם פּע־פערקאָוויטש. געווען אַן עסקן ביי דער „חברה־קדישא". דאָרטן האָט אויך געווויינט יאַנקל קלעזמער (קאַנטאָרא־

פּינטע דאָרעמבוס אַלס זעלנער אין דער רוסישער אַרמיי.

וויטש) מיט אַ מישפּחה. יצחק זאַלצמאַן, אַ זאָקנמאַכער. ער האָט געדאַוונט אין גערער שטיבל. עס האָבן ביי איב גע־אַרבעט עטלעכע מענטשן. ער איז געווען אַ געקומענער פון רוסלאַנד. אין הויז האָבן זיי טאַקע ליב געהאַט צו רעדן רוסיש. דאָ האָט אויך געהאַט זיין געוועלב און וואַרשטאַט פּיניע דאַרעמבוס (פּיניע בלאַכאַזש).

דערנעבן איז געווען אַ פרוכטן־געוועלב, וואָס האָט גע־הערט צו פּאַנטל פייטשערס שוועסטער. דאָ טאַקע פירט עס מיך אַריין דער פּאָליאַק, וועלכער האָט מיך באַגעגנט אין גאַס און פאַרהאַלטן. מקבל־פּנים געווען האָט אונדז אַ גרוי־סער הונט און נאָך אים די באַלעבאָסטע, ליפּינסקאַ איז איר נאָמען.

זי האָט מיך אויפגענומען גאָר פריינטלעך. זי פרעגט מיך אויס ווו איך בין געווען, ווי אַזוי איך האָב איבערגעלעבט. איך קוק מיך אַרום און פרעג זי, ווי עס גייט איר. זעענדיק אַז איך קוק מיך אַרום האָט זי אַוודאי פאַרשטאַנען וואָס איך טראַכט... הייבט זי מיר אָן צו דערציילן, אַז עס איז איר אויך נישט גוט; קיין געשעפטן מאַכט מען נישט... זי ווייסט נישט וואָס עס וועט זיין.

לאַנג האָב איך דאָרט ניט געקענט איינזיצן. כ׳האָב גע־מוזט וואָס שנעלער אַרויס. עס האָט מיר אָנגעהויבן צו שווינדלען פאַר די אויגן זעענדיק וואָס עס איז געוואָרן פון דעם ייִדישן זשיראַרדאָוו, וואָס פאַר אַ תכלית עס איז גע־וואָרן פון זייער האָב־און־גוטס, וואָס איז מיט אַזוי פיל מי און מאַטערניש געשאַפן געוואָרן. ווי אַזוי פרעמדע האָבן עס אָפּגעירשנט...

אַזוי בין איך געגאַנגען ווייטער איבער די גאַסן, כאָטש די פיס, האָב איך געפילט, טראָגן מיך נישט. איך האָב אַריינגעקוקט אין די געוועלבער, וואַרשטאַטן, ייִדישע הייי־מען. אַלץ איז גאַנץ און אויפן פריערדיקן אָרט, נאָר די אייגנטימער זענען אַנדערע, פרעמדע פּנימער קוקן אויף דיר מיט חשד, צי בין איך נישט געקומען עפּעס צונעמען, אויפמאָנען דאָס אָנגערויבטע...

אַזוי בין איך דערקראָכן צום הויז פון מיין זיידן בונם

הינדע זימלער (אומגעקומען).

גאָטעסגנאָדער. אַלע האָבן אים דאָ געקענט. דאָ האָט גע־וווינט מיין מישפּחה. די ערשטע האָט מיך דערקענט אַ קריסטן — ביעקאַנאָווסקאַ. זי האָט זיך פונאַנדערגעוויינט: —אַבראַם, דו לעבסט? דיין מאַמע האָט טאַקע געזאָגט, אַז דו וועסט איבערלעבן. וואָס האָבן דאָ די דייטשן נישט אָפּ־געטאָן. אויך איר מאַן לעבט נישט. אויך אַנדערע פּאָליאַקן פון דעם הויז זענען אומגעקומען. עס קומען זיך צולויפן שכנים. מען רינגלט מיך אַרום. פרעגן אויס ווו איך האָב איבערגעלעבט די מילחמה. זיי דערציילן זייערע איבערלע־בענישן. יאָ, זיי ווילן, אַז איך זאָל איבערנעמען דאָס הויז, איך בין דאָך אַ יורש. דאָס הויז דאַרף דאָך אַ באַלעבאָס... עס איז אָפּגעלאָזן, קיינער אינטערעסירט זיך נישט, ווערט דאָס הויז נישט רעמאָנטירט. דער מאַגיסטראַט נעמט נאָר געלט פון זיי, אָבער פאַרריכטן — נישט. איינע אַ שכנה, ברענגט אַפילו אַ קוויטל פון דירה־געלט, וואָס זי האָט אין יאָר 1940, שוין בעת די נאַציס, איינגעצאָלט מיין מו־טער פאַר עטלעכע חדשים פאָרויס (מיין זיידע איז גע־

מענדל זימלער מיט זיין כרוי חנה פון דער היים שטראַסבורג. צוזאַמען מיט זייער קינד מרים אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

שטאָרבן פאַר דער מילחמה און מיין מאַמע האָט גענומען דאָס דירה־געלט). דאָס דירה־געלט קוויטל וועט זיין דער בעסטער דאָקומענט, אַז איך בין אַ יורש...

אַזוי שמועסנדיק איז אָנגעקומען אַ קריסטן, וואָס וווינט איצט אין דער געוועזענער וווינונג פון מיינע עלטערן. זי פירט מיך אַריין. איך זעץ מיך קוים אַנידער. פאַר מיינע אויגן איז דורך מיין גאַנץ לעבן... מיינע קינדער־יאָרן. מיין לעצטע באַגעגעניש מיט מיין מוטער, ווען איך בין געקו־מען זיך געזעגענען, ווען איך האָב באַשלאָסן אַריבערצייגן אויף דער צווייטער זייט, צו דער סאָוועטיש־אָקופּירטער, אירע טרערן, די געוויינען פון אַלעמען. איצט — נישטאָ

קיין שוועסטער, קיין ברידער, קיין מישפּחה — אַלץ פֿאַר־ברענט, פֿאַרניכטעט... געבליבן איז נאָר דער טויטער אינ־ווענטאַר, אַלע חפּצים זייערע.

זי דערציילט מיר, אַז מער ווי אַ האַלב יאָר איז די ווווי־נונג געשטאַנען ליידיק, קיינער האָט נישט געוואָלט אַרײַן אַהער ווויננען. ערשט שפּעטער איז זי אַרײַן און איבער־געמומען די ווויננונג. זי דערציילט מיר נאָך אַנדערע גע־שיכטעס. איך האָב זיך מיט זיי געזעגנט, איך האָב צו די דאָזיקע געשיכטעס נישט געהאַט קיין געדולד.

איך בין אַוועק צו מיין ברודער מענדלס דירה. איך קלאָפּ קוים אָן און עס גייט אַרויס אַ קריסטן. זאָג איך איר ווער איך בין, אַז איך בין דער ברודער פון דעם געוועזענעם אייגנטימער. זי בעט מיך אַרײַן. גלייך פֿאַרענטפֿערט זי זיך: זי ווייסט נאָר נישט וואָס מיט מייניקע איז געשען און שיקט מיך אַרויף צו אַן אַנדערער קריסטן, וואָס איז געווען זייער באַפֿרייַנדעט מיט מיין ברודערס מישפּחה.

אַ ביסל נישט דרייסט קלאָפּ איך אָן אין טיר און מען בעט מיך אַרײַן. די קריסטן קוקט מיך אָן פֿאַרוווונדערט, זיך נישט גערויבט אויף אזא גאַסט. איך זאָג איר ווער איך בין און זי הייבט זיך אָן דערמאָנען. זי ווערט אַ ביסל טרוי־עריק און ווייניט זיך פֿונאַנדער אויפן חורבן וואָס די דייטשן האָבן אָפּגעטאָן. טייערע מענטשן, זאָגט זי, זענען געווען דער ברודער, זיין פֿרוי, זייערע קינדער... איין מאָל, דער־ציילט זי, איז מיין שוועגערין חנה געקומען צו פֿאַרן פון וואַרשעווער געטאָ, געקומען בעטן עפּעס הילף. זי האָט איר טאָקע געהאָלפֿן, אָבער מען איז געווען איינגעשטעלט מיטן לעבן.

איך קוק זיך אַרום אין זע דעם ברודערס זאָכן ביי איר, אָפּילו די שטולן אויף וואָס מיר זיצן איצט זענען זיינע. איר איז אפשר איינגעפֿאַלן דער געדאַנק, אַז איך בין געקומען עס ביי איר צונעמען. זי טראָגט מיר אונטער די פֿאַטאַגראַפיע פון מיינע טיערע. איך האָב איר זייער שטאַרק באַדאַנקט, פֿאַר אָפּהיטן אזא אוצר פֿאַר מיר. מיט די פֿאַטאַגראַפיעס איז האָבן, מיט אַ טרויעריקן געמיט און צעברעכן הארץ, ווי אַן אבל נאָך שבעה, האָב איך זיך גע־נומען וווייטער שלעפּן אי־בער די גאַסן, געגאַנגען בין איך איצט שוין ווי נאָך אַ ריזיקער לוויה, די לוויה נאָך אַ שטאָט מיט יידן...

גאָס־אויס, געסל־אויס שלעפּ איך זיך. אומעטום אַריינ־געבליקט — קיינעם נישט געטראָפֿן. אזוי בין איך דערגאַנ־גען צום הויז, ווו עס איז געווען דאָס גערער שטיבל. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט. ווו זענען אהינגעקומען אָט די אַלע ערלעכע חסידישע יידן, וועלכע האָבן מיט אזוי פיל הארץ און נשמה, טאָקע בכל לבבך ובכל נפשך, געבעטן דעם אל רחום וחנון, אַז ער זאָל פֿאַרנעמען זייער געבעט און זיך מרחם זיין אויף זיי אין עת־צרה? אָט דאָ ביי אין זייט פענצטער איז געשטאַנען חנא, מינדל דער בעסערטע, ביי אַן אָפּענער גמרא און געלערנט. ביי דער אַנדערער איז געזעסן סענדער בראָמבערג און געלערנט אַ פֿרק משניות. צווישן אויוון און ספֿרים־שאַנק איז געשטאַנען הענאך לאַנדסבערג און מיט גרויס כוונה געדאַוונט, דערביי גע־קלאָפּט מיט דער פויסט אין ספֿרים־שאַנק אָון אַריינגע־שריגן אין מיטן די תפילות די יידישע ווערטער — טאַטע־פאָטער!

און אָט איז דוד שוחט, אַ גרויסער למדן און בעל־תפילה. הער איך זיין פּסחדיקן געזאַנג ווי ער פֿלעגט איבערזינגען

הענעך זימלער (אומגעקומען).

מיטן עולם „אחד אלקינו בשמים ובארץ"... איך זע אין ערשטן חדר שטיין ביים שולחן, ביי אַן אָפּענער גמרא, מיין טאַטן, חיים־יוסף, בונם גאָטעסגנאדערס איידעם, נעבן אים יצחק זאַלצמאַן דעם אייגנטימער פון אַ זאָקן־פאַבריקל, הע־נאך אייזנבערג, דעם גאַלאַנטעריי־קרעמער, ווי ער שטייט אין לערנט אַ דף גמרא בקול רם.

און ווו איז ערגעץ יידל מנקר, שולעווישט, דער הארצי־קער בעל־תפילה און בעל־קורא, וואָס פֿלעגט יעדן טראָפּ אויסזינגען מיט אַ זיסן ניגון; און ווו איז שלמה דוד בראָג־שטיין, ער האָט געהאַט אַ ווייך־געשעפט און כאָטש ער איז געווען אַ גערער חסיד האָט דאָס אים נישט געשטערט צו זיין אַ פֿאַרשטייער פון די יידן אין דער אַנדלס־קא־מער אַדער שאַץ־קאָמיסיע ביים אויסמעסטן שטייערן. פֿאַר אים, פֿאַר שלמה־דודן האָב איך דאָך אַ גרוס איבערצו־געבן פון זיין זון לייבעלען. איך האָב אים מיט יאָרן צוריק געזען אין ביאַליסטאָק — וואָס מיט אים איז געוואָרן וויס איך נישט.

וווּ זענען זיי די אַלע חסידים, וואָס זענען געווען שטאַרקע קנאים, אָפגעהיט ביז אַ האָר פון יידישקייט. נישט געלאָזט געבן קיין עליות די פּאַרפּוצטע בחורים, וואָס האָבן אַנגעהויבן צושערן די בערד און לענגער מאַכן די טשופּרינגעס? טשעקאָווע, וועלן זיי מיך איצט אויך נישט דערלאָזן צו אַן עליה?...

און איך זוך צווישן אַלעמען מיין פּעטער ר׳ בונם שוחט. זיינע תפילות יום־כיפור צו כל־נדרי, אַגאַטאַן אין קיטל האָבן אים טאַקע פּאַרוואַנדלט אין אַ געשטאַלט פון כהן גדול...

קלינגען מיר נאָך אין די אויערן די ווערטער פון זיין געבעט: רבונו של עולם, פּתח שערי שמים לתפילותינו —

חיים־יוסף זימלער (אומגעקומען).

עפן אויף, רבונו של עולם די הימלישע טויערן פאַר אונדזערע געבעטן... אָבער איך וואַך־אויף פון מיין חלום. נישטאָ, קיינער נישטאָ. אַ ליידיק, אַ קאָשמאַר ליידיק אָרט. די הימלען זענען געווען פּאַרשטאָפּט, אויף זיבן שלעסער פּאַרשלאָסן — זיי זענען אַלע אַוועק אויף קידוש־השם.

אויף דער זעלבער גאָס האָט אויך געווויינט קיסל דער שניידער מיט זיינע זין. ער האָט געפירט אַ גרויסן שניידער וואַרשטאַט. שטענדיק איז דאָרטן געווען פול מיט מענטשן — אַדער מען האָט געהערט עזאָנגען פון לידער אַדער הייסע דיסקוסיעס. היינט איז אפֿילו דאָס הויז נישטאָ. אפֿ־געמעקט.

גיי איך אַריין אין אַ געוועלב, וואָס האָט געהערט צו משה־חיים קוימאַן, אַ טייערער האַרציקער מענטש מיט קולטור און זויס. פלעגט אַלע מאָל דערציילן ווי משה לעבענטאל איז אַראָפגעקומען פון ווילנע קיין זשיראַרדאָו און געווארן דער אָנפירער פון דער י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק. ער, משה־חיים אַליין, אַ גוטער פּאַרלייענער אויף בונדישע באַנקעטן; אָט איז זיין פּרוי, פּריידל פלאַצקער, שטענדיק מיט אַ שמייכל אויפן פּנים. געהאָט האָבן זיי אַ חלום — אַריבערפאָרן קיין וואַרשע, וווּ זיין פּאַטער האָט געהאָט אַ הויז אויף לובצקע און ניזקע. אָבער אין די ערשטע טעג פון דער מילחמה איז אַריין אַ באָמבע אין דאָזיקן הויז און אויס חלום. אָבער צוזאַמען מיטן דאָזיקן חלום זענען אויסגעלאָשן געווארן זייערע לעבנס. היינט איז אויך דאָ פאַראַן אַ געוועלב. אפשר אויך מיט די זעלביקע סחורות, אָבער פרעמדע יורשים גענישן דערפון.

געפינט זיך דאָ וויטער דאָס געוועלב פון לאָזער פלאָם (בלומענשטיין) דעם בעקער, אַנדערע באַקן, אַנדערע עסן, אָט איז פאַנטל פייטשערס פרוכטן־געוועלב, פלעגט מען זיך אַריינכאַפן עסן געפרוירנס, טרינקען אַ גלאָז קאָלט סאָדע־וואַסער מיט סאָק, אַ ביר מיט צובייסעכטס און אַריינכאַפן אַ שמועס. קיינער איז דאָ מער נישטאָ.

און אָט איז דער שניידער־וואַרשטאַט פון לייביש וואַרגאטש, ער האָט געוויכערט אַ לולקע, חברה־קדישא־מאַן, אַ וואַרשטאַט פול מיט געזעלן. נישטאָ לייביש, נישטאָ זייז וואַרשטאַט, זיינע געזעלן פאַרשוווונדן...

אָט איז דער ראָג פון דער ברוך שולמאַן־גאָס, אָט דאָ טאַקע איז דאָך געווען דאָס נאַשוואַרג־געוועלבל פון יצחק־מענדל פלינט. יונגוואַרג פלעגט זיך דאָ טרעפן און אַרום געוועלבל איז שטענדיק געווען אַנגעיוואַרפן שאָלן פון צעקאַקטע באַניקערן. וווּ איז איצט דאָס יונגוואַרג, אַזוי פיל מיינע יוגנט־חברים צווישן זיי?

דאָס איז אויך געווען דאָס געוועלב פון משה גאָדלס (וואַרגאַטש) שניידעריי און פון יוסף טיגערס היטלמאַכער־וואַרשטאַט, וויידער נישטאָ, קיינער נישטאָ...

און ווי אַזוי זאָל איך נישט דערמאָנען מאָטעס וואָגנערן מיט זיין פּרוי ריזעלע, וואָס האָט געשטאמט פון פּינטשעוו און זייערע דריי קינדער. מאָטעס איז געווען אַ גוטער דאָמען־שניידער, אָבער די מלאכה אַליין האָט אים נישט באַפרידיקט. ער פלעגט דערציילן ווי אַזוי זיין מוטער האָט אים געגעבן געלט אויף אַ פידל און ווי אַזוי ער האָט זיך אַליין אויסגעלערנט שפּילן אויף איר. ער איז טאַקע געווארן א גוטער מוזיקער. ער האָט געפירט אַ וואַרשטאַט און געהאַלטן געזעלן. זיין בעסטער פאַרגעניגן איז אָבער געווען וווען ער פלעגט זיך אַריינכאַפן אין צוויטן צימער, זיך אָפּשלישן, און אין מיטן העלן טאָג זיך בעמען צום פידל. געווען איז ער ציוויסטיש געשטימט, אָבער אַרויפקומען צו אים פלעגן אַלע, פּריצער פאַר אַלץ די וואָס האָבן געהאַט אַ נייגונג צו מוזיק, שפּילן, זינגען און די „ליבהאָבערס" פון טעאַטער־שפּילן. איינער פון זיי איז געווען דוד וואַקסמאַן, אַ ליבהאָבער צו שפּילן טעאַטער. נישט געשפּילט אויף דער בינע, פלעגט ער דאָ, בייַ וואָגנערן אויסשפּילן זיין ראָלע פון די „זיבן געהאָנגענע". זיין שטאַרקסטער „אויפטריט" איז געווען אין דער סצענע, וווּ ער בעט זיך: „מיר נישט הענגען!" אָבער צי האָט ער אויסגעמיטן דעם קדושים־טויט פון אַלעמען?

אַן אָפּטער אַרייַנגייער איז געווען שלמה בירנבוים, וועלכער האָט זיך געלערנט שפּילן פידל. ער איז דאָ אָפּגעזעסן

גאַנצע טעג אין צווייטן צימער און זיך געלערנט שפּילן. פלעגט טרעפן, אַז מאַטעס האָט באַמערקט, אַז ער שפּילט פאַלש, האָט ער איבערגעריסן די אַרבעט און אַריינגעלאָפן צו אים לערנען.

פון די אַריינגייערס זענען געווען: יוסף לעוויטאַס, שייע טיגער, בעריש וואַקסמאַן, מאַשע בירנבוים, מענדל זינ־גער, הערש זשעלעכאָווער, מאָטקע בירענבוים און אַנדערע. צום געזאַנג איז גאָר נישט געווען קיין סוף.

שבת אָוונט פלעגט מאַטעס שפּילן מיט אַן אָרקעסטער אויף טאַנץ־אָוונטן. ער אַליין פלעגט שרייבן די נאָטן פאַר אַלע אינסטרומענטן. אויף מאָרגן זונטיק פלעגן אַלע שפּי־לערס אַרויפקומען און מען האָט זיך לעבעדיק געמאַכט: געטרונקען, געגעסן, געשפּילט.

אין זעלביקן הויף האָט אויך געוווינט יחיאל וואַרשאַוו־סקי און מענדל קראַקאָוו איז געווען דער ווירט. פאַרשטייט זיך, אַז נישט שטענדיק איז געווען לייכט מיטן דירה־געלט, פלעגט קומען צו קריגערייען.

היינט? — איך האָב געזען פאַר מיר אַ גרויזאַמע ליי־דיקייט. נישט מען זינגט, נישט מען שפּילט, אויך קריגט מען זיך שוין נישט. אַלע — שפּילערס, די זינגערס, דער באַלעבאָס און די שכנים — אַלע זענען פאַרטיליקט גע־וואָרן.

***

צו וועמען בין איך געקומען? וועמען האָב איך געטראָפן?

בין איך געגאַנגען ווי אין אַן עולם־התוהו. אין די רעיונות טראָגן זיך דורך פאַרשידענע פאַמיליעס און יחידים.

אָט איז די מישפּחה שפּיצאַק. געוווינט האָבן זיי הינטער דער שטאָט צווישן קריסטן, אויף דער „בלייך". געפירט אַן אייגענעם שוסטער־וואַרשטאַט און געהאַט שיין פּרנסה. זיי־ערע קינדער זענען אַלע געווען בונדיסטן, איבערגעגעבענע חברים. ווען עס פלעגן קומען חברים פון דער פרעמד אויף אַן אויספלוג האָט מען אַ טייל איינגעקוואַרטירט ביי די שפּיצאַקס, אַ חזקה אַזאַ שוין געווען. די באַלעבאַטים אַליין פלעגן זיך אויסבעטן אויף דער פּאָדלאָגע און אָפּטרעטן די בעטן פאַר די געסט. קיינער פון זיי איז נישט געבליבן. איינער איז אַוועק קיין רוסלאַנד, צוריק איז ער שוין פון זיין נע־ונד נישט געקומען. די איבעריקע האָבן געטיילט דעם אַלגעמיינעם גורל.

און ווו איז אַהינגעקומען אַהרן בלאָשטיין (מיין טאַטנס אַ קוזין)? ער איז געווען אַ זון פון משה בלאָשטיין, אַן אייניקל פון מענדל בלאָשטיין פון וויסקיט. אַליין אַ ייִד אַ גביר און אַ סקערניעוויצער חסיד. האָט שטאַרק געהאַלטן פון זיך, ווייל זיין מישפּחה פלעגט זיך משדך זיין מיט רביאישע הויפן. ער האָט געהאַט קוילן־סקלאַדעס מיט אייגענע באַן־ליניעס, וווהין די קוילן־וואַגאָנעס פלעגן פאַרפאָרן. גאַנץ זענען געבליבן די וואַגאָנעס, ווייטער זענען זיי פול מיט קוילן, זיי פאָרן אויף די זעלביקע שינעס — נישטאָ נאָר זייער באַלעבאָס, נישטאָ אויך די פאַר וועמען ער האָט די קוילן געבראַכט...

איך גיי פאַרביי פאַרשידענע הייף. איך זוך. וואָס, ווע־מען?

יאָ, ווו איז עפּעס די יוגנט, וואָס פלעגט שפּילן פוטבאָל ביי דוד־הענעכן אויפן הויף, אָדער גאָר ביי מאַלינאָווסקין אויפן הויף? ווידער דער זעלביקער ענטפער: נישטאָ...

בין איך אַוועק צו דער בריק, געגאַנגען צום „האַרטן גרונט". איך האָב געוואָלט זען ווי אַזוי באָדט זיך היינט די היינטיקע יוגנט. אָט פלעגן מיר דאָך שפּרינגען פון בריק אין וואַסער אַריין, ווייזן קונצן... ניין, אויך דאָ זענען זיי נישטאָ. אַלץ און אַלע זענען אָפּגעשווענקט געוואָרן.

***

האָב איך דורכגעשניטן מיט די פיס און מיט דער מחשבה מיין היימשטעטל, ווו יעדע גאַס, יעדעס הויז, יעדער ווינקל, אַפילו יעדער שטיין אין ברוק איז מיר געווען נאָענט, אייגנס, באַקאַנט.

איך האָב געזוכט דעם סך־הכל פון עטלעכע דורות פון שאַפן, פון באַרייכערן, פון אויפבוי, וואָס ייִדן האָבן אַריינ־געלייגט אין דער דאָזיקער שטאָט.

געזוכט שפּורן לכל הפּחות...

צום סוף האָב איך שוין געזוכט נישט מער ווי עפּעס אַ סימן פון טרויער נאָך זיי. אַ שוידער האָט מיך אַרומגענו־מען ווען עס איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז די יורשים פילן זיך גאָר באַקוועם אָן די ייִדן אין די ייִדישע היימען, שלאָפן רויק אין די ייִדישע בעטן. נישט נאָר טרויערט דאָ קיינער נישט, מיר האָט זיך געדוכט, אַז קיינער באַדויערט אַפילו נישט וואָס עס איז געשען.

בין איך אַוועק, אַנטלאָפן... אַנטלאָפן פון מיין היימ־שטעטל ווי פון אַ געשענדעטן בית־עולם, ווו אַפילו די מצבות, די דענקמעלער נאָכן געוועזענעם לעבן, זענען אויך צעשמעטערט געוואָרן...

איך האָב געוווסט אַז איך גיי אויף קבר־אבות, אָבער אַז דער דאָזיקער בית־הקברות איז אַזוי פּראָפאַנירט האָב איך נישט געוווסט.

אויב אָפּגעמעקט ביסטו געוואָרן מיין שטעטל, מיין ייִדיש שטעטל, פון דער פיזישער געאָגראַפיע, זאָלסטו דעריבער לעבן, זאָלן דיינע קדושים און טהורים, אונדזערע ליכטיקע, אייביק לעבן אין אונדזער זיכרון, זיין פאַראייביקט אויף דור־דורות אין אונדזער יזכור־פּנקס.

ש. ל. שניידערמאַן *)

ווי זעט איצט אוים אַמשינאָוו?

דאָס הויז אין וועלכן ה. ד. נאַמבערג איז אויסגעוואַקסן אין דער רבישער הויף פון ר׳ יוסף קאַליש יענען פאַרבליבן אומצעשטערט. — אין שטעטל איז אַבער נישט פאַרבליבן קיין אייז ייד. — א באַזוך אין אמשינאָוו מיט דרייסיק יאָר צורויק נאַכן טויט פון ה. ד. נאַמבערג. — אַמאָליקע מילחמות צווישן מתנגדים און חסידים אין אַמשינאָוו. — פּוילי׳ שער קרעמער פרעגט זיך אויף די קינדער פון רבין. — איינציקער יורש פון דער אַמשינאָווער דינאַסטיע זעפּינט זיך איצט אין ווילאַמסבורג.

ווען איך בין אריינגעפאָרן קיין אַמשינאָוו און געוואָרפן דעם ערשטן בליק אויף דער לאַנגער הויפּט־גאַס פון שטעטל, האָב איך באַקומען דעם איינדרוק, אַז די הילצערנע הייזקעס זענען מער ווי אויף א העלפט געוואָרען אינגעזונקען, אינגעשרומפּן אוו אַז מען האָט פון זיי ממש אָפּגעשונדן זייער אַמאָליקן ייִדישן חן.

עס איז געווען פרייטיק פאַרמיטאָג. דער פראָסט האָט זיך געהאַט נאַכגעלאָזט און עס האָט זיך געשטעלט א מילדער, זוניקער טאָג. אין שטעטל האָט מען אַבער קוים דאָ און דאָרט געזען איינצלנע פאַרבייגער. א פרעמדער ייִד וואָלט אַנגעקומען אַהער און ביים אריינפאָר צום שטעטל איבער־געלייענט דעם אויפשריפט „משטשאַנווי", וואָלט זיך קוים אַנגעשטויסן, אַז דאָס איז דאָס באַרימטע ייִדישע שטעטל אַמשינאָוו, ווו במשך פון עטלעכע הונדערט יאָר האָט זיך געפונען א פאַרוואָרצלטע ייִדישע קהילה מיט שילן, בתי־מדרשים, ישיבות און חדרים, אין ווו מיט העכער הונדערט יאָר צוריק איז אַנגעגאַנגען ממש א מילחמה צווישן די פאַר־ביסענע מתנגדים און די יונגע חסידים, וועלכע האָבן מנצח געווען און געבראַכט קיין אַמשינאָוו דעם זון פון גרויסן ר׳ יצחקל ווורקער און אַזוי אַרום איינגעשטעלט די די־נאַסטיע פון די אַמשינאָווער רביים.

דאָס ערשטע מאָל האָב איך באַזוכט אַמשינאָוו מיט דריי־סיק יאָר צוריק און דאָס אומגעפער איז דער זעלבער צייט פון יאָר, אין פרילינג ווינטער. דאָס איז געווען עטלעכע טעג נאַכן טויט פון דעם גרויסן ייִדישן שריפטשטעלער הערש דוד נאַמבערג, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַמשינאָוו. דאָס איז געווען ביים סאַמע אָנהייב פון מיין זשורנאַליסטישער

*) רעפּאָרטאַזש פון א באַזוך נאַכן חורבן. געווען פאַרעפנט־לעכט אין א ריי ייִדישע פערידישע אויסגאַבעס.

קאַריערע, אין שליחות פון דער ייִדיש־פוילישער צייטונג „נאַש פּשעגלאָנד" בין איך געשיקט געוואָרן באַשרייבן דאָס שטעטל פון דעם נאָר־וואָס פאַרשטאָרבענעם ה. ד. נאַמבערג, וועלכער האָט אין דער ייִדישער ליטעראַטור איינער פון די ערשטע אריינגעפירט דעם גרויסן קינסטלערישן ריייז־רעפּאָרטאַזש פון ווייטע לענדער אין קאָנטינענטן.

מיין באַזוך אין שטעטל פון ה. ד. נאַמבערג, וואָס געפינט זיך קוים צוואַנציק מייל פון ווארשע, איז דאָן פאַר מיר געווען די ערשטע זשורנאַליסטישע רייזע. אויף אָט דער „נסיעה" האָט מיך באַגלייט דער אומגעקומענער באַגאַבטער יונגער ייִדיש־פוילישער פּאָעט, משה שימעל, וועלכער איז פון אַן אַסימילירטער ייִדישער סביבה אין לעמבערג, נאָר־וואָס געהאַט געקומען קיין ווארשע אין זיך גענומען דערנענ־טערן צו דער ייִדישער שרייבער־מישפחה. פאַר אים איז אַמשינאָוו געווען א גרויסע אַנטפּלעקונג, ווייל ר׳האָט נאָך קיין מאָל פריער נישט געהאַט געזען אָט דעם טיפ פון א ייִדיש שטעטל. אין דער ערשטער ריי האָט שימעל נישט געקענט פאַרשטיין ווי אַזוי די ייִדן האָבן דעם שוועדן פוי־לישן נאַמען „משטשאַנווי" פאַרייִדישט אויף אַמשינאָוו, און ער האָט טאָקע וועגן דעם געפרעגט אייניעם פון אונדזערע מיטשמועסער אויפן שטעטלדיקן מאַרק־פלאַץ.

„דאָס איז עס דאָך טאָקע — האָט אָפּגענטפערט א יונ־גערמאַן מיט א קרומער פלייצע, וועלכער האָט שמייכלענדיק קאָפּויער געשטרעקט זיין ביינערדיק, בלאַס געזיכט מיט די גלייַנדיקע קלוגע אויגן — ווי קען עס א ייִד נאָר אַרויסרעדן אַזא נאַמען? און פאַר וואָס זאָל אַזא עיר ואם בישראל זיך אַנהייבן מיט א „מעם" און נישט מיטן ערשטן אות פון אַלף־בית?..."

צי דאָס איז טאָקע געווען די כוונה פון ערשטן ייִד, וועל־כער האָט מיט דריי אָדער פיר הונדערט יאָר צוריק באַ־

שלאָסן, אַז דאָס שטעטל משטשאַנווּוּ דאַרף הייסן אַמשינאָוו, איז שווער געווען פעסטצושטעלן, אָבער אַן ענטפער איז עס געווען.

משה שימעל האָט אַ פאַרגאַפטער געקוקט אויף די הילצערנע הייזקעס מיט די גרינע מיט מאָך פאַרוואַקסענע שינדל־דעכער, איבער וועלכע קעקן האָבן זיך געיאָגט מיט טויבן, און אַ באַגייסטערטער האָט ער נישט אויפגעהערט איבערצוחזרן, אַז דאָס שטעטל איז ממש ארויסגענומען גע־וואָרן פון שאַגאַלס בילדער.

די הויפט־גאַס פון שטעטל, וואָס איז איצט געווען כמעט פוסט מיט קוים דריי קאָאָפּעראַטיוון קראָמען, אָבער פול מיט בלאָטיקע קאָלושעס לענגויס דעם ברוק, האָט דאָס, מיט דרייסיק יאָר צוריק, געריישט ווי אַ בינשטאָק, אַ טיר אין אַ טיר האָבן פון ביידע זייטן גאַס זיך געצויגן צענדליקער ייִדישע קליינע קרעמלעך און גרויסע געוועל־בער. יידן מיט פּאַרשידנפּאַרמיקע בערד און פיאות אין לאַנגע קאָאָטעס און קיילעכדיקע היטלעך, פון הינטער וועלכע ס׳האָט גאָנץ אָפט נאָך אַרויסגעקוקט אַ קאָפּל, ני־דעריק פאַררוקט אויפן קאָרק, האָבן פלינק זיך באַוועגט אין די געוועלבלעך, וואָס זענען פול מיט פויערישע קונים פון די אַרומיקע דערפער.

אויפן מאַרק־פלאַץ זענען געשטאַנען גרופּעס יונגעלייט מיט לייכט צוגעשוירענע בערדלעך, אָדער שוין ראַזירט, טייל נאָך מיט קיילעכדיקע היטלעך, אַנדערע שוין מיט וועליאָאָפעד־היטלעך אָדער קאָפּלושן און האָבן זיך לעב־האָפט געאָמפערט, וועלכע פון די שטעטלדיקע טיפּן האָט נאָמבערג געהאָט פאַראיביקט אין זיינע דערציילונגען. זיי האָבן די העלדן אָנגערופן ביי זייערע אמתע נעמען און דערביי דערציילט אַן עפּיזאָד, ווי אַזוי אינער פון די דאָזי־קע העלדן איז מיט יאָרן צוריק געהאָט אין מיטן גאָס באַ־פאַלן נאָמבערגן, וועז דער שוין באַרימטער שרייבער איז געהאָט געקומען צו גאָסט אין זיין היימשטעטל אַריין.

דער ייִד וועלכער האָט זיך אַליין געהאָט דערקענט אַלס דער העלד פון נאָמבערגס דערציילונג, איז געווען אַ ריז און ער האָט מיט די פויסטן זיך געוואָרפן אויף נאָמבערגן, וועלכער איז געווען אַ דראָבינקער, שוואָכער מענטש. צום גליק איז נאָמבערג באַשיצט געוואָרן דורך זיינע באַגלייי־טער.

די שמועסנדיקע ייִדן אויפן אַמשינאָווער מאַרק־פלאַץ האָבן אויך דערציילט אָנדערע עפּיזאָדן פון נאָמבערגס לעבן און פון זיין גבירישער מישפּחה פון דער מוטערס צד, וועגן זיין זיידע אַהרן אייזנבערג, אין וועמענס הויז דער פרי־פאַראָמטער נאָמבערג איז געוואָרן אויפגעצויגן. ה. ד. נאָמבערגס זיידע איז געווען אַ גרויסער וואַלד־סוחר, געפירט געשעפטן מיטן פריץ פון דערביאיקן גרויסן גוט באסק און פלעגט איבערן שטעטל פאָרן אין אַ קאָטש, גע־שפאַנט אין דריי פערד. יעדעס יאָר האָט ער עטלעכע חדשים פאַרברַאכט אין דאַנציק, פון וואַנען ער פלעגט ברענגען טייערע בורשטינענע לולקעס, באַגילדעטע פאַרצעלייענע טעלער און סויבלענע פוטערס. ער איז געווען דער נאָטשאַל־ניק פון די שטעטלדיקע פייערלעשער און פלעגט רייטן אויף אַ פערד. פון אָט דעם זיידן — האָבן די אויפגעקלערטע יונגעלייט אין אַמשינאָוו דערציילט — האָט עס ה. ד. נאָמ־בערג געירשנט זיין לוסט נאָך עולם־הזה און זיין דראַנג צו זען די גרויסע וועלט.

אויפן מאַרק־פלאַץ פון אַמשינאָוו און אויף פיל טירן פון די געוועלבער זענען דאָן געווען אויפגעקלעפּט געדרוקטע מעלדונגען אין שוואַרצע רעמלעך וועגן דעם טויט פון ה. ד. נאָמבערג. די נעקראָלאָגן זענען אויפגעהאָנגען געווארן דורך דער אַמשינאָווער אָפּטיילונג פון דער פאַלקס־פאַרטיי, פון וועלכער ה. ד. נאָמבערג איז געווען אַ גרינדער.

אויף אַלע גאַסן און גאַסלעך פון שטעטל האָב איך געזען די דאָזיקע טרויער־מעלדונגען, חוץ אין דער שול־גאַס, וואָס איז געווען די אומדורכדרינגבאַרע פעסטונג פון אַמשי־נאָווער רבין, ר׳ יוסף קאָלישער. עס איז אָפּילו געקומען צו אַ געשלעג צווישן די היציקע חסידים און די אָפּיקורסישע פאָלקסטן, וועלכע האָבן פרובירט אָזא נעקראָלאָג אויפ־הענגען אויף דעם הויז, אין וועלכן נאָמבערג איז געבוירן געוואָרן, וואָס האָט זיך געפונען נישט וויט פון רבישן הויף. די חסידים האָבן אָבער דערצו נישט דערלאָזט.

אין אַמשינאָוו זענען אַזאָ אַלע מאָל אָנגעגאַנגען אידעי־שע מילחמות און בייידע צדדים זענען תמיד גרייט געווען זיך מוסר־נפש צו זיין פאַר זייערע איבערצייגונגען. אין נאָמבערגס מישפּחה פון דער מוטערס און פאָטערס צד איז עס טאָקע פאַרקערפערט געווען סיי די מתנגדישע און סיי די חסידישע וועלט פון אַמשינאָוו. אָט די צוויי וועלטן האָבן זיך געראַנגלט אין דער נשמה פון דעם ה. ד. נאָמבערג און דאָס איז גקומען צום אויסדרוק אין זיינע קינסטלערישע ווערק און אין זיין פלאַמיקער פובליציסטיק. פון איין זייט איז דאָס געווען נאָמבערגס ראַציאָנאַליזם, די קלאָרע לאָ־גיק און זעלטענע פיקחות, און פון דער צווייטער זייט — דער טיפער, לירישער פעסימיזם און דער אינערלעכער ספקות־ערנאַנגל פון זיינע העלדן.

דאָס האָט אָבער נאָמבערגן נישט געשטערט מיט זעלטע־נעם ברען זיך אַריינצוואַרפן אין קאַמף פאַר וועלטלעכער יידישקייט און פאַר דער יידישער שפּראַך. ער האָט אָפּילו זיך פרובירט אין דער פאָליטיק און אַלס פירער פון דער פאָלקס־פאַרטיי במשך פון אַ קורצער צייט געווען אַ מיט־גליד פון פּוילישן סיים.

וועז אַלס אכצן־יאָריקער ישיבה־בחור איז ה. ד. נאָמ־בערג צום ערשטן מאָל אַרויס פון שיל־געסל אין אַמשינאָוו, איז ער אויסגעקיין וואַרשע מיט אַ פּעקל שירים אויף הע־בריִש. ערשט נאָך דער באַגעגעניש מיט י. ל. פרץ איז ער אריבער צו ייִדיש. אין פרצס הויז האָט נאָמבערג באַ־גענגט אברהם רייזענען און שלום אַש און צוזאַמען זענען

זיי אַריין אין דער יִידישער ליטעראַטור אַלס דער „אומצע־שיידבאַרער דרייליגג".

אימפּאַרנדערט איז ביז היינט צו טאָג פּאַרבליבן דאָס שיל־געפּל אין אַמשינאָוו, וווּ נאָמבערג איז געבוירן געוואָרן. עס שטייט נאָך דאָס גערוימיקע הויז מיט דער לאַנגער גע־שניצטער וועראַנדע — דאָס הויז פון ר' אַהרן אייזנבערג, אין וועלכן נאָמבערג האָט פּארבראַכט זיינע יונגט־יאָרן.

אויך די בנינים פון רביישן הויף זענען פּאַרבליבן אומ־באַרירט, אָבער דער הויף, וואָס איז אַמאָל פּאַר זיך אַליין געווען אַ לעבעדיק שטעטל מיט אַכסניהס און גאָרקיכן, און אַפילו שטאַלן פאַר פערד פאַר די צוגעפאָרענע חסידים, איז איצט פּוסט. עס שטייט נאָך דאָס געמויערטע בית־המדרש, אין וועלכן עס געפינט זיך איצט אַ שוסטער־קאָ־אָפּעראַטיוו. די בנינים מיט די הויכע פענצטער, אין וועלכע עס האָט געוווינט די פּארצווייגטע מישפּחה פון אַמשינאָ־וער רבין, זענען איצט פאַרנומען דורך פּיליישע אַרבע־טער, מייסטנס פרעמדע, וועלכע האָבן זיך דאָ באַזעצט אין די יאָרן פון דער נאַצישער אָקופּאַציע, וועלן די אַמשינאָווער יידן זענען אַרייגנגעבראַכן אין גיך געטאָ פון שכנות־דיקן ראַיאָן־מאָזאָוויעצק.

ביים סאַמע ראַנד פון שיל־געפּל געפינט זיך אַ נעבעדיק שפּייז־געוועלבל, אייגנ פון די געציילטע פּריוואָטע אונ־טערנעמונגען אין אַמשינאָוו, וואָס זענען אויפּגעקומען נאָך גאָמולקאָס אָקטאָבער־רעוואָלוציע. דער אייגנטימער פון געוועלבל יאָן רושטשינסקי, אַ מאַן אין די זעכציקער, בייַ וועלכן איך האָב געקויפט אַ פּונט עפּל, האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט גוט געקענט דעם לעצטן אַמשינאָווער רבין, ר' יוסף קאָליש, וועלכער איז נפטר געוואָרן קורץ פאַרן אויסברוך פון קריג.

איך האָב צוגעשטעלט האַלץ פאַרן רבין. שוין אין זומער פלעג איך אַנליגן אויפן הויף גאַנצע סאַנגעס האַלץ. איך האָב גוט געקענט דעם צדיק (ער האָט טאָקע געהייסן דעם אויסדרוק „צאַדיק"). ער איז געווען אַ קלוגער מאַן. אפילו אונדזער פריץ, גראַף קאַרסקי, האָט שטאַרק געהאַלטן פון אים און ער פלעגט פאַר אים ספּעציעל פאַרזיצן אַ מאָרגע וויין אויף מצות.

„מיר פאַליאַקן — האָט דער קרעמער פון אַמשינאָוו זיך מתנצל געווען פאַר מיר — האָבן היפש געזינדיקט לגבי אונ־דזערע יידעלעך... (ער האָט געמוזט דעם פּוילישן אויסדרוק „זשידקי") און דערפאַר האָט אונדז גאָט געשטראָפט מיט אַזאַ ביטערער דאַליע. מיר האָבן נאָך געהאַט טענות צו די יידן, זיי זענען אין אַלץ שולדיק. איצט ערשט האָט מען זיך אַרומגעזען, אַז ווען די יידן זענען דאָ געווען האָבן אויך מיר פאַליאַקן אַנדערש געלעבט. עס איז געווען בייַ וועמען צו פאַרדינען, עס האָט זיך גערודערט אין שטעטל. איצט אָבער זעט, וואָס פאַר אַ פּנים עס האָט אונדזער אַמשינאָוו. איך קען דאָ אָפּשטיין אין מיין געוועלבל אַ גאַנצן טאָג און נישט לייזן קיין פּופּציק זלאָטע (2 דאָלער לויטן אָפּיציעלן קורס און אין דער אמתן קוים אַ האַלבן דאָלער).

דער פּוילישער קרעמער האָט מיר דערציילט, אַז ביים סאָ־מע אויסברוך פון קריג האָט די אַלגעמיינע באַפעלקערונג פון אַמשינאָוו געציילט 6.000 נפשות. דערין זענען געווען קנאַפּע 5.000 יידן. איצט זענען פאַראַן אין שטעטל אַרום 3.000 פאַליאַקן, וועלכע אַרבעטן מייסטנס אין די אַרומיקע פאַבריקן, אָדער פאַרן אויף אַרבעט קיין וואַרשע.

די זעלבע פּוסטקייט ווי אין דעם פּריוואַטן קרעמל האָט אויך געהערשט אין די דערבייאיקע קאָאָפּעראַטיוון גע־וועלבער. דאָקעגן אָבער איז געווען פול געפּאָקט די רעגט־גען־לאָבאָראַטאָריע, וואָס איז אין אַמשינאָו אייגנגעאָרדנט געוואָרן אין דער אַמאָליקער גרויסער שניט־קראָם פון אַן אַמשינאָווער גביר.

דאָס איז דער איינציקער אויפּטו אין אונדזער שטעטל — האָט מיר געזאָגט דער פּוילישער קרעמער, וועלכער האָט צוגעמאַכט דאָס געוועלבל און מיך באַגלייט אויף מיין שפּא־ציר איבער אַמשינאָוו. הערנדיק אַז איך בין פון אַמעריקע, האָט ער מיך געפרעגט, צי איך האָב נישט אַ מאָל געטראָפן די קינדער פון אַמשינאָווער רבין, וועלכע האָבן זיך געראַ־טעוועט קיין אַמעריקע. ער האָט וועגן דעם געהערט פון אַן אַמשינאָווער יִיד, וועלכער וווינט איצט אין לאָדזש.

די באַמערקונג פון דעם פאַליאַק וועגן די קינדער פון אַמשינאָווער רבין איז מיר אָבער פאַרבליבן אין זיכרון און מיך טאָקע געשטויסן אויפצוזוכן דעם יורש פון אַמשינאָווער הויף, ר' יצחק קאָליש, וועלכער האָט זיך דערשלאָגן קיין וויליאַמסבורג, ענלעך ווי די יורשים פון אַנדערע גרויסע רבנישע דינאַסטיעס אין מיזרח־איירָפּע. וען איך האָב דעם יונגן רבין געזאָגט, אַז איך ברענג אים אַ גרוס פון אַמשינאָוו, האָבן זיך אים ממש געשטעלט טרערן אין די אויגן. איך האָב אים געוני עמוזט דערציילן ווי דאָס שטעטל זעט אויס און וואָס פאַר אַ בנינים עס זענען פאַרבליבן אין אַמשינא־וער שול־געפּל און הין הויף, וואָס איז געבויט געוואָרן דורך זיין עלטער־זיידן און שפּעטער צוגעבויט דורך זיין זיידן און פאָטער.

ביים אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מילחמה האָט דער יונגער רבי זיך געפּונגן אין אָטוואָצק, פון וואַנען ער איז אַנטלאָפן קיין לובלין, פון דאָרט קיין קאָוועל און ווילנע, שפּעטער איז ער פאַרוואַנדלט געוואָרן קיין שאַנכיי און ביים סוף פון קריג איז ער אַריבערגעקומען קיין ניו־יאָרק.

דער איצטיקער אַמשינאָווער רבי אין וויליאַמסבורג איז דער איינציקער, וואָס האָט זיך געראַטעוועט פון די קרוב אכציק מיטגלידער פון זיין מישפּחה. זיינע צען שוועסטער און צוויי ברידער מיט זייערע מישפּחות זענען אַלע אומגע־קומען אין וואַרשעווער געטאָ.

יאָסעלע יאַקובאָוויטש

סוף פסוק...

(געווידמעט דער זשיראַרדאָווער שול, וואָס מען האָט איינגעלייגט אין מיין אָנוועזנהייט, אין נאָוועמבער 1960)

איך בין געווען איינער פון די לעצטע זשיראַרדאָווער ייִדן, וועלכע האָבן באַזוכט אונדזער שטאָט און מיט די אייגענע אויגן געזען ווי מען לייגט איין די שול. דאָס איז געווען דער לעצטער סימבאָלישער און פאַקטישער אַקט פון ליקווידירן דעם זכר פון אונדזער קהילה.

פאַקטיש עקסיסטירט שוין דאָך נישט די ייִדישע קהילה אין זשיראַרדאָוו באַלד 20 יאָר, זינט דעם גירוש פון זשיראַרדאָוו אין וואַרשעווער געטאָ אַריין, פון וואַנען דער רוב איז נאָך דעם אַוועקגעפירט געוואָרן אין דער טויט־פאַבריק טרעבלינקע און דאָס רעשט איז אומגעקומען סיי אין געטאָ, סיי אין אַנדערע ערטער. עס זענען אָבער נאָך אַלץ געבליבן אין שטאָט די סימבאָלישע צייכנס פון דער קהילה — די שול און דער בית־עולם, געבליבן ווי אַ זכר לחורבן. איצט בעת מיין באַזוך אין פוילן אין חודש נאָוועמבער 1960, זענען אויך די דאָזיקע צוויי סימבאָלן חרוב געוואָרן.

דאָס פעלד פון בית־הקברות עקסיסטירט נאָך; מען זעט נאָך אויך אַ רעשטל, אַ קליינעם טייל פון מצבות, אָבער עס איז שוין נישטאָ דער צוים, דער פלויט איז צענומען געוואָרן. די ציגן פאַשען זיך פראַנק און פריי אויף דעם פעלד. עס איז נאָר אַ פראַגע פון צייט ווי לאַנג די פאַראיינצלטע מצבות וועלן זיך נאָך האַלטן.

די שול: — מיט וויפל קינדערישע זיכרונות איז זי פאַר יעדן, און פאַר מיר בתוכם, פאַרבונדן. דאָ האָב איך אָנגעהויבן לערנען דעם אלף־בית. איך האָב געהאַט צוויי שכנים מלמדים. איינער אַלטער שאַכער (ערטעל), וואָס איז נאָך דעם געוואָרן דער לעצטער שומר פון בית־הקברות און דער צווייטער איטשע־מאיר ראַדזינער. נאָך איידער איך בין אַלט געוואָרן פינף יאָר האָבן זיי מיך מיטגענומען אין דער תלמוד־תורה, וואָס איז געווען אויפן שולהויף. דאָ האָט מען מיך אַריינגעפירט אין דעם סוד פון די קליינע אותיות.

די אַלע זיכרונות האָבן זיך אָפּגעפרישט אין יענעם מאָמענט ווען איך בין אין אַ טריבן נאָכמיטיק, אין נאָוועמבער 1960, צוגעקומען צו דער שול. צוקומענדיק אויף דער שול־גאַס האָט מיך נאָך אַ מאָל געגעבן אַ צופּ ביים האַרצן. איך האָב פאַרקלענערט די טריט און אָנגעהויבן זיך דערנענטערן פּאַמעלעכער. דער טויער איז נאָך געשטאַנען אַ גאַנצער, מען האָט נאָך געקענט דייטלעך איבערלייענען דעם אויסגעקריצטן פסוק איבערן טויער: „שויתי אדני לנגדי תמיד". די פאָדערשטע מיזרח־וואַנט איז אָבער שוין געווען פול מיט לעכער.

איך בין אַריין אויפן שול־הויף און דאָרטן האָט זיך פאַר מיר אַנטפּלעקט דער גאַנצער חורבן. די מערב־וואַנט און אויך די צפון־ און דרום־וואַנט זענען שוין געווען האַלב איינגעפאַלענע.

צוויי פוילישע אַרבעטער האָבן געאַרבעט ביים פונאַנדערנעמען די ווענט; איך האָב געפּרוווט פאָטאָגראַפירן די סצענע. אָבער איין אַרבעטער האָט זיך אָפּגערופן צום צווייטן: — „יאַנעק, רוק זיך אָפּ, עס איז דיר נישט כדאי צו דערשיינען אין די אויסלענדישע צייטונגען". פילנדיק די נישט אָנגענעמע לאַגע האָט ער צו מיר געזאָגט: — „איך פאַרשטיי נישט פאַר וואָס מען צעלייגט די שול, מען האָט בעסער געדאַרפט איינאָרדענען אַ מוזעום".

ליידער זענען די פאָטאָס נישט געלונגען, עס איז געווען צו טונקל אין שול און אויך אין דרויסן.

אויף די אינערלעכע ווענט און אויפן סופיט, וואָס האָט זיך נאָך דאַן געהאַלטן, זענען נאָך געווען טיילן פון די שיינע מאָלערייען פון אונדזער שול פון די דרייסיקער יאָרן. עס זענען נאָך געבליבן טיילן פון די פסוקים און תפילות, וואָס זענען געווען קינסטלעריש אויסגעמאָלט אויף די ווענט — אָט איז אַ פראַגמענט פון „מה טובו אוהליך יעקב" (ווי גוט זענען דיינע געצעלטן יעקב...); אָט איז אַ „שיר המעלות".

ווי אַ געפּלעפטער האָב איך זיך געדרייט אויף די חורבות

פון דער שול... געטראַכט דערביי, וואָס איז דאָס פאַר אַ „זכות" צו זיין דער לעצטער יִיד, וועלכער זעט נאָך די שפּורן פון דעם דאָזיקן צעשטערן מיקדש מעט...

יצחק ליפשיץ האָט מיר דערציילט, אַז דער שטאָטראַט האָט שוין לאַנג געוואָלט אין דער שול איינאָרדענען אַ מאַ־גאַזין. ער האָט זיך אָבער כסדר קעגנגעשטעלט און זיי געזאָגט: „אָדער איר מאַכט אַ מוזעום, אָדער זאָל עס איינ־פאַלן פון זיך אַליין". און אַזוי איז טאַקע פאַקטיש געשען — די שול האָט אָנגעהויבן איינפאַלן פון זיך אַליין. דאַן האָט מען באַשלאָסן איינלייגן איר, כדי אויסצומיידן אַ סכנה.

קיין פּוילן בין איך געפאָרן כדי צו באַזוכן קרובים, וועלכע וווינען אין לאָדזש. פאַרשטייט זיך, אַז ווי קען מען עס זיין אין פּוילן און נישט זען מיין היימשטאָט זשיראַרדאָוו? איך האָב געוווּסט, אַז אין זשיראַרדאָוו וווינט יצחק ליפשיץ מיט זיין פרוי (נישט קיין זשיראַרדאָוועריין); אַז עס וווינט דאָרטן צירל קויפמאַן מיט איר פּוילישן מאַן לאָסיצאַ, וועל־כער האָט געראַטעוועט איר, צירלען, ווי אויך פריידל טוסק, וועלכע געפינט זיך אין מדינת ישראל. איך האָב צוויסן געגעבן, טעלעפאָניש, יצחקן, אַז איך קום צופאָרן. ער האָט מיך, פאַרשטייט זיך, גאָר האַרציק איינגעלאַדן.

קומענדיק מיטן צוג קיין זשיראַרדאָוו האָב איך גלייך שוין דערפילט די פרעמדקייט, געזען, אַז דאָס היימישע שטעטל איז נישט מיינס. דער פּעראָן איז געענדערט, אָבער דער וואָקזאַל איז דער זעלבער; אָבער נישטאָ קיין איין באַקאַנט פּנים. קיינער לייגט אויף מיר נישט קיין אַכט; קיינער וואַרט מיך נישט אָפּ; קיינעם פאַלט נישט איין, אַז דאָס קום איך, אַן אָפּשטאַמיקער פון דאַנען צו מיין היימ־שטעטל; קיינעם אינטערעסירט דאָס נישט.

איך בין אַריין אין שטאָט און נעם זיך גיין פאָרויס. אַנט־קעגן וואָקזאַל איז פריִער געווען דער רעסטאָראַן פון וויינ־

דאָס לעצטע בילד פון זשיראַרדאָווער שול, איידער מען האָט זי אין נאָוועמבער 1960 איינגעלייגט.

טרויבן, איך גיי דאָרטן צו. דער רעסטאָראַן איז דער זעלבער, אַפילו פאַרגרעסערט אַ ביסל דורך עפענען אַ וואַנט צום צווייטן, שכנותדיקן געשעפט. די וויינטרויבס זענען אָבער נישטאָ, מען זעט קיינעם נישט פון זיי...

איך פאַרדריי מיך באַלד אויף רעכטס, אין דער סיענקיע־וויטשא גאַס. דאָרט האָבן געוווינט מיין שוועסטער און שוואָגער דבורה און לייבל פונטאָוויטש מיט זייער טעכטערל. איך בין צו ביז צום הויז נומער 11. דאָס הויז האָט געהערט צו מענדל לעווקאָוויטש. דאָס בלעטל אויפן הויז הענגט נאָך דאָס זעלביקע ווי אַמאָל מיט 20 יאָר צוריק. עס שטייט אויף דעם אָנגעשריבן: „אייגנטימער פון הויז מ. לעווקאָוויטש". ליידער איז עס נאָר אַ שיריים, אַן איבערבלייב וואָס דער־מאָנט דעם חורבן. יאָ, דאָס הויז שטייט, אָבער נישטאָ דער אייגנטימער מענדל, נישטאָ אויך זיינע שכנים: מיין שוועס־טער און שוואָגער; מאַרגוליס; אַ זון פון אַברהם זיסקינד מיט זייערע מישפּחות...

איך האָב נישט געהאַט קיין כוח אַריינצוגיין אין דער וווינונג און רעדן מיט די נייע לאָקאַטאָרן, ווייל וואָס פאַר אַ זין האָט עס נאָך? איך בין אַוועק ווייטער.

איך בין צוריק אויף דער גאַס פּשעיאַזד, דאָס איז די גאַס וואָס פירט פון וואָקזאַל צו דער ערשטער מאַי־גאַס. היינט הייסט די גאַס „אָבראָנצווו סטאַלינגראַדאַ" (די פאַרטיידיקער פון סטאַלינגראַד). איך גיי אין שטאָט אַריין. די גאַס די זעל־בע; די הייזער די זעלבע.

איך בין צוגעקומען צו דער ערשטער מאַי־גאַס און קוק אַריין אין טופמאַנס געשעפט. נישטאָ קיין פּנים פון די טופ־מאַנס. זיי זענען נישטאָ. איך בין צוגעקומען צו קאָזיעניצקיס הויז. פון פאָרנט איז דאָס הילצערנע הויז און אינעווייניק אַ גרויסע געמויערטע געביידע. אין דער געביידע האָט געוווינט מיין צווייטע שוועסטער, פּערעלע מיט איר מאַן מאָטל פונ־טאָוויטש און זייער טעכטערל. דאָ האָט אויך געוווינט דער לעצטער רב פון זשיראַרדאָוו, הרב ר' יעקב־דוד קאַליש, דעם אַמשינאָווער רבינס זון און לעצטער אַמשינאָווער רבי. דאָ האָבן געוווינט נאָך אַ סך ייִדן... איצט האָב איך זיי קיי־נעם נישט געזען.

איך בין צוגעקומען צום דורכגאַנג־הויף פון יוסף קויפ־מאַן. דאָס הויז שטייט נאָך. דאָס ערשטע לאָך האָב איך גע־זען ביים הויז פון שמחהלע ראָזענהאָלץ. מען האָט דאָס היל־צערנע הויז איינגעלייגט. עס שטייט נאָר די ניי־געמויערטע בעקעריי.

ביים הויז פון איטשע־לייזער ניסנבערג האָב איך זיך אָפּגעשטעלט. דאָ איז געווען דער ראַזיר־אַנשטאַלט פון ראובן סאָבאָל. אויך איצט איז דאָ אַ ראַזורע מיט אַן ענלעכן שילד, אָבער די באַלעבאַטים זענען שוין אַנדערע... אויפן הויז הענגט נאָך דאָס בלעטל: „ערשטער מאַי־גאַס נומער 19, אייגנטימער פון הויז י. ל. ניסנבערג".

בכלל האָב איך אויף די הייזער געזען צענדליקער אַזעלכע בלעטלעך פון די אייגנטימערס. ווייזט אויס אַז די דייטשן, ימח שמם, האָבן נישט געזאָרגט וועגן די דאָזיקע קלייניקייטן און זיי איבערגעלאָזט, זיי זענען איצט געוואָרן אַ זכר לחורבן. איך בין צוגעקומען צו מיין געבורט־הויז, דאָס הויז פון דער „קוזשעניע". עס איז מער נישטאָ. מען האָט עס איינגעלייגט. ווי אַ זכר איז געבליבן די שוועל פון אונדזער געוועלב. עס זענען געבליבן די געמויערטע אָפיצינעס און דאָס צימער, ווו איך בין געבוירן געוואָרן. אויך דאָ בין איך שוין מער נישט אַריין, ווייל נאָך וואָס?

אַזוי האָב איך זיך אַרומגעבלאָנקעט גאַס נאָך גאַס. גע־גאַנגען, געקוקט, געזען ווי מענטשן אַרבעטן; מען האָט אַס־פאַלטירט די טאַרגאָווע גאַס מיט קאָסטקעס, פּונקט ווי מיט 25 יאָר צוריק. קיינער איז מיך נישט געקומען פרעגן: — ייִד וואָס טוסטו דאָ? גלייכגילטיק זענען מענטשן פאַרבייגע־גאַנגען.

איך בין אַרויף צו צירל קויפמאַן, ווייל יצחק ליפשיץ איז נאָך געווען ביי דער אַרבעט און איך האָב געוואָלט טרעפן אַ מענטשן וועלכער קען מיך און וועמען איך קען אויך. זי האָט זיך שוין געריכט אויף מיר, ווייל ליפשיץ האָט איר שוין איבערגעגעבן וועגן מיין קומען.

עס איז מיר שווער צו באַשרייבן די האַרציקייט און פריינד־לעכקייט פון איר אויפנאַמע. גערעדט האָט מען וועגן אַלץ און וועגן אַלעמען.

דער מיטאָג איז געווען צוגעגרייט היימיש און ייִדישלעך. פיש לעבעדיקע און געפילטע, קרעפּלעך מיט יויך און אַ געבראָטענע גאַנדז. אַלע מאכלים האָבן געשמעקט מיט דעם טעם פון אַמאָליקן ייִדישן זשיראַרדאָוו.

פאַרשטייט זיך אַז יעדער שמועס איז דער געזעלשאפט מוז דערמאָנען די פאַרגאַנגענע פינצטערע צייטן. רעדנדיק מיט איר מאַן און זיין מוטער האָבן זיי דערציילט פּרקים פון יענער צייט, ווי אַזוי צירל איז אַרויס פון וואַרשעווער געטאָ און זיך אויסבאַהאַלטן ביי זיי אין מיענדזיבאָרווו און נאָך דעם איז אַהין אויך געקומען פריידל טוסק. ראַטעווענדיק אין יענער צייט צוויי ייִדישע נפשות, איינשטעלנדיק דאָס אייגע־נע לעבן און דאָס לעבן פון זיין גאַנצע מישפּחה, האָט די פאַ־מיליע דעם זכות פאַררעכנט צו ווערן צווישן די חסידי אומות העולם.

פאַרנאַכט זענען מיר אַרויף צו יצחק ליפשיצן. יצחק ליפ־שיץ וווינט אין זיין אייגן הויז וואָס ער האָט אויפגעבויט האַרט פאַר דער מילחמה. ער אַרבעט ווי אַ באַאַמטער אויף אַ מלוכה־פּאָסטן און איז דער ייִדישער אַדרעס פון זשיראַר־דאָוו. ער איז די „ייִדישע קהילה" אין זשיראַרדאָוו. דאַרף אַ ייִד אַ פּאַפּיר פון זשיראַרדאָוו, שרייבט ער צו יצחק ליפ־שיצן און יצחק דערליידיקט דאָס און שיקט אים אָפּ. פאַר־פאָרט אַ זשיראַרדאָווער ייִד, וועלכער וווינט נאָך אין פּוילן, קיין זשיראַרדאָוו, נעכטיקט ער ביי יצחקן. געפינט זיך נאָך אָפּ אַ ייִדיש קינד וואָס שטאַמט פון זשיראַרדאָוו ערגעץ ווו

אין דער וועלט, איז יצחק דער אַדרעס. און ווי טרויעריק עס איז אָבער דער פאַקט, וואָס קיין שום פּוילישע פריינד האָט יצחק נישט. מען לעבט אָפּגעשלאָסן און אָפּגעזונדערט, נישט באַפריינדעט מיט קיינעם, נאָר מיט צירלען און איר פּוילישן מאַן.

פאַרשטייט זיך, אַז ביי יצחקן האָט מען נאָך אַ מאָל געמאַכט אַן אויפנאַמע, ווו עס איז אויך געווען די מישפּחה לאָסיצאַ, איך האָב אין טרויעריקן וויץ באַטאָנט, אַז דאָ געפינט זיך צוזאַמען דאָס גאַנצע „זשיראַרדאָווער ייִדנטום", אַז איצט זענען זיי אַלע קאָנצענטרירט אין דאָזיקן הויז. צוזאַמען זענען מיר געווען פינף מאַן — יצחק מיט זיין פרוי; לאסיצאַ, דער פּאָליאַק, מיט זיין פרוי צירלען און איך...

אין יאָר 1958 אויפן פאַרוואָרלאָזטן זשיראַרדאָווער בית־עולם. רעכטס: צירל קויפמאַן, היינט די איינציק־געראַטעוועטע זשיראַרדאָווערין ביים קבר פון איר פאָטער יצחק־הערש לינקס רחל בירנבוים, אַ גאַסט פון אַמעריקע.

מיט פרייד האָב איך געהערט דערציילן ווי שטאַרק אויך צירל איז צוגעבונדן צו ייִדישקייט. דערציילט זי דעם פאַקט, אַז זי, די איינציקע אָרטיקע ייִדישקע פון שטאָט, צוזאַמען מיט יצחקן און זיין פרוי, זענען געפאָרן קיין וואַרשע אין שול אַריין אויף ראש־השנה און יום־כיפּור, געדאַוונט דאָרטן און געפאַסט.

איך בין זייער ווייט פון פרומקייט און דאָך האָט עס מיך טיף גערירט, ווייל ביי די דאָזיקע מענטשן, אָפּגעריסן פון דער ייִדישער וועלט, איז דער איינציקער אָנהאַלט און בונד צום ייִדנטום די דאָזיקע ימים־נוראימדיקע צערעמאָניעס. קיין אַנדערע מעגלעכקייטן אין זייערע באַדינגונגען האָבן זיי נישט אויסצודריקן זייער שייכות צו ייִדן.

מיר האָבן דעם אָוונט פאַרבראַכט צוזאַמען מיט זיכרונות פון אַמאָל. איך האָב זיי דערביי דערציילט וועגן דעם לעבן אין ישראל. וועגן פריינד און באַקאַנטע פון זשיראַרדאָוו. ספּעציעל האָט זיך לאסיצא פאַראינטערעסירט מיט די פּראָבלעמען פון די ייִדן אין ישראל. שווער פאַר אַ פּאָליאַק צו באַגרייפן ווי אַזוי ייִדן זענען געוואָרן לאַנדווירטשאַפט־ און אינדוסטריע־אַרבעטער.

אויף צו מאָרגנס בין איך אַוועק צום פעלד, ווו עס איז אַמאָל געווען דער ייִדישער בית־הקברות, ווי עס פירט זיך ביי ייִדן — מען גייט אויף קבר־אבות. איך האָב שוין פריִער דערמאָנט וועגן אויסזען פון בית־הקברות. אויפן וועג בין איך פאַרביי די פאָלקס־שולע אויפן נאָמען פון עליזאַ אָזשעשקאָוואַ, אין וועלכער עס האָבן פאַר דער מילחמה געלערנט די ייִדישע קינדער. דער נאָמען איז געבליבן, די ייִדישע תלמידים זענען נישטאָ...

פון בית־הקברות האָב איך דורכגעשלאָגן דעם וועג איבער די פעלדער צו די גאַסן וועלכע פירן קיין מיענדזיבאָרוו. דאָרט, האָב איך זיך דערוווּסט, וווינט אויך אַ פרוי פון ייִדישן אָפּשטאַם. דאָס איז נעמי גרינבערג, דער ווענגראָווערינס אַ טאָכטער. איך האָב איר טאַקע דאָרטן געטראָפן מיט איר קריסטלעכן מאַן. זיי בויען זיך אויס אַ כאַטקע, אַ צוויי־מישפּחהדיקע, פאַר זיך מיט זייער אַ פאַרהייראַטער טאָכטער. געלט דערויף האָט זי באַקומען פון איר ברודער וועלוול („וולאַדעק") גרינבערג פון מאָנטרעאַל, קאַנאַדע.

רעדנדיק מיט איר איז די פרוי אויסגעבראָכן אין אַ געוויין, דערמאָנענדיק זיך די פאַרגאַנגענהייט. זי האָט זיך מודה געווען, אַז דער גליק פון לעבן איז פון איר ווייט אַוועק. די קינדער זענען שוין דערוואַקסענע און הגם זיי ווייסן, אַז זיי שטאַמען פון ייִדן, האָבן זיי מיטן ייִדנטום מער קיין שייכות נישט. מיט זיי ווערט פאַרענדיקט דער ייִדישער שטאַם פון דער מישפּחה. די אַרומיקע סביבה איז אַ דורכויס קריסטלעכע און קיין פאַרבינדונג מיט ייִדן איז נישטאָ. אויך זי איז געווען צופרידן צו הערן נייעס פון ישראל און פון ייִדן בכלל.

שפּעטער נאָך האָב איך נאָך אַ מאָל געזען די שול און געזען איר סוף. איך האָב זיך נאָך געבלאָנקעט אין די גאַסן אַרום דעם פּוילישן קאָשציאָל, הינטערן וואַלד, אין מילענבאַכס גאַרבעריי און צוריק אַרויף צו יצחק ליפשיצן.

די דעראינערונגען ביי דער שול האָבן מיך צערודערט און נאָך אין דעם זעלבן אָוונט האָב איך זיך געזעגנט מיט מיינע היימישע ייִדישע פריינד, מיט דער מישפּחה לאָסיצא און זיי אַלע האָבן מיך אָפּגעפירט צום צוג, וואָס איז געפאָרן קיין לאָדזש.

פאָרנדיק אין באַן האָב איך נאָך אַ מאָל געטראַכט וועגן די

פֿאַר יִידן אין זשיראַרדאָוו. וואָס פֿאַר אַ כּוח האָבן דיי וואָס זיי זיצן נאָך דאָרטן, איך האָב געפילט, אַז ביי מיר איז דאָס קאַפּיטל זשיראַרדאָוו פֿאַרענדיקט. איך האָב אויך געפילט אין די וועלטער פון די שרידים, וועלכע לעבן נאָך דאָרטן, אַז אויך פֿאַר זיי איז דאָס ערב דעם סוף.

פֿאַר מיין פֿאַרלאָזן פּויליז האָב איך זיך נאָך איין מאָל געטראָפֿן מיט יצחק ליפשיצן אין וואַרשע. ביים געזעגענען זיך מיט אים האָב איך געזאָגט:

— יצחק! וואַרף דאָס אַלץ אַוועק און קום צו פֿאַרן קיין ישראל. וועסט נאָך געפינען פֿאַר זיך פּרנסה בכבוד און לעבן שענער ווי דאָ. כ׳מוז באַצייכענען אַז מאַטעריעל האָט זיי גאָר נישט געפעלט.

יצחק, ווי שטענדיק נישט קיין סענטימענטאַלער, האָט מיר געענטפערט מיט אַ בריייזן און טרוקענעם געלעכטער:

— מיר וועלן זען, אפשר, דערווייל פֿאָר איך קיין פּראַנקרייך אויף אַ לוסטרייזע כדי צו באַזוכן יאָסלען, דעם ינגסטן ברודער. אָבער אין דיווינקעלעך פון זיינע איגן האָב איך באַמערקט אַ פּייכטקייט און אַ מאָדנעם גלאַנץ. דער געדאַנק האָט אים ווייזט אויס געריכט.

דער גורל האָט אָבער געוואָלט אַנדערש. די וויטערדיקע געשעענישן האָבן אַלץ אַזוי אָנגענומען די טרויעריקע ידיעה אַז יצחק ליפשיץ איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק. ער איז אַלט געווען אַ 55־56 יאָר. איך בין געווען דער לעצטער יִיד פון זשיראַרדאָוו, אַ געקומענער פון אויסלאַנד, וואָס האָב אים נאָך געזען ביים לעבן.

אונדזער פרײַנד און לאַנדסמאַן, לייבל טיגער, איז צוזאַמען מיט יצחקס ברודער יאָסל, געפלויגן פון פֿאַריז קיין פּויליז צו דער לוויה. טיגער האָט אים מספיד געווען. די קבורה איז פֿאַרגעקומען אויפן ענגשער יִידישן בית־עולם אין וואַרשע.

יצחק ליפשיץ איז געווען דער לעצטער יִיד, וועלכער האָט געלעבט אין זשיראַרדאָוו. מיט זיין טויט האָט ער ענדגילטיק אָפּגעשלאָסן דעם פֿרק „יִידן אין זשיראַרדאָוו".

אַני הגבר — איז איף מיר אויסגעפאַלן דער ביטערער גורל צו זען אונדזער היימשטעטל דער לעצטער, ווי אַן עדות פון אָפּמעקן אירע לעצטע רעשטלעך — די שול, דעם בית־הקברות און רעדן מיט דעם לעצטן יִידן, ערב זיין פֿלוצימדיקן טויט.

איך בין געווען ביים סוף־פּסוק פון דער געשיכטע פון דער קהילה.

זאָל דער דאָזיקע בלאַט נישט פּעלן אין אונדזער מיט פֿיין און בלוט אויסגעוויקטער געשיכטע, וואָס מיר דערציילן אין אונדזר פּנקס. זאָל דער דאָזיקער סוף־פּסוק זיך געפּינען אין אונדזער סימבאָליישער מצבה פֿאַר דער ליבער היימשטאָט און אירע זיידעס און באָבעס, פעטערס און מומעס, פרומע יִידן און פרייע יִידן — פֿאַרן גאַנצן יִידישן כלל.

די אומגעקומענע משפּחה קאַץ פון זשיראַרדאָוו. — משה, חנה־פֿייגע, פּעסע־לאה, שלומה־בער, שׂרה־אסתר, יצחק, בײַלע, רויזשע און נעכע. (די לעצטע דערשאָסן אין זשיראַרדאָוו).

געשטאַרבן דער לעצטער יִיד

באַריכט פון ל. טיגער פון פאַריז וועגן פֿלוצעמדיקן טויט פון יצחק ליפשיץ
אין זשיראַרדאָוו און זיין לוויה אין וואַרשע

מאַנטיק, דעם 12טן יאַנואַר 1961, האָבן מיר אין פאַריז, שפּעט אין אָוונט, באַקומען די טעלעגראַפישע שרעקלעכע ידיעה, אַז נאָר־וואָס איז אין זשיראַרדאָוועך שפּיטאָל פֿלוצלינג געשטאָרבן, אין עלטער פון 55 יאָר יצחק ליפשיץ.

די מישפּחה ליפשיץ איז געווען זייער באַקאַנט אין זשיראַרדאָוו. זיין פאָטער, משה־דוויד, א פֿאַרמעגלעכער מענטש און אַן אַלעקסאַנדער חסיד, האָט געווויינט אין א הויז «פּאָד גוויאַזדעם».*) אויך משה־דוִויד איז געשטאָרבן פֿלוצלינג אין א פּרייטיק־צונאַכט מיט 40 יאָר צוריק, אין יאָר 1921. דאָן האָט עס

יצחק ליפשיץ

אַרויסגערופֿן א טרויער אין שטעטל. ער האָט איבערגעלאָזט א יונגע אלמנה מיט 6 זין און 1 טאָכטער.

דאָן האָט יצחק, דער צווייטער זון, נישט געקוקט אויף זיין גאָר יונגן עלטער, איבערגענומען די פירונג פון זייער אייזנוואַרג־געשפט. ער האָט טאַקע אַרויסגעוויזן גאָר גרויסע סוחרישע פעיִקייטן. ער איז געווען א מענטש מיט אויסערגעווענלעכןווילן און דינאַמישקייט. ער וועט פאַקטיש דער פירער פון דער מישפּחה.

וועגן עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מילחמה איז יצחק, וויִ א גרויסע טייל יונגע, אַנטלאָפן קיין מיזרח אין דערגרייכט אין ראַטנפאַרבאַנד. מיטן אַנטשטיין פון דער נייער פּוילישער קאַשציושקא־ארמיי אין רוסלאַנד, מאַביליזירט זיך יצחק אין איר. ער צייכנט זיך אויס אין א רייִ שלאַכטן און נעמט אַנטייל אין דעם גרויסן ניצחון איבער די היטלעריסטישע באַנדעס טאַקע אויף דער דייטשישער ערד.

וועגן די מילחמה האָט זיך געענדיקט, באַזעצט זיך יצחק צוריק אין זשיראַרדאָוו. דאָ טרעפט ער דעם חורבן פון אונדזער שטעטל, ווי עס וועלט באַשריבן אין אונדזער יזכור־פּנקס.

פון זיין מישפּחה זענען אומגעקומען: זיין מוטער דבורה, זיין שוועסטער חנטשע מיטן מאַן און צוויי קליינע קינדער. איר מאַן איז אויך א זשיראַרדאָווער, דער זון פון מענדל לענגער, וועלכער איז נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה דערמאַרדעט געוואָרן פון באַנדיטן אויפן וועג קיין אַמשינאָוו. דער זון זייערער איז געווען פון די ערשטע ספּאָרטלער אויפן געביט פון ציקליזם. עס קומען אויך אום די ברידער הערשל און שמחה. וועגן לעצטן זענען פאַראַן נישט באַשטעטיקטע ידיעות, אַז ער איז געפאַלן אין שלאַכט אין ביאַליסטאָק, ביים איבערפאַל פון די נאַצישע אויף דער שטאָט. זיין פרוי, חיהלע, די טאָכטער פון שלמה־דוויד בראָנשטיין, דער ווייניגענדלער, קומט אום אויף א שרעקלעכן אופן צוזאַמען מיט איר יונג קינד, אין וואַרשעווער געטאָ — זיי שטאַרבן אויף דער גאַס פון הונגער.

עס זענען געבליבן לעבן צוויי ברידער — איינער אריה, וועלכער איז אַוועק אין ישראל פאַר דער מילחמה און דער יינגסטער יאָסל, וועלכער קומט האָרט פאַר דער מילחמה צו שטודירן אין פראַנקרייך, וווּ ער ראַטעוועט זיך.

דאָס איז דער סך־הכל פון דער דאָזיקער צעצוויגטער מישפּחה.

***

ווי נאָר יצחק האָט זיך באַזעצט, נאָכן חורבן־היטלער, אין זשיראַרדאָוו, וועלט גלייך זיין הויז פאַרוואַנדלט אין א פריוויליקער אכסניא. מען קען דרייסט זאָגן, אז עס איז נישטא קיין איין זשיראַרדאָווער יִיד, וועלכער איז געבליבן לעבן, ווי אויך געראַטעוועטע פון דער אומגעגנט, וועלכע זענען נישט געווען בייִ יצחקן, פון אים אויפגענומען געוואָרן און געגעבן דעם ערשטן ברוך־הבא אין חורבן שטעטל.

*) באַשריבן פריער אין אונדזער פּנקס, זי 160—163.

צוזאַמען מיט מרדכי באומערדערן (היינט אין די פאַר־אייניקטע שטאַטן) און אַנדערע, נעמט ער אַ גאָר אַקטיוון אָנטייל ביים אָרגאַניזירן אַ ריי הילף־אַרבעטן לטובת די לעבן־געבליבענע, וועלכע נויטיקן זיך אין מאַטעריעלער און פריִער פון אַלץ אין מאָראַלישער הילף. זיין אַדרעס, ערשטע־מאַי־גאַס נומער 19, ווערט גלייך באַקאַנט איבער אַלע ייִדישע ישובים, ווו צענדליקער זשיראַרדאָווער ייִדן האָבן געוווינט צעוואָרפן אין פאַרשידענע ערטער איבער פּוילן.

אָן אַ שיִער פאָרמאַליטעטן אין דער פאָרעם פון פאַר־שידנאַרטיקע אָפיציעלע פּאַפּירן, דאָקומענטן, געבורטס־מעטריקעס און אַנדערע, אין וועלכע עס נייטיקן זיך דאַן

יצחק ליפשיץ ביי דער מצבה פון זיין פאָטער משה־דוד ליפשיץ, פון די געציילטע גאַנצע מצבות אויפן זשיראַרדאָווער בית־עולם.

די געראַטעוועטע, באַזאָרגט ער מיט אַן ערנסטער פּינקט־לעכקייט. ער טוט עס פאַר אַלעמען אָן אונטערשיד.

אין יאָר 1948, ווען די זשיראַרדאָווער דעלעגאַטן פון אויסלאַנד (ל. פעלד פאַראייניקטע שטאַטן און ל. טיגער — פאַריז) זענען געקומען צו דער אַנטהילונג פון דעם געטאָ־מאָנומענט אין וואַרשע און דערביי באַזוכט זשיראַרדאָוו, קומט פאַר אין זיין הויז דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון די איינצלנע געראַטעוועטע. ער גרייט אויך צו אַלע צוזאַ־מענטרעפן אין נידערשלעזיע, ווו די דעלעגאַציע האַלט אָפּ אַ ריי באַראַטונגען מיט די שארית־הפּליטהניקעס, ווו ער נעמט אויך אָנטייל.

זייער אַ סך האָבן נישט געקענט פאַרשטיין ווי אַזוי קען יצחק לעבן, איינער אַליין, אין דער דאָזיקער שטאָט, ווו אַלץ וואָס איז געווען ייִדיש, פון זיין מישפּחה, זיינע נאָענטע, זענען אָפּגעמעקט, ברוטאַל פאַרניכטעט געוואָרן. אפשר האָט אים געגעבן אַ מאָראַלישע סאַטיספאַקציע דער פאַקט, וואָס ער איז געווען דער פאַרבינדער פון די זשיראַרדאָווער פון גאָר דער וועלט. מען פלעגט צו אים שרייבן; ער פלעגט רעאַליזירן ענינים; צונויפשרייבן זיך און אָפט מאָל צו־נויפבינדן טיילן פון מישפּחות, וואָס איינע האָבן פון די אַנדערע נישט געוווסט.

עס איז אמת, סימבאָליש, פאַטאַל סימבאָליש, וואָס גראָד איצט, ווען עס ווערט פאַרענדיקט דער יזכור־בוך פון אונ־דזער פאַרשניטענער היימשטעטל, ווערט אויסגעמעקט דער לעצטער אַדרעס, וואָס האָט פאַרבונדן די זשיראַרדאָווער קינדער פון גאָר דער וועלט מיט זייער אָפּשטאַם־אָרט...

נישטאָ מער קיין ייִדישער אַדרעס אין זשיראַרדאָוו...

***

דאָנערשטיק דעם 2טן פעברואַר, ביי דער אָנוועזנהייט פון עטלעכע צענדליק זיינע פריינט, ווערט יצחקס קערפּער אַריבערגעפירט קיין וואַרשע און געבראַכט צו קבורה אויפן ייִדישן בית־עולם פון גענשע. דאָרטן וואַרט שוין אָפּ אַ גרע־סערע צאָל זיינע פריינט, וועלכע באַטייליקן זיך אין דער לוויה.

אויף מיר איז אויסגעפאַלן דער טראַגישער גורל צו האַלטן דעם הספּד איבער דעם לעצטן ייִד פון זשיראַרדאָוו, וועלכן איך האָב געקענט פון קינדווייז אָן. מיט וועלכן איך בין צוזאַמען געגאַנגען אין חדר. געווען דער חבר פון זיין ברו־דער שימחה, אַ שטענדיקער איינגייער אין זייער הויז.

געזאָגט האָב איך צווישן אַנדערע:

... דער דאָזיקער טויט איז אַ שווערער קלאַפּ, אַ גרוי־סער ווייטיק פאַר אונדז אַלעמען. פאַר די געציילטע זשי־ראַרדאָווער ייִדן, וואָס לעבן צעזייט און צעשפּרייט אין פּוילן; פאַר זיין לעבנס־באַגלייטערן פעלע; פאַר זיינע צוויי ברידער, וואָס איינער פון זיי, יאָסל, איז געקומען צו דער לוויה צוזאַמען מיט מיר פון פּאַריז און דער צווייטער איז אין ישראל. עס איז אויך אַ טרויער פאַר זיינע שטאָט־ביר־גער, וועלכע האָבן אים געשעצט און געאַכטעט.

...יצחק ליפשיץ האָט זיך געגרייט צו קומען אין עטלעכע טעג אַרום אויף אַ באַזוך אין פּאַריז — זיך זען מיט זיין ברודער, מיט זיינע פריינד און לאַנדסלייט. זיין דינאַמיש־צאַפּלדיק לעבן איז אָבער איבערגעשניטן געוואָרן. אַלע פּלענער זענען ברוטאַל צעשטערט געוואָרן.

...יצחק ליפשיץ, וועלכער האָט דורכגעמאַכט דעם חורבן אַנטלויפנדיק בעת דעם מילחמה־אויסברוך קיין ראַטנפאַר־באַנד האָט דורכגעמאַכט אַ שווערן וועג. דאָס לאַנד איז פּונקט ווי פּוילן איבערגעפאַלן געוואָרן דורך די זעלבע מערדערס... יצחק האָט אָבער געהאַט דאָס גרויסע גליק

אַרײַנצומאַרשירן אלס סאָלדאַט מיט דער נייער פּוילישער באַפרייַערישער אַרמיי און אַנטייל געוונומען אין דעם גרויסן ניצחון איבער דעם גרעסטן שונא פון דער מענטשהייט און פון אונדזער יידישן פֿאָלק.

...יצחק ליפשיץ האָט זיך גלייך נאָך דער באַפרייונג באַזעצט אין זיין היימשטאָט, ווו ער איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אָ סך פון זיינע פריינד האָבן נישט געקענט פֿאַרשטיין ווי קען ער, יצחק, וועלכער האָט געהאָט שוין עטלעכע מאָל באַזוכט ישראל, פֿראַנקרייך, נאָך דעם ווי אַ סך פון זיינע פריינד האָבן פֿאַרלאָזט פוילן, דאָך פֿאַרבלייבן אין דער שטאָט, ווו אָלע זיינע און אונדזערע טייערסטע ציטער עס אַרויסצוברענגען פון מיין מויל, אָבער עס איז דער ברוטאַלער אמת, אַז מיט יצחקס טויט איז פולשטענדיק אָפּגעשלאָסן געוואָרן דאָס קאַפּיטל יידישע געשיכטע פון זשיראַרדאָוו, אויס מיט דעם אַמאָליקן יידישן יישוב פון אונדזער היימשטאָט.

...איר פוילישע בירגער, איר קינדער פון זשיראַרדאָוו, איר וואָס לעבט, בויט און שאַפט, געדענקט שטענדיק וואָס דער דייטשער פאַשיזם מיט זיינע מיטהעלפערס האָבן געטאָן איבער דריי מיליאָן פוילישע יידן, פוילישע בירגער, וואָס האָבן דאָ אין משך פון אַ יאָרטויזנט געשאַפֿן, געבויט, באַרייכערט דאָס לאַנד.

צוזאַמענטרעף פון דער שארית־הפליטה פון זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט אין נידערשלעזישן שטעטל ריכבאַך צוזאַמען מיט די אויסלענדער־געסט ל. פעלד (ניו־יאָרק) און ל. טיגער (פּאַריז), אין אַפּריל 1948. אויפן בילד זענען דאָ: — ריזיל סאָבאָל, יידל ראָזנפעלד, יורעק קויאָווסקי, גאָדל עטינגער (געשטאָרבן לעצטנס אין מדינת ישראל), עלקע סאָבאָל, צוויי איידעמס פון דער מישפחה מארדיקס, נעכטע קראָקאָווי, צוויי ברידער פרידאָמען, חמה סאָבאָל, די פרוי פון יורעק קויאָווסקי מיטן קינד, לישקע, פרוי קויאָווסקי, יצחק ליפשיץ, אַברהם זימלער, אַהרן קויאָווסקי און יצחק ליפשיץ.

און נאָענטסטע זענען אַזוי אַכזריותדיק ברוטאַל אומגעבראַכט געוואָרן...

...יצחק האָט געהאַט זיין אויפקלערונג. ער איז געווען דער „אַמבאַסאַדאָר" פון דער פֿאַרשניטענער יידישער געמיינשאַפט פון זשיראַרדאָוו. זיין הויז, ערשטער מאַי גאַס 19, איז געווען אַן אַדרעס, וואָס מען האָט אים געקענט אויסמעטום. פון די לאָגערן פון דוי אויסגעוואָרצלטע; פון די נייע ערטער, וווהין עס האָבן זיך דערשלאָגן די געראָטענע; פון אומעטום האָבן זיך צו אים געצויגן די פעדים...

...איז שווער, זייער וויטיקלעך און שרעקלעך און איך ווייס נישט וויפֿל פון דעם שרעקלעכן וואָס איך האָב דורכגעמאַכט, אָבער איך ווייס, אַז איך וועל קיין מאָל נישט פֿאַרגעסן דעם ערשטן טאָג פון דער ליקווידאַציע פון דער יידישער היימשטאָט, ווען אַלע יידן זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע הייזער, פון זייערע געסלעך, פון זייערע שטיבלעך, פון זייערע בעטן, פון זייערע טישן, פון זייערע ווינקלעך, פון זייערע ווייטיקלעך, פון זייערע שרע

ציילט וועגן דעם העלדישן קאַמף פון די יידן קעגן די נאַ־ציס, און איר זאָלט וויסן, אַז אין דאָזיקן העלדישן קאַמף זענען געפאַלן יידישע קינדער פון זשיראַרדאָוו: יצחק בלאָ־שטיין, משה ציגלער, אַהרן האַלדובאַנד, פייעק שוואַרצשטיין און אַנדערע, וועמענס נעמען מיר ווייסן נישט.

...דערמאָנט זיי אויך, אַז נאָך אין יאָר 1905, ווען עס איז געפירט געוואָרן א קאַמף מיט דער צאַרישער זעלבסט־הערשונג, זענען די גאַסן פון זשיראַרדאָוו באַגאַסן געוואָרן מיטן בלוט פון יידישע קינדער, פון יידישע רעוואָלוציא־נערן. דער דענקמאָל נאָך זיי געפינט זיך אויפן צעשטערטן יידישן בית־עולם אין זשיראַרדאָוו.

...זאָלן די אַלע דערמאָנונגען שטענדיק זיין אַ וואָרענונג, אַז מער זאָלן נישט פאַרקומען אַזעלכע מערדעריין צווישן פעלקער, אַז עס זאָל זיך נישט איבערחזרן דער ברודער־האַס, זאָל מער נישט דערלאָזט ווערן צום ווילדן ראַסיזם, אַנטיסעמיטיזם, וואָס פירט אומפאַרמיידלעך צום אַלגעמיי־נעם חורבן און פאַרניכטונג, צו מילחמות און אונטערגאַנג.

...דיר, יצחק, וועמען מיר האָבן דאָ באַגלייט צו דיין אייי־ביקער רו, זאָגן מיר צו, אַז שטענדיק וועסטו זיין טיף אייג־געקריצט אין אונדזער זיכרון ווי אַ פאַטאַלער, ספּעציפי־שער סימבאָל, ווי דער לעצטער יד פון אונדזער אומפאַר־געסלעך, חרוב היימשטעטל, פון אונדזער זשיראַרדאָוו...

א גרויס געוויין ברעכט אויס, ווען עס פאַלן די לעצטע שפּאדלען מיט ערד, וואָס פאַרשיט דעם קבר, ווען עס ווערט אָפּגעריכט די רעליגיעזע צערעמאָניע און יצחקס יינגסטער ברודער זאָגט שטיל, מיט געוויין קדיש...

דער פרישער קבר ווערט פאַרדעקט מיט אַן א שיעור בלומען, וואָס די זשיראַרדאָווער איינווינער און יצחקס פריינד האָבן געבראַכט.

בײַם דענקמאָל לכבוד די געטאָ־קעמפער אין וואַרשע

קינדער און אייניקלעך בײַם קבר פון ליבע קויפמאַן, פרוי פון יוסף קויפמאַן. די פאַטאַגראַפיע איז געמאַכט געוואָרן נאָך פאַרן חורבן. היינט איז דער בית־עולם אַ צעשטערטער און די מערהייט פון דעם בילד זענען אויך קדושים.

VIII

אונדזערע לאנדסלייט אין דער וועלט

צוליב פאַרשידענע סיבות, אין באַזונדערע צייטן, דורך כל־המינים וועגן זענען אונדזערע לאַנדסלייט צע־זייט און צעשפּרייט געוואָרן איבער גאָר דער וועלט.

געטריבן דורך רעכטלאָזיקייט, דורך ווילקיר און נויט בעת דער צאַרישער הערשאַפט;

אַנטיסעמיטיזם, קריזיס און אַרבעטסלאָזיקייט אונטער דער הערשאַפט פון אויפגעקומענעם פּוילן נאָך דער ער־שטער וועלט־מילחמה;

אידעיִשע עליה קיין ארץ־ישראל;

לסוף די פאַרפּלאָנטערטע און געפּאַרפולע נע־ונד־וועגן בעת און נאָכן נאַצי־חורבן.

אַזוי זענען געקומען אונדזערע לאַנדסלייט אין נייע לענדער און דאָרטן ווידער גענומען אויפבויען נייע עק־סיסטענצן. זיי האָבן מיט זיך געבראַכט דעם היימוויי און אויך די שטעטלשע ירושה פון דורות. אויפן נייעם באָדן געפּרוּוט ממשיך זיין דעם היימישן שטייגער. פריִ־ער פאַר אַלץ האָבן זיי זיך אָבער אָרגאַניזירט אין איי־גענע לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַציעס.

די דאָזיקע אָפּטיילונג איז געווידמעט די דאָזיקע טע־טיקייט פון אונדזערע לאַנדסלייט אין זייער צעשפּרייט־קייט.

יוסף שמולעוויטש

די גרינדונג פון זשיראַרדאָווער ברענטש 301 אַ״ר

עס איז אוממעגלעך צו שרייבן וועגן דער גרינדונג פון זשיראַרדאָווער ברענטש 301, און נישט דערמאָנען די אַלטע היים זשיראַרדאָוו. די געציילטע זשיראַרדאָווער לאַנדסלייט, וועלכע זענען דעמאָלט געווען אין ניו־יאָרק, האָבן אַלע שטאַרק געבענקט נאָך דער היימישער בירזשע, ווייל נאָך זייענדיק אין שטעטל איז מען שוין געווען שטיקלעך באַ־וועגונגס־מענטשן, און דעריבער האָט מען דאָ, אין דער נייער היים, געזוכט זיך צו טרעפן מיט לאַנדסלייט און אָפּ־פרישן די דערינערונגען פון דער אַלטער היים, גלייכצייטיק זיך אויסטוישן מיט מיינונגען וועגן פאַרשידענע אַרבעטער־פראַגן און פראָבלעמען פון געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער.

דאָס איז געווען די טרייב־קראַפט וואָס האָט געבראַכט צו דעם, עס זאָל געגרינדעט ווערן פאַרשידענע בילדונגס־און לייען־קרייזלעך.

נאָך אַ פאַקטאָר איז געווען וואָס האָט געטריבן מענטשן צו זיין אָרגאַניזירט. דאָס איז געווען דער קריזיס. ס׳איז געווען אין מיטן פון יאָר 1907. אַמעריקע האָט דעמאָלט איבערגעלעבט אַ שטאַרקן קריזיס. קיינער פון אונדז האָט נישט געאַרבעט, פלעגן מיר זיך טרעפן יעדן טאָג אין דער 77סטער גאַס פאַרק, אָדער אין פיט סטריט פאַרק. מיר פלעגן דאָרט דעבאַטירן איבער פאַרשידענע פראַגן, וואָס האָבן געהאַט אַ געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער. אַז מיר פלעגן ווערן הונגעריק, זענען מיר צוגעגאַנגען אין פאָרסייט סטריט ווו מ׳האָט געקריגן פאַר 3 סענט אַ וועטשערע. דער רעסטאָראַן איז אויפגעהאַלטן געוואָרן פון פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס און איז געווען באַוווסט אונטערן נאָמען: „פאָלקס קיך״.

אָנזעטנדיק זיך אַביסל, פלעגן מיר אַריינגיין צו וועמען ס׳איז אין הויז און דאָרטן פלעגט יעדן טאָג אַן אַנדערער פאָרלייענען פון פאַרשידענע ביכער. מיט דער צייט האָט זיך אַנטוויקלט דער געדאַנק צו שאַפן אַ פאָרם פון אַן אָרגאַניזאַציע. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און מיר האָבן געהאַט דעם ערשטן מיטינג אין האַרלעם ביי איינעם אַ פריינט גרינלאַנד.

דער ערשטער מיטינג איז געווען אַ דערפאָלג פינאַנציעל און מאָראַליש. יעדער האָט באַלד איינגעצאָלט 5 אָדער 10 סענט. מיר האָבן גלייך דערוויילט אַ פאַרוואַלטונג. אונ־דזער הויפּט־טעטיקייט איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ביי יעדן מיטינג זענען אויפגענומען געוואָרן פאַרשידענע גע־זעלשאַפטלעכע פראַגן, וואָס האָבן געטראָגן אַ פּראָגרעסיוון כאַראַקטער. מיר האָבן דעמאָלט אַריינגעקראָגן אַ מיטגליד מיטן נאָמען וועבער, נישט קיין לאַנדסמאַן, אָבער זייער אַן אַקטיווער מענטש. ער איז באַלד געוואָרן סעקרעטאַר. דורך אים האָבן מיר זיך באַקענט מיט מיטגלידער פון אַן ענלעכער אָרגאַניזאַציע ווי אונדזערע, אונטערן נאָמען „גאַל־טער און באגאפאליער״, אויך זייער אַן אינטעליגענטער קרייז מענטשן. מיר האָבן זיך פאַראייניקט אונטערן נאָמען: „זשיראַרדאָווער און גאַלטער עדיוקיישאָנאַל סאָסייעטי״.

מיט די גאָלטער איז אַריינגעקומען אַ מיטגליד מיטן נאָמען עליאָט, אַן עכט אינטעליגענטער מענטש. ער האָט ביי אונדז געהאַלטן אַ סך לעקציעס אָן געלט. אויך אונדזערע מיטגלידער האָבן געהאַלטן פאָרטראַגן און איינלייטונגען צו דיסקוסיעס. אַזוי האָבן מיר זיך געלעבט אַלס געזעל־שאַפט אַריבער אַ יאָר. מיר האָבן געפירט אַ סך קולטורעלע טעטיקייטן. עס האָט אָבער געפעלט דער מאַטעריעלער באָדן. אַ סך פון אונדז האָבן פאַרשטאַנען, אַז מיט בלויז גייסטיקס וועלן מיר צו־ווייט נישט אַוועק. עס איז דעמאָלט אַנטשטאַנען דער געדאַנק, אַז מ׳זאָל ווערן אַ ברענטש פון אַרבעטער רינג.

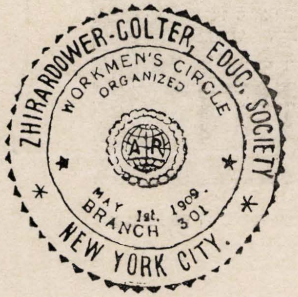

שטעמפל פון ברענטש 301 אַרבעטער־רינג ווען ער האָט נאָך געהייסן זשיראַרדאָווער גאַלטער.

ווי געווינלעך האָבן מיר געהאַט אַ סך קעגנער, ספּע־
ציעל פון די גאַלטער. דיסקוטירנדיק ביי עטלעכע מיטינגען,
איז ענדלעך באַשלאָסן געוואָרן צו ווערן אַ ברענטש פון אַר־
בעטער רינג. מיר זענען גלייך צוגעטראָטן צו דער אַרבעט
מיט אַ באַשלוס: אַז יעדער וואָס וויל ווערן אַ מיטגליד פון
אַרבעטער רינג, וועט דאַרפן אויסצאָלן די איינטריטס־
געלט 2 דאָלער 2טע קלאַס, 4 דאָלאָר 1טע קלאַס, אָנזאַמ־
לענדיק דאָס געלט דורך שטאַרקע קאַמפיינען ביי די מי־
טינגען. עס האָט אונדז אָבער נאָך אַלץ געפעלט אַ געוויסע
צאָל מענטשן צו דער נייטיקער צאָל 25 מיטגלידער, וואָס
איז נייטיק געווען כדי צו ווערן אַן אַרבעטער רינג ברענטש,
ווייל דער דאָקטאָר האָט צוריקגעווויזן 2 מיטגלידער אויף
עטלעכע מאָנאַטן.

נאָך פיל שווערקייטן האָט אונדז די ביורא דערלויבט
צו ווערן אַ ברענטש פון 23 מיטגלידער, אין דעם 1טן מאַי
1909 זענען מיר געוואָרן אינסטאַלירט ביי מאָקס שוואַרץ
אין האוסטאָן סטריט, מיט אַ באַנקעט, ווו יעדער מיטגליד
האָט געקראָגן אַ סאַנדוויטש מיט אַ גלאָז ביר.

אַ גרופּע פון די ערשטע עמיגראַנטן, סאָציאַליסטן פון דער היים אין אַמעריקע.
געקומען אין דער צייט פון „פינפטן" יאָר.

מאַקס סקורניק

זכרונות פון אונדזער ברענטש

אין די לעצטע מאַנאַטן פון 1906 האָט א קליינע גרופּע זשירארדאָווער, אין גאַנצן עטלעכע מאַנאַטן אין לאַנד, זענען מיר געקומען אהער מיט אַ באַגאַזש בילדונג, וואָס איז באַשטאַנען פון טראדיציאָנעלן חדר, עטלעכע ראַמאַנען־ביכלעך, רעוואָלוציאָנערע בראָשורן און פראָקלאַמאַציעס.

קען מען זיך שוין פֿאַרשטעלן, אז אונדזער גייסטיקער האַריזאָנט איז נישט געווען קיין צו ווייטער און אויך נישט קיין צו ליכטיקער. דער אייניציקער שטראַל ליכט, וואָס האָט זיך יא געזען אויפן דאָזיקן האָריזאָנט, איז געווען דער דורשט אין דראַנג נאָך ווייס, נאָך אינפֿאָרמאַציע, נאָך כאָטש א ביסל עלעמענטאָרער אויסבילדונג.

זייענדיק אונטערן אינפֿלוס פון דער רעוואָלוציאָנערער און סאָציאַליסטישער ליטעראַטור, וועלכע מיר האָבן געגאָסן אין וואַרשע און איר אונדזער שטעטל זשיראַרדאָוו, האָבן מיר זיך אַ לאָז געטאָן לייענען אַלץ וואָס איז דערשינען אין ייִדיש און געהאָט אַ סאָציאַליסטישן אינהאַלט. און סאָציאַליסטישע אויסגאָבן זענען געווען, אַריינרעכענענדיק די אַנאַרכיסטישע אויך, אַ גרעסערע צאָל ווי אין היינטיקער צייט (הלוואי אויף היינט געזאָגט). אמת, דער היינטיקער אַלגעמיין ליטעראַרישער אינהאַלט איז אַ סך סאָליידער, אָבער לויט אונדזער דעמאָלטיקן קולטורעלן מצב האָט עס אויסגעזען צו זיין גאָר „שווערע ארטילעריע".

און אין אָזאַ גייסטיקע געמיט־צושטאַנד, אין אָזאַ קולטורעלן כאַאָס, און נישט זייענדיק זיבער צי מיר פֿאַרשטייען וואָס מיר לייענען, האָבן מיר געזוכט אַ וועג ווי אַזוי קעגנזייטיק זיך אַ ביסל אויסבילדן און אויך געזעלשאַפטלעך פֿאַרברענגען. און כאָטש מיר האָבן פֿאַרבראָכט געזעלשאַפט־לעך, זענען עס אָבער געווען צופעליקע צוזאַמענקונפטן אין פּריינד רובינס הויז, אין פּאַרק אָדער גאָר אין גאָס.

האָבן מיר געמוסען טראַכטן וועגן אַן אייגן ווינקל, ווו מיר זאָלן קענען קולטורעל זיך אויסלעבן, און אַזוי אַרום האָבן מיר זיך דערטראַכט צו אַרגאַניזירן זיך אין אַ זעלבסטבילדונג פֿאַראין אונטערן עקסיסטירנדיקן נאָמען: זשיראַרדאָווער אייד סאָסייעטי הילף־פֿאַראין, ווו מיר האָבן אַנגעפֿירט מיט לעקציעס אין דיסקוסיעס א׳בער, אין יענער צייט, ברענענדיקע טאָג־פֿראָגן: ווי אַנאַרכיסטישער קאָמוניזם, אַנאַרכיזם, אינדיווידואַליזם, סינדיקאַליזם, סאָציאַליזם פון אַלע שאַטירונגען און... פּרייַע ליבע.

אַזוי האָבן מיר אַנגעפֿירט די אַרבעט פון זעלבסטבילדונג ביז עס איז אַנטשטאַנען די פּראָגע פון אַנשליס אונדזער אַרגאַניזאַציע אין אַ צווייג, אין יענער צייט שוין גרויסער אַרבעטער־אַרדן: אַרבעטער־רינג. נישט אַלע מיטגלידער זענען דעמאָלט שוין גרייט געווען פֿאַר דעם פּלאַן. ערשטנס, צוליב זייער יוגנט; צווייטנס, די גרעסערע געלט־אויסגאַבן, ד״ה פינאַנציעלע מעגלעכקייטן נאָכצוקומען די קאָסטן פֿאַר זיין אַ מיטגליד אין אַרבעטער־רינג. אָבער איינזעענדיק די נויטוועדיקייט פֿאַר אַ צאָל מיטגלידער, וועלכע זענען שוין געווען פֿאַרהייראַט און פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר זייערע פֿאַמיליעס אין געמוזט האָבן די בענעפיטן פון אַרבעטער־רינג, האָבן מיר ענדלעך באַשלאָסן אַנצושליסן אונדזער אַרגאַניזאַציע ווי אַ צווייג פון אַרבעטער־רינג, האָבנדיק דערבייַ אין זינען, אַז דאָס וועט זיין אַן „אַטראַקציע" צו געווינען נייע מיטגלידער, אַזוי אַז אין מיי 1909 האָבן מיר זיך אַנגעשלאָסן ווי אַ צווייג פון אַרבעטער־רינג און עס איז צוגעזעצט געווארן צו אונדזער נאָמען: ברענטש 301 אַרבעטער־רינג. אונטער דעם דאָזיקן נאָמען עקסיסטירן מיר ביז היינטיקן טאָג, ד״ה 40 יאָר.

*) געשריבן צום 40סטן יובל 1909—1949, ברענטש 301, אַרבעטער־רינג.

דער ערשטער פראטאקאל פון דער גרינדונג פון דעם זשירארדאוער ברענטש 301
פון ארבעטער־רינג, פון 30סטן אפריל 1909.

א. גרושקא

ברענטש 301 און די קאָאָפּעראַטיוו־באַוועגונג

קוקט מען צוריק אויף אונדזער ברענטש־טעטיקייט איז, דאָכט זיך, נישטאָ קיין איין פּראָגרעסיוו באַוועגונג אויף דער ייִדישער גאַס, אין וועלכער אונדזער ברענטש גאָל נישט האָבן גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל.

איר וועט מיר דעריבער דערלויבן אין קורצן צו שרייבן וועגן אונדזער אַנטיילנעמען אין דער קאָאָפּעראַטיוער באַוועגונג.

דאָכט זיך, אַז דאָס איז געווען אַרום 1910 וועז דורך דער איניציאַטיוו פון ד״ר נ. סירקין איז פאַררופן געוואָרן אַ קאָנפערענץ וועגן גרינדן אַ ייִדישע קאָאָפּעראַטיוו אַרגאַניזאַציע, אונדזער ברענטש איז געווען פון די ערשטע געצייכנטע אַרבעטער־רינג ברענטשעס, וואָס האָבן זיך מיט דער גאַנצער ענערגיע אַרייַנגעוואָרפן אין דער אַרבעט, כדי אַזאַ אַרגאַניזאַציע זאָל האָבן אַ דערפאָלג. אונדזערע דעלעגאַטן זענען געווען פון די אַקטיוויסטע אין דער אַרגאַניזאַציע. אַ ריי פון לעקציעס איז ביי אונדז דורכגעפירט געוואָרן, כדי קלאָר צו מאַכן דעם קאָאָפּעראַטיוון געדאַנק ביי אונדזערע מיטגלידער. אַ חוץ וואָס דער ברענטש האָט געהאַט פאַר 50 דאָלאַר אַקציעס אין דער אַרגאַניזאַציע, האָבן אויך כמעט הונדערט פראַצענט פון אונדזערע מיטגלידער געקויפט אינדיווידועל שערס אַזוי, אַז מיר האָבן פינאַנציעל בייגעטראָגן אַרום 600 דאָלאַר.

מיר זענען אויך געווען אַקטיוו אין טאָקע געהאָלפן דורכפירן ביי דער 15טער אַרבעטער־רינג קאָנפערענץ די ערשטע רעזאָלוציע צו אונטערשטיצן די קאָאָפּעראַטיוע באַוועגונג.

אַזוי האָט יעדער פאַרזוך צו בייַען נייע צווייגן פון אַ קאָאָפּעראַטיוון כאַראַקטער געפונען ביי אונדז אַ זייער וואַרעמען אָפּקלאַנג. אַזוי איז געווען דער פאַל, וועז אין 1933 איז געגרינדעט געוואָרן די „סאַנרייז״ („זון־אויפגאַנג״) קאָאָפּעראַטיווער אונטערנעמונג ביי ייִדן. אונדז אינטערעסירט דער ענין ווי אַ געזעלשאַפטלעכע דערשיינונג אין ייִדישן לעבן פון אין זייַט, און די צופאַסונג פון ייִדישע מאַסן צו דעם קאָאָפּעראַטיוון לעבן בכלל און צו לאַנדאַרבעט בפרט.

אונדזער ברענטש פאָלגט נאָך יעדן שריט אין דער ריכטונג, לעבט און פרייט זיך מיט יעדע נייע דערגרייכונג, אַטעמט אין פילט־מיט יעדן פאָרזוך אין דער ריכטונג.

מיר קענען אָבער זיכער שטאָלצירן, וואָס נאָך מיט אַרויבער 25 יאָר צוריק האָבן מיר שוין געקוקט אויף דער קאָאָפּעראַטיוער באַוועגונג ווי אַ גלייכבאַרעכטיקטער טייל פון דער אַרבעטער־באַוועגונג, וועלכע מ׳דאַרף העלפן אַנטוויקלען.

אסתר גרושקא ע״ה
אַקטיוויע טוערין פון ברענטש 301.

זיין גייסטיק פאַרבונדן מיט אַט־דעם נייעם עקספּערימענט. יעדע נייע דערגרייכונג (באַלד ביים אַנהייב) איז ביי אונדז באַגריסט געוואָרן.

דאָס זעלבע איז געווען, וועז די הייטסטאַן קאָלאָניע איז געגרינדעט געוואָרן. אמת, דאָ האָבן מיר שוין עטלעכע מיטגלידער פון ברענטש, אָבער דאָס איז נישט די סיבה פאַר וואָס מיר זענען אַזוי פאַראינטערעסירט אין דער נייער קאָאָפּעראַטיווער אונטערנעמונג ביי ייִדן. אונדז אינטערעסירט דער ענין ווי אַ געזעלשאַפטלעכע דערשיינונג אין ייִדישן לעבן פון אין זייַט, און די צופאַסונג פון ייִדישע מאַסן צו דעם קאָאָפּעראַטיוון לעבן בכלל און צו לאַנדאַרבעט בפרט.

אונדזער ברענטש פאָלגט נאָך יעדן שריט אין דער ריכטונג, לעבט און פרייט זיך מיט יעדע נייע דערגרייכונג, אַטעמט אין פילט־מיט יעדן פאָרזוך אין דער ריכטונג.

מיר קענען אָבער זיכער שטאָלצירן, וואָס נאָך מיט אַרויבער 25 יאָר צוריק האָבן מיר שוין געקוקט אויף דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג ווי אַ גלייכבאַרעכטיקטער טייל פון דער אַרבעטער־באַוועגונג, וועלכע מ׳דאַרף העלפן אַנטוויקלען.

וויכטיקע דאַטעס אוּן פאַקטן אין לעבן פון ברענטש

אויפגעזאַמלט פון **ל. פעלד** און **ב. קאַהאַן**

יאַנואַר, 1909 — ביי אַ געמיינשאַפטלעכן מיטינג פון די זשירארדאָווער און גאָלטער, ווערט באַשלאָסן, אַז די פאַר־אייניקטע אַרגאַניזאַציע זאָל זיך רופן „די זשירארדאָווער און גאָלטער עדיוקעישאַנעל סאָסייעטי". ערשטער פינאַנץ־סעקרעטאַר — ווערבער; פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר — פּאָז־נאַנסקי.

אַפּריל, 1909 — די אַרגאַניזאַציע ווערט איינגעשטעלט ווי אַן אַרבעטער־רינג ברענטש נומ׳ 301. פינאַנץ־סעקרע־טאַר — ווערבער; פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר — סקורניק; האַס־פּיטאַלער — פּאָזנאַנסקי.

מאַי, — דער ערשטער מיטינג ווי אַ ברענטש פון אַרבע־טער־רינג. אָנווענדט 18 מיטגלידער; אין דער קאַסע 4.45 דאָלאַר.

פעברואַר, 1910 — נאָך די וואָלן בלייבן די הויפּט־באַ־אַמטע פון ברענטש בלויז זשירארדאָווער.

יולי, 1910 — דער ברענטש ווייזט צוריק אַן איינלאַ־דונג צו אַ חתונה פון אַ מיטגלידּ, ווייל עס איז לעכערלעך אוּן נישט פּאַסיק, אַז אַ פּראָגרעסיווע אַרגאַניזאַציע זאָל אָפּיציעל זיין פאַרטראָטן ביי אַ רעליגיעזער חתונה.

מאי, 1911 — דער ברענטש פירט דורך אַ 5־סענטיקן שטייער פאַר סאָציאַליסטישע שולן.

פעברואַר, 1913 — דער ברענטש באַשליסט צו שטיצן אונדזערע שטרייקנדיקע מיטגלידער אין ערשטן אמאל־גאַמעיטעד שטרייק.

אָקטאָבער, 1913 — דער ברענטש שליסט זיך אַן אין „האיאַס".

דעצעמבער, 1915 — עס קומט פאַר די אָפּיציעלע פאַר־אייניקונג מיט דעם ברענטש 478.

מאי, 1919 — די זאָל מיטגלידער אין ברענטש איז 230.

אויגוסט, 1921 — דער ברענטש פּירט דורך אַ 5־סענט־שטייער, אַ קוואַרטל פון אַ מיטגליד פאַר די ידישע שולן.

אויגוסט, 1921 — דער ברענטש באַטייליקט זיך אין אַ קאָנפערענץ צו שאַפן הילף פאַר די הונגער־ליידנדע אין רוסלאַנד.

פעברואַר, 1922 — דער ברענטש גיט 5 דאָלאַר אַ באַ־שטייערונג פאַרן אַרויסגעבן פון דער „פרייהייט", מיט אַ באַשלוס צו פאַדערן ביי דער קומענדיקער קאָנוועניאָן פון אַרבעטער־רינג די אָנערקענונג פון דער נייער אַרבעטער־צייטונג.

יאַנואַר, 1926 — דער ברענטש שליסט זיך אַן אין פאַר־באַנד פון לינקע.

מערץ, 1926 — נאָך אַן אויסטימאַטום פון גענעראַל ביורא פון אַרבעטער רינג, אַז דער ברענטש וועט אויפגעלייזט ווערן, ציט דער ברענטש זיך צוריק פון פאַרבאַנד פון לינ־קע ברענטשעס.

מערץ, 1928 — דער ברענטש שליסט זיך אָן ווי אַ מיט־גליד אין יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט.

דעצעמבער, 1930 — עס וועט באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן אַ יוגנט־קריין ברענטש.

יאַנואַר, 1933 — דער ברענטש באַשליסט צו שיקן 5 דאָלאַר פאַר אַ מצבה פאר 2 קרבנות פון צאַריזם אין זשי־ראַרדאָוו.

יאַנואַר, 1933 — דער ברענטש שיקט דעלעגאַטן צו אַ קאָנפערענץ פאַר סאָציאַלער פאַרזיכערונג, געהרופן פון דער סאָציאַליסטישער פאַרטיי.

נאָוועמבער, 1933 — די זאָל מיטגלידער אין ברענטש איז 123.

מערץ, 1934 — דער ברענטש שיקט דעלעגאַטן צו דער גרינדונגס־קאָנפערענץ פון יידישן אַרבעטער־קאָמיטעט.

נאָוועמבער, 1934 — דער ברענטש שיקט אַ דעלעגאַט צום קאָנגרעס פון דער אַמעריקאַנער ליגע קעגן פאַשיזם.

דעצעמבער, 1935 — דער ברענטש שיקט דעלעגאַטן צו אַ קאָנפערענץ וועגן רעכט אויף יידיש אין ארץ ישראל.

דעצעמבער, 1935 — דער ברענטש שיקט אַ דעלעגאַט צו דער „מענדעלע מוכר ספרים" יובילעום קאָנפערענץ.

אויגוסט, 1936 — דער ברענטש שטיצט די שפּאַניש־לאָיאַליסטן מיט 50 דאָלאַר.

דעצעמבער, 1936 — דער ברענטש נעמט אַנטייל אין אַ קאָנפערענץ צו באַזעצן יידן אין ביראָבידושאַן.

אַפּריל, 1937 — דער ברענטש שטיצט דעם קאַמיטעט פאַר פּאָליטישע אַרעסט־ירטע אין סאָוועטן־פאַרבאַנד מיט 1 דאָלאַר.

מאַי, 1937 — דער ברענטש נעמט אַנטייל אין אַן אַר־בעטער־רינג קאָנפערענץ צו שאַפן הילף פאַר די יידן אין פּויילן.

אויגוסט, 1937 — דער ברענטש פירט דורך אַ שטייער פון 50 סענט פאַר די יידן אין פּויילן.

אויגוסט, 1937 — דער ברענטש נעמט אַנטייל אין דער

גרינדונגס־קאָנפערענץ פון אַמעריקאַנער אָפּטיילונג פון „איקוף".

נאָוועמבער, 1937 — דער ברענטש שיקט אַ דעלעגאַט צו אַ פּראָטעסט־מאַרש אין וואַשינגטאָן קעגן די ייִדן־פאַר־פאָלגונגען אין פּוילן, גערופן פון ייִדישן פאָלקס־קאָמיטעט.

נאָוועמבער, 1937 — דער ברענטש נעמט אָנטייל אין דער גרינדונג פון אַ פאַראייניקטן קאָמיטעט פון אַלע זשי־ראַרדאָווער אָרגאַניזאַציעס.

נאָוועמבער, 1938 — דער ברענטש דערוויילט דעלעגאַטן צו אַ הילף־קאָנפערענץ קעגן די פּאָגראָמען אין נאַצי־דייטשלאַנד.

יוני, 1938 — עס ווערט איינגעשטעלט אַ פרויען־קלוב ביי אונדזער ברענטש. הויפּט־באַאַמטע: אסתר גרושקאַ, פאָרזיצער; בעלאַ פעלד, סעקרעטאַר; סיליע סטיין אַקטן־סעקרעטאַר.

מאַי, 1939 — דער ברענטש שיקט צום ערשטן מאָל אַ דעלעגאַט צו דער אַרבעטער־רינג דיוויזיע פון הסתדרות.

יאַנואַר,ד 1940 — באַשלאָסן גרינדן אַ „מושב זקנים־פאָנד". פעלד און דאליצקי, די דעמאָלסטיקע סעקרעטאַרן, פון ברענטש, גיבן זייער געהאַלט אַ מתנה צום פאָנד.

יוני, 1940 — דער פרויען־קלוב פירט דורך אַ מלחמה־באַנקעט פאַר די פּויליש־ייִדישע קרבנות פון נאַציזם.

דעצעמבער, 1941 — עס ווערט איינגעאָרדנט אַ הונגער־באַנקעט פאַר הילף. געשאַפן 542,98 דאָלאַר. פריינט פעלד איז מנדב כמעט די זעלבע סומע, וואָס דער גאַנצער ברענטש האָט געגעבן.

מאַי, 1942 — דער ברענטש פירט אָן אַן אַקציע פאַרן „רויטן קרייץ".

אויגוסט, 1942 — דער ברענטש שרייבט אונטער אַ „פּע־טיציע" צום פּרעזידענט רוזוועלט אין פּראָטעסט קעגן די מערדערישע נאַצי־שחיטות אין אייראָפּע.

סעפּטעמבער, 1942 — דער ברענטש באַשליסט אָנצו־הייבן אַן אַקציע פאַר קויפן אַן „עקס־רעי"־מאַשין פאַר דער רויטער אַרמיי.

יאַנואַר, 1943 — דער ברענטש גיט איבער 1.500.00 דאָלאַר צו אַ פאַרטרעטער פון „ראָשיען וואָר הילף" פאַר אַן „עקס־רעי־מאַשין" אַלס מתנה צו דער רויטער אַרמיי.

פעברואַר, 1943 — דער ברענטש פירט דורך אַ טרויער־מיטינג נאָך די קרבנות פון היטלער־רעזשים און דריקט אויס גרויס צער נאָכן העלדישן טויט פון געפאַלענעם אַמע־ריקאַנער ייִדישן העלד, מאיר לעווין, ע"ה.

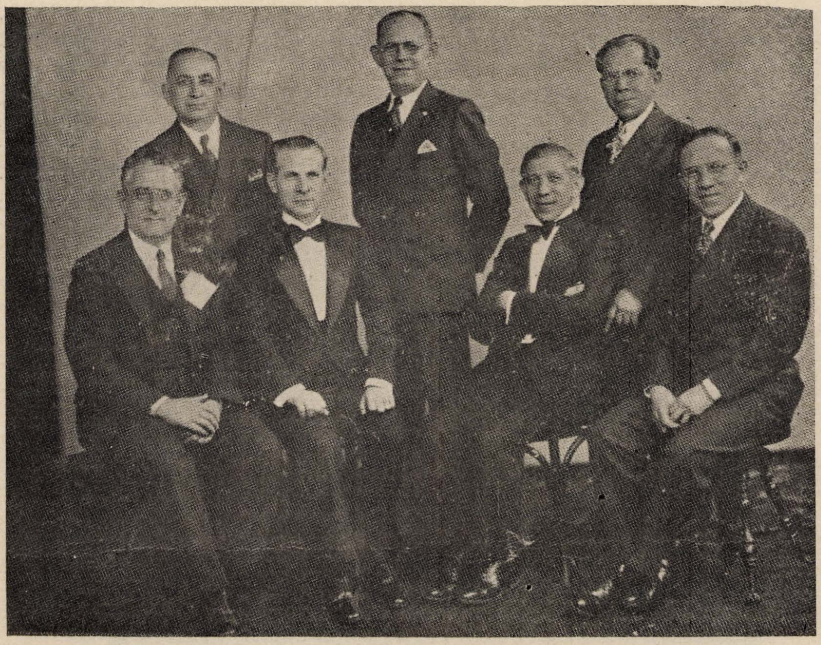

אַ גרופּע ערשטע טוער פון פון ברענטש 301 אַרבעטער־רינג.

יאַנואַר, 1944 — די פריינט ל. פעלד, מ. קריגער אין משה גרושקאַ גיבן בלוט פאַר די פאַרוווונדעטע סאָלדאַטן אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

יאַנואַר, 1944 — די הילפס־אַקציע פאַרן יאָר 1943 גע־שלאָסן. די סומע געקליבן פאַר דער צייט באַטרעפט 1.971 דאָלאַר. פאַרטיילט צו פאַרשידענע אַרגאַניזאַציעס.

אָקטאָבער, 1944 — דער ברענטש באַשליסט 3.000 דאָ־לאַר פאַר הילף. 50 פראָצענט פאַר זשיראַרדאָוו און 50 פראָ־צענט פאַר אַנדערע אַרגאַניזאַציעס.

סעפטעמבער, 1945 — דער ברענטש נעמט אָן די איינ־לאַדונג פון י. ל. פרץ־שרייבער פאַראיין כדי צו פייערן דעם 75־יאָריקן געבורטס־טאָג פון דער יידישער פרעסע אין לאַנד.

סעפטעמבער, 1946 — געשיקט 550 דאָלאַר פאַר זשי־ראַרדאָוער פליטים אין פראַנקרייך.

סעפטעמבער, 1947 — דער ברענטש נעמט אָן די איינלאָ־דונגען פון אַרגאַניזיר־קאָמיטעט ביים אָלווילטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס און פון אַמעריקאַנער יידישן קולטור־צו־זאַמענפאָר.

מערץ, 1948 — דער ברענטש, אין שותפות מיט דער זשיראַרדאָוער פאַראיין, שיקט פריינט ל. פעלד קיין אייראָ־פע אין שייכות מיט פאַרטיילן הילף־געלטער.

יוני, 1948 — דער ברענטש, אין שותפות מיטן זשיראַר־דאָוער פאַראיין, שיקט די ערשטע 2.000 דאָלאַר פאַר דער העלדישער הגנה, דורך דעם „פאַרווערטס".

יוני, 1949 — קבלת־פנים פאַר פריינט קריגער אין צו־זאַמענהאַנג פון זיין צוריקקומען פון אַ נסיעה אין פראַנקרייך און ישראל, ווו אַ שליח פון ברענטש.

מערץ, 1951 — אויסגאַנג פון ברענטשס הילף־אַקציע האָט זיך געשלאָסן מיט אַ סומע פון 1.974.60 דאָלאַר.

נאָוועמבער, 1953 — הילף־אַקציע פון לויפנדיקן יאָר האָט צו פאַרצייכענט 2.198.60 דאָלאַר.

אָקטאָבער, 1955 — אַן אָפרוף אויף אַ סומע פון 950 דאָ־לאַר איז דער סך הכל פון הילף־קאַמפּיין.

יאַנואַר, 1959 — באַשלוס איינצוארדענען אַ שלום עליכם־אָוונט, מיט אַ ספּעציעלן פּראָגראַם צו דער גלעזגנהייט פון שלום עליכמס 100 יאָריקן געבוירנטאָג.

דער ברענטש גיט 250 דאָלאַר ווי אַ ביישטייערונג פאַרן פאַנד פאַר יוגנט קולטור־צענטערס.

פעברואַר, 1959 — דער ברענטש דערווויילט דעלעגאַטן צו דער אַלוועלטלעכער קולטור־קאָנפערענץ. די דערווויילטע: קאַהאַן, דאליצקי, פעלד און באָומאַן.

עס ווערט דורכגעפירט אַ לעקציע מיטן חשובן שרייבער־היסטאָריקער מרדכי בערנשטיין. די טעמע: „ווער איז אַ יד אין ישראל און ווער איז אַ יד אין חוץ לארץ".

מאַי, 1959 — דער 50 יאָריקער יובל־באַנקעט אין ריווער־סייד פלאַזאַ, מיט מוזיק, טענץ און פאַרווויילונג. פריינד ל. טיגער פון פאַריז באַגריסט דעם ברענטש אין נאָמען פון דער פאַריזער זשיראַרדאָווער אַרגאַניזאַציע.

יאַנואַר, 1960 — עס ווערט דורכגעפירט אַ שטייער פון 10 דאָלאַר פון יעדן מיטגליד, פאַר היי־יאָריקער הילפס־אַרבעט.

נאָוועמבער, 1960 — אין באַריכט פון דער עקזעקוטיוו, ווערן אויסטיילן די הילפס־געלטער, איז דאָ אַ רעקאָמענ־דאַציע צו געבן 100 דאָלאַר פאַרן יזכור־בוך. ביי דער גע־לעגנהייט באַריכטעט פרייַנד פעלד, אַז פון יחידים פון ברענטש איז ביז איצט אַריינגעקומען ביישטייערונגען פאַרן יזכור־בוך 1.300 דאָלאַר. דער עולם נעמט דאָס אויף מיט צופרידנקייט. עס ווערט באַשלאָסן, אַז די גאַנצע סומע פון 1.400 דאָלאַר זאָל גיין אויפן קרעדיט פון ברענטש.

קאָמיטעט פאַר דעם יזכור־בוך אין די פאַראייניקטע שטאַטן

די זשיראַרדאָוער פּראָגרעסיוו סאָסייטי אין ניו־יאָרק
נעגרינדעט אין מערץ 1924

דער אָנטיסעמיטיזם וואָס האָט געבושעוועט אין פּוילן באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מילחמה, אין די יאָרן 1919־1920, האָט פּאַראורזאַכט אַ גרויסע אויסוואַנדערונג פון זשיראַרדאָוו. די גרעסטע צאָל פון זיי האָט זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק.

די אייניקע זשיראַרדאָווער אַרגאַניזאַציע אין ניו־יאָרק צו יענער צייט איז געווען דער אַרבעטער רינג ברענטש301, אין די יאָרן פון דער מילחמה און באַלד נאָך דער מילחמה, האָט זיך אָבער יאָ געהאַט איינגעשטעלט אַ געוויסע און טיילווייזע אָרגאַניזירטע צוזאַמענאַרבעט צווישן די לאַנדס־לייט וואָס האָבן באַלאַנגט צום ברענטש און די איבעריקע זשיראַרדאָווער. דאָס איז געווען די שותפותדיקע הילפס־אַרבעט, אין וועלכער אונדזער שטעטל האָט זיך גענייטיקט.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן עטלעכע נעמען פון דער דע־מאָלטיקער עמיגראַציע, וואָס האָבן געשאַפן דעם גרעסאַנק און אָקטיוו געאַרבעט פאַר דער פאָרווירקלעכונג פון אָר־גאַניזירן אַ צענטראַלן זאַמל־פּלאַץ פאַר אַלע זשיראַרדאָווער. דאָס זענען געווען: די ברידער רייטאָווסקי, מאיר שמולע־וויטש ז"ל, בנימין קאַמאַשנמאַכער (מיכלזאָן) און מלך ניסנ־בוים.

דער אַרבעטער רינג ברענטש, צו יענער צייט האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן אויסשליסלעך סאָציאַליסטיש־אָריענטיר־טע אָרגאַניזאַציע, און האָט נישט געהאַט קיין חשק צו עפּע־נען זיינע טירן פאַר כּלל זשיראַרדאָווער.

למען האמת, דאַרף מען אויך דערציילן, אַז נישט אַלע זשיראַרדאָווער און אויך נישט אַלע אריבערגעקומענע, האָבן געוואָלט זיך אָנשליסן אין אַרבעטער רינג. ברענטש.

אָבער די צוזאַמענארבעט פון די פאַרשידענע עלעמענטן אין דער הילפס־אַרבעט האָט באַווירקט אַ היפּשע צאָל אק־טיוויע טויער פון ברענטש מיטצוהעלפן אין שאַפן אַ צווי־טע זשיראַרדאָווער אָרגאַניזאַציע, וווּ די טירן דאָרפן זיין אָפן פאַר אַלע זשיראַרדאָווער, אומאָפהענגיק פון פּאָליטי־שער אָריענטאַציע.

וועגן די פּראָגרעסיוו־זשיראַרדאָווער סאָסייטי האָט זיך געגרינדעט אין יאָר 1924, זענען אַ גרויסע צאָל זשיראַר־דאָווער פון אַרבעטער רינג ברענטש, אין דווקא די סאַמע אַקטיווסטע, אויך געווארן מיטגלידער אין דער סאָסייטי. אַזוי האָט גדליה שמילעוויטש, אַנגעהאַלטן דעם אַמט פון פּרעזידענט פון דער סאָסייטי, ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן.

אין די אַלע יאָר פון דער סאָסייטס עקסיסטענץ, האָט זי זיך אַקטיוו באַטייליקט מיט הילף פאַר אַלע נויטן און באַ־דערפענישן, פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט סיי דאָ אין אַמעריקע, און אויך אין אויסלאַנד, און גאָר באַזונדער נאָך דער לעצטער וועלט־מילחמה, מיט הילף פאַר דער זשיראַרדאָווער שארית־הפליטה אין פאַר מדינת ישראל.

הילף־אַקציע פאַר די זשיראַרדאָווער אין די פאַרשידענע לענדער — פראַנקרייך, בעלגיע, פּוילן און ישראל, זענען דורכגעפירט געוואָרן אָקציעס בשותפות מיטן ברענטש פון אַרבעטער רינג. נאָך דער שרעקלעכער טראַגעדיע געהאַלפן איינשטעלן קאָנטאַקטן מיט דער צעזייטער און צעשפּרייטער שארית־הפליטה, און די קאָנטאַקטן האַלטן נאָך אָן ביז היינט צו טאָג.

זאָל דער פאָקט, וואָס דער המשך פון אונדזער פאַרטי־ליקטער זשיראַרדאָווער קהילה קדושה, איז נישט אָפּגע־ווישט געוואָרן, אַמוויניקסטנס נישט אין אונדזערע הער־צער און נשמות, און די זשיראַרדאָווער, וואָס געפינען זיך אין די פאַרשידענע מקומות, פילן זיך ווי אַ טייל פון אוב־דזער גרעסיינשאַפטלעכן אָפשטאַם, אונדזער געבירטשטעטל, זשיראַרדאָו.

זאָל דאָס יזכור־בוך, אונדזער מצבה נאָך דעם אומגעקו־מענעם יידישן זשיראַרדאָו, זיין דער זאַמל־פונקט פאַר אונדז אַלעמען, וווּ מיר זאָלן זיך נישט געפינען, און דערציילן די נאָכקומענדיקע דורות, אַז מיר האָבן נישט פאַרגעסן אוב־דזער שורש.

די גרינדער פון דער זשיראַרדאָווער פראָגרעסיווער סאָסייטי אין יאָר 1924,
פאָטאָגראָפירט צום 15טן אַניווערסאַר פון דער סאָסייטי.

די טעטיקייט פון ארגון יוצאי זשיראַרדאָוו אין ישראל

מיר וועלן זיך באַמיִען צו גיבן אַ קורצן איבערבליק אי־בער דער טעטיקייט פון אונדזער ארגון, אין די עלף יאָר פון זיין עקסיסטענץ.

אין זומער 1949, וועז די בלוטיקע, באַפרייונגס־מילחמה אין ישראל האָט זיך געענדיקט, און די טויערן פון לאַנד ווערן בריַיט געעפנט פאַר דער עליה, דאַן קומען אַן די ער־שטע שוואַלבן פון דער אָפּגעראַטעוועטער זשיראַרדאָווער שארית־הפליטה. עס אַנטשטייט די פראַגע פון אויפּנעמען זיי, די אויסגעמאַטערטע פון יאָרן נע־זנד, מיט געוויסע מא־טעריעלע ווי אויך מאָראַלישע הילף, וועלכע האָט אין אזא פאַל אַ גרויסע באַדייטונג.

דאַן זענען מיר זיך צוזאַמענגעקומען אויף אַ באַראַטונג אַ קליינע גרופּע חברים: יוסף ניסנבערג, יאַנקל בוימערדער, יוסף האַלדזבאַנד, יצחק פראָסט, ראובן ווייַנבערג און אברהם בראָמבערג. מיר האָבן דאַן אָנגענומען צוויי באַשלוסן:

1) באַשטייערן יעדן זשיראַרדאָווער מיטן מינימום פון 3 פונט, כדי צו שאַפן אַ געוויסן סכום, צו קענען געבן כאַטש אַ קליינע הלוואה אונדזערע נייַע עולים.

2) רופן אַ פאַרזאַמלונג מיטן צוועק צו גרינדן אַן ארגון פון אונדזערע לאַנדסלייט.

מיר זענען דאַן געגאַנגען פון שטוב צו שטוב צו אונדזערע לאַנדסלייט און מיר האָבן געזאַמלט אַ סומע פון 90 פונט, וואָס איז צו יענער צייט געווען ביי 370 דאָלער. 50 פונט האָבן אויסגעבאַרגט איניקע חברים און מיר האָבן שוין גע־האַט די מעגלעכקייט צו באַשטאַטיקן זעקס הלוואות. ווי גע־זאגט איז די מאַטעריעלע הילף נישט געווען אַזוי גרויס, דאַקעגן דאָס אויפּנעמען דעם חבר און באַמיִען זיך אים צו העלפן, האָט אים דערפרייט און אַ ביסל געמונטערט זיין שטימונג.

מיר האָבן באַשלאָסן זיך צו פאַרבינדן מיט אונדזערע

דער ערשטער קאָמיטעט פון אירגון זשיראַרדאָוו אין ישראל. זיצנדיק פון רעכטס: יוסף האַלדזבאַנד, משה פּיאַטריקאָווסקי, ל. פעלד (גאָסט פון ניו־יאָרק), יוסף ניסנבערג. עס שטייען: יצחק פראָסט, אברהם שולעוויטש, מרדכי באומאַן, אברהם בראָמבערג.

לאַנדסלייט אין אַמעריקע אוּן אין פראַנקרייך. באַלד איז גע־
קומען דער ענטפער פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק:
ס׳איז צו אונדז געקומען דער איבערגעגעבענער עסקן,
פריינד לעאָ פעלד אוּן אונדז געבראַכט די ערשטע הילף אוּן
דערמיט פאַרשטאַרקט אונדזער גמילת־חסד־קאַסע.
אין מיי 1950 האָבן מיר געַרופן אַ גרויסע פאַרזאַמלונג

אַרויסטרעטונג פון אַמעריקאַנער גאַסט ל. פעלד אויפן צוזאַמענטרעף פון די זשיראַרדאָווער אין ישראל

פרעזידיום אוּן אַ פראַגמענט פון פייערלעכן קבלת־פנים פאַר די חברים ל. פעלד (אַמעריקע) אוּן לייבל טיגער (פראַנקרייך) צו זייער באַזוך אין ישראל, אַפּריל 1958, אין תל־אביב.

מיט דער באַטייליקונג פון פריינד ל. פעלד, וועלכער האָט דערציילט פון דער טעטיקייט און הילף פון די זשיראַרדאָ־ווער לאַנדסלייט אין אַמעריקע פאַר די שארית־הפליטה אין פוילן אין פראַנקרייך באַלד נאָך דער באַפרייונג.

וועגן דער לאַגע פון דער שארית־הפליטה אין פוילן האָט באריכטעט פריינד מ. בוימערדער, וועלכער איז געהאַט נאָר וואָס געקומען פון פוילן.

די פאַרזאַמלונג האָט אויסגעוויילט אַ קאָמיטעט פון די פאָלגנדיקע חברים: יוסף ניסנבערג, יאַנקל בוימערדער, יוסף האַלדזבאַנד, יצחק פראָסט און אברהם בראָמבערג.

אַ געווייסע צייט האָט דעם אָמט פון סעקרעטאַר פאַרנומען דער לאַנדסמאַן משה פּיאַטרקאָווסקי ע"ה.

דער ארגון אַלס אַרגאַניזאַציע וועט אַ פּאָקט, און מיר טרעטן צו צו אונדזער פּלאַנמעסיקער טעטיקייט. מיר צייכענען זיך אַן אַ פּלאַן:

1) פאַרשטאַרקן דעם קאָנטאַקט מיט אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע און אין פראַנקרייך.

2) פאַרשטאַרקן אונדזער גמילת־חסד־קאַסע און דערמיט פאַרגרעסערן אונדזער הילפס־טעטיקייט.

3) איינאַרדענען די יערלעכע אַזכרות נאָך אונדזערע קדושים.

די ערשטע האָבן זיך אָפּגערופן מיט ממשותדיקע הילף די לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק און מיר האָבן אויך געפונען אַ האַרציקע חברישע באַצוגונג מצד די חברים פון פראַנקרייך.

פון ביידע לענדער זענען טאָקע די חברים אונדז געקומען צו הילף שנעל און מיט אַ וואָרעם האַרץ. אין די יאָרן 53—1950, וועו ס'איז געווען אַ מאַגנעט אין שפּייז, זענען גע־קומען הונדערטער סקריפטן, אויף שפּייז־פעקלעך פון ניו־יאָרק און טראַנספאָרטן פון שפּייז־פּאַקעטן פון אונדזערע חברים פון פראַנקרייך.

ס'איז נישט דאָ דער פּלאַץ זיך אַריינצולאָזן אין פרטים, נאָר ס'דאַרף באַמערקט ווערן, אַז די חברים סיי פון אַמעריקע און סיי פון פראַנקרייך, האָבן געמאַכט גרויסע אַנשטרענגונגען צו געבן אונדז הילף.

די הילף איז אין דער ערשטער ריי געווען פאַר נייע עולים, וועלכע זענען געקומען קיין ישראל אין די יאָרן 1948־1953, אין אַ צאָל פון 37 מישפּחות און 9 יחידים. די גרויסע מערהייט פון זיי האָט נייטיק געהאַט מ'זאָל זיי העלפן זיך איינאַרדענען. מיר האָבן זיי וואָרעם אויפגענומען, דערטיילט הלוואות און אַנדערע הילף.

אזכרות

אונדזערע יערלעכע אַזכרות קומען פאָר סוף יאָנואַר, דאָס איז די דאַטע פון דער ליקווידאַציע פון דער זשיראַרדאָווער קהילה און איר פאַרטרייבן אין וואַרשעווער געטא. צו אונ־דזערע אַזכרות קומט די גרויסע מערהייט פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל.

דער זאָל וועט געפּענט מיט אַ פּאָר שעה פריער. די חברים קומען זיך צוזאַמען און האָבן די מעגלעכקייט זיך צו טרעפן מיט נאָענטע און פריינד, מיט וועמען מען זעט זיך נישט אַ גאַנץ יאָר, און אָפט מאָל צום ערשטן מאָל נאָך אַזוי פיל יאָרן. מען דערציילט זיך זיכרונות פון טראַגישע טעג און יאָרן, באַגלייט מיט אַ טיפן זיפץ און אָפט מאָל פּערלט זיך אויך אַ טרער אין אויג.

ווען מיר הייבן אָן די אַזכרה און מיר פאַרטיפן זיך אין

פראַגמענט פון פאַרזאַמלטן עולם אויף דער יערלעכער אזכרה־פאַרזאַמלונג נאָך די קדושים פון זשיראַרדאָו, אין „בית החלוצות", אין תל־אָביב.

חברים, געוויילט אַ בוך־קאָמיטעט און זייער אַ סך מי און אַר־ערסטע און ליבסטע וואָס זענען פון אונדז אַזוי טראַגיש גע־וואָרן אַוועקגעריסן.

און ווען דאָס ליכט ווערט אין זאַל פאַרלאָשן און אין דער פינצטער הילכן אָפּ די קלאַנגען פון דעם חזנס אל מלא רחמים, דאַן דאַכט זיך מיר, אַז איך זע זיי שוועבן — די נשמות פון די אַלע, וואָס זענען געוואָרן פאַרשניטן און האָבן נישט זוכה געווען צו זיין מיט אונדז.

און ווען אַלע זאָגן קדיש בציבור — קומט צום אויסדרוק די גרויסע טראַגעדיע פון שרידים, וואָס זענען געוואָרן פאַר־יתומט פון דער גאַנצער קהילה.

דער דערמוטיקונג - צימער

אין יאָר 1952 ווערט אויפן פאָרשלאַג פון די ח״ח א. נצר (א. קזשאָזשעניצער) און ז. כאַנאַכאָוויטש, אָנגענומען אַ באַ־שלוס זיך צו ווענדן צו דער לייטונג פון „הדסה״־שפּיטאָל אין תל־אַביב, וועגן אויפשטעלן אַ דערמוטיקונגס־צימער צום אָנדענק פון די זשיראַרדאָווער קדושים, אין וועלכן קראַנקע זאָלן נאָך אַן אָפּעראַציע באַקומען ספּעציעלע הילף.

צו יענער צייט האָט געוויילט אין ישראל אונדזער טייע־רער פריינט מ. קריגער פון ניו־יאָרק, און ער האָט גענומען אויף זיך די אויפגאַבע דורכצופירן די זאַך. אונדזערע לאַנדס־לייט אין אַמעריקע האָבן צוגעשטעלט די געהעריקע מעדיצי־נישע אַפּאַראַטן, אין דעם ווערט פון טויזנטער דאָלאַרן. און אין מערץ 1954, איז פאַרגעקומען די פייערלעכע דערעפע־נונג, ביי דער אָנוועזנהייט פון פריינט ל. פעלד און זיין פרוי, פאָרשטייער פון ארגון אין ישראל און פון „הדסה״־שפּיטאָל. ד״ר אַבראַמאָוויטש, דער דירעקטאָר פון „הדסה״־שפּיטאָל, האָט אין זיין דערעפענונגס־רעדע אונטערגעשטראָכן די וויכ־טיקייט פונעם צימער פאַר דעם קראַנקן, ווי אויך דעם פאַקט — אַז דאָס איז דער ערשטער דערמוטיקונגס צימער אין לאַנד.

אין דעם נייעם, גרויסן געזונטהייטס־צענטער, וואָס די תל־אָביבער מוניציפּאַליטעט (עיריה) האָט אויפגעשטעלט, אין דער קריה אין תל־אָביב, גייט אויך אַריבער, דער דער־מוטיקונגס־צימער, און וועט פאַרנעמען אַ גרויסן זאַל, מיט צוואָנציק בעטן, צום אָנדענק פון די קדושי זשיראַרדאָוו.

ספר זכרון

סוף מיי 1944 האָט דער קאָמיטעט, אויפן פאָרשלאַג פון חבר יוסף האַלדזבאַנד, באַשלאָסן — אונטערצונעמען אַן אַקציע מיטן צוועק צו שאַפן אַ יזכור־בוך צום אָנדענק פון דער זשיראַרדאָווער קהילה.

מיר האָבן אַרויסגעגעבן אַן אויפרוף, און אים פונאַנדער־געשיקט צו אונדזערע לאַנדסלייט אין דער וועלט. מיר האָבן צו דעם צוועק אויך גערופן פאַרזאַמלונגען פון אונדזערע

די פּלאַקע אין הדסה־שפּיטאָל צום אָנדענק פון דער זשיראַרדאָווער קהילה.
די איבערזעצונג פון העברעישן טעקסט איז:
די דאָזיקע אָפּטיילונג איז געשאַפן געוואָרן מיט דער הילף פון די זשיראַרדאָווער אָרגאַניזאַציעס אין די פאַרייניקטע שטאַטן, פראַנקרייך און ישראל, צו פאַראייביקן דעם הייליקן אָנדענק פון די מאַרטירער פון זייער קהילה, וואָס זענען פאַרטיליקט געוואָרן דורך די נאַציס, ימח שמם.

חברים, געווייזלט אַ בוך־קאָמיטעט און זייער אַ סך מי און אַר־בעט האָבן מיר אַרייַנגעלייגט אין וועקן און רופן אונדזערע לאַנדסלייט אין דער וועלט, צו דער יילִיקער אויפגאַבע.

קרן־המגן

אין יאָר 1955, וועו מצרים האָט אונדז שטאַרק באַדראָט מיט איר ריזיקער באָוואָפענונג, — האָבן אונדזערע חברים אין חברות אין אַמעריקע געשאָפן די באַדייטנדיקע סומע פון 1.800 דאָלאָר לטובת קרן־המגן. דאָס געלט איז איבער־געגעבן געוואָרן דורך אונדזער ארגון אין מיר האָבן ווי גע־העריק פובליצירט די שפענדונג אין דער ישראלדיקער פרעסע, און ס׳קומט זיי אַלעמען אַ האַרציקן יישר כוח!

מיר האָבן פראָקלאָמירט אַן אַקציע און געזאַמלט ביי אונדזערע חברים אין ישראל אַ באַדייטנדיקע סומע.

אין דער צייט — אויגוסט 1957 — האָבן מיר געהאַט דאָס פאַרגעניגן אויפצונעמען אַ דעלעגאַציע פון פינף משפחות — פאַרשטייערס פון זשירדאָוואָר סאָסייעטי אין פראַנקרייך.

מיר האָבן די חברים געגעבן די מעגלעכקייט זיך ענווי צו באַקענען מיט די נויטן פון אונדזערע נייע עולים; אין קו־מעדיק אַהיים האָבן די רעזולטאַטן נישט געלאָזט אויף זיך ווארטן. אין אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע און אין אַרגענטינע האָבן אויך נישט אַנטוישט.

מיר האָבן אונדזער שארית־הפליטה אויפגענומען זייער וואַרעם און געהאַלפן זיי מיט הלוואות אויף לענגערע טער־מינען.

צוזאַמענטרעף פון זשירדאָוואָר אין רמת־גן (ישראל) ביי דער משפחה שמיטניקאָוו, בעת דעם באַזוך פון די לאַנדסלייט־געסט: פרוי שפרה בעניעק (ארגענטינע) און יעקב גוטקינד מיט זיין פרוי (פראַנקרייך)

פון רעכטס צו לינקס, זיצן: לילי גאָלדבערג, לובא שמיטניקאָוו, בזשעזשינסקא, חנה קעסטענבערג, יהודית עלערט, יחיאל עלערט, בעשקע קראַקאָוו, גוטקינד. עם שטייען: א. י. שמיטניקאָוו, יעקב גוטקינד, לייבל גאָלדבערג, מרדכי קאַץ, משה מאיראָוויטש, גדליה האבערמאַן, פרוי האבערמאַן, פרוי כאַנאַנ־ווישט, זעליג כאַנאַנאָוויטש, דוויד און חוה מאַדישעווער־גאָלדבערג, שפרה בעניעק, בלומע מאַן, אברהם קשאַנזשעניצער, משה קשאַנזשענסקי, אוריבן: מלכה (שמיטניקאָוו), איר מאַן משה טשעסני, יוסף מאַן; אונטן, פֿאָרנט: מאָלע שמיטניקאָוו־מעגדוגראָו.

די לעצטע פון אונדזער שארית־הפליטה

פון אַנהייב 1957 ביז סוף 1958 זענען געקומען פון פוילן די לעצטע פון אונדזער שארית־הפליטה, אין דער צאָל פון 17 משפחות און 2 יחידים, (סך הכל 70 נפשות, כן ירבו), ס׳איז דאָן נייטיק געווען באַדייטנדיקע מיטלען, צו קענען זיי אַנטקעגנקומען מיט הלוואות צו פאַרלייכטערן דאָס איינ־אַרדענען זיך.

איצט אַ פאָר וועכטער וועגן אונדזער גמילות־חסד־קאַסע א״נ פון די זשירדאָוואָר קדושים.

איך זאָג אַ פאָר וועכטער — ווייל די מעשים, און די הילף וואָס די אינסטיטוציע האָט געגעבן, אין פאַרלויף פון די עלף יאָר, ריידן פאַר זיך. אונדזער ג״ח־קאַסע איז געוואָרן דער חוט־השדרה פון אונדזער טעטיקייט.

מיר האָבן אַרויסגעגעבן אין פאַרלויף פון די עלף יאָר,

הונדערטער הלוואות. די הלוואות ווערן געגעבן אָן פּראָ־ צענט אוּן אָן זשיראַנטן, אויסצוצאָלן אויף קליינע חודשלעכע ראַטעס, אַלע חברים צאָלן פּינקטלעך. אַ חוץ אייניקע פּאָלן ווו מיר וועלן מוזן אָנווענדן אַ דרוק, צוריקצובאַקומען דאָס געלט. מיר וועלן נישט לאָזן ברעכן די אינסטיטוציע אויפן נאָמען פון אונדזערע קדושים.

יערלעכער אזכרה־אָפּט בּאָך די זשיראַרדאָוער קדושים, יאָנואַר 1960, אין „בית החלוצות", תל־אָביב. פּרעזידיום: פון רעכטס צו לינקס: אלימלך קשאָנזשעניצער, ישראל ליבערמאַן, יוסף ניסבערג. שטייענדיק: דערעפענט דעם אזכרה־צונויפקום, חזן־ראשי פון תל־אביב און יוסף האַלדזבאַנד.

דער וועד האירגון של יוצאי זירדוב בישראל, צוזאַמען מיט דער רעוויזיאָנס־קאָ־ מיסיע און דעם בוך־קאָמיטעט. אויפן בילד זענען דאָ: זעלינ כאַנאַאָוויטש (קאָסירער), אברהם קשאָנזשעניצער — נצר (רעוויזיע־קאָמיסיע); יוסף ניסנבערג (פּאָרזיצער); יוסף האַלדזבאַנד (סעקרעטאַר); אלימלך קשאָנזשעניצער (וויצע־סעקרעטאַר); ראובן ווייגבערג (רעוויזיע־קאָמיסיע); אברהם שולעוויטש (פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר); טוביה ראָשטיין (רעוויזיע־קאָמיסיע); יצחק פּראָסט, משה פּאָגעל; חיה גאָלדבערג־מאָס־ טאָווסקא; לאה ווייגבערג; אברהם בראָמבערג, אברהם פּאָסטערנאַק.

דריי פראַגמענטן פון דעם פייערלעכן צוזאַמענטרעף פון די זשיראַרדאָווער אין ישראל
בעת דעם באַזוך פון די לאַנדסלייט יצחק און שפרה בענעק, אין אויגוסט 1959.
אויבן אַ גרופע פון פאַרזאַמלטן עולם. אונטן פר׳ בענעק בעת זיין רעדע.

און זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אַז די גמילת־חסד־קאַסע אין ישראל איז געשטעלט געווארן אויף די פיס, דורך אונדזערע לאָנדסלייט פון אַמעריקע, פראַנקרייך און אַרגענטינע.

אונדזערע געסט

מיר קענען נישט שליסן אונדזער איבערבליק פון דער פאַרגאַנגענער טעטיקייט, מיר זאָלן נישט דערמאָנען די באַזוכן פון אונדזערע טייערע לאָנדסלייט, חברים און פריינט.

די אייניקע באַזוכן פון פריינט ל. פעלד און זיין פרוי בעלאָ; פריינט מאָקס קריגער; די מישפחה סלופסקי; די מישפחה בירנבוים; די מישפחה קייזער און אונדזערע פריינדינס די פרוי סקודניק און די פרוי שמולעוויטש א״א פון ניו־יאָרק און די טייערע חברים פון פראַנקרייך: פריינט ל. טיגער און זיין פרוי; די מישפחות פון אונדזערע חברים און פריינט זשאק און אהרן גוטקינד; שמאי ציפערמאַן, יחיאל שולעוויטש; די פריינדן ראָשל זעלמאַנאָוויטש און אחרון־אחרון די באַזוכן פון אונדזער טייערן פריינט יצחק בעניעק מיט זיין פרוי שפרה.

די אַלע באַזוכן האָבן אין פאַרלויף פון דער צייט אַרייינגעברענגט פיל פרייד און יום־טובדיקער שטימונג, און האָבן אונדז פאַרבונדן מיט טויזנטער פעדעם פון האַרציקער פער־זענלעכער פריינטשאַפט און זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך דאָס טייערע, וואַרעמע געפיל, וועלכעס האָט דערנענטערט אונדזערע אַרגאַניזאַציעס ווי אין מישפחה אין דער אַלטער היים.

יוסף האַלדזבאַנד

ישראל, סעפטעמבער 1960.

דער וועד פון דעווייז, קאָמיסיע פון ארגון ז׳ירדזוב אין ישראל.
עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: אלימלך קשאָנזשעניצער (וויצע טעקרעטאַר), יצחק פראָסט (קאַמ. מיטגליד), לאה וויינבערג (קאַמ. מיטגליד), אברהם בראָמבערג (קאַמ. מיטגליד), טוביה ראָשטיין (רעוו. קאַמ.) עס זיצן פון רעכטס צו לינקס: זעליג כאַנאַכאָוויטש (קאַסירער), אברהם קשאָנזשעניצער־נצר (רעוו. קאַמ.), יוסף ניסנבערג (פאָרזיצער), ראובן וויינבערג (רעוו. קאַמ.) און יוסף האַלדזבאָנד (סעקרעטאַר).

לעאָן טיגער (פרעזידענט פון דער געזעלשאַפט פריינט פון זשיראַרדאָוו אין פראַנקרייך)

די טעטיקייט פון די זשיראַרדאָווער אין פראַנקרייך

אָקטאָבער 1945, עטלעכע חדשים נאָך דער אויסגעבענק־טער באַפרייונג, זענען זיך צונויפגעקומען אַ גרופּע זשיראַר־דאָווער מיטן ציל צו שאַפן אַ זשיראַרדאָווער לאַנדסמאַנ־שאַפט (סאָסיעטע), „פריינט פון זשיראַרדאָוו און אומגעגנט אין פראַנקרייך".

מען דאַרף זאָגן, אַז שוין פאַרן קריג איז געווען אַן איני־ציאַטיוו פון אהרן קויפמאַן (אַן אַקטיווער געזעלשאַפטלעכער טוער אויפן פראָפעסיאָנעלן געביט) צו שאַפן אַ זשיראַרדאָ־ווער סאָסיעטע אין פאַריז, אָבער ער האָט נאָך אַ קורצער צייט פאַרלאָזט פראַנקרייך, צוריקפאָרנדיק נאָך זשיראַרדאָוו און פון דער איניציאַטיוו האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזט.

פאַרן אויסברוך פון קריג האָבן זיך אין פראַנקרייך גע־פונען איבער זעכציק מישפּחות פון אונדזער שטעטל.

פונקט ווי אין היימישן שטעטל, וואָס איז געווען פאַנאַנ־דערגעטיילט לויטן יחוס און אָפּשטאַם, אַזוי איז דאָ דאַן אין פאַריז צווישן די זשיראַרדאָווער לאַנדסלייט געווען אַ געוויסע אָפּגעריסנקייט איינער פון צווייטן. אָבער תיכף נאָכן חורבן און באַפרייונג, ווען עס האָבן נאָך גערויכערט די פייערן פון שרעקלעכן קריג, ווען עס האָבן נאָך געווייטיקט די וווּנדן וואָס דער היטלער־אָקופּאַנט, וועלכער האָט מיט אַזאַ אכזריות געפּייניקט די ייִדן, איז אַנטשטאַנען דער ווילן ביים גאַנצן ייִדישן ייִשוב אין פראַנקרייך זיך צונויפזאַמלען, לויט שטעט און שטעטלעך פון די חרובע היימען.

די קליינע רעשטלעך ניצול־געוואָרענע דורך פאַרשידענע ניסים, סיי די וועלכע האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דעם ייִדישן און אַלגעמיינעם ווידערשטאַנד, סיי אויך די, וואָס האָבן באַוויזן מיט זייער אויסדויער, אַ טייל מיט דער מיטהילף פון דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג, אויסצו־מיידן די שרעקלעכע פאַשיסטישע האַק, האָבן זיך ביי אַ צוואַנציק זשיראַרדאָווער מישפּחות וואָס זענען געראַטעוועט געוואָרן פון די זעכציק וואָס זענען געווען פאַרן קריג (און דאָס זענען געווען אויך נישט קיין גאַנצע, ווייל כמעט אין יעדער געראַטעוועטער מישפּחה האָט געפעלט אַ גליד אָדער עטלעכע גלידער), און פון די קליינע רעשטלעך איז גע־גרינדעט געוואָרן אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט.

גלייך נאָך די ערשטע פּאָסט־פאַרבינדונגען מיט דער אויסערלעכער וועלט איז אָנגעקומען דער ערשטער בריוו פון אַמעריקאַנער רעליעף־קאָמיטעט, געשריבן דורכן טייערן פריינט און לאַנדסמאַן אברהם בירענבוים.

דער ערשטער איניציאַטיוו־קאָמיטעט איז דאַן באַשטאַ־נען פון די חשובע לאַנדסלייט: זשאַק און האַרי גוטקינד, וואַסערמאַן, וואָווע ווענצעל, פאָגעל, יאַנקל, הענעך ראָזענ־פעלד.

דער קאָמיטעט האָט גלייך באַקומען פון די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט די ערשטע שפּייז־ און באַקליידונגס־פּעקלעך.

עטלעכע חדשים שפּעטער איז אָנגעקומען קיין פּאַריז דער ערשטער לאַנדסמאַן פון אונדזער חרובער היים, דער ייִנג־סטער זון פון דוד ניימאַן (דער בעקער) וואָלף. ער האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ געוויסע צייט ביי האַרי גוטקינד. ער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט פאַר אונדז אַנטפּלעקט דאָס שרעקלעכע טרויעריקע בילד פון זשיראַרדאָוו, ער איז געווען פון די ערשטע צו פאָרן אומלעגאַל קיין ישראל, ווו ער איז, צום גרויסן ווייטיק, געפאַלן אין קאַמף פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון דער ייִדישער מדינה. אַזוי אַרום האָבן מיר אויך אויף דעם פראָנט־אָפּשניט געגעבן אַ בלוטיק ביי־שטייער פון אונדזער געבורטס־שטאָט.

גלייך האָט זיך דאַן געשטעלט די פראַגע וועגן אָנהייבן שאַפן דעם ערשטן פאָנד צו העלפן די זשיראַרדאָווער, וועל־כע האָבן זיך געראַטעוועט פון שרעקלעכן גיהנום.

דער גרעסטער טייל פון די געציילטע זשיראַרדאָווער לעבנסגעבליבענע האָבן זיך געראַטעוועט, אַנטלויפנדיק גלייך נאָכן איבערפאַל פון די היטלער־חילות אויף פּוילן, קיין ראַטנפאַרבאַנד.

דער איניציאַטיוו־קאָמיטעט האָט צונויפגערופן אַ פאַר־זאַמלונג אין די ערשטע טעג פון 1946, פון אַלע זשיראַרדאָ־ווער וואָס האָבן זיך געפונען אין פּאַריז, מיטן ציל צו שאַפן אונדזער סטאַבילע געזעלשאַפט.

עס איז דאַן אויסגעוויילט געוואָרן אַ שטענדיקער קאָמי־טעט אין באַשטאַנד פון: לעאָן טיגער פאָרזיצער, הערצקע שוואַרצשטיין און פּייזול פאָגעל: וויצע־פאָרזיצערס; יאַנקל סעקרעטאַר; ראַשעל זעלמאַנאָוויטש וויצע־סעקרעטאַרן; האַרי גוטקינד קאַסיר; זשאַק גוטקינד פּרעזידענט דע פעט

און סאַניטער; קאָמיטעט־מיטגלידער: שיע וואַסערמאַן, וואָווע ווענצעל, הענעך ראָזענפעלד, אַדאָלף קויפמאַן, יחיאל שי־לעוויטש און דזשיאַלאַשינסקי.

די אַקטיוויטעט האָט אָנגענומען אַ ברייטן פאַרנעם. דורך פאַרשידענע איניציאַטיוועס האָבן מיר אָנגעקניפּט קאָנ־טאַקטן מיט די זשיראַרדאָווער וואָס האָבן פאַרלאָזט פּוילן, אויפהאַלטנדיק זיך אין פאַרשידענע דייטשע לאַגערן.

דערהאַלטנדיק די ערשטע געלט־סומעס, מיט דער גרע־סטער הילף פון אַמעריקאַנער רעליעף־קאָמיטעט ביי די זשיראַרדאָווער, ווערט גלייך אָרגאַניזירט די ערשטע הילף וואָס דערמעגלעכט אונדז אַראָפּצונעמען איבער צוואַנציק זשיראַרדאָווער מישפּחות פון די פּליטים־לאַגערן.

זיין אויפהאַלט דאָ ביי אונדז אין פּאַריז האָט צעמענטירט אונדזער פאַרבינדונג מיט די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט ווי אויך געהאָלפן פאַרשטאַרקן אונדזערע אייגענע אַקטיווי־טעט. פריינט פעלד האָט אויך דאַן געבראַכט פון דעם פרויען קאָמיטעט ביי די זשיראַרדאָווער פון אַמעריקע דעם פאָר־שלאַג וואָס איז הייליק דורך זיי אָפּגעהיטן געוואָרן, נעמ־לעך, אויפצוהאַלטן מיט אַ מאָנאַטלעכער פּערמאַנענטער הילף די צוויי קיילעכדיקע יתומים פון מענדל און יענטע כוסעטאָווסקי, וועלכע זענען אומגעקומען אויף דער דע־פּאָרטאַציע.

די צוויי קינדער זענען היינט זעלבסטשטענדיקע, דער־וואַקסענע מענטשן, וועלכע פירן אַן אייגן לעבן.

אַ גרופּע לאַנדסלייט מיטן פריינט ל. פעלד בעת זיין באַזוך אין פּאַריז, אין יאָר 1948.

פיל פון זיי האָבן באַקומען הילף אין פאַרשידענע פאָר־מען, אַ סך פון זיי האָבן מיר אויך באַזאָרגט מיט וווינונגען.

דורך דער צייט האָבן איבער צוועלף מישפּחות פאַר־לאָזט פראַנקרייך, פאָרנדיק אין פאַרשידענע אָנדערע לענ־דער, צו מישפּחות אָדער פריינט, אַ טייל קיין ישראל.

אַרום אַכט מישפּחות האָבן זיך באַזעצט אין פראַנקרייך און ביסלעכווייז איינגעאָרדנט זייער אייגן לעבן.

אין מערץ 1948 איז געקומען דער ערשטער אָפיציעלער פאָרשטייער פון אַמעריקאַנער רעליעף־קאָמיטעט, דער טייערער פריינט און לאַנדסמאַן לעאָ פעלד.

מיטן פריינט פעלד איז דאַן פון פּאַריז אָפּגעפאָרן אונ־דזער פאָרזיצער ל. טיגער, קיין פּוילן צו דער אַנטהילונג פון מאָנומענט פון וואַרשעווער געטאָ. דאָרט האָבן זיי זיך געזען מיט די געציילטע זשיראַרדאָווער, וועמען דער אַמע־ריקאַנער רעליעף־קאָמיטעט האָט אויך געשיקט קאָנקרע־טע הילף, וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן און אויסגע־וויילטן קאָמיטעט פון די וועלכע האָבן זיך געפונען צע־שפּרייט אין נידער־שלעזיע.

דער דעמאָלסטיקער באַזוך איז געווען אַ געמיש פון פּיין און ליידן, וואָס איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

מיר דאַ, אין פאַריז, האָבן דאָן אויך גלייכצייטיק אויס־געטיילט אַ ספעציעלע הילף די פאַרבליבענע אלמנות מיט אָדער אָן קינדער.

מיר האָבן אויך מיט אונדזערע אייגענע כוחות, דורך פאַרשידענע איניציאַטיוועס געשאַפן אָן אינערלעכע ליי־קאַסע פאַר די וואָס האָבן זיך דאָן געגייטיקט דערין.

אויסער די סאָלידאַריטעט־אַרבעט מיר געגומען אויף זיך אַ היליקע אויפגאַבע צו דערפילן אונדזער חיוב לגבי אונדזערע אומגעקומענע מישפחות און לאַנדסלייט, ווי אויך פאַר די העלדן, וועלכע זענען געפאַלן אויף פאַר־שידענע שלאַכט־פעלדער ביים פאַרטיידיקן דעם מענטש־לעכן און יידישן כבוד.

אין מאי 1949, ביי דער אַנוועזנהייט פון אונדזער טייערן, חשובן פריינט און לאַנדסמאַן, פאַרשטייער פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע, מאַקס קריגער, און ביי דער אַנ־וועזנהייט פון אַלע לאַנדסלייט פון פאַריז, פון דער פראַ־ווינץ ווי אויך פון בעלגיע, האָבן מיר אַנטהילט איינעם פון די שענסטע מאָנומענטן, וואָס מיר האָבן מיט אייגענע כוחות אויפגעשטעלט אויפן יידישן בית־עולם באַניע, צום הייליקן אַנדענק פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע.

אין יאָר 1952, ווען מיר האָבן זיך דערווײַסט פון די דאָ־קומענטן פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, אַז פינף יידישע יוגנטלעכע פון אונדזער היים־שטאָט זענען געפאַלן אין אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטא, האָבן מיר

די אַנטהילונג פון דעם זכרון־מאָנומענט פאַר די קדושים פון דער זשיראַרדאָווער קהילה, וואָס איז אין מאַי 1949 אַנטהילט געוואָרן אין פאַריז אויפן יידישן בית־עולם, נעבן דעם גאַסט מאַקס קריגער צווישן קיילעכדיקע יתומים נאָך נאַצי־קרבנות.

דער דענקמאָל אויפן יידישן בית־עולם אין פּאַריז, פּאַר די זשיראַרדאָווער העלדן פון
וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד.

לכבוד זייער הייליקן אַנדענק אויפגעשטעלט אַ צווייטן מאָ־נומענט, וואָס וועט בלייבן לדור דורות צום זכר פון זייער מסירות־נפשדיקער גבורה.

צווי היסטאָרישע מאָנומענטן האָבן מיר, סך־הכל געצייל־טע מישפחות זשיראַרדאָווער פון פראַנקרייך, אויפגעבויט מיט אייגענע כוחות און געזאַמלט דערויף אַ סומע פון איבער צווי מיליאָן פראַנק.

מיטן אַנטשטיין פון דער ייִדישער מדינה האָבן מיר זיך גלייך געשטעלט אין אַן ענגערן שריפטלעכן קאָנטאַקט מיט אונדזערע לאַנדסלייט, וועמען מיר האָבן אויף פאַרשידענע אופנים אויסגעדריקט אונדזער סאָלידאַריטעט, דורך געלט און שפייז־פעקלעך.

מיטן אַנקומען פון נייע עולים קיין מדינת ישראל פון פוילן אין יאָר 1956 (בייַ איבער צען זשיראַרדאָווער מיש־פּחות), האָבן מיר דורך אַן אַקציע בייַ אונדזערע לאַנדסלייט אין פראַנקרייך דורך זייער אַ קורצער צייט געשאַפן אַ מיליאָן פראַנק פאַר אַ ייִ־קאָסע פאַר די לאַנדסלייט אין ישראל, וואָס איז געווען באמת אַ גאָר גרויסער סאָלידאַרי־טעט־אַקט לגבי די וואָס האָבן באַדאַרפט בויען אַ דאַך איבערן קאָפּ.

אונדזערע יערלעכע אונטערנעמונגען, ווי באַנקעטן, בע־לער האָבן אַ שם בייַ אונדז אין פּאַריז, מיט דער גוטער אָר־גאַניזאַציאָנעלער און מיסטערהאַפטער אַרדענונג.

אונדזער געזעלשאַפט איז אַנגעשלאָסן אין פאַרבאַנד פון די ייִדישע געזעלשאַפטן פון קעגנזייטיקער הילף אין פראַנק־רייך.

מיר גיבן, אַדאַנק דער צענטראַלער קערפּערשאַפט, די געהעריקע מעדיצינישע הילף, וואָס איז פאַרפליכטעט דורך

דער פאַרזיצער ל. טיגער בעת דער טראַדיציאָנעלער אזכרה־פאַרזאַמלונג צום אַנדענק פון די זשיראַרדאָווער קדושים.

די סטאטוטן פון אונדזער פאַרבאַנד, אין די ראַמען פון דער אַלגעמיינער געזעצגעבונג ביי אונדז אין לאַנד.

אַברהם כוסיטאָווסקי און פרוי. געווינט אין בארא (פראַנקרייך) געווארן דעפארטירט מיט זיין פרוי. אומגעקומען. זייערע צוויי קינדערלעך, זענען על פי נס גערעטעוועט געווארן. זענען נאָכ־הער ארויסגעהאָלפן געווארן דורך דעם זשירארדאָווער רעליף־קאָמיטעט אין אַמעריקע. די צוויי קינדער פירן היינט זייער זעלבסטשטענדיק לעבן אין פאַריז.

מיר נעמען אויך אָנטייל אין די צענטראַלע הילפס־אַק־ציעס פאַר אַלטע לייט, יתומים און קינדער־קאָלאָניעס; מיר באַטייליקן זיך אין אַלע אַקציעס, מאַניפעסטאַציעס, קאָנ־פערענצן, צוזאַמענטרעפן, וואָס טראָגן אַן אַלגעמיינעם יידישן כאַראַקטער, צו פאַרטיידיקן די יידישע פאָלקס־אינטערעסן. מיר נעמען אויך אָנטייל אין דער גרויסער באַוועגונג וואָס פירט אַ פּערמאַנענטן קאַמף קעגן ראַסיזם, אַנטיסעמיטיזם און פאַר שלום (מראַפ).

מיר פירן דורך אונדזער יערלעכע טראַדיציאָנעלע צע־רעמאָניע ביי די מאָנומענטן נאָך די זשירארדאָווער קדושים. די צערעמאָניע קומט פאַר יעדעס יאָר אין די ערשטע טעג פון מאי. מיר נעמען אויך אָנטייל יעדעס יאָר מיט אַלע יידישע סאָסיעטעס און געזעלשאַפטן אין דעם טראַדיצי־נעלן יערלעכן אויפמאַרש, דעם זונטיק צווישן ראש־השנה און יום־כיפור, ביים מאָנומענט פון יידישן אומגעקומענעם סאָלדאַט.

דורך דער צייט האָבן מיר געהאַט אַ גרויס פאַרגענגן אויפצונעמען אַ רייע געסט־לאַנדסלייט פון אַמעריקע, אַר־גענטינע, ישראל און פוילן.

עס בלייבט איבער אין די טעג וועט עס וועט דערשיינען אונדזער פנקס־זשירארדאָוו, וואָס וועט זיכער געבן אַ גרויסן ביישטייער צו דער אַלגעמיינער יידישער מאָרטירער־גע־שיכטע, צו האָפן, אַז די יידישע קינדער פון אונדזער שטאָט, וואָס האָבן געגעבן אַ נאָבעלן ביישטייער אויף פאַרשידענע שלאַכט־פעלדער וואָס איז פאַרגעקומען אין לעצטן יאָר־הונדערט, וועלן וויסן פון וואָנען זיי שטאַמען אָפּ. דער דאָזי־קער יזכור־פּנקס וועט פאַר אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער זיין דער גרויסער יחוס און אָנערגער אָנטייל צו נע־מען אין קאַמף פאַר אַ לעבן פון יושר און גערעכטיקייט און פאַר אַ וועלט פון שלום און פרייהייט פאַר אַלע פעלקער אין פאַר אונדזער פאָלק.

כוסיטאָווסקיס צוויי יתומים.

צוזאַמענטרעף אין פּאַריז ביי דער אַגוועזנהייט פון דעם דעלעגאַט פון נאַרד־אַמעריקע, פרייַנד ל. פּעלד

דער סוב־קאָמיטעט פאַרן פּנקס זשיראַרדאָו אין פּאַריז

גבורים און קדושים אָפּשטאַמיקע פון זשיראַרדאָו און די לעצטע ציט נעווינט אין פראַנקרייך

נעפאַלענע אין שפּאַניע:

אַברהם גרינבערג
הערשל טראקסביטרעגער
האַנרי קראַקאָווער

דערשאָסענע אין פראַנקרייך:

וואַגנער
האַנרי יאַקובאָוויטש

דעפּאַרטירטע פון פראַנקרייך:

העניע אַרענשטיין און פאַמיליע
שרה אינדיק (דינער)
לייזער גרינבערג און פרוי
משה גרינבערג
יצחק גרינבערג
שאול דאָוויד
גרונם דאָוויד
יוסף דארעמבוס און פרוי
אביגדור וואַגנער
לעאָן זעלמאַנאָוויטש
אַברהם טופמאַן
מאיר טיגער, פרוי און קינדער
ישראל יאַקובאָוויטש, פרוי לאה (רימער)
דוד יאַקובאָוויטש
הינדע יאַקובאָוויטש
מענדל כוסעטאוסקי אין פרוי
אַברהם־שלמה כוסעטאוסקי
קאָפּל לאנדמאן
יחיאל מיימאן
משה מיימאן
לייבל עלערט
פרץ פרידמאַן
פערל פאָגעל
חיים פעפער
דוד פעפער
שבתי פאָזנאַנסקי
ישראל קאַרפּ
אסתר קאַרפּ־דזשאלאשינסקי
פאלעט קארפּ
שרה קויפמאַן (דינער)
יאַנקל קויאווסקי
לייזער קירש
י. קאַץ
אַברהם קריגער
ה. קאַץ (קויפמאַן)
מינדל רימער
שלום ראַטשטיין
מיכאל ראַשטיין

דער לאַנדסלייט־פאַראיין – זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט אין אַרגענטינע

(סך־הכל פון פינף יאָר טעטיקייט)

עס קען נישט פעלן אין אונדזער יזכור־פּנקס, וואָס איז אויסגערעכנט נישט נאָר ווי אַ זיכרון־דענקמאָל פאַר דעם פאַרשניטענעם נעכטן, נאָר אויך פאַר אַ סטימוליר־ספר, וואָס זאָל העלפן ממשיך צו זיין די היימישע טראַדיציעס אין דער נייער היים, די געשיכטע, אַנטוויקלונג און טעטי־קייט פון אונדזער אַרגענטינער לאַנדסלייט־פאַראיין, די אָר־גאַניזאַציע וואָס נעמט אַרום די לאַנדסלייט פון די דערמאָנ־טע דריי שכנותדיקע שטעטלעך. מיר מוזן זיך אָבער אין אונ־דזער באַריכט שטאַרק באַגרענעצן און ער וועט טאַקע זיין ראָשי־פּרקימדיק, ווו עס וועלן באַרירט ווערן די הויפּט־עטאַפּן פון דער אַנטוויקלונג און טעטיקייט פון אונדזער פאַראיין.

מיר ווילן גלייך אין אָנהייב פעסטשטעלן, אַז הגם מיר צייכענען איצט אָפּ די דאַטע פון פינף יאָר עקסיסטענץ פון אונדזער פאַראיין איז ער פאַקטיש אַ ביסל עלטער. אמת עס איז אין משך פון יאָר נאָך נישט געווען די פעסטע אָרגאַניזאַציאָנעלע ראַם, ווי אין די לעצטע פינף יאָר, אָבער אַ פאַרבינדונג, אַ פאַרשטענדיקונג פון די לאַנדסלייט האָט שוין עקסיסטירט אַ סך לענגער און פריִער ווי די דאָזיקע פינף יאָר.

מיט יאָרן צוריק, גלייך ווי עס איז פאַרענדיקט געוואָרן די צווייטע וועלט־מילחמה האָט אַ גרופּע חברים פון זשי־ראַרדאָוו אין אַרגענטינע, ווי דוד קאַרדעלאַס ע״ה, ייִדל קויפמאַן, אליה־בער קאָלטאַן, משה יאַקובאָוויטש און אנ־דערע אונטערגענומען די איניציאַטיוו צו שאַפן אַזאַ פאַראיין, עס זענען פאַרגעקומען עטלעכע צוזאַמענקונפטן, אָבער עס האָט זיך נישט איינגעגעבן צונויפצוזאַמלען אַלע לאַנדסלייט. די ערשטע פּרוּוון האָבן זיך נישט איינגעגעבן. עס איז אָבער דאַן געשאַפן געוואָרן דער קערן פון דעם שפּעטערדיקן פאַראיין.

אין יאָר 1946, ווען די קהילה אין בוענאָס איירעס האָט אויפגעשטעלט אויפן בית־עולם אין טאַבלאַדאַ דעם צענ־טראַלן מאָנומענט פאַר די זעקס מיליאָן קדושים פון די נאַצי רציחות און אַ טייל פון לאַנדסלייט־פאַראיין האָבן דאַן אויפן דאָזיקן מאָנומענט אָנגעקלאַפּט זיכרון־פּלאַקעס נאָך זייערע פאַרשניטענע קהילות, האָט דאָרטן שוין צוזאַמען מיט אַלע עקסיסטירנדיקע פאַראיינען, אויך זיך געפונען אַ בראָנדזענע פּלאַקע פון די זשיראַרדאָווער, אַמשינאָווער און וויסקיטער אין אַרגענטינע לזכר זייערע אומגעקומענע היימשטעטלעך.

אויף דער דאָזיקער פּלאַקע זאָגט זיך:

> **יזכור — געדענק!**
> **די קדושים פון**
> **זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט.**
> **לאַנדסלייט - פאַראיין.**

אין יאָר 1947 איז פאָרגעקומען אַ זיצונג ביי אונדזער לאַנדסמאַן משה יאַקובאָוויטש אין הויז, ווו עס איז דיסקו־טירט געוואָרן וועגן דער מעגלעכקייט פון גרינדן דעם פאַר־איין. נאָך אַ ריי אַנדערע פאַרזאַמלונגען האָט מען געמוזט אויפגעבן דעם פּראָיעקט צו שאַפן דעם פאַראיין. די איני־ציאַטיוו־גרופּע האָט שוין דאַן געהאַט איר פאַרמעגן 800 פּעזעס (אין יענער צייט אַ באַדייטנדיקע סומע). זעענדיק אַז דאָס שאַפן אַ לאַנדסלייט־פאַראיין איז נישט דערווייל מעג־לעך, איז באַשלאָסן געוואָרן די דאָזיקע סומע איבערצוגעבן פאַר דער „הגנה". די אַרבעט איז איבערגעריסן געוואָרן אויף אַ לענגערער צייט.

מיר האָבן, אמת, די גאַנצע צייט פון אַלע זייטן געהערט רופן צו שאַפן דעם פאַראיין. אַ דעצידירנדיקער מאָמענט איז געווען אין יאָר 1956, ווען עס איז געקומען פון ישראל אַ בריוו פון אונדזערע לאַנדסלייט, אַדרעסירט צום חבר יצחק בענעק. אין דאָזיקן בריוו איז געווען די ידיעה, אַז זיי האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך און זיי ווילן די מיט־אַרבעט פון די היגע לאַנדסלייט.

דער דאָזיקער רוף האָט געהאַט מזל. חבר בענעק האָט גלייך פאַררופן אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע לאַנדסלייט אויף דעם 29סטן אַפּריל 1956, וואָס איז פאָרגעקומען אין הויז פון חבר

אליה־בער קאַלטאַן (קיין לאָקאַל האָבן מיר נאָך דאָן נישט געהאַט). די דאָזיקע פֿאַרזאַמלונג האָט טאַקע אויסגעווייזלט אַ פֿראַוויזאָרישע פֿאַרוואַלטונג, וואָס זאָל צוטרעטן אַרגאַניזירן דעם פֿאַראיין. נאָך אַ ריי פֿאַרשידענע פֿאַרשלאָגן איז אויסגעווייזלט געוואָרן די ערשטע, צייטווייליקע, פֿאַרוואַלטונג פון די ווייטערדיקע מיטגלידער:

פֿאַרזיצער — יצחק בענעק; וויצע־פֿאַרזיצער — יוסף פונ־טאַוויטש;סעקרעטאַר — אליה־בער קאַלטאַן; פֿראַ־סעקרע־טאַר — אַהרן טופמאַן ע"ה; קאַסיר — גרשון־מאיר סמע־טאַנקע ע"ה; פֿראַ־קאַסיר — פּעסע קויפמאַן. וואָקאַלן: מרדכי וויסקיטסקי, הערשל קויאַווסקי, משה יאקובאָוויטש, שמאי גאָלדמאַן (וויסקיט), לייביש גאָלדשטיין (אמשינאָוו), יעקב ראָטשטיין און שיע מאַרקעוויטש.

צווי ווייכטיקע באַשלוסן זענען דאָן אָנגענומען געוואָרן: דינגען אַ לאָקאַל כדי צו האָבן אַ שטענדיק אָרט פֿאַר אונדזער טעטיקייט און גלייך צוטרעטן צו דער אַרבעט אָרום דעם יזכור־פּנקס. מיר האָבן אָנגעהויבן אונדזער טעטיקייט אין לאָקאַל פון צענטראַל־פֿאַרבאַנד פון פוילישע יידן, פּועירע־דאָן 667.

דער גרינדונג־יום־טוב איז פֿאַרגעקומען אין סאָלאָן פון דעם צענטראַל־פֿאַרבאַנד פון די פוילישע יידן אין אַרגענ־טינע, פּועירעדאָן 667. עס זענען געקומען העכער הונדערט לאָנדסלייט און פריינד. די דאָזיקע ערשטע עפּנטלעכע פייער־לעכע פֿאַרזאַמלונג ווערט טאַקע דורך אונדז באַטראַכט ווי די דאָזיקע פון דער גרינדונג פון פֿאַראיין. וועלן מיר טאַקע ברענגען דאָ אַ באריכט פון דעם דאָזיקן צונויפקום וואָס איז געווען סטימולירנדיק פֿאַר אינדזער וויייטערדיקער עק־סיסטענץ און טעטיקייט.

ביי אַ פייערלעכער שטימונג איז די פֿאַרזאַמלונג געעפנט געוואָרן פון דעם פֿאַרזיצער חבר יצחק בענעק. דער ערשטער צונויפקום איז באַגריסט געווארן פונעם סעקרעטאַר פון צענ־טראַל־פֿאַרבאַנד פון די פוילישע יידן ה' ברוך ישמח, וועל־כער שטרייכט אונטער, אז מיט דעם פאָקט ווערט אויסגע־פילט אַ בלויז וואָס איז געווען אין דער היגער לאָנדסלייט־באַוועגונג או זויינטשט הצלחה אין דער טעטיקייט. עס איז אויך אָנגעקומען אַ באַגריסונג פון אונדזער לאָנדסמאַן דעם שרייבער מאַרקוס יאַקובאָוויטש (מאָטעלע) פון פֿאַרטאַ אַלע־גרע (בראַזיל), ווי אויך אַ באַגריסונג פון דעם „אירגון יוצאי זשיראַרדאָוו" פון ישראל.

דער סעקרעטאַר פון פֿאַראיין חבר אליה־בער קאַלטאַן האָט איבערגעגעבן דעם באריכט. עס קומען צום וואָרט די חברים פונטאָוויטש און קויאָווסקי, וואָס שטרייכן אונטער די גרויסע באַדייטונג פון דער פֿאַרזאַמלונג.

חבר בענעק האָט צום יום־טוב געשאָנקען ביידע בענד תנ"ך אין יהואש איבערזעצונג, וואָס איז אויסגעפּלעט גע־וואָרן און אריינגעבראַכט די שיינע הכנסה פון 2.750 פּעזעס (געווונען דעם תנ"ך האָבן די בריידער גאָלדמאַן).

זונטיק דעם 12טן אויגוסט 1956, איז אין הויז פון די

גרינדער און בויערס פון דעם לאָנדסלייט־פֿאַראיין אין בוענאָס איירעס
(פון רעכטס צו לינקס) ס'זיצן: עלע קאַלטאַן, מאיר שמעטאנקא ע"ה, יצחק בענעק, יוסף פונטאָוויטש. הערשל קויאָווסקי און יאַנקל ראָטשטיין. — ס'שטייען: משה יאַקובאָוויטש, לייביש גאָלדשטיין, אברהם מענדעלעוויטש, שמאי גאָלדמאַן, שיע מאַרקעוויטש, טוביה גאָלדמאַן, ברוך וויסקיטסקי, לייבל בריקמאַן, יאַנקל אייזנבערג, יידל קויפמאַן און פסח בריקמאַן.

חברים בענעק, פאָרגעקומען אַ ווייטערדיקע פאַרזאַמלונג פון כמעט אַלע לאַנדסלייט, ווו ביי געדעקטע טישן איז באַ־האַנדלט געוואָרן די פראַגע פון יזכור־בוך. עס ווערט דורך דעם חבר בענעק אַרויסגעזאָגט דער געדאַנק, אַז מיר זאָלן פאָרלייגן, אַז דער פּנקס זאָל אַרויסגעגעבן ווערן אין אַר־גענטינע און אַז מיר זאָלן אָנהייבן שאַפן די מעגלעכקייט פאַר דער דאָזיקער אויסגאַבע. אין געציילטע מינוטן איז דאַן אויפן אָרט געשאַפן געוואָרן די סומע פון 15.500 פּעזעס. פאַר יענע יאָרן אַ גאָר גרויסע סומע.

מיר האָבן אָנגעטראָפן ביי אונדזערע מיטגלידער אַ גרויסן ענטוזיאַזם פאַר דער עקסיסטענץ און טעטיקייט פון דעם פאַראיין. עס האָט זיך איינגעשטעלט אַ געוויסע פאָרעם פון די לאַנדסמאַנשאַפטלעכע צוזאַמענקונפטן אין די פּריוואַטע

פרעזידיום פון דער גרינדונגס־פייערונג פון רעכטס: טופמאַן ע"ה, א. ב. קאָלטאַן, פון לאַנדסלייט־פאַראיין, 1טער יוני 1957. י. בענעק (רעדט), י. פונטאָוויטש.

הייזער פון די טוער, מיר האָבן עס אָנגערופן אַ „לאַנדסלייט־קידוש", ווו מען האָט ביי געדעקטע טישן פאַרבראַכט און אַרומגערעדט די פּראָבלעמען פון אונדזער אַרבעט. אַזעלכע „קידוש"־צוזאַמענקומען זענען פאָרגעקומען ביי די לאַנדס־לייט ייִדל קויפמאַן, יוסף פונטאָוויטש, יעקב ראָטשטיין.

די צעצווייגטע טעטיקייט האָט אונדז געצווונגען אַריבער־צוגיין אין אַ גרעסערן לאָקאַל. מיר האָבן געדונגען אַ לאָקאַל אין „קדימה", אויף דיאַס וועלעס 3964.

עס איז געלונגען צו צעמענטירן אונדזערע לאַנדסלייט. די אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן אַ יש און איז אין געוויסע הינ־זיכטן אויך אַ ביישפּיל פאַר אַנדערע לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַ־ציעס. אָפּגערעדט, אַז דער פאַראיין איז דער אַדרעס פון אַלע לאַנדסלייט אין גאָר דער וועלט.

יזכור־אַקטן

מיר האָבן איינגעשטעלט אַ שטענדיקן, יאָר־יערלעכן צערעמאָניאַל צו דערמאָנען אונדזערע קדושים און מאַרטי־רער. באַקומענדיק די ידיעה, אַז דער אירגון אין ישראל האָט איינגעשטעלט די דאַטע פון דער אזכרה נאָך אונדזער פאַרשניטענער היימשטאָט דעם לעצטן טאָג פון חודש יאַנו־אַר, ווען עס פאַלט אויס דער יאָרטאָג פון דער „אויסזיד־לונג" פון די זשיראַרדאָווער ייִדן קיין וואַרשע אין געטאָ, האָבן מיר אויך באַשטימט די דאָזיקע דאַטע ווי דער שטענ־דיקער יזכור־טאָג נאָך אונדזערע ליבסטע און טייערסטע. נישט געקוקט אויף די נישט־צוגעפּאַסטע קלימאַטישע באַ־דינגונגען אין אַרגענטינע אין דער צייט, ווערט דער אזכרה אַקט יאָר־יערלעך דורכגעפירט אין דער אָנוועזנהייט פון אַלע לאַנדסלייט, וועלכע געפינען זיך דאַן אין שטאָט. ביים צענטראַלן דענקמאָל פון די זעקס מיליאָן אויפן טאַבלאַדאַ־בית־עולם, ביי אונדזער פּלאַקאַ פאַרזאַמלט זיך די גאַנצע לאַנדסלייט־מישפּחה, ווו עס ווערט חוץ אַן אָראַטאָרישן טייל אויך דורכגעפירט אַ רעליגיעזער יזכור־צערעמאָניאַל.

דער ערשטער אַזכרה־אַקט פון אונדזער לאַנדסלייט־פאַראיין איז פאָרגעקומען זונטיק, דעם 27סטן יאַנואַר 1957. אין אָראַטאָרישן טייל האָבן זיך באַטייליקט: י. בענעק, א. ב. קאָלטאַן, י. פונטאָוויטש, ה. קויאַווסקי, א. טופמאַן ע"ה; אין רעליגיעזן טייל — אונדזער לאַנדסמאַן ר' יעקב שרייב־שטיין ע"ה.

בעתן באַזוך, אין יאָר 1961, פון חבו' י. בענעק אין איי־ראָפּע און ישראל, איז אין פאַרשטענדיקונג מיט די דאָר־

טיקע אַרגאַניזאַציעס באַשלאָסן געוואָרן די דאָזיקע אַזכרה־דאַטע אַנהאַלטן אויף שטענדיק.

חוץ דעם באַטייליקט זיך אונדזער פאַראיין אין דעם צענטראַל־אַזכרה־אַקט, וואָס עס אַרדנט דאָ איין דער צענטראַל־פאַרבאַנד פון די פוילישע יידן ביי אונדז אין דער וואַך ביים דענקמאָל נאָך די זעקס מיליאָן.

די יערלעכע פאַראיינס־פייערונגען

וועז מיר האָבן אין יולי 1957 געפייערט דעם ערשטן אניווערסאַר פון אונדזער פאַראיין איז באַשלאָסן געוואָרן, אז יעדן יאָר, אין חודש יולי, זאָל פאַרקומען דער יערלעכער פאַראיינס יום־טוב. דער דאָזיקער טאָג איז אין גאַנצן געווידמעט דעם פאַראיין. נישט נאָר די מיטגלידער נאָר

אויף אַן אזכרה־פאַרזאַמלונג, וואָס קומט פאָר יעדעס יאָר ביים מאָנומענט פאָר די זעקס מיליאָן קדושים אויפן בית עולם פון טאָבלאָדאָ, צום יאָרצייט פון דער ליקווידאַציע פון די קהילות זשיראַרדאָוו, שמשינאָוו און וויסקיט.

אויך זייערע מישפחות וועלן אין דאזיקן פאראיינס יום־טוב אריינגעפלאכטן. פאלמיטאג קומט פאר די פאזונאמלונג, וווּ עס וועלן אויפגערופן ווערן פאלגענדע נעמען (טעטיקייט און קאסע), וועלכע וועלן פארבראכט ביי א גלעזל מיינזאמען מיטאג פון אלע לאנדסלייט, מיט זייערע מישפחות, נאכמיטאג, ביז גאר שפעט אין אוונט פארברענגט דער עולם ביי פארשידענע פארוויילונגען, פילמען, און די פרויען־קאמיסיע גרייט צו א טיי מיט צובייסעלע.

דער דאזיקער יום־טוב איז געווארן א שם־דבר אין יידישן בוענאס איירעס.

צוויי טעג סדר

צו דער שטענדיקער פראגראם פון דער פארזאמלונג־טיקייט דארף מען אויך צוגעבן דעם קאלעקטיוון „צווייטן סדר", וואס דער פארזיצער פירט דורך יעדעס יאר. דער דאזיקער פארשלאג איז געקומען פון דער חברטע שפרה בעפעטשטעלן, אז די דאזיקע קאמיסיע איז איינע פון די וויכטיקסטע אקטיוויטעט־גרופעס פון פארזאמלונג. אונדזערע יום־טובים, סיי די אניוועראר־פייערונגען אין יולי יעדעס יאר, סיי די „צוויטע סדרים", ווי בכלל די גאר אפטע פארזאמלונג־צוואמענטרעפן, וואס קומען פאר ביי געדעקטע טישן, פאלן אויס אזוי פרעכטיק צוליב דער מוסטערהאפטער צוגרייטונג פון דער דאזיקער קאמיסיע.

די ערשטע פרויען־קאמיסיע איז באשטאנען פון די וויי־טערדיקע פארזאמלונג־מיטשגלידערנס: שפרה בענעק, העלע קאלטאן, לאה יאקובאוויטש, מאלי קורדעלאס, פעסע קויפ־מאן, אסתר גאלדשטיין, שרה־דבורה וויסקיטסקי ע"ה, פריי־דע ראטשטיין.

שפעטער האט זיך קאנסטיטוירט א פרעזידיום פון העלע קאלטאן (פארזיצערן), שפרה בענעק (וויצע־פארזיצערן), לאה יאקובאוויטש (סעקרעטארן).

די פרויען־קאמיסיע איז נאך דעם דערגאנצט געווארן

די ערשטע פייערונג פון דער צווייטער סדר־נאכט, וואס האט זיך שוין אייניגע־שטעלט ווי א טראדיציע אין לאנדסלייט־פארזיין. פון רעכטס: אהרן טויבמאן ע"ה, יצחק בענעק, שפרה בענעק, אליה־בער קאלטאן, מרדכי וויסקיטסקי.

נעק און איז געווארן א שטענדיקע אינסטיטוציע. פארשטייט זיך, אז מיר באמיען זיך אריינצופירן די שטימונג פון דער אלטער היים. מיר האבן צוגעגרייט א צוגעפאסטע הגדה (חוץ דער טראדיציאנעלער) וואס די חברים לייענען קא־פיטלווייז, ביי א גאר פיין געגרייטן טיש, ביי זייער פיל געזאנג פארברענגען מיר דעם צווייטן סדר־אוונט. אונדזער סדר איז אזוי באקאנט געווארן, אז עס קומען צו אים אויך פרייַנד נישט נאר לאנדסלייט.

פרויען־קאמיסיע

וועמ מיר האבן געפייערט דעם ערשטן אניוועראר פון אונדזער פארזיין האט דער מיטגליד לייביש גאלדשטיין פארגעלייגט צו שאפן א פרויען־קאמיסיע. דעם 30סטן יוני איז טאקע געשאפן געווארן אזא קאמיסיע. קאנען מיר מיט די ווייטערדיקע מיטגלידערנס: גיטל קויאווסקי, דבורה בריקמאן, וויקטאריא וויסקיטסקי.

יזכור־בוך

דעם 13טן אקטאבער 1957 האט די פארוואלטונג באשלאסן איינצילאדן דעם שרייבער מרדכי וו. בערנשטיין אויף א באראטונג וועגן דעם ענין יזכור־בוך. עס וועלן אין פרינציפ באשלאסן צוצוטרעטן צו דער ארבעט ארום פנקס. עס איז באשלאסן געווארן ארויסצוגעבן אן אויפרוף צו די לאנדסלייט אין גאר דער וועלט וועגן נעמען אן אנטייל אין דער דאזיקער הייליקער ארבעט מיט זכרונות און דאקו־מענטן. דער אפרוף איז געווען א באפרידקנדיקער. דער קאמוניקאט איז פאזיטיוו אויפגענומען געווארן אין דער וועלט און צווישן די אפגערופענע האט זיך אפגערופן דער

פאָרזיצער פון ברענטש 301 פון אַרבעטער־רינג חבר ליפּע פעלד; פון פאַריז דער חבר לייבל טיגער און פון קאַנאַדע דער חבר אַברהם זימלער. פאַרשטייט זיך אַז מיט די ישראלדיקע איז שוין פון פריִער געווען דער קאָנטאַקט.

דאָס יאָר 1960 איז געווען דער דעצידירנדיקסטער אין דער טעטיקייט פאַרן יזכון־בוך. נאָכן קומען פון רעדאַק־טאָר מרדכי וו. בערנשטיין פון די פאַראייניקטע שטאַטן, ווו ער האָט זיך צונויפגעטראָפן מיט אונדזערע דאָרטיקע לאַנדסלייט; פון וואַנען עס איז אַגב געקומען די ערשטע קאָלעקציע פון מאַטעריאַלן און דאָקומענטן פאַרן פּנקס; און נאָכן דערגרייכן אַ הסכם מיט אַלע לאַנדסלייט־אָרגאַ־ניזאַציעס אין גאָר דער וועלט, איז די אַרבעט פאַרן פּנקס אַוועק גאָר פאָרויס.

חוץ דעם קאָנטאַקט מיט די לאַנדסלייט־פאַראיינען אין דער וועלט (ניו־יאָרק, מאָנטרעאַל, פאַריז, מדינת ישראל) האָבן מיר דאָ אויסגעטיילט אַ ספּעציעלן פּנקס־קאָמיטעט, אין צוזאַמענשטעל פון די חברים: יצחק בענעק, יוסף פונ־טאָוויטש, אליה־בער קאָלטאַן, הערש קויאַווסקי, משה יאַ־קובאָוויטש, מרדכי וויסקיטסקי, ייִדל קויפמאַן, שמאי גאָלדמאַן, וואָס איר אויפגאַבע איז געווען מיטצואַרבעטן ביי אַלע רעדאַקציאָנעל־טעכנישע ענינים פון דעם פּנקס. כדי צו אינפאָרמירן אונדזערע לאַנדסלייט אומעטום וועגן די אַרבעטן אַרום פּנקס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַן איינ־מאָליקע אויסגאַבע מיטן נאָמען „יזכור" (יאַנואַר 1960), אַ ביולעטין צום 19טן יאָרטאָג פון חורבן נאָך אונדזערע דריי קהילות. דער דאָזיקער ביולעטין מיט אַרטיקלען פון י. בענעק, הערשל קויאַווסקי, יוסף פונטאָוויטש, באַריכט פון א. ב. קאָלטאַן און אַ סעריע אָנווייזונגען, צונויפגע־שטעלט פון אונדזער רעדאַקטאָר מרדכי וו. בערנשטיין.

דער דאָזיקער ביולעטין האָט געהאַט דעם געהעריקן אָפּקלאַנג. עס זענען טאַקע אָנגעהויבן אַריינפליסן מאַטער־יאַלן פון אַלע ערטער, ווו עס געפינען זיך אונדזערע לאַנד־סלייט.

דעם 14טן מאַי 1960 איז געשלאָסן געוואָרן דער אָפּמאַך מיט דער דרוקעריי פון די ברידער זלאָטאָפּיאָראָ.

עס איז געקומען צו אַ הסכם מיטן שרייבער מ. וו. בערנשטיין, וועלכער האָט איבערגענומען די רעדאַקציע פון פּנקס. דעם רעזולטאַט פון אונדזער אַרבעט (אונדזער געמיינזאַמע אַרבעט מיט אונדזערע לאַנדסלייט אין גאָר דער וועלט) זעען מיר טאַקע איצט — דעם פאַרטיקן פּנקס.

באַזונדערע אַקציעס

אונדזער לאַנדסלייט־פאַראיין איז אויסגעקומען זיך צו באַטייליקן אין אַקציעס, פריִער פאַר אַלץ הילף־אַקציעס, פאַר אונדזערע לאַנדסלייט, סיי דאָ אין לאַנד, סיי אין מדינת ישראל. ווי בכלל פאַר אַלגעמיינע אַקציעס.

אַ גרופּע מיטגלידערנס פון לאַנדסלייט־פאַראיין ביי אַ יום־טוב פון פאַראיין

אַזוי האָבן מיר דורכגעפירט אַן עמערגענץ־קאַמפּיין פאַר מדינת ישראל בעת דער סיני־אַקציע און מיר האָבן גע־שאַפן די סומע פון 4.250 פּעזעס.

דער פאַראיין באַטייליקט זיך אַקטיוו מיט באַשטייערן זיך פאַרן פאַראייניקן קאַמפּיין.

דעם 9טן יולי ווען מיר האָבן געפייערט דעם צווייטן אַניווערסאַר פון דער גרינדונג פון פאַראיין האָבן מיר אין אַ בליץ־קאַמפּיין געשאַפן 500 דאָלער פאַר דער ליי־קאַסע פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל.

ביי אַ צווייטער געלעגנהייט איז געשאַפן געוואָרן וויי־ טערדיקע 100 דאָלער פאַר דעם זעלביקן צוועק, וואָס דער חבר בענעק האָט אירגעגעבן בעת זיין באַזוך אין ישראל.

ווילן מיר דערמאָנען, אַז וועז עס זענען געפאָרן קיין ישראל די חברים יצחק און שפרה בענעק האָבן מיר בעת דער פייערלעכער געזעגענונג זיי געגעבן דעם מאַנדאַט פון איינשטעלן סטאַביליע פאַרבינדונגען וואָס איז טאַקע דערגרייכט געוואָרן.

בעת זיין באַזוך אין מדינת ישראל אין יאָר 1961 האָט אונדזער פאַרזיצער יצחק בענעק פאַרטראָטן די זשיראָר־ דאָוואר אין אַרגענטינע אויפן וועלט־קאָנגרעס פון די פוי־ לישע יידן, וואָס איז פאַרגעקומען אין ישראל.

געסט פון אויסלאַנד

מיר האָבן שוין דערמאָנט, אַז אונדזער לאַנדסלייט־ פאַראיין איז געוואָרן אַן אַדרעס פאַר אַלעמען, אויך פון אויסלאַנד געקומענע לאַנדסלייט.

דער ערשטער וואָס האָט באַקומען אין אונדזער פאַראיין אַ חברלעכע אויפנאַמע איז געווען דער שרייבער מאַרקאָס יאַקובאָוויטש (מאַטעלע) מיט זיין פרוי. דעם 21סטן יולי 1957 איז אירגעאָרדנט געוואָרן די אויפנאַמע פאַר די דאָ־ זיקע ליבע לאַנדסלייט, געקומענע פון פאָרטאָ אַלעגרע, בראַזיל.

אַ וווייטערדיקע אויפנאַמע האָבן מיר אירגעאָרדנט פאַר דעם אַמשינאָווער לאַנדסמאַן יחיאל־נתן הערשמאַן און זיין פרוי, וועלכע זענען געקומען אויף אַ באַזוך פון ניו־יאָרק.

אין דעצעמבער 1958 האָבן מיר געהאַט געסט פון בעל־ גיע די לאַנדסלייט מאַקס און בראָכטשע קאַצענעלענבויגן, אויך זיי האָבן ביי אונדז באַקומען די חברלעכע שיינע אויפנאַמע.

גאָר באַזונדער ליב און פֿראָדוקטיוו איז געווען דער באַ־ זוך פון די לאַנדסלייט לייפּע און בעלא פעלד פון ניו־יאָרק.

מען קען זאָגן, אַז דער דאָזיקער באַזוך פון די חברים פעלד אין בוענאָס־איירעס אין פעברואַר־מערץ 1961 איז געוואָרן אַ שטיקל געשיכטע אין אונדזער פאַראיינס טע־ טיקייט.

חבר פעלד, אַ מענטש מיט לאַנגיאָריקער געזעלשאַפט־ לעכער אַקטיוויטעט, פאַרזיצער פון די זשירדאָוואר אין ניו־יאָרק און איינער פון די וואָס שטייט בראש פון דעם יזכור־בוך־קאָמיטעט אין אַמעריקע האָט מיט זיין פרוי ביי אונדז פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן. הגם עס זענען געווען וואָכן, וואָס אַ גרויסער טייל פון עולם איז נישט געווען אין שטאָט איז דער באַזוך געווען גאָר גוט אויסגענוצט,

ביי דער אויפנאַמע פאַר די געסט די פעלדס פון ניו־יאָרק און די גאָלדמאַנס פון וואַשינגטאָן, מערץ 1961

סיי כדי אויפצונעמען די ליבע געסט, סיי כדי דערלייכטיקן אַ רייַ וויכטיקע ענינים מיטן דערשיינען פון פּנקס. אונ־ דזערע זיצונגען, באַראַטונגען און אויך פריינטלעכע אויפ־ נאַמעס און געזעגענונגען וועלן לאַנג בלייבן אין אונדזער זיכרון.

אין דער זעלביקער צייט האָבן מיר געהאַט געסט, לאַנדס־ לייט פון וויסקיט, וואָס זענען געקומען פון וואַשינגטאָן — שלמה גאָלדמאַן און זיין פרוי בעלע.

דער פאַראיין האָט באַשלאָסן אינצושליסן ווי ערן־מיט־ גלידער די לאַנדסלייט: מ. יאקובאָוויטש (בראָזיל) און ליפּע און בעלע פעלד (ניו־יאָרק).

דער פינפטער יאָרטאָג פון דער גרינדונג פון אונדזער פאַראיין

מיטן דאָזיקן באריכט שליסן מיר אָפּ אונדזער טעטי־ קייט־איבערזיכט. דער דאָזיקער פינפטער אַניווערסאַר איז גאָר באַזונדער אויסגעפאַלן ממש אימפּאָזאַנט.

קאָמיטעט פאָר דעם פּנקס:

פון רעכטס צו לינקס, זיצן: יוסף פונ־ טאָוויטש, (וויצע־פאָרזיצער), יצחק בענעק (פאָרזיצער), אליה־בער קאָלטאָן (סעקרע־ טאָר); שטייגן: מרדכי וויסקיטסקי, שמאי גאָלדמאָן (קאַסיר), יידל קויפמאָן, משה יאַקובאָוויטש, הערשל קויאָווסקי (פּרא־ סעקרעטאָר).

דעם 30סטן יולי 1961 איז פאַרמיטאָג פאַרגעקומען די אַלגעמיינע יערלעכע פאַראַזאַלונג. דער פאָרזיצער יצחק בענעק שטרייכט אונטער אין דער דערעפענונג, אַז הייַ־ יאָר איז עס דער פינפטער אַניווערסאַר פון אונדזער אינס־ טיטוציע, וויינטשט הצלחה אין דער וויטערדיקער טע־ טיקייט.

דער סעקרעטאָר א. ב. קאָלטאָן גיט איבער דעם טעטי־ קייט־באריכט און די קאַסירערין מאָלע קורדעלאָס גיט איבער דעם קאַסע באריכט. אין דער דיסקוסיע באַטיי־ ליקן זיך די חברים: י. פונטאָוויטש, ה. קויאָווסקי, מ. יאַ־ קובאָוויטש, י. ראָטשטיין, ל. ברייקמאַן, נאָך וועלכע עס ווערן באַשטעטיקט ביידע באריכטן. עס ווערט באַשלאָסן, אַז צוליב דעם וואָס די איצטיקע פאַרוואַלטונג האָט זיך באַשעפטיקט מיטן אויסגעבן דעם יזכור־בוך, זאָל קיין נייע איצט נישט געוויילט ווערן; אַז די נייע פאַרוואַלטונג זאָל געוויילט ווערן נאָכן סיום־הספר.

ווי יעדעס יאָר איז צוגעגרייט געווארן א קאָלעקטיווער מיטאָג פאַר דער גאַנצער לאַנדסלייט־מישפּחה. אויפן דאָ־ זיקן מיטאָג איז ספּעציעל געווען אינגעלאָדן דער רעדאַק־ טאָר פון פּנקס מ. וו. בערנשטיין און זיין פרוי זעלדע.

אויפן פאַרשלאָג פון פאָרזיצער ווערט דער דאָזיקער טאָג פראָקלאַמירט להבא ווי „זשירארדאָוער טעג", וואָס זאָלן יאָר־יערלעך אָפּגעצייכנט ווערן.

די איצטיקע פאַרוואַלטונג באַשטייט פון די וויייטערדי־ קע מיטגלידער:

יצחק בענעק — פאָרזיצער; יוסף פונטאָוויטש — וויצע־ פאָרזיצער; אליה־בער קאָלטאָן — סעקרעטאָר; פּראָ־סעק־ רעטאָר — הערשל קויאָווסקי; קאַסיר — מאַלי קאָרדע־ לאָס. וואָקאָלן: משה יאַקובאָוויטש, מרדכי וויסקיטסקי, יידל קויפמאָן, לייביש גאָלדשטיין, ברוך וויסקיטסקי, שמאי גאָלדמאָן, טוביה גאָלדמאָן, שיע מאַרקעוויטש, יעקב ראָט־ שטיין.

דער רעדאַקטאָר מ. וו. בערנשטיין האָט ביי דער גע־ לעגנהייט איבערגעגעבן אַ באריכט וועגן דער אַרבעט פון יזכור־פּנקס און דערביי גענאַכט אַ היסטאָרישן איבערבליק וועגן די דריי פאַרשידענע ישובים — זשירארדאָוו, אַמשי־ נאָוו, וויסקיט.

דער יום־טוב איז באַזוכט געוואָרן פון הונדערט פערזאָן.
מיט געזאַנג און פאַרבערגען איז ער שפעט אין אָוונט פאַרענדיקט געוואָרן.

בײַם אָפשלוס פון באַריכט ווילן מיר מיט באַערונג דער־מאָנען, אַז אין משך פון די דאָזיקע פינף יאָר זענען אַוועק אין דער אייביקייט די ווייטערדיקע טעטיקע פאַרוואַלטונג־מיטגלידער:

אַהרן טופמאַן
גרשון־ שמעטאַנקע
שרה־דבורה ווישקיטסקי

ערע זייער אָנדענק!

שטעמפל פון לאָנדסלייט־פאַראיין

פאַרוואַלטונג פון לאָנדסלייט־פאַראיין אין יאָר 1961—1962

פון רעכטס, זיצן: ירמיה הערשמאַן (גאָסט פון דער שטאָט קאַרדאָבאַ), יוסף פונטאַ־ווייטש, יצחק בענעק, אליה־בער קאַלטאַן, ברוך ווישקיטסקי, שיע מאַרקעוויטש; עס שטייען: לייבוש גאָלדשטיין, מרדכי ווישקיטסקי, שמאי גאָלדמאַן, יידל קויפמאַן, משה יאָקובאָוויטש, הערשל קויאָוסקי, און יאָנקל ראָטשטיין.

פרויען־קאָמיסיע בײַם לאָנדסלייט־פאַראיין אין יאָר 1961—1962

זיצן: רבקה בריקמאַן, לאה יאָקובאָוויטש, אסתר גאָלדשטיין. עס שטייען: פייגע מי־לער, מאָלע קורדעלאָס, כעלע קאַלטאַן, שפרה בענעק, פעסע קויפמאַן, פרוי הערשמאַן (גאָסט פון קאַרדאָבאַ) און גיטל קויאָוסקי.

רשימה פון אָפּשטאַמיקע פון אונדזערע שטעטלעך זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו און וויסקיט

וועלכע זענען געשטאָרבן אין אַרגענטינע

נאָמען און פאַמילע	אָפּשטאַמיקער פון	געשטאָרבן דעם
מילער שמואל („קעצעלע")	זשיראַרדאָוו	19טן יאַנואַר 1919, אין דער אַזוי גערופענער „טראַגישער וואָך"
חיה גאָלדמאַן	וויסקיט	1926
מאַרקעוויטש רחל־לאה	וויסקיט	10טן מאַי 1928
שטיגליץ חיה־מאַטל	וויסקיט	1929
אייזנבערג עטל	אַמשינאָוו	20סטן אָקטאָבער 1933
מאַרקעוויטש מרדכי	וויסקיט	1934
מילער משה־ראובן	זשיראַרדאָוו	29סטן דעצעמבער 1934
קאַלב משה	אַמשינאָוו	12טן אָקטאָבער 1939
מאַרקעוויטש יצחק	וויסקיט	4טן יאַנואַר 1940
וויסקיטסקי גאָלדע	זשיראַרדאָוו	1940
קאַלב מרים	אַמשינאָוו	סעפּטעמבער 1941
עטינגער ברוך	וויסקיט	14טן סעפּטעמבער 1943
וויצער מלכה	זשיראַרדאָוו	6טן נאָוועמבער 1944
מאַרקעוויטש־ליפשיץ פייגעלע	וויסקיט	1946
לעווקאָוויטש גיטל	וויסקיט	22סטן מאַי 1947
בריקמאַן גאָלדע	זשיראַרדאָוו	2טן אַפּריל 1948
אייזנבערג אלימלך־חיים	אַמשינאָוו	11טן מאַרץ 1950
קורדעלאַס משה	זשיראַרדאָוו	30סטן יוני 1952
קורדעלאַס דוד	זשיראַרדאָוו	16טן יוני 1952
וויסקיטסקי שלמה	זשיראַרדאָוו	23סטן פעברואַר 1954
קריגער מלך	זשיראַרדאָוו	1954
סמעטאַנקאַ חיה־שרה	וויסקיט	30סטן יוני 1957
ראָטשטיין פּסח	זשיראַרדאָוו	10טן יוני 1957
בריקמאַן בערל	זשיראַרדאָוו	15טן סעפּטעמבער 1957
טופּמאַן אַהרן	זשיראַרדאָוו	7טן אָקטאָבער 1958
וויסקיטסקי שרה־דבורה	וויסקיט	12טן אָקטאָבער 1959
מוהל שרייבשטיין יעקב	אַמשינאָוו	1959
דעמבאָוויטש צירל	וויסקיט	28סטן דעצעמבער 1959
קורדעלאַס שרה	זשיראַרדאָוו	30סטן דעצעמבער 1959
מענדעלעוויטש שרהלע	אַמשינאָוו	2טן יאַנואַר 1960
שמעטאַנקע גרשון־מאיר	וויסקיט	17טן אַפּריל 1960
קורדעלאַס אַברהם־זאָוול	זשיראַרדאָוו	6טן פעברואַר 1961
מישפּחה וואַלדשטיין	אַמשינאָוו	????

זייערע קרובים, פריינד און לאַנדסלייט וועלן זיי שטענדיק געדענקען!

אונדזערע קדושים

מיר בראַנגען דאָ וויטער די רשימה פון אונדזערע נאָענטע, פון אונדזערע טײַערסטע — אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, ברידער, שוועסטער, פרויען, קינדער, פריינט, שכנים און באַקאַנטע פון אונדזער היימשטאָט זשיראַרדאָוו, וואָס זענען אומגעקומען אין דער צייט פון דעם נאַצי־חורבן.

דורך פאַרשידענע אופנים, אין באַזונדערע ערטער און מיט די כל־חמינים מיתות־משונות זענען זיי אומגעקומען.

טייל, די מערהייט, זענען גענאַלן דירעקט, פון די הענט פון היטלעריש רוצחים ימח־שמם און דאָס רעשט בעת סיטואַציעס, וואָס דער דאָזיקער חורבן האָט מיט זיך געבראַכט.

זיי זענען דערשאָסן געוואָרן אין זשיראַרדאָוו גופא בעת די ערשטע טעג פון דעם אַריינטריט פון דער נאַצישער חאָרדע;

זיי זענען דערהרגעט געוואָרן בעת אַ ריי „אַקציעס" אין זשיראַרדאָוו ביז דעם גירוש פון יאַנואַר 1941 אין בעת דער דאָזיקער אַזערויתדיקער „איבערזידלונג" קיין וואַרשעווער געטאָ;

זיי זענען שפּעטער אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ, ווער פון הונגער און עפּידעמיעס; ווער בעת די בלוטיקע „אַקציעס" און אויסזידלונגען אין טייל אין העלדישן ווידערשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ;

זיי זענען אויך געווען צווישן די קרבנות, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן אויף „ע־נער זייט מויער"; געפלאָגטע ווי „אַריער" זענען זיי דורך דער פּוילישער אונטער־וועלט, די „שמאַלצאַוניקעס" דענונצירט געוואָרן אין איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון די היטלעריש „עס־עס" באַנדיטן, וואָס האָבן זיי פאַרפיינקט;

זיי זענען אומגעקומען אין פאַרשידענע געטאָס, וווּהין דער גורל האָט זיי פאַר־טראָגן — אונדזערע נאָענטע האָבן זיך געפונען אין די געטאָס פון גראָדזשיסק, ראַווע־מאַזאָוויעצק, ביאַלאַ־ראַווסקא, וועננראָוו, קאָלאָמיי, קאָסטאָפּאָל און אַנדערע;

זיי זענען געווען צווישן דער פּליטים־מחנה און נעזונדניקעס, וואָס האָבן געזוכט רעטונג אויף די מיזרח־געביטן פון פוילן. אָבער אויך דאָרטן האָט זיי, אויף די סאָ־וועטיש געביטן אָנגעיאָגט די האַנט פון רוצח און זיי זענען אומגעקומען.

טייל זענען אויך אומגעקומען שוין נאָך דעם וויַ זיי האָבן געזען דעם סוף פון דער נאַצישער מאַכט — אין די פראָנט־קאַמפּן מיט דער נאַצישער בעסטיע זענען זיי געפאַלן.

אויך די וואָס זענען בשעתם אַוועק פון זייער היים און זיך דערשלאָגן אין רוּיקע ערטער מחוץ פוילן — קיין פראַנקרייך און בעלגיע — האָבן נישט אויסגעמיטן דעם בלוטיקן גורל פון זייערע בריידער אין דער היים־שטאָט. זיי זענען אַוועק אויף די פּיין־ווען פון דעפּאָרטאַציע, פון וואָנען זיי זענען שוין נישט צוריקגעקומען.

אין אַלע צוזאַמען — די גרעסטע מערהייט פון זיי — זענען אומגעקומען אין די שוידערלעכע טויט־פאַבריקן; זיי זענען פאַרגאַזט און פאַרברענט געוואָרן אין מיי־דאַנעק, טרעבלינקע, בעלזשעץ, אוישוויץ און אַנדערע פאַרניכטונגס־ערטער.

***

מיר האָבן געפרוווט צונויפזאַמלען אַלעמען, כדי זיי זאָלן דאָ, אויף אונדזער סימ־באַלישער זיכרון־מצבה, בלייבן אויף אַלע אייביקייטן. זיי זאָלן, ווי בעת זייער לעבן אויך איצט, נאָך זייער קדושים־טויט, זיין אַרויסגעפלאַכטן אין דער געשיכטע פון אונדזער היימשטאָט — אין איר אויפקום־פּעריאָד און אין איר לעצטן, בלוטיקן סוף.

גרויס איז די דאָזיקע רשימה אָבער מיר וויסן אויך, אַז עס פעלן דאָרטן נעמען. די דאָזיקע רשימה איז צונויפגעשטעלט געוואָרן דורך די שארית־הפליטהניקעס, דורך די „שנים ממישפחה", וואָס האָבן זיך גערעטעוועט פון דעם בלוטיקן מבול. ווייסן מיר, אַז עס זענען געווען מישפחות, וואָס קיין אײַן גואל, וואָס זאָל זיי דערמאָנען, איז נישט געבליבן. פעלן דאָ טאַקע זיכער יחידים און מישפחות. ווערן זיי דאָ אַריין־געזומען אין אונדזער יזכור־טייל הגם זייערע נעמען זענען נישט אויסגערעכנט.

מיר ברענגען די רשימה נאָכן סדר פון אַלף־בית. עס זענען ביי די נעמען פון די קדושים נישט אָנגעגעבן, ווען, ווו און ווי אַזוי זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע פאַרפּי־ניקטע און גלייטערטע נשמות. כמעט אַלע האָבן געהאַט דעם זעלביקן קדושים־טויט — געטאָם, גאַזקאַמערן אוּן קרעמאַטאָריומס. טייל, וואָס זייער גורל איז געווען ס ביסל אַנדערש ווערט עס דערציילט אין די גבית־עדותן, זיכרונות און אַנדערע דאָקו־מענטן, וואָס געפינען זיך אין דעם חורבן־אַפּטייל פון אונדזער פּנקס.

***

וועט אייביק לעבן אין אונדזער זיכרון, אין פאַלקס־זיכרון די דאָזיקע קדושים־רשימה; זיי וועלן אַריינגעוועבט ווערן אין דער זעקס־מיליאָניקער רשימה מאַרטי־רער און קדושים, פון אונדזער פאָלק, וואָס זענען אויסגעשאָכטן געוואָרן פון די נאַצי־שע רוצחים ימח שמם און זייערע מיטהעלפערס.

אייביק וועלן מיר זיי געדענקען.

יזכור — דאָס פאָלק וועט זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן; שטענדיק וועט דערמאָנען, זייערע נעמען וועלן אונדז אין דער גאַנצער וועלט נישט לאָזן רוען, וועלן וועקן מאָנען, אַז מער, קיין מאָל מער, זאָל אַזויס זיך נישט איבערחזרן.

דערמאָנען מיר זיי מיט קדושה און טהרה און זאָגן צו חיליק צו האַלטן זייער אַנאַג, זייער צוואה:

נישט פאַרגעסן!

נישט פאַרגעבן!

די קדושים פון זשיראַרדאָוו

א

אינדיק שרה (פּאַריז)
איזראַעלעוויטש חיים
אַכטונג עזריאל
אַכטונג מרים
אַלטמאַן מאַרים (פּראַנקרייך)
אַלטמאַן רחל
אַלטמאַן העלען
אַלטמאַן אפרים
אַלטמאַן גיטל
אַלטמאַן משה (בעלגיע)
אַלטמאַן דינה (בעלגיע)
אַלטמאַן־שטראַסבורג (בעלגיע)
אַלטמאַן צערטל
אַלטמאַן אַבּיגדור
אַלטמאַן חנה
אַלטמאַן חנה־לאה
אָסטראָווסקי בענאָ
פרוי און קינד
אַפּעלבלאַט יהושיע
אַפּעלבלאַט שבע
אַפּעלבלאַט עלקע
אַפּעלבלאַט חווה
אַפּעלבלאַט עטל
אַפּעלבלאַט רחל
אָרענשטיין העניאָך
און פאַמיליע (פּאַריז)
אָקסנער הערמאַן
אָקסנער זיגמונד און פרוי
אָקסנער צעשא
אַכטונג אליה
זיין פרוי און קינדער
אַקערמאַן־כאַנאַכאָוויטש נעמי
אַלבערט ירחמיאל
אַלבערט יחיאל
זיין פרוי און קינדער
אַלבערט לויבל
זיין פרוי און קינדער
אָרנשטיין (לאַכמאַן) צביה
אַמיזעל־וואַרגאַפט
זיין פרוי און קינד

ב

באַלבין אַברהם
באַלבין שרה
באָער מלכה
באָער יעקב
באָער לאה
באָער אַברהם
באָער משה
באָער נעשע
בויער יעקב
באַראָן הינדעלע
באַראָן מלכהלע
באַראָן יעקב
באַראָן הינדע־פּייגע
באַראָן צביה־רחל
באַראָן יענטע־רבקה
באַראָן דוד
באַראָן אלימלך
באַראָן ראובן
באַראָן אַלעקסאַנדער
באַראָן נחום
באַראָן אַברהם
באַראָן מרדכי
באַראָן דוד
באַראָן הלל
באַרנשטיין חיים און פרוי
באַרנשטיין אַברהם
באַרנשטיין־טיגער פייגעלע
און זייערע 6 קינדער
באַרק חיים
באַרק שלמהלע
באַרק־שמיטניקאָוו חיה־רייזל
באַרק ראָזעלע
בוימערדער משה
בוימערדער שואל
בוימערדער רייזל
בוימערדער טעכטער
בויער יעקל
בויער משה
בויער משה־מרדכי
בזשעזשינסקי־טופמאַן ברוינדל
מיטן מאַן און קינדער
בזשעזשינסקי הינדע־גיטל
בזשעזשינסקי מענדל
מיט מישפּחה
בזשעזשינסקי חיים
מיט מישפּחה
בזשעזשינסקי שלום
מיט מישפּחה
בידערמאַן אָשר
בידערמאַן זועלוול
בייטשער חווה
בירנבוים ישראל־משה
בירנבוים שלמה
בירנבוים מאַשע
בלאָט שמואל
בלאָט שאול
בלאָט פּנחס
בלאָט משה
בלאָנק יאַנקוש
בלאָנק שיינדל
בלאָנק עזרא
בלומענשטיין שלום
בלומענשטיין הינדע־ביילע
בלומענשטיין מענדל
בלומענשטיין חווה
בלומענשטיין שרה
בלומענשטיין אסתר־לאה
בלושטיין יצחק
בלושטיין אַהרן
בלושטיין פראַנציע
בלושטיין אַברהם און פרוי
בלושטיין משה־יוסף, פרוי
און יינגסטע טאָכטער
בעטציג משאַרנע־שיינדל
בעלעצקא רבקה
בערמאַן עלקע (בעלגיע)
בערמאַן דוד (בעלגיע)
בערמאַן נעשע (בעלגיע)
בערמאַן שיינע־זיסל (בעלגיע)
בערמאַן שרהלע (בעלגיע)
בערמאַן פייגע־רחל (בעלגיע)
בערמאַן ישראל (בעלגיע)
בערמאַן שיינע־זיסע (בעלגיע)
בראָמבערג ראובן

בראָמבערג ליבע
בראָמבערג דוב
בראָמבערג אריה
בראָמבערג יענטע
בראָמבערג אַברהם
בראָמבערג שמואל
בראָמבערג סענדער
בראָמבערג צביה
בראָמבערג יהושע
בראָמבערג טויבע
בראָמבערג שמואל־יעקב
בראָמבערג יצחק
בראָן לייבל
בראָן חנה
בראָנשטיין שלמה־דוד
בראָנשטיין בוילע־האָדעס
בראָנשטיין לייבל
ברעגער יודל
פרוי אין קינדער
ברעסלער יעקב
ברעסלער־שטראָסבערג בת־שבע
בערקאָוויטש אַהרן
בערקאָוויטש טויבע
בערנשטיין לוזער
זיין פרוי אין קינדער
בערקאָוויטש ישראליק
זיין פרוי אין קינדער
בערקאָוויטש דוד
זיין פרוי אין קינדער
בוימערדער קהת
ברעסלער אַהרן
אין זיין משפּחה
ברעסלער יאַנקוש
אין צוויי טעכטער
בוימערדער מלך
פרוי אין קינדער

ג

גאָטהאַרט חיים
גאָטהאַרד חנן
גאָטהאַרד מרים
גאָטפריד משה
גאָלדבערג יצחק־מאיר
גאָלדבערג שרה
גאָלדבערג פּנחס־יוסף
גאָלדבערג הערש־וואָלף
גאָלדבערג שלמה
גאָלדבערג חיים
גאָלדבערג מרים
גאָלדבערג דבורה
גאָלדבערג ליפּע
גאָלדבערג פייגע־מינדל
גאָלדבערג־גינסבורג חנה
גאָלדבערג לייזער (בעלגיע)
גאָלדבערג־קויפמאַן חנה־לאה (בעלגיע)
גאָלדבערג יחיאל
גאָלדפּאַרב יענטע
גאָלדשטיין הערשל
גאָלדשטיין רחל
גאָלדשטיין ישראל
גאָלדשטיין לאה
גאָלדשטיין שאַשע
גאָלדשטיין חיים
גאָלדשטיין סימע
גאָלדשטיין רחל
גאָמאָלינסקי הערמאַן
גאָמאָלינסקי אַלעשאַ
גאָמאָלינסקי מאַקס
גאָמאָלינסקי יושא
גאָמאָלינסקי האָלינא
גוטגלאָם שלום
גוטגלאָם יהודית
גוטגלאָם אַדעלא
גוטגלאָם חיים
גוטגלאָם ישראליק
גוטגלאָם פייגע
גוטגלאָם מאיר
גוטגלאָם שמואל
גוטגלאָם רבקה
גוטגלאָם שרה
גוטגלאָם שמואל
גוטקינד שלום
גוטקינד איטע
גוטקינד ישראליק
גוטקינד הערשל
גוטקינד 3 קינדער
גוטקינד לאה
גוטקינד גאָלדע
גינזבורג לייבל (פּאַריז)
גינזבורג אַדעל (פּאַריז)
גינזבורג סילווי (פּאַריז)
גלאָזמאַן ליפּע
גלאָזמאַן חייה
גלאָם איטשע
גלינאָוויעצקי אַהרן
געלבאַרד־רימער דבורה (בעלגיע)
געלבאַרד חנה (בעלגיע)
געלבאַרד לאה (בעלגיע)
גראָמאַן־דאָרעמבוס איטע
מיט פאַמיליע
גרושקאָ יחיאל־מאיר
גרינבוים יצחק
גרינבוים יעקב־פייוול
גרינבוים חינדעלאה
גרינבוים צווי טעכטער
גרינבוים אַברהם
גרינבוים צביה
זיערע 2 זין און 2 טעכטער
גרינבערג לייזער (פּאַריז)
גרינבערג פּסח (פּאַריז)
גרינבערג משה (פּאַריז)
גרינבערג יצחק (פּאַריז)
גרינבערג נעשע
גרינבערג איטשע
גרינבערג שמואל
גרינבערג בענדעט
גרינבערג משה
גרינבערג יעקב־וואָלף
גרינבערג מרים
גרינבערג משה
גרינבערג עטל
גרינבערג יצחק
גרינבערג העגדל
גרינבערג לאה
גרינבערג־ניידאָרף טויבע
גרינבערג אריה
גרינבערג עטל
גרינבערג נחמה
גרינבערג לייבל
גרינבערג מאַשע

גרינבערג אהרן־שייע
גרינבערג אסתר
גרינבערג גדליה
גרינבערג שואל
גרינבערג בנימין
גרינבערג רחל
גאָטהאַרד מלך
גאָטהאַרד דבורה
גאָלדבערג פיווויש
פרוי און קינדער
גאָלדבערג חיהלע
גאָלדבערג איציק
גאָלדבערג בעריש
און זיין מישפּחה
גרושקא שמואל
זיין פרוי און קינדער
גוטגלאָם זלמן
זיין פרוי
דריי זין און קינדער
גוטענשטיין מרדכי־מענדל
גוטענשטיין הירש־בונם
גוטענשטיין העניע
גוטענשטיין צפורה
זייערע קינדער
גבריאלאָוויטש עזריאל
גבריאלאָוויטש שייע
זיין פרוי און קינדער

ד

דאָוויד גרונם (פּאַריז)
דאָוויד שאול (פּאַריז)
דאָמב ירחמיאל
דאָמב שרהלע
דאָמב מאַכלע
דאָמב נינע
דאָמב־סאָבאל יענטע־פייגע
דאָמב שמואל (פּאַריז)
דאַנציקער משה
דאַנציקער שרה־ביילע
זייער קינד
דאַרענבום אַבע
דאַרעמבום חנה
דאַרעמבום פּנחס
דאַרעמבום איטע
זייער פּאַמילי
דאַרעמבום יאָסל (פּאַריז)
דאַרעמבום פּאָליע (פּאַריז)
דזשאַלאָווסקי יעקב
דזשאַלאָווסקי פּעסע
דיאַמענט אברהם
דיאַמענט חיה
דיאַמענט שמואל
דיאַמענט מנחם
דיאַמענט דוד
דינער־קויפמאַן מוזאַן (פּאַריז)
דעמבינסקי
דרוואַל מינדל
דזשאַלאָווסקי אַברהם
דזשאַלאָווסקי מרדכי־יוסף
זיין פרוי און קינדער

ה

האַבערמאַן חנה
האַלזבאַנד שמואל
האַלזבאַנד רבקה
האַלזבאַנד לייבוש
האַלזבאַנד מינה
האַלזבאַנד 3 קינדער
האַלזבאַנד נתן
האַלזבאַנד אהרן
האַלזבאַנד געצל
האַלצשטיין יעקב
האַלצשטיין שרה
האַלצשטיין שרה
האַלצשטיין קריינדל
האַלצשטיין יוסף
האַפּמאַן חנה־פּערל
האַפּמאַן רחל־לאה
הערמאַלין יחיאל
הערמאַלין פרידמאַן שרה
האַלדזבאַנד־ניסנבערג בריינדל
הערשקאָוויטש יחיאל
זיין פרוי און קינדער

ו

וואַגנער מאַטעס
וואַגנער פרוי
וואַגנער חינדע־לאה
וואַגנער אַביגדור (פּאַריז)
וואַגנער חיים (פּאַריז)
וואַגנער משה
וואַגנער שרה
וואַגנער חיים
וואַגנער שמחה
וואַגנער פראַדל
וואַגנער יצחק־מענדל
וואַגנער רבורה
וואַלד יצחק
וואַלד ציפורה
מיט 2 קינדער
וואַסערמאַן יאָסל
וואַסערמאַן טויבעלע
וואַסערמאַן נעמי
וואַסערמאַן נחמה
וואַסערמאַן יעקב
וואַסערמאַן פּסח
וואַסערמאַן פייגע
וואַסערמאַן נחמיה
וואַסערמאַן שלמה
וואַסערצוג
וואַסערצוג־דאָזענצווייג חוה
וואַקסמאַן בעריש
וואַרגאַטש בערל
וואַרגאַטש שיינדל
וואַרגאַטש ביילע
וואַרגאַטש וואָלף
וואַרגאַטש פרוי
וואַרגאַטש 4 קינדער
וואַרגאַטש משה
וואַרגאַטש פייגע־פּעסע
וואַרגאַטש נאָדל
וואַרגאַטש רחל
וואַרגאַטש עזריאל
וואַרגאַטש אסתר־מלכה
וואַרגאַטש רוזשקע
וואַרגאַטש פישל
וויילאַנד יעקב

וויילאַנד נעכע
און זיערע 3 קינדער
וויינבערג יחזל
וויינבערג חיה־שרה
וויינבערג מאַטל
וויינבערג־נוימאַן חנהקע
מיט 2 קינדער
וויינבערג וויטעלע
וויינבערג סאַמעק
וויינטרויב אסתר
איר מאַן און קינד
וויינטרויב לוי
וויינטרויב שרה
וויינטרויב הינדע
איר מאַן יעקב און קינד
וויינטרויב טויבע
איר מאַן און קינד
וויינטרויב מלכה
מיט איר מאַן
וויינטרויב ישראליק
וויינטרויב רחל
וויינטרויב רבקה
וויינטרויב משה
וויינטרויב פערל
וויינטרויב פייגע
וויינטרויב גיטל
וויינטרויב־וואַקסנבערג שרה
וויינטרויב אברהם
וויינשטאַק משה
זיין פרוי
וויצנער דוימאנד (פאַריז)
וויצנער לוסיען (פאַריז)
וויצנער שרה (פאַריז)
וויצנער חיה
וויצנער פערעלע
וויצנער מנחם
וויצנער פייגע־אסתר
וויצנער אברהם־משה
וויצנער לאה־האַדעס
וויצנער נעכע
וויצנער מאַן
זייערע 3 קינדער
ווילינג יאַנקל
ווינער־דאַרעמבום שרה
ווינער אַהרן (פאַריז)
וויסקיטסקי יום־טוב ליפּע
וויסקיטסקי אסתר־רחל
וויסקיטסקי פּערל
וויסקיטסקי טויבע
וויסקיטסקי יאַסל
וויסקיטסקי ליבע
ווענצל יהושיע
ווענצל שרה
זורבעל חיים
זורבעל גענענדל
און איין קינד
ווינטרויב הערשל
פרוי און קינדער
וויים אַברהם
זיין מישפּחה
וואַרגאַטש געלע איר מאַן
וואַרגאַטש יאַנקל
וואַרגאַטש דרעזל
ווינער פּינע
זיין פרוי
ווינער נטע
ווינער שרה
ווינער־דאַרעמבום
וואַלמאַן זכריה
זיין פרוי
וואַלאַוויטש משה־אַהרן
זיין פרוי און קינדער
וואַלאַוויטש־זשאַלאַווסקי פּערל
וואַכמאַן גדליה
וואַכמאַן רחל
וואַכמאַן משה
וואַכמאַן הערש
ווינער סאַלע
ווינער זעליג
ווינרייך משה
ווינער הענע
ווינער הענע
זייערע קינדער

ז

זאַלדאַווער־ווינבערג זיסל
מיט 3 קינדער
זאַקאַן שמואל
פרוי און קינדער
זיידע לאה
זיידמאַן חנה
זיידע איטשע־מאיר
זיידענבערג משה־מרדכי
זיידענבערג פּערל־רבקה
זילבערשטיין מלך
זיין פרוי און קינדער
זימלער פייגע־דוינה
זימלער חינדע
זימלער מענדל
זימלער חנה
זימלער מרים
זינגער שמואל
פרוי און קינדער
זינגער יונה
זינגער־ווינטרויב חנטשע
און זיערע קינדער
זינגער־טויגעל אייידל
זינגער לייבל
זינגער פייגע
זיסקינד־קאַרמאַן העניעלע
מיט איר מאַן
זיסקינד אברהמטשע
זיסקינד־כאַנאַכאַוויטש רבקהלע
מיט אַ טעכטערל
זיסקינד טאַבציע
זיסקינד מנחם
זיסקינד יצחק
זיסקינד בינם
זיסקינד יהודה
זיסקינד דוויד
זיסקינד יחזקאל
זיסקינד־דאַרעמבום אסתר
זיסקינד יחיאל
זיסקינד יעקב־דוויד
זיסקינד ליבעלע
זעלמאַנאַוויטש לעאַן (פאַריז)
זעלצער יאַסל
זעלצער הערש
זעלצער משה
זעלצער מאַלע
זשאַלאַנדזש מענדל

זשעלעכאָוער הערש
זשעלעכאָוער פישל
זילבערשטיין יחזקאל
זיין פרוי און קינדער
זשעלעכאָוסקי שלמה
זשעלעכאָוסקי אסתר
זייערע קינדער

ט

טופק חווה
טופק יוסף
טופק בינום
טופק חנה
טופק פייגע
טופמאַן־ווויינטרויב חוה
איר מאַן הערש שנוידער
און קינד
טופמאַן וואָלף־בער
טופמאַן צעטל
טופמאַן חירש־יצחק
טופמאַן חייה־גיטל
טופמאַן שלמה־חיים
טופמאַן אברהם (פּאַריז)
טופמאַן מלכה־רחל
טיגעל שמחה־בונם
טיגעל אסתר־מלכה
טיגעל פייגע
טיגעל לייב
טיגעל כישע
טיגעל איטע
טיגעל דוד־מלך
טיגעל שרה
טיגעל הערשל
טיגעל איטע
טיגעל נאָטע
טיגעל־טיגער גרינע
טיגעל יהושע
טיגעל לאה־דאָבע
טיגעל לייב
טיגעל חווה
טיגעל אַבע
טיגעל יעקב
טיגענבערג זרח
טיגער יעקל
טיגער חיה־פייגעלע
טיגער אלימלך
טיגער־אייזנמאַן רחלע
טיגער משהלע
טיגער שרה־דבורהלע
טיגער יוסף פייוול
טיגער־ווערטהיים ברכהלע
טיגער משה
טיגער שרה־דבורהלע
טיגער משה־דוויד
מיט 3 קינדער
טיגער ברכהלע
טיגער־ציטרין חינדע־שיינדל
טיגער ירחמיאל
מיט פרוי און קינד
טיגער רבקה־עטל
טיגער צימעלע
טיגער מאיר און פאַמיליע
(פּאַריז)
טיגער ירחמיאל
טיגער צביה
טיגער יוסף
טיגער פעסיע
טיגער אסתר
טיגער יהושע
טיגער לאה
טראַקסבעטריגער יצחק
טראַקסבעטריגער־ווויינטרויב
טויבע און זיערע 2 קינדער
טאַרמאַן ישראל
טאַרמאַן שיינדל
טאַרמאַן ישעיה
טענענבוים מלך
טענענבוים אסתר
טאַבאַקסבלאַט לוזער
זיין פרוי און קינדער
טאַבאַקסבלאַט יחיאל

י

יאַם גרשון
יאַם זלאַטע
יאַם ביילע־צירעלע
יאַסטזשעמבסקי
יאַסטזשעמבסקי־ווויינטרויב
איידל און זייער קינד
יאַקובאָוויטש אברהם
יאַקובאָוויטש בייל־דבקה
יאַקובאָוויטש רויזע
יאַקובאָוויטש חייה
יאַקובאָוויטש פרימעט
יאַקובאָוויטש שבעלע
יאַקובאָוויטש משה
יאַקובאָוויטש אידע
זייער קינד
יאַקובאָוויטש ארי (פּאַריז)
יאַקובאָוויטש דוויד (פּאַריז)
יאַקובאָוויטש ישראליק (פּאַריז)
יאַקובאָוויטש הינדע (פּאַריז)
יאַקובאָוויטש מלכה
יאַקובאָוויטש יאַנקל
יאַקובאָוויטש בערל
יאַקובאָוויטש פייוול
יאַקובאָוויטש יאָסל
יאַקובאָוויטש שמוליק
יאַקובאָוויטש ביילע
יאַקובאָוויטש איטע־פייגע
יאַקובאָוויטש שלום
יאַקובאָוויטש פעסעלע
זייערע קינדער
יאַקובאָוויטש שלומה
יאַקובאָוויטש חייה
זייערע קינדער
יאַקובאָוויטש שרה־רבקה
יאַקובי הערש־וואָלף
יאַקובסאָן מענדל
יאַקובסאָן הערשל
יאַקובסאָן רחל
יאַקובסאָן חינדע
יאַקובסאָן טויבע
יאַקובסאָן שפרה
יעשאַנאָוויטש לייביש
יעשאַנאָוויטש איטע
יעשאַנאָוויטש פייגע
יאַקובאָוויטש אבא
יאַקובאָוויטש פעסל
יאַקובסאָן־מאַזלשטיין

כ

כאַנאַכאָוויטש אברהם־מענדל זיין פרוי
כאַנאַכאָוויטש אשר
כאַנאַכאָוויטש־טשאַרעק רבקה איר קינד
כופאַטאָווסקי מענדל און פרוי (פראַנקרייך)
כופאַטאָווסקי אברהם (פּאַריז)
כעמעל טאָלע
כעמעל האַלינאַ
כענטשינסקי לייזער־ברוך
כענטשינסקי שרה
כענטשינסקי רוטקע
כענטשינסקי כאַסקל
כענטשינסקי חאַלע
כענטשינסקי דינה
כענטשינסקי רבקה
כענטשינסקי משה
כילעוויטש מלך
זיין פרוי און קינדער
כאַנאַכאָוויטש מנחם
כאַנאַכאָוויטש רוכטשע

ל

לאַבטיגער חיים־יחיאל
לאַבטיגער קיילע
לאַבטיגער מרים
לאַבטיגער אסתר
לאַבטיגער משה
לאַבמאַן אברהם
לאַבמאַן העניע
לאַלאָווסקי יהושוע
לאַלאָווסקי חדס
און 2 קינדער
לאַנדאַו אַרנאָלד, ד"ר
לאַנדסבערג העניאך
לאַנדסבערג מרים
לאַנדסבערג מעכל
לאַנדסבערג שמואל
לאַנדסבערג לייבל
לאַנדסבערג בריינדל
לאַנדסמאַן קאַפּל (פּאַריז)
לובאַרטאָווסקי קיסל
לובאַרטאָווסקי פייגעלע
לובאַרטאָווסקי בערל
לובאַרטאָווסקי יודל
לובאַרטאָווסקי אַברהם
לובאַרטאָווסקי אויטשע
לובאַרטאָווסקי אייזיק
ליבערמאַן יחיאל
ליבערמאַן אסתר־רחל
ליבערמאַן חנה
ליבערמאַן יענטע
ליבערמאַן אַברהם־יצחק
ליבערמאַן חיים־נח
ליבערמאַן 2 טעכטער
ליבהאַבער שלמה
ליבהאַבער אסתר־יעכע
ליבהאַבער 5 קינדער
ליגענבערג שמחה
ליגענבערג אסתר
לייזעראָוויטש העניע
איר מאַן און 3 קינדער
לייכטער הערשל
לייכטער אברהם
לייכטער בערל מיט 4 זין
ליכטענשטיין מרדכי
מיט פרוי און 4 קינדער
לינדענבערג גאַלדע
לינדענבערג פרימעט
ליפשיץ ראובן
ליפשיץ חיה
ליפשיץ הערש־ליב
ליפשיץ יחיאל־שיע
ליפשיץ חווה
ליפשיץ זאַנוול
ליפשיץ פייוול
ליפשיץ נחום
ליפשיץ יצחק־אַהרן
ליפשיץ בלומע
ליפשיץ לייזער
ליפשיץ גיטל
ליפשיץ ישראליק
ליפשיץ בערל
ליפשיץ בונם
ליפשיץ וועלוול
ליפשיץ עזריאל
ליפשיץ ראובן
ליפשיץ יצחק־אַהרן
ליפשיץ בלומע
ליפשיץ שרחזגוטל
ליפשיץ ישראל
ליפשיץ דבורה
ליפשיץ שמחה
ליפשיץ הערש
ליפשיץ־לעענגער שרה־חנה
ליפשיץ־בראַנשטיין חייה
ליפשיץ שרה
לעדערמאַן חיה־שרה
לעווין מלך
לערמאַן־טיגעל ראַינע
לערמאַן מענדל
לערמאַן שרה
לאַנדאַו מנחם
לאַנדאַו דבורה (ניסנבערג)
לאַנדאַו שמואליק
לאַנדאַו אסתר
לאַנדאַו אַהרלע
לעווקאָוויטש שמואל
לעווקאָוויטש שבע
לעווקאָוויטש מאַשע
לעווקאָוויטש ליפטשע
לעווקאָוויטש משה
לעווקאָוויטש שלמה
לעוועגטאַל משה
לעוועגטאַל־זיסקינד רחלע
לעוועגטאַל באַלעק
לעוועגטאַל מרדכי
לעוועגטאַל יוכבד
לאַכמאַן חווה
ליפשיץ קן־ציון
ליפשיץ עלא־שרה
ליפשיץ אַביגדור
ליפשיץ פערל
לעוויטאַם מענדל
לעוויטאַם יוסף
זיין פרוי און קינדער

לענגער אפרים
זיין פרוי און קינדער
ליבהאַבער־נחמיה
זיין פרוי און קינדער
לוקסנבורג־אייזנבערג
איר מאַן
ליכטנשטיין שלמה
זיין פרוי און קינדער

מ

מאַלאַוואַנטשוק
מאַרגאַליס אסתר
מאַרגאַליס יאַנקל
מאַרגאַליס מישפּחה
מאַרגנשטערן שרה
איר מאַן און קינדער
מאַרקעוויטש ברוך
מיטלער אַברהמלע
מיטלער מרדכי
מיימאַן יחיאל (פּאַריז)
מיימאן משה (פּאַריז)
מיעראַוויטש ישראל־יאַנקל
מיעראַוויטש רבקה
מיעראַוויטש פייגע
מיעראַוויטש חיים
מיעראַוויטש ניסן
מיעראַוויטש ירחמיאל
מיעראַוויטש חייה
מיעראַוויטש ניסן
מיעראַוויטש וועלוול
מיעראַוויטש חנה
מיעראַוויטש משה
מיעראַוויטש לאה
מיעראַוויטש בערל
מיעראַוויטש אַבּיגדור
מיעראַוויטש קלאַרע
מיעראַוויטש בתיה
מיעראַוויטש פייגע
מיכאַלאַוויטש דינה
מיכאַלאַוויטש דוד
מיכאַלאַוויטש משה
מיכאַלאַוויטש מנשה
מילענבאַך משה
מילענבאַך צעשע
מילער גרשון
מילער לאה
מילער פּערל
מילער העדש־מאיר
מילער יחיאל־משה
מילער פּערל
זיין פרוי און קינדער מילער דוד
מילער נעכע
מילער זוֹוויע
מילץ יצחק
מילץ־מעפּען שיינדל
מילץ אַברהם
מילץ משה
מילץ נתן
מינדסטער פישל
מעפּען מלכה
מעפּען אלימלך
מעפּען־נאַדעל פרוידל
מעפּען יוסף
מעפּען אסתר
מעפּען חוה־לאה
מאַזלשטיין שמואל
מאַזלשטיין־נוסנבערג גיטל
זייער קינד
מאַרקאַוויטש־פונטאַוויטש רבקה
מאַזלשטיין לייבוש
זיין פרוי און קינדער
מאַזלשטיין רייזל
אן איר מישפּחה
מאַזלשטיין שרה
אן איר מישפּחה
מאַשקאַוויטש דוד־העניך
אן זיין מישפּחה
מאַלאַוואַנטשיק עזרא
און זיין פרוי
מילער משה
אן זיין מישפּחה
מילער אַברהם
אן זיין מישפּחה

נ

נאַדעל אַברהם
נאַדעל־מעפּען חייה־איטע
נאַדעל חיים
נאַדעל יצחק
נויטקאַוויטש ראובן
נויטקאַוויטש פייגע
אן 3 קינדער
נוסבוים ניסן
נוסבוים רוזשע
זייערע 4 קינדער
נייבורג אסתר
נוידאַרף נח
נוידאַרף אַלטער
נוידאַרף העניע
נוימאַן משה
נוימאַן רבקה
נוימאַן לייביש
נוימאַן אברהם ד"ר
נוימאַן דוד
נוימאַן לייביש
נוימאַן חנה־לאה
נוימאַן ביילע
נוימאַן נח
נוימאַן שרהלע
נוימאַן קינד
נוימאַן־האַלדזבאַנד פּעסע
זייערע 3 קינדער
נוימאַן חיים־אַלטער
זיין פרוי און 2 קינדער
נוימאַן־גוטקינד חנה
נוימאַן משה
נוימאַן־יאַקובסאַן פייגעלע
נוסבערג איטשע־לייזער
נוסבערג רבקהלע
נוסבערג מענדל
נוסבערג פייגעלע
נוסבערג פּערעלע
נוימאַן דוד (שוחט)
נייבורג איטע

ס

סאָבאָל נח
סאָבאָל יוסל
סאָבאָל בערל
סאָבאָל חיה־דאָבע
סאָבאָל עלקע
סאָבאָל מלכה
סאָבאָל יעקב
סאָבאָל ראובן
סאַטענבערג חיים
סאַטענבערג חווה
סאַפאָט פייוול
סאַרנאַ מאָריץ
סאַרנאַ לעאניא
סאַרנאַ ראָמאַ
סאַרנאַ הערמאַן
סאַרנאַ איטקע
סאַרנאַ מאַוריצי ד"ר
סאָשינסקי צדוק
סאָשינסקי מרים
סאָשינסקי מלכה
סאָשינסקי אַהרן
סאָשינסקי שרה
סאָשינסקי מנחם
סוקיענניק אַברהם־יוסף
סוקיענניק חנה
סוקיענניק ברכה
סוקיענניק צביה
סוקיענניק ישראל
סוקיענניק מלכה
סיגעל אליעזר
סאָשינסקי שמואל־פייוול
סיטען נפתלי
זיין פרוי און קינדער

ע

עלערט לייבל (פאַריז)
עלערט שרה
עלערט יחיאל
עלערט חנה־רבקה
עלערט בערל
עלערט אסתר־ — נייבורג
עלערט דוד
עלערט רייזל
עלערט שבע
עלערט מרים
עלערט ליפּאַ
עלערט ברוך
עלערט גאָלדע
עלערט מאָטל
עלערט שבח
עלערט שמואל
עלערט מענדל
עלווינג לאה
עפּשטיין אַברהם און 2 קינדער
עפּשטיין רייזל
עפּשטיין־קימעלפעלד חיה
מיט 2 קינדער
עפּשטיין יענקל
און זיין פרוי
עפּשטיין משה
און זיין מישפּחה
עפּשטיין חווה
איר מאַן און קינדער
עפּשטיין רח
איר מאַן און קינדער
עלערט משה
עלערט האָדעס
עלערט ביילע
עלערט רייזל
איר מאַן און מישפּחה
עלערט גינענדל
מיט איר מישפּחה

פ

פּאָזנאַנסקי יאַנקל
פּאָזנאַנסקי רבקה־מרים
פּאָזנאַנסקי דבורה־מינדל
פּאָזנאַנסקי מאיר
פּאָזנאַנסקי מנחם
פּאָזנאַנסקי אייזיק
פּאָזנאַנסקי דוד
פּאָזנאַנסקי שבתי (פאַריז)
פּאַלמאַ מאיר
פּאַלמאַ שרה
פּאַלמאַ טאָכטער
פּאַלמאַ ישראל
פּאַלמאַ־גאָלדין צביה
פּאַלמאַ שרה־לאה
פּזשיטיצקי אַהרן
זיין פרוי און 3 קינדער
פּזשעטיצקי אַברהם
פּזשעטיצקי פרוי און קינדער
פּיאָטריקאָווסקי אַהרן
פרוי און טאָכטער
פּלאָצקער ישראל־יצחק
פּלאָצקער חנה־לאה
פּלאָצקער יוסף
פּזשיבישקיעוויטש שמואל
פּזשיבישקיעוויטש פּעסע
און זייערע 2 קינדער

פ

פאַבושעוויטש שמואל
פאַבושעוויטש זאָסיאַ
און 2 קינדער
פאָגעל פּערל (פאַריז)
פונטאָוויטש שבע
פונטאָוויטש מרדכי־איטשע
פונטאָוויטש יודל
פונטאָוויטש מאַניע
פונטאָוויטש רעגינע
פונטאָוויטש מאָניעק
פונטאָוויטש העניעק
פונטאָוויטש רייזל
פונטאָוויטש לייזער
פונטאָוויטש לייבל
פיזאָן דוד
פיזאָן פּעסע־רחל
און זייערע 2 קינדער
פייגנבוים מענדל
פייגנבוים טויבע
און זייערע 3 קינדער
פייוווּשעוויטש חיים
פרוי און 2 קינדער
פינגערוט חיים (פאַריז)
פינקעל לאה
פינקעל רויזע

פינקעל גיטל
פינקעל שלמה
פינקעל הערש־לייב
פלאַמבוים משה
פלאַמבוים אברהם־זאַוול
זיין פרוי און קינדער
פלאַמבוים יצחק
פלאַמבוים־ראָטבלאַט דינה
פלינט יצחק־מענדל
פרוי און קינדער
פלינט דוד ד"ר
פעפער חיים (פאַריז)
פעפער דוויד (פאַריז)
פראָסט אליהו
פראָסט מינדל
פראָסט שרה
פראָסט רחל
פראָסט חווה
פראָסט גאָדל
פרידמאַן יעקב
פרידמאַן־ראָטנבערג לאה
פרידמאַן הירש־צבי
פרידמאַן יהודה־לייב
פרידמאַן פרץ (פאַריז)
פרידמאַן משהלע
פונטאָוויטש שרהלע
פונטאָוויטש יאָסעלע
פונטאָוויטש בריינדל
מיט איר מישפחה
פונטאָוויטש רחל
איר מאַן און קינדער
פאָגעל דוד
און זיין מישפחה
פאָגעל איטשע
און זיין מישפחה
פייגנבוים נאָטע
זיין פרוי און קינדער
פייגנבוים עלקע
פילאָזאָף חיים
מיט זיין פרוי
פעפערקאָוויטש שמועל־אַברהם
זיין פרוי און קינדער
פליישמאַן פישל
מיט זיין מישפחה

פרידמאַן שמואל־משה
מיט זיין פרוי און קינדער

צ

צאַלער מאַשע
איר מאַן און 2 קינדער
צוואַנג רחל
ציגלער יעקב־דוד
ציגלער משה
ציגלער אליה
ציגלער פייגע
ציגלער רבקה־רחל
ציגלער אַברהם
ציגלער משה
ציגלער פריידעלע
ציגלער צירעלע
ציגלער דבורהלע
ציגלער זעלדעלע
ציגעלניק יעקב
ציגעלניק־ווייצנער שיינדל
און זייערע 3 קינדער
ציטרין מיט 2 קינדער
צערוואָנעק יאָסל
ציבולאַ יאַנקל
און זיין מישפחה
צווערמאַן מאַנעס
זיין פרוי און קינדער

ק

קאָזשעניצקי אסתר
קאָלטאַן חיים־יוסף
קאָלטאַן טשיפע
קאָלטאַן סאַנע און פרוי
קאַליש הרב ר' יעקב־דוד
זיין פרוי און 4 קינדער
קאַללער בענאָ
מיט פרוי און 2 קינדער
קאַץ העלער (פאַריז)
קאַץ יאָסל
קאַץ רחל מיט 6 קינדער
קאַץ יוסף
קאַץ יצחק
קאַץ־ראָזענבערג פערל־לאה

קאַץ איטע
קאַץ חנה
קאַץ לייביש
קאַץ פייוול
קאַץ־שמיטניקאָוו שרה־רחל
קאַץ פייגע־מאַלע
קאַץ שאָסע
קאַץ חייה־אסתר
קאַץ מרים
קאַצענעלבאָגען יעקב
קאַצענעלבאָגען מענדל
קאַרפּ ישראל (פאַריז)
קאַרפּ־דזשאַלשינסקי אסתר (פאַריז)
קאַרפּ־פּאַלעט (פאַריז)
קויאַווסקי יעקב־יוסף (פאַריז)
קויפמאַן ישראל־ניסן
קויפמאַן שיינדל
קויפמאַן זיינוול
קויפמאַן ליבעלע
קויפמאַן יאָסעלע
קויפמאַן אַהרן
קויפמאַן אַהרן
קויפמאַן איידל
קויפמאַן רייזעלע
קויפמאַן דבורהלע
קויפמאַן חייה־דאָבע
קויפמאַן הערשל
קויפמאַן מענדל
קויפמאַן יענטע
קויפמאַן הערשל
קויפמאַן־ראָטמאַן פייגע־רחל
קויפמאַן משה־חיים
קויפמאַן־פּלאָצקער פריידל
קורדעלאַס אייזיק
קורדעלאַס ביילע
קורדעלאַס חיים
זיין פרוי און פאַמיליע
קורדעלאַס הערשל
זיין פרוי און פאַמיליע
קשאָנזשניצער איטשע
קשאָנזשניצער לאה
קשאָנזשניצער פישל
קשאָנזשניצקי אברהם

קשאַנזשניצקי יחזקאל
קייסמאַן משה
קייסמאַן מאַנטשע
קייסמאַן פייגעלע
קירנבערג־זילבערשטיין פייגע
מיטן מאַן און קינדער
קורש לייזער (פּאַריז)
קורשבוים ברוינדל
קורשבוים יצחק
קורשבוים יענטע
קורשבוים חיים־מענדל
קורשבוים רעכל
קורשבוים ישראל־יעקב
קורשבוים יצחק
קורשבוים לייבל
קורשבוים־זילבערשטיין רייזל
מיטן מאַן און קינדער
קורשבוים מענדל
קלײן מישפחה
קלײן זלמן, שוחט
קלײנבערג טויבע
קלײנער דוד
קלײנער חנה
מיט זייערע 4 קינדער
קלײנער יצחק
קלײנער חנה־בלומע
מיט זייערע 3 קינדער
קלעפּפיש רבי זלמן
קלעפּפיש ברכה
קלעפּפיש ברוינדל
קלעפּפיש יצחק־מרדכי הרב
קעסטנבערג רוכטשע (מעמעלס)
מיט 3 קינדער
קעסטנבערג ראובן־שלמה
קעסטנבערג שלום
קראַקאַוו איטשע
קראַקאַוו חיה־שרה
קראַקאַוו זלאַטע
קראַקאַוו העניל
קראַקאַוו פישל
קראַקאַוו נעשע
קראַקאַוו מאַניע
קראַקאַוו משה
קראַקאַוו פייגע
קראַקאַוו חווה
קראַקאַוו איטשע
קראַקאַוו מרדכי
קראַקאַוו פייגע
קראַקאַוו רויזע
קראַקאַוו מרים
קראַקאַוו אַברהם
קראַקאַוו מלך
קראַקאַוו יאַנקל
קראַקאַוו נעשע
קראַקאַוו פייגע
קראַקאַוו איטע
קראַקאַוו יוטשע
קראַקאַוו מרים
קראַקאַוו פריידל
קראַקאַוו חוגע
קרופקא יעקב
מיט זיין פרוי און זון
קריגסמאַן נחמיה
קריגסמאַן פּעסע
קריגסמאַן נאַטע
קריגסמאַן מלכה
קריגסמאַן משה
קריגסמאַן לייזער־הוד
קריגסמאַן יעקב־וואָלף
קריגסמאַן בענדעט (בעלגיע)
קריגסמאַן באַשע
קריגסמאַן ידידה
קריגסמאַן שרה
קריגסמאַן אַנע
קריגסמאַן פריידל
קריגסמאַן יוסף
קריגער אַברהם (פּאַריז)
קרעמסקי הרב יחיאל־מאיר
קריסט משה
קריסט שמואל
קריסט מלכה און קינדער
קשאַנזשניצער שלמה
קשאַנזשניצער שרה
קשאַנזשניצער חווה
קשאַנזשניצער חייה
קשאַנזשניצער יוסף
קשאַנזשניצער הערשל
קשאַנזשניצער יצחק
קשאַנזשניצער לאה
קשאַנזשניצער פישל
קייסמאַן נפתלי
קייסמאַן יאַנקל
קייסמאַן משה
קייסמאַן הינדע
קייסמאַן אסתרל
קאַפּמאַן ציפּע
און שוועסטער
קימעלפּעלד יודל
קימעלפּעלד ברכה
קימעלפּעלד בנימין
קימעלפּעלד משה
זיין פרוי און קינדער
קימעלפּעלד איטשע
קימעלפּעלד חיה
קימעלפּעלד שרה
קלײן יענקל
קלײן דוד
קלײן יצחק
קלײן שלמה
זייערע פרויען און קינדער

ר

ראַזנבערג שרה־עטל
ראַזנטאַל יוסף
ראַזנטאַל חווה
ראַזנטאַל רחל
ראַזנטאַל מאיר
ראַזנפעלד אַביגדור
ראַזנפעלד פייגע־גיטל
ראַזנפעלד חינדל
ראַזנפעלד־יאַקובאָוויטש רוזשקע
ראַזנפעלד ציפּע־ברוינדל
ראַזנצווייג שיע
ראַזנצווייג־קשאַנזשניצער חנה
ראַזענצווייג יוסף
ראַזענצווייג טויבע
ראַזענצווייג חווה
ראַזענצווייג משה
ראַזענצווייג־לעוויטאַם חווה

ראָזענצוויג עקיבא
ראָטבלאָט יאַנקל
ראָטבלאָט־פלאָמבוים רעכל
ראָטבלאָט רחל
ראָטבלאָט יחיאל־מאיר
און זיין פרוי
ראָטבלאָט־לופשיץ שפרה
ראָטמאַן יעקביוסף
ראָטמאַן שרהרבקה
ראָטמאַן פייגע־רחל
ראָטמאַן רייזל
ראָטמאַן פייוול
ראָטמאַן־גאָלדין שפרה
און זייער 2 קינדער
ראָטמאַן ביילע
ראָטמאַן שמואל־יצחק
ראָטענבערג באָרים
ראָטענבערג־קשאָנשניצער זלאָטע
ראָטענבערג העלע
ראָטענבערג מירע
ראָטענבערג העדשל
ראָטענבערג לייבל
ראָטענבערג מרים
ראָטענבערג רבקה
ראָטענבערג פרוידל
ראָטענבערג מאַניע (בריסל)
ראָטשטיין שלום (נאַנסי)
ראָטשטיין מכאל (נאַנסי)
ראָטשטיין הינדע
ראָטשטיין דוד
מיט זיין פאַמיליע
ראָטשטיין יחיאל
מיט זיין פרוי און קינדער
ראָטשטיין אַברהם
ראָטשטיין כעלע
ראָטשטיין־טופמאַן געלע
ראָטשטיין משה־חיים
ראָטשטיין אסתר־מינדל
ראָטשטיין העדשל
ראָטשטיין געלע
ראָטשטיין פייגע
ראָטשטיין רבקה
ראָטשטיין ברוך
ראָטשטיין פייוול
ראָטשטיין רחל
ראָטשטיין אַברהם
ראָטשטיין שלמה
ראָטשטיין־ראובן
ראָטשטיין טויבע
ראָטשטיין חייה
ראָטמאַן ראובן
ראָטמאַן־ווויינטרויב הינדע
ראָטמאַן רפאל
ראָטמאַן איידעלע
ראָטמאַנדעל לייזער
ראָטמאַנדעל משאַרנע
ראָטמאַנדעל באַלטשע
ראָטמאַנדעל שרה
רובין־ניידאָרף אסתר
רובין־שמאַלץ ביילע־רחל
רובין אַהרן
רובין אייזיק
רובין קלמן
רובין מאַשע
רובין וועלוול
רובין חיים
רובין עזע
רייכערט יחיאל
רייכערט רויזע
רייכערט ראָבטשע
רימער־יאַקובאָוויטש לאה
(פּאַריז)
רימער הינדע (פּאַריז)
ראָזנקראַנץ־פונטאָוויטש פייגעלע
ראָטשטיין דוד־יאָסל
פרוי און קינדער
ראָזנקראַנץ פנחס־מענדל
ראָזנקראַנץ ביילע
און אירע קינדער
ראָזנקראַנץ לייבל
ראָזנהאַלץ־קריסט רבקה

ש

שוואַרץ קאַפּל
שוואַרץ מאלע
שוואַרצשטיין אהרן־דוד
פרוי און קינדער
שוואַרצשטיין פייוול (פייעק)
שוואַרצשטיין משה
פרוי און קינדער
שולעוויטש הערש
שטוקער משה
שטיינבערג אַברהם
שטיינבערג שלמה
שטיינבערג משה
שטיינבערג דוד־לייב
שטראַסבערג שמואל־יצבי
שטראַסבערג איטע
שטראַסבערג שלמה־אליה
שטראַסבערג־בוימעדער אסתר
שטראַסבער משה
שטראַסבערג בת־שבע
שטראַסבערג יהושע
שטראַסבערג אלימלך
שטראַסבערג שמחה־בונם
שטראַסבערג פּעסע
און אירע 2 קינדער
שיין־דאַרעמבום גיטל
שלאַק אַברהם
שלאַק הינדע
שלאַק זיסל
שלאַק רבקה
שלאַק גנעגדל
שלאַק רחל
שלוקער משה
שלוקער חנה
און זייער זון
שוואַרץ אַריה
שמוטניקאָוו גאָלדע
שמוטניקאָוו ישראל־שלום
שמוטניקאָוו אסתר
שמוטניקאָוו משה
שמוטניקאָוו חיים
שמוטניקאָוו רייזל
שמוטניקאָוו חנה־אסתר
שמעדרע פייגע
שמעדרע עטל
שמעלצינגער דוד

שערעקאָוויאַק יעקב
שערעקאָוויאַק אסתר
שערעקאָוויאַק דוד
שפּיצאַק מ.
שפּיצאַק טעמע
שפּיצאַק פישל
שפּיצאַק מרדכי
שפּיצאַק יחיאל
שפּיצאַק יצחק

שפּיצאַק חווה
שטיינזאַלץ טוביה
שטיינזאַלץ מלכה
שטיינזאַלץ שלמה
שטיינזאַלץ אפרים
שיפמאַן רוזשע
שיפמאַן רבקה
שיפמאַן אַננאַ
שיפמאַן אירענאַ

שולעוויטש יודל
זיין מישפּחה
שמעלצינגער דוד
שמעלצינגער רבקהלע
זייערע קינדער
שוויצקי ירמיהו
זיין פרוי און קינדער
שולמאַן שלמה
זיין פרוי און קינדער

אויך די ווייטערדיקע זייטן ברענגען מיר אָפּגעפּונקטע פּאָטאָגראָפיעס פון יחידים און מישפּחות, פון קדושים, וואָס די לעבנגעבליבענע קרובים האָבן אונדז צוגעשיקט.

בעשע קראקאוו

ביילע־צירל יאס — אייניקל פון איטשע קראקאוו

בענדעט קראקאוו

הענדל קראקאוו

פישל קראקאוו

הערשל גוטקינד מיט דער פרוי לאה — צווייטער זון פון שלום שניידער, חתונה געהאט אין סקער־ניעוויץ, געהאט דריי קינדער — אלע אומגעקומען אין די ערשטע טעג אין פיעטריקאוו

שלום און איטע גוטקינד — געבוירן שלום שניידער אדער שלום דער גראדושיסקער — א באקאנטער יידי־שער פאלקס־מענטש. איינער פון די גרינדער פון „לינת הצדק" און א טויער אין דער חברה־קדישא. אומגעקומען צוזאמען מיט די זשירארדאווער יידן אין וואַרשעווער געטא

הענעלע — יעקב־דוד זיסקינדס טאכטער אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא

אייזיק און ביילע קאַרדעלאַס — אייזיק געשטאַרבן גלייך אין אנהייב פון דער מלחמה; ביילע אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא

סרולעק גוטקינד — איינער פון די זין פון שלום
גוטקינד. בעת דעם אויסברוך פון קריג אַנטלאָפן
נאָך ראַטנפאַרבאַנד. צוריקגעקומען קיין פוילן,
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

יוסף טיגער (יאָסל היטלמאַכער) מיט זיין מישפחה
אַלע אומגעקומען

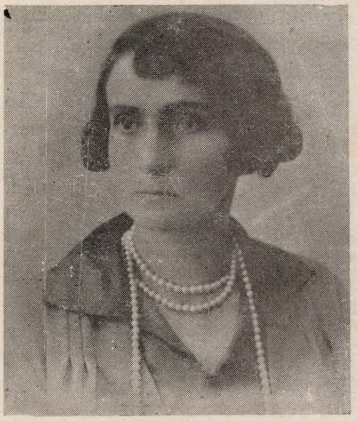

רוכטשע קעסטענבערג (מעמעלעס טאָכטער)
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

יאַנקל גרושקא — אַן אייניקל פון באַקאַנטן גרושקאַ
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

די מישפחה פון מענדל בעקער בלומענשטיין
די פרוי חומה, טאכטער שרה און אסתר־לאה
אלע אומגעקומען

אזשע מיט זיין פרוי חייה קויאווסקי מיט זייערע קינדער.
די צוויי קלייבטשיקע זענען געווען א צווילינג
אלע אומגעקומען

לאה ווינאגראד מיט איר קינד
אומגעקומען אין ווארשעווער געטא

לייבל ווינאגראד מיט זיין פרוי רחל און קינד
אומגעקומען אין ווארשעווער געטא

די מישפחה קלוגמאן — עלטערן און שוויגער־עלטערן פון כעלע קלוגמאן־קאלטאן און א. ב. קאלטאן. — דער פאטער משה־אהרן, מוטער סימעלע, זין: יעקב, מאטעלע, שמעון; טעכטער: שרהלע, פייגעלע —
אלע אומגעקומען

ר׳ אשר פראסט און זיין פרוי מינדל. — אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא

לייבל קשאנזשעניצקי — פאטאגראפירט אין 1935, געארבעט אין דער יידישער פאלקסבאנק

מעכל און חיה מאשקאוויטש
(פון דער היים חיה יאקובאוויטש)

א גרופע חברים: דרוואל, איטע גאלדבערג, חווה גאלדבערג, ליפטשע קריגער און אנד.

איטשע קלוגמאן, זיין פרוי טשאַרנע, קינדער: שמחה־בונם, אסתר־מלכה, ברוריה, שוועגערן און פלימעניקעס פון כעלע קלוגמאן־קאַלטאַן — אַלע אומגעקומען.

גרופע חברטעס פון זשירארדאָוו, — פון רעכטס צו לינקס: שיינדל פעפערקאָוויטש, שפרה בענעק, ראַכטשע פינטאָוויטש, פרומעט פעפערקאָוויטש, שרה־רייזל שמעדרא.
אַלע אויסער שפרה בענעק (בוענאס איירעס) אומגעקומען.

חיים קויפמאן

יעקב דוד וויעגער

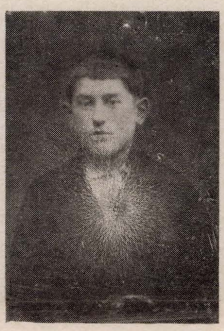

אהרן לעוויטאַס

טשיפע קאלטאן

שרה־ליבע קאלטאן מיטלער
(אומגעקומען)

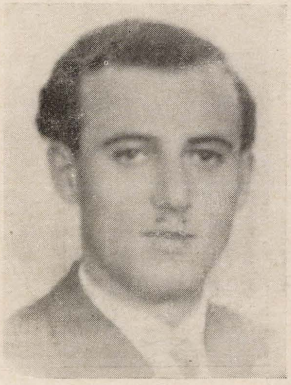

סאנע קאלטאן

אברהם מיטלער
(אומגעקומען)

ליפטשע לעווקאוויטש. אן אייניקל פון חבניה
אומגעקומען אין וואַרשעוער געטא

שרה האַלצשטיין (זשיראַרדאָוו)

4 חבֿרים: ראובן בריקמאַן (בוענאָס איירעס)
בערל לובאַרטאָווסקי, זאַוול קויפמאַן, „ביעלאָס"
די לעצטע דריי אומגעקומען

יוסף וואַסערמאַן

שרה כענטשינסקי געבוירן זיסקינד

יעקב וואסערמאַן אַלס געפאַנגענער אין דייטש־
לאַנד בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

שמחה יהודית׳עס; עדעלשטיין,
משה יאַשקעס (פון אַמשינאַוו)

זלאַטע בעגיעק מיט איר קינד

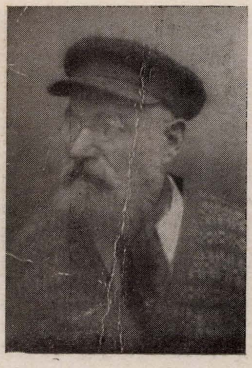

הערש־לייב בענעק

רבקה קאַפמאַן (אַמשינאָוו)

1) אבא שמעון וויסקיטסקי (לעבט אין בוענאָס אייִרעס)
2) יצחק קאַץ, 3) דוד פיזאַן (אומגעקומען).

בריידער אַהרן־בערל און
גאַדל וואַרגאַטש

משה ציגלער

פריידל ציגלער

אַברהם־שלמה כוסיטאָווסקי
דעפּאַרטירט פון פּראַנקרייך

רעכל, משה איטשעס פון אַמשיגאָוו

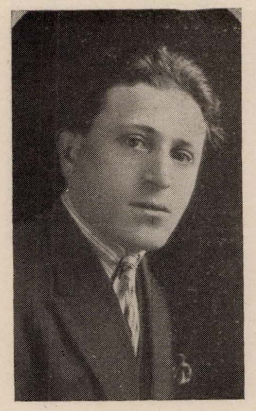

מענדל כוסיטאָווסקי
דעפּאַרטירט פון פּראַנקרייך

די קדושים פון אַמשינאָוו

ברענגענדיק דאָ די רשימה פון די קדושים און טהורים פון אַמשינאָוו האָלטן מיר פאָר אינדזער חוב צו געבן די ווייטערדיקע אויפקלערונג:

תחילת, ווען מיר האָבן פּראָיעקטירט אַרויסצוגעבן אונדזער יזכור־פּנקס האָבן מיר געוואָלט, אַז ער זאָל זיין אַ שותפותדיקער אויך מיט די אַמשינאָווער אין דער גאָרער וועלט און זאָל טאָקע אין אינהאַלט אַנטשפּרעכן דאָס וואָס די אַלטע אַמשינאָווער קהילה איז געווען. ליידער האָבן מיר, צוליב דעם צוגאַנג פון די אַמשינאָווער אין מדינת ישראל און אַמעריקע, געמוזט רעזיגנירן פון דעם פּראָיעקט. נישט געקוקט אָבער אויף דעם האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מיר פאָרעפּנטלעכן אין אונדזער פּנקס די קדושים־רשימה פון דער קהילה אַמשינאָוו, וואָס עס האָבן אונדז צוגעשטעלט די אַמשינאָווער מיטגלידער פון אונדזער געמיינזאַמען לאַנדסלייט־פאַראיין אין אַרגענטינע. מיר גיבן זיך אָפּ חשבון, אַז די רשימה איז אפשר נישט קיין פולע און עס פעלן דאָרטן געוויסע מישפּחות אָדער יחידים. מיר האָבן פון אונדזער זייט געטאָן אַלץ, צו דערגענצן אַ טייל פעלנדיקע נעמען, וואָס מיר האָבן פעסטגעשטעלט, אַז זיי זענען אַרויסגעפאַלן.

אַרגענטינער קאַמיטעט

א	ב	
אַבטונג אַברהם	באַרענשטיין פייגע	בינשטאָק פּסח
אַבטונג פּעסע	באָרענשטיין וועלוול	בינשטאָק שלום
אַבטונג נח	באַרענשטיין יצחק	בינשטאָק אליה
אַבטונג רייזל־גיטל	באַרענשטיין הערשל	בינשטאָק דינה
אַבטונג אַהרון	באַרענשטיין נעכע	בינשטאָק הינדע
אַבטונג חנה־רחל	באָגוצקי לייזער	בינשטאָק רייזל
אייזנוואַסער יעקב־דוד	באָגוצקי דבורה	בינשטאָק גיטל
אייזנוואַסער רבקה־בוילע	בויער שימע	בינשטאָק זעלדע
אייזנוואַסער גיטל	בויער יוסף	בינשטאָק מרים
אייזנוואַסער רחל	בויער סאַנע	בינשטאָק אַברהם
אייזנוואַסער ברוינדל	בויער טאָבע	בינשטאָק צינע
אייזנוואַסער אסתר	בויער טאָבע	בינשטאָק יוסף
אייזנוואַסער חיה־לאה	בויער חיה	בינשטאָק גאָלדע
אייזנוואַסער אלטער	בויער רייזל	בלאָט אַנטשל
אייזנוואַסער מריס־זעלדע	בויער דבורה	בלאָט אסתר
אַפּעלבוים יוסף־דוד	בויער מאָטל	בלאָט יהודה
אַפּעלבוים משה־יצחק	בויער ישראל	בלאָט אַהרון
אפראָימאָוויטש אהרון	בויער רחל	בלאָט בענעק
אפראָימאָוויטש מרים	בויער לאָזער	בלאָשטיין מאיר
אפראָימאָוויטש שיע	בויגלמאַן משה	בלאָשטיין פּעלע
אַרענבאַך משה	בינשטאָק יעקב	בלאָשטיין אסתר
אַרענבאַך בראָינע	בינשטאָק לאה	בראָן איטשע־מאיר
אַרענבאַך דוד	בינשטאָק דוד	בראָן רחל
אַרענבאַך פרידע	בינשטאָק שלמה	בראָן חיה
אַרענבאַך כודה		

ג

נאַטהאַרד יוסף
נאַטהאַרד יענטע
נאַטהאַרד עקיבא
נאַטהאַרד שלמה
נאַטהאַרד חוה
נאַטהאַרד טובה
נאַטהאַרד ריבה
נאַטהאַרד חיים
נאַטהאַרד יאָסל
נאַטהאַרד גוטל
נאַטהאַרד משה
נאַטהאַרד רייזל
נאַלדשטיין יוסף
נאַלדשטיין בראַנדל
נאַלדשטיין הערשל און פרוי רחל
נאַלדשטיין איטשע און פרוי רחל
נאַלדשטיין שלמהדוד פרוי מלכה
נאַלדשטיין יודל און פרוי
נאַלדשטיין גדליה און פרוי
נאַלדמאַן אַברהם
נאַלדמאַן רבקה
נאַלדמאַן לאה
נאַלדמאַן מרים
נאַלדמאַן זכריה
נאַלדמאַן יצחק
נאַלדמאַן פּעסע
נאַלדמאַן מרים
נאַלדבערג אַהרן
נאַלדבערג חנה
נאַלדבערג שַׂיע
נאַלדבערג אַבע
נאַלדבערג חנון
גורפינקעל ברוך
גורפינקעל פייגע
גורפינקעל חיים־וואָלף
גורפינקעל מענדל
גורפינקל ביילע
גייסט בנימין
גייסט חיה
געלבאַרד שמואל־איטשע
גרינצוויג שרה

ד

דאַנציגער אַברהם
דאַנציגער משה
דאַנציגער יחזקאל
דאַנציגער חנה
דאַנציגער דבורה
דאַנציגער מאַניע
דיאַמענט יוסף
דיאַמענט רבקהרחל
דיאַמענט ישראליעקב
דיאַמענט יעקב
דיאַמענט
דיאַמענט שלאָמע
דימאַנט יצחק
דימאַנט הנהלאה
דימאַנט וואָוע
דימאַנט יוסף
דיקאָף אַברהם

ה

האָרן הערשל
האָרן רבקה
האַמער מרדכי
האַמער פּעסע
האַמער דאָבע
האַמער ישראל
האַמער מענדל
הערשקאָוויטש חיים־יחיאל
הערשקאָוויטש בלומע
הערשקאָוויטש העניי
הערשמאַן סענדער
הערשמאַן דינע
הערשמאַן שרה
הערשמאַן איטשע־מאיר
הערשמאַן שלמהיוסף
הערשמאַן צירל
הערשמאַן פּיטשע
הערשמאַן חנה

ו

וואַלדשטיין הערשל
וואַלדשטיין חינדע
וואַלדשטיין רבקה
וואַלדשטיין רייזל
וואַלדשטיין לייזער
וואַלדשטיין מאַטל־מרדכי
וואַלדשטיין שמואל
וואַלדשטיין פייגע
וואַלדשטיין גוטשע
וואַלדשטיין צירל
וואַלדשטיין פרוידע
וואַלדשטיין חיה
וואַלדשטיין יוסף
וואַלדשטיין ראובן
וואַלדשטיין יצחק
וואַלדשטיין פעלטשע
וואַלדשטיין לייזערדוד
וואַלדשטיין עלקע
וואַלאַזאָפסקי זעליק
וואַלאַזאָפסקי טאבע
וואַלאַזאָפסקי נתן
וואַלאַזאָפסקי חיה
וואַלאַזאָפסקי רבקה
וואַלאַזאָפסקי הערשל
וואַלפאַנט לייביש
וואַלפאַנט זיסל
וויינטער שמעון
וויינטער איטע
וויינטער יעקב
וויינטער שמואל
וויינטראָוב ישראל
וויינטראָוב משה
וויינטראָוב בלומע
וויינטראָוב גאָדל

ז

זאַמלינסקי נח
זאַמלינסקי אַברהם
זאַמלינסקי משה
זאַמלינסקי שיינדל
זאַמלינסקי חנוילויב
זאַמלינסקי לויביש
זאַמלינסקי שרה
זאַמלינסקי חיה
זאַמלינסקי מרים

זאַמלינסקי מינדל
זאַמלינסקי וואָוע
זאַמלינסקי חינדע
זאַמלינסקי מינדל
זאַמאָשטש אַברהם
זאַמאָשטש אסתר
זאַמאָשטש אפרים
זאַמאָשטש לאה
זאַמאָשטש סימע
זאַמאָשטש רחל
זאַמאָשטש שלמה
זאַמאָשטש חיה
זאַמאָשטש שמחה
זאַמאָשטש גיטל
זאַראַטשאַנסקי אסתר
זאַראַטשאַנסקי העניע
זינגפויגעל אפרים
זינגפויגעל פייגע
זינגפויגעל שרה
זיעלעכאָוו יעקב
זיעלעכאָוו מלך
זיעלעכאָוו ברוך
זיעלעכאָוו פייגע
זיעלעכאָוו שרה
זיידמאַן מנחם־מנדל
זיידמאַן אסתר
זיידמאַן שמעון־יוסף
זיידמאַן חנה־רויזע
זיידמאַן פנחס־הענוך
זיילער רבקה
זיילור שאול
זיילער חיים
זיילער רחל
זייפמאַן אַברהם־חיים
זייפמאַן רחל
זייפמאַן נחמיה
זעלמאַן מינדל
זעלמאַן מאַניע

ט

טיגער רפאל
טיגער פערל
טיגער אַברהם
טיגער פּעסע
טיגער לייזער
טיגער רבקה
טענענבוים יונה
טענענבוים דבורה
טענענבוים מאיר
טענענבוים הערשל
טענענבוים בריינדל
טענענבוים יעקב־אַהרון
טענענבוים מלכה
טענענבוים מרים
טענענבוים איטע
טענענבוים מנחם
טשאַק לייביש
טשאַק שיינדל
טשעקאַנאָווסקי מאַטע
טשאַקאַנאָווסקי שיינדל
קנעכט שרה
טאָוב הערשל
טאָוב נחמה
טאָוב חנה־רחל

י

יאַקובאָוויטש משה
יאַקובאָוויטש אַברהם
יאַקובאָוויטש לייזער
יאַקובאָוויטש חיה־שרה
יאַקובאָוויטש לאה
יאַקובאָוויטש וואָלף
יאַקובאָוויטש מרים־שיפרה
יאַקובאָוויטש מנחם
יאַקובאָוויטש אורן
יאַקובאָוויטש באַשע
יאַקובאָוויטש מרים
יאַקובאָוויטש נפתלי
יאַקובאָוויטש עלקע
יאַקובאָוויטש דבורה
יאַקובאָוויטש מאַטל
יאַקובאָוויטש משה
יאַקובאָוויטש דינה
יאַקובאָוויטש אליה־בער
און זיין פרוי
יאַקובאָוויטש אפרים
יאַקובאָוויטש הערשל
ייגאַל מאיר־בערל
ייגאַל חיה־רחל
ייגאַל יענטע
ייגאַל דינה
ייגאַל חוה
ייגאַל יעקב
ירוחם שלמה־פאַליק
ירוחם אסתר־רבקה
ירוחם דוד
ירוחם שושנה

כ

ליפשיץ יחיאל־מאיר
ליפשיץ חנה
ליפשיץ ישיהו
ליפשיץ ביינע
ליפשיץ הדסה
ליפשיץ אסתר־מרים
ליפשיץ ברכה
ליפשיץ מנחם
לוקסענבורג אסתר
לעווקאָוויטש יידל
לעווקאָוויטש זעלדע
ליגענבערג שמואל
ליגענבערג שיינדל
ליגענבערג איטשע
לובאַרטאָווסקי דוד
לובאַרטאָווסקי רויזע

מ

מאַגעלניצקי מרדכי
מאַגעלניצקי איידל
מאַגעלניצקי פייגע
מאַגעלניצקי באַלטשע
מאַגעלניצקי דוד
מאַגעלניצקי מרים־רחל
מאַרגענשטיין זיסל

מאָרגענשטיין מאָנע
מילער אסתר־מרים
מילער בראָנקע
מילער פּנחס
מילער מינדל
מילער מלכה
מינץ נח
מינץ מרדכי
מינץ שימון
מינץ שמעון
מיכאָווסקי אפרים
מיכאָווסקי שיינדל־מירל
מיכאָווסקי חיים־יצחק
מיכאָווסקי פייגע־רויזע
מיכאָווסקי רבקה־לאה
מיכאָווסקי מענדל
מיכאָווסקי רחל
מיכאָווסקי שלמה
מיכאָווסקי מינדל לאה
מיכאָווסקי יוסף
מיכאָווסקי רבקה
מיכאָווסקי אַברהם
מיכאָווסקי רייזל
מיכאָווסקי ישראל יעקב
מיכאָווסקי מלכה
מיכאָווסקי לאה
מיכאָווסקי לייב
מיכאָווסקי שרה
מיכאָווסקי חוה
מיכאָווסקי חוה
מיכאָווסקי הערשל
מיכאָווסקי שמואל
מיכאָווסקי אסתר
מענדעלעוויטש וועלוול
מענדעלעוויטש חנה
מענדעלעוויטש הערשל
מענדעלעוויטש כאַנטשע
מענדעלעוויטש מענדל
מענדעלעוויטש מלך
מענדעלעוויטש נעכע
מענדעלעוויטש פּיניע
מענדעלעוויטש רבקה

נ

נויבערג אַברהם־דוד
נויבערג פייגע
נוסבוים אַנשל
נוסבוים בריינע
נוסבוים לייבל
נוסבוים מרים זעלדע
ניעוויאַדאָמסקי משה
ניידאָרף אַברהם

ע

עדעלמאַן יוסף
עטינגער לייביש
עטינגער ראובן
עטינגער פּערל לאה
עטינגער אליהו
עטינגער מאַשע
עטינגער ישראל
עטינגער מענדל
עפּשטיין פייוול
עפּשטיין גוטשע
ערטעל יעקב־יוסף
ערטעל פולע
ערטעל פּעסע
ערטעל לייב
ערטעל שמחה
ערטעל בערל
ערטעל דוד
ערטעל שרה
ערטעל הינדע
ערטעל פריידע
ערטעל מענדל
ערטעל חיה־רבקה
ערליך מאַטעס
עקמאַן שלמה
עקמאַן שרה
עקמאַן בערל
עקמאַן אַברהם

פ

פּייטשער ישראל־מאיר
פּייטשער רחל
פּייטשער אַברהם
פּייטשער רויזע
פּייטשער ברנדל
פּייטשער חיה
פּייטשער פראַנדל
פּייטשער פאַנטל
פּייטשער חנה
פּייטשער לייזער
פּייטשער גיטל
פּאַרנעס הינדע־פּעסע
פּאַרנעס שרה
פּאַרנעס פריידע
פּאַרנעס חנה
פּאַרנעס זעלדע
פערבער עוזר
פּשיטיצקי שלמה
פּשיטיצקי יעקב
פּשיטיצקי רויזע
פּשיטיצקי חנה
פּשיטיצקי הינדע
פּשיטיצקי ראובן
פּשיטיצקי רבקה
פּשיטיצקי דוד
פּשיטיצקי יצחק־מאיר
פּשיטיצקי ישראל
פּשיטיצקי משה־מענדל
פּשיטיצקי אסתר־מלכה
פּשיטיצקי דוד־הערש

פ

פּייערטאָג חיה־איטע
פּייערטאָג משה
פּייערטאָג לייבל
פּייערטאָג פייגע
פרענקל לאה

צ

ציגלער פּערל
ציגלער משה
ציגלער יעקב
ציגלער דוד
ציגלער יחיאל־משה

ציגלער רבקה
ציגלער אסתר
ציגלער שרה
ציגלער יוסף
ציגלער חנה־פּעסע

ק

קאָפמאַן ניסן
קאָפמאַן חנה
קויפמאַן רבקהלע
קויפמאַן ישראל־אַהרן
קויפמאַן יענטל
קויפמאַן חיים
קויפמאַן פייוול
און זייערע פאַמיליעס
קורדעלאַם אַברהם־משה
קורדעלאַם פּעסע
קורדעלאַם חיה־יענטע
קירשבוים משה
קירשבוים חיה
קירשבוים יעקב
קירשבוים גיטל
קירשבוים רייזל
קירשבוים מלכה
קירשבוים בלומע
קירשבוים בן־ציון
קירשבוים אַברהם
קירשבוים דניאל
קירשבוים דניאל
קירשבוים פייגע־רייזל
קירשבוים מנחם
קירשבוים זאב
קירשבוים לייזער
קירשבוים גאָלדע
קירשבוים פּערל
קירשבוים חוה
קירשבוים איטע
קירשבוים יעקב־דוד
קירשבוים רחל
קירשבוים חיה־בראָנע
קירשבוים משה־פּנחס
קורשבוים כינקע
קירשבוים שמואל
קירשבוים שלמה
קירשבוים ירמיה
קירשבוים סאַלע
קירשבוים ראַניע
קירשבוים בנומין
קירשבוים דוד
קירשבוים ברוך
קירשבוים געלע
קירשבוים אפרים
קירשבוים אסתר
קישעלעוויץ ברוך
קישעלעוויץ שרה
קישעלעוויץ יעקב־מאיר
קישעלעוויץ וואָוול
קישעלעוויץ שרה־חנה
קישעלעוויץ לאה
קישעלעוויץ גוידה
קישעלעוויץ שלמה
קישעלעוויץ פישל
קישעלעוויץ בערל
קישעלעוויץ פייגע־רייזל
קישעלעוויץ משה
קישעלעוויץ מאיר
קישעלעוויץ נעכע
קישעלעוויץ יצחק
קישעלעוויץ בעלע
קישעלעוויץ זישע
קישעלעוויץ ציוול
קישעלעוויץ רייזל
קלאַרפעלד אַברהם־מרדכי
קלאַרפעלד אסתר־יענטע
קלאַרפעלד יצחק
קלאַרפעלד לייזער
קלאַרפעלד חיים
קלאַרפעלד יוסף־מענדל
קנעכט משה־איטשע
קנעכט יעקב־דוד
קנעכט משה־יצחק
קנעכט עלקע
קנעכט צביה
קנעכט אַברהם־שיע
קנעכט בלומע
קנעכט יוסף
קנעכט שלמה
קנעכט ליפּע
קנעכט מאיר
קנעכט יצחק
קנעכט חנה־מינדל
קנעכט רחל
קנעכט שיינדל־ביילע
קנעכט שלמה־יצחק
קנעכט בריינדל
קנעכט רבקה
קנעכט רחל־לאה
קנעכט חנה־לאה
קנעכט ברכה
קנעכט מענדל
קנעכט פרוידע
קנעכט חיים־יצחק
קנעכט דוד
קנעכט רפאל
קנעכט יצחק־מאיר
קנעכט יהודה
קרישטאַל דוד
קרישטאַל איטקע
קשאָנשזעניצער דוד
קשאָנשזעניצער סאַלע
קשאָנשזעניצער הערצקע
קשאָנשזעניצער חיה־דבקה
קשאָנשזעניצער וויגדער
קשאָנשזעניצער אַברהם
קשאָנשזעניצער רייזע
קשאָנשזעניצער חיים
קשאָנשזעניצער שרה
קשאָנשזעניצער יעקב
קשאָנשזעניצער ראובן
קאָשוך יצחק

ר

ראָזענבערג יצחק
ראָזענבערג חוה
ראָזענבערג רבקה
ראָזענבערג שרה
ראָזענבערג בריינדל
ראָזענבערג משה

ראָטבלאָט וואָווץ
ראָטבלאָט רבקה־לאה
ראָטבלאָט ביילע
ראָטבלאָט פייגע
ראָטבלאָט משה־יצחק
ראָטבלאָט ישראל
ראָטבלאָט מענדל
ראָטבלאָט גאָלדע
ראָטבלאָט מינדל
ראָטבלאָט שלמה
ראָכמאַן יצחק
ראָסלאָוואָווסקי יצחק
ראָסלאָוואָווסקי מרים
ראָסלאָוואָווסקי דוד
ראָסלאָוואָווסקי גאָלדע
ראָסלאָוואָווסקי מענדל
ראָסלאָוואָווסקי פּעסע
ראָסלאָוואָווסקי יעקב
רישמאַן אַלטער
רישמאַן קלאָרא
רישמאַן לוי
רישמאַן אַברהם
רישמאַן הערשל
רישמאַן מענדל
רישמאַן שרה
רישמאַן הינדע
רישמאַן אברהם־יצחק
רישמאַן גיטל
רישמאַן וואָלף־הערש
רישמאַן פּעלע

רישמאַן באַלטשע
רישמאַן גאָלדע
רישמאַן משה־יעקב
רישמאַן פּעסע
רישמאַן צפורה
רישמאַן יהושע
רישמאַן חיה
רישמאַן וואָלף־הערש
רישמאַן באַלטשע
רישמאַן פּנחס
רישמאַן רויזע
רישמאַן חיה
רישמאַן אסתר
רישמאַן פייגע
רישמאַן אַברהם
רישמאַן חנה
רישמאַן פייגע
רישמאַן חיים

ש

שאַמן יעקב
שאַמן רבקה־לאה
שאַמן מרים
שאַמן יענטע
שאַמן בעריש
שוואַרצבאַרד מרדכי
שוואַרצבאַרד חיה
שוואַרצבאַרד זלמן
שוואַרצבאַרד שרה

שוואַרצבאַרד יעקב
שיינבערג רבקה
שטראַסבורג יוסף־דוד
שטראַסבורג חנה
שטראַסבורג משה
שטראַסבורג יצחק־לייזער
שטראַסבורג אסתר
שטראַסבורג פּערל
שטראַסבורג חיה־לאה
שטראַסבורג יעקב־משה
שטראַסבורג רויזע
שטראַסבורג שרה־ביילע
שטראַסבורג יוסף
שטראַסבורג שמואל
שטראַסבורג מלכה
שטראַסבורג הענטשע
שטראַסבורג מאיר
שטראַסבורג ישראל
שטראַסבורג רחל
שטראַסבורג חיה
שטראַסבורג יהושע
שטראַסבורג שרה־אסתר
שטראַסבורג טובה
שטראַסבורג מרים
שטאָק ניסן
שטאָק איטע
שטאָק יחיאל
שטאָק ביילע

אויב ס׳זענען פאַראַן קדושים וואָס פעלן אין דער יזכור־רשימה
ערץ זייער אָנדענק!

די קדושים פון וויסקיט

א

אַלטמאַן אַברהם זיין פרוי
דבורה און קינדער
אַלטמאַן נחום,
זיין פרוי און קינדער
אַלטמאַן אריה
פרוי טעמע און קינדער
אַלבערט ליבע און שיינדל
אינדיק איטשע זיין פרוי
מאַניע און קינדער
אינדיק אייזיק פרוי שרה־עטל
און זון מאיר
אינדיק נח, זיין פרוי און קינדער
אינדיק בערל, קינדער: זלמן
און פריידל
אינדיק בן־ציון, פרוי און קינדער
אינדיק מאָטיע, זיין פרוי
און קינדער
אינדיק אַברהם, זיין פרוי
און קינדער

ב

בעקער יעקב, פרוי מרים,
קינדער שרה, רבקה, מרדכי
בעקער מלך, פרוי ברכה
און קינדער
בעקער שיפרה און קינדער
בעקער משה, פרוי פייגע־רויזע
און קינדער
בעקער משה, פרוי שבע
און קינדער
בערעק חיים־יעקב,
פרוי שבע־רחל, קינדער:
טויבע, פייגע און מלך

ג

גראַנאַטאָוויטש חיים זיין פרוי
און קינדער
גראַנאַטאָוויטש משה, פרוי חווה
מיט די קינדער
גראַנאַטאָוויטש יעקב, פרוי חווה
און קינדער
גראַנאַטאָוויטש בעריש, פרוי רחל
און קינדער
גראַנאַטאָוויטש ישראל־אַברהם
און פערל
גריזשאַק יוסף, פרוי פייגע
און קינדער
גריזשאַק שלמה, פרוי און קינדער
גריזשאַק מרדכי, פרוי און קינדער
גריזשאַק פנחס, פרוי דבורה־מלכה
און קינדער
גריזשאַק טוביה מיט זיין פרוי
גרוינע משה־לוזער, פרוי שרהקע
טאָכטער רחל
גרוינע הערשל
גרוינע מלך
גרוינע מכאל, פרוי און קינדער
גרינבלאַט שאול־משה,
זין, טאָכטער און אייניקלעך
גאָלדבערג אַברהם, פרוי רבקה
גאָלדבערג חנא און טעכטער
גאָלדבערג שרה, טעכטער:
טויבע און נעכע
גראָבאַרד אַברהם־איטשע,
טעכטער: חנה־רייזל און
בריינדל; זון יחיאל
גאָדאַנסקי ישראל און פאַמיליע
גאָלדבערג אַברהם, זיין פרוי
פעסע און קינדער
גאָלדבערג חיים, פרוי טשאַרנע
און קינדער
גאָלדבערג מאָטיע,
זיין פרוי און קינדער
גאָלדבערג לייבטשע,
זיין פרוי און קינדער
גאָלדבערג יענטע
גאָלדבערג וועלוול, פישל;
שוועסטער:מרים און
עלקע
גאָלדבערג דוד־הערש, זיין פרוי
פייגע און קינדער
גאָלדבערג מרים־גיטל, איטע־
ביילע און עלע
גאָלדבערג יהושיע־מנשה, לאה,
מינדל און ניכע
גאָלדבערג יהוישיע מיט זיין
פרוי און קינדער
גאָלדבערג חיים מיט זיין פרוי
און קינדער
גאָלדבערג הערשל, זיין פרוי
און קינדער
גאָלדבערג שלמה, זיין פרוי
באַשע און קינדער
גאָלדבערג גדליה, זיין פרוי
און קינדער
גאָלדבערג שוועסטערס:
דבורה און מרים־אסתר
גאָלדמאַן מרדכי, זיין פרוי שרה
און קינדער
גאָלדמאַן פייגע, שבע און לאה
גאָלדמאַן אַברהם־פייוול
און זיין פרוי שיפרה
גאָלדמאַן גדליה, זיין פרוי נחמה
און קינדער משה, טאָבע
גאָלדמאַן ליפע, פרוי חנה־חיה
און קינדער
גרינוואַלד מאָטל מיט זיין פרוי
און קינדער: סאָניע, טויבע,
ביילע, רבקה און מנחם
געלבשטיין פערל־לאה און קינדער
אסתר־רויזע, קיילע, משה
גאָטסגענאדע לייביש, זיין פרוי,
זיין שוואָגער משה און
שוועסטער ביילע

ד

דיטמאַן דוד, זיין פרוי חנה
און קינדער
דאַוויד שמואל, זיין פרוי שרה
דאַוויד עלע, זיין פרוי רייזל
און קינדער

דאַנציגער הערשל, זיין פרוי און
קינדער: ליבע, סאַנע און ברוך
אַוויד אסתר און ביילע

ח

האָפמאַן שבע, מרים
און שוועסטער רחל
האָפמאַן יעקל, פרוי שרחקע,
זון אברהם־יואל (פּאַריז),
טאָכטער שיפרה
הערשקאָוויטש מענדל מיט זיין
פרוי און קינדער
האָבערמאַן יצחק, זיין פרוי
גאָלדע, קינדער:
ישראלליוב און טוביה
האָבערמאַן יחיאל, פרוי עלקע
און קינדער
האָבערמאַן (כאַוויע) חביה,
זיין פרוי און קינדער

ו

וויצער משה, זיין פרוי יענטע
וויצער בענדעט, זיין פרוי
און קינדער
וויצער חביה, זיין פרוי
און קינדער
וואַלד פנחס, זיין פרוי
און קינדער
וואָלקאָוויטש אַברהם, זיינע
קינדער: רחל, גיטל, יהודית,
ביילע, שמואל און לייביש־
סענדער
וואָלקאָוויטש עלע, זיין פרוי
און קינדער
וואָלקאָוויטש מנשה, זיין פרוי
און קינדער
וואַרגאַטש אושטש, פרוי
חיה־שרה, קינדער:
אַברהם־משה, ראובן,
און לייביש
וואַרגאַטש עזריאל, זיין פרוי
און קינדער
וואַרשאַווסקי מאַטל, פרוי גאָלדע,
קינדער: לייביש, חיים־יעקב,
שבע און קינדער
וויסקיטסקי אשר, זיין פרוי
שיפרה, קינדער: שרהלע
נעמי, נעכע, ירמיה
וויסקיטסקי לייביש, זיין פרוי
און קינדער
וויינשטאָק משה, זיין פרוי
חווה, קינדער: הערשל,
אַברהם, סאַנע און פייוול
וויינשטאָק הערשל,
פרוי און קינדער
וויינשטאָק אַברהם,
פרוי און קינדער
וואָלקאָוויטש שלמה, זיין פרוי
רבקהלע, קינדער: בלומע
גיטל, מרדכי, הערשל סלוט
און זיסל סלוט

ז

זשעלעכאָווער בנימין, פרוי חנה־
מלכה, קינדער: משה־
חיים און דבורה
זימלער העניך, פרוי חנה־פייגע
וואַסמאַן און זייער זון
זוק אַהרן, פרוי פייגע
און קינדער
זוק זעליג, פרוי פרוידע
און קינדער
זינגער בונם, פרוי און קינדער
זינגער לייביש, פרוי און קינדער
זינגער יצחק, זיין פרוי רחל,
קינדער: מרים, שבע, יעקב
און בינטשע
זינגער שמעון, זיין פרוי
און קינדער
זימלער זעליג, זיין פרוי חיה,
קינדער: שרה, רויזע,
צווועטל און זכריה
זוידמאַן שמעון, פרוי חנחטשע,
קינדער לאה און צפורה
זאַמד ישראל־יצחק
און פאַמיליע

ט

טענענבוים בעריש — דער רב,
זיין פרוי דבורה די רביצין, און
קינדער: גוטשע, משה,
שמחה און אַברהמעלע
טרעגער פון פאַך — דוזל מיט
און פרוי גאָלדע
און פאַמיליע

י

יאַקובאָוויטש יואל, זיין פרוי
מרים־עלקע, קינדער:
חיים, בעריש עליה
און פייגע
יאַקובאָוויטש שמואל, זיין פרוי
מלכה און קינדער
חיים, בעריש, לאה
און עלקע

כ

ליבערמאַן יעקב, זיין פרוי
און קינדער
ליבערמאַן חיה־שיינדל, קינדער:
רבקה און שמחה
ליפשיץ יחודה, פרוי שרה־שיינדל,
קינדער: חנה, רבקה, יענטע,
נחום־לייזער
ליפשיץ מאיר, זיין פרוי
און קינדער
ליפשיץ נחום־לייזער, זיין פרוי
נעשע און קינדער: חווה
משה, דוד ליבע און דינע
ליפשיץ דוד און פרוי שרה־גיטל
מיט די קינדער
לאַמפּאַרט יוסף, זיין פרוי פּערל
מיט די קינדער
ליבעראַנט טוביה, זיין פרוי
און זון מנחם

לעווקאָוויטש חערשל, זיין פרוי שרה, קינדער: טאָבטשע, מרים, די שנור מיט דרי קינדער

לעווקאָוויטש פישל, זיין פרוי פרוידע און קינדער

ליפּערט יעקב, זיין פרוי חנה און קינדער

ליפּערט חמיה, זיין פרוי און קינדער

מ

מענדעלעוויטש יהושע, פרוי טאָבע און קינדער

מיללער שאול, זיין פרוי פּעפּע און קינדער

מיללער יהושע, זיין פרוי נעכע און קינדער

מיללער יאַשקע, זיין פרוי און קינדער

מיללער חוה

מיללער פישל, קינדער: חוה, שיפּרה, שרה איטע און לאה

נ

נאַשעלעוויטש יהושע, זיין זון ליבל און קינדער

נירדאָרף אבא, זיין פרוי טאָבע און קינדער

נירדאָרף ליבעלע און פרוי

נירדאָרף יחיאל, זיין פרוי לאה

נירדאָרף יעקב, זיין פרוי רייזל

נעלסאָן יעקבידוד, זיין פרוי פייגע, זין יחיאל און מכאל, טעכטער: רחל און חנה־דוויזע

ס

סטאַרטשעווסקי בצלאל, פרוי שבע, קינדער: ליבע מיט איר מאַן און קינדער פייגל, רבקה מיט איר מאַן און קינדער פּערל און דבורה

ע

עקמאַן בנימין, זיין פרוי רייזל; קינדער: לאה, פּעפּע, חונא, עלקע, חיה, וואָלף נח, עלע, אליהו און אַברהם

עטינגער זישע, זיין פרוי חיה, קינדער ברוך, ליבּיש יצחק און משהלע

פ

פונטאָוויטש ישראלקע, קינדער: משה, גאָלדע, פּערל און יחיאל

פונטאָוויטש איטשע, זיין פרוי און קינדער

פונטאָוויטש לייזער, זיין פרוי און קינדער

פונטאָוויטש יעקבלאָזער, זיין פרוי שיינעגיטל און קינדער

פונטאָוויטש מלך, פרוי חנחטשע, און קינדער

פונטאָוויטש נח זיין פרוי און קינדער

פּעלצער־פּעלזענשוואַלבע יוסף, זיין פרוי און שוועסטער גיטל

פעלדמאַן עלע, זיין פרוי פייגע און קינדער שיינדל, גרשון און פישל

פעלדמאַן שמשון מיט זיין פרוי און קינדער

פעלדמאַן מלך, זיין פרוי און קינדער

פינטשעווסקי יצחק, זיין פרוי רחל און קינדער

פישעלעוויטש יחיאל און קינדער אברהם־שמואל און נחמן

פישעלעוויטש איטשע, זיין־פרוי שרה־רחל און קינד חנה

פּעפּער יחיאל, זיין פרוי און קינדער

פּיטשער יחיאל, זיין פרוי פראַדל און קינדער

פרידמאַן ברוינדל מיט אירע קינדער

פרידמאַן רחל, איר מאַן און קינדער

פרידמאַן פרימעט

פרעגער פרוידע און זון דוד

פרעגער יעקב, זיין פרוי און קינדער

פרעגער שרה־בלומע, איר מאַן און קינדער

צ

צעבולא שלמה־לאָזער מיט זיין פאַמיליע

צוקערקאָרן יעקב, זיין פרוי, זון יודל און טאָבטער

צוקערקאָרן דוד, זיין פרוי גאָלדע און קינדער

צוקערקאָרן אַברהם און פרוי שרה

ציטריינבוים שלמה־זייוול, זיין פרוי צירל און קינדער

יוסף, שימעלע, דבורה־מלכה

ק

קראַקאָוו אַברהם, זיין פרוי מרים, קינדער: נעשע פייגע, איטע, מרדכי

קראַקאָוו מלך, זיין פרוי און קינדער

קראַקאָוו מרדכי און זיין פרוי

קראַקאָוו בענדעט, זיין פרוי און קינדער

קאַם שמעון, זיין פרוי רויזע און קינדער

קירענבערג אביגדר, פרוי חנה; קינדער: נעכע און לאה

קירענבערג משה־ברוך, זיין פרוי ריקל און קינדער

קורעגבערג לייביש, קינדער:
נעכע, רייזל, בריינטשע
און חיהטשע
קורעגבערג איטעל און קינדער:
לאה און נעכע
קורעגבערג יוסף, זיין פרוי און
קינדער: בוילע, שבע,
העניע, משה, יחיאל
און יצחק
קורעגבערג חיים, זיין פרוי
און זון שמעון
קאנע מאיר, זיין פרוי און
קינדער שלום און וואלף
קאנע דוד, זיין פרוי צירל
און קינדער
קויאזוסקי יצחק, קינדער:
שיינדל, חווה און נעשע

ר

ראטשטיין ניסן, פרוי טאבע,
קינדער: מרים־גיטל, לאה,
איטשע, אברהם און
איטע־בוילע
רייכערט יעקב, זיין פרוי
און קינדער
רייכערט שמעון, זיין פרוי
שיינע־גיטל, קינדער:
דוד און יעקב

ש

שמיעטאנקע יוסף, זיין פרוי רחל
שמיעטאנקע יחזקאל, זיין
טאכטער ליבעלע
שמיעטאנקע לאה, אירע קינדער:
שרה־פייגע, רחל, בוילע
שמיעטאנקע ניסן, פרוי חיה־
אסתר, זון זעליג; טעכטער:
חנה, עלקע, קוילע, זלאטע,
טעמע און פערל
שטיגליץ צירל מיט אירע קינדער
שטיגליץ אברהמטשע, מלכה
און שיינדל
שטיגליץ חיים־לייב, זיין פרוי
פריידל און קינדער
שמולעוויטש אבנר, זיינע קינדער
בוילע, לאה און מאיר
שמולעוויטש פעסע, משה און
שיינדל — שוועסטער
און ברודער

נישט קענענדיק געבן קיין פולקאמע יזכור־רשימה פון אלע וויסקיטקער, אויבערן פעלן פון זייערע נעמען, וועלכע מיר האבן נישט געקענט באקומען.

ערע זייער אנדענק!

אַלטע תושבים פון זשירַארדאָוו
הערשל און פייגע־רחל קויפמאַן
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

צום אַנדענק נאָך מיינע עלטערן
הערשל און פייגע־רחל קויפמאַן
די אין טרויער פאַרבליבענע זון און שנור
אברהם־מאיר און העניע קויפמאַן
מיט די קינדער
(פאַריז)

צום אַנדענק נאָך מיינע עלטערן
אַהרן און איידל קויפמאַן
מיין באָבע
חייה (געבוירן חייה די פאַרבערן)
מיינע שוועסטערס
רייזעלע און דבורהלע
מיין פעטער און מומע
חייה־דאָבע און הערשל קויפמאַן
די אין טרויער פאַרבליבענע
אסתר און וואָלף מעלצער (קויפמאַן),
די קינדערלעך: פאלעט, איידל, מאלא.
(פאַריז)

צום אַנדענק נאָך מיין מאַן
ש א ו ל ד א ָו י ד
מיין שוואָגער און שוועגערין
גרונם און רבקה דאָוויד
די אין טרויער־פאַרבליבענע פרוי און שוועגערן
טערעז און דענים
(פאַריז)

יזכור אין ליכטיקן אַנדענק
פון מיינע עלטערן
אייזיק און חייה פייטשער
שוועסטער און ברודער
רעכל, פּערל און בענדעט
מיט אייביקן טרויער
לאה פייטשער

אין אַנדענק פון מיין משפּחה:
איטשעלע, פּערעלע, יוסף, חנה בוימערדער
וויטל דאַרעמבוס און זיינע קינדער
אין טרויער
מאַרים באומאַן
(פּלאָרידאַ)

אין אייביקן אַנדענק מיין שוועסטער
צ י ר ל
און איר מאַן
שלום בזשעזינסקי
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.
אין טרויער
שוועסטער ביילע קלייַנער (ווינניפעג)
(פאַראיניקטע שטאַטן)

אין אייביקן אָנדענק פון אונדזערע
ברודער און שוועסטער
שלמה און רעכל קליינער
ברוטאַל דערמאָרדעט דורך די היטלער־רוצחים,
ימח־שמם!
אין שטענדיקן טרויער
ביילע קליינער (וויינרייך)
(פאַראייניקטע שטאַטן)

אין אָנדענק פון מיין ליבער פרוי
עלקע גאָלדבערג
(לערערין אין זשיראַרדאָוו, טאָכטער פון ליטוואַק מלמד)
און די אומגעקומענע אין געטאָ
מיין מוטער **יענטע גאָלדבערג**
מיין שוועסטער **רויזע מיטן מאַן און קינדער**
אין אייביקן אָנדענק
אייב גאָלדבערג
(לאָס אַנדזשעלעס)

צום אָנדענק נאָך מיין ברודער
משה קריסט
(דערשאָסן געוואָרן גלייך ווי די דייטשן זענען אַריין
אין זשיראַרדאָוו)
און שוועסטער **רבקה קריסט**
די אין טרויער פאַרבליבענע
שלום און פרוי שרה קריסט און טאָכטער
(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך מיין מוטער
חייה ציפערמאַן
(חייה די פאַרבערן)
שמאי ציפערמאַן און פאַמיליע
(פראַנקרייך)

צום אָנדענק פון אונדזער שוועסטער און שוואָגער
ליפע און חנה גאָלדבערג
די טאָכטער פון חיים־אהרן גינזבורג
מיט זייערע קינדער, טאָכטער
פייגע־מינדל און זייער זון
מיין ברודער און שוועגערן
לייבל און אדעל גינזבורג
געקומען אין פראַנקרייך אין 1919. אומגעקומען צוזאַ־
מען מיט זייער 3־יאָריק קינד **סילוואַ**
די אין טרויער־פאַרבליבענע
מאָטל און פרוי גינזבורג מיט דער מישפחה
(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך אונדזערע עלטערן
יהושיע און שרה ווענצעל
שוואָגער **יואל ראַטשטיין**
די אין טרויער־פאַרבליבענע
וואָווע און איטע־רחל ווענצעל
מיט זייערע קינדער
(פאַריז)

אין אָנדענק פון מיינע עלטערן
משה און פייגע־פעסע וואַרגאַטש
ברידער און שוועסטער
בערל, גאָדל און רחל
אין אייביקן טרויער
העלען וואַרגאַטש (וואַסערמאַן)
(קאַנאַדע)

דינה מיכאַלאָוויטש

צום אָנדענק פון אונדזער טאַנטע

דינה מיכאַלאָוויטש

אונדזערע אָנקלס

דוויד, משה און מנשה מיכאַלאָוויטש

מיט זייערע פאַמיליעס, ווי אויך זענען אומגעבראַכט געוואָרן פון די היטלער־רוצחים.

די אין אייביקן טרויער

דינה מיט איר מאַן און טאָכטער ענענבערג

(ניו־יאָרק)

צום אָנדענק נאָך אונדזער מיטער

הינדע־לאה וואַגנער

אונדזערע בעידער

משה און מאַטיס

מיט זייערע פרויען און קינדער

חנה וואַגנער מיטן מאַן מיר שמולעוויטש

מיט די קינדער

(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך מיין מאַן

א ב ר ה ם ק ר י ג ע ר

די אין טרויער־פאַרבליבענע

פרוי אַנא מיט די קינדער לוסיען

פאלעט, בערנאַרד

(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך אונדזערע עלטערן

אביגדור און פייגע־גיטל ראַזנפעלד

שוועסטער **הינדל און רוזשקע**

מיט איר מאַן **שמולעק יאַקובאָוויטש**

און אונדזער עלטסטע טאָכטער **ציפע־בריינדל**

אומגעקומען אין עלטער פון 14 יאָר

די אין טרויער־פאַרבליבענע

יודל און פרוי ראַזנפעלד מיט דער משפּחה

(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך אונדזער ברודער און שוואָגער

א ב ר ה ם ק ר י ג ע ר

די אין טרויער־פאַרבליבענע

פיזיש און בעלא קריגער

(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך מיינע עלטערן

עזריאל און מרים אַטונג

דער אין טרויער־פאַרבליבענער זון

שבתי אַטונג

(פאַריז)

מ א ק ס ס ק ו ר נ י ק

א ליבער מענטש און טויער אין זשיראַרדאָווער ברענטש פון אַרבעטער־רינג. געשטאָרבן אין יאַנואַר 1954. פון די גריבדער פון ברענטש 301. געווען טעטיק אין דער אָרגאַניזאַציע ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן.

אין שטענדיקן טרויער

ע נ י ס ק ו ר נ י ק

(ניו־יאָרק)

צום ליכטיקן אַנדענק נאָך אונדזער ברודער

אהרן פּזשיטיצקי

(אברהם קצבס זון)

מיט זיין פּרוי אַון קינדער,
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ
אין אייביקן טרויער, זיינע שוועסטער
קיילע־מינדל מאַרקאָס
אידל מעפּען
פּרימעט פּרידמאַן
חיהלע קויפּמאַן

(ניו־יאָרק)

אין אַנדענק נאָך מיינע עלטערן

פישל און חיה־יענטע שמעטאַנקע

מיין ברודער **וועלוול**

(אומגעקומען פון די נאַצים אין פּראַנקרייך)

פּאולאַ גרינבערג (שמעטאַנקע)

(ניו־יאָרק)

צום אַנדענק נאָך מיינע עלטערן, אומגעקומענע
אין טרעבלינקע

דוויד און פייגע אייזמאַן

(געווינט אין אמשינאָוו)

מיין ברודער און שוועסטער

בעריש און יהודית

(פון אמשינאָוו)

די אין טרויער־פאַרבליבענע

זון און ברודער ישראל אייזמאַן, פרוי און זון

(פּאַריז)

אין אייביקן אַנדענק פון מיין ליבן מאַן

בצלאל פּאַזנער

(געבוירן אין זשיראַרדאָוו)

זון פון בינוש פּאַזנאַנסקי און חנה־פּערל

אין טרויער

דאָרע פּאַזנער מיט די קינדער

(ניו־יאָרק)

צום אַנדענק נאָך מיינע עלטערן

אברהם־משה און יהודית־לאה וויינצנער

מיינע שוועסטער

שרה־ביילע מיט איר מאַן משה דאַנציקער

מיט זייער קינד **חייה־פּערעלע**

מיין ברודער **מנחם**

מיין מאַן **לעאָן זעלמאַנאָוויטש**

(אומגעקומען אין אוישוויץ)

די אין טרויער־פאַרבליבענע

רחל (ראָשע) זעלמאַנאָוויטש (וויינצנער)

(פּאַריז)

צום אַנדענק נאָך מיין מוטער

מלכה יאַקובאָוויטש

מיינע ברידער

יאַנקל, בערל, פייוול און **יאָסל**

(אַלע אומגעקומען אין פּוילן)

מיין שוועסטער און שוואָגער

בריינדל און אברהם

מיט זייערע קינדער. (אומגעקומען אין פראַנקרייך)

די אין טרויער־פאַרבליבענע

ליבל יאַקובאָוויטש און פאַמיליע

(פּאַריז)

צום אָנדענק נאָך אונדזערע עלטערן

און שוויגער־עלטערן

יעקל און חייה־פייגעלע טיגער

יצחק און דינה פלאָמבוים

זיידע אין באָבע **גרשון און לאה מילער**

ברידער, שוואָגערס און שוועגערנס

אלימלך און רחלע טיגער

מיט זייערע קינדער

משהלע און שרה־דבורהלע

רעכל און יאָנקל ראָטבלאָט

יוסף־פייוול און ברכהלע טיגער

מיט זייערע קינדער

משהלע און דבורהלע

אברהם־זאָוול פלאָמבוים

מיט זיין פרוי און קינד

אברהם־שלמה טיגער

משה־דוויד און ברכהלע טיגער

מיט זייערע צוויי קינדער

הינדע־שיינדל מיט איר מאַן ציטראָן

און קינדער

ירחמיאל־יצחק טיגער

מיט זיין פרוי און קינדער

משה פלאָמבוים

(דערשאָסן געוואָרן אין די ערשטע טעג, וועו די דייטשן זענען אַריין אין זשיראַרדאָוו)

רבקה־עטל און צימעלע טיגער

די אין טרויער־פאַרבליבענע

לייבל, מינדל, קלאָד טיגער

(פאַריז)

אין אָנדענק נאָך מיין פאָטער

ישעיה ניימאַן

(געשטאָרבן אין זשיראַרדאָוו אין 1917)

מיין מוטער **ב י י ל ע**

(געשטאָרבן אין גטאָ פון טיפוס)

ברודער **נח ניימאַן און מישפחה**

(פאַרכאַפט געוואָרן פון די דייטשן אין לוצק, און מ'ווייסט נישט וווּ זיי זענען אַהינגעקומען)

אין אייביקן טרויער

טאָכטער און שוועסטער

ברוֹניע ניימאַן

(ניו־יאָרק)

צום אָנדענק נאָך מיינע עלטערן

הענאך און מרים לאָנדסבערג

מיינע ברידער

מעכל, שמואל, לייבל

מיינע שוועסטער

בראָנדל און פערל

די אין טרויער־פאַרבליבענע

זון הערשל לאָנדסבערג און איניקל לייבל

(פאַריז)

צום אָנדענק נאָך אונדזערע עלטערן

שלום און איטע גוטקינד

ברידער: **ישראל גוטקינד**

הערשל גוטקינד מיט זיין פרוי לאה

און זייערע דריי קינדערלעך

שוועסטער **חנה מיט איר מאַן משה ניימאַן**

די אין טרויער־פאַרבליבענע זין

און שניר מיט זייערע קינדער

אימשע און פאַני מיט זייער זון מישעל

אהרן און ראָז מיט זייער טאָכטער אידעל

בערל און רישע מיט די קינדער שאַרל,

אירן און זשאַזעף

יאָנקל און סימע מיט די קינדער

סערזש, שאַרל

(פאַריז)

צום אייביקן אָנדענק פון מיין פאָטער

פייוול חנינהס (פאָבושעוויטש)

מיין מוטער **פערעלע**

מיין מאַן **סיימאַר פרידמאַן**

אין טרויער

ליליי לישער־פרידמאַן

(לאָס אַנדזשעלאָס)

יזכור — צום הייליקן אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן

חיים און געלע פאָזנאַנסקי

(גרינדער און טוער פון ברענטש 301 ארבעטער־רינג)

מיר וועלן אייך שטענדיק געדענקען

טאָכטער: פערעלע וויסמאַן (פאָזנאַנסקי)

אידעם: סעם וויסמאַן

(ניו־יאָרק)

אין אָנדענק פון אונדזער זון

לעאָן־דוויד זוסמאַן

געבוירן דעצעמבער 1901

אַ פליִער פון דער אַמעריקאַנער אַרמיי. געפאַלן אין שלאַכט קעגן די נאַציס אין דעצעמבער 1943, אין דייטשלאַנד.

די עלטערן

שאַיע און חנה זוסמאַן

(ניו־יאָרק)

אין אייביקן אָנדענק פון מיינע עלטערן

אברהם בלענדאָווער און **רחל ראָטבלאַט**

מיין ברודער **יחיאל־מאיר** מיט זיין פרוי

אין אייביקן טרויער

נתן ראָטבלאַט

זאָל זיין געהייליקט אייער אָנדענק פאַר דער אייביקייט מיינע עלטערן

יאַנקל און גיטל קליינער

אין אייביקן טרויער

טאָכטער: ביילע קליינער (וויינרייך)

איידעם: יעקב־שיע וויינרייך

(פאַראייניקטע שטאַטן)

לזכר עולם די אומגעקומענע על קידוש־השם

הרב רבי זלמן קלעפּפיש

ברכה קלעפּפיש

בריינדל קלעפּפיש

הרב יצחק־מרדכי קלעפּפיש

אין אייביקן אָנדענק

זייער זון און ברודער

הרב ד״ר העשיל קלעפּפיש

(פאַנאַמאַ)

צום אָנדענק נאָך מיין מאַן

פרץ פרידמאַן

און זונעלע **משהלע**

די אין טרויער־פאַרבליבענע

אסתר וויינבערג

(פאַריז)

אייביק וועלן מיר געדענקען אונדזערע פאַרשניטענע שוועסטערס, שוואָגערס מומעס און פעטערס און זייערע קינדער

ישראל פאלמא און פרוי צביה (גאָלדין)

זייער טעכטערל **שרה־לאה**

פייוול ראָטמאַן און פרוי שיפרה גאָלדין

און זייערע קינדער.

און אונדזערע מחותנים

פאַלמאַ - ראָטמאַן

(פון זשיראַרדאָוו)

אַלע אַרויסגעפירט אין וואַרשעווער געטאָ

אין שפּעטער אומגעקומען.

שוועסטער און שוואָגער

מרדכי וו. און זעלדע (גאָלדין) בערנשטיין

(בוענאָס־איירעס)

מאַשע (בערנשטיין) - לעאָן

(ניו־יאָרק)

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזערע עלטערן

יוסף און ליבע קויפמאַן

שוועסטער **עדזשע און איר מאַן**

און אַלע אומגעקומענע קרובים אין וואַרשעווער געטא

אין אייביקן טרויער

זון: משה־חיים (שיקאַגאָ)

טאָכטער: צירל (זשירארדאָוו)

אין אייביקן אַנדענק פון מיין מאַן

ל ו ׳ א י ק ר י ג ע ר

אין אייביקן טרויער

ב ע ק י ק ר י ג ע ר

(ניו־יאָרק)

לזכרון פון אונדזערע עלטערן

הערשל און מרים גרושקאַ

אין טרויער

טאָכטער: מינדל־דבורה

זין: יצחק־איזי, קויפטשע און משה

(פּאַראיניקטע שטאַטן)

אין הייליקן אַנדענק נאָך אונדזערע פּעטער־מומע

יוסף גזשענדזשעוויצער און **טויבע קויפמאַן**

און זייערע קינדער:

רחל־לאה, יאַדזשע, ציפּע און **יודזשע**

מיט זייערע פאַמיליעס.

אין אייביקן טרויער

יחיאל־מאיר (האַרי) קויפמאַן

(ניו־יאָרק)

צום אייביקן אַנדענק נאָך אונדזער מאַן און פאָטער

משה־פישל גאָלדבערג

געבוירן אין זשירארדאָוו,

געשטאָרבן דעם 8טן מאי 1960 אין פלאָרידאַ

עס טרויערן נאָך דיר

פרוי: צביה

קינדער: אברהם, חנה־לאה,

ד״ר מאיר גאָלדבערג (גולד)

(ניו־יאָרק)

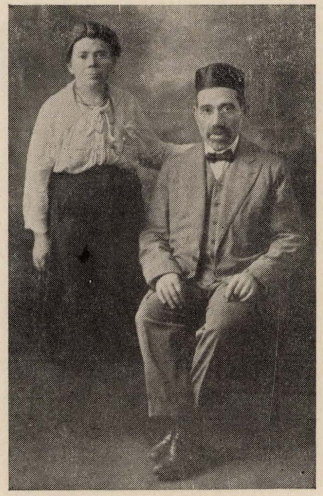

ישראל און גאָלדע גלאס

אין אייביקן טרויער נאָך מיינע עלטערן

א שנייידער. — געשטאָרבן אין ניו־יאָרק

מ ׳ ר י ס ג ל א ס

(ניו־יאָרק)

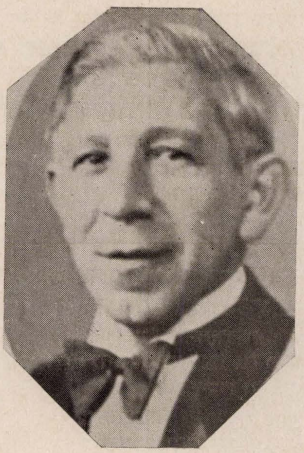

אין הייליקן אַנדענק פון מיין מאַן

גדליה שמולעוויטש

געווען פרעזידענט פון דער זשירארדאָווער סאָסייטי אין ניו־יאָרק; געשטאָרבן אין מאַי 1954

אין אייביקן טרויער

פּנחס שמולעוויטש

(ניו־יאָרק)

מיטן גרעסטן יראת הכבוד פאַראייביק איך מיינע נאָענטסטע; איך וועל זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן.

מיין מוטער **מלכה באַער**

מיין ברודער **יעקב** און זיין פרוי **לאה** און קינד

מיין ברודער **מ ש ה**

מיין שוועסטער **נ ע ש ע**

א ה ר ן ב א ע ר

יזכור — צום אייביקן אַנדענק שוועסטער און שוואָגער, פעטער־מומע אין זייערע קינדער

חיים און חווה סאַטענבערג

(זשירארדאָוו)

אין טרויער:

שוועסטער — צביה גאָלדבערג,

פלימעניקעס: אברהם־שלמה און משה־וואָלף מעפּען, ד״ר מאיר גאָלדבערג־גולד, אברהם גאָלדבערג, חנה־לאה סעלדין (**אלע אין ניו־יאָרק**) פּנחס מעפּען (**מדינת ישראל**)

יזכור — אין הייליקן אַנדענק פון אונדזער פאַמיליע:

עלטערן:

שאול און רייזל בוימערדער

שוועסטער:

חנהלע מיטן מאַן און קינד

(אומגעקומען)

ברודער

אברהם בוימערדער

יצחק ארענבאך

מאַן פון רחל בוימערדער

מלך שטראסבערג

מאַן פון בלומע בוימערדער

אין אייביקן טרויער

רחל ארענבאַך (**בוימערדער**)

בלומע שטראַסבערג (**בוימערדער**)

מיר דערמאָנען מיט יראת הכבוד אונדזערע עלטערן

משה בן מרדכי קאַלב

געשטאָרבן דעם 12טן אָקטאָבער 1939

סאָפיע וועקסלער דע קאַלב

געשטאָרבן דעם 19טן אויגוסט 1943

עס פאַראייביקן די זין:

עקיבא און מרדכי קאַלב

די טעכטער:

קיילע און חיה קאַלב

און מישפּחות

(בוענאָס־איירעס)

דעם הייליקן אַנדענק פון אונדזערע עלטערן

אהרן און פייגעלע הערשקאָוויטש

(פון זשירארדאָוו)

געשטאָרבן אין באָסטן, מאסס.

די קינדער:

מלך, שרית, מאיר און פייגעלע הערשקאָוויטש

(**באָסטאָן מאסס.**)

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזערע עלטערן

משה און ראַכטשע (מעמעלעס) **קעסטענבערג**

ברידער:

שלמה, ראובן, שלום

אין שטענדיקן טרויער

די טעכטער: מירל און חנה

(מיאַמי־ביטש)

צום אייביקן אַנדענק

מיין פאַטער:

שלום־יואל פעלדמאַן

געשטאָרבן אין זשיראַרדאָוו

מוטער: **פ ײ ג ע ־ מ ײ נ ד ל**

געשטאָרבן אין לאָדזש

ברודער: **ב ע ר ל**

געשטאָרבן אין ניו־יאָרק

שוועסטער: **ח נ ה**

געשטאָרבן אין ניו־יאָרק

און די אומגעקומענע דורך די היטלער־רוצחים

ימח־שמם, אין דער לאָדזשער געטא

מיין ברודער **ז ל מ ן**

מיט זיין פרוי און פיר קינדער

אין טרויער: ל. פענלד

(ניו־יאָרק)

צום הייליקן אַנדענק פון דער פאַמיליע

פאַזנאַנסקי־פאַזנער

עלטערן:

ביינישׁ־יעקב און **חיה־רבקה פאַזנאַנסקי**

מיינע ברידער:

חיים פאַזנאַנסקי מיט זיין **פרוי געלע**

בצלאל פאַזנער

זעליג פאַזנער און זיין **פרוי גאסי**

מאַקס פאַזנאַנסקי מיט זיין **פרוי ראָזע**

לואי פאַזנער

מיט מיין פליימעניק

בוירני פאַזנער

אין אייביקן טרויער

טאַכטער און שוועסטער מרים ראָזען

(ניו־יאָרק)

אין טיפן טרויער דערמאָנען מיר אונדזערע ליבע

פעטער און מומע

יידל און מאַניע פונטאָוויטש

און זייערע קינדער

רעגינקע, מאַניעק, העניעק

אונדזער פעטער און מומע

יאַנקוש און שיינדל בלאַנק

און זייער זון **ע ז ר א**

אומגעקומען אין וואַרשע דורך די נאַצישע בעסטיעס

כבוד זייער אַנדענק.

יוסף און דאָרא פונטאָוויטש און פאַמיליע

(בוענאָס־איירעס)

לזכרון עולם מיינע טייערסטע, וואָס זענען אומגעקומען

מען דורך די נאַציס ימח־שמם

עלטערן:

משה און מינדל ראָטשטיין

מיינע ברודער

הערשל און פייוול

מיט זייערע פרויען און קינדער

מיין שוועסטער **רחל יאַקובסאָן**

מיט איר מאַן און צוויי טעכטער

טויבע און הינדע

מיין פעטער **הערשל** זיין פרוי און קינדער

דער אייביק טרויערנדיקער

מלך ראָטשטיין

(ניו־יאָרק)

יחיאל און שרה (פרידמאַן) הערמאַלין
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

הערשל און לייבל פרידמאַן
אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ

צום אָנדענק פון אונדזערע עלטערן

יעקב און לאה (ראָטענבערג) פרידמאַן

ברידער:

הערש-צבי און יהודה-לייב פרידמאַן

שוועסטער און שוואָגער

שרה פרידמאַן און יחיאל הערמאַלין

מיר וועלן זיי שטענדיק געדענקען.

זין און ברידער

שמואל און דוד פרידמאַן

(תל־אָביב)

אייביק וועלן מיר געדענקען אונדזערע עלטערן

אברהם-פייוול און שפרה גאָלדמאַן

שוועסטער און ברידער מיט זייערע מישפחות

שרה גאָלדמאַן מיט די קינדער

טויבע, נעכע און יחיאל

מרדכי גאָלדמאַן און פרוי שרה

מיט זייערע פיר קינדער

גדליה גאָלדמאַן און פרוי חומע

מיט זייערע צוויי קינדער

ליפע גאָלדמאַן און פרוי חנה חיה

מיט זייער זון (אַלע פון וויסקיט)

זיי זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער
עס טרויערן נאָך זיי די ברידער:

שלמה גאָלדמאַן (אין וואַשינגטאָן))
יחיאל, טוביה און שמאי גאָלדמאַן (ב. איירעס)
מיט זייערע מישפחות

אין ליכטיקן אָנדענק מיינע עלטערן:

חיים און רויזע בירנבוים

(געשטאָרבן כדרך כל האדם)

מיין פרוי

רחל - נעכע

געשטאָרבן אין ניו־יאָרק

און די אומגעקומענע אין וואַרשעווער געטאָ:

שוועסטער: **מלכה און מאַשע**

מיט זייערע מענער און קינדער

מיינע ברידער: **ישראל משה און שלמה**

אין שטענדיקן טרויער

אברהם בירנבוים

(ניו־יאָרק)

מיט גרויס ערע דערמאָנען מיר אונדזערע ליבע עלטערן

יצחק מאיר און פעסע אויסלענדער

שוועסטערס:

לאה, חנה, קריינדל

אומגעקומען אין וואַרשע אין די בלוטיקע יאָרן פון
נאַצישן טעראָר

מיר וועלן זיי אייביק געדענקען.

זלמן אויסלענדער און פאַמיליע
חיים־אברהם אויסלענדער און פאמיליע
יאָסל אויסלענדער און פרוי

(בוענאָס־איירעס)

צום הייליקן אַנדענק נאָך אונדזער ליבער מוטער

אסתר גרינבערג (די וועגגראָווערן)

אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא

די ברידער **גדליה און שאול**

מיט זייערע פאַמיליעס אומגעקומען אין וואַרש׳ געטא

ברודער **לייזער** אומגעקומען אין אוישוויץ

אין טרויער געבליבענע:

טאָכטער רויזע מיטן מאַן חיים געבער

(פאַראייניקטע שטאַטן)

טאָכטער נעמי מיטן מאַן וואָלנישוויטש

(זשירארדאָוו, פוילן)

דער זון וועלוול (קאַנאַדע)

די אייניקלעך און אוראייניקלעך:

יאַנקל גרינבוים מיט דער מישפּחה

גיטל און יוסף דיקסאַן, זינא, סערל,

מייקל, שימאַן (לאָנדאָן)

מיט טיפן יראת־הכבוד דערמאָנען מיר דעם אַנדענק פון אינדזערע ליבע עלטערן — אונדזער פאָטער

שלמה פונטאָוויטש

אין זשירארדאָוו

אומגעקומען דורך אַן אומבאַקאַנטער מערדערישער האַנט דעם 22סטן שבט פון יאָר 1915 אין בליענדן עלטער פון 29 יאָר

אונדזער מוטער

חווה־שרה סלופסקא־פונטאָוויטש

געשטאָרבן אין זשירארדאָוו ערב ראש־חודש מנחם־אב פון יאָר 1930 אין עלטער פון 48 יאָר

יוסף פונטאָוויטש

דבורה פונטאָוויטש־אויסלענדער

ראָכטשע פונטאָוויטש־רייך

כעלע פונטאָוויטש־קאַנטאָר

(בוענאָס־איירעס)

איך פאַראייביק מיינע נאָענטע און טייערע

איטשע־מאיר בליבוים

געבוירן אין זשירארדאָוו, געשטאָרבן אין וואַרשע אין יאָר 1921

שרה־דברה אייזנבערג דע בלויבוים

פון וויסקיט. אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער אין וויסקיט אין יאָר 1942.

מלך אייזנבערג

געבוירן אין זשירארדאָוו, געשטאָרבן אין בוענאָס־איירעס, אין יאָר 1951.

עטל וואַלדשטיין דע אייזענבערג

געבוירן אין אַמשינאָוו, געשטאָרבן אין בוענאָס איירעס אין יאָר 1933.

ערע זייער אַנדענק

יעקב אייזנבערג

(בוענאָס־איירעס)

יזכור אונדזער טייערער מאַמע

ביילע מעפּען

געשטאָרבן אין זשירארדאָוו

דיין געשטאַלט לעבט אין אונדזער האַרץ אין זיכרון

אברהם־שלמה מעפּען

משה־וואָלף מעפּען

(ניו־יאָרק)

אין אייביקן אָנדענק פון אינדזער שוועסטער
און שוואָגער

שרה און משה וואַגנער

זייערע קינדער

חיים, שמחה, יצחק-מענדל,
דבורה און פראָדל

אומגעבראַכט דורך די היטלער-רוצחים.

אין אייביקן טרויער די שוועסטערס:

קיילע-מינדל מארקאָט

אָדעל מעפען

פרימעט פרידמאַן

חיהלע קויפמאַן

(אַלע פון דער היים פּזשיטיצקי)

(פּאַריז)

צום אָנדענק נאָך מיין מאַן

ח י י ם פ י נ ג ע ר ה ו ט

מיין מיטער **הינדע-לאה**

די ברידער משה און מאָטיס

מיט זייערע פאַמיליעס

די אין טרויער-פאַרבליבענע

בריל'ע וואָגנער, מיט איר זון און קינדער

(פּאַריז)

צום אָנדענק נאָך אונדזער באָבע **פייגע-אסתר וויינער**; אונדזער מומע **שרה וויינער** מיט איר מאַן **איזאַק**; זייערע קינדער **ריימאַנד** און **לוסיען**; די מומע און פעטער **שיינדל** און **יאַקוב ציגעלניק** מיט 3 קינדערלעך; אונדזער ברודער

יאַנקל קוריאָווסקי; די מומע **נעכע**

אומגעקומען אין ראָוע מיט איר מאַן און 3 קינדער

די מומע **הענע** מיט איר מאַן **לייזעראָוויטש** און דריי קינדער.

די אין טרויער-פאַרבליבענע

חנה-מלכה מיט איר מאַן מאַקס לייזעראָוויטש
די טאָכטער לוסיען און איניקלעך
פעשע מיט איר מאַן אפרים פיק
מיט דער טאָכטער

(פּאַריז)

הערשל און גיטל קוריאָווסקי

(בועגאָס-איירעס)

מיט כבוד פאַראייביקן מיר דעם אָנדענק פון אונדזער
אָנקל און זיין פאַמיליע, אומגעקומענע
אין וואַרשעווער געטאָ

קאָפּל און מאַלי שוואַרץ

אין שטענדיקן טרויער
פּלימעניצע דינה מיט איר מאַן
און שוועסטער (ענענבערג)

(ניו-יאָרק)

צום אָנדענק פון אונדזער ליבער פרוי, מוטער, באָבע
און שוויגער
שרהלע מענדעלעוויטש
(געשטאָרבן דעם 2טן יאַנואַר 1960)
מאַן אברהמטשע, טאָכטער פעלישאַ,
איניקל אסתר, איידעם חיים
(בועגאס־איירעס)

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער ליבן מאַן, פאָטער,
שווער און זיידע **דוד קורדעלאָס**
איינער פון די ערשטע בויער פון לאָנדסלייט־פאַראיין
(געשטאָרבן דעם 16טן יוני 1953)
פון דיין פרוי מאַלע, זון איסאַק, שנור אָניטאַ
און איניקלעך בעאַטריז און דיאַנאַ

אסתר קאָלב
געשטאָרבן דעם 21סטן סעפטעמבער 1961, אין עלטער פון 79 יאָר (אָמשינאָוו)
איבערגעגעבן פון מאַן **אברהם קאָלב**

משה ראובן מילער
(געשטאָרבן 1934)
אייביק לעבסטו אין אונדזער אָנדענק!
דיין פרוי פייגע און קינדער

מיט כבוד דערמאָנען מיר אונדזער ליבן מאַן און פאָטער

י ו ס ף ד י י ך

געשטאָרבן דעם 9טן יאַנואַר פון יאָר 1954

אין בוענאָס אייראָס.

פרוי רוכטשע פונטאָוויטש-דייך

און קינדער

צום אַנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן

אברהם און ביילע-רבקה יאַקובאָוויטש

שוועסטער

רויזע, חיה מיט איר מאַן **מעכל מאַשקאָוויטש**

פרימעט און **שבעלע**

ווי אויך די אַלע אומגעקומענע משפחות פון זשיראַר-דאָוו.

פאַראייביקן:

טאָכטער שיפרה, איידעם איטשע בענעק,

קינדער און אייניקלעך.

פעסע, יידל קויפמאַן קינדער און אייניקלעך

משה און לאה יאַקובאָוויטש

קינדער, אייניקלעך און אוראייניקלעך.

איטשע און רוזשקע יאַקובאָוויטש און קינדער

מיין טייערער באָבע

פייגע אסתר ווייצנער ע"ה

וואָס איז מאמת געווען א צדיקת, דערמאָנט מיט יראת הכבוד איר אייניקל

הערשל קוריאָווסקי, זיין פרוי גיטל;

קינדער: מענדל און פרוי קלאַראַ;

בערל, זיין פרוי כוליא און גאַלדע לאה.

(בוענאָס-איירעס)

צום אייביקן אַנדענק אונדזערע עלטערן

הערש-לייב און פערל בענעק

שוועסטער **זלאַטע** און צווייי קינדערלעך

ברודער **שמעון**

שוועסטער **רבקהלע** מיט איר מאַן און קינדער

ברודער **גדליה**

פאַראייביקן:

זון: איטשע, שיפרה בענעק און קינדער

און אייניקלעך (בוענאָס איירעס)

טאָכטער: כעלע מיטן מאַן און קינדער

(ישראל)

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזערע טייערע

שוועסטערקינדער (פון אמשינאָוו)

רבקה און צווייי זין **אויפגאַנג (קויפמאַן)**

יענטל מיט איר מאַן און קינדער

ישראל-אהרן און פאַמיליע קויפמאַן

חיים און פאַמיליע קויפמאַן

פייוול קויפמאַן און פאַמיליע

פאַראייביקן:

שיפרה און איטשע בענעק,

קינדער און אייניקלעך

(בוענאָס-איירעס)

צום אַנדענק פון אונדזערע עלטערן

ניסן און שיינדל קויפמאַן

ברודער **זיינוול, פרוי און קינדער**

(זשיראַרדאָוו)

שוועסטער **חנה-לאה** און מאַן **לייזער גאַלדבערג**

(בעלגיע)

פאַראייביקן:

זון: יידל, פעסע קויפמאַן

קינדער און אייניקלעך.

טעכטער: אסתר, שמעון וויסקיטצקי

קינדער און אייניקלעך.

ליבע מיט איר מאַן און קינדער

(ישראל)

לעבנגעבליבענע קינדער און אייניקלעך

פון בעלגיע (ישראל)

אברהם גאַלדבערג און פאַמיליע

לילי און פאַמיליע.

צום אַנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן

איטשע און חיה שרה קראַקאָוו

אומגעקומען אין מעזריטשער געטא, אונדזערע אויף קיין מאָל נישט פאַרגעסענע שוועסטער

זלאַטע, הענדל, פישל און **נעשע**

אין שוואַגער **גרשון** און **ביילע צירעלע יאס.**

פאַראייביקן:

לאה און משה יאַקובאָוויטש,

קינדער און אייניקלעך

בערל קראַקאָוו און פרוי

(בוענאָס-איירעס)

מיט גרויס וויייטיק דערמאָנען מיר די פאַרפֿיניקטע דורך די היטלער־מערדערס אונדזערע אומפאַרגעס־לעכע עלטערן

איטשע און חיה־שרה קראַקאָווו

און די יונג־פאַרשניטענע לעבנס פון אונדזערע ליבע שוועסטער און שוואָגער און שוועגערן

גרשון און זלאטע יאס

די שוועסטערס און ברודערס:

הענדל, פישל, נעשע, פריידל קראַקאָוו

אין טרויער געבליבענע:

טאַכטער, שוועסטער לאה יאַקובאָוויטש

זון און ברודער בערל יאַקובאָוויטש

איידעם משה יאַקובאָוויטש

און מישפּחות

(בוענאָס־איירעס)

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע עלטערן

אַהרן בער קויאווסקי און לאה דינער

(פון דער היים וויייצנער)

פאַראייביקן זייערע קינדער:

הערשל און גיטל קויאָווסקי און קינדער:

מענדל, בערל און גאָלדע לאה

(בוענאָס־איירעס)

חנה־מלכה און מאָקס לייזערָוויטש און קינדער (פּאַריז)

פעסע מיט איר מאַן אפרים פיק

און טאָכטער (פּאַריז)

אייביק וועלן מיר אייך געדענקען טאַטע־מאַמע:

חיים יוסף און טשיפּע קאָלטאַן

שוועסטער, ברידער:

סאַנע און פרוי אַדלאַ

מומעס, פעטערס, קוזינען פון וויסקיט און אַמשינאָוו.

אַלע זענט איר אומבארחמנותדיק אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלער־מערדער ימח שמם.

פאַראייביקט:

טאַכטער ביילע, איידעם הערמאַן קאַצענעלענבויגן (גיי־יאָרק)

און שוועסטער (ענגלבערג)

מאַלע קאַרדעלאָ און קינדער:

עלע־בער און שנור כעלע קאָלטאַן

און קינדער

(בוענאָס־איירעס)

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער שוועסטער

רחל מאַן און קינדער; ברודער **יום־טוב ליפּע**

זיין פרוי און קינדער; **טויבע** איר מאַן און קינדער;

שמחה ביגנבערג זיין פרוי און קינדער; **יאָסל וויסקיטסקי** זיין פרוי און קינדער **חוה** און **רבקה** דערמאָנען מיט יראת הכבוד:

מרדכי, ברוך און אבא שמעון וויסקיטסקי

און זייערע פאַמיליעס.

(בוענאָס־איירעס)

אין אייביקן אָנדענק אונדזערע ליבע עלטערן

אייזיק און ביילע קורדעלאָ

ברידער: **הערשל** זיין פרוי און קינדער

כאַמל זיין פרוי און קינדער.

דערמאָנען זייערע קינדער:

פייגע מילער און קינדער

טויבע עלטעס און קינדער

(בוענאָס־איירעס)

אין אייביקן אָנדענק אונדזערע עלטערן און שוויגער־עלטערן

משה אהרן קלוקמאַן און **פרוי סימע**

בריידער: **נפתלי**, זיין פרוי און קינדער;

איטשע זיין פרוי און קינדער; **יאַנקל** זיין פרוי און קינדער; **יאָסל** און פרוי; שוועסטער: **שרהלע, פייגעלע, מאַטעלע** און **שמעון.**

דערמאָנען מיט ליבשאפט די קינדער:

כעלע און עלע־בער קאַלטאַן און קינדער

ברכה און מאָקס קאַצענעלענבויגן און קינדער

(בעלגיע)

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע עלטערן:

יוסף און בריינדל גאָלדשטיין

בריידער: **הערשל, איטשל, שלמה־דוד, יידל** און **גדליה** שוועגערנס און קינדער.

פאַראייביקט דער זון

לייביש גאָלדשטיין, פרוי און קינדער.

(בוענאָס־איירעס)

צום אייביקן געדענקען מיינע עלטערן

שאול און יוכבד

ברודער: **לייב און קהת**

שוועסטער: **איטע און אסתר** (שטראָסבורג)

שוואָגער: **שלמה אליהו**

און זייער טייער 5־יעריק טעכטערל

שרה נחמהלע

אומגעבראַכט געוואָרן אויף די וועגן פון אומקום דורך די נאַצישע רוצחים, ימח שמם.

מרדכי בוימערדער (באָמבן)

מרדכי וו. בערנשטיין

אַ פּאָר סיום־ווערטער

האַלטן מיר שוין טאַקע ביי דעם לעצטן בלעטל, ביי דעם סיום־בלעטל פון דעם זכרון־ספר נאָך די דריי פאַרשניטענע קחילות: זשיראַרדאָוו, אַמשינאָוו, וויסקיט.

ווילט זיך, ווי דער יעניקער דורך וועמענס הענט עס זענען אַדורך די אַלע מאַ־טעריאַלן וואָס זענען אַריין אין פּנקס, זאָגן אַ פּאָר ווערטער וועגן דעם ספר.

מיט אַ פּאָר יאָר צוריק, ווען די לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַציע פון די דערמאָנטע שטעטלעך אין בוענאָס־איירעס האָט מיר פאָרגעלייגט איבערצונעמען די מיטאַרבעט, כדי צוצוגרייטן דעם פּנקס, האָב איך עס אין פּרינציפּ אַקצעפּטירט. געטון האָב איך עס פריִער פאַר אַלץ, ווייל מיט זשיראַרדאָוו איז אונדזער משפּחה געקניפּט און גע־בונדן. צוויי שוועסטער פון מיין פרוי זענען געווען זשיראַרדאָווער שניר; זיי האָבן חתונה געהאַט, איינע צ ב י ח, מיט ישראל פּאַלמאַ און די צווייטע, ש פ ר ח, מיט פייוול ראַטמאַן. צווישן די קדושים פון זשיראַרדאָוו זענען בכן געווען טייל פון אונדזער מישפּחה־בלוט — די שוואָגערס, די שוועגערנס, זייערע קינדער. עס איז פאַר מיר געווען מער ווי אַ פּראָפעסיאָנעלע עובדה.

איך האָב אָבער געהאַט באַוואָרענישן; געוווּסט ווי באַשיידן עס איז די גרופּע לאַנדסלייט אין אַרגענטינע; זיי האָבן טאַקע די זאַך גענומען ערנסט, מיט קדושה און קאָנקרעטער רעאַליזאַציע־שטרעבונג, אָבער דאָס אַליין איז געווען נישט גענוג, כדי צו קענען דעם פּראָיעקט רעאַליזירן. עס האָט זיך געשטעלט די פּראָבלעם פון אַריינ־פלעכטן אין דער דאָזיקער איניציאַטיוו די לאַנדסלייט בכל מקום שהם, די אומעטום צעזייט־און־צעשפּרייטע מישפּחה פון די דאָזיקע קחילות.

איז ממש געווען אַ גליקלעכער צופאַל, וואָס דער געדאַנק, אַרויסצוגעבן דעם זכרון־פּנקס, האָט געלעבט איינצייטיק אין אַלע צענטערן, ווו עס זענען געווען זשי־ראַרדאָווער לאַנדסלייט: אין ישראל, אין די פאַראייניקטע שטאַטן און אין פראַנק־רייך. אין רעזולטאַט איז דער פּראָיעקט אונטערגעהאַלטן געוואָרן פון אומעטום און עס איז מעגלעך געוואָרן צוצוטרעטן צו רעאַליזירן דעם דאָזיקן ציל.

וויל איך אַרויסהייבן אַ נייעם צווייפל, וואָס האָט מיך בשעתו אַרומגענומען, דהיינו: ווו וועט מען שעפּן מאַטעריאַל פאַר אַזאַ פּנקס? עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נאָר אין אַרגענטינע איז די גרופּע אַמשינאָווער אַנגאַזשירט אין דער אַרבעט פאַרן פּנקס. אין ישראל און אין די פאַראייניקטע שטאַטן, ווו עס זענען פאַראַן גרעסערע גרופּן און אָרגאַניזאַציעס פון דער דאָזיקער שטאָט האָבן זיך די דאָזיקע באַצויגן מיט בפירושער נעגאַציע צום ענין פּנקס. טאָ ווו וועלן מיר נעמען מאַטעריאַל אויף אַ פּנקס וואָס דאַרף, ווי איך פאַרשטיי, אָפּשפּיגלען דאָס לעבן פון דער דאָרטיקער עדה, דאָס ג אַ נ צ ע געוועזענע לעבן, וואָס איז פאַרשניטן געוואָרן?

וואָס שייך וויסקיט האָבן מיר בכלל אין דער וועלט נישט געהאַט קיין פאַר־בינדונגען.

קענען מיר מיט סאַטיספאַקציע פעסטשטעלן — מיר האָבן תחילת פּלאַנירט אַז דער פּנקס וועט האָבן ביז 400 זייטן, ער איז פאַרענדיקט געוואָרן איבער 700. און לאָמיר דאָ איצט דערציילן, אַז ווען דער פּנקס־קאָמיטעט שטעלט נישט אָפּ, מיט דער גאַנצער קאָטעגאָרישקייט, דאָס צונעמען נייע מאַטעריאַלן וואָלט דער ספר־זכרון נאָך גרעסער, זייטן־צאָל, געווען.

אַז מיר רעדן שוין וועגן דעם פאַרנעם קען איך מיט דער פולער אַחריות פאַר דעם פעסטשטעלן: נישטאָ קיין איין א י ב ע ר י ק ע זייטל אין פּנקס. פון דעם צווייטער זייט האָבן מיר אויך געטאָן אַז עס ז אָ ל ג אָ ר נ י ש ט פ ע ל ן אין דעם דאָ־זיקן דענקמאָל פאַר די פאַרשניטענע קהילות.

אין פּנקס האָבן, אין די ראַמען פון דער מעגלעכקייט וואָס מיר האָבן נאָר געהאַט, באַקומען זייער תיקון אַלע צ י י ט ן פון דער געשיכטע פון ייִדישן ישוב און אַ ל ע ט י י ל ן, ג ר ו פּ ן און ק ר י י ז ן, געזעלשאַפטלעכע, קולטור־דערציִערישע, ווירטשאַפטלעכע אאַז"וו, וואָס האָבן געלעבט, געווירקט און אַזוי אַרום גאַנץ געמאַכט דער עדה אין אירע יאָרן פון עקסיסטענץ און צוזאַמען געגאַנגען אויף דעם וועג פון קידוש־השם.

●

איך מייד דאָ אויס בכוונה אָנצורופן נעמען; איך וויל דאָ פעסטשטעלן, אַז אין אַלע פאַזן פון דער אַרבעט אַרום פּנקס איז געווען ממש אַ וווּנדערלעכע צוזאַמענאַר־בעט און פאַרשטענדעניש פון אַלע טיילן פון דער לאַנדסלייט־מישפּחה, וואָס איז אין פּשוטן זין פון וואָרט צעזייט איבער אַלע קאָנטינענטן. זיכער זענען פאָרגעקומען ווי־כוחים און מיינונגס־אויסטוישן, זיי האָבן אָבער געבראַכט דערצו, אַז דער אינהאַלט און די פאָרעם פון דעם ספר, וואָס איז די סימבאָלישע מצבה, זאָל זיין נאָך מער ווירדיקער און טאַקע אַמבעסטן דינען דעם ציל — די קהילות זאָלן נישט פאַרגעסן ווערן פון דעם פאָלקס־זיכרון.

●

זענען די דאָזיקע שורות אין דער בחינה פון אַ נאָכוואָרט, וואָס מען קען געפינען אין יעדן ספר. ביי ייִדן איז געווען אַן איינפירונג, אַז דער מחבר פלעגט צום סוף פון ספר צוגעבן די ווערטער ת ם ו נ ש ל ם, וואָס פּשוט פאַרטייטשט מיינט עס, עס האָט זיך פאַרענדיקט, עס איז אויסגעפילט געוואָרן.

איך וויל דאָ דעם דאָזיקן נוסח אַ ביסל ענדערן; איך וויל אויף דעם אָרט גראָד אַריינשטעלן די ווערטער ל א ת ם ו ל א נ ש ל ם — ניין, עס האָט זיך נישט־פאַרענדיקט און עס איז נישט־פול געוואָרן. פאַרקערט, איצט ווען דער פּנקס איז שוין פאַרטיק ליגט אַ גרויסער חוב אויף אונדז אַלעמען, אַז דער פּנקס זאָל אָנהייבן דער־פילן זיין שליחות; אַז די כוונה וואָס מיר האָבן אַלע געהאַט, אַז ער דאַרף ווערן דער אָנרעגער פון ג ע ד ע נ ק ע ן די פאַרשניטענע קהילות און זייערע קדושים; אַז ער זאָל אונדז ד ע ר מ אָ נ ע ן און אַז מיר זאָלן מ אָ נ ע ן, אַז מער זאָל אַזוינס נישט געווען; אָדער ווי עס זאָגט זיך אין די ראַנדן פון אונדזער שער־בלאַט: נ י ש ט פ אַ ר ג ע ס ן! נ י ש ט פ אַ ר ג ע ב ן! זאָל טאַקע רעאַליזירט ווערן. איצט דאַרף דער פּנקס ווערן נישט נאָר די מצבה, נאָר אויך דער ברענענדיקער אומרו, דער כסדרדיקער וועקער און מאָנער. לא תם ולא נשלם. נאָך ווייט איז די צייט, וואָס מען זאָל קענען זאָגן, אַז מיר זענען שוין פאַרזיכערט, אַז אַזעלכע קאַטאַקליזמען וועלן זיך נישט איבערחזרן. זאָל דער פּנקס טאַקע זיין נאָך אַ צושטייער צו דער שטרעבונג פון די בעסערע טיילן פון דער מענטשהייט און פון אונדזער ייִדישן פאָלק, אַז עס זאָלן איינגעשטעלט ווערן אַזאַ וועלט־סדר, וווּ די פעלקער צווישן זיך זאָלן לעבן אין שלום אין האַרמאָניע; און אונדזער שווער־געפּרוווט צעזייט און צעשפּרייט פאָלק זאָל קענען וועגן די דאָזיקע בלוטיקע קאַפּיטלען רעדן ווי וועגן אַ געשיכטע פון אַמאָל, אַ געשיכטע פון אַ געשפּענסט־צייט, וואָס וועט זיך מער נישט איבערחזרן.

וועט זיכער דער פּנקס פאַרנעמען ביי יעדן פון אונדז אַן ערן־אָרט אין זייערע היימען. זאָלן עס זען אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, זיי וועלן מישן די בלעטער, ווו עס איז פאַרפיקסירט געוואָרן דאָס מיזאַמע, ערלעכע, שטאָלצע, אָבער אויך בלוטיק־מאַרטירערישע געשיכטע פון זייערע עלטערן און אור־עלטערן. זאָל דער יונגער נאָכ־וווקס לערנען פון פּנקס טייער צו האַלטן דעם העראָישן און מאַרטירערישן נעכטן פון אונדזער פאָלק.

אָט פאַר וואָס איך וואָלט געזאָגט — לא תם ולא נשלם. דער ספר האָט נאָך צו ערפילן אַ שליחות, אַ גרויסע שליחות.

●

לסוף און ווידער צו אַן אַלטן מנהג. ביים סיום פון אַ ספר פלעגט זיך פירן, אַזוי ווי ביים ענדיקן לייענען די תורה שמחה־תורה, אַז ביים סוף פּסוק פלעגט דער עולם בציבור, און טאַקע אויף אַ הויכן קול, אויסשרייען אַ דרייפאַכן, חזק, חזק ונתחזק. — עס הייסט, שטאַרק זיך, שטאַרק זיך און לאָמיר זיך צוזאַמען שטאַרקן. אויך ביי דעם סיום פון ספר, הגם ער איז פול מיט פּיין־בלעטער און בלוטיקע קאַפּיטלען, וואָלט איך אויסגערופן — שטאַרקט זיך, שטאַרקט זיך, לאָמיר זיך שטאַרקן. אין דעם אָפּשיין פון די פייערן פון חורבן און אין דעם אָפּשפּיגל פון דעם בלוט־תהום, לאָמיר נישט פאַרגעסן, אַז דער ווילן פון די קדושים איז געווען עס זאָל בלייבן אַ געדעכעניש נאָך זיי, אַז אונ־דזער פאָלק זאָל נישט אָפּגעמעקט ווערן. טאָ לאָמיר טאַקע עס געדענקען און חזק, חזק ונתחזק.

פאַרצייכנט דאָ די נעמען פון אייערע נאָענטע

אויב איר ווייסט זייער יאָרצייט גיט עס אַן כדי זייער אָנדענק זאָל בלייבן לעולם ועד.

פאַרצייכנט אויך די נעמען פון יענע קדושים, ווָאס זענען אפשר אויסגעלאָזן געוואָרן אין דער אַלגעמיינער רשימה. די רעדאַקציע פון יזכור־בוך האָט וועגן דיי נישט געהאַט די ידיעות.

י ז כ ו ר

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....

אומגעקומען .....

ת. נ. צ. ב. ה.

יזכור

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

נאָמען און פאַמיליע ..... עלטער .....
אומגעקומען .....

ת. נ. צ. ב. ה.

ZYRARDOW

AMSZYNOW Y WISKITKI

(YIZKOR - BOOK)

•

IN MEMORIAM

•

IN HONOR AND MEMORY OF OUR HOME - TOWN
ZYRARDOW, AMSZYNOW AND WISKITKI
AND THE VICTIMS OF MASS MASSACRES OF OUR
BROTHERS BY THE NAZIS

•

Edited by the residents of
ZYRARDOW, AMSZYNOW AND WISKITKI
IN THE 20th MEMORIAL DAY
OF THEIR EXTERMINATION
November 1941 — November 1961

BUENOS AIRES
1961

ZYRARDOW

AMSZYNOW Y WISKITKI

(IZKOR - BUJ)

•

IN MEMORIAM

•

LIBRO EN HOMENAJE A NUESTROS HERMANOS MASACRADOS POR LA BARBARIE NAZI EN NUESTROS PUEBLOS NATALES

•

Editado por los residentes de
ZYRARDOW, AMSZYNOW y WISKITKI
EN EL 20º ANIVERSARIO
DE SU EXTERMINIO
Noviembre 1941 — Noviembre 1961

BUENOS AIRES
1961